De Gids. Jaargang 39

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1875

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

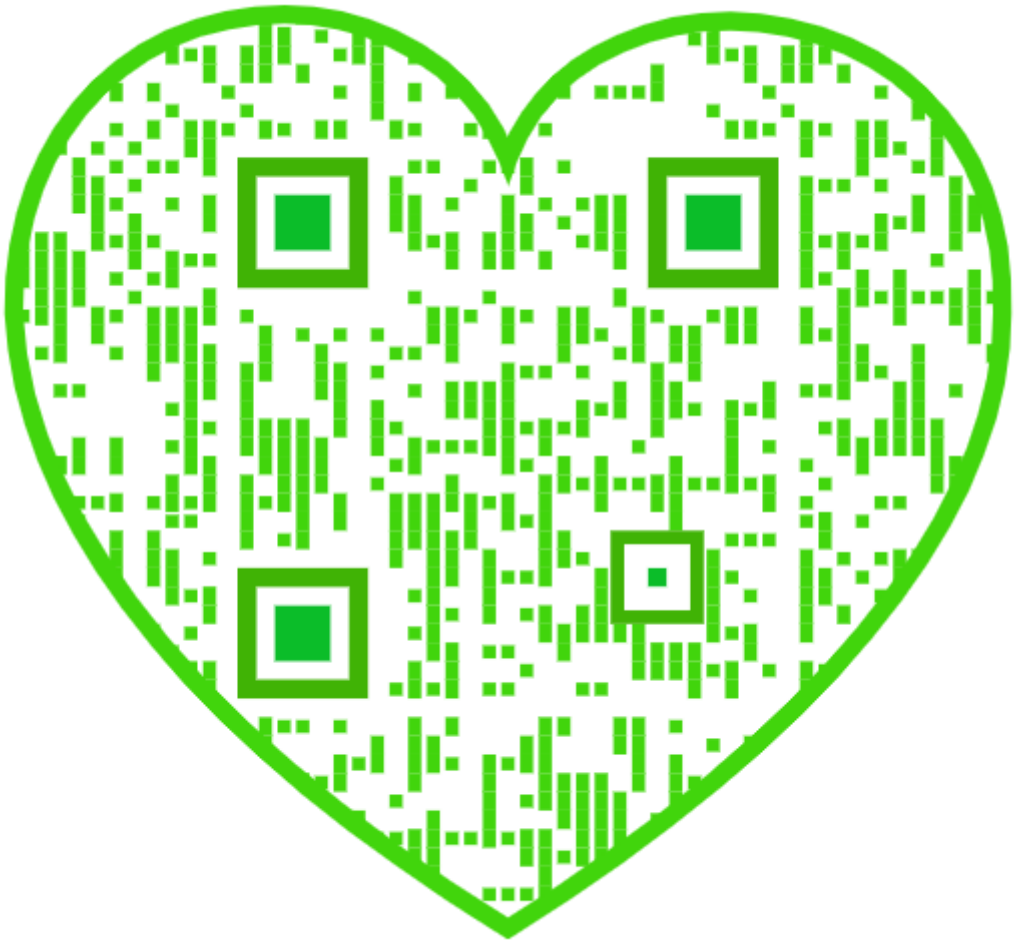

Overtuiging.

Om der waarheid wille. Open brief aan Mr. C.W. Opzoomer, over de gewichtigste belangen der menschheid. Een opwekkend woord aan alle vrienden der waarheid, door H.C.J. Krijthe. Koevorden, 1874.

Het is een algemeene klagt in den jongsten tijd, dat de liberale partij op elk terrein aan kracht verliest door inwendige verdeeldheid en gebrek aan een gevestigde overtuiging. Is dit inderdaad het geval, dan zal voor haar het beste zijn, niet maar naar tijdelijke redmiddelen rond te zien, maar zich van den aard en den omvang van het kwaad rekenschap te geven, en daarnaar den weg te bepalen dien zij tot een afdoende verbetering behoort in te slaan.

Voor een groot deel schijnt datgene waarover geklaagd wordt, te wijten te zijn aan een vroeger overdreven optimisme, dat door teleurstelling achtervolgd werd; waarop, als gewoonlijk, menigeen afkeerig werd van de idealen zijner jeugd. Men dweepte indertijd met de waarde van den sterveling en zijn edele natuur, die enkel door onwetendheid belet werd in haar vollen luister te verschijnen. Al de zedelijke en stoffelijke, ellende van den mensch was eenvoudig het gevolg van ontoereikende bekendheid met de dingen, die daarom verkeerd beoordeeld en behandeld werden; zij zou dus moeten ophouden naarmate het algemeen omtrent zijne ware belangen, en de hulpmiddelen waarover het te beschikken had beter werd ingelicht. Op verlichting en beschaving werd dus van de liberale zijde alles aangelegd. De angsten en de wreedheden van het bijgeloof, de vereering van het gouden kalf, de roemzucht, de ontucht, de oorlog, en wat niet al meer, werden bestreden door aan kinderen en volwassenen gedurig voor te houden, dat dit alles met een juiste waardering der dingen zoomin als met het menschelijk geluk bestaanbaar was. Zoodoende wedijverde men met de kerk, die de verdorvenheid van het menschdom onder-

stelt, en dus een blijvende lotsverbetering alleen verwachten kan van onvoorwaardelijke onderwerping aan bovenmenschelijke voorschriften. Hoewel men er hier en daar in slaagde, zijn humaniteitsbeginsel ingang te doen vinden in het kerkelijk onderwijs, was het daar niet op zijn plaats, en moest er vroeg of laat een reactie opwekken.

De ondervinding intusschen heeft niet geleerd wat men van haar verwachtte. De verkeerdheden waartegen men te velde trok, namen onder den invloed van verlichting en beschaving andere gedaanten aan, doch werden niet minder dan voorheen. De mensch bleef in zijn handelen, hetgeen hij steeds geweest was, en waarvoor opmerkers en denkers van alle tijden hem hadden aangezien: een zamenstel van overleg, van hartstogt en van gewoonte. Toen dit meer en meer aan het licht kwam, waren er die begonnen gehoor te geven deels aan de voorspiegelingen van kerkelijken kant, deels aan beschouwingen waartoe de ijverige studie der natuur aanleiding pleegt te geven. De rede, om welker wille men den mensch zoo hoog geprezen en van de andere schepselen afgezonderd had, werd op dezelfde lijn gesteld met de overige eigenaardigheden van de tweehandige orde der zoogdieren; zijne zoogenoemde handelingen, waarvoor men hem aansprakelijk had geacht, losten zich op in een complicatie van natuurprocessen, en de begrippen van persoon, van regt en pligt verloren alle eigenlijke beteekenis. Het was mogelijk te zorgen, dat zijn leven in de wereld in menig opzigt werd veraangenaamd, en er bestond zelfs een natuurdrift die hem noopte om er genoegen in te vinden, dat zijne zorg ook aan het genot van anderen dienstbaar werd; doch afgezien van de versterking dier drift, was er voor zijne verbetering en veredeling geen plaats meer te vinden. Hieruit volgden schampere verwijten aan de ‘doctrinairen’ en ‘idealisten’, gelijk men ze noemde, en bij gelegenheid aanprijzing van absolute regering, ja van het overgeleverde kerkgeloof, als meest geschikt om de uitbarstingen van schadelijke natuurkrachten in den mensch eenigermate te keer te gaan. Door deze laatste gevolgtrekking werd het mogelijk, dat de anders alles behalve kerkelijke naturalisten nu en dan met de kerk gemeene zaak maakten tegen de liberale partij, wier ‘rationalisme’ en ‘intellectualisme’ door de aanhangers eener uit- of inwendige hoogere openbaring met nadruk veroordeeld werd.

Doordien nu een gedeelte der liberalen in meerdere of min-

dere mate, al naar de verschillende persoonlijke geaardheid en antecedenten, ging overhellen naar dezen of naar genen kant, - want het is niet velen gegeven op den duur hetzelfde spoor te houden, - moest er wel in den schoot der partij verdeeldheid ontstaan tusschen een rationalistische, een empiristische en een mystieke afdeeling; terwijl er niet weinigen overbleven, die zich beurtelings naar de eene en de andere zijde getrokken gevoelden, op wie dus door geene der afdeelingen te rekenen viel, en die zelfs groote kans liepen, voor de geheele partij verloren te gaan.

Het zijn de weifelingen dezer laatsten, die buitenaf vooral den indruk doen ontstaan, alsof de geheele partij in ontbinding verkeerde, en zij mettertijd het veld zou moeten ruimen voor een beslissenden strijd tusschen de volgelingen der kerkelijke en die der natuurkundige grondstellingen. Doch elke partij bezit, behalve een keurbende, die van hare beginselen doordrongen is, nog zulk een bijhang, te vergelijken met het ‘vele vermengde volk’ dat volgens Exodus met Israël uit Aegypte trok: lieden die om allerhande bijkomende redenen zich bij haar aansluiten, doch naauwelijks kunnen geacht worden door hun denkwijze met haar verbonden te zijn. Soms hebben zij overwegende bezwaren tegen de vereeniging met elke andere partij, en meenen eigenlijk van twee kwaden het minste te kiezen; soms is het hun vooral om uiterlijke voordeelen te doen; soms volgen zij hun toeneiging of tegenzin jegens personen. Al deze hulptroepen komen in aanmerking waar het op meerderheid van stemmen en het doordrijven van maatregelen voor het oogenblik aankomt; voor de toekomst der partij, en reeds aanvankelijk voor de waardering van haar gehalte, zijn zij wegens het voorbijgaande hunner aansluiting zonder beteekenis. Vooronderstelt dat de eerlijke discussie niet geheel door belangzucht en blinden hartstogt tot zwijgen wordt gebragt, zal de beslissing afhangen van hen die in elke partij het beginsel het zuiverst vertegenwoordigen; en hare leiding behoort aan hen die bovendien een klaar bewustzijn bezitten, èn van hetgeen dat beginsel in het bijzonder medebrengt, èn van de tijdsomstandigheden waaronder zij dit moeten trachten door te zetten.

Buiten die vooronderstelling kunnen wij hier niet gaan. Een beschaving die zich geregeld ontwikkelt, waarin de minderheden op hare beurt gehoord worden en mede invloed oefenen op den gang van het geheel, kan zeer wel door invallen van barbaren of andere storingen van buitenaf worden afgebroken, zoodat

een later opkomende weer van meet af aan, of nagenoeg, beginnen moet. Hoe het op den duur op deze aarde zal afloopen; of ons geslacht wel geschikt is om meer dan een zekere mate van denkbeelden te dragen zonder door overbeschaving en nieuw ontkiemde ondeugden te gronde te gaan; of soms een hooger begaafde soort van wezens uit den mensch zal ontstaan, gelijk deze volgens de descendentieleer uit lagere dieren zou zijn geboren; of een onverwachte werking van natuurkrachten aan het geheele bestaan van redelijk leven op onze planeet mettertijd voor goed een einde maakt, voordat het zijn toppunt zeer nabij heeft kunnen komen; - dat alles zijn vragen waarop elk antwoord vermetel zou zijn. En men zal wel doen met weinig te hechten aan het beweren, dat de goede zaak ten. laatste zegevieren zal. Het nietige gedeelte van het heelal dat wij overzien, vergunt ons hieromtrent geene uitspraak. Alleen dit hebben wij ons af te vragen, of er een goede zaak bestaat om werkzaam voor te zijn, en waar zij te vinden is. Wanneer wij ons dan aan haar toewijden, kunnen wij volstaan met de gedachte, dat zoo zij niet mogt zegevieren, zij toch niet te gronde gaat door onze schuld.

Om verzekerd te zijn dat er een goede zaak bestaat, en niet alle meeningen die in de wereld voorkomen dezelfde waarde hebben, moeten wij aannemen dat het onderscheid tusschen waar en onwaar, hetwelk bij alle denken ondersteld wordt, inderdaad bestaat; dat er normale en abnorme voorstellingen van de bestaande dingen zijn. Wij zullen weinig moeite hebben om dit aan te nemen; want alwie iets hoegenaamd beweert, en op zich neemt het vol te houden, geeft daarmede reeds te kennen, dat dit volgens hem meer juist is, meer waarheid behelst dan het tegendeel, en door elk die gezond (of normaal) denkt na behoorlijke kennisneming aanvaard wordt. Zelfs degenen, die ons denken enkel als een natuurproces zeggen te beschouwen, dat al naar omstandigheden deze of gene rigting neemt, en waarbij van een norm evenmin sprake kan zijn als b.v. bij een scheikundige verbinding, geven dit hun gevoelen niet enkel als een mogelijke zienswijze naast andere te kennen, maar houden ze voor de uitkomst van behoorlijk, van normaal onderzoek, waarvoor zij de tegengestelde gevoelens niet gehouden willen hebben. Vermits zij nu zichzelven en hun denken verklaren voor een onderdeel der natuur, kunnen zij niet ontkomen aan de gevolgtrekking, dat de onderscheiding tusschen

normaal en abnorm niet willekeurig wordt gemaakt en ten onregte op de dingen die wij voor ons hebben toegepast, - maar dat zij althans op dat gedeelte van het algemeene natuurproces, dat wij denken noemen, met het volste regt toepasselijk wordt gerekend. Het baat niet, of zij ons te gemoet voeren, dat de gemelde onderscheiding van het menschelijke standpunt volkomen gewettigd is, terwijl zij hare kracht verliest zoodra wij de dingen bezien van het standpunt der natuurzelve. Immers, zijn die standpunten twee verschillende, dan kan men op hetzelfde oogenblik zich niet plaatsen op beide tegelijk. Wie echter verklaart, dat het denken een natuurproces is als elk ander, die spreekt, blijkens den inhoud zijner bewering, van het standpunt der natuur; terwijl hij toch, door die bewering tegenover andere staande te houden, blijk geeft van terzelfder tijd het menschelijk standpunt in te nemen. Hij zou vervallen in de logische zwarigheden van Epimenides van Kreta, die verzekert dat alle Kretensen leugenaars zijn, tenzij hij op zijn algemeene verklaring de uitzondering toegaf die wij behoeven, en erkende, dat waarheid of onwaarheid evenzeer aan een stelling eigen zijn als de natuurlijke oorzaken waardoor zij bij iemand opkomt en zijn bijval verwerft.

Dit toegegeven, en zonder ons verder in de quaestie te verdiepen, zullen wij in het vervolg, zonder aan sophistische bedenkingen het oor te leenen, mogen aannemen dat, waar twee of meer stellingen inderdaad met elkander strijdig zijn, slechts éene daarvan waar kan wezen; en dat, zoodra er buiten deze geen alternatief te vinden is, éene de ware is, en wie haar voorstaat, de goede zaak tot de zijne maakt. Want één van beide: òf de geheele logische en aesthetische toestel in ons binnenste, met al wat daardoor is voortgebragt, moet worden gehouden voor een ongelukkigen uitwas, die de harmonie onzer dierlijke natuur verstoort zonder ons daarvoor iets beters in de plaats te geven, - en dan ware het beter, dat elk voor zichzelf zijn leven eenvoudig zoo genoegelijk trachtte door te brengen als het kon; - òf die toestel behoort tot onze normale uitrusting, en dan is ons daarmede een maatstaf aan de hand gegeven ook van goed en kwaad, van voor- en achteruitgang, onafhankelijk van hetgeen dezen of genen in zijn tijdelijken toestand meer of minder aangenaam is. Voor de waarheid op te komen, is de vurige wensch van elke partij die aan zichzelve gelooft en waarmede het mogelijk is een geding te voeren.

Wanneer nu de liberale partij van hare verdeeldheid en onzekerheid bevrijd, en op hechten grondslag gevestigd wil worden, dan zal zij zichzelve in de eerste plaats moeten vragen, wat zij voor de waarheid houdt en als de waarheid wil verdedigen. Zij zou verkeerd doen met voor de duizendste maal het huismiddel te beproeven dat altijd faalt: een rekbaar formulier van eenigheid, dat een ieder onderteekent onder voorbehoud van het op zijne wijze te verstaan. Nog zeer onlangs hebben wij onder de politieken in onze hoofdstad een voorbeeld daarvan beleefd, en thans weer schijnt men in de Hervormde Kerk hier te lande iets soortgelijks te beramen. Het is immers niet om de belijdenis maar om de gezindheid te doen; niet om de woorden maar om hetgeen daarbij gedacht wordt; en men neemt een scheur niet weg door ze te verpleisteren. Dat onze partijverdeelingen verouderd zijn, wordt meer en meer ingezien; men behelpt zich voordurend met leuzen en symbolen, waarin een lang verleden toestand van zaken is uitgedrukt; waarom anders dan uit een onberedeneerden eerbied voor het oude, dien men voor een bewijs van diepzinnigheid en omzigtigheid, doch even goed voor een blijk van traagheid kan verklaren. Zeer zeker, wij zijn met duizend banden verheeld aan het voorgeslacht en zijne denkbeelden; doch wanneer ergens de keus aan ons staat, is het dan een reden om een inrigting te handhaven, dat zij indertijd de best mogelijke was, en tot heden, hoe dan ook, overeind is gebleven? Wat meer is, alwie zich van dat historische argument bedient, heeft toch een andere drijfveer die hem beweegt om voor het aanhouden van het versletene te pleiten. Onder anderen dikwijls deze, dat hij het bijzonder bruikbaar vindt voor een ander doel dan waarvoor het is aangelegd; gelijk wel eens een oud kasteel wordt verbouwd om tot gevangenis te dienen. Nu kost een nieuwe gevangenis geld, en een nieuwe partijvorming nadenken over beginselen. Of dit laatste niet te verkrijgen zou zijn? Wij leven, door de onbedachte voorliefde voor hetgeen waarbij wij zijn opgevoed, in een mengelmoes van oude vormen en nieuwe gedachten, in een verwarring van termen en begrippen, waarbij de visschers in troebel water waarschijnlijk hun voordeel vinden, doch waaraan in het belang onzer geheele zamenleving hoe eer hoe liever een goed einde moet worden gemaakt. Houden wij onze oudheidkundige liefhebberijen zorgvuldig gescheiden van de overweging van wat thans aan behoeften en overtuigingen voorhanden is, en

kiezen wij partij met het oog op dit laatste. Kortom, in plaats van dubbelzinnige formulieren, waaronder men den waren toestand der meeningen verborgen houdt, hebben wij behoefte aan scherpe formulering van de beginselen die inderdaad gehuldigd worden.

Dat hierbij de persoonlijke hoogachting voor andersdenkenden schade lijdt, wordt ligt gevreesd, doch ten onregte. Met plooijen en schipperen wordt vaak voor het uitwendige de vrede bewaard, doch dan ten koste van dat weerkeerig ontzag, zonder hetwelk geen zamenleving in een ordelijke maatschappij, laat staan zamenwerking tot gemeenschappelijke doeleinden, op den duur mogelijk is. Men kan toch in menig geval de handen ineenslaan zonder overtuigingen te verzaken.

Vragen wij thans naar het kenmerkend beginsel, waardoor zich de liberale partij, in al hare afdeelingen en vertakkingen, van elke andere onderscheidt, dan zal men ons niet ligt een ander kunnen noemen dan het r a t i o n a l i s m e , de erkenning van het verstand als wetgever voor het geheele menschelijke leven. Tegenover dat rationalisme staan het empirisme, en hetgeen wij bij gebrek van beter het mysticisme zullen noemen; het eene stelt in plaats van het verstand de waarneming, het andere de ingeving of de openbaring aan het hoofd, waarover straks nader. Hoe weinig het dus misschien hun zal aanstaan, die zich by voorkeur praktische lieden hooren noemen, wij zijn wel genoodzaakt aan te nemen, dat het geschil tusschen de liberalen en hunne tegenstanders zijn wortel heeft in de verschillende opvattingen van een wijsgeerig vraagstuk, zoodat dit laatste wel eenige aandacht verdient ook buiten de muren eener school.

Natuurlijk is hier de bedoeling niet, dat de liberalen en hunne mededingers theoriën hebben uitgedacht, die zij vervolgens in toepassing trachten te brengen; of dat zij allen van de gronden en de strekking hunner stellingen een helder bewustzijn hebben. Maar zij allen volgen, om welke redenen ook, in het algemeen een gedragslijn die, logisch of theoretisch, alleen door een der genoemde beginselen kan worden geregtvaardigd; en hoe beter zij dat zelven inzien, des te meer vastheid en consequentie zal in hunne beweringen en handelingen worden opgemerkt.

Het wijsgeerige vraagstuk, dat dus in hoofdzaak op drieërlei wijze wordt opgevat, betreft den grondslag van alle menschelijke

kennis. Onder kennis verstaan wij (indien het noodig is dat hier te herinneren) het bezit van denkbeelden waarin voorwerpen, buiten deze denkbeelden om bestaande, naar waarheid worden voorgesteld. Men heeft sinds lang ingezien, dat een denkbeeld en zijn voorwerp doorgaans zaken zijn van geheel verschillenden aard; zoodat de waarheid niet kan gezocht worden in eenigerhande gelijkheid tusschen het een en het ander, maar in de overeenstemming van het denkbeeld in quaestie met het denkbeeld dat bij een subject van normale vermogens in het verkeer met het voorwerp-zelf ten laatste gevormd wordt. Om kennis te verkrijgen staan ons ten dienste, vooreerst het denken, waaronder wij hier de opzettelijke bewerking van denkbeelden met het oog op hunne waarheid verstaan; ten tweede de waarneming, die de stof voor het denken aanvoert; ten derde hetgeen men in het dagelijksch leven, waar het zaken geldt van ondergeschikt belang, onder gelukkige invallen, in de kunstenaarswereld onder inspiratie verstaat. Het denken heeft zijne eigene wetten, die wij in acht nemen reeds lang voordat wij ze hebben leeren kennen, en die bij nader onderzoek blijken te kunnen worden afgeleid uit eenige weinige grondstellingen; wie deze verwerpt, maakt het denken en de verdere discussie onmogelijk, en ontzegt ook zichzelven het regt om iets hoegenaamd te beweren. De waarneming levert ons een menigte primitive denkbeelden, getuigenissen van verschijnselen die binnen een algemeene ruimte en een alles omvattenden tijd verdeeld zijn, en zich al vroeg in twee hoofdgroepen schikken: ons eigen organisme en de buitenwereld; later gaan wij nog verder en onderscheiden hetgeen in ons bewustzijn van hetgeen daarbuiten plaats heeft: de psychische en de physische verschijnselen. Doch er doen zich onwillekeurig nog andere denkbeelden bij ons op, die wij ons wel herinneren niet met opzet en overleg te hebben gevormd, doch die evenmin tot de waarnemingen kunnen gerekend worden, omdat zij niet de getuigenis inhouden van het bestaan van eenig verschijnsel op zekeren tijd en in zeker gedeelte van het heelal. Tot deze soort behooren zoowel velerlei invallen en phantasiebeelden, die voor het denken geene waarde hebben, als hoogst belangrijke conceptiën, die aan de eischen van het denken minstens evenzeer voldoen, als het beste dat wij tot stand brengen door die eischen naauwkeurig in acht te nemen. Zij kunnen zoo voortreffelijk zijn en den arbeid van het zoeken zoo geheel over-

bodig maken, dat het ons ligt voorkomt alsof een wezen dat ons aan denkkracht ver overtreft, ze ons regtstreeks ingegeven heeft. Hoe dit zij, de kunst en de wetenschap hebben angs dezen weg dikwijls hunne kostbaarste schatten verkregen.

De stof intusschen, die ons door waarneming en ingeving geleverd wordt, kan door het denkende wezen onmogelijk als onvermengde waarheid worden aanvaard. Een slag op het oog, in het donker aangebragt, doet ons vonken in de ruimte vóor ons zien; een stoot aan den elleboog wekt onvermijdelijk de voorstelling, dat er tevens iets voorvalt in de hand. De grootste natuurkenner ziet en voelt dat niet anders; alleen vermag hij onmiddellijk een correctie aan te brengen, en te verwerpen wat de waarneming op zichzelf hem zou doen gelooven. En onder de schoonste ingevingen, die in het eerste oogenblik al het wenschelijke licht over een moeijelijk vraagstuk schenen te verspreiden, zijn er genoeg, die bij nadere overweging onaannemelijk blijken te zijn. Alleen het denken is in staat de aangevoerde gegevens, die het verwerken moet, eenigermate te schiften en daartusschen een keuze te doen. Daarentegen moeten wij ons verzekerd houden, dat waar wij niet van valsche of ontoereikende gegevens zijn uitgegaan, de verdere bewerking ons niet op het dwaalspoor zal brengen, mits zij aan de eigene wetten van het denken beantwoordt; anders gezegd, mits zij inderdaad denken is, en niet door verbeelding en gemoedsbewegingen verontreinigd wordt.

Het ligt in den mensch, dat hij zich liefst weinig moeite geeft, en dus, bij zijne denkbeelden zoo goed als bij zijne levensmiddelen, het gehalte bij voorkeur beoordeelt naar het kanaal van toevoer. Wanneer hij dan in zijn ingenomenheid met het eene dier kanalen is teleurgesteld, is hij te meer geneigd zijn vertrouwen blindelings aan een ander te schenken, en de hoogste waarde te hechten aan hetgeen van daar afkomstig is. Van daar, dat er zelden wordt gevraagd naar het aandeel dat aan het denken, de waarneming en de ingeving toekomt in de wording onzer kennis, maar doorgaans òf het een òf het ander voor de eenige bron van alle waarheid wordt aangezien.

Voor elk van de drie valt iets te zeggen. Hoe beter wij de eigenaardige wetten van het denken in acht nemen, des te beter blijft ook in de uitkomsten de waarheid behouden, die in de denkbeelden waarvan wij uitgingen bevat was. Daarbij komt, dat in die wetten zekere grondstellingen liggen opgesloten, die

men niet weigeren kan te aanvaarden zonder het denken van alle kracht te berooven en van elke eigen meening afstand te doen. Is het dus onvermijdelijk, die grondstellingen als grondwaarheden te erkennen, en hebben de wetten die daaruit voortvloeijen, het vermogen om elke waarheid door alle vormveranderingen heen ongeschonden te houden, dan ligt het voor de hand, dat men, overwegende de feilbaarheid van waarneming en ingeving beide, hier den vasten grondslag van alle kennis zoekt. - Daarentegen kan de empirist ons herinneren, dat het denken, even goed als de wiskundige berekening of de werking eener machine, behoefte heeft aan gegevens, aan grondstoffen; dat deze door de waarneming worden aangebragt; dat, zoo het denken de verdienste heeft van onvervalscht terug te geven hetgeen aan waarheid in de eerste gegevens verborgen lag, die waarheid toch allereerst uit de waarneming afkomstig is. Zelfs de wetten en grondstellingen die aan het denken eigen zijn, hebben wij eerst ontdekt door de feitelijk voorkomende denkprocessen gade te slaan en te ontleden; en de vaardigheid in het gebruik daarvan wordt eerst verkregen door langdurige oefening, en de ervaring die zij ons verschaft. Wat de ingevingen betreft, die het dwaas zou zijn te versmaden, wij beginnen toch met waar te nemen, dat deze en gene denkbeelden, die wij niet met opzet hebben gevormd, zich bij ons voordoen; en wij kunnen deze niet aannemen wanneer zij met waarnemingen omtrent verschijnselen in of buiten ons klaarblijkelijk in strijd zip. - En eindelijk kan de mysticus ons het volgende te gemoet voeren. ‘Wat doet u vertrouwen stellen in de getuigenis der zinnen? Gij erkent dat in den droom, en onder zekere voorwaarden zelfs in den wakenden toestand, zich allerlei verschijnselen vertoonen alsof zij voorwerpen in een buitenwereld waren, terwijl gij toch weigeren moet ze daarvoor aan te zien, omdat zij niet overeen te brengen zijn met de verschijnselen die gij al wakende doorgaans waarneemt. Die weigering is niet anders dan verstandig en natuurlijk; doch wat noopt u om dien maatstaf aan te nemen, en de verschijnselen waaraan gij thans uwe kennis ontleent, niet evenals uwe droombeelden voor bedriegelijk, althans voor twijfelachtig te verklaren? Wat kan uw natuurlijk vertrouwen in hetgeen gij met open oogen waarneemt, anders zijn dan ingeving van uw goeden genius, waarvoor gij geene gronden hebt aan te voeren, maar die gij argeloos en te goeder trouw aanvaardt? En ook de

grondstellingen waaruit de denkwetten voorvloeijen, zijn ons immers gegeven; zoodat wij dienen aan te vangen met ze geloovig te omhelzen?'

Het kan niemand verboden worden, gehoor te geven aan; hetgeen hem onder deze bewijsgronden het meest behaagt. Wie echter niet tevreden is met zijn persoonlijke neiging te volgen, die door een zamenloop van allerlei omstandigheden in deze of gene rigting valt, maar verlangt te weten wat hier het zwaarste weegt, kan zich van de keus niet zoo gemakkelijk afmaken. Voor hem dient een opzettelijk onderzoek vooraf te gaan aan de beslissing tusschen de rationalistische, de empiristische en de mystische theorie. Aan dat onderzoek, in de scholen bekend onder den weidschen naam van transcendentale philosophie, kan niemand zich onttrekken die aan het verwijt van willekeurig partijkiezen wenscht te ontgaan.

Nu merken wij inderdaad op, dat geen opregt voorstander van eene dier drie theoriën er genoegen in neemt, dat zij enkel wordt aangemerkt als een zienswijze die onder zekere omstandigheden bij dezen en genen ontstaat, als een persoonlijke meening zooals er meer zijn. Hij houdt ze voor beter dan de andere, en is bereid aan te toonen, dat zijn voorkeur niet enkel het gevolg is van vergefelijken eigenwaan, maar dat hij de verstandigste partij heeft gekozen. Het is hem niet genoeg, te zegevieren door geweld, door van de zwakheden der menschen partij te trekken, en hun oordeel door welsprekendheid, beloften en bedreigingen tot zwijgen te brengen, maar hij stelt er juist zijn eer in, dat wie zich met zijne theorie vereenigt, het beste bewijs van een gezond en zelfstandig oordeel geeft. Hij erkent dus, als grondslag van zijne redenwisseling met andersdenkenden, de wetten van bewijsvoering die door alle denkende wezens worden gevolgd; de grondstellingen waaraan deze wetten hun regt van bestaan ontleenen, verklaart hij door in discussie te treden, voor onaantastbaar, en eerst daarvan verwacht hij zijne regtvaardiging. Dat is, het empirisme en het mysticisme zelven, wanneer zij zich willen handhaven tegenover diegenen die hun niet reeds vooraf zijn toegedaan, plaatsen zich noodzakelijk op het rationalistische standpunt, onder voorbehoud van dit in den loop der bewijsvoering, en naar aanleiding van deze, te verlaten.

Voorts zal het weinig moeite kosten in te zien, dat al worden wij met de grondstellingen en wetten van het denken eerst dooide waarneming van feitelijk voorkomende denkprocessen bekend,

zij niettemin reeds lang te voren nageleefd worden. Al bezitten wij ze aanvankelijk nog niet in den vorm van afgetrokkene maximen die wij met vol bewustzijn huldigen; toch sluit elk gebruik dat wij van ons denkvermogen maken, die huldiging in; wij doen alsof wij ze kenden en er ons aan onderwierpen, en bevinden dan ook, wanneer de zaak later onze aandacht trekt, dat wij door al ons denken tot heden daaraan gebonden zijn, en ze niet kunnen laten varen zonder alle verkregene uitkomsten op losse schroeven te stellen. Het is dus niet waar, al komen zij met behulp der waarneming tot onze kennis, dat zij eerst door de waarneming ons eigendom zouden worden; en om ze tot rigtsnoer te nemen wachten wij niet op de ontdekking dat zij in ieder denkproces bevat zijn. Die ontdekking (of waarneming) zou ons dan ook niet meer kunnen leeren dan het feit, dat zij tot hiertoe onwillekeurig zijn toegepast, doch niet, dat hetnoodig en raadzaam is, die toepassing voort te zetten.

Alverder is het ontegenzeggelijk onze goede genius, of de natuur, die er ons toe brengt, de regtmatigheid der eischen van het denken van den beginne af stilzwijgend te vooronderstellen. Doch is niet daarom vooral, dat wij ze regtmatig blijven achten wanneer wij er eenmaal toe komen, over dit onderwerp na te denken. De eigenlijke reden ligt in de ongerijmdheden waartoe wij anders zouden vervallen. Bovenal de ongerijmdheid van te oordeelen, dat het mechanisme-zelf waarmede men oordeelt, ongeschikt is voor zijne taak. Slechts een van beiden is mogelijk: òf zich te vereenigen met de beginselen waarop het denken steunt, òf die geheele werkzaamheid op te geven, en alle verzekering te beperken tot de eenvoudige mededeeling, dat zich op het oogenblik het eene of andere verschijnsel aan ons vertoont, dat deze of gene voorstelling thans onze aandacht bezig houdt.

Het is dus niet een bewijs van aanmatiging of laakbare partijdigheid, wanneer het rationalisme zich met het zoogenaamde transcendentale onderzoek belast, en zoodoende regt spreekt in een geschil waarin het zelf mede betrokken is. Er is nu eenmaal geen andere weg te vinden, tenzij men zonder voorafgaand onderzoek beslissen wil, dat het vraagstuk voor geene oplossing vatbaar is, en eigenmagtig aan alle drie de rigtingen dezelfde regten gaat toekennen. Dit zou voorzeker het gemakkelijkste wezen, en met verscheidene rhetorische middelen zeer wel te verdedigen zijn; doch met gelijke regten in een theoretisch opzigt

is geene rigting tevreden gesteld, en zonder een afdoend onderzoek moet de strijd der beginselen onophoudelijk vernieuwd worden.

Alleen kan met reden van het rationalisme gevergd worden, dat het de regten der waarneming en ingeving ernstig overweegt, en zich niet al dadelijk verbeeldt, door zijne eigene grondstellingen de gegevens te kunnen vervangen, die het verstand althans aan de eene, zoo al niet aan de andere te danken heeft. Het ‘reine denken,’ waarvan men zich in Duitschland wonderen voorspelde, zou ons nooit verder brengen dan tot de logica en de zuivere wiskunde;[1] omtrent de feitelijke wereld leert het ons niets. Wij zouden daardoor hoogstens de voorwaarden vernemen, waarop zulk een wereld voor ons doorgrondelijk zou zijn. Dat er behalve het denkende wezen iets bestaat, ja het bestaan van dat wezen-zelf, is ons bekend alleen doordat wij waarnemen. Intusschen zijn onze waarnemingen steeds onderhevig aan de logische kritiek; niet alles wat zij ons als werkelijkheid voorspiegelen, kan als zoodanig worden aangenomen, of wij vervallen in ongerijmdheden, en verliezen het regt om iets hoegenaamd voor onmogelijk of onwaarschijnlijk te houden. Men wachte zich, hier te verwarren wat te dikwijls met elkaar verward wordt: de stelling: ‘ik neem een voorwerp waar,’ met de stelling; ‘het voorwerp dat ik waarneem bestaat.’ De eerste stelling kan de waarnemer in geen geval betwijfelen; zij is een feit van het bewuste leven, dat hij regtstreeks afleest; en daaruit heeft men willen afleiden, dat er geen zinsbedrog bestaat. Doch waar het hier op aankomt, wat eigenlijk den inhoud der waarneming uitmaakt, wat zij ons leert, waarvoor zij getuigenis aflegt, dat is de tweede stelling, betreffende het bestaan, niet van de waarneming maar van het voorwerp-zelf. De vonken worden buiten het geslagen oog gezien, evenals de vonken van een smidse of een vuurslag; hetzelfde nog onbekende mechanisme dringt ons in beide gevallen het denkbeeld op, dat er in een werkelijke ruimte buiten

1 Het innige verband tusschen deze beide formele wetenschappen is in den jongsten tijd vooral in het licht gesteld door Rob. Grassmann en W. Stanley Jevons. De een (Formenlehre oder Mathematik, Stettin 1872) ontwikkelt de logica, de combinatieleer, de leer der getallen en die der uitgebreidheid als toepassingen van de meest afgetrokken leer der grootheden. De ander (The Principles of Science, London 1874, 2 vols.) gaat van de beginselen der logica uit, en doet dan (Book II) de beginselen der getallenleer als toepassingen daaruit voortvloeijen.

ons werkelijk ligchaam zulke vonken aanwezig zijn. Of ons verstand in dat mechanisme mede werkzaam is, m.a.w. of dit van den denzelfden aard is als het logische proces van gevolgtrekking, weet niemand, hoewel er zijn die het in het belang van het empirisme volhouden. Zooveel is zeker, dat het verstand dat wij allen kennen, het wezen dat op grond van het eenmaal waargenomene begrippen vormt, oordeelt en redeneert, voor de hoedanigheid der denkbeelden die buiten zijn medeweten ontstaan zijn, niet aansprakelijk kan worden gesteld. Te minder nog, daar het meest ontwikkelde verstand er niet in slaagt te bewerken, dat de voorwerpen anders gezien, gehoord, gevoeld worden dan bij den minst nadenkenden mensch met ongeschonden zintuigen het geval is. De vriend van Lessing en Mendelssohn, de kundige en nuchtere Nicolaï, kon in zijn ziekte niet anders dan lang overleden vrienden door de kamer zien wandelen en ze duidelijk hooren spreken; op dezelfde wijze als de levenden die hem oppasten. En wanneer het zijn verstand was, dat hem die verschijnselen aanstonds als zinsbedrog deed afwijzen, dan is het vrij gewaagd te beweren, dat in de stikdonkere werkplaats, waar dat zinsbedrog was voorbereid, hetzelfde verstand reeds werkzaam was geweest; al stappen wij over het bezwaar heen, dat het onmogelijk is zich een voorstelling te vormen van de soort van gegevens waarmede het daar zou kunnen gewerkt hebben. Eerst van het oogenblik af, waarop de voorstelling van een bestaand verschijnsel zich in ons bewustzijn voordoet, kan er sprake van zijn, dat verschijnsel op redelijke gronden voor werkelijk te houden of niet. De inhoud der waarnemingen moet door het denken geschift, en een niet onbelangrijk gedeelte daarvan verworpen worden.

Vragen wij hoe het verstand daarbij te werk gaat, dan bevinden wij, dat de logische eisch van harmonie of overeenstemming tusschen alle beweringen hier op den voorgrond staat. Elke waarneming dringt tot het beweren (en daardoor onderscheidt zij zich van het loutere verbeelden of ontwerpen gelijk de kunstenaar dat doet voordat hij aan het werk gaat), niet, dat zijzelve bestaat, want dat lijdt geen twijfel, maar dat zeker verschijnsel voorkomt in een wereld die niet aan onze verbeelding haar aanzijn te danken heeft. Bevatten die beweringen iets tegenstrijdigs, dan kunnen zij niet alle voor waar worden gehouden. De verwerping van het waargenomene kan dus niet geschieden op grond van hetgeen in een enkele waarneming bevat is maar enkel door den

inhoud van vele in onderling verband te brengen; hetzelfde geldt van de bevestiging die daartegenover staat. Hieruit volgt, dat er geen enkel beweren omtrent de werkelijke wereld op zichzelf vast staat, zoodat de andere daaraan slechts behoeven getoetst te worden; maar dat de grondslag van elke bevestiging en ontkenning daaromtrent wordt gevonden in een zeker fonds van stellingen die met elkander overeenstemmen, en elkander staande houden. Alwat wij voor waar of onwaar houden, wordt daarvoor aangezien onder stilzwijgend voorbehoud, dat het bedoelde fonds louter waarheid bevat. En op dit fonds hebben wij het oog, wanneer wij van iemands o v e r t u i g i n g spreken, waarnaar hij voorkomende zaken beoordeelt en behandelt.

Daar deze overtuiging grootendeels zonder toezigt, door allerlei psychologische werkingen gevestigd wordt, en zich hoe langer zij gekoesterd wordt, des te meer bij iemand vastwortelt, laat zij, in een logisch opzigt, dikwijls veel te wenschen over. Bij menigeen bestaat zij uit twee of meer afzonderlijke groepen, die elk op zichzelf harmonisch genoeg zijn, maar zich met elkander niet of naauwelijks laten overeenbrengen. Dan hangt het van allerlei omstandigheden af, of in een gegeven geval de eene dan de andere groep bij de beoordeeling den doorslag geeft. Ook is de overtuiging, zelfs waar zij aan den eisch der eenheid tamelijk wel voldoet, niet onvatbaar voor veranderingen. Alleen een zwakhoofd geeft ze voor elken verschen indruk prijs; doch het kan voorkomen, dat de gedurige aanwas van waarnemingen een nieuwe groepering onvermijdelijk maakt, zoodat een deel van het oude fonds met een menigte stellingen van lateren oorsprong tot een nieuw verbonden wordt, waarin het andere deel niet meer volkomen past, en dus als minstens onzeker ter zijde wordt gesteld. In weerwil van deze veranderlijkheid bevat elke persoonlijke overtuiging een aantal elementen, die bij de leden van kleinere of groote maatschappelijke kringen, ja soms, zoover wij kunnen nagaan, bij alle menschen geheel of nagenoeg dezelfde zijn, en gedurende iemands geheele leven onveranderd blijven. Zoover die kring zich uitstrekt, worden alle onderhandelingen tusschen de leden op den grondslag der gemeenschappelijke overtuiging gevoerd, en draagt elke gezamenlijke handeling en verklaring van gevoelens haren stempel. Wat blijkbaar met haar overeenstemt, wordt geacht van zelf te spreken, en zoo zijn er axioma-s wier heerschappij een grooteren en een ge-

ringeren duur en uitgebreidheid heeft, en die, als een deel van iemands eigendom, ja van zijn persoonlijkheid, met hartstogt door den een verdedigd, door den ander bestreden worden.

De hartstogt maakt dikwijls welsprekend; en vrij hebben dan ook aan den strijd der overtuigingen, gelijk die zich doorgaans onder het menschdom vertoont, menig letterkundig meesterstuk te danken, dat op geene andere wijze te verkrijgen was. Gelijk het onbillijk zou zijn, dit niet toe te geven, moet het een dwaasheid heeten, dien hartstogt niet te erkennen als een eigenaardigheid van ons geslacht, die ons menigmaal over andere, als de lafhartigheid en de onverschilligheid, tot ons eigen heil doet zegevieren. Intusschen, zoo wij ons voor een oogenblik van zijne overmagt kunnen ontslaan, en naar het wezen van elke menschelijke overtuiging vragen, dan blijkt ons dat geene van alle volstrekte zekerheid bezit, maar dat haar de waarde toekomt van min of meer waarschijnlijke onderstellingen (hypothesen). Elk onzer zal dit gereedelijk toestemmen waar het de overtuigingen van anders denkenden dan hij betreft; en wie in de gelegenheid is om door te denken, zal ook zijne particuliere overtuiging ten laatste in hetzelfde licht leeren beschouwen. Het moeijelijkst valt het in te zien, dat zelfs de stellingen, die het geheele menschdom als onomstootelijk beschouwt, voor zoover zij de werkelijkheid betreffen, geen ander karakter bezitten dan dat van deels hoogst waarschijnlijke, deels voor de praktijk onmisbare hypothesen. Daar zijn eronder, die door elke waarneming tot heden bevestigd worden, b.v. deze, dat de ruimte waarin alles zich bevindt, in de lengte, breedte en hoogte, doch niet in een vierde of in nog verdere dimensiën is uitgebreid. Waarom er juist drie voorkomen, kan de wiskunde ons niet aantoonen; integendeel is zij tegenwoordig in staat, algemeene formules te leveren, die niet slechts op lijnen, vlakken en ligchamen, maar op uitgebreidheden van zoovele dimensiën als men verkiest, van toepassing zijn. Het is het gemis van waarneming alleen waardoor het komt, dat alwat de ruimte en de ligchamen die wij kennen te boven gaat, ophoudt aanschouwelijk te wezen; en hoezeer wij voor onze natuurwetenschap en behandeling der dingen met onze drie dimensiën misschien kunnen volstaan, blijft steeds de gissing mogelijk, dat slechts de inrigting van onze waarnemingsorganen ons belet om werkelijke dingen te leeren kennen die tot de bekende ligchamen staan evenals deze tot de vlakken of de lijnen

der meetkunde. Daarbij bedenke men dat de gedane waarnemingen sedert den aanvang van het menschdom of van het dierlijke leven op aarde, hoevele dan ook, toch niet alle mogelijke zijn; zoodat, al wordt de waarschijnlijkheid van dergelijke algemeen erkende onderstellingen bij den dag grooter, zij nimmer met volstrekte zekerheid kan worden gelijk gesteld.

Men heeft nog verder willen gaan, en ook de grondstellingen der logica en der wiskunde (of leer van de grootheden) binnen dien kring willen trekken. Het is hier de plaats niet om de pogingen daartoe tot in bijzonderheden te vervolgen; maar wij kunnen met weinig woorden vrij duidelijk maken, dat zij geen kans hebben van te slagen. Eensdeels gaat ieder die ze onderneemt, noodzakelijk redenerenderwijze te werk, en geeft dus, schoon niet in woorden toch metterdaad, het volgende te kennen: ondersteld, dat de grondstellingen waaruit de wetten der redenering voortvloeijen volkomen vast staan, dan zijn diezelfde wetten niet boven elke bedenking verheven; - een beweren zonder verstaanbaren zin. Anderdeels is het ondenkbaar, in de strengste beteekenis van het woord, dat eene stelling waarschijnlijkheid zou bezitten, tenzij althans éene andere als volmaakt zeker moest worden aangenomen, waardoor de eerste waarschijnlijk werd. Het minste dat men vergen kan, is de zekerheid van den maatstaf waarnaar de waarschijnlijkheid bepaald of althans begroot wordt. Want de waarschijnlijkheid is niet een toestand van het gemoed[1], maar de meerdere of mindere aannemelijkheid van een stelling, betreffende het werkelijk bestaande, die afhangt van de redenen daarvoor en daartegen, en onder sommige omstandigheden zelfs in cijfers kan

1 Gelijk nog bij W. Windelband, die Gewissheit der Erkenntniss, Berlin 1873, S. 24.25. ‘Präeis gesprochen, giebt es nun und nimmermehr etwas Wahrscheinliches, sondern nur eine Wahrscheinlichkeit als psychologischen Zustand zwischen Gewissheit und Ungewissheit. Das Objectiv-Wahrschem liche ist ein Unbegriff.’ Zeker, ‘die Wahrscheinlichkeit ist niemals die Eigenschaft irgend eines erwarteten Ereignisses;’ noch van iets anders dat in de werkelijke wereld thuis behoort; maar van den inhoud van een denkbeeld, die als getrouwe voorstelling van iets werkelijks in aanmerking komt. Waarschijnlijk is niet, wat is of niet is; ook niet, wat geloofd wordt; maar wat wij meer of minder reden hebben om te gelooven. Hetgeen W. ‘waar-schijnlijkheid’ noemt, zou veeleer ‘het voor waarschijnlijk houden’ van een voorgestelde zaak moeten heeten. Beter Jevons in het aangehaalde werk Book II ch. 10: ‘The theory of probability does not measure what the belief is, but what it ought to be... It defines rational expectation by measuring the comparative amounts of knowledge und ignorance etc.’

worden uitgedrukt. Die geheele waardering van stellingen verkrijgt een beteekenis eerst van het oogenblik waarop de denkwetten, wier toepassing zij is, tot grondslag worden genomen; en om deze reden kunnen die denkwetten-zelven daaraan nooit onderworpen worden, dan in schijn en bij wijze van proefneming. Stellen wij voor een oogenblik het geval, dat de bedoelde wetten slechts voor het menschelijk verstand, en niet voor ieder denkend wezen van kracht zijn, dan zou dat alleen te constateren zijn door een verstand van welks inrigting wij ons geen denkbeeld kunnen maken. Daarentegen de stellingen, wetten, regels en beginselen die wij aan de waarneming ontleenen en die de feitelijk bestaande dingen betreffen, - met uitzondering alleen van het beweren, dat op dit oogenblik de eene of andere gewaarwording bij ons bestaat, - zijn vatbaar voor logische beoordeeling, en blijken bij nader onderzoek nooit meer dan hoogst waarschijnlijk te zijn.

De dus verkregen uitkomsten loopen gevaar, door wie ze slechts ten halve opneemt, zoo te worden verstaan, dat zijn fonds van onderstellingen, of hetgeen men zijne overtuiging pleegt te noemen, aan het wankelen wordt gebragt; en hij eindigt met in niets meer vertrouwen te stellen. Zoo iemand vergeet, dat er nog een groot verschil is tusschen het waarschijnlijke en het problematieke, waarbij het voor en tegen gelijkstaat. Wanneer hij te voren zijne overtuiging voor iets heiligs en onschendbaars hield, en het hem thans blijkt, dat er altijd nog eenige ruimte overbleef voor een tegengestelde, dan behoeft hij daarom niet beide evenveel waard te achten, en op te houden, de eerste met ijver voor te staan. Met de afgoderij die hij pleegde is het gedaan; doch haar voorwerp houdt hij over, en waarom kan dit niet voortaan als het beste, het hechtste en heilzaamste werden hooggeschat van alles wat hij zich vermag te denken? Wat belet hem om in te zien, dat de redenen voor de eene hypothese veel zwaarder wegen dan die voor de andere, dat de eerste door de groote meerderheid der waarnemingen bevestigd wordt, en de praktijk die haar tot wegwijzer neemt op den duur een krachtig, veelzijdig en welgeordend rnenschelijk leven bevordert, veel meer dan elke andere die hij kent? Zelfs mogen wij het een voordeel achten, wanneer het dweepen met eigen overtuiging voor een meer bedaarde hoogschatting plaats maakt. De verachting van andersdenkenden, het blinde doordrijven, de onbekwaamheid om iets aan te leeren,

die met alle fanatisme gepaard gaan, worden vermeden, en de strijd neemt meer het karakter aan van een geregeld regtsgeding. Gevoelde men vroeger voor zijne overtuiging wat de vurige minnaar voor zijne aangebedene geliefde gevoelt, thans heeft men ze lief als de man zijne voortreffelijke huisvrouw, die hij niet voor volmaakt houdt, doch wier deugden hij kent, en voor wie hij bereid is met al wat in hem is op te komen.

Indien het onze beschaving te beurt valt, zonder al te groote stoornissen op den weg der redelijke ontwikkeling voort te gaan; dan zal die kalme doch vastberadene verdediging onzer overtuigingen voor de harstogtelijke vereering van vroegeren tijd meer en meer in de plaats moeten treden. Op den duur dringt de kritische beschouwing der menschelijke kennis althans in hare voornaamste resultaten in wijdere kringen door: het is niet doenlijk, voordurend de oogen te sluiten voor de eenmaal gedane ontdekking, dat niets voor ons volkomen zeker is, dan alleen het optreden van zekere verschijnselen, en de grondstellingen zonder welke er niet gedacht kan worden, Van deze ontdekking wordt op verschillende wijzen gebruik gemaakt, en zij geeft aanleiding tot meer dan eene vraag, die wij hier niet kunnen bespreken; doch wie van haar doordrongen is, ziet in alle verschil van meening omtrent de werkelijkheid niet anders dan een veelvuldigheid van hypothesen, die aan gedurige herziening onderhevig zijn, en rang nemen volgens hare waarschijnlijkheid.

Wij hebben thans het punt bereikt waarop het ons mogelijk voorkomt, over de betrekkelijke waarde van rationalisme, empirisme en mysticisme een niet onbillijk oordeel uit te spreken. In hoofdzaak zou dit ongeveer aldus moeten luiden:

De grondstellingen waartoe de wetten van het denken kunnen worden teruggebragt, leeren ons niets hoegenaamd omtrent de werkelijke wereld, maar bevatten de voorwaarden waarop het denken de bewerking van ware gegevens tot andere ware denkbeelden op zich neemt. Het reine denken, - gesteld dat het verkrijgbaar ware, - zou dus als oefening van het verstand, doch niet als bron van kennis kunnen worden aangemerkt. Evenmin zou het baten, wanneer men met Hegel en anderen het tegendeel van sommige dier grondstellingen (b.v. de eenzelvigheid van eenig zijn en niet-zijn) tot een punt van uit-

gang nam, waarbij men bovendien van het denken in het phantaseren zou vervallen. Die grondstellingen zijn op zichzelf niet anders dan eischen (of postulaten), en verkrijgen een beteekenis voor het verwerven van kennis eerst daardoor, dat zij op de gegevens der (uit- en inwendige) waarneming worden toegepast.

De waarneming alleen levert getuigenissen voor het werkelijk bestaan van zekere voorwerpen. Het bestaan dier getuigenissen is het onloochenbare gegevene, waarvan elk grondig onderzoek uitgaat, en waarvan het een zamenhangende rekenschap tracht te geven. Het bestaan der voorwerpen daarentegen kan niet in ieder geval worden aangenomen zonder het denken geweld aan te doen. Ware nu het empirisme streng consequent, dan zou het dit niettemin moeten op zich nemen; doch bevreesd voor een maatregel die aan alle onderzoek een einde maken zou, brengt het in tijds wijzigingen in zijn beginsel, waardoor het in naam blijft voortbestaan en metterdaad tot rationalistische kritiek vervalt, hoewel dan met empiristische tusschenzetsels. Daar zijn er anderen, die het bestaan der voorwerpen geheet ontkennen, waarvoor het niet mogelijk is een bewijs te vinden. Wel beroepen zij zich soms op natuurkundige ontdekkingen omtrent de werking van zintuigen, zenuwen en hersenen, doch vergeten, dat dit alles ook tot de voorwerpen in quaestie behoort en enkel uit de waarneming bekend is. Nog anderen laten het bestaan geheel in het midden, en verliezen daarmede het regt om iets voor waar of waarschijnlijk te verklaren. Eindelijk is men op de gedachte gekomen - en deze wint meer en meer veld en wordt door allerlei ontdekkingen ondersteund, - dat de voorwerpen, waarvan de proef houdende waarneming getuigt, niet de dingen-zelven zijn, die onafhankelijk van al ons waarnemen en denken bestaan, maar beelden, door de zamenwerking der dingen met onze eigenaardige bewerktuiging aan ons bewustzijn opgedrongen. In zooverre schijnt het bestaan dier beelden met dat der getuigenissen, die de waarneming aanbiedt, zamen te vallen, en het empirisme verzuimt niet van deze opmerking partij te trekken. Doch daar dit alweder een gelijkstelling van alle verschijnselen, en dus de vernietiging van het denken na zich slepen zou, moet er nog een onderscheid worden aangenomen tusschen normale en abnorme werking van onzen waarnemingstoestel, waardoor het afwijzen van sommige getuigenissen geregtvaardigd wordt. Wat er in dien toestel omgaat, is ten eenenmale voor ons verborgen; slechts

een gedeelte daarvan, en niet eens het voornaamste, spiegelt zich in bijzondere waarnemingen als een gedeelte van het beeld van ons ligchaam af. Het al of niet normale karakter eener waarneming kan dus alleen uit een vergelijking van aller inhoud blijken, en wel op voorwaarde, dat de inhoud van alle normale een logisch overeenstemmend geheel oplevert. Er volgt dan - en hierin bestaat eigenlijk de opbouw onzer kennis - een voortdurende reeks van proefnemingen van het verstand, waarbij een overwegende massa van waargenomen verschijnselen tot een voorloopig beeld der werkelijkheid aan elkaar wordt gepast, en wat daarmede niet rijmen wil, eveneens voorloopig, als louter schijn (langs abnormen weg ontstaan) ter zijde wordt gesteld. Die proefneming wordt herhaald zoodra de nieuw toegevoerde stof een andere zamenvoeging noodzakelijk schijnt te maken; en om de standvastige, definitive indeeling in waar en onwaar spoediger te naderen, wordt de toevoer van versche waarnemingen zooveel mogelijk geregeld en verhaast. Zietdaar den natuurlijken gang van zaken, die in het dagelijksch leven in het ruwe en onwillekeurig, in de wetenschappen met opzet en voorzigtig wordt gevolgd, doch die ook hier gevaar loopt, door verwarring en associatie van denkbeelden en inmenging van persoonlijke voorkeur of tegenzin, te worden afgebroken, hetgeen dan eerst later in de gevolgen aan den dag komt en nieuwe bemoeijingen noodig maakt.

Het empirisme is dus in zijn regt zoolang het zich tegen den waan verzet dat het reine denken kennis voortbrengt, en volhoudt, dat alle kennis uit de waarneming geput wordt. Doch het gaat te ver wanneer het ons wil opdringen, dat hetgeen de waarneming inhoudt, niets dan kennis oplevert, en op zichzelf reeds als kennis moet beschouwd worden. Kennis ontstaat eerst door de toepassing van het denken op het waargenomene, dat daarbij deels verworpen, deels in eigenaardige vormen verwerkt wordt. Houdt men ons het triviale beeld ten goede, dan kunnen wij ons zóo uitdrukken: zonder wijnstok geen wijn; doch zijne druiven zijn nog geen wijn en gaan ook niet geheel in wijn over; eerst de bewerker, die de persing, gisting en zuivering verstaat, verschaft ons den drank ‘die het hart verheugt.’ Al moet het dogmatische en absolute rationalisme worden afgewezen, het kritische rationalisme dient, juist wegens hetgeen wij bij de wording onzer kennis waarnemen, voor het empirisme in de plaats te treden.

Wat het mysticisme aangaat, moeten wij wel bedenken, dat ons ter beoordeeling niets gegeven is dan het optreden van allerhande, soms grootsche en liefelijke denkbeelden in ons bewustzijn, die met velerlei gemoedsbewegingen gepaard gaan, dikwijls een verrassend licht werpen op vraagstukken van theoretischen, artistieken en praktischen aard, en zonder welke ons leven ons vrij arm en ledig zou voorkomen. Dat deze denkbeelden niet in ons organisme, maar b.v. door hoogere wezens zouden zijn gevormd, is ons niet gegeven, maar een proeve van verklaring van het gegevene, die niet eens de waarschijnlijkheid voor zich heeft. Indien het bestaan dier wezens, of van eenige denkbeelden vormende zelfstandigheid buiten ons, en de inwerking daarvan op ons bewustzijn, van elders bekend was, dan stond de zaak anders. Thans echter zouden wij dat een en ander moeten verzinnen, alleen om van het optreden dier denkbeelden rekenschap te geven; en daartoe bestaat, zoover wij zien kunnen, geene noodzakelijkheid. Niet, dat wij hunne wording tot in bijzonderheden vermogen na te gaan, doch wij verkeeren hier in hetzelfde geval als bij de meest gewone waarneming. Geen physioloog verklaart ons, hoe de trilling van zekere hersencellen bij een bepaalde snelheid tot de waarneming van een rood vierkant aanleiding geeft; doch daarom gaan wij nog niet met bisschop Berkeley beweren, dat een godheid ons regtstreeks van de voorstelling van een bestaand rood vierkant voorziet, maar uit het zamengaan van zekere natuurverschijnsels met hetgeen zij wier zintuigen daarin betrokken zijn, ons later berigten te hebben ondervonden, maken wij op, dat de genoemde waarneming plaats heeft door een onbekende inrigting van het organisme-zelf, en de eerste aanstoot tot het proces langs den physischen weg, door hetgeen wij beweging noemen, gegeven wordt. Hier wordt ons de gelegenheid aangeboden om de deelen van het proces, die voor ons genaakbaar zijn, in al hun verscheidenheid te leeren kennen; met de bewering van Berkeley wordt alle physiologie der zintuigen dadelijk afgesneden, en ons voor, wetenschap, hoe onvolledig dan ook, doch die voedsel geeft aan onze weetgierigheid en onze behandeling van hulpbehoevende natuurgenooten, een onverteerbare mythologie in de handen gestopt. Weigeren wij deze met reden, dan zullen wij ook bij de ingeving allereerst vragen, hoever wij komen met hetgeen er aan ons organisme waar te nemen valt, en voor het overige niet meenen, dat het beroep op voor de gelegenheid bedachte

wezens, wier werkzaamheid niet nader beschreven wordt, ons iets verder brengt, maar eenvoudig onze onkunde belijden. Nu leert de ondervinding[1], dat het optreden van de hier bedoelde ‘geniale’ of ‘intuitive’ of ‘geïnspireerde’ denkbeelden bevorderd wordt door ontwikkeling onzer kennis; dat zij hun stof ontleenen aan de resultaten onzer waarneming, en aan de eischen van het denken des te meer beantwoorden, hoe meer wij zelven in het denken, bepaaldelijk over het onderwerp waarop zij betrekking hebben, geoefend zijn. Daarbij komt, dat zij niet zelden bij nader onderzoek onhoudbaar blijken, en bij het geduldig zamengevoegde gewrocht van het wikkend verstand moeten achterstaan. Hebben wij dan het regt, te stellen, dat zulke denkbeelden - uit dezelfde bron als de gewone gevoed, tegelijk met deze van minder tot meerder geworden, en onderworpen aan dezelfde kritiek, zoo zij ons niet tot ongerijmdheden zullen doen vervallen - niet evenzeer in onszelven hun oorsprong nemen? Het eenige dat men daarvoor zou kunnen aanvoeren, is dit, dat die oorsprong buiten ons bewustzijn ligt. Doch dit hebben de geniale denkbeelden met vele andere gemeen, die niemand van buiten onszelven ingevoerd zal achten. Een enkel voorbeeld kunnen wij aan Carpenter[2] ontleenen, omdat het door een geoefenden waarnemer behoorlijk beschreven is.

Het binoculaire mikroskoop (een werktuig dat men bezigt om uiterst kleine ligchaampjes met twee oogen, en daardoor in hun ligchamelijke gedaante en niet enkel als vlakke figuren, vergroot te zien) was door Nachet bedacht, maar bezat nog altijd twee lastige gebreken. De kegel van lichtstralen, die door het zoog objectief naar het oog wordt gezonden, werd door een prisma in twee bundels verdeeld, en deze opnieuw gebroken om de rigting naar het regter- en linker-oog te nemen. Bij deze herhaalde brekingen ging meer licht verloren en ontstond er meer afwijking van rigting dan wenschelijk was. Bovendien kon het instrument nooit als gewoon mikroskoop gebruikt worden. De heer Wenham van wien Carpenter het geval vernomen heeft, kwam op het denkbeeld, den eenen straalbundel regt door naar een oog te laten gaan, en den anderen door een prisma zonder verdere breking naar het andere oog te leiden. Werd dan dat prisma weggenomen,

1 Vgl. Carpenter, Mental Physiology, London 1874, Ch. 12, of Imagination, § 412.
2 Ib., ch. 13, of Unconscious Cerebration, p. 538; het geheele hoofdstuk kan over dit onderwerp met vrucht worden geraadpleegd.

dan bleven de bundels ongescheiden en kwamen in hetzelfde oog teregt. Tot zoover hebben wij gewoon denken voor ons; door het een en ander in de verbeelding weg te nemen, was dit plan gemakkelijk te verzinnen. Doch nu kwam de vraag aan de beurt, welken vorm zulk een prisma bezitten moest om te doen wat ervan verlangd werd. Hierover dacht Wenham lang en ingespannen na, zonder eenig resultaat. Intusschen werd hij door het oprigten eener industriële onderneming meer dan veertien dagen lang met geheel andere zaken bezig gehouden, en dacht voorshands niet meer aan optische werktuigen, toen op een avond, na den arbeid en onder het lezen van een onbeduidenden roman, hem de juiste vorm van het prisma plotseling voor den geest stond. Hij maakte dadelijk de noodige teekening en becijfering; den volgenden morgen sleep hij het prisma zelf en bevond dat het aan zijn oogmerk voldeed, en van dat oogenblik af zijn al de Engelsche toestellen van dien aard volgens zijne vinding vervaardigd.

In een geval als dit zal niemand ligt beweren, dat de oplossing van het vraagstuk door een ander wezen was uitgedacht en vervolgens aan den menschelijken uitvinder ingeblazen. Veeleer dient, volgens de regels die men in de wetenschappen met uitstekend gevolg pleegt in acht te nemen, te worden ondersteld, dat het denkproces, door andere aangelegenheden uit het bewustzijn verdrongen, niettemin in het verborgene werd voortgezet totdat de uitkomst verkregen was, en wegens het belang, dat Wenham hieraan hechtte, zich van zijn aandacht meester maakte[1]. Er zijn honderden gevallen van denzelfden aard hier en daar beschreven, en de meesten onzer kunnen er uit eigen ervaring enkele bijvoegen. Of ons de voorstelling van een onbewust denkproces al vreemd voorkomt, zij wordt daardoor niet onwaarschijnlijker; wie doordenkt heeft zich nog aan vrij wat meer te gewennen. Ook wordt niet dit bedoeld, dat er achter de schermen van het bewustzijn bij die gelegenheid hetzelfde te zien is dat wij bij het gewone denken in ons zien gebeuren; immers, er wordt achter die schermen juist niets gezien; alleen beweert men dat er iets gebeurt, waarvan denkbeelden het resultaat zijn, en dat hetgeen daar gebeurt, hoogst waarschijnlijk gelijksoortig is met hetgeen zich anders

1 Bij dit laatste punt vergelijke men b.v. het geval van iemand die een kind of een zieke heeft op te passen, en door het geringste geluid van dien kant gewekt wordt, terwijl veel sterker prikkels van een andere zijde den slaap niet zullen verstoren.

afspiegelt in het verschijnsel van het bewuste denken. Want ook dit laatste is een verschijnsel, ons door waarneming bekend, en mag evenmin met het reële denkproces verward worden als de roode kleur die wij zien, met de lichtgolven van den physicus of wat daarachter soms nog dieper verborgen ligt. Slechts de lichtgolven van bepaalde snelheid geven aanleiding tot het zien van kleuren; andere brengen in de buitenwereld veranderingen te weeg, die zich aan ons op een andere wijze verraden; nog andere laten ons bewustzijn waarschijnlijk geheel onaangeroerd; niettemin kunnen zij alle zeer wel gelijksoortig zijn en alleen in graad verschillen. Zoo is het ook zeer wel denkbaar, dat enkel die denkprocessen het bewustzijn van te denken met zich brengen, waarbij aan zekere voorwaarden is voldaan, b.v. de snelheid binnen een zeker maximum en minimum valt[1]. Daarmede laat zich dan de opmerking in verband brengen, dat denkbeelden, buiten ons bewustzijn ontstaan en onverwacht daarin optredende, veelal een voortreffelijkheid bezitten, die al hetgeen wij met overleg en onder gestadig opletten tot stand brengen, zeer verre te boven gaat.

Nu kan het mysticisme een nieuwen weg inslaan, de hoogere wezens met hunne inblazingen vaarwel zeggen, doch van ons vorderen, dat wij, juist wegens die voortreffelijkheid, de gemelde denkbeelden zonder kritiek tot rigtsnoer van ons meenen en handelen nemen, als ingevingen onzer eigene hoogere natuur en opgeweld uit de diepte van ons persoonlijk leven. Niets liever dan dit, indien wij slechts in alle gevallen op die voortreffelijkheid staat konden maken. Dan, het tegendeel is waar. Ook onder die denkbeelden zijn er, die aan de onvermijdelijke eischen van het verstand niet voldoen en met de gegevens der waarneming in onverzoenlijken strijd verkeeren; daar zijn er, die de onmiskenbare sporen vertoonen van een

1 Hier zou de empirist kunnen invallen met de vraag, of dan niet ten slotte het verstand, d.i. het onbewuste denken, ook bij de wording onzer waarnemingen reeds betrokken zou zijn en van het zinsbedrog alleen de schuld dragen? Wij moeten antwoorden, dat dit dan in allen gevalle een denken zou zijn van geheel bijzonderen aard. Uit het onloochenbare gegeven van trillingen in de hersenen of iets dergelijks zou het besluiten tot het bestaan van gekleurde. klinkende, riekende en velerlei andere voorwerpen, die op het gegevene in het minst niet gelijken. Hoe komt het aan de voorstelling van dat alles? Het ontleent ze niet aan zijne gegevens; dus uit zichzelf? Maar kan het nog, vooral bij een empirist, verstand heeten, wanneer het voorstellingen van voorwerpen uit zichzelf voortbrengt?

inmenging van valsche associatie, neigingen voor en tegen, verkeerde gewoonten en wat niet al meer, waardoor het denken verontreinigd wordt. Wel is waar, het laat zich niet inzien, waarom juist het denken dat niet bewaakt wordt, van die inmenging vrij zou blijven. Men voere ons niet tegemoet, dat het gewone denken de meerderheid van het onbewuste in menig ander geval erkent, en dus daarvoor de vlag behoort te strijken en veeleer zichzelven te wantrouwen. Want die erkenning van meerderheid onderstelt het vermogen van over de waarde der ingegevene denkbeelden een juist oordeel te vellen, en daarmede is dan ook het regt verbonden van omtrent sommige te beslissen in tegenovergestelden zin. Men smade het nuchtere, kortzigtige, bekrompene, vulgaire, koude verstand zooveel men wil: wij hebben nu eenmaal geen ander middel om het, ware van het onware te scheiden dan het bewuste, klare denken; en hoe kostbaar en onmisbaar de ingevingen uit de verborgene werkplaats voor ons geheele leven mogen zijn, ook zij moeten het daglicht der kritiek kunnen verdragen, of wij zijn overgeleverd aan alwat zich voor hoogere waarheid gelieft uit te geven[1]. Dat het verstand geoefend en veelzijdig ingelicht moet worden om zijn regterlijk ambt zoo goed mogelijk waar te nemen, betwijfelt niemand; dat het feilbaar is, evenmin. Doch net is altijd een gezonder leven bij matige inkomsten onder een ordelijk beheer, dan in een slordigen overvloed, waar alles, van de kleinodiën tot het vuilnis, door elkander ligt. Beter voor onze maatschappij, dat wij ons getroosten een aantal waarheden vooreerst te missen, dan dat wij alles aanvaarden, zoodat er een hopeloze verwarring in onze overtuigingen wordt aangerigt. Een maatschappij die naar dezen rationalistischen regel wordt bestuurd, kan zonder gevaar eenige enthusiasten dulden en van hunne ingevingen dankbaar gebruik maken, mits die behoorlijk worden onderzocht; verkrijgen echter de zieners en

1 Zelfs aan de vooroordeelen, die in een maatschappij eenmaal aangenomen zijn. Zeer juist is de volgende opmerking van Yves Guyot (Les lieux communs, Paris, 1874):
‘Le lieu commun a eu soin de s'entourer de respect comme doit le faire tout objet saint.
C'est lui qui dit: “II y a des principes auxquels il ne faut pas toucher!”
Ces principes sont précisément des lieux communs.
S'ils ne l'étaient pas, ils n'auraient pas peur d'être vus de près.
Défiez vous des principes pudiques: ils ont des vices secrets qu'ils ne veulent pas laisser apercevoir.’

de lieden met een zending de overhand, dan is het met den vrede en de beschaving in al hare vormen spoedig gedaan.

Na al het gezegde zal het geoorloofd zijn te beweren, dat de liberale partij, op elk terrein waar zij zich vertoont, alle reden heeft om voor haar rationalistisch beginsel uit te komen en gemeene zaak te maken met de kritische wetenschap. Dat bondgenootschap legt haar de verpligting op, haar noodlottig optimisme van vroeger geheel te laten varen. Wat was die hooge gedachte van 's menschen natuurlijke regtschapenheid eigenlijk anders dan een ingegeven denkbeeld, in den nacht van het onbewuste denken ontstaan uit de verwerping van het dogma der erfzonde, de kennis van de sokratische stelling: niemand is bij verkiezing slecht, de waarneming van velerlei goeds ook buiten iemands eigen kring, en andere elementen, onder begunstiging van menschenliefde en ingenomenheid met zichzelven? Dat denkbeeld, argeloos aangenomen, gelijk dat alleen den mysticus passen zou maar in het gewone leven niet meer dan natuurlijk is, werd in verband gebragt met het rationalisme uit de natuurwetenschap en de wijsbegeerte; want het kwaad bestond toch, in weerwil van 's menschen neiging tot het beste, en kon dus moeijelijk anders dan uit dwaling zijn ontstaan, die opgeheven werd door verlichting van het verstand. Zoodoende ontwierp men het onding van een dogmatisch rationalisme, een leer waarbij het verstand aan de spits werd gesteld, doch op grond van onbeoordeelde ingeving. Tot het uiterste gedreven werd deze leer in de wijsbegeerte van het reine denken, die zonder het te weten uit ingeving en waarneming putte bij handen vol, en wel een buitengewone oefening in het hanteren van denkbeelden, doch daarnaast de handtaste lijkste ongerijmdheden met zich bragt. Het mystieke element, dat haar in merg en leden zat, deed haar de liberale rigting niet zelden verlaten, terwijl zij toch rationalisme genoeg inhield om in andere aanhangers den weg naar radicale hervormingen in te slaan. In minder ontwikkelden vorm heeft dezelfde leer, dikwijls zelve nog onbewust, tot de voornaamste misvatting der oude liberalen geleid. Omdat wij in de wereld niets kennen, dat op een verstandig wezen maar half zoo sterk gelijkt als de mensch, werd het een met het ander eenvoudig vereenzelvigd. De ziel met haar bovennatuurlijk wezen, dat met de

natuur enkel in verkeer treedt en onder alle wederwaardigheden hetzelfde blijft, was het voorbeeld dat dezen doctrinairen nog voor den geest zweefde. Het was alsof de overtuiging die onze oordeelen en handelingen bepaalt, alleen door onvolledige waarneming en fouten in de gevolgtrekking aan gebreken leed, en door niets anders dan ruimen aanvoer van stof en geregelde overdenking aanstonds van die gebreken zou verlost worden. En dan scheen men verder te verwachten dat de overtuiging op zichzelf dadelijk in de gewenschte handelingen zou overgaan. Tegenwoordig zijn er velen die de zielkunde van den anderen kant aanvangen, en den mensch allereerst bestuderen als een gedeelte der natuur; en hen verwondert het niet, na de enkele ontdekkingen die zij reeds gedaan hebben, dat de liberalen van hun redelijken mensch velerlei teleurstelling moesten ondervinden. Al dadelijk is de overtuiging mede het gewrocht van gewoonte. Hoe vaker en hoe uitsluitender een denkbeeld ons als waarheid is voorgesteld (zij het door eigen waarneming of door de verzekeringen van anderen) des te meer kost het ons, er later afstand van te doen. Dan hebben wij het onwillekeurig zamenvloeijen of verward raken van denkbeelden, die op elkaar gelijken of te zamen onze aandacht hebben getrokken; en de associatie, bij dergelijke gelegenheid ontstaan, die ons een verbinding van werkelijke voorwerpen voortoovert, doordien er een verbinding van hunne denkbeelden bij onszelven voorkomt. Vervolgens is het genoeg gebleken, dat waar de waarheid van een denkbeeld ons om eenige reden welkom of onwelkom zou zijn, wij de voorwaarden van aanneming alligt veel lager of hooger stellen dan het verstand op zichzelf zou doen. Zoo is er meer; doch genoeg, de overtuiging wordt voor een niet gering deel door psychologische werkingen verbasterd, waarmede het denken niets te maken heeft, en die door betere inlichting niet worden weggenomen. Voorts is hetgeen wij onze handelingen noemen, niet de zuivere uitdrukking onzer overtuiging, d.i. van stellingen die wij als uitgemaakt onderstellen, maar van de toepassing dier overtuiging op het telkens gegeven geval. Die toepassing geschiedt in een denkoperatie, die op nieuw gevaar loopt, door psychologische bijmengsels als de genoemde verontreinigd te worden. En eindelijk, wie weet wat er voorvalt op den donkeren weg tusschen het besluit en de uitvoering? Ook de zenuwen en spieren hebben hunne toestanden en verkregene gewoonten; en zoo

kan het nog gebeuren, vooral wanneer wij niet onze volle aandacht bij de zaak bepalen, dat wij niet volkomen datgene verrigten wat wij ons helder genoeg voorstelden, en wat ons ons bij andere gelegenheden geheel gelukt.

Door deze natuurkundige beschouwing van den mensch wordt an de waarde van het onderwijs en de verlichting niet te Vort gedaan. Alleen wordt die waarde in iets anders gezocht dan waar men ze meende te vinden, en wordt het liberalisme tot geduld vermaand. Is het verstand niet de eenige bron der feitelijk bestaande theorie en praktijk, het heeft er toch mede een aandeel in, en het komt erop aan, dit aandeel te vergrooten. Brengt de vermeerdering van kennis niet dadelijk een omwenteling in meeningen en daden te weeg, zij vestigt toch de gewoonte van op het waargenomene acht te slaan en zelfstandiger na te denken. Deze gewoonte komt niet op eens, en het is de vraag of zij ooit zoo sterk ontwikkeld kan worden, dat de andere gewoonten en natuurlijke neigingen daardoor geheel worden overheerscht; doch alwat wij doen om ze te bevorderen, brengt den mensch nader tot den type van het verstandige wezen, dien men al te vroeg meende bereikt te hebben. Daarbij komt ons de ontdekking te hulp, dat gewoonten, of liever de wijzigingen in het organisme waarvan zij afhangen, in zekere mate erfelijk zijn; en de opmerking, dat de gewoonte van te handelen alsof men zekere denkbeelden is toegedaan (al doet men dat aanvankelijk uit ontzag voor anderen) op den duur het aannemen dier denkbeelden gemakkelijk maakt.

Dat alles en nog veel meer van dien aard is niet een pas verkregen schat van waarheden, waarvoor men den geleerden dank verschuldigd is, maar heeft reeds langen tijd, schoon veelal niet of half bewust, in de overtuiging geleefd van staatslieden, artsen, opvoeders en zelfs geestelijken, wier invloed op het menschdom voor een groot deel uit hun onbevooroordeelde studie der menschelijke natuur moet worden verklaard. Die studie werd in het duister gehouden door de verheerlijking van den mensch als het redelijke wezen, die den grondslag bleef vormen van de officiële theorie. Het wetenschappelijk onderzoek van de beginselen van ons meenen en doen, of zoo men wil de kritische wijsbegeerte, heeft daarom enkel aan te toonen, dat die officiële leer onhoudbaar is, haar ook uit het onderwijs te verdrijven, en voor een rationelere beschouwing van het werkelijk bestaande ruime baan te maken. Het komt zoo dikwijls

voor, dat juist de studeerkamer en de school, waarin al het licht dat een maatschappij bezit verzameld en van walmen bevrijd moest worden, de wijkplaatsen zijn van allerlei uitgediende meeningen, die er met verwonderlijke kunst nog een tijdlang worden opgehouden, en onder nieuwe gedaanten telkens weer in omloop gebragt. Wel worden zij mettertijd, waar de maatschappij op den weg tot zelfstandig denken voort kan gaan, in elke gedaante afgewezen; doch het is zaak, dat zij hoe eer hoe liever ook door de strenge bewijsvoering worden te niet gedaan, en hiermede kan zich het groote publiek nu eenmaal niet belasten. Het heeft zijne duizend pligten van anderen aard, waaraan men tevreden mag zijn, een leven te kunnen besteden; doch het heeft ook de hulp noodig zelfs van de meest afgetrokken wetenschap; en deze, wanneer zij zich naar eigene natuurlijke wetten tracht te ontwikkelen, bewijst tevens, door bemiddeling van het maatschappelijk verband, haren besten dienst zelfs aan den eenvoudigsten arbeider, wiens aandacht nimmer op een quaestie van beginsel vallen zal.

De school, waaraan de taak der beproeving en zuivering van meeningen van nature toekomt, is geen gesloten gild, waarin men door akademische waardigheden den toegang verkrijgt, en waarbuiten men naar de uitspraken der erkende meesters slechts eerbiedig behoort te luisteren. Reeds de oorsprong der universiteiten en geleerde ligchamen uit de vrije vereeniging van hen wien het onderzoek lief was, zou volstaan om het tegendeel te bewijzen. En om slechts een paar namen uit de geschiedenis der wijsbegeerte te noemen, zoomin Spinoza als Hume kan met mogelijkheid tot een dergelijk gild gerekend worden: toch zal de stijfste academicus zich wel wachten, die beiden over den schouder aan te zien. Zoo bestaat er dan ook geene reden om den heer H.C.J. Krijthe, die zich in een duitsch geschrift[1], ‘einen schlichten Landmann von der holländischen Grenze’ noemt, daarom alleen den titel van een wijsgeerig denker, en voorlichter der liberale partij op het door hem gekozen terrein, te weigeren. De man is geen Spinoza of Hume, doch dat heeft hij met velen gemeen, die niettemin onze aandacht verdienen. Zijn stijl is niet onberispelijk; zijne enkele germanismen zijn niet de algemeen gebruikelijke;

1 Vgl. Om der Waarheid wille, blz. 89 noot.

doch hoe weinigen valt te beurt, tegelijk onderzoekers en taalkunstenaars te zijn. Onder de geijkte wijsgeeren kunnen velen althans aan zijn heldere voordragt, en onder de vaardige schrijvers, wien alles wat zij lezen en droomen terstond in sierlijken vorm ter penne uitloopt, niet weinigen aan zijn ernstig doordenken een voorbeeld nemen. Hoe het zij, het ware te betreuren, indien om de gebreken die zijn hollandsch boekje aankleven, en die alle met elkaar niet onverdragelijk zijn, de degelijkheid van gedachten, de flinke houding en de warme gemoedelijkheid van dezen schrijver ongewaardeerd moesten blijven. Het is den man diepe ernst wat hij zegt, en niet om met groote woorden te schitteren, heeft hij aan den hoogleeraar Opzoomer een open brief gerigt ‘over de gewigtigste belangen der menschheid.’ Maar hij had, vol vereering voor de talenten en het karakter van dien auteur, hem tot zijn leidsman gekozen in de wijsbegeerte, daar vooral waar zij den godsdienst raakt; en nu hij het punt gevonden heeft waar hij hem niet langer volgen kon, legt hij, om der waarheid wille, zijne redenen voor aan wie ze vermag te beoordeelen. Inderdaad vinden wij hier in ondubbelzinnige woorden weergegeven, wat er omgaat in het denken van niet het onbeduidendste gedeelte van ons volk, en wat het onmogelijk maakt, dat gedeelte ooit voor een denkwijze als die van den heer Opzoomer te winnen.

‘Om een oog, een goed oog op menschen te hebben,’ dus zegt onze schrijver teregt, ‘moet men ook de menschen zien zooals ze werkelijk zijn; men moet met allen verkeeren en niet uitsluitend met een bevoorregte klasse. De kring waarin gij u steeds bewogen hebt, is wel het minst geschikt om de menschen in hunne ware gedaante te leeren kennen. In dien kring wordt niet zelden, zelfs bij de opregtste menschen, de natuurlijke mensch vervangen door den kunstmatigen mensch. Regel en wet schrijven ieder voor hoe hij spreken en handelen moet, om op het standpunt te blijven staan, waarop hij door geboorte en opvoeding geplaatst is. Iemand nu van uwe hoedanigheden en uw gevoel, bekend als een scherp opmerker, zal men steeds de goede, de schoone zijde toonen; en [van] wat men dagelijks ziet, daaruit maakt men gevolgtrekkingen en besluiten, niet alleen ten aanzien van menschen, maar ook van zaken, zelfs van geheele wereldtoestanden’[1]. Zou het

1 Blz. 102 vv.

daarom niet ook voor ons, die meestal even weinig gelegenheid vinden om in het hart van anderen dan onze naaste vrienden en standgenooten te lezen, van groot belang kunnen zijn te vernemen, wat deze landman, ons te zeggen heeft? Daar zijn wel reden in den kerkelijken kanon opgenomen van iemand die zelf verklaart: Ik was geen propheet, en ik was geen prophetenzoon: maar ik was een ossenherder, en las wilde vijgen af.

'Het is een daadzaak,' lezen wij[1], 'dat de tegenwoordige godsdienst, of zoo gij wilt godsdiensten, geheel ongeschikt geworden zijn voor de meer ontwikkelde tijden (lees: menschen) van thans. Onder alle standen, bij hoog en bij laag, is zij voor 't grootste gedeelte lippenwerk geworden, en de zedelijke toestanden, hoe ook door het zoogenaamd fatsoen vernist, staan op een jammerlijk peil.'

'Aan de eene zijde liet men de godsdienst vallen, ... omdat men zonneklaar de volstrekte onwaarheid van zoovele dingen die men voor waarheid had hooren prediken, inzag...'

'Anderen echter, en voorwaar, oorspronkelijk waren, het de beteren[2] meenden het gebrek daarin te vinden dat men afgeweken was van de godsdienst der vaderen, en men wendde alle pogingen aan om tot dat geloof terug te keeren; ja men ontzag zich niet liever de werkelijkheid, zoo zij tegen de gods dienst streed, als een zinsbegoocheling te beschouwen...'

'Doch welke waren nu de gevolgen? De godsdienst, of liever het geloof had zich overleefd. Hoe ook met de beste bedoelingen tot het oude teruggekeerd, kon het toch niet anders of de vruchten die daaruit voortkwamen, moesten op den duur, jammerlijk zijn. Steeds met de wereld en hare vorderingen in strijd, moest niet liefde, maar haat en wrok het gevolg zijn...'

'Zij echter, die zich van de onwaarheid van het nog altijd gepredikte geloof overtuigd hielden, en godsdienst als een wanbegrip beschouwden, zij leefden dan ook zonder God in de wereld voort, en zetten schranderheid in de plaats der godsdienst... Dat de maatschappij door zulke toestanden achteruit moet gaan, leert ons de ervaring van alle eeuwen. Overal waar de godsdienst ophield een kracht Gods te zijn, en voor het verlorene niets beters in de plaats trad, daar was

1 Blz. 104.
2 Althans, daar waren eronder die tot de beteren behoorden.

het vernietigend vonnis over land en volk geveld, en niets vermogt de voltrekking van dat vonnis te stuiten.'

'Ware het een waarheid, dat de mensch zonder godsdienst zedelijk, streng zedelijk zijn kon, dan had men den achteruitgang... dier volken kunnen verhoeden... Maar neen; godsdienst is niet slechts een geloof, niet alleen eene voor-stelling: zij is het wezen, de grondwet waarop alles rust.'

Nu is de grief van den schrijver tegen den hoogleeraar deze, dat hij door zijne leer van een persoonlijken God, wiens eeuwige vaderliefde aan allen ten slotte een volmaakte zaligheid waarborgt, wel het betrekkelijk heilzame geloof aan hel en duivel wegneemt, maar daarvoor de gelegenheid in de plaats stelt om zich als godsdienstig-geloovig voor te doen en tevens den zedelijken pligt van zich af te schuiven. Wie buitendien zedelijk gezind is, zal het ook met die optimistische godsleer blijven; doch men bedenke den ligtzinnige, die zich troost met de gedachte: Gods wijsheid heeft ons zoo gebrekkig geschapen; den rampzalige die, tot een ellendig leven gedoemd, zich door niets laat weerhouden om ten koste van wie en wat het zij eenig levensgenot te bemagtigen; want is er een leven na dit leven, dan zal ook bij eenmaal zalig worden! De zedelijke band die de orthodoxie der groote massa aanlegt (want met deze hebben wij hier te doen) wordt door Opzoomer bij zijne volgelingen geslaakt; en de godsdienst waarvan Krijthe spreekt, en die een anderen en beteren band aanbiedt, wordt op zijde gedrongen door een godsleer wier gevolgen voor het pligtgevoel der meeste menschen verderfelijk zijn.

Zietdaar de gemoedelijke bedenking, die tot het schrijven van het boekje drong. Zij is niet oorspronkelijk, en komt misschien den zeer beschaafden lezer, die de menschen naar zichzelf beoordeelt, weinig afdoende voor. Doch de vraag is hier, welke de uitwerking zal zijn, die de bedoelde godsleer heeft wanneer zij onder de menigte wordt gebragt, en daar te midden van de treurige sociale toestanden en de diepe onkunde omtrent de belangrijkste vraagstukken, die onder alle standen feitelijk wordt aangetroffen, ingang begint te vinden? Voordat men over de grief van den eenvoudigen opmerker de schouders ophaalt, kan het geraden zijn dat ernstig te overwegen.

Had echter de schrijver zich bij zijn grief bepaald, en gemeend een theorie te kunnen weerleggen door het aanwijzen van hare minder gewenschte gevolgen bij invoering in de praktijk,

dan ware dat een burgermansbetoog geworden, welgemeend genoeg, en mogelijk goed uiteengezet, doch aanvangende met onderstellingen die een tegenstander dadelijk begint met te betwijfelen. In het algemeen zou men kunnen vragen, of de uitwerking van een geloofsartikel op de zeden der groote massa wel zoo gereedelijk kan worden voorspeld? Of de praedestinatieleer, niet hier en daar maar bij geheele volken, de zedelijke inspanningpleegt te verlammen, daar volgens haar de zaligheid en de verdoemenis reeds buiten onszelven om zijn vastgesteld? Of de leer der priesterlijke absolutie onder de Katholieken over 't geheel een moraal bevordert als die der bandieten van Calabrië? Dan zou men nog verder kunnen gaan, en de vraag kunnen stellen, of, gesteld dat de godsleer van O. de ware was, hare verspreidingin de wereld wel eenig wezenlijk kwaad kon stichten, daar immers het godsbestuur ook hier alles ten goede zou moeten wenden? Want, tenzij men de oogen geheel en al voor de werkelijkheid gesloten houdt, zal men toegeven, dat er in de wereld veel verkeerds en veel rampzalige voorkomt; doch op het standpunt van die godsleer getroost men zich dat alles als voorbijgaande toestanden, waaruit volgens het wereldplan het betere moet worden geboren. De grief van Krijthe zou dus van gewigt kunnen zijn alleen voor hem die het bestreden gevoelen om andere redenen verwierp, en voor dengene die er nog besluiteloos tegenover stond; doch zij zou niet vermogen, iemand die het reeds omhelsd had daarvan terug te brengen.

Dan de schrijver heeft nog een ander wapen, waarmede hij heel wat zwaarder slagen toebrengt. Met zijn morele bedenking komt hij eerst voor den dag nadat hij de logische zwakheid van 's hoogleeraars theorie der godsdienst zorgvuldig in het licht heeft gesteld. Hier plaatst hij zich op het gemeenschappelijk terrein van allen die met elkander een discussie willen voeren. Zal een wijsgeerige overtuiging houdbaar wezen, dan moet zij allereerst een geheel zijn, en geene tegenstrijdigheden aanbieden, bij het wegnemen waarvan het geheele stelsel in elkaar stort. In de logische ontleding van Opzoomer's (en veler andere) ‘Religionsphilosophie’ ligt onzes inziens de kracht van het geheele werkje. Eerst nadat die is afgeloopen, en aangewezen dat het systeem aan het voornaamste vereischte niet voldoet, komt het zedelijke bezwaar op den voorgrond, ter wille waarvan eigenlijk al die moeite is genomen, en dat na het gevoerde betoog een grootere beteekenis verkrijgt, omdat het zich thans voordoet in

den vorm van deze vraag: welke de gevolgen zouden zijn, indien men er eens in slaagde, een zeker zamenstel van deels bewijsbare, deels willekeurig aangenomen beweringen als dogma in te voeren.

Reeds meer dan eens heeft men op het tweeslachtige der Utrechtsche wijsbegeerte gewezen, die aan den eenen kant de hedendaagsche natuurwetenschap als het toonbeeld van echt wetenschappelijk onderzoek erkent, hare grondstellingen en resultaten aanvaardt, en aan den anderen zich beijvert, aan eenige kerkelijke leerstukken, die haar voor 's menschen welzijn onmisbaar voorkomen, door een eigenaardige gevoelsleer naast die grondstellingen wetenschappelijken steun te verleenen. Het empirisme, zonder voorafgaand onderzoek omhelsd, doch met kritische en mystische elementen ondermengd gelijk dat niet te vermijden valt, wordt daarbij als middel ter verbinding gebezigd. Alle kennis (niet slechts de stof daartoe) vloeit voort uit de vijf kenbronnen: de zinnelijke gewaarwording, het gevoel van lief en leed, het schoonheids-, het zedelijk, en het godsdienstig gevoel. De vier eerste leeren ons de wereld, de laatste èn God èn de wereld kennen. De eerste levert ons zinnelijke of uiterlijke, de vier laatste leveren innerlijke of niet-zinnelijke waarnemingen; deze uiterlijke en innerlijke te zamen worden alle als onmiddellijke stellingen niet alleen, maar als onmiddellijke waarheden beschouwd, waaruit de middellijke door redenering worden verkregen.

Dat hier het aannemen van het feit der waarneming met dat van den inhoud der waarneming herhaaldelijk wordt verward, is meermalen, ook in dit tijdschrift, aangewezen. Van andere bedenkingen tegen de opsomming en indeeling der kenbronnen behoeven wij thans niet te gewagen. Alleen dit merken wij op, dat de opbrengst der vier eerste geacht wordt, behoorlijk verwerkt, een stellige en zamenhangende wetenschap op te leveren, wier harmonie door het opnemen van waarheden uit de vijfde onvermijdelijk zou worden verstoord. En toch zou het ongeoorloofd zijn, de laatste om die reden af te wijzen, en wordt het mogelijk geacht, het een met het ander op te nemen in de overtuiging van denzelfden persoon.

Er doet zich dus het volgende dilemma voor: òf de waarheden aan het godsdienstig gevoel ontleend verstoren den zamenhang der wetenschappelijke wereldbeschouwing, en dan zijn zij met de waarheden uit de andere bronnen in strijd, zoodat men ze niet tegelijk daarmede kan beamen; òf zij laten zich daarmede in dezelfde overtuiging vereenigen, hetzij doordien zij

ze bevestigen of doordien zij onderwerpen betreffen die in de wetenschappelijke wereldbeschouwing niet worden aangeroerd, en dan kunnen zij die wereldbeschouwing niet verstoren, maar vormen daarmede één geheel.

Wanneer nu bewezen wordt, dat de godsdienstige ‘waarheden’ met de overige verscheidene onderwerpen gemeen hebben, en beslissingen inhouden omtrent dezelfde vraagpunten, dan wordt dat dilemma nog eenvoudiger, en dan wordt het noodig aan te toonen, òf dat er tusschen die tweeërlei beslissingen geen strijd bestaat, zoodat de voorzorgen tot scheiding overbodig worden, òf dat die strijd aanwezig is, zoodat men genoodzaakt wordt, tusschen het een en het ander een keuze te doen.

Het eerste bewijs is spoedig geleverd. Ook de heer O. stelt, dat uit het godsdienstig gevoel godsdienstige kennis vloeit betreffende de wereld; met name deze ‘overtuiging’, ‘dat de wereld van God geschapen is en door God wordt bestuurd, door hem geleid naar dat doel, voor welks bereiking ook wij onze krachten inspannen in de beste en reinste oogenblikken van ons leven’[1]. Daarentegen houdt hij het ervoor, als door de ervaring (welberedeneerde waarneming) zonder uitzondering bevestigd, dat overal waar successie is ook causaliteit bestaat, ‘m.a.w. dat een nieuw verschijnsel niet alleen door een oneindig aantal van antecedenten wordt voorafgegaan, maar dat het tevens in één of meer dier antecedenten zijn oorzaak heeft, zoodat het daarinede noodwendig, met al de andere slechts toevallig verbonden is’[2]. Daarnaast erkent hij, op denzelfden grond, de onvergankelijkheid van stof en kracht[3]. Ten overvloede voegt hij er in zijn boek over den godsdienst bij: ‘geen tijd waarin de wereld er niet was’.

Hier hebben wij duidelijk verschillende uitspraken omtrent dezelfde vraagpunten:

Er wordt als onmiddellijke waarheid uit de vijfde kenbron geleerd, dat de wereld geschapen is door een wezen dat van haar geen deel uitmaakt; en als wettige gevolgtrekking uit de onmiddellijke waarheden der eerste, dat de wereld steeds bestaan heeft, zoodat er voor die schepping geen punt des tijds te vinden is.

Er wordt volgens de vijfde kenbron bevestigd, dat God de wereld bestuurt en leidt; en volgens de eerste zou alwat in

1 Het Wezen der Kennis, een Leesboek der Logika. Amst. 1863, blz. 80.
2 Ald., blz. 58.
3 Blz. 63.

de wereld plaats heeft, zijne oorzaak hebben in de antecedenten, en daarmede noodwendig zamenhangen.

Er wordt op gezag der vijfde kenbron gepredikt, dat de wereld door God geleid wordt tot hetzelfde doel waarvoor wij in onze beste en reinste oogenblikken werkzaam zijn; en toch volgens de eerste aangenomen, dat niet het toekomstige, maar het voorafgaande het volgende in de wereld geheel en al bepaalt.

Dus èn de godsdienstleer èn de wereldwetenschap hebben antwoorden gereed op dezelfde vragen: naar den oorsprong der geheele wereld, naar dien van hetgeen zich telkens in haar vertoont, en naar het karakter van den gang der gebeurtenissen in de wereld. Het dilemma neemt inderdaad die tweede, vereenvoudigde gedaante aan.

Is het nu mogelijk, de antwoorden die van de beide kanten gegeven worden, met elkaar overeen te brengen?

In de eerste plaats, wat verstaat men in het stelsel onder de schepping? Heeft zij eenmaal plaats gehad, zooals men uit de gebezigde uitdrukking in verband met de overgeleverde beteekenis daarvan zou opmaken? Dan onderstelt zij dat er vroeger een tijd was waarin de wereld niet bestond. Dit wordt ontkend. Er blijft dan enkel over, dat die schepping een voortdurende is, van eeuwigheid her, en tot in eeuwigheid, daar immers stof en kracht onvergankelijk zijn; zoodat zij met de onderhouding der wereld eenzelvig wordt. Wij hebben ons dan een goddelijke werkzaamheid voor te stellen van soortgelijken aard, als de eeuwige generatie van den Zoon die in de kerkelijke triniteitsleer voorkomt; en deze voorstelling tot haren historischen oorsprong vervolgende, komen wij bij den Timaeus van Plato[1], en de Neoplatonici teregt. Doch met allen eerbied voor de diepzinnigheid dezer metaphysische leeraars is het moeijelijk, de vraag te onderdrukken, of wij hier niet in het onverstaanbare teregt gekomen zijn, en niet ouder gewoonte een woord voor een begrip hebben aangezien? Welk verband meent men, dat tusschen een dergelijken schepper en zijn schepping bestaat? Plato spreekt reeds van een oorzaak[2]; algemeen wordt het beeld van den schepper of maker gebruikt; doch wat blijft daarvan over, zoodra men ophoudt de godheid als het antecedent der wereld te beschouwen? Met evenveel regt zou men kunnen beweren, dat de

1 Vgl. Zeller, Philos, der Griechen, II, 2te Aufl., S. 508-511.
2 Tim. p. 28 b.c.

eeuwige wereld en de eeuwige god elkander noodig hebben om te zijn wat zij zijn, zoodat de veroorzaking, gesteld dat dit denkbeeld hier nog te pas kwam, een weerkeerige zou moeten heeten. In allen gevalle is zooveel duidelijk, dat wanneer wij uit de voorstelling van een oorzaak of een maker die van een vroeger bestaan dan het gevolg of het gewrocht wegnemen, er niets verstaanbaars overblijft. En tot dit overblijfsel van een gedachte komen wij, wanneer de scheppingsleer niet in lijnregte tegenspraak met die van een wereld zonder aanvang wordt opgevat.

Ten tweede, wat verstaat men onder de besturing van een wereld waarin alles noodwendig uit antecedenten wordt voortgebragt? Van een ingrijpen der godheid in de beweging die volgens onveranderlijke natuurwetten plaats heeft, wil de heer Opzoomer in het minst niet weten. Hij dingt niet het minste af op de grondstellingen waarvan de natuurkunde onzer dagen bij al hare verklaringen uitgaat. Volgens hem dient dan ook te worden aangenomen, dat de toestand van het heelal op een gegeven oogenblik, in al zijne onderdeelen, het onvermijdelijke gevolg is van elken vroegeren toestand die men verkiest, m.a.w. door dezen volkomen wordt bepaald. Kon men nu onderstellen, dat er eenmaal in den tijd een eerste toestand was geweest, en deze door God uit het niet of uit zijn eigen wezen was geschapen, dan ware op die wijze, door éene goddelijke daad, al wat ooit bestaan zou tot in de verste toekomst bepaald. Onderstelde men daarbij, dat de eerste toestand der wereld met voordacht zoo was ingerigt, dat in den loop der tijden zekere der godheid welgevallige verschijnselen zich moesten vertoonen, dan geleek haar invloed op de wereld nog eenigermate op een bestuur. Doch die schepping in den beginne wordt ontkend. Er blijft niets over dan de zaak zoo te denken, dat die onophoudelijke veroorzaking van een volgenden door een vroegeren toestand der wereld onder voortdurend opzigt en voortdurenden invloed van de godheid staat. Doch wat dien invloed aangaat, zoodra er iets wordt toegedaan aan de werking van hetgeen in de antecedenten, stoffen, krachten en wetten, reeds gegeven is, wordt de noodwendige zamenhang, het beginsel der algemeene causaliteit, prijs gegeven; de som der krachten in het heelal wordt vermeerderd hetgeen door metingen op den duur nog wel te constateren zou zijn), de natuurwetten lijden ieder oogenblik uitzonderingen, - in weerwil, van hetgeen uit de eerste kenbron wordt afgeleid. Wat het opzigt betreft, dit bepaalt

zich, wanneer men van een ingrijpen metterdaad niet hooren wil, tot een bloot aanschouwen van hetgeen de wereld uit zichzelf achtereenvolgens voortbrengt. Wij hechten dus aan de leer van het goddelijk wereldbestuur geen verstaanbaren zin, tenzij wij erkennen dat zij met het natuurbegrip der exacte wetenschappen in strijd is.

Ten derde, wat verstaan wij onder de leiding der wereld tot een goed doel, dat in de verre toekomst ligt, wanneer alles in die wereld niet mede door het toekomstige, maar geheel en al door het in den tijd voorafgaande bepaald is? Hetgeen in de toekomst gezocht wordt, wordt gedacht nog niet aanwezig te zijn, dus ook geen invloed te kunnen oefenen op den gang van zaken. Alleen een denkbeeld daarvan kan bij een bewust wezen aanwezig worden gedacht, dat dan zijne maatregelen neemt om werkelijk te doen ontstaan hetgeen aan dat denkbeeld beantwoordt. Houden wij de godheid voor zulk een wezen, dan kan de causaliteit in de wereld niet een alles beheerschende zijn, maar dan laat de vorige toestand nog eenigszins in het midden, welke de volgende zal wezen, zoodat de godheid tusschen twee of meer mogelijkheden een keus doet met het oog op het voorgestelde doel, en door hare tusschenkomst den doorslag geeft. Daar zijn wij echter op nieuw bij een inmenging van buiten in de natuur aangekomen, waarvan men nu eenmaal niet hooren wil. Dus òf die leiding der wereld tot een doel is een onverstaanbare formule, òf zij kan niet tegelijk met de wetenschappelijke natuurbeschouwing bevestigd worden.

Wil men derhalve - altijd binnen de grenzen van Opzoomer's stelsel blijvende - dat de vijfde kenbron, het godsdienstig gevoel, ons onmiddellijke waarheden levert die nog iets anders dan duistere orakelspreuken zijn, dan moet men wel tot het besluit komen, dat deze waarheden althans met die uit de eerste bron (want daarvoor worden de natuurkundige grondstellingen aangezien) in onverzoenlijken strijd verkeeren, en de eene waarheid tegenover de andere staat als ja tegenover neen. De ‘breede grenslijn tusschen godsdienst en wereldwetenschap’[1] moet inderdaad getrokken worden, en de overtuiging van wie beide aanneemt, in twee tegenstrijdige helften gedeeld.

Inderdaad zijn er menschen, die zich iets dergelijks met volle kennis van zaken troosten. Er wordt ons van een ita-

1 Opz., Wez. der K., blz. 87.

liaansch *abbate* verhaald, die een man van gezag was bij het beoordeelen van kerkelijke gewetensvragen, en daarvoor een studeerkamer had ingerigt met een voortreffelijke theologische bibliotheek. Daarmede was door een gang een ander vertrek verbonden, waar Voltaire en de schrijvers der fransche Encyclopedie met hunne geestverwanten in portret en geschriften de wanden bekleedden. Kwam iemand hem raadplegen, dan vergewiste hij zich eerst met welks geestes kind hij te doen had, en begaf men zich naar het eene of het andere locaal, om de zaak te bespreken zoo als de tentoongestelde auteurs het zouden hebben gedaan. De man verzekerde, dat hij zonder die verdeeling er niet in zou geslaagd zijn, orde in zijne gedachten te houden. Is dit berigt verzonnen, onwaarschijnlijk is het niet. Wie het stelsel omhelst waarvan wij spreken, moet in zichzelven twee zulke kamers bergen, of hij eindigt met beiderlei waarheden te betwijfelen, en in het geheel geene overtuiging over te houden.

De heer Krijthe, die den hoogleeraar persoonlijk kent en hoog vereert, aarzelt niet om te verklaren[1]: ‘Eerlijk en opregt heb ik in uwe schriften over God en godsdienst naar overtuiging gezocht, maar ze nergens kunnen vinden. En toch kunt gij met uwen veel omvattenden arbeid op dit gebied geen ander doel hebben gehad dan de menschheid te overtuigen dat uwe opvatting de ware is.’ Wij voor ons, nagaande hoe het met de menschelijke overtuiging in vele gevallen gesteld is, zullen ons wachten het onmogelijk te rekenen, dat iemand inderdaad bij sommige vragen zoowel het ja als het neen van harte is toegedaan. Waarom anders die onvermoeide pogingen om het een naast het ander staande te houden, en de uitdrukkelijke verklaring, dat ‘onze godsdienst verzoend moet zijn met de wetenschap van onzen tijd?’

Het is deze verzoening, die wij door Opzoomer wel gevorderd, doch niet tot stand gebragt vinden. En bij den natuurlijken eisch van het verstand, dat wij een stelling die wij beamen niet tegelijkertijd verwerpen, zou het onbillijk zijn te verlangen, dat ‘de menschheid’, of het rationalistische gedeelte daarvan, met dat tweekamerstelsel genoegen nam zonder eerst op alle wijzen te hebben beproefd, of de éenheid in de overtuiging niet langs een anderen weg te bereiken valt.

1 Blz. 113.

Wij worden daartoe door den heer Opzoomer-zelf aangemoedigd, waar hij verklaart[1]: ‘Het geloof, zal het redelijk zijn, moet geen even sterke gronden tegen zich hebben. Dan toch is het ongeloof volmaakt even redelijk. En als de gronden tegen het geloof sterker zijn dan die waarop het zelf zich beroept, dan is het ongeloof zelfs redelijker te achten. Het vóor en tegen moet hier gewogen worden. Het redelijk geloof mag oronden tegen zich hebben, maar ze moeten zwakker zijn dan die waarop het zelf rust. Daarom moet dan ook het geloof een telkens herhaald wegen en toetsen niet alleen toelaten, maar zelfs uitlokken.’

Er staan hier tegenover elkaar de wereldwetenschap en de godsleer. De eene zoowel als de andere zou op den weg van wettige redenering uit de onmiddellijke waarheden van onderscheiden oorsprong zijn afgeleid, en daarom ten volle moeten aanvaard worden. Blijven wij hierbij, dan komen wij de tweeslachtige overtuiging niet te boven. Willen wij verder gaan, dan moeten wij toezien, of soms de gronden die voor het eene en het andere worden aangevoerd, van verschillende sterkte zijn, en het overwigt genoegzaam aan den eenen kant ligt om ons den anderen geheel te doen verlaten. Dan zou er op dezen laatsten iets moeten haperen, hetzij aan de zuiverheid der waarneming, of aan de wettigheid der redenering, of aan beide tegelijk.

Aan welken kant hij het onderzoek wil hebben aangevangen, zegt ons de auteur van het stelsel zelf: ‘We hebben regt om feiten, die wetenschappelijk beschouwd zijn, ook godsdienstig te beschouwen. Maar we hebben geen regt, om op onze wetenschappelijke beschouwing door onze godsdienstige iets te laten afdingen’[2]. Op ‘het gebied van het godsdienstig geloof’ is ‘niets meer dan waarschijnlijkheid, nooit zekerheid, nooit de hoogste graad van het weten te bereiken’[3]. Daarentegen is het ‘ondenkbaar (nu de wereld er eens is’, en wat anders denkbaar zou zijn, kunnen wij daarlaten), dat er geen opvolging in den tijd zou zijn; en de ervaring van het bestaan van oorzakelijk verband lijdt geene uitzondering[4]; het bestaan van onvergankelijke kracht en dat van onvergankelijke stof zijn groote waarheden en gewigtige beginselen, die door de

1 Wez. der Kenn., blz. 29.
2 Wez. der Kenn., blz. 87.
3 Ald. blz. 32.
4 Blz. 58.

ervaring ontdekt zijn[1]. Van deze en dergelijke stellingen geldt zonder twijfel, wat elders gezegd, wordt: ‘Het kost ons moeite, het tegendeel er van zelfs maar te denken; een grond, althans, waarop wij dit aannemelijk zouden achten, kunnen wij ons niet voorstellen’[2]; te meer nog mogen wij dit zoo verstaan, daar de grondstellingen der wiskunde volgens O. op dezelfde wijze als die gewigtige beginselen door ons verkregen worden[3]. Welnu, de laatst aangehaalde woorden bevatten de beschrijving van hetgeen in het stelsel zekerheid en onbetwistbare waarheid wordt genoemd.

Het zal dan niet onjuist zijn te beweren, dat aan de onderstellingen waarop de natuurkunde van onzen tijd gegrond is, o.a. aan de eeuwigheid der wereld, en de alles beheerschende causaliteit, zekerheid; aan het godsdienstig geloof nooit zekerheid, en niets meer dan waarschijnlijkheid wordt toegekend. Waar echter een zekere en een overigens waarschijnlijke stelling elkander lijnregt tegenspreken, kan de keus niet twijfelachtig zijn. De waarschijnlijkheid houdt op zoodra men zich van de waarheid van het tegendeel verzekerd heeft.

Aan deze opmerking, waardoor het stelsel met één slag zou vernietigd worden, ontsnapt men alleen door de zekerheid aan de natuurkundige hoofdbeginselen, of fundamentele onderstellingen, te ontzeggen (daargelaten wat er dan nog zekers overblijft), en ze voor niet meer dan waarschijnlijk te verklaren. Zij komen dan met de godsleer op denzelfden voet te staan, en er kan over getwist worden, wat het waarschijnlijkste van beide heeten moet.

Indien wij het vraagstuk aldus behandelen, dan kan van den kant der wereldwetenschap, gelijk wij ze hebben hooren noemen, in korte woorden dit worden aangevoerd, dat hare onderstellingen in de geschiedenis allengs voor den dag komen naarmate de wijsbegeerte zich van het gezag der mythe in de oude wereld en der kerkleer in den nieuweren tijd ontslaat; waaruit blijkt, dat zij door het zelfstandig nadenken over de vragen die de wereld ons voorlegt, begunstigd worden. Dat zij de toepassing der denkwetten, of de naleving der grondbeginselen van het denken, bij het natuuronderzoek bevorderen; daar alleen de standvastigheid der wetten van het zijn het mogelijk maakt, gevolgtrekkingen en voorspellingen omtrent bestaande dingen te wagen. En dat,

1 Blz. 62, 63.
2 Blz. 27.
3 Blz. 47 vv.

hoe strenger de natuurstudie aan die onderstellingen vasthoudt, hare ontdekkingen te veelvuldiger en te stelliger, en hare verwachtingen te vaker bevestigd worden, terwijl er geen enkel gegeven in de waarneming bekend is waaruit het tegendeel van eene dier onderstellingen zou moeten worden opgemaakt.

De godsleer daarentegen vinden wij in de geschiedenis vooral daar, waar van het opzettelijk onderzoek der natuurverschijnselen het minste werk wordt gemaakt, of men zich in een enkel gedeelte van dat onderzoek geheel verdiept. Voorts brengt zij in den gang der gebeurtenissen een onberekenbaar element (de goddelijke leiding), waardoor de rationele verklaring van het bestaande hopeloos dreigt te worden. En eindelijk leert de ondervinding, dat de ontdekkingen toenemen en de geheele natuurkennis een vastere houding aanneemt naarmate men die godsleer meer buiten rekening laat.

Wat is het dan, dat zulk een godsleer staande houdt? Wij bedoelen niet, hoe het komt dat zij nog steeds warme voorstanders vindt, hetgeen uit verscheidene zielkundige oorzaken verklaard kan worden; maar, door welke gronden, die den logischen toets kunnen doorstaan, zij gehandhaafd wordt.

Aan de kennis der wereld, gelijk de wereldwetenschap ze ons levert, betreffende ‘de natuur om ons heen’, en ‘den mensch, als zinnelijk maar ook als geestelijk wezen’, ‘hebben wij niet genoeg. We verlangen nog meer van haar te weten, van haar verleden en van haar toekomst’[1]. Dus buiten de wetenschap verlangen wij nog meer te weten. Teregt, wanneer wij alleen denken aan den onvolmaakten staat, waarin de wetenschap op elk gegeven oogenblik verkeert; doch aan dat verlangen wordt immers beantwoord door hare voortdurende veroveringen. Dan, dit is blijkbaar de bedoeling niet. Zelfs de voltooide wetenschap, waarbij de deelen der kennis ‘met elkander een eenheid vormen en in een harmonie zijn die nergens behoeft verstoord te worden,’ zou ons nog niet bevredigen. Wij willen omtrent de wereld het een en ander weten, dat den inhoud zelfs van de volmaakte kennis der wereld te boven gaat. Of hier nog van weten sprake kan zijn, willen wij niet vragen; of de kennis, die de wetenschap levert, niet misschien alles omvat wat de mensch ooit weten kan, evenmin. Alleen moeten wij de vraag stellen, of dat verlangen om nog meer te weten,

1 Wez. der Kenn., blz. 79, 80.

behoorlijk gewettigd is, en niet tegenwoordig daaruit ontspringt, dat wij van jongsaf gewoon zijn allerlei te hooren verzekeren omtrent onderwerpen waarover de wetenschap het zwijgen bewaart. ‘Het godsdienstig gevoel,’ wordt ons gezegd, voldoet aan dat verlangen. ‘Het zegt ons, dat de wereld geen doelloos bestaan heeft.’ Dit is blijkbaar de onmiddellijke waarheid, die uit die vijfde kenbron voortvloeit. Door redenering volgt daaruit het overige. ‘Als wereld geen doelloos bestaan heeft, dan heeft ze ook geen toevallig bestaan. Dan... moeten wij een oorzaak aannemen, die haar doel kon stellen en die dat doel met haar weet te bereiken, maar die tevens’ (tweede onmiddellijke waarheid) ‘dat doel moest stellen in den triomf van al hetgeen waar en schoon en goed is. Aan zulk een oorzaak geven wij in onze taal den naam van God.’

Derhalve, het godsdienstig gevoel zegt ons, dat de wereld; geen doelloos bestaan heeft, en het spreekt ons van de zegepraal van het goede als het doel der wereld. Ontegenzeggelijk moeten wij dit zoo verstaan, dat deze stellingen ons door het gevoel onmiddellijk zijn ingegeven; immers was de meening deze, dat die stellingen eerst door gevolgtrekking uit gegevens van het gevoel verkregen zijn, dan had men, bij de beschrijving van deze kenbron in een wetenschappelijk leerboek, veeleer de oorspronkelijke gegevens opgenoemd. Immers, het is van het hoogste gewigt de onmiddellijke stellingen van andere duidelijk te onderscheiden, daar zij onmiddellijke waarheden zijn en eerst bij de redenering de mogelijkheid van dwaling aanvangt[1]. Nu wordt de ‘gewaarwording of waarneming,’ die uit de vijf kenbronnen vloeit, in de zinnelijke of uiterlijke en de niet-zinnelijke of innerlijke verdeeld, ‘die ik zonder de zinnen, alleen door mijn inwendig gevoel, door het gevoel van wat er in mij zelf is, verkrijg.’ Tot deze laatste klasse dient wel mede te hooren alwat het godsdienstig gevoel te onzer kennis brengt. Dan echter rijst de vraag, of de uitspraak: de wereld heeft een doel, en dat doel is de zegepraal van het goede, wel kan gezegd worden iets te betreffen, dat in onszelven is. Is dit niet het geval, dan een van beiden: òf die uitspraak berust op een gevolgtrekking, en het godsdienstig gevoel levert ons meer oorspronkelijke gegevens daartoe (hetgeen wij zooeven gezien hebben dat niet de bedoeling kan wezen); òf men heeft zich minder juist uitgedrukt, en diezelfde uitspraak kan enkel in zoover als

1 Ald. blz. 35.

onmiddellijke waarheid gelden, als zij op de wereld in ons, of de wereld zooals wij ze ons onwillekeurig voorstellen, betrekking heeft. Het godsdienstig gevoel zou ons dan alleen dit leeren, dat wij door oorzaken, buiten het gebied van het bewuste denken gelegen, ertoe gebragt worden, aan onze voorstelling van de wereld, gelijk die uit de wereldwetenschap en de daaraan voorafgaande dagelijksche ervaringen verkregen wordt, die van zeker doel toe te voegen. Daaruit zou eerst door redenering moeten worden opgemaakt, dat dit doel inderdaad bestaat, en de gang der gebeurtenissen in de werkelijkheid daarnaar geregeld is. Berst nadat de redenering tot dat besluit geleid heeft, kan dat gevoel gezegd worden ons zekere toekomst te ‘waarborgen’ en ‘ons vertrouwen en onze kracht te sterken.’ Immers, let wel: er is hier geen sprake van den onnadenkenden mensch, die aanstonds voor waar houdt wat hem door ingeving toevloeit en hem een aangenaam verschiet opent; maar van dengene die een redelijk geloof verlangt, zich op gronden beroept, en met Opzoomer instemt wanneer hij zegt: ‘Aan de rede alleen zal toch wel het oordeel verblijven over de redelijkheid van welke stelling dan ook.’ En nu is de redenering, die uit het bestaan der voorstelling van een werelddoel in ons tot het bestaan van een werelddoel buiten ons besluit, een zeer gewaagde, waarmede men, zoo zij geoorloofd was, de kritiek uit elke wetenschap zou kunnen verdrijven. Tegenover haar laten zich andere stellen, die het voordeel hebben van door verscheidene zielkundige waarnemingen te worden gesteund. Ook zonder aan te nemen, dat het werelddoel bestaat, kan van het ontstaan eener doelvoorstelling, die zich onwillekeurig met de voorstelling der wereld verbindt, een waarschijnlijke verklaring uit van elders bekende eigenaardigheden der menschelijke gedachtenproductie worden opgemaakt. Men neme slechts denkbeelden als deze: de mensch is de geboren beheerscher der natuur, - de wijsste is de magtigste, - de werkzaamheid van den wijsste is op het hoogste welzijn van den mensch gerigt, - dat hoogste welzijn is eenzelvig met de deugd, of van haar onafscheidelijk. Is nu de mensch de geboren beheerscher, dan is de natuur uit haren aard zijn rijk, zijn werktuig en de grondstof waarmede hij werkt, en dan is ook het doel van zijn werkzaamheid eenzelvig met het doel van haar bestaan. Dezelfde beschouwing, volgens welke de bestemming der dieren is, gegeten te worden of lasten te dragen, en die zonder een speciaal gevoel geacht wordt te ontstaan, wordt

hier op het geheel der natuur toegepast. Wij geven deze verklaring alleen als voorbeeld; mogelijk wordt er een betere gevonden; doch zij bewijst, dat de stoute sprong van het bestaan van het denkbeeld tot dat van zijn voorwerp door een geleidelijke verbinding van denkbeelden, wier afzonderlijk bestaan erkend is, met voordeel vervangen wordt om het ontstaan der doelvoorstelling in ons te verklaren.

De verdere redenering, die tot een doelstellende en veroorzakende godheid, dus tot een persoonlijken maker der wereld voert, is evenmin overtuigend. Het ligt voor de hand, dat waar de mensch zijn eigen levensdoel voor het doe] der wereld houdt, hij al spoedig bedenkt, dat niet hijzelf haar en zichzelven tot dat doel heeft ingerigt. Derhalve moet het iemand anders zijn, en de persoonlijke schepper is gevonden, langs denzelfden weg als al de goden van den Olympus, alleen met dit onderscheid, dat men niet is uitgegaan van den regen, of het koren, of het paard, of de kunst van weven, maar van de geheele wereld tegelijk. Voor ons echter is de vraag, of niet ook zonder een persoonlijk, willend en werkend wezen de veranderingen in de wereld een zoodanigen loop kunnen nemen, dat ‘de triomf van al hetgeen waar en schoon en goed is’ op den duur verzekerd is. Waarom de voortdurende beweging der stoffen, werking der krachten, heerschappij der natuurwetten niet even goed tot deze als tot een andere uitkomst leiden zou, diende men ons vooraf duidelijk te maken. Die stoffen, krachten en wetten hebben zoo min een voorkeur voor het onware en leelijke en slechte als voor het tegendeel, en mits de dispositie van het bestaande, zijne verdeeling in de ruimte op elk oogenblik dat men verkiest, de noodige gegevens aanbiedt, zullen zij onfeilbaar het goede doen zegevieren. Dat die dispositie juist deze gegevens bevat, mogen wij zeer merkwaardig vinden, en een maker te hulp roepen om daarvan rekenschap te geven; doch op de eene of andere wijze moet de stof en de kracht toch in allen gevalle gegroepeerd zijn, en waarom niet even goed zóo als anders? Daarmede verviel dan wel, strikt genomen, het denkbeeld van een werelddoel, omdat het doel een bedoelenden persoon onderstelt, maar alles waarom het ons eigenlijk te doen is, bleef behouden: het uitzigt op de schoone toekomst, het vertrouwen en de daaruit ontspringende kracht. Alleen de vraag naar de wording der wereld bleef onbeantwoord en de schepping verviel; dan, wij hebben reeds opgemerkt, dat de door O. aangenomene eeuwigheid der wereld het

noodig maakt, voor een aanvankelijke een voortdurende schepping in de plaats te stellen, en deze, zoowel als de besturing en leiding tot het doel, kan bij een gunstige dispositie der dingen veilig worden gemist. Daarentegen wordt dit voordeel verkregen, dat met de middelen der wetenschap kan worden onderzocht, of de verschijnselen het overwegend waarschijnlijk maken, dat zoodanige dispositie werkelijk voorhanden is. Ook de redelijk-geloovige zal dat wenschen geconstateerd te zien, daar zonder haar, ook volgens hem, de wet der causaliteit, die toch geene uitzondering om bestwil duldt, tot een ander resultaat zou moeten leiden.

Wij zijn er zoo langzamerhand toe gekomen te vermoeden, dat de onmiddellijke waarheden uit de vijfde kenbron evenmin onmiddellijk als waarschijnlijk zijn. Wat niet te betwijfelen valt is de aanwezigheid, doch niet de waarheid, der denkbeelden van een werelddoel, van een algemeene zegepraal der menschelijke ideën, en van een persoonlijken schepper en onderhouder van het heelal. Uit die aanwezigheid wordt onder de rubriek van het godsdienstig gevoel een besluit getrokken volgens de meest bedenkelijke methode. Van dezelfde gegevens maken wij op onze beurt gebruik, gelijk men dat in de wereldwetenschap met den besten uitslag pleegt te doen, en bevinden dat zij, volgens de erkende denkwetten behandeld, geene der stellingen opleveren, die, namens het godsdienstig gevoel, in tegenspraak met de beginselen der natuurkunde verkondigd zijn. Zonder dus verder over de waarde der kenbronnen-theorie uit te weiden, zullen wij, dat gevoel buiten aanmerking latende, in het vervolg van de onderstelling mogen uitgaan, dat de wetenschappelijke redenering tot zoover van kracht is als het den mensch in het algemeen vergund is iets met zekerheid of waarschijnlijkheid te beweren.

Een andere weg om tot het gewenschte godsbegrip te komen, wordt aangewezen in Opzoomer's werk over den godsdienst. ‘Kan ik,’ dus zegt hij, ‘bij de onvolmaakte eindige wezens met mijn denken blijven staan, of moet ik boven die allen mij een volmaakt, oneindig Wezen voorstellen? Dat is de groote, de eenige vraag.’ Intusschen ‘noch uit ons zelven, noch uit de dingen om ons heen, alle eindig en gebrekkig, kan het volle positive begrip worden verkregen van een wezen, dat oneindig en boven alle gebrek verheven is’[1]. Nu houdt de hoogleeraar de wijsbegeerte voor een wetenschap, die ‘ééne

1 Aanhalingen bij Krijthe, blz. 7 en 21.

groote schets' heeft te geven 'van het heelal in al zijn deelen, opdat overal dezelfde gang van ontwikkeling, de heerschappij dexzelfde wetten zigtbaar worde niet alleen, maar de oneindige wereld zich openbare als eenheid, als een wereld van zamenhang en orde'[1]. Er wordt dus uit de studie van onszelven en van de eindige, gebrekkige dingen (want de wijsbegeerte wordt geacht de uitkomsten van alle wetenschappen zamen te te trekken) reeds de kennis gewonnen van een wezen, dat een eenheid, dat oneindig is, en op welks orde geene uitzondering bestaat, dat dus boven alle gebrek verheven moet heeten. Dat wezen is echter niet God, maar de wereld.

Waartoe nu verder gegaan en het begrip van causaliteit, dat binnen de grenzen der wereld, bij de voorstelling der betrekkingen tusschen hare opvolgende toestanden, met reden gebruikt wordt, buiten die grenzen toegepast om een oorzaak van het heelal te vinden? Men verwondert zich een wereld, en niet veeleer het volstrekte Niets aan te treffen; men vraagt met dien Indischen koning: hoe komt het dat er iets bestaat? en meent daarop een antwoord te geven wanneer men het bestaan van een persoonlijken schepper leert. Doch waarom zich niet evenzeer verwonderd, dat er zulk een schepper, en niet veeleer Niets aanwezig is, en gevraagd: hoe komt het dat er een god bestaat? De eerste vraag dwingt tot de andere; het causaliteitsbegrip verpligt ons de keten der oorzaken naar achteren tot in het oneindige voortgezet te denken. Ware het niet beter, dien gevaarlijken weg te verlaten, en bij die éene, oneindige, harmonische wereld stil te staan?

Maar men verlangt 'het volle positive begrip' van een oneindig en volkomen wezen, en zoekt daarom naar een kenbron buiten de wereldwetenschap. Heeft ons het godsdienstig gevoel nu inderdaad een godsbegrip geleverd, dat meer inhoud bezat en van ontkennende bepalingen bevrijd was? Oneindigheid valt nu eenmaal niet anders te denken dan door aan het eene of andere positive begrip, van zijn, van ruimte, van tijd, van magt, of wat het zij, de negative bepaling toe te voegen van geene grenzen te hebben, d.w.z. door er zich uitdrukkelijk tegen te verzetten dat aan het gedachte voorwerp, behalve hetgeen aan het zijn. de ruimte enz. op zichzelf toekomt, bovendien nog grenzen worden toegekend. Een positief begrip, d.i. een

1 Wez. der Kenn., blz. 9.

begrip waarin positive bepalingen voorkomen, is bij een oneindig wezen voor ons een onmogelijkheid. Ziet men het anders in men stave zijn gevoelen door zulk een begrip te leveren, en zal dan de voldoening smaken van de grenzen van het inenschelijk denken belangrijk te hebben uitgezet. Wat de volheid betreft, heeft het godsbegrip boven dat der wereld niets anders vooruit dan de bepaling van persoonlijkheid; waarin die van zelfwerkzaamheid, bedoeling, leiding en besturing reeds liggen opgesloten. Is die bepaling misschien van elders ontleend dan uit de beschouwing onzer eigene eindige en gebrekkige personen?[1] Is het dan niet ten slotte de populaire kennis der wereld, met hare verbeterde voortzetting de wereldwetenschap, die al de bouwstoffen en methoden levert voor de godsleer, waarvoor men een bijzondere kenbron zou willen hebben?

Men is in het stelsel op deze tegenwerping voorbereid. Zoolang de kansen voor de godsleer gunstig schijnen te staan, gaat men met het rationalisme mede. Dan is het: ‘de rede spreekt ons van God’; ‘het hart waarin de rede niet ten troon zit, kan zich niet toewijden aan dien God, tot wien de rede opleidt’[2]. Dan moet het geloof, om redelijk te zijn, op gronden rusten. ‘De bewijzen waarop het zich beroept, al voldingen ze de zaak niet, al geven ze slechts waarschijnlijkheid, moeten toch inderdaad bewijzen zijn. Wel geen volledigheid, maar toch stevigheid wordt bij hen gevorderd. Voor een goed bewijs nu zijn twee dingen noodig. De feiten waarvan het uitgaat, moeten waar zijn, en de redenering, waardoor het tot zijn besluit komt, onberispelijk... Het redelijk geloof mag gronden tegen zich hebben, maar ze moeten zwakker zijn dan die waarop het zelf rust’[3]. Doch zoo het, van naderbij bezien, mogt blijken, - gelijk het onzes inziens hierboven gebleken is, - dat de vaststaande feiten waarvan hier het bewijs uitgaat, onder de hand verwisseld worden voor hypothesen die men noodig heeft (het bestaan der doelvoorstelling voor

1 Zoo ook bij Opzoomer, Wez. der Kenn. blz. 84: ‘Voor ons is (het) hoogste en beste (dat wij kennen) de redelijke en zedelijke mensch, de geest. Daarom stellen wij ons God als geest voor. Maar omdat de eenige geest dien wij kennen de menschengeest is, en deze alleen als eindig en gebrekkig voorkomt, denken wij die eindigheid en dat gebrek weg, en stellen ons God voor als den oneindigen en volmaakten geest.’
2 Aanhalingen bij Krijthe, blz. 65.
3 Wez. der Kenn., blz. 28. 29.

dat van het werelddoel), en dat de gebezigde redenering aan meer dan eene berisping blootstaat; dat eindelijk hetgeen hier voor redelijk geloof verklaard wordt, gronden tegen zich heeft die tegen zijne eigene minstens opwegen? Dan vernemen wij een andere taal. Dan wordt het godsdienstig geloof door het verstand niet gestaafd; dan zijn alle redeneringen hier even onmagtig; wij kunnen der ziel geen godsdienst instorten, en deze is iets dat gesticht en opgebouwd wordt door het gevoel[1]. Men reikt dan de hand aan die 'weinigen, ... die beweren dat alle geloof onredelijk moet zijn'[2], en bekent: 'òf het pleit wordt verloren, òf er moet hier een andere regter zijn dan het verstand'[3]. Dat is, de onderwerpen waarover hier beslist moet worden, liggen niet buiten het bereik van het verstand, maar het verstand leidt ook volgens O. stellig tot een meening daaromtrent, doch die wij niet verlangen te omhelzen. Daarom kiest men zijn regter in het godsdienstig gevoel[4], waarvan men vooraf weet dat het ten gunste dier meening uitspraak doet. Zou dan niet de gebruikte beeldspraak erbij winnen, wanneer men het godsdienstig gevoel veeleer vergeleek bij een hoveling, die voor de gewone regtbank, het verstand, zijn proces verliezende, in hooger beroep komt bij den souverein, het Ik, die magtig genoeg is om het regt in zijn loop te stuiten, en zijn gunsteling toestaat, vonnis te vellen in eigen zaak? Dat ware wel niet constitutioneel, maar in de geschiedenis toch niet zonder voorbeeld.

Wij hebben naar ons beste vermogen de gronden onderzocht, waarmede de Utrechtsche wijsbegeerte zich beijvert, hare godsleer als het voorwerp van een redelijk geloof te steunen. Wij zijn tot het besluit gekomen, dat die godsleer door het verstand als een onnoodige en onwaarschijnlijke groep van onderstellingen wordt gewraakt, en alleen gehandhaafd wordt waar men er ten laatste toe besluit, het standpunt van een onkritisch mysticisme te betreden. De overtuiging waarvan die wijsbegeerte de systematische uitdrukking bevat, is zamengesteld uit twee tegenstrijdige deelen. Wanneer zij niet te min sedert het vierde eener eeuw met warmte en talent verdedigd wordt, en bijval vindt ook

1 Aanhalingen bij Krijthe, blz. 64. 65.
2 Wez. der Kenn., blz. 28.
3 Aanhaling bij Krijthe, blz. 66.
4 Aanhaling bij Krijthe, blz. 66.

buiten den kring dergenen die ‘bij al hun spot toch niet den moed hebben om met het oude nog heerschende geloof te breken,’ of die geen zin hebben voor de zedelijke waarde der wetenschap, - dan kunnen wij niet met Krijthe verklaren, dat hier geen overtuiging gevonden wordt, maar moeten vragen naar de oorzaken waardoor het voor de overtuiging, die blijkbaar aanwezig is, onmogelijk werd, zich tot een logische eenheid zamen te sluiten. Bij Krijthe, die zijne woorden blijkbaar minder streng wil hebben opgevat, vinden wij een proeve van verklaring[1]. ‘Toen uw Curator’, dus spreekt hij den hoogleeraar aan, met het oog op diens feestrede van 1871, ‘toen uw Curator met deze woorden zijn hand op uw hoofd legde: “Mijn vriend, wees er zeker van, gij zijt een bijzondere gunsteling van Gods Voorzienigheid”, toen werdt gij als het ware in een magnetischen ban gedaan, en het woord eener vrome moeder: “daarvan ben ik zeker geweest van uwe geboorte af”, heiligde en verduurzaamde dien ban met eene bijna onverbreekbare kracht.’ Daarbij kwain nu, dat van de overgeleverde geloofsleer mettertijd het eene na het andere bestanddeel moest worden opgegeven. Doch de streelende gedachte van Gods gunsteling te zijn, door de kinderlijke piëteit gesteund en door velerlei wereldschen voorspoed onderhouden, wortelde te diep om voor de kritiek mede te bezwijken. Misschien mogen wij er dit bijvoegen: omdat die kritiek vooral op juridische onderwerpen geoefend was, en dus al vroeg gewend om voor al te netelige vragen, en al te revolutionnaire wendingen, in het belang eener rustige ontwikkeling van het bestaande, bij tijds uit den weg te gaan. Van daar dan, bij het uitsluitend verkeer met een bevoorregte klasse, en bij de natuurlijke neiging om andere menschen naar zichzelven te beoordeelen, die optimistische wereldbeschouwing, en die standvastige verkondiging, dat een persoonlijke God de wereld geschapen heeft en haar leidt tot de zegepraal van het menschelijke ideaal. Tot eiken prijs moesten die stellingen worden staande gehouden: kon het zijn, met de middelen der wetenschap; moest het zijn, ook in tegenspraak met deze.

Toch zouden er dringender redenen dan wij bezitten moeten worden aangevoerd om ons te overtuigen, dat het onbewuste denkproces, waaruit de hier onderzochte godsleer eigenlijk ont-

1 Blz. 103.

sproten is, op niets dan zelfbegoochelnig berustte. Integendeel zijn er elementen bij opgenomen, waarmede ook de rationalistische kritiek, gelijk wij die in den tegenwoordigen tijd vermogen toe te passen, vollen vrede heeft, en waarvan zij, zoover wij thans vermogen te zien, in een zamenhangende theorie der wereld gebruik zal moeten maken.

Dat wij dit ten slotte in het kort trachten aan te toonen, zij ons in dit tijdschrift vooral daarom vergund, omdat de kritiek, die wij met vele tegenstanders voor de natuurlijke bondgenoote van het liberalisme houden, in de zamenleving niet zelden door het ongeregtvaardigd verwijt getroffen wordt, dat zij, met de kerkleer ook in de jongste vormen brekende, aan de religieuse beschouwing der dingen eiken theoretischen steun ontneemt. Aan dat verwijt wordt dan door elkeen die, met het strengere denken onbekend, welsprekendheid genoeg bezit om zich een gehoor te verschaffen, het regt ontleend om uit de hoogte op dat denken neer te zien, en uit kracht van eigen genie, d.i.de ongetoetste ingevingen van zijne half kerkelijke half phan tastische persoonlijkheid, een eigen evangelie tot troost en bemoediging der schare te verkondigen. Voor het oogenblik, nu een menigte van ‘beschaafde lezers’ door elken wind van leering heen en weer gedreven wordt tusschen oude gewoonten en nieuwe invallen zoowel als ontdekkingen, wordt zóo het kwaad misschien niet nog erger gemaakt; op den duur echter, waar het erop aankomt, dat de liberale partij zich de volle consequentie van haar beginsel helder voor oogen stelt, en het mysticisme, als de Pandoradoos der tegenpartij, voor goed leert van de hand wijzen, staat de zaak anders, en geldt het hier geen twistpunt voor de school maar een aangelegenheid voor ons geheele leven.

De wetenschappelijke natuurbeschouwing, waaraan al de zinnelijke verschijnselen hoe langer zoo meer onderworpen worden, en die voornamelijk de eer heeft van de snelle vorderingen en verrassende uitkomsten van het onderzoek op dat terrein, is in hare meest volkomene gedaante een mechanische. D.i. zij verklaart alles wat gebeurt, zonder eenige uitzondering, voor beweging, in den eigenlijken zin van verplaatsing in de ruimte. Hetgeen dus verplaatst wordt, afgezien van wat het overigens zijn mag, verstaat men onder s t o f , die in zeer kleine deeltjes van onderscheiden rang - moleculen, en atomen - verspreid is; hetgeen die verplaatsing te weeg brengt wordt k r a c h t genoemd, en wordt geacht in velerlei krachten van onderscheidene

rigtingen en graden van sterkte te bestaan, en in de verschillende gredeelten der ruimte werkzaam te zijn. Daarentegen kent men aan de stofdeeltjes zeker bedrag van massa (of last) toe, dat o.a. gemeten wordt door hun gewigt te bepalen, en ten gevolge waarvan de kracht, om ze te verplaatsen, een zekere sterkte noodig heeft. Zoowel het lijdelijke, de stof, als het werkzame, de kracht, blijven door alle eeuwigheid onveranderd; er komt niets bij en er gaat niets af. Alleen ontstaan, door de zamenwerking van krachten en de gedurig veranderende schikking der kleinste stofdeeltjes, gedurig nieuwe groeperingen van het bestaande; en uit de eene van deze, mits voldoende bekend, kan de andere vooruit, zoo al niet achterwaarts in den tijd, geheel berekend worden. Immers, elke hoedanigheid, die het eene in de wereld van het andere onderscheidt, is vatbaar om te worden ontbonden in wiskundig bepaalde elementen: afstanden en rigtingen in de ruimte, tijden, lasten, sterkten en daaruit voortvloeijende snelheden van beweging. De geheele waarneming der natuur, met al de kunstmiddelen die men daartoe bedenkt, heeft ten doel, die verschillende soorten van grootheden te meten, en de wetten, volgens welke zij zich tot allerlei schikkingen en bewegingen combineren, zoo naauwkeurig te leeren kennen, dat zij in wiskundige formules kunnen worden uitgedrukt. Alles wat in de wereld voorkomt, is zoo omdat het zoo wezen moet, wegens hetgeen te voren bestond en de onveranderlijke wetten der wording van het een uit het ander. Er heerscht overal de strengste noodzakelijkheid; van zoogenoemde vrije keus, van een inmenging van buiten het mechanisme staande wezens kan niet de minste sprake zijn. Gelijk Laplace het uitdrukt:[1] ‘Nous devons donc envisager l'état présent de l'univers, comme l'effet de son état antérieur, et comme la cause de celui qui va suivre. Une intelligence qui pour un instant donné, connaîtrait toutes les forces dont la nature est animée, et la situation respective des êtres qui la composent, si d'ailleurs elle était assez vaste pour soumettre ces données à l'analyse (mathématique), embrasserait dans la même formule les mouveinens des plus grands corps de l'univers et ceux du plus léger atome: rien ne serait incertain pour elle, et l'avenir comme le passé, serait présent à ses yeux. L'esprit humain offre, dans la perfection qu'il a su donner à l'Astronomie,

1 Essai philosophique sur les Probabilités, 5e ed., Par. 1825, pag. 3-4.

une faible esquisse de cette intelligence. Ses découvertes en Mécanique et en Géométrie, jointes à celle de la pesanteur universelle, l'ont mis à portée de comprendre dans les mêmes expressions analytiques, les états passés et futurs du système du monde. En appliquant la même méthode à quelques autres objets de ses connaissances, il est parvenu à ramener à des lois générales, les phénomènes observés, et à prévoir ceux que des circonstances données doivent faire éclore. Tous ces efforts dans la recherche de la vérité, tendent à le rapprocher sans cesse de l'intelligence que nous venons de concevoir...'

Zietdaar hetgeen voor de natuurwetenschap de wereld is. Al de kleuren, geuren, geluiden, temperaturen, enz., waaruit het zinnelijke, aanschouwelijke wereldbeeld is zamengesteld, en waarvoor zich de ontwikkelde mensch, zoowel als de schilder, de beeldhouwer, de toonkunstenaar alleen interesseren, komen in dat verband geheel niet voor. Zij maken niet de wereld uit, maar de overzetting van een gedeelte der wereld in de eigenaardige vormen van ons bewustzijn. Men stelle zich ook niet voor, dat onder de werkingen der krachten, waarvan de mechanische natuurbeschouwing gewag maakt, onder anderen het bewerken van indrukken op den geest behoort; want dan zou men moeten aannemen, dat zij nog iets anders verrigten dan het verplaatsen van stofdeelen, waarmede de klaarheid en consequentie van het stelsel verloren zou gaan. Dat stelsel kent geen geest en geen bewustzijn, en doet niet de minste poging om ze te verklaren. Wanneer wij plegen te zeggen, dat er een roode steen ligt en door een mensch gezien wordt, dan heeft er volgens dat stelsel, ongeveer het volgende plaats. Er is een groep van stofdeeltjes (onze steen) zoo geplaatst en zoo geschikt, dat golven (ons licht) van een bepaalde lengte, wijdte en snelheid, derhalve bepaalde bewegingen van een stof, door die groep weerkaatst, een andere groep bereiken, die wij het ligchaam van een mensch noemen. Hier brengt nu de rangschikking der deeltjes mede, dat bepaalde bewegingen achtereenvolgens ontstaan in verscheidene afdeelingen der groep, die beantwoorden aan hetgeen wij verstaan onder het oog, de gezigtszenuw en hersenorganen. Al de arbeid, dien de werkzame krachten voortbrengen, wordt hieraan besteed; er schiet niets over om buitendien nog de aanschouwing van den steen door den mensch te veroorzaken; het verband tusschen de hersenbeweging en de aanschouwing heeft met hetgeen de mechanische theorie ver-

oorzaking noemt, niets gemeen. Wanneer wij nu vervolgens plegen te zeggen, dat die aanschouwing de begeerte tot bezit van den steen opwekt, deze leidt tot het besluit om dien te grijpen, en dit besluit het uitstrekken van den arm ten gevolge heeft, dan wil de mechanische theorie ook hiervan niet weten. Volgens haar wordt ten gevolge van den bouw der hersenen, d.i. dus weder de rangschikking van zekere stofdeelen en de bewegingen, waarin zij op het oogenblik verkeeren, een geheele reeks van nieuwe bewegingen geboren uit die eerste, waartoe de lichtgolven den aanstoot gaven; en deze bewegingen leiden ten laatste met dezelfde ijzeren noodzakelijkheid tot verplaatsingen van deeltjes in ruggemerg, zenuwen en spieren, en tot die der geheele hand in de rigting van den steen. Men moet, om de bedoeling geheel te verstaan, ‘zich kunnen verheffen tot het besluit, dat aldus het geheele doen en handelen der menschen, der individuen en der volkeren, op dezelfde wijze zou kunnen plaats hebben als het werkelijk plaats heeft, zonder dat daarbij in een enkel individu iets voorviel, dat naar gedachte, gewaarwording enz. geleek. De blik der menschen kon even “zielvol,” hun stemgeluid even “aandoenlijk” zijn, zonder dat er daarom een “ziel” behoefde te zijn of iemand werd “aangedaan” anders dan in zoover, dat de onbewust veranderende gelaatstrekken zachtere lijnen vormden, of het mechanisme der hersen-atomen een glimlach op de lippen of tranen in de oogen bragt .... ’ Het zuiverst omschreven denkbeeld van de zaak verkrijgt men misschien ‘wanneer men zich twee werelden voorstelt, beide met menschen en hunne handelingen vervuld, die denzelfden gang der wereldgeschiedenis, dezelfde gebaren, stemgeluiden enz. aan een mogelijken toeschouwer en toehoorder aanboden. Beide die werelden zouden dus in alle opzigten dezelfde zijn, doch met deze uitzondering alleen, dat in de eene alles afliep gelijk de mechaniek van een automaat, zonder dat daarbij iets gedacht of gevoeld werd, terwijl de andere met onze wereld gelijkstond. Welnu, in dat geval zou de formule, waarin Laplace's volmaakte “intelligence” het raadsel der wereld oplost, voor die werelden geheel dezelfde zijn. Van het standpunt der strenge natuurwetenschap beschouwd, zou er tusschen die werelden geen onderscheid hoegenaamd bestaan’[1].

1 Lange, Geschichte des Materialismus, 2e Aufl., II, 1, S. 155. 156. Vgl. ook E. du Bois-Reymond, Ueber die Grenzen des Natuverkennens, 2e Aufl. Leipz. 1872.

Zonder nu op deze mechanische of, zoo men wil, materialistische wereldbeschouwing het allerminste af te dingen, of bij de diensten, die zij ter verruiming van onze kennis van het bestaande meer en meer bewijst, voor een oogenblik in den weg te willen staan, moeten wij met du Bois-Reymond erkennen, dat zij, zelfs in haren volmaakten staat, op twee vragen afstuit. Zij laat die onaangeroerd, omdat zij bij het meten en berekenen van hetgeen in de wereld voorkomt, buiten aanmerking blijven. Zoodra wij echter ophouden ons te bewegen op het terrein der natuurstudie alleen, en acht slaan op al de gegevens die ons de waarneming aanbiedt, zien wij ons genoodzaakt, hetzij op die vragen een antwoord te geven, of anders na te gaan waarom dat voor ons onmogelijk is.

Daar is aan den eenen kant de vraag naar het wezen van kracht en stof. De natuurwetenschap kan volstaan met de eene voor het bewegende en de andere voor het bewogene te verklaren, om aanstonds tot de bepaling van grootheden over te gaan. Doch dat lijdelijke, trage wezen dat wij de stof noemen, moet, zoo het niet buiten het bereik onzer voorstelling ligt, gedacht worden in kleinste deeltjes verdeeld te zijn. Deze deeltjes moeten eenige uitgebreidheid hebben, al is die nog zoo gering, of zij zouden met Niets gelijkstaan; dan echter zien wij niet in, waarom zij niet voor verdere verdeeling vatbaar zouden zijn. Om op den duur in hun geheel te blijven, dienen zij tegen elke verbrekende of verscheurende kracht bestand te wezen; dat is, zij moeten een weerstandsvermogen, een kracht tot tegenwerking bezitten, die in sterkte alle andere krachten te boven gaat; met andere woorden zij kunnen volstrekt niet lijdelijk zijn, maar overtreffen integendeel de kracht-zelve in vermogen. Meent men dit zonder moeite te kannen aannemen, dan vrage men zichzelven af, wat er dan nog overblijft als voorwerp waarop de aanvallende en de weerstand biedende kracht vat heeft. Of zal men de kracht-zelve tegelijk voor een werkzaam en ijdelijk wezen houden? Dan wordt zij vereenzelvigd met de stof, en op het nieuwe denkproduct past, zoo men wil, de naam van stof evenzeer. Nu komen wij verder in de noodzakelijkheid, de deeltjes dier krachtstof op elkander te laten werken hetzij op een afstand of door dadelijke aanraking. In het eerste geval werkt iets daar waar het niet is; of zou de eenheid nu weer verbroken worden, en de krachtstof hare boden uitzenden van loutere kracht zonder stof? In het tweede geval is de

geheele ruimte met ondoordringbare krachtstof volgepakt, en kan er geen sprake zijn van eenige beweging. Zietdaar slechts eenige der onbegrijpelijkheden waartoe men onvermijdelijk vervalt zoodra men zich een afgerond denkbeeld van stof en kracht wil verschaffen. Dat is: de wijsgeerige zienswijze die in de atomen en krachten het wezen der dingen meent ontdekt te hebben, en dus van die beiden iets meer dient te zeggen dan de natuurwetenschap noodig heeft, lost zich op in tegenstrijdigheden.

Geen wonder wanneer wij nagaan, hoe wij aan die geheele beschouwing gekomen zijn. Wij hebben eenvoudig zekere denkbeelden, die de waarneming bij het gewone nadenken oplevert, zoolang omgewerkt en verfijnd, totdat die mechanische wereld verkregen was. De stofdeeltjes zijn onze zigt- en tastbare ligchamen in het klein, de krachten de zeer verbleekte schimmen onzer eigene waargenomene spierinspanning, die blijkens de dagelijksche ondervinding bewegingsverschijnselen na zich sleept. De ruimte, de tijd, de bewegingen van allerlei aard, stammen af uit den inhoud onzer zinnelijke aanschouwing. De wereld die wij zien, hooren, tasten, is de afspiegeling van het bestaande in het zinnelijk bewustzijn; de wereld der loutere beweging is evenmin de bestaande, maar de afspiegeling daarvan in het bewustzijn van hem die op het zinnelijk waargenomene al de middelen van het wiskundig naauwkeurige denken toepast. Nu is het duidelijk, dat onze waarneming ons een element toevoert, dat in de denkwetten met hare grondstellingen niet opgaat: anders toch zouden wij niet noodig hebben ons voortdurend aan hare gegevens vast te houden, en de geheele wereld, gelijk men het genoemd heeft, ‘uit de reine gedachte kunnen construeren.’ Dit element gaat over in de verfijnde wereldbeschouwing der natuurkundigen, en wordt daar door de strenge logica zoolang teruggedreven tot het in de gedaante van onoplosbare vraagstukken aan den dag komt.

De andere vraag, die in de mechanische theorie onbeantwoord, blijven moet, betreft het wezen van het bewustzijn. Die theorie draagt geene kennis van een zieleleven, van gewaarwording, aanschouwing, aandoening, gemoedsbeweging, wil, denken en wat er soms nog verder tot de uitrusting van een persoonlijk wezen gerekend wordt. Wij echter kennen dat alles, tot onze vreugde en onze smart, even stellig als wij de verschijnselen der ligchamelijke wereld kennen; de innerlijke waarneming is

even onbetwistbaar als de uiterlijke. Te vergeefs heeft men getracht, eenigermate begrijpelijk te maken, hoe een wereld uit louter ligchamen, of zelfs eene uit louter atomen en bewegende krachten zamengesteld, aan die inwendige verschijnselen het aanzijn zou kunnen geven of omgekeerd. Tusschen het een en het ander merken wij niet de minste overeenkomst op; en de grondstellingen van het denken zwijgen over dit onderwerp. Zal men nu aannemen dat elk op zichzelf compleet is, dat er twee werelden zijn zonder eenigen zamenhang? Dit is ons daarom onmogelijk, omdat in ons bewustzijn-zelf de verschijnselen van beide die werelden bijeenkomen; omdat het zamengaan en de opvolging van verschijnselen van beiderlei soort ons al spoedig tot het besluit brengt, dat er tusschen ons eigen ligchaam en ons inwendig leven een verband bestaat van ongekenden aard, doch dat in vaste wetten van te zamen of achtereenvolgens optreden zijn aanzijn verraadt. Met deze opmerking gewapend komen wij al verder tot de wetenschap, dat er nog andere ligchamen zijn van soortgelijken bouw als het onze, en wier gedragingen zoo zeer met de onze overeenkomen, dat er alle reden is om aan te nemen, dat zij met een bewust leven als het onze gepaard gaan. Deze overeenkomst is niet scherp begrensd, maar neemt af naarmate wij in de reeks der schepselen afdalen. Zoolang er nog iets gevonden wordt dat op het menschelijke zenuwstelsel gelijkt, is er grond om te vermoeden dat er iets in den trant van ons bewustzijn voorhanden is, doch buiten de grenzen van het organisme niet dan door uiterlijke teekenen zich openbaart.

Zoo wordt dan de wereld die de gezamenlijke waarneming ons levert, in zooverre een geheel, dat wij bij magte zijn, uit het voorkomen van verschijnselen der eene soort tot dat van van verschijnselen der andere, tegelijk, te voren of daarna, bij analogie te besluiten; en op dit psychophysische terrein worden ook reeds zooveel mogelijk, en met niet te versmaden gevolg, de natuurkundige methoden toegepast. Met dat al gelukt het niet, iets te vinden dat hier de diensten van de mechanische voorstellingen van kracht en stof bewijst. Het bewuste leven laat zich tot deze niet herleiden, en leidt integendeel tot het geheel verschillende begrip van geest. Het ligchamelijke leven van een mensch wordt door het natuurkundig onderzoek alleen verstaan wanneer men het als een systematisch zamenhangende menigte van bewegingen opvat, in een groep van atomen die

gedurig van bestanddeelen verwisselt. Bestendig is daarin niets dan de voortzetting van hetzelfde zamengestelde levensproces, dus niet een werkelijk wezen, maar een abstractie gelijk een genootschap dat is. Daarentegen doen zich de gewaarwordingen, gemoedsaandoeningen, begeerten enz. als opvolgende toestanden van hetzelfde wezen voor. Te midden van die verscheidenheid der inwendige verschijnselen zetelt, naar het ons toeschijnt, een onveranderlijke eenheid als toeschouwer van dat alles, en van de uiterlijke verschijnselen tevens. Dien toeschouwer wordt, hoe meer hij zijn aandacht op het een en het ander gevestigd houdt, des te stelliger een drieledige verdeeling opgedrongen. De uitwendige waarnemingen geven hem het denkbeeld eener ligchamelijke wereld; de inwendige die van een onligchamelijke, waarvan een gedeelte, namelijk alwat wij tot het (bewuste) denken en den wil rekenen, niet enkel zijn bijzonder eigendom maar zijn gewrocht tevens is. Het denkbeeld van werkzaamheid in al zijne gedaanten en toepassingen, is blijkbaar aan deze laatste getuigenis der waarneming ontleend, waarmede zich geene andere laat vergelijken. En de veranderingen die zich na zekere wilsbepalingen regelmatig in de ligchamelijke wereld vertoonen, doen de gedachte ontstaan, dat de invloed van de denkende en willende eenheid, den geest, zich ook tot in die wereld uitstrekt. Zoo is men er van zelf toe gekomen, den zamenhang ook van het ligchamelijke levensproces met een gestadige inwerking van den geest in verband te brengen; en de ondeelbare en onverderfelijke ziel moest met hare geheimzinnige levenskracht te hulp komen waar de natuurkundige verklaring van het leven te kort schoot. Er werd, uit deze onbedachtzame vermenging van ongelijkslachtige gegevens, een tal van wijsgeerige meeningen en leerstelsels geboren, die met de eischen zoowel van het denken als van het exacte natuuronderzoek in onverzoenlijken tweestrijd zijn. Toen dit ontdekt werd, heeft men de blaam op het begrip van den geest geworpen, en zich hiervan trachten los te maken ook daar waar het op zijn plaats is, in de studie van het bewuste leven. Zoo is er o.a. een wanhopige poging gedaan om als denkbaar voor te stellen, dat het bewuste leven niet anders was dan een reeks (dus een veelheid) van verschijnselen die van zichzelve als van een geheel bewustzijn had[1]

1 J.S. Mill, an Examination of Sir W. Hamiltons's Philosophy, 2^{e} ed. p. 212 sq.: '...we are reduced to the alternative of believing that the Mind, or Ego, is something different from any series of feelings, or possibilities of them, or of accepting the paradox, that something which *ex hypothesi* is but a series of feelings, can be aware of itself a series.' Intusschen voegt Mill erbij: 'I think, by far the wisest thing we can do, is to accept the inexplicable fact, without any theory of how it takes place'

Toch is dat begrip op zijn eigen terrein onschadelijk, mits men in het oog houdt, dat de geest evenmin voor het wezen der dingen kan doorgaan als de stof en de kracht. Ook hij kan buiten bepaalde grenzen niet tot verklaring van het ons verschijnende worden aangevoerd; de natuurkundigen hebben hun volle kracht eerst van het oogenblik aan ontwikkeld, waarop zij hem geheel buiten rekening begonnen te laten. En ook hij wordt door ons enkel gedacht doordien wij een element uit het waargenomene hebben bearbeid en gezuiverd; hetgeen alweder ten gevolge heeft, dat bij nader onderzoek een tegenstrijdigheid tusschen zijne onveranderlijkheid en zijne velerlei toestanden in het daglicht treedt.

Gaan wij thans een stap verder, en bedenken, dat het verschijnsel van het geestesleven wel niet bij medemenschen en dieren regtstreeks door ons wordt waargenomen, maar wij toch alle reden hebben om het daar te onderstellen, in meerdere of mindere mate overeenkomstig met het onze. Zoo komen wij tot de voorstelling van een wereld van geesten, die wegens haar naauw verband met de ligchamelijke, en de eigenaardigheid der gegevens waarin zich dat openbaart, door sommigen de keerzijde der natuur is genoemd. Alsof dezelfde toeschouwer van dezelfde werkelijkheid langs tweeërlei weg getuigenissen ontving, die haar van twee geheel onderscheidene kanten deden kennen. Wij zullen straks van die beschouwing gebruik maken. Voor het oogenblik hebben wij te vragen, of die keerzijde niet mag worden ondersteld ook daar nog aanwezig te zijn waar geen zenuwstelsel zich in de ligchamen vertoont. Zeker, hoe dieper wij tot de lagere dieren afdalen, des te meer begeeft ons de analogie met hetgeen wij in ons eigen bewustzijn ontdekken: doch de overgang is door de geheele reeks, zoover wij de zaak kunnen vervolgen, zeer geleidelijk. Daarbij komt, dat verrigtingen die anders aan het zenuwstelsel toekomen, nog daar worden aangetroffen, waar zulk een stelsel niet meer van de andere te onderscheiden valt, maar alles aan een eenzelvig weefsel schijnt te zijn opgedragen. Voordat het zoover komt, heeft

ook de strenge afzondering der individuen van lieverlede opgehouden. Er is geen dringende reden te bedenken om alle verschijnselen van bewust leven gebonden te achten aan het verschijnsel van individualiteit, of dat van een bijzonder daaraan gewijd orgaan. Dat wij menschen ons in zulk een leven niet overal goed kunnen indenken, is geen wonder; reeds wat er omgaat in het gemoed van een zeer jong kind, laat staan van een hond of een vlinder, komt met onze eigene ondervinding blijkbaar zoo weinig overeen, dat er geene bepaalde voorstelling van wordt verkregen. Wat de individuele geslotenheid van ons geestesleven aangaat, die ons schijnt te dwingen om ons de wereld der geesten uitsluitend als een veelheid van eeuwig afzonderlijke monaden of zielsatomen te denken, - tegen die monaden kan worden aangevoerd, dat bij de voortplanting van het geslacht de ouderlijke monade een deel zou moeten afzonderen en twee zulke deelen zich tot een nieuwe monade vereenigen, hetgeen tegen de ondeelbare eenheid getuigt. Of het zelfbewustzijn in alle geestesleven voorkomen moet, en dus althans het verschijnsel van een ik zich daarin altijd moet vertoonen, is eveneens twijfelachtig. Het zou zeer wel kunnen zijn, dat een toeschouwer als van wien wij zooeven spraken, zijn taak verrigtte zonder opmerkzaam te worden op zijn eigen bestaan en werkzaamheid, en enkel voorwerpen, verschijnselen, aanschouwde, zelfs lief en leed gevoelde, voorkeur en tegenzin koesterde, doch dan zóo dat hem het aangename en onaangename als een eigenschap van het voorwerp verscheen. Wij zullen den lezer met dit moeijelijke thema niet langer lastig vallen dan noodig is. Genoeg: wanneer wij ons niet binden aan de heerschen de begrippen omtrent het geestesleven, maar op de getuigenissen der waarneming alleen afgaan, dan verhindert ons niets, te onderstellen, dat die keerzijde der wereld zich niet tot den kring der menschelijke en zelfs der dierlijke organismen bepaalt, maar mogelijk nog elders, zoo niet overal voorhanden is; hoezeer wij er slechts een klein gedeelte van overzien, en ons bij analogie van een grooter gedeelte eenig denkbeeld kunnen vormen, dat, hoe verder wij ons van den mensch verwijderen, des te onduidelijker wordt. Dezelfde gang van gedachten, die ons tot de erkenning van gevoelende, denkende, willende medemenschen leidt, voert ons, door geen onoverkomelijken hinderpaal gestuit, tot het vermoeden, dnt voor een geest die tot de gansche zinnelijke wereld gelijk de onze tot ons eigen ligchaam stond, het geheele mechanisme

van kracht en stof in begeleiding van een duizendvoudig geschakeerd bewust leven zich vertoonen zou.

Aan overwegingen van dezen aard hebben wij de leer van de wereldziel te danken, die tegenwoordig in den vorm van Hartmann's ‘Unbewusstes’, d.i. een eenheid van voorstelling en wil zonder zelfbewustzijn, en van het veel minder beroemde parnpsychisme uit dezelfde school[1], opnieuw in het strijdperk wordt gebragt. Zonder die stelsels in het bijzonder te bespreken, hebben wij slechts den vinger te leggen op de groote fout die dezelfde leer in elke harer vormen begaat; een fout die wij reeds in het begrip van de menschelijke ziel hebben opgemerkt. Het is deze, dat men van den geest een ziel maakt; dat het verschijnsel der werkzaamheid van den geest naar de ligehamelijke wereld wordt overgedragen als een middel ter verklaring van hetgeen daar voorvalt, waarbij de gansche stellige natuurwetenschap een slag in het aangezigt ontvangt[2].

1 E.v. Hartmann, die Philosophie des Unbewussten, 6te Aufl. M. Venetianer, der Allgeist. Beide Berl. 1874.

2 Duidelijk komt dit uit bij Renouvier (la Critique philosophique V. 173): ‘Le moindre mouvement suffit, on le sait, pour causer une détente, et de plus grands effets que tous ceux dont un organisme est capable se produisent dans les explosions, dans les avalanches, etc., à la suite de faibles ébranlements. Mais, quelque petite que soit la force nécessaire, encore en faut-il une. C'est là que nous apercevons le mode d'action du libre arbitre dans le mécanisme de la nature: il nous parait tout semblable à ces mouvements, de peu d'importance en eux-mêmes, d'où résultent des effets de décrochement et de précipitation qui peuvent aller très-loin, et qui surtout laissent dans le monde, une fois produits, certaines suites considérables de faits accomplis sur lesquels nulle puissance désormais n'est apte à revenir .... Les mouvements imprimés, les transformations faites, et tous leurs effets nécessaires ont leur cours, et rien ne se perd. Il n'est pas moins vrai qu'il a fallu pour certains de ces effets, pour la détente qu'ils ont exigée, un mouvement spontané qui n'était point nécessaire en vertu des antécedents et de ce qui était acquis. Là est la place des mouvements libres, des chocs initiateurs...’ De mechanische theorie oordeelt er anders over. De antecedenten waardoor de sneeuwmassa op het hellende rotsvlak is komen te liggen, hebben, zoover onze blik achteruit reikt, niets gemeen met de antecedenten van het geweerschot dat de kleine luchtschudding deed ontstaan, waardoor die massa allengs aan het glijden en rollen geraakte. Maar die schudding is daarom geen mouvement spontané, maar een ‘effet nécessaire’ van hare eigene antecedenten, even mechanisch als het overige. Wat er gebeurt is eukel dit, dat een reeks van zamengestelde bewegingen tot een tijdelijken toestand van zeer onbestendig evenwigt heeft geleid, waaraan door een bijkomende beweging een einde wordt gemaakt. Dat die bijkomende beweging uit een andere reeks of groep afstamt, neemt niet weg, dat zij van denzelfden aard is en tot hetzelfde grootere geheel behoort als de rest waarin zij zich kwam mengen. Daarentegen wil Renouvier, dat er van b u i t e n het geheel dat a l l e stof, kracht en beweging omvat, n i e u w e beweging zou worden ingevoerd, zonder antecedenten aangebragt door iets dat geene mechanische kracht is (want anders ware het reeds te allen tijde binnen dat geheel in werking geweest en behoorde zelf tot dat geheel). Het kenmerkt den bedeesden strijder voor de populaire denkwijze, dat hij die beweging aannemelijker meent te maken door haar bedrag zoo gering mogelijk te stellen. Die bescheidenheid is geheel misplaatst. Kan de geest tot de beweging in de wereld een vingerdruk bijdragen, dan kan men even ligt een mokerslag van hem verwachten. ‘Ce n'est que le premier pas qui coûte!’

Dit laatste wordt in de godsleer van Opzoomer vermeden; op de eeuwige vaste natuurwetten, de alles omvattende causaliteit, laat zij geene uitzondering toe. Maar toch is het volgens haar de oneindige, eeuwige en volmaakte geest, die de wereld geschapen heeft, ze leidt en bestuurt, die niet alleen in, maar ook boven en voor de wereld, en met de hoogste liefde en wijsheid eenzelvig is.[1] Ook zij maakt van den geest een ziel, en tracht hem nevens zijne natuurlijke functiën van gewaarworden, denken, willen, enz. ook die van stof- en krachtvoortbrengen en regelen der bewegingen toe te schrijven, waarbij de eigenaardigheid van den geest evenzeer vervalt, als zooeven die van de kracht aan welke men tevens de hoedanigheid van stof trachtte te verbinden. Het bevreemdt ons niet, wanneer men op denzelfden weg voortgaande, den geest voor de bron verklaart alleen van de v e r s c h i j n s e l e n van beweging, en de d e n k b e e l d e n van kracht en stof, en zoodoende in een idealisme teregt komt, dat, beter uitgewerkt dan een leerling van den Utrechtschen hoogleeraar het vermogt, ongeveer de gedachten van den ouderen Fichte zou teruggeven[2]. Doch ook dit idealisme lijdt nog altijd aan dit bezwaar, dat het genoodzaakt is een geest te stellen die zonder waarneming denkbeelden uit zichzelven voortbrengt, dus die nog iets anders is dan geest.

Een wereldgeest te onderstellen, die op een geheel eenige, niet verder te verklaren wijze eenheid en veelheid in zich verbindt, komt ons althans voor, niet ongeoorloofd, en misschien

1 Aanhalingen bij Krijthe, blz. 10. 15. 19.

2 Het nadere hieromtrent vindt men in de brochure: Het Keerpunt in de Wijsgeerige Ontwikkeling, enz., Amsterdam, 1871. [De bedoelde auteur schijnt in de meening te verkeeren, dat hij de natuurkundigen als Helmholtz, Tyndall enz op zijne zijde heeft; doch de leer van dezen, die een buitenwereld en een zinnelijk aangedaan organisme onderstelt, en op de onverbrekelijke natuurwetten den nadruk legt, heeft niets gemeen met de zijne, volgens welke de natuur met hare wetten het gewrocht is van onzen geest, en deze daarom het regt zou hebben, ten gevalle van de ingevingen van zijn geweten, onze gebondenheid aan de natuurwetten weg te cijferen. *Aanm. bij de correctie*.]

raadzaam te zijn; hetgeen het niet noodig is hier nader aan te wijzen. Doch dan als keerzijde van de stoffelijke wereld, met hare krachten, stoffen, wetten; en niet als de toereikende oorzaak, de maker zonder gegeven bouwstof, de eenige bron; en niet eens als medebeweger van deze wereld. Het een zoowel als het ander is niet hetgeen *is*, maar hetgeen door ons *aanschouwd wordt* wanneer wij van waarneming en redenering al het mogelijke gebruik maken.

Daarachter blijft voor ons verborgen hetgeen aan beiderlei verschijnselen het aanzijn geeft. Wij moeten wel aannemen dat het bestaat; want ware de mechanische wereld de eigenlijke en oorspronkelijke, dan liet zich daartoe niet de verschijnende wereld van den geest; ware déze meer dan verschijning, dan liet zich daartoe evenmin de ligchamelijke herleiden. En zelfs de diepste gronden waartoe men al denkende vermag door te dringen, en waaraan men nog iets meer toekent dan alleen dit, dat zij gronden zijn, - de kracht, de stof, de geest, - verraden door tegenstrijdigheden in hunne voorstelling, dat zij niet de werkelijke gronden kunnen wezen. En hierbij komt nog een punt, dat te zelden overwogen wordt. Laplace zeide ons, dat om de geheele wereld in éene formule voor het verstand uit te drukken, niet alleen de kennis zou worden vereischt van al de krachten die het heelal in beweging brengen, maar van de betrekkelijke plaatsing (la situation respective) van al de wezens waaruit het is zamengesteld. Deze laatste is het, die wij hierboven de dispositie of de verdeeling in de ruimte hebben genoemd. Houden wij ons aan de mechanische wereldtheorie, dan zijn wij genoodzaakt te erkennen, dat deze dispositie, naast en behalve de grondeigenschappen van kracht en stof, en de daaruit voortvloeijnde natuurwetten, voorhanden is, en zich daarin niet laat oplossen. De gezamenlijke natuurwetten, gesteld dat zij eenmaal ontdekt zijn, zouden er rekenschap van geven, welke dispositiën achtereenvolgens uit een gegevene ontstaan, en mogelijk insgelijks, uit welke voorafgaande een gegevene voortkomt; doch de dispositie zou, behoudens alle eigenschappen der in de ruimte verdeelde kracht en stof, een geheel andere kunnen zijn, en dan zou er volgens dezelfde natuurwetten een andere reeks van toestanden plaats vinden, even noodzakelijk als de feitelijke geschiedenis van het heelal, waarvan de beredeneerde waarneming ons getuigenis geeft. Een enkel voorbeeld tot opheldering. Om een ligchaam als het onze op te bouwen, is

water een eerst vereischte. Gesteld nu, dat de zuurstof en de waterstof in verschillende, ver uiteenliggende gedeelten van het heelal voorkwamen; of dat, waar zij bijeen waren, er nimmer zooveel warmte ontwikkeld werd als tot hunne scheikundige verbinding schijnt te worden vereischt; dan kwam er geen water, en bij gevolg ook nimmer een menschelijk ligchaam tot stand. Nog meer: er laat zich zeer wel een toestand denken, waarin alle wezens zoo geplaatst zijn, dat al de krachten in de wereld elkander in evenwigt houden, opheffen of neutraliseren; dan bleven de stoffen en krachten alles wat zij thans zijn, doch alle werkelijke beweging ware onmogelijk, en het heelal ware volmaakt stationair. Er zou een wereld bestaan waarin niets gebeurde. Waarom nu de dispositie zóo is, dat er iets gebeurt, en juist deze reeks van toestanden en geene andere zich ontwikkelt, kunnen noch de natuurwetten noch de denkwetten ons leeren. Ook hier worden wij verwezen naar het geheimzinnige wezen der wereld, - de *natura naturans* of de substantie van Spinoza[1], - dat onder alwat wij genoodzaakt zijn te onderstellen alleen den naam van God verdient, doch evenmin met den wereldgeest als b.v. met de stof kortweg vereenzelvigd of zelfs vergeleken kan worden. Aan dezen god persoonlijkheid, werkzaamheid, bewustzijn toe te schrijven, is niet mogelijk zonder in allerhande tegenstrijdigheden te vervallen; ook vrijheid, liefde, en wat wij verder in een mensch voortreffelijk achten, past hier in het geheel niet, of men moet die begrippen zoo verwringen dat er niets begrijpelijks van overblijft. Daarom wordt echter de substantie der wereld niet, gelijk men dikwijls hoort beweren, tot een bestaan verlaagd waarboven de zelfbewuste mensch iets vooruit heeft, gelijk b.v. de bloem hare kleur en geur boven den wortel waaruit zij gegroeid is. Integendeel laat zij zich met niets in de wereld vergelijken; al de onderscheidingen tusschen de dingen verliezen hun beteekenis wanneer zij op haar worden toegepast. Doch wat er aan persoonlijkheid, werkzaamheid, wijsheid, liefde, zoowel als aan stof, kracht, dispositie en wat dies meer zij, zich in de wereld vertoont, maakt deel uit van hare openbaring.

Bij deze beschouwing der wereld, - waartoe wij worden gebragt langs een weg van redenering die hier slechts in de hoofdpunten mogt worden aangegeven, - gaat van hetgeen de

1 Eth. P.I. prop. 11., schol. prop. 29.

geloovige in zijn godsdienst vindt, het eene verloren, terwijl het andere, en niet het minst kostbare, behouden blijft. Van optimisme, van een heerschappij van den geest zoodat alles naar zijn wensch afloopt, is hier geen sprake meer; doch evenmin van het tegendeel. Deze god is, als die van wien de redelijk-geloovige spreekt[1], 'niet alleen de absolute oorzaak van het goede, maar ook van het kwade, ja zelfs van de kwade begeerten', in zooverre namelijk het begrip van oorzaak hier nog te pas komt, en met dien verstande dat hetgeen wij het kwade noemen even wezenlijk als het goede tot de openbaring van het wezen der wereld behoort. Een doel kan aan de wereld hier niet worden toegeschreven, in den eigenlijken zin des woords, daar God evenmin kan geacht worden voornemens te koesteren als de wereld, tot een einde te komen. Doch, even vast als elke toestand met al de vroegere zamenhangt, is hij ook met eiken volgenden verbonden; en even goed als men hem beschouwt als voortgebragt door elken voorafgaanden dien men verkiest, en die zijne oorzaak bevat, kan men hem aanmerken als leidende tot een toekomstigen, waarvoor men eenig punt des tijds aanneemt, en waarin dan zijn doel wordt gevonden. De geheele gang der wereldgeschiedenis (het woord in zijn ruimste beteekenis genomen) kan worden opgevat als de noodzakelijke ontwikkeling van al de phasen eener zelfde dispositie, die men het wereldplan zou kunnen noemen, in den loop der tijden. Die ontwikkeling valt voor een deel binnen onzen gezigtskring, en zoover wij ze vermogen te ontraadselen, bespeuren wij een vooruitgang van het eenvoudigste tot het meer zamengestelde, tot het organische, tot het menschelijke, tot hetgeen ons voorkomt zelfbepaling van het gedrag door het denken te zijn[2]. Wel is die vooruitgang oogenschijnlijk in afzonderlijke organismen verdeeld, en storen deze elkander in hun groei en voortgang, zoodat er abnorme voortbrengselen van allerlei aard ontstaan; wel is dus het leed en kwaad evenzeer als het 'ware, schoone en goede' voorhanden, en is er geen uitzigt op een geheele verwijdering daarvan en beschaming van het pessimisme. Doch met dat al beantwoordt hij die de ontwikkeling tot redelijk leven bij zich en anderen bevordert, aan de norm die in de dispositie der dingen, voor zoover zij

1 Aanhaling bij Krijthe, blz. 16.

2 Vgl. in jaargang 1874, N°. 4, het opstel getiteld: Kritische zedeleer.

denkende schepselen voortbrengt, is neergelegd. Zijn handelen, of hetgeen hem als zijn handelen voor den geest staat, is in het voordeel van het algemeen; het strekt om stoornissen en belemmeringen te verminderen; het is een deelnemen van harte aan het ontwikkelingsproces dat, onder alle stoornissen door, zijn weg vervolgt, en hoe ook afgebroken, telkens weer wordt opgenomen. En aldus, zonder op een oneindigen afstand naar een laatste doel der wereld te reikhalzen, of te verwachten dat het ideale paradijs ooit de werkelijkheid wordt; zonder dauk of loon te vragen buiten het bewustzijn van zijn pligt te doen en een meer en meer redelijk leven te leiden, werkt hij zoolang het voor hem dag is, en acht dezen zijn godsdienst te zijn.

Dat zulk een godsdienst met de verhevenste en liefelijkste aandoeningen gepaard kan gaan, en met een overvloed van dichterlijke beelden omkleed worden, zoo goed als eenige orthodoxe of moderne, christelijke of onchristelijke, behoeft geen betoog. Daar is een tragische ernst in den voortdurenden strijd om het hoogste goed; een vertroostende teederheid in de natuur, die telkens op nieuw de liefde in de harten doet ontluiken en de goddelijke vonk der vreugde ontsteekt; daar is mysterie en overweldigende rijkdom genoeg in het schouwspel van het uit- en inwendige leven, om zonder schade van de droomen onzer kindsheid en de luchtspiegelingen van het dogma te kunnen afstand doen. Daarbij is het een ijdel beweren, dat wij den historischen zamenhang met het voorgeslacht en zijne nalatenschap gewelddadig verbreken; want vooreerst zorgt de natuur, dat dit in waarheid nooit geschiedt, en ten anderen kan het onze toeleg niet zijn, een overtuiging te sloopen daar waar zij niet reeds op het instorten staat, of iemand lastig te valien die niet uit traagheid in zijn denkwijze achterlijk bleef. Dit alleen wenschen wij in het belang der liberale partij, dat zij zich meer en meer overtuige van hare verpligting om het rationalisme in zijn vollen omvang te aanvaarden, het te handhaven zonder misbaar of verbittering, en waar zij wordt verketterd en verdacht gemaakt, ijverig voort te gaan met kennis te verwerven en te verspreiden, en te arbeiden aan de verheffing van het menschdom tot een zelfstandig, werkzaam en eendragtig leven. Dat zij zich noch door eer- of baatzucht, hoop of vrees, noch door persoonlijke hoogachting, noch door bewondering van schoone vormen, noch door de magt der overlevering,

noch door eenige neiging tot dweeperij het eigen oordeel late ontnemen over hetgeen de waarneming of de ingeving ons aanbiedt. Dat zij den moed hebbe, de werkelijkheid onder de oogen te zien, zich omtrent alle vraagpunten des tijds de redelijkste overtuiging te verschaffen, en af te breken en op te bouwen wat deze haar gebiedt. Zij kan zich vergenoegen met te weten, dat zoolang er een heelal, en daarin ergens onder ons bereik iets goeds en schoons gevonden wordt, het de moeite loont, een leven aan de vermeerdering daarvan te wijden.

En dit is dan ook de godsdienst waarom het onzen grensbewoner met zijne geestverwanten, de leiders der ‘vrije gemeenten’ in Duitschland, voornamelijk te doen is; waarom wij hunne en onze wetenschappelijke en praktische tekortkomingen aan de toekomst ter verbetering kunnen overlaten; en ‘oin der waarheid wille’, die deze denkwijze veeleer dan het dualisme van dogma en wetenschap op hare zijde heeft, is de ‘open brief over de gewigtigste belangen der menschheid’, zoover wij vermogen te zien, inderdaad geschreven.

Leyden, Aug. 1874.
J.P.N. LAND.

Carlo Goldoni en het Italiaansch blijspel.

1) Goldoni. Mémoires pour servir à l'histoire de sa vie et à celle de son théatre.
2) Raffaello Nocchi. Commedie scelte di Carlo Goldoni.
3) Giudici. Storia della Letteratura Italiana.
4) Perrens. Histoire de la Littérature italienne.

De Italianen hebben een aangeboren zin voor al wat liefelijk is en wel luidt, dat is: voor al wat het oor streelt en het gemoed opwekt en aangenaam stemt. In die beteekenis althans wenschen wij het hier te zien opgevat. Hun literatuur is er het sprekendste bewijs van. Toch hebben vreemdelingen zich meermalen scherp uitgelaten, waar het de beoordeeling van den geest en de richting dier letteren in sommige tijdperken gold. En er wàs werkelijk reden genoeg om, zoo men naar waarheid wilde spreken, ook bij de innigste bewondering op verschijnselen te wijzen, die zóó ongunstig en bedenkelijk kunnen heeten, als maar in eenige letterkunde zijn voorgekomen. Prescott, die een drietal belangrijke studiën over de Italiaansche letterkunde heeft geleverd, is zeker door de uitgebreide kennis van zijn onderwerp, door zijn ernstigen en scherpzinnigen geest een onverdacht getuige. Bij al zijn bewondering voor de twee schitterendste tijdperken dier letteren kon hij niet nalaten met nadruk ook op de schaduwzijde te wijzen. De geboren Italiaan alleen kan het schoone van taal en stijl, de fijne schakeeringen in de dichterlijke wijze van uitdrukking, die zijn poëzie zoo bij uitstek kenmerken en waarvoor hij bijna alleen oog en oor heeft, ten volle genieten; de vreemdeling daarentegen, die zijn literatuur beoefent, vestigt meer de aandacht op den inhoud en het gehalte, en vandaar dat zijn oordeel

nu en dan scherper, maar daarom niet minder juist is. Het einde van iedere billijke beschouwing zal echter altijd een onvoorwaardelijke instemming evenzeer met Prescott's woorden zijn, als hij besluit, dat de steeds weelderige fantasie en de rijke verscheidenheid van schoone vormen de eeuwige roem van de Italiaansche letteren zullen blijven.

Enkele opmerkingen naar aanleiding van het bovenstaande zullen voldoende zijn om den geest en de richting der letterkunde van Italië in sommige tijdperken aan te toonen; bij een blik op de geschiedenis van het Italiaansche drama vallen beiden niet minder in het oog dan bij een anderen tak dier letterkunde, namelijk de novelle en het dichterlijk verhaal. Dat drama is door zijn vroegtijdige ontwikkeling, door zijn invloed op dat van andere landen, door zijn verscheidenheid van aard en soort, door de geschiedenis van zijn verval en van zijn wederopbeuring door Goldoni omstreeks het midden der achttiende eeuw steeds een onderwerp van belangstelling geweest.

Bij eenige nauwgezette studie van de fraaie letteren in Italië en vooral bij kennismaking met de lange rij van novellen en verhalende gedichten, komt men ontwijfelbaar onder den indruk, dat het eenige, het uitsluitend doel door bijna alle auteurs beoogd, niets anders was dan te vermaken, prettig bezig te houden, louter *amusement* van den lichtsten aard te verschaffen. Aldus de bewering van Prescott, die ook bij de billijkste beoordeeling niet te wederleggen is. Geestige invallen, afwisselende scherts, ondeugende dartelheid en een ongemeene smedigheid van taal en stijl zijn er als het ware aan verspild; maar met uitzondering van een paar uitgebreide dichtstukken ontmoet men slechts zelden die verheven en veredelende gevoelens, die van hoogere wijding getuigen, uiterst zelden ook iets dat van wijsgeerige opvatting, ernstige bedoeling, nauwgezette studie en innerlijken drang tot verheffing blijk geeft. De geest der *Decamerone* zweeft over het geheele gebied dier rijke schepping. Er is verwantschap tusschen deze schitterende rhapsodie uit den tijd der opkomst en al wat later in weelderige vruchtbaarheid op Italiaanschen bodem ontsproot. In dien zin spreekt ook Madame de Stael, - al zij het ook dat zij haar opmerking wel wat te wijde strekking geeft, - wanneer zij zegt, dat de fraaie letteren der Italianen '*n'ont jamais pour but l'utilité*'. Het schijnt dat zelfs de beschaafdste kringen in Italië gedurende gansche tijdperken geen andere eischen kenden dan zij, wier

eenige genot het is zoo nu en dan een ‘prettig muziekstuk’ te hooren, wat ja voor een oogenblik iets opwekkelijks heeft en het oor streelt, maar alle vermogens van den geest werkeloos laat, en op den duur voor alle hoogere inspanning en ernst ongeschikt maakt. Deze sterk uitkomende karaktertrek der Italiaansche letteren, - althans vergelijkenderwijze gesproken, - onderscheidt haar ten eenemale van die der noordelijke landen, zelfs van dieder Franschen. De tallooze novellen der Italianen, met al haar verscheidenheid van tragische en kluchtige episoden (en de laatste komen verreweg het menigvuldigst voor), geven slechts zelden van nauwkeurige karakterstudie blijk en leveren nog zeldzamer voorbeelden van gezonde en zuivere begrippen op zedelijk gebied of van ware levenswijsheid. Schrijvers, die men wel niet van overdrijving op dit punt kan verdenken, wijzen op herhaalde drukken van novellen, waarbij de bedenkelijkste van Boccaccio jongejuffrouwen-lectuur kunnen genoemd worden. Zij zijn meestal onderhoudend, op aardige wijze verteld, onberispelijk van vorm, maar verschaffen gewoonlijk niet veel meer clan een op het zachtst uitgedrukt vermakelijk tijdverdrijf. De tooneel-literatuur in al de verschillende soorten, die de Italiaansche kritiek al naar gelang van stijl, strekking en handelende personen onderscheidt, draagt over het geheel hetzelfde kenmerk, het herderspel en melodrama in veel gevallen zelfs niet uitgezonderd, ook al spreekt zij tevens van het levendig temperament der natie en haar oorsponkelijkheid in opvatting. Uit de latere letteren, die uit het laatst der vorige en van onze eeuw, blijkt dat ook de uitnemendste Italiaansche schrijvers zelven zeer goed gevoelden, hoe zeer de bedoelde eigenaardige karaktertrek van een groot deel hunner literatuur haar in zeker opzicht bij die van andere natiën deed achterstaan. Om billijk te zijn mag dit niet verzwegen worden. Een Alfieri, een Manzoni, een Leopardi en enkele anderen vinden in de nieuwe richting die zij voorstonden niet het minst hun roem. Met hen begint de wedergeboorte der natie. Dit mogen zij wel bedenken, die de herleving van Italië met wreveligen blik hebben aangezien. De beoefening van de Duitsche en vooral van de Engelsche letterkunde is in zooverre van den gunstigsten invloed geweest, en het beweren is niet ongerijmd dat het gehoorgeven aan den meer ernstigen geest uit het Noorden voor de natie in het algemeen van onberekenbare gevolgen is geweest.

Een ander kenmerk van de lichte en *amusante* literatuur in

Italië, een kenmerk nauw verwant met het bovengenoemde, is de wijze waarop, zoo in novellen als in drama's, de hartstocht der liefde wordt voorgesteld en geschilderd. Bijna geen zweem van de diepte en teederheid of van die oneindige nuancen in het wezen der liefde, die bij Engelsche en Duitsche roman- en dramaschrijvers ons aantrekken en de *alte Geschichte immer neu* maken. Bijna geen zweem van den heiligen ernst, waarmede ook de meest algemeen menschelijke aandoeningen bij de uitstekende schrijvers uit koeler hemelstreek behandeld worden; geen zweem van die kieschheid, gepaard met innig gevoel, waardoor de schildering van dien machtigsten der menschelijke hartstochten in noordelijke streken zich onderscheidt. De liefde der Italiaansche novellen en drama's is voor het meerendeel louter spel, niet eens ontembare, vurige hartstocht, maar veeleer lichtzinnige dartelheid, waarbij bedrog, jaloezie en koppelarij schering en inslag zijn. Kan er van geregelde karakterontwikkeling nauwelijks sprake zijn, evenmin van hetgeen wij liefde noemen, onbaatzuchtige liefde namelijk, waarbij geheel de ziel zich overgeeft aan het voorwerp harer aanbidding, of wel die liefde welke, in beeld gebracht, wij ons vaak voorstellen als een wezen met een onschuldig kopje, een weemoedigen lach om de lippen en een traan in het oog. Men behoeft tot wederlegging niet te wijzen op de ontelbare rij van Canzonen en Sonnetten. Vooreerst is hier sprake van novellen en drama's; maar ook bestaat een groot deel van genoemde stukjes slechts uit vernuftige wendingen en woordspelingen, uit de klachten eener verhitte verbeelding, waaraan het hart al zeer weinig deel heeft, hoezeer velen ook uitmunten door pracht van taal en stijl. Bovendien weet ieder, die geen vreemdeling is op het gebied der Italiaansche letterkunde, dat onder de vereering van een geliefde in Canzonen en Sonnetten vaak heel wat anders verborgen ligt.

De zonderlinge indruk, dien de vrouwenrollen vaak bij Goldoni en zeer veel andere schrijvers maken, kan alleen verklaard worden uit de zeden van het land in enkele tijdperken. De strengheid van een bekrompen opvoeding, die het lot der meisjes was, en de onbegrensde vrijheid welke de vrouwen genoten, zegt Sismondi, had de bedenkelijkste gevolgen voor de zeden des lands, daar innige liefde zich eerst na het huwelijk kon doen gevoelen en kon ontwikkelen, wat noodlottig is voor de huiselijke samenleving, den vrede in het gezin, de opvoeding

der kinderen en het karakter der vrouw. Zoodra de opvoeding van het meisje voltooid heette en zij zich weder t'huis bevond, was haar eerste eisch, dat haar vader, broeder of voogd, - en zij alleen hadden over haar hand te beschikken, - een echtgenoot voor haar opdeed, want eerst dan zou zij zich na den ondragelijken dwang haar jeugd aangedaan, waarlijk vrij gevoelen. Trof nu de keuze van den beschikker met de neiging van het meisje samen, en natuurlijk was menig meisje slim genoeg om het daarheen te leiden, zoo haar neiging ten minste gelegenheid had gehad zich te ontwikkelen, dan was de uitkomst zeker gelukkig; doch veelmalen was dit niet het geval. Daaruit laten zich twee bijzonderheden verklaren, die in de Italiaansche novelle en het blijspel menigvuldig voorkomen: vooreerst, de tooneelen waarin wij slimheid en list bezig zien om de ‘wijze inzichten’ van den vader of wien ook in overeenstemming te brengen met de wenschen van het meisje, waarbij natuurlijk de eene of andere helpster een hoofdrol speelt; ten tweede, de tooneelen van verstandhouding tusschen twee verliefden, nadat de onbestemde begeerte naar het huwelijk reeds voldaan is. De blijspeldichters hebben van den laatsten toestand, betrekkelijk althans, nog al omzichtig gebruik gemaakt; de schrijvers van novellen echter hebben het thema tot in het oneindige gevariëerd, vaak ten koste van betere gevoelens en goeden smaak, daar het gewoonlijk niet de zielkundige verklaring gold van hetgeen er in het menschelijk gemoed kan omgaan, of de aanschouwelijke voorstelling van den strijd, die ten gevolge van maatschappelijke toestanden in het diepst van het menschelijk hart kan ontstaan, maar louter de grappige voorstelling van een in ons oog ernstig verschijnsel. De verleiding van de wederhelft eens vriends, het bedriegen van een goed geloovig en al te veel vertrouwend echtgenoot is een gedurig herhaald feit, waarbij de bedrogene nog op den koop toe wordt uitgelachen. Dergelijke tooneelen konden werkelijk geacht worden uit het leven gegrepen te zijn, daar de zeden en gebruiken des lands genoegzaam aanleiding gaven om het echtelijk leven en al wat het in Italië medebracht in verschillende kleuren te schilderen; doch als schrijvers gedurende geheele tijdperken met dergelijke stof lichtzinnig woekeren, is het den vreemdeling niet ten kwade te duiden, als hij van een schaduwzijde in de Italiaansche letteren gewaagt. Meent een schrijver nu en dan een beter gevoel bij den lezer of toeschouwer te moeten wakker maken, dan ver-

raadt hij vaak nog een zoo zonderlinge opvatting van recht en onrecht, dat wij voor de ontwikkeling van het zedelijk gevoel bij hem en zijn publiek weinig achting kunnen koesteren. Hoe kiesch dat gevoel was moge uit een enkel staaltje blijken. Grazzini (welbekend onder den bijnaam van *il Lasca*), een zeer populair schrijver uit de zeventiende eeuw, begint met op plechtige wijze de gunst der Godheid over zijn werk in te roepen en Haar te smeeken hem alleen met zulke gedachten te bezielen, die strekken kunnen tot Haar eer en verheerlijking, en spoedig daarop vangt hij met een der onbeschaamdste vertellingen aan, die ooit uit de kronieken van de echtbreuk kunnen worden opgezameld. En nu wane men niet, dat zulks aan de naïveteit van minder ontwikkeling en beschaving te wijten is; integendeel, de literatuur die zulke staaltjes oplevert, toont in andere opzichten de volle rijpheid van letterkundigen bloei bereikt te hebben; zij levert voorbeelden, die door hun onmiskenbare schoonheid uit een letterkundig oogpunt, door een uitstekenden vorm, die wegsleepend en bekoorlijk is, door een zuiverheid van taal, zinbouw en verrassende wendingen en woordspelingen, als alleen aan de hoogste ontwikkeling eigen zijn, tot den rang van klassieken zijn verheven. Zoo oordeelen de Italianen zelven.

Doch niet alleen de liefde wordt in de Italiaansche novelle en het blijspel lichtzinnig behandeld, ook van vriendschap wordt een klucht, een grap gemaakt. Opmerkelijk is het, hoe de vriendschap tusschen meisjes en vrouwen geschilderd wordt; daarin gelijken onderscheiden vrouwenrollen elkander bij verschillende schrijvers, ook niet zelden bij Goldoni, en naar het schijnt, altijd tot groot vermaak van het publiek. Zij ontmoeten elkander met uitdrukkingen van de overdrevenste hartelijkheid en uitgelezen beleefdheid; zij vleien elkander met wederzijdsche bewondering voor schoonheid en nette leest; zij zijn opgetogen over elkanders verstand en geestigheid, en betuigen wederzijds haar levendigste deelneming in elkanders ervaring en avonturen, - natuurlijk om achter elkanders geheimen te komen; maar zoodra zij afscheid hebben genomen, vallen zij uit in de hevigste bewoordingen van haat en bespotting. Menig tooneel van dien aard zou men kunnen aanhalen, dat schittert door levendigheid van dialoog en op het tooneel ongetwijfeld een kluchtige uitwerking moet hebben; maar toch blijft het de vraag, of de gedurige terugkeer van dergelijke tegenstellingen

niet een al te goedkoop huismiddeltje is om te vermaken, daar het zeer weinig kunstvermogen verraadt en er zeer weinig fijnheid van teekening en kennis van karakter toe vereischt wordt. Ook hier is weder alles zwart en wit: keurige schakeeringen ontbreken.

Wat eindelijk nog het gehalte van het drama gedurende langen tijd, en ook ten tijde van Goldoni, nog beter doet kennen is, dat de tooneelstukken, als men ze zoo noemen mag, die het meest in de toejuiching van geletterden en ongeletterden deelden, voor het grootste gedeelte improvisatiën waren; dat slechts het geraamte van het stuk was aangegeven, en dat overigens de tooneelspelers in kwinkslagen, geestige invallen en dubbelzinnige aardigheden volkomen vrij spel hadden en een niet ondankbaar gebruik van hun vrijheid maakten door in den geest, die de geheele lichtere literatuur doortrok, de toeschouwers van alle klassen naar hun smaak en believen te bedienen. De heerlijke gave der improvisatie, zoo bijna bij uitsluiting aan het Italiaansche volk geschonken, werd natuurlijk bij een alom heerschenden geest als boven beschreven is, noodlottig voor den goeden smaak en stond der veredeling en verheffing van het volk, wat toch de meest gewenschte, de noodzakelijke invloed van alle wezenlijke kunst moet zijn, langen tijd in den weg. Natuurlijk was een en ander voor een groot deel het gevolg van den staatkundigen toestand in Italië. Het voorbeeld der vorsten en vorstjes, uit de geschiedenis van het land wel bekend, de stelselmatige onderdrukking van alle vrije en degelijke ontwikkeling, door voortdurend de aandacht des volks van alle ernstige vraagstukken af te leiden en geen de minste vrijheid toe te staan waar het de verdediging der ware volksbelangen gold, en niet het minst de dwingelandij van den vreemdeling, - dat alles was oorzaak, dat er een geest van lichtzinnigheid ontstond, die slechts nu en dan wijken moest voor een opgewonden stemming bij den hartstochtelijksten strijd over de onbeduidendste onderwerpen. Als een enkel staaltje van de lichtzinnigheid, die de geheele maatschappij in een belangrijk tijdsgewricht en jaren lang daarna de geheele literatuur doortrok, kan men het welbekende feit uit het leven van Leo X aanvoeren. Terwijl geheel Europa, door Luthers ‘ketterijen’ uit den slaap geschud, verbaasd de oogen stond te wrijven, verkneukelde zich genoemde vorst met zijn omgeving in de voorstellingen van kluchtige comediën, die het niet het minst

op de geestelijkheid zelve gemunt hadden. Geen wonder dat, in verband met het aangevoerde, de Italiaansche novelle en het drama zoo weinig sporen vertoonen van nationale herinneringen en vaderlandsche onderwerpen. In geen andere letterkunde is dit zoo in het oog vallend. Al weder maakt de latere literatuur hierop een uitzondering, gelijk blijkt uit den echt patriottischen geest, die onder anderen de drama's van Alfieri en Manzoni doortintelt. Een volk zoo lang mishandeld en zedelijk vertrapt als het Italiaansche moest natuurlijk ontaarden, en zijn literatuur, hoe vaak ook getuigende van de schitterende gaven, waarmede het bedeeld was, moest onder die mishandeling lijden en er de gevolgen van dragen. Ook in die landen, waar zich de invloed der Italiaansche letteren soms vrij sterk deed gevoelen, is de ongunstige werking van den beschreven heerschenden geest niet te ontkennen. De strijd tusschen de voorstanders van Costers *Academie* en hun tegenstanders, ons nog kort geleden zoo belangwekkend door Loffelt in dit tijdschrift geschilderd, vindt voor een goed deel zijn verklaring in den invloed, dien de Italiaansche geest uitoefende. De genoemde *Academie* (de naam zelf duidt Italiaansche afkomst aan) verschijnt daarbij niet in het gunstigste licht.

Onwillekeurig leidt ons dit tot de verklaring van een ander verschijnsel in de letterkunde van Italië, dat mede niet zonder beteekenis geweest is voor de richting en ontwikkeling van het drama. Een Eransch schrijver spreekt ergens niet zonder grond van *le mal académique*, de academie-kwaal; hij bedoelt er mede, dat door tallooze letterkundige vereenigingen of ‘academiën’ de meeniug algemeen verbreid en gevoed werd, alsof het nietigste, het onzinnigste zelfs van belang wordt, zoo er slechts op deftige wijze en met rhetorischen pronk over wordt uitgeweid: de verheffing derhalve van de armoede aan inhoud en gedachte, door haar in het weidsche kleed der geleende kunst te hullen. Een andere openbaring der kwaal bestond in de aanhoudende twisten tusschen de ‘academiën’ en hare leden onderling. In iedere stad, waar een hof of de schijn van een hofhouding bestond, werden zulke instellingen in het leven geroepen en weldra waren zij over het geheele land verspreid. In het algemeen kan men zeggen, dat het niet door zulke instellingen is, dat de nationale kunst zich tot hooge vlucht verheffen of zelfstandig ontwikkelen kan; vandaar dat haar invloed in alle landen hoogst twijfelachtig kan genoemd warden. Op

het gebied der kunst is ‘vereeniging’ niet altijd heilzaam, vooral niet zoo er de aanmatiging van een opperste gerechtshof te willen zijn mede gepaard gaat. De feiten in alle landen geven ons jeugdig ‘Tooneelverbond’ een wenk: het wachte zich voor overdreven bescherming en eenzijdig censorschap, waartoe een vereeniging zich in de bepaling van goed en slecht, van mooi en leelijk zoo licht verheffen wil, - of liever zoo licht vervallen kan. De ‘academiën’ in Italië hebben bovenal gevoed wat een Engelsch schrijver zoo juist noemt de ‘Epicurian sensibility’ voor bloot uiterlijken vorm en sierlijkheid van uitdrukking, zoo vaak de eenige verdienste van schrijvers gedurende lange tijdperken. Slechts bij uitzondering hebben zij zich aan nauwgezet wetenschappelijk onderzoek gewijd, want wat aan individuën verboden was, kon natuurlijk aan openbare instellingen nog minder worden toegestaan. Vandaar de beperking tot den minder ergernis geven den werkkring van letterkundig gekeuvel en het eindeloos twisten over onvruchtbare onderwerpen van dien aard, aan de orde van den dag. Zoodoende werd het loffelijk doel om het eenmaal ontstoken licht van het nationaal genie brandende te houden vaakvoorbijgestreefd, of wel, werd het tegenovergestelde bereikt van hetgeen men oorspronkelijk bedoelde, door een licht uit te dooven, dat den academie-leden te schel in de oogen blonk. Van de Eransche academie is het bekend, dat zij haar bestaan aankondigde door haar beruchten aanval op Corneille, en een der eerste pogingen van de Crusca-academie in Italië was tegen Tasso's ‘Jerusalem’ gericht, wat een dichter van zoo aantrekkelijken aard heel wat leed berokkende en zijn dichtstuk geen goed deed. Legio was het aantal breedsprakige beschouwingen en geschriften over onbeduidende onderwerpen, dat van dergelijke instellingen uitging, en waarbij een enkele canzone de tekst werd voor een geheel boekdeel, een enkel sonnet, een enkel vers zelfs de stof leverde voor taal- of letterkundige verhandelingen. Slechts een drietal voorbeelden. Benedetto van Ravenna schreef tien verhandelingen over het vierde sonnet van Petrarca; Pico della Mirondola wijdde drie geheele boeken aan de verklaring van een canzone van zijn vriend Benivieni, en een vereeniging van ‘lettervrienden’ gaf een boekdeel uit ter verdediging van de ‘Tre Sorelle’ van Petrarca. Het kwaad klimt in zijn oorsprong op tot Laurens de Medici, die handig genoeg was om de algemeene belangstelling in staatkunde en

onderwerpen van gewicht af te leiden en ze op onbeduidende abstracte, liefst letterkundige vraagstukken te richten, wat weldra ten gevolge had, dat alle vrije ontwikkeling van den geest gesmoord werd. Wat het gezag in handen hield, eigende zich om zoo te zeggen iedere instelling van dien aard toe onder den schijn van bescherming, maar met het heimelijk en steeds listig volvoerde plan om haar onder den duim te houden en ter bevordering van eigen belangen te beheerschen, zoodat door den beschermer zelfs het recht werd voorbehouden om de onderwerpen ter bespreking aan te wijzen of te schrappen, al naar eigen luim zulks medebracht. Inderdaad, er is veel waarheid in het gezegde: ‘Kunst is geen regeeringszaak.’ Vermakelijk is het een lijst van de namen dier ‘academiën’ na te gaan, namen die dikwerf in tegenstelling van die eener mededingster gekozen waxen en in zooverre aan den vinnigen strijd herinneren, dien zij ouderling voerden, of wat den bijnamen van de leden betreft, van den weinigen ernst hunner pogingen getuigen, in weerwil van het gezag, dat zij zich aanmatigden. De Crusca, uit de Florentijnsche ‘academie’ ontstaan, ontleende haar naam aan een devies, waarmede te kennen werd gegeven, dat zij het kaf van het koren of liever de zemel (*la crusca*) van de bloem wilde scheiden. In dien trant ontstonden allerlei ‘academiën’ met belachelijke titels: men had die der Verhevenen, der Verlichten, der Duisterlingen, der Verheerlijkten, der Bevrozenen, der Ontgloeiden, der Vochtigen, der Dorstigen, der Dwaashoofden, der Bedrijvigen, der Luien, enz. De leden hadden allen hun bijnamen in overeenstemming daarmede. De leden der Crusca noemden zich naar alle lieden, die zich met het eerzame handwerk der broodbereiding geneeren of naar hun gebak, zoo als ‘Wit-brood’, ‘Zwart-brood’, ‘Deesem’, enz. Onder de Vochtigen telde men de Voorn, de Kikvorsch, de Aardworm en anderen. Eenige schrijvers staan zelfs meer bekend onder hun bijnaam, dan onder hun werkelijken naam, gelijk het geval is met il Lasca, eigenlijk Grazzini. Minder vermakelijk waren de verwoede twisten, die zij onder elkander voerden. Geen enkel land is zoo vruchtbaar geweest in letterkundige twisten en kibbelarij als Italië en in geen land werden ze ooit met zooveel bitterheid en onverzoenlijken wrok gevoerd. Alle ijver en geestdrift werd aan nietigheden verspild, alsof het den dierbaarsten belangen der menschheid gold. De gisting door de partijschap tusschen

twee letterkundige kringen veroorzaakt bracht dikwijls een stad, een geheele streek in onrust, waarbij zelfs de twistenden zich niet altijd tot een woordenstrijd beperkten. In een enkel geval, - men denke aan Marini, - ging er zelfs moord en doodslag meê gepaard. De reden ligt voor de hand. Steeds beroofd van het recht der vrije discussie over staatkundige of godsdienstonderwerpen, wierpen zich de Italianen met al de kracht van hun werkzamen en levendigen geest op die van louter abstracten aard op het gebied der letterkunde of waar ook, zoo ze slechts buiten verboden grond bleven, - en dat wel in een ijver die aan fanatisme grensde. De partijen noemden zich dikwijls naar den een of anderen dichter, zonder dat er evenwel altijd het denkbeeld van school of navolging aan verbonden is. Zoo spreekt men van de *Tassisti* uit den tijd van Tasso en nog lang daarna, en het is bekend dat bijna twee eeuwen na Galileo's sarcastische uitvallen tegen den ‘Jerusalem’ (want de beroemde natuurkundige bemoeide zich ook met letterkundige kritiek) een beleedigde Tassisto zijn verontwaardiging over den inhoud van het wedergevonden handschrift op bittere wijze blijken liet. Zoo taai is het leven van letterkundige partijschap in Italië: wat in andere landen bloot als *curiositeit* zou beschouwd worden, als het oordeel over een beroemd gedicht reeds lang een besliste zaak is, zet in Italië nog kwaad bloed. Bij de vinnigheid van den strijd der ‘academiën’ en van hare leden onderling steekt opmerkelijk af de zonderlinge inschikkelijkheid, waartoe zij bereid waren, zoodra zij met politiek of kerk in aanraking kwamen: een naar de wenken der Kerk ‘gezuiverde Decamerone’ (!) werd eenmaal als het letterkundig Evangelie afgekondigd. Voorwaar, een Cosmo de Medici zag zijn doel bereikt en wreef zich ongetwijfeld de handen, als hij bespeurde, dat een strijd over allerlei letterkundige onderwerpen van zeer onbeduidenden aard met een bitterheid gevoerd werd, die alle beschrijving te boven gaat. Hij en anderen met hem voedden dergelijken twisten stelselmatig en veroorloofden daarin een bandelooze vrijheid, in weerwil dat hij in belangen van het hoogste gewicht aan niemand eenige vrijheid toestond.

De geschiedenis dier instellingeu is op het nauwst verwant met die van het drama. Oorspronkelijk was het plan van vele ‘academiën’ door het vervaardigen en opvoeren van blijspelen het tooneel der Ouden te doen herleven. Spoedig evenwel verwijderde men zich

van Plautus en Terentius, en de voorbeelden zijn niet zeldzaam, dat sommige academieleden zich tegen hèn keerden, die met hand en tand de zoogenaamde regels der Ouden verdedigden. De reeds genoemde Lasca onder anderen schreef stukken, waarin het vooral op schrijvers gemunt was, die voor hun angstvallige en ziellooze navolgingen geen andere gronden wisten aan te voeren, dan de min of meer juiste overeenstemming met gemelde regels. Bovendien koos hij meermalen de navolgers van Petrarca tot zijn mikpunt, wier eentonige liefdezangen even gekunsteld als flauw waren. Een en ander had natuurlijk niet anders dan gunstig kunnen werken op de ontwikkeling van een echt nationaal tooneel, bijaldien de schrijvers meer mannen van wezenlijk talent waren geweest, of indien het hun meer ernst met de kunst geweest ware: een groote achteloosheid en het uitsluitend doel om door grove scherts en alledaagsche kluchten de menigte aan het lachen te brengen, stonden die gunstige ontwikkeling in den weg. Ten gevolge van deze pogingen der ‘academiën’ waren nog langen tijd alle schouwburgen in Italië het eigendom van deze instellingen, die door het geheele land, tot zelfs in kleine steden verspreid waren. Weldra echter werden zij niet meer door de academie-leden zelven bespeeld, maar werden zij, hoezeer nog hun eigendom, aan de rondreizende tooneelspelers, die *Istrionen* genoemd werden, verhuurd. Doch ook minder rechtstreeks was de invloed op het blijspel. Een bestaande toestand als hierboven beschreven is, leverde natuurlijk overvloed van gelegenheid tot karikatuurteekening en spot. Zoo is het opmerkelijk, hoe in het Italiaansche blijspel doorloopend de geleerde geteekend wordt. Toch is er met dat al geen zweem van den invloed, wederkeerig door het blijspel uitgeoefend, waar te nemen, gelijk wij zien, dat in Frankrijk plaats had door de stukken van Molière, waarvan enkelen, gelijk bekend is, hun uitwerking niet gemist hebben. Was de heerschende geest in Italië der Muze van het blijspel te sterk? Of was er bij den algemeenen teruggang in de zestiende en zeventiende eeuw geen opvatting mogelijk, die aan de erstige roeping van het blijspel deed denken? Want ook ernst is een vereischte in een blijspel-dichter. Te vergeefs zoeken wij naar een Italiaanschen Molière in een tijd, dat hij op zedelijk en letterkundig gebied een ongeloofelijken invloed zou hebben kunnen uitoefenen. Gaan wij thans na wat Goldoni, die in zijn eeuw met genoemden eernaam begroet werd,

heeft gewild en heeft uitgewerkt. Daartoe is het noodig een vluchtigen blik op de geschiedenis van de Italiaansche komedie te slaan.

Een indertijd vrij algemeen verspreide meening was, dat de Italiaansche letterkunde, waar zij ook in geschitterd moge hebben, niet rijk is in dramatische voortbrengselen. Bouterweck, die tot de verspreiding van deze ten eenemale ongegronde meening het meest heeft bijgedragen, dacht zijn bewering te staven met de opmerking, dat niet alleen het aantal van hen, die zich op de beoefening van het drama toelegden, betrekkelijk zeer gering was, maar ook dat het mannen van matig talent waren. Het misverstand zal wel zijn grond hebben in het feit, dat de Italianen, in vergelijking met andere takken hunner literatuur, zoo weinig stukken weten aan te wijzen, die als algemeen erkende en uitstekende modellen worden beschouwd. De roem van hun drama werd, evenals hun ontzaggelijk rijke novellen-literatuur, eenigszins verduisterd door dien van een drie- of viertal schrijvers, wier namen in aller mond zijn. Door zijn eigenaardig karakter en den ongewonen invloed, dien het op de letteren van andere landen uitoefende, verdient hun drama zeker aller aandacht; maar niet minder verdient het belangstelling wegens zijn weinig geëvenaarden rijkdom. Dat Bouterweck ook in een ander opzicht onjuist oordeelde, blijkt uit de geschiedenis van het Italiaansche drama; spoedig ontmoeten wij daarin mannen niet minder dan Ariosto en Machiavelli. Leonzio Allacci telt in zijn overzicht van de tooneel-literatuur meer dan duizend blijspelen, die gedurende de zestiende eeuw in Italië het licht zagen, en Riccoboni verzekert ons, dat er van den aanvang dier eeuw tot omstreeks het jaar 1730 meer dan vijf duizend gedrukt werden. Het groot aantal ‘academiën’, dat zich na Leo X overal in het land verspreidde, was evenzeer het gevolg van den algemeenen smaak des volks voor tooneel-voorstellingen als de oorzaak, die de ontwikkeling van het drama bevorderde. De tallooze reizende tooneelgezelschappen, een klasse van menschen uit zoo menige novelle wel bekend, liepen de eene stad na de andere af en speelden zelfs in bijzondere dialecten. Zoo verkeerde het drama, en vooral het blijspel, reeds in een toestand van betrekkelijken bloei, toen het tooneel in andere landen van Europa slechts misteriën, moraliteiten en allegorische stukken opleverde, voor het meerendeel ware wanproducten in vergelijking met de dramatische voortbrengselen

van Italië. De belangstelling in het tooneel, de smaak voor de opvoeringen van treur- zoowel als blijspelen, was aan alle standen eigen; aan ieder hof waren de voorstellingen, hetzij door tooneelspelers van beroep, hetzij door geletterden of hovelingen, in algemeen gebruik, evenals in de kleinste steden. Van die belangstelling in het tooneel en zijn literatuur van den vroegsten tijd tot op het einde der achttiende eeuw getuigen onwederlegbare feiten. Zoo werd, om maar iets te noemen, de *Merope* van Maffei zestig malen in een betrekkelijk kort tijdsverloop herdrukt.

Over den invloed, dien het Italiaansche drama in zijn vroegsten tijd op de letteren van andere landen had, kan hier slechts ter loops gesproken worden. Die invloed is grooter geweest, dan hier en daar wel erkend wordt. Door de modezucht van het reizen, maar vooral door de herleefde studie van de Ouden in Italië, waren aller oogen meest op dat land gevestigd. Wat nu ook de Fransche schrijvers met meer of minder grond op de Italiaansche drama-literatuur hebben aan te merken, - waarbij zeker de billijkheid veel te wenschen heeft overgelaten en de eigenaardige ingenomenheid der Franschen met eigen drama sterk uitkomt, - dit is zeker, dat de invloed van het Italiaansche blijspel in de vroegste geschiedenis van het Fransche drama niet te miskennen is. De Engelschen zijn steeds minder bevooroordeeld geweest en erkennen onvoorwaardelijk hoeveel het glansrijk tijdperk van hun tooneel aan dat van Italië verschuldigd is. In *Hamlet* komt een merkwaardige plaats voor, waaruit blijkt, hoe Shakespeare door en door bekend is geweest met de reeks van soortverdeeling bij de Italiaansche schrijvers in zwang. Polonius zegt tot Hamlet, van de aangekomen tooneelspelers sprekende: ‘The best actors in the world, either for tragedy, comedy, history, pastoral, pastoral-comical, historical-pastoral, tragical-historical, tragical-comical-historical-pas- toral, scene individable, or poem unlimited: Seneca cannot be too heavy, nor Plautus too light. For the law of writ and the liberty these are the only men.’ - Wij zien hier een toespeling op die uitgesponnen onderscheidingen welke in de Italiaansche ‘academien’ in gebruik waren gekomen en toen blijkbaar reeds naar Engeland waren overgebracht; vervolgens is er een niet onduidelijke toespeling op de twee klassieke schrijvers, waar vooral de geleerde en deftige dramatisten in Italië bij zwoeren, en eindelijk blijkt uit deze plaats, dat

Shakespeare ook bekend is geweest met de '*Commedie dell' arte*', waarover straks nader. Werden dergelijke toespelingen reeds vóór het einde der zestiende eeuw in Engeland begrepen en gevoeld, dan moet de Italiaansche invloed niet alleen van veel vroeger tijd dagteekenen, maar ook zeer merkbaar geweest zijn.

Slechts ter loops kan hier melding gemaakt worden van de gewijde spelen (*Rappresentazioni*), die langen tijd in Italië gedurende de middeleeuwen gebloeid hebben en waarvan nog enkele voorbeelden over zijn. Evenzoo zij slechts herinnerd aan het feit, dat bij de herleefde studie van de Ouden de gewijde spelen in verval geraakten en Seneca, Plautus en Terentius in de oorspronkelijke taal aan de hoven werden opgevoerd. Te Rome, Florence, maar vooral te Ferrara werden de stukken van gemelde schrijvers bij feestelijke gelegenheden toegejuicht, en weldra verschenen er vertalingen en min of meer vrije bewerkingen van, waaronder enkele, die zich door meer afwisseling in de détails en door een geestiger voorstelling van enkele typen uit het volksleven boven het oorspronkelijke verhieven. Waar het bij een blik op de geschiedenis van het Italiaansche blijspel vooral op aankomt, geldt in de eerste plaats een merkwaardig drietal stukken uit den tijd van zijn opkomst; vervolgens mag men het blijspel in een of ander dialect niet voorbijzien, en eindelijk verdient de zoogenaamde *Commedia dell' arte* opzettelijke vermelding.

Het drietal stukken hier bedoeld zijn de *Cassaria* van Ariosto, de *Calandra* van Bibbiena en de *Mandragola* van Machiavelli. De blijspelen van Ariosto, waaronder het genoemde wel het meest bekend is, verraden ongetwijfeld hun verwantschap met de stukken, die reeds lang de algemeene bewondering en ingenomenheid der geleerden hadden verworven, doch tevens geven zij door hun frischheid van opvatting, hun karakters en levendigen stijl van een oorspronkelijkheid blijk, die den schrijver van den Razenden Roeland ten volle waardig is. Door den invloed dien de geest van zijn stukken heeft uitgeoefend, verdient hij in de eerste plaats genoemd te worden, waar van de wording der Italiaansche komedie sprake is, ook al werden zijn stukken niet zoo algemeen gelezen en opgevoerd als anderen van dien aard. Het was namelijk Ariosto's doel een bepaalde versmaat voor de komedie te vestigen, en die poging is minder gelukkig geweest; vandaar dat zijn invloed meer in den geest van zijn blijspel te zoeken is dan in den

vorm. Noch bij het volk, noch bij de toongevers op letterkundig gebied vond zijn elf-sylbige slepende maat (*lo endecasillabo sdrucciolo*) bijval; die hem navolgden kozen weldra den proza-vorm[1]. Onder de vier overige stukken van Ariosto worden '*i Supposti*' en de ' *Negromante*,' in welk laatste stuk de astrologen werden gehekeld, met lof vermeld, en schoon zijn voorbeeld er veel toe bijgedragen heeft, dat een kunstig gesponnen verwikkeling weldra als hoofdzaak en de teekening van juiste karakters als meer ondergeschikt beschouwd werd, toch staat hij ook in het laatste opzicht betrekkelijk hoog; als satiricus vindt hij nauwelijks zijn wedergade. - Bernardo Dovizi, naar zijn geboorteplaats Bibbiena genoemd, was de eerste die den prozavorm koos onder voorgeven, dat de menschen in de werkelijkheid ook niet in verzen spreken, doch inderdaad om zich niet te wagen aan een nieuwe poging, die zelfs een Ariosto niet gelukt was. Zijn eenige komedie, naar een der personen *Calandra* getiteld, genoot een algemeene toejuiching, en zelfs Leo X, die de opvoering bijwoonde, was er zoozeer mede ingenomen, dat hij den schrijver zoo om andere diensten als om het genot hem verschaft tot kardinaal benoemde. - En thans de *Mandragola* van Machiavelli! Er is een tijd geweest, dat men den titel van dit stuk nauwelijks zou hebben durven noemen, en toch is er geen blijspel in de Italiaansche letterkunde, dat er mede gelijk te stellen is. De titel zelf duidt de reden aan, waarom wij hier niet uitvoerig bij den inhoud kunnen stilstaan: Mandragola is de naam van een plant, die de eigenschap heet te bezitten om de oorzaak van teleurstelling weg te nemen, door een ouden heer ondervonden, als hij tot de droevige ervaring komt, dat de vadervreugde voor hem niet is weggelegd. Een jonge Morentijn beweert de geheime kracht der plant te kennen; weldra is de oude heer voldaan over de toegepaste middelen van den Florentijn, die vriend des huizes is geworden en met de jeugdige echtgenoote op zeer goeden voet staat; hij wordt tot peter gekozen en ook Broeder Timoteus ontvangt een rijke belooning in geld voor de hulp als huisgeestelijke in deze zaak bewezen. Men zou hier aan de uitspraak van Macaulay kunnen denken: 'Books quite worthless are quite harmless.' Als men nu mocht beweren,

1 De vraag ligt hier voor de hand, of Hooft voor zijn 'Warenar' niet evenzeer verplichting heeft gehad aan Ariosto's 'Cassaria' als aan Plantus' 'Aulularia'

dat Machiavelli's blijspel volstrekt niet ‘harmless’ is, dan kan er tegenover gesteld worden, dat zijn waarde als blijspel des te hooger staat. Uitstekend is de teekening van Nicia, den ouden geleerden docter, evenzoo die van den tafelschuimer Ligurio en van den levenslustigen, maar niet zeer kieschen of edelmoedigen minnaar. Het portret van den biechtvader staat in teekening niets bij de anderen achter. Machiavelli heeft in dit stuk, naar hij zelf zegt in een bui van bittere neerslachtigheid geschreven, schitterend bewezen, dat hij den aard en de eischen van de kunst een drama te schrijven ten volle verstond en dat hij bij meer toewijding wellicht de grootste blij-spel-dichter van den nieuweren tijd had kunnen zijn. De dialoog is levendig en afwisselend naar den aard der karakters; niets is hier onzeker of onbestemd, geen enkele trek of hij getuigt van meesterschap, en van begin tot einde geestig, geeft de schrijver toch nooit den indruk van jacht op geestigheid. Daarbij neme men in aanmerking dat taal en stijl door de Italianen algemeen als onberispelijk geroemd worden, vooral wat de verzen betreft, die hier en daar zijn ingelascht, De twee overige blijspelen van Machiavelli, ‘*Clizia*’ en ‘*la Commedia*’ zonder verdere aanduiding van naam, gaan wij hier stilzwijgend voorbij.

Wij gelooven niet, dat het verwijt van onzedelijk te zijn onvoorwaardelijk op Ariosto, Bibbiena en Machiavelli van toepassing is. De tijd en de zeden waren van dien aard, dat men slechts behagen schepte in tooneelen van loszinnigheid. Zoo genoemde schrijvers dwaalden, was het in de middelen, niet zoozeer in hun bedoeling. Gansch anders is het met hun tallooze opvolgers gesteld. Bij hen was meestal het doel zelf af keurenswaardig en soms in de hoogste mate onzedelijk. Daar kwam nog bij dat de machtige geest van een Ariosto en Machiavelli niet op hen was nedergedaald, en vandaar de belemmering in de verdere ontwikkeling van een blijspel, dat reeds zooveel beloofde. Ook de hartstochtelijke voorliefde van het volk voor het geïmproviseerde drama (de *Commedia dell' arte*) stond die ontwikkeling in den weg. Slechts twee schrijvers kunnen hier vermeld worden, die werkelijk niet zonder betrekkelijke verdiensten zijn. Wij bedoelen il Lasca (Grazzini) en Peter Aretino. De eerste trachtte bovenal aan het drama een nog meer bepaald nationaal karakter te geven. Ook oefende hij een gunstigen invloed uit, door keurigheid van taal zooveel mogelijk te verbinden met natuurlijkheid en losheid van stijl,

twee eigenschappen, die in het blijspel elkander zoo dikwijls schijnen uit te sluiten. Vandaar dat zijn stukken door de Italianen als ware juweelen werden beschouwd en in ieder geval zoowel van ruwheid als (vooral in de komedie) misplaatste deftigheid vrij zijn. Aretino, wiens ‘Schijnheilige’ door Hooft is nagevolgd, verdient melding om den flinken gang in de handeling zijner stukken en door zijn vruchtbaar talent in de vluchtige schildering van vermakelijke en kluchtige tooneelen. Geen zijner stukken geeft van diepe opvatting blijk: zij zijn hier en daar meer boosaardig dan satirisch of scherpzinnig en geen zijner blijspelen (te oordeelen althans naar de vier die ons bekend zijn) geeft hem recht op de aanmatigende grootspraak, dat hij het drama een schrede vooruit heeft gebracht. Een natie mag niet verantwoordelijk gesteld worden voor een zoo kwaadaardig, ijdel en brutaal karakter als in Aretino vleesch en been geworden is; toch is die verschijning van een monstruositeit op zedelijk gebied in dien tijd althans in Italië niet toevallig. Twee machtige vorsten en een Paus hebben hem gevleid, de titels van ‘de Goddelijke’ en ‘de Geesel der Vorsten’ zijn hem ten deel gevallen; Titiaan heeft hem meermalen afgebeeld, en medaljes te zijner eer geslagen moesten zijn roem vereeuwigen. Thans echter veracht zijn vaderland, veracht heel de wereld hem. Zij hem ten minste nog de roem gelaten, dat hij kan meêgeteld worden onder die aanzienlijke rij van schrijvers, die met den onverwelkbaren roem van een Ariosto en Machiavelli voor zich, de zeldzame verdiensten hadden en in hun blijspelen ten toon spreidden van een ongemeene handigheid in het leggen en ontwarren eener boeiende verwikkeling, van een weergaloozen dialoog en een van geest tintelenden stijl; blijspeldichters, die zoo zij geen hoog begrip hadden van karakterschildering en karakterontwikkeling, toch typen hebben geleverd, (wat natuurlijk heel wat anders is dan karakters), die wereldberoemd zijn geworden.

Een nieuw en eigenaardig verschijnsel in het Italiaansche blijspel is de komedie in dialecten, hetzij dan dat verschillende personen in hun eigen dialect optraden, of dat het geheele stuk in een of anderen tongval geschreven was. Waarschijnlijk heeft de ‘academie’ der *Rozzi* (de Ruwen) in Siena daarvan de eerste proeven geleverd. Ook is het bekend dat de ‘Dwaashoofden’ in dezelfde stad in 1536 voor Karel V een blijspel van dien aard opvoerden, dat tot titel had ‘de Standvastige Liefde’ en door den aartsbisschop Piccolomini geschreven was.

Ruzzante schreef eenige stukken in het Paduaansch dialect, die werkelijk groote verdiensten hadden en weldra overal bekend werden. Het is niet te ontkennen, dat dergelijke blijspelen de komische karakters in hun eigenaardig dialect ongemeen deden uitkomen en bijgevolg het kluchtige van sommige toestanden-verhoogden. Maar ook in een ander opzicht zijn ze nog merkwaardig. Zij hebben gunstig gewerkt op de blijspelen van schrijvers in de gewone schrijftaal. De naïveteit, de levendige stijl en natuurlijkheid van uitdrukking, die het eigenaardige kenmerk van dialect-literatuur ziin, lokten andere schrijvers aan en zoo kwamen zij achter een geheim, dat voor het oog der deftige academie-leden vaak verborgen bleef en toch van zooveel gewicht was voor een goed blijspel. Ook Goldoni heeft onderscheiden stukken in een of ander dialect geschreven, die niet het minst tot zijn roem hebben bijgedragen. Daarin viel hij dus geheel in den smaak van zijn volk. Zoo men nu het karakter van het Italiaansche blijspel sedert zijn opkomst tot aan Goldoni in algemeene trekken moest weergeven, zou men het gevoegelijkst de tallooze voortbrengselen onder twee rubrieken kunnen brengen. Tot de eene zouden die stukken gebracht kunnen worden, waarin schurkerij, list, liefdesavonturen en tafelschuimerij op vermakelijke wijze worden voorgesteld - aan de kaak gesteld zou in de meeste voorbeelden minder juist zijn; tot de andere die stukken, waarin niet zoo zeer de menschelijke zwakheden, maar alle mogelijke standen in de maatschappij beurt aan beurt gehekeld en belachelijk gemaakt worden en wel in den scherpsten en levendigsten dialoog. De eerste soort vindt haar verklaring voornamelijk in den volksaard, de tweede allermeest in den tijd van haar ontstaan. Die tijd was in de zestiende eeuw en vervolgens van dien aard, dat ieder mogelijke variant op Aretino's woorden in zijn ‘Philosoof’ er op kon worden toegepast: ‘Alles steelt in de wereld. Stelen doet hij die koopt, die verkoopt, die schachert, die schrijft, die leest, die dient en die bediend wordt. De molenaar, de snijder, alle lieden, van welken stand ook, stelen. Er is slechts één stand, die dat vak niet verstaat: dat zijn de groote Heeren. Wat doen zij dan? Zij stelen niet: hun vak is plundering en roof!’

Toen Goldoni als hervormer van het Italiaansche blijspel optrad, vond hij drieërlei richting op het tooneel vertegenwoordigd. De zoogenaamde *Commedia erudite*, van de ‘academiën’ uitge-

gaan en langen tijd door haar beschermd, bestonden òf uit stukken, die zwakke en gebrekkige navolgingen van de Ouden en de eerste voorbeelden uit het begin der zestiende eeuw waren, òf uit navolgingen van het Spaansche en het Fransche tooneel. Daarnaast stond in de derde plaats de school, wier voortbrengselen aangeduid werden met den naam van *Commedie dell' arte*. De laatste soort was het meest geliefd en genoot de onverdeelde toejuiching van het volk. De *Commedie dell' arte* waren voor een groot deel het werk van de tooneelspelers zelven; het waren geïmproviseerde stukken met vaste rollen, die door gemaskerde personen werden gespeeld en waarvoor min of meer uitgewerkte schetsen tot grondslag lagen, die door de acteurs op het tooneel moesten worden aangevuld. Ook al was dus in de schets de rol tot in bijzonderheden aangewezen, het voornaamste juist, de denkbeelden en de wijze waarop zij aan den man werden gebracht, was overgelaten aan de willekeur en het meer of minder talent voor improvisatie van de tooneelspelers. Deze vrijheid, noodlottig dikwijls voor ware geestigheid en goeden smaak, daar zij vaak het deel was van middelmatige spelers, moest natuurlijk leiden tot flauwen en hortenden dialoog en grove scherts, want de gelukkige inspiratie van het oogenblik hing van het toeval af en de gang der samenspraken eischte ongeloofelijk veel tegenwoordigheid van geest. Terecht merkt Sismondi aan, dat vooral deze soort van stukken den vreemdeling vaak aanleiding gaven tot een zekere minachting voor het Italiaansche blijspel. Doch dat het volk bij de ontaarding van het geschreven blijspel in den tijd eener gekunstelde of onbezielde navolging van het vreemde tooneel den geimproviseerden stukken zijn toejuiching schonk, is niet te verwonderen. Zij waren in werkelijke overeenstemming met den volksgeest; zij alleen waren de openbaring van den zin des volks voor scherts en vroolijke tooneelen, gepaard met een natuurlijkheid, die allen dwang van theoriën versmaadt; zij waren in één woord: echt nationaal. De oorsprong van het geimproviseerde drama is niet zeker aan te wijzen; sommigen zoeken er de sporen van bij de Ouden, anderen in de vroegste tijden der Middeleeuwen. Wel bekend zijn de vier hoofdkarakters, die oorspronkelijk in deze stukken speelden: men had den kinderlijken en goedmoedigen Pantalon, den arglistigen Brighella, den grappig-dommen Arlequino en den ijdelen pedanten docter van Bologna, waarbij later nog de schelmsche Scapino, de boosaardige. Stenterello en de snaaksche

Polichinello kwamen. Men gaf ieder zijn stand, een naam, een vaderland, zijn masker en vaste kleeding, waaraan hij te herkennen was. Ieder tooneelspeler van een rondreizend gezelschap nam een rol dier personages onveranderlijk aan; hij trachtte zooveel mogelijk in het karakter, den toon van spreken en de wijze van uitdrukking te huis te zijn; aan de nietigste gebaren was hij te herkennen. Overigens had hij niets van zijn spel zelf te scheppen; het was hem genoeg volkomen gereed te zijn tot het getrouw vervullen van zijn eigenaardige rol. Ieder persoon was, gelijk Schlegel zegt, als een stuk op het schaakbord, welks loop van te voren bekend en aan vaste wetten onderworpen is; doch gelijk de stand van de stukken tot in het oneindige kan afwisselen, zoo kon het ook bij talentvolle spelers op het Italiaansche tooneel niet aan verscheidenheid van toestanden ontbreken, noch aan gevallen waarin zij hun eigen karakter in het licht konden plaatsen. Hoe minder men hun voorschreef, hoe meer men zich op hen verlaten kon. De tooneelspeler, die zijn leven lang de rol van Pantalon vervuld had, of die nooit het tooneel betrad dan in het karakter van Harlekijn, was wellicht zekerder niets te zeggen of te doen wat met zijn karakter in tegenspraak was, dan de schrijver van een stuk in schets. Het resultaat der samenspraken of der voornaamste tooneelen behoefde slechts aangegeven te zijn, en al het overige kon men aan het toeval en de vinding van den speler overlaten. Goldoni, die de *commedia dell'arte* van het tooneel verdreven heeft, toen het evenzeer waar was, dat zij zich zelve overleefd had, was in ieder geval er veel aan verplicht. Haar voornamelijk had hij het geheim te danken van dien levendigen en puntigen dialoog, dien lossen en natuurlijken toon, waardoor hij zich zoo bijzonder onderscheidt. Het echt nationale er van gevoelende, heeft hij er zich ook niet geheel van losgemaakt. Wel in de helft zijner stukken behoudt hij de aangenomen maskers en liet hun onveranderd het karakter, dat de overlevering hun gegeven had. Alleen wenschte hij, dat zij zich aan zijn woorden hielden en niet improviseerden. Hooren wij, hoe hij zelf zich in zijn ‘Mémoires’ over een en ander uitlaat.

‘In Bologna hebben sommigen voor eenige jaren de klacht doen hooren, dat mijn hervorming van het Italiaansche blijspel den ondergang van de vier “maskers” der *commedia dell'arte* veroorzaakt heeft. De bewoners dier stad hielden veel van

deze soort en legden er zich tot hun vermaak zelf op toe. Toen zij nu bemerkten, dat het nieuwe [Goldoni's] blijspel spoedig zulk een opgang maakte, riepen zij er schande over, dat een Italiaan zelf een aanval waagde op een komische kunstuiting, die juist in Italië te huis behoorde en die geen andere natie ooit heeft kunnen navolgen. Wat den toorn wel het meest gaande maakte, was dat mijn kunstopvatting het oorspronkelijk karakter der vier maskers bedreigde, daar men voorgaf dat bedoelde personages gedurende eeuwen de lust van het volk waren geweest, en het dus niet edel was het van een kunst te berooven, die Italië zelf had geschapen en zoo onheugelijk lang in bloei had gehouden. In werkelijkheid is de kiem van het komische nooit in den vruchtbaren boezem van het Italiaansche volk verstikt geraakt. Zij die het eerst aan die kiem een nieuw leven trachtten te schenken meenden in het blijspel der Ouden eenige vaste karakters op te merken; overeenkomstig daarmede koos men de vaders uit Venetië en Bologna, de bedienden uit Bergamo, en uit de landstreken van Some en Toscane de verliefden. Pantalon is altijd een Venetiaan geweest, Brighella en Harlekijn altijd personen uit Bergamo, zoodat het duidelijk is, dat de plaatsen, waaruit de *istrioni* hun komische personages kozen, die den naam kregen van “de vier maskers der Italiaausche komedie”, bovengemelde steden waren. In een oud handschrift uit de vijftiende eeuw [?] heb ik een verzameling van honderd twintig stukken in schets gevonden van den aard der *Commedia dell'arte*, waarin steeds Pantalon een Venetiaansch koopman is, de rechtsgeleerde docter uit Bologna en Brighella en Harlekijn twee bedienden uit Bergamo zijn, waarvan de eene de rol van een listige, de andere die van een kluchtigen domoor speelt. Wat hun verschijnen op het tooneel betreft, Pantalon en de Docter, door de Italianen de oude Heeren [*i vecchi*] genoemd, vervulden de rol van vaders en vertoonden zich in mantels. De eerste is een koopman, daar Venetië door zijn uitgebreiden handel de eerste stad van Italië was; dit personage heeft ook doorloopend het oude Venetiaausche costuum behouden: het zwarte overkleed en de wollen muts, het roode kamisool, de korte broek en roode kousen benevens de muilen aan de voeten, vertegenwoordigen volkomen de kleederdracht van de voornaamste bewoners der Adriatische lagunen. Slechts de lange baard, oudtijds aldaar als een sieraad van den man beschouwd, is

gaandeweg eenigszins gemoderniseerd, of liever werd op eenigszins zonderlinge wijze geschoren om er een meer karikatuur-voorkomen aan te geven. De tweede “oude Heer”, de docter [in de-rechten] genaamd, werd aan de balie ontleend om den pedanten geleerde tegenover den burger-handelaar te plaatsen en was uit Bologna gekozen, als natuurlijk gevolg van den roem der universiteit aldaar. Brighella en Harlekijn eindelijk, welke laatste in Italië ook de *Zanni* genoemd werden, waren aan Bergamo ontleend, en wel de eerste als indringend en geslepen en de andere als goedhartig-dom karakter, daar de volksklasse uit genoemde stad zich algemeen door het een of het ander onderscheidde. De bemoeizieke Brighella. was in het livrei van een bediende gestoken en droeg een masker van een vale kleur om spottenderwijze het door de zon verbrande gelaat van de bewoners der bergstreken, waaruit hij genomen is, aan te duiden. Hij komt ook onder den naam van *Finocchio, Fichetto* en *Scappino* voor, maar het blijft altijd hetzelfde karakter. Ook Harlekijn draagt nu en dan verschillende namen, maar speelt steeds dezelfde rol. Zijn kleeding moest die van een armen drommel voorstellen, die overal lappen en vodden van verschillende kleedingstukken en kleur zoekt meester te worden, om er zich zelf meê op te tooien. Zelfs zijn hoed of muts wijst op de plaats zijner afkomst, daar de hazenstaart, waarmede hij versierd is, nog heden algemeen door Harlekijns landgenooten gedragen wordt. Ik geloof op deze Wijze den oorsprong en het gevestigd optreden van de vier maskers in het Italiaansche blijspel genoegzaam te hebben aangetoond. Het gebruik van het masker moet altijd als een groot nadeel voor het spel van den acteur beschouwd worden. Hij kon een voldoende en afwisselende stembuiging gehad hebben, maar hij vermocht nooit door zijn gelaatstrekken, die mede de tolken zijn van hetgeen er in het hart omgaat, de verschillende hartstochten openbaren, die zijn gemoed bewogen. Men wijze mij niet op het middel dat de Grieken en Romeinen bezigden, en dat meer bepaald ten doel had de stem verder te doen dragen. De eischen omtrent de keurigheid van spel om hartstochten en gevoelens uit te drukken waren niet van denzelfden aard als die van heden. Thans verlangt men bovenal, dat de tooneelspeler toone een ziel te hebben; maar de ziel onder een masker verborgen is als een vuur onder de asch. Ziedaar de voorname reden, waarom ik het denkbeeld opvatte de maskers van het Italiaansche blijspel te her-

vormen en zoo mogelijk een goede komedie voor een flauwe klucht te vestigen.’

Ongeloofelijk waren de hinderpalen, die Goldoni te overwinnen had, eer hij zijn verdienstelijke pogingen ten volle met een goeden uitslag bekroond zag, en hevig was de strijd, die zich tegen de nieuwe richting met zulk een kennelijk doel overal openbaarde. Op den duur echter bleek het, dat de *Commedia dell' arte* ook bij de vurigste verdediging alle levensvatbaarheid verloren had. Haar laatste diensten heeft zij haar tegenstander zelf even goed als haar ijverzuchtigen verdediger bewezen. Goldoni toch heeft haar levendigheid en de komische opvatting van enkele karakters in zijn hervormd blijspel behouden; in vele zijner stukken zijn zij zelfs duidelijk te herkennen, onder welken naam zij zich ook aankondigen. En Carlo Gozzi, die tegenover Goldoni een krachtige poging tot het herstel der geimproviseerde komedie waagde, is eigenlijk de schepper van een nieuw kunst-genre geworden, waar wij straks op zullen terugkomen.

Reeds onmiddellijk vóór Goldoni waren eenige schrijvers opgestaan, die een poging waagden tot herstel van het Italiaansche drama. Onder hen noemt men vooreerst Peter Martelli, die echter uitsluitend Corneille en Molière tot voorbeeld nam en, met een middelmatig talent bedeeld, het met verder bracht dan tot een. navolging, waaraan geest en leven ontbrak of die aan schromelijke overdrijving euvel ging. Zijn naam zou minder bekend geworden zijn, als hij niet door een bij zonderen versbouw, die naar hem genoemd is, in de geschiedenis der letteren bekend is geworden. Verder verdienen nog twee vruchtbare schrijvers vermelding; Fagiuoli en Peter Chiari hebben ongetwijfeld den rijken schat der Italiaansche blijspel-literatuur vermeerderd, maar hun voortbrengselen droegen te zeer het kenmerk der navolging van het uitheernsche drama, om blijvende toejuiching te verwerven en bijgevolg belangrijken invloed ten goede uit te oefenen. De eerste, een Florentijn, die in 1742 stierf, verdiende ten minste eenigen lof door zijn vloeiénden en zuiveren stijl, maar het ontbrak hem ten eenemale aan oorspronkelijkheid van opvatting. De abt Chiari, die een zestigtal blijspelen schreef, was door zijn ambt als hofdichter van den Hertog van Modena wel het meest ongeschikt om een wezenlijk blijspel te scheppen. Hofdichters vleien of trachten bloot te vermaken, in den regel althans. Ook Maffei, hoe gunstig

bekend als treurspel dichter, heeft door zijn beide blijspelen weinig ten goede uitgewerkt. De pogingen tot herstel mislukten meestal tengevolge daarvan, dat men een verkeerden weg insloeg. Ook dat is een wenk voor onzen tijd en ons eigen tooneel. Men sloeg te uitsluitend den blik naar het buitenland; men meende herstel te wachten van de navolging der Fransche en Spaansche voortbrengselen, terwijl het eerste vereischte om te slagen was: kunstopvatting in nationalen geest. Dàt bovenal was het geheim, hetwelk Goldoni doorgrondde. Vol bewondering voor Molière, wendde hij zich tevens tot de zestiende eeuw van zijn eigen land, en juist daarheen moest de blik in de eerste plaats gericht worden; hij was doordrongen van het besef, dat, wilde men de oogen des volks voor wat beters openen, rnen bovenal moest toonen een man uit het volk te zijn, dat is, toonen dat men den geest van zijn volk kent en begrijpt. Zelfs het geïmproviseerde blijspel, dat hij begreep in zijn ontaarding niet langer te moeten dulden, heeft hij toch als echt nationale kunstuiting weten te waardeeren en hij heeft er ruimschoots zijn voordeel meê gedaan. Hij schudde den Italiaan niet uit om zich in een Italiaansch sprekenden Franschman of Spanjaard te vertoonen; hij bleef zich zelf en daarmede ook zijn volk getrouw. Nu mogen zijn stukken bij al het eigenaardige wat ze onderscheidt, ook in veel opzichten de schaduwzijde der Italiaansche letteren vertoonen, toch is hij oorspronkelijk in den. zin van nationaal, en heeft hij den weg aangewezen, dien men volgen moet om de kunst uit haar verval tot herleving op te heffen.

Goldoni werd in 1707 te Venetië geboren. Reeds van zijn jeugd af was zijn leven als voor het tooneel bestemd: de talenten, waarmede de natuur hem begiftigd had, vonden in allerlei lotwisselingen gelegenheid zich te ontwikkelen, ook al was de fortuin hem meermalen ongunstig. In het ouderlijk huis was het lezen en spelen van stukken niet alleen een geliefkoosd genot, het scheen er zelfs een middel te zijn tegen de rampen, des levens. Er was ook een tooneel voor marionetten, waarin de jonge Goldoni met zijn speelgenooten reeds vroeg veel vermaak vond. Op zijn achtste jaar verbaasde hij zijn vader met de schets van een stukje, voor zijn eigen tooneel bestemd. Spoedig raakte hij door zijn omgeving met de stukken van de beide Cicognini bekend, die destijds algemeen bewonderd werden. Door het verlies van zijn fortuin zag de oude Goldoni zich ge-

noodzaakt zich in Rome op de medecijrien toe te leggen, en nadat hij zich spoedig daarop als geneesheer te Perugia gevestigd had, bracht hij zijn zoon naar Bimini, om er zijn opleiding te ontvangen, ten einde later zich aan hetzelfde vak toe te wijden. Niet lang was hij er geweest, of hij ontvluchtte die plaats door met een gezelschap tooneelspelers naar Chioggia te gaan. Thans werd hij naar Pavia gezonden om er in de rechten te studeeren, maar na een verblijf van drie jaren was hij genoodzaakt ook die stad te verlaten, ten gevolge van een schimpdicht op enkele familiën aldaar vervaardigd. Kort daarop in Modena zijnde, woonde hij toevallig een openbare terechtstelling der Inquisitie bij, en in een oogenblik van opgewondenheid besloot hij Capucijner monnik te worden. Zijn vader, die met dit besluit niet ingenomen was, brengt hem naar Venetië, onder voorgeven hem aan de Broeders aldaar voor te stellen; opzettelijk bezoekt hij eerst nog met zijn zoon den schouwburg, en bij het verlaten daarvan had de laatste voor goed zijn plan opgegeven. Overal waar hij vervolgens kwam, was hij in de beste verstandhouding met een of ander tooneelgezelschap, en zoo er geen aanwezig was, richtte hij zelf een tooneel op. Na den dood zijns vaders vestigde hij zich als advokaat te Venetië, waar hij spoedig een belangrijke zaak op een der beste rechtsgeleerden won. Doch ook het verblijf aldaar was, in weerwil van de gunstige vooruitzichten, van korten duur; ten gevolge van een door hem afgebroken liefde, verliet hij zijn geboorteplaats en ging naar Milaan, waar hij zijn eerste blijspel zag opgevoerd. Achtereenvolgens zien wij hem nu als tooneeldichter bij onderscheiden reizende gezelschappen optreden. Verbazend was de werkzaamheid, die hij in vasten dienst daarvan ontwikkelde. Bij gelegenheid van zijn oponthoud te Genua, maakte hij kennis met de dochter van een geacht notaris aldaar, met welke hij in het huwelijk trad en tot zijn dood een zeer gelukkig echtelijk leven leidde. In Venetië teruggekomen met zijn gezelschap, werd hij tot consul van Genua aangesteld, welke betrekking hem wel niet veel voordeel verschafte, maar veel tijd overliet om naar hartelust blijspelen, meest in het dialect van zijn vaderstad, te schrijven. Als een staaltje van zijn karakter en gemoedsstemming kan aangevoerd worden, dat hij eenmaal door een oplichter schandelijk bedrogen werd en daarop, om zijn leed te verzetten, het ongelukkig voorval tot een boeiend blijspel bewerkte. Een ander onheil trof hem op de

reis van Puimini naar Pesaro. Zijn consulaat had hij opgegeven om een tooneelgezelschap in eerstgenoemde stad in de hoedanigheid van tooneeldichter bij te staan. Bij het uitbreken van den oorlog vond hij het geraden deze stad weder te verlaten en gedeeltelijk over zee naar Pesaro te gaan. Te Cattolica geland, liet hij aldaar zijn goederen achter, maar vernam op de plaats zijner bestemming, dat al wat hij bezat, door de Oostenrijkers verbeurd verklaard was. Terstond neemt hij met zijn trouwe echtgenoot de terugreis aan om in het hoofdkwartier der vijanden zijn zaak te bepleiten, doch nauwelijks is hij half weg, of de rijtuigverhuurder maakt van een oogenblik oponthoud gebruik om de paarden te doen keeren en in vollen draf naar Pesaro terug te gaan. Zoo waren de beide echtgenooten genoodzaakt de reis verder te voet af te leggen, doch na een uur gaans stuitten zij op een vrij breed riviertje, dat den weg doorsneed; zonder eenig aarzelen neemt Goldoni zijn vrouw op den rug, en onder het uiten van de woorden: ‘al wat ik bezit draag ik met mij’, stapt hij in het water. Gelukkig was de reis niet te vergeefs: in het Oostenrijksche leger werd hij met ingenomenheid ontvangen; de opperbevelhebber nam hem mede naar Rimini, waar hij verder het leger en de officieren op zijn blijspelen onthaalde. Toen het vreemde leger was afgetrokken, vestigde Goldoni zich in Pisa als advokaat. Gedurende zijn verblijf in Toscane bleef hij echter nog altijd voor de tooneelgezelschappen in Venetië schrijven, hoewel hij meende voor goed te Pisa gevestigd te zijn, waar hij een zekere vermaardheid als pleitbezorger gekregen had. Onverwacht echter verscheen daar een welbekend tooneelgezelschap, welks directeur Medebach hem het voorstel deed om zich aan zijn gezelschap te verbinden. Die verzoeking was te groot; hij volgde Medebach naar Venetië, waar hij eenige jaren in ongeloofelijke werkzaamheid doorbracht, wel ook tot vestiging van zijn roem als blijspeldichter, maar meest ten bate van het genoemde gezelschap. Toen hij gedurende dien tijd een verzameling zijner stukken in het licht wilde geven, werd hem dit door Medebach belet, die meende het recht om ze op te voeren uitsluitend in eigendom te hebben. Hoe onbillijk die eisch ook was, toch bleef de goedhartige dichter zich onverdroten aan zijn taak en het gezelschap van den baatzuchtigen directeur toewijden. Eenmaal zelfs liet hij door de tooneelspeiers aankondigen, dat er voor het aanstaande speeljaar zestien nieuwe stukken van zijn hand zouden worden

opgevoerd, ten einde aldus zijn gezelschap den toeloop van het publiek te verzekeren. En inderdaad, hij heeft woord gehouden: hij heeft in één jaar zestien stukken geleverd, waaronder drie der meest bekende en beste van zijn hand: ‘het Koffiehuis’, ‘de ware Vriend’ en ‘Pamela.’ Na een gedurig, afwisselend verblijf, nu eens te Parma, dan weder te Rome, en eindelijk opnieuw te Venetië, besloot hij naar Parijs te gaan, waar een gezelschap van Italiaansche tooneelspelers gedurende eenigen tijd opgang maakte. Het schijnt dat de strijd, dien hij tegen Gozzi te voeren had, aan dat besluit niet vreemd was. Toen het verdrag met genoemd gezelschap ten einde liep, vatte hij het voornemen op naar Italië terug te keeren, aan welk voornemen echter door een onverwachte uitnoodiging geen gevolg werd gegeven. Eenige bewonderaars van zijn talent wisten te bewerken, dat hij tot onderwijzer in de Italiaansche taal bij de dochters des Konings werd aangesteld, en toen hem na een verblijf van drie jaar in Frankrij k's hoofdstad een jaargeld van 3600 francs werd toegelegd, besloot hij voor goed er te blijven. Thans waagde hij het ook blijspelen in het Fransch te schrijven. Zijn ‘Bourru bienfaisant’ maakte een buitengewonen opgang;en Voltaire, die hem reeds eenmaal den roem had toegekend van ‘Italië uit de handen van Harlekijn gered te hebben’, verkondigde thans, ‘dat Frankrijk aan een vreemdeling de herstelling van een degelijk blijspel op zijn tooneel te danken had.’ Het genoemde stuk, in verschillende landen onder algemeene toejuiching opgevoerd, heeft ook eenigen tijd op ons tooneel opgang gemaakt; er bestaat een Hollandsche vertaling in verzen, onder den titel van ‘de weldadige Knorrepot’, door J. van Ollefen, en verschenen te Amsterdam in 1782, welke vertaling, of liever bewerking, naar het proza van Goldoni, echter veel te wenschen overlaat. Ten gevolge van de revolutie, verloor de dichter zijn jaargeld, waardoor hij tot diepe armoede verviel; op voorstel van Chenier besloot echter de Nationale Conventie hem opnieuw hetzelfde jaargeld toe te kennen, welke troostrijke tijding hem een dag voor zijn dood verraste. Hij stierf den gsten Januari 1793, in den ouderdom van 86 jaren. De Conventie vaardigde een nieuw decreet uit, waarbij aan Goldoni's weduwe een pensioen van 1200 francs werd toegekend, benevens het bedrag van de achterstallige gelden. Het is niet het eenige bewijs., dat de mannen der revolutie zich kunst en wetenschap aantrokken.

‘Goldoni heeft Italië uit de handen van Harlekijn verlost’, zeide eenmaal Voltaire en doelde daarmede natuurlijk op den ondergang van het geimproviseerde blijspel. Zoo als licht te denken is, had de bevrijding, waarop Voltaire zinspeelt, niet zonder hevigen strijd plaats. De verdediger van de *Commedia dell' arte* was Carlo Gozzi, de broeder van Gaspare Gozzi, een der beste prozaschrijvers uit de achttiende eeuw. Zonderling is het zeker, dat Gozzi die uit naijver jegens den klimmenden roem van Goldoni voor de rechten van Harlekijn op het Italiaausche tooneel optrad, niet minder dan Goldoni zelf tot den val van zijn held heeft bijgedragen, hoe vinnig hij den strijd tot het laatste toe ook volhield, hoezeer ook de overwinning voor zekeren tijd zich schijnbaar aan zijn zijde schaarde. In werkelijkheid toch handelde hij naar dezelfde beginselen, die hij in zijn tegenstander met hartstocht bestreed en althans in theorie den oorlog verklaarde. Hij schreef zijn stukken wat den voornaamsten tooneelen betreft, en dus voor verreweg het grootste gedeelte, in jambische verzen, en voor het overige wees hij tot in de geringste bijzonderheden zòò nauwkeurig aan, wat de tooneelspelers te zeggen en te doen hadden, dat er na zulk een opmerkelijke gedaanteverwisseling van de *Commedia dell' arte* niets meer overbleef dan een *compromis*, gelijk een schrijver het uitdrukt. Gozzi behield dus louter voor den schijn de maskers, en gaf hun in werkelijkheid een geheel nieuwe rol, waardoor zij ten eenemale onherkenbaar werden. Harlekijn was niet langer de grappig-domme bediende, Brighella evenmin de listige bemoeial, Balanzoni volstrekt niet meer de dwaze rechtsgeleerde: het waren indringers, die onder welbekende namen zich bij de toeschouwersaanmeldden, doch het eigenaardig karakter hadden afgelegd; en daarbij geleken zij elkander zoo volkomen, dat zij onder eiken naam, welken ook, hadden kunnen optreden. Hij beroofde dus de maskers van hunne individualiteit. Zelf gevoelde hij zeer goed, dat de toeschouwers met zulk een verhanseling van de oorspronkelijke karakters weinig vrede zouden hebben en hun toejuiching zijn tegenstander zou blijven ten deel vallen, daar de laatste ten minste het volk wist te boeien, ook al verklaarde hij zich openlijk tegen de maskers. Gozzi nam dus tegelijk tot andere middelen zijn toevlucht, namelijk: de parodie en het sprookje. Vooral het eerste middel was in Italië geschikt om toejuiching te verwerven, ook al bleven Harlekijn en zijn gezelschap slechts in naam op het tooneel. Daardoor werd

Gozzi eigenlijk de schepper van een nieuw genre, dat door zijn nieuwheid eenigen tijd opgang maakte, maar door zijn gebrek aan waarheid zoowel als door zijn overlading in fantastische tooneelen spoedig weder had afgedaan. Door toevallige ervaring kwam Gozzi tot de ontdekking van hetgeen hij met goed gevolg kon aanwenden om de aandacht van Goldoni's stukken af te trekken. Terwijl de laatste in Venetië nog steeds de algerneene toejuiching des volks genoten, kwam de tooneelspeler Sacchi met zijn gezelschap, dat een ongemeen talent voor de masker-stukken had, aldaar aan en bespeurde weldra, dat zijn vertooningen niet meer gewild waren, zoodat de tooneelspelers letterlijk in wanhoop geraakten. Deze zoo bekende Pantalons, Harlekijns en Brighella's, zegt Sismondi, vonden geen gelegenheid meer om hun talent in geld om te zetten; zij aanvaardden den strijd tegen Goldoni's gezelschap zoo moedig mogelijk, maar waren op den duur er niet tegen bestand, hoewel ieder erkennen moest, naar zij zelven beweerden, dat hun tegenstanders in geestigheid en kluchtige tooneelen bij hen veel te kort schoten. Hun verbittering tegen Goldoni en den abt Chiari, want ook deze was met zijn hoogdravende Fransche stukken een gevaarlijke mededinger, hoe verschillend ook zijn richting was bij die van eerstgenoemde, was ten toppunt gestegen, toen zij plotseling een helper zagen opdagen in Gozzi, die het geimproviseerde blijspel met spijt zag afnemen en met evenveel spijt den roem van Goldoni zag aanwassen. In 1761 schreef hij voor Sacchi zijn eerste stuk, dat door het gezelschap met te meer liefde werd gespeeld, daar hun persoonlijke vijandschap hun in de opvoering te stade kwam. Geen wonder! het stuk parodiëerde zoowel Chiari als Goldoni. Het was geti teld: ‘de loefde der drie Oranjeappelen’ en op een zeer oude tooververtelling gegrond, sedert onheugelijke jaren in de kinderwereld bekend. De abt Chiari verschijnt in het stuk als een booze fee, die koning Tartaglia drupsgewijze met Martelliaansche verzen vergiftigd heeft; Goldoni vervult de rol van een anderen toovenaar, die al het mogelijke in het werk steltom den koning het lachen te beletten, waardoor hij anders van de betoovering der fee kon genezen worden. Op het tooneel bootsten de spelers den hoogdravenden stijl van Chiari en den eigenaardigen dialoogtrant van Goldoni in alle overdrijving na en zelfs werden enkele bekende karakters uit beider stukken tot karikaturen gemaakt. Tartaglia., die eindelijk van zijn zwaar-

moedigheid genezen werd, brandt van verlangen om de drie Oranjeappelen meester te worden, die in het slot van de toovergodin Creonta bewaard werden en waarvan men hem in zijn aanvallen van ziekelijkheid verhaald heeft. Na een lange rij van wonderbaarlijke gebeurtenissen gelukt het den toovenaar Truffaldino twee der appelen meester te worden; doch de twee schoone jonkvrouwen die er uit te voorschijn komen, versmachten van dorst. Koning Tartaglia snijdt daarop den derden appel nabij een beek af en laat de prinses onmiddellijk bij haar verschijnen drinken, waardoor zij in het leven gespaard blijft. Deze prinses is bestemd 's konings gemalin te worden, wat echter niet gelakt dan na een reeks nieuwe wonderen en gedaanteverwisselingen.

Zoo leerde Gozzi, niet minder over de uitwerking van zijn stuk in verrukking dan het publiek over de opvoering, het gelieim kennen om de neiging van het volk voor het wonderbare der tooverwereld, voor gedaanteverwisselingen en goochelaarstoeren in volle mate te voldoen. Van nu aan schreef hij nog acht uitgebreide stukken, het eene al fantastischer dan het andere, die met eenige van minderen omvang zijn dramatische dichtwerken in vijf lijvige boekdeelen uitmaken, aan welke stukken hij den naam van ‘Fabelen’ gaf, daar hij zelf ze nauwelijks den naam van blijspelen dorst toekennen. De opgang dien zij gedurende enkele jaren maakten, grensde aan het ongeloofelijke: Schlegel noemde in een dier buien van overdrijving, welke de romantische school eigen was, Gozzi de eerste op dramatisch gebied na Shakespeare, en geheel Duitschland stemde voor eenigen tijd met hem in. Van een zijner bekendste stukken, ‘Turandot’ getiteld, verscheen een vrije bewerKing door Schiller. Geheel anders oordeelde de begaafde landgenoot van Gozzi, Gherardini: hij voorspelde den fantastischen stukken slechts een kortstondig bestaan, zeker zijnde dat, als de eerste roes der bewondering voorbij was, goede smaak, gezond oordeel en waarheid weder zouden zegevieren. Hij noemde Gozzi's stukken allervoortreffelijkste voortbrengselen als satiren op den smaak van zijn publiek; ongelukkig echter beschouwde hun vervaardiger hen als ernstig gemeende kunststukken. Het publiek heeft spoedig tusschen Gozzi en Goldoni uitspraak gedaan: met Gozzi's verdwijnen van het gebied der letteren had ook zijn tooverdrarna afgedaan.

Goldoni heeft ongeveer een honderdvijftig blijspelen geschreven,

behalve nog onderscheiden schetsen van stukken en ontwerpen van zangspelen. Zij omvatten alle mogelijke toestanden uit het familie- en openbaar leven van het Italiaansche volk en geven in hun oneindige rij van karakters getrouwe schilderingen van zijn omgeving in alle standen en van alle maatschappelijke verschijnselen. In het algemeen weet hij ieder zijner personen het karakter waarin zij optreden getrouw te doen bewaren, ook al is er te weinig sprake van karakter-ontwikkeling en degelijke karakterstudie. Plaatselijke zeden en gewoonten weet hij in de levendigste kleuren te schetsen, en de nauwkeurige waarneming, waarvan zijn stukken blijk geven, verdient te eer opmerking, daar er geen spoor van was overgebleven in de dramatische voortbrengselen van zijn tijd, waarbij alles een ziellooze navolging der Pransche school verraadt. Minder vrij heeft hij zich nu en dan van den Spaan scheu invloed gehouden: verwarring door snelle opeenvolging van onwaarschijnlijke en gezochte voorvallen neemt somtijds de plaats in van natuurlijke verwikkeling. Boven alles weet hij te boeien door een levendigen en natuurlijken dialoog, die nooit ook maar een oogenblik kwijnt; in dat opzicht hebben Goldoni en zijn volgers wellicht den meesten invloed op het latere Fransche drama uitgeoefend, dat een puntigheid en snellen gang van dialoog verraadt, die thans zelfs in het overdrevene vallen en daardoor aan het belachelijke grenzen. Met deze levendigheid gaat tegenstellingvan karakters en handelingen gepaard, die de toeschouwers vermakelijk bezig houdt, ook al wekt alles samengenomen geen bijzondere belangstelling of iets wat naar spanning gelijkt. Het Italiaansche publiek uit des dichters dagen was er ook niet naar om het oor te leenen aan een schrijver, die het wagen zou belangstelling te vergen voor iets ter wereld, wat den geest zou inspannen of ernstige aandacht zou verdienen. De toeschouwers waren meer dan voldaan, waren in geestdrift zelfs, wanneer een tooneeldichter hen in gezelschap bracht van personages, waarin zij zich-zelven herkenden. De weigelijkende portretten mochten belachelijk gemaakt worden, mochten tot karikaturen worden uitgemonsterd zelfs, zoo de schrijver de toeschouwers slechts niet overbracht in een andere wereld dan die zij dagelijks voor oogen hadden. De schildering dier wereld was getrouw en naar het leven in Goldoni's stukken, waarin bovendien nog de nauwkeurigheid van voorstelling in overeenstemming was met een taal zoo eenvoudig en natuurlijk als

levendig en ongedwongen. Jaren lang nog herkenden de Italianen hun vaders en grootvaders in de schilderingen uit het laven der achttiende eeuw, zoo los daar heen geworpen, en steeds waren zij zóó getroffen over de juistheid in de kleinste trekken, dat geen voorstelling van een of ander stuk eindigde, of de schouwburg weergalmde van het geroep: 'il gran Goldoni, de groote Goldoni!' De tooneeldichter werd in zijn vaderland eerst recht gewaardeerd, toen het gerucht van zijn roem uit parijs naar Italië overkwam. Sedert dien tijd noemde men zijn naam onder de klassieken. Langen tijd toch had men zich meer bemoeid met het wijd en breed bespreken van de hervormingen, die hij trachtte tot stand te brengen en had men partij gekozen in den strijd over of liever tegen het geimproviseerde blijspel, welke strijd gelijk ieder andere op letterkundig gebied in Italië soms met hartstochtelijke bitterheid gevoerd werd. Tevens was de voorliefde voor al wat Vreemd was - ook in Italië destijds een gewoon verschijnsel - de oorzaak, dat men lang voor de verdiensten van Goldoni blind was. Zoo gebeurde het in Turijn, toen hij door het gezelschap van Medebach onophoudelijk nieuwe stukken liet opvoeren, dat hij in weerwil daarvan voortdurend vervolgd werd met den uitroep: 'C'est bon, mais ce n'est pas du Molière!' en dat door lieden, zooals hij zegt, die nauwelijks iets meer van Molière dan zijn naam kenden. Zoo hatelijk is mode- en pronkzucht jegens een schrijver. Goldoni toch was naar den geest zijner stukken en hun karakters echt nationaal. Enkele toongevers op letterkundig gebied zwoeren bij het Pransche drama, en de groote menigte zag ten gevolge daarvan de grootste verdienste van Goldoni meer dan eenig andere over het hoofd. Met het oog op dit echt nationale in zijn blijspel is het jammer, dat de vreemdeling een aanmerkelijk deel van zijn arbeid in het geheel niet of althans niet zonder inspanning kan genieten. Wij doelen hier op de blijspelen, die in een of ander dialect geschreven zijn. De meeste daarvan zijn in den Venetiaanschen tongval geschreven, en vooral in deze stukken verschijnt Goldoni in al de eigenaardige trekken van zijn vruchtbaar talent.

Zijn vruchtbaar talent! Inderdaad, honderdvijftig blijspelen, waarvan de meeste met goed gevolg, vele zelfs met schitterenden uitslag langen tijd op het Italiaansche tooneel werden opgevoerd,- wel was het een aantal, waarop de schrijver aan het einde van zijn leven met voldoening wijzen kon. Doch tot

welken prijs ook werd die roem van zeldzame vruchtbaarheid gekocht! Zestien blijspelen in een enkel speel-saizoen! In vijf dagen een stuk in vijf bedrijven! Werkelijk was dit laatste meermalen het geval. Is het wonder, dat zulk een overgroote haast ook nadeelig werkte op het gehalte zijner stukken? Verschillende blijspelen geven overvloed van toestanden, maar men komt onder den indruk, dat zij niet behoorlijk zijn uitgewerkt; andere weder doen het vermoeden rijzen, dat de schrijver bij gebrek aan den noodigen tijd om zijn plan te overdenken en in alle onderdeelen het vereischte verband te brengen zich niet met volle zekerheid kan bewegen, wat hij vergeefs door een levencligen dialoog zoekt te verbergen. Bovenal dragen enkele zelfs van zijn beste stukken het kenmerk van te zijn afgebroken zonder tot een natuurlijk en geleidelijk einde te komen. Dat gebrek aan volledige uitwerking, aan volkomenheid in den zin van voltooid te zijn, doet velen zijner blijspelen schade. Zijn gemakkelijkheid in de schildering van zijn personen, zijn fijne waarneming binnen den kring waarin hij zich beweegt, zijn buitengewone gave om ook bij gebrek aan belangstellende feiten toch nog altijd te *amuseeren*, dat alles vergoedt voorzeker veel. Doch er is meer. Ook die kring waarin hij zich beweegt is beperkt. Een andere maatschappij dan de plaatselijke waarin hij leeft, kent hij niet; zijn blik omvatte slechts een uiterstklein deel der menschheid en was niet ruim genoeg om een wereld te overzien. Zijn oog dwaalde slechts over de oppervlakte. Het is waar, geen enkele beweging, geen enkele daad van de levende marionetten, die hij op het plekje zijner waarneming ziet verschijnen, ontsnapt hem, en hij weet ze alle met getrouwheid weêr te geven, maar de geheime drijfveeren ziet hij niet, of wel, hij doet geen moeite ze te ontdekken. Er kan dus bij hem nauwelijks sprake zijn van wijsgeerige opvatting; het ontbreekt hem daartoe aan diepte van denkbeelden, aan een fijne gave van ontleding. Hij had geen besef van iets hoogers dan louter door zijn personen den lachlust op te wekken. Door het belachelijk maken van gebreken en dwaasheden is men echter nog geen blijspel-dichter van den eersten rang, ook al kan men op een honderdvijftig stukken wijzen. Uit het medegedeelde blijkt tevens, dat zijn tallooze personen, die schijnbaar zeer verschillend zijn van elkander, door dat het hern nooit aan verscheidenheid van komische toestanden ontbreekt, zich in werkelijkheid tot een zeer klein getal van oorspronke-

Kelijke karakters laten terugbrengen. Ook kan men niet zeggen, dat Sismondi te scherp oordeelt, als hij beweert, dat het den stukken van Goldoni aan innigheid van gevoel ontbreekt. Wat bovenal opmerking verdient is, dat men geen spoor ontdekken kan van de denkbeelden, die in de tweede helft der achttiende eeuw de maatschappij bezig hielden en onmiddellijk aan de revolutie voorafgingen, waarvan Goldoni zelf getuige is geweest.

Natuurlijk is veel van hetgeen ons in de kunstwerken van den blijspel-dichter tegenvalt te verklaren uit zijn karakter en uit den aard van de taak, waaraan hij zijn talent en leven gewijd had. Hij was levendig van opvatting, waar het de gewone verschijnselen gold, en tevens opgeruimd van gemoed, zonder zich ooit te bekreunen om gewichtige vraagstukken, wat reeds in zijn jeugd bij de snelle afwisseling zijner wel wat oppervlakkige studiën merkbaar was. Die jeugd was het voorspel van zijn onbestendig en avontuurlijk leven. ‘Mijn gemoedstoestand’, schrijft hij in zijn Mémoires, ‘is in volmaakte overeenstemming met mijn lichamelijk gestel: ik vrees hitte noch koude, en zoo ook laat ik mij nooit beheerschen door toorn of opwinden door vreugde. Ik ben van nature kalm gestemd en heb steeds mijn koelbloedigheid behouden.’ Ook uit den aard van zijn taak is veel te verklaren. Door zijn strijd tegen liet geïmproviseerde blijspel was hij geroepen een publiek zoowel als een nieuwe klasse van tooneelspelers te vormen. Vandaar dat hij zijn eischen niet te hoog kon stellen. Zijn toehoorders moest hij verzoenen met een hooger kunstvorm dan een vervallen Harlekijn-klucht kon geven, waar de menigte uit alle standen nog altijd aan gehecht was. De tooneelspelers dwong hij tot de studie van verschillende rollen, waarin wezenlijkekarakters voorkwamen; hij moest ze dus voor een nieuwe loopbaan opleiden. Hoe kon hij dat anders doen dan door karakters te schilderen, waarvan zij het oorspronkelijke in hun gewone omgeving terugvonden? Zelfs de schrijvers zagen zich door hem uit hun traagheid en sleurgang tot meer inspanningen degelijker arbeid wakker geschud. Dat alles heeft hij schitterend bereikt; zijn taak heeft hij - en daarop berust zijn roem in de eerste plaats, - met een gelukkigen uitslag volvoerd.

Niet minder moet men bij de beoordeeling van zijn stukken den toestand van de maatschappij in wier midden hij leefde in het oog houden. Die maatschappij is ontzenuwd, bedorven en door en door laf zoowel als lichtzinnig. Het is het Italië aan

het einde van een tijdperk, waarin stelselmatige onderdrukking en de tirannie van den vreemdeling al wat edel en goed was in het volk hadden uitgedoofd of althans getracht hadden dit te doen. Bewonderenswaardig is de veerkracht, die het geestesleven van dit volk kenmerkt! In weerwil van het zedelijk en stoffelijk verval der natie blijft de kunst een merkwaardige openbaring van dat leven, ook al draagt zij de sporen van de mishandelingen, der natie en met de natie ook haar aangedaan. Geen wonder dus, dat enkele karakters van Goldoni meer aan bedorven kinderen doen denken dan aan menschen. Of stelt hij niet vaak de edelmoedigheid zijner helden als in den grond niets anders dan zelfzucht, hun vriendschap als ingegeven door eigenbaat, hun geestdrift als het gevolg van minder edele bedoelingen voor? Men versta ons wel; niet om zijn personen als zoodanig met het zwaard der satire te treffen doet hij zulks, maar te goeder trouw en dewijl hij-zelf niet fijn-gevoelig genoeg is om den waren aard van dergelijke hoedanigheden te onderscheiden.

Zoo men tol, toelichting van een en ander op enkele blijspelen moest wijzen, die den schrijver en zijn talent het best doen uitkomen, zou men geneigd zijn in de eerste plaats zijn *Locandiera* te noemen. Door zijn flinken gang, door de levendige afwisseling der tooneelen, vooral door karakters, die in scherp geteekend kontrast tot elkander staan, is het een zeer boeiend stuk, dat van begin tot einde den lachlust der toeschouwers gaande maakt. Mirandolina, de eigenares (*Locandiera*) van een hotel in Morence, is een -wakkere en verstandige vrouw, wel wat coquet, maar overigens in alle eer en deugd haar weg bewandelende. Zij heeft twee gasten ontvangen, een Graaf en een Markies, die hun verblijf tot in het oneindige rekken, daar zij smoorlijk verliefd op haar zijn en haar door allerlei oplettendheden gunstig trachten te stemmen; doorloopend weet zij hen echter op eerbiedigen afstand te houden. Beide personages zijn uitnemend goed geteekend; de Graaf is trotsch op zijn titel en geld, de Markies is ijdel en opgeblazen, maar even bekrompen van verstand als van middelen. Een derde gast verschijnt, de Bidder van Ripafratta; het blijkt spoedig, dat hij een ongeloofelijken haat jegens de vrouwen koestert, die hij als de oorzaak van alle leed in huis en maatschappij beschouwt. Mirandolina komt door haar beide aanbidders dit te weten en besluit onmiddellijk den woesten en hooghartigen Ridder te temmen. Werkelijk weet zij het zoover te brengen,

dat hij doodelijk van haar wordt, haar op de knieën zijn liefde betuigt en letterlijk tot wanhoop vervalt. Hij ontvlucht ten slotte het huis van zijn vernedering, voortgedreven door de schaamte wegens de ontdekking van zijn liefde, waarin de Graaf en de Markies, die hij vroeger wegens hun ‘dwaze genegenheid’ hooghartig bespot heeft, ruimschoots voldoening vinden. Een reeks van vermakelijke tooneelen volgen elkander op, waarin Mirandolina haar rol uitstekend volhoudt. Eenmaal zelfs valt zij kwanswijs flauw in de armen van den Ridder, die thans voor goed onderworpen is. Zij zelf weet daar later een verklaring aan te geven, die echter niet voldoende is om den armen gewonde te genezen. Om haar karakter in gunstig licht te plaatsen, daar zij door haar rol werkelijk gevaar loopt het verwijt van lichtzinnige coquette niet te kunnen ontloopen, plaatst de schrijver er andere vrouwenkarakters in twee tooneelspeelsters tegenover, die er inderdaad niet zonder goede uitwerking ten gunste van Mirandolina in verschijnen. Overigens treedt nog de goedhartige en ijverige Fabrizio als eerste bediende van het hotel in het stuk op; daar hij de toezegging van Mirandolina's overleden vader heeft en zij hem werkelijk niet ongenegen is, zoo is zijn verschijning een doorn in het oog van iederen aanbidder, en de heldin van het stuk weet tevens goed party van hem te trekken om de jaloezie van den Ridder gaande te maken. Wij nemen een enkel tooneel over. Mirandolina is ijverig bezig aan het strijken van linnengoed; de Ridder treedt op, vol verlangen om haar te zien, nadat zij nog zoo kort geleden uit een aanval van onmacht is bijgekomen. Zij is hem reeds geheel meester.

Ridder. Lieve Mirandolina, ik hoop toch niet dat ik de oorzaak ben geweest van dat vreeselijk ongeval?

Mirandolina. Wezenlijk, ik vrees dat juist gij er de oorzaak Van waart, Mijnheer! (*Zij gaat steeds voort met strijken, opzettelijk geen acht slaande op hern*).

Ridder. Ik? Wat zegt gij?

Mirand. Gij hebt mij een glas van uw verschrikkelijken Bourgogne aangeboden, en dat heeft mij van streek gemaakt.

Ridder. Maar hoe, is dat mogelijk?

Mirand. Dat is het geweest, niets anders. Ik zal geen voet meer op uw kamer zetten, maar altijd mijn bediende zenden.

Ridder. O zeg dat niet; kom mij nog eenmaal het genoegen schenken en ik verzeker u, mijn beste, dat gij verrast zult zijn. (*Zeer innemend*).

Mirand. Dat ijzer is niet heet meer. - Fabrizio, als het andere ijzer heet is, breng het dan dadelijk. (*Naar buiten roepende*).

Ridder. Doe mij het genoegen, dit van mij aan te nemen.

Mirand. Mijnheer, het is mijn gewoonte niet geschenken aan te nemen.

Ridder. Gij hebt ze toch van den Graaf aangenomen.

Mirand. Dat moest ik wel, om niet hatelijk te schijnen jegens hem.

Ridder. En gij zoudt jegens mij wel hatelijk willen zijn?

Mirand. Maar wat kan het u schelen of een vrouw onverschillig jegens u is? Mijnheer kon de vrouwen vroeger niet uitstaan.

Ridder. Ach, Mirandolina, thans zou ik zoo iets niet meer zeggen.

Mirand. Mijnheer Ridder, sedert wanneer hebben wij nieuwe maan?

Ridder. Mijn verandering heeft niets met de maan te maken; 't is een wonder door uw schoonheid, door uw lieftallgheid uitgewerkt.

Mirand. (*lachende*). Ha, ha, ha!

Ridder. Hoe, lacht gij?

Mirand. Maar mag ik dan niet lachen? Mijnheer gekscheert met mij en Mijnheer wil niet dat ik er om lach!

Ridder. Onbarmhartige! Zou ik gekscheeren met u? Ik bid u, neem dit geschenk aan.

Mirand. Neen, hartelijk dank, Mijnheer!

Ridder. Neem het aan, of gij maakt mij boos.

Mirand. Fabrizio, het ijzer! (*Naar buiten roepende*).

Ridder (*in drift*). Neemt gij het aan of niet?

Mirand. 't Is om het geduld te verliezen. (*Zij neemt het aangebodene aan en werpt het in de mand met linnengoed*).

Ridder. Werpt gij het zoo weg?

Mirand. Fabrizio, kom dan toch. (*Fabrizio treedt op met een heet ijzer*).

Fabrizio. Hier ben ik al.

Mirand. Is het goed heet?

Fabrizio. Ja, juffrouw! (*den Ridder ziende is hij hevig ontstemd*).

Mirand. Wat scheelt er aan, dat ge zoo van streek schijnt? (*Zeer meewarig*).

Fabrizio. Niets, juffrouw, niets!

Mirand. Schort er wat aan?

Fabrizio. Geef mij het andere, ijzer, juffrouw, als gij wilt dat ik het heet zal maken.

Mirand. Ik geloof wezenlijk, dat het niet goed met u is. (*Zeer meewarig*).

Ridder. Kom, geef hem het ijzer en laat hem spoedig heengaan.

Mirand. Mijnheer moet weten dat ik hem gaarne mag lijden; 't is mijn getrouwe bediende.

Ridder (*ter zijde*). Ik houd het niet langer uit.

Mirand. Ziedaar, mijn beste Fabrizio, maak dit ijzer heet.

Fabrizio (*weeemoedig*). Maar juffrouw, maar juffrouw!

Mirand. Kom, haastig wat, haastig!

Fabrizio (*ter zijde*). Dat is geen leven! Dat houd ik hier niet langer uit!

(*Fabrizio vertrekt*).

Ridder. Gij toont veel belangstelling in uw bediende, Mejuffrouw!

Mirand. (*weeder aan het strijken gaande*). Wat wil Mijnheer daarmee zeggen?

Ridder. Men merkt er aan, dat hij u niet onverschillig is.

Mirand. Dus zou ik het oog slaan op een bediende? Mijnheer maakt mij een mooi compliment. Ik heb een beter smaak. Als ik ooit iemand zou willen liefhebben, zou ik naar wat anders omzien.

Ridder. Gij zoudt de liefde van een Koning verdienen.

Mirand. Een heusche Koning of de koning van een herberg?

Ridder. Spreken wij in ernst, Mirandolina, en laten wij alle scherts ter zijde.

Mirand. Spreek dan, Mijnheer, en ik zal luisteren.

Ridder. Zoudt gij niet voor een oogenblik het strijken kunnen staken?

Mirand. Vergeef mij, ik moet al dat linnen voor morgen in orde hebben.

Ridder. Dan ligt dat strijkgoed u meer aan het hart dan ik?

Mirand. Wel natuurlijk.

Ridder. Dat kunt gij nog bevestigen?

Mirand. Zeker; dat linnen doet mij goede diensten en op Mijnheer heb ik nooit staat te. maken,

Eiidder. Zeg dat niet, gij kunt als meesteres over mij beschikken.

Mirand. Maar hoe heb ik het nu? Over Mijnheer, die de vrouwen niet kan dulden?

Ridder. Kwel mij toch niet langer. Gij zijt genoeg gewroken. Ik acht u hoog, ik acht alle vrouwen zooals gij zijt, indien er al zoo zijn. Ik acht u hoog, ik bemin u. Heb medelijden met mij.

Mirand. Met u, Mijnheer? Met veel genoegen. (*Zij laat in de haast van het strijken een manchet vallen*).

Ridder. Geloof mij toch - - (*Hij neemt het gevallene op en geeft het haar*).

Mirand. Laat Mijnheer geen moeite doen.

Ridder. Gij verdient, dat men op uw wenken vliegt.

Mirand. (*lachende*). Ha, ha, ha!

Ridder. Gij lacht nog?

Mirand. Ik lach, omdat Mijnheer mij voor den gek houdt.

Ridder. Mirandolina, ik kan niet langer.

Mirand. Krijgt Mijnheer het te kwaad?

Ridder. Ja, ik ben mij zelf niet meer.

Mirand. Neem dan wat spiritus, zooals Mijnheer mij heeft toegediend.

Ridder. Behandel mij toch niet zoo onbarmhartig, Mirandolina! Geloof mij, ik bemin u, dat zweer ik. - Ai, ai! (*Hij wil haar hand vatten en zij brandt hem met het ijzer*).

Mirand. Vergeef mij, dat heb ik zoo niet bedoeld.

Ridder. Stil, het is niemendal; gij hebt mij een veel grooter wond toegebracht.

Mirand. Ik, Mijnheer? Waar dan?

Ridder. In mijn hart.

Mirand. (*Naar buiten roepende*) Fabrizio!

Ridder. In 's hemels naam, roep hèin niet.

Mirand. Maar ik heb een ander ijzer noodig.

Ridder. Wacht een poos, - maar neen, ik zal mijn eigen bediende roepen.

Mirand. Kom dan, Fabrizio!

Ridder. Ik zweer bij. God, als hij komt, ben ik in staat hem te vermorselen.

Mirand. Wel, nu nog mooier! Nu ben ik geen baas meer over mijn eigen bedienden?

Ridder. Roep dan een ander, Mirandolina! hem kan ik niet zien.

Mirand. Mij dunkt, dat Mijnheer de Ridder nu toch wat al te ver gaat.

Ridder. Vergeef het mij, ik ben buiten mij zelven.

Mirand. Ik zal zelf naar de keuken gaan, en dan hoop ik dat Mijnheer bedaren zal.

Ridder. Neen, mijn lieve, blijf hier.

Mirand. (*alsof zij gaan wil*). Dat is een vreemde geschiedenis.

Ridder (*haar volgende om haar terug te houden*). Vergeef het mij!

Mirand. (*naar de dever gaande*). Kan ik dan niet roepen wien ik wil?

Ridder. Ik beken het, ik ben jaloersch van hem.

Mirand. (*ter zijde*). Hij volgt mij als een hondje.

Ridder. Mirandolina, dit is de eerste maal, dat ik gevoel wat liefde is.

Mirand. (*steeds op en neêr gaande en door hem gevolgd*). Niemand heeft mij ooit zoo durven bevelen.

Ridder. 't Is mijn bedoeling niet u bevelen te geven, - ik smeek u.

Mirand. Maar wat wil Mijnheer dan van mij?

Ridder. Liefde, medelijden, erbarmen!

Mirand. Iemand die gisteren nog verklaarde, dat hij de vrouwen niet kan uitstaan, vraagt heden liefde en medelijden! Wie luistert naar zoo iets? Ik niet. Dat kan niet gemeend zijn; ik geloof hem niet. (*Zij vertrekt*).

Op een aardige wijze weet zij zich ten slotte van hem te ontdoen. Daar hij natuurlijk door den Graaf en den Markies, zoodra zij een en ander bemerken, niet weinig over zijn bui van verliefdheid wordt hardgevallen en bij al wat heilig is bezweert niet verliefd te zijn, dreigt het tot een ernstigen strijd te komen. Mirandolina komt tusschen beiden en zegt, dat zij volstrekt niet de meening der beide andere Heeren deelt. ‘Een zeker bewijs van verliefd zijn is jaloezie’, dus zegt ze: ‘en gij, Mijneheeren, zult bespeuren dat de Ridder niet jaloersch is, wanneer ik u thans den echtgenoot mijner keuze voorstel, die reeds de toestemming van mijn vader had.’ De Ridder trekt in kwalijk verholen woede af; de Graaf verheugt zich, dat Mirandolina den Ridder niet in handen valt en belooft een prachtig bruidsgeschenk; de Markies die niet van geven houdt, maakt zich zoo goed mogelijk uit de voeten, en Fabrizio is recht gelukkig met de verzekering zijner verloofde, dat ze spijt gevoelt over het roekeloos spel en nooit iets dergelijks

weder zal. wagen. Tot het einde toe is het stuk levendig en boeiend.

Het blijspel: ‘il Burbero Benefico’ gaat voor liet beste stuk van Goldoni door, waartoe de lof door Voltaire aan het stuk toegezwaaid ongetwijfeld zal hebben bijgedragen. In Italië is de algemeene stemming, en niet zonder grond, dat er menig, ander blijspel van den schrijver is aan te wijzen, dat er niet bij achterstaat, zoo het niet de voorkeur verdient. Het hoofdkarakter is, gelijk de titel aanduidt, een man van een hoogst ongemakkelijke inborst, maar met een in den grond goed hart. Hij is ongehuwd en reeds eenigszins op leeftijd. Hij heeft slechts één vriend, die al zijn luimen maar ook zijn hart kent, en hem geregeld bezoekt om onverpoosd met hem te schaken; overigens stelt hij in niets ter wereld belang dan alleen in een neef en een nicht, die reeds vroeg ouderloos waren en aan zijn hoede werden toevertrouwd. Hij was een zorgvol raadsman voor hen, maar uiterst streng. De neef huwt met een allerliefst vrouwtje, voor hetwelk hij zich geheel opoffert; jong en onervaren brengt zij haar man ten ondergang, daar hij haar niets kan weigeren en bovendien zelf nog al vroolijk en zorgeloos daarheen leeft. Al de verbolgenheid van den lastigen oom keert zich tegen het jonge paar, maar vooral tegen de vrouw, die hij het ongeluk van zijn neef acht. Plotseling verneemt hij. dat zijn neef zijn zuster wil overhalen in het klooster te gaan, daar hij aldus in het bezit van haar erfdeel kan komen om zich te redden. Angelica echter koestert een innige ge negenheid voor een jongmensch van een uitstekend karakter en wil dus van geen klooster weten. Als haar oom van dien weerzin tegen het klooster hoort, besluit hij haar onmiddellijk uit te huwen, en - in wien kan zij beter echtgenoot vinden dan in zijn trouwen vriend Dorval, die zoo kostelijk schaakspeelt? Zij durft haar ware neiging niet erkennen, en ziedaar de verwikkeling in vollen gang, die tot de zotste en tegelijk aardigste tooneelen aanleiding geeft. Het slot van het stuk bevredigt minder, daar de ontknooping wat al te onvoorbereid is, wat te meer in het oog valt, daar alles ‘zoo mooi afloopt.’ Het stuk werd ten allen tijde algemeen toegejuicht. Het hoofdkarakter is uitstekend volgehouden zonder in overdrijving te vervallen; de tooneelen zijn bijzonder goed verdeeld en met elkander in verband gebracht; alles is even natuurlijk en waar. Ook hier bewondert men weder den flinken gang van het stuk,

een geheim dat een man als Goldoni die zoo buitengewoon met de eisenen van het tooneel bekend was, ten volle begreep.

Een stuk dat niet minder bekend is, heet ‘la Bottega de Gaffe’ het Koffiehuis. Het vertoont echter bij al zijn verdienste ook al de gebreken van Goldoni. Vrij ‘ongenietbaar’ is het karakter van den koffiehnishouder, een goedig zedepreêker. De opeenstapeling van avonturen, soms heel onwaarschijnlijk, doet het stak ook al geen goed, terwijl de strekking er van al te opzettelijk wordt aangewezen om van eenige heilzame uitwerking te zijn: er ontbreekt nog maar aan, dat de titel luidt: de treurige gevolgen van verslaafdheid aan het spel. Toch heeft het stuk zich weten staande te houden. Dat heeft het te danken aan een der uitstekendste karakters, die Goldoni ooit heeft weten op te voeren. Don Marzio, een Napolitaansch edelman in de dagen van zijn verval, is een echt Italiaansch karakter. Waar wij in onze maatschappij ons omringd zien van plat-burgerlijke karikaturen en parvenus, ontmoet men in de zuidelijker landen het leger van markiezen, graven en jonkers, die van hun fortuin niets meer overig hebben dan de sporen van losbandigheid, op hun gelaat en in hun geheele voorkomen kenbaar. Zoo ziet men ze in tweeërlei karakters optreden: nu eens verschijnen zij in al hun zielsnietigheid en niet minder belachelijke aanmatigingen, die bij hun waren toestand een onzinnig contrast maken; dan weder ziet men ze als onbehagelijke intriganten en tafelschuimers ten koste van anderen hun bestaan rekken. Zij vormen als zoodanig een eigenaardig soort van karakters, die in Spaansche maar vooral in Italiaansche stukken veelvuldig voorkomen. Ook bij Goldoni zijn ze niet zeldzaam, maar wellicht is het hem nergens beter gelukt het type zoo waar en levendig voor te stellen als in Don Marzio uit ‘het Koffiehuis.’ Voornamelijk verschijnt hij als bemoeizieke lasteraar en intrigant; doch het is de groote verdienste van den schrijver dat hij in zijn schildering zulk een verscheidenheid van kleur en tint gebracht heeft, als maar eenigszins denkbaar is. Wat zou een man als Goldoni, die zulk een karakter leven wist te geven, kunnen geweest zijn voor de letterkunde van het tooneel, zoo hij rninder geschreven en meer arbeid aan zijn stukken besteed had!

Het bovenstaande brengt ons een ander echt nationaal stuk in herinnering. Een algemeene trek van het volkskarakter in Italië is, wat de Duitschers met zulk een kostelijk woord

Grossthuerei noemen, ‘t Is opmerkelijk’, zegt Sismondi, naar aanleiding van het bedoelde blijspel, ‘dat men in een land, waar men er zich zoo weinig om bekommert achtenswaardig in anderer oogen te zijn, er zich zoo zeer aan gelegen laat liggen rijk te schijnen’. Of het nog steeds zoo is, durven wij niet beslissen. Goldoni echter schijnt van dezelfde meening geweest te zijn, en onderscheiden blijspelen, waaronder zeer boeiende en vermakelijke, bewijzen hoe zeer hij genoemden trek naar het leven en in al zijn belachelijkheid weet voor te stellen. Een der beste stukken van dien aard is getiteld ‘*la Villeggiatura*, het Buitenleven.’ Hij geeft ons daarin een schildering van de buitensporige zucht in Italié heerschende om een of twee maanden op het land door te brengen en gedurende dien tijd door weelde en overdaad boven zijn vrienden en bekenden te schitteren, waarvoor natuurlijk tien of elf maanden in het jaar betrekkelijke armoede geleden wordt. Eenvoudiger handeling en verwikkeling is wellicht niet denkbaar, en toch is het stuk van begin tot einde boeiend wegens de levendige en nauwkeurige voorstelling der karakters en de lachwekkende tooneelen, waarin de zorgen en jammeren aan het voorgespiegelde genot van het buitenleven verbonden, worden aangetoond. De bezwaren aan het uitdenken van een eenig en rijk toilet gepaard gaande, de kunstgrepen om de dringende aanzoeken der schuldeischers te ontloopen en toch alles machtig te wordenwat voor de uitrusting noodig is, vooral ook de kleine listen om dezen of genen buiten zijn gezelschap te sluiten en rijker of meer gewenscht gezelschap het hof te kunnen maken, dat alles geeft ons Goldoni op recht vermakelijke wijze te aanschouwen. Een tweetal bedienden wisselen de beurtelings ernstige en beurtelings lachwekkende tooneelen door hun vrijpostigheid en dwaasheden af. De beide laatste typen mogen thans eenigszins verouderd zijn, in. Goldoni's dagen waren zij het nog niet: hij weet er zelfs nieuwe trekken aan te geven.

Intusschen geeft het genoemde stuk ons aanleiding om op een schaduwzijde van Goldoni's blijspel te wijzen, die in dit en andere stukken sterk uitkomt. De wijze waarop hij verloofden laat optreden wekt meermalen weerzin op. Hij speelt dikwerf met bruidschatten van zooveel of zooveel duizenden. Het is volstrekt niet zijn bedoeling om zulk een jacht-maken op een erfdeel aan de kaak te stellen; hij laat de verlokkingen van een belangrijken bruidschat ook doorschemeren, waar het

de voorstelling van werkelijke, van onverdachte liefde is. Wat blijft er, bij zulk een gebrek aan fijn gevoel, van de idealen, van het onbaatzuchtige eener reine liefde over? Sterk komt dit nog uit in '*il vero Amico*', de ware Vriend, een stuk dat overigens zoovele verdiensten heeft en waarin, voor zoover den hoofdpersoon aangaat, werkelijk sprake kan zijn van iets wat op karakter-ontwikkeling gelijkt, zoodat het niet alleen den lezer boeit, maar ook belangstelling wekt. Hier zien wij strijd en goed weergegeven aandoeningen, die een nobel mannenhart doorkruisen; jammer maar, dat de strijd wordt opgelost ten voordeele van een mededinger die door bovenbedoelde feil in het stuk de sympathie van den toeschouwer niet waardig is. Het gemelde stuk mag ook daarom nog onder de verdienstelijke van Goldoni geteld worden, dewijl het tot het einde toe een goed gesponnen verwikkeling heeft, die niet enkel uit vergezochte en onwaarschijnlijke avonturen bestaat, en dewijl het bovendien goed afgewerkt is.

Nog een enkel woord over '*Un curioso Accidente*', een Vreemd Geval. Dit stuk speelt in den Haag. Een jeugdig Fransch officier van aanzienlijken huize is gedurende zijn verblijf aldaar de gast van een rijk koopman en raakt verliefd op zijn schoone dochter Jaantje, die evenzeer met den gast ingenomen is. De plichten der gastvrijheid verbieden hem aan zijn neiging gevolg te geven. Hij wil vertrekken, doch nog vóór het zoover komt, verneemt de gastheer wat er aan schort. Hij verkeert echter in het denkbeeld, dat de neiging van den onbemiddelden officier zich bepaalt tot een vriendin zijner dochter, en dat de eerste zijn leed wil ontvluchten, daar hij wanhoopt ooit de dochter van een rijken bankier de zijne te zullen noemen. Dat de koopman zelf nooit zou besluiten om het fortuin van zijn dochter voor den adellijken titel van een toekomstigen echtgenoot te ruilen, is bij dat alles voor de belanghebbenden zeer duidelijk. Uit achting en vriendschap voor zijn gast besluit de rijke koopman al zijn invloed aan te wenden om den trots van den bankier te buigen, die uit bescheiden stand opgeklommen wel zeer gevleid moest zijn met het aanzoek van een adellijk jonkman. De bankier zelf is overigens ten eenemale onbekend met de neiging van den officier, en zijne dochter alleen, ingelicht door den koopman omtrent de bedoelingen van den jonkman, verheugt zich in een toekomst, die haar goed geloof haar heeft voorgespiegeld. Men begrijpt het overige. De koopman is woe-

dend als de ware toedracht van de zaalc aan liet licht komt, maar is ten slotte genoodzaakt naar dezelfde beginselen te handelen, waarmede hij den bankier meende te verpletteren. Er zijn nog andere stukken, waarvan de verwikkeling naar de medegedeelde zweemt. In ‘het Vreemde Geval’ echter overtreft de aaneenschakeling van zonderlinge en vermakelijke toestanden alles wat er in andere stukken aan herinnert. Uitstekend goed is de houding van beide ‘rijke Mijnheeren’ tegenover elkander geschetst. In de voorstelling van contrasten en de botsing van twee karakters van denzelfden aard vertoont Goldoni zijn meesterschap, gelijk uit laatstgemeld blijspel duidelijk blijkt.

Het is hier de plaats niet om meer aandacht voor de ontleding van nog andere stukken te vergen. Toch zou het een onrecht jegens Goldoni zijn, indien men niet op zijn ‘Terenzio’ wees onder de stukken, die hij in verzen schreef. Het stuk verraadt ongetwijfeld navolging van enkele modellen, - zelfs Racine is te herkennen, ook al noemt de schrijver het een *commedia* - doch zoowel om de waardige voorstelling van het hoofdkarakter als om den cliënt, den tafelschuimer en den kamerling, wier teekening een echt komische uitwerking heeft, verdient het vermelding als een belangrijk, wellicht te weinig gewaardeerd, voortbrengsel van den dichter.

Goldoni werd eenmaal algemeen, zelfs door Voltaire, de Italiaansche Molière genoemd. Het gaat met deze eervolle onderscheiding als het met iedere vergelijking van dien aard gegaan is: een later geslacht verwerpt haar. En niet ten onrechte; bevat de vergelijking aan den eenen kant een lof, die den geprezene niet toekomt, aan den anderen kant doet zij hem onrecht, daar zij voor zijn werkelijke verdienste blind maakt. Goldoni heeft geen enkel meesterstuk geleverd, dat te vergelijken is met het uitgelezen twee - of drietal stukken, waaraan men het eerst denkt bij het noemen van Molière's naam. 't Is waar, ook van Molière kan gezegd worden, dat een betrekkelijk groot deel van zijn stukken meer zijn opgevat in den toon van gulle, of wil men, zelfs geestige scherts en vroolijke klucht, meer in den aard van lachwekkende karikatuur-teekening, dan in den geest van het blijspel in meer verheven beteekenis, waarin diepte van grondgedachte en onberispelijke smaak die voor alle overdrijving hoedt, gepaard gaan met fijne karakterschildering en satire van de edelste soort. Hij heeft het trouwens zelf erkend. Dat neemt evenwel niet weg, dat in weer

wil van hun zwakke gedeelten en overdreven voorstelling, nauwelijks een enkel zijner stukken kan aangewezen worden, dat geen karaktertrekken te aanschouwen geeft, die ieder in het oog springen; dat geen vernuftige spelingen en uitdrukkingen bevat, die spreekwoordelijk zijn geworden of ons voor altijd bijblijven. De eerste opmerking is ook ten volle van toepassing op Goldoni; de laatste evenwel is omtrent hem slechts in zeer beperkten zin waar. Zijn groote verdienste ligt op een anderen weg. Hij heeft het Italiaansche tooneel opgebeurd, toen het door matte navolging alle nationaal karakter verloren had en door de ontaarding van het Harlekijn-spel bijna geheel buiten het gebied der kunst en literatuur-geschiedenis gesloten was. De taak, die hij zich heeft voorgesteld, heeft hij tegen alle bezwaren in, trots hevigen strijd, glansrijk volvoerd. In zooverre heeft hij zijn vaderland de gewichtigste diensten bewezen. Dat zijn blijspelen door goede acteurs opgevoerd nog steeds in Italië toejuiching zouden vinden, lijdt geen twijfel. Een andere vraag is het, of zij voor onzen tijd nog geschikt zijn. Dat is wel te betwijfelen, daar de maatschappij, die hem zijn karakters schonk, bijna geheel veranderd is. Daarom, geen navolging van Goldoni, maar voortzetting van zijn taak in de richting die hij heeft aangewezen, is de eisch aan het verjongd Italië. Zijn waarheid in de voorstelling der karakters die hem omringden, zijn levendige en natuurlijke dialoog, zijn nationale kleur moge men daarbij in het oog houden. De gewichtige gebeurtenissen op staatkundig gebied, zoo in haar voorbereiding als in haar wording tot voldongen feiten, hebben den werkzamen geest van het volk eenigszins afgeleid en de literatuur bijna uitsluitend dienstbaar gemaakt aan de politiek. Thans nu het volk, onder de toejuiching van al wat voor herleving en vrijheid hart heeft, zijn wenschen voldaan en zijn rechten bevestigd ziet, moge het weder in zijn letterkunde een even schitterend tijdperk zien. aanbreken, als meermalen geheel Europa verbaasd heeft en zijn invloed in onderscheiden landen heeft doen gevoelen.

Roermonde, Nov. 1874
A.S. KOK.

De Joden in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid.

De geschiedenis der omwenteling van '95 verdient in menig opzigt een naauwkeüriger onderzoek, dan men tot hiertoe aan haar wijdde. De staat van zaken in die dagen ligt hier en daar nog in een nevel. Eensdeels is dat te wijten aan de hoofden des volks, die de beweging hebben geleid, maar later zieh over hunne eigene dwaasheid schaamden. Ik ding daarmee niets af van de regtmatigheid van het verzet tegen de schreeuwende misbruiken, die in den loop der 18e eeuw vooral zich in onzen gezegenden grond hadden geworteld, en zooveel goeds verstikten. Het bedorven kind van weelde had het meer dan noodig, dat het met eene harde hand op zijne plaats werd gezet. Maar bij hen, die meenden tot dit werk geroepen te zijn, was veel onverstand, en menigeen was bezig met geneesmiddelen erger dan de kwaal, te midden van eene algemeene illusie, dat men op deze wijze de gouden eeuw te gemoet ging. Helaas! men zag het in toen het te laat was, en ik verbeeld mij dat een man als Heringa in later dagen menig pijnlijk uur zal hebben doorgeworsteld, als hij dacht aan het Alliantiefeest in den Haag, toen hij in tegenwoordigheid van de representauten der Fransche natie de gunstbewijzen schetste, die het Opperwezen aan ons gemeenebest had geschonken; gunstbewijzen, wel waardig om er God door vurige dankoffers voor te verheerlijken[1]. 't Was in dien tijd dat een prediker van naam waarschuwde tegen het misbruik der vrijheid en tegen menschelijke driften, die de besten zoo vaak verschalken, ook waar zij meenen eene goede zaak voor te staan. Zich zelven beschul-

1 Zie Wagenaar, Vervolg DI. LV, blz. 99.

digend, riep hij in eene zijner leerredenen uit: ‘En och, of ook niet ons eigen Patriotisme, in de dagen vóór de Omwenteling van 1787, met deze vlekken ware bezoedeld geweest! Zij, die het wel met de zaak der vrijheid meenen, treuren daarover. Hare vijanden, die men den mond openbreekt, verheugen er zich in en halen er voordeel uit voor hun lasterzucht. En aan vele opregte, eenvoudige menschen, die nog niet weten wat zij kiezen moeten, wordt daardoor een afkeer van de vrijheid zelve ingeboezemd’[1]. Maar past dit alles niet woord voor woord op het jaar 95 zelf, en had hij het niet kunnen herhalen toen de oogen waren opengegaan voor de bittere vruchten der geroemde en verheerlijkte Alliantie? En hij was niet de eenige, die te laat bemerkte hoe jammerlijk men zich bedrogen had in de middelen, waarvan men in de opgewondenheid van het oogenblik zich gouden bergen had beloofd. Die met hem deze ondervinding hadden opgedaan, waren ten dage van hun berouw niet te bewegen om er tot een jonger geslacht over te spreken, dat buitendien, hoewel niet altijd, uit eerbied dit verboden terrein vermeed, waar iedere schrede even pijnlijk was. Ook hebben zij, die in 87-95 vooraan stonden, wel gezorgd, dat uit hunne papieren en briefwisselingen geen licht opging over hetgeen hun later een overvloeijende bron van verdriet was geworden, dat paard van Troje met al zijne ellende.

Bij menig punt uit de geschiedenis der laatste jaren van de vorige eeuw wachten wij daarom te vergeefs op meer licht[2]. Maar veel zou toch beter zijn verstaan, indien men meer gebruik gemaakt had van de letterkunde van den dag, van de maandschriften en weekblaadjes, waar onze voorvaderen het zoo druk meê hadden en waarin zij zóó ijverig lazen. Gelijk de geschiedenis van het huiselijk en maatschappelijk leven in de tweede helft der 18de eeuw voor een goed deel moet geput worden uit de zoogenaamde spectatoriale geschriften, zoo zal ook de staatkundige geschiedenis en het verhaal der patriottische beweging niet kunnen worden opgesteld zonder eene naauwkeurige kennis van den inhoud der politieke weekblaadjes, waarmeê stad en dorp te dien tijde werd overstroomd. Nog altijd wacht de prijsvraag, door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap uit-

1 Zie Wagenaar, t.a.p. LIII, blz. 292, 93.
2 Eene gewenschte bijdrage is het geschrift van Prof. Jorissen, dat dezer dagen het licht zag: *De Patriotten te Amsterdam in* 1794. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

geschreven, waarin het eene kritiek verlangt van de periodieke geschriften ook uit die dagen, op hare beantwoording. Die er in slaagt doet een goed werk, en zal gewenschte bouwstoffen leveren voor eene geschiedenis, ook van het jaar 1795. Menige gaping zal er door worden aangevuld.

Ik werd in dat gevoelen versterkt, toen ik in genoemde geschriften eenige bijzonderheden vond aangaande de verhouding tusschen de Patriotten en de Joden, vooral in het eerste jaar der zoogenaamde Bataafsche vrijheid. Dit bragt mij op het spoor van andere gedrukte vertoogen uit dienzelfden tijd, waarin over en tegen en voor de gelijkstelling der Joden met andere burgers van ons land werd gehandeld. En toen ik hierop het bekende werk van Mr. H.J. Koenen[1] en het boek van da Costa[2] op dat punt nalas, bevond ik, dat zij van die schriften nergens gebruik hadden gemaakt, hoewel er zeer veel uit te putten is, dat ter zake dient. Ook de geschiedenis der Joden hier te lande kan zonder dat deel onzer litteratuur niet behoorlijk beschreven worden. In een enkel voorbeeld wil ik het aantoonen, door den staat van zaken in 1795 toe te lichten met behulp van weinig of niet gebruikte weekblaadjes en maandwerken. Voor dit bepaalde punt: de Joden in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, kan ik ook mijn voordeel doen met de verhandelingen, in dat veelbewogen jaar te Amsterdam in de zoogenaamde Joden-societeit, *Felix Libertate*, van tijd tot tijd uitgesproken. Zij zijn belangrijk genoeg om ze eens op te rakelen, te meer daar velen niet eens weten, dat zij er zijn, en zij, die over dezen tijd schreven, er even weinig gebruik van hebben gemaakt als van de Spectators, de Letteroefeningen en wat er meer van dien aard is.

Hoedanig was de toestand der Joden hier te lande in het laatst der vorige eeuw? Alles behalve benijdenswaardig! 't Is waar, het kleine gebied der Vereenigde Provinciën mag een bodem heeten, waaruit de vrijheid sproot, en dikwijls in het stof getreden, telkens weêr met verdubbelde kracht oprees; en men zegt niet te veel wanneer men dankbaar en bewonderend met Motley uitroept: Op het kleine gebied der Nederlanden

1 *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Utrecht, 1843.
2 *Israël en de Volken*. Haarlem, 1849.

houdt de menschheid bloedend, maar niet verslagen, steeds stand en trotseert hare vervolgers. Maar zonder voorbehoud kan ik toch den dichter niet nazeggen, dat de grond waar de vrijheid eeuwen stond, geen dwingelandij zou hebben geduld. Aan kleine dwingelanden heeft het hier althans niet ontbroken, noch in de 17de, noch in de 18de eeuw. Ontduiken van de wet, willekeurige handelingen, schreeuwende misbruiken zijn één met de landsvaderlijke regering, die in menige stad en op menig dorp deed wat zij wilde, in hare patricische of provinciale magtsvolkomenheid. Toen voor weinige jaren de rekeningen der weeskamers voor den dag kwamen, vond men er uitgaven in, die eenvoudig verantwoord waren met de lakonieke opmerking: ‘beter gedaan dan gelaten,’ terwijl het aan den bescheiden lezer overbleef te gissen, wat er dan eigenlijk wel meê gedaan was. Daar was in onze gezegende Republiek gelegenheid te over voor het grofste geweld, lijnregt in strijd met de vrijheid, waarin men roemde, en die niet mogelijk was zonder gelijkheid voor de wet, als de hoogste magt door allen geëerbiedigd.

Van gelijkheid voor de wet en van gelijke regten voor allen was ten minste tegenover de Joden geen sprake. Luid moeten zij geprezen worden, die, hun tijd ver vooruit, aan het geplaagde en gevloekte ras eene schuilplaats en eene woning schonken in ons midden. Maar de opene armen, met welke de Joden, uit Duitschland en Spanje herwaarts verjaagd of gevlugt, op onzen gastvrijen bodem werden ontvangen, moet men zich niet al te ruim voorstellen. De vreemdelingen, als burgers opgenomen, werden aan menige beperking en vernederende bepaling onderworpen. Ook bleek het, dat er van de midden-eeuwsche verachting voor al wat Jood was, veel was overgebleven, en dat het zich straffeloos kon openbaren. Laat ik enkele van die bepalingen noemen, die tot het jaar 95 een muur optrokken tusschen hen, die den naam hadden burgers te zijn van hetzelfde land.

Reeds in de vorige eeuw was het in Engeland en Amerika niet ongewoon, dat Christenen en Joden met elkander trouwden. Het gewenschte van zulke verbindtenissen te bespreken ligt niet op mijn weg. Als zij beide datgene zijn, waarvoor zij zich uitgeven, betwijfel ik of er een gelukkig huwelijk uit zal ontstaan. Maar wij hebben alleen met de geschiedenis te doen en die leert ons, dat men in de vorige eeuw aan zoo iets bijna niet dacht. Met groote verbazing hoorde men dat eene der beminnelijke dochters van den. ‘Vrijheidsvriend’ van der Capellen tot

den Marsch, te Parijs, met een Jood was getrouwd[1], 'die als officier in het krijgsveld zijn vaderland en de vrijheid en gelijkheid verdedigde.' Want hier te lande heerschten nog altijd wetten, die dat onmogelijk maakten. Bij plakkaat van de Staten-Generaal van 18 Maart 1656, Art. 50, was het trouwen van Joden en Christenen verboden, op straffe van verbanning; en meer dan eens werd die straf ook werkelijk toegepast, en werden zoodanige huwelijken verklaard te zijn van nul en geener waarde[2]. Het staat in den *Codex Batavus* te lezen, dat het huwelijk van de dochter van Kapitein Dorrevelt, te Amsterdam, met den Portugeeschen Jood Cordosa vernietigd werd en eerst toegestaan, toen de vrouw tot de Joodsche godsdienst overging. Dit geschiedde in 1699 of 1700. En in October van 1694 werd Jacob Cohen in een boete van twee duizend gulden geslagen, omdat hij schreef geëngageerd te zijn met jufvrouw Winnings, terwijl in dat zelfde jaar Sabata Sena verbannen werd, omdat hij zich als Christen voordoende en met Jacomijn Jans getrouwd, nogtans als een Jood leefde.

De meerderheid der Joden zal zich deze bepaling wel niet sterk hebben aangetrokken, omdat zij zelve zulk eene verbindtenis niet begeerden. Maar lastiger en vernederender voor hen, waren andere beperkingen, die men hun voorschreef, of waaronder het hoogste gezag vrijheid gaf hen te zetten, wanneer men het verkoos. Volgens resolutie van de Staten van Holland d.d. 13 Dec. 1619, mogten alle steden zulke keuren maken, als zij zelve goedvonden, waarbij den Joden toegestaan werd overal in eene stad te wonen, of waarbij hun opgelegd werd in eene bepaalde wijk te blijven. Het doet weinig ter zake, dat er door de steden van dat regt weinig of geen gebruik werd gemaakt, misschien wel omdat het bij de handelsbetrekkingen,. die men met de Joden had, nog al lastig was. De bepaling was er, en het regt om hen tot afzondering te dwingen, kon moeijelijk in iets anders grond hebben dan in de vrees, dat zij een soort van besmetting meêbragten. Hoe weinig het te beteekenen had, dat men hun het burgerregt verleende, blijkt b.v. uit de resolutie, door burgemeesteren van Amsterdam genomen, 29 Maart 1632[3], dat de Joden, die in hunne stad als

1 Zie *Briev geschreeven uit de Societeit Felix Libertate*, door den Burger M.S. Asser, 1795 bl. 21.
2 T.a.p., blz. 20. Vg. ook de *Codex Batwvus* van van Zurck, blz. 606 vv.
3 Zie het eerste deel der *Handvesten*, blz. 138.

burgers aangenomen waren of zouden worden, geen poortersuering zouden mogen doen. Den 3 den Dec. 1661 werd hun bij plakkaat verboden met goud en zilver langs de huizen te loopen, het op te koopen of te verhandelen. Indien zij er op betrapt werden, beliepen zij eene boete, voor de eerste maal van tien dukaten, en bij herhaling van het misdrijf het dubbele van die som. Men ontzag zich niet zelfs in openbare stukken scheldnamen op te nemen, die het gemeen hun naar het hoofd smeet. In een keur van 28 Januarij 1737, ten gunste van het gild der bontwerkers te Amsterdam, komen deze woorden voor: ‘Mijne Heeren van den Geregte der stad Amsterdam hebben, ten verzoeke van de Overlieden en Gildebroeders van het Peltier en Bondwerkersgilde, en tot beter bestand van 't zelve, geordonneerd en gewillekeurd, zo als haar Ed. Agtb. doen bij dezen, dat geen jooden of *smousen* uitdraagsters enz. zullen vermogen te maken, verkoopen nog uitventen onder wat praetext of benaming het ook zoude mogen zijn, eenige nieuw gemaakte of ongemaakte Bondwerkers waaren, op poene als daarbij staat gestatueerd’[1].

Ook op een ander terrein zocht men hem zooveel mogelijk te keeren. Niettegenstaande de Joden aan onze hoogescholen in de regten konden promoveren, vond het Hof van Holland goed, ‘eigener autoriteit, en zonder eenige dispositie van den souverein[2],’ den 19den October 1658 te bepalen, dat het geen Joden als advokaten zou toelaten. Ook op het gebied van den handel zette men hun meermalen den voet dwars. De vrije handel op Spanje en Portugal was hun toegestaan op gelijken voet als den anderen ingezetenen, en bij resolutie werd het den volke verkondigd, dat de Joden waarlijk onderdanen waren van hun Ed. Groot Mogenden en ingezetenen der Nederlanden[3]. Maar nog in 1772 en daaromtrent wist men van ondervindingen te spreken, daarmeê vlak in tegenspraak. In 1772, dus verhaalt een man, die het kon weten[4], verkreeg de provincie Holland het regt om, zooals dat heette, op de kolonie Essequebo te mogen ‘navigeren.’ De bewindhebbers van de W.-I. Compagnie gaven, bij missive van 15 April 1773, aan

1 Zie *Verslag rvegens het Patriottisch Genootschap der Joden, vergaderd in Amsterdam*, 11 Febr. 1795 en blz. 7. En *Handvesten* III: 1402.
2 T.a.p., blz. 8, en *Cod. Bat.* blz. 608.
3 Zie *Cod. Bat.* t.a.p.
4 Zie aangehaald *Verslag* enz. blz. 8 vv.

den Directeur-generaal en Raden van Essequebo te kennen, dat zij het nuttig voor de kolonie achtten, wanneer zich daar Joden vestigden. Het antwoord van den 31den Januarij 1774 toonde weinig ingenomenheid met dit voorstel, ja was eene dnorloopende beschuldiging tegen de Joden, op grond waarvan men dringend verzocht geen passen te verleenen. De bewindhebbers schreven wel den 22 Sept. 1774 terug, dat de redenen tegen het toelaten der Joden in de kolonie hun niet voldoende voorkwamen, maar zij legden er zich voorloopig toch bij neer, en verklaarden te zullen zorgen, dat aan de Joden geen paspoorten werden gegeven. Daarbij bleef het dan ook, en alleen aan de familie Asser werd ‘als een bijzondere gunst, als een privilegie, door groote recommandatie en veel moeite, en nogtans buiten consequentie en onverminderd des Raads deliberatie vergund om naar de Colonie te mogen navigeeren.’ Zoo verklaarde Moses Salomon Asser in de vergadering van 11 Febr. 1795, van welke zamenkomst ik het verslag zoo even heb aangehaald, en hij liet er op volgen: ‘welke deliberatie niet minder geduurd heeft dan van 15 April 1773 tot in den jaare 1794, dus 21 jaaren, wanneer men zegt dat die provisie ingetrokken zoude zijn; doch omdat ik er geen kennis van hebbe, kan ik niet verzekeren, of de intrekking waar was of niet’ (t.a.p. blz. 10).

Hoeveel ontbrak er dus aan de gelijkheid voor de wet, waarop zij, die eenmaal voor burgers van den Staat, of om de woorden van het plakkaat te gebruiken, voor onderdanen van hunne Ed. Groot Mogenden golden, aanspraak hadden! Ik geef er nog een bewijs van, om dan een oogenblik stil te staan bij andere smaadheden, die men hun aandeed. Wij komen, gelijk blijken zal, van zelf van het eene op het andere. Het voorbeeld is ontleend aan een brief, in 1795 door een Jood uit Amsterdam geschreven aan een geloofsgenoot in Rotterdam. De Joden, zegt de schrijver[1], in Spanje, Portugal en Duitschland om hun geloof vervolgd, hebben voor bijna 150 jaren herwaarts moetell vlugten, en hierdoor niet alleen hunne schatten, maar ook hun handel op Spanje, Portugal en de Barbarijsche kust meêgebragt, en aan de bewoners van deze Bataafsche gewesten een aandeel in dien handel gegeven. Men heeft hen, ik beken het, met

1 De titel luidt: *Zeer interessante Briev van een Joodsch Burger te Amsterdam aan een Joodsch Burger te Rotterdam, over de tegenrvoordige staatsomwenteling in Nederland. Te Amsterdam*, 1793. De brief is geteekend: A ...., d.i. Asser.

open armen ontvangen; men heeft hun vrije oefening van hunne godsdienst toegestaan; men heeft hun veroorloofd in het openbaar psalmen te zingen en ..... van honger te sterven! Men heeft hun het burgerregt gegeven, maar hoe? Onder dit beding, dat zij geen burgernering mogten doen. Men heeft hun, bij wijze van bijzondere gratie, toegestaan de lasten te helpen dragen zonder de voorregten te genieten. En allerlei laagheden schenen tegenover hen geoorloofd, ook daar waar geen wet een zoogenaamd regt gaf. Laat ik maar eens, roept hij vol verontwaardiging uit, uit vele proeven er ééne nemen, ontleend aan eene gewoonte, bij het trouwen op het stadhuis te Amsterdam. Reeds overlang bestaat het gebruik, dat de bruidegoms, die wenschen te trouwen, des Zondags op de derde proclamatie ter secretarie moesten komen, waar een lijst werd opgesteld en hunne namen werden opgelezen uit een boek, waarin zij bij commissarissen van huwelijkszaken geteekend hadden. Volgens die lijst werden zij door schepenen opgelezen en getrouwd. De Christenen nu werden opgelezen naar de volgorde, waarin hunne namen in genoemd boek geschreven stonden, maar de Joden werden er uitgekipt en dan door elkander opgeroepen, zonder te vragen wie van hen zich het eerst had aangemeld. Die gewoonte, want meer was het niet, was in den loop der jaren aan het Amsterdamsche stadhuis eene stalen wet geworden, en de klerken ter secretarie zouden het voor een soort van heiligschennis gehouden hebbeu, als zij, naar de volgorde der handteekeningen, een Jood véér een Christen hadden moeten oplezen.Om dit te voorkomen, werd in tegenwoordigheid van het publiek eerst gevraagd: *Zijn er ook nog Christenen, die niet gelezen zijn*? En als men dienaangaande gerust was, ging men over tot de Joden, die voor deze eervolle behandeling twee-en-vijftig stuivers moesten betalen, terwijl de Christenen niet meer dan acht-en-twintig behoefden te geven. In 1795 is die gewoonte op bevel van het Comité van Justitie afgeschaft, wat de schrijver van den aangehaalden brief aan het slot in deze woorden mededeelt: ‘P.S. Onder het afdrukken dezes ben ik, tot mijne blijdschap, reeds in staat u te communiceeren: dat het Comité van Justitie alhier, geïnquireerd hebbende op de gemelde gewoonte, en bevonden hebbende, dat die gewoonte alleen uit een hatelyk abusus en uit geene wet was in train gekomen, niet heeft gehesiteerd aan myn gedane verzoek om redres, dadelyk te voldoen, en dienvolgends reeds ordres heeft gegeven, dat voortaan ter secre-

tarye, eene egaale ordre, zo in den rang als nopens de betaling zal worden geobserveerd, en dat dus de paaren zullen worden gelezen en getrouwd, volgens de orde van het aanteekeningsboek.' Maar het misbruik heeft toch tot 1795 kunnen bestaan.

En hoeveeel meer is er te zeggen van de algemeene verachting, waaronder de Joden moesten zuchten, terwijl zij woonden onder de eerste der vrije natiën? Menigeen hier te lande las met instemming het hondsche slot van Voltaire's uitval tegen hen:[1] 'Enfin vous ne trouverez en eux qu'un peuple ignorant et barbare, qui joint depuis longtems la plus sordide avarice à la plus detestable superstition, et à la plus invincible haine pour tous les peuples, qui les tolèrent et qui les enrichissent. *Il ne faut pourtant pas les bruler*.' Alsof hij zeggen wilde: zoo gij ze maar niet verbrandt, kunt gij hun overigens zooveel kwaad doen als gij verkiest. En al was men hier te goed thuis in de Schriften des O. Verbonds om niet te weten, welk een leugen Voltaire in zijne *Dictionaire Philosophique* had opgedischt, toen hij de Joden ten tijde van den profeet Ezechiël tot menscheneters maakte[2]; ze uit te maken voor al wat leelijk was, viel toch bij menigeen in den smaak. Aan geloofwaardige getuigen in deze zaak ontbreekt het niet. Het was te wenschen, zegt van Effen in zijn Spectator (XII, 74; 1e uitg.), 'dat dit deerniswaardig volk van de byzondere inwooners met dezelfde liefdadigheid wierd gehandelt als van het gansche ligchaam van den Staat, en 't is te beklagen, dat hetzelve zoo dikwijls onverdiend met hoon en beleediging door particulieren wordt overladen.' Hoe dikwijls, zegt hij, heb ik het gezien, dat lieden van goeden huize uit baldadige dartelheid een Jood inriepen alsof zij iets te verkoopen hadden, louter om hem op allerlei wijze te bespotten, en dat met zulk eene luchtige onbeschroomdheid alsof een Jood te mishandelen niet streed tegen de menschelijkheid. Soms gaat men in zijn moedwil zóó Ver, dat men zich niet ontziet zulk een man bij den baard te

1 Zie *Collection com.pl. des Oeuvres*, 1e Ed., V, 18.

2 Zie het art. *Anthropophages*. Over het proces tusschen Voltaire en den Jood Hirschel zie men: D.F. Strauss, Voltaire, blz. 151. Reeds in de *Letteroefenvngen* van 1796, blz. 247, lees ik, dat dit proces misschien een reden was van 's mans onverzoenlijke haat tegen het geheele volk. De *Lettres de Quelques Juifs Portugais et Allemans à M. Voltaire*, Paris, 1769, zijn bekend. Zij zijn ook in het Nederduitsch vertaald. Wij komen er later nog op teruga

trekken en, hetgeen de ziel van een Jood met de ondragelijkste bitterheid moet vervullen, hem onvoorziens een stuk spek onder den neus te duwen. Indien nu menschen van opvoeding zoogenaamd zich dergelijké dingen durfden veroorloven, is het duidelijk, dat anderen het nog erger maakten. Wanneer men de spectatoriale vertoogen inziet van den beruchten Hoefnagel (*Neêrlandsch Echo*, b.v.), vindt men er alle mogelijke laagheden en gemeenheden op rekening van de Joden gezet. Het zijn dieven tot den laatsten man toe, en een Joodschen vader, die door zijn eigen zoon was bestolen en dit had gemerkt, laat hij tot zijn kind zeggen: ‘hoor, mijn zeen! gij hebt dat nu gedaan, ik vergeef het i; de khinst is goed, maar probeert het maar met weêr aan uw vader.’ In het Joodsche dialect te spreken, geldt bij hem voor eene groote aardigheid, en de gemeenste woorden vloeijen hem toe als hij zijn smaad uitstort over de natie. 't Lust mij niet er langer bij stil te staan, want de boeken van dien man zijn een ware modderpoel, maar ik moest er wel op wijzen als eene openbaring van den geest, die sommigen, helaas! velen, bezielde. Hoefnagel was in zijn tijd maar al te gezocht. Zijn geest straalt door in menig gezelschapslied uit later dagen. Eene hatelijkheid op de Joden scheen er altijd een zekere geur aan bij te zetten, gelijk het in sommige kringen is gebleven, waarin men tot onderling vermaak het ‘o, vader Abraham!’ aanheft, met bijzonderen nadruk op het bekende: ‘Zoo is 't gegaan en zoo gaat het nog, vol schelmerij en snood bedrog.’

Op hetzelfde aanbeeld als van Effen, slaat ook de *Nederlandsche Spectator*[1]. Men behoeft zich waarlijk niet in te beelden, zegt hij, dat er alleen aan Spanje of Portugal moet gedacht worden, als er gesproken wordt over haat tegen de Joden. Want ofschoon vervolging onbestaanbaar is met de wetten van ons vrij gemeenebest, velen weerhouden zich alleen van handtastelijkheden, omdat zij weten, dat het even goed zou worden gestraft als wanneer zij een Christen hadden mishandeld. Een hooger beginsel leidt hen niet, wat op het allerduidelijkst blijkt als men let op de hooggaande verachting, waarmede velen de Joden, zonder onderscheid, behandelen, also men, en die opmerking is dezelfde als van van Effen, omtrent dat volk de pligten van menschelijkheid niet behoefde waar te nemen.

1 Zie a.w.I, 129 vv.

Maar reeds genoeg om te doen zien hoe een zeer groot deel van ons volk in de vorige eeuw over de Joden dacht. De scheidsmuur, door vrees, vooroordeel en verachting opgetrokken, had op de Joden zelve den allernadeeligsten invloed. Dat zij zedelijk al dieper en dieper zonken, wordt door van Effen roet krachtige woorden in het licht gesteld, en hij laat niet na op de oorzaken te wijzen. Zij groeiden op in onkunde, want de gewone scholen waren voor hen gesloten en tot schande van de rijken onder hen, die bijna geen weg wisten met hunne schatten, moest gezegd worden, dat zij er zelfs niet aan schenen te denken, om uit hun overvloed voor hunne geloofsgenooten betere scholen op te rigten dan er waren, en bekwame leeraars te bezoldigen. Men zeide wel, dat de Portugeesche Joden niet zoo dom waren als de Hoogduitsche, maar het verschil was niet bijster groot, oordeelde Nathan Levy[1]. In ieder geval was het een bron van veel kwaad. De eenvoudigste begrippen van deugd en goede zeden bleven voor hen verborgen, en de godsdienst was niet anders dan een doode vorm. ‘Wie, vraagt van Effen (t.a.p. blz. 79) kan vermoeden, dat er de minste ernst en innigheid in hunne publyke Godsdienstoefening betracht wordt, die de schandelyke en ergelyke oneerbiedigheid, met welke zij gepleegt word, opmerkt? Wie kan zich in het hoofd brengen, dat de minste inzigt om God met ziel en ligchaam te verheerlyken, huisvest in menschen, die zig onderling van koophandel, of zelfs van beuzelingen onderhouden; die lachen en praten totdat het hun beurt word een stuk van een Gebed of Lofzang met de anderen uit te schreeuwen, en zodra ze zig daarvan gekweten hebben, zig weder met hun gansche hart aan hunne, 't Goddelijke ontzag schendende onaandagtigheid overgeven! Indien nu 't geen ze aan de Godheid weten ver schu digt te zyn, hun zoo weinig aan het hart gaat, als het oogenschynlyk blykt, hoe zal men kunnen gelooven, dat ze eene genoegzame oplettendheid hegten aan de pligten, die het menschelylk genootschap betreffen en alleen hetzelve kragtdadig lijk schragen en handhaven kunnen?’ 't Ligt in de natuur der dingen dat zij, zoo verregaande onkundig, te eerder zich vergrepen aan hetgeen waar en goed is. De armoede, zoo dikwijls een kind der onwetendheid, groeide bij hen aan, omdat menig winstgevend bedrijf voor hen gesloten was. Zij moesten

1 Zie *de Denker*, II: 362.

maar zien, hoe zij het best aan den kost kwamen. Alle ambachten zijn ons verboden, schrijft Nathan Levy aan den *Denkeer*[1] en wij moeten alleen van onze negotie leven. Hoe ijverig en naarstig wij hierin ook zijn, wij blijven altoos arm, en armoede zoekt list. Van der jeugd af op straat, werden zij in allerlei bedriegelijke handelingen geoefend, en in alle kwaad, dat nergens spoediger wordt geleerd dan op 's heeren wegen. En als wij van Effen gelooven kunnen, dan was reeds in het eerste vierendeel der 18de eeuw het verval der zeden ‘onder die rampzalige vertstroijelingen’ zoo groot dat men met eene geringe uitzondering het geheele gepeupel der Joden kon verdeelen in openbare roovers en gauwdieven, in bedriegelijke kramers en in de hardnekkigste, baldadigste en lastigste bedelaars, die een fatsoenlijk mensch op de gemeene straat ontrusten kunnen[2]. Aan wien de schuld? Van Effen schijnt geen oog te hebben voor het feit, dat eene natie, door allerlei beperkende bepalingen op een afstand gehouden, verdrukt, beleedigd en versmaad, wel verachteren moest om hoe langer hoe dieper te zinken. Hij zoekt het vooral in de Joden zelve, en dit is, dunkt mij, zeer eenzijdig en wordt door ons onderzoek tegengesproken, hoewel wij regt moeten laten wedervaren aan zijne beschuldiging tegen de rijke en meer ontwikkelde Joden, dat zij hunne arme geloofsgenooten in hunne onkunde en ellende lieten voortwroeten, zonder zelfs een vinger uit te steken om hen uit het slijk hunner vernedering op te heffen. Van Joodsche zijde zocht men de oorzaak alleen in de wanverhouding tegenover de maatschappij, waarin zij door resoluties en plakkaten zoowel als door de godsdiensthaat der Christenen waren gebragt. Wij voor ons vinden de schuld aan beide zijden, hoewel het buiten allen twijfel is, dat de Christenen, naar den regel dat de sterken de zwakken moeten dragen, zich dikwijls zeer onchristelijk hebben aangesteld. Toch werden er van weêrszijde stemmen vernomen, die over dit onregt en deze ellende klaagden niet alleen, maar langzamerhand medewerkten om een beteren toestand in het leven te roepen. 't Is de vraag, langs welke wegen de gelijkstelling der Joden met andere burgers van den staat, hier werd voorbereid?

1 T.a.p, blz. 363.
2 T.a.p., blz. 78 en 80.

Het onderzoek, door mij in het werk gesteld onder leiding van de weekblaadjes, maandschriften en sommige vertoogen door Joden opgesteld, geeft mij regt tot de bewering, dat die voorbereiding noch door Koenen noch door da Costa voldoende is geschetst en dat beiden, met het oog òf op Duitschland òf op Frankrijk gerigt, hebben voorbijgezien wat op onzen eigen bodem opmerkzaamheid verdiende.

Geven wij eerst het woord aan den heer Koenen[1], die vooral op Duitschen invloed wijst. Hij herinnert ons hoe met Mozes Mendelssohn een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het Jodendom aanvangt. De kluisters van het Talmudisme had hij verbroken, en door zijn bijbelarbeid zoowel als door zijn wijsgeerige geschriften een nieuwe baan geopend, waarlangs zijne natie tot meerdere beschaving zou opklimmen. In Duitschland droeg zijn werk de eerste vruchten, en belangstelling voor kunst, wijsbegeerte en wetenschap ontwaakte daar onder de zonen van zijn volk. Maar met die toenemende ontwikkeling kwam het vraagstuk spoedig aan de orde: op welke wijze het best verbetering kon worden aangebragt in den diep ellendigen - burgerlijken toestand der Joden. Mendelssohn bezorgde eene nieuwe uitgave van het werk van Manasse Ben Israël, *De Verlossing der Joden*, in 1657 in Engeland uitgekomen, die ook in onze taal werd overgezet. Wat er boven alles waarde aan bijzette was de voorrede, die Mendelssohn er bij schreef, en de opwekking die het gaf aan den geleerden en in staatszaken zoo ervaren Pruissischen minister Dohm, om de verbetering van den burgerlijke toestand der Joden in een uitgebreid werk ter sprake te brengen. Voor hem stond het vast, dat de verachting waaronder de Joden zuchtten en geheel hun treurig lot in de maatschappij, enkel en alleen was toe te schrijven aan de onbillijke en vernederende bepalingen, die hen van de gemeenschap met anderen uitsloten. Nam men dezen weg, het zou de zekere weg zijn tot hunne zedelijke verheffing. Vrijheid en gelijkheid voor de wet zouden zonder twijfel tot hunne ont wikkeling leiden. Dit boek, getiteld: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, zag in 1783 het licht, en in dat zelfde jaar verscheen ook Mendelssohn's beroemd geschrift: *Jerusalem, oder über religiöse Macht und Judenthum*, waarin met kracht de gelijkstelling van de Joden met andere burgers van den

1 Zie a.w. bl. 358 vo.

Staat werd aangeprezen en verdedigd. ‘Het kan niet missen’ zegt Koenen, ‘of deze schriften moesten ook in Holland, vooral onder de Hoogduitsche Joden, een diepen indruk maken; te meer, daar Dohm zooveel belang gesteld had in den burgerlijken toestand der Joden in Nederland en deszelfs Westindische Ko loniën, dat hij aan eenige voorname Joden van Suriname den cervollen last had opgedragen, om hem een historisch verslag van hun maatschappelijken staat te leveren; aan welk verzoek wij een niet onbelangrijk historisch verhaal van de lotgevallen der Joden in Suriname verschuldigd zijn.’

Die vingerwijzing naar Duitschland heeft zeker hare waarde, als wij vragen langs welke wegen de Joden langzamerhand ge bragt werden tot het besef van hun reg 't, en onwillig werden om langer vrede te hebben met hetgeen M.S. Asser in de eerste vergadering van Felix Libertate eene ‘leeuwenmaatschappij’ noemde[1]. Men was onder hen zeer goed bekend met Men delssohn, en de nawerking van zijne schriften bespeuren wij zelfs in het rapport, Maandag den 1sten Augustus 1796 in de Nationale Vergadering gedaan door den burger Halm, die van den Duitschen Plato spreekt, en met ingenomenheid wijst op de schriften van sommige verlichte menschenvrienden in Duitschland[2]. Maar de Hoogduitsche Joden waren evengoed bekend met de geschriften der Franschen aangaande dit punt, en het is verwonderlijk, dat Koenen hierover zoo goed als zwijgt. Bij herhaling is er, ook in de verhandeling door hen in de Joden-Societeit uitgesproken, gewezen op Rousseau, op het licht ‘dat de Franschen over de geheele wereld verspreid hebben’, en wat dies meer zij. Da Costa staat nu op zijne beurt alleen stil bij dat ‘Fransche licht’, en schijnt voor Duitschland geen oog te hebbeu gehad. Wel geeft hij een belangrijk overzigt van Mendelssohn's beteekenis voor Duitschland, daar hij de man was, met en door wien zich voor het maatschappelijk, gods dienstig en letterkundig bestaan der Joden in dat land een ge heel nieuw tijdvak heeft geopend, maar wat ons land betreft wijst hij alleen op Frankrijk[3]. Ziehier zijne voorstelling.

Met vreugde begroetten de Joden in ons vaderland de omkeering, die in 1789 hun in Frankrijk volkomene gelijkstelling

1 Zie. het *Verslag*, enz., bl. 7.
2 Zie *Dagverhaal der Handelingen, van de Nat. Vergadering*, II, blz. 499.
3 Zie a.w. blz. 518, vv.

van regten met alle overige ingezetenen van het rijk verleende. Twee jaren te voren had de Academie te Metz eerie prijsvraag uitgeschreven over de beste middelen om de Jooclsche natie nuttiger en gelukkiger te maken. Een der ingekomen antwoorden was van den bekenden Abt Grégoire; een tweede van een Poolschen Israëliet van ongein eene begaafdheden, genaamd Solkind Horwitz, opvolger van Pereira als bibliothecaris aan de Koninklijke Bibliotheek te Parijs. De beide antwoorden, met nog een derde, van Thierry, waren de eer der bekrooning waardig geacht. Maar de omwenteling bragt de groote vraag omtrent de Joden in het maatschappelijk stelsel, onmiddellijk in het leven, en ten jare 1791 volgde de volledige gelijkverklaring van alle Joden in het Fransche gebied. De weerklank werd al spoedig hier te lande vernomen. De plegtige verklaring aangaande de de regten van den mensch, door de Provisionele Representanten van het volk van Holland afgelegd, versterkte bij velen het verlangen om eindelijk te treden in het genot eener vrijheid en gelijkheid, hun al te lang onthouden, en op zich zelve toe te passen wat toen was gezegd: dat, daar alle menschen gelijk zijn, ook alle verkiesbaar zijn tot alle ambten en bedieningen, zonder eenige andere redenen van voorkeur, dan die van deugden en bekwaamheden. De omwenteling, met de wapenen uit Frankrijk overgehragt in het Nederlandsche Geineentebest, gaf hieraan in 1795 zijn beslag.

Tot zoover Koenen en da Costa. Maar als men hunne beschouwingen leest, vraagt men onwillekeurig: was er dan in ons eigen land geen letterkunde die invloed trachtte te oefenen op de algemeene denkwijze, en bij de Joden het besef deed ontwaken van hun regt als menschen, en burgers in een vrij land? Zij lazen toch niet alleen Ploogduitsch en Pransch; ‘ik weet - zegt van Effen, t.a.p. blz. 80 - dat de Joden onder onze medeburgers onze taal wel genoeg verstaan,’ en hij onderstelt, a's hij op zijn vertoog van hen een antwoord verwacht, dat zij ook lazen, wat er in geschreven werd. Ik wil beproeven te verzamelen wat zij alzoo onder hunne oogen kregen, en wat de periodieke literatuur in de 18de eeuw op onzen eigen bodem deed, om de emancipatie voor te bereiden.

Zooveel mogelijk neem ik de tijdsorde in acht, en dan sla. ik eerst den veelgelezen *Hollandischen Spectator* op. 't Is voor hem eene zonderlinge tegenstrijdigheid in ons volk, dat het zijn grond gemaakt heeft tot een herberg voor al wat vreemdeling

is, en er nogtans behagen in schept laag op die vreemdelingen neer te zien, ja hen smadelijk te behandelen (XI: 217). Eerbiediging van ieders regt vindt in hem een krachtigen verdediger. Op godsdienstig gebied dringt hij telkens op verdraagzaamheid (X: 201) aan. en de Koomschen vinden in hem bij herhaling een verdediger tegen de beschuldigingen, zoo dikwijls tegen hen ingebragt. Vervolging om het geloof is onbetamelijk en onverstandig tegelijk, daar zij juist het tegenovergestelde werkt van hetgeen zij bedoelt (VIII: 196). Verdraagzaamheid is een pligt zoowel door de rede als door de Christelijke menschenliefde en zachtmoedigheid voorgeschreven, en ieder verstandig man zal ze beoefenen, zoolang zijne denkbeelden niet verward worden door den lust om over het geweten van anderen te heersenen. Zij is dierbaar aan allen, die onder vervolgingzuchten en in dien staat hare waarheid begrijpen en voelen, en dierbaar moet zij zijn aan ieder die begrijpt, dat zij de grondslag is waarop niet alleen de gansche Protestantsche Kerk, maar ook de politieke regering van ons vaderland rust. In liet vertoog (het 296ste), waaraan ik deze gedachten ontleen, spreekt hij alleen over de verhouding waarin *Christenen* tot elkander behooren te staan, maar zou het beginsel in zijn geest worden toegepast, dan moest het ook wel de *Joden* omvatten. En dat dit in zijne bedoeling lag, blijkt uit zijn merkwaardig vertoog over de Joden, waarop ik vroeger reeds wees. Plier kon Christen en Israëliet beide lezen, dat niets onredelijker was dan de minachting van dit deernis waardig volk. Een mensch, die wist wat menschelijkheid was, moesten de haren te berge rijzen, wanneer hij zag, dat men in plaats van met een Christelijk medelijden het leed te verzachten van hen, die onder eene strenge kastijding des Heeren zuchten, goed kon vinden den last hunner rampzaligheid door hoon en mishandeling te verzwaren. Welk eene dwaasheid te zeggen, dat men niet anders dan haat en verachting kan gevoelen voor een goddeloos volk, dat den Zaligmaker aan het kruishout bragt! Want wie durfde zeggen, dat God hem met deze wraakoefening had belast over een euveldaad, die vóór meer dan zestien eeuwen, niet door onze Joodsche medeburgers, maar door hunne voorouders werd bedreven? En welk een goddelooze lastertaal te zeggen, gelijk menigeen zich niet ontzag te doen, dat er niet veel misdreven kon worden aan Joden, die toch al te zamen niet anders waren dan schelmen en fielten, meenende God eene dienst

te doen met de Christenen te bedriegen! Hij wil niet ontkennen, dat velen hunner van bedrog leven, en dat het Joodsche Janhagel het slimste en verfoeijelijkste gespuis is. Maar mannen opregt van gedrag, ontbraken waarlijk bij hen niet, en daar waren er duizenden onder hen. die naar den gewonen maatstaf eerlijk moesten heeten, en dat niet alleen onder de Portugeesche Joden, voor welke men in den regel nog wat meer achting had, maar ook onder de Hoogduitsche, die in een veel slechter blaadje stonden. In ieder geval was de oorzaak van hun onzedelijken handel en wandel geenszins te zoeken, of in hunne geopenbaarde, of in hunne natuurlijke zedekunde, die hunne rede waarschijnlijk zoo goed als de onze, trok uit de beschouwing der natuur van God, van den mensch en van de men schelijke zamenleving. Het komt hem onbetwistbaar voor, dat Joden van verstand en geleerdheid ten naaste bij de zelfde denkbeelden hebben als wij, over hetgeen men den Schepper, den evenmensch en zich zelven schuldig is, en niets is in zijne schatting ongerijmder dan de inbeelding van sommigen, dat eene gansche natie zich van anderen onderscheiden zou wanen door het verachtelijk voorregt van. menschen zonder eer en trouw te mogen zijn. Wij zagen vroeger reeds hoe van Effen den staf breekt over de brooddronkenheden en laagheden, die zelfs menschen van fatsoen tegenover een Jood geoorloofd rekenden, en het is niet noodig er op terug te komen. Maar hierop hebben wij nog eens te wijzen, dat denkbeelden als die van van Effen in wijden kring werden verspreid, en niet konden nalaten invloed te oefenen op den geest des tijds aangaande de regten ook van deze burgers van den Staat. Hij dwaalde zeker toen hij verklaarde, dat de Joden onder ons, de ambten uitgezouderd, dezelfde vrijheden en voorregten genoten als de anderen; daar hadden de gildebroeders wel voor gezorgd, en de overheid stond dezen ter zijde. Ook legt hij bij de schildering van het zedelijk verval der Joden te weinig nadruk op den verlagenden invloed, dien eene smadelijke behandeling op den duur heeft. Maar zij bragt het vraagstuk op het tapijt, en wat *hij* ten gunste van de Joden in het openbaar durfde zeggen, had dubbel gewigt.

De navolgers van van Effen, die zich geroepen achtten om hunne landgenooten voor te lichten, en van welke sommigen, gelijk bekend is, grooten invloed hadden op de openbare meening, in enkele kringen althans, komen meer dan eens op dit punt terug. En indien zij niet bepaald juist hierover spreken,

verkondigen en verspreiden zij toch beginselen, die er op den langen duur toe moesten leiden, dat men de hand sloeg aan den muur van afscheiding tusschen Christen en Jood. Ik beroep mij in de eerste plaats op den *Nederlandschen Spectator* (1749-1760), en om niet al te uitgebreid te worden, wijs ik slechts op een enkel vertoog, waarvan de inhoud hierop neerkomt.

Godsdienstige verdraagzaamheid, als zij maar in een behoorlijken zin wordt opgevat, is een hoofdpligt en een kenmerk van het ware Christendom. Wie zou het ontkennen, nadat de natuurlijke vrijheid van het geweten in zulk een helder licht was gesteld door mannen als Locke en Barbeyrac, maar vooral door onzen beroemden Leidschen rechtsgeleerde Noodt? Het mogt overtollig heeten nog eens eene waarheid te betoogen, die zóó overtuigend bewezen was, maar het lust den schrijver, dit beginsel toe te passen op de gezindheid, met welke men op dien grond de Joden behoorde te behandelen, in ons land door velen zóó diep veracht. 't Was nog maar kort geleden, dat bij het laatste Autodafe der Inquisitie te Lissabon eene Jodin van tien jaren was verbrand. En aan zulke afschuwelijkneden dacht hier natuurlijk geen mensch, maar de Joden door allerlei smaadheden dagelijks te folteren, scheen menigeen gerust op zijn geweten te durven nemen. Daarom mogten zij ook wel eens lezen, wat toen door een Jood in een smeekschrift of vertoog aan de Inquisitie was voorgelegd[1]. Gij klaagt, dus spreekt de opsteller van dat geschrift de Inquisiteurs aan, dat de keizer van Japan alle Christenen die hij in zijne staten vindt, laat verbranden. Maar hij zou u antwoorden: wij behandelen u, die een geloof hebt dat van het onze verschilt, juist op dezelfde wijze, waarop gij hen behandelt, die van u verschillen door hun geloof, zoodat gij over niets anders hebt te klagen dan over uwe onmagt, die u belet ons uit te roeijen en die ons in staat stelt, dit u te doen. Maar het moet gezegd worden, dat de Christenen tegenover ons Joden nog veel wreeder zijn dan deze Keizer. Gij, luidt de verdiende beschuldiging, doet ons sterven, omdat wij niet alles gelooven, wat gij gelooft, daar gij toch weet, dat onze godsdienst eertijds door God zelven werd bemind, en te vuur en te zwaard vervolgt gij hen, die in de vergeeflijke dwaling verkeeren, dat God nog bemint, hetgeen hij eertijds beminde. Wij bezweren u, niet bij den Almagtigen

1 Vgl. Montesquieu, l'Esprit des Lois, Lib. XXV, Chap. 13.

God, dien wij zamen dienen, maar bij dien Christus, die volgens u de menschelijke natuur heeft aangenomen, om u een voorbeeld te geven, dat gij zoudt navolgen; wij bezweren u, dat gij met ons handelt, gelijk Hij met ons gehandeld zou hebben, indien Hij nog op aarde was. Maar zoo gij al geen Christenen wilt zijn, weest ten minste menschen. Behandelt ons gelijk gij doen zoudt zoo gij niet hadt dan het kleine flikkerlicht van regtvaardigheid, dat de natuur ons geeft. En zoo de hemel u zoo lief heeft gehad om u door zijne openbaring te verlichten, past het dan aan kinderen, die de erfenis van hun vader genieten, diegenen te haten, die er van uitgesloten zijn? Gij leeft in eene eeuw, waarin het natuurlijk licht levendiger is dan ooit te voren; de wijsbegeerte heeft den geest verlicht; de zedekundige lessen van uw evangelie zijn allen bekend; de onderlinge verpligtingen der menschen zijn beter bepaald. Als gij dan niet wederkeert van uwe oude vooroordeelen, welke niet anders zijn dan uwe driften, gij toont onverbeterlijk te zijn, en zoo een later geslacht durft zeggen, dat de Europeesche volken in deze eeuw beschaafd waren, men zal u noemen om te bewijzen, dat het barbaren zijn geweest.

Zoo trekt onze *Spectator*, die dit alles met volkomene instemming overneemt, voor de Joden in het veld. Wat geeft ons regt, dus vraagt hij, om in een land dat steeds eene schuilplaats is geweest voor ongelukkigen, nog smarten aan hunne smarten toe te doen, en ook den goeden onder hen de vreemdelingschap bitter te maken? Medelijden moest ons veeleer bewegen om, gelijk de apostelen en de eerste kerkvaders deden, hen met liefde tot ons te trekken in plaats van hen af te stooten, en door onze onregtvaardigheid van ons nog meer te vervreemden, ja afkeerig te maken.

Wij kunnen zeggen, dat de schrijvers der spectatoriale blaadjes altijd ééne en dezelfde rigting vertegenwoordigen, en in hunne beschouwing van de Joden elkander trouw ter zijde staan. Wanneer wij daarbij opmerken, dat zij in eene onafgebrokene reeks, gedurende meer dan vijftig jaren, een goed deel onzer landgenooten onder hunne lezers telden, kunnen wij daarnaar hun invloed berekenen. Wanneer wij *de Denker* inzien (1763-75), vinden wij er eene krachtige aanbeveling van de verdraagzaamheid in 't algemeen[1] en eene niet minder krachtige verdediging

1 A.w. XII: 321 vv.

van de denkbeelden, door Marmontel in zijn Belisarius ontwikkeld, over welk geschrift in 1769 zulk een hevige twist in ons land ontstond[1]. De waarheid was niet meer dan een stip in de uitgestrekte ruimte der dwaling, en wie kon zeggen, dat hij die enkele stip had gevonden? Elk beweert, dat hij het heeft gedaan, maar op welken grond? Ieder mensch is voor zijne eigone ziel verantwoording schuldig, en hij alleen heeft dus het regt om eene keuze te doen, van welke zijn verderf of behoud afhangt. De waarheid schittert door haar eigen luister, en het regt om over de gedachten te vonnissen, komt toe aan God. Geen mensch was vrij van dwaling, en dus kon de waarheid geen menschen verkiezen tot scheidslieden. Ook was het openbaar, dat de menschen elkander daar het meest naderden, waar ieder vrijheid had te denken, gelijk hem goeddacht. Door dien geest geleid had *de Denker* reeds vroeger eene verdediging van de Joodsche Natie opgenomen[2]. 't Kwam hem voor, dat de Heer de Pinto, die de Portugeesche Joden had verdedigd tegen Voltaire, zeer onbillijk was geweest tegenover zijne Hoogduitsche geloofsgenooten, die er zich over hadden te beklagen, dat de Pinto de beschuldigingen door Voltaire tegen de Joden in het algemeen ingebragt, op hen had laten rusten in het oogenblik, waarin hij zich en de zijnen er van trachtte te zuiveren. Wat hadden de Hoogduitsche Joden boven andere misdaan? Ofschoon het moeijelijk te bewijzen zou zijn, dat zij dommer waren dan de Portugeesche, zoo was gebrek aan schranderheid in ieder geval geen misdaad, maar een ongeluk. Arm waren zij, armer dan de Portugeesche, wier voorouders met schatten hier waren gekomen, waarop de nakomelingschap voor een goed deel nog teerde, hoewel het er met sommigen ook al sober begon uit te zien. Maar zij waren uit een land, waar men hun de middelen van bestaan ontnam, en God een dienst meende te doen door hun geld af te persen. Hoe zouden zij het hier verdienen, waar alle ambachten hun verboden waren? Zij waren voor een goed deel doodarm, maar zij waren het omdat men er hen toe dwong, en indien het niet te onkennen was, dat zij vele vonden hadden gezocht om aan den kost te komen, was het alleen onder hen, dat armoede en eerlijkheid zelden zamenwoonden? Indien zij werden opgeheven uit hunne

1 A.w. VII: 89 vv.
2 A.w. II: 361 (1764).

maatschappelijke vernedering, zou hun zedelijk gehalte winnen. Ook kon alleen het onverstand optreden met de bewering, dat de wet van Mozes hun toeliet de Gojim op te ligten, als er maar gelegenheid toe was. De natuurlijke overtuiging, die alle menschen hebben, dat zij verpligt zijn eerlijk en ter goeder trouw te handelen, laat niet toe het bedrog te beschouwen als door God toegelaten, en onder de gegoede Joden zijn er van tijd tot tijd geweest, en zij zijn er nog, die aan de Christenen een les in de eerlijkheid konden geven.

Het Was langs den zelfden weg dat de aandacht hier te lande gevestigd werd op eene uitstekende verhandeling over de verdraagzaamheid, van de Romilly. De *Rhapsodist* nam haar op in zijn eerste deel, blz. 384[1] en zij komt mij hoogst belangrijk voor, niet juist om de gronden, die zij bijbrengt voor de verdraagzaamheid, maar vooral om haar beschouwing van het verband en de verhouding tusschen Kerk en Staat, eene beschouwing, die eerst in onzen tijd zich krachtig heeft laten gelden. Wat het eerste punt betreft, de *Rhapsodist* vindt het een treurig werk, dat men aan menschen waarheden moet bewijzen, zoo klaar en zoo gewigtig, dat men, om ze niet te kennen, zijne natuur moet hebben afgelegd. Toch is het noodig telkens weer voor de eischen der regtvaardigheid en der menschelijkheid op te komen, en zoo bewijst hij nog eens met de woorden van de Romilly, dat verdraagzaamheid billijk is en noodzakelijk, en niets nutteloozer, onregtvaardiger en verderfelijker dan onverdraagzaamheid. Wij kunnen het bij de eenvoudige vermelding hiervan laten; het was eene stem te meer in het groote koor. Maar eene kleine uitweiding zij mij hier vergund over hetgeen in dat zelfde stuk gezegd wordt aangaande de pligten van den Vorst, - wij zouden tegenwoordig zeggen van den Staat - tegenover de Kerk. Het blijkt opnieuw, dat onze 19de eeuw niet rijk is aan oorspronkelijke gedachten Hoe meer zij bekend wordt met haar oudere zuster, des te levendiger, dunkt mij, moet zij dat gevoelen.

Ziehier dan wat aangaande dit punt reeds meer dan honderd jaren geleden aan onze voorvaderen ter overweging werd aangeboden. Nooit zal men bij dit vraagstuk het juiste gezigtspunt treffen, indien men niet begint met Staat en Kerk te scheiden.

1 Dit werk loopt van 1771-1783.

De Staat heeft te zorgen voor de vrijheid, het leven, de rust, de bezittingen en voorregten van zijne onderdanen; de Kerk is eene maatschappij, wier doelwit is de volmaaktheid van den mensch en het heil zijner ziel. Den vrede in de zamenleving te handhaven tegenover allen, die er een aanslag op zouden willen doen, is de pligt en het regt van den Vorst; maar zijn regt houdt op waar dat van de conscientie heerscht. Dit tweeërlei regtsgebied moet gescheiden zijn en blijven, indien men niet in allerlei onheilen wil vervallen. Noch de geopenbaarde wet, noch de natuurlijke wet, noch het staatkundig regt maken de overheid tot de leidsvrouw der zielen. Zij zou het ook onmogelijk kunnen zijn, want al kunnen wij uiterlijk berusten in hetgeen ons wordt opgedrongen dat wij zullen gelooven en denken, het is even ongerijmd dat wij inwendig daarin zouden berusten, als dat wij zouden kunnen ophouden te zijn wat wij zijn. Voorzeker ligt den Staat hieraan gelegen, dat ieder burger een godsdienst hebbe, die hem zijne pligten doet beminnen, maar de leerstukken van zulk een godsdienst hebben voor den Staat alleen in zooverre belang, als zij betrekking hebben tot de zamenleving. Eene geloofsbelijdenis echter, die den mensch verhindert een goed burger en een getrouw onderdaan te zijn, kan de Staat in zijn midden niet dulden. Wat volgt hieruit? en de lezer gelieve te bedenken dat wij in het midden van de 18de eeuw verkeeren. Ten eerste, dat de Overheid geen leerstellingen mag gedoogen, die tegen de burgerlijke zamenleving zijn gekant. Al heeft zij geen regt over het geweten, zij moet die vermetele redeneringen stuiten, welke tot ongebondenheid en afkeer van de pligten zouden leiden. De Godverzakers in 't bijzonder, die alle menschelijke wetten ontzenuwen, en tusscheii regt en onregt niet anders overlaten dan eene staatkundige onderscheiding, hebben geen regt om zich in hun voordeel op de verdraagzaamheid te beroepen. Ten tweede moet de Staat zich met gestrengheid aankanten tegen de ondernemingen van hen, die, terwijl zij hunne inhaligheid met den dekmantel der godsdienst bekleeden, een aanslag zouden willen beproeven op de bezittingen of van bijzondere personen, of van den Staat zelven. En eindelijk moeten voor alle dingen die gevaarlijke genootschappen verboden worden, welke hunne leden aan een dubbel gezag onderwerpende, een Staat in den Staat uitmaken, de staatkundige eendragt verbreken, de banden, die aan het vaderland hechten, losmaken en ontbinden,

en de algemeene belangen opofferen aan hunne bijzondere vereeniging. In ééne woord, de priester zij gelijk iedereen onderworpen aan de magt van den Staat, aan de wetten van zijn vaderland. Zijn gezag, dat louter geestelijk is, bepale zich tot het onderwijzen, tot het vermanen, tot het prediken van de deugd. Dat hij van zijnen goddelijken meester leere, hoe diens koningrijk niet is van deze wereld, want alles is verloren, zoo gij maar ééne oogenbiik het zwaard en het wierookvat aan dezelfde hand toevertrouwt. Is het niet of wij Bismarck of Gladstone hooren? En wat doen zij anders dan de beginselen toepassen, die reeds in 1770 duidelijk zijn uiteengezet? Wij leven ook op dit gebied van de achttiende eeuw, en niet alles, wat wij van haar overnemen, is zoo bruikbaar als dit beginsel van scheiding tusschen Kerk en Staat. Zelfs houdt mijn spectatoriaal vertoog eene waarschuwing in. die ook in onzen tijd wel ter harte mag genomen worden door de staatslieden, die verpligt worden kerkelijke wetten te maken, nl. deze: Wat hen betreft, die, onder den dekmantel van godsdienst, niet anders zoeken dan de maatschappij te ontrusten, en het juk der wetten af te schudden, houdt deze in toom met gestrengheid; wij zijn hunne voorspraken niet. Maar draagt zorg, dat gij met deze schuldigen hen niet vermengt, die niet anders van u verzoeken dan de vrijheid van denken, de vrijheid om het geloof, dat zij voor het beste houden, te belijden, en die voor het overige leven als trouwe onderdanen van den Staat.

Maar om terug te keeren tot het eigenlijke punt in quaestie, lang voor Mendelssohn en lang voor '89, werd aan het geslacht, dat eene nieuwe orde van zaken tegenging, de noodige wijsheid bijgezet door woordvoerders en leidslieden op den eigen grond. Indien men het nog niet wist, zij zorgden er voor dat het hier niet onbekend bleef, hoe men in het vrije Amerika tegenover de Joden gezind was[1]. Daar woonden er ter naauwernood acht-honderd, maar gelijke regten met allen waven hun verzekerd. Daar waren zij niet alleen geregtigd tot het uitoefenen van ieder ambacht, maar in New-York was een Jood reeds tot Alderman gekozen, hoewel hij er voor bedankt had. Elders, in Pensylvanië, werd het ambt van vrederegter door hen bekleed, en in Georgetown was een Jood lid van de Volksvertegenwoordiging. Van gildewetten was daar geen sprake, en

1 Zie *Algem. Letteroef.*, 1794, blz. 84 vv.

voor de beschuldiging, dat Joden bedriegers waren, was daar geene plaats, want overal waar de wetten regtvaardig zijn, zijn ook de menschen regtvaardig. Dit laatste was in veler schatting, gelijk wij zagen, het eenige middel om de Joden op te heffen uit hun diep verval en zedelijke verlaging, en de stemmen, die het aanprezen, moesten wel weêrklank vinden bij de meer ontwikkelden van die natie, die voor hun volk een hart hadden. Voegt hier nu bij den regtstreekschen invloed van Mendelssohn's geschriften en van de emancipatie der Joden in Frank-rijk, en wij zien den bodem van alle zijden bereid. De Joden zelve lieten weldra van zich hooren, en den 11^{den} Febr. van het eerste jaar der Bataafsche vrijheid werd in Amsterdam de eerste geregelde vergadering gehouden van de Joden-Societeit, genaamd *Felix Libertate*. Op wat grond de heer Koenen beweert, dat die club in '93 of '94 was opgerigt, is mij onbekend, maar in '95 werd zij, blijkens de officiëele stukken, op Woensdag 11 Februarij met zekere plegtigheid ingewijd. De commissarissen dezer vereeniging waren Hermanus Leonard Bromet, Mozes Salomon Asser en Jacob Saportas; hun secretaris was dr. H. de H. Lemoji. Op genoemden dag werd dan de eerste, vergadering gehouden, in tegenwoordigheid van een lid uit het Comité van Waakzaamheid en van verscheidene commissarissen en leden der andere clubs. Ook werd de bijeenkomst opgeluisterd door een secretaris der Fransche commissarissen en verschillende Fransche officieren. Nadat Bromet eene korte aanspraak had gehouden, en voorts om zijne ligchamelijke gesteldheid van de verdere leiding afzag, liet hij het woord aan Asser, die terstond daarop zijn hart lucht gaf. Het gelukkig tijdstip was dan nu gekomen, zoo sprak hij, waarin de Joden, evenals andere menschen, vergaderen mogten om mede te werken aan het algemeene welzijn, en elkander te onderrigten aangaande den waren prijs van Vrijheid en Egaliteit. Zoo lag het dan heden op zijn weg van den invloed te spreken, die de. verklaring van de regten van den mensch op zijne natie hebben zou. Hoe lang hadden zij er naar uitgezien! Want hoewel men het algemeen daarvoor hield, dat de Joodsche natie verdrukt en met voeten getreden, in deze Republiek niet had te klagen, was de werkelijke staat van zaken met die beschouwing in strijd. Hoe vernederend waren de bepalingen en beperkingen, waaraan plakkaten en resoluties hen tot nu toe onderwierpen. Goddank! voor het zonnelicht der vrijheid hadden zij niet langer kunnen

bestaan, on gelukkige veranderingen waren reeds tot stand gekomen. Reeds waren er Joden naast Christenen in commissies benoemd; reeds was het hatelijk onderscheid bij het trouwen weggenomen; reeds had men bij de laatste verdeeling der algemeene collecte van een som van ƒ 36000 tienduizend voor de Joden bestemd, inplaats van vierduizend, zooals vroeger, en langzamerhand zou dat licht nog grooter zegen verspreiden, als geen nering of handtering hun meer verboden zou zijn. Indien dan nu het volk der Joden maar begreep, hoe ieder voorregt ook een pligt met zich bragt. Geen vrijheid, geen gelijkheid kon bestaan zonder deugd. Laat ons, riep hij de vergadering toe, aan onze kinderen zulk eene opsvoeding geven, dat zij nuttig kunnen zijn voor den Staat. Laat ons alles doen wat mogelijk is om onze arme broeders te helpen, en hun de vruchten van de Vrijheid en Gelijkheid te doen smaken. Laat ons hiervoor ijveren als het hoogste goed, en door ons gedrag onze landgenooten dwingen om de wetten te vervloeken, die twee eeuwen lang een aantal leden aan de Maatschappij onttrokken, die voor haar nuttig hadden kunnen zijn. Saportas nam hierop het woord en sprak de Fransche burgers in hunne moedertaal aan. De Joden, zeide hij, sinds eeuwen veracht, hebben van vrijheid nooit iets anders dan verwarde denkbeelden gehad; want verachting is de moeder der neerslagtigheid, en moedeloosheid baant den weg tot de laagste slavernij, Men had hen hier geduld en tot op zekere hoogte ook bescherming verleend, maar vooroordeel had hen tot op dezen dag het genot van burgerregt onthouden. Wie anders had het juk der vernedering gebroken als die ‘brave Pranschen,’ die de Joden maakten tot menschen? Zij gaven aan de zwervelingen een vaderland, aan de verstootenen de regten van den mensch. Zoo waren zij dan niet langer patriotten zonder vaderland, Ontvangt, zoo luidt het aan het slot, den dank van deze societeit! Brengt hem over aan uwe Representanten, aan uwe zegevierende legers, aan uwe gansche natie, aan allen die de vrijheid deden overwinnen. De spreuk, zoo vreeselijk voor den dwingeland, is ook de onze: *Vivre libre ou mourir!* De secretaris, dr. Lemon, sprak een woord tot slot. Een driemaal herhaald Vivat! voor Gelijkheid, Vrijheid en Broederschap, door de vergadering aangeheven, was het einde van het werk. Hoe zij en vele anderen zich in die ‘brave Franschen’ bedrogen, is te bekend om er over te spreken. Dit alleen moet ik den lezer onder de aandacht brengen, dat wij in

die eerste vergadering van Felix Libertate den weergalm vernemen van de klagten, eischen en verwachtingen, sinds de dagen van van Effen met meer of minder kracht, bekwaamheid en helderheid uitgesproken.

Hoe werd dit streven der Jodenclub ontvangen? Ook op deze vraag geven Koenen en da Costa een antwoord, waarvan wij moeten zeggen: het is iets, maar niet genoeg; wij zijn dankbaar, maar niet voldaan. Onze weekblaadjes geven meer; zij geven althans iets, waarnaar ik bij genoemde schrijvers te vergeefs heb gezocht, als zij ons de onhebbelijke manier doen kennen, waarop sommige patriotten zich tegen de gelijkstelling der Joden verzetten, en ons openbaren, welk gespuis zich soms onder dien schoonklinkenden naam verborg.

De eerste heftige tegenstand kwam van de zijde der Rabbijnen. Koenen geeft er een duidelijk en zeer te waarderen overzigt van. Toen de Pranschen op den 19^{den} Januarij 1795 Amsterdam binnentrokken, en den laatsten dag derzelfde maand de regten van den mensch van wege de Staten van Holland met trompetgeschal werden afgekondigd, trad *Felix Libertate* op, de patriotten, die tot nu toe geen vaderland hadden bezeten. Het duurde niet lang, of de mannen van deze societeit waren in openbaren oorlog met de Parnassijns, die eene verbroedering met eene Christen-natie gevaarlijk rekenden voor het zelfstandig bestaan van hun volk, en van eene inlijving in de maatschappij der Citoyens de oplossing vreesden van hunne nationaliteit. Een niet gering bezwaar was bovendien, dat de Joden, eenmaal opgenomen in het groot geheel, verpligt zouden worden tot eene krijgsdienst, die hen ook op den sabbath verpligten zou de wapenen te dragen. Met kracht weerstonden zij de mannen van Felix Libertate, die met alle magt voor de emancipatie streden, en zelfs zoo ver gingen, dat zij de verklaring van de regten van den mensch, in het Joodsch-Duitsch overgebragt, in de synagoge wilden laten aflezen. De twist, hierover ontstaan, leidde weldra tot scheuring en afscheiding, ook op godsdienstig gebied. De Rabbijnen en Parnassijns bleven bij hun gevoelen, dat het gedrag der Patriottisch gezinde Joden onverantwoordelijk was, terwijl deze op hunne beurt de handelwijze der Rabbijnen in strijd achtten met het welbegrepen maatschappelijk en zede-

lijk belang der Joden, en ze uitmaakten voor onverdragelijke dwingelanden. Zij hielden zich buiten de synagoge en stichtten een nieuwe. *Adath Jeschurun* genaamd, die zich eerst onder de regering van Willem I met de Nederlandsch-Tsraëlitische vereenigde. Dit dient er nog bijgevoegd, dat de patriottische partij krachtig werd gesteund door den Franschen gezant Noël. Onder zijn invloed waarschijnlijk werden de Parnassijns der Hoogduitsche gemeente den 16^{den} Maart 1798 van hunne posten ontzet. ‘Ten gevolge - dus heette het - van hun aristocratisch despotismus, naardien de klachten in Amstel's raadzalen even vruchteloos waren als die bij het Provinciaal Bestuur van Holland, zoo was dit alleen aan het Uitvoerend Bewind van de Bataafsche Republiek voorbehouden geweest om, als een gevolg van de heilzame revolutie, op de billijke klachten der Patriotten, de heerschzuchtigen van hunnen kerktroon te smijten.’

Maar wij zijn daarmee ons onderwerp eigenlijk reeds vooruit, aangezien wij voorloopig niet anders hadden te onderzoeken dan op welke wijze de Joden-societeit met hare beginselen ontvangen werd. Zooals wij zagen, vonden de Rabbijnen de geheele beweging ongeoorloofd en gevaarlijk en vele hunner geloofsgenooten dachten er evenzoo over. Vooral de Spaansche en Portugesclie Joden, monarchaal en aristocratisch gezind en aan het huis van Oranje met geestdrift verknocht[1], wilden van geen gelijkstelling hooren, die de vrucht was eener verafschuwde omwenteling. De Hoogduitsche dachten er voor een goed deel even ongunstig over. Het waren er maar enkelen uit de beide afdeelingen, die de omkeering met vreugde begroetten, en die althans, naar mij voorkomt, juist hadden gezien, dat er langs dezen weg alleen mogelijkheid bestond dat het volk uit zijne vernedering en ellende werd opgeheven Da Costa geeft het toe (t.a.p.) dat men in de mannen van Felix Libertate, ‘bij hunne aankleving der eeuwbegrippen,’ geene talenten en geestkracht mag miskennen. Wij vinden het onbegrijpelijk, dat men dit alleen in hen te prijzen acht. Verdiende dan hun doel geen lof, en had het met de Joden dan zoo moeten blijven als het was voor '95? Of was er beter middel dan hen niet in naam, maar inderdaad op te nemen in de groote menschen-maatschappij en hun het regt te geven op alle voorregten, daaraan verbonden? Het zou den Parnassijns

1 Zie da Costa, a.w. blz. 526.

en die aan hunne zijde stonden, moeijelijk zijn gevallen, daarop een bevredigend antwoord te geven.

Maar hooren wij wat de Patriotten zeiden, toen de Joden zich begonnen te roeren en hunne Societeit openbaarde, wat zij wilden. Men zou vermoeden, dat er onder de mannen die zich om de vaan der vrijheid en gejijkheid schaarden, maar een stem over opging als over een gelukkig verschijnsel, waarnaar men met verlangen had uitgezien. Het tegendeel was het geval. In de eerste plaats wijzen wij[1] op mannen als: van Hamelsveld. Hij meende, dat het onmogelijk was de Joden tot een deel te maken van het Nederlandsche volk. Hunne zeden, wetten en gewoonten stempelden hen tot vreemdelingen. Dat zij aanspraak hebben op de regten van den mensch wil hij niet ontkennen, maar eene andere vraag is, of zij kunnen worden aangemerkt als ‘Nederlandsche en Bataafsche menschen,’ en hierop antwoordt hij ontkennend. Vreemdelingen zijn zij en blijven zij, en eigenlijk willen zij en mogen zij ook niet anders zijn, want Palestina is hun vaderland; overal elders zijn zij maar voor een tijd. 't Was zoo dat er enkele waren die van deze vreemdelingschap niets wilden weten, en niets liever wenschten dan ingelijfd te worden bij het Bataafsche volk, maar de natie ls natie wenschte het niet; zij hebben - zeide van Hamelsveld - ‘nog te hooge verbeelding van zich zelven als volk van God, dan dat zij zich vernederen zouden om Nederlanders te worden.’ Had van Hamelsveld niets anders te zeggen? Als men da Costa mag gelooven, niet. Onder de voorstanders der omwenteling van 1795, zegt hij, ‘bevonden zich hier te lande velen, die de christelijke godsdienst toch steeds voor den grondslag van den Staat hielden, en althands op het punt der opneming van Joden op gelijken voet met de Christenen in den Staat gemoedelijk bezwaar vonden. Dus bij name was de Hoogleeraar van Hamelsveld een ijverig Patriot, maar ook Hervormd Christen van overtuiging, en voorts niet alleen vriend van Israel om des Evangelies wille, maar zeer bepaaldelijk zijne verwachting belijdende hunner aanstaande *nationale* bekeering en herstel in der vaderen land. Aldus gezind, meende hij in de Nationale Vergadering (1796) *tegen* de verleening van het stemregt aan de Isra:elieten, door hem als vreemdelingen beschouwd, te moeten spreken en stemmen.’

1 Zie hierover ook da Costa t.a.p., blz, 527, en *Dagverhaal* enz., 1796. blz. 667.

Dit komt overeen met hetgeen ik uit het dagverhaal dier vergadering ontleende, maar het spijt mij te moeten zeggen dat da Costa de helft van van Hamelsveld's betoog heeft verzwegen. Het is toch altijd goed, het nog eens na te zien. Want als de Hoogleeraar zijne gemoedelijke bezwaren heeft ontwikkeld, komt hij met een ander voor den dag. Onder de 50.000 Joden, die er in Nederland wonen, zegt hij, z ijn zeker *eenige* ware en zeer verlichte Patriotten, maar voor het overige zijn de Joden doorgaans met eene blinde liefde vervuld voor het bestuur en het stelsel van Oranje. Sommigen meenen nu, dat men de Joden door weldaden aan zich moet verbinden, om hen zoo van deze blindheid te genezen of van dit overdreven gevoel van onbezonnen dankbaarheid, zooals Burger Hahn het had genoemd[1]. Van Hamelsveld schijnt niet vreemd aan de meening, dat de gehechtheid der Joden aan Oranje zamenhing met het groot belang, dat velen hunner hadden bij de Engelsche fondsen, maar in ieder geval is hij van oordeel, dat de ware staatkunde hier voorzigtigheid gebood. De Joodsche natie had zich, het zijn zijne eigene woorden, openlijk misdadig gedragen, te misdadiger, omdat zij niet dan vreemdelingen zijn. En de gezonde staatkunde verbood zulke menschen, van zulk eene liefde voor Oranje bezield, in onze natie in te lijven, alleen omdat men hoopte dat zij vatbaar zouden wezen voor dankbaarheid, en dat zij, die getoond hadden slaven te zijn, het burgerschap van Neêrland's volk zouden kiezen boven hun eigenbelang. Waarom heeft da Costa dit ook niet gezegd?

Zoo dachten er velen. Anderen waren meer genegen om een middenweg in te slaan, Toen in 1795 het plan gemaakt werd om algemeene wijkvergaderingen in Amsterdam op te rigten, rees in de burger-bijeenkomst onder de spreuk: *Tot nut van het Vaderland*, de vraag: zal men tot deze vergaderingen de leden der Joodsche natie ook toelaten[2]? En het antwoord kwam hierop neer, dat het Jodendom ingevolge de leer der vaderen, de herstelling hunner natie en de komst van den Messias verwacht en daarop blijft hopen, welk grondbeginsel lijnregt inliep tegen de leer van de oppermagt des volks en van de regten van den mensch, daar het strekte tot het oprigten van een aardsch koningrijk. De wijsheid van de leden der burger-

1 Zie *Dagverhaal* enz., blz. 497.
2 Zie het gedrukte *Plan* enz., blz. 11.

bijeenkomst stelde daarom vast, dat zij die aan deze leer vasthielden en zich als een bijzonder volk beschouwden, tegenstanders waren van de leer der Gelijkheid en der Broederschap en voor niet anders konden gelden dan voor vreemdelingen. Voor hen kon dus geene plaats zijn in de Bataafsche natie, maar die Joden, welke meenden dat zij in gemoede de leer van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap konden eerbiedigen, de oppermagt des volks erkenden en toonden vrije burgers en menschen te zijn, zij hadden aanspraak op ieder voorregt daaraan verbonden. Vroeg iemand waaraan men zou weten, of zulke Joden welter goeder trouw waren, en of het niet te vreezen was dat zij slechts uit eigenbelang zich zoo voordeden? de Bataafsche burgers, vergaderd onder de spreuk: Tot nut van het Vaderland, hebben vrijmoedigheid aan hunne medepatriotten te vragen, of die bedenking alleen te pas komt tegenover het Jodendom?

Maar sommige Patriotten spraken onverholen hun weerzin uit tegen al wat Jood was, en nergens openbaarde die af keer en die haat zich zoo sterk als in het patriottisch weekblad - of dagblad, want het kwam twee of driemaal per week uit - dat voor zich den schoonen titel had verkozen van *de Domkop*, of *Nationaal Volksboek*[1]. 't Is de moeite waard te hooren, wat de kampvechters voor de regten van den mensch, van de Joden zeggen. 't Is mijn schuld niet, als het soms onhebbelijk klinkt. Men spreekt in onze dagen van een Monsterverbond, maar nooit zijn er ongelijker bestanddeelen en tegenstrijdiger geesten bij elkander geduwd dan in den tijd der Patriottische beweging. Het schuim en de keur der Natie zijn hier voor een tijd bijeen.

Van dat schuim is *de Domkop* een orgaan. Wijs mij een Jood, zoo heet het daar, en gij wijst mij een bedrieger[2]. Eene vereeniging met hen is even dwaas als onze kostelijke Alliantie met de Engelschen. Zijn zij niet slaafsch, listig, wantrouwend en bovendien heerschzuchtig? Het is hun te doen om sterker te worden, om van een verdrukt volk een overheerschend volk te worden. Geeft hun de regten en vrijheden die zij verlangen, en weldra zal dit vreemd genot duizende Joden uit andere landen lokken, en als de dertig duizend dan

1 In drie deelen uitgegeven te Amsterdam, bij de Burgers J. Velem en R. Doll Timman, 1795.
2 Zie a.w. I, blz. 222 vv.

tot honderd duizend zijn gestegen, ‘wie zal het lawaai kunnen dulden?’ hoe zal het gaan op de Beurs en met het crediet? want de regten van den mensch zullen niet in staat zijn dit diefachtig geslacht te bekeeren. Zij zullen de Christen-koop-lieden overvleugelen tot nadeel in het bijzonder van Amsterdam, en haast zal de tijd geboren worden waarin wij, in plaats van onder een stadhouder te zuchten, ons zullen moeten buigen onder het gezag der Parnassijns. Kortom, wat zal men in de Bataafsche Republiek beginnen met een volk, dat evenmin van liegen en bedriegen te genezen is als een Moorman van zijn zwarte kleur, en dat bovendien gehecht is aan het Oranjehuis?

Dit thema wordt in de eerste maanden van '95 door *de Domkop* voortdurend behandeld, en de variaties zijn in denzelfden toon. Maar zijne woede klom zoo mogelijk, toen Hespe[1] in de *Nationale Courant* het voor de Joden durfde opnemen. Hij, *de Domkop*, wist voor zeker, dat de Joden over de Christenen dachten zooals de Turken, en ze minder rekenden dan honden; ja zij maakten het nog erger; want als zij ontwaakten en hun morgengebed deden, traden zij drie stappen achterwaarts en vervloekten alle Christenen. En dat volk schreeuwde nu om de regten van den mensch! Zag men bovendien niet in, dat hunne opneming een onherstelbaren slag zou toebrengen aan de Gilden? Want alles waar zij de hand in krijgen is zoo goed als ‘aan de hel in bewaring gesteld’, 't Zou eene fraaije vertooning zijn Joden te verkiezen als municipalen - en hier komt een onverwacht argument - ‘die den waren Kristus, God en Mensch in ééne persoon verloochenen.’ Zet ze eens op zulk eene plaats, en straks komen drie à vierhonderd, duizend uit vreemde landen afzakken, en waar zij kunnen, zullen zij de Christenen verdringen. Beter was het dat zij op de oorlogschepen aan het werk werden gezet; dan konden zij vechten tegen den ‘Brit’, en zij verdienden metéen hun kost op eene eerlijke manier. En dat mogten zij wel leeren, want bedriegers waren zij en bleven zij, en een Jood was tot alles

1 J.C. Hespe was in de dagen van 1783-87 redacteur geweest van de *Politieke Kruyer*, en had door zijne hevige aanvallen op den stadhouder en de regering krachtig meegewerkt tot de Omwenteling. Het vignet voor het eerste deel had hem en den uitgever eene veroordeeling bezorgd tot eene gevangenisstraf van eenige dagen en een boete van ƒ 300. Om zijne sympathie voor de Joden raakt hij bij velen uit de gunst, hetgeen hem niet weerhield om zelf in *Felix Libertate* eene Aanspraak te houden. Ik vind die Aanspraak alleen vermeld, maar kon ze niet magtig worden.

te krijgen, als hij er maar voordeel in zag. Ook had die Societeit in Amsterdam bitter weinig te beteekenen; zij telde omtrent honderd ledon, en daarmee was alles gezegd. De beste was misschien Saportas. die reeds lang een driekleurige sjerp droeg, en zulk een man was welligt in de Wijkvergadering op zijne plaats. Maar ook hij was verdacht en de booze wereld zeide, dat hij na de Omwenteling van '87 alle feesten in den Haag had bijgewoond, en met dat doel dikwijls van de Beurs op zijn rijtuig was gestapt om derwaarts te vertrekken. Misschien dat men hem ook wel mogt vragen, gelijk aan alle zijne geloofsgeriooten: wanneer toch het Patriottisme hun was ‘aangewaaid’? Zij meende het geen van allen, en zij konden het niet meenen; hetgeen niet verhinderen zou dat er dadelijk dertig duizend de regten van den mensch zouden onderteekenen, als men het hun maar toeliet, want - en dit is nog eens het slot - ‘een Jood is tot alles te krijgen en genegen, als hij er maar voordeel bij ziet’.

Hoe ging het onder al deze bedrijven door met de mannen van *Felix Libertate?* Ten eerste mogten zij zich daarin verheugen, dat het hun bij alle vijandschap en tegenwerking niet aan medestanders ontbrak. Eere wien eere toekomt! De Burger J. Krap Az. schreef ten gunste der Joden een boekje, waarvan de titel kort en bondig luidde: *De Joden zijn onze Medeburgers*[1]. Het was ‘der Vergaderinge van de Provisioneele Representanten des volks van Holland toegewijd en aanbevolen’, en voor mij ligt het exemplaar met de eigenhandige opdragt van den schrijver aan die vergadering. Welken indruk het gemaakt heeft, weet ik niet, maar de stelling wordt niet zonder bekwaamheid ontwikkeld en betoogd, De zon der vrijheid, zegt hij, moet niet slechts verwarmen maar ook verlichten, en hare stralen moeten de nevelen van onkunde en vooroordeel ver-

1 Het werd mij. met vele andere stukken, *Felix Libertate* betreffende, door den Heer Campbell welwillend aangewezen en ter hand gesteld uit de Koninklijke Bibliotheek. Koenen (t.a.p. blz. 370) vermeldt een ander geschrift van dezelfde natuur, dat door A.W. van Bloemendaal len gunste van het stemregt der Joden werd opgesteld, en in den zomer van 1796 te Gouda het licht zag. Hij zegt, dat dit stuk grooten indruk schijnt gemaakt te hebben op de leden der Nationale Vergadering, maar van het door mij genoemde, dat de oudste britven heeft, spreekt hij niet. Het kwam echter in diezelfde Vergadering, en kou althans niet onopgemerkt voorbijgaan.

drijven. Onder alle dwalingen, die sinds eeuwen onze denkbeelden en handelingen hebben beheerscht, behoort ook de verregaande verachting van de Joodsche natie. Te naauwernood worden zij als menschen beschouwd. Zij dragen alle maatschappelijke lasten en zijn van vele maatschappelijke voorregten verstoken. Bijna uit alle gilden gesloten, is het hun onmogelijk door vlijt en kunst iets toe te brengen aan het welvaren der maatschappij, en het vooroordeel tegen hen is hier en daar zoo groot, dat menigeen een huisdier boven een Jood zal stellen. Welk eene schreeuwende onrechtvaardigheid! En wat geeft ons regt hen dus uit te sluiten van het maatschappelijk leven? Als wij niet meer willen weten van bijzondere voorregten, op rijkdom en geboorte gegrond, hebben zij regt van ons te verwachten, dat wij getrouw zullen zijn aan ons beginsel. Of zijn er wettige redenen, die het verhinderen? Men heeft het gezegd, maar niet kunnen bewijzen. Men heeft gewezen op hun bedriegelijken aard, maar de Christenen moesten begrijpen, dat zij zelve hiervan de meeste schuld dragen. Overal met wantrouwen en verachting aangezien, buiten staat om eerlijk hun brood te verdienen, overal op zij gezet, beginnen zij eindelijk zelve te gelooven dat zij niets beteekenen, en sluipt de haat en de wraak in hun boezem. Als men den muur maar slopen wilde, die hen afsluit, en hun gelegenheid gaf eerlijk aan den kost te komen, het zou haast blijken, dat zij dit vertrouwen verdienden. Maar was er welligt meer waarheid in de bedenking, dat zij van de andere burgers door hunne huishoudelijke gewoonten, zeden en godsdienstige gebruiken te veel verschilden, om met hen ééne maatschappij uit te maken? Amsterdamsche kooplieden, die met de Joden dagelijks verkeerden, zouden die bedenkingnietmaken. De morsigheid zat alleen bij de minvermogenden, en was eer een gevolg van hunne vernedering, dat met de oorzaak wel zou verdwijnen. En wat hunne godsdienstige gebruiken aanging, men kon met hen als burgers toch wel handelen en verkeeren, zonder juist met hen te eten en te drinken, en aangezien er nu reeds in de koopsteden schikkingen waren gemaakt om de Joden op de Sabbathdagen en feesten van den last des handels te ontslaan, zou het weinig moeite kosten dit tot een algemeenen regel te maken.

Maar het ongerijmdste van alles was de bewering, dat de Joden de gezworen vijanden van de Christenen waren, en om den moord aan den onschuldigen Jezus een vervloekt ras. Met bitterheid

vraagt hij, of de Joden, indien zij onze vijanden zijn, niet alle redenen hebben om ons te haten, daar wij in hen de menschelijkheid hebben beleedigd. En met heftigheid roept hij uit Heeft de Joodsche *Natie* den onschuldigen Stichter der Christelijke godsdienst ter dood gedoemd? Neen! maar de domme, eigenbatige, tyrannieke geestelijkheid dier dagen, de huichelaars, ‘van dat zelfde ras gebefte en getabberde deugnieten, dat in onze dagen den Oranjemoordkreet van den stoel der liefde en des vredes uitbromde’. Of zou een Christen zich misschien bevoegd rekenen den vloek uit te voeren, dien men onderstelt dat de Joden op zich hebben geladen? Als God hen wilde straffen, waren wij nog verpligt hunne smarten te lenigen. Maar het Opperwezen is te regtvaardig om den zoon de ongeregtigheid des vaders te laten dragen. En als onschuldig vergoten bloed der nakomelingschap te laste moest worden gelegd, wat hadden wij dan nog te boeten, wier voorgeslacht met vreugdegejuich den gruwzamen moord had goedgekeurd, aan de de Witten gepleegd! Karakteristiek is het slot, waarin hij zich tot de Joden zelve wendt: ‘zal deze uwe herstelling het gevolg van het hersteld Republikeinismus wezen, vormt en voedt dan ook echte Republikeinsche denkbeelden en gevoelens. Denkt aan geen Koning of Koningrijk meer, alsof gij die eenmaal te wachten zoudt hebben. Gij waart in uwen eersten oorsprong Republikeinen; de eerste Koning werd u in Gods toorn gegeven, en gij hebt u bij de meesten uwer Koningen siegt bevonden.’ Dus sprak de burger Krap.

Nergens was de tegenstand tegen de beginselen en inzigten van Felix Libertate zoo sterk als in Amsterdam. In zestig binnen- en vijf buitenwijken was door 14,000 burgers het besluit genomen, dat men de Joden in de wijkvergaderingen niet zou toelaten[1]. In andere steden dacht men er anders over, en er verscheen zelfs in Amsterdam eene commissie van Burgersocieteiten van 's-Hage, Leiden, Leidschendam, Haarlem en Rotterdam, om te onderzoeken waarom men daar ter stede de Joden niet toeliet; aangezien men dit besluit voor onregtvaardig hield[2], althans tegenover hen, die vóór en na 1787 getoond hadden ‘waare vaderlandsdenkeude Jooden’ te zijn, want het gros stelden ook zij gelijk aan de menigte Bijltjens[3]. In

1 Zie *de Domkop*, I, 317.
2 T.a.p. blz. 316.
3 T.a.p. blz. 302.

den Haag was dan ook het stemregt slechts verleend aan vijf Joden, die het ten allen tijde getoond hebben waardig te zijn.[1] Maar dat men in genoemde steden er zoo over dacht en betrekkelijk tegenover de Joden welwillend was, had men eenig en alleen aan Asser te danken, die in den Haag echter niet bijzonder vriendelijk werd ontvangen, waarover een heftige pennenstrijd ontstond[2]. Hij was en bleef de ziel van degansche beweging in Amsterdam, en hij had zich ook aan het hoofd gesteld van eene commissie om in die plaatsen de belangen der Joden aan te dringen. Tn de societeiten had hij uit naam van Felix Libertate een stak voorgelezen, dat eene groote verandering in de gezindheid der burgers tegenover zijne ge-loofsgenooten te weeg bragt, al kreeg hij niet alles wat hij wenschte. Ja, in Leiden wist hij het zoover te brengen, dat de volkssocieteit, in de Marekerk vergaderd, na kort te voren een besluit te hebben genomen, dat de Joden in de gilden enz. niet zouden worden toegelaten, op zijn voorslag bij acclamatie het tegenovergestelde besloot[3]. Als hij er niet was geweest zou de invloed van de Jodenclub al zeer gering zijn geweest, want onder de leden waren er niet velen, die hem eenige hulp van belang konden bijzetten. Een der besten was nog de schrijver van ‘Eenige Serieuse Reflexien’[4]. Bij hem is althans nog iets te vinden van een geregeld betoog en eene bedaarde overweging vooral van den tegenzin van vele Joden tegen de regten van den mensch. Maar de meesten zijn patriotten van de gewone soort, opgewonden, doldriftig, tot bombast genegen. De verschillende ‘Aanspraken’, in genoemde societeit gehouden, dragen dit merk maar al te duidelijk. Ziehier tot een proeve eene paar volzinnen uit de Aanspraak door den burger Salomon de Jonge Meijersz den 11^{den} Maart 1795 gehouden:. ‘Gelijk de Vader des levens om zijn blinkende as draaijende uit den boezem des Oceaans oprijst, en de door een stormvolle nagt bedroefde natuur bezielt, vertroost en verfraait; zoo rees onlangs uit de herstelde Gaule hoofdstad, weleer de zetel der wellust, thans Europa's vrijheids-spil, de heerlijke vrijheid, en vertroostte en bezielde het onder

1 T.a.p.
2 Zie Koenen, t.a.p. blz. 367.
3 Zie *de Domkop*, I: 316, 17.
4 *Eenige Serieuse Reflexien, zoo voor Joden als Christenen, te zamenge steld door een lid uit de societeit Felix Libertate*.

Despotismus zuchtend Europa.' En iets verder: 'Het waren de slaven niet die hunne ketenen rammelden om de vorsten haar onderdanigheid te toonen, het was geen voorbijgaande woede des volks door zucht tot nieuwigheid aangespoort, neen, maar het was de onder het smeulend puin der zuchtende natuur kwijnende menschheid, die haare rechten herkende; zij zwoer vrij te willen zijn of te vergaan, en om mij van de goddelijke uitdrukkingen des schoon anders ontmenschten Robespierre te bedienen, de beschermgodin der vrijheid zweefde op haar vlugge wieken over de oppervlakte van Frankrijk enz.' Het doet intusschen zijn verstand eer aan, wanneer hij vermoedt (blz. 5 t.a.p.), dat men sommige zijner uitdrukkingen zal houden voor 'vrugten van een jeugdig bloed'. Maar wat hij zegt is toch nog gematigd vergeleken met de uitbarstingen, op dien zelfden 11^{den} Maart ten beste gegeven door den burger E. Schabracq. Hij treedt op om blijken te geven van zijne 'zielsverrukkingen', en wat wij zien is een tafereel van bevende en waggelende troonen, van slangenhoofden en sirenengezang, van bleeke huichelarij en superstitie, van de goddelijke Rede en wierook op altaren, alles te zamen wel bekend, maar waarmede het vraagstuk der Joden niet veel verder kwam. Het ergste was ook hier de gebonden stijl. B.C.J. Judaeus Batavua zingt in zijn lied: *Aan de Burgers-Representanten*:

> Maar Gij! o! Gij alleen, roemwaarde Menschenvrinden!
> Gij zijt het, die alleen pronkt met de Vrijheids-Hoed!
> Maakt uw Partij steeds sterk; geeft ons denzelfden Moed!
> Laat ons te zamen zijn, - oprechte Fransch-Gezinden!

Zoo gaat het eenige koepletten voort, terwijl hij ten slotte van de Godheid zegt, die de waarheid zag 'met traanen heel bepaereld':

> Nu donderde zijn stem! hij dreef zijn blixem straalen!
> Verlichte d'edle Deugd! versloeg de Tieranny!
> Hij sprak: o Franschen! komt, komt maakt u zelven vrij!
> Komt, maakt de waereld vrij! - En stelt der Valschheid paalen!

En van zijn lierzang *Aan de vrije Jooden*, is dit het slot:

> Dus spreekt[1] ze u toe! hoort nu haar stem!
> Amsterdam! zij Jerusalem!

1 De Vrijheid nl.

Messias! zij dees Constitutie!
De Tempel! zij de Deugd en Eer!
De Waarheid! zij de heil'ge Leer!
Berouw van zonde! de Absolutie!

't Was ook al in de maand Maart, dat deze toonen weerklonken, en ik denk, dat Asser menigmaal in stilte zal hebben gezucht: *non tali auxilio*. Hij was intusschen ijverig bezig. De zeventigjarige Bromet had reeds terstond de leiding van *Felix Libertate* aan Asser overgedragen, en deze stond zijn post trouw en met bekwaamheid te roer. Wij zullen niet herhalen, wat wij reeds hebben meegedeeld aangaande het oogpunt, waaruit hij den toestand zijner volksgenooten beschouwde, en wat hij meende dat zij noodig hadden en eischen mogten als menschen en burgers. Maar van zijn ijver voor de zaak moeten wij nog een enkel woord zeggen. Hij was de schrijver van den brief, dien wij boven vermeldden, van een Joodsch Burger te Amsterdam aan een Joodsch Burger te Rotterdam. Hij antwoordde in een anderen Brief op de bedenkingen, die waren ingebragt tegen het stemregt der Joden. Hij stond aan het hoofd der Commissie, van wege Felix Libertate belast, om in 's Gra-venhage, Leiden en elders het goed regt der Joden te bepleiten in de Volks-Societeiten, en wij weten, met welk een uitslag. Wat er verder gebeurde is bekend, en door Koenen beschreven. In Augustus '96 werd aan de Nationale Vergadering het voorstel gedaan door de Commissie, die voor deze zaak was benoemd, om de Joden in Nederland in ieder opzigt gelijk te stellen met alle andere burgers, en den 9^{den} September 1796 werd conform besloten, altijd echter onder verzet van velen in den lande. In dat zelfde 's Gravenhage, waar tachtig jaren geleden werd gedecreteerd: de Joden zijn onze medeburgers, heeft dezer dagen een volksvertegenwoordiger nog durven zeggen, dat de Joden een vreemde volksstam waren, die in ons land gastvrijheid geniet, en uit dankbaarheid veel over zich liet heengaan, dat een ander niet kon verdragen. Heeft hij ook bedoeld, dat het hun alzoo betaamde, omdat zij als bijwoners geen aanspraak hadden op een gelijk regt? Ik vrees, dat hij dit heeft willen zeggen.

Utrecht.
J. HARTOG.

Politici in Japan.

Meneer en mevrouw Verheijen hadden eenige gasten te eten genoodigd, dagelijksche vrienden, wier komst geen omhaal ver-eischte en die gaarne kwamen omdat zij wisten altijd een heusch onthaal, een gezelligen kout en een vriendschappelijk avondje te kunnen genieten. In Japan voornamelijk is een dusgenaamd '*diner*' of '*dejeuner*' het middel tot vereeniging van de weinige Europeanen in een gegeven plaats. Andere middelen tot bevordering van een gezellig verkeer behooren tot de uitzonde-ringen; en vooral in Osaka, de woonplaats van meneer en mevrouw Verheijen, is het aantal Europeanen te gering. Osaka is, wat men zou kunnen noemen, een dorpje - minstens wat het getal vreemdelingen betreft. De stad, de Japansche stad, is groot genoeg, telt zelfs meer dan vijf-honderd-duizend inwoners, Japannezen echter, wier eigendommelijk, gezellig verkeer niet aan den smaak van Europeanen kan behagen. De gastheer en zijn vrouw deden nogtans al 't mogelijke om het gezellig verkeer onder de Europeanen te Osaka te bevorderen, want hoewel in het begin wat overbluft door het uiteenloopende der karakters van de samenlevende Europeanen, hadden zij toch weldra uitgevonden dat gezellig verkeer noodig was om de eentonigheid van het plaatsje te temperen, en inderdaad, dit was hem vrij wel gelukt. De behoefte aan andere ontspanningen na den dagelijkschen arbeid, werd minstens heden avond door het thans aanwezige gezelschap niet gevoeld.

Het maal is genuttigd, de koffie wacht en - met verlof van mevrouw Verheijen, 'een lieve vrouw,' ongeveer van den leeftijd van haar even dertigjarigen man - zijn de sigaren aangestoken. Een zeer passend oogenblik om kennis te maken met de aanwezige gasten.

Naast mevrouw Verheijen zit de heer Jyjouwer, een Engelsch-

man, onlangs uitgezonden door zijn gouvernement als inspekteur van verschillende openbare werken in Japan, waarin zijn gouvernement betrokken is. Het meerendeel van het gezelschap had hij weten op te vroolijken door het meêdeelen van zijne opmerkingen over het leven in Japan, of het maken van vergelijkingen tusschen de toestanden hier en in Europa, waarbij hij niet naliet nu en dan te schimpen op hetgeen in Japan niet zóó was, als hij wel vond dat het zijn moest. De dikke heer Kinderdijk, een Engelschman, en de oude heer Weybrands, een Nederlander, die vele jaren reeds in Japan hadden doorgebracht, konden het echter niet verzetten, dat de aardigheden van den heer Jyjouwer steeds schenen te beoogen om het ongelukkige van een leven in Japan te doen uitkomen. Ds aan-merkinger van den heer Jyjouwer hadden hem werkelijk soms boos gemaakt, en zeker zouden zij hem dat ook getoond hebben, indien zij niet juist vis à vis mevrouw Verheijen waren geplaatst geweest. De inspekteur was nimmer in 't Oosten geweest, al had hij ook veel van de wereld gezien. Het hinderde dus voornamelijk den heer Kinderdijk erg, dat de spreker, zeker geen dom mensch, doch blijkbaar te veel met zichzelven ingenomen, zoo druk het woord voerde, en telkens Japan voorstelde als een land waarin men alleen zou kunnen vegeteeren, mits genoeg geld makende om later voor altijd te kunnen vegeteeren onder betere voorwaarden. De heer Kinderdijk was een achtings-waardig man, die langen tijd onder verschillende Oostersche volken had verkeerd, veel gezien, veel gelezen had en veel wist. Onder het ‘koopliedenras’ - deze uitdrukking was van Jyjouwer - was hij, als kundig koopman, zeer gezien, en als mensch was hij overal welkom, om zijn toegevendheid in den dagelijkschen omgang.

Weybrands kwam het bovendien voor, dat Jyjouwer een beetje al te sterk Avas in het geven van zijne meening. Hij zou hem wat voorzichtiger gewenscht hebben. Weybrands namelijk was zeer bemind, want hij had geene bepaalde opinie. Toen dus Jyjouwer zoo ronduit durfde verklaren, dat hij wenschte nimmer in Japan - eene negerij, zoo als kij beweerde - te zijn aangeland, en het betreurde dat zijn gouvernement hem noodzaakte hier te leven, toen gevoelde Weybrands een soort van onverschrokkenheid, voor een deel overtuigd dat geen gouvernement zulk een man ooit zou hebben uitgezonden, indien het zijne gesprekken vooraf had kunnen berekenen, en tevens de meening toegedaan dat men toch wel wat vriendschappelijker

gezind kan zijn voor de toestanden in een land, waarvan een pas aangekomene dan toch eigenlijk niets kon weten.

De heer Kerkhof, ook. een Hollander, die aan de andere zijde naast mevr. Verheijen zat, was meer ingenomen met Jyjouwer. Hij vond die kwinkslagen over 't leven in Japan niet zoo erg bezijden de waarheid, en waardeerde het geestige in de opmerkingen van zijn dischgenoot. Kerkhof was leeraar aan een school in Osaca, en onderwees jong Japan in velerlei talen. Het is echter niet aan te nemen dat de leerlingen veel genoten van het onderwijs, daar de meester veel te ver boven hen stond, om hun de eenvoudige beginselen te verduidelijken. Kerkhof troostte zich in 't geval. Met veel energie wns hij begonnen, maar de man had dagelijks ondervonden, dat op de apathie van een Japannees elk bewijs van energie schipbreuk lijdt. Hij was dientengevolge onverschillig geworden, doch innerlijk was hij te veet verbitterd, om niet toe te stemmen wanneer er op Japansche toestanden werd afgegeven, zelfs, want de man was goedgeaard, al was 't dan ook een beetje ongerijmd. Tot groote ergernis van Kinderdijk had hij dan ook heden avond duchtig meegedaan.

Verheijen alleen was bijzonder stil geweest. Hij had aangehoord, 'tgeen zeker geen deugd is in een gastheer, doch hem heden avond was te vergeven, daar er meer beweerd en zoogenaamd bewezen was geworden, dan hem wel voorkwam beweer- of bewijsbaar te zijn. Bovendien hield hij niet veel van het onderwerp ‘Japan:’ 't kon, volgens zijne meening, niet dan in het oppervlakkige besproken worden, en daar hij in het geheel, niet voor. oppervlakkig wilde doorgaan, had hij het gesprek overgelaten aan de gasten en zijne vrouw, welke laatste dan ook getoond had wel in staat te zijn om, zelfs zonder hem, het gezelschap bezig te houden.

Verheijen meende intusschen, dat zijne gasten lang genoeg getafeld hadden, en dat, 't was ook uit consideratie voor mevrouw, die nu juist niet altijd een heerendiscours het aangenaamste vond, de vrienden wel onder de veranda konden dampen.

‘Zullen we ons eons wat verluchten?’ vroeg Verheijen opstaande, en zijne gasten eenigszins noodzakende om hem naar de veranda te volgen. ‘Vóór het huis is het nu aangenaam zitten en wij kunnen daar op ons gemak het gesprek voortzetten.’

‘'t Is in Europa tegenwoordig de gewoonte om terstond na een diner naar huis te gaan,’ merkte Jyjouwer aan.

‘Maar wij zijn nu niet in Europa,’ zei Weybrands, ‘dat schijnt ge u maar niet te kunnen herinneren. Wij zijn 't hier heel anders gewoon, en blijven lang napraten. Wat zal men al zoo anders doen?’

‘Dat zeg ik ook, Weybrands,’ zei Verheijen. ‘Kom, meneer Jyjouwer,’ - hem werd als nieuw aangekomene nog steeds de meneer's-titel gegeven - ‘zet u in dien langen luierstoel. Op mijn woord, als gij er eenmaal inzit, zult ge u t'huis gevoelen.’

‘Ik houd niet van luieren,’ antwoordde Jyjouwer.

Verheven had het antwoord echter niet gehoord, want hij was zijn vrouw gevolgd en had haar aangeraden een kleine siesta te houden, ‘daar zij wel moe zou zijn.’ ‘Zet dan straks maar een sterk kop thee, ik zal intusschen de gasten wel bezighouden.’

Toen Verheijen terugkwam, had Jyjouwer reeds zijn raad gevolgd, en ook Kinderdijk, Weybrands en Kerkhof hadden zich in ongedwongen houding op de lange luierstoelen neergevleid.

‘Een schoone avond!’ begon Verheijen.

Het was een zoele avond in Juni; de maan scheen helder en het aangename noorderkoeltje was verkwikkend na den warmen dag. ‘'t Is toch maar zeker, meneer Jyjouwer, dat gij het klimaat in Japan eenig zult moeten noemen.’

‘Dat ben ik in 't geheel niet met je eens,’ antwoordde Jyjouwer. ‘In 't zuiden van Frankrijk is 't juist als hier, en voor verandering van klimaat behoef je dus waarlijk niet zoo ver te reizen.’

‘Heeft meneer al eens een en ander van Osaka's omstreken gezien?’ vroeg Kinderdijk. ‘De pagoden, de tempels om Sakai, zijn inderdaad een bezoek overwaardig.’

‘Neen,’ antwoordde Jyjouwer kortaf. ‘Men heeft me echter verteld, dat die tempels zeer slecht onderhouden worden. Trouwens,’ ging hij voort, ‘de Japanners zien wel in, dat de Ame-rikaansche zendelingen en de Fransche geestelijken spoedig een anderen godsdienst zullen weten in te voeren, om Japan af te helpen van een afgoderij, die het volk tot dweperij en het Japansche gouvernement tot despotisme brengt.’

‘Meneer Jyjouwer’, viel Verheijen in, verstomd over de waaghalzerij van zulk een redeneering, ‘nu moet ik u bepaald tegenspreken. Wanneer gij Japansche godsdienstoefeningen zult bijgewoond hebben, of Japansche heilige dagen zult hebben

meêgevierd, dan zult gij dat ook zeker niet meer kunnen beweren. Geen zaak in Japan is zoo onschadelijk als de nu bestaande godsdienst: en zeer zeker zou ik durven beweren, dat al de missiën, uitgevonden, om, zoo als 't heet, Japan te bekeeren, meer dweperij zullen invoeren dan nu in Japan bestaat.'

'Of,' merkte Weybrands aan, 'de pogingen van alle missiën zullen schipbreuk lijden op den lijdelijken aard van den Japanner. Ik geloof echter ook niet dat Japan een anderen godsdienst zal aannemen, en wel beschouwd, zijn er tegenwoordig in Europa zoo vele christelijke godsdiensten dat .... '

'Nu ja,' viel Jyjouwer hem in de rede, 'daarover hebben we 't nu niet. Als 't Japansche gouvernement redenen vindt om een der Europeesche godsdiensten in te voeren, en dat wil doorzetten, zal diezelfde lijdelijke geaardheid van het volk de plannen van het gouvernement wel in de hand werken.'

'Dat beaam ik ook niet,' zei Verheijen, 'want dagelijks zien we het tegendeel. Bijv. het gouvernement heeft bijna met dwang de Europeesche kleederdracht hier willen invoeren; bevelen werden uitgevaardigd, waaraan het niet nakomen met geldboeten werd gestraft, om zelfs het haar op Europeesche wijze te dragen. Wat is er toen gebeurd? In den aanvang werden die bevelen nagekomen, voor zoo veel tijdelijk mogelijk was, doch niettegenstaande de straffen op elk verzet streng werden toegepast, is het van lieverlede zoo ver gekomen, dat nu bijna alleen de Gouvernements-ambtenaren Europeesch kostuum dragen, en dat in 't algemeen de Japanners, die uit vrees de aloude haardracht veranderden, sedert zich weder op de gewone Japansche wijze tooien.'

'Maar gij wilt het invoeren van een godsdienst toch niet gelijk stellen aan het invoeren van een nieuwe kleederdracht of een nieuw kapsel?' vroeg Jyjouwer driftig.

'Dat niet,' antwoordde Verheijen bedaard, 'doch in Japan strijden beide nieuwigheden zoo rechtstreeks tegen de ideeën van het volk, dat een gelijkstelling mogelijk zou zijn.'

'Ik ben het toch meer eens met meneer Jyjouwer,' meende Kerkhof; 'als het Japansche gouvernement wat wil, moet het volk wel amen zeggen.'

'Een oogenblik,' zei Verheijen, 'laat ons elkander goed begrijpen. Ik beweer dat geen volk, hoe dan ook geregeerd, zoo geregeerd kan worden, dat het, hoe lijdelijk of vreesachtig

dan ook, zich ooit zal laten gebruiken, om gewoonten aan te nemen waaraan het geene behoefte heeft.’

‘Onzin! onzin!’ riep Jyjouwer. ‘Gij vergeet geheel dat de regeeringsvorm van Japan despotiek is, waaruit volgt dat de mindere zich buigt voor den meerdere, en dat dus alleen de vraag blijft, wie de sterkste is, 't gouvernement of 't volk!’

‘Ik geloof,’ meende Kinderdijk, ‘dat de beeren één zaak vergeten. Indien het namelijk waar is, dat het Japansche volk geene behoefte gevoelt aan die nieuwigheden, zooals gij 't noemt, en zelfs aangenomen, dat wij te doen hebben met een despotiek gouvernement, - zou het dan niet mogelijk zijn om, indien de zaak goed is, de behoefte op te wekken? Vergeet niet, dat Japan sedert jaren en eeuwen zich van de overige wereld heeft afgezonderd; dat, nadat de vreemdelingen Japan als 't ware met geweld concessiën hebben afgedwongen de Japanners hebben ingezien hoeveel goeds en hoeveel beters zij konden overnemen van die zoogenaamde indringers. Wel, zoo iets ziet het volk niet dadelijk in; doch een gouvernement, dat 22 mil-lioen menschen zoolang in bedwang weet te houden, heeft ook verstand genoeg om middelen te beramen, die nú bevolen nog despotiek schijnen, doch inderdaad op de toekomst doelen, eene toekomst die geheel anders zijn zal dan voorheen kon worden vermoed.’

‘Waaruit zou volgen?’ vroeg Verheijen.

‘Wel, dat is nog al duidelijk,’ antwoordde Jyjouwer. ‘Kinderdijk moet als koopman gelooven, dat, nadat Japan genoodzaakt is geworden om met Europeanen te verkeeren, het Japansche Gouvernement, hoe ondenkbaar ook, den despotieken regeeringsvorm gebruiken zal als liefkozing. Natuurlijk zullen de koopliên het Gouvernement helpen. Manchester zal zooveel meer lijnwaden plaatsen kunnen; Engelsche bankiers zullen meer gelegenheid vinden om geld tot hoogere rente te plaatsen, enzoovoort, enzoovoort. Zoo zal geen koopman de redeneering kunnen betwisten dat het Japansche Gouvernement, hoe despotiek het zich ook voordoe, inderdaad zorgt voor het volk, als een vader voor zijne kinderen.’

‘Meneer Jyjouwer,’ zei Kinderdijk, een beetje geraakt, ‘ik wil een oogenblik hulde doen aan uw onpartijdigheid, want gij zijt ook een Engelschman; toch voel ik me gedrongen u te verzekeren, dat mijn oordeel over Japansche aanerelegenheden niet door zulk een eigenbelang ia beneveld.’

‘Wat, meneer, wat?’ bulderde Jyjouwer. ‘Koopliên in Japan niet bevooroordeeld door eigenbelang? Wil ik je mijne meening over Japan eens ronduit zeggen? Het Japansche volk, dom en bijgeloovig, geregeerd naar de lusten van den meerdere, verdrukt en bestolen door zijne ambtenaren, is van de komst der vreemdelingen af belegerd door dievenbenden, die zich koopliên noemden, omdat zij bedrog aan slimheid paarden, maar van handel geen begrip hadden; zij werden rijk in ‘no time,’ en dat ten koste van een land en volk, waarvan zij nu de behoeften wenschen te peilen, om het verder te kunnen amoveeren!’

't Gezelschap was geheel van streek door zulk een uitval. Kinderdijk zei geen woord meer; Verheijen keek naar de maan en Kerkhof gevoelde iets van berouw, omdat hij Jyjouwer zooeven had verdedigd. Weybrands schudde zijn hoofd bedenkelijk. Jyjouwer bemerkte ook, dat hij wat ver gegaan was, doch zonder te gevoelen, dat hij eigenlijk iets zeer beleedigends gezegd had, ging hij wat zachtmoediger voort: ‘'k Geloof niet, dat ik te veel beweerd heb! Gaat maar na, meneeren! Koe werd voorheen niet misbruik gemaakt van de onwetenheid der Japanners, b.v. bij de betaling der in en uitgaande rechten, die toch bij traktaat bepaald waren! Hoe veel heeft het volk niet verloren door de befaamde wisseling! Hoe hebben die koopliên later gedaan in de Akukin-kwestie? Schatten zijn op deze manier door onrechtmatige handelingen verdwenen uit het land en in de zakken dier koopliên, wier eenig ideaal van handel was, het maximum van geld te maken in het minimum van tijd. 't Was slim, ja, als ge wilt, vernuftig; maar nu de redeneering van het peilen der behoeften te moeten aannemen als welgemeend! Vergeef me, Kinderdijk, en met je verlof, dàt kan ik niet. Wilt ge, dan wil ik er in zien een verfijnde manier om nog meer te putten uit een land, dat voorheen plomper werd afgezet!’

‘'k Geloof, dat meneer Jyjouwer zijn Europeesch publiek in Japan te laag schat,’ antwoordde Kinderdijk, die den avond niet bederven woû met hatelijker repliek.

Weybrands, minder fijngevoelig, paste echter een beter taktiek toe en zeî lachende: ‘En ik geloof, dat meneer Jyjouwer een beetje jaloersch is, en dat het hem spijt de vroegere tijden hier niet te hebben meegemaakt.’

‘Meneer Jyjouwer heeft echter de gelegenheid nog!’ riep Kerkhof. ‘Is 't niet waar, Kinderdijk?’ (Kerkhof had voor

zijne betoogen altijd vooraf de sympathie noodig van minstens één zijner toehoorders.) ‘Daar hebt ge nu de spoorwegen, de telegrafen, waarvoor meneer Jyjouwer als hoofd-inspekteur is aangesteld. Me dunkt, als men nagaat hoeveel geld die ondernemingen kosten en nog kosten zullen aan Japan, dan kunt ge toch niet beweren, dat voor allen die gouden tijden voorbij zijn! Is 't niet zoo?’

‘Meneer Jyjouwer zal later alles wel anders inzien,’ antwoordde Kinderdijk, ‘en wat de spoorwegen en telegrafen betreft, geloof ik, dat wij thans van een geheel ander standpunt moeten oordeelen.’

‘Toch niet,’ meende Weybrands, ‘het goud verdwijnt er meê uit Japan; het eenige onderscheid is, dat voorheen iedereen voordeel had bij de exploitatie, terwijl nu de Engelschen dit voor zich alleen weten te behouden.’

‘Je schijnt toch ook niet vrij van jaloezie te zijn,’ merkte Jyjouwer op, die 't Weybrands niet vergeven kon, dat deze hem zooeven vrij wel mat gezet had.

‘Wel, als gij 't mij ronduit vraagt,’ antwoordde Weybrands, ‘ik voor mij zie geen kwaad in het bezitten van wat meer fortuin, dan ik nu mijn eigendom kan noemen. Armoede is geen eer, en rijkdom ook geen schande!’

‘Ik ben 't met Weybrands eens,’ viel Kerkhof in. ‘De spoorwegen en telegrafen werden waarlijk niet gemaakt om Japan speciaal te bevoordeelen. De Japanners, die toch nimmer vlug zullen worden, hadden er immers volstrekt geen behoefte aan. Is 't niet waar? Daar was ook een geheel andere reden. Eenige duizende oude ijzeren potten, een enorm aantal oude leggers lagen in Europa te verroesten, en het andere materieel, zoo sterk als Neurenberger speelgoed, zou goed genoeg blijken om in Japan een spoor te maken, die, naar ik verneem, juist het dubbele kost van den meest kostbaren spoorweg in Nederland, en voor den dubbelen prijs ontving Japan dan nog wel een smal spoor. Voorts is het werk niet aanbesteed, en alle ingenieurs en arbeiders werden bij de maand betaald, waarvan natuurlijk het gevolg was, dat iedereen zoo langzaam werkte als hij maar kon. Zoo ging het met de spoorwegen en zoo ook met de telegrafen. De sommen, voor dit alles door Japan betaald, zijn noemenswaardig; zie de bedragen der verschillende leeningen. Indien Japan daarentegen wijselijk alleen de hoofdwegen verbeterd en begaanbaar gemaakt had, zou èn land èn

volk vrij wat meer zijn gebaat, dan met een spoor, die ongeschikt is om goederen te vervoeren, of een telegraaf, die van den aanvang af nimmer in orde is geweest en tot op heden van de zeven dagen zeker zes dagen onbruikbaar blijkt.'

'Dus je meent,' viel Jyjouwer in, 'dat Engeland Japan tegenwoordig, met duidelijker woorden gesproken, oplicht!'

'Och neen,' zei Kerkhof, 'ieder vischt op zijn getij hier, dat meen ik er mee. En waarom niet, is 't niet waar? Ieder koopman verkoopt zijn waar op de plaats, waar hij die 't voordeeligst plaatsen kan; de kooper moet maar weten of hij ze betalen kan.'

'Ja, de belangen van verkooper en kooper zijn zelden één,' merkte Verheijen op.

'Ik beweer volstrekt het tegendeel niet,' ging Kerkhof voort.

'Ik wil alleen maar zeggen' - dit was 't geliefkoosde stokpaardje van Kerkhof - 'dat Japan geeene behoefte heeft noch aan ons, Europeanen, noch aan 'tgeen we hier willen verkoopen of invoeren. Japan heeft alles wat het noodig heeft voor eigen gebruik, zelfs zoo geheel ingericht voor eigen zeden en gewoonten, dat elke zoogenaamde verbetering, door de Europeanen hier ingevoerd, voor hen vermoeiend moet zijn. Ja, indien Japan nimmer met Europa in aanraking ware gekomen, zou èn land èn volk veel gelukkiger zijn gebleven en zeker welvarender zijn dan het nu is.'

'Nu ja,' zei Jyjouwer, 'dat is geene redeneering. Gelooven doet hopen, en onwetenheid kent geene zorgen. Wij hebben nu ook minder te doen met hetgeen niet zoo geweest zou zijn dan met hetgeen nu is. De Europeanen zijn hier nu eenmaal en, dank hunne meerderheid, brachten ze Japan in nauwere betrekking tot die andere werelddeelen, waarvan Japan zelfs nimmer het bestaan vermoed had.'

'Dit laatste betwijfel ik,' merkte Kinderdijk op. 'Wanneer gij, om een voorbeeld te noemen, de jonken beschouwt in ouden tijd hier gebouwd, schepen, die de Japanners zeeschepen noemden, doch die niet zonder gevaar van vergaan de binnenzeeën kunnen doorvaren; wanneer gij dan weet, dat door het Japansche Gouvernement reeds voor eeuwen geleden een verbod was uitgevaardigd om andere, meer zeewaardige, schepen te bouwen, is het dan niet aan te nemen, dat daarmee afzondering van andere landen werd bedoeld, waaruit zou zijn af te leiden, dat Japan het bestaan van andere landen wèl kende? Dit ben

ik echter met u eens, dat Japan met de nieuwe kennismaking gewonnen heeft: dat men de weldoordachte keuze van het Gouvernement, toen het gemeenschap met andere volken beter oor- deelde dan het afgezonderde leven, moet toejuichen, en dat elke poging om Japan te leiden naar het beoogde doel, - de be-schaving nl. - door iedereen moet worden ondersteund.'

'Bravo!' riep Jyjouwer op spottenden toon; 'alzoo behoor je bij de liberalen!'

'Onbepaald!' antwoordde Kinderdijk eenigszins ernstig.

'Maar vergeet je dan in welk land dat liberalisme zou worden toegepast?' riep Jyjouwer uit. 'Hoe is het je mogelijk' om te gelooven aan de eerlijkheid der bedoelingen van het Japansche gouvernement, dat zoogenaamde beschaving wil in- voeren onder een volk zoo vol leugen, bedrog en achterdocht als het Japansche! Met mij zal je toch gelooven dat niemand meer vertrouwen zal stellen in het zuiver gehalle van het goud der nieuwe munten, wanneer het Japansche gouvernement onze ingenieurs en chemisten wegzendt? Niemand zal toch meer per spoor willen reizen, wanneer een Japansche machinist de locomotief bestuurt! Of zou je een reis willen maken in een stoomschip alleen door Japanners bemand? Indien niet, waar/ blijft dan die liberaliteit? Of geloof je misschien, dat het besef der waarde van kunsten en wetenschappen reeds nu onder 't bereik der Japanners ligt, wier vatbaarheid voor eene westersche beschaving zelfs niet door je betwijfeld wordt. Man glad mis heb je 't! Juist dat toegeven aan de verwaandheid der Japanners, dat voorthelpen van die liberale begrippen, zullen Japan langzamerhand maken tot een kolonie, of het volk brengen onder het protektoraat van een ander. Liberalisme hier is, met je verlof, alleen een gedragslijn voor een koopman,: die wel dien raad moet geven, omdat hij zijn waar verkoopen moet.'

'Waarover praat je toch mee?' dacht Kinderdijk korzelig; doch doordrongen van de waarheid zijner eigen overtuiging sprak hij tot Jyjouwer: ''k Geloof dat gij beter diplomaat zijt dan gij mij vermoedt. Wat ik meen meen ik wezenlijk, en om kort te antwoorden op de omschrijving welke door u zooeven gegeven is van mijn liberalisme, zou ik alleen kunnen beweren, dat ik me liberaal wil laten noemen, omdat ik vertrouwen koester in het streven van het gouvernement, en door een langer verblijf hier ongeveer juist weet wanneer ik ook de

middelen kan billijken.' En zich van Jyjouwer eenigszins af- keerende wendde hij zich om naar Weybrands, die naast hem zat: 'Wat meent gij er wel van, Weybrands?'

Doch Weybrands was ingeslapen. Het ging hem te hoog. Hij had twee duizend dollars ongangbaar Japansch papieren geld in zijn kas; zijn pakhuis was sedert jaren gevuld gebleven met schoenen, hoeden, regenschermen en dergelijke artikelen, geïm-porteerd door spekulanten, die indertijd het begrip van beschaving, zoo als de Japanners zich haar dachten, wel juist begrepen hadden, doch niet hadden gerekend op het namaken dier artilen door de Japanners zelven, - wat ging het dus hem aan wie heden avond gelijk had? 'Kon ik die rommelzoo maar ver-koopen,' dacht Weybrands. 'Ruilde het Gouvernement al dat papieren geld maar in,' soesde hij al voort, 'en kon ik nog maar eens een slaatje maken .... ' en zoo was hij langzamerhand in gedut, wellicht in den droom zich een rijk man wanende na een van die middelen te hebben toegepast, daareven zoo heftig door Jyjouwer bestreden, en voorgesteld als rijk te worden in 'no time'. In 'no time', en hij was al twaalf jaren in Japan!

'Hij is zoo waar ingedommeld,' lachte Kinderdijk, hem terwijl trachtende wakker te schudden, zonder resultaat. 'En hij slaapt vast ook.'

'Vegeteeren, man, vegeteeren,' zei Jyjouwer. 'Weybrands heeft zeker een voordeelgevend zaakje aan de hand en waant zich nu genietende van de profijten!' De overigen wisten echter wel beter. Een warme Juni-dag in Japan is afmattend, en een koele avond daarna zoo verkwikkend, dat het althans Weybrands, wiens zaken hem niet toelieten klerken te bezoldigen, wel te vergeven was, wanneer hij, na een bezigen dag op rust gekomen, ongevraagd insliep. Bovendien bemoeide hij zich nimmer met de politiek van Japan, en dus had het genoemde gesprek hem weinig of geen belang ingeboezend.

'Gij ziet, meneer Jyjouwer,' zei Kinderdijk ironisch, 'het belang van Japan wordt niet door iederen koopman zoo diep doordacht. Weybrands, hoewel een eerlijk koopman, en in geen geval te brengen onder de rubriek 'vrijbuiters', zoo als gij meent dat kooplien hier moeten worden betiteld, is moede na den zeker wel besteden dag; weinig bekommert hij er zich evenvel om, of zijn handel Japan voor- of nadeel heeft aangebracht.'

‘Men behoeft er zich tegenwoordig dan ook niet zwaar om te bekommeren,’ merkte Verheijen aan. ‘Ik geloof dat het wel veertien dagen geleden is, sedert ik den laatsten Japanschen koopman bij ons op kantoor zag.’

‘Iedereen klaagt tegenwoordig,’ meende Kerkhof.

‘Er gaat dan ook hoegenaamd niets om.’ antwoordde Kinderdijk. ‘Importen geven verlies, en er zijn zelfs geene koopers te vinden; exporten betalen nog minder, en andere trans-aktien, van welken aard dan ook, schijnen tot het verleden te behooren.’

‘Hebt gij gehoord,’ vroeg Verheijen, ‘dat ongeveer drie honderd Chineezen Japan verlaten hebben, en naar China zijn teruggekeerd, omdat zij hier geene zaken meer konden tot stand brengen?’

‘Ik heb 't helaas gemerkt,’ zei Kinderdijk, ‘want ik liet er geld bij zitten.’

‘Dat zou je met een Japanner niet gebeurd zijn,’ meende Kerkhof.

‘Voorheen niet,’ antwoordde Verheijen, ‘daaraan hebt ge gelijk, maar tegenwoordig zou 't niet onmogelijk zijn. Het gouvernement heeft m.i. een groote domheid begaan, met het invoeren van een wet, die aan een Japanner het recht geeft om zich failliet te verklaren, en ieder koopman zal het met me eens zijn, dat het vertrouwen in Japanners daardoor erg geschokt is.’

‘Daarvoor is toch niet meer reden dan vroeger,’ meende Jyjouwer. ‘Japanners hebben toch evenveel recht om hunne betalingen te staken als Europeanen.’

‘Volstrekt niet,’ zei Kinderdijk, ‘en wel om de eenvoudige reden, dat een faillietwet in elk land gebaseerd is op het eergevoel van den koopman, terwijl ik voor mij overtuigd ben, dat geen Japanner nog begrijpen kan, wat een koopman onder dat eergevoel verstaat.’

‘Japan heeft dan ook met een al te slechte leerschool van de Europeanen, kennis gemaakt, om er zich een juist begrip van te kunnen vormen,’ beet Jyjouwer Kinderdijk toe.

‘Ja, dat moet ik nu toch ook zeggen,’ lachte Kerkhof.

‘'t Doet me toch genoegen,’ viel Verheijen in, ‘dat de heeren de behoefte aan een leerschool beamen.’

‘Zeker,’ antwoordde Jyjouwer, ‘mits geen handelschool hier door Europeesche kooplui in Japan gedoceerd!’

‘Wacht maar,’ zei Kinderdijk, ‘als in Japan maar eerst de lust tot leeren onder 't volk is opgewekt, dan zult ge ze wel op eigen kosten naar Europa zien reizen om daar te kunnen worden onderwezen. Maak gij maar dat uwe spoorwegen het uithouden tot dien tijd.’

‘Wel beschouwd,’ meende Verheijen, ‘zou het toch wel zoo goed zijn, wanneer de Japanners, voor zij aan een spoorweg denken, eerst de wegen en rivieren begaan- en bevaarbaar gemaakt hadden. Zij zouden dunkt me al heel wat handelswijs-heid kunnen opdoen in hun eigen land, wanneer zij op 't denkbeeld gebracht werden, dab verbetering van communicatiewegen, tot vermeerdering van handel leidt.’

‘Betere wegen zult ge wel nooit in Japan zien,’ meende Kerkhof. ‘Een Japanner weet zeer goed, dat het maken van een weg hem geen naam kan geven bij zijn gouvernement, omdat de prijzen der materialen daarvoor noodig zoo bekend zijn, dat er voor de lagere ambtenaren niets van te halen is. Zoo is het met de rivieren ook. De kundige ingenieurs van den Nederlandschen waterstaat, hier sinds jaren werkzaam, komen om dezelfde redenen niet verder dan tot rapporteeren van 't geen zou kunnen gemaakt worden, zonder ooit tot een uitvoering te kunnen komen. Of gij nu ook beweert dat dergelijke verbeteringen den handel zouden doen verlevendigen, m.i. zal de beschaving in Japan zich in de eerste jaren meer kenmerken door het doen verrijzen van praalgebouwen, dan door het maken of verbeteren van land- en waterwegen. Bovendien, 't oude systeem voldoet immers .... ’

‘Wat meen je?’ viel Jyjouwer hem in de rede, ‘het vervoer met ossen bijvoorbeeld, zoo als ik dat nog heden morgen zag?’

‘Welzeker, waarom niet?’ antwoordde Kerkhof. ‘De koopwaar, is 't niet zoo, kan immers ook op deze manier aan de markt gebracht worden.’

‘Welk een toestand!’ zuchtte Jyjouwer.

‘Och, 't is een beetje primitief,’ zei Kerkhof, ‘maar toch kom je er zoo ook wel!’

Kinderdijk, meenende dat Weybrands wel wat onbeleefd bleef doorslapen, of minstens wel wat gezelliger zijn kon, riep op eens: ‘Weybrands, kijk eens op, daar verschiet een ster!’

‘Hei, hei,’ geeuwde Weybrands, oprijzende. ‘Wat is er gebeurd! Zijn we nog altijd in de hooge politiek? Wat zeg je? Jongens, ik ben zoo moe!’

‘'k Hoop van 't gelclverdienen,’ zei Jyjouwer.

‘'k Wenschte ja te kunnen zeggen,’ antwoordde Weybrands, ‘maar ik kan wel op mijn vingers natellen dat het niet zoo is.’

‘Telt u altijd op uw vingers?’ riep een stem uit de binnenkamer achter de veranda. 't Was die van mevrouw Verheijen, die natuurlijk, - 't is een eigenschap van alle dames - geluisterd had, juist misschien wel omdat haar man haar zoo even had aangeraden een kleine siesta te houden. Zij had zelfs heden bij uitzondering geene siesta gehouden, doch woord voor woord van het gesprokene opgevangen en reeds de thee gezet en ingeschonken. Met deze onschuldige verfrissching was zij de veranda genaderd en juist in tijds gekomen, om zich en het gezelschap ten koste van Weybrands te vermaken.

Het gelach was algemeen, zelfs grooter dan mevrouw Verheijen bedoeld had, en de arme Weybrands, verlegen en zoo dadelijk geen goed antwoord wetende te vinden, wreekte zich zeer goedig, door mevrouw Verheijen een stoel aan te bieden en de kopjes thee onder het gezelschap rond te deelen.

‘Mevrouw Verheijen heeft ook altijd iets op mij,’ lachte Weybrands.

‘Wel, ik dacht,’ zei mevrouw, ‘dat gij 't meendet. De Japanners rekenen wel op een bord met schijven; waarom zouden wij 't niet op onze vingers doen! Als 't maar wat geeft, zou Verheijen zeggen.’

‘'k Moet toch zeggen,’ zei Weybrands, weer op zijn ver-: haal gekomen, ‘dat de thee, door mevrouw Verheijen geschonken, zoeter smaakt dan de complimentjes die ik nu en dan genieten mag.’

‘Och,’ zei mevrouw Verheijen, ‘heb ik u suiker gegeven, dat spijt me; dan heeft meneer Jyjouwer zeker geen suiker en die komt pas uit Europa!’

Indien iemand van 't gezelschap had kunnen vermoeden, hoe mevrouw Verheijen, toen zij hare voorgewende siesta hield, zich geërgerd had over de bitse antwoorden van Jyjouwer aan hare gasten, dan zou hare bedoeling beter begrepen zijn geworden. Doch de vrienden hadden het overmoedige in de aanmerkingen van Jyjouwer reeds weer vergeten, want hij oordeelde met gebrek aan kennis over de nieuwe toestanden waarin hij zich bevond; hij zou later wel van zijn overdrijving terugkomen.

Jyjouwer dacht natuurlijk in het geheel niet aan eenige

aardigheid in de. opmerking, zooeven door mevrouw Verheijen gemaakt, en antwoordde dan ook zeer gemakkelijk: ‘Om thee zonder suiker te genieten moet men 't Japansche leven gewoon zijn; is 't niet, mevrouw?’

‘Wel, Japansche thee, bijv. fijne Ugi, is nog zoo slecht niet,’ viel Verheijen in, die zijne vrouw beter begreep en meerder repliek voorkomen wilde: ‘als gij die thee met suiker moest drinken, zou ze zeker onbruikbaar zijn.’

‘Nu, ik gun 't je,’ zei Jyjouwer. ‘Wat mij betreft, ik ben nog niet Japansch genoeg om het te kunnen gemeten.’

‘'k Geloof, dat meneer in 't algemeen nog niet veel geniet in Japan!’merkte mevrouw aan, die van plan was revanche te nemen voor al de overigen.

‘'t Is niet erg,’ antwoordde Jyjouwer.

‘Gij moet maar moed houden,’ antwoordde mevrouw Ver-heijen eenigszins op beschermenden toon.

‘Hoe bedoelt u dat?’ vroeg Jyjouwer, een beetje geraakt.

‘Wel, Japan is nog zoo slecht niet! Vindt u het dan hier zoo slecht?’ vroeg ze.

‘Niet zóó erg,’ viel Weybrands in, ‘maar ik geloof toch, dat meneer Jyjouwer liever zou willen, dat hij, natuurlijk rijk, weer terug kon gaan.’

‘Meneer Jyjouwer kan zeker de hitte niet goed verdragen,’ merkte mevrouw Verheijen aan; ‘maar dat zal wel beter gaan, zoodra hij een of twee zomers hier heeft doorgebracht!’

‘Meent u?’ vroeg Jyjouwer, die dit vooruitzicht niet erg aanlokkelijk vond.

‘Voor 't oogenblik schijnt meneer Jyjouwer van de hitte echter nog weinig last te hebben,’ merkte Kinderdijk op; ‘althans heden avond heeft hij ons hard laten werken, om zijne vooroordeelen tegen Japan, Japanners en Europeesche bewoners te weêrleggen, en ten slotte geloof' ik, dat wij nog niet veel verder gekomen zijn.’

‘Meneer Jyjouwer is clan ook nog te kort hier,’ merkte mevrouw Verheijen op, ‘om het juiste in uwe redeneeringen te kunnen begrijpen.’

‘Die is raak, Kinderdijk!’ zei Jyjouwer, niet doorziende dat het lesje hem gold.

‘Behendig getroefd, meneer Jyjouwer!’ antwoordde Kinderdijk meer gevat.

‘Het komt me echter voor,’ hernam mevrouw Verheijen,

‘dat ik 't gesprek gestoord heb. Of zijn de heeren het eens geworden?’

‘In 't allerminst niet, mevrouw,’ antwoordde Jyjouwer.

‘Meneer Jyjouwer is moeilijk te overtuigen,’ meende Kinderdijk.

‘Dan is gewoonlijk de schuld aan beide partijen,’ antwoordde mevrouw Verheijen.

‘'t Is moeilijk om wit zwart te noemen, mevrouw,’ beweerde Jyjouwer. ‘Ik heb heden avond alles schoons gehoord van een land, dat voor mij niets boeiends meer kan hebben.’

‘Dat is treurig, maar geen ongewoon verschijnsel na te groote illusiën, meneer Jyjouwer,’ antwoordde mevrouw Verheijen. ‘Vermoedelijk heeft men u, voor gij hier kwaamt, al te veel goeds vertelt van het land, waarin gij nu leven moet, en dan moet de werkelijkheid wel zóó tegenvallen, dat zelfs geestdrift in ontmoediging verkeert.’

‘Dank u,’ repliceerde Jyjouwer kortaf en weinig hoffelijk. ‘Mevrouw vergeet echter, dat geen enthusiasme mij hierheen heeft doen komen, doch alleen redenen van plicht.’

‘Dan zou ik in dien plicht het boeiende vinden, dat ik te vergeefs zocht in de plaats, waar ik dien moest uitvoeren,’ gaf mevrouw Verheijen ten antwoord.

‘Waag u nu maar niet verder, meneer Jyjouwer,’ viel Wey-brands in. ‘Ik krijg ook altijd troef en .... ’

‘Niet altijd onverdiend?’ lachte mevrouw Verheijen. ‘Doch zou 't niet beter zijn, dat wij meneer Jyjouwer verzochten om ons dan eens te vertellen, waarin hem toch eigenlijk alles hier zoo tegenvalt? Badinage à part, kan het toch wel mogelijk zijn, dat de heeren, die hier al zoo lang geweest zijn, minder juist zien dan zij, die hier pas aankomen?’

‘Mogen we tegenspreken, mevrouw?’ vroeg Weybrands.

‘Dat laat ik ter beslissing aan 't gezelschap over,’ antwoordde mevrouw. ‘Mogelijk is 't nog beter, dat ieder aaneengescha-keld meêdeele wat hij meent, zonder het recht te hebben een anderen spreker in de rede te valien.’

Een soort van geloofsbelijdenis afleggen, of een soort van Tweede Kamer?’ vroeg Verheijen; ‘me dunkt, dat is wat droog.’

‘Ik neem 't aan,’ viel Jyjouwer in. ‘Jeluî hebt me heden avond al genoeg geërgerd met dien onwil om me te begrijpen, en ik voor mij stel er prijs op, minstens *mijn* gemotiveerd oordeel over Japan aan dat van mevrouw te mogen onderwerpen.’

‘Toch niet,’ betoogde mevrouw. ‘In geen geval was dit mijne bedoeling.’

‘Welnu, laat ons dan hooren en begin maar,’ riep Weybrands.

‘Wacht een oogenblik,’ zei Verheijen. ‘Bij zulk een droog onderwerp mogen we wel een glas Rhijnwijn drinken. Zeg de jongens, dat zij ons helpen, lieve!’

‘Ik stel voor,’ zei Weybrands, toen mevrouw aan het verzoek van haar man ging voldoen, ‘dat ieder dan minstens het recht zal hebben om de rede van zijn voorganger te kritiseeren.’

‘Als gij 't dan maar niet te lang maakt,’ lachte Kinderdijk.

‘En ik,’ stelde Kerkhof voor, ‘zal me aan de piano zetten, om de fanfaren te spelen na afloop van elke redevoering.’

‘Of wel de een of andere passage te begeleiden,’ verbeterde Verheijen.

‘Vooruit dan, meneer Jyjouwer!’ riep Weybrauds. ‘Weerleg nu eens alles wat wij heden avond beweerd hebben!’

Mevrouw Verheijen was teruggekomen, de jongens hadden den wijn gebracht en ingeschonken, en Jyjouwer, die 't eigenlijk heel aardig vond, dat hij nu eens ongestoord zelf het woord zou kunnen voeren, had zich bereids, en met niet weinig gewicht, in allerlei positiën geplaatst, om de beste positie te kunnen aannemen, zoodra het sein tot beginnen zou worden gegeven.

‘Zal ik beginnen, mevrouw?’ vroeg hij.

‘Wij luisteren,’ was 't antwoord.

Toen begon Jyjouwer aldus:

‘Nimmer werd ik zoo teleurgesteld als bij mijn aankomst in Japan. In alle opstellen over Japan, in dagbladen, maandschriften of reisbeschrijvingen verspreid, wordt dit land hoog geroemd, als het land der opgaande zon, de ster van het Oosten. Men verwacht de wonderen der beschaving te zullen vinden, en een volk, bezield met een geest van vooruitgang, waarover Europa zelve verwonderd zou staan. Japansche gezanten, aan wier kennis van de zaken, welke zij bezichtigden, niet getwijfeld werd, en wier komst een eer scheen te zijn, zelfs voor keizers en koningen, vertoonden zich overal in vorstelijke praal. De handelsstand juichte, niet twijfelende aan de eerlijke bedoelingen, waarmede de leden van het gezantschap, onlangs naar Europa gezonden, lof toezwaaiden aan de nijverheid en wetenschap van het Westen. Gulhartig ontvingen ze de toasten, op vrijen handel en nijverheid in Japan ingesteld; breedsprakig

werden die door hen beantwoord en met gloeiende kleuren werd gemaald, hoe welbegrepen ontwikkeling Japan zou verheffen tot nog meer, tot een pionier der beschaving in het Oosten, tot het getrouw weerkaatste beeld van de harmonische ontwikkeling der Westersche natiën. Het scheen me een nieuw leven toe; die frissche ontboezemingen, hoe grootsprakig dan ook, klonken als muziek, en het enthusiasme te deelen werd poëzie!

Met zulke gevoelens ben ik naar Japan getogen, en wat vind ik van dit alles bewaarheid? zelfs niet de kiemen van 'tgeen ik had mogen verwachten. Een volk, bevreesd zelfs om te zeggen wat het denkt, van vrijheid geen sprake, een regeering despotiek en alle volkswenschen onderdrukkende, een land onontgonnen, de nijverheid belemmerd, de kunsten verloren geraakt, wetenschap niet bestaande, smaak verguisd, onkunde, bijgeloof, vuilheid, armoede, - in één woord, een stand van zaken, ongekend in eenig land der wereld.'

'Bravo!' riep Weybrands. 'Een fanfare, Kerkhof!'

'Houd je stil,' zei Verheijen.

'Ik heb den korten tijd, hier doorgebracht, niet verbeuzeld,' ging Jyjouwer voort. 'Ik heb gesproken met hooggeplaatste ambtenaren, en ben volkomen doordrongen van hunne apathie; ik heb menschen, die reeds lang hier geweest zijn, niet anders hooren spreken dan van de indolentie van datzelfde volk; de Europeesche dagbladen, in Japan uitgegeven, getuigen niet anders dan van de wanorde in het bestuur, van den onwil van het-Gouvernement en de domheid van het volk; en dat volk dat ik gezien heb, dat volk zoogenaamd vatbaar voor beschaving, schijnt me toe eigenwijs te zijn, oneerlijk en voor een groot deel meer idioot dan gezond denkend. De wijze van leven der Japanners boezemt afkeer in, in plaats van sympathie, en waar ik eenige sporen vind zelfs van een nabootsing der Earopeesche leefwijze, walgt een Japanner me nog meer dan wanneer ik hem geheel te midden van zijne Japansche gewoonten ontmoet. Japan maakt me onpasselijk in één woord, en 't komt me voor als een land het bespreken zelfs niet waardig. Intusschen is het een land geheel vatbaar voor exploitatie, want de bewoners zijn te dom om niet door een Europeaan te kunnen worden meê- genomen. Bestaat hier, volgens mijn inzien ook geen handel, toch zal een Europeesch koopman hier geld kunnen maken, mits hij de zwakke zijde van het land kenne. Zoodoende wordt wel geld maken dieverij, doch ik vergeef het den koopman

gedeeltelijk, voornamelijk omdat hij genoodzaakt is hier te moeten leven, al blijf ik medelijden gevoelen voor de slacht-offers. Het is daarom misschien uit medelijden, dat ik protesteer tegen de oplichterijen van vroegere tijden, maar onbepaald protesteer ik tegen het houdbare van elke verdediging, die moet strekken om te bewijzen dat liberalisme hier in dit land kan worden toegepast. Slechts één lichtpunt kan ik verder zien in de kennismaking van Japan met het Westen: het is wellicht mogelijk dat het navolgen van het betere ginds, hier leiden kan tot eene aanvankelijke opheffing uit den primitieven toestand, waarin dit land verkeert. Vraagt gij me of ik, die spoorwegen moet maken, geloof aan een gunstige uitwerking, dan moet ik ontkennend antwoorden. Het land is niet rijp voor een spoorbaan zoomin als voor een telegraaf. Er is geene gedachte in het volk, want én gouvernement èn volk beschouwen al wat nieuw is als speelgoed. En tenzij ik dwale, kan er maar een dwaze meerling bij de regeerders bestaan, namelijk het geloof aan de mogelijkheid om de Europeesche mogendheden te overtuigen van een vasten wil, om zich gelijk te stellen met hen, hetgeen die mogendheden dan zal doen terugschrikken van elk voornemen tot kolonisatie!'

'Meneer Jyjouwer,' zei Weybrands bijna aangedaan, 'ik wensch u geluk met zulk een overtuiging. Vlug opgevat, vlug geuit, maar niettemin waar. Het is hier een domme boel, en juist zoo als gij zegt, is hij de verstandigste die er het best van weet te profiteeren. Jongens, als ik eens in die Japansche schatkist grabbelen mocht! Hoe zou ik me schadeloos stellen voor al mijne pogingen om de Japanners te overtuigen van de domheden door hun gouvernement begaan. Mijne overtuiging is juist als de uwe. Het is hier kinderwerk en naäperij. Goede wil, immers, wezenlijk willen bestaat hier niet; zij weten niet wat zij willen, want als zij dat wisten, zouden ze wel anders doen. Verbeeldt u, zij beweren naar de Europeesche bescha ving te verlangen, en nog gisteren hebben ze me verboden een reisje in 't binnenland te maken. Hier in Osaka mogen we in elke richting tien mijlen ver wandelen, doch na vijf mijlen gewandeld te hebben, te willen overnachten op den halven afstand, is verboden. Wat beteekent nu zulk een kinderachtigheid? Zoo zijn er honderde dingen, te veel om op noemen, en mijne innige overtuiging is dat het voor Japan zeer goed zou zijn, wanneer de Europeesche mogendheden,

die zoo gemoedelijk met die Japansche ambassade hebben omgesprongen, de hoofden eens bijeenstaken, en Japan dwongen, des noods met kracht van wapenen, een begin te maken met die als gewenscht voorgegeven beschaving, en het land te openen. O meneeren, het zijn zulke spitsboeven! Met al hunne lieve praatjes trachten zij steeds den Europeaan af te zetten waar zij maar kunnen. Recht in Japan bestaat niet en rechten nog veel minder. Eerlijkheid kennen de Japanners niet; het zijn zelfs huisdieven. Dom zijn ze en verwaand, eergevoel kennen ze niet en nog veel minder schaamte. En het gouvernement helpt steeds den Japanner tegen den vreemdeling, zelfs al is het recht van den laatste zonneklaar bewezen. Een pak ransel moeten ze hebben, meneeren, dat is het eenige, waardoor misschien van Japan nog eens iets terecht zal komen! Dat is mijne meening.'

''t is gelukkig, Weybrands,' merkte Kerkhof op, nadat de zooeven genoemde politikus zijne geuite meening bezegeld had met een fikschen teug Rhynwijn, 'dat gij toch inderdaad zoo oorlogzuchtig niet zijt als ge u wel voordoet. Gij vaart uit alsof gij zoo maar dadelijk zoudt willen beginnen. De zaken worden ook. wel wat al te bar voorgesteld.'

''k Neem geen woord terug,' zei Weybrands. 'Ik blijf er bij: een pak ransel moeten ze hebben!'

''t Is zoo erg niet,' hernam Kerkhof. 'Gij zult dan toch moeten bekennen, dat het gouvernement geld genoeg betaalt om beter ingelicht te worden; dat tal van Europeanen in dienst zijn om de Japanners onderricht te geven in alle mogelijke Westersche wetenschappen, en dat die salarissen heel wat bedragen. Men kan dus aannemen, dat het gouvernement er wel wat voor overheeft. Bovendien zie ik eigenlijk niet in, wat de Japanners, die genoeg rijst verbouwen om zich zelven te kunnen onderhouden, met ons te maken hebben. Is 't niet waar? wij vervelen hen hier eigenlijk. De meeste Europeanen komen niet maar hier voor verandering van lucht, is 't niet? en 't is wel aan te nemen, dat iedereen hierheen komt om geld te verdienen. Nu, dat begrijpen de Japanners ook wel, zoo dom zijn ze niet, geloof dat gerust. 't Gevolg daarvan is, dat zij ons liever zien gaan dan komen, en in gevallen van recht liever gelijk geven aan eigen landsliên dan aan ons. Zoo gaat het bij ons ook. Neen, wees maar zeker, een Japanner weet wel wat hij wil en er zit wel wat in ook. Maar onder koopliên

merkt ge dat zoo niet. De Europeesche koopliên komen steeds in aanraking met een mindere klasse van volk. Doch kom maar eens in de hoogere standen en spreek eens met die soort Japanners. Denkt gij, dat die de domheden van het gouvernement niet bespreken en beoordeelen durven? 'k Verzeker u van het tegendeel! Doch een Japanner is kinderlijk, dat is zeker, zeer beleefd en gedwee zelfs, en hij vreest het lastige van in kwestiën te komen met zijn gouvernement. Dan is er nog iets. Wat wij beschaving noemen, kennen de Japanners in 't geheel niet; zij begrijpen het niet en hebben er geen behoefte aan. Grij zult toch niet willen beweren, dat zij die beschaving kunnen leeren van de Europeanen, die naar hier komen! De élite komt niet naar Japan. Gij kunt dus wel begrijpen, dat de Japanners in hunne zucht tot navolgen niet dadelijk het fijnste deel der beschaving in zich opnemen. Ik vind hen nog zoo kwaad niet, en als men hen maar laat begaan, komt een en ander van zelf terecht, en is het nog niet zoo onvoegzaam om hier met hen te leven. Maar ik bijv. lach hen altijd hartelijk uit, als zij bij me komen in een Europeeschen pantalon, en dat nemen ze me dan ook volstrekt niet kwalijk. Ik houd het er voor, dat zij zelven wel weten hoe bespottelijk zij er uitzien. Maar wat is er eigenlijk in! Zij doen het immers alleen op straat; in huis trekken ze toch het Japansche broekje weer aan. Ik vind het zoo erg niet.'

'Die politiek is me te concilieerend,' zei meneer Jyjouwer, 'doch als je er zoo over denkt, kan je 't hier wel uithouden.'

''k Ben ook volstrekt niet van plan om weg te gaan,' lachte Kerkhof. 'Zij betalen me veel te goed en 't leven is niet ongemakkelijk.'

'Dat belooft ten minste aangenaam gezelschap,' merkte mevrouw Verheijen op.

'Een fanfare, Kerkhof!' riep Weybrands. 'Gij zijt van de vrienden, man. Zulke complimentjes deelt mevrouw niet dagelijks uit!'

'Wil mevrouw niet nog eens een stukje zingen?' vroeg Kerkhof.

''t Is al wat laat, dunkt me,' antwoordde mevrouw, 'en wat warm ook. Vindt ge niet?'

Verheijen keek op zijn horloge, 't Was elf ure. Doch Kinderdijk voorkwam hetgeen Verheijen wilde zeggen, en sprak:

'Nog een oogenblikje, vrienden. We hebben heden avond,

geloof ik, ronduit gesproken zooals we dachten: mag ik nu. ook eens zeggen wat ik meen?'

''k Geloof dat je 't zonder gevaar doen kunt,' merkte Jyjouwer spijtig aan.

'We hebben heden avond Japan van verschillende kanten bezien,' begon Kinderdijk. 'Meneer Jyjouwer, geheel ter neer geslagen, omdat het land niet aan zijne verwachtingen voldoet, gelooft zelfs niet meer aan eenige goede bedoelingen. Kerkhof beweert dat er veel goeds in is, al komt het er dan ook niet uit, en onze oorlogzuchtige vriend Weybrands wenscht een resultaat te bereiken, misschien wel door een verovering von Japan te beproeven, als *dreigen* met kanonnen niet blijkt te helpen. Ik voor mij ben echter een geheel andere meening toegedaan. Aangenomen dat het gouvernement despotisch regeert, hetgeen ik ook geloof, dan moeten we lijdelijk aannemen dat het gouvernement macht heeft over het volk. Datzelfde gouvernement heeft niet onduidelijk getoond te willen aannemen van het Westen, wat daar voor een land voordeelge-vend werd geacht. Vrije handel was overeengekomen bij de traktaten, hoewel Japan vroeger nimmer met andere landen had mogen handeldrijven. Wanneer den Japanner kennis ontbrak om eigen nijverheid te bevorderen, werd hem vergunning verleend, om met de hulp der vreemdelingen zijn voordeel te doen, zelfs al werd diens tegenwoordigheid in de diepstgelegen binnenlanden gevorderd. Tal van vreemdelingen worden in alle provinciën van Japan gevonden, betaald óf door het gouvernement óf door partikuliere ondernemers. Het gouvernement zendt op eigen kosten Japanners naar Europa en Amerika, om hen daar zich te laten vormen tot meesters in verschillende soorten van vakken. Hier, in Japan, worden scholen opgericht tot bevordering van eene wetenschappelijke opleiding. De Japansche wetgeving en administratie worden langzamerhand op Europeesche leest geschoeid. Dit zijn onloochenbare feiten, die bewijzen dat er een wil bestaat om het betere te doen. Mijns inziens moeten wij dat toejuichen, in plaats van zoo streng te kritiseeren, als dat heden avond gedaan werd. In geen geval kan een volk, dat gewoon is om geheel geregeerd te worden door een oppermachtigen keizer, wiens macht van bovennatuurlijken oorsprong heet te zijn, plotseling een eigen wil toegekend worden. Wij moeten ons voorloopig dus tevreden stellen met den wensch van het gouvernement,

en hulde brengen aan den tijdelijken dwang, waarmee het volk genoodzaakt wordt kennis te nemen van hetgeen later door het volk zelf begeerd zal worden. Zeker is het waar, dat hier misbruiken te noemen zijn, zoo waar als het is, dat het lagere volk althans nog in 't geheel niet vatbaar is voor de beschaving, welke door het gouvernement wordt beoogd, Doch zelden geniet een land, dat zich verheffen wil, de voordeelen, daaraan verbonden, in het eerste geslacht. Het is voor het komende; de fundamenten worden gelegd, en aan die toekomst dus behoort m.i. ook eerst een welgegronde kritiek. Zeker kunnen we nu reeds beoordeelen of de uitvoering van een plan eenigs-zins voldoet aan de gestelde eischen. Ik zou dus geheel. uwe meening deelen, wanneer gij wilt beweren dat bijv de gebouwen, hier door Japanners in Europeeschen bouwstijl opgetrokken, wansmaak toonen, of dat een Japanner in Europeesche kleeder-dracht meer gelijkt aan een verkleeden aap dan aan een Europeaan, of dat een faillietwet, voor Japanners geldig, een abnormaliteit is. Doch laat ons geduld hebben. Hoe vele jaren toch heeft Europa niet noodig gehad om te komen tot het heden-daagsche standpunt, en waarom moet men dan van Japan terstond wil èn daad èn resultaat vragen! Begaat Japan een dwaasheid, zooals bijv. met het zenden eener expeditie naar Formosa, dan is het mogelijk goed, dat zij teruggedreven wordt; de nederlaag zal een ondervinding schenken, waardoor Japan wijzer zal worden. In geen geval mogen we echter bespotten wat eerder beklag verdient. Zooals Japan nu staat, begint het pas te leven: het maakt dus wel eens een misstap, maar het hoopt steeds het beste deel der beschaving van alle natiën op eigen grond te kunnen overplanten. Wellicht zal het gouvernement tevreden zijn met oppervlakkigheid, en er zijn zelfs gegevens om dit te vermoeden. Maar hoe het zij, de wil is daar om meer te worden, en Japan heeft zich voor immer de mogelijkheid benomen om weer terug te vallen in den vroegeren slaperigen toestand.

‘Dat is een troost voor ons, vreemdelingen in dit land; er is een toekomst hier! En al wil ik ook gaarne bekennen, dat de tegenwoordige verwarringen, het stilstaan van den handel en de armoede van Japan nog steeds een bijna ondoordringbaren sluier vormen, waardoor de toekomst ons nog niet veelbelovend schijnt te moeten voorkomen, - het ligt tevens aan ons vreemdelingen hier, om daar, waar ook noodig, ten voordeele van

beide partijen, Japan te steunen, om het verwezenlijken van het groote plan mogelijk te maken en te bespoedigen.'

'Jammer, Kinderdijk,' zei Weybrands, eenigszins ironisch, 'dat gij geen professor geworden zijt. Hoe is 't je mogelijk zoo over het komende geslacht te denken als ge er zelf nog zijt!'

'Kinderdijk heeft veel moed,' betoogde Jyjouwer. 'Doch,' ging hij voort, 'kan je bewijzen 'tgeen je beweert?'

'Ik geloof van ja,'antwoordde Kinderdijk, eenigszins geraakt, 'anders zou ik het gezegde zeker niet als mijne meening gegeven hebben. Doch 't is al laat geworden en tijd om naar huis te gaan!'

'En Verheijen heeft nog niet eens gezegd wat hij er van dacht,'viel Weybrands in. 'Komaan, man, gij zijt aan de beurt; op een stoel en steek af.'

'Ik kan er best bij blijven zitten,' zei Verheijen glimlachende, 'want wat ik meen is vlug genoeg gezegd. Luister maar even:

'Laat Japan tot nut en bevordering van eigen welvaart overnemen van Europeesche staten, alles wat het gebruiken kan: laat onderwijs meerdere kennis verspreiden in dit land; maar laat niemand ooit beweren, dat Japan gelijk *kan* worden aan Europa, en laat Japan nimmer Europeesch, maar altijd Japansch blijven. Ik heb gezegd.'

'En niet veel ook, maar minder bewezen,' merkte Jyjouwer op.

'Dat blijve bewaard voor een volgend avondje,' antwoordde Verheijen hoffelijk.

'We hebben dan heden avond ook al heel wat gepraat,' merkte Weybrands op. 'Mevrouw zal wel moe zijn, en ik wensch haar en 't gezelschap een goede nachtrust.'

Verheijen deed de vrienden uitgeleide tot de deur, en nam afscheid.

''t Is toch wel aardig,' dacht mevrouw Verheijen, 'niet een dezer wijze heeren van de schepping heeft er over gedacht om mij naar mijne meening te vragen!' - Juist kwam er een Japanner voorbij, op de gewone wijze een akelig krijschend faucetgeluid uitstootende, dat zingen heette te zijn.

'Hoe afschuwelijk zingen de Japanners toch,' zei mevrouw, toen haar man weer terugkwam. 'Ik schrik er altijd van, en 't maakt telkens de kinderen wakker. Als men alles overdenkt, staat het volk toch nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling.'

‘Geloof maar met Kinderdijk aan de toekomst,’ antwoordde Verheijen lachende, ‘en troost je met het tegenwoordige.’

‘Me dunkt,’ zei mevrouw, ‘dat gij wel wat meer hadt kun nen zeggen, Verheijen, heden avond!’

‘Ik werd al moe genoeg van 't aanhooren,’ antwoordde Verheijen.

‘'k Vind het ook niet heel beleefd dat niemand gevraagd heeft, wat ik er dan wel van dacht,’ ging mevrouw voort.

‘Begin in 's hemelsnaam niet nog eens,’ riep Verheijen uit. ‘Wat houdt gij dan voor 't beste; mag *ik* het dan eens vragen?’

‘Het beste is,’ antwoordde mevrouw, met een ontzettend geleerd gezicht, ‘dat gij spoedig zooveel geld bijeenbrengt als noodig is, om naar huis te kunnen teruggaan; want welbezien is het in Europa toch wel zoo aangenaam.’

‘Ei, ei,’ zei Verheijen, en dacht in zich zelven: ‘dat ligt ook nog in de toekomst!’

....

Weldra heerschte diepe rust in het huis van de familie Verheijen.

JOB.

Iets over het lezen van romans.

Wanneer men twee aankomende jongelingen met een boek in handen zag en bespeurde, dat de een het laatstuitgekomen leerboek van warenkennis bestudeerde en de ander een roman las, dan zouden 19 van de 20 Nederlanders, gelo of ik, van meening zijn, dat de eerste nuttig bezig was en de ander zijn tijd verspilde. Het denkbeeld, dat alles wat aangenaam is min of meer verkeerd is, wordt algemeen gedeeld zoo door de vrome als door de zoogenaamd degelijke lieden. Deze laatsten vormen, vooral in ons land, een macht in den staat; zij beheerschen de openbare meening en zijn de voornaamste onder hen, die het leven vreugdeloos, grauw en dof maken. Voor de vooroor-deelen van piëtistische naturen kan men veel meer eerbied hebben dan voor de hunne. Zoodra men overtuigd is, dat de mensch op aarde is gezonden om een proeftijd te ondergaan en dat onze wereld eigenlijk het vagevuur is, waarin men getuch-tigd en gelouterd moet worden, heeft men gelijk zoo men met Calvinistische gestrengheid alles wat aangenaam en prettig is, in theorie veroordeelt. Op zwaarmoedige wijze handelt men dan, als ware het leven de voorbereiding van een grauwe, doffe, glimlachlooze eeuwigheid. Het argument, dat iemand, die een onsterfelijke ziel heeft, voor wier eeuwig toekomstig welzijn hij zonder verpoozen te zorgen heeft, toch niet kan walsen of huppelen, zoo min als gaan kijken naar goochelaars, balletdanseressen of clowns, is klemmend in den mond van ascetische piëtisten. Hun godsdienst is eerlijk gemeend, al is hij ook in vele gevallen slechts die vorm van breeder opgevatte, minder onedele zelfzucht, welken Coleridge zoo geestig omschrijft als ‘*other-world- liness*’. Die ‘andere-wereldsche’ lieden zijn niet vermakelijk, zeer zwaar op de hand en bovennatuurlijk plechtig; doch van hun standpunt gezien, - hebben zij gelijk.

Het theologisch denkbeeld, dat alle vermaak zondig is, blijft echter helaas ook voortwoekeren onder lieden, die verstandiger

behoorden te zijn. De degelijke lui - zeker niet minder zwaar op de hand dan de theologische naturen - hebben dat vooroordeel met deftig welgevallen overgenomen. Nauwelijks begon de theorie, dat vermaak en genoegen schadelijk waren voor ons eeuwig heil, geloof te verliezen, of de nog engere, veel kleingeestiger theorie ontwikkelde zich, dat alles wat aangenaam is bijzonder nadeelig is voor lieden, die vooruit willen komen in de wereld, die rijk willen worden, carrière willen maken en zich tot nuttige leden van de maatschappij hopen te ontwikkelen.

De vrome lieden zouden de Muzen in pleegzusters hebben willen veranderen; de degelijke lui trachten werkmeiden, fabriek-arbeidsters of ondermeesteressen van haar te maken. Het lezen van romans wordt vooral gestreng door hen veroordeeld. Dit is tijdverspilling; dit is geen nuttige, degelijke lectuur; dit wekt de verbeeldirig maar op en vermeerdert iemands kennis niet, enz. Dergelijke gemeenplaatsen hoort men telkens; ze verminderen het groote aantal romanlezers wel niet bijzonder, maar iedereen, die op degelijkheid aanspraak maakt, is ten minste in zoo verre van de waarheid er van overtuigd, dat hij den tijd, dien hij aan 't lezen van romans besteedt, wel eenigszins als verloren beschouwt, zoodat hij zichzelf verstandiger had gevonden, indien hij een boek over geschiedenis of staathuishoudkunde ter hand hadde genomen. Zoo hij niet voor de verleiding van den roman bezweken is, maar werkelijk het ‘degelijke’ boek heeft opgevat, dan gelooft hij zeer verdienstelijk en verstandig gehandeld te hebben, vooral zoo het boek zeer vervelend is.

Niet eigengerechtiger zijn de lieden, die het vroeg opstaan des winters tot een deugd hebben verheven, enkel omdat het zoo onaangenaam is.

De waan der bedevaartgangers en monniken van weleer, dat het een verdienstelijk werk was om het lichaam te kastijden, met ongekookte erwten in de schoenen te loopen, zichzelven te geeselen en ruwe kemelharen hemden te dragen, bestaat in gewijzigden vorm nog. De degelijke lui zijn met hetzelfde vooroordeel behebd, en zij doen veel kwaad. Zij maken de wereld zeer vreugdeloos en somber door hun onware gemeenplaatsen te herhalen, die onnadenkende lieden bijna doen gelooven, dat ze verkeerd handelen, wanneer ze wellicht het verdienstelijkste werk verrichten van den geheelen dag, door een roman van George Eliot ter hand te nemen.

Het vooroordeel is vooral zoo schadelijk voor jongelieden. Waarom zouden ouders het niet minstens even zeer op prijs stellen, dat de verbeelding hunner kinderen ontwikkeld wordt, dat hun geleerd wordt zich te vermaken, veerkrachtig en opgeruimd te zijn, als dat hun de jaartallen der geschiedenis, de scheikunde of warenkennis onderwezen werd?

Een weldoener der menschheid is iedereen, die het dwaze vooroordeel bestrijdt, dat iemand, die met een ernstig gelaat, wenkbrauw fronsend, verveeld en vervelend, maar deftig en vreugdeloos het leven doorgaat, een degelijker, ernstiger man is dan de vroolijke, veerkrachtige man, die in alles vreugde schept, hartelijk lacht, joviaal, frisch en zonnig is.

Het is mijn innige overtuiging, dat er al geen onpractischer, ondegelijker vooroordeel bestaat dan de minachting van practische en degelijke lieden voor romanlectuur. Ik geloof, dat zoowel de timmermansjongen als de leerling op de hoogere burgerschool de uren, doorgebracht met het lezen van romans, minstens even goed besteed heeft als die, waarin hij vormleer en rechtlijnig teekenen bestudeerde of zich het brein afsloofde met scheikundige formules van buiten te leeren. Zij, die de goede gevolgen van romanlectuur miskennen, verliezen te veel den zeer practischen invloed uit het oog, dien een ontwikkelde verbeelding nooit nalaat op karakter en gedrag uit te oefenen. Doordien de lezers zichzelven in de plaats en omstandigheden stellen der personen, wier lotgevallen hun hart doen kloppen, wordt een dramatische verbeelding in hen geboren of versterkt. Het is deze dramatische verbeelding, welke vooral onder de weinig lezende lagere standen zoo ontbreekt. Veel ruwheid, wreedheid en onnadenkende liefdeloosheid zou voorkomen worden bij niet van nature ongevoelige menschen, zoo ze zich in de plaats vermochten te denken van anderen en zich afwezigen als aanwezig konden voorstellen. In alle standen is de ontwikkelde verbeelding een weldoende, beschavende intellectueele kracht. In staatslieden is ze vaak een beweegreden zonder wederga, terwijl gebrek aan verbeelding aan anders groote mannen hun kracht ten goede ontneemt en hunne andere hoedanigheden zelfs schadelijk in plaats van nuttig maakt.

Het is aan Bentham's gebrek aan verbeelding dat Stuart Mill de fouten toeschrijft, die zijn wijsgeerig stelsel bederven; en het is Lord Dalhousie's gemis van verbeelding, dat een scherpzinnig geschiedschrijver - de heer Kaye - als den

springader noemt van de noodlottige maatregelen, welke tot den grooten opstand in Indië leidden.

Door de oefening der dramatische verbeelding, die weleer door het tooneel werd aangekweekt, is het dat romans jongelieden in den ontwikkelingstijd, wanneer ze gemakkelijk indrukken opnemen, beschaven en veredelen.

Doch ook op ouderen van jaren is hun invloed groot, wantze worden door mannen meestal gelezen tot ontspanning en vermaak, als zij zich, vermoeid door zorg en arbeid, nederzetten, wanneer hun critische, strijdlustige vermogens waarwaarschijnlijk min of meer sluimeren, zoodat ze zich dus, zonder veel tegenstand te bieden, aan den invloed van den kunstenaar overgeven. Zonder veel inspanning gelezen, wordt het gelezene niettemin zonder veel moeite onthouden. Want terwijl men zich moet inspannen om de andere boeken met vrucht te lezen, boeien romans ons vanzelf, en maken das steeds eenigen indruk.

Er zijn gelukkig in ieders dagelijksch leven tusschenpoozen, waarover men vrije beschikking heeft, wanneer men zelf het initiatief weder kan nemen. Nu vervult de kunst de grootste behoefte van hart en geest in die tijdperken van rust, vooral voor hen, die in steden zijn opgesloten en de vrijheid van het landleven, de schoonheden der natuur moeten ontberen. Hoeveel een roman kan doen om de oude liefde voor onze moederaarde op te wekken en om de heerlijke harmonieën der natuur op machtiger wijze tot ons te doen komen dan de omgeving onzer Hollandsche steden vermag, kan ieder beproeven, door een bekoorlijk boek ter hand te nemen, dat een jaar geleden in Engeland uitkwam. Men leze *The Princess of Thule* van William Black, en late zich door hem verplaatsen naar een der westelijke eilanden van Schotland. leder, die muziek, poëzie of beeldende kunsten lief heeft en dus eenigszins artistiek is, zal bij het genieten van dit kunstwerk den magnetischen invloed, dien de oceaan met zijn duizend stemmen in minor op hart en verbeelding heeft, gevoelen.

Voor hen, wier verbeelding niet ontwikkeld is, hangt er een nevel tusschen hun oogen, en 't meeste wat genie, natuur en kunst in overvloed voortbrengen. Gebrek aan levenswekkende nieuwe gevoelens en ondervindingen maakt de lieden vroegtijdig oud, en toch kan in 't eentonigst leven kunst die verjon-gende gevoelens opwekken.

Machtig is de invloed der romans in het verheften van het karakter, doordien ze grootsche doeleinden en edele levensopvattingen voor des lezers oogen doen oprijzen. Men denke slechts aan die jongelieden, die niet omringd zijn door een in-tellectueelen atmosfeer; die in de dagelijksche gesprekken, waarnaar ze te luisteren hebben, geen levenslucht en zonnelicht voor de groei en ontwikkeling van hart en verstand vinden. Ik ken van zulke onterfden in de zoogenaamd beschaafde standen van zoogenaamd beschaafde steden, die in een grauwe, vreugdelooze, nevelachtige wereld leven van werk, om geld te verdienen, dat afgewisseld wordt door gesprekken, eentonig, dor en lusteloos, en genoegens en verstrooiingen, die niet vermaken.

Dit grijze, mistige bestaan wordt niet opgehelderd door de lichtende stralen van hooge beginselen en verheven doeleinden. De verbeelding is niet bevolkt door de omhoog wijzende gestalten van heiligen en helden, de smaak is niet gelouterd en verfijnd, en grove ruwe verin aken stooten dus niet af, maar trekken aan.

Dit is het gevolg van een verminderd geloof aan een rechtstreeks geopenbaarden godsdienst, zegt deze of gene geloovige wellicht, die de oogen sluit voor het feit, dat de kinderen van Roomsche en gestreng Protestantsche gezinnen zeker geen voorbeeld geven van een beschaafd en kunstlievend leven. Neen, de kunst alleen kan de verbeelding opvoeden en veredelen, en onder alle uitingen der kunst zijn het de romans, die tegenwoordig den meest directen invloed uitoefenen.

Over het verval van de dramatische kunst is veel geschreven, en achtingswaardige lieden geven zich door het oprichten van tooneelscholen en tooneelbonden, het bouwen van schouwburgen en het uitloven van prijzen en premiën veel moeite, om op kunstmatige wijze een gewas, dat in de vrije natuur niet meer tieren wil, in broeikassen op te kweeken. Er is slechts één middel dat hun baten zou. Zij moeten hulp vragen aan de dogmatische radicalen der Zukunft-politik, aan de katheder-socialisten, die ons wenschen te regeeren, en die, ten nutte der groote democratie, welke pas lezen leert, tegen geen tyrannietje meer of minder opzien, waardoor de misdadige bourgeoisie, die reeds zoo lang misbruik gemaakt heeft van een geërfde beschaving, waarop ze geen recht heeft, belet zou worden romans te lezen, die geschreven zijn in vreemde talen, welke door haar in weelde geleerd zijn, van meesters, die betaald werden met de rente van het

door notarissen en predikanten saamgewoekerde geld in aan-deelen Nederlandsche Bank en Handelmaatschappij, waardoor de groote democratie verraden en bestolen werd. Men vergeve mij dezen langen, gewrongen zin, waarin predikanten en aandeelen Nederl. Bank in één adem genoemd worden. Niet straffeloos leest men het proza van onze katheder-socialisten.

Een vrijheidlievend, radicaal wetje van den volgenden inhoud zou der dramatische kunst veel goed doen:

In overweging nemende, dat de Staat te zorgen heeft voor het grootste geluk van het grootste aantal;

dat de bourgeoisie moet onderdrukt worden tot nut van 't algemeen;

dat de Staat wetten te maken heeft tot bijzondere bescherming van den werkman, en het niet overbodig is, eindelijk eens een voorbeeld van zulk een wet te noemen, waardoor de maat-schappij gered kan worden;

dat het tooneel de groote school van het volk is, en moet worden aangemoedigd;

besluiten en gelasten wij, dat niemand voortaan meer romans schrijven of lezen mag, opdat ieder zijn talenten wijde aan het tooneel, tot beschaving der groote democratie en oplossing van het sociale vraagstuk.

Alleen door zulk een vrijheidlievende wet zou men het tooneel voorgoed van zijn verval herstellen. De vorm van den roman is zoo oneindig veel buigzamer, en de publiciteit van het verhaal is zoo veel grooter dan van het tooneelstuk, dat de roman - zoo men niet spoedig eenigszins krasse maatregelen neme - het drama zal verdringen.

In theorie hebben we allen grooten eerbied voor het drama, doch in een tijd, dat iedereen romans leest, en slechts een kleine minderheid naar den schouwburg gaat, gevoelt men on willekeurig dat de roman de beste tolk is om onze gedachten kenbaar te maken en op het beschaafde publiek invloed te oefenen.

Geen dramatische schrijver heeft waarschijnlijk ooit zulk een ontzaglijken invloed uitgeoefend als Dickens, en de reden hiervan is, dat elke werkelijk uitmuntende roman vroeg of laat door iedereen gelezen wordt en vooral voedsel geeft voor nadenken en verbeelding aan de vrouwen.

Nu wordt het aandeel, dat vrouwen hebben in het vormen der openbare, meening meestal veel te gering geacht. De vrouwen zijn een beweegkracht, en zij, die op haar gevoel en verbeelding weten

te werken, oefenen dus een groote macht. (Die dat niet gelooft, vrage den biechtvader slechts of 't niet waar is.)

Een goede roman geeft jongelieden een duidelijker, juister begrip van de verhoudingen tusschen mannen en vrouwen, en van maatschappelijke toestanden, dan ze, zonder hun hulp, door eigen opmerking zouden gekregen hebben. De romans van Dickens maken hen vertrouwd met het leven der lagere standen en doen zien, dat een zelfde hart klopt onder het duffel-sche wambuis als onder de fijne lakensche jas. De lectuur der romans van den beminnelijken, door en door fatsoenlijken Anthony Trollope staat voor de meisjes gelijk met een paar jaren vroeger ‘gepresenteerd’ te worden.

Het provinciale leven van Engeland, dat ontzaglijk veel gelijkt op het onartistieke, kleurlooze, kleingeestige leven, dat de Nederlandsche bourgeoisie in hoofdstad en provincie leidt, is door een groot kunstenaar afgebeeld en vertolkt; en ik kan mij bijna den man of de vrouw in ons vaderland niet voorstellen, die *Middlemarch* of *the Mill on the Floss* kan lezen, zonder een inzicht te krijgen van al hetgeen in eigen leven en omgeving verbeterd zou kunnen worden.

Romans maken hun lezers vertrouwd met personen en klassen der maatschappij, waarmede zij in het werkelijke leven nooit in aanraking komen.

Zeer groot is bij ons het aantal lieden, die in een loketje gerangschikt kunnen worden en nooit met lieden, die in eene andere categorie tehuis behooren, omgaan. Een groot verlies wordt daardoor geleden. Netheid, zindelijkheid, een voldoend inkomen en huiselijk comfort zijn goed en wenschelijk, doch wanneer zij de hoogste doeleinden van het leven zijn, veroorzaken ze een ongelooflijke kleingeestigheid en dorheid.

Voor een gezonde ontwikkeling van alle gaven is het echter zoo hoog noodig een frissche liefde te krijgen voor vorm en kleur, voor kunst en natuur. Het aesthetisch instinct kan niet enkel ontwikkeld worden door een zeker aantal pianolessen, en toch is die ontwikkeling onontbeerlijk, zoo men jonge menschen redden wil van ruw, geweldmakend atheïsme, van hard, droog proza en den afgodsdienst van Mammon. Vreugde en liefde voor schoonheid moeten gekweekt worden als de geurige bloesems van het leven. Het voorbeeld van anderen moet ons leeren ons zonder vrees over te geven aan de vrije, gelukkige inspraken onzer natuur. Liefde voor kunst bant engheid stijf -

heid en onnatuurlijkheid, en stelt ons in staat, kinderlijke, naar licht en vroolijkheid zich keerende levens te leiden, waarin men niet altijd de livrei draagt van zijn beroep, noch de kleur van zijn partij, maar met andersdenkenden samen waardeert en geniet. Nu kan het lezen van goede, dichterlijke, bezielende romans, gelijk er zoo vele zijn, de gemoederen stemmen tot de waardeering van het artistieke leven. Niemand kan Consuelo van George Sand of vooral den liefelijken Engelschen roman *Alcestis*[1] lezen, zonder een begrip te krijgen van het hooge, heerlijke leven van ware kunstenaars, zonder dat een bezielende adem over hem heengaat.

En wat is er in tal van romans niet een voedsel voor hen, die aan den geestelijken hongersnood van onzen tijd lijden, die links en rechts uitzien naar bevrediging van hun hartstocht voor de schoonheid van heiligheid en reinheid, en aan nieuwe bronnen van hoop, liefde en geloof lafenis zoeken! Hoe groot is de reeks romans, die ons in die weemoedige, reinigende stemming brengen, welke Wordsworth noemt:

> 'That sweet mood when pleasant thoughts
> Bring sad thoughts to the mind.'

Opbeurende, versterkende lectuur noem ik die van romans, die ons sympathie doen gevoelen voor de edele en beste zijde der menschelijke natuur. Door hen wordt de verbeelding afgetrokken van het zinnelijke en materieele en verhinderd zich te con centreeren op denkbeelden, die van de aarde aardsch zijn, en op droomen van zelfzuchtig genot. Men kan *Romola, Felix Holt, Old Kensington, Alcestis, A Princess of Thule, Far from the Madding Crowd* (en nu noem ik slechts enkele romans uit de laatste jaren) niet neêrleggen zonder beter te zijn geworden en menig goed en heilig voornemen te hebben opgevat.

'Die kennismaking met andere kringen dan de onze acht ik echter juist gevaarlijk voor mijne zonen en dochters!' roept de eene of andere liefdevolle moeder mij toe. Gedeeltelijk heeft zij gelijk. Het is goed, dat een *cordon sanitaire* worde getrokken rondom jonge meisjes, en dat haar verbeelding rein en frisch worde gehouden, al is het hiertoe meer onontbeerlijk, dat

1 Met belangstelling zien wij aangekondigd, dat er een Hollandsche vcrta-ling van dit bekoorlijk boek verschenen is in Nederlandsch-Indië, te Batavia, bij Ernst & Co.

de moeder, de vriendinnen en kennissen dan dat zij de boeken kiest. Doch men zij vooral niet al te ergdenkend en preutsch, en vertroetele niet te lang. Het is onmogelijk voor ware vrouwen, die werk en ontwikkeling boven een gemakkelijke, zelfzuchtige, luie onthouding verkiezen, om verbeelding en kennis altijd in een klooster op te, sluiten. Men kan het leven niet doorkruipen in een zedelijke quarantaine, en de romans, die ons van de ervaring van anderen voordeel doen trekken, zijn, vooral wanneer ze besproken worden met vader en broeders, ware opvoeders.

Er bestaan zeker vele romans, die zeer nadeelig op de verbeelding kunnen werken en een valsche levenservaring mede-deelen. En nu heb ik het oog niet op de bepaald onzedelijke romans. De jonkvrouw, die zulk een boek - vooral zoo men het niet den prikkel van verboden vrucht geschonken heeft - niet wegwerpt zoodra het dubbelzinnige en oneerbare er van vermoed of opgemerkt wordt, is door geen quarantaine-maatre- gelen te ontsmetten en zou een bezoedelde verbeelding hebben, al sloot men haar in een kloostercel op, met het boek der martelaren en Thomas a Kempis tot eenige lectuur. Neen, het grootste gevaar zien wij in de romans van schrijvers en schrijfsters, die oppervlakkig oordeelen, weinig levenservaring en een onontwikkelde opmerkingsgave hebben, onware toestanden en gekunstelde emoties beschrijven. Valsche zedekunde en sympathie met gevoelens en daden, die af keuring verdienen, kunnen dus zeker ingeboezemd worden. Gedachten wisseling met verstandige lieden over dergelijke boeken is het eenige wat hiertegen waarborgt. De niet door romans bijgestane verbeelding van jongelieden kweekt, enkel door middel van onjuiste waarneming van hetgeen de oogen om zich heen meenen te zien, evenzeer valsche idealen en nadeelige illusies.

Voor mannen kan de invloed ten kwade van romans nooit veel beteekenen. Zij nemen ze tot vermaak, tot verstrooiing op, en het belang, dat ze inboezemen, is voorbijgaand. Dagelijksche ervaring in 't bedrijvig, onsentimenteele leven wijzigt onmiddellijk elke onjuiste of overdreven theorie, en na zijn achttiende jaar droomt hij er niet van, dat de heldin van den laatsten door hem verslonden roman het ideaal is van de vrouw der toekomst. Doch de vrouw is afhankelijk van haar indrukken. De invloed, dien priesters en predikanten op haar weten te krijgen, bewijst hoe onevenredig groot de macht is van al wat op haar verbeelding werkt. Ze leeft in een min of meer kunstmatig we-

reldje van haar eigen binnenmuren, die ze zelve rondom zich opbouwt, en het is daarom van belang, dat de kinderen der verbeelding, die deze beperkte ruimte bevolken, schoon, rein en waar zijn.

Men houde dus het toezicht op de lectuur van jonge lieden; were op verstandige, niet opzichtige wijze, vele boeken, doch zij niet te kieskeurig, en noeme niet met ergdenkende preutsch-heid een boek onzedelijk, omdat het niet voor jonge juffrouwen geschreven is. Wanneer men over onzedelijkheid spreekt, verwart men er vaak ruwheid, onfatsoenlijkheid en onkieschheid mede. Onze over-grootmoeders waren niet onzedelijker, omdat zij geen aanstoot namen aan honderden woorden en gezegden, van welke men nu zou ontzetten. Zulk een rein, eerbaar man als Vondel is vaak zinnelijk in zijne uitdrukkingen, en Shakespeare gebruikt telkens woorden, die een jongmeisje blozen doen. Dit alles is echter geen onzedelijkheid en doet geen kwaad, want het zet de verbeelding niet in vlam, al schokt het ook natuurlijke of conventioneele kieschheid.

In Feldings te recht beroemden roman *Tom Jones* komen aanstootelijke tooneelen voor, die men moet wenschen dat onbeschreven waren gebleven, wanneer men het verwonderlijke denkbeeld aanhangt, dat jonge meisjes de jury uitmaken, die over letterkunde rechtspreekt. Is ieder boek voor jonge meisjes bestemd, dan moeten, met den Bijbel te beginnen, duizenden voortreffelijke boeken veroordeeld worden. Wanneer men in dit oude gouvernantes-vooroordeel echter niet deelt, bewondert men Fielding's meesterstuk van ganscher harte, niettegenstaande de ruwe Jan Steens, die Tom's verhouding tot Molly Seagrim afbeelden. Het boek is zonder erg geschreven door een vroolijken man van genie, vol pit en leven, en de zedelijke natuur, voor welke *Tom Jones* schadelijk is, is het behoud niet waard.

Doch er zijn andere romans, - en die nog al met een zedelijk doel geschreven zijn - welke in den waren zin van 't woord onzedelijk zijn, omdat de verbeelding er door besmet wordt. Gloeiende beschouwingen van onschuld en schoonheid, ter prooi van hartstocht en ruw geweld, zijn innig onzedelijk. In Richardson's bekende roman *Clarissa Harlowe*, die voorgeeft bij uitstek zedelijk te zijn, komt zulk een slaapkamer-tooneeltje voor, dat een romanschrijver tot schande strekt. Er is brand in 't huis, en Lovelace dringt Clarissa's slaapkamer binnen om haar te redden. Nu zou geen rein schrijver zijn heldin in zulk een wreeden

toestand gebracht hebben. Walter Schott zou te veel eerbied hebben gehad voor een deugzame, reine vrouw, al ware ze ook geschapen door zijn eigen verbeelding, om haar dus weerloos aan een ellendeling over te leveren. Doch wat zelfs de ruwe Fielding niet gedaan zou hebben, is uit te weiden over al hetgeen Lovelace zag, en om met welsprekende onkuischheid een *catalogue raisonnée* te geven van al de bekoorlijkheden van Clarissa:

> ..... ‘dans le simple appareil
> D'une beauté, qu'on vient d'éveiller du sommeil.’

Veel minder erg, doch om dezelfde reden af te keuren, is ook de beruchte verleidingscène in *Lidewyde*. Onzedelijk, we herhalen het, omdat dergelijke, zinnelijke tooneelen de verbeelding doen ontvlammen.

In de voorrede van *Clarissa Harlowe* komt een der meest kenschetsende volzinnen voor, die de veranderlijkheid der be-grippen van onzedelijkheid kunnen aantoonen. Richardson zegt het volgende:

‘It will be proper to observe, for the sake of such as may apprehend hurt to the morals of youth from the more freely-written letters, that the gentlemen, though professed libertines as to the female sex, and making it one of their wicked maxims to keep no faith with any of the individuals of it who are thrown into their power, are not, however, either infidels or scoffers.’

De geschiedschrijver, die Richardson's tijdperk behandelt en dezen volzin verwaarloost, maakt zijn boek noodeloos armer. Geen vermakelijker illustratie is er te geven van de gedistingeerde godsdienstigheid der respectabele lui ook nog in onze dagen. Dat onaantastbare orthodoxie een beginselloozen lichtmis minder gevaarlijk maakt, is een denkbeeld geheel en al den lieden waardig, die godsdienst beschouwen als iets, dat het natuurlijk is te ge-looven, al is het ook volkomen overbodig er naar te handelen.

Ten allen tijde, trouwens, zijn de denkbeelden over zedelijkheid gedeeltelijk conventioneel, want er is mode in zedelijkheid als in hoeden. De overtreding van het zevende gebod is in veler oogen de onzedelijkheid der onzedelijkheden, waaraan zij dus alleen denken wanneer er van onzedelijkheid gesproken wordt. Fransche schrijvers zijn daarom in de oogen der meeste lieden de onzedelijke auteurs bij uitnemendheid. De Engelschen hebben een spreekwoord, waarin gewaagd wordt van de Franschen als

van ‘*a wonderful race who can make soup of a nettle*’ en 't is zeker, dat ze eveneens een vrij onschuldigen roman kunnen maken van een netelig onderwerp. Gelijk de Fransche koks duizend manieren hebben om eieren toe te bereiden, hebben Fransche novellisten duizend manieren om hun helden het gebod te doen overtreden van ‘gij en zult niet begeeren uws naasten huisvrouw.’ Nu zijn er vele onzedelijke, gemeene Fransche romans, doch de meeste hebben toch een erger naam dan ze verdienen.

Volgens mijn beperkte ondervinding, zondigen ze meer door lafheid en onbeteekenende karakterschildering dan door gevaarlijke onzedelijkheid. De zoo verafschuwde Paul de Kock bij voorbeeld vind ik onleesbaar flauw en kinderachtig, doch slechts schadelijk in zooverre crême fouettée nadeelig is, indien men nooit meer voedzamen kost gebruikt. Doch in een ledig half uur opgenomen, zijn de romans, die ik van hem ken, al even onschadelijk als een poppenkastvertooning. Indien men door het voorbeeld zijner laffe lummels van winkeljongens adspiraties hij zich voelt wakker worden om ook eens uit verleiden te gaan, dan zou men door het voorbeeld van Jan Klaasen worden genoopt om zijn vrouw af te ranselen.

Het voorbeeld is te weinig aantrekkelijk om verleidelijk te zijn. Nadeelig is dit soort romans alleen door den lichten toon, waarop over onkuischheid gesproken wordt, en door het epicurisch gebrek aan belangstelling, dat alle personen toonen in al wat het hooger leven van ons menschen betreft. Het levensdoel en de adspiraties der hoofdpersonen van deze soort romans zijn beperkt tot het genot der vijf zintuigen.

De Fransche romans, als een geheel genomen, hebben evenals de Franschen zelven een veel te slechte, en Engelsche onderdanen en romans hebben een oneindig te onschuldige en vrome reputatie. Hiervan hebben de quasi-degelijke lieden weder de schuld. Menig hunner veroordeelt de lichtzinnigheid en oppervlakkigheid van iederen Franschman op zoo beslissende wijze en op zoo aanmatigenden toon, als ware hij zelf geen zondig menschelijk wezen, maar zijn eigen standbeeld, opgericht als huldeblijk uit de bijdragen van alle degelijke, deftige lieden, die, dank zij der singuliere bescherming Gods, geen Franschen zijn. Hun degelijkheid toont zich vooral hierin, dat voor hen de Boulevard Parijs en Parijs Frankrijk is. Zij resumeeren hun meening over de Franschen, met een ernstigen glimlach op de degelijke gelaatstrekken, als volgt: Een lichtzinnig oppervlakkig

volk met oneerbaarheid tot gewoonte, absinth tot prikkel, geld verdienen tot uitspanning, den *Figaro* tot evangelie, Louis Veuillot, Dumas fils en Edmond About tot apostelen; het voortbrengen van gemeene boeken tot hoofdindustrie en Napoleon III tot den eenigen heerscher, dien zij verdienen. De Franschen zijn niet zoo slecht, en de Engelschen niet zoo goed als ze schijnen. Ja, ik ga verder en geloof, dat de meerderheid der bevolking in de provinciën van Frankrijk deugdzamer en eerbaarder leeft dan dit met de bevolking der Engelsche provincie het geval is. Echtbreuk waarvan in de Engelsche romans betrekkelijk zelden sprake is, geloof ik dat in Engeland veel meer inheemsch is dan in Frankrijk. Fransche echtgenooten gekscheren niet over het geval, en toonen dit door de wijze, waarop zij vergelding eischen, terwijl Engelsche mannen, veel lakonieker en philosophischer over het geval denken, veel door de vingers zien en een jury om schadeloosstelling in geld verzoeken als het wat al te bar loopt.

De Engelsche romans, die in ieders handen zijn en soms zelfs stichten en moraliseeren willen, zijn vaak onzedelijker, in den waren zin van 't woord, dan de meeste Fransche romans.

Onzedelijk zijn vooral vele romans, welke door dames geschreven worden, al dragen ze er zorg voor, hen in den preektoon van traktaatjes te schrijven. John Falstaff in de zwart zijden japon van een ouderwetsche baker!

Soms komen te midden der vervelende onfatsoenlijkheid echter volzinnen voor, die bewijzen wat de Engelsche dames zouden vermogen, wanneer een losse toon, evenals in de dagen van Mrs. Aphra Behn wederom gewoonte werd in Engeland. Uit enkele Engelsche damesromans, welke door alle vrouwen gelezen worden, zou ik een aantal wellustige zinnetjes kunnen aanhalen, wier verzameling een letterkundige curiositeit zoude zijn. Mrs. Ross Church (Miss Forence Marryat) kan soms in alle onschuld van die phrasetjes gebruiken, die een eenigszins zenuwachtig man bijna van zijn stoel zouden doen vallen. Ten bewijze haal ik slechts een enkel voorbeeld aan. Miss Florence Marryat beschrijft den kus, dien een jonge dame geeft aan haar minnaar, dien ze, naar het schijnt, reeds sinds langen tijd hartelijk gewenscht had, eens te mogen knuffelen:

‘She had hungered and thirsted too long, she had been nearly starved to death for lack of nourishment, and love's feast was spread before her. With a passion almost akin to his own,

her pomegranate mouth rested upon his, while the fragrance of her breath came and went upon his face, und made his senses reel beneath its influence.'

Nu ben ik wel niet recht zeker wat een '*pomegranate mouth*' is, doch ik erken gaarne, dat het in elk geval bijzonder sappig klinkt. Niet minder sappig is hetgeen volgt. De Romeo en Julia van den roman, die elkander dus zedig gekust hadden, kijken elkander een poos aan, waarop plotseling:

'An electric light such as only passes between man and woman when they love,' door hun oogen gewisseld werd. De gevolgen van dit electrische licht op de jonge schoone zijn wederom onrustbarend:

'The flaming colour mounted higher and higher into the youthful cheeks and brow of the lady, while her lips and nostrils quivered with suppressed emotion, and into the liquid eyes, swimming in tears, there rushed an eloquent light, which without effort on the gentleman's part was quickly answered from his own.'

Dit eene voorbeeld moge volstaan ten bewijze, dat de Engelsche damesromans minder onschuldig zijn, dan ze er nu overal den naam van hebben. Het zou mij verwonderen zoo Paul de Kock ooit iets geschreven heeft, half zoo zinnelijk als dit.

Het is vooral de zoogenaamd realistische school, die zich in Engeland en elders aan deze soort van ongebondenheid schuldig maakt, onder voorgeven van getrouw af te beelden hetgeen in de werkelijkheid gebeurt. Soms zijn ze zelfs niet tevreden met kopieeren, maar meenen ze hun werk in waarde en zedelijkheid te doen toenemen door de verklaring, dat hetgeen ze mededeelen de werkelijkheid zelve is.

Geen dwazer en tevens verderfelijker theorie is er voor een romanschrijver dan die, dat het een voordeel voor hem is, zoo hij zijn lezers verzekeren kan, dat hetgeen hij vertelt werkelijk gebeurd is, en dat b.v. de catechiseermeester nog in leven is die den, door hem beschreven, afschuwelijken moordenaar in zijn jeugd les gaf.

Als kunstenaar, die het wijde veld der verbeelding voor zich heeft, kan hij de feiten kiezen of bedenken, die het best met zijn doel overeenkomen; doch hij heeft zich het hoofd niet te breken met de vraag of ze in de werkelijkheid zoo gebeurd zijn. Een schrijver, die met de verwonderlijke mededeeling voor den dag komt, dat hetgeen hij vertelt 'waarlijk is gebeurd,' heeft deze verklaring - welke uitstekend zou zijn in den mond van

een getuige voor de rechtbank - zeker noodig om onwaarschijnlijkheden en tegenstrijdigheden in zijn verhaal te vergoêlijken.

Wanneer een kind een ezel of een bok geteekend heeft, maar twijfelt aan de gelijkenis, schrijft het onder de afbeelding: ‘dit is een ezel, dit is een bok.’ Evenzoo doet de schrijver, die de onzinnige, daden, welke hij verhaalt, denkt begrijpelijk te maken door er: ‘dit is een feit’ onder te zetten. Maar het is ons ten eenenmaie onverschillig of Romola, Adam Bede of Cassaubon werkelijk geleefd hebben, en al bezwoeren honderd getuigen, dat al de wezens, welke Paul de Kock beschrijft, geleefd hebben, dan zou ik hen nog akelige ploerten, en de werken, waarin ze beschreven worden, laffe prullen noemen.

Zij, die on artistiek genoeg zijn photographieën der werkelijkheid voor kunstwerken aan te zien, kunnen niet beter doen dan *Les Nouveaux Lundis* nog eens op te slaan. Men herleze de opmerkingen, die Sainte-Beuve, in een opstel over de broeders Le Nain, aangaande realisme in de kunst maakt, en lette op hoe hij er de grenzen van aanduidt: ‘Réalité, tu es le fond de la vie, et comme telle, même dans tes aspérités, même dans tes rudesses, tu attaches les esprits sérieux, et tu as pour eux un charme. Et pourtant à la longue et toute seule, tu finirais par rebuter insensiblement, par rassasier; tu es trop souvent plate, vulgaire et lassante ..... Oui, tu as besoin à tout instant d'être renouvelée et rafraichie, d'être relevée par quelque endroit sous peine d'accabler et peut-être d'ennuyer comme trop ordinaire. Il te faut, et c'est là le plus beau triomphe, il te faut, tout en étant observée et respectée, je ne sais quoi qui t'accomplisse et qui t'achève, qui te rectifie sans te fausser, qui t'éleve sans te faire perdre terre, qui te donne tout l'esprit que tu peux avoir sans cesser un moment de paraître naturelle, qui te laisse reconnaissable à tous, mais plus lumineuse que dans l'ordinaire de la vie, plus adorable et plus belle!’

Bij het beoordeelen en bespreken van kunstwerken - men moge ze dan beschouwen als realistisch of idealistisch - kan men steeds uitgaan van het aesthetisch axioma, dat elk kunstwerk slecht is, hetwelk een overheerschend gevoel van walging, afschuw of ontevredenheid achterlaat, al is de indruk, welken het dus maakt, ook nog zoo machtig.

Dit gevoelen vele schrijvers zeer wel, al gebruiken zij ook verkeerde middelen om dien bevredigenden indruk achter te laten.

Zij gelooven, dat ze, door eenige vrome zedelessen aan het einde van het boek te plaatsen, den indruk, door het geheel gemaakt, kunnen wijzigen; of ze gaan voorzienigheidje spelen en beloonen en straffen de helden en snoodaards van hun verhaal, naarmate ze dat verdiend hebben. Er is in elk geval geen toekomstig leven voor romanhelden, schijnen ze te denken, en ze straffen hen dus, ter wille van de moraal, maar vast op aarde.

Nu is het beloonen der brave lieden en het straffen der misdadigers een voortreffelijk iets in boeken, voor kinderen in jaren en verstand geschreven, doch door ontwikkeling en ervaring hebben meerderjarigen geleerd, dat de goeden niet altijd gelukkig worden, huwen en veel kinderen krijgen (hetgeen in romans steeds eene belooning is), en dat snoodaards niet steeds bijtijds sterven of gevonnisd worden.

Wat vele romanschrijvers doen, is niets dan zedekundig kegelen. Ze verpersoonlijken eenige bijzonder gehate ondeugden of theologische ketterijen, zetten die netjes op een rij en werpen ze dan omver met van die, door veel gebruik, afgeronde zedekundige of godsdienstige gemeenplaatsen. Met een acht om den lange eindigen ze dan het spel; de deugd triomfeert en de omgeworpen kegels hebben hun verdiende loon. Waartoe toch dient een kegel anders dan om omvergeworpen te worden? De slechte of zelfzuchtige man, al is hij nog zoo'n voortreffelijk man van zaken, wordt op het eind geruïneerd en krijgt een verlammende beroerte; terwijl de onzelfzuchtige, brave held, al is hij nog zoo onnoozel, rijk wordt en met een beeldschoone vrouw, lieve kinderen en een paar millioen gezegend wordt. Dit heet dan de moraal van het boek, ofschoon een ware moraal als ter loops zou kunnen zijn aangeduid doordien eenvoudig werd aangetoond, dat de man, die eerlijk en onzelfzuchtig was, een edeler en, wel beschouwd, een gelukkiger, aantrekkelijker leven leidde dan de rijke man.

Zeer na verwant aan dezen hartstocht, om poëtische rechtvaardigheid te bewijzen aan de door hen geschapen mannen en vrouwen, is de didactische voorliefde, welke vele auteurs drijft tot het schrijven van zoogenaamde tendenz-romans.

De veroordeeling van tendenz-romans is vooral deze, dat ze meestal vervelend zijn. De meerderheid der lezers is het eens met zeker geestig Franschman, die zich tegen vervalschten wijn verklaarde, omdat hij verkoos zelf zijn water en wijn te vermengen en het ongepast achtte, dat de wijnkooper dit voor

hem deed. Tendenz-romans zijn geadultereerde romans, en de meeste lezers achten het verkieslijk zelve hun romanlectuur nu en dan met een stichtelijke preek of wetenschappelijk opstel af te wisselen, en willen liever naar eigen smaak die vermenging regelen, dan romans en preeken dooreengemengd in handen te krijgen.

Uit den aard der zaak zijn tendenz-romans dus vaak misgeboorten. Ze willen tegelijkertijd vermaken en onderwijzen, waarvan het gevolg is, dat ze meestal noch het een, noch het ander doen. De schrijver offert een groot deel zijner vrijheid en van zijn terrein op, want elke gebeurtenis moet een bijzondere moraal illustreeren.

Niettemin mag men dergelijke werken niet met een algemeenheid, die op allen slaat, veroordeelen. Didactische poëzie heeft op haar best recht tot bestaan; doch didactische of tendenzromans moeten minder absoluut veroordeeld worden. Men mag van zulk een roman, wil hij een kunstwerk zijn en als zoodanig beschouwd worden, echter met volle recht eischen, dat hij in de eerste, plaats een goed verhaal zij. Een roman is een kunstwerk en behoort, evenals een schilderij, boven alles te voldoen aan de eischen der kunst. De wetten van vorm en schoonheid zijn de eenige, wier overtreding voor den kunstenaar onvergeeflijk is. Eerbied en piëteit voor de kunst moeten dus getoond worden, eer de novellist het recht bekomt om te gaan onderwijzen.

Wanneer men nagaat, hoeveel er geschreven is over de grenzen, die elke tak van kunst zich stellen moet, over de theorie van ‘l'art pour l'art,’ en over het nadeelige van aan kunststukken, schilderijen, poëemen of romans een zekere strekking te geven, komt men langzamerhand tot de overtuiging, dat het even moeielijk is een *modus vivendi* te ontdekken tusschen zedekunde en kunst als tusschen kerk en staat. Men kan aangaande dit vraagstuk echter opmerken, dat het uitsluitend een vraagstuk is voor de critiek en voor de lezers. 't Is wellicht zelfs geen paradox te verklaren, dat de schrijver, die zich met dit vraagstuk het hoofd warm maakt, geen schepper, geen dichter in proza of poëzie is, maar onmiddellijk plaats moet nemen onder de minder verheven categorie van critici, aesthetici en andere wetenschappelijke ontleders. Ieder groot kunstenaar, roman dichter of schilder lost het vraagstuk op eigen manier op. Men raadplege de groote meesters in elke kunst, en vanzelf vindt

men den toetssteen, die ons leert oordeelen. Homerus, Shakespeare, Walter Scott, George Eliot geven het antwoord, dat we vragen.

De kunst heeft hare wetten, die ieder nadenkend mensch zelf ontdekken kan en waarvoor dus geen codex noodig is. Kunst dient tot vermaak, tot het wekken van vreugde. Gelijk professor Seeley van Cambridge zoo helder heeft aangetoond in zijn ‘Lectures and Essays’, kan men deze fondamenteele wet der kunst het best ontdekken in hare eenvoudigste openbaringen. Wanneer men wenscht te weten wat het doel is van dineeren, raadpleegt men geen grooten openbaren maaltijd, die allicht den indruk geven zou, dat het doel van een diner het houden van toasten en staatkundige redevoeringen is. De overweging der redenen, die een vermoeiden voetganger de dorpsherberg doen ingaan en hem eten en drinken doen bestellen, zou verder brengen.

Wanneer men het doel van muziek wil leeren kennen, behoort men eveneens Mendelssohn's ‘Elijah’ niet te raadplegen, die wellicht het denkbeeld aan de hand zou doen, dat het doel der muziek het inspireeren van godsdienstig gevoel is. Men doet veel beter na te gaan, waarom de landbouwer zingt of fluit onder zijn werk. Zoo men ‘Faust’ of ‘Hamlet’ als voorbeelden van het drama nam, zou men meenen, dat het drama een wijsgeerig doel had. Het eerste beginsel van tooneelkunst komt veel duidelijker aan het licht, wanneer men eenige jongelieden op een feest een charade ziet samenstellen. Men is dan, zegt Seeley, tegenwoordig bij de geboorte der muzen en ontdekt, dat zij de dochters zijn der vreugde, dat het doel der kunst is om te vermaken, in den vollen zin van dat schoone Hollandsche woord. Dit is eene vruchtbare gedachte, wier overweging en bespreking wij vrienden, die een groote wandeling gaan doen, bijzonder kunnen aanbevelen. Indien wij op dezelfde wijze nagaan wat het doel van den roman is, raadplege men de eenvoudige verhalen, die men aan kinderen doet om ze vermaken. Vreugde, reine, heiligende, veredelende vreugde te wekken is het doel van den roman als van elk kunstvoortbrengsel, en ieder, die dit doen wil, zal vanzelf elke poging, om met voorbedachten rade leerzaam of stichtend te zijn, laten varen. De groote meesters hebben het voornemen niet om te onderwijzen, doch ze gevoelen - en dit verdient opmerking - er evenmin vrees voor, dit te doen. Ze leeren ons zien, onze oogen gebruiken, ze toonen ons de wereld, de menschen op indrukwekkende wijze

onder een nieuw licht; ze geven ons afbeeldingen door kunst van het leven, en het gevolg hiervan is, dat hun werk, evenals het leven zelf, onderwijst en ontwikkelt, doch het sneller en zekerder doet dan dit, omdat het in korten tijd ons dwingt de levenservaringen te deelen van een groot hart, een machtigen geest, een fijn opmerker.

De heerlijke liefde van ware kunstenaars voor rythmus, evenredigheid, schoonheid en humor - welke liefde de ziel zelve is der kunst - verhindert hun de les van 't verhaal, de moraal der historie, als een tekst, waarover gepredikt wordt, te doen uitkomen. Wil men gelooven, dat Homerus in de ‘Odyssee’ tracht aan te toonen, dat wellust en trots verkeerde hebbelijkheden zijn, en doet het iemand genoegen in de uitroeiing der lastige minnaars van Penelope de hulde te zien, die de dichter aan eerbaarheid en huwelijkstrouw brengt, zoo ga men gerust zijn gang. Het is slechts een onschuldige kinderachtigheid dit te doen; doch men lette op, dat de les der moraal in elk geval zóó ter loops gepredikt wordt, dat men al bijzonder scherpzinnig moet zijn om haar te ontdekken.

Deze opmerking leide echter niemand tot letterkundige onverdraagzaamheid, tot aesthetische ketterjacht op tendenz-schrij ers. De degelijkheids-monomanisten hebben natuurlijk de kunsttheorie van ‘*l'art pour l'art*’ te baat genomen, om als ‘niet degelijk’ en intrinsiek slecht elk kunstvoorbrengsel te veroordeelen, dat de strekking heeft direct nuttig te zijn. Intusschen leest een beschaafd publiek tal der dus veroordeelde werken met het grootste genoegen en ziet er de zwakheid niet van in, daar bij de te absolute dogmatische veroordeeling dier werken verzuimd is, het goede er in te waardeeren. Het publiek, weigerend te gelooven, dat alles schaduw is, vervalt nu in de dwaling, dat daarom alles licht is. De farizeërs onder de critici hebben daardoor veel wansmaak op hun geweten. Hun onverdraagzaamheid is er de oorzaak van. Het is echter onontbeerlijk voor de kunst en voor de vordere ontwikkeling van zulk een veel belovende uiting der kunst als de roman is, dat het publiek leere onderscheiden tusschen hetgeen geoorloofd is en niet. Zoo een schrijver staatkunde vermakelijk weet te maken, door even als Disraeli romans te schrijven, waarin hij van zijn helden jonge politici maakt, dan doet hij duizenden eeu waren dienst. Wanneer echter een oudheidkundige of andere geleerde een roman schrijft om de wereld te doceeren, en daarbij niet on-

derhoudend, niet vermakelijk is, en toch gelooft, een kunstwerk te hebben geschreven, dan vergist hij zich op deerlijke wijze.

En zij, die elkander uit overstelpende degelijkheid naspreken, en zulk een geleerden roman aesthetisch schoon vinden, vergissen zich, op minder onschuldige wijze, evenzeer. Want is zelfverblinding in een schrijver ook eenigszins vergeeflijk, het is onvergeeflijk in lezers, die verblinding uit pedanterie te versterken. Een roman, waarin een zekere reeks observaties, die met wetenschappelijke onverschilligheid gedaan zijn, kalm wordt medegedeeld, moet afgekeurd worden.

De smaak van hen, die zulk een scientifieken roman toch mooi vinden, moet even eenvoudig zijn als die van den onbedorven landbouwerszoon, die na eenigen tijd den beschavenden invloed van de hoogere burgerschool te hebben ondervonden en over honderde zaken te hebben leeren meêspreken, een winkel binnentrad om een das te koopen. ‘Ik houd niet van die opzichtige, schelle kleuren,’ zeide hij vol kunstgevoel, ‘ik heb liefst een eenvoudig patroon van rood met gele ruiten.’

Te veel geleerdheid en alwetendheid bederven soms den smaak zoo van leerlingen als van docenten. Het lezen van goede romans zou hun vaak onbegrijpelijk veel goed kunnen doen en bijna evenveel leeren als een nieuw studievak.

Mevrouw Fawcett heeft juist een boekje met ‘*Tales in Political Economy*’ uitgegeven, waarin op allegorische wijze de beginselen der staathuishoudkunde onderwezen worden. Het is volkomen geoorloofd dus jongelieden al spelend te doen leeren, en hun de onzinnigheid van protectie te leeren opmerken uit het afschuwwekkend voorbeeld der Primaten, die het daglicht buiten hun huizen sloten, ten einde zekeren belangrijken tak van volksnijverheid, de fabrikatie van palmolie, aan te moedigen.

Nu volgt uit het voorgaande volstrekt niet, dat dergelijke werken niet geschreven moeten worden. Zij mogen alleen in geen geval als kunstwerken beschouwd worden. Men zende ze ter recensie aan wetenschappelijke specialiteiten, niet aan belletristen, die ze beoordeelen zouden volgens aeshetische wetten, waaraan bij de compositie niet gedacht is. Tot nu toe hebben we nog nooit een roman gezien, die geschreven is om de grondbeginselen der algebra of een juist begrip van het beste stelsel van waterverversching te doceeren; doch zoo iemand er kans toe zag, zijn denkbeelden bij het publiek aan

te bevelen door de kunstvormen van een roman te gebruiken bestaat er, geloof ik, geen reden waarom hij dit niet doen zou. Het is even volkomen geoorloofd dit te doen, als om kunst te hulp te roepen tot decoratie van een stoel of bedstee. In de eerste plaats moet de stoel sterk en gemakkelijk zijn, en de fraaiste ornamentatie kan gebreken hierin niet goed maken. Zoo de kunst niets anders doet dan den stoel onbruikbaar maken, de harde en knoestig gebeeldhouwde leuning tot pijniging, in plaats van tot rust te laten strekken, dan handelt ze smakeloos en onverstandig en is dus geen kunst. Nuttigheid in huisraad en tendenz-romans is dus hoofdzaak, vorm en ornamentatie zijn geheel en al bijzaak,

Mevrouw Fawcett is hiervan geheel overtuigd en heeft slechts een bijdrage willen leveren tot verrijking der nuttige letterkundige voortbrengselen, welke, evenals die van Jean Macé, de wetenschap populariseeren. De meeste tendenz-romans behooren bij deze soort van letterkunde, doch zelfs, al willen de schrijvers hun werken hier niet bij rangschikken, dan gevoelt men nog te veel dankbaarheid jegens hen, om hun dit kwalijk te nemen.

Het schrijven van een tendenz-roman toch bespaart der werld menige misdaad en den schrijvers bitter berouw. Bij het zien van de woede, waarmede eenige schrijvers de door hen zelven geschapen karakters vervolgen, komt steeds bij mij de gedachte op, dat hier aan een ledepop de woede gekoeld wordt, die men in zijn hart gevoelt tegen eenig levend persoon, dien de ledepop moet voorstellen. Dus worden in theologische romans Strauss, Kenan, de Paus of eenige andere theoloog, dien men bijzonder haat, *à faire* genomen. De wetten laten de lieden helaas! niet meer toe om hun eigen meening te versterken en hun aanhangers aan te moedigen, door tegenstanders te radbraken of op andere wijze te vermoorden. Doch onverdraagzaamheid en dweepzucht zoeken toch een uiting, en dus wordt menig dweper romanschrijver. Naar hartelust vermoordt hij nu zijne vijanden in effigie. Hij richt een bloedbad aan onder zijne kennissen, die hij bijzonder haat. Geen beter bewijs voor eigen onfeilbaarheid bestaat er dan de marteling, die men den ellendeling doet ondergaan, die het waagt ons tegen te spreken. Wanneer men een man levend verbrand heeft, of hem geruïneerd, kinderloos en waanzinnig heeft laten sterven, omdat hij eenige onzer dogma's ontkende, dan is men wel

verplicht, zelf in die dogmata te blijven geloven. De *uncomfortable* rustelooze wensch, om zijn eigen wankelende overtuiging te versterken, is, geloof ik, meestal de reden voor onverdraagzaamheid en vervolging, zoo in romans als in het dagelijksch leven.

Doch welk een zegen is het, dat aan dergelijke vervolgzieke naturen de roman tegenwoordig tot veiligheidsklep dient, zoodat de theologische stoom, bij te groote spanning, een uitweg weet te vinden en geen ongelukken aan de maatschappij veroorzaakt. Wanneer in vroeger tijden een vrouw toornig was op de wereld, zich een miskend genie achtte of door godsdienstige droefgeestigheid geplaagd werd, ging zij in een klooster. Wanneer in die barbaarsche tijden een staatsman grieven had, een krijgsoverste zich wilde wreken, een hervormer de kerk wilde reinigen van priesters en farizeën, dan namen zij de toevlucht tot bergvestingen, waar zij zich verschansten en waaruit zij al te vaak, als gieren, nederstortten op de weerlooze dalbewoners, die zij in deze strooptochten beroofden om zich op de maatschappij te wreken. In minder beschaafde landen, als Spanje en de Zuidamerikaansche republiekjes, gaan verongelijkte lieden nog steeds op deze onhandige wijze te werk. Hoe oneindig beter en verstandiger is de wijze, waarop men in Engeland en bij ons zijn grieven wreekt. In Nederland waart sinds eenigen tijd een juffrouw rond met eenig talent, doch die helaas kinderachtig genoeg geweest is, om van den aanvang af zichzelve als miskend genie aan iedereen te presenteeren en door andere miskende genieën in dit smakeloos effectbejag geholpen is.

In vroeger tijden had ze zich wellicht bij eenig veemgericht aangesloten, of ware ze uit mannenhaat in een klooster gegaan. In onzen tijd wreekt ze zich op het publiek door in vloeiend Nederlandsen een zeer middelmatigen tendenz-roman, met schaduwen en gepersonifieerde theorieën tot hoofdpersonen, te schrijven, en door vervolgens van dezen zwakken roman een onzinnige tooverlantaarn-voorstelling op het tooneel te geven. Ze heeft zich ontegenzeggelijk gewroken, - vooral op de schouwburgbezoekers - doch ze heeft tevens vele lieden vermaakt, en aan niemand zijn ten slotte ongeneeslijke wonden toegebracht.

Evenals ongehuwde dames, die grieven hebben, zich wreken willen of de wereld hopen te verbeteren, handelen staatsliedentegenwoordig. Wanneer verontwaardiging zich van hen meester maakt of de heilige begeerte om tegenstanders te verpletteren

vaardig over hen wordt, grijpen zij de pen en schrijven een roman.

Men zie Disraeli slechts in het uur der bezieling, wanneer zijn hart geroerd wordt door innig mededoogen bij het aanschouwender lagen en listen, waarmede Monseigneur Capel en de Ultramontaansche ketterlokkers in Engeland rijke lords en jonge menschen met groote erfgoederen weten te vangen door zacht gefluit en woorden vol zalvende zoetheid.

In rijken, die nog in een meer middeleeuwsch tijdperk van staatkundige ontwikkeling verkeeren, en waar men de Jezuïeten haat in plaats van hen min of meer belachelijk te vinden, zou de eerste minister Monseigneur Capel en zijn geheele zwarte vogelaarsbent uit het land hebben gejaagd. In een vrij land schrijft de Premier in zulk een geval geen bevel tot uitzetting; geen order aan den beul, maar een roman.

Lothair werd geschreven, om de kleine listen en verleidingen aan het licht te brengen, waarmede lieve, weeke, besluitelooze, jonge markiezen van Carabas half en half worden overtuigd, dat het moedig en mannelijk ia, niet voor zichzelven te durven denken, maar dat het een ridderlijk edelman past, geweten en hersens in bewaring te geven bij priesters. De overgang an den jongen markies van Bute tot de Roomsche kerk had den eersten minister veel leed gedaan en hij toonde daarom aan op welke wijze een denkbeeldige, jonge, rijke lord de hem gespannen netten en strikken had kunnen ontkomen door bij tijds een verstandige vrouw te trouwen. De Monsignor Catesby van den roman moest den Monsignor Capel der werkelijkheid voorstellen, hetgeen op de grappigste wijze aan het licht kwam. In het vuur zijner improvisatie noemde Disraeli den monseigneur in zijn roman eens bij ongeluk ‘Munsignor Capel’; bij het corrigeeren der drukproeven werd dit niet bespeurd, en de vergissing werd eerst in een volgende editie van den roman hersteld.

De Ultramontanen, die zóó ruw en wild in Engeland zijn te werk gegaan, dat ze de premiers der beide groote regeeringspartijen van het land gelijken afkeer en weerzin hebben ingeboezemd, zijn natuurlijk zeer toornig geweest over dezen roman, en hebben in 1870 Disraeli uitgescholden, zooals ze nu Gladstone uitschelden. Hoe dankbaar hadden ze echter moeten zijn, dat in Engeland dus door ministers den roman in eere gehouden en tegen hen gebruikt wordt, in plaats van een dwang-

bevel; hoe dankbaar dat men Jezuïeten aldaar belachelijk maakt, in plaats van hen te vervolgen!

Deze opmerking is wel geschikt om tot een zachtzinnig oordeel over tendenz-romans te stemmen. Evenals Disraeli's vorige romans beteekent *Lothair*, als kunstwerk beschouwd, weinig of niets. '*Vivian Grey*,' '*Coningsby*' enz. waren in romans vermomde en verkleede staatkundige vlugschriften, die de eene of andere politieke theorie bewijzen of verkondigen moesten.

Zij waren vermakelijker dan hoofdartikelen of brochures, en Disraeli slaagde er dus in, een menigte lieden, die nooit de dissertaties van pas gepromoveerde meesters in de rechten lezen, te doen luisteren naar de paradoxale, geestige inzichten over de Torypartij, welke een jongmensch te Cambridge ontwikkelt in een gesprek met gedistingeerde vrienden. Zoo het publiek liever luisteren wil naar de dogmatische verklaringen en onrijpe wijsheid van denkbeeldige jonge advocaten en leden van het Parlement dan naar die, welke ze in werkelijkheid ten beste geven; dan heeft een staatsman in hope groot gelijk, den romanvorm voor zijn 'vragen des tijds' te kiezen.

Wellicht ware het voorbeeld van den jongen radicaal Disraeli, die weleer de geheele wereld verbeteren wilde, daarom zeer aan te bevelen aan de radicalen, die thans, vrij onleesbaar en droog, hun schrikwekkend dogmatische betoogen ten beste geven.

Een radicale tendenz-roman van de hand des heeren Van Houten c.s. zou wellicht veel vermogen, om onze ongelukkige burgerij te verzoenen met de dwinglandij, waarmede kathederdemocraten haar bedreigen.

Juist omdat tendenz-romans meestal vermakelijker zijn dan staatkundige betoogen, is steeds liefdevol en zachtmoedig door de Engelsche critici over Disraeli's tendenz-romans geoordeeld. Van een staathuishoudkundig radicaal, van een premier van Engeland, eischt men zoo veel niet als van een kunstenaar. Toen Knickerbocker, in zijn geschiedenis van New-York, een geestigheid van een der beroemde Hollandsche gouverneurs te melden had, zeide hij: '*though the joke was not much of a joke in itself, it was good enough for a governor*.' Dus oordeele men ook over tendenz-romans. Ofschoon de roman op zichzelf weinig beteekent, is hij goed genoeg voor een staatsman, een geëmancipeerde vrouw of een dogmatischen radi-

caal, en altijd beter dan hetgeen we in plaats er van zouden gekregen hebben.

Wij zijn dus verdraagzaam genoeg aangaande deze basterdproducten, die half roman, half brochure of preek zijn, doch erkennen, dat deze verdraagzaamheid ons moeite kost bij een der merkwaardigste soorten van tendenz-romans, den theologischen, godsdienstigen roman. Bunjan was waarschijnlijk de eerste, die een verhaal dichtte om theologische meeningen te verbreiden. Hij schreef een meesterstuk, doch zijn voorbeeld werkte noodlottig. Het protestantisme heeft schuld aan den theologischen roman, en het was een protestant, die het eerst het vernuftige plan bedacht, om van zijn godsdienstige tegenstanders de ellendelingen en misdadige hoofdpersonen van een roman te maken.

De Roomschen hebben sinds hun voorbeeld gevolgd; doch en protestanten komt de twijfelachtige eer toe, deze wijze van argumenteeren bedacht te hebben. Ze is niet zoo vermakelijk als die der Katholieke kunstenaars vóór de uitvinding van de boekdrukkunst. Middeleeuwsche architecten plaatsten groteske caricaturen der priesters, die ze haatten, aan het uiteinde van de goten der gothische kathedralen, en Michel Angelo plaatste een paar priesters van 't pauselijk hof eenvoudig onder de verdoemden van zijn schilderij: ‘'t Laatste Oordeel.’ Deze manier, om een clericaal tegenstander uit te schelden, is niet half zoo onaangenaam als die der theologische novellisten, die hun tegenstanders beklagenswaardig zwak, week en hulpeloos afbeelden en hen tot zwijgen laten brengen of doen overtaigen door de argumenten van een wezen hunner richting, dat alleen geschikt is oude juffrouwen op een theesalet van vrome verbijstering te doen gapen. Ongetrouwde dames, met een diepe godsdienstige overtuiging en veel ledigen tijd, die, daar protestanten van geen nonnenkloosters willen weten, haar mystieke bezieling toch aan iets moeten wijden, zijn vooral in Engeland de auteurs van de meeste theologische romans. Ze kunnen dan naar hartelust prediken, moraliseeren en geestelijken idealiseeren, en het staat haar vrij op de onnoozelste wijze atheïsten en materialisten tot zwijgen te brengen en proselieten te maken zooveel als ze willen. Zwaar op de hand zijn deze oude jongejuffrouwen van gedecideerde theologische overtuiging zeker; maar welk een zegen is het, dat ze haar theologische geestdrift in het schrijven van zulke romans kunnen koelen, in plaats van

de dweepzieke, onwetende werktuigen te worden van dezen of genen priester.

Ze prediken in die romans wel het evangelie der orthodoxe theologen, de blijde tijding der eeuwige verdoemenis van iedereen die het met de dogmata van haar en haar secte niet eens is; doch in een theologischen roman is een weinig eigengerechtigeonverdraagzaamheid niet af te keuren. Ze geeft een prikkelenden smaak aan de lauwe water-en-melk van zoetsappige verheerlijking van eigen geloof en richting.

Theologische romanschrijvers kunnen het den meest geduldigen en lankmoedigen lezer echter ten laatste al te bar maken. Tot hen, die dit doen, behoort l'Abbé ***, de schrijver van *le Maudit, le Moine, le Confesseur*, enz.

Die romans zondigen derwijze tegen de eerste beginselen der unst, dat men, als het gesprek op deze en dergelijke werken valt, en men er beschaafde lieden toch met goedkeuring over hoort spreken, verlegen is waar te zullen beginnen, om de fouten van die schotschriften aan te toonen.

Het is hoog noodig, dat er een soort van aesthetiek ten gebruike van romanlezers worde geschreven, opdat zij een leiddraad mogen hebben, die hun verhindert, in den doolhof van romans het spoor bijster te worden.

Er wordt veel gelezen, doch smaak en schoonheidsgevoel zullen er niet door ontwikkeld worden, tenzij men eenige goede, gezonde begrippen hebbe aangaande de grondbeginselen van billijke letterkundige critiek.

Men erkent en waardeert een goeden roman, doch is even geneigd om een slecht geschreven verhaal te bewonderen, omdat men te veel zijn gevoel, zijn emoties raadpleegt en geen intellectueelen toetssteen bezit, die echte van valsche kunst leert onderscheiden.

Over het algemeen hebben auteurs wel reden tot ontevredenheid wanneer zij hooren, hoe zelfs scherpzinnige lieden over hun werken oordeelen en er mede omspringen. Vele lezers schijnen niet te begrijpen, dat er ook in romans een hooge en een lage kunstvorm is, en dat zekere gaven, zekere studie en ontwikkeling evenzeer geëischt worden om George Eliot behoorlijk te kunnen waardeeren, als om Beethoven's symphonieën of Rembrandt's scheppingen te kunnen bewonderen.

De lezers behandelen romans niet als kunstwerken, doch gaan er mede om als waren ze dictionnaires, conversations-lexicons of

eenig ander nuttig handboek. Wanneer men een boek enkel leest om zijn kennis te vermeerderen, mag iedereen het lezen zooals hem goeddunkt. Men mag met den vinger lezen, nu en dan iets overslaan, om er later meer op zijn gemak op terug te komen, het register raadplegen en de hoofdstukken, die het meeste belang inboezemen, het eerst lezen ..... in één woord men is volkomen vrij. Doch kunstwerken hebben rechtop een andere behandeling. Bij hen is de vorm van zoo overgroot belang, dat elke verminking den inhoud onherstelbaar schaadt. Men pleegt bitter onrecht aan den kunstenaar, zoo men zich aan zijn leiding onttrekt, midden in het boek begint te lezen, eenige bladzijden overslaat of het laatste hoofdstuk inkijkt om te zien hoe het verhaal afloopt. Dus handelend ziet men niet het kunstwerk, maar een caricatuur er van.

Voor deze onartistieke, on sympathetische, ruwe behandeling van kunstwerken hebben de lezers echter eene verontschuldiging. Drie vierden der romans, die ze in handen krijgen, zijn geenkunstgewrochten, doch behooren tot de rubriek van werken, welke we zooeven besproken hebben. De onvruchtbare overvloed van romans in drie deelen, geschreven door lieden zonder kunstgevoel en heerschappij over den vorm, heeft den roman - als kunstwerk beschouwd - in diskrediet gebracht, zoodat hij bijna niet meer als een letterkundig, maar als een industrieel voortbrengsel wordt beschouwd.

Lieden, die het nooit in het hoofd krijgen iemand, die enkel de piano kan bespelen, te vragen: ‘kom speel ook ereis op de viool,’ zien er niet de minste zwarigheid in, hun vriend of vriendin, die wellicht een aardigen brief schrijft, voor te stellen: ‘kom, schrijf ereis een roman.’ Beide vragen zijn echter even belachelijk. Dit ziet men enkel niet in, omdat er onder den naam van romans zoo vele dissertaties, preeken en zwakke, weekelijke water-en-melk kinderboekjes doorgaan. Het denkbeeld, dat de roman een hooge dramatische kunstvorm is, gaat daardoor verloren.

Wat is een roman dan eigenlijk? vraagt wellicht deze of gene, en zoo ik een ‘degelijke’ verhandeling schreef, in plaats van met mijn lezers een praatje over het lezen van romans te houden, zou ik met het geven dier definitie hebben moeten aanvangen en een geschiedenis schrijven van den roman, te beginnen met Xenophon's *Cyropaedie* en de Grieksche ro-

mans der 4de eeuw tot Wilkie Collins' laatsten sensatieroman *the Law and the Lady*, die in de *Graphic* verschijnt, toe.

'A Romance' zeide Lord Chesterfield, 'generally consists of twelve volumes, filled with insipid love, nonsense, and most incredible adventures.' Deze definitie van den roman is de mijne niet, doch ze kan dienen om in herinnering te brengen, dat hij een zeer moderne kunstvorm is en in Thackeray en George Eliot pas tot zijn hoogste ontwikkeling is gekomen. Zoo men '*twelve*' in '*three*' verandert, neem ik de definitie niettemin dankbaar over voor alle romans, die geen romans zijn.

Er bestaat een andere definitie, die mij juister voorkomt.

In de voorrede der Engelsche vertaling van Freytag's roman '*Soll und Haben*', zegt baron Bunsen: 'elke roman bedoelt of behoort een nieuwe Ilias of Odyssee te zijn .... Zoo wij ons de romans in herinnering brengen der laatste drie eeuwen, zullen we bespeuren, dat alleen die de aandacht van meer dan één geslacht getrokken hebben, welke aan dezen (epischen) eisch voldaan hebben.' Ik geloof, dat baron Bunsen gelijk heeft. Een heldendicht in proza is zeker het groote werk van Cervantes, en wanneer men de romans van Walter Scott, Thackeray, Victor Hugo of George Eliot nagaat, zal men werkelijk opmerken, dat zij alle episch zijn.

Evenmin als men over het algemeen iemand, die een aardig gelegenheidsversje weet te vervaardigen, voorstelt eens een heldendicht te gaan schrijven, moet men lieden, die een weinig stellen kunnen of wat mede te deelen hebben, ook aanmoedigen zoo onvoorbereid maar eens met een episch gedicht in proza de letterkunde te gaan verrijken.

Spontane generatie is onbekend in de letterkunde. Uitgevers deden wel deze woorden als motto te drukken boven de brieven, waarin zij, hopen wij, al meer en meer weigeren zullen prullen uit te geven. Ontzaglijk veel is er noodig eer men een kunstwerk, aan die der meesters niet al te ongelijk, het licht kan schenken. Al heeft men de opmerkingsgave en scheppingskracht, die onontbeerlijk zijn, dan is nog rijke levenservaring noodig, eer men iets blijvends kan voortbrengen.

Novellisten moeten het menschelijk hart bestudeeren, zegt men. Dit hoorende, is men geneigd met De Musset uit te roepen: 'Le coeur humain de qui? le coeur humain de quoi?' Zij moeten niet het menschelijk hart, maar de harten en karakters van honderden menschen bestudeeren, eer zij iets van de veelzijdige

beweegredenen kunnen begrijpen van de daden der menschen. Lord Macaulay zegt ergens, ‘dat meer dan negentien twintigsten van alle goede boeken, die in de wereld bestaan, werden uitgegeven nadat de schrijvers 40 jaar oud waren.’ De Foe begon eerst romans te schrijven toen hij 58 was, en Fielding was over de 40, toen hij *Tom Jones* schreef. De *Waverley Novels* werden door Walter Scott geschreven, toen hij over de 42 was, en Thackeray, George Eliot, Victor Hugo en George Sand toonen eveneens, dat de vruchten van den middelbaren leeftijd de rijpste en edelste zijn.

De reden hiervoor is duidelijk genoeg. Vele der beste romans zijn vermomde autobiographieën. Persoonlijke ervaring en groote zelfkennis zijn onontbeerlijk eer men iets van eenige blijvende waarde kan voortbrengen. Jonge schrijvers en schrijfsters, die romans willen dichten, mogen vooral hieraan wel indachtig zijn.

Door gebrek aan ervaring maken ze tal van fouten, en de onge schrijfsters natuurlijk het allermeest. Dit toont zich vooral wanneer ze ontuchtige lieden beschrijven, die een soort van slangen-fascinatie voor haar duivennaturen hebben. Van onzedelijke mannen zijn ze b.v. steeds geneigd een soort van wellustige tijgers te maken, bloeddorstig, wreed en onbarmhartig. Ondervinding leert echter, dat toegegeven zinnelijkheid oneindig meer tot een gemakzuchtige, *nonchalante* goedhartigheid en vriendelijke onverschilligheid leidt dan tot wreedheid en hardvochtigheid. De zinnelijke man is spoedig geroerd en aangedaan, doch houdt niettemin zijn gemak en slurpt vol weemoed een extra glaasje bourgogne.

Even onjuist geteekend als de wreede verleiders (die voorgesteld worden als gingen ze op weten schappelijke wijs te werk) zijn ook de meeste slachtoffers. Niets is zoo droog, oudbakken als die eeuwigdurende verleiding van jonge meisjes door valsche trouwbelofte, en niets is tevens zoo onwaarschijnlijk, zoo onwaar; vooral wanneer deze wijze van verleiding als mogelijk wordt aangenomen voor jonkvrouwen van den beschaafden stand. Het is mogelijk onder de lagere standen - en dan nog minder uit voorbedachten rade dan wel uit zwakheid - doch onder de meer ontwikkelde klassen gaat een vrouw enkel vrijwillig den slechten weg op, omdat zonde haar behagelijker voorkomt dan deugd.

De ongelukkige mode, om karakters uit de diepten van eigen

bewustzijn en verbeelding op te delven, in plaats van naar de natuur te teekenen en zijne omgeving te bestudeeren, maakt dat de lezers zich volstrekt niet meer storen aan hetgeen de auteurs van romans gelieven te zeggen. En dit is gelukkig, want zoo ze inderdaad getrouwe afbeeldingen van 't werkelijk leven geacht werden, zou b.v. de moed van een Livingstone onontbeerlijk zijn voor den huisvader, die een gouvernante voor zijn kinderen in huis durfde halen. Wij weten al niet wat schrikwekkender voor een gezeten burger is: een vlekkelooze engel of een bloedroode duivelin in huis te krijgen. Er schijnt toch geen keus te zijn. Meestal neemt men een engel zonder fouten in zijn gezin op, die òf door den man òf door zijn vrouw vervolgd zal worden, en die intusschen, in afwachting dat ze aan de tering sterft, een vinnig dagboek aanlegt, waarin ze op de spijtigste wijze boekhoudt van al onze overtredingen, en dat wel oneerlijk boekhoudt ook, want ze deelt niet alleen mede wat we zeggen en doen, doch ook wat ze zich voorstelt, dat we zeggen en doen.

Tot afwisseling van onheil heeft men ook kans een vampier in huis te krijgen, die strategisch is als Von Moltke, snood, wreed en valsch als de conventioneele jezuïet der Fransche melodrama's, die alles in het werk stelt om den eenigen zoon te trouwen en de mevrouw ongelukkig te maken, omdat ze haar, men weet niet waarom, haat met den haat waarmeê slechts een gouvernante, naar het schijnt, haten kan.

Indien men werkelijk dacht, dat novellisten het levend model bestudeerden, zou openbaar onderwijs op groote scholen tot veler leedwezen het eenige middel zijn, om jonge meisjes op te leiden. Want opvoeding en omgang met andere meisjes, niet onder moeders oog, zijn zelfs verkieslijk boven het dreigende gevaar van zijn onschuldige kinderen aan een roman-gouvernante over te leveren.

Zoo de schrijvers hun eigen ervaring wat meer vertrouwd en geraadpleegd hadden, zouden ze zulken onnatuurlijken monsters en engelen nooit het leven hebben pogen te geven. Boeken, conversatie noch eigen verbeelding zijn in staat, gemis aan ervaring te vergoeden. Slechts wat men zelf met eigen oogen heeft opgemerkt draagt rijke vrucht. Dit wil niet zeggen, dat de personen, die aan een groot romanschrijver het leven danken, afbeeldingen zijn van levende personen, die hij kent. Doch men mag gerust aannemen, dat die karakters hun voor den

geest zijn gekomen, naar aanleiding van dat van bekende lieden, en dat de plaatsbeschrijvingen beschrijvingen zijn van door hen geziene oorden, met die wijzigingen, welke, de kunstenaar steeds aanbrengt. De groote schrijver stelt karakters en personen voor, meer door kennis dan door verbeelding; hij beeldt af, werkt om, re-toucheert meer dan dat hij in den eigenlijken zin schept. Forster's leven van Dickens geeft hiervan menig bewijs.

Men moet echter de hebbelijkheid van dames-novellisten, om onmogelijke wezens te fabriceeren, niet al te scherp veroordeelen. De menschelijke natuur verlangt naar het onbereikbare en het is slechts de onartistieke uiting van hartstocht voor het ideaal, wanneer een vrouwelijk auteur een deugdzamen hoofdofficier laat vallen aan het hoofd van zijn regiment, terwijl hij den witten glacé handschoen kust, eens gedragen, op een onver etelijk bal, door de vrouw van zijn ouden schoolvriend, die hij, zonder er ooit een woord van te hebben gerept, sinds veertig jaren bemint met al het vuur eener eerste liefde, en wie hij getrouw is gebleven in tallooze garnizoensplaatsen, niet tegenstaande honderden vrouwen den schoonen, schatrijken majoor het hof hebben gemaakt.

Hoe teeder wordt het hart ook gestemd door die onzelfzuchtige Peabody's van het dagelijksch leven, die, sinds Dickens zijn gebroeders Cheerable inleidde, met tientallen in 't leven zijn gesprongen, iedereen verblijdende, honderden neven en nichten, vooral als 't kerstmis is, gelukkig makende, en hen uithuwende, volkomen tevreden dus per procuratie huwelijksheil te mogen smaken en achterneefjes en nichtjes te mogen kussen.

L'oncle de l'Amerique der romans, die steeds op het gegeven oogenblik sterft en de gelieven tot universeel erfgenaam maakt, op voorwaarde, dat ze met elkander huwen, is eveneens een bewijs der liefde voor het ideaal van onervaren schrijvers.

Nog meer dan in deze soort romans komt het onontbeerlijke van ervaring, studie en groot talent voor romanschrijvers uit in den historischen roman.

De schrijver van een historisch verhaal heeft ten eerste de zwarigheid te overwinnen, dat zijn lezers bekend zijn met het lot zijner hoofdpersonen en daarenboven aangaande hun karakter dikwerf reeds een eigen opvatting hebben. Natuurlijk stelt hij hen te leur, zoo zijn opvatting van de hunne verschilt, en hij neemt hen dus in tegen zijn boek. Er zijn tegenovergestelde meeningen aangaande schier elke geschiedkundige daad en

persoon; en slechts aan de helft van 't lezend publiek kan dus een geschiedkundige roman behagen.

Groote inspanning en studie zijn den schrijver onontbeerlijk om zich van den geest van den tijd te doordringen, gelijk Thackeray deed, eer hij zijn meesterstuk '*Henry Esmont*' schreef, gelijk onze mevrouw Bosboom deed eer zij '*'t Huis Lauernesse*' of '*de Wonderdokter*' ontwierp. Doch de meeste historische romans vergenoegen zich met een oppervlakkige kennis van de gewoonten en modes van den tijd; en eenige ouderwetsche vloeken, en beschrijvingen van meubelen en costumes van weleer moeten den lezer kunnen verplaatsen in den tijd, dien zij behandelen[1].

Zelfs zoo de schrijver geen anachronismen begaat, is het hem vaak moeielijk de personen, door hem dus in het leven herroepen, niet modern te laten denken; en, vermijdt hij ook deze klip, dan is het gevaar groot, dat hij vervelend en geleerd wordt, en aangekleede poppen uit een oudheidkundig museum in plaats van menschelijke wezens van vleesch en bloed met warm kloppende harten voor ons laat optreden.

De schrijver moet dus zulk een groot kunstenaar zijn, dat hij door instinct en studie weet hoe veel hij doen moet om de illusie te bewaren, dat men een ware geschiedenis uit denverleden tijd leest; hoe weinig hij doen moet om niet door archaïsme en te veel geleerdheid aan de physionomie van het tijdperk te veel aandacht te wijden en daardoor het voornaamste te verwaarloozen, namelijk het algemeen menschelijke, dat in alle tijdvakken der geschiedenis ongeveer hetzelfde is gebleven. Wij sommen enkele der moeilijkheden op, om romanlezers te doen opmerken welke verscheidenheid van gaven noodig is, eer men met een goeden historischen roman de wereld verrijkt. Verrijkt... want een artistieke, in de hoofdzaak juiste, goed geschreven geschiedkundige roman is van groote waarde, zoo door zijn zeldzaamheid, als door den machtigen invloed, dien hij uitoefent op een volk.

Die man of vrouw is onbeschaafd, die niet tot het verleden, tot de traditie in betrekking staat door de geschiedenis van het land, dat hij bewoont, en van de letterkunde zijner moedertaal. Sympathie moet hij gevoelen met de groote mannen van zijn land, en bewondering voor hun edel leven en roemrijke daden

1 Men denke slechts aan James, Spindler, Mühlbach, Ainsworth, enz.

moet hij koesteren. Groote gedachten te kunnen waardeeren is een geluk, en al vermag ernstige studie van degelijke geschiedwerken hiertoe zeer wel in staar te stellen, zoo versmade menniet de hulp, die kunstenaars en dichters kunnen aanbieden. Historische romans zijn bijzonder geschikt om den sluimerenden geest van waardeering, bewondering en heldenaanbidding wakker te maken en het verleden voor onze verbeelding te doen herleven.De pedanterie der degelijkheids-monomanisten heeft deze soort romans in opspraak gebracht. Op een kieskeurige nauwgezetheid in costuum, manieren en woordenkeus wordt zoo bijzonder veel prijs gesteld, dat elke antiquarische fout als een hoofdzonde wordt aangerekend. En de degelijke lieden halen over iedere tekortkoming in deze de degelijke schouders op, enten slotte liegen ze dan een degelijke leugen door te verklaren, dai, enkele bladzijden van Wagenaar hun meer inzicht geven in een tijdperk dan deze roman van mevrouw Bosboom of gene van Walter Scott.

Wie verlost ons van de deftige pedanterie, de onware gemanierdheid der degelijke lieden? Zij zien niet in, dat een kunstenaar, niettegenstaande duizende fouten in onderdeelen, een oneindig juister, dieper begrip kan geven van eenig tijdperk, van eenig historisch karakter, dan een met boekhoudersnauwkeurigheid medegedeeld verhaal der feiten kan doen, dat niet door den kunstenaar gevormd en gekneed is, niet tot de verbeelding spreekt en dus niet leert zien. Eén kunstenaar doet meer dan tien wijsgeeren. Eén Homerus doet meer tot beschaving en veredeling der menschheid dan honderd geschiedschrijvers, die Troje's val zouden verhaald hebben.

Het genoegen, dat niet alleen een historische roman, maar elk verhaal ons doet smaken, heeft over het algemeen drie oorzaken: de wijze, waarop de geschiedenis verhaald wordt, onze sympathie met de karakters en onze anticipatie betreffende de ontknooping. Bij deze laatste oorzaak moeten wij nog even stilstaan.

In die aesthetiek ten gebruike van romanschrijvers en lezers, welke ik hoop dat eens geschreven zal worden, moet bij eene wetenschappelijke behandeling van het onderwerp, dat ik in deze ‘*causerie*’ aanroer, vooral veel aandacht geschonken worden aan al, wat tot de ontknooping. van het verhaal leidt.

Vele schrijvers schijnen te gelooven, dat een hoop steenen een huis is, en dat een zeker aantal karakters, gebeur-

tenissen en natuurbeschrijvingen een roman vormen. De Franschman, die Engelsche plumpudding wilde maken, doch plum soep in den pan vond, had al de noodige bestanddeelen bijeen, doch het gelukte hem alleen maar niet er de noodige stevigheid en samenhang aan te geven.

Wat aan de bestanddeelen van een roman samenhang geeft is de intrige van het verhaal, wat de Engelschen ‘the plot’ noemen. Fielding heeft de wijze, waarop schrijvers de gewenschte dramatische ontwikkeling van het verhaal kunnen verkrijgen, dus omschreven; ‘They ought to observe minutely the several incidents which tend to the catastrophe or completion of the whole, and the minute causes whence these incidents are produced.’

Wanneer een schrijver volgens deze methode handelt en van te voren zijn schets van het verhaal ontwerpt, is hij op den goeden weg om een roman te maken, die in elk deel zijner evolutie de rechtvaardiging medebrengt van hetgeen door dehoofdpersonen gevoeld, gezegd en gedaan wordt. Zoo hij een waar kunstenaar is, zal hij, door die harmonische ontwikkelingder karakters, meer dan door het verassende der gebeurtenissen en de spanning, waarin hij de lezers weet te houden, waarde aan zijn werk pogen te geven.

Hij moet aan de intrige zorg besteden, maar aan het ingewikkelde en nieuwe er van geen te groot belang toekennen.

Stuart Mill werd - gelijk uit zijn autobiographie blijkt - bijzonder treurig gestemd door de gedachte dat er slechts een begrensd aantal mogelijke melodieën bestaan, zoodat, wanneer componisten ze allen ontdekt hebben, onze nakomelingen geen genoegen meer zullen hebben in muziek.

Mill had redenen tot droefgeestigheid van meer beteekenis dan deze. Hij had troost kunnen vinden in het feit, dat in romanletterkunde niet alleen alle mogelijke deuntjes, maar bijna alle variaties op die deuntjes reeds gespeeld zijn en dat men toch nog met genoegen romans leest. Men besteedt al zijn moeite aan de harmonie en men stelt zich tevreden met de melodie te kiezen in plaats van er een uit te vinden. Zij die een nieuwe melodie, een nieuwe intrige pogen uit te vinden, doen niettemin soms een goed werk. Gedurende langen tijd eindigden de meeste romans steeds met een knielend bruidspaar en ineengelegde handen. Het was als dachten de schrijvers, dat alle groote gebeurtenissen van het leven voorbij waren als men eens

getrouwd was, dat men de branding door was, en nu tot het einde van zijn leven in een kalme baai, in stilstaand water voor anker lag in een bewegingloos schip.

Langzamerhand zijn jonge liefde en jonge minnaren echter in discrediet gekomen. De schrijvers hebben de ontdekking gedaan, dat het huwelijk, welbeschouwd, de meest belangwekkende van alle verhoudingen is, waarin menschen tot elkander staan, dat het de eenige band is, die de geschiedenis van twee personen volstrekt van elkander afhankelijk maakt. Jonge getrouwde vrouwen hebben een invasie gedaan in de romanliteratuur en de meisjes zijn voor haar geweken gelijk mindere rassen dit steeds voor hooger georganiseerde rassen doen. Het huwelijk is dan ook belangwekkender dan het krijgertje spelen van twee gelieven, die elkander op het laatst toch vangen, en het onverbreekbare van den band, het reine en heiligende van een gelukkigen echt, het ontzettende van de ontgoocheling zoo men te laat bespeurt, dat men zichzelven bedrogen heeft, maken de wisselvalligheden van het gehuwde leven oneindig dramatischer en treffender dan de smart en vreugde van gelukkige of ongelukkige gelieven.

Gelijk opera-componisten tot afwisseling soms den jeunepremier, in plaats van een tenor-, een baryton-stem geven, zoo begint ook de jonge beeldschoone held van 25 jaren het veld te ruimen in de romans voor den minnaar of echtgenoot van middelbaren leeftijd, en ook voor deze variatie gevoelt men - vooral zoo men zelf de 25 voorbij is - wel eenige sympathie. Dergelijke variaties zijn volkomen geoorloofd en geven nu en dan frischheid aan een verhaal, doch schrijvers en lezers moeten er voor waken, niet te veel gewicht te hechten aan dergelijke ‘oorspronkelijkheid,’ en niet naar het verrassende van onderwerp of gebeurtenissen het belang en de waarde van een roman te schatten. Voor vele lezers hebben ingewikkelde toestanden en geheimzinnige misdaden een groote aantrekkingskracht en evenaart niets de bekoorlijkheid van een wild, onmogelijk, ontzettend verhaal als *Montechristo*, dat op de verbeelding werkt als champagne. Deze soort wonderverhalen, waartoe ook de ‘Duizend-en-Eene-Nacht-Vertellingen’ behooren, zijn een wettige kunstvorm, doch van oneindig minder rang dan die, waarin fijne karakterschildering, diep inzicht in het menschelijk hart, een wijze verstandige opvatting van het leven, en een juist begrip der werkelijkheid in de eerste plaats uitkomen.

De beste romans hebben weinig wat op een bepaalde intrige gelijkt. Doch wanneer een verhaal zijn rustigen gang gaat en geen buitengewoon avontuurlijke en ontzettende zaken gebeuren, eischt men grooter waarschijnlijkheid, zoo in de karakters als toestanden, dan men ooit in het hoofd krijgt te vragen wanneer men te midden van *Montechristo's* en *Lady Audley's*, belangwekkende bigamisten en beeldschoone moordenaressen verkeert.

De Franschen vooral toonen hetzelfde groote talent van constructie in hun romans, als zij doen in het maken van japonnen. Kunstig, meest smaakvol, zeer gecompliceerd is het geheel ineengezet, en gelijk het fraaie toilet vaak vergeten doet welke leelijke vrouw er zich in verschuilt, doet deze kunstige bewerking van de mechaniek van den roman vergeten dat de personen en karakters onnatuurlijk en onjuist zijn. Voor een spoorwegreis is een roman van Gaboriau b.v. goud waard, doch in gewone omstandigheden, wanneer zelfvergetelheid niet gewenscht is, kan men een roman slechts waarlijk genieten, wanneer men vrijwillig in de illusie kan verkeeren, dat men de geschiedenis van levende personen leest. Deze illusie nu kan men slechts behouden, wanneer niet al te groote onwaarschijnlijkheden gebeuren, wanneer de voorgestelde personen niet zoo bovennatuurlijk edel en deugdzaam zijn als *John Halifax* of *Jean Valjean* en geen wonderen, die slechts in Arabische nachtvertellingen passen, telkens moeten voorvallen om den held te redden, en den roman tot een einde te brengen.

Door te groote aandacht te schenken aan de intrige, geven schrijvers als Wilkie Collins ons letterkundige nachtmerries in plaats van romans. Men bewondert den schrijver, die zoo geheimzinnig kan zijn, onze aandacht zoo weet te boeien, onze verwachting dus weet te spannen. Er is iets bovenaardsch of onderaardsch in die mysterieuse helden en heldinnen, die door den man, die hen vertoont (en dien men nooit vergeet), op zoo merkwaardige wijze gedwongen worden, de meest ongewone zaken te doen. De bovennatuurlijk slimme geheime politieagenten, die de niet minder bovennatuurlijke slimme geheimzinnige misdadigers op het spoor komen, en hen ten laatste door Roodhuidenscherpzinnigheid en somnambules in hun macht krijgen, verdienen geen belang door hun persoonlijkheid en karakter. Zij wekken geen sympathie, stemmen het hart niet ernstig, weemoedig of vroolijk, en worden onmiddellijk vergeten.

Schrijvers van dit soort doen mij steeds denken aan die

goochelaars, die geen geesten kunnen oproepen zonder de hulp van een donkere kamer en fluisterende stem. Een kunstwerk mag de lezers niet in zenuwachtige spanning brengen, en hen niet op gejaagde wijze steeds bedacht doen zijn op geheimzinnige verrassingen. Rust en kalmte en het treffen van hart en verstand, niet van de zenuwen, zijn het doel van een goeden roman. Niemand heeft dit zoo duidelijk gemaakt als Coleridge doet door een heerlijk schoon beeld: ‘As the feeling with which we startle at a shooting star, compared with that of watching the sunrise at the preëstablished moment, such and so low is surprise as compared with expectation.’

De schrijvers, die den hoogsten kunstvorm voor hun romans kiezen zijn niet te beklagen. Zij hebben een uitgezochte, al is het in vergelijking, ook kleine schaar lezers en bewonderaars, terwijl het rijke, dramatische menschenleven hun onuitputtelijke stof aanbiedt. Wat zijn er voor hen niet al onderwerpen!

De diepe zaken van het geestesleven, de hartroerende stilte van zielesmart, de tragische invloed van misdaad, de ontzettende opwinding van hartstocht, zoowel als de heilige verhevenheid van stillen, verborgen heldenmoed, van onzelfzuchtige plichtsbetrachting zijn zoovele thema's voor groote schrijvers, die door den ondoof baren aandrang in hun binnenste tot scheppen worden gedwongen. Wanneer wij die reeks van groote romandichters bestudeeren, welke begint met Cervantes en Le Sage, en die ons Goldsmith, Fielding, Walter Scott, Dickens, Thackeray, George Sand, George Eliot, Balzac, Victor Hugo, Tourgenieff en Bosboom-Toussaint beurtelings voor oogen toovert, dan komt men tot de overtuiging, dat de grootste, dichters, de meest invloedrijke en vruchtbaarste genieën der nieuwere tijden romandichters zijn. Ik vraag voor deze dichters in proza, voor deze bezielende profetessen, die dwingen tot nadenken en de oogen openen voor zedelijke schoonheid, een groot aantal nissen in 't Walhalla onzer Noordsche goden, en een eereplaats in die wereld der toekomst, van welke dichters droomen, in die schoone wereld der verwezenlijkte idealen en opgeloste levensraadselen.

Zij zijn de weldoende toovenaars die onze verbeelding ontwikkelen, en ons opmerkzaam maken op al het schoone en verhevene in der menschen karakter, in natuur en kunst. Zij zijn de grootste toovenaars der nieuwere tijden, en wanneer men er aan denkt, dat het ieder vrij staat, aan hunne hand de

wonderen der onzienlijke wereld te aanschouwen, kost het moeite te begrijpen hoe er lieden zijn, die goochelaar en duisternis te hulp roepen om geesten te kunnen zien. Waar ook een beschaafd man, die gelezen en overwogen heeft, zich heen begeeft, omringt een tooverstoet van ideale wezens hem nacht en dag. Ze wuiven frisschheid ons toe met hun onzichtbare vleugelen, die geesten en verschijningen der menschelijke verbeelding, die uit het brein en hart van de dichters zijn ontsprongen in het uur der bezieling, gelijk Minerva dit deed uit het brein van den vader van goden en menschen. Hebben wij er behoefte aan, de stem te hooren van de groote mannen van ons geslacht, wenschen wij troost te ontvangen in beproeving, wijzen raad te hebben in dagen vol onzekerheid en nachten vol zielsangst, dan hebben wij slechts die zwevende, wonderdoende geesten te raadplegen, die onophoudelijk, als we denken of mijmeren, door geheugen en verbeelding op ons werken. Is het hoofd soms moede en 't geheugen traag, dan roept een enkele aanraking van de deuren uwer boekenkast de onsterfelijke geesten te voorschijn, de weldoende helden, de lachwekkende kabouters, de huiveringwekkende demonen. Wij zien hen, maar kunnen hen niet aanraken; ze hebben vorm, maar geen lichaam; ze spreken en geen ademtocht doet de vlam der kaars bewegen. En niet alleen in stille kamers rijzen hun geliefde gestalten voor ons op; - neen, die geesten der menschelijke verbeelding leven in de bosschen, ze zweven voor ons langs 't strand der zee, en zenden ons een groet in de allerdrukste steden.

Mij is in de Temple-garden te Londen Pendennis eens verschenen, en toen ik onlangs bij een brand te Amsterdam een oude toesleê uit haar bewaarplaats in veiligheid zag brengen kwam uit die sleê Tante Let, de lieve goede Tante Let van Ferdinand Huyck, met een schuchter lachje, netjes en stemmig te voorschijn.

Te midden van een bruidsreceptie trof mij eens de oranjebloesemgeur op zoo streelende wijze, dat daar te midden van 't gedrang, te midden van bloemen en geschenken, eensklaps Mignon, de liefelijke en reine met neergeslagen oogen, voor mij oprees. Aan de oevers van de mischende zee heeft menigeen den kleinen Paul Dombey zien nederzitten en met hem geluisterd naar de vele geheimzinnige stemmen van den wonderen oceaan en van de golven, die breken tegen 't strand. Wie heeft in Schotland ooit gereisd, zonder dat 't hem was

alsof ‘de toovenaar van 't westen’ elke rots, elk meer, elk huis met zijn staf had aangeraakt, zoodat Lowland en Highland bevolkt waren met de geesten, die een koninklijke verbeeldingvoor eeuwig rond laat waren, om wel te doen, te troosten en te stichten. Als de mist tusschen de bergen hangt, zal men Quentin Durward bij de bocht van den bergweg ontmoeten, en zal men het signaal van Rob Roy door de heuvelen hooren weerkaatsen. Wie Edie Ochiltree en Caleb Balderstone nooit heeft ontmoet in 't westen, en wie in 't oud Edinburgh ronddwalend niet door de ernstige lieve oogen van Jeannie Deans is aangekeken, is een ongeloovige, onterfd van gemoed en verbeelding; de geesten willen van hem niet weten, en niet voor hem hebben de machtige toovenaars der nieuwere beschaving de bonte schaar van gestalten doen oprijzen uit het niet.

24 December 1874.
CHARLES BOISSEVAIN.

Maandelijksche praatjes.

I. *Amsterdam*, 26 Dec. 1874.

- Wilt gij maandelijks eene *Causerie*, schrijven voor *de Gids?*
- Loopende over wat?
- Over alles wat u voor de pen komt, maar liefst niet over politiek.
- Met genoegen, - vooral onder de genoemde restriktie.

En 't gevolg van dat zeker niet te lange onderhoud tusschen een redakteur van *de Gids* en mij is, dat men geregeld iedere maand, naar ik hoop, aan deze plaats een praatje van mij zal vinden.

Ik zou het '*Causerie*' hebben genoemd, wanneer dat woord Hollandsch was; 'maandelijksche kout' zou me ook hebben toegelachen, als ik de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet vreesde te kort te doen; ik zou zelfs aan 'gekeuvel' boven 'praatje' de voorkeur hebben gegeven, indien dat niet reeds het opschrift ware van de feuilletons in de *Amsterdamsche Courant*. In vrede's naam dus maar 'maandelijksche praatjes.'

Terwijl ik me neêrzet om mijn eerste te houden, is het tweede Kersdag, de tweede ook van drie Zondagen. Drie Zondagen! Heeft men er wel ooit aan gedacht, welk een geduchte som van verveling die woorden voor een goed deel der bevolking ia zich sluiten? Intusschen doet het me pleizier, dat het Kersdag is, omdat de donkere dagen voor Kersmis nu voorbij zijn. Toch is het nog donker in de Amsterdamsche woningen, waar het licht - in de oude wijken althans - al te spaarzaam naar binnen dringt. En geen licht, geen vroolijkheid, geen opgewektheid! De duisternis maakt somber. Van daar dat men iederen geest, die moet worden neêrgedrukt, in 't donker zet - den monnik in de cel, den al te ondeugenden, opbrui-

senden knaap in een turf- of ander hok. Wie echter niet van somber-zijn houdt en dit ook niet noodig acht voor zijn zieleheil, zegt op een dag als van daag: ‘Naar buiten!’ Dan, - is 't daar binnen donker, buiten ligt sneeuw. Waartoe sneeuw eigenlijk wel dienen zou? Alles in de natuur wordt geacht nuttig te zijn, tot zelfs de mug, die ons steekt,... maar sneeuw? ‘Zij verwarmt de aarde en maakt vruchtbaar’ - heb ik wel eens hooren zeggen, maar de aarde heeft de sueeuwhulp zoo weinig noodig, dat zij dit jaar buitengewoon vruchtbaar is geweest, zonder dat in den winter van 1873-1874 één vlokje is gevallen. Moge echter sneeuw ook al ergens ter wereld nuttig zijn, te Amsterdam is zij een ware plaag. Zij is daar zelfs niet schoon, want reeds eer zij gevallen is, heeft zij, bezwangerd met stof, hare reine, witte kleur verloren en terstond na haar val wordt zij zwart als het vriest, en chocolaadkleurig als het dooit. In den dooi maakt zij de straten onbegaanbaar door een modderpoel; in de vorst door de gladheid. Er zijn eigenlijk maar twee kategoriën van burgers, die met sneeuw ophebben, namelijk de liefhebbers van narren en de straatjeugd, Beide dragen in gelijke mate bij om den gewonen voetganger het vallen gemakkelijk te maken, - gene, door de eigenlijke straat voor zich in te richten als een narbaan; deze, door het trottoir en vooral de hellingen of glooingen der bruggen in slierbanen te herscheppen. Die geen nar tot zijn beschikking heeft en geen straatjongen is, is onherroepelijk tot veelvuldig uitglijden en vallen veroordeeld, terwijl hij in de intermezzos onthaald wordt op sneeuwballen. Hier zie ik de vaders onder mijne lezers glimlachen en hoor ik hen zeggen: ‘'t Is zoo prettig in den tuin of buiten met zijn kinderen losse sneeuwballen te wisselen.’ 'k Geloof dat gaarne, maar het heeft zeker veel minder aantrekkelijks, met vuile en harde sneeuwballen gegooid te worden door de kinderen van anderen.

Wat verder het besneeuwde Amsterdam nog akeliger maakt is het geaccidenteerde van zijn terrein. Overal bergruggetjes en dal letjes, overal kleine terpen en holen. Onze aedilen schijnen het er van oudsher op te hebben toegelegd om het verkeer zoo moeielijk mogelijk te maken. Men loopt of rijdt nergens met minder pleizier en meer gevaar dan hier. Overal hoog en laag, zelfs op den Dam, dat onregelmatige plein met zijn monumentale pomp, die de mannen van '30 in een oogenblik van geestdrift en wansmaak heb-

ben opgericht, en met zijn monsterachtige beurs, welke Zooher schijnt gebouwd te hebben naar 't model van een platgezeten hoed. *Summa summarum* wandelen wij Amsterdammers, voor wie des zomers de rozen niet geuren, er waarlijk niet op, als er sneeuw ligt, en doen we maar beter te huis te blijven, ook al is 't daar wat donker. Dit is tevens voor ons een welkom motief, om spoedig het licht aan te steken en de ongezellige straat buiten te sluiten, waarop nog zoo menigeen zal uitglijden.

'Dat uitglijden' doet me onwillekeurig denken aan jufvrouw Krüseman, die geen gladde straat behoefde om te vallen, maar het tooneel verkoos. Zal zij weêr opstaan en op nieuw de glibberigeplanken betreden? Indien jufvrouw Krüseman alleen een buitengewone vrouw ware, wat gaven betreft, zou ik het even vurig wenschen als wie ook onder haar verblinde vrienden, maar nu zij ook buitengewoon is, wat overschatting van eigen kracht en doordraven op eigen ideeën aangaat, die gebleken zijn slecht te zijn, moet ik het vreezen. De geruchten toch, die uit goede bron tot me doordringen, zijn niet van dien aard, dat zij ons een *revanche* van jufvrouw Krüseman op haar zelve beloven, maar zij bedreigen haar integendeel met een tweeden en dan, zwaarderen val. Ziehier wat men fluistert: Vóór haar optreden in de *Echtscheiding* schreef zij: 'Als ik val, ligt de schuld aan mijn stuk, ik schrijf een ander (zij schijnt het aan een lijntje te hebben!) en... 't zal beter gaan.' Uit dat schrijven zou men derhalve moeten opmaken, dat zij alleen in stukken van eigen maaksel wil optreden, en als zij bij dat voornemen blijft, en... slaagt, zal de slechtste tooneelschrijfster, met wie men ooit kan hebben kennis gemaakt, plotseling in een voorbeeldige moeten veranderd zijn, want uit de *Echtscheiding* bleek zulk een volkomen gemis aan scenische kennis, aan notie van de eischen van een goed tooneelstuk, dat het wel een wonder zou mogen worden genoemd, indien na zulk een eersteling een tweede goed ter wereld kwam. Het is ook nog niet zeker of jufvrouw Krüseman, haar opvatting van eigen persoonlijkheid en autoriteit in aanmerking genomen, wel in staat zal zijn andere rollen van eenig belang te reëeren naast de hoofdrol, die natuurlijk de hare dient te zijn. Die koncessie moet zij nochtans in de eerste plaats van zich zelve zien te verkrijgen, daar haar dramatische produkten anders niets meer kunnen worden dan een monoloog van iemand, die altijd gelijk heeft. Zoo ook is de grootste fout van de *Echtscheiding* en van

het *Huwelijk in Indië* ongetwijfeld deze geweest, dat aan de hoofdpersoon geen tegenspraak, geen tegenwicht was gegeven.

Wil nu jufvrouw Krüseman slechts in haar eigen werken optreden en zijn die werken van het bekende gehalte, dan zou men niet meer behoeven te vragen, wat het tooneel van haar te hopen heeft, als er niet nog een ander gerucht in omloop ware, namelijk dit, dat zij, bij gunstige uitzondering, ook de *Louise* in de 'Vorstenschool' wil vertolken. Het doet me leed haar evenmin met die rol succes te kunnen voorspellen, omdat ik niet geloof, dat Multatuli's drama met eenige kans op welslagen voor een groot publiek kan worden opgevoerd. Ik ben de eerste om aan 't geniale ook in dat geschrift van Douwes Dekker hulde te brengen, maar ik neem de vrijheid er bij te zeggen, dat hij van het publiek, hetwelk hij trouwens veracht, te ver afstaat om er zich door te doen begrijpen. In zijn 'Vorstenschool,' zijn prachtige fragmenten, - ware *morceaux de roi* - die bij lezing, en dus zeker als zij goed gedeklameerd worden, een machtigen indruk kunnen maken op ontwikkelde en denkende menschen. Geheel iets anders is het echter zulk een werk, waarvan de waarde bijna uitsluitend gelegen is in de ideeën en de schoone taal, maar 't allerminst in den dramatischen bouw, te vertoonen voor een duizend individus van allerlei stand en verstand.

Ons tooneel heeft dus, als buiten die twee vermelde geruchten niets meer verwacht kan worden, naar mijn inzien van jufvrouw Krüseman al bitter weinig te verwachten. Mocht zij ze nog door haar daden tegenspreken! Eens heeft zij, blijkbaar niet zonder intentie, aan de baboe- *ex maîtresse* van den resident *Stevens van Langendijk* in den mond gelegd: 'De waarheid is een vrouw en die vrouw heet MINA.' Zij beginne met aan de waarheid een anderen naam te geven, zij het ook dien van 'kritiek,' niet van de kritiek in de enge beteekenis van 'kritiek der pers,' maar in den algemeenen zin van 'publieke opinie.' Deze heeft haar veroordeeld in eerste instantie en de aktrice niet kunnen scheiden van de schrijfster, omdat jufvrouw Krüseman-zelve dat onmogelijk had gemaakt door haar optreden in een rol, waarmeê zij zich als het ware had verpersoonlijkt en die zij wellicht reeds honderd maal had gelezen. Wil zij nu volstrekt voortgaan op den ingeslagen weg, alleen haar eigen werk vertolken, behalve een enkel drama van den man, dien zij zoozeer bewondert en bewonderend navolgt, dat haar individualiteit er van

lieverlede bij zal moeten verdwijnen, dan bevestigt zij eenvoudig wat eens haar talentvolle zuster mevrouw Czechi zeer oprecht bekend heeft: ‘Une femme, qui flotte entre les 35 et... l'éternité, n'apprendra plus rien,’ en zal de tooneelspeelster jufvro uw Krüseman met de tooneelschrijfster zijn ondergegaan, gelijk iedereen geruïneerd wordt, die zich slecht associëert. Ik weet wel dat haar dan nog altijd overblijft, òf de sopraan terug te roepen, die de ooren der Yankees moet hebben gestreeld, òf - minder schoon en klemmend dan Stuart Mill - het thema der emancipatie van de vrouw verder uit te werken, òf, eindelijk, polemiek te voeren met hen, die haar niet in die mate vereeren als zij dat wenscht, maar men heeft recht meer te eischen van iemand, die een pen voert gelijk zij.

Van jufvrouw Krüseinan tot Offenbach is de overgang nog al groot. Is toch de eerste in haar jongste exploiten bepaald niet gelukkig geweest, de laatste blijft de lieveling der fortuin. Die man is het gelukskind bij uitnemendheid. Niet genoeg dat de Keulsche maestro den Russischen Czaar en prins Bismarck heeft doen lachen om zijn *Dûchesse de Gérolstein*; dat zijn zinnelijke *Belle Hélène* ons volk, dat opbouwing behoeft, des Zondags naar den Schouwburglokt; thans brengt zijn *Vie Parisienne*, of nog wel een Duitsche bewerking er van, ons geheele land in beweging en trekt de aandacht onzer wetgevers van meer ernstige zaken af.

Ik wil de 's Hertogenbossche kwestie hier voor 't overige niet bespreken, maar evenmin als ik de Burgemeesters wensch te zien oordeelen over de voorstellingen, die wij al zoo zouden mogen bijwonen, even weinig synrpathie kan ik betuigen aan de mannen van naam en talent, die zich nu door zulk een vuile opera-bouffe in het harnas laten jagen, terwijl zij eenige jaren geleden onverschillig zijn gebleven, toen hier ter stede de opvoering van Lessing's *Nathan de Wijze* werd verboden. De vraag moet werkelijk rijzen, of men zieh dan alleen laat passionneeren door en voor spektakels van minder allooi.

O wat begrijpen die impressario's, of hoe men de aannemers van publieke vermakelijkheden ook noemen wil, hun tijd goed, die met terzijdestelling van alles wat denken doet, al leerend onderhoudt en opwekt tot gevoel van het waarachtig-schoone, zich uitsluitend toeleggen op het geven van schouwspelen, die de zinnen vleien en prikkelen!

Kurieus zal in dat genre ongetwijfeld worden: het ballet *Faust* waarvan men binnenkort de eerste opvoering in het *Paleis voor Volksvlijt* mag te gemoet zien.

't Is te hopen, dat Goethe's geest in reiner sfeer niet weet, hoe op aarde met zijn schepping wordt omgesprongen, - hij zou anders wel treurig te moede zijn en misschien den dag vervloeken, waarop hij zijn poëem ontwierp.

Men verbeelde zich, na al de verminkingen en parodiën, waaraan *Faust* reeds heeft blootgestaan, dat sublieme drama nog bovendien vertolkt door *pointes, pirouettes* en *entrechats*. Men stelle zich voor een *quadrille*, gedanst door de HEEREN *Faust* en *Mephisto* en de DAMES *Gretchen* en *Martha*. Men denke den kerkgang als *polonaise* en den *Geist Der stets verneint*, dien we op het tooneel reeds te dikwijls als een clown of een hansworst moeten zien voorstellen, cancaneerend gelijk een bezetene.

Nu lijdt het verder geen twijfel, of het ballet *Faust* zal meer opgang maken, dan waarop Goethe's werk zich hier ooit heeft kunnen beroemen, en zeker is het ook dat velen, die de heerlijke poëzie nooit gelezen hebben, noch als tooneelstuk hebben zien opvoeren, zich zullen verdringen om den gedahsten *Faust* te kunnen bewonderen. En wanneer dan later aan die lieden naar hun oordeel over het meesterwerk van den grooten Wolfgang gevraagd wordt, dan mag men ten antwoord verwachten: ‘O prachtig, 'k heb hem in het *Paleis voor Volksvlijt* gezien. *Faust* danste uitstekend. En *Mephisto* was zoo'n grappenmaker! *Gretchen* vond ik wel wat koud. Ik houd, onder ons, meer van een losse juffer in een ballet. Fraai dekoratief, mooie ballerines en muziek van Gounod!’

Geniën, leeft en werkt dan voor ons! Zulk persiflage zal de dank zijn, dien de waardeerende menschheid u brengt.

Moet men het bijna heiligschennis noemen, dat op die wijze wordt geleefd met de schoonste produkten der letterkunde, - eene klacht, die, in een andere orde van gedachten, ook wel eens gehoord mag worden, is deze, dat de dramatische schrijvers zich voortdurend vergrijpen aan de waarheid, in zooverre zij telkens historische personen voor ons doen optreden, en daarbij geen rekening houden met de historie. Men versta me wel. Het is geen vereischte, dat in een tooneelstuk de geschiedenis op den voet gevolgd worde en dat bij het *en scène*-brengen van toestanden of gebeurtenissen nooit een

vingerbreed worde afgeweken van het werkelijk voorgevallene, dat, naakt en op zichzelf, niet altijd boeiend of treffend genoeg is om op het tooneel te worden gebracht, maar 't is, dunkt me, niet geoorloofd om de dichterlijke vrijheid zoozeer te misbruiken, dat de karakters van geschiedkundige personaadjes schier onherkenbaar worden en derhalve geheele episodes uit de historie in een valsch licht worden geplaatst.

Zoowel bij het hooren van *Der Sturz des Hauses Alba* als bij het lezen van *Maria van Utrecht* moest ik die opmerking maken. En mejufvrouw Opzoomer en N. Donker hebben een loopje genomen met de historie, de eerste voornamelijk door aan Toledo zijn waar karakter te ontnemen, de laatste door de figuur van Maurits zoo bleek te kleuren, dat men er ieder portret, behalve dat van den heldhaftigen, opvliegeuden Prins, in zou zien.

Over het Duitsche drama van de dochter des Utrechtschen hoogleeraars zal ik niets meer zeggen. Wanneer het in onze taal overgebrachten voor het tooneel gewijzigd is, zal de tijd voor de beoordeeling gunstiger zijn dan nu er slechts een groot brok van is voorgelezen.

Donker's *Maria van Utrecht* verdient echter nog eernige aandacht. 't Spijt me dat het nog niet is opgevoerd, vooral ook omdat de schrijver-zelf er dan beter de gebreken van zou opmerken. Er is niets dat een dramaturg zoo leert, als het zien van zijn eigen werk. Ik ben overtuigd, dat, indien *Maria van Utrecht* werd vertoond, Donker de eerste zou zijn om te erkennen, dat hij te veel aan *détails* heeft geofferd en van de hoofdpersonen en hun aktie te weinig werk heeft gemaakt; 't zou me ook benieuwen of hem de rijmlooze en berijmde poëzie tusschen den vloeienden, maar prozaïschen dialoog wel bijzonder zou bevallen. Zou hij het op zijn minst niet vreemd vinden, indien hij *Maria van Utrecht* en *Anna, Groeneveld's* gade, *Prins Maurits* beurtelings in proza en poëzie hoorde aanspreken?

Donker heeft ontegenzeggelijk veel gaven, die, bij meer routine, een goed dramatisch schrijver van hem kunnen maken. Nu hij, helaas, zijn talent vrij laat heeft ontdekt, is het dubbel jammer, dat zijn stukken niet vlug worden opgevoerd, dewijl hem hierdoor allicht de lust zou kunnen worden ontnomen om verder voor het tooneel te werken en steeds beteren arbeid te leveren. En waarom is eigenlijk *Maria van Utrecht* niet vertoond? Men heeft indertijd

in de dagbladen vermeld, dat het reeds gerepeteerd werd, toen eensklaps van ‘hooger hand’ een wenk was gevallen, om aan het plan tot de opvoering geen gevolg te geven. Dat ‘van hooger hand’ heeft me doen glimlachen. Zou men werkelijk meenen, dat wij ons zoo bij den neus lieten nemen, om te gelooven, dat de vorst, die Dr. Nuyens met zijn partikuliere orde dekoreert, in woede zou ontsteken over het dood-onschuldige drama van Donker, die, gelijk ik zeide, niets misdaan heeft, dan dat hij Prins Maurits onherkenbaar heeft gemaakt? Hoe het zij, - in ieder geval late Donker, die, naar ik verneem, ook Grillparzer's *Sapho* heeft bewerkt, het niet bij zijne twee eerste oorspronkelijke dramatische proeven: *Gravin Olga* en *Maria van Utrecht*, die, zonder meesterstukken te zijn, - en hieraan scheelt veel - genoeg waarde hebben, om ons verlangend naar andere werken van den schrijver te doen uitzien, ook al heeft ons tooneel op het oogenblik niet te klagen over gemis aan belangstelling. Er gaat toch bijna geen week voorbij of een nieuwe ster verschijnt aan den dramatischen hemel, maar de meesten zijn flauw van licht en verdwijnen zeer spoedig, zelfs geen spoor achterlatende, dat zij er geweest zijn of waar zij blijven, 't Getal van onze medeburgers, die zich in staat achten, om een tooneelstuk te maken, is verrassend groot, en de Belgische wedstrijden hebben 't op hun geweten, als dat getal nog dagelijks grooter wordt. Mij verbaast niets zoozeer als dat al die schrijvers een uitgever weten te vinden. Waar blijft toch al dat drukwerk? Zeer weinige van die tooneelstukken worden der opvoering waardig gekeurd en niet veel meer worden gelezen. Verdwijnen zij in de bibliotheken der zoogenaamde liefhebberij-colleges en rederijkers? Geheim!

Op mijn bureau liggen twee tooneelstukken, die beide, hoewel in zeer verschillende mate en om verschillende reden, een gunstige uitzondering maken op 't gros. 't Eerste, is de *Jong-geliuwden*, door Terwey overgebracht uit het Noorsch van Björnstjerne Björnson. Ik vind dat een allerliefste *Comédie de Caractère*, zonder pretentie, maar met menschenkennis en geest en zeer levendig geschreven. Indien onze schouwburg-direkteuren op de hoogte waren van 't geen op hun gebied het licht ziet, zou de *Jong-gehuwden*[1] reeds lang zijn opgevoerd. De karakter-studie immers en ook de zeden-tafereelen,

1 Bij Jan D. Brouwer, te Amsterdam.

die er in voorkomen, zijn zoowel Hollandsch als Noorsch, en om op ons tooneel succes te hebben, behoeft de komedie slechts door vijf beschaafde artisten te worden gespeeld en de ‘Ambtman’ in een meer Hollandsche autoriteit te worden hervormd. Het onderwerp is zeer eenvoudig: Een pas-getrouwd man wil iets meer zijn dan de man van zijn vrouw en dan de schoonzoon van haar ouders. Dat idee, aardig uitgewerkt, is de geheele komedie.

Het andere tooneelstuk, dat op beoordeeling wacht, is *Juliaan de Afvallige*[1] van Marcellus Emants.

'k Herinner me eens een brochure of een artikel gelezen te hebben, waarvan 't onderwerp was: ‘De invloed van iemands naam op zijn leven en werken.’

De schrijver werkte de stelling uit, dat hij; die een bespottelijken naam droeg, altijd bij anderen zou achterstaan en een slecht humeur en karakter moest krijgen, aangezien hij van zijn jeugd af om zijn naam te lijden had en dat lijden op zijn geheele leven een nadeeligen invloed moest uitoefenen. Wie daarentegen een schoonen en vooral een deftigen naam had ontvangen, kon, onder gelijke omstandigheden, zeker zijn van al zijn makkers in de schaduw te zullen stellen. Had iemand een Griekschen naam, dan zou hij zich onwillekeurig tot al wat Grieksch was voelen aangetrokken, enz. Het spreekt van zelve, dat ik die beschouwing heb genomen voor wat zij was, namelijk voor een excentriek gekeuvel. Maar nu komt *Juliaan de Afvallige* me, ondanks mij zelven, die zonderlinge brochure herinneren en vloeit de vraag in mijn pen of de heer Emants, indien hij niet ‘Marcellus’ hadde geheeten, er wel ooit aan gedacht zou hebben, om voor zijn drama den held te kiezen uit een tijdvak der historie, dat zoo rijk is aan mannen, wier namen eindigen op *us*. Hoe anders komt de auteur er aan, om in onze 19de eeuw Juliaan den apostaat uit zijn graf te halen en goedsmoeds op het tooneel te (willen) brengen. Ik weet wel, dat ieder schrijver het recht heeft zijn stof te zoeken en te nemen, waar hij meent ze te kunnen vinden, maar toch moet men, naar mijn gevoelen, geheel buiten de hedendaagsche maatschappij staan en denken, om te veronderstellen, dat die stof de dankbaarste ter verwerking zal zijn, welke eeuwen oud is en dagteekent uit een tijd, toen de menschheid, de wereld, eene geheele

1 Bij W.C. de Graaff te Haarlem.

andere was als thans. Ik ontken niet, dat zulk een reminiscentie van de oudheid, zulk een doen-herleven van menschen, die vijftien eeuwen geleden in en buiten Europa een aanzienlijke rol hebben gespeeld, een uitmuntende historische en wijsgeerige les kan zijn, maar al wordt het tooneel ook dikwijls en te recht een leerschool genoemd, men moet dit niet te letterlijk opvatten, noch vergeten, dat het tooneel in de eerste plaats een onderhoudende, ik zou haast zeggen, een amusante of althans opwekkende school moet zijn.

En nu houde de heer Emants het mij ten goede, als ik durf verzekeren, dat de belangstelling ider theater-vrienden in de heeren op *us* niet groot meer is, sedert men tot de ontdekking is gekomen, dat èn onze vaderlandsche historie, èn de geschiedenis van nieuwere tijden in 't algemeen, èn vooral ook onze tegenwoordige zamenleving uitmuntende stof opleveren voor onze dramaturgen en opmerkers. Men begint meer en meer der meening te zijn toegedaan, dat in den schouwburg - ik zeg niet: in een boek - de voorstelling van feiten, de expositie van toestanden en de schildering van karakters voor ons in belangrijkheid winnen, naarmate wij minder ver van die feiten, toestanden en karakters afstaan. Er was een tijd, dat men ijselijk dweepte met het oude, hetwelk men *per se* voor klassiek wilde doen doorgaan. Slechts de Grieken en Romeinen hadden toen het voorrecht van het publiek te lokken; een enkele maal ook half-naakte barbaren. Nu houdt men meer van menschen van gelijke beweging als wij; van typen, die men om zich ziet en als 't ware herkent; van grepen uit ons dagelijksch leven; van personen, die in onze geschiedenis, hoofden en harten voortbestaan. Me dunkt dat een tooneelschrij ver tegen zulk een stroom, die toch waarlijk geen afkeuring verdient, niet moet ingaan en dat hij ons niet in kennis behoeft te brengen met *Decencius, Anatolius, Oribazius, Busilidius, Theodoretus*, enz., als hij zijn publiek vrij wat meer kan boeien, door het in modern en aangenamer gezelschap te introduceren.

Dan 't zij zoo, - de heer Marcellus Emants heeft nu eenmaal in Juliaan de Afvallige een schoonen held meenen te vinden voor zijn drama, en ik moet spreken over 'tgeen. hij geeft, niet over 'tgeen hij beter had gedaan te geven.

Hierboven verweet ik aan sommige schrijvers, dat zij aan historische personen een karakter gaven van eigen vinding; den heer

Emants geldt dat verwijt niet. Met loffelijke getrouwheid heeft hij den Apostaat der geschiedenis met al zijn kennis, twijfel en theurgie, den keizerlijken *poseur* met zijn onmetelijken baard en philosophenmantel voor ons doen optreden; maar juist die getrouwheid stelt ons in staat oprecht van Juliaan - waarom niet Julianus? - te verklaren, dat hij niet van het hout is, waarvan men den theaterheld maakt. De man toch is eigenlijk geen karakter en hij heeft geen karakter. 't Is een weifelaar en een twijfelaar, die het kruis heeft verlaten, omdat het hem niet meer bevredigde, en die, den goden van den Olympus dienende, in de dienaren van het kruis allerlei goede hoedanigheden ziet en zijn geloofsgenooten veracht.

De heer Emants behandelt in zijn drama de geschiedenis van den Afvallige van het oogenblik af, waarop hij en zijn troepen weigeren op bevel van Constantius terug te keeren. We zijn in 't eerste bedrijf tegenwoordig bij zijn afval te Parijs; in het tweede, derde on vierde bedrijf bij zijn schermutselingen in woorden en later in daden met de Christenen te Antiochië, en in het vijfde eindelijk zien we hem sterven in Perzië.

Bij 't opgaan van 't gordijn zegt Decencius, de gezant van keizer Constantius:

> Bevelen, zoo duidelijk, streng en bepaald,
> Ontnemen mij 't recht in een schikking te treden.
> De Celten, Herulers, Bataven en ook
> Driehonderd der dapperst' en krachtigste strijders
> Vertrekken van hier naar het Oosten des rijks.

Dat de heer Emants de Bataven, van wie wij immers heeten af te stammen, zorgvuldig onderscheidt van ‘dappere en krachtige strijders,’ zullen zijn landgenooten hem zeker niet kwalijk nemen; maar minder goed kan het er door, dat hij in zijn gedicht de stomme *e* dàn alleen met opvolgende klinkers laat samensmelten, als hij ze apostropheert (blz. 62, 107, enz.). Ik zeg: ‘in zijn gedicht’; ik mag wel zeggen ‘woest gedicht;’ we hebben hier toch helaas weer te doen met den losbandigen, rijmeloozen, poëtischen vorm, dien zij plegen te gebruiken, aan wie 't proza te alledaagsch toeschijnt en die evenwel niet de moeite willen nemen of soms ook de inspiratie missen, om in zuivere poëzy te schrijven.

De heer Emants laat zich door geen maat of rythmus binden en rijmt zelden; hij werpt de vaerzen maar zoo neêr, en 't gevolg

daarvan is, dat zij soms zeer vreemd uitvallen, ook wat de schikking der woorden betreft. Zoo leest men, om een paar staaltjes te geven, op blz. 18:

> Uw dochter Neda heb ik toegedacht
> De zorg der priesteressen, ingesteld
> Door Numa's vroom besluit den wijzen koning, enz.

Plaatst men nu achter ‘besluit’ een komma, - de interpunktie en de korrektie laten over 't geheel te wenschen over - dan is het nog zonderling ‘den wijzen koning’ dus op Numa te doen slaan.

In een zang van de priesterdochter *hiet* het:

> Hij mag een godheid *hieten*
> Die kon genieten, enz.

Iets verder zegt dezelfde:

> Vermengt een ellendeling gif in zijn drank,
> Zoo dwing hem zijn eigen venijn op te slikken.

Dat men in de vierde eeuw in 't Oosten, thans het Eldorado der honden, reeds dolle honden muilbandde, vertelt ons Oribazius:

> De godsdienst is de sterkst' en lichtste muilband,
> Gij hebt dien in uw macht, houd vast, mijn vriend,
> Een dolle hond kan zeer gevaarlijk worden.

De monnik Theodoretus, de eenige die vrij geregeld poëtisch spreekt, drukt zich soms ook al niet minder zonderling uit dan de anderen. Zoo klinkt het plat in zijn mond:

> Die Christus voor den duivel liet,
> Hij was de ware broeder niet,

En dan het fraaie beeld:

> *Met haren, die zich-zelv' ontmoeten*
> Als ze om de wereld zijn gegaan
> Snelt op de wolken Christus aan.

Bijna onbegrijpelijk is:

> Daar is geen macht, dan Godes macht,
> En de Antichrist in al zijn pracht,
> Jehovah zal drie volle jaren,
> En 't vierde half zijn glorie sparen,
> Dan is gedaan zijn heerschappij,
> Want alles gaat op aard voorbij.

Ongetwijfeld. Dikwijls zelfs zeer spoedig, - b.v. dergelijke poëzy en de volgende:

Maar deze schicht is diep in 't hart gedrongen,
Hij trof de rechte snaar, volkomen juist.
Zij trilt - ik hoor den klank geweldig nad'ren,
En bij de twaalf der grootste hemelvorsten,
Nog lang zal hij m' in de ooren, dondrend galmen!

De klank dus van een trillende snaar kan dondrend galmen, volgens den heer Emants, die Theodoretus nog laat zeggen:

Hier, broeders, hier is onze plaats
Als Satan komt, de geest des kwaads,
Bij 's Heeren altaar laat ons sneven
De Heer, Dien was gewijd ons leven.

Genoeg. Het is zeer te betreuren, dat de schrijver, wien men dramatischen aanleg niet kan ontzeggen en die zijn onderwerp goed bestudeerd heeft, veel kennis bezit en, gelijk men hoort uit vaerzen als deze:

Aan bitt're stengels groeien vijgen,
De roos aan scherpgepunte twijgen
Uit ruwe doornen de granaat,
In steenen ligt de honigraat, enz.

ook wat dichterlijken gloed betreft, niet misdeeld is, op vele plaatsen zoo slordig is geweest en één oogenblik de gedachte heeft kunnen koesteren, dat zijn arbeid voor opvoering geschikt zou zijn. Een welwillendlezer kan hem tot het einde volgen: het schouwburg-publiek zou 't niet tot de helft uithouden. Wat zouden b.v. de toehoorders kijken, als zij vaerzen opvingen gelijk:

Dan 't ideale rijk, der schepping prototype.

De heer Binants moet, naar zijn drama te oordeelen, nog jong zijn. Daarom geef ik hem den raad, om voortaan zijn talent niet meer aan dergelijke Juliaans te verspillen. Hij worde vooral, als hij volstrekt in poëzy wil blijven schrijven, korrekter in zijn vaers- en zinnenbouw, helderder ook in gedachten en vorm. 't Zou me niet verwonderen of de dramatische muze zou hem dan nog eens hoopvol on voorspellend kunnen toeroepen: *Tu Marcellus eris!*

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

De Kloostervereeniging van Windesheim, eene filiaalstichting van de broeders van het gemeene leven. Kerkhistorische studie door J.C. van Slee, Predikant te Oostzaan. Leiden, A.W. Sijthoff, 18 74.

Do godsdienstig-zedelijke toestand van ons voorgeslacht vóór het midden der 14° eeuw liet veel te wenschen over. 't Viel sommigen genoeg in het oog om hen te doen wenschen, dat daarin verbetering mogt aängebragt kunnen worden.

Onder deze Geert Groote, die, ten einde aan dezen wensch zijne vervulling te verzekeren, het kerkelijk leven trachtte te zuiveren en het volksonderwijs te verbeteren.

Vond hij grooten bijval, hij had ook over fellen tegenstand te klagen, eenen tegenstand, die niet het minst zijne broeders des gemeenen levens gold.

Dit laatste deed het voornemen bij hem rijpen, door de stichting van een klooster zijnen broeders eene schuilplaats te bereiden in de dagen, waarin zij aan zulk eene behoefte zouden hebben.

De dood verhinderde hem het zelf ten uitvoer te leggen, maar ad hij dien broeders, die zijn sterfbed omringden, de volvoering er van nog- aanbevolen met den bijgevoegden raad, dat het aanstaanda gesticht niet van de Karthuizer- of Cisterciencer-, maar van de Reguliere kannunnikenorde wezen mogt, zij haastten zich de hand aan het werk te slaan, zoodra zij de droeve taak vervuld hadden hunnen meester en vriend de oogen te sluiten.

Zóó kwam onder de leiding van Floris Radewijnsz, door den arbeid van eenige broeders en de schenkingen van eenige milddadigen, het klooster, niet bij Hattem, zooals eerst besloten was, maar ten gevolge eener door den bisschop van Utrecht gestelde voorwaarde onder Windesheim tot stand en werden 17 Oct. 1387 onder

grooten toeloop de gebouwen gewijd en hunne eerste bewoners geordend.

Behartigde de eerste prior Werner Keijnkamp de belangen der nieuwe stichting, wie hem weldra opvolgde, Johannes Vos van Heusden, stond daarin geenszins bij hem achter. Niet het minst gaf de laatstgenoemde daarvan het bewijs door het ontwerpen en tot stand brengen van de Windesheimer-congregatie, waartoe reeds aanstonds met het Windesheimer-klooster, de kloosters Mariënborn bij Arnhem, Nieuwlicht bij Hoorn en Eemsteijn bij Dordrecht behooren zouden, eene congregatie, die in 1395, zoowel door den paus, als door den bisschop werd goedgekeurd.

Tot deze congregatie is daarna een groot aantal kloosters, zoowel in België en Duitschland, als in Nederland toegetreden, hetzij zij: bij haar werden ingelijfd, hetzij zij alleen zich stelden onder de visitatie van haar kapittel.

Elk dezer 100 gestichten - het juiste getal laat zich misschien niet geven - heeft zijne geschedenis gehad.

Die van het klooster te Windesheim mag als de belangrijkste beschouwd worden. Zijn prior Johannes Vos van Heusden hield zich niet slechts met de vermeerdering der kloostergebouwen bezig, zóó doende voorziende in de behoefte, die het gevolg was van het toenemend getal kloosterlingen, maar hij besteedde ook zijne zorg aan de vervaardiging van koor- en kerkboeken, het afschrijven van de geschriften der kerkvaders, het vormen van eenen zuiveren tekst des Bijbels. Met de mannen, die hem omringden en onder wie meerderen waren van goeden naam, stond hij en stond de inrigting, waarvan hij het hoofd was, zoowel buitens- als binnenslands goed aangeschreven. Van dáár, dat het hun niet ontbrak aan stoffelijke gaven en geestelijke voorregten. Van dáár mede, dat meer dan één klooster zich bij de congregatie aansloot, dat zelfs het kapittel van Grroenendaal in België zich met haar vereenigde.

De opvolger van Vos, Gerard Delft van Naaldwijk, voerde den priorstitel slechts kort. Overeenkomstig zijnen wensch uit het ambt ontslagen, zag hij het aan Willem Vornke opdragen. Deze trad op, toen het schisma in het Utrechtsche bisdom was begonnen, ten gevolge van den strijd, door Rudolf van Diepholt en Zweder van Kuilenburg over den kromstaf gevoerd. Hij noch zijne congregatie aarzelde zich aan den laatstgenoemde, als den man des pausen, te

onderworpen. 't Kwam hun op eenige jaren van ballingschap te staan. Gedurende dat tijdsverloop werden enkele kloosters in de congregatie opgenomen, andere door de uitgewekenen gesticht of hervormd en die het kapittel van Nuis uitmaakten, meerendeels aan de congregatie verbonden. Teruggekeerd nadat paus Martinus V door Eugenius IV was opgevolgd, door het concilie van Basel in hunne privilegiën gehandhaafd en van nieuwe voorzien, van de excommunicatie, door Walraven van Meurs over hen uitgesproken, ontheven, wijdden zij hunne krachten aan de reformatie van kloosters, binnen de muren waarvan de tucht vervallen was. Eenigen van hen begeerden voor zich zelven de clausuur op de wijze der Karthuisers. Vornke heeft nog de komst van Nicolaas van Cusa te Windesheim beleefd en reden te over gehad zich daarover te verheugen, maar is vier jaren later gestorven.

Johan van Naaldwijk volgde den geachten man op, onder wiens driejarig bestuur enkele kloosters geincorporeerd werden. Langer, namelijk tot 1486, was Dirk de Graaf prior. Hij verzette zich krachtig tegen bisschop David van Bourgondië, die het regt van visitatie tegenover Windesheim zich aanmatigde. Hetzelfde deed hij tegen de wereldlijke heeren, die der congregatie overlast aandeden. 't Berokkende hem vele vijanden.

De zoodanigen had hij ook onder zijne mede-kloosterlingen, misschien ook omdat hij bij hen minder gunstige dingen te bestrijden had, zooals dit schijnt te blijken uit het ‘Testamentum’, dat hij *en* voor eigen gebruik *en* voor dat van andere prioren na hem schijnt vervaardigd te hebben.

Met den bisschop van Kamerijk had zijn opvolger Godfried Graes strijd te voeren. Hij werd daarbij door het pauselijk gezag krachtig ondersteund, hetwelk hem bovendien voor de congregatie belangrijke voorregten toestond.

Verslapping in het geestelijk leven der congregatie schijnt zich geopenbaard te hebben in den tijd, waarin na Graes, Tyman of Tilman Stuerman, Johannes Rijseren, Johannes van Leerdam en Nikolaas von Harderwijk elkander als prioren vervingen. In dien geest luiden de kapittelreden, die gehouden, de besluiten, die door het generaal-kapittel genomen werden.

Tijdens het bewind van den laatstgenoemde, deden zich zoowel voor de congregatie, als voor het klooster te Windesheim groote

moeijelijkheden op *en* door de binnenlandsche oorlogen *en* door de Lutherij, die meer en meer doordrong, ook tot de Windesheimerkanunniken.

Thomas Steek, Joan Gijssen van Balen, Ludolf van Vollenhoven, Gerard Bosnis, Wouter van Wenchem en Martinus Lentius waren de laatste prioren van het klooster, de laatste opperprioren van de congregatie van Windesheim, indien men ten minste hare geschiedenis niet voortzet tot na den tijd, waarin Nederland voor haar verloren ging. Zij deden wat zij vermogten om wat hun kwaad. toescheen te stuiten, hun klooster openende voor wie maatregelen tegen de Wederdoopers beraamden, de verbetering van den tekst des Bijbels naar andere exemplaren dan die in de Windesheimsche kloosters in gebruik waren, verbiedende. 't Was te vergeefs. De bepalingen van het Augsburgsche. Interim mogten de gelegenheid schijnen aan te bieden voor de congregatie een gedeelte der bezittingen te behouden, weldra kon het kapittel niet meer te Windesheim gehouden worden, werden de altaren en beelden uit de kerk aldaar weggenomen, sloegen de Algemeene Staten de kloostergoederen aan en zagen de kloosterlingen zich verdrijven. ‘Dit was het lot van een klooster aan welks lotgevallen die der geheele congregatie ten nauwste waren verbonden... Zij had het hare gedaan om 't religieuse leven, dat zij misschien ernstiger had opgevat dan eenige andere kloostervereeniging, van wat orde ook, te doen bloeien; de Hervorming nam haar het werk uit de handen om met jeugdiger krachten en frisscher levensgeest beter te voldoen aan de ontwaakte behoeften van hoof en hart, verstand en. geweten.’

Men begrijpt, dat ik in het bovenstaande in het kort gaf wat de heer van Slee meer uitvoerig te boek stelde, nadat hij een beknopt overzigt van de orde der reguliere kanunniken vooraf had doen gaan. Te veel ware het gevergd, zoowel van den referent, als van wie zijne relatie lezen, indien iemand begeeren mogt, dat een overzigt volgde van de geschiedenis der overige Nederlandsche, Belgische en Duitsche Windesheimer-kloosters, zooals die onzen schrijver uit de pen kwam, al beslaat die slechts eenige weinige bladzijden meer dan de voorafgaande. Maar mag ik als referent afscheid nemen van de eerste. afdeeling van ‘de Kloostervereeniging van Windesheim’, van de verpligting den inhoud der tweede althans eenigermate te doen kennen, mag ik mij-, meen ik, niet ontslaan.

Deze inhoud is - ik gebruik de woorden van den schrijver - ‘de innerlijke inrichting der congregatie in 't algemeen en der kloosters in het bijzonder - de betrekking, waarin zij stond tot de broeders van Geert Groote, de heeren des lands, de hoogere en lagere geestelijkheid en de kloosterlingen van andere orden, en eindelijk wat zij op het gebied van de wetenschap heeft voortgebracht en tot bevordering van godsdienst en zedelijkheid gedaan.’

Waren de kloostergebouwen in het eerst zeer nederige, daarna werden zij dikwijls door aanzienlijke vervangen, die uit vele gedeelten zamengesteld waren en waaraan sierlijkheid, zelfs pracht in geenen deele ontbrak. Soms in stille oorden, soms op niet grooten afstand van stad of dorp gesticht, liefst op eene plaats door den hemel als aangewezen, werden zij wel eens uit de eenzaamheid van het buiten naar het woeligere van het binnen overgeplant door oorlogs- of anderen nood.

Van inkomsten waren zij in meerdere of mindere mate voorzien, welks inkomsten niet uitsluitend uit schenkingen voortvloeiden, maar ook de vrucht waren van het afschrijven van boeken en van andere daden van nijverheid, alsmede van den landbouw in zijnen breedsten omvang.

De prioren, die aan het hoofd van een klooster stonden, werden door de conventualen gekozen en hadden het bestuur over al de geestelijke belangen van hun gesticht. Hun ter zijde stond de supprior, terwijl den procurator het huishoudelijke was opgedragen. Verder waren er binnen de kloostermuren keldermeester, refectorarii, krankenoppassers enz., allen uit de conversen, of leekebroeders-sacristynen, librarii, enz. allen uit de kanunniken gekozen.

De prior van Windesheirn was met betrekking tot de congregatie prior superior. Met hem maakten de prioren der overige kloosters het generaalkapittel uit, dat jaarlijks gehouden werd en alle gewigtige aangelegenheden behandelde. Dit kapittel benoemde de electoren der definitoren, alsmede de visitatoren en hen, die met den prior superior de spoedeischende zaken afdeden.

De kleeding der kloosterlingen had hare symbolische beteekenis; de kloostergebruiken verschilden weinig van die bij andere orden, hetwelk met de kerkelijke verrigtingen niet zóó het geval was.

Privilegien had de congregatie aan pausen, concilien enz. te danken.

Innig was de betrekking tusschen Windesheim en de broeders van het gemeene leven. Zij werd zelfs op vasten voet geregeld, toen Floris Radewijnzs en Johannes Vos nog leefden. Toch bleef het op den duur niet aan sporen van gestoorde wederzijdsche gehechtheid ontbreken.

De pausen betoonden der congregatie telkens op nieuw hunne genegenheid en hadden daarvoor de liefde van hen, die tot haar behoorden, eene liefde, die door de bisschoppen wel eens verbeurd en ook hun geweigerd werd. Tot de landsheeren stond het ééne klooster in eene Vriendschappelijke, het andere in eene gespannen, zelfs vijandige verhouding. Somwijlen achtten de kloosterlingen 't geraden die heeren te vriend te houden, somwijlen zochten deze der kloosterlingen vriendschap.

In vriendschap leefden de Windesheimers allermeest met de Karthuisers, maar verder ook met de leden van andere orden, indien men hiervan enkelen uitzondert, van wie zij onaangenaams ondervonden, met wie zij strijd te voeren hadden. Of dit ook het geval geweest zij met wie tot het Hollandsche kapittel behoorden, mag ten minste betwijfeld worden. Waar zij kloosterorden en kloosters hervormden - eene taak, waaraan vooral de bekende Johannes Busch zich wijdde - dáár stuitten zij wel eens op eenen tegenstand, waarbij zelfs hun leven in gevaar kwam, maar dikwijls ook zagen zij hunne verdiensten erkend en hadden zij de voldoening niet slechts regelmaat in het uitwendige aangebragt, maar ook eenen vromen zin en eenen reinen wandel bevorderd te hebben.

Aan boeken ontbrak het in de kloosters der Windesheimer-congregatie niet, evenmin aan bewoners, die zich bezig hielden met. het vervaardigen er van door het maken van uittreksels uit da werken, die hun ter hand waren, of ook door zelven op te stellen. Waar zij als auteurs optraden, behandelden zij geschiedenis, ascetiek, homiletiek of schreven epistels, preeken en liederen. Dogmatiek en ook exegetiek waren zelden hun onderwerp 't Ligt in den aard der zaak, dat niet al de voortbrengselen van hunne pen dezelfde waarde hebben, alsmede dat zij niet kunnen vergeleken worden met de pennevruchten van later dagen betrekkelijk de genoemde takken van wetenschap en kunst; dat er toch onder zijn, waarvan de bewaring tot op dezen dag iets verblijdends genoemd mag worden, bewijzen onder anderen het ‘Chron: Windesemiense’ van Johannes Busch en de ‘Imitatio’ van Thomas van Kempen.

De zedelijke toestand der Windesheimsche kloosters was over het geheel bevredigend, al werd in enkelen de devotie door den groeijenden rijkdom verstikt. Niet slechts dat men er de gewone kloosterdeugd beoefende, maar ook de christelijke liefde kwam er tot haar regt en dit zoowel in het onderling verkeer, als in de liefdadigheid jegens armen. Reeds dit was van gunstigen invloed op het volk. Doch meer nog strekte de prediking der Windesheimers tot bevordering van deugd en reine zeden onder de verschillende standen der toenmalige maatschappij.

Als getrouwe zonen der kerk, namen de Windesheimers naauwgezet hunne kerkelijke pligten waar, maar dit nam volstrekt niet weg, dat hen met betrekking tot sommige kerkelijke gebruiken en geloofspunten: bedevaarten, aflaten, goede werken, gebruik van den bijbel, Mariavereering, werking des heiligen geestes, enz. een vrijere geest bezielde, dan in hunne dagen gewoon was. Zij waren niet ver van de erkentenis, dat de regtvaardige leeft door het geloof.

De congregatie van Windesheim - hiermede besluit de heer van Slee - was getrouw aan haar programma, dat *en* het voorstaan en verdedigen van de belangen der broeders van het gemeene leven *en* de herschepping van het kloosterleven bevatte. Naauwgezet heeft zij eerst het eerste gedeelte er van ter hand genomen en toen de tijd gekomen was om aan het tweede zich te wijden, heeft zij geene nieuwe kloosterorden gesticht, maar voor opwekking van het godsdienstig-zedelijke bij de bestaande geijverd. ‘Zij heeft niet te vergeefs geleefd. Haar arbeid verdient alleszins de belangstelling van den geschiedvorscher. Immers zij deed wat zij kon en nog iets daarboven’.

Na dit overzigt zal men ongetwijfeld er meê ingenomen zijn, dat iemand als de heer van Slee aan de congregatie zijne belangstelling geschonken en wat hij van haar vond en oordeelde, te boek gesteld en aan het publiek aangeboden heeft. Die ingenomenheid kan niet anders dan toenemen, als men zijn werk zelf in de handen neemt, en bevindt, dat de inhoud door het overzigt slechts gebrekkig bekend wordt; dat hij het resultaat is van het oordeelkundig onderzoek van vele niet alleen gedrukte, maar ook ongedrukte geschriften en voorgedragen wordt in woorden, die zoo niet altijd, toch doorgaans zóó gekozen en gerangschikt zijn, dat zij. vormen wat men eenen goeden stijl noemen mag Men zal dan

niet aarzelen te erkennen, dat de reeks der werken, die op de Nederlandsche kerkgeschiedenis betrekking hebben en op die van België en Duitschland mede, met een zeer deugdelijk vermeerderd is.

Het zou wel niet moeijelijk wezen meerdere bladzijden op te geven, waarop gedrukt is, wat bedenking doet rijzen, twijfel ontstaan, alsmede andere, waar aan vulling en verbetering mogelijk ware, maar wie weet niet, dat ieder geschiedkundig werk om meer dan ééne reden aan onvolledigheid lijden moet?

Daarom van bijzonderheden afziende, meen ik toch eene bedenking te mogen en te moeten opperen, die meer het geheel raakt. Zij is deze: de schrijver gaf aan zijn werk den titel: ‘de Kloostervereeniging van Windesheim’ enz.; beantwoordt de inhoud van het werk wel aan dien titel? Versta ik hem toch goed, dan zal hij te kennen geven, dat al wat de genoemde congregatie in haar ontstaan, toe- en afnemen, voorts in hare inrigting, haren invloed en wat er meer van dien aard wezen mag, in het licht kan stellen, in het boek, dat hem draagt, behandeld wordt, en is dit wel het geval? Mij zijn in de gedachte de bezittingen van de verschillende kloosters der vereeniging. 't Is waar de schrijver heeft daarvan hier en dáár melding gemaakt, zelfs een paar bladzijden afgestaan aan eenige zinsneden over haren omvang, haar worden en hare waardeering, maar met eene beschouwing en behandeling er van, slechts eenigszins geëvenredigd aan die van het wetenschappelijke en godsdienstigzedelijke in de Windesheimer-gestichten zich niet ingelaten. En toch laat zich, zooveel ik zien kan, de congregatie niet goed kennen, niet juist schatten, indien men zich niet de moeite geeft met den omvang, den aard der gezegde bezittingen na te gaan, de naar het schijnt niet altijd onberispelijke wijze, waarop zij verkregen werden, het gebruik, dat er van gemaakt werd, de betrekkingen die er uit ontstonden, enz. Zelfs indien de titel luidde: ‘de Kloostervereeniging van Windesheim als wetenschappelijk en godsdienstig-zedelijk instituut’, zouden in het boek, waarvoor hij geplaatst werd, de kloosterbezittingen behandeld moeten worden, wilde men der vereeniging regt doen wedervaren. Zij waren b.v. hier of dáár schenkingen, maar die geschiedden onder voorwaarde, dat zij voor den man of voor de vrouw geheim zouden gehouden worden; zou men vrijheid hebben een klooster, dat zulk eene voorwaarde zich liet

welgevallen, als door en door zedelijk te roemen en te meenen, dat het zóó handelende, zedelijkheid bevorderde? Zij bestonden in landerijen, die met de daarop geplaatste woningen aan menschen, die ‘coloni’ geheeten werden, ter bearbeiding werden overgegeven; maakten deze verspreid wonenden niet eenen kring uit, die telkens met de kloosterlingen in aanraking, als een geschikte akker was, waar het zaad van godsdienst en zedelijkheid het ligtst moest gedijen? enz.

Ik noem alleen de bezittingen, meer zou ik kunnen noemen. 't Genoemde zij genoeg. Den heer van Slee ten slotte mijn gelukwensch met het voltooide werk en mijnen landgenooten, wien het daarin besproken onderwerp belang inboezemt, de aanbeveling dat zij het niet onopgemerkt, niet ongelezen laten.

Deil.
R.C.H. RÖMER.

***Jansen's Brug over den Oceaan, door C.A. W, Halver-hout, oud-Kapitein Luit.-ter-Zee. Breda, Broese & Comp.* 1874.**

Praeterea censeo Carthaginem esse delendam, sprak eenmaal M. Porcius Cato Censorius aan het slot van elke zijner redevoeringen in den Romeinschen Senaat, onverschillig welk onderwerp aan de orde was. En Carthago *werd* verwoest, al mocht ook haar groote vijand die gebeurtenis niet meer beleven. De eischen voor den bloei van een land als het onze in de tweede helft der negentiende eeuw zijn gelukkig van een vreedzamer natuur dan die van Rome in de tweede eeuw vóór onze jaartelling. Maar er zal weinig minder olharding dan die van een Cato noodig zijn om te bewerken, dat Vlissingen worde wat het wezen moet, de voorhaven onzer koopsteden en het uitgangspunt der handelsontwikkeling van Nederland; en er is alle kans dat pok vele der mannen, die de groote toekomst van deze onze beste haven hebben voorzien en voorspeld, ten grave zullen zijn gedaald, eer hun verwachtingen zullen zijn verwezenlijkt. Want staatsregelingen en regeeringsvormen mogen elkander afwisselen, de macht om het volkskarakter te wijzigen bezitten zij niet; en Rotterdam, Amsterdam en Harlingen zijn schier

even naijverig op elkander en op mededingende handelshavens gebleven, als in de kleingeestigste dagen der oude Republiek. De Amsterdamsche kapitalen en de Rotterdamsche ondernemingsgeest wenden zich, loffelijke uitzonderingen niet te na gesproken, onwillig van de ontwikkeling van Vlissingen af. Wellicht zullen Amerikanen of Engelschen het pad moeten hebben gebaand, eer de Krähwinkler Landsturm - ik bedoel de Nederlandsche handel en het Nederlandsche kapitaal, zullen kunnen besluiten om schoorvoetend achteraan te komen.

De brochure van den Heer Halverhout, waarvan ik den titel aan het hoofd dezer regelen schreef, sluit zich aan bij de vele stemmen die reeds zijn opgegaan om het Nederlandsche volk aan te sporen tot werken zoolang het dag is, tot het verzetten van de bakens nu het tij is verloopen. Met de breede opvatting van een man, die veel van de wereld gezien heeft, toont hij op het voetspoor van Jansen en anderen aan, hoe de doorgraving der landengte van Suez en de uitbreiding der stoomvaart den Oost-Indischen handel in steeds toenemende mate van Westelijk Europa naar de Middellandsche zee zullen verplaatsen, doch hoe de uitstekende haven van Vlissingen aan Nederland de gelegenheid biedt om zich door den handel op Engeland, Noord-Amerika en West-Indië schadeloos te stellen, en om de onschatbare voordeelen te verwerven van het verkeer van reizigers, brieven en goederen tusschen Middel-Europa en de beide eerstgenoemde landen. Men zal wellicht geneigd zijn om zijn stellige verwachting, ‘dat Vlissingen eens de grootste en belangrijkste haven van Noord-Europa worden moet, en dit ten koste van Londen, Liverpool, Hamburg-, Bremen, Amsterdam en Rotterdam’, voor een weinig al te sanguinisch te houden. Doch stellig is hij dichter bij de waarheid dan vele onzer landgenooten, die, door eenzijdige voorliefde voor de plaats hunner inwoning gedreven, de onwedersprekelijke voordeelen van Vlissingen trachten weg te redeneeren; en wie zal zeggen, wat de toekomst in haren schoot verborgen houdt, en welken loop de wereldhandel in de eerstvolgende vijfentwintig jaren nemen zal? Evenals de meeste zeelieden, is de heer Halverhont uitermate sceptisch op het punt der nieuwe waterwegen naar Amsterdam en Rotterdam. Van het Noordzee-kanaal verwacht hij zelfs zoo weinig, dat hij aanraadt om terstond over te gaan tot verbetering van het Noordhollandsch kanaal, waardoor Amsterdam

naar zijn meening zeker een groote zeehaven zal blijven. Het zou mij te ver leiden hierover met hem te redetwisten, of te trachten; zijn meening te wederleggen, als zon de bloei van Vlissingen alleen ten koste van onze groote koopsteden kunnen worden verkregen. In de hoofdzaak vereenig ik mij geheel met zijn beschouwingen, met zijn aansporing om te handelen en het oog naar het Westen te richten. Oók voor de Regeering, maar vooral voor het particulier initiatief is hier nog oneindig veel te doen overgebleven. Voor de Regeering, die, om van het te kwader ure afgestemd droogdok te zwijgen, reeds lang tusschen Vlissingen en Venlo dubbel spoor had moeten doen leggen, en het ook in haar macht heeft door den aanleg van nieuwe spoorweglijnen den afstand tusschen deze beide plaatsen nog met verscheidene kilometers te verkorten. Doch veel meer nog voor de natie, die alleen in staat is deze breede, diepe stroomen en prachtige havens met dampende stoomers te bedekken; en nieuw bloed te gieten in een ader van verkeer, waarvan de krachtige slagen van Maastricht tot Den Helder en Delfzijl zullen gevoeld worden. Moge de stem van den Heer Halverhout weder eenige slapenden hebben doen ontwaken!

Den Haag, November 1874.
J.D. VEEGENS.

Het natuurlijk ontstaan van den mensch.

E. Haeckel: Anthropogenie; Entwickelungsgeschichte des Menschen. Leipzig, W. Engelmann, 1874.

> Da nun aber in der Philosophie die allgemeinsten Resultate des gesammten menschlichen Erkenntniss-Strebens gesammelt sind, so werden alle menschlichen Wissenschaften mehr oder minder von der Entwickelungsgeschichte des Menschen berührt und beeinflusst werden müssen.
> E. Haeckel: Anthropogenie, S. 5.

Nog vóór betrekkelijk weinig jaren was eene wijsgeerige wereldbeschouwing mogelijk, welke het draaien der zon om de aarde als een waarheid mocht aannemen. Zij kende daaren boven de algemeene aantrekking nog niet, wist niet dat bij verbranding geen stof vernietigd wordt, en kon de wet van het behoud van het arbeidsvermogen zelfs nog niet vermoeden.

Zij had verder de handen geheel vrij in hare bespiegelingen over het ontstaan van het heelal en van den mensch. De natuurkundige wetenschap kon haar niets stelligs tegenwerpen, wanneer zij de aarde vóór een zeker, vrij juist bepaald, aantal jaren, door het Goddelijk machtwoord, uit het ‘niet’ te voorschijn geroepen en den mensch ‘geschapen’ liet worden naar Gods beeld, zonder nadere beschrijving van den gang van zaken.

Hoe zijn de tijden veranderd! Ik weet wel, dat ook nu nog die oude wereldbeschouwing waar zou blijken te zijn, indien de beslissing door de meerderheid een meening tot waarheid kon stempelen. Er is geen twijfel aan of de groote menigte zou denkbeelden, als door Haeckel in de Anthropogeme worden verkondigd, voor ingevingen van den Booze verklaren, of ze als waanzinnig en onzinnig veroordeelen. Toch kan men beweren, dat tegenwoordig geen meening over 's menschen

ontstaan, aard en toekomst mogelijk is, welke strijdt met de waarheden, door de natuurwetenschap aan het licht gebracht. Eene wijsbegeerte welke die waarheden niet in den kring harer beschouwingen kan doen passen, is niet meer levensvatbaar. Eene theologie, welke, op grond der geopenbaarde waarheid, uitkomsten van natuuronderzoek beoordeelt en veroordeelt is eene theologie .... van den tijd van Galilei.

Hieruit volgt nog niet dat iedereen, op straffe van onwetenschappelijkheid, verplicht is, in Haeckel's Anthropogenie de natuurlijke oplossing van het ‘wereldraadsel’ toe te juichen. Ik beweerde alleen dat iedere poging tot een wijsgeerige wereldbeschouwing met de uitkomsten der natuurwetenschap, ook met die der *ontwikkelings-geschiedenis van den mensch* rekening moet houden, en wensch thans in de eerste plaats de hoofddenkbeelden dier ontwikkelings-geschiedenis, naar aanleiding der geschriften van Darwin en Haeckel, in het licht te stellen.

In de ‘philosophie zoölogique’ van Jean Lamarck (in 1744 te Bazentin in Picardië geboren en door zijn vader voor de studie der theologie bestemd) werd, gelijk men weet, voor het eerst op wetenschappelijke wijze gepoogd het ontstaan van den mensch op aarde langs den natuurlijken weg (zonder een bovennatuurlijke, niet verder te begrijpen ‘scheppingsdaad’) te verklaren. Welk een koene poging dat in 1809 heeten mocht, zal ieder beseffen, die de zwakke grondslagen kent, welke de toenmalige natuurwetenschappelijke feitenkennis aanbood. Een halve eeuw vroeger stemde de beroemde Linnaeus in zijn ‘systema naturae’ nog geheel met Mozes overeen, en betoogde op gronden, aan het klimaat en de ligging van den berg Ararat ontleend, de groote geschiktheid van dien berg als landingsplaats der arke Noach's.

De grondigheid van Lamarck's beschouwingen, en zijn ruime wijsgeerige blik, zijn eerst in onzen tijd gewaardeerd geworden. Zijn boek heeft, bijna een halve eeuw lang, geen noemenswaardigen invloed gehad, en het scheen bestemd om, even als zijn schrijver die roemloos en in armoede stierf, ongemerkt in de vergetelheid te verzinken.

Ik behoef nauwelijks te zeggen dat Darwin's denkbeelden over het ontstaan der diersoorten, en van den mensch, in de laatste vijftien jaren uitgesproken, de aanleiding waren tot de erkenning van Lamarck's verdiensten. Ik mag ook de hoofddenkbeelden van Darwin als bekend veronderstellen. Het ‘Dar-

winisme', zooals thans meer in het bijzonder ook de leer van het 'natuurlijk' ontstaan van den mensch genoemd wordt, heeft een omvangrijke Darwin-literatuur in het leven geroepen, waartoe ook niet-natuurkundigen ruimschoots hebben bijgedragen. Ofschoon de hoofddenkbeelden van Darwin met die van Lamarck geheel overeenstemmen, kan men de *menschwording van het zoogdier* toch met recht als leer van Darwin beschouwen, daar deze eerst een deugdelijken wetenschappelijken grondslag voor die beschouwing kon geven, en den gang der ontwikkeling van het dierenrijk uit eenige duidelijk omschreven beginselen verklaarde. Ik zal deze leer kort in herinnering brengen. In de eerste plaats zien wij, ook door dagelijksche waarneming, dat van een zelfde diersoort zwakkere en sterkere, meer en minder begunstigde individuën voortkomen, en dat de soort tot zekere hoogte voor verandering, wijziging, vatbaar is. Vervolgens wordt het ontstaan van nieuwe diersoorten te weeg gebracht door 'natural selection', dat is: de strijd om het bestaan maakt dat de sterkste winnen en blijven. Dan planten zich gunstige wijzigingen der organisatie (waardoor juist de sterksten winnen) erfelijk voort, nemen toe, en worden blijvend (ontstaan van variëteiten, en 'subgenera', als overgang tot het ontstaan eener nieuwe soort). Een verdere invloed ter wijziging der diersoorten ligt in de sexuëele teeltkeus, wier groote beteekenis eerst in de laatste jaren door Darwin is uiteengezet[1].

In dit laatste 'the descent of man' werd de af komst van den mensch van een hem met de apen gemeenen stam onomwonden betoogd, hetgeen in de 'Origin of Species' nog niet was geschied, schoon die voorstelling daaruit ongetwijfeld moest voortvloeien. Inmiddels waren door Haeckel, den vurigsten vereerder van het Darwinisme in Duitschland, reeds stamboomen samengesteld, om den genetischen samenhang van alle diersoorten in het licht te stellen[2].

1 The descent of man, and selection in relation to sex, Londen 1871. Het eerste werk van Darwin 'On the origin of species bij the means of natural selection' verscheen in 1859. De stamverwantschap tusschen menschen en dieren, door een grondige en scherpzinnige analyse van hetgeen het meest den mensch van de dieren schijnt te onderscheiden, namelijk de uitdrukking der gemoedsaandoeningen door de mimiek, werd verder in het licht gesteld in het in 1872 verschenen werk: 'The expression of emotions in man and animals'.

2 Zie: Generelle Morphologie der Organismen. Berlin 1866; en Natürliche Schöpfungsgeschichte, Fünfte Auflage. Berlin, 1874.

In de hoofdzaak heeft Darwin met die denkbeelden ingestemd, en volgens Haeckel's genealogie zijn wij dan met de nu levende smalneuzige (cataxrhine) apen het naast verwant, en stammen met hen van dezelfde voorvaders af[1].

Dat die stamboom van het menschengeslacht, door Haeckel gegeven, een vrij hypothetisch samenstel wordt, wanneer wij de bijzonderheden, aan geologie en comparatieve zoölogie en anatomie ontleend, met een kritisch oog beschouwen, is licht te begrijpen.

Het is echter ook duidelijk, dat de hoofdzaak waar kan zijn, dat namelijk alle organismen, die thans leven of in den loop der tijden hebben bestaan, met inbegrip van den mensch, zich allengs, naar vaste wetten, uit eenige grondvormen hebben ontwikkeld, al ontbreekt ons de feitenkennis, welke ons die gansche ontwikkelingsgeschiedenis klaar voor oogen zou stellen. Het ligt buiten de grenzen van dit opstel de gronden voor, de bezwaren tegen het Darwinisme volledig uiteen te zetten. Ik geef slechts een overzicht der descendentieleer, om te komen tot een beschouwing van Haeckei's boek en zijne algemeene gevolgtrekkingen, en verwijs voor een kritiek van het Darwinisme naar eene verhandeling van Dr. C.B. Spruyt in dit tijdschrift: ‘Natuurkundige phantasiën’.

De gronden voor de descendentieleer, welke aan *den bouw en de ontwikkeling* van het menschelijk lichaam zelf ontleend worden, zijn meer door Haeckel dan door Darwin in het licht gesteld. In het jongste, aan het hoofd van dit opstel genoemde boek zijn zij tot een geheel vereenigd, met de algemeene gezichtspunten van het Darwinisme in samenhang gebracht, en als grondslag gebruikt voor eene materialistisch-wijsgeerige levensbeschouwing. Daarom scheen het mij het meest geschikt tot eene uiteenzetting der algemeene gevolgtrekkingen, waartoe het Darwinisme schijnt te voeren, en wier juistheid te beoordeelen niet uitsluitend de taak is der ontleedkundigen. De laatsten vinden, om dit in het voorbijgaan op te merken, in de Anthropogenie, het uitstekendste overzicht der embryogenesis en der

1 Voor hen, wien het denkbeeld, in de apen broeders te aanschouwen, bijzonder hinderlijk is, moge het een kleine troost zijn dat zij, ook naar Haeckei's genealogie, hoogstens onze verre achterneven mogen heeten. De nu levende apen zouden daarenboven, welke wijzigingen zij ook in den loop der eeuwen ondergingén, nimmer menschen worden.

daarbij noodige vergelijkende ontleedkunde, een rijkdom aan feiten welke verbaast, een scherpzinnige groepeering en combinatie welke bewondering wekt, een helderheid in de beschrijving van vormen en ontwikkelingsprocessen, welke benijdenswaard is.

I.

‘Allerdings hat Darwin selbst nicht eigentlich mit embryologischen Untersuchungen sich eingehend beschäftigt und auch in seinem berühmten Werke die Erscheinungen der individuellen Entwickelung nur beiläufig berührt’ - die woorden van Haeckel (S. 57) kenmerken den aard van den inhoud der Anthropogenie.

Reeds vóór vele jaren was door Haeckel groot gewicht gehecht aan het bekende feit dat een zoogdierenei met het blijvende lichaam van de laagste dieren overeenkomt, en bij zijne ontwikkeling de verschillende hoofdvormen van het dierenrijk als het ware doorloopt. Haeckel heeft daaruit een beginsel of wet afgeleid welke aldus wordt omschreven: ‘De ontogenie is eene in korten tijd afloopende herhaling der phylogenie’.

Ontogenie is het ontstaan van een individu, phylogenie het ontwikkelen van de soort, het geslacht, in één woord van den stamboom, waartoe dat individu behoort. Omgekeerd kan die biogenetische grondwet ook zóó worden uitgedrukt: ‘de phylogenie is de natuurlijke oorzaak der ontogenie.’

Door een tal van af beeldingen en een scherpzinnige en heldere beschouwing van den ontwikkelingsgang der verschillende dierklassen wordt de overeenkomst van de menschelijke kiem en vrucht met die der zoogdieren in het licht gesteld, zoodat het in de eerste tijdperken zelfs onmogelijk is, een zich ontwikkelenden mensch van een even ver gevorderden hond te onderscheiden.

Neemt men de juistheid der leer van Darwin aan, dan zijn de verschijnselen der ontwikkeling van de menschelijke vrucht te begrijpen. Van de ééncellige eenvoudigste dieren af heeft zich, langs den weg van den natuurlijken vooruitgang, de polyp, de worm, het weekdier, het gewervelde dier, de visch, het reptiel, de vogel, het zoogdier, de mensch ontwikkeld. In de kiem der hoogst ontwikkelde dieren (en van den mensch) doen zich de invloeden gelden, welke, in den loop der eeuwen, de laagste diervormen tot de hoogste deden ontwikkelen. De kiem

doorloopt in een korten tijd (ontogenese) alle phasen welke de stamboom in ontelbare eeuwen doorloopen heeft (phylogenese). Wij zullen dus bij de ontwikkeling der menschelijke vrucht toestanden ontmoeten moeten, waarbij de vormen van een visch, een lager zoogdier e.a., schijnen te bestaan.

Eenig denkbeeld van de mogelijkheid van zulk eenen gang van zaken kan Darwin's hypothese der Pangenesis[1] ge(problem). Zij onderstelt, dat bij de vochtbeweging en stofwisseling in een dierlijk lichaam, elk deeltje in meerdere of mindere mate den invloed ondervindt van elk ander deeltje, stoffelijk iets daarvan in zich bevat. Darwin spreekt van kiempjes. Daarbij kunnen op een bepaald punt de voorwaarden voor het opnemen van iets uit alles gunstiger zijn. Zulk een punt zijn de organen, waarin de kiem, en de mannelijke voorttelingstof, gevormd worden. Zoo bevatten de in den loop der eeuwen ontstaande hoogere diersoorten telkens nog de voorwaarden voor de ontwikkeling der lagere, maar vermeerderd met de nieuwe door de ‘natural selection’ en de erfelijkheid tot stand gekornene. Zoo bevat eindelijk het eitje van den mensch, dat met het bloote oog niet eens zichtbare blaasje, *virtueel*, niet alleen de (in zijne stoffelijke samenstelling gelegene) voorwaarden tot het ontstaan van een menschelijk organisme, maar daarin werken ook nog na de (eveneens in zijne stoffelijke samenstelling gegronde) gevolgen van het phylogenetisch ontwikkeld zijn van het eitje. Zoo wordt het ontstaan van ‘Thierähnlichkeiten’ in den bouw van het menschelijk lichaam, van ‘aapmenschen’[2] van de zoogenaamde rudimentaire organen (waarover later) eenigermate begrijpelijk.

Voor de beoordeeling dezer hypothese moet ik den lezer nog op een paar dagelijks waarneembare feiten wijzen. Leg twee eieren van zeer verschillende vogels, of een ei van een vogel en een slang naast elkander, en gij kunt u nauwelijks voorstellen, dat alleen onder den invloed van een zekere temperatuur, uit schijnbaar zoo identieke lichamen zoo uiteenloopende wezens ontstaan. Ik behoef wel niet te zeggen dat hier de grootte van het ei, de kleur van de kalkschaal enz. van geen wezen-

1 Volledigheidshalve zeg ik iets over deze, in Haeckels s boek niet vermelde hypothese.
2 Zie: Dr. van Andel: Een zoogenaamde aapmensch beschreven, in Nederl. tijdschrift voor genecsk., 1873; en Carl Vogt: Ueber die Microcephalen oder Affenmenschen, 1867.

lijke beteekenis zijn. En overigens zouden wij, lettende op de wezenlijke bestanddeelen, op den anatomischen bouw en de chemische samenstelling, geen verschillen in de eieren kunnen noemen, welke ons het ontstaan van een eend uit een eendenei, van een kip uit een kippenei, van een slang uit een slangenei verklaren. Men denke ook aan de zaden van planten, welke zoozeer op elkander gelijken wat de wezenlijke samenstellende deelen aangaat, en in wier stoffelijke samenstelling toch de voorwaarden voor het ontstaan van een eik, een kastanje, in één woord van een bepaalde plant, besloten zijn.

Wij zien onder de werking van natuurlijke, stoffelijke invloeden (warmte, water e.a.) uit oogenschijnlijk dezelfde lichamen zeer verschillende wezens voortkomen. Indien wij nu niet de meening willen aannemen, dat tegelijk met het in werking treden dier ontwikkeling wekkende invloeden telkens bonatuurlijke krachten in het spel komen, worden wij onweêrstaanbaar gedwongen tot de overtuiging dat toch in de stoffelijke samenstelling van het vogelei, het slangenei, het plantenzaad, de causae efficientes liggen voor het ontstaan der bepaalde dierof plantsoort.

Misschien vindt men deze beschouwingen overbodig, daar onze dagelijksche ervaring ons die zaken voor van zelf sprekend heeft leeren houden. Maar men bedenke tot welke ver strekkende gevolgtrekkingen ons het zooeven geschetste materialisme (want materialisme is het) leiden moet.

Als wij het eitje van den mensch, een koe, een hond of eenig ander zoogdier beschouwen, zijn wij niet in staat wezenlijke verschillen van anatomischen of chemischen aard aan te toonen, nog veel minder tusschen de kiemen van dezelfde diersoort, de ovula van verschillende menschen bijvoorbeeld. Uit een eerst bij eenige vergrooting onderscheidbaar blaasje zien wij in 't ééne geval een man, in 't andere een vrouw, nu een krachtig individu, dan een met zwakken, ziekelij ken aanleg, nu een dommen dan een intellektueel hoog ontwikkelden mensch ontstaan. Daarbij gelijkt in gelaatstrekken, lichaamsbouw, zedelijke en verstandelijke eigenschappen het kind in meerdere of mindere mate op zijne ouders, en erft zelfs dier ziekten en gebreken. Ik geef slechts eenige hoofdpunten aan. Iedereen zal gemakkelijk nog meer verschijnselen daarbij kunnen voegen welke ons bij de ontwikkeling van een dierlijk, met name van een menschelijk organisme, als voor een ‘wonder’ doen staan. Hoe

kunnen in de stoffelijke samenstelling van een onaanzienlijk, en met het bloote oog onzichtbaar blaasje de causae efficientes voor het ontstaan van een of ander zoogdier, voor de ontwikkelingder zóó uiteenloopende menschelijke wezens liggen!

Toch kunnen wij, zonder ons denkvermogen geweld aan te doen, ons geen andere dan een monistische voorstelling daarvan vormen. In de kiem moeten de voorwaarden voor het ontstaan van dat bepaalde wezen liggen, en die voorwaarden, in samenwerking met de voor de ontwikkeling noodige stoffelijke invloeden, zijn de voldoende gronden voor het ontstaan van het wezen. Het wonder is niet grooter dan wanneer wij uit een eikel een eikenboom, uit een eendenei een eend zien ontstaan. Neemt men voor het ontstaan van het menschelijk organisme een bijkomend ‘bovennatuurlijk’ iets, een ‘bezieling’ aan, wordt hier onze beschouwing een *dualistische*, dan ontzinkt de grond geheel aan onze voeten, dan is er geen enkele reden waarom wij ook niet voor de ontwikkeling van een plant uit het zaad of voor die van een insect uit een ei nog iets meer dan de *ontwikkelingsvoorwaarden in de stoffelijke samenstelling der kiem gelegen*, zouden eischen. De geschiedenis der wetenschap kan ten overvloede aantoonen, hoe elke dualistische beschouwing van de ontwikkeling van den mensch op onoverkomelijke bezwaren gestuit is. Ik zal hier zelfs geen poging doen tot een overzicht van de leer der ‘bezieling,’ waarbij dan nog tusschen de werking der mysterieuse levenskracht, en deieigenlijke psyche onderscheiden moest worden; noch over den strijd, tusschen geestelijken gevoerd, over den tijd der eigenlijke bezieling (bij de conceptie, onder de ontwikkeling, bij den partus) uitweiden.

Er blijft niets anders over dan een monistische opvatting der ontwikkeling van het menschelijk organisme uit het ei; al zou die overtuiging in staat zijn ons de handen in den schoot te doen zinken. Immers, zij mag niet blijven een logisch postulaat, maar moet zich rechtvaardigen door in de samenstelling van het menschelijke eitje chemisch, of ‘in de eigendommelijke beweging der atomen in haar molecule en der moleculen ten opzichte van elkander’ bij Fechner's hypothese[1], aan te toonen: de uitwerkselen der phylogenese, de gronden der ontogenese. Het zal nu ook duidelijk geworden zijn dat de Pangenesis iets

1 Zie het reeds aangehaalde opstel van Spruyt: Natuurk. Phantasiën.

meer dan een ijdele klank zou kunnen zijn. Het kind verstaat de menschelijke taal reeds voor een zeer groot gedeelte, al is het zelf nog slechts in staat eenige nauwelijks verstaanbare klanken voort te brengen.

Het voorafgegane betoog bevat reeds enkele hoofdpunten uit Haeckel's Anthropogenie, welke uit den aard der zaak van de algemeene beginselen van het Darwinisme uitgaat. Wat verder het boek bevat als gronden voor de natuurlijke ontwikkeling van den mensch, zal het best blijken, wanneer ik een zeer kort doorloopend overzicht geef van den inhoud.

Het boek bestaat uit zes-en-twintig voorlezingen, en is in vier afdeelingen verdeeld:

1°. Geschiedenis der Anthropogenie;

2°. Ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijke individu, ontogenesis;

3°. Ontwikkeling van den menschelijken stamboom, phylogenesis;

4° Ontwikkelingsgeschiedenis der menschelijke organen.

In het eerste gedeelte is de eerste voorlezing gewijd aan het verklaren der biogenetische grondwet, welke ik reeds toelichtte, en aan de bestrijding van de leer der causae finales, der verklaring van natuurverschijnselen door het doel, dat naar een vooraf beraamd plan bereikt moest worden. In plaats daarvan kan de natuurwetenschap slechts verklaring vinden in causae efficientes, in den noodzakelijken, blinden samenhang der keten van oorzaken en gevolgen. Het Darwinisme is voor het gedeelte der natuurwetenschap, dat voor die mechanische verklaring tot in onzen tijd onbereikbaar scheen, het ontstaan en de levensverschijnselen van den mensch namelijk, de wetenschappelijke weg. Langs dien weg zal zelfs het natuurlijk ontstaan van het *menschelijke zieleleven* begrijpelijk worden, want er bestaat zoowel een phylogenese van den menschelijken geest als van het menschelijke lichaam. Het behoeft wel geen betoog dat voor Haeckel ‘menschelijke geest’ slechts een collectiefnaam is voor de groep van levensverschijnselen, welke aan het centrale zenuwstelsel gebonden zijn. De mikroskopische bestanddeelen van de grijze hersenmassa noemt hij dan ook kortweg ‘Seelenzellen.’ Gewaarwording, willekeurige beweging, denken, zijn functiën van het zenuwstelsel, hetwelk evengoed als andere

stelsels, welke het rnenschelijk organisme vormen, langzamerhand in de dierenreeks tot ontwikkeling komt; terwijl de hoogere ontwikkeling der functiën hand aan hand gaat met de meerdere samengesteldheid der vormen en der fijnere structuur.

De drie volgende voorlezingen van de historische afdeeling handelen achtereenvolgens over Caspar Friedrich Wolff, Carl Ernst von Baer, den nu nog levenden ontdekker van het menschelijke ei (1827), over Jean Lamarck en Charles Darwin. Het kan mijn doel niet zijn hier een volledig overzicht te geven van den rijken feitelij ken inhoud dezer geschiedenis der ontwikkelings-wetenschap. Eéne episode daarvan mag ik niet geheel onvermeld laten, omdat zij licht werpt op den aard der wetenschappelijke beschouwingen van de vroegere physiologen, en den grooten invloed van juiste feitenkennis aantoont. In de vorige eeuw was dan onder de anatomen en physiologen, die zich met de ontwikkeling van den mensch bezig hielden, deze ‘question brulante’ jaren lang aan de orde: is het lichaam in de kiem gepraeformeerd aanwezig, als een uiterst verkleind organisme; of ontstaan de vormen, welke het lichaam samenstellen, uit een zelve vormelooze stof. De laatste hypothese droeg den naam van *epigenesis* tegenover de zoogenaamde *evolutieleer*. Nu had niemand nog het menschelijke eitje gezien, veel minder den gang der vormontwikkeling met den microscroop bestudeerd. De speculatie had dus vrij spel. Zoo kon de beroemde Albrecht Halier, hoogleeraar te Göttingen, naast zijne bekende uitspraak ‘Ins Innere der Natur dringt kein erschaffener Geist,’ ook deze machtspreuk stellen: ‘Es giebt kein Werden.’ Geen deel in het dierlijk lichaam ontstaat, volgens Halier, vóór het andere; alle deelen zijn tegelijk *geschapen*. Schepping - geen natuurlijke ontwikkeling heeft er plaats bij het ontstaan van een menschelijk wezen. Als noodzakelijk gevolg dezer opvatting moest Halier verder tot de meening komen, welke hij ook uitsprak, dat de baard van den man reeds werkelijk aanwezig is in de kiem waaruit hij zal ontstaan. Ja, zelfs het telkens opnieuw ontwikkelen van levende wezens scheen Haller gevaarlijk voor zijne meening, zoodat hij dan ook liever aannam dat alle menschen, die geleefd hadden, leefden of nog leven zouden, op den zesden dag der schepping tegelijk geschapen waren, en ‘eingeschachtelt’ in de ovaria van moeder Eva. Hij schatte dat getal op 200,000 millioen! Inmiddels maakte Wolff zijne waarnemingen over den gang van zaken

bij de vorming der verschillende stelsels van het dierlijk lichaam bekend, en vooral na. de ontdekking van het menschelijke eitje, en de bestudeering van de eerste tijdperken der ontwikkelingmet den microscoop, werden de evolutie-phantasiën spoedig vergeten. Ik behoef er wel nauwelijks op te wijzen dat deze vermakelijke spitsvondigheden der evolutionisten niets gemeen hebben met de vroeger vermelde hypothese der Pangenesis van Darwin.

Uit het geschiedkundig overzicht van von Baer tòt op Darwin stippen wij slechts aan, dat v. Baer de juiste grondslagen legde van onze tegenwoordige kennis der ontwikkeling van het ei der gewervelde dieren. Fundamenteel is daarbij het ontstaan van een bladvormig, langwerpig eirond laagje van cellen[1] in het bevruchte ei (kiemhof). Daaruit ontstaan weder twee, later vier lagen van cellen, kiembladen, welke ieder den grondslag vormen voor bepaalde groepen van organen in het ontwikkelde lichaam. Deze theorie der *kiembladen*, door von Baer gegeven, is nog, weinig gewijzigd, de grondslag der ontwikkelingsgeschiedenis, ook van het menschelijke lichaam, dat in dit opzicht geheel met dat der overige gewervelde dieren overeenstemt.

Nog grooter bleek in de laatste jaren de overeenstemming der ontwikkelingswetten in het dierenrijk, en daarmede de genetische samenhang van alle dierklassen te zijn, toen men ook bij het ontstaan der ongewervelde dieren uit het ei, zelfs bij de polypen twee oorspronkelijke kiembladen (hier gewoonlijk ectoderm en entoderm genoemd) aantrof. Zij beantwoorden aan hetgeen bij de hoogere dieren het animale (buitenste) en het vegetatieve (binnenste) kiemblad heet. Dan blijven nog de eenvoudigste dieren ‘protozoa’ over, welke zich slechts door deeling of knopvorming voortplanten, zonder dat er een eigenlijke kiem ontstaat. De vorming dezer laatste wijst reeds op een verder gevorderde arbeidsverdeeling van de cellen welke het lichaam samenstellen, op hetgeen men ook wel noemt: een

1 Het begrip ‘cel’ zou voor niet-physiologen misschien opheldering eischen. Ik verwijs ter inlichting, ook omtrent den zin, aan het woord protoplasma te hechten, naar de opstellen der hoogleeraren Huizinga en Rauwenhoff in dit tijdschrift, en merk alleen op, dat cel zoowel in het planten- als dierenlichaam genoemd wordt de eenvoudigste en kleinste vorm, welken de *levende stof* kan aannemen. Alle levende deelen blijken samengesteld te zijn uit zulke eenvoudigste vormen, of wijzigingen daarvan; en aan die eenvoudigste vormen zijn vele levensverschijnselen door microscopisch en chemisch onderzoek eerst bestudeerd kunnen worden.

verdere *differentieering* van de oorspronkelijk eenzelvige vormingstof. Tot in de hoogst ontwikkelde dieren blijft echter de kiem (door bijkomende omhullende of als voedingstof dienende deelen ontstond de naam van ei) in haar bouw en bij de ontwikkeling tot een nieuw dierlijk lichaam, een allermerkwaardigste overeenstemming vertoonen met den toestand en den gang der zaken bij lagere dieren. De verschillen zijn gradueele, langzaam ontstaande. Zoo ergens in de natuur, dan is hier eenheid van aanleg en grondslag bij eene eindelooze verscheidenheid.

Terwijl op deze wijze de geschiedenis der ontwikkeling van het dierlijk lichaam uit de kiem vooral in Duitschland nagevorscht werd, ontstonden in Frankrijk en Engeland de denkbeelden, welke tot een inzicht in het ontstaan van den mensch op de aarde moesten leiden. Het waren Lamarck, Huxley en Darwin, wier onderzoek en nadenken tot de koene meeningen voerden, welke thans kortweg als het Darwinisme worden gekenschetst, en welke ik reeds omschreven heb.

Haeckel schrijft het vooral aan den invloed van Kant toe, dat onder de speculatieve wijsgeeren in Duitschland het vraagstuk van het ‘natuurlijk’ ontstaan van den mensch nauwelijks opgeworpen werd. Terwijl Kant's denkbeelden op het gebied der onbewerktuigde natuur juist voerden tot een ‘natuurlijke scheppingsgeschiedenis’, waren zijne voorstellingen omtrent het ontstaan der levende wezens nog geheel supranaturalistisch. Uitermate sterk liet hij zich daarover uit: ‘Es ist ganz gewiss, dass wir die organisirten Wesen und deren innere Möglichkeit, nach bloss mechanischen Principien der Natur nicht einmal zureichend kennen lernen, viel weniger uns erklären können, und zwar so gewiss dass man dreist sagen kann: Es ist für Menschen ungereimt, auch nur einen solchen Anschlag zu fassen, oder zu hoffen, dass noch etwa dereinst ein Newton aufstehen könne, der auch nur die Erzeugung eines Grashalmes nach Naturgesetzen, die keine Absicht geordnet hat, begreiflich machen werde; sondern man muss diese Einsicht dem Menschen schlechterdings absprechen.’ Dat is volkomen de dualistische en teleologische beschouwingswijze, welke ook nu nog zeker door het meerendeel der menschen gedeeld wordt, al is, volgens Haeckel, in 1859 de Newton verschenen, wiens komst Kant onmogelijk achtte.

Maar vóór 1859 werd in Duitschland, ook door de natuurkundigen de vraag naar het ontstaan der diersoorten en van

den mensch zelden aangeroerd. Lamarck was nauwelijks bekend geworden, en Haeckel getuigt, dat hij, in den ganschen tijd zijner studiën aan de hoogeschool, zelfs door de uitstekendste docenten der natuurwetenschappen nimmer de hoofdvraag der gansche levensleer heeft hooren vermelden. Slechts Duitschlands grootste dichter Goethe was tot het inzicht in den innigen samenhang van alle bewerktuigde vormen gekomen, en de 'Bildung und Umbildung organischer Naturen' wordt door Haeckel tot cle 'ältesten und tiefsten Keimen der Stammesgeschichte' gerekend.

De vijfde voorlezing bevat een overzicht over de werken van Darwin, welke ik reeds vermeldde. Op den breedst mogelijken grondslag werd door hem de descend entieleer gevestigd; met onweerstaanbare logica stap voor stap het dogma van de onveranderlijkheid der *soort* in het planten- en dierenrijk wederlegd. Mag men door Darwin's werken die descendentie-leer voor de plantensoorten en de lagere diersoorten bewezen achten naar de methode der inductieve wetenschappelijke navorsching, dan volgt op grond van *de ontwikkeling en den bouw van het menschelijke organisme*, de afstamming van den mensch uit lagere diersoorten als eene noodzakelijke deductie. Werkelijk zijn wij door Darwin tot een *entweder-oder* gebracht: *of* de nu bestaande soorten van het planten- en dierenrijk zijn geschapen, niet uit elkander ontwikkeld, *of* die soorten zijn uit één of meer eenvoudige stamvormen voortgekomen. In het laatste geval is er ook geen reden voor het menschelijk organisme een afzonderlijke scheppingsdaad aan te nemen; dan is de mensch de laatste ontwikkeliugsvrucht van den dierlijken stamboom.

Door een direkt waarneembaren overgang van de ééne species in de andere zou uit den aard der zaak het Darwinisme, zoo al niet bewezen, ten minste zeer gesteund worden. Voor de hoogere diersoorten bestaat op het waarnemen van zulke overgangen niet de minste kans. De wijzigingen in de organisatie geschieden uiterst langzaam. Millioenen van jaren zijn noodig geweest, om het planten- en dierenrijk, zooals het nu bestaat, voort te brengen: duizenden en millioenen van jaren, en belangrijke wijzigingen in de levensvoorwaarden op onze planeet zouden vereischt worden, om een belangrijke verandering der nu bestaande plant- en diersoorten tot stand te doen komen. 'Sehn wirdst du nie, was nur Jahrtausende vollbringen.' Daarentegen wordt een belangrijke steun voor het Darwinisme ge-

vonden in de *chorologie*, de geographische verbreiding der planten diersoorten, in verband met de daarbij waarneembare wijzigingen in de eigenschappen en den bouw der organismen. Verder belooft het bestudeeren van de ontwikkeling der laagste plant- en diersoorten nog veel aan het licht te brengen, dat als een soort van proef op de som Voor het Darwinisme kan gelden. Haeckel beweert zelfs, door zijne onderzoekingen over de kalksponsen[1] reeds het bewijs geleverd te hebben dat *diersoorten in elkander overgaan*.

Dat alles nader uiteen te zetten zou echter in een dik boek over het Darwinisme, voor vakgeleerden, maar niet in dit opstel op zijn plaats zijn, dat slechts verder een denkbeeld wil geven van Haeckel's Anthropogenie.

De tweede afdeeling, de ontogenie, bevat zeven voorlezingen, waarin op onnavolgbare wijze de vorming van het lichaam van den mensch uit het eitje beschreven wordt. Slechts de rijkste kennis van zoologie en anatomie en een volkomen meesterschap over taal en teekenstift, slechts een geniale organisatie als die van Haeckel, kunnen voortbrengen wat wij hier en in het volgende (phylogenetische) gedeelte vinden. Het is evenwel uit den aard der zaak, onmogelijk van die zoo gecompliceerde en zware eischen aan geheugen en voorstellingsvermogen stellende *embryogenesis*, hier een overzicht te geven. Slechts hoofdpunten welke voor het inzicht in de menschwording van het zoogdier, en de bewijzen daarvoor, het belangrijkst, en het meest geschikt schijnen ter mededeeling aan anderen dan vakgeleerden, stip ik aan.

De mensch, de Heer der schepping, is met al zijne samenstellende lichaamsdeelen, evenals ieder zoogdier, voortgekomen uit eene eenvoudige cel, welke, geheel. geïsoleerd, en op een glasplaatje tegen het licht gehouden, als een stipje met het bloote oog kan onderscheiden worden (middellijn van ongeveer 1/6 millimeter). Bij sterke vergrooting blijkt dat eitje uit een omhullend vliesje, en een korreligen inhoud (dojer) te bestaan. In dien korreligen inhoud is nog een helder blaasje, het kiem-

1 E. Haeckel, die Kalkschwämme. Eine Monographie, und ein Versuch zur analytischen Lösung des Problems von der Entstehung der Arten. Berlin, 1872.

blaasje, aanwezig. Bij de bevruchting dringen levende, zich bewegende, uiterst kleine vormbestanddeelen uit het sperma in dat eitje door. Dan verdwijnen die ‘spermatozoa’, zoowel als het kiemblaasje, en uit deze bestand deelen, vermengd met den oorspronkelijken dojer, ontwikkelt zich door nieuwe celvorming het *kiemvlies*. Het is duidelijk dat de inhoud van het kleine eitje op die wijze een buitengewoon gecompliceerde vormingstof is geworden, en dat het uit schijnbaar gelijksoortige cellen bestaande kiem vlies zeer ‘heterogene’ bestanddeelen bevat.

Op een gedeelte van dat bol vormige kiemvlies begint de ontwikkeling van het lichaam. Die plaats heet *vruchthof* of *kiemhof*, het langwerpig eironde laagje van vormingscellen, waarvan wij reeds melding maakten. Door kromming naar binnen naderen de grenzen van den vruchthof elkander, en snoeren zich zoo van het overige kiemvlies af; in het midden blijft de samenhang nog bestaan, zoodat het overige deel van het kiemvlies met een steel aan het embryonale lichaam blijft hangen, als zoogenaamde *navelblaas*. Het is duidelijk dat door zulk een verdeeling van een kiemvlies in tweeën (ongeveer met een zandlooper te vergelijken) de eerst bladvormig uitgebreide vruchthof tot een langwerpig rond, hol lichaam wordt, welks holte met die der navelblaas in samenhang is.

Zóó ontstaat het *embryon*. De holte in het van de navelblaas afgesnoerde lichaam is de oorspronkelijke darmholte. Zulk eene darmholte is het eerste kenmerk eener hoogere ontwikkeling, waardoor zich ook de eenvoudige ‘protozoa’ tot darmdieren ‘metazoa’ verhieven. *Phylogenetisch* is dat een proces van langzamen vooruitgang, van zeer langen duur; *ontogenetisch* zien wij bij de ontwikkeling van het menschelijk lichaam in eenige uren of dagen uit de eicel (met een protozöon te vergelijken) een embryon met een eenvoudige darmholte (metazoön te) voorschijn komen.

Door voortgaande ontwikkeling der wanden van de oorspronkelijke darmholte, of darmkoker, in samenhang met de gansche verdere ontwikkeling van den lichaamsvorm, ontstaat het darmkanaal met al zijne aanhangsels, zooals het bij den mensch voorkomt: de groep der voedingsorganen, der organen van het vegetatieve leven.

Inmiddels heeft de ontwikkeling in de wanden van de darmholte, in de massa van den vruchthof niet stilgestaan. Zij heeft zich reeds vóór de beschreven afsnoering, in de vroeger

vermelde, door von Baer ontdekte *kiembladen* gesplitst. Bij de ongewervelde dieren, waarbij zich geen, in een *afzonderlijken koker*, achter het darmkanaal gelegen, centraal zenuwstelsel ontwikkelt, gaat nu de vorming van het dierlijk lichaam zonder belangrijke verandering der kiembladen in hun geheel, naar de type der soort, verder voort. Maar bij de gewervelde dieren heeft nog iets plaats, dat een geheel nieuw verschijnsel in de dierenreeks schijnt: *de vorming van een ruggestreng*, en in verband daarmede van een centraal zenuwstelsel: hersenen en ruggein erg.

Heeft de bovenstaande beschrijving, naar ik hoop, eenige aanschouwing gegeven van de vorming van het embryonale lichaam met den zoogenoemden darmkoker, ik mag mij niet vleien de wijze van ontstaan van den ruggestreng, en de koker voor het centrale zenuwstelsel, door een korte beschrijving te verduidelijken. Toch moet ik er, tot goed begrip voor hetgeen volgt, iets van zeggen. Het buitenste of animale kiemblad verdikt zich in de richting van de lengteas, aan de aanstaande rugzijde van het embryonale lichaam, aan weerszijde van die lengteas. Die twee verdikkingen verheften zich meer en meer, groeien over de nu in een sleuf liggende middellijn heen, naar elkaâr toe, en vloeien ineen. Zoo is er aan de rugzijde een kanaal of koker ontstaan, op welks bodem (de lengteas van het lichaam) de ruggestreng met de wervellichamen, en aan het einde de beenderen van den schedel, zich vormen, terwijl in de holte het centrale zenuwstelsel ontstaat. Zoo heeft op dwarse doorsnede het embryonale lichaam den vorm van een 8 verkregen. De bovenste ring is de doorsnede van den zenuwkoker, de onderste van den primitieven darmkoker. Hiermede is de hoogste aanleg van een dierlijk lichaam bereikt. Alle gewervelde dieren, en de hoogste ontwikkelingsvorm daarvan, de mensch, ontstaan naar dit grondschema, waarin slechts gradueele verschillen zijn aan te wijzen. Denken wij ons de ledematen nog als uitgroeisels van het buitenste paar der vier kiembladen van von Baer (de darmwand, welke uit het binnenste paar voorkomt, blijft hierbij, zooals te begrijpen is, buiten het spel) dan hebben wij in zeer grove trekken een voorstelling van de wijze waarop, zooals men in beeldspraak zegt, de natuur boetseert bij het vormen van het menschelijk organisme.

De nadere beschrijving der ontwikkeling van den lichaamsvorm van den mensch wordt nu in de overige voorlezingen van

het ontogenetische deel der Anthropogenie gegeven, waarna de dertiende tot negentiende voorlezing de *stamgeschiedenis* of *phylogenese* van den mensch uiteenzetten.

Hoeveel gewichtigs voor de theorie van Darwin deze afdeeling bevatten moge, ik zal ook hier de kortheid zooveel mogelijk betrachten, daar een algemeen bevattelijk overzicht van het geheel een onmogelijkheid mag heeten. Een paar punten mogen echter niet onvermeld blijven.

Tot in den laatsten tijd stuitte het streven der Darwinistische dierkundigen om den innigen samenhang tusschen alle diervormen en daarmeê den genetischen samenhang (de zoogenaamde monophylogenese) van het gansche dierenrijk aan te toonen, onder anderen op de vrij scherpe scheiding, welke tusschen niet en wel gewervelde dieren scheen te bestaan. Ik noemde straks het ontstaan van dien tweeden koker, voor het centrale zenuwstelsel, bij de ontwikkeling van een dierlijk lichaam, iets oogenschijnlijk geheel nieuws, waardoor de gewervelde dieren gekenmerkt worden. Reeds vele jaren was als de laagst ontwikkelde vertegenwoordiger van de werveldieren de zoogenoemde lancetvisch (Amphioxus lanceolatus) bekend, welke wel een ruggestreng met zenuwkoker, maar nog geen duidelijk onderscheiden wervels, en ook geen kop bezit. Het is een ongeveer 5 centimeters lang, lancetvormig diertje, dat in het zand der zeekusten zeer verbreid voorkomt, en bij Napels in 1834 het eerst levend werd ontdekt. Doocle exemplaren waren reeds in het laatst der vorige eeuw waargenomen. Ofschoon niemand er aan twijfelen kon, dat dit diertje reeds als een waar *werveldier* moet beschouwd worden, bleek er, bij verdere ontleding, in zijne organisatie; zooveel overeenkomst met veel lagere dieren, bepaaldelijk met de *wormen* te bestaan, dat men, bij gemis van dat essentiëele kenmerk, de ruggestreng, het zeker niet onder de visschen zou gerangschikt hebben.

Naast dien Amphioxus is een diersoort, welke men *Ascidiën* noemt, zeker de gewichtigste voor de descendentieleer. De Ascidiën werden, tot vóór eenige jaren, op grond van haar uitwendig voorkomen, tot de weekdieren gebracht, het naast, zoo het scheen, met de mosselen verwant. Het zijn wezens van weinig karakteristieken vorm, weeke klompen, van eenige millimeters tot een paar decimeters groot, welke, vooral in Italiaansche zeesteden, met andere lagere zeedieren vermengd, onder den

naam van ‘Frutti di mare’ te koop worden aangeboden. Zij behooren, onder de weekdieren, tot de zoogenoemde manteldieren, tunicata, daar zij een omhulsel bezitten, dat, opmerkelijk genoeg, uit cellulose bestaat, een stof, welke anders slechts in het plantenrijk voorkomt. Het onderzoek van den bouw en de ontwikkeling dezer Ascidiën heeft nu aangetoond, dat zij de brug (of één der bruggen) van de wervellooze tot de gewervelde dieren vormen. Het zijn vooral de onderzoekingen van een Russischen zoöloog, Kowalewsky, welke deze hoogstbelangrijke bijzonderheden hebben aan het licht gebracht. Het is gebleken, dat de uit het ei zich vormende jongen dezer Ascidiën een tijd lang de organisatie van een waar gewerveld dier bezitten. Er ontwikkelt zich namelijk een ruggestreng, en een zenuwkoker, even als bij Amphioxus. Doch terwijl Amphioxus, hoe elementair dan ook, als werveldier zich blijft ontwikkelen, en ook in volwassen toestand een ruggemerg bezit, zij het dan ook zonder de hoogste ontplooiing daarvan: de hersenen, *verliest de Ascidia hare ruggestreng en haar ruggemerg weder*; zinkt naar den bodem der. zee, groeit daar op steenen, zeeplanten, oesterschalen vast, en wordt het onvormelijke wezen, dat als ‘zeevruchten’ wordt opgevischt. In dien toestand gelijkt het, in zijn bouw, op een lager dier, waarvoor men het tot nu toe gehouden had.

Darwin zelf was, naar Haeckel's uitspraak, ‘überrascht’ over deze merkwaardige feiten, welke zoo geheel in de ontwikkelingshypothese passen.

Vroeger (blz. 255) heb ik er op gewezen, dat, bij de ontwikkeling van het menschelijk lichaam uit het ei, een primitieve vorm voorkomt, waarbij, door inknikking der kiembladen, een eenvoudige darmholte tot stand komt. In dien toestand (afgezien van den bij den mensch en de werveldieren tegelijkertijd ontstaanden zenuwkoker) gelijkt de embryonale mensch geheel op de zich ontwikkelende lagere diervormen. De merkwaardige overeenstemming, in dit opzicht, van alle diersoorten (de protozoa uitgezonderd) heeft Haeckel gevoerd tot hetgeen hij noemt de *gastraea-theorie*. Het is na het voorafgaande duidelijk, waarin die theorie bestaat. De eenvoudigste, ééncellige dieren worden tot darmdieren door celvermeerdering, waarmeê echter altijd noodzakelijk het ontstaan van kleine verschillen in de structuur en functie der cellen moet gepaard gaan. Zijn eenmaal de gunstige voorwaarden voor zulk eene celvermeerdering,

voor het ontstaan van een groepje cellen (morula) en daarin weder voor een hooger ontwikkeld bladvormig cellenlaagje gekomen, dan liggen in dien hoogeren vorm weder de aanleidingen tot het omplooien der randen, het ontstaan eener primitieve lichaamsholte, en de splitsing der vormingstof in twee primitieve kiembladen. Ook bij de ontwikkeling van het eencellige ei der hoogere dieren zien wij, gelijk ik reeds beschreef, zulk eene ‘morula’, en daarop de eigenlijke kiem zich vormen, maar terstond gaat daarmede de verdere vormontwikkeling gepaard, welke een hooger georganiseerd dier doen ontstaan. In de uitvoerig en grondig door Haeckel onderzochte ontwikkeling der kalksponsen wordt de grootste steun voor de hypothese gevonden en de ontwikkelingsvormen dier dieren heeten in Haeckel's nomenclatuur, op een bepaalde hoogte, *gastrula*: hij ziet daarin nog heden ten dage een gang van zaken zoo als vóór duizende eeuwen ten grondslag moet gelegen hebben aan de vorming der *gastraea*, het metazoön, als spruit uit de protozoa ontstaan, en waaruit de stamboom van alle hoogere dieren zich ontwikkelde.

Ik refereer slechts; ik critiseer niet. Evenmin zal ik opmerkingen voegen bij het volgende korte overzicht van Haeckel's denkbeelden over het ontstaan dier eenvoudigste diervormen zelve, en over de verdere ontwikkeling van de ‘Ahnenreihe des Menschen’. De eenvoudigste vorm, waarin nog heden levende, georganiseerde stof voorkomt, is die der *Moneren*, waarbij nog zoo weinig ‘individualiteit’ bestaat, dat elk stukje een levend primitief diertje mag heeten. De *Amoebae*, waarbij reeds vormbegrenzing en zelfstandige centrale punten (kernen) tot stand zijn gekomen, en de eieren of kiemen der hoogere dieren zijn, vergeleken met die *Moneren*, reeds hoog ontwikkeld. Tot die Moneren behoort de op den bodem der zee voorkomende ‘Bathybius’ (in de diepte levend), een slijmige, vormelooze, maar *levende* massa.

Van die Moneren nu moet men aannemen, dat zij door ‘Urzeugung’, dat is langs den natuurlijken weg, uit levenlooze stof ontstaan zijn, misschien nog heden ten dage ontstaan kunnen. Wij zullen hier het groote en moeielijke vraagstuk der generatio spontanea, of zoo als men tegenwoordig ook zegt, der *Abiogenesis* (ontstaan van levende uit doode stof) verder onaangeroerd laten, en merken alleen op dat men, tot nog toe, er niet in geslaagd is die abiogenesis kunstmatig ontwijfelbaar aan te too-

nen. Onmogelijk is het echter zeker niet, dat het nog gelukken zal; maar ook als dit niet het geval is, dringt de natuurwetenschappelijke beschouwing ongetwijfeld tot de meening dat in het groote laboratorium der natuurlijke ontwikkeling abiogenesis heeft plaats gehad en misschien nog plaats heeft, al mislukt het experimenteel aantoonen daarvan in onze kunstmatige nietige laboratoria.

Begint men nu van de uit levenlooze stof ontstaande Moneren, en let men op geologie en palaeontologie, op de geographische verbreiding der dieren, op alles verder wat wij van bouw en ontwikkeling der dieren weten, dan kan men, volgens Haeckel, in de millioenen van jaren, welke de ontwikkeling der aarde doorliep eer zij den mensch had voortgebracht, 4 voorname tijdperken onderscheiden. De eerste 'Ahnenreihe' loopt van de Moneren tot de Gastraea; de tweede van de. tot 'Urwurm' ontwikkelde Gastraea tot aan het ontstaan van een diervorm met een ruggestreng en zenuwkoker, waarin ook van zelf het ontstaan van een *schedel* ligt opgesloten (vergelijk hiermeê het vroeger medegedeelde omtrent de overeenkomst deiorganisatie van Amphioxus met die der wormen); de derde gaat van het eerste schedeldier (Urfisch) tot het ontstaan van een hagedisachtig wezen, dat bij zijne ontwikkeling het eerst een *Amnion* vertoont[1] (Amniosthier); de vierde Ahnenreihe eindelijk ontstond zóó, dat de oorspronkelijke Amniondieren zich in twee takken splitsten, waarvan de eene de stam werd der reptiliën en der vogels, terwijl de andere zich tot zoogdieren ontwikkelde, onder welke dan weder een gemeenschappelijke tak apen en menschen voortbracht.

De vierde afdeeling van Haeckels boek beschrijft in zes voorlezingen de. ontwikking der organen van het menschelijk lichaam in bijzonderheden. Het is begrijpelijk dat hieromtrent geen overzicht kan gegeven worden. Daarvoor zou ik volledige anatomische kennis bij mijne lezers moeten veronderstellen. Zelfs zal ik niet trachten de vele scherpzinnige opmerkingen weêr te geven, welke hier te vinden zijn ter toelichting van de ontwikkeling der afzonderlijke lichaamsdeelen beschouwd uit het gezichtspunt der descendentieleer; zij verliezen voor niet-

1 Zonder een uitvoerige speciëele beschouwing der em bryogenesis is de beteekenis van dat Amnion niet op te helderen.

ontleedkundigen hare beteekenis. Daarentegen is het hier de geschikte plaats om een algemeen resultaat der kennis van bouw en ontwikkeling der organen van het menschelijk lichaam mede te deelen, dat bij Haeckel niet alleen in deze afdeeling vermeld wordt, maar waarop ook vroeger reeds herhaaldelijk door hem werd gewezen. Als men meent dat de samenstelling van het menschelijk lichaam ons een doelmatig scheppingsplan leert kennen, bedriegt men zich - dat is de leer van Haeckel, welke trouwens geen nieuwe is. Overbekend is het dat niet alleen vele organen van ons lichaam, wier inrichting gewoonlijk bewonderd wordt, menschelijkerwijs gesproken, vrij gebrekkige toestellen zijn, zoo als zelfs met het oog het geval is, maar daarenboven komen er in ons lichaam deelen voor, welke tot niets dienen, ja schadelijk zijn of het zeer licht worden. Wij kunnen noemen: de plooi in den binnenooghoek, welke bij lagere dieren als derde ooglid, of membrana nictitans, beteekenis heeft, voor den mensch nutteloos is; het wormvormig aanhangsel van den blinden darm, bij lagere, vooral plantenetende zoogdieren, van nat, bij den mensch slechts bron van ziekten; het uitwendig oor met zijne rudimentaire spieren, van geen beteekenis voor het hooren; een tal van zoogenoemde rudimentaire nuttelooze en soms schadelijke deelen in het vaatstelsel en in de geslachtsdeelen; de schildklier, glandula thyreoidea, aan den hals, vóór de luchtpijp gelegen, en de zetel van de zoo vaak voorkomende kropgezwellen, een orgaan dat Haeckel ronduit een ‘eben so hässliches als unnützes Geschenk’ noemt, geërfd van onze voorvaderen, welke op de eerste gewervelde dieren, met name op den Amphioxus, een stelsel van kieuwboogen overdroegen.

Wij zouden de lijst nog kunnen uitbreiden, om te rechtvaardigen wat Haeckel noemt: de *dysteleologie*. Dat is, wanneer er een overlegd plan aan het opbouwen van het menschelijk lichaam ten grondslag lag, zou het eer zijn het beginsel der ondoelmatigheid, dan dat der traditioneele teleologie. Daarentegen pleiten al zulke ‘rudimenten’ en nuttelooze of schadelijke deelen sterk voor de descendentieleer. Zoo als Haeckel het uitdrukt: ‘Sie sind Körpertheile welche im Laufe der Jahrtausende allmählich ausser Dienst getreten sind; Organe welche bei unseren thierischen Vorfahren bestimmte Functionen verrichteten, welche aber für uns selbst ihre physiologische Bedeutung verloren haben. Durch neu erworbene Anpassungen

sind sie nutzlos geworden, werden aber trotzdem durch die Vererbung von Generation auf Generation übertragen und dabei nur langsam rückgebildet.'

Het zou mij niet moeielijk vallen door nog meer bijzonderheden aan den bouw van het menschelijk lichaam ontleend en bij Haeckel niet vermeld, door het voorkomen van zoogenoemde anomaliën en 'Thierähnlichkeiten' door voorbeelden aan de zoogenoemde teratologie, de leer der abnormale ontwikkeling, der monsters, ontleend, nog meer gronden voor den genetischen samenhang van het menschelijlc lichaam met dat der overige zoogdieren in het licht te stellen. Zij zouden allen de uitspraak des dichters bevestigen:

documenta daraus qua simus origine nati.

Vatten wij de uitkomsten van Haeckel's Anthropogenie samen, dan zien wij:

1°. De mensch bezit geen enkel orgaan dat ook niet bij de hoogere zoogdieren, met name bij de apen, voorkomt.
2°. Er komen in het lichaam van den mensch een aantal deelen voor, welke onmogelijk uit een wijs en doelmatig eigen plan voor dat lichaam kunnen verklaard worden, daarentegen met noodzakelijkheid bestaan moeten volgens de beginselen der descendentieleer.
3°. De ontwikkeling van het menschelijk organisme uit het ei komt volkomen met die der overige zoogdieren overeen. Slechts verschillen in graad van ontwikkeling van bepaalde organen in latere tijdperken onderscheiden den mensch van de hoogste zoogdieren.

Alle Gestalten sind ähnlich, doch keine gleichet der andern, Und so deutet der Chor auf ein geheimes Gesetz.

Dat 'geheimes Gesetz' is, volgens Haeckel, door de descendentieleer ontdekt.

II.

Nemen wij voor het oogenblik de waarheid van het Darwinisme aan, vooral ook op de gronden, aan de Anthropogenie ontleend. De lezer zal waarschijnlijk reeds bemerkt hebben, dat zulks mij persoonlijk niet moeielijk valt. Moge echter, als hij niet overtuigd is, zijn ongeloof aan onze 'apenaf komst'

hem niet beletten, nog eenige oogenblikken met mij na te gaan, welke wereld- en menschen-beschouwing, welke ‘philosophie’ volgens Haeckel uit de descendentieleer voortvloeit.

Daarvoor werpen wij eerst nog een blik in de voorrede van zijn boek en in zijne laatste voorlezing: Resultaten der Anthropogenie.

Dat wij allen, bij onze wereld- en menschen-beschouwing door een gekleurden bril zien, meen ik als een vaststaande waarheid te mogen uitspreken. Niet gemakkelijk is het echter er achter te komen welke kleur de brillenglazen onzer medemenschen hebben; een moeielijkheid welke misschien nog iets geringer is dan het bepalen van de kleur onzer eigene glazen. J.G. Pichte heeft in zijne ‘Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre’ terecht gezegd: ‘Weiche Philosophie man wähle, hängt davon ab, was für ein Mensch man ist; denn ein philosophisches System ist nicht ein todter Hausrath, den man ablegen oder annehmen könnte, wie es beliebt, sondern es ist beseelt durch die Seele des Menschen der es hat.’ Maar waarvan hangt het weêr af ‘was für ein Mensch man ist?’ Ik heb niet eens het oog op aangeboren geestvermogens en gemoedstoestanden, op verkregen indrukken en levenservaring in den engeren kring van het familieleven; maar welk een onmetelijken invloed oefenen landaard, sociale en politieke toestanden, zedelijke en godsdienstige vraagstukken, welke ‘aan de orde’ zijn, niet uit bij het tot stand komen van een oordeel over hetgeen wij zijn en over hetgeen om ons heen gebeurt.

Menschen die door hunne persoonlijke neiging of door hunnen maatschappelijken werkkring de gewoonte hebben, hunne denkbeelden over wereld en menschen in druk aan het groote publiek mede te deelen, geven ons, zonder dat wij in staat zijn de werking der zoo even genoemde invloeden nauwkeurig aan te toonen, nog het meest de gelegenheid, de kleur hunner brillenglazen met eenige juistheid te bepalen; De onbeschroomde, openhartige Haeckel vooral doet in zijne voorrede duidelijk uitkomen, dat zijne wijsgeerige beschouwing, naar hij meent, op zijn wetenschappelijk inzicht in de natuurwetten gegrond, sterk door Pruisisch anti-papisme gekleurd is. Overal elders door het boek verspreid vinden wij daarenboven de onmiskenbare bewijzen van datzelfde anti-papisme, uitgebreid tot een algemeen anti-clericalisme.

Men oordeele naar een paar aanhalingen uit de voorrede. Na een aanval op Dubois-Reymond's ‘Ueber die Grenzen des

Naturerkennens', betoogt Haeckel dat de 'moderne Cultuurstaat' (dat is natuurlijk Duitschland) thans eindelijk een ernstigen strijd met de *zwarte Internationale*, 'jener unheilbrütenden Schaar' begonnen heeft: 'Die Posaune dieses gigantischen Geisteskampfes verkundigt uns den Anbruch eines neuen Tages, und das Ende der langen Nacht des Mittelalters.' Dat die nacht der middeneeuwen nog niet voorbij is, blijkt onder anderen daaruit: 'dass die vernunftwidrigsten Dogmen noch immer einen mächtigen Einfluss auf die fundamentale Schulbildung der Jugend ausüben; dass der Staat noch den Fortbestand der Klöster und des Coelibats erlaubt, der unsittlichsten und gemeinschädlichsten Einrichtungen der alleinseligmachende Kirche; dass der Culturstaat die wichtigsten Abschnitte des bürgerlichen Jahres nach Kirchenfesten eintheilt, die öffentliche Ordnung durch kirchliche Processionen stören lässt.' Onder zooveel akeligs vindt Haeckel echter ook eenigen troost: 'Wir gemessen jetzt allerdiangs das seltene Vergnügen die allerchristlichsten Bischöfe und Jesuiten wegen ihres Ungehorsams gegen die Gesetze des Staates im Exil oder im Gefängnisse zu sehen.'

De beste bondgenoot nu in dezen 'weltgeschichtlichen Culturkampf' is de Anthropogenie: 'ganze Reihen von dualistischen Trugschlüssen stürzen unter den Kettenschüssen dieser monistischen Artillerie haltlos zusammen, und der stolze Prachtbau der römischen Hierarchie, die gewaltige Zwingburg der unfehlbaren Dogmatik fällt wie ein Kartenhaus ein. Ganze Bibliotheken vol Kirchenweisheit und After-Philosophie schmelzen in Nichts zusammen, wenn wir sie mit der Sonne der Entwickelungsgeschichte beleuchten.'

Men ziet, het zou er in Duitschland nog anders uitzien, als Haeckel Rijkskanselier was!

Midden tusschen ontleedkundige en embryogenetische beschrijvingen in komen, door het boek verspreid, uitvallen van dezelfde kracht voor.

Op blz. 337 verwondert Haeckel er zich over, dat eene vroeger door hem geuite bewondering van den Amphioxus 'als dasjenige ehrwürdige Thier, welches unter allen noch lebenden Thieren allein im Stande ist, uns eine annäherende Vorstellung von unseren ältesten Wirbelthierahnen zu geben,' niet alleen ergernis aan 'unwissenden Theologen', maar zelfs aan wetenschappelijke menschen heeft gegeven. Na eenige opmerkingen over de door iedereen als gepast beschouwde dichterlijke ver-

eering van een duizendjarigen eik, gaat hij aldus voort: ‘Was sind die tausend Jahre eines ehrwürdigen Eichenlebens gegen dis vielen mülionen Jahre, deren Geschichte uns der Amphioxus erzählt! Ganz abgesehen davon verdient der altersgraue Amphioxus (trotz des Mangels von Schädel, Gehirn und Gliedmaassen) schon deshalb die höchste Ehrfurcht, weil er Fleisch von unserm Fleische und Blut von unserem Blute ist. Jedenfalls verdiente der Amphioxus mehr Gegenstand der höchsten Bewunderung und andächtigsten Verehrung zu sein, als alle das unnütze Gesindel von sogenannten Heiligen, denen unsere hochcivilisirten Cultur-Nationen Tempel bauen und Processionen widmen!’

Op blz. 694 krijgt niet de Roomsche kerk alleen een salvo van de monistische artillerie der ontwikkelingsgeschiedenis, maar wordt de aanval tegen de gansche geloovige wereldbeschouwing gericht. In de vroeger vermelde rudimentaire deelen in de lichamen der hoogere dieren, en van den mensch, vindt Haeckel: ‘niederschmetternden Gegenbeweisen gegen die hergebrachte teleologische Weltanschauung.’ Waren dieren en menschen door een scheppingsdaad, naar een doelmatig plan voortgebracht, dan ‘würde die Existenz dieser rudimentären Organe ein unbegreifliches Räthsel sein; es wäre durchaus nicht einzusehen, warum der Schöpfer seinen Geschöpfen auf ihrem ohnehin beschwerlichen Lebensweg auch noch dieses unnütze Gepäck aufgebürdet hätte.’

Voegen wij hier nog bij dat de parthenogenesis (de bij lagere dieren, met gescheiden geslacht, toch voorkomende kiemvorming zonder bevruchting) telkens als ‘onbevlekte ontvangenis’ vermeld wordt, en dat de in de ontwikkeling der dierenreeks langzamerhand tot stand gekomen verandering van het hermaphroditisme in gescheiden geslachten, ook voor den mensch de ‘Urquelle der Liebe’ heet, dan hebben wij een denkbeeld van den geest der wereldbeschouwing van Haeckel.

Iemand van smaak en van gevoel voor het oorbare, zal, ook als hij de kern van waarheid erkent, welke in deze uitingen besloten is, zulken pathos niet fraai vinden. Toch is er wel iets aantrekkelijks in de verschijning van zulke ruwe apostelen; mits groote talenten tegen geniale woestheid opwegen. Hunne zwakke zijden geven zij zoo onbezorgd bloot; kritiek hunner afdwalingen valt niet moeielijk.

Van gewicht voor het beoordeelen van Haeckel's Darwinistisch-

monistische beschouwing der wereld is ook zijn laatste voorlezing. Dat de strijd tegen kerkelijke dogmata bij hem hoofdzaak is, kan weder blijken uit de uitdrukkelijke naieve mededeeling: ‘dass die Zahl der Rippen beim Manne und beim Weibe gleich gross ist.’ Verder is die laatste voorlezing hoofdzakelijk bestemd om aan te toonen dat de gewone dualistische tegenstelling tusschen *geest* en *stof, ziel* en *lichaam* onjuist is. Het centrale zenuwstelsel is het orgaan van het zieleleven bij de dieren, en evenzeer bij den mensch. Ter verduidelijking wordt er bijgevoegd: ‘Wie noch jetzt bei jedem menschlichen Embryo das Gehirn sich nach dem speciellen Typus des Affen-Gehirns differenzirt, so hat sich auch die Menschen-Psyche historisch aus der Affen-Seele differenzirt.’ Wie deze schoolsche taal niet volkomen duidelijk vindt, begrijpt toch den zin: de mensch heeft hooger ontwikkelde geestvermogens,- omdat hij hooger ontwikkelde hersenen bezit.

Toch wenscht Haeckel deze beschouwing geen materialisme te noemen, ofschoon. zijne tegenstanders haar gaarne dien naam geven, waarbij zij ‘die philosophische Richtung dieses Namens mit dem gar nicht dazu gehörigen und ganz verwerflichen sittlichen Materialismus vermengen.’ *Monisme* dat is de eenige goede naam voor de wijsbegeerte, welke zich op de descendentieleer grondt. Het woord materialisme is af keurenswaardig, ‘weil die eigentliche materialistische Philosophie behauptet, dass die Bewegungs-Erscheinungen des Lebens Wirkungen oder Producte der Materie sind.’ Men zou meenen dat Haeckel hiertegen weinig bezwaar moest hebben. Maar neen, also nach der materialistischen Weltanschauung ist die Materie früher da als die Bewegung oder die lebendige Kraft; der Stoff hat die Kraft geschaffen. Nach der spiritualistischen Weltanschauung ist umgekehrt die lebendige Kraft oder die Bewegung früher da, als die Materie; die Kraft hat den Stoff geschaffen. Beide Anschauungen sind dualistisch, und halten wir für gleich falsch.

Het meedeelen dezer uitspraken is voor zaakkundigen zeker voldoende, om te toonen, dat men aan Haeckel, als hij zijne wijsgeerige denkbeelden uiteenzet, moeielijk denzelfden lof van grondigheid en helderheid kan geven, welke hem voor zijn ontleedkundigen en embryogenetischen arbeid toekomt. Ik zou volstaan kunnen met de gegeven voorbeelden, daar ieder die op de hoogte der wijsgeerige vraagstukken is, zonder nadere aanwijzing zich verbazen zal over een ‘dualistisch’

materialisme, over een spiritualisme, dat een *beweging* heeft aangenomen, welke vóór de materïe bestond, en over de tegenstelling tusschen ‘die eigentliche materialistische Pilosophie’ (welke dan dualistisch is) en een gansch verwerpelijk zedelijk *materialismus*. Ik vind het echter te merkwaardig, dat deze redenecringen van Haeckel, en zijn zucht om het woord *materialisme* door *monisme* te vervangen, juist samentreffen met een overeenkomstig streven onder sommige onzer vaderlandsche wijsgeeren, dan dat ik daarbij niet een oogenblik stil zou staan. Zooals bekend is, wenscht ook Dr. van Vloten geen materialist, maar eeu monist te heeten, en is er zelfs tusschen hem en zijn medewerker Dr. Betz een verschil van meening over dit belangrijk punt ontstaan[1]. Wij vinden bij Dr. van Vloten ongeveer dezelfde bezwaren als bij Haeckel, terwijl Dr. Betz, naar mijn inzien terecht, het juiste van den naam materialisme betoogde. Immers die dualistische geur, welke Haeckel in het materialisme meent te bespeuren, is geheel denkbeeldig. Het materialisme heeft nooit iets anders betoogd, dan dat stof en opeenvolgende veranderingen, aan het bestaan dier stof gebonden, het eenige, wezenlijke zijn in het Heelal, en dat alle levensverschijnselen, ook de psychische, van den bouw, de physische eigenschappen en de chemische samenstelling van. het lichaam, in één woord, van de stoffelijke processen afhangen, tegenover de meening, dat onder anderen de zoogenoemde geestvermogens een ‘zelfstandige ziel’ onderstelden (de levenskracht nu daargelaten). Door zóó de ‘uit atomen en moleculen samengestelde stof’ voor de eigenlijke substantie, of het absoluut bestaande te verklaren, poogde het materialisme een wijsgeerig stelsel te worden. Het vond voor zijne meeningen betreffende het menschelijk wezen zeker den grootsten steun, ja zijn eigenlijk uitgangspunt in de onloochenbare waarheid dat er tusschen den toestand van het centrale zenuwstelsel, bij mensch en dieren, en den aard en den graad der geestvermogens, empirisch, een onverbrekelijk verband bestaat, zoodat ook elke ongewone wijziging, zooals krankzinnigheid, ongetwijfeld van een ziekelijken toestand van het zenuwstelsel afhangt.

1 Zie: *Levensbode en Nederlandsche Spectator van* 1874. - Het schijnt dat men algemeen door van Vloten's diepzinnig beeld: de eenheid van boter en brood in een boterham, overtuigd is geworden; ten minste niemand heeft, zoover ik weet, later gevraagd, of hij, met dien boterham, een lans bedoelde te breken voor het oude dualisme.

De meening dat er zulk een onverbrekelijk verband bestaat, is echter onder de beoefenaars der natuurkundige wetenschappen, en de wijsgeeren die daarmede rekenen, algemeen aangenomen. Er is ook, in mijn oog, geen evidenter waarheid. De vraag is maar, zijn wij met die waarheid veel verder?

Alle aanvallen van de ouderwetsche dualistische beschouwing van het menschelijk organisme heeft het materialisme zegevierend kunnen afslaan. Waarom is het nu, terwijl het door zijne tegenstelling tegen dat dualisme zoo bij uitstek tot monisme gestempeld wordt, ook nog zoo tuk op den *naam* van monisme? Is er misvatting mogelijk?

Neen, maar de oorzaak dezer schijnbaar onbeduidende afkeerigheid van den titel materialist ligt veel dieper, en kan men onder anderen uit een verhandeling van C.B. Spruyt in dit tijdschrift (1872: de achterhoede van het idealisme) leeren kennen.

Het materialisme, schoon vooral door physiologen verkondigd, hceft de physiologische feiten der zintuigelijke waarneming, bestudeerd door het wijsgeerig nadenken, niet genoeg in het oog gehouden, en redeneerde over ‘stof’ en ‘atomen’ en ‘moleculaire krachten’ alsof wij met oogen, gelijk Plato zich die voorstelde, door onzen schedel heen op die dingen, als onafhankelijk van ons bestaande, neêrzagen. Het idealisme van Kant en de grondigere studie van de zintuig-physiologie voerde tot een wijsgeerig onderzoek naar de voorwaarden waaronder de mensch zich zelven en de buitenwereld waarneemt. Daardoor bleek de vraag naar den aard en den oorsprong der menschelijke voorstellingen oneindig samengestelder te zijn, dan het materialisme meende. Bepaaldelijk voerde het idealisme door de leer der oorspronkelijke, aangeboren waarnemingsvormen van het subject (causaliteit, ruimte, tijd) tot dieper nadenken, ja tot den twijfel, of er buiten dat subject (den geest) wel eens iets noodig was om onze voorstellingen van ‘de materie’ te doen ontstaan.

Mijns inziens is door dit alles de onmogelijkheid eener materialistische philosophie nog geenszins aangetoond, maar zeker de onvolledigheid van het materialisme, zooals het tot nu toe heerschte. Onder deze omstandigheden willen de wijsgeeren, die overigens met het streven en de algemeene gevolgtrekkingen van het materialisme ingenomen zijn, liever monisten heeten, waardoor echter voorloopig niets anders wordt uitgedrukt. Immers de phrase' stof en kracht zijn één (de leus tegen de leer

der zelfstandige ziel) wordt niet zinrijker als wij haar monisme noemen.

Men mag beweren dat alle wijsgeerige stelsels het weinigje kracht, dat zij ten toon kunnen spreiden, slechts te danken hebben aan hunnen strijd tegen een ander stelsel. Zoodra men aan een systeem alles gewonnen geeft, maar nu ook eischt dat het als alleenheerscher alle redelijke behoeften, welke op zijn gebied aan den dag komen, bevredigt, blijkt zijne machteloosheid.

Laten wij aan Haeekel den naam van monisme, en daarmede ook de monarchie der philosophie gegrond op de descendentieleer, schenken. Nemen wij verder aan, dat op eens alle menschen verstandig zijn geworden (iets onwaarschijnlijks, maar ten minste niets ongerijmds). Er zijn geen ‘geopenbaarde’ godsdiensten, er is zelfs geen moderne theologie meer; het geloof aan wonderen en spiritisme is verdwenen. Haeckel's artillerie kan niet meer bulderen tegen de Roomsche kerk en den Schepper; van Vloten kan niet meer strijden tegen ‘kanselhansworsteu’ en ‘doopkluchten.’ Het menschdom gelooft in de descendentieleer, maar heeft overigens nog dezelfde nooden en behoeften, dezelfde zucht naar ‘begrijpen’, als toen het in het dualisme en in de kerkelijke dogmata vertrouwen stelde. Het wil derhalve begrijpen wat monisme is, en van dat alleenheerschend monisme licht ontvangen in zooveel duisters, als het nog om zich ziet. Wat zal nu Haeekel of een ander ‘monist’ antwoorden, als men tot hem komt met de volgende vragen; Wij gelooven dat millioenen van jaren noodig zijn geweest om uit den wereldnevel van Kant en Laplace, langs den weg der natuurlijke ontwikkeling, de aarde, en alles wat er op is, te doen ontstaan, maar wat was er dan vóór die millioenen jaren? Wij kunnen ons het heelal niet denken als een tafel met een rand er aan, evenmin met een *begin* in den tijd[1].

Wij gelooven dat het monisme ver verheven is boven de oude voorstelling van *geest* en *stof*. Maar hoe komt bewustzijn in het algemeen tot stand? Zijn zoogenoemde onbewerktuigde voorwerpen en planten en lagere dieren zich van hun bestaan bewust? Hoe

1 Die millioenen jaren der descendentieleer zouden ons, in den pathos van Haeckel, kunnen doen glimlachen. Deze maakt den indruk van in die millioenen jaren iets verhevenere, iets meer philosophisch te zien, dan de simpele duizenden, welke men op grond der bijbelsche cosmogenie schijnt aan te nemen. Als of het menschelijk verstand bevredigd werd door een ‘aanvang der dingen’ zelfs eenige milliarden jaren te verplaatsen.

is in iets, dat absoluut één is, een tegenstelling tusschen een erkennend subject, en het ‘buiten hem’ bestaande object mogelijk?

Wij zouden den lastigen vragers nog een aantal dingen in den mond kunnen leggen. Zal Haeckel volstaan kunnen met den tooverklank: monisme! of-met de phrase: alles, ook het bewustzijn, heeft zich ontwikkeld!

Of naar Eduard von Hartmann's ‘Philosophie des Unbewussten’ grijpen, en zeggen: Hier stehen wir an dem seiner Natur nach unlösbaren Urproblem. Dass ein Subsistirendes alles Existirendes ist, ein Letztes, an dem alles hängt, das ist so bodenlos wunderbar, so schlechthin unlogisch und sinnlos, das der arme Mensch, nachdem er dieses letzte aller Probleme einmal begriffen hat, und ein Zeitlang mit den Armen seiner Vernunft ohnmächtig an den Gittern dieses Kerkers des *Nichtnichtseins* gerüttelt hat, zunächst aufhört, sich noch über die Einzelnheiten der Welteinrichtung zu wundern?

Of ons verwijzen naar Spinoza, den alleenzaligmakenden monist volgens van Vloten, bij wien wij dan terstond de geschiktheid van het menschelijk verstand om langs speculatieven weg tot een bevredigende wereldbeschouwing te komen, kunnen bewonderen in de leer der: *ééne en ondeelbare substantie* met een oneindig aantal attributen, waarvan wij er twee kennen, *uitgebreidheid, en denken*?

Uit zulke vooropgestelde mystieke beginselen, waaruit door een reeks van logische woordverbindingen gevolgtrekkingen worden afgeleid, moet wel voortvloeien: dat alles één is; maar zoo blijft de wijsgeerige aléénheid niet veel minder mysterieus dan de bekende drieëenheid.

Het verstandigst zou zeker zijn, den lastigen vrager een exemplaar van Herbert Spencer's ‘*first Principles*’ te geven. Maar dan zou de vrager na ‘the Unknowable’ gelezen te hebben, zonder veel wijzer te zijn geworden dan de zich noemende monist, inzien, dat ook het monisme juist zoo ver bevredigt als het materialisme, dat is zoolang het de dualistische beschouwing bestrijdt, *in den vorm waarin deze geheerscht heeft of noy heerscht*.

Wij blijven derhalve de natuurwetenschappelijke theoriën, ook het Darwinisme, liever materialisme noemen, daar de naam monisme niets zegt, tenzij men Fichteaan worde, dus hoogstens eene voorbarige wijsgeerige bespiegeling mag heeten.

Wij keeren thans tot de descendentieleer terug. Hetzij wij Darwin's en Haeckel's meeningen aannemen, hetzij wij ons meer aangetrokken voelen tot denkbeelden als die van Fechner, welke echter op nog veel minder vasten grondslag steunen,[1] een genetische samenhang tusschen mensch en dieren, een *natuurlijk* ontstaan van den mensch, moet door het natuurwetenschappelijk denken aangenomen worden. Ook indien het later mocht blijken, dat wij gedwaald hebben, zouden wij meer lof verdienen voor die dwaling, dan voor het vasthouden aan... ja, aan wat? Wat kan men tegenover de ontwikkelings-leer stellen? Heeft iemand eenige voorstelling van hetgeen hij bedoelt met ‘een scheppingsdaad?’ Of zijn de cosmogenie van het oude testament, en het verhaal omtrent de arke Noach's misschien toonbeelden van duidelijkheid en waarschijnlijkheid? Ik heb er reeds op gewezen dat de ontwikkelingsleer evenzeer stuit op een ‘in den beginne,’[2] maar terwijl wij daar dan ook erkennen, ons hoofd te stooten tegen den kerker, welks wanden causaliteit, ruimte en tijd heeten, hebben wij het groote voordeel, de moeielijkheden tot het geringst mogelijke aantal teruggebracht te hebben: een gewone handelwijze in de natuur-wetenschappen.

Daarenboven heeft de descendentiel eer het groote voordeel, dat uit de hypothese de mogelijkheid voortvloeit van verder onderzoek. Men kan met Spruyt (l.c.) zeggen, dat proefnemingen

1 Zie het vroeger aangehaalde artikel van dr. Sprnyt: Natuurkundige phantasiën. Terwijl ik met den hoofdinhoud van dat opstel volkomen instem, moet ik erkennen de ethische bezwaren, daarin tegen het Darwinisme opgeworpen, niet recht te vatten. Of liever, het is mij niet duidelijk, waarom de natuurlijke teeltkeus het zoo ontgelden moet, terwijl mij elk déterminisme evenzeer (of even weinig) onzedelijk voorkomt als het Darwinisme. Ik weet, dat de déterminist zich een zoodanig verband tusschen oorzaken en gevolgen, kan denken (als hij er namelijk toe gedétermineerd is) waarbij de overwinning steeds aan de ware zedelijkheid moet verblijven. Maar hoeveel onderstellingen moet hij dan niet maken! Zouden de ethische bezwaren tegen het Darwinisme dan niet evenzeer vervallen? Het komt mij voor, dat zulke bespiegelingen buiten het spel moeten blijven. De zedelijke wereldorde hangt gelukkig niet af van onze wijsgeerige denkbeelden. Zij is mede voorwaarde voor het bestaan der maatschappij en voor den vooruitgang; da vooruitgang nu is onafscheidelijk van het bestaan der wereld, die, zonder dat beginsel, in 't geheel niet bestaan zou.

2 Ook volgens Haeckel. Deze heeft zich niet gewaagd aan de bespiegeling dat het voor ons waarneembare leven van eeuwigheid is. Blz. 346 zegt hij: ‘Wir wissen jetzt sicher dass das Leben auf unserm Planeten einmal neu entstanden ist, und nicht, wie Einige behauptet haben, von Ewigkeit her existirte.’

over de veranderlijkheid der soort door Darwin in de eerste plaats aan de orde zijn gesteld.

Het laat zich dus aanzien, dat de descendentieleer meer en meer als een zeer waarschijnlijke meening door verreweg het grootste gedeelte der natuurkundigen, zoowel als door de wijsgeerig denkenden in het algemeen, zal worden aangenomen. De bespiegelende wijsbegeerte, de psychologie, en de godsdienstige wereldbeschouwing zullen, als zij hand aan hand willen blijven gaan met de ontwikkeling der wetenschappen, de descendentieleer in aanmerking moeten nemen. De kerkelijke leerstelsels zullen het veld winnen der meening dat de mensch ‘natuurlijk ontstaan’ is, evenmin kunnen beletten, als zij hebben kunnen tegengaan dat ieder wetenschappelijk, of zelfs maar algemeen ontwikkeld mensch, tegenwoordig gelooft dat de aarde om de zon draait. Maar vergeleken met deze en andere meeningen op natuurkundig gebied, waarop ik in den aanhef van mijn opstel wees, is de descendentieleer van nog veel grootere beteekenis. Zij die het wondergeloof, het vasthouden aan herhaalde ‘bovennatuurlijke’ invloeden welke zich aan elke wetenschappelijke nasporing onttrekken, hebben opgegeven, moeten tot de leer van het *natuurlijk ontstaan van den mensch*, in den eenen of anderen vorm, komen. Die meening immers is alleen in staat het plechtanker van het supranaturalisme: de schepping van den mensch en zijn genetisch verschil van de dieren, los te maken. Twee wereldbeschouwingen, de supranaturalistische en de naturalistische, staan, in dit opzicht, scherp tegenover elkander.

Voor de gansche natuurstudie eischt de laatste wereldbeschouwing: onbeperkt materialisme, de eenige grondslag waarop onderzocht kan worden, en die ook zóó kan worden omschreven: *de natuur is begrijpelijk*. Voor de wijsbegeerte: het onderzoek van het menschelijk kenvermogen zelve; de ontleding en critische nasporing der wegen langs welke de mensch tot kennis en dwaling is gekomen; de beschouwing van kunst en godsdienst als de eigendommelijkste kenmerken van het menschelijk wezen; de overweging dat het eindige slechts de vorm is, waarin het oneindige, het onafhankelijk van 't menschelijk bewijstzijn bestaande, wordt waargenomen.

Strikt genomen behoeft het wondergeloof onder die ‘naturalistische’ wereldbeschouwing niet te lijden. Het karakteristieke van een wonder is dat het zich aan elke ‘natuurlijke’

verklaring onttrekt. Het komt mij onjuist voor, dat de natuurkundige en wijsgeerige waarheden de onmogelijkheid van wonderen aantoonen. Toch wijst men zoo gaarne op den ‘onverbrekelijken samenhang der verschijnselen in de natuur,’ op ‘het vaste verband van oorzaak en gevolg,’ ter bestrijding der mogelijkheid van wonderen. Het wonder ligt echter juist daarin, dat die onverbrekelijke samenhang met verder verbroken wordt, dan voor dat oogenblik van het wonder, voor het ‘ingrijpen.’ Beweert het supranaturalisme der kerkleer, waarvoor zulke wonderen ter voldoening van godsdienstige behoeften (of waarvoor dan ook) noodig schijnen te zijn, eenvoudig dat bepaalde *feiten*, levend worden van gestorvenen, verandering van water in wijn, en wat al niet, hebben plaats gehad, dan is niemand in staat de onwaarheid daarvan onwederlegbaar aan te toonen. Het is echter de vraag of de wondergeloovige de waarheid der feiten wel kan aantoonen. Het is een vraagstuk van historische kritiek, en van vertrouwbaarheid van het menschelijke waarnemingsvermogen. Dagelijks gebeuren er, volgens de berichten, onder onze oogen tal van wonderen. Hier is, zou men meenen, veel reden om hunne waarheid aan te nemen. Toch gelooven zeker nog meer menschen in wonderen welke, langs groote omwegen, door zeer onzekere historische bescheiden overgeleverd zijn, dan in de wonderen welke onder hunne oogen, of die van hunne ter goeder trouw te achten natuurgenooten, plaats hebben.

Hier zijn kritiek en natuurwetenschap even machteloos. Het wondergeloof zal moeten verdwijnen, evenals het geloof aan spoken en heksen, welke ook niet meer gezien worden, als men er niet meer aan gelooft. Dat nu de natuurwetenschappen haar deel kunnen hebben in het tot stand brengen van dien toestand bij een mensch, waarin hij niet meer aan wonderen gelooft, zal ik allerminst ontkennen. Maar dat was de vraag niet.

De waarheid is in de vroeger aangehaalde uitspraak van Fichte vervat. Niemand kan zijn optimisme of zijn pessimisme, zijn geloof of zijn ongeloof, zijn monisme of zijn dualisme logisch afleiden uit de natuurkunde of eenige andere wetenschap. Wij stuiten allen op het ‘seiner Natur nach unlösbare Urproblem’ door Hartmann zoo kernachtig geschilderd. Wat de menschelijke speculatie tot heden vermag, wanneer zij den weg van het analyseerende materialisme verlaat, en een alles verklarende wijsbegeerte wil voortbrengen, kan dezelfde Hartmann

ons toonen in zijne ‘Entstehung des Bewustseins.’ Die duizelingwekkende en zinledige woord-verbindingen beletten echter niet dat velen de *Philosophie des Unbewussten* als een evangelie van het pessimisme met voldoening lezen; terwijl anderen in Spinoza een bevredigende verklaring van het bestaan van het heelal en van den mensch vinden; terwijl .... verreweg de meeste menschen nooit bij de natuurwetenschap of de wijsbegeerte te rade zijn gegaan, maar hunne meer of minder bewuste, geloovige of ongeloovige wereldbeschouwing aan aangeboren toestanden opvoeding en invloed der omgeving danken.

Als men de meening van hen, die het geloof aan eene beteekenis en eene toekomst van het menschelijke individu hebben opgegeven, in woorden trachtte te brengen, zou men ongeveer tot het volgende komen: Het is waar, wij stuiten bij nadenken op het ‘groote onbekende’, en kunnen in het eindige den sleutel van het oneindige niet vinden; maar de menschenweveld is niet in overeenstemming te brengen met hetgeen wij in het ‘groote onbekende’ zouden moeten veronderstellen, indien de geloovige beschouwing gegrond was. Daarom zal de opvatting van het materialisme, alle bespiegeling omtrent het begrip ‘materie’ ter zijde gelaten, wel de ware zijn. Noem het onafhankelijk van ons bewustzijn bestaande den oneindigen oceaan, dan is de mensch, evenals alles wat hij waarneemt, een golfje van dien oceaan, zijn bewustzijn een tijdelijke vorm van het oneindige wezen. Zoo ontstaat er iets, dat door den naam van ‘ongeloovige mystiek’ zou kunnen worden aangeduid.

Tot zulk eene levensbeschouwing komen velen, zonder er zich veel rekenschap van te geven, en zijn er vroolijk bij; anderen ‘peinzensmoede’; nog anderen meenen haar door de wijsbegeerte of door de Anthropogenie wetenschappelijk te kunnen motiveeren.

Het meer of minder gegronde der zoo even geschetste wereldbeschouwing in het midden latende, wensch ik nog ten slotte de vraag te behandelen, of de ervaring leert dat het Darwinisme noodzakelijk tot ongeloof en wijsgeerig pessimisme leiden moet. Ik wil slechts ter loops wijzen op den troost, dien sommigen; vinden in een ‘singe perfectionne’ tegenover een ‘Adam degénéré’. Ik meen reeds te hebben aangetoond dat de menschwording van het zoogdier, al voert zij tot een materialistische

beschouwing, ons, mensch-gewordenen, voor dezelfde grondvragen der wijsbegeerte zonder voldoend antwoord laat staan. Wat men ongeloof noemt is niet uitsluitend, zelfs niet noodzakelijk, een consequentie der ontwikkelingshypothese, of der natuurwetenschappen in het algemeen. Zelfs leert de dagelijksche ervaring, dat de grondigste en veelzijdigste beoefening der natuurwetenschappen niet behoeft te voeren tot hetgeen men gewoon is ‘atheisme’ te noemen[1]. Ik zal mij hier niet wagen aan eene beoordeeling van dat verschijnsel, maar slechts op eenige merkwaardige zaken de aandacht vestigen.

Darwin zelf is geen atheist; ten minste sommige Engelschen wijzen met zekere voldoening op uitdrukkingen in Darwin's werken, welke die meening schijnen toe te laten. Zelfs in Engelsche geneeskundige tijdschriften wordt nu en dan Darwin's geloovigheid ter sprake gebracht. Zoo werd onlangs in de ‘Medical Times’ gewezen op een phrase van Darwin: ‘there is grandeur in this view of life with its several powers having been originally breathed by the Creator into a few forms or one.’

De bekende physioloog Lionel Beale is echter met deze en dergelijke schrale bewijzen volstrekt niet tevreden, en houdt Darwin wel degelijk voor een atheïst. Zoo ziet men dat er waarheid is in Huet's uitspraak.

Het Darwinisme is geen beletsel voor een gemoedelijk deïsme. In een redevoering[2] van een, physioloog, die overtuiging omtrent de waarheid van het Darwinisme en bewondering daarvoor heeft, lezen wij: ‘Hoe schoon en verheven is deze beschouwing! Niet door herhaalde nieuwe scheppingen, die inbreuk maken op den wettigen gang der natuurverschijnselen, heeft de Schepper zijn werk tot hooger volmaking opgevoerd; neen, eenmaal is aan de stof het aanzijn geschonken en zijn de wetten bepaald, die zoowel aan de wording van het Heelal, als aan de ontwik-

1 Bij mijne opvatting volgens welke Haeckel's ‘monisme’ als wijsgeerige beschouwing weinig beteekenis heeft, maar slechts als strijd tegen het ouderwetsche dualisme kan gelden, zou de bedenking kunnen gemaakt worden, of Haeckel zelf wel meer met zijn monisme bedoelt. Ben samenhangend wijsgeerig betoog is in de Anthropogenic niet te vinden; ik gaf eenige voorbeelden van de verspreide losse uitingen. Haeckel's philosophische en religieuse wereldbeschouwing is mij verder ook onbekend, en ik zal er nooit naar vragen. Toch zou ik hem, op grond van alles wat hij gescheven heeft, durven rangschikken onder de ‘atheïste’. Dwaal ik hierin, dan vraag ik gaarne vergeving. Men bedenke daarbij, dat - naar de juiste uitdrukking van Busken Huet - op deze aarde iedereen noodzakelijk iemands atheïst moet zijn.

2 De descendentieleer. Inwijdingsrede van Dr. T. Place. Amsterdam, 1871.

keling van het leven op onze planeet ten gronde liggen, en in de éénheid der natunr erkent de sterveling de almacht en de wijsheid van Hem, dien hij aanbidt.'

De natuurwetenschappen, hoezeer ook door de theologie gewantrouwd, schijnen bij velen harer uitstekendste beoefenaars, geen hinderpaal te zijn voor 'geloof', zelfs niet voor 'wondergeloof'. Ik wil niet eens op Newton of Leibnitz wijzen, of Gauss, wiens 'zware en sterk gekronkelde hersenen'[1] met zijne ongeloofelijke intellectuëele vermogens, waarschijnlijk terecht, in verband worden gebracht, maar wiens dichterlijk-godsdienstige denkbeelden dan misschien ook van die hoogere ontwikkeling afhingen. (Of is daarin een lagere, *atavistische* toestand te zien?)

Maar wanneer wij om ons levende verklaarde atheïsten zien zonder noemenswaarde natuurkennis, die misschien geen inzicht hebben in hetgeen er gebeurt bij het branden van hunne gaslamp, of in de physiologie der zintuigelijke gewaarwording - wanneer aan den anderen kant groote mathematici en physici, anatomen, physiologen, zoölogen, orthodox- en modern-geloovig, anderen ongeloovig zijn - wanneer men weet dat de nu nog in Luik levende stichter der cellenleer, de grondslag der gansche nieuwere biologie, ook van Haeckel's biogenetische grondwet, niet alleen vroom katholiek is, maar zelfs gelooft aan de stigmata van Louise Lateau - wanneer men eindelijk in die verschillende vertegenwoordigers van onverzoenlijke tegenstellingen moeielijk 'krankzinnigen of misdadigers' kan zien, dan komt de vraag in ons op, of er ooit overeenstemming in het menschelijk streven en denken zal kunnen komen.

Toch is het begrijpelijk dat het kerkelijke supranaturalisme de natuurwetenschap, en zeker niet het minst het Darwinisme, met vijandige oogen beschouwt. Het moet dan echter evenzeer de vrije beoefening van elke wetenschap, en in het algemeen het menschelijk denken vreezen.

Bij de tegenwoordige maatschappelijke toestanden, vooral in Duitschland, is de verschijning van een boek als de Anthropo-

1 Zie: R. Wagner, Vorstudiën zu einer wissenschaftlichen Morphologie und Physiologie des menschlichen Gehirns als Seelen-organ, 1862; en: Sartorius von Waltershausen, Gauss zum Gedächniss.

genie van Haeckel begrijpelijk; en wij vertrouwen dat het, naar de beginselen van het Darwinisme, nuttig zal zijn.

De twijfel zou echter kunnen geopperd worden, of Haeckel's wapenen de juiste zijn tegen den ‘zwarten vijand’. Daarom kan het ook zijn nut hebben, dat aangetoond wordt in hoeverre wetenschap en wijsbegeerte, in hoeverre fantaisie en hartstocht aan de beschouwingen des schrijvers ten gronde liggen.

De voortgaande volmaking, welke het beginsel van de descendentieleer is, zal. naar wij hopen, meer overeenstemming in het menschelijk streven en denken brengen, dan een onbevooroordeeld opmerker heden nog waarnemen kan. Bij die verzuchting kan men moeielijk een andere onderdrukken: dat de snelheid van vooruitgang aanzienlijk moge toenemen. Immers men zou de famulus van Faust moeten zijn, om te beweren dat wij het in millioenen jaren, van moneer tot mensch, reeds ‘herrlich weit’ gebracht hebben!

Utrecht, November 1874.

Dr. W. KOSTER

Gezworenen en Schepenen.

(*Vervolg van bladz.* 59, *Deel III, Jaargang* 1874.)

De Engelsche jury.

(*Slot.*)

Het rechtsgeding voor de kleine of oordeelende Jury is uit den aard der zaak het gewichtigste deel der Engelsche strafrechtspleging. Daarenboven heeft alleen deze wijze van samenwerking tusschen rechters en leeken naar Engelsch model, op het vaste land van Europa navolging gevonden. Het kan dus niet van belang ontbloot worden geacht, de wijze waarop het geding voor de kleine Jury in Engeland gevoerd wordt, nader uiteen te zetten, althans op de hoofdpunten de aandacht te vestigen. Daarbij zullen van zelf wegens het nauw verband, waarin zij tot de rechtspleging met gezworenen staan, de hoofdbeginselen van het strafproces ter sprake komen, en in het bijzonder het standpunt van den vertegenwoordiger van het rechtsgeleerd element: den Rechter, voor zoover dit niet reeds vroeger in onze algemeene beschouwing over de verhouding tusschen Jury en Rechter is geschied.

Denken wij ons derhalve een terechtzitting der Assizen, als zijnde de normale type van de rechtspleging met gezworenen. Dan heeft de behandeling op ongeveer de volgende wijze plaats. De beschuldigden, die door de groote Jury naar de Assizen zijn verwezen, worden binnengeleid en beurtelings opgeroepen om hun identiteit te staven (*arraigning the prisoners*). Het indictment wordt hun voorgelezen en de rechter vraagt hun vervolgens of zij erkennen schuldig te zijn aan hetgeen hun is te laste gelegd (*to plead guilty or not guilty*). Indien het antwoord luidt *schuldig*, is de zaak daarmede aan de beoordeeling der Jury onttrokken: verdere bewijsvoering heeft niet plaats en de rechter doet gewoonlijk terstond uitspraak. Pleit

de beschuldigde daarentegen *niet-schuldig*, dan wordt de behandeling voor de Jury gevoerd. Geeft hij geen antwoord, dan wordt een Jury[1] samengesteld om te onderzoeken of hij met opzet weigert te antwoorden, dan wel of hij door eenig lichaams- of zielsgebrek daarin wordt verhinderd (*whether he stands mute of malice or by the visitation of God*). Is het eerste het geval, dan wordt hij geacht *niet-schuldig* gepleit te hebben, gelijk ook als hij ten gevolge van een lichaamsgebrek niet spreken kan, terwijl, zoo zijn zwijgen aan storing van geestvermogens moet worden toegeschreven, de verdere behandeling uitgesteld, en de beschuldigde inmiddels in een gesticht ter verpleging geplaatst wordt. Waar het minderjarigen betreft, heeft de praktijk ingevoerd, dat in weerwil hunner bekentenis, hun schuld toch door de Jury onderzocht wordt. Hetzelfde geldt, voor zoover we hebben kunnen nagaan, ook bij een gedeeltelijke bekentenis, en *kan* ook worden toegepast als in een indictment meer personen tegelijk zijn aangeklaagd, waarvan de een *schuldig* en de andere *niet-schuldig* pleit. Een bekentenis daarentegen, gedurende het vooronderzoek voor den politie- of vrederechter afgelegd, sluit het onderzoek door de Jury niet uit, indien zij ter terechtzitting niet herhaald wordt. De Jury moet echter op een dergelijke bekentenis, in den regel door de verklaringen der getuigen versterkt, als bewijs (*evidence*) acht slaan. Blijkt het evenwel, dat de beschuldigde bekend heeft op aansporing van een politie-agent, dan mag die bekentenis, indien de beschuldigde ter terechtzitting zijn niet-schuld beweert, in 't geheel niet in aanmerking komen en wordt zij geacht in het geding niet te bestaan.

De beschuldigde kan ook, alvorens zich over zijn schuld uit te laten, de niet-ontvankelijkheid van het indictment beweren, 't zij wegens gebreken in den vorm, 't zij op grond dat het te laste gelegde feit geen misdrijf oplevert, 't zij wegens andere rechtsgebreken der aanklacht[2]. De aanklager kan daarop ant-

1 Andermaal een bewijs dat de instelling der Jury bij het Engelsche volk diepe wortelen heeft geschoten. Telkens vindt men voorbeelden van bijzondere Juries tot onderzoek van een of andere omstandigheid, b.v. indien de beschuldigde ontkent dezelfde persoon te zijn, als in het indictment is vermeld. Men kent zelfs een Jury van vrouwen om te onderzoeken of een ter dood veroordeelde vrouw zwanger is.

2 In vele gevallen heeft de rechter de bevoegdheid de verbetering der fouten in het indictment te gelasten. In nadere bijzonderheden over dit tamelijk ingewikkelde onderwerp kan ik hier niet treden. Over 't geheel schijnt de regeling daarvan in Schotland de voorkeur te verdienen boven de Engelsche, die vele erkende gebreken bevat, en dikwijls aanleiding geeft dat rechtsvragen, welke niet met de schuld in verband staan, niet vooraf worden uitgemaakt.

woorden; zijn de ingebrachte bezwaren van zuiver rechtskundigen aard, dan beslist de rechter; staan ze met betwiste feiten in verband, dan wordt een afzonderlijke Jury gevormd[1]' om uitspraak te doen.

Vervolgens wordt voor de beschuldigden, die *niet-schuldig* gepleit hebben, of aan wier stilzwijgen die beteekenis wordt gegeven, overgegaan tot de samenstelling eener Jury uit de dootr den Sheriff ingezonden lijst van gezworenen, die door hem voor dezen zittingstermijn zijn opgeroepen. Een daarmede belast ambtenaar (*Officer of the Court*) roept ten dien einde twaalf personen naar de volgorde der lijst op[2]. In Schotland is dit aantal vijftien. De beschuldigde en de aanklager beiden hebben het recht van wraking (*challenge*) der gezworenen. Indien kan worden aangetoond, dat de Sheriff bij de samenstelling der lijst partijdig is te werk gegaan, hebben ze zelfs de bevoegdheid de geheele lijst der tegenwoordige gezworenen te verwerpen en in dat geval moet een nieuwe lijst worden ingeleverd. In andere gevallen worden de gewraakten door andere gezworenen uit de lijst vervangen. Een zeker aantal gezworenen mag verder zonder aanvoering van gronden gewraakt worden (*peremtory challenge*). Overigens kan de wraking van. afzonderlijke gezworenen plaats hebben wegens onderstelde en waarschijnlijk gemaakte partijdigheid[3]. Over de toelating deiredenen van wraking beslist niet de rechter, maar twee door hem aangewezen scheidslieden, *triers* genoemd. In 't algemeen wordt echter van het recht tot wraking weinig gebruik gemaakt.

Is na verloop van dit alles, de Jury voor een of meer zaken, welke dien dag zullen behandeld worden, aangewezen en beëedigd

1 B.v. in het genoemde geval van betwisting der identiteit. Men ziet daaruit tevens, dat in het Engelsche recht de strekking bestaat, om waar dit mogelijk is, recht en feit te scheiden.

2 In civiele zaken geschiedt de oproeping door loting. Hetzelfde schijnt in strafzaken plaats te hebben bij het Centraal-Gerechtshof te Londen.

3 In Noord-Amerika wordt niet zelden aan de gezworenen gevraagd of zij zich uit de berichten in de nieuwsbladen reeds een oordeel hebben gevormd, dat hun onbevangenheid in den weg zou staan. Tevens kunnen daar te lande, voor zoover het misdrijven geldt, waartegen nog de doodstraf bedreigd is, die gezworenen gewraakt worden, welke des gevraagd, zich tegenstanders dier straf verklaren.

en heeft zij de voor haar bestemde banken ingenomen, dan verschijnt de beschuldigde voor de balie en de *Officer of the Court* stelt hem als 't ware aan de gezworenen voor, als de persoon, die verlangd heeft zich aan hun beslissing te onderwerpen. Men noemt dit in Engeland: *giving the prisoner in charge to the Jury*[1].

De verdere loop van het rechtsgeding is zeer eenvoudig. De akten van beschuldiging en requisitoiren van het Fransche recht zijn in Engeland onbekend. De gezworenen kennen de aanklacht en zijn nu verplicht nauwlettend acht te slaan op de bewijsmiddelen, die door beide partijen worden bijgebracht om haar te staven of te ontzenuwen. Treedt, gelijk meestal het geval is, een raadsman (*counse*) voor den aanklager op, dan begint deze met een beknopte uiteenzetting van de punten, die hij wenscht te bewijzen en van de bewijsmiddelen, die hij zal aanvoeren (*stating the case*)[2] en brengt daarna zijn getuigen volgens de door hem zelven gewilde rangorde, voor, terwijl hij, of meestal een ander hem ter zijde staand pleitbezorger, na het getuigenverhoor een overzicht van de resultaten der bewijsvoering geeft. Ontbreekt een raadsman[3], dan wordt terstond met het verhoor der getuigen à charge aangevangen, waaronder gewoonlijk de aanklager, voor zoover persoonlijke waarneming hem daartoe in staat heeft gesteld, als eerste getuige (*principal witness of the crown*) voorkomt, en geschiedt de ondervraging der getuigen door den rechter. Is er echter een raadsman aanwezig, dan ondervraagt deze zelf de getuigen zonder tusschenkomst des rechters. De verdediger van den beschuldigde heeft daarop het recht ook van zijne zijde de getuigen der aan-

1 Ik laat hier de formule volgen, waarmede de beschuldigde aan de Jury wordt overgegeven, ook omdat daaruit blijkt, hoe nog heden ten dage in Engeland de fictie van vrijwillige onderwerping aan de uitspraak der Jury wordt gehandhaafd. Vergelijk I, p. 28, noot 2. De formule luidt aldus: *Gentlemen of the Jury, the prisoner stands indicted by the name of A.B.* (*nl. den aanklager*) *for that he*.. (volgt een resumé van de aanklacht). *Upon this indictment he has been arraigned, and upon this arraignment he has pleaded that he is not guilty, and so for a trial has put himself upon his country, which country you are. Your charge therefore is to inquire, whether he be guilty or not guilty, and to hearken to the evidence*.

2 In Schotland is ook dit den aanklager niet toegestaan, maar wordt zonder eenige inleiding terstond tot het verhoor der getuigen overgegaan.

3 De rechter kan echter in dat geval een raadsman aanwijzen en heeft dezelfde bevoegdheid ook tegenover den beschuldigde, als deze niet van een verdediger is voorzien.

klacht in verhoor te nemen (kruisverhoor, *Crossexamination*). Hij kan vervolgens het woord tot de gezworenen richten en de kracht van het bewijs tegenover de beweringen des aanklagers bestrijden. Is op deze wijze de bewijsvoering voor de aanklacht afgeloopen, dan kan de beschuldigde ook getuigen ter zijner ontlasting doen verschijnen, waarbij geheel dezelfde wijze van behandeling gevolgd wordt, zoodat ook deze getuigen op hunne beurt door den aanklager in kruisverhoor kunnen genomen worden. Voor zoover de Attorney- of SolicitorGeneral als aanklagers optreden, hebben deze steeds het recht om het laatste woord te voeren. De overige aanklagers hebben dit recht slechts dan, als er getuigen à decharge worden bijgebracht en deze over andere omstandigheden dan over het vroeger gedrag van den beschuldigde worden gehoord[1]. De gezworenen zijn gedurende den loop van het getuigenverhoor bevoegd vragen tot de getuigen te richten, terwijl zij tevens korte aanteekeningen van de debatten houden. Wat den rechter betreft, zijn taak bij dit alles bestaat voornamelijk in het houden van toezicht, dat de wet niet worde geschonden. Hij alleen beslist of rechtsgronden zich tegen de toelating van het verhoor eens getuigen verzetten. Eveneens beoordeelt hij of andere bewijsmiddelen, b.v. schriftelijke stukken, volgens het Engelsch bewijsrecht zijn toegelaten. Aan hem is verder de zorg opgedragen, dat bij het kruisverhoor de vereischte betamelijkheid in acht wordt genomen. Overigens is zijn rol grootendeels lijdelijk; hij controleert slechts de handelingen der partijen in het geding, dat ten zijnen overstaan wordt gevoerd. Alleen dan, als een raadsman voor de aanklacht ontbreekt, of als de beschuldigde niet van een verdediger is voorzien, is hij bevoegd zelf de getuigen te ondervragen. Hij bezit die bevoegdheid ook, wanneer na afloop van het kruisverhoor, enkele punten hem toeschijnen nog nadere opheldering of aanvulling te behoeven. In den regel echter maakt de Engelsche rechter van deze macht weinig gebruik.

Tot den beschuldigde zelven mogen gedurende de geheele behandeling geen vragen gericht worden[2]. Die eenmaal *not-*

1 Het Schotsche recht vertoont ook hierbij een afwijking van het Engelsche, daar in Schotland de zekerlijk aanbevelingswaardiger regel geldt, dat de beschuldigde steeds het laatste woord heeft. Zie hierna p. 296, noot 2.

2 Ook in het onderzoek bij den politie - of vrederechter wordt deze regel gehandhaafd. De rechter laat den verdachte alle verklaringen der getuigen voorlezen. Vervolgens vraagt hij hem, of hij ook op de aanklacht wenscht te antwoorden. Hij zegt hem: ‘gij zijt niet verplicht te antwoorden; wat gij echter zegt, wordt opgeschreven en kan in het eindgeding als bewijs tegen u strekken.’ De verschijning van den verdachte gedurende het vooronderzoek wordt dus vooral in diens eigen belang gevorderd. Zij strekt tevens om den rechter te doen beoordeelen, of hij den verdachte in hechtenis zal doen nemen of houden, dan wel onder borgtocht te ontslaan, met verplichting hij elke volgende oproeping opnieuw te verschijnen.

guilty heeft gepleit, behoeft zich verder over niets uit te laten, hoewel hij de bevoegdheid heeft aanmerkingen op de verklaringen der getuigen te maken.

Na afloop der debatten houdt de rechter op de reeds vroeger meêgedeelde wijze zijn toespraak (*charge, summing up the evidence*) tot de Jury en maakt de gezworenen op hun verplichtingen opmerkzaam. Op hun verlangen worden hun het indictment en de toepasselijke wet, benevens zoo noodig bewijsen overtuigingstukken ter hand gesteld. Meestal blijven de gezworenen in de gerechtszaal en loopt hun met zachte stem gevoerde beraadslaging in korten tijd af. Bij meer ingewikkelde of twijfelachtige zaken verwijderen zij zich in de afzonderlijke voor hen bestemde raadkamer, Vaste regel is, dat hun verdict (zoowel niet-schuldig als schuldig) eenstemmig moet gewezen zijn[1] Is, wat echter *hoogst zeldzaam* gebeurt, geen eenstemmigheid te verkrijgen, dan moet de zaak opnieuw voor een andere Jury behandeld worden. Vóór den aanvang hunner beraadslaging kiezen de gezworenen één uit hun midden tot voorzitter (*foreman*), die de debatten leidt, en somtijds, zooals reeds vroeger vermeld is, namens hen, aan den rechter nadere inlichtingen of verduidelijking van diens instructie vraagt. Dit geschiedt vooral in die zeldzame gevallen, waarin de gezworenen het niet eens kunnen worden. De gezworenen worden overigens, om allen invloed van buiten op hun beslissing te voorkomen, gedurende den tijd der behandeling en der beraadslaging, afgezonderd gehouden. De vroegere gestrengheid in dit opzicht is echter in den laatsten tijd, naar omstandigheden zeer getemperd en gewijzigd, vooral waar het minder zware misdrijven (*misdemeanors*) geldt. Zij veroorzaakte ook niet zulke groote praktische bezwaren, als men zou meenen, daar in den regel (enkele processen van bijzonder grooten omvang[2] buiten reke-

1 Schotland maakt hierop een uitzondering. Voor een geldig verdict is daar een meerderheid van 8 stemmen op de 15 gezworenen voldoende.

2 In dit opzicht heeft het voor *Queensbench* gevoerde monsterproces *Tichborne*, waarvan ik reeds vroeger melding maakte, een zeldzame vermaardheid verkregen. Dit proces, aangevangen 23 April 1873, eindigde eerst 28 Februari 1874 en had dus een duur- van 10 maanden, waarvan 188 dagen geheel aan de behandeling der zaak gewijd waren. Van de zijde der beschuldiging werden 212 getuigen en door de verdediging een nog grooter aantal bijgebracht. Niet minder groot was de hoeveelheid schriftelijke stukken (*documentary evidence*), die van weêrszijden als bewijs werden overgelegd. Neemt men dit colossale bewijsmateriaal in aanmerking, dan kan het ons niet bevreemden, dat de *charge* van dun voorzittenden rechter (*Chief-Justice, Lord, Cokburn*) gedurende 4 weken, 5 dagen per week in beslag nam. Uit dit geheel eenig proces op te maken, dat de behandeling der strafzaken in Engeland zich door langen duur kenmerkt, zou een geheel onjuiste en met de ervaring strijdige conclusie zijn.

kening gelaten) de behandeling eener strafzaak in Engeland, door de vermijding van allen onnoodigen omslag en strikte beperking tot de aangevoerde bewijsmiddelen, spoedig a oopt en gewoonlijk van korter duur is, dan op het vaste lana en met name in Frankrijk, waar (niet zelden ten nadeele eener onbevangen beslissing) het dramatisch effect en de bespiegeling over omstandigheden, die met de ten laste gelegde misdrijven niet in direct verband staan, te veel op den voorgrond treden. Vroeger was het ook verboden den gezworenen gedurende hun beraadslaging ververschingen te doen geworden; streng genomen was hun zelfs geen vuur en licht in hun raadkamer toegestaan. Deze bepalingen werden vooral in de middeleeuwen noodig geacht om de gezworenen spoedig tot eenstemmigheid te bewegen en hun aandacht onverdeeld op de zaak gevestigd te houden[1]. In den grond der zaak waren zij nog een gevolg der oude formeele rechtsopvatting, welke de uitspraak der gezworenen als een surrogaat van het Godsoordeel aanzag, en den inhoud om den vorm verwaarloozende, er zich niet om bekommerde *hoe* de eenstemmigheid verkregen was. Thans is dit alles anders geworden, en behoeft men de gezworenen in dit opzicht niet meer te beklagen. Aan *comfort* ontbreekt het hun thans, noch in Engeland, noch in Amerika[2]; zij zijn echter onderworpen aan het toezicht des rechters, zonder wiens verlof zij hun beraadslagingen niet mogen schorsen.

Zijn nu de gezworenen tot eenstemmigheid gekomen, dan verschijnen zij, voor zoover zij zich mochten verwijderd hebben,

1 Bij de vroegere koningsverkiezing in het Duitsche Rijk kon hetzelfde middel worden toegepast, waartoe echter eveneens niet licht werd overgegaan.

2 Niettemin kon nog onlangs *Gneist* in zijn vroeger door mij aangehaald geschrift (S. 151) met recht zeggen: ‘Mit selbstgefälliger Oberflächlichkeit colportirt man aber die Fabel von Verweigerung von Licht und Nahrung fort.’

weder in de vergaderzaal, en worden onmiddellijk (zelfs al is op dat oogenblik een andere zaak aanhangig) tot de uitspraak van hun verdict toegelaten, nadat de griffier (*Clerk of Arraigns*) hen met de gebruikelijke formule[1] daartoe heeft uitgenoodigd Het verdict wordt bij monde van hun voorzitter uitgesproken en door den Clerk in het protocol der zitting opgeteekend. Luidt het: *schuldig*, dan spreekt de rechter de straf uit[2] Wordt de beschuldigde *niet-schuldig* verklaard, dan wordt hij zonder verder rechterlijk vonnis terstond vrijgelaten. Tn Schotland kunnen de gezworenen in plaats van *not-guilty* zich ook van de uitdrukking *not-proven*[3] (*niet bewezen*) bedienen, een bevoegdheid waarvan zij dikwijls gebruik maken, doch die niet ten onrechte door velen wordt afgekeurd, daar zij aan weifelachtige gezworenen een geschikt middel geeft om wél vrij te spreken, maar door de wijze van vrijspraak zelve, toch steeds op den beschuldigde het brandmerk van verdenking te doen kleven. Het ware stelsel is veeleer, dat, zoo de aangevoerde bewijzen te zwak schijnen om een veroordeeling te wettigen, de beschuldigde steeds als *niet-schuldig* beschouwd, en ook als zoodanig verklaard moet worden. De aanneming van twee klassen van vrijgesprokenen leidt uit den aard der zaak tot zeer willekeurige onderscheidingen, en is in strijd met de taak van den strafrechter, die niets anders behoort uit te maken dan dat de aanklacht al of niet gegrond is. Terecht is dan ook het *not-proven* der Schotsche rechtspleging door een Schotsch rechtsgeleerde met den naam van *bastard-verdict* bestempeld.

De gezworenen bezitten natuurlijk ook de bevoegdheid een deel der aanklacht als gegrond te beschouwen en ten dien aanzien *schuldig* te verklaren, terwijl zij voor het overige der beschuldiging het *niet-schuldig* kunnen uitspreken. Tevens mogen zij aan het misdrijf een andere qualificatie geven, dan daaraan volgens de

1 De formule luidt ‘You of the Jury, look upon the prisoner. How say you, is he guilty of the.... of which he stands indicted, or not guilty?’

2 Dit is de regel. Dat echter de rechter de uitspraak ook kan uitstellen, indien de Jury hem toeschijnt in rechtsvragen misgetast te hebben, vermeldde ik reeds vroeger. Zie I, p. 44. Ik herinner hierbij tevens, dat, indien de Jury een *special* verdict uitbrengt de rechter ook over de straf baarheid van het feit te beslissen heeft.

3 Deze vorm van vrijspraak heeft overigens voor den beschuldigde uit een rechtskundig oogpunt dezelfde gevolgen als een *not-guilty*.

woorden van het indictment toekomt. Deze bevoegdheid is echter geenszins onbeperkt. Parlementsakten en praktijk hebben hierbij een aantal onderscheidingen ingevoerd, evenals ook bij de gewichtige vraag, in hoeverre de ter terechtzitting bewezen omstandigheden van het misdrijf grondslag voor een verdict mogen zijn, indien zij niet volkomen aan den inhoud der aanklacht beantwoorden. Als regel geldt echter, dat omstandigheden, die de schuldigverklaring aan een zwaarder misdrijf dan bij het indictment is ten laste gelegd, zouden ten gevolge hebben, niet in aanmerking mogen komen. Bijna altijd wordt het verdict uitgesproken zonder bijvoeging van motieven, hoewel dit niet bepaaldelijk verboden is, en somtijds gebeurt indien de rechter, zooals hij doen mag, aan de gezworenen eenige adere ophelderingen vraagt. Overigens zijn slechts dan, als de beschuldigde wordt vrijgesproken, omdat de daad wegens. storing zijner geestvermogens niet toerekenbaar wordt geacht, de gezworenen *verplicht* dit motief in hun verdict op te nemen. In dat geval is de regeering bevoegd den aldus vrijgesprokene ter bewaring in een krankzinnigengesticht te doen opsluiten. De gezworenen mogen eindelijk den schuldigverklaarde aan de genade der Kroon aanbevelen. Deze aanbeveling bindt echter niet en *behoeft* dus niet tot strafvermindering te leiden, hoewel er meestal acht op wordt geslagen[1].

Uit de meêgedeelde schets van den loop van het strafgeding voor de Engelsche kleine Jury, blijkt dat de wijze van behandeling zich door menige eigenaardigheid kenmerkt. Het kan zijn nut hebben daarbij eenige oogenblikken stil te staan, en wel vooreerst bij de kracht, die door het Engelsche recht aan de bekentenis van den beschuldigde wordt toegekend. De regel

1 In Frankrijk daarentegen hebben de gezworenen door bijvoeging: *avec circonstances atténuantes*, het in hum macht de vermindering der anders volgens de wet op te leggen straf verplichtend te maken. Het geheele stelsel der verzachtende omstandigheden is overigens in Engeland onbekend, maar de rechter heeft niettemin bij de bepaling der straf een zeer ruime bevoegdheid. Waar de aard der straf geen gradaties toelaat, zooals bij de doodstraf, en ook in alle gevallen waarin de straf, hoe ook verminderd, niet evenredig zou zijn met het misdrijf, kan alleen de koninklijke genade tusschen beiden treden.

dat hij, die *schuldig* erkent te zijn, niet voor de Jury terecht staat, vindt zijn verklaring in de historische ontwikkeling van het Engelsch proces, dat ook nog heden zijn oorsprong: het oud-Germaansch proces, niet geheel heeft verloochend. Vroeger toch had de verdachte, gelijk wij gezien hebben, de keus om of de juistheid van de bewering des aanklagers te erkennen, of zich op den eed en ten slotte op een Godsoordeel te beroepen. Deed hij het eerste, dan werd hij geacht van zijn recht van verdediging te hebben afstand gedaan, en een veroordeeling (toewijzing van den eisch) was onvermijdelijk. Toen nu allengs de oorspronkelijke bloot formeele bewijsmiddelen van het oude recht door het beroep op de getuigenis des lands (de Jurata patriae) werden vervangen, bleef dezelfde regel gehandhaafd en werd dus ook voor hem, die de gegrondheid der aanklacht toegaf en daardoor afzag van een beroep op het nieuwe bewijsmiddel, de terechtstelling voor de Jury overbodig geacht. In een nader onderzoek naar de geloofwaardigheid der bekentenis trad men niet, evenmin als men dit in een civiel proces deed, waarin de gedaagde de juistheid van de vordering des eischers erkende. En zoo groot was de macht der traditie, dat ook later, nadat de instelling der Jury aanmerkelijke wijzigingen had ondergaan, men zich niet van den ouden regel kon losmaken die de bekentenis des beschuldigden gelijk stelde met de uitspraak der Jury. Wel is waar is de absolute toepassing van den regel eenigermate getemperd, maar het beginsel zelf is blijven bestaan en heeft zich tot den tegenwoordigen dag gehandhaafd. Zekerlijk wordt op die wijze de taak der gezworenen aanmerkelijk verlicht, terwijl tevens kan worden toegegeven, dat in vele eenvoudige gevallen, waarin de waarheid der bekentenis aan geen twijfel onderhevig schijnt, de beschuldigde door een onmiddellijke veroordeeling ook niet wordt benadeeld. Niettemin verdient dit stelsel de afkeuring, die daarover van verschillende zijden is uitgesproken, omdat het in strijd is met het doel van de strafrechtspleging. Deze toch beoogt verkrijging van *materieele* en niet van *formeele* waarheid en dit beginsel vindt zijn toepassing zoowel in het accusatorische stelsel als in het inquisitorische. Want het kenmerk van het accusatorisch proces is hierin gelegen, dat het bewijsmateriaal door den aanklager (hetzij privaat persoon, hetzij een daarmede belast ambtenaar) wordt opgespoord, bijgebracht en toegelicht, tegen een bepaald persoon, die van zijn zijde het recht heeft zich op dezelfde

wijze tegen de aanklacht te verdedigen, terwijl de rechter het proces, dat voor hem gevoerd wordt, slechts leidt, zonder anders dan bij wijze van noodzakelijk gebleken aanvulling zelf het initiatief te nemen[1]. Daaruit volgt echter geenszins, dat de rechter genoodzaakt kan worden ook dan te straffen als de materieele waarheid der aanklacht niet ten volle is gebleken, en dat hij de vervolgde partij als schuldig moet beschouwen, alleen omdat zij zelve de juistheid der aanklacht erkent. Dit zou alleen dan kunnen gelden, indien de vervolging wegens overtreding der strafwet een gelijkstelling toeliet met den rechtstrijd over private belangen, bij wier beoordeeling het terrein voor den rechter over 't algemeen door de beweringen der partijen zelven is afgebakend. Maar deze gelijkstelling zou in strijd zijn met den publiekrechterlijken aard der strafvordering, volgens welken het onderzoek der vraag of het ten laste gelegde misdrijf is gepleegd, en of dus de daartegen bepaalde straf toepasselijk is, nadat eenmaal de vervolging is aangevangen, in het publiek belang aan de willekeur der partijen is onttrokken. Van een afstand van recht 't zij door den aanklager[2], 't zij door den

1 Bij het inquisitorisch proces in zijn zuiveren vorm, is het daarentegen de rechter zelf, die ex officio niet alleen vervolgt, maar ook de bewijsmiddelen opspoort en in alles zelf inquireert. In dit proces is de verdachte object van onderzoeking, maar geen partij. Ja zelfs kan in dit proces van een eigenlijk gezegden aanklager buiten den rechter geen sprake zijn. Vandaar dat de rechter ook niet (gelijk in het accusatorisch proces) aan de aanklacht gebonden is, maar die zoover kan uitstrekken, als hem zelven naar aanleiding van het onderzoek noodig toeschijnt, gelijk hij ook naar welgevallen alle middelen die z. i tot ontdekking der waarheid kunnen leiden, mag aanwenden.
Geheel zuiver wordt het onderscheid tusschen deze twee stelsels heden ten dage nergens meer aangetroffen, zelfs niet in Engeland. In het Engelsch strafproces heeft echter het accusatorisch beginsel in zijn hoofdtrekken de overhand behouden, terwijl op het vaste land en vooral in Frankrijk het proces, in weerwil van vele accusatorische toevoegsels, nog steeds in het inquisitorisch stelsel is geworteld.

2 Ook in Engeland is het recht van den aanklager om van de eenmaal aangevangen vervolging af te zien, zeer beperkt. Alleen de Attorney-General is daartoe bevoegd. De privaat- aanklager daarentegen niet zonder toestemming des rechters. Het is de toepassing van het ook in Engeland erkende beginsel, dat de strijd gevoerd wordt tusschen het staatsgezag (de Kroon) en den beschuldigde, zelfs dan als, gelijk meestal het geval is, een privaatpersoon de aanklacht instelt. In verband daarmede is o.a. ook de bevoegdheid van den rede- of politierechter om den aanklager op verbeurte eener boete (tot wier betaling hij zich schriftelijk moet verbinden: *recognizance*) te verplichten de zaak verder te vervolgen.
De voorstelling, als zou ook in het nieuwere Engelsche recht het strafge ding naar analogie van het burgerlijk proces gevoerd worden, is dus onjuist; zij geldt alleen voor vroegere tijden, toen de eigenlijk gezegde privaat-aanklacht (*appeal*) den aanklager in ongeveer dezelfde verhouding plaatste tegenover den beklaagde, als in het burgerlijk proces de eischer tegenover den gedaagde. In dat stelsel paste de bewijskracht, die aan de bloote bekentenis des beschuldigden = afstand van een beroep op de Jury, werd gehecht.
Thans kan zij slechts als een anachronisme beschouwd worden.

beschuldigde kan dus in het eenmaal begonnen strafproces geen sprake meer zijn. En hiermede is het vonnis uitgesproken over een stelsel, waarbij de beschuldigde het in zijn macht heeft door zijn bekentenis het verder onderzoek der materieele waarheid voor de Jury te voorkomen. De nadeelen zijn dan ook duidelijk. De bekentenis toch op zich zelve stelt de waarheid van het gepleegde feit niet altijd in een helder licht. Zij *kan* zelfs (al moge dit ook zelden voorkomen) onwaar zijn en alleen zijn afgelegd met het doel om anderen te redden, of als een in wanhoop aangegrepen middel om zich aan een pijnlijk voortgezet vooronderzoek te onttrekken[1]. Men kan verder bij ieder beschuldigde niet onderstellen, dat hij bekend is met al de vereischten van een strafbaar feit. Zoo kan het gebeuren, dat zijn bekentenis alleen berust op een verkeerde opvatting der aanklacht, of dat hij niet durft ontkennen, daar het grootste deel der aanklacht waarheid bevat, terwijl hij op de verdere omstandigheden, waardoor de gepleegde daad eerst het karakter van een misdrijf verkrijgt, geen acht heeft geslagen[2]. Een rechtspreken op bloote bekentenis sluit tevens het onderzoek uit naar de toerekenbaarheid des daders in 't algemeen, en naar haar verschillende schakeeringen in 't bijzonder. Eindelijk kan de afsnijding van het onderzoek ter terechtzitting ook nadeelig zijn voor het belang, dat de maatschappij heeft, om door een nauwkeurig

1 Dit laatste is meermalen gezien in die landen, waar het inquisitorisch stelsel, althans gedurende het vooronderzoek, nog in volle kracht is, met zijn aanhang van afmattende geheime verhonren en strenge afzondering van den verdachte. Ook nog heden na de verdwijning der pijnbank, kunnen deze instructie-middelen in de handen van een te ijverig rechter, als moreele tortuur voor de afpersing der zoo gewenschte bekentenis worden aangewend. In Frankrijk heeft in dit opzicht de bekende *affaire Doize* een treurige vermaardheid verworven. Het is een der grootste verdiensten van het Engelsch accusatorisch stelsel, dat zulke misbruiken daar te lande onmogelijk zijn.

2 De praktijk in Engeland heeft daarvan vele voorbeelden opgeleverd. Men beklaagt zich daar ook over den invloed der gevangenisgeestelijken, die door hun aanmaning om berouwvol te bekennen, den beschuldigde niet zelden, wegens een verkeerde opvatting van de aanklacht, overhalen om van het onderzoek zijner zaak door de Jury af te zien.

openbaar onderzoek een helder licht over alle omstandigheden des misdrijfs te verspreiden. Vooral geldt dit ten aanzien van zeer zware misdrijven, die algerneen de aandacht hebben getrokken en het publiek angst hebben aangejaagd. Het mag niet in de macht staan van een misdadiger te beslissen of dat onderzoek al dan niet zal plaats hebben. In Engeland[1] heeft dan ook de ervaring geleerd, dat beruchte booswichten, als zij vooruit konden nagaan, dat het tegen hen aan te voeren bewijs overtuigend zoude zijn, aan een bekentenis de voorkeur gaven, uit vrees dat het verder onderzoek van nadeeligen invloed op de bepaling der straf zou zijn. Al deze nadeelen aan het Engelsche (ook in Schotland en Noord-Amerika overgenomen) stelsel verbonden, zijn dan ook in Engeland zelf niet onopgemerkt gebleven, zonder dat dit echter nog tot wijziging heeft geleid. Het kan ons onder die omstandigheden niet bevreemden, dat de Engelsche rechters de gewoonte hebben den beschuldigde uitdrukkelijk op de gevolgen zijner bekentenis te wijzen en hem te herinneren, dat hij niet verplicht is te bekennen. De gevallen zijn zelfs niet zeldzaam, dat de rechter den beschuldigde een bekentenis ontraadt, of dat de laatste zijn reeds afgelegde verklaring van schuld op aansporing des rechters herroept. En dat dit niet altijd overbodig is, blijkt hieruit, dat er voorbeelden bekend zijn, waarin opvolging van des rechters raad de vrijspraak van den beschuldigde door de Jury medebracht, omdat bij het onderzoek bleek, dat geen strafbaar feit was gepleegd. Als uiterste middel tegen de gevaren eener veroordeeling op bloote bekentenis heeft de praktijk ingevoerd, dat de rechter, a]s de beschuldigde bij een vermoedelijk ongeloofwaardige bekentenis blijft volharden, zelfs de bevoegdheid heeft de opneming der bekentenis in het procesverbaal der zitting te verbieden. Het gevolg van dit vroom bedrog is dan, dat de bekentenis geacht wordt in rechten niet te bestaan, zoodat de Jury competent blijft. De noodzakelijkheid der aanwending van zulke middelen bewijst reeds op zich zelve de onjuistheid van het stelsel, waartegen zij worden aangewend[2].

1 Er zijn voorbeelden, dat de rechter zelf zijn leedwezen over de bekentenis van den beschuldigde betuigde, omdat, naar hij zeide, volkomen openbaarheid van alle omstandigheden des rnisdrijfs hem toescheen dringend in het belang der publieke veiligheid vereischt te worden.

2 Niettemin is de Engelsche rechtspleging in dit opzicht, hoewel gewijzigd, gevolgd in de wetgeving van Pruissen, Saksen, Coburg, Gotha, Anhalt, Bremen, Hamburg en eenige Zwitsersche kantons. *Niet* in de overige Duitsche staten en evenmin in Frankrijk en Oostenrijk. De wijzigingen bestaan hoofdzakelijk hierin, dat het Gerechtshof vooraf heeft te beoordeelen of de bekentenis als geloofwaardig en volledig kan worden aangemerkt, en ten dien einde den beschuldigde over alle bijzonderheden kan ondervragen. (Deze ondervraging heeft in Engeland *niet* plaats.) Heeft het Hof tegen de juistheid der bekentenis, waarover zoowel het Openbaar Ministerie als de verdediger moeten gehoord worden, geen bedenkingen, dan spreekt het de straf uit; in het tegenovergestelde geval verwijst het de zaak naar de Jury. Dit laatste heeft volgens de Pruissische Strafprozessordnung van 1867 voor de geannexeerde landen, ook dán plaats, als het bestaan van omstandigheden, die tot uitsluiting of verzachting van straf kunnen leiden, ter sprake komt, en door het O.M. betwist wordt. Hoewel op die wijze het gevaar voor ongegronde veroordeeling zeer verminderd wordt, verdient toch ook dit stelsel m.i. geen aan beveling, voornamelijk omdat het de beslissing over de schuldvraag aan de Jury ontneemt en bij den rechter overbrengt, en dus inconsequent is. Tevens pleit daartegen, dat wegens het gemis van een getuigenverhoor ter terecht zitting, de vraag in hoeverre de bekentenis met de van elders gebleken omstandigheden overeenstemt, uit den aard der zaak haar beantwoording moet vinden in de stukken van het vooronderzoek, en dus in verklaringen, die de rechter zelf niet heeft kunnen controleeren; eene behandeling, die voorzeker in strijd in met den aard van het mondeling proces.

Inderdaad is het dan ook moeielijk in te zien waarom de Jury, die de geloofwaardigheid van alle overige bewijsmiddelen heeft te onderzoeken, geheel van die bevoegdheid zou moeten verstoken zijn, als het bewijs der schuld in de bekentenis bestaat. Niet alleen is die opvatting in strijd met het doel van het strafproces, maar zij is tevens niet overeen te brengen met het wezen der tegenwoordige Jury, die niet meer als vroeger zelve bewijsmiddel is, maar als rechter over de schuldvraag uitspraak doet. Men kan dan ook ter verdediging dier opvatting moeielijk eenigen anderen grond aanvoeren, dan dat daardoor tijd en kosten worden bespaard. Hoe wenschelijk dit resultaat nu ook wezen moge, het behoeft geen betoog, dat het nimmer ten nadeele eener goede rechtspleging mag verkregen worden. Daarenboven is het argument van tijd- en kostenbesparing niet zonder overdrijving. Zonder twijfel veroorzaakt een rechtspreken op bloote bekentenis minder tijdverlies, dan de gewone behandeling. Maar in den regel zal, indien de beschuldigde volledig bekent, het debat ter terechtzitting kort kunnen zijn, en zullen meestal de verklaringen van weinig getuigen voldoende zijn om de geloofwaardigheid der bekentenis te doen beoordeelen. De uitsluiting van de rechtspraak der gezworenen, ingeval van bekentenis, moet dus als een schaduwzijde der Engelsche rechtspleging beschouwd worden, die even als de gebrekkige instel-

lingen van Coroner's Jury en Jury van beschuldiging, in de tradities van vroegere, thans niet meer bestaande toestanden, wortelt. Maar dit mag ons de oogen niet doen sluiten voor de groote lichtzijden, die het Engelsche strafproces overigens aanbiedt. Het is wellicht hier de plaats to waarschuwen tegen een richting, welke in die landen, waar het Fransche stelsel van strafvordering meer of minder gewijzigd is overgenomen, onder vele rechtsgeleerden groot gezag heeft verkregen, en waarbij op grond van enkele niet aanbevelingswaardige eigenaardigheden, een afkeurend of minachtend oordeel over de geheele Engelsche strafrechtspleging wordt uitgesproken. Aan hen die zóó oordeelen, kan m.i. met recht worden tegengeworpen, dat zij, zooals een bekend Duitsch spreekwoord het uitdrukt, ‘das Kind mit dem Bade ausschütten.’ Het verschijnsel is overigens zeer verklaarbaar. Velen rechtsgeleerden ontbreekt het aan tijd of lust zich met rechtsinstellingen van andere volken bekend te maken; andere, en daaronder mannen, die overigens door groote ervaring en bekwaamheid uitmunten, verliezen in den cirkelloop hunner dagelijksche ambtsbezigheden, niet zelden het vermogen om met onbevangen blik een andere wijze van rechtspleging, dan die waaronder zij zelven reeds langen tijd leven en werken, te waardeeren. Groot is de macht der overlevering, en niet het minst op dit gebied, waar gewaagde proefnemingen allerminst op haar plaats zijn, en waar een reeds op zich zelve niet te minachten gehechtheid aan bestaande rechtsinstellingen gerechtvaardigd wordt door de bedenking, dat recht en proces, de grondzuilen der maatschappelijke orde, niet aan herhaalde wisselingen mogen worden blootgesteld. Met het oog daarop kan het dan ook niet bevreemden, dat, gelijk Gneist het onlangs zoo juist heeft uitgedrukt, geen conservatiever element in het staatsleven denkbaar is dan de ambtsgewoonten der rechterlijke colleges. Als tegenwicht tegen. ondoordachte hervormingsplannen kan deze richting groote diensten bewijzen, maar zij heeft tevens dit nadeel, dat zij niet zelden haar doel voorbijstreeft, werkelijk noodige maatregelen, ook dan als de tijd daarvoor rijp is, belemmert, en ten slotte slechts dit gevolg heeft, dat ingrijpende veranderingen, buiten het rechtsgeleerd element om, door de macht der openbare meening worden tot stand gebracht. De geschiedenis van de afschaffing der pijnbank is in dit opzicht zeer leerrijk. Wie wenscht dit treurig uitvloeisel der afdwalingen van den menschelijken geest heden ten dage

terug? Toch werd de pijnbank in haar tijd door groote rechtsgeleerden in bescherming genomen, en zij die haar afschaffing durfden voorstellen, werden als phrasenmakers beschouwd, die het wezen en de behoeften der rechtsveiligheid miskenden. De pijnbank verdween om in verzamelingen van oudheidkunde de haar toekomende plaats in te nemen, maar de geest, die haar verdedigd had, leefde onder andere vormen voort. De moeder der pijnbank: het inquisitorisch stelsel, bleef de schier onverdeelde liefde genieten, en de argumenten waarmede dit stelsel, hoeveel bressen de tijd daarin ook heeft geschoten, verdedigd werd, vertoonen zelfs nog heden ten dage een sterken familietrek met die, welke voor het praktisch nut en de noodzakelijkheid van duimschroeven en been ijzers in vroegere tijdperken werden aangevoerd. En aan deze te ver gedreven liefde voor bestaande instellingen, moet naar mijne meening voor een groot deel het afkeurend oordeel worden toegeschreven, dat door velen over de Engelsche strafrechtspleging wordt uitgebracht. Werden de lessen der geschiedenis, die ook ten dezen opzichte een *wereldgerecht* is, beter begrepen, wij zouden, behoudens allen rechtmatigen tegenzin in het nemen van gewaagde proeven, waarschijnlijk tot een meer algemeene, billijke beoordeeling geraken van *beginselen*, die voor ons zelven nog nieuw, in de rechtspleging van andere volken reeds lang het burgerrecht hebben verkregen en proef houdend zijn bevonden. Want (en hierop meen ik in 't bijzonder den klemtoon te mogen leggen) op de *beginselen* komt het aan, en niet op den historischen vorm, die, naar gelang van den ontwikkelingsgang van ieder volk, zeer verschillend kan zijn, en geenszins altijd en overal navolging verdient, ja dikwijls de kracht van het beginsel verzwakt. Uit dit oogpunt zou ik wenschen, ook de Engelsche strafrechtspleging, die haar gezag over de helft der beschaafde wereld heeft uitgestrekt, meer dan tot nog toe geschiedt, beoordeeld te zien. Niet om alles blindelings over te nemen en op vreemden bodem over te planten, maar om tot de erkenning te geraken, dat in het Engelsch strafproces, in weerwil van alle historische en specifiek-Engelsche toevoegsels, een gezonde kern aanwezig is, die wellicht meer aanbeveling verdient dan de beginselen van ons eigen, eveneens aan den vreemde ontleend, proces, en die althans een onbevangen onderzoek en oordeel verdient.

Volgt men deze methode, dan kan, dunkt mij, aan het Engelsche stelsel de lof niet onthouden worden, dat het eigen-

aardige daarin aan den rechter toegewezen standpunt, en in 't algemeen de geheele regeling der procesvoering, meer aanbeveling verdient, dan de Fransch-Duitsche inrichting. En ik vestig daarop in 't bijzonder de aandacht, omdat, vooral waar sprake is van toelating van het leekenelement in de strafrechtspleging, het geheele strafproces zoodanig behoort te zijn ingericht, dat men de grootst mogelijke waarborgen voor het onbevangen oordeel der leeken-rechters verkrijge. Wegens den grooten invloed, dien de rechtsgeleerde rechter op de beschouwing der gezworenen uitoefent, en zelfs *behoort* uit te oefenen, zal de verlangde samenwerking aan het beoogde doel beantwoorden, en iedere factor der rechtspraak de hem toekomende plaats innemen, is het bovenal noodig, dat de rechter onpartijdig en objectief de zaak beschouwe en niet in de verzoeking gerake, zij 't ook onbewust, partij te trekken voor de vervolging. In nauw verband daarmede staat de toekenning van gelijke rechten aan de procesvoerende partijen en strenge beperking van bewijsvoering tot de zaak, die in behandeling is, met afsnijding van een onderzoek naar alle omstandigheden, die op de schuldvraag niet- direct betrekking hebben. Aan deze vereischten voldoet het Engelsch proces mee dan de inrichting der strafrechtspleging ergens elders, en het is dan ook voor een groot deel daaraan toe te schrijven, dat de werking der Jury in Engeland gunstiger is en minder reden tot klachten oplevert, dan in andere landen en met name in Frankrijk. In Engeland wordt volgens de beginselen van het accusatorisch stelsel - ik vermeldde het reeds vroeger - het strafproces gevoerd tusschen twee partijen: de aanklacht en de verdediging, onder de leiding des rechters, die zich zelf zooveel mogelijk van inmenging in het debat onthoudt, en aan wien een speciale ondervraging van den beschuldigde zelfs verboden is. Alles in dit proces is er op aangelegd, om rechter en gezworenen tot onpartijdige beoordeelaars van den voor hen gevoerden rechtstrijd te maken, en om al datgene te vermijden, wat vooringenomenheid tegen een beschuldigde zou kunnen opwekken. In dit stelsel geen uitvoerige akten van beschuldiging, uit de stukken van het geheim vooronderzoek opgemaakt, maar slechts een korte aanduiding van de feiten die volgens den aanklager door diens getuigen zullen worden gestaafd terwijl eerst na het getuigenverhoor tot een meer uitvoerige uiteenzetting gelegenheid, wordt gegeven, die echter in den regel beknopt en zakelijk is en zich tot de aangevoerde bewijsmidde-

en beperkt. Wordt bij dit alles het beginsel der mondelinge behandeling streng gehandhaafd, het vindt ook verder zijn toepassing door de bestaande gewoonte om aan de getuigen hun vroeger in het vooronderzoek afgelegde verklaringen niet voor te houden. Een ander gevolg van deze wijze van procedeeren is, dat vermoedens aan het vroeger gedrag van den beschuldigde ontleend, niet zijn toegelaten, en dat over diens vroeger leven alleen op *zijn eigen verzoek* getuigen mogen worden gehoord. Is dit niet geschied, dan is de Engelsche rechter alleen, nadat de gezworenen hun verdict hebben uitgesproken[1], bevoegd inlichtingen omtrent den levensloop van den schuldigverklaarde in te winnen, indien hij zulks ter bepaling der mate van straf noodig acht[2]. De rechter zelf wordt volgens de Engelsche

1 Dit is zeer juist gezien. Want hoe slecht de beschuldigde zich ook *vroeger* moge hebben gedragen, dit bewijst niets hoegenaamd voor zijne schuld aan het misdrijf, dat hem *thans* wordt ten laste gelegd; de dikwijls min of meer hartstochtelijke toelichting van vroeger wangedrag vóór de uitspraak over de schuld, kan slechts het gevolg hebben, dat vooringenomenheid tegen den beschuldigde wordt opgewekt of versterkt, om ten slotte tot een schuldigverklaring volgens de zoo jammerlijke *intieme convictie*, die het Fransche recht van de gezworenen verlangt, te leiden.
Bij de toepassing der straf is het echter alleszins logisch acht te slaan op omstandigheden, waaruit de grootere of geringere verdorvenheid van den veroordeelde, benevens de mate van gevaar, die daaruit voor de maatschappij ontstaat, kan blijken.

2 Met het oog op dezen regel van het Engelsche recht, dat de gezworenen op het vroeger gedrag van den beschuldigde ter terechtzitting niet mogen, gewezen worden, zegt de schrijver van het vroeger aangehaald werkje: ‘How we are governed,’ niet onaardig, onder zinspeling op het Fransche proces: ‘Our law does not seek to find a man guilty of murder, because when a boy, he stole apples, but our neighbours across the channel would gravely state that fact in the indictment.’
Men zie ook in dit opzicht de geestige satire door Ed. Laboulaye in zijn ‘Paris en Amerique,’ pag. 284 sv., waarin de in Amerika als openbaar aanklager optredende Franschman den levensloop van den beschuldigde van diens wieg af nagaat, om aan te toonen dat deze steeds een gevaarlijk persoon is geweest, terwijl hij ten slotte, met voldoening van zijn requisitoir verklaart: ‘j'etais encore à dix ans du crime, que déjà l'accusé était perdu dans l'opinion du Jury. Après mon discours, si quelque chose pouvait étonner, c'est qu'à quinze ans il n'eût pas tué son père.’
Dergelijke satires bevatten uit den aard der zaak een charge, om de punten van verschil tusschen de Engelsche en Fransche rechtspleging des te sterker te doen uitkomen. Niettemin is de hoofdgedachte juist.
In Duitschland (en ook in Nederland) wordt in dit opzicht minder zwaar gezondigd dan in Frankrijk. Echter heeft ook daar het wroeten in het vroeger levensgedrag van den beschuldigde dikwijls op minder betamelijke wijze plaats. Ik herinner hierbij aan het beruchte proces tegen *Adèle Spitzeder*, waarin, volgens den verslaggever in "der neue Pitaval (Nieuwe Serie, VIII, S. 353 fl.), door den Voorzitter zelven op een onzedelijke verhouding tusschen de beschuldigde en eene harer mede-beschuldigden gezinspeeld werd, welke verhouding echter niet in het minste verband stond met het bewijs der aanklacht van bedriegelijke bankbreuk.

opvatting als de raadsman van den beschuldigde beschouwd. *The Judge is the counsel of the prisoner*. Hij behoort nauwkeurig toe te zien dat de tegen den beschuldigde aangevoerde bewijsmiddelen met de wet overeenstemmen, en den toets van *fair play* kunnen doorstaan[1]. Ja het ligt zelfs in den geest der Engelsche rechtspleging ook de Jury als een verdedigingsmiddel van den beschuldigde, waarop deze zich beroept, aan te zien[2]. Van daar ook dat de gezworenen telkens worden herinnerd aan hun verplichting om zonder vooringenomenheid te beslissen, en om als regel in acht te nemen, dat elke twijfel, elk gebrek en elke onnauwkeurigheid in de aanklacht ten voordeele van den beschuldigde behoort te komen, daar de straffeloosheid van honderd schuldigen de voorkeur verdient boven de veroordeeling van een enkelen onschuldige[3].

1 Hierop berust in Engeland ook de bevoegdheid des rechters om ter aanvulling vragen aan de getuigen te stellen. Hij wordt verplicht geacht het onvoldoende der verdediging zelf aan te vullen.

2 Deze opvatting heeft echter, sedert de gezworenen rechters zijn geworden, haar historischen grond verloren. Zoolang de Jury als een equivalent van het tweegevecht of Godsoordeel werd beschouwd en de plaats dier formeele middelen van verdediging innam, was dit anders. Niettemin zijn nog lang, nadat de aard der instelling gewijzigd was, sporen van de vroegere beschouwing overgebleven. In verband daarmede staat ook het anders moeielijk te verklaren feit, dat de toelating van een verdediger in het strafproces zelfs nog in het eerste vierendeel der 19de eeuw zeer was beperkt, zoodat eerst in 1836 de nog overgebleven belemmeringen ten dien aanzien zijn opgeheven. Echter heeft zelfs nog heden ten dage de verdediging niet steeds het laatste woord, gelijk reeds vroeger is medegedeeld. De reden hiervan is evenwel geen opzettelijke bevoorrechting der aanklacht, maar veeleer een uitvloeisel van het beginsel, dat de aanklager in staat moet zijn het bewijs der schuld zoo volledig te voeren, dat geen twijfel meer mogelijk is. Ook de eigenaardige regeling van het debat, dat eerst over de getuigenissen a charge, daarna over die à décharge loopt, is hierbij kennelijk van invloed geweest. In het laatstgenoemde stadium toch is de beschuldigde aanvaller van de aanklacht, en de aanklager moet dus het recht hebben daarop te antwoorden.

3 Deze woorden maken den inhoud uit van een artikel der instructie, die ter herinnering voor de gezworenen in de raadzaal is opgehangen. Een volgend artikel geeft hetzelfde denkbeeld terug in deze woorden: ‘Het vonnis in een strafproces tast, wanneer de aangeklaagde schuldig wordt verklaard, alles aan wat dezen 't meest dierbaar is; zijn vrijspraak daarentegen zou, indien hij wellicht toch schuldig mocht zijn, vergelijkenderwijze van minder beteekenis voor het algemeene welzijn wezen.’ Dat deze regelen weinig nieuws bevatten, erken ik gaarne. Maar zij drukken volkomen den geest uit, die de Engelsche strafrechtspleging heeft doortrokken. Ook wortelen zij geenszins in 'tgeen men heden ten dage zoo gaarne noemt: ziekelijke philanthropie jegens misdadigers. Want het Engelsche recht is over 't algemeen zeer hard jegens *veroordeelden*. Maar het eischt tevens vóór dat een verdachte veroordeeld en het kostbaarste goed: de vrijheid, of zelfs het leven hem zal ontnomen worden, in het publiek belang de meest mogelijke waarborgen, dat geen onschuldigen met schuldigen op één lijn zullen worden gesteld. Een Engelsch rechtsgeleerde (Sheldon Amos, in zijn onlangs verschenen: The Science of Law, London, 1874, p. 274) heeft dit standpunt op de volgende wijze gekenschetst: ‘It is of course essential to the well-being of a state that most criminals should be detected and punished, but this must be done so as to be as much as possible consistent with attaining other equally important ends, one of which is the maintenance of personal liberty.’

Het behoeft geen betoog, dat in weêrwil van dit alles ook de jaarboeken der Engelsche rechtspraak vele voorbeelden hebben aan te wijzen van strafgedingen, waarin noch de rechter, noch de Jury vrij waren te pleiten van vooringenomenheid tegen den beschuldigde, die voor hen terecht stond. Zoolang feilbare menschen recht spreken, zal ook onder de heerschappij van de beste rechtsinstellingen, niet zelden een schaamteblos over de handelingen harer dienaren het gelaat van de Godin der Gerechtigheid bedekken. Toch kan de hooge waarde van een stelsel niet miskend worden, waarin de geheele wijze van behandeling rechters en gezworenen beiden aanhoudend hun verplichting te binnen roept, kalme en onpartijdige beoordeelaars te blijven van den rechtstrijd, die voor hen gevoerd wordt. Toch verdient een strafrechtspleging aanbeveling, die op het beginsel berust, dat, zooveel dit met het onderzoek der materieele waarheid slechts eenigszins bestaanbaar is, alles behoort vermeden te worden, wat hen, aan wier handen de beslissing of de medewerking tot de beslissing is toevertrouwd, van hun objectief standpunt zou kunnen doen nederdalen, en onwillekeurig tot het doen eener partijkeuze zou kunnen bewegen. Deze meer onpartijdige positie van hen, die tot oordeelen geroepen zijn, is naar mijn meening een onbetwistbaar voordeel van een strafrechtspleging, waarin de beginselen van het accusato risch proces de overhand hebben behouden. Het is dan ook een gunstig teeken des tijds, dat de hedendaagsche beweging op het gebied van het strafproces meer en meer, blijkens de nieuwste wetgevingen, een toenadering tot die richting verraadt, zoodat het inquisitorisch stelsel meer op den achtergrond treedt,

en zelfs daar, waar het in de wetgeving nog een belangrijke plaats bekleedt, door de praktijk aanmerkelijk is getemperd[1]. Toch openbaart zich nog altijd dit verschil in richting in genoegzaam sterke mate om vergelijkingen te kunnen maken, die de voordeel en der Engelsche rechtspleging doen uitkomen. Niet het minst, wanneer men een blik werpt op Frankrijk, welks strafrechtspleging tot een model voor de meeste staten van het vaste land heeft gediend en waar de beginselen van het inquisitorisch stelsel, hoe behendig ook met accusatoricl e vormen omhangen, nog altijd gehuldigd worden, niet zelden met nadeelige gevolgen voor de onpartijdigheid der rechtspraak: gevolgen, die bij de volken van Germaanschen oorsprong, tendeele wegens enkele wijzigingen in de wetgeving, doch het meest wellicht wegens de grootere bezadigdheid en grondigheid van het volkskarakter, meer getemperd zijn. Een alleszins bevoegd beoordeelaar[2] heeft er onlangs op gewezen, ‘dat wanneer een "hevig partijinan een zaak, waarover hij een beslissing verlangt, "heeft voor te dragen, hij niet anders te werk gaat dan op de "wijze, waarop de Fransche wetgever het proces voor de Assizen "heeft ingericht’. Moge men nu déze uitspraak en baar toelichting wellicht te sterk gekleurd achten, het is toch niet mogelijk haar alle juistheid te ontzeggen. Te ontkennen is het niet, dat de geheele wijze van behandeling niet alleen aan den openbaren aanklager een macht toekent, waarbij de rechten der verdediging in het niet terugzinken, maar dat tevens aan den rechter een taak is opgedragen, die, hoe bekwaam en met de beste bedoelingen bezield hij ook moge zijn, hem onwillekeurig maar al te dikwijls verleidt, zich als een agent dar vervolging te beschouwen, en in allen gevalle de oorzaak kan zijn, dat hij zijn objectief standpunt uit het oog verliest, en zich door vooringenomenheid jegens den beschuldigde laat medesleepen. nder den indruk van den inhoud der akte van beschuldiging

1 Voor Duitschland is dit vrij algemeen door de deskundigen erkend. Ik zou mij zeer moeten bedriegen, indien hetzelfde niet ook van Nederland kon gezegd worden. Ik geloof met recht te mogen beweren, dat, al zijn de beginselen van ons op Fransche leest geschoeid Wetboek van Strafvordering sedert 1838 onveranderd gebleven, de toepassing dier beginselen, vooral wat betreft de behandeling ter openbare terechtzitting en de rechten der verdediging op milder wijze plaats heeft dan 30 jaren geleden. Ook ten dezen opzichte kan men zeggen: ‘les idées marchent.’

2 Rudolf Gneist in zijn vroeger aangehaald werk: *Vier Fragen zur Deutschen Strafprozessordnung*, S. 124 flg.

en van het geheim gevoerd vooronderzoek, dat nog altijd het zwaartepunt van het Fransche proces uitmaakt, ondervraagt de voorzitter zelf niet alleen de getuigen, maar doet ook den beschuldigde een verhoor ondergaan, dat in den regel plaats heeft vóór dat het getuigenverhoor een aanvang heeft genomen[1]. Van zijn bekwaamheid en scherpzinnigheid wordt verwacht, dat het hem zal gelukken een bekentenis te ontlokken, of althans uit weifelach tige en onderling strijdige opgaven van den beschuldigde een vermoeden voor diens schuld te doen ontstaan. Meestal is dit verhoor, volgens een vooraf vastgesteld plan ingericht, zeer uitvoerig en strekt zich niet alleen uit tot de ten laste gelegde feiten, maar ook tot alle omstandigheden, waaruit volgens de meening van den ondervrager eenig vermoeden tegen den beschuldigde kan geput worden. Des voorzitters macht in dit opzicht is geheel onbeperkt en de beschuldigde wordt verplicht geacht op de Vragen te antwoorden. Kan het dan verwondering baren, dat een op die wijze ingerichte ondervraging van den beschuldigde nadeeligen invloed *moet* uitoefenen op de onbevangenheid van den voorzitter, en dat de laatste, gelijk Gneist het zoo juist heeft uitgedrukt, onwillekeurig bij dit geheele verhoor zijn *eigen* zaak begint te voeren? Veel aal daarbij van zijn karakter afhangen, maar hoe kalm en onpartijdig hij ook wensche te zijn, hij staat, door het werkdadig aandeel, dat de wet zelve hem bij het onderzoek der schuld toekent, steeds aan het gevaar bloot in deze worsteling met den beschuldigde tegen den laatste partij te trekken, vooral

1 Deze gewoonte is door de praktijk ingevoerd. De bevoegdheid daartoe kan echter alleen worden afgeleid uit art. 268 van den Code d'Instr. Criminelle, volgens 't welk ‘le président est investi d'un pouvoir discrétionnaire, en vertu duquel il pourra prendre sur lui tout ce qu'il croira utile pour découvrir la vérité,’ een bepaling, die volkomen in het inquisitorisch stelsel past. In ons recht kan de bepaling van art. 198, § 2, Strafvordering, praktisch tot hetzelfde resultaat leiden, daar het de ondervraging toelaat gedurende den loop van het getuigenverhoor, dus ook reeds als het verhoor van den eersten getuige ter nauwernood een aanvang heeft genomen. Ook volgens het jongste Duitsche ontwerp (§ 197) wordt de beschuldigde verhoord, vóórdat de getuigen hun verklaringen hebben afgelegd. Aanbeveling verdient m.i. deze praktijk niet, daar het verhoor zich in dat geval grondt op de stukken van het vooronderzoek, en niet, gelijk de aard van het mondeling debat medebrengt, op de verklaringen der getuigen ter terechtzitting.
Erger nog is de bevoegdheid, mede door de praktijk aangenomen, van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie, om den beschuldigde te ondervragen. Sterker afwijking van het accusatorisch stelsel kan men zich moeielijk denken.

indien deze op minder behoorlijke wijze de vragen mocht beantwoorden. Men zou geen mensch moeten zijn om zich daarboven geheel te kunnen verheffen, en steeds die kalmte te blijven bewaren, welke voor den rechter in de eerste plaats vereischt wordt. Geen schouwspel is dan ook stuitender dan de partijdigheid des rechters, zooals die in de wijze van ondervragen niet zelden doorstraalt, en niets is zóó geschikt het vertrouwen des volks in den rechter te verzwakken, als deze met ongelijke wapenen gevoerde strijd tusschen voorzitter en beschuldigde, met het doel om de zoo gewenschte bekentenis te verkrijgen. De indruk, dien de voorzitter heeft ontvangen, plant zich dan uit den aard der zaak ook bij de getuigenverhooren voort, waarin hij almede de hoofdrol vervult, en waarbij nog deze onbillijkheid komt, dat de openbare aanklager (zij 't ook na gevraagd doch nimmer geweigerd verlof) onmiddellijk vragen tot de getuigen mag richten, terwijl de verdediger slechts bij monde van den voorzitter tot het doen van vragen bevoegd is, voorzoover namelijk de voorzitter die vragen goedkeurt, of het niet noodig vindt ze te wijzigen (welk laatste zóó kan geschieden dat de geheele strekking der vraag verandert). Door deze leiding der debatten kan het dan ook moeielijk anders, of de gezworenen moeten, nog vóórdat de verdediger aan het woord komt, én uit de akte der beschuldiging, én uit de verhooren, én uit het daarop gevolgde requisitoir van het Openbaar Ministerie, waarin nogmaals alles wat ten nadeele van den beschuldigde Kan strekken, niet zelden op hartstochtelijke wijze wordt herhaald, in vele gevallen een voor hun onpartijdigheid nadeeligen indruk ontvangen. Niet als in Engeland wordt hun taak beperkt tot de waardeering van het bewijs der feiten, van weêrszijden zonder dramatischen omslag geleverd en kortelijk toegelicht, maar het strenge bewijs wordt maar al te dikwijls op den achtergrond gedrongen, om plaats te maken voor een opeenstapeling van vage vermoedens, 't zij aan de houding van den beschuldigde, 't zij aan andere, omstandigheden ontleend, die met het bewijs, waarop het aankomt, weinig of niets te maken hebben. Geen wonder dat de gezworenen op die wijze in verwarring geraken, waartoe vervolgens ook de verdediger het zijne bijdraagt, die, niet altijd ten onrechte, vooringenomenheid bij rechter en gezworenen veronderstellende, nu ook op zijn beurt van het eigenlijk terrein van den strijd afwijkt, door vermoedens tegenover vermoedens te stellen, en in overdreven bespie-

gelingen en phrasen zijn toevlucht te zoeken, om op het gevoel der gezworenen te werken. Ten slotte komt dan nog het résumé van denzelfden voorzitter, wien men een zoo inquisitorische rol heeft opgedragen en van wien men nu verwacht, dat hij op eens de kalmte en onpartijdigheid van den Engelschen rechter, die slechts een toezicht uitoefent op de vragen, die door partijen gedaan worden, zal verkrijgen. Is het te verwonderen, dat de gezworenen dikwijls onder al die kunstmatige verwarring het spoor bijster worden, en hun zoogenaamd intieme convictie boven een onbevangen waardeering van het aangevoerde bewijs stellen?

Het moet natuurlijk worden toegegeven, dat niet altijd en overal de bezworen, tegen het Fransch inquisitorisch stelsel aangevoerd, even sterk in het oog springen. Maar dit neemt niet weg, dat het groote verschil in beginsel tusschen het Fransch en het Engelsen proces zich vooral bij belangrijke strafzaken ten nadeele van het eerste openbaart; dat de Engelsche rechtspleging grooter waarborgen voor een onbevangen oordeel oplevert, en dat, zoo die waarborgen bij elke wijze van rechtspleging wenschelijk zijn, hunne wenschelijkheid zich niet het minst dáár doet gevoelen, waar leeken tot de beslissing medewerken. Het betreft hier een quaestie van beginsel, die niet op zijde kan worden gesteld door de alledaagsche opmerking, dat het in de praktijk niet altijd zoo slecht gaat. Evenmin mag ons de bedenking terughouden dat, gelijk men niet zelden hoort beweren, de maatschappij door toepassing der Engelsche begrippen van strafvordering, niet genoegzaam tegen inbreuken op de rechtsorde zou beveiligd zijn, een bewering, die ook ten gunste der pijnbank in vroeger tijden haar diensten heeft bewezen. Vreemd ook mag die bewering heeten, als men bedenkt, dat het hier een stelsel betreft, dat over de helft der beschaafde wereld zijn gezag heeft uitgestrekt, en waarbij ontwikkelde en welvarende volken zich wèl bevinden. De kracht der repressie van gevaarlijke misdrijven is dan ook over 't algemeen in Engeland en verwante landen niet minder dan in Europa, zooals meer dan genoeg door hen, die de verschillende rechtsplegingen tot een voorwerp van onderzoek hebben gemaakt, is aangetoond. En waar die repressie te wenschen mocht overlaten, daar is dit toe te schrijven niet zoozeer aan de wijze, waarop het onderzoek, zoo in de instructie, als bij de eindbehandeling plaats heeft, maar veeleer daaraan, dat bij gemis van de instelling van een Open-

baar Ministerie, de wijze waarop in Engeland de aanklacht plaats heeft, geen aanbeveling verdient. Men mag verder ook niet uit het oog verliezen, dat, zoo de maatschappij bij strenge vervolging en bestraffing van misdrijven belang heeft, haar belang niet minder medebrengt, dat niemand vervolgd en veroordeeld worde zonder dat hem volledige waarborgen zijn gegeven, zoowel voor vrijheid van verdediging als voor de onbevangenheid van hen, van wier uitspraak zoo oneindig veel voor den beschuldigde afhangt. Het is dan ook alleszins natuurlijk, dat een vrij en ontwikkeld volk ten dien aanzien strengere eischen stelt, dan een volk, waarbij een lagere opvatting van het publiek belang en minder belangstelling in de publieke aangelegenheden heerscht, en het is dus ook geenszins een toeval dat tusschen de beginselen van het Engelsch en van het Fransch strafproces een zoo diepe klove bestaat. Het karakter der verschillende natien spiegelt zich in haar strafrechtspleging af, en zoo in Duitschland tot heden toe het inquisitorisch proces, op Eransche leest geschoeid, nog de overhand heeft ehouden boven de toepassing van de Engelsche begrippen, dan vergete men niet, dat in Duitschland de staatkundige ontwikkeling onder den invloed van Romaansch absolutisme en Romaansche rechtsinstellingen eeuwen lang belemmerd is geworden, terwijl in Engeland die invloed reeds vroegtijdig is verdrongen. Men houde verder in het oog, dat èn in Frankrijk èn in Duitschland[1] ook na meer ontwikkeld staatkundig leven de vroegere tradities vn.n een zoo lang bestaan hebbenden rechtstoestand niet opeens haar kracht konden verliezen, en dat een volk niet plotseling die ervaring verkrijgt, welke Engeland in een lange en moeielijke leerschool heeft moeten opdoen. Vandaar dat men niet genoeg in de beginselen van het Engelsche strafproces doordrong en in den valschen waan verkeerde, dat met de invoering der Jury, in verband met openbare en mon-

1 In Nederland, waar overigens de staatkundige ontwikkeling hooger stond dan in Frankrijk of Duitschland, had niettemin onder den invloed van het Romeinsche recht, het strafproces eveneens een inqisitorische richting genomen. Voeg daarbij de ontzenuwing van ons volksleven gedurende de 18de eeuw, veroorzaakt door het teren op vroegeren roem, en door heillooze partijschappen; eindelijk den druk der Fransche overheersching en de invoering der Fransche wetboeken. Een en ander is voldoende om de apathie te verklaren, die ook na herwinning onzer onafhankelijkheid op dit gebied bleef' bestaan en zelfs heden nog nawerkt.

delinge behandeling, werkelijk het Engelsch stelsel werd overnomen.[1] Op zich zelf lag daarin voorzeker een verbetering tegenover de onmiskenbare nadeelen van het inquisitorisch proces. Maar het bleef niettemin waar, dat men op die wijze de kroonlijst op het gebouw plaatste, zonder zich vooraf te overtuigen of de geheele constructie den toets kon doorstaan. Men wilde invloed des volks op de rechtspleging, maar men vergat, dat die invloed slechts dan de verlangde vruchten kon afwerpen, wanneer het geheele stelsel der strafrechtspleging, gelijk in Engeland, daarmede in overeenstemming werd gebracht. Voor den nieuwen wijn werden de oude zakken in menig opzicht nog bruikbaar verklaard. Ook nog heden duurt die strijd tusschen de inquisitorische en accusatorische richting voort. Maar - ik wees er reeds zooeven op - het gebied der eerste wordt meer en meer beperkt. Vooral in Duitschland heeft zich in den laatsten tijd tegen het inquisitorisch Eransch proces een sterke reactie geopenbaard[2], waarvan de vruchten reeds duidelijk zichtbaar zijn. Men komt, zij het ook schoorvoetende, tot de erkenning dat de beginselen van het Engelsch strafproces, van historische toevoegsels en werkelijke gebreken gezuiverd, de voorkeur verdienen. De volledige zegepraal dier

1 Ik stip hier dit punt slechts aan, onder voorbehoud er nader op terug te komen.

2 Zonder hier te veel in bijzonderheden te treden, mag ik er echter aan herinneren, dat het jongste ontwerp eener algemeene Duitsche *Strafprozessordnung* in veel opzichten werkelijke verbeteringen bevat, zooals ook zijn scherpste kritikus (Gneist) niet kan nalaten te erkennen. Zonder twijfel had men meer kunnen doen, maar toch is de vooruitgang merkbaar. Opmerking verdient o.a. (in de motieven van het ontwerp) de schoorvoetende erkenning van de wenschelijkheid van het kruisverhoor, dat echter, volgens art. 194, slechts met toestemming van den voorzitter kan plaats hebben. De Pruissische Strafprozessordnung van 1867 voor de geannexeerde Staten gaf in § 237 den voorzitter reeds dezelfde bevoegdheid, doch meer beperkt. In sommige andere Duitsche wetgevingen had men (zonder de geheele ondervraging der getuigen aan partijen over te laten) toch de bevoegdheid des verdedigers om met verlof des voorzitters onmiddellijk vragen tot de getuigen te richten, reeds erkend en dus het privilege van het Openbaar Ministerie in dit opzichtopgeheven. Zoo ook de nieuwe Oostenrijksche wet van 23 Mei 1873. De Duitsche Juristenvereeniging verklaarde zich in 1873 niet alleen voor het kruisverhoor, maar ook voor de openbaarheid der instructie, als regel. De aangehaalde Oostenrijksche wet kent wel een ondervraging door den voorzitter nog vóór den aanvang van het getuigenverhoor. Maar zij voegt er uitdrukkelijk bij (art. 245), dat de beschuldigde niet verplicht is te antwoorden en beschouwt de ondervraging als een middel om laatstgenoemde in de gelegenheid te stellen zich volledig te verdedigen, niet om een bekentenis te ontlokken.

beginselen is, zoo niet alle teekenen bedriegen, niet meer dan een vraag van tijd.

Men kan echter, zonder aan de beginselen van het accusatorisch proces ontrouw te worden, met recht vragen, of de *algeheele* uitsluiting van elke ondervraging des beschuldigden wel aanbeveling verdient. Ik meen dit te mogen betwijfelen, hoewel ik, de keuze hebbende tusschen het Fransch verhoor en het Engelsch stelsel, aan het laatste als het minst schadelijk voor de onbevangenheid des rechters de voorkeur zou geven. In Engeland staat deze eigenaardigheid naar mijn gevoelen in nauw verband met den historischen oorsprong der Jury. Het oudGermaansch proces kende, overeenkomstig zijn formeel karakter, geen verhoor van den beschuldigde; alleen de uitslag van het tweegevecht of het Godsoordeel moest uitmaken of de beschuldiging al of niet gegrond was. Later, toen de Jury als verdedigingsmiddel van den beschuldigde beschouwd werd, werd de uitsluitingvan het verhoor eveneens analogisch toegepast, en was het dilemma: bekentenis of beroep op de Jury. Die 't laatste koos, liet daarmede ook alles aan de Jury over. Deze opvattting ontving, zelfs na toenemende ontwikkeling der strafrechtspleging, grooten steun door de heillooze gevolgen van het inquisitorisch stelsel in andere landen, waarbij het verhoor van den beschuldigde uitsluitend beschouwd werd als middel om een bekentenis te verkrijgen, en waarbij zijn verplichting om te antwoorden op den voorgrond stond. Men zag echter voorbij, dat ook een andere opvatting mogelijk is, die zonder de belangen van den beschuldigde te benadeelen, en zonder den rechter tot een partijdig inquirent te maken, aan het doel der strafrechtspleging: verkrijging van materieele waarheid, meer bevorderlijk is. Het is deze, dat de vragen aan den beschuldigde, die het hem ten laste gelegde ontkent, niet de strekking moeten hebben om hem tot het afleggen eener bekentenis te noodzaken, maar alleen om hem in de gelegenheid te stellen zich behoorlijk ten verdedigen, terwijl het hem overigens vrij moet staan al of niet op de gedane vragen te antwoorden. Zóó opgevat verdwijnt het eigenlijk gezegd inquisitorisch verhoor, om plaats te maken voor opmerkingen telkens naar aanleiding der debatten door den voorzitter tot den beschuldigde gericht, om dezen gelegenheid te verschaffen de tegen hem ontstane bezwaren op te lossen. Deze richting, waarin zich ook de boven aangehaalde nieuwe regeling van het Oostenrijksch strafproces be-

weegt, komt mij voor de ware te zijn. In Engeland zelf ont breekt het dan ook niet aan stemmen, die verandering der bestaande praktijk in de aangegeven richting wenschelijk achten. Menigmalen toch kan een enkele opheldering door den beschuldigde gegeven, en waaraan hij, zonder daarop opmerkzaam te zijn gemaakt, wellicht niet zou gedacht hebben, groot gewicht in de schaal werpen, of althans veel duidelijk maken, waarover men anders in het duister zou rondtasten[1]. Dat men echter in Engeland tot nog toe het oude stelsel handhaaft, schijnt vooral zijn oorsprong te hebben in de vrees, dat men op die wijze het inquisitorisch verhoor bedektelijk zou invoeren en den rechter daardoor van zijn onpartijdig standpunt zou afrukken. Het betrekkelijk gewicht dier bedenking erkennende, een ik toch dat zij, in 't algemeen genomen, als ongegrond moet worden beschouwd. Misbruik is zeker mogelijk, maar veel, zoo niet alles, hangt bij de voorgestelde regeling af van de wijze waarop het geheele strafproces (met inbegrip van het vooronderzoek) is ingericht. Waar, gelijk in het Fransche recht, het verhoor uitsluitend de strekking heeft, als middel van instructie ter ontlokking eerier bekentenis te dienen, de partijrechten geheel ongelijk verdeeld zijn, en de rechter zelf niet alleen het proces leidt, maar in alles persoonlijk inquireert, is de vreesdat zijn onbevangenheid schade zal Jijden, alleszins gerechtvaardigd. Wanneer echter in de wetgeving erkend is, dat aanklacht en verdediging gelijke rechten hebben, dat partijen zelven onder de leiding des rechters hun bewijzen moeten bijbrengen en toelichten, en de rechter, alleen voor zoover naar zijn oordeel nog ophelderingen noodig zijn, vragen aan getuigen en beschuldigde stelt, welke de laatste desverkiezende, volgens den juisten regel dat ‘niemand in rechten verplicht is zich zelven te beschuldigen,’ wel *kan*, maar niet *behoeft* te beantwoorden, wanneer dus in één woord het accusatorisch beginsel het geheele proces doortrokken heeft, dan bestaat er m.i. weinig of geen vrees, dat dg rechter het hem door de wet zelve aangewezen standpunt zal verlaten[2] Hij bevindt

1 Zoo is b.v. in het vroeger vermelde proces *Müller* veel duisters overgebleven, daar de gezworenen uit den mond van den beschuldigde geen enkele opheldering hebben vernomen over zeer belangrijke punten, die de beschuldigde wellicht met een enkel woord, zoo hij daartoe ware uitgenoodigd, tot klaarheid had kunnen brengen.

2 Zoo oordeelt o.a. ook Sheldon Amos, in het aangehaalde werk p. 374. Ook naar zijn meening streeft de Engelsche wetgeving, zooals zij thans is ingericht, niet zelden haar doel voorbij, door onschuldigen de mogelijkheid te ontnemen hun onschuld aan te toonen.

zich dan toch niet op het hellend vlak, waarop het inquisitorisch proces ook den meest gemoedelijken en onpartijdigen rechter plaatst, en waardoor hij onwillekeurig verleid wordt zich zelven niet als *the counsel of the prisoner*, maar als den agent der vervolging te beschouwen, wiens grootste triumf in het verkrijgen eener bekentenis bestaat[1]. Heb ik in de laatste bladzijden op beginselen gewezen, die meer het geheele Engelsche strafproces, dan wel uitsluitend de rechtspleging met gezworenen betreffen (een uitweiding, die mij echter niet overbodig voorkwam, wegens het nauw verband tusschen die beginselen en de werking van het Engelsche Jurystelsel), - zoo wensch ik thans nog eenige oogenblikken stil te staan bij een eigenaardige inrichting, die (al is ook haar toepasselijkheid op uitsluitend rechtsgeleerde colleges niet uitgesloten) toch meer rechtstreeks op de Jury betrekking heeft. Ik bedoel de *eenstemmigheid* van het verdict, die in Engeland en NoordAmerika wordt gevorderd, terwijl in Schotland daarentegen een meerderheid van acht op vijftien voldoende wordt geacht[2].

1 Men leide uit deze woorden, evenals uit het geheel mijner beschouwingen, niet af, dat het mijn bedoeling is een blaam op de ambtenaren van het Openbaar Ministerie te werpen, door hun onpartijdigheid verdacht te maken. Dit is geenszins het geval. Maar de taak van die ambtenaren is een andere, dan die des rechters. Door den aard hunner betrekking worden zij van zelf er toe geleid hun bijzondere aandacht te schenken aan alles wat als bezwaar tegen den beschuldigde kan worden aangevoerd, en de eenmaal ingestelde aanklacht kan steunen. Hier is dus geen sprake van partijdigheid, in den slechten zin des woords, maar van een ander standpunt van beschouwing, dat van zelf minder objectief is, dan dat des rechters. Het Openbaar Ministerie is en blijft *partij* in het strafgeding; de rechter mag dit nimmer zijn. Ik ben het dan ook met Gneist (S. 25 in de noot) eens: ‘ein öffentlicher Anklager, der alle Voraussetzungen des Richtersambts in seinem Innern reproduciren wollte, müsste in eine pedantische Selbstquälerei verfallen, welche ihn zur Erfüllung des Anklageambts sicherlich ungeeignet machen würde.’

2 Opmerkelijk is het, dat dit in Schotland alleen geldt voor de Strafjury, terwijl voor het verdict der Jury in civiele zaken, evenals in Engeland, eenstemmigheid gevorderd wordt. Deze anomalie schijnt hierin haar verklaring te vinden, dat de civiele Jury in Schotland eerst in deze eeuw is ingevoerd, terwijl de Jury in strafzaken daar te lande reeds van oude tijden dagteekent. Ook de rechtspleging op Malta wijkt in zooverre van de Engelsche af, dat de Jury is samengesteld uit negen personen, en met uitzondering van misdrijven, waartegen de doodstraf is bedreigd, en waarbij eenstemmigheid wordt gevorderd, met een meerderheid van zes beslist.

Gaat men deze zaak historisch na, dan blijkt het volgende. Het aantal personen, die de getuigenis der gemeente vertegenwoordigden, is in de oudste tijden verschillend geweest, doch in de 14de eeuw op minstens twaalf vastgesteld en sedert zoo gebleven[1]. Niet zoozeer de eenstemmigheid op zich zelve als wel het vereischte aantal van twaalf was dus de regel in het oud Engelsch proces, die nog heden wordt toegepast, en daar de kleine Jury uit twaalf personen bestaat, eenstemmigheid veronderstelt. Het was dan ook in in vroeger tijden niet ongewoon, om als de gezworenen het niet eens konden worden, hun een zeker aantal nieuwe personen toe te voegen, tot dat men bij twaalf eenstemmigheid van oordeel had verkregen[0]. Daarmede is in overeenstemming, dat nog heden het aantal gezworenen bij de groote Jury gewoonlijk uit drie en twintig bestaat, waarvan minstens twaalf eenstemmig moeten zijn, zoodat bij deze Jury (die veel korter tijd te zamen zijnde dan de kleine Jury, zonder groot bezwaar uit meer leden kan bestaan) inderdaad de meerderheid beslist. Neemt men nu in aanmerking, dat de tegenwoordige kleine Jury in aard zeer van de vroegere bewijsjury verschilt en rechterlijke functies uitoefent, dan schijnt er eenige grond om te vragen, waarom het geijkte

1 Met uitzondering van de in deze eeuw ingestelde County Courts of Graafschapsgerechten ter behandeling van civiele zaken, die met een Jury van vijf personen recht spreken. De vroegere Engelsche reehtsgeleerden hadden voor het getal van twaalf gezworenen een soort van bijgeloovigen eerbied Zelfs Lord Coke zag den grond voor dit getal hierin, dat er twaalf Apostelen en twaalf stammen Israels geweest waren! Waartegen met recht is aangevoerd, dat men dan even goed het getal *zeven* kon aannemen, omdat er zeven wijzen van Griekenland, en zeven wonderen der wereld zijn geweest; of *vier* omdat het getal der Evangelisten uit vier bestond. Hoe willekeurig nu de bepaling van het getal ook moge zijn, men zal steeds, als men een Jury wil, die vertrouwen zal inboezemen, dit getal niet te klein moeten nemen. Een Engelsen rechtsgeleerde (Ryalls) gaf nog in het afgeloopen jaar op de vergadering der ‘National Association for the promotion of social science’ (zie: *Transactions* dier vereeniging, 1873, p 216) als zijn meening te kennen, dat het betrekkelijk weinig gebruik bij de County Courts van de bevoegdheid om een Jury in te roepen, gemaakt, vermoedelijk in wantrouwen in het gering aantal gezwurenen zijn oorzaak had Dezelfde spreker verklaarde: ‘the present number (van twaalf) has worked fairly well, so far as number is concerned, and we have never heard of Jurymen, complaining that their fellows were too numerous.’

0 Men noemde dit *affortiare*, de Jury versterken. Het was de voorlooper van het *new trial*, dat thans in de weinige gevallen, waarin geen eenstemmigheid te verkrijgen is, plaats heeft door de samenstelling eener geheel nieuwe Jury.

getal van twaalf gezworenen (dat als bewijsmiddel beschouwd wellicht niet te groot was) ook nu nog steeds voor een beslissing moet gevorderd worden, m.a.w. waarom de kleine Jury van twaalf haar verdict *eenstemmig* moet blijven uitbrengen en of een meerderheid van zeven, acht of negen stemmen niet genoeg waarborgen voor de juistheid der beslissing oplevert. Over de doelmatigheid van den tot nu toe gevolgden regel heerscht dan ook in Engeland zelf verschil van gevoelen. Het verdient echter opmerking, dat de openbare meening (en daaronder ook de meerderheid der Engelsche reehtsgeleerden) zich voor het behoud van den tegenwoordigen toestand verklaart, terwijl zij, die een beslissing bij meerderheid verlangen, deze vooral wenschen in civiele processen, wegens de langere beraadslagingen, waartoe deze zaken aanleiding kunnen geven. In 1854 werd in dien geest een wetsontwerp betreffende de civiele Jury ingediend, dat echter, hoe gematigd ook[1], geen bijval in het parlement vond. Hetzelfde lot trof een veel ingrijpender voorstel in 1873 door den Attorney-General gedaan[2], volgens 't welk niet alleen het aantal gezworenen van twaalf op zeven zoude worden gebracht, maar tevens het verdict bij meerderheid zou worden opgemaakt. Alleen in de gevallen van hoog verraad en moord zoudeu, volgens dit voorstel, het ude getal en de eenstemmigheid behouden blijven. Beide maatregelen vonden echter hevigen tegenstand, temeer daar de rechters der Westminster-Hoven er zich tegen verklaarden. In het voorjaar van 1874 is dan ook, bij de hernieuwde indiening van een ontwerp tot verbetering van de rechtspleging met gezworenen (ditmaal niet door den Attorney-General, maar door het Parlementslid Mr. Lopes), alleen voor de civiele Jury onder zekere omstandigheden een beperking van het getal twaalf tot zeven voorgesteld, maar de eenstemmigheid van het verdict behouden. Ook dit ontwerp is echter niet verder in behandeling gekomen. Hoe dit zij, zooveel schijnt zeker dat men eer

1 Daarbij werd o.a. voorgesteld, dat, indien de civiele Jury na twaalf uren beraadslaging niet eenstemmig kon worden, een meerderheid van *elf* gezworenen voldoende zon zijn.

2 ‘A Bill for amending the Law as to Juries;’ ik gewaagde hiervan reeds met een enkel woord in mijn eerste artikel, p. 50, noot 1. Tot een eindbehandeling is het met dit ontwerp niet gekomen, evenmin als met een andere Bill, waarbij door denzelfden Attorney-General de instelling van een Openbaar Ministerie werd voorgesteld.

tot een vermindering van het aantal gezworenen zal geraken, dan tot de afschaffing van het vereischte der eenstemmigheid. En inderdaad zijn de daartegen ingebrachte bezwaren ook niet van gewicht ontbloot, en verdienen althans rijpe overweging. Erkend moet worden, dat in civiele zaken veel voor een beslissing bij meerderheid pleit. In strafzaken daarentegen, waar het uitsluitend op de beantwoording der schuldvraag aankomt, schijnt men anders te moeten oordeelen. Hier kan men niet zonder grond beweren, dat wantrouwen in de uitspraak wordt opgewekt, wanneer het publiek in twijfel verkeert of wellicht een aanzienlijke minderheid van de niet-schuld overtuigd was. Waar het zulke gewichtige belangen betreft, als in het strafproces ter sprake komen, is het zeker niette misbillijken, dat het verdict der gezworenen op zoo hecht mogelijken grondslag gevestigd zij[1]. Men voert wel is waar hiertegen aan, dat de waarborgen, door de eenstemmigheid gegeven, niet zoo groot zijn, als men zich voorstelt, daar minder zelfstandige gezworenen, afgemat door het debat, niet zelden hun gevoelen zullen prijsgeven om zich bij de meerderheid aan te sluiten. Daargelaten echter, dat men op die wijze opzettelijke schennis van bezworen plichten onderstelt, wordt dit mogelijke gevaar genoegzaam opgewogen door het voordeel, dat juist de vereischte eenstemmigheid aanleiding geeft, dat de meening der minderheid behoorlijk wordt besproken; terwijl bij colleges, die met meerderheid van stemmen beslissen, steeds te vreezen is, dat, zoo de meerderheid eenmaal verzekerd is, niet genoeg acht op het gevoelen der minderheid zal worden geslagen. Ook is het niet te ontkennen, dat gevorderde een-

1 In een op verzoek der Duitsche regeering in 1872 uitgebracht advies van het Hoog Gerechtshof te Brunswijk (met Waldeck de eenige Duitsche staat waar het Engelsch stelsel der eenstemmigheid is aangenomen) wordt in 't bijzonder op dit punt de aandacht gevestigd. Zonder aarzelen verklaart het Hof zich voor het behoud der eenstemmigheid. ‘Man braucht’ - zoo lezen wij daar o.a. - um das Gesagte bestätigt zu finden, nur einzelnen wichtigen Verhandlungen beigewohnt und den Eindruck beobachtet zu haben, den z B. bei Tragen über Leben und Tod gerade die Einstimmigkeit des Ausspruches unwillkürlich auf alle Anwesenden macht. Nichts ist im Stande in solchem Masse zu sittlichem Ernst zu stimmen und die Hoheit der irdischen Justiz zu manifestirem, als wenn die zwölf Geschworenen gegen einen leugnenden Angeklagten einstimmig das ‘Schuldig’ verkünden." (Die Principiën des Braunschweigischen Strafprocesses, Braunschweig 1873, p. 7.)
Ik kan de lezing van dit advies, dat van kalme, logische redeneering en ruimen blik getuigt, en waarbij ook andere belangrijke vragen, zooals het appel in strafzaken, behandeld worden, niet genoeg aanbevelen.

stemmigheid het besef van verantwoordelijkheid voor zijn stem bij den gezworene verhoogt en weifelachtige gezworenen de mogelijkheid beneemt, om, door zich bij de minderheid te voegen, de zedelijke verantwoordelijkheid voor het verdict aan hunne medegezworenen over te laten. Het is waar, dat in het Engelsche stelsel de minderheid of wel één persoon het in haar macht heeft een verdict te verhinderen, maar het is tevens waar, dat die minderheid een twijfel vertegenwoordigt, die veel gegronder kan zijn dan de meening der meerderheid, en dat juist door dien twijfel de zekerheid van schuld of niet-schuld in de oogen van het publiek niet boven alle bedenking verheven is, 't geen vooral klemt bij strafzaken, waar de beslissing over de schuldvraag meestal van eenvoudigen aard is, en den totaal-indruk moet teruggeven, dien de gezworenen van de debatten ter terechtzitting hebben ontvangen. Ook wordt door de mogelijkheid om, indien de gezworenen het na een bepaalden tijd niet eens kunnen worden, een nieuwe Jury samen te stellen (de Brunswijksche wet stelt daarvoor een tijdruimte van 24 uren), het gevaar van een dwingen der meerderheid door de minderheid voorkomen of althans zeer getemperd. Inderdaad schijnen dan ook, vooral bij de behandeling van strafzaken, de praktische bezwaren tegen de eenstemmigheid van weinig belang te zijn, daar gevallen, waarin de Jury het niet spoedig eens kan worden, in Engeland tot de zeldzaamheden behooren en klachten over die bezwaren weinig of niet vernomen worden[1].

En deze ervaring in Engeland vindt, zij 't ook op kleinere schaal, haar bevestiging in de werking derzelfde instelling in Brunswijk, waar men, volgens het eenparig getuigenis der leden van het Hoog Gerechtshof en van den Procureur-Generaal bij dat college, volkomen met de nieuwe inrichting is tevreden

1 Volgens statistieke opgaven staat in civiele zaken het aantal gevallen, waarin de gezworenen het niet terstond eens worden en zich daarom naar hun raadkamer begeven, als 1 tot 20; terwijl de zaken, waarin geen eenstemmigheid te verkrijgen is en een nieuwe Jury wordt opgeroepen, nauwelijks 1/500 van het geheel bedragen.
In strafzaken is de verhouding nog veel gunstiger; slechts in ongeveer 1 pCt. dier zaken verfielen de gezworenen de rechtszaal om in hun raadkamer te beraadslagen, terwijl slechts in 1 van de 1000 gevallen de gezworenen niet eenstemmig Iconden worden. Ook Ryalls, hoewel geen voorstander der unanimiteit, moest toch in de vergadering der bovengenoemde vereeniging erkennen: ‘that in an overwhelming majority of cases the jury appear to be perfectly unanimous in their verdict’

geweest, welke dan ook maar hoogst zelden de verwijzing deizaak naar een andere Jury noodig heeft gemaakt. Men mag tevens hierbij voegen, dat de vooral in Frankrijk telkens herhaalde proefnemingen met een nu eens grootere, dan weder kleinere meerderheid (waarover nader), schijnen aan te toonen, dat dit stelsel, als niet op een deugdelijk beginsel berustende, vasten grondslag mist[1].

1 Zonder te veel aan het gewicht van autoriteiten te hechten, meen ik echter, wegens het gewicht der door hen aangevoerde gronden, er op te mogen wijzen, dat de keurbende der hedendaagsche Duitsche Criminalisten zich zeer bepaald voor de eenstemmigheid van het verdict verklaart. Ik noem slechts Zachariae, Mittermaier, John, Heinze en Gneist. Zeer zeker een bewijs, dat de quaestie niet zoo eenvoudig is als de tegenstanders der eenstemmigheid schijnen te denken, en dat zij betere gronden moeten aanvoeren dan, gelijk niet zelden geschiedt, de zaak in een belachelijk daglicht te stellen. De quaestie is des te belangrijker, omdat zij niet alleen tot het verdict der gezworenen behoeft beperkt te worden, maar ook voor de beslissing der schuldvraag door uitsluitend rechtsgeleerde rechters kan worden gesteld, hoewel ik toegeef, dat wellicht voor de noodzakelijkheid der eenstemmigheid van de *gezworenen* meer gronden pleiten dan in 't andere geval. In Brunswijk vordert men, ook bij de rechterlijke colleges die in minder zware strafzaken zonder gezworenen recht spreken (ongeveer gelijk aan onze correctionneele rechtbanken), eenstemmigheid der rechters over de schuldvraag, doch, met een, althans bij rechterlijke colleges m.i. aanbevelingswaardige, wijziging, *alleen* voor de *schuldigverklaring*. Volgens 't meermalen aangehaald advies voldoet deze inrichting daar te lande zeer. Gelijk bekend is, heeft de heer van Houten bij de jongste beraadslagingen over een nieuwe rechterlijke organisatie een amendement tot aanneming van het Brunswijksche stelsel voorgesteld, dat echter met een meerderheid van 52 tegen 10 stemmen is verworpen (zie Bijblad der Nederl. Staatscourant, 1872/73, II, blz. 1273 vlg.). Hoewel mij hier de gelegenheid tot uitvoerige bespreking der toen gevoerde discussie ontbreekt, mag ik toch niet verzwijgen, dat de tegen bedoeld amendement aangevoelde bedenkingen, al zijn ze niet van gewicht ontbloot, mij echter niet overtuigend toeschijnen. Het hoofdbezwaar was, dat pp die wijze de minderheid of één persoon bij machte zon zijn steeds een vrijspraak door te drijven. Bedrieg ik mij echter niet, dan berust dit argument op een cirkelbetoog, daar het reeds uitgaat van de onbewezen stelling, dat het niet met het wezen der strafrechtspleging strijdt, bij een schuldigverklaring de meening der meerderheid bestendig te volgen, en derhalve twijfel aan de juistheid der beslissing toe te laten. Veel juister schijnt mij het ook in het Brunswijksch advies op den voorgrond gestelde beginsel, dat niemand tot straf moet kunnen veroordeeld worden, zoolang onder de door de wet aangewezen rechters twijfel bestaat, of het ten laste gelegde misdrijf is gepleegd. Vergis ik mij niet, dan zullen mij de meeste rechters ook toegeven, dat, bij veroordeelingen de omstandigheid dat een minderheid, op wier oordeel men overigens wellicht prijs stelt, niet overtuigd. is van de schuld, dikwijls een onbevredigd gevoel bij de meerderheid achterlaat. De heer van der Linden heeft er dan ook in het vermelde debat terecht op gewezen, dat het hier slechts de vraag betrof nâar eerdere of mindere waarborgen, en dat men eigenlijk geen redenen had ge-geven, waarom het vorderen van eenstemmigheid, ‘barbaarsch’ en de meerderheid precies goed zou zijn. ‘Het is alleen,’ zoo voegde hij er bij, ‘omdat men er aan gewend en de eisch van eenstemmigheid nieuw is.’
Wat mij zelven betreft, ik zou geneigd zijn meer waarde te hechten aan de ervaring in die landen (groote of kleine is ten deze geheel onverschillig), waar het stelsel der eenstemmigheid reeds lang bestaan heeft, dan aan de meening van hen, die nimmer in de gelegenheid zijn geweest haar werking praktisch na te gaan.
Neemt men de eenstemmigheid voor de schuldigverklaring aan, dan kan men daarin tevens een stap zien tot de afschaffing van het in dat geval ook mij niet meer wenschelijk voorkomend hooger beroep, dat dan ook in Brunswijk niet meer bestaat. Daarmede behooren echter doelmatige verbeteringen van anderen aard in het geheele stra proces gepaard te gaan.

Hoe wordt de instelling der Jury in Engeland zelf beoordeeld? Moest men volkomen geloof hechten aan het tafereel, dat door sommige tegenstanders der Jury daarvan wordt opgehangen, dan zou men geneigd zijn aan te nemen, dat het vertrouwen in de rechtspleging met gezworenen in Engeland voor wantrouwen heeft plaats gemaakt, en dat deze instelling bestemd is allengs te verdwijnen. Bij nader onderzoek echter blijkt deze aan de Jury vijandige richting op overdrijving en partijdige voorstelling te berusten. Zij heeft alleen een oog voor de schaduwzijden, die, gelijk bij iedere menschelijke instelling, ook bij de Jury niet ontbreken. Op de lichtzijde slaat zij geen acht; zij registreert zorgvuldig alle klachten, welke tegen de tegenwoordige inrichting worden ingebracht; zij zoekt met voorliefde die gevallen te zamen, waarin, naar het althans *schijnt*, de juistheid van het verdict der Jury aan gewichtigen twijfel onderhevig was, om dan daaruit de gevolgtrekking af te leiden, dat de Jury, als met de eischen eener goede rechtsbedeeling in strijd en daarenboven aan de burgers een onnoodigen last opleggende, behoort te worden opgeheven. Maar ze vergeet, dat de gevolgtrekking niet zuiver is en dat vele bezwaren, op rekening der Jury gesteld, niet zoozeer tegen deze instelling zelve pleiten, als wel het uitvloeisel zijn van vele voor verbetering vatbare historische eigenaardigheden en van andere gebreken in de Engelsche strafrechtspleging. Het verdient dan ook opmerking, dat de meesten van hen, die het doodvonnis over de Engelsche Jury uitspreken, niet in Engeland te huis behooren. Het aantal stemmen toch, dat in Engeland zelf voor een geheele afschaffing der Jury opgaat, is uiterst gering[1]. Ove-

1 De hevigste aanval tegen de Jury, dien ik heb kunnen opsporen, bevindt zich in een artikel der Quarterly Review 1872, dat, naar mijn meening, oppervlakkig geschreven is en de gewone grieven aan elkander rijgt zonder ze met oordeel te onderzoeken.
Bentham, dien men niet zelden als een onvoorwaardelijk tegenstander der Jury hoort beschrijven, ging echter niet zóóver als de ongenoemde schrijver van het vermelde artikel. Zijn hervormingsplannen stonden in verband met de idealen, die hij zich van de rechtspraak door één rechter voorstelde. Die rechtspraak wenschte hij in eerste instantie, zonder eenige medewerking van leeken, ingevoerd te zien. Bij appel daarentegen liet hij de Jury toe. Dit vreemde denkbeeld werd bij hem later door een nog vreemder vervangen, nl. van een *quasi-Jury*, gelijk hij het noemt, die den rechter zoude ter zijde staan, zonder overigens eenigen invloed op de beslissing uit te oefenen.

rigens beoogen zij, die daar te lande tegen de Jury te velde trekken, niet de afschaffing der geheele instelling, maar veeleer haar verbetering, waar die noodig blijkt te zijn, of ook beperking tot zaken, die, naar hun oordeel, meer eigenlijk voor de beslissing door een Jury geschikt zijn; en gaat men de gronden, die ze aanvoeren, nauwkeurig na, dan blijkt al ras, dat een groot deel hunner grieven niet op de rechtspleging met gezworenen als zoodanig betrekking heeft, maar veeleer op de wijzigingen, die zij in het geheel der strafrechtspleging, met instandhouding overigens van de beginselen van het accusatorisch proces, verlangen[1]. Op verscheiden, en daaronder niet ongegronde grieven heb ik reeds in den loop van dit stuk gewezen. Niet

1 Onder hen, die het minst met de Jury zijn ingenomen, behoort zonder twijfel J. Brown, die in 1859 in een werk, getiteld: *the dark side of the trial*, een uitvoerige akte van beschuldiging tegen de Jury opstelde. Niet. temin komt zelfs deze rechtsgeleerde tot het resultaat, dat de Jury in alle zaken, waarin de vrijheid der burgers op het spel staat, behouden moet worden, terwijl hij haar in alle overige zaken afgeschaft wenscht te zien. Het betoog is dus het meest tegen de civiele Jury gericht. Dezelfde Brown, wiens beschouwingen trouwens in een vergadering der ‘Juridic Society’ door den bekenden Engelschen rechtsgeleerde Best, met klem weêrlegd werden, heeft later, als voorzitter der juridische sectie van de ‘National Association for the promotion of social science’ (zie *Transactions*, 1873, pag. 45 vlg.), andermaal op vele gebreken der Jury gewezen, maar eindigt toch met de verklaring (pag. 57): ‘the trial by Jury has proved an excellent thing in causes, which involved the liberty of the subject or the press, in questions of libel, fraud, commercial bargains, and many others; but it has been a complete failure in cases, which involved voluminous accounts or very numerous details and documents, or which required skilled persons to understand them.’ Zoo ook noemde de hierboven reeds vermelde rechtsgeleerde Ryalls in dezelfde vergadering (*Transactions*, pag. 211), in weêrwil van vele door hem erkende gebreken, de Jury: ‘an institution, wich has been radically and beneficially the mainspring of our liberties and the glory of our constitution,’ en voegde er deze waarschuwing bij: ‘we cannot be too careful in legislating on what I have termed, as I believe correctly, the mainspring of our liberties, lest we bequeath to posterity that which we received as an heirloom diminished in power or in value.’

ten onrechte beweert men ook, dat de tegenwoordige samenstelling der gezworenenlijsten veel te wenschen overlaat, daar door de slechte regeling van de bevoegdheid, om als gezworene op te treden, velen als zoodanig worden opgeroepen, die voor hun gewichtige taak niet geschikt kunnen worden geacht, terwijl daarentegen een groot aantal van hen, die als gezworenen uitnemende diensten zouden kunnen bewijzen, te huis worden gelaten, omdat zij niet aan den census voldoen[1]. Ook klaagt men over de willekeurige samenstelling der Special-Juries (in civiele zaken van zooveel belang), voor wier qualificatie nog altijd de oude formule geldt, dat zij bestaan moeten uit bankiers, kooplieden en *esquires*; door welke woorden, die tevens voor de meest uiteenloopende uitleggingen vatbaar zijn, velen worden uitgesloten[2], die wegens hun stand en ontwikkeling op de banken der Special-Jury moesten geplaatst zijn, en omgekeerd, velen onder de Special-Jurors worden opgenomen, wier geschiktheid zelfs als common Jurymen aan ernstigen twijfel onderhevig is. Men beklaagt zich tevens, dat de Special-Jurors een schadeloosstelling ontvangen en de Common-Jurors niet, 't geen des te onbillijker is, daar die schadevergoeding oorspronkelijk daarin haar grond had, dat vroeger de Special-Jurors *ook* als Common-Jurors dienst deden en zich dus grooter opofferingen moesten getroosten, terwijl zij tegenwoordig zelden meer in een gewone Jury worden geroepen. Men wijst er verder op, dat in Schotland, waar elke Jury uit een vereeniging van Common- en Special-Jurors bestaat, meer waarborgen voor een doelmatige bezetting der Jury-bank worden gevonden[3]. Vat men deze en andere soortgelijke grieven te zamen, dan mag men daaruit met recht opmaken, dat de tegenwoordige inrichting der rechtspleging met gezworenen in Engeland in veel opzichten behoefte heeft aan hervorming, vooral wat betreft het voor de uitoefening van den gezworenendienst vereischte radicaal. De vroeger vermelde wetsontwerpen hadden dan ook voornamelijk de strekking, in deze niet te miskennen gebreken te voorzien, en hoewel zij nog niet tot wet zijn verheven, doch voor 't oogenblik weder zijn ingetrok-

1 B.v. huurders van gemeubileerde woningen of kamers (Lo lgers). Zie over een en ander *Law Magazine*, 1874, pag. 165 vlg.

2 O.a. de beheerende directeuren der verschillende openbare maatschappijen in de city van Londen, wier aantal op niet minder dan 1500 geschat wordt.

3 Zie mijn eerste artikel, pag. 50, noot 1.

ken, mag men toch met grond veronderstellen, dat de tijd niet ver meer verwijderd is, waarin verbeteringen in de samenstelling der Jury zullen worden aangebracht. En blijkens de getuigenis van de organen dier pers, zal het Engelsche volk meer van *die* wijze van herziening gediend zijn, dan van de (althans in strafzaken) steeds bedenkelijke beperking van het aantal gezworenen en van de afschaffing der eenstemmigheid bij de uitspraak van het verdict. Dat echter het voortbestaan der instelling zelve van een en ander geen gevaar heeft te duchten, en dat een ernstig voorstel tot opheffing der Jury in Engeland een storm van verontwaardiging bij het geheele volk zou opwekken, kan, dunkt mij, voor niemand twijfelachtig zijn, die met het wezen n de inrichting van het Engelsche staats- en maatschappelijk leven iets meer dan oppervlakkig bekend is. Zeer waarschijnlijk is het zelfs, dat de meesten onder hen, die der Jury niet genegen schijnen te zijn, zich het eerst onder de gelederen ter barer verdediging zouden scharen, indien het leven zelf der instelling ernstig bedreigd werd[1]. Geen instelling toch is in Engeland meer populair dan de rechtspleging met gezworenen. Deze populariteit alleen of hoofdzakelijk daaruit te willen verklaren, dat men in Engeland zeer aan het oude gehecht is, schijnt mij willekeurig en een miskenning van het beginsel, waarop de instelling der Jury berust. Met veel meer recht kan men als grond daarvoor aanvoeren, dat men in Engeland samenwerking van het volkselement met het rechtsgeleerd element, als een vereischte voor een juiste en vertrouwen inboezemende rechtspraak beschouwt, op dezelfde wijze als men den volksinvloed bij andere gewichtige aangelegenheden van algemeen belang noodzakelijk acht. Oorspronkelijk vrucht eener reactie tegen het oud-Germaansche proces en als bewijsmiddel aangewend, is de instelling der Jury ook in haar later gewijzigd karakter, gebleken te beantwoorden aan de vooral bij het Angelsaksische ras sterk gevoelde behoefte, om den stroom van het volksleven in voortdurende aanraking te brengen met het gezag, door staatsambtenaren uitgeoefend en om aan het volk

1 Ik heb hierbij ook op het oog hen, die zich over het tijd- en kostenverlies beklagen, dat met de uitoefening van den gezworenendienst verbonden is. Het is toch een bekende ervaring, dat juist degenen, die 't meest over den last jammeren, welken de uitoefening van een in 't algemeen belang opgelegden plicht medebrengt, zich doorgaans het sterkst gekrenkt achten als met de vervulling van den plicht, ook het recht daarop hun ontnomen wordt.

niet alleen bij de beraadslaging en uitvaardiging der wetten, maar ook bij haar uitlegging en toepassing behoorlijken invloed te verzekeren. Zóo is de Jury een levensbestanddeel geworden der Engelsche staatsregeling, een factor van het selfgovernment, die gelijk alle instellingen voor verbetering vatbaar is, maar dien men niet zou kunnen verwijderen, zonderde grondzuilen der staatsinrichting zelve aan te tasten. De Jury in haar meest bekende vormen is inderdaad de toepassing van hetzelfde beginsel dat den geheelen maatschappelijken toestand van Engeland heeft doortrokken, nl. de medewerking van beëedigde commissies uit het graafschap of uit de gemeente, die voor zoover dit uitvoerbaar is, overal worden ingeroepen, waar het de beoordeeling van concreete, individueel e en plaatselijke verhoudingen en toestanden betreft. Geen wonder derhalve, dat ook de Jury diepe wortelen in het volksleven heeft geschoten, en in zijn zeden en gewoonten is ingedrongen, zoodat het niet ongewoon is de kinderen in Engeland reeds Jury te zien spelen, en niet zelden reeds in de scholen twisten tusschen de leerlingen door een Jury hunner makkers worden beslist.

Vooral in den laatsten tijd - ik wees er reeds vroeger op - is, het aantal der zaken, die aan de kennisneming der Jury zijn onderworpen, meer beperkt. Velen zijn van meening, dat men daarbij te ver is gegaan. Die bewering moge niet geheel van grond ontbloot zijn, ik geloof echter niet, dat de invloed des volks op de rechtspraak daardoor ernstig in gevaar wordt gebracht. Het Engelsche volk is een *practisch* volk; het beschouwt de medewerking der gezworenen niet als een abstract *recht*, dat aan ieder burger bij alle zaken toekomt, maar als en van staatswege in het publiek belang en aan zekere eischen verbonden, toevertrouwd *ambt*, waarbij echter den burgers geen grootere last moet worden opgelegd, dan zij billijkerwijze kunnen dragen. De uitbreiding van het maatschappelijk verkeer en der daardoor ontstane tallooze rechtsbetrekkingen, gevoegd bij en toenemenden omvang van den kring der overtredingen tegen de maatschappelijke orde, maken dan ook, vooral in een land, waar men ook bij civiele processen een Jury inroept, grooter beperking noodig dan vroeger. Men vergete echter niet, dat de belangrijkste beperkingen van de rechtspraak der gezworenen bij de behandeling der civiele zaken voor de Graafschapsgerechten, geheel afhangen van het goedvinden der par-

tijen zelven, die een Jury kunnen verlangen, doch dit niet doende, geacht worden vertrouwen genoeg te stellen in de beslissing der rechtsgeleerde rechters en in de vooral in Engeland (ten deele ook ten gevolge van de instelling der Jury zelve) zoo krachtige controle der openbare meening. En wat de strafzaken betreft, het grootste deel daarvan is van zóo eenvoudigen en betrekkelijk minder belangrijken aard, dat de invloed van het volkselement voldoende schijnt verzekerd, indien slechts ij de meer gewichtige gevallen, waarbij de belangen èn van den staat, èn van het individu het meest betrokken zijn, gezworenen worden ingeroepen. Dit schijnt dan ook genoeg, te meer als men bedenkt dat in weêrwil van alle beperking de competentie der Engelsche Jury in strafzaken zich veel verder uitstrekt dan op het vaste land, terwijl de civiele Jury niet minder krachten vordert. Een en ander is voldoende om de zekerheid te verschaffen, dat de rechter telkens met de in het volk levende begrippen en toestanden in aanraking zal komen, en dat op die wijze de geheele rechtspleging, ook in die zaken waarin de rechter zonder gezworenen beslist, van den geest zal doortrokken worden, dien de gewoonte om met gezworenen samen te werken, noodzakelijk met zich brengt. En zoo is het alleszins verklaarbaar, dat men in Engeland de competentie der Jury heeft beperkt, zonder daarom het beginsel zelf prijs te geven.

Dat de instelling der Jury in Engeland zeer schadelijk zou zijn voor de juistheid der rechtspraak, gelijk door velen beweerd wordt, is een meening, die in haar algemeenheid mij toeschijnt op onjuiste premissen en overdrijving te berusten. Voorzeker is het niet moeielijk, vooral in een groot land, een aantal gevallen te verzamelen, waarin de juistheid van de rechtspraak der gezworenen aan gewichtige bedenkingen onderhevig is[1]. Ook mag het een betrekkelijk lichte taak geacht worden de houding der gezworenen bij de behandeling van een of andere zaak in een belachelijk daglicht te stellen[2].

1 Bij de beoordeeling daarvan kan men echter niet te voorzichtig zijn, omdat de juiste gegevens daarvoor meestal ontbreken, althans wanneer men niet zelf de terechtzitting in haar geheel heeft bijgewoond.

2 Zooals o.a. in het vermakelijk proces Bardell c[a]. Pickwick door Dickens is geschied, waarin overigens de rechter, die het debat leidt, een niet minder komischen indruk maakt dan de gezworenen, en de voorname oorzaak is, dat de onhandige getuigen en daardoor tevens de Jury in de war gebracht worden.
Dergelijke voorstellingen hebben groot nut, door het publiek te wijzen op gebreken in de wetgeving of op minder navolgingswaardige eigenschappen in de personen, die met de toepassing en uitvoering der wetten belast zijn. Jammer slechts, dat zij bij oppervlakkige lezers niet zelden een indruk achterlaten, geheel in strijd met de bedoeling des schrijvers zelven.

Dezelfde wapenen, tegen uitsluitend rechtsgeleerde colleges aangewend, kunnen volkomen gelijke diensten bewijzen, zonder dat daaruit het gevolg kan worden getrokken, dat de instelling zelve schadelijk werkt. Wil men de werking eener instelling met billijkheid beoordeelen, dan behoort men haar in haar geheel over zekere tijdruimte en in verband met de beginselen waarop zij rust, gade te slaan. Zonder dit is in deze onvolmaakte wereld niets tegen de vuurproef der kritiek en der *vis comica* bestand, en men doet wél zich dit alles ook bij de beoordeeling der Engelsche Jury in herinnering te brengen. Die instelling lijdt voorzeker aan vele gebreken, niet het minst daaraan toe te schrijven, dat de slechte samenstelling der gezworenenlijsten vele onbevoegden op de banken der Jury plaatst en meer bevoegden den toegang verspert. Betreft dit bezwaar de tegenwoordige regeling, die echter alleszins voor verbetering vatbaar is, een meer principieel bezwaar ligt aan de vraag ten grondslag of, in 't algemeen, de *vorm* der medewerking van het lee kenelement, zooals die zich in de Jury openbaart, nl. de rechter staande tegenover de leeken, en hen wel leidende en vooraf onderrichtende, maar toch bij hun beraadslaging en beslissing hen geheel aan hen zelven overlatende, geen aanleiding kan geven, dat de gezworenen hun taak verkeerd opvatten, in verwarring geraken en juist daardoor een grout deel van het nut der samenwerking kan doen verloren gaan? Ik wensch die vraag, die ook bij mij zeer zwaar weegt, later te bespreken; zij kan geacht worden hier minder eigenlijk op haar plaats te zijn, waar wij in de eerste plaats vragen naar de feitelijke resultaten, die de rechtspleging met gezworenen in Engeland, volgens betrouwbare berichten, oplevert. En dan verdient het opmerking dat behoudens enkele uitzonderingen, en daargelaten de theoretische juistheid of onjuistheid van ingebrachte bezwaren, weinig bijzondere klachten over de uitspraken der gezworenen, vooral in strafzaken, in Engeland worden vernomen, een omstandigheid, die in een land, waar de openbare meening zich steeds zoo krachtig laat hooren, niet zonder beteekenis is. Over 't geheel kan men dan ook veilig aannemen, dat de repressie der misdrijven, voor zoover dit van de gezworenen

afhangt, in Engeland geenszins minder is dan in andere landen. Men klaagt wel eens over ongegronde vrijspraken der Jury, doch het zou, gesteld die klachten waren allen juist, zeer onbillijk zijn de schuld daarvan uitsluitend op de Jury te werpen. Door de afwezigheid toch van een Openbaar Ministerie is niet zelden in Engeland de aanklacht in handen van onbevoegden, en wordt door dezen niet behoorlijk toegelicht en bewezen, zoodat de gezworenen, een gebrekkig bewijsmateriaal voor zich ziende, dikwijls schromen een veroordeeling uit te spreken, die zeker gevolgd zou zijn, indien de aanklager meer op de hoogte van zijn taak ware geweest. Het is dan ook statistisch aangetoond, dat vrijspraken veel zeldzamer zijn in al die gevallen, waarin namens gemeenten of andere corporatiën een daartoe aangewezen ambtenaar met de vervolging is belast. Dat verder de Engelsche gezworenen geneigd zijn bij zekere soorten van ten laste gelegde misdrijven lichter een schuldigverklaring uit te spreken, dan bij andere, is zeker waar, doch neemt men alle omstandigheden der zaak, waarover het verdict wordt gegeven, in aanmerking, dan blijkt het dat dit verschijnsel meestal in zeer natuurlijke oorzaken, die ook bij rechtsgeleerde colleges haar invloed doen gelden, zijn oorsprong heeft[1].

1 Zoo heeft men opgemerkt, dat bij vervolgingen wegens schennis der eerbaarheid of verkrachting, de gezworenen het bewijs der schuld zeer streng opvatten en in evenredigheid met andere zaken meer vrijspreken. Wanneer men echter weet, dat dergelijke aanklachten niet zelden in Engeland worden aangewend als een middel om op de beurzen der aangeklaagden te speculeeren (*chantage*), en dat het vooral bij ten laste gelegde verkrachting veelal zeer twijfelachtig blijft, of het beweerde slachtoffer zelf niet in meerdere of mindere mate bij de daad heeft medegewerkt, kan men het den gezworenen, evenmin als den rechter, niet euvel duiden, dat zij, althans aan het bewijs door aanwijzingen, bij vervolgingen van die soort, minder gewicht hechten dan bij zaken van anderen aard.
Hetzelfde verschijnsel heeft men, doch in mindere mate, opgemerkt bij vervolgingen wegens moord, waartegen de doodstraf bedreigd is. De vrees om een onherstelbare straf toe te passen op een *wellicht* (want ook de rechter blijft feilbaar) onschuldige, schijnt daarbij van invloed te zijn.
Bij aanklachten wegens diefstal daarentegen, vooral op het platte land, is het aantal schuldigverklaringen naar evenredigheid grooter.
Men kan dit alles afkeuren en van meening zijn, dat steeds en in alle zaken de maatstaf van het bewijs dezelfde moet zijn. Stond die maatstaf mathematisch vast (en, gelijk bekend is, streefde het vroegere bewijsrecht, onder de heerschappij van het inquisitorisch stelsel, naar een dergelijke hersenschimmige zekerheid), dan zou de af keuring gegrond zijn. Maar juist omdat het gerechtelijk bewijs nimmer op ééne lijn staat met *absolute zekerheid* en omdat geen enkele zaak *volkomen* gelijk is aan de andere, bevat de gestelde eisch een psychologische onmogelijkheid. Ik kan hier dit belangrijk verschil slechts aanstippen, niet uitwerken.

Dat deze en andere klachten op zijn minst genomen aan overdrijving lijden en op verkeerde voorstellingen berusten, blijkt bovendien uit het feit, dat de meeste en uitstekendste Engelsche reehtsgeleerden groote voorstanders zijn der Jury. Bedrieg ik mij niet, dan is, ter beoordeeling van de werking der Engelsche Jury, vooral aan dit feit groot gewicht te hechten. Men kan hiertegen aanvoeren, dat juist onder de rechtsgeleerden dikwijls de ijverigste verdedigers van verouderde instellingen worden opgemerkt, en ik zal dit op zich zelf niet ontkennen. Maar ik meen, dat deze neiging tot behoud, die vele rechtsgeleerden en niet het minst de Engelsche kenmerkt, juist ten opzichte van de waardeering van het leekenelement weinig of geen invloed heeft, ledere macht toch heeft de strekking zich uit te breiden en ziet in den regel elke inbreuk of vermeende inbreuk op haar gezag met ongunstige oogen aan. Hoe gewenscht nu de samenwerking tusschen leeken en rechters in Engeland ook wezen moge, het blijft niettemin waar, dat de natuurlijke klove, die beiden scheidt, ook daar te lande bestaat, en tevens dat de Jury een deel der werkzaamheden verricht, die anders in haar geheel den rechter zouden zijn opgedragen. Menschkundig geoordeeld, is het dus veeleer te verwachten dat althans die rechtsgeleerden, welke deel uitmaken der rechterlijke macht, het leekenelement minder genegen zullen zijn. Dat echter in Engeland juist het tegendeel het geval is, is derhalve een niet te versmaden getuigenis voor de gunstige werking der Jury, daar het aantoont, dat de rechtsgeleerden zelven, in weerwil dat een deel hunner taak hun door de Jury ontnomen wordt, deze instelling als bestanddeel eener goede rechtspraak hebben leeren waardeeren, en haar met al haar gebreken niet zouden willen prijs geven. Het is dan ook een bekend feit, dat de Engelsche rechter in den regel liever *met* dan *zonder* een Jury rechtspreekt, en dat hij in belangrijke strafzaken niet gaarne een veroordeeling zou uitspreken, indien de aanklager de schuld niet aan gezworenen heeft weten duidelijk te maken. Over de wijze, waarop de gezworenen hun taak en vooral hun verhouding tegenover den rechter opvatten, schijnt men in 't algemeen tevreden. Zeer gunstig luidde in dit opzicht o.a. een rapport, dat in 1852 door een uit de eerste Engelsche reehtsgeleerden samengestelde commissie van enquête werd uitgebracht, naar aanleiding van een wetsontwerp, waarbij wijzigingen in het civiel proces werden

voorgesteld. Zonder aarzelen verklaarde deze commissie, dat de Jury in Engeland heilzaam werkt en het vertrouwen des volks geniet; dat in 't algemeen de gezworenen met groote, ja zelfs angstvallige nauwgezetheid en opmerkzaamheid hun ambt vervullen; dat hun invloed op de rechtspraak weldadig is, daar zij uit het dagelijksch leven en uit hun verschillenden werkkring een grooten voorraad ervaringen medebrengen, wier bezit ook bij den bekwaamsten rechter niet kan worden ondersteld; dat zij ernstig er naar streven een juiste toepassing der wet te bevorderen en de wet op billijke en met het rechtsgevoel des volks overeenstemmende wijze uit te leggen, terwijl de rechters zich dikwijls te streng aan de letter der wet vastklemmen, en niet altijd de individualiteit van iedere zaak genoeg in het oog houden. Een dergelijk getuigenis in den mond van rechtsgeleerden zelven, kan voorzeker niet als onbeteekenend ter zijde worden gesteld. Op dezelfde wijze ongeveer werd in 1862 op de vergadering der meergemelde National Association de Jury door een der grootste Engelsche reehtsgeleerden (Fitzroy Kelly) verdedigd. En, gelijk ik hierboven reeds deed opmerken, zelfs zij, die minder ingenomenheid met de Jury aan den dag leggen, wenschen haar toch voor een groot aantal zaken, en vooral in strafzaken, behouden te zien. De tegenstand schijnt dan ook meer in 't bijzonder tegen de civiele Jury gericht te zijn, voor zoover men in het civiel proces grooter beperking van de competentie der Jury wenscht. Toch schijnt de overgroote meerderheid der Engelsche reehtsgeleerden ook de civiele Jury te willen handhaven, zoodat men haar in de laatste jaren zelfs heeft ingevoerd bij zaken, die vroeger zonder Jury worden beslist, als bij het nieuw opgerichte college ter beslissing van vorderingen tot echtscheiding, bij de organisatie van het Admiraliteits-Gerechtshof en bij het nieuw Gerechtshof voor erfenisquaesties. Zonder tegenspraak kon dan ook een grondig kenner[1] der Engelsche rechts-

1 Prof. Marquardsen te Erlangen, die, na er op gewezen te hebben, dat ook in Schotland in 1830 de civiele Jury is ingevoerd, zich aldus uitliet: ‘Ich kann nicht die Bemerkung unterlassen, dass in England selber zwar eine Zeit lang eine Stimmung gegen die Civiljury vorhanden gewesen ist, dass dies aber ein vollständig vorübergehender Moment war, und, da ich unmittelbar aus England komme und über diese Frage bei den besten Stellen mich befragt habe, so kann ich mit der besten Autorität sagen: in der Ueberzeugung des Juristenstandes von England - und von dem rede ich vor allen Dingen, da ich ja die Ehre habe zu, Juristen zu sprechen - steht die Civiljury vollständig fest.’ Zie Verhandlungen des 10en Deutschen Juristentages. Berlin, 1872, II. p. 63.

toestanden op de vergadering der Duitsche Juristenvereeniging in 1872 verklaren, dat volgens de overtuiging der Engelsche reehtsgeleerden de civiele Jury volkomen vast stond.

De bewering is niet ongewoon, dat de populariteit der Jury in Engeland uitsluitend of grootendeels berust op de waarde, die aan deze instelling uit een politiek oogpunt wordt toegekend. Dat die bewering in haar algemeenheid onjuist is, zou ik na het meêgedeelde misschien niet meer behoeven te betoogen. Toch wensch ik er nog een oogenblik bij stil te staan. Voorzeker heeft de Jury als bestanddeel van het selfgovernment in Engeland een groote politieke beteekenis, gelijk dan ook in 't algemeen iedere inrichting der rechtspleging in de verschillende landen, in zeer nauw verband staat met de politieke ontwikkeling des volks. Ook is het buiten twijfel, dat een goede inrichting der Jury tegenover mogelijke overschrijding der bevoegdheid van het staatsgezag en het aanwenden van ongeoorloofden invloed op de rechters, een belangrijk gewicht op de schaal kan leggen, en dat de Engelsche geschiedenis daarvan treffende voorbeelden aanwijst, al hebben ook serviele Jurys in vroeger tijd niet tot de zeldzaamheden behoord. Het blijft echter niet minder waar, dat de Engelsche Jury haar gezag slechts voor een deel aan deze opvatting te danken heeft, doch dat zij tevens en in de eerste plaats steeds als een processueele instelling is beschouwd, die goed ingericht, door de samenwerking van het leekenelement met de rechters, een uitnemend middel tot beslissing van geschillen oplevert. Het verdient dan ook opmerking, dat Blackstone (1769) eigenlijk de eerste is geweest, die de waarde der Jury vooral uit een politiek oogpunt heeft doen uitkomen, en haar in zijn bekende *Commentaries* heeft geprezen als het palladium der volksvrijheden tegen overschrijding van de praerogatieven der Kroon, een voorstelling, die eenige jaren later (1775) door de Lolme in zijn werk: ‘the Constitution of England’[1] werd overgenomen, en bij de invoering der Jury in Frankrijk van overwegenden invloed is geweest. Blackstone echter schreef in een tijd, toen, onder de eerste koningen uit het Hanoversche Huis, de ver-

1 Hij prijst (Chap. XVI) de Jury o.a. als; that admirable mode of proceeding, which so effectually secures the subject against all the attempts of power.

houding tusschen de Kroon en het Volk zeer gespannen was, en toen de eerste door aanwending van persoonlijken invloed bij aanhangige dvukpersprocessen de rechters op haar zijde trachtte te brengen, waartegen de Jury zich door een gezonde uitlegging der Libel-Acts verzette[1]. Het is dus alleszins verklaarbaar, dat onder die omstandigheden de waarde der Jury ook als politieke instelling vooral op den voorgrond trad. Dat echter voornamelijk daaraan het hoog aanzien, dat de Jury in Engeland geniet, zou zijn toe te schrijven, is een dwaling, die in oppervlakkige beschouwing der Engelsche rechtsgeschiedenis wortelt, en zonder grond de Fransche voorstelling ook voor Engeland gangbaar wil maken[2]. Dit blijkt reeds daaruit, dat in Engeland de Jury het eerst bij burgerlijke zaken is ingevoerd en dat de strafjury zich eerst later naar analogie van de eerste heeft ontwikkeld. Nu is het echter zeker, dat de politieke beteekenis der Jury, als beschermster der vrijheid, bovenal, zoo niet uitsluitend, in haar invoering bij strafzaken zou moeten gezocht worden, omdat de strafrechtspleging in handen van het staatsgezag, bij partijdige wetsuitlegging, als een geducht wapen tegen de vrijheid des volks kan worden aangewend; een gevaar, dat bij zuiver privaatrechterlijke geschillen niet aanwezig is. Met de bestreden voorstelling is dan ook geenszins het feit overeen te brengen, dat de meeste Engelsche reehtsgeleerden, die door den aard hunner betrekking het meest de aandacht schenken aan het juridisch standpunt, voorstanders zijn van de rechtspleging met gezworenen. Door hen wordt de Jury meestal als processueele instelling beschouwd. Reeds Fortescue in zijn werk: *de laudibus legum Angliae* (1460), prijst haar als zoodanig en spreekt in 't geheel niet over haar politieke waarde. En onder Karel II, toen de overgang der bewijsjury in oordeelsjury reeds had plaats gehad, noemt Hale in zijn *History of common Law* haar: '*the best manner of trial in the world*.' In 1854 werd door den toenmaligen Lord Kanselier in hetm Parlement dezelfde meening geuit: 'een Jury was volgens

1 Waarvan ik reeds in het eerste gedeelte dezer schets, p. 38, gewag maakte.

2 Zelfs Alexis de Tocqueville wist zich voor deze dwaling niet te vrijwaren en beging in zijn beroemd werk de la Démocratie en Amerique, II, p. 176, de fout van de Jury geheel als politieke instelling te beschouwen en haar in dat opzicht een overdreven waarde toe te kennen.

hem het beste middel om waarheid te verkrijgen; verkeerde de Jury nu en dan in dwaling, hetzelfde kon naar zijn oordeel van de staatsrechters gezegd worden. Gedurende een reeks van jaren, waarin hij als rechter met gezworenen had samengewerkt, was ook hij dikwijls aanvankelijk van meening geweest, dat zij onjuiste beslissingen gaven; bij nadere overweging had hij echter meestal moeten erkennen, dat hij in 't ongelijk was.' In gelijken geest liet in dezelfde Parlementszitting de Lord Opperrechter (Lord Chief Justice) Campbell, een der beroemdste Engelsche reehtsgeleerden, zich over de Jury uit. Ook hij wees er op, dat in de meeste zaken meer waarborgen voor een juiste beslissing in het proces voor een Jury, dan voor rechters zonder Jury, gelegen waren.

Men kan nu de waarde dezer verklaringen betwisten; men kan ook vragen, en ik zelf stel mij voor nader die vraag te behandelen, of, aangenomen de wenschelijkheid eener medewerking van leeken bij de rechtspleging, juist de Jury wel de doelmatigste vorm voor die medewerking is. Maar hoe dit zij, zooveel staat vast, dat in Engeland de politieke beteekenis der Jury, hoe hoog die overigens ook moge zijn, meer op den achtergrond treedt, en dat de Jury daar te lande bovenal als rechtsinstelling gewaardeerd wordt. Te recht of ten onrechte gaat men in Engeland uit van het denkbeeld, dat de vereenigde invloed van twee factoren, waarvan de eene het blijvend, rechterlijk element, de andere het afwisselend, volkselement vertegenwoordigt, voor de rechtspleging weldadige vruchten afwerpt. De Jury in Engeland behoort dan ook niet tot het gebied der politieke partijquaesties, en de vraag of zoogenaamde politieke processen met of zonder medewerking eener Jury zullen beslist worden, maakt reeds sedert lang in Engeland niet meer een punt van overweging uit. Een Engelsche Tory zou vreemd opzien, zoo men hem trachtte te betoogen, dat de Jury, als tot het credo der Whigs behoorende, door hem moest bestreden worden, of wèl dat de Jury slechts een uitvloeisel was van de democratische radicale begrippen, die hij verplicht is te verfoeien. Vandaar, dat de grootere of geringere beperking van de competentie der Jury nimmer, gelijk dit op het vaste land van Europa, vooral met betrekking tot drukpersprocessen het geval is geweest, in Engeland de speelbal is geweest, dien de politieke partijen elkander terugkaatsten. De Engelsche Jury geniet als *rechts*instelling het vertrouwen van het volk,

zoowel als van den rechter, en het wederzijdsche wantrouwen, dat men niet zelden elders, met name in Frankrijk, tusschen rechters en gezworenen heeft opgemerkt, is in Engeland onbekend. Beiden beschouwen zich als factoren, ieder belast met een verschillende taak, en wier invloed op elkander wederkeerig is, zonder dat in eigenlijken zin van een meerdere of mindere sprake kan zijn. Het is dan ook niet ongewoon in Engeland de rechtspleging met gezworenen te hooren noemen ‘a trial by a Jury assisted by a Judge.’ In deze als 't ware instinctmatige wijze van samenwerking tusschen het rechtsgeleerd en het leekenelement, waardoor ieder er naar streeft de hem toekomende plaats in te nemen, ligt het geheim van de betrekkelijk gunstige werking die, naar ik meen, ook thans nog in Engeland aan het Jurystelsel niet kan ontzegd worden.

Waar men de resultaten van de Engelsche rechtspleging met gezworenen, gelijk ik die heb trachten te schetsen, naar billijkheid wil beoordeelen, mag men echter niet uit het oog verliezen, dat in Engeland verschillende omstandigheden medewerken om die resultaten te verkrijgen en dat wellicht juist, althans ten deele daardoor, de bezwaren, die tegen *dezen* vorm van het leekenelement kunnen worden ingebracht, en die wij later zullen onderzoeken, in Engeland minder gevoeld of meer onschadelijk worden gemaakt. Het Engelsche volk heeft een eeuwenoude, moeielijke leerschool van politieke ontwikkeling doorloopen, en kent de zelfregeering niet als abstract beginsel, maar als practische daad. Het onderscheidt zich in 't algemeen door eerbied voor recht en wet, en is meer dan eenig ander een juridisch ontwikkeld volk, met een zeer levendig rechtsgevoel[1]. Vreemde invloeden hebben zich bij de Engelsche

1 Jhering, in zijn schitterend geschrift: *dor Kampf um's Recht*, waar van ik overigens niet gaarne alle conclusiën zou willen onderschrijven, wijst in dit opzicht terecht op de bijna tot een type geworden persoonlijkheid van den reizenden Engelschman, die onbeschaamde vorderingen van hotelhouders of huurkoetsiers met een hardnekkig beroep op zijn recht beantwoordt, en zich, ook al betreft het slechts een zeer gering geldelijk belang, menige onaangenaamheid, ja zelfs de veel hoogere kosten van een oponthoud getroost, om zijn recht te handhaven. Hij vergelijkt die type met den Oostenrijkschen reiziger, die in dezelfde omstandigheden meestal liever zijn recht zal opofferen, dan zich onkosten en moeite getroosten. ‘Het volk’ zegt Jhering, ‘lacht om den Engelschman en begrijpt hem niet. Maar het zon beter zijn, als het hem begreep. Want in den enkelen gulden, waarvoor de man hier strijd voert, steekt inderdaad Oud-Engeland, en ginds in zijn vaderland begrijpt ieder hem en waagt men het dan ook niet zoo spoedig hem te bedriegen .... In den gulden, dien de Engelschman weigert en dien de Oostenrijker betaalt, ligt een stuk Engeland en Oostenrijk, liggen eeuwen van hun beider politieke ontwikkeling en van beider maatschappelijk leven.’
Het is dan ook niet een zuiver toeval, dat in zoovele Engelsche romans processen en rechtskundige vragen een groote rol spelen; niet alleen, gelijk in vele Fransche producten van dien aard, anatomische voorstellingen van gefingeerde gruwelen en spannende crimineele procedures, waardoor de bedorven smaak en ziekelijke verbeelding der lezers moet gestreeld worden, maar zelfs geschilpunten van privaatrechtelij ken aard, dikwijls in bijzonderheden ontleed en die bij ons minder rechtskundig ontwikkeld volk weinig of geen belangstelling zouden opwekken. Men denke hierbij vooral aan den bekenden roman van Samuel Warren: Ten thousand a year. Het is m.i. alleen in Engeland mogelijk met een dergelijk werk (hoe onderhoudend ook geschreven) succes te behalen.

rechtsvorming in veel minder mate doen gelden, dan elders. Dat de Jury en vooral de civiele Jury krachtig dit alles heeft bevorderd, is aan geen twijfel onderhevig. Maar omgekeerd laat zich daaruit ook voor een groot deel den takt verklaren, waarmede de gezworenen in Engeland hun taak opvatten. Het Engelsch materieel- en procesrecht is daarenboven eigenaardig op de medewerking eener Jury berekend. Niet gaarne zou ik mij als lofredenaar van het Engelsche strafrecht opwerpen, want het heeft o.a. door zijn onbillijke, dikwijls ongerijmde presumties, groote en onmiskenbare gebreken. Maar het is het product eener langzame ontwikkeling en wordt daardoor onder het volk lichter begrepen. Voeg daarbij de geheele wijze van procedeeren, en niet het minst de eigenaardige inrichting van het Engelsche bewijsrecht (*rules of evidence*), en het streven om iedere zaak zoo streng mogelijk op zich zelve te beschouwen. Veel is er in een en ander, dat in zijn hoofdbeginselen, zooals ik vroeger trachtte aan te toonen, aanbeveling verdient, maar veel is er ook, dat elders niet zou kunnen worden nagevolgd, en waarvan tevens navolging niet wenschelijk zou zijn. Niettemin staat het onder deskundigen tamelijk vast, dat dit geheele complex van procesregelen, waarover het hier niet de plaats is verder uit te weiden, de taak der Engelsche Jury vereenvoudigt en meer gemakkelijk maakt. Eindelijk staat nergens de magistratuur in zoo hoog aanzien als in Engeland, en nergens wellicht verdient zij dit in die mate. Vooral geldt dit van de rechters der Westminster-Gerechtshoven, het middenpunt der geheele Engelsche rechtspleging. Uit de bekwaamste en meest ervaren leden der balie gekozen, in het genot van

een vorstelijke bezoldiging, volkomen onafhankelijk van elken regeeringsinvloed, genieten zij een vertrouwen, waarmede geen rechter in eenig ander land zich kan meten; een vertrouwen, dat zij zich ten volle door de waardige en onpartijdige opvatting van hun gewichtig ambt, en door hun bijna ongeloofelijke werkzaamheid, weten waardig te maken. Karakteristiek is dan ook de feestelijke wijze, waarop zij, bij hun periodieke reizen in de verschillende districten, door het volk plegen te worden ingehaald, en de eerbied, waarmede het volk de Assizen beschouwt. Het behoeft geen betoog, dat dit aanzien en dit vertrouwen van zeer gunstigen invloed zijn voor de gewenschte samenwerking tusschen het rechterlijk- en het leekenelement, terwijl zij van de andere zijde juist in de eeuwenoude gewoonte van het volk om den rechter als gezworenen ter zijde te staan, grooten steun vinden. Door de waarneming toch van het gezworenenambt heeft het Engelsche volk reeds sedert onheugelijke tijden zijn rechters en rechtspraak meer van nabij leeren kennen en beoordeelen, en is ongegronde en oppervlakkige kritiek van de wijze, waarop het rechtersambt wordt uitgeoefend, veel minder te duchten, dan daar, waar het volk van allen invloed op de rechtspleging is uitgesloten. En zoo blijkt althans voor Engeland de stelling van de Tocqueville[1] waarheid te bevatten, dat ‘de magistratuur het meest daar in aanzien is, waar zij met het volk haar privileges deelt.’

In alle werelddeelen, waar het Engelsche volk zijn banier heeft geplant, is ook de rechtspleging met gezworenen in zijn gevolg verschenen. Engelsche emigranten hebben haar in de 16^{e} en 17^{e} eeuw naar Noord-Amerika overgebracht, en de Staten der Unie hebben deze erfenis van het moederland aanvaard, en aan de Jury als blijvende instelling een plaats in hun constitutie verzekerd. Eveneens is in alle andere Engelsche volksplantingen of in het door verovering verkregen Engelsch grondgebied, na korteren of langeren tijd, de Jury ingevoerd. Het laatst in Malta in 1829. De Jury, op Eugelsche leest geschoeid, heeft dus in een aanzienlijk deel der beschaafde wereld het burgerrecht verkregen, als een bestanddeel der met haar ingevoerde Engelsche rechtspleging. Enkele wij-

1 De la démocratie en Amérique, II, p. 186.

zigingen, die in veel opzichten verbeteringen kunnen genoemd worden, hebben echter het karakter der instelling in de verschillende tot Engeland behoorende of stamverwante landen niet veranderd, maar gehandhaafd. Het mag daarom overbodig geacht worden, daarover in nadere bijzonderheden te treden. Voor zooveel noodig, is trouwens op enkele punten in den loop dezer schets de aandacht reeds gevestigd. In het algemeen staat dit vast, dat de Jury zich nagenoeg overal populariteit en vertrouwen heeft verworven en dat van hare vermoedelijke afschaffing nergens ernstig sprake is geweest. Aan gunstige getuigenissen omtrent de werking der instelling ontbreekt het tevens niet. Toch mag niet verzwegen worden, dat in de Vereenigde Staten (waar overigens, dank zij vooral de pogingen van den bekenden rechtsgeleerde Livingstone, veel doelmatige verbeteringen in de geheele rechtspleging zijn aangebracht) nadeelige invloeden heerschen, die het zeer twijfelachtig maken, of de samenwerking tusschen leeken- en rechtsgeleerd element in Noord-Amerika even gunstige resultaten afwerpt als in Engeland. Er is een streven bij de gezworenen daar te lande zichtbaar, om de hun aangewezen taak te overschrijden, waardoor de harmonie en het wederzijdsch vertrouwen tusschen rechter en Jury niet zelden verstoord wordt. De uitspattinggen der democratie, de heftige partijtwisten, de verderfelijke praktijk om de rechters in de verschillende staten door het volk te doen kiezen, dit alles kan niet zonder nadeelige gevolgen voor de juistheid en onpartijdigheid der rechtspraak blijven. Tegen de waarde in 't algemeen der Jury als rechtsinstelling kan echter daaruit geen gevolg worden getrokken; dezelfde bedenkelijke verschijnselen toch werken in de nieuwe wereld even demoraliseerend op de rechters als op de gezworenen, en het vermoeden schijnt zelfs alleszins gegrond, dat de verwijdering van het leekenelement uit de N. Amerikaansche rechtspleging (gesteld dit ware mogelijk) den toestand nog zou verergeren. Want, gelijk de Tocqueville terecht heeft opgemerkt, in de uitoefening van den gezworenendienst zelven, die het volk met recht en wet vertrouwd maakt, en den zin voor orde en rechtszekerheid hij de burgers levendig houdt, is een voorname waarborg tegen de gevaren der democratie gelegen. De opoffering van het geneesmiddel, alleen omdat het voor 't oogenblik de kwaal niet krachtig genoeg bestrijdt, zou derhalve, als leidende tot verslimmering der oorzaak, niet geraden zijn. Men kan overigens

in dit opzicht ook niet alle Staten der Unie op ééne lijn stellen. In die deelen der Vereenigde Staten, waar de traditiën van Oud-Engeland het levendigst zijn gebleven en de meerderheid der bevolking tot het Anglo-normandische ras behoort, heeft de rechtspleging met gezworenen het meest aan de verwachting beantwoord, terwijl in die Staten, waar de bevolking meer gemengd is en vreemde bestanddeelen van allerlei aard bevat, recht en rechtspleging in 't algemeen het meest te wenschen overlaten. Aan de toekomst eener maatschappij, die met al hare gebreken zoovele teekenen van krachtig, opbruisend leven vertoont, behoeft overigens ook in dit opzicht niet gewanhoopt te worden. Minder gunstig zijn de voorteekenen in Ierland, van waar vele en gegronde klachten over de Jury vernomen worden. Vele omstandigheden werken in dit ongelukkig land mede om den gunstigen invloed van de deelneming des volks aan de rechtspleging te verlammen. De heerschende armoede met haar tweelingzusters, grove onkunde en bijgeloof, de volksbaat tegen Engeland, de rampzalige verbittering tusschen Katholieken en Protestanten, zie daar zoovele oorzaken, die terecht twijfel opwekken, of in den tegenwoordigen toestand Ierland voor de Jury rijp kan geacht worden. De ervaring in Ierland is daar, om opnieuw de waarheid te bevestigen, dat de goede of gebrekkige werking der rechtspleging met gezworenen in het nauwste verband staat met den geheelen socialen, politieken en moreelen toestand van ieder volk, en met den graad van ontwikkeling, dien het heeft bereikt. Waar het ten opzichte van dit alles zoo treurig gesteld is, als bij de groote meerderheid der Iersche bevolking, heeft men het recht niet te verwachten, dat de directe volksinvloed, 't zij op de rechtspleging, 't zij op andere aangelegenheden van publiek belang goede gevolgen zal achterlaten. Ook hier is van toepassing: aan de vruchten wordt de boom gekend.

De omwenteling van 1789 bracht de Jury in Frankrijk. Daarover en over haar verdere verspreiding in een volgend artikel nader.

November, 1874.

D.J. MOM VISCH.

Billiton voorheen en thans.

Onder al de pogingen welke in onze dagen in verschillende richtingen worden aangewend om landbouw, handel en nijverheid, hetzij hier te lande, hetzij in onze overzeesche bezittingen aan te moedigen en uit te breiden, zullen weinige, geloof ik, den palm betwisten aan die tot exploitatie van Billiton. Zoowel de reeds verkregen resultaten als de vooruitzichten in de toekomst mogen inderdaad schitterend genoemd worden.

Wij wenschen in deze kleine bijdrage een kort overzicht te geven van de gesteldheid van dit land en van hetgeen verricht is om het vruchten voor handel en nijverheid te doen dragen. Eene in alle opzichten nauwkeurige en volledige beschrijving moet men echter in deze bladen niet zoeken; ons hoofddoel is door de vergelijking van den vroegeren met den tegenwoordigen toestand van dit eiland als in een spiegel te doen zien, wat van eene meer doeltreffende en op breeder schaal aangelegde exploitatie van onzen rijken Oost-Indischen Archipel, en meer bepaaldelijk van de zoogenaamde Buitenbezittingen, voor Nederland zou te verwachten zijn.

Het is bekend dat bedoelde ontginning heeft gedeeld, en zelfs in ruime mate, in het gewone lot van dergelijke ondernemingen, en dat zij lang met bezwaren van allerlei aard heeft te worstelen gehad, voordat de goede uitslag de kroon kwam zetten op zooveel arbeid, met geduld, ijver en doorzicht volbracht. De tegenwoordige bezoekers van dit eiland, ja ik zelf die er gedurende de laatste jaren, als vertegenwoordiger der Billiton-Maatschappij in N.-I., herhaaldelijk vertoefde, kunnen zich moeielijk een begrip vormen van wat Billiton nu ruim twintig jaar geleden nog *was*, en van wat er verricht is moeten worden, om het te herscheppen in hetgeen het nu *is*. Wat men er in het algemeen van wist, kwam in de hoofdzaak hierop

neder, dat Billiton het grootste lid was eener eilandengroep, gelegen in de nabijheid van het tinrijke eiland Banka; dat het bespoeld werd door de Indische en Chineesche zeeën en dat het onder zijne bevolking eene klasse van stoute zeeroovers telde, die hunne tochten dikwerf tot in de nabijheid der reede van Batavia uitstrekten, en zich daarbij niet ontzagen zelfs Europeesche vaartuigen aan te vallen, te plunderen en de bemanning te vermoorden of gevankelijk weg te voeren. Alhoewel het administratief onder de bevelen van den Resident van Banka stond, werd het Nederlandsch gezag op Billiton slechts vertegenwoordigd door een inlandsch hoofd, Depati genaamd, die van het Ned.-Ind. Gouvernement bezoldiging in geld en rijst ontving, en die nu en dan Banka bezocht om die belooning af te halen en zich, zoo noodig, met den Resident over de belangen van dit deel van het hem aanbetrouwde gebied te onderhouden. Maar de belangen van het eiland en zijne bevolking mogen destijds dikwerf besproken zijn, behartigd werden zij niet; Billiton bleef wat het sinds eeuwen geweest was: een nagenoeg onbekend eiland, dat, grootendeels woest en onbebouwd, slechts hier en daar eene kampong (dorp) had aan te wijzen, waar eenige armoedige en door hunne hoofden onderdrukte inlanders in rijstcultuur en vischvangst een ellendig bestaan vonden. Wat men onder veestapel verstaat, was op Billiton nauwelijks bij naam bekend; paarden, koeien of karbouwen hadden verreweg de meeste inwoners zelfs nooit gezien, en nog heden ten dage is menig bewoner van dit gewest huiverig een paard bij den teugel te houden. Geiten, kippen en eenden waren nagenoeg de eenige vertegenwoordigers dier tamme diersoorten, die overal elders den mensch tot zoo veelzijdig nut en genot strekken; alleen op de hoofdplaats van het eiland (Tandjoengpandan) waren een paar Chineesche huisgezinnen gevestigd, die, bij het drijven van kleinhandel, er tevens eenige varkens op nahielden. De nijverheid werd er vertegenwoordigd door een kleine kern van scheepsbouwmeesters en ijzergieters, waarvan de eersten voorzagen in de behoeften aan prauwen voor de zeeroovers en visschers, de laatsten uit het op Billiton voorkomend ijzererts de weinige instrumenten maakten, voor den scheeps- en landbouw gevorderd.

Onder zulke omstandigheden leefden op dat eiland eenige duizenden menschen, die scherp in twee klassen gescheiden waren. De meerderheid bestond uit landbouwers, die hun eiland

nimmer verlieten, tenzij om hun gewoon bedrijf met een weinig vischvangst langs het strand af te wisselen, die den Moharnmedaanschen godsdienst toegedaan waren en de eigenlijke Billitoneesche bevolking uitmaakten. Eene kleine maar krachtige minderheid werd gevormd door de zeevarenden, Orang seka's genaamd, die in hunne prauwen geboren werden, leefden en stierven en zich nimmer met de bewoners van het land vermengden, in zeeroof en visscherij (vooral tripang-vangst) hun bestaan vonden en den heidenschen godsdienst beleden.

Aldus was de toestand in 1850, toen allengs de aandacht zoowel van het N.-I. Gouvernement als van enkele partikulieren meer bepaaldelijk op het eiland Billiton werd gevestigd, en men de vraag begon te opperen, of het niet, evenals Banka, erts in genoegzame hoeveelheid zou bevatten, om daaruit met voordeel tin te smelten. Wat men van den metaalrijkdorn van het eiland wist, was weinig en onzeker; men sprak van eene jaarlijksche levering van eenige pikols tin, die de Billitonneezen nog in de vorige eeuw als eene schatting aan den sultan van Palembang, hun toenmaligen leenvorst, hadden moeten opbrengen; men beweerde dat zekere monsters tinerts, in het mineralogisch museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen voorhanden, van Billiton afkomstig waren; men maakte melding van de rapporten, die, twintig jaren vroeger, door den kapitein la Motte, toenmaligen militairen kommandant van genoemd eiland, aan de Indische Regeering zouden zijn aangeboden en in welke de aanwezigheid van tinerts aldaar bepaaldelijk zou zijn aangetoond; men wist dat Junghuhn, tijdens zijne terugreis van Java naar Nederland in September 1848, had aangeteekend, dat Banka zijn rijkdom aan tin waarschijnlijk gemeen had met het nabij gelegen Billiton, met vele streken van het schiereiland Malakka (de staten Kalantan, Pahang, Pérak, Salangore) en met eenige oostelijke landschappen van Sumatra (Tanah Hoealoe, noordwestwaarts van Bila, Asahan en misschien ook Delhi). Maar dit alles gaf geene zekerheid, en die was nergens dan op Billiton zelf te verkrijgen. Wat destijds door de N.-I. Regeering met betrekking tot deze aangelegenheid is verricht, kan met stilzwijgen door ons worden voorbijgegaan; genoeg zij het hiervan aan te stippen, dat het verkregen resultaat, ondanks de goede bedoelingen dier Regeering, wanhopend negatief was.

Van Nederland zelf kwam ditmaal de stoot dit: Billiton uit

zijne onbekendheid opheffen en den grondslag van zijne tegenwoordige vermaardheid en bloeï leggen zou.

Terwijl wij ons veroorloven den lezer, die hiervan meer wenscht te weten, te verwijzen naar het Tijdschrift voor Ned.-Indië (jaarg. 1853, 1e en 2e aflev.), waarin de eerste goed geordende onderzoekingstocht op onderhoudende wijze is beschreven, stippen wij uit deze beschrijving slechts het volgende aan. Aan de spits dergenen die het plan hadden opgevat om van Billiton te maken wat het tegenwoordig is, stond een vorst, die nooit geaarzeld heeft om, zoo hier als in Indië, zijne bescherming en krachtigen steun te verleenen aan wat gebleken was nuttig en edel te zijn. Het was Z.K.H. prins Hendrik der Nederlanden, die aan de heeren baron Vincent van Tuyll van Serooskerken en John Loudon opdroeg zich naar Billiton te begeven, teneinde door een zorgvuldig plaatselijk onderzoek uit te maken, of op Billiton tinerts in voldoende mate te vinden was, om het met voordeel te kunnen ontginnen. Het mag hier niet verzwegen worden dat beide heeren, wien nog de heer van Bloemen Waanders, administrateur van het tindistrict Djeboes op Banka, speciaal als beschermer der rechten van de inlandsche bevolking was toegevoegd, hunne taak met uitstekend beleid hebben volvoerd en geene vermoeienissen en bezwaren (en deze waren vele en velerlei) hebben ontzien, om den hun opgedragen last naar eisch te volbrengen. Zij werden in deze hunne pogingen krachtig ondersteund door den toenmaligen chef van het mijnwezen in N.-I., den heer C. de Groot, en door den heer mijningenieur Huguenin, die hen op de eerste reis naar Billiton vergezelden. Eerstgenoemde dezer ingenieurs is dezelfde die later, als vertegenwoordiger der Billiton-maatschappij in N.-I., heeft mogen bevestigen en voltooien wat door eenige verdien stelijke mannen in Indië, onder tal van bezwaren, was aangevangen en voortgezet.

Op dezen tocht bleek al spoedig dat de aanwezigheid van tinerts op Billiton zeer wel aan de inlandsche hoofden bekend was, maar dat zij steeds hadden getracht om dit feit voor iederen Europeaan zooveel mogelijk verborgen te houden. Zij begrepen zeer goed dat de bekendheid met dit feit eene ontginning van het erts door Europeanen zou ten gevolge hebben, en dat zich hierbij een stelsel van orde en behartiging der belangen van de inlandsche bevolking zou doen gelden, waardoor deze aan hunne hebzucht en onderdrukking ten eenenmale onttrokken werd;

gelijk dan ook de ondervinding dit sedert op afdoende wijze heeft bevestigd.

De eerste die op dezen tocht feitelijk tinerts op Billiton gevonden en de eerste staafjes tin daaruit gesmolten heeft, was een zoogenaamd inlandsch kind, geboren te Menado en door bovengenoemde leden der commissie van onderzoek van Banka naar Billiton medegenomen. Zijn naam, dien ik hier met groot genoegen en hoogachting nederschrijf, is J.F. den Dekker. Deze man is van toen af (1851) tot heden onafgebroken als een der voornaamste beambten der Billiton-maatschappij op het eiland werkzaam geweest, en wel met een tact en vlijt, die iederen welopgevoeden volbloed Europeaan tot voorbeeld zouden kunnen strekken. Den Dekker, die het voordeel eener wetenschappelijke opleiding geheel miste, was echter in het bezit van een helder verstand en eene scherpe gave van opmerking, en had als schrijver bij een der administrateurs der tinmijnen op Banka zich veel kennis eigen gemaakt, die hem bij den eersten onderzoekingstocht op Billiton uitstekend zou te stade komen. Zonder zijn geest te vermoeien met de nomenclatuur der gronden waarin tinerts op Banka voorkomt, en met de vraag of die bestaan uit lagen van primair of van secundair graniet of wel uit andere daarmede verwante gesteenten, had hij bij de daar in bewerking zijnde mijnen, zooals men dat noemt, goed uit zijn oogen gekeken, en vooral vlijtig den aard der terreinen nagegaan, uit welke het tinerts op Banka door de Chineezen gewasschen wordt. Niemand wist beter dan hij, hoe en met welke middelen het onderzoek dier terreinen behoort te geschieden, en welk resultaat als gunstig, welk als omgekeerd moet worden aangemerkt. Aangetrokken door zijne schranderheid en zijn arbeidzamen geest, nam de commissie den jeugdigen den Dekker als secretaris mede, en de ondervinding leerde reeds spoedig, dat men zich ten aanzien der hem toegeschreven goede eigenschappen niet had vergist. Den 28sten Juni 1851 bij Billiton's hoofdplaats, Tandjoeng-pandan aan de rivier Tjiroetjoep geland, was den Dekker reeds op den namiddag van dienzelfden dag in het bezit van een kokosnootdop vol tinerts, dat hij bij de rivier Saboerit, eenige honderd ellen ten noorden der hoofdplaats, uitgewasschen had. Overtuigd dat de aanwijzingen van inlanders hem stellig zouden geleid hebben naar plaatsen waar geen tinerts, maar alleen het dusgenaamde koppong (een mineraal dat, althans voor oningewijden, eenige

gelijkenis met tinerts heeft, maar slechts titanium en ijzer bevat) te vinden was, had hij veeleer gehoor gegeven aan de geheimzinnige aanwijzing van een Chinees, die hem hierbij echter bezworen had, hem niet bij de hoofden van Billiton te verklappen. Dezen gids volgende, had hij een put ge graven van eenige weinige voeten diepte, den daaruit verkregen grond gewasschen, en het resultaat verkregen, hierboven aangeduid.

Des avonds van dien dag was het reisgezelschap verzameld in de op een kleine hoogte gelegen benteng (fortje), door een inlandsch korporaal en eenige soldaten bezet, waar eene armzalige hut zoo goed mogelijk voor hun verblijf was ingericht. Met welk een opgetogenheid en geestdrift zij daar lucht gaven aan hun gevoel van vreugde en zelfvoldoening, kan men zich beter voorstellen dan beschrijven. Het eerste, het zoolang betwiste hoofdpunt van onderzoek was reeds nu volledig en naar wensch beslist: het was nu een uitgemaakte zaak en niet meer voor tegenspraak vatbaar, dat de bodem van Billiton tinerts bevatte. En wat het tweede hoofdpunt aanging, de vraag of het tinerts in genoegzame hoeveelheid voorhanden zou zijn om het met goed gevolg te ontginnen, ook daaromtrent mocht men de gunstigste voorspelling wagen, op grond van het oordeel der bovengenoemde mijn-ingenieurs, bij wie deels de vorm der bergen, deels wat hun een aanvankelijk onderzoek van hunne samenstelling en van die der aangrenzende vlakten geleerd had, de schoonste verwachtingen had opgewekt. Dat de uitkomst de juistheid dier voorspelling schitterend bewezen heeft, zal uit het vervolg van dit opstel kunnen blijken.

Men verbeelde zich echter niet dat de belooning der aangewende moeite, voor zoover die in geldelijk voordeel was gelegen, reeds onmiddellijk daarop volgde. Het tegendeel is waar. Menige vermoeiende tocht, lang niet altijd van gevaar ontbloot en van ontberingen van allerlei aard vergezeld, moest nog gemaakt, menige teleurstelling door schrale opbrengst der aangelegde mijnen, lage tinprijzen en ziekten van het aanvankelijk slechts met veel moeite te leiden Chineesche werkvolk veroorzaakt, moest nog ondervonden, een jaren lang tijdperk van beproeving en van onzekerheid aangaande het eindresultaat der onderneming moest nog doorleefd worden, aleer de zege bevochten en de zegepraal verworven was.

Beginnen wij onze beschouwing der resultaten met de opgave

van de cijfers der tinproductie van Billiton van 1853 tot 1873, het laatste jaar waarover zij bekend zijn.

Jaartal.	**Productie in Pikols.**	**Jaartal.**	**Productie in Pikols.**	**Aanmerkingen.**
		Pr. transp.	40,875	Van 1865 af wordt de opbrengst van ieder boekjaar gerekend te loopen van 1 Maart tot en met ult^{o}. Februari van het volgende jaar, zoodat de productie van 1873 loopt tot ult^{o}. Februari 1874. De pikol is = 62 kilogram of 100 katti's. Het aantal katti's beneden een pikol hebben wij gemeend bij de productie van ieder jaar buiten aanmerking te mogen laten.
1853.....	652	1864....	11,690	
1854.....	926	1865....	17,873	
1855.....	1,366	1866....	25,043	
1856.....	3,357	1867....	32,970	
1857.....	1,836	1868....	30,316	
1858.....	4,507	1869....	36,166	
1859.....	2,310	1870....	47,319	
1860.....	4,000	1871....	49,850	
1861.....	6,509	1872....	54,371	
1862.....	5,095	1873....	50,979	
1863.....	10,317			
Transp.	40,875		397,452	

Uit deze opgave blijkt dus, dat de totale tinopbrengst sedert de oprichting der Billiton-maatschappij tot heden 397,452 pikols, of niet veel minder dan 25 millioen kilogrammen, heeft bedragen. De zuiverheid van het Billiton-tin evenaart die van dat van Banka; beide soorten bevatten, zooals zij in den handel voorkomen (in schuitjes van p.m. 30 kil.), op 100 deelen van 991/5 tot 997/10 deelen *chemisch zuiver* tin. De zeer geringe hoeveelheid vreemde bestanddeelen is samengesteld uit sporen van ijzeroxyde, kalk, soms een weinig plantaardige kool enz. Weinige metalen op zoo eenvoudige wijze van hunne ertsen afgescheiden, worden, zonder oversmelting, in zulk een graad van zuiverheid aan den handel of de industrie afgeleverd.

De prijzen die het tin per pikol opbrengt, zijn, - het behoeft nauwelijk te worden opgemerkt, - even als alle andere handelsartikelen, aan eene niet geringe verandering onderhevig. Vloed en ebbe wisselen elkander ook hier onophoudelijk af, echter tot heden nimmer in die mate, of er blijft bij de tegenwoordige regeling der ontginning nog steeds eene belangrijke winst voor de ondernemers over. Van 1863 tot en met 1873 werden de volgende middenprijzen behaald:

1863.....ƒ	75.47	per	pikol.
1864.....ƒ	64.02	per	pikol.
1865.....ƒ	57. 88	per	pikol.
1866.....ƒ	50.07	per	pikol.
1867.....ƒ	55.30	per	pikol.
1868.....ƒ	59.31	per	pikol.
1869.....ƒ	75.25	per	pikol.
1870.....ƒ	73.46	per	pikol.
1871.....ƒ	85.53	per	pikol.
1872.....ƒ	92.48	per	pikol.
1873.....ƒ	81.87	per	pikol.

De hoogste prijs die, voor zoover mij bekend is, te Batavia, waar sedert een aantal jaren, in tweemaandelijksche veilingen, al het door Billiton geleverde tin publiek wordt verkocht, voor dat artikel besteed werd, bedroeg ƒ100. 10 p.p., en de gemiddelde prijs van 8035 pikols in dezelfde veiling op 8 April 1872) verkregen, was ƒ 99.40 p.p. Ruim een tiental jaren geleden variëerde de gemiddelde prijs van ƒ45 tot ƒ55 p p., terwijl die nog vroeger, van 1830 tot 1850, slechts ƒ 43 bedroeg. De prijsverbetering is dus zeer aanzienlijk, terwijl daarenboven, zooals wel van zelf spreekt, door de snelle toeneming der tinproductie in de laatste jaren, de prix de revient zeer is verminderd. Tal van uitgaven toch hebben evenzeer plaats bij eene kleine als bij eene groote productie. Wanneer men in aanmerking neemt, dat het tinerts op Billiton (even als op Banka) hoofdzakelijk als stroomtin in den diluvialen bodem voorkomt, en dat erts door uitspoeling met water gemakkelijk ingezameld en, zonder verdere bewerking, door gloeiing met houtskolen, in zeer eenvoudige, maar daarom niet minder doelmatige en onkostbare ovens, tot zuiver tin herleid worden kan; en daarbij bedenkt, hoe zeer gedurende de laatste tien jaren de prijzen van het artikel zijn verbeterd, terwijl er voldoende zekerheid bestaat, dat het voortbrengingsvermogen nog gedurende een reeks van jaren geene vermindering behoeft te duchten; dan mag men zeker met vertrouwen de uitspraak doen, dat de tinontginning op Billiton voor de aandeelhouders eene goede zaak is.

Het aantal mijnen op Billiton in bewerking was gedurende de laatste vijf jaren aan weinig verandering onderhevig, zooals uit onderstaande tabel blijken kan.

Bewerkt werden in:

Aantal mijnen.	**Aantal mijnen.**	**Aantal mijnen.**	**Aantal mijnen.**
1851.....1	1857.....27	1863.....46	1849.....102
1852.....9	1858.....30	1864.....55	1870.....104
1853.....20	1859.....33	1865.....79	1871.....113
1854.....21	1860.....38	1866.....79	1872.....111
1855.....23	1861.....41	1867.....91	1873.....113
1856.....24	1862.....45	1868.....91	

In het algemeen moet hierbij worden opgemerkt, dat men van het aantal mijnen, gedurende de laatste jaren aanwezig, steeds p.m. 10 pCt. moet aftrekken, omdat zij, deels ten gevolge van ongelukken, zooals het doorbreken der waterwerken of droog weder en daardoor veroorzaakt gebrek aan water, deels dewijl zij eerst kort geleden waren aangelegd, geen tin opleverden.

De opbrengst der mijnen is verder zeer verschillend, zooals met een oogopslag uit de navolgende opgaven blijken kan. Gedurende het boekjaar 1872/73 was die opbrengst aldus verdeeld. Van 113 mijnen produceerden er

meer dan 4000 pikols.	**meer dan 2000 pikols.**	**meer dan 1000 pikols.**	**meer dan 500 pikols.**	**meer dan 250 pikols.**	**minder dan 250 pikols.**
2	3	8	16	25	59

A a n m e r k i n g . Onder de in de laatste rubriek bedoelde mijnen zijn er een twaalftal die dit jaar niets produceerden.

Ofschoon uitvoerige behandeling van zuiver wetenschappelijke of technische bijzonderheden hier niet op hare plaats zou zijn, vermoed ik toch dat de lezer gaarne eenigszins nader zal worden ingelicht omtrent de soort der mijnen, die thans op Billiton bewerkt worden. Men is namelijk gewoon ze hier, zoowel als op Banka, in de twee volgende soorten te verdeelen:

1°. *Koelietmijnen*, onder welken naam men de zoodanige verstaat, die worden aangelegd op boven de oevers der rivieren verheven terreinen en in de hoofdzaak alleen worden bewerkt door er water heen te leiden, en ze te doen uitspoelen tot eene diepte die zelden meer dan een paar ellen bedraagt. Machineriën worden hierbij niet gevorderd, en de geheele bewerking is van hoogst eenvoudigen aard.

2°. *Kollongmijnen*, waarbij de diepte der mijn van 4 tot 10 meters afwisselt, en die zijn aangelegd in oude of tegenwoordige rivierbeddingen. Alhoewel mede tot den open mijnbouw behoorende, vorderen zij echter veel meer werk en toestellen dan de koelietmijnen, zooals het voorloopig onderzoek, het uitpompen van het overtollige water, somtijds het bekleeden der wanden van de mijn met hout of ander materiaal, om instortingen te verhoeden, enz.

Op Billiton is daarenboven nog eene derde benaming in gebruik, namelijk die van *koeliet-kollong*. Men duidt daarmede die mijnen aan, die nu eens als koeliet, of oppervlakkige, dan

weder als kollong, of diepe, worden bewerkt. Hoewel deze benaming minder eigenaardig is, moeten wij ons bij onze beschouwing aan deze drieledige indeeling houden, dewijl er thans vele mijnen zijn, wier terreinen werkelijk deels als koeliet, deels als kollong worden bewerkt.

Koelietmijnen nu hebben het voordeel dat zij met betrekkelijk klein personeel en geringe onkosten reeds spoedig eene aanmerkelijke winst kunnen opleveren, doch het nadeel, dat de terreinen dikwerf snel zijn uitgeput en de afgespoelde grond (slib) dikwerf naar de beddingen der rivieren geleid wordt, zoodat, als men daar later kollongmijnen wil aanleggen, de daardoor aangevoerde dikke aardlaag vooraf met veel moeite en kosten moet verwijderd worden. Dit geval heeft zich werkelijk reeds enkele malen voorgedaan. *Kollongmijnen* daarentegen vorderen wel meer onderzoek, moeite, langeren tijd en hoogere aanlegkosten, maar zij hebben het belangrijk voordeel, dat zij jaren lang eene rijke productie afwerpen en dat het gansche in bewerking genomen terrein langzamerhand en op de doelmatigste wijze volkomen wordt uitgemijnd.

Om dit laatste doel te bereiken, zijn, behalve het maken van een aantal putten, ook grondboringen noodig, die vroeger uitsluitend met een werktuig van Chineeschen oorsprong, de zoogenaamde tjiam, plaats hadden. Dit werktuig nu, hoe nuttig ook, is voor eenige jaren bij het grondonderzoek òf geheel vervangen, òf althans, bij aanvankelijke mislukking der grondboring, opgevolgd door de veel betere groote boor, een toestel die veel dieper in den grond dringt en waardoor de ertsrijkdom van het in onderzoek zijnde terrein volkomen wordt aan het licht gebracht. Bij de eerste proeven met dit veel kostbaarder werktuig waren de Chineesche mijnwerkers weinig daarmede ingenomen, maar nauwelijks was door de gunstige uitkomst van eenige dier proeven de opbrengst van sommige mijnen voor jaren als gewaarborgd, of elke mijn-kongsie (vennootschap) verzocht met den meesten aandrang, dat ook op hare terreinen die proeven zouden worden toegepast. Aan dat verzoek, dat in het belang van alle betrokkenen was, is dan ook zooveel mogelijk voldaan, en het aantal in werking zijnde groote boren is dus van één op vier gebracht. Het gevolg hiervan is, dat de regelmatige en langdurige tinproductie van Billiton steeds meer verzekerd wordt, en dat vele met weinig voordeel werkende *koelietmijnen* allengs worden vervangen door *kollongmij-*

nen, of wel als zoogenaamde *koeliet-kollongmijnen* worden bewerkt, zooals uit onderstaande opgaven blijken kan:

	Koelietmijnen.	**Koelietkollongmijnen.**	**Kollongmijnen.**
Op 1 Maart 1873 waren in bewerking.	96	14	3
Op 1 Maart 1874 waren in bewerking.	59	47	7

Met deze grondboringen wordt steeds voortgegaan, en de daardoor verkregen resultaten hebben het vertrouwen der Chineesche mijnwerkers op Europeesche leiding en invloed, dat vroeger veel te wenschen overliet, daar die natie aan veel energie en vindingrijkheid ook groote eigenwijsheid paart, in hooge mate doen toenemen. Zooals altijd en overal, behaalde ook hier meerdere kennis, bij eene doelmatige en bedaarde toepassing daarvan, de overwinning op te groote gehechtheid aan overoude gebruiken en gewoonten.

Nadat wij dus de hoofdtrekken der geschiedenis van de Billitonsche tinontginning hebben leeren kennen, willen wij thans ook een blik slaan op de tegenwoordige bewoners en den tegenwoordigen toestand van het eiland. Alhoewel niet het talrijkst, vordert de *Chineesche bevolking*, die ruim 5500 zielen[1] sterk is, waarvan ruim 4300 meer rechtstreeks bij de mijnen betrokken zijn, in de eerste plaats onze aandacht. Tot nog voor korten tijd werden de mijnwerkers bijna uitsluitend door bemiddeling van een Chineeschen handelaar in China aangeworven, en wel volgens een contract van levering, dat aan de Maatschappij jaarlijks belangrijke uitgaven veroorzaakte. In het jaar 1873 was echter de hulp van bedoelden handelaar overbodig geworden en boden er zich, via Singapore, op Billiton meer vrijwillige Chineesche nieuwelingen (singkee's) aan, dan met mogelijkheid bij de verschillende mijnen te plaatsen waren. Dezen meer natuurlijken en tevens voordeeliger loop van zaken heeft de Maatschappij ongetwijfeld te danken, eensdeels aan de gunstige resultaten door de tinontginning sinds vele jaren verkregen, anderdeels aan de goede en vrijzinnige behandeling die den Chineeschen werkman hier ten deel valt, zooals wij thans zullen in 't licht stellen.

1 Volgens den Regeerings-almanak voor N.-I. bestond de bevolking van Billiton in 1873 uit 56 Europeanen, 5514 Chineezen, 19,877 Inlanders en 714 andere vreemde Oosterlingen.

Onmiddellijk nadat de nieuwaangekomen Chineezen uit hun wangkang (Chineesch vaartuig) voet aan wal hebben gezet, worden zij door een landgenoot, die de betrekking van kassier bij de Maatschappij vervult en hunne taal spreekt, ontvangen, en vervolgens door den geneesheer der Maatschappij gekeurd. Slechts zij die wegens zware gebreken voor den arbeid bepaald ongeschikt zijn, worden hierbij afgewezen; de gezonden worden aangenomen, en zij die ongesteld zijn, worden op staanden voet ter verpleging in het hospitaal der Maatschappij opgenomen. De meesten dezer Chineezen zien er bij hunne komst op Billiton niet doorvoed uit, en wat zij in de eerste dagen van het hun op kosten der Maatschappij verstrekte voedsel tot zich nemen, wettigt alleszins het vermoeden, dat hunne vroegere gelegenheid om voedsel te erlangen, in geene gunstige verhouding stond tot hunne behoefte. Zoo spoedig mogelijk worden zij nu bij de verschillende mijnen ingedeeld en, hetzij te land, dan wel te water, naar hunne bestemming vervoerd. Aldaar aangekomen, worden zij door de deelhebbers in de mijn als arbeiders (koelie's) te werk gesteld, en de Maatschappij verzekert hun een minimum maandgeld van tien gulden voor het onverhoopt geval, dat de deelhebbers, door ongelukken van wat aard ook, buiten staat mochten zijn zelven het loon hunner arbeiders te voldoen. De nieuweling is dus van den dag zijner aankomst op Billiton van een bestaan verzekerd, en zoo het hem niet aan vlijt en geschiktheid ontbreekt, mag hij de gegronde hoop voeden, eenmaal zelf als deelhebber eener mijn te zullen optreden. Omtrent de nieuwelingen wordt steeds deze regel gevolgd, dat gedurende het eerste jaar de administratie de mijn aanwijst waarbij zij worden ingedeeld, maar dat zij daarna vrij zijn om te gaan werken waar zij verkiezen. Het zal niet overbodig zijn hierbij te herinneren, dat het Chineesche mijnpersoneel op Billiton gesplitst is in zoogenaamde kongsie's (vennootschappen), die, naar gelang der uitgebreidheid of belangrijkheid der mijnen, uit een grooter of kleiner aantal deelhebbers bestaan; dat het deze deelhebbers zijn die de mijnen voor hunne rekening bewerken, onder de verplichting zich hierbij te regelen naar de bevelen hun door de beambten der Maatschappij gegeven; en dat al het verkregen tin door hen in zuiveren toestand in de pakhuizen moet geleverd worden, tegen betaling van ƒ 20 p.p., terwijl onzuivere blokken tin onherroepelijk afgewezen en op kosten der kongsie overgesmolten en

gereinigd worden. Onder het bovengenoemd aantal van 4300 bij de verschillende mijnen ingeschreven Chineezen, vindt men omstreeks 650 deelhebbers, 3270 arbeiders, en ongeveer een 300tal zoogenaamde *werkzoekenden*, samengesteld eensdeels uit diegenen welke niet als vaste arbeiders bij eene mijn zijn ingedeeld en slechts nu en dan eenig werk bij de mijnen verrichten, anderdeels uit winkeliers, ambachtslieden, bedienden enz., die niet meer van plan zijn zich met mijnarbeid af te geven en zich voor goed als ingezeten op Billiton hebben nedergezet. Aan alle nieuwelingen door de Maatschappij in dienst genomen, wordt verder van bestuurswege eene voorloopige toestemming tot verblijf op Billiton uitgereikt, die later, bij goed gedrag, door eene definitieve wordt vervangen. De Maatschappij bezit in ieder mijndistrict (er zijn er thans vier: Tandjoeng-pandan, Boeding, Mangar en Dindang)[1] een pakhuis, waaruit de mijnwerkers, tegen een jaarlijks te bepalen, maar steeds uiterst billijken prijs, al hunne benoodigdheden, zooals werktuigen, rijst, olie, zout en zelfs gemaakte kleedingstukken op rekening verkrijgen kunnen; terwijl, bij den aanvang van elk boekjaar, eene algemeene afrekening plaats vindt, waarbij aan ieder het hem verschuldigde wordt uitbetaald. Aan hen die onvoordeelig hebben gewerkt, en dus hunne in het verloopen jaar gemaakte schulden niet kunnen voldoen, wordt alsdan een nieuw krediet geopend. De rijst wordt hun steeds à ƒ 5 het pikol uit de pakhuizen verstrekt, hoe hoog de prijs daarvan ook wezen moge. De Maatschappij verliest dan ook belangrijke sommen op de levering van dat artikel, tegenwoordig zeer zeker meer dan ƒ 100,000 's jaars, en het behoeft dus wel nauwelijks aangestipt te worden, dat nooit een enkel Chinees bij een ander zijne benoodigde rijst inkoopt. Anders echter gaat het met werktuigen, kleedingstukken en tal van andere zaken, die door de mijnwerkers steeds minder uit de pakhuizen der Maatschappij genomen worden, naarmate een mijndistrict meer in bloei vooruitgaat. Zij koopen die alsdan bij diegenen hunner landgenooten die zich meer in het bijzonder op den handel hierin toeleggen, en bevestigen dus ook hier weder den regel, dat ieder, van wat rang of stand in de maatschappij ook, liever

1 Administratief is het eiland van regeeringswege verdeeld in zeven districten, namelijk Tandjoeng-pandan, Blantoe, Badouw, Sidjoek, Boeding, Linggang en Dindang.

gaat koopen waar hij verkiest of het meest naar zijn zin of neiging bediend wordt, dan op aangewezen plaatsen, waar hij de goederen die hij behoeft, in bepaalden vorm of hoedanigheid, tegen vastgestelde prijzen, verkrijgen kan. In geval van ziekte of verwonding worden de Chineesche mijnarbeiders op kosten der Maatschappij en door hare geneesheeren behandeld: bij lichte ongesteldheden, voor zoover dit mogelijk is, in hunne woonplaatsen, anders in de hospitalen der Maatschappij die wij later zullen leeren kennen. Nemen wij dit alles te zamen, dan mogen wij zeker de overtuiging uitspreken, dat door de directie alles in het werk gesteld wordt, om den Chineeschen mijnwerker niet slechts tot een vrij, maar tot een welvarend man te verheffen.

Ofschoon deelhebbers en arbeiders denzelfden arbeid bij de mijnen verrichten, is het echter natuurlijk dat de leden der laatste categorie er zooveel mogelijk naar streven, om tot de eerste over te gaan. Een deelhebber toch deelt in de winsten der mijn, winsten welke soms zeer belangrijk zijn en meermalen eenige duizenden guldens 's jaars bedragen, terwijl een arbeider zich met een vast weekloon tevreden stellen moet. Hier staat echter tegenover, dat de arbeider althans van zijn loon verzekerd is, wat zich niet laat zeggen van de winsten van den deelhebber, terwijl deze bovendien, bij voortdurend ongunstige resultaten zijner mijn, dikwijls diep in schulden geraakt. Ofschoon in dat geval de Maatschappij, om hem en zijne onderneming staande te houden, gewoon is hem een deel daarvan kwijt te schelden, blijkt toch uit dit een en ander, dat, even als in Europa, de werkman soms beter af is dan de ondernemer. Werd dit overal door eerstgenoemden wat beter begrepen en gewaardeerd, de rust en tevredenheid der maatschappij zouden er niet minder om wezen.

Maar hoe komt men nu, dus hoor ik mij vragen, zoo op eenmaal aan een meer dan toereikend getal geschikte arbeiders, rechtstreeks uit China naar Billiton vertrokken, en die niets aan de Maatschappij kosten, terwijl zij vroeger ƒ 80 per hoofd voor hen betalen moest? Mijn antwoord op deze vraag werd gedeeltelijk reeds gegeven. Die gunstige verandering is eene vrucht des tijds en van de zoo doelmatige maatregelen te dien aanzien, vooral door mijne onmiddellijke voorgangers genomen; de vrucht van verleende *vrijheid in den arbeid* en van een prikkel waarvoor weinig menschen onvatbaar

zijn, ik meen dien van het *eigenbelang*. Eene kongsie toch die goed werkt, op behoorlijk onderzocht terrein, kan gezegd worden onafhankelijk te wezen en daarenboven ieder jaar in welstand belangrijk toe te nemen. Hierdoor in het bezit gekomen van een meer of minder groot vermogen, doet de Chinees op Billiton juist als de Hollanders en andere Europeanen in Oost- en West-Indië. Hij begint te verlangen om zijn vaderland en zijne betrekkingen eens weder te zien, een verlangen waaraan jaarlijks een paar honderd Chineezen, en somtijds meer, gevolg geven. Wie onder hen genoeg heeft overgegaard, om in zijn land naar 's lands wijze behoorlijk te kunnen leven, blijft er veelal, terwijl weder anderen, met wie dit niet het geval is, of die te veel verteerd hebben (en daarover valle men hen niet lastig, het gebeurt bij ons ook wel), naar Billiton terugkeeren, overtuigd als zij zijn van er welkom te zullen wezen. Zij komen dan echter veelal daar niet alleen terug, maar brengen familie of kennissen mede, die ook eens op het rijke tin-eiland, waarvan zij zooveel en zooveel goeds hebben gehoord, hun geluk wenschen te beproeven.

Eene voorwaarde om zich op Billiton gelukkig te gevoelen, wordt echter voor de Chineezen niet vervuld, en dat is het familieleven. Zij die zoo innig veel van hunne kinderen houden, kunnen slechts zelden zich in het bezit eener vrouw en kinderen verheugen. Chineesche of Indische vrouwen van elders zijn en komen niet op het eiland; en de vrouwen van Billiton zelf gaan er slechts zelden toe over, om zich met een zoon van het Hemelsche rijk te verbinden. Het verschil in taal, gewoonten en godsdienst tusschen beide rassen is te sterk sprekend, dan dat dergelijke vereenigingen dikwijls zouden kunnen plaats grijpen. De verhouding der gehuwden tot die der ongehuwden is dan ook uiterst ongunstig bij hen te noemen; op omstreeks 4000 Chineesche mijnwerkers telde men in Februari 1873 slechts 117 vrouwen en 93 kinderen (44 jongens en 49 meisjes); terwijl in Februari 1874 het getal der vrouwen tot 127 en dat der kinderen mede tot 127 (55 jongens en 72 meisjes) gestegen was. Men ziet, er is eene kleine verbetering hierin op te merken. Ook verdient het vermelding, dat, eenige jaren geleden, de directie een aantal Javaansche schoonen heeft overgehaald om naar Billiton te verhuizen, ten einde zich aldaar met een Chinees harer keuze te verbinden. Doch deze maatregel, met de beste bedoelingen in het werk gesteld, had

te weinig gunstige gevolgen, om tot eene herhaling te nopen. Overigens moet men, bij de beoordeeling dezer toestanden, niet uit het oog verliezen, dat de Chineesche mijnwerkers op Billiton, voor een goed deel althans, dat eiland slechts als eene tijdelijke verblijfplaats beschouwen.

Het karakter en de gewoonten der Chinezen zijn reeds te dikwerf beschreven, dan dat het noodig zijn zou hieromtrent in breede beschouwingen te treden. Ook op Billiton verloochenen zij hunne aangeboren arbeidzaamheid, slimheid en zucht naar materiëel genot niet. Het is een krachtig menschenras, maar men moet hen steeds zorgvuldig in het oog houden en doen gevoelen, dat geene afwijkingen van den goeden weg, welke ook, zouden geduld worden. Brj eene strikt rechtvaardige behandeling van de zijde der Europeesche beambten, blijve het steeds regel, - een regel die slechts weinige uitzonderingen toelaat - om hen op een gepasten afstand te houden en nimmer aan hen eenige verplichting te hebben. Zoo onderdanig als de Chinees is, zoolang hij u noodig heeft, zoo aanmatigend is hij wanneer hij zich onafhankelijk waant. Waar zijne belangen in het spel zijn. bekreunt hij zich weinig om de billijkheid en is hij zelden voor rede vatbaar; en wanneer zijne hartstochten zijn opgewekt, slaat hij lichtelijk tot geweld over. Zijne eerlijkheid laat daarenboven wel iets te wenschen over, en zijne eerzucht grijpt alle middelen aan om voldoening te vinden zij het dan ook alleen in het oefenen van invloed op zijne stamgenooten, die hij even goed als anderen tracht te bedriegen. Hij die, als de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, duidelijk toont, h u n n e lagen en verkeerde bedoelingen te begrijpen, en tevens in staat en gezind te zijn die behoorlijk en met nadruk te keer te gaan, is het meest bij hen gezien en gevreesd. Daartoe is echter eene langdurige ondervinding en groote kennis van zaken noodig; doch die ze bezit, kan ook hier het bewijs leveren voor de eeuwige waarheid, dat kennis macht is. Meermalen was ik in de gelegenheid, bij de administrateurs, die jaren lang op Billiton met de Chineezen verkeerd hadden, een grooten tact om met hen om te gaan op te merken. Zoo vraagden eens al de kongie's van een distrikt, om voor ƒ 5 het pikol nog betere rijst te ontvangen, dan tot heden het geval was geweest Wanneer men nu nagaat, dat de hun verstrekte rijst onmiddellijk volgde op de allerbeste soort, die uitsluitend door de meest gegoede klasse gebruikt wordt en waarvoor te Batavia en elders

dikwijls ƒ 10 per pikol wordt betaald, en dat de Maatschappij toch reeds 2 à 3 gulden per pikol op de levering verloor, dan zal het duidelijk worden, hoe onbillijk deze eisch was. Eene ernstige of met de uitdrukking van verontwaardiging gepaarde afwijzing zou echter zeker van hunnen kant slechts sterkeren aandrang hebben uitgelokt; doch toen de administrateur hunne vraag schertsend beantwoordde met de wedervraag, of zij dan tevens maar niet allen in een mooi huis te Batavia zouden willen gaan wonen, kwam er geen einde aan het gelach door dezen kwinkslag bij hen opgewekt. Een andermaal gold het de vraag, om in plaats van de ijzeren gietvormen, waarin het gesmolten tin wordt gegoten om na afkoeling den vorm van het dusgenaamde schuitje aan te nemen, koperen te ontvangen; een eisch, die op dezelfde wijze werd beantwoord met de wedervraag, of zij ze nog niet liever van zilver zouden willen hebben. In beide gevallen bleek volkomen op hen van toepassing:

> 'J'ai ri, me voilà désarmé.'

Niet altijd echter is een kwinkslag voldoende, om hen van een gedanen eisch te doen afzien. Wanneer het eigenbelang er te zeer meê gemoeid is, moet men tot andere middelen de toevlucht nemen. Meermalen deed zich b.v. het geval voor, dat eenige mijnwerkers zich trachtten meester te maken van rijke tinhoudende terreinen, die aan eene naburige mijn toebehoorden. Alsdan was de eenige aangewezen weg, om de hoofden dezer samenspanning, die niet overtuigd wilden worden, uit den dienst der Maatschappij te ontslaan, terwijl zij vervolgens door het Europeesch bestuur, op kosten der Maatschappij, bij voorkomende gelegenheid naar Singapore werden overgevoerd[1].

Wij komen thans tot de i n l a n d s c h e b e v o l k i n g . Wanneer men die op Billiton gevestigde inlanders uitzondert, die daar uit den vreemde, meestal van Borneo, zijn aangeland, dan valt er van deze niet veel goeds te zeggen. Het zijn in den regel lichamelijk weinig ontwikkelde menschen, die in hoogen

1 Om dergelijke twisten voor het vervolg te voorkomen, is men in den laatsten tijd begonnen mijnkaarten te vervaardigen, waarop de uitgebreidheid en grenzen der verschillende mijnen duidelijk worden aangewezen en waarvan aan elke mijn eene copij wordt uitgereikt. Bovendien worden de grenen der mijnen thans overal door mijlpalen aangeduid.

graad lui, onverschillig, valsch en dikwerf zeer fanatiek zijn. Men vindt bij hen schier niets van de goede hoedanigheden van den Javaan, zelfs niet diens zucht tot gezellig verkeer en ouderlingen kout, zoodat de thans door hen bewoonde en van jaar tot jaar zich liefelijker voordoende kampongs (dorpen) nimmer aan den reiziger die lustige en levendige familietooneelen vertoonen, die in de Soendalanden zoo dikwijls een eigenaardig en hoogst aantrekkelijk karakter aannemen. Om echter over deze gebreken geen te hard oordeel te vellen, moet men in het oog houden, dat de. Billitoneesche bevolking tot nog voor korten tijd aan de willekeur harer hoofden was overgeleverd, en nimmer zeker was van te kunnen behouden wat zij langs wettigen weg had verworven. Dat een dergelijke toestand weinig geschikt was om haar tot werkzaamheid te prikkelen, is licht begrijpelijk, en niet minder dat zij het liefst zich als verschool in de uitgestrekte bosschen, waar twee of drie huisgezinnen een zoogenaamd dorp uitmaakten, om daardoor zoo min mogelijk ten speelbal aan hare hoofden te verstrekken. Slecht gevoed, ja meermalen aan hongersnood prijs gegeven, konden zij hunne krachten nimmer boven zeker peil ontwikkelen, zoodat zich van lieverlede een zwak en ontaard geslacht vormde, dat, ondanks den veel gunstiger toestand waarin het zich thans geplaatst ziet, zich niet zoo spoedig tot een flink en krachtig volk verheffen zal. En toch is daarop het streven gericht, zoowel van het Europeesch bestuur, als van de Maatschappij. Geheel zonder vrucht zijn trouwens die pogingen niet gebleven, en men zou blind moeten zijn, om niet te erkennen, dat, sinds het eiland geëxploiteerd wordt, de levensvoorwaarden voor de inlandsche bevolking in alle opzichten gunstiger zijn geworden. Behalve dat zij beschermd wordt tegen de willekeur van wien ook, ziet zij zich door het verblijf zoowel der Europeanen als der Chineezen aldaar, voortdurend in de gelegenheid gesteld, om alle door haar gekweekte voortbrengselen van den grond, haar gevogelte, de door haar gevangen visch enz., op de voordeeligste wijze van de hand te zetten. Zij woont thans in goed aangelegde dorpen, die door de hulp van het bestuur met allerlei soort van vruchtboomen beplant zijn en nog worden, terwijl hare huizen een net voorkomen hebben en behoorlijk bewoonbaar zijn. Bij epidemiën, die zich tegenwoordig veel minder voordoen dan vroeger, wordt zij dooide geneesheeren der Maatschappij kosteloos behandeld en

van geneesmiddelen voorzien. In één woord, haar levenslot heeft in ieder opzicht oneindig veel gewonnen. Ik voor mij echter heb nimmer het minste bewijs mogen ontdekken, dat deze zoo gunstige verandering door haar op prijs wordt gesteld, zonder dat ik evenwel stellig zou durven verzekeren, dat dit werkelijk in geen enkel opzicht het geval is. Men heeft wel eens beweerd, dat de groote voordeelen door de Billitonmaatschappij uit de door haar bewoonde streken getrokken, en die natuurlijk ook voor haar geen geheim konden blijven, een gevoel van naijver en spijt bij haar hebben opgewekt, omdat thans in zoo ruime mate door vreemden gedaan wordt, wat door haar zelve altijd werd verwaarloosd; doch daargelaten dat de rijkdom van het eiland aan tinerts voor zijne bevolking nooit eenig voordeel afwierp, staat hiertegenover, dat, zooals wij reeds opmerkten, juist door de ontginning daarvan door anderen al hare producten eene veel grootere waarde hebben gekregen. Die waarde ontvangt zij steeds in klinkende munt, waarvan haar bovendien het ongestoord bezit is verzekerd; terwijl zelfs geen enkele vruchtboom ten behoeve der Maatschappij wordt omgeh ouwen, die niet te voren, onder medewerking van het bestuur, is getaxeerd en haar ruimschoots volgens die taxatie wordt vergoed. Hoe nu ook de geest der bevolking wezen moge, zooveel is zeker, dat er althans eenige vooruitgang bij haar is op te merken, en het aan de onvermoeide pogingen, vooral van de twee laatste Europeesche bestuurders (de heeren von Gaffron en Ecoma Verstege) is mogen gelukken, hare belangstelling voor het telen van onderscheidene producten op te wekken, die zij meer en meer op de markten (bazars), die op de hoofdplaatsen zijn aangelegd, ten verkoop komt aanbieden. Reeds vroeger merkte ik op, dat zij een tak van nijverheid uitoefent, daarin bestaande dat zij van het op Billiton voorkomend ijzererts landbouw- en andere gereedschappen (patjols, spaden, spijkers, hamers enz.) vervaardigt. Alhoewel de Maatschappij zich die artikelen even goed en tot minder prijzen op andere plaatsen kan aanschaffen, heeft zij ze echter steeds tegen de gewone prijzen van de inlandsche fabrikanten aangenomen. Voorts zijn in de laatste tijden eenige vrouwen op Billiton begonnen, van de aldaar groeiende pandanussoorten zeer nette en bruikbare kokers te vervaardigen, terwijl vooral in de twee laatste jaren de bevolking groote voordeelen heeft behaald door den verkoop van rotan aan een op de hoofdplaats gevestigden Engelschman.

Dit alles heeft ten minste ten gevolge, dat de bevolking zich beter dan vroeger kleedt en voedt. Het is onze innige wensch, dat de zoo wèl doordachte pogingen van het Europeesch bestuur en der Billitonmaatschappij om ook het lot der inlandsche bevolking te verbeteren, steeds meer en meer vruchten zuilen dragen, en dat de in de laatste jaren op de hoofdplaats Tandjoengpandan opgerichte inlandsche school hiertoe ruimschoots het hare zal bijdragen. En zoo zal, naar wij ons vleien, nog eenmaal de dag aanbreken, waarop de inlandsche bevolking van Billiton toonen zal, de zegeningen van een geregeld Europeesch bestuur en de daaraan verbonden ontwikkeling van landbouw en nijverheid naar behooren te waardeeren.

De *zeevarende bevolking*, Séka's (volgens anderen Sekkahs) genaamd, maakt, zooals wij reeds vroeger zagen, dat gedeelte der bevolking van Billiton uit, dat vroeger leefde van zeeroof en van visch- en tripangvangst. Thans wijden deze lieden zich alleen aan laatstgenoemden tak van bedrijf, maar bewijzen zij tevens voor een groot deel zeer gewaardeerde diensten aan het Nederlandsch bestuur en de Billitonmaatschappij. Het is een krachtig, werkzaam en opgewekt menschenras, steeds bereid om, zoowel te land als ter zee, den zwaarsten arbeid te verrichten, maar als beginsel huldigende, dat het type van menschelijk geluk daarin bestaat, dat men op zee wordt geboren en opgevoed en in prauwen huwt, zijn huishouden inricht, zijn bedrijf uitoefent en ten slotte ook sterft. Zorg voor de toekomst is hunne zaak niet en spaarzaamheid te betrachten zal niet licht in een Séka opkomen. Wat zij verdienen, wordt snel verteerd, en wat zij niet onmiddellijk betalen kunnen, bij Chineesche handelaars geborgd, die hen het verleend krediet duur laten betalen.

Verdeeld in drie stammen en aan hunne eigen hoofden ondergeschikt, waren zij vroeger allen heidenen; doch gedurende de laatste jaren zijn velen hunner tot den Mohammedaanschen godsdienst overgegaan. Zij vermengen zich nimmer met vrouwen uit de inlandsche bevolking, maar leven geheel op zich zelven en de leden van denzelfden stam zijn ten sterkste aan elkander gehecht. Ik moet ronduit bekennen, vele gelukkige oogenblikken van mijn leven onder deze lustige en ruwe zonen der natuur te hebben gesleten, en groote achting te hebben voor hunne verbazende lichaamssterkte, hunne goedhartigheid en hun

open karakter. Geen arbeid was hun ooit te zwaar, en zelden zag ik menschen op wie een enkel goed woord of eene kleine geldelijke belooning boven hetgeen hun strikt toekwam, een meer vermogenden invloed uitoefende. Bedeesdheid is hun onbekend, en ik geloof niet dat hunne luidruchtige vroolijkheid en zucht tot gezelligen kout ook maar voor een oogenblik zou kunnen getemperd worden, al werden zij in de tegenwoordigheid der machtigste potentaten van Europa gebracht. Nog zie ik in mijn geest hun open en vroolijk gelaat voor mij, hoor ik hun levendig geprek, nu en dan afgewisseld door een luidruchtig hoerah! als zij mij te water of te land, bij goed of slecht weder, vergezelden, altijd vol leven, immer gewillig en bezorgd voor het welzijn van hun zoogenaamden Europeeschen heer. En toch waren een groot deel dezer lieden nog niet lang geleden menschen die hoofdzakelijk van zeeroof leefden, en daarbij nu en dan gruwelijke wreedheden bedreven; die geen eerbied hadden voor recht of wet, en alleen het recht van den sterkste huldigden. Het is niet de minst verdienstelijke daad der heeren van Tuyll van Serooskerken en John Loudon bij hun eerste bezoek op Billiton geweest, deze menschen over te halen om hun afschuwelijk bedrijf te laten varen en voortaan te leven van verdiensten op eerlijke wijze verkregen[1]; en zeer zeker werden nooit pogingen in die richting aangewend, met schooner uitkomst bekroond, nooit de heilzame invloed van Europeesche beschaving op ruw en woest heidendom beter en duidelijker in het licht gesteld, dan hier het geval is geweest. Mijne beste wenschen volgen steeds deze werkelijk goede menschen, die mij het verblijf op Billiton zoozeer hebben veraangenaamd, en die zoowel voor den dienst van het Gouvernement als voor dien der Billiton-maatschappij van onberekenbaar nut zijn.

De *Europeesche bevolking* van Billiton, die alles te zamen genomen een vijftigtal zielen telt, bestaat, zoo als men lichtelijk begrijpen zal, uitsluitend uit ambtenaren van het Gouvernement en beambten der Billitonmaatschappij, met hunne afstammelingen, benevens een officier, kommandant van het 35 man sterke inlandsche garnizoen op de hoofdplaats Tandjoeng-pandan, en een adjudant-onderofficier, die de uit 25 man bestaande bezetting te Mangar (ongeveer 15 uren van eerstgenoemde plaats gelegen)

1 Zie het Tijdschr. v.N.-Indië, t.a.p., blz. 30 en 31.

onder zijne bevelen heeft. Het gezellig verkeer op de hoofdplaats, en de mate van genietingen die zij aanbiedt, hangen voor het grootste gedeelte af van de vatbaarheid daarvoor bij de personen die er gevestigd zijn. Wederzijdsche welwillendheid en toegevendheid voor de zwakheden van anderen zijn de eenige grondslagen waarop eene gunstige verhouding kan rusten. Ontbreekt het daaraan niet, dan bestaat er geene reden, waarom de Europeesche bevolking op Billitons hoofdplaats een minder aangenaam leven zou leiden, dan overal elders op de Buitenbezittingen van Ned. Indië het geval kan zijn. Zoowel door de stoomschepen der N.I. Stoombootmaatschappij, als door die der Billitonmaatschappij, worden er gemiddeld driemalen 's maands berichten en niet te verwerpen ververschingen van Java aangebracht; terwijl ook de handel met Singapore het zijne er toe bijbrengt, om de bewoners in staat te stellen, zich van vele geriefelijkheden te voorzien. De hoofdplaats ziet er wèl onderhouden en vriendelijk uit; tal van goed aangelegde wegen en bruggen dragen tot eene gemakkelijke communicatie, ook per as, bij; terwijl een klein maar zeer goed gelegen en behoorlijk ingericht societeitsgebouw de bewoners in staat stelt om elkander buitenshuis te ontmoeten en de lektuur van den dag vrij wèl bij te houden. In de binnenlanden van Billiton, waar een drietal hoofdplaatsen, vele uren van elkander gelegen, behalve door inlanders en Chineezen, slechts door een paar Europeesche beambten der Billitonmaatschappij bewoond zijn, is het leven echter in hoogen graad eentonig en stil, en kan alleen groote neiging tot werkzaamheid, bij smaak voor literatuur, en vooral de hoop op een onbezorgd en onafhankelijk bestaan in de toekomst, het leven dragelijk maken. Nagenoeg geheel verstoken van de genoegens die de beschaafde wereld aanbiedt, en ook geen vooruitzicht hebbende om hierin door overplaatsing eenige verbetering te zien aangebracht, hebben zij geen benijdenswaardig lot. Echter geloove men niet, dat deze beambten zich bijzonder ongelukkig gevoelen! De hoop, die bij de meesten bestaat, van eenmaal het vaderland te zullen wederzien, gevoegd bij het eigenaardige van hun werkkring, die hun een onbezorgd, vrij en onafhankelijk en tegelijk hoogst nuttig leven doet leiden, stelt hen in staat met een opgeruimden blik zoowel het tegenwoordige als de toekomst te begroeten. Velen hebben op Billiton een zorgvol leven, gepaard met tal van ontberingen, achter zich; doch ik geloof aan de

waarheid getrouw te zijn, wanneer ik verklaar, dat de moeielijkste tijden voor hen voorbij zijn. Ik mag hierbij niet verzwijgen dat de directie der Maatschappij in Nederland steeds met onbekrompen hand de nieuwste werken en tijdschriften kosteloos en geregeld naar Billiton verzendt, en dat deze in de bibliotheek op de hoofdplaats hunne plaats en, zoowel daar als in de verwijderde distrikten, gretige lezers vinden.

Het Europeesch personeel voor de tin-ontginning op Billiton bestaat uit een hoofd-administrateur, vier administrateurs, drie adjunct-administrateurs, een élève, benevens een pakhuismeester en eenige klerken. Alleen de administrateurs en de adjuncten genieten, behalve hunne bezoldiging, nog percenten van het tin dat door het onder hun beheer staand distrikt wordt geproduceerd (de administrateurs 50 cents, de adjuncten 10 cents p.p.), allen hebben vrije woning of vergoeding voor huishuur, terwijl zij tevens kosteloos door een op de hoofdplaats gevestigden en mede door de Maatschappij bezoldigden geneesheer van geneeskundige hulp en medicijnen worden voorzien. Na tien jaren verblijf en behoorlijke dienstbetrachting, hebben de beambten aanspraak op een jaar verlof naar Europa. De onkosten aan de reis daarheen en terug en het verblijf aldaar verbonden, worden hun door de Maatschappij op een onbekrompen wijze vergoed, en tijdens die afwezigheid wordt hunne betrekking voor hen waargenomen, zoodat zij, na terugkeer op Billiton, onmiddellijk weder in dienst kunnen treden. Een gelijk verlof wordt steeds verleend bij ziekten, die volgens het oordeel van deskundigen slechts in een koeler klimaat kunnen genezen worden. De vertegenwoordiger in N.I. is ten slotte verplicht zich te Batavia te vestigen en Billiton eenige malen 's jaars te bezoeken; de duur van zijn verblijf op laatstgenoemd eiland kan in den regel op ongeveer drie à vier maanden per jaar worden geschat.

Wij wenden ons thans tot den *gezondheidstoestand en de inrichting van den geneeskundigen dienst*. Bij den aanvang der tin-exploitatie had men onder andere ook te worstelen met epidemische ziekten onder het Chineesche arbeiderspersoneel, waaronder velen het slachtoffer werden van koortsen en vooral van de zoo gevreesde beri-beri. In dezen toestand is echter van lieverlede groote verbetering gekomen, zooals met een oogopslag uit de volgende cijfers kan blijken:

Jaartal	Gemiddeld aanwezig getal Chineesche mijnwerkers.	Behandeld aantal zieken van dit zielental percentsgewijze berekend.	Sterfteeijfer percentsgewijze berekend over het aantal behandelde zieken.	Aanmerkingen.
1865..	2078	52 pCt.	38 pCt.	Behalve in de hospitalen stierven nog aan verschillende ziekten of door andere oorzaken in de mijnen het volgend aantal Chineezen: In 1866.....99 In 1867.....24 In 1868.....31 In 1869.....37 In 1870.....22 In 1871.....24 In 1872.....41 In 1873.....22
1866..	2218	30 pCt	241/10 pCt	
1867..	2229	16 pCt	101/4 pCt	
1868..	2410	11 pCt	75/8 pCt	
1869..	2864	15 pCt	122/3 pCt	
1870..	3084	10 pCt	133/10 pCt	
1871..	3531	7 pCt	121/2 pCt	
1872..	4057	9 pCt	9 pCt	
1873..	4131	9 pCt	81/3 pCt	

Het waren in de jongst verloopen jaren veelal tusschenpoozende koortsen en verwaarloosde beenzweren, die het grootste aantal lijders aan de hospitalen bezorgden, terwijl de beri-beri nog slechts sporadisch voorkwam. De meer geregelde wijze, waarop in den laatsten tijd de arbeid en het leven in de mijnen zijn ingericht, de goede voeding en betrachting van zindelijkheid, gepaard met luchtige slaapplaatsen, - allen zaken waarop streng wordt toegezien, - zijn zeker als de voorname oorzaak te beschouwen van de zooveel gunstiger verhoudingen, die men in de laatste jaren tusschen het aantal aanwezigen en de ziekten en sterfgevallen heeft kunnen waarnemen. Dat echter Billiton sinds eenigen tijd niet meer door epidemiën wordt bezocht, en zelfs dit jaar geheel van de cholera, welke op het nabijgelegen Banka vrij sterk heerschte, is verschoond gebleven, schijnt mij meer aan het toeval of aan onbekende oorzaken toe te schrijven: den oorsprong en loop van epidemiën te verklaren en à priori aan te wijzen, gaat voor het tegenwoordige

de macht der wetenschap nog te boven. De toepassing der vaccine wordt op Billiton zooveel mogelijk behartigd, en werkelijk is een groot gedeelte der inlandsche bevolking onder het toezicht van den Europeeschen geneesheer ingeënt. Het is evenwel nog zoo lang niet geleden, dat het bestuur, ten aanzien dezer zoo nuttige zaak, bij haar eene tegenwerking ondervond, die met godsdien-

stige begrippen samenhing; doch door doeltreffende maatregelen is men er spoedig in geslaagd dien tegenzin te overwinnen. De Chineesche mijnwerkers beginnen zich ook van lieverlede aan deze kunstbewerking te onderwerpen, en worden ingeënt door een hunner landgenooten, die deze kunst heeft aangeleerd en door de Maatschappij bezoldigd wordt. Merkwaardig en verrassend zal velen de verzekering der Chineezen op Billiton voorkomen, dat de koepokinenting sinds de vroegste tijden in China bekend is en uitgeoefend wordt, echter niet op den arm, maar in de neusgaten (sic).

Voor zoover ze voor vervoer vatbaar zijn, worden de zieke Chineesche mijnwerkers gratis in twee hospitalen behandeld: in een grooter op de hoofdplaats Tandjoeng-pandan, dat honderd lijders bevatten kan, en in een kleiner te Mangar, waar een veertigtal zieken kunnen worden verpleegd. In het eerstgenoemde worden zij toevertrouwd aan den Europeeschen geneesheer, en in het laatste aan een aan de geneeskundige school te Batavia opgeleiden arts (doktor djawa). Zoowel de inrichting dezer hospitalen als de behandeling der daarin verzorgde lijders, laten weinig te wenschen overig. De Chinees, hoe goed en doelmatig ook in de hospitalen behandeld, gaat echter in den regel hiertoe alleen over, als hij er door armoede toe genoodzaakt wordt. Gewoonlijk geeft hij de voorkeur aan de geneeskundige hulp van de zoogenaamde artsen onder zijne landgenooten, ofschoon hij die betalen moet, en alleen dan begeeft hij zich onmiddellijk naar het hospitaal, wanneer hij een zware verwonding heeft bekomen, terwijl hij, indien hem de beri-beri of lepra hebben aangetast, door de medebewoners zijner mijn daartoe gedwongen wordt. Hoewel de Chineezen ook hier gebruik en dikwijls verregaand misbruik van het opiumschuiven maken, werden echter in 1873 slechts vijf lijders aan opium-ziekte in de hospitalen behandeld. Het aantal lijders aan beri-beri bedroeg elf.

De hospitalen der Maatschappij, in welke ook personen die tot haar in geene betrekking staan, kunnen worden opgenomen, en zonder betaling liefderijk worden verpleegd (een ziekeninrichting en een geneesheer van gouvernementswege zijn op Billiton niet aanwezig), zijn, in verband met de eischen van het tropisch klimaat, zeer doelmatig ingericht. Gelegen op een open en ruim terrein, dat van stroomend water is voorzien, rust ter hoofdplaats het geheel van hout vervaardigde gebouw op drie voet hooge, van steen opgemetselde pilaren, terwijl het

ver over de wanden uitstekende dak in zijn ganschen omvang van openingen voorzien is, zoodat zoowel beneden als boven steeds eene gewenschte luchtverversching kan plaats grijpen. Zieken die alleen aan wonden of kneuzingen lijden, worden behandeld in de breede buitengalerijen, die door zeilen behoorlijk tegen te sterke invloeden van zonnestralen of wind beschut worden. Afzonderlijke en van de algemeene ziekenzaal behoorlijk gescheiden vertrekken, bieden de gelegenheid aan, om enkele lijders, wanneer dit noodig is, van de anderen af te zonderen. Wat de geneesheer verbeterd, aangeschaft of aan de lijders toegediend wenscht te zien, wordt steeds met de meeste bereidwilligheid gedaan of verstrekt. Zeer zeker is het ten deele aan deze doelmatige zorgen te danken, dat het sterftecijfer der verpleegde lijders in die hospitalen, sinds eenige jaren zoo belangrijk is verminderd.

Het *klimaat* van Billiton kan gezegd worden tot de zeer warme, maar daarom nog niet ongezonde te behooren. Dicht bij Banka op 2° 44′ 40″ Z.B. en 107° 38′ 28″ lengte beoosten Greenwich gelegen (Banka ligt op 2° 3′ 42″ Z.B. en 105° 9′ 26″ lengte beoosten Greenwich); door tal van andere kleine eilanden omringd (zooals Kalimoa, waarop zich een Gouvernements-steenkolenstation bevindt; Mendanau, met eene thans bloeiende en wel bevolkte kampong; Rotterdam, Kalimembang enz); onderworpen aan den invloed van eene wel is waar niet zuiver periodieke, maar zeer merkbare afwisseling van ebbe en vloed, bezit het, wat het klimaat betreft, al de eigenschappen van een tropisch eiland, met die uitzondering, dat door het gemis van binnenslands gelegen hooge gebergten, en tevens door de geringe oppervlakten welke de eilanden van dezen Archipel beslaan, er geen dusgenaamde land- en zeewinden worden waargenomen. De lucht, welker drukking de barometer zelden tot een bedrag boven de 760, doch ook even zelden beneden dat van 756 M.M. aangeeft, is er in den regel frisscher dan aan Java's stranden, alhoewel ook hier een warmtegraad van 30° C. en meer in de schaduw volstrekt niet zeldzaam is, en de invloed dezer temperatuur, vooral als de dampkringslucht haar maximum van vochtigheid opgenomen heeft, hoogst afmattend op het gestel inwerkt. Eene temperatuur van 40° C., door mij bij eene reis door het aan beide kanten met hooge dijken van zand omzoomde smalle kanaal van Suez ondervonden, maar bij welke de vochtigheid deilucht zoo gering was, dat lederen of papieren voorwerpen als

omkrulden, had niet dien afmattenden invloed op het lichaam, als de veel mindere warmte van den zoo rijk met water bedeelden dampkring van Billiton somtijds uitoefent. De zoogenoemde oost- en west-moesons zijn op dit eiland volstrekt niet scherp afgescheiden, en voorbeelden dat de droge moeson (Juni, Juli, Augustus) zich juist door vele en langdurige regens kenmerkt, en daarentegen de natte moeson (December, Januari en Februari) zich door weinig regen en zelfs aanhoudende droogte onderscheidt, zijn niet zeldzaam. Dat de toestand van het weder op Billiton in nauw verband staat met de resultaten der tinertsontginning, die voor een groot deel van de aanwezigheid eener genoegzame en regelmatig toestroomende hoeveelheid water afhangt, is duidelijk. Onweders komen op Billiton veel minder voor, dan op de meeste grootere eilanden van den Indischen Archipel, en aardbevingen behooren er tot de groote zeldzaamheden. Het drinkwater, dat als bronwater uit diepe putten opwelt, is zeer koel en uitstekend van smaak, en alleen bij groote droogte wordt de toevoer daarvan verminderd.

Alhoewel Billiton voor iemand die een der grootere Soendaeilanden bereisd heeft, niet kan gezegd worden veel natuurschoon op te leveren, zoo levert het toch ontegenzeggelijk eigenaardige tooneelen op, waaraan niet alle schoonheid kan ontzegd worden. Reeds zijne *geologische formatie* en het eigenaardig *plantenkleed* waarmede het getooid is, zaken waardoor het zoo geheel van Java verschilt, maken een tocht om en door het eiland in hooge mate belangwekkend. Opgebouwd door plutonische en neptunische krachten, en deels uit graniet, deels uit zandsteen en de daaraan verwante rotssoorten bestaande, is het bovendien op vele plaatsen aan den zeekant met een meer of min breeden gordel van zand omgeven. De groote watervloeden van de diluviale tijdperken, deels ook de langzamer werkende ontbindende kracht van water, lucht en warmte gezamenlijk, hebben het tinerts (tinoxyde, stroomtin) van het moedergesteente losgescheurd, zoodat het thans deels laagsgewijze en dicht opeengehoopt (in welk gevalk het kaksa heet), deels meer afzonderlijk, in kleine korrels of kristalvormig, zoowel in de beddingen der rivieren, als op het land gevonden wordt. Ongetwijfeld gaat de rustelooze natuur nog heden ten dage voort, om op de laatstgenoemde wijze de afscheiding van het tinerts te bewerken, maar dit geschiedt uiterst langzaam; want om groote geologische uitkomsten

te bereiken, behoeven de natuurkrachten vaak tijdperken, waarin eene eeuw als een ademtocht is. Maar in ieder geval heeft deze deels plotselinge, deels langdurige en onafgebroken cosmische werking van het water voor de tegenwoordige ontginners verricht, wat bij anderen soortgelijken mijnarbeid, zooals bij dien in Cornwallis en in Saksen en gedeeltelijk bij dien in Australië, alleen door kostbare en tijdroovende werkzaamheden te bereiken is. Op Banka en Billiton wordt namelijk het tinerts reeds door eenvoudige spoeling der terreinen met water, als stroomtin, verkregen, terwijl het bij vele andere tin-ontginningen eerst na uitgraving der bergtinaderen en daarop volgende stamping en uitspoeling der spetie als tinerts kan worden verzameld. Dat de onkosten aan eene dergelijke bewerking verbonden, veel grooter moeten zijn dan die voor eerstgemelde wijze van exploitatie gevorderd, spreekt van zelve. Het stroomtin van genoemde Indische eilanden is daarenboven, gelijk reeds werd aangewezen, zoo zuiver en zoo weinig met andere mineralen vermengd, dat het reeds na eene enkele smelting in houtskolenvuur als het bekende Banka- en Billiton-tin in den gewenschten graad van zuiverheid aan handel en nijverheid kan worden afgeleverd; terwijl het tinerts op kunstmatige wijze uit de bergaderen verzameld; eerst, om het zooveel mogelijk van zwavel, arsenicum en antimonium te bevrijden, meermalen moet geroost en daarna herhaaldelijk, bij verschillende hittegraden, moet overgesmolten worden, voor dat het den gevorderden graad van zuiverheid verkregen heeft. De slotsom dezer beschouwing is dus deze, dat op Banka, Billiton en dergelijke tinhoudende terreinen nog met veel voordeel tinerts zal kunnen worden gegraven, als het metaal tot eene laagte van prijs is gedaald, waarbij de exploitatie van eigenlijke bergwerken belangrijke verliezen zal opleveren. Ook op Billiton werd vroeger eene tinader nabij het Tadjam-gebergte bewerkt, maar alhoewel het verkregen tinerts een zuiver tinmetaal opleverde, werd de bewerking dezer mijn wijselijk gestaakt. Waar zooveel stroomtin op betrekkelijk gemakkelijke en onkostbare wijze was te verkrijgen, werd het onnoodig geoordeeld, om zich nu reeds bezig te houden met het exploiteeren van het moedergesteente, welks ontginning daarenboven door zoovele bezwaren gedrukt wordt. Andere mineralen in Billiton's bodem bevat, zijn, behalve het bekende, gemakkelijk te verwerken en zuivere ijzererts, wolframerts (scheelit?), loodglans en toermalijn, terwijl kortelings

in de uitspoelingskanalen der tinmijnen door den tegenwoordigen hoofdadministrateur, den heer P.J. Maier, ook topazen van verschillende kleur werden ontdekt. Graniet is op Billiton, als een der hoofdgesteenten waaruit het eiland gevormd is, in ontzachelijke rotsblokken in den schoonst mogelijken kristalvorm waar te nemen, en het is zelfs op vele plaatsen duidelijk zichtbaar, dat eenmaal het jongere graniet door het oudere gesteente van dien naam is doorgebroken. Ook de zandsteenformatie levert hier den geoloog eene gewenschte gelegenheid tot waarnemingen op; gausche bergen toch, van welke de hoogste top 1600 voeten boven het vlak der zee is verheven, zijn er uit opgebouwd; maar het is voor het tegenwoordige wegens gebrek aan kennis der daarin voorkomende versteeningen nog onmogelijk, om den geologischen ouderdom van dit gesteente ook maar eenigermate te bepalen.

De plantenwereld op Billiton, wij gedachten er reeds met een enkel woord aan, levert met die van Java eenige verschillen op, waaronder in de eerste plaats een veel minder weelderige, groei der aan beide eilanden gemeene gewassen de aandacht trekt. De bodem van Billiton is dan ook veel minder vruchtbaar dan die van Java, zoodat zelfs de daar veelvuldig groeiende grassoorten, zoo geschikt om een veestapel te onderhouden, hier niet of zeer schaars voorkomen. Dit laatste is zoo waar, dat om op Billiton een veertigtal daar ingevoerde paarden, benevens eenig slachtvee (want buffels, koeien noch schapen kende men vroeger op dit eiland) te kunnen voeden, men eene soort van gras van Batavia afkomstig heeft moeten aanplanten. Behoorlijk bemest wordende, behoudt deze grassoort hare geschiktheid als veevoeder gedurende een drietal jaren, doch moet daarna met jonge plantjes worden verwisseld; het vee wil het oude gras, dat alsdan, even als de op Billiton te huis behoorende grassoorten, hard en bitter is geworden, niet meer tot zich nemen. De ananas (Ananassa sativa) groeit weelderig in de meerendeels met veel zand bedeelde gronden van dit eiland, terwijl ook de papaja (Carica papaya) even als de pisangstruik (Musa paradisiaca) er een tamelijk goed product levert. Voorts tiert vooral op en nabij de stranden de kokospalm (Cocos nucifera), van welke nuttige boomen in de laatste jaren duizenden werden aangeplant. Om en nabij de huizen der inlandsche bevolking vindt men den pinangpalm (Areca catechu), den nangkaboom met zijne reusachtige vruchten (Artocarpus integrifolia), die hier zelfs snel

en welig opschiet, den ramboetanboom (Nephelium lappaceum), welks vruchten in aangenamen smaak echter niet met de te Batavia voorkomende te vergelijken zijn, terwijl daarentegen de schoone en dichte lommer verspreidende mangostanboomen (Garcinia mangostana) op Billiton de heerlijkste vruchten afwerpen. Nog vindt men er, ofschoon in geringe mate, de verschillende soorten van djamboes (Jambusa vulgaris, macrophylla enz.), de kewèni, eene mindere mangga-soort (Mangifera Indica), de boeah nona (Anona reticulata), de belimbing (Averrhoa bilimbi), terwijl meu hier en daar in tuinen een enkelen zoogenaamden pompelmoesboom (Citrus decumana) aantreft, eene boomsoort wier vruchten, te Batavia vooral zoo saprijk en heerlijk van smaak, hier nagenoeg oneetbaar zijn. Andere citroensoorten, als djeroek limo (Citrus limonellus), worden slechts bij uitzondering aangekweekt en geven kleine, weinig saprijke vruchten. Enkele andere vruchten, zooals de stinkende en maagbedervende doerians (Durio zibethinus), en de witte, harde, veel looistofzuur bevattende vruchten van den salakpalm (Zalacca edulis), vallen slechts bij uitzondering in den smaak der Europeanen, ofschoon het toch niet aan liefhebbers ontbreekt. Even als op Java, versiert de kambodja (Plumieria acutifolia), met hare dikwijls bladerlooze takken en witte welriekende bloemen, de graven der inlanders. Ook wordt daar en op vele andere plaatsen de weringin (Ficus benjamina) aangetroffen, terwijl in bijna alle tuinen de zoogenaamde Spaansche peper of tjabé (Capsicum annuum) als eene onontbeerlijke toespijs bij de rijst wordt gekweekt. Maar wat op Billiton in het geheel niet voorkomt, zijn de verschillende soorten van bamboe (Bambusa arundinacea enz.), welke plant nagenoeg in geen enkel dorp op Java gemist wordt, en er voor den huisbouw, het stellen van paggers of heiningen, de dakbedekking, het maken van krandjangs of gevlochten manden, bruggen, ladders en honderd andere zaken, van zoo uitgebreid en onberekenbaar nut is. Reeds uit het volkomen ontbreken van deze zoo schoone als nuttige grassoort zou men à priori kunnen opmaken, dat de industrie der bevolking van dit tropische eiland op een laag standpunt moet staan. In de laatstverloopen jaren is men begonnen enkele bamboestruiken aan te planten, en zeer is het te wenschen, dat men hiermede moge voortgaan. Sommige heb ik er gezien, die welig genoeg waren opgeschoten om hoop te geven, dat ook dit gewas hier met goed gevolg zal kunnen worden aangekweekt. Intusschen kan de bamboestruik tot ze-

kere hoogte vervangen worden door de overal op Billiton en de omringende eilanden in het wild overvloedig voorkomende rotansoorten (Calamus spec.), van welke slingerplanten de schoonste exemplaren ook voor Europeesch gebruik, b.v. voor stokken, baleinen van regenschermen, enz., veelvuldig verzameld worden; alsmede door de verschillende Pandangewassen (pandaneae), van welker bladeren de bevolking matten (tikars) en fijne kokers tot verschillend gebruik fabriceert. Onder de struiken of boomen die als heggen of om den aangenamen geur hunner bloemen worden aangeplant, vallen meer bijzonder in het oog de djarak tjina (Jatropha multifida), de kembang sepatoe (Hibiscus rosasinensis), welke laatste slechts in enkele gedeelten van het eiland voorkomt, waar de grond rijker aan humus is, en eene euphorbia-soort (Euphorbia thymifolia?), terwijl hier en daar ook de bloemen van den tjempakaboom (Michelia champaca) en die van de malatistruik (Jasminum sambac) de lucht met hunne balsemgeuren vervullen.

Dat de vegetatie aan Billiton eigen (van enkele eerst kortelings ingevoerde sier- of kultuurplanten spreken wij nu niet) bepaald wordt door de samenstelling van den bodem waarop zij groeit, spreekt wel van zelf. Wij willen daarom thans ook op dezen een blik werpen. De dierlijke opbouwers van een deel dezer eilanden, de polypen of veelvoeten, worden in den Billitonschen archipel, die uit 154 zoo groobere als kleinere eilanden bestaat, op vele plaatsen in den meest werkzamen toestand aangetroffen, en de reiziger die herhaaldelijk deze zeeën bezoekt, ziet met verbazing hoe weinige jaren voor deze kleine dieren voldoende zijn, om hunne grootsche gewrochten, merkbaar in omvang te doen toenemen. Vooral is dit het geval, wanneer twee dicht bijeenliggende koraaleilanden bestemd zijn om tot één geheel te worden vereenigd. Ieder jaar ziet men dan de voortbrengselen van den bewonderenswaardigen arbeid der polypen in hoogte en omvang toenemen, totdat ten laatste eene smalle strook koraalrots, die bij het terugslaan der golven telkens boven water zichtbaar wordt, de verbinding tot stand brengt. Is dit eenmaal geschied, dan wordt van lieverlede de bodem dezer strook door opgestuwd zand, vermengd met aarde en rottende deelen van planten en dieren, op de gewone wijze opgehoogd, om, na daardoor bevrijd te zijn geworden van de werking der golven, spoedig met een tropisch plantenkleed te worden getooid. De koraal schenkt, gebrand zijnde, aan de

bevolking uitstekende metselkalk, terwijl de verschillende er op groeiende boomsoorten een zeer geacht materiaal voor den bouw van huizen, bruggen enz. opleveren. Maar die in aanbouw zijnde eilanden of riffen, die ook hier hunnen gewonen circulairen vorm niet verloochenen, en onderling zeer in grootte verschillen, zijn in den Billitonschen archipel een wezenlijk gevaar te achten. In vele gedeelten van deze wateren, zooals in de nabijheid der kusten van Mangar, Boeding, Dindang enz., ziet men ze in alle richtingen dicht bij elkander verrijzen, en nimmer zal daar een Europeesch scheepsgezagvoerder het wagen zijn tocht te vervolgen, indien hem het ruime uitzicht door duisternis, regen of mist wordt benomen. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk te achten, dat bijv. de reede van Mangar door dien eilandenbouw der polypen in de toekomst zoo onveilig zal gemaakt worden, dat schepen van eenige grootte gedwongen zullen worden haar te vermijden[1].

Het zijn echter niet alleen de koraalriffen welke de zee rondom Billiton kenmerken; men treft er ook tal van kleine eilanden en rotsen in aan, die hun ontstaan voor verreweg het grootste gedeelte te danken hebben aan plutonische werkingen en in hoofdzaak uit graniet zijn opgebouwd. Ik zal nimmer den indruk vergeten, dien ik gedurende eene reis over zee van Mangar naar de hoofdplaats Tandjoeng-pandan ontving, toen ik, den nacht in een open prauw doorbrengende, de mij omringende tooneelen kon gadeslaan bij het licht dat de volle maan over den helderen tropischen hemel uitstort. Nu eens was het alsof zich eene groote stad met hare spitse torens en trotsche daken aan mij voordeed; dan weder werd mij het beeld voorgetooverd van een oud kasteel met zijne muren en wallen. De zonderlinge vormen der reusachtige rotsgevaarten, die gedeeltelijk kaal, gedeeltelijk met den rijksten groei van boomen en gewassen bedekt waren, vertoonde, bij den zoo eigenaardigen glans van maan en sterren, de vreemdste en meest verrassende schakeeringen en spelingen van licht en schaduw. Het vaartuig, door mij gebezigd, was van zoo geringen diepgang, dat het de eilanden en rotsen tot op eenige riemslagen afstands

1 Door de zorg en onder de leiding van de officieren der in Indië aanwezige opnemingsstoomers van Z.M. marine zijn den wateren van den Billitonschen archipel en de kusten van het eiland op verschillende plaatsen opgenomen en afgebakend, tot niet gering gerief natuurlijk voor den handel en de scheepvaart aldaar.

kon naderen. Behalve mijn inlandschen bediende bestond mijn gezelschap slechts uit een zestiental Séka's, wier gezang en gekout het eenige was wat de diepe en plechtige stilte om mij heen verstoorde. Zulk een nacht in de tropische zee op zulk een plek doorgebracht, - zulk een nacht waarin de eeuwige natuur ons in eindelooze verscheidenheid van vormen eenige harer treffendste tooneelen ter beschouwing en bepeinzing prijs geeft, - is wel geschikt om de ziel van den mensch voor eenige oogenblikken te verheffen boven de dingen der stoffelijke wereld, en haar, vervuld van heiligen eerbied, op te voeren tot de bron van dat alles, tot dat raadselachtig wezen of iets, even ondoorgrondelijk voor den geniaalsten en kundigsten der menschenkinderen, als voor den eenvoudigste die zijn geest nooit met wetenschappelijke nasporingen heeft vermoeid.

De lezer vergezelle mij thans bij nog eenige andere formaties die Billiton kenmerken, en wel in de eerste plaats bij den zandigen gordel waardoor het eiland op sommige plaatsen is omgeven, en die het gemakkelijkst bij het invaren van enkele rivieren, b.v. die van Mangar, wordt waargenomen. Hoofdzakelijk door de zee opgeworpen en uit het zuiverste zand bestaande, bezit dit gedeelte van den bodem een hoogst eentonige doch merkwaardige vegetatie, vooral bestaande uit den welbekenden tjemara-laoet-boom (Casuarina equisetifolia), die er in massa voorkomt, en uit eene spichtige grassoort, djoekoet lari lari (Spinifex squarrosus) geheeten, terwijl het strand hier en daar bedekt is met allerlei soorten van pandanen (Marquartia globosa, Pandanus humilis enz.). Zeesterren (asteroïden) en zeeëgels (echinodermen-soorten), naast tal van schelpdieren, vindt men hier levend of dood in groote menigte. Maar vooral voelt men, wanneer men zijn tocht door deze landstreek vervolgt, zijne opmerkzaamheid geboeid door de meer en meer zich voordoende omgevallen tjemara-boomen, die niet omgekapt maar werkelijk ontworteld zijn. Nog eenige schreden verder, en eensklaps doet zich aan uwen blik het altijd merkwaardig schouwspel eener rhizophoren-vegetatie voor. Vooral bij ebbe toonen de wortelboomen hunne, even als bij de pandaneae, vorksgewijs vertakte en boven den grond verheven wortelen, die de grilligste gestalten aannemen. Doch deze rhizophoren-wouden zijn door Junghuhn, in zijn groot werk over Java, zoo schoon en tevens zoo nauwkeurig beschreven, dat het overbodig zou zijn er hier langer bij te verwijlen. Wij bevinden ons hier op een deel van Billitons bodem dat ieder jaar eene grootere

uitbreiding erlangt, dat getuige is van een waar alluviaal proces, waar de stroom der in het binnenland gevormde rivieren steeds voortgaat het door de zee opgeworpen zand uit te spoelen en tevens de tjemara-boomen omver te werpen, welke zich er in geworteld hadden. Het is het recht van den sterkste, dat zich zoowel in de stoffelijke als in de zedelijke wereld, altijd en overal, en dus ook hier laat gelden. Zoover het oog doordringen kan, strekt zich deze rhizophoren-vegetatie aan beide oevers der rivier uit, terwijl bij vloed, wanneer het zeewater tot op mijlen afstands van het strand, - meer of minder naarmate men zich in den zoogenaamden natten of drogen moeson bevindt, - zich met rivierwater vermengt, een groot deel dezer bosschen onder water staat. Slechts zeer langzaam wordt die bodem hooger en dus ook droger, waardoor dan het plantenbeeld weder andere vormen aanneemt, die echter altijd het karakter eener eigenaardige eentonigheid behouden. Wij zagen het reeds, de vlakke of zachtgolvende grond van Billiton is voor verreweg het grootste gedeelte onvruchtbaar te noemen, in vergelijking met dien van vele andere eilanden van dezen Archipel, waar de alluviale bodem met uitspoelingsprodukten van vulkanischen oorsprong, trachiet, basalt, obsidiaan en andere den grond vruchtbaar makende gesteenten, vermengd is. Noch vulkanische gesteenten noch minerale bronnen komen, voor zoover bekend is, hier voor. Met enkele uitzonderingen is dan ook de groei van meest alle aangeplante boomen op Billiton uiterst langzaam te noemen, en dit geldt zoowel voor de plutonische en neptunische formaties (graniet en zandsteen met de daaraan verwante vormen), als voor de betrekkelijk niet zeer uitgestrekte alluviale terreinen, die men hier en daar op het eiland aantreft. Men kan ten slotte uit deze feiten afleiden, hoeveel tijd er noodig is geweest, om de heuvelen en bergen van Billiton met hun uitgestrekt en indrukwekkend plantenkleed te bedekken en de zware bosschen tot wasdom te brengen die nog in het lagere gedeelte van dat eiland, vooral in de distrikten Boeding en Dindang, worden gevonden. Tevens zij dit een wenk, om bij het vellen dier bosschen, hetzij dit voor den rijstaanplant der bevolking, of voor den huis- of scheepsbouw, of eindelijk voor de kolenbranderije.n der mijnwerkers plaats vindt, met de uiterste spaarzaamheid te werk te gaan.

Een tocht door de binnenlanden van Billiton kan, zooals

reeds vroeger werd opgemerkt, ofschoon de natuur er in stoute tafereelen bij vele andere tropische eilanden achterstaat, echter niet geacht worden van belang en schoonheid verstoken te zijn. In de eerste plaats verdient het opmerking, hoe hier overal de Europeesche invloed zich heeft doen gelden tot den aanleg van wegen en bruggen, waarvan vóór de ontginning van het eiland geen zweem aanwezig was. Daardoor is dan ook het bezoeken der 113 aanwezige mijnen zeer gemakkelijk gemaakt, en hoewel enkele moerassen slechts door middel van boomstammen overbrugd zijn, verkeeren die eenvoudige bruggen toch allen in zoodanigen toestand, dat zoowel menschen als paarden ze kunnen passeeren, terwijl, met zeldzame uitzonderingen, van de grootere wegen kleinere naar de afgelegen mijnen leiden, zoodat die te paard of te voet kunnen worden bereikt. Loopt de tocht door bosschen, dan kenmerkt zich de weg door de eentonigheid der vegetatie en de ontzettende stilte die u omgeeft. Geen vogel die door zijn gekweel de reis vervroolijkt, geen grazend dier dat aan het oog eenige afleiding schenkt. Slechts nu en dan bespeurt men een grijzen aap, die snel den weg in de breedte doorsnijdt of in een boom klimt om zich in het bosch te verbergen. Uren kunnen soms verloopen voordat een inlander of Chinees zich zien laat, en behoort de man tot de eerste categorie, dan zal hij dikwerf zijdelings in het bosch terugtreden, beschaamd of bevreesd om een Europeaan te ontmoeten. Treedt de reiziger nu een dorp binnen, dan wordt terstond zijn blik aangenaam verrast door de groote netheid die er heerscht, en de doelmatigheid waarmede het is aangelegd. Zooveel mogelijk op eene kleine verhevenheid van den grond of zoogenaamde heuvelwrong, en steeds in de nabijheid eener stroomende beek of rivier geplaatst, bestaat het uit huizen die van houten stijlen, bedekt met dikke boomschors, zijn opgebouwd, en allen omgeven zijn door een eigen erf of tuin, die door een heg van heesters of een omheining van houten stijlen van den grooten weg en de naburige erven is gescheiden. Eene wandeling door een zoodanige kampong of dorp laat dan de reeds vroeger beschreven boomsoorten of struiken aan uwen blik voorbijgaan. Hier en daar voegt zich daarbij nog een enkele kapokboom (Gossampinus alba), of eene gossypiumsoort (kapas-struik), die de wol oplevert waarmede men de matrassen en kussens vult; soms ook een tjangkoedoeboom (Morinda citrifolia), waarvan de wortelschors aan den inlander eene roode kleurstof schenkt, waarmede hij zijn kleederen

verwt: soms eindelijk een enkele granaatappelboom (Punica granatum). Veel beweging of vroolijkheid, wij zagen het reeds vroeger, moet men hier niet verwachten. Ook van huisraad zijn de woningen schaars voorzien; de Billitonees kent in dit opzicht nog zeer weinig behoeften, en de reiziger die, zooals dat dikwijls voorkomt, den nacht in de voorgalerij van een inlandsch huis wil doorbrengen, zal wèl doen met zelf te zorgen voor de geriefelijkheden waarop hij prijs stelt. Zelfs voor veel geld is daar niet altijd ook maar het meest onontbeerlijke te verkrijgen. Gelukkig zijn de nachten die men in dergelijk huis doorbrengt, wegens de luchtige wijze waarop het gebouwd is, koel en verfrisschend, en heeft men er veel minder last van de muskieten, dan in de meestal van hout vervaardigde en des nachts veel meer bedompte woningen der Chineesche mijnhoofden. Daarentegen vindt men in deze laatste, zooals te verwachten was, meer huiselijk comfort, waarbij komt dat de Chinees er op gesteld is, zijne Europeesche bezoekers gastvrij te ontvangen. Maar reinheid en luchtverversching laten hier steeds veel te wenschen over, en daar de algemeene gezondheidstoestand hiervan in zoo hooge mate afhankelijk is, wordt te dezen aanzien gestadig en streng toezicht gevorderd. De Chinees voedt zich goed en ziet er in den regel gezond en krachtig uit; zijne neiging om in grootere of kleinere tuinen allerlei groenten aan te kweeken, en hierbij een nuttig gebruik te maken van verschillende meststoffen, die door den Billitonees geheel worden verwaarloosd, verloochent zich ook hier niet. Behalve het zoeken naar tinerts in de tot zijne mijn behoorende terreinen, omvatten zijne werkzaamheden hoofdzakelijk: het onderhouden van één of meer stuwdammen (tebats), aangelegd om het water eener rivier of beek tegen- en op zekere hoogte te houden, en van de waterleidingen (bandars), bestemd om het water uit deze voorraadplaatsen, naar mate der behoefte, naar de in ontginning verkeerende mijn te voeren; voorts den arbeid in de mijn zelve, voornamelijk bestaande in het losmaken van den grond en de uitspoeling van het tinerts door middel van het door de leiding aangevoerde water; en eindelijk het smelten van dit erts in uit zand en klei gemetselde ovens, door middel van houtskolenvuur. De lezer die de tinertsontginning en tinsmelting op Billiton, met veel wat daarmede technisch in ver'hand staat, nader bestudeeren wil, kan de gewenschte inlichtingen vinden in het goed geschreven en leerrijke werkje, door

den heer F.W.H. von Hedemann hierover in het licht gegeven[1].

Zoo stil als het is in de dorpen, zoo woelig, ja luidruchtig gaat het toe in eene mijn, ook ten tijde dat er rust gehouden en gegeten wordt, of als de invallende duisternis een einde aan den arbeid maakt. De Chineezen toch beminnen de gezelligheid, en hunne onderlinge gesprekken dragen steeds blijk van groote levendigheid, zoowel in taal als in gebaren. Sterken drank, meestal bestaande uit eene door hen zelven uit gegiste rijst vervaardigde araksoort, beminnen zij zeer, even als den tabak, dien zij uit lange houten pijpen rooken. Kippen en eenden, varkens en zelfs honden worden in menigte door hen onderhouden; honden- en apenvleesch is trouwens voor vele Chineezen een lekkernij. In hunne woning ontbreekt natuurlijk nooit het beeld van hun dikken, zwaar gesnorden afgod (de tepekkong), wien zij dikwerf eer bewijzen door het ontsteken van kleine, roode, geurige offerstokjes, die in de nabijheid van zijn beeld worden geplaatst. Dit geschiedt ook bij verschillende gelegenheden, en altijd des morgens en 's avonds van iederen dag, alvorens men zich aan den arbeid of ter ruste begeeft, vóór eene, buitenshuis, vlak vóór de woning van het mijnlioofd of het kongsiehuis, of tusschen dit gebouw en de algemeene woningen en loodsen staande, en uitsluitend daarvoor onderhouden plant (dikwijls eene soort van Loranthus), waarbij zich een bakje bevindt om de offerhoutjes in te plaatsen. In het algemeen zal de Chinees nooit iets buitengewoons verrichten; zonder vooraf zijne goden op de beschreven wijze te herdenken. Vroegtijdig zich ter ruste begevende, rookt hij gaarne, alvorens te gaan slapen, zijne met amfioen gevulde pijp; doch des avonds omstreeks negen ure zijn nagenoeg alle mijnwerkers, vermoeid van hun zwaren arbeid over dag, in een diepen en genisten slaap gedompeld.

Keeren wij in de verbeelding terug tot den grooten weg, dan zien wij de eentonigheid der tooneelen die zich aan ons voordoen, nu en dan, vooral in meer zandige streken, verlevendigd door de schoone witte bloemen van de bakoeng (Crinum asiaticum), en aan den boschkant door tal van nepenthes-planten met hare bekervormige en met water gevulde kelken. Ook enkele orchideeën, bijna altijd tot het geslacht Dendrobium be-

1 Schets van de tinmijnen op Billiton, Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon, 1868.

hoorende, trekken soms onze aandacht tot zich; en meermalen wordt men getroffen door het gezicht eener groote vlakte (padang), die nagenoeg geene andere planten voedt dan varens (Filices) en alang-alanggras (Saccharum Koenigii), en nog doorgaans van geringe ontwikkeling. Die dorre vlakten, door wier midden onze weg loopt, bestaan uit een grofkorrelig, uiterst hard en veel ijzer bevattend zandsteenconglomeraat, dat tevens over den weg is verspreid in kleine steentjes, die met hunne scherpe punten de bloote voeten der inlanders onophoudelijk aan kwetsuren blootstellen. Wij haasten ons om deze vlakten door te komen en te verwisselen met de meer beschaduwde wegen der boschstreken; want behalve de dorheid van den bodem, heerscht hier, vooral op het midden van den dag, eene hitte die, vooral bij windstilte, dikwijls onuitstaanbaar mag worden genoemd. Steeds onze reis voortzettende, ontmoeten wij hier en daar een groot, vierkant stuk grond, dat ginds in de vlakte, soms ook aan de helling van het gebergte, in het bosch is uitgekapt, terwijl in dezen of genen hoek er van een klein op stijlen gebouwd hutje zich vertoont. Men bevindt zich bij een terrein waarop de inlander zijne rijstcultuur uitoefent; de wijze waarop die gedreven wordt, komt hierop neder, dat hij in den drogen tijd of oostmoeson een deel van het bosch wegkapt en het gevelde hout, nadat het eene altijd onvolkomen droging heeft ondergaan, in brand steekt. De bij het naderen van den westmoeson uitgezaaide rijst schiet, onder den invloed van het natte jaargetijde, weelderig genoeg op, vooral gedurende het eerste plantjaar, als de humusachtige bodem met de asch van het verbrande geboomte is vermengd geworden, doch geeft zelden een ruim produkt. De onverschilligheid der bevolking openbaart zich ook hier in de keuze van het uit te strooien zaad, de wijze dier uitzaaiing, het onderhoud van het opgeschoten gewas, de manier waarop zij de rijstaren met de volle hand plukt of liever afrukt, en de onvoldoende voorzorgen tegen de schade die de wilde varkens en apen aan het gewas toebrengen; want vooral bij nacht kunnen de bewoners van het bedoelde huisje dit bezwaarlijk beletten. En daardoor laat zich gemakkelijk verklaren, hoe het komt dat, alhoewel Billiton slechts eene bevolking van 19,000 Mohammedanen telt, en het eiland ruim 129 □ mijlen groot is, er toch dikwijls schaarschte van rijst heerscht, soms zelfs in die mate, dat de Billitonmaatschappij genoopt werd hare rijstpakhuizen open te zetten en het graan tegen

een lagen prijs aan die bevolking te verkoopen. Na eenige oogenblikken in de dorpen Katjang-Bogor en Trawas vertoefd, te hebben; waarvan het eerste een echten, van Pontianak afkomstigen Borneoot tot dorpshoofd heeft, die u op eene muziek vergast waarvan zelfs den eenigszins hardhoorenden dilettant de haren te bergen rijzen; terwijl het andere u bekoort door het heerlijk loof van lommerrijk geboomte, waarin het als verscholen ligt, en door de badplaats van stroomend, helder en koel water, waar u eene gewenschte verfrissching wordt aangeboden; en na vervolgens nog een klein gehucht te zijn doorgetrokken, naderen wij ten slotte de hoofdplaats, die door onze begeleiders met een luid gejuich wordt begroet. Tal van hunne vrienden en betrekkingen worden daardoor naar buiten gelokt, snellen ons te gemoet en begeleiden ons gezamenlijk naar het einddoel van den tocht, de hoofd-administrateurs woning, die te Tandjoeng-pandan zoo bekoorlijk op den heuvel Goenoeng ilier, vlak aan de Chineesche zee, gelegen is.

Ook eene korte vermelding van de *dieren* die land en water op Billiton bevolken, mag hier ter plaatse niet ontbreken, al moet ze dan ook zeer oppervlakkig zijn. Wij kunnen al aanstonds de opmerking voorop zetten, dat de voor den mensch gevaarlijke landroofdieren, die op andere eilanden van den O.I: Archipel zoo dikwerf worden aangetroffen, hier niet voorkomen, tenzij men enkele soorten van giftige slangen daartoe brengen wil. De zee rondom Billiton levert een overvloed van verschillende zeer smakelijke vischsoorten op, die zoowel met netten als door harpoeneering gevangen worden. De Séka's houden zich er daarenboven met de vangst van tripang (holothuriënsoorten) bezig, die vooral door de Chineesche bevolking met graagte genuttigd wordt. Ben schelpdier, welks vleesch tevens aan die zeevarende bevolking tot spijs strekt (eene soort van Meleagrina), schenkt haar eenige niet zeer groote paarlen (moetiara), die door haar almede ten verkoop worden aangeboden. Het zoogenaamde zeepaardje (Hippocampus kuda Blkr.) komt evenzoo in de Billitonsche zee voor, terwijl de klasse der koppootige weekdieren (cephalopoda) er hare vertegenwoordigers vindt in eenige uit kleine individu's bestaande geslachten, verwant aan die van Octopus en Sepia, van welke ik later in de gelegenheid was eenige groote en zelfs gevaarlijke soorten in het aquarium te Napels te leeren kennen. De cephalopoden van Billitons ar-

chipel, zijn, in vergelijking met die groote soorten, en zeer zeker met dien ‘pieuvre’ wiens vreeselijke strijd met zijn held Victor Hugo in zijn ‘Travailleurs de la mer’ heeft beschreven, hoogst onschuldige dieren, die den mensch wel tot voedsel strekken, maar hem nimmer zullen aanvallen. Veelvuldig vangt en eet men ook hier de kreeften, krabben en garnalen, waarvan velen eene buitengewone grootte bereiken, terwijl niet zelden ook schildpadden en op sommige plaatsen, tegen in zee uitstekende rotswanden of hooge oevers, ook oesters worden aangetroffen. Eene geelachtige, met bruine ringen voorziene zeeslang, die zelden meer dan 1½ meter lengte en een paar centimeters dikte bezit en welker beet bij de zeebewoners, te recht of te onrecht, voor giftig doorgaat, wordt nu en dan opgemerkt, terwijl zij snel het water doorklieft. Aan de mondingen van rivieren, in poelen en moerassen, huist de zoo gevaarlijke krokodil (Crocodilus biporcatus), terwijl tal van leguanen (Monitor bivittatus) daar loeren op zeevogels enz., en vooral des nachts er op uitgaan om kippen en eenden te rooven. Hier en daar stapt een ooievaar (Ciconia capillata) deftig langs den oever voort, en hoog in de lucht vliegen valken (Haliaëtos) en reigers (Ardea), om van daar hunne prooi te bespieden. Ook de overal in de tropische gewesten voorkomende en nimmer op eenige reede, vooral in de nabijheid der schepen, ontbrekende Falco Pondicerianus wordt op Billiton dikwerf- aangetroffen. Rijk aan vogels is echter het eiland niet, en er zijn mij slechts enkele soorten bekend die er in zekere hoeveelheid voorkomen. Hiertoe behooren de bekende, veelsnappende beo-beo (Gracula religiosa), de rijstdiefjes en musschen (Fringilla-soorten) en een kleine groengekleurde papegaai (Psittacus), terwijl uit de klasse der gevleugelde zoogdieren de vledermuis (Vespertilio) en de kalong (Pteropus edulis) ook hier hunne nachtelijke tochten naar dezen of genen rijk beladen vruchtboom volvoeren. Behalve de reeds opgenoemde zoogdieren (wilde varkens, apen enz.) ontmoet men in de bosschen van het eiland het kleine, vlugge eekhorentje (eene Sciurus-soort), benevens een paar hertensoorten, zooals de kidang (Cervus muntjac) en de kantjil (Moschus javanicus). Slangen, waaronder zeer giftige en sommige groote doch minder gevaarlijke soorten, zijn in de bosschen van Billiton niet zeldzaam, terwijl er eindelijk duizendpooten en scorpioenen een meer dan gewonen omvang erlangen.

Nadat wij dus het eiland in zijne natuurlijke gesteldheid, bevolking en voortbrengselen hebben leeren kennen, keeren wij nog even terug tot Billiton's tinontginning, om die in haren tegenwoordigen toestand en in hare vooruitzichten gade te slaan.

Wanneer die ontginning wordt voortgezet op de wijze waarop zij thans plaats grijpt, waarbij men, wars van allen roofbouw, maar zich geheel voegende naar de mineralogische toestanden van het eiland, er zich in de hoofdzaak toe bepaalt, om koelietterreinen te ontginnen, en daarbij zoowel de rijke als de minder met tinerts bedeelde lagen te bewerken; en wanneer tevens aan de onderzoekingen met de groote boor eene doeltreffende richting gegeven wordt, zoodat ook de dieper gelegen tinertslagen daardoor worden opgespoord, om ze, zoo noodig, als kollongmijnen te bearbeiden; wanneer men dus steeds het eerste doet, maar daarom het tweede vooral niet nalaat; dan acht ik de gelukkige toekomst der hier besproken ontginning nog voor eene reeks van jaren verzekerd; dan kunnen bij gunstige weêrsgesteldheid en buiten onvoorziene rampen, bij de thans bestaande werkkrachten, voortdurende produkties van 50 à 60,000 pikols tin per jaar worden te gemoet gezien[1]. En wat den prijs van het artikel betreft, kan men thans wel aannemen, dat die nimmer zoo laag dalen zal, dat daardoor het uitdeelen van een ruim dividend aan de aandeelhouders zal worden verhinderd. Wij merkten evenwel reeds vroeger op, dat hierin zich steeds ebbe en vloed zullen afwisselen, om redenen die het niet altijd gemakkelijk is na te gaan. Ten slotte mag men bij de beoordeeling van de tot heden verkregen resultaten der Billiton-tinzaak, nimmer uit het oog verliezen:

1°. dat nagenoeg bij alle mijnontginningen, en vooral bij die der metalen, elke onderneming, soms zelfs jaren lang, met moeielijkheden te worstelen heeft, terwijl de Billiton-maatschappij kan gezegd worden die thans te hebben doorleefd;

2°. dat als men de resultaten eener mijnontginning goed wil beoordeelen, men nooit als basis daarvoor het resultaat van een enkel jaar mag nemen, maar daarvoor de gemiddelde uitkomst van minstens een vijf- of tiental jaren berekenen moet;

3°. dat prijzen, zooals verkregen werden gedurende de drie laatste boekjaren der Maatschappij, waarin ruim 147,000 pikols

1 De gemiddelde tinproductie der drie laatste jaren bedroeg reeds 51,733 pikols.

tin tegen een gemiddeld bedrag van ruim 85 gulden p.p. werden verkocht, bezwaarlijk als maatstaf van beoordeeling voor volgende tijden kunnen dienen; maar dat ook bij een prijs van ƒ 57 tot ƒ 63 per pikol, zooals bij de jongste tinveilingen werd behaald, in verband met den prix de revient van p.m. ƒ 32, de toekomst der Maatschappij verzekerd kan worden geacht;

4°. dat door het eigenaardige voorkomen van het tinerts op Billiton (hoofdzakelijk als stroomtinerts) de voordeelige ontginning daarvan nog zal kunnen plaats grijpen, als in andere deelen der wereld, waar men zich de ontginning van zoogenaamden tinsteen of tinaderen moet laten welgevallen, de arbeid reeds lang zal moeten zijn opgegeven;

5°. dat de behoefte aan tin gelijken tred blijft houden met de zich steeds meer en meer ontwikkelende beschaving, waarbij wij niet zoozeer het oog hebben op de behoefte aan dat metaal voor geschut, klokken en dergelijke, maar voornamelijk op de vermeerdering van verbruik door den vooruitgang en de verbreiding van handel en nijverheid, die het tin tot in de meest verwijderde deelen van den aardbodem doen doordringen. Een groot deel van de gereedschappen voor de huishoudingen die zich gaan vestigen of reeds ophouden in ‘the Ear West’ van Amerika of in Australië, zijn van tin. Gedeeltelijk van tin zijn ook de bekleedsels van fliesschen, de blikken met verduurzaamde voedingsmiddelen gevuld, de omwanding van theekisten enz. En bij de vervulling van al deze behoeften gaat steeds veel tin verloren, veel meer dan dit b.v. bij het gebruik voor geschut het geval is.

Eene tweede opmerking staat in meer rechtstreeksch verband met het hoofddoel van dit opstel, om door het voorbeeld van Billiton duidelijk te maken wat bij doelmatiger exploitatie de Indische Archipel voor ons worden kan. Zooals wij herinnerd hebben, was Billiton ruim twintig jaren geleden nog een zoo goed als onbekend eiland, welks zeeën tot op verren afstand onveilig werden gemaakt door de daarop huizende zeeroovers van beroep; in één woord eene strook gronds waarop de bevolking een ellendig leven leidde, en waarvan noch door de N.I. Regeering, noch door anderen, het geringste voordeel werd getrokken. Wat het thans reeds sinds jaren voor de particuliere industrie geworden is, gelooven wij voldoende te hebben aangetoond; doch hiertoe bepalen zich de verkregen voordeelen niet. Ook de N.I. Regeering zag hare materiëele

belangen door de uitoefening dex tinontginning door partikulieren, en wel op den meest natuurlijken en dus ook meest rationeelen weg ter wereld, in hooge mate bevorderd. Behalve den door de Maatschappij aan haar uit te keeren pachtschat (3 percent der tinproduktie), welke in de drie laatst verloopen jaren, bij een gemiddelden tinprijs van ƒ 85, ruim 1500 pikols per jaar bedroeg, is de pacht der amfioen voor de eerstvolgende jaren tot een jaarlijksch bedrag van ƒ 110,000 verzekerd, en wanneer wij bij dit een en ander de opbrengst der in- en uitgaande rechten en van de andere pachten, zooals die der arakstokerijen, van verschillende spelen enz. voegen, gelooven wij in het minst niet te overdrijven, als wij de jaarlijksche netto-inkomsten die de Regeering thans van Billiton trekt, minstens op ruim drie tonnen gouds stellen. Daarbij is dan nog het groote voordeel verkregen, dat de wateren die den Billiton-Archipel omgeven, geheel bevrijd zijn van den geesel der zeerooverij en het eiland ieder jaar in ontwikkeling en bloei toeneemt. Wij noemden deze gunstige verandering natuurlijk en dus rationeel, omdat hierbij volstrekt geen sprake is van eene exploitatie door het Gouvernement, 't welk er eenvoudig optreedt in den vorm die het toekomt, d.i. als bewaker der openbare rust en orde en beschermer der belangen en rechten van wien ook; terwijl er de partikuliere industrie volkomen en alleen door eigen krachten en middelen, en met geheel vrrjen arbeid, rustig haar bedrijf voortzet. En die voordeelen door de Regeering en door de Billiton-maatschappij zelve genoten, komen bovendien ook op ruime schaal ten goede aan de gansche zoo vreemde als inlandsche bevolking van Billiton, die, door deze onderneming in het werk gesteld, zich in toenemende welvaart en snellen vooruitgang verblijdt.

Maar hoevele dergelijke eilanden, grooter of kleiner dan het hier besprokene, liggen nog niet in den schoot van den Indischen Archipel als verborgen, ware terrae incognitae, die slechts wachten op den krachtigen stoot dien het geoefend verstand en de vindingrijke geest der Europeanen aan hunne ontwikkeling kunnen geven, en op den niet minder krachtigen arm zoowel van vreemde als van inlandsche werklieden, steeds gereed, om, bij eene menschlievende en oordeelkundige behandeling, zij het ook in het zweet huns aanschijns, te werken om op eerlijke wijze een voldoend bestaan te erlangen! Wat is er tot heden, na een bezit van ruim 250 jaren, door de Regeering van N.I. en door de

zonen van Nederland gedaan, om de kennis van die uitgestrekte eilandenreeks te verkrijgen in dien zin, dat daardoor voldoening wordt geschonken aan de eischen en behoeften der beschaving, van industrie, landbouw en handel? Het antwoord op die vragen behoeven wij niet te geven, daar het zich aan ieder opdringt; het is ons genoeg op te merken, dat die eischen en behoeften des tijds, waarvan de vervulling terecht van ons mag gewacht worden, door de bezitters en wetgevers van zoo groote en rijke landen niet *altijd* straffeloos kunnen worden miskend. Het is maar al te waar, dat de aandacht, de zucht tot onderzoek, zoowel bij de N.I. Regeering als bij de Nederlanders zelven, zoo niet bij uitsluiting dan toch bij voorkeur alleen gevestigd is op Java, terwijl zelfs een driemaal grooter en niet minder schoon en vruchtbaar eiland als Sumatra, nog steeds over stiefmoederlijke behandeling heeft te klagen. Zou het geen tijd worden om hierin verandering te brengen? Ons dunkt, deze vraag is slechts voor een bevestigend antwoord vatbaar, en wij wenschen daarom te besluiten met nog een en ander in het midden te brengen omtrent de wijze waarop die verandering of liever die uitbreiding der exploitatie het best zou kunnen plaats hebben.

Wij stellen op den voorgrond, dat het geen zin heeft, van eene Regeering, welke ook, te eischen, dat zij alles alleen zal doen, maar dat de plicht tot onderzoek, toepassing der verkregen resultaten en ontwikkeling der daaruit geboren toestanden, ook, en wel voor een groot deel, eigenaardig rust op hen die geregeerd worden. Wij kunnen de vroegere besturen, zoo hier als in Indië, niet geheel vrij pleiten van de schuld, dat de zucht tot onderzoek en de veerkracht die bij onze voorvaderen gevonden werden, zijn verlamd, en dientengevolge nu en dan het wanhopig verschijnsel wordt waargenomen, dat zelfs het denkend deel der Nederlandsche natie, als onmachtig om zelf handelend op te treden, bij de onderzoekingen en ondernemingen die het zou wenschen op touw te zetten, hoofdzakelijk naar de voorlichting en den steun der Regeering uitziet. Een krachtig en zoowel naar lichaam als geest ontwikkeld ras van menschen moet zoo min mogelijk om Regeeringshulp vragen, maar op eerlijke en gepaste wijze zich zelf helpen. Ik zou b.v. wenschen, dat de vele jonge lieden die in het mijnwezen, den landbouw, het boschwezen en andere takken van wetenschap een goed onderwijs aan onze hoogere scholen hebben genoten, wanneer zij zich naar Nederlansch Indië wenschen te begeven, niet allen

eene plaatsing als ambtenaar bij dezen of genen tak van dienst moesten zoeken; maar dat althans een deel hunner door vereenigingen van meer gegoeden in den lande werd uitgezonden, om zich in die gewesten te gaan toeleggen op velerlei onderzoek en op het in exploitatie brengen van die vele honderden eilanden in den Indischen Archipel, van welke men thans niet veel meer west dan dat zij bestaan. Ik zou verder in overweging willen geven, om door diezelfde tusschenkomst aan anderen, die thans, hetzij op Java of in Nederland, een kommerlijk bestaan leiden, wijl zij niet bemiddeld genoeg of niet in de gelegenheid waren om naar het radikaal van Indisch ambtenaar te dingen, en die zich dus tot die algemeene kundigheden moesten bepalen die op eene school van middelbaar onderwijs (waar intusschen thans vrij wat geleerd wordt) te verkrijgen zijn, de gelegenheid te openen om op de eilanden van den O.I. Archipel, al naarmate hunner bijzondere geschiktheid, ondernemingen van landbouw, mijnontginning, handel in de eigenaardige produkten des lands enz., te beginnen. Weinigen schijnen te begrijpen hoeveel er, zelfs met geringe middelen, op dit gebied te doen is. Een niet zeer uitgestrekte aanplant van kokospalmen op een klein eiland, nabij Billiton gelegen, werpt tegenwoordig zeer ruime voordeelen af aan iemand die zeer weinig geleerd heeft van wat op de school te leeren valt.

Dat het een en ander hier aangeduid, zoo hier als in Indië, zou moeten plaats grijpen onder de leiding en het toezicht van daartoe geschikte en met ondervinding toegeruste mannen, spreekt wel van zelve, Ik wil hier dan ook niet meer dan in breede trekken aantoonen wat een weinig Nederlandsch kapitaal en intellectueele kracht in Indië al zou kunnen tot stand brengen, en de overtuiging uitspreken, dat dit vrij wat betere renten zou afwerpen dan vaak het geval is met de millioenen die in vreemde ondernemingen gestoken worden. Tegenover de dure lessen die ons de ervaring ten aanzien der laatstgenoemde gegeven heeft, mag men wel de voordeelen stellen, die ook slechts een klein deel van wat voor altijd voor het nationaal vermogen verloren ging, en dat nog niet op eens, maar langzamerhand, in den loop van jaren uitgegeven, niet slechts tot vermeerdering van onzen rijkdom, maar ook tot bevordering van ons nationaal leven en onze nationale kracht zou hebben kunnen opleveren. Ik ontveins mij volstrekt niet, dat zich althans in den beginne, en inzonderheid op de meer afgelegen en onbekende

eilanden van den Indischen Archipel, bezwaren van allerlei aard zullen voordoen, en ik stel dus hierbij al dadelijk op den voorgrond, dat diegenen der onderzoekers en ondernemers, die bij de aanvaarding van dit werk droomen van millioenen op korten termijn, zooals dit zoo dikwerf het geval is, zich stellig bedrogen zouden vinden en beter doen iets anders te beginnen.

Maar ik hoor mij tegenwerpen, dat vele dier eilanden geheel of nagenoeg woest en onbewoond zijn. Hierop antwoord ik, dat juist onder die woestheid, zoowel in streken met weligen plantengroei, als in meer dorre gewesten, vele schatten kunnen verborgen liggen, en dat het verkrijgen van levende werkkrachten alleen van eene goede en doelmatige behandeling der werklieden afhangt. De stroom die de krachtige en werkzame zonen van het Hemelsche rijk aanvoert, volgt veel gemakkelijker de richting naar de landen van het Oosten, dan naar die van het westelijk deel der wereld. Bovendien behoeft men niet altijd en overal alleen op de Chineezen te rekenen. Zoowel Sumatra, Borneo en Celebes, als de kleine Soenda-eilanden en de Archipel der Molucco's, bevatten tal van bevolkte streken, geschikt voor eene Europeesche onderneming, welker inlandsche bewoners zich gaarne zullen leenen, om onder het toezicht en de leiding van Europeanen den zwaren lichamelijken arbeid te verrichten. ‘Gevaar om, vooral op geïsoleerde eilanden, te worden verontrust door zeeroovers, welke den Indischen Archipel, helaas! nu en dan nog onveilig maken’, het bestaat, ik erken het, en ik acht het niet licht. Toch zou ik meeneu, dat, wanneer men zich met zijn gevolg behoorlijk wapende, en later het hanteeren der wapens ook aan eenige vertrouwde werklieden leerde, men bij eenige waakzaamheid de aanvallen dezer zeeschuimers gerust zou kunnen afwachten. ‘Gebrek aan geneeskundige hulp’; ook dit is een bezwaar, maar een bezwaar dat voor nieuwe ondernemingen in de tropische gewesten nauwelijks grooter is dan voor de meest bloeiende die in de meer afgelegen gedeelten van Java of Sumatra hun zetel hebben. Ieder ondernemer aldaar is of wordt om die reden zelf eenigermate een geneeskundige, een bloot empiricus, zoo ge wilt, maar toch een geneeskundige door wien tal van zieken niet alleen behandeld, maar ook genezen worden. ‘Gebrek aan communicatiemiddelen; vooral in den beginne’; zeer zeker het bestaat in den aanvang en draagt bij om het leven duurder te maken dan op andere plaatsen; nauwelijks echter geraakt men in het bezit van het een of ander produkt,

of de rook der Indische stoomschepen zal u aankondigen, dat dezen het wel der moeite waardig achten, u van uwen overvloed te komen ontlasten. ‘Gebrek aan meer beschaafd ondergeschikt personeel, dat u, bij uwe veelzijdige werkzaamheden, ter zijde kan staan, des noods vervangen kan’; hieromtrent kan ik, die in Indië in tal van de meest verschillende betrekkingen jaren lang ben werkzaam geweest, de verklaring afleggen, dat ik steeds het daarvoor benoodigde personeel in Indië zelf heb aangetroffen, personeel dat wel is waar dikwerf leiding noodig had, maar waarvan men de uitstekendste diensten kon genieten. Niemand kan meer dan ik hooge achting gevoelen voor de wetenschappelijke opleiding en veelzijdige ontwikkeling, die aan de jongelieden van den tegenwoordigen tijd op onze scholen ten deel valt; maar daarom is het nog niet noodig over alle takken en onderdeel en van landbouw en industrie, in de tropische gewesten gedreven, het licht dier hooge wetenschap en diepe kennis te laten schijnen, dat alleen bij hen wordt gevonden die uit die bronnen van licht en leven hebben geput. De leidende gedachte ga ook daar uit van mannen wier verstand is geoefend en wier kennis op het vereischte Europeesche peil is gebracht; doch voor de uitvoering der onderdeel en eener onderneming vindt ge ook in Indië overvloedige stof in vele, voor een deel zelfs daar geboren en opgevoede jongelieden, die door hunne praktische opleiding en de gewoonte om in een tropisch klimaat te leven en te werken, dikwerf zelfs de voorkeur verdienen boven hunne zoo kersversch uit Europa aangekomen broederen. Ik hoop dus dat men mij niet zal gelieven te verdenken van illusiën te willen opwekken omtrent zaken die aan onoverkomelijke bezwaren onderhevig zijn. Er zijn bezwaren, ik erken het, maar ze zijn, meen ik, te boven te komen, en voor hem die niet aan gemak en weelde verslaafd is, staan tegenover de moeielijkheden ook eigenaardige genietingen. Ik voor mij althans ken geen grooter zelfvoldoening, geen zoeter gevoel van tevredenheid, dan men smaakt, wanneer men in de meer afgelegen streken van den aardbol, na een moeitevollen tocht, misschien onder de gloeiende stralen der tropische zon volbracht, met het bewustzijn van zich aan eene nuttige taak gewijd te hebben, zich neervlijt onder de weelderige lommer van eene Indische vegetatie, en met zijn vertrouwden reismakker het eenvoudige maal deelt. Vrij zijt gij dan in den edelsten zin des woords, vrij vooral van de dikwerf lastige wetten en eischen eener Euro-

peesche beschaving; en er bevinden zich in N.-I. wellicht velen die zouden kunnen getuigen, hoe onder dergelijke omstandigheden het ‘plus heureux qu'un roi’ dikwijls aan de lippen ontglipt. Wij zijn dus bij al de bezwaren die aan ons stelsel mogen kleven, de vaste overtuiging toegedaan, dat zoo aan die vele naar lichaam en geest ontwikkelde jongelieden, zoo hier als in Indië, die een nuttigen werkkring zoeken, een vooruitzicht geopend werd, om ook buiten Java in eenigen tak van handel, nijverheid of landbouw een bestaan te vinden, en de 'Indische Archipel dus meer en meer het worstelperk werd voor onze nationale krachten, reeds na weinige jaren door Nederlandsch kapitaal niet alleen onberekenbaar nut zou gesticht, maar ook goede renten afgeworpen zouden worden. Dat de Regeering deze richting behoort aan te moedigen, wie zal het niet gaarne beamen, te meer daar ook hare belangen daarbij in hooge mate betrokken zijn? Zij steune dus elke onderneming van dien aard, maar vooral zij steune ze op de rechte wijze, dat is zonder meer te reglementeeren dan noodig is, met vermijding van eene soort van overdreven vaderlijke zorg, die soms ook voor de bestgezinde ondernemers even drukkend als ontmoedigend is. Hij die zijn bestaan of fortuin in verafgelegen streken gaat zoeken, moet zelf weten wat hij doet, en daarvan zoowel de lasten dragen als de lusten genieten; meer dan te deelen in de algemeene bescherming eener Regeering, moet hij noch wenschen, noch vorderen.

Wat ik vooral nog ter aanprijzing van het door mij ontwikkelde stelsel zou willen opmerken, is dit: dat de meerdere exploitatie, hetzij der grootere of der kleinere eilanden van den Indischen Archipel, volkomen kan worden afgescheiden van de groote koloniale quaestie van den dag, daar zij in geen enkel opzicht aan het kultuurstelsel der N.-I. Regeering raakt. Java blijft buiten onze beschouwing, en hetzij men dus voor dat eiland, nu en voor de toekomst, het heil geheel of voornamelijk in dat stelsel wil zoeken, hetzij men behoort tot diegenen, die hoe eer hoe liever tot de slooping of althans tot de ondermijning er van zouden willen overgaan, ten einde aan partikuliere landbouw en nijverheid eene grootere vlucht te verzekeren, het behoeft geen invloed te oefenen op de beoordeeling van een stelsel, welks toepassing op de Buitenbezittingen voor het oogenblik onzen wensch geheel vervullen zou. Er bestaat namelijk, zoo hier als in Indië, eene klasse van personen, onder welke

ik mij wensch te scharen, die door eene kalme en onbevooroordeelde beschouwing der stelsels die op Java om den voorrang dingen, van lieverlede tot eene tweeledige gevolgtrekking zijn gekomen, die ik nog kortelijk wensen uiteen te zetten.

Wij meenen dan in de eerste plaats, dat de lessen door de staathuishoudkunde gegeven, altijd en onmiddellijk behooren te worden opgevolgd bij de inrichting van nieuwe, zich pas ontwikkelende staten, steeds echter behoudens de erkenning van het zeker niet te betwisten feit, dat ook de door die wetenschap uitgevaardigde wetten niet zoo volkomen onfeilbaar zijn als wel eens is voorgesteld; maar dat men bij volken welke reeds eene eeuwenoude geschiedenis bezitten, ook rekening heeft te houden met de gewoonten en behoeften die hunne lotgevallen hebben geteeld, en met de zwakheden en gebreken, zoowel als met de deugden, die zij bij hen hebben ontwikkeld. Het gaat dus niet aan de door lang tijdsverloop bevestigde toestanden omver te werpen, alleen omdat zij niet in overeenstemming zijn met de eischen van staathuishoudkundige wetten, die niet slechts, omdat zij de veranderlijke menschelijke maatschappij gelden, wat hunne toepassing aangaat aan verandering onderhevig *moeten* zijn, maar ook nog niet allen als in beginsel onomstootelijk vaststaande kunnen worden aangenomen. Maar er is nog meer. Wanneer men ziet dat het steeds van zijne vrijheid zoo hoog opgevende Amerika twee derden zijner inkomsten trekt uit het heffen van zwaar drukkende in- en uitgaande rechten; dat Frankrijk, 't welk om nu eens werkelijk vrij te zijn, zich omschiep in eene quasi-republiek, daarbij toch niet slechts het tabaksmonopolie ten behoeve van het Gouvernement handhaafde, maar er ook dat van den verkoop van lucifers aan toevoegde, om de eenvoudige reden, dat het de daaruit vloeiende gelden noodig heeft voor zijne huishouding van staat; wanneer men ziet dat zelfs het trotsche Albion, onder de schoonklinkende leus van ‘vrijheid in alles’, nog niet zoo heel lang geleden oorlog voerde, alleen om door zijne overmacht een vreemden staat (China) te dwingen, het in Britsch-Indië gekweekte lichaam en ziel bedervende opium te koopen; dan komt onwillkeurig de gedachte bij ons op, dat de bewoners dier groote en machtige landen minstens evenveel op Chineezen gelijken, als zij geneigd zijn dat van ons Nederlanders te beweren, en dat het ons dus vrij staat bij hunne deftige aanmaning, om toch vooral en in alles liberaal te zijn, hierop, zij het dan ook eenigszins kinderlijk, te antwoorden: ‘Na u,

als het u belieft'. Die zenuwachtige haast van sommigen om het kultuurstelsel, waaronder ik hier natuurlijk de koffie-kultuur reken, voor een stelsel van zuiver partikuliere nijverheid te verwisselen, mag dus vooreerst nog wel wat getemperd worden, te meer daar het niet te ontkennen is, dat noch Nederland, noch Indië, de daaruit vloeiende baten vooralsnog ontberen kunnen.

Maar juist dezelfde kalme en onbevooroordeelde beschouwing van den loop der zaken heeft ten andere de bedoelde klasse van personen meer en meer tot de meening geleid, dat de algemeene richting der wereld ontegenzeggelijk de vrijzinnige is en blijven zal, en dat de overtuiging dat men een zeker inkomen niet ontberen kan, volstrekt niet de zekerheid geeft, dat men altijd de gelegenheid zal behouden, om de middelen waardoor het ons verschaft werd, onveranderd in het werk te blijven stellen. Wij Nederlanders, klein in getal en in grondgebied in Europa, hebben echter in Azië een uitgestrekten Archipel met eene bevolking van wellicht 25 millioen in bezit. Die Archipel is als een snoer der edelste diamanten, maar waaronder er nog slechts één kan gezegd worden, schoon nog niet volkomen, echter over het geheel met genoegzame zorg geslepen te zijn, om zijn facettes naar alle zijden te doen fonkelen. Maar die schitterende edelsteen is omgeven door tal van andere, in den vorm van heerlijke, altijd groenende eilanden, als bij honderden opduikende uit den blauwen Oceaan. Het is alsof die verwaarloosde eilanden de vraag tot ons richten: Waarom toch is alleen onze zuster Java bij u zoo bekend en bemind; waarom toch is zij de eenige dochter uwer Indische huishouding die uwe belangstelling wekt, waartoe uwe zorgen zich uitstrekken? Ziet, dat roepen ons die eilanden toe, als zoovele verwaarloosde kinderen, die allen wachten totdat het de ouders schikken zal ook hen met een blik van belangstelling te verwaardigen; zij roepen ons dat toe, wellicht niet zonder verwijt, maar toch zonder argwaan of bijbedoeling. Mag ik vragen of men hetzelfde mag zeggen van stemmen zooals zich thans doen hooren aan de boorden van den Theems, en die ons Nederlanders aanwijzen als eigenaardig door de Voorzienigheid geroepen, om het Maleische volkenras te beschaven? terwijl te gelijk aan de oevers van den Duitschen Rhijn, en soms zelfs in onzen eigen boezem, twijfel wordt geopperd of Nederland niet zal blijken te zwak te zijn voor zulk eene zware taak. Maar welk rechtgeaard Nederlander zou zich die taak willen

laten ontrooven, en voelt zich niet gedrongen alles te doen wat in hem is om dien twijfel te beschamen? En, zooals het Engelsche spreekwoord zegt, when there is a will, there is a way. Wij aarzelen niet de overtuiging uit te spreken, dat zoo Nederland wil, het tevens in staat zal blijken te zijn, om zijne verheven roeping in het Oosten luisterrijk te vervullen. Maar daartoe mag noch bij uitsluiting noch zelfs bij voorkeur de oude weg worden ingeslagen; daartoe moet in allen gevalle medewerken eene doeltreffende exploitatie der talrijke reeks van eilanden die de grootere reeds meer of min ontwikkelde omgeven. Wanneer dan eenmaal de tijd daar zal zijn, dat wellicht vreemde overmacht ons toeroept: ‘rentmeester, geef rekenschap van uw rentmeesterschap’, en het tot dusver, vooral op Java, gevolgde stelsel zal vallen voor den adem des tijds, wat niet kan uitblijven zelfs al had het nog veel meer goede eigenschappen dan zijn voorstanders het thans toekennen; dan zal de verantwoording gemakkelijker wezen, wanneer wij er ten minste iets beters en meer natuurlijks naast hebben gesteld, dat ons inmiddels misschien even groote, maar stellig meer zekere voordeelen zal hebben opgeleverd.

Ontwikkeling, zoo zedelijke als stoffelijke, zij dus niet alleen onze leus in ons zoo bevoorrecht Vaderland, maar worde dit ook meer en meer in onzen schoonen Indischen Archipel, en de zoo wel geslaagde exploitatie van Billiton strekke ons daarbij tot een opwekkend voorbeeld! Geen krijgsrumoer, zelfs geen enkel geweerschot, is noodig geweest om de daar verkregen resultaten in ons bereik te brengen, en ook met het oog hierop meen ik de namen der mannen die Billiton uit zijne ellende opgeheven en ons gesteld hebben tot een voorbeeld, hoe een kolonie moet bestuurd worden, te mogen aanwijzen als die van verdienstelijke zonen des Vaderlands, van ware pioniers der beschaving.

's *Gravenhage*, 17 November 1874.
ROST VAN TONNINGEN

Atjeh.

Naar aanleiding van Brutus' ‘Open brief aan generaal Knoop, over de Atjeh-kwestie.’ Amsterdam, 1874.

Toen nu omstreeks twee jaar geleden de tijding, dat Nederland aan Atjeh den oorlog had verklaard, ons kwam overvallen, was dit rijk voor de meesten onzer eene nagenoeg onbekende grootheid. Iets meer van Atjeh te weten, was natuurlijk eene behoefte in 't bijzonder voor hen, die gewoon zijn hunne wapenbroeders van het Indische leger op hunne expeditiën in gedachte te volgen. Intusschen bleek het al spoedig, dat die behoefte moeielijk was te bevredigen; bruikbare kaarten of, beter gezegd, kaarten van het oorlogstooneel, ontbraken geheel, en nagenoeg alle gegevens over Atjeh, die niet verouderd waren, bepaalden zich tot eenige zeer algemeene, voorkomende in het ‘Verhaal eener zending naar dat rijk in 1857’[1]. Aan dit verhaal, blijkbaar afkomstig uit de onmiddellijke omgeving van generaal van Swieten, toen civiel en militair gouverneur van Sumatra's westkust, die als buitengewoon gezant Atjeh in 1857 bezocht en met zijn sultan een verdrag sloot van vrede, vriendschap en handelsbescherming, - aan dat verhaal van een lid van ons gezantschap werd echter groote waarde toegekend voor de algemeene waardeering van de tegenpartij. Bij ieder nu die van dat verhaal kennis nam, zal die waardeering wel deze geweest zijn: Atjeh is een rijk zonder kracht, macht of heerlijkheid; eene hut van leem, zooals de muren van den vorstelijken kraton in werkelijkheid van leem heetten te zijn. Immers die ooggetuige schreef o.a. het volgende: ‘uit al hetgeen het gezantschap zag en hoorde, bleek het ten duidelijkste, dat in Atjeh eene volslagen regeeringloosheid heerscht; dat er geen

1 Te vinden in den jaargang 1864 van den Nieuwen Spectator, blz. 392 en volg.

burgerlijk of judicieel bestuur, geen wetgevende of uitvoerende geen politie en geen land- en zeemacht bestaat om de rust van binnen te handhaven of de gevaren van buiten af te weren.' De tegenstand, zoo redeneerden velen, zou dus gering wezen en tot de onderwerping, die men spoedig te gemoet zag, zou niet eens zulk eene sterke troepenmacht als de uitgezondene zijn noodig geweest. De weinigen, die, indachtig aan het gezegde van een man als Michiels: 'Atjeh is een wespennest,' zich in minder optimistischen geest uitlieten, vonden geen gehoor of werden als staatkundige opposanten aangemerkt.

Echter bragt de mail al spoedig minder gunstige berichten an de eerste expeditie, en kort daarop de geheel onverwachte tijding dat zij mislukt was. Geen wonder dat het groote pabliek de oorzaak hiervan al dadelijk uitsluitend zocht bij de militaire leiding en de schuld wierp op de chefs, te meer, toen spoedig tal van eenzijdige, overdreven of geheel onjuiste mededeelingen en beschouwingen over die leiding uit Indië in omloop kwamen. De politieke belangen die bij de zaak betrokken waren, brachten er toe bij om die verklaring van ons echec ingang te doen vinden, en de feiten, die wezen op een veel krachtiger tegenstand, dan waartoe men de tegenpartij in staat had geacht, op den achtergrond te dringen. Die verklaring gaf men zich niet enkel hier te lande. Ook in Indië, waar men, zoo als later bleek, Atjeh al niet veel beter kende, had zij den boventoon. Een gevolg daarvan was de beruchte enquête; en deze, eenigszins uit den aard van haar oorsprong, zoekende naar schuld en tekortkomingen bij de chefs, een 100tal getuigen. van allerlei rang en stand ondervragende, maanden lang zich verdiepende tot in de minste bijzonderheden, maar de staatkundige hoofdoorzaken van het echec onaangeroerd of op den achtergrond latende - deze enquête werkte op hare beurt er toe mede om de publieke opinie op het dwaalspoor te houden.

Zoo bleef de onderwerping van Atjeh de gemakkelijke taak, niettegenstaande de opgedane ondervinding en de waarschuwende stemmen van meerderen die er anders over dachten. Generaal van Swieten, die tot opperbevelhebber van de tweede expeditie, tevens regeerings-commissaris was benoemd, zou dat vervallen en ontzenuwd Atjeh, dat hij van nabij kende, wel spoedig tot rede brengen; een paar bataillons waren daartoe voldoende: zoo hoorde men hier in de residentie beweren, ja zelfs dat er niet meer gevochten zou worden, en de komst van den ge-

neraal voldoende zou zijn om den tegenstand te doen ophouden. Hoewel deze en dergelijke beweringen ook gedaan werden, door mannen die met de zienswijze van den generaal en zijne waardeering van den toestand van nabij konden bekend zijn, mogen wij hem echter daarvoor niet aansprakelijk stellen.

Wanneer wij nu echter vernemen, dat hij voor die tweede expeditie zich met een minimum van troepen tevreden stelde; wanneer wij zien dat hij van die verminderde troepenmacht nog ⅓ te Padang geruimen tijd ongebruikt Jaat: dat hij den oorlog voert met halve vaart, en na ieder partieel succès als het ware eene halte maakt om de uitwerking daarvan af te wachten; dat hij 's vijands middelen verschoont meer dan met de eischen van de krijgskunst is overeen te brengen, en de krijgsgevangenen met gevulde hand terugzendt, terwijl onze zendeling Widikjo vermoord werd - wanneer men dit alles ziet en in verband brengt, zoowel met de waardeering van Atjeh door het gezantschap van 1857 als met de heerschende meening in zijn kring, is dan de gevolgtrekking zoo gewaagd, dat generaal van Swieten werkelijk gedacht heeft een minder ernstigen tegenstand te zullen ondervinden, zich de taak der onderwerpingvan Atjeh als eene betrekkelijk gemakkelijke heeft voorgesteld? Uitgaande van dergelijke waardeering der tegenpartij, laten zich de woorden en daden en van den generaal geleidelijk verklaren, handelde hij stelselmatig, en om verheerlijkt te worden, ontbrak aan zijne oorlogsvoering alleen het verwachte succès, namelijk dat Atjeh het hoofd in den schoot zou leggen alvorens verslagen te zijn.

Dat dit geschieden zou, verwachtte men vrij algemeen, vooral na den val van den kraton. Van daar de veel algemeener en veel grootere belangstelling in dit onbloedige feit dan in al de voorafgegane bloedige gevechten, de stoute verovering van de mesigiet door kolonel de Roy van Zuidewijn niet uitgezonderd. En wanneer men na dien val van den kraton generaal van Swieten een langere halte ziet maken, niet volstrekt noodig om de gewonnen positie bewoon- en verdedigbaar te maken, maar in strijd met den krijgskundigen eisch om door eene onmiddellijke vervolging van den vijand het moreel succès dat behaald was tot eene beslissende overwinning te maken, - dringt zich dan niet andermaal de gevolgtrekking aan ons op, dat ook generaal van Swieten van den val van den kraton de onderwer-

ping van den vijand verwachtte, in dien val zelf de beslissende overwinning zag?

De uitkomst bedroog echter die verwachting. De niet verslagen en niet vervolgde vijand had zich spoedig hersteld, in onze nabijheid nieuwe positiën bezet of versterkt, en van onderwerping of toenadering gaf hij geen blijk hoegenaamd. Van dat oogenblik af was het, naar onze zienswijze, niet mogelijk zich langer illusiën te maken, niet tot de overtuiging te komen dat wie, langs den tot nu toe gevolgden weg vooral, zich eene spoedige en gemakkelijke onderwerping voorstelde, zich vergist had.

Generaal van Swieten scheen er intusschen anders over te blijven denken. Met het bezetten en bevestigen van den kraton beschouwde hij zijne taak als geëindigd en keerde met een goed deel der expeditionnaire troepen naar Java terug, kolonel Pel met het overige achterlatende, in de onderstelling natuurlijk dat deze verminderde macht voldoende zou wezen om het overige, gemakkelijker werk te voltooien.

En hoe is het nu daarmede gegaan? De kraton viel 24 Januari. Sedert is dus een vol jaar verloopen en het was een jaar van aanhoudenden strijd, waarin de bezetting van den kraton rusteloos werd bestookt, en waarin die dapperen tal van bloedige gevechten hebben moeten leveren, eerst om zich den vijand van het lijf en de gemeenschap met het strand open te houden, vervolgens om zich eenige ruimte te verschaffen; een jaar, dat andermaal aan duizenden het leven of de gezondheid kostte, terwijl de onderwerping van Atjeh nog steeds op zich laat wachten. Zelfs heeft men die verminderde troepenmacht onlangs weêr moeten brengen op nagenoeg hare vroegere sterkte, zoodat feitelijk eene derde expeditie plaats vindt. Ook de geschiedenis heeft dus geleerd, dat men zich vergist had, en deze uitspraak is niet meer te wijzigen, wat ook het eind-resultaat zijn moge.

Daargelaten nu of de taak van generaal van Swieten met het nemen van den kraton werkelijk geëindigd kon heeten; of de buitengewone zending naar Indië van den oud-civielen en militairen gouverneur van Sumatra's westkust, van onzen buitengewonen gezant naar Atjeh van 1857, niet in de eerste plaats zag op de politieke leiding van den oorlog en de eindregeling met het oog op de verwachte onderwerping; of zijne benoeming met voorbijgang van generaal Verspijck niet enkel uit dat oogpunt te verklaren is; zeker is het, dat met het bezetten van

den kraton het doel van den oorlog, de onderwerping van Atjeh, niet was bereikt, en dat generaal Knoop dus volkomen gerechtigd was tot de uitspraak: ‘de tweede expeditie tegen Atjeh is slechts ten halve gelukt[1].’

In een goed gestileerd antwoord[2] heeft generaal van Swieten getracht die uitspraak te weerleggen en aan te toonen, dat met de (gedecreteerde) inlijving van Atjeh bij Nederlandsch-Indië zelfs meer is bereikt dan het staatkundig programma van den oorlog meêbracht, hetgeen zou geweest zijn het sluiten van een tractaat en handhaving van de integriteit van het Rijk. Wij zullen van die wederlegging alleen dit zeggen, dat wij het zeer betwijfelen, of zij generaal Knoop overtuigd heeft, dat zijne uitspraak eene onbillijke was; of, juister gezegd, wij behoeven niet te twijfelen: hij heeft die uitspraak niet herroepen en handhaaft ze dus. Zij dagteekent van 30 Mei 1873, en zou mogelijk thans nog eenigszins anders luiden, want sedert is gebleken, dat de helft van kolonel Pel verreweg de moeielijkste en langste helft zijn zal.

Tevens trachtte generaal van Swieten zijne oorlogvoering te rechtvaardigen niet jegens generaal Knoop, die enkel het resultaat daarvan opmaakte, maar tegen de kritiek van derden, die in Indië en hier zich hadden doen hooren. Daardoor lokte hij den brief uit van Brutus, aan het hoofd van dit opstel vermeld en gedagteekend 18 November, waarin die oorlogvoering wordt veroordeeld op krijgskundige gronden, ter zake van: aanzienlijk tijdverlies; het niet doortastend handelen en met volle macht; het niet vervolgen van den geslagen vijand, zoodat deze telkens de gelegenheid had zich van eene partieele nederlaag te herstellen; hel niet vernielen van de middelen, die dezen konden dienen om den oorlog voort te zetten; het afbreken van de expeditie voordat een *afdoend*resultaat was verkregen, en vooral op het oogenblik van een echec, dat van 16 April. Het afwijken van den krijgskundigen regel schrijft ook Brutus toe aan de optimistische verwachting van generaal van Swieten, dat de vijand van zelf tot onderwerping zou komen, en hij meent dat dergelijke afwijking alleen door het succes te rechtvaardigen was. Brutus - de pseudoniem bevalt ons niet, en de toon van zijn brief kon eenvoudiger zijn - is ongetwijfeld een deskundige en vermoe-

1 Zie zijn artikel: ‘Iets over ons krijgswezen’ in N°. 10, jaargang 1874, van dit tijdschrift.

2 Te vinden in het ‘Vaderland’ van 23 October 11.

delijk iemand die in hooger rang de tweede expeditie meêmaakte: zijne stem verdient dus gehoor. Reeds vóór Brutus had een ander deskundige, zich noemende ‘een Patriot’, in het ‘Vaderland’ van 26 October 11.[1], den staf gebroken over het stelsel van generaal van Swieten, en wat beter is, tevens gezegd wat er voor de onderwerping van Atjeh gedaan moet worden. Eindelijk is de critiek over de leiding van de tweede expeditie versterkt geworden door de verklaring van generaal Verspyck, ‘dat zijne zienswijze omtrent de leiding der operatiën niet altijd overeenstemde met die van den opperbevelhebber’[2]. Van die afwijkende zienswijze, waarvan niet meer werd gezegd om redenen die voor de hand liggen, zal de tweede bevelhebber zeker te gelegener tijd hebben doen blijken, en wij hebben dus hier niet te maken met eene critiek après coup, die altijd veel gemakkelijker is.

Verder redeneeren over die leiding mag overbodig heeten. Generaal van Swieten heeft zich omtrent Atjeh en de Atjehers vergist; van zijn standpunt heeft hij hen beoorloogd, stelselmatig, in afwijking van den krijgskundigen regel. Afwijking van den regel is nu niet per se eene fout, en ware de generaal geslaagd, dan zou hij uitbundig zijn geprezen, niet alleen quoique, maar zelfs parce que. Tegenover de houding van den vijand na den val van den kraton had de vergissing - wij hebben dit reeds gezegd - echter moeten ophouden. Dat dit niet het geval is geweest, daaraan is het toe te schrijven dat de oorlog sedert met onvoldoende middelen werd gevoerd, en gerekt, en waarschijnlijk veel grooter verliezen heeft veroorzaakt, verliezen die onze Indische legermacht in het hart hebben aangegrepen. Eerst thans schijnt de regeering tot de overtuiging te zijn gekomen, dat sterker macht den kolonel Pel in staat moet stellen tot het hervatten van een krachtig offensief, en het met zaakkennis geschreven artikel van den ‘Patriot’, heeft daartoe zeker bijgedragen. Nu de oogen beginnen open te gaan, is het te verwachten, dat zij den aangegeven weg des vereischt ook verder zal volgen, en tot dat einde voor geene opofferingen zal terugdeinzen. Atjeh moet thans vallen, zal onze heerschappij over Indië staan blijven.

1 ‘Wat moet er voor Atjeh gedaan worden?’
2 Zie zijn antwoord op het adres van 29 November 11. van de Vereeniging tot beoefening der krijgswetenschap.

Nu de oogen beginnen open te gaan, is het verder te verwachten dat men ook billijker zal gaan oordeelen over de chefs van de eerste expeditie. In zijn reeds genoemd Gids-artikel van Mei, drukte generaal Knoop het vermoeden uit dat men ten hunnen opzichte onbillijk is geweest, en alleen het gemis: van officiëele en stellige bescheiden weêrhield hem om op beslissenden toon te spreken. Sedert zijn die bescheiden in beperkt getal verschenen, namelijk twee lijvige folianten behelzende de eene het rapport der commissie van enquête over die expeditie, de andere het getuigenverhoor. Het is hier niet de plaats om eene enquête te houden over die enquête. Den algemeenen indruk, dien de kennisneming van die stukken bij ons achterliet, zullen wij echter beknopt mededeelen.

Bij de eerste expeditie zijn zeer zeker fouten begaan en tekortkomingen aan te wijzen; uitstekend mogen wij de leiding niet noemen, noch van generaal Köhler, noch van kolonel van Daalen, en het is geenszins ons doel hen vrij te pleiten. Maar onbillijk zijn toch die chefs beoordeeld, en kolonel van Daalen werd gekrenkt, vooral wanneer men in aanmerking neemt dat deze een reeds gecompromitteerden toestand onder moeielijke omstandigheden had te aanvaarden. De hoofdoorzaken van het echec der eerste expeditie zijn, volgens onze meening, niet de begane fouten, maar liggen in de gebrekkige staatkundige inleiding en voorbereiding van den oorlog; de begane fouten waren daarvan gedeeltelijk een gevolg.

Tot dat gebrekkige behooren o.a.:

De weinige bekendheid met land en volk, zoodat de militaire chefs zoekende en tastende moesten te werk gaan; of erger nog, de verkeerde voorstelling die men zich van een en Ander gemaakt had, zoodat de onverwachte tegenstand en de moeielijkheden die men ondervond, reeds dadelijk teleurstelling veroorzaakten. Die onbekendheid nu was niet de schuld van de militaire chefs. Sedert het sluiten van het tractaat van 1857, hebben de opvolgende regeeringen weinig gedaan om nader ingelicht te worden; en uit de getuigenverhooren blijkt zelfs, dat een daartoe strekkend voorstel van generaal Kroesen, toen men den oorlog te gemoet zag, geen ingang vond. Hoe weinig men van Atjeh en van het eerste object, de kraton, wist, blijkt vooreerst uit de oppervlakkige officiëele inlichtingen aan de eerste expeditie verstrekt, die, zou een civiel ambtenaar verklaard hebben, veel onjuistheden bevatten, en eigenlijk de lieden op

het dwaalspoor moesten brengen. Geen wonder. Onder de rubriek ‘voornaamste plaatsen’ b.v. leest men dat deze zijn: ‘Vooreerst Atjeh, de hoofdstad en de residentie van den Sultan, gelegen op den N.W. uithoek des lands aan de oevers der Atjeh-rivier in eene vlakte’; een paar bladzijden verder verneemt men van een kraton, waaromtrent men al lezende tot de opvatting is gekomen, dat deze iets geheel anders is als die hoofdstad, en veel verder landwaarts gelegen zijn moet; terwijl die ‘hoofdstad’ doet denken aan de uitgestrekte stad, die volgens Valentijn vroeger aan het strand lag, vooral wanneer men in de ‘korte aanteekeningen’ nog daaromtrent leest: ‘ruime en groote plaats, uit verschillende wijken bestaande, met Sawah's, weiden en klappertuinen en ± 6000 zielen!’ Van den kraton wist men weinig, en het hierboven medegedeelde kan er aanleiding toe hebben gegeven, dat de chefs tot het laatste oogenblik hem verder dachten dan hij werkelijk lag; den landweg daarheen kende men niet; evenmin de strand versterkingen enz. Die onbekendheid blijkt nader uit de bekende, zeer onvolledige en verwarde schetskaart die na afloop der expeditie met voorkennis van het ministerie van koloniën werd uitgegeven; uit de onzekerheid waarin men ook bij de tweede expeditie nog omtrent hoofdzaken verkeerde, enz. Met de gezindheid van de hoofden was men weinig of niet bekend, ten gevolge waarvan Toekoe Nek, die aan de tweede expeditie goede diensten bewees en haar o.a. den weg tot het omtrekken van den kraton wees, bij de eerste niet vertrouwd werd en zich op een afstand hield. Men kende niet eens al de Vasal-staatjes van Atjeh.

Het gemis van een generalen staf, op de oprichting waarvan door vroegere legerbesturen te vergeefs was aangedrongen, die nu in der haast, zelfs ter laatster uur, moest worden saamgesteld, die niet voor zijne gewichtige en moeielijke taak was voorbereid en georganiseerd, en dus gebrekkig werkte.

Het overhaast uitzenden van de expeditie, waarbij kolonel van Daalen, zooeven uit Nederland aangekomen en met Atjeh en de Atjeh-kwestie geheel onbekend, als tweede persoon werd ingedeeld; waarvoor in der haast gidsen werden opgespoord, die bleken te sterk in getal, maar onvoldoende in lokale kennis of onverstaanbaar te zijn, terwijl de beste werd thuis gelaten; waardoor het inschepen met minder overleg geschiedde, zoodat, toen men de stormladders noodig had, men er niet bij kon en mede dientengevolge een echec ondervond.

Vooral het uitzenden van de expeditie op een ongeschikt tijdstip met den kwaden mousson voor de deur. De expeditie kwam ter reede van Atjeh 5 April; den kwaden mousson verwachtte men tegen Mei; ‘alleen van de maand Januari tot Mei zijn de kusten minder gevaarlijk,’ staat in de officieele inlichtingen; en wat ook later beweerd is, toen vermeenden de maritieme autoriteiten, dat in den kwaden mousson de gemeenschap van de vloot met den wal niet voldoende verzekerd was; bij den ondervonden tegenspoed moest dit vooruitzicht eerder doen denken aan staking en terugkeer, en tot dien terugkeer heeft het dan ook hoofdzakelijk doen besluiten; ook was de troep nog niet onder dak gebracht kunnen worden noch beschermd tegen overstrooming, en waren zijne verliezen betrekkelijk zeer aanzienlijk.

De onvoldoende zeemacht, zoowel wat het getal als de bruikbaarheid van de schepen betrof, tengevolge waarvan het bewaken van de kust slechts hoogst gebrekkig kon plaats vinden, en de vijand niet gelijktijdig op verschillende punten kon worden bestookt en vastgehouden. Zooals de toestand van sommige schepen was, is het te verwonderen, dat wij geen zeerampen te betreuren hebben; en zeker zal die toestand, in verband met den verwachten kwaden mousson, zwaar hebben gewogen bij de overweging tot staking van de expeditie.

Dit een en ander behoort tot de staatkundige, inleiding en voorbereiding, waarvoor de bevelhebbers niet aansprakelijk gesteld kunnen worden, wel de regeering die in gebreke bleef van zich beter in te lichten, en ten slotte overhaast tot den oorlog besloot. Van eene goede staatkundige inleiding nu hangt voor de militaire operatiën zeer veel af, soms alles. De Fransch-Duitsche oorlog is daarvan een recent en sprekend voorbeeld. Dat het oningewijde publiek die diepere oorzaken, vooral in de eerste dagen van teleurstelling, niet ziet; door eenzijdige en onjuiste berichten misleid. nevenzaken in de plaats stelt van hoofdzaken; het oog meer gevestigd heeft op de militaire chefs, die onder de oogen van duizenden handelden, dan op de regeeringspersonen, die achter het scherm hadden te voorzien en voor te bereiden; niet bedenkt, dat fouten of nalatigheden, op het slagveld begaan, eerder te verschoonen zijn dan fouten en verzuimen van het kabinet; dit alles is te verklaren en dus tot zekere hoogte te verschoonen. Maar van eene commissie van enquête, aan wie alle gegevens ten dienste stonden; die kalmte en tijd van onderzoek en beraad had; die met de kansen en

invloeden van den oorlog, met de eischen en de bezwaren van het bevel kon geacht worden bekend te zijn; te weten hoe het met vele bivakpraatjes gesteld is, hoe zeer de gewaarwordingen en de zienswijze van later verschillen met de gewaarwordingen en de zienswijze van het slagveld, en hoeveel gemakkelijker het is eene handeling af te keuren wanneer men vele omstandigheden kent die op het oogenblik van handelen onbekend waren; van zoodanige commissie had men mogen verwachten, dat zij een voor de chefs minder kwetsend, een humaner onderzoek zou hebben ingesteld; dat zij een grondiger, meer onpartijdig en menschkundig verslag zou hebben uitgebracht; dat zij hooger standpunt zou hebben ingenomen, het standpunt; van den geschiedschrijver, die verdachte documenten en bijzaken ter zijde laat, zich losmaakt van de indrukken van buiten, en den vinger op de wond legt.

Tegenover den zedelijken knak, dien deze enquête en haar voorspel aan het Indische leger heeft gegeven, en den physieken knak van den te lang gerekten oorlog, staan echter ook lichtpunten. Hoe onverwacht en smartelijk het echec, hoe gevoelig de verliezen, hoe groot de ontbering en het lijden soms waren en besmettelijke ziekten haar teisterden, de Indische zee en landmagt en hare tijdelijke kameraden van het Nederlandsche leger hebben steeds trouw hun pligt gedaan; daarover is maar één gevoelen; zelfs in den vreemde, waar men ons met lof anders niet bederft, - is de dapperheid van onze troepen, van de officieren, vooral erkend en geprezen. En het zegt iets, dapper te zijn tegenover een vijand als de dappere. Atjehers; steeds zijn plicht te doen in dien verwoeden, rusteloozen, langdurigen kamp op een uithoek van den verren Oceaan, onder omstandigheden als de bekende. De natie is wel niet achtergebleven in huldeen hulpbetoon. Maar er is meer noodig dan hulde en geld om den oorlog tot een goed einde en het Indische leger op krachten te brengen. Er zijn ‘mennekens’ noodig, zou Daendels gezegd hebben, en vooral een andere Daendels aan hun hoofd om terecht te brengen wat bedorven is, en de toekomst te verzekeren.

's Hage, 12 Januari 1875.

P.G. BOOMS.

Iets over kinderen.

O dearest, dearest boy, my heart
For better lore would seldom yearn,
Could I but teach the hundredth part
Of what from thee I learn.

WORSDSWORTH.

Het was een sombere koude dag. We hadden een vriend ten grave gebracht, een jong man van groote gaven, van wien ieder veel verwachtte. Nooit had de dood ons zoo pijnlijk getroffen, zoo angstig gestemd. Folterend waren de bittere gedachten, die bij ons opkwamen, en 't was ons koud om het hart.

Van het kerkhof teruggekeerd, trad ik de huiskamer binnen. Frissche, jonge gezichtjes worden tot mij opgeheven om gekust te worden, en gelukkige, vroolijke glimlachen en levenslustige, zonnige oogen zie ik stralen. Kinderstemmetjes, zoet en helder als de tonen der fluit of als het vallend water der fonteinen, vullen de kamer met vroolijke muziek, die de somberheid deed wijken en nieuwe hoop en vertrouwen schonk aan het weemoedig hart. ‘Noem nooit den man ongelukkig, die jonge kinderen heeft om te beminnen’, zeide een Engelsch dichter, en in de meeste gevallen zijn deze woorden juist. Waar kinderen zijn, ontwaakt nieuw leven. De hoop en belofte der menschheid stemmen het hart op even onweerstaanbare wijze, als de hoop en belofte der ontwakende natuur in 't vroege voorjaar 't harte roeren.

Is men mat en ontmoedigd, ontstemd en treurig, dan geven kleine kinderen ons bijna al, wat we noodig hebben. Ons verlangen naar schoonheid, bevalligheid, vreugde en onschuld wordt gestild; we gelooven en hopen in de toekomst door onze kinderen te bereiken, wat onszelven mislukt, en aan de ruwheid en grofheid, die ons kwelden, kan men niet lang denken, omdat de onstuimige haast der kinderen, om te beminnen en bemind te worden, alles wat geen liefde is uit de harten verbant. Het is of men op een ruwen Maartschen dag een wandeling maakt

buiten de stad. De koude wind giert om de hoeken der straten als ge de stad verlaat, en spreekt van den winter, van grauwe, nevelachtige, sombere dagen, van ontgoocheling en ontbering. Hij doet de naakte takken der iepen schudden, die, glimmend zwart door regen en mist, geraamten van boomen schijnen. Doch men is nog niet lang tusschen de weiden, waar hier en daar reeds schuchtere madeliefjes het hoofd verheffen, of men vergeet kouden wind en sombere herinneringen. Men gevoelt in zijn hart, dat de lente ontwaakt is, en het jonge leven, dat woud en weide doorstroomt, doet de polsen kloppen en de oogen fonkelen. De wondere kracht, die diep in 't verkleumde hart der oude eiken thans aan 't werk is, drijft ook uit onze harten, trots winterkou en onstuimigen wind, de kilheid weg, en maakt ons hoopvol en vertrouwend.

In het Vondelspark zijn groote hagen van *sweet briar*, en de Amsterdammer, die in 't voorjaar verzuimt, om, als de heg nog zonder bladeren is, zich reeds te gaan verkwikken aan zijn zonnigen gloed, aan het rozeroode waas, dat over de ontbottende takken ligt, en aan hun tooverzoeten geur, verzaakt een groot genot, dat hem 't voorjaar zou doen waardeeren en begrijpen.

O, hoop en belofte van 't voorjaar, wanneer de adem der lente strijkt over de doorweekte beemden, licht en leven wekkende op het koude, schrale eentonige land, gij die de boorden der bekroosde slooten onzer weiden in schoone wildernissen van halmen en bladeren en bloemen herschept, hoop en belofte van 't voorjaar, tot welk hart weet gij niet te spreken!

Gewaardeerd en machtig zijt ge, doordien ge door koude en duisternis zijt voorafgegaan, en omdat men naar uw frischheid en zangerigheid, uw kracht en schoonheid gehongerd en gedorst heeft, reeds in den mist van November en in de donkere dagen voor Kerstmis.

En toch heeft men zelfs in de donkerste dagen, te midden van smart en beproeving, wanneer ons leven vaak somber schijnt en vreugdeloos, steeds een andere lente onder zijn bereik, en kunnen vogelengetjilp en ongekunstelde liederen, frischheid, jonge kracht en schoonheid ons sterken en opbeuren.

O kinderen, hoop en belofte der menschheid, zonnige oogjes en vriendelijke gezichtjes, gij zijt de poëzie der wereld, de voorjaarsbloemen van het leven. Gij maakt het huis, dat ge zegent, een zonnigen tuin het geheele jaar door. Ge maakt de liefde dieper; ge geeft tot werken moed; ge bezielt met hoop, ge-

loof en vertrouwen. De omgang met kinderen is het eenige geluk, dat nooit verveelt en altijd frisch blijft. Ze dwingen ons jong en vroolijk te blijven; dank zij hun, maken de jaren ons niet ouder, doch hen grooter en sterker. De ‘Lebensglückseligkeit’ van kinderen is onwederstaanbaar als de adem der lente. Men moet hopen en gelooven en het oog omhoog slaan. Kinderhandjes strijken de rimpels glad van 't fronsend voorhoofd, en als het kleine dochtertje heur armen om uw hals slaat, en heur zachte blozende perzikwangen - ‘moitié chair, moitié fruit’ - tegen uw gezicht aanleggende, begint te babbelen en te vertellen, en ten slotte met een frisschen, lichten, jubelenden lach het verhaal besluit, dan is men gelukkig en ziet men zonnig en hoopvol de toekomst te gemoet; want de lente bloeit het geheele jaar in ons huis, het nieuwe leven ontwikkelt zich in 't gezin. Een verschrikkelijke wereld zou een wereld zonder jonge kinderen zijn: hoe onverdragelijk ruw en bitter ware 't leven, zoo de menschen eens volwassen in de wereld kwamen, en jeugd slechts een begrip was. Hoe buitengewoon groot zou het genie worden geacht van den dichter die, in zulk een wereld, het eerste kind schiep met zijne verbeelding!

Wat zou de menschheid ongodsdienstig en ongevoelig worden zonder die kleine boodschappers van den Hemelschen Vader, welken men gelijk moet worden eer men het goddelijke kan begrijpen.

Er is in een jong kind iets zoo ontzagwekkends en geheimzinnigs, dat men het kleine, bevallige, hulpelooze wezentje niet in de zachte, reine oogen kan zien, zonder bewogen te worden door groote liefde en grooten eerbied. Jonge kinderen dwingen ons, even onweerstaanbaar als 't voorjaar, aan God en eeuwigheid te denken. Hun oogen hebben een wondere uitdrukking, een reine, stralende, onpeilbare schoonheid, welke ze meestal gedeeltelijk tegen het zesde jaar verliezen. Wie toch werd nimmer getroffen doorden ernst van kinderoogen, door een uitdrukking alsof ze iets zagen dat wij niet zien? Alle dichters, die ik ken, gewagen soms van kinderoogen, en het geheimzinnige en onverklaarbare, jongen kinderen eigen, heeft allen getroffen. Zou het alleen een dichterlijke waan zijn, dat kinderen God en zijn visioenen van liefelijkheid en schoonheid nader zijn dan ooit de mensch hier is?

Heeft menigeen niet soms gevoeld wat Dickens aanduidt als hij zegt:

‘I love these little people; and it is not a slight thing when they, who are so fresh from God, love us.’

Zijn dit slechts droomen? O voorwaar, dan zijn onze droomen het heerlijkst wat we bezitten[1]. De dichters hebben er van gezongen hoe voor de jeugdige verbeelding van het kind vreemde en Heerlijke droomen soms oprijzen; dat nevelachtige onbestemde herinneringen aan een vroeger bestaan en een vorig tehuis den kleine vaak doen glimlachen en ernstig kijken. Volgens Wordsworth, is het kind nader bij God en ziet het treffender visioenen van liefelijkheid en schoonheid dan de mensch vermag. Frisch en onschuldig komen de kinderen uit de handen van den Schepper; de hemel ligt rondom ons in de eerste jeugd, en 't kind beweegt zich in twee werelden: de zichtbare wereld, waarin het leeft, en de onzichtbare, wier stralende schoonheid is als die van 't hemelsche paleis: ‘that imperial palace whence he came’.

Het kind is zich die schoone visioenen niet bewust; het weet niet, dat hij het heilige ziet en zelf iets van het hemelsche licht heeft medegebracht. Doch wanneer wij in later dagen, wanneer in 't voorjaar de hemel lacht en de aarde zich in vreugde tooit, terugzien op onze kinderdagen, dan is het ons alsof de schoonheid en liefelijkheid der natuur slechts een flauwen weerschijn bieden van de schoonheid en liefelijkheid, die wij in een andere wereld gezien hebben. Wanneer we de wereld gezien hebben, van welke dat hemelsche licht geweken is, herinneren wij ons de heerlijke visioenen onzer eerste jeugd en denken wij aan

‘The things which we have seen and now can see no more.’

De gedachte wordt dan vaardig over ons, dat hooge wijsbegeerte en heilige poëzie niets dan pogingen zijn om terug te keeren tot dien eenvoudigen tijd der kinderjaren, toen men het goddelijke kon zien. Wordsworth zingt:

1 De schoonste uitdrukking der gedachte, dat kinderen God nader zijn dan wij, komt voor in een sonnet van Wordsworth, door hem gedicht toen hij met zijn dochtertje langs het strand der zee wandelde:

‘Dear child! dear girl! that walkest with me here,
If thou appear untouched hy solemn thought,
Thy nature is not therefore less divine:
Thou liest in Abraham's bosom all the year,
And worshipst at the Temple's inner shrine,
God being with thee when we know it not.’

Waarom verrijkt de dichter Ten Kate, die vaak met onze taal kan tooveren, onze letterkunde niet met een vertolking van de schoonste verzen van Wordsworth?

Our birth is but a sleep and a forgetting:
The soul that rises with, us, our life's star,
Hath had elsewhere its setting,
And cometh from afar;
Not in entire forgetfulness,
And not in utter nakedness,
But trailing clouds of glory do we come
From God, who is our home:
Heaven lies about us in our infancy!

Naarmate we ons verder verwijderen van die zee der eeuwigheid, vergeten we meer en meer onze heilige afkomst, en verliezen we het hooge gevoel, dat we God toebehooren: doch soms is het ons alsof we het geruisch der machtige wateren weder hooren, al zijn we ook nog zoo ver van den eeuwigen oceaan, die ons weleer op 't strand der wereld nederlegde:

Hence, in a season of calm weather,
Though inland far we be,
Our souls have sight of that immortal sea
Which brought us hither;
Can in a moment travel thither;
And see the children sport upon the shore,
And hear the mighty waters rolling evermore.

Heerlijke poëzie, doch slechte wijsbegeerte zijn deze visioenen der ziel, deze droomen van een onsterfelijk leven, heeft een Engelsch denker gezegd. Het kan zijn. Doch ons bestaan hier op aarde is zoo onbegrijpelijk en geheimzinnig, dat het onmogelijk is te dogmatiseeren over dit onderwerp, zoodat wij in elk geval verstandig handelen met te luisteren naar de stem der groote dichters.

Van de openbaringen Gods in natuur en leven is er al geen grooter dan die, welke door middel der kinderen tot ons komt. Hoe aanbiddelijk is het, dat de mensch door zijn innigste, krachtigste liefde geleid wordt tot die zelfkennis, tot die zelfbeheersching en tucht, welke hij anders, als hij volwassen is, zou pogen te ontduiken! ‘Door kinderen wil ons God zijn diepe wegen leeren’, zong Da Costa met dichterlijke bezieling. Liefde voor zijn kinderen is de grootste, meest onzelfzuchtige liefde, welke bestaat, en het is juist door haar dat we opgevoed en ontwikkeld worden. ‘Slechts door de juiste vervulling van

zijn ouderplicht bereikt de mensch den hoogsten trap van geestesontwikkeling', zegt Herbert Spencer, en ieder, die zijn kinderen bemint en voor hen leeft, zal de waarheid van die opmerking erkennen. Ouders leeren meer van de kinderen, dan de kinderen van de ouders.

Welk een geduld, zelfbeheersching, studie en vindingrijke liefde zijn noodig tut opvoeding dier jonge wezentjes. Steeds moeten ouders er op bedacht zijn, hun hoogere gevoelens te oefenen en hun lagere te onderdrukken. Onophoudelijk moeten ze hunne beweegredenen onderzoeken en nagaan of ze handelen uit ware bezorgdheid voor het welzijn der kinderen of uit gemakzucht en heerschzucht. Die onedele drijfveeren moeten ze steeds verzaken, en de zelfverloochening, hiertoe noodig, is de heiligste en meest louterende tucht, waaraan slechts krachtige wonderwerkende liefde ons kan dwingen ons te onderwerpen.

Doch hoe heerlijk ook is de belooning! Ja, het kweeken van planten en bloemen is een aangename bezigheid; en 't is nuttig en belangwekkend, paarden te fokken en het ras der koeien te verbeteren; doch er is iets dat nog nuttiger en heerlijker is, en dat is menschen te kweeken, jonge harten en verstanden en verbeeldingen te zien ontbotten en hen bloesems en bladeren te zien uitschieten, die een heerlijken oogst voor de toekomst beloven en intusschen het leven schoon en geurig maken. Welk geluk evenaart de zaligheid, die ouders smaken, als ze de ontwikkeling hunner kinderen zien: hoe de knoppen bloemen worden, hoe zij onder verstandige leiding, zichzelven onderwijzen, en door ondervinding en opmerkzaamheid dag aan dag nieuwe ontdekkingen doen, die het jonge hart en 't ontbottend verstand met groote vreugde vervullen?

Men kan onmogelijk veel met kleine kinderen omgaan, zonder niet getroffen te worden door de duizendvoudige openbaringen en vingerwijzingen welke den mensch gegeven worden, om hem aan te toonen wat hij bij de opvoeding der kinderen doen en laten moet. Men heeft te recht het moederlijk instinct heilig genoemd, en meu spreekt er met ontzag van; maar met niet minder heiligen schroom en eerbied moet men van der kinderen instinct gewagen. Het instinct der kleinen immers is oneindig meer vertrouwenswaardig dan al onze stelsels en redeneeringen.

Zoo men slechts geloof toonde in God, door de wenken, die Hij in de natuur der kinderen ons geeft, moedig op te volgen, zou men vele paedagogen in wijsheid overtreffen.

Naarmate men de natuur meer bestudeert, neemt onze eerbied en bewondering voor haar toe, en is dit het geval, indien men met slechts eenige opmerkingsgave en kennis van bloemen en planten een voorjaarswandeling maakt door de bosschen, hoe oneindig meer is dit waar als men het bewonderingswaardigste van Gods schepselen, den mensch, in zijn jonkheid bestudeert. Soms hoort men zeggen: ‘Ik houd veel van de natuur, maar kinderen vervelen me!’ O, dwaasheid zonder wederga: ik heb de natuur lief, maar ik begrijp haar heerlijkste openbaring niet. Het is zoo ontzettend ongodsdienstig, niet van kinderen te houden en hen niet te bestudeeren; want hoe kan men den Schepper naar eisch liefhebben en bewonderen, zoo men nalaat zijn heerlijkste werken te onderzoeken, zoo men verzuimt moeite te nemen om datgene zijner schepselen te leeren begrijpen, wat het beste denkbeeld van Hem kan geven?

Daar springt de kleine het huis uit en danst al jubelend en zingend den bloementuin in. Zoo weergaloos bevallig zijn de bewegingen van het vier- of vijfjarige kind, dat het ons soms toeschijnt, dat al de ledematen bewogen worden op de maat van de nimmer zwijgende muziek van zijn wezen. Het gaat als gevleugeld door vreugde; en zoo licht en veerkrachtig en zwevend kan het zich bewegen, dat de vleugelen, die men den engelen toedicht, waarschijnlijk aan den indruk te danken zijn, die een bevallig kind, dat een vlinder najaagt, op eens dichters verbeelding maakte. Kinderen zijn trouwens engelen, ze zijn de glimlach der onsterfelijkheid. Eén gouden eeuw is er slechts, die niet in 't rijk der fabelen tehuis behoort, en dat is de gouden tijd der eerste kinderjaren. Verleden noch toekomst kent het vierjarige kind, dat lachend en vroolijk speelt, liefheeft en gelukkig is. en dat, 't geen menschen bijna nooit vermogen, het heden geniet.

Laat het kind dan gelukkig zijn, opdat het, mensch geworden, in de koude wereld, de zonnige herinnering in zijn hart medeneme aan een tehuis, waar liefde en zachtmoedigheid heerschten, en waar - gelijk Elihi Burrit zegt - het berispend oog der moeder met een traan was bevochtigd, waar de vader het hoofd fronste meer in smart dan in toorn.

‘Dans l'enfant, la nature sommeille et fait un beau rêve. Cruels! vous l'éveillez en sursaut, avant l'heure. Qu'y a-t-il donc de si pressé? Craignez-vous que le temps lui manque pour souffrir?’ Wat antwoordt ge op die vraag van Daniël

Stern. al te gestrenge vaders, die hardhandig omgaat met kleine kinderen? Men spreekt van bedorven kinderen - en ieder denkt dadelijk aan al te groote toegeeflijkheid en zwakheid der ouders; doch men vergeet dat men kinderen even goed bederven kan door ruwheid en hardheid en gebrek aan eerbied en sympathie.

Indien de mannen slechts wat minder degelijk en deftig wilden zijn, en van de vrouwen wilden leeren hoe men met kleine kinderen moet omgaan, zouden zij zich een groot geluk te meer in 't leven bereiden.

Toen Ulysses op Ithaka's kust was geworpen, herkende hij haar niet, en dacht hij weenend aan het verre vaderland. Zij, die jonge kinderen hebben en hun geluk niet erkennen, doch van een verwijderd geluk droomen, wanneer ze hun kinderen b.v. rijk zullen maken of gevestigd zullen zien, doen insgelijks. Laat ons toch het geluk genieten waar we het vinden, en de '*sweet-briar*' in April verrukkelijk achten, in plaats van ons te verdiepen in de voorstelling hoe ze er in Augustus zal uitzien.

Om dat geluk te smaken en met jonge kinderen te kunnen omgaan, heeft men niets te doen dan de natuur te raadplegen, dan te handelen zooals de beste tolken der natuur - vrouwen en kinderen, ons dit aanduiden. De gelukkige, teedere moeder leert den ernstigen, al te strengen vader, hoe men moet liefhebben en opvoeden. Wij strooien bloemen op den weg der bruid, doch willen daarmeê niet voorspellen, dat steeds heur voet haar op zachte paden zal leiden en geurige bloesems zonder doornen voor haar schreden steeds ontluiken. Neen, van een edeler wensch is dit bloemenstrooien het zinnebeeld. Uw levenspad, o bruid, zij wit van bloesem, wenschen we haar toe; doch die bloemen zullen niet vóór, maar achter uwe schreden opschieten en groeien. Waar ook de ware vrouw hare voeten nederzet, worden bedroefden getroost, hongerigen gespijsd, zwakken versterkt. Zij beurt op die vertreden zijn. Ze wekt een glimlach op het gelaat van ouden van dagen, en poezele kinderarmen strekken zich naar haar uit, zachte mondjes heffen zich tot haar op, om te kussen en te liefkoozen. Daar verschijnt de moeder, de teedere, schoone, moedige vrouw, met het kind aan haar boezem, en de juichende kinderschaar om haar heen. Buig uw hoofd als ge haar ziet, want de poëzie en heiligheid van het leven omringen u.

Een jonge moeder, met haar kind aan de borst, is het liefelijkste, reinste en meest belangwekkende schouwspel ter wereld.

De teedere rose vingertjes van de *baby* dwalen rond over den boezem der trouwe moeder, en tasten dan naar het eigen gezichtje, als om, als 't ware, het verschil tusschen beide te ontdekken. Men zie de kleine, wanneer ze zacht en hulpeloos en teer op haar rugje ligt, met de groote, reine oogen om zich henen staart, de handen uitstrekt naar de spartelende beentjes en, eindelijk een voet machtig geworden, meer en meer van haar eigen ik ontdekt.

En zie eens hoe de moeder de kleine in 't spelen voorthelpt, en nooit poogt de rustelooze opmerkingen en ontdekkingen van het kind te miskennen, ten einde het naar haar eigen theorie te onderwijzen, gelijk een man bijna zeker zou doen, zoo hij voor zuigelingen had te zorgen. Doch de moeder eerbiedigt de natuur, volgt haar inspraken en vingerwijzingen en beschaamt de paedagogen, die der natuur geweld aandoen.

> ‘Women know
> The way to rear up children (to be just);
> They know a simple, merry, tender knack
> Of tying sashes, fitting baby-shoes,
> And stringing pretty words that make no sense,
> And kissing full sense into empty words;
> Which things are corals to cut life upon,
> Although, such trifles; children learn by such
> Love's holy earnest in a pretty play,
> And get not over-early solemnized;
> But seeing as in a rose-bush Love's design,
> Which burns and hurts not, not a single bloom,
> Become aware und unafraid of love.
> Such good do mothers.’

Dit heeft geen man gedicht, zal menige jonge moeder, goedkeurend met het wijze hoofdje knikkend, zeggen, en ze heeft gelijk. Elisabeth Browning, een liefhebbende moeder, de grootste dichteres van Engeland, heeft in haar meesterstuk ‘Aurora Leigh’ deze regelen aan de moeder gewijd. De mannen kunnen ze alleen bewonderen en er de heilige waarheid van erkennen.

Gelukkig is het, dat de kinderen spreken leeren van hun moeders, die de gave bezitten ‘of stringing pretty words that make no sense.’ Het kind moet eerst klanken leeren, eer het afgeronde klanken, woorden kan leeren uitspreken, zegt de wijsgeer. Hoe komt het, dat de moeder

een wijsgeer is zonder het zelf te weten, en 't kind al lachend en spelend, en liefelijke dwaasheid sprekend, klanken leert? Omdat de moeder het kind steeds gelukkig poogt te maken en weldra ontdekt hoe het mondje zich tot lachen plooit, de oogjes beginnen te schitteren, armen en beentjes zich beginnen te bewegen, als zij met de tong tegen 't verhemelte klapt, met de vingers het geluid van castagnetten nabootst, en ongewone, doch welluidende klanken voortbrengt.

Men stelle zich eens voor dat de zeer-geleerden, die wellicht rijk aan menschenkennis zijn, maar zoo arm zijn aan kennis van kinderen, niet alleen onze opgeschoten jongens in dictionnaires moesten misvormen, maar ook de kinderen moesten leeren? Ik wed, dat ze hun gingen doceeren als waren ze studenten, en zouden beginnen met hen opmerkzaam te maken op het onderscheid tusschen tongklanken en keelklanken, en hen een juiste definitie van het geluid lieten van buiten leeren, eer ze hen eens zouden laten lachen, door te fluiten of in de handen te klappen. Gelukkig achten ze het nog voorloopig hun aandacht niet waardig om den kinderen spreken te leeren, en mag de moeder dit nog doen. Heerlijk ware het voor de kinderen zoo de paedagogen der moeder haar methode wilden afkijken, en de ontzaglijke waarde leerden van *l'éducation spontanée* der kleinen.

De wijsgeeren kunnen vaak het meest van kinderen en hun moeders leeren. Niets is zoo belangwekkend als de pogingen te zien, door welke het kind langzamerhand tot zelfbewustheid komt en al zijn ledematen leert gebruiken. Instinct is nog niet tot verstand gerijpt, en dat instinct is zoo bewonderenswaardig, het beschermt het kind tegen zooveel waarvoor zelfs de zorgvuldigste moeder niet kan waken. Terwijl de baby nog in moeders armen is, verbergt hij zijn gezichtje, en weent hij als hij een vreemde ziet, want het instinct waarschuwt hem tegen het onbekende dat gevaarlijk kan zijn. Ditzelfde instinct spreekt wanneer de kleine begint te loopen, en bij het zien of hooren van iets ongewoons, onmiddellijk bij moeder veiligheid zoekt. Men zie hoe de baby zijn lichaam in evenwicht leert houden, en hoe hij door aanhoudende oefening zulk een bedwang weet te krijgen over zijn bewegingen, dat hij botsingen weet te voorkomen. Men merke op hoe hij met alles proefnemingen doet, en dus leert wat zwaar, wat zacht, wat hoekig is. De moeder bespeurt de gelukkige wijze, waarop het kind zichzelf ontwikkelt en

leert en *onderwijst* haar lieveling zoo min mogelijk, doch doet hem zooveel mogelijk *ontdekken*. En verwonderlijk, ongeëvenaard groot is de kennis, die het kind zich dùs verwerft. Het leert zichzelf spreken; het bijt op zijn speelgoed, en grijpt naar de blinkende koperen knoopen op zijn broertjes zeemans-pakje, het trekt papa aan zijn snor. en pakt soms met geestdrift zijn eigen neus beet en 't leert dus de hoedanigheid der zaken kennen. En de moeder beoordeelt den verstandelijken aanleg van het kind en zijn gezondheid naar den ijver, waarmede hij zijn ontdekkingen doet.

'Mijn eerste daad in het leven,' zegt Edgar Poe, 'was met mijn beide vuistjes mijn neus beet te pakken. Mijn moeder zag het, en noemde mij een genie; mijn vader weende van vreugde.' Moet men het kind dan geheel aan zichzelf overlaten? Het kind zal zelf antwoorden. Daar waggelt de kleine meid naar u toe, houdt zich met haar eene handje aan uw knie vast en poogt met haar andere een stuk speelgoed in uw v. gezicht te duwen; gij bewondert het, gelijk zij wenscht, dat ge doen zult en neemt het vroolijke, lieve wezentje even op uw knie. Nu strijkt zij met een rose vingertje dat pas in 't mondje proefnemingen deed, over de notenhouten tafel en bij 't piepend geluid dat ze maakt, kijkt ze u aan en begint ze te lachen. Hoort gij dit nieuwe geluid P zegt ze dus zoo duidelijk als iets, en als ge niet door te glimlachen en haar toe te knikken, antwoord geeft, zijt ge dom en kent ge geen kindertaal.

Het kind heeft u dus noodig, het kan niet buiten uw sympathie, en indien ge het weet te leiden door te volgen, zooals de *Times* met de openbare meening in Engeland doet, dan zijt ge even verstandig en handig, als dit invloedrijke blad. Er bestaat een publieke opinie onder kinderen, volgens welke men hen regeeren moet. Op eiken leeftijd is de lichamelijke, verstandelijke moreele oefening, welke het aangenaam vindt, de beste voor hen. De groote afkeer, welken het kind voor het een en ander toont, bewijst dat het er nog niet rijp voor is, en dat de opvoeder voorbarig handelt. Men moet daarom opvoeding aangenaam maken, en een groot wijsgeer als Herbert Spencer, spreekt ten gunste van die 'nursery rhymes' en 'fairy tales,' welke de dichter, door zijn instinct geleid, in de 'Camera Obscura' weleer reeds in bescherming nam. Goede opvoeders, evenals goede regeerders, raadplegen de openbare meening. Heeft het kind

hier pret in? Verveelt hem dit niet te spoedig? vragen ze, en de kinderen ontwikkelen zich als bloemen.

Men kan de openbare meening der kinderenwereld zelfs volkomen veilig volgen, zoo men weten wil wat men hun te eten en te drinken moet geven. Straks toch komt de geleerde die ontdekt dat wat de kinderen wenschten, doch door onwetende ouders hun onthouden werd, juist het onontbeerlijkst voor hun lichaam was. Wat houden de kinderen niet veel van suiker, van al wat zoet is. Ascetische ouders weigerden hun het suikergoed, omdat zij hen tot geen zinnelijke lekkerbekken willen maken; en onwetende ouders omdat het de maag, de tanden of hun eetlust bederft. Doch de physioloog, die de natuur lief heeft, daarom kinderen begrijpt en een steeds toenemenden eerbied voor ingeboren begeerten en instinct heeft, vermoedt dat achter die liefde voor suikergoed en lekkers toch de eene of andere waarheid moet schuilen. En hij gaat aan 't onderzoeken. Hij ontdekt de redenen, waarom de groote begeerte van kinderen naar suiker en rijpe vruchten moet ingewilligd worden en begrijpelijk is. De moeders zijn wijsgeeren en de kinderen physiologen zonder het zelf te weten[1].

Men vertrouwe dus in de natuur en luistere naar hare stemmen. Gebrek aan liefde voor d.i. aan kennis van de natuur maakt bijgeloof en doet symbolen aanbidden in plaats van het gesymboliseerde. Niemand, die door Gods werken een verheven denkbeeld van het heilige Opperwezen gekregen heeft, kan het beeld van een heilige, met een kleed van blauw en rood en met een gouden kransje om het hoofd, noodig hebben voor zijn devotie. Gebrek aan kennis van de natuur der kinderen heeft, op dezelfde wijze tot het aanbidden van symbolen geleid. In onzen tijd zijn eenige soorten van afgodsdienst in onbruik geraakt, doch door andere vervangen. Men wil kennis, wetenschap eeren, hetgeen goed is; doch men bepaalt zich tot het eeren der symbolen van kennis, zwarte letters op wit papier, en boeken, hetgeen slecht is. Men wil het kind onderwijzen en ontwikkelen. Voortreffelijk! Doch men begrijpt de natuur van het kind volstrekt niet; uit overmaat van deftige degelijkheid acht men haar zelfs zijn aandacht onwaardig, en daarom behandelt men de onschuldige, frissche kinderen, die nog alles moeten leeren, reeds als degelijke menschjes in miniatuur, die alleen uit

1 Men zie Herbert Spencer, Education, pag. 147-51.

boeken kennis kunnen putten. Wat doet men toch: men werpt zich vol bijgeloovige vereering met de oogen dicht, hermetisch dicht gesloten, voor de symbolen der kennis neder en aanbidt ze, en eischt dat de kinderen, ik durf niet zeggen hoe jong reeds, zullen leeren lezen en schrijven. En dat niet ter loops, niet al spelend als het ware, neen, de kleinen van vier à vijf jaar - die zoo ze gezond zijn, niet stil kunnen zitten zonder groote irritatie der zenuwen te ondervinden - moeten een paar uur op een schoolbank geleerdheid opdoen uit het spelboek. Indien men kennis liefhad in plaats van haar symbolen, zou men er op gesteld zijn, dat het kind vrij wel bekend was met de voorwerpen en handelingen, die hij in huis, op straat en buiten de stad ziet, voordat nieuwe, minder onmiddellijke bronnen van kennis door tusschenkomst van boeken voor hem geopend zouden worden.

De woorden in boeken kunnen eerst begrepen worden als men de voorwerpen kent.

Het verwaarloozen van de opvoeding der zintuigen is een noodlottige fout, omdat zij niet hersteld kan worden. Als een jongen niet op zijn zesde jaar leert lezen, dan leert hij het op zijn achtste, en dan is hij zeer zeker op zijn twaalfde zijn makkers niet in ontwikkeling en kennis ten achter. Doch zoo de zinnen niet bijtijds geoefend zijn, ondervindt men zijn leven lang de gevolgen, want wie niet in zijn jeugd heeft leeren opmerken, niet bekend is geworden met de hoedanigheden der zaken, welke men zien en voelen kan, waardoor men zien en juist gevolgen trekken leert, behoudt in vele opzichten steeds iets nevelachtigs, onbestemds en onvoldoende in hetgeen hij waarneemt.

Nooit sprak van Alphen een verstandiger woord dan toen hij het kind liet uitroepen:

> Mijn spelen is leeren.

Indien de degelijke lieden, die op zoo degelijke wijze de natuur vermoorden - broeikasplanten en korsetten moesten ze in hun wapen voeren! - ooit aandacht hadden geschonken aan kinderen, die naar hartelust mochten spelen in tuin, of dennebosch, of aan het strand der zee, zouden ze hen in de school gezien hebben, die God voor jonge kinderen bestemd heeft. Wat doen die kinderen, die daar bloemen plukken op de weide, en schateren van vreugde als ze een nieuwen halm of een ongekend bloempje of vreemde schelp vinden, die vlinders naloopen en naar de

vogelen luisteren? Ze spelen.... het mocht wat. Speelt de kleine poes bijgeval, die het rollende katoenkluwen naspringt? Volstrekt niet - zij leert; zij oefent zich in het muizenvangen. En die kinderen? Zij leeren opmerken, zij leeren zien, zij oefenen oogen, voorstellings- en denkvermogen. En mijn jongen, die op mijn wandelstok, of op de el zijner moeder, of op den bezemsteel der keukenmeid rondrijdt; mijn kleine meid, die een der kegels van haar broêr, in een zakdoek gewikkeld, aan haar hart drukt, en dondijnt en in slaap sust; spelen ze? Neen, ze oefenen de verbeelding, ze leeren bewust worden van het bezit van een der bewonderingswaardigste vermogens van den mensch. Het meisje, waarvoor een pop een pop, maar geen kind is; de jongen, voor wien een paar stoelen niet soms paarden zijn, die dus nooit activiteit, scheppingskracht toont, geeft daardoor bewijzen van bekrompen vermogens en gebrek aan ontwikkeling, welke betreurenswaardig zijn en blijven, al leerde hij op zijn zesde jaar ook nog zoo fraai lezen, schrijven en vermenigvuldigen.

Alle ouders zien licht hun uil voor een valkje aan, hetgeen gelukkig is, zoo de buitengewone scherpzinnigheid welke allen ongetwijfeld in hun kinderen ontdekken, slechts niet leidt tot over-educatie. Wat de hertog van Wellington eens van een collega zeide, is waar van vele kinderen: ‘they are over-educated for their intellect.’

Ze weten zoo weinig en begrijpen zoo veel. Hun kennis is zoo beperkt, doch hun zintuigen zijn zoo scherp, hun opmerkingsgave zoo groot. Het grappige, treffende, ongewone in de gezegden en antwoorden der kinderen is geheel een gevolg van dien strijd tusschen hetgeen ze weten en begrijpen. Dwaas zijn ze door onwetenheid, en dubbel treft daardoor de slimme gevatte, wijze opmerking, die plotseling op hun naïeve woorden volgt, en bewijst welke fijne opmerkertjps die kleine getuigen zijn van al wat we doen en zeggen.

Bij de opvoeding der kinderen is het dus de groote kunst om dit snel ontwikkelend begrip niet te prikkelen door het te veel in te spannen, en om het niet te verdooven door het te onderdrukken of kunstmatig en onnatuurlijk te ontwikkelen. Vele ouders zullen veel geleerd hebben door de zeer belangwekkende bespreking, welke in de laatste jaren aan de zoogenaamde weeshuisquaestie te beurt valt, waardoor honderden opmerkzaam geworden zijn op het verschil van ontwikkeling van het kind, dat in

het gezin wordt grootgebracht, veel op straat is, vroeg zijn handen uitsteken, en self-help leert, en het kind, dat, in groote kazernen opgesloten, niet zichzelf onderwijst, maar op systimatische wijze een zekere hoeveelheid kennis uit boeken en van meesters leert. Men hoore werkbazen vertellen hoe oneindig nuttiger en intelligenter bij hen op den winkel de Amsterdamsche straatjongen is, die schier al wat hij weet, dankt aan hetgeen hij zelf heeft waargenomen, dan de weesjongen, die, in een gesticht grootgebracht, stomp en onhandig is gebleven. Al wie de reden hiervan overdacht heeft, moet tot de overtuiging zijn gekomen, dat men over het algemeen de kinderen veel te veel aftrekt van de feiten waarin zij belangstellen, en waarvan ze dus de nuttige kennis onmerkbaar zouden assimileeren; en dat men in plaats daarvan hen door straf en bedreiging en 't opwekken van eerzucht zaken laat leeren, die wij verkieslijk achten. ‘We ontzeggen het kind’ - zegt Spencer - ‘de kennis, waarnaar het verlangt, en we vullen het met kennis, welke het niet verteren kan.’

‘Mama, kijk eens wat een mooien vlinder!’ roept het meisje, de kamer binnenspringende, doch de moeder - waarschijnlijk door het voorbeeld van haar man bedorven - zegt; ‘plaag me niet, en ga je les in de natuurlijke historie over de gewervelde dieren van buiten leeren.’

‘Vader, hoe komt dit, en waarom is dat zoo?’ vraagt de jongen, en de dwaze vader antwoordt: ‘kinderen moeten niet altijd vragen; ben je al klaar met je Fransche grammatica?’

En de doode les wordt aan het levend onderwijs voorgetrokken, en als de jongen 18 jaar is, zweert hij dat hij nooit meer een boek opendoet.

Men moet kinderen bestudeeren als men hen op verstandige wijze wil leeren opvoeden, en daartoe moet men maken, dat ze recht familiaar met ons omgaan. Men moet veel stoeien, weinig knorren en al lachend en plagend hen leeren opmerken.

Een van de grappigste dingen in kleine jongens is hun instinct om tegen te spreken. Meisjes hebben die zucht veel minder; doch een mannetje, dat op vertrouwelijken voet met zijn vader is, spreekt dezen grooten speelmakker tegen, zoodra hij slechts praten kan. Of het een poging is om zich onafhankelijk te maken, weet ik niet, doch wel weet ik, dat er geen grooter opwekking en oefening van hun denkvermogen bestaat dan dit tegenspreken. Het is de eenige manier, waarop een jongen zijn eigen meening kan uitspreken. Een knaap weet

natuurlijk nog niet hoe het initiatief te nemen, doch hij kan de meening van een ander glad tegenspreken. Zelf beschrijft hij niet gemakkelijk iets; maar probeer slechts eens iets te vertellen dat ge gezamenlijk met hem gezien hebt. Hij spreekt u tegen, en vult aan wat ge zegt met een koddige nauwkeurigheid en een buitengewone voorliefde voor kleinigheden en onderdeelen, welke hem tot den lastigsten en vermakelijksten toehoorder maken van den verhaler.

'Dat komt zeker, omdat ge altijd zoo overdrijft als ge iets verhaalt,' schertst deze of gene. Wel mogelijk, doch niet geheel. Men zij zoo nauwkeurig als men wil. toch zal men doorzijn zesjarigen zoon worden tegengesproken of gecritiseerd, omdat men op de hoofdzaak al het licht laat vallen, en de onderdeelen verwaarloost, terwijl voor hem juist die onderdeelen de grootste waarde hebben. Hij let andere zaken op dan wij, en dit maakt wandelingen met kleine kinderen zoo allervermakelijkst. Doch dat vermaak ontzegt men zich als men geen onderscheid weet te maken tusschen tegenspraak, die eenvoudig gymnastie van geest en oordeel is, en tegenspraak uit ongehoorzaamheid of boosheid. Tegenspraak is een bewijs van onrijpheid; als zij ouder worden, zijn de meesten te verstandig om hun eigen meeningen aan de menschen op te dringen; beleefdheid is wel zoo gemakkelijk. Doch hoe frisch en sappig is dan ook die kinderlijke onrijpheid, in vergelijking met de weeke, zoetige overrijpheid van beleefde menschen, die nooit eens fier en krachtig tegenspreken.

Die nooit met zijn jonge kinderen wandelt en speelt in de natuur, kent hen nooit geheel. De knaap, die in huis weinig opmerkzaam is, blijkt vaak de scherpzinnigste van allen te zijn in de lanen van het park, tusschen de denneboomen of aan het stand der zee.

Daarom is het zoo juist wat mevrouw Daniel Stern zegt: 'Quand nous avons fait une éducation que nous jugeons accomplie, nous oublions une chose: de rendre grâces, à ces éducateurs muets qui ont élevé notre enfant avec nous: le printemps et ses brises embaumées, le vent d'hiver, ses neiges et ses frimas, l'été brûlant et le mélancolique automne: les caresses et les rigueurs, les colères et les sourires de *l'Alma parens*.'

De natuur en liefde voor de natuur zijn woorden, die telkens uit de pen vloeien als men over kinderen spreekt.

De hernieuwde liefde voor de natuur, voor stoute en grootsche

natuurtooneelen, voor de bergen en den oceaan, en alles wat frisch en onbedorven uit de handen des Scheppers komt, heeft zegenrijke gevolgen gehad voor de kinderen. In den stijven pruikentijd, toen men de natuur vreesde en verachtte, toen men keurig nette tuintjes met geschoren heggen en geknipte boompjes liefhad, en den tot een paraplui of waaier misvormden lindeboom meer bewonderde dan den fieren eik, die onbedwongen zijn knoestige takken uitspreidt, achtte men vanzelf die opvoeding de beste, welke de natuur het meest besnoeide, de kinderen het meest belette frisch en vroolijk naar zonnelicht en warmte de jonge armen uit te steken. Met het snoeimes van ‘gij moogt dit niet doen en dat niet doen’, ‘dit niet denken en dat niet denken’, ‘dit niet zeggen en dat niet zeggen’, werd alle gespontaneerde, frisch opwellende bedrijvigheid en oorspronkelijkheid gekneusd, misvormd en vermoord. Zelfs in de kleeding verried zich dit hongeren en dorsten naar het stijve, onnatuurlijke en onware. Hoe minder die miniatuurmannetjes en vrouwtjes er als bevallige, dartelende, schoone, poezele kinderen uitzagen, des te beter was het.

Sinds dien tijd heeft men vertrouwen herkregen in de natuur. Onder de beschaafde standen omzwachtelt men de ledematen der jonge kinderen niet meer, alsof ze mummies zijn in plaats van levende schepseltjes, die door spartelen en onophoudelijke bewegingen hunne spieren moeten leeren gebruiken en ontwikkelen.

Men begint oog te krijgen voor hetgeen de eigenaardige schoonheid der kinderen uitmaakt en vreugde te scheppen in hun bevalligheid en in het ongedwongene van hun bewegingen, die niet langer door stijve kleeding en lange soepjurken belemmerd worden.

Een beter begrip van den godsdienst der liefde is verspreid; men acht de menschelijke natuur niet langer slecht en verachtelijk, maar gelooft, dat ze voor groote volmaking vatbaar is. De meesten gelooven niet meer, dat alle kinderen in Adam vervloekt zijn en ooit verdoemd worden door den God der liefde. We beginnen te begrijpen, dat kinderen gelukkig te maken de beste opvoeding is, en dat niet de Calvinistische predikanten gelijk hebben, maar wel Jezus Christus, die zegende in plaats van te vervloeken, en uitriep: laat de kinderkens tot mij komen, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

En nog een andere macht is den kinderkens te hulp gekomen. Geneeskunst is langzamerhand een wetenschap geworden, en leert thans aan allen, die ooren hebben om te hooren, dat de eerste voorwaarde voor een nuttig gelukkig leven deze is, dat men een voortreffelijk dier zij. Zelfs de grootste geestesgaven en de meest ontwikkelde hersens baten weinig, wanneer het lichaam zwak is, wanneer door verwaarloozing der eischen van de natuur de frissche, saprijke levenskracht ontbreekt, die het machtige brein lang zou kunnen laten werken tot zegen der wereld. Precociteit van zedelijke en intellectueele gaven wordt daarom gevreesd: en zoo overtuigd wordt men dat de natuur de ontwikkeling der physieke kracht aan die der zielsvermogens wil laten voorafgaan, dat duizenden in onzen tijd het woord van den denker toejuichen: 'l'éducation ne doît être, pendant les dix ou douze premières années de la vie, qu'une hygiène pedagogique.'

De opvoeding van kinderen laadt zeker een ontzaglijke verantwoordelijkheid op de schouderen der ouders. Het is de moeielijkste taak, welke de volwassene te vervullen heeft, en niettemin is het een taak, waartoe niemand zich voorbereidt, daar de groote noodzakelijkheid van kennis en verstandige leiding in deze volstrekt zelfs niet erkend wordt.

'Ik houd niet van die opvoedingssystemen' zegt men, en in zeer vele opzichten heeft men gelijk.

De oprichter van Nederlands Mettray vertelde mij eens van een vader, die, aangespoord door zijn vurige verlangst om zijn kinderen goed op te voeden, een vriend ging opzoeken, die 12 kinderen met eere had groot gebracht: 'Hoe hebt gij uw kinderen toch opgebracht?' - vroeg hij hem -'volgens welke theorie moet men de kinderen opvoeden en leeren?' 'Dat kau ik u werkelijk niet zeggen' - was het antwoord - 'dat weet ik zelf op zijn best; maar zoo ge het precies wilt weten, dan moet ge het slechts aan mijn buurman vragen - die weet er alles van. Hij is een oude vrijer, en heeft kind noch kraai, maar hij kan u op een prikje vertellen wat men bij de opvoeding doen en laten moet.'

Dit geestig antwoord was een verdiende antiek van den waarschijnlijk wijsneuzigen buurman, die evenals de traditioneele stuurman, die aan wal staat, haarfijn wist te verhalen wat men doen moest. Doch er zijn beter te vertrouwen gid-

sen dan oude vrijers voor de ouders, namelijk die marinem die van de opvoedingskunde hun levensstudie gemaakt hebben, en onder hen zijn er zeer velen, die de nuttigste wenken geven. Zij doen ons trouwens geen afgerond systeem aan de hand, waarnaar men te handelen heeft, want hun gezond verstand leert hun, dat opvoedingssystemen evenals constituties, niet gemaakt worden, maar groeien. Doch zij wenschen den langzamen groei mogelijk te maken door de voornaamste beginselen, welke ouders nooit uit het oog mogen verliezen, te formuleeren en duidelijk te verklaren. Zoo volkomen worden de raadgevingen dier mannen overbodig geacht, en met zulk een ontzaglijk zelfvertrouwen wordt de taak, om de kinderen op te voeden, aanvaard, dat men bijna in den paradoxalen wensch gaat deelen van den man, die verlangde dat de regeering alle geëngageerde lieden, eer zij hun vergunning gaf te huwen, een examen liet afleggen, om te toonen dat ze iets wisten van die physieke, zedelijke en intellectueele beginselen en levenswetten, van wier verstandige toepassing het leven en de zedelijke en verstandelijke welvaart hunner toekomstige kinderen zullen afhangen.

Het is toch werkelijk het ideaal van onbeschaafdheid en onnadenkendheid, dat men het lot van het geslacht der toekomst laat af Hangen van honderden kansen, die vermeden kunnen worden; van onzinnige gewoonten en onberedeneerde vooroordeelen. Een boer, die kalven zou gaan fokken, zonder practische of theoretische kennis van de behandeling van jong vee, ware weldra geruïneerd, en daarom gaat hij dan ook eerst in de leer. Doch voor hun kinderen doen ouders slechts bij uitzondering, wat iedere landbouwer voor zijn vee en zijn paarden doet. Elke boer weet dat hij zijn paard niet te spoedig nadat het goed gevoederd is geworden, moet laten werken; doch vele vaders weten niet, dat ze hun jongens, vooral zoo ze nog onder de 12 jaar zijn, volstrekt niet spoedig na den eten hun hoofd mogen laten inspannen.

Moeders weten, door intuïtie en innige liefde geleid, zeer veel, waaraan men het dan ook te danken heeft, dat niet nog meer jonge kinderen sterven dan reeds het geval is; doch ook zij zouden zeer veel nut kunnen trekken van de ervaring van wetenschappelijke mannen. Jonge vrouwen, die weinig anders kennen dan een paar vreemde talen, dansen en piano-spelen, moeten, zonder eenige voorbereiding of kennis, het voedsel, de kleeding, de lichaamsbeweging van kleine kinderen regelen, meestal enkel

bijgestaan door kindermeiden, vol vooroordeelen, die behebd zijn met een afschrik voor ventilatie en koud water, en een voorliefde voor benauwde kamers, stille, zoete kinderen, die geen geweld maken, een eentonig diëet en bouffantes, welke het ieder begrijpelijk maken, dat er zoovele kinderen zijn met bleeke, doffe gezichten en onnatuurlijk dikke beenen en lichamen.

En wat doet de vader intusschen? Hij doet zijn dagelijksche werk, leest boeken, is boos dat *de Gids* vaak zoo vervelend is, woont vergaderingen bij, houdt er wellicht een liefhebberij op na voor bloemen, paarden, honden of biljarten, en heeft den tijd niet, om zich veel met zijn kinderen te bemoeien. Hij houdt er van om zoo een half uur na den eten met hen te spelen; maar hij heeft het te druk om na te gaan waarom zijn kinderen zoo bleek en lusteloos zijn; is eer blijde dan ongerust, als ze. weinig geweld maken, en de ruiten niet doen rinkinken van hun gelach en gestoei, en is zelfs zoo diep onwetend, dat hij zich gelukkig prijst als zijn kinderen altijd gehoorzaam en zoet zijn.

De doctor zegt wellicht tegen hem: ‘maar uw kinderen gaan niet genoeg uit; en als ze uitgaan, wandelen ze bedaard en deftig en netjes langs de grachten, in plaats van krijgertje te spelen in den tuin; of hun diëet heeft geen afwisseling genoeg en is niet voedzaam!’

‘O, dat laat ik alles aan de vrouwen over, ik ben geen Jan Hen!’ luidt het fiere antwoord, gegeven op een toon als ware het niet degelijk én mannelijk om zich met zulke zaken in te laten. Waag het eens, zoo hij een jager is of paarden heeft, tot hem te zeggen, dat hij geen verstand heeft van jachthonden en ze geen beweging genoeg geeft, en dat hij maar beter doet, de zorg voor zijn paarden aan zijn koetsier over te laten, want dat hij hen veel te zwaar voedt voor het weinige werk, dat ze doen! Mijnheer zal diep verontwaardigd opstuiven. En te recht! Verbeeld je eens een gedistingeerd jong mensch, dat geen verstand zou hebben van paarden en honden? Doch zijn kinderen! zijn lievelingen! van hun lichamen weet hij niets. Houdt hij dan niet van hen? Wel zeker! maar het is nu eenmaal geen mode, geen gewoonte, dat een man, een deftig, degelijk man zich veel met zijn kinderen bemoeit, en liever met hen wandelt en praat, dan op de sociëteit te zitten en te biljarten of te lezen. Moet hij de krant trouwens niet lezen; kan men een goed man van zaken zijn, zonder zich op de hoogte te houden van

hetgeen er gebeurt? En hij neemt daarom de krant op en leest het sterftecijfer der kinderen. Tienduizenden sterven in 't eerste levensjaar, honderdduizenden hebben een zwak lichaamsgestel, en sukkelen het leven door. ‘'t Is toch een bezoeking voor de ouders, die sterfte onder de kinderen!’ roept hij uit; want al is hij ook niet bijzonder vroom, toch gelooft hij, dat er een bovennatuurlijke reden voor die sterfte is, en als zijn eigen kinderen zwak en ziekelijk opgroeien of vroeg sterven, acht hij dit in elk geval een bezoeking van de Voorzienigheid, en gaat hij de oorzaken niet na van al die pijn en zwakte en ellende en vreugdeloosheid.

In de boekenkast van iederen jager, van iederen landeigenaar staan werken over de behandeling van jachthonden, van paarden en van vee; doch in de boekenkast van hoevele vaders kan men geschriften vinden, dié hun wenken kunnen geven, hoe zij hun kinderen moeten opvoeden, hoe zij hun plicht jegens hen het best en verstandigst kunnen vervullen?

Hoe wensch ik dat ik er in slagen mocht, enkele lezers te doen verlangen naar zulk een boek, en hen over te halen het voortreffelijke werk van Herbert Spencer: ‘Education: Intellectual, Moral and Physical’ te bestellen en... het te bestudeeren. Dit boek is een goudmijn voor ouders, en ieder, die het leest, zal bespeuren, hoe ik uit die mijn heb geput. Niet gering is het voordeel voor ouders, dat een groot denker, een diepzinnig wijsgeer, de opvoeding van jonge kinderen heeft willen behandelen, en op kristalheldere wijze de uitkomsten van zijn onderzoek en studie heeft medegedeeld. De Nederlandsche uitgever, die van dit boek een vertaling bezorgt, zal honderden aan zich verplichten.

Zulk een boek is vooral zoo onontbeerlijk, wanneer men de noodzakelijkheid van de tucht, van den dwang, die onvermijdelijk is tot verbetering der kinderen, inziende, toch opziet tegen te groote gestrengheid en vaak niet weet hoe te handelen met de zedelijke opvoeding zijner lievelingen. Nu is de raad, dien Herbert Spencer bij dergelijke bezwaren aan de ouders geeft, zoo, voortreffelijk mogelijk.

Hij brengt in herinnering, dat ouderlijke goedkeuring en afkeuring niet de beste tucht is; maar wel de ondervinding van de gevolgen, welke verkeerd gedrag onvermijdelijk heeft. Men straffe daarom zooveel mogelijk volgens het voorbeeld, dat de natuur geeft. Raakt het kind een gloeiende kachel aan, dan

brandt het zich; stoot het zich tegen de punt van een tafel dan bezeert het zich: dus wordt het door ondervinding wijs en leert voorzichtigheid. Indien men op dezelfde wijze green kunstmatige straffen bedenkt, maar de kinderen de natuurlijke gevolgen laat ondervinden van hun goede en verkeerde daden, handelt men waarschijnlijk het verstandigst. Een kind is nooit bij tijds klaar; welnu, men late het tehuis, wanneer het niet gereed is voor de wandeling, op welke het zich spitste; evenals het in later jaren door altijd uit te stellen en te laat klaar te zijn, den trein of de stoomboot zou missen.

Een kind - dat de jaren nabij is, wanneer het alles stuk trekt, ten einde de eigenschappen der zaken te ontdekken - bederft door slordigheid en nalatigheid al zijn kleederen; welnu, men geve het geen nieuwe, en wanneer het naar eenig kinderfeest b.v. niet gaan kan, omdat het geen best pakje heeft, leert het een pijnlijke harde les, nuttiger en minder verhardend echter dan de tallooze kunstmatige straffen en het oneindige brommen en knorren geweest zouden zijn. Men leze wat Herbert Spencer dienaangaande zegt in het hoofdstuk '*Avantages of the normal system*' (pag. 120). De voordeelen van dit systeem van natuurlijke gevolgen is zeer groot. Zij, die in hun kinder- en jongensjaren altijd de ontevredenheid en de berisping van oudera en meesters als het voornaamste gevolg van een verboden daad hebben ondervonden, denken aan zulke daden en zulke ontevredenheid als oorzaak en gevolg. Wanneer ouders en meesters ten laatste van de regeering afstand moeten doen, wordt de beperking van verkeerde daden grootendeels weggenomen, en moeten de geëmancipeerden de *natuurlijke* gevolgen van zulke daden eerst door droevige ervaring leeren.

Een ander voortreffelijk gevolg van het door Spencer aanbevolen stelsel is zeker, dat het humeur zoo van ouders als van kinderen er veel minder gevaar door loopt, en de verhouding vooral tusschen vaders en zonen steeds als die tusschen vertrouwde vrienden kan blijven. Wanneer toch ouders, in plaats van de kinderen zooveel mogelijk de natuurlijke gevolgen te laten ondervinden van verkeerde handelingen, een grooten codex van familiewetten maken, elke van wier overtredingen gestraft wordt, zullen zij in enkele gevallen tot veel te groote gestrengheid gedreven worden, of bij het meerendeel der gevallen, tot een nog veel nadeeliger ongelijkheid en inconsequentie verleid worden. Zij zullen hun eigen macht en waardigheid met de handhaving

der wetten vereenzelvigen en dus elke overtreding als een beleediging hun aangedaan beschouwen, wat tot te groote gestrengheid en voortdurende onaangenaamheid leidt. Doch deze barbaarschheid is nog verkieslijk boven de ongelijkmatigheid van ouders die uit gemakzucht of teerhartigheid de wetten niet onveranderlijk handhaven. Kinderen zouden een billijke reden tot klagen hebben, zoo gloeiende kachels slechts nu en dan de vingers, die hun aanraakten, brandden. Een aarzelende of onregelmatige wijze van straffen is noodlottig. Een zwakke moeder, die altijd knort en dreigt, doch zelden uitvoert; die dezelfde fout nu eens met gestrengheid, dan schier in het geheel niet straft, naar gelang der stemming, waarin zij zelve verkeert, doet zichzelve en haren kinderen kwaad, en verbeurt, in meer gevallen dan zij weet, de achting en den eerbied harer kinderen. Vanzelve vermijdt men die fout, zoo men niet te veel commandeert en te veel verbiedt. ‘Ne pas trop gouverner’ is zoowel in opvoeding als in staatkunde de gouden regel geworden. Het onophoudelijk commandeeren en verbieden strekt veel meer tot het gemak en de rust van de ouders, dan tot het welzijn van het kind. Opvoeding en staatkunde noemen we daar in één adem, en dit geschiedt met opzet. In een absoluten staat, of in een land waar de priester heerscht, moet men de kinderen geheel verschillend opvoeden als in den beschaafden, vrijen staat, waar een ontwikkeld volk zichzelf regeert. In landen, waar de burgers steeds den toorn van ambtenaren en officieren te vreezen hebben, en groote onderdanigheid en knechtsche onderworpenheid moeten gefokt worden, is het wel dat de kinderen reeds in hun jeugd aan dwinglandij gewend worden.

Wanneer men van een onfeilbaar gezag, dat zich niet verwaardigt te verklaren, maar enkel gebiedt, vroeg of laat vernemen zal wat men moet denken en gelooven, is het niet meer dan menschlievend, kinderen reeds vroeg dogmatisch te onderwijzen en op te voeden. ‘Gehoorzaam en doe geen vragen’, is de les, die dan reeds vroeg moet ingeprent worden. Dwang en onbegrensde autocratie, gesteund door lichaamsstraffen, worden de eenige opvoedingsmiddelen, die bijtijds geloof en denkvermogen onder den duim kunnen brengen.

Doch in vrije landen, waar het protestantisme langzamerhand voor allen het recht van het individueele oordeel gewonnen heeft, waar het geweten vrij en een beroep op het gezond verstand geoorloofd is, zal men uit den aard der zaak zijn

kinderen bijtijds willen wennen aan zelfregeering, aan verantwoordelijkheid voor eigen daden.

In onzen tijd van vrijen handel hebben we geleerd, dat er meer '*selfregulation*' is in de meeste zaken dan men dacht en dat veel inmenging meer schaadt dan goed doet.

Het doel der opvoeding in vrije landen is een mensch voort te brengen, dat zichzelf beheerscht en regeert, en niet door anderen, door dictator of priester beheerscht of geregeerd wordt. Deze zelfbeheersching nu kan men slechts verkrijgen door reeds zeer vroeg te beginnen de teugels te vieren, en daarmede niet te wachten totdat de knaap jongeling is geworden, omdat dan de overgang van den dwang in 't gezin tot de bandeloosheid in de wereld te gevaarlijk is, doordien hij eerst zijn zelfopvoeding moet beginnen, wanneer overtredingen te zwaar worden gestraft en hem voor zijn leven ongelukkig zouden maken.

Nu make men echter niet op uit hetgeen ik zeg, dat ik de lieden aanmoedig om, wanneer ze een kind van twee jaar met een scheermes zien spelen, het ongestoord zijn gang te laten gaan, daar het dus alleen geschikt wordt burger te zijn van een vrijen staat. Van de woorden en vergelijkingen, welke iemand, die niet al te uitvoerig wil zijn, gebruikt, geldt het bovenal dat ze fishes zijn voor verstandige menschen, doch geld voor dwazen. Aan de breedsprakigheid en verveling van vele artikelen en boeken, is het publiek zelf schuldig, doordien het de woorden juist neemt voor wat ze zijn, letterlijk opvat en weigert tusschen de regels te lezen.

De geschiedenis der regeering in 't ouderlijk huis moet, gelijk Spencer opmerkt, die van de regeering der volken zijn. In den aanvang autocratische dwang, waar die werkelijk onontbeerlijk is; dan zoo spoedig mogelijk constitutioneele inwilligingen, die de vrijheid van den onderdaan in eenige opzichten erkennen; vervolgens voortdurende uitbreiding zijner rechten en privileges, langzamerhand eindigende in ouderlijke abdicatie.

Gedurende de eerste kinderjaren is ouderlijk absolutisme volstrekt noodig; kinderen van twee en drie jaar kunnen nog geen tucht leeren door de gevolgen te ondervinden van met scheermessen of vuur te spelen; doch naarmate het verstand zich ontwikkelt, kan men, tot vermeerdering van eigen geluk zoowel als van dat der kinderen, zeldzamer en zeldzamer strikt gebiedend optreden.

Men loopt daardoor ook minder kans, om de fout te begaan

van onmiddellijk vruchten te willen zien van de opvoeding, waardoor men die noodlottige verstandelijke en ook *zedelijke* precociteit verwerft, welke zoo ontzaglijk hinderlijk is voor ieder, die de natuur, de kinderen lief heeft. Niemand toont dit zoo helder aan als prof. Pierson. Men sla het artikel ‘Opvoeding’ op in de nieuwe reeks van zijn intimis, en leze daar pag. 266 het volgende: ‘Een tal van waarnemingen hebben mij in de overtuiging bevestigd, dat in de opvoeding de onmiddellijk bereikte uitkomst nagenoeg van geenerlei waarde is, aangezien men bijna elke uitkomst onmiddellijk bereiken kan, indien men het slechts ernstig wil. De vraag is niet wat gij heden en morgen bij uw kind verkrijgt, maar wat gij na een zeker tijdsverloop, juist ten gevolge van hetgeen heden bereikt werd, zal blijken te hebben verkregen..... Met hoeveel ophef wordt niet zelden door ouders gewag gemaakt van de vruchten, die het hun reeds gegeven wordt te plukken; hun kind is reeds zoo vroom, zoo ernstig, zoo knap en toch het is nog zoo jong. Met welgevallen, met dankbaarheid jegens den Hemel, verhalen zij u bewijzen, die de vroege en voordeelige ontwikkeling van verstand en hart op eene onrustbarende wijze in het licht stellen. Vooral in het godsdienstige rijpen de vruchten snel, en ik maak mij sterk om in een zeer korten tijd elk kind, indien het vooraf niet al te zeer verwaarloosd werd, werkelijk “allerliefste dingen” te laten zeggen. Maar ik beef bij de gedachte wat het kind, en juist dientengevolge, misschien ja waarschijnlijk, over tien jaar zeggen zal.’

Men leze het voortreffelijk artikel van den heer Pierson verder, ieder zal er veel uit leeren. Het zal toonen, dat zij, die de minst aangename, taak Van het opvoeden, het gezagvoeren aan regels en beperking onderworpen willen hebben, daarom niet minder warme vrienden zijn van tucht. ‘Men kan geen onderwijs genieten,’ zegt hij terecht, ‘zonder den geest te leeren onderwerpen aan een heilzame tucht, zonder den wil aan inspanning te gewennen, zonder dat het plichtgevoel versterkt wordt.’

Tucht willen en eischen we; doch we wenschen tevens dat de meerderheid van de ouders een gemakkelijke rustige meerderheid zij, en zich niet toone door onophoudelijk dresseeren, door gedurig vitten en verbieden.

We willen toch, dat het kind achting voor zijn ouders leere gevoelen doordien het gevoelt met een hooger, krachtiger en

standvastiger wil te doen te hebben dan zijn eigene. Het kind worde doordrongen van de meerderheid des vaders, want is die overtuiging eens gewonnen, dan kan zijn zedelijke invloed het buigen zooals hij wil. Een der beste paedagogen van Duitschland, Braubach, zegt in zijn '*Selbstbiographie*' het volgende, en zijne woorden zijn zeer opmerkelijk: 'Vroeger toonde het kind liefde voor zijn ouders door diepe eerbied en hoogachting; tegenwoordig wordt het wenschelijker geacht, dat die liefde *eine organisch natürliche* zij, dat zij op dankbaarheid beruste. Nu geloof ik, dat de vroegere wijze de beste is. De op eerbied gegrondveste, kinderlijke liefde was onzelfzuchtig; zij had een grondslag, die dan slechts verzwakt werd wanneer de ouders zich de achting hunner kinderen onwaardig maakten. Doch dankbaarheid is liefde, uit erkentenis voor ontvangen weldaden. Weigert men het kind een gunst, dan maakt men het reeds weerbarstig. Leert men den kinderen, dat zij hun ouders uit dankbaarheid liefde schuldig zijn, dan doet men een beroep op het kinderlijk egoïsme en verzwakt men het gezag van de ouders.'

Is er niet veel waars in deze woorden? In Engeland wordt veelal gehandeld volgens de eerste methode welke door Braubach verkozen wordt, en voorschrijft dat liefde op eerbied, ontzag en hoogachting gevestigd moet zijn. Een Engelsche vader is in alle gevallen, welke ik mocht waarnemen, de vriend, de speelmakker van zijn jongens, doch hoe eerbiedig blijft die vertrouwelijke verhouding toch steeds. De Engelsche jongen spreekt dan ook van zijn vader als van 'the governor' (de regeerder), want de gelijkmatige gestrengheid van den vader, getemperd door de zeldzaamheid zijner bevelen, en het groote vertrouwen, dat hij in zijn jongen stelt, maakt dat de zonen den vader liefde en achting tevens toedragen.

Doch in ons land, waar in honderden gezinnen altijd gebodenen verboden wordt, waar de vader te zeldzaam de speelmakker zijner kinderen is, en hen veelal te ongelijkmatig en zwak behandelt, in ons land spreekt de zoon van zijn vader als van zijn 'ouwe heer!'

Nu acht ik het feit, dat de naam van 'ouwe heer' de gewone naam is geworden, waarmeê negen tienden van de jongelui der zoogenaamd beschaafde standen hier in Holland van hun vader durven spreken, een schande voor ons land; want zulk een naam krijgt geen burgerrecht tenzij de laakbare zwakheid en toegeeflijkheid van weekelijke vaders de achting

en den eerbied hunner zonen zoo ondermijnd hebben, dat zij hun vader dien veel te gemeenzamen, ietwat minachtenden titel van ‘ouwe heer’ hebben durven geven. Men stelle zich slechts eens den Engelschen jongen voor, die van zijn mannelijken, voortvarenden vader als van ‘the old gentleman’ zou spreken.

Groote vrijheid en tevens gestrenge gelijkmatige tucht zijn in de opvoeding onontbeerlijk, omdat zij alleen de kinderen tot zelfstandige burgers opleiden. Tucht is gelijk aan den staf van Aäron. Wierp hij den staf weg, dan veranderde hij in een slang, doch stelde hij hem voor het vaderlijk huis, dan bracht hij bloesems voort; hij. bloesemde bloesems en droeg geurige vruchten.

Zij, die van den aanvang af kinderen willen opvoeden als de aanstaande zelfstandige burgers van een vrijen staat, weren door hun liefde voor tucht de verdenking van zich, dat zij radicaaltjes wilde kweeken, dat ze de kinderen reeds vroeg tot revolutionairen willen vormen.

Geen poging zou trouwens zoo volkomen vruchteloos zijn. Kinderen zijn volstrekt anti-liberaal van de geboorte af aan, en zijn clericaal eer men het weet. Kinderen zijn de meest bevallige en gedistingeerde leden der conservatieve partij, die aan beminnelijke, fijnbeschaafde lieden reeds zoo rijk is. Zij vormen in elk opzicht de grootste conservatieve kracht van ieder land. Jonge lieden van 15 tot 23 jaar zijn uit den aard der zaak liberalen en radicalen; ja, een jongmensch van die jaren, die conservatieve gevoelens aankleeft, is een even geheimzinnig wezen als de conservatieve werkman, van welken Disraëli soms droomt, en laadt de verdenking op zich, dat het hem faalt aan frissche levenskracht en edelmoedige opwellingen, aan illusies en verbeelding.

Doch kinderen zijn conservatieven *pur sang*; niemand is zulk een onverzettelijk handhaver der traditie als zij. Alles wat is, is goed; en in bijgeloovigen eerbied voor gebruiken en ceremonies, waaraan ze eens gewend zijn, evenaren zij den meest reactionairen tory ter wereld.

Kleine kinderen zijn onverzettelijk in hun wensch, dat een geschiedenis, welke hun reeds eens verteld is, een volgende keer in volkomen dezelfde bewoordingen herhaald zal worden, en als hun de keuze gegeven wordt, hooreu ze liever het oude verhaal nog eens voor den vijftigsten keer, dan een nieuw verhaal voor de eerste maal. Wanneer ge uw jongen op zijn vierden verjaardag

met een poppekast-vertooning gelukkig hebt gemaakt, acht hij op zijn vijfden verjaardag zulk een vertooning onontbeerlijk, en zoo ge verzuimd had er voor te zorgen, zou hij u deze schennis der traditie ongetwijfeld min of meer kwalijk nemen. Het kind gelooft zoo gemakkelijk en twijfelt nooit, hetgeen waarschijnlijk het geheim van zijn zonnig geluk is. Zoo natuurlijk ontwaakt het geloof in het onzienlijke bij de kleinen. dat de grootste twijfelaar, die vader is, vaak een geloof in oude godsdienstvormen veinst, ter wille van zijn kind en omdat hij oneindig liever verkiest, dat zijn lieveling het door hem veroordeelde geloof zal aanhangen, dan dat hij niets zal gelooven. Ongehuwde of kinderlooze radicalen mogen dit gedrag veroordeelen, ik acht het de schoonste hulde, welke het krachtigste instinct, de heiligste liefde van den man aan 's menschen ingeschapen behoefte aan godsdienst brengen kan. Dus zijn in alle opzichten kinderen de grootste conservatieve kracht der wereld. Zij verhinderen al te plotselinge veranderingen en al te radicale revoluties; met hun kleine handjes remmen zij, wanneer hun vaders al te onstuimig stoken en al te woeste vaart aanbevelen. Gegeven zijnde een radicaal, die op alles inhakt, ruw en zonder distinctie te werk gaat, dan is het honderd tegen één, dat hij ongehuwd of kinderloos is.

Hoort gij onzin prediken aangaande de wenschelijkheid om het huwelijk af te schaffen of echtscheiding zoo gemakkelijk mogelijk te maken, wees dan maar zeker, dat een oude jongejuffrouw aan het doorslaan is en dat een kringetje oude vrijers om haar heen staat te applaudiseeren. Maken de levensraadselen het u bang om het hart, wanneer ge 's avonds het boek van den wijsgeer leest, dat u poogt te overtuigen, dat alles ijdelheid en waan is en *nihilisme* de godsdienst is der toekomst, gaat dan, o vader, even naar boven, naar de kamer uwer lievelingen.

De kinderen zijn naar bed; de kleine schoentjes staan in oen lange rij voor de deur en stilte heerscht er in het huis. Kijkt voor een oogenblik de slapende kleintjes aan en geniet vreugde door hun schoonheid, want er is niets op aarde zoo verrukkelijk als een slapend kind, tenzij men aan een ontwakend of spelend kind de voorkeur geve. Hoe weergâloos bevallig liggen ze daar, half bedekt en half blootgewoeld, met de poezele, mollige beenen en voetjes buiten de dekens. Hoe vreedzaam en lief komen tegen de witte kussens de ernstige kleine gezichten uit met blozende wangen, waarvan de een, waarop het langst ge-

rust werd, hooger getint is dan de andere. Even een kus gedrukt op die zachte lippen, waardoor de adem zoo zacht en regelmatig gaat, en dan weder naar beneden om in een geheel veranderde stemming het boek weer op te vatten. Hoe treft ons de stilte als we naar beneden gaan; het gejuich en getier, het voetengetrappel en zingen der kinderen, maken overdag het huis tot een woud, waar de vogelen onophoudelijk zingen en tjilpen, en als des avonds stilte in 't huis heerscht, kan men zijn ooren niet vertrouwen. Soms treft dan de gedachte: ‘als het eens altijd zoo stil bleef,’ en zelfs de twijfelaar bidt in zijn hart dan het gebed: ‘o God, spaar mijn kinderen!’ De vroolijkheid van een huis, waar het getrippel van kleine voetjes al de tapijten en karpetten ontijdig slijt, is slechts te vergelijken met de vroolijkheid, welke zonnestralen in 't voorjaar aan een kamer geven door verstandige menschen bewoond, die meer van zonnelicht en lentelucht houden dan van mooie tapijten en overgordijnen.

Iedereen begrijpt dat geluk; er is een vrijmetselarij tusschen alle ouders; het kind is de koning der aarde. Vriendelijk en gezellig is alleen het huis, waar ge des zomers den stoffigen tred zijner kleine voetjes ziet, en waar des winters de vensters in aanraking zijn geweest met zijn spelende vingertjes. Zijn zoete dwaasheid en liefelijke kindertaal kunnen het gemoed van den ruwsten man verteederen, en al wat er goeds en zachtmoedigs en reins in 't hart van man of vrouw is, wordt meer onweêrstaanbaar aan 't licht gebracht door kinderen, dan door eenige andere der openbaringen Gods in de wereld. Hoe bitter ook de beproeving zij, die het huis treft, steeds heeft de angstige gemartelde moeder een glimlach over voor haar kleine kind. Lichtzinnige, onnadenkende meisjes maakt het tot geduldige, moedige, zelfopofferende vrouwen, voor wie geen werk en moeite te veel is voor het koninkje in de wieg.

Het kind is de lente der menschheid, het nieuwe leven, dat wonderwerkend de aarde verjongt en heiligt, dat onzelfzuchtige liefde wekt en edele gevoelens doet bloesemen en uitbotten op dood gewaande stammen. Het kind is de poëzie der wereld; Gods liefelijkste tolk op de droevige aarde. Daarom zette Christus een kind te midden zijner discipelen, toen hij den diepsten indruk op hen wilde maken; daarom nam hij kleine kinderen in zijne armen, zegende hen en noemde hen zalig.

25 Januari 1875.

CHARLES BOISSEVAIN.

Maandelijksche praatjes.

II. 27 Januari.

Eindelijk! Nicolaas Beets is tot Hoogleeraar te Utrecht benoemd. Wél eindelijk! Beets is een van die mannen van wie men bijna niet gelooven kan, dat zij nog geen professoralen zetel hebben ingenomen. Ik geloof dat hij in ieder ander land reeds lang een sieraad zou zijn geweest van een Akademie, - in Nederland is hij dertig jaar miskend, vergeten. Maar zijn wij dan zoo rijk aan waarlijk groote mannen, dat wij een als Beets over het hoofd kunnen zien? 't Allerminst, maar 't is alsof wij zoo verblind zijn door coteriegeest en partij-zucht, dat wij alleen hen kunnen waardeeren, met wie wij 't in allen deele eens zijn en in wie wij onze eigen opvattingen terugvinden. Daarbij komt nog iets: wij schijnen niet goed geestige menschen te kunnen verdragen. Wee den Nederlander, die als geestig te boek staat. We zijn van nature droog of dor en ons begrip van geleerdheid en degelijkheid laat geen geestigheid toe. Wel heeft ieder de *Camera Obscura* gelezen en herlezen en werk en auteur toegejuicht, maar men heeft zich niet kunnen vereenzelvigen met het idee, dat de geestige Hildebrand Hoogleeraar zou kunnen worden. Beets heeft dan ook dertig jaar lang geen grooter vijand gehad dan den schrijver der *Camera Obscura* en Hildebrand's humor en niets anders heeft Beets van den professoralen katheder geweerd. Terwijl aller aandacht op den eersten was gevestigd, vergat men den uitstekenden taalgeleerde en den practischen theoloog. Hadde Beets nog maar den takt gehad van een ‘Spraakkunst ten gebruike der scholen’ of een ‘Handleiding ter beoefening van de Kerkgeschiedenis’ het licht te doen zien, - misschien zou hem dit door beeren Curatoren der Universiteiten of andere auto-

riteiten, die in dergelijke zaken stem hebben, als een zoenoffer zijn toegerekend voor zijn geestigheid, maar nu hij, - anders een menschenkenner bij uitnemendheid, - in deze het zwak van zijn medeburgers niet heeft gevat, of, uit eerbied voor zich-zelven, niet heeft willen vatten en zich bepaald heeft bij het schrijven van de *Camera Obscura, de Stichtelijke Uren* en een reeks van andere schoone, bezielde taal- en godgeleerde studiën, heeft men hem 61 jaar laten worden, zonder aan hem te denken, en hem nu benoemd, als wilde men zeggen, dat de frissoche humor van den jongen Hildebrand thans wel genoeg zal zijn uitgedoofd, om Beets een deftig Hoogleeraar te doen worden.

En wat nu nog het merkwaardigste mag heeten is de oppositie, welke zich tegen de benoeming verheft. Zij die zegt Beets alles te gunnen, zelfs een nationale hulde, roept wee en ach, dat hij tot Hoogleeraar is benoemd, jammert, dat hij zoo oud is, of weeklaagt, dat hij niet als Hoogleeraar in de Letteren in plaats van in de Godgeleerdheid is aangesteld. Ik moet heusch vragen of wij hier met gehuichel dan wel met vermomden tegenstand om politieke of godsdienstredenen te doen hebben. Indien men toch altijd zoo veel met Hildebrand en met den letterkundigen Beets op heeft gehad, als men nu laat voorkomen, waarom heeft men hem dan niet in de kracht van zijn leven gehuldigd door hem tot Hoogleeraar in de Letteren te benoemen, of indien men 't niet aan zich had tot die benoeming over te gaan, waarom heeft men dan geen oppositie gemaakt tegen hen, door wie hij werd vergeten voor anderen, die niet in zijne schaduw konden staan? Zij die toen hebben gezwegen, hebben het recht om thans te spreken verbeurd.

Groot genoegen doet het me daarom, dat Beets zich aan zulk een oppositie niet gestoord heeft, maar het professoraat, dat hem, zij het ook wat laat, is aangeboden, heeft aangenomen. En dit doet me vooral genoegen voor de studeerende jongelingschap, die in hem een meester zal vinden, door wien zij wel is waar niet zal worden bedolven onder jaartallen, katalogussen van boekwerken en wetenschap, opgerakeld uit bestoven folianten en verdachte perkamenten, maar die haar zal leiden tot al wat schoon, waar en goed is en haar zijn smaak, zijn aesthetischen zin, zijn beschavenden invloed zal meêdeelen, als een verkwikkelijke opwekking tot de studie. Beets bezielt wie naar hem luistert en niemand, die ooit colleges heeft bijgewoond, zal kunnen ontkennen, dat die bezieling vrij wat meer

waard is dan wanneer de Hoogleeraar een zee van kennis en geleerdheid over zijn gehoor uitstort; niemand ook zal mij tegenspreken als ik zeg, dat een professor geen repetitor of inpomper bij het uur noch een sprekend boek vol feiten en conjecturen moet zijn, maar dat hij vóór alles moet wezen: een leidende, ontwikkelende, ontbolsterende kracht, die aan de jonge geesten lust en ijver voor de studie weet in te boezemen en hen weet te voeren naar die bronnen, waaruit zij het edelste kunnen putten. En dat de Hoogleeraar Beets zulk een kracht zijn zal, zouden, beter dan ik, zij kunnen getuigen, die het voorrecht hebben gehad van als studenten in de Theologie de maandagavondjes bij den predikant Beets bij te wonen.

Een tweede Koninklijk Besluit, meer van partikulieren aard, maar daarom niet minder toegejuicht dan dat der benoeming van Nicolaas Beets tot Hoogleeraar, is de beschikking van onzen vorst, dat de tien duizend gulden, welke in de laatste twee jaren aan de ‘Vereenigde Tooneelisten’ waren toegekend, dit jaar in gelijke helften zullen worden verdeeld onder de kommissarissen van den Amsterdam - schen Stadsschouwburg en het hoofdbestuur van het Nederlandsch Tooneelverbond. Zoowel genoemde kommissarissen als het hoofdbestuur van het Tooneelverbond zullen die som moeten aanwenden ten bate van het Tooneel, voor welks veredeling en verheffing in den laatsten tijd zoo vele en zoo goede krachten zijn gaan ijveren, dat het wel reddeloos verloren moet ziju geweest, als het niet uit zijn zieken staat wordt, opgehaald.

Wat nu de kommissarissen van den Amsterdamschen Stadsschouw burg met de te hunner dispositie gestelde gelden zullen doen, weet ik niet, maar ik heb alle reden om te gelooven, dat het meer dan een vorm is geweest, wanneer de koning de vijf duizend gulden niet aan de pachters, ter kwijting van de halve pachtsom, maar aan de kommissarissen heeft gegeven, opdat deze er meê zouden doen, wat hun het best zou schijnen in 't belang van het Nederlandsch Tooneel. De kommissarissen hebben thans een sterken prikkel in handen voor de pachters, wier begeerige blik natuurlijk steeds zal gevestigd zijn op de vorstelijke gift, die zij misschien geheel of gedeeltelijk kunnen, verkrijgen, maar die zij zeer zeker zullen moeten verdienen. Kon iets van de som ter aanmoediging of ondersteuning van auteurs en jonge artisten worden afgezonderd, - men zou daaraan ongetwijfeld zijn sympathie schenken.

Naar de wijze, waarop het Hoofdbestuur van het Tooneelverbond het geld zal besteden, dat zoo koninklijk te zijner beschikking IS gesteld, behoeven we niet te raden. 't Zal geheel ten bate der Tooneelschool strekken en deze heeft dien onderstand ook wel noodig. Is zij toch met meer goeden wil en vertrouwen op de toekomst, dan met zekerheid voor het tegenwoordige opgericht, haar bestaan is nu gewaarborgd, mits zij goede resultaten oplevere. Men behoeft echter geen pessimist te zijn om te voorspellen, dat die resultaten, als alles meeloopt, niet kunnen verwacht worden vóór 't speeljaar 1877-78, zoodat men ook vóór dien tijd geen eischen mag stellen, maar zijn die drie jaren, de eerste kursus, voorbij, dan zal men recht hebben te vragen, of de Tooneelschool aan haar doel heeft beantwoord. Het is misschien hard voor de kritiek om zoo lang met haar oordeel te moeten wachten en niet te mogen zeggen wat zij vreest en vermoedt, maar aan velen zal dat wachten billijk toeschijnen, tenzij de Tooneelschool reeds vroeger in 't openbaar met proeven van 't goen zij leveren kan mocht willen voor den dag komen, - en hiervoor bestaat weinig kans.

Intusschen kan het geen kwaad, de leden van het Tooneelverbond en ook het Publiek te wijzen en voor te bereiden op de teleurstellingen, die de Tooneelschool hun niet zal sparen, - teleurstellingen, welke door den besten wil, den meesten ijver en de grootste kunde van bestuurders en onderwijzers niet zullen kunnen worden voorkomen.

Zoo zal het dikwijls gebeuren dat de Direkteur, als hij meent een goeden akteur te hebben gevormd, eensklaps tot de overtuiging komt, dat hij een kantoorbediende, een militair, een drogist of welken anderen neringdoende ook heeft onderwezen, 'k Herinner me hierbij, hoe van Lennep met zijn gewone luim kon vertellen, dat van al de leerlingen, die indertijd op kosten van wijlen de Amsterdamsche Rederijkerskamer ‘Achilles’ voor het tooneel zijn opgeleid, slechts één aan zijn bestemming is getrouw gebleven, namelijk de heer Moor. Alle overigen hebben, onder dankbetuiging voor het genoten onderricht in talen, muziek, enz., soms ook zonder die dankbetuiging, een andere carrière gekozen en wel, - wat het hatelijkste was - ait louter onverschilligheid of antipathie, en niet omdat zij er niet geschikt voor waren.

Nooit kon van Lennep zeker voortreffelijk muziekmeester te dezer stede zien, of hij dacht spijtig, in zijn liefde voor het Tooneel, hoe

die man eigenlijk een uitstekend komiek had moeten zijn. En dan de *frontin*, die nu een gevestigd wijnkooper is, en de *marqué*, of verrader, die sedert kapitein is geworden, zeker niet om het emplooi, waarvoor hij zooveel aanleg toonde, in het leger te vervullen. Met de dames is het niet beter gegaan. Niet ééne van allen is voor het tooneel behouden, en zij, met wie het 't minst slecht is afgeloopen, is getrouwd om nooit de planken te betreden.

Tegen dergelijke teleurstellingen waarborgen te nemen is onmogelijk, want daargelaten dat de leerlingen zelven te jong zijn om verbintenissen aan te gaan, zou het een dwaasheid zijn hen te willen dwingen, om tooneelspeler te worden.

Het eenige wat men zou kunnen doen is, een stoffelijke schadevergoeding te stipuleeren met ouders en voogden, maar daar het toeval wil, dat deze in den regel volkomen geldeloos zijn, faalt ook aan dien kant iedere voorzorg, welke de Direkteur der Tooneelschool zou willen nemen.

Zonder zelfs nog zoover, dat is tot ‘Achilles’, achter ons te zien, heeft men zich weêr door het voorbeeld van Mej. Sablairolles kunnen overtuigen, dat wanneer iemand, die voor het tooneel is opgeleid, het oogenblik gunstig vindt om in een anderen, meer winstgevenden, of, naar 't heet, hoogeren en fatsoenlijker werkkring over te gaan, hij het niet ongebruikt laat voorbijgaan. Zelden had zich een meisje, met zooveel gaven en zooveel aanleg in alle opzichten als jufvrouw Sablairolles, aan de dramatische kunst gewijd. Als kind reeds bracht zij ieder door haar geestig, levendig, smaakvol spel in. verrukking. En welk een gekuischte spraak, - die *rara avis* onder onze tooneelisten! - welk een gratie tevens, gemakkelijkheid van beweging en rolvastheid. Ieder, die haar gezien had, verheugde zich dan ook reeds in de belangrijke aanwinst, die ons tooneel in haar zou doen. Maar zie, - op eens las men, dat zij verder van dat tooneel afzag. Wat toch was 't geval? De soubrette had, - ongelukkigerwijze voor ons, zou ik haast zeggen, - een lieve stem en ging zich op den zang toeleggen. Zoo keerde zij, na met een bepaald doel, op kosten van het ‘Nut’, een voorbeeldige opleidinggenot en te hebben, onze dramatische muze den rug toe en wierp zich in de armen van Euterpe, die haar sedert kort in haar tempel der Opera Comique te Parijs heeft binnengeleid.

Nu meene men niet dat ik Sire, die aan den anderen kant zooveel

doet voor de Hollandsche tooneelspeelkunst, misgun, dat hij er jufvrouw Sablairolles, eene zijner beste pensionaires, aan heeft onttrokken, maar toch kan ik me er niet zwijgend bij neêrleggen, dat die charmante dochter van een talentvolle moeder thans als een internationale chanteuse voornamelijk in den vreemde zal zwerven, terwijl zij eigenlijk als actrice een sieraad had moeten worden van ons Nationaal Tooneel.

Behalve die kapitale teleurstelling heeft men ook nog deze anderen: dat zij, die als kinderen van dertien jaar veel beloofden, na een of twee jaar studie alle beloften beschamen; dat een plat accent, hetwelk men gehoopt had weg te kunnen maken, onslijtbaar blijkt te zijn en voor altijd ieder beschaafd tooneelspel zal verhinderen; dat, in 't algemeen, de lichamelijke of geestes-ontwikkeling van den leerling niet beantwoordt aan de verwachting, in zoo verre zij te traag of te vlug gaat. In het laatste geval, bijna nog erger dan het eerste, krijgen wij de te vroeg rijpe akteurtjes, de theatermannekens van zestien jaar, die wel drama's kunnen ontleden en hartstochten uitdrukken, omdat zij 't geleerd hebben, maar die, omdat zij te jong zijn en den baard nog in de keel hebben, geen engagement kunnen vinden en nog een paar jaar zullen moeten leegloopen, waarin zij of alles weêr zullen vergeten wat zij geleerd hebben, of uit wanhoop een anderen werkkring kiezen, die hen voor goed voor het Tooneel doet verloren gaan.

Dikwijls ook zal het gebeuren dat de leerling, die van de Tooneelschool, waar hij vooral theoretisch onderwijs genoten heeft, tot! de praktische Tooneelspeelkunst wordt bevorderd, zijn kennis en; talenten zoozeer miskend zal wanen door een regie, die hem, als eerstbeginnende, rollen geeft van weinig omvang en relief, dat hij in opstand komt en het Tooneel verlaat. Tegen die teleurstelling zou misschien kunnen worden gewaakt, indien aan de leerlingen zoo spoedig mogelijk praktisch onderricht werd gegeven, niet op een paar verhoogde planken te huis, maar op een heusch tooneel. 't Zou, dunkt me, den Direkteur van de school niet moeielijk vallen zich, te dien einde met den Direkteur van den een of anderen schouwburg te verstaan. Mevrouw Kleine, die is aangewezen om de oefeningen op het tooneel te leiden, zal waarschijnlijk ook zelve weldra de noodzakelijkheid inzien om haar élèves te brengen op Het terrein, waarop zij moeten handelen, spreken en zich bewegen.

De taak, welke Mevrouw Kleine aan de tooneelschool op zich heeft genomen, is naast die van den Direkteur, den heer Rennefeld, in wien men een man van algemeene en aesthetisch e ontwikkeling heeft gekozen, zonder tegenspraak de moeielijkste. Zij is tevens eigenlijk de eenige, die meer direkt met de kunst van tooneelspelen in verband staat. Van Mevr. Kleine hangt dus voor een groot deel de vorming af der leerlingen, zoodat zij een zware verantwoordelijkheid draagt, die haar niet te zwaar moge blijken.

De heer Legouvé heeft onlangs in een *Causerie* over Samson, den vermaarden akteur en leeraar aan het Conservatoire te Parijs, zeer schrandere wenken gegeven aan den *professeur dramatique*, - wenken die Mevr. Kleine wel niet zal behoeven, maar waarvan ik toch den voornaamsten hier wil herinneren. ‘De groote kunst van den *professeur dramatique* - zeide de Académicien - is deze, dat hij leerlingen wete te vormen, die noch op hem, noch op elkaâr gelijken. Zoo heeft Samson Rachel en Arnould-Plessy, de eerste tragédienne en de eerste comédienne van haar tijd, kunnen vormen.’ Zal nu onze begaafde actrice, even als de Fransche professeur, het talent en den scherpen blik hebben, om terstond iemands overheerschenden aanleg voor dit of dat genre te vatten en zal zij ieder naar dien dikwijls zoo verscheiden aanleg kunnen leiden en ontwikkelen? Dit zal natuurlijk eerst de toekomst kunnen leeren, maar zeker is van haar, ook door de lange ondervinding, die zij van tooneel-personen heeft opgedaan, in deze wet iets te verwachten.

Zonder hier verder in een beoordeeling te treden van de Tooneelschool, of de opsomming voort te zetten van hetgeen zij al zoo doet hopen en vreezen, mag ik toch dezen wensch niet onderdrukken, dat de Tooneelschool, die in ieder geval niet dan beschaafde artisten zal afleveren, er toe bijdrage, om in onze nog altijd zoo kleingeestige maatschappij ten opzichte van de tooneelspelers het ostracisme te doen opheffen, waarmeê zij feitelijk voortdurend zijn getroffen, al wil men het ook niet weten.

Het wordt waarlijk meer dan tijd om te erkennen, wat wij aan goede akteurs en aan het Tooneel verschuldigd zijn. De eenigszins versleten phrase, dat het Tooneel een leerschool is voor het volk, laat ik daar, maar onloochenbaar komt het me voor, dat de kunstenaar, die voor ons de schoone werken der dichters vertolkt, in maatschappelijke positie niet behoeft te wijken voor rijk geworden

kruideniers of andere bourgeoisie, in wier oogen vooral hij nog weinig meer is dan de *histrio* van weleer, die alleen goed geacht werd om te amuseeren, maar voor het overige met een huurling werd gelijk gesteld.

't Kan echter zijn, dat bij ons de waardeering van het Tooneel eerst beter zal worden, wanneer allen goede tooneelvoorstellingen, gelijk ook muziekuitvoeringen, leeren beschouwen als een der heilzaamste middelen der *therapeutica moralis*. Ik weet wel, dat de geneeskunde zulk een Codex nog niet heeft, maar zij is toch op weg om hem te maken, daar de artsen in zeer vele gevallen meer en meer op het gemoed gaan werken, als zij het lichaam gezond willen hebben.

In dien Codex zullen tooneelvoorstellingen eene eerste plaats bekleeden, en te recht. Wie toch heeft niet wel eens het prettig gevoel ondervonden, dat het lichaam doortintelt bij de voorstelling b.v. van een van Molière's meesterstukken, die zoo hartelijk lachen en den lever schudden doen? Brengt ook niet het hooren van de gespierde vaerzen des treurspeldichters een versterkenden indruk te weeg?

Daarentegen moesten slechte vertooningen, die geen ander doel hebben dan om tot tranen, schrikken en andere hevige aandoeningen te bewegen, welke voor zenuwachtige gestellen en lieden van verhitte verbeelding zoo nadeelig zijn, hen, die er aan meêwerken, blootstellen aan de vervolging van de hygienisten, wier mandaat het is alles te bestrijden, waardoor de gezondheid van het algemeen kan worden geschaad.

Zijn er derhalve in de geschiedenis van het Tooneel en de Muziek vele sn treffende voorbeelden van de heilzame uitwerking, die schoone en goed uitgevoerde tooneelspelen en symphoniën op den naar lichaam of geest zieken toeschouwer en toehoorder kunnen hebben, en is het getal der geneesheeren, die voor hun patienten van dien invloed gebruik maken, grooter dan men denkt, zoodat onder de schouwburgen koncertbezoekers altijd velen kunnen worden aangewezen, die er, met of zonder hun weten, in de eerste plaats voor hun gezondheid zitten, - het zou niettemin, dit zal men mij toegeven, een zeer treurig verschijnsel zijn, wanneer de nu nog zoo onvoldoende waardeering van het tooneel niet anders kon verbeteren dan wanneer men het als een hygienische of therapeutische kracht ging beschouwen, waarom ik van harte hoop, dat ook edeler faktoren tot die verbe-

tering zullen bijdragen, en niet het minst meer schoonheidsgevoel en meer waarachtige belangstelling van ons publiek.

Wat me, van het tooneel gesproken, waarover, naar den wensch van de redactie van dit tijdschrift, mijne ‘praatjes’ voornamelijk moeten loopen, bijzonder verwondert is, dat in een tijd als deze, waarin auteurs en bouffisten er zich op toeleggen de aktualiteit op de planken te brengen en zij zich weinig ontzien om zoowel het verheven dichterlijke, gelijk de goden van den Olympus in *Orpheus*, als het kerkelijk gewijde, gelijk de nonnen in het karnaval van Strauss, te parodiëeren, de Spiritisten het er tot dusver zoo goed hebben afgebracht, want, bedrieg ik mij niet, dan zouden zij en hun adepten uitmuntende stof opleveren, èn voor een klucht èn voor een *comédie, de moeurs*, - in 't bijzonder echter voor deze.

En met die Spiritisten, wier *mise en scène* me zou toelachen, bedoel ik niet - 't is trouwens onnoodig dit te doen opmerken - mannen gelijk Dr. A. Rutgers van dar Loeff, die volkomen ter goeder trouw en in een warm pleidooi het spiritisme in de wetenschap wenscht te zien opgenomen[1], bij dien wensch evenwel vergetende, dat de wetenschap reeds zooveel nog onverklaards heeft te onderzoeken, dat zij wel zal doen het daarbij voorloopig te laten en niet meer hooi op de vork te nemen.

Overigens is het spiritisme eene van die netelige kwestiën, waarin menigeen huiverig is zich te steken en waarover de opinies zoo uiteenloopend zijn, dat ik me wel wachten zal zelfs aan een opsomming te beginnen. Beweert de heer R.v.d.L., dat het spiritisme iets is, hetwelk in de natuur bestaat en dat zijne verschijnseien zoovele feiten zijn, - ik meen te mogen zeggen, dat het getal van hen, die het voor iets bovennatuurlijks en vooral dat van hen, die het voor niets houden, en dus tot stellige negatie er van voor de wetenschap worden geleid, oneindig grooter is dan de schare der geloovigen, aan wier hoofd de Franschman Allan Kardec staat[2].

1 ‘Verhouding van de wetenschap tot het zoogenaamde spiritisme.’ Enschedé, bij M.J. van der Loeff, 1874.

2 Zie o.a. zijn ‘Boek der Geesten’ en ‘Het Evangelie volgens het spiri tisme, bevattende de verklaring van de grondstellingen der zedenleer van Christus, hunne (sic!) overeenstemming met het spiritisme en hunne (re-sic) toepassing op de onderscheidene toestanden van het leven.’ Vertaald door J.G. Plate. Bij D.A. Thieme, te Arnhem.

't Ontbreekt verder ook niet aan hen, die de verschijnselen van het spiritisme langs rationeelen weg trachten te verklaren. Zoo o.a. prof. Chevillard, die ze toeschrijft aan de onbewuste openbaring van de magneto-dynamische werking van den zenuwstroom, aan een physisch verschijnsel dus, waaraan alle geesten vreemd zijn.

Uit het werkje[1] van dien geleerde zien we, dat hij het spiritisme ter aarde draagt met niet minder omslag, dan waarmeê Dr. T.M. ten Bergen den duivel, den geest van het booze, begraaft, dien hij geschapen noemt door de beeldspraak der poëzie en als de personifikatie betitelt van het ‘kwaad,’ dat, volgens schrijver[2], niet iets op zich-zelf is, maar alleen bestaat als een naam van een engeren of minderen graad van deugd, gelijk ook ‘duisternis’ en ‘koude’ slechts termen zijn, waarmeê men geringe of lage graden van licht en warmte aanduidt.

Dan behalve genoemde heeren en zoovele anderen, die, in wetenschappelijken vorm, uit zucht tot onderzoek en met waardigen ernst, het spiritisme bespreken, zijn er een menigte individus, die het beschouwen en gebruiken als een heerlijk middel om den naaste beet te nemen. Van zijn zwakken geest partij trekkende, laten zij geesten van anderen voor zijn oogen en het geld uit zijn zak dansen. Van daar dat men bijna niet van spiritisme kan hooren, of men denkt aan een fopper en een gefopte en 't is een schromelijk verzuim van den schrijver der brochure: *l'art de duper son prochain et de s'en faire plusieurs milles livres de rente*, dat hij daarin die soort van spiritisten, meestal vermomde pick-pockets, die zich, door de geesten als medeplichtigen te nemen, met minder gevaar voor hun veiligheid, een aardig inkomen verschaffen, totaal geïgnoreerd heeft.

't Zijn, meen ik, die industrieelen en hun goedige slachtoffers, wier typen onbetaalbaar zouden wezen voor een komedie.

Welke kostelijke figuren zouden 't zijn, - de histerische jonkvrouwen, wier medianimische mededeelingen den grootsten onzin bevatten; de jongere zusters van de dames Fish en Fox, de eerste spiritisten der nieuwe wereld; de somnambules, die uit een slaap-

1 ‘Etudes expérimentales sur certains phénomènes nerveux et solution rationelle du problème spirite.’ (Dentu, Paris.)

2 In zijn boeiend geschreven: ‘Populair-philosophischc studie over het kwaad,’ bij J.H. Dunk, te Rotterdam.

muts of een haarlok, misschien wel uit een valschen, als de patient in kwestie geen echten meer heeft, de ziekte-symptomen lezen en naar die lektuur de geneesmiddelen voorschrijven, door 't gebruik waarvan de geloovigen minstens even spoedig en even zeker naar de andere wereld worden gezonden als wanneer zij eenvoudig onder dokter's handen waren gebleven; de helderzienden, die vermiste voorwerpen of personen voor een halven gulden of meer altijd dáár zien en laten zoeken, waar zij niet te vinden zijn, of wel, de plaats wáár aangeven in een orakeltaal, die hun voorgangster, de Pythia, waardig zou zijn geweest; - verder de gematerialiseerde geesten, nog niet lang geleden, tot verbazing en stichting der Yankees, uitgevonden door Katie King, maar op magische wijze door de politie opgelost in die ééne vleeschelijke Katie-zelve, wier spiritisme zeker binnen kort in Europa *furore* zal maken onder de onnoozelen; dan de lezers uit kaarten, koffiedik en planeten; de belezers, - kortom al die individus, door wie het bijgeloof wordt gevoed en geëxploiteerd en wier eenige toeleg het is op de zwakke of slecht geordende hersens hunner evenmenschen te spekuleeren, zijn uitstekende personen voor de moderne komedie, en 't zou een even leerrijk als onderhoudend spektakel wezen, indien een blijspeldichter hen voor ons deed optreden en ridikuliseerde, want - *le ridicule lue!*

Moge die Nederlandsche Molière spoedig opstaan!

Misschien zou hij dan ook nog wel een schoon onderwerp vinden in de malle en utopistische zucht naar gelijkheid, die onze maatschappij steeds meer en meer overweldigt. Utopistisch, omdat die gelijkheid onmogelijk moet heeten in een wereld van wezens, waarvan het eene het andere altijd zoekt te overbluffen. *Les immortels principes* van 1789, in en na welk jaar overigens zooveel onnuts en slechts is opgeruimd, beloofden, naast de *fraternité* en de *liberté, l'égalité*. Maar wat is van die belofte geworden? Men heeft de gelijkheid voortdurend nagejaagd als een schim, die onvangbaar is gebleven. De groote Fransche revolutie had doen verwachten - en 't was ook eene der hoofdredenen waarom zij uitgebroken en jaren lang voortgezet is - dat adel en privilegiën, groote rijkdom en welke verheffing ook van den eenen mensch boven den anderen door geboorte of aardsche goederen zouden ophouden, - 't allereerst, dat allen gelijk voor de wet zouden zijn. En werkelijk heeft men een wet gemaakt, gelijk voor allen, maar nu zij er is, moet men erkennen,

dat die voor allen gelijke wet juist ongelijk en onbillijk werkt en werken zal, zoolang de gelijkheid der menschen-zelven geen *fait accompli* in plaats van een in mijne oogen onbereikbaar ideaal is. Thans is, ten aanzien van de wet, het *summum jus summa injuria* waarheid, want zij, die voor dezelfde misdaad den man, geplaatst in de ongunstigste omstandigheden des levens en zelfs niet eens altijd bij machte de wet te kennen of te begrijpen, even zwaar straft als hem, die altijd in de gunstigste heeft verkeerd, moet, als men 't wel beschouwt, eerder ongelijk dan gelijk worden genoemd.

En dan de verheffing van den eenen mensch boven den anderen, waaraan een einde zou worden gemaakt! Is niet juist het tegendeel verkregen? 't Getal adellijken, ridders, kortom het aantal van hen, die zich door titels van hun medeburgers meenen te moeten onderscheiden, is, in naam der gelijkheid, sedert 1789 schikbarend toegenomen. Van wedijver om elkaâr te evenaren in kennis of als goede staatsburgers is weinig sprake geweest, maar het hoofddoel van 't streven is geworden om minstens evenveel te schitteren als de buurman. In Engeland, waar men het gezond verstand heeft gehad, om op titels en wapens een belasting in te voeren, geeft de statistiek aan, dat de laatste zes jaren vijf duizend nieuwe blazoenen en adellijke namen hebben zien ontstaan. In andere landen, ook bij ons, beoefent men de gelijkheid in denzelfden geest.

Zien wij, on deze beschouwing niet te rekken, goed om ons heen, dan moeten wij tot de eerlijke konklusie komen dat, na al de droomen en hersenschimmen omtrent de gelijkheid, deze zich van lieverlede slechts onder één vorm, en dan nog wel geheel naar het uitwendige, heeft vertoond, - namelijk in de gelijkheid van kleeding.

Het ligt in den aard der zaak, dat niet allen kleêren van even fraaie en degelijke stof kunnen betalen, ook, dat niet allen hun kleêren even dikwijls kunnen vernieuwen, maar dit is het minste. De voornaamste eisch is dat zij in snit en vorm op elkaâr gelijken, en dien heeft men bevredigd.

De werkman, wiens breede schouders en heupen, verhard gelaat en krachtige kop vroeger zoo voordeelig uitkwamen onder het karakteristieke gilden-kostuum, draagt thans den zwarten jas en den hoogen hoed als de voornaamste heer, en hij draagt ze in naam der gelijkheid. 't Is waar dat zijn jas kaal en zijn hoed bruin geworden is van ouderdom en dat de man er nu leelijk en bijna armoedig uitziet, maar wat doet dat er toe? 't Bombazijnen pak, dat

hij voor een Kaïnsteeken hield, terwijl 't inderdaad zijn eereteeken het teeken van den arbeid was, is ten minste weg en hij heeft nu vooral van verre, den vorm van een heer. Zijn illusie is dus werkelijkheid geworden.

Met de dienstmeiden en vrouwen van werklieden is het eveneens gesteld. Altemaal nabootsing van dames. De eigenaardige, stevige, lakensche jakken, witte doeken en hoofddeksels zijn verdwenen. De dienstmeid draagt thans een japon met opnaaisels, een shawl en een hoed op het gekapte haar, en laat zich buitenshuis en aan de deur ‘Juffrouw’ noemen, - alles overeenkomstig het gulden beginsel der gelijkheid, waarvoor stroomen bloeds zijn vergoten.

Verder geloof ik niet, dat van dat beginsel nog eene andere uiting valt op te merken dan dat de kinderen van hen, die de groote revolutie hebben gemaakt of doen slagen tegen de bevoorrechten, aan wie zij thans in kleeding zoeken gelijk te worden, maar van wie zij feitelijk in ontwikkeling nog bijna even ver afstaan als tachtig jaren geleden, elkander in onwetendheid blijven gelijken.

Wil men hiervan een voorbeeld of zich overtuigen, dat mijn oordeel niet te hard is, - dan ga men naar den schouwburg. Ongetwijfeld is dat de beste plaats om te zien wat er in den mensch zit, omdat zijn indrukken en gewaarwordingen zich daar 't oprechtst openbaren. Welnu, nooit zal men zien of hooren, dat het publiek van de hoogste galerijen of 't zoogenaamde ‘paradijs’ op het juiste oogenblik lacht of toejuicht. Bij de meest aandoenlijke tafereelen; wanneer de fijnste snaren van 't gemoed moesten trillen, barst het in een schaterlach uit, en 't applaudisseert, als een boef een moord of een andere misdaad behendig pleegt.

Zaterdag j.l. had ik nog de gelegenheid die opmerking te maken bij de voorstelling van ‘Rosier Faassen's’ *De militaire Willemsorde*. Indien één tooneelstukje voor het publiek der hoogste galerijen geschreven is, dan is het wel die uitmuntend en eenvoudig ingekleede dramatische scène, welke gespeeld wordt door een familie van werklieden, die hun eigen taal spreken. Welnu, niettegenstaande dat en ook ondanks het uitnemend spel der artisten, die volmaakt in hun rol waren, bleek het uit herhaalde uitvallen van gelach, dat in het ‘paradijs’ van den geest van het stukje niets begrepen werd. 't Was alsof daarboven een troep idioten zat, tegen wie men gaarne een stoomspuit zou hebben gericht, ten einde hun onzinnige koppen,

welke keken en luisterden zonder de nochtans zoo natuurlijke droefheid van een vader, die zijn zoon, wien hij verstooten heeft, dood waant, te begrijpen, zoodat zij er om grinnekten, nuchteren en tot besef te spuiten. Ach, wat heeft het onderwijs op die lieden nog weinig uitgewerkt!

Dien avond van Zaterdag werd ook een nieuw stuk van den heer Gerard Keller opgevoerd. 't Is getiteld ‘Teruggekeerd’. Het programma voegt er bij: ‘Oorspronkelijk’. Onnoodige vermelding! Als men Gerard Keller heet, levert men in den regel oorspronkelijke stukken en bij groote uitzondering vertaalde. Of heeft de Direktie willen zeggen, dat zij gewoonlijk ‘vertaalde’ stukken opvoert en 't een zoo groote zeldzaamheid vindt, als zij met een ‘oorspronkelijk’ voor den dag komt, dat deze bijvoeging niets overbodigs heeft? Is dit de ware reden, dan is het te hopen dat de Direktie spoedig voor zich-zelve vrijheid moge vinden om in 't vervolg alleen te vertellen wanneer een stuk vertaald is, - bij wijze van uitzondering.

Gerard Keller zou naar mijn inzien een zeer goed tooneelschrijver kunnen worden, indien hij meer kennis had van de dramatische inkleeding der stukken en van de eischen van het tooneel. In zijn ‘Blauwe Lint’ zoowel als in ‘Teruggekeerd’ komen die twee zwakke zijden van zijn talent uit. Misschien moet men die hieraan wijten dat hij niet genoeg in de gelegenheid is of geweest is, om tooneelvoorstellingen bij te wonen. Toch moet een dramatisch auteur in het Theater zijn voornaamste kennis opdoen, want de grootste scheppingskracht, de vernuftigste vinding en de mildste geestigheid zijn niet in staat, om hem een goed tooneelwerk te doen leveren, als hij de gave van charpenteeren mist, de studie van het in elkaâr zetten van een stuk verzuimd heeft. De scène met al haar behoeften leert men eerst dan goed kennen als men lang op het tooneel is geweest of er lang met aandacht naar gekeken heeft. De beroemdste Fransche, of eigenlijk moest men zeggen: Parijsche tooneelschrijvers, want buiten Parijs zijn er niet, brengen dan ook een groot gedeelte van hun leven in de theaters of achter de coulissen door. Daardoor alleen zijn zij zoo sterk in de inkleeding, in den bouw der dramatische producten geworden. Zij weten precies in hoeveel bedrijven een onderwerp moet behandeld worden om niet te lang en niet te kort te schijnen. Zij voelen als het ware hoe lang de bedrijven zelven mooten zijn, en waar de scènes van effekt moeten geplaatst worden,

om het best te voldoen. Zij zijn vóór alles helder in de aktie levendig in den dialoog en zoo kort en pittig mogelijk in de repliek. Zoo behalen zij, in den regel, met produkten die bitter arm zijn aan gedachte, meer succes dan anderen wier werk rijk is aan schoone denkbeelden en verrassende grepen.

Nu moet ik tot mijn leedwezen zeggen, dat ook met deze door Gerard Keller in zijn ‘Teruggekeerd’ niet zoo kwistig is rondgesprongen als men dat van hem had mogen verwachten.

Zijn doel is blijkbaar geweest om aanschouwelijk voor te stellen, dat geld niet de eenige, zelfs niet de grootste macht is op aarde. Een goed onderwerp, maar zoo weinig nieuw, dat het wel op origineele wijze had moeten worden behandeld, om belangstelling te wekken. Origineel nu is Keller's behandeling in ‘Teruggekeerd’ veel minder dan onbeduidend, vooral omdat de persoon, door wien hij zijn thema wil bewijzen, in de hoogste mate onbeduidend is. Wie toch is die hoofdfiguur in het stuk? Een man, die naar Amerika is gegaan, niet om er rijk te worden, maar als een voortvluchtige bankroetier, die er rijk geworden is. Die man komt vijf en twintig jaren later als millionnair hier terug, om een stiefzoon te zoeken, dien hij als kind aan zijn lot heeft overgelaten. Daar dat jonge mensch slechts een stiefzoon is, en bovendien goed terecht is gekomen, al beteekent hij niet veel, laat hij ons koud. De man - *retour de l'Amérique* nu, komt als een bom bij zijn familie in huis vallen. Zijn millioenen, meent en zegt hij, zullen aller woning en harten voor hem ontsluiten, waarom hij zich ook nergens aardient, zonder zijn dollars vooruit te zenden, ten einde het terrein te verkennen en effen te maken.

Dat idee, aardig uitgewerkt, zou nog niet zoo kwaad zijn geweest, wanneer èn de geldman een type ware geweest, èn de familie arm.

Nu echter hebben we noch een opgeblazen parvenu, noch een tegenstelling van hardwerkende en brave bloedverwanten, die aan het geld een meer ondergeschikte plaats aanwijzen in hun samenleving.

Dat de man, die aan de komedie karakter had moeten geven, zoo flauw is geteekend, is nog niet zijn eenige, zelfs niet zijn leelijkste eigenschap. Hij is ook bepaald zwaar op de hand, brengt nooit eenige verandering in zijn konversatie en zegt daardoor dikwijls hetzelfde, wat zoo aantrekkelijk schijnt te zijn, dat ook anderen aan dat euvel van herhalen mank gaan.

Over 't geheel geloof ik dat ‘Teruggekeerd’ met te veel achteloosheid is behandeld en dat het oneindig beter zou kunnen worden, wanneer de auteur 't eens nazag en wilde louteren. 't Is die moeite wel waard al was 't maar alleen om zooveel goede luim, als het geheele stuk dooradert, niet verloren te doen gaan. Gelijk het thans is vrees ik dat het zeer spoedig ter ziele en vergeten zal zijn.

Ten slotte een berichtje. Binnen kort zal een nieuw tooneelschrijver zijn eersteling aan het publiek aanbieden, namelijk de heer Mr. Maas Geesteranus, redakteur der *Staats-Courant*. De komedie zal heeten: ‘Zaken-doen’.

Schimmel heeft ook iets, helaas nog in schema. En waar blijven Glanor en ten Brink? We hopen hen in dit speelsaisoen niet te vergeefs te wachten.

F.C. DE BRIEDER.

Overzicht der muzikale litteratuur.

I.

Marins A. Brandts Buys. ***Liedjes van en voor Neêrlands Volk. Oud en nieuw. Zeven afleveringen*****. (*****Leiden, A.W. Sijthoff*****, 1874.)**
Jb. Kwast. ***Gezelschapsliederen of uitgezochte verzameling van* 74 *Nederlandsche zangen met de in gebruik zijnde melodiën en piano-accompagnement. Tweede druk. Twee bundels*****. (*****Leiden, D. Noothoven van Goor*****.)**
J. Worp. ***De zingende kinderwereld. Kinderliedjes voor een of twee stemmen met piano-begeleiding. Woorden van J.A.A. Goeverneur. Vier afleveringen. Vierde druk*****. (*****Groningen, J.B. Wolters*****, 1874.)**
Salvatore A. Marchesi. ***Avonturen en ontmoetingen van den kleinen Hans. Een Prentenboek met Muziek en Gezang voor kinderen. Vertaling van J.J.A. Goeverneur*****. (*****Leiden, A.W. Sijthoff*****.)**
W. Haanstra. ***Hoe moeten de kinderen spelen om ferm en sterk te worden? Twaalf nieuwe kinderspelen met zang en pianobegeleiding ten dienste van scholen en huisgezinnen*****. (*****Leiden, A.W. Sijthoff*****.)**

> Heylgroete sy aan elck, hoogt-, middel-, minder-standt,
> Die Neerduyts rijm bemint, in 't gansche Nederlant.

‘Dat het lied in 't algemeen een machtige hefboom is voor het schoonheidsgevoel, wie zal het betwijfelen? - Dat het eigen, het vaderlandsche lied de zelfstandigheid van een volk bevordert, is mede zeker. - Laat Neêrlands volk zich dus niet vernederen bij vreemden te borgen wat het gelukkig zelf bezit. - “Es braust ein Ruf wie Donnerhall” en “Was ist des Deutschen Vaterland?” zijn zeker schoone liederen, voor onzen oostelijken nabuur van het grootste gewicht; maar - ze behooren niet door ons aangeheven te worden: ze zijn schadelijk voor ons zelfstandig volksbestaan. Wij vergeten trouwens te dikwijls dat wij aan nationale liederen veel

rijker zijn dan de Duitschers. Neemt b.v. hun: “Heil dir im Siegerkranz”; de melodie van dat lied is die van het Engelsche volkslied: “God save the king”. En wij - hebben wij niet ons: “Wien Neêrlandsch bloed”, ons: “Wij leven vrij, wij leven blij”?

Ja, “vrij” en “blij” in lied en leven moge steeds zijn en blijven het “Neêrlandsche volk”.

Met dit korte voorbericht zendt de heer Marius A. Brandts Buys zijn “Liedjes van en voor Neêrlands volk” de wereld in. Dat er in onze dagen weder krachtige pogingen worden aangewend, om het volksgezang te verbeteren, door namelijk de schoonste liederen van vroeger en later tijd te verzamelen en onder het volk te brengen, verheugt ons zeer. Ja zelfs gelooven we, dat die verbetering van het volksgezang noodzakelijk is, wil men niet dat het geheel te gronde ga en bedolven worde onder den vloed van ziekelijke caféchantant-melodiën, die ons volk tegenwoordig uitgalmt. Reeds daarom verdient de heer Brandts Buys onze sympathie. En, mochten zijn pogingen, om het echt hollandsche volkslied weder algemeen te maken, met goed gevolg bekroond worden, mocht men allerwegen die zoetvloeiende, lieflijke en tevens krachtige liederen, die wij in zoo groote menigte bezitten, weder hooren, - dan gelooven wij zeker, dat er ook voor onze nationale toonkunst veel gewonnen zou zijn. Want dan zou men er zich aan gewennen Hollandsch te hooren zingen, dan zou men zich kunnen overtuigen, dat onze taal niet minder dan het Hoogduitsch voor muziek geschikt is, - iets waartoe op het oogenblik slechts hoogst zelden gelegenheid bestaat. Immers het volk zingt tegenwoordig bijna niets dan “troelala”-liedjes, en in onze concert-zalen is een compositie met hollandschen tekst altijd een evenement. In het buitenland behoort het zingen van vreemde talen tot de uitzonderingen; bij ons is het regel geworden, tot niet geringe verwondering van de vreemdelingen, die ons land bezoeken. De beroemde deensche componist Niels W. Gade, dien wij verleden jaar eenigen tijd in ons midden mochten hebben, gaf. herhaaldelijk zijne bevreemding te kennen, dat hij niets dan Hoogduitsch hoorde zingen; en, wat hem het meest verbaasde, was, dat men zelfs van *zijne* compositiën, die toch op deenschen tekst geschreven waren, niet de hollandsche maar de hoogduitsche vertaling zong.

Wij voor ons zijn stellig overtuigd, dat met de verbetering van ons volksgezang ook de miskenning - als zoude onze taal voor

den zang ongeschikt zijn - overwonnen wordt, en dat, naarmate het volkslied schooner bloeit, ook onze nationale kunst zich zal verheffen. Het volkslied toch is te allen tijde de bron geweest, waaruit de grootste componisten hunne melodiën putten, evenals zij ook dikwijls de groote verzameling volksliederen met menig schoon produkt verrijkten. Dat men van vele volksliederen de vervaardigers niet kent, en dikwijls niet eens weet of men met nationale dan wel met uitheemsche volksliederen te doen heeft, moet men daaraan toeschrijven, dat het volk er nimmer aan denkt zijne melodiën op schrift te brengen. Het volkslied gaat van mond tot mond, van land tot land, en eerst wanneer het langen tijd bestaan heeft, komen er opteekenaars en verzamelaars, die het aan het nageslacht overleveren. Terecht zegt dan ook Ambros in zijn “Geschichte der Musik” (II, 276): “Vom Volksliede weiss man nicht immer zu sagen, woher es gekommen sei. Es gleicht der Feldblume, die am Morgen in stiller Lieblichkeit, in anmuthiger Einfalt aufgeblüht dasteht, und niemand weiss zu sagen, wer sie gepflanzt hat. Zuweilen ist es wohl irgend ein fahrender Geiger oder Pfeifer, ein Handwerksbursch, ein Soldat u.s.w. der eine neue Weise erdenkt; was er erdacht hat wird nachgesungen, dabei aber macht sich das Volk einzelne Wendungen des Textes der Melodie mundgerecht nach seiner Art und seinem Geschmacke, das ganze Volk componirt daran, bis sich endlich eine bestimmte Gestalt des neuen Gesanges feststellt, die dann freilich auch Jahrhunderte lang eine unverwüstliche Lebenskraft zeigen kann.”

“Das ganze Volk componirt daran”, zegt Ambros. Om daarvan overtuigd te worden, vergelijke men slechts het “Wilhelmus van Nassouwe” van vroeger dagen met dat van dezen tijd. Ook gebeurt het dikwijls, dat op een oude volkswijze nieuwe woorden gemaakt worden, of dat omgekeerd een oud gedicht op nieuw gecomponeerd wordt. Van het eerste geval hebben we tallooze voorbeelden, zoowel van vroeger als van later tijd. Dikwijs passen de nieuwe woorden uitmuntend op de oude wijs, doch..... dikwijls ook niet. Zoo vinden we bij voorbeeld in den “Nederlandschen Gedenck-clanck” van Valerius, op de wijze van het volgende liedje:

Windeken, daer dit bosch af drilt,
Wijst mijn brak toch op dit wild,

Dat ick jage,
Spreyd die hage
En die telgjes van malkaer,
Mooglijk zit mijn nimfje daer.

een nieuwen tekst, luidende:

't Spaensche gedrocht met haer gespuys
Quamen met een groot gedruys
Voor Ostende,
Met haer bende,
Die daer rende om de stad,
Schoten de wallen bijnaer plat.

Dit laatste gedicht nu kan, daar het een geheel anderen geest ademt dan het eerste, onmogelijk op dezelfde melodie passen. Doch om zulke dingen scheen men zich in den ouden tijd niet te bekreunen. Erger vinden we het, dat men zelfs in onze dagen nog liederen hoort, waarvan de melodie in strijd is met den zin van het gedicht.

Zooals we zeiden, gebeurt het ook dikwijls, dat op denzelfden tekst verschillende wijzen gecomponeerd worden. Als voorbeeld daarvan geeft de heer Brandts Buys het liedje: “Daar was laatst een meisje loos”, met drie melodiën, en hij zelf heeft bij: “Wij leven vrij”, een lied, waarvan het hem niet vergund was de oorspron kelijke wijze te gebruiken, een nieuwe gevoegd. Moge ook de eene wijze beter op de woorden passen dan de andere, in 't algemeen is die tweede manier natuurlijker, daar de melodie uit het gedicht, niet het gedicht uit de melodie moet ontstaan.

Vraagt men nu ons oordeel over de “Liedjes voor en van Neerlands volk”, dan verklaren we, dat de meeste daarvan zeer schoon zijn, en dat de verzamelaar in zijn keuze zeer gelukkig is geweest. Wij zijn overtuigd, dat ieder die zulke liedjes als “Het daghet in den Oosten”, “Windeken waar dit bosch af drilt”, O, Angenietje’, ‘Een lied uit de XV^{de} eeuw’, enz. enz. in handen krijgt, erkennen zal, dat zij èn om de liefelijke melodiën èn om de dikwijls zeer schoone gedichten algemeene aandacht verdienen.

Behalve het hier boven vermelde ‘Wij leven vrij’ zijn er ook nog vele liederen, waarvan de melodie door den heer B.B. vervaardigd is. Daarin bewijst de componist, dat hij niet slechts een goed verzamelaar maar ook een degelijk kunstenaar is, en dat

zijne liederen een eervolle plaats innemen in den bundel, dien hij het Nederlandsche volk aanbiedt.

In den bundel ‘Gezelschapsliederen’ van Jb. Kwast vindt men, evenals in dien van Brandts Buys, gezangen van ouden en nieuwen tijd bijeen, doch hier met piano-begeleiding. Wat het doel van deze uitgave is, leest men in het voorbericht. ‘Bij al den rijkdom onzer nieuwste litteratuur op bijna ieder gebied heerscht er in ons land sedert jaren eene schaarschte, eene armoede, haast zouden wij zeggen een totaal gemis van liederen, die in den vriendschappelijken, gullen, vroolijken kring gezongen kunnen worden’. Uit deze weinige woorden ziet men, wat schrijver en uitgever beoogen. Zij betreuren het - en met recht - dat vele schoone liederen, die eenmaal populair waren, in vergetelheid zijn geraakt, en, zoo zij nog bekend zijn, meestal! gebrekkig en gedeeltelijk ten gehoore worden gebracht. Vooral de tekst van vele liederen is verloren gegaan, en wordt dikwijls door *la, tra* en *ta* vervangen. Daarom gelooven zij, dat een volledige bundel liederen uit vroeger en later tijd het publiek zeker aangenaam zal zijn. Dat zij werkelijk goed gezien hebben, blijkt daaruit, dat er van dit werkje een tweede druk verschenen is. Dat is het bewijs, dat deze liederen dikwijls in gezelschappen gezongen worden, al geschiedt dat ook waarschijnlijk op een andere wijze dan de vervaardiger van het titelplaatje zich heeft voorgesteld. Wij, ten minste, hebben het nog nimmer bijgewoond, dat een gezelschap fraai gekapte dames en zwart gerokte heeren, allen met partituren in de hand, in een kring om de piano zat, om liederen als ‘Daar ging een patertje langs den kant’ of ‘Kolijn, een brave boerenzoon’, ten gehoore te brengen. Nochtans zou dit mogelijk kunnen zijn.

Hoe dit ook zij, deze ‘Gezelschapsliederen’ zullen zeker velen welkom wezen, te meer daar zij goed geharmoniseerd en van een gemakkelijk te spelen piano-partij voorzien zijn.

Dat het ook der kinderwereld niet aan liederen zou ontbreken, daarvoor hebben in het afgeloopen jaar weder velen gezorgd. Alleraardigst is het boek, waarin de ‘Avonturen en ontmoetingen van den kleinen Hans’ verteld worden. Het is een prentenboek met muziek en gezang, dus eene vereeniging van toon-, dicht- en schilderkunst, zij het dan ooh in een anderen zin dan Wagner in zijn ‘das Kunstwerk der Zukunft’ bedoelt. De Italiaansche tekst en de muziek van dit werkje zijn door den ook hier te lande gunstig

bekenden zanger Salvatore C. Marchesi, de Hollandsche vertaling door J.J.A. Goeverneur vervaardigd. De gezangen zijn allerliefst, de muziek - en daarom alleen zou dit boek reeds aanbeveling verdienen - past altijd goed bij de woorden, en zal er zeker niet weinig toe bijdragen, om de geschiedenis van den kleinen Hans - een knaapje dat op jeugdigen leeftijd al heel wat menschenkennis en ondervinding opdoet - in de jeugdige harten te prenten.

‘Hoe moeten de kinderen spelen om ferm en sterk te wo rden?’ vraagt de heer W. Haanstra, hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor bewaarschoolonderwijzeressen te Leiden. Hij zelf geeft het antwoord op die vraag in een boek, waarin wij weder een andere combinatie van kunsten hebben, namelijk poëzie, muziek en gymnastiek. In een tamelijk uitvoerige voorrede trekt de schrijver te velde tegen de gymnastiek zooals die nog op vele lagere scholen onderwezen wordt. Volgens hem is de gymnastiek daar afmattend, vervelend en geestdoodend. Vele onderwijzers toch zeggen: ‘de buig- en strekspieren van de beenen moeten geoefend worden’, welnu: het commando luidt: ‘buigt en strekt het been!’ ‘De oorzaak van zoovele gymnastische oefeningen’, zegt de heer Haanstra, die eer onlust dan lust bij 't kind wekken, is de zucht naar 't stelselmatige, waarbij elke spier eene beurt krijgt. Neen, de oefeningen moeten zoo ingericht zijn, dat ze met pret worden uitgevoerd. Gymnastiek moet er zijn in den vorm van een spelletje. Daarom is de heer H. op de gedachte gekomen, om eenige spelletjes te vervaardigen, waarbij de kinderen buigen en knielen en zitten, en de armen, de beenen en de ledematen moeten bewegen. Daarbij heeft hij versjes en melodieën gevoegd, opdat allen gelijktijdig de bewegingen maken in de maat, terwijl sommigen of allen zingen.

De beoordeeling nu van dit werk laten wij over aan een blad, dat aan de gymnastiek is gewijd. Alleen willen wij de opmerking maken, dat de melodieën van den heer Haanstra weinig aantrekkelijks bezitten, en dat de kinderen moeite zullen hebben ze van buiten te leeren.

Ten slotte vermelden we, dat van ‘de zingende kinderwereld’, een verzameling allerliefste liedjes, bijeengebracht door Worp, en van een hollandschen tekst voorzien door Goeverneur, de vierde druk verschenen is, - wel een bewijs dat men behagen schept in die bevallige, zoetvloeiende melodiën, waaraan Duitschland zoo rijk is.

H.V.

Bibliographisch album.

Archief van het kadaster onder redactie van O. Gleuns. Eerste jaargang, afl. 3. *te Groningen, bij J.B. Wolters*, 1874.
Eenige beschouwingen over het kadaster, door J.P.L. Soutendijk, Assen, bij van Gorcum en Comp., 1874.

De belangstelling van het publiek is in den laatsten tijd meer dan vroeger gevestigd geworden op de onwaardeerbare instelling, welke mon het *kadaster* noemt, en die instelling is dan ook de belangstelling volkomen waardig.

Het kadaster heeft, zooals ik meermalen beproefde aan te toonen, aan de maatschappij onberekenbare diensten bewezen; is de instelling, als alle menschelijk werk, onvolmaakt, zij zoude zeker vrij zijn van die menigvuldige leemten en gebreken, welke haar thans nog ontsieren, indien ieder, ook de openbare ambtenaren, zonder uitzondering, de handen hadden ineengeslagen, om mede te werken tot voortdurende loutering en verbetering. Hakken en afgeven, zonder, ieder op zijn terrein, zijne krachten in te spannen, om de volmaaktheid meer nabij te komen, is nergens en ook hier niet de taak, welke hem past, die het wel meent met de maatschappij en zijn vaderland. Maar het is een algemeen menschelijk zwak, dat men overal en niet het minst in Nederland waarneemt. Het kost geen moeite en 't geeft bij den zeer oppervlakkigen beschouwer (en het meerendeel der menschen behoort helaas tot dat ras) den indruk dat die criticasters menschen zijn van studie en ervaring. En die goedkoope, geheel en al onverdiende, waardeering van het publiek, noopt velen dat voorbeeld te volgen. Wij beleven een tijd, waarin nog altoos, zoo niet bij toeneming, een overgroote eerbied heerscht voor het succes. Deugdelijke vertoogen eischeu studie en nadenken; zij berusten op gronden, die aan het publiek worden

voorgelegd. Maar tegen gronden kunnen andere worden overgesteld; vrij dikwijls komt daarbij afgunst en jaloezie in het spel; hoogst zelden vindt een schrijver, vooral wanneer hij ambtenaar is, instemming en waardeering, allerminst bij hoogere ambtenaren en besturen. Men bestempelt hem dikwijls met den naam van een plannen-maker en verwijst zijne voorstellen naar de snippermand. Hoorde ik die klacht reeds voor vrij wat meer dan 30 jaren, bij het begin mijner loopbaan, ondervond ik haar gegrondheid persoonlijk meermalen, ik wil, al - ja te meer omdat - de morgen en middag van mijn leven er door vergiftigd zijn geworden, anderen, die misschien met de onbedachtzaamheid tevens ook de edelmoedigheid der jeugd bezitten, in hunne edele pogingen bijstaan, hun moed helpen ophouden. Dat pogen kan tevens een protest zijn tegen het systeem van sloopen, een afkeurend hoofdschudden zonder gronden, het breed uiteenzetten van gebreken, aan welker voortdurend bestaan men zelfs rechtstreeks of middellijk schuldig is.

De herschatting van de gebouwde eigendommen heeft in den laatsten tijd de aandacht van velen op het kadaster gevestigd, zij kan (moge dat het geval zijn!) het voorspel worden van eene herschatting ook der ongebouwde eigendommen. Niemand met die materie bekend zal den ongelijkmatigen druk bijzonder op de ongebouwde eigendommen tegenspreken; reeds daarom alleen en om de slechte verhouding, zou de herziening der huurwaarde wenschelijk zijn; zij is nog te meer noodig, bij het aannemen van een beter belastingstelsel, daargelaten zelfs mijne wenschen tot afschaffing van de rechten op den overgang onder de levenden van het onroerend goed. Bij die rechten toch neemt men een schandelijke bevoorrechting van de doode hand en der meergegoeden waar, eene groote benadeeling van landbouw en nijverheid. Ter zijner tijd hoop ik daarop meer breedvoerig terug te komen[1]. Thans stelde ik mij ten doel, en hoop daarmede van tijd tot tijd voort te gaan, de aandacht van het publiek te vestigen op periodieke of afzonderlijke geschriftjes, die over het kadaster het licht zien. Over het kunstmatige deel mag ik mij geen oordeel toekennen; *daar vooral* zal ik alleen aankondigen. Schrijvers en uitgevers kunnen mijn arbeid volledig maken door mij, met ge-

1 Zie de Bijdragen tot de kennis van het Staats-Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland.

wenschten spoed, een exemplaar van hunne geschriften te doen toekomen. Eenmaal, of zoo er stof genoeg en haast bij de aankondiging is, dan tweemalen 's jaars, zoude ik de verschillende stukken in dit tijdschrift kunnen bespreken. Ik begin al vast mijne taak met de stukjes aan het hoofd dezer beschouwing geplaatst.

1°. *Het Archief*.

De 3e aflevering bevat De vernieuwing van het kadaster en de perequatie der grondbelasting, door E. Hely d'Oissel (dit stak is eene vertaling uit de Revue des deux Mondes van 15 Juni 1874).

De hernieuwing van het kadaster in het belang van de schatkist en van den landbouw door Paul Boiteau (Journal des Economistes October 1873).

Iets omtrent de geschiedenis der kadastrale opmeting in Beijeren, Wurtemberg, Hessen en Baden, door M. Doll, opperlandmeter en leeraar der landmeetkunde, te Karlsruhe.

(Dit stuk schijnt eene oorspronkelijke bijdrage).

De verplichting tot kadastrale aanwijzing der goederen bij hypotheekstelling en inschrijving van hypotheek, door P.J. Bachiene.

(Overgenomen uit Themis 1847).

Iets naders omtrent de methode der kleinste vierkanten, door prof. Gerling, te Marburg.

(Dit stuk is geput uit een werk, uitgegeven in 1843 te Hamburg en Gotha, bij F. en A. Perthes).

Varia van ééne bladzijde en de naamlijst van het personeel besluiten de aflevering.

Ik gevoel wel niet den minsten lust om de waarde van het medegedeelde, het meerendeel echter reeds eene antiquiteit door zijne dagteekening, te betwisten, of te ontkennen, dat wat elders is geschied ons soms geen nuttige wenken zou kunnen geven, maar meen evenwel te moeten zeggen, dat de wensch, welken ik uitsprak, bij de aankondiging van de Ie en 2e aflevering van het archief, men zie *de Gids* van Sept. 1874, blz. 527, geenszins is vervuld geworden. Met deze derde aflevering heeft het archief, tot mijn leedwezen, zijn recht op bestaan niet nader gewettigd.

Is er over den vorm van dat tijdschrift geenszins te klagen, de kleine brochure van den heer Soutendijk maakt, reeds door haar uiterlijk, een alleraangenaamsten indruk. Zij herinnert mij eene circulaire, welke ik nu misschien 20 jaren geleden ontving van de

redactie vande *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentelijk bestuur in Nederland*. Ik riep bij de keurige uitvoering uit: ‘ik wist niet dat men in Nederland zoo drukte.’ Maar bij nadere beschouwing bleek mij dat dit in Leipzig had plaats gevonden. Het oog wil ook wat, al verwennen de uitgevers in Nederland ons over het algemeen weinig. Maar er is vooruitgang, en de uitgevers dier beschouwingen, de hh. van Gorcum en Comp., te Assen, die tevens de drukkers schijnen te zijn, hebben alle eer van hun werk.

Na een goed geschreven voorrede en eenige bepalingen wat men behoort te onderscheiden, handelt de schrijver over het administratief gedeelte, het technisch gedeelte, eene wet op het kadaster, den aanbouw vau rijksgebouwen en de hermetingen. De schrijver slaat een gepasten toon aan, die voor hem inneemt, en schijnt doordrongen te wezen van de leer, dat eenvoud het kenmerk is van het ware. Zulke brochures van een schrijver, die daarbij, door zijn naam en betrekking, waarborgen geeft voor deugdelijkheid, zijn een tegengift voor de rijpe en groene vruchten der dagblad-literatuur. Want de hoofdartikelen zelfs van eene geaccrediteerde redactie getuigen, gelijk men nog kort geleden zag, niet altijd voor kennis van de zaak. Niemand kan het wel eene redactie euvel duiden, dat zij niet alles kent (wien is dat gegeven), maar men mag het wel kwalijk nemen, dat zij spreekt van iets, waarvan zij geene kennis bezit, en als men een stuk van een ander als hoofdartikel plaats, is men natuurlijk daarvoor verantwoordelijk. Maar, hoeveel kaf er gemengd is onder 't koren, hoeveel reden er door onbevoegden en onbekwamen gegeven wordt tot aanstoot, hij, die zijn plicht betracht en naar verbetering streven wil, zal daartoe notitie nemen van alles wat wordt aan- en opgemerkt, zij het ook op onbekookte en onbescheiden wijs. De heer Soutendijk streeft daarnaar. Zien wij, welke opmerkingen zijn stukje ons in de pen kan geven.

Eene periodieke herziening van de belastbare opbrengst der grondeigendommen schijnt den schrijver, en mij met hem, nuttig toe; natuurlijk zou die herziening ook uit den aard der zaak de soort der eigendommen moeten bevatten en dan zou er geen bezwaar zijn (nu wel) de totalen, welke het kadaster aanwijst, overeenkomstig den wensch van dr. Staring, te bezigen voor een statistiek van de grondeigendommen. Dat voor de afschafflng van de rechten op den overgang onder de levenden en het opnemen van dat bedrag

bij de grondbelasting, de herziening der huurwaarde ook zeer nuttig zou kunnen werken, zeg ik gaarne den schrijver na, en, om hier prof. Vissering te ontmoeten, die, en terecht, de voorkeur geeft aan eene belasting van elastieken aard, men zou, grosse modo, wel kunnen opmaken, welke percentage, gerekend naar de eerst vast te stellen huurwaarde, noodig zou zijn, om beide belastingen te vervangen, en wanneer bij een 2e termijn van schatting, de gezamenlijke huurwaarde b.v. met 5 pCt. mocht klimmen, zoude de belasting in gelijke mate kunnen verhoogd worden. Het spreekt van zelf dat anders, als men hier de fixiteit ook van de totalen van den aanslag behield, de belasting van elk perceel, ook door den voortdurenden aanbouw noodig door den aanwas der bevolking, steeds zou verminderen. Ik mag de gronden van billijkheid en staathuishoudkundig nut voor eene dergelijke regeling dier belastingen hier niet opgeven; wel voeg ik hiar ten allen overvloede bij, dat ik aan mijn wensch, om te grooten schok te vermijden, slechts in onderscheidene termijnen gevolg zou willen geven.

Wil ik natuurlijk bij het eigenlijk gezegd technisch gedeelte niet stilstaan, vrij wat van 't geen de schrijver daaromtrent opmerkt, wordt bevestigd door de ook aan mij bekende geschiedenis van de daarstelling van het kadaster en de dwaze wijze van belooning, waardoor het eigenbelang in strijd werd gebracht met de levering van goed en deugdelijk werk. En nog altijd, men denke aan opsporingen door den landmeter voor den velddienst, zijn wij daarin op een verkeerden weg. Dat verder door verloop van tijd de afbeelding op het plan al meer en meer moet gaan afwijken van de gesteldheid van den bodem, is zeer natuurlijk. Niet medewerking, ja tegenwerking van het publiek en de openbare ambtenaren zijn, met een te gering personeel van kunstmatige ambtenaren, de redenen, dat het kadastrale plan wel geenszins zoo slecht en onvolkomen is, als velen willen beweren, maar althans niet zoo goed, als het konde en behoorde te zijn. De schrijver wil aan het een en ander te gemoet komen door de vaststelling van eene wet op het kadaster. In Genève, zoo deelt hij ons mede, bestaat zoodanige wet sinds 1o. Februari 1841, en een algemeen reglement sinds 14 October 1844. Ik schrik altijd, als ik de behoefte hoor betoogen van wettelijke regeling, niet omdat ik daartegen ben - dat zij verre; maar omdat ik, bij den nagenoeg volkomen stilstand van onze wetgevende fabriek,

weinig hoop mag voeden op de vervulling dier behoefte. Nadert het oogenblik van vervulling, 't is dan zeker meer de plicht van deskundigen dan van de kamerleden, licht te ontsteken, al wordt dat door de wetgevende macht niet altijd gewaardeerd, maar ik geloof dat ik, helaas, voor ik mij met die studie ga bezig houden, uog wel op eene verbeterde uitgave van de wet en het reglement van Genève zal kunnen wachten.

Ik onderschrijf geheel, wat de schrijver zegt van de rijksgebouwen voor de localen der bewaring; kostbare zaken lijden nu geducht door de voortdurende overbrenging van het eene huurhuis in het andere; die huizen zijn dan ook veelal niet geschikt voor ons zoo talrijk kantoorpersoneel en uitgebreid archief; de kostbare archieven lijden ook ontzaglijk door een minder geschikte bewaarplaats. Zelfs met opoffering van belangrijke kosten kan niet elk bewaarder slagen en niet ieder bewaarder *wil* ook die kosten aanwenden, om een goede gelegenheid te verschaffen om te werken, eene voldoende om die stukken te bewaren. Opzettelijk daarvoor ingerichte localen zouden in een en ander voorzien en meer gelegenheid aanbieden tot redding, ingeval van brand. En het gemis van eene verkorte dubbele boekhouding der hypothecaire verbanden althans is een onverantwoordelijke zaak. 23 jaar geleden en langer reeds sloeg ik in het openbaar op dat aambeeld, doch, naar het blijkt, niet hard genoeg, om de Staatscommmissie, benoemd bij Kon. besluit van 8 Februari 1867 n°. 58, wakker te schudden. Bij haar verslag van 9 Juni 1870 toonde zij althans niet, eenige notitie te hebben genomen van dien wenk. Mocht er eens eene bewaring afbranden, men zou gaarne een tien- ja honderdvoudig offer veil hebben van de kosten, bespaard door het schandelijk verzuim.

Ik meen dus, verre van te willen verzwakken wat door den schrijver daaromtrent gezegd is, dat daarentegen te versterken door het groot belang van de hypothecaire registers en de noodzakelijkheid eener verkorte dubbele boekhouding van de verbanden. Met den schrijver zoude ik de bewaring van de hypotheken en het kadaster wel nevens elkander willen hebben, daar men elkander voortdurend noodig heeft, maar de leiding van elk onderdeel willen opgedragen zien aan afzonderlijke, niet van elkander afhankelijke bewaarders. Wellicht zoude dat reeds dadelijk wenschelijk geweest zijn; het is dat te meer geworden door het zoo vermeerderd werk. Maar men houde

in het oog, dat, daareglaten de verantwoordelijkheid, welke de kadastrale ambtenaren nu hebben jegens de bewaarders, die zich voor de fouten van deze ambtenaren, welke zij niet kiezen, moesten kunnen verhalen op den Staat, bij eene andere regeling der zaak de kadastrale bewaarders rechtstreeks verantwoordelijk moeten zijn aan- en borgtocht moeten stellen ten behoeve van het publiek. De hypotheekbewaarders, nu verplicht tot onderzoek en verantwoordelijk voor gebreken, zelfs voor zulke, welke zij niet kunnen ontdekken, zouden dan blindelings opgaven kunnen volgen de welke zij krijgen. Men zal zeker wel tot die splitsing overgaan, maar te laat, dan eerst waarschijnlijk, als het nu reeds omvangrijk werk nog aanmerkelijk is uitgebreid, ten gevolge van de nieuwe schatting ook der ongebouwde eigendommen. Wiskundig zeker zal er, bij de bestendiging van den tegenwoordigen toestand, verwarring moeten ontstaan; het nut van den gewenschten maatregel zal daardoor zeer verminderen en, zooals men in ons land veel doet, dan eerst, *als het half verdronken is zal men den put gaan dempen*. De nieuwe bewaring zou ook een goede retraite zijn voor meer bejaarde verdienstelijke kadastrale ambtenaren, die niet allen ingenieurs kunnen worden en daartoe ook op hooggevorderden leeftijd door het meer vermoeiend werk op het terrein slechts bij uitzondering geschikt zijn.

Waarom verder zou hier ook de economische leer falen, dat de verdeeling het gehalte van den arbeid verbetert? Men zou geen 34 kantoren noodig hebben. Bij splitsing der tegenwoordige bewaringen in twee zelfstandige, zoo voor de hypotheken als het kadaster, zou de werkkring zeer vereenvoudigd worden. Men zou haar resssort zeer wel kunnen vergrooten en de bewaringen evenzeer als de rechtbanken vrij wat in getal kunnen verminderen. Daargelaten dat alles, evenzeer als het wenschelijke van eene wet op het kadaster, welke wij intusschen zeker nog niet morgen of overmorgen te verwachten hebben, schijnt het aan te prijzen het bestuur van de Registratie en Domeinen buiten te sluiten van allen invloed op de te naamstellingen, en *ook uit dien hoofde* schijnt de oprichting van een afzonderlijke, zelfstandige afdeeling van het kadaster aan het departement van financiën zeer wenschelijk. Aanzienlijke uitbreiding en betere belooning van het personeel, vooral eene andere regeling van die belooning, schijnt nu al zeer noodig èn waar men de herziening, ook der ongebouwde eigendommen, aan de orde wil stellen èn omdat zulks op zich zelf

noodig is èn in verband tot andere plannen van belasting-hervorming, zullen er voortdurend nog meer hermetingen moeten plaats vinden, en mag die uitbreiding niet langer uitgesteld worden. Maar men doe het langzaam, nu vooral, want is er alle hoop, dat het wetenschappelijk gehalte der kadastrale ambtenaren op den duur zal klimmen; onze jonge aspiranten zijn volstrekt niet teugelwijs en behoeven aanvankelijk althans vrij wat meer leiding dan hunne vorige ambtsbroeders met minder theoretische kennis.

Op enkele vlekjes, een vierden voor een eersten naamval b.v. op bladz. 24, wil ik niet wijzen. Wenken gegeven door een bevoegd persoon, zooals de heer J.P.L. Soutendijk moet genoemd worden, verdienen overweging en behartiging, en waar zij zoo bescheiden gegeven worden, vallen zij ongetwijfeld in goede aarde.

Hoorn, 7 November 1874.

A. VAN ECK.

Da Hooge Bank van het Veluwsche landgericht te Engelanderholt. Academisch proefschrift van Th. H.F. van Riemsdijk. Utrecht, 1874.

Van Spaen schreef den 27sten Februari 1804 aan Mussenbroek[1]: Dadelijk na mijne terugkomst zal ik het vervolg [het IVe dl. der Inleiding tot de Historie van Gelderland], te weten Maas en Waal, gereed maken en dan de Veluwe, dat mij zeer chagrineert, terwijl ik niet wete iets goeds of nieuws daarvan te zeggen. Het zal wat klatergoud zijn.

Mr. Van Riemsdijk behoeft zich niet te chagrineeren. Zijn geschrift is geen klatergoud, maar een degelijk uitgewerkt stuk, dat meer is dan eene bijdrage, dan eene schets, zooals hij blz. 2 wenschte te geven.

Hij was echter gelukkiger dan Van Spaen. Deze kende wel het bestaan der Klaarboeken van Engelanderholt, doch hij kon er geen gebruik van maken[2]. Die 4 lijvige folianteu in het Provinciaal Archief van Gelderland zijn de hoofdbron waaruit Mr. Van Riemsdijk putte.

Na in de Inleiding eene beschrijving der Klaarboeken gegeven te hebben, volgt in het I^{ste} Hoofdstuk een overzicht van het rechts-

1 Verscheidene brieven van Van Spaen aan Mussenbroek zijn in de Bibliotheek der Maatschappij voor Letterkunde te Leiden; aan Van Hasselt in de openbare te Arnhem.

2 Inleiding, IV, blz. 279.

wezen en de gerichten op de Veluwe. Had de S. gekend eene nog onuitgegevene oorkonden van 4 Juli 1286[1], waarbij graaf Reinald aan zijne tweede vrouw Margaretha van Vlaanderen, daags na hun huwelijk schonk nostre ville de Arnhem et toutes les appendances a morgengave, a tenir et a avoir selone les costumes et les usages de notre terre de Ghelre, hij zou er gebruik van gemaakt en zijn gevoelen, blz. 10 ontwikkeld, waarschijnlijk wat gewijzigd hebben.

Hoe goed het overzicht ook zij, meen ik een paar opmerkingen in het midden te moeten brengen.

De rand, de zoom van de Veluwe langs den Rijn en den IJsel, langs de Zuiderzee en Utrecht, was en is nog doorgaand goede klei-, zandof zavelgrond. Het thans op vele plaatsen zoo schrale middengedeelte is in vruchtbaarheid en daardoor iu bevolking achteruitgegaan. Vroeg was het overal bewoond. Dit getuigen de vele Germaansche en Romeinsche oudheden op vele plaatsen gevonden en het belangrijke Aanhangsel van den Heer Pleyte blz. 200; de Hunenschans, thans midden in de heide, waar zij oorspronkelijk wel niet gelegen zal hebben; daarvoor pleiten de aanzienlijke goederen door vrije grondbezitters weggegeven. De S. wijst blz. 33 zelf op het niet onaanzienlijk getal villae en vici, die op de Veluwe voorkwamen.

In het midden der XVI eeuw was de Hooge Veluwe nog zeer welvarend. In de vierjarige schatting van het jaar 1548 was, volgens Van Hasselt, Kronyk van Arnhem, blz. 104, de omslag voor

Arnhem	1160½ gl.
Harderwijk	580 gl.
Wageningen	386 gl.
Hattem	484 gl.
Elburg	290 gl.
Veluwezoom	1550 gl.
Veluwe	12658 gl.

De plaats, waar de Hooge bank gespannen werd, lag bij een eikenbosch. Zie blz. 194. Dat bosch en vele anderen zijn verdwenen. Vele sprengen zijn geopend en voeren het water naar lagere streken. Zandverstuivingen zijn ontstaan. Aan zoodanige oorzaken en aan de gebrekkige middelen van verkeer en vervoer over dikwerf onveilige wegen - bevaarbare waters waren er niet - is, meen ik,

[1] Zij zal onder n°. 1108 voorkomen in het laatste gedeelte van het Oorkondenboek van Gelre en Zutfen.

de latere onvruchtbaarheid der hooge gronden van de Veluwe grootendeels toe te schrijven. Daarmede is niet in strijd dat Hertog Arnold in den landbrief van 6 Juli 1432 zeide, dat de Veluwe was een wild bijster land, daar veel overgrepen in geschieden plegen. Die toenmalige toestand was het gevolg der ontelbare oorlogen en strooptochten, die het land verwoestten, en aan de uitgestrekte bosschen, die aan allerlei gespuis ten schuilplaats strekten.

In de latere onvruchtbaarheid is dus het verschil in persoonlijke toestanden met elders niet te vinden, dat de S. in vroegeren tijd meent opgemerkt te hebben. De toestand, zoo als hij dien schetst, was de algemeen maatschappelijke van toen. Leen-, dienst-, tins-, hof-, dijk- en markerechten vindt men overal. Het graafschap Zutfen stond zelfs in rechtsbedeeling bij de Veluwe achter. Aan de schepenen van Zutfen werd wel door Karel van Boergondië op hun verzoek, in de blz. 31 aangehaalde oorkonde, als eene soort van gunst, het recht bevestigd, om volgens eene bestaande *gewoonte* van de uitspraken van andere gerïchten kennis te nemen, doch bij de Reformatie van het Landrecht van 12 Mei 1604, werd eerst het *recht* van appellatie und beroepinghe ter claringhe van gewesen sententiën aan gecommitteerden van het kwartier aan de graafschap toegekend, een recht dat de Veluwe reeds 3 eeuwen vroeger had.

Blz. 44, noot 2, meent de S., dat de bepaling der Arnhemsche ordonnantie van 1642, dat die van de Veluwenzoom te Arnhem niet arrestabel waren, wellicht overgebleven zoude zijn uit den tijd, toen de Arnhemmers nog met hen onder hetzelfde landrecht stonden. Deze trouwens zeer disputabele thesis, reeds blz. 20 gesteld, wordt, geloof ik, weerlegd door de ordonnantie van 1617, die in art. 5 ook eximeert die van Emmerik, Zevenaar, Huissen en de Lijmers.

De S. oppert blz. 46, noot 3, de vraag, of in de aangehaalde oorkonde van 1312 voor Lochern niet iets anders gelezen moet worden? Ik omschreef bij het inventariseeren van het Zutfensche archief het stuk aldus: Amilms de Billen, regter op de Veluwe, *verklaart*, dat de inkomsten uit de tienden te Lochem, welke ten onregte door den rentmeester van den graaf getrokken waren, aan het kapittel teruggegeven zullen worden. Die omschrijving is opgenomen in het 2de deel van het gedrukt Tijdrekenkundig register van het archief van Dr. Huberts. De vraag, gewettigd door de minder juiste omschrijving van Nijhoff, wordt daardoor beantwoord.

Het 2de Hoofdstuk handelt over het verschillend karakter, waarin de Hooge Bank zich voordoet, hare samenstelling, hare competentie als gerecht van eersten aanleg en als hof van appèl. Alles is met bewijzen gestaafd en ter opheldering te baat genomen, wat in het naburig Overijsel rechtens was.

De moeielijke vraag, hoe te Eugelanderholt geklaard konden worden oordeelen te Harderwijk, Arnhem of Hattem gevallen, wordt blz. 75-84 behandeld.

De S. zoekt de oplossing grootendeels in het gastrecht, waarvan des Hertogs richter kennis nam. Zijn beroep op het Stadrecht van Zutfen - bij de aangehaalde plaatsen hadden nog gevoegd kunnen worden art. 1 en 2 van tit. XVI - is dat gevoelen niet gunstig. De schepenen deden uitspraak, de gast moest zich bankvast bij hen maken, en kon niet naar goedvinden het scholten ge richt kiezen. De korte hs. aanteekening, blz. 79, no. 5, vermeld, kan, zonder nader bewijs, dit niet omverstooten. Mogelijk woonde een der partijen of lag een betwist goed in het Scholtambt Zutfen, dat zich uitstrekte over de richterambten Gorsel, Almen, Warnsveld en Vorden. Een beroep op het Stadrecht van Harderwijk is juister. Art. 19, tit 3 van dat van 1734, bepaalt: Wanneer een vreemd man in arrest wordt genomen, komt het besaat den scholte van 's hoeren wege toe. Doch in de zaken uit de genoemde steden te Engelanderholt geklaard, is geene sprake van gastrecht en vreemdelingen. En toch geloof ik, dat de S. gelijk heeft en dat de zaken aanvankelijk voor een scholtengericht behandeld zijn. In de jaren 1254 en 1274 hadden er, ten behoeve van het klooster Ter Hunnepe, vermaking en opdracht plaats van goederen, sita infra Arnhem et extra Arnhem. Deze lagen te Bemmel en te Valburg in de Betuwe. De handeling geschiedde ten overstaan van iudex in Arnhem en van de schepenen dier stad[1]. Wanneer er geschil gerezen was, dan zoude, gesteld de goederen lagen op de Veluwe, dit tot uitdracht der zaak voor de Hooge Bank te Engelanderholt gebracht kunnen zijn, en boven hare klaring zoude geschreven staan: Arnhem. Deze oplossing geef ik echter gaarne voor beter.

Om de rechtspleging door hooger beroep in het Veluwsche landgericht, gedurende de XVe eeuw - het onderwerp van het 3de Hoofd-

1 De nog onuitgegeven oorkonden zullen de nos. 761 en 958 van het Oorkondenboek van Gelre en Zutfen zijn.

stuk - in een goed licht te stellen, geeft de S. in hoofdtrekken een overzicht van de wijze van procedeeren voor de lage gerichten. De oude vormen zijn lang verdwenen. Weinigen zijn er nog mede bekend. En toch zijn zij voor de rechtsgeschiedenis van het hoogste belang. Die er bekend mede wil worden, raad ik de lezing aan van hetgeen de S. uit de bronnen heeft saamgegaard.

De procesvoering voor de Hooge Bank wordt vervolgens, door gebrek aan bepaald Geldersche bronnen, uit het Saksische en het Leenrecht toegelicht. Om der volledigheidswille had bij het schelden over een oordeel, blz. 130, vermeld kunnen worden, dat een Sakser ook het recht had te schelden op zijne vordere-rechter-hand. Hij moest dan met 7 medestanders, ten overstaan van den Koning, vechtea met een gelijk getal van de tegenpartij. Aan welke zijde de meeste overwinnaars waren, was ook het recht[1].

Na in het 4de Hoofdstuk de geschiedenis der latere Veluwsche klaringen te hebben medegedeeld, behandelt de S. in het laatste Hoofdstuk de gerichtsplaats te Engelandeholt zelve. Van waar de naam? Met de afleiding van den S., gegrond op de verklaring van het woord *enk* door Van den Bergh, kan ik niet instemmen. Het gericht zat niet op een enk, het gemeenschappelijk bouwland der mark, maar, more maiorum, op eene hoogte in of bij een bosch. Men had te veel eerbied voor de dikwerf omheinde gerichtsplaatsen, om ze als bouwland te gebruiken.

Etymologiën van plaatsnamen zijn meestal zeer ongewis. Wil men er eene, eene bloote gissing maar ook niets meer, dan zou men den naam kunnen afleiden van *holting*, eene bekende benaming van gericht, waar de *ingelanden* van de Veluwe ongeboden en geboden te zamen kwamen.

Urthunsula - waarschijnlijk door de gewoonte van de vokaal achter *v* en *w* wel eens weg te laten, zoo als Vrden voor Vorden - uit te spreken Vurthunsula, moet bij Ermelo en Putten gezocht worden en kan de Ordermark niet zijn.

De S. geeft eene teelcening van de gerichtsbank aan Van Hasselt ontleend. Daar diens werk in weinig handen is-de bibliotheken te Leiden bezitten er geen exemplaar van - zoo is dit eene gewenschte toegift.

De onuitgegevene stukken, die tot bewijs dienen, zijn onder den

1 Sachs, Landr., II, 12, § 8.

tekst en in vele Bijlagen achter het werk gedrukt. Eene loffelijke, navolgeuswaardige moeite. Tegen de wijze hoe het is geschied heb ik het bezwaar, dat de schrijfwijze van den schrijver er van zoo wat is nagebootst. Er is, o.a., gedrukt voerRaem, landRecht, jn; er is geen onderscheid gemaakt tusschen *u* als consonant en als vokaal; kapitale letters zijn behouden, waar zij niet behooren. Dit is nergens nut voor en even als het gemis van leesteekens, waar wij gewoon zijn die te plaatsen, zeer hinderlijk in het lezen.

De stukken zijn, zoo ver ik kan nagaan, goed gelezen. Dat in Bijlage A. onderaan staat *openen* notaris voor *openbaren*, en in de volgende blz. 2, regel 1, *doet* voor *datum*, zullen drukfouten zijn.

Het zal den S. niet chagrineeren, dat ik eenige op- en aanmerkingen heb gemaakt. Zij bewijzen, dat een veteraan het werk van den jeugdigen commilito, wien hij vriendschappclijk de hand biedt, aandachtig heeft gelezen en nagegaan, niet slechts doorbladerd, zooals bij aankondigers, ook van degelijke geschriften, wel eens het geval is.

Mr. Van Riemsdijk heeft voor Engelanderholt een gedenkteeken opgericht voor de kennis van land en volk duurzamer dan een ander van metaal of steen, dat hij geplaatst wenschte te zien, waar het merkwaardig gericht zijne zittingen hield. Het eene sluit echter het andere niet uit. Op de Veluwe geschiede, wat in Holland voor het Huldtoneel ia gedaan.

Arnhem.

SL.

***Eene verwaarde zaak. Dorpsverhaal door Hendrik Conscience, met 4 platen, van Edw. Dujardin. Te Leiden bij A.W. Sijthoff*, 1874.**

Deze titel kan niet anders klinken, voor wie het boek in handen neemt, dan als eene uitlokkende aanbeveling. Ook op ons deed hij dit uitwerksel. ‘Hendrik Conscience’, die naam heeft sinds jaren het voorrecht niemand onverschillig te laten; ‘een dorpsverhaal’, wij weten, dat de Zuid-Nederlandsche romanschrijver de meest frissche, zoo niet de rijkste, zijner lauweren plukte in dit vak; wij dachten onwillekeurig aan *de Loteling*, aan *Baas Gansendonck*, aan *Hugo van Craenhove* en zoovele andere bloemen op den buiten, in de heide geplukt; en dan ‘eene verwarde zaak’, dit-

maal zou de schrijver ons iets ingewikkelds, iets stevig ineengezet en kunstig ontknoopt te lezen geven!

Zoo waren onze verwachtingen. Bij het sluiten van het boek bleken zij te hoog. Conscience kan zich in zooverre niet verloochenen, dat zijn verhaaltrant niet altijd natuurlijk, eenvoudig en levendig blijft; dat hij ons niet medesleept door de gemakkelijke aaneenschakeling van al zijne tooneelen en bedrijven; maar de diepere, innigere toon, die hem bij het neerschrijven van zoovele andere zijner ‘dorpsverhalen’ als van zelf uit de borst scheen te vloeien, en toonde, dat hij meer nog gevoelde dan gevonden had, wat hij verhaalde, ontbreekt hier nog al erg. De liefde voor de menschen en voor de dingen, die hij beschrijft en die hem die frissche natuurtooneelen, die eigenaardige zedeschetsen, die wij allen bewonderd hebben, in de pen legden, heeft hier plaats gemaakt voor de belangstelling in eene gerechtszaak, die wel een rechters aandacht zou kunnen getrokken en geboeid hebben, maar waar het letterkundige, het schilderachtige al te vreemd aan blijft. Het zwaartepunt van het verhaal ligt in het verwarde, waarvan de titel gewaagt, en dat hierop neerkomt. Cilia wordt bemind door eenen braven jongen, met name Urbaan, en eenen liederlijken woestaard, Marcus. Zij verkiest den eerste boven den tweede, en krijgt na eenige moeielijkheden de toestemming harer ouders. Dit verkropt Marcus niet; na vruchteloos op een dorpsfeest krakeel te hebben gezocht tegen Urbaan, wacht hij hem des avonds in een bosch af; maar op het oogenblik, dat hij zijnen gelukkigen medevrijer te lijf wil, valt hij zelf doodelijk gewond neer. Urbaan en zijn vader worden gevat; beiden hadden hunne messen getrokken om zich te verdedigen, en beiden bekenden van hun mes gebruikt te hebben. Maar de verslagene had maar ééne wonde, slechts een had dus gestoken. Wie was het? Ondanks de smeekingen van Cilia en Urbaan's moeder, ondanks de redeneeringen van de rechters en van den heer des dorps houdt elk van beiden staande, dat hij de plichtige is. Zij gaan dan ook beiden veroordeeld worden, wanneer de ware dader, hun knecht, zich bekend maakt. Nu blijkt het dat elk hunner meende, dat zijn medebeschuldigde de dader was en dat zij uit liefde tot elkaar zich zelven beticht hadden. Allen, de knecht er in begrepen, worden nu vrijgesproken.

Die ontknooping is een tooneeleffect, waarop men zich weinig

voorbereid gevoelt; de strijd tusschen zoon en vader schijnt eerder een strijd van stijfhoofdigen dan van beminnende bloedverwanten, die zich voor elkaar opofferen.

De diepte des gevoels, het boeiende der landelijke tafereelen, het eigenaardige der karakterschetsen, die van het verslag van dit gewijzigde Salomons proces een dichterlijk en belangwekkend dorpsverhaal hadden kunnen maken, ontbreekt er inderdaad te zeer aan, dan dat wij het waardig zouden achten plaats te nemen nevens de heidebloemen door Vlaanderens eersten romanschrijver tot zoo geurigen en kleurigen tuil saamgelezen.

Er dient opgemerkt, dat Conscience zijn verhaal plaatste in Braband en vóór de Fransche omwenteling: in een tijd en streek dus, die verschillen van het tooneel, waarop zijne verdere verhalen van dien aard plaats grepen. Er lag daarin voor hem eene gunstige en eene ongunstige omstandigheid. Men begrijpt, dat met de menschen en de streken, die hij van zoo nabij en van zoo lang reeds kende, te verlaten, zijne tonen allicht minder vast en diep konden worden. Onbekend maakt onbemind, en Conscience was buiten de Antwerpsche heide immer een soort van vreemdeling. Maar daartegen stond, dat hij gelegenheid vond om eene andere natuur, andere menschen en vooral een anderen tijd met zijne zeden en gebruiken te schilderen. Het Braband van toen zal toch zoo erg niet verschillen van het Braband van nu, om het niet treffend te kunnen afmalen - en dat die streek bijzondere schoonheden heeft, voor welke de schrijver niet ongevoelig is, bewijst ons de schets, die hij ergens van het Sennedal ophangt. De gebruiken van toen bestaan wel is waar niet meer, het oog kan ze niet meer Waarnemen, maar kon de geest van Conscience dien ‘goeden ouden tijd’ met zijn baron in bezit van hoog en laag gerecht, met zijnen Drossaart, zijnen Amman, zijne Schepenbank en wat er dies meer vóór kleurigs en kenmerkends in voorkomt, niet genietbaarder doen verrijzen?

Er lag daar een hoekje van een historisch zedetooneel voor hem, waarvan hij den sluier wel is waar half oplichtte, maar dat hij ons niet in zijn volle daglicht te aanschouwen gaf en dat hij al te koel en oppervlakkig behandelde om zijne lezers te treffen en te boeien.

E.J. Potgieter.

De derde Februari staat voortaan in de jaarboeken der nederlandsche letteren als een dag van rouwe opgeteekend. In den vroegen morgen van dien dag ontviel aan Nederland een zijner edelste zonen, een zijner grootste vernuften.

Everhardus Johannes Potgieter ontsliep op zesenzestigjarigen leeftijd in de volle kracht van lichaam en geest, zonder de verflauwing of verzwakking der grijsheid te hebben gekend. In hem daalde de laatste stichter van dit tijdschrift ten grave en wordt een belangrijk tijdvak onzer letterkundige geschiedenis afgesloten.

Hij was eene machtige en krachtige persoonlijkheid; in iedere beteekenis een ridder des geestes, een ridder zonder vrees of blaam, met smetteloos blazoen en open vizier. Invloed oefenend in wijden kring en brj de besten zijns volks, in weêrwil van zijn isolement; aantrekkend, ja onweêrstaanbaar, ook waar hij met al de strengheid zijner hooggespannen eischen den jongeren tegentrad, was hij eene geweldige kracht, voortstuwend en prikkelend door voorbeeld en terechtwijzing, bezielend door zijn genie en zijne oorspronkelijkheid, door de vastheid zijner overtuiging en zijne onvermoeide werkzaamheid, door zijn geestdrift voor het ideaal en zijne verpletterende minachting van lauwheid, halfheid en middelmaat. Hoe schaamde men zich in zijne tegenwoordigheid voor het gewone en alledaagsche, voor de opwellende zelfvoldaanheid met het onvolmaakte, met de zwakke poging, die bij weinig inspanning toch eenig resultaat bleek te leveren, waarop men zich in zijn binnenste alvast ietwat te goed meende te mogen doen!

Naar hooger wees hij, naar hooger dreef hij, de vertegenwoordiger - vast schreef ik: de incarnatie - van dat echte, poëtische, hervormende en scheppende jonge Holland van 1830, groeiend in den strijd, met opgeheven standert het gebied onzer

letterkunde veroverend en omtooverend tot nieuwen geest en nieuwen, frisschen vorm. Vooraan in het krijgsgewoel stond Potgieter met Bakhuizen van den Brink, met Aernout Drost en Heije. Van gelijken geest bezield stonden de bondgenoten Beets en Hasebroek hun ter zijde, met Mejufvrouw Toussaint de nieuwe kunstvormen verwezenlijkend en de oude verjongend. Het nederlandsche proza wierp de kansel- en cathederkluisters af; de nederlandsche poëzie brak met een opgeschroefd conventionalisrne, en trok de hooge broozen der alexandrijnen uit. Natuur en waarheid, naïveteit en schalkheid keerden tot haar recht. Het volk werd wakker geschud en opgeroepen tot een nieuw leven, op het voetspoor der vroede, vrome, vrije vaderen; het werd opgezweept tot krachtsbetoon en inspanning op staatkundig, stoffelijk, wetenschappelijk en kunstgebied.

In Potgieter's leven werden de vaderlandslievende woorden, die hij zijn volk toezong, tot daad:

> Een nieuwen strijd gestreden
> Op nieuw ontsloten baan!
> Geleên - geloofd - gebeden!
> Zóo is 't ons voorgegaan.
> Geen middelmaat ons wennend,
> Een hooger prikkel kennend
> Dan aller weêrhaan-gunst,
> Draag 't veld der wetenschappen
> Het merk van versche stappen
> En streele ons frissche kunst!

Frissche kunst heeft hij ons gegeven, met het ideaal der schoonheid steeds voor zijn kunstenaarsoog; frissche kunst, die niet vroeg naar de gereede toejuiching der schare, maar in eigen consciëntie en zelfkritiek den toets zocht harer reinheid en waarde. Alle vergoding - zelfvergoding 't meest - was hem vreemd. Wèl had hij zijne Sympathiën en antipathiën, wèl was hij te wijlen subjectief in zijne opvatting, maar de aantrekking of afstuiting gold minder de persoonlijkheid, dan de mate van talent, van wilskracht en oorspronkelijkheid, welke hij meende te aanschouwen. Hem lachte bij uitnemendheid toe, hem trok onweêrstaanbaar aan wat jong was, bewegelijk en levendig, wat een open zin toonde voor schoonheid en kunst, wat bewijs gaf van warmte des gemoeds en wakkerheid des geestes. Wie het platgetreden spoor verliet en met fier-

heid zijn eigen weg bewandelde, kon zeker zijn van zijn hulp en zijn voorkeur, mits hij vastbesloten ware door rustelooze werkzaamheid en stalen volharding zich zelven eene plaatse te veroveren in de republiek van kunst en letteren. De jeugd was zijn lieveling, en welke bittere teleurstellingen en bedrogen verwachtingen hij op zijn levensweg ondervond, tot den einde toe trad hij haar tegemoet met zijn volle edelmoedigheid, zijne onbegrensde bereidvaardigheid in voorlichting en vingerduiding, in ondersteuning en vaak ook in milden onderstand. Zoo bleef zijn hart geopend voor allen, die eene belofte van ontluikend talent met zich droegen, en zoo bleef hij bij iedere jonge verschijning zich overgeven aan steeds nieuwe illusiën, al meende de wereld, dat hij slechts afkeurend en onvoldaan op haar nederzag en zich uit hare aanraking terugtrok. Geen zweem van scepticisme heeft werkelijk ooit post gevat in het gemoed van dezen bezielden kunstenaar. Hoe zou 't er plaatse hebben gevonden? Woorden van ontevredenheid mochten soms aan zijn mond ontglippen, in zijn hart heeft hij nooit aan de jonkheid, aan het vaderland en de menschheid gewanhoopt.

Potgieter was in den volsten zin des woords: dichter. Dichter door den rijkdom, de diepte en verhevenheid der gedachten, door zijn geestdrift en zijne bezieling, door zijne gave der conceptie en der plastische voorstelling, door de veelzijdigheid en degelijkheid zijner kennis, door zijne artistieke natuur en zijn aesthetischen zin. Reactie tegen de ‘met lang nat’ overgoten verzen zijner voorgangers en tijdgenooten, hehaaglijk voldaan, indien eene enkele gelijkvloersche gedachte in een zee van honderd regels dreef, deed Potgieter in toenemende mate, tot schade temet der klaarheid en verstaanbaarheid, streven om in het kleinste bestek den grootsten rijkdom van denkbeelden saam te vatten.

> Kracht van woorden, pit van sin,
> Drymael dobbel, sit er in,

kan van zijne verzen worden getuigd. Zij zijn niet populair en zullen 't nooit worden, al behooren ze tot de schoonste, die onze taal heeft aan te wijzen. En niet vreemd voorzeker!

De menigte, die eene gemakkelijke digestie verlangt, vindt ze te zwaar, te saamgedrongen, te moeilijk en tijdroovend voor haren smaak. Het zij zoo! Maar toch wanhoop ik niet, dat sommige zijner gedichten, zijner uitstortingen des gemoeds.

zijner juichtonen en vaderlandsche fierheidskreten, zijner tintelende en ontvlammende opwekkingen tot inspanning en ontwikkeling, zijner innige verheerlijkingen van eenvoud en reinheid van zeden - zij 't ook in later tijd - gemeengoed des volks en zijn liefste schatten zullen worden.

Wat hem dreef in deze richting was de overtuiging, dat de gedachte den vorm waard moest zijn. Maar niemand, wien de letteren lief en niet vreemd zijn, zal 't ontgaan, hoe bij den kunstenaar daarnaast die andere overtuiging zich steeds deed gelden, dat ook de vorm een waardig en aesthetisch kleed voor de gedachte moest blijken te zijn. Welke vormvolmaking valt in zijne poëzie op te merken en te genieten, welk eene schoonheid en rijkdom van versificatie, welk een melodisch rythrnus, een afwisselend en kleurrijk metrum, welke muziek, die met de woorden medezingt, welk eene heerschappij over de taal en de stoffe! Te grooter heerschappij, naarmate der toenemende concisie en condensie van zijn stijl.

Potgieter was niet klassiek gevormd. Hij had geene geleerde opvoeding genoten, en het onderwijs zijner kinderjaren bepaalde zich tot dat der zoogenaamde ‘fransche school’. - Opgeleid voor den handel en gedurende zijn geheele leven daarin werkzaam, kon hij slechts zijne vrije avonduren aan de Muzen en aan eigen vorming en ontwikkeling wijden. Hij was dus tot zekere hoogte autodidakt. Maar hoe verbazend groot en veelomvattend was zijne kennis. Hij kende al de germaansche talen; hij las en sprak hoogduitsch, engelsch, zweedsch, noorsch en deensch met zeldzame gemakkelijkheid; de fransche letterkunde was voor hem een open boek, waarvan hij schier al de bladzijden had gelezen; hij genoot de meesterwerken der spaansche en italiaansche auteurs, en was in staat ze in al de schoonheid van 't oorspronkelijke te waardeeren. En onze eigene geschiedenis en letteren! Weinigen waren zoo volkomen met haar vertrouwd, hadden ze zoo geheel in zich opgenomen als hij. Bij voorkeur verwijlend bij de gouden eeuw onzer letterkunde, bij de roemrijke en levendige dagen der republiek, toen 't vrijgevochten volk op ieder gebied de volheid zijner levenskracht en jeugd openbaarde, herleeft in zijn zangen en in zijn proza het beeld van dat voorgeslacht met zijne edelste vertegenwoordigers in het kamp en op de vloot, aan het hof en in de raadzaal, op het kantoor en in de factorij, in de werkplaats en in het atelier, in het kabinet der staatslieden zoowel als in

de studeerkamer der geleerden en geletterden. Iedere glorie trok hem aan, en met kinderlijke liefde en eerbied riep hij op zijn doek de figuren te voorschijn, die door hun genie aan Nederland hebben geschonken, wat het luister- en roemrijks heeft aan te wijzen. Zijne kunstenaarsgave deed ze plastisch herrijzen; door hem werd 't ons gegund of 't ware het leven mede te leven van die eeuwen der worsteling en overwinning, der grootheid, welvaart en macht; niet als peluw ter indommeling op geërfd bezit, maar als heilzame prikkel ter navolging, evenaring, overtreffing zoo 't kan.

Maar niet alleen het verleden trok hem aan. Hij had een open oog voor de verschijnselen zijns tijds, voor de aspiraties en nooden, de wenschen en behoeften van het heden. Slechts weinige dichters hebben ons in hunne werken de actualiteit zóo aanschouwelijk en aangrijpend weêrgegeven als hij. De staatkundige gebeurtenissen, de sociale toestanden, de teekenende trekken van de physionomie van zijne eeuw, feiten en personen die gewichtigen invloed oefenden, niet alleen ten onzent, maar in den vreemde, hebben hun spoor in zijne zangen achtergelaten. Afgescheiden van hunne artistieke waarde, ontleenen zij daaraan ook een historisch belang, bovenal ten opzichte van de beweging en de gisting der denkbeelden tusschen 1830 en 1848, het tijdvak, waarin de ‘satisfaits’ nog niet hunne maatschappelijke plaatsen hadden ingenomen. Tot die *satisfaits* heeft Potgieter zeker nooit behoord, en het was hem eene grieve en ergernis, dat zoovele zijner vrienden en krijgsmakkers - des strijdens moede, of voldaan met de verkregen stelling - zich aansloten bij die breede partij, bij die schare der rustigen en rustenden, terwijl hij rusteloos bleef werken, steeds jagende naar het betere, geen eindpaal kennend voor menschelijke arbeid en wetenschap, huiverende, dat ruste in roesten mocht overgaan.

Het zou mij moeielijk vallen te bepalen tot welke school Potgieter behoort. Behoort hij tot eenige? Is hij klassiek, is hij romantisch of realistisch? Ik zou tot het laatste neigen, mits men daaronder het realisme van Rembrandt met zijn magisch licht, zijn sentiment voor kleur en toon versta. Maar indien het noodig is hem te rangschikken, dan kunnen zijne litteraire Sympathiën en antipathiën ons den weg wijzen, zoo wij althans mogen aannemen, dat men gelijk is aan den geest, dien men begrijpt. Dan dagen uit de geschiedenis onzer let-

toren drie merkwaardige gestalten voor ons op: Hooft, Huygens, Staring, maar zeker Huygens 't meest. Ziedaar zijne geliefkoosde auteurs, de mannen zijner bewondering en vereering, al belette het kritisch vermogen in hem, zelfs in zijne lievelingen en voorbeelden de gebreken te overzien. Voegt er de namen van Longfellow en Bryant, Leigh Hunt en William Hazlitt, Esaia Tegnèr en Charles Lamb bij, en gij vindt misschien het spoor, hoe zich zijn proza en zijn poëzie heeft gevormd. Maar vergeet bij die studie zijne liefde voor Geel, zijn afkeer van Jacob Cats niet, en ziet, hoe gij zelven tot eene karakteriseering van dit genie geraakt!

Voor ons, voor mij, valt het lichter het beeld te teekenen van den man, die gedurende dertig jaren de ziel en het middenpunt is geweest van den kleinen kring der redactie van dit tijdschrift, voor de jongeren onder ons een leidsman en voorbeeld, voor sommigen hun ideaal, voor allen een beminnelijk, een trouw en oprecht vriend, een drijver ten goede. Die kring was de zijne; in dien dampkring gevoelde hij zich opgewekt en gelukkig; hij bewoog er zich in zijn element; al zijne schoonste letterkundige herinneringen waren er in besloten. 't Zou kwalijk passen bij de nauwgedekte groeve van den vriend de opwelling te toetsen, die hem tot de scheiding dreef, maar - al verschilden wij in de opvatting en waardeering - ook in dat gewichtige en smartelijke moment zijns levens lag onmiskenbaar ridderlijkheid ten grondslag aan zijne daad. Bitter was de scheiding, maar Goddank! de verwijdering, die er door ontstond, was slechts van korten duur. 't Scheen of het gemis ons tot nog hooger vereering, tot nog inniger aanhankelijkheid had gestemd, en de oude vrienden bleven de laatste, tot aan de ure des doods.

Generichten, saam genoten; rouwe, saam gedragen; smarte, saam geleden; gedachten en wenschen gewisseld over de teederste en heiligste aandoeningen des gemoeds, is er band, die sterker den man bindt aan den man?

Zijn beeld! Ik behoef de etsuaald en het graveerstift en den lichtdruk niet, om het blijvend te aanschouwen. Gegrift in mijn hart staat dat open, tintelend oog, dat hooggewelfde voorhoofd, die kale Socratische kruin; staan die bewegelijke en levendige trekken, die mond, die tot den gulsten en meest levenslustigen lach zich plooien, tot de edelste verontwaardiging zich samentrekken kon; die kloeke en flinke en toch zoo be-

scheidene gestalte, die noch van overwicht bewust bleek te zijn, nog minder eenigen overmoed verraadde.

Oprecht en eerlijk, fier en onafhankelijk heeft hij door het leven gewandeld, helder van hoofd, rijk aan scheppingskracht, warm en innig van gemoed, een vriend en steun van wie zijne hulp behoefden voor de nooddruft des levens, of voor hunne vorming en ontwikkeling. Zijne koninklijke mildheid werd verhoogd door de kieschheid, waarin zij zich openbaarde en door de persoonlijke belangstelling en toewijding, de beminnelijkheid, waarmede zij vergezeld ging.

Aristocraat in zijne vormen, in de eischen, die hij stelde aan zijne omgeving, aan zich zelven 't allermeest, was hij door aanleg en neiging een democraat in zijn gemoed. De gevoeligste snaren van zijn speeltuig trilden, waar hij de ellende der misdeelden schilderde, waar hij recht deed aan 't geen in hun harte edelst en aandoenlijkst weerklonk.

Hij heeft gedeeld in het lot der mannen, die hun tijd vooruit, hun volk te hoog zijn. Men pleegt de hooge papavers te treffen, de lagere te sparen. Het is een les, die de romeinsche koningen ons hebben geleerd. Getroffen werd hij niet, maar was 't vreemd, dat teleurstelling maar al te vaak zijn deel werd, dat hij zich, bij het verlies van iedere nieuwe illusie, tewijlen terugtrok in zijne rijk-bevolkte eenzaamheid?

Hij heeft geen populariteit gezocht en begeerd, maar kunnen wij - met de hand op het hart - getuigen dat wélverdiende waardeering hem gewerd? En deze mocht hij wenschen en eischen. Te fier om hoogmoed of ijdelheid te kennen, kon hij echter zich zelven van eigen waarde niet onbewust zijn. En was het niet, of de schare geen oog en geen oor had voor de tresooren van kunst en bezieling, die deze hoogepriester haar bood?

Maar 't zal anders worden. Even als zijne lotgenooten, zal Potgieter hoe langs zoo meer worden erkend en gehuldigd als een machtig genie, een warm en degelijk vaderlander, een edel burger, een rein en voortreffelijk mensch. Ik wensch zulks in het belang des volks, want een volk, dat niet in staat is zijne groote mannen te vereeren, en dankbaar te erkennen, wat het hun is verplicht, toont teekenen des vervals, zorgwekkend voor zijn toekomst.

Het voegt Nederland rouw te dragen over het verlies van dezen dichter.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Joseph Arch.

> Evil is wrought from want of thought,
> As well as from want of heart.

‘Drie pond vijf en een half ons’, riep een zware stem in de kraamzaal van het werkhuis te Coddleton.

‘Dat is zeker het ligtste kind 't welk ik nog in de wereld geholpen heb’, zei de doctor. ‘Maar is zoo'n stumper nu wel de moeite waard, welke zijn moeder voor hem gehad heeft?’ voegde hij er half medelijdend bij.

‘Wist dat volk maar eens welk een last en onkosten het aan de gemeente berokkent met dien eindeloozen aanfok’, bromde daarentegen de opzichter half luide.

Een kermend gekreun riep de verpleegster aan eene der kribben. En toen die vrouw, met dat doodsbleek gelaat, het zoo nietige wicht met innigheid aan haar hart gedrukt en met hare tranen als overstroomd had, eindigde het lijden der moeder, terwijl dat van haar kind een aanvang nam.

Weinige dagen later werd in eene plechtige vergadering van het bestuur der armen-inrichting, bij meerderheid van stemmen beslist, dat de jonggeborene daar niet langer verzorgd mocht worden. Wel wist men dat de vader een oppassend man was die met nog tien kinderen, waarvan het oudste dertien jaar telde, achterbleef, en dat hij wekelijks niet meer dan negen schellingen verdiende, maar de reglementen spraken beslissend dat dit pas geboren schepseltje geenerlei aanspraak kon maken op eenige hulp, omdat die vader nog niet behoorde tot de vastbedeelden.

Maar voor die schande wilde hij zich en de zijnen juist vrijwaren, verklaarde de half radelooze weduwnaar aan zijn meester, toen hij dien bad en smeekte hem nu toch 's wekelijks twee schellingen meer loon te geven. Alsof het inwilligen van zulk een onbeschaamd verzoek niet den ondergang van alle

boeren ten gevolge zou hebben, zoo luidde het weigerend antwoord. Want stond hij 't dezen man toe, dan zouden onmiddellijk alle arbeiders in geheel het land die verhooging van loon eischen. En ook de hoogaristocratische predikant van het dorp had immers volkomen gelijk, toen hij alle ondersteuning van dit verzoek bij zijn vriend den rijken pachter weigerde, want zulk een inmenging van de kerk in de zoo uiterst moeielijke quaestie der dagloonen, kon de meest noodlottige gevolgen na zich sleepen.

‘Vraag dan toch bedeeling aan’, dat was de eenparige raad van pachter en van prediker. Maar toen ook zijne lotgenooten hem aanspoorden dien vernederenden stap te doen riep de ongelukkige, half in vertwijfeling uit: ‘Liever sterf ik, dan het brood der bedeeling te eten. Laat ons veeleer de handen ineenslaan, zoo voegde hij zijnen makkers toe, en gezamenlijk aan onze meesters verklaren, dat wij niet langer voor een loon willen werken 'tgeen ons geen andere keus laat dan van honger te sterven of - door bedeeling onteerd te worden.’ Dat woord was de vonk, waardoor eensklaps de brand uitbrak. Eer de klank van dat woord nog weggestorven was had het denkbeeld reeds wortel geschoten in de harten van allen die het vernamen, en slechts korten tijd daarna werd in eene talrijke bijeenkomst van daglooners, uit den ganschen omtrek, dat schrikbeeld van alle werkgevers in den lande opgericht, de vereeniging der boerenarbeiders, om hooger loon te verkrijgen.

‘Waag 't dien eisch te stellen, en binnen den omtrek van twintig mijlen in 't rond zal een ieder weigeren u eenigen arbeid te verschaffen’, dat had de rijke pachter den radeloozen vader toegevoegd. En lang niet ijdel was die bedreiging geweest, dat ondervond de ongelukkige onmiddellijk. Nergens vond hij arbeid, nergens dus het zoo onmisbare onderhoud voor de zijnen. 't Bleek hem toen, dat er nog veel grooter ellende te lijden viel dan die waardoor hij tot den stouten stap der vereeniging was overgegaan. Wat nu te doen? Zijne krachten waren uitgeput en zijne kinderen zoo zwak en machteloos door honger en ontbering en zoo geheel ontbloot van de noodige kleeding en dekking, dat hij voor niets zou terugdeinzen wat aan de zijnen eenige hulp verschafte. Maaibij kende geen middel daartoe dan alleen dit uiterste, dat hij heimelijk de zijnen verliet, zoodat de policie wel genoodzaakt zou zijn zich met het onderhoud der verlaten weezen te belasten.

Op zekeren avond weer van een vruchteloozen gang om arbeid te zoeken huiswaarts keerende, ging hij dan ook tot dat uiterste over, en stillekens sloop hij dien nacht uit zijn woning, mee-nende daardoor brood en dekking en voedsel aan zijn gezin te verschaffen. Werkelijk aten die ongelukkigen ook al spoedig de onteerende bete in het werkhuis, maar nog geen vier dagen later had ook de policie den man opgespoord, die zich door een lafhartige vlucht had zoeken te onttrekken aan de wettelijke verplichting van ieder huisvader om voor de zijnen te zorgen, en had de rechter dien onverlaat tot ettelijke maanden gevangenisstraf veroordeeld.

Daar stond nu de man, die zich te hoog gevoelde om als bedeelde te boek te staan, als een ontslagene uit het tuchthuis voor zijne kinderen, die hij naar het werkhuis had gedreven. Hoe liet zijn vorige meester hem dien misgreep gevoelen! Toch gaf hij hem weer werk en hooger loon ook, want de Ver-eeniging had tal van arbeiders elders heengelokt en de oogst drong. Zoodra die oogst echter geborgen was ontsloeg hij hem onmiddellijk, ja ontzag zich niet, in een vlaag van dronkenschap, den ongelukkige eene lichamelijke mishandeling te doen ondergaan, waarvoor de rechtbank den misdadiger wel tot eene geldboete veroordeelde, maar die de krachten van den afgesloofde nog meer ondermijnde. De winter naderde, zoodat de behoefte aan beter voedsel, aan warmer kleeding en deugdelijker woning en vooral aan eenige brandstof zich dubbel deed gevoelen, en onderwijl ontbrak weldra alle arbeid. Gelukkig echter had de heer van het dorp de gewoonte tegen Kerstijd ruime uitdeelingen van levensmiddelen te doen aan de minvermogenden in het dorp, opdat allen met hem dat feest blijde mochten vieren. Niet echter dit jaar zou hij de onverlaten helpen die tegen hem opstonden, en die 't wagen durfden zich te veree-nigen om meer loon van hem af te dwingen. Onmogelijke eisch immers zelfs op dit feest, en zelfs aan een man die zich een Christen bij uitnemendheid achtte. Maar toen die hooge ambachtsheer op den ochtend van den eersten Kersdag zijne gewone morgenwandeling deed en de sneeuw onder zijne voeten kraakte, bleef zijn hond eensklaps blaffende staan voor iets dat in het kreupelhout verborgen lag. En wat vond hij daar? Het reeds bevrozen en verstijfde lijk van den werkman Hodge. Het bebloede mes was krampachtig tusschen de vingeren geklemd en stak nog half in de gapende wond.

Dit tweede heengaan van den vader, die geen uitkomst meer kende om de zijnen voor den hongersnood te redden, zou dan toch wel afdoende zijn. Voor een hooger en billijker rechter zou hij nu verschijnen, ja op diens hulp vertrouwde hij zelfs, ten spijt van het misdadige der handeling, want Hem kende hij als den Vader der weezen. In dat vertrouwen is hij stellig ook niet beschaamd.

Een oud verhaal dat ge ons daar opdischt, mompelt ongetwijfeld menig lezer, misschien nog wel half verwijtend. En hij die zoo spreekt, heeft gelijk, want inderdaad is 't al een paar jaar geleden, sedert de geniale Edward Jenkins getracht heeft en er ook inderdaad in geslaagd is om door het beeld van zijn Little Hodge, de sympathie zijner landgenooten te wekken voor het lot der boerenarbeiders in Engeland. Dat hij een warm hart heeft voor het lijden der armen, had hij vroeger reeds bewezen door zijn teekening van Ginx's Baby, die ongelukkige, voor wien werkelijk geen plaats was ‘au banquet de la vie.’ En hij heeft in zijn Lord Bantam, maar vooral door zijne in Amerika en Canada gehouden voorlezingen over de nationale ondeugden van Engeland voldingend getoond, dat 't hem althans niet aan moed ontbreekt om den spiegel der waarheid aan zijne landgenooten voor te houden. Toch kan ik van ganscher harte instemmen met het veroordeelend vonnis, 't welk Jenkins over die voorlezingen van alle zijden heeft moeten hooren. Ware 't hem werkelijk te doen geweest om zijn volk te verbeteren, welnu, de pers en de meeting en voor hem, den volksvertegenwoordiger, daarenboven het Parlement, waren zoo vele en uitnemende gelegenheden om, als een andere Savonarola, onder de Engelschen op te treden. Maar bij den nabuur, en dat nog wel bij Broeder Jonathan, te klagen over de ondeugden van John Bull, en dat terwijl men zelf in den vreemde juist zoo fier is op zijn nationalseit, zulk een houding verdient een ander woord dan dat van lof. Door den landgenoot in den vreemde gevonnisd te worden kan wel verbittering wekken en verharding in het veroordeelde, moeielijk echter verbetering. Ik vrees dan ook dat Edward Jenkins veel van den invloed, die hem rechtmatig toekomt om zijn kennis en om zijn even eerlijk als moedig karakter, roekeloos verspeeld heeft door deze zoo onvruchtbare als roekelooze daad, en dat tot onberekenbaar nadeel van de zaak welke

hij voorstaat. Als ik dan ook den vertaler van zijne voorlezingen[1] gaarne een woord van dank toebreng dat hij ons pnbliek met dat inderdaad merkwaardig geschrift bekend heeft gemaakt, behoef ik er hem geenszins een verwijt van te maken het voorbeeld van Jenkins gevolgd te hebben, door het zondenregister van het Neder-landsche volk bij zijne vertolking te voegen. Immers niet bij den vreemdeling klapt hij uit de school, maar in eigen kring geeft hij lucht aan zijne grieven. En dan moet toch ook de bekentenis mij van het hart, dat het zondenregister 'twelk de Engelschman den landgenoot voorhoudt, vrij wat zwaarder beschuldigingen inhoudt, dan het onze. Onze vertaler waarschuwt ons echter reeds in de voorrede tegen een te groote ingenomenheid met Engeland, en hij doet dat op grond eener veeljarige bekendheid met de toestanden aldaar. Maar gereedelijk zal hij 't mij toch moeten toegeven, dat welke ook de gebreken der Engelsche natie mogen zijn, deze in wakkerheid en cordaatheid, in eerlijkheid en goede trouw, in eenvoud en oprechtheid uitmunt boven althans vele andere natiën, en dat vele der ondeugden onzer naburen eigenaardigheden zijn die voortspruiten uit een karakter, dat in zijn onverzettelijkheid elke verandering als een breken met de overlevering, schuwt en vreest.

Maar Jenkins zelf boude ons bezig. En van hem zal een ieder getuigen, dat hij meesterlijk de gaaf bezit om met forsche hand en breede trekken het lijden en de fouten welke hij wil blootleggen zoo aanschouwelijk in beeld te brengen dat een ieder niet alleen onmiddellijk overtuigd is van de waarheid der voorstelling, maar ook deelt in de Sympathiën van den kunstenaar voor zijn onderwerp. Beweert ge misschien, dat die Baby zoowel als die Lord in te uitsluitend Britsche toestanden verkeeren, dan dat wij, die aan deze zijde van het Kanaal wonen, ons geheel met hen kunnen vereenzelvigen, dan geef ik u dat volkomen toe, en te gereeder, omdat ik daardoor in dubbele mate uw medegevoel hoop te wekken voor dien Little Hodge. Want de omstandigheden waarin die ongelukkige leefde zijn gansch niet vreemd ook in ons land, waar immers ook voor menig kind het lijden een aanvang neemt zoodra 't zijn oogen opent. En dat vooral onder de daggelders ten platten lande. Dat vreedzame ‘dak van stroo’, en die zoo geprezene ‘hut van klei aan 't eind der aard’, ze mogen uitnemend dienst doen bij den

1 Blikken in het innerlijk leven van Engeland en Nederland. Van Westminster naar het Binnenhof. Maassluis, J. van der Endt, 1875.

dichter, die met het bewijs verlegen zit dat hij 't gelukkigst is die niets bezit noch begeert, zoo als het bekende Spaansche spreekwoord luidt, de werkelijkheid leert ons dit anders. Alleen daar zien wij, niet alleen op 't land maar overal, welvaart heerschen onder de arbeidende bevolking, alwaar het gezond verstand van den meester enkel van den krachtigen en opge-wekten en alzoo goed betaalden werkman hulp en steun ver-wacht, en waar de arbeider door beter werk toont ook een beter loon waard te zijn. Maar juist daarom zag ik dien kleinen kleuter van een Hodge liever onder de oogen van ons lezend publiek gebracht, dan al die Lords en Ladies met hunne opgeschroefde woorden en beuzelachtige gedachten, welke het nu meestal in de vertaalde romans aangapen. In onze gemeenzaamheid met de denkbeelden en in onze kennis van het leven en de behoeften der meerderheid van onze natuurgenooten ligt de sleutel van het geheim, om de algemeene welvaart te bevorderen. Dat voortdurend staren daarentegen op het inwendig leven van die enkele paleizen welke een volk bezit, wekt een gelukkig nooit te bevredigen begeerlijkheid naar ijdeltuiterij en verstrooiing en went het oor aan phrases die, in aardige vormen, onoprechtheid zelfs beminnelijk maken. Laten wij 't al van jongs af leeren ‘qu'un mot de bonté l'emporte sur un bon mot, de toute la supériorité du coeur sur l'esprit.’

Gemeenzaamheid winnen met de toestanden der arbeiders in ons midden, dat moet ons zoeken zijn. Onbekendheid met hunne behoeften laat hen heden verstoken van hulp, die wij hun zoo gaarne hadden verstrekt, en leidt morgen tot maatregelen van ziekelijke philanthropie, die eer schaden dan baten. Nauwelijks kon de hooggezeten Squire 't gelooven toen hij den werkman voor zijn rechterstoel zag staan, hoe deze, ten spijt van het genot van een vast, en naar zijne innige overtuiging volkomen billijk en voor dien stand toereikend weekloon, zijne moederlooze kinderen niet alleen lafhartig verliet en aldus opdrong aan de openbare liefdadigheid, maar dat gedrag nog durfde verdedigen op grond van armoede! Armoede, en dat bij het voorrecht wekelijks op een som van negen schellingen sterling te kunnen rekenen. Maar wanneer men wist dat deze man een der leiders, ja de opstoker was van hen die zich niet ontzagen van hunne meesters een nog hooger loon niet te vragen maar te eischen, en er de bedreiging aan toe te voegen, dat een weigering van den meester gevolgd zou worden door een

weigering van alle arbeiders in den omtrek en in geheel het land om daarvoor langer te werken, dan moest alle verbazing wel wijken. Alleen zou ze op nieuw en zelfs in nog hoogere mate by dien toch inderdaad nobelen man gewekt worden, toen daar eensklaps in de gerechtzaal de stem vernomen werd van zijn evenknie in rang en stand, van een man die met grooten lof aan eene van 's lands hoogescholen zijne rechtsstudiën voltooid had en aan wiens zorgen hij hoopte eens het lot zijner eenige dochter te kunnen toevertrouwen, en dat wel om de opruiende taal van dien werkman billijk te noemen. Was 't dan ook wel wonder dat de achtbare edelman 't niet van zich verkrijgen kon, ook ditmaal weêr de gewone liefdadigheid te plegen aan zulk een ondankbare menigte. Vroeger, ja, ver-meidde hij er zich in, om op het hoogste van alle christelijke feesten ook de hoogste van alle christelijke deugden ten toon te spreiden. Ruim zelfs en gaarne, opende hij toen de rijkelijk gevulde hand voor de minder bevoorrechten in zijne omgeving. Maar thans, nu opstandelingen in plaats van dankbaren hem omgaven, thans was zijn hand ook voor hen gesloten en hief hij in zijne verontwaardiging liever de gebalde vuist haast dreigend tegen hen op. En tot in zijn binnenste toe was hij er ook van overtuigd, in zijn volle recht te zijn. Eerst toen het lijk van den wanhopenden man voor hem lag, en hij zelf die weezen meer dood dan levend vond onder het nauwelijks beschuttend dak der armzalige woning, eerst toen werden hem de oogen geopend voor toestanden waarin hij wel van der jeugd af geleefd had, maar die hem blijkbaar toch even onbekend gebleven waren als het leven van den neger in de binnenlanden van Afrika. En tot die bekentenis en tot die erkenning moest de man komen, die jaren lang de oppermachtige was geweest in geheel den omtrek, en wien 't eerst op gevorderden leeftijd duidelijk werd, hoe hij als een blinde had gezeteld op den rechterstoel. Gelukkig wien als hem, zij 't dan ook laat, de oogen toch nog open gaan. Veel kan hij dan herstellen, wat eigen blindheid verwoestte.

In Little Hodge het aanschouwelijk beeld te zien van de jongste beweging onder de boerenarbeiders in Engeland, is niemand natuurlijk ontgaan. En algemeen zal men de wen-schelijkheid ook voor ons erkennen, geen vreemdeling te blijven in toestanden welke onze naburen zoo groote zorg hebben gegeven, al mogen ze ook meer eigenaardig bij hen dan

bij ons t'huis behooren. Voorloopig, schijnbaar althans, is de strijd geëindigd, en dat wel bevredigend voor de meesters. Deze hebben wel aan velen een verhoogd loon toegestaan, maar toch ook werklui van elders laten komen, en vooral een ruimer gebruik gemaakt van werktuigen die de menschelijke hand vervangen. Deze werkstaking heeft dus ook gelukkige gevolgen gehad. Maar dat de strijders voor hooger loonen en betere toestanden van de veldarbeiders alleen sluimeren en geenszins vernietigd zijn, daarvan is een ieder in Engeland die de zaken kent, volkomen overtuigd. Alle weldenkenden in den lande hopen dat zelfs, indien de nood op nieuw hoog mocht klimmen. In waarheid is ook het leven dier ongelukkigen veel rampzaliger, dan dat der arbeiders in de fabrieksteden. Tijden van hooge loonen, gevolgd door gebrek aan werk, een groote afwisseling dus van verdiensten welke den arbeider heden brood-dronken en morgen doodarm maken, de daglooner op 't land kent ze niet. Hetzelfde onvoldoende loon, hetwelk zijn vader verhinderde den knaap door het geven van deugdelijk voedsel tot een krachtig man te doen opgroeien, behoedt ook hem en de zijnen wel voor den hongersnood, maar het belet hem evenzeer ook maar voor een oogenblik op te komen uit dien staat van onverschilligheid en verdooving, waartoe de slechts ter nauwernood gesteunde levenskrachten hem doemen. Aan alle onguurheden van het klimaat is hij blootgesteld, slecht gekleed en in de schamele woning nauwelijks beschut tegen de regenvlagen en de sneeuwstormen, welke daarop van alle zijden losbreken. Veelal eenzaam wonende en eenzaam werkende en zonder de minste afwisseling in de zoo stille omgeving, zonder de gelegenheid ook om elders dan in overzeesche landen een beter loon te vinden, sleept de slecht betaalde boerenarbeider inderdaad een leven voort hetwelk door niemand bevredigend, veelmin begeerlijk kan genoemd worden.

Edward Jenkins wilde die beweging steunen en wettigen en zoo mogelijk doen zegevieren, door de teekening van zijn Little Hodge. Het romantisch kleed waarin hij den armen vader gehuld heeft, zet er een zeker weemoedig karakter aan bij. Het lot van dien man wekt medelijden, maar geen verontwaardiging tevens. Men is begaan met den huisvader, die te veel loon heeft om onderstand te kunnen vragen voor zijne kinderen en die toch tot misdadiger verklaard wordt, zoodra hij dat bezwaar ten behoeve der zijnen tracht weg te ruimen door zelf hopeloos in den

vreemde rond te dolen. Toch wist Jenkins, met grooten tact, den landheer voor de verbolgenheid van het publiek te vrijwaren. Immers hij doet den goeden wil van den Squire voor zijne omgeving helder uitkomen, want zelfs bij alle afkeuring van het gedrag van den in zijn oog ontaarden vader, blijft hij medelijden betoonen voor de kinderen. Waarlijk niet als een wreedaardige handelde de Squire, maar als een onwetende, en nog wel als een onwetende die onmiddellijk bij het erkennen zijner dwaling bereid is ruimschoots aan de kinderen te vergoeden, wat hij, onwillens, aan den vader misdaan heeft. Daarenboven heeft hij het groote publiek van Engeland, dat den boerenarbeider niet kent in zijn leven en werken en strijden, een blik in diens bestaan gegund. Hoe velen toch achten hem nog als bevoorrecht boven den werkman in de groote steden, want onder een zeker waas van poëzie duikt het lot van de bewoners der vaak zoo bekoorlijk gelegen stulp als weg. Walgelijk voorzeker is dikwijls het door menschen volgepropte huis, dat in de morsige en overbevolkte steeg van de groote stad soms nauwelijks te vinden is. Maar zij die in dergelijke weinig uit-lokkelijke verblijven huizen, ze zijn dag en nacht omringd door lotgenooten, die elkander telkens weer op de meest treffende wijze helpen en bijstaan. Hun gemeenschappelijk leven en werken en tobben geeft gedurig stof en aanleiding tot soms ongedachte uitkomsten en, altijd door, tot wisseling van gedachte, 't geen het lijden verzoet en uit den geest, voor een tijd althans, het volle besef van eigen leed bant. Het pijnigende daarvan wordt dan verdrongen door het aanhooren en aanzien van nog zwaarder beproeving. Daar is en blijft leven bij hen, en de belangstelling in 't geen rondom hen gebeurt wordt toch nog gespannen en gaande gehouden bij die ongelukkigen, voor wie deze wereld anders geene genietingen over schijnt te hebben. Somber en eenzaam en zwijgend en verlaten, sleept daarentegen de boerenarbeider zijn droevig aanzijn voort. Evenmin als zijn lichaam krachten put uit deugdelijk voedsel, evenmin wordt zijn geest gewekt door de afwisseling der omgeving. Hij werkt alleen en woont alleen en hetzelfde lijden van de zijnen drukt hem met een doodende monotonie, dag aan dag en maand op maand en jaar op jaar, altijd weer, maar gelukkig niet in voortdurend sterker mate, omdat ten slotte verdooving haast ongevoelig maakt voor elk lijden. 't Is van hen dat men zeggen kan:

If life an empty bubble be,
How sad for those, who cannot see,
The rainbow in the bubble.

Hulp voor hen, zoekt Jenkins. Maar die hulp vraagt hij niet in den vernederenden en onteerenden vorm der aalmoes noch in dien der tijdelijke bedeeling zelf. Zoo iemand dan weet hij 't, dat ongelukkig de liefderijke hand maar al te weinig geleid wordt door het verstandig oog. Wiet te vergeefs voor hem is in zijn land de juistheid van het beweren voldingend bewaarheid, dat ‘Charity creates much of the misery it relieves, but does not relieve all the misery it creates.’ Sympathie wil hij wekken voor het lot der veldarbeiders, eenvoudig door aanschouwelijk voor te stellen hoe zij leven en arbeiden. En is de noodige kennis van dien toestand verkregen, dan gaat hij gerust de toekomst te gemoet. Immers dat het volk van Engeland dat lijden kennen en niet tevens onmiddellijk verbeteren zou, daaraan denkt hij niet eens. De edele geest die in zijne landgenooten huist, is hem tot waarborg. In kennis, dat uitnemendste allerredmiddelen in duizenderlei moeielijk-heden, zoekt dus ook hij zijn toevlucht, kennis van de toestanden die verbetering behoeven onafscheidelijk achtende van ijlings volgende pogingen tot herstel. Hodge wist niet dat zijn jonggeborene alleen dan recht had op gemeentelijke hulp indien hij zelf tot bedeelde verlaagd was, en de Squire kende het onderscheid niet tusschen een vast en een toereikend loon. De pachters dachten er niet aan dat beter betaalde en gevolgelijk beter gevoede arbeiders ook beter werk leveren en 't was den arbeiders niet duidelijk hoe hunne vroegere meesters het land toch geploegd en bezaaid en den oogst behoorlijk in de schuur konden krijgen, zonder hun hulp De een begreep 't niet, dat als de ander hem meer loon gaf zonder tevens een evenredig beteren arbeid van hem te ontvangen, de inkomsten van den adellijken landeigenaar moesten verminderen, omdat de pachter dan minder loon kon opbrengen. Hoe ernstig een zaak 't hier ook gold, toch liepen jaren lang èn landheer èn pachter èn daglooner, als in het blindemansspelletje, in den-zelfden kring rond, tastende en zoekende maar zonder te vinden, totdat zij eindelijk tegen elkander aan en de een den ander omver loopende in een twist geraakten die niet eer beslecht werd, dan toen verstandige en nuchtere omstanders den

vechtenden den blinddoek van de oogen rukten. Toen eerst was 't aan die dwazen duidelijk te maken dat zij in hun woede hen dreigden te vermoorden, van wie hun eigen leven en geluk afhing. Niet partijtrekken voor den een tegen den ander, is de zekerste weg tot beslechting van den strijd die uit misverstand en zonder boos opzet van een der vechtenden is ontstaan, maar het zacht en verstandig woord wint daar de zege. En dat woord werd hier geëischt, niet de helpende hand, evenmin als de sterke arm. Lord Houghton's woorden zijn als uitdrukkelijk daarvoor geschreven:

A sense of an earnest will,
   To help the lowly living,
And a terrible heart-thrill
   If you have no power of giving.

An arm of aid to the weak,
   A friendly hand to the friendless.
Kind words, so short to speak,
   But whose echo is endless.

Toch gaat hij te ver die meent, dat Edward Jenkins enkel reeds van de schildering der treurige verhoudingen waaronder de daglooner zijn leven voortsleept, een volledig herstel verwacht. Verre van daar. Wel degelijk rekent hij er op, dat nu ook dadelijk afdoende maatregelen tot verbetering zullen genomen worden, maar hij verlangt dat die van vredelievenden aard zullen zijn en in het belang van beide partijen. Toen dan ook. de wakkere Joseph Arch in Engeland opstond als de apostel der bevrijding van den boerenarbeider, juichte hij diens optreding toe, maar vermaande hem tevens tot zachtmoedigheid, Minnelijk vergelijk met den pachter en van dezen met den landheer, prees hij aan als het eerste en meest gewenschte middel tot verbetering van hun lot. Alleen wanneer dat mocht falen, moest men verder gaan, en wel allereerst door verplaatsing der werkkrachten van de plek alwaar ze geen voldoenden prijs vonden naar dat andere gedeèlte des lands, alwaar begeerig naar de arbeidende hand uitgezien en daaraan het billijke loon niet geweigerd werd. Geen geweld dus. De gruwelen van de strikes der fabriekarbeiders, waarin hij die het werk gestaakt had zich in het belang der zijnen verplicht en gewettigd achtte om den makker die bleef voortwerken te mishandelen, ja te

vermoorden zelfs, ze moesten verre blijven van de vereeniging der daglooners, en dat reeds in hun eigen belang. Alleen langs den natuurlijken weg was de zege voor hen te verkrijgen. En die natuurlijke weg was arbeid te weigeren die onvoldoende beloond werd, maar dien daar aan te bieden, alwaar hij gevraagd en noodig en op zijn waarde geschat werd. Vooral echter moest ook betere arbeid geleverd worden en dus op beter loon recht hebben.

Noem deze voorstelling van zijne houding in den pas geëin-digden heilloozen boerenkrijg niet te zacht en te liefelijk gekleurd, en als te veel getuigende van mijne zucht om ze in een gunstig daglicht te stellen. Openlijk, in den *Times*, tee-kende Jenkins protest aan tegen de dreigende taal welke zijn medebestuurder van het nationaal verbond der daglooners hooren liet in het weekblad, hetwelk ter bevordering der groote zaak werd uitgegeven. En inderdaad opmerkelijk mag 't heeten dat 't alras bleek, hoe die woeste en voor de landheeren en pachters haast tergende woorden niet gevloeid waren uit de pen van een onbeschaafden arbeider, maar uit die van een landeigenaar die zelf zijne goederen beheerde. Toch stond de heer Ward algemeen bekend als een man van beschaving en veel ontwikkeling. Treffender bewijs van de vredelievende gezindheid van den schrijver van Little Hodge is wel niet te geven.

Te spreken van de jongste vereeniging der boerenarbeiders in Engeland, en dat zonder in de allereerste plaats te gewagen van den man aan wien ze haar ontstaan, althans haar invloed en gedeeltelijk welslagen te danken heeft gehad, ware meer dan onbillijk. En tegenover Joseph Arch vooral betrachte men de deugd der billijkheid, hem die eerlijk en rechtschapen mag genoemd worden boven velen. Meer dan enkel zijn naam plaatsen boven een tijdschriftartikel wil ik dan ook, ja niet eens hem maar vluchtig en slechts als ter loops vermelden. En vooral omdat ik er aan twijfel of zijn naam bij ons wel meer dan alleen door de dagbladen bekend geworden is, hoewel de man eene nadere kennismaking zeer verdient, wensch ik hem hier aan u voor te stellen.

Joseph Arch is ook inderdaad een te opmerkelijke persoonlijkheid, hij is te zeer een kind van onzen tijd, hij bewijst te voldingend wat het levend woord en de onverzettelijke wilskracht zelfs van den eenvoudigsten arbeider in onze dagen

vermogen, zoodra die wil en dat woord het product zijn van waarachtige overtuiging en ze een werkelijk grootsch doel voor oogen hebben, dan dat wij 't mogen toelaten ook hem weer verzwolgen te zien door dat millioenental van menschen, hetwelk met en bij en rondom hem slooft en zwoegt voor het dagelijksch brood. Eer die kampioen der daglooners weer voor goed verdwijnt uit onze oogen, hetgeen, helaas! voor ons menschen tevens gelijkstaat met het uitwisschen van zijn naam uit ons geheugen en gewoonlijk zelfs ook van zijn beeld uit ons hart, wil ik toch nog even trachten zijn gelijkenis op te vangen. Dan hebben ook wij den man althans meer dan bloot van naam alleen leeren kennen, die stellig in de harten van duizenden en honderdduizenden onder de schamelen van Engeland in zegenrijk aandenken zal blijven voortleven, welke ook de uitslag zij van zijn ijveren voor de belangen zijner in eenzaamheid en armoede meer vegeteerende dan levende land-genooten.

Een gewoon boerenarbeider was Joseph Arch, maar die boven verreweg de meeste zijner makkers dit overgroote voorrecht genoot, dat zijne ouders, hoewel eenvoudig en arm, beide zeer verstandig waren. Al vroeg leerden zij den knaap lezen en schrijven en rekenen, en wisten in hem den lust te wekken tot goede lectuur. Veel tijd daarvoor had hij echter niet, want al op negenjarigen leeftijd moest hij den kost verdienen. Voor dag en dauw trok hij naar het veld om de vogels van de bouwlanden te jagen, opdat de vier stuivers daags, welke hij daarmede verdiende, de huishoudkas mochten stijven Later werd hij bij 't ploegen en ander werk gebruikt, en groeide zoo langzamerhand op tot gewonen boerenknecht. Toen hij echter door vlijtig lezen eenige kennis had weten te verkrijgen van landmeten en van polderwerken, werd zijn hulp in den omtrek gedurig ingeroepen, zoodat hij aldra geen vaste betrekking meer aannam, maar overal heentrok waar hij tijdelijk een goed loon kon verdienen. Hij werd daardoor onafhankelijker van de pachters dan de gewone daglooner; en terwijl hij door zijn gedurig verkeer onder vreemden veel menschenkennis opdeed, bleef hij ook geheel vrij en onbesmet van die kleingeestige en bekrompen inzichten welke het oog en hart van de menschen die in een en denzelfden engen kring voortleven, zoo licht voor werkelijk flinke en ruime en frissche denkbeelden benevelen. Een treffend bewijs daarvan gaf hij korten tijd na zijn huwelijk. Zijn vader

was te oud en vooral te afgesloofd om langer den kost te verdienen, en vroeg eenige hulp van het armbestuur. De zoon echter stelde aan het bestuur voor, dat men hem den ouden man als kostganger zou laten, tegen vergoeding der anderhalve schelling 's weeks welke zijn vrouw door werken buiten's huis verdiende, en die zij dan zou moeten opofferen. Het antwoord was echter afwijzend. De man moest naar het werkhuis gebracht worden, en daar, als Nommer zóóveel, zijn leven eindigen, en de zoon daarentegen wekelijks anderhalve schelling betalen voor het onderhoud zijns vaders. Hij die het brood der bedeeling wilde eten, moest daarvan al het onteerende smaken, onverschillig of een hooge leeftijd hem het werken voor eigen brood onmogelijk maakte. ‘Dat nooit’, was het onmiddellijk antwoord van den zoon. En hoe behoeftig hij zelf was, toch zorgde hij dat de oude man in het huis zijner kinderen den laatsten adem uitblies, niet onteerd noch gegriefd door het kleed der bedeeling. De treffende woorden van den bekenden volkszang weergalmden dus in het hart zoo al niet op de lippen van den wakkeren man:

All honour be then to these grey old men,
  When at last they are bowed with toil;
Their warfare then o' er, they battle no more,
  For they' ve conquered the stubborn soil,
And a chaplet each wears in his silver hairs,
  And ne'er shall the victor's brow,
With a laurel crown, to the grave go down,
  Like the sons of the Good Old Plough.

Streng godsdienstig was Arch. Hij behoorde tot de Methodisten, in wier midden hij, aanvankelijk een enkel maal maar al spoedig herhaaldelijk, als voorganger optrad. Ernstig en onbedeesd en in 't bezit eener aangeboren welsprekendheid, had hij weldra een zoo groote geoefendheid als spreker verkregen, dat hij al spoedig voor telkens talrijker scharen van toehoorders optrad, die met aandacht naar zijn eenvoudige maar ware taal luisterden. In geheel den omtrek was hij dan ook bekend als een man van meer dan gewone begaafdheden. Te verwonderen was 't dus niet dat zijne landgenooten hem tot hun woordvoerder kozen, zoodra bij hen het plan tot rijpheid gekomen was, om openlijk uit te komen voor al de ellende waaronder zij door een onvoldoende betaling gebukt gingen, en te trachten voor deugdelijken arbeid ook een deugdelijk loon te verkrijgen.

Te Weston, nabij de bekoorlijke badplaats Leamington, kwamen een drietal daglooners tot het manmoedig besluit om in het locale dagblad te verklaren, dat zij onvoldoend betaald en daardoor ontoereikend gevoed werden, zoodat de pachters hun een hooger loon moesten uitkeeren. Nauwelijks hadden eenige wakkere mannen in het naburig Charlcote dien eisch vernomen, of onmiddellijk namen zij het besluit alle boerenarbeiders bijeen te roepen en zich onderling te verbinden voortaan tegen geen lager loon te werken, dan wat hun een voldoend lot verzekerde. Daarvoor moest natuurlijk een openbare vergadering gehouden worden. Toeschouwers en toehoorders te lokken was gemakkelijk, maar wie zou voor die menigte optreden? Want dat die spreker een man moest zijn volkomen bekend en vertrouwd met hun toestanden, met hun leven en werken, en bekend ook met de eischen die zij in billijkheid aan hunne meesters mochten stellen, dat stond vast. Niemand anders dan Joseph Arch, dat was oogenblikkelijk het oordeel van allen; hij alleen kon hun aanvoerder zijn, dat was hun eenparige uitspraak. Zou hij echter daartoe bereid zijn? Twee der meest invloedrijke mannen werden naar zijn woonplaats afgevaardigd, in het naburig dorp Barton. De vrouw van Arch ontving hen en wilde eerst weten, wat zij van haar man verlangden. Dat hij als hun woordvoerder optrad in een meeting tot het vormen eener vereeniging van boerenarbeiders, die zich onderling verbonden niet te werken dan tegen een voldoend loon. ‘Maar denkt gij dan kracht genoeg te bezitten om uw eisch door te zetten ook dan, wanneer het loon u week aan week ontbreekt?’ voegde zij hun te gemoet. Eerst toen het antwoord haar volkomen bevredigde riep zij haren man, en geen oogenblik aarzelde het wakkere wijf volkomen diens besluit goed te keuren, toen hij den inderdaad hachelijken post gereedelijk aanvaardde. Dadelijk werd de noodige afspraak en schikking gemaakt en was al spoedig de zevende Februari van dat jaar 1872 vastgesteld en het dorp Wellesbourne gekozen voor het houden der eerste openbare bijeenkomst der boerenarbeiders, die een deugdelijk loon vroegen voor deugdelijk werk.

Warwickshire was dus de bakermat dier vereeniging. Zonderling genoeg, waarlijk. Liefelijker en merkwaardiger streek tevens is toch moeielijk in geheel Engeland aan te wijzen dan dit graafschap, hetwelk even overrijk is aan natuurschoon als aan inderdaad grootsche historische herinneringen. Nauwelijks heeft

men het weidsche Blenheim bewonderd, dat geschenk van koningin Anna en het Parlement aan den hertog van Marlborough, ter eere van zijn overwinning op de Franschen bij het Beiersche dorpje Blindheim, in het jaar 1704, en de waarlijk vorstelijke verzameling van schilderijen aldaar, of het eerwaardige War-wickcastle boezemt inderdaad ontzag in. De Warwick woonde eens daar, die naar het Concilie van Constance trok met een gevolg dat acht honderd paarden bereed, en die in zijn hofstoet tal van geestelijken en schrijvers en de eerste geleerden van zijn land met zich voerde; dezelfde Warwick die later Frankrijk onderwierp aan Engeland, en het als regent bestuurde, en die berucht moet heeten als de moordenaar der Maagd van Orleans; en later die andere en nog grootere Warwick, die in den strijd der Roode en Witte Roos, maar vooral door zijn oorlog tegen Hendrik VI van Engeland en zijn eigenmachtig benoemen van Eduard IV op diens troon, een blijvende plaats in de geschie-nis van zijn land heeft veroverd. Treedt de hooge wapenhal maar binnen, en ge zult er niet aan twijfelen dat dit gebouw een ware tropée is van grootsche historische feiten. Ongelukkig heeft een heillooze brand een groot deel van het oude kasteel vernield. Maar zoo hoog staat het in de waardeering van het Engelsche volk, dat onmiddellijk na het vernemen der ramp van alle zijden de roepstem klonk naar ruime geldelijke bijdragen om gezamenlijk de middelen te verstrekken, ten einde een van Engeland oudste en roemrijkste herinneringen weer in den vollen luister van vroeger te doen prijken. Onbeschrijfelijk liefelijk is het kasteel gelegen aan den Avon, de rivier die van daar naar het dorpje Stratford stroomt. Dat bevallige plaatsje kent een ieder. Niemand toch die Engeland voor langer dan enkele dagen bezoekt zal 't verzuimen, een pelgrimstocht te maken naar het geboortehuis en de grafstede Van Shakespeare. Nergens is dan ook een merkwaardiger verzameling van hand-teekeningen te vinden, dan de lijsten der bezoekers aldaar leveren. Welk een heerlijk uitstapje daarheen, wanneer men in het badplaatsje Leamington zijn intrek heeft genomen. Aan gemak, aan rijken comfort zelfs en aan afwisseling, zal 't daarniemand ontbreken, en als ge verzadigd zijt van al de weelde welke de badgasten er ten toon spreiden, dan lokt het natuurschoon der streek u stellig naar Guy's Cliff, een der sieraden van Engeland's zoo terecht geroemde buitenverblijven, éénig door zijn ligging en inderdaad betooverende uitzichten,

éénig ook door zijn rijkdom van bloemen en gewassen. Of wel, met Walter Scott in de hand trekt ge naar de naburige ruïnes van Kenilworth, welk kasteel hij immers tot een der meest bekende plekken der wereld gemaakt heeft. - Maar meer dan genoeg reeds om het zonderling of liever pijnlijk onderscheid te doen uitkomen tusschen dat land en zijne bewoners. Grievend staat dat contrast daar voor ons, tusschen die weidsche huizingen der grooten van weleer en der rijken van thans, en die schamele hutten van de landbouwende bevolking; tusschen het genot dat het bekoorlijke en romantische der streek verschaft aan den man van gevoel en kunst, en den angst die den bewoner elk uur bevangt voor den dag van morgen; tusschen den overmoed waarmede badgast en toerist handen vol goud aldaar in weelde verteren, en het zwoegen en sloven van den daglooner voor weinig meer dan een bedelloon: tusschen de begeerige blikken waarmede de rijke van elders naar die bekoorlijke streken uitziet om er zich met hoofd en hart beide te verstrooien en te verlustigen, en het weemoedig vochtig oog 'twelk des huismans gezin naar de plek slaat waar het geboren is en getogen, maar waarvan het door armoede en ellende verdreven wordt naar dat koud en hardvochtig Amerika, 'twelk alleen als toevluchtsoord iets verlokkends heeft. Engeland echter is van oudsher het land der contrasten geweest, en dat in hooge mate zelfs.

Ruim veertien honderd boerenarbeiders stonden op den bepaalden avond in de kom van het dorp Wellesbourne te wachten op de dingen die komen zouden. Dat het aanvankelijke plan, om de bijeenkomst te houden in de dorpsherberg, opgegeven moest worden nu zulk een ongedacht groot aantal personen verschenen was, sprak van zelf. Maar daar buiten viel de regen soms bij stroomen neder, en strengelijk waarschuwde de policie tegen de minste belemmering zelfs van het verkeer op den openbaren weg, omdat de vergadering dan onmiddellijk zou ontbonden en de leiders vervolgd zouden worden. Al spoedig zorgden kwaadwilligen er voor, dat het gas op den brink werd uitgedraaid toen de menigte verzameld was, zoodat allen in het duister moesten rondtasten. Toch mocht 't aan het Argusoog der policie niet gelukken ook maar een enkelen der aanwezigen op de minste ongeregeldheid te betrappen. Rustig en ordelijk wachtte een ieder het bestemde uur af, hoe koud en kil 't ook daar buiten op dien regenachtigen Februaridag

mocht zijn. Karren werden in het midden van den grooten kring gesleept voor standplaats der sprekers en der verslaggevers van de pers, en weldra flikkerde van alle kanten het licht der lantarens die men in een oogwenk had weten te bekomen, waardoor de booze toeleg verijdeld werd van hen die de gas-lichten uitdoofden. Daar werd eindelijk een juichkreet vernomen, en de leiders der meeting namen op de karren hun plaats in, Joseph Arch vooraan.

Een zeventigjarige daglooner sprak 't eerst. Engeland was groot en gevierd en geducht en rijk en machtig, en moedig en bekwaam waren zijne grooten in raadzaal en in kerk en in 't leger en op de vloot. IJverig en wakker en menschlievend was de middelklasse, en vrij en godsdienstig tevens mocht het gansche volk genoemd worden. Vruchtbaar ook en bekoorlijk was geheel het land en deze streek wel bij uitnemendheid, waaraan tot zelfs de hutten der daglooners toe, een vriendelijken en vroolijken en gezelligen aanblik bijzetten. Maar o! welk een leed en kommer en armoede en ellende werd er in dat rijke Engeland, naast die machtige grooten en die bedrijvige burgers, geleden in de zoo schilderachtig gelegen stulpen door hen die het land bewerkten en vruchtbaar maakten, maar die zelf nauwelijks voedsel en kleeding en huisvesting konden bekomen, hoe rijk ook de oogsten waren die zij in de wel beschutte schuren voor anderen mochten optasten. Zeventig jaar was hij nu oud, en al drie en zestig jaar lang had hij op het veld gewerkt. Toch was hij even arm gebleven als vroeger, hoewel hij zich gelukkig vrij had weten te houden van allen onderstand, uitgenomen alleen in dagen van ziekte. Eenige zijner kinderen had hij al jong verloren. Sluipkoortsen aasden voortdurend op slachtoffers rondom zijn vochtig gelegen woning, waarvan de grond en de muren altijd klam waren, terwijl het dak bij de minste regenbui lekte. En de middelen om de kwijnende levenskrachten te versterken en op te wekken, ze ontbraken hem. Schoolgeld kon hij voor de overblijvenden niet betalen, maar ook de bijdrage niet missen welke de arbeid van het zelfs zeer jeugdige kind tot de huishouding levert. Drie zijner dochters waren getrouwd met daglooners, even arm als hij, terwijl twee van zijn zoons zeker wel onder de toehoorders zouden staan, als levende getuigen van het onvoldoend loon der boerenarbeiders. Een zijner jongens verloor zijn leven op zee, een andere sneuvelde in de Krim, en de beenderen van den derde lagen te verbleeken in de zon van

Indië; ze waren dus alle gestorven onder het vaandel en in den dienst van het groote Britsche rijk. Voor hun vaderland hadden zijne kinderen hun leven veil en het daaraan ook werkelijk ten offer gebracht; hij zelf was nooit aan zijne verplichtingen van burger te kort gekomen, en heeft meer dan zestig jaar lang onvermoeid voortgewerkt. Wat doet dat vaderland thans voor hem, nu hij afgetobd is en oud en stijf en stram en geen ander vooruitzicht heeft dan om bij den enkelen schelling dien hij nog misschien als wegwerker verdienen kan, een aalmoes te komen bedelen van het armbestuur? Bij eenige verlenging van zijn leven zal men dan hunkeren naar zijn dood, even als hij al spoedig verlangen zal dat het hem door anderen toch nauwelijks gegunde leven spoedig ten einde kome. Nooit voldoende betaald om zich en de zijnen goed te onderhouden, heeft hij zijn leven als een bankroetier doorgebracht, en hij staat daar nu als een insolvente, ja haast als een bedelaar, en dat wel nu het einde van dat leven, vol strijd en moeite naakt. Daarom heeft hij zich gehaast, dit treurig verhaal van zijn lijden hier openlijk te doen, opdat de jongeren weten mogen welke toekomst hun wacht indien zij niet bij tijds en wakker de pogingen steunen van hen, die hun een billijk loon voor hun arbeid willen bezorgen. Voor zich zelf heeft hij geen hoop meer op een betere toekomst; zijn taak is afgewerkt, zijn levensdraad is welhaast afgesponnen. Maar evenmin als hij hoop meer heeft, zoo heeft hij ook geen vrees meer dat een onverstandig meester hem zal ontslaan, omdat hij een hooger loon durft eischen. Welhaast toch zal hij alleen met zijn Meester daar boven te rekenen hebben, en voor diens uitspraak ducht hij niet.

Een somber lied, die zwanenzang. Al waren de toejuichingen luide waarmede het ontvangen werd, toch kostte 't velen moeite dien kreet uit te brengen, zoo vol was de borst en zoo benauwd was 't hen om het hart. Evenwel was niets wat de oude man hun verteld had, vreemd voor hen. Immers eenvondig hun eigen leven en het leven hunner ouders schetste hij. Maar juist die eenvoud trof, juist de overtuiging dat hier een arm en onontwikkeld man, maar wiens hoofd blijkbaar helder en wiens hart warm gebleven was, er een ware verademing in vond zijn volle gemoed uit te storten, en die het moede hoofd niet te ruste wilde leggen eer hij zijnen lotgenooten toegeroepen had zich toch in tijds te wapenen tegen een toekomst als de zijne, dat was een indruk die niet spoedig verloren ging. - Wat het on-

gekunsteld woord toch vermag, wanneer waarheid het thema en overtuiging de grondtoon is.

Daar stond Joseph Arch voor hen, de door hen zelf gekozen leider. Reeds zijn optreden was het sein tot een luid gejuich. Niet een jonge en nog onbekende zoon van een der naburige kasteelen toch zou zich verwaardigen om door hen het leiden van groote vergaderingen te leeren of, door het voorzitten van zulk een ongewone bijeenkomst, aan zijn naam een bekendheid bij te zetten welke hem later, bij verkiezingen en benoemingen, uitnemend te stade kon komen; neen, een man die met hen werkte en naast hen leefde en onder hen woonde, zou hen voorgaan. 't Was ook niet aan een lid van het Parlement, dat zij hunne belangen ter behartiging aanbevalen; niet aan een man, die hoewel onbekend met hun toestand er toch uren lang over zou kunnen voortredeneeren, volkomen meester zijnde van het debat in de staatkundige vergadering, alwaar het gezwollen woord juist wonderen wekt, indien het maar is gekuischt en gekunsteld en vol van stoute grepen, onverschillig al was 't ook in de ijle lucht en vol van verrassende wendingen, al leidden ze ook nergens heen. Want een ieder verrneidde zich immers in die glinsterende zeepbel, welke al fraaier en schitterender en bonter kleuren vertoonde hoe grooter ze opgeblazen werd, zij 't dan ook dat men later, als ze geborsten was, er over lachte, zoo kinderlijk ingenomen te zijn geweest met een schijnvertooning waaraan alle inhoud ontbrak. Neen, een evenknie van hen zou hen leiden, een lotgenoot zou spreken van hun en van zijn lot, zij zelf zouden eindelijk meester zijn van hun eigen toestand.

En inderdaad konden zij geen beteren aanvoerder gekozen hebben dan den man, die daar voor hen stond. Arch toch was geboren en getogen en nog levende en zich bewegende in denzelfden toestand waarin zij verkeerden, hij wist dus wat hun ontbrak, hij wist ook wat hun toekwam. Daarenboven had Arch zich onafhankelijk weten te maken van de werkgevers en kon hij dus vrijer spreken. In hem ook was het bewijs geleverd, dat alleen een buitengewoon man als hij zich verheffen kan boven het peil zijner omgeving, en dan nog alleen met opoffering van elke uitspanning en elke verstrooiing. Onbillijk ware de bewering, dat allen even onafhankelijk konden zijn als hij 't was, indien ook zij maar gedaan hadden wat hij gedaan heeft, want dat zou gelijk staan met de ontkenning van alle verschil en meerderheid onder de menschen. Zijn alle krijgslui onbe-

kwaam, die geen Napoleon worden, en alle staatslui, die bij een Pitt achterstaan?Veeleer was juist het feit dat deze arbeider, die zich met zooveel moeite en inspanning losgeworsteld had uit de banden welke zijne lotgenooten nog knelden, toch niet meer dan een nauwelijks toereikend loon voor zich en de zijnen verdienen kon, een voldingend bewijs, dat inderdaad de stand der loonen in die omgeving althans, onvoldoend en onbillijk was. Een man, werkzaam en bekwaam als hij, moest zich niet meer behoeven aan te sluiten aan die minder ij verigen en minder ontwikkelden, tot verkrijging van dezelfde verbetering van loon. En reeds de bewering, dat hij die beter betaling verlangde dan de algemeen in die buurt toegekende, dan maar in Amerika of in deze of gene kolonie dat gunstiger lot moest opzoeken hetwelk hij hier, onder den rook der ouderlijke woning, hoopte maar niet vermocht te vinden, bewees het ongezonde van den toestand. Dit toch was een verjagen van alle bekwame arbeiders uit geheel de streek, en een straf uitvaardigen tegen allen die lust gevoelden tot ontwikkeling.

Maar vooral ook was Arch een verstandig man. Hij ge-voelde 't blijkbaar, dat een enkel onvoorzichtig woord van hem als de lont zou zijn, die eensklaps geworpen wordt in de loop-graven van den reeds lang ondermijnden grond. De ontevredenheid der arbeiders was langzamerhand tot een soort van wanhoop gestegen, nu alles duurder en dus moeielijker voor hen verkrijgbaar geworden was. Alle bladen stoften voortdurend op de toenemende welvaart en den steeds vermeerderenden rijkdom van Engeland, terwijl hun loon hetzelfde en ontoereikend bleef, ja dagelijks nog ontoereikender werd dan vroeger. 't Had hun heel wat gekost, om over te gaan tot dezen stouten stap tegen de pachters, deze noodzakende, zoo als zij dwaselijk meenden, hooger loon te betalen, omdat de arbeiders anders het werk zouden staken. Maar juist die laatste stap had hen in spanning gebracht, en eer welkom zou 't hun zijn dan dat 't hun moeielijk vallen zou nu ook door een daad, zij 't van geweld, uiting te geven aan hun gevoel. Arch had hen geheel in handen, als schapen kon hij hen leiden, maar ook als razenden zou hij hen kunnen aanhitsen tegen hunne meesters, en in één oogwenk brand en verwoesting kunnen slingeren over de volgetaste schuren en rijke hoeven der pachters. Niets van dat alles echter was te duchten van het verstandig en bezadigd woord van Joseph Arch.

Ik sta hier wel als uw voorganger en als uw woordvoerder, maar toch ben ik eenvoudig een van de uwen, dat was zijn eerste woord tot de verzamelde menigte. Als een recht eischt hij 't, geheel tot en met hen te behooren opdat tusschen spreker en hoorders geenerlei onderscheid besta of, zoo het reeds in hun gedachte post gevat heeft, onmiddellijk daaruit wegvalle. En zoodra hij zich geheel met hen vereenzelvigd heeft, is al dadelijk zijn dringende en ernstige bede tot hen, dat zij toch beginnen met in te zien hoe alleen overleg met hunne meesters, nooit strijd tegen hen, het middel kan zijn tot verbetering van hun lot. Want strijd verwoest en overleg brengt voort. Maar overleg is niet toegeven. Voor hun meester staande, moeten zij niet verlegen blijven turen op de punten hunner schoenen, maar het oog vrijelijk tot hem durven opslaan en zijn blik niet ontwijken. Zij moeten hetzelfde recht vragen dat een ieder in den lande geniet, het recht om alles wat hij noodig heeft te betalen met de vrucht van eigen arbeid, opdat reeds het besef der onafhankelijkheid van anderen door eigen arbeid, hen sterk make. Dan eerst zullen zij naast hunne rechten, ook ten volle de verplichtingen leeren kennen welke tevens op hen rusten. In de eerste plaats was 't de verplichting zorg te dragen, dat hunne kinderen goed onderwezen werden en niet, zooals hunne ouders, reeds door onkunde buiten machte waren een meer voldoend loon te winnen. Velen hunner konden echter zelfs het karig kinderloon niet missen in de huishouding, maar juist daarom te meer kwam het noodzakelijke uit van de betere opleiding van het opgroeiend geslacht, omdat het hooger loon, tot welks verkrijging zij hier vereenigd waren, onvermijdelijk volgen zou op meer ontwikkeling. Sparen vooral moesten zij leeren, opdat niet elk tijdelijk ongeval hen oogenblikkelijk naakt en hulpeloos en verlaten deed staan, en zij met het onteerend brood der bedeeling gemeenzaam werden, zich dus gewennende een steun te noemen, wat in hun oog veeleer een schande moest zijn. Maar nog eens bezwoer hij hen geen onrust te stoken, geen geweld te gebruiken, maar te vertrouwen op het deugdelijke hunner zaak die stellig tot een goed einde zou gebracht worden, indien zij maar als mannen en als vaders van huisgezinnen, wakker en trouw bleven aan de hier plechtig afgelegde belofte. Schouder aan schouder staande, niet versagende en niet ontmoedigd al kwamen er moeielijke dagen voor hen en de hunnen, moesten zij de vereeniging der boerenar-

beiders hoog houden en in eere, want dan, maar ook dan alleen, zou de zege hnn verzekerd zijn.

En nu stroomden de leden toe, stroomden ze toe van land en stad, geringen en aanzienlijken. Meeting op meeting werd belegd, waarin het goed recht der daglooners werd bepleit, en waarin leden van het Parlement voorgangers en woordvoerders waren, nu de zaak eens tot haar beslag gekomen was. Maar alles wat er geschiedde, vond plaats onder de medewerking of veeleer onder de leiding van den onvermoeiden Joseph Arch. De pers was vol van artikelen voor en tegen deze beweging, die inderdaad voor Engeland van overwegend belang moet genoemd worden, omdat 't niet alleen de rust en de welvaart gold van geheel de landelijke bevolking, maar ook de eerste belangen van den adel, die immers uit de verpachting zijner uitgestrekte bezittingen de middelen put om zoo hoog een staat te voeren. Wanneer de 800,000 boerenarbeiders een hooger weekloon eischen van vijf schellingen, dan zijn daarmede jaarlijks tien millioen ponden sterling gemoeid, en indien ook de vrouwen en kinderen meer loon zullen genieten, moet die som met de helft vermeerderd worden. Maar de landelijke inkomsten van den adel bedragen jaarlijks slechts ongeveer twintig millioen pond sterling, en de geheele pachtsom van Engeland is zelden meer dan zestig millioen pond sterling 's jaars, zoodat de inwilliging der eischen van de vereeniging het inkomen der landeigenaars met een vierde zou verminderen. Geen wonder dus, dat de tegenstand van hen groot was, want alleen grooter productie, alweer alleen mogelijk door grooter uitschot van kapitaal voor landverbetering, zou zulk een uitgaaf mogelijk maken.

Weldra zou een eigen orgaan de belangen der vereeniging voorstaan en allerlei liedjes, op bekende zangwijzen, het doel onder de meest behagelijke vormen ingang doen vinden onder de landbouwende bevolking. En als deden de leiders zelf nog niet genoeg om er de sympathie voor te winnen, zoo hielpen de tegenstanders daaraan aldra wakker mede, maar door hun onhandigheid. Toen eenige arbeiders op zeker dorp weigerden te werken tenzij hun loon verhoogd werd en de pachters vreemdelingen huurden, wachtten eenige vrouwen hen dreigend op aan het veld, met het gevolg dat deze den arbeid niet durfden aanvaarden en mannen en vrouwen gezamenlijk naar de herberg trokken. Op een aanklacht van de pachters, werden

die vrouwen opgepakt en in open wagens naar een zeer afgelegen gevangenis vervoerd, terwijl de rechtbank, waarvan de beide geestelijken voorzitters waren, haar een zware straf oplei. Maar in versierde wagens en als in triomf werden die vrouwen naar huis teruggevoerd, en geheel het land was verontwaardigd over de gestrengheid van dit geestelijke vonnis. Een andermaal werden de leiders eener meeting beschuldigd van opzettelijke stoornis der orde en versperring van den openbaren weg. Maar met graagte zelfs kwamen de eerste rechtsgeleerden van Londen over om de daglooners vrij te pleiten, wat hun ook steeds gelukte. Onze Edward Jenkins was altijd onder de eersten van hen die zulke vrijspraken bewerkten en daaraan groote ruchtbaarheid gaven.

Veel geld werd voor dat alles vereischt. Maar waar een Parlementslid als Samuel Morley voorging met een gift van zes duizend gulden, daar stroomde het geld al spoedig zoo rijkelijk toe, dat reeds in het eerste jaar uitgaven van ongeveer negentig duizend gulden bestreden konden worden. Daarenboven was het getal leden al gauw tot boven de honderdduizend geklommen.

Zou men in waarheid onderstellen dat een beweging, die in twee jaar tijd zulk een omvang nam en welke door de eersten in 't land ondersteund werd, hoewel begonnen in een afgelegen dorpje en aangevoerd door een even onbekend als onontwikkeld man, werkman zoo als zijne makkers, onbillijk was in beginsel en onrechtvaardig van doel? En moet die meening nog versterking vinden in de mislukking der plannen van de leiders, mislukking althans in zooverre, dat niet de volle verhooging van loon welke verlangd is werd verkregen, en de werkstakingen eindigen moesten door de aaneensluiting der pachters? Hij die zoo spreekt, sla een enkelen blik slechts in de rapporten welke de rijkscommissie van onderzoek naar het lot der boerenarbeiders heeft overgelegd, en hij zal op zijn oordeel terugkomen. Betreuren moge hij 't nog, dat verzet heeft plaats gehad, terwijl hij onderling overleg had gewenscht en doelmatiger geacht, toch zal hem dan het woord van afkeuring noch vooral van verbazing over den opstand meer van de lippen willen, omdat ook hij den bestaanden toestand onhoudbaar zal moeten noemen.

Een beknopt overzicht van die officieele opgaven volsta. In het westen van Engeland vooral is de nood hoog geklommen,

zoo lezen wij in het verslag der rijkscommissie. Maar voor geheel het land luiden de opgaven onbevredigend. Regel zijn weekloonen van ƒ 5.40 tot hoogstens ƒ 9, de laatste bij uitzondering, en alleen in plaatsen alwaar inwonende arbeiders het meeste werk verrichten. De huren der woningen wisselen af van negentig cents tot een gulden twintig cents 's weeks, soms bij groote uitzondering, en alleen daar waar ook het loon zeer laag is, zestig cents 's weeks. Die woningen zijn bijna overal in denzelfden treurigen toestand, klein en bekrompen en vochtig en zoo slecht van muren en dak, dat regen noch sneeuw er buiten te houden is en men bij hevigen wind, 's avonds alleen in lantarens het licht kan aanhouden. Man en vrouw en de volwassen kinderen van beiderlei geslacht, hebben bijna overal gezamenlijk slechts een kamer of zolder voor slaapplaats, zoodat elke gedachte zelfs aan eerbaarheid, van vroeg af, bij de kinderen onderdrukt of voor het leven verbannen wordt. Klamme muren en een leemen vochtige vloer, houden de ge-heele hut daarenboven voortdurend in een soort van koorts-nevel. Maar had de bekende Earl of Shaftesbury niet al voor ettelijke jaren openlijk in het Britsche Parlement, van den Engelschen daglooner verklaard: ‘There is no such thing as a home for him, and the man who has a wife and children is not the head of a family, but the chief pig in a pigsty.’

De zoo heillooze gewoonte, om een gedeelte van het loon in levensmiddelen te betalen, heerscht onder de pachters van Engeland nog in hooge en ergerlijke mate. Vooral is die gewoonte verderfelijk in de streken, welke beroemd zijn voor hun appelwijn. Daar geven de boeren aan hunne arbeiders dagelijks, en natuurlijk in mindering van hun daggeld, een zekere hoeveelheid van dien drank, maar alleen het haast waar-delooze zure tweede product, terwijl het eerste en beste door hen verkocht of verbruikt wordt. De gewoonte om te drinken, wordt daardoor al van kindsbeen af bij de arbeidende klasse ingeworteld, en een krachteloos vocht neemt de plaats in van het zoo onmisbaar voedsel.

Geeft uwen arbeiders, bij hunne woningen, kleine strookjes grond, roept Joseph Arch den pachters vau Engeland toe, opdat zij een varken of een koe kunnen houden, of althans zooveel aardappelen en groenten telen, als voor hun huishouding noodig is. Ge zult daardoor werklui kweeken die beter gevoed zijn en dus meer opgewektheid hebben tot beter werk, werklui ook die

door eigen ervaring bekwamer worden en meer lust voor huiselijkheid en orde en spaarzaamheid winnen, en voor wie het mijn en dijn een beteekenis, een gestalte aanneemt, ja een zekere bekoorlijkheid verkrijgt. Een huiselijk ongeval, ziekte, tijdelijk gebrek aan werk, zou hen dan minder afhankelijk maken van hun meester en. van de armenkas. En hij beroept zich op het getuigenis van den aristocratischen Sydney Smith, welke wonderen dat toekennen van een klein stukje gronds aan den arbeider niet alleen kan wekken, maar feitelijk ook gewekt heeft. Die eerwaarde geestelijke wijst op het dorpje Chales-bury, op dertien uren afstand van Londen gelegen. Maar 138 inwoners telde het, waarvan 119 arm en ook gedurig armlastig waren. Onhoudbaar was die toestand al spoedig voor de overigen. Weldra waren ook de vroeger nog eenigzins gegoeden tot armoede vervallen en de hulp der naburige gemeenten moest ingeroepen worden. Maar de Vereeniging tot Hulp van den Landman, trad er als een reddende engel op. Zij huurde al het land in die buurt voor een billijke pacht, en verhuurde het weer bij kleine stukken, van een of meer bunders, aan de allerarmsten van het dorp, al naarmate de gezinnen talrijk waren. En wat was het gevolg? Dat aan het einde van vier jaar het aantal armlastigen verminderd was van 119 tot vijf personen, die echter allen ook te oud waren om hun brood te verdienen.

Een ander voorbeeld, dat inderdaad treffend is. Een kleine pachter sterft en laat zijn vrouw achter, met veertien kinderen, het oudste nauwelijks volwassen. ‘Naar het werkhuis’ roept het armbestuur. ‘Nooit’ antwoordt het kloeke wijf. De landheer verlengt haar de pacht, zonder echter veel te rekenen op betaling. Maar niemand is stipter dan zij in de storting dier penningen op den bepaalden dag. En toen eindelijk alle kinderen, op twee na, de moederlijke zorg niet meer noodig hadden, gaf zij de hoeve aan den eigenaar terug, met de betuiging van haar over-groote erkentelijkheid in staat te zijn geweest door eigen arbeid in eigen onderhoud te voorzien, en haar kinderen te hebben kunnen vrijwaren voor den smet der bedeeling.

Maar dan niet het voorbeeld gevolgd van de pachters, - en hier volgen hunne namen, - die woeste stukken gronds bijna voor niet en voor lange jaren huurden van den eigenaar, en ze in kleine stukken en voor korten tijd weer verhuurden aan arme daglooners, tegen betaling van een niet onbeteekenend geld,

of tegen het kosteloos verrichten van eenig werk. Nauwelijks echter hadden die mannen dat kleine erfje met groote zorg en moeite ontgonnen en in een betrekkelijken staat van vruchtbaarheid gebracht, of de pachter zei hun de huur op en dreef zelf de ploegschaar door den nu bebouwbaren akker. Maar zij kunnen immers dadelijk weer andere stukken woesten grond van ons huren, luidde het antwoord, zoodra men hun zulk een gedrag verweet. Alsof 't daarmede niet zou gaan als met het vroegere stuk, en de tweede onrechtvaardigheid de eerste niet zou bekronen! Evenmin ook volge men het voetspoor van die pachters, die na verlof van onderhuur van hun landheer verkregen te hebben, het door hen gepachte in kleine stukken verdeelden en daarvoor een huur eischten en, - bij gebrek aan anderen grond, - ook inderdaad kregen, die drie en viermaal meer bedroeg dan 't geen zij er zelf voor betaalden. Is 't wonder dat zulke pachters vrijen tijd genoeg hebben om nooit op het jachtveld te ontbreken, en geld genoeg om paarden te berijden, die tot van den landheer toe, een woord van bewondering lokken?

In Engeland is het land in handen van den grooten, meest adellijken grondbezitter, die zelf niet bij machte is het te vervreemden, schoon wel te belasten, omdat het verbonden is aan de rechten van den eerstgeborene des huizes, Geen wonder dus, dat de pachter jaloersch is op het gelukkig bezit zijner pachthoeve, zoo beweert men allicht. 't Is zoo, maar de pachter eischt immers zelf van zijn heer langere pachten, en vooral een billijke uitkeering van de gelden welke hij tot verbetering van het land heeft uitgegeven, zoodra hem de pacht wordt opgezegd. Wanneer hij zelf dus de bezwaren van dat gemis aan beschikbaren grond gevoelt, zelf de nadeelen ondervindt van hooge en korte pachten, zelf over de onbillijkheid klaagt geen vergoeding te krijgen van verbeteringen door hem gebracht in den bodem waarvan willekeur hem ontzet, mag hij dan den dag-looner al het leed aandoen, 't geen hij zijn eigen landheer als een onbillijkheid verwijt?Maar erger nog. De arme daglooner, die zelfs geen grasveld heeft om een geit te laten grazen, kent natuurlijk de weelde niet van het gebruik van melk. Stelt echter soms een toevallige bate hem in staat die voedzame spijs te betalen, of wel, dwingt de ziekte van vrouw of kind hem vaak die tot herstel der zijnen te gebruiken, dan is toch bijna zonder uitzondering een weigering het antwoord op zijn vraag aan den pachter, hem een enkele kan af te

staan. Alsof 't mogelijk ware het jonge vee en de varkens op te fokken zonder melk, riepen de pachters uit één mond, toen hun ook dit feit als een der grieven van den arbeider genoemd werd. En onmiddellijk voegden zij er bij, dat zij evenzeer wel verplicht waren hunnen daglooners ten strengste te verbieden zelf een varken te mesten, omdat die lui dan natuurlijk verleid werden heimelijk van het voeder uit de schuren hunner meesters mede naar huis te nemen. Ervaring alleen, zoo gaat de pachter in zijn opwinding voort, maakt wijs. Zonder die ervaring, zou ook ik mijn pacht niet kunnen voldoen. Die ervaring heeft mij ook geleerd onverbiddelijk elken daglooner te ontslaan, wanneer diens vrouw en kinderen zich niet tevens verbinden voor een laag daggeld bij mij te werken. En welbehagelijk slaat de man een blik in 't rond, vol zelfvoldoening, en zich als overtuigd achtende dat een ieder zijn levenswijsheid bewondert, het land gelukkig prijzende, dat zulke scherpzinnige burgers telt.

Zorg vooral echter dat ge zeker zijt van uw werkvolk, roept dezelfde man ons nog waarschuwend toe. Neem niemand aan, tenzij hij zich voor een jaar althans, vast bij u verbinde. Ge loopt anders gevaar dat die lui frank en vrij overal heengaan en u in den steek laten, zoodra deze of gene dwaas hun een hooger loon biedt. En tot voor den rechter toe, moet ge dien eisch volhouden. Beweerde pachter White niet, dat de werkman wiens weekloon hij juist betaald had en die met zijn gezin elders heentrok, alwaar hem het dubbele loon uitgekeerd en het reisgeld voorgeschoten werd zich voor een vol jaar aan hem verbonden had, al deed deze een plechtigen eed dat nooit van zoodanige verbintenis tusschen hen zelfs sprake geweest was. Maar geen nood, andere pachters en de landheer zaten daar als rechters, en de man werd niet alleen in 't ongelijk gesteld, maar zelfs tot een hooge boete veroordeeld, die gelukkig door een belangstellende, die toevallig tegenwoordig was, onmiddellijk voor hem betaald werd.

Zie, dat zijn andere toestanden dan die wij hier te lande kennen, alwaar niet de invloedrijke man der streek, ongeletterd en onwetend en tyranniek soms, de rol van magistraat vervult. Laten zij die hier te lande altijd hunkeren naar een rechtspraak door mannen van het vak, door de zoogenaamd practische mannen, als hadden die, behalve de kennis van hun beroep, ook nog de kennis van het recht, opgevat niet naar het vaak averechtsch

begrip van verwarde hoofden maar zooals de oudheid ons het reeds in strenge beginselen heeft ontwikkeld, laten zij kennis nemen van den toestand der rechtspraak bij onze ook zoo bij uitstek practische naburen. Hoe zij bekeerd zullen worden van hun dwaling; hoe zij zullen inzien dat alleen hij, die zich dat speciale vak der rechtsgeleerdheid met veel ijver en een groot verstand heeft eigen gemaakt, het doorzicht heeft en tevens de onafhankelijkheid wint, om inderdaad recht te spreken. De geheele boerenbeweging in Engeland zou nooit tot dien omvang geklommen zijn, indien de rechtspraak er in handen geweest ware van rechtsgeleerden, en niet hier van predikanten en daar van landheeren en elders weer van pachters, die in hun eigen zaak een vonnis velden, 'twelk zij recht durfden noemen.

Ergerlijke toestanden haast zien wij in dat land, alwaar 't voor eenige jaren geen aanstoot gaf, dat een landeigenaar openlijk verklaarde den aanfok van schapen op zijn land veel voordeeliger te achten dan de toeneming der boerenbevolking op zijne bezittingen. Nog voor korten tijd lieten de pachters eener welvarende streek van Engeland 't overal rondbazuinen, dat zij veel liever dan een enkelen penning meer loon aan hunne arbeiders te betalen deze zouden ontslaan, en hun bouwland tot wei laten maken, zij 't dan ook met opoffering van groot voordeel. En inderdaad is reeds in het afgeloopen jaar het bouwland in Engeland met 80,000 bunders verminderd en het weiland met 140,000 bunders vergroot, hetgeen natuurlijk den arbeid van duizende arbeiders onnoodig heeft gemaakt. Toch moet Engeland gemiddeld elk jaar voor een bedrag van tachtig millioen pond sterling aan granen invoeren, omdat de eigen opbrengst van drie honderd millioen pond sterling nog ontoereikend is voor zijn volksvoeding. En in dat land zou de pachter den boerenarbeider geen loon kunnen uitkeeren, voldoende om hem te onderhouden? Geloove wie 't wil!

Maar zouden wij 't zelfs wagen nog te twijfelen aan het ongezonde ja onhoudbare van den toestand der landbouwende bevolking in Engeland, wanneer wij den Times zelf, dat orgaan van alles wat bij onze naburen rijk en machtig en groot is en invloed heeft, voor korten tijd, de volgende opmerkelijke woorden hooren uitspreken: ‘The English live under Squires, territorial potentates, extensive employers, and local oligarchs; and under this régime they endure an amount of positive tyranny or negative neglect, that they would not find sur-

passed under the most despotic system of the continent.' Waarlijk, hij die na zulk een uitspraak uit zulk een mond, voor deze beweging nog geen grond kan ontdekken, hij is in zijn oordeel wel plus royaliste que le roi!

Dezelfde stugge geest echter, die den Engelschman zoolang weerhoudt veranderingen en verbeteringen te brengen in zijne oud-vaderlijke toestanden, ze zet hem ook een zeldzame volharding bij, zoodra hij eens een taak heeft aanvaard. En die volharding ook in het goede, verdient inderdaad onze bewondering. Geen oogenblik aarzelde Joseph Arch gehoor te geven aan de bede zijner lotgenooten, hoewel hij wist daardoor zijn eigen bestaan in de waagschaal te stellen; en als leider en woordvoerder spreidde hij een tact en een bekwaamheid ten toon, welke niemand in een man van zijn nederigen stand en van zijn gebrekkige opleiding verwacht had. Maar even krachtig en even onverzettelijk was de man, die de voorganger, ja de pionier van Arch mag genoemd worden, en die wel uit de beschaafde klasse der maatschappij opstond en wiens kennis en geleerdheid zelfs hoog geroemd werden; de man wiens naam niet gemist mag worden, waar de jongste beweging der boerenarbeiders ter sprake komt. Joseph Arch is bij ons, althans bij name, reeds bekend, maar of dat ook van Canon Girdlestone kan gezegd worden, daaraan twijfel ik. Een woord dan ook over hem en over hetgeen hij treffelijks in deze zaak heeft gedaan.

Predikant in een dorpje in Lancashire, werd hij naar Hal-berton, North Devon, verplaatst, en bleef aldaar van 1863 tot 1872. Gewoon aan een omgeving van vrij goed betaalde en dus welvaren boerenarbeiders, trof 't hem al dadelijk in zijn nieuwe standplaats te hooren spreken van loonen van ƒ 4.20 tot ƒ 4. 80 's weeks, en mannen van veertig en vijftig jaar reeds als ouden van dagen te zien rondstrompelen. Zoodra hij echter zag dat die menschen tien en een half uur daags in de open lucht en in alle weer en wind werkten, en dat hun ontbijt en middagmaal bestond uit droog brood in warm water geweekt, in welk mengsel soms een paar uien dreven, en hun avondeten in aardappelen en kool met een stukje spek, 't laatste alleen voor die enkelen wien 't gegund was een varken te houden, en hij de ellendige woningen binnentrad, week die verwondering, en ze maakte plaats voor het vast besluit om in dien toestand verbetering te brengen. De pachters te overreden om hoogere loonen te betalen, was zijn eerste werk, maar de poging mislukte.

Juist brak de veeziekte uit in die buurt. Den volgenden zondag luidde de tekst: ‘Zie, de hand des Beeren zal zijn over uw vee’.

Algemeene woede onder de pachters, en weldra open oorlog tusschen hen en den prediker. Maar deze deinsde voor dien strijd niet terug. Recht gold bij hem boven macht. Hij plaatste een brief in den Times. waarin de treurige toestand der boerenarbeiders in zijn streek, tot in de geringste bijzonderheden toe, werd blootgelegd. Onmiddellijk stroomden brieven en bijdragen naar hem toe, vele met aanbiedingen om de gezinnen vast werk en huisvesting te geven en vergezeld van de onkosten der reis. Maar het volk was zoo ontzenuwd door een levenslang gebrek lijden, dat telkens en telkens weer personen die op 't punt stonden te vertrekken, hem het reisgeld terugbrachten, den moed niet hebbende zich uit den hoe ook ellendigen toestand te rukken, waaraan de gewoonte hen uu eens gekluisterd had. Ook de andere geestelijken vermeden allengs den man, die zoo algemeen gehaat was. Dat gaf aan de kerkvoogden nieuwen moed. Weldra weigerde de kerkeraad de middelen te verstrekken voor de noodige uitgaven, en een der diakenen ging zelfs in de volle vergadering dreigende naar hem, den voorzitter, toe, onder het uitbraken van beleedigende woorden. Het volgend nommer van Punch stelde dit verheffend tooneel van eene vergadering van een Christelijk kerkbestuur, den volke op zeer aanschouwelijke wijze voor. Nieuwe pogingen om den predikant tot onmacht te doemen volgden nu, maar de hooge rechtspraak veroordeelde de pachters. Men trachtte oproer in de kerk te doen ontstaan, hetgeen de policie echter onderdrukte; en toen de pachters eindelijk naar de kerk der dissenters overliepen, verzocht de predikant dier gemeente hen beleefdelijk te blijven bij het genootschap waartoe zij behoorden. Naarmate de tegenstand en de woede der pachters klom, nam echter ook de onverzettelijkheid van den predikant toe, en gedurende de enkele jaren dat hij in het kleine dorpje - werkzaam was, trokken door zijne bemiddeling van vier tot vijf honderd menschen, waaronder zeer velen met gezinnen, van daar naar andere plaatsen heen, alwaar een voldoend loon en een tot nu toe ongekende staat van welvaart hun deel was. - Maar ten koste van welk een arbeid en inspanning en van welk een leed en miskenning, voor den onversaagden geestelijke. Dat is kracht, dat is volharding. Thans is Olveston, in Glocestershire, zijn woonplaats. Maar

nog voortdurend is hij de vraagbaak van allen, zoowel van hen die werk zoeken als die werklui noodig hebben, en tot uit Amerika en de Koloniën stroomen nog steeds vragen en beden naar hem toe.

Het stelsel van Girdlestone was gezond en verstandig. Verplaatsing der arbeiders van het oord, alwaar hun te groot aantal alle macht in handen gaf aan den werkgever, naar die andere plek, waar handen te kort schoten en een billijk loon werd uitgekeerd aan een ieder die werken kon en werken wilde. Maar niet dan bij hooge zeldzaamheid treft de arbeider mannen aan die zich zijn lot zoozeer aantrekken, als de bevolking van Halberton, noch vooral mannen die zoo onverschrokken en onversaagd pal staan voor datgene, waartoe zij vast besloten zijn. Eigen hulp moet hen gewoonlijk redden. Maar die eigen hulp onderstelt meer kennis en meer ontwikkeling, dan de veldarbeider van Engeland bezit, die nauwelijks eenig onderwijs genoten heeft. Herhaaldelijk zagen wij 't al, zeer jong reeds moeten de kinderen hun bijdrage leveren in de huishouding, zoodat er geen tijd is voor leeren, geen mogelijkheid ook voor de ouders om dien tijd ongebruikt te laten. Maar in de dorpen die mannen tot geestelijken hebben als een de Moleyns, zijn de ouders toch al teruggekomen van hun dwaling, dat een weekloon van enkele stuivers te verkiezen is boven het onderwijs van de kinderen. Te Burrington heeft die waardige man 't zoo ver weten te brengen, dat geen enkel kind in geheel die buurt werkt, eer het voldoend onderwezen is. En daar hij steeds voor allen die eenigs-zins uitmunten, goede en vaste betrekkingen weet te vinden in de naburige dorpen en steden, en vooral aan de spoorwegen, heeft hij zoozeer de begeerte der ouders gewekt om hunne kindereu onder zijne leiding te brengen, dat schoolverzuim in zijn dorp tot een onbekend woord geworden is. Geen wonder ook, want hij heeft te veel gezond verstand om bij den onontwikkelde van allerlei ijdele woorden van raad iets goeds te verwachten. Hij toont hun door de daad, wat hun eigenbelang vordert. Daar is dus het kind niet als gedwongen den vader in zijn beroep te volgen, en onkundig en onbedreven als deze, het aanbod van onbekwame handen te vergrooten, 't geen met een verlaging van loon gelijk staat. De arbeidsmarkt wordt er niet overladen, want de ontwikkelde knaap zoekt daar zijn brood waar 't hem het ruimst verstrekt wordt. Zoo rijst het peil der bewoners op de plaats die nog pas aan een hopelooze toekomst

ten prooi scheen, omdat slappe knieën en trage handen er het lage cijfer van loon haast wettigden.

Geheel andere toestanden, en veel betere wachten Engeland echter, zoodra de Landbouwwet van 1873, die met den aanvang van dit jaar in werking treedt, zijn heilzamen invloed te platten lande zal geoefend hebben. Leerplicht is de wet van het land, maar bij deze speciale wet wordt alle arbeid voor loon verboden aan kinderen onder de acht jaar, en aan die onder de tien en onder de twaalf jaar alleen veroorloofd indien ze het bewijs kunnen overleggen, in dat jaar ten minste 250 en 150 maal de school bezocht te hebben. Maar men ontveinze 't zich niet, dat eer ettelijke jaren voorbij zijn diezelfde wet onvermijdelijk de oorzaak zal wezen van namelooze ellende onder de armsten der daggelders, die tot op den huidigen oogenblik toe het loon hunner jeugdige kinderen nog niet kunnen ontberen. De gedeeltelijke mislukking van de jongste werkstaking der boerenarbeiders ontneemt hun daarenboven alle uitzicht op vrijwillige verhooging der loonen door de pachters. Jaren dus zullen nog moeten verloopen, eer het geneesmiddel niet pijnlijk maar zegenrijk werkt.

Maar mislukt als de werkstaking der veldarbeiders in de laatste maanden veelszins moet genoemd worden, mislukt omdat de fondsen uitgeput waren en de leiders zelf aan hunne volgelingen den raad moesten geven den arbeid te hervatten, zoo heeft toch de geheele beweging veel goeds gesticht. En dat is wel in afwijking van 'tgeen men getuigen kan van de gewone werkstakingen der fabriek- 'en mijnarbeiders. Allereerst is de strijd gestreden zonder de wanordelijkheden, welke op zulk een treurige wijze bijna eiken gewonen strike kenmerken. Een ander verwijt dan het stellen van den eisch tot hooger loon, kan den daglooner niet treffen. En dat die eisch een billijke was, het treurige van zijn toestand heeft 't voldingend bewezen; een toestand waarvan het onhoudbare ook eerst door deze beweging aan 't licht gekomen is. Ver van de wereld en haar gewoel levende en onbekend bij de mannen van aanzien en gezag, kon hij zich niet laten gelden op het publiek terrein. Een ieder was vreemdeling in die afgelegen oorden. Die sluier is opgeheven, en het lot van den boerenarbeider is nu evenzeer tot een onderwerp van algemeen belang verheven als dat van den arme, die in de groote steden zijn ellende bijna ten toon spreidt. Voor de toekomst, is dus ook de landbouwer nu gewaarborgd voor de vergetelheid

Maar al hebben niet alle pachters de loonen ten volle gebracht op het cijfer dat men van hen eischte, toch is wel degelijk gemiddeld over geheel het land, het weekloon van den boerenarbeider met twee tot drie schellingen verhoogd. En die twee of drie schellingen zijn juist voldoende, om een einde te maken aan den toestand dien de eerwaarde Girdlestone zoo juist kenschetste toen hij zeide: ‘the agricultural labourers did not live, but they merely did not die.’ Van die kentering tusschen leven en sterven, zijn zij door deze verhooging van loon naar de veilige reê van het leven gehaald, en dat vooral, nu de beschrijving van den ellendigen toestand hunner woningen daarenboven allerwege de handen heeft doen uitsteken, om ook aan dat euvel onmiddellijk te gemoet te komen. Velen toch ging 't als den Squire met Little Hodge. Ziende zagen zij de ellende niet, en hoorende verstonden zij de klachten niet die toch luidkeels rondom hen opstegen. Nauwelijks echter gingen ook hun de oogen open, nauwelijks stonden ook zij eensklaps voor het bebloede lijk van een wanhopig vader, of de betere mensch die in hen was verrees in al zijn liefelijkheid. Hodge ergerde den landheer, toen hij daar voor hem stond, beschuldigd van moedwillige verlating dier arme en hulpelooze weezen, en de daglooners ergerden de pachters, toen deze hun niet een loons-verhooging vroegen, maar die dreigende eischten. 't Is zoo, het schrijven der vereenigde arbeiders, na de eerste meeting, waarbij zij den pachters verzochten hun een hooger loon toe te kennen, was eenvoudig ter zijde gelegd, maar de vijandelijkheden werden ook met dien eisch geopend, al waren ze eenvoudig het eindgevolg van de voortdurende maar vruchtelooze pogingen, dat hun toch een meer voldoend weekloon mocht uitgekeerd worden. Verblijdend is echter het feit, dat nu allerwege in Engeland betere woningen voor de daglooners verrijzen, zoodat eindelijk ook voor hen wordt gedaan wat voor de arbeidende bevolking der steden al sedert jaren is tot stand gekomen, en waarvoor nog steeds, ja met klimmenden aandrang, wordt geijverd.

Een ander gezegend gevolg dezer beweging is de dwang dien ze geoefend heeft op de pachters om werktuigen te gebruiken, 'tgeen tot dusverre door hen als een onmogelijkheid, of althans als een weelderige dwaasheid bespot werd. Toen in 1873 den pachters de schrik om 't hart sloeg, dat zij hun graan niet zouden kunnen oogsten, verrezen eensklaps de maaimachines als uit den grond. En wanneer men bedenkt

dat eene enkele van die machines het werk verricht van tien man, en er nu reeds veertig duizend daarvan in Engeland gebruikt worden, dan begrijpt men gemakkelijker hoe 't den pachters mogelijk werd de diensten althans van een groot aantal hunner arbeiders te ontberen. Alleen echter geoefende en bekwame werklui kunnen omgaan met werktuigen, waarvan de aanschaffing daarenboven kostbaar is, en dus alleen mogelijk op groote hoeven. Toch zullen de pachters wel tot een ruimer gebruik daarvan moeten overgaan, zij 't dat eigenaars ze verhuren, want reeds begint het werkvolk op vele plaatsen schaars oh te worden. De verplaatsing van arbeiders toch volgens het stelsel van Gird-lestone, is door duizenden in praktijk gebracht; duizenden ook zijn naar de koloniën en Amerika getrokken, hoewel de reis van Arch naar Canada, om aldaar een welkom te huis aan den Engelschen boerenarbeider te bereiden, nog weinig resultaten geleverd heeft. Vele van de bekwamen onder hen trachten een ander beroep te vinden, minder van een enkelen meester en van een enkele buurtschap afhankelijk en tevens meer winstgevend. Daarenboven ontvalt reeds in dit jaar de hulp der kinderen aan de pachters, en ook die leegte zal moeten aangevuld worden door volwassenen. En wanneer meer ontwikkelde arbeiders eindelijk het groot, ja overwegend belang erkennen dat in de zorg der vrouw voor het gezin gelegen is, en het hooger loon van den man voortaan den vrouwelijken veldarbeid tot cene uitzondering in plaats van tot een regel maakt, dan wordt de behoefte aan handen al grooter, en de vrees voor een bestendiging van lage loonen door een te groot aanbod, al kleiner. Ook de hoofdoorzaak van de schromelijke onzedelijkheid op het platte land zou weggenomen worden, zoodra de vrouw zich bepaalde tot de eigenaardige huishoudelijke plichten die op haar rusten. De toekomst voor den boerenarbeider is dus eer helder dan duister, want allerlei omstandigheden werken samen om zijn lot te verbeteren.

Toch was de stoot noodig ja ze blijkt onmisbaar te zijn geweest. Onveranderd zou het leven en lijden van den Brit-schen veldarbeider gebleven zijn, indien niet eindelijk een kloeke hand den sluier had losgerukt, waaronder het wegschuilde. Men kende en roemde algemeen de bekoorlijke ligging dier landelijke woningen, waarvan het bouwvallige zelfs medewerkte om aan geheel het landschap iets ongemeen liefelijks bij te zetten, maar het leed en de kommer die onder dat schilderachtig bemoste

dak de bewoners als verteerde, bijna niemand die er van bewust was. Die toestand is veranderd. Thans schijnt het volle daglicht ook in die woningen, thans is 't voor niemand in geheel Engeland meer een geheim, dat de belangen der landelijke bevolking te lang verwaarloosd zijn en dringend verbetering eischen. Meeting op meeting en dagblad op dagblad hebben de woning van den daglooner tot publiek domein in Engeland gemaakt, en op de meest volledige wijze heeft de verslaggever van een der groote bladen, George Francis Heath, in zijn English Peasantry, den toestand van de landbouwbevolking van Groot-Brittanje blootgelegd. Onbekendheid met dien toestand kan dus niemand meer voorwenden, en de middelen moeten thans genomen worden om daarin verandering ten goede te brengen.

En wie is er, die daaraan wanhoopt! Heeft Edward Jenkins in het beeld van zijn Squire een welgelijkend type van den Britschen landheer gegeven, - en ik geloof inderdaad dat hij daarin uitnemend geslaagd is, - dan belooft de toekomst werkelijk veel goeds aan den daglooner. Blijkbaar was 't dan alleen noodig aan die goedgezinde, maar door gewoonte en sleur en opvoeding en omgeving als verblinde mannen, den sluier van de oogen te rukken en hen opmerkzaam te maken op 'tgeen verkeerds rondom hen voorviel om ook onmiddellijk een einde te brengen aan die toestanden, en reeds heden te verbeteren, wat eerst gisteren als nadeelig werd erkend. Men moge 't blijven betreuren dat een, hoe dan tijdelijk verzet, toch heeft plaats gehad, evenwel zal men ook dankbaar zijn voor den zoo vreed-zamen afloop, nu ze eens voor goed in de rij der onloochenbare feiten is opgetreden.

Zal Joseph Arch niet meer ten tooneele verschijnen, maar, teruggekeerd naar den ploeg, zijne dagen verder in vergetelheid doorbrengen en eindigen? Van harte hoop ik 't, en zeker een ieder met mij. Daarin toch zou stilzwijgend het getuigenis liggen, dat minnelijk overleg tusschen pachter en daglooner vreemde tusschenkomst overbodig heeft gemaakt. Want dat Arch thans evenmin als vroeger aarzelen zou onmiddellijk weer op te treden voor de rechten der zijnen, zoodra die op nieuw bedreigd werden, daaraan twijfelt voorzeker niemand. Die vergetelheid zal voor hem echter alleen naar het uitwendige bestaan. Zijn naam toch zal blijven voortleven onder allen niet alleen die hij als gered heeft uit hun ellende, maar ook onder

zijne overige landgenooten, onverschillig of ze al dan niet instemmen met zijne gevoelens. Het Engelsche volk is gelukkig talrijk maar vooral ook onbevangen genoeg, om de waardeering van den wakkeren landgenoot niet afhankelijk te stellen van de meerdere of mindere sympathie met zijn persoonlijkheid. Niet angstvallig meet het de verdiensten af naar den dikwijls zoo willekeurig gekozen maatstaf van politieke partijgangers, maar het heeft een geopend oog voor de overtuiging en den moed ook van hen, wier meening men bestrijdt. En die strijd voor een waarachtige overtuiging wordt in Engeland meer open en feller tevens gevoerd, dan bij ons te lande. Joseph Arch levert daarvan op nieuw een sprekend voorbeeld. Mij kwam 't wen-schelijk voor, zulk een flink karakter in ruimer kring bekend te maken, en ik hoop van harte daardoor niemands bevreemding te wekken. Of hebben wij zulk een overvloed van kloeke en krachtige mannen in ons midden, dat voor ons de kennismaking met flinke karakters in den vreemde overbodig moet heeten? En hij die op zulk een boerenrebel laag neerziet, en hem waarlijk geen persoonlijkheid acht hoog genoeg staande om buiten de grenzen van zijn dorp, en veel minder dus nog van zijn land bekend te worden, hij overdenke de waarheid van het Engelsche liedje:

Black sin may nestle below a crest,
  And crime below a crown;
As good hearts beat, 'neath a fustian vest,
  As under a silken gown.
Shall tales be told, of the chiefs who sold
  Their sinews to crush, and kill,
And never a word, be sung or heard,
  Of the men who reap and till?

P.N. MULLER.

De opleiding en bevordering der officieren van het Nederlandsche leger.

> Het gehalte der krijgslieden is van meer gewicht dan hun aantal.
>
> MACHIAVELLI.

Het thans in de voornaamste Europeesche Staten gehuldigde beginsel van den algemeenen militairen dienstplicht heeft ook reeds in ons Vaderland - alwaar men zich nog altijd tegen de toepassing daarvan blijft verzetten - een heilzamen invloed uitgeoefend.

De zaak der landsdefensie is door den strijd, welke men over dat beginsel voert, populair geworden. Deze omstandigheid heeft zich in Nederland nog nimmer voorgedaan: zoolang de vijand niet op of over de grenzen was verschenen. Men verkeere echter op grond hiervan niet in den waan, dat de landsdefensie door het algemeen reeds werkelijk onder de gewichtige volksbelangen wordt gerangschikt.

Zeker is het, dat, zonder het vaststellen der algemeene militaire dienstplichtigheid, eene gewenschte hervorming van ons krijgswezen onmogelijk tot stand komen kan. Doch niet daarom maakt die dienstplichtigheid het onderwerp uit der eigenlijke ‘question brûlante’ bij de regeling onzer krijgsaangelegenheden. Eene geheel andere oorzaak heeft die uitwerking teweeggebracht.

De quaestie der algemeene militaire dienstplichtigheid is van dien aard, dat zij, geheel op zich zelve beschouwd, buiten alle andere overwegingen, toch het hart onzer natie raakt. De eigen zonen onzer vreedzame burgerij zijn daarin betrokken.

Meer en meer zal het blijken, dat men zonder die zonen tot eene behoorlijke samenstelling onzer troepen niet kan geraken, en dat alle andere daartoe strekkende plannen slechts

kunnen verwezenlijkt worden in Utopia, het land der vervulde vrome wenschen.

Het valt dus niet te betwijfelen of ons volk zal binnen betrekkelijk korten tijd besluiten tot het brengen der offerande van den algemeenen militairen dienstplicht op het altaar des Vaderlands. Hierdoor zal de hoofdvoorwaarde ter hervorming van ons krijgswezen[1] zijn vervuld, en tevens dat krijgswezen eene blijvende plaats hebben verkregen onder die staatsinstellingen, waaraan ons volk het meest ernstig zijne belangstellende aandacht wijdt.

Voorshands, zoolang de quaestie der algemeene militaire dienstplichtigheid nog niet is opgelost, moet men zich bij de regeling van ons defensiewezen niet uitsluitend bepalen tot het verbeteren der doode strijdmiddelen, m.a.w. tot het bouwen van forten en het aanschaffen van nieuwe oorlogswerktuigen. Altijd en onder alle omstandigheden moet hierbij aan de levende strijdkrachten den voorrang worden verleend. Vooral nu behoort dit het geval te zijn.

Terwijl men in het blijde vooruitzicht leeft van weldra ook het beste deel van Neerlands zonen te zien plaats nemen in de gelederen van het leger, zoo rijst o.a. als van zelf de vraag: ‘Hoe staat het met ons officierskorps, dat hoofdelement van ieder leger?’

Geen Nederlandsch officier behoeft zich door eenigerlei overweging, van welken aard ook, te laten terughouden om naar aanleiding van die vraag zijne denkbeelden openlijk en vrijmoedig mede te deelen. Wij zullen dit in de volgende bladen beproeven.

I.

Het is noodzakelijk - bij eene doelmatige hervorming van ons krijgswezen - daarin ook ons officierskorps te betrekken. De wijzigingen, die er met het oog op dat korps tot stand gebracht moeten worden, zijn zelfs zoo belangrijk, dat het met recht bevreemding wekken zou, indien men nog langer bleef

1 Men vergete intusschen niet, dat de quaestie van den algemeenen militairen dienstplicht ook eene sociale quaestie is. Moge men ten onzent niet te laat begrijpen aan welke gevaren eene maatschappij blootstaat, wanneer alleen de proletariërs in don wapenhandel zijn geoefend, en uitsluitend door deze de stof is geleverd, waaruit de gelederen van het leger zijn samengesteld.

aarzelen om ten dezen met kracht de handen aan het werk te slaan.

Door het openlijk vermelden dezer overtuiging hebben wij ons geenszins aangematigd om een afkeurend oordeel uit te spreken over ons officierskorps, zooals dit thans werkelijk is samengesteld.

Wanneer er sedert geruimen tijd ernstig sprake is van eene hervorming van ons Hooger Onderwijs, levert dit dan eenig bewijs voor de mindere waarde van hen, die nu met het geven van dat onderwijs zijn belast, en wordt er alzoo een brevet aan onbekwaamheid uitgereikt aan hen, die bij de tegenwoordige inrichting onzer Hoogescholen daaraan hunne opleiding hebben genoten?

In het jaar 1863 heeft de hervorming plaats gehad van ons Middelbaar Onderwijs. Deze was dringend noodig en de naam van den grooten staatsman, door wien zij is uitgevoerd, verdient reeds alleen daardoor in dankbare herinnering te worden gehouden. Ontneemt men echter door deze erkentenis iets aan de waarde van hen, die vóór 1863 zich op onze ouderwetsche voorbereidingsscholen moesten bekwamen?

Iets, wat men heden met recht goed en voortreffelijk noemt, kan immers over honderd, misschien reeds over vijftig of vijfentwintig jaren met evenveel recht als slecht en gebrekkig worden veroordeeld.

Ziedaar eene van die vaste wetten, door de ervaring als onwederlegbaar bezegeld, wanneer zij wordt toegepast op men-schelijke gewrochten van welken aard ook. En nu is er zeker van elk soort van menschelijken arbeid niets meer aan wisseling en wijziging onderhevig dan staatsinstellingen. Onder die instellingen behoort het krijgswezen en van dit laatste is het officierskorps een der hoofdbestanddeelen. Dat ook ten opzichte daarvan, periodiek, wijzigingen, soms zeer ingrijpende wijzigingen moeten geschieden, kan dus geenerlei verwondering baren. Wanneer deze wijzigingen worden uitgevoerd, dan is hiermede volstrekt niet een blaam geworpen op dat korps als geheel: nog veel minder op hen, die daartoe behooren.

Juist door eene staatsinstelling zoolang te laten verouderen, of liever verwaarloozen totdat dientengevolge voor den Staat nadeelen of rampen ontstaan kunnen er toestanden geboren worden, waarbij de eer van die instelling is betrokken en met deze, die van de ambtenaren, welke daarbij in dienst zijn. Zoo zouden

wij niet gaarne op ons nemen om het Fransche officierskorps vrij te pleiten van alle beschuldigingen, welke er tegen zijn ingebracht na den oorlog van het jaar 1870. Intusschen zijn ook onder dergelijke omstandigheden zulke beschuldigingen dikwijls geheel onverdiend.

Zou bijv. een volk, bij het ondervinden van krijgsrampen, eenig recht hebben om beschuldigingen te richten tot het korps zijner militaire officieren, indien het dit korps trapswijze in aantal had laten verminderen totdat het op een gegeven oogen-blik genoodzaakt ware geweest om de openstaande plaatsen te doen aanvullen door personen, welke voor de hun opgedragen taak blijkbaar geheel ongeschikt waren?

Het oogenblik is nog niet gekomen, waarop men zou kunnen verklaren, dat het Nederlandsche officierskorps, wat het *alge-meen gehalte* daarvan betreft, voor zijne taak niet is berekend.

Wel is het oogenblik dáár van op deugdelijken grond te kunnen voorspellen, dat, ook uit het oogpunt van *gehalte*, het Nederlandsche officierskorps niet meer zal voldoen aan de voorwaarden, welke men daaraan stellen moet indien om dit te verhoeden niet spoedig afdoende maatregelen genomen worden.

Is, zal men vragen, dan dat korps, plotseling aangetast door eene ziekte, die, hoewel geheel van moreelen aard, echter zeer juist kan bestempeld worden met den naam van ‘verval van krachten’? Indien ons officierskorps vatbaar was voor eene zoodanige kwaal, dan ware het daaraan reeds voorlang bezweken. Het bezit daarentegen twee voorbehoedmiddelen: plichtsgevoel en vaderlandsliefde.

Die liefde en dat gevoel verleenen eene buitengewone macht aan hen, die er door zijn bezield. Doch ook die macht heeft hare grenzen. Daardoor kan men met zeer gebrekkige en onvoldoende middelen soms tot eene uitkomst geraken, welke verbazing wekt; maar men kan er geen onmogelijke, geen bovennatuurlijke daden door verrichten. De tijd, waarin Jozua de zon deed stilstaan, is lang voorbij.

Men *heeft* begrepen, dat een leger, bewapend met het oude percussiegeweer, ook onder overigens gelijke omstandigheden, onmogelijk het veld zou kunnen behouden tegenover een vijand, die van de nieuwe snelvuurders was voorzien - en men *heeft*

daarom aan onze soldaten een der uitmuntendste vuurwapenen van dezen tijd in de hand gegeven.

Men *zal* begrijpen, dat, wanneer alle beschaafde volken de heilige taak der landsverdediging met ernst eigenhandig aanvaarden, eene natie, welke dat voorbeeld niet volgt, hare rechten, hare eer en haar bestaan onmogelijk zal kunnen handhaven tegenover vreemd geweld - en daarom *zullen* Neêrlands burgers hunne militaire plichten niet langer doen waarnemen door huurlingen.

Welnu, ten gevolge van de invoering der nieuwe vuurwapenen en ten gevolge van de nieuwe samenstelling der legers, heeft er op krijgskundig gebied eene omwenteling plaats gegrepen, minstens even gewichtig en even diep ingrijpend als die, welke vroeger werd teweeggebracht door het in gebruik komen van buskruit.

Aan de officieren, van elken rang, moeten daarom hoogere eischen van bekwaamheid worden gesteld, dan die, welke hieromtrent tot heden als voldoende zijn aangemerkt geworden.

Een leger, geleid door officieren, wier kennis en algemeene ontwikkeling niet evenredig zijn aan de eischen der hedendaag-sche krijgskunde, kan onmogelijk met gunstig gevolg optreden tegenover eene troepenmacht, wier leiders geheel op de hoogte hunner taak zijn. Indien dit in het algemeen waar is, dan is het vooral waar ten aanzien van ons leger, waarin reeds aan subalterne officieren moeten worden toevertrouwd zelfstandige kommando's, met het oog op 's lands belang, in gewicht gelijk staande aan bevelhebberschappen van Opperofficieren in legers van machtiger Rijken dan het onze.

Slechts zij, die verblind zijn door eigenwaan, onkunde en bekrompenheid van geestvermogens - eigenschappen, die gewoonlijk gepaard gaan - kunnen het dan ook ontkennen, dat de voorwaarden, waaraan men thans moet voldoen, om den officiersrang te verkrijgen, behooren te worden verzwaard, en dat de bevordering in de verschillende officiersrangen op andere wijze moet geregeld worden, dan tot heden geschiedt.

Laat ons echter niet vergeten, dat er, behalve deze, onder de tegenstanders van de hier aangeduide maatregelen ook mannen zijn, voor wier overtuiging men, bij het bestrijden daarvan, toch grooten eerbied koesteren moet[1]. Deze tegenstanders behooren tot die

[1] Zie o.a. De Nieuwe Militaire Spectator, jaarg. 1873, n°. 9, blz. 423.

uitverkorenen van ons geslacht, welke, toegevende aan een overdreven optimisme, eene wereldbeschouwing huldigen, die wat al te weinig met de werkelijkheid strookt. Deze gelukkige stervelingen scheppen zich een beeld van de maatschappij waarin zij leven, dat aan hunne, naar zij meenen, billijke wenschen voldoet. Aanvankelijk kan niemand meer, dan juist zij, doordrongen zijn van het besef, dat hun beeld op de werkelijkheid volstrekt niet gelijkt. Doch zij zijn tevens het onwrikbare geloof toegedaan, dat die gelijkenis zal verkregen worden door aan de menigte dat beeld onvermoeid voor te spiegelen. Zij geven zelve het voorbeeld; geene inspanning, geene offers zijn hun te groot om, wat hun persoon betreft, het ideaal, dat zij steeds voor oogen hebben, te verwezenlijken.

Evenmin als in eenigen anderen kring, zoo heeft het ook in het Nederlandsche leger aan zulke optimisten nooit ontbroken. Onwillekeurig dringt zich hier aan ons op de naam van een man, begaafd met buitengewone eigenschappen, aan wiens invloed men zeer veel van het goede en voortreffelijke, dat in ons leger wordt aangetroffen, moet toeschrijven. Hoe moeielijk het ons ook valt, om thans dien naam niet met dankbaarheid te vermelden, zoo zullen wij ons daarvan onthouden, als achtende dit bij deze gelegenheid minder voegzaam. Wij spreken hier over zaken en nimmer over personen.

Elke bepaalde persoonsbeschouwing alzoo geheel ter zijde stellende, en tevens de welgemeende erkentenis afgelegd hebbende, dat door hen buitengewoon veel nut is gesticht en nog gesticht kan worden, zoo achten wij echter voor het oogenblik, onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden, den invloed van onze hier bedoelde optimisten voor het leger nadeelig.

De nieuwere oorlogswerktuigen, al is men daarvan nog zoo ruim voorzien, zullen ten verderve strekken van elk leger, waarin men omtrent het doelmatig gebruik daarvan niet volkomen op de hoogte is. Om dat te kunnen, zijn, zoo behooren de krijgslieden in het algemeen op een hooger standpunt van ontwikkeling te staan, dan vroeger noodzakelijk was. Uit dit oogpunt - niet om talrijke legerbenden te verkrijgen, zooals die waarmede Attilla zich den naam van geesel Gods wist te verwerven - moet men aandringen op het invoeren der algemeene militaire dienstplichtigheid. Uit ditzelfde oogpunt moet men niet minder krachtig aandringen op het nemen van maatregelen, welke ten waarborg kunnen strekken

dat de officieren voor hunne zware en gewichtige taak geheel zijn berekend.

De oorlogswapenen van onzen tijd kunnen alleen voordeel aanbrengen, wanneer ook het beschaafde en verlichte deel eener natie in de gelederen van haar leger is vertegenwoordigd: doch ook dan nog zou zulk een leger geenerlei waarde hebben, indien het niet werd aangevoerd door wetenschappelijk gevormde en deugdelijke officieren.

Het behoeft trouwens geenerlei betoog, dat in een leger, samengesteld volgens het beginsel van den algemeen en militairen dienstplicht, de officieren op een vrij hoog standpunt van algemeene wetenschappelijke ontwikkeling *moeten* staan. Zonder dat zou het met de krijgstucht in een aldus samengesteld leger spoedig gedaan wezen.

Reeds elders[1] hebben wij getracht aan te toonen, dat de tijd gekomen is, wnarin de wetenschap des oorlogs zal worden beschouwd als aanspraak hebbende op de rechten en eischen, welke aan iedere andere wetenschap worden toegekend.

Indien deze zienswijze eene juiste mocht blijken, indien de bovenbedoelde tijd werkelijk gekomen is, alsdan za] men in geen leger langer blijven aarzelen tot het nemen van alle maatregelen, welke noodig zijn om zich van het bezit te verzekeren van een officierskorps, dat in allen deele op de hoogte is zijner eervolle en belangrijke taak.

Ten aanzien hunner opleiding kunnen de officieren van het Nederlandsche leger verdeeld worden in twee categoriën. De eerste van die categoriën wordt gevormd door hen, die hunne opleiding hebben genoten aan de Militaire Academie te Breda. Zij, die behooren tot de tweede categorie - waarin het meerendeel onzer officieren moet worden gerangschikt - zijn opgeleid bij de Korpsen.

Volgens onze overtuiging is de mate der *wetenschappelijke* kennis, welke, bij de bevordering tot officier, gevorderd wordt van hen, die behooren tot deze laatste categorie, verre beneden de eischen van onzen tijd. Dit is te meer in het oog vallend, omdat zij, die deel uitmaken van de andere categorie, tot het

1 De eischen der hedendaagsche tactiek, 's Bosch, van Heusden, 1873.

verkrijgen van denzelfden rang, hebben moeten voldoen aan voorwaarden die, wat *wetenschappelijke* ontwikkeling betreft, zoo bezwarend mogelijk zijn gesteld.

Door het afleggen der bovenstaande verklaring spreekt men niet met geringschatting over het wetenschappelijk gehalte van het meerendeel onzer officieren, dat, zooals wij reeds hebben gezegd, behoort tot de tweede der aangeduide categoriën.

Nog veel minder valt daaruit te besluiten, dat men het wetenschappelijk gehalte van ieder, die behoort tot het andere deel - namelijk van hen, die opgeleid zijn aan de Militaire Academie - als voldoende beschouwt.

Zeker is de mate der wetenschappelijke kennis, verkregen op het oogenblik, dat men tot het bekleeden eener betrekking wordt geschikt verklaard, van zeer veel gewicht bij het streven naar uitbreiding zijner kundigheden, als middel om voortdurend op een hooger standpunt van ontwikkeling te geraken. Maar al levert men de bewijzen van toegerust te zijn met alle middelen, die het vooruitgaan op den weg der wetenschap gemakkelijk maken, dan heeft men daardoor nog geen enkelen waarborg gegeven, dat men werkelijk trachten zal om op dien weg vooruit te komen. Dit laatste vordert altijd van een ieder inspanning en offers. En tot het brengen van die offers en het zich getroosten van die inspanning, besluit niemand zonder daartoe een bepaalden prikkel te gevoelen. Zulk een prikkel wordt gegeven, òf door de zucht naar tastbare belooningen: hoogere rangen en eervolle onderscheidingen, òf door de meer verheven begeerte van zich zelf te ontwikkelen, ten einde zoodoende binnen den gekozen werkkring zoo nuttig mogelijk werkzaam te zijn. Meestal werken deze drijfveeren vereenigd. Intusschen doet zich ook het verschijnsel voor, dat zij beiden ontbreken.

Zulk een verschijnsel zou men ten onzent wel het menigvuldigst moeten waarnemen in een kring, zooals die der Nederlandsche officieren. - Wat baat het hun toch, bij het bebestaande bevorderingsstelsel, of zij, eenmaal officier zijnde, zich nog verder inspannen tot het geraken op een hooger standpunt van ontwikkeling, dan voor den dagelijkschen gang van zaken noodig is? - ‘Zoo stilletjes bij den weg medeloopende en zijne dienstverplichtingen getrouw waarnemende, komt men even snel, zeker gemakkelijker en misschien zekerder langs de verschillende rangen vooruit, dan door zich het hoofd te breken met allerlei geleerdheid, waardoor men toch niets wijzer wordt.’-

Niet zeldzaam hoort men op die wijze redeneeren in de militaire wereld.

Evenals vóór 1870 de Fransche officieren, zoo kunnen dan ook onze Luitenants met vrij groote gerustheid beweren: ‘j'arriverai toujours capitaine’. - Eenmaal kapitein zijnde, kan men het, bij leven en gezondheid, geholpen door een ‘beetje geluk’, soms nog zeer ver brengen.

Een bepaalde prikkel, met het oog op zijne bevordering, bezit de Nederlandsche officier niet. Er blijft dus over die andere prikkel, welke moet gegeven worden door een meer verheven begeerte dan de zucht naar bevordering. Doch die begeerte, geheel zonder bijoogmerken, kan alleen ontstaan ten gevolge van het bezit van verschillende deugden, die men zeldzaam in één mensch vereenigd vindt. - De bewering, dat men onder de Nederlandsche officieren een grooter getal van zulke voortreffelijke menschen aantreft dan ergens elders, zou van belachelijke partijdigheid getuigen. Wij zullen trachten ons door zulk eene partijdigheid nimmer te laten vervoeren.

Thans kunnen wij eerst helder doen uitkomen, welk een onwaardeerbaar nut in ons leger is gesticht door onze hierboven besproken optimisten. Zonder deze verdienstelijke mannen, zou het Nederlandsche officierskorps niet zijn, wat het tot nog toe met recht kan genoemd worden, namelijk een korps, dat, wat *algemeen gehalte* betreft, niet behoeft achter te staan bij eenig ander van welk leger ook. De dankbaarheid, die men alzoo aan onze optimisten verschuldigd is, mag niet gering worden geschat. Zij hebben den moed bij hunne kameraden onder alle omstandigheden weten levendig te houden. Zelve in het bezit van alle deugden, waardoor men in staat is, zonder het uitzicht op eenig tastbaar loon, onverdroten te blijven voortstreven naar het ideaal van eigen volmaking, tegelijk met die van den kring, waarin men zich beweegt - hebben zij een groot aantal hunner wapenbroeders weten te behoeden voor de vreeselijkste aller kwalen, ‘geestverstomping’. Eene kwaal, welke deze, onder den druk eener eentonige en afmattende dienstroutine anders onvermijdelijk zou hebben gevoerd naar eene van die vele eigenaardige kerkhoven, waarop in onze beschaafde maatschappij de ‘geestelijk dooden maar nog lichamelijk levenden’ eene tijdelijke rustplaats zoeken.

Waarschijnlijk is het nu duidelijk, waarom het bij ons te lande, ter beoordeeling van de waarde van een officier, niets ter zake mag afdoen, tot welke der twee door ons aangegeven categoriën hij, ten aanzien zijner opleiding, moet worden gerangschikt. Hij, die op den weg van kennis en ontwikkeling niet blijft vooruitgaan, kan immers het eenmaal bereikte standpunt niet eens behouden. Hij is dus niet alleen spoedig ingehaald, maar ook achtergelaten door hen, die steeds voorwaarts streven.

De meest bekwame en meest ontwikkelde officieren van ons leger behooren dan ook vrij evenredig zoowel tot de eene als tot de andere der aangeduide categoriën. Hetzelfde kan men opmerken ten aanzien der meer dan gewoon uitstekende mannen, waarop het Nederlandsche leger bogen kan. Dit laatste is echter bloot toeval; en al ware hier de verhouding ten gunste van eene der twee categoriën, dan nog zou dit niets bewijzen ten voordeele van het algemeen gehalte dergenen, welke daartoe behooren. Voor hen, die zich, in welken werkkring ook, op buitengewone wijze weten te onderscheiden, is eene gebrekkige opleiding wel eene hindernis meer, maar nimmer een beletsel geweest.

Wij spreken hier echter over hen, welke met ons behooren tot het gewone, het meest talrijke soort van ons geslacht. En met het oog op deze, mag men dan uit het door ons aangevoerde besluiten, dat, op grond der tot heden opgedane ondervinding, de quaestie der opleiding tot officier in het Nederlandsche leger moet beschouwd worden als zijnde van ondergeschikt belang?

Zeer zeker mag men, zich grondende op de ondervinding, besluiten, dat nog ten jare 1874 het Nederlandsche leger, in weerwil van het gebrekkige der bestaande regeling omtrent de opleiding tot officier en in weerwil van een gebrekkig bevorderingsstelsel, toch een deugdelijk officierskorps bezit, namelijk wat *algemeen gehalte* betreft.

Bij de waarneming van dit feit, verlieze men echter niet uit het oog, dat het zijn ontstaan te danken heeft aan zeer bijzondere en toevallige oorzaken, op de werking waarvan slechts bij uitzondering te rekenen valt.

Moet men nu maar voortgaan in het blinde vertrouwen, dat men zich bij voortduring in de waarneming van dat feit zal kunnen blijven verheugen? - Zelfs onder gewone omstandigheden zou dit onvoorzichtig, ja meer dan dat, het zou roekeloos

wezen. Nu zijn de omstandigheden niet gewoon. Ten gevolge van de omwenteling, die er heeft plaats gehad op militair gebied, is de taak van den officier, zoowel in vredes- als in oorlogstijd, in omvang en gewicht meer dan verdubbeld. Tot het behoorlijk vervullen van die taak zijn thans kundigheden en eigenschappen noodig, waarvan het bezit nog niet lang geleden, ten minste voor de subalterne officieren, als niet noodzakelijk kon worden geacht. - Hieromtrent bestaat geenerlei verschil van gevoelen. - Alleen dan wanneer men aandringt op het nemen van maatregelen, welke het bezit der bedoelde kundigheden voor de officieren verplichtend maken en welke tevens bevorderlijk zijn tot het ontwikkelen der bedoelde eigenschappen, alleen dan verheffen zich overal stemmen tegen het vaststellen van die maatregelen. - Over het ontmoeten van zulk een zonderlingen tegenstand moet men zich nooit verwonderen. Hervormingen met het doel om in 't oog vallende gebrekkige toestanden te verbeteren, vinden natuurlijk altijd bijval.... zoolang men het veld der bespiegeling niet verlaat. Men tracht er liefst zoolang mogelijk over te blijven redeneeren, ten einde op die wijze in den zoeten waan te geraken, als waren zij werkelijk uitgevoerd. - Dit middel van zelfbedrog is heden ten dage in Nederland zeer gebruikelijk. - Zoo dikwijls men aan zulk een zelfbedrog een einde tracht te maken, ontmoet men talrijke en onverwachte tegenstanders. - Elke hervorming is immers voor allen, die er bij zijn betrokken, eene tijdelijke rustverstoring.

Laat ons hopen dat, wanneer de noodzakelijke hervorming van het Nederlandsche officierskorps ter sprake zal worden gebracht in 's Lands raadzalen, het alsdan moge blijken, dat zij juist door de leden van dat korps het meest vurig wordt gewenscht.

Niet dan met leedwezen kan men dus ontwaren, dat de voortreffelijke mannen, die wij in het algemeen onder den naam van optimisten hebben aangeduid, zich onder de tegenstanders der bedoelde hervorming hebben geschaard. Hanne overtuiging omtrent deze quaestie berust op een zeer onhechten grondslag. Zij rekenen er te veel op dat hunne evenmenschen naar hoofd en naar hart zijn bedeeld met dezelfde eigenschappen, waarover zij kunnen beschikken. Daarop bouwende, zoo gaan zij uit van de veronderstelling, dat zij, die waardig gekeurd worden

om deel uit te maken van het Nederlandsch officierskorps, daardoor als van zelf gedrongen zijn om door eigen studie tot verdere ontwikkeling te geraken, ten einde zoodoende niet alleen aan te vullen wat hun door eene gebrekkige opleiding ontbreekt maar tevens zich in elk opzicht voor te bereiden tot de vervulling Van iedere taak. waartoe zij in hunne gewichtige betrekking kunnen geroepen worden.

Deze optimisten zien buitendien twee zeer belangrijke zaken voorbij.

Vooreerst is een leger niet een op zich zelf staand lichaam, geheel onafhankelijk van de Maatschappij, waartoe het behoort. Indien dit ooit duidelijk is geweest, zeker is het dit in onze dagen; en nog zekerder is het, dat het hoofdbestanddeel van een leger, het officierskorps, de getrouwe afspiegeling levert der zeden, gewoonten en algemeen heerschende denkbeelden van het beschaafde deel hunner landgenooten. Nu worden er in ons beschaafd en verlicht Nederland omtrent het standpunt van wetenschappelijke ontwikkeling - dat een ieder moet bereikt hebben bij het aanvaarden van betrekkingen, in omvang en gewicht gelijk staande met die van officier - geheel andere denkbeelden gehuldigd, dan die welke in het oog zijn gehouden bij het bepalen der voorwaarden tot het verkrijgen van den officiersrang, ten opzichte van hen, welke opgeleid worden bij de Korpsen. - Wat zal hiervan het gevolg wezen, te meer daar tegenwoordig bijna alle adspiranten-officier voortkomen uit het leger? - De officiersrang zal langzamerhand in aanzien verminderen; en wel verre van zich door het uitzicht op weinig inspannende studiën tot dezen rang te voelen aangetrokken, zoo zal integendeel het beste deel van Neerlandsch jongelingschap, ook daardoor, minder en minder zijn geneigd tot het aanvaarden eener betrekking, welke toch in ons Vaderland reeds weinig genoeg wordt begeerd. Tevens zullen zij, die thans den officiersrang bezitten met het bewustzijn van aan de verplichtingen hunner gewichtige betrekking te kunnen voldoen, ontmoedigd worden, wanneer zij telkens als hunne kameraden moeten begroeten en als hunne onderhoorigen moeten aanvoeren zoodanige officieren, als van welke men op goeden grond kan verklaren, dat zij, in het algemeen, ook met den besten wil van de wereld, ten gevolge hunner gebrekkige opleiding, niet bij machte zijn om zich te stellen op de hoogte der zware taak, die hun op de schouders is gelegd. - Want - en zoo komen wij tot de tweede belang-

rijke zaak, die door de optimisten wordt voorbijgezien - bij den tegenwoordigen staat van de oorlogswetenschap kan een officier, zonder begaafd te zijn met meer dan gewonen aanleg, zich door *eigen studie* niet verder bekwamen en ontwikkelen, wanneer hij daartoe niet *genoegzaam is voorbereid*.

Vóór de omwenteling, die er in onze dagen heeft plaats gegrepen op krijgskundig gebied, was de wetenschappelijke kennis, die men ook heden nog vordert van den onderofficier, bij zijne benoeming tot officier, voldoende om hem in staat te stellen op eigen gelegenheid verder voort te werken. Thans is dat niet meer het geval. Als regel kan men aannemen, dat een dus-danig aangesteld officier noch tijd, noch gelegenheid, noch lust bezit tot het aanvullen der *elementaire* kundigheden, welke hem ontbreken. En daartoe niet bij machte zijnde, zoo is hem tegelijkertijd de weg afgesneden tot het beoefenen van zijn eigenlijk vak: de krijgswetenschap.

Hij, die dit beseft, gevoelt zich ongelukkig, en de zelfstandigheid van zijn karakter gaat langzamerhand verloren.

Hij, die het niet beseft - en deze zijn het talrijkst - voedt zich met eigenwaan en oppervlakkige schoolgeleerdheid. Hij moet spoedig gerangschikt worden onder die menschen, welke, zonder eenige degelijke kennis, zich inbeelden alles te doorgronden en die dan ook steeds beslissen en oordeelen met eene zelfgenoegzaamheid, die veelal verbazing wekt. Hij wordt eindelijk hetgeen door Macaulay ergens zoo treffend is genoemd ‘a fool positive’ d.w.z. dwaas, juist dwaas genoeg om niet te zijn een voorwerp van medelijden of vrees, maar van bespotting. Doch wel beschouwd, zijn zulke dwazen in de *militaire wereld* niet te bespotten, maar te vreezen. Wanneer het hun mogelijk is om op den duur den toets eener degelijke beproeving te kunnen ontduiken, dan worden dusdanige schijnbaar onschuldige dwazen aldaar zeer gevaarlijk. Want alsdan is hunne eigenaardige dwaasheid geen beletsel, maar het ware middel om tot hooge militaire rangen te geraken.

Wee de onderhoorigen wier lot, hetzij in vredes- of in oorlogstijd, afhankelijk is van de willekeur van zulke chefs!

Wee het volk, dat in de ure des gevaars zijne belangen of zijn bestaan moet toevertrouwen aan het beleid van zulke aanvoerders!

II.

Wanneer men het *Programma van examen voor onderofficieren der infanterie en cavalerie tot het verkrijgen van den rang van* 2^{den} *luitenant*[1] vergelijkt met het programma der lessen eeuer Hoogere Burgerschool met *vijf*jarigen curcus, dan komt men tot de verrassende uitkomst, dat hij, die kan voldoen aan de wetenschappelijke eischen, vastgesteld bij eerstgenoemd programma, nog volstrekt niet in staat kan gerekend worden om van de *derde* tot de *vierde* cursus der H.B.S. over te gaan: - zelfs dan niet, als men sommige vakken, die op de H.B.S. worden onderwezen en waarin de onderofficier geen onderricht ontvangt, geheel buiten rekening laat, zooals bijv. scheikunde, natuurlijke historie, staatswetenschappen, engelsche en hoogduitsche talen, enz.

De uitkomst, waartoe men alzoo is geraakt, wordt nog meer verrassend, wanneer men in aanmerking neemt, dat het *toelatingsexamen* voor den *adspirant-cadet* aan de Militaire Academie gelijk is aan het *eind-examen* der H.B.S. met *vijf*jarigen cursus. Voeg hierbij, dat het diploma, waaruit blijkt dat men dit laatste examen met goed gevolg heeft doorstaan, nog geenerlei zekerheid geeft van eene plaatsing als cadet te zullen verkrijgen. - Het getal adspiranten kan immers dat der opgestelde plaatsen aan de Militaire Academie overtreffen en dan wordt het toelatingsexamen *vergelijkend*. - Dit geval heeft zich helaas! sedert het in werking komen der wet van 1869 omtrent genoemde inrichting nog niet voorgedaan. Sedert 1872 is het getal der adspiranten-cadet steeds ver beneden dat der openstaande plaatsen. Desniettegenstaande heeft, zooals telken jare overtuigend blijkt, de commissie, belast met het afnemen van het toelatingsexamen, zeer terecht begrepen, dat alleen zij - die, in den vollen zin des woords, met vrucht het onderwijs eener H.B.S. met vijfjarigen cursus hebben genoten - de lessen aan de Militaire Academie kunnen volgen. Reeds meermalen zijn dan ook adspiranten, voorzien van het eind-diploma eener H.B.S. met vijfjarigen cursus, afgewezen. Men moge het nu betreuren, dat alzoo het oordeel geveld over de kundigheden van een jongeling door eene commissie ingesteld vanwege het Ministerie van Binnenlandsche zaken, onmiddellijk daarna wordt wedersproken

1 Zie Recueil militair. 1868, blz. 60, v.v.

door eene andere staatscommissie ingesteld door het Ministerie van Oorlog: - zeker is het, dat die laatste commissie hare taak zeer juist opvat, wanneer zij de poorten der Militaire Academie alleen ontsluit voor die adspirantan, welke volkomen aan de daartoe gestelde eischen kunnen beantwoorden.

Het is toch eene algemeen erkende zaak, dat de tijd van twéé jaren, waartoe sedert 1872 het verblijf van den cadeb op de Academie is teruggebracht, uit een practisch militair oogpunt als veel te kort moet worden beschouwd. Doch die tijd is bovendien reeds te kort met het oog op het programma der studiën, welke hij daarin volbrengen moet.

Indien de tegenwoordige bepalingen omtrent de Militaire Academie van langeren duur zullen wezen, dan men grond heeft om te vermoeden, zoo zal het meer en meer blijken, dat een betrekkelijk groot getal cadetten meer dan twéé jaren zal moeten besteden tot het doorwerken van den cursus, aan het einde waarvan hun de 2de Luitenants-rang is toegezegd.

Zooals wij gezien hebben, verkrijgt de onderofficier dienzelfden rang op voorwaarden, welke uit een wetenschappelijk oogpunt aanzienlijk lager zijn gesteld. Zooveel lager zelfs, dat men met grond mag vragen: ‘heeft dan de 2de Luitenant der infanterie en cavalerie, herkomstig van de Militaire Academie, eenige vergoeding voor de zooveel meerdere inspanning, die hij zich bij de voorbereiding tot zijn ambt heeft moeten getroosten, bijv. door het uitzicht op sneller bevordering bij het doorzetten zijner studiën?’ Geenszins. - Niet alleen heeft hij zulk een uitzicht niet, maar hij ontwaart tevens spoedig, dat om, zooals men dit noemt, ‘carrière te maken’, het bezit zijner meerdere kennis veeleer hinderlijk dan voordeelig is. Aan de verleiding om dien overtolligen ballast met meer dan gewonen spoed overboord te werpen, wordt niet altijd weerstand geboden.

Men beweert van verschillende zijden, dat het in het algemeen nuttig en doelmatig is, wanneer er in een leger, wat hunne opleiding betreft, twee soorten van officieren aanwezig zijn. In dien zin heeft men o.a. gezegd, dat de ‘werkzame officier’ alzoo een prikkel ontvangt ‘om zich voortdurend op een hooger, minstens even hoog standpunt van ontwikkeling als zijn op andere wijze opgeleide collega te stellen.’[1]

1 Zie de Militaire Spectator, 1873, n°. 5 blz. 329.

Zulke denkbeelden vinden gewoonlijk veel bijval. De Franschen noemen dat ‘l'effet magique d'une idée confuse.’ En werkelijk hebben wij hier te doen met een ‘idée confuse.’ Immers het kan niet anders of men moet daarbij uitgaan van de veronderstelling dat, als regel, *alle* officieren *werkzaam* zijn, terwijl ‘werkzaam’ in dit geval moet beteekenen: ‘bezield met ijver om zich in zijn vak te bekwamen.’ Die veronderstelling is niet alleen gewaagd, maar, zooals de ervaring leert, zij is ongerijmd. Buitendien is het juist ten aanzien van den ‘werkzamen officier’ dat men het betreuren moet, wanneer deze eene gebrekkige opleiding heeft genoten. Bij betere opleiding zou zijne waarde als officier natuurlijk veel grooter wezen.

Intusschen ‘werkzaam’ of ‘niet-werkzaam,’ het is noodzakelijk dat een ieder, die den officiersrang verkrijgt, op zoodanig standpunt van wetenschappelijke ontwikkeling is gekomen, dat hij bij machte is om zich door *eigen studie* voortdurend verder te bekwamen. Zooals wij reeds hebben opgemerkt, moet men, als regel, aannemen, dat zij die thans den offficiersrang verkrijgen langs den weg van de Korpsen, daartoe niet bij machte zijn. Van hen, die langs den weg der Militaire Academie tot denzelfden rang geraken, kan men met gerustheid het tegenovergestelde getuigen; hunne opleiding is uit een wetenschappelijk oogpunt geheel overeenkomstig de eischen van dezen tijd. Jammer, dat men er te gelijkertijd bij moet vermelden, dat deze, van een practisch militair standpunt, als bepaald onvoldoende moet worden beschouwd. Bij het vaststellen der Wet, waardoor het verblijf der cadetten aan de Militaire Academie tot twéé jaren is ingekort, heeft men vergeten, dat het vormen van een bruikbaar militair officier, gedurende zulk een bekrompen tijdsbestek onmogelijk is.

Indien men bij het bestaande opleidingssysteem bleef volharden, dan zou men in ons leger officieren verkrijgen, die òf uit een wetenschappelijk, òf uit een practisch militair oogpunt voor hunne taak niet zijn berekend.

Ongetwijfeld zullen er dus, zoo spoedig als dit uitvoerbaar is, afdoende maatregelen worden genomen, niet alleen om het verval te voorkomen van een korps staats-ambtenaren, waarop Nederland tot heden met recht trotsch mocht wezen - maar bovenal om zich te verzekeren, dat dit korps, waarvan in oorlogstijd 's Lands eer en 's Lands behoud afhankelijk is, in den meest gewenschten toestand blijft verkeeren.

Wanneer men tot het nemen van die maatregelen zal over-

gaan, dan willen wij hopen, dat men zal besluiten om onze aanstaande officieren, in hoofdzaak, eenerlei opleiding te doen genieten.

Ook al ware er overigens niets tegen in te brengen, zoo werkt het nadeelig op den geest, welke in een officierskorps heerschen moet, wanneer het is samengesteld uit personen, die, wat de wijze hunner opleiding betreft, zoozeer van elkander verschillen, als thans bij ons leger het geval is. Onder zulke wapenbroeders zal men te vergeefs zoeken naar de eenheid van begrippen en gevoelens, vooral in onze dagen zoo noodzakelijk tot het verkrijgen van die verstandige, en, als het ware, onwillekeurige samenwerking, zonder welke, bij de tegenwoordige vechtwijze der legers, de meest noodlottige krijgsrampen te duchten zijn.

Daarom hopen wij eveneens, dat, bij de aanstaande hervorming van ons opleidingsstelsel tot officier, in het oog zal worden gehouden, dat men heden ten dage aan alle officieren, onverschillig voor welk wapen zij bestemd zijn, ongeveer dezelfde eischen stellen moet. Tusschen die eischen mag niet meer verschil bestaan, dan uit een technisch oogpunt noodig is.

Het bezigen der zegswijze van ‘wetenschappelijke’ wapens kan nog niet onder de verouderde gewoonten worden gerangschikt. Hij, die deze zegswijze gebruikt, kleeft natuurlijk het gevoelen aan, dat tot de samenstelling van eeu leger ook behooren ‘niet-wetenschappelijke’ of ‘onwetenschappelijke’ wapensoorten.

Daargelaten, dat de uitdrukking ‘wetenschappelijke wapens’ in het algemeen zeer oneigenlijk is, zoo heeft echter die uitdrukking genoegzaam burgerrecht verkregen, om te mogen aannemen, dat de zin daarvan door een ieder wordt begrepen. Doch ook die zin is volstrekt onjuist.

Tegenwoordig onderscheidt men in een leger drie verschillende wapensoorten: infanterie, artillerie en cavalerie. Buiten die wapensoorten zijn er nog een tal van bijzondere dienstvakken en hoewel zij, die daartoe behooren, eene even belangrijke, soms nog veel lastiger taak te vervullen hebben, dan het eigenlijke hoofdpersoneel van een leger, zoo zou het toch zeer oneigenaardig wezen om die bijzondere dienstvakken met

den naam van wapens te bestempelen. Tot de bijzondere dienstvakken behooren: het Korps militaire ingenieurs, het Korps geneeskundige dienst, het Korps legerverpleging en administratie, het Korps militaire justitie en politie (een behoorlijk georganiseerd korps van dien aard is in ons leger niet aanwezig) enz.

Het Korps militaire ingenieurs moet onder de bijzondere dienstvakken worden gerekend, zoolang het niet tot een geheel is vereenigd met een der twee hoofddeelen van het wapen der artillerie, nam met de vestingartillerie. Vooral in ons land, alwaar vestingen en verschanste liniën bij de defensie zulk eene hoofdrol vervullen, is die vereeniging zeer wenschelijk. - Hoe is het ook mogelijk om aan de verschillende verdedigingsen aanvalswerken den juist passenden vorm en de meest doelmatige inrichting te geven, indien de bouwmeester daarvan omtrent het geschutwezen niet volkomen op de hoogte is? - En hoe kan de artillerist, als verdediger of aanvaller, achter of vóór eene stelling zijne taak volbrengen, zonder vertrouwd te zijn met de kunst van den ingenieur?

Als één geheel (natuurlijk alleen wat de officieren betreft) zou de vestingartillerie en genie zeer zeker voor ons krijgs wezen als het, na de infanterie, meest gewichtige wapen moeten worden beschouwd. Hoewel aldus een hoofdwapen, zou het niettemin blijven een bijzonder, hetgeen men noemt, een ‘technisch’ wapen. Aan dat wapen zouden tevens uitsluitend moeten zijn opgedragen al die werkzaamheden en bemoeiingen, welke in verband staan met de vervaardiging, het onderhoud, enz. der verschillende oorlogswerktuigen.

Om tot ons onderwerp terug te keeren, zoo kan het niet anders of de officieren, voor dat technische wapen bestemd, moeten eene bijzondere opleiding genieten. Aangezien echter elk officier in de eerste plaats ‘militair’ moet wezen - in den ruimen zin van dat woord - zoo komt het ons voor, dat ook hunne opleiding, in hoofdzaak, moet overeenkomen met die van hen, welke als officier bij de andere wapens zullen optreden. Intusschen met dit onderscheid, dat - terwijl de laatstbedoelden bij het verkrijgen van den rang van 2^{den} Luitenant onmiddellijk worden ingedeeld bij de Korpsen infanterie, veldartillerie en cavalerie - zij, die tot het door ons aangeduide technische wapen behooren, als 2de Luitenant, nog een bijzonderen cursus moeten doorloopen, waartoe waarschijnlijk niet minder dan twee jaren noodig wezen zal.

De wijze van opleiding voor hen - die als officier of in den rang van officier bij de overige dienstvakkken, hier boven vermeld, werkzaam moeten wezen - valt geheel buiten het veld onzer beschouwingen. Alleen wenschen wij hieromtrent op te merken, dat aan de opleiding dergenen, die behooren tot het dienstvak *legerverpleging en administratie*, geen te groote zorg kan worden besteed. Vooralsnog schijnt men in ons leger daarvan niet te zijn overtuigd. Zoodra er aan de officieren, bestemd voor dezen tak van dienst, meer waarde zal worden gehecht, dan nu het geval is, zal ook hunne dienst in vredestijd aanzienlijke wijzigingen ondergaan. Hunne werkzaamheden zullen dan tot buiten het ‘bureau’ worden uitgebreid. Men zal hen alzoo reeds in vredestijd belasten met alles wat betreft de voeding en kleeding van den soldaat. Deze taak drukt in het vredesgarnizoen bijna geheel op de schouders van de tot den troep behoorende officieren, doch kan in oorlogstijd onmogelijk door deze worden waargenomen, zoodat zij dan, onverwacht ten deel vallende aan de personen, die er toch juist voor zijn aangesteld, dikwijls minder goed wordt uitgevoerd, omdat die personell daartoe alle geschiktheid missen. Ook hieromtrent heeft men bij het Fransche leger, zoowel gedurende den Ttaliaanschen veldtocht van 1859 als in den jongsten oorlog, eene treurige ervaring opgedaan. Bij het Fransche leger had men eene voortreffelijke bureau-intendance en administratie, doch buiten het bureau waren de bureaulisten meestal niet op hunne plaats. De jongste geschiedenis van het, gedurende zoo langen tijd, meest beroemde Leger der beschaafde wereld vloeit over van lessen en waarschuwingen van allerlei aard.

Zelfs bij eene geheel oppervlakkige beoefening van die geschiedenis moet het in 't oog vallen, dat gebrek aan intellectueele ontwikkeling bij een officierskorps door niets kan worden vergoed. De beste krijgsmansdeugden, vaderlandsliefde, verachting van doodsgevaar, zelfverloochening, zijn natuurlijk van weinig waarde, wanneer men ze niet doelmatig weet te gebruiken. En om daartoe in staat te wezen, moet de officier tegenwoordig aan vrij hooge eischnen voldoen. Dit geldt in het algemeen voor elk wapen en voor elk dienstvak. Wij hebben daarom gemeend, duidelijkshalve, een oogenblik te moeten stilstaan bij de wapensoorten en dienstvakken, welke men in een leger onderscheidt. Bij het in 't kort blootleggen onzer gevoelens

hieromtrent, is het gebleken, dat wij voor ons leger slechts één zoogenaamd ‘technisch’ wapen zouden wenschen. Tegelijkertijd hebben wij aangeduid, op welke wijze men de leerlingen-officier van dat wapen eene, voor hun bijzonderen werkkring, doelmatige opleiding zou kunnen geven, zonder ze aanvankelijk af te scheiden van hen, die bestemd zijn voor de andere wapens.

De opleiding tot officier van die andere wapens moet zoo gelijkvormig wezen, als maar eenig mogelijk is. Het tijdperk, waarin de drie wapens - infanterie, veldartillerie en cavalerie - in het gevecht, hoewel tot één doel samenwerkende, ieder eene afzonderlijke rol vervulden, is voor goed afgesloten. Eene bijzondere tactiek voor elk der drie wapens is niet meer denkbaar. Er bestaat thans slechts ééne gevechtsleer. Daarin kan de infanterie-officier niet zijn bedreven, wanneer hij niet is vertrouwd met alles wat betreft de veldartillerie en cavalerie. Evenzeer kunnen de officieren dier beide laatste wapens hunne taak niet volbrengen, zonder desnoods in staat te zijn om ook als Infanterist op te treden.

Misschien is de tijd niet zoover meer af, waarin men zal begrijpen, dat de *officieren* der infanterie, veldartillerie en cavalerie slechts één korps moeten uitmaken. Dit zal uitvoerbaar worden, zoodra men in denzelfden zin vestingartillerie en genie heeft vereenigd. Hierdoor zal de officier der veldartillerie geheel ontheven worden van al die technische werkzaamheden en bemoeiingen, welke op den duur veel afbreuk doen aan het verkrijgen van de voor hem zoo noodige tactische vaardigheid. Een officier der veldartillerie moet natuurlijk omtrent zijn wapen, het geschut, evenzeer op de hoogte zijn, als die der infanterie omtrent het geweer; doch evenmin als deze behoeft hij in zijn vak een technoloog te wezen. Thans kan hij ieder oogenblik geroepen worden tot een werkkring, die met den zijnen veel minder in verband staat, dan de dienst bij de infanterie en cavalerie. Hij wordt hierdoor niet zoo krachtig gedrongen om zich met hart en ziel te wijden aan zijne ware bestemming, als met het oog op het gewicht daarvan wenschelijk is. Dat de officier der vestingartillerie, naarmate hij geschikt is voor zijn eigenaardigen werkring, des te minder op zijne plaats zal wezen bij eene batterij te velde, behoeft geen betoog.

De vereeniging der officieren van de infanterie, veldartillerie

en cavalerie tot één korps is - wij zijn er van overtuigd - vooralsnog niet uitvoerbaar; zulk eene vereeniging moet langzamerhand en geleidelijk geschieden. Doch niet minder zijn wij er van overtuigd, dat die vereeniging tot stand komen moet. Reeds nu dient men te beginnen met het nemen van alle maatregelen, welke haar bevorderen en voorbereiden. Men stuit hierbij op materieele bezwaren. Deze zijn echter gemakkelijk uit den weg te ruimen. Wij zien bijv. niet in waarom de officieren der verschillende wapens, in hoofdzaak, niet éénerlei kleeding kunnen dragen. Een ander bezwaar ontstaat bij het verplaatsen der niet bereden infanterie-officieren naar de andere wapens, waar de dienst te paard moet verricht worden. Dit bezwaar bepaalt zich geheel tot de luitenants, want de kapiteins der infanterie behooren in onzen tijd (het werkelijk gevecht uitgezonderd) bereden te zijn. De paarden-quaestie is hier dus van geen overwegend belang en kan dit nooit zijn wanneer, ten minste voor de luitenants, van rijkswege dienstpaarden worden beschikbaar gesteld. Ook zou het getal der luitenants, dat alzoo, periodiek, dan bij het eene en dan bij het andere wapen moet dienst verrichten, volgens onze bedoeling, betrekkelijk niet overgroot wezen. Dit laatste vereischt nadere verklaring.

Wij hebben hierboven de hoop te kennen gegeven, dat men bij de aanstaande hervorming van ons opleidingsstelsel tot officier een einde zal maken aan den tegenwoordigen toestand, waarbij ons officierskorps wordt aangevuld door twee soorten van luitenants, welke, wat hunne opleiding aangaat, op belangrijke wijze van elkander verschillen.

Dit belet intusschen geenszins, dat wij warme voorstanders zijn van den ook thans bestaanden maatregel, waarbij aan beschaafde en verdienstelijke onderofficieren de luitenantsrang wordt verleend na een zeker getal dienstjaren,[1] indien zij kunnen voldoen aan een zoogenaamd *verlicht* examen. Naar onze meening behoort dat examen nog *lichter* te zijn. Het moet teruggebracht worden tot een zuiver *practisch militair* examen. Zeer wenschelijk is het dat de drie wapens in het bezit komen van een betrekkelijk groot getal dezer officieren. Zooveel mogelijk moet men ze reeds thans zien te verkrijgen. Men

1 Het is wenschelijk, dat dit getal op *twaalf* worde gebracht, zoodat de bedoelde onderofficieren niet vóór het bereiken Tan den 30jarigen leeftijd den luitenantsrang kunnen verkrijgen.

zal dan tegelijkertijd een krachtig middel hebben aangewend tot het opheffen van den onderofficiersstand uit den staat van verval, waarin deze nu is geraakt. Bij de benoeming van die officieren moet echter, naar onze zienswijze, eene *noodzakelijke* voorwaarde worden gesteld. Zij mogen nimmer hooger klimmen dan tot en met den rang van 1sten Luitenant. Het. vaststellen dezer bepaling is niet onbillijk, vooral niet, wanneer hunne bezoldiging en hun pensioen geheel wordt geregeld naar het getal dienstjaren. Dat er geen sprake kan zijn om deze luitenants bij een ander dan hun eigen wapen in te deelen, behoeft wel niet te worden opgemerkt; evenmin valt het te betwijfelen, dat ze bij hun eigen wapen een zeer passenden werkkring vinden, waarin juist zij aan de andere luitenants een goed voorbeeld kunnen geven.

Zoodra men op den duur een ruim getal van deze, tot den luitenantsrang beperkte, officieren zal kunnen aanstellen, dan zijn hiermede ook opgeheven alle bezwaren, welke men kan aanvoeren tegen het bestaan van slechts *ééne* school ter opleiding tot officier bij de verschillende wapens. Eene zoodanige school in den geest der tegenwoordige Militaire Academie, echter met *vier*jarigen cursus, zou alsdan in verband met de sterkte van het leger hier te lande en dat in de koloniën, nooit meer dan 4 à 500 cadetten behoeven te bevatten; daarvan zou men bovendien die der twee hoogste studiejaren, buiten het eigenlijke Schoolgebouw, op bijzondere wijze moeten kazerneeren.

Door het oprichten van zulk eene Militaire School, tengevolge waarvan elke andere wetenschappelijke opleiding tot officier zou vervallen, behoeft men niet te breken met het ook in ons leger gehuldigde Fransche grondbeginsel omtrent ‘le droit pour tous les soldats de participer à l'avancement.’

Niets belet de gelijktijdige oprichting (liefst niet ter plaatse, alwaar de Militaire School is gevestigd) van eene *Voorbereidende* Militaire School, waarop geheel kosteloos toegelaten worden die jeugdige vrijwilligers, welke voldoen aan bepaalde voorwaarden omtrent leeftijd, gedrag, ijver en aanleg. Op die voorbereidende school zou men deze kunnen bekwamen voor het toelatings-examen aan de Militaire School, waarna zij met de gewone burger-adspiranten zouden kunnen dingen naar eene plaatsing als cadet. Hoewel daarbij de militaire boven de burger-adspiranten geenerlei voorrecht behooren te bezitten, zoo zou men echter ten opzichte der eersten het meest vrij-

gevig moeten zijn bij het verleenen der geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van de geldelijke bijdrage, die er van ieder cadet aan de Militaire School jaarlijks moet gevorderd worden[1].

In onzen tijd mag de plaats van de school der aanstaande officieren niet meer gezocht worden bij de Korpsen van het leger. Wij bedoelen hier natuurlijk de aanstaande offcieren, aan wie, bij hunne aanstelling tot 2^{den} Luitenant, het uitzicht op onbepaalde bevordering wordt geopend. Wel moet men hen, zoodra dit mogelijk en doelmatig is, in de gelegenheid stellen om zich eigen te maken met den dienst en het leven bij den troep, waarvan zij later zulk een gewichtig deel zullen vormen. - Met het oog daarop kan de Militaire School nergens anders worden gevestigd, dan op die plaatsen, waar men een garnizoen, samengesteld uit alle wapens, vereenigd vindt. - Doch evenmin als de aanstaande arts zijne school doorloopt als ziekenverpleger, evenmin is de plaats van den leerling-officier in de gelederen van het leger.

In den tijd, dat de kunst van den geneesmeester, als het ware, hand aan hand ging met de kunst van den baardschraper, was het zeker bijzonder wenschelijk, dat een dusdanig practizijn zijne bedrevenheid had verkregen als verpleger bij het ziekbed. En even wenschelijk was het toen, dat de officier zich voor zijne taak had voorbereid door een verblijf als soldaat in het gelid. Toenmaals was ook de oorlogskunst voor de overgroote meerderheid der officieren veel minder eene kunst, dan wel een handwerk of eene uitspanning en tijdverdrijf, zooals bijv. de jacht. Dat tijdperk behoort intusschen tot een zeer ver verleden. Maar hoe ver wij daarvan thans verwijderd zijn, welk een belangrijk verschil er ook bestaat tusschen de militaire toestanden van dat voorheen en die van heden, nog altijd is het merkbaar, dat dienaangaande hier en daar een begrip uit den goeden, ouden tijd is blijven hangen. Vooral is dat merkbaar bij de zonderlinge, ja, dikwijls onzinnige meeningen, die

1 De leerlingen der Voorbereidende Militaire School, die er niet in slagen om eene plaatsing als cadet te verkrijgen, alsmede zij van wie het gedurende het onderwijs blijkt, dat zij de vermogens missen om tot het toelatingsexamen aan de M.-S. te worden opgeleid, zouden opnieuw voor een zeker getal jaren bij de Korpsen moeten worden ingedeeld.

er omtrent het officiersambt in de oud-Hollandsche deftige burgerkringen nog gangbaar zijn. Aldaar pleegt men van den officier in het algemeen tweeërlei voorstelling te koesteren. Het type van elk dier voorstellingen vindt men vrij nauwkeurig geteekend in Van Liennep's Klaasje Zevenster. In dien roman komen, als wij ons goed herinneren, ook geene dan juist die beide officieren op het tooneel. De een is de reeds bedaagde infanterie-Luitenant, die, weinig meer dan een figurant, op een gastmaal, ten huize van een der pleegvaders van Klaasje, door niets anders de aandacht trekt, dan door zijn onverstoorbaar smakelijk eten en drinken, alsmede door zijne behendigheid om zonder het geven van de gebruikelijke fooi het huis zijns gastheers te verlaten. De andere is de zoon van een aanzienlijk en adellijk geslacht, jeune et aimable étourdi, minnaar van Klaasje, alleen officier om een rang in de maatschappij te hebben verkregen en, zooals van zelf spreekt, ingedeeld bij een tepaardrijdend en sporendragend wapen.

Dergelijke onzinnige voorstellingen zullen ten onzent als met een tooverslag verdwijnen, zoodra de algemeene militaire dienstplichtigheid zal zijn ingevoerd, indien men ten minste niet verzuimt om nog tijdig de gewenschte hervorming van ons opleidingsstelsel tot officier te verwezenlijken.

III.

Wanneer wij thans de aandacht zullen vestigen op het in ons leger gevolgde stelsel van bevordering voor officieren, dan zetten wij op den voorgrond, dat het door ons alleen *in abstracto* zal worden beschouwd. Dit te doen *in concreto* zou moeielijk iets anders kunnen zijn dan het vellen van een oordeel over de bevordering in de verschillende officiersrangen, zooals deze feitelijk in ons leger geschiedt. Zulk een oordeel, in welken zin ook, uit te spreken, zou ons niet betamen.

Vooral voor militaire ambtenaren is er geen bevorderingsstelsel mogelijk, zonder daarbij het oordeel van verschillende chefs als een hoofdfactor te doen gelden. Dat alzoo ruim spel wordt gelaten aan gunstbejag en kuiperijen van allerlei aard,

zal eerst duidelijk in 't oog vallen, wanneer men in aanmerking neemt, dat de wezenlijke waarde van den officier, in den regel, slechts in tijd van oorlog op overtuigende wijze aan den dag komen kan. In vredestijd is het meestal zeer moeielijk om bij de beoordeeling van officieren *schijn* van *wezen* te onderscheiden.

Men kan het krijgswezen eener natie vergelijken bij den bliksemafleider op een gebouw. Van den bliksemafleider, al is deze samengesteld en aangebracht volgens de beste en nieuwste theoriën, blijkt de deugdelijkheid eerst door de ervaring. Zoo is het ook met het krijgswezen. Maar zoo is het voornamelijk ten opzichte van het edelste en meest gewichtige van zijne bestanddeelen: het officierskorps. En dit geldt niet alleen voor dat korps als geheel, doch voor elk zijner leden.

In geen anderen werkkring, dan dien van den krijgsman, kent men twee zoozeer van elkander verschillende toestanden, als die van vrede en van oorlog. Niet zoodra is toch het oorlogsvuur ontstoken, of elke bedrijvigheid, die niet dienstbaar kan worden gemaakt aan de zijne, staat stil.

Gewoon om in de huishouding van zijn land te worden beschouwd als de vertegenwoordiger van een geldelij ken lastpost, zoo treedt de krijgsman bij het lichten van de oorlogsfakkel plotseling op als de hoofdpersoon der maatschappij, waartoe hij behoort - en dat wel bekleed (nam. wat den officier betreft) met eene macht, zoo onbeperkt als slechts in buitengewone omstandigheden wordt verleend.

Ware het bloot uit dit oogpunt, zoo moet men thans aan den officier hoogere eischen van bekwaamheid en geschiktheid stellen, dan vroeger noodig waren, omdat het uitoefenen van een bijna niet beperkt gezag te meer bezwaren oplevert, naarmate de maatschappij, waarin men beveelt, in beschaving is vooruitgegaan.

De officier (in ons leger niet uitsluitend die van hoogeren rang) moet gedurende oorlogstijd weten te bevelen op velerlei gebied, dat gewoonlijk geheel buiten het zijne ligt. Hoe hooger in rang, des te uitgestrekter en gewichtiger zal natuurlijk ook ten dezen zijn werkkring zijn. Het behoeft niet te worden uiteengezet, hoe rnoeielijk het is hiermede rekening te houden bij het beoordeelen der geschiktheid van een officier. Voeg hierbij, dat tusschen den eigenlijken werkkring van den officier in vredestijd en dien van hem in oorlogstijd een veel aanzienlijker

verschil bestaat, dan dat wat in het algemeen wordt en moet worden waargenomen bij het tegenover elkander stellen van *theorie* en *practijk*. - Doch op deze wijze verkrijgt men nog maar een zeer flauw en onvolmaakt denkbeeld van het verschil, dat wij hier hebben willen kenteekenen.

De taak van den officier in vredestijd valt wel niet te vergelijken bij die van den zeeman, wiens vaartuig voortdurend in de haven ligt; nog veel minder bij die van den tooneelspeler, wiens rol tot in bijzonderheden steeds vooruit is bepaald; maar toch denkt de officier, bij het vervullen zijner dienstverplichtingen in vredestijd, zeer dikwijls aan den bovenbedoelden zeeman, en soms ook wel eens aan den tooneelspeler, wiens talent als zoodanig immers niet den minsten grond geeft om te gelooven, dat hij in staat is om op het werkelijke tooneel van de menschenwereld te spreken en te handelen in denzelfden geest, als dit door hem geschiedt op de planken van den schouwburg, bij den schijn van het voetlicht.

Als zeker en onwederlegbaar kan men intusschen vermelden, dat het in geen anderen werkkring zoo lastig is om bij den Staatsambtenaar degelijke kennis van holle schoolgeleerdheid, ware verdienste van schijnbare verdienste, in het algemeen goud van verguldsel te onderscheiden, als in dien van den officier gedurende vredestijd. In eiken anderen werkkring heeft de ambtenaar meermalen gelegenheid om ongezocht van zijne geschiktheid en bekwaamheid op overtuigende wijze te doen blijken, omdat men daar, als het ware, geen vredestoestand kent, omdat men daar altijd op voet van oorlog verkeert. Wordt aldaar ware verdienste niet op prijs geschat, dan is dat meestal toe te schrijven aan onwil en kwade, trouw.

Ten aanzien van den officier is hieromtrent de toestand van zaken geheel anders. Hij heeft zeer zelden gelegenheid om overtuigende bewijzen zijner bekwaamheid en geschiktheid te geven. Van hem wordt alzoo eene groote mate van zelfverloochening gevorderd, zal hij gedurende een lang vredestijdperk zijne eentonige dienstplichten dagelijks met ijver en tevredenheid blijven vervullen. Hij, wiens innerlijke waarde den toets van den oorlog kon doorstaan, bezit ook die mate van zelfverloochening.

De deugd der zelfverloochening wordt echter juist het minst aangetroffen bij hen, wier innerlijk gehalte zulk een tegenwicht het meest noodig heeft. Deze zijn het, die, gedreven door

eer- en eigenbelangzucht, zich tooien met het uithangbord van deugden en talenten, waarvan hun weinig meer dan de namen zijn bekend. Deze zijn het, die, elk gevoel van zelfstandigheid en eigenwaarde met voeten tredende, terugdeinzen voor geenerlei machtsaanbidding, indien het maar eene macht geldt, door wier invloed hun bekrompen egoïsme kan worden gebaat.

Te beklagen zijn de militaire chefs, die zich door dit soort van vermomde Baäisdienaars laten verblinden en dus niet berekend zijn voor de zeer moeielijke taak om op hun gebied het kaf van het koorn te onderscheiden. Slaat het uur der beproeving: het zal hun blijken, dat zij, hoewel zonder opzet, 's Lands belang hebben verwaarloosd. Gelukkig slaat het in dezen zin bedoelde uur slechts bij uitzondering. Bijna altijd, en dan zonder genade, kornt echter voor hen het uur, waarin die ongeschikte militaire chefs zich bewust worden, dat zij hebben gedwaald. Het is het uur, waarin zii, na het nederleggen hunner macht, zich verguisd en bespot zien door hunne vroegere aanbidders, voor de bevordering van wier belangen zij de achting van het betere deel hunner onderhoorigen hebben verbeurd.

Naar het ten onzent gevolgde stelsel wordt bij de rangsbevordering van officieren het allereerst in aanmerking genomen, hetgeen men noemt *ouderdom in rang*. Wel kan bij de benoeming van alle hoofdofficieren, volgens de bestaande Wet, *ouderdom in rang* geheel buiten rekening worden gelaten, doch van die vrijheid wordt een zeer matig gebruik gemaakt. Men kan dus aannemen, dat *ouderdom in rang* de grondslag is van ons bevorderingsstelsel, zoowel voor de hoogere als voor de subalterne officiersrangen. Naar onze meening, is dat een goede, ja, de eenig deugdelijke grondslag voor zulk een stelsel. Niets is toch billijker, en uit een militair oogpunt meer noodzakelijk, dan dat men, ter vervulling eener vacature in eenigen rang, het eerst in aanmerking brengt hem, die naar ouderdom van dienst aan het hoofd staat dergenen, welke den voorgaanden rang bekleeden.

Nu komt de belangrijke vraag: ‘is de aldus aan de beurt zijnde officier bekwaam en geschikt voor een hoogeren rang?’

Hoe moeielijk het is om deze vraag naar recht en billijkheid

te beantwoorden, hebben wij getracht hierboven in het algemeen aan te toonen. Het is er echter verre van verwijderd, dat wij alle bezwaren hebben opgenoemd, die zich daarbij kunnen voordoen.

Bij ons bevorderingsstelsel is het antwoord op die vraag, in den regel, uitsluitend afhankelijk van het oordeel der chefs, onder wier onmiddellijke bevelen de betrokken persoon werkzaam is. Deze chefs, ook zij die voor hunne taak ten volle zijn berekend, dragen op die wijze, vooral thans, eene te zware, eene te drukkende verantwoordelijkheid.

Aan de eene zijde staan voor hen de belangen van het Vaderland. De bevordering van een ongeschikt persoon, in welken officiersrang van ons leger ook, kan voor het Vaderland nadeelige, soms noodlottige gevolgen teweegbrengen.

Aan de andere zijde staan voor de chefs, die hier een oordeel moeten uitspreken, de belangen van het betrokken individu. Nu geven wij volkomen toe, dat in zulke omstandigheden 's Lands belang, bij den geringsten twijfel, immer het zwaarst wegen en dus den doorslag geven moet. Maar zulke stelregels zijn wel duidelijk en onwederlegbaar, doch de toepassing daarvan is somtijds buitengewoon lastig. - Een ijverig en achtenswaardig officier kan zeer geschikt wezen in zijn tegenwoordigen rang en toch eigenschappen en bekwaamheden missen, die in den volgenden rang noodzakelijk zijn. Zulke gevallen doen zich, vooral ten aanzien der hoogere rangen, menigvuldig voor. Het is verder mogelijk dat een zoodanig officier leeft in de stellige verwachting Van bevorderd te zullen worden, op grond dat een aantal zijner kameraden, die volstrekt niet op een hooger standpunt van ontwikkeling stonden dan het zijne, den hoogeren rang hebben verkregen, waartoe hij thans aan de beurt is. - Wanneer zulk een officier zijne hoop niet ziet verwezenlijkt, dan is zeer dikwijls zijne veerkracht gebroken, en hiermede zijne toekomst vernietigd. - Waar is nu de chef, die, bij het uitspreken van zijn oordeel, niet bloot staat aan het gevaar van 's Lands belangen te licht te wegen?

Indien men besloot tot de hervorming van ons opleidingsstelsel tot officier, zonder tegelijkertijd in denzelfden zin doeltreffende maatregelen te nemen ten aanzien der wijze van bevordering in de verschillende officiersrangen, dan zou men ‘halfwerk’

hebben verricht. ‘Halfwerk’ moet vooral op militair gebied niet gelijk gesteld worden aan ‘nutteloos werk’, want meer dan elders oefent het aldaar een bepaald schadelij ken invloed uit. Wat men wilde opbouwen, breekt men zoodoende af. Halve maatregelen zijn altijd verderfelijk.

Door het nemen van ‘heele maatregelen’ verstaan wij geenszins het *plotseling* en *met geweld* tot stand brengen van verbeteringen: - ten minste niet wanneer men hetzelfde doel geleidelijk en zonder geweld bereiken kan. Bij het nemen van doeltreffende maatregelen ter hervorming van een officierskorps, zooals het onze, behoeft er gelukkig van geweld nimmer sprake te zijn en kan alles zeer geleidelijk geschieden.

Dat echter bij zoodanige hervorming 's Lands belangen steeds op den voorgrond moeten staan, en dat deze soms in strijd zijn met de schijnbare belangen van bijzondere personen: wie zal het ontkennen? Maar evenmin zal men ontkennen, dat alsdan op de *schijnbare* belangen van bijzondere personen nimmer mag worden gelet. Gold het hier *werkelijke* belangen van deze, dan zou men een geheel ander gevoelen moeten zijn toegedaan. Doch 's Lands belangen zijn nooit in strijd met die van bijzondere personen, nam. zoolang men onder bijzondere personen eigen landskinderen verstaat. Indien het tegenovergestelde het geval kon zijn, dan zou immers elk beroep op vaderlandsliefde een ijdel beroep wezen. De belangen van hetgeen men liefheeft, stemmen altijd overeen met het welbegrepen eigenbelang. Waar dit niet zoo is, kan men verzekerd zijn van te doen te hebben met een niet welbegrepen, met een bekrompen eigenbelang, en dus met een soort van liefde, gelijkstaande aan die, welke, volgens het bekende lied, niet is ‘bestendig van duur’.

Vaderlandsliefde, die afhankelijk is van het onmiddellijke en tastbare loon, dat men daarvoor ontvangt, mag op zulk een naam geen aanspraak maken. Indien men er toe zal overgaan om in ons leger de bevordering der officieren te regelen naar de eischen van dezen tijd, dan zal daardoor in ons officierskorps bij niemand het denkbeeld van onrecht of geweld kunnen ontstaan. Ook niet dan, wanneer het bij die regeling mocht blijken, dat de belangen van eenige leden van dit korps *schijnbaar* werden benadeeld.

Alweder leggen wij hier den nadruk op het woord *schijnbaar*. Jn wezenlijkheid bevordert men de belangen van een officier, door hem geen hoogeren rang te verleenen, dan die waarover

hij bekwaam en geschikt is. Reeds in vredestijd blijkt soms de waarheid van het spreekwoord: ‘tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier’. Doch in tijd van oorlog, ten aanzien van den officier, die voor zijne taak niet is berekend, is het woord ‘éclipser’ van dat gezegde veel te zacht. Zulk een officier staat dan bloot aan de kans van te worden beladen met oneer, met schande en met den vloek zijner landgenooten.

Wie deinst niet terug voor het schrikbeeld van in de jaarboeken zijns volks te worden vermeld onder hen, die, in tijd van gevaar, zich hebben onderscheiden door onkunde en onhandigheid?- Bleef het bij zulke gelegenheden maar bij rechtmatige beschuldigingen!

Onkunde en onhandigheid zijn gewoonlijk de bewerkers van al die krijgsrampen, welke redelijkerwijze hadden kunnen verhoed worden. Laf hartigheid en verraad spelen daarbij zeer zeldzaam eene hoofdrol. Alleen zullen, waar onkunde en onhandigheid het bewind voeren, lafhartigheid en verraad steeds gelegenheid vinden om zich in hun gevolg te vertoonen. Wie hieromtrent nog twijfel koesteren kan, zal daarvan terugkomen bij het kennis nemen van hetgeen aan den dag is gebracht bij het onderzoek, ingesteld door de Fransche regeering, over de gedragingen van verschillende bevelhebbers uit den jongsten oorlog. Het zal hem dan in 't oog vallen, hoe moeielijk het meestal is om op duidelijke wijze uit te maken, wanneer men te doen heeft met onkunde en onhandigheid en wanneer met lafheid en verraad.

Daarom, niet alleen in 's Lands belang, maar ook in dat van den betrokken persoon, moet de werkkring van den officier steeds evenredig zijn aan diens vermogens en bekwaamheden.

Om die evenredigheid niet te doen verloren gaan, is men thans - ten gevolge der omwenteling, die er heeft plaats gegrepen op krijgskundig gebied - in elk leger genoodzaakt tot het nemen van buitengewone maatregelen. Deze maatregelen kunnen, zooals wij reeds opmerkten, in een officierskorps, waar een goede geest heerschende is, nimmer eenigerlei stoornis verwekken. Slechts dan zal dit geschieden, wanneer die maatregelen niet zijn van *algemeenen* aard en niet tevens zoodanig, dat het onmogelijk is om er van af te wijken.

Die maatregelen zullen niet zijn van *algemeenen* aard, indien zij alleen bestaan in het geven van instructiën - ook van de meest stellige - aan de verschillende Chefs omtrent het beoor-

deelen hunner onderhoorigen. Daargelaten, de reeds besproken bezwaren, die een militairen chef steeds in den weg staan bij het beoordeelen zijner minderen; daargelaten, dat die bezwaren thans grooter zijn dan ooit, omdat men zich op krijgskundig gebied in een overgangstijdperk bevindt: zoo is toch altijd het oordeel van iederen chef een bepaald subjectief oordeel.

De eene chef bestempelt als voortreffelijk en uitmuntend datgene, wat de andere als niet meer dan voldoende beschouwt. De eene is voldaan waar de andere dit niet is. In 't kort de zienswijze der verschillende chefs verschilt met hunne persoonlijkheid.

Zoolang men bij de bevordering van officieren, behalve op ouderdom in rang, op niets anders kan steunen dan op het oordeel der chefs: zoolang zal men daarbij niet kunnen doen blijken van die vastheid aan beginselen, zoo noodig bij het nemen van beslissingen, welke, zooals hier, toch altijd eenigermate als gewaagd moeten beschouwd worden. Vergissingen blijven hier altijd mogelijk, maar bij de noodige vastheid aan beginselen kan men zich vrijwaren van belangrijke vergissingen. Men kan zich daardoor vrijwaren van aan blijkbaar hiertoe ongeschikte officieren een hoogeren rang te verleenen.

Wanneer dit laatste geschiedt, dan is het feit op zich zelf reeds betreurenswaardig genoeg. Aangezien men echter hoogst zeldzaam op voet van oorlog verkeert, zoo kunnen een tal van bijzondere omstandigheden samenwerken om er de nadeelige gevolgen van te bedekken. Doch dit betreft alleen de rechtstreeksche gevolgen van een dusdanig feit. De zijdelingsche gevolgen daarvan doen altijd hun nadeeligen invloed gelden.

Door de bevordering van een daartoe ongeschikt officier wekt men het gevoel van miskend te zijn op bij hen, die rechtmatig dezelfde aanspraak op bevordering kunnen maken, doch deze, toen zij aan de beurt waren, niet hebben verkregen. Tevens doet men daardoor onredelijke verwachtingen en uitzichten ontstaan bij hen, wier beurt ter bevordering nog komen moet, doch op een hoogeren rang hunne hoop niet zouden vestigen, zonder zich daartoe gerechtigd te meenen, op grond van antecedenten ten aanzien hunner kameraden, die op geenerlei wijze boven hen uitblonken.

Uit de krijgsgeschiedenis - nam. die, welke zich niet uitsluitend bepaalt bij gevechten en veldslagen - kan men leeren, dat op deze wijze in een officierskorps wordt te voorschijn ge-

roepen een geest van wrevel en gedruktheid, welke op den duur de krijgstucht - de levenskracht van een leger - geheel ondermijnt.

Niemand kan zoo dwaas zijn om te beweren, dat er voor officieren een behoorlijk bevorderingsstelsel is uit te denken, waarbij het oordeel der chefs niet eene hoofdrol vervult. Zulk een bevorderingsstelsel is onbestaanbaar; altijd moeten hier ouderdom in rang en het oordeel der chefs de twee hoofdfactoren zijn, die men in rekening brengt. Het is daarom des te meer noodzakelijk om de, vooral thans, zoo zware taak, die aldus op de schouders der chefs moet blijven rusten, zooveel dit kan, te verlichten. Naar onze zienswijze is dit, voornamelijk in een klein leger als het onze, zeer goed uitvoerbaar.

Reeds vroeger is door ons de wensch uitgesproken, dat men ten onzent zou besluiten tot het oprichten eener Hoogere Krijgsacademie in den geest, zooals die bestaat te Berlijn voor het Pruisische leger[1]. Door het oprichten van zulk eene academie is men bij machte om zich van zeer belangrijke waarborgen te verzekeren, ten aanzien van hen, die voor de hoogere officiersrangen in aanmerking moeten worden gebracht.

Wanneer wij onze denkbeelden omtrent eene Hoogere Krijgsacademie voor ons leger in hoofdtrekken zullen vermelden, dan veronderstellen wij daarbij, dat de opleiding tot den officiersrang is geregeld op de wijze, zooals door ons is voorgesteld. Eene Hoogere Krijgsacademie, zonder eene daarmede overeenkomstige opleiding tot officier, is toch niet denkbaar. Tevens nemen wij aan, dat ook de indeeling der officieren bij de verschillende wapens is vastgesteld, zooals wij hebben aangegeven. Wij hebben dus, wat hunne opleiding betreft, slechts één soort van officieren, allen herkomstig vau dezelfde Militaire School met *vierjarigen* cursus; verder vier wapens: infanterie, veldartillerie en cavalerie, benevens het ‘technische’ wapen der vestingartillerie-genie; bij het bespreken der bepalingen om-

1 Hoedanig en in welken geest de Pruisische Hoogere Krijgsacademie is ingericht, daaromtrent behoeft niemand meer onkundig te wezen sedert het verschijnen van het door den kapitein der artillerie H.J. Krantz hierover geleverde Verslag, opgenomen onder de *Verslagen, Rapparten en Memoriën* over 1873, uitgegeven van wege het Ministerie van oorlog. Dat verslag munt uit door degelijkheid en helderheid van voorstelling.

trent eene Hoogere K.-A. blijven de tengevolge van een *verlicht* examen aangestelde officieren natuurlijk geheel buiten beschouwing.

Men stelle nu het met gunstig gevolg doorloopen van den *drie*-of *vier*jarigen cursus aan de Hoogere K.-A. verplichtend voor alle officieren der verschillende wapens, die in aanmerking wenschen te worden gebracht voor de hoogere rangen, wanneer naar *ouderdom in rang* hunne beurt daartoe zal gekomen zijn.

Van die verplichting ontheffe men de officieren van het wapen der vestingartillerie-genie. Deze doorloopen (altijd volgens onze voorstelling) toch reeds een bijzonderen cursus van twee jaren onmiddellijk na hunne aanstelling tot 2^{den} Luitenant; bovendien zijn de officieren van dit wapen in hun eigenaardigen werkkring, meer dan die der andere wapens, als van zelve gedwongen tot voortdurende studie. Onnoodig is het hierbij op te merken, dat men hun de gelegenheid niet moet afsluiten om, zooveel hun dienst dit zal toelaten, vrij willig een cursus (geheel of gedeeltelijk) bij te wonen.

Het toelatingsexamen aan de Hoogere K.A. behoort te zijn afgelegd vóór het tijdstip, waarop men gedurende *tien* jaren den rang van officier zal hebben bekleed; daarentegen zou men zich tot het afleggen daarvan niet mogen aanmelden, alvorens gedurende *vier* jaren onafgebroken te hebben gediend in de gelederen van het leger.

Zij, die bij het bereiken van den *tien*jarigen diensttijd als officier, zich niet hebben aangemeld met het verzoek om. het toelatingsexamen aan de Hoogere K.A. af te leggen; zij, die aan dat examen bij herhaling (bijv. driemalen) niet voldoen; zij, die den cursus aan de Hoogere K.A. niet met gunstig gevolg kunnen volbrengen, komen nimmer in aanmerking voor den hoofdofficiersrang; de hoogste rang, dien zij alzoo kunnen bereiken, is die van Kapitein.

Al de hier in 't kort opgesomde bepalingen behooren te zijn vastgesteld bij de Wet, opdat er in geen geval van kunne worde afgeweken.

Op de aangeduide wijze zou men, naar onze meening, de bevordering in ons officierskorps hebben geregeld volgens de eischen van dezen tijd. *Ouderdom in rang* en *het oordeel der*.

chefs blijven daarbij steeds de hoofdrol vervullen, echter met dit onderscheid, dat voor de chefs het uitspreken van een juist en billijk oordeel over hunne onderhoorigen vrij wat gemakkelijker wezen zal, dan thans het geval is.

De ondervinding zal aantoonen, dat een betrekkelijk groot getal officieren, om verschillende redenen, zich ter toelating aan de Hoogere K.A. niet zal aanmelden. Sommigen zullen bij het daartoe gevorderde examen worden afgewezen. Enkelen zullen de voorgeschreven studiën aan die academie niet kunnen volgen en deze dus voor het einde van den cursus verlaten. Langzamerhand zal alzoo zeer waarschijnlijk een belangrijk gedeelte van den Kapiteins- en Ritmeestersrang zijn bezet door hen, die voor den Majoorsrang niet in aanmerking worden gebracht. Deze kapiteins en ritmeesters kunnen zich dientengevolge niet gekrenkt gevoelen. Zij rekenen niet op een hoogeren rang en er bestaat dus niet de minste reden om te vermoeden, dat zij hunne dienstverplichtingen met minder ijver zullen vervullen, wanneer zij jongere, kameraden, op de volgens de Wet bepaalde wijze, boven hen in rang zien klimmen. Dat zij daartoe niet in aanmerking komen, zal door hen, als het ware, kunnen worden beschouwd, als zijnde dit eigen verkiezing. Immers ook aan degenen, die bij het toelatingsexamen voor de Hoogere K.A. worden afgewezen, even als aan hen, die aan deze inrichting hunne studiën niet kunnen volbrengen, behoort men steeds de gelegenheid open te laten om zich op ‘eigen verzoek’ tijdig terug te trekken. Tevens dient men de positie der kapiteins en ritmeesters, die geen hoogeren rang verkrijgen, te verbeteren. Dit is mogelijk door ook de bezoldiging in die rangen geheel te regelen naar het getal dienstjaren.

Langs den door ons aangegeven weg moet men ongetwijfeld geraken tot het voor ieder leger zoo wenschelijk bezit van betrekkelijk jeugdige hoofdofficieren, die ten volle voor hunne taak zijn berekend. In een leger, dat zulke hoofdofficieren bezit, volgt al de rest van zelve, nam. indien dat leger behoorlijk is samengesteld: hetgeen op zijne beurt beteekent, dat de gelederen daarvan zijn aangevuld volgens het beginsel van den algemeenen dienstplicht, alsmede dat de officieren tot het verkrijgen van hun rang zijn opgeleid volgens de eischen van dezen tijd.

In zulk een leger behoeft men geene bijzondere voorschriften te geven, noch omtrent de wijze, waarop de chefs hunne on-

derhoorigen moeten beoordeelen, noch omtrent de wijze, waarop de studiën der officieren moeten worden aangewakkerd. Al zulke voorschriften - ook de beste - baten toch niets in de handen van chefs, die ze niet begrijpen en dus niet uitvoeren kunnen.

Door de oprichting eener Hoogere K.A., in den geest, zooals die in Pruisen bestaat, heeft men tevens het ware en ‘eenige’ middel in de hand tot het vormen van een degelijken Generalen Staf.

In ons leger bestaat thans een bijzondere School ter opleiding van Stafofficieren. Bij eene nadere beschouwing van die School, zetten wij, als eene algemeen erkende zaak, op den voorgrond, dat het aan die School gegeven onderwijs als uitmuntend kan worden aangemerkt. Dit bewijst intusschen niets voor het nuttige of doelmatige van deze inrichting. Het bewijst alleen voor de waarde van hen, welke die School besturen en aldaar onderwijs geven. Indien wij het bestaan van zulk eene school konden goedkeuren, dan zouden wij het daarom betreuren, dat van dit onderwijs thans door zoo weinig officieren wordt gebruik gemaakt. En dit betreurende, zonden wij ons niet kunnen vleien met de hoop, dat het getal van die officieren vermeerderen zal. Duidelijk is het toch, dat het aantal leerlingen eener bijzondere Stafschool voor ons klein leger zeer beperkt wezen moet, te meer daar men hun bij het verlaten daarvan het uitzicht op buitengewone bevordering heeft geopend. - Hoe vreemd dit moge klinken, zoo is tevens, juist ten gevolge van dit laatste, de lust onder onze Luitenants om naar eene plaatsing op die School te streven, niet zeer groot. Men vreest voor een groot getal adspiranten. Het toelatingsexamen wordt dan een *vergelijkend* examen, dat, ook bij meer dan voldoende kennis, de meeste kansen oplevert van te worden afgewezen. De vrees daarvoor werkt zoo sterk, dat het getal adspiranten gewoonlijk dat der open plaatsen niet overtreft, ja, soms kan men de open plaatsen niet vervuld krijgen, zooals o.a. dit jaar, toen er zich voor *vier* plaatsen slechts *twee* adspiranten hadden aangemeld. Moest men reeds hieruit niet besluiten, dat de Stafschool aan haar doel niet beantwoordt, dan nog zou men zich kunnen verheugen, dat door haar bestaan ten minste eenige officieren tot studie worden opgewekt en tegelijkertijd gelegenheid verkrijgen om

zich in den stafdienst te oefenen. Doch aan het bestaan eener bijzondere Stafschool - ook der meest bloeiende - is een belangrijk, elk voordeel overwegend bezwaar verbonden.

Ten gevolge van het bestaan van zulk eene inrichting wordt de Generale Staf langzamerhand een afgescheiden dienstvak, zooals bijv. de Geneeskundige dienst of de Administratie.

Een officier van den Generalen Staf, die niet volkomen te huis is in de gelederen van het Jeger, daar niet in eiken rang een bepaald getal jaren heeft gediend; een officier van den Generalen Staf, die bijna zijn ganschen diensttijd heeft doorgebracht in bijzondere betrekkingen, is, in den regel, te velde, tegenover den vijand, als zoodanig niet meer bruikbaar.

Wanneer de Generale Staf een afzonderlijk korps vormt, waarin de opleiding en bevordering der officieren op bijzondere wijze is geregeld, dan worden deze vreemd aan het leger: en zoodra dit het geval is, dan mist een leger tegenover den vijand beweegkracht, samenhang en orde. - Wie hieraan twijfelen mocht, moeten wij alweder verwijzen naar de jongste geschiedenis van het Fransche leger.

De Generale Staf is te vergelijken met het fijnere zenuwweefsel, dat de bevelen van het denk- en wilsvermogen naar de andere lichaamsdeelen overbrengt en omgekeerd de indrukken en ontmoetingen van die lichaamsdeelen mededeelt aan het denk- en wilsvermogen. Daarom is een Generale Staf, afgescheiden van het eigenlijk leger, iets ongerijmds. Juist de officieren van dien Staf moeten in vredestijd nooit langer buiten de gelederen vertoeven, dan noodig is Zij moeten telkens weder in de gelederen terugkeeren, om op hunne beurt bij den stafdienst te worden vervangen door anderen, die alweder daarbij niet langer verblijven dan doelmatig is. Op die wijze verkrijgt men in een leger een uitgebreid aantal Stafofficieren: een veel grooter getal dan tegelijkertijd kan worden gebruikt. Op die wijze verkrijgt men tevens een Generalen Staf, die steeds vernieuwd wordende, niet als een afgescheiden korps buiten het leger staat. En zoo behoort het te zijn. Men is daardoor bij machte om in buitengewone omstandigheden, bij het dreigen van oorlogsgevaar, onmiddellijk aan dien staf zoodanige uitbreiding te geven, als maar eenigszins wenschelijk wezen kan. Ook is men daardoor bij machte om alsdan hierbij de moeielijkste betrekkingen op te dragen aan de meest geschikte officieren en tevens - wat niet weinig zegt - om, gedurende den oorlog, de openvallende

plaatsen onmiddellijk aan te vallen, zonder naar geschikte personen te moeten zoeken.

Dat een Hoogere Krijgsacademie het ‘eenige’ middel aan de hand geeft om van een geheel korps officieren, degenen in 't oog te doen vallen, die voor den stafdienst het meest zijn geschikt, is zoo duidelijk, dat het, naar onze meening, niet voor wederlegging vatbaar is. - ‘Maar,’ zal men zeggen, ‘die voortdurende vernieuwing van het korps Stafofficieren is onmogelijk, want wie zal de onkosten betalen van de herhaalde uniformverandering der betrokken officieren en wie zal hun dienstpaarden verschaffen?’ - Wij antwoorden hierop, dat er geen enkele reden kan worden aangevoerd, waarom een stafofficier, in hoofdzaak, eene andere kleeding moet dragen, dan die van het wapen, waartoe hij behoort; en wat het aanschaffen van dienstpaarden betreft: deze moeten verstrekt worden van 's Rijks wege. - Nederland is nog niet zoo arm, dat het juist in gewichtige en moeielijke betrekkingen slechts mag worden gediend door personen, rijk genoeg, om de hiertoe noodige uitgaven gedeeltelijk uit eigen middelen te kunnen bekostigen.

Wij hebben tot hiertoe nog niet gesproken over het belangrijke Wetsontwerp omtrent de bevordering, het ontslag en de pensionneering der officieren van de Landmacht, ingediend door den heer De Roo van Alderwerelt. Zoolang dit Wetsontwerp hangende is, mag het - in zooverre het de bevordering betreft - bij het behandelen van een onderwerp als het onze niet buiten beschouwing blijven. Wij kunnen hierover kort zijn.

De inhoud van het genoemde Wetsontwerp is bekend, en daarover zijn in den Militairen Spectator van dit jaar, N°s 1-4, breedvoerige beschouwingen geleverd, waarmede wij ons in het algemeen volkomen vereenigen. Wij verwijzen daarheen. De ongenoemde schrijver van die beschouwingen, ofschoon de voorstellen van den heer De Roo van Alderwerelt niet geheel beamende, koestert de hoop, dat alzoo door dien afgevaardigde de gelegenheid zal zijn geopend om de zaak der rangsbevordering van de officieren een onderwerp van ernstige overweging te doen worden tusschen Regeermg en Volksvertegenwoordiging. Niet twijfelende of die hoop zal worden verwezenlijkt, zoo achten wij het niet ondienstig nog een paar opmerkingen te doen volgen.

Naar onze meening kan het Wetsontwerp van den heer De Roo van Alderwerelt nimmer den grondslag uitmaken van een bevorderingsstelsel voor ons officierskorps, dat *op den duur* doeltreffend is. Al ondergaat dat ontwerp alle wijzigingen, welke vrij algemeen als noodzakelijk worden geacht, dan nog zal het slechts nuttig kunnen werken als *overgangsmaatregel*.

Het stelsel van den heer De Roo van Alderwerelt berust voornamelijk op eene ruime bevordering *bij keuze*, geregeld volgens de Wet. - Js het echter mogelijk om bevordering *bij keuze* te regelen volgens voorschriften, die geen ruim spel laten aan willekeur, gunstbetoon en bekrompenheid van inzichten? Het eenige middel, dat hier baten kan, zijn *vergelijkende examens*; ook wordt door den heer De Roo van Alderwerelt dit middel voorgeschreven. Doch het is een zwak middel, op de gunstige werking waarvan men volstrekt, niet altijd vertrouwen kan. Bovendien is ‘bevordering bij keuze’ een maatregel die - buitengewone gevallen uitgezonderd - in een leger meest altijd een verderfelijken geest te voorschijn roept.

Wanneer de officieren er naar streven om *bij keuze* bevorderd te worden, dan ontaardt dit streven zeer spoedig in eene ziekelijke begeerte, en hiermede zijn's. Lands belangen in geenen deele bevorderd. Met bevordering *bij keuze* in het verschiet, werkt de eerzucht van den officier, welke goed geleid tot edele en groote daden kan opwekken, koortsachtig en ontzenuwend. Zij wekt dan niet op tot edele en groote daden, maar zij kan voeren tot daden, die niet edel, en die het tegenovergestelde van groot zijn.

Wel beschouwd is bevordering *bij keuze* alleen nuttig en soms noodzakelijk ter erkenning van *buitengewone* verdiensten, alsmede van *buitengewone* talenten, ten einde van deze laatste zooveel mogelijk in 's Lands belang voordeel te trekken. Wat men door *buitengewone* talenten moet verstaan, kan door geene Wet worden bepaald. Hieromtrent behoort men dus het Hooger Krijgsbestuur geheel vrij te laten.

Onder gewone omstandigheden moet elke andere bevordering *bij keuze*, dan de juist aangeduide, worden afgekeurd. In omstandigheden, die niet gewoon zijn, is men echter soms gedwongen tot het nemen van maatregelen, waartoe men in den regel niet zou besluiten.

Tengevolge van de omwenteling, die er heeft plaats gegrepen op krijgskundig gebied, verkeert men in meest alle legers, ook

met het oog op de wijze van bevordering der officieren, in ongewone omstandigheden. Door de oprichting eener Hoogere Krijgsacademie zal men in staat wezen om deze aangelegenheid op duurzame wijze geheel te regelen volgens de eischen der nieuwere krijgskunde. - Maar niet voor het verloop van eenigen tijd na de oprichting der bedoelde academie zal men de vruchten van het aldaar gegeven onderwijs kunnen plukken. Voor het oogenblik zijn er dus *overgangsmaatregelen* noodig. Tot het tijdelijk vaststellen van deze, zal alzoo het Wetsontwerp van den Hr. de Roo van Alderwerelt voorzeker de meest gunstige gelegenheid aanbieden.

Eene *vaste en duurzame* regeling van ons bevorderingsstelsel kan echter, naar onze zienswijze, alleen verkregen worden door de oprichting eener Hoogere Krijgsacademie.

Met genoegen hebben wij daarom ontwaard, dat ook door den schrijver der beschouwingen in den Militairen Spectator, waarheen wij zooeven hebben verwezen, op het oprichten eener zoodanige academie wordt aangedrongen. Volgens zijne denkbeelden zou echter die inrichting op niet zoo ruime schaal worden tot stand gebracht, als wij wenschelijk achten. Volgens zijn voorstel zou telken jare wel een betrekkelijk groot, maar toch steeds een beperkt getal officieren tot de bedoelde academie worden toegelaten. Op die wijze zou die toelating alweder af hankelijk zijn van een *vergelijkend* examen. Menigeen zou hierdoor - en terecht - worden afgeschrikt. Bovendien ontneemt men zich alsdan het afdoende middel om ons bevorderingsstelsel volgens een vasten maatstaf te regelen. Dit toch is alleen bereikbaar, wanneer men het met gunstig gevolg doorloopen van den cursus aan die academie *verplichtend* stelt voor alle officieren, die voor den hoofdofficiersrang in aanmerking wenschen te worden gebracht.

Men werpe ons niet tegen, dat het onmogelijk is, om *alle* officieren, die aan het toelatings-examen *coldoen*, het onderwijs aan zoodanige academie te doen volgen. Na hetgeen wij daaromtrent reeds hebben opgemerkt, zal het voor een ieder duidelijk wezen, dat dit in een klein leger, als het onze, zeer goed mogelijk is. Hierbij moet men verder bedenken, dat, wanneer er meermalen in het jaar gelegenheid wordt gegeven tot het afleggen van het admissie-examen, op die wijze ons Hooger Krijgsbestuur het geheel in zijne macht heeft om bij den aan- vang van een cursus daartoe steeds geene andere officieren op te

roepen, dan die, welke bij den gewonen dienst tijdelijk kunnen gemist worden. Het getal van deze officieren behoeft niet gering te zijn; de dagelijksche dienst bij den troep zal daardoor waarlijk niet lijden. Immers, evenals ook door den schrijver uit den Militairen Spectator wordt opgemerkt, kan iedere jaarcursus aan de Hoogere Krijgsacademie zoo zijn geregeld, dat de daarbij werkzame officieren gelegenheid hebben, om gedurende de najaarsoefeningen tijdelijk bij hunne Korpsen terug te keeren. - En buiten die najaarsoefeningen, bij den gewonen gang van den dienst bij den troep: zoo maakt men zich niet aan overdrijving schuldig door te vermelden, dat alsdan gemiddeld door *drie* officieren het werk moet worden verricht, dat door *één* van hen zeer gemakkelijk kan worden uitgevoerd. Men noemt dit ‘bezighouden.’ Doch het is een bezighouden, waardoor 's Lands dienst niet op de beste wijze wordt behartigd. Het is een bezighouden, dat geestdoodend is en dat op den duur den waren dienstijver uitdooft. Ook hieraan zal door de oprichting eener Hoogere Krijgsacademie een einde zijn gemaakt.

October 1874.
L.J.M. GLASIUS.

Aanteeeening.

Sedert het schrijven van dit opstel ia bij de Tweede Kamer een Wetsontwerp ingediend tot wijziging der Wet van 17 Juli 1869, regelende het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie. De bijzonderheden van dil Wetsontwerp geheel ter zijde stellende, zoo kunnen wij niet nalaten hier terloops ons leedwezen uit te drukken over de ernstige en hevige bestrijding, die ook aan de *hoofdstvekking* van bedoeld ontwerp - het verlengen van den *twéé* jarigen cursus tot een van *vier* jaren - reeds nu is ten deel gevallen. Omtrent die bestrijding verwijzen wij naar de Nieuwe Rotterdammer Courant, dd. 19 en 20 Januari jl., alsmede naar het jongste Februarinummer van den Militairen Spectator. In zooverre zij de aangeduide hoofdstrekking van het ontwerp raakt, zouden wij wenschen daartegen een en ander in het midden te brengen. De ruimte waarover wij te dezer plaatse mogen beschikken gedoogt intusschen niet om. dit meer dan met een enkel woord te doen. Wij moeten ons dus bepalen tot het in 't licht stellen van de volgende opmerkingen, die geheel gegrond zijn op de hierboven in ons opstel ontwikkelde denkbeelden en daaruit als van zelve voortvloeien.

1°. Warme ingenomenheid met de thans bestaande regeling van ons Middelbaar Onderwijs is volstrekt niet in strijd met den wensch tot het verkrijgen eener Militaire School ter opleiding tot officier met *vier*jarigen cursus. - Het koesteren van dien wensch berust, naar onze meening, toch hoofdzakelijk op de overtuiging, volgens welke, uit een militair oogpunt, de opleiding tot een bruikbaar officier in een tijdsbestek, korter dan dat van *vier* jaren, *bepaald onmogelijk* is. Deze overtuiging is geheel van militairen aard en kan dus

nimmer in verband gebracht worden met bijzondere inzichten omtrent de regeling van ons Middelbaar Onderwijs in het algemeen. Het is daarom zeer te betreuren, dat men die overtuiging in de Memorie van toelichting op het besproken Wetsontwerp niet als hoofdmotief op den voorgrond heeft geplaatst. Indien de *twéé* jarige cursus voor de M.A. mogt blijven gehandhaafd, dan zou men toch gedwongen zijn om de thans voor die inrichting geldende Wet belangrijk te wijzigen Men zou alsdan moeten bepalen, dat de cadetten, na het eindigen van den tweejarigen cursus, andermaal als *vaandrig* bij de Korpsen een *tweer*jarigen cursus behooren te volgen, alvorens den rang van officier te verkrijgen. Wij hebben dienaangaande onze denkbeelden in dit tijdschrift vroeger (N°. 9, 1872) uiteengezet. De overweging, dat men, door het op deze wijze verlengen van den cursus voor den aanstaanden officier, zoo mogelijk, nog minder adspiranten voor de M.A. zou verkrijgen dan thans het geval is, heeft ons echter geleid tot het opgeven der toen uitgesproken gevoelens over de noodzakelijkheid van den *vaandrigs*rang.

2°. Eene Militaire School ter opleiding tot officier kan en mag niet beschouwd worden als eene inrichting van Hooger Onderwijs; zulk eene school is eene inrichting van bijzonderen aard, behoorende tot het Middelbaar Onderwijs. Zij kan dus nimmer eenigerlei invloed uitoefenen op dit laatste onderwijs; wel zal het tegenovergestelde plaats grijpen en zal zij geheel worden beheerscht door den geest, waarin het Middelbaar Onderwijs in het algemeen is geregeld. - Ook uit dit oogpunt valt het gemakkelijk aan te toonen, dat de vrees, als zou er door het verlengen van den cursus aan de M.A. een afkeurend oordeel zijn uitgesproken over ons tegenwoordig Middelbaar Onderwijs, bepaald horsenschimmig is. Die vrees kan alleen, ontstaan bij hen, die niet voldoende zijn doordrongen van de deugdelijkheid, waarop dat onderwijs thans in het algemeen is geregeld.

3°. Eene Militaire School ter opleiding tot officier met *vier*jarigen cursus behoeft geenerlei gelijkenis te dragen met de Militaire Academie van vroegere jaren. Bij het vaststellen van den *vier*jarigen cursus is men immers bij machte tot het voorschrijven der meest afdoende maatregelen om het terugkeeren tot verouderde en lang veroordeelde toestanden te verhoeden. In ons opstel hebben wij reeds gewezen op het wenschelijke van eene splitsing der Militaire School in twee deelen: zoo niet geheel afgescheiden, dan toch in zooverre, dat de cadetten der twee oudste studiejaren op bijzondere wijze moeten zijn gekazerneerd, nam. onder het genot van bijv. dezelfde vrijheden, welke thans zijn verleend aan de onderofficieren, die het wetenschappelijk onderwijs hij de Korpsen volgen.

4°. Door het wijzigen, zelfs door het geheel herroepen eener Militaire Wet, vastgesteld in het jaar 1869 - dus vóór de indrukwekkende krijgsgebeurtenissen van 1870/71 - kan de waardigheid onzer Wetgevende Macht nimmer schade lijden. Ten overvloede herinneren wij bij deze gelegenheid aan. de dezer dagen reeds meer aangehaalde woorden van den Generaal Knoop: ‘beter inconsequent dan onverstandig.’

Bikkels en dobbelsteenen.

H. Göll, Schetsen en tafereel en uit het maatschappelijk leven der Grieken en Romeinen Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. E. Mehler. Sneek, G. Brouwer Jr., 1874.
L. Becq de Fouquières, Les Jeux des Anciens, leur description, leur origine, leurs rapports avec la religion, l'histoire, les arts et les moeurs. Deuxième Édition. Paris, Didier, 1873.

De naam der gemeente Sneek heeft tegenwoordig in den Nederlandschen boekhandel een goeden klank, en de heer G. Brouwer Jr. wenscht het zijne bij te brengen, om de goede getuigenis te bevestigen, die aan zijne woonplaats pleegt gegeven te worden. Zijne firma is nog jong: immers zij voert het jaartal 1874 in haar wapenschild. Op dat schild prijkt intusschen het trotsche devies, hetwelk hij met eene geringe wijziging aan de aloude familie der Rohans ontleend heeft: *Professeur ne puis, Docteur ne daigne., Éditeur suis*. Laten wij hopen, dat de wakkere uitgever, toen hij deze ongemeene uitdrukking gaf aan het levensideaal, dat hij zich gesteld had, zijn riddersporen reeds verdiend had; want, 't is mij inderdaad leed het te moeten uitspreken, door de uitgave der vertaling van Göll's *Culturbilder* zal hij op deze onderscheiding wel geen aanspraak mogen maken. Mij althans bevalt het uiterlijk van deze drukproeve even weinig als het innerlijk. Mijn vriend Mehler moge mij de openhartigheid ten goede houden, waarmede ik zijnen arbeid denk te bespreken.

Bij het lezen dezer schetsen en tafereelen uit het maatschappelijk leven der Grieken en Romeinen kwam mij telkens de geniale schrijver der Laatste Dagen van Pompeii in de gedachte. In zijn Ernst Maltravers geeft Bulwer eene schitterende beschrijving van het onderhoud tusschen zijn. held en diens vriendin Valérie de Ventadour op een wandelrid in de omstreken van Napels. ‘Those cold names and unsubstantial shadows,

which Madame de Ventadour had been accustomed to yawn over in skeleton histories, took from the eloquence of Maltravers the breath of life - they glowed and moved - they feasted and made love - were wise and foolish, merry and sad, like living things.' AVelke was de indruk, door de welsprekendheid van Maltravers op zijne schoone gezellin teweeggebracht? - 'And so you think these stately Romans were not after all, so dissimilar to ourselves?' said Valerie one day, as they looked over the same earth and ocean along which had roved the eyes of the voluptuous but august Lucullus." - Onwillekeurig stelde ik mij voor, dat Maltravers, in plaats van te antwoorden gelijk hij gedaan heeft, aan Valérie de lectuur had aanbevolen van deze *Schetsen en Tafereelen*. Te vergeefs trachtte ik het vermoeden af te wijzen, dat de geestige vrouw reeds den volgenden dag het boek aan den eigenaar zou hebben teruggegeven, met de opmerking dat die mannen en vrouwen uit den ouden tijd *exceedingly vulgar* waren.

Men mag aannemen, dat Dr. Mehler, als hij met de lectuur van dit opstel tot hiertoe gevorderd is, de opmerking nipt zal weerhouden, dat Mevrouw Valérie de Ventadour niet bij uitnemendheid de recensente is, die hij voor zijn werk zou verlangen, daar zij kwalijk in staat kan zijn een boek van geleerdheid te beoordeelen. Ik geef dit tot op zekere hoogte toe, ofschoon ik toch meen, dat hij die het leven der Grieken en Romeinen aan het beschaafd publiek in populairen vorm wil doen kennen, geene geestige vrouwen zal mogen weren uit de jury, die over het werk zal uitspraak doen. Doch, ook dit is waar, aan haar alleen mag de beslissing niet verblijven. Dat oppervlakkige boekje, met die vier wanden eener studeerkamer tot gezichteinder, dien hortenden stijl, die stroeve vertaling, die mozaiekachtig in elkaâr gezette schetsen, - de uitdrukking is van Dr. Mehler zelven, die het gebrek erkent, maar vergoelijkt - dat dooreenhaspelen van tijden en plaatsen, die wervelzieke ongedurigheid, dat plattreden van kinderachtige en nietswaardige bijzonderheden en die verbazingwekkende lichtgeloovigheid: zeker ontbreekt aan dat boekje veel. Maar 't kon toch zijn, dat de philoloog een minder gestreng oordeel behoefde uit te spreken dan het onverbiddelijke *exceedingly vulgar* van Mevr. de Ventadour.

In 44 hoofdstukken heeft de schrijver voor even zooveel onderwerpen, aan het maatschappelijk leven der Grieken en Romeinen ontleend, de belangstelling zijner lezers gevraagd.

Inzonderheid in de twaalf eerste hoofdstukken, welke alleen dooiden heer Mehler in onze taal zijn overgebracht, ofschoon mijalthans sommige vertoogen in het tweede en derde deeltje veel beter bevallen, kiest de schrijver ter behandeling zoodanige toestanden en verschijnselen, als in het moderne Europa tegenwoordig de aandacht trekken. Dat is niet vreemd, want deze opstellen waren oorspronkelijk voor *Ausland* en *Grenzbote* bestemd. Zoo maakt de auteur, met het oog op het gemengd publiek, waarvoor hij schreef, dan ook telkens toespelingen op onze tegenwoordige maatschappelijke toestanden, voor zoover zij verschijnselen aanbieden, die aan de levensbeschouwing der ouden kunnen worden vastgeknoopt. Ik betwijfel evenwel, of dit met genoegzamen smaak geschiedt. Om mij uitsluitend te bepalen tot de twaalf hoofdstakken, die in het Hollandsch zijn overgebracht: - want de 32 overige blijven geheel buiten aanmerking - ik kan mij volkomen goed verklaren, dat de heer Göll, gemarteld door de piano's zijner buurmeisjes, blz. 54 heeft 1er nedergeschreven. Ik heb innig medelijden met den armen man, als hij klaagt over ‘de luidruchtige productiën (sic) van een piano-virtuoos in den dop, de angstige pogingen van een toekomstigen Paganmi, het wanhopig geluid van geschoffeerde koperinstrumenten, het heesche geluid eener geknepen guitaar of het gedoedel eener valsche harmonica nog daargelaten’. Maar naar mijn smaak had de vertaler toch beter gedaan met hier van de vrijheid gebruik te maken, welke hij blijkens zijn voorbericht zich bij het overbrengen heeft voorbehouden. De ernstige pogingen des Duitschers om puntig en geestig te zijn, vallen al te gader ongelukkig uit. Zijne landgenooten hebben zulke degelijke eigenschappen, dat zij het *esprit* kunnen missen en zich niet behoeven in te spannen, om de aandacht te trekken door op dat gladde ijs krullen en trekletters uit te voeren. Bijv. blz. 180: ‘wanneer nu, zooals veelal in noordelijke landen’, - in het oorspronkelijk staat eigenlijk *Duitschland* - ‘bij gemis aan schoone vormen nog gebrek aan bevalligheid komt, dan moet men het gewone dansen maar gerust uit de rij der schoone kunsten schrappen’. *Pour écraser une mouche, ils prennent d'abord la massue*, hoorde ik eens een Parijzenaar zeggen, die jaren lang in Berlijn had gewoond.

‘De vertaling van dit boekje was geen werk, dat *currente calamo* kon worden afgedaan’, zegt Dr. Mehler. Inderdaad de taak was moeilijk, maar juist bij deze, groote verscheidenheid

van onderwerpen komt het aan het licht, dat mijn vriend wel *uit* maar niet *in* zijne moedertaal vertaalt. Dikwijls *calamus cucurrit* en het ware te wenschen geweest, dat het oog van een geboren Hollander over de copij hadde gegaan. *Plagosus* Orbilius heet bijv. blz. 28 *ranselmilde*; blz. 45 worden de *pergulae mansarden*, een woord dat even weinig Hollandsch is als *productiën*, blz. 60, *gekarikeerd*, blz. 145, of *handhabiliteit*, blz. 174, welke uitdrukking mij alleen is voorgekomen in den mond van wijlen onzen hofmechanicus; om nu te zwijgen van de walgelijke, der kinderkamer ontsnapte uitdrukking op blz. 51, reg. 5 van onderen.

Het eerste vertoog, over het *Volksonderwijs*, is stellig een der zwakste uit den bundel. De onvolledigheid laat ik daar, want wat wil men in dertig bladzijden over zulk een belangrijk onderwerp zeggen, als men den tijd wil overzien van Homerus tot diep in de keizerperiode? Maar nu de onjuistheden: ziehier de voornaamste, op verre na niet alle. Blz. 2 lezen wij van eene denkbeeldige wet van Solon, - bedoeld is natuurlijk *Aesch. Tim.* 12 - waarbij de doodstraf werd gesteld op het onbevoegd binnentreden van een schoollokaal. Bij Plutarchus, *de Educ. Puer.* 7, is van de onwetendheid van sommige *onderwijzers* spraak; Göll denkt dat het verwijt de *leerlingen* geldt. Blz. 10 schijnt de heer Mehler te meenen, dat eerst een dertigtal jaren geleden de leerwijze van Prinsen hier te lande is ingevoerd. Blz. 12 wordt de *schilder* Apelles vermeld; bij Polybius V, 26, welke plaats natuurlijk bedoeld is, lezen wij van een anderen gelijknarnigen Griek, die volstrekt geen schilder was. Blz. 18 is de plaats van Aristophanes, *Nub.* 971, geheel verkeerd begrepen. Blz. 19 spreekt Göll van Tibur, Livius VI, 25, van Tusculum. Blz. 21: Vooral koos men gaarne Grieksche slaven tot paedagogen, om door Grieksche conversatie den kinderen het Grieksch nog vóór de moedertaal te leeren, hetgeen door Quintilianus ernstig *afgekeurd* wordt. Quintilianus *Instit. Or.*, I, 1, 12. doet juist het tegenovergestelde: *A Graeco sermone puerum incipere malo*, enz. enz.

Men kan wezenlijk niet van mij vergen, dat ik op deze wijze voortga bladzijde vóór bladzijde na onder handen te nemen. Het krielt overal van vergissingen van allerlei aard, waarvan de opgave bij eene mogelijke tweede uitgave ter beschikking van den vertaler blijft. Maar enkele tekortkomingen kan ik toch nog wel in het voorbijgaan aanstippen.

Blz. 126 wordt melding gemaakt van het Latijnsche spreekwoord: ‘Hij is waard dat men mora met hem speelt’. Wat daarbij hoofdzaak is: *quicum* in tenehris *micare possis*, is den vertaler in de pen gebleven. Blz. 120 vind ik aangehaald den rechtsgeleerde Alfenus in *zijne* Digesta. Bedoeld is *Dig.* IX, 2, 52, 4; maar wie heeft ooit gehoord van *Alfeni Digesta*? Blz. 197: ‘Bij onze *westelijke* buren schijnt geen gezond drama het. ballet te kunnen missen’. Ik begrijp dat een Zuidduitscher de Franschen zijne westelijke buren noemt: onze geographische ligging is eenigszins anders. Blz. 208 wordt het *tiende* boek der Annalen van Tacitus aangehaald: bedoeld is eenvoudig XVI, 14: men mocht soms denken, dat Gustav Freytag's held toch geslaagd ware. Blz. 224 wordt een contract medegedeeld, waarbij eenige bankiers op de lading van een schip geld voorschieten met deze voorzichtige bepaling, die de aandacht onzer assuradeurs verdient: ‘Wanneer het schip door eenig ongeval getroffen wordt, dat zijn ondergang ten gevolge heeft, *dan moet het pand gered worden*’. Volgens blz. 232 zegt Plinius, dat de uit Indië aangebrachte goederen te Rome het dubbele van den inkoopprijs golden; maar Plinius VI, 23, 101, zegt *centuplicato*. De vertaling van Plautus *Menaechm.*, V, 3, op blz. 253, is onverstaanbaar. Op blz. 255 lees ik, dat koortsen in Italië tot de meest gewone gevolgen behooren van ‘geraffineerd zingenot en brasserij’. Ik meende dat de omstreken van Rome blootstonden en blootstaan aan gewone moeraskoortsen. Voorts lette men op de dwaze praatjes betreffende Claudius, Nero en Heliogabalus, blz. 94, 59 en 156. Ook vele moderne uitdrukkingen willen mij in dezen samenhang niet bevallen, bijv. blz. 98 de *Fra Diavolo's*; blz. 116 Aristonicus, de *partner* van Alexander den Groote bij het balspel; blz. 219 de *liberale* Solon; blz. 231 de *freetrader* Valerius Poplicola of blz. 233, waar wij lezen, dat de bewoners van Marseille aan den ingang van het Rhônekanaal eene soort van *Sondtol* hieven. Eindelijk worden blz. 78 de uitsluitend tot nachtverblijf voor reizigers ingerichte gebouwen met de russische ‘kroegen’ vergeleken: aan onze landgenooten zijn dan toch de pasanggrahans op Java beter bekend. Maar had de vertaler aan Nederlanders gedacht, dan zou hij wel meerder uitbreiding hebben gegeven aan hetgeen blz. 227 over de landrente op Sicilië gezegd wordt.

In het vijfde vertoog handelt Göll over de *spelen tot vermaak en tijdkorting*. Hij deelt daarin eenvoudig mede, wat in

alle Duitsche handleidingen der laatste jaren te vinden is, maar blijkbaar heeft hij geen kennis gehad aan een boek, dat over dit onderwerp in Frankrijk is geschreven, en waarvan de titel boven is medegedeeld. 't Kan zijn dat de eerste uitgave die mij onbekend bleef, na 1863 is verschenen, en dan is Göll zonder schuld.

Becq de Fouquières is volstrekt geen philoloog; hij verstaat slechts zeer gebrekkig Latijn en Grieksch; zijn boek wemelt van dwaze vergissingen en is goeddeels onbruikbaar; maar hij is scherpzinnig, en die scherpzinnigheid heeft hem bij enkele duistere punten den waren weg gewezen, waar de geleerdheid Becker en Marquardt in den steek liet. Het komt mij voor, dat de lezers van ‘de Gids’ wellicht een ledig oogenblik zullen willen wijden aan enkele zijner ontwijfelbaar zekere resultaten. Met het aanhalen van Latijnsche en Grieksche volzinnen en technische termen zal ik zoo spaarzaam mogelijk wezen, maar geheel kunnen zij niet vermeden worden.

Na de nauwkeurigste onderzoekingen omtrent het dobbelspel der ouden waren er nog steeds vele duisterheden overgebleven, die nu eindelijk door Becq de Fouquières bijna volledig zijn opgehelderd. Men had niet genoegzaam scherp onderscheiden tusschen het dobbel- en het bikkelspel, en daarop komt het juist aan, wanneer men eenig licht zal verspreiden over de talrijke plaatsen, waar beide soorten van uitspanning vermeld worden.

De dobbelsteen der ouden verschilt in geen enkel opzicht van die bij ons in gebruik zijn. Ook de wijze, waarop de cijfers zijn aangebracht, is dezelfde: d.w.z. de som der oogen van twee tegenovergestelde zijden is altijd *zeven*. De Latijnsche naam is *tessera*, de Grieksche het welbekende κύβος. Van daar de uitdrukkingen *tesserarum ludus, ludere talis, κυβεύειν, κυβεία, κυβευτής* enz. De oogen heeten puncta, σημεῖα, τύποι, γραμμαί. Men speelt bijna altijd met *drie* steenen, enkele malen met slechts *twee*. Wat men geworpen heeft, wordt eenvoudig aangeduid door het aantal oogen, met dien verstande, dat κύβος ook de naam is van het aas. Het spreekwoord: *Alles of niets, Aut Caesar aut nihil*, luidt van daar in het Grieksch ἢτρὶρ ἡτρεῖρ κύβοι, d.w.z. *drie zessen of drie azen*. Euripides laat Achilles twee azen en de vier werpen: hij drukt dit aldus uit:

βέβληκ' Αχιλλεὺρ δύο κύβω καὶ τέσσαρα.

Bij het werpen, βάλλειν, bedient men zich gewoonlijk van een

beker, die van binnen gegroefd is, om mogelijk bedrog te voorkomen: de gewone naam is *fritillus*, κήϑιον. De tafel waarop men speelt, heet *tabula* of *abacus*. Die de hoogste oogen heeft geworpen, wint het spel: dat heet πλειϛοβολίνδα παίζειν.

Minder eenvoudig is het bikkelspel. De bikkel, het genoegzaam bekende beentje uit den achterpoot van een rund, een geit of een schaap, heet *talus*, ἀϛράγαλαλος; van daar *talorum ludus, ludere talis*, ἀϛραγαλίζειν, ἀϛραγαλισμός. De beide spitse einden van den bikkel heeten κεαῖαι; op eene van deze kan de bikkel in het geheel niet blijven staan, op de andere zal dit slechts bij groote uitzondering plaats hebben; in dien stand heet de bikkel *talus rectus*, maar de worp geldt niet. Van de vier overige zijden zijn twee tegenoverstaande zijden wat breeder dan de beide andere; van gene is de eene hol, de andere bol; zij dragen de namen van ῦπτιος en πρανής; van de beide smalle zijden is de eene wat vlakker dan de andere, die bochtig is; zij heeten χῖος en κῶος. In het Latijn zal men ze achtervolgens kunnen noemen: *supinum, pronum, planum, tortuosum*. Deze vier zijden zijn *niet* met oogen gemerkt, hetgeen ook volmaakt overtollig zou zijn geweest; ook hangt in dit spel, gelijk wij zullen zien, de winst niet af van het aantal oogen, maar zij wordt op eene andere wijze berekend. Niettemin pleegt men het *planum* te beschouwen als het aas, het tegenoverliggende *tortuosum* als de zes, het *supinum* als de drie en het tegenoverliggende *pronum* als de vier; ook wij zullen in het vervolg de zijden gemakshalve aanduiden door 1, 3, 4, 6. Gelijk men bemerkt, ontbreken de 2 en de 5, zoo als door de ouden uitdrukkelijk vermeld wordt. Overigens verzekert Becq de Fouquières dat op de antieke bikkels, die tegenwoordig in de musea bewaard worden, zich nergens eenig spoor vertoont, dat de oogen ooit door punten of hoe dan ook, zijn aangeduid geweest. Waartoe zou dat ook gediend hebben? Meestal valt de bikkel op een der breede zijden en vertoont dus de drie of de vier, maar hij werd somwijlen bijgeslepen of ook wel geplombeerd, zeker wel om de kansen voor de vier zrden gelijk te maken. De van ivoor of van eene andere meer of minder kostbare stof nagemaakte bikkels behouden in het algemeen den oorspronkelijken vorm. Dewijl bij een zuiveren bikkel de zes meer geworpen wordt dan het aas, is Marquardt van oordeel, dat de worp niet naar de bovenliggende, maar naar de onderliggende zijde genoemd werd. Ik kan dit niet gelooven; juist

het bijslijpen en plombeeren diende om de kansen gelijk te maken. Het spreekt dat daarin eene gereede aanleiding bestond tot het vervaardigen van valsche bikkels, *tali nequam*; maar voor het gevoelen van Marquardt vind ik geen grond.

Men kan zich lichtelijk overtuigen van de juistheid der berichten, die alle daarin overeenkomen, dat met het bikkelspel 35 worpen mogelijk waren. Bij *vier* worpen vertoonen al de vier bikkels gelijke zijden; bij *één* worp ziet men vier verschillende, aldus 1, 3, 4, 6; bij *zes* worpen vertoonen de bikkels twee aan twee gelijke zijden; bij *twaalf* worpen zijn drie zijden gelijk, en eindelijk bij de *twaalf* laatste twee zijden gelijk en twee ongelijk.

Ieder van deze 35 worpen had een bijzonderen naam: wij kennen er vele; zelfs is het aantal dier namen veel grooter dan 35, want in eene zaak als deze had blijkbaar dikwijls verandering plaats, en sommige van de overgeleverde uitdrukkingen zijn zeer oud, anderen kunnen eerst later in gebruik zijn gekomen. Het is een der juiste opmerkingen van Becq de Fouquières, dat die namen, bijna zeventig in getal, alle zonder onderscheid op het bikkelspel betrekking hebben en dat een worp met de dobbelsteenen nimmer anders is aangeduid als door het getal der bovenliggende oogen. Maar kennen wij al die zeventig namen, slechts van zeer enkele kan men aanwijzen bij welken worp zij behooren.

Het is wel bekend, dat het *aas* canis, κύων genoemd wordt, en dat een of meer azen den worp gewoonlijk ongelukkig doen zijn. Daarentegen geldt als bijzonder gunstig de *Venus*, de *Venereus jactus*, wanneer de bikkels vier verschillende kanten vertoonen, dezelfde worp die boven in de tweede plaats genoemd is. Vele plaatsen maken dit ontwijfelbaar, b.v. Lucian. *Amor.* 16: *εἤ ποτε τῆυ θεὸυ αὐτῆυ* (nam. Venus) *εὐβολῆσειε, μηδευὸς ἀςραγάλου πεσόντος ἤσῳ σχηματι.* Martialis XIV. 14:

> Cum steterit nullus vultu tibi talus eodem,
> Munera me dices magna dédisse tibi.

En Propertius IV. 8, 45:

> Me quoque per talos Venerem quaerente secundos,
> Semper damnosi subsiluere canes.

Uit Horatius is algemeen bekend, dat tot *magister bibendi* placht gekozen te worden, die den *Venereus jactus* had geworpen.

Dat ging zonder bezwaar, want deze worp zal niet licht te lang op zich laten wachten; immers de kans is volgens de gewone formule

$$\frac{4 \times 3 \times 2 \times 1}{4 \times 4 \times 4 \times 4} = \frac{3}{32}$$

, d.w.z. uit de taal der mathematici in die des gewonen levens overgebracht: op tien of elf worpen valt gemiddeld één Venus.

In één opzicht moet ik mij hier van Becq de Fouquières verwijderen. Hij meent dat de Venus de beste worp is en de vier azen de slechtste. Dat zou vreemd zijn, want de kans op vier azen is slechts 1/256, dus 24 maal kleiner dan op de Venus, en men zou zeggen dat hoe zeldzamer de worp, hoe hooger de waarde moest zijn. De slechtste worp zal toch wel veeleer 1, 1, 3, 4 geweest zijn. Die in het quadrillespel *misère ouverte* in handen heeft, heeft toch geene slechte kaarten. En de vier zessen? Zal deze worp ook gestaan hebben beneden de Venus? Immers ook hier geldt dezelfde verhouding van 1: 24. Maar wij behoeven ons met geene gissingen in te laten. Eene plaats van Plautus, die, vreemd genoeg, tot nog toe onverstaanbaar scheen, zal ons met alle duidelijkheid leeren, dat de vier beste worpen, ver boven de Venus, achtereenvolgens zijn vier azen, vier drieën, vier vieren, vier zessen. Dat de Venus slechts pleegt genoemd te worden, is niet vreemd: hoe dikwijls komt het niet voor, dat hombrespelers geene bepaling maken omtrent de betaling van een gedeclareerden vole, omda.t zij dit uiterst zelden voorkomende geval vergeten in aanmerking te nemen? De dischgenooten zouden ook lang op hun *magister bibendi* hebben moeten wachten, als deze had moeten worden aangewezen door de vier zessen. De bedoelde plaats van Plautus staat in den *Curculio* II. 3, 75. De *parasitus*, die aan het stuk den naam heeft gegeven, verhaalt aan zijnen beschermer Phaedrornus, hoe hij gedobbeld heeft met een soldaat. Dat er van bikkelspel spraak is, bewijst de vermelding der *tali*:

> Postquam cenati atque adpoti, talos poscit sibi in manum,
> Provocat me in aleam, ut ego ludam: pono pallium:
> Ille suum anulum opposivit.

Dat was de inzet: de mantel van den *parasitus*, de ring van den soldaat. Daarop de soldaat *jacit volturios quatuor*, maar hij wordt toch nog overwonnen door den *parasitus*, die den *basilicus* werpt, den koningsworp. Mij dunkt, die zaak is zoo duidelijk mogelijk. De soldaat had vier gelijke oogen geworpen,

van daar den naam *volturii quatuor*, een prachtigen worp, maar toch nog niet zoo goed als die van den *parasitus*. De *volturii quatuor* zijn de vier vieren, gelijk de *basilicus*, de koningsworp, de vier zessen zijn. Zoo heeten de vier azen ongetwijfeld *quatuor canes*, en de vier drieën zullen wel een soortgelijken naam hebben gehad, stel eens *quatuor lupi*. Twee zulke zeldzame worpen zullen elkaar in werkelijkheid wel niet licht opvolgen, de kans daartoe is uiterst gering; maar de dichter had ongetwijfeld vrijheid den *parasitus* zulk een ongehoord voorval in den mond te geven.

Het getal van *vier* bikkels blijft altijd noodwendig onveranderd; immers met vijf bikkels is de Venus onmogelijk, en met drie bikkels spelende, zou men in negen worpen gemiddeld vijfmaal een Venus werpen, dus in de meerderheid der gevallen. Maar overigens wordt het spel op allerlei wijzen gespeeld. Augustus verhaalt in een brief, dien Suetonius bewaard heeft, dat hij op zijn ouden dag twee dagen achtereen zich aan den maaltijd met het bikkelspel had vermaakt. Voor elke aas en elke zes die geworpen werd, moest een denarius betaald worden; de aldus verzamelde gelden vielen aan de eerstkomende Venus ten deel. De onjuistheid der voorstelling die Marquardt zich van dit spel vormt, wordt door de kansrekening gemakkelijk aangetoond. Maar welk een onnoozel spel voor den Princeps!

Wij zwijgen geheel over de geschiedenis van het spel bij de ouden, over hunne speelhuizen, hunne speelwoede, hunne speelwetten, doch een paar plaatsen, die het bikkelspel betreffen, moeten nog onder de aandacht worden gebracht. Bij het dobbelspel worden de oogen geteld en zijn de drie zessen natuurlijk de beste worp; deze kans kan dus, om dit in het voorbijgaan te zeggen, des noods ook wel *Venereus jactus* genoemd worden; ieder kan dit spel dadelijk medespelen, voorbereiding is onnoodig. Bij de bikkels dient de speler te weten wat ieder der 35 mogelijke worpen waard is. Van daar kon bij het bikkelspel eene handleiding van nut zijn, maar niet bij het dobbelspel. Zoo zegt dan ook Ovidius *Trist*. II, 472 op eene veelszins merkwaardige plaats:

> Sunt aliis scriptae, quibus alea luditur, artes,
> Haec est ad nostros non leve crimen avos,
> *Quid valeant tali*, quo posais plurima jactu
> Fingere; damnosos effugiasve canes.

Niemand behoeft te leeren wat de *tesserae* waard zijn; het mag lastig genoeg zijn geweest, om de waarde van vier *tali* met een oogopslag te bepalen, *quid valerent*. In het voorbijgaan zij aangeteekend, dat *alea* het algemeene woord is, waarmede ieder hasardspel wordt aangeduid. Zoo mag men bij het *Alea jacta esto* van Caesar aan een dobbelsteen denken, gelijk ook de Grieksche vertaling luidt ἀνερρίφθω κύβος, te meer daar men met de bikkels gewoonlijk om een kleinen inzet speelde den het grove spel aan de eigenlijke dobbelaars met de *tesserae* plagt over te laten. De Grieken bezitten geen woord, waarmede bikkel- en dobbelspel beide kan worden aangeduid, maar behelpen zich met κυβεύειν. Zoo spreken zij dan ook van de namen der κυβευτικοὶ βόλοι, daarmede de 35 worpen met de bikkels bedoelende. Wij hebben boven gezien tot welke vergissing dit aanleiding heeft gegeven.

Er blijft nu ook niets duisters meer over in het verhaal van Pausanias VII. 25. Deze spreekt van een orakel van Hercules bij de rivier Buraicus. Die den god wil raadplegen, neemt uit een groot aantal aldaar aanwezige bikkels er vier uit; na geworpen te hebben ziet hij op de daarnaast hangende tabel, wat de god hem op deze wijze voorspeld heeft. Meer dan 35 antwoorden had Hercules hier dus niet te zijner beschikking. Ook de plaats van Suetonius in het leven van Tiberius c. 14 verdient de aandacht. Bij Patavium raadpleegt de aanstaande keizer het orakel van Geryon: hem wordt bevolen gouden bikkels in het water der naburige bron te werpen. Hij werpt *summum, numerum*, zegt Suetonius, en de steenen zijn thans nog zichtbaar. *Summum numerum*: Suetonius had zelf over het spel geschreven: zoo iemand, zal hij zich dus nauwkeurig hebben uitgedrukt. Tiberius wierp niet de Venus, maar het *hoogste getal*, den besten worp, de vier zessen, den *basilicus*, en koningsworp, gelijk wij in den *Curculio* van Plautus gezien hebben. Nu wordt het ons duidelijk, hoe die worp hem zijne aanstaande alleenheerschappij kon voorspellen. Bedrieg ik mij niet geheel, dan bewijst deze plaats, dat de woorden van Curculio moeten worden opgevat op de wijze als boven is uiteengezet.

Het is tijd over te gaan tot de beschouwing van een spel, waartoe behendigheid en geluk beide vereischt worden. Ik bedoel het *ludus duodecim scriptorum*, hetwelk wij onder den naam van tric-trac of verkeerbord bijna onveranderd hebben

behouden. Een eigen woord voor dit spel schijnt in het Grieksch te ontbreken: het wordt eenvoudig κυβεία genoemd en de samenhang moet uitwijzen, dat het tric-tracspel bedoeld wordt. Plato raadt bijv. aan zich met gelatenheid naar de omstandigheden te schikken, gelijk men bij een ongelukkigen worp de schijven zoo voordeelig mogelijk moet verplaatsen, πρὸς τὰ πεπτωκότα τίθεσθαι τὰ αὑτοῦ πράγματα, de Rep. X. 484. Ook Parysatis, de moeder van Artaxerxes en Cyrus, was volgens Plutarchus in dit spel zeer ervaren: δεινὴ κυβεύειν; daar zij won met oplettend te spelen, σπουδάσασα. περὶ τὴν παιδιάν, blijkt het, dat hier geen spraak is van gewoon dobbelen. De schijven heeten in het Grieksch ψῆφοι, in het Latijn *calculi*.

Het is eene aardige opmerking van Becq de Fouquières, dat het verkeerbord in den grond der zaak eenvoudig een rekenbord is, waar men op ieder gegeven oogenblik door optelling kan vinden, hoe groot het gezamenlijk bedrag der geworpen oogen is. Niet zonder reden noemden dus de Grieken het tric-tracspel eenvoudig een dobbelspel, want de bak is eigenlijk het schrijfbord, en de bedrevenheid bestaat in het doelmatig marqueeren der behaalde punten. De zesvoudige verdeeling is het natuurlijk gevolg van de zes zijden der dobbelsteenen. Verder heet de bak in het Latijn *alveus* of *alveolus*. Bij de Grieken ontbrak wellicht de hooge rand: althans de naam is eenvoudig ἄβαξ of ἀβάκιον. Ter onderscheiding kan men spreken van een *alveus lusorius*. Er heerschte bij dit spel groote weelde: Petronius 33 spreekt bijv. van eene *tabula terebinthina* met kristallen dobbelsteenen en gouden en zilveren schijven, in plaats van de gewone zwarte en witte stukken. De schijven konden ook op pennen worden vastgezet: zoo was zeker het verkeerbord ingericht, dat keizer Claudius op reis placht mede te nemen. Reeds in den tijd van Terentius moet dit spel te Home algemeen in zwang zijn geweest, getuige de bekende plaats, *Adelph*. V, 4, 21.

> Ita vita est hominum, quasi cum ludas tesseris,
> si illud, quod maxime opus est jactu, non cadit,
> illud, quod cecidit forte, id arte ut corrigas.

De Grieksche blijspeldichter Diphilus, welken Terentius vertaalt *verbum de verbo*, heeft wellicht de boven medegedeelde plaats van Plato voor oogen gehad. Het oorspronkelijk

Grieksch schemert door het Latijn van Terentius nog genoegzaam door.

Men speelde, althans in Griekenland, meest met drie dobbelsteenen, niet, zooals keizer Claudius, met slechts twee. De bijzondere bepalingen zijn onbekend, maar het blijkt, dat een bekwaam speler, als hem het voorrecht was ten deel gevallen om te beginnen, *quum prior calculum promovisset*, zich van de overwinning bijna zeker kon achten. Becq de Fouquières schijnt niet te hebben opgelet, dat ook dit ligt opgesloten in het verhaal dat Quintilianus XI, 2, 38, van Scaevola doet. Verder zegt men *dare calculum* voor verplaatsen, en een zet overdoen heet *reducere calculum*, want, tot verbazing van alle goede spelers zij het hier aangeteekend, dat men tot op den tijd van Cicero te Home hierin geenerlei bezwaar zag. Nonius heeft deze woorden van hem bewaard, waaruit het gezegde volgt: *Itaque tibi concedo, quod in duodecim scriptis olim, ut calculum reducas, si te alicuius dati poenitet*. Om bedrog te voorkomen, gebruikte men gewoonlijk den *fritillus*, gelijk boven gezegd. Van daar raadt Ovidius *Art. Am.*, II, 203, als men met eene vrouw speelt, aan wie men wil behagen, zoo althans de steenen met de hand geworpen worden, om slecht te gooien en slecht te spelen bovendien:

> Seu ludet numerosque *manu* jactabit eburnos
> Tu male jactato, tu male jacta dato.

Wij bezitten de beschrijving van eene tric-trac-partij, die gespeeld is door keizer Zeno (474-491). Zij staat in de Anthologie IX. 482; 't is een gedichtje van Agathias. Becq de Fouquières is volstrekt de eerste, die het stuk geheel heeft ontraadseld. In de zaak waarop het aankomt, is b.v. de vertaling van Hugo de Groot volkomen mislukt.

Agathias verhaalt ons hoe tegen het einde der partij door één ongelukkigen worp de keizer zijn spel, dat zeer goed stond, verloor, omdat hij die slechts *twee* enkele schijven had, door één worp er *acht* kreeg. De schijven moesten dus zooveel mogelijk δίζυγες, dubbel zijn; men kon door de tegenpartij gedwongen worden de ἄζυγες, de enkele, op te breken: dat blijkt al dadelijk. Om niet te veel Grieksch uit te schrijven, zal ik de poëzy van Agathias in gewoon Hollandsch proza mededeelen.

***Wit* (Zeno).**

VIe plaats	7 schijven.
IXe plaats	1 schijven.
X^{e} plaats	2 schijven.
Locus summus	2 schijven.
Locus post-summum.	2 schijven.
Locus divus	1 schijven.
	15 schijven.

***Zwart*.**

VIIIe plaats	2 schijven.
XIe plaats	2 schijven.
XIIe plaats	2 schijven.
XIIIe plaats	1 schijven.
Antigonus	2 schijven.
XVe plaats	2 schijven.
XVIIIe plaats	2 schijven.
XXe plaats	2 schijven.
	15 schijven.

Ter opheldering voeg ik hierbij deze figuur:

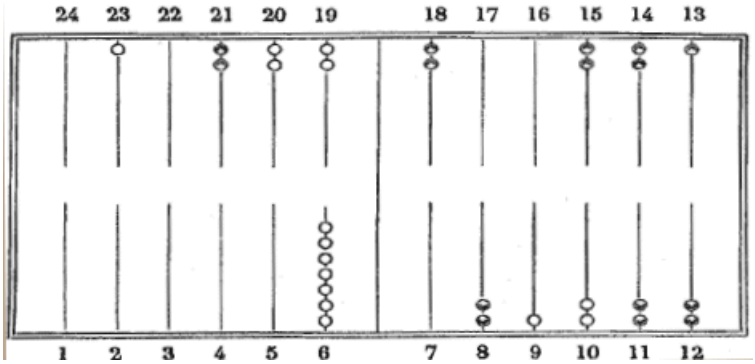

Alles is bij den eersten oogopslag volstrekt duidelijk, uitgezonderd de plaatsing van *vijf* witte en *twee* zwarte schijven. De laatste moeten op den *Antigonus* geplaatst worden. De dichter noemt die plaats tusschen de dertiende en vijftiende, en 't moet inderdaad ook de veertiende zijn, want de keizer wordt gedwongen zijne dubbele schijven op te breken door het werpen van *twee, ses* en *vijf*. Maar was plaats 14 niet bezet geweest door zijne tegenpartij, dan had hij één zijner schijven van plaats 10 op plaats 16 kunnen brengen, en vervolgens de schijven van plaats 9 met *vijf* en *twee* over plaats 14 insgelijks op plaats 16. Maar dan ware het aantal der dubbele

schijven onveranderd en 's keizers spel niet reddeloos bedorven: dus is plaats 14 bezet door twee zwarte schijven.

De eenige schijf op den *locus divus* moet natuurlijk aldus geplaatst worden, dat hij noch bewoge kunne worden, noch een ander hem met *twee, zes* of *vijf* kunne bereiken. Blijkbaar voldoet aan die beide vereischten alleen plaats 23.

Maar wat is de *locus summus* en de *locus post-summum*? De oplossingen die tot nog toe gegeven zijn, voldoen niet aan de termen van het vraagstuk. Volgens de onderstelling van K.Fr. Hermann speelt de Keizer *freilich ungeschickt genug*; dat lijkt veel op eene bekentenis, dat hij de ware plaatsen deischijven niet gevonden heeft. Beter is Becq de Fouquières geslaagd. Volgens hem is de *locus summus* de verste plaats die men van de eerste af in één worp kan bereiken; dus, dewijl men drie steenen gebruikte, plaats 19, derhalve is de *locus post-summum* plaats 20. Wanneer men de schijven volgens deze onderstelling plaatst, gelijk in bovenstaande figuur gedaan is, dan blijkt het inderdaad, dat de Keizer, die *twee, zes* en *vijf* wierp, gedwongen is één schijf van plaats 10 op plaats 16 te brengen, één van plaats 19 op 24 en één van plaats 20 op plaats 22. Zijn spel staat dus wanhopig slecht, want hij heeft op deze wijze *acht* enkele schijven, die bij den volgenden worp der tegenpartij grootelijks gevaar loopen te worden opgebroken. Het is zeer gemakkelijk om na te gaan, dat van de 56 worpen, die met drie dobbelsteenen mogelijk zijn, deze de eenige is, welke voor Zeno nadeelig kan zijn. Er is alleen nog een kleine fout in de berekening van Becq de Fouquières: de kwade kans wordt voor Zeno voorgesteld door 1/36, niet gelijk hij schijnt te meenen door 1/56, doch voor het resultaat doet deze misvatting niets af. Op scherpzinnige wijze wordt verder nog aangetoond, welke bijzondere regels voor dit spel bij de Grieken moeten gegolden hebben, opdat het mogelijk zij, dat de partij van Zeno, die ons vóór zijn worp reeds zoo slecht voorkomt, toch volgens de Grieksche wijze van spelen toen nog uiterst voordeelig kon schijnen en hoe na dien worp de tegenpartij het spel onmiddellijk heeft kunnen winnen; maar ik durf mij in de ontwikkeling dezer bijzonderheden niet begeven. 't Is trouwens ook onnoodig om het epigram van Agathias te begrijpen.

Wij eindigen met de beschouwing van een spel, waarin het geluk niets en de behendigheid alles is, nam. het *ludus latrunculorum*, het ‘roovertjerspel’, hetwelk, om dit al dadelijk te zeggen, verkeerdelijk met het schaakspel in verband wordt gebracht, want noch aan Grieken noch aan Romeinen was een

spel bekend, waarin eenig stuk soortgelijke beteekenis heeft als de koning in het schaakspel: dit alleen is reeds voldoende, om ieder denkbeeld aan eenige overeenkomst af te snijden: een schaakspel zonder koning mist zijne groote eigenaardigheid.

Becq de Fouquières stelt zich het *ludus latrunculorum* aldus voor. Het spel wordt gespeeld op een in ruiten verdeeld bord. Evenals bij ons met dam- en schaakbord soms het geval is, kan hiertoe de achterzijde van een *ludus duodecim scriptorum* gebezigd worden. Martialis leert het ons, XIV. 17:

> Hic mihi bis seno numeratur tessera puncto;
> Callidus hic gemino discolor hoste perit.

De eerste regel heeft natuurlijk op het tric-tracbord betrekking, de andere zal zoo aanstonds verklaard worden.

Het bord, *alveolus, abacus, tabula latruncularia*, is in witte en gekleurde ruiten verdeeld van een onzeker getal: laat ons stellen 64. Die ruiten heeten *mandrae* en wel bij voorkeur zoo zij werkelijk bezet zijn, gelijk in het Fransche werk zeer goed wordt uiteengezet. De stukken heeten *calces*, in wat later tijd *latrones* of *latrunculi*, d.w.z. soldaat of, zoo men wil, avonturier. De stukken verplaatsen heet *calces ciere*: vandaar heet degene die ten einde raad is, spreekwoordelijk *ad incitas redactus*: dit is wiens stukken dus door den vijand zijn ingesloten, dat hij geen enkel kan verplaatsen.

Het doel is de vijandelijke stukken achtereenvolgens te nemen, maar in de wijze waarop dit geschiedt onderscheidt dit spel zich zoowel van het damspel als van het schaakspel. *Callidus hic* gemino *discolor hoste perit*: hoorden wij Martialis reeds zeggen; met andere woorden: een stuk kan worden genomen, als het tusschen twee vijandelijke stukken in staat. Overwinnaar is die al de stukken zijner tegenpartij genomen heeft of wel haar *ad incitas redegit*, iets dat bij het damspel zelden, bij het schaakspel in den eigenlijken zin nimmer plaats heeft.

Bij Isidorus XVIII 67 vindt men eene belangrijke plaats: *Calculi partim ordine moventur, partim vage*. *Ideo olios ordinarios, alios vagos appellant*. *At vero qui omnino moveri non possunt, incitos dicunt*.' Er zijn derhalve twee soorten van stukken; de eerste, denkelijk vooropgeplaatst, op de tafel van 64 ruiten acht in getal, bewegen zich vooruit als pionnen: de eigenlijke naam is volgens eene waarschijnlijke gissing *latrunculi*. De andere, de *vagi*, die zich met grooter vrijheid over grooter

afstanden in schuinsche richting bewegen, stonden zeker wel achter de *latrunculi*. Zij heetten niet onmogelijk *latrones* en hadden wellicht de rechten van raadsheeren, maar liever schijnt men toch te moeten denken aan koninginnen.

De *latrunculi* bewegen zich vooruit als pionnen, *recto limite*, zegt Ovidius *Trist*. II 477. Een stuk tussen en twee vijandelijke stukken staat schaak, *alligatus est*; de kunst is het te redden, *quomodo alligatus exeat calculus*. Er heeft dus met de *latrunculi* iets dergelijks plaats als met de pionnen: zij vallen in alle richtingen aan, onaf hankelijk van de richting, waarin zij zich bewegen. Het is nimmer zaak met een stuk alleen *incomitatum, sine compare* in het vijandelijk kamp te dringen. *Sine compare* of *sine aemulo* zegt Ovidius: natuurlijk moet men aanvallen met twee *latrones* of althans twee *latrunculi*. Een *latro* is een niet betrouwbare hulp voor een *latrunculus*, want bij het naderen van het gevaar, is er veel kans, dat hij de vlucht neemt.

Ook van dit spel hebben wij eene dichterlijke beschrijving, nam. van Saleius Bassus in zijn *Panegyricus in Pisonem*. Het schijnt onnoodig de twintig verzen uit te schrijven, die hier in aanmerking komen. Wij leeren daaruit dat men placht te spelen met stukken van wit en gekleurd glas. *Vitrei milites* orden zij bij hem genoemd en trouwens ook bij anderen. Ook hier vindt men de de uitdrukking *alligare* voor schaak zetten; de stukken heeten *milites*, de speler *dux*, de tegenpartij *hostis*, het spel *bellum*, de genomen stukken *praeda*, de overwinnaar *imperator*. Een stuk, dat als het ware op den uitkijk staat om, waar 't noodig is, ter bescherming aan te rukken, wordt gezegd *stare in speculis*. Bijzonder verdienen de aandacht deze woorden:

> Ancipites subit ille *moras* similisque ligato
> Obligat ipse duos.

Becq de Fouquières maakt het waarschijnlijk, dat *mora* hier het eigenlijke woord is voor *schaak*. Eene medaille waarop dit woord voorkomt, maakt deze gissing bijzonder aanbevelenswaardig. Hij merkt verder op, dat, om schaak te staan, het stuk, gelijk wij weten, tusschen twee vijandelijke stukken moet instaan. Daartoe moeten de *latrunculi* de naaste plaatsen bezet houden, maar het ligt in de rede, dat de *latrones* over de gausche uitgestrektheid, die zij bestrijken, dezelfde macht

uitoefenen. Gaat men van deze onderstelling uit, die door den aard der zaak wordt geboden, dan kan men zich de zaak aldus voorstellen *Similis ligato*, zegt de dichter, *obligat ipse duos*: gelijkende op een stuk dat schaak staat, zet het zelf twee stukken schaak. Dat kan bijv. aldus geschieden:

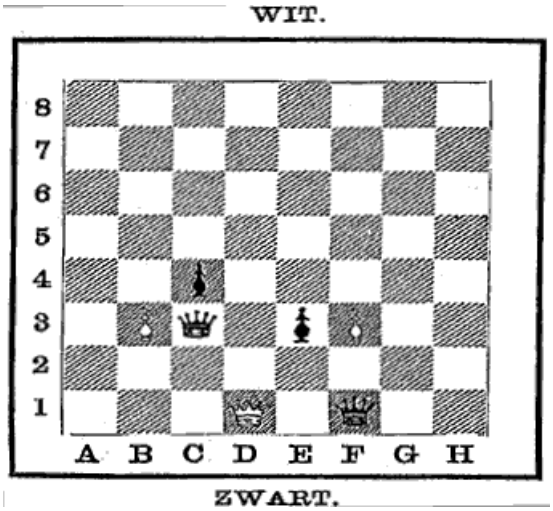

Stel eens dat wit beweegt D 1 naar D 4, daarop zwart E 3 naar E 4: de witte *latro* staat nu schaak, maar door hem op D 5 te brengen, zet hij zelf twee *latrunculi* schaak, waarvan hem één noodwendig bij den volgenden zet in handen moet vallen, of wel aldus:

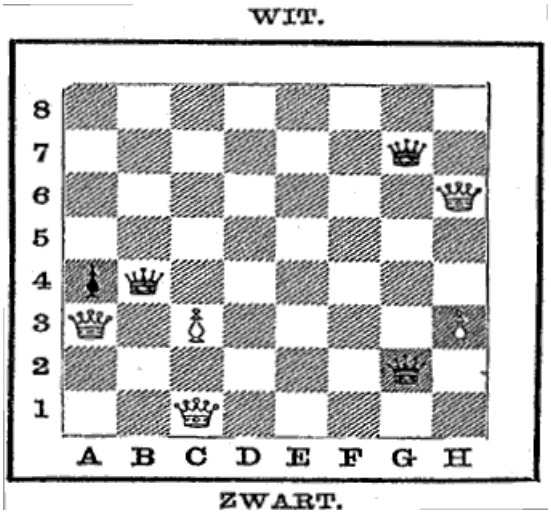

Stel dat wit den *latro* brengt van C 1 op F4; zwart brengt den zijnen van G 2 op G 4 en zet den vijandelijken *latro* schaak; maar wit beweegt den *latro* van F 4 op F 8 en geeft schaak aan twee *latrones* der tegenpartij te gelijkertijd. Zoo kan dan geschieden vrat de dichter zegt:

Ut niveus nigros nunc et niger alliget albos: bijv. op deze wijze:

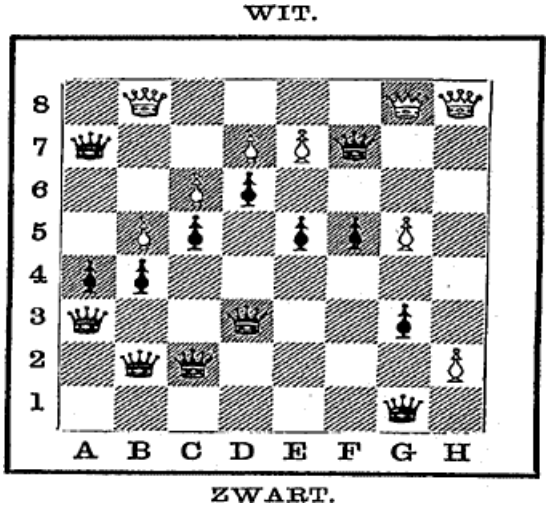

Stel eens dat zwart een *latrunculus* van E 5 op E 6 brengt; dadelijk komt de witte *latro* van H 8 naar E 5 en zet vijf *latrunculi* te gelijker tijd schaak.

Ook dit is duidelijk, wat bij den dichter volgt:

> hic ad maiora movetur,
> ut citus et fracta prorumpat in agmina mandra,

want de speler behoorde te zorgen de rij zijner pionnen zooveel mogelijk gesloten te houden.

Het laat zich vermoeden, dat er nog vele andere bijzondere regels voor dib spel zijn geweest, maar zij zijn ons geheel onbekend, en met deze algemeene voorstelling van den loopder stukken moeten wij tevreden zijn. Ik verbeeld mij, dat de lezer, die mij tot hiertoe gevolgd heeft, ook eindelijk wel verlangt naar een opstel van degelijker inhoud. Maar alle eer aan Becq de Fouquières; 't gebeurt tegenwoordig zoo zelden, eene bijdrage voor de klassieke philologie uit Frankrijk te ontvangen.

Amsterdam, 13 November 1874.

S.A. NABER.

In de Leidsche Senaatskamer. 8 Februari 1875.

Het bleek - toen wij 's morgens te Leiden uit het venster zagen - een heldere winterdag te zijn. De zonnestralen gleden vrolijk langs de bruinroode huizen, langs de glanzig groene deuren en versterluiken. Wij traden reeds vroegtijdig, ten negen uur, de gastvrije woning uit, en daar buiten op straat klonk ons 't gelui der klokken tegen, waartusschen schertsend en stoeiend 't carillon van het stadhuis het lö vivat mengde. Een. frissche wind deed alle vlaggen wapperen. Daar was iets opwekkends in de lucht. Er viel wel geen gedrang te mijden, maar men zag toch de menschen zich reppen en spoeden en allen in het beste humeur ter wereld. Zoo kwamen wij van zelf - een eind de Breêstraat volgend - op die deftige gracht van 't Rapenburg. Noemt mij niet ouderwetsch, omdat ik 't kalme, 't huiselijk karakter van ons Hollandsch stadsleven hier bij uitstek genoot. Ik was hier gekomen om het driehonderdjarig feest der Leidsche Academie mede te mogen vieren, en alleerst trof mij weder de omgeving van 't geheel, die lijst waarin de academische schilderij zou worden geplaatst. Men wandelt op dat Rapenburg zoo rustig, zoo zonder eenigen haast, alsof men in eigen tuin, in eigen hof een luchtje schept. Men kent de ronding en glooiing van elke brug. Men weet wanneer de kleine steenen van 't voetpad breeder of smaller ruimte beslaan. Elk huis met zijn blanke spiegelruiten is tegelijk studie en rustplaats voor onzen blik. Bewaart dat trapgeveltje niet wellicht de heugenis van een oude liefde van weleer? De boomen zijn goede bekenden. Waarom de kraaien hier en niet op gindschen tak zich nestelen, zou de voorbijganger u kunnen zeggen. Want, let wel, dat Rapenburg heeft niets grilligs, niets grootsch, niets pikants, maar iets dat volkomen samenstemt met de dagelijksche gewoonten der bewoners

van de huizen. Alles ademt er kalmte en vrede. Het is een gracht, met opzet ingericht ten dienste der geleerden. Wanneer de deur der studeerkamer in elk dier huizen wordt geopend, en de bewoner zich langzaam naar buiten op straat begeeft, dan zien zijn oogen in de verste verte niet iets wat naar verrassing zweemt; neen, alles is er zóó op aangelegd, dat de gedachtenloop van 't brein, op de kamer begonnen, ongestoord buitenshuis kan worden voortgezet; de hersens blijven spinnen en weven aan denzelfden draad. - Zoo kalm is het in gewone tijden. Doch heden is er vrij wat meer drukte op de gracht. De deuren der huizen worden iets driftiger toegeslagen. Er is meer haast. Velen treden in feestgewaad, niet weinigen in toga en baret naar buiten op straat. Men knikt elkander toe. Men begroet elkander hoffelijk. Men wandelt samen. Er rollen rijtuigen voorbij, waaruit vreemde gezichten u aanzien, gestalten in sierlijke kleurrijke mantels gedost. En allen, zij die wandelen en zij die rijden, bewegen zich in één richting, zij gaan op naar dat oude gebouw, dat midden op 't Rapenburg oprijst, naar Leidens Academie.

Vóór het hek der Academie verdringen zich allerlei zwartgetabberde gedaanten: uit de rijtuigen stappen daar af de vreemd en bont getooide mannen, behangen met ridderkruisen en in groot ornaat. In het portaal, in de gangen, in de benedenkamers is het een verward gewoel. De ruimten zijn niet groot, en zoo goed en zoo kwaad als de engte het toelaat, vormt zich een optocht, om op 't gegeven oogenblik de breede trappen op te stijgen die naar de Senaatskamer leiden. Het is een luisterrijke stoet die hortend en stortend - ex improviso - zich daar schaart. Immers op den brief van den Lieidschen Senaat, meldende dat haar Hoogeschool op 8 Februari 1875 haar driehonderdjarig eeuwfeest zal vieren, zijn niet alleen de mannen der vaderlandsche hoogescholen ter feestviering verschenen, maar hebben Duitschland, Frankrijk, Groot-Brittanje, Oostenrijk-Hongarije, Rusland, België, Zwitserland, Denemarken en Portugal de afgevaardigden hunner hoogescholen gezonden. Het Duitsche rijk laat zich vertegenwoordigen door achttien universiteiten: die van Berlijn, Bonn, Erlangen, Giessen, Göttingen, Greiswald, Halle, Heidelberg, Jena, Kiel, Koningsbergen, Leipzig, Marburg, München, Rostock, Straatsburg, Tübingen en Würzburg; het zijn zesentwintig Duitsche professoren die

op de roepstem van Leiden zijn verschenen. Frankrijk zendt uit Parijs tien illustraties, deels leden van het Instituut, deels hoogleeraren. Uit Groot-Brittanje worden de academies van Cambridge, Dublin en Londen door vier personen vertegenwoordigd. Oostenrijk-Hongarije zendt vier afgevaardigden, en wel van de academies van Buda-Pesth, van Praag en van Clausenburg. Uit Rusland hebben vier hoogleeraren de reis herwaarts ondernomen, twee van de academie van St. Petersburg, twee uit Helsingfors. België, onze geliefde nabuur, zendt uit elk der drie academies van Gent, Luik en Brussel twee vertegenwoordigers. Zwitserland benoemde vijf hoogleeraren, twee uit Bazel, twee ait Bern en één uit Zürich, om ons geluk te wenschen. Denemarken begroet ons met twee hoogleeraren uit Kopenhagen, en zelfs Portugal heeft uit 't verre Coïmbra twee professoren naar Leiden doen vertrekken. Rome eindelijk, wier afgevaardigden door 't gure weder zich lieten afschrikken, heeft een ouden vriend uit Amsterdam opgedragen hun plaats in te nemen. En al die afgevaardigden - 79 in getal - verdringen zich nu in het voorportaal der Leidsche Academie, om ten tien ure in de Senaatskamer binnen te treden. Met haastigen stap schrijdt ieder voorwaarts. Er is aandrang om naar boven te komen, naar de zaal, die ieder klassiek gevormde in geheel Europa bijna als een zaal zijner eigen voorvaderen beschouwt. Langzamer en zachter wordt dan ook de tred, als de deur wordt geopend. Stil treedt de stoet naar binnen, om plaats te nemen op de voor haar bestemde zitplaatsen; zij zijn op heiligen grond.

De zaal is niet meer dan een vrij ruime, eenigszins langwerpige Hollandsche kamer, in 't begin der 18_e eeuw aldus ingericht. Men treedt ze van de westzijde binnen; aan de oostzijde wordt ze verlicht door twee hooge ramen; en tegen het midden van den noorderwand is een fraaie schoorsteen met wapens en namen van curatoren en burgemeesters geplaatst. Doch hetgeen met een enkelen tooverslag dat oud-Hollandsch vertrek antieke wijding geeft, alle evenredigheden verbreedt en verruimt, zoodat men als in een galerij aan Roem gewijd waant rond te staren, is de reeks van portretten die van alle wanden hun doordringende oogen op u richten. Dáár schittert midden boven den schoorsteen de beeltenis van Prins Willem van Oranje, den stichter der Academie, en rondom aan alle zijden der zaal,

waar slechts eenige ruimte is, van boven naar beneden, van de linker- naar de rechterzijde, vertoonen zich de gelaatstrekken der helden der geleerdheid, der heroën, die eens te Leiden leerden en aan Europa 't voorbeeld gaven. Een wolk van getuigen, uit de hoogte tot u nederdalende, omgeeft u plotseling, terwijl gij aarzelend uw gedachten en voorstellingen tracht te ordenen. Voorgeslachten rijzen op. Een onzichtbare orphische keten verbindt u aan die mannen en laat u niet los. Men gevoelt zich onder de macht eener geheimzinnige betoovering.

Toen wij huiverend de zaal binnentraden, zaten achter de roene tafel, die dwars voor de schoorsteen was geplaatst, de Curatoren der Leidsche Academie, benevens de Prorector der Professoren; terwijl aan beide kanten naast en ter zijde van den schoorsteen opééngehoopt en in hun zwarte toga's de hoogleeraren zaten, die thans den Leidschen Senaat uitmaken. De afgevaardigden der binnen- en buitenlandsche academies, ook in hun toga (enkelen naar den eisch hunner natie in schitterend gekleurden dos) namen tegenover den schoorsteen in breeden halven kring de zitplaatsen in. De President-Curator, Gevers van Endegeest, heette kortelijk in 't Latijn een ieder welkom, en gaf nu het woord aan den Pro-Rector, om breeder den heilgroet en den dank der Academie aan hen, die hier waren verschenen, over te brengen. Die Pro-Rector was door een gelukkig toeval Matthijs de Vries. Gelukkige omstandigheid: niet alleeu omdat hij der letterkundige faculteit behoort, die bij uitnemendheid de erfenis van Leiden's roem draagt, maar vooral omdat hij een man is, wiens naam vèr over de grenzen van ons land reikt, omdat zijn hart zoo jong en zoo warm klopt, omdat zijn talent zoo rijk, zoo opbouwend zich betoont, omdat zijn mond zoo vurig en welsprekend het oude Latijn spreekt, dat het is alsof zijn gedachten dan in een kleed van breed en zacht zich plooiend glansrijk fluweel worden gedrapeerd. En de Vries bleef niet beneden het gewicht van 't oogenblik. Leiden sprak door zijn mond de geleerdheid van Europa toe, en Leiden bleef in dit uur de evenknie van het beste uit Europa. Terwijl hij in zijn toga daar staande ons opnam op den stroom zijner antieke woorden en gedachten, ging ieder op die golven gewillig mede. Hij bevestigde en wij gaven toe. Hij ontkende en wij. mompelden ‘neen’. Hij wenkte en wij volgden. Het ‘Salvete omnes’ klonk nog nauwelijks van zijn lippen, of wij waren zijn vrijwillige gevangenen. Schitterend

was het oogenblik, toen hij, zich omkeerend, met gebogen hoofd en naar beneden buigenden rechterarm, uit onzen naam het rustig en kalme Hoofd van Prins Willem van Oranje den Zwijger begroette - pater patriae, libertatis Batavae conditor, cujus imaginem, en, vultu sereno Vos intuentem, et semper veneramur et hodie praesertim maxima cum pietate salutamus - Gij zijt ons geen vreemden, klonk het al den buitenlanders uit zijn mond: wij reiken niet als onbekenden, maar als bloedverwanten u de hand. Immers Leiden was het bolwerk der vrije wetenschap voor het gansche Europa der zestiende, zeventiende, en achttiende eeuw. Uw landen gaven ons mede onze hoogleeraren, zoo vervolgde de Vries - en men begrijpt het gebruik dat de spreker met zijn melodieuse stem van al die sonore namen onzer oude professoren wist te maken -: Uw naties schonken ons in het verleden een groot deel onzer studenten. Zes honderd Britten kwamen uitsluitend om Boerhaave te hooren; de Duitsche studenten, ook van den hoogsten adel, zijn niet te tellen; van de 70,000 leerlingen, waarop Leiden roem draagt, is een groot deel buitenlanders. Daarom, omdat dit alzoo is, is Leiden het uitgedrukte beeld van de Republiek der Letteren in Europa geworden. En daarom - zoo eindigde de redenaar - vieren wij ook úw feest, kwaamt gij in zoo aanzienlijk getal en van zoo verre.

De Pro-Rector had gesproken, en thans had een tooneel plaats, dat door de Hollanders, die het hebben bijgewoond, niet licht vergeten zal worden. Al de Academies, die hier in de Leidsche Senaatskamer vertegenwoordigd waren, naderden nu één voor één in de personen hunner afgevaardigden hoffelijk de tafel, en legden de in rood maroquinen kokers gehulde perkamenten rollen of de in sierlijke boeken gebonden bladen op tafel in handen des Pro-Rectors neder: rollen en bladen waarop de heilgroeten hunner academies stonden vermeld: en elke deputatie deed dit onder het toespreken eener korte rede, meestal in de Latijnsche taal. Nadat de binnenlandsche academies de rij hadden geopend, trad in donkerblauwe toga Curtius uit Berlijn, de beroemde schrijver der Grieksche geschiedenis, voor de tafel. Zijn fijne en nobele trekken - in de verte herinnerend aan een antieke camée - duiden hoogheid van geest en tegelijk soberheid en ingetogenheid aan. Een woord van lof in zijn mond weegt dubbel zwaar. In zijn Latijnsche rede wees hij op het feit, waarop ook reeds door de Vries was ge-

zinspeeld, dat Niebühr verklaard had, dat, uitgezonderd Griekenland en Italië, geen plek den philologen heiliger was dan deze Leidsche Senaatskamer. En Curtius bevestigde en bezegelde dit woord door brieven van de Berlijnsche Universiteit en door een geschreven feestgroet van de Pruisische Academie van Wetenschappen (zie Bijlage). - Hem volgden de andere Duitschers, De fraai uitgedoste afgevaardigde van Marburg, de hoogleeraar E.A. Hermann, bracht een door hem vervaardigd uitvoerig gedicht ter eere van de beroemde Leidsche Academie, verzen waarin geheel de geschiedenis van 't beleg en van 't ontzet van Leiden en van de belooning der zegepraal door Willem van Oranje was vermeld, en waarin voorts al de roem en glans der Academie werd bezongen:

> En tantas vestrae Lugdunum gloria gentis
> Divitias habuit! sunt immortalia dona,
> Quae Batavae terrae, quae vobis gratia, fratres,
> Numinis aeterni largita est.

Daar verschijnt de Rector van Bonn in zijn purperen mantel en brengt als feestgave een verhandeling van den decaan zijner litterarische faculteit, ‘de Iladis carmine quodam Phocaico’, een feestgave vol lof voor de Leidsche Academie, ‘die in grammatica en philologie de meesteres was van Europa en tot op dezen dag nooit den ouden roem zich onwaardig heeft betoond.’ - Dan zien wij den uitstekenden jurist Jhering met Henle uit Göttingen komen; - Seeger en Diestel volgen uit Tübingen; - de orientalist Nöldeke en de vroegere Utrechtsche hoogleeraar Gusserow roepen beiden den naam van Straatsburg in herinnering; - straks (wij kunnen geen zweem van orde meer handhaven) is het professor Kahnis uit Leipzig, die der faculteit der theologie in Leiden een langen duur toewenscht, daar Leiden's Academie uit die faculteit der theologie als 't ware is ontstaan; - Caspáry uit Koningsbergen spreekt dan zijn heilgroet; - Erlangen is hier vertegenwoordigd door den vroegeren Leidschen professor Selenka; - Ludemann van Kiel uit hartelijke woorden; - Würzburg wil zich spiegelen aan het voorbeeld van Leiden, en kondigt bij monde van professor Urlichs aan, dat zijn eeuwfeest niet zoo verre meer af is; - wij kunnen de namen haast niet meer volgen, nu Vullers uit Giessen, Grohe uit Greisswald, en Keil uit Halle zich aanmelden; wij merken nog slechts op, dat de professor der theologie Pfleiderer uit Jena een monu

mentaal gesteld getuigschrift aan de Vries overhandigt (zie Bijlage); - den Heidelbergschen wijsgeer Kuno Fischer zien wij onder die allen zich bewegen; - als oude bekenden, die wij reeds meer in Holland zagen, vrienden van Donders, begroeten wij in hun gang naar de tafel, de ophthalmologen Esmarch uit Kiel en Zehender uit Rostock; - eindelijk bemerken wij de twee gasten uit München, die ieder Hollander de hand zou willen drukken: Cornelius, om zijn voortreffelijke studiën der Hollandsche wederdoopers: Riehl, omdat hij ons het woud weder heeft voorgeschilderd zooals onze Ruysdael dat wist te doen, omdat hij ons in het algemeen heeft geleerd wat men op voetreizen van de menschelijke maatschappij kan zien, mits men maar oogen heeft.

Stilte! Daar komen de Franschen in hun geborduurde rokken van 't Instituut; het groene palmenloof is sierlijk op kraag en omslag aangebracht; de met witte vederen voorziene steekwordt onder den arm gedragen. Het zijn mannen van beteekenis. De oude Milne Edwards, de groote zoöloog van Europa, wien morgen de Leidsche Academie het eere-doctorschap zal aanbieden, doet in 't Fransch het woord namens zijn regeering; de anderen, ook de beroemde chemicus Wurtz en de orientalist Schéfer, gaan nu stil voorbij. Doch Renan moet toch spreken. Zijn postuur is klein en onaanzienlijk; de stem mist in 't begin elken metalen klank. Luidt zijn Latijn zoo vreemd? Hij heeft 't voorzien. In een allergeestigste Latijnsche toespraak herinnert hij ons het verhaal uit Erasmus, waarin allerlei personen optreden, die, elk een anderen tongval sprekend, elkander niet verstaan. Zoo gezellig staat hij een oogenblik daar te praten, alsof hij thuis was; hij haalt het in perkament gebonden deeltje van Erasmus - onze roem - uit zijn zak, om de aangehaalde woorden, ze voorlezend, nog meer te accentueeren; dan spreekt hij met gevoel den wensch uit, let wel (zooals hij zegt) op dit gezegend onzijdig Hollandsch territoir, dat de ‘discordia’ der uitspraak van de menschelijke zaken en belangen onder de volken toch niet verhinderen mag en moet de ‘concordia’ der geesten, die bij 't streven naar de waarheid voor allen het ideaal moet zijn.

De tijd verliep zoo snel. De Oostenrijkers spreken kort, doch laten zich niet onbetuigd; wij zien met eenige verbazing naar dat Hongaarsche militaire costuum, naar dien dolman en die hooge stevels; met belangstelling kijkt menigeen onzer naar

den zoon van den edelen reeds gestorven baron von Eötvös. Daar komen de Russen; de professoren uit Petersburg, die der chemie Mendelëeff, en die der oude letteren Pomialofsky (beminnelijke jonge geleerde !) naderen eenvoudig in 't zwart gekleed; in volle krijgsmansuniform, met den eigenaardigen Noordschen hoed, komen de Finsche professoren uit Helsingfors, en de reeds meer bejaarde Lagus overhandigt met enkele woorden een Latijnsche verhandeling, waarin hij over de Finnen spreekt die met Holland in betrekking hebben gestaan en in ons land hebben vertoefd; zijn uitspraak doet denken aan een scherpen Noordschen wind, maar waarlijk niet kouder dan de anderen is hij, waar het geldt Leiden en haar wetenschap te prijzen ae nos, licet oras Europae nivosissimas parcoque sole lustratas incolamus, luminibus tamen scientiae animi nostri incalescunt.... In qua contention e, quos potius sequamur duces, quam Vos, qui terrâ vestri ex mari undisque oceani, elementorum voracissimo, expugnatâ,.... en dan volgt een lof, dien wij niet overschrijven, en die. ons stil doet neêrzien en vragen of ons land met zijn gekibbel en partijschap die waardeering nog altijd verdient. - Humor klinkt uit den toon der zich zelven niet vergetende Britten, maar het is ditmaal een humor die billijk voor ons tracht te zijn. Een gulle lach ontplooit ieders gelaat, als de Iersche professor der theologie, Pentland Mahaffy, den indruk, dien hij van Leiden kreeg, vergelijkt bij de aandoeningen der koningin van Scheba, toen zij Salomo in al zijn heerlijkheid en luister kwam bezoeken: zij had geen woorden meer om zich te uiten: het Bijbelverhaal zegt: ‘dat er geen geest meer in haar was’, en ditzelfde was even zoo volkomen 't geval, wanneer men hem moest gelooven, met den in 't Engelsch sprekenden en zijn hoofd thans voor den Pro-Rector sierlijk buigenden heer Mahaffy. - Hadden de Engelschen geen op 't gebied der oude letteren bekenden naam naar Leiden kunnen zenden, Denemarken had afgevaardigd het beste wat het had, en dit beste is tevens het uitstekendste wat Europa in de Latijnsche philologie thans nog bezit, wij bedoelen den ouden Madvig. Half Europa en geheel ons vaderland heeft het Latijn uit zijn boeken geleerd; de ‘groote Madvig’, zoo als wij zijn werk noemden, vertegenwoordigt voor velen onzer al heel wat hoofdbrekens, al heel wat straf en leed der jeugd; en nu, dien goedigen, nog krachtigen grijsaard daar ziende oprijzen, geloofden ij een droom te droomen; wel wisten wij dat hij komen

zou; reeds had Pluygers in een feestgave de Leidsche leerlingen geluk gewenscht met zijn komst, en zelf bij die gelegenheid eigen conjecturen ten beste gegeven, nu de geniaalste held der text-critiek Leiden kwam bezoeken; de Leidsche studenten hadden dan ook reeds gisteren een niet eindigend gejuich aangeheven, toen zij in triomf Madvig naar het huis van zijn gastheer brachten; en thans stond hij werkelijk dáár voor de tafel met zijn witte haren: hij sprak niet, hij liet den rector zijner Universiteit Nelleman het woord; hij boog alleen zeer diep voor den Leidschen Senaat en bleef glimlachend een oogenblik staan. - Dáár naderden de Belgen; zij werden aangevoerd door den bij iederen jurist zoo hoog aangeschreven Nypels uit Luik, den vriend van onzen Vreede. Hij en de mathematicus de Cuyper uit Luik, de trouwe Heremans en Swarts uit Gent, Arntz en de medicus Thiry uit Brussel kwamen den Senaat begroeten, en zij dankten den Pro-Hector van Leiden, dat hij de kiesche beleefdheid had gehad, bij de opnoeming der vreemde landen, die aan Leiden professoren of studenten hadden gegeven, België niet te noemen: want België en Nederland zijn één in geest en in wetenschap, al zijn zij staatkundig gescheiden. - Thans liet Portugal zich hooren; de beeren de Souza en Simôes, professoren van Coïmbra, traden voor de tafel, en de Souza las een wijdloopigen latijnschen brief voor, waarin hij Holland verheerlijkte. Hij behoefde niet te zeggen dat hij en zijn vriend uit 't Zuiden kwamen; hun donker verbrand gelaat, en de geheel zuidelijke tooi hunner staatsiekleeding - het paarsch met geel afgewisseld - deed denken aan een meer tropische kleurenpracht; zij vormden de sterkste tegenstelling met de heeren van Helsingfors. - Eindelijk (last not least) kwamen de eenvoudige, de vrije Zwitsers, Biederman uit Zurich, Dor en Nippold uit Bern, Sieber en Heyne uit Basel. Terwijl uit naam van Bern bij den brief (zie Bijlage) ook overhandigd werd een feestgave, een verhandeling van professor Rettigh over het zoogenaamde pantheïsme van Plato, deed Heyne in 't Duitsch voor allen het woord. ‘Geen wonder was het’ - zoo sprak hij ongeveer - ‘dat Zwitserland en Holland één van gedachte en van gevoel zijn. De Rijn, die hier dicht bij Leiden uitmondt, ontspringt bij ons Zwitsers en hecht onze beide volken aanéén. Altijddoor heeft er tusschen onze natiën een ruil en wisseling van geleerden plaats gehad. Uw Erasmus woonde in Bazel en wij stonden op onze beurt gaarne onzen Vitriarius, onzen Weiss

en onzen Wyttenbach aan u af. Één is er dien wij u hebben onthouden. Op het einde der XVIIe eeuw zou onze orientalist uit Zurich, J.H. Hottinger, naar Leiden verhuizen; hij reisde van ons af, doch verloor het leven, verdrinkend in de Limmat Het is dus een oude schuld die wij u te betalen hebben. Wij brengen u thans zijn beeldtenis.'

En zoo vlogen de minuten, de seconden voorbij. Vliegensvlug, vogelsnel moest alles geschieden.

Doch al die vertegenwoordigers der buitenlandsche Academies stelden op één zaak prijs: te buigen voor de Leidsche Hoogeschool

En toen allen gebogen hadden en hun groet hadden gebracht; toen op de tafel opgestapeld waren al die perkamenten rollen en boeken in sierlijk gekleurde wanorde verspreid; toen vatte de Pro-Rector van Leiden, de Vries, weder het woord op. Zijn stem trilde van aandoening, maar hij verhief die stem tot den grootsten omvang, dien ze kon bereiken, en de handen uitspreidend over al die geschenken, betuigde hij ze namens de Leidsche Academie aan te nemen als panden van het heilig Verbond, dat bijna alle Europeesche Academies aangingen om in broederlijke liefde voor waarheid en vrijheid gezamenlijk te arbeiden. Daar was een metalen klank in zijn woorden, toen hij 't uitsprak dat al die panden door Leiden zouden bewaard worden niet als ijdele gedachtenis en zelfverheffing, maar als een blijvend teeken van onderlinge trouw en eensgezindheid. - Haec autem documenta in Senatus nostri tabulario laeti reponemus et tamquam χειμήλια fideliter custodiemus, non propter inanem gloriolam, sed in perpetuam huius diei memoriam mutuaeque fidei et concordiae nostrae conservationem. Sunt enim haec veluti monumenta ac pignora sacri foederis, quod omnes ferme Europae universitates hodie pepigisse dixerim, ut in amore fraterno constanter perseveremus, idemque agere strenue pergentes veritatis, humanitatis libertatisque sanctissima iura junctis dextris tueamur.

De President-Curator hief toen de zitting op en allen gingen wij uit elkander en uit de Senaatskamer.

Velen onzer konden den machtigen indruk van dit uur niet zoo schielijk los worden. Mij was 't een oogenblik te moede geweest, toen ik midden onder die begroetingen der buitenlanders de oogen opsloeg naar de wanden, alsof die reeks van geleerden, wier beeldtenissen dáár in die schilderijen mij aanzagen, alsof die helden van weleer, bij zoo grootsch een moment voor

den Leidschen Senaat, weder leven ontvingen, alsof hun oogen floukerden, hun wenkbrauwen zich optrokken, hun lippen trilden en hun witte handen zich bewogen. In mijn verbeelding zag ik ze tot ons naderen boven onze hoofden. Daar traden zij als uit de banden, die tot slaap hen doemden, te voorschijn; Joseph Scaliger zelf, de in rood scharlaken gedoste, het wonder van alle eeuwen! Salmasius, Daniel Heinsius, Golius, Perizonius, Gronovius, Burmannus, Hemsterhuis, Albert Schultens, Ruhnkenius, Wyttenbach, alle sterren der antieke filologie en der Oostersche letteren; - daar bogen zij bezield zich naar voren, Arminius, Episcopius, Coccejus, Alberti, die godgeleerden zonder vrees of blaam; - daar wenkten reeds Donellus, Vitriarius, Johannes Voet, Noodt, Schultingh en Pestel, bloem en roem der rechtsgeleerdheid; - daar keerden zich tot ons de mannen der geneeskunde en der natuur, Carolus Clusius, Albinus, Boerhaave en 's Gravesande; - en terwijl al de buitenlanders onzer dagen bogen voor den Leidschen Senaat, en de Pro-Rector fier die hulde aannam, knikten die onsterfelijke geesten van het verleden elkander toe; vertegenwoordigers der zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, wilden zij getuigen dat het tegenwoordige Leiden nog altijd de eer hunner dagen ophoudt, dat nog altijd een bouquet van klassieke geleerdheid daar zijn geuren verspreidt, dat Leiden in één woord nog niet te kort doet aan vroegere traditie, sinds in de letterkundige faculteit kunnen wegschuilen, ter zijde van den Pro-Rector, mannen als Cobet, Dozy en Kern.

Het was een droom. Doch intusschen stond een Madvig tegenover een Cobet. Het tafereel in de Senaatskamer werd beschenen door enkele zijdelingsche zonnestralen, uitlokkend voor het penseel van een Rembrandt. Hij had hier moeten zijn om het volle licht op de hoofdgroep uit te gieten, en in bruine tinten aan de geschakeerde zijstukken recht te doen wedervaren. Want gelijk Rembrandt niet de schilder van Holland, maar van geheel de wereld is geworden: zoo hebben ook de geleerden uit Leiden een literatuur weten te scheppen, die geheel Europa toebehoort. Het is een feit waarmede wij rekening moeten houden, dat onze Hollandsche dichters der zeventiende eeuw, onze Vondel, onze Hooft, onze Huyghens geheel en al Hollandsch zijn gebleven, en geen beheerschende plaats in de Europeesche letterkunde hebben verkregen. Ook onze tegenwoordige dichters en schrijvers weten het hart van Europa niet te

veroveren, zooals dichters uit even beperkt taalgebied in andere landen dit vermogen; geen Andersen, geen Frederike Bremer zelfs bij ons. Waaruit dit te verklaren is, kunnen wij thans niet uitéénzetten. Wij stippen slechts aan Doch even sterk constateeren wij, dat onze Leidsche Latijnsche poësie en literatuur werkelijk een tijd lang een Europeesche plaats heeft ingenomen, werkelijk zich tot de elegantste uitdrukking der taal van den ganschen Staat der Christenheid heeft weten te verheffen. Leiden had daarom tot gehoor de geheele beschaafde wereld. Leiden was de plaats, waar de schoone gedachte zich kristalliseerde in een zuiverheid van lijnen en vormen, die door geheel Europa werd begrepen en gewaardeerd.

Nog toevend en loom van schreden daalde ik met de anderen de trappen af, die naar het voorportaal en den uitgang leidden. Weldra stond ik weder op straat en dwars over 't Rapenburg wendde ik mijn stappen naar de Breêstraat. Het gewoel in de stad was intusschen levendiger en drukker geworden. De wimpels woeien van allen kant. Het carillon van het stadhuis klonk sneller en nog vroolijker. Hoort! Is het niet de wijs van ‘t Wilhelmus?’ Het volk roept u reeds toe, dat Oranje in aantocht is. En in dit eenvoudig woord ligt zeker voor een goed deel mede de reden van den bloei van Leiden's hoogeschool. Het was de groote Willem van Oranje die ze stichtte. En diezelfde Willem van Oranje is zoozeer de held der vrijheid geweest, dat hij blijkens zijn brief van 28 December 1574, waarbij hij den Staten van Holland de oprichting eener Leidsche Academie op 't hart drukte, in dat begrip van vrijheid zoowel oorsprong als roeping der Academie zag. Bij de worsteling tegen Spanje om de vrijheid te verkrijgen, moest voor 't volk de Academie de phalanx zijn, die met de wapenen des geestes voor aan de spitse oprukte. De Leidsche Academie heeft dit waarachtig ter harte genomen, en zoolang zij volhoudt dit te doen, zal ook de Leidsche Senaatskamer voor Holland ‘een vast blockhuys ende bewaernisse der gantsche landen’ blijven.

H.P.G. QUACK.

Bijlage.

Wij laten hier enkele der adressen van buitenlandsche geleerde lichamen, Academies en Universiteiten volgen.

De eerste plaats zij ingeruimd aan den brief der Koninklijke Pruisische Academie van Wetenschappen.

Die Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften sendet der Königlichen Universität zu Leiden an dem Tage, an welchem sie ihre dritte Saecularfeier begeht, Festgruss und Segenswünsche.

Sind auch die Ziele der Universitäten und Akademien der Wissenschaften nicht dieselben, zie treffen zusammen in dem gemeinsamen Antheil an dem Gedeihen der Wissenschaft, deren Ausbau eines stetig nachwachsenden Geschlechtes von Bauleuten bedarf. Wir schätzen die hohen Schulen, die den Ertrag der Forschung von Generation zu Generation tragen: doch höher steigt das Verdienst derjenigen unter ihnen, welche lehrend zugleich der Wissenschaft neu errungene Erkenntniss zuführen und neue Schachte der Forschung erschliessen. Der Universität Leiden war das Glück beschieden, in den drei Jahrhunderten ihres Bestehens auf allen Gebieten des Wissens Männer zu den ihrigen zu zählen, welche an der Spitze ihrer Wissenschaft stehend durch die Kraft des Genie's und bewundernswerthen Gelehrtenfleiss eine dauernde Wirkung erzielten. Gegründet in einer Zeit, da der Humanismus diesseit der Alpen sich ausgebreitet und tiefere Wurzeln geschlagen hatte, gelang es ihr alsbald einen Kreis von Lehrern zu vereinigen, der das unbestrittene Principat in den klassischen Studien auf lange Zeit an die Hochschule Leiden band und eine glänzende Tradition hervorrief, die bis heute dauert. Und indem der klassische Geist befreiend und befruchtend auch die anderen Disciplinen und deren Vertreter berührte, schufen diese auf ihren eigenen Wegen Erzeugnisse, welche der Geschichte der Wissenschaften, die der Namen wenige aufbewahrt, Leiden's hohe Schule unvergesslich macht.

Die Akademie der Wissenschaften empfindet mit das Hochgefühl, das die lebendige Erinnerung an eine glorreiche Vergangenheit einflösst und hegt den Wunsch, dass die Universität Leiden, wie sie in der Vollkraft ihres Wirkens ihr drittes Saeculum beschliesst, freudigen Muthes in das neue Jahrhundert eintreten und den alten Ruhm durch neue Thaten mehren möge.

Berlin am VIII Februar MDCCCLXXV.

Die Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften.

Vervolgens den feestgroet der Universiteit van Jena:

QUOD FELIX FAUSTUM FORTUNATUMQUE SIT
INCLUTAE LITTERARUM UNIVERSITATI
LUGDUNENSI
ANTE DIEM VI IDUS FEBRUARIAS ANNI POST CHRISTUM NATUM MDLXXV
INTER IPSA OBSIDIONIS FUNESTISSIMAE CLAUSTRA ARMA BONIS ARTIBUS MUTARE PARANTE MINERVA
A GUILELMO I NASSOVIO
ARAUSIONIS PRINCIPE FUNDATORE SUO FORTISSIMO GENEROSISSIMO PROSPERRIME AUSPICATAE
MOX DIIS INCEPTA SECUNDANTIBUS
NON MODO TUTORUM AC PROTECTORUM EIUSDEM STIRPIS AUGUSTISSIMORUM AMOREM PLANE PATERNUM EXPERTAE
SED ETIAM PROVIDENTIAM VIGILANTISSIMAM CURATORUM QUORUM AGMEM DUCIT
IANUS DUSA BATAVORUM VARRO
UT CUM POST QUINTUM DECENNIUM PRIMO CELEBRARETUR ACADEMIAE DIES NATALIS
SUO IURE GLORIARETUR VIRIS ILLUSTRIBUS
IUSTO LIPSIO CIVI POST VARIOS CASUS ETIAM NOSTRO ET IOSEPHO SCALIGERO
SPLENDIDISSIMO LEIDAE ORNAMENTO
IANO MEURSIO ATHENARUM BATAVARUM PRAECONE DANIELE HEINSIO HUGONE GROTIO
GERARDO IOANNE VOSSIO
INSTANTIBUS AUTEM SAECULARIBUS PRIMIS
CUM INTRA UNIUS URBIS MOENIA LATIUN FERE TOTUM ESSET RECEPTUM
NUSQUAM ALIBI REPERIRENTUR DOCTORES
QUI AUT DOCTRINA ET ELEGANTIA NICOLAUM HEINSIUM AUSONIAE CAMENAE
SOSPITATOREM AEQUIPARARENT
AUT SALMASIO GRONOVIO PERIZONIO VEL VASTA ERUDITIONE
VEL ACUMINE VEL INGENIO ANTEFERRENTUR
UT CUM SUB ALTERIUS SAECULI EXITUM SUMMA VIRIUM CONTENTIONE QUASI NOVUM CURSUM INSTITUISSET
NON IAM CONTENTA LATIALI HOSPITIO UNIVERSAE ETIAM GRAECIAE ATQUE ORIENTI
PATERET LIBERALISSIME
CURAM PONENTIBUS IN LITTERIS ORIENTALIBUS ALBERTO SCHULTENSIO I.I. REISKII
CRITICI INCOMPARABILIS MAGISTRO
IN GRAECIS ET LATINIS TIBERIO HEMSTERHUSIO CUM DISCIPULIS
LUDOVICO VALCKENARIO ET DAVIDE RUHNKENIO
TRIUMVIRIS OMNI LAUDE MAIORIBUS
MAGNIQUE BENTLEI CUM EXISTIMATORIBUS PRUDENTISSIMIS TUM AEMULIS FELICISSIMIS
UT IPSA INTER BATAVAS FERE SOLA PHARI INSTAR PROMINERET INCONCUSSA
CUM TURBULENTIORUM TEMPORUM FLUCTIBUS ALIAE SCHOLAE ALIQUANTISPER SUPPRIMERENTUR
HUIC ACADEMIAE

ANTIQUITUS SPECTATAE ETIAMNUNC DOCTORIBUS OMNIUM ORDINUM EGREGIIS FLORENTI
DOCTRINAE OMNIS GENERIS THESAURIS INSTITUTISQUE ORNATAE
SAECULARIA ORIGINIS SUAE TERTIA FELICITER GLORIOSEQUE CELEBRANTI
IN COMMUNI ACCLAMATIONE TOTIUS GERMANIAE SUAS ETIAM GRATULATIONES PIAQUE VOTA SUA HAC TABULA
TESTIFICANDA ESSE CENSUIT
LITTERARUM UNIVERSITAS IENENSIS
IENAE VIII. IDUS FEBRUARIAS A. MDCCCLXXV

Ziehier den brief der Universiteit van Bern:

Amplissimo senatui Universitatis Lugduno-Batavae Rector et Senatus Universitatis Bernensis.

Litteris Vestris utraque lingua humanissime scriptis certiores facti Vos saecularia tertia conditae Universitatis sollemniter obire velle, et honorificentissime a Vobis invitati ut laetitiae Vestrae participes esse vellemus, huic desiderio Vestro tanto lubentius paruimus legatis mittendis, quanto magis admiramur virtutem maiorum Vestrorum quorum honori, post longam obsidionem fortissime toleratam, datum est a grata patria ut Universitas Vestra, firmissimum libertatis propugnaculum, apud Vos conderetur, quantoque interioribus libertatis, fidei, societatis, amicitiae vinculis inde ab omni aetate Vobiscum coniuncti fuimus, et quanto maiora etiam ad nos ex Universitate Vestra beneficia redundarunt. Ex quo enim tempore inclita Universitas Vestra condita est, tantum apud Vos bonae artes et litterae, cum aliae tum antiqunatis potissimum Latinae atque Graecae studia incrementum ceperunt, tantus apud Vos per omnes aetates Virorum ingenio et doctrina non solum insignium sed vere principum numerus exstitit, ut natio Vestra, parva numero, hac in re omnes nationes si non superaret at aequiperaret, et ut Universitas Vesira schola Orbis haberetur. Confluere ad Vos ex omnibus terris homines disc ndi causa, etiam nostri, inprimis theologi et linguarum antiquarum futuri professores, sed etiam alii, in quorum numero nominare liceat Albrechtum Hallerum, Boerbavii auditorem, Operum editorem, civem nostrum. His non contenti tanto litterarum promovendarum studio incensi fuistis, ut alienos etiam homines, q ui litterarum laudibus florerent professorum munere et honoribus ornaretis, quorum etiam celeberrimus Daniel. Wyttennbach fuit, civis noster. His igitur maiorum Vestrorum meritis et Vestris et perpetuae societatis et amicitiae vinculis Vobiscum coniuncti et obligati, quum eadem utrisque semper pericula imminerent et timenda essent, eosdem amicos eosdem inimicos et hostes haberemus, - cuius rei inter alia synodus Dortrechtensis quamvis lugubre documentum est, quam rogatu maiorum Vestrorum, jisdem quibus Vos periculis circumventi, legatis obivimus, - Vobis bona omnia optamus et pia Vota nostra cum Vestris coniungimus, Deum precantes ut Vestra salus duret et ut Universitas Vestra, ut hodie Viris praestantissimis et doctissimis ornata est et floret, in posterum floreat, nec solum gentis Vestrae, sed etiam aliarum gentium commodis et felicitati inserviat, libertatis, studiorum, ingeniorum praesilium validum sit et perenne propugnaculum. Quod Deus faxit. Valete nobisque favete.

Berna Kal. Febr. a. MDCCCLXXV.

De Academie van St. Petersburg zond den volgenden gelukwensch.:

Longum est enarrare ea quae literarum Universitas Lugdunensis ad studia humanitatis excolenda contulit: quae trecentis abhinc annis condita per multa hominum saecula tantum doctrinae laude invaluit ut primarium inter omnes universitates locum facile obtineret. Neminem enim fugit, quam magnus clarorum et illustrium virorum numerus ex hac literarum sede prodierit, modarantibus studia doctrinarum Scaligero, Salmasio, Gronovio, Hemsterhusio, Ruhnkenio, Wyttenbachio, Peerlkampio, Cobeto, aliis.

Tantum igitur abest ut ea enumeremus, quibus in toto terrarum orbe uni-

versitas Lugdimensis inclaruit, ut hoc festo die in memoriam revocemus, quae praeter illud, quo omnes universitates continentur, vineulum, nos Russos cum literarum sede Lugdunensi arctioribus nodis conjungunt.

Quo tempore a divo PETRO PRIMO Russia e diuturno somno veternoque excitata est, Universitas Lugdunensis prima exstitit, in quam, tanquam in Musarum et studiorum palaestram, juvenes Rossici artibus optimis erudiend mitterentur. Qui ab hospitibus Batavis benigne excepti, nihil praetermiserunt quin varia et multiplici doctrina, qua tum Lugdunum vigebat, instituti, ea quae didicerant peregre domi profiterentur; neque frustra laborem susciperant, quippe qui semina doctrinae in idoneum locum sparsissent, a quo ea recepta sensim et pedetemptim felicissimam segetem protulerunt, cujus fructus adhuc in Russia exstare videmus.

Quo fit ut non immerito Batavos inter primos nostros bonarum artinm praeceptores ponamus, ejusque rei hoc festo die publice testimonium facere voluimus literarum Universitati Lugdunensi sacra saecularia tertia qua par est pietate gratulantes. - Vivat, vigeat, floreat in aeternum haec literarum sedes nequeunquam nobiscum doctrinae commercium intermittat.

De Academie van Pesth schreef het volgende:

Universitas Lugduno Batavae per trium saeculorum decursum tam uberes tulit doctrinae studiorum fructus ut menti nec non spei perillustris conditoris abunde responderit.

Vix enim est quodpiam eruditionis genus quod largiter locupletatum non sit iis doctrinae thesauris, quos lumina Universitatis Lugduno Batavae indefesso per tria saecula conatu protulerunt.

Collegium litterarium quod illustres ac perenni memoriae dignos Scaligeros, Heinsios, Vossios, Meursios, Salmasios, Perisonios, Golios, Hemsterhusios, Schultensios, Valckenaerios, Ruhnkenios, Havercampios, Wyttenbachios, Luzacos, Snellios, Gravesendios, Muschenbrockios, Bon Merchios, Goldernios, Uytenbrockios, Sylvios, Boerhavios, Brugmansios, Van Swietenos, ambos Sandifortios inter sua numerat ornamenta, Academia e cujus gremio eomplura insuper in universum orbem litterarium effulserunt sidera, justo cum gloriae sensu célébrât ferias institutionis suae trisaeculares, pia mente recolens memoriam tot immortalium virorum quorum vestigiis et hodie alacriter insistit.

Nee immerito gaudiis vestris accedentibus sociari cupientes et nos prompto properamus obsequio gratae memoriae offerre tributum iis meritis quae tam salutaribus ad augendum ingeniorum culturam humanitatemque redundarunt emolumentis.

De Academie van Luik richtte tot Leiden den volgenden brief:

Quanam alia nisi Deorum lingua digne celebrari possint et virtus indomita cujus Academia Leidensis praemium fuit, et splendor quo prima illa apud Batavos disciplinarum sedes jam ab origine inclaruit, et ardens quod postea quocumque propagavit litterarum omnisque doctrinae studium? Sed altero caremus Horatio qui Carmen pangat saeculare, nee severis hujus aetatis doctoribus in summo animi ardore Parnassum ascendere licet, sed quam maximam laetitiam pedestri sermone exprimere coguntur. Novo congratulandi modo inviti obedientes, hoc tamen testatum volumus, etiamsi aliorum laudes majore auctoritate afferantur, nullam esse hominum eruditorum Societatem quae nostra magis ac lubentius agnoscat quidquid ad artes promovendas Universitas

Lugduno Batava effecerit, inclyta illa Academia quae Nestoris trisecli senis aetatem adepta, ita viget ac floret, ut de Juventutis fonte non vanas dicas narrari fabulas.

Aeternum erit Foederati Belgii decus quod bonis artibus domicilium paravit, priusquam hostes e finibus rejicerentur. Intelligebant enim homines sapientes ac providi fore ut nullo praesidio melius Patria muneretur, quam si solida doctrina ornatam, Juventus eam praeter ceteras regiones deligere didicisset. Vertun Leydensis Academia non solum firmum Libertatis fuit munimentum fortiumque civium se praestitit nutricem, sed universas disciplinas adeo excoluit ut Annales ejus longo temporis spatio omnis fere doctrinae historiam continere videantur, neque ulla sit natio ant Academia quae non aliquod ab illa beneficium occeperit.

Quis nescit, ut alia taceamus, linguarum Orientalium disciplinam apud vos primum via ac ratione tractatam? Quem fugit litteras graecas et latinas tantum incrementum cepisse ut Niebuhrius curiam vestram tot claris imaginibus splendentem, sanctissimum musarum templum jure vocaverit? Quid dicamus de felicissimis inventis in rebus physicis et mathematicis? Quid de arte medica quam restituit salutiferum Boerhavii ingenium? Conspirent igitur omnes gentes in Academia vestra laudanda, neque illud silentio praetereatur curatores vestros, si quis ingenio praestans illis obviam daretur, nunquam quaesivisse quali natione esset oriundus. Gallia vobis dedit Scaligerum et Salmasium, Belgica Lipsium et Dodonaeum, Germania Gronovium, Helvetia Wyttenbachium..... Sed pares sibi illi habuerunt e Batavis ipsis viros non minus praeclaros quos si enumerare omnes vellemus, longam trium saeculorum doctorum seriem exscribere cogeremur.

De Academie van Napels schreef het volgende:

Amplissimo Senatui Universitatis Lugduno Batavae, Rector et Senatus Academicus NEAPOLITANAE Universitatis SP.D. Jure meritoque, amplissimi viri, Academia vestra triumphat et gloriatur, feriisque indictis, et quanta maxima adparatione, sacra Natalis sui celebrat solemnia. Ea enim a Guilielmo I, immortalis memoriae viro instituta, et bono humani generis nasci visa est, et gloriosissimam per tria saecula egit vitam, ut ab ipsis incunabilis humanitatis atque elegantiae facem in oris septentrionalibus sustulisse diceretur. Ecquem enimvero latent probatissimae latinorum scriptorum editiones Elzevirianae, Plantinianae, Gryphianae, ut ceteras taceamus, omni operum nitore exornatae? Ex Hollandia prodiere Erasmus Roterodamus, Justus Lipsius, Daniel Heynsius, Hugo Grotius, Gerardus Vossius, Jo. Fridericus Gronovius, Jo. Georgius Graevius et alii sexcenti, qui vetus Latium pulvere deterso expoliverunt, totamque classicam antiquitatem perpetuis commentariis illustrarunt. Vivit adhuc in nostro Archigymnasio Joannis Clerici memoria, qui quamvis alibi natus atque educatus, tamen Amstelodami celeberrimo ad oceanum germanicura emporio, opusculum Vici Nostri *de constantia Jurisprudentis* legit, et multa tum philosophica, tum philologica admiratus, suavissimas ei scripsit litteras, et in sua *Bibliotheca* singulare neapolitani ingenii lumen Germaniae et Galliae demonstravit. Quibus exhortationibus Neapolitanus philosophus, sive mentis altitudine, sive stylo horridulo et aspero antehac parvi habitus, in niagnam existimationem hominum venit, et invidia major *Novae scientiae* jecit fundamenta. Ad Olympia universa quondam Graecia conveniebat, gymnicum certamen celebratura. Quae nostra sunt tempora, praestabilior est animorum agitatio quam corporum, et unaquaeque gens suum sortita locum in sapientiae

regno tenet decenter. Vos omnium primi aut cum primis florentes doctorum hominum familias ad commune scientiarum consilium vocatis. Macte vestra in patriam pietate; macte prudentissimo consilio, ex quo extra omnem dubitationis aleam ampla gloriae seges Bataviae, magnus utilitatum cumulus cunctis Europae populis accedet. Cum enim natura ipsa ad eandem civilem communitatem totum humanum genus conjunxerit, atque consociaverit, cumque in singulas dies nationes omnes mirabili animorum consensione coalescant, et quadam malorum et bonorum societate contineantur, vos, igni e specula sublato ad humani generis felicitatem promovendam, sapientiae professores congregatis, perspecturos quid deceat, quid non, et ceteris mortalibus praebituros adjutoria bene cogitandi et bene vivendi. Quam ocissime neapolitani legati ad istam vcluti epularem amicorum accubationem convolassent, ore vestro, vestroque alloquio fruituri. Frigoris inclementiam, itineris longinquitatem vicisset vos visendi amplexandique desiderium, sed idem docendi ardor quern vos profitemini, nos ab incoepto retrahit, ne studiosa juventus, scholasticum stadium ingressa, de spatio curriculoque decedere cogatur. Verumtamen si corpore absumus, adsumus vobis animo: de natali die vestro, de anniversaria celebritate vobis gratulamur, vitamque in posterum vel gloriosorem adprecamur: et si quae in commune scientiarum bonum auctoritate vestra statuetis, rata jam nunc et firma habemus. Valete et bene rem gerite.

De Universiteit van Londen getuigde het volgende:

Feriae Trisaeculares quas universitas vestra nunc fausto omine celebratura est, quum omnibus studiorum cultoribus tum prasertim nobis, etsi origine et patria diversis, sunt maxime curae cordique. Nomen enim conditoris vestri, Gulielmi I, gratum sonat auribus Angliacis, et haud obliti sumus vestrorum tanto viro dignorum, laborum.

Vobis dies festos gratulamur et perjucundum nobis videtur concelebrare vobiscum hanc vere communem laetitiam. Unum igitur ex numero nostro virum egregium Jacobum Heywood m.a, J.R.S, hujusce Universitatis socium, ad vos legamus qui dicat quanti illustrem et venerandam vestram Universitatem faciamus et quanti quidquid per tria saecula studiis literarum et disciplinarum omnium contuleristis ad augendam ingeniorum culturam et ad vindicandam libertatem.

Salutamus etc.

De Academie van Kopenhagen uitte haar gelukwenschen in deze bewoordingen:

Quum omnes, qui scientiae et veri cognoscendi studio litterisque colendis se addixerunt, praeter communem humani generis societatem proprio quodam vinculo ob simile animorum propositum contineantur, tum haec conjunctio etiam academias quae ad rerum cognitionem litterasque augendas et juventuti tradendas Doctorum hominum studia et labores consociant, mutua inter se caritate conciliat, quod ejusdem operis partem se in suo quamque populo exercere sentiunt. Itaque etiam, quae uni ex iis laeta et honorifica eveniunt, ceterae quoque ad se pertinere putant. Quid potest autem laetius academiae accidere quam actorum honeste et laudabiliter saeculorum memoriae cum bona futuri temporis spe votisque et ominibus concelebratio? Et ceterae quidem Academiae quum tali tempore ultimam originis suae memoriam repetunt, fere in tenuia et obscura initia incidunt, quibus ex posteriore aetate lumen et splendor quaerendus est; vestrae autem singularis et ad recordationem gratissima splendidis-

simaque initiorum fortuna contiget. Nam quum vulgo inter arma musac silere dicantur, Academia Lugduno Batava belli acerrimi ob defensionem patriae et libertatis suscepti tempore in urbe ex hostium superborum pertinacissima obsidione et oppugnatione vix erepta ita constituta est, ut simul litteris et patriae utilitati prospiceretur et admirabili atque invictae civium lugdunensium virtuti honos haberetur.

Itaque etiamsi non litteris de festis qui apud vos Februario mense agerentur, diebus nos cum humanissima invitatione certiores fecissetis, tamen non poterat rei tam clarae memoria non nobis aboriri et cum tacita saltem gratulatione animos nostros ad vos convertere. Atque hunc initiorum splendorem, qui opprobrio esset, si cetera ei parum responderent, academia vestra pari insecutae aetatis laude et gloria condecoravit, non in uno et altero litterarum genere ad breve quoddam temporis spatium nobilitata, sed in omni fere scientiae genere diversissimisque artibus ingeniosissimorum et doctissimorum hominum aliorum alios magna frequentia consecutorum, nominibus et meritis illustrata, ut jure sperare possitis, festae vestrae laetitiae hominum doctorum congratulationem undique etiam absentium et tacitam studiose adfuturam.

Ac nobis quidem quum academiae nostrae rectorem et professorem muneris annis ceteris seniorem gratulationis nostrae interpretes ad vos mittere decrevissemus, has eis litteras simul perferendas dare placuit ut communi voce sensus nostri conspirationem testaremur, eo quidem magis quod et in populorum nostrorum ingeniis moribusque et ipso statu ac condicione similitudinem quandam esse putamua mutuae benevolentiae aptam et multa multis temporibus inter vestros nostrosque majores in rebus publicis acta plerumque concorditer scimus et superioribus duobus saeculis non paucos ex nostratibus, qui postea ad laudem ac famam pervenerunt, in vestra academia studiis scientiae et litterarum operam cum magno suo fructu dedisse meminimus.

Eindelijk laten wij volgen een brief van een Noord-Amerikaansch College van Hooger Onderwijs:

Theological Department Yale College,
New-Haven U.S.A. January 22, 1875.

To the Honorable and Reverend Curators and Professors of the University of Leyden.

We the undersigned, teachers in the Faculty of Theology in this university, offer our congratulations to your venerable university, now completing the three hundredth year of its illustrious history.

Acknowledging the debt of gratitude which, as Americans, we owe to the Netherlands and especially to Leyden, we call to mind the origin of your institution, one of the earliest monuments of your country's independence, built on the ruins of oppression and superstition, and honoring as its founder that princely patriot, whose renown as warrior and statesman we proudly associate in our thoughts with that of our own Pater Patriae, Washington. We call to mind the rapidity of its advancement and how soon in the air of ‘labor and liberty’ it became the peer of more ancient universities, and caused your fair city to be known throughout Europe as ‘the Athens of the West. ’ We call to mind the famous men in theology, in jurisprudence, in medicine or in literature and philosophy, whose name as teachers or as *alumni* are treasured in your archives. Remembering what we know (and what the world

knows) of your threehundred years, we offer with our congratulations the expression of our hope and prayer that in coming Centuries the light of good learning and of ever advancing science, blended with the light of the pure gospel, may continue to shine from Leyden.

You need not to he told that to us there is a charm in the name of Leyden, nor that the soil of your country is to us as the soil of a holy land. All who honor the memory of our Pilgrim Fathers, remember how the little company of exiles who afterwards became the pioneers of civilisation and the founders of liberty in America, found hospitable reception in the Netherlands and a home for twelve years in Leyden. The more than three thousand churches in America which retain the religious faith and the eeclesastical polity of those Pilgrim Fathers remember that John Robinson the Pilgrim Pastor was admitted to the privileges of your university and took part in the academic disputations. Nor will it be forgotten that his grave was made under the pavement of your old Cathedral, and that he dwelt with ‘the church that was in his house’ overagainst the belfry. Others most eminent among the earliest pastors of New England had found in your country before their coming hither a temporary refuge from the persecution which scattered them abroad. The military officers of the Puritan colonies as well as of the Pilgrims had acquired in the Netherlands experience in military affairs. The New-Amsterdam at the mouth of the Hudson was in friendly relations with New-Plymouth, and the language of their intercourse was yours and not ours. The United States of the Seventeenth century were your country; the United States of the Nineteenth are ours; and that memorable Statepaper: the Declaration of the Independence of the Netherlands was the prototype and forerunner of the later declaration which we in our country propose to commemorate a few months hence, when a hundred years will have been numbered since it announced to the world that the United States of America had ceased to be a dependency of the British Crown. In the influences that have shaped our history even more than in the mingling of races by migration we find our national life related to yours. We are proud to be so nearly akin to you in the great community of nations

God bless the Netherlands. God bless Leyden.

Regtsgeleerdheid.

Letterkundig overzigt.

Onder de brochures, die, in het afgeloopen jaar verschenen, te dezer plaatse niet onvermeld mogen blijven, behoort, naar het mij voorkomt, een tweetal, waaraan ik in de volgende bladzijden eenige beschouwingen wensch vast te knoopen. Ik bedoel die, waarin de heer J. Jacobson de wenschelijkheid der invoering van regtbanken van koophandel betoogd heeft, en die, welke de heer Jhr. Mr. O.Q. van Swinderen over het leekenelement in de strafregtspleging in het icht gegeven heeft.

Eene eigenlijke recensie daarvan te leveren, is mijn voornemen niet. Waartoe zoude het dienen, een oordeel uit te spreken omtrent de wijze, waarop beide schrijvers hunne stellingen hebben verdedigd, of een verslag te geven der argumenten, welke zij gemeend hebben tot ondersteuning daarvan te moeten aanvoeren? Genoeg zij het, wat dit betreft, te verklaren, dat zij, die in dergelijke onderwerpen belang stellen, beide geschriften niet ongelezen mogen laten; terwijl vooral het eerste opmerking verdient, omdat het een warm pleidooi bevat voor de invoering van regtbanken van koophandel, door eenen koopman, en dus door een der eerste belanghebbenden geschreven.

Liever wil ik naar aanleiding van hunne verschijning de aandacht vestigen op eene beweging, die, terwijl zij reeds sedert vele jaren in andere landen is waargenomen, eindelijk ook tot ons vaderland begint door te dringen, en die zich ten doel stelt, aan de nietregtsgeleerden een zekeren invloed op de regtspraak te doen toekennen. Ten onregte zou die aandrang door de juristen worden geminacht, omdat zij daardoor den schijn op zich zouden. laden (reeds wordt het vermoeden door den heer Jacobson duidelijk uitgesproken), alsof het eenig persoonlijk belang was, dat hen

dreef om het monopolie, hetwelk zij thans in dit opzigt bezitten, te verdedigen. Ook mag men veilig stellen, dat, waar eendergelijke wensch bij een deel der belanghebbenden opkomt, er in de tegenwoordige inrigting althans iets is, wat niet geheel aan de bestaande behoeften beantwoordt. En welke tijd zon voor eene kalme beschouwing der zaak meer geschikt zijn dan de tegenwoordige, nu de omstandigheden van. dien aard zijn, dat er nog wel eenige jaren verloopen zullen, eer men aan de werkelijke invoering van zoo ingrijpende maatregelen met ernst denken kan? Wij hebben nu ruimschoots gelegenheid, om de kwestie van een theoretisch standpunt grondig te behandelen; is dan later de tijd aangebroken, dat de vele mislukte pogingen, die wij beleefd hebben, in het vergeetboek zijn geraakt, en een nieuw minister de taak aanvaardt om onze regterlijke instellingen overeenkomstig het grondwettig voorschrift te herzien, laat ons dan zorgen in staat te zijn, ook omtrent dit punt eene zoodanige beslissing te nemen, als met de ware belangen der regtzoekenden het meest overeenkomt.

Ik noemde zoo even de beweging reeds daarom merkwaardig, omdat zij zelfs in ons vaderland haren invloed doet gelden. En inderdaad, wie zoude zulks voor eenige jaren mogelijk hebben geacht? Over de jury, het is waar, bleven steeds de gevoelens verdeeld, ofschoon het altijd opmerking verdiende, dat hare voorstanders veeleer binnen den kring der regtsgeleerden dan daarbuiten te vinden waren: maar de instelling van regtbanken van koophandel scheen ten onzent door de openbare meening voor goed verworpen te zijn. Eene plant van vreemden bodem, konden zij welligt goed werken voor die natiën, in wier midden zij waren opgekomen; met ons Nederlandsch volkskarakter werden zij geacht in volkomen strijd te zijn.

De Nederlander, aldus pleegde men te spreken, bemoeit zich liefst zoo min mogelijk met openbare belangen. Gelijk het bij de verkiezingen gaat, zoo zoude het ook gebeuren, wanneer hij geroepen werd, een werkzaam aandeel te nemen aan de regtspleging. Ongaarne zou hij zijne belangen bloot leggen voor vakgenooten, die straks welligt als zijne concurrenten zullen optreden; maar even ongaarne zoude hij een deel van zijn tijd ten offer brengen, om geschillen, waarbij hij geen dadelijk belang heeft, te helpen uitmaken. Liever laat hij dit aan bepaaldelijk daarvoor benoemde ambtenaren over; en, zoolang hij zich verheugen mag in eene magistratuur, wier

onafhankelijkheid althans boven allen twijfel verheven is, gevoelt hij geene roeping om zelf handelend op te treden. De ondervinding heeft het geleerd; toen Napoleon ons met andere Fransche instellingen ook deze opgedrongen had, was zij zoo weinig populair, dat er van verzet geen sprake is geweest, toen men zich na zijnen val beijverde, zoodra mogelijk terug te keeren tot datgene, wat zoowel in strafzaken als in handelszaken gebleken was de voorkeur te verdienen, de regtspraak door enkel regtsgeleerden.

Zoo luidde tot voor weinig jaren het algemeene oordeel. Thans echter beginnen niet alleen uit den handelsstand stemmen op te gaan, die zich ontevreden verklaren met den tegenwoordigen toestand, maar hebben zelfs reeds enkele kamers van koophandel den wensch uitgesproken, dat, zoo afzonderlijke regtbanken van koophandel niet terstond kunnen worden ingevoerd, althans een ernstig onderzoek naar de wenschelijkheid daarvan plaats hebbe. En nu erken ik gaarne, dat men verkeerd zou doen met dit verschijnsel al te hoog te stellen, en daarop alleen reeds tot eene wijziging onzer tegenwoordige inrigting te besluiten. Tegenover den wensch van enkelen mag minstens gewezen worden op het feit, dat de handel in de voornaamste steden zich vrij algemeen tegen de invoering eener afzonderlijke regtspraak door kooplieden verklaard heeft. Maar toch zoude naar mijne overtuiging de wetgever zijn pligt verzuimen, indien hij zich bij voortduring onttrok aan de ernstige overweging der vraag, of Nederland wel doet met zich alleen te verzetten tegen eene instellling, die in alle landen, welke op gelijken trap van beschaving staan, gunstig schijnt te werken, en of er in den aandrang naar uitbreiding van het leekenelement in de regtspleging, ook al ziet men het overdrevene van vele eischen in, toch niet een zeker deel van waarheid gelegen is, hetwelk men niet zonder schade van eene goede regtsbedeeling zou gering schatten. Van mijne zijde wensch ik eene poging daartoe in het werk te stellen, en wel door de aandacht te vestigen op eene zijde van het vraagstuk, die tot heden minder dan andere behandeld is. Uit de geschiedenis wensch ik af te leiden, waarorn men er toe gekomen is, de regtspraak geheel aan wetenschappelijk gevormde regtsgeleerden toe te vertrouwen; zoo die redenen nog geheel of ten deele bestaan, kan dit voor ons eene aanleiding zijn om te beslissen, wat ons in het tijdvak, waarin thans de regtsgeschiedenis zich bevindt, te doen staat.

Dat in de oudste tijden, waarvan zekere geschiedkundige berigten tot ons gekomen zijn, de regtspraak toevertrouwd was aan burgers zonder eenige bepaalde opleiding, zal wel geene bevreemding wekken; zulk eene opleiding zou toch volstrekt overbodig geweest zijn om het ambt naar behooren waar te nemen. Over het algemeen genomen toch handhaafde men toen het regt, door de gewoonten, die sedert eeuwen bij het voorgeslacht gegolden hadden, met heiligen eerbied, en voor zooverre de omstandigheden zulks slechts eenigermate veroorloofden, op te volgen. Ontstonden er nieuwe behoeften, waarin dat voorgeslacht niet had kunnen voorzien, dan sloot men zich zoo na mogelijk aan bij de beslissingen, die in soortgelijke gevallen pleegden genomen te worden, totdat eindelijk ook omtrent het nieuwe onderwerp eene reeks van uitspraken ontstond, die op hare beurt weder door het nageslacht als gewoonteregt geöerbiedigd kon worden. Het regt ontstond dus uit het volk zelf; het was zamengegroeid met al zijne voorstellingen en opvattingen, en konde, althans in zijne hoofdbeginselen, genoegzaam bij allen bekend zijn, om, indien zich een twijfelachtig geval voordeed, een ieder in staat te stellen tot het vormen van een oordeel. Daarmede wil ik natuurlijk niet zeggen, dat allen toen voor die taak even geschikt waren; het spreekt wel van zelf, dat de priester of de vorst, die dagelijks met openbare zaken omging, eerder op de hoogte van alle bijzonderheden was dan de landbouwer of veehoeder, dat de grijsaard rijper ondervinding en dus meer kennis der oude herkomsten had dan de jongeling. Zulke verschillen lagen ook toen in den aard der zaak. Maar het onderscheid was nog alleen quantitatief, niet qualitatief; er kon geene sprake zijn van een afzonderlijken stand van juristen, omdat de regtsbeginselen nog zoo eenvoudig waren, dat ieder op zijne beurt in staat mogt geacht worden om ze toe te passen en zoo noodig verder te ontwikkelen.

Bij de Romeinen, het juridische volk bij uitnemendheid, bestond eene dergelijke inrigting gedurende de republiek, en zelfs voor een groot deel nog gedurende de eerste periode van het keizerrijk. De regtspraak was, althans sedert de uitbreiding der administratie het noodig had gemaakt, daarmede afzonderlijke magistraten te belasten, opgedragen aan eenen praetor, die jaarlijks benoemd werd. De wijze, waarop deze zijne taak vervulde, was de volgende. Telkens bij den aanvang zijner bediening verkondigde hij aan het volk, in

welke gevallen hij eene regtsvordering zoude toestaan. Dat die gevallen niet naar willekeur door hem opgesteld werden, maar in den regel ontleend waren aan hetgeen zijne voorgangers reeds bepaald hadden, spreekt van zelf. Toch had hij de bevoegdheid, wijzigiugen aan te brengen, nieuwigheden zijner voorgangers, die niet voldaan hadden, te laten wegvallen, en daarentegen nieuwe regtsvorderingen, die men vroeger niet voorzien had, op eigen gezag op te nemen. Ontstond nu eenig regtsgeding, dan wendden beide partijen zich tot den praetor, die hen ter beslissing verwees naar eenen regter, bepaaldelijk voor dit geval door hem benoemd, terwijl zijne verdere werkzaamheid zich hoofdzakelijk daartoe bepaalde, dat hij dien regter van eene nauwkeurige instructie voorzag. Wanneer eene zekere voorstelling van feiten, welke de praetor, na partijen gehoord te hebben, formuleerde, gegrond bleek te zijn, behoorde de regter den gedaagde te veroordeelen; aan hem was het dus opgedragen te onderzoeken, of de eisch zou worden toegewezen, ja dan neen.

Uit die voorstelling blijkt, dat het zwaartepunt aer procedure berustte bij het onderzoek voor den regter; en deze was, ook al zoude men den praetor eenigszins willen gelijk stellen met onze ambtelijke regters, hetgeen trouwens onjuist zou zijn, zonder eenigen twijfel een leek in de regtsgeleerdheid. Zelfs ging men daarbij zoo ver, dat aan de beslissing van dien regter niet alleen de feitelijke, maar zelf voor een groot deel datgene, wat wij de juridieke kwestie zouden noemen, opgedragen werd. Wel heeft men de zaak wel eens zoo opgevat, alsof de regtsvraag door den praetor werd uitgemaakt, terwijl aan den regter het onderzoek der feiten zou verbleven zijn; ongeveer zooals in Engeland de jury naast den regtsgeleerden regter werkt. Dit was echter onjuist. Vooreerst is eene dergelijke onderscheiding in de practijk altijd zeer moeijelijk vol te houden; maar bovendien werd er hier zelfs niet naar gestreefd. De instructie, welke de regter van den praetor ontving, was altijd zoo gesteld, dat nevens de feiten ook de juridieke gevolgen, welke daaruit waren af te leiden, voor zijne rekening kwamen.

Voor de behandeling der strafzaken was de regtspraak op gelijksoortige wijze geregeld; althans wat betreft het punt, waarom het ons hier te doen is. De leiding der zaak werd ook daar aan een der praetoren toevertrouwd, terwijl het oordeel omtrent het schuldig of niet schuldig verbleef aan regters, die voor elke zaak in voldoende

getale door den praetor werden aangewezen. Uit de geschiedenis is het bekend, welken politieken invloed dit regterschap in vele gevallen gaf, en welk een hardnekkige strijd tusschen de senatoren en ridders gestreden is om het voorregt van aan die werkzaamheid te mogen deelnemen. Ik behoef daarover nu niet uit te weiden, maar herinner alleen, hoe in deze periode ook in stafzaken de regtsmagt berustte bij regters, die wel tot de aanzienlijke standen der maatschappij behoorden, maar geenerlei bepaalde opleiding voor die taak ontvangen hadden.

Bij de Germanen, onze voorouders, wier instellingen reeds daarom van niet minder belang voor ons zijn dan de Romeinsche, was de toestand in hoofdzaak overeenkomende met hetgeen ik zoo even schetste. De regtspraak was bij hen opgedragen aan eenen beambte (graaf, schout, leenheer), om wien zich een kring van bijstanders verzamelde, die, vóór hij zijne beslissing uitsprak, door hem geraadpleegd moesten worden. Aanvankelijk, toen de regtsgedingen op gezette tijden in de groote volksverzarnelingen behandeld werden, kwam dit werkelijk op hetzelfde neder, alsof de regter het volk naar zijn oordeel gevraagd had. Later werd het eenigszins nader geregeld: in de plaats der bijstanders kwamen bepaalde personen, die onder den naam van schepenen eene bijzondere opdragt voor deze werkzaamheid ontvingen. Maar toch bleef het algemeen karakter der oude regtspleging in wezen; de schepenen waren burgers, die bij hun oordeel alleen te vragen hadden naar datgene, wat hun bij ondervinding als oude herkomst bekend was. Twijfelden zij daaromtrent, dan konden zij raad inwinnen van schepenstoelen in die plaatsen, waar hetzelfde regt reeds langer gegolden had, en waar men dus verondersteld mogt worden beter met de toepassing bekend te zijn.

Behoudens alle verschil kan men dus omtrent de oudste wijze van regtspleging bij beide volken getuigen, dat van juridisch ontwikkelde regters geene sprake is; en dat zelfs de magistraatspersonen, die men, omdat zij dagelijks met regtszaken omgingen, en dus de meeste ondervinding daarvan hadden, het beste daarmede zou kunnen vergelijken, op de beslissing zelve niet meer dan een verwijderden invloed bezaten. Het eigenlijke oordeel, zoowel in jure als in facto, ging uit van het volk zelf, bij de Romeinen vertegenwoordigd door zijne regters, bij de Germanen door zijne schepenen.

Het zal wel geen betoog behoeven, dat een dergelijke toestand alleen gedurende den aanvang van het maatschappelijke leven en op een betrekkelijk laag standpunt van economische ontwikkeling mogelijk was: Ten einde toch op die wijze eene voldoende regtspraak te verkrijgen, is in de eerste plaats noodig, dat de regtsbeginselen zich bepalen tot eenige weinige regelen, die gemakkelijk het algemeene eigendom kunnen worden. Bestaat het regt uit tal van uiteenloopende voorschriften, dan wordt het voor hen, die met de toepassing daarvan belast zijn, moeijelijk, zoo niet onmogelijk, zich die behoorlijk eigen te maken, wanneer zij daarnaast andere bezigheden te vervullen hebben. Een tweede vereischte is, dat in de maatschappelijke toestanden slechts geringe veranderingen plaats grijpen. De hoofdgrond der beslissingen voor den regter in deze periode is, dat hij het aldus door zijnen vader en grootvader steeds heeft zien toepassen; een grond, die voldoende kan zijn, wanneer het nageslacht leeft onder dezelfde omstandigheden als die voorouders, maar die al zijne waarde verliest, zoodra de loop der tijden in de voorstellingen en behoeften van dat nageslacht eene eenigszins aanmerkelijke wijziging hebben gebragt. En heeft eene dergelijke omkeering, die hetzij langzamer of spoediger in iedere menschelijke maatschappij nu en dan moet voorkomen, plaats gehad, dan behoort in de laatste plaats het volk niet alleen de bevoegdheid maar ook de kracht in zich te gevoelen, om door zijne regters die veranderingen in zijn regt aan te brengen, welke noodig zijn. Zoo was het bij de Romeinen, waar de praetor op eigen gezag veranderingen in het burgerlijke regt mogt aanbrengen; zoo was het ook bij de Germanen, waar de schepenen, indien zij eene nieuwe gewoonte wilden invoeren, zulks konden doen, indien zij slechts genoegzaam met het regtsbewustzijn des volks overeenkwam om op algemeene instemming te kunnen rekenen.

Later, wanneer het verkeer uitgebreider wordt, kan een dergelijke toestand bezwaarlijk gehandhaafd blijven. De oude herkomsten eischen dringend aanvulling; dagelijks komen nieuwe gevallen voor, waarop de vroegere regelen niet dan met moeite toe te passen zijn: door den omgang met andere natien ontstaan nieuwe denkbeelden, die zich langzamerhand eenen weg banen tot het regtsbewustzijn des volks. Door al die redenen wordt de stof voortdurend rijker en moeijelijk er te overzien; totdat zich eindelijk een kring vormt

van personen, die zich uitsluitend met deze werkzaamheid bezig houden; de regtsgeleerdheid is eene zelfstandige wetenschap geworden; Dat zij, die zich de kennis hebben eigen gemaakt, meer en meer op de regtspraak en zelfs op de wetgeving eenen overwegenden invloed verworven hebben, ligt in den aard der zaak; alleen de wijze, waarop, en de grenzen, waarbinnen zij den invloed uitoefenen, verschillen naar de onderscheidene volken.

In Rome ontstond de stand der juristen tegen het einde der republiek. Aanvankelijk bepaalde zich hunne regterlijke werkzaamheid tot het geven van adviezen, die, door de partijen of hunne redenaars overgelegd, natuurlijk krachtig moesten medewerken om de uitspraak des regters in dezen of genen zin te doen uitvallen. Later, onder de keizers, werd die invloed, die oorspronkelijk alleen door zedelijke middelen werkte, een meer directe. Niet alleen toch, dat geregeld werd, aan welke juristen het regt zou toekomen om dergelijke adviezen te geven, en bepalingen werden gemaakt voor het geval, dat die deskundigen omtrent eene of andere kwestie onderling verschilden; maar bovendien begonnen in dien tijd de keizers langzamerhand eene soort van hoogste regtspraak aan zich te trekken. Somtijds wendden de partijen zich vóór den aanvang van het geding om eene beslissing of rescript tot den keizer; somtijds ook namen zij later bij wege van appel hunne toevlugt tot zijn oppergezag; altijd vonden zij den keizer gereed om als hoogste regter op te treden, en aldus eene magt uit te oefenen, die voor de eenheid en gelijkvormigheid van regtsplegïng door het geheele rijk gunstig werken moest. Dat van die bevoegdheid door den keizer niet naar willekeur, of volgens zijne persoonlijke indrukken gebruik werd gemaakt, laat zich ligtelijk begrijpen; hij behoefde daartoe deskundige raadslieden, en maakte dus gebruik van een collegie van regtsgeleerden, hetwelk hem in dergelijke zaken als een soort van staatsraad ter zijde stond. Middellijk berustte derhalve de hoogste regtspraak, en ten gevolge daarvan ook de lagere, die zich natuurlijk aan de keizerlijke beslissingen moest onderwerpen, reeds toen hij de regtsgeleerden. Maar verder nog ging men op dien weg, toen onder de christenkeizers de geheele regtspleging, zooals die vroeger door praetor en regters gezamenlijk werd uitgeoefend, in onbruik geraakte, en de beslissing van alle gedingen opgedragen werd aan bepaaldelijk daarvoor aangewezen magistraatspersonen, bijgestaan en

voorgelicht door gelijksoortige regtsgeleerde raden als reeds voor lang aan het keizerlijke hof hadden bestaan. Sedert dien tijd kon men, ofschoon in naam de regtspraak was opgedragen aan de administratieve autoriteiten, inderdaad verklaren, dat zij, zoowel in hooger als in lager orde, door de regtsgeleerden uitgeoefend werd.

Tegelijk met de omkeering in de regtspraak had ook in de wetgevende magt eene wijziging plaats, evenals gene het gevolg van de omstandigheid, dat de veranderde toestanden niet langer gedoogden, de regtscheppende kracht des volks direct te doen werken. Van het oude gewoonteregt, dat tijdens de republiek onder de regtsbronnen de eerste plaats innam, was weinig of niets overgebleven; het edict des praetors, hetwelk door zijne jaarlijksche herziening de gelegenheid had, op de hoogte van alle behoeften te blijven, nam meer en meer een onveranderlijk karakter aan; de wetgevende magt vloeide langzamerhand geheel te zamen in de handen des keizers, die natuurlijk weder, evenals bij de uitoefening zijner regtsmagt, zich liet voorlichten door zijne juristen. Zoo waren tegen den tijd, dat het Romeinsche regt onder Justinianus zijn blijvenden vorm aannam, zoowel de regterlijke als de wetgevende magt geheel uit de handen des volks overgegaan in die der regtsgeleerden.

Onder de nieuwere volken van Germaanschen oorsprong, wijs ik in de eerste plaats op Engeland, waar minder dan bij de volkeren op het vaste land plaats had, vreemde invloeden op de ontwikkeling der regtsgeschiedenis gewerkt hebben; en dat dus alleszins aanspraak maken mag op eene afzonderlijke beschouwing. Evenals in het Rome der republiek bestaat daar nog heden een groot deel van het regt uit gewoonteregt, uit regtsregels, die men hoofdzakelijk door het raadplegen van vroegere regterlijke uitspraken moet leeren kennen. En, evenals men in Rome, zoodra het maatschappelijk verkeer zich uitbreidde, de noodzakelijkheid ondervond van eenen stand, die zich meer bijzonder toelegde op de kennis dier regelen, zoo ging het ook hier: hun omvang deed het spoedig onmogelijk worden, zich daarin tehuis te gevoelen, tenzij men zich geheel aan hunne beoefening wijdde. Toen eenmaal een dergelijke stand in het leven getreden was, en dit is een laatste punt van overeenkomst, trok hij wederom het voornaamste deel der regtsmagt, die vroeger door het geheele volk werd uitgeoefend, aan zich. De

Engelschen volgden daarbij eene eigenaardige methode door scherp te onderscheiden tusschen de feitelijke en de regtskwestie. De eerste, het onderzoek naar hetgeen tusschen partijen voorgevallen was, droegen zij op aan mannen uit het volk zonder juridische opleiding, aan de jury: de tweede, het oordeel over de beslissing, die uit die feiten af te leiden was, gaven zij aan den regtsgeleerden regter. Reeds herinnerde ik, dat het hoofdbezwaar tegen eene dergelijke regeling daarin bestaat, dat zulk eene scheiding zeer moeijelijk vol te houden is; maar toch mag ik als resultaat aannemen, dat men in Engeland gemeend heeft, beide elementen in de regtspraak naast elkander te moeten behouden, terwijl in datgene, wat tot de eigenlijke regtsgeleerdheid behoort, de invloed der juristen overwegend is gemaakt.

Met deze regeling hangt zamen de inrigting der wetgeving, waartoe ook beide elementen zamenwerken. Niet langer bestaat het regt uitsluitend uit een gewoonteregt, in het volksbewustzijn levende, en zich met dat bewustzijn ongemerkt wijzigende en ontwikkelende; deze eerste periode is het Engelsche regt, evenzeer als het latere Romeinsche, lang te boven. Maar evenmin is de beslissing omtrent hetgeen als regt zal moeten geëerbiedigd worden, verbleven aan het souverein gezag, door de mannen van het vak voorgelicht. Zulk een toestand moge in Rome voldaan hebben; de Engelschen hebben in plaats daarvan hun parlement, waarin regtsgeleerden en leeken te zamen gezeten zijn, en waar beiden met elkander medewerken tot hervorming van het bestaande. De regtsgeleerde waakt er voor, dat de veranderingen niet noodeloos in strijd komen met de aloude regtsbeginselen; terwijl de practicus zorgt, dat de behoeften van het oogenblik niet worden voorbijgezien. Zoo voldoet de wetgeving aan alle eischen; evenals ook bij de regtspraak beide elementen zamenwerken om aan de wetten eene zoodanige uitvoering te verzekeren, als overeenstemt met den geest en de bedoeling, waarin zij opgesteld zijn.

Terwijl men dus in Engeland, evenals op bijna ieder gebied, een zekeren middenweg volgde, was men op het vaste land van Europa veel verder gegaan in het opdragen der regtsmagt aan regtsgeleerde regters. Bijzondere omstandigheden werkten daartoe mede. Toen men tegen het einde der Middeleeuwen tot de overtuiging kwam, dat het oude eenvoudige volksregt niet meer voldoen kon voor de

behoeften eener maatschappij, die zich met den dag ontwikkelde, had men het voorbeeld kunnen volgen, hetwelk de oude Romeinen gegeven hebben, en waaraan zich voor een groot deel ook de Engelschen hebben aangesloten. Men had de oude regelen kunnen eerbiedigen, en de beginselen, die sedert eeuwen een deel der volksovertuiging hadden uitgemaakt, handhavende, ze in die mate kunnen ontwikkelen en aanvullen, dat zij ook voor de nieuwe behoeften van pas geworden waren. Deze methode zou de langzaamste en moeijelijkste geweest zijn; maar nog altijd mag de vraag worden gedaan, of zij niet de beste ware geweest. In plaats daarvan koos men het gemakkelijke hulpmiddel, dat men het Romeinsche regt, hetwelk in zeer uitgewerkten vorm was overgeleverd, en dus voor dadelijke toepassing geschikt scheen, in hoofdzaak overnam. Wat daartoe geleid heeft, behoef ik thans niet te onderzoeken. Gelijk met dergelijke ingewikkelde verschijnselen het geval pleegt te zijn, zullen ook hier wel verschillende oorzaken in meerdere of mindere mate hebben zamengewerkt; maar weinig tegenspraak verwacht ik, wanneer ik als hoofdgrond wijs op de onloochenbare voortreffelijkheid van het Romeinsche regt, dat, vooral wanneer het met de nog zoo weinig ontwikkelde volksregten vergeleken werd, zijnen beoefenaars wel als het ideale, voor alle volken en tijden bestemde regt moest voorkomen.

Toch ging dit niet zonder verzet en ernstigen strijd. Wie de bijzonderheden van dien strijd wenscht te leeren kennen, verwijs ik naar eene derde brochure, welke de jongst verloopen maanden ons hebben opgeleverd: ‘de receptie van het Romeinsche regt,’ door Prof. W. Modderman; waarin hij dien met gebruikmaking van de resultaten van het jongste wetenschappelijk onderzoek geteekend zal vinden. Aan de eene zijde zal hij daar de geleerden ontmoeten, die aan de beroemde universiteit van Bologna of elders gestudeerd hadden, en zich aldus cosmopolitisch genoeg ontwikkeld hadden om met verwerping der oud-vaderlandsche zeden de meerdere bruikbaarheid van het vreemde regt te huldigen. Naast hen staat de geestelijkheid, die het Romeinsche regt verdedigde, omdat het naauw zamenhing met het canonieke, en dus bijna als een deel der kerkelijke instellingen kon worden aangemerkt. En eindelijk zijn ook de vorsten in dezelfde rigting werkzaam; niet alleen omdat zij, althans wat de Duitsche keizers aangaat, zich zelven als de directe

opvolgers van Constantinus en Justinianus aanmerken, maar bovenal, omdāt zij in het Romeinsche regt eene alleenheerschappij zien aanbevolen, welke het Middeleeuwsche leenstelsel verre was van hun toe te kennen. Daartegenover staat het volk, dat aan zijne instellingen gehecht bleef, en zich niet dan noode wilde laten overtuigen van de meerdere voortreffelijkheid van het nieuwe, hetgeen men van buiten af wilde invoeren. Geen wonder trouwens. Zoo er iets is, waaraan een volk gehecht moet zijn, omdat het in zijne voorstelling het zinnebeeld vormt zijner nationaliteit, dan zijn het naast zijne taal zijne regtsinstellingen. Wee dengene, die daaraan, zij het ook met de beste bedoelingen, de schendende hand slaat, voordat de publieke opinie zelve van de gebreken van het bestaande overtuigd is: al zijne pogingen zullen afstuiten op een non possumus, dat eerbied verdient, omdat het met de heiligste aandoeningen, der menschelijke natuur zamenhangt. En zoo was de toestand van hen, die tegen het einde der Middeleeuwen het Romeinsche regt onder de Germaansche volken ingang poogden te doen vinden. Zoo zij op de meeste punten de overwinning behaald hebben, het was alleen omdat hun strijd onder de meest gunstige omstandigheden gestreden werd; en nog is het merkwaardig, in de geschiedenis na te gaan, hoe lang die geduurd heeft, en met welke bezwaren zij hebben te kampen gehad.

Een der wapenen nu in dien strijd, en dat met den meest gunstigen uitslag bekroond is, is geweest de overdragt der regtspraak in haren geheelen omvang aan regtsgeleerde regters. Men begon met eenige der in Italië gevormde doctoren in de bestaande regtbanken op te nemen, waar zij natuurlijk in dagelijkschen twist geraakten niet hunne ambtgenooten uit het volk. Terwijl deze hen haatten als nieuwigheidszoekers en verdervers der vaderlandsche zeden, konden zij hunne minachting niet bedwingen, wanneer zij deze of gene boerengewoonte, alleen omdat zij zoo lang gegolden had, zagen aanvoeren tegen hetgeen de wijsheid der beroemdste geleerden en magtigste keizers weleer in het eeuwige Rome had vastgesteld. Zoo waren de regeringen langzamerhand wel genoodzaakt eene keuze te doen, en kwam men er eindelijk toe, met het vreemde regt aan het volk óok regters op te leggen, die bereid waren daaraan die geldigheid te verschaffen, welke het in de overtuiging der natie, indien men die volkomen vrij had gelaten, nimmer gevonden zou hebben.

Men ziet dus, dat de invoering van regtsgeleerde regters op het vaste land van Europa zamenhing met die van het Romeinsche regt. En dat dit niet een toevallig zamentreffen was, maar beide verschijnselen met elkander werkelijk in het naauwste verband stonden, blijkt ten overvloede nog uit een paar omstandigheden, die ik meen niet onvermeld te mogen laten. In de eerste plaats dan wijs ik er op, dat met de oude volksregters ook het oude gewoonteregt verdween; met het Romeinsche regt en de regtsgeleerde regters, die het toepasten, kwam ook de wetgevende magt aan den souverein. Evenals bij de Romeinen zoowel de regtspraak als de wetgeving in handen gekomen waren van den keizer, en dus middellijk van zijne regtsgeleerde raadslieden, terwijl in Engeland voor beiden evenzeer een gemengd stelsel werd aangenomen; zoo zag men zich op het vaste land genoodzaakt, het Romeinsche regt in al zijne consequentie over te nemen. Zelfs daar, waar, gelijk bij onze voorouders, een republiekeinsche regeringsvorm heette te bestaan, was wel de uitoefening der souvereiniteit op andere wijze geregeld, maar werd daaraan dezelfde beteekenis gehecht als in de meest onbeperkte monarchie. Van dien souverein gingen alle wetten uit; en terwijl de invloed des volks op den geest harer voorschriften zooveel doenlijk werd beperkt, bleef van de aloude regtscheppende kracht der gewoonte, die geëerbiedigd moest worden, alleen omdat zij in de volksovertuiging haren steun vond, ter naauwernood eenig spoor over. Trouwens, kon dit anders? Zoo lang het volk gestemd bleef tegen het vreemde regt, waaronder het moest leven, mogt men uit den aard der zaak geen nieuw gewoonteregt laten opkomen, omdat die gewoonten zich zonder eenigen twijfel in tegenspraak met het geschreven regt ontwikkeld zouden hebben.

In de tweede plaats, en dit is eene omstandigheid, die voor ons onderwerp van nog grooter gewigt is, herinner ik, dat, hoe volkomen de heerschappij van het Romeinsche regt ook moge geweest zijn, er althans één deel van het burgerlijk regt is geweest, dat nimmer geheel onder zijnen invloed gekomen is. Wel beijverden zich ook daar de regtsgeleerden om spitsvondige theoriën uit te denken, waardoor de Romeinsche regtsbeginselen van toepassing konden worden verklaard op de overeenkomsten en bedingen, die het dagelijksch leven te aanschouwen gaf. Wie de zaken echter onbevangen inzag, moest erkennen, dat die pogingen ijdel waren,

en telkens weder afstuitten op de kracht van het regtsbewustzijn, dat onder de belanghebbenden heerschte; zelfs bleek dit regtsbewustzijn magtig genoeg te zijn, om niet alleen de vreemde invloeden te weêrstaan, maar bovendien in strijd met die invloeden gewoonten te scheppen, die als een eigenaardig en zelfstandig regt geëerbiedigd werden. Men begrijpt, dat ik het handelsregt bedoel, dat zich ook bij de meest volkomen heerschappij van het Romeinsche regt onafhankelijk van alle geleerde theoriën onder de kooplieden heeft gehandhaafd. Maar bij die handhaving verdient het alleszins opmerking, dat dit deel van het regt ook het eenige was, waaromtrent men de regtspraak aan eigene niet-regtsgeleerde regters meende te kunnen toevertrouwen. In Frankrijk althans, waar overigens de regtsmagt der juristen en de heerschappij van het Romeinsche regt niet minder volkomen was dan in eenig ander land, had de handel in de voornaamste steden zijne consuls, die, onafhankelijk van de strenge regtsbeginselen, de geschillen tusschen kooplieden naar hunne eigene gewoonten konden beslissen.

Zoo was de toestand, toen in het laatst der vorige eeuw de Fransche revolutie uitbrak. Oppervlakkig zoude men hebben mogen verwachten, dat, waar alle privilegiën werden opgeheven om voor eenvormigheid plaats te maken, ook het bijzondere voorregt, waarin de handelsstand zich tot dus verre verheugd had, vervallen zou zijn. Toch had juist het omgekeerde plaats. De regtbanken van koophandel werden reeds in 1790 op nieuw geregeld en bevestigd, en mogten zich sedert dien tijd verheugen in eene bescherming, die het overnemen dezer instelling ook voor andere natiën begeerenswaard deed schijnen. Bij de volken, waar de Fransche wetten gedurende het Napoleontistische tijdperk met de wapenen werden ingevoerd, maakten zij een deel uit van hetgeen door den overwinnaar aan de overwonnenen werd opgelegd; de overige natiën van het vaste land, waaronder bepaaldelijk Duitschland verdient genoemd te worden, volgden meerendeels vrijwillig; en thans is ons vaderland nog slechts een der weinige, waar deze Fransche instelling geen wortel heeft kunnen schieten. Met voorliefde door wetgeving en wetenschap behandeld, wist men de procedure voor deze soort van regtbanken zoo te regelen, dat zij eerder dan die der gewone zaken van den geest des nieuweren tijds doortrokken was. Oude vormen, ie men in burgerlijke regtszaken niet scheen te kunnen missen,

termijnen, op wier inkorting men elders te vergeefs zou hebben aangedrongen, verdwenen voor de regtbanken van koophandel om door een meer eenvoudige instructie te worden vervangen. Zoo ver ging men zelfs in deze rigting, dat menigeen, wien het vooral om snel en goedkoop regt te doen was, medestemde in den wensch naar hare invoering; alsof het van de personen der regters afhing, in hoeverre dit door ieder evenzeer begeerde doel bereikt zou worden. Hoe dit zij, tegenspraak verwacht ik niet, indien ik beweer, dat de geest des tijds in de laatste eeuw ten opzigte van ons onderwerp geheel is omgekeerd. Kon men vroeger de verwachting uiten, dat de zegepraal der regtsgeleerden eerlang volkomen zoude zijn, en de laatste overblijfselen van de volksregtspraak geheel zoude verdringen; thans kan daarvan geen sprake meer zijn. Men behoeft slechts het oog te slaan op de voortdurende uitbreiding, welke aan het stelsel der regtbanken van koophandel gegeven wordt, om te erkennen, dat wij ons in eene geheel andere rigting voortbewegen, en de Fransche revolutie, evenals in zoo menig opzigt, ook hier een keerpunt in de geschiedkundige ontwikkeling is geworden.

In het strafregt kan men dezelfde reactie waarnemen tegen het monopolie, hetwelk de juristen zich langzamerhand ook daar hadden weten te verschaffen; en zelfs had die op nog grooter schaal plaats. In de meeste landen werd de jury ingevoerd, en de uitspraak omtrent de schuld of onschuld in de meest belangrijke zaken dus, zoo al niet geheel dan toch voor het grootste deel, aan niet-juristen toevertrouwd. Dat hierbij misgrepen plaats hadden, en men het Engelsche stelsel overnam zonder de waarborgen, welke onafscheidelijk daarmede verbonden behoorden te zijn, is zeker; en wordt door de meeste voorstanders thans erkend. Maar juist omdat er bij de invoering zoovele fouten begaan zijn, is het te meer merkwaardig, dat men in de landen, waar dit geschied is, wel de jury hervormen en verbeteren wil, maar er zelden stemmen opgaan, die den terugkeer tot den ouden toestand, toen er enkel regtsgeleerde regters waren, aanbevelen. Voorwaar wel een bewijs, dat de geest des tijds, hetzij dan teregt of ten onregte, eene uitbreiding van het leekenelement in de regtspleging medebrengt.

Waar dit als vaststaande mag worden aangemerkt, verdient het wederom alle aandacht, dat naast het zooeven bedoelde verschijnsel een tweede valt op te merken, dat niet alleen ten naauwste daar-

mede zamenhangt, maar dat bovendien naar mijne overtuiging de ware verklaring daarvan geeft. Gelijk de alleenheerschappij van het Romeinsche regt haren steun vond in het monopolie der regtsgeleerden in de regtspraak, zoo was het verbreken van dit monopolie overal eng verbonden aan de herleving der oude nationale regtsbegrippen. Schijnbaar waren die op het einde der vorige eeuw voor goed overwonnen en ten onder gebragt: het Romeinsche regt gold overal, hetzij als subsidiair regt in de tallooze gevallen, die door de coutumes niet waren voorzien, of wel als hoofdbron, waarop slechts noode enkele uitzonderingen waren toegelaten. En toch, naauwelijks was op het gebied des regts een meer vrije geest ontstaan, en werd de dwang weggenomen, waaronder men zoo vele eeuwen geleefd had, of het bleek, hoe zeer die geleerden gedwaald hadden, die reeds in de Middeleeuwen zich met eene eindelijke overwinning over de boersche voorstellingen des volks gevleid hadden. Overal herleefden denkbeelden en begrippen, die lang vergeten schenen, en het Romeinsche regt zag zich genoodzaakt, de magt, die het zoo lang had uitgeoefend, te verwisselen voor de vrij wat meer bescheiden rol van leerschool, waarin de beoefenaars van het ieuwe nationale regt zich voor hunne volgende taak zouden bekwamen.

In Frankrijk, waar men gewoon is zich enkel door het gezond verstand te laten leiden, en waar men geen bezwaar maakt toe te geven aan den indruk van het oogenblik, was men het eerste gereed met een nieuw wetboek, dat aan de voortdurende toepassing van het Romeinsche regt een einde zou maken. Nog voor dat de jaren der revolutie geheel voorbij waren, bezat men zijnen Code Napoléon, waarin al die beginselen zoowel van Romeinsch als Frankisch regt, die voor onzen tijd geschikt konden geacht worden, zoo goed zulks gaan wilde, met elkander in verband waren gebragt, en et de gewone Fransche helderheid in een betrekkelijk klein aantal stellingen te zamen gedrongen.

In Duitschland volgde men eene andere methode, maar om ten slotte tot gelijksoortige resultaten te geraken. Met dien echt wetenschappelijken zin, die de Duitsche geleerden steeds gekenmerkt heeft, stelde de zoogenaamde historische school zich tot taak het onderzoek der bronnen, waaruit het hedendaagsche regt werd afgeleid. De uitkomst hunner poging mogt met regt verrassend heeten.

Bij het Romeinsche regt vond men tal van voorschriften, die alleen omdat zij steeds verkeerd begrepen waren, konden schijnen nog voor dagelijksche toepassing vatbaar te zijn, maar, die, zoodra men nader tot de kennis hunner juiste beteekenis doordrong, bleken amen te hangen met voorstellingen en begrippen, die aan onzen tijd ten eenenmale vreemd waren. Aan den anderen kant vond men in het vroeger zoo gering geschatte Duitsche regt opvattingen, die slechts eene even naauwkeurige uiteenzetting behoefden, als aan het Romeinsche regt was ten deele gevallen, om even goed als dit de aandacht van wetgevers en geleerden te verdienen. Zoo leidde eene grondige beoefening der regtsgeschiedenis tot de overtuiging, dat men het nationale regt veeltijds te laag gesteld, en het vreemde op overdreven wijze gehuldigd had.

Wat in Frankrijk dus onder de geestdrift der revolutionnaire hervormingen geschied was, kwam in Duitschland langzamer maar degelijker langs den weg van het wetenschappelijk onderzoek tot stand. Ook hier begon men de practische geldigheid van het Romeinsche regt gaandeweg te verminderen, en in plaats daarvan nationale wetboeken in het leven te roepen, wier uitsluitende toepassing het aangevangen werk geheel zoude bekroonen. Wel is dit doel nog niet volkomen bereikt, maar toch nadert men zijne verwezenlijking, en is in de Rijks constitutie een volledig wetboek beloofd, hetwelk, eenmaal ingevoerd zijnde, aan het Romeinsche regt niet meer dan een zuiver wetenschappelijk gezag zal overlaten.

Beide verschijnselen vallen dus zamen: de invoering van het Romeinsche regt met die van enkel regtsgeleerde regters, de herleving van het nationale regt met de uitbreiding van het leekenelement; zou dit toevallig wezen? Mij dunkt, wie dit beweerde, zou weinig inzigt verraden in den gang der geschiedenis. Neen, juist omdat het vreemde regt streed tegen de overtuiging der natie, had men, om de voortdurende toepassing daarvan te verzekeren, regters noodig, wier ontwikkeling hen buiten die overtuiging geplaatst had. Met dien dwang hield ook de noodzakelijkheid van het dwangmiddel op; zoodra de juristen erkenden, dat ook in het volksregt nuttige en bruikbare elementen aanwezig waren, verviel de reden om hen, die de dragers van die elementen geweest waren, langer van hunne toepassing uit te sluiten. Zonder dat ik nu natuurlijk wil beweren, dat men zich dit alles klaar en duidelijk

heeft voor oogen gesteld, springt het verband naar mijne opvatting te duidelijk in het oog, dan dat het geloochend zou kunnen worden.

En te meer acht ik mij tot die conclusie geregtigd, omdat ook wat de wetgeving betreft wederom dezelfde ontwikkeling valt op te merken. Zoolang men niets kende dan een volksregt, door regters uit het volk toegepast, kwam ook de wetgevende magt toe aan het volk. De vorsten hadden de leiding, maar de beslissing verbleef aan de groote volksvergaderingen, evenals de beslissing omtrent elk voorkomend regtsgeding berustte bij hetzelfde volk in zijne kleinere bijeenkomsten.

Met de invoering van het vreemde regt kwam ook eene uitbreiding van de magt der vorsten. Het volk, niet langer in staat om zijn regt toe te passen, scheen evenmin bevoegd, eenen directen invloed uit te oefenen op de wijzigingen, die dat regt ondergaan moest. Waar het Romeinsche regt dus werd ingevoerd, werd tevens de hoogste wetgevende magt toegekend aan den vorst, d.i. middellijk aan zijne regtsgeleerde raadslieden. Dezen waren het dus, die en op het gebied der wetgeving en op dat der regtspleging een bijna uitsluitenden invloed bezaten.

En nu is het merkwaardig, dat diezelfde laatstverloopen eeuw ook in dit opzigt het monopolie breken zag door de invoering van den constitutionelen regeringsvorm in de onderscheiden staten van het vaste land. Wel behield de uitvoerende magt, op welks besluiten het juridisch element uit den aard der zaak een overwegenden invloed uitoefent, de leiding; en bestaat bovendien in alle anden het wetgevend ligchaam voor een groot deel (naar veler meening een te groot deel) uit juristen. Maar naast die juristen zitten toch altijd vele niet-regtsgeleerden, en de inzigten dier juristen worden gecontroleerd door niet regtsgeleerde kiezers, zoodat men beweren kan, dat de eindbeslissing toch altijd voor het grootste deel berust bij het niet-regtsgeleerde volk. Met één woord, gelijk het leekenelement zich onder verschillende vormen in de regtspleging eene belangrijke plaats veroverd heeft, zoo trok het ook op het gebied der wetgeving een niet minder aanzienlijk gedeelte der agt tot zich.

En thans, nu ik, zij het ook in zeer vlugtige trekken, de geschiedenis van ons onderwerp tot op onze dagen heb in herinnering.

gebragt, doet zich de vraag voor, welke resultaten wij uit die geschiedenis mogen trekken. Vloeit daaruit voort, dat op het standpunt, waarop wij ons thans bevinden, de uitspraak zonder bezwaar kan, en zelfs moet worden onttrokken aan de handen der regtsgeleerden en aan de leeken toevertrouwd? Dit wordt beweerd zoowel door hen, die eene jury verlangen, als door hen, die regtbanken van koophandel, althans wanneer hierbij niet aan een gemengd stelsel wordt gedacht, aanprijzen. Zien wij ten slotte, in hoeverre zij daartoe het regt hebben.

Wat mij betreft, aarzel ik niet, de gestelde vraag ontkennend te beantwoorden. De tijden, waarin zulks zonder bezwaar kon geschieden, reeds boven had ik gelegenheid dit op te merken, waren die, waarin het maatschappelijk verkeer zoo eenvoudig en eenvormig was, dat ieder burger het zonder groote moeite kan overzien. Thans zijn die lang voorbij. Wil men het verkeer onzer dagen in zijne tallooze schakeringen, en met zijne dagelijks afwisselende verschijnselen meester blijven, dan vordert dit eene geheele toewijding van den geest; het regt is niet langer eene verzameling van gewoonten gebleven, het is eene systematisch geordende en in al zijne deelen zamenhangende wetenschap geworden. Daarmede ontken ik natuurlijk niet, dat hij, die aan dat verkeer een werkelijk aandeel neemt, vrat het bepaalde onderdeel zijner werkzaamheid aangaat, eerder op de hoogte van alle bijzonderheden zal zijn, dan hij, die zich uit den aard der zaak steeds tot een algemeen overzigt van het geheel heeft moeten bepalen. Dat de bankier eene wisselkwestie, de assuradeur eene assurantiekwestie, de landbouwer eene tiendkwestie eerder begrijpen zal dan de jurist, en ook vlugger met zijne beslissing gereed staan, is zeker waar; de vraag is slechts, of het oordeel van hem, die geleerd heeft, bij elk voorkomend geval tot de algemeene regtsbeginselen op te klimmen, niet vrij wat grooter waarborgen van regtvaardigheid en billijkheid aanbiedt.

Daarbij komt, dat ons regt niet langer een eenvoudig volksregt is, uit het regtsbewustzijn der natie ontsproten, en zich daarmede geleidelijk ontwikkelende; ook in dit opzigt ligt de eerste periode der regtsgeschiedenis verre achter ons. Elke wetsbepaling heeft nu een verleden, en slechts hij, die in den geest van dat verleden mogt doordringen, is in staat om de ware bedoeling, waarmede zij werd nedergeschreven, volkomen te bevatten. Vooral komt hierbij

in aanmerking de invloed, dien het Romeinsche regt nog altijd uitoefent. Practisch moge het in ons vaderland reeds lang alle geldigheid verloren hebben, toch mag men niet vergeten, dat eene heerschappij van vele eeuwen zich niet met eene enkele pennestreek laat wegcijferen. Nog steeds is de geheele voorstelling onzer wet doortrokken van den Romeinschen zunrdeesem, en zal alleen hij haar in hare ware strekking kunnen toepassen, die zich in de scholen der groote Romeinsche meesters de kunst heeft eigen gemaakt om met afgetrokken juridieke begrippen te rekenen. Neen, wil men de regtspraak zoo juist mogelijk inrigten, dan zorge men, dat de regters volledig worden ingelicht omtrent alle omstandigheden, die op het vormen van hun oordeel van invloed kunnen zijn; maar late men aan hen over, daaruit die gevolgen af te leiden, welke met de zuivere regtsbeginselen, en dus ook met het algemeen belang, het meest overeenkomstig zijn.

De hier ontwikkelde bezwaren gelden voor het burgerlijk regt in hoogere mate dan voor het strafregt, ofschoon zij ook in dit laatste niet geheel en al van kracht ontbloot zijn. Maar daar komt, wat het strafregt aangaat, nog eene andere bedenking bij. Vertrouwt men hier de hoogste beslissing toe aan burgers, die geene bijzondere regtsgeleerde opleiding hebben genoten, dan is het maar al te zeer te vreezen, dat zij, door een zeker billijkheidsgevoel gedreven, die kalmte en waardigheid verliezen zullen, die vooral hier zoo noodig zijn. Minder gewoon met misdadigers te verkeeren, zullen zij zich den eenen keer laten medesleepen door verontwaardiging over het misdrijf, om bij eene volgende gelegenheid het slagtoffer te worden van een misplaatst medelijden met den overtreder. Minder bekend met de ware bedoelingen des wetgevers, zullen zij zich alligt laten leiden door de spitsvondige redeneringen of welsprekende taal van eenen aanklager of verdediger; ligter althans dan zij, die in staat zijn bij dergelijke vragen uit eigen oogen te zien. En komen er misdrijven voor, waarbij in meerdere of mindere mate de staatkunde betrokken is, hoe groot is dan niet het gevaar, dat de politieke hartstogten de stem van het kalm redenerend verstand tot zwijgen zullen brengen, en de zegepraal van het regt zal worden achtergesteld bij de overwinning van deze of gene partij.

Vraagt men derhalve, of het regtsgeleerd element uit de regt-

spraak moet verwijderd worden, of zelfs in de minderheid behoort te worden gebragt, zoo antwoord ik, dat de ontwikkeling der regtsgeschiedenis ons niet noodzakelijk daarheen voert, en het, naar mijne overtuiging, ook geene wenschelijke verbetering zou zijn. Maar wel meen ik uit het boven ontwikkelde te mogen afleiden, dat het monopolie, hetwelk de regtsgeleerden zich gedurende de laatste eeuwen op het vaste land van Europa verworven hadden, in onze dagen meer en meer verdwijnen kan. Het leekenelement, dat in de eerste periode overheerschend was, en later niet dan schoorvoetend zijne plaats voor de juristen heeft ingeruimd, behoort terug te keeren. Beide elementen moeten zamenwerken; zoo zal men eene regtspraak bekomen, die alle billijke eischen kan bevredigen.

Wat het burgerlijk regt aangaat, zoude ik van eene dergelijke regeling veel goeds verwachten. Menigmaal heb ik ondervonden, en ieder regter zal mij dit ongetwijfeld toegeven, dat, zoodra men zijn oordeel over eenig geschilpunt wil vormen, men stuit op feitelijke zwarigheden, waaromtrent de regter zich niet dan met moeite op de hoogte stellen kan. Elk beroep heeft als 't ware zijn eigen taal, zijne zeden, zijne gewoonten, die voor den ingewijde duidelijk, voor hem, die daar buiten staat, in meerdere of mindere mate onbegrijpelijk zijn. Terwijl de eerste terstond vat, wat tusschen partijen is voorgevallen, en waarin de vraag, die hen verdeeld houdt, bestaat, zal er voor den regter menige moeijelijkheid te overwinnen vallen, eer hij dit voorloopig onderzoek heeft ten einde gebragt en dus aan zijne eigenlijke taak kan beginnen.

In zoodanig geval zoekt de regter, die zijn pligt ernstig opneemt, natuurlijk voorlichting. Maar waar zal hij die vinden? Bij de partijen, zal men welligt antwoorden, die, vertegenwoordigd door hunne advocaten, hem de zaak hebben voorgedragen. Maar het zal wel geen betoog behoeven, hoe weinig betrouwbaar deze bron zou zijn. Tegenover iedere gewoonte, waarop de een zich beroept, staat de ander gereed een bestendig gebruikelijk beding in omgekeerden zin aan te voeren; iedere uitlegging, die de een aan deze of gene duistere uitdrukking tracht te geven, wordt terstond met de kracht eener ernstige overtuiging door den ander wedersproken. Beiden trachten (en wie zal het onnatuurlijk vinden?) de zaak te kleuren, niet zooals zij zich in werkelijkheid voordoet, maar zooals het belang van ieder hunner medebrengt, dat zij gezien worde. Als men

dus daarop wilde afgaan, zou de meest handige spreker de grootste kansen hebben.

De regter kan zich voorts licht verschaffen door personen uit het vak te raadplegen, die in den regel bereid zullen bevonden worden hem alle inlichtingen te verschaffen, welke hij meent noodig te hebben. Maar daar staat tegenover de moeijelijkheid dier keuze. Wendt hij zich, zooals in den regel geschieden zal, tot hen, met wie hij toevallig persoonlijk bekend is, hoe ligt treft hij dan personen, wie de stem hunner vakgenooten juist niet als deskundigen bij uitnemendheid zou hebben aangewezen, of zelfs, wier belang het medebrengt, dat de vraag in dezen of genen zin wordt uitgemaakt. Men geeft op die wijze maar al te gemakkelijk een onbehoorlijken invloed aan hen, die toevallig het gemakkelijkst onder het bereik liggen van den regter.

Meer officieel is de weg, dien de wet voorschrijft, dat de regter een zeker aantal deskundigen benoemt, die ter verzekering hunner onpartijdigheid beëedigd worden, en aan wie daarna door den regter eenige vragen ter beantwoording worden voorgelegd. Maar daargelaten de kostbaarheid en het tijdverlies, aan deze wijze van raadpleging eigen, heeft men hier het bezwaar, dat zij schriftelijk geschiedt en na de pleidooijen. De deskundigen moeten hunne antwoorden geven op vragen, die, door niet-deskundigen gesteld, misschien onjuist of onduidelijk zijn geformuleerd, terwijl zij zelven slechts ten deele op de hoogte der zaak zijn, omdat zij de toelichting; der partijen niet gehoord hebben. Al beantwoorden zij dus ook de vragen, zooals die hun zijn voorgelegd, zoo zuiver en juist mogelijk, dan missen zij nog ligt eene nuance, die, wanneer zij daarop behoorlijk opmerkzaam waren gemaakt, hunne geheele opvatting der zaak eene andere wending had kunnen geven.

Neen, wil men eene regtspraak, die te dezen opzigte de waarborgen eener volkomen juiste beslissing aanbiedt, dan behooren zij, die thans als deskundigen geraadpleegd worden, geheel en al als regters op te treden. Evengoed als de regtsgeleerde regters, moeten zij in de gelegenheid zijn om de pleidooijen aan te hooren, en met hen moeten zij in raadkamer vergaderen, om in onderling overleg het vonnis op te maken. Dan eerst, wanneer beiden met elkander zamenspreken, en de eene opmerking tot de andere leidt, kunnen de regtsgeleerde regters alle inlichtingen bekomen, die zij

noodig hebben, en daarentegen van hunnen kant waken, dat het advies van deskundigen binnen de grenzen der zuivere regtsbeginselen blijft.

Hoe die bijzitters, of welken naam men aan deze niet-regtsgeleerde regters geven wil, te kiezen zouden zijn, en op welke wijze zij zouden werken, kan ik thans niet in bijzonderheden ontwikkelen, omdat ons dit te ver zoude heenvoeren. In losse trekken stel ik mij de zaak zoo voor, dat zij alleen gekozen zouden worden, indien partijen, of wel eene daarvan, zulks noodig achten; een aantal zaken zijn of zoo eenvoudig, of van zoo geheel juridieken aard, dat geene nadere voorlichting noodig is. Voor iedere zaak zouden afzonderlijke deskundigen benoemd moeten worden, omdat men zeer wel, in het algemeen genomen, koopman of fabriekant kan zijn, en toch omtrent de vragen, die zich bij een enkel vak kunnen voordoen, niet meer ondervinding hebben dan hij, die geheel buiten den handel of de nijverheid geplaatst is. Aan de deskundigen zou bij de beraadslagingen eene beslissende stem moeten verleend worden, daar anders menigeen zou weigeren, zijn tijd ten beste geven voor hetgeen hij als eene weinig eervolle taak zou kunnen beschouwen. Zij moeten echter altijd in de minderheid blijven, ten einde te voorkomen, dat beslissingen, wier wettigheid door de juristen eenstemmig verworpen wordt, genomen worden.

Uit deze losse schets blijkt, dat mijn plan slechts in een enkel opzigt (het aan de bijzitters te verleenen stemregt) afwijkt van de regeling, welke door de Juristenvereeniging voor handelszaken is aanbevolen. Slechts in zoover ga ik verder, dat ik voor eene beperking tot deze laatste soort van zaken geenerlei grond zie. Deed men dit, dan schiep men een privilegie, dat zich wel in die landen, waar regtbanken van koophandel bestaan, historisch verklaren laat, maar dat in ons vaderland, waar het nieuw zou moeten worden ingevoerd, op niet één theoretischen grondslag zoude berusten. Dat de handel snel en goedkoop regt verlangt, is hoogst natuurlijk, en niemand zal dien wensch den kooplieden euvel duiden; maar het spreekt wel van zelf, dat andere standen daarop juist even veel regt hebben, en het eene dwaasheid zoude zijn, zoodra eene andere regeling mogelijk was, aan eenigen stand met voordacht langzaam, en duur regt op te dringen. Meent men daarentegen op goede gronden, dat zulk eene snelheid en goed-

koopheid niet te verkrijgen zijn, zonder daaraan de degelijkheid van het onderzoek ten offer te brengen, dan kan het zeker niet de wensch van den handel zijn, dat dit in de zaken, die zijne belangen betreffen, geschieden zal. De wensch, dat men liever dadelijk eene uitspraak heeft, hoe die dan ook uitvalle, ten einde men wete waaraan zich te houden, in plaats van de zaak maanden lang ernstig onderzocht te zien, moge aardig klinken, en menigeen ontvallen, die zich ergert over vormen en termijnen, wier nut hij op dat oogenblik niet inziet: ernstig gemeend kan hij niet zijn. Ware dit wezenlijk het geval, en hechtte het publiek, of althans de handelstand, inderdaad zoo weinig waard aan goed regt, dan kon het nog sneller en goedkooper bediend worden, indien men de regtbanken geheel afschafte, en bij iedere voorkomende kwestie eenvoudig bij het lot uitmaakte, welke partij in het ongelijk gesteld zou worden.

Ook in strafzaken zou eene dergelijke regeling als ik voor de burgerlijke regtszaken aanbeval, naar mijne overtuiging gunstig kunnen werken. Wel komt hier niet, of althans hoogst zelden, die raadpleging van deskundigen te pas, die zoo even het beslissend argument vormde; maar andere bepalingen leiden hier tot hetzelfde resultaat, dat, namelijk eene zamenstelling der regtbanken zoowel uit regtsgeleerde ambtenaren als niet-regtsgeleerde bijzitters of gezworenen, de meeste waarborgen aanbiedt voor eene ernstige behandeling der zaken. Zij, die dagelijks met strafzaken omgaan, worden daaraan uit den aard der zaak gewend, en loopen dus ten laatste gevaar, de enkele voorkomende gevallende als een zeker routine-werk te beschouwen, zoodat daaraan niet meer die zorg en naauwkeurigheid besteed wordt welke zij, van het standpunt der beschuldigden gezien, zeker altijd vereischen. Gelijk de jury maar al te zeer geneigd is, zich te laten medesiepen door hem, die op talentvolle wijze de juiste snaren des gemoeds weet te tre ffen: zoo staat de jurist, die voortdurend met misdadigers in aanraking komt, wel eens bloot aan het gevaar om alleen de stem van het verstand te raadplegen, en het gevoel tot zwijgen te brengen.

Men heeft getracht aan dit bezwaar te gemoet te komen, door aan dezelde collegies de beregting der strafzaken en die der burgerlijke regtszaken op te dragen; zoodat onder de leden zelven eene zekere afwisseling mogelijk is. Het spreekt echter wel van zelf,

dat dit niet meer dan een gebrekkig hulpmiddel is; omdat het bij de kleinere collegies, waar weinig of geene civile practijk is, zijne toepassing mist, terwijl het bij de grootere aanleiding geeft, dat men, om aan de bedoeling dier wet te voldoen, de leden nu en dan moet onttrekken aan de behandeling van die zaken, met welke zij het meest vertrouwd zijn, en waarin zij. dus het meeste nut kunnen stichten. Veel beter zou het daarom zijn, indien men ook bij het onderzoek der strafzaken naast de regters particulieren plaatste, uit de meest geachte ingezetenen te kiezen; en aldus, in overeenstemming met den wensch, dien de heer van Swinderen in het aangekondigd geschrift uitspreekt, aan het leekenelement eenen wel niet overwegenden, maar toch belangrijken invloed op de regtspleging toekende.

De vraag blijft eindelijk over, of zulk een regeling, al neemt men aan, dat zij de meeste waarborgen aanbiedt van een goede behandeling der zaken, zich ook in de medewerking der belanghebbenden zal verheugen, en of de zoogenaamde leeken dankbaar zullen zijn voor de taak, die wij juristen hun willen opdragen. Mogt dit niet het geval zijn, en zij, die men het liefst als bijzitters zou zien optreden, zulks weigeren, of niet dan schoorvoetend daartoe overgaan, dan vrees ik, dat men weinig goede vruchten van de verandering zou plukken, en zoude het beter zijn, den tegenwoordigen toestand te behouden. Of het zoo zal wezen, kan niemand met zekerheid voorzeggen, en moet eerst blijken wanneer het beproefd is. Van het burgerlijke regt heb ik goede verwachting, omdat daar het eigen belang medewerkt, en ieder begrijpt, dat het ook voor hem eenige moeite waard is, indien de vragen, die zich in zijne naaste omgeving voordoen, worden opgelost in den geest, dien hij als het meest met regt eil billijkheid overeenkomende erkent. In strafzaken is dit belang vrij wat minder in het oog springend, en is het werk ook in andere opzigten veel onaangenamer; daar zal men dus waarschijnlijk in den aanvang minder gereede medewerking vinden. Des te nuttiger echter ia het, de zaak van verschillende zijden in het openbaar ter sprake te brengen en de publieke opinie daarop voor te bereiden; welligt spreekt zich die dan nog bij tijds krachtig genoeg uit om den wetgever in staat te stellen eenmaal op goede gronden zijne beslissing te nemen.

P.R. FEITH.

Maandelijksche praatjes.

III. 25 Februari.

Zonder mij hier op politiek gebied te begeven, zal ik wel mogen zeggen, dat de honden eerlang in de Tweede Kamer zullen komen. Meer en meer beginnen die viervoeten de aandacht te trekken. Maar of hun dat wel pleizier zal doen? 'k Geloof het niet. De hooge eer van het onderwerp uit te maken van ministerieel hoofdbreken en parlementaire debatten zullen zij waarschijnlijk niet beseffen. Daarentegen kan het gevolg van zooveel staatszorg niet anders dan in hun nadeel zijn. Hoedanig toch het resultaat moge wezen van de beraadslaging onzer volksvertegenwoordigers, 't is te voorzien dat in de verhouding der honden tot de maatschappij verandering zal worden gebracht. En verandering zal voor hen zeker geen verbetering zijn, omdat hun toestand thans aan het ideale grenst en bij verandering niet beter worden kan. Er ijn maar weinig menschen in Nederland, die 't zoo goed hebben als de eerste de beste hond. Hij heeft, gelijk men zegt, den kost oor 't eten. Hij slaapt, als 't hem goeddunkt. Hij gaat wanelen als hij behoefte voelt aan beweging of aan conversatie, en hij doet niets. Geen dier, in den regel zoo volkomen onnut als hij. Vroeger mocht hij nog trekken, als hij groot en sterk was, maar toen hij heeft laten uitstrooien, dat hij niet door de natuur als trekdier was aangewezen en dat hij dol werd als hij trok, hebben de autoriteiten dat geloofd en zoo mag hij thans het *dolce far niente* in al zijn volkomenheid genieten.

Maar de hond is dan ook de ‘vriend van den mensch’. Wie hem dus wel het eerste zou hebben genoemd? 'k Zou dat gaarne weten, om dien man te kunnen zeggen, welk een ongunstige opinie

ik van zijn karakter heb. De hond heeft zich niet anders in de gunst of de vriendschap van den mensch kunnen indringen dan door zijn slechte, zijn negatieve eigenschappen. Als hij niet zoo slaafsch was om zijn heerschzuchtigen meester overal te volgen; als ij de wreede hand niet likte, die hem pleegt te kastijden; als hij niet kroop voor den harden voet, die hem schopt; als hij door zijn dubbelzinnig kwispelstaarten niet deed alsof hij dankbaar was, hoewel het inderdaad een vorm is, waaronder hij bedelt; als hij 's nachts, bij onraad, niet blafte, omdat hij bang is, zou niemand er ooit aan gedacht hebben, hem ‘den vriend van den mensch’ te noemen. Alleen omdat de hond een karakterloos dier is, dat zich van alle schepselen het best plooit naar de nukken van den mensch, is hij in die mate zijn vriend kunnen worden.

Alleen omdat men met hem doen kan wat men wil, houden ook de minder-gegoeden er hem op na. Zij hebben dan ten minste iemand, over wien zij den baas kunnen spelen en tegen wien zij aan hun luim kunnen bot vieren.

Bovendien is 't zoo gemakkelijk een hond te houden. Wordt hij in huis vervelend, dan jaagt men hem maar op straat, terwijl hij er zelf op rent, als men vergeet hem het gewenschte voedsel te geven.

Met geen ander dier kan en durft de mensch zoo handelen. Deed hij 't met zijn kippen, zij zouden elders de eieren kunnen brengen of door anderen kunnen worden opgegeten; deed hij het met zijn paarden, zij zouden worden ingespannen; zijn koeien en geiten zouden worden gemelkt.

Slechts den hond gunt hij aan zijn naasten, omdat deze niet dan last van hem kan hebben. Er is maar één dier, dat zich, naast den hond, in die liberaliteit van den mensch verblijdt, namelijk de duif, die immers altijd op de til terugkomt en inmiddels op haar vliegtoertjes het regenwater der buren bederft, wat altijd beter is, dan dat zij goot en hof van den eigenaar bevuilt.

Behalve zijn honden en duiven houdt de egoïstische mensch zijn dieren te huis of in den stal, opdat niemand anders er nut van kunne trekken.

In China wordt ook de hond altijd zorgvuldig te huis gehouden, omdat hij eetwaar vertegenwoordigt. Om dezelfde reden nog zag men tijdens het beleg van Parijs nooit den ‘vriend van den

mensch' op straat. De mensch hield zijn vriend in zijn onmiddellijke nabijheid om hem, bij den eersten noodkreet der maag, te kunnen bewijzen hoe lief hij hem had.

Voor het overige is de hond een dier, dat zich niet rein kan houden, dat zijn hartstochten niet kan bedwingen en dat - de goeden niet te nâ gesproken - van den openbaren weg een schromelijk misbruik maakt.

Niet één ander dier, zelfs de mensch niet, mag zich daarop veroorloven, wat de hond de vrijheid neemt er op te doen. Als men er hem over ziet wandelen en op ziet handelen zou men hem voor den heer van de straat houden, die hij in 't volle bewustzijn van het *jus occupandi* bezit.

Van lieverlede zijn de menschen op straat de ondergeschikten geworden van de honden, voor wie zij moeten wijken, en heeft men het ongeluk een hunner op poot of staart te trappen, ja zelfs maar met den stok naar hem te wijzen, dan zet hij een keel op, als' waren al de furiën losgebroken, en loopt een malle menigte te hoop en wordt men bedreigd en mag men blij zijn als men ongedeerd verder kan gaan.

Die toestand is ten laatste onduldbaar, onhoudbaar geworden en 't is meer dan tijd dat een goede wet er een einde aan make.

Maar vooral een goede, een flinke, een afdoende wet! Een gebrekkige of onvolledige zou alleen den hond baten.

De slechtste eigenschap van den hond heb ik voor 't laatst gehouden. Hij kan dol worden. Iedere hond kan dol worden. Hij draagt den aanleg tot die ziekte altijd in zich om en niemand kan zeggen, wat en hoe weinig er toe noodig is, om ze in al haar vreeselijkheid te doen uitbarsten. Niemand ook kan met zekerheid de verschijnselen noemen, die de naderende uitbarsting aankondigen.

Dat is 't gevaarlijkste. Het dier is het gluiperigst in zijn dolwording Hij laat het niet blijken als wilde hij des te zekerder zijn van zijn beet.

En een beet wordt zelfs niet vereischt. De giftige bek behoeft slechts het bloed van den mensch aan te raken en ook deze is dol.

Heeft men wel eens een dollen mensch gezien? Niet een alledaagschen dolle, maar een die gebeten is door een dollen hond? Niet? Ik wel. 't Is iets verschrikkelijks, ontzettends! De man had voelen aankomen, dat hij dol werd. Hij wist trouwens dat

hij gebeten was, en kreeg lust tot bijten. Daarom waarschuwde hij zijn huisgenooten. De dokter werd geroepen, die hem onmiddellijk liet vastbinden aan het bed en hem verder alle middelen gaf, welke de kunst, in deze ten eenenmale te kort schietende, meent te moeten geven, ten einde niet haar volslagen onmacht te bekennen. Weldra begon de patient zich te wringen in alle bochten, om los te komen. De glazige oogen puilden hem uit het hoofd, het schuim kwam op zijn lippen, zijn mond wilde altijd bijten. Vrijgelaten had die man zeker nog vergift, nog den akeligsten dood inzich voor honderden. Zijn lijden was onzettend, te oordeelen naarzijn krampachtige trekkingen, naar het gebrul, dat hij deed hooren. Gelukkig duurde het betrekkelijk zeer kort. Binnen zes uur was hij een lijk. ‘Men had hem even goed terstond kunnen smoren’, zei de dokter. Vroeger deed men dat, gelijk Othello Desdemona, met een kussen of tusschen twee matrassen. Dat was het veiligst voor de omstanders en, *au bout du compte*, hetzelfde voor den patient. Thans laat men dezen langer lijden. Dat wordt voor menschelijker gehouden!

Die iemand door hondsdolheid heeft zien omkomen, zal zeker niet ter verzachting van de ramp schrijven, wat ik onlangs las, dat per jaar *maar* twee menschen op de tachtig-of honderdduizend aan die ziekte sterven. Die twee toch sterven duizend dooden. Bovendien schijnt twee op de honderdduizend niet veel, als het twee onbekenden zijn, maar als een van de twee òf gij zelf zijt, òf uw vrouw, òf uw kind is, dan zult gij het razend veel, minstens één te veel vinden.

En werkelijk moet men zoo redeneeren, want ieder oogenblik kunt gij-zelf of kan uw vrouw of uw kind het slachtoffer worden van een hond, zoolang deze overal is, de kiem der dolheid voor hem en voor anderen in zich omdragend.

Daarom moet worden gezorgd dat de hond niet overal meer zij; dat hij slechts daar zij, waar men hem hebben wil.

Ieder die er een hond op verlangt na te houden, moet daartoe het recht hebben, zoowel de arme als de rijke. Geen belasting dus, die den eersten nog meer zou doen voelen dat hij arm is; maar ieder houde zijn hond voor zich, gelijk hij ook al zijn anderen eigendom voor zich pleegt te houden. Niemand mag last hebben van een hond die hem niet toebehoort, doch die 't er bij wagen

wil, dat hij te eeniger tijd kan gebeten worden door zijn eigen dier, moet daarin niet worden verhinderd. In zoo ruimen omvang mogelijk behoort den vrijen mensch het *jus utendi et abutendi*, het gebruik en misbruik van zijn persoon en van zijn eigendom, te worden gelaten, maar hij mag zijn medeburger, die dikwijls zelf geen hond houdt, omdat hij er bang voor is, niet aan de mogelijkheid, aan het gevaar blootstellen van te worden gebeten door den hond van een ander.

Om al die redenen zou ik wenschen dat de hond geproklameerd werd te zijn een huisdier, dat zich nooit anders op den openbaren weg mocht vertoonen dan gemuilband en aan een touw of riem van niet langer dan hoogstens anderhalven meter. Op die wijze zou niemand last hebben van een hond, dan die 't zelf verkoos.

De hond, die op den openbaren weg losliep, zou, als hij ongemuilband was, onmiddellijk moeten worden afgemaakt. Was hij gemuilband en liet hij zich gemakkelijk oppakken, dan zou hij gedurende 24 uur in een *fourrière* of schutstal ter beschikking kunnen worden gehouden van den eigenaar, die hem tegen een hoogen losprijs zou kunnen terugkrijgen. Na de 24 uur zou ook hij terstond moeten worden afgemaakt.

En nu spreke men niet van wreedheid tegen die arme dieren! Wreed is het veeleer menschen op te offeren aan een ziekelijke dierenliefde. Nogmaals ook, er is geen enkele reden waarom juist de hond zou moeten losloopen op den openbaren weg, terwijl elk ander dier wordt vastgehouden.

Of is 't misschien, opdat de hond vooral een *bout de cour* kunne maken waar en wanneer 't hem behaagt? Een fraaie reden zou dat zijn, die echter zeker vervallen zou, als men eenvoudig hondenstoeterijen oprichtte. Dit zou bovendien nog de gruwelijke verbastering van de verschillende soorten tegengaan.

Om dit hondenpraatje te resumeeren, - ik hoop dat het hoofdbeginsel der nieuwe hondenwet zal zijn: ‘dat ieder, die lust heeft een hond te houden, daarin niet in 't minst belemmerd worde, maar dat ook ieder, die een hond houdt, daarvan uitsluitend den last en het gevaar drage.’

Is de plaats welke de honden tot dusver in onze maatschappij hebben ingenomen, veel te groot geweest, ook die der monsters mag wel wat worden beperkt.

Het is zonderling, dat ondanks den ophef, die gemaakt wordt van het toenemen der beschaving, de symptomen, waardoor onbeschaafdheid zich openbaart, bij den dag talrijker worden. Ik behoef slechts op het symptoom der dronkenschap te wijzen.

De cultuur van den geest, die, naarmate zij fijner en uitgebreider wordt, den mensch meer naar het schoone en edele moest drijven schijnt, onverklaarbaar en grillig genoeg, de belangstelling in het absoluut leelijke aan te wakkeren.

De monsters of de afwijkingen en spelingen der natuur, gelijk men ze met een zachteren naam pleegt te noemen, varen daar wel bij. Nog nooit hebben zij zooveel opgang gemaakt als tegenwoordig. Zoozeer zijn zij *en vogue*, dat behendige *cornacs* ze weten op te diepen uit de wildernissen der vijf werelddeelen, om ze voor ons te *produceeren*, - de geijkte term voor dat schouwspel.

Hoe weinig verheffend dit spektakel zij, toch schijnt het meer te boeien naarmate het monster afschuwelijker is. En 't is geen medelijden dat den toeschouwer aangrijpt bij het zien van zulk een mismaakten natuurgenoot, 't is veeleer bewondering. Van afgrijzen is niet eens sprake. Men kijkt naar de mulattinen Millie en Christine als naar een opstijgenden luchtbal. Zelfs vrouwen, voor wie dergelijke vertooningen zoo gevaarlijk kunnen zijn, heb ik op monsters zien turen met een oog, dat schitterde door de meest ongezonde nieuwsgierigheid. Zij waren geheel onder den indruk van 't geen zij zagen.

Industriëelen hebben zich die ‘sympathie’, zou ik haast zeggen, van het schoone geslacht voor misgeboorten spoedig ten nutte gemaakt door o.a. haarspelden te verkoopen *à la Millie-Christine*, oorbellen *aux frères Siamois*, enz.

Dat een dame, die zulk een haarspeld of zulke oorbellen draagt, alle kieschheid moet hebben afgelegd, schijnt mij buiten twijfel toe, terwijl het idee dat zij wel eens denkt aan de monsters, naar wie haar sieradiën heeten, haar man een rilling over 't lijf moet jagen.

Ik begrijp waarlijk niet, hoe er ouders kunnen zijn die hun dochters, mannen die hun vrouwen naar een mensch met twee hoofden of welk ander monster ook geleiden. Ik ga verder en zou gaarne zien, dat de Staat, die er toch belang bij heeft dat zijn burgers zoo gaaf mogelijk ter wereld komen, dergelijke vertooningen voor vrouwen verbood.

Kon hij 't kolporteeren van monsters geheel verbieden,- en waarom niet? - nog beter! Ik zie niet in waarom Siameesche tweelingbroedors, waarom Columbische tweelingzusters, waarom hondmenschen en andere verschrikkingen uit het verre Oosten, de Nieuwe wereld en het Ural-gebergte tot ons moeten worden overgebracht, als niemand eenig nut of pleizier van hen kan trekken, maar menig ongeluk uit hun vertooning kan voortkomen.

Er is een wet, die zegt, dat alle vreemdelingen, wanneer zij niet kunnen bewijzen een middel van bestaan te hebben, over de grenzen, moeten worden gezet. Welnu, hebben monsters één ander middel van bestaan, dan dat zij monsters zijn en zich laten kijken voor geld? Is het dus uitgemaakt, dat dat kijken soms gevaarlijk of onzedelijk, maar altijd onkiesch en den mensch onwaardig is, dan dient het onmogelijk te worden gemaakt door de vreemde monsters aan de grenzen te weren, opdat wij geen inlandsche krijgen.

'Maar de wetenschap dan? - hoor ik vragen. - Voor haar zijn die afwijkingen van de natuur toch interessant.'

Dat men mij spreke van de wetenschap! Ik heb haar aan het werk gezien, toen zij, even als de pers en ook de militaire autoriteiten (!), was uitgenoodigd om Millie-Christine in oogenschouw te nemen. Daar waren professsoren en doctoren en chirurgen; daar waren ook generaals. Zij waren precies om I ure gekomen, gelijk hun door het negerpaar verzocht was; en het negerpaar liet de wetenschap drie kwartier wachten. Toen kwam het, gekleed en gekapt, te voorschijn, en de *cornac* vertelde wat hij wilde, en de wetenschap luisterde met aandacht naar wat de *cornac* goedvond te vertellen. En nadat de man zijn les had opgezegd, wilde hij wel vergunning geven aan de wetenschap om met de hand de plaats te voelen, waar de twee zusters aan elkaâr vast zaten. En de mannen der wetenschap voelden en streken, op bevel zeer zacht, hun hand over het zijden kleed van 't monster en keken elkaar aan en staken de hoofden bij elkander en mompelden, wat mij deed vermoeden dat zij konsult hielden. En toen gingen zij overluid aan het gissen. Zou het dit zijn of zou het dat zijn? Zouden zij één zus hebben en één zoo? Zouden zij dit zus doen of zoo? En toen de professoren, doctoren, chirurgen en generaals in volle konjectuur waren, daar begon plotseling piano-spel en Millie-Christine danste en zong en lachte en de. mannen der wetenschap kochten een portret van de

dames en vertrokken, voldaan over hun gang, die in geenen deele een doktersgang was geweest, want daartoe had hij te lang geduurd.

De eenvoudige leeken, die bij dat ‘wetenschappelijk onderzoek’ waren tegenwoordig geweest, staken nu op hunne beurt de hoofden bij elkaâr en vroegen of het geval van de patient wel behoorlijk gekonstateerd kon heeten. Zij waren verbaasd, dat zooveel mannen van naam en uitgebreiden werkkring bijeen waren gekomen, om zoo weinig te zien en te tasten. Zelfs waren er, die ook een konjektuur durfden opperen, en wel deze: dat Millie-Christine haar monsterachtigen vorm zeer goed aan de kunst, aan die afschuwelijke kunst welke b.v. te Londen bedelkinderen maakt, en niet aan de natuur kon te danken hebben.

Dat gisten de leeken, toen zij hadden gezien, dat de wetenschap zoo luchtig over haar onderzoek was heengegleden, - een onderzoek dat sedert nochtans in de les van den *cornac* wordt vermeld met de woorden: ‘*Mlle Millie-Christine est visitée par les plus illustres médecins de la Hollande*.’

Aangenomen echter dat de wetenschap wel eens nauwgezetter te werk gaat dan bij gelegenheid van de bewuste inspektie van de mulattinnen; toegegeven zelfs, dat het werkelijk voor haar van belang is monsters te zien en te bestudeeren; - dat deze dan ook alleen voor haar gereserveerd blijven en ter wille van haar, voor zooverre zij onvermogend zijn, worden onderhouden; de openbare tentoonstelling is en blijft, in mijn oog, een publiek gevaar, dat moet worden weggenomen.

Is het niet mogelijk dit door een wet te doen, dat dan ieder mensch van smaak er toe medewerke, dat gedrochten voortaan zooveel mogelijk buiten onze Maatschappij worden gehouden.

Diezelfde opvatting, welke mij het voorgaande in de pen gaf, doet me eveneens de vertooning-en van dierentemmers afkeurenswaardig vinden, - hoewel in mindere mate, ik erken het.

Toch zijn ook dat ongezonde schouwspelen, omdat zij in den regel den toeschouwer òf wreed of angstig en zenuwachtig maken. Want waarop is het welslagen van dat spektakel gebaseerd? Op de spanning, waarin het publiek wordt gebracht, of de dierentemmer er heelshuids af zal komen of niet. Hoe meer gevaar, hoe beter! Zonder kans dat hij zal worden opgegeten is er geen emotie. En die ontroering is juist de prikkel, die den mensch jaagt naar de plaats, waar hij

zijn evenmensch kan zien verscheuren. Wist men niet dat iedere dierentemmer elk oogenblik het slachtoffer kan worden van zijn waaghalzerij, die hij tot broodwinning heeft verheven, dan ging men er niet heen. 't. Is een gemengd gevoel van bloeddorstigheid en vrees, dat den mensch, dikwijls ondanks hern-zelven, naar een Bidel doet zien. *Omne quod terret populus amat* blijft altijd waar. Men houdt van 't verschrikkelijke. Een leeuw, die zijn klauw opheft of zijn muil opent om een mensch te dooclen, hoe heerlijk! Is het beest kalm en mak, dan beklaagt de toeschouwer zijn geld. Is het woest en grimmig en behoort de toeschouwer niet tot de kategorie der wreeden, die de talrijkste is, dan houdt hij zijn hart vast en dikwijls de hand voor oogen, zoodra de aard van het dier bovenkomt. Toch gaat hij er de volgende maal weêr heen, soms alleen om, wanneer de dierentemmer ten laatste verscheurd is, toch vooral te kunnen zeggen: ‘ik ben er bij geweest.’ Men verbeelde zich ook eens, dat een Bidel werd opgegeten op een dag dat men er juist niet bij was. 't Zou iets zijn om zich zelf nooit te vergeven!

Verder zet ik het ieder mij te zeggen wat voor nut of welk genot er in gelegen is, een temmer in een hok met wilde dieren te zien. De man bewijst eenvoudig gevaarsverachting, maar volstrekt niet dat hij de beesten getemd heeft, want anders zou hij niet negen van de tienmaal eindigen met te recht te komen in den muil van de zoogenaamde ‘getemden’.

Zijn heerschappij is dus geheel tijdelijk, dikwijls toevallig; zijn *prestige* kan iedere minuut ophouden en dan is hij verloren.

Het publiek, dat dit weet, zit er òf op te wachten, dat het gebeurt, en voedt daardoor zijn wreed instinkt; òf het wordt er door geschokt in zijn zenuwgestel. In beide gevallen is dus het schouwspel nadeelig; nooit kan het dienen tot opwekking van een goed gevoel, van eene aangename of edele gedachte.

Hoe veel onschuldiger zijn, in vergelijking van zulke vertooningen van monsters en dierentemmers, de militaire schouwspelen, waarop de Direktie van den Amsterdamschen Schouwburg ons soms onthaalt. Die hebben een meer humoristische zijde.

Vooreerst moet ik zeggen, wat ik hier onder militair schouwspel versta. Anders toch zou men daarbij allicht denken aan een inneming van den kraton van Atjeh of een dergelijk spektakel, zooals vroeger te Parijs in het *Hippodróme* werd vertoond.

Een militair schouwspel in den Amsterdamschen schouwburg is eenvoudig een vertooning, een tentoonstelling van aktieve of rustende militairen. Het wordt aangekondigd door een advertentie in dezen vorm: ‘Bij de voorstelling van morgen zullen de onder-officieren der schutterij in uniform, of de leden der Citadel-Vereeniging met hunne insigniën, - of wel andere militairen - tegenwoordig zijn.’

Die aankondiging van een schouwburg-direktie is de meest volmaakte humbug die te denken is.

'k Heb onlangs zulk een expositie of exhibitie van militairen bijgewoond.

Met groote letters was den volke bekend gemaakt, dat de leden der Citadel-Vereeniging ‘*Wat ook val, trouw staat pal*’ de tooneelvoorstelling met hunne tegenwoordigheid zouden vereeren.

Nu zou men meenen, dat personen, van wie speciaal wordt gemeld, dat zij ergens zullen zijn, op den eersten rang of althans in 't oog loopend behoorden geplaatst te worden. Maar neen!

Toen ik binnenkwam, moest ik lang te vergeefs naar mijne dapperen zoeken, doch eindelijk vond ik hen. Daar zaten zij, die ouden van dagen, - op de eerste galerij, bijna onzichtbaar voor 't ongewapend oog van die beneden hen hun plaats hadden.

Hoelang zij er over gedaan hadden om naar boven te strompelen, zal ik maar niet vragen.

Zij zaten dan hoog en droog on de voorstelling van Keller's ‘*Ternggekeerd*’ begon, zonder voorafgegaan te zijn door een ‘Wilhelmus’ of een ‘Wien Neêrlands bloed’ en alles marcheerde alsof er volstrekt geen leden der Citadel-vereeniging in de zaal waren.

Eerst in de pauze zou het militaire schouwspel worden vertoond. Drie burgers traden op het tooneel. Hun houding en uiterlijk waren als die van mannen, wier dronk, aan 't lieve vaderland gewijd, innig gevoeld was geweest. Zij hadden een vaandel in hun midden, een vaandel, versierd met opschriften, die spraken van de jaren en de plaatsen, waarin en waar lauweren waren geplukt. Zij zelven waren uitgedost als plattelandsche bruidegommen. Lintjes en strikjes en medailles bij dozijnen versierden hun borst.

De drie mannen, zeker de bestuurders der Citadel-vereeniging, bogen en lieten het vaandel een buiging maken, maar het publiek boog niet, noch stond op. Het schaterde daarentegen en klapte in de handen, wat den grijzen strijders pleizier scheen te doen, want zij

bogen altijd maar door, tot de invallende muziek hun zeide, dat zij moesten zingen.

En zij zongen. Maar was het wel zang? Zij stieten het ‘Wien Neêrlandsch bloed’ uit op zulk een dwaze manier, dat er de lach der toehoorders dikwijls boven uit klonk.

Toen het lied uit was, trad een van het drietal, de bewegelijkste, tot dicht bij het voetlicht en hield een toespraak tot het publiek, waarin de woorden: ‘Strijden, citadel, koning en vaderland’ elkander zoo dikwijls zonder slot of zin afwisselden, dat hij er eindelijk zelf in verward raakte, waarop de trompetten uit het orkest eensklaps op hem af werden gericht en zijn stem letterlijk door een driemaal herhaalde fanfare werd uitgeblazen. En al buigende schoof de held-redenaar achteruit; het scherm viel onder een olympisch gelach van het publiek en - het militaire schouwspel was geëindigd.

Is 't niet kluchtig? Zeker. Maar of de eerbied voor het leger bij onze toch reeds zoo weinig militaire natie door dergelijke vertooningen wel zal worden bevorderd; of de heilige drift voor de verdediging van het vaderland door zulk min of meer bespottelijk optreden van hen, die geacht moeten worden voor die verdedigingeens hun leven veil te hebben gehad, wel zal worden aangewakkerd onder 't jongere geslacht, - wie zal 't durven beweren?

Dergelijke komedies ook behooren in den schouwburg niet te huis. Achten oud-strijders of andere militairen het noodig, om zich een ovatie te brengen of die te vragen van het publiek, dat wat traag blijkt in de aanbieding, dan moeten zij daarvoor maar een kazerne of een ander gebouw nemen. Het tooneel moet uitsluitend' het gebied blijven der akteurs. Ieder ander is er op misplaatst.

De groote schuld, dat misbruiken van dien aard zich kunnen voordoen, dragen de dagbladen. Als zij er geen melding van maakten op een ernstigen toon, die haast zou doen veronderstellen, dat er iets moois zal gebeuren of gebeurd is, zouden er veel minder dwaasheden voorvallen.

Zoo erger ik mij ook altijd als ik lees, dat zekere landgenoot weêr aan 't wandelen is gegaan. Nu eens moet hij binnen zoo of zoo korten tijd van Amsterdam naar Parijs zijn gewandeld; dan weêr wandelt hij naar Rusland; een derde bericht zegt ons dat hij de wereld zal doorwandelen.

Eilieve, zoo vraag ik, wat kan het ons schelen of die heer aan de loopmanie lijdt? Wie ter wereld, tenzij de gilde van Sint Crispijn, de schoenmakers, kan er belang in stellen of een mensch een ongeloofelijk getal kilometers per dag te voet aflegt? Was hij nog een paard, *à la bonne heure!* Dan zou hij veel geld waard zijn.

Maar een mensch! Een denkend individu, wiens levenstaak het schijnt te zijn, om in zoo korten tijd als maar mogelijk is van de eene stad naar de andere, van het eene land naar het andere te loopen, - is dat niet in de hoogste mate dwaas?

Dat de man wandele, goed! Het is zijn recht en als het zijn lust is mag hij zich zelfs overwandelen, maar men stelle dat niet in de dagbladen voor als iets buitengewoons, want het is eenvoudig iets mals.

Door vermelding van zijn wandeltochten maakt men den man ijdel en alleen die ijdelheid doet hem voortwandelen. Anders zou hij zich-zelven reeds lang in zijn loop hebben tegengehouden, want dat hij 't op den duur pleizierig vindt, kan niemand mij wijsmaken.

Ik hoor hem des morgens, bij zijn opstaan, tot zich-zelven zeggen: *Laat ik eens zien wat men heden van mij vertelt*. En met zelfvoldoening leest hij dan dat Hollandsche, Fransche, Engelsche, Duitsche, ja zelfs Amerikaansche dagbladen hem volgen op zijn marsch. Hij strijkt zich onder de kin en voelt al het gewicht van een personaadje, dat de pogen der wereld op zich gevestigd weet.

En waarom dat alles? Omdat hij wandelt, - wandelt zonder eenig wetenschappelijk doel en als 't ware alleen om te toonen, welke onvermoeide kuitspieren en verharde voetplanten hij heeft.

Indien men zoo iemand van zijn volkomen onnutte en weinig grappige manie wilde genezen, zou men, wel verre van hem overal met schijnbare belangstelling te volgen, slechts dit behoeven te antwoorden op zijn mededeelingeu, waar hij zich bevindt:

‘Beste Mijnheer, 't Is ons volmaakt onverschillig, waarheen gij nu weêr geloopen zijt. Iedereen, die gezond is en niets te doen heeft, kan wandelen, en wat de snelheid betreft, waarmeê gij loopt, herinner ik u dat een paard en een locomotief nog vrij wat vlugger zijn dan gij. In een land waar paard en stoom niet bekend zijn, zoudt gij als koerier, postbode of brievenbesteller ongetwijfeld groote diensten kunnen bewijzen, maar in ons gezegend land kunt gij uw

krachten beter gebruiken en hebben wij wel aan iets anders te denken dan aan menschelijke veel- en hardloopers.'

Als de geheele pers morgen dien brief met instemming overnam, zou de wereld waarschijnlijk overmorgen reeds een looper minder en een verstandig mensch meer tellen.

Eveneens zou men de bergbeklimmers kunnen opruimen.

Die rubriek van burgers handelt nog onzinniger dan die der wandelaars, omdat zij zich aan gevaren blootstelt.

Gelooft men dat Miss Brown of Sir Smith ooit den Mont-Blanc zouden hebben beklommen, als zij niet geweten hadden, dat hunne namen met groote letters in de couranten zouden prijken?

Wat is het eenige resultaat van al die bergbeklimmingen? Oogziekte, longaandoening of tuimeling in de diepte.

Een enkelen wetenschappelijken reiziger naar den top van een berg uitgezonderd, moeten we in die klimmers slechts moderne Alcibiadessen zien, - lieden die, omdat zij geen mooien hond hebben, wien zij den staart kunnen afkappen, naar een ander gemakkelijk middel hebben gezocht om van zich te doen spreken, en dit hierin gevonden hebben, dat zij zóó hoog klimmen, dat zij niet meer zien noch hooren kunnen en bloed opgeven van de fijne lucht, welke zij inademen.

Dan dalen, zij weêr onder ons af en lezen van hun groote feiten en hoe beroemd zij zijn. 't Geheele land is vol van hun naam. Ieder wil hen zien en wijst hen aan, zeggende: 'daar zijn zij die op den Montblanc zijn geweest.'

Welnu ja, die menschen zijn op den Montblanc geweest. En verder? Wien heeft dat gebaat F Hebben zij-zelven zich ten minste geamuseerd, toen zij bijna niet meer ademen konden en alle ledematen en zintuigen hun pijn deden? Weten zij iets aardigs, iets leerrijks, iets onderhoudoncls te vertellen van hun tocht? Neen. Maar toch, zij hebben o zoo hoog gestaan, op gevaar af van o zoo diep te vallen!

Waarom schrijven de bladen niet eens: 'Wij vernemen tot ons leedwezen, dat weder twee menschen de dwaasheid hebben begaan van den Mont-Blanc te beklimmen. Het ware te wenschen, dat men toch eindelijk inzag, dat dergelijke *tours de force* tot niets dienen, niets beteekenen en door ieder kunnen worden gedaan, die tijd en geld heeft en zijn leven of gezondheid weinig telt.'?

Zulk een kritiek zou de liefhebberij voor de bergtoppen wel wat bekoelen. De ijdelheid der klimmers *de se voir imprimés zou* niet meer worden gevoed en daarmee zou hun de voornaamste prikkel tot het verrichten der even malle als onnutte daad ontnomen zijn.

Thans, helaas, worden zij er als 't ware toe aangemoedigd dooide dagbladpers, die ook den lof van die zotheid blijft zingen en haar dus doet voortduren.

F.C. DE BRIEDER.

Overzicht der muziekale litteratuur.

II.

***W.F.G. Nicolaï, Handleiding bij het onderwijs in de theorie der muziek. I.* (*'s Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1874). - *E. Drenth, Beknopte handleiding tot de kennis van de theorie der muziek, voorzien va.n opgaven en oefeningen. Uit hel Hoogduitsch bewerkt*. (*Amsterdam, C.L. Brinkman*, 1874). - *S.A. Appel, Koraalgids of de Melodieën der Psalmen en Evangelische Gezangen met den Vervolgbundel, voorzien van letterbas. Voor piano, huis- en kerkorgel. Aflevering I*. (*Gorinchem, W.J. Gordon*). - *Herm. M., Kort overzicht van Graff's en Bruch's Odysseus*.**

Ofschoon de toonkunst te onzent in den laatsten tijd met groote schreden vooruit is gegaan, en de Nederlandsche componisten ons reeds vele schoone compositiën hebben geschonken, zijn wij tot nu toe niet rijk aan werken, waaruit men de kennis van de muziek kan putten. De twee voornaamste Hollandsche werken op dat gebied, van David Koning en Bastiaans, zijn niet volledig en bovendien wel geschikt voor den reeds meer of min ontwikkelden kunstenaar of kunstvriend, maar niet voor pas beginnenden in de muziek. Laatstgenoemden hebben vóór alles een beknopt, bevattelijk, aangenaam werkje noodig. Want waarlijk, de theorie der muziek is, vooral in den aanvang, tamelijk droog en vervelend, en wanneer de onderwijzer den slag niet heeft zijne lessen zoo onderhoudend mogelijk te maken, en reeds over de eerste beginselen den adem der kunst te laten gaan, zullen de meesten zijner leerlingen den moed verliezen, voor zij nog halverwege zijn. Dat heeft ook de heer Nicolaŋ begrepen. Zijn ‘Handleiding bij het onderwijs in de muziek’ is eenvoudig, duidelijk, boeiend, kortom zóó geschreven, als men dat

verwachten mocht van iemand die sedert twintig jaren de theorie der muziek doceert, en dus wel weten zal, welken weg hij moet inslaan, om zijne leerlingen naar het heiligdom der kunst te voeren.

Het groote gebrek van de meeste werken over de theorie der muziek is, zooals de schrijver in zijn voorrede terecht aanmerkt, dat zij te eenzijdig zijn. ‘Beschouwt men de werken van Richter, Hiller, Lobe, Bazin, Samuel en anderen, dan bespeurt men al zeer spoedig, dat de een wil onderwijzen: uitsluitend of hoofdzakelijk door *woorden*, de ander door *muziekvoorbeelden*. Men moet dus twee werken tegelijkertijd ter hand nemen, wil men goede leerlingen vormen, of zich door eigen oefening bekwamen.’ In het werkje van Nicolaï echter gaan theorie en praktijk hand aan hand. Hij onderwijst èn door woorden èn door uitgewerkte of uit te werken muziekvoorbeelden, en doet dat zoo duidelijk, dat zelfs zij, die van mondeling onderwijs verstoken zijn, het met behulp van deze handleiding ver kunnen brengen. Hooge eischen worden den leerling niet gesteld. ‘Ik heb mij,’ zegt de schrijver, ‘een leerling voorgesteld, die niet veel meer dan de eerste grondbeginselen der muziek heeft geleerd; een leerling die, gelijk de meesten, veel heeft vergeten van die grondbeginselen en o.a. de toonladders, - die van C-G-D-A-F- en Bes- groote terts uitgezonderd - niet vlot en vlug op en neer kan opzeggen.’ Het eerste hoofdstuk handelt dan ook over toonladders en intervallen. Heeft de leerling die vast in het geheugen geprent, dan komen de drieklanken aan de beurt en tot het vinden daarvan gebruikt de schrijver een even eenvoudige als practische methode. Daarna leert hij, hoe men de drieklanken aan elkaar verbinden, voor welke fouten men zich wachten moet, en gaat dan over tot de omkeering der drieklanken. De laatste twee hoofdstukken handelen over het Dominant-sept-accoord en zijne omkeeringen. Verder loopt dit boekje, dat volgens den titel door een tweede gevolgd zal worden, niet. Wij twijfelen niet, of het zal den beoefenaren der toonkunst zeer welkom zijn, te meer daar het in een wezenlijke behoefte voorziet; want, zooals we reeds zeiden, een beknopt, bevattelijk werkje over de theorie der muziek bestond er in onze taal tot nu toe niet.

Intusschen mogen we niet verzwijgen, dat deze Handleiding ook haar zwakke zijde heeft. De fout er van is, onzes inziens, dat zij

niet in alle opzichten aan de eischen van den tijd voldoet, m.a.w. dat de schrijver volstrekt niet gewaagt van de hervormingen die sedert de laatste vijftien jaren in de theorie der muziek gemaakt zijn. Zooals men weet, hebben in onze dagen vele theoristen gepoogd het gebied van de harmonie uit te breiden, door namelijk de zoogenaamde ‘harmonische vrijheden’, die vooral bij Bach, Mozart, Beethoven, Schumann, Berlioz, Wagner en Liszt voorkomen, niet meer als uitzonderingen te beschouwen, maar daarvoor vaste regels te vinden. Het is door de uitstekende verdiensten van C.F. Weitzmannn en Dr. F.P. Laurencin, dat wij een systeem hebben verkregen, volgens hetwelk de meest gewaagde harmonische vrijheden van genoemde meesters verklaard en gewettigd worden. Een nieuw veld voor de harmonie is daardoor gewonnen.

Wie nu eenigszins met die nieuwe regels bekend is, vindt het zeker vreemd, wanneer hij in het werk van Nicolaï (pag. 70) leest, dat het gebruik van het *quart-sext-accoord*, de, tweede omkeering van den drieklank, zeer beperkt is. Volgens de nieuwe leer toch geniet dit accoord, als directe afstammeling van den drieklank, dezelfde rechten als alle andere consonneerende accoorden, en kan dus vrij en onvoorbereid optreden. Ook wat de *quinten* betreft, volgt de heer Nicolaï de oude leer, en wanneer hij (blz. 90) zegt, dat men het *dominant-sept-accoord* zonder voorbereiding gebruiken mag, zoo is dat, wel is waar, zeer juist, doch wij zouden er bij kunnen voegen: de nieuwere toonkunst laat niet slechts het dominant-sept-accoord, maar zelfs de scherpste dissonant vrij optreden, wanneer het karakter van het toongedicht dit toelaat en de dissonant een regelmatige oplossing vindt. Want een redevoering kan met een vraag beginnen, wanneer slechts het antwoord volgt, en de meetkunde mag de meest gecombineerde, de meest gewaagde stelling verkondigen, wanneer zij slechts het bewijs daarvoor kan leveren.

Misschien heeft de heer Nicolaï de nieuwe theorieën niet in zijn werk opgenomen, omdat hij meende, dat ze in een leerboek voor pas beginnenden niet tehuis behooren; misschien ook, omdat ze hem verwerpelijk voorkomen. Hoe het ook zij, gaarne hadden we in het overigens zeer verdienstelijk werk vermeld gezien, dat er werkelijk nieuwe theorieën bestaan.

Grooter van omvang is de Handleiding van E.Drenth, hoofd-

onderwijzer te 't Waar. In dit werkje wordt niet alleen de harmonie-leer volledig behandeld, maar ook menig nuttig woord gezegd over de muziekale vormen. Zooals blijkt uit den titel en uit hetgeen de schrijver in zijn voorbericht mededeelt, is het uit 't Hoogduitsch bewerkt, en wel de eerste afdeeling deels naar het *Handbüchlein der Harmonie-, Melodie- und Formenlehre von Benedict Widmann*, deels naar de *Elemenlar-Musiklehre von Davin*. Na een korte inleiding over de muziek in het algemeen, behandelt de schrijver in de eerste afdeeling het muziekschrift. In de acht paragraphen, waaruit die afdeeling bestaat, wordt gesproken over het toonstelsel, de noten, de sleutels, de voorteekens, de waarde der noten en zwijgteekens, het tempo, de maatsoorten, het accent, de versieringen en de verkortingen. Ofschoon de schrijver zegt, dat zijn boek voornamelijk is vervaardigd ten dienste van onderwijzers, ‘die niet alleen volgens de wet verplicht zijn zangkunde te onderwijzen, maar die ook, vooral ten platten lande, den post van organist bekleeden,’ kunnen we verklaren, dat het ook in ruimer kring verdient gelezen te worden. Reeds in de eerste afdeeling komen vele gedeelten voor, die het zelfs musici van professie geen kwaad zal doen van tijd tot tijd eens in te zien; vooral bevelen wij de paragraphen aan, die over het tempo, het accent en de versieringen handelen. Wat de accoorden-leer betreft, vindt men in deze Handleiding dezelfde gebreken als in het werk van Nicolaï. Ook hier worden de parallelle quinten nog streng geweerd en het quart-sext-accoord slechts in enkele gevallen toegelaten. Intusschen is dit den heer Drenth, die zijn boek naar het Hoogduitsch bewerkte, en misschien niet in de gelegenheid was de beweging op het gebied van de theorie der muziek te volgen, niet als een te groote fout aan te rekenen. Overigens is zijn harmonie-leer met zorg bewerkt en, in verhouding tot haar omvang, zoo omvattend als mogelijk.

In de derde afdeeling spreekt de heer Drenth over de muziekale vormen. Het spreekt van zelf, dat die in zestig bladzijden niet uitvoerig behandeld konden worden. De schrijver duidt slechts in het kort aan, wat melodie is, hoe zij uit zinnen en perioden is samengesteld, wat men onder cadensen verstaat, wat maatvrije en maathoudende compositiën zijn, enz., enz. Vervolgens zegt hij een woordje over het dubbele contrapunt en de fuga, die men, wel is

waar, uit dit boekje niet *leeren* kan - want alleen voor dat deel van de compositie wordt een geheel boekdeel vereischt - maar waarover hij ons toch zooveel mededeelt, dat we er een duidelijk begrip van krijgen. Eindelijk worden ook de liedvorm, de sonatevorm en de rondovorm verklaard en het werk eindigt met een hoofdstuk over de instrumentale muziek.

Ten slotte merken we op, dat ook het werk van Drenth voorzien is van vele uit te werken muziekvoorbeelden, zoodat ook hier theorie en praktijk hand aan hand gaan.

Over de ‘Koraalgids’ van S.A. Appel behoeven we niet veel te zeggen. We kunnen volstaan met de verklaring, dat dit werkje voor hen, die geen genoegzame harmonische kennis bezitten om een koraalmelodie *ex tempore* te harmoniseeren, een welkome gave zal zijn.

Verleden week werd door de Amsterdamsche afdeeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst een nieuw werk ten gehoore gebracht, getiteld: *Odysseus* (*Scenen aus der Odyssee*), Dichtung von W.P. Graff, Musik von Max Bruch. Naar aanleiding van het ‘Kort overzicht van Graff's en Bruch's Odysseus’ door Herm. M. wenschen wij een enkel woord over dit toongedicht te zeggen.

Het denkbeeld om de Odyssee tot onderwerp van een muziekstuk te maken was niet nieuw. Vele componisten van vroeger en later tijd hebben zich aan die stof gewaagd. Van de zeventiende tot de negentiende eeuw ontstonden er onder den titel: *Le retour d'Ulysse, Circé, Pe'nélopé, Ulysse à Ithaque* minstens twintig of dertig opera's. Daar zijn er bij van Jomelli, Piccini, Cimarosa, Conti, e.a. Behalve deze werken, waarvan sommigen indertijd veel opgang maakten' doch die thans - *sic transit gloria mundi!* - allen in vergetelheid zijn geraakt, bestaat er nog een werk van later tijd, getiteld: *Ulysse, tragédie de* Ponsard, *avec choeurs et musique par* Charles Gounod (1852). Max Bruch is echter, zoo wij ons niet bedriegen, de eerste geweest die het plan opvatte, om het gedicht van Homerus in den vorm van een ‘cantate’ te componeeren, m.a.w. voor de Odyssee datgene te doen, wat Schumann voor Paust deed - met dit onderscheid,

dat Schumann Goethe's eigen woorden componeerde, Bruch daarentegen, die noch de hexameters van Homerus noch die van Voss kon gebruiken, de hulp van een dichter moest inroepen, om den tekst zoodanig in te richten, dat hij voor muziek geschikt was. Het was waarlijk geen gemakkelijke taak voor den tekstvervaardiger, om in zeer korte trekken een duidelijk beeld van Odysseus te geven. Daar werd een zeer bekwame hand voor vereischt. Graff ten minste was niet bij machte dat te doen. De groote fout van zijn *libretto* is, dat Odysseus ons altijd wordt voorgesteld op het oogenblik dat hij klaagt of weent, doch nimmer wanneer hij door zijn list en kloekheid zich zelven en zijne makkers uit de gevaren redt. De ontmoeting met Polyphemos, de scène met Kirke, de wraak over de vrijers, in het kort alle scènes waarin Odysseus handelend optreedt, zijn weggelaten. De reden daarvan begrijpen we niet. In de eerste plaats toch zijn die scènes bepaald noodig, om ons een duidelijk beeld te geven van den ‘vindingrijken’ Odysseus; vervolgens zijn zij ook meest allen bijzonder voor muziek geschikt, en geven den componist ruimschoots gelegenheid zijn talent te toonen. Men stelle zich de scène voor van Odysseus' terugkomst! De minnaars die te vergeefs trachten den boog te spannen; de onaanzienlijke bedelaar die met krachtige hand den pijl door de ringen jaagt en onder den uitroep: ‘thans kies ik mij een ander doel!’ Antinoos doorboort; de schrik van allen, als zij Odysseus herkennen; de kreten van wanhoop, die van alle kanten opstijgen; de strijd die daarop ontstaat en eindigt met den dood der minnaars, - welk een stof voor een breed uitgewerkt ensemble-stuk! Die geheele scène wordt echter bij Graff en Bruch in de volgende vier regels:

> Alt und Schwach wie ein Bettlergreis
> Trat er ein in sein Vaterhaus,
> Aber plötzlich, ein Gott,
> Wie Apollon, spannt er den Bogen,

door het koor verhaald.

Van andere scènes, o.a. ‘Odysseus op het eiland van Kalypso’, hadden dichter en componist ook meer partij kunnen trekken. Waarom b.v. Kalypso zelve niet laten optreden? Zij is een van de meest populaire personen uit de Odyssee. Zelfs voor hen, die

het gedicht van Homerus alleen bij naam kennen, en dus waarschijnlijk nimmer van Teiresias, Antikleia, Nausikaa e.a. gehoord hebben, is zij geen onbekende. Wie toch herinnert zich niet uit zijn schooljaren het '*Calypso ne pouvait se consoler du départ d' Ulysse*', enz.? Daarentegen zijn die scènes, waarin ontzettend veel geklaagd, geweend, gehuild en gejammerd wordt, doch die men, ten minste zooals zij door Graff behandeld worden, best missen kan, uitvoerig uitgewerkt. De beide solo's van Penelope had de dichter tot één kunnen laten samensmelten. De tweede zegt ons niets anders dan wij reeds in de eerste hoorden.

Dat de eenzijdige behandeling van den tekst ook een ongunstigen invloed op de muziek moest uitoefenen, spreekt van zelf. Er zijn in het werk van Max Bruch vele lichtpunten; doch over het algemeen treedt het klagende element te veel op den voorgrond, en daardoor verkrijgt het geheele stuk iets onbeschrijfelijk monotoons. Dáár echter, waar de componist den klaagtoon laat varen, heeft hij dikwijls zeer goede stukken geleverd. N°. 1, koor der Nimfen van Kalypso, is een welluidend, goed geschreven stuk, waarop wij alleen de aanmerking maken, dat enkele passages aan Wagner en Meijerbeer ontleend zijn. Ook in N°. 3, Odysseus en de Sirenen, komen schoone gedeelten voor. Staat het gezang der Sirenen ook verre beneden dat, wat Gade ons in *die Kreuzfahrer*, Wagner in *Tannhäuser* laat hooren; klinkt het ook niet zoo verlokkend, dat. het ons duidelijk wordt, waarom Odysseus zich aan de mast laat binden en zijne metgezellen zich de ooren met was dichtstoppen, - toch bevat die geheele scène vele interessante punten. In n^{0}. 4, *der Seesturm*, komen vele schoone effecten voor; bijzondere vermelding verdient het '*Er ist gerettet!*' Jammer dat het effect, door die phrase teweeggebracht, zeer verzwakt wordt door het volgende gedeelte, dat veel te lang is. Ook den aanhef van de zevende scène, het feestmaal bij de Pheaken, alsmede de solo's van Odysseus, *O mein Vaterland, theure Erde!* en *Weh euch trotzige!* roemen wij zeer. Dàt zijn naar onze meening de schoonste nummers, die in het werk van Bruch voorkomen.

Dat er op den tekst, zooals hij daar voor ons ligt, geen betere muziek kon gemaakt worden, zal ieder die zich de moeite geeft den door Graff bewerkten Odysseus eens in te zien, toestemmen.

Doch wat niet voor den componist pleit is, dat hij het was, die zijnen vriend Graff aanwijzingen deed voor de keuze der tafereelen uit de Odyssee; aan hem is het dus te wijten, dat niet altijd de juiste tafereelen gekozen werden. Dat er bovendien geen volmaakt werk te voorschijn kan komen, wanneer de componist den dichter de wet voorschrijft, is ons uit de geschiedenis der muziek reeds lang bekend. Het werk van Graff en Bruch leert het op nieuw.

H.V.

Bibliographisch album.

Vrienden en vijanden van den land- en tuinman. Een leesboekje voor de Volksschool, door G. Blijham. Tweede verbeterde en vermeerderde druk. Groningen, bij P. Noordhoff en M. Smit, 1873. *Prijs* 35 *cent*, 100 *exemplaren ter verspreiding ƒ* 34.50.

De redactie van ‘de Gids’ zendt mij deze Vrienden en vijanden uit den dierenwereld, ter recensie. Eene lastige taak voor iemand, die juist met een boekje over hetzelfde onderwerp voor den dag is gekomen, en waarbij kwalijk riekende eigen lof bezwaarlijk te ontwijken zoude zijn. Bij nader inzien bleek mij evenwel, dat de strekking van beide werkjes ver genoeg uiteenliepen, om de beoordeeling van het eene mogelijk te maken, zonder tevens aan het andere te denken; want mijn Vogelboekje is gericht tot de volwassenen, terwijl dit werkje bestemd is de kinderen te wijzen op het nut en de schade, die ons de dieren aanbrengen, en op de noodzakelijkheid om de nuttige dieren te beschermen.

Het is een zeer nuttig boekje, waarvan de uitgaaf doel getroffen heeft, blijkens de hoogst gunstige ontvangst, die het van de Nederlandsche jeugd heeft mogen ondervinden. Dit toont toch ten duidelijkste de noodzakelijkheid waarin de uitgever gebracht is, om, drie maanden na de eerste verschijning, een tweeden druk te bezorgen. De lezers zijn alzoo niet teruggehouden om met graagte gebruik te maken van deze gelegenheid tot het verspreiden van kennis, door bedenkingen die bij mij zijn opgerezen. Evenwel geloof ik die niet te mogen verzwijgen en daardoor te beletten dat er, bij eenen derden druk, acht op geslagen zoude kunnen worden; en dat die derde druk welhaast noodig moge zijn, is voorzeker de wensch van iedereen die van de belangrijkheid der zaak overtuigd is. Uit zulk eene toenemende vraag naar exemplaren zou blijken

dat het boekje werkelijk aan zijne bestemming beantwoordt, dat het namelijk niet ‘ter lezing’ te leen wordt uitgegeven, maar in handen van de lezers, als eigendom van het huisgezin, gekomen is, om daar steeds voorhanden te liggen en in ledige oogenblikken, voor oud en jong, voor oud niet 't minst, ter verpoozing en leering tevens, te kunnen dienen. Samen lezen is allerbest voor tijdschriften en eenige boeken die te duur zijn voor den enkelen lezer, maar dit behoort niet te belemmeren, dat minvermogenden zich zulke goedkoope volkswerkjes aanschaffen als deze ‘Vrienden en vijanden van den landman’. Zullen deze doel treffen, dan moeten zij telkens doorlezen en beduimeld kunnen worden, want daardoor alléen zullen zij eerst recht ingang vinden bij die standen der maatschappij waarvoor ze in de eerste plaats bestemd zijn. Volks- en schoolbibliotheken zijn allerbest, maar ik zou gaarne daaraan uitdeelingen van volksboekjes verbinden, en zooveel mogelijk trachten om aan de lieden het bezit van een eigen boek smakelijk te maken.

Ik zeide eenige grieven te hebben tegen het boekje van den Heer Blijham, en die niet te willen verzwijgen, omdat dit misschien dienen kan om dit nog meer algemeen ingang te doen vinden.

De Genestet smeekte: ‘Verlos ons van den Preektoon, Heer!’ Evenzeer mogen wij vragen: ‘Verlos ons van den Schooltoon!’ De ‘jeugdige lezers en lezeressen’ en ‘de lieve lezers’ zullen ‘de lessen en raadgevingen’ uit kinder- en volksboekjes oneindig liever zelve opzoeken uit de feiten, zoo hun die goed en duidelijk voorgedragen worden, dan wanneer een zoetsappige meester ze hun doet opmerken, of als een gesmeerde boterham voorlegt. Den jongens smaakt een zelf gesmeerde boterham vrij wat lekkerder. Niet omdat de meester 't gezegd heeft, maar uit eigen beweging moeten ze tot dierbescherming als een dure plicht besluiten, wanneer dat vastgeworteld is in hun gemoed, wanneer de jongen, die een vogelnest stoort, kans loopt op een pak slaag, hem door zijne speelmakkers toegediend. Van Alphen's ‘zoete kinderen’ maken, gelukkig, geen opgang meer. Onder die zoeters behoort de jongen, die volgens den hier gegeven raad, ‘aan zijn Vader (Papa) verzoekt om een slagnetje te koopen’. Met dat netje moet hij namelijk den nachtegaal zoeken te vangen, die naast het huis zijn lied zingt, om hem terstond weêr te laten vliegen en zoo schuw te maken, dat hij zich nimmer door een vogelaar laat vangen. Zouden

onze zoeters ook niet wat te sentimenteel worden, wanneer ze, verweekt op 't gezicht van een vogelpaar dat voor zijne jongen zorgt, in de hier voorgeschreven verzuchting vervielen: ‘Och watzijn onze Ouders toch lief. Als roodborstjes voor hunne spruiten, zorgen ze voor ons!’ Tot den schooltoon behoort ook het doen van vragen, om de beantwoording aan ‘den meester’ over te laten. Meent men dat een jongen 't pleizierig vindt, om te erkennen dat hij zulke vragen niet weet te beantwoorden, en dit aan den meester vraagt, op 't gevaar af van daarover eens te rijden in tegenwoordigheid zijner medescholieren? ‘Bezie het lichaam eener bij, en zeg uit hoeveel deelen dit bestaat?’ ‘Welk werktuig komt overeen met eene, met lucht gevulde, onder water drijvende woning eener waterspin?’ ‘In welk land wordt de Nijl gevonden, en hoe heet de groote man, die zoovele moeilijke en gevaarlijke tochten heeft ondernomen, om de bronnen van die rivier op te Sporen?’ De jeugdige lezer zou den schrijver zeker dankbaar geweest zijn, wanneer hij het antwoord op de vragen in het boekje had aangetroffen, de eerste vraag opgehelderd door een prentje, dat de plaats had kunnen innemen van het stuk, door ‘rupsen’, waarschijnlijker ‘boktorlarven’, doorboord dennenhout, eene afbeelding die hier niet past en denkelijk alleen om de houtsneê aan den man te brengen, geplaatst is.

Eveneens ware 't, dunkt mij, wenschelijker, om niet telkens op ‘de wijze verordening der natuur’ en de ‘goedheid van den Schepper’ te wijzen; maar de lezers uit zich zelf daartoe te laten besluiten, door ze de feiten zoo duidelijk en levendig voor te stellen, dat hun de onverbeterlijk wijze en onbegrijpelijk schoone inrichting der natuur telkens maar onopzettelijk worde duidelijk gemaakt. Dat rechtstreeks aantoonen van nut en schade loopt al zeer dikwijls uit op nietswaardige teleologie. De ‘weldadigheid van den Schepper’ te bewonderen, omdat hij aan de vleêrmuizen opdroeg om ons van de muggen te verlossen, moet den jongen immers leiden tot de gedachte, dat die weldadigheid genoeglijker voor ons ware uitgekomen, zoo er minder muggen, en die leelijke vleermuizen in 't geheel niet, geschapen waren. Zullen wij ‘den Schepper danken’ dat hij de meezen verordineerde om ons van de rupsen te verlossen; hoe moeten wij dan over hem denken, wanneer hij toelaat, dat rupsen al het gras in de weiden verslinden en onze koeien van honger staan

te loeien? Moeten wij ‘uit dankbaarheid jegens den Hemelschen Vader’ nalaten om leeuwerikken te vangen, dan kunnen wij dat immers gerust doen, zoodra men ons overtuigt, dat de te vangen trekleeuwerikken niet degenen zijn, die onze velden door hun gezang opvroolijken. Vrij wat beter zal immers de jongen de grootheid der schepping beseffen, wanneer gij hem de natuurwet leert kennen, waardoor het evenwicht in het voorhanden aantal dieren en planten bewaard wordt. Hij zal dan eerst de grootheid van den Schepper op de juiste waarde schatten, wanneer gij hem leert inzien dat *alles* goed is in het geschapene.

Ik maak er den schrijver geen grief van, dat zijn boekje geschreven is naar aanleiding van Müller's *einheimische Säugethiere und Vögel*, maar wel dat het Duitsch gebleven en niet geheel en al vernederlandscht is. Wat gaat onze jongens de af beelding aan van eenen Duitschen Uil, een Uhu, die men hier te lande nimmer aantreft, of van eenen bonten Specht die onze Nederlandsche bonte specht niet is; althans wat deze licht, heeft die van het prentje donker gekleurd. In het boekje wordt met een paar woorden vermeld, dat er eens veel muizen in Groningen en Priesland geweest zijn, maar in het breede uitgeweid over de groote schade die haar onnoemlijk aantal in Duitschland heeft aangericht. Het zou, naar 't mij voorkomt, meer ingang vinden, wanneer men vertelde hoe 't hier te lande in muizenjaren, als die van 1857, 1863, 1866, 1869, 1870 en 1873, gesteld is, en van de honderd duizenden aan waarde van veldvruchten die er telkens bij ons door de muizen verloren gaan. De meikeverplaag te Trier gaat zeker onze jeugd minder ter harte, dan het groote kwaad dat engerlingen en kevers langs den boven-IJssel, den Rijn en de Waal bedrijven en de vele duizenden die er ter hunner bestrijding reeds besteed zijn. Dat Duitsche spreeuwen de Duitsche dennebosschen van de gestreepte dennenrups gezuiverd hebben, ware beter vervangen geweest door het verhaal, hoe onze Nederlandsche spreeuwen zich in 1866 aan diezelfde dennenrups te goed hebben gedaan, tijdens eenig honderden hectaren dennenbosch op de Veluwe door die diertjes opgepeuzeld werden. De Duitsche uilen mogen roepen: ‘kom mede! - op het kerkhof,’ de Nederlandsche doen dat, naar ik meen, nog niet; maar nu 't aan de kinderen voorgezegd is, zal 't misschien ook wel van die gehoord worden; want als er iets is dat gemakkelijk opgenomen wordt,

dan voorzeker is 't bijgeloof. Het aanhalen van autoriteiten bij het mededeelen van vreemde feiten, zal geheel overbodig zijn bij onzen Nederlandschen lezer, welke die autoriteiten niet kent, evenmin waarschijnlijk als de Nederlandsche schrijver zelf. Waarom heeft een ‘Duitsche dierenkenner’ de beschrijving van een spitsmuis moeten leveren, wanneer die door eenen Nederlander even juist gegeven kon worden? Wat gaat 't ons aan, dat ‘J31azius’ dertig muizen in de maag van een buizerd vond, en dat ‘Dr. Lenz’ becijfert hoeveel muizen dit jaarlijks uitmaakt? Zou die schrikkelijke strijd van den egel met de adder, die in weerwil van herhaalde giftige beten, met 't verslinden van de slang eindigde, terwijl de egel, hoewel door en door vergiftigd, zich even prettig bleef gevoelen, niet evenzeer ingang hebben gevonden, wanneer de autoriteit van ‘Dr. Lenz, den beroumden natuuronderzoeker’, niet vermeld ware geweest? Beter ware 't zeker, om die hoogst twijfelachtige deugden van egels, bunsings en ooievaars in het vernielen van adders evenzeer als die van de adders, in het verslinden van spitsmuizen, maar voor onze jongens achterwege te laten. De enkele adders, die Nederland herbergt, zal men we] nooit een van die quasi-vijanden zien ontmoeten, en dat de ooievaar onze hooge venen zou gaan bezoeken, om er zwarte adders op te lezen, komt mij niet waarschijnlijk voor, ook omdat de groote zeldzaamheid van dat gedierte geen vooruitzicht geeft op een verzadigend maal.

Het zou verder niet kwaad geweest zijn, wanneer de Heer Blijham wat meer oaze Nederlandsche fauna had bestudeerd, alvorens tot het wedergeven van den Duitschen tekst te besluiten. Niet alleen dat zijn werk passender geworden zoude zijn voor onze jeugd, maar waarschijnlijk had hij dan ook onderscheiden verhalen omtrent dieren vermijd, die, zoo ze door geen bijgeloof zijn ingegeven, dan toch maar een haarbreed daarvan verwijderd zijn. Waarschijnlijk zou er dan meer orde in de behandeling der voorwerpen in het oog zijn gehouden, eene rangschikking overeenkomstig het nut of 't nadeel dat de dieren den mensch aanbrengen, overeenkomstig de familiën waartoe de dieren behooren, of welke schikking ook, liever dan het ongeordende mengelmoes van opstellen, waarin 't mij althans niet gelukt is eene doorgaande gedachte aan te treffen. De boommarters zouden, zooals hier te lezen staat, eene levenswijze hebben met die der bunsings overeenkomende. Neen waarlijk, dat hier zoo zeld-

zaam voorkomende dier, misschien is 't reeds uitgeroeid, heeft, in groote bosschen vooral van vogeljaoht levende, geheel andere manieren dan zijn neef de bunsing en zijn broeder de huismarter. De uilen- en kraaiensoorten zijn bijvoorbeeld zoozeer onder elkander verward, dat het den gewonen lezer voorkomen moet alsof er weinig aan gelegen is met welke uilen- of kraaiensoorten hij te doen heeft. Een uil is een uil, een kraai een kraai, een rups een rups, een made een made, denkt men allicht, en vervalt alzoo in de ergste dwalingen. Dat Reintje de Vos met de grootste behendigheid zich van een kievit zoude weten meester te maken, die hem uit zorg voor zijn nest vervolgt, is een van die apocriefe verhalen, die beter zijn om maar niet over te vertellen, en in alle geval niet past op Nederland, waar kievitten en vossen te ver van elkander wonen, om veel omgang met elkander te kunnen hebben. Dat goudhaantjes en winterkoningsjes in elkanders gezelschap verkeeren, zal hier te lande wel nimmer opgemerkt zijn, noch in het kreupelhout en de heggen nabij de woningen waar het aardige winterkoningje zich bij voorkeur ophoudt, noch in de dennenbosschen, die, daarenboven hier te lande zeer zeldzaam, aan het goudhaantje ten verblijf verstrekken. ‘De mollen leven van engerlingen, veenmollen, enz.’ heet het hier. Er had dienen te staan: ‘ze leven van pieren of regenwormen, en, in enkele streken waar die veelvuldig voorkomen, ook van de zoo schadelijke engerlingen en veenmollen.’ De mollen komen daardoor in eene minder voor den mensch weldadige stelling, maar het zal toch wel eerlijker zijn om onze jongens de waarheid te vertellen. Aan den vos wordt het als eene verdienste toegerekend, dat hij op ‘de zoo schadelijke waterratten’ loert en die weet te bespringen. De gewone grijze rat zal hier wel niet bedoeld zijn, want diens verblijfplaatsen liggen juist niet op den weg van Reintje; maar is het dan billijk om de onschuldige, aardige diertjes, de waterratten, die niemand letsel aanbrengen, als schadelijk uit te schelden, alleen om den vos een pluimpje te kunnen geven? Op hetgene van de hazen verteld wordt, is veel af te dingen. Wanneer zij als Drenthsche schapen zich met heideplanten wilden voeden, zou de boer er weinig last van hebben; maar ieder jager weet dat dit in 't minste niet het geval is. Zoodra de avond valt, reppen de heidehazen zich immers om de akkers te bereiken, die aan de heide grenzen, zoodat juist deze heidehazen de meeste schade aan landbouwer en houtteler

toebrengen. Dat de hazen verhuizen van de plaatsen waar ze vervolgd worden, zooals hier te lezen staat, is mij nog nimmer voorgekomen. Integendeel; het eenige middel om ze kwijt te worden is, doodschieten of wegvangen; want de zoogenoemde ‘keukenhaas’ die nabij uwe woning het eerste levenslicht aanschouwde, zal uw buurman blijven tot zijn dood toe, al wordt hij ook dagelijks opgedreven. De konijnen zijn afschuwelijke boosdoeners, maar om ze te verwijten, gelijk hier geschiedt, dat ze de ‘dijken’ doorgraven, en dus natuurlijk aanleiding kunnen geven tot dijkbreuken en watersnooden, is wat erg. Waar dijken zijn, vindt men lage landen die geen konijn passen. Ook kan ik verzekeren, dat nog nimmer konijnen den grond om eenen boom losgewoeld, en die daardoor ten val gebracht hebben, zooals in dit boekje verteld wordt. Op die wijza zeer zeker hebben zij geene bosscheh vermeld, ja zelfs geen enkele schade berokkend; alleen door het af knagen van jong plantsoen zijn ze een pest voor duin- en heideontginningen. En wat worden die goede ooievaars hier zwart gemaakt. Ze vangen de mollen weg, die engerlingen en veenmollen vernielen en de kikkers die slakken verslinden; ze snappen zelfs onze honigbijen op; en, wat nog 't ergste van alles is, hun borst klopt niet voor moederliefde! Dit wordt hier duidelijk gemaakt door het verhaal van den ooievaar, die een jong uit zijn nest in den vijver wierp, en, zoodra dat arme schepsel weder bij zijne gebroeders gelegd werd, den kindermoord herhaalde. Zou 't hier niet verstandiger geweest zijn, om den lezer te wijzen op de deugd van dit dier, dat hem zijne moederlijke toegenegenheid doet overwinnen om aan dien plicht te voldoen, hem door een artikel uit de natuurwet over den strijd des levens opgelegd? Geen wreede vijandschap toch zal den ooievaar tot dien moord hebben doen besluiten, maar de overtuiging dat van zijn jong, wegens het een of ander gebrek, niets terecht zoude komen. Telkens vindt men immers bij de dieren die ingeboren zucht om weg te ruimen wat onder de hunnen niet meê kan? Die goede ooievaars! Hun wordt hier zooveel kwaad aangewreven, dat de jeugdige lezer terstond naar zijn Papa zal loopen met het verzoek, om toch den boosdoener, die daar sedert hoe lang wel, jaarlijks op de schuur zijn kroost groot brengt, dood te schieten en de jonge booswichten den hals om te draaien.

Van de plaatjes durf ik niet veel zeggen, dewijl de uitgever

wegens goedkoopheid genoopt zal zijn geweest om zich cenige Duitsche cliché's aan te schaffen. Een paar daarvan, de bunsing en de Uhu, zijn aardige prentjes, maar de overigen zijn akelige, stijve, Buffoniaansche figuren. Sedert Brehm ons geleerd heeft hoe men dieren naar 't leven, en niet naar opgestopte huiden, moet afbeelden, valt 't zwaar, zulke prentjes te moeten slikken.

Ik heb hier zeker nog al eenige grieven tegen dit boekje opgesomd. Evenwel blijf ik overtuigd, dat het een zeer nuttig werkje is, dat, hoop ik, spoedig een derden druk zal beleven, waarbij dan acht geslagen kan worden op het wegnemen der gebreken, die het werkje thans, naar mijn oordeel, ontsieren.

Dr. STARING.

***Kosmos. Natuurwetenschappelijke bladen, onder leiding van Dr. E. van der Ven, met medewerking van prof. Burgersdijk, Dr. Hartogh Heys van Zouteveen, prof. Huizinga, Dr. Nieuwenhuizen Kruseman, Dr. Hugo de Vries. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink*, 1874.**

De uitgever van het bekende ‘Album der natuur’ doet onder den bovengenoemden titel een nieuw natuurwetenschappelijk tijdschrift het licht zien. Het kan als eene aanvulling van het Album beschouwd worden, al schijnt het daarmede niet officieel in verband te staan. Twee stukken van grooteren omvang zijn in de eerste voor ons liggende aflevering vervat, elk van een bijzondere paginatuur voorzien, zoodat het doel blijkt te zijn, eene reeks van opstellen of monographiën, in maandelijksche afleveringen, te laten verschijnen. Men mist dus de verscheidenheid welke een gewoon populair natuurkundig tijdschrift in elke aflevering pleegt aan te bieden. Men verkrijgt daarentegen het voordeel, waarop ook door den uitgever in het prospectus gewezen wordt, dat men later de afzonderlijke verhandelingen van elken medewerker bijeenvoegen kan, en zóó over belangrijke onderwerpen grootere opstellen van specialiteiten bij de hand heeft. De belangrijkste verschijnselen en ontdekkingen van den jongsten tijd zullen op die wijze achtereenvolgens ter sprake komen.

De leiding van dat plan is opgedragen aan Dr. E. van der Ven, die zelf de eerste aflevering geopend heeft met eene verhandeling over: de zon en hare vlekken. Het tweede opstel van Dr. HaTtogh Heys van Zouteveen handelt over: de aardschors en hare veranderingen; het is in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste ten titel heeft: de macht van het kleine (een titel, welke aan prof. Harting niet onbekend zal voorkomen), terwijl de tweede tot opschrift draagt: de dampkring.

Als de goede uitslag eener onderneming alleen af hankelijk is van de degelijkheid der personen, welke haar leiden zullen, mag men zeker aan Kosmos een schoone toekomst voorspellen. De namen der schrijvers zijn een waarborg voor de deugdelijkheid van hetgeen het tijdschrift bevatten zal. De twee, in de eerste aflevering vervatte opstellen zijn zeer belangrijke bijdragen tot ver-

spreiding van kennis over de daarin behandelde onderwerpen. Eene heldere bevattelijke beschrijving, opgehelderd door goed uitgevoerde houtsneden, maken de lezing gemakkelijk en aangenaam. Een groote rijkdom van feiten is er in samengebracht en doelmatig verdeeld, ten bewijze dat ieder der schrijvers op zijn eigen terrein zich beweegt.

Een nadere mededeeling van den inhoud is uit den aard der zaak in eene korte aankondiging niet mogelijk. Nog minder kan er sprake zijn van eene critische beschouwing, welke, bij zoo uiteenloopende onderwerpen, van speciëelen aard, reeds voor deze eerste aflevering twee specialiteiten zou vorderen.

Een andere vraag is het, of in het algemeen een plan als aan Kosmos ten grondslag ligt, doelmatig mag heeten. Men verkrijgt, als wij het zoo uit mogen drukken, een tusschending tusschen een uitvoerig goed handboek, en gewone tijdschrift-artikelen. De laatste kunnen natuurlijk niets anders zijn dan kinderen van het oogenblik, den stempel dragende van hetgeen nog onbekend of onzeker is in het wetenschappelijk onderwerp dat zij behandelen. Handboeken wijzigen zich gemakkelijk bij vernieuwde uitgaven. Opstellen daarentegen, zooals de schrijvers van Kosmos willlen leveren, pogen meer een afgerond, een stationair geheel te zijn. Of, zoo zij dat niet kunnen en willen zijn, wat onderscheidt ze dan van gewone tijdschrift-artikelen? Zouden de twee nu verschenen opstellen niet even doelmatig een waardige plaats vinden in een der bestaande, natuurkundige of andere tijdschriften? Vermeerdering van het aantal tijdschriften schijnt ons geen voordeel. Concentratie van krachten, vooral in ons vaderland op allerlei gebied wenschelijk, belooft ook voor de verspreiding van natuurkennis meer dan veelheid van organen voor die verspreiding.

Deze overwegingen, welke wij niet achterwege meenden te moeten houden, doen natuurlijk aan de voortreffelijkheid van hetgeen Kosmos belooft te leveren, geen afbreuk. Niets zal ons aangenamer zijn, dan in den bloei van het nieuwe tijdschrift het bewijs te zien, dat de wakkere schrijvers ook niet gedwaald hebben in de keus van hun plan. Het lezend publiek is hier ‘tout le monde, qui a plus d'esprit que Voltaire et Rousseau’.

3 Januari 1875.
W.K.

***Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche Plooierijen. Academisch proefschrift van A. Brants. Leiden*, 1874.**

Door den moed en het beleid van den Kapitein-generaal, Prins Willem, ruimden de Franschen, twee jaren te voren te gemakkelijk toegelaten zoo niet ingehaald, in het voorjaar van 1674 Utrecht. Gelderland en Overijsel.

De Franschgezindheid, die zich trouwens ook elders vertoond had en even als later wrange vruchten had opgeleverd, kwam Gelderland duur te staan. Het kostte aan dat gewest moeite, weder als zelfstandig lid dor Unie opgenomen te worden en het geschiedde niet dan onder vernederende voorwaarden.

De Prins, gesterkt door het gezag der Algemeene Staten, veranderde de regeering in de ontruimde steden en machtigde de voorloopige te Nijmegen de ridderschap en gecommitteerden uit de regeering der andere steden bijeen te roepen. Dit geschiedde, en op voorstel van het kwartier Nijmegen werd besloten den Prins de erfelijke waardigheid van Hertog van Gelre en Graaf van Zutfen aan te bieden. Hij hield het aanbod in beraad, doch wees het, na ingewonnen gevoelen der Staten van Holland, Zeeland en Utrecht, in eene buitengewone vergadering van den Landdagden 20sten Februari 1675 te Arnhem gehouden, van de hand. Hij stelde daarop een nieuw regeerings-reglement voor, dat aangenomen werd. Den volgenden dag werd hij tot erfstadhouder benoemd.

Het nieuwe Regeerings-reglement bracht groots veranderingen in de bestaande orde van zaken. De leden van den stedelijlcen magistraat, bestaande uit burgemeesters, schepenen en raad, die zich vroeger zelf vernieuwde; de gemeensmannen, de vertegenwoordigers der burgerij, door den magistraat gekozen, zouden in den vervolge door den erfstadhouder benoemd worden; de leden van het Hof en de Hekenkamer, de drosten en ambtmannnen zouden van hem hunne aanstelling ontvangen, even als de leden, die in elk kwartier het collegie van gedeputeerden uitmaakten, de afgevaardigden ter vergaderingder Algemeene Staten en tot andere hooge collegiën. De erfstadhouder kreeg de volle beschikking over de krijgsmacht, het benoemen van alle officieren. Het recht van gratie werd hem opge-

dragen, en de bevoegdheid om de verschillen te beslissen tusschen de kwartieren of. tusschen ridderschap en steden ontstaan.

Gelderland was van eene republiek eene monarchie geworden.

Zoo bleef het gedurende 27 jaren tot aan den dood van Willem III, den 19^{den} Maart 1702. Op het bericht daarvan vergaderde de Landdag te Nijmegen. Daar werd besloten, dat de macht, die aan den Stadhouder was opgedragen, door zijn kinderloos overlijden aan de Staten was teruggekeerd, terwijl overigens in volkomene kracht en waarde gehouden werd alles, wat de Stadhouder, ingevolge het Reglement van 1675, in het begeven van officiën en commissien gedaan had. Verder werd bepaald, dat het bestel der regeering in de steden wederom gekomen was aan hare magistraten en voortaan blijven zou ter hunner vrije dispositie. De in dienst zijnde personen, onlangs nog door den Stadhouder in hunne ambten bevestigd, bleven dus aan het roer.

Dit mishaagde aan de van de regeering uitgeslotene geslachten, die gehoopt hadden weder op het kussen te komen, en aan de burgerijen, naijverig op den invloed, dien zij vroeger hadden uitgeoefend. Beide partijen beweerden, dat het Reglement van 1675 met al zijne gevolgen vervallen was; dat het oppergezag niet van den hemel was afgedaald en dat aan het volk de souvereiniteit toekwam.

De beweging, bekend onder den naam van de Oude en Nieuwe Plooi, kwam van woorden tot ernstige onlusten en gruwelijke daden, vooral in het kwartier Nijmegen.

Uit vele gedrukte en ongedrukte stukken heeft mr. Brants in zijne Bijdrage bijeengebracht, wat de aanleiding tot die Plooierijen was en hare geschiedenis in genoemd kwartier medegedeeld.

Ik houd mij verzekerd, dat het andere lezers zal gaan als mij. Na de lezing zullen zij het geschrift voldaan nederleggen, ook ingenomen met de bescheidenheid, waarmede de jeugdige schrijver optreedt; eene bescheidenheid die echter niet belet dat hij rondborstig zijn eigen oordeel uitspreekt en verdedigt, al verschilt het van mannen als Slingelandt en Nijhoff.

Zijne tegenspraak is somtijds verrassend. Nijhoff had geschreven (Bijdragen, VII. Het Geldersch Regeerings-reglement van 1675 en 1750), dat de erfstadhouder opengevallen plaatsen dadelijk met riddermatigen had bezet. Mr. Brants heeft de lijst van hen, die in hunne bediening zijn gecontinueerd of op nieuw aangesteld, nagegaan

en gevonden, dat onder de 126 regenten nauwelijks 15 riddermatig waren, en op de Landdagen van 1701 en 1702 een nog kleiner getal aanwezig was. En onder hen kunnen er geweest zijn, die vóór 1675 reeds zitting hadden.

Nog in een ander opzicht zal de lezer voldaan ziju: over des; S vloeienden stijl. Men sla slechts na blz. 174 vlg., waar de gruweldaden te Nijmegen gepleegd worden medegedeeld: het ophangen buiten de ramen van de Raadkamer van 5 voorstanders der Oude Plooi en het onthoofden van den grijzen Roukens.

De S. geeft zijn voornemen te kennen een nader onderzoek naar de Geldersche Plooierij in te stellen en mede te deelen. Ik durf het aan te raden en, daar hij naar wenken vraagt, voeg ik er bij, dat hij het aanstaande werk met deze Bijdrage tot een geheel vereenige. Academische proefschriften zijn zelden in den handel.

Tot gemak van den lezer zal het zijn, als de hoofdbronnen in hun geheel of in uittreksel als Bijlagen of onder den tekst worden gedrukt. De uitgegevenen zijn verspreid; van de onnitgegevene kan het een vereischte genoemd worden.

Arnhem.
SL.

Bouw en samenstel der maatschappij[1].

Het jaar 1714 was voor Engeland een zonderling jaar, dat de gemoederen aan 't wankelen en twijfelen bracht. Koningin Anna, die haar leven had doorgebracht in een gestadige verwarring van begrippen en personen, allengs de hoop opgaf, er iets zekerder van te weten, en dus op het laatst zich maar troostte met een weinig te diep in 't glas te zien, - stierf en werd opgevolgd door den grotesken Hanoveraan George I. Zeker had die George I geen enkelen band met het volk dat hij ging regeeren, van welk volk hij de taal niet verstond, de zeden en gewoonten niet begreep. Hij kwam, aangewezen door een politieke combinatie, en zij, die hem in Londen brachten, waren juist niet 't diepst overtuigd of hij wel zou kunnen stand houden. De schitterende minister van koningin Anna, Bolingbroke, had dan ook reeds sinds een paar jaren alles gereed gemaakt om aan den legitiemen koning, den in Frankrijk leven den Chevalier de St. George, de kroon over te dragen. Het zou hem misschien gelukt zijn, indien Anna niet plotseling, vóór dat hij alles in orde had gebracht, gestorven was. Kortom, het leven in de politiek had in die dagen in Engeland wel iets van een dobbelspel. Voegt daarbij, dat fijne talenten de publieke opinie telkens met allerlei politieke probleemen lieten spelen, en voortdurend haar deden opmerken, dat elke zaak in 't leven van twee kanten kon worden bezien. Swift, Addison en Steele - om maar enkele der beroemdste namen te noemen - kaatsten elkander den bal toe. Er werd gelachen, geschertst, straks gewanhoopt. De vroeger zichtbare draad, die Eugeland's geschiedenis aan elkander hechtte, scheen gebroken; het leven bood

1 Het hier volgend opstel is ontleend aan de Rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat bij de Utrechtsche Akademie.

een eeuwig volte-face aan; de kleuren verschoten en wisselden zoo snel; wie dacht er aan vastheid van overtuiging? Swift gaf als beste oplossing van den vooruitgang der maatschappij aan, zijn bescheiden en eerbiedige propositie om de jonge kinderen op te eten.

In dat jaar 1714 liet een docter in Londen, die zich reeds bekend had gemaakt door een satire op de leden van zijn gild, Bernard Mandeville, een dichtstuk drukken, dat een grooten opgang maakte, zoo zelfs dat sommige regels weldra spreekwoorden werden. Het was een tamelijk lange fabel en droeg tot titel het opschrift: ‘De brommende bijenkorf, of hoe de boozen in braven verkeeren’. De inhoud van de fabel was in 't kort deze: Er was eens - volgens den dichter - een uiterst welvarende bijenkorf, waarvan de bijen op dezelfde wijze leefden en werkten als menschen: dezelfde verdeelingen en onderscheidingen werden er onder die diertjes gevonden, dezelfde regeering als onder de menschen: maar één vaste trek was aan al die bijen gemeen: in al wat zij deden was iets dat niet deugde, ze waren altijd bezig elkander om den tuin te leiden en te bedriegen. De advocaten, onder die bijen waren gewoon slechte zaken te pleiten, ontleedden en bezagen de wetten, zooals een dief de winkelkast van een zilversmid, waar hij denkt in te breken, bestudeert; de docters legden zich vooral toe op de kunst om een deftig gezicht te trekken, goede vormen in acht te nemen, en aan de opvatting der dames hooge waarde toe te kennen; de priesters van Jupiter waren tartuffes bij uitnemendheid; de militairen namen hun carrière op als een post, een ambt, dat uiterlijke eer en vooral flink salaris en pensioen gaf; de ministers dachten eerst aan zich zelven en aan hun portefeuille en dan aan het land, maar zorgden steeds de woorden van rechtschapenheid en loyauteit in den mond te hebben; zoo bedrogen en fopten allen elkander; tot zelfs zij die mest en fecaliën verkochten - zoover ging de verbazingwekkende loosheid dier bijen - mengden er vooze materie en nietswaardige spetie onder; de Godin der Rechtvaardigheid was wel blind onder die bijen, maar had haar handtastelijk gevoel juist niet verloren, en de rijken, die haar linkerhand wisten vol te stoppen, kwamen er steeds goed af. In één woord, in die kleine wereld der bijen was alles gebaseerd op ondeugd, en.... toch hadden allen 't goed; de massa als geheel was zoo gelukkig mogelijk; de ondeugden werkten juist mede om hen welvarend te maken. Er was voorspoed en veel te doen. Vooral

hun ongedurigheid en veranderlijkheid maakten dat handel en nijverheid overvloedig geld verdienden, om aan al de grillen en wisselingen der mode te voldoen. - Doch het geluk was ook hier een zaak van korten duur. Er waren enkelen die meenden dat eerlijkheid toch een beter grondslag was. Dat gevoelen won veld. ‘Goede God, waren we maar eerlijke lieden!’ werd de kreet. En Jupiter, verontwaardigd over hun domheid, gaf aan hun wensch gehoor. De bijen werden rechtschapen eerlijk en braaf. En nu viel alles in die kleine wereld uit elkander. Al die ambten en betrekkingen, die zoo bloeiden, waren niet meer noodig. Advocaten hadden er geen werk; er waren geen processen; er bleven slechts zeer weinig doctoren over, te weten zij die werkelijk de kunst verstonden en wezenlijk zware ziekten wisten te heelen; de meeste geestelijken begrepen zelven maar weg te moeten gaan; het leger werd voor een goed deel ontbonden: het zou alleen strekken tot verdediging van den staat en nooit meer voor buitenlandsche diplomatische combinaties; de handel en nijverheid kwijnden, wijl alle grillen en veranderingen van smaak voorbij waren; alles werd steeds eenvoudiger en primitiever; de fijngebouwde korf werd verlaten; armoede sloop binnen; gebrek en sterfte vermeerderden; wie er van den zwerm overbleven, vlogen eindelijk met hun gezegende rechtschapenheid in de spleet van een hollen boom. - En de dichter zet nu als moraal achter zijn fabel deze les: dat hetgeen wij ondeugden noemen, een even noodzakelijk ingrediënt voor de maatschappij is, als wat wij deugden heeten. De werking van die ondeugden voor de maatschappij is te vergelijken met den prikkel van den honger: beiden zetten den mensch aan 't werken; de gouden eeuw, waarin rechtschapenheid alléén regeert, is het tijdvak der eikels. Alles is dan eenvoudig, en tegelijk ellendig.

Dit dichtstuk nu van Mandeville bracht de hersens en pennen der tijdgenooten in beweging. Wijsgeeren als Hutcheson, bisschoppen als Berkeley, schreven er weêrleggingen tegen; de groote jury van het graafschap Middlesex sprak een vonnis uit, waarbij de fabel als gevaarlijk voor de religie en voor de openbare orde werd uitgemaakt. Later ging William Law het nog eens op breede wijze bestrijden. Kortom, het vers maakte een geweldige sensatie. Die bijen van de Mandeville schenen vinnig te steken! Het geleken wel wespen!

Was het eenvoudig 't sophisme, dat aldus de aandacht trok?

Ik geloof het niet. Hoe pikant de vorm ook was, waarin ditmaal de questie van het wezen der deugd werd voorgedragen; het was hier niet het eenige vraagstuk dat aantrok. Hoofdzaak was hier misschien dat op den bouw der Maatschappij en op dat wat de Maatschappij te zamen houdt, haar samenstel, de aandacht werd gevestigd. Inderdaad begon dat vraagstuk der menschelijke samenleving in 't algemeen de gedachten hier en daar bezig te houden. Tot nog toe had men uitsluitend het denkbeeld van den Staat zoeken te ontleden, en den oorsprong van den Staat in 't algemeen philosophisch zoeken te construeeren. Sinds het einde der middeleeuwen hadden er groote revoluties in Europa plaats gehad, die tot nadere toetsing van dat staatsbegrip aanleiding hadden gegeven. De opstand en oorlog der Nederlandsche gewesten tegen Spanje had den stoot gegeven tot de geschriften van Huig de Groot en van zijn school. De opstand en burgeroorlog der Puriteinen in Engeland had de theorieën van Milton en Hobbes, later van Sir Richard Filmer en van John Locke als nasleep achtergelaten. De onderzoekingen van al deze mannen hadden, hoe zeer zij ook op enkele details verschilden, toch deze twee punten gemeen: vooreerst, dat de schrijvers zich als bij uitsluiting bleven bemoeien met den staat, dat is met het politiek gouvernement van een volk; en ten tweede, dat zij tot grondslag van dat politiek gouvernement een onderstelling aannamen, de theorie van het natuurlijk verdrag. - Op beide deze punten zou nu allengs, zeer sporadisch in de achttiende eeuw, maar zeer consequent en gedurig in de negentiende eeuw, een wijziging en omkeer plaats hebben. Vooreerst zou allengs het begrip Staat uitgebreid worden tot dat van Maatschappij. De oorsprong, groei, bouw en samenstel van die menschelijke maatschappij zou worden onderzocht. Had men op het voetspoor van Aristoleles den mensch vroeger opgevat als een politiek wezen; thans werd het sociale op den voorgrond gesteld; Jean Jacques Rousseau zou later spreken van een contrat social. De kring van het onderzoek werd dus verwijd en uitgebreid. En de methode van het onderzoek veranderde nu ook onwillekeurig. Zij die over den oorsprong van den Staat hadden nagedacht, waren altijd uitgegaan van een of andere hypothese: bij voorbeeld van die van het staatsverdrag; maar reeds was het twijfelachtig of de staatslieden zelven er aan geloofden; en dán werd het allengs begrepen, dat de gansche leer van 't natuurrecht, die tot zulke

stellingen aanleiding gaf, een gebouw in de lucht was. Waar waren die natuurtoestanden en die natuurrechtsbetrekkingen ooit geweest? Waren het niet inderdaad hersenschimmen en spinne-webben van het verstand? Beter was het dus de werkelijke geschiedenis van het ontstaan der maatschappijen bij de volken na te gaan. Geen constructies uit 't hoofd: maar waarnemen wat er geweest is, werd de leus. Wat philosophie was, moest in de historie gezocht worden. En als de historie u haar diensten ontzegt, of geen belang meer inboezemt, analyseer dan de toestanden der maatschappij om u heen, en poog tot eenige resultaten te komen. - Dezen weg volgende, en deze gedachten tot leiddraad nemende, is men werkelijk in onze eeuw er toe gekomen, enkele grondslagen te leggen van een positieve leer der Maatschappij. Het samenstel van regelen, dat men allengs verkregen heeft, is het resultaat der waarnemingen en overleggingen van een aantal menschen. Het is alsof alle rangen en faculteiten haar contingent aan ontginners van dit braak liggend veld moesten leveren. Ik roep slechts eenige namen in uw geheugen. De philosophen leverden hier, wanneer wij de mannen van 't natuurrecht niet medetellen, een Hume, een Adam Smith, een Bentham. De kring der staatslieden en der hommes d'affaires gaf een Sully, een Temple, een Pieter de la Court, een North, een van der Lint, een Turgot, een Cantillon, een Ricardo. De medici schonken ons Petty, Barbon, Mandeville en Quesnay. De theologie en de predikantenwereld kunnen zich hier beroemen op Tucker, Townsend, Süssmilch, Malthus en Chalmers. Allen brachten steenen aan. Hun aller materialen zijn nu in onze eeuw tot een soort van architectonisch systeem samengetrokken door Auguste Comte. Hij gaf aan die leer der maatschappij, zooals hij die zich dacht, den naam van Sociologie: een zonderling gebouwden naam, wiens vorming ik niet zal verdedigen, doch die thans, algemeen aangenomen, zijn diensten bewijst. Is de physiologie de leer en kennis der natuur: dan heet de sociologie de leer en kennis der maatschappij. Auguste Comte zette dien bijenkorf van Mandeville vóór ons neder; het gebrom en gesuis werd gehoord; doch het gebrom, dat in de ooren van Mandeville gemor had geleken, bleek de uiting te zijn van een werkzaam, nijver heen en weder vliegen, van een torschen en zwoegen en arbeiden. Comte had een korf van glas aan den zwerm weten te geven: en nu ging hij aan 't bespieden en aan 't opmerken. Hij zag die bijen van zelven

een vasten regel volgen, zag den éénen vorm bij hen uit den anderen voortkomen. Hij zag ze aan 't werk.

Ik stel mij voor den bijenkorf der menschelijke samenleving ook deze oogenblikken voor u op tafel te zetten: u aan te toonen wat de geleerdste en fijnste koppen hebben weten aan het licht te brengen omtrent BOUW EN SAMENSTEL DER MAATSCHAPPIJ - haar historische ontwikkeling en groei in den tijd, haar ontplooiing in de ruimte thans om ons heên - om u er op te wijzen, wat inzicht en methode van studie voor een groot deel der zoogenaamde staatswetenschappen uit beide deze waarnemingen voortvloeit.

Die bijenzwerm zij de menschheid. - Wat leert ons de sociologie omtrent het ontstaan, de eerste ontwikkeling in den tijd, den eersten bouw der maatschappij onder de menschen? Op dit gebied zijn werkelijk, dank zij de vlijtige historische nasporingen van mannen als Maine, enkele waarheden aan 't licht gekomen. Alle oude toestanden der verschillende volken, voor zoover zij sporen in wetten of letterkunde hebben achtergelaten, met elkander vergelijkende en toetsende, is men er in geslaagd een soort van bewegingslijn bij 't vormen en zich ontwikkelen der eerste maatschappijen onder de menschen waar te nemen. Een gang van den allerprimitiefsten toestand, van het praesociale, tot de kindschheid der maatschappij en dan vervolgens tot verdere ontplooiing. - Wanneer we de menschen daar opmerken bij den dageraad der maatschappij, dan zien wij ze als verspreide en van elkander afgescheiden groepen, terwijl iedere groep bijéén gehouden wordt door gehoorzaamheid aan den stamvader. Misschien is de gissing niet al te gewaagd, die in de schildering der Cyclopen, in de Odysséa van Homerus, de trekken herkent van den allereersten, ik zou haast zeggen, vóórmaatschappelijken toestand. Die trekken en tinten, dáár aangegeven, vallen werkelijk samen met wat de grondigste kennis der historie en de studie der oudste bronnen heeft aan den dag gebracht. Homerus spreekt van hen in deze regels: ‘Zij hebben geen raadplegende vergaderingen, noch wetten of gewijsden, maar een ieder oefent rechtspleging uit over zijn vrouwen en kinderen, en zij bekommeren zich niet om elkander.’ Zij leven dus als geïsoleerde huisgezinnen, terwijl het woord des vaders wet is. Let nu wel op dit belangrijk feit,

waaruit zooveel moet ontleend worden, dat de éénheid van de oude maatschappij niet is het individu, maar het begrip huisgezin, het begrip Familie. De oudste beschaving gaat dus uit van de familie. Uit den familieband moet alles worden opgemaakt. Het is de sfeer van de patriarchale tijden, met strenge toepassing der vaderlijke macht. Alles begint onder de menschen met een groep. Niet de enkele leden van die groep, de personen, maar alléén de groep zelve heeft rechten. De theorie van een maatschappelijk verdrag, door individu met individu gesloten, is in den ouden toestand zoo vèr mogelijk van de waarheid. Worden er contracten gemaakt, dan is het alleen van familie tot familie, van groep tot groep. En datzelfde is op te merken bij het eigendom. De kring van het zakenrecht is zeer klein. Particulier eigendom van het individu is er in 't begin niet; er is slechts gezamenlijk eigendom van de familie, collectief bezit van den grond. Het natuurrecht met haar idee, dat individueel eigendom den normalen vorm van eigendom voorstelt, was dus ook hier weder geheel en al verkeerd ingelicht. De oude wetten weten niets van individuen met eigen particulier bezit, eigen wilsuitingen en eigen verbintenissen; neen, alles gaat uit van een totaliteit, van een geheel, van de Familie. Het gezamenlijke, het collectieve in die familiegroep, beheerscht alles en plooit de toestanden. - Uit die familie ontwikkelt zich nu allengs een soort van Maatschappij. Het middel, waardoor die kring, die reeds op natuurlijke wijze door de kinderen en afstammelingen van broeders en zusters zich telkens uitbreidt, zich steeds nog verder uitstrekt, zich om anderen dan de strikte familieleden gaat bekommeren, andere leden voortdurend in haar sfeer gaat opnemen, is nu het middel der ‘fictiën’. Wanneer een huisgezin zelf niet talrijk was, en toch wilde blijven bestaan, of wanneer het in 't algemeen een grooter aantal leden wilde of kon omvatten, dan nam men andere leden op, die men door de fictie der adoptie nu in den familieband plaatste. De instandhouding of vermeerdering was dan gewaar-borgd, en toch het familie-beginsel gehandhaafd. Die in den cirkel werden opgenomen deden alsof zij bloedverwanten waren: namen dezelfde gewoonten in acht als de familieleden, eerbiedigden hetzelfde heiligdom. Die fictiën zijn een eenigszins plomp middel, doch voldoen volkomen aan haar oogmerk. De familie kan als kunstmatige familie haar loten weder verder uitstrekken, en de eerste menschen-maatschappij zich ontwikkelen. - Wij

laten haar aan haar ontwikkeling nu over. De verschillende groepen breiden zich nu door afstamming en adoptie telkens uit, doch staan allen eenigszins vijandig tegen elkander over. Zij ontwikkelen zich elk met eigen gewoonten, eigen overleveringen, en pogen steeds grooter te worden. In die oudste beschaving gaat de ontwikkeling natuurlijk nog niet bewust volgens eigen gestelde regelen voort; het is een soort van instinct dat alles voortdrijft, een vaag gevoel: een instinct dat door fictiën telkens het vreemde als 't ware inweeft in het oude web.

Het was nu een merkwaardige stap voorwaarts in de ontwikkeling der maatschappij, toen naast dat begrip van familie-band nog een ander denkbeeld zich deed gelden, namelijk het locale, het plaatselijk begrip: het begrip dat personen in zekere rechtsbetrekking tot elkander werden opgenomen, alléén en uitsluitend omdat zij buren waren. Sir Henry Maine zegt zeer goed, dat er geen revolutie zóó verrassend en zoo compleet is als deze, toen het begrip van 't locale aanrakingspunt zich voor het eerst als de grondslag van een gemeenschappelijke handeling wist te doen eerbiedigen. De aanleiding tot het opnemen van dit begrip was waarschijnlijk deze, dat de uit de familie-leden bestaande maatschappij zich krachtig genoeg gevoelde om zich niet meer te recruteeren door de fictie der adoptie, met andere woorden dat zij als een compacte massa, als een aristocratie, de anderen ging buitensluiten; tegen dat streven wisten de anderen, die in de nabijheid woonden - wier groep gebroken was, hetzij door oorlog of natuurlijke redenen, en die er dus het grootste belang bij hadden om in den cirkel van de dicht bij hen gevestigde maatschappij verkeersrechten uit te oefenen - het beginsel der plaatselijke nabijheid op te roepen, een beginsel dat evenveel levenskracht had als dat van den bloedsband. Een nieuwe reeks van politieke en maatschappelijke ideeën kwam daarmede op. Er was nu dus ook een erkende samenhang tusschen menschen, die geen andere betrekking tot elkander hadden dan dat zij elkanders buren waren; de bloedverwantschap vormde niet het éénige aansluitingspunt. - En nu breidde zich die menschelijke maatschappij breeder uit. In het begin zeer langzaam, loom en traag. Hoe ouder toch de beschaving is, hoe meer gecompliceerd de vormen van haar handelingen zijn; de vormen zijn dan even onbeholpen als veelslachtig; alles (denkt slechts aan de overdracht der erfenissen)

is ceremonieus ingekleed. De meer eenvoudige vormen worden eerst veel later verkregen. Ook hier was 't natuurrecht steeds het spoor bijster. Het natuurrecht plaatste den éénvoud van het leven in 't begin, terwijl ze aan het einde eerst wordt bereikt. De vormen der maatschappij zijn in 't begin zeer plechtig, stijf en monotoon; in vervelende éénzelvigheid worden zij steeds herhaald: eerst veel later, als de maatschappij zelve bewegelijk wordt, als de wielen der samenleving snel beginnen te rollen, dan eerst krijgt men lichte vormen, die aan vlugge handelingen en wilsuitingen voegen. De publieke opinie loopt de wet vooruit, en de wet haalt ze ademloos in. Die lichtere vormen, die meer eenvoudige opvatting van alle betrekkingen, die ontleding van het gecompliceerde tot grondstoffen, leidt nu het menschdom allengs tot het erkennen van het recht en de sfeer van eiken individu afgescheiden van zijn groep, tot het postuleeren van het individueel eigendom met al zijn rechten en verplichtingen. Doch als wij hierop letten, zijn wij de eerste tijden van primitieven oorsprong en ontwikkeling der maatschappij reeds lang voorbij; wij komen tot gewone historische tijden. Ik begeef mij uit den aard der zaak daarin niet; ik constateer alleen het feit, dat nu de menschen met bewustzijn, als kunst, gelijksoortige groepeeringen gaan eerbiedigen en vestigen, denzelfden samenhang met opzet gaan volgen, dien zij vroeger in de kindschheid van het menschdom als instinct slechts verwezenlijkten. Inderdaad schijnt de gansche loop en richting, die de maatschappij neemt, een beweging welke van een onbewusten toestand leidt tot een bewuste overeenkomst. De maatschappelijke overeenkomst, die 't natuurrecht bij de wording der dingen veronderstelde, ligt misschien dus aan het einde van de loopbaan. In 't begin is zij niet: de bronnen van wet in primitieve maatschappijen zijn gezag, gewoonte of wat wij toeval heeten. Eerst later worden die gegevens verwerkt. De mensch heeft dan de gegevens, door de natuur hem geschonken, overgenomen en tot bewuste menschenhandelingen, tot een kunstwerk, gestempeld. De menschelijke bijen volgen dan met bewustzijn die wet van ‘Samenhang’, die sociale ideeën, die hun vroeger alleen gegeven waren in de opgelegde denkbeelden der groep van het huisgezin. De oorsprong van de maatschappij wees op het gezamenlijk leven, gezamenlijk gevoelen en werken, op gezamenlijk eigendom; en ziedaar, tegenwoordig wordt in ons midden sterker dan ooit gedrukt op het gemeenschapsgevoel.

Men komt dus - als men wil - op hetzelfde terug, doch op gansch andere wijze. Wederom waardeert men in onze dagen het individueele bezit en eigendom slechts in die mate, als het voordeel ook aan anderen geeft. De mensch begint te begrijpen dat zijn ware roeping is als lid eener groepeering werkzaam te zijn en zich te gevoelen. De Sociologie heeft dus in dien zin een groote zaak verricht, door, bij den oorsprong der maatschappij, niet 't abstracte individu aan te wijzen, maar de groep van 't huisgezin en van het gezamenlijk eigendom. Er is nooit geweest een massa éénheden, maar dadelijk een band, een band dien wij niet kozen, maar waarin de menschen zich vonden. De opvatting, die de menschen zou willen gelijkstellen met een hoop atomen, een onbewerktuigde massa, aan stuifzand gelijk, dat door de winden her- en derwaarts kan worden gevoerd, is historisch zoo onjuist mogelijk. De Sociologie vordert in de loekomst wederom het sluiten van banden, doch nu banden van bewuste wezens. De Samenhang der menschen is uitgangspunt en doel tegelijk.

Doch de resultaten der wetenschap van de Sociologie leiden verder; terwijl de historische onderzoekingen wezen op Samenhang, hebben de ontledingen van het bestaande gewezen op ‘Orde’. De methode, volgens welke de natuurkunde het bestaande observeert, wees hier den weg. - Wat ons toch tegenwoordig haast nog meer belang inboezemt dan het nagaan van den oorsprong en wording der maatschappij, is de analyse van het samenstel dier maatschappij om ons heen. Wij willen het groote veld, de uitgestrekte vlakte der menschelijke samenleving, zooals die nu ontstaan is uit de verschillende groepeeringen van allerlei menschen, kennen. Wij willen den juisten blik hebben op dat wat er tegenwoordig is. Hebben wij zoo even het oog geslagen in de diepte der tijden, zien wij thans in de breedte der ruimte. Zij die lang dien menschelijken bijenkorf hebben bespied, hebben nu met behulp van de statistiek zekere vaste regelen meenen op te merken, waarin de handelingen en daden der menschen zich bewegen. Quételet vooral, wiens dood wij allen betreuren, heeft hier zulk een goed voorbeeld gegeven, toen hij zijn ‘maatschappelijke physica’ construeerde. De resultaten van zulke studiën komen nu ongeveer op het volgende neder. Schijnbaar bewegen zich de handelingen der menschen willekeurig, maar inderdaad gaat alles volgens gestelde wetten.

Het is oogenschijnlijk een gekrioel en gewoel door elkander; instabiliteit en antagonisme schijnen de levensvoorwaarden; der menschen daden en betrekkingen schijnen zoo wisselvallig en zonder oplettendheid tot stand te komen, dat het is alsof een groote hoeveelheid arbeids verloren moet gaan; in den strijd, oneenig-heid en wrevel tegen elkander, waarbij men aan den ander elk voordeel misgunt, en elkander benijdt wat men door 't zwoegen heeft verkregen, schijnt 't egoïsme de wet van allen; de bonte verscheidenheid schijnt door toeval en willekeur slechts te harder getint te worden. Dit schouwspel levert de eerste oppervlakkige blik. Maar zorgvuldige analyse en opteekening heeft juist het tegenovergestelde aangewezen. Laat de menschen slechts zich reppen en afsloven en excentriek zich willen gedragen: een kalmer kracht leidt ze van zelve tot vaste banen terug. Gelijk de natuur vast en rustig haar weg gaat; doet oogsten naarmate er gezaaid is: zoo is er in de verschijnselen, feiten en handelingen der menschelijke maatschappij een wet van regelmatigheid en orde op te merken. Hoe dieper men die studie opvat, des te meer komt men tot de erkenning, dat het vroeger zoo ruim gedachte terrein der individueele handelingen der menschen telkens verkleind en vernauwd wordt. De verschijnselen zijn soms haast regelmatiger naarmate zij meer te doen hebben met wat men noemde den vrijen wil der menschen. De getallen der huwelijken zijn regelmatiger, dan die van de sterfte. De jonkman van onder de 30 jaar, die een vrouw van boven de 60 jaren trouwt, weet goed wat hij doet: hij handelt uit berekening; geen passie kan hem hiertoe brengen, en toch gehoorzaamt hij haast zonder het te weten, aan een wet, die wil dat er in onze maatschappelijke organisatie zoo en zooveel menschen onder dezelfde omstandigheden een huwelijk sluiten. De misdaden en misdrijven in een maatschappij schijnen daden van impulsie, van hartstocht, en toch is het jaarlijks wederkomende cijfer zoo regelmatig, dat het haast gelijkt alsof men een budget betaalt; elk misdadiger wordt in de oogen van hem, die lang op die cijfers heeft getuurd, slechts het werktuig dat volbrengt wat de maatschappij aan kwaad in kiem in zich bevatte. Geboorten en sterften, ziekten en bedrijven of beroepen, armoede en rijkdom, onderwijs en krankzinnigheid, het is alles onder vaste regels en onder vaste wetten te brengen. De cijfers dienaangaande - mits de opteekening daarvan zich slechts over een groot aantal jaren uitstrekt, en, door de menigvuldigheid

der feiten die men heeft waargenomen, een eenigszins massaal karakter verkrijgt - laten geen twijfel zelfs over. Men ziet in de maatschappij de zeer vaste plooien en lijnen. Slechts moet men zich op eenigen afstand weten te plaatsen. Van een groote met wit krijt getrokken lijn ziet iemand, die er te dicht bij staat, niets dan bizarre wild dooréénloopende stippen, die zich kruisen, over een tegen elkander springen en zich opdringen; - hij, die op eenigszins verwijderden afstand staat, aanschouwt de regelmatig loopende lijn. Inderdaad heeft de menschelijke maatschappij iets van de groote waterwerken in het park van Versailles. Ziet, de helder witte straal dringt langs allerlei openingen met ontzettende vaart zich naar boven; het bruist, het kookt: schuimend welft zich de boog van een opstuivenden, door elkander dwarrelenden, in 't zonlicht fonkelenden droppelen-regen; had elk dier droppelen een bewustzijn, een gevoel, hij zou niet weten werwaarts hij wordt gestoven, en wij, die 't schouwspel aanzien, weten ook niet waarheên die diamanten waterbellen vliegen; toch is de vaart van den straal en van elken droppel berekend, en de juiste zwaarte der drukking op een gausch andere plaats bepaalt met wiskundige zekerheid de snelheid der opgestuwde vaart en de hoogte die elk waterdeeltje kan bereiken; de deelen, de enkele droppels nemen den schijn aan van weg te spatten; te vergeefs: want door een innerlijke Nemesis worden zij teruggehouden om de volkomen harmonie te bewaren.

Hieruit vloeien nu allerlei gevolgtrekkingen voort. - Allereerst verkrijgt men de mogelijkheid om, niettegenstaande de oneindige verscheidenheid der feiten en handelingen en betrekkingen in de menschelijke maatschappij, toch een blik op 't geheel, een inzicht in de ‘universitas’ der maatschappij te bekomen. Er doet zich een vaste evenredigheid van lijnen aan 't oog voor. Een zekere éénheid in die menschelijke maatschappij wordt voelbaar. Wij zien, wanneer wij die cijfers lang en uitvoerig bespieden, dat alles in de maatschappij op elkander inwerkt. Alles werkt op alles; alles weêrspiegelt zich in alles. Elke daad en elke uitgedrukte gedachte, ja elk woord, is niet alleen op zich zelf goed of kwaad, maar is ook een stoot ten goede of ten kwade op de geheele omgeving, met voortgaande oneindige werking. Er is een oneindige solidariteit. - Dan wordt verder, door zulk bezien en observeeren der maatschappelijke feiten, een wet van oorzaken en gevolgen, met andere woorden, een zekere

wet van noodzakelijkheid duidelijk. Waar de cijfers van éénzelfde handeling, van hetzelfde feit grootelijks verschillen, daar ziet men bepaald redenen voor die afwijking. Wel is het nog geen systeem van ‘schakels en lussen, van haken en oogen, geen speld kan er tusschen’: wel zijn waarlijk nog niet alle probleemen hiermede verklaard: maar toch kan men met eenig recht reeds vermoeden, reeds gissen, en dat is reeds veel gewonnen. Want wanneer men de eenheid der samenleving heeft gevoeld, en de wet van oorzaken en gevolgen iets scherper heeft leeren inzien, kan men als 't ware den mond openen aan de zwijgende cijfers die men gegroepeerd heeft: men kan voorspellen wat er in de maatschappij onder die of die omstandigheden gebeuren zal. Wanneer men sommige verschijnselen neemt, dan kan men met vrij groote zekerheid het cijfer der volgende jaren noemen: een waarschijnlijkheidsrekening kan worden toegepast. Mits de vroegere studies en opgaven veelzijdig genoeg zijn, zullen die inbreuken op den regel niet zeer groot bevonden worden. - Tegelijkertijd wordt dan de blik en het verstand geoefend, om niet bij accidenteele, bij bijkomstige gevallen lang stil te staan; heeft men altijd den blik op het geheel, dan klimt men ook tot de ware oorzaken op. Men leert het kwaad, waar het is, in 't aangezicht zien, het zuivere van het onzuivere erkennen, zonder zich met bijzaken en geringe omstandigheden bezig te houden. Men leert de waarheid der stelling, dat, als men zich met kleine maatregelen ophoudt, men meestal slechts één deur dicht doet, om een andere te openen. Men schrikt bijv. over het getal te vondeling gelegde kinderen; men opent nu zoogenaamde ‘tours’. Helaas, het resultaat is dat de sterfte dier kinderen ter nauwernood is voorkomen; verhindert men al enkele, hetzij onmiddellijke hetzij indirecte kindermoorden, zoo is het een feit dat deze gestichten met haar tours een onevenredig groot aantal kinderen zien sterven binnen haar muren, terwijl misschien der lichtzinnigheid de arm nog wordt toegestoken. Hier vooral geldt de toepassing van ‘ce qu'on voit, et ce qu'on ne voit pas’. Doch wat men niet ziet met het ongeoefend oog, is daarom niet te minder waar. - Eere dus aan al die mannen, die met hun fijne berekeningen ons de probabiliteit van allerlei feiten hebben weten uitéén te zetten. Ziet er niet op neder en zegt: het zijn maar kansrekeningen. Het zijn geen onbelangrijke zaken, onwaardig om den geest bezig te houden. Denkt er aan dat Pascal, lang

nadat hij bekeerd was, en nadat hij zijn Provinciales geschreven had, zijn geest - waarvan de adelaarsvlucht de zon in 't aangezicht dorst te stijgen - met inspanning van alle krachten een studie over de Boulette deed uitwerken. Waarom? En waarom hebben onze Jan de Witt, onze Christiaan Huyghens, onze Amsterdamsche Hudde, onze Groningsche Bernouilli's zich met dit probleem der kansberekening steeds bezig gehouden? Is de gissing te vermetel, dat al deze hooge en scherpe geesten er een voorgevoel van hadden, dat door dergelijke becijferingen het rijk van 't toeval in deze menschelijke maatschappij telkens werd verkleind? Niemand wordt (in landen waar de doodstraf bestaat) toevallig opgehangen. ‘Ziedaar iemand die slecht gerekend heeft,’ zeide Fontenelle, toen hij een armen schavuit naar de galg zag brengen. Maar evenmin wordt iemand toevallig geboren. ‘Non temere nec fortuito nati sumus,’ zeide reeds Cicero. Niemand doorleeft toevallig de bedrijven van zijn levensdrama. In dat levensdrama heerscht nog vrij wat sterker de wet der noodzakelijkheid, dan in al de drama's van Shakspere. Inderdaad is de uitdrukking ‘toeval’ meestal slechts een woord, waarmede wij onze onwetenheid omsluieren. Waar onze voorvaderen die gril van 't toeval nog verschrikt aanstaarden, heffen wij - al kunnen wij 't nog niet verklaren - onze hoofden op en vermoeden een wet van orde. Wie weet of niet onze menschelijke maatschappij zal blijken een providentieel feit te zijn, een weefsel waaraan de menschen arbeiden, opdat op de oppervlakte van onze planeet, onder zich zelf bewuste geesten, de harmonie van 't zedelijk en verstandelijk leven zich zou kunnen openbaren, gelijk in de natuur de orde en regelmaat in de onbewuste schepping te voorschijn komt? Met vrij wat inniger stem zullen wij het den grooten statisticus en veldprediker van Frederik den Groote, Süssmilch, nazeggen: ‘dat God een groot Arithmeticus is, die niet slechts al onze haren heeft geteld, maar ook de gansche wereld alzoo heeft geschapen, dat overal regelmaat en orde heerschen kan.’

Zoo heb ik dan van dien zoogenaamden bijenkorf der menschelijke maatschappij bouw en samenstel u eenigermate toegelicht: een toelichting door den tegenwoordigen stand der Sociologie aan de hand gedaan. In de diepte en op de breedte dier maatschappij hebben wij den blik geslagen. Zien wij thans, hoe zulke verkregen conclusies kunnen inwerken op de verdere studie

dier maatschappij. - Wanneer we ons dan nog eens voor den geest stellen, wat wij boven omtrent den oorsprong en bewegingslijn der maatschappij aanstipten, dan is één zaak voortaan duidelijk, dat wij, bij het bestudeeren der verschillende phases en historische tijdvakken der menschelijke maatschappij, rekening te houden hebben met een wet van ontwikkeling, een ‘wet der evolutie’, zoo als men het tegenwoordig altijd noemt: een wet wier werking door Herbert Spencer, in zijn jongste boek over de Sociologie, op merkwaardige wijze is ontleed. Wij zouden ons die maatschappij, van den aanvang der tijden tot op heden, kunnen voorstellen als een grooten berg, uit verschillende aard- en steenlagen bestaande, maar zóó gevormd, dat de ééne laag altijd voortvloeit uit de vroegere: een doorsnede van den berg zou ons de verschillende steen- of aardsoorten en de grenzen en overgangen daarvan duidelijk aantoonen. De te-boek gestelde geschiedenis nu is die doorsnede. Zij maakt ons bekend met al die verschillende sociale couches en haar historische lijnen. Wanneer wij dus de geschiedenis goed bestudeeren, dan zullen wij de reeks van maatschappelijke toestanden, de reeks van maatschappijen die de menschen gevormd hebben, waarin zij geleefd hebben, één voor één in oogenschouw kunnen nemen. En zulk een studie der verschillende maatschappijen, der verschillende maatschappelijke lagen, wordt betrekkelijk gemakkelijker en zekerder dan men denkt. Wij hebben toch niet alléén op historische schrifturen of documenten ons te verlaten: het is niet enkel een schiften en doorsnuffelen van een paperassenwinkel; neen, de zoogenaamde evolutie-leer geeft in haar eigenaardigheid een tweeden sleutel aan de hand, om de periodieke ontwikkelingsvormen der menschelijke maatschappij te leeren kennen. Het is toch een feit dat de bouw der menschelijke maatschappijen niet overal met gelijken tred is vooruitgegaan. Integendeel, geheele volken, geheele werelddeelen zijn bijna stil blijven staan. Hun traagheid verklaart nu den vooruitgang der anderen. In de rust der achterblijvers ziet men vroegere ontwikkelingsvormen der progressieve deelen van de maatschappij. Het heden van den één is het verleden van den ander. Verleden en heden bestaan beide tegelijk. In het Oosten, in Indië, leven in 't helle zonlicht, bekleed met volle vormen, de beenderen, die in de kronieken der middeleeuwen ons door hun dorheid een raadsel waren. Tegelijkertijd - bij die vergelijkende studie van ver-

schillende trappen der maatschappelijke ontwikkelingsvormen - wordt dan een meer vaste en preciese beteekenis en vorm gegeven aan dat overigens zoo vage begrip van een vooruitgaande maatschappij. Van geen woord is zoo sterk misbruik gemaakt als van 't woord vooruitgang! We leven in de heerlijke eeuw van den vooruitgang, is een phrase, die onze tijdgenooten maar niet kunnen ophouden te herhalen, zelfs in dagen, waarin van den één en kant de Kerk, aan den anderen kant, wat even erg is, de Staat zich van de maatschappij wil gaan meester maken. Die weidsche naam van vooruitgang wordt dadelijk gespeld, als er nog pas een verschuiving van vooroordeelen plaats heeft. Men past het op alles onmiddellijk toe en roemt vooral in het gelijktijdig vooruitgaan van alles; alles heet tegelijk vooruit te gaan; waar de intelligentie haar grenzen heeft uitgezet, dáár stelt men reeds van zelf dat ook het moreele element is verbeterd; niet lettend op de cijfers der statistiek, die aantoonen dat de liberale professies altijd de grootste cijfers der misdaden geven, dat de echtscheidingen uit zeer onzedelijke motieven, dat zelfmoorden en waanzin altijd meest voorkomen onder de verstandelijk meest ontwikkelden. Zou het niet beter zijn dat woord van vooruitgang wat bescheidener te gebruiken, en vooral niet van een gelijktijdigen en algemeenen vooruitgang van alles tegelijk te spreken? Hoe het zij, op het veld der maatschappij de evolutie bespiedende, blijkt het ons werkelijk, dat het deel dier menschelijke maatschappij, dat progressief vooruit is geschreden, zeer klein is tegenover de andere deelen, die niet zeer vooruit zijn gegaan. Wij kunnen ons zoo moeielijk ieder oogenblik voorstellen, dat de beschaving om ons heên het deel is van een bij uitstek kleine minderheid op aarde. Wij doen in onze spreekwijzen, in onze gewoonten, alsof allen aan die beschaving deel hadden. Toch is zulk een overgroote massa natiën stationair gebleven. Nog leven tallooze natiën in monotoon éénzelvige rustige rust, wachtende totdat in haar isolement de kern zich vormt, waaraan vooruitgaande gewoonten zich kunnen vastknoopen, om op haar beurt mede iets te vorderen. Wanneer wij de vergelijking met den berg en de aardlagen mogen voortzetten en het geheel der bewoonde aarde dus gelijkstellen aan een bewegelijke geologie, dan zien wij, hoe slechts aan den top de beweging merkbaar voorwaarts gaat, terwijl de veel grootere beneden liggende lagen tot nog toe zeer weinig kiemen van vooruitgang be-

zitten. - Verder onze wet der evolutie toetsende, zien wij dat het tempo der beweging van die evolutie betrekkelijk zeer traag is. De natuurlijke loop dier ontwikkeling en ontplooiing gaat zeer langzaam. Het is een gedurig modelleeren en remodelleeren van dezelfde stof. Trouwens elke groei van een nieuwen vorm onderstelt een vernietiging van een ouden. De mannen, die in onze beschaafde staten in dien ontwikkelingsgang zouden willen ingrijpen of hem leiden, hebben dus slechts te zorgen, dat zij niet al te vast, al te straf de door hen bedachte vormen doen vaststellen. Elke den menschen opgelegde vorm moet van dien aard zijn, dat hij voor uitzetting vatbaar is; anders worden bestaande in volle ontwikkeling zich bevindende gewoonten op een Procrustes-bed gelegd. Te strenge organisatie - en sommige staten zouden wijs doen die les ter harte te nemen - belet den verderen groei. Te groote strafheid der bepalingen is even verderfelijk als het onsamenhangend haastig besturen en de incohaerenties der zich zelve verwarrende overijling. - Het is hier de plaats niet om dit alles uit te werken. Ik mag slechts een enkele noot aanslaan, het aan u overlatend om de geheele melodie, als gij wilt, af te spelen. Slechts dit ééne nog: de loop van elke evolutie eener maatschappij wordt zeer zeker bepaald door de historische gegevens, die in zulk een maatschappij aanwezig zijn; het historische motief is bij elken regel, bij elke gewoonte, bij elke wet een overwegend element; het is de roode draad, die als het ware vastgehouden wordt; doch bij alle sociale en economische feiten moet in de tweede plaats daarop gelet worden, dat eerst dán die maatschappij goed kan vooruitgaan, wanneer zij tot de hoogte is gekomen dat zij zich zelve een doel kan stellen. En dit doel, zoo het bewust in aller hoofd en hart wordt gedragen, werkt dan weder op de evolutie van alle elementen in de Maatschappij terug. De wielen rollen weldra sneller: de plasticiteit der vormen wordt dan grooter en grooter: en naar een bepaald gewild doelwit ziet men een gansche maatschappij zich bewegen. Vooroordeelen en eerbiedwaardige oude gewoonten worden verlaten: men wil het nieuwe: zoo als men in deze dagen om ons heên de wetgevingen van Italië en Duitschland werkelijk oogenschijnlijke wonderen ziet doen.

Voor den staatsman, den administrateur - ik behoef 't niet uitdrukkelijk te zeggen - vloeien uit dit alles zeer duidelijke practische lessen voort. Voor ons land te sterker, omdat ons

land nog altijd zijn glorierijke vlag, zijn rood wit en blauw, laat waaien over het verre Insulinde. Daar is het land der vroegere mijnlagen, der stationaire gewoonten. Maar dubbel hebben wij, die Indië besturen, toe te zien, dat wij niet miskennen het onderscheid, het verschil van Indië's maatschappij met de onze; dat wij integendeel het wordingsproces van een Oostersche maatschappij goed begrijpen en naar die kennis onze wetten vaststellen. Aan den éénen kant kunnen wij ons niet bepalen tot het eenvoudig codificeeren der Indische toestanden, want elke definitie van een recht vermeerdert dadelijk op onbegrensde wijze de kracht van dit recht, dat misschien reeds in de stadiën van een langzame vervorming was; aan den anderen kant is de haast om te ontwikkelen even noodlottig. Vergeten wij het niet, dat in Engelsch Indië het door Macaulay ontworpen strafwetboek, een uitstekend model voor moderne tijden, mede een oorzaak geworden is der geweldige revolutie en oorlog in Indostan van het jaar 1857. De op straat in de steden gezongen liederen beklaagden zich als over de aller-onduldbaarste wreedheid hierover, dat in dit nieuwe wetboek vrouwen en kinderen behandeld werden alsof zij mannen waren. Vooral hier is driftige haast, en al wat herinnert aan den storm-marsch van den Westerschen vooruitgang, te vermijden. In 't algemeen moet 't bespieden der evolutie-wet den staatsman, waar hij ook werkt, rust en kalmte geven. Alles met maat en evenredigheid te doen, is de hoogste gaaf voor den staatsman. Het buitensporige, het hartstochtelijke, het overdrevene geeft oogen-blikken van overspanning. Het moge door sommige staatslieden in revolutie-tijd niet te vermijden zijn: meer overeenkomstig de waarachtige belangen der maatschappij handelt Willem van Oranje met zijn spreuk: ‘saevis tranquillus in undis’, dan de Fransche Titans, die door hun hartstocht de groote Revolutie hebben doen bederven.

Voor den economist is dit letten op den ontwikkelingsgang der maatschappij een allereerste vereischte. De economie heeft, vooral door de inzichten van J.B. Say en Frédéric Bastiat, te veel dit miskend. Zij is een tijd lang een veel te geïsoleerde, veel te absolute wetenschap geworden. Haar beoefenaars deden alsof zij met een samenstel van natuurwetten te doen hadden. In de scholen werd 't bijna geen onderzoek meer, maar een dispuut over een bundel controverse quaesties. Een betere richting wordt echter aan de economische studie gegeven, nu men begint in te zien, dat

de Economie toch eigenlijk slechts een tak van de wetenschap der maatschappij, der Sociologie, is. Gelijk de wetenschap der medicijnen eerst waarachtige wetenschap geworden is door de physiologie, zoo hopen wij in de Economie eens de waardige dochter der Sociologie te zien. Het fragment op zich zelf te bestudeeren is niet voldoende. De wetten van productie en distributie der rijkdommen kunnen waarlijk niet bestudeerd worden buiten de maatschappij om. Andere tijden, andere vormen van productie. Het verschil der motieven bepaalt hier alles. De economisten, lettende op onzen tijdkring, hebben als éénig motief van productie het eigenbelang, de concurrentie, genomen, niet lettende dat in vroegere vormen der maatschappij, hier de godsdienst, dáár de gemeenschap tot voortbrenging van goederen leidde. Maar zulke tijden kennen waarlijk ook geheel andere productievormen dan een tegenwoordige maatschappij, waarin de zucht om 't meest te winnen de andere drijfveeren beheerscht. Thans leven wij in een maatschappij, gebouwd op den grondslag van 't ruilverkeer. Hoe langen tijd heeft het echter geduurd, eer die maatschappij zich heeft ontwikkeld uit de windselen van de gewoonte. Die gewoonte maakt in oude toestanden - die wij nog in Indië kunnen obser-veeren - den prijs: gelijk wij onder broeders en zusters gansch anders taxeeren en schatten als voor onze overige medemenschen. Maine toont zeer goed aan, hoe in Indië, eerst toen de menschen als vreemdelingen tegenover elkander stonden, op het neutrale terrein der markt aan de grens, waar zij elkander ontmoetten, voor de dorpsgemeente de regelen der staathuis-houdkunde ontstonden. - De questies van eigendom verkrijgen door zulke onderzoekingen een geheel nieuw licht. - De wetten der distributie, die trouwens geheel en al van de maatschappij op elk tijdstip afhangen, worden nu eerst begrepen. - Elke maatschappelijke toestand en instelling krijgt nu in de oogen van den economist iets provisioneels. Anders was het gesteld met de economische vormen in het Europa der XIIIe dan in dat der XIX ^{e} eeuw. Men begrijpt dan de fout der fransche economisten, die, 't voorbeeld van den voortreffelijken Turgot niet willende volgen, het absolute zochten, en dat absolute meenden te vinden in het generaliseeren van één bepaalden vorm, en nog wèl van den tegenwoordigen, der maatschappij. Zij maakten een quasi-eeuwige wetenschap van tijdelijke regels op een gegeven oogenblik: een bijbel met lessen van slechts één tijdvak. De

ware weg is hier: het geheel, den geheelen ontwikkelingsgang, de Sociologie te kennen, en met die kennis toegerust, het fragment, de Economie, te bestudeeren. Men begint dan te begrijpen, hoe 't uit een historisch oogpunt mogelijk is dat op het terrein van geld-verdienen de begrippen veranderen en nog zullen veranderen. Economische wetten zijn resultaten of gevolgen van materieele productie-verhoudingen: niet omgekeerd. Reeds nú zouden wij een gevoel hebben als van het openrijten van wonden, als onze staatslieden rustig zaten te schacheren over het stuk slaven- en negerjacht, dat aan iedere Christelijke natie toekwam: dit alles gebeurde echter dood-bedaard in het bekende huis hier op de Drift, toen, bij het sluiten van den Utrechtschen vrede, de Engelschen het als een triomf van Britsche staatswijsheid beschouwden, dat zij aan de Spanjaarden het voordeeligste brok van dien negerhandel, als prijs van den vrede, afdwongen, om het als particuliere Engelsche jacht te exploiteeren. Reeds nú zou de kinderroof, waarmede op het einde der 18^{e} eeuw de Revolutie van Watt en Arkwright in het leven trad, een kinderroof, waarbij de kindermoord van Herodes te Bethlehem verbleekt, bij de meesten zelfs onzer fabriekanten bezwaar ondervinden. Ik tart ieder tegenwoordig, om de winst der slavenplantages of der katoenfabrieken in de eerste 25 jaren onzer eeuw, het geld waar de bloedvlekken aan blijven kleven, nog als economisch begeerlijk in 't openbaar te roemen.

Datzelfde ontwijken van het absolute wordt ons nu ook op 't hart gedrukt, wanneer wij onze aandacht vestigen op het Samenstel der Maatschappij, op de maatschappelijke oppervlakte in de ruimte. De groote les is hier, dat op dat uitgebreide vlak der maatschappij alles van elkander afhangt. De maatschappij is een uiterst gecompliceerd weefsel van allerlei vormen en verhoudingen, die allen een vaste plooi hebben en invloed uitoefenen naar evenredigheid van de kracht, waarmede zij zijn tot stand gekomen. Alles hangt daarin, langs allerlei koorden en langs een netwerk van saâmgestelde verbindingen, van de meest verwijderde feiten of handelingen af. Door een aanéénschakeling van tusschenleden is er een verbinding van het verstver-wijderde. Gelijk uw tanden, waarde hoorder, aan tafel knarsen, omdat op Zante de sorteerders van krenten steentjes in den voorraad hebben gelaten; gelijk gij hoofdpijn krijgt, omdat ergens in Duitschland in een wijnberg het gisten van den wijn

niet goed heeft plaats gehad; gelijk een of ander belangrijke wet in het Engelsche Parlement niet mag behandeld worden, al wilde het volk het nog zoo gaarne, omdat de korhoenders juist zekeren leeftijd hebben bereikt, en het jachtsaizoen dus begint en de zitting van 't Parlement eindigt - ik gebruik voorbeelden van Herbert Spencer - zoo oefent op dat elastieke veld der maatschappij de minste drukking op één deel, haar invloed uit op de geheele uitgestrektheid. Men moet een zintuig hebben geopend voor dat gecompliceerde van al deze werkingen. Elke verbinding is een der buizen van een met duizend raderen werkende stoommachine. Elke buis of vlampijp is een dienend lid van het geheel. Maar juist daarom is alles betrekkelijk; niets is zoogenaamd absoluut daar. Alles moet beschouwd worden met het oog op iets anders, en vooral met het oog op het geheel. Het sociale moment, de gemeenschapsband, is dus de overheerschende trek: de kracht die zich het sterkst doet gevoelen.

Hieruit vloeit voort, dat voor onze maatschappelijke toestanden de spreuk niet waar is: een ieder voor zich, en God voor allen. Neen, elk individu is op allen verwezen. Men kan zelfs verder gaan. In economischen zin wordt zelfs zóó de verantwoordelijkheid van elk individu eenigszins verplaatst. Het gevoel van individueele verantwoordelijkheid wordt ten minste sterk gewijzigd. Men kan het voor een deel niet helpen, of men bittere armoede en ellende lijdt. Omdat Amerika de quaestie van de slavernij wilde uitvechten, daarom moesten de katoenarbeiders in Engelsch Lancashire honger lijden. Omdat de suikermarkt in Londen eenige centen daalde, werden de suikerjongens in Amsterdam op straat gezet. Omdat de staatslieden geweldige oorlogen laten voeren, is er voor de arbeiders weinig kans om op normale wijze goedkoope woningen te bekomen. Omdat uw buren huwen en veel kinderen krijgen, worden uw landerijen steeds meer waard. Omdat de Engelsche Lords geen genoegzaam aantal huisjes voor arbeiders hebben wilden laten zetten op hun goederen, wies in het ‘gang’ systeem menschen-onkruid op het veld, dat vrij wat erger is dan 't onkruid onder 't koorn op de akkers. Let wel: de persoonlijke verantwoordelijkheid van een ieder is daarom niet weggenomen; ik zeg niet dat daarom ieder die arbeidt, niet altijd gezet en vlijtig moet blijven arbeiden: maar op het lot, op het welslagen van een ieder, werken nog zoo oneindig veel meer factoren in, dan alleen de eigen arbeidslust en de eigen arbeidsplicht. Er is in de maatschappij niet overal

een harmonie van belangen, wel overal een inwerking van die belangen op elkander. De maatschappelijke band veroorzaakt even zoo zeker soms betrekkelijke rampen als voordeelen; een slechte oogst doet overal zijn nawerking en naweeën gevoelen; de conjuncturen van de beurs wonden waarlijk niet alléén hen die het beursgebouw bezoeken.

Voorshands is er door dat gecompliceerde van alle toestanden, bij de gebrekkige kennis der gevolgen van alle maatschappelijke verschijnselen, nog weinig kans om tot een werkelijk sociale wetenschap te geraken. Wij hebben niet genoeg gegevens, niet genoeg nog waargenomen. Toch is het van groot belang reeds nú de verschillende vormen der verhoudingen in de maatschappij eenigszins nauwkeuriger en precieser vast te stellen: hoe die vormen voor de ééne helft ons zijn opgelegd, voor de andere helft met bewustzijn vrijwillig door ons worden gevolgd. En werkelijk wordt aan zulk een leer der vormen door de verschillende beoefenaren der sociale wetenschappen groote scherpzinnigheid gewijd. Die allereerst van vreemde namen houden, spreken hier weder van ‘morphologie’. Het is een uiterst belangwekkende studie, maar die ons soms doet denken aan het bespieden der zwellende en brekende golven van de zee. Want ieder van die vormen is (gelijk wij reeds gezien hebben, toen wij over de wet der evolutie spraken) aan een langzame maar steeds voortdurende wisseling onderworpen. Een niet ophoudende verandering is de regel. De plasticiteit der materie van onze maatschappij schijnt onbeperkt. Het gelijken soms haast experimenten, die ter wille der kunst gedaan worden; de ééne vorm vloeit in den anderen, en de grondlijnen zijn soms moeielijk terug te vinden. Het zijn overal de gewoonten der menschen, machtig en vast, die deze vormen maken; gewoonten en zeden, die op haar beurt de vrucht van generaties zijn; want de kiem heeft langen tijd noodig gehad om tot eersten wasdom te rijpen. De verschillende krachten en richtingen, die in de maatschappij werken, plooien zich telkens tot nieuwe vormen. De kracht der anticipatie, de zorg voor den dag van morgen, roept allerlei instellingen in het leven. De kracht der imitatie schept nieuwe variaties van één model. De combinatiegeest groepeert ongelijksoortige elementen tot één. Het is een bedrijvige wording. Een weêrgalooze groeikracht van vormen in de maatschappij, even rijk als het wassen der planten in de natuur.

Die maatschappelijke vormenleer is nu een onderwerp van het

hoogste belang. Telkens ziet men de maatschappij in elke periode hier werkzaam haar eigen vormen te scheppen, terwijl de staatswetten toch eigenlijk niet anders doen dan die vormen te registreeren. In de jaren van 1830-1860 hebben wij de Europeesche maatschappij bezig gezien, allerbewegelijkste vormen te scheppen voor de werking van het kapitaal, vormen als die der naamlooze vennootschappen en al wat daarmede samenhangt, vormen die elke rust op dat gebied schuwen. In de laatste tien jaren hebben wij de maatschappij aan 't werk gezien, vormen voor den arbeid vast te stellen, en op dat terrein weder stevig voortschrijdende bijv. den duur van den arbeidsdag te bepalen, den levensvoet (the standard of life) voor de werklieden te regelen. En wat ons bij verschillende landen 't meest treft, is dit, hoe de maatschappij in die staten - als onberoerd door de stormen der politiek - steeds rustig bezig is enkele vormen te toetsen en te wijzigen. - Wil men voorbeelden: men roepe zich te binnen hoe bijv. in Frankrijk door een gansche groep van schrijvers de toetsing der vormen van 't erfrecht op alle wijzen wordt te berde gebracht. De Fransche Revolutie toch heeft, de laatste redevoering van Mirabeau volgende, bepaald dat de erfenis onder al de kinderen *moet* verdeeld worden: heeft het ‘partage forcé’ ingevoerd. Welken invloed dat op den landbouw van Frankrijk heeft uitgeoefend, is bekend. Doch de Tocqueville van den éénen kant, Le Play aan den anderen, en daartusschen de partij van de Montalembert, de Falloux, Cochin, en de Broglie, bespraken en behandelen nu steeds de questie, of die altijddurende versnippering der gronden van Frankrijk voor de vastheid der grondslagen van de maatschappij een gewenschte zaak is, en sporen de maatschappij aan, zelve zich in de praktijk te keeren tegen de al te sterke consequentie van den rechtsregel. - En wat Engeland betreft: men overwege hoe dáár de verdeeling van het grondeigendom, zoowel voor 't eigenlijk Engeland als voor Ierland, de schranderste koppen bezig houdt. Tot nog toe had men er zulke quaesties nooit geroerd. Locke's theorie, dat de staat berust op verzekering van het eigendom, was in Engeland altijd de door allen gevolgde beschouwing geweest. Doch de vraag komt nu telkens op - afgescheiden van de politiek van den dag - of de maatschappelijke verhoudingen zich in juiste evenredigheid bevinden, als de helft van Engelands gronden bezeten wordt door 150 Lords, en de helft van Schotland door twaalf grondeigenaars. Moet de maatschappij het geduldig toezien, wanneer

een eigenaar groote gedeelten bouwland tot weiland voor schapen laat omleggen, zooals de beruchte hertogin van Sutherland omstreeks 1820 daarmede vijftien duizend veldarbeiders op straat zette, en hun dorpen liet omgooien. Is het evenzeer een feit, waarin men moet berusten, als in Schotland bouwland weder tot jachtterrein wordt vervormd? Is de altijddurende concentratie der gronden een gewenschte zaak? Ik ga niet verder, ik wijs er alleen op dat men bezig is ongemerkt doch krachtig zekere maatschappelijke vormen te wijzigen. - En op een anderen hoek van 't terrein tracht men met bewustzijn en met veel beleid sommige zeer oude verhoudingsvormen thans weder te versterken of in 't leven te roepen. Nadat zoo langen tijd op de egoïstische motieven in de economische sfeer de aandacht is gevestigd, is men tegenwoordig er op uit, meer bijzonder op de drijfveeren, die uit 't communauteitsgevoel ontspruiten, de klem te leggen. Men legt nadruk op de zelfverloochende beginselen, die het heil der anderen in de eerste plaats bedoelen. Nadat men had gezien, dat het beginsel van vrijheid van 't individu, consequent doorgevoerd, soms slechts de vrijheid van den sterksten ontwikkelde, terwijl de zwakkeren geen weêrstand konden bieden, heeft men het denkbeeld van samenwerken, samenleven in de maatschappij meer op den voorgrond gezet; overal is het denkbeeld levendiger dan vroeger dat de maatschappij nooit is geweest een massa éénheden, maar dat dadelijk een band, een groep, vastheid en steun aan alles gaf en tot orde riep. Kortom andere vormen schieten telkens op. Een ware bladerenrijkdom is hier zichtbaar. Het is een spel en een vermenging van allerlei vormen. Niet de onaardigste bladzijden van de leer der maatschappij zijn deze, waar die wisselwerking van nieuwe en oude vormen op elkander vermeld wordt. Herinnert u alleen maar de fijne en verrassende verschijnselen, toen het coöperatie-idee voor het eerst begon te werken en zich te gieten ook in de veel oudere vormen der trade-unions. Telkens ontplooien zich in 't rijk dier vormen nieuwe crystallisaties; alles is hier even belangwekkend.

Maar alles wijst ons hier, ten einde deze vormen te leeren vinden en te waardeeren, op een studie van het werkelijke leven. Men moet zich niet laten verschrikken door dat gewoel, die veelheid, die verscheidenheid en bontheid der kleuren; niet laten verwarren door al die schijnbaar particularistische kringen, die alleen wetten van hun eigen sfeer schijnen te volgen; niet

treuren over de menigvuldige ongelijkheid in de elementen der maatschappij; niet zich ergeren aan het feit, dat de deelen van de menschelijke samenleving niet zeer harmonisch voor het oog samensluiten: dat sommige kloven breeder, sommige grenslijnen scherper worden. Neen, erger u niet; treur niet; verwonder u niet; verschrik niet - maar observeer. En observeer met beide uw oogen; kijk niet door een of ander sleutelgat naar een artificieele maatschappij, naar abstracties, maar doe uw oogen te gast op de voor u uitgespreide maatschappij. Het is merkwaardig genoeg, even afwisselend als een natuurtafereel. - Zeker de omgeving van Luik is schoon, de valleiën der Vesdre, der Ourthe, der Amblêve - kleine riviertjes, die als kronkelende zilveren linten door het frissche tapijt van 't bloeiendste groen of langs de schilderachtigste rotsen zich slingeren, totdat zij in de breede golving der Maas zich verliezen - zijn hoekjes om uit te rusten; maar schooner en pittoresker is haast 't gezicht, wanneer gij met den spoortrein, gekomen van het zuiden, tegen 't vallen van den avond de brug over de Maas stadwaarts gaat afrollen. Aan alle kanten glimmen de vuren der smidswerkplaatsen; aan alle zijden hoort ge 't gedreun en 't stampen der machines, fluit de stoom, golft de donkere rook in zwarte pluimen langs 't zwerk, of stijgt de witte, dunne dampkolom naar boven. De stoombooton glijden u ter zijde op de rivier; de locomotieven snorren langs u heên. De werkplaatsen van Sclessin en Ougrée glinsteren op eenigen afstand. Daar flikkeren kleine vlammen uit ontelbare schoorsteenen; het is de groote zinkfabriek la Vieille Montagne; hier spoeden zich de mijnarbeiders naar huis; - en elk van die fabrieken die daar oprijzen, elk van die mijnen, elk van die arbeidersgroepeeringen heeft een eigen organisatie, is een eigen organisme; la Vieille Montagne met haar ‘régime interessé’ is misschien een der mer kwaardigste studie-voorwerpen ter wereld; alles heeft hier zijn eigen vormen, zijn eigen leven; het tafereel is één geheel en toch zoo vol kleuren; oneindig belangwekkend; alles werkt hier op elkander in; het is een waardig voorwerp voor uw gedachten..... indien gij maar ziet.

Dát is de menschelijke bijenkorf!

Ik heb hem u voorgesteld, zooals mijn economische wetenschap hem beschouwt, alsof hij daar van zelf geworden was. Elk hooger idee sluit ik voor 't oogenblik buiten; zelfs Man-

deville's ethische beginselen bespreek ik niet. Onze taak nu is, in dien bouw, in dat samenstel te leven, en vooral met de andere bijen bewust mede te leven.

Want per slot van rekening moet die korf voor allen, die er in zijn - grage bijen, geen kakelbonte vlinders en ijdele schepsels van een dag - 't behoorlijk aandeel geurige honig opleveren.

Hoe die honig op de zuinigste wijze bereid wordt, is nu niet de vraag. Ik behoef u er niet aan te herinneren, dat dit het eigenlijke werk is geweest, waaraan de staathuishoudkunde heeft gewerkt, en hoe zij hier altijd de les heeft herhaald, die zoo aardig spreekt uit een verhaal, dat Napoleon I gewoon was te doen. De keizer kwam eens laat te huis op de Tuilerieën. Hij zag naar 't paleis, en tot zijn verbazing beneden aan een vleugel, waar geen mensch meer mocht zijn, een helschitterend licht. Napoleon keek alles zelf na en stoof naar den kant van 't slot, waar hij onraad vermoedde. Hij kwam in een belendend vertrek der keukens, en vond dáár, voor een ontzettend groot vuur in een oven, een kleinen koksjongen, die in slaap was gevallen. De keizer schudde hem heftig wakker en vroeg hem barsch, hoe hij daar kwam en wat hij deed. - De jongen, slaapdronken en verschrikt, niet wetende tot wien hij sprak, antwoordde: ‘ik maak asch voor mijn vader.’ - De vader van den jongen was kok op 't paleis, en had het profijt van de asch der verteerde brandstoffen te mogen verkoopen, en, daar hem streng verboden was om iets van 't hout of van de brand-stof weg te nemen, vond hij 't eenvoudigst dat hout nu ‘à pure perte’ te verbranden, om den prijs der asch in zijn zak te steken. - Welnu, de Economie heeft tot nu toe de menschen zeer terecht geleerd niet op zulk een wijze asch te vervaardigen.

Maar de wetenschap der Economie moet zich uitbreiden en uitzetten, moet nu allengs wat scherper den bouw en het samenstel der geheele maatschappij gaan bestudeeren. De ontwikkelingsgang en al de vormen dier maatschappij moeten nauwkeuriger worden nagegaan. De kracht, werking en wisseling dier vormen moet worden bepaald.

Velen zijn bang, dat bij zulk een studie de plaats aan het individu toegestaan te klein wordt. De originaliteit van de personen gaat weg, zeggen zij. Waar blijft - zoo vragen zij - bij uw regels van statistiek, bij uw oneindige reeksen van cijfers, bij uw fataliteit van berekening en bij uw fatalisme van rust, de

vrije in Gods schepping rondziende mensch? Wij antwoorden: dat er andere kunsten en wetenschappen zijn die daarvoor zorgen, die de originaliteit en het karakter van den mensch hand-haven; en de vraag zij voorts op onze beurt ons veroorloofd, of wij den mensch verkleinen, nu wij, geheel en al de eischen der godsdienst en der kunst in eere houdende, u aantoonen, dat die mensch met al zijn oorspronkelijke scheppende eigenschappen een zich zelf bewust deel is van een geheel. Gij wandelt aan het strand: gij vindt een heerlijke schelp, door de golven u toege-worpen; gij verlustigt u in de glansrijke kleur, in de sierlijk kronkelende vormen; wij vragen u of de schelp niet dubbel merkwaardig u toeschijnt, als gij, ze opnemend en aan uw ooren plaatsend, daarin het mischen hoort der eeuwig wentelende golven van de zee, waarin het koraal was geboren en gekweekt. Onze studie bedoelt niet anders voor den mensch, en wij roepen u dan ook toe: zij niet vervaard:

> Tu quate, somnus abit: tu laevia tange labella
> Auribus attentis: veteres reminiscitur aedes,
> Oceansque suus quo murmure murmurat illa.

H.P.G. QUACK.

Een anachronisme.

Van Vloten's Benedictus de Spinoza.[1]

Indien de wereldgeschiedenis het wereldgericht mag genoemd worden, dan moet men toch erkennen, dat zij ons bijzonder lang op hare vonnissen laat wachten. Zelfs het geduldige Hollandsche volk zou zulk een volstrekt gemis aan voortvarendheid, als hare rechtspraak kenmerkt, niet aan zijne rechterlijke macht vergeven. Het is nu bijna twee honderd jaar geleden, dat Spinoza's nagelaten werken het licht zagen, en hoe verschillend is het oordeel, dat de achtereenvolgende vertegenwoordigers der wereldgeschiedenis over zijne beteekenis en over zijne verdiensten hebben uitgebracht! Het vonnis, dat zijne tijdgenooten over hem velden, was alles behalve vleiend, en honderd jaren lang dacht niemand aan de mogelijkheid, dat dit vonnis ooit zou worden herzien. Eerst in de tweede helft der vorige eeuw begonnen sommigen aan de billijkheid van die eerste uitspraak te twijfelen. Dit was vooral in Duitschland te bemerken, waar de machtige invloed van Lessing en van Goethe ten sterkste voor Spinoza pleitte. Gedurende een korten tijd werd de toenemende Spinoza-vereering in haren loop gestuit door de overwegende belangstelling, die men in de laatste jaren der vorige eeuw aan Kant's werken schonk, Maar toen na Kant's dood de leiding der philosophie op Fichte en Schelling overging, bereikte de geestdrift voor Spinoza weldra eene hoogte, waarop het verstand en de kritiek hun ambt neerleggen en het rijk vrijlaten voor de ontboezemingen der dichterlijke welsprekendheid. Een enkel voorbeeld is voldoende om te doen zien in welken geest zij hare taak opvatte.

‘Offert met mij eerbiedig een haarlok aan de schim van den

1 Benedictus de Spinoza, naar leven en werken in verband met zijnen en onzen tijd geschetst, door Joh. van Vloten. Tweede, herziene en vermeerderde druk. 1871.

heiligen, verstooten Spinoza! Hem bezielde de verheven wereldgeest; het oneindige was zijn begin en zijn einde, het heelal zijn eenie en eeuwige liefde. In heilige onschuld en diepen ootmoed spiegelde hij zich in de eeuwige wereld, en maakte er zijn werk van te zorgen dat ook hij zelf haar op de meest beminnelijke wijze weerkaatste. Vol van godsdienst was hij en vervuld met den heiligen geest; en daarom staat hij ook eenzaam en ongeëvenaard, meester in zijne kunst; maar verheven boven het profane gilde, zonder volgelingen en zonder burgerrecht.'[1]

Zoo sprak in 1799 Schleiermacher. Het zou niet moeielijk zijn een aantal even pathetische uitspraken uit dezelfde periode mede te deelen. De leiders der wijsbegeerte maakten in die dagen hun catheder tot een kansel. Om gehoor te verkrijgen had men minder behoefte aan een wel voorzien en helder hoofd dan aan een warm en zwellend hart. Geen wonder dat men zich bij voorkeur bediende van uitdrukkingen als 'eeuwigheid,' 'oneindigheid', en dergelijke, die, hoc onbegrijpelijk ook, om zeer verklaarbare redenen niet missen kunnen in vele gevoelige harten eene wereld van aandoeningen in het leven te roepen. Bij Spinoza vond men eene wereldbeschouwing, die meer dan eenige andere denzelfden invloed scheen te moeten uitoefenen, en wier verhevenheid dan ook reeds om strijd door de groote dichters geroemd was. Thans eerst kon er sprake zijn van eene uitgaaf van zijne gezamenlijke werken. In 1802, honderd vijf en twintig jaren na den dood van den wijsgeer, werd de eerste uitgaaf van al zijne werken door Paulus bezorgd. Later volgden andere. In 1841 was zelfs de tijd gekomen voor eene Duitsche vertaling van al de werken van Spinoza, die Berthold Auerbach in het licht zond.

Het is misschien niet zuiver toeval, dat na dien tijd de Spinoza-vereering in Duitschland blijkbaar aan het verminderen is. Zoodra het talrijk publiek, dat vroeger alleen op gezag van enkele invloedrijke schrijvers aan Spinoza's grootheid geloofde, in de gelegenheid was kennis te maken met zijne werken, kon het kwalijk verborgen blijven, dat de zoo hoog geprezen vrucht door een zeer onsmakelijken bolster omgeven was. Auerbach mocht in zijne inleiding nog zoo hoog opgeven van Spinoza's

1 Schleiermacher, *Reden über die Religion*. Werke bei G. Reimer, Bd. I, blz. 190.

‘heiligen geest’, het was aan de meeste lezers niet vergund de sporen van eenigen geest op te delven uit de scholastische termen en redeneeringen, waarvan zijne werken wemelen. Men zou wellicht wijzer gedaan hebben door Spinoza te ontdoen van zijn wiskundig gewaad, om hem alleen de krachtige taal te laten spreken, die hij overal laat hooren waar hij niet wiskunstig wil bewijzen, maar als een gewoon mensch redeneeren. Auerbach heeft dit niet gedaan en daardoor zonder twijfel de populariteit van Spinoza verminderd. Maar ook andere invloeden hebben die sterk doen dalen. Na het bezwijken der stelsels van Schelling en Hegel, in welke men niet zonder reden een terugkeer tot Spinoza zag, heeft de overgroote meerderheid der Duitsche schrijvers over wijsbegeerte zich of tot Herbart, of tot Schopenhauer, of tot Kant, of eindelijk langs Schleiermacher en Trendelenburg tot Aristoteles gewend, en is er nauwelijks een enkele te noemen, die aan Spinoza den voorrang geeft. Men erkent, dat zijne tijdgenooten hem zeer onbillijk hebben beoordeeld; men geeft hem gaarne naast andere denkers van den eersten rang, naast Descartes, naast Locke, naast Kant, eene eervolle plaats in de rij der wijsgeeren. Maar men heeft opgehouden in hem den man te zien, bij wien men meer dan bij eenig ander wijsgeer de oplossing van de raadselen des levens moet zoeken. In Lessing's uitspraak ‘Er is geen andere wijsbegeerte dan die van Spinoza’ ziet men niets anders dan eene groote onbillijkheid, die in Lessing's mond niet rechtvaardiger is dan zij in den mond van elk gewoon sterveling zijn zou.

Zoo staat de zaak in Duitschland, het eenige land, waar Spinoza's leer ooit talrijke aanhangers gehad heeft. In Frankrijk en in Engeland wordt zijn naam zelden genoemd.

Onder deze omstandigheden mag de uitbundige lofzang in proza, dien dr. J. van Vloten in 1871 aan Spinoza gewijd heeft, terechtals een anachronisme beschouwd worden. Men zoeke in dien naam geen zijdelingsche kritiek. Wat niet in zijn tijd past kan dien tijd zoowel vooruit als daarbij ten achter zijn. Niets is verandelijker dan het wisselvallig oordeel der publieke meening. Er ligt niets ongerijmds in de onderstelling, dat een volgend geslacht aan Spinoza's werken de eereplaats zal geven, die onze voorouders aan den bijbel toekenden. Al laat het zich moeielijk verwachten, dat de huisvader zijn gezin eiken dag eene stelling uit de Ethica zal voorlezen, men zou aan de kinderen kunnen leeren, dat die Ethica ‘het beste boek’ is.

De Atheners hadden immers wel een tempel gewijd aan den onbekenden God.

Wat echter de meening van ons nageslacht ook zijn moge, het valt niet te ontkennen, dat de thans levenden aan Spinoza's wijsbegeerte op verre na die hooge waarde niet toekennen, die van Vloten haar toeschrijft. In zijn werk spreekt de geest van eene vroegere periode, misschien ook de overtuiging van een toekomstig geslacht. Maar in de tweede helft der negentiende eeuw moet dat werk als een anachronisme beschouwd worden.

Nog om eene andere reden is die benaming zeer gepast. Wat onze eeuw ten duidelijkste van vroegere eeuwen onderscheidt, is haar streven naar billijke waardeering van de uiteenloopende meeningen, die ons in de geschiedenis der wijsbegeerte geschetst worden. Het komt ons voor, dat de mannen, tot wier werken men telkens weder is teruggekeerd, al had men ze ook eeuwen lang als onbruikbaar laten liggen, onmogelijk weinig beteekenende denkers kunnen geweest zijn. Zoo ons hunne denkbeelden dikwijls wonderlijk, ja zelfs ongerijmd, voorkomen, dan schrijven wij dat niet in de eerste plaats toe aan de beperktheid van hun verstand. Veeleer bedenken wij hoe moeielijk het is de meening van schrijvers uit eene andere periode met juistheid te vatten en nemen wij in aanmerking, dat, er in elk tijdvak algemeen heerschende vooroordeelen zijn, aan wier invloed ook het helderst verstand niet geheel kan ontsnappen. Bedenkende, dat ook wij zelven niet volmaakt zijn, oordeelen wij niet, opdat wij niet geoordeeld worden. Minachtend te spreken over Aristoteles schijnt ons even verkeerd als laag neer te zien op Descartes. Wij zullen noch op Locke noch op Leibnitz wijzen, als wij een voorbeeld van een slecht denker willen geven. Wij erkennen het betrekkelijk recht van wijsgeerige denkbeelden, die op geestelijk gebied elkanders tegenvoeters zijn.

Onze voorouders daarentegen hadden geen denkbeeld van zooveel bescheidenheid in het beoordeelen van anderen en van zulk een streven naar onpartijdigheid. Als Condillac in zijn *Traité des Sensations* zijne voorgangers zal vermelden, dan spreekt hij eerst met een enkel woord over Aristoteles, maar toch alleen om te doen uitkomen, dat alles wat Aristoteles over het onderwerp zegt, eigenlijk niets om het lijf heeft. En dan vervolgt hij: ‘Op Aristoteles volgt onmiddellijk Locke, want men

moet de andere wijsgeeren, die over hetzelfde onderwerp geschreven hebben, niet mede tellen.'[1] Even groot is de minachting voor vroegere wijsgeeren, die wij bij Descartes vinden. Wel verre van hen te bestrijden ignoreert hij hen volkomen, of als hij iets van hen zeggen moet, dan doet hij het op de volgende wijzef:

'Ik wil echter volstrekt niet tornen aan den roem, dien elk hunner wellicht meent dat hem toekomt. Ter vertroosting van allen, die geen wetenschappelijke studiën gemaakt hebben, voel ik mij alleen verplicht te zeggen, dat het met deze zaak eveneens gaat als wanneer men een reis maakt. De reizigers, die hun rug keeren naar de plaats, welke zij willen bereiken, verwijderen zich des te verder van hun doel, naarmate zij langer en sneller voortreizen, zoodat, al komen zij later op het rechte pad terug, zij toch niet zoo spooedig ter bestemder plaats kunnen komen als wanneer zij stil gezeten hadden. Evenzoo dwalen ook zij, die van valsche beginselen uitgaan, des te verder af van de kennis der waarheid en wijsheid, naarmate zij die beginselen vlijtiger gebruiken en er met meer zorg de verschillende gevolgen uit afleiden, in den waan, dat zij zoodoende op de rechte wijze philosopheeren. Waaruit volgt, dat wie zoo weinig mogelijk gehoord heeft van alles wat tot dusverre onder den naam van wijsbegeerte bekend stond, het meest geschikt is de ware wijsbegeerte te begrijpen.'[2]

Tot zulke uitspraken kan een hedendaagsch schrijver moeielijk vervallen Zijn wij minder dweepziek in onze vereering, wij kunnen evenmin zoo hartgrondig verachten als de mannen van de zeventiende en van de achttiende eeuw. Is de gelukkige gave der bewondering wellicht wat al te zeer in ons besnoeid, daar staat tegenover, dat onze kritiek veel billijker is.

Ook in dit opzicht blijkt de heer van Vloten een vreemdeling in zijne eeuw te zijn. Zijne sympathie en zijne antipathie spreekt zoo krachtig als bij een geloovig calvinist, die over de betrekkelijke waarde van de gereformeerde leer en van de 'paapsche afgoderij' zal oordeelen. Aan Leibnitz ontzegt hij nagenoeg alle verdiensten en Descartes wordt in zijne handen tot een bespottelijk dwergje in vergelijking van den reusachtigen Spinoza. Gelukkig, dat hij ons zelf voor zijne partijdigheid waarschuwt. 'Ware wijsbegeerte' zegt hij, 'is toch

1 Condillac, Oeuvres. Paris, Houël, 1789. Tom III, pag. 6.
2 Descartes in de voorrede van zijne Principia Philosophiae, Amsterdam bij Elsevier, 1677.

inderdaad minder eene zaak nog van het hoofd dan van het hart.'[1] Dat hij metterdaad toont van de waarheid dezer uitspraak overtuigd te zijn, zal ons in de volgende bladzijden telkens blijken. Zeer dikwijls betuigt zijn hart in te stemmen met redeneeringen, waarmede geen menschelijk hoofd vrede kan hebben. Ook aan de verheerlijking van Spinoza heeft het hart veel meer aandeel dan het hoofd.

Het is eenigszins gevaarlijk een oordeel uit te brengen over het werk van een man, die zulke beginselen vooropstelt. Is het zelfs wel raadzaam tegenover zooveel bewondering tot kalmte te vermanen? Moet men niet vreezen beschuldigd te worden van 'gemis aan hart en karakter', van 'zedelijke tekortkoming,' als men het niet noodig vindt een haarlok te wijden aan de schim van den heilige? Inderdaad moet men zoo iets verwachten. Doch, als men overtuigd is, dat wetenschappelijke werken in de eerste plaats beoordeeld moeten worden door een koel hoofd, dat het warme hart eerst dan zonder schade aan te richten met zijne bewondering kan komen, als het koele hoofd zijn kritisch werk verricht heeft, dan zal men juist in de vurige geestdrift des schrijvers eene reden te meer zien om nauwkeurig te onderzoeken of de geprezen zaak die geestdrift verdient. Men zal dit doen, ook als men erkent, dat het aangenamer zou zijn, als de wereld wat meer reden tot geestdrift opleverde.

I.

Niet zonder goede gronden noemde ik hierboven van Vloten's werk een uitbundigen lofzang in proza. Reeds de aanhef laat ons niets anders verwachten.

'Ik ga het leven en streven van een denker ontvouwen, die, meer uitsluitend dan eenig ander van vroeger of later tijd, op dien edelen naam aanspraak maken mag. Een dóórdenker in den volsten, den krachtigsten zin van het woord; omdat hij, vooreerst, in zijn gedachten zelve, in verstands- beide en zedeleer, zonder vrees of beven, en met de kalmste overtuiging en het helderste zelfbesef, tot den einde is doorgedrongen; en omdat hij daarenboven, in gansch zijn handel en wandel, in de kracht van zijn zedelijk karakter en den blij-

1 Van Vloten, Benedictus de Spinoza, 2de druk, blz 40.

moedigen ernst van zijn gemoedsbestaan, zich als van die gedachten geheel doordrongen, zijn leven als door haar volkomen bezield heeft getoond.'[1]

Natuurlijk verwacht de schrijver, dat de lezer na kennis te hebben genomen van deze lange lofrede vol verwondering zal vragen, waaraan het liggen kan, dat Spinoza's wereldbeschouwing zooveel hooger staat dun die van andere denkers. En hij aarzelt niet reeds in de afkomst en de omgeving van den wijsgeer iets geheel eigenaardigs te zoeken. De voortreffelijkheid van Spinoza's leer vloeit voort uit den 'tweeslachtigen, maar innig versmolten aard en aanleg van Spinoza's vruchtdragend aanzijn.' Spinoza toch was.... een Nederlandsche Jood, en Nederlandsch-Joodsch of Joodsch-Nederlandsch is ook zijn wijsgeerig stelsel.

'Joodsch, d.i. Semitisch, door den nooit uit het oog verloren band van 't oneindige leven aller dingen; Nederlandsch, d.i. Indogermaansch, door de nauwlettendste bespieding dier dingen in hunne eigenaardige verscheidenheid. Geen zielroovende verbrokkeling, die ten slotte in een bekrompen kleingeestigheid te loor gnat: maar geen opgewonden begoocheling ook, die, niet minder bekrompen, in zijn (haar) eenzijdigen waan verdiept, zich in een bovennatuurlijke droomspheer verliest. Neen de levendige voorstelling eener steeds even natuurlijke als oneindig bezielde werkelijkheid; - ziedaar wat ons zijne zoo gelukkige paring van oosterschen gloed en westersche kalmte schenkt.'[2]

Men ziet, dat ook de heer van Vloten tehuis behoort onder de wijsgeeren uit het begin dezer eeuw, die hun catheder voor een kansel aanzagen. 'Wie kan zich toch een helder denkbeeld vormen van ''t oneindige leven aller dingen,' 'de oneindig bezielde werkelijkheid,' enz.? *Aandoeningen* kunnen zulke klanken wekken, maar begrepen kunnen ze niet worden.

Wij verwonderen ons dan ook volstrekt niet over het feit, dat de voorstelling 'eener steeds even natuurlijke als oneindig bezielde werkelijkheid,' 'in haren zeldzamen rijkdom zoo verrassend, zoo nieuw (was) voor den meer eenzijdigen alledaagschen geest, dat men, tot heden toe, de schromelijkste mistastingen in hare opvatting en verklaring zag geboren worden.' Dit is zeer verklaarbaar, ook zonder dat wij met van Vloten Spinoza's beoordeelaars van 'waanwijze oppervlakkigheid' beschuldigen.

1 v. Vloten, t.a.p. blz. 1.
2 v. Vloten, t.a.p. blz. 3.

Slechts enkelen, een Goethe, een Schleiermacher, wisten, volgens hem, de schoonheid en waarheid van Spinoza's denkbeelden naar waarde te schatten. En nog altijd blijft men Spinoza miskennen, al wordt hij niet meer zoo geheel en al verkeerd beoordeeld als voor tweehonderd jaren. De hooge waarde van Spinoza's leer ook voor onzen tijd te schetsen - ziedaar het doel waarmede van Vloten geschreven heeft. Om dat doel te bereiken wil hij den wijsgeer beschouwen in verband met zijnen en met onzen tijd.

‘Met zijnen tijd, met het wijsgeerig stelsel - dat van Descartes - waaruit hij zijn aanloop nam, maar waarboven hij zich weiras met forschen vleugelslag verhief om tot eigen, ongekende hoogte te stijgen; en met den onzen, met de denkbeelden, die wij na 't verloopen van Hegels school, en als de slotsom van de ontwikkeling der natuurwetenschap onzer dagen op wijsgeerig en zedegebied verkregen achten en erkennen moeten.’[1]

Wat de schrijver bedoeld heeft is dus geheel iets anders dan eene bijdrage tot de geschiedenis der wijsbegeerte. Hij wil de uitkomsten vaststellen, waarbij ook onze eeuw zich zal moeten nederleggen. Zonder twijfel zal hij ons ook een duidelijk inzicht openen in de gronden, waarom wij juist die en geen andere uitkomsten moeten aannemen. Eene even grootsche als moeielijke onderneming! Bij een schrijver, die zijn doel zoo hoog gesteld heeft, moeten wij kleine onhebbelijkheden over het hoofd zien. Zoo willen wij er niet eens over klagen, dat hij zijne schets van de alleen ware en alleen-zaligmakende leer doorvlochten heeft met ontboezemingen ter eere van haren profeet, en ter vernedering van het ‘averechtsch’ en ‘deerniswaard’ bedrijf van al zijne tegenstanders. Letten wij alleen op den inhoud dier leer, en vooral op de gronden, waarop zij steunt.

Het eerste hoofdstuk van van Vloten's werk geeft ons eene levendige beschrijving van den levensloop van Descartes en het oordeel van den schrijver over de beteekenis der omwenteling op wijsgeerig gebied, die Descartes bewerkt heeft. Aan de wereldberoemde Cartesiaansche grondstelling ‘Ik denk, dus ben ik’ schijnt hij niet bijster veel waarde te hechten. Maar de ‘wijs-

1 t.a.p. blz. 4.

heidsbouw,' dien Descartes daarop vestigde, is hem het toonbeeld van eene mislukte onderneming.

'Zoo ergens echter, dan zou het hier blijken, hoe weinig zulk een grondslag nog afdoet, wordt niet zijn onwrikbare zekerheid door de juistheid van blik geëvenaard, waarmede de jubelende bouwmeester het plan van zijn verderen arbeid beraamt, de onbedriegelijke vastheid van hand en geest, waarrmede hij dien voltrekt. Descartes nu tastte ongelukkig, reeds bij den naastvolgenden greep, volkomen mis....'[1]

Deze aanmerking slaat op de gevolgtrekking, waardoor Descartes uit zijne grondstelling afleidt, dat hij zelf eene zelfstandigheid (substantie) is, tot wier wezen of wier natuur het denken behoort. Niet minder afkeuring vindt Descartes' bewijs voor het bestaan van een volmaakt, uitsluitend geestelijk wezen, dat hij - *horribile dictu* - 'met den kerkelijken Godsnaam vereenzelvigt.' Nog verderfelijker was misschien zijne 'avereohtsche opvatting eener volstrekt doode uitgebreidheid - eener levenlooze stof.' Daaraan heeft Descartes 'zijne geheel werktuigelijke natuurbeschouwing te wijten, die hem in de voortbrengselen harer drie rijken slechts zoovele beweegbare gewrochtjes zien laat, als ook de nijverheid der menschen (slechts in oneindig armoediger verhouding) er geboren worden doet.'[2] Dat Descartes in de dieren niets anders dan stoffelijke werktuigen zag zonder gevoel of bewustzijn, wordt even scherp veroordeeld als zijne meening, volgens welke de mensch zich van de dieren onderscheidt door het bezit van eene hem door God 'opzettelijk ingeschapen, onstoffelijke ziel,' die in de 'hersenklier' verscholen ligt en van daar uit de 'dierlijke geesten' in beweging brengt.

Geen wonder dat van Vloten, na deze punten uit Descartes' stelsel tamelijk uitvoerig te hebben, besproken, geen woorden genoeg kan vinden om zijne minachting 'voor zulk een ondoordacht stelsel', 'zulk een onbekookt mengsel van elkander uitsluitende en weersprekende stellingen' te doen blijken. 'Was het dan werkelijk' - zoo vraagt hij - 'wel daarvoor de moeite waard, bijna twintig jaren nadenkens en afzondering

1 T.a.p. blz. 11. Dat de Cartesiaansche grondstelling aan Augustinus ontleend zou zijn, zooals van Vloten zegt, is zeer onwaarschijnlijk. Wel komt zij bij Augustinus voor, maar er is geen enkele reden om te vermoeden, dat Descartes haar daar heeft gevonden.

2 Van Vloten, t.a.p. blz., 14.

aan het opsporen van een beginsel te wijden, dat men toch reeds - wij zagen het - bij de eerste de beste poging tot toepassing, zoo onachtzaam uit het oog verliezen, zoo onverantwoordelijk gansch en al verzaken zou? En hoe laat zich, bij die weinig bevredigende, maar kerkelijk onwraakbare uitkomst van Descartes' bespiegeling, de weêrstand verklaren, waaraan hij juist van kerkelijke zijde bloot stond? hoe al het misbaar, dat wij, nog een halve eeuw na zijn dood, in kerk en staat over zijne stellingen hooren maken?'[1]

De oplossing van dit raadsel zal te vinden zijn, vooreerst, in Descartes' aanbevelen van den twijfel aan alle als waarheid erkende stellingen, en, ten tweede, in zijne ontkenning van het bestaan eener ledige ruimte.

Van deze twee vermeende oorzaken van den geweldigen indruk, dien Descartes' werken op zijne tijdgenooten maakten - de eenige, die van Vloten opgeeft - kan de laatste in 't geheel niet in aanmerking komen. Want de volgelingen van Aristoteles ontkenden, althans in den tijd van Descartes, het bestaan van eene ledige ruimte evenzeer als Descartes zelf[2]. Trouwens, hun groote meester was hen daarin voorgegaan[3], en de schoolsche wijsbegeerte demonstreerde dan ook, dat er geen ledige ruimte bestaat om de bekende reden, dat de natuur een afkeer van het ledige heeft. Daarom is het eene onjuiste voorstelling, als van Vloten de tijdgenooten van Descartes zich aan het 'hersenschimmig middeneeuwsche ledige' 'vergapen' laat.

Dus blijft er ter verklaring van de buitengewone opschudding, die Descartes veroorzaakte, volgens van Vloten's voorstelling niets anders over dan zijn voorloopig twijfelen, dat bij hem allerminst tot eene blijvende twijfelzucht ontaardde, maar dat hij zoo snel mogelijk liet varen om tot de uiteenzetting van ontwijfelbare waarheden te komen. Indien deze voorstelling juist is, dan zou men in dit geval, het bekende vers omkeerende, terecht kunnen zeggen, dat de muis een berg gebaard heeft. Men bedenke toch in welke periode Descartes optrad. Wel heerschte de Peripatetische wijsbegeerte nog aan de universiteiten,

1 Van Vloten, t.a.p. blz. 16, 17.

2 Zoo wordt het bestaan van een vacuum bijv. ontkend in den *Lapis philosophicus* van Johannes Casus, een commentaar op de Physica van Aristoteles, in 1611 te Oxford uitgegeven, op blz. 473-479, en evenzeer in de straks te vermelden *Physiologia Peripatica* van *ab Isendoorn*, blz. 80.

3 Aristoteles, Physica, Lib IV, Cap. 6-9.

maar sedert lang hadden de jongere en vooruitstrevende geesten ingezien, dat zij hare heerschappij niet langer mocht behouden. Ramus, Vives, Campanella, Giordano Bruno en tal van anderen hadden haar bestreden. Maar vooral had de herleving van de studie der klassieke letterkunde het aanzien van de barbaarsche schoolphilosophie sterk doen verminderen. Een vrij wat radicaler scepticisme dan dat van Descartes was in Frankrijk aan de orde van den dag. Zoo twijfelzucht in die dagen het krachtigste middel geweest was om invloed te verkrijgen, dan had Montaigne's *Que sçais-je* de plaats moeten innemen, die de geschiedenis der wijsbegeerte aan Descartes' *Cogito, ergo sum* toekent. Wel verre van iets ongewoons te zijn, was twijfelzucht in het Frankrijk van de eerste helft der zeventiende eeuw evenzeer de algemeene kwaal als in het Europa der negentiende. In Protestantsche landen kon de ijver voor het nieuwe geloof, welks vrije belijdenis ten koste van zooveel opofferingen verkregen was, de verspreiding van het scepticisme beletten; in Frankrijk, en vooral te Parijs, waar pater Mersenne tijdens het leven van Descartes 50,000 atheïsten - twaalf in één huis, zegt hij - telde, was dit volstrekt niet het geval. Twijfel aan de bereikbaarheid der waarheid, met voorzichtige betuigingen van eerbied voor de leerstellingen wier verdediging de inquisitie op zich genomen had: dat waren de hoofdtrekken in de wereldbeschouwing van het geslacht, dat Descartes' geschriften ontving als openbaringen uit eene nieuwe wereld des geestes.

Daarom is het onmogelijk, dat Descartes' voorbijgaande twijfelzucht iets heeft bijgebracht tot de machtige werking, die van zijne geschriften is uitgegaan. Zoo blijkt ons dus, dat de twee redenen, waardoor van Vloten het voor hem onbegrijpelijk ‘misbaar’ over Descartes' stellingen tracht te verklaren, geen van beide steek houden. Noch zijn twijfel, noch zijne ontkenning van het ledige konden tot eenig ‘misbaar’ aanleiding geven, omdat in zijn tijd niets meer gewoon was dan twijfel en ontkenning van het ledige.

Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. De lezer late daarom niet na op te merken hoe gevaarlijk het is eene wijsbegeerte niet met zijn hoofd maar met zijn hart te beoordeelen. Hoe kon van Vloten er toe komen de verdiensten van Descartes alleen te zoeken in twee denkbeelden, die hij met tallooze tijdgenooten deelde? Het zou onbeleefd zijn te onderstellen, dat zijn hoofd hem niet toelaat beter te lezen. Maar

zijn hart, dat Descartes en zijn kerkelijke wijsbegeerte haat met een volkomen haat, dreef hem er toe een caricatuur van den grooten wijsgeer te teekenen, een caricatuur, die zoo onnatuurlijk is, dat haar ontwerper zich zelf moet afvragen: ‘Hoe heeft men ooit in zulk een man iets bijzonders kunnen zien?’

Zoodra wij een getrouw beeld van den grooten Descartes in de plaats stellen van de spotprent, die van Vloten aan zijne nagedachtenis gewijd heeft, zullen wij het volstrekt niet ongepast vinden, dat zijne leerlingen er ‘God, den vader des lichts’ voor danken, ‘die wilde, dat zooveel licht door dien lichtbrenger den tijdgenoot bestralen mocht, waar alle vroegere wijsgeeren in enkel duisternis schenen gewandeld te hebben.’ Beproeven wij ons, voor zoover de ruimte het toelaat, de hoofdtrekken van dat beeld voor den geest te roepen. Wij zien een jongeling voor ons, die met de schoonste wereldsche vooruitzichten voor oogen alle kansen op wat men eene eervolle loopbaan noemt laat varen, omdat hij bevonden heeft, dat de schoolsche wetenschap hem niet dien graad van zekerheid geeft, en tot die mate van wijsheid opleidt, welke hij tot zijne eigene bevrediging noodig oordeelt[1]. Wij zien hem, met een overleg verre boven zijne jaren, de school en hare boeken vaarwel zeggen om de wijsheid, die hij daar niet vond, te zoeken in de raadkamer, op het slagveld, in de werkplaats. ‘Want’ - zegt hij - ‘ik meende, dat ik veel meer waarheid zou vinden in de redeneeringen, die de menschen bij hunne zaken gebruiken, wier slechte afloop hen weldra straft, als zij verkeerd geredeneerd hebben, dan in de redeneeringen, die de een of andere geleerde rustig neerzittende in zijn studeerkamer over afgetrokken denkbeelden uitgedacht heeft, of over soortgelijke dingen, die voor het leven geen waarde hebben. De laatste verwacht toch van zijne beschouwingen geen ander gevolg dan misschien dit, dat hij des te meer ijdelen roem zal behalen, naarmate zij verder verwijderd zijn van waarheid en gezond verstand. Hoe verder

1 Het is mij aangenaam te kunnen vermelden, dat ook van Vloten deze verdienste in Descartes weet te waardeeren. ‘Niet veel wellicht, die 't hem zouden nadoen,’ zegt hij op blz. 41. Maar in hetzelfde hoofdstuk beschuldigt hij hem met de waarheid te ‘modderen,’ haar te ‘verraden en te verkoopen,’ ja zelfs baar te ‘versmoren.’ En dat alles, omdat Descartes in zijne werken zijne instemming met Copernicus niet liet blijken! Voor de voorzichtigheid, waarmede Spinoza zijne geheele Ethica zijn leven lang ongedrukt liet liggen, heeft dezelfde strenge zedemeester geen enkele aanmerking over.

zij toch daarvan afwijken, des te meer scherpzinnigheid en vlijt heeft hij moeten gebruiken om hun een schijn van waarheid te geven.'[1] Maar ook de redeneeringen der mannen van de practijk konden Descartes niet bevredigen. Hij ziet zich genoodzaakt alleen op zich zelf te vertrouwen en uit eigen middelen met eigen kracht naar het groote doel te streven, dat hij trachtte te bereiken, een zeker middel om waarheid van dwaling te onderscheiden.

Reeds op zijn drieentwintigste jaar hadden zijne overpeinzingen hem tot eene methode voor zijne wiskundige studiën geleid, waarvan hij ons zelf zegt, dat hij door haar gebruik in de twee of drie maanden, die hij aan deze studie besteed heeft, niet alleen vele vraagstukken heeft opgelost, die hem vroeger uiterst moeielijk voorkwamen, maar dat hij ook eindelijk zoover gekomen is van te kunnen bepalen, langs welke wegen en tot hoever de menschelijke geest de vraagstukken zal kunnen oplossen, die hij nog niet nader onderzocht had[2].

Als men bedenkt, dat hij bij deze woorden zijne groote ontdekking, de analytische meetkunst, op het oog heeft, die hem de beantwoording der moeielijkste vragen, wier oplossing voor de beste wiskundigen van zijn tijd te zwaar was, tot eene eenvoudige toepassing van algebraïsche bewerkingen maakte, dan zal men zijne uitdrukkingen niet te sterk vinden. Wat echter veel verwonderlijker is dan de ontdekking der analytische meetkunst zelve, is de onverschilligheid voor 'ijdelen roem,' waarmede Descartes zulk eene ontdekking twintig jaren lang voor zich houdt, is de bescheidenheid, waardoor hij, hoezeer ook overtuigd van de waarde zijner methode en van hare toepasselijkheid op alle onderwerpen, toch jarenlange overpeinzingen noodig oordeelt voordat hij met de hervorming van andere wetenschappen dan de wiskunde beginnen kan. Uit de eenzame cel, waarin hij zijne methode gevonden had, keert hij erug in het gewoel der wereld om twintig jaar lang op te merken en waar te nemen, zijne methode toe te passen en tal van proeven te nemen. Zelfs na verloop van dien langen termijn zou hij nog niet overgegaan zijn tot het bekend maken van zijne ontdekkingen, als hij niet door twee beweeggronden daartoe was aangespoord. Vooreerst had men reeds het gerucht verspreid, dat hij de beginselen eener andere en betere wijs-

1 Descartes, Specimina philosophiae, apud D. Elsevirium, 1677. Dissertatio de Methodo, pag. 6.

2 Descartes, t.a.p. pag. 13.

begeerte had gevonden. En daar hij er op tegen had iets anders te schijnen dan hij werkelijk was, meende hij al zijne krachten te moeten inspannen om zich dien lof waardig te maken.

De tweede beweeggrond verdient in het bijzonder onze aandacht, omdat hij ons Descartes in een licht doet zien, waarin men al te weinig gewoon is hem te beschouwen.

'Ofschoon mijne bespiegelingen' - zoo zegt hij - 'mij zeer behaagden, heb ik altijd gemeend, dat anderen evengoed hunne bespiegelingen hadden, die hun wellicht nog meer behagen. Maar zoodra ik eenige algemeene natuurkundige begrippen gevonden had, en bij hunne toepassing op bijzondere moeielijke gevallen bemerkte, hoever zij mij konden leiden, en hoezeer zij verschillen van de beginselen, die men tot dusverre gevolgd heeft, is het mij ook duidelijk geworden, dat ik ze niet verborgen mocht houden. Zoodoende zou ik toch grootelijks gezondigd hebben tegen het gebod, waarbij ons bevolen wordt, zooveel in ons is ten algemeenen nutte werkzaam te zijn. Want door die beginselen heb ik bemerkt, dat het mogelijk is kundigheden te verkrijgen, die zeer nuttig zijn voor de praktijk, en dat men in de plaats van de bespiegelende wijsbegeerte, die in de scholen onderwezen wordt, eene praktische wijsbegeerte kan vinden. Kent men toch de krachten en de werkingen van het vuur, het water, de lucht, de sterren, den hemel en andere lichamen, die ons omringen, even nauwkeurig als wij den handenarbeid van onze werklieden kennen, dan kan men ze ook evengoed gebruiken tot alles, waarvoor zij geschikt zijn. Hierdoor zouden wij als het ware tot meesters en bezitters der natuur worden. En dit zou niet alleen wenschelijk zijn met het oog op de uitvinding van een aantal kunstmiddelen, waardoor men zonder eenige moeite de vruchten dur aarde en alle voordeelen, die zij oplevert, zou kunnen genieten, maar vooral met het oog op het behoud der gezondheid, die zonder twijfel het grootste goed in dit leven en de grondslag van alle andere goede dingen is. Want de geest hangt zoozeer af van het temperament en van den toestand der lichaamsorganen, dat, indien het mogelijk is eenig middel te vinden, dat de menschen over het algemeen wijzer en vernuftiger maakt dan zij tot dusverre geweest zijn, dat middel volgens mijn gevoelen in de geneeskunde moet gezocht worden.' [1]

1 Descartes, t.a.p. blz. 38.

Uit deze woorden blijkt, hoe geringe waarde Descartes in de periode van zijne leer- en reisjaren aan de bespiegelingen hechtte, die men als de hoofdpunten van het 'Cartesiaansche stelsel' in de geschiedenis der wijsbegeerte vermeld vindt. Zij bevallen hem zeer, maar hij is overtuigd, dat ook andere menschen hunne eigene bespiegelingen hebben, die hun nog meer behagen. 'Ik ben niet voornemens' - zoo laat hij zich elders uit - 'hier de methode te onderwijzen, die iedereen moet volgen om een goed gebruik van zijn verstand te maken; maar ik wil alleen laten zien, hoe ik beproefd heb een goed gebruik te maken van het mijne.'[1] Hij zoekt zijne verdiensten niet in zijne metaphysische beschouwingen, maar in zijne physica. Zoo deed hij althans bij het schrijven van zijne werken.

En Descartes heeft de waarde van zijne natuurkundige werken niet te hoog aangeslagen. Wel komen er in die werken vele beweringen voor, die wij thans voor onjuist houden, en weinig uitkomsten, waarmede wij nog heden kunnen instemmen. Maar hij beschouwt de natuurkundige verschijnselen op de wijze, die wij ook nu nog voor de beste houden. Alle verschijnselen te verklaren uit de bewegingen der kleinste deeltjes, is evengoed het doel van Descartes als van de hedendaagsche natuurwetenschap. Het verschil bestaat slechts hierin, dat wij die kleinste deeltjes atomen en moleculen noemen, en dat wij meer bescheiden zijn in onze verwachtingen. Terwijl Descartes de hoop koestert ook alle levensverschijnselen mechanisch verklaard te zien, twijfelen wij er zeer aan of de mensch ooit zoover zal kunnen komen. Maar de methode van onze meest volmaakte natuurwetenschappen, de mechanica en de physica, is juist dezelfde als door Descartes gevolgd wordt, en ons ideaal is de toepassing van diezelfde methode op scheikunde en physiologie, eene toepassing, die Descartes reeds beproefd heeft. Hij gaat uit van algemeene hypothesen, wier bijzondere gevolgen hij met behulp van de wiskunde afleidt om ze aan de ervaring te toetsen. Zoo ontwikkelt hij in zijne Dioptrica de destijds bekende feiten van de optica en eenige nieuwe uit de onderstelling, dat het licht eene beweging is, die door de lucht en door andere doorschijnende middenstoffen wordt voortgeplant. Hij wijst er zelf op, dat zulk een gebruik van hypothesen bij zijne tijdgenooten af-

1 Descartes, t.a.p. blz. 2.

keuring moest vinden, en verdedigt het op dezelfde wijze als wij heden ten dage gewoon zijn te doen.

'Men leze aandachtig het geheele werk, en men zal (met het gebruik van de vooropgestelde hypothesen) genoegen nemen. Want het komt mij voor, dat de redeneeringen daarin zoo uit elkander volgen dat de laatste evenzeer bewezen worden door de eerste, die hare gronden zijn, als de eerste bewezen worden door de laatste, die hare gevolgen zijn. En men geloove niet, dat ik hierbij de fout zou begaan, die de logica eene cirkelredeneering noemt. Want daar de ervaring de waarheid van de meeste dier afgeleide gevolgen met zekerheid aantoont, zoo dienen de gronden, waaruit ik ze afleid, niet zoozeer om ze te bewijzen als om ze te verklaren. Integendeel blijkt de waarheid der gronden uit de zekerheid der gevolgen.'[1]

Zoo vinden wij bij Descartes den weg, waarlangs de natuurkunde gegaan is, met vaste hand afgebakend. Hypothesen aangaande den waren aard van de verschijnselen, wiskundige afleiding van de gevolgen uit die eerste onderstellingen, toetsing van de juistheid der gevolgtrekkingen door middel van waarneming en proefneming; - dat is de methode van Descartes, evenals het de methode der hedendaagsche natuurkunde is. Want, al schijnt men dit dikwijls te vergeten, ook aan proefnemingen hechtte Descartes groote waarde. Hij vertelt ons, dat hij de meeste natuurverschijnselen op verchillende wijze uit zijne beginselen kan verklaren, en dat de grootste moeielijkheid was de wijze te vinden waarop zij daarvan afhangen. Het eenige middel om dit te beslissen is 'proeven te nemen, die zoo gekozen zijn, dat hunne uitkomst verschillend moet zijn, naarmate het verschijnsel op deze of gene wijze verklaard moet worden.'[2] Herhaaldelijk komt hij er in zijn *Discours de la Méthode* op terug hoeveel proeven nog te doen zijn, voordat zijn einddoel, de mechanische verklaring van alle natuurverschijnselen, bereikt is, en hij was dan ook onophoudelijk bezig met natuurkundige proeven. Zijn afkeer van boekenstudie was zoo bekend, dat Voltaire schertsenderwijze van hem kon zeggen:

N'ayant jamais rien lu, pas même l'Évangile.

Zijne geheel moderne denkbeelden over natuurstudie blijken

1 Descartes, t.a.p. blz. 46.
2 Descartes, t.a.p. blz. 40.

zeer duidelijk uit de volgende anecdote, die, zoo zij niet waar mocht zijn - wat ik niet kan beoordeelen - toch zeker zijne inzichten met juistheid weergeeft. Toen eens een vreemdeling, die hem kwam bezoeken, zijne bibliotheek wilde zien, bracht hij hem in eene kamer, waar hij bezig was dieren te ontleden, en zeide: ‘Ziedaar mijne boeken.’

De natuurkundige werken van zulk een man moesten voor zijne tijdgenooten zoo verrassend zijn als de geschiedenis ons verhaalt dat zij geweest zijn. Wat was toch de natuurkunde die men destijds aan de universiteiten kon leeren? Een paar voorbeelden zullen ons dat beter toonen dan een lang vertoog.

Wat gebeurt er eigenlijk bij het koud worden van warm water? Op die vraag gaven de officieele vertegenwoordigers der natuurwetenschap in Descartes' dagen tamelijk verschillende antwoorden. Van die antwoorden willen wij er twee vermelden. De lezer kan verzekerd zijn, dat hij niets verliest aan de andere die wij verzwijgen.

Volgens de eerste verklaring kan er in het water tweeërlei koude zijn, vooreerst werkelijke koude, ten tweede virtueele koude, die het water niet werkelijk afkoelt, maar het toch in staat stelt zijne koude te hernemen, evenals ook de peper niet warm genoemd wordt omdat zij werkelijk warm is, maar alleen wegens hare virtueele warmte, die haar in staat stelt warmte voort te brengen. De tegenstanders van dit gevoelen voeren aan, dat het zonder noodzaak de wezens[1] vermenigvuldigt, d.w.z, oorzaken ter verklaring inroept, die overbodig zijn; die virtueele koude kan men missen, als men het verschijnsel op hunne wijze verklaart. Maar, zeggen zij verder, die tweeërlei koude komt niet in het water voor. Want - men lette hier op het logisch verband - ‘er is geen tweeërlei warmte, werkelijke en virtueele, in het vuur. Ook de vergelijking met de peper gaat niet op; de peper kan warmte voortbrengen, omdat de elementen daarin gemengd voorkomen. Maar dit is natuurlijk in het water en in de drie andere elementen het geval niet. Daarenboven is er in de peper slechts eene virtueele warmte, waardoor hij andere dingen verwarmt, terwijl het water zich zelf verkoelt.’[2]

1 *Entia*.
2 *Physiologia peripatica* a Gisberto ab Isendoorn, Philosophiae in Academica Daventriensium Schola professore. Daventriae, 1643, blz, 179.

Als nu de verdediger der virtueele koude, voor deze grondige redeneeringen de vlag strijkend, zijn tegenstander vraagt, hoe hij dan wel de afkoeling van het warme water verklaart, dan antwoordt deze zegevierend:

De zaak is doodeenvoudig. ‘Het water wordt door zijn eigen zelfstandigen vorm[1] tot zijne oorspronkelijke koude teruggebracht, en deze vorm is het werkend beginsel *ut quo*; het beginsel *ut quod* daarentegen is het water zelf. Elk natuurvoorwerp toch brengt zijne eigene hoedanigheden door uitstraling (of uitvloeiing)[2] voort. Zoo ontstaat uit den mensch het vermogen tot lachen, uit het paard het vermogen tot hinniken, uit het vuur de warmte, enz. Nu is de koude eene hoedanigheid van het water. Derhalve wordt de koude door het water voortgebracht. Maar niet door de materie van het water, want deze is voor alle hoedanigheden even vatbaar. Dus moet de koude door den vorm voortgebracht zijn[3].

Ik ontleen dit voorbeeld van scholastische wijsheid aan een werk, dat de meeste lezers wel niet zullen kennen, de *Physiologia peripatetica* van Gijsbert ab Isendoorn. De schrijver zegt ons in zijne voorrede, dat hij niets anders doen zal dan de meeningen van Aristoteles uitleggen, een ambt, dat hem in 't begin der zeventiende eeuw door den magistraat der stad Deventer was opgedragen. Hij heeft die belofte getrouw vervuld, en schijnt eene groote minachting te hebben voor de ‘sophisten’ die in zijne dagen het gezag van Aristoteles bestreden. Dat de Deventer jongelingschap belangrijke lessen van levenswijsheid uit de physica van Aristoteles kon leeren moge nog uit het volgend voorbeeld blijken. Professor ab Isendoorn zal ons uitleggen, waarom de buik geen beenigen wand heeft. ‘De grond daarvan,’ zegt hij, ‘is tweeledig. De eerste geldt voor heide geslachten. Had de buik een beenigen wand, dan zouden wij nooit ons genoegen kunnen eten, maar een voortdurend gebruiken van spijs zou, evenals eene voortdurende ademhaling, voor ons eene levensbehoefte zijn. Maar in dat geval zouden wij geen tijd overhouden voor nadenken en andere dingen. De andere grond geldt bepaaldelijk voor het vrouwelijk geslacht, en

1 *Forma substantialis*.
2 *Emanatio*.
3 *Physiologia peripatetica*, pag. 179.

bestaat hierin dat de buikwand den groei der vrucht niet mag belemmeren.'[1]

In zulke verklaringen zagen de scholastische natuurkundigen echte wetenschap. En hierin volgden zij getrouw het voorbeeld van hun grooten meester. Hoewel Aristoteles niet aansprakelijk mag gesteld worden voor al de dwaasheden, die men in zijn naam gepredikt heeft, is toch zijne natuurbeschouwing in onze oogen zoo volslagen verkeerd, dat men haar gebruiken kan om de meest ongerijmde beweringen voor de hoogste wijsheid uit te geven. De traditioneele Aristoteles, die ons in de geschiedenis der wijsbegeerte geschetst wordt gaat door voor een beter natuurkundige dan Plato, met wien men gewoon is hem te vergelijken. Men kent de gebruikelijke tegenstelling tusschen Plato en Aristoteles, den bespiegelenden wijsgeer en den man der ervaring, den voorstander der deductie en den verdediger der inductie. Het zou eenigszins gewaagd zijn die tegenstelling volslagen onjuist te noemen. Dit kan men echter gerust beweren, dat zij eene enkele richting in het streven van Aristoteles zeer eenzijdig op den voorgrond stelt. Evenals Plato had Aristoteles van Socrates geleerd, dat de wijsgeer in de eerste plaats den mensch tot het voorwerp van zijne onderzoekingen moet kiezen. Maar terwijl Socrates zich altijd en Plato meestal tot bespiegelingen over menschelijke toestanden bepaalde, bracht Aristoteles zijne opvatting van menschelijke handelingen op natuurverschijnselen over, en maakte het daardoor voor zich en zijne volgelingen onmogelijk eene natuurwetenschap te verkrijgen in den zin, dien wij thans aan het woord hechten. Wanneer men niet altijd in het oog houdt, dat Aristoteles de natuurverschijnselen meent te verklaren door ze met menschelijke handelingen te vergelijken, is het onmogelijk een redelijken zin in zijne termen en redeneeringen te vinden. Zoo onderscheidt hij vier soorten van oorzaken of beginselen der dingen, den vorm of het wezen van een ding, de materie, waaruit het bestaat, de oorzaak der verandering[2] en de eindoorzaak. Uit de beschouwing der verschijnselen van de levenlooze natuur zou hij die verdeeling der oorzaken niet kunnen afleiden. Het is onmogelijk duidelijk te zeggen, waarin

1 *physiologia peripatetica*, pag. 429.

2 Gewoonlijk vertaalt men, mijns inziens echter minder juist, 'de oorzaak der beweging' (*causa movens*).

de formeele, de materieele, de veranderende en de eindoorzaak bestaan, die volgens de leer van Aristoteles ook bij het bevriezen van water in het spel moeten zijn. Bij de handelingen van menschen kost het daarentegen geen moeite de vier Aristotelische oorzaken aan te wijzen. Wanneer er een huis gebouwd wordt, dan is het plan van den bouwmeester de formeele oorzaak, de grondstof die bewerkt wordt, de materieele, de handenarbeid der werklieden de veranderende (of bewegende) oorzaak, de bruikbaarheid van het huis de eindoorzaak van het bouwen. Ontbrak òf het ontwerp, òf de grondstof, òf de handenarbeid, òf het doel, dan zou het huis niet gebouwd worden. Op soortgelijke wijze kan Aristoteles bij elke menschelijke handeling aantoonen, hoe zijne vier beginselen moeten samenwerken als er iets tot stand zal komen. Deze beschouwing brengt hij nu zonder eenige kritiek op natuurverschijnselen over, en verklaart de werkingen der natuur door ze te vergelijken met de gewrochten der menschelijke kunst. Bij het bevriezen van het ijs denkt zich de volgeling van Aristoteles een zekeren vorm of eene idee, die niets anders zijn kan dan de vereeniging der karakteristieke eigenschappen van het ijs, en hij meent, dat deze vorm of idee zich meester maakt van de stof, die in het bevriezende water met een anderen vorm, den vorm van vloeibaar water, verbonden was. De oorzaak der verandering moet hij zoeken in de werking der omringende lichamen, en daar hij geen eindoorzaak kan waarnemen, bedenkt hij het een of ander nuttig gevolg van het bevriezen en bestempelt dat met den naam van eindoorzaak. Zoodoende heeft hij het natuurverschijnsel zooveel mogelijk gelijk gesteld met eene menschelijke handeling. Den vorm of het wezen, de *forma substantialis* der scholastieken, kan men zich niet anders denken dan als de gedachte van een denkend en handelend wezen. Wat het doel eener werking is laat zich alleen begrijpen als die werking van een denkend wezen uitgaat. Beproeft men in het wezen en in de eindoorzaak der dingen iets anders te zien, dan vervluchtigen zich die denkbeelden tot uiterst nevelachtige begrippen, waaraan geen bepaalde beteekenis kan worden toegekend. Even onbepaald blijkt bij nader inzien het Aristotelisch begrip van materie. Die materie is toch volstrekt niet datgene, wat wij thans stof noemen. Stof is voor ons alles, wat wij zintuigelijk waarnemen. Die stof is, zooals de latere scholastieken zich uitdrukten, *materia sig-*

nata; zij heeft kenmerkende eigenschappen; zij is de verwerkelijking van een wezen of vorm in de oorspronkelijke, geheel onbepaalde materie. Zoo is bijv. het water bij Aristoteles geen materie, maar eene vereeniging van den substantieelen vorm, die het wezen des waters uitmaakt, met de materie daarvan. De laatste heeft volstrekt geen eigenschappen en is ons dus onbekend, ja zelfs voor ons onkenbaar.

Zoo kan men dus bij de beschouwing der natuurverschijnselen noch van den Aristotelischen vorm, noch van de materie, noch van de eindoorzaak, een helder denkbeeld verkrijgen. Slechts de oorzaak der verandering of der beweging laat zich nauwkeurig aanwijzen. Maar de aard van het stelsel bracht mede, dat men aan het opsporen van die oorzaak uiterst weinig gewicht hechtte. Bij een menschelijk kunstwerk is het plan en het doel van den kunstenaar de hoofdzaak. Reeds de stof, waaruit hij zijn werk vervaardigt, is eene zaak van minder belang. Nog minder gewicht hecht de beschouwer van het kunstwerk aan de werktuigen, waarmede de kunstenaar zijn arbeid verricht heeft.

In overeenstemming met deze beschouwingen vinden wij de nasporing van de oorzaken der veranderingen door Aristoteles en zijne volgelingen geheel verwaarloosd, en de schrijver, wiens werk wij hierboven geciteerd hebben, handelt volkomen in den geest van zijn meester, als hij de afkoeling van het water toeschrijft aan den zelfstandigen vorm van dat water, en wanneer hij bij eene andere gelegenheid het ontbreken van een beenigen buikwand voldoende verklaard acht door op de nuttige gevolgen van die inrichting te wijzen.

Het is niet moeielijk in te zien, waarom natuurkundige onderzoekingen moesten uitblijven, zoolang het gezag van Aristoteles erkend werd. In de substantieele vormen en in de eindoorzaken had men hoogsteenvoudige middelen ter verklaring van elk natuurverschijnsel. In plaats van, zooals Descartes, uit te gaan van enkele nauwkeurig geformuleerde onderstellingen, hadden de scholastieken in de leer der substantieele vormen en der eindoorzaken twee voorraadschuren van verklaringen, over wier helderheid niemand kon roemen, maar die toch ook hoogst moeielijk te wederleggen waren, omdat noch de verdediger noch de bestrijder zich een duidelijk begrip van het behandeld onderwerp kon maken. Elke verklaring paste dan ook nagenoeg evengoed op elk verschijnsel, en het eenige middel

om hare onjuistheid aan te toonen, bestond in het bewijs, dat zij streed met andere verklaringen, die de beide partijen als deugdelijk erkenden. Zoo ontaardde de beoefening der natuurwetenschap in een ijdel disputeeren, waarbij alleen groote nauwkeurigheid in het bepalen en groote scherpte in het onderscheiden van verwante begrippen verkregen werd, maar de wetenschap der natuur geen stap vooruitging.

Dat het anders en beter geworden is hebben wij vooral aan Descartes te danken. Op natuurkundig gebied breekt hij volkomen met de overlevering en bestrijdt of, juister gezegd, negeert zoowel de teleologie als de leer der substantieele vormen. Dit hadden trouwens ook anderen vóór hem gedaan, zij het dan ook meer weifelend en minder consequent. Maar wat hem bovenal van die anderen onderscheidt is zijne stoute poging om op geheel nieuwe grondslagen eene andere natuurwetenschap te vestigen, even alomvattend als de Aristotelische, maar minder zinledig. Anderen, een Copernicus, een Galilei, een Kepler, hebben door hunne onsterfelijke werken aan de natuurwetenschap de ware methode leeren kennen. Maar zij hadden slechts gehandeld over bijzondere onderwerpen. Niemand had er vóór Descartes aan gedacht, de nieuwe beschouwingswijze op de geheele natuur toe te passen. Hij trachtte door zijn werk te bewijzen, dat men alle stoffelijke verschijnselen, ook die in het menschelijke lichaam, veel beter mechanisch verklaren kan uit de bewegingsleer dan door middel van substantieele vormen of eindoorzaken. Zijne mechanica moge gebrekkig zijn, hij toetst haar volgens dezelfde methode, waardoor wij ons nog altijd van de juistheid der onze overtuigen. Hij vraagt zich af, wat er gebeuren moet, wanneer de onbepaald uitgebreide stofmassa, die hij zich in den beginne aanwezig denkt, in beweging gebracht wordt, en hij komt tot het resultaat, dat die stofmassa volgens zijne bewegingsleer niets anders kan doen ontstaan dan een dergelijk heelal als de ervaring ons leert kennen. Ware hij in zijne redeneeringen even voorzichtig geweest als zijne hierboven genoemde voorgangers, dan zou hij onmogelijk tot dit besluit hebben kunnen komen. Dit is hem dikwijls verweten en niet ten onrechte, want die aanmerking treft het groote gebrek in zijne methode, waarop wij later terugkomen. Maar men heeft bij de beoordeeling van Descartes gewoonlijk vergeten, dat zonder zijne geniale stoutheid de scholastische natuurwetenschap haar kwijnend bestaan veel langer zou hebben

voortgesleept. Aan allen, die niet blind waren voor de gebreken der scholastiek, maar die haar niet durfden opofferen, omdat bij haar alleen eene volledige wereldbeschouwing, bij de revolutionaire denkers slechts verspreide gedachten te vinden waren, aan die allen bood het stelsel van Descartes de welkome gelegenheid om de wijsbegeerte van Aristoteles voor eene andere te laten varen. Die nieuwe wijsbegeerte was even geschikt om tot ijverig en vruchtbaar natuuronderzoek aan te sporen als deAristotelische elken prikkel daartoe moest verstompen. De ondervinding heeft geleerd, hoe snel de natuurwetenschap is vooruitgegaan, sedert zij met Descartes de verklaring van het zinnelijk waarneembare uitsluitend zoekt in stof en beweging.

In het bijzonder verdient Descartes' physiologie onze bewondering. Te vergeefs zoekt men naar de voorgangers, bij wie hij de kiem van zijne denkbeelden zou hebben kunnen vinden. Erst in het begin dezer eeuw is men begonnen consequent de grondstelling van Descartes toe te passen, volgens welke ook alle verschijnselen in het menschelijk lichaam uit stof en beweging te verklaren zijn. Slechts eene enkele uitzondering op dat beginsel wilde Descartes erkennen. De verschijnselen van het bewuste denken schenen hem onverklaarbaar zonder de onderstelling, dat de mensch eene onstoffelijke ziel bezit, die eenigen invloed op de bewegingsverschijnselen in het lichaam uitoefent. Groot was trouwens die invloed volgens Descartes niet; de ziel kan de hoeveelheid der beweging volstrekt niet veranderen, maar alleen hare richting. Hoe men ook over deze onstoffelijke zelfstandigheid van Descartes moge denken, men moet zoo bevooroordeeld zijn als van Vloten om den grooten afstand over 't hoofd te zien, die Descartes in dit gewichtig deel zijner natuurbeschouwing van de scholastieken scheidt. Bij dezen toch was de zoogenaamde ziel de vorm of het wezen des lichaams en had als zoodanig het bestuur over alle levensverrichtingen. De organische functiën gehoorzaamden aan de bevelen eener plantaardige, de zinnelijke waarneming werd bestuurd door een gevoelende ziel, het denken bestond in de werkzaamheid eener redelijke ziel, die met haar drieën toch slechts een enkel wezen uitmaakten, dat zich in de verschillende organen op verschillende wijze openbaarde. Geen enkele levensverrichting was er, die niet door de werking der ziel tot stand kwam. En daar die ziel tot de klasse der substantieele vormen behoorde, was voor elke levensverrichting de natuurkundige verklaring buitenge-

sloten, en behielp zich de geneeskunde van die dagen met de verklaringen, die Molière's spotternij beroemd heeft gemaakt. Zoo had de maag een ‘aantrekkend, vasthoudend, verterend en uitdrijvend vermogen’[1] en was daardoor in staat hare functie te verrichten. *Hoe* die functie verricht werd vroeg natuurlijk niemand, althans geen wijsgeerig ontwikkeld man. Want het antwoord op die vraag ligt voor de hand. Natuurlijk was het de plantaardige ziel, de *anima vegetativa*, die bij deze gelegenheid door uitstraling of ontwikkeling eenige van hare hoedanigheden voortbracht.

Tegenover al die denkbeeldige verklaringen heeft Descartes den eisch gesteld, dat ook in het dierlijk lichaam stof en beweging als de eenige beginselen van werkelijke verklaringen moeten gelden. De physiologie heeft anderhalve eeuw gewacht voordat zij aanstalten maakte hem in dit opzicht te volgen. Is het dan wel billijk hem te verwijten, dat hij de mechanische verklaring van de hersenverrichtingen, die het bewuste denken begeleiden, voor onmogelijk hield? Tot op den huidigen dag heeft de physiologie geen hypothese kunnen vinden, die ons het mechanisme dier hersenbewegingen schetst[2].

Hoe hoog Descartes boven zijne tijdgenooten stond, blijkt vooral uit zijne leer der zinnelijke waarneming. De scholastieken meenden, en bewezen natuurlijk ook op hunne manier, dat de voorwerpen zeer dunne en ijle stoffelijke beeldjes[3] in de zintuigen zenden, die dan door de ziel, in hare hoedanigheid van *anima sensitiva*, worden waargenomen. Dat zulk eene verklaring der zinnelijke waarneming tweeduizend jaar lang voor de ware gehouden is, bewijst meer dan iets anders, hoe zeer de scholastiek alle behoefte aan natuurwetenschap gedood had. Dat ons oog de voorwerpen buiten ons ziet, vond men opmerkelijk genoeg om eene verklaring daarvan noodig te achten. Maar men stelde zich tevreden met de vermeende wetenschap, dat die voorwerpen zeer ijlé beeldjes in het oog zenden.

1 Facultas attractrix, retentrix, alteratrix, et expultrix, Physiologia peripatetica, blz. 445.

2 In de vergadering van de *British Association*, op 24 Aug. 11 te Belfast gehouden, heeft Huxley eene bezielde lofrede gehouden op de groote verdiensten van Descartes' physiologie. Zijne toespraak is te vinden in het tijdschrift *Nature* van 3 September 1874. Dat Descartes zulk eene lofrede ten volle verdient, kan niemand betwijfelen, die zijne heldere denkbeelden over de werkingen in het menschelijk lichaam met de onverstaanbare taal zijner voorgangers vergeleken heeft.

3 *Species sensibiles*.

Niemand dacht er aan, dat de waarneming van die beeldjes juist even verwonderlijk is als de directe waarneming van dingen buiten ons. Descartes moest ook bij dit onderwerp het ijs breken. Hij zet met de meeste helderheid uiteen, dat wij bij de zinnelijke waarneming niets anders bemerken dan onze eigene gewaarwordingen, en dat er geen reden bestaat om te gelooven dat de dingen buiten ons eenige overeenkomst hebben met de zinnelijke gewaarwordingen, die zij in ons opwekken. Zijne Dioptrica begint met een breedvoerig en afdoend betoog voor deze destijds zoo paradoxe stelling, en ook in zijne andere geschriften vindt men haar dikwijls met dezelfde vaste overtuiging en met de grootste duidelijkheid uiteengezet. Gewoonlijk kent men de eer van deze theorie ontworpen te hebben aan Locke toe, maar Descartes had haar ruim 40 jaar vóór Locke uitgesproken. En hij kan haar niet ontleend hebben aan de Grieksche schrijvers, bij wie men in lateren tijd dezelfde theorie teruggevonden heeft.

De zwakke zijde van Descartes' wetenschappelijk streven hangt ten nauwste met zijne voortreffelijke eigenschappen te zamen.*Chacun a les défauts de ses vertus*. De grootste wiskundige van zijne eeuw, de eerste ontwerper van eene natuurkunde, die de bijzondere verschijnselen uit algemeene wetten afleidt, zou meer dan mensch moeten geweest zijn om de deductieve methode. waardoor hij zulke groote ontdekkingen gemaakt had, niet te overschatten. Reeds in zijne jeugd had de zekerheid van de uitkomsten der wiskunde den sterksten indruk op hem gemaakt, en had het hem verwonderd, dat er op zulke stevige grondslagen niets beters gebouwd was dan eene wetenschap, die alleen op het ambacht en den handenarbeid toepasselijk was. Het werd zijn levensdoel een middel te vinden om over alle vragen met evenveel zekerheid te beslissen als over wiskundige stellingen. Dat middel vond hij in de toepassing van de methode der wiskunde. Terecht had hij opgemerkt, dat de grond, waarom men de waarheid van een mathematisch bewijs erkent, geen andere is dan de helderheid en de nauwkeurigheid, waarmede men zich de betrekkingen voorstelt, die in het bewijs besproken worden. Kon hij nu in de andere wetenschappen de begrippeneven helder en nauwkeurig maken als in de wiskunde, dan - meende hij - moesten ook die andere wetenschappen voor mathematische zekerheid vatbaar zijn. Daarbij kwam, dat hij

het wezen der stof alleen in de uitgebreidheid zocht, in de ruimte, die zij inneemt. Bij die beschouwing moest hij er toe komen de natuurwetenschap in de meetkunst te doen opgaan. Hij zag niet in, dat het onmogelijk is aangaande eenige werkelijk bestaande zaak een zoo nauwkeurig en volledig begrip te hebben als aangaande de onderwerpen der meetkunst, waarin men de dingen alleen uit het oogpunt der uitgebreidheid beschouwt. Wij houden het er voor, dat er in een werkelijk ding naast zijne uitgebreidheid nog iets onbekends en iets geheimzinnigs is, dat wij alleen uit zijne werkingen kennen en met den naam van kracht aanduiden. Maar Descartes hield die verborgen krachten voor scholastieke vooroordeelen, en hunne onbekendheid kon hem dus niet weerhouden zijn deductieven weg op de geheele wetenschap toe te passen. Daarentegen verwachtte hij eene andere tegenwerping, die alleen in zijne sceptische eeuw in ernst kon gemaakt worden. Zijn ook de stellingen der wiskunde wel zoo zeker, als men gewoonlijk meent? Is het niet mogelijk, dat God de kennis der waarheid opzettelijk voor ons verbergt? Aan de beantwoording van deze vragen is het grootste deel van zijne *Meditationes* gewijd. Daarin vinden wij de uitvoerige beschrijving van den weg, waarlangs hij eindelijk tot eene vaste overtuiging geraakt is, en die in het *Discours de la Méthode* slechts in ruwe trekken geschetst wordt.

Die weg voert langs zooveel drogredenen, dat ik van Vloten's minachting voor Descartes zou kunnen vergeven, indien die minachting zijne sophistiek gold. Maar de dwalingen van een man als Descartes verdienen meer onze aandacht dan de waarheden van duizend anderen, die nooit het spoor bijster raakten. Al was het alleen maar, omdat talloos velen gestruikeld zijn over de steenen, die Descartes op den weg der wetenschap gelegd heeft. Wie Spinoza begrijpen wil, mag vooral niet nalaten al die steenen met aandacht te bekijken. Want al heeft hij er een paar, inderdaad een paar zeer hinderlijke, weggeruimd, zoo heeft hij zich daarentegen door de andere verder van den rechten weg laten brengen dan eenig ander volgeling van Descartes.

Om een afdoend argument te vinden tegen de redeneering, volgens welke al onze kennis onzeker is, daar God ons wel kan bedriegen, overweegt Descartes vooreerst, dat, hoe bedriegelijk God ook zijn moge, het bewustzijn, dat hij zelf (Des-

cartes) van zijn eigen denken heeft, onmogelijk bedriegelijk zijn kan. Ook kan hij er niet aan twijfelen, dat hij gewaarwordingen en aandoeningen heeft, al zijn de besluiten, die hij daaruit afleidt, wellicht geheel valsch. Waarom kan ik er nu niet aan twijfelen - zoo vraagt hij verder - dat ik zelf besta, voor zoover ik denk, dat ik gewaarwordingen heb, enz.? Immers om geen andere reden, dan omdat ik dit helder en nauwkeurig inzie. Eene andere reden dan de onmogelijkheid om daarover anders te denken is er voor die eerste onwankelbare overtuiging niet te geven. Maar, als dit zoo is, dan mag ik ook alles voor waar houden, wat ik helder en nauwkeurig inzie.

Reeds hier begint Descartes van den weg af te wijken, dien wij thans voor den rechten houden. Een denker uit de negentiende eeuw zou de opmerking maken, dat wij wel is waar niet kunnen twijfelen aan datgene, wat wij helder en nauwkeurig inzien, maar dat de ondervinding ons geleerd heeft, hoe veranderlijk ons oordeel over de helderheid en de nauwkeurigheid van onze inzichten is. Wij zijn *overtuigd* van alles wat wij helder en nauwkeurig inzien, maar wij kunnen daarom alleen onze overtuiging nog niet voor *waarheid* houden. Onze overtuiging is toch voor verandering vatbaar, terwijl de waarheid, zoo zij dien naam verdienen zal, onverauderlijk zijn moet.

Aan dit bezwaar tegen de deugdelijkheid van zijn toetssteen der waarheid denkt Descartes niet, maar hij vindt ‘een uiterst lichte en, om zoo te zeggen metaphysische, reden tot twijfelen’ in de mogelijkheid, dat God ons bedriegt. En hij onderneemt het hopeloos werk om aan te toonen, dat die mogelijkheid niet bestaat. Dat werk is hopeloos, want men kan onmogelijk bewijzen, dat iets waar is, zonder zekere stellingen als waarheden te erkennen, en Descartes is nog altijd zoekende naar het middel, waardoor hij over de waarheid of onwaarheid van elke stelling zal kunnen oordeelen.

Dit ziet hij eenvoudig over 't hoofd, wanneer hij in zijn vertoog de juistheid aanneemt van een aantal uitspraken, die aan ons, later geborenen, alles behalve juist voorkomen. De waarheid van die uitspraken wordt hem gewaarborgd door een geheimzinnig vermogen, dat hij in zich zelven meent te vinden en waaraan hij den naam van ‘het natuurlijk licht’ geeft. Dit natuurlijk licht, zegt hij, is het middel om waarheid en dwaling te onderscheiden. Vol verwondering vraagt de lezer uit een latere eeuw, hoe het mogelijk is, dat Descartes

met zooveel inspanning juist naar dat middel zoeken kan, wanneer hij het in zijn natuurlijk licht bij de hand heeft. Nog hooger stijgt de verwondering van denzelfden lezer, als hij de bezwaren inziet, door een tal van geleerde mannen tegen Descartes' *Meditationes* gemaakt, en bemerkt, dat geen hunner zijne aandacht op de overbodigheid zijner nasporingen vestigt.

Wij zouden niet gaarne de vraag beantwoorden, wat Descartes eigenlijk door zijn ‘natuurlijk licht’ verstaan heeft, en wagen alleen schoorvoetend de onderstelling, dat het dezelfde kenbron is, die heden ten dage onder den naam van ‘de rede’ aan sommige wijsgeeren den sleutel tot vele lastige vragen ter hand stelt. Terwijl die rede echter zelden iets openbaart, wat onze tijdgenooten voor eene dwaasheid houden, is het natuurlijk licht bijzonder vruchtbaar in beweringen, die ons als ongerijmdheden voorkomen.

Reeds de eerste openbaring van het natuurlijk licht schijnt aan de hedendaagsche menschheid alles behalve ‘helder en nauwkeurig.’ Zij bestaat in de stelling, dat de realiteit van eene substantie grooter is dan de realiteit van eene eigenschap, en dat God, de oneindige substantie, den hoogsten graad van realiteit heeft. Vertalen wij het woord realiteit door werkelijkheid, dan is deze stelling volgens onze tegenwoordige denkbeelden niet slechts onjuist, maar even onzinnig als het begrip van een vierkanten cirkel. Iets bestaat werkelijk, of het bestaat niet; graden van werkelijkheid zijn ondenkbaar. Het is niet moeielijk na te gaan, hoe Descartes aan die stelling gekomen is. Bij de scholastieken was de onderscheiding van verschillende graden der realiteit zeer gebruikelijk, en Thomas Aquinas, een der weinigen theologen, wier werken Descartes bestudeerd had, spreekt van God als het allerreëelste wezen. Maar al kennen wij den oorsprong van die stelling, daardoor wordt zij niet duidelijker en blijkt hare juistheid niet. Dat de scholastieken de woorden realiteit en volmaaktheid als synonymen gebruikten., is wel waar, maar het brengt ons niet verder. Immers, al be grijpen wij graden van volmaaktheid beter dan graden van werkelijkheid, zoo komt het ons toch voor, dat de schatting der volmaaktheid van een wezen slechts eene persoonlijke meening kan zijn, en dat onze waardeering der dingen onmogelijk iets kan uitdrukken, wat aan de dingen zelf toekomt, maar alleen den indruk weergeven, dien zij op een bepaald individu maken.

Wat echter ons oordeel over de bedoelde stelling ook zijn moge, voor Descartes was zij een hoeksteen van zijn gebouw. Hetzelfde natuurlijk licht deelde hem verder mede, ‘dat er in de werkende en totale oorzaak minstens evenveel realiteit moet zijn als in haar gevolg.’ Ons schijnt die uitspraak even onverstaanbaar als de vorige, wanneer wij het woord realiteit in den letterlijken zin opvatten, en even ongegrond als de vorige, wanneer wij het door volmaaktheid vertalen. Descartes leidt er uit af, dat onze begrippen in ons moeten voortgebracht zijn door oorzaken, die minstens evenveel realiteit hebben als die begrippen zelve. Indien er dus onder zijne begrippen een gevonden wordt, welks realiteit zoo groot is, dat hij zelf zich niet in even groote realiteit kan verheugen, dan - zegt hij - moet dat begrip door iets buiten hem zijn voortgebracht.

Wij zullen niet in bijzonderheden nagaan, hoe Descartes de bedenking wederlegt, dat onze begrippen slechts realiteit hebben als voorstellingen,[1] zoodat wij in de voorwerpen, waarvan zij afkomstig zijn, volstrekt niet op eene even groote realiteit als dingen buiten de voorstelling[2] behoeven te rekenen. Evenmin zullen wij ons bezighouden met de drogredenen, waardoor hij zich zelven overtuigt, dat hij genoeg realiteit bezit om het begrip van stoffelijke dingen en van hunne eigenschappen voort te brengen. Uit de twee bovenstaande voorbeelden kan men afleiden, dat het natuurlijk licht rijk is aan de hulpmiddelen, waarmede men alles bewijzen kan wat men wil.

Liever komen wij dadelijk tot de hoofdzaak. In het Godsbegrip, dat hij bij zich zelven aantreft, vindt Descartes zooveel realiteit, dat het niet van hem zelven afkomstig kan zijn, maar aan eene oneindige substantie zijnen oorsprong moet ontleenen. Dat Godsbegrip, welks schoonheid en verhevenheid zijne bevatting verre te boven gaat, kan hem alleen door God zelf ingeprent zijn. Zoo besluit Descartes, en alle andere verklaringen van den oorsprong van dat begrip worden met behulp van eenige nieuwe uitspraken van het natuurlijk licht gemakkelijk wederlegd.

Intusschen hoe klemmend dit betoog voor Gods bestaan vol-

1 ‘*Realitas objectiva*.’ *Wij* verstaan onder objectieve realiteit gewoonlijk juist het omgekeerde, werkelijkheid *buiten* de individueele voorstelling. Er zijn meer voorbeelden van zulke belangrijke wijzigingen in de beteekenis van wijsgeerige uitdrukkingen.

2 ‘*Realitas formalis*.’

gens Descartes ook zijn moge, hij vindt het wenschelijk er een tweede aan toe te voegen. Zelfs als ik geen begrip van God had, zegt hij, zou Gods bestaan uit mijn eigen bestaan volgen. Want ik ben niet door mij zelf voortgebracht, en ik heb niet altijd bestaan. Ik moet dus door een ander zijn in het leven geroepen, en wel door een wezen, dat minstens even volmaakt is als ik zelf ben. Is dat wezen een ander dan God, dan heeft het ook zijn bestaan weder aan een ander te danken. Aan het einde van die reeks der voortbrengende wezens moet een wezen staan, welks aanzijn niet van een ander afhangt, maar dat zich zelf heeft voortgebracht, m.a.w. het allervolmaaktste wezen, dat wij God noemen.

Had Descartes ons niet zelf verteld, dat hij in zijne jeugd de scholastiek ijverig bestudeerd heeft, deze redeneering zou voldoende zijn om ons daarvan te overtuigen. Uit de werken van Aristoteles hadden de scholastieken de leer overgenomen, dat men een ding eerst dan volkomen kent, als men de eerste gronden (of oorzaken) daarvan weet aan te wijzen. Deze meening, die ook Descartes herhaaldelijk uitspreekt, had tot natuurlijk gevolg, dat zij meenden alles te moeten bewijzen, ook de meest evidente dingen. Eenvoudig te beweren dat hij niet door zich zelf is voortgebracht, komt Descartes wat gewaagd voor. Zulk eene stelling moet bewezen worden. Ik ben niet door mij zelf voortgebracht, zegt hij, want in dat geval zou ik mij zelven al de volmaaktheden gegeven hebben, die ik denken kan.

De lezer vertoeve hier een oogenblik en overdenke de volmaaktheden van dit scholastisch argument. Een wezen, dat zich zelf voortbrengt! Een wezen, dat, voordat het bestaat, zich zelf al de volmaaktheden geeft, die het zich voorstellen kan! Wel komt Descartes tot het besluit, dat hij zulk een wezen niet is. Maar toch, hij overweegt dat denkbeeld zonder te vermoeden, dat hij zich ongerijmdheden tracht voor te stellen. Weldra zullen wij een ander sophist ontmoeten, die ‘het wezen, dat zich zelf voortbrengt’ tot het uitgangspunt maakt van zijne wijsheid.

De verdere loop van Descartes' overpeinzingen laat zich uit het voorgaande reeds vermoeden. Ik bepaal mij tot eene zeer beknopte schets daarvan, zonder den lezer bezig te houden met de langdradige outmaskering der sophismen, waarin Descartes vervalt. De allervolmaaktste schepper van

hemel en aarde, wiens bestaan door de twee hierboven vermelde argumenten bewezen is, kan natuurlijk geen bedrieger zijn; derhalve moet ook het oordeel, dat hij ons gegeven heeft om waarheid van dwaling te onderscheiden, zoo ingericht zijn, dat het ons nooit bedriegt. Wel valt het niet te ontkennen, dat wij ons nu en dan bedriegen, maar in zulke gevallen hebben wij ons oordeel niet op de rechte wijze gebruikt en eene bepaalde meening gevormd over dingen, die wij eigenlijk niet helder en nauwkeurig kennen. Konden wij ons ook bedriegen in ons oordeel over dingen, die wij wel helder en nauwkeurig inzien, dan zou God niet van den lust om ons te bedriegen zijn vrij te pleiten. Daar hij nu blijkens het voorgaande geen lust heeft ons te bedriegen, moge wij gerustelijk al datgene voor waar houden, wat wij helder en nauwkeurig kennen. Daartoe behoort volgens Descartes ons eigen bestaan als denkende wezens, het bestaan van stoffelijke dingen buiten ons, de tweeslachtigheid van onze natuur als geestelijk en stoffelijk wezen de stellingen der wiskunde en een aantal meeningen, die met den naam van ‘eeuwige waarheden’[1] bestempeld worden. Met behulp van al deze onwankelbare overtuigingen kan Descartes alle aanvallen van het scepticisme zegevierend afslaan, en eene wereldbeschouwing ontwerpen, waarin alle bijzondere verschijnselen ‘uit de eerste oorzaken’ worden afgeleid. Zoo heeft hij zich tevens den weg gebaand tot het bewijs der ‘hypothesen,’ die hij aan het hoofd zijner physica plaatst. Wij zien daaruit dat al noemt hij ze eveneens, en al gebruikt hij ze op dezelfde wijze als wij doen, die hypothesen voor hem nog eene andere beteekenis hebben dan voor ons.

Ofschoon het niet noodig is den lezer te vermoeien met de aanwijzing van al de valsche redeneeringen en onbewezen onderstellingen, die in de laatste *Meditationes* voorkomen, wier inhoud ik zooeven in korte trekken mededeelde, zoo moet ik toch op eene enkele bewering terugkomen, die daarin gevonden wordt, omdat hare ongegrondheid ook heden ten dage nog lang niet algemeen erkend is. Om te verklaren, hoe wij toch dwalen kunnen, schoon wij ons bestaan en onze natuur uitsluitend danken aan een God, die ons niet heeft willen bedriegen, merkt Descartes op, dat wij niet alleen een positief denkbeeld hebben van God, maar ook een negatief denkbeeld van het alleronvolmaaktste,

1 *Aeternae veritates*.

van het niets. Wij dwalen in zooverre wij aan dat ‘niets’ deel hebben. Dwalen is niets anders dan een gebrek, de afwezigheid van iets beters, maar geen werkelijk ding, dat God tot oorzaak heeft.

Het is voor mij eene moeielijk verklaarbare zaak, dat nog in onze dagen, nu wij eenig inzicht beginnen te verkrijgen in de geschiedenis der menschelijke denkbeelden, sommige mannen, voor wier scherpzinnigheid ik grooten eerbied heb, deze meening van Descartes met instemming kunnen uitspreken[1]. De eenige grond, dien ik kan vinden voor de taaiheid, waarmede dit gevoelen door eene reeks van menschengeslachten heen wordt vastgehouden, ligt in de omstandigheid, dat het zijne verdedigers uit een moeielijk dilemma redt.

Beschouwen wij Descartes' uitspraak op zich zelf, dan moet zij ongetwijfeld met de vroeger vermelde openbaringen van het natuurlijk licht op ééne lijn gesteld worden. Zij is gedeeltelijk onjuist, gedeeltelijk eene nietsbeteekende machtspreuk. Het tegendeel van het allervolmaaktste is toch niet het ‘niets,’ maar wel het alleronvolmaaktste. Vereenzelvigt men het begrip van het allervolmaaktste met het kerkelijk Godsbegrip, dan moet men in den duivel het alleronvolmaaktste zoeken.

Is de tegenstelling tusschen het niets en het allervolmaaktste onjuist, de bewering, dat dwaling (en zonde) slechts eene onvolmaaktheid, het ontbreken van iets beters, en geen werkelijk ding zijn zou, kan op geen hooger titel aanspraak maken dan dien van nietsbeteekenende machtspreuk. Wij vinden bij den mensch verschillende meeningen, waarvan wij sommige voor waar, andere voor valsch houden. Hij verricht verschillende handelingen, en wij noemen sommige van die handelingen goed, andere slecht. Maar alle meeningen zijn *werkelijke* meeningen, alle handelingen *werkelijke* handelingen. Dat wij sommige meeningen en sommige handelingen minder volmaakt vinden valt niet te ontkennen. Wij mogen daarom, als wij dat ver-

1 Om slechts een enkel voorbeeld te noemen, herinner ik, dat de hoogleeraar Scholten spreekt van ‘eene empirisch geconstateerde leer, dat al wat *positief* en *wezenlijk* is, ook *goed*, alle kwaad negatie en de zonde geen beginsel, maar beginselloosheid is.’ *De vrije wil*, blz. 170. En die leer is bij hem geen op zich zelf staande theorie, die hij zou kunnen laten vallen zonder zijne overige denkbeelden te wijzigen. Integendeel berust zijne meening, volgens welke het determinisme met eene krachtige zedelijkheid kan samengaan, voor een groot deel op zijne overtuiging, dat het kwaad slechts negatie is.

kiezen, die laatste meeningen en handelingen onvolmaakt noemen. Mits wij maar niet vergeten, dat de meening of handeling, waaraan wij die benaming geven, toch eene werkelijk bestaande meening of handeling blijft, die als zoodanig evengoed hare oorzaken moet hebben als alle andere meeningen of handelingen.

Dit alles schijnt zoozeer van zelf te spreken, dat menig lezer vragen zal, waartoe het dient zulke eenvoudige waarheden breedvoerig uiteen te zetten. En toch heeft men ook nog in onze dagen die eenvoudige waarheden nadrukkelijk ontkend. Hoe ook denkende mannen daartoe kunnen komen zal men begrijpen als men bedenkt, dat er in de wereld dwaling, ellende en boosheid voorkomt, en dat, zoo God als de eenige oorzaak der wereld beschowd moet worden, hij ook aansprakelijk is voor al de dwaling, de ellende en de zonde, die in zijn werk voorkomen. Dit nu is ten eenenmale strijdig met het Godsbegrip, dat zich in den loop der laatste eeuwen gevormd heeft. Dat Godsbegrip te laten varen is voor velen eene onmogelijkheid. Wat blijft er dan anders over dan het bestaan van dwaling, ellende en boosheid te ontkennen, of, daar dit wat al te sterk zou zijn, ten minste te verklaren, dat die toestanden slechts ontkenningen, negatieve grootheden, maar niets werkelijks zijn? Zoo leidt men zijn eigen oordeel om den tuin, en gebruikt daartoe het middel, dat sedert de oudste tijden met het schitterendst gevolg is aangewend, het kunstig mengen van waarheid en dwaling. Het laat zich toch niet ontkennen, dat de verkeerdheden van elke soort *kunnen* opgevat worden als ontkenningen, in zooverre bijv. de zonde is het ontbreken der deugd, de dwaling de afwezigheid der ware meening. Maar daaruit wordt zonder schijn van reden afgeleid, dat die verkeerdheden zuivere ontkenningen, dat zij niets werkelijks zijn. Immers alle voortreffelijke eigenschappen kunnen evengoed als ontkenningen beschouwd worden. Deugd is dan de afwezigheid der zonde, waarheid het ontbreken der dwaling. Wil men dus zonde en dwaling voor zuivere ontkenningen aanzien, omdat de mensch die toestanden in een zeker verband kan beschouwen, waarin zij als ontkenningen voorkomen, dan moet men ten aanzien van waarheid en deugd tot dezelfde uitkomst geraken. Daarom is de bewering, dat zonde en dwaling zuivere ontkenningen zijn, eene machtspreuk. Nietsbeteekenend is die machtspreuk, omdat wij zuivere ontkenningen uitsluitend op het gebied der wiskunde vinden. En zelfs dat laat zich betwijfelen.

Maar zoo men een negatief getal of eene onbestaanbare grootheid als eene zuivere ontkenning mag beschouwen, in elk geval zijn de onbestaanbare grootheden buiten de wiskunde onbekend, en zijn de grootheden, die als negatief beschouwd worden, werkelijke dingen, welke men met het een of ander doel tegenover andere gesteld heeft. In de werkelijkheid kan de zuivere ontkenning niet voorkomen, omdat al, wat werkelijk is, bestaat, en de zuivere negatie behoort tot de ondoorgrondelijke spheer van het niet-zijn.

Indien de geschiedenis van de leer, volgens welke dwaling, ellende en boosheid zuivere ontkenningen zijn, nauwkeurig bekend was, zou het waarschijnlijk blijken, dat zij haar ontstaan uitsluitend dankt aan de poging om het bestaan dier toestanden te verzoenen met het denkbeeld van een eenig, almachtig en liefderijk God. Die geschiedenis is, zoover ik weet, tot dusverre mniet opzettelijk beschreven. Maar wat ik uit hare verspreide bronnen heb kunnen opmaken bevestigt mijne onderstelling volkomen. Augustinus is de eerste geweest, die de bedoelde leer op den voorgrond gesteld heeft, nadat reeds Origenes haar ter sprake gebracht had. En Augustinus had meer dan anderen goede redenen om over het vraagstuk te denken, hoe de almacht van een eenigen, liefderijken God met het bestaan van zonde, ellende en dwaling te rijmen valt. Hij was toch in zijne jeugd een aanhanger geweest van het Manichaeisme, dat de verschijnselen der wereld verklaart uit de werking van twee tegengestelde beginselen, waarvan het een de bron is van al het goede, het ander de oorsprong van al het kwaad, dat de wereld vertoont. Voordat hij tot het rechtzinnig geloof kon bekeerd worden, moest hij voor al de verkeerdheid, die de wereld ons schijnt te vertoonen, eene andere verklaring gevonden hebben dan het Manichaeisme geeft. Die verklaring geeft hij ons dan ook in zijne werken[1]. Het booze heeft geen positieve oorzaak; het is niets anders dan een afwezig zijn, een ontbreken van het goede. Daardoor was de kerkelijke theologie verlost van de noodzakelijkheid om het ontstaan der

1 O.a. *de civitate Dei*, Lib. XII, Cap. 7. Nemo ergo quaerat efficientem eausam malae voluntatis. Non enim est efficiens, sed deficiens; quia nec illa effectio est, sed defectio, deficere namque ab eo, quod summe est, ad id quod minus est, hoc est, incipere habere voluntatem malam. Causas porro defectionum istarum cum efficientes non sint, ut dixi, sed deficientes velle invenire, tale est ac si quisquam velit videre tenebras vel audire silentium....

wereld openlijk of ter sluiks uit twee strijdige beginselen af te leiden. In de plaats van het Manichaeistische booze beginsel trad de kerkelijke duivel, die wel verre van even als God almachtig en onafhankelijk te zijn, al zijne kracht aan het eenige beginsel, aan God zelf, ontleende.

Op die wijze is, voor zoover ik heb kunnen nagaan, de paradoxe meening ontstaan, dat de menschelijke ellende, die zich zooveel duidelijker en zooveel krachtiger openbaart dan de menschelijke voortreffelijkheid, niets werkelijks zou zijn. Hoe verhevener de voorstelling werd, die zich het Christendom van God vormde, des te minder kon eene verklaring van de mogelijkheid van zonde, smart en dwaling gemist worden. Aan nadenkende geesten kon het onmogelijk ontgaan, dat het aannemen van een vrijen wil in den mensch het vraagstuk slechts verschuift. Want de vraag ligt voor de hand, hoe de eenige, almachtige en liefderijke God den mensch heeft kunnen begiftigen met een zoo noodlottig vermogen, als die onderstelde vrije wil voor de meesten is. Slechts de leer van Augustinus scheen het vraagstuk werkelijk op te lossen. Vandaar dat zij nog altijd in eere blijft bij allen, die vasthouden aan het Christelijk Godsbegrip in den vorm, dien het in de latere eeuwen heeft aangenomen, en die met dat Godsbegrip eene redelijke en consequente wereldbeschouwing willen verbinden. Wie in alle vormen der menschelijke ellende evengoed werkelijkheid ziet als in de menschelijke voortreffelijkheid, moet òf het Christelijk Godsbegrip voor goed vaarwel zeggen, òf, als hij dat niet kan, de hoop op eene redelijke en consequente wereldbeschouwing laten varen. Beide deelen van dit dilemma zijn voor sommige menschen even onaannemelijk, en daarom sluiten zij liever de oogen voor de logische fouten in de redeneering, die hun vergunt het geliefde geloof te verzoenen met de behoefte aan eene wijsbegeerte, die de eischen van hun verstand bevredigt.

Utrecht, Nov. 1874.
C.B. SPRUIJT.

(*Wordt vervolgd*).

De regeling der landrente op Java[1].

Mogen de bladzijden van het Koloniaal verslag van 1874, die aan den oorlog met Atchin zijn gewijd, bij den Nederlander een opwelling van nationalen trots veroorzaken, hetgeen onder het hoofd ‘landelijke inkomsten’ volgt, doet die spoedig voor een geheel andere stemming plaats maken.

Het is zeker geene zegepraal van het Nederlandsch gezag, die men daar beschreven vindt.

Nadat meer dan een halve eeuw een voorloopige voorziening omtrent Java's meest belangrijke belasting, de landrente, had gegolden, werd deze door eene regeling vervangen, als voorbereiding van een definitieven toestand aangekondigd. Nauwelijks is echter de toepassing van die regeling beproefd of reeds komt de regeering de erkentenis afleggen dat haar werk ten eenenmale onbruikbaar bleek, en dat ten overstaan van geheel Java's bevolking tot de meest in het oog loopende verkrachting van een der voorschriften van hare verordening de toevlucht was genomen, om die onschadelijk, maar dan ook tot een doode letter te maken.

Als maatstaf van de landrente was de onzuivere opbrengst van den grond aan zoogenaamde eerste gewassen aangewezen, voor de berekening waarvan de uitgestrektheid, de gemiddelde productie en de laagste marktprijzen als factoren waren gesteld.

‘In vele gewesten’ - zoo leest men nu in het koloniaal verslag - ‘werden bij de benuttiging van de beschikbare gegevens omtrent de uitgestrektheid der bouwgronden, de gemiddelde productie en den gemiddelden laagsten marktprijs in de drie laatste jaren uitkomsten verkregen, waarvoor het bestuur terugdeinsde, omdat de aanslag veel te hoog of veel te laag zou worden. Om tot redelijke uitkomsten te geraken, werd het voor-

1 Zie het vorig artikel over hetzelfde onderwerp in Jaargang 1873, IIIe dl., blz. 103.

schrift van art. 2 al. 4 der ordonnantie in staatsblad 1872 n°. 66 en 219^{b} - dat het hoofd van gewestelijk bestuur den gemiddelden laagsten prijs der padie *aanwijst* - te baat genomen, en werden zoodanige marktprijzen aangewezen, als leiden konden tot een aanslag, die billijk werd geacht.'

Met andere woorden, de door de ordonnantie van 12 Mei gestelde maatstaf der landrente bleek onbruikbaar, en om tot een bruikbaren maatstaf te komen, werd eenvoudig in plaats van een der voorgeschreven factoren een fictief cijfer genomen. De verordening loste zich dus op voor de ambtenaren, met hare uitvoering belast, in een rekenkunstig vraagstuk, dat op de belasting, welke zij heette te regelen, allen invloed miste; voor de inheemsche bevolking in een betoog dat de Nederlandsch Indische wetgeving op administratief gebied alleen in naam verbindende kracht bezit.

De indruk, dien het verslag op den lezer te weeg brengt, wordt nog treffender gemaakt door de bittere ironie, die in de taal van den verslaggever doorstraalt.

Het vervalschen van een der factoren van den voorgeschreven maatstaf ten einde den grondslag der verordening ter zijde te schuiven, rangschikt de verslaggever onder 'de hulpmiddelen, wier toepassing met de voorschriften der verordening niet altijd goed te rijmen was, al zocht men ze door een zeer extensieve interpretatie dier voorschriften daarmeê overeenstemming te brengen.'

De uitvoerige mededeeling, hoe niet alleen de grondslag deiordonnantie, maar ook schier al hare verdere bepalingen onbruikbaar bleken, resumeert hij door de woorden: 'uit het voorafgaande blijkt reeds - en uit de hieronder volgende aanteekeningen omtrent de verschillende gewesten afzonderlijk zal het nader blijken - dat de nieuwe regelingen niet bijzonder hebben voldaan.'

Hoe scherper echter de veroordeeling, die over de jongste landrente-verordening wordt uitgesproken, des te gunstiger moet de indruk zijn van het voornemen, dat de regeering meêdeelt, om nu eindelijk naar de voorwaarden van eene deugdelijke regeling der landrentebelasting een degelijk onderzoek in te stellen.

Zeker, de landrente is niet de eenige belasting, die gebrekkig werkt. Meer en meer wint de overtuiging veld, dat het geheele samenstel van belastingen dat thans op Java be-

staat hervorming vereischt. En geen wonder dat het bestaande niet meer bevredigen kan. Er was een tijd toen de eischen van den staat tegenover Java's inheemsche bewoners geen andere grens kenden dan deze, dat hun het noodige voor hun onderhoud moest worden gelaten; toen de ontwikkeling van Java's bronnen van rijkdom alleen van organisatie van den arbeid door den staat werd verwacht. In die dagen kon aan de vraag, hoe rechtens de verhouding van de inheemsche belastingschuldigen tegenover de schatkist behoorde te worden opgevat, alle practische beteekenis worden ontzegd, en had men er zich niet om te bekreunen aan welke voorwaarden de regeling der belastingen zou moeten voldoen om den individueelen prikkel tot voortbrenging zoo min mogelijk te belemmeren. Die tijd is echter voorbij. Meer en meer ontwaakt het bewustzijn dat ook tegenover Java's inheemsche belastingschuldigen de eischen der rechtvaardigheid moeten worden betracht. Steeds geringer wordt het aantal van hen, die de meening zijn toegedaan dat op staatsdwang voor de verdere ontwikkeling van Java's bronnen van rijkdom moet worden gesteund; dat niet daar, evenals overal elders, die ontwikkeling van den prikkel van het eigenbelang moet worden verwacht. Hoe weinig echter is er nog gedaan om het samenstel van belastingen, in den vroegeren toestand ontwikkeld, met de beginselen, die thans in naam worden gehuldigd, in overeenstemming te brengen. Wel verslinden de lasten niet langer al wat de inheemsche bevolking meer opbrengt dan tot haar onderhoud noodig is, doch bij het recht is nog geen maatstaf voor die lasten gezocht. Bij de verlichting van haar druk is zonder eenig stelsel te werk gegaan; aan den een is die veel meer dan aan den ander ten goede gekomen. Wel zijn enkele belastingen om oeconomische redenen opgeheven of gewijzigd, doch, mogen ook al sommige takken van voortbrenging daardoor in gunstiger omstandigheden zijn gebracht, het is er ver van af dat over het algemeen de oeconomische vooruitgang in het bestaande samenstel van lasten geene belemmering meer zou vinden.

Geheel scharen wij ons aan de zijde van hen, die meenen dat zonder regeling van de finantiëele verhouding van Java tot Nederland het niet mogelijk is Java's belastingstelsel op deugdelijke grondslagen te vestigen. Hoe te bepalen, welke finantiëele eischen aan Java's belastingschuldigen mogen gesteld worden, zoolang die finantiëele verhouding niet vaststaat? Niet minder

duidelijk is het dat uit een oeconomisch oogpunt regeling dier verhouding dringend wordt vereischt. Vraagt men waaraan het is toe te schrijven dat Java, dat op eeuwenheugende gedenkteekenen van beschaving kan wijzen, de voortbrenging zijner inheemsche bevolking nog op zoo lagen trap ziet staan, dan moet zeker in de eerste plaats de aandacht vallen op het feit dat deze nimmer op de vruchten van haar arbeid kon rekenen, dat haar in den regel niet meer werd gelaten dan tot haar onderhoud werd vereischt. Behoeft te worden herinnerd hoe dit ook onder den Nederlandschen Souverein het geval was; hoe deze niet alleen vorderde wat door de inlandsche Souvereinen werd geheven, maar door meerdere krachtsinspanning van Java's bewoners millioenen meer ten zijnen behoeve deed oogsten? Zal het eigenbelang als prikkel tot voortbrenging en besparing van rijkdom op Java de rol kunnen vervallen, waaraan Europa de schatten, die zich daar hebben opgestapeld, te danken heeft, dan zal in de eerste plaats aan zijne bewoners de overtuiging moeten worden gegeven dab de eischen van den Souverein binnen redelijke grenzen zijn beperkt, dat buiten die grenzen de vruchten van ieders arbeid ook voor den Souverein onaantastbaar zijn. Het is daartoe niet genoeg de lasten van Java's belastingschuldigen te verminderen, niet genoeg zelfs die feitelijk terug te brengen tot een cijfer, dat te rechtvaardigen zou zijn. Zoolang Nederland zich het recht blijft toekennen om ten zijnen behoeve uit de Indische middelen batige saldo's, aan geen maatstaf gebonden, te kweeken, zal het gewenschte vertrouwen tegenover den fiscus niet kunnen ontstaan.

Ook op het beheer der finantiën heeft de tegenwoordige verhouding van Java tot Nederland een verderfelijken invloed. Het is een feit, dat thans op Java in het heldere zonnelicht maar al te dikwerf handelingen plaats grijpen, waardoor de fiscus schromelijk wordt benadeeld. Vraagt men den belastingschuldigen, die deze aan de kaak zouden kunnen stellen, waarom zij dat nalaten: wat gaat ons het batig slot aan? zal het antwoord zijn. Het is een feit, dat belastingen thans minder opbrengen dan het geval zou moeten wezen, zoo in den geest der bestaande bepalingen werd gehandeld. Hadden de ambtenaren, met de uitvoering dier bepalingen belast, daarvan eene verklaring te geven, in de vraag: wilt ge dan dat de inlander nog meer aan het batig slot zal offeren? zou die verklaring zich oplossen. Algemeene belangstelling in de finantiën van den

Staat zal eerst ontstaan wanneer door de belastingschuldigen het ‘tua res agitur’ zal gevoeld worden; strenge handhaving van de belangen van den fiscus door de ambtenaren, die hem vertegenwoordigen, zal eerst worden verkregen, wanneer hun de overtuiging is gegeven dat het een rechtvaardige zaak is, waarvoor zij te ijveren hebben.

Is dus, meenen wij, een algeheele herziening van Java's belastingstelsel, in de eerste plaats regeling van de finantiëele verhouding tot Nederland, noodig, om tot een bevredigenden toestand te komen, dat is geen reden om niet een afzonderlijke regeling der landrentebelasting als een stap in de goede richting toe te juichen. Immers de landrente heeft - ons onderzoek zal trachten dit in het licht te stellen - een zelfstandige rol te vervullen, een rol, die, welke hervormingen ook overigens het samenstel van belastingen onderga, dezelfde zal kunnen blijven als zij thans wezen moet. En het groote belang van dien stap valt niet te ontkennen. Immers geldt ook voor Java in zijn tegenwoordige phase van oeconomische ontwikkeling ten volle wat dikwerf voor Oostersche maatschappijenis beweerd, dat het voornamelijk op de grondlasten is, dat voor de voorziening in de kosten der staatshuishouding moet worden gerekend. Neemt onder die grondlasten de landrente thans reeds de voornaamste plaats in, haar rol zal nog gewichtiger moeten worden. Ons op het standpunt van den wetgever plaatsende, die de landrente aan een afzonderlijke herziening wil onderwerpen, stellen wij ons voor in de volgende bladzijden te onderzoeken, aan welke eischen eene regeling dier belasting zal moeten voldoen.

Hoe ook de finantiëele verhouding van Java tot Nederland worde geregeld, in allen gevalle zullen - een onzer hoogleeraren steide dit reeds in het licht - bij de verdeeling der lasten, die Java zal te dragen hebben, door den Nederlandschen Souverein zijne beginselen van publiek recht moeten worden toegepast; wat natuurlijk niet uitsluit eerbiediging van aanspraken, die onder de toepassing van andere beginselen verkregen zijn. Volgens ons publiek recht bestaat in de eerste plaats de verplichting voor allen, die het staatsverband omvat, om tot de

kosten der huishouding van den Staat bij te dragen, en wel, zoo men aanneemt de leer, die meer en meer huldiging vindt, zooveel mogelijk naar de mate hunner finantiëele krachten, voor zoover niet de diensten, die de Staat bewijst, door bijzondere belanghebbenden naar den maatstaf, van hun belang daarbij moeten worden vergoed. Naast die persoonlijke verplichtingen kunnen nog verplichtingen, gegrond op eene bijzondere verhouding van den Staat tot zaken, bestaan, voor hen, die het gebruik of eenig genot van die zaken hebben. Zijn dit de grondslagen voor de eischen der schatkist door het beginsel der gelijkheid aangewezen, waar het doel van den staat meêbrengt om van die grondslagen af te wijken, zal natuurlijk zoodanige afwijking gerechtvaardigd zijn.

In hoeverre bestaan voor de inheemsche bevolking op Java verplichtingen, welke in de laatste der boven aangewezen categoriën vallen; met andere woorden wat is de verhouding van den Staat tot de zaken, waarvan de inlander het gebruik of eenig genot heeft? Dit is het wat wij ons in de eerste plaats voorstellen te onderzoeken. Wij bepalen ons tot de inheemsche bevolking, omdat Java's overige bewoners op een oeconomisch standpunt staan, dat te zeer van het hare verschilt, dan dat niet hunne verplichtingen tegenover de schatkist een afzonderlijke regeling zouden vereischen.

Voor de aanspraken, die de inlander op de aanwezige zaken kan doen gelden, verwijst de Nederlandsch-Indische wetgeving ons naar diens ‘godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken’. Door den Delftschen hoogleeraar dr. S. Keyser, is de leer verkondigd, dat die godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken in het wezen der zaak niet van het Mohamedaansche recht zouden verschillen; dat dit recht onder de inheemsche Souvereinen den toestand zou hebben beheerscht en daarin dus de toenmalige rechtsverhoudingen zouden moeten gezocht worden. Die leer is echter, meenen wij, afdoende weêrlegd. Evenmin als de Mohamedaansche wetgeving kunnen de wetten der Hindoes de norma van den rechtstoestand onder de inheemsche Souvereinen aangeven. Zijn beide wetgevingen op de ontwikkeling van de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken niet zonder invloed geweest, deze zijn toch op eigen bodem onder tal ook van andere invloeden opgegroeid. In dit inheemsche recht zelf moet dus het antwoord worden gezocht op de vraag wat de rechtstoestand der aanwezige zaken

is[1]. Dit is dan ook beproefd, doch zonder dat bevredigende uitkomsten zijn verkregen Rechten op zaken, die tegenover den Souverein afgebakend zijn; afbakening van hetgeen, waarop de Souverein aanspraak mag maken, zocht men er te vergeefs. En geen wonder. Immers het inlandsch recht ontwikkelde zich in eene maatschappij, waarin niet de Vorst geacht werd te bestaan voor het volk, maar veeleer het volk voor hem; waarin niet de behoeften van de staatshuishouding de eischen van den Souverein bepaalden en wat meer werd voortgebracht door hem geëerbiedigd werd, maar veeleer de behoeften der onderdanen de eenige grens van de eischen van den Souverein waren, en het meerdere ter zijner beschikking stond. De jarenlange strijd over den rechtstoestand van den bodem stelde dit helder in het licht. Het eenige, waarover men het eens werd, is dat de inheemsche Souverein aan den bezitter het gebruik van den bodem pleegde te laten, zoolang deze zijne verplichtingen tegenover hem nakwam. Voor den omvang van die verplichtingen - en daarop kwam het natuurlijk voornamelijk aan - waren echter geene grenzen aan te wijzen.

Voor hetgeen, waarin de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der inlanders niet voorzien, heeft de Nederlandschlndische wetgever de algemeene beginselen van het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen aan den rechter als richtsnoer voorgeschreven. Wij kunnen hier in het midden laten, of zulks terecht is geschied, omdat dit voor de vraag, die wij behandelen, onverschillig is. Immers het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen, zooals het door de betrekkelijke wetboeken is geregeld, bepaalt de verhouding der zaken, waarop privaatrechten bestaan, tot den Souverein, of om onze meer gebruikelijke terminologie te volgen, den Staat, niet. Duidelijk valt dit in Nederland, waar, met uitzondering van enkele wijzigingen, die voor Indië's bewoners gemaakt zijn, dezelfde wetboeken gelden, ten aanzien van onroerende zaken, in het oog. Tegen het eigendomsrecht op die zaken staat een bijzondere last, de grondbelasting, over, die door de eigenaren moet worden gedragen boven hun aandeel, op denzelfden voet als de overige belastingschuldigen, in de kosten der huishouding van den Staat. Feitelijk vormt die grondlast eene beperking van het volle genot der onroerende

1 Conf. Java, geographisch, mineralogisch, historisch door den hoogleeraar P.J. Veth, I, blz. 341 en volgende.

zaken; staat zij in dit opzicht met een zakelijk recht gelijk. En, hoewel die beperking berust op grondslagen, die buiten het burgerlijk en handelswetboek liggen, waarvan daarin zelfs geen melding wordt gemaakt, wordt hare rechtmatigheid niet betwist. Ook op Java staat tegen het eigendomsrecht op onroerende zaken, dat aan het burgerlijk wetboek voor Europeanen onderworpen is, een bijzondere grondlast, aan dat wetboek vreemd, over[1].

Schiet het jus constitutum, het positieve recht, te kort om den rechtstoestand der aanwezige zaken te bepalen, zoo zal tot de beginselen van het recht de toevlucht moeten worden genomen. Het lijdt geen twijfel of men staat daarbij voor een geheel ander vraagstuk dan dat, hetwelk op te lossen zou zijn, indien Java's maatschappij haar loopbaan nog hadde te beginnen en dan voor de rechtsverhouding tot zaken regelen gesteld zouden moeten worden. Welke rechtstoestand de beste vruchten voor de maatschappij afwerpen zou, had dan zoo al niet de eenige, dan toch een eerste vraag moeten zijn. Wat de gevolgen van de te maken regeling voor de individuën betreft, had dan op den voorgrond kunnen staan, dat deze bij hunne handelingen zich naar de eenmaal vastgestelde gevolgen daarvan zouden kunnen schikken. Geheel anders waar het geldt de gevolgen te regelen van het verledene. Staat men voor daden gepleegd en feiten ontstaan in een toestand, waarin de gevolgen daarvan door het positieve recht niet of niet dan ten deele waren bepaald, dan kan het alleen de vraag zijn wat, bij zoodanige geheele of gedeeltelijke ontstentenis van positief recht, de beginselen van recht en billijkheid omtrent die gevolgen meêbrengen. Alleen voor zoover met de éénmaal verkregen aanspraken overeen is te brengen, zal dan op andere consideratiën gelet mogen worden.

Stelt men zich op dat standpunt dan zal, meenen wij, voor het onderzoek, dat wij ons voorstellen, het uitgangspunt moeten

1 Professor Vissering zegt in zijn Handboek van practische staathuishoudkunde:
§ 839. ‘Waar men haar’ (der grondbelasting) ‘zuiver karakter in het oog houdt en tracht te handhaven, is zij niet anders dan een vaste grondrente’ (in den zin natuurlijk, die ons burgerlijk wetboek aan dit woord hecht als een der zakelijke rechten), ‘die de staat zich voorbehoudt, wel te onderscheiden van een gewone belasting op de inkomsten.’
§ 842. Doch uit denzelfden regel vloeit ook voort, dat bij de invoering eener algemeene inkomstenbelasting de inkomsten uit grondeigendom geenszins, als reeds door belasting bezwaard, vrijgesteld behooren te worden.

zijn dat ieder een uitsluitend recht heeft op zijn krachten en vermogens en mitsdien ook, waar hij niet onder voorwaarden arbeidde, die daarin verandering brengen, op hetgeen door die krachten en vermogens, met andere woorden door zijn arbeid, is geschapen. Is nu de mensch tot het scheppen van iets stoffelijks niet in staat, hij kan den bodem en de stoffen en krachten, op en in deze aanwezig, aan de vervulling zijner behoeften dienstbaar maken, en zoo daaraan een waarde geven, die anders niet zou bestaan. Op het genot van die waarde heeft dus degene, wiens schepping ze is, aanspraak. De leer is verkondigd dat de waarde van iedere zaak geheel zou zijn geschapen door hem, dien de staathuishoudkunde als haar voortbrenger aanduidt; en daarop is voor dezen een recht op den eigendom der voortgebrachte zaak gegrond. Ware die leer juist, dan zou zij, meenen wij, inderdaad voldoende zijn om het eigendomsrecht te steunen. Immers het is alleen de waarde, die eene zaak heeft en te eeniger tijd hebben kan, welke den mensch bij den rechtstoestand daarvan belang geeft. Heeft iemand door zijn arbeid ten aanzien eener zaak die geheele waarde geschapen, dan komt het dus uit het oogpunt van het belang, dat de mensch bij haar rechtstoestand heeft, op hetzelfde neêr alsof hij de zaak zelve geschapen had; dan kan hem zonder schade voor iemand de geheele zaak worden toegekend. Over de leer dat alle waarde der zaken schepping van den arbeid der voortbrengers zou zijn, is echter de staf reeds gebroken. Hoever de aanspraken, die op arbeid kunnen worden gegrond, zich uitstrekken, zal hier dus onderzocht moeten worden.

Wij stellen ons voor dit in de eerste plaats na te gaan voor den bodem. Waar deze in bezit is genomen, ontleent hij in den regel waarde aan de ontginning en hetgeen verder door de bezitters is verricht om hem in zijn bestaanden toestand te brengen. Wij laten nu voor een oogenblik in het midden of die waarde geheel door arbeid geschapen is, om in de eerste plaats na te gaan of de bodem, afgescheiden van de bedoelde daarin gebrachte veranderingen, waarde bezitten kan.

Bestaat zoodanige waarde, of, om het woord te gebruiken, waarmeê de staathuishoudkunde die aanduidt, bestaat de grondrente? Deze vraag, nog niet lang geleden een onderwerp van hevigen strijd, laat geen redelijken twijfel meer toe. Feiten van algemeene bekendheid stellen het bestaan der grondrente in het licht. Voor deelen van den bodem, nog ongerept door 's menschen hand, ziet men eene vergoeding bieden. Schier

iedere mail brengt ons het bericht, dat voor woesten grond op Java een pacht bedongen is. Welke hoogte de grondrente bereiken kan, toonen b.v. in ons vaderland de plekken bij Haarlem, waarop de tulpenbol kan worden geteeld, elders die, waarop de wijnrauk een fijn merk oplevert, aan. Ook de oorzaken, waaruit de grondrente kan voortvloeien, zijn aan geen twijfel meer onderhevig. Het is duidelijk dat, al heeft de mensch het gebruik van een deel van den bodem voor zijn verblijf noodig, al kunnen de zaken, die tot de vervulling van zijne overige behoeften worden vereischt, niet zonder het gebruik van den bodem worden verkregen, toch dat gebruik, afgescheiden van hetgeen aan den bodem mocht zijn verricht, geen waarde zou hebben, indien de mensch zich op alle deelen van den aardbodem in dezelfde omstandigheden zag geplaatst, zijn oppervlakte grooter was dan voor de vervulling der behoeften werd verlangd en nog ongebruikte bodem voor ieder toegankelijk bleef. Bood daarentegen de aarde niet zooveel oppervlakte aan als verlangd werd, dan zou het gebruik van den bodem, al waren de omstandigheden overal gelijk, noodwendig waarde erlangen. En al overtrof de aanwezige oppervlakte de vraag, die daarnaar bestond, toch zou, indien elk deel daarvan aan iemands heerschappij ware onderworpen, de mogelijkheid bestaan dat, ten gevolge van de wijze, waarop het aanbod werd geregeld, de bodem waarde erlangde. Zijn op verschillende deelen van den bodem de omstandigheden, waarin de mensch zich geplaatst ziet, verschillend, is de toestand op het eene gunstiger dan op het andere, dan zal ook dit een oorzaak van grondrente kunnen zijn. Indien namelijk die deelen, welke de gunstigste omstandigheden opleveren, niet voldoende zijn om in de behoeften te voorzien, en dientengevolge ook tot andere de toevlucht moet worden genomen, dan zal aan eerstgenoemden uit den aard der zaak waarde worden toegekend. Volgens de leeraren der staathuishoudkunde is het van de genoemde oorzaken uitsluitend de laatste, waaruit thans, althans tot een bedrag, groot genoeg om in aanmerking te komen, grondrente voortvloeit; en mag, bij de groote uitgestrektheid, die nog ongebruikt is, en de wijze, waarop de rechten daarop, voor zoover zij bestaan, zijn verdeeld, veilig worden aangenomen dat dit, althans in de eerste toekomst, het geval zal blijven. Niettemin gaf, meenen wij, professor Vissering in zijn Handboek der practische staathuishoudkunde het wezen der grondrente onvolkomen weêr toen hij deze aanduidde als ‘natuur-

rente', als 'toevallige bate voor dengene, die zich het eerst de natuurgave toegeëigend heeft of voor zijn opvolger in den eigendom.' Het bezit van een perceel grond, of juister van het deel van den aardbodem, binnen de grenzen van dat perceel bevat, geeft niet alleen de gelegenheid om partij te trekken van al wat de natuur aldaar voor de vervulling onzer behoeften aanbiedt, maar ook van al wat de menschelijke samenleving en hetgeen zij tot stand bracht, voor die plaats opleveren. Zoowel in het een als in het andere opzicht verkeert men op verschillende deelen van den bodem in verschillende omstandigheden, is de toestand op het eene bevoorrecht boven die op het andere. Is het de natuur, die hier vruchtbaarheid en mineralen rijkdom schonk, welke zij elders onthield, aan de menschelijke samenleving is het te danken dat b.v. in de nabijheid van het eene deel van den bodem eene stad en daarmeê eene markt voor zijne producten zich heeft gevestigd, op het eene deel op meer rechtszekerheid dan op het andere kan worden gerekend. Werd door de staathuishoudkundigen, die het eerst het bestaan der grondrente aantoonden, alleen op den landbouw het oog gevestigd, ook waar de bodem voor andere doeleinden wordt aangewend, doet hetzelfde verschijnsel zich voor, zij het dat, evenals bij den landbouw, de stoffen en krachten, op en in den bodem aanwezig, aan de voortbrenging dienstbaar worden gemaakt, zooals b.v. bij aanwending van een waterval of wind als beweegkracht, of alleen als plaatsruimte van den bodem partij wordt getrokken; voor voortbrenging b.v. op een handelskantoor; dan wel voor woning of hetgeen de Nederlandsche belastingwetgeving terrein van vermaak noemt (men denke aan den hoogen prijs, die voor den bodem van kantoren in de Londensche city, van logementen op schoone plekken in Zwitserland wordt betaald). Een der stellingen van het leerstuk der grondrente, zooals het door Ricardo en na hem door J. Stuart Mill en anderen is uiteengezet, is dat zoolang, gelijk thans het geval is, nog in ieder land groote uitgestrektheden ongebruikten bodem worden gevonden en de prijs daarvan niet door beperking van het aanbod wordt opgedreven, de grondrente bij den landbouw zal bepaald worden door het verschil tusschen het deel, dat van degenen, die in gebruik zijn, de minst gunstige omstandigheden oplevert en de daarboven bevoorrechte deelen. Eerstgemeld deel, zoo wordt gezegd, kan, afgescheiden van daarin gebrachte veranderingen, niet meer dan een onbeduidende waarde bezitten,

omdat de voordeelen, die de bodem aan den landbouw aanbiedt, met schier onmerkbare schakeringen afdalen, zoodat, wat ook het gehalte zij van het deel, dat op een gegeven oogenblik onder de in gebruik zijnde als het minste te beschouwen is, steeds nog ongebruikte deelen aanwezig zijn, die nagenoeg gelijke omstandigheden opleveren. Ieder kan dus deelen van den bodem, nagenoeg even geschikt als het minste in gebruik, om niet bekomen. Een andere formule, om dezelfde stelling weêr te geven, is dat de minste grond, die op een gegeven oogenblik in gebruik is, de vergoeding, die arbeid en kapitaal bij den landbouw kunnen vinden, en mitsdien de waarde, welke zij bij dien tak van voortbrenging in het verkeer hebben, beheerscht. Bij die stelling moet echter, meenen wij, rekening worden gehouden met de storingen, die oeconomische wetten ondervinden, welke uitgaan van de hypothese, dat de menschelijke handelingen, voor zoover die op de vorming en verdeeling van den rijkdom van invloed zijn, uitsluitend door het wel begrepen ‘eigenbelang’, de zucht om stoffelijken rijkdom te verzamelen - worden beheerscht. Die hypothese toch gaat niet altijd op. Zoo gehoorzamen kapitaal en arbeid, waar het geldt zich van de eene streek naar de andere te verplaatsen, niet onbepaald aan den drijfveer van het ‘eigenbelang.’ Het gevolg is, dat alleen in zekeren kring gelden zal, dat het minste deel van den bebouwden bodem de vergoeding van kapitaal en arbeid bij den landbouw en mitsdien ook de grondrente beheerscht; dat men die functie voor verschillende streken door deelen van den bodem, die in zeer verschillende omstandigheden verkeeren, vervullen ziet. Het gevolg is mede dat men den normalen landbouw in verschillende streken op een verschillend peil ziet staan; en, daar de opbrengst van den bodem afhangt van de wijze, waarop door den landbouw van de omstandigheden partij wordt getrokken, is verschil in het gehalte van deze natuurlijk mede op de grondrente van invloed. Het is waar, Ricardo en zijne volgers hebben de grondrente voor ieder land afzonderlijk beschouwd. Ook in één zelfde land echter ziet men, waar het verplaatsing van kapitaal en arbeid geldt, andere omstandigheden dan de financiëele uitkomsten, die te verkrijgen zijn, invloed uitoefenen. Ook in een zelfde land kan het dus plaats hebben, dat deelen van den bodem, die verschillende omstandigheden opleveren en verschillend gehalte van den landbouw, de grondrente, zooals

zij door de vrije werking der maatschappelijke krachten wordt bepaald, beheerschen.

Wat moet de houding van den staat tegenover de grondrente zijn? Zijne roeping om voor het algemeen belang te doen wat binnen de grenzen van zijn werkkring kan gedaan worden, brengt meê, om, waar verkregen aanspraken hem niet in den weg staan, die waarde zooveel mogelijk ten algemeenen nutte te doen strekken. Dit geschiedt natuurlijk, waar het wenschelijk wordt geacht om grond aan het algemeen gebruik te onttrekken en aan sommigen met uitsluiting van anderen af te staan, door van de gebruikers de grondrente ten behoeve der schatkist te vorderen, voor zoover er geene redenen bestaan, die aan eene andere bestemming de voorkeur moeten doen geven. In hoeverre dit laatste het geval is, moet voor elke maatschappij met het oog op hare omstandigheden worden beslist. Het beginsel, dat aan den staat de beschikking over de grondrente toekomt, voor zoover hij zich niet tegenover verkregen aanspraken ziet geplaatst, wordt thans algemeen door de Europesche wetgevingen ten aanzien van gronden, waarop nog geene privaatrechten bestaan, toegepast. Woeste, nog niet geoccupeerde grond wordt algemeen als staatsdomein aangemerkt en, waar hij waarde bezit, niet dan tegen eene vergoeding aan hen, die er gebruik van willen maken, afgestaan. Waar de grond éénmaal aan een privaatrecht onderworpen is, hangt van den inhoud van dat recht af welke aanspraken op grondrente daaruit voortvloeien. Een recht op gebruik van grond brengt zulke aanspraken niet per se mede. Immers dat recht is volkomen bestaanbaar met de verplichting om voor de grondrente, die het den gebruiker doet toevloeien, eene vergoeding op te brengen. Waar uitdrukkelijke afstand van grondrente door den staat heeft plaats gehad, is natuurlijk een onbetwistbaar recht verkregen. Ook zonder zoodanigen afstand kan echter de staat aanspraken op grondrente hebben doen ontstaan. Heeft hij door zijn houding reden gegeven tot de opvatting dat hij den bodem niet of niet boven zeker bedrag door bijzondere lasten zou treffen, dan moet met de gevolgen, die dit voor den oeconomischen toestand, bepaaldelijk voor de verdeeling van het bestaande vermogen, gehad heeft, rekening worden gehouden (men denke aan de schatting van de waarde van den bodem bij verkoop, boedelscheiding enz.). Onbillijk zou het zijn zoo de staat door eischen, strijdig met de verwachtingen, die op zijn vroegere houding konden gebouwd

worden, hen, die daardoor zouden worden getroffen, in een ongunstiger toestand bracht dan waarin zij zouden geweest zijn zoo het recht van den staat op de grondrente steeds ware gehandhaafd.

Wij komen thans tot het onderzoek van de vraag, die wij boven in het midden lieten, of de waarde van de veranderingen, door den ontginner (en zijne opvolgers in het bezit) in den toestand van den bodem gebracht, - daaronder ook verstaan alles, wat met den bodem is vereenigd - uitsluitend, aan hun arbeid verschuldigd is. Van zelf zal dit eene beschouwing der roerende zaken van hetzelfde standpunt meêbrengen.

Stuart Mill beweert, dat, in tegenstelling van den bodem, roerende zaken geheel als product van den arbeid moeten worden beschouwd en zonder dien arbeid niet zouden bestaan; voor die zaken zou dus erkenning van het eigendomsrecht van den voortbrenger niet anders dan eene erkenning van zijn uitsluitend recht op zijn krachten en vermogens zijn[1]. Ware die stelling voor roerende zaken juist, dan zou ze ook gelden voor de aan den bodem aangebrachte veranderingen, waarvan hier sprake is. Immers tusschen de voortbrenging van beiden bestaat geen wezenlijk verschil. Kan echter de juistheid van die stelling worden toegegeven? De arbeid kon de stof, waaruit eene zaak bestaat, niet

[1] Men vindt die bewering o.a. in hoofdstuk II van het IIe boek van de ‘Principles of political economy’, waaraan wij het volgende ontleenen.
§ 3. Nothing is implied in property but the right of each to his (or her) own faculties, to what be can produce by them and to whatever be can get for them in a fair market.
§ 5. The next point to be considered is, whether the reasons on which the institution of property rests, are applicable to all things in which a right of exclusive ownership is at present recognised; and if not, on what other grounds the recognition is defensible.
The essential principle of property being to assure to all persons what they have produced by their labour und accumulated by their abstinence, this principle cannot apply to what is not the produce of labour, the raw material of the earth.
§ 6. When the ‘sacredness of property’ is talked of, it should always bo remembered, that any such sacredness does not belong in the same degree to landed property. No man made the land. It is the original inheritance of the whole species. Its appropriation is wholly a question of general expediency. When private property in land is not expedient, it is unjust. It is no hardship for any one, to be excluded from what others have produced; they were not bound to produce it for his use and he loses nothing by not sharing in what otherwise would not have existed at all. ‘But it is some hardship to be born into the world and to find all nature's gifts previously engrossed and no place left for the new comer.’

scheppen; ware die arbeid er niet aan besteed, dan zou zij in een anderen vorm aanwezig zijn. Het is niet denkbaar dat Mill dit zou willen ontkennen. Dan heeft hij echter, stellende dat roerende zaken geheel door arbeid worden geschapen, op de vaarde, welke die zaken vertegenwoordigen, moeten doelen, en deze moeten beschouwen als de schepping van den arbeid van dengene, die als voortbrenger geldt, want alleen op dezen arbeid kan voor hem een recht worden gebouwd. Ook dan echter kan de stelling in hare algemeenheid niet worden toegegeven. Zonder het gebruik van eenig deel van den bodem is het niet mogelijk een roerende zaak voort te brengen; zoo al ooit, zal het toch zeer zelden voorkomen, dat tot voortbrenging van de aan eenig deel van den bodem aangebrachte veranderingen niet andere deelen hebben meêgewerkt. Nu kan het zijn dat het deel van den bodem, dat als factor met den arbeid meêwerkte, daardoor aan waarde verloren heeft. Men denke b.v. aan een locomotief of een landbouwwerktuig, ten behoeve waarvan ijzer en kolen aan mijnen zijn onttrokken. Is de waarde der mijnen daardoor verminderd, dan kan ook de geheele waarde, die de locomotief of eene landontginning, waarbij het bedoelde landbouwwerktuig te niet ging, vertegenwoordigen, niet gezegd worden uitsluitend eene schepping van arbeid te zijn. Immers tegen die waarde staat het verlies aan waarde van de mijnen over, met andere woorden de waarde, die het ijzer en de kolen, zoo zij zich nog in de mijnen bevonden, bezitten zouden. Alleen het verschil tusschen de eerstbedoelde en de laatstbedoelde waarde kan door arbeid zijn geschapen. En, ook al heeft het deel van den bodem, dat als factor met den arbeid tot voortbrenging eener waarde medewerkte, niet in waarde verloren, toch kan niet als algemeene stelling opgaan dat de voortgebrachte waarde alleen aan arbeid verschuldigd zou zijn. Immers zij faalt voor het geval dat het gebruik van den met den arbeid meêwerkenden factor waarde had. Men denke b.v. aan koren op bevoorrechten bouwgrond geteeld. De gebruikswaarde van dien grond gedurende den tijd van het gebruik is dan ten behoeve van het voortgebrachte koren verbruikt. Alleen wat meer dan die gebruikswaarde is voortgebracht, kan dus door arbeid zijn geschapen. Hoe zou trouwens grond, aan de voortbrenging dienstbaar gemaakt, grondrente kunnen afwerpen indien die grondrente niet in de Produkten, met zijne hulp verkregen, werd opgenomen, dat is, indien niet een deel van de waarde van die producten grondrente vertegenwoordigde? Blijkbaar geldt dan ook niet voor hem, die,

het recht van gebruik van bevoorrechten bodem hebbende, met behulp daarvan eene waarde heeft voortgebracht, dat die waarde zonder zijn arbeid niet voor hem zou bestaan. Immers, het gebruik van zijn grond aan een ander afstaande, had hij een deel van die waarde als vergoeding daarvoor kunnen bedingen.

Is sinds den aanvang van de oeconomische loopbaan eener maatschappij het beginsel toegepast om, zoo het uitsluitend gebruik van deelen van den bodem door den Staat werd afgestaan, eene vergoeding te vorderen, waar daartoe aanleiding bestond, dan is natuurlijk ter zake van alle waarde, die aan het gebruik van den bodem is ontleend, met den Staat afgerekend, dan komt het voortgebrachte dien ten gevolge alleen aan hem, die den factorarbeid aanbracht, toe. Is zoodanige vergoeding niet gevorderd, dan zou, volgens het beginsel, dat wij tegenover de grondrente aannamen, op het aan den bodem ontleende element in de waarde, waarvan sprake is, nog aanspraak aan den Staat toekomen, voor zoover die niet door uitdrukkelijken afstand of op andere wijze is prijs gegeven. Hier zou men echter in den regel tegen een feitelijk bezwaar stuiten, dat niet te overkomen is. Al is het zeker dat in de waarde van de aanwezige roerende zaken en de aan den bodem aangebrachte veranderingen grondrente schuilt, het zal in den regel niet mogelijk zijn om aan te toonen waar zij zich bevindt; ten aanzien van eenige zaak te bewijzen dat grondrente een deel van haar waarde uitmaakt. Ten aanzien van roerende goederen mag veilig worden aangenomen dat die mogelijkheid zich wel nimmer zal voordoen. Hoe toch na te gaan welke deelen van den bodem bij de voortbrenging daarvan hebben meêgewerkt, en in welke omstandigheden die medewerking heeft plaats gehad? Waar de Staat geene waarde kan aanwijzen, die zonder gevaar van inbreuk op aanspraken, welke tegenover de zijne staan, als grondrente kan worden aangemerkt, daar laat ook de rechtsregel ‘in dubiis contra fiscum’ geen andere keuze open dan om de geheele voortgebrachte waarde aan de voortbrengers en hun rechtverkrijgenden te laten, dat is, volgens een algemeen beginsel van recht, aan de bezitters, als vertegenwoordigers der voortbrengers, voor zoover niet een ander [dus ook de Staat] bewijzen kan dat hij als zoodanig moet worden aangemerkt[1].

1 Bevat men onder het begrip van bodem niet ook de in vrijheid levende dieren evenals al wat verder op en onder de oppervlakte zich bevindt, doch beschouwt men die dieren met ons recht als afzonderlijke rechtsobjecten, dan moet ook de stelling van Mill, dat de waarde van roerende goederen uitsluitend schepping van arbeid zou zijn, in hare algemeenheid daarvoor afzonderlijk worden ontkend. En dan valt ook voor die dieren te vermelden dat, waar de Staat een uitsluitend recht er op toestaat (of een uitsluitend recht om er zich van meester te maken), aanleiding tot het vorderen eener vergoeding kan bestaan. Heeft echter éénmaal inbezitname plaats gehad, dan zal ook hier niet meer na te gaan zijn of alle waarde al dan niet aan arbeid verschuldigd is.
In onze bovenstaande analyse van de waarde der roerende goederen en aan den bodem aangebrachte veranderingen was alleen van arbeid en bodem als factoren der productie sprake. Wat verder onder de benaming van kapitaal tot de productie meêwerkt, kan, zoo men tot den oorsprong opklimt, op zijne beurt alleen door arbeid en bodem, en, zoo men de wilde dieren niet onder deze rekent, de natuur in ruimeren zin dan in dat geval onder het begrip van bodem valt, zijn voortgebracht. De waarde van dezen factor der productie moet dus of schepping van arbeid zijn, of in de categorie der grondrente vallen. Afzonderlijke vermelding viel mitsdien van bedoelden factor niet te maken.

Alvorens na te gaan welke aanspraken voor Java's landrenteplichtigen bodem het vooropgezette beginsel ten aanzien van grondrente en de door arbeid geschapene waarde mêebrengt, - wij zullen dit laatste element in de waarde van den bodem in het vervolg met de woorden aan den bodem verbonden kapitaal aanduiden - zullen wij een oogenblik stilstaan bij de vraag, of wel aan aanspraken op de grondrente een practische beteekenis kan worden toegekend. De practische beteekenis der grondrente in dit opzicht is in algemeenen zin ontkend, omdat de grens tusschen de grondrente en het aan den bodem verbonden kapitaal niet te trekken zou zijn. Toegegeven moet worden dat een nauwkeurige onderscheiding tusschen die beide elementen in de waarde van den bodem niet doenlijk is en op de aanspraken van den staat de rechtsregel ‘in dubiis contra fiscum’ moet worden toegepast. Daarmede is echter het pleit niet beslecht. De vraag is, of het ‘in dubiis contra fiscum’ mêebrengt dat de geheele waarde, die de bodem in zijn bestaanden toestand bezit, aan de rechthebbenden op het door arbeid geschapene element in die waarde moet worden toegewezen; dan wel, indien het aan deze toekomende zoo ruim wordt geschat, dat geen gevaar van onbillijkheid jegens hen kan bestaan, nog een deel van de waarde van den bodem overblijft.

Beantwoordt men die laatste vraag voor Europa ontkennend, daaruit kan voor Java nog geene gevolgtrekking worden gemaakt. Een blik op beider oeconomischen toestand is voldoende om het te doen inzien.

Is het waar dat in Europa geene schatting van de grondrente meer mogelijk is, dan is dat in de eerste plaats toe te schrijven aan de groote veranderingen, die door de gebruikers in den toestand van den bodem zijn gebracht. Door die veranderingen, dikwerf ten deele door de wijze van bebouwing te weeg gebracht, is het verschil tusschen den door de natuur rijkst bedeelden en den oorspronkelijk onvruchtbaarsten bodem dikwerf schier uitgewischt. Geheel anders op Java's landrenteplichtigen grond. Op het gezag van mannen, die van nabij met den inlandschen landbouw bekend zijn, mag worden aangenomen dat al wat in Europa tot verbetering van den grond is gedaan, door den inlandschen landbouw op Java nagelaten wordt. In één opzicht ondergaat een deel van Java's bebouwde terrein ten gevolge van den arbeid der gebruikers eene verandering, die tot verbetering zou kunnen leiden. Door het irrigatiewater worden stoffen van andere deelen van den bodem opgelost of mechanisch medegevoerd en aan het geïrrigeerde stuk grond toegevoegd. Tegen de vermeerdering van vruchtbare bestanddeelen, die daarvan het gevolg is, staat echter eene vermindering over, bestaande in hetgeen door het van den bodem geoogste daaraan ontnomen wordt. En nu is er, meen ik, onder hen, die den inlandschen landbouw op Java hebben kunnen waarnemen, geen verschil van gevoelen hierover, dat die landbouw over het algemeen meer aan den bodem ontneemt dan daaraan door de irrigatie terug wordt gegeven, met andere woorden, dat de wijze van bebouwing, die door den inlander wordt gevolgd, over het algemeen achteruitgang van de geschiktheid van den bodem voor den landbouw, ook waar irrigatie plaats vindt, ten gevolge heeft. De heer J.J.H. van Hall eindigt een artikel, getiteld ‘Uitputting van den grond’ met de volgende woorden: ‘De slotsom onzer beschouwingen is deze: dat het niet valt te ontkennen dat de meeste gronden van Java langzamerhand uitgeput raken; dat echter het levend water in stede van de verweering der verkruimelde gesteenten te beletten, eene snelle uitputting vertraagt en dikwerf geheel voorkomt; dat eindelijk, waar geen water is aan te brengen, de uitputting des te sneller moet vorderen, naarmate de plantengroei hier krachtiger is.’ De heeren Enklaar van Guerike, K. Holle en K.W. van Gorkom spraken herhaaldelijk een zelfde oordeel uit[1]. Tegenspraak ontmoette, die

1 Zie Tijdschrift van Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië, deel XV, afl. II; Tijdschrift van het Indisch Landbouw-Genootschap, 3^{e} jaargang, n°. 2, blz. 67; 4° jaargang, n°. 7, blz. 127.

niet. Veilig mag dus worden aangenomen dat, zoo het bij uitzondering voorkomt dat geïrrigeerde grond, ten gevolge van de irrigatie, in geschiktheid voor den landbouw toeneemt, dit daaraan te danken is dat de irrigatie in bijzonder gunstige omstandigheden plaats heeft, met andere woorden de bezitter van den grond ten aanzien van de irrigatie (de vruchtbare bestanddeelen, die het irrigatiewater meêvoert) in een bevoorrechten toestand verkeert. Is dit zoo, dan volgt daaruit dat ook de bedoelde waardevermeerdering van den grond, zoo die voorkomt, als grondrente moet worden aangemerkt. Wat de niet geïrrigeerde gronden betreft, daar staat in den regel niets tegen de uitputting, welke de inlandsche landbouw ten gevolge heeft, over[1].

Kan alzoo, waar het de vraag is wat aan den rechthebbende op de door arbeid geschapene waarde moet worden toegekend, geene vermeerdering van vruchtbaarheid in aanmerking komen, dan moeten zich zijne aanspraken oplossen in de ontginning; het zuiveren van den bodem van zijn wilden plantengroei en het vlakken, waar dit heeft plaats gehad; en verder voor de geïrrigeerde gronden in de bestaande dammen en leidingen, die de gelegenheid verschaffen om water op het veld te brengen en daarvan te verwijderen, voor zoover die werken niet door den Staat in het leven zijn geroepen. Is in die omstandigheden het, ten nutte van den bodem door de bezitters verrigte veel gemakkelijker na te gaan dan in Europa het geval is, ook de schatting van de waarde er van levert niet dezelfde moeielijkheden op, die in Europa hier in meerdere, daar in mindere mate worden aangetroffen. De vergoeding toch van den arbeid loopt in Europa naar gelang van den aard daarvan zeer uiteen. De louter lichamelijke arbeid pleegt niet meer te verdienen dan voor de noodzakelijke behoeften van den arbeider en zijn gezin wordt vereischt; aan ondernemers van landbouw of

1 ‘In mijn verslag betreffende de padie-cultuur, zeide ik, dat er sedert jaren’ (er staat sinda onheuchelijke jaren) ‘op de vruchtbare gronden van het schoone eiland Java een onverantwoordelijke roofbouw heeft plaats gehad en nog plaats heeft. Dit betrof daar uitsluitend de sawahs; thans echter wil ik verder gaan en die uitspraak ook op alle andere, gronden toepassen en bovenal op de zoogenaamde gagas, enz.’ (Rapport van den ambtenaar ter beschikking J.J.H. van Hall, opgenomen in het Tijdschrift van Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië, deel XVII, afl. IV, blz. 295, 309.)

nijverheid vloeit dikwerf het honderdvoudige toe. Ook waar de aard van den arbeid dezelfde is, en er op dezelfde schaal wordt gearbeid, maakt verschil in beleid in de vergoeding groot verschil. Daar de prijs van een product in den regel wordt bepaald door de kosten van voortbrenging van dat deel van de ter voorziening in de behoeften benoodigde hoeveelheid, waarvoor die kosten het hoogst zijn, maakt ieder, wiens beleid er in slaagt zich boven het gewone peil te verheffen, meer dan de gewone winst. Het is op dat voordeel, dat in Europa's oeconomischen toestand het streven van de ondernemers ook op landbouwgebied meer en meer is gericht. Bij den inlander op Java is dat nog lang in die mate niet het geval. Daar staat alle arbeid, althans bij den landbouw, nog nagenoeg op denzelfden trap; daar is tusschen den lichamelijken arbeid, en den geestesarbeid, die deze leiden moet, over het algemeen nog geene splitsing ontstaan. Beiden vereenigt bijna ieder arbeider in zich. En ieder geeft ze nagenoeg in dezelfde verhouding aan de voortbrenging ten beste, verwacht nagenoeg gelijke belooning. In Europa zou ook daar, waar met juistheid bekend is wat aan een grondstuk is gedaan, dikwerf moeielijk te schatten zijn op welke vergoeding de daaraan besteede arbeid en kapitaal aanspraak kunnen maken. Op Java bij den inlandschen landbouw, waar de hoeveelheid lichamelijken arbeid in den regel nagenoeg de maatstaf is van de vergoeding, bestaat dezelfde moeielijkheid, althans in dezelfde mate, niet.

Blijft met dat al een nauwkeurige schatting van het door den arbeid geschapene onmogelijk, bij bevoegde beoordeelaars lijdt het geen twijfel of, al stelt men de waarde der werken, waarin, volgens het vorenstaande, de aanspraken van de rechthebbenden zich aflossen, zoo ruim, dat geen gevaar voor onbillijkheid jegens hen kan bestaan, men niettemin verre blijft beneden de waarde welke een groot deel van Java's landrenteplichtigen bodem in zijn bestaanden toestand voor den inlandschen landbouw bezit. En dit kan geen bevreemding wekken. Zeer uiteenloopend toch zijn de omstandigheden, waaronder op verschillende deelen van den landrenteplichtigen bodem door den inlandschen landbouw wordt voortgebracht. Men heeft slechts de statistieke opgaven, die de koloniale verslagen omtrent de gemiddelde productie aan rijst in verschillende residentiën vermelden, in te zien, om zich daarvan te overtuigen. Terwijl gedurende de jaren 1862 tot 1871 het cijfer der gemiddelde

jaarlijksche productie aan picols padie per bouw zich volgens die statistieken bewoog voor Pasaroean tusschen de getallen 37 en 52. voor Banjoewangie tusschen 39 en 45, voor Bezoekie tusschen 35 en 41, steeg het voor Pekalongan, Japara en Rembang respectievelijk niet hooger dan 16, 14 en 13 en daalde het tot 6, 8 en 5. Ook voor alle andere residentiën ziet men de gemiddelden, zij het niet in die mate, aanmerkelijk verschillen. Al verdienen nu de aangehaalde cijfers der koloniale verslagen op verre na geen onbepaald vertrouwen, dit toch is zeker dat zij op een zeer groot verschil in de gemiddelde opbrengst van den grond in verschillende residentiën wijzen. Het kan wel niet anders of voor de onderdeelen der residentiën, a fortiori voor de verschillende perceelen, moeten de cijfers der opbrengst nog veel meer uiteenloopen. Dat alle rijst, die per bouw meer wordt verkregen dan op den grond, die het minst oplevert, het geval is, grondrente zou zijn, kan natuurlijk niet a priori worden beweerd. Het aan kapitaal en arbeid toekomende zal zeker niet voor alle deelen van den bodem eenzelfde cijfer bedragen. Toch lijdt het geen twijfel of de uiteenloopende productie wijst op een aanzienlijke grondrente, wanneer men in het oog houdt dat het aan den bodem door de bezitters verbonden kapitaal voor verschillende deelen van het landrenteplichtige terrein niet veel verschilt. Zijn de kosten van bewerking voor verschillende deelen van den bodem niet dezelfde, dat verschil kan zeker op verre na niet tegen het verschil in productie opwegen. Van algemeene bekendheid is het dan ook, dat verschillende deelen van den landrenteplichtigen bodem, zoowel ten gevolge van samenstelling als van bestaande middelen tot irrigatie, die niet aan den arbeid der bezitters verschuldigd zijn, aan den landbouw in het algemeen, aan den rijstbouw in het bijzonder, uiteenloopende omstandigheden aanbieden. Treffend is ook het verschil tusschen de resultaten, die de teelt van sommige andere producten dan rijst op een deel van Java's landrenteplichtigen bodem verkrijgt en die welke, waar in de minst gunstige omstandigheden wordt voortgebracht, zich voordoen. Terwijl volgens het jongste koloniaal verslag verscheidene dessa's van de residentie Soerabaya in de drie laatste jaren hun grond niet meer dan gemiddeld eene waarde van ƒ 10 per bouw aan onzuivere opbrengst hadden zien afwerpen (blz. 81), vermeldt b.v. het drie jaar geleden uitgekomen verslag aangaande de residentie Kedoe (van de

afdeeling statistiek) ter algemeene secretarie, dat in dat gewest bij de tabaksteelt, zoo het gewas te velde werd verkocht, op eene netto wiust vanv ƒ 85 per bouw kon worden gerekend[1]. Het meest in het oog vallend is ongetwijfeld de grondrente die door de teelt der koffij in gunstige omstandigheden wordt verkregen. Het is een feit dat op uitgestrekte terreinen, vooral in Pasaroean en in de Preanger regentschappen, in eene som van ƒ 13 per pikol - de betaling, die de staat tot 1874 voor de aan de verplichte levering onderworpen koffij te goed deed - eene volledige vergoeding voor alle kapitaal en arbeid die tot de teelt en bereiding van dat product meêwerken (met inbegrip der kosten van ontginning) naar den maatstaf hunner bestaande waarde gevonden wordt. Vrijwillige ontginningen voor die cultuur, staande de verplichting om alle product voor ƒ 13 aan den Staat te leveren, bevestigen het. Met inbegrip van verdere uitgaven tot aan den verkoop op Java komt koffie, in die omstandigheden geteeld, gemiddeld zeker op niet meer dan ƒ 20 per pikol te staan. Wil men bij vergelijking van die productiekosten met de waarde van het geproduceerde de tegenwoordige prijzen der koffie als buitengewoon hoog buiten aanmerking laten, eene schatting voor de eerste toekomst van den gemiddelden prijs op ƒ 40 per pikol wordt algemeen matig geacht. Bij dien prijs brengen de bedoelde terreinen het dubbele op van de vergoeding van alle arbeid en kapitaal, die tot de voortbrenging medewerken, sommige gedeelten, waar gedurende tal van jaren niet minder dan 10 pikol per bouw 's jaars wordt geoogst, gedurende die jaren ƒ 200 meer dan die vergoeding bedraagt.

Het is hier de plaats niet om in verdere bijzonderheden te treden. Genoeg meenen wij gezegd te hebben om aan te toonen, dat de grondrente ten aanzien van Java's landrenteplichtigen bodem niet een denkbeeldige grootheid is, doch in de werkelijkheid een groote rol vervult. Opzettelijk maakten wij alleen van de uitkomsten van den inlandschen landbouw gewag en lieten die van Europeesche ondernemers van landbouw buiten beschouwing. Immers de Staat, tegenover den inlandschen bezitter van den Landrenteplichtigen bodem op de grondrente aanspraak makende, zou geen anderen maatstaf daarvoor kunnen nemen dan de uitkomsten, die de landbouw, door deze gedreven, verkrijgen kan.

1 Ter landsdrukkerij te Batavia in 1871 gedrukt, zie aldaar pag. 97.

De toekomstige aanwas der grondrente vereischt hier eene afzonderlijke vermelding. Het is bepaaldelijk ten aanzien van dien aanwas dat de bruikbaarheid der grondrente als bron van inkomsten voor de schatkist een onderwerp van strijd is geweest. De natuur der grondrente brengt meê dat zij geen constante grootheid kan zijn. Zij is van tal van omstandigheden afhankelijk, zooals de behoeften op een gegeven oogenblik en de middelen en kennis, waarover men beschikt om den bodem aan die behoeften dienstbaar te maken. Het is een deel van Ricardo's theorie dat, aan welke schommelingen de waarde van den grond door wijziging van omstandigheden moge bloot staan, een algemeene tendentie tot stijging van die waarde als regel moet worden erkend. Neemt de bevolking toe, dan moet ter voorziening in de behoeften tot deelen van den bodem, die in minder gunstige omstandigheden verkeeren, de toevlucht worden genomen, en dientengevolge het voorrecht, door de deelen van den bodem, die daarboven staan, aangeboden, noodwendig grooter worden. Ten onrechte is daaruit afgeleid dat Ricardo zou beweerd hebben dat de vergoeding van arbeid en kapitaal allengs geringer zou moeten worden. Immers indien, tengevolge van meerdere productiviteit van den arbeid, de opbrengst van den grond toeneemt, kan gelijktijdig de vergoeding van alle drie factoren, die tot de voortbrenging meêwerken, stijgen, en kan dit met de vergoeding van kapitaal en arbeid het geval blijven, ook al wordt het aandeel der grondrente in de productie, zooals volgens Ricardo in den regel hei geval moet zijn, in evenredigheid tot de andere grooter. Zonder hier bij dit onderwerp verder stil te staan, mag, meenen wij, de tendentie tot stijging der grondrente, waarop Ricardo wees, als een thans niet meer betwiste Waarheid worden aangenomen. Bij de algemeene oorzaken, waaruit die voortvloeit, kunnen voor een bijzondere maatschappij nog bijzondere oorzaken komen, op het bestaan waarvan voor Java wij nader hopen te wijzen.

John Stuart Mill, en met hem anderen, beweren, dat het niet onmogelijk zou zijn op de toekomstige rijzing der grondrente het oog te houden; dat de Staat door periodieke herziening der grondlasten haar, zij het dan ook met het oog op de onmogelijkheid om een juiste grens te trekken, slechts ten deele, mits verkregen aanspraken eerbiedigende, zou behooren te treffen. Die stelling is echter op oeconomische gronden bestreden. Een eerste voorwaarde van oeconomischen vooruit-

gang, zoo heet het, is dat van den bodem zooveel mogelijk partij worde getrokken. Daartoe zijn veelal belangrijke veranderingen in zijn natuurlijke gesteldheid noodig, die voor langen tijd op zijne nuttigheid van invloed zijn. Waar de bodem voor den landbouw wordt aangewend, hangt bovendien de instandhouding en vermeerdering van zijn voortbrengende krachten van de wijze van gebruik af, inzonderheid daarvan dat aan den bodem in anderen vorm terug worde gegeven wat hem ontnomen wordt. Zal de gebruiker van den bodem er belang bij hebben om te doen al wat op een gegeven oogenblik ten nutte daarvan kan gedaan worden dan moet hij het vooruitzicht hebben op een voldoende vergoeding voor de inspanning en opoffering, die hij zich daarvoor getroost. Om die reden wordt door de staathuishoudkunde een blijvende band tusschen den gebruiker en den bodem aanbevolen. Zoodanige blijvende band is echter alleen niet voldoende. Waar tegen het gebruik van den bodem bijzondere lasten overstaan, hangen de vooruitzichten van den gebruiker natuurlijk geheel van den toekomstigen omvang dier lasten af. Een last, die alleen de grondrente trof, alleen dus eischte wat de gebruiker van den bodem verschuldigd is aan het voorrecht dat deze, afgescheiden van alle daaraan verbonden kapitaal, hem schenkt, die verhoogd werd naarmate dat voorrecht in waarde toeneemt, zou zijn belang bij hetgeen hij ten nutte van den bodem doen kan, niet in den weg staan. De onzekerheid omtrent de grens tusschen beide elementen in de waarde van den bodem is echter, zoo wordt beweerd, zóó groot dat aan den gebruiker niet de noodige waarborg kan worden gegeven voor het kapitaal, dat hij aan den bodem verbindt, zoo de Staat niet van alle aanspraken op den aanwas der grondrente, van alle recht dus tot vermeerdering der bijzondere grondlasten, afstand doet. En daar het belang der maatschappij bij het doelmatig gebruik van den bodem niet wordt opgewogen door de waarde der inkomsten, die de aanwas der grondrente aan de staatskas zou kunnen schenken, zoo brengt de plicht van den Staat meê die inkomsten ten offer te brengen.

Al omhelst men voor Europa het laatste gevoelen, Java's tegenwoordige oeconomische toestand verschilt te veel van dien, welke hier wordt aangetroffen, dan dat het pleit daardoor ook voor Java zou zijn beslist. Wat daar, zoo aan den Staat aanspraak op den toekomstigen aanwas der grondrente blijkt toe te

komen, met het oog op de verschillende belangen, die in het spel zijn, de doelmatigste regeling van de toekomstige verhouding van den bodem tot de schatkist moet worden geacht, zullen de omstandigheden, die zich daar voordoen, moeten uitmaken.

Reeds nu wenschen wij er op te wijzen, dat ook aan het vooruitzicht op toekomstigen aanwas der grondrente voor Java groote beteekenis mag worden gehecht. Wel is waar zal de algemeene oorzaak, waarvan hoofdzakelijk rijzing der grondrente verwacht wordt, zich daar wellicht in de eerste toekomst minder dan elders doen gevoelen. Die oorzaak is, zooals wij boven aanstipten, de noodzakelijkheid, door vermeerdering der bevolking in het leven geroepen, om tot deelen van den bodem, die in minder gunstige omstandigheden verkeeren, de toevlucht te nemen. Deze kan voor Java vooreerst, althans in vele streken, worden afgewend. Niet alleen omdat een deel van Java's vruchtbaarste bodem nog onbebouwd ligt, maar ook omdat de uitgestrektheid, die thans bebouwd wordt, bij doelmatiger gebruik aan heel wat meer handen werk kan verschaffen. Zal verbeterde voortbrenging de oorzaak, waarvan in het algemeen stijging der grondrente wordt verwacht, vooreerst kunnen helpen keeren, het is echter te verwachten dat zij zelve als oorzaak van die stijging werkzaam zal zijn.

Dat Java's bodem veel meer kan voortbrengen dan de inlandsche landbouw daarvan weet te verkrijgen, valt bij eene vergelijking van zijne uitkomsten met die der Europeesche ondernemingen in het oog. Men ga b.v. na de opbrengst van eene suikeronderneming, die over goeden grond, in een doelmatig afgerond perceel, gelegen in een bevolkte streek, beschikt. Hoeveel meer die bedragen kan dan de vergoeding van alle kapitaal en arbeid, die tot de voortbrenging meêwerken, kan onder anderen worden afgeleid uit de gegevens voor het particuliere land Kedawoeng (gelegen in de residentie Pasaroean), door den eigenaar, den verdienstelijken Lebret, gepubliceerd[1]. Volgens deze worden de bouwgronden van bedoelde onderneming, waarvan de geheele uitgestrektheid door de officieele statistiek op 651 bouws wordt gesteld, beurtelings voor een derde aan de suikerproductie dienstbaar gemaakt. In 1864

1 Bataviaasch Handelsblad, 1865, n°. 24, overgedrukfc in de Memorie over de suikerindustrie in de gouvernements residentiën van Midden-Java, dd. 6 April 1865, door de Kam. v. Kooph. en Nijv. te Samarang aan den Gouv.-Gen. van N. Indië ingediend.

werden daarvoor aangewend 2151/2 bouw, die opbrachten 19,286,63 pikols suiker, gemiddeld standnommer n°. 15,87. Voor den aan het riet besteden arbeid werd betaald ƒ 80 per bouw en bovendien als vergoeding 2021/2 bouwsgrond om niet ten ge bruike afgestaan, gedurende p.m. 18 maanden, - de waarde, van dat gebruik voor den inlander stellen wij, onder verwijzing naar hetgeen daaromtrent nader Volgt, op ƒ 85 per bouw. - Alle overige kosten van voortbrenging der suiker ter plaatse, het administrateursloon alleen uitgezonderd, bleven beneden ƒ 40,000. Stelt men de ondernemerswinst, met inbe grip van premie voor risico, bij eigen beheer gemiddeld op ƒ 60,000 's jaars, neemt men verder onder de kosten op rente en amortisatie van het kapitaal, door de fabriek vertegenwoordigd (stel waarde drie ton, rente 8, amortisatie 4 percent), ad ƒ 36,000, en kosten van transport der suiker en verkoop per pikol ƒ 1, dan komen de kosten van voortbrenging op een cijfer van p.m. ƒ 172,000. Voor de suiker aannemende een middenprijs van ƒ15 per pikol voor het bedoelde standmonster, dan zou de bedoelde onderneming op dien voet voortbrengen eene waarde jaarlijks van p.m. ƒ 289,000, latende na aftrek van productiekosten, met inbegrip van ondernemerswinst, p.m. ƒ 117,000. Dit maakt, mede na aftrek van productiekosten, voor eiken met riet beplanten bouw, p.m. ƒ 540, in ongeveer 18 maanden, den tijd gedurende welken de grond aan de suikerproductie dienstbaar is; voor het geheele land gemiddeld per bouw p.m. ƒ 270 gedurende denzelfden tijd. Blijkt uit de opgaven van den eigenaar niet dat ieder jaar een even groote oogst wordt verkregen, het cijfer daarvan in het oogstjaar, waarvan sprake is, 95,24 pikols per beplante bouw, ligt echter, meenen wij, niet ver boven het gemiddelde. Was het in 1864 nog exceptioneel, in de laatste jaren is het reeds door andere suikerondernemingen overtroffen. Een man, die op Java als wetenschappelijk landbouwer hoog geschat wordt, de heer Enklaar van Guericke, sprak met anderen de meening uit dat een nog veel hooger cijfer bereikbaar is. De medegedeelde uitkomsten, al zullen ze niet overal te verkrijgen zijn, mogen dus veilig als een maatstaf worden genomen van hetgeen eene suikeronderneming in gunstige omstandigheden opleveren kan. De gegevens ontbreken om een juiste vergelijking te maken van het cijfer der zuivere opbrengst, dat wij voor Kedawoeng berekenden, met dat, hetwelk de inlandsche landbouw van grond,

in dezelfde omstandigheden verkeerende, verkrijgt. Wij hebben echter eenigermate een maatstaf voor dit laatste in de huurwaarde, die aan den bij de gouvernements suikerondernemingen ingedeelden grond in overeenkomst met de inlandsche rechthebbenden onlangs is toegekend. Het hoogste cijfer dier vergoeding gedurende eenzelfde tijdsverloop, voor de schatting waarvan de gemiddelde zuivere opbrengst, die de inlander van den grond verkrijgt, als maatstaf was voorgeschreven, bedraagt voor Pasaroean ƒ 55 per bouw, waaronder echter begrepen is eene vergoeding voor den arbeid, noodig om den grond terug te brengen in den toestand, waarin hij voor de rijstcultuur wordt vereischt (herstel van dijkjes enz.) Telt men daarbij het hoogste bedrag, dat, waar de grond voor eigen rekening wordt bebouwd, gedurende 18 maanden aan landrente kan worden gevorderd, namelijk ƒ 30 per bouw - welke belasting natuurlijk eerst uit de opbrengst van den grond moet worden gevonden vóór dat van zuivere opbrengst ten behoeve van den bezitter sprake kan zijn; de heerendiensten, die de afstand van den grond onveranderd laat, kunnen buiten beschouwing blijven - dan komt men tot een cijfer van ƒ 85 per bouw, zeker de zuivere opbrengst, die de inlander in den regel zijn grond in een tijdsverloop van 18 maanden doet opbrengen, te boven gaande. Naast dit cijfer staat voor Kedawoeng, volgens onze bovenstaande berekening, pl. m. ƒ270 per bouw. Bij de vergelijking van die twee cijfers mag worden aangenomen dat behalve het kapitaal, door de fabriek vertegenwoordigd, dat wij onder de productiekosten der suiker in rekening brachten, aan den grond van Kedawoeng niet of weinig meer kapitaal is verbonden dan bij de landrenteplichtige sawahs in den regel het geval is. Het verschil tusschen die cijfers, meer dan 200 percent bedragende, mag, althans voor verre het grootste deel, als grondrente worden beschouwd. Waar de suikerproductie minder is, brengt veelal de rijst ook minder op - in Pasoeroean is de rijstproductie het hoogst - zoodat het procentsgewijze verschil daar even groot en grooter kan zijn. Dat ook andere producten voor de wereldmarkt Java's bodem een veel grooter zuivere opbrengst kunnen doen afwerpen dan de inlandsche landbouw thans verkrijgt, wijst mede de ondervinding op Java uit. Dezelfde schrijver, die zoo even door ons werd aangehaald, is van oordeel dat bij de teelt van tabak, indigo en rameh, in verhouding tot het aan te wenden kapitaal, de zuivere opbrengst zelfs veel grooter kan

zijn dan waar 90 of 100 pikols suiker per bouw wordt voortgebracht[1].

Ongetwijfeld zou een veeJ grooter deel van Java's bodem dan thans aan de teelt van voormelde producten of andere, wier waarde op de wereldmarkt groote voordeelen verzekert, dienstbaar kunnen worden gemaakt. De vraag naar voorwerpen van inlandsch verbruik, die daardoor in het leven zou worden geroepen, zou op den resteerenden bodem de intensieve teelt daarvan voordeeliger maken dan hij thans zou kunnen zijn, En zoodanige teelt zou - alle deskundigen zijn het daarover eens - per eenheid gronds veel meer van die voortbrengselen kunnen verkrijgen dan de gebrekkige inlandsche landbouw thans oplevert.

1 Onze cijfers maken natuurlijk niet op mathematische nauwkeurigheid aanspraak. Het was er alleen om te doen om van het groote verschil tusschen de zuivere opbrengst, die de bodem aan den inlandschen landbouw, en die, welke hij aan europeesch vernuft en kapitaal kan afwerpen, een denkbeeld te geven. Dat dit verschil niet door ons overdreven wordt, kan uit het volgende blijken. In November 1872 werd de gouvernements-suikeronderneming Talon, in de residentie Pasoeroean, in het publiek geveild en aan hem, die tot de hoogste betaling per bouw zich verbond, toegewezen. De riet-aanplant geschiedt er door verplichten arbeid. De prijs, die voor het riet moet worden betaald, is echter niet minder dan die, waarop het te Kedawoeng komt te staan. Alle arbeid, verder voor de suikerproductie benoodigd, moet tegen marktprijs worden betaald. Alle kapitaal, ook dat door de fabriek vertegenwoordigd, moet door den ondernemer worden aangebragt. De betaling aan den Staat kan dus alleen worden gevonden uit hetgeen de grond meer dan de normale vergoeding van alle kapitaal en arbeid opbrengt. Nu werd voor een jaarlijksche betaling aan den Staat van ƒ 475 per bouw gecontracteerd, buiten en behalve eene som van pl. m. ƒ 50, die aan den inlandschen bezitter van den met riet beplanten grond als vergoeding voor het gemis daarvan verschuldigd is; totaal ƒ 525 per bouw. Dit cijfer komt nagenoeg overeen met dat, hetwelk wij voor Kedawoeng per met riet beplanten bouw berekenden. Voor de appreciatie van het gemiddelde, dat wijvoor de geheele uitgestrektheid dier onderneming vonden, zij nog opgemerkt, dat op vele gronden voor wisselcultuur een product, meer opbrengende dan rijst, kan worden genomen, wat natuurlijk de gemiddelde productie tot een hooger cijfer brengt. Wat de waarde betreft, waarop de inlander het gebruik van den grond voor eigen landbouw in Pasaroean schat, daarvan vinden wij eene aanwijzing in het feit dat aldaar gronden voor de suikercultuur zonder tusschenkomst van het bestuur tegen ƒ 50 à ƒ 80 per bouw (waarvan de landrente door den verhuurder moet worden voldaan) volgens het laatste koloniaal verslag verhuurd zijn. In de andere residentiën, waarvan het koloniaal verslag den huurprijs voor op denzelfden voet verhuurde gronden opgeeft, bedroeg die minder, in Soerabaya ƒ 40 à ƒ 50 per bouw; in Probolingo ƒ 50 à ƒ 60 per bouw; in Kedirie ƒ 25 tot ƒ 30 per bouw; in Cheribon ƒ 20 à 30 per bouw; deze laatste vergoeding echter slechts voor een jaar; in Pekalongan ƒ 33 tot ƒ 40 per bouw; in Bagelen gemiddeld ƒ 40 per bouw.

Lijdt het dus geen twijfel of doelmatiger aanwending van Java's bodem zou daaraan veel grooter waarde kunnen ontwoekeren dan thans verkregen wordt, evenmin is het twijfelachtig of vooruitgang in die richting zal zich meer en meer openbaren, zoo slechts de regeering gunstige voorwaarden voor de toetreding van Europeesch vernuft en kapitaal aanbiedt, wat den inlandschen landbouw betreft de belemmeringen wegneemt, die hem in den weg staan, en doet wat kan gedaan worden om hem de kennis en de middelen te verschaffen om op zijn terrein met zooveel mogelijk vrucht werkzaam te zijn.

Hoeveel grondrente Java's bodem bij dien oeconomischen vooruitgang zal afwerpen, valt natuurlijk niet te schatten; van tal van omstandigheden zal het afhangen. Dit staat voor een groot deel van den bodem vast, dat een aanzienlijke rijzing der grondrente zich terstond moet voordoen waar die in het bezit van Europeanen komt, althans indien dit in doelmatige perceelen, voor een voldoenden tijd, en onder een rechtstitel, die geene belemmeringen oplevert, plaats heeft. En voor zoover de bodem aan den inlandschen landbouw dienstbaar zal blijven, mag veilig worden voorspeld, dat, al zal, bij vooruitgang van dien landbouw, ook de opbrengst van de niet bevoorrechte deelen en dientengevolge de vergoeding van den arbeid stijgen, ook daarvoor een aanzienlijke rijzing der grondrente, als gevolg van doelmatiger aanwending, zij het allengs, te verwachten is.

Keeren wij thans terug tot de vraag, hoe volgens de begin - selen van recht en billijkheid, die, naar wij boven hebben trachten aan te toonen, als norma moeten gelden, de rechtstoestand van de aanwezige zaken, waarvan de inlander het gebruik of eenig genot heeft, moet worden opgevat. Wat zijn de feiten, met het oog waarop die beginselen toegepast moeten worden?

Wij stellen ons voor, in de eerste plaats na te gaan wat de toestand was toen de Nederlandsche Souverein voor den inheemsche in de plaats trad; welke aanspraken toenmaals erkend moesten worden.

Vervolgens zullen wij onderzoeken of, en zoo ja, welke wijziging sinds in die aanspraken is gekomen.

Een belangrijke gedachtenwisseling over den toestand van des inlanders bouwgrond - wij zullen dien in het vervolg met

den naam van landrenteplichtigen grond aanduiden - onder de inheemsche Souvereinen vinden wij in de beraadslagingen over het plan van het cultuurstelsel, toen v.d. Bosch dit bij den Raad van Indië aanhangig had gemaakt, in den boezem der Indische regeering gevoerd.

Van den Bosch keurt in de toelichting van zijn plan de regeling der lasten, aan het gebruik van den bodem verbonden, zooals die onder het Britsche bestuur door Raffles had plaats gehad, af, bewerende dat door die lasten, d.i. door de zoogenaamde landrente, aan den bezitter van den grond niet meer van de opbrengst daarvan werd gelaten dan eene vergoeding voor de kosten van bewerking, terwijl vroeger, onder zijne inheemsche Vorsten, bovendien een deel der zuivere opbrengst aan hem zou zijn gebleven. Het recht van bezit van den grond, zegt hij, had dientengevolge alle waarde verloren. De grondbezitters waren er feitelijk van hun grond door beroofd[1].

Merkus, toen de warme bestrijder van het plan van v.d. Bosch, voert tegen deze bewering aan, dat door de landrente, bij toepassing van den door Raffles aangenomen maatstaf, niet meer werd gevorderd dan van oudsher in Oost- en Midden-Java aan den Souverein was opgebracht, dan nog in Soerakarta en Djokjokarta, waar de inheemsche instellingen waren blijven bestaan, als rechtens verschuldigd werd beschouwd. Alleen in de Soendalanden, bewesten de Losarie, had, volgens Merkus, steeds een verschillende maatstaf gegolden; van oudsher was daar nimmer meer dan een vijfde, soms een tiende van het product gevorderd[2].

Wie van beiden had het recht aan zijne zijde?

Dat wij omtrent den omvang der lasten, die onder de inheemsche Souvereinen op den bodem rustten, gegevens bezitten, zijn wij voor een niet gering deel aan de degelijkheid van Raffles en van de ambtenaren, die hem ter zijde stonden, verschuldigd. Vóór de belastinghervorming, die hij ter hand nam, deed Raffles een onderzoek naar den rechtstoestand van den grond onder de inheemsche Souvereinen instellen. Wel was een aanzienlijk deel van Java reeds vroeger door de inheemsche Souvereinen aan de Compagnie afgestaan, en namens de Vereenigde Provinciën

1 v. Deventer, Bijdrage tot de kennis van het landelijk stelsel op Java II, blz. 239.
2 Ibid., II, blz. 287.

door deze beheerd. En hoewel de Compagnie het bestuur van haar gebied, en bepaaldelijk de regeling der belastingen, althans grootendeels, aan de inlandsche hoofden, die zij aanstelde, overliet, waren echter de eischen, die zij, en ook hare ambtenaren aan deze stelden, op de lasten, die zij op hunne beurt aan hunne onderhoorigen oplegden, niet zonder invloed gebleven[1]. Niet zoolang echter had die invloed geduurd, dan dat bij vergelijking met den toestand in de deelen van Java, die onder de inheemsche Souvereinen waren gebleven, de oorspronkelijke verhoudingen niet meer zouden zijn op te sporen geweest. Door het ingestelde onderzoek, dat zoowel de zoogenaamde Vorstenlanden als het compagnies territoir had omvat, acht Raffles dan ook voor beiden den omvang der lasten onder de inheemsche Souvereinen uitgewezen. Hij vermeldt dat het deel van den oogst, dat algemeen van den landbouwer pleegde te worden gevorderd, voor sawahs gewoonlijk van de helft, zelden meer, tot het één vierde had bedragen, zich regelende naar de vruchtbaarheid van den bodem en den arbeid, die voor de bebouwing gevorderd werd. Bij tagalgronden werd van één derde tot één vijfde geëischt[2]. Voor West-Java wordt elders op die algemeene stelling eene uitzondering gemaakt. Op deze gegevens steunende, kon Raffles, althans voor Oost- en Midden-Java, verklaren, dat met den maatstaf, dien hij voor de landrente aannam, niet meer werd gevorderd dan vroeger aan de inlandsche Souvereinen was opgebracht[3].

Al wat ons van de uitkomsten van het onder Raffles ingestelde onderzoek bekend is, stemt met het door hem meêgedeelde overeen[4].

Muntinghe in zijn bekend rapport, na herstel van het Nederlandsch gezag aan Commissarissen Generaal ingediend over de vraag, welk stelsel van beheer voor Java zou worden aangenomen, noemt den maatstaf der grondlasten, door Raffles gesteld, in overeenstemming met de inlandsche gewoonten[5].

1 Conf. Consideratiën en advys van de Commissie tot de Oost-Indische zaken van den 31sten Augustus 1803, gedrukt in de verzameling van instructiën, ordonnantiën en reglementen voor de regeling van Nederlandsch-Indië, van Mr. P. Mijer, blz. 197.
2 History of Java, p. 164.
3 v. Deventer, ll., I, blz. 217 en 218.
4 Ibid., I, blz. 178, 194. 214, 219.
5 Ibid., bladz. 337, 372.

Geheel hetzelfde wordt door den raad van finantiën verklaard[1].

Ook in de belangrijke nota over de herziening van het landelijk stelsel, in September 1852 aan den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist ingediend, bevattende het verslag van beraadslagingen, waaraan, behalve de directeur van cultures Schiff, ook de bekende resident H.A. van de Poel had deelgenomen, wordt hetgeen de Souverein van oudsher pleegde te heffen, nagenoeg op hetzelfde bedrag, als Raffles aannam, gesteld[2].

Wat het beroep van Merkus op de Vorstenlanden betreft, dit vindt bevestiging in de beschrijvingen van den toestand, door de Nederlandsche ambtenaren aangetroffen in dat deel van der Vorsten gebied, dat na den laatsten Java-oorlog door hen werd afgestaan; als ook in de feiten, zooals die zich thans, nog voordoen in de gewesten, die onder hun beheer zijn gebleven.

Mag op het gezag van al deze verklaringen met Merkus worden aangenomen, dat inderdaad door den inheemschen Souverein niet minder van de opbrengst van den bodem in O. en M. Java pleegde te worden geheven dan de landrente naar den door Raffles aangenomen maatstaf eischte, daaruit kan echter niet het bestaan eener verhouding worden afgeleid, die den Souverein verbood om door bijzondere grondlasten meer van de grondbezitters te vorderen.

Uit al wat ons van den vroegeren toestand is bekend, blijkt dat de Souverein zich aan zoodanige grens niet gebonden achtte.

Het deel van het product, dat bij de verdeeling van den oogst door den Souverein werd gevorderd, bepaalde zich niet in alle gevallen tot de helft. Zoo wordt in het rapport van een onderzoek, door een van Raffles' ambtenaren naar den rechts - toestand van den grond in Bezoekie, Panaroekan en Probolingo ingesteld, gezegd dat, naar het scheen, de Souverein tot 3/5 van den oogst kon vorderen, zonder dat dit onbillijk werd geacht[3]. En behalve het aandeel van den oogst, dat de Souverein bij de verdeeling daarvan eischte, legde hij den landbouwer nog andere lasten op. ‘Besides the rent which the cultivator paid for his land,’ zegt Raffles, in zijne History of Java, ‘he was

1 v. Deventer, II., blz. 337, 372.
2 Nota over de herziening van het landelijk stetsel, ingediend aan den Gouverneur-Generaal Duymaer v. Twist, in Sept. 1852, v. Deventer, III, blz. 314.
3 v. Deventer, I, blz. 194.

liable to many more grievous burdens'[1]. Hij en evenzoo Crawford in zijne 'History of the Indian archipelago' geven eene omschrijving van die verdere lasten, waaruit blijkt, dat onder anderen ook beschikking over de werkkrachten daartoe behoorde. Wat de Vorsten-landen betreft, vermeldt het rapport van Crawford: 'Behalve de werkelijke huur der gronden' (door hem voor sawahs op de helft, en voor tagals op één derde van het product gesteld) 'wordt de landbouwer voor verscheidene andere betalingen aangeslagen in den vorm van belastingen of contributiën'[2]. Later werd door den oud-raad van Indië, Nahuys van Burgst, verklaard, dat door hem en zijn mede-commissaris Merkus bij overname van de residentiën Madioen en Kedirie, na afstand daarvan door de Javaansche Vorsten ten gevolge van den Java-oorlog, vier en dertig verschillende belastingen werden aangetroffen, waarvan één, de pasoembang, in willekeurige verhooging van alle andere belastingen bestond[3]. In een belangrijk staatsstuk, geteekend door mannen, wier kennis van Java's maatschappelijken toestand hoog wordt geschat, het rapport aan den G.-G. Duymaer van Twist, waarop wij ons reeds boven beriepen, wordt de beschrijving van dien toestand geresumeerd in de volgende woorden: 'dat de oostersche begrippen van staathuishoudkunde medebrengen dat den geringen man juist zooveel en niet meer moet worden gelaten dan hij noodig heeft om met vrouw, kinderen en ploegvee te kunnen leven en bestendig productief te blijven'[4]. Ook du Bus spreekt geheel hetzelfde oordeel uit[5]. In gelijken zin laat zich voor Britsch-Indië de bekende schrijver van 'Village communities in the East and West' uit. 'All oriental Souvereigns feed their courts and armies by an unusually large share of the produce of the soil which their subjects till. The Indian monarchs of whose practices we have any real knowledge took so much in the shape of land revenue as to leave to the cultivating group little more than the means of bare subsistence. There is no discernable difference in this respect between the Mahometan Emperor of Delhi, the Mahratta princes who were dividing the Mogul Empire between them when the English first appeared, or the

1 Raffles, History of Java, cap. 'Tenure of lands', deel I, blz. 165 volg., 336 en andere.
2 v. Deventer, I, blz. 179.
3 Ibid., blz. 179.
4 Ibid., III, blz. 316.
5 Rapport, blz. 36.

still more modern Hindoe sectaries, called the sikhs, from whom we conquered the Punjab[4].

Ware de toestand onder de inheemsche Souvereinen zoodanig geweest dat daaruit moest worden opgemaakt dat aan den bezitter van den grond met het gebruik daarvan het volle genot van een bepaald deel der opbrengst voor altijd was toegestaan in dier voege, dat dat deel niet of niet anders dan door algemeene lasten mogt worden getroffen, dan zou de Nederlandsche Souverein bij zijn optreden voor een uitdrukkelijken afstand van grondrente hebben gestaan, voor zoover namelijk het aan den bezitter van den grond toekomend deel grondrente bevatte of later bevatten zou. In de eenmaal vastgestelde verdeeling van de opbrengst van den grond tusschen den staat en den bezitter zou dan, behalve door opoffering van de zijde van den staat van het zijne, waar de omstandigheden dit rechtvaardigden, alleen door eene conversie verandering kunnen zijn gebracht, eene conversie die, wegnemende de bezwaren, waarin zij had te voorzien, er naar streefde om de verhouding tusschen de waarde van beider recht zooveel doenlijk onveranderd te laten.

Volgt echter, zooals, meenen wij, gebleken is, uit den toestand onder den inheemschen Souverein niet, dat den gebruiker van den bodem voor altijd een recht op een bepaald deel van het product toegekend was, al was het dan ook gebruikelijk om het product naar een zekeren maatstaf te verdeelen, dan kan ook niet beweerd worden dat de Nederlandsche Souverein, voor den inheemsche als belastingheffer in de plaats tredende, aan die wijze van verdeeling voor altijd gebonden zou zijn geweest. Hij die, met eerbiediging van verkregen aanspraken, ook op het gebied der belastingen de beginselen had toe te passen, die hij voor rechtvaardig en doelmatig hield, had in die omstandigheden een aanspraak op grondrente alleen te erkennen op den tweede der gronden van recht en billijkheid, die wij boven bij onze uiteenzeting der beginselen aanwezen, namelijk dat degene, aan wien het genot van en het vooruitzicht op grond-rente is gelaten, niet in een slechteren toestand mag gebracht worden dan waarin hij zou geweest zijn zoo hij dat genot en vooruitzicht niet hadde gehad. In hoeverre kon nu de grondbezitter op het genot van en het vooruitzicht op grondrente wijzen?

4 Sir Henry Sumner Maine, Village communities in the East and West, Second Edition, p. 179.

Is het waar dat hem in O. en M. Java door de gezamenlijke lasten niet meer van de opbrengst van den grond werd gelaten dan het noodige tot onderhoud en tot voortzetting van zijn bedrijf, niet meer dus dan het minimum van kosten van bewerking: kan uit den aard der zaak de grondrente alleen bevat zijn in hetgeen de grond boven de kosten van bewerking oplevert, dan kan ook de grondbezitter onder den inheemschen Souverein geen genot van grondrente hebben gehad.

V.d. Bosch beweerde, zooals wij boven zagen, dat reeds de verdeeling van het product naar den door Raffles voor de landrente aangenomen maatstaf, die, zooals wij gezien hebben, niet meer vorderde dan het van oudsher door den Souverein gehevene aandeel van den oogst, den grondbezitter niet meer liet dan in den bestaanden maatschappelijken toestand als kosten van bewerking gold, eene bewering, die door Merkus, hoewel hij tegen de gevolgtrekking opkwam, niet tegen werd gesproken. Die bewering wordt bevestigd door hetgeen Raffles omtrent den toestand, dien hij aantrof, mededeelt. Waar de voorwaarden van bebouwing door overeenkomst werden geregeld, de bebouwer feitelijk geen recht op den grond bezat, werd, volgens de door Raffles opgegeven cijfers, niet meer als vergoeding voor het gebruik van den grond van hem gevorderd dan het aandeel, dat algemeen aan den Souverein toevloeide[1]. Het feit, dat de helft der bruto opbrengst bij gronden, in de gunstigste omstandigheden verkeerende, - het aandeel dat na voldoening der grondlasten pleegde over te blijven - toen inderdaad als vergoeding der kosten van bewerking gold, vinden wij bevestigd in een merkwaardig rapport, gedagteekend 19 April 1806, door een gezaghebber van den Oosthoek, aan den eersten Raad en Directeur over Nederlandsch Indië ingediend. ‘En wat betreft de landerijen, welke tot het bestaan van de Regenten, Pepaties, mantries en andere hoofden dienen, en ook die, welke aan verpachte districten behooren, gelijk Bezoekie en Panaroekan, daaromtrent vindt mede geene verdeeling plaats, maar die worden doorgaans op verzoek van zulke inwoners, welke daartoe genegen zijn, aan dezelve ter bewerking afgestaan, waarvoor deze dan de helft van het gewas genieten, terwijl de overige helft voor den eigenaar blijft’[2].

1 Raffles, History of Java, I, p. 164 en 176.

2 Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde in Ned.-Indië, 2e deel, blz. 81.

Dat hier alleen van halfbouw wordt gesproken, Kan zijne verklaring vinden in de bekende vruchtbaarheid van den oosthoek in verband met de opmerking, die Raffles in zijne geschiedenis van Java (deel I p. 169) aan een rapport van den resident van Pasoeroean ontleent, dat, vermits de bebouwde uitgestrektheid zoo gering was in verhouding tot het niet bebouwde terrein, de bewoners in de gelegenheid waren geweest om de vruchtbaarste plekken uit te kiezen; van daar, zegt hij, het geringe verschil, dat ik in de opbrengst heb ontdekt. Vermelding verdient hier nog de verklaring, door den Commissaris-Generaal du Bus in zijn hoogst belangrijk rapport over zijne hervormingsplannnen afgelegd, dat de ondervinding op Java had geleerd dat bij eene heffing naar den maatstaf van de halve onzuivere opbrengst van den besten grond de bebouwer zelfs minder dan een daglooner voor zijn arbeid genoot. Voor Britsch-Indië was, volgens een door hem aangehaald schrijver van gezag, dezelfde ondervinding opgedaan[1].

Mag alzoo worden aangenomen, dat alle grondrente, die de grond in den bestaanden oeconomischen toestand afwierp, in Oost- en Midden-Java aan den Souverein toevloeide, kon, daar de lasten ook in de toekomst onbegrensd waren, uit den aard der zaak ook geen vooruitzicht op grondrente voor den bezitter van den grond in die omstandigheden bestaan, dan volgt daaruit dat bij het optreden van den Nederlandschen Souverein als belastingheffer de aanspraken op de grondrente voor deze in hun geheel waren.

Zien wij thans hoe het met het aan den bodem verbonden kapitaal was gesteld.

Rustte aangaande de grondrente het bewijs van verkregen aanspraken op de grondbezitters tegenover den Staat, aangaande het aan den bodem verbonden kapitaal was juist het tegenover-gestelde het geval. Op dat element in de waarde van den bodem moet steeds de bezitter als rechthebbende worden beschouwd, zoolang niet een ander een beter recht bewijst. Immers het is een algemeen beginsel van recht, dat ieder geacht wordt voor zich zelven te bezitten, en rechtverkrijgende van vroegere bezitters te zijn totdat het tegenbewijs wordt geleverd. Op alles wat aan eenig deel van den bodem moet geacht

1 Zie blz. 39 van den afdruk, voorkomende in het Koloniaal Monopolie-stelsel van Steyn Parvé.

worden door de bezitters verricht te zijn, moet dus hij, die op een gegeven oogenblik bezitter is, als rechthebbende gelden, zoolang niet een ander bewijst dat hij de rechthebbende is.

Kan nu - dit is, meenen wij, de eerste vraag, die hier rijzen moet - voor den Nederlandschen Souverein zoodanig bewijs worden geput uit de omstandigheid dat de inheemscha Souverein, in wiens plaats hij is getreden, den bezitter niet meer dan de kosten van bewerking liet, en deze dus, evenmin als met den huurder in den regel het geval is, eenig deel behield van het aandeel in de productie, dat aan den bodem toekwam?

Wij gelooven het niet.

Kenden de eischen van den inheemschen Souverein in het algemeen, dus ook tegenover de niet-grondbezitters, geen andere grens dan deze, dat aan den onderdaan het noodige voor zijn onderhoud en de instandhouding van zijn bedrijf moest worden gelaten, dan bestond er feitelijk tegenover dien Souverein geen eigendomsrecht, evenmin van roerende goederen, als van het element in de waarde van den bodem, waarvan thans sprake is. Had nu echter de Nederlandsche Souverein, voor den inheemsche als belastingheffer in de plaats tredende, als beginsel aan te nemen, om ieder de waarde toe te kennen, door zijn arbeid of den arbeid van hen, die hij vertegenwoordigde, geschapen, dan kon in die omstandigheden uit den vroegeren toestand natuurlijk geen reden worden ontleend om voor het aan den bodem verbonden kapitaal eene uitzondering te maken.

Is het niet waar, dat in het algemeen, dus ook uit de inkomsten, aan andere bronnen dan den landbouw op den landrenteplichtigen grond ontleend, even als uit het inkomen, dat deze bron opleverde, niet meer dan het noodige tot onderhoud door de eischen van den Souverein werd gelaten, het zou niet genoegzaam zijn om op dat feit te wijzen, ten einde een bijzondere rechtsververhouding van den Souverein tot het aan den bodem verbonden kapitaal aan te toonen.

In de eerste plaats toch zouden dan in aanmerking moeten komen de gevolgen van een sinds onheugelijke tijden bestaand gebruik, dat aan den ontginner tijdelijke vrijstelling van lasten toestond. Voor zoover de waarde van het aan den bodem verbonden kapitaal niet grooter was clan de waarde van die vrijstelling van lasten, kon, al werd door den Souverein alleen de grondrente geheven, de opbrengst van den grond voor den bezitter niet noemenswaardig meer bedragen dan hetgeen in den be-

staanden oeconomischen toestand als kosten van bewerking (vergoeding van roerend kapitaal en arbeid) gelden moest. Immers bij verhuur van grond kon voor het bedoelde daaraan verbonden kapitaal geen noemenswaardige vergoeding worden gevraagd. Ieder kon door woesten grond te ontginnen zonder dat het hem iets kostte - immers de arbeid en verdere opoffering, voor de ontginning vereischt, zouden door de vrijstelling van lasten worden opgewogen - ten zijnen behoeve een gelijk kapitaal aan den grond verbinden. Al wat grond, waaraan geen grooter kapitaal verbonden was, buiten de grondrente opbracht, mag dus, voor zoover het door de grondlasten aan de bebouwers werd gelaten, als kosten van bewerking gelden. En men mag veronderstellen dat, zoo het bedrag, dat de grondlasten aan den bebouwer lieten, niet het minimum was, waarvoor de bewerking van den grond mogelijk was, de kosten van ontginning in den regel door de tijdelijke vrijstelling van lasten moesten worden opgewogen. Immers anders hadde, hoeveel de grondlasten ook meer dan de grondrente vorderden, bij toename der bevolking en de behoefte aan nieuwe ontginningen, die daarvan het gevolg moest zijn, de reeds ontgonnen grond, tenzij bestaande gebruiken dat tegenhielden, een huurwaarde moeten erlangen; dat is, de vergoeding van arbeid en kapitaal had zich zoo moeten regelen, dat er van hetgeen de grondlasten van de opbrengst van den grond aan den bezitter lieten, na voldoening der kosten van bewerking, een deel als vergoeding van het onroerend kapitaal overbleef, wat, zooals wij boven zagen, feitelijk niet het geval was.

Voor zoover echter het aan den bodem verbonden kapitaal door de lasten, die de Souverein oplegde, kon worden getroffen en dus die lasten een verschil met inkomsten uit andere bronnen in het leven konden roepen, zou, om uit zoodanig verschil tot een verschillende rechtsverhouding tegenover den Souverein te mogen concludeeren, moeten vaststaan dat het niet op andere dan rechtsmotieven berustte; niet b.v. daarop was gegrond, dat de Souverein geen kans zag om de inkomsten, in wier voordeel het bestond, even zwaar als die uit den landbouw te treffen; geen kans althans om dat te doen zonder de bron te verstoppen, waaruit zij voortvloeiden.

Zijn er al onder de inheemsche Souvereinen enkele onderdanen geweest, die op meer dan het noodige konden rekenen, laatst-bedoeld bewijs zal wel in geen geval te leveren zijn.

Uit de verdeeling der lasten onder de inheemsche Souvereinen is dus, meenen wij, geen aanspraak voor den Staat op het aan den bodem verbonden kapitaal af te leiden. Kan echter wellicht zoodanige aanspraak op andere motieven worden gegrond?

In de eerste plaats zou een beroep kunnen worden gedaan op het feit, waarop wij boven wezen, dat volgens een oud gebruik tijdelijke vrijstelling van grondlasten aan den ontginner werd gegeven, zoodat die kosten feitelijk niet geheel door den ontginner, maar althans ten deele door den Souverein werden gedragen. Dat beroep zou echter, meenen wij, al aanstonds moeten afstuiten op de onzekerheid, of wel voor allen landrente-plichtigen grond, ten deele reeds in de vroegste tijden ontgonnen, dat voorrecht is genoten. Bovendien is het een onopgeloste vraag, of dat voorrecht gegeven werd met het oogmerk dat het aan den bodem door den ontginner te verbinden kapitaal eigendom van den Souverein zou worden; dan wel of dat voor-recht alleen ten doel had om tot ontginning aan te moedigen.

Nog op een andere omstandigheid zou ten behoeve van den Souverein kunnen worden gewezen, namelijk dat de ontginning niet steeds door de ontginners voor eigen rekening plaats had, maar ongetwijfeld een deel van den bodem op last van den Souverein en voor diens rekening ontgonnen is. Wilde echter de Staat daarop ten aanzien van eenig deel van den bodem aanspraken bouwen, dan zou op hem, overeenkomstig het boven gestelde beginsel, ten aanzien van dat bepaalde deel de last van het bewijs rusten. Reeds op het tijdstip, waarop ons onderzoek het oog heeft, zou dat bewijs wel niet anders dan in exceptioneele omstandigheden te leveren zijn geweest.

Wat daarvan zij, alleen waar het geleverd werd, kon, meenen wij, het recht van den bezitter op het aan den bodem verbonden kapitaal door den Staat worden betwist.

Slaan wij thans den blik op West-Java, waar, volgens Merkus, een andere toestand dan in Oost- en Midden-Java bestond.

Ook Raffles en Crawford vermelden dat daar een bijzondere maatstaf voor de grondlasten werd aangetroffen; een tiende, van sommige gronden een vijfde van de onzuivere opbrengst aan den Souverein verschuldigd was[1].

1 Raffles, History of Java, I, p. 155.

Evenmin als in Midden- en Oost-Java was er echter de toestand deze, dat de bijzondere lasten op den grond tot het gebruikelijke aandeel van den Souverein in het product zouden zijn beperkt geweest. Raffles zegt daaromtrent: ‘The situation however of the cultivator in the Sunda districts, who is a proprietor, is not much more eligible than that of the tenant of the government; he may, it is true, alienate or transfer his lands, but while he retains them, he is liable to imposts almost as great as they can bear; and when he transfers them he can therefore expect little for surrendering to another the privilege of reaping from his own soil what is only the average recompense of labour expended on the estate of another’[1].

Ook in West-Java kon dus de grondbezitter zich niet op een bepaalden afstand van grondrente beroepen: ook daar kunnen zijne aanspraken alleen uit het genot van en het vooruitzicht op grondrente zijn ontstaan.

Bestonden zoodanige aanspraken toen de Nederlandsche Souverein optrad en, zoo ja, wat was de omvang daarvan?

Geldt ook voor West-Java het boven aangehaalde oordeel van de onderteekenaars der aan den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist ingediende nota aangaande de hervorming van het landelijk stelsel: ‘dat de oostersche begrippen van staathuis-houdkunde meêbrengen dat den geringen man zooveel en niets meer moet worden gelaten dan hij noodig heeft om met vrouw, kinderen en ploegvee te kunnen leven en bestendig productief te blijven’? Zoo ja, dan vloeit daaruit weêr dezelfde gevolgtrekking voort, waarop wij boven voor Midden- en Oost-Java wezen, dat de grondrente noodwendig geheel aan den Souverein toevloeien moest en ook vooruitzicht op toekomstig genot van grondrente voor den grondbezitter niet kon bestaan

Niet zoo eenstemmig wordt dat echter voor West-Java verklaard, als dat voor het overige deel van het eiland ons het geval bleek te zijn. Zoo zegt Crawford in zijn laatste werk ‘Descriptive dictionary of the Indian archipelago’ in voce tenure of land: ‘in the mountainous and less populous country of the Sunda nation a true rent also exists but by custom, less of it is taken by the state as tax and enough remains with the occupant to make the land a saleable and heriditable property.’

Voor Bantam, dat tot zijne inlijving bij het Nederlandsch

1 Ibid., ibid.

gebied een afzonderlijk rijk bleef, zouden volgens het résumé van het bij Besluit van 10 Juli 1867, n°. 2, bevolen onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond in de residentie Bantam, de grondlasten in geld of natura niet in een uniform deel van de onzuivere opbrengst hebben bestaan. Ook daar-voor echter blijkt niet dat het deel, dat geheven werd, evenals in M. en O. Java de geheele grondrente zou hebben verslonden.

Dat de grondrente tijdens het optreden van den Nederland-schen Souverein in West-Java - de exportartikelen, waarvan de grondrente aan de Compagnie of aan den inheemschen Souverein toevloeide, buiten rekening gelaten - nog geen hoog cijfer kan bereikt hebben, schijnt niet twijfelachtig. Let men op de geringe getalsterkte der bevolking in verhouding tot de uitgestrektheid van den bodem, althans in verreweg het grootste deel van West-Java, dan dringt zich de waarschijnlijkheid aan ons op, dat men daar nog niet in de noodzakelijkheid was geweest om grond, veel verschillende van de beste, die bebouwd werd, in gebruik te nemen. Dit vindt bevestiging in de uitkomsten van een onderzoek ingesteld naar den toestand der zoogenaamde particuliere landerijen in de Preanger, Krawangsche, Buitenzorgsche en Bataviasche residentiën, waarvan in 1838 verslag werd uitge-bracht. Bij dat onderzoek toch bleek, dat op die landerijen in de vorige eeuw van allen grond een zelfde deel der onzuivere opbrengst door den landbouwer pleegde te worden opgebracht, behalve in de nabijheid der stad, waar een grooter deel dan elders was verschuldigd, ook daar, waar de verhouding van den bebouwer door overeenkomst werd geregeld. Nu mag men aannemen dat, in een primitieven oeconomischen toestand, als waarvan sprake is, een tiende, die door alle gronden wordt opgebracht, in het algemeen eene heffing van een uniform deel der onzuivere opbrengst, zich op den duur in eene verhooging van de waarde der landbouwproducten in verhouding tot hetgeen verder wordt voortgebracht, oplost - wij komen daarop nader terug - en dus, waar de grond grondrente afwerpt, de aanspraken daarop niet geldig kan maken. Hadde de bodem grondrente, ook ten gevolge van andere omstandigheden als de nabijheid der stad, afgeworpen, dan zou het eigenbelang er den verhuurder wel toe gebracht hebben, om die voor zich te vorderen[1].

1 Tijdschr. v. Ned.-Indië, jaarg. 1852, II, blz. 119 v.

Voor zoover echter reeds grondrente zich voordeed, en deze niet aan den Souverein toevloeide, moest daarop toegepast worden de regel, dien wij boven meenden te mogen aannemen, dat degene, aan wien door den Souverein het genot van en het vooruitzicht op grondrente is gelaten, niet in een slechteren toestand mag gebracht worden dan waarin hij zou geweest zijn, zoo het recht van den Souverein op de grondrente steeds ware gehandhaafd.

Wat echter ook voor verschillende deelen van West-Java de toepassing van dezen regel mocht meebrengen, dit staat vast, dat de door de bezitters van den bodem verkregen aanspraken op grondrente zich niet tot de nog latente grondrente, d.i. tot haar toekornstigen aanwas, uitstrekten. Daarop was ongetwijfeld het recht van den Souverein in zijn geheel. In Europa, waar men de grondrente sinds geruimen tijd voortdurend heeft zien rijzen, waar de wetenschap de tendentie, die daartoe bestaat, heeft uitgewezen, komt bij elke overeenkomst, waaraan eene schatting van de waarde van den grond ten grondslag ligt, ongetwijfeld het voor-uitzicht op haar toekomstigen aanwas in aanmerking. Voor de waarde, die aan den grond wordt toegekend, vormt ongetwijfeld dat vooruitzicht een der factoren. Het kan dus niet anders of het heeft in Europa op de verdeeling van den rijkdom een beduidenden invloed gehad. Geheel anders in West-Java op het tijdstip, waarvan sprake is. Zoo de grondrente zich daar al vertoonde, was dit althans niet dan op kleine schaal het geval. Op hare tendentie tot aanwas kon de aandacht nog niet zijn gevestigd. Op den oeconomischen toestand kan die nog niet van invloed zijn geweest.

Wat het aan den bodem verbonden kapitaal betreft, voor zoover dit niet door de tijdelijke vrijstelling van grondlasten bij ontginning, die ook in West-Java gebruikelijk was, aan alle belasting was onttrokken, en blijken mocht dat dit zwaarder dan arbeid en roerend kapitaal werd getroffen, zou, meenen wij, om de reden, die boven door ons voor O.- en M.-Java werd aangevoerd, daaruit nog niet tot een recht van den Souverein op dat element in de waarde van den bodem geconcludeerd mogen worden.

Wat den rechtstoestand der roerende zaken, zoo in Westals in Midden- en Oost-Java betreft, kunnen wij kort zijn.

Er is, meenen wij, geen grond waarop, zoo van de boven door ons op den voorgrond gestelde beginselen wordt uitgegaan, voor den Staat, behalve natuurlijk waar hij op een titel kan wijzen, tegenover de bezitters eene aanspraak daarop zou kunnen zijn gebouwd.

Zijn wij hiermede aan het einde van het eerste deel van ons onderzoek gekomen, dat betreffende de vraag hoe de rechtstoe-stand van den bodem behoorde te worden opgevat toen de Nederlandsche Souverein voor den inheemsche in de plaats trad, thans blijft ons nog na te gaan, welke veranderingen in dien toestand sinds zijn optreden zijn gekomen.

En wel in de eerste plaats in de verhouding ten aanzien van de grondrente. Tweederlei moet daartoe worden nagegaan: 1°. heeft er uitdrukkelijke afstand van grondrente plaats gehad, met andere woorden, zijn er verplichtingen aangegaan ten aanzien van den omvang der grondlasten, waaruit een afstand van grond-rente voortvloeit? 2°. Kunnen er aanspraken aan den feitelijken toestand, aan het genot van en het vooruitzicht op grondrente worden ontleend?

Met de eerste vraag aanvangende, zullen wij kortelijk nagaan wat de geschiedenis daaromtrent leert.

Tot de dagen der O.I. Compagnie moet daarbij worden teruggegaan. Het is bekend dat deze het beheer van de aan haar afgestane gewesten aan inlandsche regenten overliet. Deze regenten hadden persoonlijk bij hunne aanstelling verplichtingen op zich te nemen ten aanzien van de levering van verschillende producten (contingenten en verplichte leveranties) en opbrengst in geld; zij traden daarentegen tegenover de bevolking van hun regentschap als belastingheffers op. Moest ten gevolge van de eischen, die de Compagnie aan de regenten stelde, wijziging in den aard der lasten komen, eene verbindende verklaring tot zelfbeperking in het opleggen daarvan tegenover de belastingschuldigen, zal wel niemand in dit tijdperk zoeken.

Eerst na den val der Compagnie, toen Daendels namens den Koning van Holland Indië bestuurde, werd aan de regeling van het belastingwezen een krachtige hand geslagen. Niet om hervorming was het toen echter te doen. De contingenten en verplichte leverantiën werden, zij het met eenige wijziging, in wezen gelaten. Ook in de van oudsher op de bevolking tegen-

over hare Souvereinen rustende verplichtingen wilde Daendels geene verandering brengen. Hij zocht verbetering van den toestand der belastingschuldigen in het beperken van de eischen der regenten binnen de grenzen, door de oude gebruiken gesteld. Met dat doel eischte hij van de regenten eene opgave van hetgeen hun volgens de oude gebruiken toekwam en verbood hun andere lasten op te leggen dat in die opgave waren vermeld[1].

Welke hervormingen ook gedurende het daarop gevolgde tijdperk, toen de Britsche vlag op Java woei, voornamelijk op het papier, werden ondernomen, de Nederlandsche regeering zag daarin, na herstel van het Nederlandsch gezag, en naar wij meenen terecht, geen grond om de rechtsverhouding van den bodem tot den Souverein als veranderd te beschouwen. Bij de regeling der landrente door de verordening van 4 Januari 1819, als voorloopig aangekondigd doch tot de jongste regeling gehandhaafd, wordt die aan het grondbezit verbonden last als huur gequalificeerd, wat natuurlijk een recht van den Souverein op de geheele zuivere opbrengst in zich sluit.

Later werd, zooals wij boven aanstipten, door den ontwerper van het cultuurstelsel tegen de leer, dat de geheele zuivere opbrengst van den grond aan den Souverein toekomt, opgekomen. V.d. Bosch beweerde dat Raffles, door die leer in toepassing te brengen, een daad van spoliatie had verricht. Hij stelde zich voor dat te herstellen. De uitvoering van zijn plan, aanwending van een deel van den bodem voor de teelt van producten voor de Europeesche markt, onder leiding van den Staat, zou, door meerdere waarde boven de voortbrengingskosten in het leven te roepen, zonder opoffering van de zijde der schatkist den gebruiker een deel van de zuivere opbrengst verzekeren. In den beginne was de voorstelling deze, dat alle voordeelen van de in te voeren cultures aan de landrenteplichtigen zouden worden toegekend, en de Staat alleen het bedrag, dat bij eigen landbouw als landrente verschuldigd werd geacht, zou behouden. In het oorsponkelijk ontwerp van v.d. Bosch, zooals men het geformuleerd vindt in de zoogenaamde zakelijke extracten, - de uiteenzetting van het stelsel der cultures, die in het Indische Staatsblad is opgenomen, 1834, n°. 22, - luidt het:

‘Uit dien hoofde werd als beginsel aangenomen dat eene,

1 v. Deventer, I, blz. 20.

dessa, welke het 1/5 van derzelver rijstvelden afzonderde voor de teelt van een gewas, voor de markt van Europa geschikt, niet meer arbeid vorderende dan de rijstculture, van het betalen der landrente zou zijn verschoond;

dat die dessa bovendien zou genieten de meerdere voordeelen, die het product bij taxatie blijken zou te zullen opleveren, dan het bedrag der verschuldigde landrenten.'

Daarop werd echter door gemelde publicatie reeds teruggekomen. Waar de toepassing der aangenomen beginselen op de suikercultuur wordt uiteengezet, wordt daarin duidelijk het voor-nemen te kennen gegeven om hetgeen de suiker meer zou opbrengen dan als landrente verschuldigd werd geacht, voor den staat te behouden.

'Zoo men nu' - zoo heet het - 'de geheele inrichting nagaat, zal daaruit genoegzaam blijken, dat langs dien weg de Javaan merkelijk is bevoordeeld; dat de gewone landrente daar-door eigenlijk is teruggebracht tot 1/5 van het product zijner velden; dat de fabriekant enz.; en dat aangenomen, dat het gouvernement de suiker niet voordeeliger dan tot dezelfde som in zilver als hetzelve in koper munt betaalt, slijten kan, hetzelve dan toch daardoor 20 pCt. zoo op de landrente als op het uitgeschoten geld (het laatste in twee jaren gerestitueerd wordende) wint.'

Het voordeel boven den vroegeren toestand zou dus bij deze toepassing van het cultuurstelsel voor den landrenteplichtige daarin bestaan, dat zijn landrente zou zijn gekweten door afstand van 1/5 van zijn grond, en praestatie van 1/5 van den arbeid, die eigen landbouw daarop vereischte, terwijl hetgeen hij vroeger had op te brengen, volgens v.d. Bosch, het product van een grooter deel dier factoren vertegenwoordigde. Ook daaraan echter hield men zich niet. Die grondslag werd, zoo verklaarde J.C. Baud in een staatsstuk, in de practijk onhoudbaar bevonden. De ingevoerde cultures bleken per éénheid grond meer arbeid dan de rijstbouw te vorderen. Op vele plaatsen werd meer dan 1/5 van den bouwgrond geëischt. Eindelijk bleek dat praestatie der landrente in grond en arbeid den druk der lasten ook binnen den kring der dessagemeenschap niet anders dan ongelijk kon verdeelen. Reeds van den aanvang af was in sommige streken de verplichte culture naast, niet in de plaats van de landrente gesteld. Meer en meer ging men daartoe allengs over, totdat in 1837 gouvernementscultures en land-

rente - alleen een paar residentiën uitgezonderd - geheel van elkander werden gescheiden (B. 14 Juli 1837, n°. 4)[1].

Wat werd nu na het verlaten van de door v.d. Bosch gestelde grondslagen de rol der gouvernementscultures?

De wettelijke grondslagen, waarop die werden gebracht, vindt men alleen voor de kofficultuur van den aanvang af ondubbelzinnig geformuleerd. Ten aanzien daarvan is steeds - een paar residentiën werden tijdelijk uitgezonderd - als beginsel gesteld, dat de verplichte teelt, evenals die, welke vrijwillig werd gedreven, voor rekening van den planter plaats had en, evenals laatstgenoemde, alleen aan de betaling van de algemeene grond-lasten tegenover den Staat was onderworpen. Werd de verplichting opgelegd om alle producten zoowel van de gedwongen als van de vrije teelt aan den Staat te leveren, tegen die ver-plichting werd een recht op den vollen marktprijs overgesteld, al is het er dan ook ver af dat men in de werkelijkheid zich daaraan gehouden zou hebben. Wat de andere cultures betreft, bleef de rechtstoestand lang twijfelachtig. Tegen de ten behoeve daarvan opgelegde verplichtingen werd eene betaling overgesteld. Gewoonlijk vindt men dien met den naam van plantloon bestempeld, hetgeen zou doen veronderstellen, dat de betaling plaats had voor den factor der voortbrenging, arbeid, en de voortbrenging dus geacht werd voor rekening van den Staat te geschieden. Van den grond echter, aan de cultuur dienst-baar gemaakt, werd landrente gevorderd, wat daarentegen ververonderstelt, dat de cultuur voor eigen rekening van hem, die de landrente had op te brengen, plaats had. Eerst bij de laatste regeling der suikerindustrie is een ondubbelzinnig stand-punt ingenomen. Daarbij is bepaald dat voor den grond en arbeid, die worden gevorderd, eene vergoeding zal worden betaald, en is aan de heffing der landrente van dien grond een einde gemaakt.

Welk antwoord na deze korte uiteenzetting der daadzaken te geven op de vraag, of de wettelijke grondslagen van het cultuurstelsel, in Stbl. 1834, n°. 22, opgenomen, en de maatregelen tot uitvoering daarvan een uitdrukkelijken afstand van grondrente in zich sluiten?

Dat antwoord kan, meenen wij, niet anders dan ontkennend zijn. In bedoeld Staatsblad wordt eene opvatting van den

1 v. Deventer, III, blz. 73.

rechtstoestand van den grond onder de inheemsche Souvereinen voorgedragen, doch daaruit kan niet worden gelezen een afstand door den Souverein van rechten, die hij werkelijk bezat. Wordt in dat staatsstuk vermeld dat als beginsel was aangenomen om de ingevolge het plan van v.d. Bosch ingevoerde cultures zoo te regelen, dat een deel der zuivere opbrengst van den bodem aan den bezitter zou blijven, een verbintenis werd echter niet aangegaan om hem dat deel voor altijd te laten.

Dat inderdaad volgens het oordeel der regeering de publicatie in Stbl. 1834, n°. 22, geen verandering in den rechtstoestand van den grond had gebracht, kan uit het latere regeerings-reglement van 26 September 1836 blijken. Daarin worden de bouwgronden der inheemsche bevolking evenals te voren '*de eigendom van den lande*' genoemd, en wordt voorgeschreven dat zij bij voortduring aan de inlandsche bevolking zullen worden *verhuurd*.

Eerst later rees tegen het gebruik van de woorden *eigendom* en *huur* tot aanduiding van de verhouding van den bodem tot den staat en den bezitter bezwaar; doch niet op grond van aanspraken, die door den Nederlandsche Souverein aan de bezitters van den bodem zouden zijn toegekend, maar van aan-spraken, die voor hen onder hunne eigene Souvereinen konden zijn geboren. Dientengevolge werden in het regeeringsreglement van 1856, waar van bedoelde verhouding sprake was, beide woorden vermeden.

Wat de maatregelen betreft tot uitvoering van het cultuur-stelsel genomen, uit onze korte uiteenzetting daarvan kan genoeg-zaam blijken dat de staat zich daarbij geene beperkingen van zijne aanspraken ten aanzien van de grondrente heeft opgelegd.

Ook op andere wijze heeft dat tot nu toe niet plaats gehad. Stelt de agrarische wet zich behalve, het consolideeren van het grondrecht 'overeenkomstig de godsdienstige wetten, volksin-stellingen en gebruiken' ten doel om gelegenheid tot de conversie daarvan in eigendom te openen, eene niet begrensde beperking van dat recht 'ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente' is daarbij uitdrukkelijk voorbehouden.

Is alzoo sinds het optreden van den Nederlandschen Souverein niet door uitdrukkelijken afstand van grondrente verandering

in de verhouding van den bodem tot den Souverein gekomen, thans blijft nog na te gaan, of uit den feitelijken toestand sinds dien tijd aanspraken voor de grondbezitters zijn ontstaan.

Werd onder de inheemsche Souvereinen aan Java's bewoners niet meer gelaten dan ‘het noodige om te leven en bestendig productief te blijven’, zeker was het, waar namens de Oost Indische Compagnie het gezag werd uitgeoefend, niet beter gesteld. Wie er aan twijfelen mocht, leze slechts het donkere tafereel, voorkomende in de bekende ‘consideratiën en advies van de Commissie tot de Oost Indische zaken van den 31sten Augustus 1803,’ onderteekend door mannen van verschillende richting, waaronder sommigen door persoonlijke aanschouwing met den toestand van Java bekend, een rapport, dat aan het stelsel der Compagnie niet vijandig was, integendeel tot voortzetting daarvan in de hoofdzaak concludeerde[1].

Het bestuur van Daendels duurde te kort om een groote verbetering in den toestand te kunnen brengen.

Dat ook onder Raffles de druk der belastingen feitelijk niet minder was dan de draagkracht der belastingschuldigen toeliet, wordt door het rapport van Commissarissen-Generaal omtrent den toestand, dien zij bij hun optreden aantroffen, boven twijfel verheven.

Is er sinds verandering in dien toestand gekomen?

De beantwoording van deze vraag vereischt dat wij bij dit laatste tijdvak thans iets uitvoeriger stilstaan.

De Commissaris-Generaal du Bus, in zijn hoogst belangrijk rapport, dd. 1 Mei 1827, over het stelsel van kolonisatie, wijst er op dat in 1824 de landrente per eenheid grond minder vorderde dan in 1818. In laatstbedoeld jaar bedroeg die belasting ƒ 2,640,000, in 1824 ƒ 4,150,000. Doch die verhooging werd volgens du Bus door verhooging van den prijs der rijst, zeker 40 pCt. bedragende, opgewogen. Daar het ontgonnen terrein uitgebreid was, verdeelde zich dus dezelfde last over een grootere uitgestrektheid[2].

Het is niet twijfelachtig, of sinds 1824 is, de koffijplantsoenen buiten rekening gelaten, op nieuw eene vermindering in het cijfer der landrente, in rijst uitgedrukt, per eenheid grond gekomen. De prijs der rijst is minstens met 66 pCt.

1 Overgedrukt in Mr. P. Myer, Verzameling van instructiën enz., blz. 197.
2 Du Bus, t.a.p., blz. 112.

toegenomen. Toen bedroeg ze gemiddeld niet meer dan ƒ 3 per pikol; thans kan ze gemiddeld niet minder dan ƒ 5 worden gesteld. Vertegenwoordigde tijdens du Bus het toenmalig bedrag der landrente ad ƒ 4,150,439 - de opbrengst der koffijplantsoenen is hier niet onder begrepen - geen grootere hoeveelheid rijst dan in 1818 de som van ƒ 2,955,116, thans mag diezelfde hoeveelheid rijst op niet minder dan ƒ 6,900,000 worden geschat. Vergelijkt men daarmeê de opbrengst der landrente in 1872 ad ƒ 13,591,893, - ook buiten de koffijplantsoenen - daarbij in aanmerking nemende dat het landren-teplichtig gebied sinds 1824 is vermeerderd met de Preanger regentschappen, Banjoemaas, Bagelen, Madioen en Kedirie, en dat die in 1872 gezamenlijk opbrachten ƒ 4,259,064, dan blijkt dat voor de gewesten, waarop door Commissarissen-Generaal het landrentestelsel is toegepast, de landrente in rijst uitgedrukt slechts is gestegen met ongeveer 35 procent. Nu schijnt het wel geen twijfel te lijden, of de landrenteplichtige grond is door ontginning veel meer dan 35 procent uitgebreid. Volgens de officiëele statistieken was de uitgestrekthied van des inlanders bouwgrond in 1839 1,175,674[1], in 1872 2,479,735 bouws. Dit wijst op eene vermeerdering van meer dan 100 procent. Valt aan deze gegevens geen onbepaald vertrouwen te hechten, er zijn er andere, die er op wijzen, dat de uitbreiding van het landrenteplichtig gebied veel meer dan 35 procent moet hebben bedragen. Het lijdt geen twijfel of de vermeerdering der bevolking had in de laatste tientallen jaren met buitengewone snelheid plaats. Professor Veth zegt daaromtrent: ‘ik ben geneigd te gelooven dat eene werkelijke verdubbeling minstens sedert de invoering van het cultuurstelsel, en dus in 40 à 42 jaren plaats heeft gehad.’ Dr. Bleeker, die van het onderwerp een grondige studie maakte, stelt den termijn niet langer dan 38 jaren. Nu bedroeg in 1824 Java's voortbrenging aan voedingsmiddelen luttel meer dan het noodige voor het onderhoud zijner bewoners. Nog voorziet in den regel Java geheel in eigen behoefte aan landbouwproducten. Ook de productie van exportartikelen op het landrenteplichtige gebied (de koffie laten wij natuurlijk buiten rekening) is zeer toegenomen; eene vergelijking tusschen den uitvoer in 1825 en thans is voldoende om het te bewijzen. Algemeen is men het er over eens,

1 Kol. verslag van 1848.

dat de inlandsche landbouw niet, althans niet veel intensiever of beter wordt gedreven dan in 1824 het geval was. Kan er dan twijfel bestaan of het landrenteplichtig gebied, waarvan sprake is, moet sinds dat tijdstip met veel meer dan 35 procent uitgebreid zijn? De proef op de som van onze bewering dat de hoeveelheid rijst, die moet worden opgeofferd om de landrente te voldoen, per eenheid grond verminderd is, vindt men in de statistieken der koloniale verslagen betreffende de verhouding der landrente tot de waarde, die thans per bouw in de verschillende gewesten wordt voortgebracht Volgens deze bedroeg in 1872 de landrente in geen gewest gemiddeld meer dan 15 procent van de voortgebrachte waarde en bepaalde zij zich in een gewest tot 3,81 procent. Het is bekend dat de officieele productiecijfers over het algemeen beneden de waar-heid blijven, dus in werkelijkheid het deel der opbrengst, dat als landrente wordt opgebracht, nog minder moet zijn.

Niettegenstaande de verlaging der landrente, die du Bus voor 1824 constateerde, was echter de toestand der landbouwers in zooverre dezelfde gebleven, dat hij verklaren kon: ‘Java heeft niet dan kleine pachters, aan daglooners gelijk, wier verdiensten hunne behoeften dekken, doch die geen overwinsten maken kunnen ter uitbreiding van hunnen landbouw’ (blz. 46). Voornamelijk door eene vermindering van de uitgestrektheid der hoeven, het gevolg daarvan dat de ontginning niet met de toename der bevolking gelijken tred had gehouden, en door de knevelarij der hoofden schijnt de daling der landrente per bouw te zijn opgewogen.

Weldra volgde het tijdperk, waarin door de kolossale staats-organisatie van den arbeid, met den naam van cultuurstelsel bestempeld, de landrente als grondlast feitelijk op den achter-grond werd geschoven. Daar de arbeid geëischt werd, zoo al niet zonder betaling, dan toch voor een zoodanige, waarvoor de inlander dien niet vrijwillig zou hebben willen verrichten, en die dus voor hem niet tegen de inspanning opwoog, was hij voor hem een last, dikwerf een zware last. Hoe karig de betaling echter ook was, zij vormde een nieuwen post onder de inkomsten van den grondbezitter. Daar stond, althans aanvankelijk, achteruitgang van de opbrengst van eigen landbouw, ook ten gevolge van beschikking over een deel van den grond, tegenover. Allengs vermeerderde het inkomen, dat de grondbezitters uit de zoogenaamde gouvernementscultures trokken, en verminder-

den de bezwaren, die deze aan den eigen landbouw in den weg legden. Gelijktijdig vond beperking van de heerendiensten plaats. Behalve deze omstandigheden en de daling der landrente, waarop wij boven wezen, moet voor de wijzigingen, die de oeconomische toestand in het tijdperk, waarvan thans sprake is, onderging, nog in aanmerking komen de groote vermeerdering der bevolking, zooals wij boven zagen door bevoegde beoordeelaars op niet minder dan eene verdubbeling geschat. Met die toename der bevolking hielden, niet overal althans, de ontginningen gelijken tred, zoodat de grootte der hoeven in vele streken verminderde. Had niettemin ontginning op groote schaal plaats, vermoedelijk zal wel tot gronden van mindere vruchtbaarheid de toevlucht moeten zijn genomen, waarvan achteruitgang van de gemiddelde vruchtbaarheid van het bebouwde terrein het gevolg kon zijn.

Wat de resultante van deze verschillende factoren voor het inkomen der grondbezitters is geweest, om dit voor de laatste vijf en twintig jaren te bepalen, zijn meerdere en betere gegevens omtrent Java's oeconomischen toestand noodig dan wij thans bezitten. Vóór dien tijd bleef ongetwijfeld als regel gelden, dat de eischen van den Souverein verslonden al wat meer werd voortgebracht dan voor het onderhoud der bebouwers noodig was[1]. Was dit in het laatste vijfentwintigjarig tijdperk, waarin vooral de druk der lasten, door het cultuurstelsel opgelegd, allengs verminderde, niet meer overal het geval, voor sommige streken bleef het tot nu toe eene waarheid; in hetgeen elders thans ten goede komt, heeft de eene streek een grooter aandeel dan de andere.

Nog minder zijn natuurlijk de aanwezige gegevens voldoende om uit te maken, in welke verhouding tot de grondrente de grondlasten voor de verschillende deelen van Java's bodem in het laatste vijfentwintigjarig tijdperk stonden en thans staan. Wel kunnen wij beweren dat zij voor sommige gronden niet de kosten van bewerking naar den maatstaf der waarde, die kapitaal in arbeid thans in het verkeer hebben, laten. Op andere daarentegen blijft een aanmerkelijk deel der grondrente over, dat aan den grondbezitter of ook somtijds aan huurders van zijn grond of opkoopers van zijn product toevloeit.

1 v. Deventer, III, blz. 257 en volg., blz. 311 en volg.

Staan wij thans een oogenblik bij West-Java stil. Wat daar het lot der grondrente sinds het optreden van den Nederlandschen Souverein is geweest, mag voor de vraag die ons bezig houdt, onverschillig worden geacht. Immers, wat daarvan wezen moge, in allen gevalle zal, meenen wij, de grondrente, die de bodem er thans afwerpt, - voor de koffie maken wij eene nader te motiveeren uitzondering - aan de grondbezitters moeten worden toegewezen. Wij kwamen boven tot de slotsom dat, tenzij ons onbekende bronnen een ander licht over de zaak werpen, niet mocht worden aangenomen dat in W.-Java de bezitters van den grond onder de inheemsche Souvereinen geen genot van grondrente zouden hebben gehad. Het is echter niet mogelijk thans nog uit te maken, hoeveel grondrente op dat tijdstip de bodem er afwierp; evenmin in hoeverre de bestaande grondrente aan de grondbezitters toevloeide en welken invloed dit op den oeconomischen toestand heeft gehad. Dit echter mag worden aangenomen dat de grondrente toen minder bedroeg dan thans. Immers sinds is de bevolking aanmerkelijk toegenomen, waarvan uitbreiding van het bebouwde terrein en de noodzakelijkheid om tot mindere gronden de toevlucht te nemen het gevolg moest zijn. Stijging der grondrente kan in die omstandigheden niet zijn uitgebleven. Is men, met het oog daarop, zeker, dat den grondbezitters niet te kort zal worden gedaan, zoo hun de geheele grondrente, die thans verkregen wordt, wordt gelaten, zonder dat is die zekerheid, meenen wij, niet te verkrijgen.

Voor de grondrente, die de koffie afwerpt, moet echter eene uitzondering worden gemaakt. De koffieboom, door de O.I. Compagnie ingevoerd, werd terstond tot voorwerp van een monopolie gemaakt; steeds bestond de verplichting - uitgezonderd gedurende eenige jaren vóór 1830 elders dan in de Preanger, en het loopende jaar voor sommige streken - om ze voor een prijs te leveren, waarin geen of althans niet meer dan een volledige vergoeding voor den arbeid te vinden was, waarbij dus van het genot van grondrente geen sprake kan zijn Op alle grondrente, die de koffie afwerpt op deelen van den bodem, voor de teelt daarvan ontgonnen, op de grondrente, die zij op andere gronden meer afwerpt dan de inlandsche landbouw daarop door andere cultures verkrijgen kan, kan dus door den Staat aanspraak worden gemaakt.

Evenzoo zijn de aanspraken van den Staat op toekomstigen aanwas der grondrente in hun geheel. De argumenten, die wij boven aanvoerden voor het tijdstip, toen de Nederlandsche Souverein optrad, zijn ook thans nog toepasselijk.

Zijn de aanspraken van den Staat in West-Java bij onze opvatting meer beperkt dan in O. en M. Java, men overschatte de gevolgen van die beperking echter niet. West-Java is over het algemeen veel minder bevolkt dan althans met Midden-Java het geval is; een veel geringer deel van den bodem is daar tot nu toe aan den landbouw dienstbaar gemaakt. Reeds om die reden zal de grondrente er een geringer rol spelen. Verder moet in aanmerking komen dat in W.-Java - het deel van Cheribon, dat daartoe behoort, wellicht uitgezonderd - nog geene producten voor de Europeesche markt, althans op noemenswaardige schaal, de koffie natuurlijk uitgezonderd, door den inlandschen landbouw worden geteeld, en deze zijn het, die in M. en O. Java de grootste grondrente afwerpen. Ook gebrek aan middelen van communicatie brengt er toe bij om de grondrente in W.-Java tot een nederige rol te bepalen.

Nog een enkel woord over den grond, sedert het optreden van den Nederlandschen Souverein ontgonnen.

Voor zoover Midden- en Oost-Java betreft, kan uit den aard der zaak aanspraak op de grondrente daarvan, even als op die, welke de vroeger ontgonnen grond afwerpt, alleen ontstaan zijn uit den feitelijken toestand, waar de eischen van den Souverein niet meer verslonden al wat de grond meer opbrengt dan voor het onderhoud der bebouwers noodig is

Wat den in West-Java sinds het optreden van den Nederlandschen Souverein ontgonnen grond betreft, die zal met den overigen grond aldaar op gelijken voet moeten worden behandeld. Immers hij was steeds sedert de ontginning aan dezelfde grondlasten als de overige grond onderworpen; in het maatschappelijk verkeer, b.v. bij vervreemding, boedelscheiding, - men bedenke dat in West-Java individueel grondbezit regel is - werd dus zeker tusschen een en ander geen onderscheid gemaakt. Met het oog daarop zou, meenen wij, zonder onbillijkheid tegenover de bezitters, de een niet in ongunstiger toestand dan de andere kunnen worden gebracht. Bovendien mag worden betwijfeld of, terwijl de in het tijdperk, waarvan

sprake is, ontgonnen grond tusschen en te midden van het overige bebouwde terrein is gelegen, onderscheiding tusschen beide nog wel mogelijk zou zijn.

Wat onroerend kapitaal en roerende zaken betreft, sinds het optreden van den Nederlandschen Souverein voortgebracht, kunnen wij kort zijn. Er is, zoo men van het door ons op den voorgrond geplaatste beginsel uitgaat, geen grond, meenen wij, aan te voeren, waarop ten aanzien daarvan voor den Souverein tegenover de bezitters een aanspraak zou kunnen worden beweerd.

Resumeeren wij nu het antwoord op de vraag, waaraan het voorafgaande onderzoek was gewijd: wat is de verhouding van den Staat tot de aanwezige zaken? dan laat zich onze slotsom aldus samenvatten:

De Staat is in Midden- en Oost-Java rechthebbende op de grondrente, voor zoover niet uit den oeconomischen toestand, zooals die zich in de laatste jaren ontwikkeld heeft, aanspraken daarop voor de bezitters van den grond voortvloeien.

In West-Java komt aan den Staat de nog latente grondrente, de rijzing, die de grondrente in de toekomst zal ondergaan, toe. Verder komt hem toe de grondrente, die de koffie, het eenige product, dat door den inlander, althans op noemenswaardige schaal, voor de Europeesche markt wordt geteeld, op grond, voor de teelt daarvan ontgonnen, afwerpt, en hetgeen de cultuur daarvan op andere gronden meer aan grondrente afwerpt dan daarop door den inlandschen landbouw op andere wijze kan verkregen worden. Op de grondrente, die de inlandsche landbouw overigens thans verkrijgt, kan door den Staat geen aanspraak worden gemaakt.

Op onroerend kapitaal en roerende zaken kan de Staat geenerlei aanspraak maken, waar hij niet bezitter daarvan is of een bijzondere titel er op kan doen gelden.

Is alleen van grondrente, door den landbouw afgeworpen, sprake geweest, het was omdat de grond, voor andere doeleinden aangewend, nog geen of althans geen noemenswaardige grondrente afwerpt. Dat de aanspraken van den Staat op de grondrente, welke later door die aanwending kan ont-

staan, nog in hun geheel zijn, spreekt in die omstandigheden van zelf.

Meenden wij ons bij ons onderzoek tot den algemeen en rechtstoestand te moeten bepalen, er zijn enkele gronden, die ten gevolge van de voorwaarden, waaronder zij door den Souverein werden afgestaan, in een exceptioneelen rechtstoestand verkeeren. De voorwaarden van afstand of, waar die niet meer zijn na te gaan, de feitelijke verhoudingen onder de inheemsche Souvereinen moeten uit den aard de gedragslijn aangeven, die ten aanzien daarvan moet worden gevolgd.

W.K.v. DEDEM.

(*Wordt vervolgd*).

Baron Van Dedem verzoekt ons in een telegram uit Florence het volgende bijvoegsel bij dit nommer te voegen.

Voor de laatste woorden van het artikel leze men het volgende: ‘Wat het aan den bodem verbonden kapitaal en roerende zaken betreft was onze slotsom, dat de Staat in den regel geene aanspraken daarop tegenover de bezitters op de beginselen waarvan zij uitgingen kan bouwen;’ en vervolgens: ‘er blijft thans nog een gezichtspunt ter beschouwing over, namelijk het verloop der werking van belastingen in zooverre dit grond kan opleveren om belastingen op zaken die vroeger onrechtmatig werden opgelegd of waarvan niet blijkt dat zij rechtmatig opgelegd zijn te bestendigen; daarbij zullen wij alsnog stil hebben te staan.’

VAN DEDEM.

Nog iets over Atjeh[1].

De aangelegenheden van Atjeh trekken te recht de aandacht van het Nederlandsch publiek. Het is daarom natuurlijk, dat zij, die meenen bevoegd te zijn daarover een oordeel te uiten, hunne beschouwingen over de plaatsgegrepen krijgsverrichtingen aan het publiek mededeelen. Maar het is in het oog vallend dat die beschouwingen, meerendeels onjuist, ten onrechte in af keurenden zin zijn, waarvan het gevolg is, dat de natie het vertrouwen op den staat van zaken in het noorden van Sumatra verliest en indrukken verkrijgt die verontrustend zijn.

Het is minder mijn oogmerk om als verdediger op te treden van hetgeen tijdens de tweede expeditie is geschied, dan om den verkeerden indruk weg te nemen die door geachte krijgskundigen gegeven is. Ik doe dit, omdat ik meen, dat ik ondervinding genoeg heb van Indische oorlogen, om met gezag een woord mede te spreken, en om het gezond verstand der natie te wapenen tegen de verkeerde indrukken die zij door onjuiste beschouwingen kan bekomen.

Geachte krijgskundigen meenen, op gronden aan de krijgs-

1 De Redactie ontving den 18den Februari het hier volgend opstel met nevensgaanden brief van den geachten schrijver: De belangstelling, welke ik als oud-Kommandant ven het Indisch leger in de militaire aangelegenheden van onzen oorlog tegen Atjeh koester, heeft mij de pen doen opvatten naar aanleiding van het in het laatste Gidsnummer geplaatste artikel van Generaal Booms.
'Wellicht zal u van oordeel zijn dat het nuttig kan wezen de indrukken, die het publiek daardoor ontvangen heeft, aan andere beschouwingen te toetsen en dat het niet van belang ontbloot is, de zienswijze kenbaar te maken ook van personen die hun militaire loopbaan in Indië afgelegd hebben. Daarom neem ik de vrijheid u voor nevensgaand stuk een plaats, zoo mogelijk in het Gidsnummer van Maart, te verzoeken.'
De tijd was echter te ver verstreken dan dat het nog in het Maartnummer kon worden opgenomen. Wij hebben dus het genoegen het in dit nummer onzen lezers aan te bieden.
De Redactie.

kunde ontleend, bijna alles te kunnen afkeuren, wat tijdens de tweede expeditie heeft plaats gehad, zonder er op te letten dat zij zich, uit den aard der zaak, van al wat uitgevoerd is vooralsnog slechts eene oppervlakkige, ja, eene onvolledige voorstelling kunnen maken.

De krijgskunde schrijft *dit* of *dat* voor, zeggen zij. Er had spoediger en voortvarender gehandeld kunnen worden; men had twee à drie dagen vroeger in den kraton kunnen komen; de reserve had niet te Padang moeten gelaten worden; ze had vroeger met den hoofdtroep moeten vereenigd worden, en wat niet al meer.

Maar hebben zich die beeren weieens voorgesteld, welken graad van beweegbaarheid een leger hebben kan, dat op Europeeschen voet georganiseerd, van artillerie en haren aankleve voorzien, naar Europeesche wijze gevoed, verpleegd en verzorgd moet worden, aan zieken en gekwetsten niets mag laten ontbreken van hetgeen de kunst en de beschaving eischen, en toch niets heeft van hetgeen noodig is om het in beweging te stellen; noch wegen die bereden kunnen worden, noch bruggen om over de wateren te trekken, noch vervoermiddelen om al het benoodigde aan te voeren?

Hebben zij er wel aan gedacht, dat de voorwaarden van kracht, van overwinning, van de superioriteit onzer wapenen en krijgskunde boven die der Indische volken, berust op onze taktische vormen, op onze orde, op het doelmatige gebruik van onze wapenen, en dat dit in de doorsneden terreinen, die doorloopen moeten worden onder de tropische zon, reeds van zelf tot eene traagheid van bewegingen dwingt, die niet ontweken kan worden, zonder de voordeelen onzer taktiek en krijgskunde prijs te geven?

Hebben zij wel begrepen, wat er vereischt wordt om een leger, dat met zijne non-combattants bijna 11,000 man sterk was, te voeden, ongerekend 300 paarden en 300 runderen, welke van dagelijks te fourageeren versch voeder leven moesten?

Kan dat geschieden, als men daarvoor den noodigen tijd niet neemt, of de gemeenschap met de vloot, van waar alles komen moet, wordt prijs gegeven?

Kan onder die omstandigheden eene dergelijke massa zich bewegen, als ware zij in Europa, in het bezit van goede wegen, goede middelen van vervoer, en bij de bevolking alles vindende wat de eigene magazijnen niet hebben aangevoerd?

Wanneer wij hier te lande oordeelen wat te Atjeh heeft plaats gehad, dan is het met kaarten vóór ons en met eene betrekkelijke kennis van terreinen en toestanden, die de handelende personen niet hadden. De expeditionnaire macht moest alles zoeken, alles scheppen, alles gissen, wat wij nu weten. Zij stond aan strand zonder beschutting, geteisterd door eene vreeselijke ziekte, zonder te weten waar zij hare schreden wenden moest, waar zij den vijand zoude vinden.

Het voorkomen van het land, zegt een der bulletins van den opperbevelhebber, is als het Biesbosch, en toen hij door verkenningen zich een en weg gebaand had naar het punt waar het leger gevestigd zoude worden, had hij, door gebrek aan koelies, waaronder even als onder de troepen vele zieken zijn die allen in de veldambulances moesten blijven om de hospitalen niet te infecteeren, drie dagen noodig om den korten afstand van het strand naar Penajong af te leggen.

Er is, naar mijne meening, gedurende den geheelen loop van den veldtocht met een tact en voorzichtigheid geopereerd, die lof verdienen in plaats van afkeuring.

Voorzichtigheid! Ziedaar het groote woord, dat onze luitenants en soi disant *sabreurs* zooveel stof tot kritiek heeft gegeven en ook nu nog het oordeel onzer krijgskundigen schijnt te doen afdwalen.

Maar is men dan den ernst der omstandigheden vergeten, waaronder de tweede expeditie ondernomen werd, en de gevolgen die te vreezen waren, als te Atjeh andermaal eene nederlaag ware geleden? Sedert wanneer is voorzichtigheid eene ondeugd in eenen militairen bevelhebber, aan wien zulke gewichtige belangen zijn toevertrouwd? De opperbevelhebber heeft, naar mijn inzien, als een geëxperimenteerd chef gehandeld. Ik vertrouw dat de onbetamelijke kritiek op des opperbevelhebbers voorzichtigheid slechts van jonge en onervaren officieren is uitgegaan.

Prins von Bismarck heeft ons daaromtrent een wenk medegedeeld, die hier wel mag vermeld worden. Toen hij de mislukking der eerste expeditie van Atjeh vernam en aan onzen minister te Berlijn er zijn leed over betuigde, wegens de gevolgen en moeielijkheden die het voor ons gezag in Indië zoude kunnen hebben, en onze minister ter vergoêlijking zeide, dat onze troepen toch dapper gevochten hadden, en wij de ondergane nederlaag hoopten te herstellen: gaf de Rijkskanselier ten antwoord, dat dapperheid niet de voornaamste der deugden in

den oorlog is, maar dat vooral voorzichtigheid op den voorgrond moest staan: het woord voorzichtigheid werd tot driemaal door hem herhaald.

Ik heb reeds te kennen gegeven, dat mijn oogmerk minder is om de verrichtingen der tweede expeditie te bespreken, dan om de verkeerde indrukken weg te nemen, die door eene onjuiste kritiek zijn ontstaan. Ik moet mij dus tot enkele grepen bepalen, waaronder ik kies de kritiek over het niet eerder oproepen der reserve.

Eene reserve moet, dunkt mij, zoo lang mogelijk gespaard en intact gehouden worden, en niet in het gevecht of, in casu, op het oorlogsterrein worden geroepen, zonder dringende noodzakelijkheid. Gewoonlijk prijst men een bevelhebber, die zijne reserves tot het laatste oogenblik spaart; hier doet men het tegendeel, omdat men daaraan denkbeeldige nadeelen toeschrijft. De geachte critici weten dat de schepen der transportvloot allen, op één na, door de cholera besmet waren, en voor het afhalen van troepen niet konden worden gebezigd vóór zij weder ontsmet waren; dit vordert uit den aard der zaak veel tijd, want het moet geschieden onder toezicht van deskundigen, en vorderde ter reede van Atjeh meer tijd dan gewoonlijk, omdat op de vloot geen toereikende hoeveelheid ontsmettingsmiddelen aanwezig was; doch al ware dit geval er niet geweest, dan toch had men niet dadelijk over de transportschepen kunnen beschikken, omdat zij beladen waren met het materieel, de munitiën, vivres en materialen, die voor de operatiën noodig waren en toch eerst ontscheept moesten worden, vóór men de schepen kon doen vertrekken; doch dat alles is slechts bijzaak: de hoofdzaak is, dat men de brigade in den aanvang der operatiën niet noodig had, en de behoefte eerst ontstaan is toen aanzienlijke verliezen aangevuld en een grooter terrein bezet moest worden. Wat zou men nu wel van den opperbevelhebber gedacht en gezegd hebben, als hij de brigade - gesteld hij had geene belemmeringen gehad in den afhaal - sterk 109 officieren en 2440 minderen, waarvan de helft Europeanen, zonder volstrekte noodzakelijkheid had laten komen in zijn legerkamp, de focus der verschrikkelijke cholera? Men zoude dat terecht zeer verkeerd en onverantwoordelijk geacht hebben - maar dan is ook de kritiek, dat hij het niet deed, meer dan onbillijk.

Het oordeel, dat tot dusver door onze krijgskundigen is uitgebracht, heeft mij ook getroffen door het volkomen gemis aan

staatkundig doorzicht. Het is alsof zij den oorlog als *doel*, en niet als *middel* beschouwen om een staatkundig doel te bereiken. Nu ligt het toch voor de hand, dat als men het verlangde oogmerk kan bereiken door andere middelen dan het geweld der wapenen, deze beproefd moeten worden, ja, het aanwenden daarvan niet mag worden verzuimd, niet enkel omdat de humaniteit het eischt, maar ook omdat het eigenbelang het vordert. Hetzij men een land wil onderwerpen, hetzij men daarmede een tractaat wil sluiten, in beide gevallen kunnen rust of duurzame nakoming slechts verwacht worden, wanneer de overwinnaar gematigdheid in acht neemt.

Wat was nu het geval? Toen de kraton genomen, de sultan dood en het volk verslagen was en de hoofden toch onwillig bleven zich te onderwerpen, zoude het weinig hebben gebaat, het volk nog wat meer te hebben verslagen, het wat verder naar het binnenland te hebben gedreven, of aan de hoofden wat meer wapenen in de hand te hebben gegeven om het volk te doen gelooven, dat onze bedoelingen niet zoo gematigd en vredelievend waren als wij wilden doen gelooven.

Er moest naar een ander middel worden omgezien om ons oogmerk te bereiken, dat aanvankelijk niet was om het Rijk van Atjeh onder Nederlandsch gezag te brengen, maar, met handhaving van de integriteit van het Rijk, met den sultan een tractaat te sluiten zooals dat van Siak. Toen de herhaaldelijk aangeboden vrede niet was aangenomen, en zelfs handelingen hadden plaats gehad, die het sluiten van een tractaat schier onmogelijk maakten, bleef er niets anders over dan gebruik te maken van het recht van overwinning en te besluiten zich te Atjeh duurzaam te vestigen, ten einde uit het punt van vestiging werkzaam te zijn om de drie Sagies in onderwerping te brengen[1]. Dat dit niet in weinige maanden kon geschieden, is zeer duidelijk. Zij die daaromtrent eene teleurgestelde verwachting hebben gehad, hebben getoond dat zij in onze koloniale geschiedenis weinig ervaren zijn. De opperbevelhebber handelde wijs en bleef volkomen in zijne rol van ervaren officier en staatsman, door al zijne middelen en al zijne krachten aan te wenden om het punt van vestiging dermate te verzekeren, dat het tegen aanranding veilig werd. Het was ook volkomen in overeenstemming met dat oogmerk, dat hij werkzaam was,

1 Zie hierover het Koloniaal Verslag van 1874.

om de onderhoorigheden van het Rijk onder de Nederlandsche Kroon te brengen, ten einde hunne hulp en ondersteuning aan den moederstaat te onttrekken, dezen te isoleeren en tot zijne eigene krachten te reduceeren. Wederom was het volkomen in overeenstemming met die staatkunde, om de offensieve bewegingen te staken en aan het volk bekend te maken, dat hij dat deed, niet uit machteloosheid om den oorlog voort te zetten, maar om het land niet te verwoesten, het volk tot bezinning te doen komen en tijd te geven om de werkzaamheden van den vrede te hervatten. ‘Tast gij mij aan,’ zeide hij in een zijner brieven, ‘dan zal ik mij verdedigen, doch kom niet te dicht onder het bereik van mijne geweren of mijn kanon, want gij zult ondervinden dat er niet velen terugkeeren van hen die te dicht genaderd zijn.’

Het goede gevolg van deze staatkunde is niet uitgebleven. De kolonel Pel heeft haar voortgezet en zich aanvankelijk om de West, vervolgens om de Oost en nu om de Zuid uitgebreid, en hij heeft dit gedaan - zooals het ook behoort - naar gelang de kansen gunstig en door de omstandigheden geboden waren. Er zijn nog wel hoofden die voor de voortzetting van den oorlog ijveren, maar toch zeker niet omdat zij kans zien van te zullen slagen, maar omdat zij door eenen eed op den Koran zich daartoe verbonden hebben, en wellicht om andere ons niet bekende zelfzuchtige bedoelingen. Maar het volk is den oorlog moede, en wij weten toch, dat wanneer eene zaak, welke ook, de sympathie van het volk, van de massa, niet meer heeft, zij haar einde zeer nabij is. Door den Radja van Pati weten wij bovendien, dat zijne aanverwanten Panglima-Polim, Iman Longbatta en de hoofden der Sagies van XXV en XXVI Moekims meer en meer tot onderwerping geneigd worden, doch zoowel door schaamte als door het gemis van eenen geschikten en vertrouwden bemiddelaar daarvan worden teruggehouden. Is die veranderde stemming te verwonderen, nu onze vlag reeds in de havens van 31 onderhoorigheden waait, die als peperhavens bekend staan, en 10 andere die onder het oppergebied der eerstgenoemden behooren, afgescheiden van Groot-Atjeh en zijne verschillende posten? Dit is toch zeker het gevolg eener wijze staatkunde, van onze gematigdheid en ons voortdurend streven om de bevolking te doen zien, dat wij zoo zwart niet zijn als de hoofden aan het volk hebben wijs gemaakt. Overal eindigt de waarheid met hare rechten te nemen en het goede over

het kwade te doen zegevieren. Laat nu ook de toenadering nog eenigen tijd blijven ontbreken, het behoeft naar mijn inzien geene reden tot ongerustheid te geven. Wij gaan voort met onze vestiging te verbeteren en de gemeenschap met de zee gemakkelijker en zekerder te maken. Heeds hebben zich verscheidene Europeanen en Chineezen als kleinhandelaren gevestigd, die allengskens de schakels van aanraking zullen worden met de bevolking, die, van de zee afgesneden, vroeg of laat wel tot toenadering geneigd zal zijn. Men is zelfs bezig om van Kota-Radja naar de ontschepingsplaats een stoom-spoorweg aan te leggen, die, wanneer de stoomfluit zich zal doen hooren, de verbeelding van het nog weinig beschaafde volk zeer zeker aangrijpen zal. Eindelijk zal er vóór het einde van het jaar een licht op Poeloe-Bras ontstoken zijn om de stoomschepen, die uit het Westen komen, des nachts tot veiligen gids te dienen om Straat Malacca binnen te stoomen. Wanneer aan dit internationale belang voor de groote scheepvaart zal voldaan zijn, zal Nederland den dank inoogsten van allen die in die vaart belang hebben.

Deze resultaten zijn gewichtig[1]. Wie eenige ondervinding van zaken en van het Indische volkskarakter heeft, zal, geloof ik, met mij toestemmen, dat zij niet zouden verkregen zijn, als men de krijgskunde gevolgd had van hen, die den gang van zaken bedillen. De oorlog is geene zaak van onbuigzame regelen, maar van tact, die zich schikken moet naar de omstandigheden waarin men verkeert, en de staatkundige uitkomst die men bereiken wil. De kennis dezer twee factoren is noodig om een juist en onbevangen oordeel over oorlogsoperatiën te kunnen vellen; heeft men die niet, dan loopt men gevaar af te keuren wat goed was, en een onbillijk vonnis te vellen, wat toch zeker het oogmerk der geachte beoordeelaars niet kan geweest zijn.

1 Allerwege in Ned.-Indië heeft de val van den kraton grooten indruk gemaakt, en op de verbeelding der volken omtrent de macht van het N.-I. Gouvernement gunstig gewerkt. Het Koloniaal Verslag maakt er melding van, en zegt onder anderen van de Zuider en Ooster afdeeling van Borneo: het bericht van de inneming van den kraton van Atjeh maakte aan den in dat gewest waargenomen geest van woelingen en verzet onmiddellijk een einde. Het succès onzer wapenen, in dat, volgens Mahomedaansche begrippen, onoverwinnelijk rijk, schreef de Resident in Maart 1874, heeft zulk een diepen indruk gemaakt, dat het te betwijfelen valt, of in de Z. en O. afdeeling van Borneo het ontzag voor 's Gouvernements macht ooit grooter is geweest dan thans.

Gaat men echter voort met te beweren - zooals onlangs een geachte schrijver in ‘de Gids’ van 1875, n°. 2, gedaan heeft - dat ‘de tweede expeditie tegen Atjeh slechts ten halve is gelukt’, dan leg ik mij daarbij neder, doch met hel voorbehoud dat het een half succès is, zooals dat van Jan Pietersz. Koen, toen hij op de puinhoopen van Jacatra het kasteel van Batavia stichtte, dat het punt van uitgang is geworden om geheel Java onder Nederlandsche heerschappij te brengen; of van Speelman, toen hij te Makassar het fort Vlaardingen stichtte, en van zooveel andere voorvaderen, die zich eerst op eenig punt onzer Buitenbezittingen van Oost-Indië hebben vastgenesteld, om het te laten zijn het punt van het geheele gewest. Is het niet op deze wijze dat wij meester van Nederlandsch-Indië zijn geworden?

Om den ongelukkigen afloop der eerste expeditie te vergoêlijken of te verontschuldigen, werpt de geachte schrijver van het Gids-artikel over Atjeh eene beschuldiging op de Indische regeering, die te onjuist is, om ze niet te releveeren en er de onbillijkheid van te doen uitkomen. De hoofdoorzaken van het échec zouden, naar zijne meening, minder liggen in de begane fouten, dan in de gebrekkige staatkundige inleiding en voorbereiding van den oorlog, waarvan de begane fouten het gevolg zouden geweest zijn. Daarvoor, zegt de geachte schrijver, zijn de bevelhebbers niet aansprakelijk, maar wel de regeering, die in gebreke bleef zich beter in te lichten en ten slotte overhaast tot den oorlog besloot.

Onder dat gebrekkige noemt hij: ‘De weinige bekendheid met land en volk, en het niet treden in een voorstel van generaal Kroese, om daarin te voorzien, door het doen medegaan met een der voor Atjeh bestemde stoomschepen, van een officier van het leger; - het gemis aan een generalen staf; - het overhaast uitzenden van de expeditie; vooral het uitzenden der expeditie op een ongeschikt tijdstip.’

Het is mijn voornemen niet om de operatiën van de eerste expeditie in bijzonderheden na te gaan, of op de fouten te wijzen die begaan zijn. Deze algemeene opmerking mag ik echter niet terughouden, dat de sterkte der eerste expeditie toereikend was voor het oogmerk van den oorlog, en dat het ook niet aan den tijd zoude hebben ontbroken, om het vereischte succès te behalen, namelijk het nemen van den kraton, als er meer volharding had bestaan en een beter gebruik van de aanwezige

middelen ware gemaakt. Slechts een paar dagen volharding ware noodig geweest, om een volkomen succès te behalen, want de Atjehneezen waren op tegenstand niet voorbereid, en dat de kraton dicht bij de Missigit lag, was genoeg bekend.

Ik wil echter den geachten schrijver vragen: als het waar is dat onbekendheid met land en volk en het gemis van een generalen staf eene medewerkende oorzaak is geweest voor den ongunstigen afloop van de eerste expeditie, had diezelfde oorzaak dan niet hetzelfde gevolg voor de tweede expeditie moeten hebben?

Het gemis van een generalen staf[1] is in Indië nimmer in die mate gevoeld, dat dit van invloed op den uitslag van eenen veldtocht behoefde te zijn. De operatiën zijn daar zoo geleerd niet, dat de generale stafofficieren er eene onmisbare behoefte zijn; dat is goed in Europa, waar men met geregelde legers en eene goed bestuurde krijgskunde tegenover zich, te doen heeft, maar in Indië, waar dat het geval niet is, is, althans tegenover inlandsche vijanden, een generale staf niet noodzakelijk, en kan men het gemis daarvan niet voor eene bijkomende oorzaak van het mislukken van een veldtocht houden.

Wat zoude het bezit van een generalen staf, wat zoude het zenden van een officier van het leger voor Atjeh hebben kunnen bijdragen om de kennis van land en volk te verhoogen? Immers niets, volstrekt niets. Alles wat men van Atjeh kon te weten komen was bekend; het was zeer gering, dat is waar, maar meer kennis was niet te verkrijgen. De Atjehneezen hebben altijd met naijverige zorg verhinderd dat iemand, wie het ook zij, iets van het binnenland of de omgeving van den kraton kwam te zien. Zelfs het gezantschap, dat in 1857 daar is geweest, tot het sluiten van het tractaat, heeft er niet in kunnen slagen, ondanks de pogingen die daartoe zijn aangewend.

De weg naar den kraton, uit zee komende, is langs de rivier, en meer dan dat kreeg geen Europeaan te zien.

Wat er aan tekortkomingen gedurende de eerste expeditie heeft plaats gehad door gemis aan krijgskundige voorzorgen, kan niet aan het gemis van generale stafofficieren worden toegeschreven.

Wat aan voorbereidingen te doen viel is zoo onder het

1 Als kommandant van het leger heb ik herhaaldelijk voorgesteld de oprichting van een statistiek bureau.

bereik van gewone krijgszaken, en behoort zoo tot de gewone kennis van den officier, dat het verzuimde aan andere oorzaken moet worden toegeschreven. Zij zijn in weinig woorden te noemen. Zij bestaan in het nalaten van hetgeen men den opperbevelhebber der tweede expeditie verweten heeft te hebben gedaan, namelijk zich den tijd niet te hebben gegeven om de operatiën voor te bereiden.

Men heeft slechts gedacht aan stormen, zonder meer, en toen de storm werd afgeslagen, was men ten einde raad. Zoo zoude ook de uitslag der tweede expeditie zijn geweest, als men de taktiek der afkeurende beoordeelaars had gevolgd.

Ik kom nu tot het laatste punt der beschuldiging: ‘het overhaast uitzenden van de expeditie en vooral het uitzenden der expeditie op een ongeschikt tijdstip.’

Indien het waar is wat ik hiervoren zeide, dat de expeditie van voldoende sterkte en voldoende uitgerust was om het oogmerk van den oorlog te bereiken, namelijk het nemen van den kraton, en dat daarvoor slechts eenige dagen volharding noodig waren geweest - en ik geloof niet dat dit op goede gronden is te ontkennen - dan vervalt ook de bewering, dat de expeditie òf te overhaast, òf op een ongeschikt tijdstip is afgezonden.

Doch er is meer. De geachte schrijver kon door al wat uit officieele bronnen bekend is geworden weten, dat de Indische regeering het niet in de hand had om het vertrek van de expeditie uit te stellen. Hij kon weten dat er van de zijde van Atjeh pogingen waren gedaan bij de agenten van vreemde mogendheden te Singapore tot het sluiten van tractaten tusschen hunne gouvernementen en Atjeh, omdat Atjeh door Nederland bedreigd werd (zie blz. 69 der nota over de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atjeh sedert 1824, door den Minister van Koloniën in 1873 aan de beide Kamers der Staten-Generaal medegedeeld); dat de Indische regeering en het opperbestuur het noodig hebben geacht om Atjeh onmiddellijk opheldering en rekenschap te vragen voor zijn verraderlijk gedrag, en dat het mogelijke moest worden gedaan, om inmenging in de zaken van Atjeh, die voor de regeling der betrekkingen tusschen Nederland en dien staat zeer belemmerend zou kunnen zijn, te voorkomen, en eindelijk dat toen Atjeh geweigerd had opheldering te geven, daarop den 26sten Maart 1873 de oorlog verklaard is.

Men begrijpt dat het door den Minister van Koloniën mede-

gedeelde in voorzichtige termen gesteld is; hetgeen later vernomen is, heeft volkomen bevestigd dat er pogingen zijn gedaan om inmenging van vreemde Mogendheden te bekomen, en heeft ook de regeering gerechtvaardigd, dat zij zonder dralen werkzaam is geweest, om te voorkomen dat zij door het aannemen eener afwachtende houding voor een ‘fait accompli’ kwam te staan.

Wat zoude, en te recht, het oordeel der natie geweest zijn, als de regeering en het opperbestuur door gebrek aan spoedig handelen het ‘fait accompli’ hadden doen gebeuren? De Indische regeering verdient hier dus geen verwijt, noch wegens het overhaast uitzenden der expeditie, noch wegens het uitzenden der expeditie op een ongeschikt tijdstip, en evenmin wegens de gebrekkige staatkundige inleiding en voorbereiding van den oorlog, welke had kunnen en moeten slagen als de operatiën met meer beleid, minder overhaasting en meer volharding waren gevoerd.

Den Haag, Febr. 1875.

Generaal DE STUERS.

Maandelijksche praatjes.

IV. 25 Maart.

Het *evenement* dezer maand is voor ieder, die het tooneel en de letteren liefheeft, ongetwijfeld de opvoering van Multatuli's *Vorstenschool* geweest.

Tot dusverre was over dat drama nog maar weinig geschreven, misschien wel, omdat men van meening was, dat men een drama of een werk, dat de pretentie heeft drama te zijn, niet alleen lezen, maar ook zien moet, om het naar eisch te kunnen beoordeelen.

Zooveel is zeker, dat, nu *Vorstenschool* opgevoerd is, bijna iedereen Let besproken heeft of nog dagelijks bespreekt.

Dat een drama naar de vertooning en niet naar de lektuur moet worden beoordeeld, is onbetwistbaar waar, indien men aan het woord ‘drama’ de beteekenis hecht van ‘tooneelspel’.

Een spel toch, dat niet wordt gespeeld, is geen spel.

Zelfs zou men dan nog verder kunnen gaan door te zeggen, dat iedere schepping in dramatischen vorm, hoe schoon de taal overigens ook zij, mislukt mag heeten, als zij niet kan worden opgevoerd of hij de opvoering niet slaagt.

Gaarne verklaar ik dit gevoelen te deelen.

De dramatische vorm behoort naar mijne meening op een tooneel te huis. Daar alleen komt hij tot zijn recht. Aan het tooneel slechts kan hij worden getoetst.

De idee alleen maakt een gedicht niet tot een drama. Dit heeft geheel andere eischen. De personen, die voor ons optreden, moeten handelen en naar de natuur geteekend zijn; wat zij zeggen, moet als 't ware aktie worden voor onze oogen, en een aktie: levendig, intrigeerend, treffend; in alles wat zij zeggen en doen dient vooral waarheid te liggen.

Een toeschouwer is een geheel ander mensch dan een lezer. Terwijl deze meer blijft hangen aan de strekking, aan de gedachte, aan den letterkundigen vorm, verlangt gene, dat er iets gebeure, dat de gedachte werkelijkheid worde op het tooneel, kortom, hij wil de toepassing en het resultaat zien van de theorie.

De auteurs schijnen dat onderscheid niet altijd te willen of te kunnen vatten. Vandaar dat zoo menig geschreven drama, hetwelk aan den hoek van den haard uitmuntend voldoet, veel van zijn aantrekkelijkheid verliest, als het wordt opgevoerd, terwijl, omgekeerd, een werk, dat bij lezing onbeduidend schijnt, op het tooneel dikwijls onderhoudend, soms voortreffelijk blijkt te zijn.

Ter bevestiging van 'tgeen ik zeg, kan ik geen betere getuigenis vinden, dan in de houding van Multatuli tegenover zijn eigen drama *Vorstenschool*, voor en nadat het is opgevoerd. Vóór de opvoering had hij er de gunstigste opinie van en liet hij zich zelfs tot naïeve zelfverheffing verleiden in den uitroep: ‘mijn werk gaat niet voorbij’ enz.; - nu, na de opvoering, is de oprechte bekentenis van feilen gevolgd, waaronder er eene, die het geheele tooneelspel als zoodanig te niet doet.

De auteur moet, volgens de verslagen van het door hem te Delft gesprokene, hebben verteld hoe *Vorstenschool* eigenlijk aan zijn tegenwoordige gedaante is gekomen, en na dat even pikant als rond verhaal, zal niemand, meer verbaasd kunnen zijn, dat het als drama, waarin eenheid van gedachte, fiksche gang, korte dialoog en heldere uiteenzetting en motiveering hoofdvereischten zijn, niet goed is geworden.

Multatuli had eerst het 1^{e}, 2^{e} en 4^{e} bedrijf van zijn *Vorstenschool* afgewerkt en daarin den koning als karikatuur geteekend, welke teekening hij waarschijnlijk tot aan het slot zou hebben volgehouden, indien niet een toevallige omstandigheid in zijn plan veranderinggebracht had en hij *koning George* had gerehabiliteerd.

Die gulle belijdenis doet den schrijver alle eer aan, maar zij veroordeelt tegelijk het drama, waaraan dus niet één leidende gedachte ten grondslag heeft gelegen, waarvan niet kan worden gezegd dat het *ans einem Guss* is.

Naar mijn inzien, maar misschien zie ik mis, heeft alleen zucht naar persifleeren, de drang naar het schilderen met te scherpe kleuren, Multatuli, toen hij *Vorstenschool* schiep, zoo leelijke parten

gespeeld. Ware dit niet het geval geweest, dan zou hij ons een koning hebben voorgesteld, die in den beginne tot op zekere hoogte onbeteekenend was, maar hij zou niet, gelijk nu, een onmogelijke figuur van hem hebben gemaakt.

De *George* van het tweede bedrijf - ik mag dit, zonder van napraten beschuldigd te worden, herhalen, omdat ik het de eerste maal geschreven heb op denzelfden avond, waarop Multatuli elders nagenoeg een gelijk oordeel over zijn *koning* uitsprak - de *George* van het tweede bedrijf is zoo geridikuliseerd, dat hij er nooit weêr van kan opkomen. De auteur doet daarom een vergeefsche poging, als hij hem tracht te rehabiliteeren. Een man die zich zoo mal aanstelt, als *George* in de scène der schouderweren voor ons optreedt, kan nooit een verstandig vorst meer worden. Voor hem is *Vorstenschool* te vergeefs geschreven. Het doet me pleizier dat Multatuli dit zelfheeft ingezien.

Maar juist, omdat het drama die fout aankleeft, en ook omdat de redeneeringen van de *koningin* dikwijls te gerekt en te didaktisch zijn, de motieven niet altijd duidelijk blijken, de intrigue te diep ligt om bij aanschouwing gevolgd te worden, en de afluister-methode de versleten band is, die de tooneelen aan elkaêr houdt, geloof ik, dat het beter is *Vorstenschool* niet verder te bespreken als tooneelstuk, maar eenvoudig te beschouwen als een ‘Idee’, gelijk Multatuli ‘uit aandrang tot scheppen’, zooals hij 't zelf noemt, er meer heeft voortgebracht en uitgewerkt.

En die idee is schoon, ofschoon niet nieuw. Zij is, wat meer zegt, een ideaal, dat, zal 't ook nooit geheel werden verwezenlijkt, toch allen, die in eenig opzicht invloed kunnen uitoefenen, moet bezig houden, omdat iedere stap, dien men ter bereiking er van doet, der lijdende menschheid ten goede komt. Deze vrij te maken van den druk des levens en haar te verheffen, - ziedaar wat Multatuli zijn *Louise* in 't hart heeft gelegd, wat zij in dichterlijke taal als haar doel beschrijft.

De idee van *Vorstenschool* is derhalve edel, volkomen humanitair, en de auteur, in schijn vorst *George* onderwijzende, die nooit bij de lessen tegenwoordig is, heeft in zijn leerdicht een les gegeven aan allen, die hoog gezeten, 't zij door kuiperij en nietigheid, 't zij door talent, niet doen wat zij kunnen, om den lagere in ontwikkeling en materieele positie voort te helpen en op te beuren, als hij stilstaat of struikelt.

En die les is alles behalve zacht. Geducht o.a. is de geeseling, welke hij toedient aan hen, die in plaats van hun uitstekende betrekking te gebruiken om te helpen, haar misbruiken om te verdrukken, om eigen zonden te werpen op de schouders van anderen en om onschuldigen als schuldigen voor te stellen, wanner 't in hun kraam te pas komt.

Dat er inderdaad zulke individus gevonden worden, niet alleen aan het hof, gelijk Multatuli wel zal weten, maar in alle klassen der maatschappij, rechtvaardigt de kreatie van *Vorstenschool*, al rechtvaardigt zij niet de overdrijving, waaraan de auteur zich bij de schildering van menigen toestand, gelijk bij de teekening van menig karakter of figuur, heeft schuldig gemaakt.

Die overdrijving heeft meermalen aan 't effect van zijn idee geschaad, dat krachtiger zou werken, als de idee meer natuurlijk en dus meer naar waarheid ware ingekleed.

De persiflage van den koning en zijne hofheeren daargelaten, stuiten wij ieder oogenblik op omschrijvingen en passages, die òf niet eenvoudig genoeg zijn om indruk te maken, òf niet beantwoorden aan de idee.

Reeds in het begin treffen wij zulk een tegenspraak in gedachte en voorstelling aan. Multatuli laat daar, in 't eerste bedrijf, *Louise* voor ons optreden als de koningin, die een moeder wil worden van haar volk. Zij gaat niet af op inlichtingen van hofdames of andere gedienstige geesten, maar met eigen ooren wil zij hooren, uit eigen aanschouwing wil zij de nooden des volks leeren kennen.

Voortreffelijke mise en scéne! Maar wien kiest Multatuli nu uit om haar in het paleis de ellende van het volk te verhalen? Geen braaf werkman, die ondanks zijn goed-oppassen en aanhoudenden arbeid niet kan voorzien in de behoeften van zijn gezin, maar een verloopen dronkaard met rooden neus, en op de ontmoeting met dat bedelend individu grondt zij een prachtige beschouwing over het lijden van het volk.

Zou nu die beschouwing niet veel meer aangrijpend zijn geweest als in plaats van den drinkebroêr *Puf* een oppassende en toch arme en ongelukkige werkman ze haar had ingegeven?

Het is dichters over 't algemeen en Multatuli in 't bijzonder eigen om wat sterke tinten te gebruiken, maar die te veel wil bewijzen bewijst dikwijls niets en alle charge vermindert de uitwerking.

Wel treft zij gedurende een oogenblik, doch laat niet den blijvenden indruk achter, dien de schepper der idee moet wenschen.

En charge vinden wij in bijna iedere scène, ik zou haast zeggen: op iedere bladzijde van *Vorstenschool*. Het kan zijn, dat de auteur te rijk aan beelden is geweest, toen hij zijn gedicht voortbracht, maar dan geldt ook hier het *ne quid nimis!*

Te groote rijkdom van beeldspraak moge in 't oog van hen, die slechts armoede kennen, een benijdenswaardige bezitting zijn, ook zij is niet zelden lastig en gevaarlijk, omdat de waarheid en de kracht veelal zoek raken onder den schat van beelden en voorbeelden.

Te rijk - om dat euphemisme voor *charge* te houden - is Multatuli, als hij *Louise* laat vertellen, hoe zij denkt over liberaal, enz., vooral omdat zij er eigenlijk niets over denkt en verklaart, slechts naar wat ‘waar is’ te zoeken. Te rijk is Multatuli in de scène der schouderweren. Te rijk is hij, als hij door *Louise* op *van Huisde* de entomologie laat toepassen, door hem aan zijn stoel te spijkeren, gelijk de insektenvriend den vlinder opsteekt. Te rijk aan beelden is *Louise's* taal bijna altijd.

Soms schijnt die rijkdom niet uit natuurlijke, frissche bron gesproten, maar heeft hij iets gezochts, soms ook leidt hij tot buitensporigheden in uitdrukking of tot tegenspraak en verwarring.

Aan staaltjes van een en ander ontbreekt het waarlijk niet. Zoo hinderen mij tegenspraak en verwarring o.a. in de daar juist genoemde vlinderscène.

Op blz. 109 (4e druk) zegt *Louise* tot *v. Huisde*, dien zij wil pijnigen:

> ..... Hebt gij ooit
> Een vlinder, fladdrend, tegenstrevend, op
> Een schijf van kurk genageld? Blijf toch zitten!
> Dat is voor sommigen een groot vermaak....
> Ze noemen 't, meen ik, entomologie.
> Men stoort zich, schoon het diertje niets misdeed,
> Niet aan z'n angstig spartlen. Met een speld
> Prikt men 't meedoogenloos door 't lijfje heen....
> Een slecht entomoloog, die dit niet kan,
> En die zich roeren laat door de onschuld van
> Zoo'n beestje! Als 't nog 'n slang was, of 'n wesp,

Een scorpioen, 'n pad, 'n adder.... dan, ja dan,
Dan zou ikzelf - wie weet? - het naglen op
'n Plank, en mij niet storen aan 't gespartel,
En slaan met vaste hand den priem door 't hart!

Nu moet men hieruit en uit hetgeen voorafgegaan is opmaken, dat *Louise v. Huisde* niet voor een vlinder, het onschuldige diertje, maar voor een adder houdt, en dat zij hem daarom gaat folteren. Tegen entomologie heeft zij overigens een weêrzin. Vier bladzijden verder echter vertelt zij, dat zij op 't oogenblik haar troost zoekt in entomologie, - altijd door *v. Huisde* te plagen - maar dat ook aan dat vermaak een eind komt en ‘'t jammer is van de spelden.’ Intusschen duurt de pijniging nog lang, zeer lang voort, en vraagt *Louise*, die reeds zelve had verzekerd, dat het ‘jammer was van de spelden’, aan *v. Huisde*, twee bladzijden verder, ‘of de vlinder soms de speld niet waard zou zijn.’

Gezocht zijn o.a. histories als die van 't proces van *Schukenscheuer* en de uilen; gezochter nog de spaling met blijken en schijnen in den mond van *v. Huisde*, die, ofschoon voor scherpzinnig doorgaande, wèl bezien, onzin spreekt.

En de buitensporigheden in uitdrukking zijn niet minder in 't oog vallend; dikwijls zelfs hinderlijk. Ik spreek niet eens van woorden gelijk voorkomen in 't Uilenlied van *Spiridio*, in *Herman's* verklaring van zijn toorn aan zijn zuster, in 't verhaal van *Puf* ten huize van *Herman*, maar ik vraag, wie zich kan voorstellen, dat een jonge koningin, hoe schrander en geleerd ook, van 't Behoud sprekende, tot haar schoonmoeder zegt:

- Elke terz
Van een sekonde draagt z'n navelmerk
Als wij. Wie 't loochent, zegge: ik had geen moeder.

Al te maal overdrijving! Dat, verder, eeu letterzetter spreekt van de ‘trap der jeugd’, kan er des noods door, maar men verbeelde zich een ijzergietersknecht, in toorn uitroepende:

Met deze vuist
Wil ik hem knijpen, tot z'n schurkenziel
Hem ettrend neus en ooren uitspat... en: beleefd?
'k Wil met m'n tanden hem het hart vermalen,
De vuile brij hem spuwen in 't gezicht.

Zulke uitdrukkingen zijn ten eenenmale misplaatst in den mond

van een eenvoudigen werkman. 't Zijn de woorden van een boos dichter, die zijn rijkdom aan beelden op onaesthetische wijze misbruikt.

Hoe natuurlijk is daarentegen weêr de uitval van denzelfden ijzergieter tegen de hofdame, die gezegd heeft, dat het niet ‘goed’ was in zijn woning; hoe onovertroffen schoon en uit de ziel gezongen de bevrediging van den toornige door *Hanna* en het ontwaken van 't poëtisch gevoel in dat jonge meisje.

Die bladzijden behooren met die in het eerste bedrijf, waarin *Louise* haar hart lucht geeft, tot de best gedachte en geschrevene welke wij in lyrisch dicht bezitten. De letterkundige vorm moet trouwens over 't geheel geprezen worden. Met pittigheid en oorspronkelijkheid zijn de gedachten meestal uitgedrukt en aan geestige wendingen ontbreekt het niet. Toch schuilen onder de vloeiende rijmlooze jamben niet weinige maatlooze, welke een vierden druk niet hadden mogen beleven.

Moge *Multatuli*, aan wien zoo groote scheppingskracht is gegeven, ons spoedig een drama schenken, met een even schoon idee als dat van *Vorstenschool*, maar meer naar de eischen der scène ingekleed en uitgewerkt en zonder charge en al de fouten, die daaruit voortkomen! Welk Nederlander zou alsdan dien grooten denker niet dankbaar zijn, en hoe zou hij-zelf een beteren verspreider zijner gedachteu kunnen vinden dan het tooneel, waarvoor hij nog al te weinig heeft gedaan?

Ik moet in dit praatje bij het tooneel blijven, want mij zijn nog twee tooneelstukken, twee treurspelen, ter beoordeeling toegezonden, namelijk *Der Sturz des Hauses Alba* en *Saffo*.

Er zijn Fransche critici, en onder hen mannen van grooten naam, die zouden zeggen dat twee treurspelen twee te veel is; die beweren, dat de tijd van 't treurspel voorbij is, en voor die stelling een bewijs vinden in het niet te loochenen feit, dat men geen akteurs meer vindt om de tragedie naar eisch te vertolken, geen publiek meer om het te waardeeren.

Zou die redeneering van een Sarcey en anderen niet een verkeerden grondslag hebben? Indien het al waar is, dat het treurspel niet meer zoo gevierd wordt als weleer, zou dat dan niet veeleer daaraan zijn te wijten, dat de treurspeldichters zoo schaarsch zijn?

Hoe menigeen toch, die niets meer gemaakt had, dan een *Drame*

de cap et d'éppé, vol gejammer en moorden, of dan een vervelend poëem in alexandrijnen, overvloeiende van didaktische beschouwingen en lyrische galmen, heeft ons dat trachten op te dringen als treurspel, als hoogste uiting der dramatische kunst? En wanneer dan zulk een auteur niet den bijval vond, dien hij had gedroomd en verwacht, heeft hij zich getroost met de verzekering, dat de tijd voor het treurspel voorbij was, en aan napraters heeft het hem niet ontbroken, terwijl de akteurs, die alles gemakkelijker vinden dan zielstoestanden en het spel der hartstochten te interpreteeren, die ook proza liever zeggen dan poëzie, omdat zij er zich beter toe in staat rekenen, in koor hebben meêgeroepen: ‘het treurspel is dood.’

Welnu, het treurspel is niet dood. Wilt gij heerlijke blijken van leven? Gij vindt ze in *Der Sturz des Hauses Alba* en *Saffo*. Beide zijn, helaas, Duitsch. Het eerste is van een zestienjarige landgenoote, die verkozen heeft in de Duitsche taal te schrijven; het laatste is door een landgenoot uit het Duitsch in onze taal overgebracht. Deze heeft ons een schoon werk rijker gemaakt; gene heeft ons een niet minder schoon onthouden.

Toen de Hoogleeraar Opzoomer in Dec. van 't vorige jaar een groot gedeelte van de schepping zijner dochter had voorgelezen, schreef ik in *de Gids* van Januari, dat de tijd voor een beoordeeling gunstiger zou wezen, indien het werk in onze taal overgebracht en voor het tooneel gewijzigd zou zijn.

Nu mij evenwel het treurspel is toegezonden en de dichteres ons als A.S.C. Wallis wordt voorgesteld, mag ik de bespreking van de tragedie niet zoolang verschuiven, als eerst mijn voornemen was.

De herhaalde lezing dan van *Der Sturz des Hauses Alba* heeft mij de overtuiging geschonken, dat het een creatie is, rijk aan gedachten, gloed en bezieling. De dramatische vorm is over 't geheel uitstekend - vlekjes noem ik straks; - het *charpentage* van het stuk zou van *routine* getuigen, als hier van *routine* sprake kon zijn en niet veeleer aan dramatisch instinkt moest gedacht worden; den letterkundigen vorm noem ik keurig. De rijmlooze jamben, die in de Duitsche taal zoo veel schooner, en laat ik er bij zeggen, ook minder moeielijk zijn dan bij ons, omdat de caesuur, de cadans, de rythmus er gemakkelijker in wordt getroffen, zijn korrekt en vloeien melodieus.

Als men mij vroeg de zwakke zijde aan te wijzen van *Der*

Sturz des Hauses Alba, - ik zou niet aarzelen de ‘teekening der karakters’ te noemen. Ik wil ditmaal niet eens de dichterlijke vrijheid aanvallen, die karakters, door de historie gemerkt, verandert naar willekeur. Naar mijn inzien verdient dit berisping; anderen denken er anders over. Wellicht hebben dezen gelijk. Wanneer ik hier van ‘teekening der karakters’ spreek, bedoel ik dat in de werkende en weder werkende eigenschappen van enkele te groote inkonsekwentie ligt, dan dat zij overeen zijn te brengen met de waarschijnlijkheid, - ik zeg zelfs niet: met de waarheid. Het spel der hartstochten is ook dikwijls te ingewikkeld. De roerselen der ziel b.v. van een *Annette* zijn niet wel te verklaren. Zij liggen zoo diep en hebben iets zoo vreemds en gekompliceerds, dat misschien de *bistouri* van een ervaren psychologischen anatoom ze kan blootleggen, maar niet het ontleedmes van het groote publiek, waarvoor zij toch bestemd zijn.

Onbegrijpelijk in zulk een mate schijnen mij de overgang en verandering toe van de gemoedsaandoeningen, de passie, in het jonge meisje, dat men aan *Mephisto* en zijn invloed moet denken, om een zacht oordeel te vellen over het Haarlemsche *Gretchen* en haar niet ‘karakterloos’ te noemen.

Men kan de wuftheid, waarmeê de fiere maagd, wier hart slechts plaats scheen te hebben voor haat tegen den vijand van haar land en kerk, plotseling op een Spanjaard verliefd wordt, onmogelijk voldoende gemotiveerd achten door de wel wat praemature woorden van *Annette*-zelve (2^{e} taf. 1^{e} bedrijf):

> ‘O Fluch der Schönheit, die das böse Thun,
> Die Sünde, der Verdammniss oft entzieht!’

noch door Halbeck's uitroep:

> ‘Es ist das Herz des Weibes wandelbar,’

die hij als troostgrond tracht te bezigen, als *Annette*, die hem van der jeugd af als zijn bruid was toegewezen, bekent een anderen, en nog wel een Spanjool, lief te hebben.

Zoo veranderlijk mocht het hart van een heldin niet zijn.

Ik noemde daar *Gretchen*, - en met opzet. Immers het Haarlemsche meisje doet, het heroïeke van haar rol ter zijde gelaten, tot zelfs in haar uitdrukkingen meer dan eens aan Goethe's schepping denken. Men vergelijke slechts de alleenspraak van *Annette* (5^{e} taf. 3^{e} bedrijf) met de beschrijving, die 't verliefde *Gretchen* van *Faust* geeft.

Niet nu, dat in *Der Sturz des Hauses Alba* een spoor van navolging zou te vinden zijn, maar ik wijs slechts aan hoe twee dichterlijke geesten elkaêr in opvatting en voorstelling kunnen ontmoeten.

Een karakter, dat, naar het mij toeschijnt, evenmin goed geteekend is en volgehouden, is dat van *Graaf Vilmo*. Wat *Don Friedrich* van zich-zelven zegt: '*Ich bin ein Mittelding*', kan tot op zekere hoogte ook zijn vriend van zich zeggen, en toch heeft de auteur bedoeld in hem een edel mensen, een karakter uit één stuk, te doen optreden.

Dat de graaf zich door den monnik, dien hij door en door kent, laat verschalken, omdat zijn hart week wordt en wijkt voor 't verstand, is de minste grief die ik tegen hem heb, maar erger is 't wat hij in taf. I van 't derde bedrijf zegt. Hij verwijt daar *Don Friedrich* dat deze zijn leven waagt voor ijdel spel en zondige liefde, en als dan *Alva's* zoon antwoordt, dat het leven geen waarde voor hem heeft, tenzij hij lief kan hebben, en dat men het hem mag ontnemen, indien hem de liefde ontnomen wordt, herneemt *Vilmo:*

> Nur Gottes Hand, sie gab das Leben Dir,
> Und gab's Dir nicht um frei damit zu schalten,
> Es wegzuwerfen weil's Dir eitel scheint.
> In dieser Welt, die, schwach und unvollkommen,
> Das Vorportal nur ist zur bessern Welt,
> Hat Gott zu seinem Streiter Dich bestimmt,
> Das Böse zu bekämpfen. Jeder Mensch
> Soll hier auf Erden Gottes Streiter sein,
> Und streben soll er nach dem Ideal,
> Das zu erreichen über seine Kraft,
> Dem nachzustreben mit der ganzen Kraft
> In Gottes Augen dem Erreichen gleich.

Don Friedrich von Toledo is dus, in andere woorden, volgens *graaf Vilmo*, op aarde om het booze, dat is hier: de Nederlanden en de Protestantsche kerk, te bestrijden, op de manier welke bekend is. Hij moet dat doen om naar het *ideaal* te streven.

Die meening klinkt zeker zonderling in den mond van den edelen *Vilmo*, die een zes bladzijden verder geen taal kan vinden, schoon en bezield genoeg, om het Protestantsche geloof te verheerlijken, en die, nog later, de moedige, hoewel onnoodig vermetele

verklaring aflegt, - aan den monnik, - dat hij-zelf protestant of ketter is.

Is nu *Der Sturz des Hauses Alba* geschikt om op ons tooneel te worden gebracht?

Die vraag beantwoord ik gaarne bevestigend. Zelfs hoop ik dat zoo spoedig mogelijk een Nederlandsche bewerking er van het licht zie, maar 't zou wel te wenschen zijn, dat die bewerker dan met de schrijfster te rade ging over eenige dramatische vlekken, waarop ik zoo even heb gezinspeeld, en die het succes van het stuk in den weg zouden staan.

De reeks van moorden aan het slot, waarvan Shakespeare jaloersch zou zijn geweest, zal bezwaarlijk kunnen worden verkort, maar 't zal aan het zelfde slot wel mogelijk zijn te verhinderen dat *Steffens* in *Alba's* kamer het papier oprape, 't welk de hertog heeft laten vallen. Dat oprapen is ongepast. De ongelukkige *Steffens* wordt bovendien verondersteld te veel geleden te hebben en hij moet te diep getroffen zijn, dan dat hij nog nieuwsgierig mag schijnen in eens anders huis. De monnik rape dat papier op en leze:

Der Herzog ist gerufen nach Madrid.

Misschien zou ook gegronde aanmerking te maken zijn op het onderhoud tusschen *Steffens* en zijn dochter (1e taf. 5e bedrijf). De vader toch vraagt daar volstrekt niet wie de Spanjaard was, op wien zijn dochter verliefd is geworden, en zoo hoort hij ook de verzachtende omstandigheid voor *Annette* niet, dat zij haar minnaar verafschuwd en verjaagd heeft, toen hij zich als *Don Frederik*, als den beul dus van haar volk, had bekend gemaakt. Is het ook wel menschkundig, dat *Annette* zelve die verzachtende omstandigheid niet inroept, als haar de vloek des vaders treft, een vloek, die daarenboven te veel bij klimax, te beredeneerd en niet genoeg in toorn komt, om straks zoo spoedig weêr te worden weggenomen. De lezer van het treurspel verontschuldigt zeker *Annette* voor een deel, omdat zij wel een Spanjaard, een vijand, het is waar, maar slechts een onbekenden mensch heeft liefgehad; de vader echter wordt in den waan gelaten dat zij *Don Frederik* heeft bemind, wat haar schuld enorm verzwaren moet.

Nog zullen, bij de opvoering, hier en daar ietwat gerekte passages in den dialoog moeten worden geschrapt. De repliek is soms langer dan zij in de werkelijkheid kan geweest zijn. Bij lezing

hindert dit minder dan van het tooneel 't geval zou wezen. Bespiegelingen over 't geloof dienen er uit te verdwijnen. Zoo ook *Alva's* gevoelen over de *Priesterart* (blz. 38), dat de monnik hem op blz. 42 zoo meesterlijk vergeldt.

Alva zegt o.a.:

> Das ist so Priesterart. Ich kenne sie.
> Erst weckt Ihr den Verdacht mit kluger List,
> Und streut des Argwohns Samen uns in's Herz,
> Dann, wenn die gift'ge Saat hoch aufgeschossen,
> Da macht Ihr grosse Augen, wundert Euch,
> Dass wir misstrauisch, werft sogar uns vor,
> Dass uns die Liebe zu dem Nächsten fehlt.

Een dergelijke uitval aan het adres van de priesters zou van het tooneel een verkeerden indruk maken.

Hoor nu hoe de monnik *Francesco* over *Alba* denkt, die hem met een zending heeft belast:

> Er thut nach Fürstenart. Mit halbem Wort
> Lässt er mich ahnen was er von mir hofft,
> Und sein ‘Ich wunsche’ wird nie ‘Ich befehl's’.
> Mit Freud' im Herzen sieht er dann die That
> Wofür der Abscheu nur den Diener trifft,
> Der allzu sorglich seinem Herrn gedient.

Heb ik bij die aanmerkingen nog de opmerking gevoegd, dat een dramatisch auteur zooveel op de mimiek en gebaren der acteurs en het bevattingsvermogen zijner toehoorders moet rekenen, dat hij de *ter zijde's* achterwege behoort te laten, dan meen ik genoeg van *Der Sturz des Hauses Alba* te hebben gezegd, om mijn belangstelling in dat gedicht te toonen en ook in anderen die belangstelling te wekken en hen tot lezing aan te sporen. Niemand, dit durf ik gerust verzekeren, zal den tijd beklagen, dien hij aan die lectuur heeft besteed; niemand ook zal zijn bewondering kunnen onderdrukken, dat een jong meisje zooveel kracht van gevoel en gedachte bezit en weet neêr te leggen in schier onberispelijken vorm.

Saffo - maar de zetter wenkt. Bovendien lees ik daar juist, dat Mevrouw Kleine op 31 Maart in dat treurspel, door Donker uit het oorspronkelijke van Grillparzer overgebracht, zal optreden. Tot later dus.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Verslag van den Landbouw in Nederland over 1872, *opgemaakt op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Prijs ƒ* 1. -. *'s Gravenhage, van Weelden en Mingelen*. 1874.

Eenige jaren geleden heeft een Minister van Binnenlandsche Zaken de ambtenaren bij zijn departement uitgenoodigd de spelling van de Vries en te Winkel te volgen. Men zoude dus kunnen verwachten, dat in een verslag, opgemaakt op last van dien Minister in 1872, deze spelling werde in acht genomen. Het schijnt dat de corrector van het onderhavige boek dit besluit niet gekend heeft; reeds op de eerste bladzijde maakt hij *warmtegraad* vrouwelijk, terwijl dit woord bij de Vries mannelijk is; hij spreekt van *het* gemiddelde, *die* beschouwd *kunnen* worden. Hij spreekt van *wintersgewassen*; op blz. 2 wordt *millimeter* eerst mannelijk en onmiddellijk daarop vrouwelijk gebruikt. *Spraak* wordt mannelijk gemaakt, *vorst* (vriezend weder) wordt vrouwelijk gemaakt; op blz. 3 wordt in den vierden naamval gesproken, in den eersten regel van *een storm*, in den derden regel van *eenen storm;* blz. 4, behalve de *Oostzeestorm*, vrouwelijk. Verder wordt gezegd: dat het weder *zich voortzette; bijzonder*, bijwoord, wordt met eene *e* er achter gespeld.

Er wordt gezegd dat nachtvorsten *vielen*, en dat men donderbuien *ondervond:* ten twee ure des middags, lees: des *namiddags; Leeghwater* is op blz. 3 mannelijk, op blz. 4 vrouwelijk; *herfst* wordt vrouwelijk gemaakt (*gedurende de herfst*); Gendringen wordt tot tweemaal toe Genderingen gespeld, enz., enz. Al deze onnaauwkeurigheden kunnen, mijns oordeels, niet toegeschreven worden aan den steller, Dr. Staring, van wiens naauwkeurigheid wij beter werk gewend zijn.

Het is jammer dat zij een boek ontsieren, hetwelk de belangstelling van het groote publiek verdient, dat toch al niet geneigd is, spoedig een werk met statistieke tabellen ter hand te nemen, en wanneer het vol drukfouten uitkomt, nog meer van de lezing wordt afgeschrikt.

Door de Redactie van de Grids uitgenoodigd, dit werk aan te kondigen, acht ik het mijne taak niet een overzigt van het geheele werk te geven, maar zal slechts eenige daarin voorkomende punten met den beschaafden lezer nader behandelen.

Voor hen, die met landbouw minder bekend zijn, schijnt het mij nuttig vooraf te herinneren, dat sedert 1851 een dergelijk verslag over den Landbouw in druk verschijnt. Het werd opgemaakt van 1851-1860, door Dr. J. Wttewaal, en sedert zijnen dood door Dr. Staring. Het lijdt geen twijfel of de laatste heeft aan deze verslagen veel moeite besteed; het is echter te betreuren, dat sedert eenige jaren eene ligehaamskwaal den verdienstelijken man het reizen belet, waardoor het hem niet meer mogelijk is, merkwaardige zaken op de plaats zelve te gaan zien, hetgeen uit den aard der zaak de voorstellingen van het door hem opgeteekende minder naauwkeurig moet maken.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft aan zijn ministerie geen enkelen ambtenaar, die hem over zaken, landbouw betreffende, kan inlichten; geen referendaris, zelfs geen hoofdcommies, is, zooals in andere rijken, aan het hoofd eener afdeeling *Landbouw*. Het verslag waarvan thans sprake is, geeft alleen den Minister eenige officiëele inlichting, zoo hij die mogt verlangen.

Eene der eerste zaken, waarnaar elk Minister alligt het eerst ziet, is het punt der belastingen.

Het tegenwoordig verslag geeft daaromtrent slechts eenige weinige regels, waarin gewezen wordt op eene kleine toeneming van het bedrag der grondlasten (blz. 10).

Het is wel jammer, dat Dr. Staring den Minister niet eens wijst op het drukkende voor den landbouwersstand van de belastingen op paarden, geslagt en zout.

Nu men den landbouwersstand, wat zijne schuren en stallingen betreft, gelijk gesteld heeft met fabrieken en verdere nijverheid, is het zeer hard, dat men zijne hoofdproducten treft met zoo vreeselijk hooge belastingen, als waarmede paarden, rundvee, boter en kaas in den vorm der zoutbelasting, belast zijn.

Bij de paarden belet deze belasting het fokken van paarden voor gebruik van weelde en onder den zadel, en wel omdat de fokker de jonge paarden niet mag dresseren, zonder zoowel voor de dieren zelve, als voor de knechts die hij gebruikt, in onmogelijk hooge belastingen te vervallen. Trouwens, daar waar Staring de weeldepaarden behandelt, blz. 220, moet hij erkennen, dat ook in 1872 de opbrengst der belasting op weeldepaarden alweder is verminderd, hetgeen vermindering van welvaart, vooral bij den landbouwenden stand aantoont. De remonte voor het leger, Staring is genoodzaakt het te vermelden, komt geheel van buitenslands; niet alleen het getal, ook de soort der Nederlandsche paarden is voor zijne ruiterij ongeschikt; daar zijne landbouwers niet op den zadel mogen rijden, is ook het getal ruiters, voor het leger geschikt, uiterst gering; voorwaar een ongelukkig gevolg van eene verkeerde belasting.

Wat de belasting op het geslagt betreft, zij bedraagt 10 pCt. der waarde, een bedrag zoo hoog, als op weinig handelsartikelen wordt geheven. Behalve dat zij werkt als premie van uitvoer voor den vreemdeling, ontneemt zij aan het Nederlandsche volk het beste voedsel.

Nu de Nederlander in het artikel kaas en boter moet mededingen met Noord-Amerika en Engeland, in welke beide landen het zout onbelast is, ware het niet meer dan billijk, of de zoutbelasting af te schaffen, of althans bij uitvoer van boter en kaas restitutie te geven van het gewigt aan *zout*, dat die artikelen bevatten, en waarvoor hooge belasting aan den Staat is betaald. Het is deze omstandigheid, en niet het fabriekmatig vervaardigen van kaas, die den vreemdeling helpt, schoon Staring op blz. 25 het tegendeel wil beweren.

Bij de behandeling van vleeschprijzen ware het wenschelijk geweest, zoo de verslaggever den Minister er op hadde gewezen, hoe bij de inrigting van de slagterij in Nederland, met door de administratie aangewezen slagtplaatsen, eene tweede belemmering op den handel in slagtvee bestaat, die elders ontbreekt.

Frankrijk, België en andere landen hebben abattoirs, hetzij door den Staat, hetzij door gemeenten ingerigt, waar de veefokker, desverkiezende zelf tegen vast tarief zijn vee kan laten slagten, en als slagtvleesch ter markt brengen.

Indien het hem niet gelegen komt, zulks zelf te doen, dan heeft onder anderen Parijs nog voor vleesch eene markt bij afslag (marché à la criée), waar het vleesch door veefokkers uit het abattoir aangevoerd,

door openbare ambtenaren aan den meestbiedende kan worden verkocht. Deze inrigting, waarvan in Frankrijk een druk gebruik wordt gemaakt, ontbreekt, voor zooverre mij bekend is, in Nederland geheel en al.

Trouwens zoo men haar hier wilde invoeren, zij zoude alweder dadelijk worden belemmerd door eene andere drukkende belasting, die van zegel, registratie en het monopolie der deurwaarders en notarissen, wier ministerie voor publieke verkoopingen onvermijdelijk is, en die voor een verkoop van vleesch zeker minstens 10 pCt. zouden rekenen, hetgeen de belasting op het geslagt zoude verdubbelen.

Wat de tienden betreft, heeft het mijne aandacht in de eerste plaats getrokken, dat Staring telkeus (dus niet bij vergissing) spreekt van *dominiale* tienden. Het Fransche woord ‘domaine’ heeft als bijvoegelijk naamwoord ‘domanial’, volgens den Dictionnaire de l'Académie ‘qui est du domaine de l'Etat ou de la couronne’. Hoe dit zijn moge, zeker is, dat juist zij, die de domaniale tienden besturen, Rijksontvangers, Rijksadvokaten, e tutti quanti, schijnen te meenen zich zeer verdienstelijk te maken, wanneer zij aan het opheffen der tienden alle mogelijke moeijelijkheden in den weg leggen: de regtsquaestiën over dien afkoop komen meerendeels van hunne zijde; het geheele woordenboek der chicane wordt uitgeput, om den afkoop dezer tienden tegen te gaan, en de regtbanken schijnen niet overal even geneigd om deze hatelijke plagerijen van staatsambtenaren tegenover nijvere burgers af te wijzen en te beletten: men had van den landbouw-verslaggever mogen verwachten, dat hij den Minister van Binnenlandsche Zaken hadde gewezen op de kwelzucht der ambtenaren van zijnen collega voor Financiën.

Immers ontvangers en dergelijke ambtenaren zijn niet onafzetbaar, en wannneer zij handelen zoo al niet tegen de letter, dan toch zeker tegen den geest van 's lands wetten, door die onuitvoerbaar te maken (hetgeen ook door Staring wordt erkend, die er zich over beklaagt, dat wij eerst in 1933 van domaniale tienden zullen kunnen verlost zijn), dan verdienen zulke ambtenaren, mijns inziens, niets anders dan onmiddellijk en *niet* eervol hun ontslag te bekomen.

Omtrent de wegen, wijst het verslag op het mislukken in Gelderland van de invoering van breede vellingen voor de vrachtvoertuigen, en schrijft dit teregt toe aan de tegenkanting uit Bommelerwaard en Tielerwaard. Op de vergadering der Geldersche Maatschappij van Landbouw, waar deze zaak behandeld werd, was ik tegenwoordig.

Tot mijne bevreemding hoorde ik daar de bewering, dat breede vellingen voor den landbouwer bezwarend zijn. Immers in Holland, het gewest mijner inwoning, ken ik, zoolang mij heugt, bij elken welgestelden boer, bij elken wagen een stel smalle wielen, en een stel blokwielen, hetwelk hij gebruikt naarmate hij op zachten of op harden grond moet rijden. Zijn hooi brengt hij van het land, zijne mest brengt hij naar het land met de blokwielen; moet hij naar de markt, zoo worden de smalle wielen aan den wagen gestoken.

In de Vergadering te Tiel, waar ik als donateur aanwezig was, hoorde ik door verschillende aanwezigen de meening uiten: ‘het gebruiken van blokwielen is voor den landbouwer onmogelijk en schadelijk.’

Dit gevoelen kwam mij zeer vreemd voor; toen ik verder luisterde naar de praatjes, die om mij heen, in het geniep, werden gehouden, bemerkte ik dat deze zaak eene verkiezingsmanoeuvre was. Ik hoorde een paar heeren tot een paar boerenkiezers zeggen: ‘als gij stemt vóór den kandidaat X., dan haalt u dit negentig gulden uit, die gij niet aan blokwielen behoeft uit te geven.’

Nu zal ieder, die de mate van verlichting bij onzen tegenwoordigen boerenstand kent, gevoelen dat deze redenering elken boer afdoende en onwederlegbaar schijnt; ik weet niet of deze zegsmannen gezien hebben dat ik hun en de kiezers, die zij hadden omgekocht, met een gevoel van walging den rug heb toegekeerd.

Nu de hooge Begering de breede vellingen niet beschermd heeft, geloof ik dat men wel zal doen de keus der vellingen aan de gebruikers over te laten. In de Haarlemmermeer geschiedt zulks zonder nadeel; onze grintwegen hebben dezelfde lengte als de afstand bedraagt tusschen Groningen en Maastricht; wij schrijven het gebruik van breede vellingen alleen voor aan de aannemers die grint en puin op onze wegen rijden; onze wegen behooren tot de beste die ik ken; er zijn in onzen polder boeren afkomstig uit allerlei streken van Nederland; velen hunner gebruiken van zelve breede vellingen. Is er een enkele die zulks nalaat, hij heeft er zelf het meeste last van, daar hij uit den aard der zaak den weg in zijne onmiddellijke nabuurschap het meeste stuk rijdt.

Erger dan smalle vellingen zijn de tollen op de wegen. Het verslag geeft een vrij duidelijk overzigt van de ongelukkige houding omtrent deze zaak aangenomen door de Provinciale Staten van Noord-Holland. Op verzoek van den Haarlemmermeerpolder is daar

beraadslaagd over afschaffing der tollen, waartoe ook de Provinciale Staten van Limburg hadden uitgenoodigd en waarvan de Provinciale Staten van Noord-Brabant het voorbeeld hadden gegeven.

Gedeputeerde Staten hebben eerst aan allerlei personen en ligchamen concessiën gegeven, om onder voorwendsel dat zij de wegen zouden verharden, die met tollen en gabellen te mogen belemmeren. Thans zeggen zij, dat als men die concessiën introk, er geene wegen zouden kunnen bestaan, en het toch nog beter is voor belanghebbenden, om een weg te hebben, met tollen bezet, dan in het geheel geen weg.

Deze redenering nu is eenvoudig valsch: de wegen, waarvan sprake is, zijn in verreweg de meeste gevallen de dorpswegen, die de gemeenschap daarstellen tusschen de dorpen onderling, en de steden. De groote gemeenschap toch tusschen de hoofdsteden gaat òf over spoorwegen, òf over Rijksstraatwegen. Nu is het een misbruik van magt, door Gedeputeerde Staten begaan, dat zij het beheer over die wegen uit handen hebben gegeven aan bijzondere personen of ligchamen. Het is eene beschikking over wegen, behoorende aan het publiek, en die nimmer aan het kosteloos publiek gebruik hadden mogen worden onttrokken, ten voordeele van anderen, dan volgens de vormen bij de wet bepaald. Het is onzinnig, om niet te zorgen dat de gemeenschap van gemeente tot gemeente even vrij en onbelemmerd zij, als van gewest tot gewest, waarvoor de zorg bij de grondwet in het bijzonder aan Provinciale Staten is opgedragen.

Ongelukkig zijn in deze de roovers der publieke zaak dikwijls kleine gemeenten, even buiten groote steden gelegen, en die aldus voor het gebruik hunner wegen belasting heffen op bewoners der omliggende gemeenten.

Het heffen van tollen in groote steden is uiterst zeldzaam. Amsterdam en Haarlem kennen geene tollen; men moet naar het achterlijke 's Gravenhage gaan, om er den belemmerenden tol op den Scheveningschen weg te vinden.

Het heffen dezer tollen is vooral hatelijk voor groote gemeenten, als Haarlemmermeer, die zelve nergens tollen heffen, maar pas met hun rijtuig buiten hunne grenzen gekomen, door allerlei dure en vervelende tolboomen worden opgehouden en bemoeijelijkt.

De verbetering van dit misbruik zoude behooren uit te gaan van Gedeputeerde Staten. In den regel is echter dit College het lig-

chaam niet waarvan veel initiatief uitgaat en behoorden zij tot verbeteringen te worden aangezet door Provinciale Staten. Ongelukkig hebben de boeren-kiezers in vele gemeenten de verkeerde gewoonte om tot leden van de Provinciale Staten hunne burgemeesters te verkiezen.

Deze boeren-burgemeesters nu zijn, zoo al niet de grootste zondaren, dan toch zeker de ergste tollenaren; zij hebben dikwijls voor hunne gemeentekassen groot belang bij die heffingen; werden de tollen afgeschaft, niet alleen hunne gemeentenaren, maar zij zelve zouden hunnen persoonlijken vrijdom aan de gemeente-tolboomen verliezen, en de gemeente-omslag zoude in vele gevallen moeten worden verhoogd, hetgeen den burgemeester in zijne gemeente niet bemind zoude maken.

Bovendien durven vele plattelands-burgemeesters in de Statenvergadering hunne stem niet tegen den Commissaris des Konings of tegen Gedeputeerde Staten verheffen; en als dan deze heeren (zoo als in Noord-Holand gebeurde) gemakshalve voorstellen het oude misbruik der tollen maar te handhaven, dan is het verklaarbaar, dat de ingezetenen blijven betalen 20 ten honderd inningkosten voor lastige tollen op slechte wegen, en de zaak zelfs (zoo als hier geschied is) zonder nader bespreken wordt afgestemd, ofschoon bij eene vroegere gelegenheid sommige leden der Staten er op hadden gewezen dat er tollen zijn die meer kosten dan zij opbrengen, welke dus bij deze gelegenheid weder allen werden gehandhaafd.

Voorwaar het getuigt van groot optimisme bij den heer Staring, dat hij hier raadt het afwachten van de opheffing der particuliere tollen, tot de afschaffing der Rijkstollen; het ware mijns inziens wenschelijk geweest, zoo hij als Rijksadviseur voor den landbouw hadde aangedrongen op afschaffing van een misbruik, dat hij zelf eindigt met eene drukkende belasting te noemen.

Nu de stedeling gebruik maakt van spoorwegen, veelal op Staatskosten gemaakt, waarop de Staat geen tol heft en die in den regel te ver van den landbouwer afliggen, dan dat hij daarvan gebruik kan maken, is het niet meer dan billijk, dat de boer bevrijd worde van de knevelarijen van concessionarissen, die hem met hunne tollenaars niets dan oponthoud en onkosten veroorzaken en hem in zijn bedrijf belemmeren.

Een Minister van Binnenlandsche zaken, die bij de Commissarissen des Konings krachtig aandrong op de afschaffing der tollen, zonde in dit opzigt reeds veel goeds kunnen bewerken, doch dan behoort in de allereerste plaats het verslag van den landbouw bij hem op dezen nuttigen en noodigen maatregel aan te dringen.

Bij de waterloozingen in Noord-Holland verzwijgt het verslag de noodzakelijkueid van voorziening in de verwarring, ontstaan in de waterloozing van Rijnland en Schermerboezem door de werken der Kanaalmaatschappij aan Holland op zijn Smalst. Daar de Minister, die in 1872 de belangen des lands had behooren ter harte te nemen, aan dit oor geheel doof bleek te zijn, en de belangen der waterloozing geheel verzuimde, had zijn verslaggever wel gedaan hem hieromtrent de belangen van den landbouw te herinneren.

Bij het bespreken der mestvraag zal de oplettende lezer wel doen blz. 47 van het verslag te vergelijken met blz. 73, behelzende wat daaromtrent op het landbouwcongres te Utrecht is gesproken. Om het verslag volledіger te maken ware het wenschelijk geweest, zoo de verslaggever den Minister, althans met een woord, hadde onderrigt van de zeer belangrijke rapporten in 1872 te Amsterdam, Rotterdam, Leiden en elders, over het spoelstelsel, het Liernurstelsel, enz. uitgebragt door verschillende commissiën; ik zal deze zaak, hoe belangrijk ook, hier niet verder bespreken; de uitgebreide litteratuur in de laatste jaren over de mestwetenschap verschenen, zoude eene afzonderlijke behandeling vereischen en mij thans te ver voeren.

Zeer teregt brengt dit verslag den Minister eenigszins op de hoogte van nieuw ingevoerde landbouwwerktuigen. Dit is in het geheel niet overbodig. Ik herinner mij den tijd toen een zeer beroemd Minister van Binnenlandsche Zaken tegen mij beweerde dat mijn stoomploeg niet de eenige was in Nederland. Hij had eene week te voren in Zeeland eenen tweeden gezien. Toen ik eene week later den eigenaar van den vermeenden stoomploeg ontmoette en hem geluk wenschte met het nieuw aangeschafte werktuig, bleek mij dat de Minister zich vergist had.

Zijne Excellentie had een stoomdorschwerktuig zien werken, en had dit voor een stoomploeg gehouden!!!

Na het bovenstaande zal niemand zich verwonderen dat Staring nog altijd vermelden moet, dat op de begrooting de kosten van de Rijkslandbouwschool alleen staan uitgetrokken voor *memorie*.

Nog nimmer had Nederland een minister van binnenlandsche zaken, die eenig onderwijs in landbouw genoten had. Daar nu in dit ondermaansche niemand wetenschap verkrijgt bij ingeving, maar die eerst moet hebben aangeleerd, zoo mag men zich niet verwonderen over de verwarde maatregelen, die telkens van het Ministerie uitgaan, waar het landbouw betreft.

Deze verwarring doet zich onder anderen daarin kennen, dat men zeer dikwijls landbouwkennis verwisselt met veeartsenijkunde. Ook dr. Staring geeft daar aanleiding toe, waar hij onder de instellingen ter bevordering van den landbouw, de veeartsenijschool brengt. Hoewel het niet te ontkennen is, dat de landbouw zijdelings bij deze school, en maatregelen van medische politie over het vee, belang heeft, zoo behoort althans een groot deel van de kosten dezer school bij het departement van oorlog gebragt te worden, daar alhier, en nergens anders, de paardenartsen worden gevormd, die dienst doen bij het leger zoo in Nederland als in de koloniën.

Hierbij valt op te merken, dat zelfs tot hiertoe de landbouw zeer weinig gebruik heeft gemaakt van de diensten der rijksveeartsen en hunne hulp, welke eerst onlangs, en wel door wettelijke bepalingen, aan de landbouwers is moeten worden opgedrongen.

De groote oorzaak van den haat der landbouwers tegen de rijksveeartsen komt voort uit de longziekte. De empiricussen hadden welligt weinig slag om haar te genezen, maar zij trachtten althans zulks te doen; het recept der rijksveeartsen is onmiddellijk slagten. Dit middel was het eenige tegen de veepest, die in Nederland nimmer vanzelve (spontaan) ontstaat, en waarvan bijna geene zieken genezen; bij longziekte, waar meer dan een derde van het vee zeker geneest, en waarvan het vrij zeker is, dat zij nu en dan, ook in Nederland, vanzelve (spontaan) ontstaat, ook zelfs na inenting, is deze maatregel onverantwoordelijk en voorbarig, vooral zonder behoorlijke schadeloosstelling.

Volgens Staring was op de begrooting van 1872 geraamd de som van ƒ 350,000 voor kosten van schadeloosstelling van besmettelijke veeziekten. Hij geeft niet op (zooals bij de veeartsenijschool

gebeurt) hoeveel hiervan in 's rijks kas terugvloeit, door den verkoop van het vleesch der afgemaakte dieren. Deze som moet nog al aanzienlijk zijn (op blz. 233 schat Staring haar op een derde).

Toen onlangs op de Badhoeve de longziekte heerschte, heeft het Rijk voor het vleesch der aldaar onteigende koeien, in vele gevallen, bijna de geheele som der schadeloosstelling terugontvangen uit de opbrengst van het verkochte vleesch; bij eenen landbouwer (Nomen, in Haarlemmermeer) heeft het Rijk eens bij den verkoop van het vleesch tien gulden *meer* ontvangen, dan het voor de levende koe betaald had. Bovendien heft het Rijk ook van de zieke koeien belasting op het geslagt, zegels en registratie, te zamen bedragende dertien (zegge 13 pCt.) ten honderd.

Daar nu de onteigening door de burgemeesters geschiedt op last der veeartsen, zoo zijn deze, en teregt, de gehate personen. Op hun advies werd de wet gemaakt, op hun gezag wordt de wet uitgevoerd. Wat de schadeloosstelling betreft, het Kijk belemmert het bedrijf van den veefokker, laat zijn vee inenten, geeft het merken die het onverkoopbaar maken, schrijft voor, wáár en hoe het vee moet worden geweid of gestald, belet de voortteling en den verkoop en geeft na al deze belemmeringen slechts de helft der waarde als schadevergoeding, ja laat zelfs op deze helft den gerechtigde dagen en weken wachten.

Als een veearts een beest laat slagten, waarvan blijkt dat het geene longziekte had, zoodat de veearts zich vergist had, of wel als het dier sterft ten gevolge der inenting, die de veefokker niet verlangd had, maar genoodzaakt werd toe te laten, wordt in het geheel geene schadevergoeding uitbetaald.

Bij den verkoop van het vleesch, hetwelk niet voor schadelijk of besmettelijk wordt gehouden, ontstaan allerlei praktijken van veldwachters, knorsen en andere onderhoorige personen, die gelegenheid geven tot allerlei ongeoorloofd winstbejag.

De schatting van het te onteigenen vee geschiedt dikwijls door geheel onbevoegde personen; mij is eene gemeente bekend, waarin men daartoe een *scheepmaker* heeft aangesteld.

Dit alles maakt de rijksveeartsen, in mijne oogen teregt, zeer gehaat. Zij zijn niet langer de weldoende redders, zij zijn de beulen van het vee geworden, die het noodeloos en dwaselijk doen slagten en telkens de Grondwet schenden, welke bij elke onteigening ten

algemeenen nutte, zeer duidelijk, algeheele en voorafgaande scha deloosstelling beveelt en niet zegt dat halve schadeloosstelling genoeg is.

Er is geene enkele reden, waarom men aan den veefokker voor zijn vee slechts de halve waarde uitbetaalt, onder voorwendsel dat het ziek is. Wanneer ingeval van onteigening bij besmettelijke ziekte een bed, of een stel kleederen moet onteigend worden, mag men de waarde daarvan niet op de *helft* schatten, omdat zij oud, versleten en besmet zijn. Zoo als zij waren, dienden zij den eigenaar, en als gij hem onteigent, moet gij hem nieuwe van dezelfde soort teruggeven, die hem denzelfden dienst kunnen bewijzen.

Zoo ook met den veefokker: als gij zijne koe onteigent ten algemeenen nutte, behoort gij hem eene andere koe van denzelfden ouderdom, met gelijke eigenschappen, of althans de waarde daarvan terug te geven; aan eene halve koe heeft hij niets. Meent gij in 't belang eener goede politie allerlei belemmerende maatregelen te moeten voorschrijven, de veefokker moet zich onderwerpen, maar hij heeft regt op ruime schadeloosstelling; in geen geval mag het Rijk, of zijne beambten en onderhoorigen, bij de onteigening winst, somtijds grove winsten behalen.

Staring schrijft in zijn verslag (blz. 240), ‘dat verreweg de meeste besmettingen moeten toegeschreven worden aan achteloosheid, aan onwil, door onkunde gevoed, of aan hebzuchtige eigenbaat, bij het verkoopen van besmet vee.’

Het speet mij, in dit verslag deze woorden te lezen. Op de Badhoeve is de longziekte in 1874 ontstaan niet door achteloosheid, niet door onwil, en ook niet door onkunde. Al het vee was ingeënt door of onder toezigt van den district-veearts, voorzitter van het veeartsenijkundig genootschap. Vreemd vee was niet met den koppel in aanraking geweest, vreemde kooplieden of anderen waren niet op stal gekomen, de behandeling van het vee was met zorg geschied, de voeding was rijk geweest.

De longziekte is het eerst ontstaan bij een os, die digt bij eene deur had gestaan, waardoor veel togt kwam; het werkvolk was daarover onderhouden, maar had mijne vermaningen niet geteld; de ziekte heeft zich van dit besmette beest aan anderen medegedeeld; de herinenting heeft vooral bij het melkvee zeer ongunstig gewerkt.

Terwijl de ziekte duurde, was de burgemeester met den veearts

meester over mijn vee; persoonlijk heb ik mij over die heeren *niet* te beklagen, maar ik gevoel toch zeer goed, dat de veefokker, in het algemeen, onaangenaam wordt aangedaan door de schade die hij lijden moet, en het, in zijne oogen, dikwijls verkeerde bestuur, dat over zijn goed gevoerd wordt.

Ik doe hierbij nog opmerken, dat de landbouwers nimmer gehoord zijn over de wet op de longziekte van het vee. Kamers van Landbouw, om het Rijk advies te geven, bestaan er niet. De wetgever heeft ook hier weder den landbouwer beschouwd als een persoon, dien men ongehoord en straffeloos belasten en onderdrukken kan; het is de oude overlevering die den landbouwer noemt: ‘la gent corvéable et taillable à merci.’ Zulks behoorde nu echter niet aldus, maar anders te wezen, en het is jammer dat dr. Staring in zijn verslag er niet op aandringt, dat voortaan de landbouwers niet nog erger worden behandeld dan misdadigers, waarvan de wet voorschrijft, dat zij steeds in hun belang moeten worden gehoord.

Dit misbruik zal eerst dan veranderen, wanneer de landbouwer in Nederland, meer algemeen, in zijn vak, middelbaar en hooger onderwijs zal hebben genoten. We hebben reeds boven gezien, dat dit tot nog toe geheel ontbreekt, en het schijnt noodig er op te wijzen, hoe verkeerd dit werkt, daar thans vele landbouwers wel gevoelen, dat zij onderdrukt worden, maar dit niet kunnen uiten, althans niet ter bekwamer plaats en op geschikten tijd, vooral omdat het hun daartoe aan de noodige beschaving en kennis ontbreekt, die zij evenals alle andere standen der maatschappij, de rechtsgeleerde, de geneeskundige, de letterkundige, de koopman, de ingenieur, de krijgsman, de veeartsenijkundige, op behoorlijk daartoe ingerigte middelbare en vakscholen zouden kunnen verkrijgen. Laat ons hopen dat het middel, in 1874 ter hand genomen, om eenige jongelieden op staatskosten vreemde landbouwscholen te doen bezoeken, later blijken moge voor het onderwijs in Nederland goede vruchten te dragen.

Hoe noodig het onderrigt, ook in de eenvoudigste zaken, voor onze veefokkers nog is, wordt onder anderen in het verslag teregt door Staring aangetoond, wanneer hij zegt (blz. 85) dat vele onzer schapenhouders niet eens onderscheid kennen tusschen *krimp-* en

kamuol. Uit de eerste wordt laken, uit de tweede wollen goederen bereid. Zeer weinigen weten dat het haarkleed bij de tweehoevige dieren tweeërlei is en bestaat uit fijne gedraaide wol als onderhaar en uit stijf grove minder gedraaide wol als opperhaar, en dat men de soorten van schapen naar deze merkteekenen in hoofdgroepen scheidt; nu is dit begrip een elementair begrip, dat men in elk handboek over dierkunde en wolkunde vinden kan; nog geene veertien dagen geleden bleek het mij, dat twee mijner beste kennissen, die groote goederen bezitten, en zich veel met landbouw bemoeijen, van deze bijzonderheid nimmer hadden gehoord.

Indien zij als jongelingen eene landbouwschool van eenige waarde hadden bezocht, het zoude zeker onder de eerste beginselen behoord hebben, die men hun zoude hebben aangetoond.

Hij die het vaderland en den landbouwersstand liefheeft, zal met genoegen lezen hoe Staring op blz. 92 het spel aan de kaak stelt dat te Apeldoorn in eene loterij wordt toegelaten onder voorwendsel van landontginning. Ook de loterijen die jaarlijks te Haarlem en te Woerden gehouden worden, onder voorwendsel van den paardenhandel aan te moedigen, zijn zijner aandacht niet ontsnapt, zie blz. 120. Ik ken eene vrouw, die eenige loten in de Haarlemsche loterij ten geschenke kreeg, en op één daarvan eene leelijke pendule trok: ik moet bekennen, dat ik niet het minste verband zie tusschen de aanmoediging van paardenfokkerij en dit mislukt voortbrengsel van kunst van de derde soort.

Het verwondert mij zeer, dat de ambtenaar, die den Minister raad geeft omtrent het verlof tot het houden van loterijen, het aanvaarden van legaten, enz., enz., niet beter op zijn pligt past, om dergelijke misbruiken te beletten, waartoe toch niets anders noodig is dan eene eenvoudige ministerieele weigering.

Wat den tuinbouw betreft, Staring heeft duidelijk getracht zijn verslag zoo volledig mogelijk te maken. Vreemd was het mij, hierbij op te merken, dat de moezerijen van Roelofarendsveen (blz. 269) geheel vergeten zijn, terwijl zij toch welligt de voornaamste zijn in Zuid-Holland, ook vond ik nergens gewag gemaakt van de zoo uitgebreide slatuintjes om Amsterdam, die van den Overtoom tot aan den Haarlemmerweg, aan de Boerenwetering, en in de polders ten noorden van den Amstel hunne tallooze ramen platglas aan de

stralen der lentezon blootstellen, en vooral de hoofdstad met hunne voortbrengselen gerieven.

Vreemd kwam het mij voor dat, terwijl er in Friesland 745 hectaren boomgaard zijn opgegeven, er te Leeuwarden in een geheel jaar slechts 40 hectoliters appelen en 75 hectoliters peren zouden zijn aangevoerd. Hebben dan de Leeuwarders in 1872 zoo weinig appelpotstroo, een hunner geliefde schotels, gegeten? dit wil er bij mij niet in.

Dat in Friesland alleen in Doniawerstal opgaand hout en akkermaal verkocht werd en b.v. het Oranjewoud niets zoude hebben opgeleverd, kan ik moeijelijk begrijpen.

De klagt over een te grooten wildstand, vooral over te veel konijnen, komt telkens in de geschriften van Staring terug. Het zijn vooral *zijne* werken, die aanleiding hebben gegeven tot het voorstel van afschaffing der jagtwet. Wat het konijn betreft, en de schade daardoor aangerigt, daaromtrent is mij persoonlijk weinig bekend; in de streken, waarin ik achtereenvolgens landbouw heb helpen gadeslaan of gedreven, kwam deze diersoort niet in het wild voor. In Rijnland, waarvan ik hoofdingeland ben, worden de konijnen, niettegenstaande de jagtwet, telkens met goed gevolg uitgeroeid.

Wat de hazen betreft, op wie Staring mede zoo fel gebeten is, ik heb vier maanden in het jaar, waarin ik er op mag schieten zooveel mij lust en, als ik mijn werkvolk naga, neem ik mijn geweer mede, met mijnen hond, en het geeft mij eene aangename afleiding, eene gezonde beweging, om deze viervoeters te vervolgen; wat de schade betreft, door hen aangerigt, in de twintig jaren die ik de Badhoeve bebouw, hebben zij tweemalen een jong appelboompje, en eens een pereboompje beknabbeld, wier wonden ik met eenig entwas weder genezen heb.

Omtrent de hoeveelheid gras, die zij dagelijks zouden eten, heb ik geene waarnemingen gedaan; Staring geeft daar breed van op; zijne verhalen doen mij wel eens denken aan het bevel van het hof in de Plaideurs van Racine:

> Que rapport soit fait à la cour
> Du foin que peut manger une poule en un jour!

Als mijn tuinman merkt dat er hazen in de kool zijn geweest, dan komt hij mij waarschuwen, en schiet ik de delinquenten dood, tot

groot genoegen van mijne keukenmeid, of van mijne vrienden, die de hazen ten geschenke ontvangen.

Als er gedurende den zomertijd wat veel eenden in 't graan komen, dan schiet ik eens met los kruit, of laat de buren waar schuwen, ze terug te halen. Mijne eigene eenden maroderen wel eens in rogge of haver, maar ook deze eet ik op of verkoop ze in het najaar tegen goede prijzen.

Als het jagen geheel vrij gegeven wordt, vrees ik zeer voor het gespuis, dat dan op, langs en over mijn land zal loopen met schiet-geweer, en die ik niet als de hazen zal mogen doodschieten.

Ik heb indertijd gereisd in de Staten van den Paus, waar ieder vrij met schietgeweer rondliep; eer men des avonds naar bed ging, werd er van alle kanten, zelfs in de steden, geschoten, om de buren te waarschuwen, dat men op zijne hoede was: het struikrooven en afzetten was er dan ook dagelijksch werk, en nog in deze week las ik van eenen kardinaal, die vlak bij een groot klooster met twee monniken door roovers was gevangen genomen, met den dood bedreigd, en niet dan tegen ƒ 50,000 losgeld weder losgelaten. Dit, niettegenstaande eene betere policie daar reeds vele jaren wordt uitgeoefend.

Zulk een toestand begeer ik voor Nederland niet: en als men het dragen van vuurwapenen aan jong en oud, bij dag en bij nacht vrij laat, zal die zeker ontstaan.

Buitendien zal het losbandig jagen allertreurigst werken op het behoud dier soorten van vogels, waarvoor Staring teregt zorg wil gedragen hebben.

Nog gisteren heb ik gezien hoe een Amsterdammer bezig was met groote knippen de koolmeezen in mijne buurt te vervolgen; als lokvogel bezigde hij een uil: beide allernuttigste vogels, die men niet eens kan opeten, en die den vanger geen ander genoegen opleveren, dan het bevredigen van zijnen moordlust. Terwijl er eene menigte wilgen in Haarlemmermeer doodgaan door insekten, komt hier zulk een leeglooper en vervolgt de insectenetende vogels; ik moet het aanzien, omdat er geen jagtopziener is, die hem bekeuren kan; als ik toch eene civiele actie tegen zulk eenen knaap, tot schadevergoeding, wilde instellen, zoude de Regtbank mij hoogstwaarschijnlijk afwijzen; ik kan het bewijs moeijelijk leveren, dat de meezen die hij gevangen heeft, de eijeren zouden hebben ver-

nietigd der rupsen, die mij in volgende jaren aan mijne boomen schade zullen veroorzaken, en toch is die schade zeer groot; wilgenboomen die anders minstens vijf gulden waard zijn, kunnen, wanneer zij door de insecten gevreten zijn (onder anderen door cossus ligniperda, die zeer menigvuldig bij ons is), geene vijfentwintig cents opbrengen; zij zijn dan het rooijen niet waard. Als men bedenkt dat ik telken jare van de Badhoeve voor ongeveer ƒ 2000 aan opgaande wilgen verkoop, dan kan men alligt berekenen dat die schade spoedig zeer groot kan zijn.

Leeringen wekken, voorbeelden trekken: wanneer ik het genoegen heb gehad bij Dr. Staring te logeren, heb ik mij dikwijls verwonderd, wanneer ik de hazen om het huis als schapen zag kuijeren; ik wist toch dat mijn gastheer den tiendaagschen veldtogt had medegemaakt en onder zijne zoons verscheidene flinke officieren telt: wanneer nu vader, alleen met de eigen familie, eens eene drijfjagt hield, zouden zijne vijanden, de hazen, wel wat minder brutaal worden, en de zwartgalligheid zou wat verminderen, die hem nu telkens en altijd op de onnoozele dieren doet knorren, die ja, eenig ongerief kunnen veroorzaken voor den landbouwer, maar toch ook weder den landheer uitlokken om, althans nu en dan, zijn goed te bezoeken, te bezien en alligt te verbeteren, hetgeen voor den pachter, die de geringe schade van het wild moet dragen, aan den anderen kant weder niet onverschillig is.

Wil men de jagtwet hier en daar wat verbeteren, ik acht dit niet onmogelijk; als men haar geheel afgeschaft zal hebben, zal het ongerief voor den landbouwer veel grooter zijn dan thans.

Omtrent de bewering van Staring, dat de duinbeplanting met dennen, door hem geleid, gelukt is, moet ik bekennen dat het mij vreemd voorkomt, dat steeds en nog altijd van die beplantingen niets te zien schijnt te zijn. Nog onlangs werd door de heeren van Rijnland, die de duinen bewonen of nu en dan ambtshalve bezoeken, gerapporteerd, dat er van die dennen nooit iets te zien is geweest, en nog niet te zien is. En toch houd ik duinbeplanting niet voor onmogelijk. Ik vrecs altijd dat de fout van Staring is geweest dat hij op te vele plaatsen tegelijk begonnen is, en te weinig persoonlijk opzigt heeft gehouden over het werk. Wie duinen beplanten wil, moet, naar mijne meening, in een duindel gaan

wonen, en jaar in jaar uit, met het jagtgeweer of de schop gewapend, zijne duinen rondloopen, om zijne beplantingen tegen wild en houtdieven te verdedigen; als hij ver af is, zal hij digt bij zijne schade zijn, en zijne boomen zullen nimmer schaduw geven.

In de opgave van het droog gemaakte land schijnt bij Staring eene fout geslopen, daar hij bij de 1835 hectaren niet vermeldt de polders der kanaalmaatschappij bij Velzen, die in 1872 reeds voor een belangrijk gedeelte bezaaid waren met koolzaad, en waarvan in 1873 een belangrijk deel is verkocht.

In het begin van dit opstel heb ik er op gewezen hoe jammer het is dat Dr. Staring niet meer persoonlijk de vereenigingen der landbouwers kan bijwonen. Ware dit het geval, zijn oordeel over vele zaken zoude alligt anders luiden dan thans het geval is.

Hij zegt onder anderen: ‘De beproeving op den 18^{den} Junij 1873 te Amsterdam van grasmaaiwerktuigen, hooischndders en hooiharken, die bestemd waren voor de tentoonstelling der Holl. Maatschappij in het Paleis voor Volksvlijt, en die van graanmaaijers op den 6^{den} Augustus te Winkel, schijnen *niet* met die zorg en kennis geschied te zijn, dat men hierop bouwen kan, en zich de best-gekeurde als ontwijfelbaar de beste aanschaffen kan.’

Wat nu de grasmaaiwerktuigen betreft, de ondergeteekende had de eer met de heeren Viruly en Sluis de Commissie van beoordeeling uit te maken; als punten van beoordeeling werden gevolgd de punten, in der tijd, door Dr. Staring zelven vastgesteld en publiek gemaakt tijdens den wedstrijd op de Hofstede. Onvermoeid vooruit; tot het uitvoeren van het werk gaf ik vier mijner beste bouwpaarden, aan dit werk gewend; de werktuigen werden bereden door mijnen bouwknecht Dirk Smit, die telkens, als de beste werkman in dit vak, bekroond is, en aan wien het bij herhaling is gelukt, te Sloten, te Culenborg en te Elst, met het toen door de Commissie bekroonde werktuig ‘de Buckeye’ den eersten prijs weg te halen. Ware dus Staring zelf tegenwoordig geweest, hij zou gezien hebben dat dit zijn afkeurend oordeel zeer hard, ja onbillijk is geweest.

Hij zou de tentoonstelling te Amsterdam in 't Paleis voor Volksvlijt niet zoo geheel hebben overgeslagen, dat hij b.v. de uitmuntende locomobiel met dorschwerktuig, aldaar door de heeren de Witt aangevoerd, geheel onvermeld hadde gelaten.

Staring zoude bedenken dat dwalen menschelijk is, en hoe ligt zulks ook hem zelven gebeuren kan, bewijst b.v. blz. 209, waar hij den prijs van het hooi te Kampen opgeeft op 24, later 19 gulden de duizend *kilogram*, hetgeen duidelijk moet zijn de vijfhonderd kilogram of duizend oude ponden

Hoe dit zijn moge, men mag den lof aan dit verslag niet ontnemen, dat het met ijver en liefde bewerkt is: wanneer wij het zouden willen vergelijken b.v. met de rapporten die van staatswege in de Vereenigde Staten over den landbouw worden gegeven, zoude het welligt de vergelijking niet kunnen doorstaan, maar dit zoude onbillijk zijn, want wij mogen niet vergeten dat in Amerika het werk onder velen is verdeeld, en een groot statistiek bureau met vele ambtenaren belast is met de taak, die hier drukt op de schouders van slechts éénen enkelen man, die nog wel aan de plaats zijner woning gebonden is.

Wij gunnen aan dit verslag de oplettendheid van velen, en vooral van den Minister voor wien het gemaakt werd, want het bevat veel wat allezins de behartiging verdient, en tot hiertoe door 'slands Kegering maar al te zeer is verzuimd.

Mr J.P. AMERSFOORDT.

Wetenshappelijke Bibliotheek* (*Eerste Reeks*). *Afl.* 1-10, *bevattende:
Prof. Alex. Bain, Geest en Lichaam, bewerkt door C.H. Eshuys.
Prof. John Tyndall, de Vormen van het Water, bewerkt door Dr. Ths. Knottenbelt.
Prof. Balfour Stewart, het Behoud van Arbeidsvermogen, bewerkt door Dr. A. van Oven.
***'s Hage* (sic). - *Joh. IJkema*. - 1874.**

Drie firma-s van uitgevers, een engelsche, een fransche en een duitsche, hebben een onderneming op touw gezet, die door schrijvers van onderscheiden landaard wordt gesteund, en op lezers in alle drie de talen rekent: de *International Scientific Series*. Men heeft een aantal celebriteiten verzocht, wetenschappelijke onderwerpen, die tegenwoordig de algemeene aandacht trekken, en òf de natuurstudie raken òf daarmede in verband worden gebragt, te behandelen in boekjes van een vel of tien in klein octaaf, die dan meteen in vertalingen het licht zien. Het is weliswaar niet gebleken, dat zij allen de gave bezitten van aangenaam en verstaanbaar te schrijven voor een publiek buiten den kring hunner naaste vakgenooten. Tyndall is in dit opzigt een meester, door vroegere geschriften wel bekend; Spencer laat zich goed lezen; Stewart is, misschien uit vrees voor al te afgetrokken redeneringen, wat onbepaald in zijne gronddenkbeelden en daardoor voor den nadenkenden lezer niet overal voldoende; en het minst voor deze eigenaardige taak berekend was, naar het mij voorkomt, de verdienstelijke aberdeensche hoogleeraar in de logica, Alexander Bain.

Dat er in Italië, Denemarken, Zweden, ja in het verachte Nederland enkele natuurkenners voorkomen, wier arbeid in denzelfden trant dien van sommigen onder de uitgenoodigden ligt overtreffen zou, is den drie kosmopolitischen ondernemers naar het schijnt niet bekend geworden. De hollandsche vertaling staat dan ook niet op hun programma. De heer IJkema, die ze bekostigt, heeft daarom wel gedaan met het woord ‘Internationaal’ uit den titel te schrappen, doch verzuimd tevens te vermelden, dat zijne Wetenschappelijke Bibliotheek bij uitsluiting een Buitenlandsche is. Hij heeft de ver-

dienste van, bij een fatsoenlijke uitvoering, den prijs te stellen op minder dan de helft van hetgeen de engelsche uitgave kost; hetgeen trouwens mede hieraan ligt, dat de laatste met grooter honorarium en de onkosten van prachtigen druk en linnen banden bezwaard wordt. Daarentegen valt hij zijne inteekenaars lastig met die boekjes, ter gezamenlijke waarde van vier gulden, in tien afleveringen te splitsen, terwijl na de tweede het innaaijen, en na de zesde zelfs het vastplakken der vellen in den omslag verwaarloosd is. Waarom niet liever gezorgd (vooral daar wij nu toch afl. 5 en 6, en zelfs 7 tot 10 tegelijk ontvangen), dat elke verhandeling dadelijk compleet in onze handen komt, en zóo dat zij niet eerst naar den boekbinder behoeft gezonden te worden? De omslagen voor de afleveringen zouden worden bespaard; en zoo het om gemakkelijke betaling te doen is, de meesten onzer vinden toch de geheele serie tegelijk eerst aan 't slot van het jaar op de rekening.

Men verbeelde zich niet, dat deze boekjes alle voor denzelfden lezer geschikt zijn, die b.v. den Sterrenhemel van Kaiser, of een populair stuk van onzen Harting of Huizinga vermag te volgen. Zij zullen voornamelijk bruikbaar wezen voor lieden van vrij hooge wetenschappelijke ontwikkeling en wat men noemt geavanceerde denkwijze, die onder goed geleide een uitstap willen doen op een terrein buiten hun eigen vak.

Het stond aan de vertalers, of bewerkers zooals zij zich liever hooren noemen, voor den nederlandschen lezer vele moeijelijkheden weg te nemen, die het lezen van een buitenlandsch boek anders met zich brengt. De heeren van Oven en Knottenbelt, als docenten van beroep, en dat nog wel voor aankomende knapen, zijn hierin veel beter geslaagd dan de heer Eshuys, die zoomin met het onderwerp als met de beide talen waarom het hier te doen was, geheel vertrouwd schijnt te zijn geweest. Zoo is het een ongelukkige gewoonte van vele Engelschen, op het voorbeeld misschien van Dr. Johnson, geleerde termen te pas te brengen waar zij veilig konden gemist worden. Reeds in het dagelijksch leven hoort men ze spreken van *cranium, occiput, angina membranacea*, waar zij het met *skull, back of the head* en *quinsy* gerust konden afdoen; een wetenschappelijk tijdschrift zal gewagen van *anterior and posterior legs* in plaats van *fore and hind legs*, en een londensche dame heeft mij zelfs eens een modeberigt gewezen, waarin men *the back* niet

deftig genoeg gevonden, en die gemeene uitdrukking door *the adverse front* vervangen had. In een populaire verhandeling zijn zulke stadhuiswoorden allerminst op hun plaats. Vooral Bain heeft dat niet ingezien, en zijn vertaler heeft ons van dien last niet afgeholpen. Bij hem lezen wij van physieke agentia (blz. 1, 5), een ex(c)entrisch rondachtige kern (23), zenuwen die in twee dimensiën liggen (ib.), gemeenschap die gecentraliseerd wordt (25), cerebellum en medulla oblongata (ib.), pigment (28), moleculaire veranderingen en krachten (31, 32), assimilatie (nl. van voedsel, 32), gewaarwordingsequivalent (32), tuberkel, delirium, collapsus (51), spontaan (65), diagram (meermalen), ja van transcendentalisme (167). Wie een weinig Latijn verstaat, zal wel eens kunnen raden wat hier bedoeld wordt, doch bij het speciële gebruik dier woorden in de wetenschappen ligt mistasten. Da vertaler kan er zelf niet altijd mede teregt. Wat den vorm zijner woorden aangaat, treft ons bovenal het vrouwelijke gedrocht, ‘eene mysterië’ (101, 102) genaamd; dan vinden wij de ‘scholasten’ (118) en ‘apologisten’ (135), waar de scholastieken en apologeten moesten staan, en ‘Aristoteliaansch’ voor ‘Aristotelisch’ (127). Daarbij komen eigennamen als ‘Gregorius Nazianzen’ (137, lees: Nazianzenus, of: van Nazianzus), ‘Emesië’ (147) voor Emesa en ‘Thomas Aquina’ voor Aquinas of: van Aquino. De eerste de beste literator had den heer Eshuys, die immers te Rotterdam woont, gaarne gezegd hoe het wezen moest.

Intusschen, zulke fouten zijn met een pennestreek te verbeteren. Erger is het, dat de vertaling stroef, onhollandsch, en nu en dan geheel onverstaanbaar is. Wij kunnen niet van iedereen een sierlijken stijl vergen, die maar al te dikwijls ten koste van den inhoud verkregen wordt, maar toch dit moet men eischen, dat er niet iets anders gezegd dan bedoeld wordt, en op zijn minst, dat er iets wordt gezegd. Ik heb het origineel niet bij de hand, en stel mij op het standpunt van een lezer die met het onderwerp niet van elders bekend is. Wat is dau b.v. op blz. 3 de ‘*huidige* innige verbinding’ van ziel en ligchaam? Er zal wel *actual* hebben gestaan, en de *feitelijk aanwezige* innige verbinding zal de bedoelde zijn. - Wat zijn gewaarwordingen en gemoedsbewegingen die ‘in onzen vleeschelijken vorm zijn *ingelijfd*’? (6). Men lijft een soldaat in bij het leger, een provincie bij een rijk; d.w.z. zij vormen voort-

aan één lijf of ligchaam met het vroegere geheel. Hier is iets anders bedoeld; waarschijnlijk, dat die toestanden van het bewuste leven, om zoo te spreken, in ons vleeschelijk zamenstel *beligchaamd* zijn. - De '*uitkomsten* van ligchamelijke veranderingen op toestanden des geestes' (ald.) zijn misschien *effects*, en stellig de *invloed* van het een op het ander. - 'Welsprekendheid na het middagmaal' (7) slaat op de engelsche gewoonte van na tafel bij den wijn te zitten praten over zaken van publiek belang, waarbij alligt toasten worden gedronken, en zou met 'welbespraaktheid aan het dessert' al zoo duidelijk zijn weergegeven. - Onder '*bloedsomloop*' (10) wordt hier veeleer de in omloop zijnde *bloedmassa* verstaan (*circulation*), waarvan een-vijfde in de hersens aanwezig zou zijn. Of meent men soms, dat de weg, dien een bloeddeeltje door de hersens aflegt, ongeveer een-vijfde bedraagt van zijn weg door het geheele ligchaam? De physiologen moeten beslissen. - Wat is het '*overbrengen*' van een '*oorzaak* of *kracht*' van de eene naar de andere plaats? (21). - Wat is de '*graad van den overgang*' (39) tusschen twee zaken? - Hoe zou iemand zich kunnen verbeelden (33) dat het '*bewustzijn*' gelijkt op 'een stoffelijk voorwerp, dat *inwerkt* op een *gevoelsoppervlakte* (als een luidende klok b.v.)'? - Pijnlijke schokken 'hebben (52) niet eens den schijn of de *bedoeling* de energie op te wekken.' Men ziet toch, zal de lezer denken, dat een dier door slagen of stompen tot krachtsinspanning wordt opgewekt, en mag aannemen, dat dit door den voerman of drijver bedoeld is. Er schuilt echter in dat woord iets anders, waarschijnlijk *tendency* (*strekking*); en blz. 65, reg. 8 schijnt datzelfde woord met *doel* vertaald te zijn; terwijl de '*richting*', die blz. 67 wordt '*gestuit*', en almede een *tendency* schijnt te zijn, met voordeel door een 'aanvankelijke beweging' zou vervangen worden. - De 'Britsche vereeniging' en 'Koninklijke Maatschappij' had men beter onvertaald gelaten als '*British Association*' en '*Royal Society*', zoo als zij in tal van hollandsche boeken en couranten vermeld worden. - Een fraaije uitdrukking staat op blz. 61, waar alkohol, thee, tabak, enz. 'het beginsel prikkeling in den allerhoogsten graad belichamen.' - Even curieus is deze op blz. 44: 'dan gaan de gewaarwording en de beweging vergezeld van niet-bewustzijn.' Gaat iemand die alleen reist vergezeld van een niet-reisgenoot, en is een bloote hand met

een niet-handschoen bekleed? En wat zou dan wel een gewaarwording zonder bewustzijn wezen? De lezer zal achter die woorden een diepe verborgenheid zoeken, terwijl men toch enkel dit zeggen wilde, dat de zintuigelijke indruk (dien de patiënt niet gewaar wordt, en die dus ook geene gewaarwording heeten kan), en de beweging in het zenuwstelsel, niet van bewustzijn vergezeld gaan. - Men versta, zoo men kan, het volgende (6): ‘De fraaie kunsten van ieder beschaafd volk hebben het gewicht van 's menschen aanwezigheid in al haar verschillende uitingen, beschouwd als zich openbarand door verschijnselen van de werking van den geest, aangegrepen en er door verhoogd.’ - Of dezen zin (48): ‘Het beginsel, waardoor gevoel in het algemeen beheerscht wordt, wijzigt zich aanmerkelijk, naarmate het gevoel het karakter van genoegen of pijn draagt.’

Hinderlijk is ook de onzekerheid waarin ons de vertaler laat, of *geest* en *ziel* bij hem hetzelfde beteekenen dan niet; en niet minder, dat hij de maten en gewigten, die hier en daar voorkomen, nu eens (althans oogenschijnlijk) in het engelsche en dan weer in het metrieke stelsel opgeeft, zoodat een vergelijking ondoenlijk wordt, tenzij men zich een langwijlig naslaan en narekenen getroosten wil.

Met dat al moet ik bekennen, dat het vertalen van dit werkje van Bain geene ligte of aangename taak kan geweest zijn. Al dadelijk het physiologisch gedeelte, dat voor een geneesheer niet het moeijelijkste was, vertoont reeds aan ons leeken zonderlinge verschijnsels. Zoo geeft men ons op blz. 15 als het gemiddelde gewigt van het brein van den europeschen man 1,386 ponden (℔, dus geene nederlandsche); voor de vrouw wordt het cijfer 1,332 vermeld; doch reeds eene bladzijde verder wordt de man op 1,34 gebragt (de ‘middelmatige’ man zal toch wel de gewoonlijk voorkomende zijn, en ongeveer het gemiddelde gewigt aan hersens hebben); en nu vragen wij natuurlijk, welk gewigt voor de vrouw hiermede vergeleken moet worden? Is het insgelijks 1,332, dan is het verschil tusschen de sexen van acht-duizendste pond, of nog geen volle één percent van het geheel, te gering om in aanmerking te komen. - Daarbij wordt ons op grond eener ‘uitgebreide statistiek’ als algemeene regel geleerd, dat een groote hoeveelheid hersenen met uitstekende geestvermogens gepaard gaat; doch er dadelijk bijgevoegd, dat bij uitzondering een domoor meer hersens heeft dan een schrander man

(15); daarenboven hebben lange mannen in den regel meer hersenen dan kleine (16). Een leek zou hieruit besluiten, dat het voor de geestvermogens in de allereerste plaats op de hoedanigheid der hersenen aankomt, en slechts waar deze, en tevens de ligchaamslengte gelijk staat, het zwaardere brein met grooter verstand verbonden is. Bain, wien het in zijn betoog om de hoeveelheid te doen is, maakt zich van den domoor af met een phrase: ‘maar dit zijn persoonlijke uitzonderingen op een algemeen heerschenden regel.’ Uit Party's Anthropologie, S. 142, en Peschel's Völkerkunde, S. 73 (beide van het jaar 1874), ontleen ik bovendien geheel andere getallen. Cuvier wordt door die beiden van 1,806 pond (℔) op 1861 wigtjes gebragt, Gauss van 1,472 pond op 1492 wigtjes. Het gemiddelde gewigt van duitsche manshersens zou 1314,5 wigtjes (volgens Weisbach), 1334,44 (Engel), 1404 (Rud. Wagner), 1424 (?), 1445 (Huschke), of 1461 (Krause) bedragen, terwijl de philoloog (K.F.?) Hermann op 1358 en de mineraloog Hausmann op 1226 wordt gesteld, beiden door Rud. Wagner, die ze dus ver beneden zijn gemiddelde heeft bevonden! Wat de sexen betreft, verklaart Perty: ‘het brein is bij de vrouw op zichzelf kleiner, maar in verhouding tot het geheele ligchaam grooter dan bij den man.’ Een van beiden nu: òf men let op het absolute gewigt, en dan wordt de mensch door den olifant en den walvisch overtroffen, òf men neemt het ligchaamsgewigt tevens in aanmerking, en dan staat de man tusschen de vrouw en den olifant. Ook vond Weisbach, dat ten opzigte van het hersengewigt de Duitscher lager staat dan de Magyaar, en deze lager dan de Slavoniër. Ik haal dit alles enkel aan ten bewijze, dat Bain zijn argument, indien hij het volstrekt gebruiken wilde, voorzigtiger had behooren aan te voeren, en de hollandsche bewerker er gerust op had kunnen afdingen. - Onnaauwkeurig is het ook, wanneer B. zegt (17), ‘dat terwijl de hersenmassa toeneemt in een rekenkunstige reeks, de intellectuele in een meetkunstige reeks toeneemt.’ Zijn hier metingen mogelijk; en welke meetkunstige reeks is de bedoelde? - Ook is het minder juist gezegd (19): ‘de talrijke bewegingen der menschelijke hand zouden onmogelijk zijn zonder een *even* groot aantal spieren.’ Komt niet bij elke handbeweging meer dan eene spier te pas, en staat het getal der eerste niet veeleer gelijk met dat der mogelijke combinatiën van zamentrekkingen in zekere groep van spieren? Men bedenke toch, dat

wij leeken zijn, en spoedig op een dwaalweg worden gebragt. - Zoo is ook de ‘zichtbare zenuw’ van blz. 22 waarschijnlijk eene die zigtbaar is met het bloote oog. - Blz. 26 ‘ontspringen uit een lichaampje (zenuwcel) vezels die (o.a.) regelrecht weder naar het lichaam terugkeeren.’ Is met dit ligchaam dezelfde cel bedoeld, en vormen die vezels lussen? Welke zou dan hunne functie kunnen zijn (B. heeft alligt een gissing gereed), en waarom wordt er zelfs in een uitvoerige beschrijving als die van Wundt (Physiologische Psychologie, 1873-4) over gezwegen? - Blz. 24 wordt verzekerd, dat de zenuwvezels zich nooit met elkaar vereenigen of in elkander loopen, zoodat elk zijne (elke hare) bijzondere boodschap overbrengt. Dit geldt natuurlijk bovenal van de assen of centrale draden, die de eigenlijke geleidende organen zijn. Doch is het wel uitgemaakt? Wundt (t.a.p., S. 30, 40 f.) leert ons dat die assen reeds in 1869 met groote waarschijnlijkheid zijn opgelost in nog fijnere draden (Primitivfibrillen), en komt na zorgvuldige overweging tot het resultaat: ‘Es steht nichts im Wege anzunehmen, dass in vielen Fällen da wo starke Verzweigungen der Nervenfaser (vezel) vorkommen auch die Primitivfibrillen sich spalten.’ - Is het uitgemaakt, wat men uit blz. 28 zou opmaken, dat gezonde blaauwe oogen altijd minder scherpziende dan bruine of zwarte zijn? Dat albinos zwakkere zintuigen hebben, behoeft nog niet te liggen aan hun gebrek aan pigment (lees: kleurstof); het een met het ander zou het gevolg kunnen zijn van een gebrekkige algemeene ontwikkeling van het ligchaam, die men aan iets anders te wijten had. - Blz. 30 wordt van een proefneming gesproken, waarbij een syllabe die de een uitspreekt, door den ander herhaald wordt. ‘Indien de *syllabe* vooraf bepaald is, duurt het 1/6 à 1/4 van een seconde eer zij herhaald is; indien zij niet afgesproken is, is de tusschenpoos 1/12 van een seconde langer.’ De proefneming is onvolledig beschreven. Een syllabe (lettergreep) is een zamenstel dat grooter en kleiner kan zijn. De hoogleeraar Donders nam[1] de kortstmogelijke lettergrepen, die enkel in den *vocaalklank* verschilden (als *ka, ke, ki*, enz.), en bevond, dat

[1] De Snelheid der psychische Processen, 1e gedeelte (zonder jaartal, doch mij door den auteur welwillend toegezonden in Nov. 1870). Een enkelen vocaalklank uit te spreken is onmogelijk; er gaat steeds òf een erkende medèklinker, òf een *h*, òf een Semitische ‘*aleph*’ (= spiritus lenis der grieksche grammatica) vooraf.

bij herhaling van een bekende minstens 1/6, gemiddeld 1/5 seconde verliep, bij herhaling van elke onbekende minstens 1/16, gemiddeld 1/13 seconde *meer*; doch wanneer de herhaler enkel te letten had op éene vooraf bepaalde, die in een ongeregelde opeenvolging nu en dan onverwacht voorkwam, werd dit laatste verschil tot minstens 1/27, gemiddeld 1/25 verminderd. - Blz. 47 wordt 'het *geheele* zenuwstelsel' gelijk gesteld met 'zoowel de beweegzenuwen als de zenuwen der ingewanden'. Tot welke dezer klassen behooren dan de zenuwen der zintuigen? Van de ingewandszenuwen is eerst even te voren (45) ter loops gewag gemaakt, zonder te vermelden dat zij invloed oefenen op de verrigtingen der ingewanden. Er had, vooral in verband met Bain's opvatting van het wezen der gemoedsbewegingen, iets meer van het zoogen sympathische zenuwstelsel moeten gezegd zijn. - Wat verstaat men (50) onder 'een *afzonderlijk vermogen* van het zenuwstelsel, in verband staande met de aangename opgewektheid van den geest'? Worden hier vermogens voorafzonderlijke dingen gehouden, of zou men veeleer met een *eigenaardigen toestand* van het zenuwstelsel kunnen volstaan, die met die aangename opgewektheid altijd zamengaat? - Voor ons leeken klinkt het zeer vreemd, wanneer (51) een middel, dat 'de functie der hersenen buitengemeen verhoogt', zoodat er *opgewondenheid* ontstaat, 'een *verdoovend* middel' genoemd wordt, al brengt het onder andere omstandigheden verdooving te weeg. - Het zou (ald., vgl. 32) 'de eerste wet van het gevoel' zijn, dat de (gemoeds-) beweging evenredig is aan 'de hevigheid van den prikkel'. Anders leert ons Fechner in de Psychophysik (en ook nog Wundt, S. 304), dat de sterkte der gewaarwording evenredig is aan den *logarithmus* van den prikkel; en aan de gewaarwording zal de gemoedsbeweging, zoo er niets verder bijkomt, toch wel op hare beurt evenredig zijn.

Ik weet niet wat de kenners op de physiologische leer van onzen schrijver hebben aan te merken, doch dat zij lang niet onberispelijk is, en onvoldoende om ons, die buiten dat gedeelte der wetenschap staan, behoorlijk in te lichten, is (dunkt mij) duidelijk genoeg.

Dezelfde onnaauwkeurigheid die wij in het boven aangehaalde opmerkten, vinden wij terug op een terrein waar Bain ambtshalve te huis behoort te zijn, dat der logische methode. Ik bepaal mij bij enkele voorbeelden. Op blz. 13-15 wil hij ons leeren, hoe men de oorzaak van een verschijnsel van de begeleidende (toevallige)

omstandigheden onderscheidt. Wanneer een onderstelde oorzaak wordt weggenomen, blijft de voorloopig aangenomene uitwerking weg; en daaruit blijkt dat die oorzaak de ware is geweest. Hierbij is vergeten te herinneren, dat met hetgeen men wegnam tegelijk iets anders kan zijn verwijderd of veranderd, waarop men verzuimd heeft te letten, en waarin misschien de eigenlijke oorzaak gelegen was. B.v. men neemt een hersendeel weg, en ziet een functie van den geest verdwijnen. Daaruit volgt echter niet met zekerheid, dat die functie juist aan dat deel gebonden was; maar bij het wegnemen was het onvermijdelijk, vaten en zenuwdraden door te snijden, de buitenlucht toe te laten, de temperatuur door het inbrengen van het instrument plaatselijk te verlagen, door wrijving te verhoogen, en wat er niet al meer in een zoo uiterst zamengesteld orgaan gebeuren kan; zoodat zeer wel een geheel ander hersendeel in zijn leven gestoord kan zijn, en de bedoelde functie mogelijk om die reden heeft opgehouden. - Hetzelfde geldt van de gevolgtrekking uit zamengaande afwijkingen in quantiteit (14). Dat een onderstelde oorzaak en haar ondersteld gevolg geregeld te zamen toe en afnemen, maakt het niet waarschijnlijker, en allerminst zeker, dat zij juist in dát verband met elkander staan; maar zij kunnen even goed twee gevolgen van éene oorzaak zijn. Een voorbeeld levert welligt de gelijke periodiciteit van de zonnevlekken en van de afwijkingen der magneetnaald. - De redenering over het hersengewigt hebben wij reeds leeren kennen. - Op blz. 27 wordt gezegd, dat de zenuwkracht in ieder geval is toe te schrijven aan de moleculaire veranderingen (veranderingen van kleinste doelen) in de zenuwsubstantie; alsof de mechanische wereldbeschouwing, waarvan zich de natuurwetenschap noodzakelijk bedienen moet, voor den wijsgeer de ‘ultima ratio rerum’, en de stof stellig de substantie was. Iets anders ware het indien Bain het materialisme beleed, doch zijn zesde hoofdstuk en zijn laatste bladzijde bewijzen dat dit het geval niet is. Het ligchamelijke en het geestesleven houdt hij (en ik meen, met eenig regt) voor tweeërlei verschijning van dat van éene substantie.

Eindelijk is de verhandeling niet goed opgezet. Het historisch overzigt van de theoriën omtrent de ziel, dat in het begin dienstig zou geweest zijn om de belangrijkheid en den stand van het vraagstuk dat men behandelen wilde in het licht te stellen, komt hier achteraan, nadat het resultaat reeds verkregen is. Daarentegen

opent het stuk met een paar nietsbeduidende vragen, en een vijftal theoriën, die daarop het antwoord heeten te geven. Dan volgt een zeer vage aanwijzing van den weg die ter beslissing leiden moet, en van de eenige mogelijke uitkomst van het onderzoek, te zamen nog geene negen regels lang, en daarop deze zonderlinge volzin (3): ‘De vorm der vragen, waarop bovenstaande opmerkingen behooren te antwoorden, is aan tegenwerping onderhevig, als zijnde van zuivere (*sic*) redekunstigen aard, en eenigermate onzuiver.’ Het is Bain's eigen schuld (of heeft de hollandsche ‘bewerker’ hem onregt aangedaan?) dat hij de vraag niet zuiver stelt, maar verkiest te beginnen met uit het verwarde gesnap van oppervlakkige en bevooroordeelde lieden een paar slecht geformuleerde bedenkingen op te rapen, en daarnaast de theoriën te plaatsen, die door meer nadenkende geesten ter beantwoording van ernstiger vragen zijn uitgedacht. Is de vorm der vragen niet logisch maar zuiver rhetorisch, dan ‘behoort’ daarop geen wetenschappelijk antwoord gegeven te worden. Wilde Bain het historisch overzigt volstrekt aan het slot hebben, dan kon hij beginnen met een korte uiteenzetting van hetgeen zijn ondersteld publiek onder ziel, geest, ligchaam zoo ongeveer pleegt te verstaan, de willekeurige onderstellingen die daarin opgenomen zijn, en de gedaante die het vraagstuk aanneemt voor wie enkel met de waarneming en de logica te rade gaat. Zoo zou het *eerste* hoofdstuk aan zijn opschrift ‘stelling der quaestie’ hebben voldaan. - In het *tweede* volgt een soort van voorspel: er worden eenige bewijzen los opeengestapeld voor den invloed van het geestesleven op het ligchamelijke en omgekeerd. - Deze bewijsvoering moet in het *derde* worden versterkt door de onderlinge betrekking meer van nabij te onderzoeken. Het begint met een uitweiding over methode, waarbij in hoofdzaak de inductietheorie van Mill (Logic B. III ch. viii, overgenomen door Opzoomer, Wez. der Kenn. § 24) wordt gevolgd, doch zoo onduidelijk verklaard, dat men ten slotte (15) niet regt inziet of in het vervolg de ‘method of agreement’ dan wel de ‘method of concomitant variations’ toegepast zal worden. Hier komen de physiologische mededeelingen voornamelijk op het tapijt. - Dan hebben wij een *vierde* hoofdstuk over ‘algemeene wetten van verband tusschen geest en ligchaam’, die in een hinderlijken technischen vorm worden voorgedragen. Had men ons de kunsttermen zooveel mogelijk gespaard, en daarvoor

een meer geregelde en eenvoudige opsomming van erkende feiten en gissingen ter verklaring daarvan gegeven, des noods in genummerde paragraphen gelijk Tyndall en Stewart ze hebben, dan ware het verband der redenering veel duidelijker aan het licht getreden, en behoefden wij niet telkens naar den draad te zoeken, onzeker of wij met hoofd- dan met bijzaken worden bezig gehouden. De nieuwe opschriften, waarmede de text nu en dan wordt afgebroken, helpen ons niet veel, wanneer deze zich langs allerlei kronkelpaden vooruitbeweegt. Een nederlandsche bewerker had hier veel kunnen verbeteren.

In het *vijfde* hoofdstuk komt het verstand (met het geheugen) ter sprake. De schrijver zegt tot het moeijelijkste gedeelte van zijn onderwerp genaderd te zijn, doch heeft dat gedeelte blijkbaar met meer zorg dan het voorafgaande behandeld. Hij tracht duidelijk te maken, dat aan elke enkelvoudige zinnelijke voorstelling, die een mensch leert vormen, een spoor in de hersenen beantwoordt, d.i. een baan van vezels die in zenuwcellen uitloopen, waarlangs zich een stroom van zenuwwerking voortplant. Wanneer wij een voorstelling voor het eerst vormen, ten gevolge van een zinnelijken indruk, dan wordt (dus zou ik de hier ontvouwde theorie verstaan), niet ergens een nieuwe verbindende vezel gevormd, maar de geschiktheid eener reeds bestaande tot geleiding van stroomen wordt in vergelijking met de naastbijliggende vezels belangrijk verhoogd, ten gevolge van den stroom die er als het ware doorheen geperst wordt. Bij een volgende gelegenheid is dus een veel zwakkere stroom krachtig genoeg om denzelfden weg in te slaan; en daarom is er zooveel minder noodig om ons iets voor den geest te doen staan dat wij ons vroeger hebben voorgesteld. Of deze hypothese van Beale een toekomst heeft, kan ik niet beslissen. Veel licht geeft zij mij niet; en dat het denken en onthouden aan een of anderen hersentoestel gebonden is, kon zonder haar genoegzaam waarschijnlijk worden gemaakt. Daarentegen zal het op den duur moeite kosten, met Bain vol te houden, dat de geheele werking van het verstand (na aftrek van het geheugen) neerkomt op het ontdekken van verschil en overeenkomst (*consciousness of difference and of agreement*, of volgens Jevons *discrimination and detection of identity*). Er is genoeg dat daarin niet opgaat. Denken wij ons een reëel verband tusschen twee voorwerpen, b.v. dat tusschen oorzaak en gevolg,

waarom het Mill en Bain in de wetenschap bijna alleen te doen is, dan wordt er noch een overeenkomst, noch een verschil tusschen die twee opgemerkt; wel moeten wij vooraf de voorstelling bezitten dat wij met twee verschillende zaken te doen hebben, maar de gedachte in quaestie betreft noch hun verschil noch het tegendeel daarvan. Het ware een ijdele uitvlugt, zoo men wilde tegenwerpen, dat hier de overeenkomst wordt opgemerkt tusschen het verband dat deze oorzaak met dit gevolg vereenigt en een soortgelijk verband dat wij tusschen twee andere voorwerpen hebben leeren kennen. Want hoe kwamen wij aan de voorstelling van dit laatste verband? Zij wordt ons door de waarneming niet onmiddellijk aan de hand gedaan, maar kan enkel naar aanleiding van zekere teekens, als geregeld opeenvolgen enz., die wij aan het te zamen overdachte bespeuren, door een eigenaardige geesteswerkzaamheid gevormd zijn. Bain-zelf bedient zich in zijn *zesde* hoofdstuk (‘hoe zijn geest en ligchaam vereenigd?’) van dergelijke verbindingen in de gedachten, die zich in zijn kader van enkel verschil en overeenkomst bezwaarlijk laten invoegen.

Ik heb mij met opzet onthouden van een toelichting der verhandeling uit de grootere werken van denzelfde schrijver. Wie zijne meening in de hoofdzaak goed wil leeren kennen, heeft aan dit werkje niet genoeg, waarin deels te veel, deels te weinig wordt gezegd, maar zal *the Senses and the Intellect* en *the Will and the Emotions* moeten opslaan, waarin zij met een vermoeijende uitvoerigheid, doch duidelijk genoeg zijn ontvouwd. Bovenal verdient hij onzen lof door zijn onverdroten vlijt in het bijeenbrengen van bewijzen voor deze algemeene stelling, dat in de toestanden van ons geestesleven ons geheele ligchamelijke leven mede betrokken is, zoodat de organische eenheid van het levende wezen niet alleen meer aan den dag komt, maar tevens het metaphysische gevoelen steun ontvangt, dat niet ziel en stof naast elkander staan, maar de twee levens openbaringen zijn van een zelfde substantie.

Overigens lijdt ook Bain aan de gebreken der geheele school waartoe hij behoort. Die school is er allereerst op uit, hoogst eenvoudige theoriën te vinden, zoo laag bij den grond als mogelijk, en daarom ook onder het bereik van duizenden. Doch om de feiten daarmede te rijmen, wordt het noodig, deze deels te verminken, deels te verwaaroozen, en het niet al te naauw te nemen met de logica.

Wat de schrijvers van die school voornamelijk lezenswaardig maakt, is hun groote opregtheid, hun trachten naar waarheid en verlichting meer dan naar eigen roem, hun rustelooze werkzaamheid, en een tal van leerzame opmerkingen over bijzondere punten; doch wat ons verhindert met hen te gaan, is hunne onvatbaarheid voor het *exacte* denken. Reeds hun meester Baco (die overigens met al zijne talenten in wetenschappelijken ernst bij Locke of Mill achterstaat) miskende de beteekenis der wiskunde, en wist de onderzoekingen van een Copernicus, Kepler, Galilei, Gilbert niet te waarderen. Locke trachtte te vergeefs in de grondslagen van Newton's ontdekkingen in te dringen. Zij die het voetspoor van Newton volgen, zooals in onze dagen Zöllner, Dühring, Stanley Jevons, zijn dan ook met de methodologie van Mill en diens geestverwanten in het minst niet voldaan. De ‘Principles of Science’ van den laatstgenoemde, en ‘Denken und Wirklichkeit’ van Spir (pseudoniem?), om niet meer te noemen, geven betere voorbeelden van hetgeen onze tijd vermag; hoewel wij ook hierbij op den duur niet kunnen blijven staan. - Intusschen zou men verkeerd doen met te meenen, dat Bain niet in staat was iets beters te leveren dan deze minder gelukkige populaire verhandeling. Slechts heeft hij meer ruimte noodig dan de besteller van het werkje hem kon toestaan. Of hetzelfde van zijn vertaler kan gezegd worden, zal eerst uit latere geschriften van dezen kunnen blijken.

Over de beide andere deeltjes kan ik enkel als belangstellend lezer oordeelen. Tyndall is, als altijd, de aangename verteller van hetgeen hij uit eigen aanschouwing kent, en die niet meer van zijn publiek vergt, dan het onderwerp met zich brengt. De vertaling is gemakkelijk te volgen. Een paar kleinigheden zouden anders kunnen zijn. Zoo is met de ‘wetenschap’ op blz. 15 (n°. 55) volgens engelsch taalgebruik bepaaldelijk de natuurwetenschap bedoeld; voor onze lezers zou de laatste uitdrukking duidelijker wezen; want wie twijfelt eraan, dat b.v. door taalkunde of wiskunde het redeneervermogen geoefend wordt? De centimeters, milimeters, en vooral de symbolen dM en cM kunnen voor een gemengd publiek gerust door minder geleerde palmen, duimen en strepen worden vervangen (evenals men hier niet HO, maar ‘water’ schrijft). ‘Erzeroom’ is een engelsche schrijfwijze; de *oo* beduidt hier ongeveer onze *oe*. Chur heet in het Fransch niet ‘Choire’ maar ‘Coire’; men spreekt daar echter geen Fransch,

gelijk de Engelschen op reis, maar zegt in de romaansche landtaal ‘Coira’. Op de (goed afgedrukte) platen is wel eens een engelsch woord blijven staan (blz. 112, 157, zie daarentegen Stewart blz. 23); men had dat van het cliché kunnen wegsnijden en door hollandschen letterdruk vervangen. ‘Tijndall’ en ‘Huxleij’ zijn ongeoorloofde spellingen.

Van Stewart heb ik het origineel kunnen vergelijken, en mag verklaren, dat het uitmuntend is omgewerkt naar de behoefte van den nederlandschen lezer. Een menigte feiten vinden wij hier duidelijk beschreven en in een belangwekkend verband gebragt. Alleen had mogelijk deze en gene met mij een scherpere bepaling gewenscht van hetgeen men verstaat onder ‘arbeidsvermogen’. Het ‘vermogen om weerstanden te overwinnen’ (*overcoming obstacles*, of *resistance*) bevredigt ons, die er niet meer van weten dan ons hier aangeboden wordt, niet regt: welken weerstand heeft b.v. het elektrische arbeidsvermogen te overwinnen? daarvan dienden wij toch iets te vernemen. Dergelijke vragen zijn er meer. Indien zeker arbeids vermogen in warmte wordt omgezet (blz. 29), en warmte op hare beurt beweging is (25), dan zouden wij voor ons tot het besluit komen, dat arbeidsvermogen en beweging in het wezen der zaak geheel hetzelfde zijn, en dat heeft men toch blijkbaar niet gewild. Immers beweging is verplaatsing in de ruimte, die geheel dezelfde kan zijn voor ligchamen van zeer verschillende massa of gewigt, terwijl daarentegen (blz. 9) het arbeidsvermogen van die ligchamen, die met gelijke snelheid in gelijke rigting bewogen worden, evenredig met hun massa grooter of kleiner is. - Doch laat ons bij zulke lectuur tevreden zijn met hetgeen de natuurkundigen ons voornamelijk te zeggen hebben; brengt het ons aan het nadenken, zooveel te beter.

Leyden, Dec. 1874.

J.P.N. LAND.

J.H. Krelage, De Tuinbouw-Illustratie, Driemaandelijksch tijdschrift voor tuinbouw en plantkunde. Uitgegeven in de tuinbouw-inrichting van E.H. Krelage en Zoon te Haarlem, 1e *deel*, 1872-74.

Ik ontving de eerste aflevering van dit werk van de Redactie van *de Gids* ter recensie in Maart 1872; men zal dus wel niet zeggen dat ik aan die uitnoodiging met al te groote voortvarendheid heb voldaan.

De reden waarom ik hiermede zoolang wachtte, is, dat ik het verkieslijker oordeelde een completen jaargang, dan een enkele aflevering te bespreken. Dit nieuwe tijdschrift toch zou verschijnen in vier driemaandelijksche afleveringen, en wel in Januari, April, Juli en October. Het kon dus nog in den loopenden jaargang van *de Gids* worden besproken.

Er verscheen echter in dat jaar niets meer van. Daar ik echter wist, dat de Heer Krelage, hier redacteur en auteur beide, door ongesteldheid verhinderd was geworden de tweede aflevering tijdig te bewerken, wachtte ik geduldig af wat zou komen.

In Februari 1873 verscheen werkelijk de tweede aflevering, met belofte op het omslag, dat de derde spoedig zou volgen, en ‘dezer dagen’ ter perse zou gaan.

Intusschen verliep er weer een rond jaar. 't Werd weder voorjaar, en toen kwamen de 3e en 4e afleveringen in één omslag. Ter beoordeeling ontving ik ze eerst in October 11.

Ik meende dit hier vooraf in herinnering te moeten brengen, opdat er uit zou blijken, dat dit uitstel niet aan mij heeftgelegen. Alweder waren ongesteldheid, en ten laatste ernstige ziekte van den Heer K. oorzaak dier vertraging, en op nieuw werd de belofte gedaan, dat dit tijdschrift in 't vervolg geregelder zal verschijnen. Tot geruststelling van hen, die voor het tegendeel bevreesd mogten zijn, vermeldt de Heer K. dat de Heer J.C.C.W. van Nooten, Doctorandus in de Wis- en Natuurkunde, die voor de beide laatste afleveringen reeds eenige artikelen heeft bewerkt, ook in 't vervolg zijn medewerking aan het tijdschrift zal verleenen.

Beide heeren verzamelen nu naar 't schijnt al hun krachten voor 't volgende jaar; immers in dit jaar is verder niets meer verschenen.

Dat het tuinbouw-etablissement van de firma E.H. Krelage en Zoon, te Haarlem, na zijn ruim zestigjarig bestaan, inzonderheid in het vak der bolgewassen, maar ook in andere opzichten, een der uitgebreidste is in ons land, is te algemeen bekend, dan dat het herinnering zon behoeven. Ik stip het dan ook alleen maar aan, omdat die uitgebreidheid van den beginne af tot op zekere hoogte een waarborg was voor de deugdelijkheid van het boek; immers, zoo luidde het in het voorbericht: ‘de grondstof zou gevormd (geleverd) worden door de in de inrichting der uitgevers gewonnen, nieuw ingevoerde of bij voorkeur gekweekt wordende gewassen, door de daar gedane onderzoekingen, volbrachte proeven, gemaakte opmerkingen, ondervonden teleurstellingen, - deze bouwstoffen zouden worden getoetst aan hetgeen elders over dezelfde onderwerpen te vinden is.’

Dat er derhalve geen gebrek aan bouwstoffen zou zijn, hiervan kon iedereen zich a priori overtuigd houden. De vraag bleef nu slechts of de bewerking daarvan aan goede handen was toevertrouwd.

Zij, die wisten dat de Heer Krelage ernstig voornemens was het geheel, misschien met een enkele kleine uitzondering, zelf te bewerken, konden ook daaromtrent gerust zijn.

Het thans compleet nevens mij liggende eerste deel beantwoordt volkomen aan 't geen in het in 1871 verschenen voorbericht is beloofd, en de inteekenaars hebben dus, in dit opzicht althans, alle reden om tevreden te zijn.

Een aantal onderwerpen wordt daarin besproken, meerendeels betrekking hebbende op de afgebeelde planten.

Die afbeeldingen zijn in dit geval niet van ondergeschikt belang te achten; we hebben hier toch met een *Illustratie* te doen, en dan treedt natuurlijk de vraag: hoe ziet het boek er als illustratie uit? op den voorgrond.

De platen zijn alle ongekleurd; 't zijn houtgravuren, afzonderlijk op fraai, roomkleurig papier, met zorg gedrukt, en die voor een niet gering deel, vroeger in buitenlandsche, vooral Duitsche en Engelsche handelscatalogi verschenen. Sommige groote firma's toch hebben in de laatste jaren de gewoonte aangenomen, om hun catalogi te illustreeren. Aanvankelijk bepaalden zich die afbeeldingen tot enkele kleine figuren van middelmatige waarde; maar spoedig werd ook hierin een sterke concurrentie zichtbaar, en er

verschijnen tegenwoordig jaarlijks enkele catalogi, die er zóó keurig uitzien, en met zulke fraaie gravuren geïllustreerd zijn, dat het werkelijk jammer is, dat die boekjes meestal verwaarloosd worden, en dit te meer, wijl die afbeeldingen in den regel kortelings ingevoerde planten voorstellen, waarvan overigens nog geen afbeeldingen bestaan; zoodat deze, daar ze, zelfs uit een wetenschappelijk oogpunt gezien, veelal zeer nauwkeurig zijn, wezenlijke waarde hebben.

Die catalogi worden echter gewoonlijk niet bewaard en zijn dan ook bij de meesten na eenigen tijd niet meer te vinden. Zelfs leed een poging, een paar jaar geleden door mij in 't werk gesteld, om die van de voornaamste firma's zooveel mogelijk compleet te verkrijgen, volkomen schipbreuk, daar zij zelve ze meerendeels niet meer bezaten, of er althans niet meer beschikbaar hadden.

Ik stip dit hier aan, wijl er uit kan blijken, dat een werk, waarin de beste dier gravuren, met zorg uitgevoerd, worden verzameld, niet alleen recht van bestaan heeft, maar werkelijk, al ware 't alleen om die platen, nuttig is.

Dit wil echter niet zeggen dat al die platen onvoorwaardelijke goedkeuring verdienen. Er zijn enkele bij, die wel is waar als habitus-voorstellingen goed, maar te zeer gereduceerd zijn, om van de plant een meer dan oppervlakkig denkbeeld te kunnen geven. Platen nu, die de geheele plant voorstellen, zooals dit hier met die van *Amaranthus salicifolius, Yucca flaceida, Crocosma aurea*, enz. 't geval is, hebben wel is waar somwijlen meer waarde, dan die waarop men alléén details vindt, maar ze geven toch niet genoeg; een bloem in natuurlijke grootte er nevens is dan wel 't minste wat men nog kan verlangen. In dit opzicht beantwoorden zeker die van *Arisoema ringens, Cineraria hybrida*, en andere beter aan het doel. Wel is waar worden nu aan *Arisoema* twee platen gewijd, maar toch blijft dit verre verkieslijk boven ééne, die, juist omdat de plant daarop te zeer verkleind is voorgesteld, zooals dat b.v. met *Crocosma aurea* 't geval is, daarvan veel minder nog een goed denkbeeld kan geven, dan een duidelijke beschrijving.

Nu weet ik wel dat, wanneer hiervoor clichés gebruikt worden, die men van elders bekomt, men niet meer geven kan dan die clichés vertegenwoordigen; even goed weet ik dat van een werk, zoo keurig uitgevoerd, en dat toch voor zulk een geringen prijs

wordt gegeven als dit, niet te vergen is, dat alle platen met oorspronkelijke gravuren zullen gedrukt worden; dit zijn echter bijomstandigheden, die een recensent wel tot verschooning mag aanvoeren, maar waarmede hij toch niet mag beginnen te rekenen. Gaarne voeg ik hier nog bij, dat ook de in dit boek voorkomende oorspronkelijke gravuren niet voor de buitenlandsche behoeven onder te doen.

Er is nog iets, dat hier niet uit 't oog mag worden verloren, en wel dat, hoe ruim de keuze voor de redactie ook moge zijn, die toch altijd aan zekere grenzen gebonden is. Dit tijdschrift toch moet eigenlijk beschouwd worden als een geïllustreerden en beredeneerden catalogus van de tuinbouw-inrichting der firma Krelage en Zn. Dit kan echter geen der abonnés hebben teleurgesteld, want de heer K. is zonder omwegen hiervoor uitgekomen, toen hij zijn voorbericht bij de 1e afl. uitgaf. Daarin toch lezen wij: ‘Ofschoon aldus de inrichting der uitgevers als het ware het uitgangspunt is van dit tijdschrift, en het tevens als een correspondentieblad kan beschouwd worden voor allen die deze inrichting met hun vertrouwen vereeren, toch zal de redactie er steeds met den meesten ernst naar streven, de grootst mogelijke onpartijdigheid in acht te nemen, zoodat het tijdschrift aangenaam zal kunnen worden voor alle beminnaars van bloemen, ook in het bijzonder aan hen, die, evenals de uitgevers, hun beste krachten wijden aan de ontwikkeling en uitbreiding van het vak, dat tevens de bron is van hun bestaan.’

Openhartiger kon de redactie bij de aanvaarding harer taak wel niet spreken, en ze heeft aan die belofte niet alleen voldaan, maar zelfs, wat den tekst betreft, meer gegeven, dan dit bescheiden programma recht gaf te verwachten.

Alvorens van de platen af te stappen, moet ik den wensch uiten dat de redactie in 't vervolg zorgvuldig al die afbeeldingen achterwege late, die meer als een reclame, dan als een natuurgetrouwe voorstelling der plant te beschouwen zijn, en die dan ook zonder eenigen twijfel oorspronkelijk voor het eerstgemelde doel werden verspreid.

We treffen in dit 1e deel slechts twee zoodanige aan, nl. plaat 4, de Aardbezie *Brown's Wonder*, op 1/5 der nat. grootte. Op de waarde dezer aardbezie ding ik niets af, maar deze afbeelding geeft de voorstelling eener productie, die vrij fabelachtig schijnt (ruim 120

aardbeziën, klein en groot, zijn hier aan ééne plant afgebeeld, en men ziet deze toch natuurlijk slechts aan één zijde. Om dit goed te maken, heeft men wel eens gezegd dat voor de afbeelding al de vruchten naar ééne zijde gelegd zijn); vervolgens de dubbele plaat 11 en 12, *Primula japonica*, op de nat. grootte, welke overigens zeer fraaie Sleutelbloem, juist door de overdreven voorstelling dezer afbeelding, die, gekleurd en ongekleurd, in verschillende Duitsche, Engelsche en andere tijdschriften verscheen, oorzaak was, dat ze in discrediet geraakte, om de eenvoudige reden dat men er veel meer van verwachtte, wijl de teekenstift er veel meer van beloofd had, dan ze vermocht te geven. Ik ben echter verplicht hier bij te voegen, dat, toen deze plaat verscheen, men over 't algemeen nog de hoop koesterde, dat, wanneer men sterkere planten kreeg, de verschillende bloemkransen zich wel alle tegelijk zouden openen, zooals de afbeelding dit voorstelde. -

Behalve een aantal kleinere artikelen en mededeelingen, komen in dit deel ook eenige uitgebreide stukken voor, die blijkbaar met zorg en ingenomenheid bewerkt zijn, en van veel bronnenstudie getuigen. Trouwens het is vrij algemeen bekend, dat de heer K. in het bezit is eener zeer uitgebreide bibliotheek, waarin zich verscheidene werken over bijzondere plantengeslachten bevinden, die zeldzaam voorkomen, en zelfs in de algemeene bibliotheken meestal ontbreken. Wanneer men zulke curiosa tot zijn beschikking heeft, ze waar 't pas geeft weet te gebruiken, en bovendien - wat trouwens in de eerste plaats noodzakelijk is - zelf met veel kennis en ondervinding is toegerust, dan gewis kan men iets geven, dat algemeene belangstelling wekt; en dit is werkelijk hier het geval.

Om dit te staven, behoef ik slechts te wijzen op het uitvoerige stuk over Lelies, waarmede de eerste aflevering begint, hetwelk in drie volgende wordt voortgezet, en dat ongetwijfeld zoowel litterarische als botanische waarde bezit, en daarom niet minder belangrijk is voor den liefhebber als voor den gewonen kweeker van planten. Bij dit stuk behooren vijf afbeeldingen, nl. twee keurige, verkleinde habitus-teekeningen door den bekenden teekenaar Wendel, geteekend en door Bal gegraveerd, en drie, de bloemen voorstellende van drie verschillende variëteiten in nat grootte.

Het was dan ook een goed denkbeeld van den heer K. om dit stuk afzonderlijk (met een gekleurde plaat) uit te geven in 't Fransch,

onder den titel: *Notice sur quelques espèces et variétés de Lis*. Uit het ‘première partie’ 't welk op het omslag daarvan gedrukt is, mag men tot het besluit komen, dat de Schr. dit onderwerp zal vervolgen, zoodat een vervolg daarvan in den tweeden jaargang van de *Tuinbouw-Illustratie* kan tegemoet gezien worden.

Een ander, zeer lezenswaardig artikel is dat over Sleutelbloemen, inzonderheid over *Primula veris, cortusoïdes* en *japonica*, in de 2de aflevering. De heer K. erkent hier zelf, dat de juistheid der afbeelding van deze laatste toen reeds hier en daar in twijfel getrokken was (de tekst verscheen een jaar na de afbeelding, die, als model eener dubbele plaat, reeds in de 1e afl. voorkomt), maar hechtte toch geloof aan de berichten van verscheidene Engelsche kweekers, die beweerden ze zóó gekweekt te hebben. Te meer mocht dit laatste echter twijfelachtig schijnen, daar de heer Carl Kramer reeds uit Japan had geschreven, nadat hij die in Europa verspreidde afbeelding had gezien, dat de planten in Europa wel veel fraaier moesten zijn, dan hij ze in Japan ooit had gezien.

Inzonderheid wat de geschiedenis van den invoer in Europa dezer altijd zeer fraaie plant betreft, bevat dit stuk veel belangrijks, terwijl het eerste gedeelte ervan, waarin de gewone Sleutelbloem als een oude lievelinge van het volk geschetst, en verschillende sagen, die omtrent haar in omloop zijn, worden medegedeeld, inderdaad zeer lezenswaardig is.

Een derde, vrij uitgebreid artikel, dat veel wetenswaardige bijzonderheden bevat, is dat over aardbeziën, mede in de 2e aflevering voorkomende, en door 16 figuren op vier platen, benevens een 17e de kolossale aardbezie *Dr. Nicaise* voorstellende, als vignet, toegelicht. Inzonderheid zij, die eenig belang in deze geurige vrucht stellen, zullen hier veel aantreffen wat hunne belangstelling verdient.

In de 3e afl. vinden we mede een belangrijk, uitvoerig artikel, dat tevens le mérite de l'apropos heeft; een stuk over Knol-*Begonia's* namelijk, toegelicht door 6 keurige platen, gedeelten der planten in nat. grootte voorstellende. Sedert de invoering der *Begonia rosoeflora, Veitchi* en *boliviensis* toch, mocht men er in slagen, door hybridisatie een aantal prachtig blo eiende bastaarden te winnen, die tegenwoordig in den tuinbouw een vrij belangrijke rol spelen. Daarom moeten de hier gegeven afbeeldingen, en inzonderheid de daarbij behoorende tekst, waarin d e geschiedenis dezer

Knol-*Begonia's* wordt behandeld, ongetwijfeld aan vele lezers zeer welkom, zijn.

In weer een ander artikel, in de 4e aflevering, geeft de heer K. een mededeeling van datgene, wat betrekking heeft op *Hippeastrum* (*Amaryllis*) *pardinum*.

Ik vermeldde hier slechts die stukken, welke om hun omvang en inhoud als de belangrijkste te achten zijn. Ook de kleinere bevatten over 't algemeen bijzonderheden, die voor iederen plantenliefhebber van meer of minder beteekenis zijn.

De ‘kortere mededeelingen’ (varia) komen mij voor in een tijdschrift als dit minder op hare plaats te zijn. Als bladvulling kunnen ze raison d'être hebben; dit tijdschrift echter is te degelijk, om daarin eenige bladzijden te vullen met za ken, die veelal slechts een voorbijgaande waarde hebben.

Krelage's *Tuinbouw-Illustratie* is, blijkens dit eerste deel, een tijdschrift, hetwelk zeer verdient op dezelfde wijze voortgezet en in waarde gehouden - evenzeer door het plantenminnend publiek geappreciëerd en gesteund te worden.

Trouwens, ik geloof niet dat het aan dit laatste zal ontbreken, zoo de redactie slechts zorge dat het geregeld op den bepaalden tijd verschijnt, en men met het einde van ieder jaar een afgesloten geheel verkrijgt. Het tegenovergestelde doet de belangstelling van elkeen, die op orde en regel gesteld is, zelfs voor het beste verminderen. De taak, welke de redactie op zich nam, is niet licht; maar, met de middelen die haar ten dienste staan, kan ze die uitstekend volbrengen, zoo slechts zulke maatregelen genomen worden, als noodig zijn om te zorgen, dat eventueele stoornis geen invloed heeft op de geregelde verschijning der afleveringen.

Dit werk zij van harte een langdurig bestaan toegewenscht; 't kan veel nut stichten, en voor velen een gemakkelijk en aangenaam hulpmiddel zijn, om hun kennis van vele gekweekt wordende planten te vermeerderen.

Leiden, 22 Nov. 1874.
H. WITTE.

***De Nederlandsche Republiek en Munster gedurende de jaren* 1666-1679, *door Mr. F. der Kinderen Fzn. Leiden, Gebroeders van den. Hoek*, 1874.**

't Gebeurt niet zelden, dat in de voorrede van een academisch proefschrift de wensch wordt uitgesproken, dat de schrijver binnen een niet al te lang tijdsverloop in staat zal zijn, het nu nog maar voor een deel bewerkte onderwerp geheel af te handelen. Eene zeldzaamheid echter is het, dat die wensch wordt vervuld. En niets is natuurlijker. Het werkelijk leven neemt gewoonlijk den pas gepromoveerde zoo geheel in beslag, dat hij in den beginne allerminst tijd en lust heeft tot het voortzetten van eene dergelijke, zuiver wetenschappelijke studie. Hij vergeet weldra zelfs, dat hij dien wensch heeft geuit; zijn proefschrift rekent hij onder zijn academiewerk, niet tot dat, waar hij thans zijne krachten aan wijden moet.

't Mag dus wel eene uitzondering op den regel heeten, eene dankbare vermelding waardig, dat Mr. der K. er niet tegen heeft opgezien, de studie, bij het schrijven van zijn proefschrift aangevangen, voort te zetten en te voltooien. Des te meer heeft hij daarbij aanspraak op onze dankbaarheid, omdat hij daarbij een niet geringer arbeid op zich nam dan te voren en door langdurige, vlijtige en nauwkeurige bronnenstudie bijna zich zelven overtroffen heeft, hoewel reeds van zijn proefschrift kon gezegd worden, dat hij zijn stof uitgeput had. Door de geschiedenis der ongeveer het vierde eener eeuw durende onderlinge betrekkingen van de Nederlandsche Republiek met Bernhard van Galen, bisschop van Munster, in haar geheel te beschrijven, heeft hij aan de studie onzer staatkundige geschiedenis eenen grooten dienst bewezen en veel aan 't licht gebracht, wat, zooal niet onbekend, dan toch zeer onvolledig en onjuist bekend was. Bij de op zijn minst genomen zonderlinge wijze, waarop hetzelfde onderwerp tegelijkertijd door anderen behandeld was, bewees hij ons een grooten dienst, door ons in staat te stellen, uit zijne door en door onpartijdige en om zoo te zeggen authentieke voorstelling der feiten, over die betrekkingen in de tweede helft van des bisschops leven een even juist en zeker oordeel te vormen als hij dit voor de eerste mogelijk had gemaakt. Gaarne volgen wij dan ook zijn voorbeeld en voegen een paar bladzijden

bij hetgeen wij in Juli 1872 hier over zijn proefschrift hebben gezegd. Alleen volgen wij eene andere methode, daar 't bij een boek, 't welk in den handel is, overbodig kan heeten, een eenigszins uitgebreid overzicht van den inhoud te geven.

Over dien inhoud dus maar een enkel woord.

De schrijver begint zijn verhaal met het tractaat van Nordhorn in 1666, waar hij te voren mede geëindigd had, en behandelt dan achtereenvolgens de verschillende onderhandelingen, quaestiën en tractaten, die uit de nieuwe betrekking der beide naburen voortsproten, de vele kleine geschillen, de pogingen tot toenadering, de vreemde wijze, waarop de bisschop het tractaat hield, de grootendeels tegen hem gerichte verbintenis der Staten met de Luneburgsche hertogen en met Brandenburg, de inmenging van de Republiek in het geschil tusschen den bisschop en de stad Höxter en de eenmaal wijd en zijd bekende, ja beruchte Bentheimsche quaestie. Voor de duidelijke wijze, waarop hij deze laatste heeft verhaald, verdient hij bijzonder onzen dank. 't Is waarlijk eene aangename afwisseling in al die diplomatische schaakzetten, welke overigens den hoofdinhoud vormen, als 't ware een stuk roman, waarin de strijd eener vrouw tegen de listen van priesters en de macht van vorsten het onderwerp is, waar zelfzucht zoowel als echtelijke en moederliefde en trouw aan het voorvaderlijk geloof eene van natuur kloeke, haren ellendigen man altijd beheerschende vrouw aansporen tot het inspannen van alle krachten, tot het aangrijpen van alle middelen om haren rang als regeerend vorstin, haar gezag als moeder over hare kinderen te handhaven en de laatste te onttrekken aan het katholieke geloof, waar haar echtgenoot zich toe had laten overhalen.

De zwakke, weifelmoedige bijstand der Staten en de onstuimige maar bijna altijd haar doel treffende aandrang van den bisschop steken er wederom, als in zoovele botsingen van de beide tegenstanders, merkwaardig tegen elkander af. Contrasten, intrigue en karakters komen in die geschiedenis, die tevens eene belangwekkende bijdrage tot de kennis der katholieke propaganda in de 17de eeuw is, genoeg voor, om een goed romanschrijver uit te lokken zijne krachten er aan te beproeven, zonder dat hij ooit het terrein der historie behoeft te verlaten.

Het verhaal, een oogenblik afgebroken om deze zaak in eens af te handelen, wordt nu weder voortgezet. Na allerlei onderhande-

lingen en tractaten tusschen de staten en de Noordduitsche vorsten, tusschen Frankrijk en dezen en tusschen Nederland en Spanje te hebben beschreven, na bij het incident der bemiddeling der Staten in 't geschil van de stad Keulen met haren keurvorst te hebben stilgestaan, bereikt hij den oorlog van 1672. Zonder zich lang bij de krijgsgebeurtenissen, die hij genoeg bekend acht, op te houden, komt hij aan de geschillen en tractaten der bondgenooten over het verdeelen en beheeren van den buit, aan den ras volgenden omkeer der fortuin en den vrede van Keulen in 1674. En hier, zegt hij in zijn besluit, zou hij den bisschop gaarne vaarwel hebben gezegd; de dubbelhartige wijze, waarop deze, na met de Staten en de overige bondgenooten in verbinding te zijn getreden, met Frankrijk heulde, acht hij de grootste vlek op diens karakter. Hij beschrijft die intrigues, die niemand dienende, maar iedereen afstootende dubbelzinnige politiek en hare gevolgen en de maatregelen die door Nederland en de bondgenooten daartegen genomen werden, zeer in den breede en besluit zijn verhaal met den vrede van Nijmegen en den daaraan voorafgaanden dood van den bisschop. In een besluit trekt hij eindelijk de slotsom van zijn verhaal en spreekt zijn oordeel over hetgeen hem heeft beziggehouden met zijne gewone onpartijdigheid uit. Met dat oordeel kunnen wij ons ten volle vereenigen; in enkele ondergeschikte punten zou er misschien eenige afwijking bestaan, maar evenals met zijne voorstelling der feiten kunnen wij ook vrede hebben met de waardeering daarvan.

De Staten hebben geenszins le beau rôle in dit boek; hunne onvaste, niet altijd door oprechtheid uitmuntende politiek, die soms van vreesachtigheid tot aanmatiging overging om daarna weder terug te trekken, de kwalijk geplaatste zuinigheid, de zelfzucht der provinciën en de invloed dien da ellendige samenstelling der regeering moest uitoefenen op hunne staatkunde tegenover een man als Berhard van Galen, die, zonder zich door gewetensbezwaren te laten weerhouden, ten allen tijde zijn slag zocht te slaan en zich door niets liet leiden dan door wat hij zijn oogenbliklijk belang achtte, blijken er ieder oogenblik uit. Wel werd onder den drang der gebeurtenissen, toen de vrees voor een oorlog met Frankrijk tot meerder krachtsinspanning dreef, de buitenlandsche politiek, voornamelijk ten opzichte van Duitschland; kloeker en liet men zich minder door financieele bezwaren tegenhouden, doch het vergif was te diep doorgedrongen

in het lichaam van den staat. Jan de Witt werd van zelf gedreven tot een handelen tegen Frankrijk; wilde hij de Republiek niet lijdelijk laten omspinnen door het net, dat Lodewijks meesterlijke diplomatie over Duitschland had uitgespannen, dan moest hij iets doen, maar hij deed niets goed en nam slechts halve maatregelen. Tegenover Munster ware het van het uiterste belang geweest, dat men na 1668 den bisschop het kostte wat het wilde te vriend hield, of hem onschadelijk maakte, door hem met geweld te dwingen zijne legermacht te verminderen tot op het bij het tractaat van Kleef bepaalde getal. Maar het tegendeel gebeurde: men bleef hem voortdurend tergen door inmenging in allerlei Duitsche zaken en protesteerde en intrigueerde, sloot zelfs verdragen tegen hem met zijne vijandige naburen, maar zonder per slot van rekening iets te verhinderen, zoomin het opvoeren van zijn leger tot misschien tienmaal het geoorloofde getal, als zijn verbond met Frankrijk. Eerst de revolutionaire beweging, die Willem III verhief, maakte een einde aan die onverstandige politiek. Zoodra had deze zich niet aan het hoofd der tegen Frankrijk gerichte coalitie gesteld, of Munster moest met de Republiek medegaan en werd in plaats van een gevaarlijk en rusteloos vijand een dubbelhartig en onbetrouwbaar bondgenoot, maar in alle geval rechtstreeks onschadelijk.

Met het oordeel over des bisschops dubbelzinnig, om niet te zeggen trouweloos gedrag na 1674, toen hij, terwijl hij reeds met de Republiek een tractaat had gesloten, tegelijkertijd onderhandelingen met Frankrijk begon, kunnen wij in één punt niet geheel instemmen. Niet dat wij het minder afkeuren, maar wij kunnen het slechts de natuurlijke voortzetting zijner steeds gevolgde politiek noemen, die slechts één richtsnoer had, het oogenblikkelijk eigenbelang. Hoe weinig ook de Bommenberend onzer nationale traditie overeenkomt met den Bernhard van Galen, zooals hij verschijnt in het verhaal van den heer der K., en hoezeer wij ook den laatsten voor den echten, den anderen voor het voortbrengsel van nijdige en onrechtvaardige verdichting houden, in één ding komen beide overeen, in bijna schaamtelooze zelfzucht. Zeker, elke staatkunde is uit zich zelve zelfzuchtig, maar wanneer eene edele gedachte te vinden is, waarnaar zich die staatkunde regelt, dan moet die zelfzucht worden toegelaten, zoo zij niet zekere perken te buiten gaat. Wanneer men in Bernhards politiek kon ontdekken 't zij een streven om Noord-Duitschland te onttrekken

aan elken vreemden invloed, 't rij om het Katholicisme als voorvechter te dienen, ja zelfs, wanneer er maar in bleek, dat hij er naar streefde eenen krachtigen staat te grondvesten, dan konden wij vrede hebben met zijne handelingen. Maar niets van dat alles blijkt. Zelfs de belangen van het Katholicisme acht hij nooit overwegend; 't sprak van zelf dat hij ze voorstond, maar katholiek kan zijne staatkunde zeker evenmin genoemd worden als nationaal. Overal en altijd blijkt alleen het streven van met de minst mogelijke lasten voor zijn eigen land een sterk leger op de been te houden en dit zoo aan te wenden, dat hij zijne persoonlijke macht uitbreidde, ten koste van bondgenooten of onderdanen of vijanden. Zijne tijdgenooten, niet alleen de Nederlanders, zagen in hem een allergevaarlijkst persoon, wiens handelingen volstrekt onberekenbaar waren, die niemand ontzag, voor wien hij niet moest vreezen, en die al zijne naburen tot den grootsten overlast was, zelfs als hij met hen verbonden was. In dien tijd, toen alleen algemeene uitputting de kleine Duitsche vorsten weerhield eene soort van wederkeerigen roofkrijg te voeren, toen de hand van ieder hunner opgeheven was tegen zijnen naasten, als men nl. durfde, was dat niet onnatuurlijk; maar niemand, die dat zoo zonder schroom of schaamte deed, als Bernhard van Galen, niemand dan ook, die zoo weinig op den duur tot stand bracht. Want het bisdom dat hij een enkele maal tot een politieken factor verhief, was bij zijn dood even onbeteekenend als hij het gevonden had bij zijne komst op den bisschopszetel. Vandaar dat wij nooit eenige sympathie voor zijn met ontegenzeglijk groote eigenschappen uitgerust karakter kunnen hebben.

De taak, die Mr. der K. op zich genomen en volbracht heeft, is geene lichte geweest. Hij heeft zich moeten heenwerken door eene vervaarlijke massa stof, welker uitgebreidheid slechts overtroffen wordt door hare vervelendheid. Men wordt slaperig en duizelig, wanneer men zich in die voor een goed gedeelte volstrekt nuttelooze en tot niets leidende politieke operatiën verdiept; men bevindt zich ieder oogenblik op een pad, dat geen uitweg heeft. In de 17de eeuw, is eens gezegd, eindigde de toenadering tusschen twee staten gewoonlijk nog vóór het tractaat gesloten was, dat de pas ontloken vriendschap moest bevestigen, en begon men dit te ondermijnen en te ontduiken, zoodra men het had geteekend; vandaar dat er zoo oneindig veel diplomatisch werk werd verricht, terwijl

er zoo bitter weinig tot stand kwam. Het geduld waarmede de heer der K. alle draden van de groote politieke spinnewebben, die Frankrijk, Nederland, Oostenrijk en wie al niet voortdurend bezig waren uit te spannen, terwijl de draden zich voortdurend kruisten en elkander wederkeerig belemmerden, ontwart en zelfs als 't eene zoo goed als afgebroken draad is, weder aanhecht, verdient zeker onze bewondering. Wij hadden alleen maar gewild, dat hij datzelfde geduld minder bij zijne lezers had voorondersteld. Want uitten wij reeds omtrent zijn proefschrift de klacht, dat hij zich te zeer in het détail der zaken verdiepte, hier is dit haast nog meer het geval. Een groot aantal onderhandelingen en tractaten, soms maar zeer zijdelings in betrekking staande tot zijn onderwerp, had o.i. veilig weggelaten, althans slechts met een enkel woord vermeld kunnen worden. Een resumé van hetgeen hij zoo in den breede in zijne dissertatie had medegedeeld, had de daardoor gewonnen plaats met goed gevolg kunnen innemen. Dit zou den lezers een herhaald naslaan van het proefschrift hebben kunnen besparen, en de proportiën van onderwerp en boek waren er niet slechter door geworden. Wij erkennen dat het bij eene dissertatie niet aangaat dien eisch te stellen, zoomin als waar het een artikel in een vaktijdschrift betreft. Maar nu het een gewoon boek geldt, waarvan men moet veronderstellen, dat het beoogt kennis te verspreiden over een deel onzer politieke geschiedenis, kunnen wij den wensch niet onderdrukken, dat de schrijver het zijnen lezers wat lichter had gemaakt die kennis te verkrijgen. Voor zijn dan schijnbaar buiten alle verhouding staande moeite zou hij o.i. beloond zijn geworden door den lof van ieder (en dat zou nog menigeen zijn geweest), die kon zien hoe het resultaat van een maand zoekens en arbeidens soms in eene enkele bladzijde was samengevat. Thans kunnen wij van zijn werk niet anders zeggen dan dat het uitmunt door vlijtige studie, onpartijdigheid en juistheid van voorstelling, maar dat het geenszins op den naam van een boeiende en aangenaame lectuur op te leveren mag aanspraak maken. Wij hopen van den schrijver dat hij ons dit oordeel wel ten goede zal willen houden en overtuigd zal zijn dat wij het vele goede, wat zijn werk heeft, daarom niet gering schatten.

's-Gravenhage, Februari 1875.
P.L. MULLER.

***Een beroemde Knaap. - Ter herinnering aan Jan de Graan, geboren te Amsterdam* 18 *Sept.* 1852, *overl. te 's Gravenhage* 8 *Jan.* 1874, *door J. Kneppelhout. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1875.**

Onder bovenstaanden titel verscheen dezer dagen van de hand van den heer Kneppelhout eene keurige levensschets van den in den bloei des levens aan de kunst onrukten Jan de Graan. Bij het nederschrijven van dien naam komt ons onwillekeurig eene klacht op de lippen. Is het niet alsof er een vloek op kunstenaars rust? Mozart, Schubert, om een paar slechts te noemen, zij stierven alvorens de helft van een gewoon menschenleven te hebben bereikt. Hoeveel hadden zij nog kunnen tot stand brengen, met hoeveel meesterwerken hadden zij ons nog kunnen begiftigen! Doch al treuren wij om hun vroegen dood, laat ons niet onbillijk zijn! Toen Mozart stierf had hij de wereld reeds verrijkt met tal van gewrochten, die, wat ook de invloed moge zijn van wansmaak en modezucht aan de eene zijde, veranderde inzichten omtrent kunst aan de andere, eeuwig zullen blijven leven; Schubert liet bij zijn dood genoeg na om hem, die na het groote drietal Haydn-Mozart-Beethoven optrad, eene plaats zoo niet naast, dan toch onmiddellijk na hen te verzekeren. De violist Jan de Graan was ruim een-en-twintig jaar oud toen hij stierf, hij was dus nauwelijks het tijdperk ingetreden dat den knaap van den man scheidt.

Een componist, een schilder, een dichter, laat de wereld stoffelijke bewijzen van zijn genie achter, en geniet hij tijdens zijn leven niet de waardeering van hetgeen hij schiep, zijn naam is voor vergetelheid bewaard. Anders is het met een virtuoos, een tooneelspeler. Hunne werking houdt bijna te gelijk op met het oogenblik dat zij ophouden zich te vertoonen. Zij vertolken de voortbrengselen van anderen; zij doen die dikwijls herleven wanneer zij in het vergeetboek zijn geraakt, zij kunnen de verborgen schoonheden er van aan het licht brengen en meer tot opheldering doen van hetgeen duisters daarin overbleef dan menig geleerde commentator of diepzinnige criticus, doch de duur van den indruk van hun werken, hun streven is uit den aard der zaak zeer beperkt. In enkele weinige gevallen slechts, wanneer de kunstenaar

den allerhoogsten trap van volkomenheid heeft bereikt, kan hij den tijd trotseeren en kan de overlevering even machtig ja soms machtiger werken dan de aanschouwing of het hooren zelf. Zal de kunstenaar het zoover brengen, hoeveel is dan niet vereischt! Hij moet behalve de goddelijke vonken van het genie nog in het bezit zijn van een krachtig lichaam om de vermoeienissen die zijn loopbaan onvermijdelijk meebrengt te kunnen doorstaan, een lichaam bestand tegen de krachtsinspanning die de kunst vordert aan de eene zijde, tegen de schokken die hem wachten op zijn zelfs in onzen tijd vaak doornig pad aan de andere; hij moet de zorgen des levens, in den beginne ten minste, niet te sterk gevoelen. De omstandigheden moeten hem in staat stellen zich lang genoeg harmonieus te ontwikkelen alvorens hij in het openbaar optreedt; de vrucht zij eene langzaam gerijpte, geen kunstmatig gebroeide, wanneer zij ons wordt geboden. In de Graan waren de vonken van het heilig vuur onmiskenbaar daar, hij was van de stof waaruit men echte kunstenaars kneedt; reeds vroeg ook als muziekaal wonderkind aan de wereld ontdekt, had hij het voorrecht iemand te vinden die zich zijner met hart en ziel aantrok, iemand die hem uit de ongunstige omstandigheden waarin de fortuin hem bij zijne geboorte had geplaatst redde, die niet alleen zorg droeg voor Jantje's vioolspel en muziekale vorming, maar hem eene opvoeding gaf geschikt om aan de eischen te beantwoorden die onze tijd den kunstenaar stellen kan. Maar een krachtig gestel hadden hem zijne ouders niet vermaakt en maar al te vroeg openbaarden zich bij hem de sporen der noodlottige ziekte waaraan hij zou bezwijken.

Een merkwaardig boekje is het dat de heer Kneppelhout ter herinnering aan zijn beschermeling in het licht zond. Treffend is het verhaal van de Graan's kindsheid, van zijne eerste schreden op het pad der kunst aan de hand van den aan Bacchus verslaafden, doch uitstekenden muziekonderwijzer Fischer, weldra op herhaalden aandrang zijns vaders vervangen door den talentvollen Frans Coenen; belangwekkend vooral is het verhaal van de Graan's betrekking tot Joachim, van de verkoeling tusschen leerling en leermeester die den laatsten tot de uitspraak leidde: ‘il (de Graan) se fait aimer plus qu'il n'est aimable’, van de verwijdering eindelijk tusschen beiden ten gevolge van de Graan's eigenaardig karakter, van zijn optreden in verschillende Duitsche steden, van de moeilijk

heden die hem te Parijs wachtten, weldra vergeten door het schitterend optreden te Londen, dank Ernst Lubeck's bemoeiingen, van de intusschen zich toen reeds openbarende kiemen der gevreesde kwaal, van zijn terugkeer in het Vaderland en zijn optreden daar, van zijne reis naar Italië, zijn snellen achteruitgang en plotselingen dood. Doch niet alleen om de vele bijzonderheden die ons hier worden meêgedeeld omtrent eene bekende, populair geworden verschijning in de kunstwereld hebben wij het werkje van den heer Kneppelhout belangrijk genoemd. Het verdient dit epitheton nog op andere gronden. Hoe ons de stijl verrast heeft! De gevierde schrijver van ‘Klikspaan’ zal het ons gemakkelijk kunnen vergeven wanneer wij openlijk de bekentenis afleggen met zijn stijl in vroeger werken niet onverdeeld ingenomen te zijn. In deze laatste pennevrucht echter heeft ons de stijl evenzeer als de inhoud geboeid.

Los en vloeiend gaat het levensverhaal voort; nergens, en hoeveel aanleiding was hier niet daartoe, treedt de biograaf op den voorgrond, en slechts hier en daar wordt de lezer er aan herinnerd dat de man die voor ons schrijft, tevens degene is aan wien de Graan bijna alles te danken had. Menige bladzijde heeft op ons den indruk gemaakt van rijmlooze poëzij. Onpartijdig doch met voorliefde verwijlt de schrijver bij sommige karaktertrekken van den jeugdigen kunstenaar, en het is hem aan te zien, dat hij door de stof bezield en weggesleept is, en waar hij over de Graan's vioolspel spreekt..... doch wij willen enkele volzinnen citeeren, te meer omdat daaruit tevens blijkt hoe de heer Kneppelhout het talent van de Graan naar billijkheid wist te schatten. Bij zijn tweede optreden herinneren wij ons levendig hoe onze verwachtingen eenigszins teleurgesteld werden en in strijd met de recensiën die het tijdschrift Caecilia en andere bladen gaven, waren wij van oordeel dat het spel van de Graan uitmuntte door keurigheid en fijne opvatting, maar kracht, gloed, hartstocht miste. En geen wonder, de physieke mensch, niet de kunstenaar, schoot te kort, en Wieniawski's uitspraak: ‘Il joue comme un Hollandais’, verbaast ons niet geheel, al vinden wij die onbillijk. Zie hier nu hoe de heer Kneppelhout zich uitdrukt. ‘En maar al te waar is het dat hij Rachel's heilig vuur en hoogen hartstogt niet bezat. Maar hij bezat zich zelven... hij was geen bravourspeler, maar de kenners waren opgetogen over

zijne matiging, zijne onvergelijkelijke juistheid..... Het eenige waarin de Graan te kort schoot, was kracht. Maar wat zijn spel in dit opzicht miste, vergoedde het door liefelijkheid. Hij was niet de man der forsche toonen.... Hij was de man der elegie. Niet enkel als mensch, ook als toonkunstenaar was hij van het geslacht der wilgen. Eenvoudig, klagelijk, treurend, weemoedig, gleed, kweelde, weende als het ware zijne sierlijke streek over de snaren... Het was hierin dat Jan de Graan's eigenaardige kracht lag, eene tooverkracht, die zijn benijdbaar eigendom was, hetwelk niet velen met hem deelen. Zijne adagio's waren van eene onovertrefbare aandoenlijkheid en hartbrekende innigheid.... Jan de Graan was het maanlicht der toonkunst.' Hier en daar vervalt de heer K. in een toon, die ons gezocht en overdreven voorkomt, doch wij hebben de Graan niet persoonlijk gekend, en zien gemakkelijk eenige overdrijving over het hoofd bij het weergeven van het beeld van iemand die zoozeer des schrijvers symphatieën bezat en verdiende.

Aan het slot geeft de heer K. ook eenige brieven van de Graan. Welk een onbevangen oordeel op zoo jeugdigen leeftijd spreekt daaruit! Zij geven ons een hoogen dunk van zijne ontwikkeling, al munten zij noch in stijl, noch in vorm uit. Uit Parijs schreef hij bijv.: 'Het eerste concert bragt de 9de symphonie van Beethoven ten gehoore, die zij op eene allerverschrikkelijkste manier gespeeld hebben. In de finale waren koor, solisten en orkest in de war, en het ergste van de zaak is, dat het publiek de schuld maar eenvoudig op Beethoven schuift, door te zeggen, dat het een vervelend werk is. Verder voerde Litolff twee zaken van nieuwe fransche componisten op, waarover men niet behoeft te spreken, daar het niet de moeite waard is. Daarentegen hoorde ik twee stukken van Berlioz, die overheerlijk zijn. Berlioz wordt hier in het geheel niet gewaardeerd: Meyerbeer en Gounod vinden zij veel mooijer.' Een maand later uit dezelfde stad: 'Wir waren vor einigen Zeit zu einer Musiksoirée bei S. eingeladen worden. Denken sie sich eine Gesellschaft wo man statt Musik zu machen einander nur alle mögliche Artigkeiten sagt. Erst spät des Abends fing er an ein Concert von sich selbst zu spielen, was uns nicht sehr gefiel. Darauf bekamen wir eine schlechte Tasse Thee und damit war alles fertig. Das heisst hier Musik machen.' Uit Londen in 1870: 'Vorige week ben ik naar Sydenham geweest om

een Engelsch muziekfeest aan te hooren. De Elias van Mendelssohn werd uitgevoerd door een koor van 3000 personen, doch waar men bijna niets van hoorde. Om het effect te verhoogen, had Costa, die hier voor den eersten dirigent van de wereld doorgaat, zeven turksche trommen met bekkens daarbij gezet, welke natuurlijk een helsch spektakel maakten. Dit vonden de menschen heel mooi, doch ik maakte mij zoo gaauw als mogelijk uit de voeten, daar mij hooren en zien verging.' In de voorrede zegt de heer K. dat hij een oogenblik in beraad gestaan heeft alvorens zijn werkje algemeen verkrijgbaar te stellen; wij zijn er hem erkentelijk voor, dat hij daartoe is overgegaan, en twijfelen geenszins dat velen de ter herinnering aan Jan de Graan geschreven bladen met levendig genoegen zullen lezen, ook al behoorden zij niet tot den kring zijner vrienden en bekenden; velen zullen met belangstelling kennis maken met een geschrift dat evenzeer den heer K. als de Graan tot eer strekt.

Leiden, Februari 1875.

***Cecco d'Ascoli, door Pietro Fanfani. Uit het Italiaansch vertaald door Mr. W.F. Scholten van Gansoyen. Dordrecht, J.P. Revers*, 1875.**

De beroemde bibliothecaris van de Marucelliana van Florence, eerst op 't hevigst vervolgd door de Accademia della Crusca en thans een van haar uitstekendste medeleden, heeft door het schrijven van den roman, dien ik hierbij op 't dringendst aan de lezing van ons publiek wensch aan te bevelen, bij landgenoot en vreemdeling een lof ingeoogst, waarvan het uitbundige en algemeene allen schijn van overdrijving wegneemt. De eerste letterkundigen van Italië roemden het als een werk dat, zoo al niet hooger dan toch wel degelijk gelijkstond met het meesterstuk van Manzoni, of met den Niccolo de'Lapi van diens genialen schoonzoon, den markies d'Azeglio. En nu moge men met mij afkeerig zijn van alle vergelijking bij het oordeelen over een kunstwerk, omdat vooral ook in het eigenaardig en zelfstandig karakter daarvan de waarachtige verdienste moet gezocht worden, toch blijkt voldingend uit dien hoe ook misplaatsten lof, dat dit boek inderdaad een meer dan gewoonverschijnsel is aan den letterkundigen hemel.

Cecco d'Ascoli, een slachtoffer der Inquisitie, noemt de vertaler hem. En terecht. De onafhankelijke wijsgeer, die met Dante en Guido Cavalcanti menigen pennestrijd leverde, was er de man niet naar, om ter wille van een tyranniek en verwaten priesterdom stellingen op te geven van wier waarheid ernstig en deugdelijk onderzoek hem overtuigd hadden, en tot op den brandstapel toe, bleef hij der waarheid trouw. Met gloed en warmte wordt hij geteekend, maar toch meer nog dan hij zal het beeld der beminnelijke Bice en dat der abdis de aandacht trekken, en het oog met welgevallen rusten op dat zoo keurig gepenseelde huishoudentje van den pastoor van Settimillo, wiens trouwe dienstmaagd Simona menige huisvrouw tot voorbeeld kan strekken. En de fiere edelman Geri, die van den vreemdeling wiens intocht in Florence in het jaar 1367 met zooveel luister gevierd werd nooit de redding, maar wel den ondergang van de stad zijner vaderen voorspelde, hij staat daar voor ons als een machtig beeld van die dagen, toen de adel iets geheel anders was dan de drager van een titel alleen. Maar de lezer zal al

spoedig moeten erkennen dat 't moeielijk valt te beslissen, of de bekwaamheden van den schrijver meer uitkomen in zijne teekening der personen en de ontleding hunner karakters, dan wel in de éénheid van het verhaal en de getrouwheid waarmede hij het geschiedkundige der feiten groepeert in dat éénige Florence, welks locale kleur hij met meesterlijke hand weergeeft.

Reeds voor een viertal jaren was 't mij vergund Fanfani's werk te lezen. En nog zoo levendig stond de indruk mij voor den geest dien het toen op mij maakte, dat ik bij het ontvangen der vertaling oniniddellijk de pen opnam om het bij ons publiek aan te bevelen, zonder mij den tijd te gunnen eerst na te gaan, of de vertolking een goed gelukte mag heeten. Maar Mr. Scholten heeft onze letterkunde al met zoo vele wel geslaagde proeven van vertalingen uit het Spaansch verrijkt, dat ik geen oogenblik twijfel aan de deugdelijkheid van dit werk.

M.

Carolus Linnaeus.

Carolus Linnaeus. Ein Lebensbild von Dr. Johannes Fr. X. Gistel, genannt G. Tilesius. Mit Bildniss und Handschrift. Frankfurt a./M. Sauerländer's Verlag, 1873.

Er is iets opwekkends en tegelijk iets beschamends in het bestudeeren van het leven van een groot man. Wanneer men leest, hoe zij, die later op het tooneel der wereld eene groote rol hebben vervuld, in hunne jeugd vaak met allerlei bezwaren te worstelen hadden, maar juist door dien tegenspoed gevormd en gesterkt werden; wanneer men ziet, hoe het genie, steeds met één vast doel voor oogen, alle zwarigheden weet te overwinnen en van elk voordeel een goed gebruik weet te maken, - dan kan de bewondering van den held en de beschamende vergelijking van zijn streven met eigen werkzaamheid een heilzame prikkel worden tot opwekking van sluimerende krachten. De geschiedenis heeft meer dan één voorbeeld aan te wijzen van den heilzamen invloed, welken het beeld van de werkzaamheid van een groot man op jeugdige gemoederen gehad heeft. Ook voor ouderen lean zoodanig voorbeeld nuttig zijn. Bovendien is het plicht, om de nagedachtenis van een groot man in eere te houden en, waar het pas geeft, zijne Verdiensten bij het nageslacht bekend te maken of te doen blijven.

Deze gedachten werden bij mij levendig, na het lezen van het werk, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel is afgeschreven. Zij wekten mij op, om, aan de hand daarvan, het leven en werken van den grooten meester der natuurlijke historie in ruinmeren kring bekend te maken.

Meer dan van vele andere beroemde mannen, schijnt mij het leven van Linnaeus geschikt om algemeene belangstelling te wekken. Zijne persooulijkheid en zijn karakter dwingen achting af; zijn lang en vruchtbaar werken als geleerde en docent, als reiziger en natuuronderzoeker, als arts en wereldburger was rijk

aan afwisseling. Hij bewoog zich niet alleen in zijn vaderland, maar hij was evenzoo in de groote middelpunten der beschaving een gevierd man. Voor ons Nederlanders komt hierbij nog het aandeel, dat ons vaderland aan zijne ontwikkeling heeft gehad. De beroemde man heeft, zooals weinigen vóór of na hern, voor zijne werken den ruimsten kring van lezers gevonden. Zijne leerlingen verbreidden in alle landen de leerstellingen en denkbeelden, uit des meesters bezielde voordracht opgevangen. Hij was moedig baanbreker en vormer eener nieuwe wetenschap, welke hij, na vele jaren van reusachtige werkzaamheid, op ervaring grondvestte.

> Der starke Mann hat sich ein Ziel gesetzt,
> Ein einzig Ziel - nur diesem jagt er nach;
> Sein Leben - Alles setzt er muthig dran!

Geen wonder dan ook, dat Linnaeus' leven en werken anderen tot voorbeeld gesteld is, en met recht mocht Kurt Sprengel (Histor. rei herbar II., Lib. VII. Cap. I) van hem getuigen: ‘Incomparabilis hujus viri vita tot abundat memorabilibus, ut juventuti exemplo illustri fiat, quid voluntatis constantia, quid ardor animi ac ignea vis valeant ad vincenda omnia externa obstacula; ut etiam viris, qui doctrinae quamdum maturitatem adepti sunt, velut instar quoddam proponat, e quo, quomodo gloriam partam tueri eademque frui ac in salutem humanam et commodum scientiarum adhibere possint, discendun sit’[1].

Carolus Linnaeus werd den 23sten Mei 1707 te Räshult, niet ver van de hoofdplaats van het kerspel Stenbrohult, in Smäland in Zweden geboren. Hij was het oudste kind van Nils Linnaeus, luthersch predikant aldaar, en van Christina Brodersson, de dochter van den voorganger zijns vaders. Zijne familie, van pachters afkomst en reeds lang in de genoemde streek woonachtig, ontleende haren naam (Tiliander, Lindelius, Linnaeus)

1 Het leven van dezen onvergelijkelijken man is zoo rijk aan merkwaardigheden, dat het voor de jeugd een schitterend voorbeeld is, wat vastheid van wil, geestkracht en vuur vermogen om alle uitwendige hinderpalen te overwinnen; en ook voor mannen, die in de wetenschap rijp geworden zijn, een toonbeeld wordt dat hun leert, hoe de verkregen roem bewaard en gebruikt en tot heil der menschheid en voordeel der wetenschap aangewend kan worden.

van een grooten lindeboom, die in 1783 nog op den Mayerhof te Räshult getoond werd.

Innig gelukkig waren de oaders met het eerste pand hunner liefde en in hunne vreugde beloofden zij elkander, om den aanvalligen knaap voor het hoogste wat zij op aarde kenden, voor den dienst der kerk op te leiden. Doch het was anders over hem beschikt. Door zijne geestesgaven, maar niet als geestelijke zou Karel zijn geboorteplaats beroemd maken. Onwillekeurig gaven wellicht zijne ouders zelve daartoe de eerste aanleiding.

Het ambt van Nils Linnaeus leverde namelijk slechts geringe inkomsten op, zoodat hij, om zich en de zijnen behoorlijk te kunnen onderhouden, genoodzaakt was door den landbouw en de teelt van bloemen zijn inkomen te vergrooten. Nog verhaalt men, hoe Nils zijne gade uitgezochte planten schonk, en Karel's wieg met bloemen bestrooide. Wie weet, welken indruk het zien der bevallige vormen en schoone kleuren toen reeds op het jeugdige kind gemaakt heeft, zonder dat het zich daarvan bewust was?

De aanvankelijke neiging van den knaap werd zeer begunstigd door de omstandigheid, dat zijn vader in 1708 de predikantsplaats te Stenbrohult verkreeg. De heerlijke Jigging van dit oord, in een der schoonste streken van Smäland, aan het door zijne schilderachtige oevers beroemde meer Möklen, gaf hem de ruimste gelegenheid om zijn zin voor natuurschoon te ontwikkelen. De pastorie had een grooten tuin, die door Nils Linnaeus tot aan zijn dood met de grootste voorliefde werd verzorgd, zoodat binnen weinige jaren de predikantstuin als de schoonste en rijkste uit den omtrek bekend was. Wat de vader kweekte, boeide ook den zoon. In vaders tuin, die meer dan 400 soorten en daaronder vele uitlandsche bloemen bezat, hielp de jonge Karel dapper mede. Tot zijne belooning werd hem een stukje daarvan als Karel's tuin afgestaan, en nu kende zijne vreugde geen grenzen. Om zijn tuin goed gevuld en bontkleurig te hebben, deed hij kleine strooptochten in de omliggeude velden en bosschen, en bracht allerlei planten, waaronder ook veel onkruid dat later bijna niet uit te roeien was, in zijn tuin, terwijl nij dezen bovendien bevolkte met wilde bijen en wespen, die bijna gevaarlijk werden voor de aanwezige honigbijen.

Hierdoor vermeerderde Karel allengs zijne kennis en tegelijk zijne liefde voor de natuur. Zijn vader, die hem het eerste onderwijs in de Zweedsche taal en daarna ook in de beginselen

van het Latijn mededeelde, liet deze botanische excursiën gaarne toe, als eene onschuldige en gezonde verpoozing zijner studiën. Maar langzamerhand moest het onderwijs meer op zijne toekomstige bestemming tot prediker gericht worden. Er werd daarom besloten, hem op zijn 10de jaar naar de Latijnsche school in de naburige stad Wexiö, de hoofdplaats der provincie Smäland, te zenden.

Niet zonder smart verliet de knaap het tooneel zijner kinderjaren. De neiging voor zijne lievelingsbezigheid ging met hem mede, en werd telkens op nieuw gevoed, zoo dikwijls het voorjaar veld en bosch met nieuwe bloemen tooide. Al zijne vrije uren werden daaraan besteed. Bloemen en kruiden zoeken en onderzoeken beviel hem beter dan woorden leeren en grammatica. In de taalstudie vorderde hij dan ook weinig. Van de ouderwetsche vormen van het toenmalig schoolonderwijs had hij zulk een afkeer, dat hij soms dagen lang uit de school bleef, zonder zich in het minst om zijn lessen te bekommeren, met uitzondering van die over physica en mathesis, waarin hij onder de eersten bleef, Een onweerstaanbare drang dreef hem naar buiten bij zrjne planten. In den herfst zocht hij zwammen (Fungi), in den zomer en het voorjaar phanerogamen; in den winter spijzigde hij vol medelijden de musschen; nunquam minus otiosus quam otiosus, nec minus solus quam solus.

Gelukkig nog, dat de rector der school, Magister Lanaerius, ook een vriend der plantkunde was, die het opmerkte, welk eene buitengewone kennis de jonge Linnaeus hierin reeds verkregen had, terwijl zijne medescholieren en anderen hem voor een lediglooper hielden, en hem uitlachten om zijn slecht Latijn.

Intusschen het kon niet ontkend worden, dat Karel in de verschillende wetenschappen, welke tot zijn toekomstig ambt van prediker behoorden, zeer achterlijk was gebleven. Dit kwam vooral uit, toen hij, na een zevenjarig bezoek der schoolklassen, in 1724 op het hoogere instituut te Wexiö, het gymnasium overging. Dogmatiek, hebreeuwsch en oude talen waren door de bekoorlijkheden van Flora vergeten en werden voortdurend verwaarloosd. Alle vermaningen, om aan de genoemde vakken meer vlijt en zorg te besteden, bleven vruchteloos. Eindelijk zagen eenige lectoren van het gymnasium zich ge-

drongen, den vader kennis te geven van de uiterst geringe vorderingen en van de traagheid en onverschilligheid van den zoon. Zij meenden, dat er op de studiebanken niets van den jongen terecht zou komen, en gaven den raad, hem liever een handwerk te laten leeren.

Diep trof het den vader, dit getuigenis van zijn zoon te ontvangen. Nog eenmaal beproefde hij, zijn Karel tot de studie der theologie te bewegen. Maar hoewel deze als een gehoorzame zoon toegaf, toonde hij echter zulk een tegenzin in die vakken, dat Nils het voornemen opvatte, hem niet verder te laten studeeren, maar bij een schoenmaker in de leer te doen. De studie der natuurwetenschappen of der geneeskunde bood geen vooruitzichten en vorderde uitgaven, welke hij uit zijn karig inkomen niet kon bestrijden. Hij had zijn zoon te lief, om hem aan die onzekere toekomst te kunnen toevertrouwen.

Weinig heeft het toen gescheeld, of het genie van den man, die later zijn vaderland beroemd zou maken door zijnen naam, ware ondergegaan in het nederig bedrijf van den handwerksman. Doch gelukkig waren de talenten van den jongen Linnaeus opgemerkt door Johan Rothmann, Provinciaal-medicus te Wexiö, een ontwikkeld geneesheer, die tegelijker tijd leeraar in de natuurwetenschappen aan het gymnasium was. Deze werd de redder van Linnaeus op dit keerpunt van zijn leven.

De buitengewone gaven van Linnaeus, zijn ijzeren geheugen, helder verstand, zeldzaam waarnemingstalent, zijne onvermoeide vlijt en volharding, waar het zijne lievelingsvakken betrof, en daarbij zijne voor zijn leeftijd ongewone kennis in die wetenschappen, waren den ervaren en helderzienden man niet ontgaan. Daar vernam Rothmann, dat die veelbelovende jongeling door zijn vader van het gymnasium zoude genomen worden. De bloem, die pas begon te ontluiken, zou afgebroken worden, omdat men hare waarde niet kende. Dit mocht hij niet gedoogen. In persoon gaat hij naar den vader, schildert hem de werkelijke talenten van zijn zoon; betoogt, hoe de leeraren van het gymnasium, die vreemd waren aan natuurstudie, zijn zoon niet konden beoordeelen; en dringt er krachtig op aan, om den jongen in geneeskunde en botanie te laten studeeren, waarvoor hij zoo duidelijk neiging en aanleg blijkt te bezitten. Hij, Rothmann, wil zelf Karel gedurende de nog overige schooljaren te Wexiö bij zich nemen, en hem onderricht

geven in de genoemde vakken, om zijn overgang tot de academie gemakkelijk te maken. Aan de moeder van Karel geeft Rothmann den raad, om haar gelofte dat zij haren zoon aan God zou wijden, aldus gestand te doen, dat zij hem veroorlooft prediker der natuur te worden.

Dat Karel Linnaeus zijne beden voegde bij de voorspraak van zijn weldoener, behoeft wel niet vermeld te worden. Hij had zijn vader dikwijls hooren zeggen, dat een jong mensch vooral dat moest leeren waarin hij lust had, omdat eigen ijver de beste spoorslag was om verder te komen. Hij smeekte zijn vader, dien regel nu ook op hem toe te passen.

Hoewel ongaarne en onbevredigd gaven de ouders eindelijk toe, en getroostten zich ter liefde van hun zoon de mislukking hunner vurigste wenschen.

Karel nu, ten toppunt van geluk, kon vrij en ongehinderd zijne lievelingsstudiën voortzetten. De zekerheid van zijn doel verdubbelde zijn ijver, en onder de verstandige leiding van Rothmann vorderde hij snel. Deze gaf hem Plinius te bestudeeren, welke schrijver den jongen aantrok, zoodat hij in korten tijd in het Latijn aanzienlijke vorderingen maakte. Vandaar wellicht ook de voorliefde voor Plinius en diens aphoristischen schrijftrant, welke Linnaeus op later leeftijd is bijgebleven.

Onder de voorrechten, welke de leiding van Rothmann voor den jongeling opleverde, behoorde ook het gebruik eener niet onbelangrijke bibliotheek. Hij vond daarin onder anderen Tournefort's Institutiones rei herbariae, het beroemde werk van een der grootste botanisten uit dien tijd. Deze lijvige kwartijnen werden door hem als verslonden, want zij gaven hem een onschatbaren steun bij zijne studiën. Dit boek werd, gelijk de geschiedschrijver Stöver opmerkt, de fakkel, welke den jongeling licht gaf, aan zijne begeerige blikken nieuwe uitzichten opende en daardoor de bron werd van het reiner en grooter licht, dat Linnaeus later zelf verspreidde, toen hij zijne stoute denkbeelden bekend maakte.

Nadat hij aldus drie jaren op het gymnasium had doorgebracht, maakte hij zich op zijn 20ste jaar gereed, om de universiteit te gaan bezoeken. Hij ontving daartoe van Nils Krok, den Rector van het gymnasium, het volgende merkwaardige testimonium academicum:

‘De jeugd op de scholen kan met het plantsoen in eene boomkweekerij vergeleken worden. Soms komt het bij jonge planten voor, dat zij tegen den zin des kweekers, niettegenstaande de zorg, die aan hare ontwikkeling besteed wordt, verwilderen; worden zij echter later overgeplant, dan veranderen zij allengs hare natuur en dragen somwijlen zoete vruchten.

Dit alleen geeft mij de hoop, dezen jongen man met goed gevolg naar de hoogesckool te zenden, waar eene andere luchtstreek wellicht zijne betere ontwikkeling zal begunstigen.’

Van de twee universiteiten in het koninkrijk Zweden viel de keus op de kleinere, als de minst kostbare en meest naburige, namelijk die te Lund, in Schoonen. Karel had daar ook nog een bloedverwant in een der professoren, met name Humaerus, die zijne ondersteuning had toegezegd. Deze hoop werd echter ras teleurgesteld, want toen Karel, ter nauwernood in Lund aangekomen, prof. Humaerus wilde opzoeken, vernam hij dat deze kort te voren begraven was.

Gelukkig vond hij weldra een anderen beschermer in Kilian Stobaeus, toenmaals een der beroemdste professoren der academie, die de medicijnen en botanie onderwees. Karel toonde van al zijne mede-studenten den meesten ijver in deze lessen en won hierdoor de liefde van Stobaeus. Toen deze nu de bekrompen omstandigheden leerde kennen, waarin Linnaeus verkeerde, besloot hij, niet minder edelmoedig dan Rothmann, den jongeling in huis te nemen.

In het huis van Stobaeus vond onze held volop voedsel voor zijn werken: een aanzienlijke, goed geordende verzameling van naturaliën en eene rijke bibliotheek. Hij begon nu een behoorlijk herbarium aan te leggen, en werd hierdoor genoodzaakt de vormen der planten nog nauwkeuriger te beschouwen. Hij verzamelde met nog grooter ijver, en onderzocht met zorg kenmerken en eigenschappen der planten; hij ontwierp korte beschrijvingen of diagnosen en vergeleek deze met die van Tournefort, zijn voorbeeld. Hierbij had zijn scherpzinnige, onderzoekende geest meermalen de gelegenheid nieuwe waarnemingen te doen.

Ten einde zijn herbarium zoo volledig mogelijk te maken, doorzocht hij den geheelen omtrek der streek en even als vroeger te Wexiö verzamelde hij niet alleen planten, maar ook lagere dieren. Eens was hij bijna het slachtoffer van zijn ijver geworden. Hij werd op een zijner wandelingen gewond door

een vergiftigen worm, later als Furia infernalis door hem beschreven (volgens sommigen de in Zweden voorkomende Filaria medinensis?), hetgeen hem geruimen tijd bedlegerig maakte. Doch in stede van hierdoor afgeschrikt te worden, was dit ongeval hem een nieuwe prikkel, om de lagere dieren nader te leeren kennen.

Bij de kennis, welke hij alzoo uit de natuur putte, werd die der boeken niet vergeten. Heimelijk wist hij uit Stobaeus' bibliotheek zich de voornaamste botanische werken te verschaffen, en bestudeerde die tot diep in den nacht. Toen Stobaeus dit laat opblijven van zijn leerling bemerkte, meende hij dat deze, die een vrolijk student was, met zijne makkers den nacht met kaartspelen doorbracht. Maar hoe was hij verwonderd, toen hij eens geheel onverwacht zeer laat op Karel's kamer komende, dezen geheel alleen met de werken der beroemde botanici, Caesalpinus, C. Bauhinus en Tournefort bezig vond. Hij kreeg hierdoor den vlijtigen student te meer lief en gaf hem sedert dien dag den sleutel zijner bibliotheek, ten einde naar hartelust daaruit te kunnen putten.

Zoo werd Linnaeus' kennis tijdens zijn verblijf te Lund grooter, zijn blik ruimer en hij verlangde hoe langer hoe vu riger zijn gezichteinder te kunnen uitbreiden. Een gesprek met Rothmann vestigde zijn aandacht op de eerste en oudste universiteit in Zweden, de hoogeschool te Upsala, welke hem voor zijn doel de beste gelegenheid scheen aan te bieden, al kon hij daar ook niet aanstonds die hulp en voorspraak vinden, welke hij te Lund zoo ruimschoots genoot.

Met toestemming zijus vaders reisde hij in 1728 naar Upsala. De professoren, wier lessen Linnaeus te houden had, Olof Rudbeck (de jongere) en Roberg, waren beide oud. Een der grootste plantenkenners in Zweden was toen de eerste hoogleeraar in de theologie te Upsala, Olaus Celsius, volgens Linnaeus' later getuigenis, de eenige botanicus van zijn vaderland. Dezen geleerde te leeren kennen en van zijne lessen te profiteeren, was Karel's eerste zorg. Doch te vergeefs. Celsius was afwezig en vertoefde geruimen tijd voor dienstzaken te Stockholm. Karel moest dus grootendeels zonder leiding zijn eigen weg kiezen, alleen geholpen door de werken der groote mannen van vroegeren tijd.

Toen hij aldus een jaar had gewerkt, kwam hij in kommervolle omstandigheden. Het weinige meegebrachte geld (100 thaler)

was verteerd; van huis had hij geen verdere ondersteuning te wachten, en om te kunnen leven moest hij schulden maken, hetgeen hem bittere zorgen gaf. Hij mocht wel kosteloos de colleges bijwonen, maar het ontbrak hem aan kost en kleeding. Trouw hielpen hem, zooveel zij konden, zijne mede-studenten. Hij at om beurten bij den een en bij den ander, en was dankbaar, dat hij hunne gebruikte kleederen mocht afdragen. Ook had hij geen schoenen, en door den nood gedrongen, moest hij nog eenmaal het bedrijf ter hand nemen, waartoe zijn vader hem vroeger bestemd had. Een paar versleten schoenen, hem door een zijner makkers geschonken, belegde hij van binnen met bladen grof papier en stopte ze met boomschors, om toch te kunnen uitgaan en planten zoeken. Een minder volhardend karakter zou den moed hebben laten zinken. Doch niet alzoo Linnaeus. Gelijk meermalen zwarigheden en teleurstellingen de school zijn geweest, waarin groote mannen zich gevormd hebben, zoo ging het ook hier. Al die zorgen strekten slechts, om Linnaeus' kracht te ontwikkelen en zijn moed te verhoogen. Onverdroten en onvermoeid zette hij zijne studiën dag en nacht voort, met het vaste voornemen zich te onderscheiden en hierdoor zijn weg te banen.

Toen de nood het hoogste klom, was gelukkig de redding nabij. Olaus Celsius was uit Stockholm teruggekomen en bezocht den botanischen tuin, toen juist Karel daar bezig was. Bij zijn gesprek met den student, vond hij bij dezen zoo buitengewone kennis der planten en zulk een scherpzinnigheid gepaard met een groot talent van waarneming, dat Celsius, vol bewondering, nader onderzoek deed naar dien zeldzamen jongeling, en toen hij diens kommervollen toestand vernam, hem in zijn eigen huis vrije woning en kost aanbood.

Celsius was toen juist bezig met de bewerking van zijn ‘Hierobotanicurn’, een boek (in twee deelen in 1745 en 1752 verschenen als tegenhanger van het Hierozoöicum van Bochardus), waarin de boomen en kruiden in den bijbel voorkomende beschreven zouden worden. Wie kon hem hierbij beter helpen, dan de student te Upsala, die reeds zoo uitgebreide kennis der planten bezat? Vol dankbaarheid besteedde dan ook Linnaeus hieraan zijne beste krachten. Hij had daarbij het vrije gebruik van de rijke bibliotheek van Celsius, de grootste in Zweden, en genoot het voorrecht, menigmaal van dezen in twijfelachtige gevallen raad en hulp te ontvangen. Celsius heeft

zich ook later herhaaldelijk veel aan Linnaeus laten gelegen liggen. Van geen zijner weldoeners heeft deze zoo diepen indruk ontvangen als van Celsius, en nooit sprak hij van hem zonder een innig gevoel van dankbaarheid en vereering. Toen later de waardige prelaat, op den 24sten Juni 1756, in den ouderdom van 76 jaren overleed, was Linnaeus op het toppunt van zijn roem, en telde Celsius onder zijne academische ambtgenooten zijn voormaligen leerling als een zijner warmste en dankbaarste vrienden. - Doch laat ik in mijn geschiedverhaal niet vooruitloopen.

Tot nu toe had Linnaeus bij zijn botanische studiën zich vooral aangesloten aan Tournefort, en de onderzochte planten gerangschikt naar het stelsel van dezen, dat algemeen aangenomen, en voornamelijk op de kenmerken van de uitwendige deelen der bloem gericht was. Omstreeks dezen tijd echter begon bij den student de stoute gedachte te rijpen, om een *nieuw* stelsel voor de plantenkunde op te bouwen. Het denkbeeld daartoe ontleende hij aan een klein, maar merkwaardig geschrift van Vaillant, getiteld: ‘Sermo de structura florum’ (Lugd. Bat. 1718), waarin over de geslachtsorganen der planten zeer scherpzinnige en juiste opmerkingen voorkwamen. Linnaeus vond hierin een aantal zijner eigen waarnemingen bevestigd en toegelicht, en kwam allengs tot de overtuiging, dat aan de inwendige deelen der bloem, met name aan de meeldraden en stampers, niet alleen grooter beteekenis moest worden toegekend dan aan de uitwendige bekleedselen, maar ook dat men een betere rangschikking der planten verkreeg, wanneer men deze volgens het aantal der geslachtsorganen, der meeldraden en stampers, indeelde. Dit was de grondslag van het *sexueele systeem*, waarvan later Linnaeus de stichter werd, dat zijn naam draagt, en dat nog heden ten dage als het beste der kunstmatige stelsels nevens de natuurlijke in gebruik is.

Eene toevallige omstandigheid gaf aanleiding, dat de aandacht van Linnaeus meer bijzonder op dit onderwerp gevestigd werd, en dat zijn onderzoek hem aanstonds voordeelig was in zijne carrière. In den zomer van 1730 werd onder praesidium van George Wallin eene dissertatie over de paring der boomen (‘de nuptiis arborum’) verdedigd. Linnaeus was daarbij tegenwoordig. Het onderwerp was geheel dat zijner studiën en niemand in Upsala had wellicht meer dan hij daarin gearbeid. Hij gevoelde zich daardoor opgewekt zelf eene kleine verhandeling over het

geslacht der planten te schrijven, waarin hij een tal van scherpzinnige en nieuwe opmerkingen nederlegde[1]. Deze verhandeling kwam den professor in de botanie, Olaus Rudbeck Jr., onder de oogen, die verbaasd over de veelomvattende kennis waarvan zij blijken gaf, zich nader met den schrijver onderhield en naar hem onderzoek deed. Nu was de toekomst van Linnaeus verzekerd.

Rudbeck namelijk was reeds 70 jaren oud, en het uitgaan en college geven begon hem moeielijk te vallen, zoodat hij naar een plaatsvervanger uitzag. Zijne keus viel op Linnaeus, die door zijne verhandeling reeds de bewijzen van grondige studie en voldoende kennis had gegeven. Hij nam hem bij zich in huis en liet hem, als Vicarius, reeds in 1730, voorlezingen in den botanischen tuin houden. Deze lessen van den 23jarigen man boeiden de toehoorders in hooge mate, zoowel door de nieuwheid der onderwerpen, welke hij besprak, als door zijne heldere, levendige voordracht. Linnaeus hield zich toen niet alleen met het planten- maar ook met het dierenrijk bezig, waarvoor hij evenzoo eene betere rangschikking zocht. O.a. bestudeerde hij met de hulp van den grijzen Rudbeck en diens verzamelingen de inlandsche vogels van Zweden en hield daarover afzonderlijke voordrachten.

Weldra intusschen opende zich voor hem nog ruimer gelegenheid tot uitbreiding zijner kennis.

Kort na het jaar 1710, toen de pest alle studenten uit Upsala had verdreven, was aldaar een letterkundig genootschap gesticht, dat in 1719 uitgebreid en negen jaren later door den Koning erkend en geprivilegeerd werd als ‘Kongl. Vetenskaps Societeten i Upsala.’ Dit genootschap, waarvan Erich Benzelius en Olaus Celsius de stichters waren, had vooral de ontdekking en het onderzoek der produeten van natuurlijke historie in Zweden en Noorwegen ten doel. Van geene provincie van Zweden nu waren de voortbrengselen minder bekend dan van het ver af gelegene, groote en woeste Lapland. Wel had men reeds in de vorige eeuw getracht, nader kennis van dit land te verkrijgen.

1 Deze verhandeling werd (vermoedelijk na nog eens omgewerkt te zijn) in 1733 te Stockholm gedrukt onder den titel: C. Linnaei alum. Wrediani extraord. M.C. Nuptiae plantarum, in quibus systema vegetabilium universale a staminibus et pistillis, sive sexu, desumtum, etc.

Olaus Rudbeck, de vader van den weldoener van Linnaeus, had in 1695 op kosten van koning Karel XI eene reis door de genoemde Poolstreek gedaan en veel merkwaardigs van daar naar Upsala gebracht. Doch dat alles was met de meeste werken van dien schrijver in den grooten brand van 1702 vernield. Ten einde dit verlies nu eenigermate te herstellen, besloot het genootschap, met goedvinden en medewerking van den Rijksdag, Lapland op nieuw te laten doorzoeken. Celsius en Rudbeck hadden daartoe een jongmensch aanbevolen, dien zij meenden voor dit doel alle geschiktheid te bezitten, namelijk Carolus Linnaeus.

In den tegenwoordigen tijd, nu men, in gemakkelijke, door stoom langs ijzeren banen bewogen wagens gezeten, in korten tijd Europa van het eene einde tot het andere doorreist, kan men zich geen denkbeeld meer maken van de zwarigheden en ontberingen, eene anderhalve eeuw geleden aan het reizen verbonden. Maar ook in dien tijd behoorde eene reis door Lapland zonder tegenspraak tot de bezwaarlijkste en onaangenaamste, die men in Europa kon oudernemen, en verreweg de meesten zouden voor de eer van zulk eene onderneming hartelijk bedankt hebben. Linnaeus echter, vol eerzucht en geestdrift, beschouwde als een geluk, wat anderen afschrikte. Bijzondere belooningen waren den reiziger niet toegezegd. Het geheele reisgeld door den Rijksdag toegestaan, was niet meer dan omstreeks ƒ 108 (100 Zweedsche platen), doch dit hield onzen held niet terug. De gelegenheid te vinden, om zijn weetlust te bevredigen en zijne plantenkennis uit te breiden, was hem genoeg.

In den herfst van het jaar 1831 had Linnaeus de opdracht der reis naar Lapland aangenomen. In den daaropvolgenden winter bezocht hij zijn weldoener prof. Stobaeus te Lund, en ging daarop naar Stenbrohult bij zijne ouders, die gelukkig geheel verzoend waren met den loop der zaken en zich verheugden in de onderscheiding, welke hun zoon had ontvangen. In April keerde hij naar Upsala terug, om zich voor zijn ontdekkingstocht voor te bereiden en toe te rusten.

Met den aanvang der lente in het noorden, den 2^{den} Mei 1732, begon Linnaeus zijne reis naar Lapland, als een student met weinig bagage. Een lederen doos met papier en pennen, en een reiszak met kleederen en linnengoed vormdeu met het trouwe paard de geheele uitrusting.

Om zich niet te vermoeien, voordat hij de plaatsen zijner bestemming bereikte, maakte hij van Upsala den tocht te paard.

Zijn weg ging over Gefle door de provincie Noveland langs de Bothnische golf. Van daar had hij plan om naar het noordwesten, naar Umeâ Lappmark, de zuidelijkste provincie van Lapland te trekken. Maar met het einde van Mei was hier het voorjaar nog niet begonnen, en het reizen gevaarlijk. De landbewoners raadden hem ook niet verder te gaan en liever de komst van den zomer af te wachten. Maar Linnaeus telde al die bezwaren weinig; hij had geen geduld, en hij wilde juist het liefst de rneest onbezochte streken opzoeken, in de hoop daar de meeste ontdekkingen te maken. Nadat hij eenigen tijd te Hernäsand, het hoofdplaatsje van Angermannsland, aan de Bothnische golf, het zachtere weder had afgewacht, zette hij de reis geheel alleen te voet voort.

Al wat de natuur opleverde, kruid en boom, steen en dier, was voorwerp van zijn onderzoek. De voorspellingen van bezwaren, waarmede hij te worstelen zou hebben, waren echter niet overdreven geweest; want alle denkbare ellende op reis trof samen. De rivieren, die hij moest doortrekken, waren nog steeds gezwollen en snelstroomend. Linnaeus kwam daarbij meermalen in levensgevaar. Het land, met bosschen en moerassen doorsneden, moest bewandeld worden, hoeveel moeite en inspanning het ook kosten mocht. Hierbij voegden zich de bijtende koude, gebrek aan voedsel en soms zelfs aan dak in deze verlaten streken. Wanneer hij na zijn dagreis, vermoeid en uitgeput, 's avonds in de hut van een Laplander mocht rusten en zijn honger stillen, was hij bovenmate gelukkig.

Door al die ontberingen en gevaren geenszins afgeschrikt, vervolgde Linnaeus zijn reis door de overige provinciën van Lapland, Pitheâ en Ulnâ Lappmark. Om een denkbeeld te verkrijgen van het onherbergzame en eenzame dezer streken, heeft men slechts in het oog te houden, dat in dit geheele land (het Zweedsche Canada, zooals Dr. Stöver het noemt) geen enkele stad, maar alleen 32 verstrooide groepen van huizen of dorpen gevonden worden. Uitgestrekte sneeuwvelden, welke het grootste deel van het jaar de plaats der bouwlanden innamen; hier en daar eenige hutten, wier bewoners nog in eene soort van ruwen natuurstaat verkeerden, tevreden met de grootste armoede, omdat zij geen andere behoeften kenden noch begeerden dan het meest eenvoudige levensonderhoud: - ziedaar het land, hetwelk Linnaeus in alle richtingen doorkruiste.

Na Lapland bezocht te hebben, wendde onze reiziger zich

naar de Alpen, welke Zweden van Noorwegen scheiden, en zich van de Witte Zee tot de zuidelijke provincie Wermeland over eene breedte van 10 à 20 en eene lengte van 200 Zweedsche mijlen uitstrekken. De vroeger doorgestane vermoeienissen en gevaren kwamen niet in vergelijking met die, welke deze gebergten opleverden, wier afgelegen gedeelten zelden door een menschenvoet betreden waren. Maar juist deze schrikwekkende oorden hadden voor Linnaeus de meeste bekoorlijkheid. Moedig doorreisde hij het hooggebergte, niettegenstaande de koude op de toppen en de hitte in de dalen, steeds acht gevende op alles, vooral ook op de mineralen en gesteenten, waaraan die streken zoo rijk zijn. Zelfs deed hij, onder geleide van twee Laplanders, eene excursie langs de kusten der Noordzee; keerde van daar langs een anderen weg over de Alpen terug en kwam eindelijk, uitgeput door al zijne vermoeienissen, den 11^{den} Augustus te Luleâ aan.

Zijn voedsel, gedurende al die vermoeiende bergtochten, bestond hoofdzakelijk in visch en rendiermelk; brood en zout was slechts zelden te verkrijgen. Een der lastigste ongemakken, welke hij in Lapland aantrof, was de ontzettende menigte muggen. Ik beschutte mij daartegen, schrijft Linnaeus, door een neteldoek gaas, dat ik mij over het aangezicht bond. Zonder dat had ik met elke ademhaling een tal dier dieren moeten inslikken. De Laplanders hebben daartegen een eigen middel: zij bestrijken aangezicht en handen met eene soort van pek.

Van de zes natuurhistorische reizen, welke Linnaeus ondernomen heeft, was deze eerste de vermoeiendste en bezwaarlijkste. Hij heeft zich zelf later (in 1741 bij de aanvaarding van zijn leeraarsambt) daarover aldus uitgelaten: ‘Wel is er geene be-langrijke provincie van Zweden, die ik niet doorreisd en door-wandeld heb, onder veel inspanning en afmatting des lichaams; bijzonder moeilijk is de reis door Lapland geweest. Ik moet bekennen, dat ik op den tocht door dit land meer ongemak en gevaren heb doorgestaan, dan op alle andere reizen, in vreemde landen ook niet zonder uitputting ondernomen. Maar was eens het ongemak geleden, dan vergat ik alle doorgestane gevaren en vermoeienis. De onschatbare vruchten, welke ik op deze tochten oogstte, vergoedden al het leed.’

Na te Luleâ eenigen tijd uitgerust te hebben, nam Linnaeus den wandelstaf weder op. Bij zijne uitreis had hij de westelijke provinciën aan de Bothnische golf bezocht; bij zijn terug-

tocht nam hij den weg door de oostelijke kustlanden, over Torneâ naar Finland, vervolgens over Carleby, Wasa, Christiaanstad en Biörneborg naar Abo. Hier stak hij de Oostzee over en kwam alzoo, na eene reis van een half jaar waarin hij een weg van meer dan 800 duitsche mijlen had afgelegd, met het einde van October 1732 in Upsala terug. Met het medegenomen reisgeld had hij zoo zuinig huisgehouden, dat hij zich van het overschot nog een zoogenaamden ‘Lapjjmud’, een pels van meegebrachte rendierhuiden, kon laten maken, als herinnering aan de kleine gele moerasbewoners van het land, waar de zon dagen achtereen aan den hemel blijft.

Het doel der reis was volkomen bereikt. In Lapland, hoewel volgens Linnaeus eene aan planten en andere natuurvoortbrengselen weinig vruchtbare streek, had hij meer dan 100 nieuwe, nog onbeschreven geslachten en soorten van planten ontdekt, en ook over de merkwaardigheden uit het dierenrijk, over de levenswijze en gebruiken der bewoners een tal van waarnemingen verzameld. Zijn dagboek is niet gedrukt, maar de inhoud, wat de gevonden planten betrof, opgenomen in des schrijvers Florula lapponica, welk werk als eene bijzondere onderscheiding in 1732 en 1734 werd uitgegeven in de Acta van het Kon. Genootschap van Wetenschappen, terwijl Linnaeus tot lid daarvan werd benoemd. Dit was de eenige openbare belooning, welke de koene reiziger ontving.

Te Upsala teruggekeerd begon Linnaeus, vol begeerte zich in de wetenschap te onderscheiden en te gelijk zich te oefenen, voorlezingen te houden over botanie en mineralogie. De geheel nieuwe wijze van behandeling der botanie, gepaard aan de levendige en heldere voordracht van Linnaeus, gaven aan deze lessen een buitengewonen bijval. De Studenten verzuimden de andere colleges om de zijne te hooren. Maar juist dit succes werd zijn ongeluk. De kleingeestige naijver van anderen kon dit niet met onverschilligheid aanzien. Linnaeus was niet gepromoveerd, en had bijgevolg niet het recht om openbare lessen te geven.

Een jongen man, Dr. Nils Rosén, die voor den ouden Rudbeck Vicarius in anatomie en adjunct in de geneeskunde was geworden, stond de opgang van Linnaeus in den weg. Hij

klaagde hem aan bij den academischen senaat en vorderde ingevolge de statuten der universiteit, dat het verder geven van lessen aan Linnaeus zou verboden worden. Deze werd voor het consistorium geroepen, en hoewel onderscheiden leden daarvan hem wel genegen waren, de wetten mochten niet geschonden worden en het verbod volgde, dat Rosén gewenscht had. Dit was een zware slag voor Linnaeus, die al zijne hoop in duigen sloeg! Aan zijne eerzucht was eensklaps een werkkring, aan zijn vlijt de gelegenheid tot eigen onderhoud ontnomen. Het is te begrijpen, al is het niet goed te keuren, dat zijn sanguinisch temperament in woede geraakte tegen den bewerker van zijn leed en hij zich zelf vergat. - Toen Rosén uit het consistorium kwam, ging Linnaeus woedend op hem los, trok den degen en zou hem vermoord hebben, zoo de omstanders dit niet gelukkig verhinderd hadden. Deze aanval maakte natuurlijk eene geweldige opschudding. Rosén diende eene aanklacht in wegens grove beleediging der openbare veiligheid. Volgens de toenmalige strenge wetten zou Linnaeus voor dit vergrijp verbannen zijn en nooit meer in Upsala hebben kunnen komen. Tot zijn geluk kwam echter Olaus Celsius tusschen beide. Deze wist de opschudding te doen bedaren en bracht het zoover, dat Linnaeus' straf met eene berisping eindigde.

De opgewondenheid en haat van dezen was echter niet bedaard. Nog altijd ging hij met de gedachte rond, om Rosén, als hij hem op straat ontmoette, te doorsteken. Doch terwijl hij nog steeds zon op wraak, werd hij eens des nachts angstig wakker, en begon hij ernstig na te denken over zijn boosaardig voornemen en al het misdadige daarvan in te zien. Zijne rede overwon zijne drift, en sedert dien tijd gelukte hem zijn werken beter. Het voorval werd de aanleiding tot een bijzonder dagboek, getiteld: Nemesis divina (het goddelijk Strafgericht), waarin hij, in het vaste geloof aan eene wrekende gerechtigheid, de wegen der Voorzienigheid met vele personen, die hij in zijn lange leven leerde kennen, opteekende[1]. Later zijn

1 Dit dagboek is eerst voor 30 jaren gevonden in de nalatenschap van Dr. Acrel, die met Linnaeus' zoon zeer bevriend en diens executeur geweest was, en aan de universiteit te Upsala geschonken. Men vindt daarin o.a. deze merkwaardige woorden: Het noodlot is Gods oordeel..... Alles ging mij ongelukkig, zoo lang ik beproefde onrecht te wreken; ik veranderde echter mijn zin (1734) en liet alles over aan Gods handen; daarna ging ‘alles voorspoedig.’

Linnaeus en Rosén bijna gelijktijdig professoren te Upsala geworden, maar de geheime naijver van beiden tegen elkander is nooit geheel geweken.

Wilde Linnaeus zijne colleges voortzetten, dan moest hij Doctor worden. Dit kon hij echter niet wegens gebrek aan geld. Zijn eigen onderhoud kostte hem al zorgen genoeg. Hij had echter nog ééne hoop: aan de universiteit te Lund was eene plaats van adjunct bij de medische faculteit vacant geworden. Wetende, dat hij daar, behalve andere vrienden, nog een beschermer had in Dr. Stobaeus, dong hij naar die betrekking; doch te vergeefs, zij werd aan een ander gegeven. Zijn toestand werd langzamerhand kommervoller dan ooit te voren. Toch gaf hij bij al die wederwaardigheden den moed niet op.

Eindelijk hadden zijne voormalige toehoorders medelijden met hem, en toen verscheidenen hunner tegen het einde van 1733 besloten, eene excursie in de bergstreken te maken, om hunne kennis der mineralen uit te breiden, namen zij Linnaeus als gids mede. De reis ging naar Garpenberg, Avestadt, Bitsberg en vooral naar Fahlun, de hoofdstad van Dalecarlie, waar de beroemde kopermijnen, de rijkste en vruchtbaarste van Zweden, zich bevinden. Te Fahlun, waar men zich geruimen tijd ophield, leerde Linnaeus Freiherr von Reuterholm, den gouverneur, der provincie, kennen. Deze beminde de natuurwetenschappen; het onderzoek van de producten der bergstreken, waarover hij het beheer voerde, was zijne lievelingsstudie. Toen hij derhalve de buitengewone kennis van Linnaeus ontdekte, stelde hij groot belang in dezen, en weldra gaf hij daarvan een doorslaand bewijs, door Linnaeus uit te noodigen op zijne kosten met zijne zonen eene reis te maken, ten einde hunne kennis van landbouw en mineralogie te vermeerderen. Bij von Reutersholm's zonen sloten zich nog eenige jonge mannen aan, die gezamenlijk in het voorjaar van 1734 de reis ondernamen. Aan ieder der reisgenooten werd een eigen gedeelte, hetzij der natuurwetenschappen in het algemeen, hetzij der landhuishoudkunde of der mineralogie in het bijzonder, opgedragen, waarover hij waarnemingen en onderzoekingen moest doen. Zoo bezochten zij de bergen van Oost-Dalecarlie en verder vooral de werken te Röraas, alwaar zij geruimen tijd vertoefden, om vervolgens

door West-Dalecarlië naar Fahlun terug te keeren. Ook op deze reis zijn, onder de leiding van onzen held, vele merkwaardigheden ontdekt, welker beschrijving ons echter te ver zou afleiden.

Te Fahlun teruggekeerd, genoot Linnaeus verder in ruime mate de ondersteuning van den edelen gouverneur. Onder de bescherming van dezen stichtte hij eene kleine academie en begon hij voorlezingen te houden over de kunst om metalen te onderzoeken. In eene bergstad, zooals hier, vond dit onderwerp grooten bijval; de theorie kon hier de dagelijksche ervaring te hulp komen, zoodat Linnaeus een (met het oog op de geringe bevolking der stad aanzienlijk) aantal toehoorders verkreeg, die hem niet alleen belangstelling en vriendschap betoonden, maar ook door hunne bijdragen in zijn levensonderhoud voorzagen.

Zijne belangrijkste kennismaking te Fahlun was echter een meisje, dat eene bepaalde richting aan zijn streven gaf en later zijne levensgezellin werd. Wij zullen dit Linnaeus zelf laten verhalen. Hij schrijft hierover in een brief aan von Haller (Stockholm, 12 Sept. 1739) het volgende: ‘Er was daar (nam. te Fahlun) een arts - de physicus der streek - dien men algemeen voor rijk uitgaf. In gindsche arme provincie kon hij trouwens wel voor een der rijksten gehouden worden. Hij heette Moré of Moraeus en was onder de Zweedsche geneesheeren een der geleerdste en voornaamste. De geneeskunst, en vooral de praktijk schatte hij hoog boven alle andere bedrijven en le-venswijzen. Hij kreeg mij lief. Ik bezocht hem dikwijls en werd vriendschappelijk ontvangen. Hij had twee dochters. De oudste daarvan (Sara Lisa) was een schoon meisje. Een zekere baron dong naar hare hand, doch te vergeefs. Ik zag haar, ik werd bekoord - en op haar verliefd. Mijne liefde werd beantwoord. Zij beloofde mij haar hart; zij gaf haar jawoord. Nu echter werd het mij bang om het harte, arm als ik was, den vader om hare hand te vragen. Eindelijk waagde ik het. Hij zeide ja en neen. Hij had *mij* lief, maar niet mijne onzekere omstandigheden. Ten laatste verklaarde hij, dat zijne dochter nog drie jaren ongetrouwd zou blijven, daarna zou hij zijne beslissing geven.’

De aanstaande schoonvader had in het minst geene voorstelling van het standpunt, dat zijn toekomstige schoonzoon eenmaal op wetenschappelijk gebied zou innemen. Hij rekende slechts

met het tegenwoordige, en het vak der botanie scheen hem te onzekere vooruitzichten te geven. Zijn eerste raad aan Linnaeus was dan ook, om zich meer uitsluitend op de studie der geneeskunde, vooral der praktijk toe te leggen.

Wilde dus Linnaeus het bezit zijner beminde verkrijgen, dan moest hij binnen een bepaalden tijd Doctor worden en eene betrekking hebben, welke hem een voldoend inkomen waarborgde.

Hij koos daartoe de geneeskunde, in de meening, dat zijne kennis der planten hem den weg hiertoe gemakkelijker zou maken. Tot nu toe had geldgebrek hem verhinderd, dit doel te bereiken. Doch de liefde overwon al deze bezwaren. Zijn meisje schoot hem van haar speldegeld en van het van haren vader ontvangene de som van omstreeks ƒ 180 voor. Linnaeus legde zijne spaarpenningen daarbij, en zoo verkreeg hij een kapitaaltje van honderd dukaten, waarmede de verre reis naar Holland ondernomen moest worden. Het was namelijk toen in Zweden regel, om aan eene buitenlandsche hoogeschool te promoveeren. Voor de medicijnen ging men gewoonlijk naar Holland en, om kosten te besparen, meestal naar Harderwijk.

De wintermaanden van 1734 op 1735 waren aan het bewerken der dissertatio pro gradu met de theses en het bezoeken van vrienden en bekenden besteed, en omstreeks Paschen 1735 begon Linnaeus zijne tweede reis uit Fahlun. Hij trok door het zuiden van Zweden en Denemarken, door Jutland, Sleeswijk en Holstein, vertoefde eenigen tijd in Hamburg, vervolgens acht dagen te Amsterdam, en kwam eindelijk in den voorzomer te Harderwijk aan. Na een drievoudig examen en openlijke verdediging zijner dissertatie (getiteld: Hypothesis nova de febrium intermittentium causa), verwierf hij den 24sten Juni 1735 op zijn 28ste jaar de waardigheid van Doctor.

Het hoofddoel der reis was hiermede bereikt. Volgens den raad van Dr. Moraeus zou hij daarna naar Zweden terugkeeren, om zich aldaar als geneesheer neder te zetten. Linnaeus wilde echter Holland niet verlaten, zonder de voornaamste merkwaardigheden des lands en de beroemdste aldaar wonende geleerden te hebben leeren kennen. Hij ging daarom naar Leiden, den oudsten zetel der Muzen, en vertoefde daar geruimen tijd, hoewel zijn reisgeld reeds aanzienlijk versmolten was, zoodat hij

genoodzaakt werd op een dakkamertje te wonen en zoo zuinig mogelijk te leven. Trouwens hij vond daar wat hij zocht, bekenden en vrienden. Zoo leerde hij o.a. Adriaan van Royen, den Professor Botanices, kennen, en van Swieten, Lieberkühn uit Berlijn, den Schot Isaac Lawson, en Dr. Joh. Fr. Gronovius, den lateren Burgemeester van Leiden. Deze, ook kenner en vriend der plantenkunde, stelde Linnaeus in staat om als schrijver op te treden, waardoor hij zich spoedig naam zou maken. De uitkomst heeft die verwachting niet bedrogen.

Te Leiden namelijk gaf Linnaeus het eerst zijn geniale werk: ‘Systema naturae sive regna tria naturae, systematice proposita per classes, ordines, genera et species, Lugduni Batavorum, 1735.’ Dit boek bevat op 14 folio bladzijden niet meer dan een overzicht der drie natuurrijken volgens eene betere rangschikking, maar het is een schoon bewijs van den vindingrijken en veel omvattenden geest van den schrijver; het is de methodische hoeksteen van het gebouw, door denzelfden architect later in schoone symmetrie opgetrokken, en vervolgens door vreemde kunstenaars vergroot.

Geen wonder, dat het kleine geschrift allerwegen de opmerkzaamheid trok en dat de schrijver grooten bijval inoogstte. Linnaeus kon echter niet hopen in Holland fortuin te maken, en zijne geldverlegenheid werd hoe langer hoe grooter. Hij maakte zich dus gereed om naar zijn vaderland terug te keeren, hoe weinig uitlokkend ook de werkkring was, die hem daar wachtte.

Doch het was anders over hem beschikt. Hij zou de Nederlanden nog niet zoo spoedig verlaten, en de man, die hiertoe aanleiding gaf, was niemand anders dan de wereldberoemde Boerhaave.

Gelijk men weet, was Boerhaave, het orakel der geneeskunde, toen reeds bejaard en ten toppunt van zijnen roem. Geen Minister kon meer met smeekschriften en bezoeken overladen, maar ook moeilijker te genaken zijn dan hij. Even als dit later bij Alex. von Humboldt het geval is geweest, voeren zijne dienaren daar wel bij, voor wie het audientie verleenen eene financieele speculatie werd. Zonder douceur werd een onbekende of vreemde niet toegelaten.

Linnaeus nu had reeds lang getracht den beroemden man te zien en te spreken. Doch te vergeefs. Hij wist niet, dat men daartoe geschenken moest uitdeelen; hij had trouwens ook geen geld daartoe. Toch verschafte hij zich toegang. Hij had

namelijk aan Boerhaave een exemplaar van zijn Systema naturae gezonden. Deze, begeerig om den auteur, die zich ook schriftelijk aan hem had aanbevolen, nader te leeren kennen, liet door Gronovius aan Linnaeus weten, dat deze hem op een bepaalden tijd (juist den dag vóór het voorgenomen vertrek naar Zweden) op zijn buitengoed bij Leiden kon opzoeken. Linnaeus ging daarheen. Boerhaave ontving den jongen man vriendelijk en bracht hem, om zijne kennis eens op de proef te stellen, in zijn tuin, vol van vreemde planten. Als eene zeldzaamheid wees hij hem o.a. een Mespilus Aria, en vroeg of hij dien boom, die nog door geen natuurkundige beschreven was, wel ooit gezien had. Linnaeus antwoordde, den boom meermalen in Zweden gezien te hebben, en dat ook Vaillant hem reeds beschreven had. Dit kon Boerhaave niet gelooven, en hij sprak het met des te grooter zekerheid tegen, aangezien hij zelf het bewuste werk van Vaillant (Botanicon parisiense, Lugd. Bat. 1727, fol.) had uitgegeven. Ten einde Linnaeus, die niet toegaf, te overtuigen, haalde de oude man het werk uit zijne bibliotheek, - en ziet, de boom stond daarin met al zijne kenmerken nauwkeurig beschreven.

Verwonderd over de juiste en veelomvattende kennis van den jongen Zweed, raadde Boerhaave hem in Holland te blijven en daar zijn geluk te beproeven. Linnaeus moest toen antwoorden, dat hij niets liever zou wenschen, maar dat zijne middelen dit niet veroorloofden en dat hij reeds den volgenden morgen over Amsterdam naar Zweden zou terugkeeren.

Werkelijk vertrok hij ook van Leiden naar Amsterdam, om van daar per scheepsgelegenheid in Scandinavië terug te komen. Vooraf echter bracht hij, voorzien met eene aanbeveling van Boerhaave, een bezoek aan den toen nog jeugdigen Professor Johannes Burmann. Deze, die toen juist met de uitgaaf zijner Flora zeylanica bezig was, ontving onzen Zweed vriendelijk en verzocht hem zijn bezoek nog eens te herhalen.

Dit tweede bezoek beschrijft Linnaeus op de volgende wijze: ‘Wilt gij mijne planten zien?’ vroeg mij Burmann. ‘Zeer gaarne’, antwoordde ik. Burmann toonde mij eene plant, er bijvoegende: ‘zie, dat is eene zeldzaamheid.’ Ik nam eene bloem daarvan, onderzocht die en zeide dat het eene soort van Laurier was. ‘Neen! neen!’ antwoordde Burmann. ‘Maar zeker is het zoo’, hernam ik, ‘het is de bloem van den kaneelboom, Laurus Cinnamomum.’ - ‘Juist,’ antwoordde Burmann, ‘maar

hoe spreekt gij dan van Laurier?' - Ik bewees hem daarop, dat beide tot hetzelfde genus behooren. - Wij komen aan andere planten. Hij opponeert, ik wederleg en overtuig hem. Eindelijk vraagt hij mij: 'Wilt gij mij bij mijn werk over Ceylon helpen? Wilt en kunt gij nog in Amsterdam blijven?'

Toen daarop Linnaeus hem zijne ongunstige omstandigheden mededeelde, bood Burmann hem vrije woning en tafel in zijn huis aan. Dankbaar nam Linnaeus dit gastvrij aanbod aan, in de hoop hierdoor zijne kennis te vermeerderen. Hij betrok het huis van Burmann en vond daarin eene uitgezochte bibliotheek en alle hulpmiddelen voor zijn onderzoek, terwijl hij vlijtig den Amsterdamschen Hortus bezocht. Verschillende geschriften werden daar bewerkt, bepaaldelijk de 'Bibliotheca botanica', welke Linnaeus drie jaren later uitgaf en toewijdde aan den vriend, die hem met zooveel goedheid overladen had[1].

Het was een recht gelukkige tijd, dien Linnaeus toen in ons vaderland doorleefde. Onder wetenschappelijken arbeid en gezellig samenleven vlogen de wintermaanden in Amsterdam voorbij, en in het voorjaar van 1736 opende zich voor hem een verschiet, dat hem zijn voornemen, om naar Zweden terug te keeren, vooreerst geheel deed opgeven. Boerhaave had van zijn verblijf te Amsterdam gehoord en werd nu verder zijn Maecenas.

Onder de patienten van Boerhaave behoorde ook de burgemeester van Amsterdam, Dr. George Clifford, een der bewindhebberen der Oost-Indische Compagnie. Deze, een groot vriend van de natuur, had met buitengewonen ijver en met enorme kosten uit alle werelddeelen voorwerpen voor zijn kabinet en voor zijn grooten tuin bijeengebracht op zijn buitenplaats 'de Hartekamp', bij Haarlem; maar al zijne schatten lagen ordeloos en zonder wetenschappelijke beschrijving opeengehoopt. Toen nu op zekeren tijd Clifford Boerhaave weder te Leiden bezocht, zeide deze: 'Wil ik u een goeden raad geven? Gij bezit van alles, maar één ding ontbreekt u nog, om gelukkig

1 Hoe hoog Linnaeus Burmann stelde, en hoe hij ook in lateren tijd met hem in briefwisseling bleef, vooral toen de zoon van Burmann naar Zweden trok, om onder Linnaeus te studeeren, blijkt o.a. uit de door den Hoogl. H.C. van Hall in 1830 uitgegeven brieven van Linnaeus.

te leven. Gij eet goed en zijt dikwijls hypochondrisch. Gij moet een eigen lijfarts nemen, die uw dieet inricht en dagelijks voor uwe gezondheid zorgt. In belangrijke gevallen kan hij mij altijd om raad vragen.' - 'Een goede voorslag,' antwoordde Clifford, 'maar waar kan ik een geschikten man hiervoor vinden?' - 'Wel, daar zal ik u wel aan helpen,' hernam Boerhaave. 'Ik ken een jongen Zweed, die zich op het oogenblik te Amsterdam ophoudt; dezen recommandeer ik u als den meest geschikten; hij is tegelijk een voortreffelijk botanist en kan uw tuin te Hartekamp in orde brengen.'

Clifford beviel het voorstel en hij gaf terstond gevolg daaraan. Burmann en Linnaeus werden op Hartekamp genoodigd; men ging in den tuin en bezocht de plantenkassen met vele zeldzame, vooral kaapsche planten. Linnaeus onderzocht ze en gaf op, wat daaronder bekend, wat nog nieuw en onbeschreven was. De rijke kennis van den Zweed verraste en beviel Clifford. Nadat geruimen tijd over allerlei botanische onderwerpen gesproken was, ging men in Clifford's bibliotheek. Burmann vond daarin het tweede deel van het kostbare werk van Hans Sloane 'Natural History of Jamaica' (Lond. 1707 en 1725, fol. met 274 pl.) dat hij nog niet gezien had. - 'Ik bezit dit werk dubbel,' zeide Clifford, 'en wil het u schenken, als gij mij daarentegen Linnaeus afstaat.'

Burmann, die dit voorstel allerminst had verwacht, liet de beslissing geheel aan Linnaeus over, en deze, bekoord door de schitterende gelegenheid om aan zijn lievelingsvak te arbeiden, bedacht zich niet lang, te minder, daar het edelmoedige aanbod van Clifford, die hem, behalve vrije woning en tafel, een jaargeld van 1000 gulden toelegde, hem van alle financieele zorgen onthief.

Zoo trok Linnaeus, opgetogen van vreugde, in het voorjaar van 1736 naar zijne nieuwe woonplaats, waar hij zulke gelukkige en roemvolle dagen zou doorleven[1].

1 Ik heb meermalen vernomen, dat Linnaeus zich als tuinknecht bij Clifford zou hebben aangemeld en ook in die betrekking in den Leidschen Hortus zou werkzaam geweest zijn. En nog dezer dagen doet de Heer Jhr.A.H. Clifford te Over-Holland, een der nazaten van den beroemden Amsterdamschen Burgemeester, mij de vriendelijke mededeeling, dat zijne familie-aanteekeningen vermelden, dat Linnaeus zich te Amsterdam vervoegde in een wijnhuis op de Bloemmarkt bij de Wijdesteeg, waarvan de kastelein tevens besteller van tuinlieden was, en van de verzameling van uitlandsche gewassen op den Hartekamp hoorende, zich derwaarts begaf en als tuinknecht werd aangenomen. Ik heb echter gemeend, in mijn levensbericht het verhaal te moeten geven, gelijk het bij alle geschiedschrijvers van Linnaeus, en bepaaldelijk ook in Linnaeus' eigenhandige aanteekeningen over zich zelven (door Afzelius uitgegeven) gevonden wordt. Deze voorstelling komt mij ook waarschijnlijker voor, omdat Linnaeus, die toen reeds Doctor Medicinae was, zich wel niet als een gewonen tuinknecht zal verhuurd hebben, al heeft hij vermoedelijk wel een werkzaam aandeel genomen aan de cultuur zijner lievelingsplanten, o.a. der Musa Cliffortiana.

Alvorens hem daarheen te volgen, moeten wij nog kortelijk melding maken van het leed dat hem in Amsterdam trof, zoodat het jaar 1735 steeds eene droevige herinnering bij hem achterliet. Al wederom een bewijs, hoe geen vreugde, geen geluk hier op aarde onvermengd is. Linnaeus had als student te Upsala een innigen vriendschapsband gesloten met Peter Artedi, even als hij uit onbemiddelde ouders geboren, en evenzoo door liefde tot de natuur gedreven, om de studie der theologie te laten varen en zich geheel aan de natuurwetenschappen te wijden. Beide werkten bijna dagelijks samen en hielpen elkander. Terwijl echter Linnaeus vooral de planten bestudeerde, waren voor Artedi de dieren en bepaaldelijk de visschen voorwerpen van onderzoek. Zeven jaren later, toen Linnaeus te Leiden was, had hij onverwacht het voorrecht zijn ouden academievriend daar te ontmoeten. Deze was, om zijne kennis der ichthyologie uit te breiden, nog vóór Linnaeus uit Zweden gereisd, eerst naar Engeland, daarna naar de Nederlanden. Hij wenschte Doctor te worden, maar verkeerde in nog behoeftiger omstandigheden dan Linnaeus. Deze werd toen zijn helper. Op zijne aanbeveling kwarn Artedi bij den apotheker Albert Seba te Amsterdam, die hulp behoefde bij de uitgaaf van de beschrijving zijner belangrijke verzameling van natuurproducten. Toen nu beide in Amsterdam vertoefden, zagen zij elkander herhaaldelijk als oude vrienden.

‘Nauwlijks had ik mijne Fundamenta botanica bewerkt,’ zoo verhaalt Linnaeus, of ik ijlde om ze hem mede te deelen; hij wederkeerig toonde mij het werk, waaraan hij zoo vele jaren gearbeid had, zijne Philosophia ichthyologica en andere manuscripten.

Korten tijd daarna, den 25stenSeptember 1735, keerde Artedi op een donkeren avond van Seba naar zijne woning terug en had het ongeluk in een der Amsterdamsche grachten te vallen en te verdrinken. Linnaeus was diep getroffen, toen hij het ongeval vernam, en liet zijn vriend de laatste eer bewijzen.

Reeds in Upsala hadden Linnaeus en Artedi elkander weder-

keerig tot erfgenamen hunner boeken en handschriften gemaakt. Linnaeus wilde nu zijn recht doen gelden en den naam van zijn vriend in eere houden door zijne werken uit te geven. Doch de waard, bij wien Artedi zijn intrek genomen had, weigerde ze af te geven en was voornemens ze, ter betaling van de schulden des overledene, openlijk te verkoopen. Doch gelukkig kwam de edelmoedigheid van Clifford tusschen beide. Deze kocht de manuscripten en schonk ze aan Linnaeus, die nu kort daarna het voornaamste werk van zijn vriend, eene nieuwe classificatie der visschen, uitgaf onder den titel: Petri Artedi, sueci medici ichthyologia, sive opera omnia de piscibus, edidit Carol. Linnaeus. Lugd. Bat. 1738. 8°.

Op den Hartekamp had Linnaeus een kostelijk leven. Omgeven van grootendeels nimmer aanschouwde kostbaarheden uit alle deelen der wereld, met een uitgelezen schat van boeken ter zijner beschikking; vrij in al zijn doen en laten; bevoorrecht door een weldoener, die even vriendelijk als vrijgevig was en bereid om al het ontbrekende aan te vullen; met alle genietingen van het sociale leven, en Leiden, Haarlem en Amsterdam en al de vrienden in de nabijheid! Wat kon de arme Zweed meer wenschen op aarde?

In dit paradijs, zooals Linnaeus het noemde, kwamen de groote plannen, die reeds lang zijn geest bezig hielden, tot rijpheid. Vooreerst gaf hij nu zijn: ‘Fundamenta botanica’ in het licht, welke hij reeds als student te Upsala had ontworpen en waaraan hij in Amsterdam de laatste hand had gelegd. In dit kleine geschrift werd de theorie der botanie in 165 aphorismen of korte stellingen, en tegelijk de basis van het nieuwe systeem bekend gemaakt.

Bijna gelijktijdig met dit werkje verscheen de ‘Bibliotheca botanica’ in 153 bladzijden, het grootste werk dat hij tot dusverre geschreven had, en hetwelk hij met behulp der boekerijen van Burmann, Gronovius en Clifford volledi ger maakte dan een der vroegere werken van dien aard. Aanleiding tot een derde geschrift in datzelfde jaar[1] gaf het bloeien van den Banaan (Musa paradisiaca) te Hartekamp, toen een groote zeldzaamheid in Europa. Hierdoor werd de naam van den jongen Zweed al

1 Getiteld: Musa Cliffortiana, florens Hartecampi, (46 blz. in 4°. met 2 pl.)

meer en meer beroemd[1], en reeds begonnen de nieuwigheden welke hij verkondigde, opzien te baren, hoewel men nog geenszins vermoedde, dat hij later in de systematische kruidkunde eene omwenteling zou te weeg brengen, welke aan de heerschappij van Tournefort een einde zou maken.

De werkzaamheid van Linnaeus op den Hartekamp werd in het jaar 1736 op aangename wijze afgewisseld door eene reis naar Engeland tegen het einde van Juli. Clifford, die zijn tuin gaarne verrijken wilde met de amerikaansche plannen, welke toen te Londen en Oxford gekweekt werden, en tevens nieuwe betrekkingen voor zijne verzamelingen wenschte aan te knoopen, zond zijn beschermeling tot dat doel op zijne kosten naar Engeland.

De grootste kenner en verzamelaar van natuurvoortbrengselen aldaar was de toen reeds bejaarde Baronet Hans Sloane, de schrijver der natuurlijke geschiedenis van Jamaica, stichter van het Britsch Museum, en President der Koninklijke Societeit van Wetenschappen te Londen. Aan dezen had Linnaeus den volgenden merkwaardigen aanbevelingsbrief ontvangen: ‘Linnaeus, qui has tibi dabit litteras, est unice dignus, te videre, unice dignus, a te videri. Qui vos videbit simul, videbit hominum par, cui simile vix dabit orbis’[2].
Boerhaave.

Doch niettegenstaande deze introductie werd Linnaeus niet zoo vriendschappelijk ontvangen als hij gedacht had. De oude Sloane scheen het den jongen man kwalijk te nemen, dat hij breken wilde met de orthodoxie in de botanie, en geen lust te hebben van de nieuwigheden van dezen kennis te nemen, noch daarnaar zijne uitgebreide collectiën te willen inrichten. Hij stond intusschen Linnaeus, even als elken vreemdeling, gaarne toe zijn kabinet te zien, dat eenig in zijne soort was, en 50,000 boeken, 2256 stuks edelsteenen en 334 boeken met gedroogde planten bevatte.

Ook door Philipp Miller, den directeur van den tuin te

1 Zoo werd hij in 1736 tot lid der Academia Caesarea Leopoldina Naturae Curiosorum benoamd, op de daar bij gebruikelijke wijze met den bijnaam van *Dioscorides secundus*.

2 Linnaeus, die u dezen brief zal geven, is alleen waard u te zien, alleen waard door u gezien te worden. Die u beiden samen ziet, zal een paar mannen zien, wier gelijken bezwaarlijk op de wereld gevonden wordt.
Boerhaave.

Chelsea bij Londen, werd Linnaeus aanvankelijk niet naar waarde geschat. Toen de Engelschman hem echter nader leerde kennen, vond onze held beter onthaal, verkreeg hij de verlangde planten voor Clifford, en bleef hij later met Miller in vriendschappelijke briefwisseling, zoodat zelfs eindelijk de tuin te Chelsea naar zijn stelsel werd ingericht.

Van Londen ging Linnaeus naar Oxford, waar de beroemde Joh. Jacob Dillenius, een Hes van geboorte en vroeger professor te Giessen, de botanie onderwees. Toen Linnaeus dezen bezocht, was Dillenius in gezelschap van den voormaligen consul William Sherard, een rijk en ijverig vriend der plantenkunde. Linnaeus sprak Dillenius in het Latijn aan, zich verontschuldigende dat hij geen Engelsch spreken kon. Toen men eenigen tijd in gesprek was geweest, zeide Dillenius in het Engelsch tot Sherard: ‘Zie, dat is dat jonge mensch, die de geheele botanie in de war brengt.’ Linnaeus verstond dit, maar hield zich alsof hij het niet gehoord had. Hoewel Dillenius bij dit bezoek den Zweed tamelijk koel behandeld had, gaf deze echter de hoop niet op, om zijne vriendschap te winnen en geschenken voor Clifford's tuin te verkrijgen. Hij ging kort daarna nog eens naar Dillenius, en zeide eindelijk: ‘Vóór ik van hier afreis, moet ik u nog één dienst vragen, namelijk mij te verklaren, waarom gij eergisteren aan dien heer, die bij u was, gezegd hebt, dat ik degeen ben, die de geheele botanie in de war breng.’ Dillenius werd hierop verlegen en trachtte het gesprek eene andere wending te geven, doch Linnaeus liet niet af. ‘Welnu,’ zeide Dillenius eindelijk, ‘kom dan mede.’ Hij ging daarop naar zijne bibliotheek en kreeg het door Linnaeus nog niet uitgegeven werk ‘Genera plantarum’ waarvan hem Gronovius buiten weten van Linnaeus de helft der afgedrukte bladen had gezonden. Linnaeus bezag die bladen en vond op alle pagina's NB.'s staan. ‘Wat beteekenen de notabene's?’ vroeg Linnaeus verwonderd. ‘Al de valsche plantengeslachten, die in uw boek voorkomen.’ - ‘Zij zijn niet valsch’, hernam Linnaeus, ‘of, zoo zij het zijn, wees dan zoo goed, mij dit aan te toonen. Ik zal gaarne uwe terechtwijzing aannemen.’ - ‘Welnu, laat ons de proef nemen.’ Zij gingen daarop in den tuin. Dillenius nam eene plant, een Blitum, welke, volgens hem en anderen, drie meeldraden moest hebben. Liunaeus onderzocht de bloem, en vond, zooals hij beweerd had, slechts één meeldraad. - ‘O, dat komt misschien toe-

vallig bij ééne bloem voor,' zeide Dillenius. Doch bij alle exemplaren, die zij onderzochten, kwam slechts één meeldraad voor. Evenzoo werden onderscheiden andere gewassen beschouwd en de geslachten, door Linnaeus opgesteld, bleken juist te zijn. Nu werd de toon van Dillenius op eens geheel anders. 'Neen,' zeide hij, 'gij moogt nog niet wegreizen, ik wilde gaarne uwe hulp hebben bij de rangschikking en beschrijving der verzamelingen van Sherard.' Linnaeus zag deze collectiën in, bleef nog geruimen tijd in Oxford en verkreeg voor Clifford alle planten die hij wenschte.

Toen Linnaeus tegen het einde van September op den Hartekamp bij Clifford, die hem hartelijk ontving, teruggekomen was, ging hij, gesterkt door de ontvangen toejuichingen en terechtwijzingen en bezield door de gedachte, de schepper van een nieuw stelsel, de wetgever in de botanie te worden, met nieuwen moed en met alle kracht voort op den weg, dien hij zich had afgebakend. In geen jaar van zijn leven was zijne werkzaamheid zoo groot als in het jaar 1737. In dat jaar gaf hij nagenoeg 200 vel druks in het licht; alle oorspronkelijke en voor meer dan de helft groote classieke werken, waarvan gedeeltelijk wel vroeger het plan gemaakt en de bouwstoffen verzameld waren, maar waarvan hij toch alles geheel te bewerken en te ordenen had. En bij dat alles voegden zich nog de werkzaamheden voor den tuin van Clifford en de herhaalde bezoeken van vreemden en uitstapjes naar Leiden en Haarlem.

Zoo verscheen in 1737 zijn: 'Genera plantarum', waarin de kenmerken der plantengeslachten naar aantal, vorm, plaats en onderlinge betrekking der generatieorganen opgegeven werden. Daarvoor had hij bijna 8000 planten onderzocht en 235 geslachten beschreven. In hetzelfde jaar gaf hij als 'Corollarium' nog een supplement op dit werk met de beschrijving van 60 nieuwe geslachten. Van de vroeger uitgegeven lijst der Laplandsche planten verscheen nu de uitvoerige beschrijving op 372 octavo bladzijden met 12 platen. Zijne verplichting jegens den Hartekamp vervulde hij door de uitgaaf van het kostbare plaatwerk: 'Hortus Cliffortianus' (501 pag. in folio, 32 pl.), dat den naam en de buitenplaats van zijn weldoener wereldberoemd maakte[1]. Zijne 'Critica botanica', wederom een lijvig

1 In de opdracht van dit werk aan Clifford zegt Linnaeus, na de schatten van den Hartekamp met die van andere tuinen vergeleken te hebben, o.a.: 'Hisce captum deliciis, hisce sirenum scopulis defixum vela demittere jussisti, nec difficile obtinuisti: consedebam sub tua umbra, ludebam cum floris tuis, adplaudebant tuae Musae, floruere utroque anno, quo ego horti tui hospes eram. Transegi in tuo paradiso annos jamjam duos innocentissimos, oblitus patriae, amicorum, affinium, oblitus futurorum et praeteritorum malorum.
Restat nunc ut, antequam vela contraham, tibi, patrone optime, praeter lapsi reddam rationes, tuaque quae mihi concessisti restituam. Offero itaque tibi hic tuum hortum, tuas collectiones, tuas delicias, meos labores, tuus qui fui, tibi itaque omnia tua.'
Van dezen Hortus Cliffortianus bevindt zich thans nog een prachtexemplaar op den Hartekamp, hetwelk ik, evenals het levensgroot portret van Linnaeus in Laplandsch costuum en eenige oude boomen, welke als aandenken aan den grooten Zweed bewaard worden, door de goedheid van den Heer Baron van Verschuer, den tegenwoordigen eigenaar, aldaar heb mogen zien.

boekdeel, waren bestemd om aan de verwarring der nomenclatuur van vroeger tijden een einde te maken en de gronden zijner hervormingen te ontwikkelen. Een klein geschrift ‘Viridarium Cliffortianum’, de beschrijving van de boomen op den Hartekamp, besloot tegen het einde van dat jaar 1737 de reeks zijner werkzaamheden op dit bekoorlijk oord.

Door al dien arbeid was Linnaeus bovenmatig vermoeid; ons vochtig klimaat begon zijn nadeeligen invloed op hem uit te oefenen, en, - hoewel hij het aanbod van Boerhaave, om op staatskosten eene reis naar de Kaap de Goede Hoop en Amerika te ondernemen, met het vooruitzicht later tot Professor benoemd te worden, van de hand wees, - hij verlangde toch de Nederlanden te verlaten, en zijn vaderland en zijne beminde weder te zien. Schijnbaar had hij alles wat hij wenschen mocht. Hij kon, zoo dikwijls hij verkoos, naar Leiden reizen, om Boerhaave te hooren, of wel te Amsterdam zich ophouden, waar hij een rijtuig met twee paarden tot zijne beschikking had. Op den Hartekamp kon hij verblijf houden te midden zijner geliefde planten, en aan allen, die hem bezochten, in de ruimste mate gastvrijheid bewijzen. En toen Clifford kennis kreeg van zijn voornemen om te vertrekken, deed hij Linnaeus het edelmoedig aanbod, om op zijne kosten te Leiden in wetenschappelijke omgeving te blijven wonen, totdat te Utrecht het professoraat in de botanie, door den hoogbejaarden Serrurier bekleed, vacant zou worden. Linnaeus kon zeker zijn, die betrekking te verkrijgen, en tot zoo lang zou Clifford

voor hem zorgen. Doch hoeveel weldaden hij ook van zijn Maecenas ontving, Linnaeus was niet te bewegen om te blijven. Hij nam afscheid van Clifford, ten einde naar huis terug te teeren.'

Alvorens ons land te verlaten, bracht hij nog een bezoek aan Leiden, om zijne vrienden en bekenden aldaar vaarwel te zeggen. Toen hij bij zijn vriend, Prof. van Royen kwam, was deze onthutst op het vernemen van zijn aanstaand vertrek. Hij betoogde Linnaeus, van hoeveel belang het voor zijn stelsel was, dat het aan de beroemde Leidsche academie bekend en onderwezen werd, en hij bood hem vrije woning bij zich en ƒ 800 jaargeld, wanneer hij een halfjaar bij hem blijven en hem behulpzaam zijn wilde om den academischen plantentuin naar het Linnaeaansche systeem in te richten en te beschrijven[1]. Doch tot het laatste was Linnaeus niet te bewegen. 'Gaarne vertoef ik nog eenigen tijd bij u', zeide onze Zweed, maar den botanischen tuin mag it niet naar mijn stelsel helpen inrichten. Ik ben 'Boerhaave te veel verschuldigd en acht hem te hoog.' - Van Royen wilde echter den tuin volstrekt veranderd hebben. Welnu, antwoordde Linnaeus, laat ons eene nieuwe methode ontwerpen, die noch die van Boerhaave, noch de mijne is, maar als de uwe kan beschouwd worden. Dit vond van Royen goed, en zoo ontstond het nieuwe van Royensche systeem, waarvan eigenlijk Linnaeus de maker was. Het was gebouwd op het aantal der zaadlobben en werd later door Gmelin aangenomen.

Overigens had Linnaeus weldra het voorrecht, de waarde van zijn systeem erkend te zien. De eerste, die het volgde, was, met van Royen, zijn vriend Gronovius (in diens Flora virginica), en in Zweden gebruikte het Ferber in zijn 'Hortus agerumensis', 1739, 8°.

Ook in die dagen, te Leiden bij van Royen doorgebracht, had onze held een opgewekt, wetenschappelijk leven. Er werd een club opgericht, waarvan, behalve hij, leden waren J.F. Grono-

1 Boerhaave had van Royen beschermd en aan hem het professoraat in de botanie afgestaan. De vriendschappelijke verstandhouding tasschen beide werd echter later verbroken. 'Van Royen dong naar de hand van Boerhaave'a dochter, zijn eenige erfgenaam en stellig het rijkste meisje uit Leiden, doch ontving een weigerend antwoord. Sinda dien tijd was hij tegen Bocrhaave en zijne familie verbitterd, en besloot daarom den Leidschen tuin, die Boerhaave naar zijn eigen inzichten had ingericht, te veranderen.

vius, van Swieten, Lawson, een geleerde Schot, die veel gereisd had, Lieberkühn, die voortreffelijke microscopen bezat; Joh. Kramer, een liederlijke Duitscher, maar een genie zonder voorbeeld, die al wat hij hoorde, onthield, en de toen nog jeugdige Bartsch, die zich later door zijne reizen in Suriname beroemd heeft gemaakt. Deze kwamen geregeld bijeen, en de gastheer had dan de taak, de anderen iets uit zijn vak mede te deelen.

Dat door dit alles Linnaeus meer en meer in ons vaderland bekend was geworden, is licht te begrijpen. Het kan dan ook geen verwondering wekken dat onze voorvaderen, die de loffelijke gewoonte hadden, om den bloei der Universiteiten te verhoogen, door steeds de beroemdste mannen der beschaafde wereld, zij het ook met groote kosten, aan haar te verbinden, een man als Linnaeus voor Nederland hadden wenschen te behouden. Boerhaave deed nog eene poging hiertoe, door hem de betrekking van Gouvernements-arts in Suriname, die hij te begeven had, aan te bieden. Doch ook dit eervolle aanbod nam Linnaeus niet aan. Hij werd onrustig en somber, en wilde naar zijn vaderland terug. De vroeger zoo moedige en vroolijke man werd knorrig en tobbende, en noch de eervolle onderscheidingen, waarvoor hij weleer zoo gevoelig was, noch de hartelijke genegenheid zijner vrienden, vermochten hem op te beuren. Hij had zich overspannen bij zijn reuzenarbeid van het vorige jaar, waaraan hij dagen en nachten gewijd had. In het laatst van Januari 1738 kreeg hij eene hevige koorts, die zes weken aanhield en waarvan Dr. van Swieten hem slechts met moeite kon genezen. Tot herstel zijner verzwakte gezondheid bezocht hij in Maart voor het laatst nog eens den schoonen Hartekamp, om daar van de eerste voorjaarsdagen te genieten. Clifford, die hem aan zijn ziekbed te Leiden had bezocht, had hem zijn vertoeven aldaar eenigszins kwalijk genomen. ‘Zoo gij nog in Holland wildet blijven,’ zeide hij, ‘had ik de eerste aanspraak op u. Een jaargeld kon ik u ook betalen.’

De ziekelijke toestand van Linnaeus in dien tijd werd door zijne vrienden uitsluitend aan bovenmatige inspanning van den geest toegeschreven, en zonder twijfel heeft die ook wel eenige overprikkeling te weeg gebracht, maar de eigenlijke oorzaak van zijn onrust en zijn heimwee, zoo verhaalt ons Gistel, was zijn meisje. Hij was gedurende zijn gansche verblijf in de Nederlanden met haar in briefwisseling gebleven. Hare brieven aan

hem werden door een zijner vrienden bezorgd. Toen nu de termijn van drie jaren, door Moraeus, gelijk wij gemeld hebben, voor het huwelijk gesteld, reeds verstreken was, en Linnaeus in het vierde jaar nog in den vreemde vertoefde, maakte die vriend, de vertrouwde zijner brieven, die door Linnaeus zelf eene plaats als Professor bekomen had, van die afwezigheid op lage wijze ten eigen bate gebruik. Hij dong zelf naar de hand van Moraeus' dochter, voorgevende dat Linnaeus toch nooit naar Zweden zou terugkeeren, en bijna verkreeg hij des vaders goedkeuring. Doch gelukkig kwam in tijds een ware vriend van Linnaeus tusschen beide, welke de trouw van dezen bevestigde en den mededinger verdreef. Geen wonder, dat onder zoodanige omstandigheden Linnaeus naar huis verlangde en onrustig werd, terwijl hij aan den anderen kant gevoelde, dat voor zijne studiën een langer verblijf in het buitenland niet anders dan voordeelig kon zijn.

Hij verliet ons vaderland in Mei 1738, en had aanvankelijk het voornemen den beroemden Albrecht von Haller, Professor in Göttingen, en den Hoogleeraar Ludwig te Leipzig te bezoeken, om dan door Denemarken naar Zweden terug te keeren. Doch hij veranderde zijn plan, daar hij zoo dicht bij de grenzen van Frankrijk zijnde, niet verzuimen wilde, ook Parijs te zien.

Met buitengewone vriendelijkheid en achting werd hij aldaar door Antoine en Bernard de Jussieu outvangen, die beide, in den vollen glans van hunnen roem, hem de schatten der wereldstad ontsloten en met de voornaamste geleerden aldaar hem in kennis brachten. Door hunne hulp zag hij de herbaria van Tournefort, van Vaillant, van de familie de Jussieu, maakte hij kennis met den grooten entomoloog de Rénumur en anderen, en onderzocht hij de zeldzaamheden van den Jardin des plantes en de Flora der omstreken van Parijs. In één woord, hij zag alles wat voor zijne studiën dienstig was en in korten tijd gezien kon worden.

Niet allen intusschen waren te Parijs met Linnaeus ingenomen. De aanhangers van Tournefort en Vaillant - en die waren er nog vele - lachten om de nieuwigheden, welke hij verkondigde. ‘C'est un jeune enthousiaste.’ zeiden zij, ‘qui brouille tout, qui n'aura d'autre mérite et de gloire que d'avoir mis l'anarchie dans la botanique.’ - Bernard de Jussieu daarentegen, die beter de verdiensten van den Zweed erkende, sloot met hem een engen vriendschapsband,

die ook in later jaren niet verzwakt werd. Aan diens invloed had Linnaeus later zoowel zijne benoeming tot Correspondant de l'Académie des sciences, als den triumf, dat de tuin te Trianon naar zijn stelsel werd ingericht, te danken.

Na zich ongeveer eene maand te Parijs opgehouden te hebben, ging Linnaeus te Rouaan scheep, landde na eene voorspoedige reis van 5 dagen te Helsingborg in Schoonen, rustte eenige dagen bij zijn hoogbejaarden vader te Stenbrohult, en reisde toen naar Fahlun, waar zijne beminde hem wachtte en de verloving weldra volgde. Van daar begaf hij zich naar Stockholm, waar hij na eene afwezigheid van drie jaren en zes maanden, in September 1738 aankwam.

(*Wordt vervolgd.*)

Een anachronisme.

(*Vervolg en slot van blz.* 62.)

II.

De lezer, die tijd en geduld genoeg heeft gehad om de voorafgaande bladzijden met aandacht door te lezen, zal wellicht meenen, dat van Vloten's veroordeeleud vonnis, over Descartes geveld, daardoor volkomen gerechtvaardigd wordt. Hij vraagt misschien niet zonder eenige verwandering, hoe ik het op mij kan nemen Descartes te verdedigen, terwijl ik zelf erken, dat zijne metaphysische beschouwingen van logische fonten wemelen? Heeft niet van Vloten volkomen gelijk, wanneer hij daarin een ‘ondoordacht stelsel,’ een ‘onbekookt mengsel van elkander uitsluitende en weêraprekende stellingen’ ziet?

Ik heb reeds vroeger gezegd, dat ik van Vloten's minachting voor Descartes zou kunnen vergeven, indien die minachting zijne sophistiek gold. Haar te deelen zou mij, ook in dat geval, onmogelijk blijven. Men oordeelt altijd onbillijk, wanneer men een schrijver uit eene vroegere periode aan de eischen toetst, die wij thans stellen. Onze opvoeding heeft ons bekend gemaakt met vele waarheden, die hij niet vermoedde, en heeft ons waarschijnlijk ook eenige vooroordeelen geschonken, waarvan hij geheel vrij was. Om beide redenen moet hij bij eene eerste kennismaking op ons den indruk van een hoogst onverstandig mensch maken. Leeren wij hem echter kennen in de lijst van zijn tijd, dan verdwijnt onze minachting, als wij bemerken, dat zijne zonderlinge stellingen voor het grootste deel algemeen verspreide denkbeelden waren, wier invloed ook de beste denker niet geheel kan ontgaan. Wat bepaaldelijk Des-

cartes aangaat, zoo moeten wij hem zonder twijfel bewonderen omdat hij zich boven zoovele van de vooroordeelen van zijn tijd heeft weten te verheffen.

Intusschen valt het niet te ontkennen, dat Descartes onder alle wijsgeeren uitmunt in het maken van valsche redeneeringen, die hij niet aan zijne tijdgenooten ontleend heeft. Wie den aanleg tot sophistiek ten diepste veracht, kan daarom Descartes onmogelijk zeer hoog stellen. Wellicht behoort van Vloten tot die menschen, en is zijne blindheid voor Descartes' groote verdiensten te verontschuldigen door die verzachtende omstandigheid? Misschien heeft hij zulk een hartgrondigen afkeer van Descartes hebbelijkheid om oppervlakkige redeneeringen voor deugdelijke bewijzen aan te zien, dat hij in een man, die zulke gebreken heeft, niets goeds kan ontdekken?

Tot mijn leedwezen moet ik verklaren, dat de heer van Vloten die verzachtende omstandigheid niet kan aanvoeren. De redenen, waarorn hij zoo laag op Descartes nederziet, kunnen onmogelijk gelegen zijn in eene overdreven minachting voor spitsvondige sophistiek. Want hoever Descartes het ook in deze kunst moge brengen, ieder onpartijdig onderzoeker zal moeten erkennen, dat Spinoza hem daarin overtreft. In het korte overzicht van een gedeelte van Descartes' *Meditationes*, dat ik in de voorgaande bladzijden gegeven heb, is eene kleine, zeer onvolledige bloemlezing te vinden van de machtspreuken en ongerijmdheden, die het ‘natumirjk licht’ aan Descartes geopenbaard heeft. Wij zullen dezelfde machtspreuken en dezelfde ongerijmdheden bij Spinoza terugvinden, niet als losse beweringen, maar als uiterst belangrijke en onmisbare schakels in de afleiding van zijn wijsgeerig stelsel. Toch is de heer van Vloten even overvloedig in het prijzen van Spinoza als in het laken van Descartes. Is er een sterker bewijs noodig om ons te overtuigen, dat zijne minachting voor den laatste haren grond niet vindt in de onvolmaaktheden van 's mans redeneertrant? Ook hier zullen wij weder de noodlottige gevolgen zien van van Vloten's stelregel, dat de ware wijsbegeerte minder nog eene zaak van het hoofd dan van het hart is. Zijn hart voelde zich getrokken tot Spinoza en afgestooten door Descartes, en zijn onderdanig hoofd zag ten gevolge daarvan in alle beschouwingen van den eerste diepe wijsheid, in alle redeneeringen van den laatste ondoordachte loszinmigheid. Hoe blindelings het hoofd de inblazingen

van het hart gevolgd is, blijkt reeds uit het oordeel, dat hij over de eerste bepalingen van Spinoza's *Ethica* velt.

In zijne *Ethica* wil Spinoza ons eene betere wereldbeschouwing in de plaats der Cartesiaansche geven. ‘Schoon het zijne gewoonte niet is de fouten van anderen aan te wijzen,’ heeft hij ons toch in een brief aan een vriend[1] medegedeeld, welke groote gebreken hij in de denkbeelden van Descartes vond. Zijn eerste en grootste bezwaar bestaat hierin, dat Descartes ‘zoover is afgedwaald van de kennis van de eerste oorzaak en den eersten oorsprong aller dingen.’ Zijn tweede, dat Descartes ‘de ware natuur van 's menschen geest niet gekend heeft.’ Spinoza vond het eene ongerijmdheid, dat Descartes den menschelijken geest eene substantie genoemd had, die door eene andere oneindige substantie, door God, geschapen is. ‘Er kunnen’ - zegt hij - ‘in de natuur geen twee substantie's bestaan, die niet in hun geheele wezen van elkander verschillen.’ Ook ‘kan een substantie niet geschapen worden’ en ‘moet elke substantie oneindig of ten hoogste volmaakt in hare soort zijn.’ Indien de lezer de juistheid van deze beweringen niet inziet, dan wijte hij dit aan het gemis van het natuurlijk licht, dat Spinoza niet minder dan Descartes bestraalde. Wij, die niet langer op een natuurlijk licht roemen, zouden zeggen, dat deze stellingen van Spinoza buiten het gebied vallen, waarop voor den mensch wetenschap te verkrijgen is.

Gesteund door de ophelderingen, die het natuurlijk licht hem over het wezen der substantie gegeven had, viel het Spinoza niet moeielijk het luchtig ineengezette gebouw van Descartes' wereldbeschouwing als een kaarteuhuis omver te blazen. De grondslagen, waarop hij een ander stelsel vestigt, dat beter tegen den aanval der kritiek bestand moet zijn, ja dat denzelfden graad van zekerheid moet hebben als de waarheid, dat de som der hoeken van een driehoek gelijk is aan twee rechte[2] -

1 Ep. 2. biz. 522, 523 der uitgaaf van Gfrörer.

2 Spinoza's onwrikbaar geloof aan de volstrekte waarlieid van zijne wijsbegeerte blijkt op een tal van plaatsen, maar misschien nergens beter dan in de volgende woorden uit zijn brief aan Albert Burgh: ‘Ego non praesumo me optimam invenisse Philosophiam, sed veram me intellegere scio. Quomodo autem id sciam, si roges, respondebo, eodem modo ac tu scis très Angulos Trianguli aequales essè duobus rectis, et hoc sufficere negabit nemo, cui sanum est cerebrum, nee spiritus inmundos somniat, qui nobis ideas falsas inspirant veris similes. Est enim verum index sui et falsi.’ T.a.p. Ep. 74, biz. 662.

die grondslagen worden in de bepalingen van het eerste boek der *Ethica* gelegd. Wij deelen ze eenigszins verkort, volgens van Vloten's vertaling, mede, om dan ehkele bedenkingen te laten volgen, waartoe zij al dadelijk aanleiding geven.

'1. *Zijn zelfs oorzaak*'[1] heet hem dat, 'welks wezen of natuur zijn bestaan zelf insluit, of welks natuur wij ons niet anders dan bestaande kunnen denken. 2. *Eindig* is dat, wat door iets anders van dezelfde soort beperkt kan worden; ieder lichaam bijv. is eindig, omdat wij ons een grooter kunnen denken. 3. Een *zelfstandigheid* heet datgene, wat uit zich zelf bestaat en door zich zelf begrepen wordt; d.i. welks begrip tot zijne vorming niet dat van iets anders vereischt. 4. Een *eigenschap*[2] is dat, wat het verstand van zulk eene zelfstandigheid, als haar wezen uitmakend, opvat. 5. *Wijzen*[3] zijn de wijzigingen dier zelfstandigheid, of dat, wat in iets anders is en daardoor begrepen wordt. 6. *God* is een volstrekt oneindig wezen, d.i. eene zelfstandigheid met oneindige eigenschappen bedeeld elk van welke eene eeuwige en oneindige natuur uitdrukt. Daar het een *volstrekt* - niet in zijn soort - oneindig wezen is' (voegt Spinoza er ter nadere toelichting nog bij) 'behoort tot zijne natuur al wat wezen uitdrukt, en sluit het alle ontkenning uit. 7. *Vrij* is dat, wat alleen door de noodzakelijkheid zijner eigene natuur bestaat, en uit zich zelf alleen in werking treedt; *noodzakelijk*, of eerder gedwongen, wat door iets anders, op zekere en bepaalde wijs, tot bestaan en werking gebracht wordt. 8. *Eeuwigheid* is het bestaan zelf, voor zooverre het begrepen wordt te volgen uit de bepaling van 't geen eeuwig genoemd wordt.'[4]

Reeds in de eerste bepaling stuiten wij op twee denkbeelden die in ons oog ongerijmdheden zijn. Een ding, dat 'zijn zelfs oorzaak' is, een ding, 'welks wezen of natuur zijn bestaan insluit,' ziedaar een paar begrippen, waarbij ons het verstand stilstaat. Het eerste hebben wij reeds bij Descartes gevonden en ook het tweede is aan dezelfde bron ontleend. Trouwens, ik moet ter eere van Descartes vermelden, dat hij bezwaren had tegen de meening, dat het bestaan van een ding uit zijn wezen of zijne natuur zou kunnen volgen. Gelijk wij later zien zullen,

1 *Causa sui*.
2 *Attributum*.
3 Liever verschijningsvorm, *modus*.
4 Van Vloten, t.a.p. biz. 131.

gaat hij er slechts aarzelend toe over het betende bewijs te geven, waarin Gods bestaan afgeleid wordt uit de meening, volgens welke een werkelijk aanzijn tot zijn wezen behoort. Zulke kritische bedenkingen kent Spinoza niet. Met de grootste argeloosheid laat hij ons reeds in den eersten regel van zijn werk blijken, dat hij het werkelijk bestaan van sominige dingen uit zijn begrip van die dingen meent te mogen afleiden.

In de tweede bepaling wordt het begrip van eindigheid, waarvan wij ons alleen bij tijdsruimten en bij uitgebreide dingen eene heldere voorstelling kunnen maken, ook op andere, bepaaldelijk denkende dingen toegepast. Hierdoor wordt de weg gebaand tot een tal van zeer duistere redeneeringen, waarvan wij er in 't vervolg een paar zullen ontmoeten. Reeds in de zesde bepaling wordt die ongewone en niet zeer heldere uitbreiding van het begrip eindigheid gebruikt om ons in kennis te brengen met een wezen, dat ‘volstrekt oneindig,’ d.i. ‘eene zelfstandigheid met oneindige eigenschappen bedeeld’ zijn moet. Een wezen, dat oneindig is, 't zij nu volstrekt of betrekkelijk oneindig, - wij weten niet wat wij ons daarbij denken moeten, al kennen wij den kerkelijken oorsprong van die woordverbinding zoo goed, dat Spinoza er niet bij behoefde te voegen, hoe dat wezen heet. En wat ‘oneindige eigenschappen’ zijn, zal ook wel altijd een raadsel blijven.

In de zevende bepaling wordt er ondersteld, dat wij niets zullen hebben in te brengen tegen de voorstelling van ‘wezens, die uit zich zelf alleen in werking treden,’ ofschoon alle werkingen, die ons de natuur en de menschenwereld leert kennen, nooit anders dan door den invloed van verschillende wezens op elkander ontstaan, en een ‘vrij’ wezen in den zin van Spinoza's bepaling voor ons om die reden een even helder denkbeeld is als eene onbestaanbare grootheid.

Schoon de lijst der onbegrijpelijke woorden en uitdrukkingen, die in de acht eerste bepalingen van Spinoza's *Ethica* gevonden worden, hiermede nog niet compleet is, staken wij onze optelling om te verneinen, wat de man, die Benedictus de Spinoza in verband met onzen tijd zal schetsen, ter verklaring van die bepalingen zal rnededeelen. Ziehier wat hij ten onzen mitte over dit onderwerp heeft te boek gesteld:

‘Houdt men den inhoud dezer bepalingen, omtrent welker kortbondige juistheid niets valt aan te merken, bij de vervolgens behandelde onderwerpen wel in het oog, dan zal men er

al de gevolgen, waartoe zij leiden moeten, met geen mindere juistheid uit zien voortvloeien. Men zal er tevens nauwkeurig uit kunnen opmaken, welke wijzigingen de ook onder ons nog steeds gehandhaafde middeneeuwsch-christelijke wereldbeschouwing daardoor dient te ondergaan.'[1]

Waarlijk, de heer van Vloten heeft een te gunstig denkbeeld van zijne lezers. Die bepalingen, omtrent wier 'kortbondige juistheid' hij niets heeft 'aan te merken', zijn aan velen zoo duister voorgekomen, dat men lijvige verhandelingen heeft geschreven ter verklaring van haar waren zin. 'Kortbondig' zijn zij zonder twijfel, maar zijn zij ook juist, en wat bedoelde Spinoza er mede?

Onbevredigd door de kortbondigheid van Spinoza's uitlegger, beginuen wij de Stellingen na te gaan, die op wiskundige wijze uit die bepalingen worden afgeleid. Misschien komt de duistere zin van Spinoza's termen in hunne toepassing minder onduidelijk te voorschijn.

Vooraf worden ons nog eenige 'axioma's' medegedeeld. Spinoza beschikt evenals Descartes over een heerleger 'eeuwige waarheden', en de bedoelde axioma's zijn met veel beleid daaruit gekozen om ons te brengen waarheen hij ons leiden wil. Het is maar jammer dat ons het orgaan ontbreekt, waardoor Spinoza in al die axioma's eeuwige waarheden ken herkennen. Wie kan bijv. instemmen met het vierde axioma: 'De kennis van het gevolg hangt af van de kennis der oorzaak en omvat haar'? Met behulp van deze axioma's komt nu Spinoza weldra tot het gewichtig resultaat, dat er maar eene enkele zelfstandigheid '*in rerum natura*' bestaat. 'Dat toch van 't welk er meer dan een exemplaar bestaat, moet noodzakelijk een oorzaak van zijn veelvoud buiten zich hebben, daar de omschrijving of bepaling eener zaak geenerlei getal insluit; en daar nu dat zelfstandig bestaan oorspronkelijk of zijns zelfs oorzaak is, kan het ook niet anders dan één zijn.'[2]

De heer van Vloten eischt, gelijk wij zagen, veel van zijne lezers, maar hij verlangt toch niet, dat wij zonder nadere toelichting de geldigheid van dit bewijs zullen inzien. Hij ver-

1 van Vloten, t.a.p. blz. 131.

2 van Vloten, t.a.p. blz. 132. Deze recleneering is een kort, maar niet onnauwkeurig uittrcksel van het *tweede* bewijs voor de eenheid der substantie, dat Spinoza in de Ethica geeft, Pars I, Prop. 8 Scholion II, blz. 290 bij Gfrörer. Het *eerste* bewijs van Spinoza is even sophistisch.

wijst ons naar zijn verslag van een der brieven van Spinoza, waarin hetzelfde vraagstuk op dezelfde wijze behandeld wordt. Daar vinden wij het volgende:

'Van de zekere veronderstelling uitgaande, dat: 1. de juiste bepaling eener zaak niets anders dan haar eenvoudige natuur moet uitdrukken; 2. geen bepaling een veelheid of een zeker getal van voorwerpen mag omvatten: 3. iedere bestaande zaak eene stellige oorzaak haars bestaans moet hebben; en 4. dat deze oorzaak òf in de natuur der zaak (als het bestaan zelf namelijk tot die natuur behoort) òf daarbuiten gesteld moet worden; - leidde hij (Spinoza) daaruit af, dat, zoo er een zeker aantal voorwerpen in de natuur bestaat, er een of meer oorzaken moeten zijn; die tot dat bepaalde, niet grooter noch kleiner getal, aanleiding geven. Dat er bijv. 20 of meer menschen bestaan, komt uit de menschelijke natuur zelve niet voort, maar moet uit eene andere oorzaak worden afgeleid; en evenzoo alles wat in veelvoud bestaat, en daarom zijn bestaan niet uit de kracht zijner eigene natuur, maar uit daar buiten liggende oorzaken put. Daar echter het bestaan zelf tot Gods natuur' - dat wil bij Spinoza zeggen tot de natuur der substantie - 'behoort, wordt reeds daardoor elk veelvoud uitgesloten, en kan er slechts van een eenig dergelijk wezen sprake zijn.'[1]

In deze woorden is Spinoza's bewijs zoo duidelijk weergegeven als zich dergelijke bewijzen laten voordragen. Wij zien dat de geheele redeneering berust op de in ons oog onzinnige onderstelling, dat de omschrijving of bepaling eener zaak, die hare natuur schetst, de grond zou kunnen zijn van haar bestaan. Wij zien verder, dat Spinoza het begrip van eene *causa sui* werkelijk in zijne letterlijke beteekenis genomen heeft - een ding, dat zich zelf voortbrengt. Het is gemakkelijk aan te toonen, dat hij met die uitdrukking niet bedoeld heeft 'oorspronkelijk of onveroorzaakt', al houdt de heer van Vloten de woorden 'oorspronkelijk' en 'zijns zelfs oorzaak' blijkbaar voor synonymen. Is toch de substantie *on*veroorzaakt, en niet *zijns zelfs oorzaak*, dan kan de omstandigheid, dat de bepaling eener zaak geen getal insluit, alleen bewijzen, dat het bestaan van vele dingen derzelfde soort niet uit hunne definitie kan volgen, maar die vele dingen van dezelfde soort zouden dan

1 van Vloten, t.a.p. blz. 63.

gezamenlijk tot de rubriek der *on*veroorzaakte dingen kunnen behooren, m.a.w. substantie's zijn. En daardoor zou de geheele grondslag van Spinoza's stelsel worden weggenomen. Vat men daarentegen de uitdrukking *causa sui* in hare letterlijke onzinnige beteekenis op, dan kan men besluiten, dat iets, wat uit zich zelf ontstaat, welks bestaan uit zijne definitie volgt, eenig in zijn soort moet zijn. Want de definitie sluit werkelijk uit haren aard geene veelheid in. Men geeft geen bepaling van twee, drie of meer menschen, maar van *den* mensch.

Zoo is dus Spinoza's *causa sui* niet maar eene minder juiste uitdrukking voor ‘het oorspronkelijk bestaande,’ zooals van Vloten ons wil doen gelooven. Integendeel, eerst wanneer wij het woord opvatten in zijne letterlijke beteekenis, een wezen, dat zich zelf voortbrengt, een wezen, dat bestaat voordat het bestaat - slechts dan is er bewijskracht in de redeneering waardoor Spinoza zijne eerste hoofdstelling, de eenigheid der substantie, bewijst.

Niet minder verwonderlijk dan het begrip van iets, dat ‘zijns zelfs oorzaak’ is, moet de bewering klinken, dat uit de bepaling of omschrijving van eenige zaak haar bestaan zou kunnen volgen. Die bewering ligt opgesloten in de geciteerde redeneering van Spinoza; maar hij spreekt haar op een aantal plaatsen veel duidelijker uit. Zoo zegt hij eenige regels verder in hetzelfde bewijs: ‘Daar het nu tot de natuur der zelfstandigheid behoort dat zij bestaat, zoo moet in hare bepaling voorkomen, dat zij noodwendig bestaat, en *derhalve moet enkel uit hare bepaling haar bestaan worden afgeleid*’[1]. Ook dit denkbeeld is ontleend aan Descartes, die aansprakelijk is voor de eer of de schande van het opnieuw in omloop gebracht te hebben, nadat het reeds eenige eeuwen vroeger geopperd, met geestdrift verdedigd en ten slotte verworpen was.

Natuurlijk kan men uit de bepaling van eene zaak een tal van gevolgen afieiden. Zegt iemand tot my, dat de bewoners van Utopia menschen zijn, dan kan ik zonder vrees van te dwalen, daaruit afieiden, dat die bewoners al de eigenschappen hebben, welke de spreker zich in den mensch vereenigd denkt. Maar dat die bewoners werkelijk bestaan en geen scheppingen van 's mans verbeeldingskracht zijn kan mij niet uit hunne bepaling blijken. Verzinsels laten zich evengoed en even nauw-

1 Spinoza, Ed. Gfrörer, blz. 290.

keurig bepalen als begrippen van werkelijk bestaande dingen. Hoe is men dan tot de meening kunnen komen, dat uit de bepaling van eenig ding zijn bestaan zou kunnen blijken, of dat, zooals Spinoza dezelfde zaak met andere woorden uitdrukt, tot de natuur van eenig ding, die in de bepaling omschreven wordt, het bestaan zou kunnen behooren?

Beter dan bij de meeste andere dwalingen kent men bij deze den tijd, waarop en de omstandigheden, waaronder zij het licht heeft gezien. De oudheid en de eerste eeuwen van de christelijke kerk hadden nooit van haar gehoord. Zij is uitgebroed in het spitsvondig brein van den heiligen Anselmus, hetzelfde brein, waaraan wij ook de leer van het plaatsvervangend lijden van Christus te danken hebben, die nog steeds voor de groote meerderheid onder de Christenen een heilig geloofsartikel is. In den ijver, waarmede hij de atheïsten van Gods bestaan wil overtuigen, ontdekt hij, dat het begrip van God, dat hij in zich zelf aantreft, het bestaan van God met zekerheid bewijst. Immers hij gelooft, dat God het allergrootste is, wat gedacht kan worden. Ook de ongeloovige kan niet ontkennen, dat hij verstaat wat dit beteekent, en dat dus het allergrootste, wat gedacht kan worden, in zijne voorstelling bestaat. Maar het allergrootste, wat gedacht kan worden, kan niet enkel in onze voorstelling bestaan. Want indien het alleen in onze voorstelling bestond, zou er iets grooters dan het allergrootste gedacht kunnen worden, namelijk datgene, wat niet alleen in onze voorstelling, maar ook in de werkelijkheid het allergrootste is. Derhalve moet het allergrootste wat gedacht kan worden ook in de werkelijkheid bestaan. Wij kunnen niet denken dat het allergrootste niet bestaat, want dan zou het niet het allergrootste zijn. Immers iets, waarvan wij onmogelijk kunnen denken dat het niet bestaat, is zeker grooter dan datgene, waarvan wij wel kunnen denken, dat het niet bestaat. Dus bestaat er iets in de werkelijkheid, dat het grootste is, dat wij denken kunnen en waarvan wij onmogelijk kunnen denken, dat het niet bestaat, en dat wezen is God[1].

De logische fout in dit bewijs voor Gods bestaan is te dikwijls aangewezen om hier nog vermeld te moeten worden. Door de scholastieken werd de redeneering van Anselmus niet met

1 Anselmus, Proslogion, Cap. 2, 3, (volgens de uitgaaf van 1491 te Neurenberg).

onverdeelde instemming ontvangen, en reeds tijdens zijn leven werd zij op afdoende wijze bestreden. Eerst Descartes heeft haar weder in eere zoeken te brengen, Spinoza heeft haar tot een der grondslagen van zijn stelsel gemaakt, Wolff heeft haar gepopulariseerd, en schoon de groote Kant haar voor honderd jaren, naar het mij voorkomt, voor goed weêrlegd heeft, zien wij nog in 1871 den heer van Vloten dezelfde redeneering vermelden, zonder met een enkel woord op hare onjuistheid te wijzen, ja zelfs Spinoza's eerste bepaling, die alweder op dezelfde redeneering berust, wegens hare ‘kortbondige juistheid’ roemen.

Waarschijnlijk heeft Descartes zijn bewijs voor Gods bestaan uit ons Godsbegrip, dat later onder den naam van het ontologisch bewijs beroemd is geworden, niet aan den heiligen Anselmus ontleend maar uit eigen middelen gevonden. Volgens de redeneering, die hij ons in de vijfde Meditatie geeft, heeft het zijn ontstaan te danken aan dezelfde bron, waaruit de meeste andere drogredenen van Descartes ontstaan zijn, den schadelijken invloed van zijn overwegend wiskundige vorming. Hij maakt ter genoemder plaats de opmerking, dat hij uit zijn begrip van een driehoek of van eene andere figuur een aantal eigenschappen van die figuur kan afleiden. Hij voegt er bij: ‘Al bestaat er misschien nergens ter wereld buiten mijne gedaehten zulk eene figuur en al heeft zij nooit bestaan, dit neemt niet weg, dat zij toch een eigen natuur of wezen, of vorm heeft, die onveranderlijk en eeuwig is en die ik niet verzonnen heb[1].’ Wat hij uit zijn begrip van eene meetkundige figuur afleidt, mag echter alleen dan voor werkelijk bestaande worden gehouden, wanneer vooraf bewezen is, dat aan zijn begrip een werkelijk bestaand ding beantwoordt.

Evenals nu uit ons begrip van een driehoek voortvloeit, dat de som der hoeken gelijk twee rechte is, volgt ook uit het Godsbegrip, dat God bestaat. Want bij het woord God denkt zich Descartes het allervolmaaktste wezen, en hij ziet in, dat een werkelijk en eeuwig bestaan tot de natuur van zoodanig wezen behoort. Derhalve heeft Gods bestaan minstens denzelfden graad van zekerheid als alle wiskundige waarheden.

Dit bewijs is eene variant op de redeneering van den heiligen Anselmus, eene variant, die nog meer stof tot bedenkingen geeft dan de oorspronkelijke uitgaaf. Maar Descartes is niet

1 Descartes, t.a.p. blz, 31.

zoo volslagen onbewust van de bezwaren, die men tegen zijne beschouwingen kan inbrengen, als zijn beroemde voorganger schijnt geweest te zijn. Na zijn bewijs gegeven te hebben, merkt hij dadelijk op, dat zulk eene redeneering bij den eersten aanblik niet klemmend schijnt te zijn, maar in somrnige opzichten op een sophisme gelijkt. Hij zegt zelf, dat onze denkbeelden geen dvvang over de natuur kuimen uitoefenen, 'Even als het mij vrij staat een gevleugeld paard te denken, ofschoon geen werkelijk paard vleugels heeft, zoo zou ik misschien ook in mijne voorstelling het bestaan aan God kunnen toeschrijven, al bestaat er geen God in de werkelijkheid.[1]' Even wel, na alle redenen voor en tegen aandachtig te hebben nagegaan, komt hij tot het besluit dat deze en andere bedenkingen tegen zijne redeneering ongegrond zijn. Later hecht hij dan ook aan die bezwaren zooveel waarde niet meer. In zijn antwoord op de tegenwerpingen, die in de uitgaaf zijner werken onder den naam van *Objectiones secundae* bekend zijn, geeft hij op verzoek van zijne bestrijders eene proeve van 'synthetische' behandeling van wijsgeerige onderwerpen. De eerste stelling, die hij volgens de methode der wiskunde bewijst, is Gods bestaan, en zijne redeneering is het ontologisch bewijs, dat hij in de *Meditationes* slechts in de der de plaats vermeld had, en waarin hij destijds een zekeren schijn van sophistiek ontdekte. Ook daar echter maakt hij nog de opmerking, dat de wiskundige 'synthese,' zooals hij de methode van Euclides en van de andere oude wiskundigen noemt, bij het onderzoek van wijsgeerige vraagstukken minder geschikt is, omdat de moeielijkheid bij die vraagstukken juist schuilt in de eerste bepalingen en axioma's, die de wiskundige methode vooropstelt, en voorop mag stellen, omdat zij in de wiskunde werkelijk voor een ieder duidelijk zijn[2].

Bij Spinoza vinden wij geen spoor van Descartes' helder inzicht in de groote bezwaren tegen het ontologisch bewijs en de methode van Euclides. Reeds in zijn eerste werk geeft hij ons de toepassing van die methode op de philosophie van Descartes. En in zijne *Ethica* blijft hij aan dezelfde methode getrouw, zonder zich ergens de moeite te geven de gewichtige bedenkingen, die Descartes tegen haar gebruik had aangevoerd, te weder-

1 Descartes, t.a.p. blz. 33.
2 Descartes, t.a.p. blz. 82-85.

leggen. Wat het ontologisch bewijs aangaat, dat is bij hem schering en inslag. Reeds in de eerste, hierboven medegedeelde bepaling wordt zijne geldigheid ondersteld. In de zevende stelling wordt het noodzakelijk bestaan der substantie ontologisch bewezen, en in de elfde stelling wordt dezelfde redeneering toegepast om te bewijzen dat God, of de oneindige zelfstandigheid met hare oneindige eigenschappen, noodzakelijk bestaat. Zoo kort mogelijk uitgedrukt, komt het bewijs van die stelling op het volgende neder: 'Ik heb het begrip van een volstrekt oneindig wezen, van eene substantie, die uit oneindige eigenschappen bestaat, en die ik God noem[1]. Die God bestaat noodzakelijk, want ik heb hem eene substantie genoemd en eene substantie bestaat noodzakelijk. Immers, zij kan niet door iets anders worden voortgebracht[2]; derhalve is zij hare eigene oorzaak; d.w.z. haar wezen omvat haar bestaan, te bestaan behoort tot haar wezen[3].' Natuurlijk bewijst deze redeneering, al hare andere zwakheden daargelaten, niet het minste tegen iernand, die aan het bestaan van de oneindige substantie twijfelt. Maar Spinoza kon zich niet voorstellen, dat iemand zoo onverständig zijn zou; hij had immers in de bepaling, in het begrip van substantie haar bestaan opgenomen. Derhalve bestaat zij, en als geen ander ding haar kan voortbrengen, zooals gemakkelijk te bewijzen is, dan moet zij zich zelf hebben voortgebracht.

Niet alleen Gods bestaan wordt door Spinoza uit zijne bepaling afgeleid, maar ook al zijne eigenschappen. Dit blijkt o.a. uit het bewijs van de 16de stelling, waarin hij ons zal aantoonen, dat uit de noodzakelijkheid der goddelijke natuur oneindige dingen op oneindig veel wijzen (of in oneindige verschijningsvormen) volgen. Om dit in te zien, zegt hij, 'behoeft men slechts te bedenken, dat het verstand uit een gegeven bepaling van de eene of andere zaak vele eigenschappen afleidt, die werkelijk uit haar (dat is uit het eigen wezen der zaak) volgen, en wel in des te grooter aantal, naarmate de bepaling der zaak meer realiteit uitdrukt, d.i. hoe meer realiteit het wezen der bepaalde zaak bevat. Daar nu de goddelijke natuur oneindige eigenschappen heeft, die ieder een in zijne soort oneindig wezen uitdrukken, moeten uit hare noodwendigheid oneindige dingen in oneindige verschijningsvormen volgen (na-

1 Definitio VI.
2 Propositio VI.
3 Proposit.io VII.

melijk alle dingen, die onder het bereik van het oneindig verstand vallen)[1].

Hoe onverstaanbaar deze proeve van Spinoza's wiskundigen betoogtrant ook zijn moge, één ding volgt er met zekerheid uit, dat hij namelijk Gods eigenschappen op dezelfde wijze uit zijn begrip of zijne bepaling van God afleidt, als wij uit de definitie, dat goud een geel vuurbestendig metaal is, eene menigte eigenschappen van het goud kunnen afleiden, en wel al de eigenschappen, wier vereeniging wij door het woord metaal uitdrukken. Zijn Godsbegrip is de bron, waaruit hij zijne kennis van Gods eigenschappen put. Vestigen wij thans onze aandacht op het 'eerste gevolg,' dat de strenge wiskunstenaar uit het pas bewezene afleidt.

'Hieruit volgt, dat God de werkende oorzaak is van alle dingen, die het oneindig verstand kan bevatten.'

Derhalve: omdat Spinoza in zijn Godsbegrip eene vermeende kenbron heeft, waaruit hij een aantal begrippen afleidt, zal ook de werkelijk bestaande God de oorzaak zijn van de dingen, waaraan die begrippen beantwoorden. Niet ten onrechte zegt Schopenhauer in het voortreffelijk werkje, dat voornamelijk over het verschil tusschen oorzaak en kenbron (*Erkenntnissgrund*) handelt, dat men die twee begrippen onmogelijk lomper met elkander kan verwarren dan Spinoza hier doet.

Eene andere plaats, waar Spinoza's geloof aan de wonderkracht eener definitie zeer naïef te voorschijn komt, is het bewijs van de 4de Stelling van het 3de deel der *Ethica*. Die stelling en haar bewijs luiden als volgt:

Stelling. Geen ding kan door iets anders dan door eene uitwendige oorzaak vernietigd worden.

Bewijs. Deze stelling is uit zich zelf duidelijk. Want de definitie van eene zaak beaamt het wezen derzelfde zaak en ontkent het niet; stelt (*ponit*) het wezen der zaak, maar heft het niet op (*tollit*). Zoolang wij dus alleen op de zaak zelve en niet op de uitwendige oorzaken letten, zullen wij niets in haar vinden kunnen wat haar kan vernietigen[2].

Hiermede is het bewijs geleverd. Maken wij zijne strekking door een voorbeeld duidelijk. Wij vinden in onze definitie van den mensch geen omstandigheid, die hem zou kunnen vernietigen. Daarom kan ook de werkelijk bestaande mensch de

1 Gfrörer, blz. 296.
2 Gfrörer, blz. 343, 344.

kiem van zijn dood niet met zich dragen. Ziedaar eene redeneering, waarbij den lezer het verstand stil staat. Is hij jong en bescheiden, dan geeft hij de schuld aan zijne eigene stompzinnigheid en vermoedt een diepen zin in wat niets anders is dan eene platte drogreden.

Inderdaad is de oorzaak van Spinoza's beroemde duisterheid uitsluitend te zoeken in zijne eigenaardige denkbeelden over den weg, waarlangs de mensch tot wetenschap komt. Hij is zoo ingenomen met zijn bewijs voor het bestaan van een oneindig wezen en zijne afleiding van de eigenschappen van dat wezen uit de definitie, dat hij daarin alleen wetenschap kan zien en in de kennis, die op andere wijze verkregen wordt, uitsluitend vooroordeel ontdekt. Zoo zegt hij:[1]

'Daarom is de rechte weg tot het vinden der waarheid onze gedachten uit eene gegeven bepaling af te leiden, wat des te gemakkelijker en met des te beter gevolg geschiedt, naarmate wrj de zaak beter bepaald hebben. Om deze reden bestaat de hoofdzaak van dit geheele tweede deel der methode[2] in de kennis van de eischen eener goede definitie en in de middelen om haar te vinden.'

De eischen, die Spinoza aan eene goede definitie stelt, vinden wij eenigszins verkort, maar toch nauwkeurig genoeg weergegeven in de volgende woorden van van Vloten.

'.. Wij moeten ons de dingen... óf naar hun eigen wezen alleen óf naar hun naaste oorzaak voorstellen. Het eerste, datgene wat zijn zelfs oorzaak is, het oneindige onbegonnen zijn; het laatste, datgene wat niet aan zich zelf zijn aanzijn dankt, maar uit eene andere oorzaak voortspruit. Zoo alleen kornen wij tot eene juiste bepaling der dingen, die - wat de laatstgenoemde betreft - zoo moet ingericht zijn, dat zij hun naaste oorzaak omvat, en tevens al hun eigenschappen uit haar kunnen afgeleid worden; als bijv. die bepaling van den cirkel, dat hij een figuur is, door een lijn beschreven, welks eene uiteinde vast, het andere bewegelijk is. Wat het eerstgenoemde, het ongeschapene betreft, moet zijn bepaling ons zijn eigenlijken aard voorstellen, en vereischt dus vooreerst dat alle oorzaak in haar buitengesloten zij; voorts dat er bij de bepaling geenerlei

1 In zijn *Tractatus de Intellectus Emendatione*, blz. 514, bij Gfrörer.
2 Het eersto deel der methode handelt over de kenmerken der ware voorstelling, die uitsluitend in de voorstelling zelve gezocht worden.

reden tot vragen meer overblijve; dat zij niets afgetrokkens ter verklaring bevatte; eindelijk, dat zich uit de bepaling alle eigenschappen van 't in haar bepaalde laten afleiden[1].'

Ik twijfel of vele lezers zullen instemmen met het loflied op Spinoza, dat zijn standvastige bewonderaar naar aanleiding van deze opmerkingen laat volgen[2]. Nieuwe waarheden hetzij nu over geschapen of over ongeschapen dingen, door afleiding uit de definitie te zoeken, is iets wat ons letterlijk als de verkeerde vereld voorkomt. Voor ons is de bepaling eener zaak de slotsom van het voorafgaand onderzoek, maar kan zij geen uitgangspunt zijn. De geleerde uitlegger van Spinoza is waarschijnlijk de eenige man uit onze eeuw, die de tegengestelde meening voor de ware houdt.

Wat Spinoza tot die meening bracht, was zijne onjuiste opvatting van de waarde en de beteekenis der wiskundige bewijzen. In de leerboeken der meetkunde worden werkelijk de eigenschappen der figuren met behulp van eenige axioma's uit hare bepalingen afgeleid[3]. Die methode geeft ons inderdaad een grooter zekerheid dan wij op eenig ander gebied, behalve dat van de Aristotelische logica kennen. Maar Spinoza vergat twee dingen, die hij toch beide van Descartes had kunnen leeren en zonder twijfel in zijne werken gelezen had. Descartes zegt van de wiskundige methode van Euclides, dat zij het voordeel heeft den hardnekkigsten tegenstander te overtuigen, maar dat zij daarentegen den geest van den leergierigen lezer niet volkomen bevredigt, omdat zij de methode niet aangeeft, waarlangs de bewezen waarheid gevonden is. Zij is dus volgens hem - en ieder zal het wel met hem eens zijn - volstrekt niet de weg der vinding[4], zooals Spinoza haar noemt,

1 van Vloten, t.a.p., blz. 49. De geheele plaats bij Gfrörer, blz. 515.

2 'Volgens deze *eeniglijk juiste* wetten zullen wij nu den denker vervolgens al de bepalingen zien inrichten, die ten grondslag zijner wijsgeerigzedelijke bespiegeling strekken, en die hem voor de*jammerlijke misstajipen* en *afnijkingen* bewaarden, waaraan zich zijn minder nauwlettende voorganger schuldig maakte.' Ziedaar van Vloten's oordeel over Spinoza's methode, waarin ik enkele woorden cursief heb laten drukken. Zonder den schimpscheut op Descartes zou dat oordeel niet compleet zijn.

3 Dat men in de leerhoeken der reken- en stelkunde gewoonlijk niet dezelfde methode volgt, maar de evidentie der hijzondere waarheden voor zich zelf laat spreken zonder ze door een bewijs met eene algemeene grondstelling in verband te brengen, is eene inconsequentie, die echter wegens den jeugdigen leeftijd der meeste leerlingen moeielijk te vermijden is.

4 '*recta inveniendi via*.' Gfrörer, blz. 514.

maar de weg om het gevondene te demonstreeren en anderen van de waarheid daarvan te overtuigen. De weg, waarlangs icts gevonden wordt, is ook in de wiskunde gewoonlijk het opsporen der voorwaarden van een gegeven resultaat. Bij elk vraagstuk, dat gesteld wordt, moet dit zoo zijn, daar men niet vooraf te weten kan komen, welke axioma's en welke bekende eigenschappen men gebruiken moet om de oplossing van het vraagstuk te vinden. Men ontdekt dit eerst door het vraagstuk nauwkeurig na te gaan, en zoekt dus, zooals Descartes het noemt, 'analytisch'[1] de bekende stellingen, met wier behulp men de gestelde vraag kan oplossen. Van deze analytische methode meende Descartes, dat zij ook bij wijsgeerige onderzoekingen toepasselijk was, terwijl hij daarentegen van het gebruik der syjithetische methode van Euclides, die Spinoza tracht aan te wenden, voor de wijsbegeerte geen heilzame vruchten verwachtte.

Die methode schijnt hem, op de wijsbegeerte toegepast, zelfs minder geschikt om de langs een anderen weg gevonden waarheden te *bewijzen*. Want bij haar schuilt, gelijk wij hem reeds vroeger[2] zagen opmerken, de moeielijkheid juist in de eerste beginselen, in de bepalingen en de axioma's, waarvan men zou moeten uitgaan. Dit is het tweede, wat Spinoza van Descartes had kunnen leeren. Indien hij dit inzicht van zijn meester had overgenomen, zou hij nooit uitgegaan zijn van de deels duistere, deels zich zelf weersprekende bepalingen, waarop zijne *Ethica* berust.

Even blind als Spinoza was voor Descartes' juiste denkbeelden over 's menschen kenvermogen, zoo getrouw drukt hij zijne voetstappen, wanneer zijn meester in dwaling vervalt. Beide stemmen geheel overeen in hun oordeel over de gegevens der zinnelijke

1 De woorden analyse en synthese behooren tot de dubbelzinnigste, die gebruikt worden. Zelfs de beteekenis, waarin men die termen in hunne bijzondere toepassing op de wiskunde gebruikt, is in den loop der tijden geheel gewijzigd. De geschiedenis van die wijzigingen geeft ons Chasles in zijn *Discours d'Inauguration du cours cle Géometrie supérieure* (blz XXXIX en vlg.). Descartes gebruikt de woorden analyse en synthese in den zin, dien de Grieken er aan toekenden. De analyse is bij hem de regressieve weg, waardoor men van eene Stelling tot de voorwaarden van hare juistheid opklimt (de als waar erkende Stellingen, waaruit zij logisch volgt); de synthese de progressieve weg, waardoor men uit bekende waarheden, van gevolgtrekking tot gevolgtrekking voortgaande, tot het, bewijs der. Stelling komt.

2 Zie hierboven, blz. 236.

waarneming. Die gegevens schijnen hun beiden ‘duistere en Verwarde voorstellingen.’ Geen van beide is op het denkbeeld gekornen, dat de wiskundige niets uit zijne begrippen kan afleiden, zonder dat hij ze eerst in zinnelijke voorstellingen omgezet, of, zooals Kant zegt, ze geconstrueerd heeft. In die con - structie's, op wier onmisbaarheid reeds Gassendi in zijne tegenwerpingen Descartes wees, zagen zij niets anders dan krukken, die de zwakke broeders niet ontberen kunnen, maar die de krachtige denker wegwerpt, om enkel uit het begrip, dat geheel iets anders is dan beeld of figuur, zijne wiskundige Stellingen af te leiden. Dat de wiskunde niet is eene wetenschap van het zuivere denken; dat de wiskundige met zijne geconstrueerde begrippen proeven neemt evenals de natuurkundige met werkelijke dingen; dat hij met die begrippen alleen, zonder hunne zichtbare afbeelding te hulp te roepen, niets ter wereld doen kan; al deze dingen waren in de oogen van Descartes en Spinoza onhoudbare beweringen, alleen verklaarbaar en te verontschuldigen door de vooroordeelen, die ieder mensch uit zijne kinderjaren medebrengt. Zij zagen in het wiskundig onderzoek niets anders dan het ‘zuivere denken’, dat zich uitsluitend met ‘zuivere begrippen’ bezig haudt, en dat door elke verzinnelijking dier begrippen verontreinigd wordt. Daaruit laat het zich verklaren, dat zij de proef namen ook uit andere, niet construeerbare, begrippen even belangrijke gevolgen af te leiden als naar hunne meening in de wiskunde uit begrippen worden afgeleid, wier construeerbaarheid niets ter zake doet. Zij vermoedden niet, dat die afleiding in de wiskunde alleen mogelijk is, omdat de begrippen door punten, lijnen, figuren of lichamen nauwkeurig kunnen voorgesteld worden. Wat toch uit die lijnen en figuren werd afgeleid, was naar hun gevoelen verkregen door dezelfde bedrieglijke verbeeldingskracht, die den mensch bij de waarneming der stoffelijke dingen in zooveel dwalingen doet vervallen. Het groot verschil tusschen de zelcerheid en de algemeenheid der uitkomsten van de meetkunstige figuurbeschouwing aan de eene zijde, en de bedrieglijkheid en den beperkten omvang van de resultaten der natuurkundige proefneming aan de andere zijde, deed hen vermoeden, dat er achter die figuurbeschouwing iets hoogers moest verborgen zijn. Die hoogere werkzaamheid des geestes werd door Descartes onder den naam van het denken (*intelligere*) tegenover het zinnelijk waarnemen en voorstellen (*imaginari*) geplaatst. Toen nu een-

maal het zuivere denken als de oorsprong der wiskundige zekerheid was aangewezen, lag het voor de hand te beproeven of men niet door het zuivere denken ook in andere wetenschappen diezelfde zekerheid verkrijgen kon. Een onbeperkt vertrouwen op den goeden uitslag van die poging is de kenmerkende eigenschap, zoowel van Descartes als vooral van Spinoza.

Bij den eerste hebben wij vroeger gezien, hoe stoute sprongen dat zuivere denken moet nemen om van zijne plaats te komen, en wij hebben reeds kunnen opmerken, dat de sprongen bij Spinoza zoo mogelijk nog meer gewaagd zijn. Zijn uitgangspunt is dan ook niet het concreete individueele bestaan zooals bij Descartes, maar het abstract begrip van substantie[1], dat hij met behulp van eenige 'van zelf sprekende' waarheden met het begrip van een allervolrnaaktst wezen vereenzelvigt.

'Om al onze kennis te ordenen en tot eenheid te breiigen is het noodig, dat wij.... onderzoeken, of er een zeker wezen bestaat en van welken aard dat wezen is, dat de oorzaak van alle dingen uitmaakt, opdat de voorstelling van dat wezen de oorzaak uitmake van al onze begrippen. Dan zal onze geest, gelijk wij gezegd hebben, de natuur zoo getrouw mogelijk voorstellen[2].'

Zoo spreekt Spinoza in het meergemeld vertoog over de verstandsverheldering, en wat hij daarmede bedoelde, heeft hij ons in de *Ethica* duidelijk getoond. Die voorstelling, welke de oorzaak van al onze begrippen moet uitmaken, is het denkbeeld van de oneindige zelfstandigheid, die uit oneindige eigenschappen bestaat. Het behoeft wel niet opzettelijk vermeld te worden, dat hij uit dit abstract begrip niet tot de kennis der bijzondere dingen kan komen zonder de een of andere handtastelijke drogreden of onverdedigbare onderstelling te maken. Zulk eene onderstelling vinden wij dan ook, en wel voor het eerst in de 28ste stelling van het eerste deel der *Ethica*, terwijl zij later telkens weder gebruikt wordt. In het voorgaande is bewezen, dat de substantie eenig is en uit oneindige eigenschappen bestaat, die

1 De heer van Vloten ontkent, dat Spinoza zich aan de 'bespiegeling van afgetrokken algemeenheden' bezondigd heeft (blz. 50). Met hoeveel recht hij dit ontkent zal ons weldra blijken.

2 ... Ut omnes nostrae perceptiones ordinentur et uniantur, requiritur uti... inquiramus, an detur quoddam ens, et simul quale, quod sit omnium rerum causa, ut eins essentia objectiva sit etiam causa omnium nostrarum idearum, et tum mens nostra, uti diximus, quam maxime referet Naturam ' *Tractatus de Intellectus Emendatione*, bij Gfrörer, blz. 515, 516.

ieder voor zich eerie eeuwige en oneindige natuur uitdrukken[1]. Alles wat uit de oneindige natuur van eenige eigenschap volgt, bestaat eeuwig en oneindig[2]. Daar de eene eigenschap niet op de andere kan werken, of zooals Spinoza zegt, daarin geen wijzigingen kan voortbrengen[3], en er buiten God, of de oneindige zelfstandigheid, niets bestaat, zoo volgt met noodzakelijkheid, dat alle dingen, die uit God voortvloeien, eeuwig en oneindig zijn als Hijzelf. Maar er bestaan tijdelijke en eindige dingen. Hoe hun ontstaan te verklaren? In het bewijs van de 28ste stelling wordt ons de sleutel tot dit raadsel gegeven. Die eindige dingen kunnen werkelijk, zooals wij gedacht hadden, niet voortgevloeid zijn uit de oneindige natuur van eene eigenschap Gods. Want wat daaruit volgt moet eeuwig en oneindig zijn. Derhalve moeten zij volgen uit eene eigenschap Gods, voor zooverre die eigenschap door een bepaalden verschijningsvorm gewijzigd is. Want er bestaat niets buiten de substantie en hare verschijningsvormen. Daar echter vroeger ook bewezen is, dat uit eeuwige en oneindige verschijningsvorraen niets anders volgen kan dan eeuwige en oneindige dingen[4], zoo moet elk bijzonder of eindig ding volgen ‘uit God, of uit een zijner eigenschappen, voor zooverre zij gewijzigd is door een verschijningsvorm, die eindig is en een begrensd bestaan heeft.’ Zoo wordt dus het bestaan der eindige dingen niet verklaard, uit het oneindig bestaan, waarin Spinoza de eerste oorzaak en den hoogsten verklaringsgrond van alle dingen ziet, maar uit een ander eindig bestaan, dat zelf even onverklaard blijft[5].

Van die tegenstelling tusschen een oneindig, eeuwig bestaan en de eindige, vergankelijke dingen, die met diepe verachting der logica verschijningsvormen van het eerste bestaan heeten, wordt nu in het tweede deel der *Ethica* op scherpzinuige wijze

1 Prop. 11, bij Gfrörer, blz. 291.
2 Prop. 21, bij Gfrörer, blz. 298.
3 Dit volgt uit de 10de stelling (bij Gfrörer, blz. 290), maar wordt opzettelijk bewezen in de 6de stelling van het 2de deel (bij Gfrörer, blz. 312).
4 Prop. 22, bij Gfrörer, blz. 299.
5 van Vloten heeft de naïeveteit hierin eene eigenaardige verdienste van Spinoza te zien (zie blz. 26, waar Oldenburg's vraag naar het verband tusschen de eindige dingen en hunne eerste oorzaak besproken wordt). Hij vergeet, dat Spinoza's antwoord, waarin hij die vraag onoplosbaar noemt, eene schromelijke inconsequentie, ja zelfs eene bekentenis van onvermogen is bij een wijsgeer, die de dingen ‘door hunne eerstc oorzaken’ wil kennen, en die in zulke kennis alleen waarheid vindt. Voor Hume of Kant zou het antwoord passend zijn.

partij getrokken tot het opbouwen van eene leer over het menschelijk kenvermogen. De ééne oneindige zelfstandiglieid toont ons slechts twee harer eigenschappen, de uitgebreidheid en het denken. Daar nu volgens een der ‘eeuwige waarheden’, die bij Spinoza als een paal boven water staan, de voorstelling van elk veroorzaakt ding afhangt van de voorstelling van zijne oorzaak, zoo moet de orde en het verband der begrippen in het *denken* der oneindige zelfstandigheid dezelfde zijn als de orde en het verband der dingen in hare *uitgebreidheid*. Daar de begrippen der eindige dingen God niet tot oorzaak kunnen hebben voor zoover hij de oneindige zelfstandigheid is - dan toch zouden zij zelf ook oneindig zijn - moeten zij God tot oorzaak hebben, voor zoover hij als gewijzigd beschouwd wordt door het begrip van een ander werkelijk bestaand eindig ding[1]. Wij stuiten hier op dezelfde onrnogelijke onderstelling van zooeven, het denkbeeld van eene wijziging (*affectio* zegt Spinoza) in de eenige substantie en hare van elkander onafhankelijke attributen. Weldra blijkt ons echter, waartoe die onmogelijke onderstelling moet leiden. Wij verneinen toch, dat 's menschen geest geen substantie is, maar dat haar wezen bestaat in het voorstellen (of denken) van een werkelijk bestaand afzonderlijk voorwerp[2]. Dat voorwerp, welks voorstelling onze geest uitmaakt, is ons lichaam. Hieruit volgt, dat de geest noodzakelijk eene voorstelling moet hebben van alles, wat er in het lichaam gebeurt. Want daar de orde en het verband der voorstellingen in God gelijk moet zijn aan de orde en het verband der dingen, zoo zal een ding niet gewijzigd kunnen worden, zonder dat de voorstelling van dat ding in God eene overeenkomstige wijziging ondergaat. De kennis dier wijziging is echter niet in God voor zoover hij oneindig is - anders zou de wijziging zelve oneindig zijn - maar voor zoover hij de voorstelling van het gewijzigd ding heeft. Indien ons lichaam bijv. eenige verandering ondergaat, dan bestaat er noodzakelijk eene voorstelling van die verandering in Gods geest, niet voor zooverre hij oneindig is, maar voor zooverre hij als door de voorstelling van het lichaam gewijzigd beschouwd wordt, d.w.z. in 's menschen geest[3].

1 *Ethica* Pars. 2, Prop. 9, bij Gfrörer, blz. 314.
2 *Ethica* Pars. 2, Prop. 11, bij Gfrörer, blz. 315.
3 *Ethica* Pars. 2, Prop. 12, 13, bij Gfrörer, blz. 316.

Was de eene term van de tegenstelling maar niet strijdig met Spinoza's beginselen, dan zou er tegen dit goochelen met het begrip van een God, die nu eens als oneindig en eeuwig, dan weder in eindige en vergankelijke verschijningsvormen optreedt, weinig aan te merken zijn. Vernuftig is het zeker, en ook een schijn van vruchtbaarheid kan men het niet ontzeggen, als men ziet, dat het ons den weg baant om waarheid van dwaling te onderscheiden. De toetssteen, dien Spinoza ons daarvoor biedt, blijkt wel is waar bedrieglijk te wezen, de weg om hem te vinden is lang en moeielijk, maar men moet dien kennen om Spinoza's stelsel met juistheid te beoordeelen.

Daartoe moeten wij in de eerste plaats weten wat Spinoza door gedeeltelijke of ‘inadaequate’ kennis verstaat.

‘Uit het voorgaande volgt’ - zegt hij - ‘dat 's menschen geest een deel is van Gods oneindigen geest. Zeggen wij, dat 's menschen geest iets begrijpt, dan wil dat niets anders zeggen, dan dat God zeker denkbeeld heeft, niet voor zooverre hij oneindig is, maar voor zoover hij door de natuur van 's menschen geest voorgesteld wordt, of het wezen van 's menschen geest vormt. Zeggen wil dat God zeker denkbeeld heeft, niet alleen voor zooverre hij de natuur van 's menschen geest vormt, maar voor zooverre hij behalve 's menschen geest ook nog de voorstelling van een ander ding heeft, dan zeggen wij dat 's menschen geest de zaak gedeeltelijk of inadaequaat begrijpt[1].’

In de tweede plaats moeten wij bekend zijn met enkele stellingen over ons lichaam, die Spinoza mededeelt. Volgens hem bestaat ons lichaam uit een aantal kleinere lichamen, die zelf weder uit kleinere lichamen samengesteld zijn. Ook die kleinere lichamen zijn nog samengesteld. In alle deelen hebben bewegingen plaats, gedeeltelijk door uitwendige invloeden bewerkt. Stof wordt opgenomen en afgescheiden zonder dat

1 *Ethica*, Pars 2, Prop. XI, Coroll. In het oorspronkelijke luidt deze plaats, die ons den oorsprong van Spinoza's vooroordeelen aangaande het kenvermogen helder laat inzien, als volgt: ‘Hinc sequitur Mentem humanam partem esse infiniti intellectus Dei; ac proinde cum dicimus, Mentem humanam hoc, vel illud percipere, nihil aliud dicimus, quam quod Deus, non quatenus infinitus est, sed quatenus per naturam humanae Mentis explicatur, sive quatenus humanae Mentis essentiam constituit, hanc vel illam habet ideam; et cum dicimus Deum hanc, vel illam ideam habere, non tantum, quatenus naturam humanae Mentis constituit, sed quatenus simul cum Mente humana alterius rei etiam habet ideam, tum dicimus Mentem humanam rem ex parte, sive inadaequate percipere.’ Blz. 315, 316, bij Gfrörer.

de individualiteit van het lichaam verloren gaat. Hieruit wordt nu vooreerst bewezen, dat 's menschen geest de voorwerpen der buitenwereld waarneemt. Want hij heeft de voorstelling van de wijzigingen in zijn lichaam, die door deze voorwerpen teweeggebracht worden, en deze wijziging ‘sluit de natuur van het uitwendig voorwerp in’ (d.w.z. haar aard is afhankelijk van den aard van het voorwerp). Daar nu echter dezelfde wijzigingen in het lichaam kunnen ontstaan door innerlijke bewegingen, zonder dat de uitwendige voorwerpen daarop eenigen invloed hebben uitgeoefend, zoo stelt de geest zich in 't laatstc geval verkeerdelijk de uiterlijke voorwerpen voor, alsof zij werkelijk aanwezig waren. Op zoodanige wijze vormen zich de beeiden der phantasie, en de zoogenaamde ideën-associatie vindt in dezelfde feiten hare verklaring. De zinnelijke waarneming, de phantasie, de herinnering behooren alle drie tot het omvangrijk begrip, dat Spinoza met den naam van *imaginatio* bestempelt. Daarenboven kent de geest de voorstellingen van de voorstellingen der lichaamstoestanden.

Uitgaande van zijne denkbeelden over den oorsprong van 's menschen onvolledige of inadaequate kennis, is het voor Spinoza eene lichte taak te bewijzen, dat 's menschen geest noch zich zelven, noch zijn lichaam, noch de buitenwereld naar waarheid kent. Van dat alles heeft de geest slechts een verward of inadaequaat begrip, zoolang hij de dingen leert kennen volgens den gewonen loop der natuur, d.w.z. volgens den loop der wijzigingen in het menschelijk lichaam. Immers zelfs de voorstellingen van de lichaamsaandoeningen, die den grondslag van alle kennis uitmaken, zijn verward, zoolang zij alleen met den menschelijken geest in verband, gebracht worden. Die aandoeningen hangen toch niet alleen af van den aard van het menschelijk lichaam, maar ook van de natuur der uitwendige dingen. Maar de kennis dier uitwendige dingen is niet in God, voor zoover hij in 's menschen geest maar voor zooverre hij in andere voorstellingen (de geesten van die uitwendige dingen) verschijnt. Derhalve zijn de voorstellingen der lichaamsaandoeningen in 's menschen geest als ‘gevolgen zonder praemissen’, dat is ‘*ut per se notum*’ verwarde voorstellingen[1].

Zoo moet dus het geheele gebied der ‘*imaginatio*’, de zinnelijke waarneming daaronder begrepen, niet onder de kenbronnen

1 *Ethica*, Pars 2, Prop. 28, bij Glrörer, bls. 325.

der waarheid maar onder de oorzaken der dwaling gerekend worden. Daarentegen zijn alle voorstellingen waar, voor zooverre zij in betrekking gebracht worden tot God[1]. Want voor zooverre zij zich in God - thans weder als oneindig gedacht - bevinden, komen zij met hare voonverpen volkomen overeen, wegens de harmonie tusschen het bestaande en Gods denken. Nu is het den mensch mogelijk, al zijne voorstellingen met zijn Godsbegrip in verband te brengen. Want in de voorstelling van elke zaak ligt het begrip van Gods oneindige, eeuwige eigenschap, waarvan die zaak een verschijningsvorm is[2]. Daarom is ook Gods oneindige natuur en zijne eeuwigheid aan een ieder bekend[3].

Op deze wijze tracht Spinoza zich rekenschap te geven van de bedrieglijkheid der zinnelijke waarneming en meende hij het ontstaan van het begrip eener eeuwige en oneindige zelfstandigheid verklaard te hebben. Slechts de kennis, welke uit het begrip van die zelfstandigheid wordt afgeleid, is adaequaat en waar; alle kennis, die op andere wijze verkregen wordt, is dwaling of leidt tot dwaling. En daar die zelfstandigheid alleen door het denken gevat, maar niet door de zinnen of de verbeeldingskracht kan voorgesteld worden, zoo moet de echte wetenschap alleen door het zuivere denken verkregen worden[4].

In onze eeuw is het bijna overbodig den lezer te wijzen op de ijdelheid eener bespiegeling, die alleen door het zuivere denken tot de waarheid wil komen, en die daarenboven gebukt gaat onder eene zoozeer in 't oog vallende tegenstrijdigheid als het denkbeeld is van een wezen, dat nu eens als oneindig en ondeelbaar beschouwd wordt, terwijl dan weer de eindige dingen zijne ‘deelen’ heeten. Maar van Vloten kan natuurlijk niet toegeven, dat Spinoza zich zou hebben schuldig gemaakt aan wat wij ‘ijdele bespiegeling’ noemen. Wanneer een man als Kant verklaart, dat hij Spinoza's werken nooit goed bestudeerd heeft, en dat hij er nooit een juisten zin aan heeft kunnen

1 *Ethica*, Pars 2, Prop. 32, bij Gfrörer, blz. 326.
2 *Ethica*, Pars 2, Prop. 45, bij Gfrörer, blz. 333.
3 *Ethica*, Pars 2, Prop. 47, Scholion, bij Gfrörer, blz. 333.
4 ‘Ex his igitur clare apparet, qualis esse debeat vera Methodus, et in quo potissimum consistat, nempe in *sola puri intellcctus cognitione* eiusque naturae et legum.’ Ep. 42, (blz. 607, Ed. Gfrörer). Zeer belangrijk zijn verder voor de kennis van Spinoza's denkbeelden over het kenvermogen. Schol. 2, Prop. 40, Part. 2 van de *Ethica* (blz. 330), blz. 498 en 499 van het *Tractatus* de *I. E.* en Ep. 29.

hechten, dan geeft dit van Vloten alleen aanleiding om Kant daarover te beklagen[1]. Maar hij brengt het niet tot het flauwste vermoeden van de waarheid, dat de man, die een zoo helder oog had voor de gebreken van Leibnitz' en Wolff's redeneertrant, onmogelijk smaak kon vinden in de quasi-wiskun-dige bewijzen van Spinoza, waarin dezelfde gebreken nog veel duidelijker te voorschijn komen. Werkelijk is Spinoza's grootste gebrek een onbepaald vertrouwen in de uitspraken dier zelfde *rcine Vernunft*, wier aanmatigingen Kant zoo grondig gekritiseerd heeft. Voor Kant, die buiten de wiskunde en de logica alleen in de ervaring den toetssteen der waarheid zag, kon Spinoza's methode niets aantrekkelijks hebben. Het is niet te verwonderen, dat hij geen ‘juisten zin’ kon vinden in Spinoza's bewijzen. Want, gelijk wij gezien hebben, munt Spinoza juist uit door zijn argeloos vertrouwen in het goochelen met afgetrokken begrippen, waarin de kunstgreep van het zuivere denken bestaat. Kant daarentegen, aan wiens helderen blik de ijdelheid van dat goochelspel nooit meer ontgaan kon, nadat hij eens door Hume ‘uit de dogmatische sluimering gewekt was’, moest in een denker als Spinoza, wiens goed vertrouwen op dat goochelspel alle perken te buiten gaat, een onverklaarbaar verschijnsel zien.

Van dit alles heeft de heer van Vloten niet het minste bemerkt. Willen wij hem gelooven, dan is Spinoza juist een strijder tegen het redeneeren uit afgetrokken beginselen, dan brengt Spinoza zijne onverbloemde hulde aan de ervaring, enz. Doch laat ons liever hooren, hoe hij zelf na zijn overzicht van het *Tractatus de Intellectus Emendatione* de wetenschappelijke méthode van Spinoza in korte trekken schetst: ‘Zulk een inzicht (namelijk een helder “inzicht in 't oneindig verband aller dingen”) is niet door de ijdele bespiegeling eeniger afgetrokken algemeenheden - die slechts verwarring baren kan - maar uit de nauwlettendste kennisneming der bijzondere dingen te verkrijgen: slechts de eenvoudigste voorstellingen toch zijn tegen misvatting gevrijwaard en kunnen alleen waar zijn[2].’

Waarop de verzuchting volgt:

‘En de man, die, tegenover alle verwarrende algemeenheid,

1 van Vloten, t.a.p., blz. 249.
2 van Vloten, t.a.p., blz. 50.

zoo bepaaldelijk op de kennis van 't bijzondere stond; die zoo kehnelijk en tastbaar der ervaring zijn onverbloemde hulde bracht; dien man heeft men, in overijlde betweterij, herhaaldelijk als een voorvechter en toonbeeld van afgetrokken, in de lucht hangende bespiegeling voorgesteld. Hadde men hem toch eerst trachten te kennen en te doorgronden, vóŕ men - tot eigen oneer - een zoo voorbarig doemvonnis velde!'

Ofschoon uit het voorgaande reeds voldoende gebleken is, met hoeveel recht Spinoza als een toonbeeld van afgetrokken bespiegeling mag voorgesteld worden, zoo is het toch wenschelijk die zaak nog eens nader te onderzoeken, al ware het alleen om te weten te komen, hoe van Vloten beweren kan, dat Spinoza een vijand was van afgetrokken algemeenheden, en dat hij aan de ervaring zijne onverbloemde hulde bracht. Zoowel in het meergenoemd *Tractatus de Intellectus Emendatione* als in de *Ethica* heeft Spinoza ons opzettelijk medegedeeld, wat zijn oordeel was over de verschillende wegen, waarlangs de mensch kennis kan opdoen. Hij onderscheidt er vier:

1^{c} door hooren zeggen, of door een willekeurig teeken;

2^{c} door eene onbepaalde ervaring, d.i. door eene ervaring, die niet door het verstand bepaald wordt, maar slechts zoo (namelijk onbepaald) genoemd wordt, omdat wij haar bij toeval maken;

3^{c} de waarneming, waarbij het wezen eener zaak uit eene andere zaak wordt afgeleid, maar niet '*adaequate*.' Zulks geschiedt, wanneer wij uit een gegeven gevolg tot het voorhanden zijn der oorzaak besluiten, of wanneer wij uit een algemeen begrip, waarin altijd de een of andere eigenschap ligt opgesloten, een besluit afleiden;

4^{c} de waarneming, waarbij de zaak door haar wezen alleen wordt waargenomen of door de kennis van hare naaste oorzaak[1].

Weinig lezers zullen beweren, dat deze verdeeling van de methoden der wetenschap aan overmatige duidelijkheid lijdt. Uit Spinoza's voorbeelden blijkt, dat hij zelf ook niet recht wist, wat hij er mede bedoelde. Zoo zal hij bijv volgens de tweede methode weten, dat hij sterfelijk is, terwijl de derde methode hem zal geleerd hebben, dat de zon grooter is dan zij schijnt, omdat het uit den aard van ons gezichtszintuig volgt, dat wij dezelfde dingen op grooter afstand kleiner zien dan in

1 *Tr. d.I.E.* pag. 498, 499, bij Gfrörer.

de nabijheid. Toch zijn die beide meeningen niets anders dan besluiten, uit algemeene Stellingen afgeleid. Niet de ervaring in den engsten zin van het woord overtuigt ons van onze sterfelijkheid, maar wel een besluit, dat op ervaring berust.

Van de vier genoemde methoden, worden nu de drie eerste door Spinoza voor ongeschikt verklaard om ons tot de ware kennis te leiden. Slechts de vierde kan ons echte wetenschap geven. Wij hebben reeds vroeger gezien, hoe die methode door Spinoza wordt toegepast. Wat kon den heer van Vloten bewegen in die toepassing afkeer van afgetrokken algemeenheden en onverbloemde hulde aan de ervaring te zien? Indien ik met Descartes en Spinoza nieende, dat de dwaling een negatief ding is, dan zou ik de onderstelling wagen, dat van Vloten's vcrgissing op ‘niets’ berust. Maar daar ik het er voor houd, dat elke dwaling evengoed positieve oorzaken moet hebben als eene juiste meening, laat zich het moeielijk vraagstuk niet zoo gemakkelijk beantwoorden. Ziehier de oplossing, die ik niet dan met veel moeite heb kunnen vinden.

Nadat Spinoza ons gezegd heeft, dat wij eerst moeten zorgen een zuiver begrip te hebben van het wezen, dat de oorzaak is van alle dingen, om vervolgens uit dat begrip al onze andere begrippen af te leiden, deelt hij ons mede, dat onze geest, als wij zijn voorschrift volgen, de natuur zoo zuiver mogelijk zal voorstellen.

‘Want’ - zegt hij - ‘de geest zal dan in zijne voorstelling zoowel het wezen als de eenheid en het verband der natuur afbeelden. Hieruit kunnen wij zien, dat wij al onze voorstellingen altijd van physische dingen of van werkelijke wezens moeten afieiden, terwijl wii voor zoover het kan volgens de rij der oorzaken van het eene werkelijk wezen tot het andere voortgaan, en wel zoo, dat wij niet overgaan tot abstracte of algemeene dingen, wij mogen nu daaruit iets werkelijks willen afieiden, of wel omgekeerd zulke dingen uit eenig werkelijk wezen[1].’

Ziedaar dan eene plaats, waar Spinoza waarschuwt tegen afgetrokken algemeenheden en aandringt op de kennis der bijzondere dingen. En zoo zijn er enkele meer te vinden. Welk lofredenaar zou zulk eene schoone gelegenheid om te bewijzen, dat Spinoza boven zijn tijd stond, laten voorbijgaan? Wie geen lofredenaar is, maar de zaak kalm overdenkt, staat een

1 *Tractatus, d.I.E.* blz. 516.

oogenblik verbaasd over zooveel inconsequentie, doch begint weldra te vermoeden, dat Spinoza onder afgetrokken algemeenheden en bijzondere dingen iets anders moet verstaan dan wij doen. Ten aanzien van de ‘bijzondere dingen’ blijkt dat reeds uit de wijze, waarop Spinoza vervolgt.

‘Men neme editer in aanmerking, dat ik met de reeks der oorzaken en der werkelijke wezens niet de rij der *veranderlijke* enkele dingen bedoel, maar de rij der *onveranderlijke* en *eeuwige* dingen..... Het is voor ons volstrekt niet noodig de rij der eerste te kennen; het wezen der veranderlijke bijzondere dingen kan immers niet uit de rij of volgorde worden opgemaakt, waarin zij bestaan. Die rij of volgorde leert ons niets anders kennen dan eigenschappen, die niet tot het eigen wezen der dingen behooren; het geeft ons inlichting over betrekkingen of hoogstens over omstandigheden, en dat alles is iets geheel anders dan het innerlijk wezen der dingen. Dat innerlijk wezen kan alleen afgeleid worden uit de onveranderlijke en eeuwige dingen, en tevens uit de wetten, welke in die dingen als in hunne ware wetboeken geschreven zijn, en volgens welke alle bijzondere dingen ontstaan en geordend worden[1].’

Spinoza's ‘nauwlettendste kennisneming der bijzondere dingen’ is dus iets anders dan een onverbloemde hulde aan de crvaring. De ervaring maakt ons toch alleen met de rij der *veranderlijke* enkele dingen bekend die volgens Spinoza eigenlijk buiten het gebied der wetenschap liggen.

En van welken aard zijn de afgetrokken algemeenheden, waartegen Spinoza ijvert? Dat zijn niets anders dan de phantasiebeeiden, waardoor wij onze begrippen in zekeren zin belichamen, en dus juist het omgekeerde van wat wij heden ten dage afgetrokken algemeenheden noemen. Wel is waar heeft van Vloten er niets van bemerkt, maar toch is de zaak zoo gelegen, dat Spinoza's ijveren tegen wat *hij* afgetrokken algemeenheden noemt, sterker dan iets anders de ongeneeslijke hebbelijkheid toont, waardoor hij telkens vervalt in wat *wij* afgetrokken algemeenheden noemen.

Een enkel, maar zeer treffend voorbeeld is voldoende om dat aan te toonen. Spinoza meent natuurlijk, dat de uitgebreide substantie ondeelbaar is, en het ergert hem telkens te moeten hooren van het Cartesiaansche denkbeeld eener deelbare uitgebreidheid.

1 Blz. 516 bij Gfrörer. De cursicvecring is van mij.

‘Als men echter vraagt’ - zoo schrijft hij in den 29sten brief - ‘waarom wij van nature zoo geneigd zijn om de uitgebreide zelfstandigheid te verdeelen, moet het antwoord luiden: omdat het begrip van hoeveelheid op tweeërlei wijs door ons verstaan wordt; of in 't afgetrokken namelijk en oppervlakkig zooals wij het in onze zinnelijke verbeelding hebben, òf als zelfstandiglieid, zooals het alleen voor ons verstand leeft. Letten wij nu - wat zich 't gemakkelijkst laat doen en het meeste geschiedt - op die hoeveelheid, zooals zij in onze verbeelding bestaat, dan zullen wij haar deelbaar, eindig, samengesteld en veelvuldig vinden. Nemen wij haar echter, gelijk zij door ons verstand begrepen wordt, en - hoeveel moeielijker dit ook valt - de zaak gelijk zij inderdaad is, dan zal zij oneindig, ondeelbaar en eenig blijken.[1]’

Uit deze plaats blijkt duidelijk, wat Spinoza verstaat onder de afgetrokken begrippen, waarvan hij niets weten wil. Abstract, afgetrokken of oppervlakkig stellen wij ons de uitgebreidheid voor, als wij haar ons verbeeiden zooals wij haar met de zinnen waarnemen. Niet-afgetrokken nemen wij haar waar, zooals zij door het zuivere denken begrepen wordt. Men ziet dat wij in de negentiende eeuw het woord abstract of afgetrokken veeleer in den tegengestelden zin gebruiken, en weten dan ook welke beteekenis gehecht moet worden aan Spinoza's waarschuwing tegen de ‘ijdele bespiegeling eeniger afgetrokken algemeenheden.’

Het is bijna overbodig te zeggen, dat van Vloten niets tegen de bovenstaande redeneering heeft aan te merken. In zijn geloovigen eerbied heeft hij er niets tegen in te breiigen dat Spinoza de ondeelbaarheid van de uitgebreide substantie verdedigt door, vooreerst, het begrip uitgebreidheid te vervangen door het ruimer begrip van hoeveelheid, en door, ten tweede, op eigen gezag vol te houden, dat het begrip hoeveelheid, zooals het in 't reine denken bestaat, de mogelijkheid eener verdeeling uitsluit. Dit begrip door het zuivere denken te vormen, is een bijzonder moeielijk werk, zooals Spinoza, en in navolging van Vloten, ons herhaaldelijk zegt. Ik wil het gaarne gelooven. Mij althans heeft het nooit willen gelukken eene hoeveelheid te denken, die niet deelbaar is, en van Vloten, wien dit wel moet gelukt zijn, zal mij ten hoogste verplichten door mij mede te deelen hoe hij het daarbij aanlegt.

1 van Vloten, t.a.p., blz. 112 (de plaats bij Spinoza, Ep. 29, blz. 567 bij Gfrörer).

Spinoza veroordeelt echter niet slechts in algemeene termen de toepassing van zinnelijke voorstellingen bij een wetenschappelijk onderzoek, maar hij verduidelijkt zijne meening door voorbeelden. Die voorbeelden moeten op ons al een zeer zonderlingen indruk maken. Van Vloten heeft ons trouwens in het voorgaande zoovele bewijzen gegeven van zijn onbepaalden eerbied voor alles wat Spinoza zegt, dat het ons niet al te sterk verwondert, wanneer wij hem het volgend betoog met den naam van ‘zeer juiste redeneering’ zien begroeten.

‘Zoo wordt het ons kennelijk, dat tijd, maat en getal niets anders dan denk- of liever verbeeldingswijzen zijn. Het is daarom niet te verwonderen, dat allen, die met dergelijke - dikwerf nog kwalijk verstane - begrippen den loop der natuur hebben zoeken te verstaan, er zich zoo verwondelijk hebben ingewerkt, dat zij er niet anders weêr uit konden dan door alles gewelddadig te verbreken en de ongerijmdste dingen aan te nemen. Wanneer er toch allerlei is, dat niet met de verbeelding maar alleen met het verstand bevat worden kan -gelijk zelfstandigheid, eeuwigheid, enz. - en zoo iemand voorts dergelijke dingen met zulke hulpbegrippen der verbeelding te verklaren tracht, zoo geeft hij zich slechts moeite met zijne verbeelding te raaskallen. De wijzen of wijzigingen zelve toch der zelfstandigheid kunnen, met dergelijke wezens van rede of verbeelding verward, nooit juist begrepen worden; doen wij dat namelijk, zoo scheiden wij ze van die zelfstandigheid en van de wijze waarop zij uit het eeuwige voortvloeien, zonder welke bcide zij niet juist verstaan kunnen worden[1].’

Hoe ‘juist’ deze redeneering, waarin Spinoza het afkeurt, dat men den loop der natuur in tijd, maat en getal tracht uit te drukken, den heer van Vloten ook schijnen moge, hij voegt er in een noot eene opheldering bij. ‘Wel beschouwd’ komt Spinoza's redeneering ‘hierop neer, dat men geen eigenlijk juist begrip van eenig (zoogenoemd) eindig ding kan krijgen, dan voor zooverre men het in zijn oneindig verband met al het overige beschouwt.’ ‘Wel beschouwd’, zegt Spinoza toch nog iets meer en wel, dat ieder die het verband tusschen het eene eindige ding en het andere in tijd, maat en getal zoekt uit te drukken, d.w.z. ieder natuurkundige, ‘met zijne verbeelding raaskalt’ en in plaats van tot wetenschap te geraken ‘er zich verwon-

1 van Vloten, t.a.p., blz. 112, 113 (bij Gfrörer, blz. 567, 568).

derlijk inwerkt,' 'Wel beschouwd', eischt Spinoza hier van den wijsgeer de kennis van datzelfde verband tusschen de eindige dingen en het oneindig wezen, waarvan hij in een brief aan Oldenburg, die reeds vroeger[1] ter sprake kwam, verklaart, dat het niet te kennen is. Zijn eerbiedige bewonderaar juicht hem op beide plaatsen met evenveel geestdrift toe.

Hoe 'verwonderlijk men er zich inwerkt', als men dom genoeg is den loop der natuur door de begrippen tijd, maat en getal te willen verstaan, wordt ons door Spinoza ten duidelijkste in het volgend voorbeeld aangewezen.

'Nemen wij, om dit nog duidelijker in te zien, iemand tot voorbeeld, die den duur zoo in 't afgetrokken opgevat, en met den tijd verward hebbende, hem in deelen splitsen gaat; zoo iemand zal nooit begrijpen kunnen, op welke wijs bijv. een uur kan voorbijgaan. Daartoe toch moet eerst de helft van 't uur, dan de helft van 't overschot, en dan weder de helft van dat, en zoo in 't oneindige - telkens de helft - voorbijgaan, waardoor men nimmer aan 't einde komt[2].'

Gelukkige gave der bewondering! Ook waar Spinoza er toe komt deze variant van het bekende sophisme over Achilles en de schildpad aan te voeren om te bewijzen, hoe verkeerd men doet den loop der natuur in tijd, maat en getal te willen uitdrukken - ook daar brengt van Vloten het niet tot den meest bescheiden twijfel aan de juistheid der inzichten van zijn profeet. Toch zijn er een aantal elementaire leerboeken over logica te noemen, waarin die verbijsterende vraag, hoe een uur kan voorbijgaan, met de grootste helderheid wordt opgelost.

En hiermede kunnen wij het onderzoek naar de waarde van Spinoza's methode en naar de juistheid van van Vloten's denkbeeiden over die methode gerustelijk sluiten. Want er zal wel geen enkel lezer zijn, die niet inziet, dat de methode van Spinoza volmaakt ongeschikt is den mensch tot wetenschap te leiden, en dat van Vloten's denkbeelden over die methode alleen uitmunten door eene zeldzame oppervlakkigheid.

In een volgend deel van dit opstel zal ik onderzoeken, of er geen standpunt te vinden is, waaruit wij Spinoza gunstiger kunnen beoordeelen dan wij doen moeten, als wij uitsluitend op zijne methode en de degelijkheid van zijne redeneeringen letten.

1 Ep. 15, Zie hierboven, blz. 244.
2 van Vloten, t.a.p., blz. 113 (bij Gfrörer, blz. 568).

III

In zijne *Confessions* heeft Bousseau ons onder anderen medegedeeld op welke wijze hij wijsgeerige werken bestudeerde. Hij had al spoedig opgemerkt, dat de schrijvers voordurend met elkander in tegenspraak waren, en hij moest weldra het ‘hersenschimmig’ plan opgeven, hunne inzichten met elkander te doen overeenstermmen. Toen volgde hij eene andere ‘oneindig betere’ methode. ‘Bij het lezen van elken schrijver’ - zegt hij - ‘maakte ik het mij tot een vasten regel al zijne denkbeelden aan te nemen en te volgen, zonder de mijne of die van anderen daarmede te vermengen, en zonder ooit met hem te disputeeren’. Hij wilde zich eerst een ‘magazijn van denkbeelden, ware of valsche’ verschaffen, in afwachting van den tijd, waarop zijn hoofd ‘ruim genoeg voorzien zou zijn om ze te kunnen vergelijken en uitkiezen’[1].

Ofschoon ik de voordeelen van deze methode door niemand anders dan door den openhartigen Rousseau heb zien aanprijzen, zoo valt het moeilijk te betwijfelen, dat ook meer anderen haar gevolgd hebben. Zoo is bijv. het vooroordeel, dat in Spinoza een nauwkeurig denker ziet, die onder alle wijsgeeren in zijne betoogen het meest tot de wiskundige zekerheid nadert, alleen uit het gebruiken van die methode verklaarbaar. Slechts wanneer men zich opzettelijk voorneemt nooit met hern te disputeeren en zorgvuldig op te passen, dat men bij de lezing zijner *Ethica* niet denkt, maar hem blindelings gelooft - slechts dan kan men zijne tallooze fouten tegen de logica over het hoofd zien en zich stilzwijgend neerleggen bij al de onbewezen uitspraken, die hij ons als Bepalingen en Axioma's voordraagt. Het zou niet moeilijk zijn de kritiek, die in de voorgaande bladzijden op enkele Stellingen der *Ethica* is toegepast, over het geheele werk uit te strekken. Maar het is te vreezen, dat zulk eene kritiek nog minder lezers zou vinden dan de *Ethica* zelve, terwijl de gegeven voorbeelden op zich zelve in staat zijn Spinoza's verachting voor de logica te bewijzen.

Wie een wijsgeerig geschrift met denzelfden maatstaf meet als een leerboek der wiskunde, moet dnarom Spinoza's werken

1 Rousseau, Confessions, Part. I, Liv. 6.

onbevredigd ter zijde leggen. De vraag is echter of die maatstaf wel de beste is. De wijsbegeerte tracht wetenschap te zijn en daarom moet men in hare betoogen logische gestrengheid eischen. Maar indien men geen andere voorwaarden stelt en op geen andere eigenschappen let, moet het oordeel over een wijsgeerig stelsel altijd hoogst ongunstig uitvallen. Wat in zulk een stelsel wordt uiteengezet, is eene wereldbeschouwing, eene proeve van beantwoording der vraag naar het verband der dingen. Men zou kunnen meenen dat het antwoord op die vraag in den gezamenlijken inhoud der afzonderlijke wetenschappen te vinden moet zijn, omdat elke bijzondere wetenschap over een gedeelte van dat verband handelt. Dan is elke wijsbegeerte, die zich *naast* de bijzondere wetenschappen tracht te plaatsen, het werk van phantasten, die hunne persoonlijke droomerijen en hersenschimmen met de uitkomsten der wetenschap willen gelijk stellen. Wat Aristoteles of Spinoza geschreven heeft, verdient dan slechts in zoo verre onze aandacht, als zij nu en dan ook feiten uit of beschouwingen over de bijzondere wetenschappen medegedeeld hebben. Maar het hoofddoel van hun streven, het zoeken naar eene consequente en algemeen toepasselijke beschouwingswijze over den mensch en de dingen, is dan niets anders dan eene ijdele poging. Slechts door den aanhoudenden arbeid van vele geslachten kan de menschheid tot het doel naderen, dat zij in hun overgroot zelfvertrouwen met een enkelen stouten greep meenden te bereiken.

Tegen deze beschouwing, die door de overgroote meerderheid gedeeld wordt - en die bij ons te lande sedert jaren door Opzoomer met zooveel ijver verdedigd wordt, alsof ieder hare juistheid betvrijfelde - zijn gewichtige bezwaren aan te voeren. Die bezwaren zijn van tweeërlei aard. De eerste zijn ontleend aan den inhoud der bijzondere wetenschappen. Zij komen hierop neder, dat elke van die wetenschappen zekere grondvoorstellingen en grondbegrippen als gegeven aanneemt, zonder zich in te laten met de vraag, hoe die begrippen gevormd zijn en op welke wijze zij het best worden opgevat. Elke natuurwetenschap gebruikt de voorstellingen van ruimte en tijd, de begrippen van kracht en oorzaak, van zelfstandigheid en eigenschap, en vele andere. Daarom moet er, zoo mogelijk, eene eerste wetenschap zijn, eene *prima philosophia*, zooals reeds Aristoteles haar noemde die de beteekenis van zulke voorstellingen en begrippen onderzoekt.

Bezwaren van een anderen aard geeft de onbekendheid en de onvolledigheid der wereldbeschouwing, die in den gezamenlijken inhoud der bijzondere wetenschappen neergelegd is. Niemand kan er aan denken haar uit de bronnen op te sporen, daar die taak zelfs voor honderden te zwaar zijn zou. Daarenboven zou zij de grootst mogelijke leemten vertoonen, wanneer zij ooit - wat onmogelijk is - in een niet al te groot bestek kon uiteengezet worden. Op vragen, die ons het grootste belang inboezemen, zou zulk eene wereldbeschouwing het antwoord schuldig blijven. Welk verband bestaat er bijv. tusschen het verstandelijk en zedelijk streven van een mensch en de omstandigheden, waaronder hij is opgegroeid? Tot hoever strekt zich ten aanzien van dat streven de overeenstemming tusschen de verschillende menschen uit? Is er eenige grond om aan de noodzakelijkheid van zekere mate van overeenstemming te gelooven, of is de overeenstemming, die wij meenen te bemerken, uitsluitend aan den invloed van voorbijgaande omstandigheden toe te schrrjven, of is wellicht onze meening, dat er eenige overeenstemming bestaat, niets anders dan een vooroordeel? De bijzondere wetenschappen, die over den mensch handelen, zijn veel te onvolledig om ons een antwoord op zulke vragen te geven. Zoo zij zich daaraan wagen, dan hebben zij hun antwoord ontleend aan het een of ander wijsgeerig stelsel, maar het niet gevonden langs den weg der ervaring, waarvan alle bijzondere wetenschappen zich volgens de theorie, wier juistheid ik bestrijd, uitsluitend moeten bedienen.

‘Welnu’ - zal men zeggen - ‘kunnen de bijzondere wetenschappen ons geen wereldbeschouwing schenken, dan zullen wij ons de weelde van zulk een alomvattende theorie moeten ontzeggen. Eene wereldbeschouwing behoort toch niet tot de eerste levensbehoeften, en wij zullen beproeven in vrede te leven met het bewustzijn, dat wij bitter weinig van de wereld weten.’

Bij eenig nadenken blijkt het echter, dat zulk eene opvatting van de zaak niet te verdedigen is. Waren wij menschen uitsluitend denkende en onderzoekende wezens, dan zou men zich misschien daarbij kunnen nederleggen. Wil men echter handelen, en wel handelen ten nutte van zich zelf of van anderen, dan is het volstrekt noodig dat men zijne gedragslijn regelt naar de eene of andere voorstelling over de natuur van den mensch en over het verband, waarin hij tot zijne medemenschen

en de omringende natuur staat. Was men te dien aanzien volkomen vrij van elke meening, dan zou men in geen geval kunnen beslissen welke weg onder de vele, die openstaan, de beste is. Hoe zal men een doelwit kiezen voor zijn eigen streven, hoe zal men beslissen over de opvoeding zijner kinderen, over een tal van maatschappelijke en staatkundige vragen, als men geen antwoord durft te geven op de vraag: wat dunkt u van den mensch? Door ervaring te weten te komen, wat men van *één* mensch moet denken, is reeds eene zoo zware taak, dat de meesten daaronder bezwijken. En waar kan men ons de ervaringswetenschap aanwijzen, die over *den* mensch handelt, zonder aan wijsgeerige stelsels hare belangrijkste uitspraken te ontleenen? Slechts de staathuishoudkunde maakt op dien regel eene uitzondering, die bij nader beschouwing meer schijnbaar dan werkelijk blijkt te zijn. Wie daarom van eene wijsgeerige wereldbeschouwing niet hooren wil, omdat de ervaring hare juistheid niet gestaafd heeft, en wie ongezind is zijn oordeel gevangen te geven aan al of niet feilbare kerkelijke leidslieden, kan geen overtuiging hebben aangaande zedelijke, maatschappelijke of staatkundige vraagstukken. Met betrekking tot al die vragen moet hij zich in denzelfden toestand bevinden als Buridan's ezel tusschen de twee gelijke hoopen hooi. Wanneer men niet de gewoonte had zijn oordeel kant en klaar van anderen over te nemen of naar zijne hartstochten en niet naar de uitspraak des Verstands te bepalen, dan zou een volslagen afwezigheid van alle overtuiging, eene volstrekte beginselloosheid, zeer algemeen zijn in onze dagen, nu het gezag der kerk door zoovelen ontkend wordt, die toch de wijsbegeerte niet ijveriger bestudeeren, dan men in vroeger dagen deed, toen zij voor de dienstmaagd der godgeleerdheid doorging. Zoodra men dan ook met helder inzicht en niet uit blinden drang zijne gedragslijn wil besturen, wordt het onvermijdelijk zich òf te onderwerpen aan het gezag van het een of ander kerkgenootschap, òf aan de wijsbegeerte eene wereldbeschouwing te ontleenen, wier waarheid wel niet zoo vast staat als de Stellingen der wiskunde, maar die toch ons verstand genoeg bevredigt om haar tot richtsnoer van onze daden te maken.

In de verschillende wijsgeerige stelsels vinden wij even zoovele proeven van eene dergelijke wereldbeschouwing. Wij moeten daarin niet naar volledige bevrediging van ons verstand zoeken, en enkele leemten over het hoofd zien. De om vang van het

vraagstuk, dat zij willen oplossen, is te groot, dan dat er een antwoord zou kunnen gevonden worden, waarin op alle deelen van het onderwerp even nauwkeurig gelet is. Zulk een antwoord ligt buiten het bereik van menschelijke krachten. Welverre van de ontwerpers dier stelsels hard te vallen, omdat de wereldbeschouwing, die zij ons voordragen, niet den sleutel geeft tot alle raadselen, of dat het eene deel daarvan in openbaren strijd is met het andere, moeten wij veeleer dankbaar zijn, dat hun antwoord op eene zoo moeilijke vraag niet nog veel meer gebreken vertoont.

Wat wij verder bij onze beoordeeling van wijsgeerige geschriften vooral niet moeten vergeten, is, dat de weg, waarlangs de schrijver ons tot zijne belangrijkste uitkomsten leidt, gewoonlijk niet de weg is, waarlangs hij ze gevonden heeft. Zeer dikwijls zijn de hoofdpunten van een wijsgeerig stelsel denkbeelden, die, zonder dat hij zelf weet hoe, in den ontwerper ontstaan zijn door de oplettende beschouwing van de menschen en de dingen, Eerst nadat hij die denkbeelden gevonden heeft, zoekt hij de methode, waardoor hij ook anderen van hunne waarheid kan overtuigen. Hij kan aan zijne lezers geen nauwkeurig verslag geven van de ervaringen, waardoor die denkbeelden in zijn geest gerijpt zijn. Want van de wording dier denkbeelden weet hij even weinig als van de scheikundige werkingen, die in zijne lichaamsorganen plaats vinden. Dagen en weken, misschien jaren lang is hij gestuit op de eene of andere zwarigheid, die hij volstrekt niet kan te boven komen. Eindelijk zet hij de zaak uit het hoofd, en plotseling, als hij er het minst om denkt, gaat hem het licht op, dat hij zoolang te vergeefs gezocht heeft. Hoe hij gekomen is tot het inzicht in het verband, dat hem zoolang verborgen bleef, kan niemand minder zeggen dan hij zelf. Maar de lezers, aan wie hij zijn inzicht wil mededeelen, kunnen niet alleen door het uitspreken daarvan bevredigd worden. Zij hebben niet de zaak overpeinsd, haar van alle kanten bekeken en met andere dingen in verband gebracht, zooals hij deed. Dezelfde opvatting, die voor hem een lichtstraal was, waarvoor alle duisternis vlood, is voor hen eene meening onder vele, evengoed maar niet beter dan andere. Zoo komt hij er toe zijne denkbeelden te gaan *bewijzen*, of ten minste ze door redelijke gronden waarschijnlijk te rnaken. Tien tegen een, dat die gronden niet zoo stevig zijn als de hoofdzaken, die hij uit zijne aandachtige beschouwing van natuur- en menschenwereld

afleidde. Heeft hij niet veel aandacht besteed aan de studie der methode, waardoor de mensch tot wetenschap komt, dan heeft hij veel kans het bewijs van zijne stellingen op eene verkeerde wijze te beproeven. En de vaste overtuiging, dat zijne stellingen waarheid bevatten, doet hem de oogen sluiten voor de onhoudbaarheid der argumenten, waarmede hij die waarheid in het licht tracht te stellen.

In een dergelijk geval verkeert Sjiinoza. Letten wij niet op de ongelukkige wiskundige bewijsmethode, waarin hij uitsluitend heil zag, en op de logische fouten, waarin hij door zijne minachting voor de vroegere wijsbegeerte zoo gemakkelijk moest vervallen, maar vestigen wij alleen het oog op de wereldbeschouwing, die hij ontworpen heeft, dan wordt de geestdrift, die zij bij zoovelen heeft opgewekt, verkaarbaar, en komen wij er bijna toe aan Schleiermacher zijn gezwollen taal te vergeven. Die wereldbeschouwing is zoo nieuw, zoo verrassend, zij verschilt zoozeer van de denkbeelden, die wij bij Spinoza's voorgangers vinden, dat geen denker met hem in oorspronkelijkheid kan wedijveren. Bij de meeste schrijvers is het niet geheel onmogelijk den oorsprong hunner denkbeelden volgens Taine's voorschrift uit *la race, le milieu, le moment*, ten naaste bij te verklaren. Maar bij Spinoza openbaart zich eene zoo nieuwe opvatting van den mensch en de wereld, dat men te vergeefs naar zijne voorgangers omziet. Zijn voorbeeld alleen is reeds voldoende om te bewijzen, dat de geschiedschrijver der wijsbegeerte niet, zooals men wel eens gezegd heeft, de ‘kennis van den geheelen tijd’[1], waarin een wijsgeer leefde, moet machtig zijn om zijne denkbeelden te begrijpen, maar dat omgekeerd de geschiedenis ‘van den geheelen tijd’ uiterst gebrekkig moet uitvallen, als zij niet steunt op eene grondige studie van de toen heerschende wijsbegeerte.

Welk geschiedschrijver der wijsbegeerte kan het ondernemen uit ‘de kennis van den geheelen tijd’, waarin Spinoza leefde, de denkbeelden te verklaren, waarmede hij zijne beschouwingen over de hartstochten inleidt?

‘Ik wend mij weder tot hen, die liever de hartstochten en de handelingen der menschen willen verfoeien en bespotten, dan

1 Deze uitdrukking is ontleend aan Opzoomer's Wetenschap en Wijsbegeerte, blz. 68, waar de gcwone bezwaren tegen de geschicdenis der wijsbegeerte zeer breed worden uitgemeten.

ze begrijpen. Aan hen zal het zeker verwonderlijk voorkomen, dat ik de menschelijke ondeugden en onhebbelijkheden wiskundig wil gaan beschouwen, en dat ik volgens eene onbedriegelijke redeneering dingen bewijzen wil, die zij onophoudelijk als strijdig met de rede, als ijdel, ongerijmd en als afschuwelijk aan de kaak stellen. Doch mijn beweegreden is de volgende. Niets geschiedt in de natuur, wat haar als een gebrek mag toegerekend worden. Want de natuur is altijd en overal ééne en dezelfde, en hare deugd en werkzaamheid, dat wil zeggen, de wetten en regelen der natuur, volgens welke alles ontstaat en van toestand verandert, zijn overal en altijd dezelfde. Daarom moet ook de wijze, waarop wij de natuur van elk ding, onverschillig welk, begrijpen, ééne en dezelfde zijn, namelijk door algemeene natuurwetten en regelen. Zoo volgen de gemoedsbewegingen van haat, toorn, nijd, enz., op zich zelf beschouwd, uit dezelfde noodzakelijkheid en hetzelfde vermogen der natuur als alle andere bijzondere dingen. Zij hebben dus hare bepaalde oorzaken, waardoor zij begrepen worden, en hare bepaalde eigenschappen, die onzer kennisneming even waardig zijn als de eigenschappen van elke andere zaak, wier enkele beschouwing ons reeds aangenaam aandoet. Daarom zal ik over den aard en de kracht der gemoedsbewegingen en over de macht, die de geest over haar uitoefent, op dezelfde wijze handelen, waarop ik in het voorgaande over God en den geest gehandeld heb, en ik zal de menschelijke daden en begeerten juist evenzoo beschouwen, alsof er sprake was van lijnen, vlakken of lichamen'[1].

Met deze woorden schetst ons Spinoza eene wereldbeschouwing, die in lijnrechten strijd is met de denkbeelden, die in zijn tijd heerschten. Aristoteles en zijne scholastieke volgelingen hadden de natuur willen verklaren door hare verschijnselen zooveel mogelijk als menschelijke handelingen te beschouwen; Spinoza daarentegen wil in de daden en meeningen der menschen niets anders dan natuurverschijnselen zien. Maar er zijn vele andere even belangrijke punten van verschil tusschen Spinoza's inzichten en die van zijne eeuw. De zedeleer van zijne meeste tijdgenooten, ook van Descartes, berust geheel op de onderstelling, dat de mensch vrijelijk zijn willen en handelen kan bepalen; Spinoza kan geen termen vinden, die krachtig genoeg zijn om de ongerijmdheid van die onderstelling in een helder licht te

1 Spinoza, *Ethica*, Pars 3 (blz. 339 van Gfrörer's editie).

stellen. De orde, de volmaaktheid, de doelmatigheid der natuur waren in die dagen voor allen, wat zij nog voor velen zijn, de voorwerpen van eene eerbiedige bewondering; Spinoza ontkent, dat wij die begrippen op de natuur mogen toepassen, en kan er alleen de gevolgen van jammerlijke onkunde in ontdekken. Niemand dacht er in Spinoza's dagen aan te betwijfelen, dat de geest lichamelijke veranderingen kan bewerken; Spinoza onderwerpt de gewone argumenten voor die bewering aan eene treffende kritiek, en spreekt het tegengesteld gevoelen uit met de onwankelbare overtuiging, die wij in al zijne uitspraken terugvinden. In berouw en boete zag Spinoza's eeuw de heilzaamste geneesmiddelen voor den zondigen mensch; Spinoza roept ons toe: ‘Berouw is geen deugd, maar hij, wien zijne daad berouwt, is tweemaal ellendig en machteloos.’

Verreweg de meeste der denkbeelden, waardoor Spinoza rechtstreeks tegenover de richting van zijne eeuw staat, zijn noodzakelijke gevolgen van eene enkele gedachte, de gedachte van de eenheid van God en de wereld. In die twee woorden zag hij slechts verschillende benamingen van eene en dezelfde zaak. Is hij tot de vereenzelving van die begrippen gekomen langs den weg, dien hij ons in de *Ethica* geschetst heeft, of stond de eenheid van God en Natuur bij hem vast voordat hij beproefde haar bestaan wiskundig te bewijzen? Die vraag is thans niet meer met zekerheid te beslissen, al schijnt mij het laatste om verschillende redenen veel waarschijnlijker dan het eerste. Maar, hoe zij dan ook ontstaan moge zijn, in die eenheidsleer ligt het kenmerkend onderscheid tusschen Spinoza en andere denkers, en de meest belangrijke van zijne denkbeeiden laten zich ongedwongen uit haar afleiden.

Houdt men in het oog, dat Spinoza onder den naam van God of de oneindige zelfstandigheid niet alleen de eerste oorzaak van alle dingen, maar ook de wereld of de natuur verstaat, die volgens zijne opvatting met hare eerste oorzaak identisch is, dan zal men begrijpen, hoe hij tot de bewering komt, dat ‘al wat bestaat, in God bestaat, en zonder hem noch bestaan kan noch gedacht worden’: dat ‘elk ding dat gedetermineerd is iets te doen, met noodzakelijkheid door God daartoe gedetermineerd is, en dat een door God niet gedetermineerd ding zich zelf niet tot handelen kan bepalen’. In verband met Spinoza's bepaling der vrijheid, die vroeger is medegedeeld en beoordeeld, volgt uit het laatste, ‘dat onze wil geen vrije maar slechts

eene noodzakelijke oorzaak kan genoemd worden'. Uit de noodzakelijkheid van al de handelingen Gods of der Natuur, wordt weder afgeleid, dat het hoogste wezen niet naar doeleinden kan streven, zoodat het eene dwaasheid is, naar het doel van natuurverschijnselen te vragen.

Al deze stellingen, en vele andere, zouden echter evengoed uit Spinoza's beginselen af te leiden zijn, wanneer men aanneemt, dat hij met zijn God of de 'zelfstandigheid, die uit oneindige eigenschappen bestaat' niets anders bedoelt dan de geheele natuur. Zoo schijnt van Vloten zich de zaak voor te stellen, waar hij ons als den 'grondslag' van 'den Spinozistischen gedachtenloop' de waarheid aanwijst: 'Er wordt oorspronkelijk en zelfstandig bestaan'[1], en als hij vervolgens klaagt over de vereenzelviging tusschen den kerkelijken God en het zelfstandig en oorspronkelijk bestaande, waartoe Spinoza's spreekwijze zoo gemakkelijk kan leiden. Hij waarschuwt er den lezer van de *Ethica* dan ook opzettelijk voor, den God van Spinoza niet met liet 'kerkelijk verbeeldingswezen van dien naam' te verwarren, en neemt eens voor goed de voorzorg om, waar Spinoza van God spreekt, ter opheldering op te merken: 'Versta altoos: het eeuwig en oneindig verband der dingen'[2]. Niet tevreden met dezen ondubbelzinnigen wenk komt hij telkens op dezelfde vermaning terug.

Het laat zich echter zeer betwijfelen, of zijne voorstelling van Spinoza's Godsbegrip wel juist is. Bij Spinoza is God één met de natuur; beide zijn niets anders dan verschallende zijden van één en hetzelfde wezen. In zooverre schijnt er niets in te brengen te zijn tegen van Vloten's gewoonte om in de plaats van het woord 'God' bij Spinoza 'het eeuwig en oneindig verband der dingen' te lezen. Bij nader inzien blijkt echter,

1 Het spreekt wel van zelf, dat deze nuchtere opmerking, aan wier waarheid zelfs Pyrrho niet kan getwijfeld hebben, de grondslag van Spinoza's gedachtenloop niet zijn kan De grondslag van Spinoza's stelsel is veeleer: 'Er wordt oorspronkelijk en zelfstandig bestaan *door slechts ééne enkele xelfstandigheid*.' Die bewering is evenmin te bewijzen als elke andere voorstelling, die men zich over het oorspronkelijk en zelfstandig bestaande kan maken. Het is onnoodig te vermelden dat van Vloten dit niet toegeeft. Na het vermelden van de diepzinnige waarheid, waarin hij den grondslag van Spinoza's stelsel meent te vinden, vervolgt hij: 'wie zich daar niet van overtuigd houdt, mag zich onder de deerniswaarde kudde der twijfelaars scharen, tegen wie alle redeneering verloren is, enz.', t.a.p. blz. 132.

2 Van Vloten, t.a.p., blz. 154.

dat men zoodoende gevaar loopt Spinoza's denkbeelden in een verkeerd licht te stellen. Kon men er zeker van zijn, dat Spinoza zich bij het woord God op alle plaatsen, waar hij het gebruikt, nooit iets anders gedacht had dan zijne bepaling van het begrip, dan zou van Vloten's uitlegging onberispelijk zijn. Heeft echter Spinoza nu en dan bij het gebruiken van dat woord aan zijne gewone beteekenis gedacht, dan bederft men natuurlijk zijn geschrift, wanneer men telkens in de plaats van het woord God ‘het eeuwig en oneindig verband der dingen’ leest.

Nu is het niet moeilijk bij Spinoza plaatsen aan te wijzen, waar hij door de gebruikelijke beteekenis van het woord God tot beweringen verleid wordt, die volstrekt niet uit zijne wijsgeerige beginselen volgen. Ik wil slechts eene enkele van die plaatsen vermelden, waar Spinoza de gedachte uitspreekt, die hem kracht gaf tot de blijmoedige berusting, waarin ten allen tijde de schoonste zijde van zijn karakter gezocht is. Het zal ons blijken dat de ‘blijmoedige ernst van zijn gemoedsbestaan’, dien ieder met van Vloten moet bewonderen, waarschijnlijk haar aanzijn uitsluitend te danken had aan de ‘kerkelijke vooroordeelen’, die dezelfde schrijver zoo heftig bestrijdt. Zonder die zoogenaamde kerkelijke vooroordeelen zouden Spinoza's beginselen zijne aanhangers slechts kunnen opleiden tot de kalmte en de berusting, waarmede ook de wanhopige zich in zijn noodlot schikt, nadat hij eindelijk helder heeft ingezien, dat het volstrekt onvermijdelijk is.

Nadat Spinoza bewezen heeft, dat de dingen op geen andere wijze en in geen andere orde door God konden voortgebracht worden dan zij voortgebracht zijn, trekt hij daaruit het volgend besluit:

‘Uit het voorgaande volgt duidelijk, dat de dingen met de hoogste volmaaktheid door God voortgebracht zijn, daar zij met noodzakelijkheid gevolgd zijn uit een gegeven allervolmaakst wezen’[1].

Die hoogste volmaaktheid der dingen is natuurlijk niet af te leiden uit het feit, dat er een ‘oneindig, oorspronkelijk bestaan’ is, tenzij men de onbegrijpelijke oneindigheid van zulk een bestaan als ‘volmaaktheid’ zou willen opvatten. Zij volgt dan ook voor Spinoza uit de omstandigheid, dat de dingen aan een ‘allervolmaaktst wezen’ hun oorsprong ontleenen. Hij schrijft

1 *Ethica*, Pars I, Prop. 33, Schol. 2 (blz. 303 bij Gfrörer).

aan zijne eenige zelfstandigheid ook de eigenschappen toe, die zijne tijdgenooten alleen aan God, den Schepper der wereld, maar volstrekt niet aan de natuur, of het geschapene, toekenden. Zoo noemt hij dan ook eiders[1] God herhaaldelijk 'het allervolrnaaktst wezen', en hij schijnt eerst later bemerkt te hebben, dat zulk eene bepaling niet zoo geschikt was als de andere, die hij er in zijne Ethica voor in de plaats stelde[2].

Dat alle dingen in de hoogste volkomenheid door de eenige substantie worden voortgebracht, is in Spinoza's wereldbeschouwing geen weinig beteekenende stelling, Het is niet mogelijk haar te laten vallen zonder het geheele stelsel te wijzigen. Juist de eigenschappen van Spinoza's geschriften, waaraan zij hun machtigen invloed danken, de kalme en verheven berusting, waarmede hij de wederwaardigheden des levens verdraagt, de wetenschappelijke zin, die hem de menschelijke zwakheid, boosheid en onkunde als natuurverschijnselen doet beschouwen, welke hij niet wil verfoeien of bespotten, maar begrijpen, zijne optimistische levensbeschouwing, die hem in het 'wel doen en blij zijn' de leus van den wijze doet vin den - dat alles ontspringt voorzeker niet alleen uit zijne overtuiging, 'dat wij uitsluitend naar Gods beschikking handelen'[3], maar vooral uit zijne meening, volgens welke die God een allervolmaaktst wezen is. 'Hoe meer volmaakte handelingen wij verrichten en hoe meer wij God begrijpen, des te meer hebben wij deel aan de Goddelijke natuur'[4]. Hoe zou deze leer 'de ziel in alle opzichten tot kalmte kunnen brengen', gelijk Spinoza van haar getuigt, wanneer wij niet in de goddelijke natuur het allervolmaaktste zien?

Spinoza werpt dan ook de beschuldiging, dat hij atheïst zijn zou, met verontwaardiging van zich[5]. Hij was er van overtuigd, dat zijn Godsbegrip veel verhevener is dan het gewone, en zag volstrekt niet in, dat hij slechts in openbaren strijd met zijne beginselen aan God den naam van een allervolmaaktst wezen mocht geven. En toch volgt dit op zeer eenvoudige

1 In zijn *Tractatus de Intelleatus Emendatione* (bij Gfrörer, blz. 502).
2 Dit volgt uit zijne opmerldng in *Ep.* 64 (bij Gfrörer, blz. 647), waar hij de reden aangeeft, die hem de definitie uit de *Ethica*, doet verkiezen. Waarschijnlijk behoort dus het onvoltooide *Tractatus de I.E.* tot zijne eerste werken.
3 t.a.p., blz. 338.
4 t.a.p., blz. 338.
5 Vooral in *Ep.* 49 bij Gfrörer.

wijze uit de beschouwingen, die hij ons over het begrip volmaaktheid heeft medegedeeld, en die uit de grondslagen van zijn stelsel noodzakelijk volgen. Van de wijze, waarop dat begrip ontstaan is, geeft hij ons het volgend verslag:

'Als iemand zich voorgenomen heeft een ding te doen en zijne taak ten einde gebracht heeft, dan zal niet alleen hij zelf, maar ook ieder, die den geest en het plan van den werkmeester kent of meent te kennen, zeggen, dat zijn werk volbracht of volmaakt[1] is. Heeft iemand bijv een werk gezien, waarvan ik onderstel dat het nog niet af is, en weet hij dat de werkmeester van plan was een huis te bouwen, dan zal hij zeggen dat het huis onvolmaakt is. Daarentegen zal hij het volmaakt noemen, zoodra hij ziet, dat het werk tot zulk een einde volbracht is, als waarvoor de ontwerper het bestemd had..... En dit schijnt de oorspronkelijke beteekenis van deze woorden' (volmaakt en onvolmaakt) 'te zijn. Maar nadat de menschen begonnen zijn algemeene begrippen te vormen, zich modellen[2] van huizen, gebouwen, torens enz voor te stellen, en het eene model boven het andere te verkiezen, is ieder datgene volmaakt gaan noemen, wat zijns inziens met het algemeen begrip, dat hij over soortgelijke dingen gevormd heeft, overeenstemt - onvolmaakt daarentegen, wat daarmede minder overeenstemt, al was het dan ook in allen deele volgens het plan van den werkmeester volbracht. Om dezelfde reden schijnen ook de voorwerpen der natuur, die niet met menschenhanden gemaakt zijn, volmaakt of onvolmaakt genoemd te worden. De menschen hebben toch de gewoonte zich zoowel over natuurvoorwerpen als over kunstproducten algemeene begrippen te vormen, die zij voor modellen der dingen aanzien, en waarvan zij meenen, dat de natuur (die volgens hun gevoelen niets zonder een bepaalde bedoeling doet) ze tot modellen kiest'[3].

Hieruit moest nu natuurlijk het denkbeeld ontstaan, dat de natuur soms dwaalt of fouten begaat. Want niet al de exemplaren van eene soort stemmen overeen met het ideaal van die soort, dat men zich als het model denkt, waarnaar de natuur werkt.

Deze geheele denkwijze wordt door Spinoza ten strengste afgekeurd. Dat de menschen de voorwerpen der natuur vol-

1 *Perfectum*.
2 *Exemplaria*.
3 *Ethica*, Pars. 4, *Praefatio* (t.a.p., blz. 377).

maakt of onvolmaakt noemen, volgt naar zijne meening ‘meer uit vooroordeel dan uit ware natuurkennis.’ Want de natuur handelt niet met bedoelingen; imraers ‘het eeuwig en oneindig wezen, dat wij God of Natuur noemen, handelt met dezelfde noodzakelijkheid, waarinede het bestaat.’ Dat de natuur ooit zou dwalen, of gebrekkig zijn, of onvolmaakte dingen voortbrengen, rekent hij onder de ‘verzinseis.’ Derhalve ‘zijn volmaaktheid en onvolmaaktheid inderdaad slechts wijzen, waarop wij ons de dingen denken, begrippen, die wij gewoon zijn te verdichten, omdat wij de individu's van eene soort of geslaclit met elkander vergelijken.’ Daarom - de logische samenhang laat hier te wenschen over - verstaat Spinoza door werkelijkheid en volmaaktheid hetzelfde. Brengen wij alle voorwerpen der natuur tot het hoogste geslacht, het geslaclit van het zijnde[1] en vergelijken wij ze met elkander, dan kunnen wij het eene voorwerp meer volrnaakt noemen dan het andere omdat wij in het eerste meer werkelijkheid vinden. Wij noemen die voorwerpen dan onvolrnaakt in zooverre wij hun eenige eigenschap toeschrijven, die eene ontkenning insluit, zooals begrenzing, einde machteloosheid. Wij geven hun dien naani ‘omdat zij onzen geest niet evenzeer treffen als de dingen, die wij volmaakt noemen, maar niet omdat zij iets missen, wat hun eigen moest zijn, of omdat de natuur gedwaald heeft. Want niets behoort tot het wezen van eenige zaak dan wat uit de noodzakelijkheid van het wezen harer werkende oorzaak volgt, en wat uit de noodzakelijkheid van dat wezen volgt, dat ontstaat noodwendig.’

Ik heb het slot van deze beschouwing waarin Spinoza ons toont, dat hij vooral niet minder dan Descartes met het scholastisch vooroordeel der graden van werkelijkheid behept is, niet willen weglaten, omdat ik vreesde dat mijne voorstelling van Spinoza's denkbeelden daardoor minder nauwkeurig zou worden. Maar het komt mij voor, dat hij zelf beter gedaan zou hebben met het weg te laten. Of wij toch de dingen tot lagere, minder omvangrijke, dan wel tot hoogere, meeromvattende geslachten brengen doet hier niets ter zake. Zijn volmaaktheid en onvolmaaktheid begrippen, die wij uit de vergelijking der dingen ‘verdichten,’ die ‘meer op vooroordeel dan op ware keimis’ berusten, dan blijven zij dat, hoe uitgebreid ook het veld onzer vergelijking gemaakt worde.

1 *Ens.*

Op eene andere plaats[1] verklaart Spinoza, dat het alleen de menschelijke zwakheid is, die er ons toe brengt ons eene menschelijke natuur voor te stellen, die voortreffelijker is dan wij zelf zijn. ‘Niets toch kan, naar zijn eigen wezen beschouwd, volmaakt of onvolmaakt genoemd worden; vooral niet sedert wij weten, dat alles, wat gebeurt, volgens eene eeuwige orde en naar vaste natuurwetten geschiedt. Daar echter de *menschelijke zwakheid* die orde met haar verstand niet kan vatten, en de mensch zich eene zekere menschelijke natuur voorstelt, veel voortreffelijker dan zijne eigene, en tevens niets kan bemerken, wat hem verhinderen zou, zulk eene natuur te verkrijgen - zoo wordt hij er toe gedreven, middelen te zoeken, die hem tot dien graad van volmaaktheid verheffen’; enz. Dit streven naar een hooger volmaking is dus blijkbaar uitsluitend het gevolg van de menschelijke zwakheid, die niet in staat is de eeuwige natuurwetten te begrijpen. Maar zelfs een moedig denker als Spinoza durfde deze onvermijdelijke gevolgtrekking uit zijne beginselen niet afleiden, maar hij ziet evenals iedereen in dat streven naar volmaking een der hoofdbeginselen van de zedelijkheid. Ook bij andere gelegenheden vermijdt hij het de begrippen volmaaktheid en onvolmaaktheid met ronde woorden onder de vooroordeelen te rangschikken. Zoo spreekt hij in de ‘Ethica’[2] over de ‘vooroordeelen’ van ‘goed en kwaad, verdienste en zonde,’ enz. Maar ofschpon het vooroordeel van ‘volmaaktheid en onvolmaaktheid’ tot dezelfde rubriek behoort en vooral niet minder algemeen is, noemt hij het niet. In een zijner brieven[3] komen de begrippen van schoonheid en volmaaktheid ter sprake. Terwijl nu zonder omvregen gezegd wordt, dat de dingen ‘op zich zelf beschouwd, of met God in verband gebracht’ - d.i. volgens Spinoza, op de rechte wijze opgevat - noch schoon noch leelijk zijn, laat zich de schrijver ten aanzien van de volmaaktheid zeer voorzichtig op de volgende

1 In het *Tractatus de I.E.* t.a.p, blz. 497. Nihil enim, in sua natura speetattim, perfectum dicetur vel imperfectum; praesertim postquam noverimus, omnia, quae fiunt, secundum aeternum ordinem et secundum certas Naturae leges fieri. Cum autem humana imbecillitas illum ordinem cogitatione sua non assequatur, et interim homo concipiat naturam aliquam humanam sua rtiulto firmiorem, et simul nihil obstare videat, quominus talem naturam acquirat; incitatur ad media quaerendum, quae ipsum ad talem ducant perfectionem.

2 In het Appendix achter Pars I, blz. 306.

3 Ep. 58, (t.a.p., blz. 635).

wijze hooren: ‘Volmaaktheid en onvolmaaktheid zijn namen, die *niet veel* van de namen schoonheid en leelijkheid verschillen.’ Iemand, die ‘erkent dat alles door de macht van een allervolmaaktst wezen en volgens zijn onwankelbaar besluit geschiedt’[1] en die uit deze overtuiging ‘de hoogste blijdschap en kalmte’ put, kan dan ook moeielijk veel kwaad over het begrip volmaaktheid zeggen. God schoon of goed te noemen schijnt hem het toppunt van onjuistheid; maar hem als het allervolmaaktst wezen te vereeren is de hoogste wijsheid. Zoo consequent was de denker, wiens consequentie men meer dan iets anders geroemd heeft

Men behoeft nietver te zoeken naar de wereldbeschouwing, waaruit Spinoza zijn geloof aan de volmaaktheid der eenige zelfstandigheid outleend heeft. Die wereldbeschouwing is geen andere dan de kerkelijke. De Christelrjke theologie heeft ons het denkbeeld van een allervolmaaktst wezen geschonken, dat uit eene onbevooroordeelde beschouwing der wereld waarlijk niet lean verkregen worden. Die wereld was haar juist het tegendeel van het allervolmaaktste, en in die beteekenis is het woord tot op heden toe in sommige kringen gebruikelijk. De algeheele verdorvenheid der wereld kon natuurlijk moeielijk gerijmd worden met de almacht en de liefde van den allervolmaaktste; maar de drogredenen, waardoor men die twee strijdige begrippen in overeenstemming trachtte te brengen, werden eenigszins minder aanstootelijk, doordat men de verdorvenheid niet toeschreef aan den allervolmaaktste zelf, maar alleen aan het werk zijner wijsheid en liefde. Tegen al te nauwlettende beoordeelaars was men daarenboven altijd gewapend met de opmerking, dat de eindige mensch de bedoelingen van den Oneindige niet kan doorgronden.

Voor Spinoza moest de verklaring van het ontstaan van zonde, dwaling en ellende, die reeds voor de kerkelijke wijsgeeren en voor Descartes zoo uiterst bezwaarlijk was, nog veel moeielijker worden. Want bij hem is de wereld, waarin zich volgens de kerkelijke voorstelling de verdorvenheid bepaaldelijk open baart, niet het werk van God, maar God zelf of ‘het allervolmaaktste wezen.’ Geen wonder, dat wij hem met beide handen naar de uitvlucht zien grijpen, die Augustinus gevonden had, en die wij reeds vroeger[2] besproken hebben. Dwaling en

1 Ep. 34 (t.a.p. blz. 587).
2 Zie hierboven blz. 59-62

boosheid zijn in de werkelijkheid niets; in den mensch zijn zij slechts onvolmaaktheden, de afwezigheid van iets goeda; in God zijn zij zuivere ontkenningen. Wat echter de vroegere wijsgeeren eenvoudig *bewerden*, dat wordt natuurlijk door Spinoza op zijne manier wiskundig bewezen. ‘In onze voorstellingen’ - zegt hij - ‘is niets positiefs, waarom zij valsch (of onjuist) genoemd worden.’[1] Denk u maar, zegt hij in zijn bewijs, als gij het kunt, een positieve gedachte, die den vorm der dwaling of der onjuistheid heeft. Die gedachte kan niet in God zijn. (want volgens de voorgaande stelling stemmen al Gods gedachten met hare voorwerpen volkomen overeen). Maar buiten God kan die gedachte evenmin bestaan als gedacht worden (orndat er vroeger bewezen is, dat niets buiten God bestaan of gedacht worden kan). Derhalve kan er niets positiefs in onze voorstellingen zijn, dat ze onwaar zou maken.

‘De onwaarheid’ - zoo gaat Spinoza weldra voort - ‘bestaat alleen in het ontbreken van kennis.’[2] Want volgens het voorafgaand bewijs is er niets positiefs in de voorstellingen, wat ze onjuist maakt. In de volstrekte afwezigheid van deze of gene zaak kan de onwaarheid evenmin bestaan als in volslagen onkunde (alleen het verstand kan dwalen, niet het lichaam). Derhalve bestaat zij in eene dergelijke afwezigheid van kennis, als met de inadaequate kennis der dingen of met inadaequate en verwarde voorstellingen noodzakelijk gepaard gaat.

Ik bespaar den lezer het wiskundig bewijs van de Stelling, dat ook het zedelijk kwaad niets anders is dan het ontbreken van het goede, en dat het, met betrekking tot God beschouwd, volstrekte en zuivere ontkenning is. Slechts wil ik een sprekend voorbeeld geven van de vaste overtuiging, waarmede Spinoza die stelling uitspreekt. Zoo zegt hij in een zijner brieven aan van Blijenbergh:

‘Ik beweer dus vooreerst, dat God volstrekt en werkelijk de oorzaak is van alles, wat wezen heeft, hoedanig het ook zijn moge. Kunt gij mij overtuigen, dat het kwaad, de dwaling, de misdaden dingen zijn, die een wezen uitdrukken, dan zal ik u volkomen toegeven, dat God de oorzaak is van de misdaden, van het kwaad en van de dwaling. Ik meen echter duidelijk genoeg bewezen te hebben, dat datgene, wat den vorm

1 *Ethica*, Pars 2, Prop. 33 (t.a.p., blz. 327).
2 *Ethica*, Pars 2, Prop. 35 (t.a.p. blz. 327).

van het kwade, de dwaling en de misdaad uitmaakt, niet bestaat in iets, wat wezen uitdrukt. Daarom kan men niet zeggen, dat God er de oorzaak van is.'[1]

Merkwaardig is het voorbeeld, dat Spinoza ter verduidelijking van deze duistere taal aanvoert.

'De moord bijv., door Nero op zijne moeder gepleegd, is geen misdaad, voor zoover die handeling iets positiefs bevat; want Orestes heeft dezelfde uiterlijke daad gedaan en innerlijk hetzelfde besluit om zijne moeder te vermoorden genomen, en toch wordt hij daarover niet aangevallen, ten minste niet zoo sterk als Nero. Waarin bestond dan Nero's misdaad? Alleen hierin, dat hij door zijne daad toonde ondankbaar, onmeedoogend en ongehoorzaam te zijn. Maar het is zeker, dat geen van deze eigenschappen iets wezenlijks voorstelt, en daarom is God hare oorzaak niet geweest, schoon hij de oorzaak was van Nero's plan en van zijne daad.'

In een voorafgaand deel van dit opstel is de bewering, dat dwaling en boosheid niets wezenlijks, maar enkel ontkenningen zijn, zoo uitvoerig beoordeeld[2], dat het niet noodig is daarop terug te komen. Ik zie in die bewering niets anders dan eene onverstaanbare en ijdele machtspreuk, waardoor schrandere denkers aan een moeielijk dilemma trachten te ontkomen, maar die alle waarde verliest, ja belachelijk wordt, als men haar met een onbevooroordeeld oog beziet. Zonder die machtspreuk kan het Spinozisme van Spinoza niet leven. Maar wil men een gelouterd Spinozisme, dat voor onze eeuw bruikbaar is, dan moet men beginnen met die bewering en alles wat Spinoza er uit afleidt te laten vallen.

Behoef ik wel te zeggen, dat van Vloten hieraan niet gedacht heeft? Leidzaam en gewillig als altijd vertaalt hij de bovenstaande beschouwing over Nero's moedermoord zonder er iets op aan te merken. Ja, de 'bespiegelende pontgaarder', tot wien zij gericht was, wekt zijne ergernis omdat hij zich door de 'wijsgeerig volkomen voldoende' redeneeringen van Spinoza niet liet overtuigen. Inderdaad is dan ook de eerste plicht van een goedgeloovig Spinozist, dat hij in dwaling en boosheid niet veel anders ziet dan schrikbeelden eener verbitte verbeelding, die in de werkelijkheid ontbreken. Is de wereld

1 Ep. 36 (t.a.p., blz. 597).
2 Zie hierboven, blz. 59-62.

uitsluitend de vorm, waarin zich een allervolmaaktst wezen openbaart, dan is het heiligschennis in die wereld iets af te keuren. Alles getuigt, naar de mate zijner kracht, voor de heerlijkheid van den allervolmaaktste. Wat alleen raadselachtig blijft is de mogelijkheid, dat er menschen zijn, wier brein zoo beneveld is, dat zij aan het werkelijk bestaan van dwaling, boosheid en ellende gelooven. Reeds vroeger is het ter sprake gekomen, dat onze meening, als zou het eene ding volmaakter dan het andere zijn, volgens Spinoza meer op vooroordeel dan op ware kennis berust. Zoo hij consequent was geweest, had hij de begrippen van volmaaktheid en onvolmaaktheid evenals die van goed en kwaad geheel moeten verbannen. Overal en altijd is toch de eeuwige Natuur ééne en dezelfde; de booswicht, die zijn weldoener vermoordt, handelt volgens dezelfde natuurwetten als de menschenvriend, die zijn leven voor zijn naaste opoffert. Onze waardeering van die daden berust op onvolledige kennis: beschouwen wij ze in verband met God of met de eeuwige Natuur, dan zijn zij beide volmaakt, omdat zij voortvloeien uit het allervolmaaktste wezen. En slechts op die laatste wijze beschouwen wij de dingen, zooals het behoort. Daaruit volgt, dat het slechts een blind vooroordeel is dat ons onderscheid doet maken tusschen goed en kwaad. Het is de bespottelijke aanmatiging van nietige wezens, eindige en vergankelijke verschijningsvormen van het oneindige en eeuwige Zijn, minder nog dan droppelen in den Oceaan, die het wagen een oordeel uit te spreken over het groote geheel, dat henzelven en al hunne wijsheid heeft in het leven geroepen.

Hoewel Spinoza, gelijk ons weldra blijken zal, met behulp van een paar machtspreuken en onhoudbare redeneeringen tot eene reine zedeleer komt, ontbreekt het bij hem niet aan plaatsen, waar zich de denkbeelden openbaren, die uit de consequente toepassing zijner beginselen moesten volgen. Zoo zoekt hij den oorsprong onzer begrippen van goed en kwaad uitsluitend in de opvoeding. ‘Wat bij sommige volken schandelijk is, dat is bij andere eervol. Naarmate iemand opgevoed is, zal hij over eene daad berouw hebben of zich daarop beroemen.’[1] Elders toont hij ons hoe de ‘vooroordeelen’ ontstaan zijn van ‘deugd en ondeugd, Verdienste en zonde, lof en blaam, orde en wanorde, schoonheid en misvormdheid en andere van dezelfde

1 *Ethica* Pars 3, Affectuum Definitiones, 27 (t.a.p. blz. 372).

soort'[1]. 'Goed hebben de menschen alles genoemd, wat nuttig is voor de gezondheid en den godsdienst; kwaad heet alles wat daartegen strijdt'[2]. Maar daar de menschen in zooveel opzichten met elkander verschillen, 'schijnt den een goed te zijn wat den ander kwaad voorkomt'[3].

Aan al deze opmerkingen kan men echter desnoods een zeer unschuldigen zin hechten. Maar er is één hoofdstuk in Spinoza's werken, waar de tegenstrijdigheid tusschen zijne wijsgeerige beginselen en elk begrip van zedelijkheid zonneklaar aan den dag komt. Dat hoofdstuk is het 16e uit het *Tractatus theologico-politicus*. Met het oog op dat hoofdstuk zegt men veel te weinig als men Spinoza een verdediger noemt van de beruchte spreuk, dat macht boven recht gaat. Want Spinoza vereenzelvigt daarin het recht met de macht, en zegt met ronde woorden, dat iemands recht zich juist evenver uitstrekt als zijne macht.

'Volgens de hoogste wet der natuur - zoo lezen wij daar verder - tracht elk ding te volharden in den toestand, waarin het verkeert, zonder met iets anders dan met zich zelf rekenschap te houden... Daaruit volgt, dat het natuurrecht, waaronder wij allen geboren zijn en grootendeels leven, niets verbiedt dan wat niemand begeert en niemand vermag. Het verbiedt ons niet te strijden en te haten, toornig te zijn en te bedriegen, in een woord, het verbiedt ons niets, waartoe de begeerte ons drijft'[4].

Daar het nu echter onmogelijk zou zijn dat iemand rustig of veilig leefde, als ieder van zijn natuurlijk recht gebruik maakte, en daar de menschen elkanders bijstand dikwijls noodig hebben, zoo hebben zij zich met elkander vereenigd en zijn zij overeengekomen hunne lusten te bedwingen, ingeval het opvolgen daarvan anderen zou schaden. Op die wijze is de maatschappij of de staat ontstaan - Spinoza maakt geen verschil tusschen deze twee begrippen - wier geordende toestand niet anders kan gehandhaafd worden dan door haar de macht te geven het overtreden van hare bepalingen te straffen. Daar nu ieders natuurrecht alleen door zijne macht bepaald wordt, verliest ieder bij zijne opneming in de maatschappij met zijne macht tevens

1 *Ethica*, Pars I, Appendix (t.a.p. blz. 306).
2 *Ethica*, Pars I, Appendix (t.a.p, blz. 308).
3 *Ethica*, Pars I, Appendix (t.a.p., blz. 309).
4 *Tractatus theologico-politicus*, Cap. XVI (t.a.p., blz. 207, 208).

al zijn recht, en heeft daarentegen de maatschappij of de staat het hoogste recht, daar zij veel machtiger is dan de individu's. De hoogste Staatsmacht ‘wordt dan ook door geen wet gebonden, maar allen moeten haar in alles gehoorzamen,.... al mocht zij de ongerijmdste dingen bevelen’[1]. De onderdaan mag geen ander recht erkennen, dan het recht dat de hoogste Staatsmacht heeft vastgesteld[2].

De hoogste staatsmacht beslist echter niet alleen wat goed en kwaad zal heeten. Op haar is het natuurrecht van allen overgegaan, dat zich juist evenver uitstrekt als hunne macht. Daarom heeft de hoogste macht in den staat het recht tegenover de onderdanen of vreemdelingen alles te doen, wat zij wil en kan. Een verdrag met een anderen staat geldt zoolang als zijn grondslag bestaat, namelijk het gevaar of het voordeel, waarom het verdrag gesloten is. ‘Wie toch anders dan een dwaas, die het recht der hoogste Staatsmacht niet kent, zal vertrouwen stellen op de woorden en de beloften van hem, die de hoogste macht en het hoogste recht heeft alles te doen, wat hij wil, en wien de welvaart en het voordeel van zijn rijk de hoogste wet moeten zijn? Letten wij buitendien op de eischen van vroomheid en godsdienst, dan moeten wij inzien, dat niemand die het hoogste bewind voert, zonder eene misdaad te begaan, zijne beloften kan houden als dat ten nadeele van zijn rijk zijn zou. Want zoodra hij ziet dat het volbrengen van zijne beloften het rijk benadeelen zou, kan hij niet houden wat hij beloofd heeft, zonder het woord te breken, dat hij aan zijne onderdanen gegeven heeft.’[3]

In een ander van Spinoza's werken, het *Tractatus politicus*, wordt de bedenkelijke leer, volgens welke de burger in elk geval alle bevelen van de hoogste Staatsmacht moet volbrengen, opzettelijk herhaald en in nog sterker bewoordingen uitgesproken.

1 *Tractatus theologico-politicus* (t.a.p. blz. 210).

2 Getrouw aan zijn beginsel zien wij Spinoza tot tweemaal toe verklaren, dat hij zijne beweringen wil terugnemen, ingeval de hoogste Staatsmacht mocht meenen, dat zij strijdig waren met de wetten van het land of schadelijk voor het algemeen welzijn. De heer van Vloten, die Descartes beschuldigt de waarheid ‘te verraden, te verkoopen’, ja zelfs te ‘versmoren’, omdat hij eene theorie verzwijgt, die de kerk onlangs veroordeeld had, heeft natuurlijk niets aan te merken op Spinoza, die alles, wat hij voor waar houdt, wil terugnemen, als de Heeren Staten van meening mochten zijn, dat zijne waarheden de belangen der Vereenigde Republiek konden benadeelen.

3 *Tractatus theol. pol.* (t.a.p., blz. 212).

‘Wij zien derhalve, dat ieder burger niet zijn eigen rechter zijn mag, maar zich onder de rechtspraak bevindt van den staat, wiens bevelen hij alle moet volbrengen. De burger heeft geen recht te beslissen, wat rechtvaardig, wat vroom, wat goddeloos is; integendeel, daar het staatslichaam als door een enkelen geest gedreven en bijgevolg de wil van den staat voor den wil van allen gehouden moet worden, zoo moet men aannemen, dat, wat de staat voor goed en rechtvaardig verklaard heeft, door iedereen daarvoor verklaard is. Al houdt daarom de onderdaan de staatswetten voor onrechtvaardig, zoo is hij toch gehouden ze te gehoorzamen’[1].

Die gehoorzaamheid wordt ons niet aanbevolen als een maatregel van voorzichtigheid, maar Spinoza toont opzettelijk aan, dat het gebod der rede ons tot onvoorwaardelijke onderwerping aan het hoogste staatsgezag verplicht. De rede zegt ons, dat de vereeniging der menschen tot eene maatschappij noodig en onvermijdelijk is; zij leert ons bovenal vrede zoeken, die onmogelijk bewaard kan blijven, als d gemeenschappelijke staatswetten niet streng worden gehandhaafd.

Nergens wordt door Spinoza erkend, dat ongehoorzaamheid aan de hoogste Staatsmacht in sommige buitengewone gevallen zedelijk en plichtmatig kan zijn. Alleen voor het geval, dat men eene ontwijfelbare openbaring van Gods wil mocht verkregen hebben, maakt hij eene uitzondering. Maar niet ten onrechte voegt hij er bij, dat men zich nergens gemakkelijker meê bedriegen kan dan met het geloof aan zulke openbaringen. En in de toepassing zou hij natuurlijk het bestaan van eene ontwijfelbare openbaring in elk bijzonder geval ontkennen, zoodat zijne staatsleer den onderdaan met handen en voeten gebonden aan de willekeur der opperste bewindvoerders overlevert. Ter vertroosting wijst hij er op, dat de staat niet licht dwaze wetten zal maken, en dat er sommige dingen zijn, waarover hij onmogelijk iets bevelen kan. Zoo kan niemand afstand doen van zijn eigen oordeel; de staat kan ons niet dwingen te gelooven, dat het geheel kleiner is dan zijn deel. Noch door belooning, noch door straf kan iemand van staatswege gedwongen worden een ander, dien hij haat, te beminnen enz. Zoo de staat door ongepaste wetten te weeg brengt, dat velen tegen het hoogste gezag samenspannen, dan vermindert

1 *Tractatus politicus*, Cap. III, § 5 (t.a.p., blz. 441).

hij zijne macht en dus ook zijn recht. Dan moeten er weldra pogingen in het werk gesteld worden om de hoogste macht in andere handen over te brengen, en die pogingen moeten des te talrijker worden, naarmate de personen, die het bewind voeren, de burgers meer verbitteren.

De overeenkomst tusschen de staatsleer van Spinoza en de theorie, die Hobbes een kwart eeuw vroeger verkondigd had, is niet te miskennen. Wel komt Spinoza ten slotte tot het aanbevelen van den democratischen regeeringsvorm, terwijl Hobbes in de absolute monarchie den besten staatsvorm ziet. Maar beide stemmen toch hierin overeen, dat alleen de staat bepaalt wat recht en onrecht is, en dat er in den natuurtoestand van een eigenlijk recht, dat iets anders is dan macht, geen sprake kan zijn. Het is niet onmogelijk, dat Spinoza zijne staatsleer aan Hobbes ontleend heeft; dat hij die van Hobbes gekend heeft, is zeker. In een zijner brieven wijst hij op het verschil, dat er tusschen zijne staatkundige beginselen en die van Hobbes bestaat[1]. Dat verschil is zeer onbeteekenend en komt hierop neer, dat Spinoza volgens zijn zeggen ‘het natuurlijk recht’ - d.w.z. den oorlog van allen tegen allen - ‘ongeschonden bewaart, en aan het hoogste gezag geen grooter recht over de onderdanen toekent, dan evenredig is aan zijne grootere macht, evenals zulks in den natuurtoestand altijd plaats vindt[1]’. Dit kan moeielijk iets anders beteekenen, dan dat Spinoza erkent, dat de hoogste macht in den staat rechtmatig omvergeworpen wordt, zoodra een deel van de onderdanen machtig genoeg geworden is om eene omwenteling te bewerken. Dit gevoelen is zeker in volmaakte harmonie met zijne geheele staatsleer, wier kenmerkende eigenschap ligt in de vereenzelviging van het recht met de macht. Maar waar is er bij zulke theorieën plaats te vinden voor de zedelijkheid, die toch volgens ieders gevoelen niet in alle gevallen met blinde gehoorzaamheid aan de gestelde machten kan samengaan?

Zoolang ieders geweten getuigt dat zedelijk handelen iets anders is dan zijn voordeel te zoeken, zal de meening van Hobbes en Spinoza, volgens welke alleen de staat bepalen kan, wat recht en onrecht, wat goed en kwaad is, algemeen verworpen worden. Indien er buiten het staatsverband geen zedelijke verplichting bestaat, dan kan het onverstandig zijn tegen eene

1 Ep. 50 (t.a.p. blz. 626.)
1 Ep. 50 (t.a.p. blz. 626.)

wet te handelen, maar het kan niet onzedelijk zijn zich tegen de rechtsmacht van den staat te verzetten. Want dan valt de geheele vraag, of men zich naar de voorschiften der wetten van den staat gedragen zal, buiten het gebied der zedelijkheid, en wie die vraag ontkennend beantwoordt, handelt niet onzedelijk. Is er daarentegen, onaf hankelijk van de wetten van den staat, eene zedelijke verplichting, dan kan het zonder twijfel in vele gevallen onzedelijk zijn die wetten te overtreden, maar dan valt ook de leer van Hobbes en Spinoza, die buiten het staatsverband geen verschil tusschen goed en kwaad erkennen. Wat beiden waarschijnlijk tot hunne paradoxe meening gebracht heeft was diepgevoelde afkeer van de jammerlijke partijtwisten, waaronder hun vaderland tijdens hun leven gebukt ging. In het openbaar belang meenden zij te mogen vorderen, dat de beslissing over alle vragen, zelfs over zedelijke en godsdienstige vragen, aan eene enkele macht werd opgedragen. Zij zagen over het hoofd, dat men met evenveel hoop op goeden uitslag zou kunnen eischen, dat de regeering van staatswege beslissen zal wat waar of onwaar, wat schoon of leelijk is.

Spinoza's staatsleer is waarschijnlijk minder bekend dan een der andere deelen van zijn wijsgeerig stelsel. Vooreerst wordt zij door zijne bewonderaars liefst zoo zelden en zoo kort mogelijk vermeld[1]. Daarenboven schijnt hare brutale machtsvergoding zoo volkomen in strijd te zijn met de zedeleer, die hij in de *Ethica* predikt, dat men met die *Ethica* voor oogen zich gemakkelijk in de beoordeeling van Spinoza's staatsleer bedriegt en haar in een veel te gunstig licht beschonwt. In de *Ethica* lezen wij toch, dat ‘haat nooit goed kan zijn’, dat ‘wie onder de leiding der rede leeft, zooveel mogelijk den haat, den toorn, de verachting van anderen met liefde en edelmoedigheid tracht

1 Ook de heer van Vloten volgt dit voorbeeld. Spinoza's rechts- en staatsbeginselen worden het uitvoerigst behandeld in het *Tractatus Theologicopoliticus*, Cap. XVI, iets minder uitvoerig in de eerste hoofdstukken van het *Tractatus Politicus*, zeer kort en onvolledig in de *Ethica*, Pars IV, Prop. 37, Schol. 2. De heer van Vloten geeft een vrij uitvoerig uittreksel van dat Scholion (blz. 190 en 191), behandelt het belangrijke 16de hoofdstuk van het *Tractatus theol. polit*, in minder dan eene halve bladzijde (blz. 73) en verwijst bij het bespreken van het *Tractatus politicus* naar de *Ethica* (zie blz. 227). Deze zonderlinge handelwijze heeft ten gevolge, dat de lezer van zijn werk niets te weten komt van Spinoza's stuitende begrippen over de rechten van den staat tegenover de onderdanen en tegenover andere staten.

te beantwoorden', dat 'de vrije' - d.i. de redelijke en zedelijke - 'mensch nooit ter kwader trouw handelt,' enz. Vergelijken wij nu bijv dit laatste voorschrift met de denkbeelden over de verbindende kracht der verdragen, die Spinoza in zijne staatsleer uitspreekt, dan schijnt het onmogelijk ze te doen overeenstemmen. Zoo komt men gemakkelijk tot de onderstelling, dat men de staatsleer niet recht begrepen heeft, en bedekt hare onhebbelijkheden met den schoonen mantel der zedeleer.

Spinoza bemerkt niets van de tegenstrijdigheid, die er in onze oogen tusschen zijne staatsleer en zijne zedeleer bestaat. Want, gelijk wij reeds vroeger zagen, deelde hij met zijne tijdgenooten het geloof aan eene zuivere rede, en die zuivere rede is hem niet alleen de bron van de ware kennis, maar ook evenzeer de grondslag der ware deugd. Met behulp van eenige uitspraken van die zuivere rede weet hij uit het eigenbelangzuchtig beginsel, dat ieder van nature zijn eigen voordeel zoekt, eene zedeleer af te leiden, die, behoudens enkele kleine onvolmaaktheden, de vergelijking met de hoogste opvatting der zedeleer kan doorstaan. Het beginsel der deugd is voor Spinoza niets anders dan het streven om zijn bestaan te handhaven. Maar terwijl uit dit beginsel in zijn natuurrecht zeer logisch de rechtvaardiging van haat, nijd, wraak, enz. wordt afgeleid, worden die hartstochten op grond van hetzelfde beginsel in zijne zedeleer veroordeeld. 'De menschen toch, die door de rede geleid, hun voordeel zoeken, kunnen niets voor zich zelven verlangen, wat zij niet voor de overige menschen begeeren, zoodat zij rechtvaardig, trouw en braaf zijn'[1].

Vraagt men, waarin de wondervolle leiding der rede bestaat, die zulk eene verandering mogelijk maakt, dan antwoordt Spinoza door op te merken, dat de mensch vele dingen buiten zich noodig heeft om zich in zijn bestaan te handhaven, en dat daarenboven onze geest minder volmaakt zou zijn als er niets buiten ons bestond. Derhalve zijn er vele dingen buiten ons, die ons nuttig kunnen zijn. Maar niets is er onder die dingen voortreffelijker dan datgene, wat met onze natuur volkomen overeenstemt[2]. 'Daarom is er voor den mensch niets nuttiger dan

1 Men vindt deze afleiding der zedeleer uit het beginsel der handhaving van het eigen bestaan (*suum Esse conservandi*) in korte trekken in het Schol. Prop. 18, Pars 4 van de *Ethica* (t.a.p., blz. 385, 386) en meer uitvoerig van Stelling 19-37 van hetzelfde deel (t.a.p., blz. 386-392)

2 Quae cum nostra natura prorsus conveniunt.

de mensch; niets, zeg ik, kunnen de menschen, om hun aanzijn te handhaven, beter wenschen, dan dat allen in alle dingen zoozeer overeenstemmen, dat de geesten en de lichamen van allen als 't ware één geest en één lichaam uitmaken, en dat allen tegelijk zooveel zij kunnen hun bestaan trachten te bewaren en hun gemeenschappelijk voordeel zoeken. Hieruit volgt, dat de menschen, die door de rede bestuurd worden, dat wil zeggen, de menschen, die onder de leiding der rede hun voordeel zoeken, niets voor zich alleen begeeren, wat zij niet voor anderen verlangen, en dat zij dus rechtvaardig, trouw en braaf zijn.'

Zoo weet een geoefend redekunstenaar in enkele volzinnen de liefde tot den naaste uit het welbegrepen eigenbelang te doen voortvloeien. Is er eenmaal bewezen, dat de redelijke mensch, die zijn voordeel zoekt, niet nalaten kan evenzeer dat van andere menschen te zoeken, dan wordt het eene dood-eenvoudige zaak de verschillende plichten uit dat beginsel af te leiden. *Moral predigen ist leicht, Moral begründen schwer*. De juistheid van deze uitspraak van Schopenhauer openbaart zich ook bij Spinoza. Zoo treffend als de eenvoudige en krachtige taal is, waarin hij ons zijne zedeleer predikt, zoo onhoudbaar zijn hare grondslagen.

De eerste goocheltoer, waarop wij in de bovenstaande redeneering onthaald worden, ligt in de uitspraak, dat onder de nuttige dingen niets voortreffelijker is dan datgene, wat met onze natuur volkomen overeenstemt (*convenit*). Vat men het Latijnsche woord op in den zin van *passen, geschikt zijn*, dan spreekt die bewering van zelf. Wat volkomen voor mijne natuur past of geschikt is, dat is het voortreffelijkste ding, dat ik kan machtig worden. Maar Spinoza geeft in zijne toepassing aan het woord *convenire* den zin van *overeenkomst hebben, gelijkvormig zijn* (*congruere*). Want hij leidt er uit af, dat er voor den mensch niets nuttiger is dan de mensch. In dien zin is echter de bewering, dat er onder alle nuttige dingen geen voortreffelijker kunnen zijn dan de zoodanige, die volkomen met onze natuur overeenstemmen, van eene zeer twijfelachtige juistheid, of liever geheel onhoudbaar. Niemand zal toegeven, dat een mensch, die geestelijk en lichamelijk mijn evenbeeld uitmaakt, en die dus volkomen met mijne natuur overeenstemt, het nuttigste wezen is, dat ik ter handhaving van mijn bestaan kan vinden. Mijn geest kan bij zulk een tweede ik noch wijsheid noch troost opdoen, en wat de behoeften van mijn lichaam aangaat, als ik mij met mijn evenbeeld, die 'volkomen met

mijne natuur overeenstemt', in eene belegerde stad bevind, dan zal een onnoozel stuk rundvee of een zak graan of een luchtballon voor mij veel nuttiger zijn.

Maar wanneer wij ook aan Spinoza toegeven, dat er voor den mensch niets nuttiger is dan de mensch, kan hij toch de grondslagen zijner zedeleer niet zonder grove sophismen leggen. Dan heeft hij bewezen, dat er voor iemand, die door de rede geleid zijn voordeel zoekt, niets nuttiger is dan andere menschen - ten zijnen nutte te gebruiken. Wie alleen zijn eigen voordeel zoekt, alleen zijn eigen bestaan zoekt te handhaven, kan toch aan niets anders denken. En in dien toestand verkeert de Spinozistische redelijke mensch, voordat hij de redeneering gemaakt heeft, waaruit hem de redelijkheid der menschenliefde moet blijken, de redeneering, wier juistheid wij bezig zijn te onderzoeken. Spinoza echter trekt uit de stelling, dat geen voorwerp voor den mensch nuttiger is dan de mensch, het besluit, dat de menschen, ter handhaving van hun bestaan, niets beters kunnen wenschen, dan dat allen zoozeer overeenstemmen, dat zij als 't ware één geest en één lichaam vormen, enz. Maar, vraag ik, wat heeft een enkel mensch, die op redelijke wijze zijn voordeel zoekt, met zulke idealistische droomerijen te maken? Hij wenscht eenvoudig zijne hoogst nuttige medemenschen op redelijke wijze te utiliseeren, en zal daarin niet beter slagen, als zij in alle dingen zoozeer overeenstemmen, dat zij één geest en één lichaam vormen. Veeleer moet verscheidenheid van gaven hem zeer welkom zijn. Welke aandoeningen zijne medemenschen ondervinden, is hem volmaakt onverschilig, als zij maar niet van dien aard zijn, dat hij zelf er nadeel van zou kunnen ondervinden.

Zoo schijnt het redelijk eigenbelang zich evenmin als het natuurrecht te verzetten tegen strijd en haat, tegen toorn en bedrog. Maar Spinoza voorkomt deze gevolgtrekking en bereikt eene houdbare zedeleer, doordien hij beschikt over eene kenbron, die wij na Kant's kritiek niet meer durven gebruiken, de kennis door zuivere rede verkregen. Die kennis leert hem 'dat het hoogste goed dergenen, die naar deugd streven, aan allen gemeen is, en dat alle menschen zich evenzeer daarin kunnen verheugen'[1]. In die uitspraak hebben wij echter niet eene onmiddellijke openbaring der rede, maar eene stelling die op

1 Prop. 36, Pars 4 der *Ethica* (t.a.p., blz. 392).

verschillende andere berust, waarvan sommige den hedendaagschen lezer al zeer zonderling in de ooren klinken. Haar bewijs luidt als volgt:

'Deugdzaam handelen is hetzelfde als onder de leiding der rede handelen. Wat wij door de rede geleid trachten te doen, is de dingen te begrijpen. Daarom is het hoogste goed der menschen, die naar deugd streven, de kennis Gods, d.w.z. een goed, dat aan alle menschen gemeen is en dat alle menschen, voor zoover zij van dezelfde natuur zijn, evenzeer bezitten kunnen.'

Elk der onderdeelen van dit betoog is vroeger wiskunstig bewezen. De Stelling, dat deugdzaam te handelen, niets anders is dan onder de leiding der rede te handelen, berust op de volgende gronden: 'Volmaakt deugdzaam te handelen is (volgens de 8ste bepaling van het 4de deel) niets anders dan volgens de wetten van zijne eigene natuur te handelen. Maar wij handelen slechts in zooverre wij begrijpen (volgens de 3de Stelling van het 3de deel). Derhalve is deugdzaam te handelen, niets anders in ons dan onder de leiding der rede werkzaam te zijn, te leven, zijn bestaan te handhaven, en dat wel uit het beginsel, dat men zijn eigen voordeel zoekt'[1].

Ik wil den lezer niet vermoeien met al de Stellingen, waarop dit betoog weder rust. Als ik de achtste bepaling mededeel, wier juistheid Spinoza in het bovenstaand bewijs als ontwijfelbaar aanneemt, en de 3de stelling, die bij hem bijna onmiddellijk uit eene andere, even willekeurige bepaling volgt, dan heeft hij reeds gegevens genoeg om over de waarde van zulke redeneeringen te oordeelen. In de achtste bepaling lezen wij:

'Door deugd versta ik hetzelfde als door *macht*; d.w.z. de deugd, voor zooverre zij met den mensch in betrekking gebracht wordt, is het eigen wezen of de eigen natuur des menschen, voor zooverre hij het vermogen heeft iets te doen, dat alleen door de wetten van zijne eigene natuur begrepen kan worden'[2].

Deze bepaling wordt niet bewezen, maar hare waarheid moet als eene onmiddellijke openbaring door ieder erkend worden. De derde stelling van het derde deel zegt, dat 'de handelingen des geestes alleen van adaequate, de lijdende toestanden alleen van inadaequate begrippen afhangen'[3], en berust op

1 Prop. 24, Pars 4 der *Ethica* (t.a.p., blz. 387).
2 Def. 8, Pars 4 der *Ethica* (t.a.p., blz. 379).
3 Prop. 3, Pars 3 der *Ethica* (t.a.p., blz. 343)

de bepaling, volgens welke wij ‘handelen, wanneer er uit onze natuur in of buiten ons iets voortvloeit, dat uit die natuur alleen’ (zonder iets anders in aanmerking te nemen) ‘duidelijk en nauwkeurig begrepen kan worden’[1].

Met behulp van zulke onderstellingen en van dergelijke redeneeringen bewijst Spinoza ten slotte, dat de deugdzamen gezamenlijk streven naar een gemeenschappelijk hoogste goed, de adaequate kennis Gods, dat er uit dit streven onmogelijk strijd of haat geboren worden kan, dat zij elkander alles goeds toewenschen, elkander behulpzaam zijn, enz. Twijfel aan de deugdelijkheid van zijne bewijzen kan natuurlijk alleen opkomen in de hersenen van iemand, die ongelukkig genoeg is van niet in te zien, dat de zuivere rede ons de juistheid van Spinoza's bepalingen en axioma's waarborgt. Evenwel, Spinoza denkt zich de mogelijkheid, dat sommige lezers zouden kunnen betwijfelen of het hoogste goed wel voor alle redelijke en zedelijke menschen hetzelfde en voor ieder van hen even bereikbaar zijn zou. Hieruit zou volgen, dat zij, evenzeer als de minder ontwikkelden, met elkander in strijd zouden kunnen geraken, wat den geheelen grondslag van Spinoza's zedeleer zou omverwerpen. Voor zulk een ongeluk behoeft men echter niet bevreesd te zijn. Immers ‘dat het hoogste goed der menschen aan allen gemeen is, volgt niet uit eene toevallige eigenschap[2], maar uit het eigen wezen[3] der rede, daar het namelijk uit 's menschen wezen zelf, voor zooverre dat door de rede bepaald wordt, is afgeleid, en omdat de mensch noch zou kunnen bestaan noch zou kunnen begrepen worden, als hij niet in staat was dit hoogste goed te genieten. Want het behoort tot het wezen van 's menschen geest, dat hij eene adaequate kennis heeft van Gods eeuwig en oneindig wezen’[4].

Gaat het den lezer als mij, dan heeft hij reeds meer dan genoeg van de ‘even onverbloemde als treffende blootlegging van 's menschen natuur- en zede-beginselen’, waarin de heer

1 Def. 2, Pars 3 der *Ethica* (t.a.p., blz. 340). Daar de letterlijke Hollandsche vertaling dubbelzinnig is, voeg ik er het oorspronkelijke bij: ‘Nos tum agere dico cum.... ex nostra natura aliquid in nobis aut extra nos sequitur quod per eandem solam potest clare et distincte intelligi’.
2 *Ex accidenti*.
3 *Ex ipsa, natura*.
4 Schol. Prop. 36, Pars 4 der *Ethica* (t.a.p., blz. 392).

van Vloten eene ‘even grootsche als doortastende bespiegeling’ meent te vinden. Hoe uit de adaequate kennis van Gods eeuwig en oneindig wezen, dat wij met alle dingen in verband kunnen brengen, ‘de verstandelijke liefde tot God’ geboren wordt, die den mensch tot de hoogste zaligheid opvoert - kan de lezer zich gemakkelijk voorstellen. Al de gegevens, die daartoe noodig zijn, kan men desverkiezende in het voorgaande vinden. Trekken wij alleen nog daaruit het besluit, dat Spinoza's zedekundige beschouwingen, die met zijne leer der gemoedsbewegingen het schoonste deel van zijn werk uitmaken, slechts door een lange aaneenschakeling van sophismen met zijne wijsgeerige beginselen in overeenstemming gebracht zijn. Bij den heer van Vloten vinden die sophismen nooit de scherpe kritiek, die zij in elk denkend hoofd moeten opwekken, maar altijd de warme ingenomenheid, die het bevooroordeeld hart aan alle dingen wijdt, welke met zijne blinde neigingen strooken. Hij vormt het sprekend contrast met de mannen van wie Spinoza met ingenomenheid vermeldt, dat zij ‘de dingen niet als dwazen bewonderen maar als verstandige menschen begrijpen willen’.

Wie overtuigd is, dat men ook een groot denker alleen dan op de rechte wijze behandelt en eerst dan waarlijk eert, als men zich inspant om hem niet als een dwaas te bewonderen maar als een verstandig man te begrijpen, moet het met mij betreuren dat van Vloten's werk voor dit doel van geen de minste waarde is. Wil men slechts kennis maken met de levensgeschiedenis van Spinoza en met de richting der personen, met wie hij in vriendschappelijke of minder aangename betrekking stond, dan zal men het niet zonder vrucht raadplegen. Maar het is jammer, dat de schrijver, die naar een zooveel hooger doel streefde, voor zijne taak volstrekt niet berekend was. Te meer, omdat de ongunstige indruk, dien zijn werk op ieder nadenkend lezer moet maken, zoo licht aanleiding geeft tot een onbillijk oordeel over den grooten wijsgeer, dien hij door zijne onverstandige bewierooking in een bespottelijk daglicht plaatst.

Dit doct hij, volkomen onbewust van het kwaad dat hij sticht en met de beste bedoelingen, wanneer hij het doet voorkomen alsof Spinoza's wijsgeerige overtuigingen de eenige waren, waartoe men bij een doortastend nadenken over den mensch en de wereld kan komen, en alsof zij een consequent stelsel vormden,

dat vrij is van leemten en tegenstrijdigheden. Onderzoekt men na deze veelbelovende aanprijzing de zaak zelve, dan moet men zich, gelijk wij zagen, jammerlijk teleurgesteld vinden. Geheel anders moet het oordeel over Spinoza luiden, wanneer men op den voorgrond stelt, dat ongerijmdheden en tegenstrijdigheden in elk wijsgeerig stelsel voorkomen en moeten voorkomen. Het is altijd eene illusie, wanneer men een volkomen bevredigend antwoord meent gevonden te hebben op de vragen, die voor den mensch van het hoogste belang zijn. Eene consequente en volledige wijsbegeerte is voor ons onbereikbaar. Maar 's menschen hoogste voortreffelijkheid bestaat juist in het streven naar het onbereikbare. Een ideaal blijft geen ideaal meer, wanneer het iets bereikbaars geworden is. Tot de ware idealen kan men naderen, men kan ze gedeeltelijk, onvolledig, in ruwe trekken verwerkelijken; hen bereiken kan men niet. Eene wijsbegeerte, die in al hare deelen even bevredigend is, behoort evenzeer tot die idealen als vlekkelooze schoonheid en deugd. Wat de vlekken voor de werkelijke schoonheid en de werkelijke deugd zijn, dat zijn de ongerijmdheden en tegenstrijdigheden voor de onvolmaakte vertegenwoordigers der ideale wijsbegeerte, de wijsgeerige stelsels.

De hoofdgedachte van Spinoza's stelsel ligt in zijn geloof aan de identiteit van God en de wereld, van lichaam en geest. Ik noem zijne overtuiging op dat punt met opzet eene geloofsovertuiging en geen wetenschap, omdat zijne onderstelling eerst wetenschappelijk gerechtvaardigd zou worden, wanneer hij bewijzen kon dat zij in harmonie is met alle bekende verschijnselen. Maar zijne grondstelling is niet alleen daarom eene geloofsovertuiging, omdat zij niet door bewijzen gestaafd wordt; zij heeft daarenboven met de belangrijkste geloofsartikelen de onbegrijpelijkheid gemeen, die het geloof in zijne gewichtigste overtuigingen schijnt te eischen. De Spinozistische tweeëenheid van twee zoo verschillende dingen, als geest en lichaam zijn, is niet minder geheimzinnig dan de Christelijke drieëenheid, en wanneer het Spinozisme de godsdienst der toekomst mocht worden, zal de nieuwe godsdienst niet minder rijk aan mysteriën zijn dan de oude.

Wanneer men echter genoegen kan nemen met het nevelachtige uitgangspunt, moet men erkennen, dat Spinoza's onderstelling aangaande het verband der dingen eene wijsgeerige hypothese is, die naast andere, naast Leibnitz' monadenleer, naast Descartes' dualisme, naast Plato's ideeënleer verdient genoemd te worden. Hem komt de eer toe die nieuwe hypo-

these te hebben ontworpen, en uit haar een stelsel te hebben afgeleid, dat ondanks zijne onmiskenbare zwakte op het punt der logica de geestdrift van duizenden heeft opgewekt. Voor een deel moet die geestdrift uitsluitend worden toegeschreven aan bewondering voor Spinoza's ernstig en verheven karakter, dat zoo duidelijk uit zijne werken spreekt. Men gevoelt bij het lezen van die werken dat men zich op gewijden grond bevindt. Men hoort de taal van een man, die zich geroepen voelt aan de lijdende menschheid een nieuw evangelie te prediken. Spotten doet hij nooit, en zelfs de gulle scherts, die hij volstrekt niet veroordeelt, is toch bij hem zelf eene zeldzaamheid. Hij is waarlijk overtuigd, dat alle wereldsche genoegens, zingenot, roem, rijkdommen, ijdel en bedriegelijk zijn, en hij wijst zijne medemenschen op het betere deel, dat hij in het begrijpen van den samenhang der dingen en in de eeuwige liefde tot God heeft gevonden. Vooral in zijne *Ethica* spreekt dezelfde hooggestemde ernst en dezelfde vurige menschenliefde, die wij in de groote ijveraars voor het Christendom en bovenal in Augustinus waardeeren. Diep getroffen door de menschelijke eilende, verkondigen zij aan hunne broeders de blijde boodschap dat verlossing mogelijk is. Maar in Spinoza's werk is die ernst getemperd door eene hartelijke opgeruimdheid en eene blijmoedige levensbeschouwing, die liefst niet naar de onmiskenbare schaduwzijden zoekt. Hij ziet geen heil, maar wel groot nadeel in ascetische kruisiging des vleesches, in berouw en boete. ‘Slechts een akelig en somber bijgeloof’ - zegt hij - ‘verbiedt ons het vermaak. Waarom zou het toch meer passend zijn honger en dorst te stillen, dan de zwaarmoedigheid te verdrijven? Dit is mijne zienswijze, waartoe ik mijn geest bepaald heb. Geen godheid en niemand anders dan een nijdigaard verheugt zich over mijne onmacht en mijn ongeluk, of rekent ons tranen, snikken, vrees en andere teekenen van een machteloozen geest als deugden toe. Integendeel, hoe meer vreugde wij gevoelen, tot des te hooger volmaaktheid stijgen wij, dat is, des te meer moeten wij deel hebben aan Gods natuur.’

Geen wonder dat een man van dezen stempel in de vorige eeuw en in de onze geestdriftvolle vereerders heeft gevonden. Wij hebben het kinderlijk vertrouwen in de waarheid van den Christelijken godsdienst verloren, dat onze voorouders gezond en gelukkig gemaakt heeft. Het eene leerstuk na het andere

is onder de slagen der kritiek bezweken. De groote meerderheid doet wanhopige pogingen om zich zelven ten aanzien van den omvang der verwoesting te bedriegen. Men tracht zich te overtuigen, dat de hoofdzaak toch bewaard is gebleven, al zijn er nog zooveel onwezenlijke zaken weggevallen. Waarin die hoofdzaak bestaat zegt men liever niet, of als men het zegt, dan is het antwoord van den een geheel verschillend van dat van den ander. Voor honderd jaren meende Kant, dat er drie godsdienstige leerstukken waren, die een zedelijk mensch niet kan laten vallen, het bestaan van God, de onsterfelijkheid der ziel, de vrijheid van den wil. Thans twijfelen zeer velen, die zich ter goeder trouw Christenen blijven noemen, aan het laatste van die leerstukken, niet weinigen aan het tweede, sommigen zelfs aan het eerste. De zon der Christelijke geloofseenheid, die de middeleeuwen zoo weldadig verwarmde, is ondergegaan. Toen was de Christelijke leer te vergelijken met een dier cathedralen, waarin ook de ongeloovige een machtigen indruk ontvangt, omdat al hare deelen in de schoonste harmonie zijn en het geheel op overweldigende wijze de grondgedachte van het Christendom uitspreekt. Latere geslachten hebben die cathedraal der Christelijke leer gesloopt. Van de afbraak heeft ieder genomen wat hij meende zich met een goed geweten te mogen toeëigenen. Bouwmeesters, wier goede bedoelingen hun gebrek aan kunstzin niet kon vergoeden, hebben uit de brokstukken van het schoone gebouw een tal van kapelletjes doen verrijzen, die thans reeds uiterst bouwvallig zijn en wier puinhoopen een zeer onbevalligen aanblik opleveren. Het aantal der vrienden van die voortbrengselen der kunst, welke nieuwe lappen op een oud kleed zet, vermindert met den dag, omdat daar het allerminst voorzien wordt in de behoefte aan eene dichterlijke, bevredigende wereldbeschouwing, die de menschheid ten allen tijde van haren godsdienst verlangd heeft.

Inmiddels blijft de behoefte aan godsdienstige indrukken voortbestaan bij zeer velen, die zich afgestooten voelen door de halfslachtigheid van het hedendaagsche protestantisme, en die nog minder sympathie hebben voor de bedrogenen of bedriegers, voor wie het eene levenstaak is te bewijzen, dat de sedert lang gesloopte cathedraal nog altijd hare slanke torens in de lucht verlieft. Zulke gemoederen kunnen in Spinoza hun profeet vinden. Door zijne veroordeeling van berouw en boete, zuchten en geween, breekt hij met de grondgedachte van het historische

Christendom, die in de gothische kerken zoo wonderschoon is uitgedrukt. Bij hem geen minachting voor de stof, geen eenzijdige verheffmg van den geest. Bij hem geen geloof aan God den Schepper van hemel en aarde, maar alleen het geloof aan het eeuwig en oneindig wezen, ‘dat wij God of natuur noemen’. En toch vinden wij bij hem dezelfde kalmte, dezelfde berusting, hetzelfde ‘vroolijk toeverzicht’, dat het geluk en den roem van de ware geloovigen uitmaakt. Is het dan wel wonder, dat men in zijne leer een nieuw evangelie hoopte te vinden voor alien, die door het Christendom niet langer bevredigd kunnen worden?

In hoeverre die hoop gegrond was, is ons reeds vroeger gebleken. De blijmoedige levensbeschouwing van Spinoza berust niet op zijne wijsgeerige beginselen, maar op zijn geloof aan de volmaaktheid van het eeuwig en oneindig wezen, waaraan hij tegen zijne beginselen in vasthoudt. In het laatste deel zijner *Ethica* verdedigt hij ook nog eene andere hoofdstelling van het Christendom, de leer der persoonlijke onsterfelijkheid. Dat deel van 's menschen geest, wat door zijne zuivere rede - ‘de kennis van de derde soort’ - gevormd wordt, is eeuwig en onvergankelijk, terwijl slechts gevoel en herinnering bij den dood vernietigd worden. Zoo heeft dus het Christendom aan Spinoza's levensbeschouwing belangrijke bouwstoffen geleverd, en zijn nieuw evangelie is slechts eene zeer gewijzigde uitgaaf van het oude.

De hartelijke sympathie, die Spinoza's zedelijke en godsdienstige overtuigingen bij velen gevonden hebben, is zonder twijfel de belangrijkste der invloeden, waaraan hij den goeden naam dankt, dien hij sedert het laatst der vorige eeuw heeft verworven. Maar de verklaring der afwisselende lotgevallen van zijne reputatie zou onvolledig zijn, wanneer men volstrekt niet lette op de overeenstemming tusschen vele van zijne zuiver theoretische overtuigingen en de denkbeelden van eene machtige wijsgeerige richting uit onze eeuw. Hoe onhoudbaar Spinoza's bewijzen voor zijne stellingen gewoonlijk ook zijn mogen, die stellingen zelf zijn in den regel veel beter dan de gronden, waardoor hij hare waarheid wil in het licht stellen. Er bestaan talrijke punten van overeenkomst tusschen Spinoza's leer en de wijsgeerige denkbeelden van Mill, Bain, Spencer en andere, vooral Engelsche denkers, die naar het mij voorkomt, in de evolutieleer van den laatstgenoemde het best tot een afgerond gcheel vereenigd zijn. Gelijk die leer bij alle onderwerpen, in

de natuur zoowel als in de menschenwereld, uitsluitend heil verwacht van het onderzoek naar de aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen, zoo is ook Spinoza de verklaarde vijand der teleologie. Hij is de groote apostel van hetzelfde determinisme, dat ook in de evolutieleer een der gewichtigste stellingen uitmaakt. Hij heeft het eerst den eisch gesteld, dat de verschijnselen in het menschelijk lichaam verklaard zullen worden geheel onaf hankelijk van het bestaan van zielstoestanden, een eisch, waarmede ook de evolutieleer volmondig instemt. Hij is devader niet alleen van het monisme, dat God en wereld vereenzelvigt, en dat in onze eeuw zelden veel tegenspraak uitlokt, omdat wij over het algemeen gaarne erkennen noch van God noch van de wereld een duidelijk begrip te hebben, maar ook van het andere monisme, het geloof aan de eenheid tusschen geest en lichaam, dat in Spencer een ijverig verdediger gevonden heeft. Men mag daarom tot op zekere hoogte in Spencer's evolutieleer een negentiende-eeuwsch Spinozisme zien. Hetzelfde kan men zeggen van Fechner's wijsgeerige denkbeelden, van Feuerbach's reeds half vergeten jong-Hegelianisme, en zelfs van ons hedendaagsch zoogenaamd ‘materialisme’, dat met het echte materialisme alleen den naam gemeen heeft. Maar men moet daarbij vooral niet vergeten, dat die richtingen van onzen tijd zich van Spinoza's denkwijze in een aantal opzichten onderscheiden. Hare voorstelling van de methode der wetenschap is gewoonlijk eene geheel andere en staat zonder twijfel veel hooger dan die van Spinoza. Daarentegen schieten zij bij hem te kort in den ernst van het streven naar een consequent wijsgeerig stelsel, en missen zij gewoonlijk ten eenenmale de Christelijke denkbeelden, die wij bij Spinoza hebben aangetroffen. Daarom is het ook niet geheel eerlijk den ouden Spinoza te laten optrekken ter verdediging van hedendaagsch ongeloof. Het zou toch kunnen wezen, dat zijn diepe ernst, zijn vroolijke levenslust, zijne kalme berusting niet de vruchten waren van de overtuigingen, die hij met de hedendaagsche ongeloovigen deelt, maar van de denkbeelden, waarin hij van hen verschilt. Zonder twijfel is het een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat de volstrekte afwezigheid van godsdienst bij zooveel ernstige denkers met een zoo zieldoodend pessimisme gepaard gaat, als wij bij Schopenhauer en von Hartmann vinden. Hoe algemeen verspreid dat pessimisme is, al is het aantal zijner openlijke verdedigers om in het oog vallende redenen bijzonder klein, blijkt nergens

beter uit, dan uit het voorbeeldeloos succes van een zoo onbevredigend boek als von Hartmann's *Philosophie des Unbewussten*. Mill's *Autobiographie* heeft ons doen zien, dat ook hij er volstrekt niet vrij van was. Zulk een verschijnsel is voor ieder, die bedenkt hoe slecht het er in onze dagen met de kansen van den godsdienst uitziet, zeer hinderlijk en onaangenaam. Maar hoe hinderlijk en onaangenaam het ook zijn moge, men mag zijne beteekenis niet trachten te verkleinen door een beroep op Spinoza's blijmoedig optimisme, dat zijne levenskracht uit eene geheel verschillende wijsgeerige denkwijze putte.

Utrecht, Nov. 1874.
C.B. SPRUIJT.

Oorlog bij winterdag.

Eene bijdrage tot de kennis der verdediging van Nederland.

In weerwil van de meerdere openbaarheid, welke in de laatste jaren bij de behandeling van het vraagstuk der landsdefensie heeft voorgezeten, en van het vele dat is verricht om onze passieve weermiddelen te verbeteren en uit te breiden, is het geloof aan de mogelijkheid dat wij, aan eigen kracht overgelaten, in staat zullen zijn ons zelfstandig volksbestaan tegen een over-machtigen vijand te handhaven, nog geenszins algemeen bij het Nederlandsche volk gevestigd. Nog kortelings werd immers, zij het ook onder den indruk der groote wereldgebeurtenissen waarvan de kinderen onzer dagen getuigen zijn, door mannen, die het wél meenen met de onafhankelijkheid des Vaderlands, de weinig bemoedigende vraag gesteld: Is Nederland te verde-digen? De groote staatsman, voor enkele jaren aan het vader-land ontvallen, achtte het dan ook niet overbodig als zijn gevoelen te doen kennen dat het niet de vraag mag zijn of wij ons *kunnen* verdedigen, maar dat wij ons *moeten* verdedigen, en zoo goed mogelijk. Dat woord heeft zeker een gunstigen invloed uitgeoefend; maar geheel verkeerd zou het zijn te besluiten dat daardoor alle ongeloovigen bekeerd, alle kleinmoe-digen gerustgesteld zijn. Nog altijd is er een gilde van twijfe-laars, zoo niet van volkomen ongeloovigen. Leveren niet tal van dagbladartikelen, onderscheidene vlugschriften, ja zelfs adviezen door, volksvertegenwoordigers uitgebracht, daarvan telkens op nieuw het bewijs?

De gronden, waarop de twijfel aan de mogelijkheid eener behoorlijke landsverdediging berust, zijn geenszins altijd dezelfde. Terwijl de een van oordeel is dat ongenoegzame organisatie der levende strijdmacht geen weerstand, in de mate waarin die

vereischt wordt, toelaat, vermeent een ander dat meer bepaald onze geheel onvoldoende wetgeving met betrekking tot de maatregelen van voorbereiding ten oorlog, de hinderpaal is, waarop alle pogingen om tijdig gereed te zijn tot het afweren van den slag, zullen afstuiten. Eene derde reeks van oordeelaars, en hun aantal is niet gering, mist het noodige vertrouwen in de sterkte der liniën van defensie, waarop het leger bij de verdediging des lands moet steunen; en het is bij deze categorie, dat zich, men kan weihaast zeggen, de groote menigte aansluit, die geen geloof hecht aan de mogelijkheid eener verdediging van Nederland, voor het geval de aanval mocht plaats hebben bij winterdag, als een strenge vorst onze rivieren en onderwaterzettingen met een ijskorst mocht hebben bevloerd. Zelfs velen van hen, die overigens met vol vertrouwen de vraag: ‘Kan Nederland zich, ook tegen overmacht, met goed gevolg verdedigen?’ in bevestigenden zin beantwoorden, aarzelen bij die meening te volharden, zoodra hun het wintergetij in al zijn gestrengheid als het mogelijke tijdstip der aanvalsoperatiën wordt voorgehouden. Ook in vreemde geschriften, die over de verdediging van Nederland handelen, vindt men niet zelden als eene stellige waarheid verkondigd dat, hoe men ook over de natuurlijke sterkte en het verdedigingsvermogen van Nederland moge oordeelen, ons land, ingeval van hevige vorst, noodwendig een gemakkelijke prooi voor den machtigen vijand, die het op zoodanig tijdstip aanvalt, moet worden. De geschiedenis heeft overigens opgeteekend hoe zelfs een Pieter de Groot, tijdens de onderhandelingen met Lodewijk XIV, in de vergadering van de Staten van Holland de ledeu, die tegen het sluiten van den vrede gestemd waren, trachtte te overtuigen dat, zoo Holland al niet dadelijk zou worden veroverd, dit toch zeker het geval zou zijn in den aanstaanden winter.

Vanwaar bij onze landgenooten zulk een hardnekkig pessimisme ten aanzien van het verdedigingsvermogen van Nederland? Vindt het zijn oorsprong in gebrek aan vertrouwen op eigen kracht; of wel moet onbekendheid met onze toestanden, met onze geschiedenis vooral, als oorzaak der geringschatting genoemd worden? Vermoedelijk zoowel het een als het ander. Het Nederlandsche volle heeft tal van goede eigenschappen; eigen-schappen, waarop wellicht geen ander volle in dezelfde mate kan bogen. Maar het mist ongelukkigerwijze, hoe ook gesteld op zijne onafhankelijkheid, de eigenschap om voor het behoud dier

onafhankelijkheid te zorgen wanneer het nog tijd is. Een zeer geacht volksvertegenwoordiger verklaarde weinige jaren geleden in het Parlement rondweg, dat hij een afkeer had van militaire studiën, en daarmede drukte die afgevaardigde inderdaad het gevoelen uit van de overgroote meerderheid van het Nederlandsche volk. Wij stellen een levendig belang in alles wat met handel en scheepvaart in verband staat; landbouw en veeteelt zijn bij ons populaire onderwerpen van bespreking; wij hebben een open oor voor nijverheid en fabriekwezen; wij bestudeeren met taaien ijver de middelen om onze polders tegen het overtollige water te beschermen; - maar wij zijn tamelijk onverschillig, wanneer het geldt de middelen te beramen om ons grondgebied tegeu eenigen buitenlandschen vijand te verdedigen. Nog altijd is het gezegde van de Witt eene waarheid, waarmede hij in 1670 in een schrijven aan Pieter de Groot het Nederlandsch karakter schetste: ‘Want de aerdt der Hollanders is soodanigh, gelijk UEd. mede ten beste bekend is, dat als haer de noodt ende periculen niet seer claer voor oogen comen, sy geensins gedisponeert connen worden om naer behooren te vigeleren voor haer eygen securiteyt.’

De meening, dat wij niet bij machte zouden zijn om onze onafhankelijkheid, ook tegen een over in achtigen vijand, te verdedigen, is vooral in den laatsten tijd herhaaldelijk bestreden; en door meer clan één bevoegde hand is het betoog geleverd dat Nederland, evenzeer als het in vorige eeuwen aanvallen, door machtige naburen tegen zijn volksbestaan gericht, wist af te weren, ook thans nog kan beschikken over de middelen, die tot eene behoorlijke zelfverdediging vereischt worden. Wij *kunnen* ons verdedigen als wij het ernstig *willen*. Maar dat ‘willen’ moet dan meer zijn dan de uitdrukking van een wensch, van eene begeerte; het moet bestaan in de handeling van geheel een volk, dat op onbekrompen wijze bijeenbrengt wat tot den krijg vereischt wordt en dat zich bovenal in tijd van diepen vrede oefent en ten oorlog voorbereidt. Tot die voorbereiding behoort, voor de meer beschaafde standen althans, ook de studie der krijgsgeschiedenis van Nederland; een studie, waarnit niet alleen nutte leering is te putten, maar bovendien zelfvertrouwen, die onmisbare eigenschap voor de verdedigers van een klein land.

Ook met betrekking tot een verdediging voor het geval van strenge vorst, op het oogenblik dat wij aangevallen worden,

zijn uit de krijgsgeschiedenis van ons vaderland bemoedigende lessen te trekken. Voorzeker, niemand zal ontkennen dat een invallende vorst de verdediging des lands bezwaarlijker maakt, dat veel meer inspanning wordt vereischt om het gevaar af te wenden; het is niettemin een dwaalbegrip, wanneer men de meening verkondigt dat ons land, bij strenge of aanhoudende vorst, niet met hoop op goed gevolg te verdedigen zou zijn. Nederland is, ook dán nog, zeer goed te verdedigen. Tot het meer algemeen verbreiden dier waarheid bij te dragen, is het doel der volgende bladzijden.

De staatkundige toestand van Nederland brengt mede dat de oorlogen, welke wij, alleen staande, te voeren hebben, zullen zijn verdedigende oorlogen. Wanneer een groot land met eene talrijke bevolking een verdedigenden krijg moet voeren, dan zal het voor dat land in vele gevallen zaak zijn er naar te streven, den krijg op 's vijands grondgebied over te brengen, ten einde dáár het vijandelijke leger te ontmoeten en te verslaan. Die handelwijze levert, onder meer, het voordeel op dat het eigen land voor de rampen van den krijg gespaard, en zijne hulpmiddelen minder worden uitgeput. Maar om, als verdedigende partij, den oorlog naar het vijandelijk land te kunnen overbrengen, moet die partij in het bezit zijn van een volkomen strijdvaardig veldleger, van zoodanige getalsterkte, dat er werkelijk kansen bestaan om 's vijands leger de nederlaag te kunnen toebrengen. Daarom is het niet waarschijnlijk, dat Nederland ooit, bij de verdedigende oorlogen welke het zal hebben te voeren, het vijandelijk leger in diens land zal kunnen tegemoetgaan en den krijg aan gene zijde zijner grenzen overbrengen. Gedwongen om den vijand op het eigen grondgebied af te wachten met een leger, in getalsterkte en wellicht ook in gehalte achterstaande bij dat van den aanvaller, zal het Nederlandsche leger er aanvankelijk wel naar streven om 's vijands opmarsch zooveel mogelijk te belemmeren en te vertragen, maar naar alle waarschijnlijkheid zal het toch, althans bij een aanval van de landzijde, in het open veld op den duur geen stand kunnen houden en genoodzaakt worden voor de overmacht terug te gaan. Een zeer groot gedeelte des lands moet dan ontruimd en aan den vijand prijs gegeven worden. Dit is voorzeker eene nadeelige omstandigheid. Maar daardoor worden te meer kansen verkregen op het behoud van het overige en voornaamste gedeelte, te

weten de provinciën Noord- en Zuid-Holland en een gedeelte van Utrecht. Zoolang deze gewesten, het gewichtigste en rijkste deel des lands uitmakende, en waar ook de zetel van het bewind is gevestigd, niet door den vijand zijn bezet, is Nederland niet ten onder gebracht en blijven er kansen bestaan dat de aanvaller tot het verlaten der veroverde gewesten kan worden genoodzaakt.

Biedt eene verdediging van het Nederlandsche leger in het open veld tegen een overmachtigen vijand slechts weinige gunstige kansen, de verdediging van het hart des lands kan daarentegen met hoop op goed gevolg, tegen wien ook, een onbepaalden tijd worden voortgezet. Omringd door de zee, door breede rivierarmen en door eene linie van onderwaterzettingen en versterkingen, levert het eigenlijke Holland, sterk bovendien door de eigenaardige gesteldheid van den bodem, een stelling op, zooals bezwaarlijk een tweede zou zijn aan te wijzen. Een verdedigingsstelsel, waarbij, althans voor het geval dat Nederland door overmacht wordt aangevallen en geheel aan zich zelf is overgelaten, de ontruiming van twee derde deel des lands op den voorgrond staat, is zeker geen ideaal-stelsel; en ieder zal instemmen dat het wenschelijker ware, het bezit van het geheele land met nadruk aan den vijand te kunnen betwisten. Maar wanneer het ideaal niet bereikbaar is en men bovendien, gelijk hier, gevaar zou loopen van, naar het ideaal strevende, reeds in den aanvang geheel te gronde te gaan, dan is de keuze niet twijfelachtig. Daarom is het thans aangenomen geconcentreerde stelsel van defensie datgene wat inderdaad het best bij Nederlandsche toestanden past.

In dat stelsel vormt het eigenlijke Holland, het is reeds hierboven opgemerkt, de kern der landsverdediging. Het leger, behouden tot achter de Nieuwe Hollandsche waterlinie teruggetrokken, vindt nu in de gecombineerde middelen, door de natuur en de kunst voortgebracht, den steun, dien het in het open veld moest derven. Opgesteld, hetzij achter onderwaterzettingen, waardoor slechts enkele nauwe, soms moeilijk begaanbare accessen toegang verleenen, hetzij op meer hooge vlakten, maar beschermd door het vuur van in front zoo goed als onneembare sterkten, hetzij achter breede stroomende wateren, kan, van dat tijdstip af, het Nederlandsche leger, onder bekwame leiding en bij eene behoorlijke en tijdige organisatie der maatregelen van defensie, den machtigsten en stoutmoedigsten vijand het hoofd bieden.

Hoewel nu bij elke verdediging, hetzij van eene landstreek,

van eene linie of wel van eene vesting, de levende strijdmacht de hoofdfactor is, laat het zich toch gereedelijk verklaren, dat daar, waar het water zulk een belangrijke rol vervult als bij de verdediging van Holland, menigeen, ook al acht hij het leger volkomen voor zijn taak berekend, toch een schrikbeeld ziet in de mogelijkheid dat diezelfde watervlakten, welke zulke gewichtige en schier onoverkomelijke belemmeringen voor den vijand zijn, met ijs bevloerd, en daardoor zoovele bruggen kunnen worden, door de natuur ten behoeve van den vijand gebouwd. Uit dat oogpunt beschouwd, mag dan ook niet ontkend worden dat onze toestand, bijaldien de rivieren en onderwaterzettingen dichtvriezen op het tijdstip, waarop de vijand er voor staat, gevaarlijk te achten is. Maar daarnevens rijst de vraag: blijft het ook dán nog niet mogelijk, zoodanige maatregelen te nemen, dat elke poging des vijands om over de dichtgevroren inundatiën ten aanval over te gaan, òf tot eene onbeduidende, òf tot eene zeer gewaagde, ja roekelooze onderneming wordt gemaakt? Gaan wij in de eerste plaats na, in hoever de gebeurtenissen der Decembermaand van het jaar 1672 daarop een antwoord kunnen geven.

Den 12^{den} Juni van dat jaar bad het Fransche leger, onder de oogen des Konings, den door de vleitaal eens dichters zoo hemel-hoog geprezen overtocht van den Rijn verricht, en onmiddellijk daarop had het Nederlandsche leger zijne positie achter den IJsel verlaten en was naar Utrecht teruggetrokken, om weldra een meer achterwaartsche stelling ter beveiliging van Holland in te nemen. Schrik en ontsteltenis hadden zich een oogenblik van bestuurders en volk meester gemaakt, en alleen de overdreven eischen, door Lodewijk XIV aan den afgesmeekten vrede verbonden, deden allen tot bezinning en plichtbesef terugkeeren. Met mannenmoed werden van toen af alle handen aan het werk geslagen om de verdediging van het hart des lands te verzekeren, en eer de Fransche krijgsmacht ter verovering van Holland was opgerukt, was de oostelijke grens van dat gewest verzekerd door eene aaneengeschakelde lijn van onderwaterzettingen, zich uitbreidende van de Merwede tot de Zuiderzee. Bij Gorinchem een aanvang nemende, strekte de Hollandsche waterlinie van 1672 zich uit over Nieuwpoort en Schoonhoven naar de Goejan Verwelle-sluis; voorts langs de beide Wiericken naar Nieuwer-brug en van daar, over Zwammerdam, het Woerdensche Verlaat en den Uithoorn, naar Weesp en Muiden.

De beste en meest volledige beschrijving van de Oud-Hollandsche waterlinie van 1672 is die, welke voorkomt in het doorwrochte werk der heeren Van Sypesteyn en de Bordes: ‘De verdediging van Nederland in 1672 en 1673’. Wie die beschrijving leest, moet tot de overtuiging komen, hoeveel de verdedigingsmiddelen van de provincie Holland, althans in het begin, te wenschen overlieten. Toch heeft het Fransche leger zich door die verdedigingsmiddelen laten tegenhouden, zonder een ernstige poging te wagen ter verovering van Holland.

Omtrent de eigenlijke oorzaken, waaraan de werkeloosheid van het Fransche leger in dit tijdperk van den veldtocht van het jaar 1672 moet worden toegeschreven, zijn de gevoelens verschillend. Het meest algemeen verbreide denkbeeld is, dat de Fransche legerhoofden, onbekend met onze toestanden, een onjuist begrip hadden van de sterkte der Hollandsche waterlinie, en dat zij zich die sterkte te groot voorstelden. Instede van onverwijld en met kracht tegen de geheel onvoldoende verdedigingswerken, welke den weg naar Holland afsloten, op te rukken, verspilde Lodewijk XIV een kostbaren tijd met het belegeren van een aantal versterkte plaatsen, welke met de Hollandsche waterlinie niets gemeen hadden, doch liet overigens zijn leger werkeloos tegenover het Nederlandsche; eene omstandigheid, waarvan door den Prins van Oranje met het meeste beleid werd partij getrokken tot het in meer afdoenden staat van tegenweer brengen der Hollandsche waterlinie.

Niet alleen de Fransche legerhoofden, ook Lodewijk XIV maakte zich overdreven voorstellingen omtrent de sterkte der defensiemiddelen van Holland; in die mate zelfs, dat de Koning persoonlijk den wensch had uitgedrukt, dat vóór den winter niets tegen Holland wierd ondernomen. Onderscheidene brieven van dit tijdperk, welke voor de nakomelingschap zijn bewaard gebleven, geven getuigenis van de zienswijze van Lodewijk XIV en zijne legerbevelhebbers. Zoo schreef Louvois, daags voor 's Konings vertrek van Zeist, aan Le Tellier: ‘Le roy ayant réconnu, que toutes les avenues de la Hollande sont présentement inondées et que jusqu'au tems des glaces, il n'est pas possible d'y pénétrer, il a commandé qu'on retirat les gardes qu'il avait fait mettre dans les petites villes de Woerden et de Montfort, etc.’[1] Den 31sten Augustus schreef de Fransche

1 *Recueil de lettres pour servir à l'histoire militaire de, Louis XIV*, deel I, blz. 223.

oorlogsminister aan Luxemburg het navolgende: ‘Je vous répete encore, sur ce que vous proposez de faire quelque Entreprise, que la meilleure et la plus avantageuse de toutes, est de bien conserver Utrecht, et que, pourvû que cela soit, les Hollandois sont perdus, cet hyver. Si, avec les quatre Bataillons, que l'on vous envoye, vous pouvez conserver les postes dont vous parlez, par vôtre dernière, celà ne sera que mieux; mais oubliez toute autre Entreprise, et ne songez qu'à bien conserver les Troupes, qui sont sous vôtre Commandement, pour donner une Bataille à la Suédoise, entre Noël et la Chandeleur’[1]. Het duidelijkst van allen levert een schrijven van Luxemburg, gedagteekend Utrecht, den 3^{den} November 1672, het bewijs dat aan de Fransche zijde het denkbeeld algemeen werd gehuldigd dat een geweldige aanval op de Hollandsche waterlinie, bij open water ondernomen, even weinig kansen van welslagen opleverde, als eene onderneming bij winterdag geacht kon worden gelijk te staan met den wissen ondergang der Republiek. ‘Tous les Esprits,’ zoo schrijft Luxemburg aan Louvois, ‘sont fort échauffés en Hollande; les Troupes y reçoivent peu d'Argent, le Peuple n'en veut plus donner, et voit, avec regret, qu'on va abbattre les Fauxbourgs de Leyde, pour fortifier cette Place; à Ter Goude l'on fait la même chose; je ne sçais ce que les travaux opéreront pour la conservation de ces deux Villes; mais ceux d'Amsterdam ne se confient plus aux Bastions, qui y sont, ni en leurs Forces, et appréhendent fort les gelées; *car ils voyent, comme nous, qu'elles n' arriveront point sans leur porter un notable préjudice, et, ce que vous croyez qu'il falloit tenir secret, est une chose qu'ils sçavent mieux que personne qu'il nous est aisé de faire;* c'est pourquoi, Monsieur, ils ne doutent point que, dès que la Zuyderzee sera scellée, entrant dans la Nord-Hollande, nous ne prenions Hoorn et Alkmaer, comme on fait des Places qui ne valent chose du monde, et que nous ne brûlions dans leurs Ports, et dans celui d'Amsterdam même, tous les Vaisseaux qui s'y trouveront; *celà les met dans une telle et juste crainte, que cette Ville veut la paix à toute force;* le reste de la Hollande en est de même; c'est une chose que je sçais de très-bonne part; le prince d'Orange la veut de même, et il

1 *Campagne de Hollande en* 1672, *sous les ordres de Mr. le Due de Luxembourg*, blz. 157.

n'y a que les Engagements avec les Espagnols, qui les embarassent; la vérité est, que l'hyver passé, il y avait sur la Zuyderzee, un chemin tracé, depuis Harderwyck à Amsterdam, comme on en voit sur la Terre et d'Amsterdam à Groningue; il n'y en avait pas de Naerden à Amsterdam, parceque le plus court est de passer par Muyden, où il y en avait un; mais ce qui est vrai encore, c'est que la Zuyderzee glace beaucoup plutôt que les Rivières et qu'une gelée de dix jours la fait prendre, *et qu' Amsterdam tremble, disant que, durant l'été, les eaux les mettaient à couvert, mais que nous les insulterons pendant les glaces, si on ne fait la Paix*; cela m'a fait prendre le parti d'acheter déja un Traineau, disant que j'aime mieux aller dedans, sur la Zuyderzee, qu'à cheval, etc.'

Had niet de loop der gebeurtenissen bewezen, dat Luxemburg zich de sterkte der Hollandsche waterlinie, althans in den beginne, als te geducht voorstelde en evenzeer dat hij die sterkte, bij vriezend weder, veel te laag schatte, dit schrijven zou, omtrent de verkeerde zienswijze van den Franschen bévelhebber, elken twijfel moeten wegnemen, evenzeer als daaruit blijkt dat hij verkeerd was ingelicht aangaande den geest die Amsterdam bezielde, op het oogenblik toen hij den Minister van Oorlog met den stand van zaken in Holland trachtte in kennis te stellen. Noch Amsterdam, noch het volk, noch de stadhouder wenschten op dat tijdstip den vrede. Allen waren toen één van gedachte, en vast besloten om het land tot het uiterste aan den vreemdeling te betwisten. Waren het niet juist Amsterdam's afgevaardigden geweest, die met nadruk hunne stem hadden verheven ten voordeele van het afbreken der onderhandelingen met den Franschen Koning; en was het niet Amsterdam, dat in de bange dagen van 1672, toen wij onzen ondergang nabij waren, door zijne handelingen een verheven voorbeeld gaf van vaderlands-liefde en daardoor zooveel bijdroeg om, ook bij de zwakken, den moed te doen herleven? En dat Willem III den vrede zoude gewenscht hebben, hij de ziel der verdediging om wien allen zich, na zijne verheffing tot het stadhouderschap, schaarden, - die bewering is te ongerijmd om er opzettelijk bij stil te staan.

In weerwil der overwegende bezwaren, welke Luxemburg zag in een aanval op de Hollandsche linie bij open water, en der aanbevelingen, uit Frankrijk ontvangen, om het wintergetij af te wachten, had het Fransche legerhoofd in het laatst der maand

November toch het voomemen gevormd bij verrassing in Holland door te dringen; en het is merkwaardig dat dit plan, ontworpen voor een toestand van open water, doch waaraan geen gevolg werd gegeven, tamelijk veel overeenkomst heeft met dat, het-welk later is ten uitvoer gelegd toen de inundatiën bevroren waren.

Luxemburg heeft in een rapport, den 29sten November 1672 te Utrecht opgesteld[1], tot in bijzonderheden uiteengezet op welke wijze hij voornemens was geweest zich, in spijt der inundatiën, een weg naar den Haag te banen, ten einde die stad in brand te steken of wel te verkrijgen dat afgevaardigden van de Staten naar den Koning werden gezonden. Hij wilde namelijk van uit Woerden, in een 100-tal kleine vaartuigen, 600 man troepen door de inundatie naar de kade van de Mijdrecht doen overbrengen, met het doel om over Aarlanderveen naar den Rijn te trekken en, langs deze rivier terugmarcheerende, zich bij verrassing van den post te Bodegraven meester te maken, om vervolgens de schansen bij Nieuwerbrug in de keel - de zwakke zijde - aan te tasten. Eenmaal meester van den weg van Woerden naar Nieuwerbrag en daardoor tevens zeker van een veiligen terugtocht, zou Luxemburg zijne cavalerie naar 's Gravenhage hebben gezonden, om de voorgenomen brandschatting uit te voeren. Op het bericht evenwel van den terugkeer der Staatsche troepen te Bodegraven, meende de Fransche veldheer dit plan te moeten laten varen.

Maar toen omstreeks het midden der maand December de vorst was ingevallen, begon Luxemburg onverwijld de laatste toebereidselen te treffen om aan het lang gerijpte aanvalsplan over het ijs uitvoering te geven, en de Republiek, zoo hij meende, met één slag te vernietigen. Alvorens den tocht van Luxemburg te vermelden, kan het niet van belang ontbloot zijn een blik te werpen op de buitengewone maatregelen, in Holland tot afwering van het dreigende gevaar genomen.

Als een merkwaardig document van die dagen verdient daarbij in de eerste plaats genoemd te worden een memorie van den Prins Maurits van Nassau[2], het eerst, naar men vermeent, in druk bezorgd door de beeren van Sypesteyn en de Bordes. Dit stuk, gedagteekend Alphen, den 11den December 1672,

1 Te vinden in de *Campagne de Hollande*, blz. 258.

2 Prins Johan Maurits van Nassau, Veldmaarschalk in Nederlandschen dienst, geboren in 1604, overleden in 1679.

en tot opschrift dragende: ‘Consideratiën op den tegen-woordigen toestandt van des vyandts macht, ende wat bij tyden van vorst tot conservatie en bescherminge aen de provincie van Hollandt en West-Vriesland het best dient geobserveert, ende bij der handt genomen te worden’, werd geschreven met de bedoeling om de Gedeputeerden te velde omtrent het onderwerp voor te lichten. In tweeërlei opzicht is dit stuk merkwaardig te noemen. Eerstens om de zeer juiste, door de latere gebeurtenissen volkomen bevestigde zienswijze van den Prins, dat de Franschen, onmachtig om tegenover onze defensie-middelen ondernemingen op groote schaal uit te voeren, zich zouden moeten bepalen tot kleine partieele ondernemingen; en in de tweede plaats wegens de oordeelkundige uiteenzetting der middelen om daartegen verzekerd te zijn. Die middelen bestaan in het met behulp der sluizen en watermolens doen wegloopen van het water onder het ijs, om er vervolgens weder water op te brengen, het maken van breede bijten in de kanalen, enz., het plaatsen van scheepsgeschut op sleden om daarmede den vijand op het ijs tegemoet te gaan, het voorzien der militie van ijssporen; terwijl eindelijk wordt aanbevolen om, nadat alle posten behoorlijk van bezettingen zijn voorzien, zooveel mogelijk troepen benevens eenig licht geschut bij Gouda samen te trekken, ten einde den vijand, zoo hij op eenig punt mocht zijn doorgedrongen, op den voet te volgen en afbreuk te doen of wel den terugtocht te beletten. De Prins geeft vervolgens zijn voornemen te kennen om, tot betere bescherming van Amsterdam aan de landzijde, voor zijn persoon eene dergelijke centrale stelling aan den Uithoorn te bezetten, en wijst er op dat, zelfs bij het bevriezen der Zuiderzee, van dien leant voor de hoofdstad geen gevaar te duchten is, bijaldien op het acces te water, van afstand tot afstand, gewapende oorlogschepen worden geplaatst en het water daaromheen behoorlijk wordt open gehouden. De memorie besluit met de woorden: ‘so wanneer syn hoogheyt de heere prince van Oranien met syn armee wederom binnen 's lands coomt, ende dit bovenste werckstelligh gemaeckt ende geobserveert wierde, so sullen wy met de hulpe Godes, hetzy by vorst of dooy weêr, den vyant niet te bevreesen hebben.’

Hoewel in redelijkheid niet mag betwijfeld worden dat het rapport van den Prins van Nassau gevolgen heeft gehad, is evenwel niet met zekerheid te zeggen dat dientengevolge bepaalde bevelen zijn gegeven. Wel is dit het geval geweest

met een ander belangrijk stuk, namelijk het advies van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland van den 10^{den} December 1672, aan de Staten van Holland uitgebracht, naar aanleiding van het door die Staten gedaan verzoek bij eene resolutie van den 9^{den} November te voren[1]. Overeenkomstig dat advies is toen ter beveiliging van de provincie Holland, door de zorg van genoemd Hoogheemraadschap, door middel van bijten, in de navolgende strekking eene opening in het ijs gemaakt: van af den IJsel door de beide Wiericken tot aan den Rijn bij Nieuwerbrug; aldaar over den Rijn door de Mije-watering en den geïnundeerden Mije-polder tot in de Mije (Mijdrecht), welke open werd gehouden tot aan het Woerdensche verlaat, verder langs de Kromme Mijdrecht tot den Uithoorn, alwaar Amstelland begint, dat voor het bijten van den Amstel, van af den Uithoorn tot Amsterdam zorgdroeg. Verder was nog door het Hoogheem-raadschap van Rijnland voorgesteld om tot meerdere zekerheid bij een mogelijk doorbreken des vijands, een tweede bijting te maken, meer achterwaarts, welke dan ook door Delfland en Schieland werd ten uitvoer gelegd.

Ten opzichte van de breedte der bijting was bepaald dat de genoemde wateren en kanalen zouden worden opengebijt ter breedte van 7,5 meter en op de nauwste plaatsen minstens 6,3 meter; doch, uithoofde van de ondiepte van den geïnundeerden Mije-polder, van het einde van de Mije-watering tot in de Mije, op 9,4 meter.

Voor het bijten der eerste linie, van den IJsel tot den. Uithoorn, welker lengte volgens meting op de kaart werd aangenomen op 10400 roeden (ongeveer 39 kilometer), werden noodig geacht 2135 man met 1582 bijlen en 543 haken; alzoo ongeveer 56 man per kilometer, van welke 42 (of 3/4) met bijlen en 14 (of 1/4) met haken voorzien waren. Wil men de gedachten op een nog kleiner afstand bepalen, dan zou men de evenvermelde opgave vrij nauwkeurig ook aldus kunnen vertolken: op elke 300 meter een ploeg van 16 man, waarvan 12 met bijlen en 4 met haken voorzien.

De benoodigde manschappen werden, gelijk reeds boven is vermeid, geleverd door de Heemraadschappen. Zij moesten hunne gereedschappen medebrengen en bleven gedurende vijf achtereen-

1 Dit advies is in zijn geheel te vinden in *De Militaire Spectator*, 2de serie, IIIde deel, n°. 1 (Juli 1850).

volgende dagen op de hun aangewezen posten, zonder daarvoor eenige vergoeding te genieten, ‘als dienende tot een algemeene defensie van het platte landt van Holland in hetwelcke alle deselve opgesetenen sijn’. Zij kwamen onder militair toezicht en tevens onder militaire bescherming, en mochten niet vertrekken dan na behoorlijk te zijn afgelost en hunne gereedschappen te hebben overgegeven, terwijl zij, bij nalatigheid van hetgeen hun bevolen was, aan den militairen rechter werden overgegeven om ‘neer de uytterste rigeur ghestraft te werden’. Als voor-ziening tegen overrompeling was voorgeschreven een zeker getal personen, goed bedreven in het schaatsenrijden, gestadig op kondschap naar 's vijands zijde uit te zenden, ten einde in tijds van zijne nadering onderricht te worden.

Als een bewijs met hoeveel zorg de voorschriften waren samengesteld, wordt nog vermeld dat daarin was bepaald dat alle ijsschollen aan de van den vijand afgekeerde zijde uit het water en *op* het ijs moesten worden gehaald en, zooveel doenlijk, schuins op elkander gelegd, zonder dat een enkele schol in het water mocht worden gelaten of onder het ijs verborgen.

Om het bevriezen zoolang mogelijk tegen te houden, was voorgeschreven om bij vorst de sluizen, zoo bij hoog als bij laag water te openen, ‘opdat, het water uyt ende incoomende, het ys bros ende onsterck soude blyven’. Tevens moesten de Poldermeesters, zoolang het niet door de vorst verhinderd werd, door middel der watermolens het water aanhoudend uit en in de polders doen malen ‘opdat het selve soo veel als doenlick soude werden beweecht’[1].

Tot zoover de voorzorgen, die betrekking hadden op de Hollandsche waterlinie. Onder de maatregelen, in den winter van 1672-73, als voorzieningen tegen het bevriezen der wateren en inundatiën genomen, kan, om daarvan een meer volledig denk-

1 Den 21sten November 1672 had Louvois het noodig geacht aan Luxemburg te schrijven: ‘Il y a des Gens intelligens, qui ont demeuré en Hollande, qui m'ont donné avis, que, si les glaces de cet hyver vous permettoient de faire quelques Entreprises sur les Hollandois, il faillait commencer par faire brûler tous leurs Moulins à eau;’ waarop de Fransche veldheer in zijn brief van den 29sten diezelfde maand antwoordde: ‘J'ai reçu, Monsieur, vos Dépêches du dernier Courier; je profiterai, si le temps le permet, de l'avis, que vous me donnez, pour les Moulins à eau des Hollandois, qu'il est à propos de brûler, parcequ'ils servont à tirer l'eau de dessous les glaces dans les canaux, et qu'à moins que la glace de dessus ne fût épaisse, quand on y veut passer, elle s'enfonce; vous voyez que j'en étois déjà informé,’ (*Campagne de Hollande en* 1672, blz. 257 en 258).

beeld te geven, nog vermeld worden, dat de Amstel en de vaarten van Amsterdam naar Muiden en Weesp door ijsbrekers werden opengehouden, dat dwars over het IJ, van Jaaphannes tot den Noord-Hollandschen zeedijk, eene bijt, en in de grachten van de stad Amsterdam en der verschillende om die stad gelegen verdedigingswerken, breede doorgaande bijten werden gemaakt; en eindelijk dat, uit vrees voor een inval van den vijand uit Naarden in Waterland, op onderscheidene plaatsen langs de zeedijken, almede bijten werden gemaakt.

Dat de Franschen door de genomen maatregelen niet alleen in de uitvoering hunner plannen zijn verhinderd, maar bovendien, had geen plichtverzuim bij den verdediger plaats gehad, in de grootste ongelegenheid zouden geraakt zijn, blijkt uit hetgeen bij den tocht naar Zwammerdam en Bodegraven voorviel, tot welks beschrijving alsnu wordt overgegaan.

Tot uitvoering van zijn plan had Luxemburg tegen het eind der maand December, toen de vorst eenigen tijd had aangehouden, een vrij aanzienlijke macht in en nabij Utrecht verzameld, welke door de heeren Van Sypesteyn en de Bordes op minstens 15 à 16000 man infanterie en 17 à 1800 man ruiterij wordt gesteld.

Op den 27sten December trekt het Fransche legerhoofd daarvan een 9000 man infanterie, benevens 1400 man cavalerie te Woerden samen. Toen reeds zet het weer zich tot dooien: bij een noord-oostenwind valt een dikke smeltende sneeuw. Maar Luxemburg laat zich daardoor niet terughouden. Hij zendt nog den eigen dag een compagnie cavalerie onder de Melac vooruit naar de dubbele Wiericke, om onderzoek te doen naar de sterkte van het ijs aldaar. Maar hoewel de vorst reeds in het midden van de maand December is ingevallen[1], blijkt het draagvermogen van het ijs onvoldoende en is de Melac gedwongen terug te gaan. Luxemburg, dientengevolge genoodzaakt een anderen weg te volgen om in den rug te komen der schansen te Nieuwerbrug, stelt zich nog dienzelfden avond aan het hoofd zijner troepen en, even voorbij Woerden den Rijndijk verlatende, marcheert hij, dwars over het ijs, naar het dorp Zegveld, midden in de inundatie gelegen, dat zonder bezwaar bereikt wordt. Na Zegveld te zijn voorbijgetrokken, komen de Franschen, altijd over het ijs voortrukkende, in den vroegen

1 Volgens Valkenier ''t Verwerd Europa', begon de vorst in te vallen 5 à 6 dagen vóór Kerstmis. 3e Dl., blz. 838.

morgen van den 28sten December voor een wetering, welke niet is dichtgevroren; genoodzaakt daarover een brug te slaan, waartoe de materialen uit Zegveld moeten aangevoerd worden, ondervinden zij een oponthoud van een paar uren. Ten 10 ure staan zij voor de Slimme Wetering, welke openligt[1], en waar-over weder een brug moet geslagen worden.

De brug over de Slimme Wetering, in der haast en meerendeels met planken en balken uit de huizen te Zegveld gemaakt, bezwijkt, nadat een gedeelte van Luxemburg's macht aan gene zijde is gekomen. Luxemburg zet nu met de troepen, die de wetering zijn overgetrokken - een 3500 man - in nagenoeg noordelijke richting den tocht voort. Men nadert daarop een uitlegger, welke in de Mijdrecht bij de kooi van den heer van Nieuwkoop is gestationneerd, en die de Franschen hevig beschiet. Volgens Valkenier rukt Luxemburg nu, na door den uitlegger genoodzaakt te zijn meer zuidelijk koers te houden, recht op Nieuwcoop aa.n. ‘Maar also de Bailluw van Nieukoop, die Colonel van het Regiment Huysluyden van Nieukoop en Sevenhoven, en een man van niet min beleyt als couragie was, 4 compagniën Huysluyden van Nieukoop en 1 van Arlanderveen, op de komste van den Vyand in der haast hadde byeengetrokken, en alle advenues wel beset, vont Luxemburg op dese plaats ook sulken tegenstand, dat hy voor de tweede maal syn cours versette en langs de Mye-kade na Swammerdam trok.’

Den marsch op Aarlanderveen opgegeven hebbende, blijft Luxemburg niets anders over dan de kade van de Mijdrecht te volgen. Hij ontmoet daar geen tegenstand en bevindt zich weldra tegenover de brug te Zwammerdam, die opgehaald is. Koningsmarck, de bevelhebber der Nederlandsche troepen hier geplaatst, is evenwel op de tijding dat de Franschen naderen, uit Zwammerdam en Bodegraven naar Alphen teruggegaan, en de zwakke bezetting, te Zwammerdam achtergelaten, acht zich tegen den aanrukkenden vijand niet bestand en verlaat, zonder strijd, haren post, waarop eenige Franschen den Rijn met schuiten overgaan en de ophaalbrug neerlaten. Weinige oogenblikken later staat Luxemburg op den Rijndijk, die zuidelijk naar Bodegraven en Nieuwerbrug, westelijk over de Gouwsche sluis en Alphen naar Leiden voert.

Nochtans is de toestand van het Fransche legerhoofd verre

1 Valkenier zegt: ‘die door 't afloopende Water open was gevloeyt’.

van bevredigend. Koningsmarck heeft, op het bericht dat Zwammerdam is verloren gegaan, den terugtocht naar Leiden aangenomen; doch hier weigert de stedelijke regeering hem de poorten te openen en ontvangt hij van de Gedeputeerden te velde den last naar Alphen en de Gouwsche sluis terug te keeren, en de sterke positie aan de Kromme Gouwe en de Aar te bezetten en krachtdadig te verdedigen. Naar Leiden en den Haag voort te rukken wordt Luxemburg door die maatregelen belet; langs den weg teruggaan, dien hij gekomen is, kan de Fransche bevelhebber, tengevolge van den aanhoudenden dooi, evenmin; en de weg eindelijk, die naar Woerden en Utrecht voert, is afgesloten door de schansen bij Nieuwerbrug.

Peinzende op middelen hoedanig uit den benarden toestand te geraken, waarin hij zich bevindt, ontvangt Luxemburg den 29sten December de tijding dat de terugtochtsweg voor het Fransche leger vrij is, doordien de bevelhebber der forten aan de Nieuwerbrug zijn post verlaten heeft en naar Gouda vertrokken is. Den volgenden dag gaat daarop de Fransche krijgsmacht ongehinderd terug naar Woerden, op dezen driedaagschen tocht nauwelijks 50 man verloren hebbende.

Welke gevolgtrekkingen zijn nu uit den mislukten tocht van Luxemburg te maken? Vooreerst de bevestiging der algemeen bekende en erkende waarheid, dat de beste passieve weer-middelen niets baten *zonder verdediging*. Het is nauwelijks te gelooven, 't geen toch een feit blijkt te zijn, dat de kade langs de Mijdrecht (de Gemeenelandskade), gezwegen van den gewapenden uitlegger, ontbloot was van verdedigers of dat hier althans geene verdediging is gevoerd. Het slaan der brug over de Slimme Wetering, midden op de ijsvlakte, moet op een 500 meter van de Gemeenelandskade hebben plaats gehad. Zou dit hebben kunnen geschieden, bijaldien op dit punt tegen-stand Ware geboden? Eene poging van den vijand om in de richting van Nieuwkoop voort te gaan, wordt (volgens Valke-nier) door de boeren van Nieuwkoop verhinderd; maar men laat daarentegen den vijand ongehinderd langs eene smalle kade tot Zwammerdam naderen, en de laatste verdedigers gaan zelfs uit dit dorp terug zoodra de Franschen met behulp van eenige vaartuigen den Rijn overvaren, zoodat dezen nu over de inmiddels neergelaten ophaalbrug Zwammerdam kunnen binnentrekken. Hoe gemakkelijk had men den vijand den tocht over het ijs,

zoowel als het latere voortrukken langs de Gemeenelandskade, kunnen beletten. Men overdrijft niet door te zeggen, dat Luxemburg alleen Zwammerdam heeft kunnen bereiken omdat er *geene* verdediging is gevoerd.

Eene tweede beschouwing, en die zich bij de voorgaande aansluit, is deze: dat bijaldien een ieder nog maar zijn plicht had gedaan *nadat* Luxemburg er in geslaagd was over de inundatie te komen, d.i. na zijne aankomst te Zwammerdam, de Fransche legerafdeeling toen nog geheel ware verloren gegaan. Het is reeds hierboven opgemerkt dat het verder in Holland doordringen aan Luxemburg belet wierd tengevolge van het, op last der Gedeputeerden te velde, onverwijld bezetten door Nederlandsche troepen van de achterwaartsche stelling bij de Gouwsche Sluis, en het verdient opmerking dat de Fransche maarschalk, wien het overigens aan stoutheid niet ontbrak, daartoe ook geene poging hoegenaamd in het werk stelde. Bovendien van zijne terugtochtswegen beroofd, zou Luxemburg, bij eene behoorlijke plichtsbetrachting van alle Nederlandsche bevelhebbers, weldra genoodzaakt zijn geweest de wapenen neder te leggen. Eene rijke leering ligt hierin opgesloten: dat namelijk het doorbreken op eenig punt geenszins gelijkstaat met het verlies der geheele linie; en voorts dat, naarmate de vijand, door al de moeilijkheden welke hij bij winterdag heeft te overwinnen, meer tot ondernemingen op kleine schaal wordt gedwongen - en dit zal werkelijk bij behoorlijke maatregelen onzerzijds het geval zijn - naar die mate ook minder vrees voor de gevolgen van zoodanige ondernemingen behoeft te bestaan, omdat de vijandelijke afdeeling, zoo zij al aanvankelijk mocht slagen, groot gevaar loopt van geheel ingesloten te worden en verloren te gaan. De Prins van Nassau heeft die meening in zijne hiervoren vermelde memorie dan ook opzettelijk toegelicht, en dat de Stadhouder een dergelijk gevoelen aankleefde, mag men afleiden uit het feit dat hij op het einde des jaars 1672 da Hollandsche linie aan eigen kracht overliet en met een aanzienlijk gedeelte van het leger zich naar een ander oorlogstooneel begaf.

Uit de maatregelen, in 1672 ten uitvoer gelegd, mag men nog het besluit trekken dat het geenszins eene onmogelijke zaak is, bevroren wateren en inundatiën door spelen met het water en het openhouden van sleuven ontoegankelijk te maken. De vergeefsche poging van de Melac om de Wiericke over te

gaan, zoowel als de tocht van Luxemburg, waarbij die aanvoerder telkens de ernstigste bezwaren had te overwinnen en ten slotte zelf met zijn paard door het ijs zakte en niet zonder moeite werd gered, bewijzen dit overtuigend.

De slotsom van hetgeen de winterveldtocht van 1672 ons te leeren geeft, is dus deze: dat het toen, bij strenge en aanhoudende vorst, mogelijk is geweest maatregelen te nemen, ten gevolge waarvan een stoute en ondernemende vijand is verhinderd geworden ondernemingen op groote schaal tegen het hart des lands uit te voeren, en dat de eenige onderneming, welke dien naam zou kunnen verdienen, is mislukt, niettegenstaande er als 't ware geene verdediging is gevoerd, en in weerwil van de lafheid of het verraad van onderbevelhebbers, aan wie gewichtige posten waren toevertrouwd.

Kunnen, bij het thans aangenomen verdedigingsstelsel en onder de hedendaagsche omstandigheden, de voorzorgsmaatregelen even krachtig, even afdoende zijn als twee eeuwen geleden? Ziedaar eene vraag, voor ons van het hoogste gewicht. Gelukkig dat het antwoord bevredigend kan luiden. Even als in 1672, zal het ook thans mogelijk zijn, bijaldien de vorst invalt op het tijdstip waarop wij ons moeten verdedigen, middelen te beramen om de nadeelen, die een strenge of langdurige vorst aan onze passieve weermiddelen mocht veroorzaken, uit den weg te ruimen, en, even als destijds, zullen ook wij, bij een behoorlijke plichtsbetrachting, den vijand met gerustheid kunnen afwachten. Immers kan, voor zoover de toestanden van toen en nu verschillen, een vergelijking niet anders dan in ons voordeel uitvallen.

Zoo had ongetwijfeld de verdedigingslinie van de provincie Holland in 1672 een groote lijdelijke sterkte, toen zij eenmaal in voldoenden staat van tegenweer was gebracht; maar vergelijkt men haar met de Nieuwe Hollandsche waterlinie, welke, bij een geconcentreerd systeem van defensie, thans de hoofd-verdedigingslijn van Holland aan de oostzijde vormt, dan zal moeten erkend worden dat laatstgenoemde linie, eenmaal voltooid, met hare middelen tot wateraanvoer en waterverdeeling en hare krachtige permanente verdedigingswerken, ver moet gesteld worden boven de linie, waarachter Willem III in 1672 het Fransche leger tegenhield. Geheel in overeenstemming met het karakter der linie van 1672, dat van tijdelijken aard was,

waren ook de buitengewone maatregelen, destijds getroffen om de nadeelen, door de vorst teweeggebracht, weg te nemen, als 't ware geïmproviseerd en in der haast genomen. Dit alles kan thans, in verband met het permanent karakter der Nieuwe Hollandsche waterlinie, reeds te voren worden georganiseerd en, wat zich daartoe eigent, voorbereid worden. Een voordeel, dat voor ieder, die weet hoeveel waarde het tijdig gereed zijn in den oorlog heeft, niet genoeg te waardeeren is.

Bij de maatregelen, in 1672 genomen, ontbrak vaak de noodige eenheid. Ook in dit opzicht kan onze toestand thans gunstiger zijn. Geen gewestelijke en andere besturen oefenen in onze dagen, althans in tijden van verklaarden oorlog, gezag uit met betrekking tot de maatregelen van verdediging, en er zal dientengevolge dus nu meer eenheid in de maatregelen van voorzorg en veiligheid kunnen zijn dan in de tijden hiervoren besproken.

Een punt, dat ook nog de aandacht verdient is, dat de materieele middelen thans oneindig beter en krachtiger kunnen zijn dan eertijds. Zoo zal het uit- en inmalen van het water bij polder-inundatiën, met het doel om de oppervlakte levendig te houden, dal vroeger door windmolens geschiedde, thans veeltijds door middel wan stoomtuigen kunnen plaats hebben. Tot het openhouden van belangrijke binnenwateren, zooals de Vecht, de Vaartsche Rijn, het Zederik-Kanaal, enz. zal, blijkens opgedane ondervinding, met veel vrucht gebruik kunnen worden gemaakt van de schroefstoombooten, welke die wateren in vredestijd bevaren. Tot opruiming, des vereischt, van het ijs op de rivieren, bezitten wij heden veel krachtiger springmiddelen dan eertijds. Alle zaken, die ongetwijfeld in ons voordeel zijn, vergeleken met den toestand twee eeuwen geleden. En eindelijk zij nog vermeld, dat het getrokken geschut ons in de gelegenheid stelt den vijand, bij eenige onderneming over de ijsvlakte, reeds op veel grooter afstand te bestrijden dan vroeger het geval kon zijn.

Zonder ons aan overdrijving of grootspraak schuldig te maken, mogen we dus beweren, voor het geval eener verdediging van het hart des lands bij winterdag, in veel gunstiger omstandigheden te verkeeren dan in 1672. In verband met het betoog dat vooraf is gegaan, vertrouwen wij dan tevens, zoo het ons althans niet ten eenenmale aan duidelijkheid heeft ontbroken, bij den lezer de overtuiging gevestigd te hebben, dat het bevriezen onzer rivieren en inundatiën op het tijdstip, waarop

de vijand ons mocht aanvallen, wel verre van onzen ondergang ten gevolge te hebben, nog altijd verdediging, met hoop op goed gevolg, toelaat. Wij behoeven, ook dán nog, geenszins aan ons behoud te wanhopen. Wel zal de buitengewone toestand, waarin wij verkeeren, buitengewone maatregelen en eene verdubbelde waakzaamheid onzerzijds vereischen; maar die maatregelen - het is hierboven aangetoond - behooren geenszins tot de onmogelijke; wij kunnen ze reeds nu beramen en voorbereiden; en de meerdere inspanning wordt, men verlieze dit niet uit het oog, slechts voor korten tijd gevergd. Daarentegen kunnen onze maatregelen, bij eene daarmede evenredige waakzaamheid en onder bekwame leiding, den ondergang des vijands ten gevolge hebben, bijaldien hij niettemin tot eenige roekelooze onderneming mocht besluiten.

Een opmerking moge hier nog eene plaats vinden. Men verwijst, ten betooge dat ons land, bij vriezend weder, een gemakkelijke prooi voor den vijand zou zijn, somwijlen naar het gebeurde in 1794. Toch moet het voor elk, die met aandacht de toenmalige krijgsgebeurtenissen nagaat, duidelijk zijn dat het voorbeeld van dat jaar, toen de Franschen over de toegevroren inundatie linie tusschen Steenbergen, Breda, Geertruidenberg en Heusden, en voorts over de Maas en de Waal trokken, niets bewijst tegen de mogelijkheid om bevroren inundatiën en rivieren met vrucht te verdedigen, om de eenvoudige reden dat toen, na het dichtvriezen der inundatie-liniën, geen verdediging meer gevoerd is. Niet alleen de zuidelijke defensie-linie, ook de Bommelerwaard werd zonder slag of stoot ontruimd. Een natuurlijk uitvloeisel trouwens van den toestand van verwarring en inwendige verdeeldheid, waarin wij op dat tijdstip verkeerden.

Merkwaardig is het overigens dat de eenige maal in dezen winterveldtocht, dat eigenlijk weerstand van eenige beteekenis plaats heeft, de aanvaller ook wordt tegengehouden en zelfs teruggeworpen. Men weet dat, toen de Franschen op den 27sten December 1794 over de Maas trokken, de Hollanders zoo overijld op Bommel en voorts over de Waal teruggingen, dat de Franschen niet alleen Bommel, maar zelfs het op den rechter-Waaloever gelegen Tuil en Waardenburg konden bereiken en zich daar versterken. Eerst te Meteren werd tegen-stand geboden en daardoor het verder voortrukken van den aanvaller belet. Niet dan na het overwinnen van talrijke be-

zwaren kwam vervolgens aan de zijde der Geallieerden een plan tot stand om de Franschen uit Tuil en over de Waal terug te dringen. Eerst in den ochtend van den 30sten kan het worden uitgevoerd, en, hoewel de Franschen volkomen op de hoogte zijn van de voornemens der Verbondenen, gelukt het dezen niettemin door een wél uitgevoerden aanval de Franschen uit Tuil te verdrijven en hen te noodzaken over de Waal op Bommel terug te gaan. De Geallieerden bezetten op hunne beurt Tuil, versterken zich daar en vatten post achter den Waaldijk. Te vergeefs zijn nu de pogingen der Franschen om van uit Bommel weder over de Waal te gaan; na een hevig gevecht van vijf uren, op de toegevroren rivier gevoerd, worden zij genoodzaakt tot den terugtocht naar den Bommelerwaard.

1672 en 1794 zijn ontegenzeggelijk voor de studie der krijgsgeschiedenis van Nederland merkwaardige jaren. Ook nog daarom, omdat de gebeurtenissen van dat tijdperk ons luide toeroepen dat, hoe hoog de waarde van passieve weermiddelen verdient aangeslagen te worden, deze nochtans niets baten zonder het levende element der landsverdediging. Zoo als het destijds was, zal het immer zijn: dat namelijk het bezit van een wèl ingericht leger van genoegzame getalsterkte de eerste voorwaarde is tot zelfbehoud voor een onafhankelijk en vrijheidlievend volk. Is voor Nederland aan die hoofdvoorwaarde voldaan, dan zal ook de vorst die onze rivieren en onderwaterzettingen met een ijskorst bedekt, ons zelfstandig volksbestaan niet doen verloren gaan; dan zullen wij - om nogmaals met den Prins van Nassau te spreken - ‘met de hulpe Godes hetsy by vorst of dooy weêr, den vyant niet te bevreesen hebben.’

Arnhem, 15 Januari 1875.
C.D.H. SCHNEIDER.

Eene milliarden-studie.

Ludw. Bamberger. Die fünf Milliarden (Preussische Jahrbücher, 1873).
Dr. Ad. Soetbeer. Die fünf Milliarden (Deutsche Zeit- und Streitfragen. Heft 33).
Dr. Ad. Wagner. Das Reichsfinanzwesen (Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reichs, III Jahrgang).
Leon Say. Rapport sur le payement de l'indemnité de guerre et sur les opérations de change qui en ont été la conséquence (Journal des Economistes, Nov. 1874).
L. Wolowski. Résultats économiques du payement de la contribution de guerre en Allemagne et en France (Journal des Economistes, Dec. 1874).
M. Chevalier. Le nouveau système financier de la France (Revue des deux mondes, 1 Août 1874).

De bestuurders van het zegevierende Duitschland hebben eene zware verantwoordelijkheid op zich geladen, toen zij den verslagen vijand de ongehoord hooge oorlogschatting oplegden van vijf milliarden. Over bijna geheel de beschaafde wereld is een kreet van verontwaardiging opgegaan wegens de hardvochtigheid van den overwinnaar, die, niet tevreden met den meest schitterenden roem als het welverdiende loon zijner glansrijke wapenfeiten, van het diep vernederde Frankrijk niet slechts een stuk grondgebied eischte, maar zich ook nog eene groote somme gelds liet betalen, en dat door een volk, welks krachten vernietigd, welks land uitgeput scheen. De verontwaardiging is allengs bekoeld, toen het medelijden met den overwonneling op den achtergrond week naarmate deze bij het voldoen aan zijne verplichtingen eene kracht ten toon spreidde, veel grooter dan zelfs zijne beste vrienden hadden durven hopen. Ja, de verontwaardiging heeft hier en daar plaats gemaakt voor onverschilligheid, toen de juichtonen over het groote crediet, dat de finantieele wereld aan het geteisterde land bleef schenken, wel eens wat al te luid

zich lieten hooren, en tegelijkertijd voor een gevoel van bewondering over het scherpe oog van den overwinnaar, nu deze bleek de draagkrachten van zijne tegenpartij niet te hebben overschat.

Maar, al was de afdoening der onbegrijpelijk groote schuld spoediger volbracht dan voorspeld was, de gevolgen zouden zich er niet minder om doen gevoelen, vooral aan den schuldenaar, terwijl ook de schuldeischer ze zou ondervinden. Voor die gevolgen bleven in allen gevalle verantwoordelijk zij die, de leiding der zaken in handen hebbende, het geld hadden geeischt. En waarlijk men heeft hen in dit opzicht niet gespaard! Wat er in de laatste jaren op finantieel en oeconomisch gebied voor bijzonders viel waar te nemen in Duitschland of in Frankrijk, werd o zoo gaarne toegeschreven aan de betaling der fabelachtige milliarden eenerzijds, en aan de ontvangst dier sommen aan den anderen kant. Gevolgen, voor een der beide partijen nadeelig, werden door de andere, blijkbaar niet zonder eenig leedvermaak, aangewezen en breed uitgemeten, en wanneer de meeste Duitsche schrijvers erkennen, dat de ontvangst der milliarden ook hare schaduwzijde voor hun vaderland heeft gehad, beijveren zij zich zooveel te meer om vooral te doen uitkomen hoe loodzwaar de betaling op Frankrijk drukt, terwijl daarentegen bij de meeste Fransche schrijvers zich een streven laat opmerken, om aan te toonen hoe weinig Duitschland is gebaat door de ontvangst, ja bij enkelen zelfs om te doen gelooven, dat het er meer nadeelen door heeft geleden, dan Frankrijk door de betaling.

Zouden de feiten zich zoo gemakkelijk voor zóó uiteenloopende opvattingen leenen, of hebben wij te denken aan het kleurverschil der brillen, waardoor zij worden gezien? Het laatste is zeer waarschijnlijk, maar er is ook te letten op de omstandigheid, dat op sociaal gebied het verband van oorzaak en gevolg voor den niet zeer geoefenden en opmerkzamen onderzoeker niet altijd even gemakkelijk is op te sporen, zoodat het reeds alleen daarom geen wonder zou zijn, wanneer de een soms als nadeel aanmerkt, wat de ander een voordeel noemt.

De arbeidende klasse in Duitschland is sedert den laatsten oorlog tot in 1873 in het genot gekomen van eene belangrijke loonsverhooging. Onder vele andere, wordt als een erkend feit medegedeeld, dat b.v. de metselaar te Berlijn, die in 1848 en volgende jaren gemiddeld ongeveer ƒ 1. 35 à ƒ 1. 65 voor een dag van 11 uur arbeid verdiende, en in 1869 ƒ 1.75, in het

jaar 1872 reeds tot ƒ 2.40, in het voorjaar van 1873 zelfs tot ƒ 2.70 en hooger was geklommen; dat een leerjongen toen evenveel verdiende als vijf jaren vroeger een knecht, en dat alles ofschoon deze gelukkigen de helft minder plachten uit te voeren dan hunne voorgangers vier à vijf jaren geleden gemiddeld per dag uit den weg wisten te zetten. Die loonsverhooging, evenzeer in andere bedrijven waargenomen, wordt voor een goed deel toegeschreven aan de milliarden. Van Duitsche zijde worden de arbeiders, die haar erlangden, gelukkig geprezen. Maar de Franschman vindt reden om er juist het tegenovergestelde van te denken. Daargelaten, of niet het voordeel van verhoogd loon wordt te niet gedaan door de evenzeer gestegen prijzen der levensmiddelen, zegt b.v. Wolowski, trekke men daaruit alleen toch geen besluit, tenzij men enkel en alleen oog heeft voor het materieele! Hebben - en dit is de vraag waarvan volgens hem alles afhangt - hebben de Duitsche arbeiders een goed gebruik gemaakt van hunne verbeterde inkomsten? Hebben zij deze inderdaad doen strekken tot verhooging van de productieve kracht der natie; hebben die verbeterde loonen aanleiding gegeven tot verzameling van kapitaal - of is veeleer de leer toegepast: genieten liever dan sparen? En, zoo ja, is dan niet in waarheid het volk eer achteruit gegaan dan vooruit?

Dr. Soetbeer, wiens aandacht was gevallen op het door de handelstatistiek aan het licht gekomen feit, dat na den oorlog Frankrijk's uitvoeren naar Engeland veel meer waren toegenomen dan die van Duitschland, 'twelk daarentegen zijne invoeren aanmerkelijk had zien vermeerderen, vindt daarin een bewijs, dat de Fransche handel en industrie veel krachtiger zijn vooruitgegaan dan de Duitsche, en schrijft het voor deze laatste nadeelig verschil toe aan den noodlottigen invloed der ontvangen schatten. Maar zijn landgenoot, Prof. Wagner, beroept zich op dezelfde statistiek, om aan te toonen dat zij gestrekt hebben om Duitschland's welvaart ten zeerste te bevorderen. Beide schrijven intusschen het onloochenbaar verschil in de cijfers van in- en uitvoer, waaruit zij zoo uiteenloopende conclusiën trekken, toe aan dezelfde oorzaak: de milliarden. Zoo ook Wolowski, die echter, gelijk men kon verwachten, de opinie van Soetbeer deelt, en haar nog wat aandringt, door er op te wijzen, dat de meerdere invoeren van Duitschland vooral uit ‘objets de consommation’ en bijna niet uit ‘instruments de travail’ bestaan.

Ludwig Bamberger verhaalt ons van een ander franschman,

die al wat hij goeds in Duitschland ziet verklaart uit het bezit der nieuw verkregen penningen. Wanneer hij, in den trein van Keulen naar Luik zittende, bij een of ander station eene menigte arbeiders bezig ziet met het leggen van nieuwe rails, dan kan hij het niet laten om zijn geleerden reisgenoot met een half spottend half pijnlijk lachje toe te voegen: ‘ce n'est pas étonnant! Nos cinq milliards!’

Wie in den zomer van het vorige jaar in het buitenland heeft gereisd, zal opgemerkt hebben, dat het getal Duitschers, die voor hun genoegen op reis waren, buitengewoon klein was; hij zal daarover klachten hebben vernomen van logementhouders en anderen, en tien tegen één of het verschijnsel werd toegeschreven aan diezelfde milliarden.

Ambtenaren en officieren in Duitschland - vooral in Berlijn - weten met hunne karige traktementen niet meer rond te komen sedert alle benoodigdheden en in de eerste plaats de woningen (wie herinnert zich niet de Wohnungsnoth?) zoo ontzettend duur zijn geworden. En zou het louter toeval zijn geweest, dat die algemeene prijsverhooging zich juist deed gevoelen in den tijd van en na de afbetaling der milliarden? Zouden deze niet ook de schuld dragen van de geweldig hooge en veelvuldige belastingen, onder wier zwaren druk het Fransche volk gebogen gaat sedert zijn wetgever om maar geld te vinden bijna niets on belast heeft gelaten, zoodat hij zelfs in vollen ernst er aan gedacht heeft de dragers van hooge heerenhoeden en de bezitters van pianos afzonderlijk te treffen?

En de bloei der spaarbanken in dit land. Hoe zeer is hij afgenomen! Het getal der openstaande rekeningen is in 1870 en 1871 voor het eerst sedert 1848 zeer achteruitgegaan, en in 1872 nog meer. Het gemiddeld bedrag der inlagen zoowel als haar getal is afgenomen; de nieuw geopende rekeningen waren in 1872 ongeveer 60 percent minder in getal dan in 1869, de gesloten rekeningen daarentegen 21 percent meer. Bij voortduring werd er meer uitgehaald dan ingebracht en niet alleen is het getal der houders van boekjes sterk afgenomen, maar het gemiddeld aan ieder toekomend bedrag in nog hoogere mate.

Wat is gemakkelijker dan al deze en dergelijke verschijnselen toe te schrijven aan de betaling der enorme oorlogscontributie eenerzijds en aan de ontvangst aan de andere zijde? Het zou waarlijk vreemd zijn geweest, als er niet nog veel meer, 'tzij

dan terecht of te onrecht, op hare rekening was gesteld, en ook nu de verontwaardiging over des overwinnaars onverzettelijke hardvochtigheid is bedaard, blijft het nog altijd eene waarheid, dat bij volgens ieders oordeel eene zware verantwoorlijkheid heeft op zich geladen.

Zouden echter al die beweringen gegrond zijn, of moet men veeleer aannemen, dat een zekere gemakzucht, gepaaard aan bevooroordeelde oppervlakkigheid, de lieden er toe brengt om zonder verder onderzoek de vele verschijnselen, die met de belangrijke gebeurtenis misschien in verband kunnen staan, althans in de tijdruimte op haar zijn gevolgd, eenvoudig als door haar veroorzaakt voor te stellen?

Het ligt niet in mijn plan de menigte van deze en dergelijke verschijnselen stuk voor stuk te ontleden en het verband met de vermaarde oorlogscontributie op te sporen en aan te wijzen; evenmin wensch ik de door zoovelen met of zonder nadenken gegeven appreciatiën en verklaringen thans goed of af te keuren. Met de vermelding kan ik voorloopig volstaan, omdat zij reeds volkomen doet blijken, dat in aller oog de overdracht van de vijf milliarden een overgrooten invloed heeft gehad en moest hebben op den toestand en de verdere ontwikkeling der beide natiën, die er in betrokken zijn geweest; dat zij de meest belangrijke gevolgen heeft gehad niet alleen, ja niet zoozeer op beider staatsfinantiën, als wel op beider volkswelvaart. Om tot eene juiste waardeering van dezen invloed, van deze gevolgen - de een zoo goed als de andere nu eens te gering geschat, dan weêr te breed uitgemeten - eenigermate mede te werken, wensch ik enkele beschouwingen daarover te geven. Vooraf een woord over de vraag, hoe Frankrijk de middelen heeft gevonden om binnen betrekkelijk korten tijd eene zoo kolossale betaling te doen. En ook de wijze waarop de betalingen zijn geregeld, de overdracht der gelden is uitgevoerd, verdient alle aandacht. Op zich zelve zou zij belangrijk genoeg wezen om opzettelijk te worden behandeld, en eenige hoofdpunten zal ik moeten aanstippen, omdat zij bekend dienen te zijn, wil men over de gevolgen der betaling zelve een juist oordeel vestigen.

I.

De vredespreliminairen van Versaillles, vastgesteld den 26sten Februari 1871, hadden op Frankrijk de verplichting gelegd om in den loop van dat jaar een milliard en binnen drie jaren bovendien vier milliarden francs aan den Keizer van Duitschland te betalen. In de termijnen bracht de vrede van Frankfort den 10den Mei eenige wijziging; de som echter, hoe men ook op eenige vermindering had gehoopt en met hoeveel klein daarop ook was aangedrongen, bleef onveranderd, en van de laatste 3 milliarden moest nog interest naar vijf ten honderd worden bijbetaald. Hoe is het mogelijk geweest, dat binnen den trjd van twee en een half jaar deze onmetelijke schuld, met den interest niet minder dan 5,301,145,078.44 francs bedragende, werd afgedaan? Vanwaar heeft de Fransche regeering zulke sommen zoo spoedig te voorschijn getooverd? En dat nog wel onmiddellijk na een zoo heftigen en uitputtenden oorlog met den buitenlandschen vijand, gevolgd door een verderfaanbrengenden binnenlandschen strijd, zoodat zij de schatkist ledig, de gansche administratie gedesorganiseerd had gevonden, terwijl bovendien de hoofdstad, een paar maanden geleden, reeds eene schatting van 200 millioen had opgebracht en van menige andere plaats eveneens zware offers waren geëischt!

Niemand durfde in den beginne de voorspelling wagen, dat binnen de gestelde termijnen alles zou zijn vereffend, en het scheen wel, dat de Duitsche regeering zeer wijselijk had gehandeld, toen zij zich het recht had bedongen om tot zekerheid voor de schuld een deel van het Fransche grondgebied bezet te houden. Hoelang zou die hatelijke bezetting niet kunnen duren? Want het was te voorzien, dat zij zonder genade zou worden gehandhaafd totdat de schuld, hoofdsom en interest, tot op de laatste centime toe was afgedaan. En hoe zou spoedig genoeg zooveel geld worden gevonden? In geheel Frankrijk toch - waar in verhouding tot de bevolking misschien meer geld in omloop was dan in eenig land der wereld - was volgens betrouwenswaardige berekeningen te nauwernood een zoo kolossaal bedrag in specie aanwezig. In Duitschland waarschijnlijk niet meer dan een derde deel. Zoo groot was de som, dat, wilde men haar geheel betalen in zilverstukken

van vijf francs, tot haar vervoer noodig zouden zijn een getal van met minder dan 2500 gewone spoorwegwagens, ieder met een laadvermogen van tienduizend kilos! Het budget van alle Duitsche rijken en rijkjes te zamen bedroeg bij het uitbreken van den oorlog nog niet het derde deel, en het totaal bedrag van al hunne staatsschulden, papiergeld er onder begrepen, nog niet de helft, en als alle leeningen van al hunne spoorwegen er bij werden gevoegd, bereikte het totaal nog op verre na niet die ongeloofelijk groote som.

Aan Thiers komt de eer toe den moed niet te hebben verloren, maar met jeugdige kracht de hand aan den ploeg te hebben geslagen. Hij wanhoopte niet, maar beproefde tot stand te brengen wat onmogelijk scheen.

Nauwelijks was de opstand der commune onderdrukt, of hij begon zijne weloverlegde maatregelen te nemen, Al dadelijk moest hij inzien, dat het niet doenlijk zou zijn de milliarden uit Frankrijks muntvoorraad af te betalen. Aangenomen toch dat deze niet belangrijk was verminderd sinds het uitbreken van den oorlog, en sedert aan de biljetten der Fransche Bank gedwongen koers was gegeven, het zou een onbegonnen werk zijn pogingen aan te wenden om alle specie die in omloop was binnen een betrekkelijk zoo korten tijd in 's rijks schatkist over te brengen. Iedere poging daartoe zou bovendien de geldmarkt met moeielijkheden bedreigen door schaarschte van betaalmiddel te weeg te brengen, terwijl het niet aanging er op te rekenen, dat de bankbiljetten voldoende zouden voorzien in de behoeften van het verkeer. Bij de wet toch was bepaald, dat de Bank, nu haar papier gedwongen koers had, hare emissie moest beperkt houden binnen een bepaald aangewezen grens. Verplaatste men zonder dringende noodzakelijkheid die grens, dan liep men, door de deur voor meerdere emissie open te zetten, steeds grooter gevaar voor depreciatie van het papieren betaalmiddel.

In plaats van om te zien naar Frankrijks specievoorraad, begreep Thiers, dat hij bij Frankrijks crediet moest aankloppen. Doch zeer onvoorzichtig zou hij hebben gehandeld wanneer hij zich onmiddellijk tot de geldmarkt had gewend. De toestand waarin Frankrijk na het ten onder brengen van de commune verkeerde, was alles behalve geschikt om de financieele wereld vertrouwen in te boezemen. Zoo immer mogelijk, moest vóór het uitschrijven van eene geldleening alom zijn gebleken,

dat orde en regel waren hersteld, en bovenal dat de regeering eenige kans op een duurzaam bestaan had. Maar de tijd drong, want één milliard moest weldra worden betaald en zonder fondsen was het zelfs niet mogelijk den gewonen dienst gaande te houden, laat staan weêr te organiseeren.

In deze moeielijke omstandigheden sprong de Fransche Bank bij door eene leening van 1530 millioen francs. Welhaast werd het aan de wereld bekend, dat het eerste milliard was betaald, en hoe het Thiers gelukte de orde te herstellen, het vertrouwen te doen herleven. Nu was de tijd gekomen om een beroep te doen op Frankrijks crediet. En wie herinnert zich niet den schitterenden uitslag waarmede de verwachtingen van zijne regeering werden bekroond? De beide zoogenaamde milliarden-leeningen, vooral de laatste, die tevens de grootste was, liggen nog versch in ons geheugen. De eerste leverde niet minder dan 2 ¼, de andere 3 ½ milliard. Ofschoon de rente nominaal 5 percent bedroeg, kwam toch wegens den lageren koers van uitgifte de eerste leening in werkelijkheid op 6.29 percent, de tweede op 6.07 percent aan interest te staan.

De nu te wachten sommen waren groot genoeg om de geheele oorlogsschatting te dekken, maar er viel veel meer te betalen, en de termijnen voor de stortingen der geleende gelden waren over een vrij ruimen tijd verdeeld. Dit kon wel niet anders, want het zou niet mogelijk geweest zijn inschrijvingen voor zoo groote bedragen te verkrijgen, wanneer reeds spoedig alles volledig moest gefourneerd worden. Niet vóór 11 April 1874 - den laatsten termijn - kwamen alle gelden beschikbaar en toen was ook inderdaad bijna alles binnengekomen; slechts enkele kleine posten waren onbetaald gebleven doch veel meer reeds bij anticipatie gestort. Zoodra er nu fondsen in de schatkist voorhanden waren haastte de regeering zich steeds ze hoe eer hoe beter te gebruiken voor het afbetalen van de schuld aan Duitschland. Hoe zij hiermede te werk ging kan men in bijzonderheden lezen in het rapport, waarvan ik den titel aan het hoofd van dit opstel afschreef, en 't welk is samengesteld op initiatief van de commissie uit de nationale vergadering voor het budget van 1875, door Leon Say, lid van die vergadering en oud-minister. Dit stuk, door het Journal de Débats met recht genoemd ‘un important document, qui fait le plus grand honneur à son auteur et qui restera un monument unique dans son genre’ behelst

eene menigte gegevens over de milliarden-operatiën, door de administratie verschaft of door hare medewerking van elders bijeengegaard. Op heldere wijze en in logische volgorde worden zij te zamen gevat, zoodat de lezer een duidelijk overzicht erlangt van hetgeen er is verricht, en tevens de gelegenheid verkrijgt om de nauwgezette zorg, den onafgebroken ijver en den ruimen blik te waardeeren en te bewonderen, waarmede men de enorme geldsommen heeft gehanteerd, met het doel om zoo spoedig mogelijk de bevrijding van het grondgebied te verkrijgen als prijs voor de afbetaling van het verschuldigde.

Door eene vergelijking van de bedragen der allengs ingekomen stortingen op de leeningen met de achtereenvolgens aan Duitschland afgedragen sommen, toont het rapport met uitvoerige tabellen ten duidelijkste aan, dat er van het provenu der leeningen, voor zoover het bestemd was tot afbetaling der oorlogscontributie, nimmer een penning is besteed tot het gaande houden van den gewonen dienst of eenig ander doeleinde hoe ook genaamd. Integendeel: bijna voortdurend waren de gestorte sommen ten achteren bij de gedane betalingen, zoodat dikwijls het omgekeerde plaats had, en gelden bestemd voor den gewonen dienst tijdelijk voor de afbetaling werden in gebruik genomen. Ook de vlottende schuld en vooral de hulp der Fransche Bank werd van tijd tot tijd aangewend tot het groote doel.

De Bank gaf zelfs, toen in het voorjaar van 1873 eene vervroegde afbetaling van het vijfde milliard met Duitschlands goedvinden scheen te kunnen beproefd worden, een nieuw voorschot op de nog te wachten stortingen der laatste leening, tot een bedrag van niet minder dan 150 millioen francs. En wel in goud. De reden, waarom deze som niet in bankbiljetten, maar in specie werd beschikbaar gesteld, doet weêr uitkomen, hoe bedachtzaam en beleidvol de operatiën werden uitgevoerd. De voorraad goud van de Bank was in verhouding tot de door haar geëmitteerde biljetten reeds zeer gering. Maar men begreep - en te recht - dat zij èn in haar eigen belang èn in dat van het publiek èn in dat van de regeering beter zou doen met goud te geven. Zij mocht nl. sedert aan hare biljetten door de wet gedwongen koers was gegeven, niet meer dan een beperkt bedrag daarvan emitteeren. De grens was het laatst gesteld op 3200 millioen fr. Gaf zij nu aan de regeering een zoo aanzienlijk bedrag in biljetten, dan liep zij gevaar weldra die grens te zullen raken,

en zij zou zich in dat geval zeer hebben moeten beperken in het geven van voorschotten aan het publiek, waardoor zij zelf schade lijden en het openbaar crediet zeer gehinderd worden zoude.

Ook voor den Staat was het voordeeliger goud a pari te ontvangen, omdat hij anders òf dat had moeten inkoopen, òf zich voorzien van wissels op het buitenland om daarmede Duitschland te betalen. In beide gevallen had hij zich onkosten moeten getroosten.

Maar er was nog eene andere consideratie. Door goud aan de Duitsche regeering over te maken, bewees men aan deze een grooten dienst, die ten slotte weêr aan Frankrijk zou ten goede komen. Zij was nl. met kracht bezig nieuwe rijksmunt te slaan en had daartoe voortdurend groote hoeveelheden goud noodig, welke zij moest trekken van de wereldmarkt te Londen. Daardoor zou de Engelsche Bank haar voorraden krachtig zien aangesproken en wellicht genoodzaakt zijn geworden haar disconto belangrijk te verhoogen. Dit zou terugwerken op de geldmarkt over geheel Europa, maar vooral te Parijs. De kapitalen hier zouden schaarscher worden en de inschrijvers op de laatste milliarden-leening zouden niet weinig zijn belemmerd in het doen van hunne verdere stortingen. Het nadeel zou dus ten slotte voor een deel op Frankrijk zijn neêrgekomen. Vandaar, dat met de Bank werd overeengekomen, dat het voorschot van 150 millioen francs zou uitbetaald worden in goud. Later - ik herinner dit in het voorbijgaan - heeft de regeering haar alles op tijd weêr in goud teruggeven overeenkomstig hare belofte.

De overwegingen, die hebben gegolden bij het regelen dezer zaak van betrekkelijk ondergeschikt belang, toonen, dat men de bewegingen der geldmarkt met zorgvuldige aandacht gadesloeg, dat men een open oog had voor den invloed, welken iedere groote financieele operatie over de geheele wereld doet gevoelen, en niet verzuimde zich de lessen der theorie voor de praktijk ten nutte te maken. Dat zij, die meer bepaald met de uitvoering der operatiën belast waren, ook met de praktijk vertrouwd moeten geweest zijn, laat zich denken, en zal blijken wanneer wij nagaan door welke middelen en op welke wijze het overbrengen der verkregen gelden naar Duitschland is verricht.

De drie groote leeningen, een bij de Fransche Bank en twee

bij het publiek, hadden nu de noodige fondsen verstrekt om de som van meer dan vijf duizend millioenen francs in comptanten te voldoen.

Ik zeg ‘in comptanten’, want dit was bedongen. Wel is een belangrijk bedrag uitbetaald in Engelsche, Duitsche, Nederlandsche en Belgische bankbiljetten en vooral in wissels, maar dit maakt geen verschil, daar toch de Duitsche regeering door de bankbiljetten te laten inwisselen en door de aan haar overgedragen wissels te realiseeren indirect in het bezit kwam van klinkende munt, zoodra zij dat verlangde. Intusschen moet ik om der wille van de volledigheid nog wijzen op een paar beperkingen.

In de eerste plaats deze: dat bij de verrekening van het eerste half milliard bij uitzondering was toegelaten de betaling van 125 millioen in Fransche bankbiljetten, die, zooals bekend is, wegens den gedwongen koers niet inwisselbaar waren. In de tweede plaats, dat Duitschland de spoorwegen in Elzas-Lotharingen van de Fransche regeering heeft overgenomen voor 325 millioen francs, welk bedrag bij de vereffening van het tweede half milliard in compensatie mocht worden gebracht.

Streng genomen werden dus deze posten niet in comptanten geliquideerd. Evenwel voor Frankrijk kwam het bijna op hetzelfde neêr, daar het voor deze bedragen evengoed leeningen moest sluiten, voor het eerste bij de Fransche Bank, voor het tweede op eene ietwat meer ingewikkelde wijze. De zaak was deze. De gedeelten spoorweg, gelegen in de aan Duitschland afgestane gewesten, behoorden aan de Compagnie des Chemins de fer de l'Est, welke ze had gelegd krachtens concessie, haar door de regeering verleend. Duitschland wenschte die spoorwegen in zijn bezit te erlangen, en bedong te dien einde bij een der additioneele artikelen van het Frankforter vredestractaat, dat de Fransche regeering de concessie zou afkoopen en dan de spoorwegen voor 325 millioen zou overdragen aan het Duitsche Rijk. De Fransche regeering had hiertoe hare toestemming gegeven en dus feitelijk op haar eigen risico voor een bepaalden prijs spoorwegen verkocht, die aan eene particuliere maatschappij in eigendom toebehoorden. Zij moest zich dus nader met deze verstaan omtrent den afstand harer rechten. De onderhandelingen, te dien einde aangeknoopt, leidden tot deze overeenkomst, dat de Maatschappij zou worden schadeloos gesteld voor den afstand harer lijnen of gedeelten van lijnen en voor allerlei verliezen en

schaden die voor haar direct of indirect uit het vredestractaat zouden voortvloeien. Zij zou van den Staat voor den geheelen duur harer concessie ontvangen eene onvervreemdbare jaarlijksche rente van 20,500,000 francs. Gerekend naar den rentevoet van de eerste milliardenleening (zooals gezegd is 6.29 percent) vertegenwoordigde die rente een kapitaal van 325 millioen francs. In werkelijkheid dus leende de Staat dit bedrag van de Maatschappij en betaalde hij daarmede een deel der oorlogsschatting; althans hij nam de verplichting op zich tot betaling der jaarlijksche rente daarvan, evenals van hetgeen hij rechtstreeks op de geldmarkt had te leen verkregen.

Behoudens deze twee beperkingen kan men zeggen, dat de geheele schuld in comptanten is betaald. En dat nog wel een geruimen tijd vroeger dan bepaald was. De schitterende resultaten, vooral van de laatste milliarden-leening, hadden daartoe het meest bijgedragen. En schitterend was dat resultaat! Voor bijna 13 maal het gevraagde, nl. voor 43 duizend millioen francs was er ingeschreven. De minister van financiën kon, toen hij zijn rapport aan de Nationale Vergadering deed, met recht verklaren, dat hij deze formidabele cijfers met stomme verbazing, ja niet zonder ontzetting had zien te voorschijn komen, cijfers, grooter dan ooit ergens ter wereld bij eenige leening of welke andere finantieele operatie dan ook, waren voortgekomen.

Wie heeft niet 's ministers verbazing gedeeld? Was niet - al moest men aannemen, dat de inschrijvingen voor een goed deel kunstmatig waren opgedreven - het crediet van Frankrijk op de wereldmarkt gebleken bestand te zijn tegen eischen, grooter dan men zich ooit had voorgesteld?

Nu was de meeste zorg geweken. De gelden zouden, indien geene onvoorziene omstandigheden tusschenbeide kwamen, op tijd beschikbaar wezen, en nog alleen bleef het raadsel op te lossen hoe men ze in den kortst mogelijken tijd zou afdragen, zonder stoornis in de finantieele wereld te veroorzaken. Hoe licht toch kon een crisis worden uitgelokt, waardoor het publiek groote schade zou lijden en de nog te wachten stortingen niet meer geregeld zou kunnen leveren! Door de uitgifte van bankbiljetten steeds te vermeerderen kon men wel in schijn de behoefte aan circulatiemiddel bevredigen, ook al werd het edel metaal aan 't verkeer onttrokken, maar niet dan ten koste van de grootste gevaren. Want dan zou depreciatie

het onvermijdelijk gevolg wezen. Het Fransch betaalmiddel zou tegenover dat van het buitenland in waarde achteruitgaan. Voor alle geïmporteerde goederen zou meer dan vroeger moeten betaald worden, zoo ook voor elk product, waartoe geïmporteerde grondstoffen waren gebezigd. En de prijsverhooging zou zich weldra van alle goederen meester maken, eensdeels tot groote schade van allen, die 'tzij als renteniers, ambtenaren, gepensioneerden in het genot waren van vaste inkomsten in geld, anderdeels voor de arbeidende klassen, wier loonen eerst zeer langzaam de stijgende beweging zouden volgen, terwijl eindelijk door de kunstmatig verhoogde prijzen de speculatiegeest zou worden aangespoord tot overprikkeling toe, zoodat ten slotte een finantieele crisis allerwege hare rampen zou verspreiden.

Aan alle kanten dreigden dus gevaren, wanneer niet met de meeste voorzichtigheid werd gehandeld.

En toch moest men zich haasten, want elke dag vertraging zou de verlenging medebrengen van de bezetting der in onderpand genomen departementen, naar wier bevrijding Frankrijk zoo vurig verlangde, dat de regeering, om staande te kunnen blijven, bij geen andere zaak meer belang had dan bij den meest mogelijken spoed. Geen wonder dat zij haar uiterste best heeft gedaan! De uitslag was gunstig boven bidden en denken. Den 15^{den} Maart 1873 reeds zag Thiers zich in staat aan de nationale vergadering eene voordracht te doen tot regeling der betaling van het laatste milliard. Den 5^{den} September daaraanvolgende was alles, hoofdsom, interest en kosten tot op de laatste centime betaald en eenige dagen daarna geheel Frankrijk door het bezettingsleger ontruimd. Aan Thiers was het niet gegeven als President den langverwachten dag van de ‘libération du territoire’ te beleven, maar toch hebben dien dag uit alle oorden van Frankrijk stemmen van dank hem toegeklonken. In dit opzicht althans waren zijne verdiensten niet vergeten. En aan hem blijft de eer dat hij in benarde omstandigheden moed heeft gehouden en aan zijne administratie de lof het zware werk met vertrouwen te hebben aangevat, met talent en geestkracht te hebben volvoerd.

Het vertrouwen in Frankrijks crediet is niet teleurgesteld, toen men den rechten tijd wist te kiezen om het aan te spreken. Maar dat crediet stelde alleen de middelen tot betaling beschikbaar, en verrichtte dus niet meer dan de helft van het werk. Er

viel nog heel wat te doen om, zonder zware schokken op de geldmarkt te veroorzaken, de kolossale sommen met spoed naar het buitenland over te brengen. Dat daartoe niet weinig talent en niet weinig geestkracht noodig zijn geweest, zal ons spoedig blijken.

II.

Hoe heeft de Fransche regeering de tweede helft van den arbeid, het verplaatsen der schatten, volbracht? Weinige maanden geleden kon niemand met eenige nauwkeurigheid het antwoord geven. Wel kon men gissingen maken, doch de kennis der feiten ontbrak. Deze kon alleen door de betrokken regeeringen worden verschaft. Doch de regeeringen schenen niet in te zien, dat het publiek belang door het verstrekken van volledige inlichtingen zou gebaat worden. Voor ontdekkingsreizen naar de Noordpool, voor meteorologische stations - zoo schreef in het voorjaar van 1873 vol verontwaardiging Ludwig Bamberger - worden jaar in jaar uit met ruime hand 's lands geldmiddelen beschikbaar gesteld. Om het voorbijgaan van Venus over de zon te observeeren worden op staatskosten wetenschappelijke expedities uitgerust. Doet zich aan den sterrenhemel een verschijnsel op, dat niet dan na verloop van eeuwen op nieuw is waar te nemen, dan dringt de geleerde wereld vol schoonen ijver er op aan het zeldzame verschijnsel tot elken prijs zoo goed en zoo volledig mogelijk te zien en te beschrijven. Maar thans biedt in onze onmiddellijke nabijheid zich de gelegenheid aan om eene economische verwikkeling te observeeren, zooals er nog nooit is geweest, en nog wel eene, wier verloop in betrekkelijk korten tijd moet plaats grijpen, die met eenigen goeden wil met volkomen zekerheid kan worden waargenomen en opgeteekend. Waarom dan verzuimt de Duitsche regeering alle gegevens die zij tot hare beschikking heeft te verzamelen, ze te laten aanvullen met hetgeen zij zich kan verschaffen van bankiers en andere tusschenpersonen, om zich van den loop der milliarden-operatiën rekenschap te geven en de kennis van tijdgenoot en nakomeling met de ruimste en nauwkeurigste gegevens te helpen vermeerderen?

De Duitsche regeering heeft tot dusverre aan dezen wenk geen gevolg gegeven. Wel heeft zij van tijd tot tijd aan den

Rijksdag mededeelingen gedaan omtrent het bedrag der ingekomen gelden en voorstellen ingediend tot regeling van hunne bestemming, doch omtrent den vorm waarin en de wijze waarop zij haar zijn geremitteerd en weder door haar zijn uitgegeven, heeft zij het stilzwijgen bewaard. Of zij de gelden zoodra zij haar waren toegestroomd aan het verkeer trachtte terug te geven door ze tijdelijk bij bankiers te deponeeren, dan wel of zij ze dadelijk onder het beheer stelde van hare ambtenaren is niet bekend, schoon het laatste wordt vermoed, en daaraan wellicht herhaalde - hoewel voorbijgaande - storingen van de geldmarkt in Duitschland zijn toe te schrijven geweest.

De commissie, uit de Fransche nationale vergadering benoemd tot onderzoek van het budget voor 1875, heeft getoond te begrijpen, dat het eene zaak van groot belang was zooveel mogelijk licht te verspreiden over alle operatiën, die met de betaling der milliarden in verband hebben gestaan. In het rapport, op haar initiatief samengesteld door Leon Say, vinden wij zoo volledig en zoo nauwkeurig mogelijk het antwoord op de vraag, in welken vorm en op welke wrjze de betalingen door Frankrijk zijn gedaan. En dit is al veel, hoewel het blijft te betreuren, dat nog niet met even groote zekerheid en nauwkeurigheid kan gezegd worden hoe met de gelden is gehandeld, nadat zij in Duitsche handen waren overgegaan.

Wat het eene volk aan het andere moet betalen, kan overgemaakt worden niet alleen door het verzenden van edele metalen - 'tzij gemunt of ongemunt, maar ook door het verzenden van goederen of van pretensiën, als staatseffecten, spoorwegobligatiën of andere stukken van waarde, zooals actiën in spoorwegondernemingen en andere maatschappijen. Geld, hoewel voor de menigte kleine betalingen van het dagelijksch leven onophoudelijk gebruikt, vervult eene ondergeschikte rol in het internationaal verkeer. Ook bij de vereffening van de milliarden is er betrekkelijk weinig gebruik van gemaakt. Nauwelijks een tiende deel is in Fransche munt - zoowel goud als zilver - afbetaald, en bovendien ongeveer een vijftigste deel in Duitsch geld en Duitsch bank of muntpapier. Na den oorlog was er binnen Frankrijk's grenzen nog veel van een en ander in circulatie gebleven. In de behoeften toch van de groote legers kon natuurlijk op verre na niet geheel voorzien worden door afzending van goederen uit het vaderland, ook al rekent men

de geheven oorlogsschattingen en de gedane requisitiën er bij. Veel moest, zoowel door de legeradministratie worden gekocht en bstaald, als ook door de individuen aangeschaft. En hoewel het een feit schijnt te zijn, dat men daarvoor Fransch ruilmiddel gebruikte, voor zoover dit tegen niet al te hoogen koers te verkrijgen was, kan het niet ongeloofelijk voorkomen, dat ruim honderd millioen francs in Duitsche specie en papier in omloop is gekomen en gebleven, totdat het na den vrede door de openbare kassen op last van het departement van finantiën werd verzameld, ten einde naar Straatsburg te worden geëxpedieerd aan het adres van de Duitsche autoriteiten.

In Fransche munt werd ruim 500 millioen francs betaald. Vooral in het begin der operatiën zijn belangrijke bedragen in specie overgemaakt. Het goud en zilver was toen gedeeltelijk verkregen van de Fransche Bank, gedeeltelijk uit de kassen der rijkskantoren genomen, en dus onttrokken aan het verkeer. Dit, gevoegd bij den aanvankelijk ietwat overhaasten aankoop van wissels op andere landen, bracht eenig gevaar voor stoornis teweeg: in October en November 1871 deed het goud eene premie van 2 ½ percent boven het bankpapier, en steeg de wisselkoers op Londen, die gewoonlijk ongeveer op 25.20 stond, tot 26.18 ¾. Spoedig is deze weêr gedaald en de dreigende depreciatie van het bankpapier gelukkig weldra grootendeels verdwenen om zich later niet dan in vrij geringe mate weêr te vertoonen. De regeering heeft dan ook voortdurend haar uiterste best gedaan om haar te voorkomen, 'twelk intusschen geen gemakkelijke taak was. Zij moest bij het aankoopen van wissels met de uiterste zorg te werk gaan, en diende eigenlijk de speciale kennis van het bankiersbedrijf en den wissemandel te bezitten, of de tusschenkomst van mannen van het vak in te roepen, wilde zij hare taak tot een goed einde brengen. Eene gelukkige omstandigheid was in haar voordeel: zij kon nl. gebruik maken van de onlangs door de hoofdstad opgedane ondervinding. Parijs toch had na hare capitulatie binnen den ongeloofelijk korten tijd van veertien dagen eene som van 200 millioen francs opgebracht, en zich dit bedrag zonder overgroote kosten te maken en zonder tot finantieele ongelegenheden aanleiding te geven, verschaft door tusschenkomst van eenige groote bankiershuizen. De Fransche regeering heeft haar voorbeeld gevolgd en zich er wel bij bevonden.

Verreweg het grootste deel heeft zij overgemaakt in den vorm van

wissels[1]. Bij het aanschaffen daarvan moest op alles worden gelet: de hoogte der wisselkoersen, den toestand der geldmarkt,

1 De volgende lijst, genomen uit het rapport van Leon Say, geeft een volledig overzicht van de overgemaakte waarden.

	Betaling van de eerste 2 milliarden.	**Betaling van de laatste 3 milliarden.**	**Totaal.**
Fransche bankbiljetten	125,000,000.-	-	125,000,000.-
Fransch goudgeld	109,001,502.85	164,000,555.25	273,003,058.10
Fransch zilvergeld	63,016,695.-	176,275,180.75	239,291,875.75
Duitsch geld en bankbilj	62,554,115.93	42,485,029.25	105,039,145.18
Wissels in Thalers	312,650,509.01	2,172,663,212.03	2,485,313,721.04
Wissels in francfort. guld.	25,816,752.37	209,311,400.42	235,128,152.79
Wissels in Marc banco	116,575,592.13	148,641,398.27	265,216,990.40
Wissels in Rijksmarken	-	79,072,309.89	79,072,309.89
Wissels in guld. (Nederl.)	250,540,821.46	-	250,540,821.46
Wissels in francs (Belg.)	147,004,546.40	148,700,000.-	295,704,546.40
Wissels in L.Sterling	624,699,832.28	12,650,000.-	637,349,832.28
	1,836,860,367.43	3,153,800,085.86	4,990,660,453.29
Wanneer men bij dit totaal voegt de in compensatie gebrachte		325,000,000.-	
(de prijs der spoorwegen in Elsas en Lotharingen)			

en een bedrag nog door Duitschland verschuldigd aan Parijs van	98,400.-
	_____
dan verkrijgt men	5,315,758,853.29
De geheele schuld met interest bedroeg echter niet meer dan	5,301,145,078.44
	_____
Men zou dus kunnen meenen dat te veel werd betaald	14,613,774.85
Inderdaad is dit het geval geweest, en heeft de Duitsche regeering later terugbetaald	fr. 700,000.-
terwijl er nog geschil bestaat over	141,208.56
_____	841,208.56
	_____
De rest bedragende	13,772,566.29
competeerde aan Duitschland, en wel voor disconto van wissels aan haar overgedragen voor hunnen vervaldag	2,412,317.40
	_____
waarna overblijft	11,360,248.89

welk bedrag de Duitsche regeering heeft in rekening gebracht wegens verlies en kosten op het converteeren in Duitsch courant van vreemde wissels, haar door de fransche regeering geremitteerd, welk een en ander ten laste van deze laatste kwam, volgens de gesloten overeenkomst.

Een kort overzicht van de hierboven gegeven tabel leveren de volgende cijfers. Duitschland ontving

in compensatiën	325,098,400.-		
In wissels	4,248,326,374.26		
In munt en in bankpapier	742,334,079.03, nl.	Fransche bankbiljetten	125,000,000.-
	_____	Duitsch geld en bankb.	105,039,145.18
	5,315,758,853.29	Fransch goud	273,003,058.10

de waarde der edele metalen en ook op de kosten. Waar het kon moest natuurlijk de zuinigheid betracht worden. Zoo heeft men van de daling der waarde van het zilver gebruik gemaakt om aanzienlijke sommen in baren te ontbieden, ten einde ze tot vijffrancstukken te laten slaan, die door de Duitsche regeering in betaling werden genomen. Alle vreemde wissels, welke aan deze waren overdragen, werden door haar op Frankrijk's kosten in Duitsch courant geconverteerd. Op de eerste 2 milliarden hebben die verwisselingskosten niet minder dan ruim elf millioen francs bedragen, welk aanzienlijk bedrag de Fransche regeering er toe heeft gebracht, om te beproeven of zij zelf de verwisseling niet goedkooper kon doen. En dit bleek haar mogelijk te zijn door meer uitsluitend Duitsche wissels aan te koopen, ook in ruil tegen reeds door haar aangekochte stukken in andere munt. Onder de afdoening van de laatste 3 milliarden nemen dan ook Duitsche wissels een betrekkelijk zeer groote plaats in, de Engelsche daarentegen een zeer geringe, terwijl de Nederlandsche in het geheel niet meer voorkomen. Maar nu bedroegen de verwisselingskosten, die de Duitsche regeering in rekening kon brengen op de drie milliarden, ook veel minder dan die welke op de beide eerste waren beloopen, namelijk nog geen 300,000 francs. Natuurlijk moest het totaal bedrag der te verkrijgen wissels zooveel grooter worden, nu men, om kosten te besparen, zich meester maakte van allerlei soort, ten einde die later tegen Duitsche te verwisselen, waartoe vooral op de Londensche markt ruim gelegenheid was. In het geheel heeft dan ook de Fransche regeering niet minder dan 5,862,807,290 francs in wissels in hare portefeuille gehad, voor een gering deel om renten te betalen voor hetgeen van hare leeningen in het buitenland was geplaatst, maar voor de rest om aan Duitschland over te maken 4,248,326,374.26 francs.

Welk een kolossale portefeuille! Zeker de grootste, die ooit ter wereld is bijeen geweest! Zij telde wissels van en op alle plaatsen, groot en klein, stukken van beneden de duizend francs en daarnaast andere van ettelijke millioenen. In hoeverre zich daaronder bevonden welke uitsluitend waren vervaardigd met het oog op de milliarden-overdracht, schijnt men niet te hebben kunnen nagaan. Trouwens, het zou verre van gemakkelijk wezen, zich aangaande de oorzaak van ieder der honderd en twintig duizend stukken, welke men in portefeuille heeft gehad, rekenschap te geven.

Fransch zilver	239,291,875.75
	742,364,079.03

Maar hoe was het mogelijk, voor zoo onmetelijke sommen wisseis te verkrijgen; waar haalde de Fransche regeering die van daan? Men zou toch denken, dat zij door binnen een betrekkelijk korten tijd zooveel op te koopen de koersen geweldig in de hoogte moest drijven, uitvoer van edel metaal op groote schaal zoa uitlokken en depreciatie van het niet inwisselbaar bankpapier veroorzaken.

In de oplossing van die vraag lag juist de moeielijkheid. Laat ons zien hoe de Fransche regeering zich heeft weten te redden.

Ten eerste heeft zij de inschrijving op de milliarden-leeningen in den vreemde gemakkelijk gemaakt en aangemoedigd. De koersen van vreemde muntsoorten werden, vooral tegen de uitgifte van de tweede leening, iets hooger gesteld, zoodat zij aan de vreemde inschrijvers eenig voordeel beloofden. Aan de bankiers werd voorts eene provisie van ¼ of ½, in het eerst van 1 percent toegezegd voor het bedrag 'twelk zij, wegens de stortingen, in vreemde wissels zouden overmaken of in vreemde munt afleveren. Hierdoor heeft zij zich ongeveer 1 ¾ milliard verschaft. Nu meene men niet op grond van dit cijfer, dat juist voor dit bedrag door vreemdelingen in de milliardenleeningen is deelgenomen. Immers het is bekend, dat vele inschrijvingen in het buitenland gedaan zijn voor Fransche rekening, terwijl nog om een andere reden het bedrag 'twelk in vreemde munt of in vreemde wissels is gestort, in dezen geene aanwijzing kan geven. Juist ten gevolge van de toegezegde provisie nl. zijn te Parijs vele der latere stortingen in dien vorm verricht. Op gemakkelijke wijze kon die provisie verdiend worden. Aan de beurs werden niet alleen de obligatiën verhandeld, waarop de reeds verschenen termijnen waren gestort, maar ook volgefourneerde, die natuurlijk iets lager genoteerd waren. Maar aangezien voor het volfourneeren bij anticipatie eene evenredige korting was toegezegd, bedroeg het verschil in koers ten naastenbij juist zooveel als die korting telkens bedroeg.

Wanneer nu iemand b.v. nog niet volgefourneerde certificaten Fransche rente kocht en tegelijkertijd volgestorte verkocht tegen eenen koers, verschillende juist zooveel als de korting bedroeg voor het vooruitstorten, dan kon hij zonder eenig verlies deze operatie uitvoeren en de provisie als zuivere winst overhouden. Hij leverde dan aan zijnen kooper de pas aangehandelde certificaten, na die in vreemde munt of wissel te hebben

volgefourneerd, verkreeg zoo de korting, gelijkstaande aan het verschil in koers en verdiende bovendien de provisie of commisie.

Het is niet te verwonderen dat ten gevolge van deze operatiën vrij aanzienlijke hoeveelheden van het benoodigde werden verzameld.

In de tweede plaats heeft de regeering een groot bedrag in vreemde wissels verkregen door eene overeenkomst met een syndicaat van bankiershuizen. Over de plaatsing van de laatste milliardenleening had zij zich verstaan met niet minder dan 55 van de grootste bankiers, waaronder weêr verscheiden combinaties van andere huizen, in alle landen van Europa, en was op het denkbeeld gekomen hun - natuurlijk weêrr tegen genot van provisie of verhoogde commissie - het leveren van 700 millioen francs in vreemden wissel op te leggen. Dit denkbeeld bleek lang niet onpraktisch te zijn. De overeenkomst toch leidde tot dit gevolg, dat de machtigste bankiershuizen er belang bij hadden, niet alleen om het inschrijven op de leening te bevorderen, maar ook om te zorgen dat de wisselkoersen zoo weinig mogelijk nadeelig werden voor Frankrijk. Zij zouden nu zelve de wissels moeten leveren, mitsdien de schade dragen van al te zeer gestegen koersen, en dus wel alle mogelijke middelen in het werk stellen om dat te voorkomen. Welke middelen zij daartoe hebben aangewend, is niet in bijzonderheden bekend, en wie niet in de gelegenheid is geweest achter de schermen te kijken, zal het wel nimmer met zekerheid kunnen zeggen; ook het rapport van Leon Say laat zich daarover niet uit, hoogst waarschijnlijk bij gebrek aan voldoende gegevens. Evenmin geeft het inlichting omtrent het bedrag der uitgaven, welke voor provisie of commissie zijn besteed; alleen weten wij uit een rapport van den Minister van finantiën Magne, dat de kosten op alle leeningen te zamen gevallen, niet minder dan 643,100,000 francs hebben bedragen[1]. Het is zeker een on-

1 Wagner, blz. 93, noot 38, ontleent dit cijfer aan het rapport van den Minister Magne, van 2 November 1873, welk stuk zelf ik niet heb gezien. Het nominaal bedrag der gesloten leeningen was:

van die dd. 23 Aug. 1870	804,568,400.-
van die dd. 27 Oct. 1870	250,000,000.-
van die dd. 27 Juni 1871	2,776,000,000.-
van die dd. 28 Juli 1872	4,136,000,000.-
	7,966,568,400.-

Het werkelijk bedrag (namelijk 'twelk in de schatkist is gevloeid) was 6,738,210,635 francs.

geloofelijk hoog cijfer, bijna 10 percent van hetgeen in de schatkist is gekomen. Waarschijnlijk is er een aanzienlijk bedrag onder verscholen, 'twelk aan het syndicaat van bankiers is betaald om te sterke rijzing der wisselkoersen te voorkomen. Maar ook dan nog blijft het cijfer fabelachtig hoog. Intusschen, hoeveel de bankiers verdiend hebben, doet thans voor ons minder ter zake, en op de zeer belangwekkende vraag hoe zij het aangelegd hebben, kan vooralsnog het antwoord niet worden gegeven; wij moeten ons dus bepalen bij het feit, dat het doel is bereikt: de wisselkoersen zijji boven verwachting laag gebleven. Dit nu was wel eenige opoffering waard, daar het van 't grootst belang was eene depreciatie te voorkomen van het oninwisselbaar bankpapier, die voor het publiek de noodlottigste gevolgen zou gehad hebben, en ook voor de Fransche regeering zeer rampspoedig zijn geweest, vermits de nog te wachten stortingen op de leeningen er door zouden belemrnerd, zoo niet verhinderd worden, en omdat zij ook zelf rechtstreeks aan de beurs voortging en moest voortgaan met het aankoopen van wissels.

En dit is de derde manier waarop zij zich den noodigen voorraad heeft verschaft. Voor niet minder dan 1774 millioen, niet medegerekend een bijna even hoog bedrag 'twelk is ingekocht om weer in wissels op Duitschland te worden omgezet.

Zeer veel heeft tot het goed gelukken van deze inkoopen medegewerkt het finantieel agentschap door de regeering te Londen, uitsluitend met het oog daarop, gevestigd. Het zorgde niet alleen voor den aankoop van wisseis, maar ook voor de incasseering van alle in Engeland betaalbare stukken, en voor den verkoop van Fransche rente, die door het departement van financiën moest gerealiseerd worden voor rekening van militaire pensioenfondsen, enz. Men koos de Londensche beurs voor dien verkoop, omdat daar het provenu natuurlijk in ponden sterling werd betaald, zoodat het niet noodig was zich die te Parijs tegen koersverlies in den vorrn van wissels aan te schaffen. Zelfs liet volgens Bailleux de Marisy[1] de regeering aan de beurs te Parijs buitenlandsche effecten opkoopen tegen bankbiljetten en ze naar Louden zenden, om daar tegen goud of wissel te worden verkocht. De agent kocht voor de gelden, die dagelijks tot zijne beschikking kwamen, wissels op Deutschland, maakte deze over aan zijne regeering, die ze in porte-

1 Moeurs financières de France, Revue des deux Mondes, 1872, IV, p. 205.

feuille hield tot aan den dag waarop zij ze aan het Duitsche Rijk kon overdragen, of, zoo de vervaldag aanbrak voordat een betalingstermijn was verschenen, aan hare correspondenten in Duitschland toezond, om voor de incasseering te zorgen en de gelden in depôt te behouden, ten einde daarmede traites uit Parijs tegen het verschijnen van een betalingstermijn te honoreeren.

Door deze verschillende maatregelen is het aan den Minister van finantiën gelukt de vereischte hoeveelheid wissels meester te worden. Maar het raadsel is, nu wij dit weten, nog niet geheel opgelost; immers dat hij wel op deze of dergelijke manieren moet zijn te werk gegaan, had ieder gerust kunnen beweren, ook al ware het nimmer uit een authentiek rapport aan te wijzen. En wanneer men maar overvloed van geld en crediet heeft, schijnt het niet zoo bijzonder moeielijk eene groote hoeveelheid goederen of wissels, of wat ook, te koopen, ondersteld altijd, dat er van het begeerde genoeg worde aangeboden. Nu kan zeker het aanbod van wissels zich verbazend uitzetten, het papier is gewillig, en zoo er maar voordeel is te wachten van trekken en accepteeren, zouden zich wel trekkers en acceptanten in overvloed opdoen, ware het niet dat bij het aanbreken van den vervaldag elk stuk moet worden betaald. De persoon, die in het stuk tot het doen der betaling is aangewezen, zal dan in het bezit dienen te zijn van de vereischte fondsen, in welken vorm hij die dan ook hebbe ontvangen, hetzij geld of bankpapier, hetzij eene andere waarde, die is genoten in goederen, effecten, voorschotten of ander credietpapier. Uit Frankrijk dus moet ten slotte de dekking zijn gekomen voor al die wissels. Deze zijn sleehts het middel waardoor, de vorm waarin de reeds voorafgegane of nog te volgen transactiën worden verrekend. En Frankrijk kan zich onmogelijk in het bezit van de overgroote menigte pretentiën op het buitenland gesteld hebben, zoo het niet aan dat buitenlaud geld, goed of papieren van waarde heeft afgeleverd. Wist men nu uit welke transactiën al die pretentiën zijn voortgevloeid, dan was men in staat zich volkomen rekenschap te geven van al het gebeurde. Uit de wissels zelf - reeds is het opgemerkt - heeft men het niet kunnen nagaan, de massa was te groot, de tijd te kort om ze naar hunne oorzaak te classificeeren. Dit achterna te doen, nu men de stukken niet meer heeft en uit de endossementen hunnen loop niet meer kan nagaan, is natuurlijk geheel onmogelijk. Men moet zich dus tevreden stellen

met eene uit andere gegevens verkregen aanwijzing van den omvang der verschillende handelstransactien, waaruit de wissels moeten jzijn voortgevloeid.

Een halve eeuw geleden, toen de internationale handel zich bepaalde tot den uit- en invoer van koopwaren en edele metalen, toen al wat men uit het buitenland ontving werd betaald met andere goederen die men had verkocht, of met geld, kon men uit de statistieken der in- en uitgaande rechten een vrij juist overzicht verkrijgen van de zaken tusschen de verschillende volken gedaan. Maar dat is geheel veranderd. Er is sedert dien tijd een nieuw artikel van uit- en invoer bijgekomen, omtrent welks bewegingen de douanestatistiek geen enkel gegeven behelst noch behelzen kan. Het zijn de effecten - zoowel Staatsschulden als actiën en obligatiën van spoorwegmaatschappijen en andere industrieele ondernemingen.

Wil men zich tegenwoordig eene juiste voorstelling vormen van de zaken in een gegeven tijd tusschen twee volken gedaan, dan dient men niet alleen de uit- en invoeren van koopwaren en van edel metaal te kennen, maar eveneens die van effecten en de daarvan afkomstige rente- en dividendbewijzen. Vermits een betrouwbare statistiek van den uit- en invoer dezer papieren - wier bewegingen aan het oog van het scherpste toezicht aan de grenzen zoo gemakkelijk kunnen onttrokken worden - niet is op te maken, moet men trachten bij benadering tot een cijfer te komen. Want hoe zou men zich van den voor- of achteruitgang der volkswelvaart rekenschap kunnen geven, wanneer men niet op de beweging van de effecten en coupons even goed lette als op die van de koopwaren en de edele metalen?

Over de beweging nu van alle drie geeft Leon Say in zijn rapport zooveel mogelijk nauwkeurige mededeelingen, tot het verzamelen waarvan hij zich blijkbaar geene moeite heeft bespaard.

De statistiek van den buitenlandschen handel toont aan dat Frankrijk in 1872 en 1873 veel meer goederen aan het buitenland heeft verkocht, dan vandaar ontvangen. Maar het bedrag van het verschil is meer dan overtroffen door de grootere invoeren in het jaar 1871, zoodat over de drie jaren, gedurende welke de afbetaling der oorlogscontributie heeft plaats gehad, de uiten invoeren ongeveer tegen elkander opwegen, en er althans geen balans in het voordeel van Frankrijk overblijft. Men mag dus stellen, dat door uitvoer van goederen geen bedrag van eenig belang is vereffend.

Veel meer door uitvoer van goud en zilver. Dit kan geene bevreemding wekken, vooral niet wanneer men bedenkt, dat het verkeer een goed deel van deze metalen - die in groote hoeveelheid voorhanden waren - konde ontberen, sedert aan de bankbiljetten gedwongen koers was gegeven. Maar eene juiste opgave te verstrekken van de in- en uitgevoerde hoeveelheden is niet gemakkelijk. De douane statistieken toch zijn in dezen niet volkomen te vertrouwen; vooral ten opzichte van het zoo gemakkelijk te transporteeren goud zijn zij, zooals reeds vroeger bij de verschillende enquêtes omtrent het banken muntwezen was gebleken, zeer bedriegelijk. In den regel zijn hare opgaven veel te laag. Ook nu is dat het geval geweest. Het totaal bedrag toch der uitvoeren van goud voor particuliere rekening in de drie jaren zou volgens die statistieken nog geringer wezen dan hetgeen volgens informatiën, verkregen door de Commissie voor het budget, waarvan Leon Say rapporteur was, door niet meer dan drie der grootste Parijsche huizen alleen was geëxporteerd, terwijl volgens het Journal des Débats het door een enkel huis uitgevoerd bedrag van 382 millioen francs meer dan de helft zou zijn van hetgeen de douanestatistiek aangeeft. Men moest dus trachten langs anderen weg betere gegevens te verkrijgen. Daartoe konden uitnemend van dienst zijn de rapporten omtrent de aanmunting van rijksmarken in Duitschland, waarin gedetailleerde opgaven voorkomen van alle muntsoorten die zijn omgesmolten; verder kon men weten hoeveel Fransch goud was aangekocht door de Engelsche en door de Nederlandsche Bank, en eindelijk nagaan de voorraden goud en zilver bij den aanvang en bij het einde der milliardenoperatiën in het bezit van de Fransche Bank, in verband met het bedrag der door haar geëmitteerde biljetten en de vermoedelijke behoefte van de circulatie. Al deze gegevens te zamen vattende en met zorg critiseerende en combineerende, komt Leon Say tot de conclusie, dat er, behalve de 273 millioen francs, die rechtstreeks door de regeering zijn gestort, ongeveer 730 millioen door particulieren is geëxporteerd, ten einde daarmede wissels te dekken. Een milliard aan goud ongeveer zou dus Frankrijk hebben verlaten. Daarentegen zou er ongeveer 300 millioen francs aan zilver meer zijn binnengekomen dan uitgegaan.

Deze resultaten, schoon na een uitvoerig onderzoek verkregen, maken - Leon Say zegt het uitdrukkelijk, en het laat zich begrijpen - geene aanspraak op strenge nauwkeurigheid. Wolowski

heeft dan ook, schoon zonder eenig bewijs aan te voeren, beweerd dat het aangegeven cijfer te hoog is. Misschien zijn er betere gronden om het er voor te houden dat het wat al te laag is. Ik voor mij ten minste ben daartoe wel eenigszins geneigd, daar de berekeningen van Say eenigen twijfel bij mij overlaten, welke twijfel door de houding van de Fransche Bank wordt versterkt. Immers, zoo deze het verlies van specie niet aanmerkelijk hooger schatte, zoude zij sedert de verbazende toename van haren voorraad edel metaal wel reeds zijn teruggekeerd tot het betalen in specie. Intusschen het verschil doet tot de hoofdzaak weinig af, en al moge er eenige twijfel kunnen geopperd worden aangaande de juistheid van het als vermoedelijk juist opgegeven cijfer, als resultaat van het onderzoek mag zeker worden aangenomen dat slechts een betrekkelijk gering bedrag der milliarden-wissels zijn ontstaan heeft te danken gehad aan uitvoer van edele metalen.

Er blijft dus weinig anders over dan effecten en coupons, en men zou bijna geneigd zijn om, ook zonder nadere gegevens te bezitten, als vermoedelijk zeker te stellen, dat verreweg het grootste deel der wissels zijn getrokken of gekocht tegen uitvoer van effecten en coupons. Trouwens, hoe zou het bedrag te constateeren zijn?

Tot stellige resultaten te komen, is zeker niet mogelijk. Alle pogingen, door de Budgetcommissie aangewend, bleken dan ook ijdel. Wel verkreeg zij door de effectenmakelaars volledige opgaven van alle vreemde fondsen, welke in de jaren 1871, 1872 en 1873 aan de Parijsche beurs waren afgeleverd, maar die cijfers konden haar niet baten, wijl er eensdeels onder begrepen waren alle leveringen aan speculanten, zoodat men niet kon uitmaken hoeveel in buitenlandsche handen was overgegaan, anderdeels de cijfers verre van volledig waren, nu alles wat 'tzij op andere Fransche beurzen, 'tzij zonder tusschenkomst van makelaars (door de zoogenoemde coulisse) was verhandeld, natuurlijk er buiten bleef, en wanneer men bedenkt dat van een en ander het bedrag niet gering is, dan moet alle vertrouwen op deze cijfers wegvallen. Zoo kon ook de statistiek van het zegel en het recht op de overdracht van vreemde actiën en obligatiën niets baten, aangezien hare cijfers alleen omtrent de fondsen, voorkomende op de officieele noteering, aanwijzingen konden geven.

Maar de commissie is in de gelegenheid geweest zich twee tabellen te verschaffen, die het feit, dat er veel effecten uit

handen van Fransche houders naar het buitenland zijn overgegaan, boven allen twijfel verheffen: nl. een tabel van de coupons der Italiaansche staatsschuld, welke te Parijs zijn betaald zoo vóór als na den oorlog, en eene dergelijke van de Turksche. Die tabellen wijzen een zoo groot verschil aan, dat alleen aan Italiaansche staatsschuld eene kapitaalswaarde van 5 à 600 millioen francs nominaal en ook een belangrijk bedrag in Turksche fondsen is uitgevoerd. Van andere staatsen spoorwegleeningen, zooals Spaansche, Oostenrijksche, Egyptische, Noord- en Zuid-Amerikaansche, waarvan ook eene groote hoeveelheid in Fransche handen was, kan men dergelijke lijsten niet opmaken, doch men behoeft niet te twijfelen of ook daarvan zijn groote massa's verkocht aan het buitenland. En die verplaatsing van effecten was zeer natuurlijk, ja, men mag zeggen, dat zij een noodzakelijk gevolg was van de tijdsomstandigheden. Immers de Fransche rente stond geruimen tijd zeer laag, zoodat ieder Franschman, die eenig vertrouwen had in de toekomst van zijn land, er voordeel in moest zien ze in te wisselen tegen zijne hoog genoteerde vreemde fondsen. Daardoor werd het dan ook mogelijk, dat een zoo groot deel der milliarden-leeningen voor Fransche rekening is genomen, en dat kolossale geldsommen beschikbaar kwamen, om door middel van wissels naar het buitenland overgemaakt te worden.

De feiten, voor zooverre bekend, bevestigen dus wat men reeds mocht vermoeden, en verheffen boven elken twijfel, dat het grootste deel der wissels, noodig voor het afbetalen der milliarden, zijn ontstaan uit verkoop van effecten.

Daarbij komt nog het niet onaanzienlijk bedrag, opgeleverd door coupons en dividendbewijzen van vreemde obligatiën en actiën, en de sommen door vreemdelingen jaarlijks in Frankrijk verteerd. Leon Say neemt voor deze beide elementen te zamen een cijfer van 8 à 900 millioen francs 's jaars aan, en acht het waarschijnlijk, dat zij wel meer dan 2 milliarden zullen opgeleverd hebben. Of deze cijfers volkomen betrouwbaar zijn, is niet uit te maken: zij worden dan ook alleen gestaafd door hetgeen men noemt de communis opinio. Misschien is er niet gelet op hetgeen door Franschen in den vreemde werd verteerd, noch ook op het in buitenlandsche handen zich bevindend bedrag aan coupons ten laste van Frankrijk, welk een en ander natuurlijk zou behooren te worden afgetrokken. Maar wij hebben slechts te doen met ra-

mingen, waarvan de juistheid niet tot in de uiterste nauwkeurigheid kan geconstateerd worden, en wij hebben genoeg aan de hoofdzaak, welke er dezelfde om blijft. Verreweg het grootste deel der milliarden-wissels is gevonden uit den verkoop van effecten aan het buitenland, vooral aan Duitschland, een groot deel uit rente- en dividendbewijzen, een betrekkelijk gering bedrag uit den afvoer van edele metalen en niet dan zeer weinig uit den verkoop van goederen. De resultaten der vroegere besparingen van het Fransche volk bovenal hebben de regeering in staat gesteld het onmetelijk bedrag te betalen. Het crediet van den staat heeft de beurzen der ingezetenen geopend, en hetgeen deze zich in tijden van groote welvaart door oppassendheid en ijver hadden verworven, heeft de noodige middelen opgeleverd om de fondsen te verschaffen, die in den vorm van wissels konden overgemaakt worden. De rijkdom van Frankrijk, en vooral zijne toeneming onder het tweede keizerrijk, is dikwijls hoog geroemd, en moge men zich er somtijds overdreven voorstellingen van hebben gemaakt, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben bewezen, dat het niet alles ijdele grootspraak was. Maar, was Frankrijk rijk genoeg om, ook na de zware beproevingen door oorlog en inwendige verdeeldheid, de schatten te betalen, die zijn overwinnaar het afeischte: aan zijne administrate komt de eer tee, de ongehoorde operatiën met den besten uitslag te hebben volbracht. De meeste voorzichtigheid, gepaard aan de grootste stoutmoedigheid, werd voortdurend betracht.

Snel moest er gehandeld worden, om zoo spoedig mogelijk de bevrijding van het grondgebied te verkrijgen, maar toch ook niet overhaast, want, had men de boog te strak gespannen, een zware finantieele crisis zou nieuwe en pijnlijke wonden geslagen, het staatscrediet geschokt, de afbetaling der milliarden zeer bemoeielijkt hebben, en ernstige depreciatie van het oninwisselbaar bankpapier tot in een verre toekomst het herstel en de gezonde ontwikkeling van de volkswelvaart hebben verschoven.

Waarlijk, ook al geeft men toe, dat de kosten op de geldleeningen gevallen, fabelachtig hoog zijn geweest, de Fransche regeering verdient hooge bewondering, en het is geene overdrijving, wanneer Leon Say, terugziende op het door haar volbrachte werk, uitroept: ‘van deze operatiën kon de mogelijkheid niet dan door de werkelijkheid worden aangetoond!’

(*Wordt vervolgd*).

Maandelijksche praatjes.

V. 27 April.

Men behoeft waarlijk geen scherp opmerker te zijn, om te zien dat de kinderen onzer eeuw in niets zoo sterk vooruitgaan, als in zelfverheffing en in buitensporige ophemeling van hen voor wie zij sympathie hebben opgevat. 't Liefst plaatsen zij zich-zelven op een voetstuk, maar als het vinden van een reden of aanleiding, die althans eenigszins de zelfvereering zou wettigen, niet vlotten wil, kiezen zij een ander tot afgod en sollen er meê naar hartelust en in de verwachting, dat zij op die wijze ook zich, *en relief* zullen brengen.

Zoo wordt tegenwoordig tot in 't eindelooze met Multatnli gesold. ‘Multatuli voor en Multatuli na!’ heet het bij zijn vereerders. Hij is de geniaalste onzer letterkundigen; de ‘grootste dichter, dien wij bezitten’; de ‘denker bij uitnemendheid’; de ‘schrijver die een nieuw tijdperk geopend heeft in onze letterkunde’; de man, ‘naar wien in onze geschiedenis de 19^{e} eeuw de eeuw van Multatuli zal genoemd worden’, - kortom, wie en wat, die en dat uitstekend is, wordt hij niet gezegd te zijn?

Multatuli, die zich anders in hoogschatting van zijn werk niet gaarne de loef laat afsteken, maar er doorgaans met zelfbehagen in lof over uitweidt en er op neêrziet, zeggende, ‘dat het goed is’, neemt soms de vermakelijke houding aan, alsof 't hem hinderde, dat anderen met zooveel ophef zijn roem verkondigen en kolporteeren.

Dat is inderdaad grappig! Wanneer Multatuli te Wiesbaden van zijn eigen arbeid schrijft, dat hij niet voorbijgaat, hoe kan hij het dan te 's Hage een *excès d'honneur* noemen, welke hij niet verdient, nu zijn lofzangers dien ‘eeuwigen arbeid’ hemelhoog willen doen rijzen en prijzen boven alle werk, dat ooit uit een Nederlandsch brein is gesproten?

Het kan dan ook, hoe zonderling het zij, niemand verbazen, dal zij, die door Multatuli-manie, de ziekte van den dag, zijn bevangen, hun afgod een *démenti* geven, zoo dikwijls deze zich-zelven een kleine berisping toedient. *Plus royalistes que le Roi*, meer Multatuli dan Multatuli, nemen zij hem tegen hem-zelven in bescherming.

Heeft toch de auteur van *Vorstenschool*, na beter en aanschouwelijke kennismaking met zijn drama, dit veroordeeld, omdat de teekening van het karakter en den persoon des konings inconsequent en onmogelijk is; omdat ook zijn werk in de wereld is gekomen bij brokken, waaraan niet één leidende gedachte ten grondslag heeft gelegen, maar die later aan elkaêr zijn gelapt, zoodat aan 't persifleerend deel didaktische gedeelten zijn toegevoegd; - zijn bewonderaars daarentegen zeggen: ‘Welk een eenheid van handeling en gedachte! Welk een meesterlijke teekening van de karakters! Welk een goed volgehouden intrigue! Welk een model-drama!’

Heeft Multatuli met zijn arbeid iets zeer eenvoudigs bedoeld, namelijk tot volksverheffing opwekken, wat goed maar niet nieuw is, en een koning bespotten, wat noch goed noch nieuw is, - dit laatste is al te duidelijk om zelfs zijn eigen ontkenning daaromtrent te gelooven -; de wegloopers met *Vorstenschool* verdiepen zich, ongedachtig aan het: *ce qui n'est, pas clair, n'est pas théâtre*, in allerlei spitsvondig kommentaar op het tooneelspel en zoeken er veel meer in, dan er werkelijk in zit. Zoo komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat wij van het drama binnen kort een uitgave zullen zien verschijnen, welke, gelijk aan die der dikwijls duistere geschriften uit de oudheid, met glossen versierd zal zijn.

Dienen die glossen eenvoudig tot toelichting van enkele passages, waarvoor zij zeker geen weelde zou zijn, dan zal het groote publiek zo ongetwijfeld met erkentélijkheid ontvangen, maar worden het conjecturen, zooals ik vrees, omdat ik er reeds eenige heb gehoord, dan zou het kunnen zijn, dat zij ons nog verder van de juiste waardeering van Multatuli's werk afbrachten.

Van *Vorstenschool* wil ik overigens niets meer zeggen. Verleden maand heb ik het licht en donker er van, voor zoover mij de plaatsruimte dat toeliet, doen uitkomen. Weldra zal 't blijken, dat de buitengewone lof, aan het tooneelspel te beurt gevallen, niet meer dan een volkswaan van 't oogenblik is geweest, die voorbijgaat, gelijk het drama zelf zal voorbijgaan, wanneer 't ontdaan zal

zijn van alles, wat aan de voorstellingen iets pikants gegeven heeft en nog geven kan. Naar ik toch hoor, zal eerstdaags Mevrouw Douwes Dekker in de rol van *Hanna* optreden. Nieuw voedsel dus voor de *great attraction!*

Om nu tot de eerste regels van deze *Causerie* terug te keeren, - de sympathie - aangenomen dat er werkelijk sympathie is en geen napraten om de eene of andere reden - de sympathie, die tot buitensporige ophemeling leidt, kan tweeërlei zijn, namelijk of geboren uit een plotselingen indruk, of ontstaan uit langdurige kennismaking en aangegroeid door overtuiging. De laatste is eerbiedwaardig en duurzaam, de eerste wild en mal en verdwijnt gelijk zij is opgekomen. Er is derhalve wel verschil tusschen sympathie en sympathie, maar leiden zij beide tot overschatting van iemands arbeid, dan zijn zij ook beide te laken, en hebben zij, gelijk het in de hoogte steken van zich-zelven, het onvermijdelijke resultaat, dat anderen, die niet bewonderen kunnen, meestal in onvoldoende waardeering, soms zelfs in geringschatting vervallen.

Niemand zeker zal ook dit goedkeuren, maar 't is altijd minder te berispen, omdat het gevolg en niet oorzaak is.

Bij het beoordeelen is het uiterst moeielijk om, wanneer men geprikkeld wordt door de met veel emphase geuite meening van hen, van wie men weet en voelt, dat zij valsch of partijdig en met te veel ingenomenheid redeneeren, binnen de juiste grenzen van de kritiek te blijven.

Zoo zou b.v. Multatuli nooit een ongenadigen recensent als Dr. van Vloten hebben gevonden, indien hij niet eerst uitbundige lofzangers als zich-zelven, Mr. Vosmaer en anderen had gehad.

Nooit ook zou Juffr. Kruseman zulke onverbiddelijke aanvallers en verkleiners van haar gaven hebben ontmoet, als zij, de onbekende van gisteren, zich niet eensklaps zoo in 't oog loopend in 't zonnetje had gezet en onhandige vrienden niet het minste vlekje in haar hadden willen zien.

In 't kort, wij hebben hier te doen met een andere uiting van het ‘aktie geeft reaktie’.

Den meest amusanten en tevens den onschuldigsten vorm, waaronder de ophemeling van zich-zelven of van anderen zich openbaart, ziet men op het tooneel en over 't algemeen in de wereld der zoogenaamde ‘publieke vermakelijkheden’.

Heden geeft een direkteur van zulk een inrichting, als herinnering dat hij een jaar geleden het bestuur heeft aanvaard, ter eere van zichzelven een feest, opdat ieder in de gelegenheid worde gesteld tot hem te zeggen: ‘Groot zijt gij, o man, die zoo voortreffelijk weet te besturen’.

Morgen is het een muziekmeester, die een paar jaren den scepter heeft gezwaaid over een orkest en, om ‘zich’ te vieren, een feest organiseert, waarop dat orkest hem fanfares toeblaast.

Heden is het een schouwburg-direkteur, die zich in zijn zaal en met zijn personeel op een voorstelling te zijnen bate onthaalt, waarbij hem natuurlijk kransen worden toegeworpen, doorvlochten met verdachte poëzie, die hem maar zoo, ronduit, vertelt, dat hij de voortreffelijkste kunstenaar is, wien ooit een tooneel heeft gedragen. De kunstenaar legt dan ook de hand op het hart en kan geen woorden vinden om te zeggen - dat hij dat reeds lang wist.

Morgen zal het een artist zijn, die van een ziekte, soms van niet meer dan mazelen of een verzwikten voet, is hersteld en met groote letters aan het publiek aankondigt, dat hij voor het eerst na zijn herstel weêr zal optreden. Alsdan wordt de lauwerkrans, waarvan sedert de Olympische spelen zoo schromelijk misbruik is gemaakt, uit de kist der theater-accessoires gehaald, afgestoven, zoo noodig opgeverfd, met frissche linten voorzien en gereed gehouden om, indien het publiek niet warm genoeg is, te kunnen worden geworpen en dan de opgewondenheid eensklaps ten top te voeren.

Heeft men wel eens opgelet, dat niets een meer opwekkende kracht heeft voor een schouwburg-publiek, dan een geworpen kraus? Een boeket dat veel meer waard moest zijn, omdat het maar eens kan dienen en in den regel uit een meer zuivere bron afkomstig is, heeft op verre na de uitwerking niet van een krans, die jaren en jaren dienst kan doen en, als hij goed gekonserveerd wordt, de slapen kan drukken van honderden.

Het prestige, dat de Ouden aan de lauweren hechtten, schijnt, hoe flauw het ook door den tijd moest geworden zijn, nog niet geheel te zijn weggenomen.

Mij echter, die van lieverlede eenigszins sceptisch ben geworden ten opzichte van theatergewoonten, wetende hoeveel humbug er onder loopt, doet een geworpen lauwerkrans meestal glimlachen, omdat ik zijn oorsprong in de meeste gevallen gissen kan.

Maar 'k zeg er bij dat, aangezien het tooneel nu eenmaal het

terrein is, waarop men komedie speelt, ook de komedie van zelfverheerlijking en buitensporige bewondering ten opzichte van de tooneelspelers het minst hinderlijk is.

Men moet het met die burgers zoo nauw niet nemen. Zij leven immers in een wereld van konventie en fiktie, waarin ook de lauwer niet veel meer indruk pleegt achter te laten dan de theaterkus.

Ook deze is in den laatsten tijd bijzonder in trek gekomen. Ik bedoel niet den kus, dien de artisten elkaâr als spelende personen in het vertoonde stuk plegen te geven, maar den kus van ‘heilige vriendschap’, van ‘warme genegenheid’, dien een direkteur, tooneelmeester of akteur ten aanzien van het publiek ‘op de lippen drukt’, naar hij zegt, van een kunstzuster, met wie iets buitengewoons is voorgevallen.

‘Wat moeten die menschen veel van elkander houden!’ - denkt dan de argelooze toeschouwer, wien 't onbekend is, hoe het over 't algemeen is gesteld met de ‘heilige vriendschap achter de coulissen’, waar de *jalousie de métier* weliger tiert dan ergens anders.

Dan, kijken we niet achter de schermen, maar op het tooneel.

In deze maand zijn er twee stukken op vertoond, die bij ons het voetlicht nog niet hadden aanschouwd: *Saffo* en *Felix Waldenberg*.

Saffo is, zoo al niet het meest dichterlijke, dan toch het meest dramatische werk van Grillparzer. Er zijn maar weinig treurspelen gemaakt, waaruit zooveel handeling, zooveel leven spreekt. De hartstochten worden er met groote zielskennis in geschilderd en de gedachte, die aan de tragedie ten grondslag ligt, is schoon en tevens voortreffelijk ontwikkeld.

Die gedachte bevat een les voor de vrouwen, dat zij, hoe verheven naar den geest zij mogen zijn of zich wanen, altijd vrouw blijven, en dat de praktijk der aardsche liefde, waaraan ook zij op een gegeven oogenblik geroepen kunnen worden te offeren, dikwijls vrij wat minder gemakkelijk is, dan de beoefening van kunst of wetenschap.

Wee hem - zegt het afschrikkend voorbeeld van *Saffo* - die, zwevend in hooger sfeer, in 't rijk van de verbeelding en 't afgetrokkene, de taal van het menschelijke hart niet begrijpt!

Ware *Saffo* een meer natuurlijke, 'tzij moderne of historische figuur geweest, losgemaakt van al het mythische dat haar nu aankleeft; hadden de andere personen en ook de toestanden die verandering

gevolgd, en ware, de taal minder gezwollen en de monoloog niet dikwijls zoo lang, - Grillparzer's treurspel zou een machtigen invloed kunnen hebben gehad in onzen tijd, waarin het vrouwelijke in de vrouw wel eens op den achtergrond wordt gedrongen.

Indrukwekkender dan de Griekin, die als tiende muze te midden van slaven gebiedt, zou de vrouw van gelijke beweging als de vrouwen onzer dagen, het lot der Saffo's hebben kunnen voorstellen.

Wie verlost ons van de Grieken en Romeinen? - is dikwijls gevraagd, en die vraag kan ten aanzien van het tooneel niet genoeg worden herhaald.

Dat men van de meesters der oudheid overneme wat zij goeds hebben, maar dat de dichters der 19^{e} eeuw toch eindelijk ophouden om, zoodra zij een schoone gedachte hebben, deze terug te brengen tot honderde jaren vóór Christus, en als Grieksche of Romeinsche stof te verwerken.

Waarom niet liever een greep gedaan in de maatschappij, die hen omringt? Ruimere belooning voor hun arbeid zou hun deel zijn, zij het slechts hierdoor, dat zij veel nuttiger zouden wezen.

De schrijver, vooral de dramaticus, zal nooit grooter en beter verdienden roem oogsten, dan indien hij het leven leeft zijner tijdgenooten en dat toont, door hen in al hun doen en denken en gevoelen voor te stellen.

Ik weet wel dat dit moeielijker is, dan de mythen der oudheid te behandelen, omdat men, in het heden zijn onderwerpen zoekende, geen voorgangers vindt, die reeds ‘wenken’ hebben gegeven of veel, zij het ook op een anderen toon, hebben voorgezongen, maar waarom zou men van de edelste geesten juist het gemakkelijkste verwachten, wanneer dit gemakkelijke tevens minder aangrijpend, minder leerrijk is?

Een *Saffo* staat te ver van ons af, om haar geval op onzen tijd toe te passen, en er ons volkomen in te denken of te verplaatsen. Haar omgeving is zoo geheel anders als de onze; de zeden en gebruiken verschillen zoozeer van die van onzen tijd; haar inborst moet daarnaar gewijzigd zijn; kortom, men kan haar geen vrouw achten als de vrouw van onzen tijd, en wat de dichter vóór alles moet beöogen, namelijk op te wekken en belang in te boezemen, mislukt dus voor een groot deel door de slechte keus van het beeld, dat hij ter aanschouwing geeft en bezingt.

Reeds de inleiding tot het treurspel is vreemd voor ons begrip.

Saffo, de vrouw, wier zangen door geheel Griekenland worden geprezen, de gelauwerde, - een echte, zij! - van de Olympische spelen, is tot op zekeren leeftijd gekomen, zonder dat Venus in haar heeft gesproken. De lier had tot dusver geheel haar ziel geëischt.

Maar te Olympia ziet zij onder hen, die haar, de dichteres, bewonderend aanstaren, zekeren *Faon*, en zij wordt eensklaps, natuurlijk door een gril van het noodlot, dat alle stukken, waarin ouden optreden, dooradert, verliefd op dat jonge mensch.

Tusschen twee haakjes moet ik zeggen, dat die *Faon* het type van de blonde en bedeesde jeugd, een soort van Apollo, moet zijn, zoodat de akteur, die hem voorstelt, zich daarvan het masker behoort te maken, wat bij de vertooning te dezer stede ten eenenmale verzuimd was.

Wat doet nu de verliefde *Saffo?* Zij laat den jongeling niet voelen, dat zij hem heeft opgemerkt; zij wacht niet tot hij haar aanspreekt; zij vraagt hem ook niet of hij haar bemint, maar slechts of hij haar wil volgen, en dat doet hij, de schuchtere, ‘verbaasd, ja als verstomd’, gelijk de dichter zegt, en zonder zijn familie te waarschuwen, die wel in angst moet zijn, dat een zoo naïeve zoon niet van Olympia terugkeert.

Wij hebben hier dus te doen met een soort van vrijwillige, maar tevens bedriegelijke schaking van den jeugdigen *Faon* door *Saffo*, die hem, hoewel hij haar volstrekt onbekend is, met groote dichterlijke vrijheid dus bij haar medeburgers introduceert:

> Ofschoon zijn jaren hem nog jongling noemen,
> Heeft hij, door woord en daad, zich man betoond.
> Wat hebt ge noodig? 't Oorlogszwaard des krijgers,
> Des reednaars tong, des dichters tooverklank,
> Den raad eens vriends, den sterken arm des helpers?
> Komt slechts tot hem! Dat alles biedt hij u.

Geen wonder dat *Faon* dat kompliment, dien logen om bestwil, waardoor *Saffo* het medebrengen van haar ‘prooi’ vergoelijken wil, wat kras vindt en, meenende dat hij in 't ootje wordt genomen, zegt:

> O, spot niet, *Saffo*, met den armen jongeling!
> Waardoor verdiende ik zulk een hoogen lof?
> Wie stelt zoo hoog, wat nog niet eens gekend is?

Intusschen wordt *Saffo* later, onder hun vier oogen en die van het publiek, oprechter, want als *Faon* wil voortgaan met zich de hooge eer

van door de dichteres meêgenomen te zijn, onwaardig te keuren, legt zij de volgende deklaratie af, waartegen de minst preutsche van onzen tijd misschien zou opzien:

> Het noodlot -

Alweêr dat *fatum!* Zijn rug is ontzettend breed. Alles wordt er op geladen.

> Het noodlot doet gij onrecht en u-zelf!
> Veracht der goden milde gaven niet,
> Die zij aan 't kind bij zijn geboorte schenken,
> Om 't rijke leven volop te genieten!
> De schoonheid van de leest is rijke gave
> En levenslust een heerlijke eigendom.

Ziedaar dan het plan van *Saffo*, die zich nog zoo kort geleden alleen met het bovenaardsche bezig hield en in reine sfeer bewoog, vrij onbewimpeld aan den jongeling blootgelegd.

Deze dacht door de dichteres, die hij vereert, te zijn uitverkoren als reisgezel en gast; hij zal de vrouw moeten liefhebben of anders -; *Saffo* kent nauwelijks de liefde, of zij is ook reeds jaloersch en bedreigt wien zij liefheeft.

Indien men nu het gedrag van *Saffo* vergelijkt met wat *Rhamnes*, de slaaf, die haar geleerd heeft:

> De teugellooze vrijheid des gezangs
> .... te temperen door (tot?) welluidendheid,

aan de slavin *Melitta* toevoegt:

> De man mag, wie hij liefheeft, luid begroeten;
> De vrouw wacht af, en zij bemint in stilte,

dan moeten wij vragen of in Griekenland de slaven 't verder in beschaafde vormen en in de kennis van wat aan vrouwen past, hadden gebracht dan de geestigste dame van haar tijd.

De niet zeer kiesche manier waarop Grillparzer *Saffo* met *Faon* laat omspringen, moet nog meer verwondering baren, als men hoort dat de dichteres zelve ook zeer goed de les in wellevendheid van *Rhamnes* kende, want wanneer op haar vraag tot *Melitta*, hoe zij *Faon* vond, de jonge slavin, die allen schijn heeft van een kleine huichelaarster te zijn, geantwoord heeft:

> Maar hebt gij ons dan zelv' niet vaak gezegd,
> Hoe ongepast het is voor jonge meisjes,
> Waar vreemden zijn, den blik vrij op te slaan,

herneemt *Saffo*:

> Wel, lieve kleine! Sloegt ge de oogen neêr?
> Was dat het? Maar, mijn kind! die leering gold
> Niet U, slechts de ouderen, de minder stillen.
> Aan 't meisje past nog, wat der maagd niet voegt.

Men ziet uit die vaerzen, dat het ook ten tijde van *Saffo* reeds mode was, lessen te geven en ze zelf niet op te volgen.

Ik wil het treurspel niet verder kritiseeren, noch op den voet volgen. Het geheele *Gids*nommer zou daartoe niet voldoende zijn. Genoeg zij het te zeggen, dat de kleine *Melitta*, die *Faon* niet had opgemerkt, naar zij zeide, vermocht, wat *Saffo* te vergeefs wenschte, namelijk de liefde in het hart van den blonden jongeling te doen ontvlammen.

En dan volgt het eigenlijke treurspel - de zielepijn van de vrouw, die bemint en zich verlaten voelt; de toorn tegen de slavin; de poging om *Faon* tot haar terug te brengen - een en ander Legouves *Medea* herinnerend - de strijd van *Saffo* met zichzelve over het ‘waarom?’ en over de vraag wat zij doen zal; en eindelijk de zelfopoffering.

In die ontwikkeling der tragedie, in de dikwijls zoo snel afwisselende gemoedsstemming, in de uiting der geweldigste hartstochten komen prachtige passages voor. De lezer oordeele zelf!

Mij blijft nog over, aan Mevrouw Kleine hulde te brengen voor de wijze, waarop zij met de volgens mijne meening beperkte gaven, welke de natuur, die overigens zoo kwistig jegens haar is geweest, haar voor het treurspel heeft verleend, de rol van *Saffo* vervuld heeft, na ze uitstekend te hebben opgevat.

Wij zijn haar en N. Donker, die zijn waren naam wel in het licht mocht zetten op het titelblad zijner over 't geheel keurige metrische vertaling van de tragedie, dank schuldig, dat zij ons repertoire hebben verrijkt met een nieuw werk, - helaas weder met een werk uit den vreemde.

De oorspronkelijke tooneelstukken blijven echter zeldzaam, en als er opdoemen, zou men haast wenschen, dat zij maar waren weggebleven.

Zoo zou ons tooneel er bepaald niets bij verloren hebben, indien *Felix Waldenberg* van Ant. Bosch nooit de portefeuille van den auteur verlaten had, tenzij om geheel omgewerkt te worden. De teekening

toch van enkele figuren en de inkleeding van een paar scènes is zoo goed geslaagd, dat het jammer zou zijn, indien er geen gebruik van gemaakt werd.

Bij de omwerking zou de heer Bosch moeten beginnen met zijn zes tafereelen tot vijf bedrijven te hervormen.

Een tooneelschrijver, die een drama in zoo of zooveel tafereelen verdeelt, verraadt reeds daardoor gemis aan theater-routine, aan kennis van den bouw, de *charpente* van een stuk, waarvan de aktie en de intrigue nooit goed kunnen loopen, noch zich geleidelijk oplossen, indien het meer dan vijf bedrijven bevat.

Tot het derde bedrijf moet de knoop verwikkeld en de spanning verhoogd worden; aan het slot van het derde bedrijf behoort de intrigue haar toppunt te hebben bereikt om dan geleidelijk naar de ontknooping te gaan.

'Symetrie' is de eerste eisch, dien men aan een dramaturg gelijk aan een bouwmeester stellen moet. Zonder haar kan men wel *tableaux vivants*, wel meer of min op zich zelven staande aardige tafereeltjes maken, maar geen drama, dat van 't begin tot aan het einde boeit en belang inboezemt.

De auteur van *Felix Waldenberg* zie verder af van zekere theatereffekten van bedenkelijk allooi. Zoo late hij nooit meer stelen op het tooneel. Van een diefstal mag men hooren; men moet hem niet zien uitvoeren, evenmin als een moord. Vooral brenge hij geen grappige dieven op de planken. 't Is mogelijk, dat er cynische lui bestaan, die, terwijl zij stelen, in plaats van angstig te zijn, *le mot pour rire* hebben en allerlei kwinkslagen debiteeren; - 't is onnoodig en ongezond voor het groote publiek om die individus voor te stellen.

Nog getuigt het van wansmaak om *en scène* een bejaarde juffrouw een volle karaf met anisette te doen leegdrinken. Kon de oude *truc* van iemand in slaap te brengen om hem te bestelen niet gemist worden, dan ware daartoe èèn enkel glaasje, waarin een druppel van een narcotisch vocht geworpen was, voldoende geweest.

Bovendien welke woekeraarster, welke gierige juffrouw, die schatten in huis heeft, zal zich ooit bedrinken? Zij is daartoe veel te voorzichtig.

Die voorzichtige juffrouw zal ook nooit een schuldbekentenis, die niet meer geldig is met nadruk verscheuren en de stukken op den grond

werpen. Daargelaten dat dit wegwerpen altijd leelijk is op het tooneel pleegt men een betaalde schuldbekentenis aan den onderteekenaar terug te geven.

Zulke theater-effekten zijn dus eigenlijk op ongerijmdheid gebaseerd en siechte kunst, gelijk ook het effekt van doodvallen ten gevolge van beroerte waarop wij in *Felix Waldenberg* tweemaal worden vergast.

Wat het idee in dat drama betreft, - het is niet precies frisch, 't Is weêr de eeuwige adellijke.jonge heer, die verliefd is geraakt op een meisje beneden zijn stand, ditmaal op de doehter van een herbergier. De jonge baron is arm en wees, maar heeft een schatrijken oom, die hem een allerliefst gravinnetje heeft toegedacht. De neef weigert. De oom wil hem onterven, vervloekt hem, trekt zijn vloek terug en... valt dood neêr, den neef erfgenaam van zijn millioenen latende. Natunrlijk haast de neef zich dan met het schoone herbergierstertje te gaan trouwen.

Dit laatste verzekert eenig succes aan het stuk. Tegen een ongelijk huwelijk, een mésalliance, vooral als *bouquet de la fin* in een drama, is het publiek niet bestand.

Al huwen ook in onzen tijd de koningen geen herderinnetjes meer, onze goede burgerij ziet nog gaarne, meestal liever dan een eigen zoon in de werkelijkheid, een grooten heer op het tooneel met een naaistortje of tapstertje trouwen. 'k Heb wel brave huismoeders bij zulk een voorstelling een traan zien wegpinken van aandoening en sympathie.

't Heeft mijn aandacht getrokken, dat de tooneelschrijvers nog niet zijn overgegaan tot de huwelijken b.v. van kleêrmakers met baronnessen en van kofliehuisbedienden met gravinnen. Ik geef hun in bedenking ook daarmeê eens de proef te nemen, want het wordt wel wat eentonig om dat, wat negen en negentig maal van de honderd een dwaasheid is, juist altijd van den kant der mannen te laten komen.

Treffend en nooit de uitwerking missend, ik erken het, zijn overigens de vertoogen, dat armoede geen schande is, dat een nederige positie niemand tot oneer strekt, dat men arm en toch eerlijk kan zijn, dat liefde geen stand kent, enz., enz.; maar het zou, dunkt me, toch ook geen kwaad kunnen, indien eens vertoond werd, hoe ongelukkig, ondanks alle fraaie bespiegelingen der theater-moralisten, de

meeste ongelijksoortige huwelijken zijn; hoe verschil van stand verschil van opvoeding; verschil van opvoeding verschil van vorming van hart, verstand en maatschappelijke begrippen ten gevolge heeft, en hoe al dat verschil onmogelijk tot eenheid, tot harmonie in den echt kan leiden. Geloofde men de dramaturgen, die dat onderwerp hebben behandeld, dan zou niets wenschelijker in de wereld zijn, dan in de praktijk den wijzen Franschen fabeldichter te logenstraffen, die gezegd heeft:

> Il faut des époux assortis
> Dans les liens du Mariage.

Misschien evenwel zou een drama, opgetrokken op die regels, ook zijn nut kunnen hebben. Hij toch, die een *comédie de moeurs* schrijft en zeden schildert, moet niet alleen succes zoeken te verwerven door wezenlijke vooroordeelen te bestrijden, maar hij moet ook aantoonen, dat veel wat men voor vooroordeel houdt, of daarvoor wil laten doorgaan, inderdaad op deugdelijken grond berust, en, als het anders ware, zeer zeker niet goed zou zijn.

Hoe gaarne zou ik, aan het einde van dit praatje gekomen, nog melding hebben gemaakt van het oorspronkelijk stuk *Zaken-doen* van den heer mr. A.M. Maas Geesteranus, dat ons in het tooneeljaar 1874-75 was beloofd, maar niet is gegeven.

Ik verneem dat de schrijver besloten heeft er voor de vertooning nog belangrijke wijzigingen in te brengen en dat hij zijn komedie daarom heeft teruggevraagd. Zij wordt nu eerst in het najaar gespeeld, maar om ons althans eenige vergoeding te schenken, zal de auteur op 1 Mei een blijspel in één bedrijf: *Af en aan*, doen vertoonen.

Mij, is eindelijk, ter beoordeeling of liever ter aankondiging toegezonden de *Noord- en Zuid-Nederlandsche Tooneel-Almanak* van 1875, onder redactie van N. Donker.

Om een geijkten bibliographen-term te gebruiken: - ‘die almanak voorziet in een behoefte’. Men vindt er een opgave in van de samenstelling van alle vaste hollandsche tooneelgezelschappen in Noord- en Zuid-Nederland; een kalender vol nieuwtjes, die op het tooneel betrekking hebben en waarvan de verzameling een schat van tijd en geduld moet hebben gekost; de lijst van de namen der pensionnaires bij de Instelling van Z.M. den Koning voor jeugdige tooneelkunstenaren - misschien hier minder op haar plaats, omdat

die Koninklijke Instelling zich niet tot het hollandsch tooneel uitstrekt -; 't een en ander betreffende het Nederlandsch Tooneelverbond en de Tooneelschool; de lijst der Vlaamsche Tooneel-Maatschappijen, met Open Bureel spelende, en verder een reeks van min of meer belangrijke bijdragen, die allen aan het tooneel de stof hebben ontleend en wel der lezing waardig zijn, - in de eerste plaats twee levensbeschrijvingen, de eene van Mevrouw Kleine-Gartman, door N. Donker, de andere van Mevrouw Albregt-Engelman, door A.J. de Bull. Beide biographiën zijn, zooals men van de schrijvers verwachten kan, met talent en blijkbaar met groote ingenomenheid geschetst, misschien evenwel met wat te lichte kleuren. Ik geloof niet, dat de levensbeschrijving van de twee tooneelspeelsters in waarde zou hebben geleden, of dat de roem van de kunstenaressen er door zou verkleind zijn, indien met een zachten tint ook haar zwakheden waren aangestipt, niet voor ons die ze kennen, maar vooral voor hen die na ons komen en die ons nu waarschijnlijk, afgaande op dit jaarboekje der tooneelhistorie, te eeniger tijd zullen benijden, dat wij twee zoo voortreffelijke *actrices* hebben gehad, dat niet het minste vlekje in haar kon worden aangewezen. 't Gevolg daarvan kan zijn, dat de dan levenden gebukt zullen gaan onder de vergelijking met wie nu in den almanak zoo hoog worden gevierd, gelijk de thans levenden maar al te dikwijls voor Wattier, Jelgerhuis, Snoek en anderen van vermoedelijk ook ietwat overdreven glorierijke herinnering moeten bezwijken.

Het jaarboekje, dat den redacteur en den uitgever, den heer G. Theod. Bom, alle eer aandoet, is versierd met de portretten van de dames Kleine en Albregt, als *Koningin Elizabeth*, en *Dorine*. De laatste is beter getroffen dan de eerste.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Latijnsch Woordenboek. Naar de laatste uitgaaf van dat van Dr. K.E. Georges. Op nieuw bewerkt door Prof. Dr. Engelbregt. Derde veel vermeerderde druk. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1874.

Den 2^{den} Augustus e.k. zal het Koninklijk Besluit, regelende ons hooger onderwijs, zestig jaren als Wet hebben gewerkt. Als het dan wordt ingetrokken, heeft het twee menschenlevens volbragt en een eervolle begrafenis verdiend. Immers aangevuld op de ergste punten, deed het trouw dienst. Ja, had het ook in 't gebrek aan leervakken en tractementen kunnen voorzien, dan zou het onze eeuw ongetwijfeld hebben uitgeduurd. Wij, Nederlanders, zijn niet geneigd, als de Franschen, telkens nieuwe reglementen te maken of - er veel van te verwachten.

Het gymnasiaal onderwijs kan zich niet beroemen - gelijk het lagere - een cura, ‘een voorwerp van de aanhoudende zorg’ der Regeering te heeten. Aanvankelijk gekoesterd - als het jong onzer huiskat - is het allengs door de moeder veronachtzaamd en sedert het staatsexamen, dus gedurende een kwart eeuw, haar geheel vreemd geworden. Heeft nu dat stelsel van onthouding op sommige scholen stilstand bevorderd, elders handligting verleend tot het roekeloos uitreiken van testimonia; al mogen we hartelijk wenschen dat bij de nieuwe wet de Staat een waakzaam oog over alle scholen late gaan, opdat verkeerdheden eindigen, degelijkheid haar loon vinde; - bij een terugblik op de laatste 25 jaren is het een vreugde te zien, hoe weinig zich veel gemeenten aan de onverschilligheid var den Staat hebben gestoord. Een flink burgemeester hier, een zorgend curator ginds, elders zelfs een rusteloos leeraar, wisten de school in leerkrachten, methode, jaarwedden vooruit te brengen met den tijd. Voorwaar, stonden de gymnasiën tal van jaren, zonder

rijkstoezigt, schier buiten de wet; des te grooter is de lof van veel gemeenten, dat ze haar voorbereidend hooger onderwijs behoorlijk hebben geregeld.

De oprigting der hoogere burgerscholen heeft op de gymnasiën niet ongunstig gewerkt. Is al een enkele Latijnsche school met onvoldoende leerkrachten opgegaan in eene hoogere burgerschool, waaraan algemeener behoefte bestond; elders is bij het stichten der middelbare school tevens het gymnasium beter geregeld: hier werd van de leeraren der middelbare school partij getrokken bij de Latijnsche, ginds zijn de tractementen aan het gymnasium met die der hoogere burgerschool in overeenstemming gebragt. Terwijl, in de laatste 10 jaren, veel doctoren, door ruimer bezoldiging verlokt, de gelederen der Latinisten ontliepen, heeft men andere op wie men prijs stelde door verhooging hunner jaarwedden behouden.

Veel vakken zijn beter behandeld geworden. Waar te hooi en te gras aan nieuwe talen, nieuwe aardrijkskunde, zelfs wiskunde werd gedaan, daar is uit het werken der volledige hoogere burgerschool naast de Latijnsche een wedijver, een gedachtenwisseling der leeraren geboren, die in keus van leerboeken en methode den leerlingen ten goede komt.

Maar nu de oude letteren - niet de intermortuae, maar onze immortales, gelijk voor jaren prof. Cobet uitriep - zijn zij niet, bij de zorgeloosheid des Staats, onder 't gedruisch der nieuwe vakken, den slaap des geregten ingesluimerd? - Inderdaad, daar is gedurig geklaagd over mindere kennis van 't Latijn bij de aankomende studentengeslachten: de hoogleeraren, heet het, moeten Hollandsch spreken, of zij worden niet meer verstaan. Dat echter veel Latinisten onrijp ter academie komen is de schuld wel van enkele scholen, maar vooral van de klagende professoren zelve. Er zijn kleine scholen, waar handel gedreven wordt in testimonia; wij kennen zelfs een groote school, waar elders zorgvuldig behandelde, maar voor studie afgekeurde jongelui klaar gemaakt, ja met ‘een buitengewonen prijs’ boven het testimonium naar de hoogeschool worden bevorderd. Zulke scholen moeten nagezien, opgereden worden; zij bederven den goeden naam der eerlijke.

Maar vooral de hoogleeraren hadden het in hunne hand om kaf van koorn te schiften. Waarom geen strenger faculteitsexamens? Waarom *veel minder* geëischt dan op een gymnasium voor het testi-

monium wordt verlangd? Toch geschiedt dit sedert onheugelijke jaren. Thans gaan de opgeschoten leerlingen onzer 4de klassen, als de ouders dwaas genoeg zijn het toe te laten, des zomers hun admissie-examen doen en - komen er geregeld door. Het heet dan, dat ze een jaar hebben uitgewonnen en de professoren zelve keurden hen immers ter toelating geschikt?

Die slappe faculteitsexamens hebben veel aan 't gymnasium en de academie bedorven; daarop mag wel degelijk bij de nieuwe wet worden toegezien.

Bij den tegenwoordigen eisch van klein mathesis- en propaedeutischexamen is dit het kenmerk eener goede Latijnsche school, dat de leerling, die in Julij met testimonium werd ontslagen, met Kersmis zijn mathesis- en met de groote vacantie zijn propaedeutisch-examen, zonder blokken, goed kan afleggen. Als de jonge student, bij behoorlijk werken, in het eerste jaar het zoover niet brengt, kwam hij slecht voorbereid van 't gymnasium.

Bij deze schaduwzijde der schets mag het licht niet ontbreken. Ik verbeeld mij, dat op de tegenwoordige litterarische collegies nog steeds een gezonde kern is, maar dat de goeden onder de halfbakkenen lijden. Immers aan de meeste gymnasiën wordt de hand niet geligt met het ontslag. De studie is daar in vollen gang. En in geen land ter wereld is het streven grooter dan bij ons, om de geschiktste leerboeken te vinden. Op dat punt zijn wij werkelijk kosmopolieten. Wat er in den vreemde, natuurlijk vooral in Duitschland, in kaarten en schoolboeken voortreffelijks uitkomt, wordt onmiddellijk pasklaar gemaakt voor den Hollandschen jongen. Dat is een goede gewoonte, bij de veelheid der vakken niet te versmaden; want een klaar boek, een heldere methode won menig verdrietelijk uur uit.

Onder de lijviger studieboeken, die bij duizenden van exemplaren hunnen weg vonden door de wereld, bekleedt het aan 't hoofd van dit opstel genoemde woordenboek van Dr. K.E. Georges eene voorname plaats. In 1861 beleefde het reeds in Duitschland zijn twaalfden druk. Door wijlen Mr. J.A. Schneither voor Nederland bewerkt in 1854, werd het na diens dood door Dr. Engelbregt herzien en omgewerkt eerst in 1865 en nu op nieuw in 1874. Die gereede aftrek bewijst wel, gelijk Dr. Michaëlis in de Ned. Spectator en R. in het Weekblad opmerken, dat de beoefening der Latijnsche letteren

nog in vollen gang bij ons is. Ten bewijze hiervoor kan ook gelden, dat in ditzelfde jaar 1874 twee Nederlandsch-Latijnsche Woordenboeken, één van Dr. van Hoëvell en één, uitvoeriger, van de heeren van Cappelle en A. Ekker in 't licht verschenen zijn. Immers bij het maken van Latijnsche opstellen - een werk dat er in de dagen van het Staats-examen bij inschoot en waartoe Kaerchers woordenlijst ontoereikend was - doen deze woordenboeken bij voorkeur dienst....

't Ontwerp Heemskerk verlokte mij tot bovenstaanden aanloop, die, als ik het wel bedenk, geen inleiding tot mijne eigenlijke boekbeschouwing kan heeten. Uit de hoop dan, zoo dikwijls opgevat, zoo dikwijls vervlogen, maar nu weer levendig geworden, dat voor de eer van Nederland ons hooger onderwijs spoedig en behoorlijk bij de wet worde geregeld, verklare men dezen aanhef, hoe weinig strookend met hetgeen ik nu nog te zeggen heb over Dr. Engelbregts Woordenboek van Georges.

Gewis de puntige wijs, waarop de Nederlandsche bewerker het omslagtiger Duitsch heeft weergegeven; de korte verklaring der eigennamen (die Kaercher niet heeft) uit de fabelleer, de geschiedenis en aardrijkskunde - waardoor echter Prof. Heckers uitmuntend Klassisch Woordenboek niet overtollig wordt; - de opname van alle Latijnsche woorden en niet slechts die der gouden eeuw, waartoe zich Kaercher bepaalde: dit alles, gevoegd bij een netten druk, maakt Georges tot een gewenschte vraagbaak voor elken, hetzij jongen, hetzij ervaren, Latinist.

Ik leg deze verklaring in volle opregtheid af. Oordeel, vlijt, geduld, tijd is er bij menigte met het schrijven van zulk een werk gemoeid; slechts weinigen onzer kunnen er voor gaan zitten en toch bestond sinds lang in 't Nederlandsch aan zulk een Woordenboek behoefte: dank verdient dus Dr. Engelbregt voor zijn streven om hierin op betere wijs te voorzien. Maar wat ik reeds voor 2 jaren, in 't voorbijgaan, in de Tijdspiegel op Dr. Engelbregts arbeid aanmerkte, onderschrijf ik nog geheel, en tot mijn smart moet ik thans verklaren, dat het gebrek der 2^{e} Nederlandsche uitgaaf nog in volle mate de 3^{e} ontsiert. Dat gebrek is: *gemis van al wat de vergelijkende taalkunde reeds als aannemelijk of ontwijfelbaar heeft in 't licht gesteld*. Een erg gemis juist in een Woordenboek.

Ik kan hier op dit oogenblik den Duitschen Georges niet naast mij leggen en moet slechts aannemen, dat Dr. Engelbregt hem in zijne woordafleidingen letterlijk heeft nageschreven. Maar daaruit blijkt ten volle, dat de Nederlandsche bewerker een Latinist van den ouden stempel heeft gecopiëerd. Hoe belezen in Latijnsche geschritten Georges moge zijn; aan die deugd paart hij een euvel: dat hij niet is van *zijnen* tijd, een man van de nieuwe rigting.

Men staat versteld als men in 1874 leest ‘naar de laatste [dat is zeker wel de 13de] Hoogduitsche uitgaaf.’ Want de 12e Hoogduitsche uitgaaf, de laatste die mij onder de oogen kwam, is reeds van 1861. Maar was Georges dan een vreemdeling in Jeruzalem, een kamergeleerde, binnen zijn eng kringetje beperkt, dat hij niets hoorde van Curtius' 3e Auflage, dat hij Corssens 2e niet had ingezien? Dan heeft hij zeker zijne thalers ook niet voor de Bopp-Stiftung ingezonden aan de Commissie, die het 50jarig jubilé van den grooten Germaan wilde vieren. De vergelijkende taalstudie, reeds een halve eeuw aan den gang en steeds breeder verhoudingen in Duitschland aannemend; en in datzelfde Duitschland 12 Woordenboeken achtereen met wortels, vaak zoo koddig, alsof Jacob van Lennep, als revisor, in een ondeugende bui, ze er stil had bijgeplakt. 12 Georges naast 3 Curtiussen in Duitschland... Ik heb dat nooit kunnen rijmen. Verbluft bestelde ik, voor eenige jaren, een toen nieuw uitgekomen Ingerslev[1]. Prof. Ingerslev's Lateinisch-Deutsche Wörterbuch, 3e Aufl. sloeg ik benieuwd open bij die woorden, waar Georges foutieve afleidingen geeft... Et tu, Brute! In raadslen wandelt de mensch op aard.... prevelde ik; maar een kwelduivel neerstrijkend beet mij in 't oor: De Waarheid komt wel... maar doodbedaard.

Ik zal geen bloemlezing houden, want dit zou 't vermoeden van leedvermaak wekken en niets is verder van mij; maar ik wil voetstoots eenige artikels uit de letter A bijbrengen, om te staven dat ik hierboven niets te veel heb gezegd.

‘Absurdus (van a privans en sardare = intelligere [l. intellegere])’.

1 In 1874 verscheen van Ingerslev Lat.-D. Schulwörterb. der 3en Auflage 3er Abdruck. Het onthoudt zich wijselijk meestal van afleidingen. Die het geeft, zijn - zoover ik ze nasloeg - voor een goed deel ouderwetsch.

Corssen[1] en Curtius[2] brengen het onder den Skt. wortel svar, *συϱ-* ‘zingen’, waaronder ook voorkomen *σῦϱ-ιγξ, συϱ-ίζ-ω*, su-sur-ru-s. Ab-sur-du-s is dus ‘wanklinkend’ (ab-son-u-s), ongepast, ongerijmd.

‘Abiegnus’.

Waarom niet bij abie-gn-u-s, privi-gn-u-s, beni-gn-us, mali-gn-u-s den W. gen getoond, waaruit daar de e verdwenen is, terwijl zij bleef in indi-gen-a, terri-gen-a, in-gen-iu-m, in-gen-uu-s. Voor leerlingen (en deze zullen toch vooral Georges ter hand nemen) is die vingerwijzing opwekkend en leerrijk. Die Wortbildungslehre - schrijft Madvig in zijn ‘Bemerkungen’, blz. 43 - ist die allgemeine Partie der *lexikalischen* Darstellung der Sprache, die das noch sichtbare Verfahren bei der Hervorbringung der Wörter und die gegenseitigen Verhältnisse dieser Verfahrungsarten und der Wortbedeutung nachzuweisen hat.

‘Aedes (als *α□□ουσα*, van αί□ω, alzoo een licht vertrek).’

‘Aedes van αἴθω’ - ziedaar een afleiding, zooals zij van A tot Z in dit Woordenboek voorkomt. ‘Het Latijn komt van het Grieksch’; tegen deze aartsvaderlijke misvatting achtte M. Müller het oorbaar nog eens in zijn Straatsburger rede[3] met een heugvers te waarschuwen, waar hij van de talengroep der Arische familie, als Ovidius van de Nereïden, zegt: facies non omnibus una Nec diversa tamen, qualem decet esse *sororum*.

Curtius, blz. 235, en Corssen, I, 374, zetten zeer eendragtig dezelfde wortels op, elk met een reeks afleidingen, en komen beide tot de zeer natuurlijke verklaring, geheel anders dan die van Georges. Er had dus b.v. moeten staan:

AEDES (W. aed-, Gr. αἰθ-, Skt. edh- ‘branden’, oorspronkelijk ‘plaats waar vuur brandt, haard’), tempel, huis.

‘Aemulus (staat tot □μα, □μάδις, □μιλλα, □μαλός = aevum tot avus) 1) naijverig’ enz.

Ik beken niets van deze verklaring te begrijpen. Aemulus staat

1 W. Corssen, über Aussprache, Vocalismus und Betonung der Lateinischen Sprache, 2e Ausg.

2 Georg Curtius, Grundzüge der Griechischen Etymologie, 3e Aufl.

3 De uitkomsten van de wetenschap der taalkunde, door G. Penon. Groningen, 1872, blz. 12. Verg. zijne Vorlesungen, V, 143 en volg. en Anhang, I, blz. 397, uitg. Böttger, 1866.

in geen verhouding tot *ἅμα* enz., noch, aevum tot avus. Weet men geen blijkbare, geen aannemelijke afleiding, men zwijge. Maar aan zulk soort van afleidingen heeft M. Müller gedacht, toen hij zeide (blz. 15 zijner rede): ‘Nog verderfelijker voor de gezonde ontwikkeling van de jonge krachten des geestes moest de woordafleiding zijn, zoo als men er vroeger op scholen en universiteiten mede omsprong. Alles was daar aan willekeur, alles aan gezag prijsgegeven en het gebeurde wel, dat men twee of drie afleidingen van hetzelfde woord leeren moest, alsof één en hetzelfde woord meer dan ééne moeder hebben kon.’

‘Adolesco’.

Hier, als bij *abolesco* en *altus*, had moeten genoemd zijn de W. ar, vóór medeklinkers verzacht tot al, ‘doen wassen, wassen’. Al-tu-s = ad-ul-tu-s ‘opgewassen’, als het Duitsche en ons ‘groot’ uit den nog in 't Engelsch levenden W. grow (Curtius, 333). Daartoe behooren onder meer al-mu-s ‘voedend, mild’, ex-ol-e-o, pr-ol-e-s, sub-ol-e-s, el-e-mentum.

‘Aestimo’.

Waarom niet hier de treffende zamenstelling opgegeven: aes en de verbaalstam tuma-, tima-, Gr. *τιμα-* (in *τίμημα* ‘schatting’): dus eigenlijk ‘koper schatten’ en daar het geld, of middel om waarde te berekenen, bij de oude Romeinen koper was = waarde bepalen, waardéren, schatten.

‘Ago (□*γω*)’.

Omdat het zooveel zamenstellingen heeft, had er beter bij gestaan: (W. *αγ*, Skt. ag, Lat. ag drijven, voeren).

‘Ala (van ago, alzoo = agla en daarvan dem. axilla, gelijk mala van mando en daarvan dem. maxilla)’.

Deze lange verklaring staat hier. Daarentegen staat bij Agonium en Agonius niets. Maar de geheele behandeling van ala is onjuist. 't Had moeten zijn: W. ag. (drijven, zwaaijen) voor ax-la, uit ax-u-la of ag-su-la. En bij axilla had moeten staan: (van ax-u-la, met den dem. uitg. la, gelijk baculus met lus tot bacillus wordt). Corssen, I, 640 voegt er bij: ‘dat deze vorming ag-sa van den W. ag “zwaaijen” herkomstig is, gelijk Lat. ax-i-s (ag-si-s), Gr. *ἄξ-ων* (*ἄγ-σ-ων*) Ohd. ah-sa “as”. Dat de grondbeteekenis van den wortel in deze woorden in den zin van “iets zwaaijends, iets ronddraaijends” heeft standgehonden, dat heeft reeds - - J. Grimm in zijn Deutsches W. bewezen.’

‘Alba (verwant aan albus, □*λφός*, Sab. alpus “Alb, Alp”, dat is sneeuwgebergte) 1) naam van verschillende hooggelegen steden’ enz.

Waarom niet eenvoudig ‘(St. alb. “wit”)’ gezet zonder van ‘hoog’ te spreken? Alb-a ‘de witte’ stad der Latijnen, gelijk de Campanische Atel-la ‘de zwarte’, Ruf-r-iu-m der Hirpini ‘de roode’, Gr. Ερυϑ-ρα-ί, gelijk de Duitsche plaatsnamen Helldorf, Lichtenberg, bij ons Groenlo, Lichtenvoorde e.a., zijn alle namen aan licht en kleur ontleend. Dit geldt ook van andere Latijnsche eigennamen. Van albus komen Alb-iu-s, Alb-i-enu-s, Alb-in-iu-s, Alb-uc-iu-s, verder Alb-ul-a, Alb-un-eu-s, Alf-iu-s, Alf-enu-s.

‘Alpes (Celtisch alb, alp = “hoogte, hooge berg”)’.

Natuurlijk behoort dit ook bij alba tehuis.

NB. AMBIDENS wordt noch in de 2e, noch in de 3e uitgaaf gevonden. ‘Ovis appellatur quae superiores et inferiores habet dentes. Festus’. Zoo schrijft Forcell.

‘Amo (stam AM, waarvan ook amor en amicus)’.

Gevoegelijk kon de stam bij dit eenvoudige woord achterwege blijven; anders is hij ap. A-m-are voor *ap-m-are is dan een denominatief werkwoord, dat eigenlijk beteekent eene ‘aanknooping, verbinding, aansluiting maken’, overdragtelijk ‘aantrekken, begeeren, beminnen’. Maar men kan ook te veel afleiden.

‘Amplus (van □*μφί*, ambi)’.

Toch ontledende, waarom het tweede, nog meer verduidelijkende lid der zamenstelling er niet bijgevoegd ‘(amb en ple)’, dat in im-ple-o, ple-n-us, ple-b-es, Gr. *πίμ-πλη-μι*, *πλῆ-ϑ-ος*, *πλέ-ω-ς* duidelijk zigtbaar is en zamenhangt met den W. pur-pul- ‘vol zijn’, Gr. *πολ-υ-ς*, Lat. po-pul-u-s).

‘Anceps (an en caput, oude vorm aniceps bij Plautus)’.

Beter en duidelijker: (Oudt. ook ancipes, voor an-cip-e(t)-s, van ambi, amb, am, an ‘aan beide zijden’ en caput.

‘Ancile (van ancilis, voor ancisilis, van amb en caedo)’.

Corssen, I, 523, bewijst de onhoudbaarheid van Varro's afleiding van ambecīdere. Het komt van den W. skar en dan uit diens zwakken W. cil. Ancile (eig. bijvoegelijk nw.) clupeum beteekent dus eigenlijk ‘een aan beide zijden insnijdingen hebbend schild.’

‘Ante (oude vorm anti, waarvan antidea, antideo, verwant aan □*ντα*, □*ντί*, □*ντην*) voor, adv. en praep.’

Beter ‘(van den Gr., Skt. en Lat. stam ant, Goth. and, Litt, ànt)

Ante, oudtijds ant-id, welk ablatiefsuffix tot e is afgeknot, gelijk post-id, post-e, post, pos'.

Wilde men in 't voorbijgaan den leerlingen begrippen bijbrengen van 't verloop der taalvormen, dan zou men in een woordenboek, waar het telkens pas geeft, de oudere vormen met één woord kunnen aangeven: gelijk Merguet[1] dat b.v. § 92 van den abl. doet:

a	o	u	i
praidad	Gnaivod	Senatud	marid.

Bij ANTE had dus kunnen staan: (oudt. ant-id, conson. abl. zoo als coventionid (opschr. van 186 v. Chr.) voor conventione).

'Antistes (antisto)'.

De oude heer Georges met zijn gen. ĭtis, moet in duidelijkheid de vlag strijken voor de jonge Latinisten, die ook hier zouden schrijven: anti-ste-t-s, even als inter-ste-t-s, prae-ste-t-s, super-ste-t-s. Bij hos-pe-t-s (door uitslijting uit hos-ti-pe(t)s) 'vreemdenbeschermer' (W. pa 'hoeden'), licht deze ontleding het geheele woord toe. Alois Vaniček[2] heeft het den aanstaanden woordenboekschrijvers in dit opzigt zeer gemakkelijk gemaakt. Wel is zijn boek met omzigtigheid te gebruiken; maar het levert menige vrucht van degelijk onderzoek.

'Aqua (Vgl. het Celtische ach en het Skt. apa = water)'.

Waarom hier juist den Celtischen W. gekozen en van den Goth. ahv-a, Ohd. aha en awa gezwegen? Er had bijgevoegd kunnen zijn 'waarschijnl. uit ac-va, zoo als equu-s uit ec-vo'. Maar van aqua gesproken, waarom er van gezwegen bij

'Aquinum'?

Dat is een grief die ik tegen Georges heb, dat hij, die soms zoo geleerd betoogt, de aardigste afleidingen, door de taalvorschers aan 't licht gebragt, ongebruikt liet. Toch treffen die afleidingen en zetten zich, eenmaal gehoord, in 't geheugen van den knaap vast. Vernuft en waarheid zijn een bekoorlijk paar ook in de taalkunde. Als de laatste twijfelachtig is, is het woordenspel en kan men ze buitensluiten; anders moeten ze welkom zijn[3].

1 Dr. H. Merguet, Die Entwickelung der Lat. Formenbildung. Berlin, 1870.
2 Etymologisches Wörterbuch der Lat. Spr. Leipz., 1874.
3 De heeren Kan en Posthumus gaan in hun nieuwe woordenboek teregt uit van 't beginsel: 'waar dit mogelijk was, is achter den naam de woordelijke beteekenis daarvan opgegeven, daar deze vaak zulk een verrassend licht werpt op de ligging der plaatsen, haar oorsprong enz.'

Zoo had bij *Aquinum* kunnen staan (aqua), bij *Sub-laqu-eu-m* (lacus), bij *Roma* (‘Stroomstad’, W. sru, ru), gelijk ook *Ru-mon* (oude naam van den Tiber) ‘Stroom’ is. *Ro-mu-lu-s* is zoo ‘het kind der Stroomstad.’ Nog behoort bij dien W. *Re-ate. Cli-ter-nu-m*, de stad der Aequi en *Cli-ter-n-ia* bij de Frentani zijn ‘aan de afhelling gelegen’ steden, de *Cli-t-umnu-s* is de ‘bergafwaartsschietende’ rivier in Umbrië. Zoo als bij *Inter-amna* had bij *Ant-emnae* moeten staan (amnis), bij *Lau-tulae* (lavere). *Nar* (W. sna vlieten) is ‘stroom’, gelijk *Sar-n-u-s* (W. sar) en *Li-ri-s* (W. ri). - *Auf-idu-s* (W. udh) is ‘de bevruchtende’. *No-la* (in 't Osc. nog overig Novlanos) is Nov-ul-a, *Νεάπολις* ‘Nieuwstad’; *Prae-n-este* (prae-no en superlatiefuitgang esto) ‘de meest uitstekende’. *Re-g-illu-m* is Koningsstad’, *Re-g-illu-s* (lacus) ‘Koningsmeer’. *For-entu-m, Ferent-ia, Fer-ent-inu-m, Fir-m-u-m, For-m-iae* (W. dhar) zijn ‘vaste woonplaatsen, vestingen’. *Mess-ap-ia* (ap) is ‘tusschen twee wateren gelegen’; *Ap-ul-ia* ‘Waterland’, *Peuce-t-ia*, ‘Pijnboomland’, *Oenotr-ia* ‘Wijnland’. - *Luc-an-ia, Luc-iu-s, Luc-in-a, Luc-et-iu-s* komen van den stam luc, W. ruk, lichten. De *Aus-on-es*, met hun *Auscu-lu-m* ‘de lichtende stad’, komen als *Aur-el-iu-s* van den W. us. *Ped-um* is ‘het veld’, *Stab-iae* (W. Stabh) een vaste plaats, ‘vesting’. *Sinu-essa*, van 't Campan. Senu-isa, komt van senu, sinu en is ‘ Boezem-’ of ‘Golfstad’. *Umb-r-ia* is ‘Waterrijk land’ en *Umb-r-i* zijn ‘de Waterlanders’. *Vena-fru-m* (brum suffixvorm uit fero) is ‘Jagtoord’. *Treb-ia*, stad in Umbrië (Osc. trſſib-o-m ‘bouwwerk, muurwerk’), *Treb-ul-a* in Campanië en *Treb-ul-a* bij de Sabijnen (W. trab) zijn ‘bevestigde, ommuurde plaatsen’. - De *Sor-ac-te* ‘de heldere spits’ en *Συρ-άκ-ουσαι*, eigenlijk het lichte voorgebergte waarop de stad lag, zoo als *Λευκο-πέτρα*, Z. voorgeb. der Bruttii, zijn van den W. svar, sur ‘glanzen’. De *Rub-i-con* was ‘de roodachtige’, de Red river, *Os-t-ia* ‘Muiden’.

Voeg hier nog bij persoonsnamen als:

Pau-lu-s (uit pau-ru-1-us) ‘klein’, *Crass-u-s* ‘dik’, *Pup-iu-s* ‘'t Kind’, *Fulv-iu-s* (van fulvus) ‘de blonde’, *Flav-iu-s* (van flavus) ‘Geel’, *Ruf-u-s* ‘Roodhaar’, Niger, *Nigr-i-di-u-s* ‘de Zwarte’, *Crisp-u-s Crisp-inu-s* ‘Kroes’, *Flac-cu-s* ‘Bleek’, *Aheno-barbus*, ‘Barbarossa’, *Glab-r-io* ‘de kale’, *Scaev-ol-a* (scheef) ‘de linksche’, *Nas-ica* ‘spitsneus’, *Nas-o* ‘grootneus’, *Front-o* ‘met breed voorhoofd’, *Pans-a* ‘Breedvoet’, *Plau-tu-s, Planc-u-s, Planc-iu-s* ‘Platvoet’, *Tac-i-tu-s*, ‘de

Zwijger', *Lab-eo* 'grootlip', *Naev-iu-s* 'die een moedervlek heeft', *Gab-ini-u-s* 'van Gabië', *Mont-anu-s* 'v.d. Berg'. Voorts *Turb-o* 'Storm', *Mus* 'Muis', *Scip-io* Stok, *Spur-iu-s* (eigenl. kind W. spar dan) 'Basterd', *Ter-en-t-iu-s* (ter-en-u-s Sab. W. tar) een opwassend 'jongeling'. *Pro-per-t-iu-s* 'de vroeger-, eerstgeborene'. *Sen-ec-a* (sene-x) 'de Oude'. *Pomp-eiu-s, Pomp-t-iu-s, Pon-t-iu-s* (Gr. *πέμπε*, Lat. quinque, Osc. nog adv. pomp-t-is = quintum) is gelijk aan *Quinc-t-iu-s. Pomp-iliu-s* en *Pomp-oniu-s* zijn van dezelfde herkomst. *Ma-n-iu-s* (mane) is 'de vroeggeborene'; *Verg-il-iu-s*, de tijdens den opgang der Vergiliae, der 'keersterren', d.i. 'in 't begin van den zomer geborene'. *Quin-t-il-iu-s* en *Sex-t-il-iu-s* 'in de maand Q. en S. geboren'. *Gn-eu-s, Gn-eiu-s* (Oudt. Gn-ai-vo-d) W. gen is 'afstammeling, zoon'. *Ga-iu-s* (W. ga), voor Ga-v-iu-s nog in 't Osc. overig, ook 'zoon'. - *Pli-n-iu-s* (van plere, even als locuple(t)s, door assimilatie van e tot i voor de n) is 'de Rijk', *Pic-tor* is 'Schilder', *Mol-o* 'Mulder', *Furn-iu-s* 'van Oven'.

Dergelijke verklaringen, misschien nog iets meer uitgewerkt, zouden, meen ik, het nut van Georges' werk hebben vergroot.

'Aranea (□□*άχνη*) 1) de spin'.

Bij dit woord had G. zijn voordeel kunnen doen met het betoog door Corssen, I, 634 en volg. geleverd, dat in 't Oud Latijn ara-n-ea alleen 'spinneweb' beduidt. Eerst bij Catullus en Vergilius komt het in de beteekenis van 'spin' voor; de oudere vorm voor het dier was 'ara-n-eu-s'.

'Ar (oude vorm voor ad)'.

Dit kan tot misvatting leiden. *Ad* is minstens zoo oud als *ar*. Bij Plautus en Cato komt meer ad en ad- voor dan ar. Ar is een later in onbruik geraakte vorm.

'Arcesso'.

Terwijl G. zeer juist arbiter van ar = ad en bitere 'gaan' afleidt, had ditzelfde voorzetsel ook hier in parenthesi moeten staan. Vaniček leidt arcesso af van ar = ad en cesso (= ced-e-sso, van cedo), accerso (door letteromzetting), 'ik laat tot mij komen, roep bij'. Een betere afleiding dan die van Fleckeisen (cesso van cio). Zie Mehler's Leiddraad tot de kennis der Lat. Orthogr. naar Brambach.

'Arundo (van □οδανός?)'.

Deze vraag, die er wel geene is, ware beter weggelaten, of anders arundo gebragt, waar het behoort, bij den W. ar 'bewegen,

opwekken': arundo 'riet' als 'iets opwassends', gelijk van denzelfden oorsprong ul-va.

'Assiduus'.

't Komt mij natuurlijker voor de vertaling 2) éérst te zetten: 'er aan zittend', aanhoudend; en dan den SRt.

'Autumnus (augeo) woordl. de vermeerderaar'.

De schrijfwijze auct., ook door Georges opgenomen, en zijn woordverklaring is fout; vgl. Dr. Mehler, die er bijvoegt: 'Het woord is niet af te leiden van augere, maar van den Skt. W. av verzadigen, beweldadigen'.

'Augurium'.

Max Müller[1], over 'die früheren unwissenschaftlichen etymologischen Teste' sprekend, zegt: 'augurium kommt von avis, Vogel, und gur, das Sagen, wo gur mit garrire und garrulus und dem sanskritischen gar oder grî, laut schreien, verwandt ist'.

'Aula = olla (z.a.) en Olla (verwant aan *α□λός*)'.

Au-la en aux-illa (van *auc-su-la) hebben tot W. ukh. 'droogen'.
O-l-la uit au-lu-la), zoo als corol-la uit *coronu-la, persol-la uit *personu-la.

'Auriga (van het oude aurea, de teugel, en ago)'.

Sub judice lis est. Vaniček geeft een geheel andere afleiding dan Corssen. Wil men Corssens wel aannemelijker voorstelling volgen, dan had er bijgevoegd moeten worden: (van aurea, verkeerde schrijfwijs voor orea, gelijk austia voor ostia, van os 'mond').

'Aurora (α□ώς, □ώς, □ώς)'.

Deze verklaring zonder meer verklaart niets. Dan komt men langs Curtius' weg, blz. 371, tot meer licht: ἠώς, Aeol. αὔως, Att. ἑώς, Skt. ush enz., Lat. aurô-ra voor aus-ôsa. De W. is us, reeds boven genoemd, 'branden, lichten'. De Europesche volken vormden hunne woorden uit den versterkten vorm aus. Wij mogen dus, zegt Curtius, een Grieksch-Italisch ausos aannemen, waaruit zich de Latijnsche vormen,

1 Vorlesungen, II, 228.

door verandering der s in r en door bijvoeging eener afleidings a, laten verklaren. Corssen en Vaniček wijzen dezelfde herkomst aan. Aurum en auster stammen ook van daar.

‘Autem (*α□τε*) daarentegen, maar, doch’.

Eene verklaring geven van de partikels is voor een Latinist der oude school zich op zeer glad ijs wagen. Bij dit dartele, lastige volkje had ik, in Dr. Engelbregts plaats, alleen de zeer blijkbare in hare herkomst, met Georges, omschreven, maar de overige zonder toegangskaart laten binnenhuppelen. Geen redelijk mensch zou het Dr. E. hebben euvel geduid, dat hij de nasporing dezer vlugtige, afgeknotte, zamengetrokken woordjes aan de vakgeleerden had overgelaten. Een werk van Corssen b.v. van 1900 zware bladzijden is niet iets om in snipperuurtjes tot zich te nemen: het eischt hoofdbreken.

Nu dragen in Georges' boek die partikels de meest onmogelijke stempels. Enkele voorbeelden:

‘Quippe Conj. (quia-pe, gelijk nempe uit nampe)’.

Deze verklaring is een soort van looper, die reeds jaren dienst deed. En wat licht brengt de vergelijking aan? Noeme zoo iets wie wil eene aardigheid; de taalkenner zegt: het is onzin.

‘Sed (Oud set) Conj. (verwant aan sed = se, sine)’.

Zoo schrijft Georges.

1°. 't Is niet waar, dat se*t* oude schrijfwijs was. Zonder uitzondering hebben alle oude opschriften sed ‘zonder’ en sed ‘maar’ met eene *d*.

2°. Wil men toch het spoor aangeven, dan had er kunnen staan (sēd, sē is de ablatiefvorm van het voornw. van den 3den persoon; sēd wordt als voorz., sĕd als voegw gebruikt, oorspronkelijk in den zin ‘voor zich, afgezonderd’, en dan beteekent verder het eerste ‘zonder’, het voegw. ‘echter’. Zie ook M. Müller, II, 233.

‘Atque (uit adque en daarbij)’.

Dat deze schijnbaar eenvoudige, niet de ware verklaring is, heeft reeds Ribbeck in 1869 aangetoond[1].

‘Apud (oudt. aput, nevenv. apor) praep. c. acc. (stam. AP, waarvan apo, aptus, alzoo het aanhechten aan iets, de nabijheid beteekenend)’.

Integendeel. Van de oudste tijden af tot aan Caesars dictatuur vindt men in de opschriften uitsluitend apu*d*. Eerst sedert de lex Julia, alzoo sedert 45 v. Chr., komen apu*d* en apu*t* naast elkander voor.

Maar wat de afleiding betreft, waarom neemt Georges de eerst

1 Beiträge zur Lehre v.d. Lat. Partikeln, von Otto Ribbeck, blz. 21.

door Corssen gestelde, doch bij nader inzien verworpen afleiding van ap aan? Corssen zelf, I, 197, erkent dat Pott gelijk heeft, die apud neemt als compositum van Skt. api ‘bij’, Gr. *ἐπί*, met het Lat. ad. Bij den strijd echter, dien Zeyss over de herkomst van dit woordje met C. voerde, ware het in dubiis abstine ook hier zonder gevaar geweest. Nog één partikel:

‘Ve - zogt E. - (door afkapping uit vel gev) enclitisch aanhangsel’ en ‘Vel (eig. Imper. van volo, dus “neem wat gij wilt, het eene of het andere”).’

Dus is *ve* een afgekapte imperativus! Neen, *vel* en *ve* zijn dezelfde vormen, geen van beide imperativi, maar beide praesensvormen. Vel-i-s ‘gij wilt’ was het oorspronkelijk: dit werd vel-s; dit als voegwoord vel, als 2e persoon ve-s en door klankverwantschap vis; 't werd nog weer afgeknot tot ve (si-ve), ja tot u in ne-u, se-u, ce-u.

Maar genoeg om te doen zien, dat bij alle vlijt aan dit werk besteed, ééne hoofdzaak - de taalstudie van ónzen tijd - geheel vergeten is. Dat, waar de afleiding faalt, een verkeerde vertaling uit een verkeerde afleiding voortvloeit, zal ik niet verder behoeven aan te toonen. 't Is een droevig feit, dat in dit groote, nette boekwerk de taalschat, door noeste vorschers, als Pott, Curtius, Corssen, M. Müller, opgedolven, door schrijver noch vertaler is ‘ausgebeutet.’

Als een Georges, een Ingerslev in het taalgeleerde Duitschland vruchten aanbieden, niet in de zon van hunnen tijd gerijpt, dan is dit wel onbegrijpelijk, maar blijve voor hunne rekening.

Als ze uitgaaf op uitgaaf - die nooit in Zarnckes Centralblatt worden aangekondigd - voor de pers gereed maken, dan bewijst dit meer voor den sleur der Duitsche Schulmänner dan het navolging verdient in den vreemde.

Ἔσσετα ι ἦμαρ: de tijd zal hen vonnissen!

Want meer dan wortels en klankleer bevatten die nieuwere werken. Licht doen zij opgaan over voorhistorische zeden, gebruiken, regt - zie M. Müllers voorbeelden van crimen, lex, poena - moeijelijke plaatsen in schrijvers zijn er in vereffend, donkere punten der antiquiteiten opgeklaard, 't verloop der spelling met historische zekerheid uit de opschriften geteekend - zie o.a. Corssens vertoogen over supplicium, inlicium, classis, lictor, quodsi, pilus, collega, vindico, zie zijn kritiek van Ritschls tekstveranderingen bij

Plautus - - en achter dien vollen stroom is Georges in 't oude slijk blijven steken! Hij heeft zich de ooren gestopt om 't Sirenenlied der nieuweren niet te hooren. Zie eens, hoe doof hij is; hij schrijft:

‘Conditio (condo) I) eigenlijk het gronden, scheppen, vandaar) de schepping, het werk Eccl. II) het vaststellen vand.) A de stelling, stand - - B het beding, de voorslag’.

Maar nu had reeds vóór 30 jaren Madvig in 't voorbijgaan aangetoond, dat condicio niet van condo, maar van con en dico komt en sedert verwierpen Curtius, Corssen, Fleckeisen, Brambach (bij Mehler), Wagener[1], Bock[2], Vaniček, zich grondende zoowel op de beste handschriften als op onbedriegelijke opschriften die uitsluitend *ci* geven, eenstemmig de waarschijnlijk door Kaercher uitgevonden schrijfwijs en afleiding. Wat moet men nu denken van de geheele redeneting met A en B, uitgaande van de schepping der Ecclesiasten?

Nog eens: die nieuwere werken zijn geen *πάρεργα*. In dubbelen zin. De leeraar, vooral de woordenboekschrijver, mag ze niet stilzwijgend voorbijgaan, om der waarheid en der wetenschap wil; en hunne lezing vergt animi capitisque laborem. Edoch die inspanning lóónt - den schrijver zoowel als den leeraar. Genen met den lof hem door bevoegden geschonken; dezen, telkens als hij voor zijne klasse optreedt, met het frissche gevoel menig veeljarige dwaling te hebben afgeschud.

Loopt in zijn stille taalgebied de leeraar gevaar zich tot hen te bekennen die met parson Dale ‘quieta non movere’ of ‘láát ons in de dwaling waarin we gelukkig zijn’ prediken; ook het woordenboek kan hem met een kleine vingerwijzing - het laatste woord der Wetenschap in parenthesi gesteld - prikkelen tot onderzoek.

Daarom hopen we, dat de Vierde der Georges, eerlang onder onze Nieuwe Bedeeling begeerd, alvorens te verschijnen, Curtius de hand gedrukt en den wakkeren Corssen zal hebben omhelsd.

Kampen, Jan. '75.

Dr. A.H.A. EKKER.

1 Kurz gefaaste Lat. Orthographie von C. Wagener, Berl. 71.

2 Die wichtigsten Puncte der lat. Rechtschreib. v.K. Boek, Berl. 72.

***Zes Maanden in Amerika, door Dr. M. Cohen Stuart. Haarlem*, 1874. *Afl.* 1-3.**

Dr. Cohen Stuart heeft in het najaar van 1873 Amerika bezocht met het doel om te New-York de Evangelische Alliantie bij te wonen. Hij geeft ons nu zijne indrukken, en aangezien mijns inziens daarin veel goeds voorkomt, wensch ik de lezing daarvan aan te bevelen reeds nu, hoewel nog niet 1/3 van zijn geheelen arbeid verschenen is. De toon van zijne mededeelingen, zijne gave van opmerken en zijn open oog voor Amerikaansche toestanden wettigen de beste verwachtingen van hetgeen volgen zal.

Ik weet zijne reisbeschrjving niet beter te vergelijken dan met die van Engelsche predikanten, waarvan reeds meer dan eene omtrent Amerika bestaat. In het bijzonder heb ik daarbij op het oog die van James Macaulay, getiteld: Across the ferry, first impressions of America and its people (Londen, 1871). Het boek van D. Macrae: the Americans at home (Edinburgh, 1870, 2 vols), waarvan Prof. Dozy in de Gids van 1871, II, blz. 198 zulk een gunstigen indruk mededeelde, is misschien te veel anecdotisch gesteld, maar beide boeken geven een goed voorbeeld van eene photografie van het Amerikaansche leven, zooals ook Dr. Cohen Stuart leverde. Ook hij is doorgedrongen in de binnenkamers der Amerikanen en schetst hen nu zooals zij leven, denken en werken. Hij behoeft zich niet alleen te bepalen tot het uitwendige en tot de schoone natuur of tot de groote werken, welke de Amerikanen gewrocht hebben; hij heeft deel genomen aan het inwendige, is in het huiselijke leven opgenomen geweest, waartoe én het doel zijner komst, het bijwonen van eene internationale vergadering, én zijn ambt van geestelijke hem de gelegenheid dubbel gemakkelijk maakten. De Amerikanen toch toonen grooten eerbied en sympathie voor geestelijken, maar ook zijn zij steeds bereid vreemdelingen, die Amerika komen bezoeken, met open armen te ontvangen, verheugd als zij zijn hun land aan een vreemdeling te kunnen toonen, tevens ten volle overtuigd, dat de vreemde bezoeker dit land zal bewonderen. Zijn misschien niet allen voor hen gelijkelijk welkom, en zien zij in de Engelschen mededingers, die niet gemakkelijk Amerika's

instellingen leeren waarderen, ieder van de nationaliteiten van het vasteland van Europa kan op eene goede ontvangst in Amerika staat maken. Wordt er misschien voorkeur geschonken aan eene, dan valt deze te New-York zeker dikwijls te beurt aan ons Nederlanders. De afkomst van de Hollanders, de oude Hollandsche herinneringen, zijn nog zeer levendig en worden bij sommigen in hooge eer gehouden; Dr. Cohen Stuart ondervond herhaaldelijk de bewijzen en levert menig staaltje daarvan.

Het schijnt, dat men hen, die Amerika door een persoonlijk bezoek hebben leeren kennen, moet verdeelen in twee categoriën. De eene bestaat uit enthousiaste bewonderaars, de andere uit stelselmatige veroordeelaars. Eene middensoort bestaat er gelukkig niet; warme vrienden of felle vijanden te hebben is immers een gelukkig teeken en eene aanwijzing dat de betrokken persoon uitstekende hoedanigheden bezit? De bewonderaars van Amerika bleven over het algemeen niet blind voor de fouten, doch zij oordeelden de goede hoedanigheden overwegende. Maar het schijnt wel flat de zwartgalligen, die alles afkeuren, uitsluitend de schaduwzijde ziende, niet de moeite willen nemen ook de lichtzijde onder het oog te krijgen. Gaat het b.v. wel aan te beweren dat in Amerika geene solide eerlijke menschen te vinden zijn - of niet in voldoende hoeveelheid? Mag een Europeaan Amerika voorstellen als een Sodom en Gomorra, waar geen rechtschapen mensch woont? Heeft hij, die aldus oordeelt, dan wel getracht in Boston of in New-York in goede kringen te komen? Hij zoude er zeker nobele mannen gevonden hebben, even goed als aan deze zijde van den Oceaan, even goed als hier misschien, hoewel menige Amerikaan door zijn ruimeren blik en meer grootsche opvatting, ook in het goede, een Nederlander lichtelijk overtreft. Waarlijk, mannen, die in beperkte kringen verkeerd en zich daartoe bepaald hebben, mogen zich geen oordeel aanmatigen; zelfs de teleurgestelden, die hun fortuin verloren in roekelooze Amerikaansche speculatiën, mogen niet aldus oordeelen, of zelfs niet aldus spreken, nadat de eerste smart van hun verlies voorbij is. Ook zij moeten beter weten.

‘Daar zijn kooplieden en handelaars, voor wie degelijke eerlijkheid de onschendbare grondwet en de handel een ernstige wetenschap is, mannen van wie de hooge lofspraak geldt, dat zij ijverig en nauwgezet zijn in het vergaderen en vorstelijk mild in het

besteden,' - zegt Dr. Cohen Stuart, blz. 62. Het is te hopen, dat het op zijn gezag geloofd worde.

Onwillekeurig is hij vervallen in eene beschrijving van de 'wereld van zaken', waaraan hij anders zoo geheel vreemd is. Ook hij neemt, ondanks zich zelven, den mond vol van millioenen. 'Maar dat is hier niet te ontgaan. Groote verbazingwekkende cijfers moeten wel telkens voor den dag komen, als men over Amerika spreekt' (blz. 56).

Hij heeft, even als ieder gewoon mensch, die een paar open oogen en een weinig talent van waardeering heeft, de beurs gezien en de drukte in Wallstreet opgemerkt, eene Safe and Trust-Company en kantoren bezocht als dat der levensverzekeringmaatschappij 'the Equitable' (indien hij een trap hooger had aangeklopt, ware hij bij de Northern Pacific Spoorwegmaatschappij beland), maar hij heeft meer gedaan dan een gewoon mensch, want hij beschreef met talent, met kleur en toch nauwkeurig, wat hij als gewoon mensch gezien had.

Hij heeft dan ook geen ander doel. 'Een en ander, dat wetenswaardig is, als blijvenden oogst van mijne reiservaringen te verzamelen - voor de lezers, die mij volgen willen eenige aangename en goede uren met mij te doorleven - dat is 't doel' (blz. 2). Ik geloof dat hij 't bereiken zal.

Hij begint met zijne zeereis te beschrijven en roemt zeer de 'Rotterdam' en vooral haren kapitein Hus, van de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij. De aankomst te New-York is levendig beschreven; zijne opgetogenheid over den eersten blik van New-York's haven is aanstekelijk. Daarop ontvangen wij in zijn 2de hoofdstuk zijn indruk van New-York en, na de beschrijving van Broadway en van zijn hotel, volgen spoedig de Banken - Wallstreet - winkels - geldcrisis, enz. Ook de omnibussen en de couranten vinden in het 2de hoofstuk eene plaats. Aangaande het laatste onderwerp deel ik niet zijne bewondering. Dr. Cohen Stuart meent dat 'in degelijkheid van inhoud, in deugdelijkheid van ernst en geest de Amerikaansche bladen 't zeer zeker in den regel aan de beste Europeesche niet gewonnen geven. Lichtzinnigheid, oppervlakkigheid en lichtzinnige spotternij met het heilige wordt hier veel minder dan in onze bladen gevonden' (blz. 49). Het laatste vooral betwijfel ik zeer; ik erken nooit sporen van lichtzinnigheid in onze dagbladen gevonden te hebben, en over

oppervlakkigheid de staf te breken, betaamt al zeer weinigen onder ons. Die is soms onvermijdelijk en ook den Amerikaanschen bladen niet vreemd. Maar deze hebben een groot gebrek, hetgeen de onze gelukkig niet hebben, t.w. hun jacht op effect. Daardoor maken zij zich aan groote overdrijving schuldig haast bij elk bericht, en nemen gretig op wat in Europa een fatsoenlijk blad ter zijde legt. Wat zegt Dr. Cohen Stuart wel - zou ik durven vragen, want het gebeurde nadat hij schreef - van de wijze, waarop de geheele Amerikaansche dagbladpers (met uitzondering van de ‘Post’, onder redactie van Cullen Bryant), het Brooklyn scandal behandelde? Was daarbij geene lichtzinnigheid in het spel? En welke Nederlandsche courant behandelde soortgelijk schandaal, toen dat voorviel hier te lande? Er zijn, dunkt mij, bewijzen dat onze couranten zich bij zulke gelegenheden onthouden.

Ik heb dan ook meer vrede met het oordeel van J. Macaulay, die zegt (blz. 125): ‘De eerste en meest treffende fout zijn de grove personaliteiten, waartoe zij zich leenen,’ en (blz. 126): ‘Ieder jaagt naar treffende en sensatie makende berichten;’ of (blz. 131): ‘de obscoene of crimineele geïllustreerde bladen nemen ongelukkig in aantal toe.’

Doch ik geloof de aanleiding tot Dr. Cohen Stuart's gunstige meening te kennen. Reeds Macaulay stelde voorop als eene deugd van de Amerikaansche bladen, hun algemeene waardeering van het Evangelische christendom (blz. 123), en Dr. Cohen Stuart zegt (blz. 141): ‘de alliantie was aan de orde overal, niet enkel in de godsdienstige, maar ook in de politieke bladen.’ Men zal zich dan ook herinneren dat in dien tijd de bladen opgevuld waren met de verslagen van al de preken en toespraken door de leden der alliantie gehouden, gelijk trouwens elke Maandag van *eenige* der voornaamste preken van den vorigen Zondag verslagen worden geleverd.

Den christelijken geest van de Amerikanen roemt hij zeer. ‘Het christendom is hier eene macht, gelijk nergens in Europa. Juist door de eerlijke volkomen scheiding van Staat en Kerk wordt het Evangelie in de maatschappij veel meer een werkende kracht, een alles doortrekkende zuurdeesem, een levensbeginsel’ (blz. 143). Men zou wenschen dat, om zulk een goed doel te bereiken, ook in Europa dat uitstekende middel consequent werd toegepast. Maar toch wensch ik gevraagd te zien of Dr. Cohen Stuart's bewondering

van den Amerikaanschen godsdienstzin niet wat te ver gaat of wat eenzijdig is. Wij weten het: de Zondag wordt stiller gehouden, huiselijke godsdienstoefeningen zijn er meer algemeen, en men gaat meer geregeld ter kerk. Ik mag misschien niet vragen of men zich des Zondags niet meer verveelt en of de verveling niet ook is ‘des duivels oorkussen’, maar toch zal niemand in die huiselijke godsdienstoefeningen iets afdoends vinden. De ervaring toch leert maar al te dikwijls dat ‘vrome lieden’ in zaken gevaarlijk zijn, des te meer omdat zij den godsdienst als dekmantel bezigen. En bij het kerken bouwen en het ter kerke gaan, mag men wel een plaatsje aan de ijdelheid inruimen. Elke New-Yorker zal u raden Zondags bij 't uitgaan der kerken in fifth Avenue te gaan wandelen, dan zijt ge zeker de mooiste toiletten te zien. Zulke wereldsche motieven zijn helaas mede in 't spel, en doen wel wat afdingen op den lof, dien Dr. Cohen Stuart toezwaait.

Natuurlijk wordt in zijne reisbeschrijving een vrij groote plaats ingenomen door zijne deelneming aan die alliantie, maar die plaats is niet bovenmatig groot. Toch doet het genoegen, dat hij de andere onderwerpen niet verwaarloost. Zijn tocht op de Hudson, b.v., wordt in de 2de aflevering met warmte en uitvoerigheid behandeld. Hij heeft dien in het najaar gedaan, in den gunstigsten tijd toen de ‘Indian Summer’ zijn toppunt bereikt had, en hij is nu even opgetogen over het landschap als over de kleurschakeeringen, die het najaar oplevert. Hij toovert u de herinneringen aan beiden weder voor den geest, en doet iedereen, die ze heeft mogen zien, op nieuw het hart opengaan. In twee opzichten zou ik echter niet volkomen zijne meeningen deelen, t.w. in zijne vergelijking tusschen Hudson en Rijn, en in die tusschen de najaarstinten in Amerika en b.v. in ons land. Ik begrijp eigenlijk niet dat hij zich heeft laten verleiden om die vergelijkingen te maken. De Hudson en de Rijn zijn van zoo verschillend karakter, dat ik niet weten zon welke punten van gelijkenis op te noemen. Hij roemt b.v. terecht het gezicht op Ploughkeepsie, maar wien zal ooit uit het geheugen gaan het eerste gezicht op St. Goar? Maar wie zal ze vergelijken; 't een is een plaatsje met engelsche kleine villa's, het andere een stadje met van die Neurenberger huisjes. De Hudson is breeder dan de Rijn, en doet soms aan gedeelten van de Zwitsersche meeren denken - de Rijn is de Rijn; die twee met elkander

te vergelijken, is alleen opgekomen bij Amerikanen, die den Europeanen willen aan 't verstand brengen hoe fraai de Hudson is, en dan zeker al geen beter of meer bekend voorbeeld dan de Rijn kunnen nemen.

Dr. Cohen Stuart is door zijne opgetogenheid over de najaarstinten in Amerika onbillijk geworden, vrees ik, voor die, welke onze Nederlandsche boomen kleuren. 't Is waar dat het meer gestadige mooi weder in Amerika meer gelegenheid tot bezoek der bosschen geeft en ook de bladeren beter bewaart, maar een paar mooie dagen hebben ook wij gewoonlijk in October in ons wat klimaat betreft zoo erg misdeeld Nederland, en die ze in 't Geldersche of in 't Utrechtsche mocht doorbrengen, zal niet licht de Amerikaansche najaarstinten alleen prijzen.

Ik kan mij echter begrijpen, dat men tegenover den Amerikaan en in Amerika eene uitzondering op die waardeering van eigen goed zou maken. Dr. Cohen Stuart heeft ook opgemerkt, dat wij tegenover den Amerikaan onze Hollandsche kalmte en opschorten van beoordeeling laten varen en nu en dan eens aan onze bewondering lucht geven moeten. Want de Amerikanen, ingenomen met hun land, kunnen niet begrijpen dat men koud blijft bij wat men ziet; ‘zij gewagen steeds met zekere naïve trots van de schoonheid en grootheid van hun land, alsof de eer *hun* daarvan toekwam’ (blz. 103). Hij erkent in het algemeen hun recht op bewondering van wat zij hebben tot stand gebracht; ‘wat men onderneemt in Amerika, men doet het voor de toekomst, niet angstig benauwd en bekrompen, maar met een vast en verzekerd geloof aan toekomstige grootheid; in 't volle bewustzijn van moed en levenskracht’ (blz. 128).

Ik zou nog meer punten kunnen bespreken, maar ik geloof voldoende aangetoond te hebben in welken geest Dr. Cohen Stuart schrijft en hoe hij Amerika weet te waardeeren. Daarom juist wensch ik zijn boek in veler handen te zien. Moge het een heilzaam tegengif zijn tegen de kwaadsprekingen over Amerika en Amerikanen, die bij teleurgestelde Nederlanders al te grif ingang hebben gevonden. Uit de handen van een onpartijdig man als Dr. Cohen Stuart zal men zulk tegengif misschien gaarne aannemen.

Jammer dat de plaatjes in het geheel niet fraai zijn; zij gelijken al te veel op die plaatjes, die wij vroeger voor een vertaalden

roman of in Fuhri's ‘Tijd’ zagen prijken. Men had van een uitgever als Kruseman bepaald betere mogen verwachten - of in 't geheel geene. Zij zijn dunkt mij ook niet juist van opvatting. De Amerikanen zitten gaarne met de voeten in de hoogte boven op eene leuning of een kachel, enz. - maar zij doen dit niet in gezelschap van dames, zooals de plaat tegenover blz. 89 zou te veronderstellen geven.

Februari 1875.
N.J. DEN TEX.

***Met Vuur gespeeld, door Miss Rhoda Broughton. Deventer, A. ter Gunne*, 1875.**

***De Weezen van den Predikant, door Miss C.M. Yonge. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1874.**

***Wie is zij? door Mrs. May Agnes Fleming. Amsterdam, J.M.E. en G.H. Meijer*, 1875.**

***De Hand aan de Ploeg. Een Amerikaansch verhaal van Louise M. Alcott. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1875.**

Wanneer ge meent dat ik dit viertal romans met opzet in ééne aankondiging opneem, dan is dat onjuist. Toevallig werden ze alle vier door de Redactie in mijne handen gesteld; en omdat ik 't onbillijk acht jegens de uitgevers, langer dan noodig is te wachten met het bespreken der boeken welke zij ter recensie aan tijdschriften zenden, zette ik mij onmiddellijk na de ontvangst tot dien arbeid.

Zonderling treft 't echter, dat alle deze vier romans geschreven zijn door vrouwen. De Engelsche dames hebben evenwel al sinds jang de meeste, - en waarlijk niet de minst geslaagde, - bijdragen tot de roman-literatuur van haar land geleverd, zoodat dit feit op zich zelf, nog niet zonderling mag genoemd worden. Maar wel mag ik op het opmerkelijk verschijnsel wijzen, dat deze vier romans

elk een zoo geheel verschillend karakter dragen. Verdiensten bezitten ze alle, de eene meer en de andere minder, en van het talent der schrijfsters getuigt elk werk in een bepaald genre, maar toch zou ik waarlijk niet graag alle vier, als in één adem, ter lecture aanbevelen.

Groote gemakkelijkheid in 't hanteeren der pen, dat is een gaaf welke de drie Engelsche dames in benijdenswaardige mate bezitten. Zij weten de omgeving waarin zij hare personen laten optreden met zulke heldere en levendige kleuren te schilderen, en deze met zulk een aanschouwelijkheid te portretteeren bijna, dat de lezer geen oogenblik vreemdeling blijft in den toch zoo geheel vreemden kring, waar de schrijfster hem binnenleidt. Met zorg penseelen zij de karakters van die personen. Hoe duidelijk 't zij, dat de drijfveer van elke handeling als aan uw aandacht wordt opgedrongen, toch gevoelt ge dat meer dan dat ge de hand bemerken zoudt, welke van elke beweegreden wel bijna een zichtbaar beeld schijnt te kunnen maken! 't Is als ware het inwendig leven van die personen geheel voor u blootgelegd. De strijd daar binnen, en de overtuiging dezen of genen weg te moeten inslaan, maar de niet te bedwingen lust om toch juist het tegenovergestelde pad op te snellen; en de gejaagdheid om fluks het oor dicht te stoppen tegen de waarschuwende roepstem om toch tijdig tot inkeer te komen; dat wikken en wegen en weifelen en wankelen en dat huiveren voor 'tgeen men toch blijft wenschen, bij die haast onmogelijke inspanning zich zelf diets te maken wat men zich tevens bewust is nooit te zullen gelooven, en dan eindelijk die zegepraal van het goede of dat blindelings rennen naar het verkeerde, meesterlijk stelt de fijn bewerktuigde en geoefende hand ons dat voor oogen. Nooit hapert er iets aan de coulissen; ze glijden langzaam voort of wel ze verschijnen en verdwijnen eensklaps, al naarmate de indruk die te weeg gebracht moet worden dat vereischt, en de toeschouwer, of wel hier de lezer, waardeert die kunstvaardigheid hoog en prijst de bekwaamheid van haar, die de draden van het geheel in handen heeft.

Vooral munt als zulk eene kunstenares Miss Broughton uit. De heer H. de Veer heeft haar werk genoemd ‘een zeldzaam schoon product uit het oogpunt van kunst’, en dat wel in het voorbericht, waarmede hij haar boek bij het publiek aanbeveelt. Vol-

komen juist. Ik aarzel ook geen oogenblik de kunstwaarde van dezen roman veel en veel hooger te stellen, dan die van de andere hierboven genoemde. Met een inderdaad zeldzaam talent worden hier op meestal boeiende en altijd treffende wijze toestanden niet geschetst of geteekend, maar tot in 't onmogelijke toe fijn en keurig ontleed, waarvan toch maar hoogst enkele anders zijn dan onbeteekenend en weinig aangenaam of aantrekkelijk. Een verwend meisje, dat in haar achttienjarig leventje alleen schijnt geleerd te hebben te coquetteeren en blinde gehoorzaamheid te eischen van allen die haar omgeven, weet tot tweemaal toe liefde in te boezemen, en - zich zelf ongelukkig te maken zal ik maar kortweg zeggen, om de wel wat al te theatrale ontknooping niet bloot te leggen. Nooit blijkt 't dat zij beminnelijk is, maar wel dat de macht van haar uiterlijk moeielijk te weerstaan was. Ongelukkig moet de lezer die laatste verzekering op autoriteitsgeloof aannemen, en ziet hij alleen, dat zij die gaven op meesterlijke wijze weet te misbruiken om de jaloezij van haren minnaar op zulke zware proeven te stellen, dat zelfs een minder stug en stijf heer dan hij, daartegen wel rebelleeren moest. Uitnemend vooral is hier die booze geest geteekend, welke alle verwende kinderen wel tot den dood toe trouw schijnt te blijven, en die hen voortdurend aanzet en opstookt tot een boos en tergend volhouden en uittarten in datgene wat anderen meer dan onaangenaam is, ook dan zelfs of liever juist dan vooral, zoodra daar binnen luide de waarschuwende stem zich laat hooren toch in tijds toe te geven, en het reeds zoo lang gedreven gevaarlijk spel niet roekeloos de uiterste grenzen te doen overschrijden. En dan de wanhoop, wanneer dat voor niets en niemand zwijgend woord van *te laat*, ook aan haar zijn volle beteekenis laat gevoelen.

De heer de Veer heeft om dat spelen met de liefde van anderen, den Engelschen titel van Good bye, Sweetheart! veranderd in den Hollandschen die hierboven staat. Ik heb er vrede mede, zoodra hij geen kans ziet om dien bekenden groet onzer naburen in onze taal weer te geven, evenmin als het woord Dutzen der Duitschers. Maar ongelukkig komt door zijn titel het misdadige der verwende coquette veel meer uit dan de schrijfster dat blijkbaar gewild heeft, en is daardoor de geheele intrigue van het boek opgelost, eer men het nog gelezen heeft. Miss Broughton heeft, als kunstenares, getracht een zwak harer sekse haarfijn te ontleden, en zij

is daarin uitnemend geslaagd; maar in haar ijver om der natuur toch getrouw te blijven, heeft zij niet genoeg acht geslagen op den indruk, dien het product harer bekwaamheid op den toeschouwer moet maken. De coquette staat daar voor ons, als uit het leven gegrepen, maar ze is een zoo ondragelijk schepsel, dat ze ons in hare dagen van geluk ergert, en in hare dagen van leed nauwelijks eenige sympathie weet af te dwingen, gezwegen nog van medelijden. Nu ligt er in dien groet, welken de Engelschen op zoo duizenderlei wijzen uitspreken, maar altijd zoo karakteristiek en zoo eigenaardig, dat men nooit twijfelt aan de bedoeling daarvan, iets ontzaggelijk gevoeligs, ja teers zelfs. De Hollandsche titel echter noemt de zaak - en ook de loop van den roman, - bar en ruw weg bij haar naam. Ik hoû niet van dat eigenmachtig veranderen van titels door vertalers, ja betwist hun het recht daartoe. Meestal, zoo als ook hier, doet men onrecht aan de schrijvers. En dat spijt mij te meer, omdat de heer Veer het boek inderdaad verrijkt heeft door zijn voorbericht. Dat is ook iets zeldzaams. Maar al te dikwijls zien wij handige uitgevers dergelijke aanbevelingen koopen van mannen wier naam eenige bekendheid heeft, om daardoor het werk van onbekende schrijvers tot aanbeveling te verstrekken. Vele van die bekende mannen hebben dan dikwijls geen bezwaar om voor een enkel munt- of bankbriefje het bewijs te leveren, wel degelijk in te zien dat 't hier alleen om hun naam te doen is, getuige menig voorbericht waaruit volslagen onbekendheid blijkt met den schrijver of het onderwerp van het boek, 'twelk men toch warm aanbeveelt. Zulke aanbevelingen nu doen kwaad. Onder bevriende vlag, worden op die wijze dikwijls de grootste vijanden van het volk, dwaalbegrippen en vooroordeelen of wel onkunde en verderfelijke leeringen, ingeleid bij den burger, die geenerlei verraad ducht onder de zoo goed bekende kleuren. Een zoo juiste kritiek echter als de heer de Veer aan dit boek doet voorafgaan, wensch ik aan elk boek van gelijken rang toe. Ieder lezer, dunkt mij, moet hem dank weten voor het zoo weldadig gevoel, in die weinige woorden het karakter en de licht- en schaduwzijden van het werk saamgevat te vinden en dat vooral, na den wel eenigzins verwarden indruk dien het bij velen moet achterlaten.

Miss Broughton is gelukkiger in het teekenen van vrouwen dan van mannen. Naast de meesterlijke figuur van de coquette, staat

of liever bungelt de oudere zuster als levend voor ons, die 't der jongere nauwelijks vergeven kan dubbel te bezitten, wat zij in 't enkelvoudige al zoo begeerlijk acht. Maar vooral is de onbeduidende en wufte weduwe al zeer goed weergegeven, voor wie toilet en goede kringen boven alles gaat, wat deze wereld bekoorlijks geven kan. Hoe treurig echter steken daar de beide mannelijke hoofdpersonen bij af. Den een noemde ik reeds hierboven stug en stijf. 't Moge juist zijn, den reeds bedaagden man, die evenmin innemend is door zijn uiterlijk als door eenige gemakkelijkheid in den omgang, als zeer jaloersch en daardoor aanmatigend te doen voorkomen, van den eleganten jonkman daarentegen, mocht men iets nobelers verwachten dan de laagheid het hof te maken aan de verloofde zijns vriends, en de lafheid zijn hand aan een meisje te schenken, hetwelk vijf dagen te voren van haar bruigom het jawoord terugnam. De houten klaas boezemt ons geen belang in en de lafbek is hinderlijk.

Zonderling vooral, dat een vrouw van zooveel talent als Miss Eroughton is, blijkbaar geenerlei behoefte gevoelt om ook sympathie te wekken voor de personen, aan wier teekening zij toch zooveel tijd en studie en moeite besteed heeft. Wij bewonderen de meesterhand, en bladzijde aan bladzijde verhoogt ons kunstgenot, maar wij slaan het boek dicht zonder het minste leedgevoel dat wij afscheid nemen van de personen wier afteekening ons bekoorde, maar wier gemoedsleven ons niet aangetrokken heeft. Is dan George Elliot niet veel grooter schrijfster, die, bij de bewondering welke wij voor haar als kunstenares gevoelen, tevens onzen dank weet te winnen voor den weldadigen indruk, welken de scheppingen harer fantasie op ons maken.

Hoe geheel anders ook bij Miss Yonge. De gemakkelijkheid om de pen te hanteeren is zoo groot bij haar, dat zij als onwillekeurig voortschrijft, en toestanden en personen zoo tot in de minste bijzonderheden toe weergeeft, dat men haar gedurig zou willen tooroepen, toch ook eens om het geduld harer lezers te denken. En dat 't bij haar een onwillekeurig *abandon* is, blijkt overtuigend uit het laatste deel, waarin zij gelukkig tot de erkentenis komt, dat de wat al te los hangende draden van het verhaal eindelijk eens wat aangehaald en in een flinken knoop moesten gelegd worden. Want dat vierde deel is verreweg het beste geschreven. Daar is leven

in, daar spoelt gloed door; de menschen zijn daar handelende personen, die zich niet laten voortwiegelen op toevallige omstandigheden of eiken stroowisch aangrijpen dien het goed geluk voorbij hen laat drijven, maar zij ontwaken tot het besef dat alleen oefening den meester maakt. Hoewel echter Miss Yonge het oog eener kunstenares als Miss Broughton niet heeft, noch ook de zelfbeperking waardoor deze zoozeer uitmunt, bezit zij daarentegen uitnemend de gaaf om belangstelling en sympathie ja waarachtige liefde en hartelijkheid te wekken, voor alle hare personen. 't Valt ons inderdaad moeielijk te scheiden van dat gezin welks toekomst zoo donker scheen, en hetwelk door de oudsten des huizes op zoo verstandige wijze tot een gelukkig leven wordt voorbereid. Innige aanhankelijkheid gevoelen ook wij voor hen, die de lievelingen der schrijfster zijn; en zelfs zij onder hen die een sprekend beeld leveren van de onvolmaaktheid des menschen boezemen ons een zoo warme belangstelling in, dat wij dubbel begaan zijn met het leed dat hen treft, zij 't ook door eigen schuld. De zedelijke en godsdienstige toon van dit boek, die vrij is van eenige overdrijving, doet het hart der schrijfster eere aan. Niet uitspanning alleen levert zulke lectuur, want ze is weldadig voor het gemoed en veredelend.

Geheel anders is toon en strekking van het werk van Mrs. Fleming. Echt sensational, uitnemend geschikt voor toeristen en badgasten; want hoe schromelijk de verveling hen ook moge plagen, de lezer wordt hier wel gedwongen tot oplettendheid, omdat de eene toestand al ongedachter en verrassender is dan die waarover men zich pas verbaasd heeft. Ook Mrs. Fleming weet uitnemend de pen te voeren, maar zoo levendig is haar verbeelding en zoo vruchtbaar haar fantasie, dat zij die pen nauwelijks den tijd gunt tot schrijven, omdat telkens nieuwe denkbeelden de oude verdringen. Vandaar een gejaagdheid in het boek, die volkomen in harmonie is met de tafereelen, en welke de spanning van den lezer niet weinig verhoogt. De schrijfster deinst voor geen enkele moeielijkheid terug. Tot nu toe leefden alle dames die het Engelsche publiek door lectuur voor verveling trachten te bewaren nog onder den indruk, dat zij hare helden verloren zoodra zij 't waagden die te laten sterven. Met den dood gingen zij dus zeer zuinig om. Maar Mrs. Fleming heeft hier overtuigend bewezen, dat die hin-

derpaal eenvoudig een denkbeeldige is, en het gevolg van een droomerige en onvruchtbare verbeelding. Voor haar is de dood juist het begin van het romantisch leven. Het graf der heldin is voor haar de bron van een jonger leven. Zulke vondsten zijn van onschatbare waarde. Hoe veel gemakkelijker valt dus voortaan die tot nog toe zoo alles afbrekende dood te gebruiken. Dan is Mrs. Fleming zeer vast in haar bon ton. Een jonkheer is al zoowat het minste wat bij haar belangstelling wekt. De lezer behoeft dus volstrekt geen vrees te hebben zich te encanailleeren door het gezelschap eener juffer van wie toch een ieder vraagt: wie is zij?

De amerikaansche roman eindelijk staat geheel op zich zelf. De schrijfster heeft lang niet zulk een gemakkelijkheid om de pen te voeren als de Engelsche dames, noch ook als deze de bekwaamheid om de toestanden zoo te kiezen en te schikken, dat ze reeds het oog weldadig aandoen. Ook aan de teekening der karakters ontbreekt dat voltooide, dat laatste fijne maar met kunstenaarstalent aangebrachte streekje, hetwelk licht en bruin helderder en krachtiger doen uikomen. De tafereelen komen meer als in een kalei doscoop beurt om beurt voor, dan wel de eene als gevolg der andere, 't Is der schrijfster blijkbaar bijna alleen te doen om den inhoud, om de strekking, en de vorm is voor haar bijzaak. Daardoor ligt er iets ruws in het boek, 'tgeen evenwel niet hinderlijk is. De hoofdpersoon is een krachtige juffer, die zonder eenige theorie of wenschen tot hervorming der maatschappij, werkzaam zijn en haar brood verdienen wil en daarin ook, maar niet zonder groote inspanning, slaagt. Er zijn zulke behartigenswaardige wenken in dit boek en er spreekt zulk een gezonde toon uit elke bladzijde, dat het reeds uit het oogpunt van nut, warme aanbeveling verdient.

En wanneer ik eindelijk een enkel woord mag zeggen over de vertalingen, dan aarzel ik geen oogenblik die van Miss Broughton's werk inderdaad uitnemend te noemen, zoowel door het gemakkelijke van den stijl als door de juiste keuze der woorden. Ook Davina en Mevrouw Koorders kweten zich goed van haar taak, terwijl de vertaler van Mrs. Flemings werk soms wel wat plomp is. Heeft hij daarenboven zulk een kleinen dunk van zijne lezers, dat hij 't noodig acht namen als van Rachel en van een Sepoy, door noten

te verklaren? Had hij dan maar liever bij Emmets naam een opheldering gegeven.

Is 't niet aardig, dat bij alle deze vier dames, de mannen uitmunten door goedigheid?

M.

***In 't vrije veld; Brieven van een laudmeisje aan jonge dames, ingeleid door Dr. D.J. Coster. Amsterdam, C.L. Brinkman*.**

***Binnen en Buiten, door H. Witte. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink*, 1874.**

Er is een genre van populaire natuurbeschrijving, dat tegenwoordig vele beoefenaars telt: het schetsmatig, in den vorm van vertrouwelijk gesprek behandelen van enkele onderwerpen, hier en daar uit den rijken voorraad gegrepen. De beoefenaars van dit genre trachten te gemoet te komen aan den wensch van velen, om toch iets van de natuur te weten, zonder gedwongen te zijn de gewoonlijk droge en weinig aantrekkelijke leerboekjes te doorworstelen. Zij schrijven voor een publiek dat anders wellicht nooit te bewegen zou zijn tot eene nadere kennismaking met de natuur, en zoo zij slechts eenigzins den juisten toon weten aan te slaan, zullen zij voorzeker nut stichten, en - zij 't dan ook enkele - lezers opwekken om zich meer bijzonder aan de natuurstudie te wijden.

Hun taak is niet zoo gemakkelijk als men wellicht oppervlakkig zou meenen. In de romanliteratuur wordt de natuur doorgaans beschouwd als bijwerk, als de decoratie van het tooneel, waarop de mensch zijne rol speelt; de groote meesters dezer literatuur weten de natuur op geniale wijze weerklank te doen geven op de menschelijke hartstochten, maar voor hen blijft de mensch steeds hoofdpersoon. - De roeping van den populairen natuurbeschrijver is dus in zekeren zin de aandacht voor een wijl af te wenden van het tooneel der menschheid en die te vestigen op de decoration van

dat tooneel. Zijn tafereel mist daardoor de bezieling, die het werk des romanschrijvers kenmerkt: het spreekt meer tot het verstand dan tot het gemoed, en daarom tracht hij in de inkleeding van het onderwerp dat gemis eenigzins te vergoeden en de beschouwing der natuur nu en dan met het gemoedsleven ineen te weven, of tooneelen uit het dagelijksch leven tot aanloopjes te gebruiken.

Wij stellen hem daarom niet al te hooge eischen. Hij moet de zaken, waarvan hij spreekt, goed en helder hebben gezien, zonder zoo geheel en al in hare studie te zijn opgegaan, dat hij de nederige eischen van onkundigen niet meer gevoelt. Hij moet vooral in het eerste enthusiasme der waarneming reeds dadelijk aan het schrijven gaan, en juist dan zal hij het meest de gaaf bezitten, anderen te boeijen. Wacht hij langer, dan zal zijn werk wellicht degelijker en systematischer worden, maar niet meer ‘in de harten dringen en zielen veroveren’.

Daaraan hebben de populaire natuurbeschrijvingen van Bernardin de St. Pierre, Gröthe en von Humboldt haren grooten opgang te danken gehad, dat zij geschreven zijn onder den eersten indruk van de natuur op den bewonderenden geest.

De Brieven van het Landmeisje zijn geschreven in een dergelijk jeugdig enthusiasme: zij behandelen de Botanie al spelende, en geven op deze wijze van talrijke onderwerpen uit haar gebied oppervlakkige, maar aangenaam mgekleede schetsen. De plant en hare voornaamste deelen, ontkieming, wei- en bouwlanden, granen, meel, brood, aardappelen, koolzaad, vlas, bloembollen, waterplanten, boomen, boschplanten, mossen, doornen en distelen, moes- en bloemtuin: zietdaar eenige der voornaamste onderwerpen. - De vier laatste brieven zijn van veel later dagteekening dan de eerste. Een tijdperk van zeven jaren ligt tusschen beide. Er is ook een andere toon, een andere geest in; 't zijn de woorden van den volwassene, die zich in de kinderjaren terugdroomt, maar ernstig en bedenkelijk ook een blik wijdt aan onzen tijd met zijn Darwinisme, overbeschaving en kunstzin-veredelingswoede.

De losse gedachten van de schrijfster pleiten voor veel gevoel en nadenken en zijn meestal zeer goed aan de onderwerpen verbonden; hier en daar geven zij mij den indruk alsof haar vrije, dichterlijke geest zich noode heeft kunnen paren aan de wetenschap en de

prentjes der leerboeken. Sommige onderwerpen daarentegen, gelijk tuinbouw en bloemencultuur, zijn door haar met zekere voorliefde behandeld, en dit zijn de beate gedeelten van het werkje, waarin hare oorspronkelijkheid het, meest voor den dag komt. Mijns inziens is ook hier het terrein, waarop de Botanie van vrouwen op hare plaats is. Aanleg van den tuin, kennis van sierplanten, ooftsoorten, moeskruiden en geneeskrachtige planten, het leeren kennen van bloemvormen, zoowel uit onze streken als uit den vreemde, het toepassen dier aanschouwing in kunstwerken, - zietdaar de *Botanie der Vrouw*. Wel mag ook zij niet onbekend blijven met de voornaamste en meest ontwijfelbare uitspraken der wetenschap, maar hare wetenschap is toch eigenlijk eene geheel bijzondere: het is de wetenschap van kleuren en geuren, van alles wat bij het aanschouwen der planten ons het eerst boeit, ons liefelijk en aangenaam is. Ik ken vrouwen, voor wie het *Botanical Magazine* en de *Flore des Serres et des Jardins de l'Europe* of andere minder kostbare plaatwerken ware huisboeken zijn, - en ik acht dit genoegzaam om de rigting aan te wijzen, waarin de vrouwelijke plantenstudie zich bewegen moet.

Hetgeen door de schrijfster van de zuivere wetenschap is overgenomen, is voor dit werkje overgenoeg. Hare beschouwingen over den aanleg van tuinen en bloemperken en over den wansmaak, daarin gebracht door te ver gedreven kunstzin, zijn zeer behartigenswaardig in onzen tijd, die zoo ziek is aan overdrijvingen. Alleen had ik gaarne gezien dat de waarlijk voortreffelijke tuinstijl van Le Nôtre niet zoo laag in hare achting stond. - Versailles blijft altijd een der beide groote idealen, die de kunst op het landschap toegepast, zich heeft voorgesteld, en den symmetrischen tuinstijl acht ik in sommige omstandigheden verkieselijk boven den natuurlijken. Ook ik ben geen bewonderaar der rechtlijnige Noord-Hollandsche dorpen, maar ik vraag of *daar*, in *die* omgeving kleine Engelsche slingertuintjes voor een fijn kunstgevoel niet veel schokkender zijn dan de rechtlijnige en symmetrische tuinstijl, en of men bij den aanblik der opene en ongezellige tuintjes onzer moderne villa's niet huivert van zulk een onnatuurlijke natuur?

De schoonheidsleer in het plantenrijk is een zeer uitgebreid en vruchtbaar onderwerp, en ik wenschte wel dat de schrijfster, die de gave van stijl en taal bezit, zich aan dit onderwerp bleef wijden,

en ons daarover nog meerdere brieven wilde schrijven. Zij zullen, ook zonder inleiding, welkom zijn.

Zijn de brieven van het Landmeisje vol losse gedachten, vaak ook buiten het gebied der natuurstudie en sprekende tot het gemoed, het boekje van Witte is meer realistisch en geeft ons leerzame beschouwingen over cactussen, terrariums, uitwaseming der planten, bekerplanten, het nut der bosschen, over varens, boomen en waterplanten; - fragmanten zoo ge wilt, - maar die elk eene zekere volledigheid bezitten. Vooral het hoofdstuk 'Varens' is zeer lezenswaardig en de herinnering aan het nut der bosschen kan niet genoeg herhaald worden.

De schrijver is algemeen gunstig bekend wegens zijn aangenamen gemakkelijken toon en de vaardigheid, waarmede hij de uitkomsten der wetenschap den volke weet te verkondigen. Hij heeft zich dit terrein ter bearbeiding gekozen en arbeidt veel en met ijver. Hij moge lang arbeiden en veel schrijven, zijn werk zal niet verloren zijn. Het kweekt gezonden zin, kalmte en vrede, en hoe meer dergelijke natuurbeschouwing lezers vinden, hoe meer afbreuk zal worden gegeven aan eene literatuur, even hol en ledig als het brein harer beoefenaars en beoefenaarstere en die door overdreven voorstelling van menschelijke hartstochten en ellenden de jeugdige hoofden ongeschikt maakt voor eene eenvoudige, heldere opvatting der natuur. De schrijver zegt het zelf: 'Het is inderdaad opmerkelijk, hoe weinig er soms maar noodig is om den mensch gelukkig en dooren door te vrede te maken', - en om tot dien toestand te komen is een kalme beschouwing der natuur zeker een der beste middelen.

De aangename wijs waarop de schrijver zijne onderwerpen behandelt, maakt aanloopjes als voor het 7de stukje overbodig. Om de lezers tot de wonderen der waterplanten in te leiden, is geen verhaal van een flauwe kwajongensstreek noodig. - Eene overeenkomstige opmerking geldt ook het Landmeisje, waar zij, in een harer laatste brieven, tegen de overbeschaving te velde trekt door de persoon van een jong meisje, dat geen handschoenen wil dragen. De hemel gave dat het overoud gebruik van handschoenen het ergste verschijnsel onzer overbeschaving ware!

Een zonderlinge schrijfwijze, door Witte in zijn werkje aangenomen, is het gebruik van de woorden *erop, eraf, tever*, enz. in plaats van er op, er af, te ver; onwillekeurig legt men den klemtoon op de

eerste lettergreep en leest een onverstaanbaar woord. Is het den schrijver te doen om de spreektaal als schrijftaal te bezigen, hij schrijve dan liever ‘dĕrop’, ‘dĕraf’, of korter ‘drop’, ‘draf’, gelijk wij dit dagelijks hooren.

Ik wil echter mijne kleine opmerkingen omtrent beide werkjes niet verder uitbreiden, daar de algemeene geest mij uitmuntend voorkomt, en ik ze in veler handen wensch tot opwekking voor eene nadere kennismaking met de natuurstudie, die nooit is uitgeput en iedere moeite, aan haar besteed, rijkelijk beloont.

v.E.

Eene geschiedenis van het materialisme.

Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart von F.A. Lange, Leipzig und Iserlohn, J. Baedeker, 1873, 74. Erstes Buch. Geschichte des Materialismus his auf Kant. Zweites Buch. Erste Hälfte. I. Die neuere Philosophie. II. Die Naturwissenschaften (434 en 309 bladzijden). Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage.

Ziehier in nieuwen en verrijkten vorm een duitsch boek, dat niemand behoeft af te schrikken: een belangrijk onderwerp, behandeld met groote tennis van zaken; een zeer leesbare, niet zelden aangename stijl; niet slechts geleerdheid, maar kritiek diepzinnige en veel ziende kritiek; algemeene en vruchtbare gezichtspunten; aanleiding te over tot eigen denken en onderzoek; een werk, in één woord, waarmee men eenigen tijd leven moet, ook bij wege van geestelijken gezondheidsmaatregel. Zelfs de niet geleerde, maar voor wien het materialisme nog iets anders is dan een vogelverschrikker, het kort begrip van alle zedelijke en verstandelijke goddeloosheid, moge er kennis mede maken en daartoe opgewekt worden door hetgeen wij nu gereed staan uit en naar aanleiding van Lange's geschrift mede te deelen.

I.

Wie het materialisme voor eene uitvinding mocht houden van onzen boozen tijd, worde hier terstond ontvangen met het bericht, dat het materialisme zoo oud is als de wijsbegeerte, en zichzelf den menschelijken geest nagenoeg kant en klaar voorstelde, zoodra deze behoefte begon te gevoelen om eenheid te brengen in zijne beschouwingen. Dit wil reeds zeggen, dat

wij de bakermat van het materialisme te zoeken hebben in Griekenland. Een wijsgeer, die, men weet nauwlijks hoe, als de man met het altijd lachend gezicht algemeen bekend is geworden, Demokritus, is de eerste geweest die, gebruik makende van hetgeen voorgangers hadden gearbeid, nauwlijks vijf eeuwen vóor Kristus, eene wereld- en levensbeschouwing heeft voorgedragen, waarvan de grondtrekken door alle eeuwen heen de kenmerken van het materialisme zijn gebleven. Uit zijn stelsel, voor zoover het ons vergund is, het uit overgeblevene brokstukken op te maken, kunnen wij dus te weten komen wat het materialisme is en wil.

Het is eene bepaalde opvatting van ons kenvermogen; eene bepaalde verklaring van de wereld, in haar ontstaan en haar verloop; eindelijk, eene bepaalde zedeleer. Maar deze opvatting, deze verklaring en deze leer hangen ten nauwste met elkander samen, omdat zij met noodzakelijkheid de eene uit de andere voortvloeien.

Wat ons kenvermogen betreft, beslist deze vraag over alles: Kennen wij de hoedanigheid der dingen als iets dat aan de dingen zelve toekomt? Neen, antwoordt Demokritus, wij kennen haar alleen als wijziging in den toestand van ons bewustzijn. Het groene blad is zelf niet groen, maar wekt in ons eene gewaarwording, die wij met dien naam aanduiden. Ieder denkbaar oordeel over de dingen, en dus ook alles wat de dingen voor ons van elkander onderscheidt, behoort mitsdien tot de wereld der gewaarwordingen, of, daar bij geen twee individuen de gewaarwordingen dezelfde zijn, tot de wereld der persoonlijke, der veranderlijke meening.

Dit te erkennen, doet de behoefte aan eene bepaalde verklaring der wereld ontstaan, aan eene verklaring namelijk waaruit alles gebannen blijft wat tot dat gebied der persoonlijke waardeering der dingen behoort. Verklaar het samenstel van het heelal uit Liefde, uit Haat, uit Verstand of iets soortgelijks, en gij hebt oorzaken aangenomen die immers geen bestand buiten onze gewaarwordingen hebben, en dus onmogelijk eene wereld verklaren kunnen, die wij juist willen leeren kennen in zoover zij onafhankelijk van onze gewaarwordingen bestaat. Die wereld, het naakte overschot dat ons rest, wanneer wij haar den veelkleurigen mantel hebben afgerukt, waarmee ons gevoel haar eerst omhangen had, is eenvoudig samengesteld uit een oneindig aantal van grootere en kleinere, verder ondeelbare, deelen

(atomen). Behalve in omvang en vorm, volkomen op elkander gelijkende, bewogen die atomen zich oorspronkelijk in de oneindige ruimte in dezelfde richting. Maar ten gevolge van wetten die hunne beweging onverbiddelijk moesten regelen, hebben zij zich tot bepaalde groepen vereenigd, van welke groepen reeds ettelijke, onder den invloed van dezelfde mechanische wetten waardoor zij ontstonden, zich weer ontbonden hebben, en anderen nog aanwezig zijn. Wat dus, volgens Demokritus, werkelijk, onafhankelijk van ons zelven bestaat, zijn die atomen en hunne verbinding, mitsgaders de leege ruimte die hen natuurlijk scheiden moet. Al wat daarbuiten of daarboven gaat, is menschelijke opvatting.

De opvatting, de gewaarwording behoeft daarom evenwel in hare betrekkelijke werkelijkheid niet geloochend te worden. Met andere woorden: niets verhindert Demokritus, bijvoorbeeld, het gevoel van wel en wee te erkennen. Men begrijpt reeds welke zedeleer uit deze erkenning van het menschelijk gevoel, verbonden met de zoo even ontvouwde wereldbeschouwing, geboren moet worden. Van iets in zich zelf goeds of kwaads kan natuurlijk geen spraak zijn, maar wel van eene vergelijking van onze aandoeningen uit het oogpunt harer aangenaamheid. Diegene te bevorderen, welke op een gegeven standpunt van verstandelijke en esthetische ontwikkeling de alleraangenaamste zijn, gelet zoowel op hare kracht als op haren duur: geen ander doel kan de zedelijkheid zich stellen. Bij de uiteenzetting van de wijze waarop zij dit doel moet bereiken, heeft Demokritus zedekundige opmerkingen gemaakt, die van opmerkingsgave, levenservaring en een edele gezindheid getuigen[1].

Dit zijn dus de drie hoofdgeboden van het materialisme, gelijk het door Demokritus vertegenwoordigd wordt: Zie in de verscheidenheid van de dingen der wereld slechts een weerschijn van u zelven; laat nooit eenige andere verklaring toe dan die aan de wetten der beweging is ontleend; erken geen anderen maatstaf der zedelijkheid dan het hoogst denkbare geluk.

Op het standpunt van dit materialisme kan de menschelijke geest niet blijven staan. Immers, wanneer de waargenomene wereld eens voor zulk een aanzienlijk deel tot eene wereld van bloote voorstellingen, van geheel persoonlijke waardeering werd

1 In uittreksel bij Zeller, *die Philosophie der Griechen* (2e Ed.), Dl. I, blz. 634 vlg.

herleid, met welk recht nam men dan nog een bestaan van atomen aan, van die waardeering geheel onafhankelijk? Van atomen bovendien, waartusschen men een verschil van vorm erkende! De sensationisten (het dubbelzinnige woord *sensualisten* kon uit de geschiedenis der wijsbegeerte wel voor goed verdwijnen) stelden dit materialisme dan ook spoedig in de schaduw. Had het de leer der atomen enkel als eene voorstelling verkondigd, als eene soort van hulpvoorstelling, die men zich aan den aanvang van het onderzoek des te gereeder laat welgevallen, naarmate de ervaring toont dat het onderzoek der natuur, slechts na dit uitgangspunt te hebben gekozen, verder komen en vruchtbaar worden kan, het sensationisme (de leer dat al ons weten gewaarwordingen tot voorwerp of tot voorwaarde heeft) zou aan het materialisme van een Demokritus niet hebben geschaad. Maar nu de atomen voor werkelijk bestaande dingen werden uitgegeven, moest het konsekwente sensationisme het materialisme overvleugelen, en op zijn beurt leiden òf tot het eenvoudig vertwijfelen aan het vinden van alle objektieve waarheid (scepticisme), òf tot zulk een vertwijfelen als zich dan troost met de gedachte, dat de mensch aan geene volstrekte waarheid behoefte heeft, en zich aan dat gevoelen houden moet dat hem in de praktijk het best te pas komt (leer der Sofisten of prakticisme, indien de vorming van dien nieuwen kunstterm mij veroorloofd is).

Welk een eind weegs had het grieksche denken nu reeds in zeer korten tijd afgelegd! De leer der atomen die al vóor meer dan twintig eeuwen zoo vruchtbaar had kunnen worden voor het onderzoek der wereld, indien zij, niet een spekulatieve, maar eene wetenschappelijke theorie ware geweest in den zin die heden ten dage aan dat woord toekomt, kon nu, juist wegens het verband waarin zij stond tot de hierboven beschreven leer omtrent ons kenvermogen, slechts dienen om het materialisme in diskrediet te brengen. Hoe, kon men het toeroepen, gij neemt atomen aan, omdat al wat daarbuiten is tot het gebied der meening behoort? Maar bespeurt gij dan niet, dat dezelfde redenen, die u over alles behalve de atomen dit vonnis doen vellen, u dwingen het ook over de atomen uit te strekken? Gij verklaart de wereld, maar knoopt die verklaring vast aan een beginsel dat haar tot een schijn maakt? Dan liever ronduit beleden, dat wij niet weten of er iets te verklaren valt, of er een voorwerp buiten ons is; dan niets als waarachtig erkend behalve elks

bijzondere gewaarwording, ja zelfs alleen de gewaarwording van het oogenblik! Van welk scepticisme de Sofisten dan hun bekend gebruik maakten.

Hier bevond men zich blijkbaar op een tweesprong. Men kon de konsekwentie aanvaarden, de leer der atomen in de wereld der voorstelling opnemen en van haar juist het middel maken, waarvan verwacht mocht worden, dat het vroeg of laat samenhang in die wereld zou brengen; of wel, men kon aan die geheele uitwendige wereld, die zich in voorstelling had opgelost, mistroostig, wrevelig, den rug toekeeren, zeggende: daar is geene zekerheid te vinden; om haar deelachtig te worden, moet gij den blik naar elders richten; niet naar de wereld daarbuiten, alleen naaide wereld daarbinnen; ken u zelven!

Men deed dit laatste. Of liever: één man deed het, een man, eenig in de geschiedenis van den menschelijken geest, eenig wegens zijne persoonlijkheid, eenig evenzeer wegens den onvergelijkbaren jonger, dien hij vormde. Die man was Sokratea; die jonger, Plato; beiden fanatieken van één denkbeeld, dat bestemd was zoowel de verheveuste aandoeningen in het menschelijk gemoed op te wekken als eeuwen lang de springveder van het empirisch onderzoek te verlammen; het denkbeeld: er is eene volstrekte, eene goddelijke waarheid, onafhankelijk van de eindige dingen en waarvan de kennis, hoe gedeeltelijk ook altijd, langs bovennatuurlijken weg den mensch toegankelijk is[1]. De dubbele vraag rijst daarom gedurig op: wie wil Plato missen? Wie kan zeggen hoeveel kwaad hij ons heeft gedaan, hoe lang hij ons opgehouden heeft? Wie wil hem missen, die aan den zedelijken en esthetischen invloed zijner geschriften denkt, aan de voorgevoelens, de profetische verwachtingen die hij in ons opwekt, de vlam die hij in onze verbeelding, de traan dien hij in ons oog doet tintelen, als hij, de hartstochtelijke aanbidder der Waarheid en wien het leven ten slotte geen belang meer inboezemde dan in zoover het een gelegenheid tot het zoeken naar de Waarheid bood, ons naar dat Elysium der Ideën voert, waar de eeuwige Schoonheid den geest laaft, ontkomen aan de woestenij van al het aardsche onvolmaakte; wie wil hem missen, die ook maar beseft hoe zeer Plato den zin voor het Algemeene, voor het Begrip bij de denkende menschheid gevormd

1 Men verg. de bekende beschouwingen van Lewis, Grote en Mill (*Dissertations and Discussions*, Dl. III).

en levendig gehouden heeft[1]? Maar ook omgekeerd: wie kan hem zegenen, die bedenkt hoe Plato de aandacht van hetgeen werkelijk te weten valt, afgeleid; het anthropomorfisme in de wetenschap gehuldigd, ja ten troon verheven; zelfs op zijn eigen gebied, dat der psychologie, even als zijn meester, Sokrates, onze kennis in geen enkel opzicht verrijkt; den onderzoekenden geest, wien kalmte behoefte is, in een gevaarlijke overspanning gebracht en een voorbeeld van logisch doordraven gegeven heeft dat door zijn schittering gansche scharen van denkers heeft verleid en inzonderheid op het gebied der sociale wetenschappen nog ongunstig nawerkt. Zonderling genoeg! Juist een Plato had ons voor goed behooren te genezen van dat hunkeren naar ‘de Waarheid’ en het droomen van een leven in en met ‘eeuwige ideën’; want zoo op dien weg ooit het allerminste te vinden ware geweest, had een geest als Plato het behooren te vinden. Wie kan hopen te slagen, waar hij gestrand is?

Het is evenmin Aristoteles, met zijn door elkander mengen van aprioristische bespiegeling en, vaak zelfs zeer gebrekkige, waarneming; met zijn naïf beschouwen van de natuur van uit een zuiver menschelijk standpunt in de overtuiging dat aan dit standpunt objektieve waarheid toekwam; met die kinderlijke voldaanheid die hem vervult waar hij zijn stelsel overziet als voor alle eeuwen alle menschelijk weten en filosofeeren omvattende en afsluitende; het is evenmin Aristoteles, die ons verder brengt op dien weg van onderzoek, dien het materialisme van Demokritus aangewezen had door althans in beginsel aan elke anthropornorfistische verklaring den dienst op te zeggen en uitsluitend de kwantitatieve betrekking der dingen in het oog te willen vatten.

Om weder een eenigszins konsekwent materialistisch stelsel in de oudheid te ontmoeten, moeten wij wachten tot het optreden van Epikurus. Wij vinden het zijne ontvouwd in het bekende gedicht ‘Over de natuur der dingen’ van Titus Lucretius, den latijnschen dichter (99-55 voor Kristus), wiens verzen nog tot in de vorige eeuw het evangelie van de materialisten zijn gebleven. Mijn overzicht van dit werk kan door dat van Lange aangevuld worden:

1 ‘Die Ideënlehre (Lange, I, blz. 94) Plato's ist nicht zu trennen von der grenzenlose Liebe des Mannes zu den reinen Formen, in denen bei gänzlichem Wegfall alles Zufälligen und Gestörten, die mathematische Idee aller Gestalten angeschaut wird.’ Dit moet dan ook verklaren, hoe het heerlijke wetenschappelijke leven te Alexandrië zich buiten den direkten invloed van het materialisme ontwikkelen kon. Zie blz, 86 vlgg.

Venus, Moeder der Romeinen, zoo vangt Lucretius aan, Moeder van al wat leeft, help mij bij de verzen die ik tracht te schrijven over de Natuur der Dingen. Geef vrede, opdat Memmius in staat zij ongestoord naar de lessen der Wijsbegeerte te luisteren! Een grieksche man (Epikurus) heeft ons verlost van het juk des bijgeloofs, van dien godsdienst die zoovele misdaden op zijne rekening heeft en onzen geest in vreezen hield bevangen. Thans beschijnt ons het licht der rede, welke ons leert, dat er nooit eene schepping uit niets door God heeft plaats gegrepen. Anders toch zou alles uit alles kunnen worden, en zou er niets dan willekeur heerschen en nergens de wet van ontwikkeling. Zijn de dingen niet uit het Niets geboren, zij keeren evenmin in het Niets terug; zij worden slechts ontbonden en tot de deelen herleid waaruit zij zijn samengesteld; deelen, die zich tot nieuwe groepen kunnen vereenigen. Zoo ontstaat allerwege uit den dood het leven. Dat wij die kleine deelen niet zien, is geen reden om hun bestaan te loochenen. Neemt gij de geuren waar, die uit de bloemen, de vochten, die uit het doek dat gedroogd wordt opstijgen? Of zelfs het springen der lammeren van eene kudde, of de beweging der lichte troepen van een leger, op een afstand gezien?

Tusschen die kleinste deelen moeten wij eene volstrekt ledige ruimte aannemen, anders zou er volstrekt geene beweging kunnen plaats grijpen, anders ook zou er geen verschil zijn in de specifieke zwaarte der voorwerpen. Uit lichamen en uit ledige ruimte, - en er is geen derde beginsel buitendien, - is het heelal, het oneindige heelal, dus opgebouwd, met dien verstande, dat de oorspronkelijke lichamen, zij, die op hunne beurt geene verdeeling meer toelaten, de atomen, geene ledige ruimte bevatten en daarom ook onvergankelijk zijn, hetgeen verklaart hoe deze wereld reeds zoo lang heeft kunnen bestaan. Op deze atomen komt het aan: de wijze waarop zij met elkander verbonden worden, is de eenige oorzaak van alle verandering en verscheidenheid in de wereld. Zij zijn ten dezen aanzien gelijk aan de letters, die, hoe weinig talrijk ook, door hare samenvoeging dat groot aantal woorden voortbrengen; en deze leer veroordeelt derhalve die andere leer, volgens welke reeds de bestanddeelen der lichamen de eigenschappen zouden bezitten welke aan de lichamen zelve toekomen, en die eigenschappen niet eerst de vrucht zouden zijn, de resultante van hunne verbinding. Men wane echter niet, dat die

verbinding, gelijk wij haar thans aauschouwen, door eene met rede begaafde klacht werd gewrocht. Zij is eenvoudig eene der vele mogelijke kombinatiën, die ten slotte stand heeft kunnen houden, nadat reeds vele anderen waren mislukt, en de beweging zelve welke de verbindingen voortbrengt is het gevolg hetzij van de eigene zwaarte der atomen, hetzij van een stoot dien zij van buiten ontvangen. Van de meerdere of mindere vastheid der verbindingen hangt het af, of de atomen rotsen, metalen enz. dan wel lucht en lichtstralen vormen; van de gedaante der atomen, welke gewaarwordingen de lichamen bij ons opwekken. Voor dit alles komt een bestuur of een voortbrengingskracht der Godheid in het minst niet in aanmerking; maar wel moet toegegeven worden, dat behalve de twee straks genoemde, mechanische, oorzaken, er nog een derde in de kiemen der stoffelijke wereld leeft, die de bron is van onze vrijheid, want ook deze moet eene oorzaak hebben.

Het voornaamste blijft evenwel, ons de eigenschappen der lichamen niet zelfstandig voor te stellen, niet als in het bezit van een bestaan onafhankelijk van onze gewaarwordingen. De dingen zelve hebben kleur noch smaak. Zien wij nu dat de atomen alleen door de wijze hunner groepeering werkingen uitoefenen die hun, afgescheiden van deze groepeering, niet eigen zijn, dan kan het ons ook niet verwonderen, dat uit de kombinatie der atomen ten slotte Rede te voorschijn komt. Overal waar die kombinatie ongestoord naar hare eigene wetten kan geschieden, zullen wij dezelfde verschijnselen als gevolgen weerzien. Daar staat evenwel tegenover, dat, wat door samenvoegingder atomen gevormd werd, door scheiding dierzelfde atomen weer vernietigd zal worden, zoodat wij geenszins aan een eeuwigen duur van het heelal in zijn tegenwoordigen toestand kunnen gelooven, te minder nu onze aarde reeds teekenen toont van verval.[1]

‘Dit besef dat aan alles, ook aan het leven van onze ziel, een einde komt, moet de bron van zielsrust in ons worden, daar het ons van de vrees des doods verlost. Ja, ook aan het bestaan van onze ziel komt een einde, die dezelfde natuur heeft als ons lichaam, zij het ook dat zij uit zeer subtiele en bewegelijke atomen is samengesteld, hetgeen daaruit blijkt, dat na het sterven ons

1 Waarmee evenwel in het Ve Boek de verzekering vergeleken worde:

‘Vertun, ut opinor, habet novitatem summa, recensque
Natura est mundi, neque pridem exordia cepit.’

lichaam in vorm en gewicht geene verandering ondergaat, evenmin als de wijn lichter wordt wanneer hij zijn aroma of de bloem, wanneer zij haren geur verliest. Evenwel, hoe fijn ook het weefsel, een weefsel is er: de ziel is niet een eenvoudige substantie. Zij bestaat uit wind, lucht en warmte en een zekere kracht die niet verder aan te duiden valt, terwijl aan elk dezer bestanddeelen eene afzonderlijke werking toekomt. Maar ziel en lichaam zijn zoo verbonden, dat zij niet van elkander gescheiden kunnen worden, zonder dat beide ophouden te bestaan. Hunne samenwerking is het leven, dat aan die voorwaarde onverbiddelijk gebonden is. Het samengesteld karakter van onze ziel is de krachtigste wederlegging van hare beweerde onsterfelijkheid; en deze wederlegging, de overtuiging dus dat roet den dood alles gedaan is, berooft den dood van al zijne verschrikkingen. Nu weten wij immers, dat, hoeveel geluk de dood ons ook doet derven, diezelfde dood ons beletten zal te gevoelen wat wij missen.'

Voor ons doel is het niet noodig onze analyse van dit gedicht verder voort te zetten. Vermeiden wij nog, dat Lucretius er zich niet mede vergenoegt, de onmogelijkheid van eene schepping der wereld door de Goden uit zijne atomistische leer af te leiden, maar haar ook *a posteriori* tracht te bewijzen uit de, volgens hem, onloochenbare omstandigheid, dat de inrichting der wereld ons geenszins allerwege de hand van een wijze en liefderijke Godheid verraadt. Lucretius heeft dan ook enkel medelijden over voor de zwakheid van geest van hen, die maar niet kunnen nalaten aan den goddeiijken oorsprong der wereld te gelooven, en hij doet zelfs een poging om het ontstaan van alle godsdienstig geloof, in zijn oog slechts bijgeloof, geschiedkundig te verklaren. Hij maakt zich inderdaad tot den, - voor een Epikurist vrij hartstochtelijken, - apostel van zijne materialistische leer, waarmede hij zoo ingenomen is, dat hij haar niet als eene bloot wetenschappelijke theorie verkondigt, maar als een evangelie van welks aanneming onze gemoedsrust, ons levensgeluk afhangt[1]. Het was blijkbaar

1 'O Genus infelix humanum, talia Divis
Quum tribuit facta, atque iras adiunxit acerbas!
Quantos turn gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
Volnera, quas lacrymas peperere minoribu' nostris!'

Lib. V, vs. 1193-6. Ofschoon hij straks daarop toch toont zelf medegevoel te hebbun voor den angst, die het godsdienstig geloof deed ontstaan.

zijn doel, den menschelijken geest te bevrijden van de vrees die aan de religie het aanzijn schonk. Ook doet hij dit niet ten einde den mensch een vrijbrief in handen te geven, waarmee hij zich in allerlei genietingen en wellusten kan storten. Verre van dien! Hij wil die vrees slechts verdrijven om ook de begeerlijkheid te verdrijven[1], om den mensch die gemoedsrust te verzekeren, die voor een zedelijk leven onmisbaar is. Hoe zeer hij daaraan hecht, blijkt inzonderheid uit dat gedeelte van zijn geschrift, dat over de bevrediging der zinnelijke lusten handelt. Hij eischt daarbij eene matiging en zelfbeheersching, waarop zijn aanroepen van Venus, in den aanhef van zijn gedicht, ons misschien niet had voorbereid. In één woord, hij verklaart den oorlog aan het bijgeloof, niet om te kunnen genieten, maar om een redelijk inzicht te kunnen verkrijgen in het samenstel van het heelal, en de wording der verschijnselen. Zoo iemand, had hij daartoe het recht, want de godsdienst van zijn tijd en zijn volk was inderdaad de ondergang van alle wetenschap. Hij handhaaft dus het recht van het wetenschappelijk onderzoek, en dit blijft waar, al zijn de meeste verklaringen van natuurverschijnselen, ons door Lucretius ten beste gegeven, van dien aard, dat zij ons wegens hare onbeholpenheid en meer nog wegens haar apriorisme doen glimlachen. Bij hem, gelijk bij Epikurus en Demokritus, ligt de wetenschappelijke waarde van het door hen ingenomen materialistisch standpunt in de ernstige poging om bij de verklaring der wereld alle anthropomoriisme te vermijden. Zoo vertegenwoordigt in de oudheid alleen het materialisme de richting, op welker grondslag door het wetenschappelijk onderzoek van onzen tijd verder kon worden voortgebouwd.

Maar hoe lang zou het niet duren eer met dat voortbouwen begonnen werd. Na den dood van Lucretius in het jaar 55 voor Kristus, breekt een tijdvak aan, een tijdvak van meer dan duizend jaren, dat, hoe belangrijk ook uit een menschkundig oogpunt en in zooverre als het nieuwe volkeren op het tooneel deed optreden, voor de wetenschappelijke verklaring der wereld zoo goed als verloren was. Geen wonder. Het op zichzelf uitgeleefde heidensche polytheïsme kwam in de heiligen vereering der katholieke kerk weer tot nieuw aanzien en maakte elke konsekwent monistische wijsbegeerte eeuwen lang eenvoudig onmogelijk. Bovendien moest inzonderheid elk materialistisch monisme in

1 ‘Et finem *statuit cuppedinis atque timoris*’. Lib. VI, vs. 24.

een slechten naam komen, daar de kristelijke wereldbeschouwing juist die richting der oude wijsgeeren het sterkst veroordeelde, welke niet alleen een eeuwige stof predikte, maar deze stof ook de eenige zelfstandigheid noemde, waaraan waarachtig bestaan kon worden toegekend. Denkt men daarbij aan het zedelijk beginsel van Epikurus, dat wij insgelijks bij Lucretius, terugvonden, zoo moet toegegeven worden, dat dit beginsel, hoe verheven wij het ook wenschen op te vatten, eene volmaakte tegenstelling vormt met de kristelijke moraal, die echt dualistisch was en dit karakter zoowel in ascetisme als in antinomistische liederlijkheid openbaarde.

In dit tijdvak is de arabische wijsbegeerte, hoe gebrekkig ook, de draagster der wetenschappelijke overlevering, en voor Europa van beteekenis inzonderheid voor zoover zij het was, die een volledige Aristoteles in de kristenheid bekend liet worden, en juist daardoor den grootsten invloed uitoefende op het ontstaan en de verbreiding van dien lateren vorm van het nominalisme, die het noodzakelijk doorgangspunt was voor het herleven der onafhankelijke wetenschap, en in zijn eigenlijk vaderland, Groot-Brittanje, het nieuwere materialisme voorbereidde.

Uit een ander oogpunt beschouwd, heeft de scholastiek in het algemeen ons nog een belangrijken dienst bewezen. Hare vaste vormen boden, even als het theologenlatijn van dien tijd, eene wetenschappelijke taal aan het geestelijk verkeer der europeesche volken, een taal die weldra het medium kon worden voor de verbreiding van nieuwe denkbeelden. Toen de wetenschap herleefde, vond zij eene republiek der geesten, welker grenzen met die der nationaliteiten geene rekening hield en die algemeene beschaving bevorderen moest.

In die Renaissance zelve onderscheidt Lange vier tijdvakken; filologie, theologie, natuurstudie en wijsbegeerte maakten daarin achtereenvolgens aanspraak op de hoogste belangstelling. Dat hij ook de herlevende wijsbegeerte nog tot de Renaissance rekent, ligt vooral daaraan, dat Gassendi en Bayle in de zeventiende eeuw de traditie van het epikuristisch atomisme weer opnemen. Het maakt hem niet evenwel blind voor de nieuwe banen die door Leonardo da Vinci en Ludovico Vives gebroken werden.

Het lijdt geen twijfel of de scherpe onderscheiding, die de latere Scholastiek tusschen theologische en filosofische waarheid maakte, heeft krachtig bijgedragen tot de emancipatie der wijsbegeerte. Die onderscheiding was niet de ongerijmdheid,

waarvoor men haar gewoonlijk uitgeeft, maar eenvoudig het gevolg van een eerlijk empirisme, dat geene eeuwige redewaarheden aannam, verbonden met een destijds nog ongeschokt geloof aan de waarheid der kerkleer[1]. Dikwerf was zij echter ook een dekmantel, die de scholastieke vrijgeesten tegen vervolging moest beschutten. Met name was dit het geval met een Petrus Pomponatius, schrijver van het in 1516 uitgegeven boekje over de Onsterfelijkheid der Ziel. Deze kwestie was destijds in Italië zoo populair, dat de studenten van een nieuwen professor, wiens richting zij wilden leeren kennen, een kollege vroegen ‘over de ziel’. Pomponatius laat zich in zijn boekske zeer eerbiedig tegenover de kerkleer uit. Hij verheugt zich in de slagen die de h. Thomas aan de arabische wijsbegeerte heeft toegebracht, maar des te stouter zijn de denkbeelden, die hij in zijne eigene kritiek van het genoemde leerstuk laat invloeien. De vergankelijkheid der ziel is voor hem aan geen twijfel meer onderhevig. Moet de religie, waar zij het tegendeel leert, geacht worden de menschheid bedrogen te hebben, wat nood? antwoordt de schrijver. Er zijn immers drie godsdiensten, die van Mozes, die van Jezus, die van Mohammed. Voor welke dezer drie religië'n men zich verklaart, men moet altijd aannemen, dat er twee zijn die ons geslacht hebben misleid. Maar dan kan er ook nog wel een derde by. Want de maatstaf bij de beoordeeling van een godsdienst is niet de waarheid, maar de nuttigheid zijner leer. Welnu, voor de zedelijkheid van velen is het dogma der onsterfelijkheid onmisbaar. Macchiavelli verlangt geen anderen maatstaf.

Met bijzonderen nadruk komt Pomponatius op tegen de bewering, dat de onsterfelijkheid slechts geloochend wordt door hen, die wegens hun loszinnigen levenswandel belang hebben bij deze loochening. Hoevele misdadigers, die zich nooit tot deze ontkenning kunnen verstouten; hoevele edele geesten, die haar durven uitspreken!

In weerwil van zijne scherpe kritiek van de leer der onsterfelijkheid[2], zoowel als van die der wilsvrijheid en van het wondergeloof, kan men Pomponatius toch niet onvoorwaardelijk

1 Men kan dit uitvoerig ontwikkeld vinden in mijne *Geschiedenis van het Katholicisme*, Deel III, blz. 188 vlgg.

2 ‘Tout le monde, dit plaisamment Pomponace, souhaite l'immortalité, comme un mulet désire la génération qu'il n'obtient pas,’ verhaalt de la Mettrie, *Abrégé dus Systèmes*, blz. 244.

tot de materialisten rekenen. Een zuiver materialistische verklaring der natuur daarentegen gaf reeds vroeger, midden in de veertiende eeuw, Nicolaus de Autricuria, die te Parijs in het jaar 1348 gedwongen werd onder anderen deze stelling te herroepen: dat alles in de natuurverschijnselen op verbinding en scheiding der atomen neerkomt; eene stelling, welke ons niet verwondert bij een denker die den moed had te verklaren, dat men Aristoteles en Averrhoës op zijde zetten en de verschijnselen zelve onderzoeken moet.

Inderdaad, zou het ooit tot zulk een onderzoek komen, dan moest eerst het gezag van Aristoteles vallen. Hier trekken natuurlijk de Humanisten onze aandacht. Materialisten waren zij niet, maar een hunner groote voorvechters, Laurentius Valla, maakt zich toch het eerst meer algemeen bekend door een Dialoog, waarin het Epikurisme met voorliefde behandeld wordt. Terwijl in Duitschland het verzet tegen de roomsche theologie voorloopig onvruchtbaar bleef voor de emancipatie van het denken, daar de Hervorming de geesten weer terstond onder het juk van eene andere theologie bracht, begroeten wij in Spanje, in den persoon van den reeds genoemden Ludovico Vives, een echten voorlooper van Baco. Het geheele leven van Vives was één strijd tegen de scholastiek, één aanprijzen van het onmiddellijk ondervragen der natuur, al kwam het bij hem zelven tot dat ondervragen nog niet.

Met de overlevering zoowel als met het bloote getuigenis der zinnen werd eerst gebroken, toen tegen het midden der zestiende eeuw Kopernikus met zijne stelling omtrent de beweging der aarde optrad. Een der eerste en meest besliste aanhangers van de nieuwe wereldbeschouwing is Giordano Bruno, die zich weder onmiddellijk aan Lucretius aansluit, de materie als het werkelijke en werkzame opvat en niet als eene stof, die van eene macht buiten haar vorm en leven erlangt. Op den 17^{den} Februari 1600 viel hij te Rome als slachtoffer der vrije wetenschap; hij werd verbrand op het Campofiore. In duidelijker omtrekken zou zijn beeld bij het nageslacht hebben voortgeleefd, ware hij meer dan een voorlooper van een beteren tijd geweest.[1] Reeds in den aanvang van diezelfde zeventiende eeuw trad Baco op, tegen haar midden Cartesius; zijne

1 Over de oorzaken die medewerkten om zijne wei-ken te doen vergelen, schrijft zeer goed Lewis, blz. 326, vlgg.

tijdgenooten waren Gassendi en Hobbes, die wij als de eigenlijke nieuwe stichters dier materialistische natuurbeschouwing mogen aanmerken, tot welke ook Cartesius en Baco in eene innige en opmerkelijke bestrekking staan.

Opmerkelijk en nauwelijks met nauwkeurigheid te bepalen, ook wegens het uiteenloopende der trekken, waaruit hier een beeld moet worden samengesteld. Wat Baco betreft, de hooge beteekenis van Demokritus onder de wijsgeeren der oudheid ontgaat hem niet, evenmin als de noodzakelijkheid van atomen aan te nemen, wil men tot eene verklaring der natuur komen. Alle teleologie, al ontkent hij in het afgetrokkene geenszins haar recht, laat hij stil rusten. Het kenmerkende van het materialisme, - den naam zien wij eerst in de achttiende eeuw opkomen, - is dus met het standpunt van Baco gegeven en verzekerd. Indien hij er zich niet onbewimpeld voor verklaart, ligt dit vooral daaraan, dat hij zijne aandacht schier uitsluitend op de methode vestigt, en ten aanzien van hetgeen daarbuiten gaat eene groote terughouding in acht neemt of zich achter dubbelzinnige uitdrukkingen verschuilt. Dikwerf heeft hij de strekking zijner eigene beginselen niet onder de oogen durven zien; soms, met name in de leer der *spiritus* die nog zulk een groote rol bij hem vervult, zich niet kunnen ontdoen van de in zijn kring algemeen aangenomene denkbeelden. Misschien had ook de onzelfstandigheid van karakter hieraan schuld. Lange aarzelt niet te beweren, dat Baco bij grooter reinheid van zeden en meer vastheid van karakter zonder twijfel door den aanleg van zijn denken tot het uitspreken van streng materialistische grondstellingen ware geleid geworden. Niet de onverschrokkene logika, maar de wetenschappelijke halfheid en zwakheid, zal ook hier zedelijke minderheid tot hare natuurlijke bondgenoote hebben[1].

En Cartesius! Is hij niet uitsluitend idealist? Laat ons niet vergeten, dat de la Mettrie, de eerste onder de fransche materialisten, met alle geweld een aanhanger van Cartesius wilde zijn en dat niet geheel zonder reden. Vooreerst was Cartesius, evenals Baco, een vijand van de scholastiek, inzonderheid van de aristotelische wijsbegeerte; maar dan was ook zijne deduk-

1 Op Baco is in den laatsten tijd nieuw licht gevallen; ook door de tweede uitgaaf, die voor eenige weken verscheen, van Kuno Fischer's geschrift over hem. Ik hoop daaraan een afzonderlijk artikel te wijden, dat de lezers van Macaulay's essay over Baco interesseeren kan.

tieve methode, die konsekwent volgehouden tot het zuiverste idealisme had moeten leiden, zeer geschikt om de zuiverste vorm der deduktie op den voorgrond te stellen, de mathesis, waarin Cartesius zulk eene eervolle plaats inneemt. Van hem gaat daarom die mechanische natuurbeschouwing uit, die in de la Mettrie's *l'homme machine* voor geene gevolgtrekking terugdeinzen zal. Al verwerpt hij de atomen, zijne ronde lichaampjes met de splinters die de tusschenruimten aanvullen doen ongeveer denzelfden dienst. Bij deze theorie maakte Cartesius geen onderscheid tusschen de organische en de anorganische natuur. De planten waren machines, de dieren evenzeer ofschoon zij toch dachten[1]. Toen was het slechts éene schrede tot den mensch, en die schrede was door Cartesius voorbereid in zijn geschrift *Passiones animae*, waarin hij het dood zijn van een lichaam niet enkel aan de ontbrekende ziel maar aan stoornis toeschrijft, die de machinerie des lichaams ondervonden heeft. Zelfs de levensgeesten, waaraan hij vast hield, zijn materie en als materie gedacht, konsekwenter zelfs dan Epikurus zijne fijne atomen der ziel opvatte, waarvan wij ons uit Lucretius' gedicht herinneren, dat zij toch een zekere vrijheid bezitten. De levensgeesten van Cartesius bewegen zich uitsluitend naar mechanische wetten. Heeft de la Mettrie zich dan wel zoo geheel vergist, waar hij zich een leerling van Cartesius noemt?

II.

Een nieuw tijdvak in de geschiedenis van het materialisme begint Lange met Gassendi, en in zoover zeker met recht als deze eenzame proost van Digne het openlijk gewaagd heeft den smaad van Epikurus te dragen, zich voor de reinheid van zeden der epikureische sekte in de bres te stellen, en de waarheid der aantijgingen onpartijdig te onderzoeken[2]. Waar men evenwel namen als die van Cartesius,. Baco, Gassendi, Hobbes

1 In de *Fortnightly Review* van Januari vindt men een belangrijk artikel van Huxley over de kombinatie van bewustheid en mechanisme bij Cartesius.

2 Waar hij wil betoogen (Lib. VII, c. V) dat het fatsoenlijke dames waren die in den tuin van Epikurus kwamen om filosofie te leeren, doet Gassendi ons de eer aan van te wijzen op ‘Ultrajectensis illa puella Anna Maria, Schurmana, omni genere non virtntis minns quam eruditionis ornatissima.’

met den naam materialisme verbindt, zou men zich aan gevaarlijk misverstand blootstellen, vergat men een oogenblik, dat deze wijsgeeren eene groote gemakkelijkheid hadden verkregen in het bewaren van een schijn van orthodoxie. Zij betuigden een eerbied voor de kerkleer, dien elk het recht heeft met den naam van laaghartigheid te bestempelen, wiens moed bij het uitspreken van eigen meening geen brandstapel vreest. Aan Galili'ë's innige behoefte om de gehoorzame zoon der kerk te blijven heb ik reeds elders herinnerd[1]. Mij is het niet wel mogelijk, sommige bladzijden van Baco te lezen en te twijfelen aan de oprechtheid van zijne bede, dat zijne methode het nageslacht niet tot ongeloof moge leiden. In een brief aan Mersenne, - maakt het denzelfden indruk van oprechtheid? - schrijft Cartesius: '... Je ne voudrais pour rien du monde qu'il sortît de moi un discours où il se trouvât le moindre mot qui fût désapprouvé de l'église (Juli 1633).' Evenzoo in Januari 1634: 'quoique je pensasse que (mes opinions) fussent appuyées sur des démonstrations très-certaines et très-évidentes, je ne voudrais pour rien du monde les soutenir contre l'autorité de l'église.' Hij geeft zelf geen andere beweegreden op dan 'le désir que j'ai de vivre au repos.'

Met Gassendi verkeeren wij in hetzelfde geval. Men behoeft niet verder te lezen dan blz. V van de opdracht zijner verhandeling over Epikurus aan Franc. Luiller[2]- om de betuiging te vinden: 'gelijk ik in andere dingen de rede volg,... zoo in den godsdienst de katholieke, apostolische en roomsche kerk,... van welke kerk niemand, geleerd of ongeleerd, mij scheiden zal.' Hij verklaart zich van te voren bereid om Epikurus te wederleggen, indien deze ook maar het minste zegt, dat met het heilige geloof in strijd is. Men moet er zich meer over verwonderen, dat soortgelijke betuigingen nog gerust hebben gesteld. Ik kan voor het overige niet inzien, dat zij op rekening van den tijd mogen geschreven worden; - er waren immers ook destijds geheel oprechte denkers, - of dat zij met de zedelijkheid veel hebben uit te staan. Het zal altijd wel meer een zaak van het temperament zijn, of men zich 'tot martelaar voelt in de wieg gelegd,' en dientengevolge lust heeft de openbare meening te braveeren.

1 In een feuilleton van *Het Vaderland*.
2 Haagsche uitgaaf van 1656, bij Adriaan Vlaq.

Doch één punt dient meer don gewoonlijk geschiedt in het oog te worden gehouden: het gebrek aan konsekwentie bij de denkers en het daaruit voortvloeiend gebrek aan samenhang in hunne stelsels. En waar ik dit punt aanroer, zou ik de gelegenheid willen aangrijpen om op een schaduwzijde te wijzen van de moderne geleerdheid. Hoe meer zij zich uitbreidt, hoe minder zij in staat is volstrekt alles uit de bronnen te weten, daar menschelijke tijd en kracht beperkt zijn. Inmiddels worden ons van allerlei dingen en instellingen en takken van wetenschap geschiedenissen aangeboden: eene geschiedenis van het schaakspel, eene geschiedenis van het postwezen, eene geschiedenis van de chemie, nu door Lange eene geschiedenis van het Materialisme. In vele gevallen moeten wij ons met zulke werken tevreden stellen en mogen wij al blijde zijn, wanneer het ons gelukt, ze behoorlijk in ons op te nemen. Maar daardoor ontstaat nu, naast de wetenschap die het ons gegeven is zelfstandig te verkrijgen, eene geleerdheid uit de tweede hand, eene geleerdheid die tot overlevering wordt en hetzelfde soort van gevaar dreigt op te leveren als hetgeen bijvoorbeeld in de middeleeuwen en nog geruim en tijd daarna uit het gezag van Aristoteles geboren werd. Boeken als Lange's geschiedenis van het materialisme moeten daarom altijd met vooozichtigheid gebruikt worden, in den geest van hunne schrijvers, dat is met voortdurende uitoefening van kritiek waar wij er kans toe zien.

Ik kom daarop, omdat in soortgelijke geschiedenissen, met name in die van wijsgeerige stelsels, ons te weinig de geheele mensch in den wijsgeer wordt getoond, ten gevolge waarvan de klassifikatie toch altijd gebrekkig blijft. Zoo treden ook bij Lange allerlei personen als materialisten ten tooneele, die, ja, ongetwijfeld wetenschappelijke beginselen hebben verkondigd waaruit eene materialistische zienswijs met recht kan worden afgeleid, maar die toch ook anderu dingen hebben gezegd, waarmee evenzeer rekening dient te worden gehouden.

Na Gassendi komt bij Lange natuurlijk Hobbes aan de beurt. Meegedeeld wordt het nominalisme van dien schrijver, zijn herleiden van alle wijsbegeerte tot natuurwetenschap,[1] het hypothetisch-deduktieve van zijne methode waardoor hij zich meer bij Cartesius clan bij Baco aansluit, de hulde die hij voorgangers

1 Wat evenwel niet geheel juist is: *Leviathan*, blz. 67 onderscheidt ook Hobbes tusschen *philosophia prima* en *philosophia civilis*.

en tijdgenooten brengt, van Kopernikus af tot op Mersenne, verder zijne absolutistische staatsleer, zijn Leviathan met de bekende in hoofdstuk VI van dat werk voorkomende bepalingvan godsdienst en bijgeloof[1], zijn vereenzelvigen van lichaam en substantie, van *accidens* en subjektieve opvatting, eindelijk zijne leer van de gewaarwording, waarin reeds de kiem en meer dan de kiem van Locke's sensationisme ligt[2], ofschoon daarnaast de echt-materialistische stelling voorkomt, volgens welke de gewaarwording eenvoudig beweging in ons zou zijn, veroorzaakt door beweging buiten ons. Dit een en ander wordt medegedeeld en de afdeeling over Hobbes besloten met de opmerking dat wij, bij geval getuigen van een vertrouwelijk gesprek tusschen Gassendi en Hobbes, deze wijsgeeren wellicht hadden hooren redekavelen over de vraag of men de Godheid in de allesbezielende warmte of den allesomvattenden ether te zoeken heeft.

Ik wil het gelooven. Maar iemand, die nu toch van Hobbes niets anders wist dan hetgeen hier bericht wordt, zou hij een volkomen juisten indruk van dien denker ontvangen hebben? Waarom is het 14de hoofdstuk van zijn boek *de Homine*[3] als bron verwaarloosd? Daar heet religie geloof en eerdienst; God lief te hebben, zijne geboden met blijdschap te vervullen; God te vreezen, te waken tegen het vervallen in zonde. Wel is in zijn oog het geloof eene meening, die enkel op gezag kan steunen, maar van deze bepaling zondert hij uitdrukkelijk dat geloof uit, waardoor wij aannemen, dat God alle dingen, geschapen heeft en regeert. Met andere woorden: Hobbes onderscheidt tusschen natuurlijke en positieve religie, begrijpt onder de laatste het aankleven van theologische leerstukken, en wil, daar de wetenschap hier onmogelijk beslissen kan, het vaststellen va.n deze leerstukken aan de staatsmacht opdragen. Die leerstukken kunnen daarom met het geloof in geene noodzakelijke betrekking staan, omdat er tusschen de menschen, die gelijkelijk in God gelooven, zooveel en zoo gedurig over getwist wordt. Moet dit twisten voortduren, moeten wij altijd blijven staan naar eene op dit gebied onmogelijke zekerheid, dan zal het ge-

1 Zie de aanteekening aan het slot van dit artikel.
2 'Nnllam habemus imaginationem, quae non ante fuit in sensione.' *Leviathan*, blz. 15.
3 *Opera, latina*, ed. Molesworth, Vol. II, blz. 118, vlgg.

loof in God er eindelijk door ondermijnd worden[1] Heeft du geschiedenis hem in het ongelijk gesteld?

Vraagt men Hobbes, waaruit de natuurlijke religie, die in het liefhebben van God, dat is: in het vervullen van Gods geboden bestaat, de kennis van deze geboden put, dan denkt hij er niet aan, den Staat te laten uitmaken wat wij als Gods wil hebben aan te merken. Integendeel, hij die voor een konsekwenten nominalist moet doorgaan, schroomt niet te antwoorden, dat God zijn redelijk schepsel de wet geschreven heeft in het hart, de groote wet van anderen niet aan te doen, wat men zelf niet zou willen ondervinden. Alleen op dezen grondslag doet hij, zij het ook met behulp van een sofisme, den plicht der gehoorzaamheid rusten jegens den Staat.

Zoo afkeerig is hij niet van theologische twisten, of - zou men het hebben vermoed? - hij acht het de moeite waard, de beteekenis van den dood ‘van onzen Zaligrnaker’ toe te lichten, bij welke gelegenheid hij zelfs een zeer juist inzicht toont te bezitten in het wezen van den israëlitischen offerdienst, en eene zinrijke opvatting van Jezus' opstanding.

Het vaststellen van dogmen, ofschoon door hem, evenals de inrichting van den openbaren eerdienst[2], aan het gezag opgedragen, is daarom geen zaak van louter willekeur. Er zijn wetten van de menschelijke natuur, die daarbij niet ongestraft verwaarloosd kunnen worden. Godsdiensten, zegt Hobbes, gaan te gronde door ongerijmde dogmen en door de slechte zeden van de geestelijkheid. Het ongerijmde van een dogma ligt, volgens hem, enkel in de weerspraak waarin het komt met de resultaten der wetenschap, waarom hij dus hem die dogmen vaststelt aanraadt, zich van elke beslissing te onthouden welke vroeger of later de leeringen aan zulk eene weerspraak blootstelt. Scheiding derhalve van godsdienstleer en wereldwetenschap, geheel in den geest der moderne theologie[3].

Hier straalt, tenzij men hem tot een huichelaar wil maken, hoogere waardeering van den godsdienst door dan die van de

1 In zijn helderen kernachtigen stijl zegt hij treffend: ‘Qui disputant de Deo, non tam Deo fidem, cui iam onmes credunt, quam sibimet ipsis conciliare cupiunt.’ Werd het meer bedacht!

2 Dat men er in Engeland nog niet afkeerig van is, bleek ten vorigen jarc uit de wet tegen het Ritualisme.

3 Hoe weinig die scheiding op het standpunt van Hobbes praktisch uitvoerbaar was, blijkt o.a. uit zijn *de Cive*, c. XVIII, § 6.

religie een politie-raantrogel maakt. Nog op zijn acht-en-vijftigste jaar, in de opdracht van zijn werk *de Cive* aan den Graaf van Devonshire, belijdt hij geloof aan God en onsterfelijkheid. In het geschrift zelf evenzeer. Ook onderzoekt hij eerlijk de vraag in welk verband de gehoorzaamheid die wij den Staat verschuldigd zijn zich bevinden kan tot de gehoorzaamheid, die God van ons eischt. Macaulay moge gezegd en velen hem nagezegd hebben: '*Thomas Hobbes had.... maintained that the wll of the Prince was the standard, of right and wrong*,' Hobbes zelf schrijft (*de Cive*, c. VI): 'quod iis qui summum imperium obtinent, obediendum sit simpliciter, id est, *in omnibus quae mandatis Dei non repugnant* (gehoorzaamheid aan de overheid in al *wat niet strijdt met Gods bevel*).'[1] En waant niet, dat hij u verschalkt door ten slotte Gods wil met den wil van de overheid te vereenzelvigen. Want hij schrijft verder uitdrukkelijk: wanneer wij Gods wil niet kennen, is het ons onmogelijk te weten of wij, aan het staatsgezag gehoorzamende, al dan niet tegen Gods wet handelen. Kon, zoo vraagt men wellicht, Macaulay niet lezen? Verstond hij geen Latijn? Op de zooeven aangehaalde frase volgt: 'and that every subject ought to be ready to profess Popery, Mahometanisrn, or Paganism at the royal command.' Deze laatste volzin schijnt eenvoudig een parallelisme te moeten vormen met den eerste. Daar ligt, geloof ik, de sleutel van het misverstand. Voor het theologisch verschil tusschen de verschillende positieve godsdiensten had Hobbes geen achting; de Staat moest maar uitmaken welke theologie de groote menigte te belijden had[2]. Dan was er verder geen gehaspel over. Maar tusschen deze vooral destijds in Engeland zeer verdedigbare stelling, - in Engeland, waar het staatsgezag reeds meer dan eens met het beste gevolg het theologisch Credo voorgeschreven had, - tusschen deze stelling en die welke Macaulay in den eerst aangehaalden volzin Hobbes te laste legt, is de afstand zeker groot. Te grooter, naarmate Hobbes niet eens geneigd is, alles tot de theologie te rekenen wat er, streng genomen, toe gerekend zou kunnen worden. Hij gelooft aan een natuurlijke religie, aan eene openbaring Gods door de rede[3]. Het

1 Of ook Vol. II, blz. 45: 'sine iactura salutis aeternae.'
2 'Jure ergo civitas, quae *nomina*, sive *appellationes* Deo *honorificae*sint, quae non sint... iudicabit,' blz. 345.
3 'Per tncitn rectac rationis dictamina,' Vol. II, blz. 333.

is hem niet onverschillig hoe men zich God denkt: noemt men God, pantheïstisch, ‘de wereld of de ziel der wereld’[1], zoo heeft men God ontkend. De leer van de eeuwigheid der wereld is, in zijn oog, evenzeer loochening van Gods bestaan. Dat men God eert, is voor hem de hoofdzaak; onder welken vorm men dit doet, moge de Staat uitmaken[2], daar in hetgeen voor eerbewijzing geldt uit den aard der zaak veel konventioneels ligt.

Nu vrage men niet of dit alles streng logisch samenhangt, maar of het bij Hobbes staat te lezen. De redeneering van Hobbes is eenvoudig deze: Allen willen God eeren. De uitwendige eerdienst met.de geloofsvoorstellingen welke deze eerdienst onderstelt, is het zinbeeld van die gezindheid. Laat men nu de inrichting van den eerdienst aan elks goedvinden over, dan zal elk van den ander denken dat hij God niet eeren wil, daar de eerdienst van den ander hem ongerijmd toeschijnt. Zoo zou de eerdienst ophouden zinbeeld te zijn van de gezindheid die bij allen aanwezig is. Laat ons dus aan den Staat opdragen te beslissen van welken aard dit zinbeeld zijn zal, opdat wij bereiken wat wij bereiken willen, namelijk dat er eene voor allen verstaanbare openbaring zij van het gevoel dat allen bezielt. De eerdienst is voor Hobbes konventioneel in denzelfden zin waarin de taal dit is. Men zie voorts niet over het hoofd, dat de Staat, door Hobbes bedoeld, niet *l'état laïque* is, het is de kristelijke Staat, welks begrip met dat der Kerk geheel samenvalt (*una enim res est ecclesia et civitas Christiana*)[3]. Die kristelijke Staat kan nooit voorschrijven dat wij niet langer in Kristus mogen gelooven. Nu, dat is het eenige waar het op aankomt, volgens Hobbes; al het andere is bijzaak. En mocht de Staat zich zoover vergeten van het geloof in Kristus te verbieden, welnu, dan, zegt Hobbes in zijn kernachtige taal: ‘Eundum ad Christum per martyrium (tot Kristus gegaan door het martelaarschap)’[4].

Tot deze evenredigheden moet de beruchte Leviathanstheorie van Hobbes worden teruggebracht. Ik geef echter terstond

1 Blz. 340, welke uitspraak Lange, met zijn vertrouwelijk gesprek tusschen Hobbes en Gassendi, wel eens had mogen overlezen.

2 ‘Ex quo intelligi potest civitati obediendum esse, *quiequid iusserit pro signo honorandi Deum*,’ blz. 346. Maar dit ‘quicquid’ sluit geenszins afgoderij in, zie blz. 348 noot. Macaulay had dus weinig recht te zeggen, dat volgons H. de Staat ons ‘Paganism’ kan voorschrijven.

3 Blz. 413.

4 Verg. evenwel de aanteekening aan het slot van dit artikel.

toe, dat zij er niet onschuldiger door wordt. Zij laat zich samenvatten in de eigen woorden van Hobbes, die men vindt in het Postscriptum tot zijn brief aan den Markies van Newcastle over *Vrijheid en Noodzakelijkheid*.[1] Daar lees ik: 'we ought not to dispute of Gods's nature: he is no fit subject of our Philosophy.' Een woord van Auguste Comte midden in de zeventiende eeuw! Welk een minachting uitgegoten over het theologisch gekibbel dier en aller dagen. Men kan zich levendig voorstellen, hoe de gehoorzaamheid van het indifferentisme, door Hobbes der Kerk aangeboden, aan de geestelijkheid dieper mishagen moest dan eenige propaganda van het ongeloof. Met, dat woord, dat eene bepaalde methode van wetenschappelijk onderzoek verraadt, waaraan Hobbes ook in zijn *Treatise on Human Nature* getrouw bleef, moest deze wijsgeer een nieuwen stoot aan de ontwikkeling van het menschelijk denken geven, en hij kan in zoover gerekend worden tot de vertegenwoordigers van het materialisme, in den zin waarin Lange dat woord verstaat, als ook hij getoond heeft te beseffen wat het gebied, wat het hulpmiddel is der wetenschap en waarin alleen het karakter der wetenschappelijke verklaring gelegen is.

Toch was de vergelijking met Comte slechts ten halve gepast. De godsdienstige en de wijsgeerige zijde van hen, die in het Engeland der zeventiende eeuw, zonder het te weten, de traditie van het materialisme voortgezet en aan de achttiende, eeuw overgeleverd hebben, schijnt mij voor een synthese vatbaar, die ons ontslaat van de verplichting om de godsdienstige uitingen dier wijsgeeren, gelijk het ook bij Lange nog te veel geschiedt, voornamelijk op rekening te stellen van geveinsdheid, van karakterloos buigen voor de openbare meening. Die synthese ligt in hun doïsme. En wanneer de theologie niet zelve het deïsme vernietigd had, zou ook nog heden ten dage de wetenschappelijke wereld met behulp van die op het eerste gezicht nog al aannemelijke voorstelling veel gelooviger kunnen zijn of althans kunnen schijnen. Het deïsme toch, volgens hetwelk de wereld een uurwerk is, eens door den maker gereguleerd en opgewonden, maakt het mogelijk een God te belijden en niettemin den wereldloop geheel mechanisch op te vatten.

Nu moet men zich evenwel voor een dubbel misverstand wachten.

1 In de Londensche uitgaaf van 1812, geplaatst achter H.'s *Treatise on Human Nature*.

Dit deïsme was geene leer opzettelijk uitgevonden als dekmantel voor het materialisme dat men bij het natuuronderzoek huldigde. Het was de natuurlijke vrucht die de engelsche geschiedenis sedert de Hervorming in den engelschen geest moest kweeken. Die geest is niet spekulatief ontwikkeld: die geschiedenis had beurtelings katholicisme, anglikanisme en puritanisme nu tot vervolgers dan tot vervolgden gemaakt. Bij die ervaring moesten zij, die boven de volkshartstochten verheven waren, kerkelijke leerstukken als iets konventioneels beginnen aan te merken, en de leer van God tot hare allereenvoudigste uitdrukking herleiden, waarbij niets bevestigd werd dan hetgeen toen eik kon toegeven: Gods bestaan en zijn wereldbestuur. Hiermede is eigenlijk reeds gewaarschuwd tegen het tweede misverstand dat ik op het oog had. Het deïsme, als toevlucht tegenover de atheïstische gevolgen van het materialistisch onderzoek der natuur, werd niet met volkomene zelfbewustheid gepredikt. Het vormt bij de hier bedoelde wijsgeeren ook nog geen afgesloten stelsel. Het schemert meer door. Het verraadt zich in de behoefte om vooral en telkens den nadruk te leggen op de zoogenaamde transcendente eigenschappen Gods, op Gods oneindigheid, verhevenheid, majesteit. Men poogt God zoo hoog, zoo verbazend hoog te vereeren, dat hij op zijn hoogen hemeltroon niemand meer hinderen kan bij het onderzoek der wereld, waarbij men de handen geheel vrij hebben en niet telkens op eene geheimzinnige, persoonlijke werking Gods stuiten wil. Het deïsme dezer wijsgeeren, tijdgenooten en navolgers van Hobbes, was dus geen doel maar veeleer gevolg van hunne wetenschappelijke richting, verbonden met een nog ongeschokt godsdienstig vooroordeel. Tn dat deïsme geraakten zij hoe langer hoe dieper in, hoe meer zij zagen dat het èn dit vooroordeel èn de vrijheid dier richting ongedeerd liet.

Men ontvangt dien indruk met name van een geschrift van Robert Boyle, dat mij alleen in de hollandsche vertaling bekend is: *Van de hooge Eerbiedigheid die 't menselielijk verstand God schuldig is; inzonderheid ivegens zijn wijsheid en niagt* (te Rotterdam, bij Barent Bos, Boekverkooper op 't Westnieuwland, 1698). Bij Lange, bij Kopp (*Gesch. der Chemie*) en anderen kan men nalezen welk eene hooge plaats hij in de natuurwetenschap inneemt; hoe zijn 1661 uitgekomen *Chevdsta scepticus* in de scheikunde aan de overlevering den oorlog verklaarde, en hoe hij naast Newton verdient genoemd te worden.

In het aangehaald geschrift vinden wij de taal en den geest, van Hobbes geheel terug. Reeds in den aanvang heeft hij het op de ‘Godsgeleerde’ gemunt, ‘die luttel bedenkende noch wat zy zelfs zijn, van hem en zijne eigenschappen zoo stout en onbedagt, gelijk van lantmeetkundige figuren, of eenighantwerkstuk zig onderwinden te raaskallen. Zulks dat zelfs de minst verwaande hier redeneren, even of ze de natuur en volmaaktheden van dat onvergelijkelijk wezen met hun vernuft omvatten konden; en geene zwarigheit maken van omtrent deze verborgene stoffen voor onfeilbare waarheden vast te stellen, als handelden ze van zaken, die naar yders oordeel binnen 't bestek der menschelijke rede besloten zijn.’ En waarom acht Boyle dit nu zoo ongepast? Ten eerste, zegt hij, is het ‘waarschijnelijk, dat God verscheide eigenschappen, en gevolgelijk volmaaktheden heeft, die tot nog toe ons niet bekent zijn;’ voorts, ‘dat van deze eigenschappen, daar we nu eenigermate kennisse af hebben, uitwerkzels en hoedanigen zijn, welkers hoogte of duisterheit onze bevattinge te bovengaande, den Goddelijken Autheur derzelven onze hoogste verwondering en eerbiedigheid waardig maakt.’

Men ziet hier de naïveteit van het geheele standpunt. Een wezen heeft tweëerlei soort van eigenschappen: 1°. onbekende, 2° eenigszins bekende; deze laatsten hebben uitwerkingen, waarvan de hoogte of duisterheid onze bevatting te boven gaat. Dan zullen wij dat wezen, waar wij nagenoeg niets van weten, maar laten rusten? Neen, die duisterheid maakt het ‘onze hoogste verwondering en eerbiedigheit waardig.’ Men begrijpt, dat dit wezen, honoris causâ God genoemd, aan de wetenschap geen kwaad kon doen.

God is in zijn oog inderdaad een vernuftig kunstenaar. ‘Het vernuft der aartsche werkmeesters, en andre konstenaren is zeer besnoeit... Aldus vindt men bouw-konstenaars, die wel een huis zullen maken, maar geen schip: en... iemand zal een uitstekendt meester zijn van groote uurwerken, doch tot een goet zakuurwerk zal hy geen raadt weten... Doch de groote Maker der Natuur heeft enz.’ En elders: ‘In ordre te houden een zeer doorwrocht konststuk, gelijkerwijs dat beruchte Straatsburgs uurwerk (altijd die gedachte aan een horloge!), wordt billijk voor een proefstuk van verstandt gehouden.... Maar hoe verbazend en wegvoerend zal die wijsheit en voorzienigheid uitstralen, die, bequaam is om vele duizend millioenen

werkstukken, met een wille begiftigt zoodanig te leiden en te bestieren enz.' De 'eigenlijke bronader van alle goddelijke volmaaktheden' is clan ook, in zijn oog, 'een allerdoorluchtigste Majesteit,' en 'hij heeft de waarachtigste eerbiedigheit voor Godt,... die gewillig een diep en wezenlijk gevoel heeft van de onmetelijke laagheit zijns zelfs en zijner beste verbeeldingen.'

Dit deïsme, hoe onschadelijk ook, belette niettemin dat er eenheid kwam in de beschouwing. De wereld is niet uit beweging verklaard, waar het een God is die den eersten stoot aan deze beweging heeft gegeven; want deze eerste stoot is dan toch slechts een stoot in overdrachtelijken zin. Toch was er nog iets anders dat die eenheid onmogelijk maakte. Het was, naar ik meen, de opvatting die, nog onder Baco's invloed, dezen wijsgeeren eigen was van de eischen der natuurwetenschappelijke methode; een opvatting, waaraan Newtons 'hypotheses non fingo (ik dicht geene hypothesen)' de ware uitdrukking verleende. Naar die opvatting kon namelijk alleen volledige induktie tot de hoogste generalisatie der natuurwetten het recht geven. De wiskunstige berekening was die induktie vooruitgesneld en leerde dus deduktief wat langs een anderen weg ook nog niet weder gevonden werd. Lange heeft het ons omtrent Newton doen opmerken[1]. Door het volgende dat ik van Boyle kan aanhalen, wordt de waarheid zijner opmerking gestaafd. 'En wat belangt, schrijft Boyle, de cartesiaansche wetten der beweging (hij bedoelt inzonderheid die van de onveranderlijke hoeveelheid der beweging), hoewel ik weet, dat ze van vele geleerde luiden worden aangenomen, zoo vermoede ik echter, dat dit veeleer rust op het gezag van zoo vermaarden wiskonstenaar als Cartesius was, dan eene overtuigende waarheit, die de regels zelfs vergezelschapt.' Bij den weerzin tegen, den 'wiskonstenaar' kwam dan nog de weerzin dien Cartesius met zijn metafysisch bewijs voor deze fysische wet

1 'Quidquid ex phaenomenis nou deducitur, hypothesis vocanda cst; et hypotheses seu metaphysicae, sen physicae... in philosophia experimentali locum non habont.' In diesen keineswegs richtigen Behauptungen spricht sich... der bewusste Gegensatz gegen Descartes aus. En niettemin: 'aus dem Triumph der rein mathematischen Leistung erwuchs so in seltsamer Weise einc neue Physik.'... 'Das mathematische Gesetz selbst (ist) in den Rang der physikalischen Ursache eingezetzt.... Was Newton fur eine so grosse Absurdität erklärte, das preist die Nachwelt als Newtons grosse Entdeckung der Harmonie des Weltalls!'

bij een geest als Boyle moest opwekken. Dat bewijs toch was aan Gods onveranderlijkheid ontleend.

Tweeledig is de moraal dezer uitweiding: het deïsme, met al zijne vrome verklaringen, is het doorgangspunt tot het naturalisme; en dit naturalisme zelf is geen willekeurig gekozen standpunt. De menschelijke geest, van het kerkelijk gezag ontheven, heeft er als zijns ondanks toe moeten komen.

Bij Toland met zijne dubbele leer, een voor de ingewijden, eene andere voor de niet ingewijden, is de onschuld van het deïstisch-empiristisch standpunt, dat wij beschreven, reeds niet meer te vinden. Het deïsme is tot pantheïsme geworden, gelijk uit zijn anoniem uitgegeven *Pantheïsticon* duidelijk genoeg blijkt[1]. Met terzijdestelling van alle bovennatuurlijke openbaring, - schreef hij niet zijn *Christianity not mysterious?*- verlangt deze konsekwente volgeling van Locke[2] een nieuwe religie, die met de wijsbegeerte moet overeenstemmen. Zijn God was het Al, waaruit alles ontstaat, waartoe alles terugkeert. Het behoeft voor niemand verklaring hoe er een pantheïsme is, dat, nog beter dan het deïsme, zelfbegoocheling omtrent het materialistisch karakter onzer wereldbeschouwing mogelijk maakt. Men moet evenwel toegeven, dat Toland steeds minder naar deze mogelijkheid zocht. Vooral zijne brieven aan Serena (Sophie Charlotte, koningin van Pruisen) moeten, volgens Lange, uit dit oogpunt de aandacht verdienen. De tweede draagt het opmerkelijke opschrift: 'Motion essential to matter'.

Maar ook bij hem kwam het niet tot een open breuk met allen godsdienst, zelfs niet met alle kristendom. Wanneer iemand zich dan ook voornemen wilde, eene geschiedenis van het zuivere, volkomen zelfbewuste materialisme te schrijven, hij zou, eer hij tot de negentiende eeuw gekomen ware, geen boekdeel kun-

1 Voor de kuriositeit neem ik hier een gebed op (te vinden in *the Life of Mr. Toland*, geplaatst voor de uitgaaf zijner *Miscellaneous Works*, London, 1747), dat godgeleerde zucht tot bezwalken aan den tegenstander Toland toeschreef. In 1721 gaf Dr. Hare een boek uit, welks voorrede sprak over de konstitutie van Carolina; een der artikelen, heet het dan verder, bepaalt dat niemand verhinderd zal worden zich in dien staat neder te zetten, dan alleen atheïsten zooals de schrijver van *Pantheïsticon*, die in sommige exemplaren van zijn boek dit geschreven gebed heeft gelegd: 'Omnipotens et sempiterne Bacche,... concede propitius, ut qui hesternis poculis aegroti facti sunt, hodiernis curentur,... per pocula poculorum'

2 Wiens eigen begrippen over openbaring duidelijk genoeg te lezen staan in zijn *Essay on human Understanding*, blz. 510-531.

nen vullen. Het engelsche materialisme van de zeventiende eeuw en later is meer eene natuurwetenschappelijke dan eene algemeen wijsgeerige theorie, en is zoo weinig doodelijk voor elken godsdienst, dat het zich veeleer onmiskenbaar tot taak heeft gesteld het bestaande, het kerkelijke kristendom te hervormen. Met veel minder historischen zin streefde het naar hetzelfde doel als thans de moderne theologie. Evenmin als zij beweerde het volkomene eenheid in levens- en wereldbeschouwing te brengen.

Deze karaktertrek van het engelsche materialisme is weder zichtbaar in het fransche dat, vooral door bemiddeling van Voltaire, onder zijn invloed ontstond. Voltaire was in zijn vaderland de tolk van Newton en Locke; ook bij hem ontmoeten wij dezelfde godsdienstige preoccupatie: de kerkelijke godsdienst deugt niet, maar er is wel een godsdienst die deugt; het overgeleverd kristendom is verbasterd, maar er is een oorspronkelijk, een zuiver kristendom, dat op de dwalingen en bedriegerijen der roomsche en der protestantsche geestelijkheid veroverd moet worden. Het is belangrijk na te gaan, met welke overtuiging deze hervormingsijver in het godsdienstige naast zooveel, dat onloochenbaar materialistisch was, samenhing.

Er is een bekend woord van Voltaire, dat in een lichtzinnigen vorm een denkbeeld uitspreekt, waaraan Kant een deftigen en tevens afgeronden vorm heeft gegeven. ‘Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer’, zegt Voltaire, en Kant maakt van het geloof aan het bestaan van God ‘ein Postulat der praktischen Vernunft’. Zij bedoelden iets soortgelijks. Het materialisme, dat rekenschap geeft van de zinnelijke, scheen Voltaire geene rekenschap te geven van de zedelijke wereld. Voltaire's onmiskenbare ernst, - want in zijn strijden gelijk in zijn bevestigen was het hem om de handhaving van de ideale goederen der menschheid te doen, - deed hem in het aannemen van God en onsterfelijkheid de onmisbare voorwaarde zoeken, de natuurlijke voorstelling vinden[1] van dat zedelijk leven, dat hij tot geen

1 In dienzelfden geest lezen wij bij Shaftesbury (ed. London, 1733), *a Letter concerning Enthusiasm*, I, blz. 49: ‘Notwithstanding (Lucretius) denyd the Principles of Religion to be natural, he was forc'd tacitly to allow, there was a disposition in Mankind towards supernatural Objets; and that if these ideas were vain, they were yet in a manner innate, or such as Men were really born to, *and could hardly avoid*. From which concession, a Divine, methinks, might raise a good argument.. for the Truth as well as the Usefulness of Religion...’

prijs wilde opofferen en waarvan hij nog niet vermoedde, dat het een zelfstandigen theoretischen grondslag kan vinden buiten alle godgeleerde onderstelling om. Een God, zinbeeld van onveranderlijke waarheid; een Godsstem in het menschelijk hart, oorsprong van ons vermogen om het volstrekte onderscheid te vinden tusschen goed en kwaad: ziedaar wat hem toescheen niet geloochend te kunnen worden, zonder dat de zedelijkheid ondermijnd werd. Bij Diderot vinden wij in den aanvang een soortgelijk gezichtspunt weder. Het was de niet onbehagelijke illusie van een gedeelte der achttiende eeuw, die in het Kantianisme hare wetenschappelijke uitdrukking vond. Zij werkt in ons land voort, maar heeft natuurlijk alle betoovering verloren voor hen, die inzien dat op de leer van dezen ‘gepostuleerden’ God, een God zuiver van eigen maaksel, noch het zedelijk leven, noch iets anders te bouwen valt, en de zedelijkheid wrak bij ons staat, wanneer zij niet anders dan tot den prijs van een theïstische onderstelling gered kan worden. Shaftesbury, - en Lange had dit wellicht kunnen doen uitkomen, waar hij Shaftesbury's invloed op Voltaire besprak, - heeft deze zelfstandigheid van het zedelijk leven soms vermoed. Zegt hij op de eene plaats wat wij zoo even in de noot aanhaalden, in zijn *Inquiry concerning Virtue* (blz. 69), de verhandeling die Diderot met verzachting van eenige toetsen navolgde, verklaart hij met zoovele woorden: ‘For without an absolute assent to any hypothesis of Theïsm, the Advantage of Virtue may possibly be seen and own'd, and a high opinion of it establish'd in the Mind;’ waarop hij dan weer, slechts eenige bladzijden verder, laat volgen: ‘the Perfection and Height of Virtue must be owing to the Belief of a God.’ Men kan evenwel niet nalaten op te merken, dat in het geheele tweede Boek van zijn *Inquiry*, ofschoon een antwoord zoekende op de vraag: ‘What obligation there is to Virtue?’ van geenerlei godsdienstige beweegreden sprake is en de uiteenzetting tamelijk gelijkvloersch blijft.

III.

Uit vele dubbelzinnigheden en inkonsekwentiën komen wij eindelijk met de la Mettrie. Bij hem vindt men ook het woord

materialisme[1]. Ik weet niet, en Lange zegt niet, of het reeds vóor hem aangetroffen wordt. ‘Mais écrire en Philosophe, c'est enseigner le Matérialisme! Eh bien! Quel mal! Si ce Matérialisme est fondé,.... Si l'on n'embrasse ce système, qu'àprès avoir attentivement suivi la Nature... est-ce donc un crime de (le) publier?’ Men kan evenwel niet zeggen, dat hij er mee te koop loopt. Hetgeen hem den moed geeft zijn materialisme niet te verbergen, het is de zekerheid, dat de menschelijke natuur door een stelsel van godsdienst of wijsbegeerte niet verandert; dat geen echt wijsgeer in mogelijke theoriën een voorwendsel zoekt voor een slecht leven; eindelijk, dat de wijsgeerige twisten geen deel hebben aan de oneenigheid onder de menschen, die veeleer op rekening komt van de twisten der godgeleerden.

Zijn materialisme is allereerst een logisch beginsel: de ziel is een abstraktie[2] en niets meer; vervolgens een besluit, getrokken uit fysiologische onderzoekingen, inzonderheid van de zintuigen; te zamen genomen dus een empirisme dat zich in staat acht, vroeg of laat de zielkundige verschijnselen uit zinnelijk-waarneembare gegevens af te leiden[3] (zonder den lezer evenwel de gegrondheid van dit geloof te bewijzen), en het nu eenvoudig ijdelheid noemt een zoogenaamd geestelijken oorsprong daarvoor te zoeken. Verhalen komen hem daarbij te hulp als het volgende: ‘Toute la Hollande a eu le plaisant spectacle d'un enfant, abandonné dans je ne sai quel désert, 'élevé et trouvé enfin parmi des chèvres sauvages. Il se trainoit et vivoit comme ces animaux; il avait les mêmes goûts, les mêmes inclinations, les mêmes sons de voix: la même imbécilité étoit peinte sur sa physionomie. M. Boerhaave qui nous faisoit cette histoire en 1733 l'a, je crois, tirée du Bourguemaître Tulpius.’ De geheele verhandeling, getiteld *Traité de l'Ame*, vat hij samen in eenige aforismen, in dit onder meer: ‘point de sens, point d'idées’, waarvan men zich vruchteloos afvraagt, wat het voor of tegen het materialisme afdoet. 4 Blz 272.

Men kan niet beweren, ik herhaal het, dat de la Mettrie met zijne materialistische beschouwing dweept. Hij dringt zich niet op dat er reeds alles mee verklaard wordt. Met Voltaire zegt hij: dit éene weet ik, dat ik een lichaam heb en dat ik denk; in

1 *Oeuvres philos*. (in 2 deelen, Elie Lusac, fils, te Leiden, 1748), Dl. I, blz. 19. Verg. de juist uitgekomen *Rede* van Du Bois-Reymond over hem.
2 *Traité de l'âme*, blz. 8.
3 Vooral blz. 73.

zijn '*Système d'Épicure*': 'prenons les choses pour ce qu'elles nous semblent,... mais sans cette vaine démangeaison de tout concevoir'. Indien de onsterfelijkheid zich niet bewijzen laat, niet hij is het die er zich over verheugt, en van hem is dat schoone en ware woord: 'Je cesse d'être en quelque sorte, toutes les fois que je pense que je ne serai plus.' Maar hij wil zich aan de andere zijde ook niet van het materialisme af keeren wegens de behoeften die het onbevredigd, of de raadselen die het onverklaard laat: 'Quand on voit un peu de morve produire une créature vivante (het ongeluk is maar, dat men dit niet *ziet*)... peut-on être surpris qu'un peu de cervelle de plus ou de moins, constitue le génie ou l'imbécilité'[1]? Dan troost hij zich weer met de gedachte: 'à force de raison, on parvient à faire peu de cas de la raison:' en met de opmerking, dat het materialisme het tegengif is voor den menschenhaat. Want, 'savez vous pourquoi je fais encore quelque cas des hommes? C'est que je les crois sérieusement des machines.'

Dit denkbeeld wordt dan uitgewerkt in *L'homme Machine*. Een eerste bewijs tracht de schrijver te ontleenen aan de omstandigheid, dat er een vaste betrekking is tusschen lichamelijke toestanden en zielstoestanden; tusschen de hoeveelheid zoowel als de hoedanigheid onzer hersenen en de mate van ons verstand; een tweeden en derden bewijsgrond aan de sporen van zedelijk leven bij de dieren; aan het erfelijk karakter van zedelijke hoedanigheden, aan het onuitroeibare van meer dan een gevoel op elk standpunt van verstandelijke ontwikkeling, aan de nauwkeurigheid van onloochenbaar instinktieve bewegingen. Het besluit, waartoe hij komt, is eigenlijk niets anders dan de toepassing van de deïstische wereldbeschouwing op den mensch. Van de wereld, als een voor goed opgewonden uurwerk gedacht, tot den mensch, op dezelfde wijze opgevat[2], is slechts éene schrede, vooral voor de la Mettrie, die met al zijn materialisme toch geen atheïst is en het ook niet behoeft te zijn, omdat niets hem verhindert aan te nemen, dat God de 'homme machine' het eerst in werking heeft gebracht. Deze opmerking geeft ons wel aanleiding om ons een oogenblik te vermaken met de menschelijke inkonsekwentie. Hoe menig eerzaam deïst gruwt van de la Mettrie's stelsel, zonder te bespeuren, dat een

1 Dl. I, blz. 273.
2 'Le corps humain est une horloge'; II, 93.

machinaal heelal en een machinale mensch wijsgeerig op hetzelde neerkomen, en zulk een mensch evenmin als zulk een heelal het deïsme buitensluit.

Wellicht meer nog dan de gestrengheid in den samenhang zijner wijsgeerige beschouwing wekt de vrijmoedigheid belangstelling, waarmee de la Mettrie daaruit gevolgen trekt voor het leven. Met dien God van het deïsme wil hij natuurlijk niets aanvangen. Kenmerkend en zeer fransch, noemt hij ergens de Godsidee ‘une idée peu pratique.’ Genot, waar genot, is de eenige plicht dien hij kent, zonder dat hij verklaart hoe een *homme machine* genieten kan. Voor hem is dat genot tweeledig, en hij zoekt er geen eenheid in te brengen. Het bestaat in studie[1] en in wellust. Misschien zou de eenheid daarin kunnen liggen, dat hij een verstandigen wellust predikt, omdat de wellust zonder verstand in dierlijkheid ontaardt en dan ophoudt genot te zijn. Zijn boek over *la Volupté* is aangenaam geschreven voor elk die er aan gelooft; eenigszins in den geest van Petronius,[2] epikuristisch in den traditioneelen zin des woords. Opmerkelijk blijft evenwel ten dezen aanzien het verschil tusschen de beschouwing van Lucretius (zie boven) en die van de la Mettrie. Het waarlijk voluptueuse in de letterkunde is eene uitvinding van den nieuweren tijd.

Nu de moraal prijs gegeven was, kon het materialisme den laatsten schijn van het deïsme, van die ‘onpraktische Godsidee’, wegwerpen. De laatste konsekwentie kon getrokken worden. Het geschiedde bij monde van Holbach in zijn *Système de la Nature*. Met dit geschrift heeft het materialisme zijn laatste woord gezegd en tevens zijn grens getoond. Reeds bij den aanhef wordt 's menschen ongeluk aan het opnemen van een ‘gevaarlijk zuurdezem’ toegeschreven: ‘il tenta de s'élancer au delà du monde visible.... l'homme dédaigna l'étude de la nature pour courir après des phantômes.’ De waarheid moet ous redden. De dwalingen, waaraan de godsdienst wijding heeft geschonken, zijn de bron van onze onkunde, onze onzekerheid, onze slavernij. Terugkeer tot ‘de Natuur’ zij van nu aan onze leus, want de mensch behoort tot de natuur met zijn geheele wezen; en al wat wij doen, denken of gevoelen is

1 Verg. de *Dédicace* voor zijne *Homme Machine*: ‘l'Etude est un plaisir de tous les âges.’
2 Over wien ik een kort bericht gaf in *de Gids* van Juni 1874.

het noodzakelijk gevolg van oorzaken die in de natuur aanwezig zijn. ‘L'Homme physique est l'homme agissant par l'impulsion de causes que nos sens nous font connoître; l'homme moral est l'homme agissant par des causes physiques que nos prèjugès nous empêchent de connoître.’ Duidelijker kan het niet. De studie der natuur kan ons dan ook alleen waarheid doen vinden, en die studie leidt allereerst tot de erkenning: ‘l'univers.... ne nous offre partout que de la matière et du mouvement;’ terwijl men zich die beweging heeft voor te stellen als eene onafscheidelijke eigenschap der stof zelve, en, evenzeer als deze, bestaande van alle eeuwigheid. Aan dit bestaan twijfelt een goed materialist natuurlijk geen oogenblik; ook Holbach niet[1]: ‘L'existence de la matière est un fait; l'existence du mouvement est un autre fait’; en met deze eenvoudige waarneming gaat men nu verder in zee.

Wij behoeven de bijzondere gevolgtrekkingen niet na te gaan, waartoe Holbachts naturalistische beschouwing hem voert. Men kent ze reeds van te voren, want er is geene waarvoor de schrijver terugbeeft. Zoo verstaat hij de noodzakelijkheid waarmee natuurwetten op elk gebied werken, bij dwarrelwinden gelijk bij staatkundige omwentelingen, in dien zin, dat elke onderscheiding tusschen orde en stoornis in den loop der natuur enkel op rekening komt van onze subjektieve opvatting. Aan een doel, aan redelijkheid in het heelal kan uit dien hoofde evenmin gedacht worden. Onze zoogenaamd geestelijke vermogens, gevoelen, denken enz. zijn eigenschappen gelijk elasticiteit en elektriciteit. Het aangeboren zijn van sommige ideën wordt onvoorwaardelijk ontkend; alle kennis uit zinnelijke indrukken afgeleid, wat met het dogmatisme der materialistische richting samenhangt, maar Holbach in geene geringe verlegenheid brengt tegenover Berkeley, wiens beschouwingen hij, eigenaardig genoeg, ‘des opinions monstrueuses’ noemt (blz. 157).

Holbachs zedeleer verschilt in beginsel niet van die van de la Mettrie. Het genot, waarvoor hij leven wil, is slechts van eene andere soort. ‘Celui qui s'est fait une habitude de pratiquer la vertu, est un homme qui a sans cesse devant les yeux l'intèrêt qu'il a de mèriter l'affection, l'estime et les secours des autres, ainsi que le besoin de s'aimer et de s'estimer lui-

1 Elders, I, blz. 99 (in de noot).... ‘vû que le monde existe, *comme on n'en peut douter.*’

même (blz. 313)'. De beweegreden tot de deugd is dus de behoefte om eigen en anderer achting te genieten. Op eigenbelang komt het altijd neer. De deugdzame, heet het verder, is hij, die zijn geluk vindt in een gedrag dat zijne medemenschen in hun eigen belang moeten liefhebben en goedkeuren. Op dit *moeten* valle de nadruk, want Holbach is zelf verplicht toe te geven dat een waarlijk deugdzaam gedrag die goedkeuring niet altijd verwerft; waarmede zijne theorie eigenlijk vervalt.

Deze onderscheidene gezichtspunten zouden, - de ervaring heeft het bewezen, - nog niet elke voorstelling van God volstrekt behoeven uit te sluiten. Blijft het in het eerste deel dus nog eenigszins in het onzekere of Holbach met elke theologie gebroken heeft, het tweede deel van *le Système de la Nature* neemt daaromtrent iederen twijfel weg. De bewijzen voor het bestaan van God, door Clarke, Cartesius, Malebranche en Newton bijgebracht, worden in deze volgorde gewogen en te licht bevonden. Pantheïsme, theïsme, deïsme, niets vindt genade in zijne oogen; daarentegen wordt (Dl. II, blz. 192) deze verklaring afgelegd: 'Malgrè tous les efforts, et les subtilitès de ses plus ardents dèfenseurs, l'existence de Dieu n'est pas même probable, et quand elle le seroit, toutes les probabilitès du monde peuvent-elles acquèrir la force d'une dèmonstration?' Elders: 'Un être qui n'est qu'un amas de contradictions a-t-il la probabilitè pour lui?' Of ook: 'Un Dieu, tel que la Thèologie le dèpeint, est totalement impossible.' Ja zelfs: 'Si le dèvot (blz. 203)... vouloit un peu raisonner,.. il n'iroit point se consoler dans les bras de son bourreau qu'il a la folie de prendre pour son ami ou pour son Père.' Blz. 214 moet het hooge woord er uit: de Godheid bestaat niet dan in de verbeelding der menschen.

En toch! Zijn wij nu wel zeker, dat de omwenteling gelukt, en God onttroond is? Aan het eind van het geheele werk vinden wij eene naturalistische preek die niet beter of slechter is dan elke andere preek, en die wij onvermeld zouden kunnen laten, ware het niet, dat er ongemerkt weer eene Godheid binnensluipt in den persoon van - de Natuur. Het *Système de la Nature* eindigt met de apotheose van de Natuur! Op de volgende wijze spreekt zij den sterveling toe die wellicht reeds waande op eigen voeten te kunnen staan, maar van wien het nu blijkt, dat hij de herderlijke zorg van een Holbach nog niet missen kan:

‘Car, ne t'y trompe pas, c'est moi qui punis, plus sûrement que les Dieux, tous los crimes de la terre; le mèchant peut èchapper aux lois des hommes, jamais il n'èchappe aux miennes. C'est moi qui ai formè et les coeurs et les corps des mortels; c'est moi qui ai fixè les loix qui les gouvernent.... C'est moi qui suis la justice incrèèe, èternelle; c'est moi qui sans acception des personnes sçais proportionner le châtiment à la faute, le malheur à la dèpravation. Les loix de l'homme ne sont justes que quand elles sont conformes aux miennes; leurs jugements ne sont raisonnables que quand je les ai dictès, enz. enz.’

Was het de moeite waard, het atheïsme zoo op te vijzelen, om ten slotte Godin Natuur zulke ongerijmdheden te laten zeggen: een Natuur die ‘la justice incréée’ is! Alsof die beide begrippen elkander niet uitsloten! Ook is het zonderling dat Holbach den godsdienst alleen aan verstandsverbijstering en priesterbedrog toeschrijft in hetzelfde werk, aan welks slot hij doorzijn eigen voorbeeld ons op het spoor brengt van een geheel andere bron, waaruit ten allen tijde de religie is gevloeid. Maar, wij geven het toe: die vergoddelijking van de natuur geschiedde onwillekeurig, en naar de bedoeling is Holbach's materialisme volkomen konsekwent.

IV.

Nu het in zijne volle ontwikkeling voor ons staat, kunnen wij het ook beoordeelen. De groote grief tegen het materialisme is niet dat het belooft alles uit stof en beweging te zullen verklaren, maar dat het deze zijne vaak zoo luidruchtig afgekondigde belofte niet houdt. Ik laat voorloopig daar, dat het bij Holbach zijn begrip van stof niet tegen de bedenkingen van Berkeley heeft kunnen handhaven, en sta hier evenmin stil bij de bezwaren of liever bij de innerlijke tegenstrijdigheid die het atomisme schijnt aan te kleven. Te recht wijst Lange op de voornaamste moeilijkheid van het atomistisch materialisme, waar hij zegt (blz. 390): Het kan geeu rekenschap geven van de *plaats* waar de verschijnselen van het bewuste leven zich vormen. Komt de gewaarwording, het bewustzijn tot stand door de *verbinding* der atomen? Verbinding? Wat is dat? Natuurlijk slechts eene abstraktie, niets stoffelijks. Door de *beweging* der atomen? Die beweging is evenmin iets objektiefs. Het bewogen

atoom zelf kan men alleen als den zetel der gewaarwording beschouwen. Maar hoe wordt dan uit die gewaarwording bewustzijn? Waar is dat bewustzijn? In het atoom of weer in een der straks genoemde abstraktiën? Of misschien in de ledige ruimte tusschen de atomen? Maar dan is die ruimte niet ledig; dan is zij veeleer met eene onstoffelijke zelfstandigheid opgevuld, hetgeen niet zeer begrijpelijk zou zijn.

Is er tot hiertoe geene voldoende materialistische verklaring van het ontstaan der gewaarwording gegeven, de gewaarwording zelve en de daarmee samenhangende waardeering der verschijnselen blijft voor het materialisme niet minder raadselachtig, daar klassifikatie van die waardeering onafscheidelijk is. Prof. Du BoisReymond heeft reeds terecht gevraagd: zoo alles een kwestie is van groepeering van atomen, waarom is het aan die atomen niet volmaakt onverschillig, hoe zij komen te liggen? Holbach verhaalt mij, dat stof en beweging de eenige oorzaken zijn die met ijzeren noodzakelijkheid de wereld, de zichtbare en de onzichtbare, maken hetgeen zij is; en als ik dit ontken, als ik integendeel staande houd, dat God en de H. Januarius en nog een trits van andere heiligen in vereeniging met een onfeilbaren paus de wereld besturen, dan wordt Holbach boos en spreekt van bijgeloof, van dwaling, en stelt zich aan, gelijk hij het doet zijn geheele geschrift door, als een apostel die de wereld moet bekeeren van de dwaling haars wegs.

Maar hoe nu? Bijgeloof? Dwaling? Bij welken dommen priester zijt gij die woorden gaan borgen? Uw meening, Holbach, uw wereldbeschouwing is het noodzakelijk gevolg van stof en beweging; mijne meening, mijne wereldbeschouwing is het noodzakelijk gevolg van stof en beweging. Gij moet dit, ik moet dat denken. Wat ter wereld kunt gij nu bedoelen, als gij het eene waarheid, het andere dwaling noemt? Hebt gij uwe meening misschien omhelsd omdat zij waarheid was? Mijn waarde, maar al te onnoozele vriend! ik ben beter materialist dan gij! Als zekere atomen in zeker gedeelte van uw hersenen zich een weinig anders hadden gegroepeerd, ware uw meening anders uitgevallen. Gij hebt zwarte lokken, niet waar, en ik blonde? Komaan, noem de kleur van uwe lokken warer dan die van mijn haar, en gij zult iets ongeveer even verstandigs hebben gezegd; tenzij gij mocht besluiten eene handeling goed, eene andere slecht te noemen, waarmee gij het toppunt uwer uitzinnigheid zoudt hebben bereikt.

Het predikend en voor ‘waarheid’ ijverend materialisme wederlegt zichzelf. Indien er objektieve waarheid is, zoo is zijn verklaring van de wereld uit stof en beweging ontoereikend. Omgekeerd: is deze verklaring voldoende, dan heeft elke onderscheiding tusschen schoon en leelijk, waarheid en leugen, deugd en ondeugd juist evenveel waarde als de onderscheiding tusschen spijzen die goed en spijzen die niet goed smaken. Het inzicht in het eigenlijk karakter van al zulke onderscheidingen moet op den duur bij elk die nadenkt belangstelling, ijver, bewondering en alle soortgelijke hartstochten dooden. Waarom zal ik mij in dit korte leven moeilijk maken over iets dat, objektief genomen, even normaal is als zijn tegendeel? Moet ik logika beoefenen om u te kunnen bewijzen dat azijn zuur en honig zoet is? Wat verschelen mij uw tong en verhemelte? Maar dan ook: wat verscheelt mij uw zedelijk, uw schoonheidsgevoel?

Uit een zuiver wijsgeerig oogpunt staan het atheïstisch materialisme en het deterministisch theïsme in dit opzicht volkomen gelijk, dat zij beide een kosmodicee zijn, beide alle wanklanken uit de wereld verbannen. God te stellen als de intelligente oorzaak aller dingen en God te supprimeeren geeft volmaakt dezelfde wereldbeschouwing. De deterministische theïst ziet in de geheele wereld Rede; de atheïstische materialist ziet in de geheele wereld Noodzakelijkheid. Dit verschil kan op beider stemming invloed uitoefenen, en in de stemming, welke de overtuiging omtrent het redelijke der wereld opwekt, wordt dan ook door de voorstanders van dat theïsme het eigenlijk godsdienstig gevoel gezocht. Maar de objektieve beschouwing der wereld is voor beiden volmaakt dezelfde. Verstaan heiden wat zij zeggen, zoo moeten zij belijden, dat de wereld op elk gegeven oogenblik is zoo als zij behoort te zijn; zij zien het werk der zesdaagsche schepping aan en zien dat het zeer goed is. Redelijk, zegt de een; Mechanisch zegt de ander; Noodzakelijk kunnen zij beiden zeggen; en hebben de kosmodicee (de rechtvaardiging der wereld) daarmee geleverd. Alles is in orde!

Het doet zich onwillekeurig aan mijne verbeelding voor als een feestdisch, dien determinist en materialist zich hebben toebereid. Men houdt eene rede op de verzoening van alle wanklanken. Het feest is onberispelijk, maar wat bleek van toon. Plotseling wordt aan beide zijden der zaal een deur geopend. Rechts stort de Bacchante binnen in levenslustigen, levensdronken dans,

de oogen glinsterend, de hooge blos op de wangen, de armen uitgestrekt om u mede te voeren, mede naar een Elysium van zaligheid! - En van de linkerzijde nadert hare zuster, dochter als zij van de Poësie: haar gelaat is gesluierd, want zij blijft de geheimzinnigste onder de kinderen der menschen. Luister! Wat zij zingt, is het niet het roerend, eeuwenoude lied van de smart?

Nu mogen de determinist en de materialist zich afvragen, wie aan deze beide vrouwen, Weelde en Weemoed zijn hare namen, het recht geeft hun feest te storen? Zij mochten wel eerst vragen wie haar het recht gaf van te bestaan? In de redelijke en naar wetten geordende wereld is voor deze dochteren der Poësie, voortvluchtigen uit een krankzinnigenhuis, geen plaats[1].

Dit is inderdaad het eigenlijk Onredelijke in de wereld, dat wij onderscheidingen maken waaraan wij eenig gewicht hechten, die wij, zij het ook maar eenigszins, belangrijker vinden dan de onderscheiding tusschen bitter en zoet. En uwe door Gods rede of door de mechaniek der Stof geregelde wereld zal eerst in orde zijn, wanneer gij dat onzinnige zedelijkheids-, waarheids- en schoonheidsgevoel er uit gebannen, of het genivelleerd hebt tot de gewaarwording van iemand die, uw vertrek binnentredende, u beschuldigt van veel te hard te hebben gestookt.

Maakt men zulke opmerkingen in ons lieve vaderland, waar alles licht eene praktische kwestie wordt, - terwijl voor de wetenschap geene praktische kwestie hoegenaamd bestaat, - dan wordt men beschuldigd van te boeleeren met de orthodoxie. Indien de orthodoxie van zulk eene kritiek nog altijd iets verwacht, pleit dit niet voor haar doorzicht. Sedert lang moest zij weten, dat dit geen timmerhout voor haar is en het ook nimmer kan worden.

Mijne konklusie is dan ook eenvoudig deze: een wereld, waarin ook maar ergens vrijheid, dat is willekeur zou heerschnen, een wereld waarin ook maar éene uitzondering voor zou komen op de volstrekte werking van algeineene wetten... het *kan* er niet meer bij ons in.

Een wereld, waarin Jezus of Sokrates even noodzakelijk, even normaal, even redelijk zijn als een Richard III en waarin onze

1 Ik noem ze dochteren der Poësie, omdat, zal het feit, dat wij de dingen appreciëeren, beteekenis hebben, wij niet aan de werkelijkheid, maar aan iets ideaals onzen maatstaf moeten ontleenen. Dit ideale nu kan slechts het gewrocht zijn van den dichter in ons.

verschillende waardeering van deze persoonlijkheden gelijk zou staan met onze gewaarwording van bitter en zoet, een wereld dus waarin de Poësie geen waarachtigheid heeft, - het kan er niet bij mij in. Ik geloof dat evenmin als dat een doode op kan staan.

Een tijd lang heb ik gemeend, dat er een uitweg kon zijn, en schreef toen: *een keerpunt*, enz. Het was een eerlijk gemeende poging om wetenschappelijk aan de eischen der wetenschap te ontkomen. Daarin lag het kritieke. Het Onredelijke bij uitnemendheid: het aannemen van een objektief onderscheid tusschen goed en kwaad, heilig en onheilig, redelijk te willen maken, wetenschappelijk te willen rechtvaardigen, is misschien reeds eene miskenning van het probleem. Nu zeg ik liever: non liquet.

De deterministische theïst weet het. De materialist weet het. Ik acht dat hij, die met de volle werkelijkheid rekening houdt, het nog niet kan weten.

Daarmede wordt nog geen dualisme gepredikt. Het dualisme is als theorie ook weer een uitweg. De beide zijden van het zoo even gestelde dilemma kunnen natuurlijk niet beide waarheid zijn. Ons *non liquet* beteekent eenvoudig, dat in een van de beide rekeningen, die niet willen sluiten, een fout moet schuilen, maar dat wij er nog niet achter zijn gekomen in welke van de twee, en slechts glimlachen kunnen over elke bestaande poging om het verschil in uitkomst te loochenen of te verbloemen. De laatste poging werd aangewend door niemand minder dan Stuart Mill in zijn Autobiography, maar ook van haar kan slechts het *transeat cum ceteris* gelden[1]. Laat ons liever de onvolledigheid van onze wetenschap erkennen, waaraan het tot heden nog niet gelukt is, zekere openbaringen van ons waarheids- en zedelijkheidsgevoel zóo te verklaren, dat daarbij aan onze wijsgeerige premissen zoowel als aan den onmiskenbaren inhoud van dat gevoel recht geschiedt. Prof. Opzoomer heeft het eens kernachtig gezegd: de theorie behoeft niet beter te sluiten dan de werkelijkheid. Inmiddels zullen wij geen van die premissen prijsgeven en evenmin dat gevoel verkrachten, en kunnen moed houden tot de vervulling van die dubbele taak, wanneer wij het vraagpunt tot zijne juiste evenredigheden terugbrengen, dat

1 Gelijk met eenige uitvoerigheid werd aangetoond in mijne recensie van dat geschrift, voorkomende in *de Javabode* van 12 Augustus 1874.

is: *er een zuiver anthropologisch*, of, wil men, *psychologisch vraagstuk van maken*.

Wanneer wij, - aldus luide de vraag, - *overal onze overtuiging omtrent de noodzakelijkheid van een verschijnsel gepaard vinden met onze ervaring van de afnemende kracht van dat verschijnsel tot het in beweging brengen van onze hartstochten, hoe komt het dan, dat wij het samengaan van deze overtuiging en ervaring niet waarnemen ten aanzien van zekere verschijnselen van het menschelijk denken en handelen?*

Men kan nu aannemen: òf dat onze overtuiging omtrent de noodzakelijkheid ook van deze laatste verschijnselen meer ons opgedrongen dan ons geestelijk eigendom is; òf dat het samengaan van de genoemde overtuiging en ervaring later komen zal. In het eerste geval vragen wij: van waar dat wij onze wijsgeerige overtuiging niet tot alle verschijnselen uitstrekken? In het tweede: is het waarschijnlijk, dat zulke hartstochten als verontwaardiging, vereering enz. ooit in onze natuur zullen worden uitgeroeid?

V.

Deze kritische beschouwing, waarmede in beginsel ook die deterministische theïsten instemmen, die niet gewoon zijn met hunne eigene wijsbegeerte te dwepen, heeft ons niet afgeleid van de geschiedenis van het materialisme.

Twee der voornaamste grondslagen dier richting: het dogmatisme omtrent de stof en de werktuigelijke noodzakelijkheid ook der zoogenaamde geestelijke verschijnselen, moesten wel door het materialisme herzien worden, nadat de man gesproken had, die te recht of te onrechte zulk een gewichtigen invloed op de wijsbegeerte heeft uitgeoefend. Kant tastte juist die beide grondslagen aan door de wereld onzer waarneming tot een bloot fenomeneele wereld te herleiden; en door op onze bewustheid omtrent het onvoorwaardelijk karakter van den plicht de voorstelling te bouwen van de mogelijkheid der vrijheid in hetgeen hij de intelligibele wereld noemde. Wat blijft er over van ‘de stof’, wanneer dat woord een produkt aanduidt, dat onze geest heeft helpen tot stand brengen; wat van *l'homme machine*, wanneer deze eerlijk het bestaan van een kategorischen imperatief niet loochenen kan? Lange heeft een vrij groot gedeelte van zijn tweede Boek (eerste Afdeeling) aan de behan-

deling van Kant's stelsel gewijd. Het is misschien het zwakste van het geheele werk. Het is te lang en te kort. Te lang voor de beschrijving van Kant's beteekenis tegenover het materialisme; die beteekenis laat zich in een paar woorden meedeelen; te kort voor het vele dat er hier bijgetrokken en besproken wordt. In den grond ontvangen wij hier weinig minder dan eene wederlegging in miniatuur van de geheele logika van Mill, waarbij geene nieuwe gezichtspunten geopend worden. De duitscher is ook altijd licht geneigd de waarde van Kant's wijsbegeerte, zelfs na die van Berkeley en Hume, te hoog aan te slaan. Kant heeft goed, maar ook kwaad gedaan aan het menschelijk denken; wij mogen er hier niet bij stilstaan, en bepalen ons dus tot de vermelding van de dubbele bestrijding, die het materialisme ondervond zoowel van hetgeen in de leer van Kant houdbaar is gebleken als van hetgeen waarover de staf reeds lang gebroken werd. Met het laatste bedoel ik natuurlijk de wijze waarop Kant ‘God, Vrijheid en Onsterfelijkheid’ poogde te redden.

Zooveel is zeker, dat het oude, naieve materialisme met zijn onvoorwaardelijk geloof aan de objektieve werkelijkheid der stof zich na Kant niet weer vertoonen mocht. Ook toen ongeveer met het jaar 1830 de bedwelming van idealisme en romantiek in Duitschland voorbij was en in mannen als Moleschot en Büchner nieuwe apostelen der materialistische richting optraden, werd de verklaring der verschijnselen enkel uit stof niet meer beproefd, maar daarnevens eene ‘kracht’ aangenomen, hetgeen met name Büchner niet zelden al zeer weinig op een materialist gelijken doet Lange's kritiek van deze bekende populaire schrijvers is een model van scherpzinnigheid en van goeden smaak. Met genoegen zal men ook bij hem de opmerking vinden, dat men ons wel gedurig belooft alles uit kracht en stof te zullen verklaren, maar die belofte slecht nakomt. Men zou de heeren zoo gaarne eens aan het werk zien. Maar dat voorrecht bleef ons tot hiertoe ontzegd, zoodat het juist het luidruchtig materialisme onzer dagen is, waardoor wij geoefend worden in het wandelen in geloof en niet in aanschouwen.

Het kan ons niet verwonderen. Het materialisme, dat propaganda drijft, zal altijd van dichterlijk begaafde, van idealistische naturen moeten uitgaan. Slechts zulke naturen verlangen onstuimig naar eenheid van wereld- en levensbeschouwing, want op zulk een verlangen berust alles waaruit bespiegeling, poësie, religie geboren wordt. Nu zijn zij scherpzinnig genoeg om

het onbevredigende van de gewone spiritualistische en theologische stelsels in te zien, en, daar de menschelijke geest altijd geneigd is het omgekeerde van eene dwaling voor eene waarheid te houden, werpen zij zich op het tegendeel van hetgeen die spiritualistische en theologische stelsels op den voorgrond brengen: namelijk op het zinnelijk waarneembare. Dit schijnt mij de natuurlijke verklaring van de dubbele omstandigheid, zoowel dat onze hedendaagsche materialisten van het hout zijn waaruit men zendelingen en martelaren snijdt, als dat elk die ze kalm gadeslaat tot de slotsom geraakt: maar gij bewijst mij het tegendeel van hetgeen gij leert; gij maakt mij opmerkzaam op zulk een drang naar eenheid in ons weten en in ons leven, als niet door een nuchtere verklaring der wereld, maar enkel door het dichterlijke in ons gevorderd schijnt. Het is dan ook opmerkelijk dat onze nieuwere apostolische materialisten de epigonen zijn van de duitsche ‘Naturphilosophie’. Zij leven eigenlijk in het absolute als in hun element.

Er valt evenwel aan het materialisme van vroeger en later tijd, behalve eene zuiver theoretische, nog een praktische en wel een ethische zijde waar te nemen, en deze is het, welke vooral in den laatsten tijd sterk aan het licht treedt, ofschoon wij, om haar te onderkennen, het woord materialisme in een ruimeren zin moeten nemen. Het is wat ik reeds voor jaren in mijn *Richting en Leven* op den voorgrond stelde. Wij zien het sterk uitkomen bij Czolbe, die eerst voor korten tijd overleed.

Czolbe gaat zoover van de loochening of liever het laten rusten van het bovenzinnelijke, het zoeken van eene verklaring der eindige dingen in die wereld der eindige dingen zelve, veel minder voor een eisch van het verstand dan voor een eisch van het diepste zedelijk gevoel te houden. Misschien zou het met de metafysische en theologische verklaring der dingen wel gaan; misschien zou evenveel voor haar als voor de empirische verklaring gezegd kunnen worden. Maar wij beseffen dat wij naar het bovenzinnelijke, naar het wezen der dingen, niet *mogen* grijpen; dat, bijvoorbeeld, het geloof aan onzen geestelijken oorsprong eigenlijk wortelt in onzen hoogmoed, in onze ijdelheid. Het materialisme wordt hier voorgesteld als een vrucht der bescheidenheid, een deugd die Czolbe zelf, naar het getuigenis van Lange, in hooge mate bezeten heeft.

Wat men denke van dezen paradox, en of men het verstand in deze groote vragen werkelijk voor zoo onzijdig houden mag

of niet, er schuilt waarheid in de geheele beschouwing. Die belangstelling in het bovenzinnelijke, welke de kennis der wereld deed versmaden; dat opvijzelen van den geest, afgescheiden gedacht van het zinnelijke, dat in Heiden- en Kristendom voor het uitsluitend bewijs eener verhevene gezindheid gold en zijn uitdrukking reeds vond in Plotinus, die zich schaamde ouders gehad te hebben, - het is voor een aanzienlijk deel ook het gevolg van den menschelijken hoogmoed, die zich in den mantel van openbaringsgeloof of wijsbegeerte hulde: schoone namen, doch die ons niet meer misleiden kunnen. Het materialisme is, als nog veel te goed geloovig, zeker geen standpunt meer dat onze tegenwoordige, vooral kritisch ontwikkelde wetenschap ernstig wenschen kan in te nemen, maar dit verhindert niet, dat het tot op het ontwaken der kritiek als een zout gewerkt heeft, in zoover als het ons, in zijn deïstischen zoowel als in zijn pantheïstischen vorm, van de ontologie verlost en onze aandacht gericht heeft op hetgeen wij thans de wereld der verschijnselen noemen. Materialisme is een reddende engel in vergelijking van dien listige die niet ophoudt het *Eritis sicut Deus* ons toe te fluisteren. Als de bedeeling der ontologie beschouwd, begint thans eerst het tijdperk der middeleeuwen zijn einde te naderen. Onze nieuwere wetenschap is inderdaad bescheiden en ootmoedig; naar ‘dingen haar te hoog en te wonderlijk’, staat zij niet meer. Zij verheft zich niet meer op hare teenen, maar bukt ook ter aarde om waarheid te vinden. Het is haar schier in de eerste plaats om de kennis van de grenzen harer kennis te doen. Zij heeft ‘de Rede’ en zelfs ‘de gezonde Rede’ van meesteressen tot leerlingen, hoogstens tot hulponderwijzeressen gemaakt.

En bij dit alles vervult ons, die zoo onbegrijpelijk veel niet weten van hetgeen men vroeger wel wist, ja van niemand minder dan van onzen lieven Heer zelven of ook van DE Wijsbegeerte gehoord had, een gevoel dat een nieuw tijdperk begint; dat wij ons niet aftobben met oude vragen, maar dat wij de eerste schreden zetten op een nieuwe baan, waarop wij gelaten alles willen en zullen aanvaarden wat de groote onbekende toekomst ons brengen mag; terwijl wij een door de wereld onwettig geacht kind, dat men Poësie noemt, op die baan aan onze hand blijven medevoeren, en in alle stilte hopen, dat het ons eens gegeven worde het beeldschoone schepsel te legitimeeren.

‘Was hat man dir, o armes Kind, gethan!’

Maar inmiddels hebben wij dat kind onzer liefde, en hebben wij het lief.

Met andere woorden: de waardeering en kwalifikatie der dingen, - en dat is in hoogeren of lageren vorm toch altijd het dichterlijke in ons, - is even goed eene realiteit die verklaard moet worden, en geene richting, dus ook het materialisme niet, zal mogen beweren den steen der wijzen gevonden te hebben, zoolang zij deze realiteit niet verklaard heeft. ‘Zooals ik de wereld zie, zoo is zij eigenlijk niet’. Ik weet het, en spreek het volstrekt niet tegen, maar wil eenvoudig ook weten waarom ik haar zoo en niet anders waarneem. Met Kant te zeggen: dat hangt af van de konstitutie van onzen geest, eene konstitutie die dan in een tafel met twaalf vakken aanschouwelijk kan worden gemaakt, doet onwillekeurig denken aan de *vis dormitiva*. Ik zie, bijvoorbeeld, eene oorzaak, omdat ik eene categoria causativa in mijn geest heb. Met anderen te zeggen: die wereld uwer waarneming, uwer appreciatie, is een bloote schijn, baat evenmin. Eigenlijk, voegt men er aan toe, is er niets anders dan atomen en beweging van atomen, louter naar mechanische wetten. Maar met welk recht bezigt men dat woord eigenlijk? Die schijn bestaat toch als schijn, en eene theorie die de wereld verklaart, moet dus ook het bestaan van dien schijn verklaren. Zij mag dien schijn evenzeer uit de werking van mechanische wetten afleiden, indien zij het maar doet en zich niet altoos tevreden stelt met de bewering dat zij het wel zou kunnen doen. Wanneer ik iets welriekend, aangenaam, schoon, zedelijk, goddelijk vind, noemt gij dit eene subjektieve opvatting. Noem het des noods eene hallucinatie, maar zeg mij van waar zij komt, geef mij rekenschap van die hallucinatie, gij, die u sterk maakt van alles rekenschap te kunnen geven[1]. Erkent het materialisme, dat hier iets onverklaards, dus eene verborgenheid overblijft, dan heeft het als materialisme geabdiceerd, want het bestaat slechts op voorwaarde van alles te verklaren.

De grief tegen het materialisme van onzen tijd is dien ten gevolge, dat het nog lang niet genoeg beteekenis hecht aan hetgeen de oogen zien en de handen tasten, in één woord: aan

1 ‘Das Phenomen der Empfindung (scheint mir) eine viel fundamentalere Thatsache der Beobachtung als die Beweglichkeit der Materie ist’. Zöllner, in het straks aan te halen werk, blz. 321.

de wereld onzer waarneming, onzer appreciatie. Zoolang het materialisme nog naïef-dogmatisch was, kon het die wereld met de stoffelijke, de volgens mechanische wetten bewogen wereld, of hoe men haar noemen wil, vereenzelvigen; althans in de eerste de afspiegeling zien van de laatste. Een spiegelbeeld is spoedig verklaard. Dit gaat niet meer. Sedert Kant hebben wij twee werelden te verklaren, die ik kortheidshalve de abstrakte en de konkrete noem; de wereld waarin niets is dan atomen en hunne beweging, en de wereld die wij zien, tasten, liefhebben, haten. De eerste is onmisbaar voor ons onderzoek van de natuur in haren vollen omvang, en hare volledige kennis zou ons waarschijnlijk de beweging van de atomen in onze hersenen leeren kennen, die de verschijnselen van ons bewustzijn begeleiden; maar die eerste wereld staat toch slechts tot de tweede ongeveer gelijk een kaart van Zwitserland tot Zwitserland zelf. De aardrijkskundige kent het abstrakte, de reiziger het konkrete Zwitserland; en de geograaf heeft met hetgeen de reiziger hem mededeelde nagenoeg hetzelfde gedaan als hetgeen de mathematikus doet met de vormen der werkelijkheid. Herinnert men zich, dat elke vergelijking mank gaat, zoo schijnt mij deze niet geheel ongelukkig de betrekking weer te geven tusschen hetgeen het natuuronderzoek, in zoover het niet enkel beschrijvend is, zich in de toekomst als zijn eenig voorwerp denkt en het gebied onzer zelfbewustheid.

Het is dus, al klinkt het paradox, toch volkomen en in goeden ernst waar, dat wij van het tegenwoordig materialisme meer eerbied voor onze zinnelijke natuur mogen verlangen, die het voor het minst evenzeer als de beweging van atomen verdient, als verschijnsel wetenschappelijk verklaard te worden. En komt die zinnelijke natuur eens tot haar recht, dan volgt het overige van zelf; want een appel smakelijk of eene handeling zedelijk te noemen brengt ons voor hetzelfde vraagstuk: het ontstaan en de beteekenis van ons appreciatievermogen. Het materialisme lijdt dus nog altijd eenigszins aan hetzelfde euvel als het idealisme: het is te abstrakt, het heeft eenzijdige vereering voor het abstrakte, en niet genoeg belangstelling voor de volle werkelijkheid. Wie Goethe als den profeet van den nieuweren tijd begroet en volgt, kan geen materialist worden. Wat beuzelt men van een materialisme, dat den mensch niets zou laten dan het genot. Ware ik konsekwent materialist, ik zou of hoegenaamd geen of hoogstens slechts één genot hebben: het genot dat ontegenzeg-

gelijk aan eene mathematische berekening verbonden is, en ook dat zou mij nog vergald worden door de gedachte aan zijn geheel subjektief en dan immers op materialistisch standpunt geheel onbeteekenend karakter. Om op den duur als deukend wezen te kunnen blijven genieten, moet ik het genieten zelf belangrijk vinden. Als beoefenaar der wetenschap zou ik zelfs geen lust hebben mij aan een goede tafel neer te zetten, moest ik gelooven dat het genoegen, daar te smaken, in verband met zoovele andere principiëel aanverwante gewaarwordingen, geen bestand heeft in de werkelijkheid, dat is: niet eens behoort tot de wereld die ik verklaren wil. De materialist is een inkonsekwente asceet. Voor hem zoo goed als voor den heiligen Antonius is het genot niets, objektief niets.

Deze kritiek van het materialisme wordt door mij geenszins bedoeld als eene pleidooi ten gunste van eenige andere richting, daar, volgens mijn gevoelen, geenerlei richting de twee werelden, de abstrakte en de konkrete, theoretisch tot eenheid brengt. Het materialisme acht ik slechts te verwerpen omdat het elk zoeken naar die eenheid van te voren afsnijdt. Maar niemand stelle zich aan alsof hij die eenheid reeds gevonden had. Wij zijn monisten - in hope.

Op de volgende wijze meen ik de onderscheidene richtingen aanschouwelijk te kunnen voorstellen, die zich met dat verband hebben bezig gehouden. Ik kies met opzet een voorbeeld uit het alledaagsche leven. Men behoeft slechts te vragen: Hoe komt het dat ik dien appel smakelijk vind? Het materialisme antwoordt niet en meesmuilt: subjektieve opvatting. Vraag liever: wat die appel is en wat er in uwe hersenen gebeurt, op het oogenblik dat gij dien proeft. De kerk antwoordt: omdat het mij geopenbaard is en ik het u heb meegedeeld. Het oude wijsgeerige dogmatisme: omdat er in dien appel iets smakelijks is. Het kantianisme: omdat er in dien appel iets is, ik weet volstrekt niet wat, doch welks bestaan wij gedrongen zijn aan te nemen, en dat in verband met uzelven u die gewaarwording geeft. De mystiek: omdat wij het recht hebben onze gewaarwordingen te objektiveeren. Al de antwoorden zijn even onbevredigend.

Gelijk men ziet: het materialisme verklaart niets. De kerk verschuift de kwestie. Het wijsgeerig dogmatisme ignoreert de kritiek van ons kenvermogen. Het kantianisme geeft eene intelligibele wereld waar het stikdonker is. Het mysticisme

opent de deuren voor alle willekeur. Bij het onbevredigende dier antwoorden, troost ons evenwel de gedachte dat er wetenschappelijk nog geen reden is om niet naar het verband te blijven zoeken. Dit zoeken zelf is een antwoord, omdat het een hoop, een wensch onderstelt; en niet minder voelen wij ons gesterkt door de waarneming dat niemand dat zoeken naar eenheid op kan geven en het materialisme liever de halve werkelijkheid ignoreert en voor de andere helft zich met zijn atomen-metafysika behelpt, liever dan in een bloot empirisch weten te berusten.

VI.

Een metafysika wordt het namelijk, zoodra men in de leer der atomen en hunne beweging meer dan eene dier voorloopige theoriën ziet, die, ofschoon lijdende aan innerlijke tegenstrijdigheid, in gegeven omstandigheden niet gemist kunnen worden om het onderzoek te vereenvoudigen en vruchtbaar te maken. Op de tegenstrijdigheid die in de hier bedoelde leer vervat is, behoeft niet voor de zooveelste maal gewezen te worden[1]. Wij herhalen liever wat Lange meedeelt omtrent de waarschuwingen die Du Bois-Reymond en Helmholtz hebben doen hooren tegen de opvijzeling van de leer der atomen als algemeene wijsgeerige theorie.

Du Bois-Reymond schrijft in de voorrede tot zijne *Untersuchungen über thierische Elektricität:*

> ‘Die Kraft (in sofern sie als Ursache der Bewegungen gedacht wird) ist nichts als eine verstecktere Ausgeburt des unwiderstehlichen Hanges zur Personification, der uns eingeprägt ist; gleichsam ein rhetorischer Kunstgriff unsres Gehirns, das zur tropischen Wendung greift, weil ihm zum reinen Ausdruck der Klarheit die Vorstellung fehlt. In den Begriffen von Kraft und Materie sehen wir wiederkehren denselben Dualismus, der sich in den Vorstellungen von Gott und der Welt, von Seele und Leib hervordrängt. Es ist nur verfeinert dasselbe Bedürfniss, welches einst die Menschen trieb, Busch und Quell, Fels, Luft und Meer mit Geschöpfen ihrer Einbildungskraft zu bevölkern.

1 Voor zoover ik weet, is er nog een nieuwe bijgekomen, sedert Zöllner (*über die Kometen*) zijn noot schreef op blz. 300 en 301.

> Was ist gewonnen, wenn man sagt, es sei die gegenseitige Anziehungskraft, wodurch zwei Stofftheilchen sich einander näheren? Nicht der Schatten einer Einsicht in das Wesen des Vorgangs. Aber, seltsam genug, es liegt für das innewohnende Trachten nach den Ursachen eine Art von Beruhigung in dem unwillkürlich vor unserm innern Auge sich hinzeichnenden Bilde einer Hand, welche die träge Materie leise vor sich herschiebt oder von unsichtbaren Polypenarmen, womit die Stofftheilchen sich umklammern, sich gegenseitig an sich zu reissen suchen, endlich in einen Knoten sich verstricken.'

En Helmholtz in zijne '*Rede zum Gedächtniss an Gustav Magnus*':

> 'Ueber die Atome in der theoretischen Physik sagt Sir W.Thomson sehr bezeichnend, dass ihre Annahme keine Eigenschaft der Körper erklären kann, die man nicht vorher den Atomen selbst beigelegt hat[1]. Ich will mich, indem ich diesem Ausspruch beipflichte, hiermit keineswegs gegen die Existenz der Atome erklären, sondern nur gegen das Streben, aus rein hypothetischen Annahmen über Atombau der Naturkörper die Grundlagen der theoretischen Physik herzuleiten. Wir wissen jetzt, dass manche von diesen Hypothesen, die ihrer Zeit viel Beifall fanden, weit an der Wahrheit vorbeischossen.'

Zulke nuchtere taal moet tegenover de grootspraak aller materialistische zendelingen telkens weer in het geheugen teruggeroepen worden, waarmee het eenvoudig besluit geheel overeenstemt, dat Lange uitspreekt, Dl. II, blz. 208: 'Man kann behaupten, die Atomistik sei bewiesen, wenn man darunter nichts Weiteres versteht, als dass unsere wissenschaftliche Naturerklärung in der That discrete Massentheilchen voraussetzt, welche sich in einem wenigstens vergleichsweise leeren Raume bewegen. In dieser Fassung aber sind alle philosophischen Fragen nach der Constitution der Materie nicht gelöst, *sondern bei Seite geschoben*'. Naïef klinkt daartegenover de verzekering van Büchner, dat de leer der atomen bij de Ouden eene 'willekeurig spekulatieve voorstelling' was, maar dat de nieuwere leer der atomen eene 'ontdekking is van het onderzoek der natuur'. Het atoom is zoo weinig door de ervaring verkregen, dat Kant, had hij alleen voor natuurvorschers geschreven, even goed als de substantie, het atoom onder zijne kategoriën had kunnen

1 'Dies gilt natürlich auch von den Molecülen', voegt Lange er bij.

opnemen, zoozeer schijnt het bijna een onvermijdelijke vorm, waaronder de beoefenaren der natuurwetenschap van den vroegsten tot op onzen tijd zich de samenstelling van het heelal hebben moeten denken. Zal die vorm blijvend zijn? De vraag kan opkomen, wanneer men overweegt, aan de eene zijde, wat men al niet achtervolgens aan het atoom heeft toegeschreven, al naar gelang van de behoefte aan verklaring die nieuwe waarnemingen deden ontstaan[1]; aan de andere zijde, dat het veldwinnen van een juister methodologisch inzicht deze waarheid meer in de algemeene overtuiging zal doen opnemen: eene theorie welke van de verschijnselen rekenschap geeft en ons zelfs in staat stelt verschijnselen te voorspellen, kan dan alleen den hoogsten graad van waarschijnlijkheid bereiken, wanneer wij de zekerheid hebben dat geene andere theorie gelijke voordeelen oplevert. Hoe zal men ten aanzien van de leer der atomen die zekerheid verkrijgen? Ook mag men niet over het hoofd zien, dat de voorstelling van een atoom ons onder de handen verdwijnt, zoodra wij een lichaam uit zijne eigenschappen en eigenschappen in werkingen laten bestaan. Van hetgeen ‘Kraft und Stoff’ moest zijn, houden wij dan weldra niets meer dan het eerste over, waardoor dan weer de geheele leer der atomen overbodig wordt. De bewijskracht van zulke overwegingen wordt evenwel weer daardoor verminderd dat solutie van kontinuïteit in de gewaarwording de voorwaarde schijnt te zijn van alle aanschouwelijkheid. De geheele wereld zelfs onzer voorstelling, onzer waarneming, beschouwen wij eigenlijk atomistisch, in zoover wij telkens een zeker aantal gewaarwordingen tot een ondeelbaren groep of bundel vereenigen, en dien bundel een voorwerp, noemen, dat wij van al het overige afzonderen. Het voorwerp, dat wij waarnemen, ontstaat eerst door deze isoleering. Geen wonder dus, dat ook in die wereld der imaginaire waarneming, waarin de atomen zich bewegen, alle aanschouwelijkheid op zulk een isoleeren berust. Bedenkt men daarbij, dat aanschouwelijkheid een der voorname karaktertrekken is van eene goede natuurkundige verklaring, dan schijnt het voortbestaan van de leer der atomen, ofschoon in een anderen zin dan het materialisme bedoelt, voor altijd gewaarborgd, en zou men bijna met Lange kunnen zeggen: ‘das Atom wär eine Schöpfung des

1 Men zou een interessant en aardig boek kunnen maken, getiteld: de geschiedenis van het atoom!

Ich, aber gerade dadurch nothwendige Grundlage aller Naturwissenschaft'[1], wat dan natuurlijk ook slechts waar is zoolang als het waar is; want van volstrekte noodzakelijkheid kan hier geen sprake zijn, daar morgen eene voorstelling gevonden kan worden, die beter dan of even goed als het atoom en zijne beweging de verschijnselen verklaart.

Moeielijkheden dus waar men zich keere of wende. Het staat met ons atoombegrip in één opzicht al evenzoo geschapen als met het Godsbegrip. Gelijk men gezegd heeft: zoo dem ensch, zoo zijn God, kan men zeggen: zoo de natuurkennis, zoo haar atoom. De rol die in de theologische dogmatiek aan het 'religiöse Bedürfniss' opgedragen pleegt te worden, schijnt in de dogmatiek der natuurwetenschap toe te komen aan hetgeen Zöllner geestig 'das Causalitätsbedürfniss' heeft genoemd, zoodat vele natuurwetenschappelijke theoriën ongeveer dezelfde beteekenis hebben als die waarop in Schleiermachers's 'Glaubenslehre' theologie en kristologie aanspraak kunnen maken. Is de hypostase stof anders gevonden dan de hypostase God? Anders dan door abstraktie en dichterlijke persoonsverbeelding? Wij hebben er natuurlijk wel aan gedaan, de eigenlijk gezegde theologie uit de wetenschap te verbannen, daar wij slechts op die voorwaarde hopen konden ooit een monistische wereldbeschouwing te bereiken, maar men beelde zich niet in, dat de theologische aanwensels van den menschelijken geest daarmede plotseling uitgeroeid zijn. Wij zijn van nature geneigd tot allerlei dogmatiek. Of welken indruk maakt het wanneer wij Mach, in zijne *Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit*, het uitblijven tot hiertoe van elke bevredigende theorie der electriciteit daaraan zien toeschrijven, 'dass man sich die elektrischen Erscheinungen durchaus durch Molecülarvorgänge in einem Raume von *drei* Dimensionen erklären wolle'?

1 Bijna, want wat is er nog 'noodwendig', als wij Zöllner (*Ueber die Natur der Cometen*, Leipzig, 1872, blz. 299 vlgg.) de zinnelijk-waarneembare wereld, welke 'eine wenigstens partielle materielle Raumerfüllung' insluit, alleen mogelijk hooren noemen, wanneer vier onderstellingen niet waar zijn, en dan onder deze vinden: 'der Raum, in welchem sich diese Materie befindet, ist der unbegrenzte Euklides'sche Raum'. Men herleze die beide verhandelingen ter zelfontnuchtering: *Ueber die Endlichkeit der Materie im unendlichen Raume en Ueber die allgemeinen Eigenschaften der Materic*. Hij verwerpt zelfs niet (blz. 340) 'die Möglichkeit dem Raume eine *dyna mische* Eigenschaft bei zu legen', gelijk hij dan ook het gevoel van wel en wee in het spel der mechanische krachten schijnt te willen opnemen. - Zöllner's opmerkingen werken vaak als een douche.

Dan wrijft men zich toch de oogen uit, en beseft dat de rust van het materialisme vooreerst nog niet voor ons is weggelegd.

Als slotsom dezer verschillende betrachtingen mogen wij wel vaststellen, dat de natuurwetenschap van tweeërlei leeft, waarin moeilijk innerlijke samenhang te brengen is: van de behoefte om zich te houden aan de onmiddellijke waarneming en de besluiten die daaruit mogen worden afgeleid; vervolgens van de behoefte om zich het werken der natuur aanschouwelijk voor te stellen. Men weet hoe sterk onder anderen Tyndall[1] op dit laatste aandringt. Nu is het evenwel duidelijk, dat het opvolgen van die dubbele neiging telkens tot een andere praktijk moet leiden. De waarneming doet slechts eigenschappen kennen. Eigenschappen vat het verstand op als werkingen op ons bewustzijn. Blijft men bij die waarneming en dat besluit staan, zoo hangen die werkingen in de lucht. Zoekt men zich daarentegen de zaak aanschouwelijk te maken, dan roept men de fantasie te hulp en dicht iets waarvan die werkingen uitgaan. Dat iets, die zelfstandigheid, die men natuurlijk nooit waargenomen heeft en nooit waarnemen zal, is dan de stof. Op dit beeld der fantasie, door ons geschapen als een vrij grove verklaring van anders onbegrepene werkingen, zijn de materialisten verliefd geraakt. Die stof noemen zij eeuwig, onveranderlijk, onsterfelijk. Ik zie niet waarom men niet een tempel ter eere van de stof zou doen verrijzen. Die eerdienst zou op dezelfde wettige wijze als elke andere uit een onloochenbare behoefte der menschelijke natuur zijn ontstaan. Het is alleen jammer, dat het materialisme, evenmin als de theologie, van die eeuwige en onveranderlijke hypostase bewijzen kan, dat zij bestaat. Wanneer zij er is, bezit zij al die fraaie eigenschappen, maar.. wat weet gij van haar aanzijn? Zegt iemand: maar ik heb haar zelf gemaakt, dan reiken wij elkaar de hand, dan is hij genezen.

Daar komt het inderdaad op aan, zullen wij in staat zijn de materialistische en atomistische beschouwing zonder gevaar te gebruiken: geen oogenblik te vergeten dat wij haar eigenhandig gemaakt hebben, met een zeer bepaald praktisch doel, terwijl wij, wat de materialisten juist gaarne verzuimen, in de leer van het behoud van arbeidsvermogen een onmisbaar tegenwicht

1 Die door de laffe, hatelijkheden van Zöllner wel niets van zijn krediet verloren zal hebben.

blijven zoeken. En men zegge niet, dat dit arbeidsvermogen, dat kracht eene funktie is van de massa en dus weer stof onderstelt. ‘Der Begriff der Masse in der mathematischen Physik ist, merkt Lange te recht op, nichts als eine Zahl. Wenn ich die von einer Kraft zu leistende Arbeit in Fusspfunden ausdrücke, so ist der Coëfficiënt, welcher die Erhebungsstrecke bezeichnet, verbunden mit einem Coëfficiënten, welcher das Gewicht bezeichnet. Was ist aber Gewicht Anderes als Wirkung der Schwerkraft? Man denkt sich das Gewicht des ganzen Körpers zerlegt in die Gewichte einer Anzahl hypothetischer Punkte und die Summe dieser Gewichte ist die Masse.’ Met welke opmerking tevens een antwoord gegeven is aan Fechner, die de notie van stof onafhankelijk wil maken van de notie van kracht, en wel door de stof te bepalen als hetgeen wij in het algemeen door het zintuig van het gevoel waarnemen. Alsof wij iets anders daarmede waarnamen dan kracht van weerstand. Stof en atoom zijn altijd slechts namen voor het algemeene begrip, dat een zeker aantal van krachten of van gewaarwordingen samenvat.

Onder dat licht bezien staat de kwestie van het materialisme in nauw verband met de vraag, die in de wijsbegeerte der mid deleeuwen zulk een groote rol heeft vervuld: de vraag naar de beteekenis der *universalia*, die door realisten en nominalisten zoo verschillend werd beantwoord. Zijn er alleen menschen of is er ook een menschheid? De realisten zagen in de menschheid iets dat op zich zelf bestond, de nominalisten zagen daarin een naam, een woord en niets meer. Thans is er menigeen, die het antwoord der realisten hoogst ongerijmd vindt, en niettemin met groot zelfvertrouwen van stof en atomen zal spreken, zonder de tegenstrijdigheid te bemerken waarin hij vervalt. Het ligt aan de hebbelijkheid van onzen geest om te meenen, dat twee verschillende woorden ook altijd twee verschillende zaken uitdrukken. De woorden menschheid en menschen gelijken te veel op elkander dan dat men in menschheid iets anders zou zien dan de benaming die alle individuen samenvat. Maar krachten en stof, krachten en atoom heeft nu zoo niets van elkaar, en daardoor wordt men op het dwaalspoor geleid. Toch is het duidelijk, gelijk wij reeds deden opmerken, dat stof en atoom slechts benamingen zijn die verschillende krachten samenvatten. Zulke benamingen mogen met recht onmisbaar heeten, maar dit verandert haar karakter niet.

Misschien zou dit terugbrengen van de kwestie, die ons bezig

houdt, tot de algemeene vraag welke den aard van onze kennis raakt, geschikt zijn om ons op eene zekere overeenkomst tusschen verschillende uitingen van ons geestelijk leven opmerkzaam te maken. Blijkt het namelijk niet, dat wij vaak van hetgeen in ons gebeurt ons eerst bewust worden door middel van een beeld? Van zekere gewaarwordingen weten wij eerst dat wij ze hebben, zoodra het beeld van een stoel voor onzen geest staat. Zekere krachten, waarvan ons verstand de werking erkent, worden ons eerst duidelijk door het beeld van een atoom. Met het gevoelsleven schijnt het niet anders gesteld. Gemoedservaringen treden eerst van uit den donkeren achtergrond van dat gevoelsleven, zoodra zij zich in een beeld laten omzetten door middel van eene vergelijking, die aan de zinnelijk-waarneembare wereld is ontleend. In de aanschouwelijkheid en zuiverheid van het beeld zoowel als in zijn beantwoorden aan de eischen van het ontwikkeldst verstand en van den fijnsten smaak, ligt misschien zelfs de waarborg voor de betrouwbaarheid, de waarachtigheid van het gevoel, dat in het beeld wordt uitgedrukt. Zoo is voor het leven van het gemoed de aanschouwelijke voorstelling niet minder noodig dan voor de natuurwetenschap, maar zoo blijkt tevens de hooge beteekenis deidichters, die juist daarom ons gemoedsleven wekken en vertolken omdat zij er beelden voor vinden. Wij zien dan ook een gevoel afnemen zoodra de beelden waarvan het tot hiertoe heeft geleefd niet meer beantwoorden aan de hoogste geestesontwikkeling van een bepaalden tijd en niemand meer nieuwe beelden kan vinden die aan deze zelfde voorwaarde voldoen. De toestand van het godsdienstig gevoel in onze dagen is zeker eene opmerkelijke illustratie van de waarheid dezer opmerking.

Is behoefte aan aanschouwelijkheid van voorstelling een der kenmerken van den gezonden en helderen geest; geraken wij niet uit de nevelen van het mystieke, tenzij wij die aanschouwelijkheid begeeren te bereiken, zoo is daarmede de historische waarde van het materialisme erkend. Het heeft, om zoo te spreken, de traditie van die aanschouwelijkheid in stand gehouden en is door zijn bestaan een levend protest geweest tegen het supranaturalisme in de wetenschap. Het heeft de wetenschap evenzeer den dienst bewezen van haar voortdurend te herinneren aan hare verplichting om zich aan één beginsel vast te knoopen en om naar éene methode te werk te gaan. Evenzeer verdient het geprezen te worden omdat het alle senti-

mentaliteit uit het wetenschappelijk onderzoek verbannen, en daaraan alles onverbiddelijk onderworpen heeft door een vast en innig verband aan te nemen tusschen de zoogenaamd stoffelijke en de zoogenaamd geestelijke verschijnselen. De dwaze pruderie ten aanzien van de stoffelijke zijde van ons bestaan, ten aanzien van den invloed door de materiëele wereld ook in hare laagste openbaring uitgeoefend op onzen geest ook in zijne hoogste openbaring, die pruderie heeft het materialisme voor eiken verstandige onmogelijk gemaakt. Het is én oorzaak én gevolg van een richting die gelukkig plaats begint te maken voor de middeleeuwsche richting, welke door hare groote fiktie: tegenstelling tusschen lichaam en geest, de moeder moest zijn van velerlei bijgeloof en alle wetenschap onmogelijk maakte. Want hoe zal wetenschap mogelijk zijn, wanneer men beginnen moet met de wereld in twee helften te verdeelen: de geestelijke en de stoffelijke, om ze door eene onoverkomelijke kloof van elkander te scheiden. Wetenschap toch onderstelt juist de geschiktheid der wereld om door het menschelijk verstand begrepen te worden. Men kan beweren, dat deze geschiktheid voor het oogenblik nog meer eene grootsche onderstelling is, die reeds door een groot aantal gevallen waarschijnlijk wordt gemaakt, dan eene stelling die in hare volstrekte waarheid door afdoende bewijzen werd gestaafd, maar men kan deze geschiktheid toch niet loochenen, zonder de springveer van het wetenschappelijk onderzoek te verlammen. Omgekeerd zal men haar niet kunnen erkennen, zonder naar een algemeen beginsel ter verklaring der wereld te zoeken, gelijk het materialisme er een in de stof en zijne beweging meent gevonden te hebben.

In alle deze opzichten blijft het materialisme dus onaantastbaar. Het bezwijkt alleen door zijn eigen dogmatisme. De spiritualisten zullen het niet wederleggen, zij zijn even eenzijdig; de autoriteits-theologen zullen het niet ondermijnen, zij zijn even dogmatisch, maar de wetenschappelijke geest van onzen tijd weigert in het materialisme te berusten, omdat het te veel uitmaakt en een belangrijk gedeelte der werkelijkheid miskent. Wanneer men evenmin aan DE stof als aan een spook gelooven kan, heeft het materialisme geen vat meer op ons. Wanneer men zich van duizend raadselen omgeven ziet, maakt het met zijn grootspraak van Alles Verklaren den indruk van een charlatan.

Het is dan ook te voorzien, dat het getal der dogmatische

materialisten steeds kleiner zal worden, naarmate het steeds moeilijker zal vallen over de verklaring der natuur te schrijven of te spreken zonder zich vooraf op de hoogte te hebben gesteld van de uitkomsten der natuurwetenschap. Eene naïveteit zooals die van Büchner zal, verbeeld ik mij, niet licht weder voorkomen: de bekendheid met de groote wet van Behoud van Arbeidsvermogen dateert bij hem eerst van de 5de, zegge de vijfde, uitgaaf van zijn *Kraft und Stoff*. Nu zag de eerste uitgaaf al het licht in 1855. Toen was het reeds dertien jaar geleden dat Mayer die wet verkondigd, acht jaren dat Helmholtz haar voor geleerden, en één jaar dat hij haar in een populairwetenschappelijken vorm ontwikkeld had[1]. En dat heet dan eene wijsbegeerte optrekken op den grondslag der natuurkennis.

De groote namen in het vak der natuurkennis vertegenwoordigen dan ook niets anders dan het onvergankelijke deel van het materialisme, dat men nog het best negatief uit kan drukken door het te noemen: afkeer van alle mystiek en alle supranaturalisme in de wetenschap, een afkeer waartoe de wijsbegeerte van alle kennen en gevoelen een groot aantal ook van hen heeft geleid, die de vorming van hunnen geest meer in de school der geschiedenis dan in die der natuur hebben ontvangen. Ofschoon in het afgetrokkene beschouwd beide scholen gelijken dienst moesten bewijzen, schijnt toch de school der geschiedenis praktisch beter te werken dan de andere. Wanneer niet de hoogste top van de wijsbegeerte der natuurkennis bereikt wordt, schijnt de geest nog altijd vatbaar voor de verleidingen van mystiek en dogmatisme, aan welke verleiding men dan toe kan geven door het aankleven hier van kerkelijke, daar van materialistische dogmatiek. Natuurkennis op zich zelve is hiertegen volstrekt geen wapen: alleen, gelijk ik zeide, hare wijsbegeerte, en de achting voor deze wordt, vrees ik, door de gewone natuurkundige studie niet bevorderd. Beoefening van de geschiedenis, ook al wordt zij nu juist niet op de allerverhevenste wijze opgevat, kan veel eerder, wanneer zij slechts naar eene streng kritische methode geschiedt, den geest aan die wetenschappelijke tucht gewennen, die voor supranaturalisme en materialisme doodelijk is, want beide richtingen kenmerken zich gelijkelijk door gebrek aan historischen zin. Bij de beoefening der geschiedenis zal men natuurlijk eene voorname plaats

1 Lange, II, blz. 287, 288.

inruimen aan de geschiedenis der wetenschappen en dan van zelf behoefte gevoelen aan positieve natuurkennis, zonder welke de geschiedenis der natuurwetenschappen een onbegrepen taal blijft.

De geesten te gewennen aan eene bepaalde methode van denken door hun de waarde dier methode duidelijk te maken, door ze in het gebruik dier methode te oefenen, door het onbevredigende van elke andere methode telkens als met den vinger aan te wijzen; de geesten te doen beseffen wat vraagstukken zijn, hoe zij behooren te worden gesteld, naar welke wetten de oplossing behoort te worden beproefd, moest dat niet het groote doel zijn van alle hooger onderwijs? Wat baat het of krachtige en geleerde mannen, die waarlijk hun tijd wel beter konden besteden, zich afsloven om met geringe wijzigingen datgene voor te dragen wat de studenten te traag zijn om in boeken na te lezen en zichzelven daaruit eigen te maken? Wat het baat, zegt ons de ervaring van eiken dag. Wat heeft ook de Staat vaderlijk te zorgen voor hen die positieve kennis van hooger orde verlangen te bezitten? Deze kennis is zoo onmisbaar geworden in de maatschappij, dat zij, die haar behoeven, wel weten zullen hoe zich haar aan te schaffen en men de bevrediging van die behoefte dus gerust aan de partikuliere industrie kan overlaten, terwijl het recht van kontrôle, dat aan den Staat toekomt, door de examina kan worden uitgeoefend. Maar indien aan de universiteiten, hier en in Duitschland, een veel kleiner aantal professoren in elke faculteit werkzaam was, en deze voor toehoorders, die zich, hoe dan ook, al het technische van hun vak reeds hadden eigen gemaakt, de hoogste generalisaties van hun wetenschap ontvouwden; ontvouwden op last van den Staat, juist omdat de maatschappij, in hare kortzichtigheid, naar bekendheid met die generalisaties, waaraan zij toch zoo diepe behoefte heeft, niet vraagt; en indien er vervolgens een geestelijke Rector Magnificus kon zijn, gekozen, niet in het kabinet eens konings, maar door de stemmen van al zijne ambtsbroeders, een Rector die weder al de generalisatiën der verschillende wetenschappen met elkander verbond, een soort van germaanschen Auguste Comte, - zouden wij niet dan eerst een hooger onderwijs hebben? En moet zulk een ideaal, reeds door Mill in omtrekken geteekend, niet het meest praktische ding van de wereld heeten, wanneer men nagaat hoe de werkelijke toestand der geesten is, in welk een

toestand van onmondigheid, in welk een wereld van vooroordeelen wij nog verkeeren en hoe schier al de levenswijsheid van hen die uit eigen oogen willen zien verteerd wordt aan een behendig laveeren tusschen eigene onoprechtheid en de wantrouwende bejegening van een zeer groot aantal hunner medeburgers? Slechte redeneering in verband met Passie voert den schepter in de wereld, leidt de hoogere politiek, heeft hare hand in de wetboeken, maakt nagenoeg alleen het *code* der openbare meening, biedt ons elk oogenblik haren slaapdrank aan, nestelt in kantoren, waar zij speelt met fortuinen, knaagt aan de opvoeding en eischt duizenden slachtoffers. En de logika? Zij is een artikel van weelde, goed genoeg voor kamergeleerden die niets te doen hebben.

Niemands gevoeligheid wordt gewond als ik op Duitschland wijs: Büchner's ‘Kraft und Stoff’ beleefde daar, ik geloof, dertien uitgaven in twintig jaar. Duizenden vereenzelvigen daar het beste wat zij hebben met het gemeenste: gehoorzaamheid aan een onfeilbaren paus. Frankrij ks milliarden hebben duizenden het hoofd op hol en hen zelven in de klauwen van vloekbare zwendelaars gebracht. Duizenden juichen eene vervolgingspolitiek toe, welker verblinding ons bijna het waarlijk voortreffelijke dat in de Meiwetten gelegen is zou doen miskennen. Eindelijk, wat bij mij nog het zwaarst weegt, die onzinnige, de natuurwetenschap met voeten tredende, met haar pessimisme, ik weet niet welke mystieke metafysika op den troon herstellende ‘Philosophie des Unbewussten’, thans de eenige wijsbegeerte, die daar nog overeind is bij het beschaafde publiek, en toch zooveel in het aangezicht slaat wat van Goethe tot Helmholtz verworven en met recht als onvervreemdbaar eigendom aangemerkt werd! Men zegge nu niet, dat hier zooveel goeds tegenover staat. Wie is er blind voor? Wie is er mede tevreden?

Ik behoef niet te spreken van overeenkomstige verschijnselen in ons vaderland en elders. Indien allerwege, terwijl de negentiende eeuw reeds ten einde spoedt, de toestand onzer beschaving in hooge mate onbevredigend is, moet toch dit in elk geval paalvast staan, dat daarvoor eindige en louter eindige oorzaken aan te wijzen zijn. Hartmann's pessimisme geeft eene metafysische verklaring; de Kerk evenzeer; wij hebben daarmede niet van doen. De langzame gang van den menschelijken geest; zijne herhaalde rechutes, de gemakkelijkheid waarmede hij de prooi wordt van schier elken industriëelen of weten-

schappelijken of godsdienstigen charlatan, dit een en ander is noodzakelijk, maar juist daarom moet het te verhelpen zijn, wanneer de oorzaken gekend worden. Kan de onderstelling wel te gewaagd zijn, dat opvoeding en onderwijs onder die oorzaken de eerste plaats innemen, en wij dus krachtig herininnerd worden aan de waarheid: opvoeding en onderwijs zijn nog bij lange na niet wat zij wezen moeten?

Wat het onderwijs betreft, in verband met de kwestie waaraan dit artikel werd gewijd, moet er ten slotte nog eens op aangedrongen worden, dat het er inzonderheid op uit zij den historischen zin aan te kweeken. De eenzijdigheid van het materialisme zal daardoor het best overwonnen worden, maar men zal daardoor ook tevens wapenen in handen geven, die menigen vijand van onzen en van elken tijd minder gevaarlijk zullen maken. Eenzijdigheid, de bron van zooveel dwaling, wordt niet vermeden door deze of die redeneering, maar door de algemeene richting van den geest, en die richting kan dan eerst dat gevolg hebben, wanneer zij van historischen zin doortrokken is. Hoevele valsche meeningen worden onschadelijk, wanneer zij van den glans der nieuwheid worden beroofd, wanneer men ze, vaak zelfs zooals zij er thans uitzien en anders in beginsel, bij vroegere denkers wedervindt. Maar vooral: is het niet de studie van de geschiedenis, gelijk zij met nadruk het eigendom mag heeten van onze eeuw, die ons het zieleleven van de menschheid heeft doen kennen en liefhebben, en in haar vermogen om de dooden te doen herleven, zelve een vorm is gebleken der poësie? Het levende, het konkrete, alles in een woord, wat met de menschelijke persoonlijkheid samenhangt en uit hare nog ongekende diepten opwelt, loopt altijd gevaar van door de louter wijsgeerige beschouwing der dingen miskend te worden, tenzij het ons voortdurend met die overweldigende werkelijkheid voor den geest sta, die de geschiedenis daaraan weet te verleenen.

Utrecht.

A. PIERSON.

PS. Dit opstel was reeds verzonden, toen de laatste helft van het Tweede Boek van Lange's Geschiedenis van het Materialisme het licht zag. Ik hoop het later te bespreken. Voor eene afzonderlijke behandeling is het des te geschikter naarmate het zich vooral met de ‘Bedeutung des Materialismus in der Gegenwart’ bezig houdt.

Aanteekening bij blz. 402.

Hobbes bepaling van godsdienst komt ook bij Lange voor in een licht, dat niet geheel het ware is. Blz. 244 schrijft hij: In der absoluten Staatsgewalt gehört nun auch *das Recht über die* GAKZE *Dankungsrveise der Unterthanen zu verfügen* (juist gelijk bij Macaulay). Genau wie Epikur und Lucrez leitet auch Hobbes die Religion aus Furcht und Aberglauben her; allein während jene eben deshalb die Erhebung über die Schranken der Religion als die höchste und edelste Aufgabe des Denkers hinstellen, kann Hobbes diesen gemeinen Stoff für die Zwecke seines Staates sehr wohl verwenden. Seine Grundansicht von der Religion findet sich in einem einzigen Satze so schlagend, dass man sich über die unnütze Mühe, die man sich oft mit der Theologie unseres Philosophen gegeben hat, billig wundern muss. Hobbes definirt nämlich so: ‘die Purcht unsichtbarer Mächte, sei es dass diese erdichtet, sei es dass sie durch Tradition ueberliefert sind, ist Religion, wenn sie von Staates wegen festgestellt, Aberglaube, wenn sie nicht von Staates wegen festgestellt ist.’ Dit maakt toch den indruk als ware in deze woorden Hobbes' bepaling van het wezen van den godsdienst, van den waren godsdienst te vinden. Maar men heeft hier een voorbeeld van het gevaar waaraan wij allen, die veel lezen, telkens bloot staan: niet nauwkeurig te lezen. Op het aangehaalde volgt bij Hobbes: ‘Quando autem potentiae illae revera tales sunt quales accepimus, *vera* religio.’ Hiermede, zegt Lange, is slechts de schijn gered. Is het mogelijk? Er blijkt veeleer uit, dat de vraag naar de waarheid of onwaarheid van een godsdienst bij Hobbes niets heeft uit te staan met de vraag of die godsdienst van staatswege is vastgesteld. Lange heeft gelezen alsof er stond: Godsdienst is ontzag voor de van staatswege vastgestelde onzichtbare machten; terwijl Hobbes omgekeerd zegt: Ontzag voor enz. is godsdienst. De vertaling schijnt mij evenmin nauwkeurig. In het oorspronkelijk heet het: ‘Metus potentiarum invisibilium, sive fictae illae, sive ab historiis acceptae sint publice, religio est’ Duidelijk is de volzin niet, - bij Hobbes een zeer ongewoon verschijnsel, - maar heeft men daarom het recht *publice acceptae* ook met *fictae* in verband te brengen, gelijk door Lange geschiedt? Immers neen, want dan hangt *ab historiis* in de lucht. Laat men *acceptae* uitsluitend bij *ab historiis* om alleen *publice* ook op *fictae* te doen slaan, dan verkrijgt men het wonderlijke denkbeeld van onzichtbare machten, die van staatswege verzonnen zijn. Het tweede gedeelte van de bepaling: *si publice acceptae non sint*, doet inderdaad in het eerste onderstellen wat Lange er in las, en in zoover kan zijne interpretatie, als verklaring opgevat, de juiste zijn. Maar de onzekerheid, waarin wij hier verkeeren, maakt het raadzaam aan deze bepaling niet te veel te hechten, en er althans niet van te zeggen, dat Hobbes' ‘Grundansicht von der Eeligion sich in (diesem) einzige Satze so schlagend findet’. Om deze ‘Grundansicht’ te ontdekken, moet men het stelsel zelf raadplegen. Ik deed dat reeds in den tekst en geef hier nog eene kleine aanvulling uitsluitend aan *Leviathan* ontleend. Die *metus potentiarum* is de godsdienst der onwetenden; de man, die diep is ingewijd in de studie der natuur, neemt eene eerste oorzaak aan, een God éenig en eeuwig; ‘adeo ut,

qui profunde in rerum naturalium contemplationem se immerserit, impossibile sit quin inde disponatur ad credendum unum esse Deum et aeternum' (blz. 83,84). Volgens Hobbes kan evenwel hij die zulk eene eerste, eeuwige oorzaak aanneemt, geene 'idea naturae divinae' ontwerpen, en daarin onderscheidt hij zich van den onwetende die zijne 'phantasmata' tot zijne goden maakt. Het 'Deos primos a timore factos esse' wil hij dan ook alleen van het Polytheïsme laten gelden: 'agnitio vero unici, aeterni... Dei ab investigatione causarum, virtutum, operationumque corporum naturalium, quam a cura futuri temporis, facilius derivari potuit (blz. 86).' Nog in andere opzichten onderscheidt Hobbes den waren godsdienst van den valschen. Zij, die zich naar hunne eigene inbeeldingen een godsdienst gedicht hebben, maken de religie tot een deel van de politiek; zij, die haar van God ontvangen hebben, maken de politiek tot een deel van den godsdienst (blz. 89). In het Godsrijk is geene scheiding van wereldlijke en geestelijke macht (blz. 93). De eerste verricht daarom in den Staat al de funktiën van de tweede. Zij is de tolk van den goddelijken wil, voor zoover deze zich in positieve wetten openbaart. Dat de natuurlijke wetten goddelijk zijn, weten wij buiten den Staat om, en in hare kennis hebben wij den maatstaf onzer gehoorzaamheid aan hetgeen de overheid ons voorschrijft. 'Dico ergo: in rebus omnibus legi morali, id est, *legi naturae non contrariis*, cives omnes obligari ut pro lege divina habeant quicquid a lege civili pro lege divina declaratur. Manifestum enim est id *quod non est contra legem naturalem*, fieri posse a summa potestate legem civilem (blz. 208, 209).' De onderscheiding tusschen de wereldlijke en geestelijke macht is in zijn oog slechts een schoone naam die de loochening van de soevereiniteit van den Staat bedekken moet, immers metterdaad een imperium in imperio predikt. Niemand kan twee heeren dienen 'Sicut enim in epilepsia spiritus sive ventus quidam praeternaturalis in capite.... illos, qui hoc morbo laborant, aliquando in aquam, aliquando in ignem coniicit, ita etiam in corpore civitatis, quando membra movet potestas spiritualis... sequentur, quasi convulsiones, dissidia civium (blz. 237).' Deze eene ongedeelde Staat heeft een volstrekt eenvormigen eerdienst (blz. 262). Deze Staat is het die de Heilige Schrift tot den rang van een wetboek verheft: 'Sin Scripturae leges fieri non possunt sine authoritate, authoritas illa civitatis erit, *vel ecclesiae*.' Als vereeniging van menschen heet Staat, wat als vereeniging van kristenmenschen Kerk heet. Het vereenigen van Staat en Kerk hangt bij Hobbes met zijn denkbeeld over de soevereiniteit van den Staat samen en strekt tot wering van alle pauselijke inmenging. De vraag naar de autoriteit der Schrift en het recht van haar uit te leggen komt voor hem, karakteristiek genoeg, op de volgende vraag neder: of de staatsmacht in een land de opperheerschappij heeft, dan wel of zij aan een stedehouder van Kristus onderworpen moet zijn (blz. 279).

Men mag verder geen oogenblik uit het oog verliezen, dat de staatsleer van Hobbes niet minder dan die van de Puriteinen onder den overwegenden invloed staat van het Oude Testament en een der vele blijken is van de gevaarlijke werking, welke die oorkonde vaak heeft uitgeoefend in den tijd toen men het met haar gezag ernstig nam. Zoo wordt de vrijheid om niet uit te komen voor hetgeen men in strijd met de staatswetten gelooven mocht, gehandhaafd met een beroep op de stilzwijgende vergunning die de profeet aan Naäman den Syriër gaf, zoo dikwerf hij gaan zou in den tempel van Rimmon (blz. 362). Het voorbeeld van Salomo, voorgaande bij de inwijding van den tempel, volgens 1 Kon. VIII, wordt aangehaald, omdat er uit blijken zal, 'habuisse illum non solum regendi ecclesiam, sed etiam functiones omnes ecclesiasticas exercendi potestatem plenam (blz. 402).'

Ik wijs eindelijk op hetgeen Hobbes zelf als het doel van zijn schrijven te

kermen geeft, zoowel als op de waarde die hij hecht aan de overeenstemming van zijne leer met die des Bijbels, uit welk boek hij dan ook voortdurend bewijsplaatsen put voor hetgeen hij stelt: ‘Tractatum hunc de potestate civili et ecclesiastica ad finem iam perdnctum cum recognoscerem, nihil in eo inveni neque contra sensum Scripturae Sacrae, neque contra leges patriae meae civiles aut ecclesiasticas. *Nam qui potui*, cum totius operis scopus esset unicus ut demonstrarem praetextum nullum esse posse, quo legum violatio excusari possit.’ Met dezelfde openhartigheid voegt hij er bij: ‘A sententiis autem theologorum singularium multis in locis abiisse me confiteor.’

Naar waarheid heeft Hobbes zijn ‘scopus’ beschreven. Zijn Leviathan is een krachtig pleidooi, in den vorm van zijn tijd, voor veel van hetgeen wij thans tot het begrip rekenen van den modernen Staat; en velen die er met traditioneele verachting op neerzien, zouden het, met het oog op de behoeften onzer dagen, met vrucht kunnen herlezen.

Carolus Linnaeus.

(*Vervolg en slot van blz.* 225.)

II.

Met levendige vreugde betrad Linnaeus weder den vaderlandschen bodem. Gevierd en gewaardeerd als hij was in het buitenland, verwachtte hij met recht in zijn geboorteland, als loon voor al zijn streven, onderscheiding en levensonderhoud te vinden. Doch spoedig moest hij ervaren, dat een profeet nergens minder geëerd is dan in zijn vaderland. De winter van 1738 verbitterde hem de lauweren, welke hij in Nederland, Frankrijk en Duitschland geplukt had.

Ten einde in zijn levensonderhoud te voorzien, zette hij zich als geneesheer te Stockholm neder, gedachtig aan den raad van zijn aanstaanden schoonvader. Maar aanvankelijk had hij zeer weinig succes. Men wilde van den botanist niet weten; ‘geen mensch’, zoo schrijft Linnaeus zelf, ‘gaf mij ook maar zijne dienstboden te genezen.’ Dit duurde aldus tot na Nieuwjaar 1739, toen het allengs beter ging. Hij had het geluk gehad, een vriend van eene ernstige ziekte in veertien dagen te genezen. Hierdoor werd hij bij andere aanzienlijke personen geroepen, en kreeg hij allengs eene zekere vermaardheid in het genezen van borstkwalen, zoodat hij zelfs bij de Koningin ontboden werd. Deze onderscheiding had Linnaeus vooral te danken aan de voorspraak van den graaf Karel Gustaaf Tessin, toen rijksraad, later opvoeder van den Koning en een der invloedrijkste mannen van Zweden. Deze was een groot minnaar der natuur en bleef steeds de beschermer van Linnaeus, die, toen hij de laatste editie van zijn Systema Naturae (Editio XII, Holmiae 1766) uitgaf, ook openlijk diens verdiensten bezongen heeft.

Al aanstonds bezorgde Tessin zijn beschermeling de betrekking van admiraliteits-arts en leeraar der botanie te Stockholm. Hierdoor, zoowel als door zijne allengs grootere geneeskundige praktijk, verkreeg Linnaeus een ruim geldelijk inkomen, zoodat hij niet meer, gelijk kort na zijne terugkomst, neiging gevoelde om Zweden weder te verlaten. Althans hij sloeg een hoogst eervol aanzoek uit het buitenland af, dat den 12^{den} Augustus ter zijner kennis kwam, een aanzoek hetwelk hij vermoedelijk wel zou aangenomen hebben, indien de brief, waarin het bevat was (gedagteekend 24 November 1738) eerder in zijne handen was gekomen. De beroemde Albrecht von Haller namelijk, na den dood zijner vrouw naar Zwitserland willende terugkeeren, bood het door hem bekleede hoogleeraarsambt en het beheer van den botanischen tuin te Göttingen, Linnaeus aan.

Hoe zeer deze hierdoor vereerd en gevleid was, bleek genoeg uit zijn antwoord aan von Haller. ‘Duizendmaal’, schrijft hij, ‘heb ik den gestorven Hermann[1] geprezen. Toen Tournefort nog onverzorgd was, was hij edelmoedig genoeg hem zijne plaats aan te bieden en zelf eene andere te willen zoeken..... En wat zal ik nu van u zeggen? Gij hebt een buitenlander lief, noodigt hem bij u, draagt hem een academische betrekking en zelfs ook den botanischen tuin op. Een broeder kan niet welwillender jegens zijn broeder, een vader niet beter jegens zijn zoon handelen. Ik heb met vele menschen omgegaan, velen hebben mij liefde, maar geen heeft zooveel goedheid getoond als gij. Ik zou u in woorden danken, als ik dit vermocht, maar altijd zal de gedachtenis van uwen naam mij en anderen na mij heilig zijn.’

Al mogen nu ook de bewoordingen van den brief eenigszins overdreven zijn, hooge vereering en dankbaarheid spreken daaruit luide genoeg. Jammer echter, dat de laatste wensch niet vervuld is geworden. De onpartijdige geschiedschrijver toch mag niet verzuimen op te teekenen, dat in later tijd von Haller en Linnaeus, eigenlijk antipoden, de een aristocraat en conservatief, de ander plebejer en revolutionair, in onmin geraakt zijn, zoo zelfs dat von Haller zijn zoon aanmoedigde om tegen zijn vroegeren vriend te schrijven.

Had Linnaeus alzoo, door buitenlandsche ambten te weigeren,

1 Professor der botanie te Leiden, in 1695 aldaar overleden.

zich in zeker opzicht weder aan zijn vaderland verbonden, nog inniger werd die band, toen hij eindelijk van dr. Moraeus de lang gewenschte toestemming verkreeg en hij daarop den 26sten Juni 1639 met zijne beminde Sara Lisa in het huwelijk trad. Of intusschen deze echt voor Linnaeus eene bron van geluk is geweest, mag, naar hetgeen men daarvan leest, wel eenigermate betwijfeld worden. Sommigen beweren, dat onze held in dezen meer door den rijkdom zijner bruid dan door hare schoonheid verlokt werd. Doch wie vermag hier te beslissen en in het gemoed van den man te lezen?

Hetzelfde jaar 1739 is nog merkwaardig door de stichting der koninklijke academie van wetenschappen te Stockholm, door Linnaeus in vereeniging met andere geleerden opgericht. De academie, aanvankelijk onder den meer bescheiden naam van geleerd genootschap uit zes gewone leden bestaande, hield hare eerste zitting den 2den Juni 1739 en Linnaeus werd haar voorzitter, welk ambt hij na een vierendeeljaars volgens de statuten met het houden eener plechtige rede (de memorabilibus in insectis) nederlegde. Reeds den 21sten Maart 1741 werd het genootschap, door toedoen van Graaf Tessin, onder den naam van Koninklijke Zweedsche Academie der Wetenschappen, tot eene geleerde staatsinstelling verheven en koninklijk begiftigd.

Hoe aangenaam en voordeelig Linnaeus nu ook als arts in Stockholm geplaatst was, zijne wenschen waren niet bevredigd. Hij verlangde reeds geruimen tijd naar de hoogeschool, waar hij de grondslagen van zijn roem gelegd en zooveel goeds en kwaads doorleefd had.

Den 3den Juni 1740 stierf te Upsala Olof Rudbeek, de vroegere weldoener van Linnaeus. Hierdoor kwam het Professoraat in de botanie vacant. Linnaeus vroeg daarom, doch de betrekking werd, in overeenstemming met de academische statuten, aan Nicol. Rosén, zijn tegenstander gegeven, die vroeger gepromoveerd was en zich langer in Upsala verdienstelijk had gemaakt.

Het was daarom eene welkome afleiding voor Linnaeus, toen hij in het begin van 1741 door den Rijksdag benoemd werd, om aan het hoofd van een zestal jeugdige natuuronderzoekers eene reis door onbekende gedeelten van Zweden (te beginnen met Oeland en Gothland) te ondernemen, met het doel om de producten en eigenaardigheden dier streken te leeren kennen.

Weldra intusschen zag onze held zijn vurigen wensch bevredigd. Niet lang na den dood van Rudbeck had de oudste

hoogleeraar in geneeskunde en anatomie te Upsala, Lars Roberg, zijn ontslag wegens hoogen leeftijd gevraagd. Linnaeus dong naar deze betrekking en verkreeg ze door toedoen van Tessin. Wel beantwoordde dit ambt niet geheel aan zijne wenschen, maar het was de zekere weg, om in zijn eigenlijken werkkring te geraken. In dat zelfde jaar werd hem een zoon Karel geboren, en in dubbele mate gelukkig trok hij met zijne familie naar zijne nieuwe en voortdurende woonplaats, alwaar hij reeds den 17^{den} Oct. 1741 zijne betrekking aanvaardde met eene rede ‘de peregrinationum intra patriam necessitate’.

Zoo waren dan uu Linnaeus en Rosén beide professoren te Upsala, maar de eerste moest anatomie, de ander botanie onderwijzen. Ieder gevoelde, dat de rollen behoorden verwisseld te worden, wanneer elk in zijn vak groot en nuttig zijn zoude. Beide erkenden het verkeerde van hun standpunt en door vriendschappelijke overeenkomst werden, met toestemming van den kanselier en de universiteit, in den aanvang van 1742 beide betrekkingen, die gelijke inkomsten opleverden, omgeruild. Rosén nam den leerstoel der geneeskunde en anatomie, Linnaeus dien der botanie en geneeskunde. Hierdoor had onze held, na drie jaren als practisch geneesheer doorgebracht te hebben, weder de gelegenheid, zich geheel aan zijn lievelingsvak te kunnen wijden. De geneeskunde vervulde voortaan bij zijne studiën eene zeer ondergeschikte rol; hij beoefende haar alleen in zooverre zij als materies medica met de natuur in verband stond, en verder gaf hij een college over diaetetica.

Op botanisch gebied daarentegen trad hij alras als hervormer op. Zijne eerste zorg was vooral aan de verbetering van den botanischen tuin te Upsala gewijd. In de tweede helft der 17de eeuw door Olaus Rudbeck en anderen aangelegd, was door den ijver van dezen en van zijn zoon en opvolger, en door de vrijgevigheid van Karel Gustaaf en Karel XI, de tuin vrij spoedig in bloei gekomen. Maar de verschrikkelijke brand van het jaar 1702 had ook den hortus verwoest en sedert dien tijd was hij grootendeels een weiland. Linnaeus nu werd de nieuwe schepper van den botanischen tuin.

Binnen weinige jaren stichtte hij een tempel van Flora, zooals het Noorden er nog geen gezien had en die met de tuinen van Parijs, Oxford, Kew, Leiden en Hartekamp tot de schoonste en kostbaarste van Europa behoorde. Onderscheiden plantenkassen en oranjeriën werden gebouwd tegelijk met

eene nieuwe en geschikte woning voor Linnaeus, welke hij den 18^{den} Juli 1743 betrok. In overeenstemming daarmede, breidde ook het aantal planten zich uit. In 1742 vond men in den hortus nog slechts 200 inlandsche soorten; zes jaren later telde Linnaeus door de toezendingen zijner vrienden uit alle oorden der wereld niet minder dan 1100 species in den tuin. Met recht kon hij dan ook in 1748 met zekeren trots die aanwinsten bekend maken onder den titel: ‘Hortus upsaliensis, exhibens plantas exoticas, horto upsaliensi academiae a Car. Linnaeo illatas ab anno 1742 in annum 1748’ etc.

Zorgde Linnaeus aldus op onbekrompen wijze voor de materieele behoeften van het onderwijs, niet minder groot was de verandering, door hem in het onderwijs zelf gebracht. De akademische lessen over botanie waren tot dusverre de minst bezochte; zij werden gewoonlijk als eene bloote formaliteit gehouden. Met het optreden van Linnaeus werd dit geheel anders. Niet alleen de studenten in de geneeskunde, maar ook de candidaten van andere faculteiten stroomden toe, om zijne lessen te hooren. De gehoorzaal, die het talrijkst bezocht werd, was die van Linnaeus. Ja, men kan zeggen, dat met hem een nieuw tijdperk voor de hoogeschool te Upsala begon. Het gewone getal der studenten was ongeveer 500. Toen Linnaeus rector was, werden niet minder dan 1500 studenten ingeschreven. Daaronder waren bezoekers uit allerlei natiën; jongelingen uit Rusland en Denemarken, uit Engeland en Holland, uit Zwitserland, Duitschland, ja zelfs uit de nieuwe wereld.

Groote waarde hechtte Linnaeus ook aan botanische uitstapjes. Nooit had men in den omtrek zulke wandelgezelschappen gezien, als in zijnen tijd. Aan het hoofd zijner leerlingen deed hij in den zomer botanische excursien of herbationes, gelijk hij ze noemde. Gaarne zag hij zich dan gevolgd door een groot aantal, soms over de tweehonderd studenten. Op een geschikt punt gekomen, verstrooiden deze zich in alle richtingen. Had de een of ander eene zeldzame plant of ander voorwerp van belang gevonden, zoo werd op waldhoorns en trompetten geblazen. Op dit signaal verzamelde het geheele corps zich weder om den chef, ten einde diens verklaringen en opmerkingen te hooren. Zoo wist de groote man in wijden kring liefde voor zijne wetenschap te wekken. Zijne voordracht als hoogleeraar was meesterlijk, leerrijk en tevens onderhoudend en aangenaam. Hij sprak,

gesteuud door zijne uitgebreide kennis en zijn brandenden ijver voor de wetenschap, met groote klaarheid en overredingskracht en met eene levendige overtuiging. Zijne gehoorzaal werd hierdoor de school van uitstekende, beroemde mannen. De welsprekendheid van den leeraar prikkelde en won de leerlingen. Zijn geestdrift, zijn dorst naar kennis ging op zijne jongeren over. En waar hij die geestdrift ontdekte, ontzag hij geen moeite, om hun de gelegenheid te geven, dien dorst te bevredigen. Van Upsala gingen de discipelen van Linnaeus uit in alle deelen der wereld, om de natuur te bestudeeren en de kennis harer schatten te vergrooten.

Zoo verschafte hij aan Hasselquist de staatsondersteuning voor eene reis naar Egypte, Arabië en Palestina (1749-1752) welke rijke vruchten afwierp, hoewel de reiziger het offer werd van het ongezonde klimaat. In hetzelfde land stierf een ander landsman en uitstekend scholier van Linnaeus, Peter Forskäl, Professor te Kopenhagen, die de beroemde reis van Niebühr in 1761-1763 in die streken medegemaakt en onschatbare bijdragen voor de Flora van dat land verzameld had. Peter Löfling zond hij in 1751 naar Spanje, toen de regeering aldaar een botanist van hem vroeg. Doch ook deze stierf in 1756, nadat hij weinige jaren in Spanje en nauwelijks een jaar in Zuid-Amerika had vertoefd. Zijne reis werd in 1758 door Linnaeus in het Zweedsch uitgegeven. Falk reisde in 1765-74 naar Siberië onder Pallas, Kalm werd in 1747-51 door Zweden naar Noord-Amerika gezonden. Ternström (1745), Osbeck en Torén (1750-53) en Sparmann (1765-1768) werden door de Zweedsche Oostindische Compagnie naar China en Indië gezonden, terwijl Sparmaun daarna (1772-1776) met de gebroeders Forster de tweede reis van Cook om de wereld medemaakte, en een geruimen tijd aan de Kaap de Goede Hoop vertoefde, welk land hij uitvoerig beschreef. Een der beroemdste scholieren van Linnaeus was eindelijk de ridder Karel von Thunberg (1770-1779), die Zuid-Afrika, Ceylon, Java en Japan doorreisde, en meer dan 1500 nieuwe planten medebracht en voortreffelijk beschreef.

Onder de leerlingen van Linnaeus, die in Europa bleven, moeten genoemd worden Ehrhardt en von Schreber, die zich voor de Duitsche Flora, Murray in Göttingen, die zich voor de geneeskundige botanie verdienstelijk maakten, terwijl te Amsterdam Nikolaas Laurentius Burmann, de zoon van Johannes Burmann aan wien Linnaeus zelf zooveel verplichting gehad

had, de Indische Flora bewerkte. Degeen die, naar het schijnt, het meest in den geest van Linnaeus was ingedrongen, was prof. Paul Dietrich Gieseke te Hamburg, die over zijn meester zelf, vooral over zijn natuurlijk stelsel heeft geschreven.

Te midden der zorgen aan de ontwikkeling zijner leerlingen besteed, stond de literarische werkzaamheid van den grooten meester niet stil. In de jaren 1739 tot 1750 verrijkte Linnaeus de jeugdige academie van wetenschappen te Stockholm met niet minder dan 25 verhandelingen. Met de uitgaaf der ‘Flora Zeylanica, sistens plantas indicas Zeylanae insulae, quae olim lectae fuere a Paolo Hermanno, professore botanico leidensi’, te Stockholm in 1747 verschenen, vereeuwigde hij de verdiensten en de vlijt van onzen landgenoot, die 7 jaren op Ceylon had doorgebracht. In 1746 bereisde Linnaeus zelf op staatskosten de provincie Westgothland en gaf het verslag daarvan in 1747 in het licht. In 1749 bezocht hij Schoonen, de zuidelijkste provincie van Zweden. Dit was zijne zesde en laatste reis in zijn vaderland.

Op deze reizen vestigde hij de aandacht niet alleen op de planten, maar ook op de dieren en mineralen der streek, en hoewel de voortbrengselen der beide laatstgenoemde rijken bij zijne studie eene ondergeschikte rol vervulden, toonde hij toch ook hierin zijn talent van waarnemen en rangschikken. Weldra had hij de gelegenheid hiervan nader blijken te geven toen zijn weldoener, graaf Tessin, hem verzocht om zijne rijke verzameling, vooral van mineralen, te ordenen. Ook de kroonprins van Zweden riep zijne hulp in. Op het slot Ulrichsdahl had de Vorst een kabinet van uitlandsche gewervelde en gelede dieren doen aanleggen, en droeg nu aan Linnaeus de eervolle taak op, om deze collectie te rangschikken en te beschrijven. Deze kweet zich hiervan door de uitgaaf van zijn: ‘Museum Adolphi Friederici’, een werk van 135 folio bladzijden met 33 platen, dat in 1754 te Stockholm verscheen.

Toen nu de Koningin op haar lustslot te Drottningholm zelf eene verzameling van conchylien en insekten liet bijeenbrengen, was het haar wensch, dat de man, die het kabinet van haar gemaal, den inmiddels Koning geworden kroonprins, zoo goed had geordend, ook het hare zou rangschikken. Linnaeus nam ook dit op zich, en besteedde hieraan de zomervacantiën der hoogeschool te Upsala. Niettegenstaande in die jaren het podagra hem herhaaldelijk plaagde en ophield, bracht hij ook

deze moeielijke taak gelukkig ten einde. Het resultaat van zijn onderzoek verscheen later onder den titel: ‘Museum Ludovicae Ulricae Reginae. Holmiae 1764.’

De jaren 1750-1760, vormden, met de daaraan vooraf ge gane gedurende zijn professoraat te Upsala, het tijdperk van Linnaeus' grootsten roem. Van dat tijdperk dagteekenen, behalve het reeds medegedeelde, vele zijner belangrijkste werken.

Zoo gaf Linnaeus in 1751 onder den titel: ‘Philosophia botanica’ een commentaar op zijne korte theorie der systematische botanie (namelijk zijne Fundamenta botanica, reeds tijdens zijn verblijf in de Nederlanden ontworpen); een werk, dat in de geheele beschaafde wereld verspreid en gewaardeerd werd, en waarvan J.J. Rousseau getuigde: C'est le livre le plus ‘philosophique, que j'ai vu de ma vie.’

Twee jaren later verscheen te Stockholm een octavo band van 1200 bladzijden, aan den koning en de koningin gewijd, getiteld: ‘Species plantarum,’ een boek waaraan Linnaeus jaren lang gewerkt had, en dat hij in volgende uitgaven nog voortdurend verbeterde en uitbreidde. Dit werk - een onsterfelijk gedenkteeken van des schrijvers vlijt en scherpzinnigheid voor tijdgenoot en nakomeling, zooals Dr. Gistel het noemt - is een algemeen repertorium der botanie en bevat de beschrijving van 7300 plantensoorten uit alle oorden der wereld. Van vroegere werken van gelijksoortigen inhoud onderscheidt het zich op voortreffelijke wijze door de invoering van korte, uit twee woorden bestaande namen voor de planten. Tot nu toe had men immer, om eenige plant aan te duiden, ellenlange beschrijvingen noodig gehad, welke geen menschelijk geheugen kon onthouden. Linnaeus, het voetspoor van Tournefort volgende die geslachtsnamen had opgesteld, gaf elke plantensoort een tweeledigen naam, waarvan het eerste lid (gewoonlijk een zelfstandig naamwoord) het geslacht (genus), het tweede (gemeenlijk een bijvoegelijk naamwoord) de soort of species aanduidde, terwijl hij daarachter den verkorten naam van den plantkundige, die de plant gedoopt had, plaatste. Het is ongeloofelijk, hoeveel deze eenvoudige nomenclatuur, door Linnaeus voor het planten- en dierenrijk beide ingevoerd, tot de kennis der planten heeft bijgedragen. Zij is zoo eenvoudig en practisch, dat zij tot heden algemeen gevolgd wordt

Behalve deze grootere werken, meerendeels tijdens zijn leven in verschillende uitgaven verschenen, gaf Linnaeus een aantal

kleinere opstellen, die in de verschillende deelen der Amoenitates academicae bijeengebracht zijn. Zoo ontdekte hij in 1754 dat vele planten een soort van slaap bezitten, en des nachts een anderen stand hebben dan over dag. Hij schreef daarover in zijn: ‘Somnus plantarum.’ Verder toonde hij aan, dat bloem en vrucht zich als een kiem allengs ontwikkelen en dat zelfs bastaarden ontstaan, wanneer het stuifmeel der eene plant op den stamper der andere wordt gebracht; een der krachtigste bewijzen voor het bestaan van twee geslachten in het plantenrijk, door Adanson en anderen geloochend, maar door Koelreuter weldra nader toegepast. Dezelfde voorstelling breidde Linnaeus ook uit op mossen, welk gevoelen door Hedwig en Dillenius gedeeld werd.

Hoogst merkwaardig is ook, dat wij bij Linnaeus reeds het denkbeeld vinden uitgedrukt, dat de deelen der bloemen niet anders dan gewijzigde bladen zouden zijn, een denkbeeld, door Goethe in zijne leer van de metamorphose der planten nader ontwikkeld en in den lateren tijd door tal van waarnemingen bevestigd. Al is Linnaeus' theorie van het ontstaan dier verschillende organen tegenwoordig niet meer geheel in overeenstemming met de nieuwere uitkomsten der wetenschap, de eer van de grondgedachte te hebben uitgesproken mag hem niet onthouden worden.

Verder bezitten wij van den grooten meester nog een tal van waarnemingen en opmerkingen over de levensverrichtingen der planten, welke evenzeer van zijn scherpen blik als van zijn talent van waarnemen getuigen; opmerkingen, die hij dikwijls op zijne academische lessen ten beste gaf en aan zijne leerlingen ter uitwerking overliet. Zoo toonde hij aan, dat sommige bloemen op bepaalde uren van den dag zich openen en sluiten, zoodat men daaraan het uur van den dag herkennen en zelfs daarmede een horologium Florae maken kan; zoo ontwierp hij een kalender uit den bloeitijd der planten, onder opmerking dat sommige werkzaamheden in den landbouw zich het best daarnaar regelen kunnen; zoo beschreef hij de natuurlijke verhuizingen der gewassen, met opgaaf van de landen waarheen zij trekken en de streken waar zij het best voorkomen.

Doch ik raag bij al die bijzonderheden niet langer stilstaan. Genoeg, Linnaeus' naam werd alom beroemd en hij stond in vriendschappelijke betrekking met de geleerden uit alle werelddeelen, die het zich tot eene eer rekenden, hem nieuwe en

kostbare zaden en planten te zenden. Door de werkzaamheid van den grooten man strekte dit alles ten voordeele der wetenschap, en vooral de botanische tuin te Upsala verkreeg hierdoor groote aanwinsten. Deze werd allengs een Noordsch paradijs, prijkende met de schatten en zeldzaamheden uit de meest verwijderde streken, en door Linnaeus' leerlingen met nieuwe aanwinsten voortdurend verrijkt. Linnaeus zelf gevoelde zich recht gelukkig in het bezit van al dat schoone, dat hem voortdurend nieuw materiaal tot wetenschappelijk onderzoek opleverde. In een programma, waarin hij in 1752 de feestviering der academie bij gelegenheid van den geboortedag des konings bekend maakte, laat hij zich aldus uit: ‘Ik dank de Voorzienigheid, die mijn lot zoo heeft beschikt, dat ik thans leef en zelfs gelukkiger ben dan een koning van Perzië. Ik zeg de waarheid, wanneer ik mij voor gelukkig houd. Gij weet het, verzorgers en medeburgers der hoogeschool, dat de academische tuin mij geheel bezig houdt, dat dit mijn Rhodus, of liever mijn Elysium is. Ik heb daar de rijkdommen van het Oosten en het Westen, die ik wensch, en die, naar ik geloof, prachtiger zijn dan de zijden gewaden der Babyloniërs en het porceleinwerk der Chineezen. Hier leer en onderwijs ik. Hier bewonder ik de wijsheid van den Schepper, die zich telkens op nieuwe wijze doet kennen, en toon ik haar aan anderen.’

Het is te begrijpen, dat de zoo beroemde man ook elders begeerd werd, maar tevens, dat hij, in zijn vaderland tevreden en gelukkig, dit niet wenschte. Zoo werd hij - hetgeen voor een luthersch geleerde zonder voorbeeld was - benoemd tot koninklijk kruidkundige te Madrid, met een jaarwedde van 2000 piasters en met vrije uitoefening zijner godsdienst en verheffing in den adelstand. Doch hij nam dit glansrijke aanbod niet aan. Evenmin gaf hij gehoor aan den wensch der Russische regeering, toen deze hem hoogleeraar in de botanie te Petersburg en werkend lid der academie van wetenschappen wilde maken. Hij had het in zijn vaderland te goed, en ook daar ontbraken hem geene belooningen en eerbewijzingen. Koning Frederik Adolf schonk de door zijn voorganger in 1748 opgerichte orde van de Poolster den 27sten April 1753 voor het eerst aan een geleerde, aan Linnaeus. Vier jaren later ontving hij ook te Stockholm, wat hem te Madrid was aangeboden. Hij werd den 4^{den} April 1757 in den erfelijken adelstand verheven.

Grooter onderscheiding nog ontving hij in 1760 te Petersburg. De academie van wetenschappen aldaar had een prijs van 200 dukaten gesteld voor de beste verhandeling over het geslacht der planten, welke door nieuwe bewijzen en proeven het bekende bevestigde of wederlegde en tegelijk de rol beschreef, welke verschillende plantendeelen bij de bevruchting en de ontwikkeling van het zaad vervullen, Deze prijs werd in de openbare zitting van 6 Sept. 1760 toegekend aan de verhandeling van Linnaeus, onder de zinspreuk: ‘Famam extendere factis.’ Hierdoor werd eene openbare hulde bewezen aan het plantenstelsel, in vroeger jaren door Siegesbeck, een lid dierzelfde acdemie, met zooveel heftigheid veroordeeld, welk oordeel Linnaeus indertijd zoo gegriefd en schade gedaan had.

Zoo leefde Linnaeus te Upsala, als een veldheer aan het het hoofd van zijn leger, ervaren in den strijd en nog zelf strijdlustig; algemeen gevierd en gewaardeerd als de eerste van zijn vak, overladen met eerbetoon en aangebeden door zijne jongeren. De aanzienlijkste geleerde genootschappen wedijverden om de eer, Linnaeus in hun midden te hebben[1]. Van de Newa tot aan den Taag werden zijne werken de leiddraad voor de studie der natuurlijke historie; bij de hervorming van de hoogeschool te Coimbra moesten de botanische geschriften van Linnaeus, als van den besten en grootsten schrijver, gebruikt worden. Hetzelfde geschiedde in Spanje. Zoo oogstte de meester aan den vooravond van zijn leven in ruime mate de lauweren, door zijn onvermoeid streven verdiend, en het einde zijner loopbaan vormde een treffend contrast met het begin; na al de doornen, ju de eerste jaren op zijn pad ontmoet, had hij thans het toppunt bereikt, en mocht hij een wijle zich in het rustig bezit van zijn geluk verheugen.

Had de oude Nils Linnaeus het geluk gehad, vóór zijn sterven (op 74jarigen leeftijd in 1748) den zoon, voor wien hij zoo bezorgd was geweest, geëerd en beroemd te zien gelijk weinigen op aarde, thans genoot Linnaeus zelf het voorrecht, dat zijn zoon Karel op 22jarigen leeftijd professor en nevens hem

1 Hij werd in 1762 lid der Parijsche academie, na 24 jaren vroeger reeds tot correspondent benoemd te zijn; in 1763 lid der Royal Society te London. De Eng. Oec. Society, (1762), het med. coll. te Edinburg (1772), de academie te Florence (1759), de geleerde genootschappen te Drontheim (1766), te Celle (1767), te Rotterdam (1771), Sienna (1771), Bern (1772) en vele andere telden hem onder hunne leden.

leeraar der botanie was geworden, met de toezegging, na zijn dood hem te zullen opvolgen.

Geldelijke zorgen, gelijk vroeger, kende hij niet meer. Integendeel, de bezoldiging zijner betrekking met vrije woning, de huwelijksgift door zijne vrouw aangebracht, en veelvuldige geschenken zijner vereerders maakten Linnaeus tot een der welvarendste burgers van Upsala. Hij kocht zich voor eene vrij aanzienlijke som het op eene mijl afstands van Upsala gelegene goed Hammarby. Dit werd in de laatste vijftien jaren van zijn leven zijn zomerverblijf. Hij had aldaar eene soort van kleine academie, waarheen zijne leerlingen hem volgden, terwijl de vreemdelingen in de nabij gelegen dorpen ingekwartierd waren.

In het jaar 1769 liet Linnaeus op een kwartier gaans afstand van zijne woning een klein gebouw oprichten, tijdelijk ingericht tot bewaring zijner natuurhistorische verzamelingen, en bestemd om later de woonplaats zijner weduwe te zijn, die het ook na zijn dood heeft betrokken. In dat gebouw genoten zijne toehoorders het schoone uitzicht over de landstreek, wanneer zij de colloquia familiaria van hun leermeester hadden bijgewoond.

Nooit bezocht de kroonprins Upsala als kanselier der hoogeschool in de jaren 1764-1771, zonder Linnaeus, het sieraad dier hoogeschool, een langdurig onderhoud, meermalen ook te Hammarby te schenken. Later, toen hij koning geworden was, kwam Gustaaf weder te Upsala. Bij die gelegenheid verzocht Linnaeus eerbiedig zijn ontslag, zeggende, dat hij reeds 30 jaren den lande gediend en door ouderdom ongeschikt geworden was. Doch de edele vorst, steeds vol van belangstelling voor de wetenschap, weigerde dit, zeggende dat hij de academie niet van haar grootste sieraad mocht berooven. Integendeel, als erkenning der verdiensten van Linnaeus, verdubbelde de koning zijn inkomen en schonk hem als erfelijk eigendom twee vrijhoeven. Met den koning van Zweden wedijverden ook andere regenten, om Linnaeus te eeren. Katharina II en de koning van Denemarken zonden hem geschenken. Maria Theresia en de koning van Sardinië wenschten den Zweedschen gezant geluk, dat zijn rijk een Linnaeus bezat: ook Frederik de Groote sprak met hoogachting van hem.

De tijd zijner grootste werkzaamheid als schrijver was reeds voorbij. Gelijk bij de meeste groote mannen deze periode voorafgaat aan die van hun grootsten roem, zoo ook bij Linnaeus. Hij werkte nog wel voort aan de uitbreiding en verbetering van hetgeen hij vroeger had opgebouwd. Zoo gaf hij in 1762 en '67

Supplementen tot zijne plantenbeschrijvingen en later nog eenige berichten aangaande gewassen, hem door zijne leerlingen toegezonden. Maar het voornaamste was geschied. Hij had in de kracht zijns levens het gebouw der natuurlijke historie gegrondvest; aan anderen na hem bleef de taak, het verder op te trekken. Trouwens zijne krachten veroorloofden hem niet meer te arbeiden zoo als voorheen. Het enthousiasme, waarmede Linnaeus werkte, en de ingespannen studie, waarbij hij alles vergat, hadden zijne gezondheid veel kwaad gedaan. Gelijk wij vroeger zagen, werd hij van tijd tot tijd hevig door het podagra gekweld. Later, vooral bij de bewerking van zijn moeilijkste en schoonste werk, zijne Species plantarum, berokkende het aanhoudend zittend leven hem aanvallen van graveel. De groote prikkelbaarheid, hem in vroeger jaren zoo eigen, was hem ook op rijper leeftijd bijgebleven. Eene gelukkige vondst, of het genoegen, nieuwe voorwerpen voor zijn onderzoek te ontvangen, deed hem alle pijn vergeten; maar eene teleurstelling in zijne studie of een ongeluk kon hem ook zoodanig aangrijpen, dat hij ernstig ziek werd. Zoo was hij opgetogen van vreugde, toen zijn leerling Rolander uit Suriname terugkwam en een exemplaar van Opuntia Ficus indica medebracht, met de insecten welke het karmijn leveren, nog levend daarop. Maar die vreugde veranderde spoedig in bittere droef heid. De plant was namelijk in den academischen hortus gebracht en de tuinman, wien omtrent de kweeking nog geen aanwijzing was gegeven, had nauwelijks de aanwezige insekten ontdekt, of hij verzamelde en doodde deze, meenende dat zij voor de plant schadelijk waren. De hierdoor verijdelde hoop, om den karmijn voortbrengenden Coccus in Zweden te kweeken, bracht Linnaeus in zulk eene woede, dat zij hem eene hevige ongesteldheid berokkende.

Nog eenmaal openbaarde het plantenrijk al zijne toovermacht op het in 1774 reeds verzwakte en ten deele gesloopte leven van den grooten man. De koning had 186 soorten van zeldzame Surinaamsche gewassen van den overste Dahlberg ten geschenke ontvangen, welke alle zoo voortreffelijk in wijngeest bewaard waren, dat zij nog versch schenen, en tot in de kleinste bijzonderheden der bloem konden onderzocht worden. De koning had de goedheid, deze kostbare verzameling aan Linnaeus aan te bieden. Vol innige dankbaarheid en gelukkig met zijn schat, zette daarop Linnaeus zich aan het werk, en

ontwierp zijne ‘Plantae Surinamenses’, waarin hij 13 nieuwe geslachten en meer clan 40 nieuwe soorten beschreef, en daaronder een boom van bijzondere grootte en schoonheid, dien hij Gustavia augusta naar zijn weldoener noemde. Dit was de eerste naam van een regent, wien door Linnaeus eene plaats in het rijk der planten is gegeven.

Langzamerhand verminderden de krachten van Linnaeus en ook zijn geest had niet meer de helderheid van vroeger. Toen hij in Mei 1774 in den botanischen tuin les gaf, werd hij door eene beroerte, getroffen, waarvan hij eerst langzaam bijkwam. Als de naaste oorzaak van dit onheil beschouwde men in Upsala een brief, door Linnaeus zelf 34 jaren geleden eigenhandig geschreven. In het jaar 1773 was namelijk het eerste deel der ‘Epistolae ad Hallerum’ verschenen; eene verzameling van brieven van geleerde mannen aan Albrecht von Haller, en door dezen op hoogst onbescheiden wijze openbaar gemaakt. Linnaeus ontving dit werk en vond daarin ook zijne brieven afgedrukt met alle kleine bijzonderheden, die hij in der tijd vertrouwelijk aan den vriend had geschreven; o.a. las hij, in hooge mate geërgerd, den brief, waarin hij weleer von Haller de geschiedenis zijner liefde met allerlei opmerkingen aangaande personen verhaald had. Kort hierop had de aanval plaats.

Van dit tijdpunt dagteekent het verval zijner gezondheid. Wel scheen zijn krachtig gestel hem nog eenigen tijd levens te beloven, maar zichtbaar nam hij af naar lichaam en geest. Tot het jaar 1776 vervulde hij nog zijn ambt van hoogleeraar; toen trof hem een tweede stoot, zijne zintuigen werden stomper, zijn tong als verlamd. Zelf schreef hij in die dagen in zijn dagboek: Linnaeus hinkt, kan nauwelijks gaan, spreekt ‘onduidelijk en kan ter nauwernood schrijven’. In dezen smartelijken toestand van physisch verval bleef de natuur nog zijn eenige vreugd en verkwikking. Zoo dikwijls hij kon, liet hij zich naar zijn museum brengen, beschouwde daar de met zooveel moeite verzamelde en beschreven schatten, en vergastte zijn oog op de voortbrengselen van vreemde werelddeelen.

Nog eenmaal, voor het laatst, zou hij zijne woonplaats verlaten om te strijden voor de wetenschap. Het collegium medicum, dat vroeger tu Upsala onder Rosén en Linnaeus gestaan had,

maar later te Stockholm gevestigd en in staatsdienst gekomen was, had langzamerhand getracht het aanzien der medische faculteit te Upsala te verminderen. In 1776 deed het het voorstel, om aan de medische faculteit het van hare geboorte af toegekende recht van promotie lot doctor in de geneeskunde te ontnemen, en dit aan het collegium medicum te Stockholm op te dragen.

Sidrén, het eenige toen werkzame lid der faculteit te Upsala, deed al het mogelijke om de uitvoering van dezen maatregel te voorkomen. Hij overtuigde den zieken Linnaeus van de noodzakelijkheid eener spoedige reis, plaatste hem, zoo gebrekkig als hij was, in een wagen, reed met hem naar Drottningholm, waar zich het Hof toen bevond, en vroeg voor hem eene afzonderlijke audientie, welke terstond werd toegestaan.

Nauwelijks was Linnaeus met wankelende schreden binnengekomen en aan den koning voorgesteld, toen hij, door zijn ijver voor de wetenschap en zijn levendige overtuiging medegesleept, zonder de wetten der etiquette in acht te nemen, haastig, al stotterend uitbrak: Het gaat niet aan, majesteit! Het verwoest de academie en de wetenschap. Ik kan dit onheil niet ‘overleven.’

De koning, verrast en verbaasd over dien onverwachten uitval, vroeg aan professor Sidrén, wat er gaande was, waarop deze in korte woorden de zaak en het doel der reis uiteenzette. Toen ging de koning lachend naar Linnaeus toe, klopte hem op den schouder, en zeide: Het zal niet geschieden, mijn ‘beste Linnaeus. Reis in vrede naar huis en wees gerust.’

Zoo had de groote man, aan den rand van het graf en hoe ook uiterlijk verzwakt, nog kracht en moed genoeg, om het dreigende gevaar voor de academie te Upsala te kunnen afweren.

Dit was echter zijn laatste werk. Terstond na zijne tehuiskomst werd hij weder door eene beroerte getroffen en aan de rechterzijde geheel verlamd. Van nu af verviel hij met den dag naar lichaam en geest. De woorden van den man, die in de kracht zijns levens een der grootste hervormers zijner eeuw was geweest, waren niet meer dan verwarde, onsamenhangende klanken. Men moest hem leiden, dragen, aankleeden en de spijzen in den mond brengen. Zijn eigen leven werd hem tot last. Met de grootste onverschilligheid zag en hoorde hij, wat hem vroeger diep getroffen zou hebben. Zijn perceptie- en herinneringsvermogen beide verminderden. Hij vergat, wat hij zoo even had gesproken, en daarentegen doemden de herinne-

ringen zijner jeugd in nevelachtige omtrekken weer op, zoodat hij van lang gestorvenen sprak, als waren zij tegenwoordig.

Het hersenleven zonk al dieper; de temperatuur der huid nam af, de extremiteiten werden koud, - eindelijk, na dit lange, treurige sterven, was de dood eene uitredding.

Carolus Linnaeus overleed in den morgen van den 10^{den} Januari 1778, in ruim zeventigjarigen leeftijd.

Op het gelaat van den ontslapene lag de vrede van een welbesteed en roemvol leven, de rust van een goed geweten.

Het heengaan van Linnaeus was een groot verlies in de eerste plaats voor zijn gezin, maar niet minder voor zijn vaderland en voor de geleerde wereld, waarmede hij in betrekking stond. De natuurwetenschappen verloren in hem een harer coryphaeen en hervormers.

Gelijk vroeger is medegedeeld, was Linnaeus in 1739 met de dochter van Dr. Moraeus te Fahlun in den echt getreden. Uit dat huwelijk zijn zes kinderen geboren: twee zonen, waarvan de oudste, Karel, den vader is opgevolgd, en de jongste reeds als kind overleed; vier dochters, waarvan twee gehuwd zijn. Thans echter is de beroemde familie uitgestorven, want zoowel de broeder als de zoon van Linnaeus zijn overleden zonder mannelijke nakomelingen achter te laten.

Hoewel Linnaeus een liefderijk vader was, zoo schijnt hij echter in het huiselijke niet recht gelukkig geweest te zijn. Dit was grootendeels de schuld zijner vrouw, die voortdurend geld en vermaken najaagde. Heerschzuchtig en egoïstisch, verstoorde zij dikwijls de vreugde van het gezin. Zelve zonder op voeding, wist zij in gezelschap geen degelijk gesprek te voeren, en hield hiervan ook niet. Onder deze omstandigheden werd de opvoeding der kinderen in velerlei opzicht gebrekkig. De meisjes waren alle goedhartige, maar ruwe natuurkinderen, zonder de beschaving, welke haar eene goede opvoeding had kunnen geven. De zoon, hoewel op verre na niet de talenten zijns vaders bezittende, was door vlijtige studie der botanie, en door de lessen zijns vaders (zoowel schriftelijk in diens nalatenschap, als mondeling ontvangen) een nuttig leeraar aan de hoogeschool geworden.

Linnaeus zelf vertoonde in zijn regelmatige, niet onvriende-

lijke trekken gewoonlijk eene soort van melancholie, welke misschien wel een gevolg van de bedoelde huiselijke omstandigheden kan geweest zijn. Want overigens was hij onbevangen, vroolijk en goedhartig van natuur, en zelfs in zijn ouderdom verloochenden zich deze trekken niet, vooral wanneer hij de aangename herinneringen van Holland en zijne bewoners of van andere gelukkige tijden van zijn leven zich te binnen bracht[1].

Linnaeus was van statuur een weinig beneden de gewone lengte, noch mager, noch dik, maar stevig gebouwd. Zijne oogen waren, als zijn haar, donkerbruin, levendig en zeer scherp ziende; zijn gehoor was fijn, zijn gang, vermoedelijk ten gevolge van het plantenzoeken, een weinig gebogen.

Bijzonder sterk was zijn geheugen, van zijne jeugd af tot zijn 50ste jaar, toen het begon te verminderen. Tot in zijn ouderdom las hij nog Virgilius en Ovidius met genoegen; overigens was hij niets minder dan een vriend der philologie. Reeds in zijne jeugd had hij, gelijk wij weten, een afkeer gehad van het aanleeren van vreemde talen, en het valt niet te ontkennen, dat grooter kennis hiervan hem zeer tot voordeel zou geweest zijn. Op zijne reizen behielp hij zich met het Latijn, in dien tijd nog de taal der geleerden. Dit kende hij tamelijk goed; ook in het Grieksch was hij voldoende thuis, om bij zijne plantenbeschrijvingen daarvan te kunnen gebruik maken; maar in zijne geschriften zondigde hij wel eens tegen de regelen der grammatica. Eenvoudig in al wat hij ondernam, was hij het ook in de wetenschap; de zaak, welke hij voordroeg, was hem gewichtiger dan het kleed, waarin zij vertoond werd. Daardoor zijn zijne beschrijvingen kort en kernachtig, soms haast al te kort; de stijl zijner brieven is gewoonlijk eenigermate aphoristisch en maakt indruk, niettegenstaande de sierlijkheid daaraan ontbreekt.

Uit de gegeven schets van zijn leven blijkt reeds, dat de

1 Misschien hebben sommigen zich verwonderd, dat, nadat Linnaeus te Upsala gevestigd was, de naam van Clifford nooit meer genoemd wordt, niettegenstaande hij van dezen zoovele weldaden had genoten, en hij toch met andere Nederlanders, zooals Burmann, in voortdurende betrekking bleef. De verklaring hiervan geeft mij Jhr.A.H. Clifford in zijn bovengenoemd schrijven (zie blz. 215). Uit diens familieaanteekeningen blijkt namelijk, dat Linnaeus, van nabij bekend met de groote bekwaamheden van den destijds op den Hartekamp dienenden tuinman Nietschel, niets onbeproefd liet na zijne komst te Upsala, om dezen over te halen hem te volgen, waaraan Nietschel dan ook eindelijk voldeed. George Clifford, zeer gevoelig over dit verlies en deze handeling, verbrak alle vriendschapsbetrekkingen met den man, die aan hem zooveel verschuldigd was.

werkzaamheid van Linnaeus buitengewoon groot was; on verzadelijk was zijn lust tot onderzoek. Hij had zich daarbij aan strenge orde gewend. Des zomers sliep hij van 10 uren 's avonds tot 3 uren; des winters van 9 tot 6 uren. Hij werkte onafgebroken, totdat hij zich vermoeid of minder opgewekt gevoelde. Dan werd het werk ter zijde gelegd en verpoosde hij zich gaarne in goed gezelschap, hij was dan recht vroolijk en soms vol scherts; in het algemeen goedhartig en trouw voor zijne vrienden, maar wel eens prikkelbaar en opvliegend.

In zijn met comfort ingericht huis was hij zeer gastvrij, hoewel eene zekere spaarzaamheid hem bijgebleven was uit de tijden zijner jeugd, toen hij zooveel armoede had geleden. Waren er echter zaken voor zijne studie, collectiën, boeken, enz. aan te schaffen, of kwam een werkelijk hulpbehoevende, b.v. eene arme moeder met kleine kinderen tot hem, dan kende zijne mildheid geene perken.

Aan arme, en zelfs aan rijke buitenlandsche studenten, die om zijnentwil Upsala bezochten, schonk hij soms met veel takt de collegegelden. En toch had het geld - misschien van wege zijne vroegere ontberingen - voor hem eene groote aantrekkelijkheid.

Linnaeus was een godvreezend man. Even als Newton, Locke, Euler en andere beroemde mannen uit zijne eeuw, had hij een diepen eerbied voor de Godheid. Hij bewonderde en prees in zijne geschriften en voordrachten de wijsheid en almacht van den Schepper. Zoo dikwijls hij in zijne gesprekken aanleiding vond, om hierover uit te weiden, geraakte hij in vuur en zijne geestdrift maakte hem dan welsprekend. Gaarne herdacht hij met aandoening en dankbaarheid de wegen der Voorzienigheid in zijn eigen levensloop. Dit blijkt niet alleen uit het eigenaardige dagboek: Nemesis divina, waarvan wij vroeger gesproken hebben, maar ook uit vele andere trekken. Boven de deur zijner gehoorzaal had hij de volgende woorden laten plaatsen: ‘Innocui vivite! Numen adest’. (Leeft onschuldig! De Godheid is tegenwoordig.) Het opstel, waarin hij zijn eigen levensloop had beschreven, besloot hij met de woorden: ‘De Heer was met u, waar gij henen gingt’.

Voor de kennis van het intieme leven van Linnaeus is vooral het getuigenis van prof. J.C. Fabricius, den beroemden entomoloog te Kiel, merkwaardig. Aan de berichten van dezen wil ik nog de volgende bijzonderheden ontleenen. ‘Twee volle

jaren,’ schrijft Fabricius, namelijk in 1763 en 1764, heb ik het geluk gehad, zijn onderwijs, zijne leiding en zijn vertrouwelijken omgang te genieten. Geen dag ging voorbij, waarin ik hem niet gezien, en óf zijne voordrachten bijgewoond, óf onderscheiden uren met hem in vriendschappelijk gesprek doorgebracht had.

Des winters woonden wij buitenlanders vlak tegenover hem, en kwam hij bijna dagelijks in zijn chambrecloak met zijn pelsmuts op en de pijp in de hand, bij ons. Hij bleef dikwijls een uur, soms twee uren. Zijn gesprek was dan hoogst opgewekt en aangenaam. Hij verhaalde ons anecdoten van geleerden uit zijn vak, of gaf ons ophelderingen over twijfelachtige punten. Hij lachte daarbij van ganscher harte en toonde eene vroolijkheid en openheid, die voldoende bewezen, hoe zeer hij van nature tot gezelligheid en vriendschap geneigd was.

Des zomers volgden wij hem op het land. Dan was ons leven nog veel gelukkiger. Wij woonden ongeveer een halve kwartmijl van zijn buitenverblijf te Hammarby, in. Upland, in een boerenhuis, waar wij onze eigen huishouding hadden. Linnaeus stond in den zomer meest om 4 uur op. Om 6 uur kwam hij, aangezien in zijn huis nog gebouwd werd, bij ons, ontbeet met ons en gaf college over de ordiues naturales plantarum, zoo lang als hij Just had, gemeenlijk tot 10 uur. Daarna gingen wij tot 12 uur op de omliggende bergen, welke door hunne producten ons stof genoeg tot onderhoud gaven. Na den middag gingen wij bij hem in zijn tuin, en 's avonds speelden wij meestal trisette met zijne vrouw.

Zondags was de geheele familie bijna altijd bij ons. Wij lieten dan een boerenkerel met een instrument, dat op eene violine geleek, komen, en dansten daarbij op den deel van ons boerenhuis, dat het een lust was. De oude rookte ondertusschen zijn pijp tabak, waarvan hij groot liefhebber was, keek toe en had gaarne, dat wij recht veel leven maakten. Een enkele maal, doch zeer zelden, danste hij ook wel een poolschen dans mede, waarin hij ons jongeren allen de baas was.

Zijne bijzondere goedheid voor ons had zijn grond daarin, dat wij buitenlanders waren, die enkel en alleen om hem kwamen en bleven, hem alleen hoorden en zagen. Hij bemerkte dat wij zijne wetenschap liefhadden en ons met ijver daarop toelegden; en het was hem aangenaam, aan zijne landgenooten te toonen, dat zijne wetenschap buitenslands gewaardeerd werd.

Hij hield er tevens veel van, om over zijn vak te spreken, waartoe hern in Upsala de gelegenheid te veel ontbrak.

Hij had eene edele ziel, hoewel ik wel weet, dat men hem van velerlei beschuldigt: zijn geest was scherpzinnig en doordringend, wat men reeds uit zijne oogen - de schoonste die ik ooit gezien heb - lezen kon. Zijne grootste voortreffelijkheid bestond echter in de samenhangende orde, waarin zijne gedachten elkander opvolgden. Alles wat hij zeide en deed, was geordend, was systematisch. Linnaeus was zeer hartstochtelijk. Zijn hart stond open voor eiken indruk; hij was een voortreffelijk Gesellschafter, aangenaam in den omgang, vol geestige invallen en onderhoudende verhalen. Maar tevens was hij lichtgeraakt en opvliegend, hetgeen echter bijna oogenblikkelijk weder bedaarde. Op zijne vriendschap en trouw kon men bouwen. Zij grondde zich steeds op wetenschap, en het is bekend, hoeveel hij zich aan zijne leerlingen liet gelegen liggen, en met welken ijver velen van deze zijne vrienden en somwijlen zijne verdedigers zijn geworden.

‘De eerzucht van Linnaeus was onbegrensd, en de door hem gekozen spreuk: “Famam extendere factis”, was het ware beeld zijner ziel. Intusschen strekte die eerzucht zich enkel en alleen tot zijne wetenschap uit. Hij bekommerde zich weinig om het oordeel zijner medeburgers, en lette alleen op dat der geleerden. Zijne levenswijze was matig en spaarzaam, zijne kleeding eenvoudig, dikwijls zelfs armoedig. De adellijke rang, hem door den koning verleend, was hem alleen welgevallig als een bewijs zijner grootte in de wetenschap. In deze kon hij echter niet wel tegenspraak verdragen. Hij verbeterde zijne werken volgens de opmerkingen zijner vrienden en nam deze ook dankbaar aan. Maar de aanvallen zijner tegenstanders verachtte hij en beantwoordde ze nooit, opdat zij vergeten zouden worden. Hij vergaf die aanvallen echter niet licht, en deed al wat hij konde, om de herinnering daarvan uit de wetenschap weg te nemen. Hij was zeer vrijgevig in loftuitingen; want hij hield er veel van, om geprezen en gevleid te worden. Dit was werkelijk zijne zwakke zijde. Zijne eerzucht grondde zich echter op het bewustzijn zijner grootheid, op de verdiensten, welke hij bezat in de wetenschap, waarin hij zoovele jaren den schepter had gevoerd.’

Tot zooverre Fabricius.

Algemeen en diep was de indruk, dien de treurmare van den dood van Linnaeus in Zweden en daarbuiten teweegbracht, en op treffende wijze werd daarvan het openbaar bewijs geleverd.

De rouw der academie te Upsala was in overeenstemming met den luister door zijn heengaan verloren. Zijn lijk werd onder geleide van het academisch personeel en van een talrijk gevolg, terwijl 18 doctoren en voormalige leerlingen van den overledene de slippen van het lijkkleed droegen, plechtig in de domkerk te Upsala bijgezet.

Niet minder toonde Zweden's Vorst zijn leedgevoel en zijne hooge achting voor Linnaeus. De koning loofde eene gouden medaille uit voor het beste Latijnsche of Zweedsche opschrift op het monument, ter eere van Linnaeus aan den ingang van den nieuwen botanischen tuin opgericht. En toen zijne majesteit, bij de opening van de zittingen der zoogenaamde Pleni plenorum of de vereenigde vier rijksstanden, een overzicht van de werkzaamheid zijner regeering gedurende de laatste zes jaren liet voordragen, vermeldde hij daarin het afsterven van Linnaeus met de volgende, eervolle woorden:

‘Ook de academie te Upsala trok mijne opmerkzaamheid. Steeds herinner ik mij met genoegen, dat vóór mijne troonsbeklimming mij het opzicht over haar is toevertrouwd geweest; ook heb ik voor die academie een nieuwen leerstoel opgericht. Intusschen heb ik een man verloren, in de gansche wereld beroemd als een burger, die zijn vaderland tot eere was. Lang zal Upsala zich de vermaardheid herinneren, welke de naam van Linnaeus haar verworven heeft.’

Den 5^{den} Dec. van hetzelfde jaar woonde de koning in persoon de vergadering der academie van wetenschappen bij, waarin het levensbericht van Linnaeus, haren eersten president, werd voorgelezen. Bovendien toonde Gustaaf zijne erkenning van de verdiensten van onzen held door de bijzondere onderscheiding, dat hij ter zijner eere eene gouden medaille liet slaan. En toen de Vorst tien jaren later eigenhandig den eersten steen legde voor de nieuwe gebouwen in den academischen tuin, werd op zijn bevel de genoemde medaille met de Zweedsche munten en de kroningsmedaille aldaar ingemetseld, om het aandenken aan den man te vereeuwigen, die de wetenschap der planten tot zoo grooten luister had gebracht.

Niet minder vereerde de talentvolle Koningin-Moeder van Gustaaf, Louise Ulrica, den gestorven held. Reeds bij zijn

leven had zij zijn beeld aan het hoofd der beroemde mannen in het paleis te Drottningholm doen plaatsen, en na zijn dood was het haar aan te zien, hoe zeer zij zijn verscheiden betreurde.

Aldus toonde het Zweedsche vorstenhuis achting en waardeering der wetenschap door vereering harer coryphaeen; eene achting, ook heden ten dage nog een kenmerkende trek van datzelfde koningshuis, gelijk in den vorigen zomer de leden van het archaeologisch congres te Stockholm in ruime mate hebben ondervonden.

Zweden heeft ook in later tijd de nagedachtenis van den grooten man in eere gehouden. In 1808 werd het eeuwfeest van Linnaeus' geboortedag plechtig gevierd door de oprichting van een genootschap, onder den naam van Institutum Linnaeanum, en door het slaan eener medaille ter zijner eere, waarvan ook aan Mr. Pieter Georgeszoon Clifford, als afstammeling van den vriend en weldoener van den grooten Zweed, een zilveren exemplaar werd toegezonden. En nog ten huidigen dage wordt de aandacht van den bezoeker van het prachtige nationale museum te Stockholm getrokken door eene afzonderlijke vitrine, waarin met groote piëteit al wat op onzen held betrekkingheeft, bewaard wordt.

Ook in het buitenland werd op velerlei wijzen het aandenken aan den beroemden man levendig gehouden. John Hope, professor te Edinburg, liet voor hem in den botanischen tuin een gedenkteeken oprichten, de Hertog de Noailles plaatste in zijn tuin een cenotaaph met de buste van Linnaeus; Dr. Smith te London noemde het door hem in 1788 opgerichte genootschap van botanisten en zoologen: ‘the Linnean Society’; Dr. Ludwig te Leipzig in 1789 een dergelijk gezelschap: Linnéische Societät. Later ontstond in Belgie evenzoo eene Société Linnéenne, en twee tijdschriften dragen den naam van Linnaea, altegader bewijzen van het groote gezag van onzen held op het gebied der natuurlijke historie.

De botanist, die zich bij voorkeur op het veld der systematiek beweegt, vormt zich gewoonlijk allengs eene meer of min belangrijke verzameling van gedroogde, en zoo mogelijk ook van op spiritus bewaarde planten. Aanvankelijk herboriseert en colligeert hij voor eigen studie; later breidt hij zijne verzameling uit door ruil van doubletten tegen die van anderen.

Is zijn naam gevestigd, dan worden hem door reizigers uit vreemde gewesten nieuwe bijdragen geleverd; heeft hij zelf nieuwe planten beschreven, dan bewaart hij voorbeelden daarvan, om als bewijsstukken zijner meening en beschrijving te kunnen dienen. Zoo ontstaat langzamerhand een meer of min omvangrijk herbarium, dat waarde verkrijgt, vooral indien daaronder vele zoogenaamde authentieke planten voorkomen. Men kan alzoo wel denken, dat Linnaeus, die zoo vele planten benoemd en beschreven had, een herbarium moest hebben, waarvan het bezit op hoogen prijs gesteld werd. Deze collectiën bleven, even als de boekerij en de brieven van Linnaeus, tot na den dood van zijn zoon (1783) in het bezit der familie. De moeder en zuster van den overledene trachtten toen van het aanwezige museum voordeel te trekken, en boden de geheele collectie aan Sir Joseph Banks, den rijksten en ijverigsten verzamelaar in Europa, voor 1000 guinjes aan, door bemiddeling van prof. Acrel te Upsala. Banks, die niet voornemens was, den aankoop te doen, raadde zijn vriend Smith in Londen het aanbod aan te nemen, nadat zij door ontvangst van den catalogus den omvang der collectiën hadden leeren kennen. Terwijl de onderhandelingen hierover hangende waren, werd uit Rusland een nog voordeeliger aanbod gedaan, doch Acrel deed zijn woord gestand en zoo verkreeg Dr. Smith in October 1784 de geheele verzameling goed bewaard in 26 groote kisten.

Nauwelijks was het schip met dezen schat beladen uitgezeild, toen de koning van Zweden na eene reis van 11 maanden in zijn land terugkwam. Zoodra hij van de zaak vernam, zond hij, vertoornd dat deze kostbare verzameling het vaderland verlaten had, een oorlogsvaartuig het schip achterna, om het terug te brengen. Doch het was te laat. De botanische schat kwam behouden in Engeland aan, en werd met de grootste zorg door zijn nieuwen eigenaar onderzocht.

De verzameling bevatte nagenoeg alles, wat de beide Linnaeussen op het gebied van natuurwetenschappen en geneeskunde hadden nagelaten, als: eene bibliotheek van ongeveer 2500 deelen, het herbarium van den ouderen Linnaeus, bevattende alle planten in de ‘Species plantarum’ beschreven en wellicht meer dan 500 niet beschrevene; het herbarium van den jongeren Linnaeus, waarin de meeste planten uit zijn ‘Supplementum vegetabilium’, en bovendien honderden afkomstig van verschillende verzamelaars; eene vrij aanzienlijke collectie van fossielen, conchyliën

en insekten; verder vogels en merkwaardigheden door reizigers uit verschillende gewesten medegebracht. Zeer talrijk zijn in die nalatenschap ook de manuscripten. Alle eigen werken van Linnaeus komen daarin voor, met wit papier doorschoten en met een aantal noten; het handschrift van zijne meeste reizen, en zijn dagboek over de eerste 30 jaren zijns levens. Eindelijk, last not least, eene verzameling van ongeveer 3000 brieven aan Linnaeus geschreven.

Na Smith's dood zijn deze schatten het eigendom geworden der door hem gestichte ‘Linnean Society’, welke ze met de grootste zorg en piëteit tot op den huidigen dag bewaard heeft, na ze behoorlijk geordend en opgesteld te hebben.

Al moet dus ook de Zweed het betreuren, dat de zichtbare teekenen der werkzaamheid van zijn grooten landgenoot het vaderland verlaten hebben, hij kan verzekerd wezen, dat zij nergens veiliger en meer gewaardeerd konden zijn dan in hunne tegenwoordige woonplaats, in de nabijheid van de grootste plantenverzameling der wereld.

Er blijft ons over, nog eenigszins nader Linnaeus' verdiensten voor de wetenschappen, welke hij beoefende, in het licht te stellen.

Eenige jaren van zijn leven heeft hij als geneesheer doorgebracht. Hij vestigde toen zijne aandacht op de hulpmiddelen, welke de rijken der natuur, vooral het plantenrijk, tot behoud of herstel der gezondheid des menschen opleveren. Daartoe schreef hij in 1749 zijne: Materia rnedica e regno vegetabili, weinige jaren later gevolgd door de beschrijving der geneesmiddelen uit het dieren- en delfstoffenrijk. In deze beschrijvingen heerscht dezelfde geest van orde, klaarheid en strenge definitie, waardoor al zijne werken zich onderscheiden. Schreber noemde dit werk een ‘liber aureus’, en von Haller, die anders niet toegevend was in de beoordeeling van Linnaeus' geschriften, beschouwde dit als een zijner beste werken. Ook op het gebied der pathologie deed onze held zich als schrijver kennen.

Intusschen de geneeskunde nam slechts een klein deel van zijne werkzaamheid in; en evenmin op dit gebied als op dat der delfstof kunde hebben wij de grootste verdiensten van Linnaeus te zoeken. Wel kon zijn systematische geest niet na-

laten, ook bij de mineralen te vorschen naar kenmerken om ze te ordenen, vooral in den tijd, toen hij in de bergwerken van Fahlun vertoefde. Maar deze voorwerpen trokken hem minder aan dan het levende rijk der natuur en de uiterst geringe kennis van scheikunde, welke men in zijn tijd bezat, en welke voor de studie der mineralen en gesteenten zoo onmisbaar is, veroorzaakte, dat de poging om hier eenheid in den chaos te brengen, niet zoo gelukkig uitviel als op ander gebied. Men speculeerde over den aard der kristallen, zonder hunne physische en chemische natuur aan een grondig onderzoek te onderwerpen, en zelfs de groote Linnaeus was hier niet vrij van. Hij gevoelde ook zelf, dat op dit gebied zijn werk nog gebrekkig was. In de voorrede van zijn Systema naturae zegt hij namelijk: Lithologia mihi cristas non eriget; lapides enim, quos quondam in deliciis habui, tradita demum aliis disciplina seposui, neque nunc, nisi lacessitus, recepissem. - Intusschen, het moet erkend worden, dat hij ook in het rijk der gesteenten het eerst orde en systematiek heeft ingevoerd. Hij vormde klassen, maakte geslachten en soorten naar behoorlijke kenmerken van het uitwendig voorkomen, ten gevolge waarvan de mineralogie tot eene wetenschap werd, terwijl zij te voren niet anders was dan eene kunst der bergwerkers, die gedeeltelijk door oefening, gedeeltelijk door het vuur der mineralen onderscheidden.

Doch veel glansrijker schitterde het genie van Linnaeus op het gebied der levende natuur, zoowel op dat der zoölogie als der botanie, zijne hoofdstudie. Zijn stelsel van het dierenrijk, aanvankelijk uit een paar bladzijden bestaande, werd voortdurend door hem uitgewerkt en verbeterd en groeide allengs in de 12de en laatste door hem zelf bezorgde uitgaaf van zijn Systema naturae tot twee lijvige boekdeelen aan. Alle in zijn tijd bekende dieren waren daarin behoorlijk beschreven, zoodat ieder dier met zijne kenmerken, populaire en wetenschappelijke benaming, vaderland en voornaamste eigenschappen gemakkelijk te vinden was.

Linnaeus bepaalde de geslachten der zoogdieren uit vorm en plaats van het gebit en van de teenen, die der vogels uit den vorm van snavel en extremiteiten, der slangen uit het aantal der schubben, der visschen uit de plaats der vinnen, en hij was de eerste, die de insekten behoorlijk rangschikte. Hij voerde eene betere methode in, om de conchyliën naar het slot en de ope-

ning de schelpen te ordenen; de koralen, die vóór zijn tijd met zoophyten, wonnen en kevers vereenigd waren, onderscheidde hij door goed gekozen kenmerken. In één woord, hij bracht in de beschrijving van het dierenrijk orde en systeem. Hij onderscheidde de verschillende klassen door duidelijke kenmerken, voerde goed omschreven geslachten in, en bepaalde de soorten. ‘Wel wist hij zeer goed,’ zoo schrijft Fabricius zijn leerling in 1780, ‘dat zijn stelsel van het dierenrijk niet zoo goed gegrond was als zijn systeem der planten, dat zijn geslachtskenmerken veel wanke1er en onbepaalder waren; maar toch is zijn stelsel het eenige, dat zich over het geheele die-renrijk uitstrekt.’ - Linnaeus vond als voorgangers uit vroegeren tijd Aristoteles en Plinius, uit lateren tijd vooral Wotton en Ray. Wanneer men dit in het oog houdt, dan staat men verbaasd over al wat hij heeft voortgebracht. Na hem heeft de groote Cuvier op den inwendigen bouw der dieren berustende indeelingen gemaakt, welke een veel vasteren grondslag vormen. Doch al heeft de vooruitgang der dierkundige wetenschap thans het stelsel van Linnaeus doen verouderen en door een beter vervangen, hem blijft de onsterfelijke roem van hervormer der systematiek door juiste, scherpe beschrijving en wetenschappelijke benoeming.

Eindelijk, waar wij Linnaeus ontmoeten op het gebied der beschrijvende botanie, zijn hoofdvak en lievelingsstudie, daar schittert hij als eene ster der eerste grootte, daar staat hij als wetgever niet alleen voor zijne, maar ook voor de tegenwoordige en volgende tijden. Toen hij in 1732 optrad, was in de kruidkunde Tournefort's stelsel, op den bouw der bloemkroon berustende, algemeen aangenomen. Ook Linnaeus gebruikte dit en beschouwde den maker daarvan als zijn voorbeeld. Doch allengs begon het stelsel onvoldoende te worden, toen een aantal nieuwe planten ontdekt was, wanrbij de kenmerken der bloemkroon niet toereikend waren om ze behoorlijk van elkander te kunnen onderscheiden.

Linnaeus bemerkte weldra het gebrek en de oorzaken daarvan, en trachtte aanvankelijk den kelk als kenmerk te gebruiken, doch zonder gunstigen uitslag. Door het lezen van Vaillant's geschrift werd zijn blik gevestigd op het geslacht der planten. Hierop bouwde hij zijn sexueel systeem, dat weldra algemeenen bijval vond, en later in geheel Europa werd gebruikt. In dat stelsel heeft hij niet alleen de bekende en beschreven planten

weten onder te brengen, maar ook volbracht wat Tournefort te vergeefs poogde en zelfs als hoofddoel van zijn stelsel beschouwde, namelijk de mogelijkheid om elke plant terstond te determineeren, en zonder veranderingen of wijzingen in het stelsel zelfs alle later te ontdekken planten in te voegen.

Hiermede had Linnaeus aan de willekeur van vroeger een einde gemaakt. Maar hij deed nog meer. Zijn streven was, om de soorten (species) der planten nauwkeurig vast te stellen en de onbepaalde en onzekere beschrijvingen, toen in zwang, te verwijderen. Daartoe ontwierp hij voor alle bekende soorten zijne korte diagnosen, ware meesterstukken, waarin hij met bepaalde uitdrukkingen de tot kenschetsing der soort noodige kenmerken omschreef, zoodat men aanstonds de plant herkennen kon. Hij bereikte deze nauwkeurigheid, door aan ieder woord dat hij gebruikte, een vast begrip te verbinden, en alzoo in de botanie eene eigen kunstspraak, eene terminologie in te voeren, die kort en helder was. Tegelijkertijd ontwierp hij de voortreffelijke nomenclatuur, welke thans nog algemeen in gebruik is, door aan den geslachtsnaam, door Tournefort reeds gegeven, een bijvoegelijk naamwoord als soortsnaam toe te voegen. De grondslagen van zijn stelsel en van zijne methode, welke hij jaren achtereen verbeterd heeft, zijn weggelegd in zijne ‘Philosophia botanica’, een werk, dat tot in deze eeuw herhaaldelijk op nieuw uitgegeven, nog steeds de norm is onzer beschrijvingen van planten.

Waarlijk, Linnaeus zou zich voor de nakomelingschap reeds als een grooten geest hebben doen kennen, al had hij niet anders geleverd dan een zoo veelomvattend en volkomen plantenstelsel, dat ook na zijn dood zijn invloed op de wetenschap bleef behouden. Doch veel grooter nog wordt zijn beeld, wanneer wij zien, hoe dit kunstige stelsel hem slechts een hulpmiddel is, om nader te komen tot vestiging der grondslagen van het natuurlijke systeem. Zonder omwegen spreekt hij het uit: ‘De natuurlijke methode is het hoogste doel der botanie voor het tegenwoordige en voor de toekomst.’ Zijn eigen stelsel beschouwt hij slechts als de wegbereider, als een middel om snel en gemakkelijk de planten te leeren onderscheiden, want de kunstmatige indeeling in een vooraf bepaald aantal klassen berust op geheel andere grondslagen dan eene samenvoeging in natuurlijke groepen.

Men heeft zich wel eens verwonderd, dat de man, die reeds

vroegtijdig zulk een helderen blik op de eischen der natuurlijke rangschikking had, zich bepaald heeft tot het leveren van een kunstmatig stelsel. Doch zijn eigen geschriften geven het antwoord op die vraag: ‘Nadat ik uit alle bekende stelsels en ‘natuurlijke groepeeringen alles bijeenverzameld heb,’ zegt hij, vind ik, dat inderdaad de planten, die in orden (zoo noemde hij de natuurlijke groepen) samengebracht zijn, veel geringer in aantal zijn, dan men gelooven zoude. Lang heb ik mij moeite gegeven om een natuurlijk stelsel te vinden, en onderscheiden gewassen heb ik kunnen samenvoegen, maar het voltooien kan ik niet, al zou ik ook mijn geheele leven daaraan besteden.’

De groote man had goed gezien. Zijn tijd was daartoe nog niet rijp. Men onderzocht toen nog alleen de uitwendige vormen in volwassen toestand. De microscoop was nog onvolkomen en werd weinig gebruikt. Ja zelfs Linnaeus hechtte daaraan zoo weinig waarde, dat men hem in dit opzicht later niet geheel ten onrechte van eenzijdigheid heeft beschuldigd. En zonder studie van den inwendigen bouw der planten en van hare ontwikkelingsgeschiedenis kan men niet tot een volkomen natuurlijk stelsel komen.

Intusschen werkte Linnaeus met de hem ten dienste staande hulpmiddelen zijn leven lang aan de verbetering zijner natuurlijke orden. In zijne Classes plantarum nam hij 65 zulke groepen aan, vermeerderde deze in 1751 tot 67; trok later weder eenige daarvan samen, zoodat hij ten laatste, na velerlei wijzigingen, 1162 geslachten van Phanerogamen in 58 ordines vereenigde, en slechts 55 geslachten overhield, waaraan hij geen bepaalde plaats wist te geven. Dit alles beschouwde hij echter als bloote proefnemingen. Toen hem Gieseke vroeg om de kenmerken dier natuurlijke groepen, wier namen hij slechts opgenoemd had, antwoordde hij: ‘Wanneer ik eene natuurlijke methode zou willen onderwijzen, moest ik ze eerst zelf kennen. Ik beken echter - en met mij zullen dit allen bekennen, die het eerlijk meenen met de wetenschap - dat ik er geene ken. Was dit het geval, zoo zoude ik van het algemeene kunnen uitgaan tot het bijzondere, en een bepaalde grondstelling door het geheele stelsel kunnen doorvoeren. Aldus zou ik als onderwijzer moeten handelen. Maar, daar wij allen leerlingen zijn, moeten wij van het bijzondere door studie opklimmen tot het algemeene. Daarom moeten eerst de geslachten goed vastgesteld worden, dan de orden (d.i. hetgeen men thans

gewoonlijk familiën noemt) en daarop eerst de hoogere indeelingen. De kenmerken der orden, zoo als gij ze wenscht, kan ik echter, ik beken het, niet geven.... Hier geldt geen regel a priori, ook niet de bouw van een of ander deel der bevruchtingsorganen-, maar de overeenstemming in bouw van alle deelen, welke dikwijls door geheel bijzondere kenmerken aangeduid wordt.'

Al heeft dus Linnaeus zelf geen natuurlijk stelsel gegeven, de grondgedachte daarvan heeft hij met duidelijke woorden uitgesproken. Op streng logische wijze voortgaande zocht hij voor de orden of familiën even zoo scherp te onderscheiden kenmerken als hij voor de geslachten had aangewezen. Zoo lang hem dit niet gelukt was, verbood hem zijne logica, om aan hoogere afdeelingen te arbeiden. Daarom gaf hij als tijdelijk hulpmiddel alleen zijn stelsel, dat hij zelf kunstmatig noemde.

Dit kunstmatige stelsel echter is, nauwkeurig beschouwd, veel minder kunstmatig dan men op den eersten blik zou meenen. Want tot afzonderlijke klassen verhief Linnaeus juist die familiën, welke van alle andere scherp gescheiden zijn door de ongelijke ontwikkeling der meeldraden of door hunne vergroeiing met elkander of met andere deelen der bloem. Alleen de overige planten verdeelde hij naar het aantal der meeldraden in 13 klassen. Hier vindt men nu zeker zeer verschillende familiën vereenigd. Maar toch ook in deze komt dikwijls het grootste deel eener natuurlijke familie bijeen te staan, omdat, zoo als Linnaeus te recht herhaaldelijk heeft opgemerkt, het aantal der meeldraden in het algemeen werkelijk een vrij belangrijk karakter is. In één woord, hoe dieper men in de wijze van ontstaan van dit zoogenaamde kunstmatige stelsel doordringt, hoe meer men inziet met welk eene zorgvuldigheid elke bijzonderheid daarvan gegrond is op de studie der natuur. Hierdoor staat dit stelsel reeds eene eeuw lang onovertroffen als het beste in zijne soort. Linnaeus heeft zich daarmede een monumentum aere perennius gebouwd, waardoor zijn naam door alle eeuwen heen met eere genoemd zal worden als een der hervormers der wetenschap.

Utrecht, October 1874.

N.W.P. RAUWENHOFF.

Eene milliarden-studie.

(*Vervolg en slot van blz.* 338.)

III.

Zoo heeft dan Frankrijk zonder geweldige schokken, zonder stoornis van handel en nijverheid, de vijf milliarden aan Duitschland afbetaald, en nog wel in veel korteren tijd dan was overeengekomen. Geene fortuinen waren te gronde gericht, geene finantieele rampen over de geldmarkt losgebarsten, alles was er zijnen gang gegaan, zelfs had het oninwisselbaar bankpapier slechts korte dagen aan een noemenswaarde depreciatie geleden, ja! het scheen wel, dat de bevolking zich overal reeds met verdubbelde kracht en versterkte energie weder aan den arbeid had gezet, en dat welhaast alle schade zou zijn hersteld! Misschien hebben zelfs enkelen getwijfeld of er inderdaad schade was geleden, althans in die mate, dat het de moeite waard mocht heeten er van te spreken.

De sombere voorspellingen uit de eerste dagen na het tot stand komen van den vrede, dit is zeker, waren geenszins bewaarheid, en, bij het zien tentoonspreiden van die groote finantieele kracht door zijn vaderland, laat het zich verklaren, dat een Franschman vol bewondering uitroept: hoe onmetelijk rijk moet toch ons land zijn, hoe overvloedig zijne productieve krachten wezen! Die productieve krachten, vooral Wolowski beweert het, zij zijn, niettegenstaande het opbrengen der ongehoord groote schatten, ongedeerd gebleven. En hij kan zich beroepen op het gezag van twee bekende Duitschers, professor Ad. Wagner en dr. Adolf Soetbeer.

Mogen wij hem, nu hij door dit gezag gesteund wordt, gelooven? Of hebben wij te denken aan gerichtsbedrog bij de Duitsche, aan verblinding ten gevolge van nationalen trots bij

den Franschen geleerde? Blijft het toch niet een feit, dat Frankrijk ver over de vijf milliarden armer is geworden alleen door het opbrengen van de oorlogsschatting, en bovendien volgens het officieel rapport van den minister Magne meer dan vier milliarden aan oorlogskosten? Zijn die sommen zoo gering, was Frankrijk zoo overrijk, dat de verliezen niet, of bijna niet, worden gevoeld, hunne gevolgen niet bespeurd? Of is wellicht de zaak zoo ingewikkeld, dat het moeielijk wordt, zelfs voor deze geleerden, zich eene juiste voorstelling van die gevolgen te vormen?

Dat zij niet gaarne lang stilstaan bij de staatsuitgaven, vindt zijne verklaring hierin, dat zij beter dan iemand weten hoe zeer het budget is bezwaard door den aanmerkelijk toegenomen schuldenlast. Doch overtuigd - en wie zal het hun tegenspreken? dat men niet zoozeer heeft te letten op het staatsbudget, als wel op den toestand van de natie zelve, zoeken zij zich vooral rekenschap te geven van den invloed, dien de geleden verliezen hebben uitgeoefend op hare welvaart. Nu is hun gebleken, dat Frankrijk tot bestrijding der milliarden zeer weinig goederen heeft uitgevoerd, niet zeer veel edel metaal, maar eene groote waarde aan effecten en coupons, en zij vragen: is daardoor zoo belangrijke schade geleden? Hun antwoord is ontkennend. Wat den uitvoer van edel metaal betreft - zoo redeneeren zij - onze circulatie is er niet door bedorven, want de bankbiljetten hebben zijne plaats ingenomen, zijn zoo goed als niets gedeprecieerd, van geldcrisis is geen sprake geweest, ja, voor finantieele ongelegenheden zijn wij veel meer gespaard gebleven dan onze Duitsche naburen. En wat den uitvoer van effecten en coupons aangaat, wie zou er door benadeeld wezen? Immers de houders hebben niets anders gedaan, dan hunne vreemde fondsen te verruilen tegen Fransche rente, zij zijn er in plaats van armer, eer rijker door geworden, want, na tegen lagen prijs te hebben ingekocht, zien zij voortdurend de waarde van hunne nieuwe bezitting rijzen. De kapitalen van industrieele en handelsondernemingen zijn ongedeerd gebleven, de productieve krachten dus geenszins verzwakt, en moge er al wat goud en wat papier over de grenzen zijn gegaan, weldra zullen de met nieuwen ijver bezielde nationale werkkrachten ze op het buitenland hebben heroverd.

Naar aanleiding van beide punten, den gedwongen koers der bankbiletten en den uitvoer van effecten, een paar woorden. Het

schijnt overbodig hier te herinneren, dat de finantieele nadeelen, voortgevloeid uit de oorlogsschade zelve, gelijke gevolgen moesten medebrengen als de milliardenbetaling. Een en ander is niet te scheiden, maar het spreekt van zelf, dat de beide oorzaken elkanders werking hebben versterkt.

Wanneer men nu meent die werking zeer gering te moeten schatten, kan het wezen dat de feiten, waarop men zich tot ondersteuning van die meening beroept, volkomen waar zijn, doch dat men er onjuiste conclusiën uit trekt, hetzij door verkeerde redeneering, hetzij door andere feiten over het hoofd te zien. Dat de behoeften der circulatie door het bankpapier tot dusverre vrij wel zijn bevredigd, is niet te loochenen, en dat het, ofschoon tot wettig betaalmiddel verheven, niet dan korten tijd in meer dan zeer geringe mate is gedeprecieerd, wie zal het betwisten? Het vertrouwen in de soliditeit der Bank, de wetenschap, dat de Staat haar grootste schuldenaar was en de roem van haar voorzichtig beleid hebben het crediet harer biljetten gehandhaafd. En toch zal niemand, zelfs niet de onverbeterlijkste optimist, den raad durven geven om den bestaa.nden toestand duurzaam in wezen te doen blijven. Waarom niet? Omdat ieder voelt hoe gevaarlijk hij is. Hoe licht kan het vertrouwen in het oninwisselbaar bankbiljet aan het wankelen worden gebracht! Politieke verwikkelingen, hetzij in het binnenland, hetzij tegenover het buitenland, kunnen zoo licht het crediet schokken. Een of twee slechte oogsten en de danruit voortvloeiende noodzakelijkheid om groote inkoopen van goederen te doen bij het buitenland, 't welk zich niet laat betalen in bankbiljetten met gedwongen koers, kunnen de depreciatie met al haar noodlottige gevolgen in het leven roepen. Wat heeft in de laatste jaren het voorbeeld geleerd van Italië, van Oostenrijk, van de Vereenigde Staten, en voor driekwart eeuw van Engeland, ja wat heeft Frankrijk zelf niet met zijne assignaten beleefd?[1]

Intusschen, men kan voor de gevaren beducht zijn en tegelijkertijd overtuigd wezen, dat zij op eenigen afstand zullen blijven, een afstand, althans groot genoeg om, zoodra zij beginnen te naderen, tijdig te kunnen ontsnappen. Men kan dus gelijk hebben met de bewering, dat de gedwongen koers

1 In de *Economist* (Februari 1875, p. 217) wordt de stelling verdedigd, dat de gedwongen koers van de bankbiljetten geen nadeel heeft bewerkt en gezegd dat men zich daarover geenszins heeft te verwonderen: ‘immers het gold hier geen gedwongen koers van staatspapier, geen *muntbiljetten* tot wettig betaalmiddel verklaard en wier aantal in 't oneindige kunnen vermeerderd worden.’
Het betoog schijnt mij zeer zwak. Waarom zoude niet het aantal bankbiljetten evengoed als dat van muntbiljetten tot in 't oneindige kunnen vermeerderd worden, als zij oninwisselbaar zijn? Zoodra en zoolang de wetgever een gedwongen koers geeft en de grenzen voor de emissie aanwijst, staan beide soorten van papier gelijk en zijn beide evenzeer aan depreeiatie blootgesteld. Is het noodig te herinneren aan de langdurige depreciatie van de biljetten der Engelsche Bank in het laatst der vorige en in het begin van deze eeuw?

nog geene nadeelen heeft teweeg gebracht, zelfs nog niet dadelijk dreigt aan te brengen, en toch toestemmen, dat er hoe eer hoe liever een eind aan moet gemaakt worden. Levendig is dan ook in Frankrijk de overtuiging, dat de Bank zoo spoedig mogelijk hare betalingen in specie moet hervatten. En zij heeft sedert de milliardenbetaling onophoudelijk met bewonderenswaardige volharding het doel nagestreefd om zich daartoe in staat te stellen. Voortdurend zij werkzaam geweest om haren metaalvoorraad te versterken. Reeds is zij begonnen met de allerkleinste coupures harer biljetten uit den omloop terug te nemen, en het tijdstip, waarop zij al haar papier weêr inwisselbaar zal verklaren, ligt waarschijnlijk reeds nabij. Hoe is het mogelijk geweest, dat zij van 11 September 1873 tot 18 Maart 1875 haren voorraad edel metaal heeft kannen vermeerderen van 708 millioen tot 1511 millioen francs, gelijktijdig met eene vermindering in de circulatie harer biljetten van meer dan 250 millioen? En nog wel in eenen tijd dat Duitschland massa's goud aankocht om zijne munthervorming te kunnen tot stand brengen? Door voortdurend het disconto betrekkelijk hoog te houden heeft de Bank die groote resultaten verkregen. Die hooge rentestand deed de kapitalen geregeld naar Frankrijk toevloeien, om er voor korter of langer tijd met voordeel te worden uitgezet. Hij drukte eenigermate de prijzen van goederen zoowel als van fondsen, zoodat het buitenland op de Fransche markt met voordeel kon koopen en er dus zijn goede geld gaarne heenbracht. Een voor Frankrijk gunstige wisselkoers kon daardoor worden verkregen en wanneer al tijdelijk Engeland of Duitschland - of beiden - het disconto opvoerden om goud te trekken, de Fransche Bank behield wat zij had, daar zij hare betalingen in oninwisselbaar papier kon doen en zag hare kelders weêr telkens met nieuwen toevloed gevuld, zoodra elders de rentestand was gedaald.

Het is waar, krachtig hebben de omstandigheden medegewerkt. Het jaar 1874 heeft een zeer gunstigen oogst opgeleverd, zoodat er veel goederen konden uitgevoerd worden en betrekkelijk weinig van het buitenland benoodigd waren; ook ten gevolge van de voordeelige handelsbalans kwam de wissel gunstig voor Frankrijk te staan en werd de invoer van edel metaal bevorderd Maar zonder de met volharding toegepaste politiek om het disconto hoog te houden, zou de Bank onmogelijk in zoo korten tijd zooveel specie hebben kunnen verzamelen.

En heeft nu Frankrijk voordeel genoten of schade geleden? Is het niet zooveel rijker geworden als het door de bemoeiingen van de Bank aan waarde in goud heeft verkregen? Wanneer de rijkdom van een volk moet afgemeten worden enkel naar zijne hoeveelheid edel metaal, ja, dan zeker! Maar tegenwoordig weet men wel, dat het goud ook is betaald en dat zijn binnenstroomen op zich zelf dus volstrekt geen teeken van vermeerderde welvaart is. Wie heeft de hooge rente, waardoor het is aangetrokken, moeten opbrengen? Immers de Fransche handel en nijverheid. Wie heeft de schade geleden van de betrekkelijk gedrukte prijzen der goederen en fondsen? - Immers de Fransche voortbrengers en houders. Wie hebben zich moeten tevreden stellen met lagere loonen? - Immers de Fransche arbeiders.

Die nadeelen moesten worden gedragen om het vroeger weggezonden goud te doen terugkeeren.

Zal men dan nog kunnen gelooven, dat die wegzendingen tot betaling van de milliarden geene nadeelen hebben teweeg gebracht? Wordt die conclusie gewettigd door het feit, dat het metalen ruilmiddel was vervangen door een ander 't welk redelijk wel aan de behoeften van het verkeer voldeed?

Nadeel heeft dus de gedwongen koers zeer zeker bewerkt, al zijn de zware rampen, waarmede hij altijd dreigt, tot dusverre op eenen afstand gebleven. Maar het gevaar voor die rampen kan ook nu nog nader komen, de vrees er voor kan zeer gemakkelijk in eene paniek ontaarden, en dan is afwending niet meer mogelijk. Dr. Soetheer ziet in den gedwongen koers zooveel kwaad niet. Zelfs schrijft hij - en het overigens zeer lezenswaardig artikel in het Februarinommer van onzen *Economist* volgt hem - eenig voordeel toe aan het gebruik der niet-inwisselbare bankbiljetten en wel hierin bestaande, dat het eene gelegenheid gaf tot rentegevende belegging van 't geen anders nog geene vrucht zou hebben afgeworpen.

Voorwaar een magere troost! Immers ook zonder gedwongen koers kon ieder, die comptanten beschikbaar had, ze beleggen in staats- of andere fondsen. En dat elke regeering, die de klinkende munt tijdelijk uit den omloop neemt om haar door papier met gedwongen koers te doen vervangen, voor de schatkist rente bespaart, is duidelijk. Zij kan toch het aldus verzamelde edel metaal gebruiken tot het doen van hare betalingen in plaats van hiertoe leeningen te sluiten. Maar of zij door zoo te handelen de belangen van de ingezetenen behartigt, dat is juist de vraag, en die vraag kan niet anders dan ontkennend worden beantwoord. Trouwens, wil zij niet den gevaarlijken toestand voor onbepaalden tijd bestendigen, dan moet later weêr specie worden beschikbaar gesteld, en de kosten om die te bekomen wegen allicht op tegen de bespaarde rente.

Het eenige voordeel van, en het eenige motief tot het geven van gedwongen koers aan de bankbiljetten is dit geweest, dat de regeering in een tijd van uitersten geldnood zich op gemakkelijke en min kostbare wijze betalingsmiddelen heeft verschaft. Zij heeft dit kwaad gekozen, omdat zij het minder vreesde dan een ander kwaad, namelijk geldgebrek.

Het is te hopen, dat de betalingen in specie zullen hervat zijn voordat de rampen naderen, die ten gevolge van de een of andere noodlottige omstandigheid zich, zoolang de gedwongen koers bestaat, ieder oogenblik kunnen doen gevoelen. Zeer terecht worden met onbezweken volharding voortdurend pogingen aangewend om ze te voorkomen, doch die pogingen zelve komen het geheele Fransche volk duur te staan.

Is de gedwongen koers niet zoo onschuldig, als men, oppervlakkig beschouwd, zou kunnen denken: met de verwisseling der effecten is het evenzoo gesteld, gelijk in het oog springt, wanneer men nog op iets anders let dan alleen op de belangen der houders. Of deze in vreemde, dan wel in even solide Fransche fondsen hun geld belegd hebben, zal hun vrij onverschillig zijn, ja, wanneer de laatste hooger rente afwerpen en bovendien goede kans op rijzing hebben, dan zijn de houders zeker door ze te kiezen in gunstiger toestand gekomen. Maar de medaille heeft hare keerzijde. De jaarlijks door die houders getrokken interest werd vroeger betaald door het bui-

tenland; thans geeft de coupon hun eene pretensie ten laste van Frankrijk zelf. Wat de schatkist aan rente en te eeniger tijd wegens arnortisatie uitbetaalt, moet genomen worden uit de opbrengst van de belastingen. Het Fransche volk betaalt dus inderdaad aan zijne renteniers of andere fondsenhouders den interest, dien voorheen de vreemdeling opbracht. Wat in vroegeren tijd door dezen werd betaald strekte ieder jaar tot vermeerdering van het nationaal inkomen. Deze bron van inkomstenvermeerdering is verdwenen voor zooverre vreemde fondsen zijn verkocht aan het buitenland en Fransche rente voor het provenu is teruggekocht.

En waarlijk die belastingen beteekenen niet weinig! De interest der staatsschuld is meer dan verdubbeld. Waar voorheen 359 millioen francs voldoende was, daar moet nu 800 millioen wezen. Bedroeg vroeger hetgeen aan belastingen werd geheven ongeveer 206 francs per familie, sedert 1873 is dit aangegroeid tot ongeveer 300 francs per jaar. En nog blijft er een tekort over, nog zoekt men hoe de noodige middelen bijeen te brengen. Het vinden van nieuwe belastingen wordt zoo goed als onmogelijk, het verhoogen der bestaande meer en meer ondoenlijk. Die op voorwerpen van weelde als paarden, rijtuigen, de nieuw ingevoerde op biljarten, sociëteiten, speelkaarten, goud en zilver, durft men niet meer te verhoogen, uit vrees dat daarbij de schatkist schade in plaats van baat zal vinden. Tot het invoeren van eene rechtstreeksche belasting op het inkomen ziet men geen kans; men tracht het daarom althans gedeeltelijk te treffen door zegelrecht van actiën en obligatiën, het verbruik door heffingen van tabak, sterke dranken, suiker, cacao, thee, peper, vanille, cichorei, olie, geïmporteerd vleesch, zeep, stearine- en andere kaarsen, papier, lucifers, bier; het verkeer door belastingen op het personenvervoer per spoor, op het goederenvervoer, door verhooging van brief- en telegramport. Op het registratierecht heeft men nog tien percent gelegd en besloten het van acten van huur, polissen van assurantie, enz. te heffen, evenals het zegelrecht van cheques. Bovendien werden de directe belastingen, schoon in betrekkelijk geringer mate, verhoogd. Niet minder dan 487 millioen francs moest jaarlijks van de nieuwe heffingen worden verkregen en dan bleef er op het budget nog een tekort van 145 millioen francs over! Wie meer bijzonderheden wil vernemen leze het artikel van M. Chevalier aan het hoofd dezer regelen vermeld.

En het resultaat van den dienst 1874 toont, dat de opbrengst van alle nieuwe belastingen te zamen nog 19 millioen beneden de raming is gebleven, terwijl de rijzing der kosten van executiën wegens wanbetaling van de directe belastingen aantoont, dat verdere verhooging ook daarvan moeielijk wordt. Dat de wetgever er onder verlegen raakt is geen wonder, en wanneer een lid der nationale vergadering, vol vuur zoekende naar meer belastbare voorwerpen, met den meesten ernst de hooge heerenhoeden en de pianos aanbeveelt, dan behoort men liever medelijden dan spot voor hem over te hebben. Maar hoeveel meer nog moet het hem met leedwezen vervullen wanneer hij, van heiligen ijver bezield om maatregelen te helpen tot stand brengen ter bevordering van volkswelvaart en volksontwikkeling, telkens stuit op onoverkomelijke bezwaren van finantiëelen aard! De nationale vergadering wordt dikwijls gehekeld op grond, dat zij bijna niets ten dienste van het algemeen belang uitvoert en haren tijd liever verbeuzelt met politieke redevoeringen, kansberekeningen en intriges. Misschien zou zij zeer gaarne wat meer tijd willen besteden aan den intellectueelen en rnaterieelen vooruitgang van haar volk maar hare handen zijn gebonden, want alle plannen kosten geld, en waar moet dat geld vandaan komen zoolang nog altijd de begrooting een belangrijk deficit toont?

Inmiddels lijdt het volk niet alleen nadeel door het niet tot stand komen van nuttige zaken, die het in finantieel gunstige omstandigheden kon deelachtig worden, doch bovendien is de massa nieuw ingevoerde belasting zelf verre van gemakkelijk te dragen. Juist in de eerste tijden dat zij zijn opgelegd drukken alle belastingen het zwaarst, niet alleen op hen die ze moeten betalen, maar in veel ruimer kring laat zich haar gewicht voelen. Hoevele hinderpalen leggen zij aan het verkeer in den weg, hoe zeer belemmeren zij allerwege de productie en den omzet der goederen! Aan den eenen kant verzwakken zij de krachten van de verbruikers, om aan den anderen kant de reeds daardoor benadeelde voortbrengers ernstig te belemmeren. Moeten deze trachten de gevorderde belastingen weêr te vinden in de hoogere prijzen van hunne producten, het wordt dubbel moeielijk die hoogere prijzen te bedingen van een publiek dat zelf een belangrijk deel zijner inkomsten in allerlei vormen aan de schatkist moet afstaan.

Zoo lijden ook de bezitters van Fransche rente, al hebben zij, evenals vroeger uit vreemde fondsen, nu een jaarlijksch in-

komen tot hunne beschikking 't welk door hunne landgenooten is opgebracht. Immers ook zij dragen een deel van de lasten, misschien rechtstreeks niet zooveel als de billijkheid scheen te vorderen, maar indirect worden ook zij in meerdere of mindere mate getroffen. Veel gevoeliger echter moet de druk neêrkomen op de arbeidende klassen, wier loonen worden ingekrompen naarmate de productie in hare ontwikkeling belemmerd, de industrie in hare vlucht tegengehouden wordt.

Met recht kan men zich beroepen op de statisbiek van het spaarbankwezen, waarvan ik reeds enkele gegevens aanvoerde. Het sparen is voor Frankrijks bevolking ongetwijfeld moeielijker geworden. Hadden de spaarbanken slechts in 1870 en 1871 de teekenen van achteruitgang gegeven, dan zouden die wellicht aan de rechtstreeksche gevolgen van den oorlog alleen kunnen toegeschreven worden. Doch het jaar 1872 - het laatste jaar waarvan de resultaten tot dusverre bekend zijn - toont daarbij vergeleken niet alleen geenen vooruitgang aan, maar integendeel nieuwen, nog sterkeren achteruitgang. Openbaarde zich nu de vermindering alleen in het bedrag der gedeponeerde sommen, men zou de verklaring mogen zoeken in het feit, dat een deel der saldo's is gebruikt tot het aankoopen van Fransche rente, toen de koers daarvan zoo voordeelig was, doch de vermindering betreft ook het getal openstaande en het getal der nieuw geopende rekeningen en de vermeerdering geldt niet slechts het bedrag der teruggenomen gelden, maar vooral dat van de geheel, gesloten rekeningen. Zonder vrees voor overdrijving mag men dus aannemen, dat de spaarbankstatistiek ook hier eenigermate de achteruitgegane beweging der volkswelvaart afspiegelt.

Trouwens het is bijna onnoodig in de cijfers eene bevestiging te zoeken van verschijnselen die men gerust kon voorspellen, daar zij niet konden uitblijven. Wanneer men nagaat, dat het Fransche volk zeer vele en zwaar drukkende nieuwe belastingen moet opbrengen, en dat het, sedert het een groot deel der vroeger in zijn bezit zijnde buitenlandsche effecten heeft verkocht, jaarlijks aan coupons en dividendbewijzen veel minder waarde trekt uit het buitenland, dan kan men er niet aan twijfelen, of zijne productieve krachten zijn verzwakt, en het nadeel kan slechts door verhoogde inspanning en verdubbelde spaarzaamheid geheel of gedeeltelijk worden ingehaald. Werd vroeger elk jaar eene zekere waarde wegens coupons enz. genoten uit het buitenland en konden tegen den uitvoer daarvan voorheen goe-

deren, edele metalen of nieuwe effecten worden ingevoerd, thans is dit in veel minder mate het geval. Het Frausche volk moet zich nu òf met minder buitenlandsch goed tevreden stellen, òf wel, indien het eene even groote hoeveelheid wil invoeren als vroeger, eene grootere hoeveelheid eigen producten aan den vreemdeling verkoopen. En de loop van den handel, voor zooverre de cijfers dien kunnen weêrgeven, duidt aan, dat de zaken zich inderdaad hebben toegedragen zooals kon verwacht worden. De cijfers wijzen uit, dat Frankrijk na 1871 veel meer aan goederen - ook in verhouding tot den invoer - heeft uitgevoerd dan in vroegere jaren. Zooals reeds is opgemerkt, waren de prijzen zijner producten, mede ten gevolge van andere omstandigheden, vooral den betrekkelijk hoogen rentestand, voordeelig voor het buitenland, en zeker is ook aan dien invloed voor een deel de meerdere uitvoer van goederen toe te schrijven. In dezelfde richting werkten de zware en veelvuldige belastingen, de belemmeringen der industrie en de vermindering der waarde in vreemde coupons en dividendbewijzen, tengevolge waarvan aan het buitenland zooveel meer goederen moesten aangeboden worden, ook al verlangde men niets meer dan voorheen in ruil te ontvangen.

Gelulckig is men allerwege met nieuwe inspanning en verdubbelden ijver weêr aan den arbeid getogen; gelukkig zijn de oogsten niet noodlottig, ja, is die van 1874 in alle opzichten zeer overvloedig uitgevallen. Vandaar mede een zeer gunstige handelsbalans en voordeelige wisselkoersen; vandaar althans de gelegenheid voor de Fransche Bank om, zonder al te zeer het disconto te verhoogen, veel edel metaal uit het buitenland aan te trekken.

En zoo zien wij op nieuw, hoe weinig recht men heeft om op grond van een enkel feit - grooten uitvoer van goederen en gunstige handelsbalans - te beweren, dat de productieve kracht der natie niet heeft geleden! Neen, waar is het, dat de sombere voorspellingen, als zoude Frankrijk tot machteloosheid zijn geslagen niet alleen in politieken, maar ook in oeconomischen zin, gebleken zijn, althans wat het laatste betreft, geheel overdreven te wezen, maar eveneens is het waar, dat de nadeelen aan de volkswelvaart toegebracht verre van gering zijn te schatten.

Verre van gering, hoewel zij weinig in het oog vallen. Geen finantieele crisis met haar gevolg van faillissementen en schrik

verspreidende geruchten is uitgebarsten; den schok voor zijne geldmarkt gevreesd van de milliarden-overdracht is Frankrijk zegevierend te boven gekomen, en het heeft daardoor de bewondering der gansche wereld tot zich getrokken en verdiend. De operatiën zijn met zooveel beleid en onder zoo gunstige omstandigheden gevoerd, dat de tijdelijke nadeelen voor de volkswelvaart, die uit den aard der zaak het meest in het oog springen, betrekkelijk gering zijn geweest. Maar juist doordat het geheim van den goeden uitslag der operatiën voor een groot deel ligt in de aanwending van het staatscrediet en het gebruik maken van de daardoor aangeboden gelegenheid om den last der betaling over een groot aantal jaren te verdeelen, zullen ook de nadeelen van duurzamen aard zich nog lang, ook aan het nageslacht, doen gevoelen. Tal van jaren zal het budget onder het hoofdstuk ‘Staatsschuld’ zware offers vragen van de belastingschuldigen tot bestrijding van interest en aflossing. En vele zullen nog de vruchten der nationale werkkrachten moeten zijn voordat zij het verlies 't welk is geleden zullen hebben goedgemaakt.

Zelfs de politici zullen nog langen tijd aan de milliarden worden herinnerd. Met vernieuwden moed zullen zij het leerstuk van Frankrijks glorie kunnen opdisschen, wanneer zij over eenige jaren de moeielijkheden om de begrooting te doen sluiten zijn te boven gekomen, en wellicht aan de wereld verkondigen dat het opbrengen van eene oorlogsschatting, die gansch Europa met ontzetting had vervuld, aan de groote natie geen noemenswaarde moeite heeft gekost, ja, hare voortreffelijke eigenschappen nog te beter aan het licht heeft doen komen. Maar zal hun dan niet uit alle oorden des lands door de belastingschuldigen worden toegeroepen, dat ook deze glorie duur genoeg werd en nog wordt betaald, en dat zij, hoezeer zich verheugende in het bewustzijn, ‘que la France est assez riche pour payer sa gloire’ niet gaarne zelve nog eens den druk der betaling wenschen te voelen?

IV.

Heeft Duitschland door de ontvangst van de vijf milliarden evenveel gewonnen als Frankrijk door de betaling heeft verloren?

Kan dit wel eene vraag zijn? Wijzen niet de cijfers

uit, dat in de eene schatkist is gekomen het bedrag 't welk de andere schatkist verliet? Zeker, de vraag zou geene vraag wezen, indien hare beteekenis zoo eng werd opgevat. Maar in zeker opzicht zijn schatkisten niet meer dan trechters, en gelijk het aan de eene zijde er op aankwam de nadeelen te beoordeelen welke het Fransche volk heeft geleden of te lijden ten gevolge van het opbrengen der oorlogsschatting, zoo moet ook aan den anderen kant gevraagd worden welke voordeelen het Duitsche van de ontvangst heeft genoten, of nog genieten zal. En, aldus opgevat is de vraag niet zoo heel eenvoudig; zij schijnt althans voor verschillende beantwoording vatbaar. Wil men het bewijs, men leze de Duitsche schrijvers na, die haar hebben behandeld, en men zal bevinden dat sommigen de gevolgen voor Duitschland in menig opzicht voor nadeelig in plaats van voordeelig houden, en zelfs twijfelen of de nadeelen ten slotte wel geheel en al door de voordeelen worden opgewogen. Die voordeelen waren volgens Wagner ‘jedenfalles lange nicht so gross als man im Publicum, das die Milliarden anstaunte, dachte.’ Wolowski heeft niet weinig schik in deze uitspraak, hij maakt zich sterk er nog een loodje op te leggen en zou zelfs wel gaarne doen gelooven, dat eigenlijk niet Frankrijk, maar Duitschland de dupe is geworden van de milliarden.

Ware er een groote voorraad voor beide partijen even nuttige en in waarde gelijkstaande goederen door het eene volk overgedragen aan het andere, er zou wel niet aan getwijfeld kunnen worden, of de ontvanger zou in dezelfde mate zijn gebaat, als de gever was geschaad. Maar het spreekt van zelf, dat in den korten tijd van twee en een half jaar onmogelijk eene zoo kolossale waarde in voor het gebruik benoodigde goederen kan overgemaakt en nuttig besteed worden boven de gewone hoeveelheden door den in- en uitvoerhandel geleverd. De betalingen hebben dan ook, volgens de gesloten overeenkomst, geene goederen, maar comptanten opgeleverd, uitgezonderd alleen de spoorwegen in Elzas-Lotharingen en de aan gedwongen koers onderhevige Fransche bankbiljetten. Wissels staan voor dengene die ze ontvangt met comptanten gelijk, daar hij ze op den vervaldag kan incasseeren of vóór dien tijd in disconto geven, in ieder geval dus ze in comptante penningen kan converteeren.

Nu heeft wel ieder volk voor zijn verkeer ruilmiddelen noodig, maar in den regel bezit het daarvan juist ongeveer

zooveel als dat verkeer eischt. In gewone omstandigheden zal de loop van den internationalen handel de edele metalen, 't zij gemunt of ongemunt, uit een land doen vloeien, zoodra zij daar betrekkelijk goedkoop zijn, met andere woorden zoodra de hoeveelheid daar aanwezig grooter is dan voor de behoeften van het verkeer noodig blijkt. Het zou dus kunnen zijn, dat eene plotseling opgekomen en lang aanhoudende toestrooming van comptanten slechts weinig nut aanbracht, ja in sommige opzichten schadelijk werkte door den rentestand naar beneden te dringen, de prijzen op te drijven, de loonen in de hoogte te jagen, speculatiezucht op te wekken, zwendelarij aan te moedigen.

Duitschland heeft dit werkelijk ondervonden. Het was niet, zooals Frankrijk door middel van het crediet ten opzichte van de uitstrooming der milliarden had gedaan, in de gelegenheid den invloed van de toestrooming over lange jaren te verdeelen, en moest hare kracht wel te sterker voelen, naarmate hare werking meer binnen een kort tijdsbestek was geconcentreerd.

Daarbij komt nog iets. Zooals gezegd is, ontving de Duitsche keizer een zeer aanzienlijk bedrag in wissels, betaalbaar binnen zijn rijk. Wanneer hij nu, na die te hebben gerealiseerd, de daardoor verkregen comptanten een tijd lang rustig in de schatkist liet liggen en dus aan het verkeer onttrok, kon er tijdelijk eenige schaarschte van ruilmiddel ontstaan en de geldmarkt dientengevolge in verlegenheid raken. Of zijne regeering hiertegen gewaakt heeft, door evenals de Fransche deed tot aan den betalingsdag, zorg te dragen, dat alle gelden onmiddellijk na hare ontvangst aan bankiershuizen in depot werden gegeven, zoodat zij dadelijk weêr voor het verkeer werden beschikbaar gesteld, is niet bekend; een rapport zooals dat van Leon Say is van Duitsche zijde niet opgemaakt, althans niet gepubliceerd; wij weten dus niet precies, op welke wijze men met de ontvangen gelden heeft geopereerd. Wel is door de toelichtingen van enkele wetsontwerpen, ingediend bij den Rijksdag, bekend geworden, dat de regeering, bovenal uit vrees voor renteverlies, er voortdurend op uit was de ontvangen gelden zoo spoedig mogelijk aan te wenden tot hunne bestemming, maar hoe zij die woorden ‘zoo spoedig mogelijk’ heeft opgevat, blijkt niet; van de tusschenkomst van bankiers maakt zij geene melding en het schijnt dat zij alles heeft laten uitvoeren door hare ambtenaren, die natuurlijk met de geldmarkt niet van nabij vertrouwd waren. Er wordt dan ook o.a. door Bamberger

over geklaagd, dat zich van tijd tot tijd op de geldmarkt schaarschte deed gevoelen ten gevolge van de milliardenbetalingen en zelfs andere beurzen, bepaaldelijk de Londensche, ondervonden nu en dan de terugwerking. Groote moeielijkheden echter schijnen uit deze voorbijgaande oorzaken niet voortgesproten te zijn.

Doch genoeg om te doen uitkomen, dat de plotselinge toestrooming van comptanten en wissels wel schadelijke gevolgen kan medegebracht hebben. Het wordt tijd om na te gaan of de schatten, nadat zij waren toegestroomd, zegen hebben verspreid of onheil gebaard.

De rijksregeering kwam in het bezit van al het geld. Zoodra wij nu weten hoe zij het heeft besteed, zullen wij in staat zijn de gevolgen althans eenigermate te beoordeelen.

Het zou hier de plaats zijn de cijfers te geven, die in bijzonderheden alle uitgaven, uit de milliarden bestreden, doen kennen, en het zou weinig moeite kosten, daar Wagner ze met groote zorg uit officieele bescheiden heeft bijeengezocht en in tabellen publiek gemaakt met aanwijzing wat door het Rijk, wat door den vroegeren Noordduitschen Bond, wat door de afzonderlijke staten was ontvangen en uitgegeven. Maar, den lezer, die de opgaven geheel volledig wil nazien, verwijzende naar Wagners bijdrage zelf, waarvan ik den titel aan het hoofd van dit opstel afschreef, bepaal ik mij liever tot een kort overzicht.

In het geheel werd ontvangen 1,484,595,946 thaler, of - naarden koers van 3.75, - eene som van 5,567,234,801 francs.- Dit bedrag is ruim 251 millioen francs hooger dan volgens opgaven van de Fransche regeering door deze was uitbetaald. Het verschil wordt echter volkomen opgehelderd, wanneer wij ons herinneren, dat onder de ontvangen gelden ook worden gerekend de 200 millioen francs welke Parijs als oorlogsschatting bij gelegenheid van de capitulatie heeft moeten betalen en de ruim 51 millioen francs, die eveneens aan verschillende Fransche plaatsen waren opgelegd en van haar ontvangen.

Vóór alles moesten natuurlijk de gemaakte oorlogsuitgaven bestreden, de nog niet gedekte kosten goedgemaakt, de daarvoor gesloten leeningen afgelost worden. Hiervoor zijn in het geheel ruim 446 millioen thaler besteed.

Over de 261 millioen thaler werd aangewezen om daaruit te vinden belooningen voor hen, die zich bij uitnemendheid verdienstelijk hadden gemaakt voor het vaderland, en vergoeding van schaden door ingezetenen ten gevolge van den oorlog ge-

leden, door reederijen, assuradeurs, zeehandelaars enz., ten gevolge van hut verlies wegens de door de Fransche marine opgebrachte en prijsverklaarde koopvaardijschepen, door de bewoners van Elzas - Lotharingen, wier woonplaatsen voor een belangrijk deel het tooueel van den oorlog waren geweest. Eindelijk werden er de noodige fondsen uit gevonden tot verzekering van ruimen en duurzamen onderstand aan krijgslieden, die in den oorlog invalide waren geworden. Ten einde hun vooruitzicht grootere zekerheid te geven besloot men tot het oprichten van een afzonderlijk fonds - het zoogenoemde invalidenfonds - met een kapitaal van niet minder dan 187 millioen thalcr, welks inkomsten voldoende waren gerekend voor het doel.

Eene som van 40 millioen thaler werd in klinkende munt ter zijde gelegd om onder den naam ‘Kriegsschatz’ bewaard te worden, ten einde bij eventueel uitbreken van eenen oorlog te worden gebruikt tot voorziening in de eerste behoeften aan comptanten. Pruissen had zich er wel bij bevonden 30 millioen beschikbaar te hebben gehad, en het Duitsche Rijk volgde het voorbeeld door een nog hooger bedrag er voorin de plaats te stellen.

Tot versterking van de weerbaarheid des lands werden ruim 272 millioen thaler afgezonderd. Hiervoor zouden vestingen worden aangelegd en verbeterd, de vloot versterkt, verzamelingen van kaarten hersteld en uitgebreid, kleeren, magazijnen, bakkerijen, geweren, geschut en verschillende andere benoodigdheden aangeschaft worden.

Tot het bouwen van een nieuw paleis voor de vergaderingen van den Rijksdag werden 8 millioen thaler bestemd, voor enkele verbeteringen in de administratie, vooral de posterijen en het telegraafwezen, bijna 22 millioen, voor het aankoopen en het tot verbeterde exploitatie brengen van de spoorwegen, vooral in Elzas - Lotharingen ruim 143 millioen, terwijl nog te verdeelen overbleef bijna 290 millioen thaler. Hoe deze sommen nog door de verschillende staten zijn besteed doet minder ter zake. Zij zijn betrekkelijk gering, en een opgaaf van alle bijzonderheden zou te veel omslag vorderen in verhouding tot de resultaten, die er uit te trekken zijn. Genoeg zij het hier op te merken, dat nog veel is besteed tot aflossing van schulden, tot versterking der middelen van defensie en tot den aanleg van spoorwegen. De gegevens zijn trouwens voldoende om eene in hoofdtrekken juiste voorstelling te vormen, zelfs om als grondslag te dienen voor het vestigen van een oordeel omtrent de noodzakelijkheid en de doelmatigheid van

het gebruik der schatten. Dit laatste is intusscheu voor ons niet de hoofdzaak, en hoewel er zoo uit een politiek als uit een oeconomisch oogpunt zeker gegronde bedenkingen kunnen gemaakt worden, b.v. op het bewaren van een afzonderlijken oorlogschat, op het instellen van een afzonderlijk invalidenfonds en wellicht op andere zaken, wil ik dergelijke bedenkingen in het midden laten. Eene critiek te leveren van de genomen besluiten ligt niet in mijne bedoeling, ik heb slechts te wijzen op enkele gevolgen, die de volkswelvaart er van moest ondervinden.

De gelden, bestemd, om het invalidenfonds te vormen, werden definitief, die om een paleis voor de volksvertegenwoordiging op te richten en voor een goed deel die waaruit vestingwerken zouden worden gebouwd, voorloopig, tot een gezamenlijk bedrag van minstens 300 millioen thaler, winstgevend belegd, zooveel mogelijk in de soliedste binnenlandsche fondsen; een deel kon uitgezet worden om effecten te beleenen of wissels te disconteeren, terwijl althans tijdelijk voor een deel er van ook de beste buitenlandsche effecten mochten aangekocht worden. Vooral binnenlandsche werden gezocht; de vraag daarnaar nam alzoo in omvang en kracht zeer toe, zoodat natuurlijk de koersen, die ten gevolge van den gunstigen loop des oorlogs en vooral na den vrede reeds rijzende waren, in betrekkelijk korten tijd belangrijk hooger moesten loopen. Maar er kwam iets bij, 't welk volkomen in dezelfde richting en met dubbele kracht werkte. Aan staatsschulden werd voor niet minder dan 446 millioen thaler afgelost, en ook dat, natuurlijk tot besparing van rente, binnen een zeer kort tijdsverloop. Groote, zeer groote sommen, belegd op de soliedste wijze, kwamen dus plotseling vrij en moesten zoo spoedig mogelijk nieuw emplooi vinden. Daarbij kwamen nog ongeveer 63 millioen thaler, die tot vergoeding van oorlogsschade en als dotatiën aan particulieren waren uitbetaald. Waar zouden al die gelden heen? Natuurlijk moesten zij alle op even solide, of, werd dit te duur, op minder solide wijze belegd worden. Men kon ze voor een deel duurzaam uitzetten op hypotheek, of onroerend goed er voor aankoopen, maar voor een zeer belangrijk deel moesten er op nieuw fondsen worden gekocht, de koersen derhalve naar boven worden gedreven. En voor zoover de gelden tijdelijk werden uitgezet, strekten zij om de geldmarkt ruim, den rentestand laag te doen worden en begunstigden zij dus al weêr het stijgen der koersen en moedigden zij de speculatie aan. Dit alles juist in eenen

tijd dat de ondernemingsgeest reeds krachtig was geprikkeld door den roemrijk afgeloopen oorlog.

Het kon wel niet anders, of in zulke gunstige omstandigheden moesten er vele kapitalen beschikbaar gesteld worden voor het oprichten van nieuwe ondernemingen. Vlottend kapitaal was in overvloed voorhanden; goud en zilver stroomden in massa het land binnen en zoolang Frankrijk aan alle beurzen op groote schaal wissels op Duitschland inkocht, kon het edel metaal niet naar het buitenland terugvloeien: de wisselkoersen zouden in gewone omstandigheden weldra op uitvoer van edel metaal hebben gewezen, doch werden nu beheerscht door den invloed, dien de milliarden-operatiën der Fransche regeering uitoefenden. De geldmarkt bleef dus ruim, en de ondernemingsgeest had zelden schooner gelegenheid gevonden om zijne vleugelen breed uit te spreiden. In allerlei richtingen openbaarde hij zich weldra. Banken, bouwmaatschappijen, mijnontginningen, spoorwegondernemingen werden bij dozijnen opgericht en vonden willige kapitalen in overvloed. Blijkens officieele statistiek was het getal naamlooze vennootschappen opgericht van 1790 tot 11 Juni 1870 in geheel Pruissen niet hooger dan 279, of gemiddeld ongeveer vier per jaar; in de laatste helft van 1870 alleen verrezen er niet minder dan 34. Maar in 1871 zagen er 225 het levenslicht, en in 1872 niet minder dan 503 met een gezamenlijk kapitaal van over de 500 millioen thaler. Het aanvankelijk succes van de eerste nieuwopgerichte ondernemingen leidde uit den aard der zaak tot navolging. De aandeelen werden met graagte genomen, de koersen van verreweg de meeste werden, zij het dan ook voor een deel kunstmatig, opgedreven en menigeen werd door het vooruitzicht op spoedige rijzing van de aandeelen overgehaald tot deelneming. Zoo werd ook de kleine burgerij, die vroeger hare bezitting in solide Duitsche fondsen had belegd, weldra deelgenoot zelfs in de meest gewaagde speculatiën. Want natuurlijk waren lang niet al die nieuwe ondernemingen ernstig gemeend, laat staan op deugdelijke grondslagen gevestigd. Vele werden enkel en alleen opgericht, 't zij met het doel om aandeelen en obligatiën aan den man te brengen en door het publiek duur te laten betalen, 't zij om oprichtingskosten te verdienen, 't zij om winstgevende baantjes van directeur, commissaris enz. te verkrijgen. Met ophef werd in de dagbladen de te ‘gründen’ onderneming aangeprezen, met vertooning werd al spoedig de arbeid begonnnen

zoodra een zeker bedrag in aandeelen was bijeengebracht, en welhaast werden de schitterendste dividenden aangekondigd en uitbetaald. De gelukkige bezitters hielden ze natuurlijk op prijs, maar anderen wilden even gelukkig worden als zij en trachtten te koopen tegen de onbegrijpelijkst hooge koersen, niet wetende, dat die prachtige winsten maar al te vaak alleen op het papier bestonden en dat de uitdeelingen werden bestreden met het kapitaal zelf. Wie geen comptanten had speculeerde in den wind of leende ze. Geld was gemakkelijk te krijgen en wie zou zich bezorgd maken zoolang nog het binnenkomen van milliarden werd te gemoet gezien? De rentestand zou, naarmate deze aan de markt kwamen, nog wel meer dalen, en de koersen der fondsen nog wel meer rijzen! Spoedig dan ter beurze gesneld en zonder tijdverlies alles op het spel gezet om maar in korte dagen rijk te worden!

Natuurlijk kon zulk een toestand niet duurzaam wezen. Eenmaal moest er aan het blinde vertrouwen een eind komen, en wanneer dan mocht blijken hoe zeer menigeen zich had vergist, dan zou er plotseling een blind wantrouwen ontstaan, waardoor zelfs gezonde en eerlijke ondernemingen - want die waren er ook wel! - niet weinig zouden te lijden hebben. En toen in het voorjaar van 1873 aan de Weener beurs, waar eveneens dergelijke speculatiën op groote schaal en voor een goed deel met Duitsche kapitalen waren gedreven, enkele ondernemingen hare betalingen moesten staken, sloeg de schrik in een oogwenk over naar Berlijn. Verreweg het grootste deel der nieuwe ‘Gründungen’ stortte ineen als waren het kaartenhuizen en, terwijl de eene aandeelhouder zich haastte zijne duurgekochte waarden aan de markt te brengen ten einde zoo mogelijk nog een deel te redden, zag de ander, die met geleend geld had gespeculeerd, zijne papieren door zijne crediteuren tot elken prijs verkoopen[1]. Het crediet was verdwenen. Van prachtige

1 Van enkele waarden volgt hier de noteering, opgegeven door Soetbeer,

blz. 44, aan het einde	van Nov. 1872 en van Nov. 1873	
Vereinsbank Quistorp	200 pCt.	181/2 pCt.
Dortmunder Union	2081/2 pCt.	801/2 pCt.
Preuszische Kreditanstalt	1585/8 pCt.	50 pCt.
Provincial Discontogesellschaft	186 pCt.	86 1/2 pCt.
Egestorff, Machineffabrik	1355/8 pCt.	30 7/8 pCt.
Anglo-Deutsche Bank	1441/2 pCt.	65 pCt.
Berliner Bauverein	108 1/2 pCt.	44 pCt.
Baugesellschaft Pleazner	158 pCt.	79 5/8 pCt.

dividenden was geen sprake meer; de zoo duurzaam gerekende rijzing van alle fondsen maakte plaats voor eene ontzettende en bij den dag toenemende daling; verreweg de meeste nieuwe ondernemingen moesten hare betalingen staken of zagen zich genoodzaakt om te liquideeren, en de ongelukkige aandeel- of obligatiehouders bespeurden in de meeste gevallen, dat zij tegen hooge prijzen weinig meer dan scheurpapier hadden gekocht, en konden de listige oprichters en handige oplichters, die zich ten hunnen koste schatten hadden verworven, achterna kijken!

Zou echter die speculatiekoorts, die zwendelarij, niet evengoed zijn opgekomen, zoo de betaling der milliarden ware achterwege gebleven? Is niet - zoo vraagt b.v. Wagner - dikwijls kort na het eind van gelukkig gevoerde oorlogen een dergelijk verschijnsel waargenomen, en moet men het niet veeleer toeschrijven aan de gewone reactie, welke de rust des vredes met hare gunstige vooruitzichten te weeg brengt in de gemoederen, die door de rampen en bange verwachtingen des oorlogs nog zoo kort geleden beangst en beklemd waren? Geheel en al ongelijk heeft Wagner niet, en het is geenszins ongeloofelijk, ja veeleer waarschijnlijk, dat de eerste tijden na den zoo gelukkig afgeloopen oorlog, ook bijaldien geen Fransche milliarden hunne schatten hadden uitgestrooid, teekenen zouden hebben gegeven van al te opgewonden optimisme; dat ook dan de ondernemingsgeest te groote vlucht zou hebben genomen; dat ook dan na eenigen tijd een terugslag gevolgd en zware verliezen zouden geleden zijn. Dit alles kan toegegeven worden.

Maar wie opmerkt, welk een overvloed van geld plotseling ten gevolge van de betaling en de besteding der milliarden beschikbaar werd, en welke overdreven verwachtingen van geldruimte en koersrijzing er door waren opgewekt, kan niet anders dan erkennen, dat daardoor ongetwijfeld een prikkel te meer is gegeven aan den ondernemingsgeest en een ruimere gelegenheid is opengezet aan de zwendelarij. Weken vóór dat de eerste noodlottige verschijnselen van de uitbarsting zich hadden geopenbaard, zag Bamberger het gevaar naderen, en hem komt de eer toe, reeds destijds zijne waarschuwende stem te hebben doen hooren. De regeering, zoo zeide hij, moet het daarheen trachten te leiden, dat de Fransche betalingen zoo langzaam mogelijk worden voortgezet. Hoe minder schielijk de operatiën afloopen, zooveel te beter voor Duitschland, want elke schok moet voor de financieele wereld ook daar schade aanbrengen;

laat daarom het toevloeien van den overvloed zooveel mogelijk over een geruimen tijd worden verdeeld. De Duitsche regeering heeft echter zijne stem niet gehoord, althans niet er naar geluisterd: zij is voortgegaan met het uitstorten van haren overvloed op de Duitsche markten. Ware zij anders te werk gegaan, wellicht zou aan het volk veel leed zijn bespaard gebleven. Maar, het moet erkend worden, de aandrang tot spoed bij het betalen van de oorlogscontributie kwam vooral van Fransche zijde. Dien aandrang te weerstaan was misschien ongeraden. Niet zoozeer wijl de zekerheid eener te wachten betaling altijd lager wordt geschat dan de betaling zelf, als wel omdat er ieder oogenblik politieke verwikkelingen konden tusschen beiden komen. Dat von Bismarck met alle macht er naar streefde, de daaruit mogelijk te wachten moeielijkheden te voorkomen door spoedige afdoening der milliarden-schuld in de hand te werken is duidelijk gebleken uit zijne onlangs gedeeltelijk gepubliceerde correspondentie met Graaf von Arnim, destijds ambassadeur te Parijs[1]. Deze motieven zijn van geheel ander allooi dan hebzucht, gouddorst of - zooals Bamberger zegt - ‘eine philisterhafte Aengstlichkeit und Begehrlichkeit’ van het publiek, aan welks pressie de Regeering zou hebben toegegeven.

Het schijnt daarom bedenkelijk de Duitsche regeering te beschuldigen van in dit opzicht lichtvaardig te hebben gewerkt. In een ander opzicht had zij misschien beter kunnen handelen, nl. door de tot hare beschikking gekomen kapitalen gedurende een geruimen tijd in buitenlandsche fondsen te beleggen, of door tusschenkomst van bankiers te brengen aan de wereldmarkt in plaats van door een overdreven vraag naar bijna uitsluitend Duitsche fondsen de effectenkoersen overmatig in de hoogte te drijven. Maar wat daarvan zij, voor een goed deel - ofschoon niet uitsluitend - is de omvang en de intensiteit der finantieele crisis, die in 1873 te Berlijn en elders zoo menig slachtoffer heeft gemaakt, stellig toe te schrijven aan den plotseling toegestroomden en aanhoudend vermeerderenden geldovervloed, dien de milliarden hebben aangebracht.

En zoo blijkt het, dat degenen, die in den zomer van 1874 bijzonder weinig Duitschers voor hun genoegen hebbende zien

1 Dépêche van von Bismarck aan von Arnim, dd. 20 December 1872. *Handelsblad* van 16 December 1874.

reizen, van dat feit de schuld gaven aan de milliarden, niet geheel verkeerd hebben gezien. Behalve de verliezen veroorzaakt door de finantieele crisis, dwong ook de verminderde waarde van het geld menigeen tot beperking in zijne uit gaven van weelde. Ja, ambtenaren, officieren en anderen, die van een vast inkomen in geld moesten leven, hebben zich in de noodzakelijkheid gezien zich niet weinig te bekrimpen.

Tegen aller verwachting heeft dus de toevloed der milliarden, althans tijdelijk, groote nadeelen teweeggebracht. Maar tegenover de schaduwzijde staat ook een lichtzijde.

Zal ik, om deze te doen uitkomen, wijzen op het feit, almede in den aanhef van dit opstel vermeld, dat de arbeidsloonen belangrijk zijn gestegen? Ik zou dit niet durven doen dan onder voorbehoud.

Voor zooverre toch de overdreven prikkeling van den ondernemingsgeest aanleiding heeft gegeven tot het op touw zetten van vele nieuwe werken, waartoe arbeidskrachten noodig waren, is het loon door ongezonde, kunstmatig opgewekte invloeden gerezen, en dus niet dan tijdelijk, en voor zooverre de prijzen der goederen gedurende den tijd van overruim voorziene geldmarkt en overspeculatie buitengewoon zijn gestegen, en de loonen daarmede gelijken tred hebben gehouden, zal eveneens de invloed slechts voorbijgaande wezen. En nu is het de vraag, of zulk een tijdelijke rijzing der loonen wel voor eene weldaad mag worden gehouden. Wagner verheugt zich er in, al was het ook maar alleen omdat de arbeider ten minste gedurende eenige maanden in de gelegenheid is gesteld geweest, om zich wat meer genietingen te verschaffen dan hem vroeger was vergund. Maar ik zou - met onzen *Economist* - vreezen, dat Wolowski eerder gelijk heeft, wanneer hij de zaak anders inziet; dat Faucher terecht hetgeen hij noemt: ‘Deplacirung des Gewohnheitsyerbrauches’ voor een ongeluk houdt wanneer de gunstige omstandigheden zoo spoedig weêr voorbijgaan, en ik zou niet verwonderd wezen, indien de moeielijkheden, welke sedert eenigen tijd zijn gerezen tusschen arbeiders en werkgevers, voortvloeien uit de ontevredenheid van de eersten, nu de abnormaal gestegen loonen weder, zooals onvermijdelijk was, aan het dalen zijn geraakt.

Toch zijn er uit anderen hoofde redenen om aan de ontvangen schatten eene gunstige werking op den stand der loonen en tegelijkertijd op de ontwikkeling der volkswelvaart toe te

schrijven. Ik wijs hier niet op de groote werken tot versterking van vestingen, zeehavens en oorlogsvloot, voor welke doeleinden belangrijke sommen zijn beschikbaar gesteld (meer dan 152 millioen thaler), want de vraag naar arbeiders, hierdoor uitgelokt, is wel van langeren duur, maar toch ook niet duurzaam, en wanneer de werken zijn uitgevoerd, dragen zij, rechtstreeks althans, niets meer bij tot bevordering van de materieele welvaart. Liever kan gewezen worden op de gelden besteed tot aankoop en verbetering van bestaande, tot aanleg en exploitatie van nieuwe spoorwegen (meer dan 143, wellicht meer dan 200 millioen thaler). Deze dragen ook voor de toekomst bij tot bevordering van de volkswelvaart, en moeten vruchten afwerpen, die aan de geheele maatschappij, ook aan de arbeidende klassen, zullen ten goede komen. Of de koopsom voor de spoorwegen in Elzas-Lotharingen te hoog is geweest, en of hunne opbrengsten ver beneden de verwachtingen blijven - zooals Wolowski niet zonder leedvermaak constateert - laat ik in het midden. Aangenomen, dat de schatkist er minder voordeel van geniet dan waarop bij het sluiten van den koop was gerekend, daaruit zou alleen volgen, dat men wellicht met nog geringer opoffering van andere baten de zaak van ontwijfelbaar nut voor de volkswelvaart had kunnen verkrijgen, maar het nut wordt er niet geringer door.

Hetgeen wordt besteed tot bevordering der weerbaarheid van het land kan - zooals ik zeide - niet eene productieve uitgaaf genoemd worden, in dien zin dat de stoffelijke welvaart van het volk er rechtstreeks door gebaat wordt, maar levert in anderen zin een niet te miskennen voordeel op. Men heeft nu zonder eenige opoffering of moeite de vereischte gelden gevonden en zou hoogstwaarschijnlijk op veel minder ruimen voet hebben gewerkt, indien niet de milliarden voorhanden waren geweest. Van de kolossale sommen thans èn voor het aanleggen en uitbreiden van vestingwerken, èn voor het aanschaffen van verbeterde vuurwapenen, zou men zeker veel hebben kunnen, en in dat geval ook hebben willen sparen. Maar men zou dan toch altijd nog zeer groote uitgaven voor de defensie hebben gedaan, en waaruit zouden zij zijn bestreden? Natuurlijk uit de opbrengst der belastingen.

Eveneens de kosten van den gevoerden oorlog, die waarlijk niet gering zijn. De aangegane leeningen zijn afgelost, de verbruikte oorlogsschat is niet alleen hersteld, maar zelfs vergroot.

Al de renten, om van de amortisatie niet te spreken, zouden jaar in jaar uit zijn bestreden uit de gewone inkomsten. De last zou zijn neêrgekomen op de belastingschuldigen, van wie ongeveer een vierde boven het tot dusverre betaalde zou gevraagd wezen.

En er is meer. Zou men wel gemakkelijk tot de ingrijpende hervorming van het muntstelsel zijn overgegaan, zoo men niet door de ontvangst van de milliarden zeker was geweest de daartoe onvermijdelijke kosten zonder eenige inspanning te kunnen bestrijden en zich op gemakkelijke wijze in het bezit had zien gesteld van de noodige grondstof om nieuwe munt van te slaan? Het is waar, de uitvoering van het plan ontmoet groote bezwaren; nauw is het goud gemunt, of een groot deel er van wordt over de grenzen gebracht om elders, vooral in de kelders van de Flansche Bank, te worden bewaard, of om ten spoedigste te worden omgesmolten. Die stroom heeft niet slechts tijdelijk, maar maanden lang zijne beweging voortgezet. Wordt hij niet, zij het ook met inspanning van alle krachten, voor goed gekeerd, dan zal de invoering van de nieuwe rijksmunt nog tot de grootste moeielijkheden aanleiding kunnen geven. Dat alles erken ik volmondig en, wanneer iemand beweerde, dat de Duitsche regeering in munt- en bankzaken op verre na niet eene zoo groote virtuositeit heeft getoond als in de zaken des oorlogs, zal ik het niet wagen hem tegen te spreken. De uitvoering van de munthervorming, ik wil het geenszins betwisten, schijnt tot dusverre niet met voldoende kennis van zaken, of niet met genoegzame voorzorgen te zijn geleid. Zal echter daarom die hervorming niet als een voordeel voor Duitschland mogen beschouwd worden? Mij dunkt, zelfs hij, die van den enkelen gouden standaard in de verste verte geen voorstander is, moet overtuigd zijn, dat de ellendige circulatie in Duitschland met al hare verschillende soorten van munt en van papier, noodig moest worden genezen, en dat er geen ander afdoend middel was dan invoering van een geheel nieuw muntstelsel voor het gansche Rijk. Aangenomen, dat het nieuwe niet zoo uitstekend is als mocht gewenscht worden, aangenomen ook, dat zijne invoering, goeddeels door de schuld van de genomen of niet-genomen maatregelen, wordt bemoeielijkt en vertraagd, aangenomen dat zij veel meer geld en tijd zal kosten, dan gehoopt of voorzien was, toch zal eene overgroote verbetering tot stand komen. En dat men om haar te ver-

krijgen den arbeid heeft kunnen beginnen en doorzetten, dat heeft men vooral te dankeu aan de milliarden.

Dus kan Duitschland - zoo zal wellicht iemand vragen -zich verheugen, dat het een grooten oorlog gratis heeft gevoerd, dat het zich voor Fransch geld tot aan de tanden kan wapenen en dat het de vruchten van eene - trouwens nog niet geheel tot stand gekomen - munthervorming zal plukken? Is dat het voordeel, waarmede de milliardenschatten den overwinnaar zegenen, den overwinnaar, wien zij onder haar toestroomen nog eerst met een zware finantieele crisis hebben bezocht? Is er waarlijk wel stof tot vreugde, of moet men het er voor houden, dat het nadeel zwaarder weegt dan het voordeel?

Dat vooral de Franschman deze vragen met grooten nadruk doet hooren, laat zich denken! Maar zelfs hij zal bij nader inzien en met het oog op de ervaring van zijn eigen vaderland wel bedenken, dat het niet zoo heel weinig beteekent een geweldig zwaren oorlog gratis te hebben gevoerd, een groot land zonder eenige opoffering in voldoenden staat van verdediging te brengen en een ellendig muntwezen te vervangen door een beter. Wanneer nieuwe belastingen worden opgelegd, beseft ieder den zwaren druk dien zij veroorzaken, dan voelt ieder zooveel te beter wat het zegt daarvan verschoond te blijven. En waarlijk het is een niet gering voorrecht voor de Duitschers, dat bij hen geene nieuwe lasten zijn ingevoerd, dat aan hunne nijverheid geene nieuwe belemmeringen zijn in den weg gelegd, dat hunne voortbrenging ongestoord haren gang kan gaan en mag rekenen op een niet verminderend binnenlandsch debiet! Hoe geheel anders is dit alles in Frankrijk gesteld!

En de bloeiende staat der finantiëu gedoogt niet alleen het uitblijven van vele nieuwe en het geheel of gedeeltelijk opheffen van enkele oude belastingen, maar gunt zelfs het doen van vele andere nieuwe uitgaven: ik herinner slechts aan de uitbreiding van spoorwegen en telegrafen, de verhooging van traktementen verleend aan verschillende ambtenaren, vooral aan de onderwijzers, als zoovele uitgaven, die aan het volk op den duur ten goede komen. Alles juist andersom dan in Frankrijk, waar de regeering door haar gebrek aan geld verlamd wordt in het tot stand brengen van heilzame maatregelen.

Doch niet alleen aan het staatsgezag, maar ook rechtstreeks aan het maatschappelijk organisme hebben de milliarden nieuwe krachten toegevoegd. De herinnering alleen aan den vorm,

waarin zij overgebracht waren, is voldoende om het duidelijk in te zien. Schoon de hoeveelheid edel metaal, welke aan Duitschland is overgemaakt, niet zoo groot is geweest, als vrij algemeen was verwacht, was zij toch waarlijk niet gering. Het geheel e bedrag der vijf milliarden kon natuurlijk niet zoo spoedig in geld worden geleverd en Duitschland kon het ook niet begeeren. Want waar zou het al dat geld gelaten hebben? Zelf had het niet zooveel specie noodig, en ze naar elders af te zenden tot betaling van aangekochte goederen, dat zou alleen dan denkbaar zijn geweest wanneer het zijne invoeren in een oogenblik zoo verbazend kon vermeerderen zonder de prijzen van alle goederen overal onzinnig op te drijven, of wanneer andere landen hunne uitvoeren in een oogenblik zoo enorm konden vergrooten. Maar de hoeveelheid edel metaal, die is overgebracht, heeft in bestaande behoeften voorzien; voor een deel is zij benuttigd tot het slaan van de nieuwe rijksmunt, voor een deel is zij gebruikt door de circulatie, welke meer ruilmiddel dan vroeger noodig had sinds den grooten vooruitgang van handel en nijverheid, het toenemen van de drukte des verkeers, het stijgen der prijzen. Al was het gebruik van crediet en credietinstellingen, tegelijk met de vermeerdering van deze laatste, zeer toegenomen: eene grootere hoeveelheid specie was eveneens nuttig en noodig.

Een veel aanzienlijker bedrag is overgemaakt in effecten. Deze zijn gekomen in Duitsche handen om ze niet dadelijk weêr te verlaten. Zij, die gelden beschikbaar kregen door de ontvangen vergoedingen van oorlogsschade, door de amortisatie van staatsschulden, door verkoop tegen hooge koersen aan het invalidenfonds en aan andere instellingen, hebben voor een zeer aanzienlijk bedrag vooral van de vreemde effecten, welke uit Frankrijk waren uitgevoerd, weêr ingekocht. Zij trekken in het vervolg uit Italië, Turkije, Oostenrijk, Rusland, Amerika de rente, die vroeger in Duitschland of niet werd genoten, of uit 's Rijks schatkist werd betaald, dat is uit de opbrengst der belastingen, geheven van hunne landgenooten en van hen zelve. Ieder jaar kunnen zij daarvoor goederen of edel metaal uit het buitenland ontbieden, of wel nieuwe rentegevende fondsen aankoopen. Zoo wordt de koopkracht - om het met Wagner maar eens zoo uit te drukken - van Duitschland voor de toekomst in verhouding tot andere landen, natuurlijk vooral tot Frankrijk, gesterkt. Duitschland wordt een land van ietwat

hooger prijzen en ietwat hooger loonen dan het zonder dezen invloed zou geworden zijn, en daardoor wordt zijne productieve kracht betrekkelijk verhoogd.

Niet op eene in het oog vallende wijze werkt deze invloed. Maar hij komt ieder jaar terug, schenkt de gelegenheid om zonder den uitvoer van goederen of geld te vermeerderen, jaarlijks eene grootere waarde uit het buitenland in te voeren, of wel om tegen verminderden uitvoer eene niet verminderde waarde van elders te verkrijgen. Voortdurend werkt hij gunstig door de prijzen en eveneens de loonen op een betrekkelijk hooger peil staande te houden.

Waren de milliarden niet ontvangen, de oorlogskosten zouden in den vorm van staatsleeningen een duurzamen druk hebben uitgeoefend. Niet alleen het bedrag van hetgeen zou geheven worden van de ingezetenen, maar ook alle verdere belemineringen en bezwaren, waartoe elke belasting aanleiding geeft, zouden nadeelig werken. Al dat nadeel is voorkomen, en bovendien is men in staat geweest om zonder den druk der belastingen te verzwaren de defensieve kracht van het land verbazend te versterken, eene hoogst nuttige munthervorming, zoo al nog niet volkomen tot stand, dan toch tot meer dan een begin van uitvoering te brengen.

En of nu al die voordeelen opwegen tegen de geweldige rampen door de finantieele crisis van 1873 over het Duitsche Kijk uitgestort? Wie zal het zeggen? Eene nauwkeurige balans op te maken zal met de thans voorhanden gegevens wel onmogelijk wezen. Ik voor mij zou intusschen geneigd zijn om aan de duurzame voordeelen meer gewicht te hechten dan aan de voorbijgaande nadeelen. De crisis, zoo zij al niet veroorzaakt is door de plotselinge, toestrooming van massa's geld, is er zonder twijfel in omvang en in hevigheid door toegenomen. Een diepen indruk hebben de menigte ruïnes, die zij heeft te weeg gebracht, achtergelaten. De abnormaal hoog gerezenloonen hebben, nu allengs de rijzing weêr voor een deel is verdwenen, aan de arbeidende klassen, wier opeenhooping in de groote steden er door was bevorderd, en wier gewoonten zich min of meer hadden gewijzigd, misschien meer kwaad dan goed gedaan en zeker minder goed dan de hooge prijzen schade berokkend hebben aan kleine renteniers, ambtenaren en anderen, die van een vast inkomen moesten leven. Van deze trouwens hadden ook velen reeds directe verliezen geleden door den ‘Schwindel’ en den daarop gevolgden ‘Krach.’

Dit alles springt in het oog, meer dan het voordeel, 't welk eensdeels bestaat in het ontkomen aan het nadeel van sterk verhoogde belastingen en treurig gestelde staatsfinanciën, anderdeels en nog meer in de werkingen die zich slechts langzaam, maar dan ook duurzaam, openbaren.

De tegenstelling met Frankrijk biedt zich hier als van zelve aan. Daar zijn de tijdelijke moeielijkheden, welke men, en niet zonder goede reden, met zoo grooten angst had te gemoet gezien, overwonnen zonder catastrofes, schijnbaar zelfs zonder overgroote inspanning. Aan hen, die de zaken zoo voortreffelijk hebben weten te leiden, komt daarvan - al hebben zij onbegrijpelijk hooge onkosten gemaakt - de grootste eer, de meeste dank toe. Maar hij, die de zaken een weinig meer van nabij beziet, en niet, zooals vooral in dit geval een Franschman maar al te gaarne doet, zich ontveinst hetgeen de toekomst nog aan opofferingen zal vragen en aan moeielijkheden baren, hij beseft welke zware lasten het volk nog tal van jaren zal hebben te torschen, welke groote belemmeringen het zal hebben te overwinnen. Juist andersom in Duitschland. De overdracht der milliarden heeft daar - misschien niet zonder eenige schuld aan de zijde der Hegeering - in een opzicht zeer nadeelig gewerkt, zóó, dat de gevolgen zich op een gegeven oogenblik plotseling en heftig openbaarden en dus gemakkelijk waar te nemen waren. Maar op den duur brengen die schatten er belangrijk voordeel aan zoowel direct als indirect, en, al springen de voordeelen weinig in het oog, zij zijn daarom niet van geringe beteekenis.

Trouwens, de balans is, zooals ik zeide, nu althans nog, niet op te maken. Men kan hoogstens aanwijzen waarop dient te worden gelet, en wanneer in vervolg van tijd, als de noodige gegevens voorhanden zullen zijn, iemand eene nauwkeurige re kening van winst en verlies mocht willen opmaken, dan mag hij, althans bij het beoordeelen van de handelingen der Duitsche Regeering, zoo bij het opleggen als bij het spoedig innen van de milliarden, ééne zaak niet uit het oeg verliezen. Het is het doel 't welk zij bij een en ander heeft gehad. Heeft zij eenvoudig om der wille van het geld hare onbegrijpelijk hooge eischen gesteld, en eiken aandrang tot vermindering halsstarrig afgewezen louter uit hebzucht of winstbejag?

Verre van dien! Het politiek doel was bij haar de hoofdzaak. Zij wilde Frankrijk voor een geruimen tijd onschadelijk

maken. Daartoe was de moreele knak van de ongehoord zware nederlagen, naar zij meende, niet voldoende. Zelfs de afstand van grondgebied - die trouwens in het belang van den toekomstigen vrede ook zijne schaduwzijde had - scheen haar nog niet genoeg zekerheid te geven. Ook de zenuw des oorlogs moest worden afgesneden, aan 's lands financiën een diepe, lang bloedende, wonde worden toegebracht. Het budget moest voor tal van jaren zoo zeer worden bezwaard, dat men niet aan krijgstoerustingen, veel minder aan het voeren van oorlog, kon denken, in één woord Frankrijk moest ook finantieel met machteloosheid worden geslagen.

In dat systeem paste voorzeker een maatregel als het opleggen van de geweldig zware oorlogsschatting. Zij moest dan dienen, niet alleen om aan het Fransche volk, 't welk ieder jaar door de verhoogde belastingen zou worden herinnerd aan de noodlottige gevolgen van den lichtzinnig begonnen oorlog, een motief te meer te geven tot den voortdurenden wensch naar vrede, maar bovendien en vooral om het in de onmogelijkheid te brengen tot het voeren van een nieuwen strijd en om het van die onmogelijkheid te overtuigen.

Had de Duitsche Regeering alleen de bedoeling gehad om Frankrijk te weerhouden van het stelselmatig voorbereiden tot, het dreigen met, het zoeken van een revanche-oorlog, dan had zij wellicht reden om zich te verheugen, dat zij niet is teruggedeinsd voor de zware verantwoordelijkheid die zij op zich laadde door het stellen van den ongehoord hoogen eisch van vijf milliarden. Dan zou de aanvankelijk bij Europa opgekomen verontwaardiging over de hardvochtigheid des overwinnaars hebben plaats gemaakt niet alleen voor bewondering van zijn scherpen blik bij het beoordeelen van Frankrijks finantieele hulpbronnen, maar zelfs voor een gevoel van tevredenheid wegens zijn welgekozen middel tot bevordering van een duurzamen vrede

Maar de Duitsche Regeering, die ook den afstand van een belangrijk stuk grond had gevorderd, en zelf onmiddellijk na het tot stand komen van den vrede is begonnen zich tot aan de tanden te wapenen, schijnt veeleer te zijn uitgegaan van de onderstelling: ‘Frankrijk is Duitschlands erfvijand en zal het blijven.’ In die onderstelling laat haar systeem om den tegenstander met machteloosheid te slaan, laten al hare maatregelen zich uitnemend verklaren en het opleggen van de oorlogscontributie zich volkomen verdedigen.

Of echter het systeem zal blijken het rechte te zijn?

Wanneer twee natiën, die in een en hetzelfde statenstelsel samen moeten leven, wel verre van elkanders vriendschap te zoeken, elkander beschouwen als erfvijanden; wanneer de sterkste van de twee zich niet veilig waant zoodra de andere zich onbelemmerd schijnt te bewegen en te ontwikkelen, en deze niets liever zou doen dan de sterkere hoe eer hoe liever op het lijf te springen; wanneer de duur van den vrede enkel en alleen af hangt van haar tijdelijke onmacht - valt er dan op te rekenen dat hij lang zal zijn? Wordt hij niet integendeel iederen dag bedreigd, daar toch niemand weet wanneer die onmacht zal ophouden, nog minder wanneer het gevoel van onmacht zal verdwenen zijn?

Zou niet de ware politiek het streven hebben voorgeschreven om de onderstelling, dat deze machtige naburen erfvijanden moeten zijn, zoo mogelijk te doen vergeten en weg te nemen?

Indien aan Europa, vooral indien aan de kleinere staten, wier rust door het wantrouwen in den duur des vredes is geschokt, deze vraag werd voorgelegd, zou niet het antwoord uit één mond bevestigend worden gegeven?

Voor het oogenblik is Frankrijk machteloos, de af betalingvan de 5 milliarden heeft het zwaar getroffen, doch op verre na niet doodelijk. Het kan weêr machtig en zal weêr rijk worden, en het zal te bezien staan of zijn zelf beheersching sterk genoeg zal wezen om het dan van een nieuwen strijd op leven en dood terug te houden!

Groningen, Maart 1875.

Mr. W.A. REIGER.

Belastingen.

De Gemeentebelasting, beschouwd vooral met het oog op Amsterdam, door Mr. W. Heineken. Amsterdam, J.C. Loman Jr.,1874.

Op welken grond rust het regt tot het heffen van belastingen? Naar welken maatstaf moeten de lasten over de burgers worden verdeeld? Welke middelen leiden tot eene goede verdeeling? Hoe moeten die middelen met het oog op den tegenwoordigen toestand in toepassing worden gebragt? Deze vragen, ofschoon herhaaldelijk behandeld, zijn op verre na niet allen gebragt tot eene bevredigende oplossing, die echter dringend wordt gevorderd bij het rijzen der lasten ten gevolge van de steeds hooger wordende eischen, aan Staat en Gemeente gesteld.

Hij, die aan zoodanige oplossing zijne krachten wijdt, mag dus niet geacht worden nutteloos werk te verrigten. De heer Mr. W. Heineken heeft dit goed ingezien toen hij zich zette tot het opstellen van zijn geschrift over: *De Gemeentebelasting beschouwd vooral met het oog op Amsterdam*, en hij verdient daarvoor dank. Al is zijn werk niet vlekkeloos en biedt het niet alles aan, wat men verlangt, toch geeft het blijk van ernstig onderzoek. In geen geval mag het aan de aandacht ontgaan van hen, die in dit onderwerp belang stellen en even- min onwederlegd blijven, waar men meent den schrijver niet in het goede spoor te zien.

Aan deze overweging danken onderstaande beschouwingen haar ontstaan. Zij omvatten een grooter gebied, dan de heer Heineken heeft gekozen, die blijkens den titel van zijn geschrift, al blijft ook hij niet altijd binnen de grenzen, zich bijna uitsluitend op het veld der gemeentebelastingen beweegt. Dit laatste verhoogt de waarde van het werk niet. Rijks- en gemeentebelastingen staan zoo innig met elkander in verband, dat zij slechts als één geheel kunnen worden beschouwd, en de op-

lossing der in den aanvang gestelde vragen kan dus ook alleen worden verkregen door dat geheel tot voorwerp van onderzoek te maken.

Overwegen wij na deze algemeene opmerking den inhoud van het geschrift meer in bijzonderheden. Eene beschouwing over het ontstaan en het begrip, vooral van gemeentebelastingen, vormt de inleiding Niet alles, wat daaromtrent wordt gezegd, kan gaaf worden toegestemd. Zoo mag worden gevraagd, of bij de stelling, dat de eerste inkomsten der steden het karakter van vergoeding voor genoten diensten hadden, wel is gelet op de persoonlijke diensten, die werden gevorderd, en op het gemeen schot, dat op vele plaatsen als verhooging van het grafelijk schot werd geheven; terwijl aan den anderen kant niet mag worden voorbijgezien, dat de heffingen, door den schrijver genoemd, zooals marktgeklen, liggelden enz., voor zoover zij nog bestaan, door velen ook nu niet als belastingen worden beschouwd. De gronden van het betoog, dat het historisch onjuist is aan belasting het karakter van ruil of vergoeding van dienst te ontzeggen, zijn derhalve betwistbaar.

Hoe dit ook zij, meer en meer komt men tot de overtuiging, dat het regt tot heffing van belasting zijn grond vindt, niet in ruil van dienst, maar in de noodzakelijkheid om aan Staat of Gemeente, die onmisbare ligchamen in de maatschappij, de middelen te verschaffen tot vervulling van hunne taak. Ware het anders, dan zou het bedrag, van elk belastingschuldige geheven, moeten geëvenredigd zijn aan de diensten, welke hij van Staat of Gemeente geniet, en het ongerijmde hiervan is o.a. door John Stuart Mill duidelijk aangetoond. De diensten, welke de Staat aan de burgers bewijst, nemen niet toe in verhouding tot hun vermogen, en in vele gevallen zelfs zal de behoeftige van den Staat grooter voordeel trekken, dan de meer gegoede.

Eenige verwondering wekt het daarom, dat de heer Heineken, die zich als groot voorstander van belasting naar het inkonen doet kennen, bij herhaling verklaart niet gaarne het privaatregtelijk begrip van vergoeding van dienst geheel te willen opgeven. Vermoedelijk moet dit worden verklaard uit vrees, dat van het regt misbruik zal worden gemaakt, door niet alleen uitgaven in het algemeen belang, maar ook andere met de opbrengst van belastingen te dekken, doch zoodanig misbruik moet worden bestreden door waarborgen voor een goed beheer, niet door miskenning van het regt.

Dewijl voor de Gemeente niet minder dan voor den Staat de noodzakelijkheid van uitgaven aan het algemeen belang moet worden getoetst, kan onzen schrijver worden toegegeven, dat terugkeer tot een vroegeren toestand, toen meermalen tot dekking van eene bepaalde soort van uitgaven ook eene bepaalde belasting was bestemd, weinig voordeel en daarentegen wel groote verwarring zou kunnen geven. Al wilde men overigens de zoogenaamde specialisatie van belastingen in toepassing brengen, men zou deze in den tegenwoordigen tijd niet zoo kunnen uitbreiden, dat zij een aanmerkelijken invloed op het gemeentelijk belastingstelsel zou uitoefenen. Het is daarom onnoodig bij dit punt lang stil te staan.

Evenmin eischt het door ons beoogde doel te verwijlen bij eenige andere vraagstukken, in den aanvang van dit geschrift ter sprake gebragt. Ten einde niet te uitvoerig te worden, zullen wij voornamelijk onze aandacht wijden aan de uitkomst, die de schrijver door zijn onderzoek heeft verkregen, zonder hem bij zijn betoog op den voet te volgen. Voor dat wij van de inleiding afstappen mogen wij echter de opmerking niet terughouden, dat een meer geleidelijke gedachtengang daaraan niet zou hebben geschaad.

I.

Na in eenige trekken de geschiedenis te hebben geschetst der voorschriften, die in de gemeentewet de bevoegdheid der gemeentebesturen tot heffing van belastingen omschrijven, maakt onze schrijver achtervolgens de belastingen, waarover Amsterdam tot dekking der algemeene uitgaven beschikt, tot onderwerp zijner beschouwingen.

In de eerste plaats komt de belasting op het personeel ter sprake. Amsterdam beschikt over vier vijfden van de opbrengst dezer belasting en heft bovendien 80 opcenten, zoodat dit middel volgens de begrooting voor 1875 aan de gemeentekas ƒ 1,744,900 oplevert.

De belasting op het personeel is eene verteringsbelasting, waarbij het bedrag der vertering wordt opgemaakt uit de huurwaarde der woning, uit het zich daarin bevindende aantal deuren, vensters en haardsteden, uit het daarin aanwezig meu-

bilair en uit het aantal dienstboden en paarden. Bij nadere beschouwing dezer grondslagen moet het voor hem, die met de geschiedenis dezer belasting niet bekend is, onverklaarbaar zijn, dat het getal deuren, vensters en haardsteden een afzonderlijken grondslag uitmaakt. Bij schatting der huurwaarde van eenig perceel zullen deze bestanddeelen daarvan wel in aanmerking worden genomen en, waar men meent dit niet te moeten doen, duiden zij meestal ook geene grootere vertering aan. Teregt wordt dus aangedrongen op afschaffing dezer grondslagen, die bovendien tot ongerief en onbilijkheid in de toepassing aanleiding geven.

Ofschoon het getal dienstboden en paarden van weelde een zeer goed element is tot berekening der vertering, worden ook tegen deze grondslagen bezwaren ingebragt, deels van staathuishoudkundigen, deels van practischen aard. De heer van Houten[1] o.a. zou slechts de huurwaarde en het meubilair willen behouden. Men moge hiermede niet instemmen, toch is de opmerking van den heer Heineken, dat de belasting hierdoor zou ophouden verteringsbelasting te zijn en belasting naar den uiterlijken staat zou worden, niet juist. Het bewijs, dat eene belasting naar den uiterlijken staat geene verteringsbelasting is, kan niet worden geleverd.

Doch deze belasting heeft nog andere gebreken van ernstiger aard. In de eerste plaats is niet genoeg in aanmerking genomen, dat het bedrag der verteringen niet in gelijke verhouding klimt of daalt, als de huurwaarde der woning. Men zal bijv. wel niet als regel mogen aannemen, dat hij, die een huis van ƒ 1200 huurwaarde bewoont, slechts tweemaal meer verteert, dan de bewoner van een huis van ƒ 400.

De belasting steunt voorts op de onderstelling, dat tusschen het bedrag der verteringen en de huurwaarde eene zekere vaste verhouding bestaat, maar nu moet ook worden gelet op de omstandigheden, waardoor die verhouding wordt verbroken. Vooral komt dit in aanmerking bij groote gezinnen en neringdoenden. Groote gezinnen behoeven eene ruimere woning dan kleine, en uit het feit, dat beide huizen van gelijke huurwaarde bewonen, mag niet worden afgeleid, dat zij evenveel verteren. Een winkelier heeft eene goed gelegen ruimte noodig tot uitoefening van zijn bedrijf en uitstalling zijner waren: Door

1 Mr. S. van Houten, De toekomst onzer financiën, blz. 52.

het bedrag zijner vertering even hoog te schatten als dat van iemand, die een perceel van gelijke huurwaarde geheel tot bewoning gebruikt, vervalt men in eene ongerijmdheid.

Ook tegen de andere grondslagen kunnen grieven van denzelfden aard worden aangevoerd.

Deze bezwaren worden nog gewigtiger, indien men aanneemt, dat de personele belasting bestemd is de burgers niet naar hunne vertering, maar naar hun vermogen, uit die vertering opgemaakt, te treffen; eene stelling, waartoe men de toevlugt moet nemen, wil men deze belasting bij het tegenwoordig zamenstel van heffingen op staatsregtelijke en staathuishoudkundige gronden verdedigen.

Wordt overigens aan deze stelling vastgehouden, dan kan niet worden ontkend, dat deze belasting zeer slecht aan hare bestemming beantwoordt. Het is duidelijk dat zij de besparingen niet in aanmerking kan nemen. Zij, wier toestand vertering van hun gansche inkomen vordert, worden derhalve geheel getroffen, terwijl anderen, wier vermogen besparing toelaat, voor dat deel zijn vrijgesteld. Het moet dus den heer Heineken worden toegegeven, dat deze belasting als belasting naar het vermogen afkeuring verdient en, indien men van de onderstelling uitgaat, dat in een goed belastingstelsel elk naar zijne middelen moet worden getroffen, daarin niet de eerste plaats mag innemen.

Als tweede middel van inkomst van Amsterdam wordt genoemd 40 opcenten op de belasting wegens gebouwde, en 10 opcenten op die voor ongebouwde eigendommen. De eerste zijn op de begrooting voor 1875 uitgetrokken voor ƒ 299,000 en de tweede voor ƒ 500.

De beschouwingen van onzen schrijver over deze belasting achten wij niet duidelijk en weinig bevredigend. Bekend is het, dat strijd wordt gevoerd over de vraag, of de grondbelasting als eene grondrente moet worden beschouwd, dan wel of zij op den eigenaar of op den huurder drukt. Tot toelichting van dit vraagstuk nu zegt de heer Heineken o.a. het volgende: ‘De grondbelasting is volstrekt geen vaste of proportionele bijdrage gebleven van het onroerend goed. Dit is alleen dan mogelijk wanneer het gedeelte, dat betaald wordt, in constante evenredigheid blijft met de opbrengst, want slechts in dat geval kan men zeggen, dat bij verkoop van het onroerend goed op dezen vasten factor kan worden gerekend,

zoodat de eigenaar er werkelijk persoonlijk niet door wordt bezwaard'[1].

De slotsom van dit betoog schijnt dus te moeten zijn, dat de bijdrage vast of proportioneel is, indien zij in constante evenredigheid blijft met de veranderlijke opbrengst en dat, zoo dit laatste niet geschiedt, de tegenwoordige eigenaar wel wordt bezwaard. Volgens de algemeene opvatting echter draagt juist de onveranderlijkheid der belasting het meest bij, om haar het karakter te geven van eene grondrente, die alleen drukt op hem, die tijdens de invoering der belasting eigenaar was. Later blijkt dan ook, dat dit de bedoeling des schrijvers was, want hij deelt mede, dat de door hem in zoo duistere woorden omschreven theorie het meest volkomen in praktijk is gebragt in Engeland, waar de landtax is gefixeerd en afkoopbaar gesteld. Dit is dus de theorie van grondrente.

Het komt ons voor, dat onze schrijver ook in zijn verder betoog zich het vraagstuk der grondbelasting niet altijd helder voorstelt en meermalen bij het nagaan van de werking dezer belasting op twee gedachten hinkt. In dit laatste staat hij trouwens niet alleen. Zelfs de regering heeft zich hiervan niet vrij gehouden. Komt herziening der belastbare opbrengst ter sprake, dan heet dit middel eene gewone belasting van de opbrengst; heeft men daarentegen eene inkomstenbelasting op het oog, dan wordt de grondbelasting onmiddellijk eene grondrente, die niet meer op den tegenwoordigen eigenaar drukt.

Intusschen is het hoog tijd, dat aan dezen strijd een einde kome. Door nu eens naar deze, dan naar gene zijde over te hellen, pleegt men tegenover velen onregt en belemmert men meer en meer eene goede inrigting van het belastingstelsel. Wij willen daarom onze meening omtrent de oplossing van dit vraagstuk niet achterhouden.

Het is bekend, dat onder den naam van grondbelasting gemiddeld 12.13 pCt. wordt geheven van de belastbare opbrengst der gebouwde en ongebouwde eigendommen. Gemiddeld, want niet in alle provinciën wordt naar dezelfde verhouding belast. De belastbare opbrengst berust bijna geheel op de schattingen bij de invoering van het kadaster, voor welke schattingen de gemiddelde huurwaarde over de jaren 1816 tot 1826 tot grondslag is genomen. Tot op de wet van 22 Julij 1873, houdende

1 t.a.p., blz. 44.

herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen, had alleen eene nieuwe schatting plaats bij stichting, verandering, afbraak of vernieling van gebouwen en bij ontginning, droogmaking, vergraving of vermindering in waarde van gronden door verzanding of dergelijke rampen. Waardevermeerdering door betere gemeenschapsmiddelen, door verandering van bestemming van den grond, of door betere bebouwing had dus geen invloed op de belastbare opbrengst. In het algemeen heeft ook, met uitzondering van Limburg, het bedrag dat van elk perceel wordt geheven, weinig verandering ondergaan, vooral sedert 1843, na welk tijdstip de bovengenoemde herschattingen niet meer ten bate van de belastingschuldigen, maar ten voordeele van het Rijk komen. De bewering, dat de belasting, die op eenig perceel drukt, in verhouding staat tot de tegenwoordige waarde daarvan, is dus ongerijmd.

Dit heeft dan ook geleid tot de reeds genoemde wet ter herziening van de opbrengst der gebouwde eigendommen. Kan deze wet worden verdedigd, en zoo ja, moet dan ook tot herziening der ongebouwde worden overgegaan? Deze laatste vraag heeft te meer gewigt, omdat de tegenwoordige Minister van financiën tot eene bevestigende beantwoording geneigd schijnt.

Het moet waarschijnlijk aan de vereeniging van de belasting op de gebouwde en van die op de ongebouwde eigendommen in één belastingwet en aan de gelijke heffing voor beide soorten van bezitting worden toegeschreven, dat vroeger zoo weinig de aandacht is gevallen op het feit, dat de eerste belasting een geheel anderen druk uitoefent, dan de tweede. Vooral in den laatsten tijd is dit meer en meer ingezien en ook de heer Heineken wijst teregt op dit verschil.

Wat toch is de zaak? Als regel mag worden aangenomen, dat, behalve in het later vermelde geval, de producent van een voorwerp, hetwelk door belasting wordt getroffen, zoo de vraag ten minste tegen het aanbod opweegt, de belasting overdraagt op den gebruiker of verbruiker, indien de behoefte, waarin het voorwerp moet voorzien, niet kan worden bevredigd op eene andere minder bezwarende wijze, waarbij de belasting wordt ontgaan.

Ook op woningen is dit toepasselijk. Ieder heeft behoefte aan eene woning en die behoefte is gebonden aan eene bepaalde plaats. Zij kan slechts daar worden bevredigd en het voorwerp, dat daartoe dient, kan ook alleen daar worden voort-

gebragt. Het is dus niet mogelijk hierbij de belasting te ontgaan, want de korte vrijdom van belasting voor nieuwe woningen kan buiten aanmerking worden gelaten. Onder deze omstandigheden draagt derhalve de producent de belasting op den gebruiker, d.i. den nieuwen eigenaar of den huurder, over.

Dat deze zienswijze juist is, blijkt duidelijk, indien men nagaat, welke gevolgen afschaffing dezer belasting zou hebben. Zou deze op den duur ten bate komen der eigenaren van huizen? In geenen deele. Zoo vraag en aanbod onveranderd bleven, zouden de huurprijzen dalen. Geschiedde dit niet, dan zouden nieuwe huizen verrijzen, waarvoor, als niet door belasting gedrukt, lager huur zou worden gevraagd.

Ook de ondervinding heeft, gelijk de heer Heineken opmerkt, de juistheid hiervan aangetoond. Toen na 1865 de opcenten op de grondbelasting een weinig werden verhoogd, volgde onmiddellijk eene rijzing der huurprijzen. Nu moge het waar zijn, dat de groote vraag naar woningen op dat oogenblik die rijzing in de hand werkte en deze dan ook dikwijls meer bedroeg dan de verhooging van belasting, uit dit feit mag niettemin worden afgeleid, dat zelfs zonder die meerdere vraag hoogere huren zouden zijn gevolgd.

Tot nu toe is de werking dezer belasting nagegaan in het geval, dat het aanbod de vraag niet overtreft. Bij de beoordeeling eener belasting moet dan ook in de eerste plaats die toestand in aanmerking worden genomen, omdat hij de normale is. De productie houdt spoedig op, indien de vraag niet tegen het aanbod opweegt en derhalve de kosten van voortbrenging niet worden vergoed. Onze belastingwetten zijn dan ook op die onderstelling gegrond. De accijnsen hebben ten doel, niet den producent, maar den verbruiker te treffen. Dit wordt, tenzij de heffing eerst bij het verbruik geschiede, alleen bereikt, indien de vraag ten minste even groot is als het aanbod. Anders toch drukt de belasting geheel of ten deele op den voortbrenger.

Volgens velen doet zich dit laatste verschijnsel in gelijke mate bij de belasting op gebouwde eigendommen voor. Hierbij verliest men, naar het ons voorkomt, te veel uit het oog, dat de belasting niet verschuldigd is van een onbewoond huis, maar alleen bij werkelijk gebruik. Als regel moet worden aangenomen, dat zoodanige belasting door den gebruiker of verbruiker wordt gedragen, hoe ook het belaste voorwerp in prijs zij verminderd. Van den wijnaccijns, bij den uitslag geheven, kan, ook niet bij

dalenden prijs, worden gezegd, dat hij hoofdzakelijk op den wijnkooper nederkomt. Welk verlies de eigenaar van een huis zich ook getrooste op zijn kapitaal of de rente daarvan, welke uitgaven hij ook voor zijne rekening neme, hetzij om een huurder te vinden, hetzij om dien voor langen tijd te behouden, in het algemeen moet men onderstellen, dat hij de nieuwe jaarlijksche uitgaaf wegens eene belasting, die alleen ten gevolge der verhuring verschuldigd is en gelijkelijk op alle bewoonde huizen drukt, in den huurprijs geheel terugvindt. Wel kan worden toegegeven, dat het gevolg van elke belasting op voorwerpen van gebruik of verbruik, dat zij invloed heeft op de vraag daarnaar en dus indirect ook den producent eenigzins treft, zich vooral doet gevoelen, zoo op eenige plaats door vermindering van bevolking of welvaart overvloed van huizen is. In de eerste plaats is dit het geval, dewijl deze onnatuurlijke verhouding tusschen vraag en aanbod bij huizen niet van zoo voorbijgaanden aard is, als bij artikelen van verbruik of bij voorwerpen, die niet aan eene bepaalde plaats gebonden zijn, en ten tweede door de niet zeer logische bepaling, dat de grondbelasting wel vervalt, indien het huis onbewoond is, maar in den regel niet vermindert, zoo de huurwaarde daalt. Een en ander geeft echter nog geen grond te ontkennen, dat de belasting ook onder de zoo even geschetste omstandigheden voornamelijk door den huurder wordt gedragen.

Drukt de belasting op gebouwde eigendommen meestal op den gebruiker, die op ongebouwde werkt geheel anders. De laatste treft voornamelijk den grond als middel van voortbrenging, en de waarde daarvan wordt niet, zooals bij huizen, voornamelijk naar de productiekosten bepaald, maar naar hetgeen hij na aftrek van alle kosten en lasten zuiver kan opleveren. Indien nu even als bij huizen de producten alleen konden worden voortgebragt op gronden, die door eene gelijkmatige grondbelasting worden getroffen, dan zou men mogen aannemen, dat de eigenaar van den grond in hoogeren prijs der voortbrengselen vergoeding vindt voor de door hem betaalde belasting en deze dus op de verbruikers overdraagt. Dit is evenwel slechts voor zeer enkele producten het geval. De voortbrenging van gewone producten is niet aan één plaats gebonden, en deze kunnen meestal zoo gemakkelijk worden vervoerd, dat de lasten, die den producent of den eigenaar van den grond op eenige plaats drukken, in den regel geen of slechts een geringen invloed op den prijs uitoefenen.

Hieruit volgt, dat de eigenaar den last niet kan overdragen op den huurder, want deze zal het bedrag van den huurprijs afmeten naar hetgeen de grond hem zuiver kan opleveren en zich niet bekommeren om de lasten, die de eigenaar moet betalen.

Treft deze belasting echter elken eigenaar of alleen hem, die tijdens hare invoering eigenaar was? De oplossing dezer vraag ligt reeds in het vroeger opgemerkte, dat de waarde van den grond wordt bepaald naar hetgeen hij na aftrek van alle gewone kosten en lasten zuiver kan opbrengen. Een kooper zal dus in den regel den prijs, dien hij wil geven, naar die zuivere opbrengst afmeten en de belasting terugwerpen op den verkooper, zoodat alleen hij de belasting draagt, die tijdens de invoering eigenaar was. Hij kan beschouwd worden als voor het gekapitaliseerd bedrag der belasting te zijn onteigend.

Deze werking is niet alleen aan de onderhavige belasting eigen. Zoo is het o.a. aan geen twijfel onderhevig, dat de buitenlandsche houders van Oostenrijksche schuldbrieven, toen de regering van dat land die obligatiën belastte, gedeeltelijk zijn onteigend. De waarde van den schuldbrief toch hangt vooral af van den interest, en dewijl de belasting werkt als verlaging van den interest, verlaagt zij ook de waarde van den schuldbrief.

Men kan als regel stellen, dat elke belasting op inkomsten uit grondeigendom of kapitaal gelijke gevolgen heeft, tenzij de grond of het kapitaal in eene behoefte voorziet, die niet met ontwijking der belasting kan worden bevredigd. Die behoefte kan bestaan aan de zijde van den gebruiker, of aan die van den eigenaar. In het eerste geval komt de belasting neder op den gebruiker, gelijk voor de belasting op woningen is aangetoond, en zooals ook eene regering ondervindt, die na het invoeren eener belasting op schuldbrieven eene nieuwe leening sluit. Het tweede geval doet zich op de krachtigste wijze gelden, indien alle inkomsten uit grondeigendom of kapitaal in gelijke mate worden getroffen. Daardoor wordt aan overdragt van belasting het meest de pas afgesneden. De natuurlijke waardeverhouding tusschen de verschillende soorten van kapitaal wordt dus niet verbroken, en de behoefte van den eigenaar van eenig vermogen, om het vruchtdragend te maken, treedt op den voorgrond. Indien dezen de mogelijkheid wordt ontnomen dit met ontwijking der belasting te doen, dan drukt de belasting op hem en niet op den gebruiker of den vroegeren eigenaar. Maakte de belasting op de ongebouwde eigendommen deel uit van eene

gelijkmatige belasting op alle inkomsten uit grondeigendom en kapitaal, dan zou in den regel de kooper van grond bij het bepalen van den koopprijs die belasting niet in aanmerking kunnen nemen, want hij zou, op welke wijze ook hij zijn geld belegde, aan gelijke belasting onderworpen zijn, terwijl de verkooper van zijne zijde bij het geven van eene andere bestemming aan den koopprijs evenzeer door de belasting zou worden getroffen. In dezelfde onderstelling zou de belasting op gebouwde eigendommen door den eigenaar meestal niet op den gebruiker kunnen worden overgedragen, want daardoor zouden huizen zoodanig boven ander kapitaal zijn bevoordeeld, dat spoedig meer vermogen die bestemming zou erlangen.

Keeren wij echter terug tot de grondbelasting, zooals die thans bestaat. De uitkomst van ons onderzoek is, dat in het algemeen de belasting op de gebouwde eigendommen drukt op den gebruiker der woning, terwijl die op ongebouwde alleen hem treft, die bij de invoering of de verhooging der belasting eigenaar was. Hieruit volgt, dat de herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen, bij de wet van 22 Julij 1873 bevolen, goedkeuring verdient, in de onderstelling altijd, dat van afschaffing dezer belasting geen sprake kan zijn. De aanslagen toch berusten tot nu toe op schattingen over de jaren 1816-1825 en hoe ongelijkmatig de belasting ten gevolge van de groote verandering, die sedert dat tijdperk in den toestand van de verschillende deelen des lands heeft plaats gehad, dus thans drukt, behoeft niet nader te worden aangetoond. Van de herziening mag in dit opzigt groote verbetering worden verwacht.

De vraag, of gelijke maatregel voor de ongebouwde eigendommen aanbeveling zou verdienen, laten wij voor het oogenblik rusten, ten einde den draad van het betoog in het geschrift van den heer Heineken niet af te breken.

Op grond van algemeene beginselen zijn wij tot dezelfde uitkomsten geraakt als die schrijver..... had moeten komen. Wij zeggen had moeten komen, want het maakt een zonderlingen indruk, dat de heer Heineken, na op blz. 55 teregt te hebben betoogd, dat, waar de vraag naar woningen grooter is dan het aanbod, niet de eigenaar maar de huurder de belasting betaalt, en te hebben gewezen op de rijzing der huren na de vermeerdering der opcenten, op bladz 58 het volgende schrijft: ‘Want het maakt een groot verschil, of de belasting op de

gebouwde eigendommen nog moet worden opgelegd, dan of zij reeds bestaat. Wien zij drukt, eigenaar of bewoner, hangt af van den stand van vraag en aanbod van woningen op het oogenblik, dat zij wordt ingevoerd of verhoogd, en het eigenaardige van eene belasting op onroerend goed is, dat zij, eenmaal gevestigd en niet veranderd wordende, blijft, waar zij zich eenmaal bevindt. En al ware het aan te toonen, dat bij de vestiging der belasting, of bij hare verhooging, de billijkheid niet is betracht, en de huurders van huizen meer dan rechtvaardig zijn bezwaard geworden, er bestaat niet de minste zekerheid, dat die onbillijkheid zal worden goed gemaakt door de belasting weder op te heffen of te verminderen.' Om deze redenen acht onze schrijver niet alleen het behoud dezer belasting tot het tegenwoordig bedrag wenschelijk, maar stelt hij zelfs fixatie daarvan in het vooruitzigt. Het schijnt hem echter te ontgaan dat door zoodanige fixatie dezer belasting, waarvan hij zelf verklaart, dat zij thans in vele gevallen op den huurder drukt, nieuwe woningen boven bestaande zouden worden bevoorregt en dien ten gevolge de last geheel zou nederkomen op hem, die tijdens den maatregel eigenaar eener woning is, hetgeen dus met onteigening gelijk zou staan.

Onverklaarbaar is het hoe dit een en ander met elkander rijmt. Ook hier heeft de schrijver zich de zaak niet helder voorgesteld en wij herhalen, dat zijne beschouwingen over de grondbelasting zeker niet het best uitgewerkt gedeelte van zijn geschrift uitmaken.

II.

Het deel, aan de plaatselijke directe belasting te Amsterdam gewijd, is blijkbaar met meer zorg behandeld.

Deze belasting is ingevoerd in 1856. Wij achten het onnoodig bij hare geschiedenis lang stil te staan. Alleen zij vermeld, dat reeds bij hare vaststelling velen zich verklaarden voor eene directe belasting naar het inkomen volgens eigen aangifte. In stede daarvan werd ingevoerd eene belasting naar een vermoedelijk inkomen, welks bedrag wordt opgemaakt uit de huurwaarde volgens de Rijks personele belasting, het mobilair, de dienst- en werkboden, de paarden van weelde en de talrijkheid van het gezin; terwijl hij, die aantoont, dat het op die

wijze verkregen cijfer hooger is dan zijn werkelijk inkomen, naar dit laatste wordt aangeslagen.

Bij de huurwaarde wordt het perceelsgedeelte, dat tot bewoning dient en niet dat, uitsluitend aan de uitoefening van beroepen of bedrijven gewijd, in aanmerking genomen; daarentegen worden stallen van weelde met woningen gelijk gesteld. De huurwaarde van hetgeen op deze wijze als woning wordt beschouwd, wordt, ter berekening van het vermoedelijk inkomen wegens dezen grondslag, vermenigvuldigd met een cijfer, dat, naarmate de huurwaarde hooger is, van 3 tot 10.60 klimt. Huurwaarde beneden ƒ 80 komt niet in aanmerking.

Het inkomen wegens mobilair wordt berekend in evenredigheid van de huurwaarde. Het houden van elke vrouwelijke dienstbode, volgens de Rijks personele belasting in de 1^{e} klasse vallende, wordt gerekend een inkomen van ƒ250 en van elken mannelijken derzelfde klasse een van ƒ300 aan te duiden, terwijl de eenige vrouwelijke dienstbode in een gezin met inwonende minderjarige kinderen en de eerste vrouwelijke dienstbode in zoodanig gezin, wanneer slechts twee vrouwelijke worden gehouden, niet worden geteld.

Het houden van elk paard der 1^{e} kl. wordt geacht een inkomen van ƒ 400 aan te duiden.

Wegens talrijkheid van het gezin wordt het bedrag der belasting van hem, die meer dan drie minderjarige inwonende kinderen heeft, verminderd met 5 pCt. voor elk kind boven dat getal.

Dit zijn de hoofdtrekken der tegenwoordige belasting. Tot goed verstand van hetgeen volgt scheen eene korte uiteenzetting daarvan wenschelijk.

Een hoofdbezwaar tegen deze belasting, van vele zijden en ook door onzen schrijver aangevoerd, is dat zij niet zou strooken met art. 243 der gemeentewet, de bepaling inhoudende, dat hoofdelijke omslagen en andere plaatselijke directe belastingen worden geheven naar grondslagen, die voor een redelijken maatstaf van het inkomen der belastingschuldigen te houden zijn, terwijl de tweede alinea verbiedt als grondslagen uitsluitend aan te nemen een of meer grondslagen van de personele belasting of van de andere rijksbelastingen, direct naar het vermogen of inkomen geheven.

Heeft de wetgever nu bij het maken dezer bepaling vooral op het oog gehad eene belasting op de werkelijke inkomsten,

zoo als onze schrijver wenscht? Het kan met grond worden betwijfeld. Toen in 1865 de verordening tot invoering eener gemeentelijke inkomstenbelasting, steunende op eigen aangifte, was vastgesteld, hadden Gedeputeerde Staten van Gelderland daartegen de volgende bedenkingen[1]:

'Uit de gemeentewet en de geschiedenis harer vaststelling is niet af te leiden, dat men in art. 243 eene inkomstenbelasting bedoeld heeft. Het tegendeel is waar.'

'De hoofdelijke grondslagen of directe plaatselijke belastingen, daar bedoeld, worden volgens dat artikel niet geheven direct naar het vermogen of het inkomen zoo als de Rijksbelastingen, waarvan sprake is in het vierde lid van art. 240, maar naar grondslagen, die voor een *redelijken maatstaf* van het inkomen der belastingschuldigen *te houden zijn*.'

'Op de hoofdsom der Rijksbelastingen direct naar het inkomen geheven (zoo die er zijn), mogen de gemeentebesturen slechts opcenten heffen, maar eene eigene heffing van dusdanige belasting is hun niet geoorloofd.'

'Met art. 243 zou de heffing van zulk eene belasting bepaaldelijk onvereenigbaar zijn.'

'De grondslagen, in dat artikel bedoeld, kunnen geene andere wezen dan feiten en omstandigheden, waarnaar men het inkomen *beoordeelt*; feiten en omstandigheden, die een redelijken maatstaf voor deze schatting aangeven. Men wilde dus bij deze belasting het vermoedelijk inkomen, uit de bedoelde feiten op te maken, niet het werkelijk inkomen treffen. Men wilde verder dat er eene autoriteit zou zijn, die deze schatting bewerkstelligde.'

'Dit een en ander komt bij eene belasting, direct naar het inkomen geheven, niet in aanmerking.'

'Bij zoodanige belasting is geen andere grondslag denkbaar dan eene aanduiding of berekening, zoo na mogelijk, van het werkelijk inkomen zelf, iets dat eigenlijk alleen van den belastingschuldige zelven kan uitgaan.'

Ongetwijfeld strookt de tegenwoordige Amsterdamsche belasting meer met deze opvatting van het eerste lid van voormeld art. 243 dan het geval zou zijn met eene zuivere inkomstenbelasting, zoo als de heer Heineken wenscht, en het betoog,

1 Zie Aanteekening op de Gemeentewet van Mr. J.H.G. Boissevain, aangevuld door Mr. G. van Oosterwijk, blz. 1338.

dat die opvatting onjuist is, heeft die schrijver niet geleverd. Hij zij dus voorzigtig bij het aandringen op strikte naleving van meergenoemd art. 243.

Maar de Amsterdamsche verordening is toch, naar wordt beweerd, geheel in strijd met het tweede lid van dit artikel, dat het uitsluitend aannemen van een of meer grondslagen der personele belasting verbiedt. De huurwaarde, het mobilair, de dienstboden en de paarden zijn grondslagen der personele belasting en de talrijkheid van gezin is, volgens deze opvatting, geen grondslag.

Op den voorgrond zij gesteld, dat, zoo als onze schrijver op blz. 29 teregt aantoont, dit verbod zijn oorsprong dankt aan de vrees, dat de opbrengst der personele belasting, toen zij nog geheel ten behoeve van het Rijk werd geheven, door onbeperkte vrijheid der gemeenten tot het gebruiken derzelfde grondslagen zou kunnen verminderen, doch dat dit voorschrift, sedert den afstand van vier vijfden der opbrengst van deze belasting aan de gemeenten, voor het Rijk bijna al zijn belang heeft verloren.

‘Het is niet tegen te spreken’, zegt onze schrijver, ‘dat de gemeenten door deze bepalingen in het gebruik van de grondslagen van het personeel, dat nu bijna geheel eene plaatselijke belasting is, zeer bemoeijelijkt worden, meer misschien, dan voor de vrijheid der gemeenten wenschelijk is, maar eene verzachtende omstandigheid voor die grief tegen de wet van 1865 is, dat deze een overgangstoestand heeft in het leven geroepen.’

Men mag vragen, of deze overweging den heer Heineken niet had moeten bewegen om minder op handhaving van deze bepaling aan te dringen.

Maar de grief zelve is niet gegrond. In de eerste plaats zij opgemerkt, dat de grondslagen der personele belasting in de plaatselijke belasting aanmerkelijk zijn gewijzigd, doordien in de laatste wat tot uitoefening van beroep of bedrijf strekt, niet in aanmerking komt Ten tweede wordt over het hoofd gezien, dat de grondslagen in de eerste belasting eene geheel andere plaats innemen, dan in de laatste. Vooral blijkt dit ten opzigte van de huurwaarde en het mobilair. Bij de personele belasting rijst en daalt de belasting in dezelfde verhouding als de huurwaarde en de waarde van het mobilair, en beide kunnen dus teregt als grondslagen van belasting worden beschouwd. Bij de plaatselijke belasting is dit niet het geval. Daar is de

huurwaarde niet de maatstaf der belasting, zoodat tusschen beide steeds dezelfde verhouding bestaat, doch de maatstaf van het inkomen, waarnaar de belasting wordt geheven. Zij is daar dus niet grondslag van belasting, maar grondslag tot berekening van het inkomen.

Bij de plaatselijke belasting moeten dan pok de grondslagen in laatstgemelden zin en niet in de eerste beteekenis worden opgevat. Dit wordt bevestigd door de bepaling, dat alleen naar het werkelijk inkomen wordt belast, indien de grondslagen een te hoog cijfer aanwijzen, ofschoon, het moet worden erkend, de woorden der verordening op enkele plaatsen tot misverstand aanleiding geven.

Ook bij de beoordeeling van den grondslag talrijkheid van gezin is dit uit het oog verloren. Ongetwijfeld is dit geen grondslag van belasting, maar kan evenzeer worden ontkend, dat het een grondslag is tot berekening van het vermoedelijk inkomen?

Waarom talrijkheid van gezin in aanmerking wordt genomen, is duidelijk. Het behoeft geen uitvoerig betoog, dat de Amsterdamsche belasting geene regtstreeksche belasting is van alle inkomsten, maar eene naar de vertering, waarbij wordt aangenomen, dat tusschen deze en het verteringsvermogen, dat is het vermoedelijk inkomen, eene zekere verhouding bestaat. Die gewone verhouding wordt evenwel verbroken, wanneer de grootte van het gezin eene ruimere woning noodig maakt, dan men anders, met het oog op zijne inkomsten, zou hebben verkozen. In dien zin is de talrijkheid van gezin wel degelijk een grondslag tot berekening van het inkomen, die de andere grondslagen aanvult en het gevoelen wettigt, dat, ook al waren de overige grondslagen in aard en karakter gelijk aan die der personele belasting, toch niet uitsluitend deze voor de plaatselijke belasting zijn aangenomen.

Het komt ons dus voor, dat de Regering indertijd teregt heeft gemeend door goedkeuring der plaatselijke belasting te Amsterdam niet in strijd te handelen met art. 243 der gemeentewet.

Eene tweede grief tegen deze belasting is, dat ook bij haar even als bij de personele belasting, de huurwaarde overwegenden invloed heeft. De grondslag mobilair toch, en dit kan onzen schrijver worden toegegeven, staat in zoo naauw verband met de huurwaarde, dat hij naauwelijks als afzonderlijken grondslag kan worden beschouwd. De derde en vierde grondslagen wor-

den door den heer Heineken als van ondergeschikt belang beschouwd. Hij rekent uit, dat het vermoedelijk inkomen wegens paarden slechts 1/94 deel van het geheel bedraagt, doch vergeet hierbij, dat elk houder van zoodanig paard wordt geacht een stal van weelde in gebruik te hebben, met welks huurwaarde de huurwaarde zijner woning wordt verhoogd, hetgeen ligt aanleiding geeft tot een hoogeren factor van vermenigvuldiging. Hieruit volgt, dat het houden van paarden dikwijls een belangrijken invloed heeft op het bedrag van het inkomen, uit de huurwaarde opgemaakt.

Ook het inkomen wegens dienst- en werkboden bedraagt slechts 1/13 van het geheel belastbaar inkomen en dus volgens onzen schrijver te weinig, als men bedenkt, dat deze grondslag de welgestelde burgerij en de rijken belast.

Bij zoodanige berekeningen echter loopt men groot gevaar de fout te begaan, waarin ook zij vervallen, die bijv. betoogen, dat eene inkomstenbelasting voornamelijk op de mindere klasse drukt op grond, dat het totaal bedrag, door deze betaald, hooger is, dan het cijfer door de meer gegoeden bijgedragen. Daarbij wordt eenvoudig uit het oog verloren, dat de eerste som door een zeer groot getal belastingschuldigen, de tweede door betrekkelijk weinigen wordt betaald. Zoo is het ook hier. Alle aangeslagenen hebben een vermoedelijk inkomen wegens huurwaarde; het vermoedelijk inkomen wegens dienstboden en paarden daarentegen is over betrekkelijk weinigen verdeeld.

Bovendien zal in elke directe belasting naar vertering de huurwaarde een overwegend element zijn en teregt. De heer van Houten[1] zegt zeer juist, dat de waarde der gemeubileerde woning de beste grondslag voor eene regtstreeksche verteringsbelasting is. Wel mogen ook andere elementen, die grootere weelde aanduiden, in aanmerking komen, maar deze kunnen slechts tot aanvulling dienen en nimmer grooten invloed uitoefenen. Juist omdat men door deze elementen grootere weelde wil treffen, treft men slechts weinigen, en om dezelfde reden zouden die weinigen nog in aantal verminderen, indien men trachtte door hooge belasting het kleine cijfer der belastingschuldigen te vergoeden.

Het feit, waarop de heer Heineken wijst, is dus een natuurlijk gevolg van de omstandigheid, dat de plaatselijke belasting is

1 De Toekomst onzer finantiën, blz. 52.

eene belasting naar de vertering. Verdient deze belasting nu als zoodanig al of niet de voorkeur boven de personele belasting, die hetzelfde karakter heeft? Onze schrijver meent, dat de eerste verschillende gebreken heeft, die ook bij de tweede bestaan. In een opzigt kan dit worden toegegeven. De schatting der huurwaarde bij de personele belasting is zeer ongelijkmatig en gebrekkig, en die schatting is bij de plaatselijke belasting tot grondslag genomen. Indien dan ook deze laatste belasting in beginsel mogt worden behouden, dan is het wenschelijk in dat gebrek te voorzien. Welligt zou men daarbij veel partij kunnen trekken van de schattingen, bij de herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen voor de grondbelasting verkregen. Voor het overige echter onderscheidt de plaatselijke belasting zich gunstig van de personele. Bij de eerste zijn de grondslagen deuren, vensters en haardsteden, waarvan het verwerpelijke vroeger is aangetoond, niet overgenomen, komt voorts bij de grondslagen huurwaarde, diensten werkboden en paarden hetgeen tot beroep en bedrijf dient, niet in aanmerking, en neemt de klimmende factor van vermenigvuldiging bij de huurwaarde het bezwaar weg, tegen de personele belasting aangevoerd, dat deze de vertering in gelijke verhouding doet rijzen en dalen als de huurwaarde. Dit toch is het doel van dien klimmenden factor. Hij strekt geenszins om de belasting progressief te maken, en wij betwijfelen met den heer Heineken, dat hij dit in den regel is. Reeds nu echter verklaren wij, dat wij dit niet als eene ondeugd beschouwen.

Al geeft men nu onzen schrijver toe, dat niet met mathematische juistheid kan worden bewezen, dat eene huurwaarde van ƒ 80 met 3 en eene boven ƒ 2990 met 10.6 moet worden vermenigvuldigd, de ondervinding heeft toch bewezen, dat men op deze wijze meer de waarheid nadert, dan indien men, zooals bij de personele belasting, eenvoudig de huurwaarde als grondslag van belasting aanneemt.

Eindelijk komt bij de plaatselijke belasting de talrijkheid van gezin in aanmerking en het mag eenige verwondering baren, dat onze schrijver dit hier zoo weinig telt, terwijl hij vroeger bij de behandeling der personele belasting als grief aanvoerde, dat daarbij niet op de talrijkheid van het gezin werd gelet[1].

1 t.a.p., blz. 40.

De heer Heineken zou zeker een blijk van onpartijdigheid hebben gegeven, indien hij had gewezen op deze voordeelen der plaatselijke belasting, al meende hij haar dan ook in beginsel te moeten bestrijden.

Reeds is erkend, dat de plaatselijke belasting is eene belasting naar de vertering, die dus niet op de besparingen kan letten. Dat zij geheel andere uitkomsten geeft dan eene zuivere belasting op het inkomen, kan dus ook zonder nader onderzoek grif worden toegegeven. Niettemin staat de heer Heineken lang stil bij eene vergelijking van de uitkomsten der belasting te Amsterdam met die der zuivere inkomstenbelasting te Middelburg, Groningen, Leeuwarden, Arnhem en Hamburg. Voorzeker verdienen de daaromtrent medegedeelde bijzonderheden allezins de aandacht, maar ook hierbij laat de schrijver zich tot eenzijdige voorstellingen verleiden.

In de eerste plaats wijst hij op de verhouding tusschen het aantal aanslagen en de bevolking. Deze is voor Middelburg 1 : 6,3, voor Groningen 1 : 8,5, voor Leeuwarden en Arnhem 1 : 10 en voor Amsterdam 1 : 13. Houdt men in het oog, dat in Amsterdam de belastbaarheid reeds met een vermoedelijk inkomen van ƒ 240 aanvangt, terwijl in Middelburg, Groningen, Leeuwarden en Arnhem inkomens beneden ƒ 300 vrij zijn, en neemt men dus voor de eerstgenoemde gemeente de aanslagen voor een vermoedelijk inkomen van minder dan ƒ 300 niet in aanmerking, dan wordt de verhouding voor Amsterdam, volgens onzen schrijver, zelfs 1 : 16,5. Te Hamburg, waar de belastbaarheid bij een inkomen van ƒ 360 aanvangt, is de verhouding 1 : 6,4.

Wordt evenwel dit verschil in verhouding daardoor veroorzaakt, dat te Amsterdam eene belasting naar de vertering en in de andere gemeenten eene naar de inkomsten bestaat? De heer Heineken betoogt dit, maar blijft het bewijs schuldig, en dit bewijs kan ook niet gemakkelijk worden geleverd.

Dewijl de belastbaarheid te Amsterdam hoofdzakelijk afhangt van de woning en ieder geacht mag worden eene woning te behoeven, kan het verschil in het getal aanslagen niet door het verschil in den grondslag der belasting worden opgehelderd. Veeleer moet dit worden verklaard door het minimum, waarbij de belastbaarheid aanvangt en door de bepaling bij de Amsterdamsche belasting, dat geene splitsing van huurwaarde wordt toegelaten bij naaste bloedverwanten of wanneer personen in

dienst der bewoners als onderhuurders worden opgegeven. Vrees voor misbruik moet als de aanleiding dezer bepaling worden beschouwd, maar vooral bij vermindering van het minimum van belastbaarheid zou zij door andere voorschriften kunnen worden vervangen. In geen geval echter is zij onvermijdelijk gevolg van het stelsel der belasting.

Als andere oorzaak werd genoemd het minimum van belastbaarheid. Het is waar, dat deze te Amsterdam reeds aanvangt bij een vermoedelijk inkomen van ƒ 240, maar het is er ver van af, dat dit cijfer het werkelijk bedrag der vertering uitdrukt. Hij, die slechts ƒ 240 kan verteren, zal in den regel geene woning vanƒ 80 betrekken. Wanneer men nagaat, dat de nieuwe arbeiderswoningen meestal beneden de belastbaarheid blijven en bewoond worden door personen, die in den tegenwoordigen tijd al ligt een inkomen van ƒ 400 hebben, dan kan men veilig aannemen, dat de belastbaarheid gemiddeld te Amsterdam eerst aanvangt bij een inkomen van ƒ 450 en dus bij een hooger cijfer dan in al de gemeenten, die door den heer Heineken worden genoemd. Nu moge men het minimum te hoog achten, ook dit staat niet in onmiddellijk verband met het stelsel.

Het zal welligt als eene grief tegen de Amsterdamsche belasting worden aangevoerd, dat het bedrag van het vermoedelijk inkomen zoo aanmerkelijk afwijkt van het cijfer der werkelijke vertering. Inderdaad zou het beter zijn, indien dit anders ware, doch men hechte hieraan niet te veel gewigt. De hoofdzaak toch is niet, of het cijfer van het vermoedelijk inkomen, alleen op zich zelf beschouwd, geheel juist is, maar of het een juist verhoudingscijfer is tot verdeeling der lasten over de verschillende belastingschuldigen. De gedurende jaren opgedane ondervinding pleit in het algemeen voor eene bevestigende beantwoording van dit laatste, mits ook hier niet worde vergeten, dat van eene belasting naar de vertering sprake is.

Het belastbaar inkomen te Amsterdam moet dus als een verhoudingscijfer worden beschouwd en de heer Heineken heeft ook bij de vergelijking van de sommen, die door de verschillende klassen van belastingschuldigen te Amsterdam en krachtens de inkomstenbelastingen op andere plaatsen worden opgebragt, dit geheel uit het oog verloren.

Vreemd is het, dat onze schrijver deze vergelijking aanvangt bij de resultaten der laagste klassen. Het hoofdverschil tus-

schen verterings- en inkomstenbelasting is, zoo als reeds werd gezegd, dat de eerste de besparingen niet treft. Bij de laagste klassen kan echter in den regel van besparingen geen sprake zijn en daarop steunt dan ook de grief, elders door den heer Heineken niet ten onregte tegen de verteringsbelasting aangevoerd, dat de minder gegoeden zwaarder worden getroffen, dan de meervermogenden. Hoe dus het ongunstig verschil in resultaat juist bij die klassen door het verschil in stelsel van belasting kan worden opgehelderd, is niet duidelijk. De verklaring zal ook hier veeleer moeten worden gezocht in de reeds vroeger vermelde, doch van het stelsel van belasting onafhankelijke feiten, dat te Amsterdam naaste bloedverwanten en inwonende dienstboden niet worden aangeslagen en dat het minimum van belastbaarheid hooger is dan elders. Door dit laatste zijn die klassen vrij, welke anders de meeste belastingschuldigen opleveren.

Daarentegen moet ten volle worden erkend, dat het verschil in resultaat bij de hoogste klassen voor een groot deel het gevolg is van het verschil in stelsel. Bij die klassen toch wordt in den regel een groot deel van het inkomen bespaard.

Ook hier vervalt de heer Heineken echter weder in groote eenzijdigheid. Door het belastbaar inkomen te Amsterdam niet als verhoudingscijfer, maar als aanduiding van het werkelijk inkomen te beschouwen, komt onze schrijver ten deze tot vergelijkingen en berekeningen, welker zonderlinge uitkomst welligt voor een oogenblik den lachlust kunnen opwekken, doch overigens alle waarde missen en een geheel onjuisten indruk maken.

Wil men eene vergelijking, die eenige waarde heeft, tusschen de werking der belasting te Amsterdam en eene inkomstenbelasting op andere plaatsen, dan moet het cijfer der vermoedelijke of werkelijke inkomsten ter zijde worden gesteld. Bepaalt men zich tot de hoogste klassen, dan ga men na, welk deel der belasting door een aan de bevolking evenredig aantal hoogst aangeslagenen op elke plaats wordt gedragen.

De gegevens in het werkje van den heer Heineken stellen in staat enkele dezer berekeningen te maken. Te Leeuwarden wordt door de 6 hoogst aangeslagenen een tiende der belasting betaald. Naar verhouding der bevolking zal men voor Amsterdam de 64 hoogst aangeslagenen moeten nemen. Deze betalen, volgens den staat op blz. 124, aldaar een vijftiende deel.

Te Hamburg worden in de hoogste klasse 64 personen aan-

geslagen, die te zamen 17.69 pCt. der geheele belasting betalen. Naar verhouding der bevolking moeten voor Amsterdam de 52 hoogste aanslagen in aanmerking komen. Deze maken te zamen 5.64 pCt. der geheele belasting uit. De beide hoogste klassen te Hamburg tellen 198 belastingschuldigen, 28.81 pCt. der belasting betalende. De 160 hoogst aangeslagenen te Amsterdam voldoen 12.7 pCt. der belasting.

Al komt men op deze wijze niet tot de ongerijmde uitkomsten, die onze schrijver verkrijgt, toch zijn de bovenvermelde verschillen vrij aanmerkelijk. Voor een groot deel moeten zij ongetwijfeld daaraan worden toegeschreven, dat te Amsterdam de besparingen niet worden getroffen. Voor een deel echter zal de oorzaak ook moeten worden gezocht in verschil van toestand en welvaart, op onderscheidene plaatsen, in meerdere of mindere verdeeling van het kapitaal aldaar, in het al of niet progressieve der belasting enz. Te Hamburg bijv. worden de lagere klassen minder getroffen dan de hoogere, hetgeen natuurlijk ten gevolge heeft, dat de laatste een grooter deel in de belasting dragen dan alleen het cijfer hunner inkomsten wettigt.

Amsterdam overigens wordt rijk genoemd en tot op zekere hoogte verdient het dien naam, maar bij hem, die in de laatste jaren Hamburg heeft bezocht, zal wel twijfel zijn gerezen, of Neêrlands hoofdstad zich in dit opzigt met de laatstgenoemde plaats kan meten. De staat, door den heer Heineken in zijn geschrift medegedeeld, toont, dat te Hamburg 64 personen zijn, die gemiddeld elk een inkomen hebben van omstreeks ƒ 165,000 en 134 met een gemiddeld inkomen van omstreeks ƒ 50,000. Het mag worden betwijfeld, of Amsterdam 52 inwoners van de eerste en 108 van de tweede soort zou kunnen aanwijzen.

Kortom, onze schrijver heeft zich door zijne ingenomenheid met eene zuivere inkomstenbelasting laten verleiden tot een oordeel over de plaatselijke belasting te Amsterdam, dat, naar het ons voorkomt, den toets van onpartijdigheid niet kan doorstaan. Die belasting moge niet onverbeterlijk zijn, als belasting naar de vertering werkt zij vrij goed en verdient zij ver de voorkeur boven de haar in karakter nabijkomende personele belasting en de grondbelasting op de gebouwde eigendommen, die als verteringsbelasting gelijke en zelfs nog grootere gebreken heeft dan de personele.

Het is eene andere vraag, of een belastingstelsel, waarin drie verschillende directe belastingen naar de vertering voor-

komen, die echter hierin overeenstemmen, dat zij alle hoofdzakelijk op de huurwaarde der woning steunen, aanbeveling verdient. Deze vraag moet met den heer Heineken volmondig ontkennend worden beantwoord. Zoodanig belastingstelsel kan niet anders dan hoogst gebrekkig worden genoemd en eischt verbetering. Onze schrijver, die vooral het oog heeft op de gemeentebelasting, meent, dat die verbetering van de gemeente moet uitgaan. Naar ons oordeel moet daarentegen het Rijk de hand aan het werk slaan, wil men tot een redelijk belastingstelsel komen.

Tot toelichting hiervan is noodig in de eerste plaats na te gaan, aan welke eischen een goed belastingstelsel moet voldoen, ten einde daarna den weg op te sporen, die tot dat doel zou kunnen leiden.

III.

Ter voorkoming van misverstand is het goed vooraf te verklaren, dat wij aan belasting de beperkte beteekenis hechten van bijdrage in de algemeene kosten van Rijks- of Gemeentebestuur en daaronder niet begrijpen de vergoeding, die voor het bewijzen van bijzondere diensten wordt gevorderd, zoo als loodsgelden, havengelden, brievenport, enz.

Reeds in den aanvang dezer beschouwingen is opgemerkt, dat het regt tot heffing van belasting niet op den grondslag van ruil van dienst kan worden gevestigd en dat ook het streven, om den belastingschuldige in de belasting te doen bijdragen in verhouding tot de bescherming en de voordeelen, die hij van Staat of Gemeente geniet, tot ongerijmde uitkomsten leidt.

De behoefte van Staat en Gemeente, die als onmisbare ligchamen in de maatschappij moeten worden beschouwd, aan de noodige middelen tot vervulling van hunne taak is de grond, waarop de heffing van belasting steunt. Hieruit volgt, dat in beginsel alle leden van deze ligchamen gelijkelijk in die lasten moeten bijdragen; gelijkelijk in dien zin, dat ieder een gelijk deel zijner krachten of middelen aan Staat en Gemeente wijdt. Dit is, naar het ons voorkomt, het eenige beginsel, dat volgens de tegenwoordige begrippen als staatsregtelijken grondslag van het belastingstelsel kan worden aangenomen. Gelijkheid van

pligten der burgers kan alleen op deze wijze ook op den pligt tot het bijdragen in de lasten worden toegepast.

De staathuishoudkunde verzet zich niet tegen dit beginsel. Reeds Adam Smith zeide, dat tot instandhouding van den Staat alle burgers zooveel mogelijk moeten bijdragen in verhouding tot hunne krachten, d.i. tot hun inkomen. Wel is door sommigen beweerd, dat uit een staathuishoudkundig oogpunt de belastingen niet op het productief vermogen, maar op de vertering moeten drukken, doch daarbij wordt uit het oog verloren, dat elke belasting en ook die op de vertering terugwerkt op het productief vermogen. De sommen, die aan belasting worden opgebragt, zouden, indien zij daartoe niet noodig waren, ongetwijfeld op eenigerlei wijze ten voordeele der productie worden besteed. Er bestaat dus geen grond, om alleen de vertering te belasten.

Ook uit anderen hoofde wordt het vooropgestelde beginsel bestreden. Vooral in de laatste jaren hebben eenigen de gelijkheid van pligt niet gezocht in ieders verpligting, om een gelijk deel zijner middelen af te staan, maar in de gelijkheid van ieders opoffering. John Stuart Mill verkondigt dit, waar hij zegt: ‘Gelijkheid van belasting, als regel van Staatkunde, beteekent dus gelijkheid van opoffering. Het beteekent, dat de bijdrage van elken ingezetene tot de kosten der regering op zoodanige wijze bepaald zij, dat niemand meer of minder ongemak dan een ander door de betaling van zijn aandeel ondervinde.’

De heer N.G. Pierson, die in zijn bekend artikel over de inkomstenbelasting deze woorden aanhaalt, zegt[1], dat met deze vertolking van de stelling, dat iedereen moet bijdragen naar zijne financieële krachten, de meesten zich wel zullen vereenigen en toont zelf in dat artikel, hoe groote waarde hij daaraan hecht.

In de eerste plaats zij opgemerkt, dat hier van eene vertolking der stelling van Smith geen sprake kan zijn. Deze Staathuishoudkundige laat dadelijk, nadat hij die stelling heeft uitgesproken, volgen, dat de uitgaaf der regering voor de lasten eener groote natie is gelijk de uitgaaf wegens beheer voor de gezamenlijke gebruikers van een groot goed, die moeten bijdragen in verhouding tot elks belang bij dat goed. Daarmede is zeker niet bedoeld, dat de bijdrage zoo moet worden verdeeld, dat de opoffering en het ongemak voor elk belanghebbende

1 De Gids, 1871, blz. 14.

gelijk is en evenmin zal een polderbestuur hier te lande op het denkbeeld komen, de polderlasten naar dien maatstaf om te slaan. Het is dus duidelijk, dat men hier niet eene vertolking der woorden van Smith, maar een geheel andere stelling aantreft, waartoe echter, het moet worden erkend, Smith zelf eenige aanleiding geeft door, met afwijking van zijn beginsel, goed te keuren, dat de vermogenden iets hooger worden belast, dan de mindergegoeden.

De stelling van Mill moet als onjuist en hoogst gevaarlijk worden betreden. Het bijdragen in de lasten is, zoo als werd opgemerkt, een pligt, die op ieder burger rust, en daartegenover staat een regt van de regering. Nu brengt de aard van een regt, naar het ons toeschijnt, ook in het Staatsregt mede, dat de omvang daarvan, zij het al niet zoo scherp begrensd als bij het privaatregt, toch duidelijk zij omschreven en in elk geval onafhankelijk zij van den meerderen of minderen druk, dien het veroorzaakt op hem, tegen wien het wordt uitgeoefend. Is dit niet het geval, dan ontaardt het in willekeur, of van hem, die het regt bezit, of van hem, op wien het wordt toegepast, naar gelang de beoordeeling van den meerderen of minderen druk aan den regthebbende of aan den schuldpligtige wordt overgelaten.

Men passe de opofferingstheorie, de stelling, dat niemand meer of minder ongemak dan een ander moet hebben door de betaling van zijn aandeel in de belasting, slechts toe en men zal dit in ruime mate ondervinden. Kan overigens worden ontkend, dat die theorie, consequent doorgevoerd, tot een belastingstelsel leidt, waarvan de hoofdtrekken de volgende zijn: de Staat laat de vermogenden bijdragen hetgeen zij na voldoening aan al hunne behoeften jaarlijks van hun inkomen overhouden, voor zoover hij dit noodig heeft; mogt dit daarentegen niet toereikend zijn, dan vordert hij inkrimping van de uitgaven der burgers, die het meest als uitgaven van weelde kunnen worden beschouwd, en uitkeering van het daardoor bespaarde bedrag, enz. Op deze wijze komt men langzamerhand tot gelijkheid van vermogen, al is ook dan nog het doel, gelijkheid van opoffering en ongemak, niet bereikt, waut de ongelijkheid van neiging, van smaak, van behoeften, blijft bestaan.

Gelijkheid van fortuin moge menigeen toelagchen, wij houden ons overtuigd, dat vele voorstanders der opofferingstheorie daarmede minder zijn ingenomen. Noch van Mill, noch van Pierson,

mag dit worden ondersteld, evenmin als van zoovelen, die eene belasting, welke bijv. bij een inkomen van ƒ 3000 eene bijdrage van ƒ 150 en bij een inkomen van ƒ 9000 eene bijdrage van ƒ 450 vordert, veroordeelen op grond der onbetwistbare waarheid, dat hij, die ƒ 150 moet afstaan, zich deswege in den regel meer ongerief moet getroosten, dan hij, die bij evenredig hooger inkomen driemaal dat bedrag moet betalen.

Dat deze gevaarlijke theorie door zoovelen in bescherming wordt genomen, moet waarschijnlijk voor een groot deel worden toegeschreven aan een onbestemd gevoel van billijkheid, aan sentimentaliteit. Hieraan mag evenmin bij het Staatsregt, als bij het burgerlijk regt worden toegegeven. Groote ongelijkheid van vermogens en middelen bestaat nu eenmaal in de maatschappij, men moge dit betreuren of niet. Hij, die een groot fortuin heeft, kan ongetwijfeld gemakkelijker zijne behoeften bevredigen en zijne bijdrage aan den Staat geven, dan de minder bemiddelde. Evenzeer behoeft de met goeden aanleg en kennis begaafde zich minder inspanning te getroosten, om in zijn onderhoud te voorzien en de door hem verschuldigde belasting op te brengen, dan de minder ontwikkelde. Voorzeker brengt dit verschil in toestand ook verschil in moreele verpligtingen mede, doch dit doet in deze niets ter zake. De vraag is, of het de roeping van den Staat is, die ongelijkheid van middelen en vermogens te corrigeren. Eene gezonde Staatsleer verbiedt dit evenzeer, als de Staathuishoudkunde. Beide leeren, dat zoo min mogelijk de Staat den een boven den ander moet beschermen, zich moet inlaten met de regeling en verdeeling van den rijkdom en de onderlinge verhouding der burgers moet wijzigen. Daaraan wordt in belastingzaken alleen voldaan, indien van ieder een gelijk deel van zijne middelen wordt gevraagd.

De opofferingstheorie wordt dikwijls als hoofdgrond aangevoerd tot verdediging van progressieve belastingen. Op menige plaats is om die reden zoodanige belasting naar het inkomen ingevoerd. Merkwaardig is het evenwel, dat overal de progressie bij een zeker bedrag van het inkomen ophoudt. Nu eens geschiedt dit bij een inkomen van ƒ 6000, dan eens bij een van ƒ 20,000, dan weder bij een ander cijfer. Ook verscheidene voorstanders meenen, dat de progressie eene grens moet hebben en wel daar, waar in het algemeen de noodige uitgaven ophouden en de meerdere inkomsten in den regel tot onnoodige uitgaven of tot belegging worden bestemd. Volgens

de opofferingstheorie echter zou de progressie juist bij voorkeur die meerdere inkomsten moeten treffen, ten einde de mindervermogenden geringer ongemak te veroorzaken. Het schijnt dus, dat men voor consequente toepassing dezer leer en de gevolgen daarvan terugdeinst. In eenige gevallen echter zal de verklaring ook wel hierin moeten worden gezocht, dat men, ofschoon zich daarvan niet altijd duidelijk rekenschap gevende, met de progressieve belasting een ander doel beoogt, dan het huldigen der opofferingstheorie. In den regel bestaan naast de inkomstenbelasting andere heffingen, waardoor de mindervermogenden meer worden getroffen, dan zij in verhouding tot hun inkomen zouden moeten bijdragen. Men denke slechts aan de accijnsen. Dit kan eenigermate worden verholpen door de mindergegoeden geheel of ten deele van de inkomstenbelasting vrij te stellen. Wil men nu deswege zoodanige belasting progressief noemen, dan kan in dien zin eene progressieve belasting worden verdedigd. Een progressief belastingstelsel echter, dat den een verpligt tot afstand van een grooter deel zijner middelen dan den ander, verdient, noch uit staatsregtelijk, noch uit economisch oogpunt goedkeuring

Gelijke verdeeling der lasten moet de regel zijn, zonder dat in het algemeen het zoogenaamd draagvermogen in aanmerking kan komen. Slechts bij uitzondering mag dit geschieden, wanneer de betaling van belasting eene bepaalde onmogelijkheid is, tot armoede en bedeeling zou leiden, of zoo groote kosten zou veroorzaken, dat deze nagenoeg tegen de opbrengst zouden opwegen. In zoodanig geval zou de Staat en de burgerij in het algemeen geen baat hebben van liet streng vasthouden aan het beginsel.

Belasting dient om de jaarlijksche uitgaven van het bestuur te dekken en bestaat dan ook in den regel uit eene jaarlijksche bijdrage van den belastingschuldige. Vandaar dat als maatstaf bij de verdeeling der lasten bijna uitsluitend in aanmerking kunnen komen de middelen, waarover men jaarlijks kan beschikken zonder de bron, waaruit zij voortvloeijen, te doen opdroogen of verminderen. Die middelen bestaan uit de jaarlijksche zuivere opbrengst van arbeid of van de bespaarde vruchten van vroegeren arbeid d.i. kapitaal. Alleen de zuivere opbrengst, en hetgeen dus strekt tot verzekering, instandhouding of vergoeding van verbruik van kapitaal kan niet in rekening worden gebragt. Om tot het inkomen te geraken moet dit

alles van de opbrengst worden afgetrokken. Ook bij de opbrengst van arbeid moet dit geschieden. De arbeider bezit een kapitaal, bestaande uit zijn arbeidsvermogen, dat door opvoeding en onderwijs is verkregen. Dit vermogen is echter niet duurzaam; in de opbrengst van arbeid is een bedrag begrepen, dat als vergoeding van verbruik en als verzekering tegen verlies van kapitaal moet worden aangemerkt. Ongetwijfeld heeft ook de kapitalist zoodanig arbeidsvermogen, dat langzamerhand wordt verbruikt. Doch dit vermogen is voor hem niet productief, als hij alleen teert van de rente van zijn kapitaal. Dit kapitaal en niet de eigenaar daarvan is in zoodanig geval de producent. Verbruik van arbeidsvermogen doet dus voor den kapitalist de bron, waaruit zijne middelen voortvloeijen, niet verminderen en kan dus daar niet in rekening worden gebragt.

Zij derhalve, die beweren, dat inkomen uit arbeid minder moet worden getroffen dan inkomen uit kapitaal, drukken zich, naar het ons voorkomt, niet goed uit, maar hunne bedoeling is juist. Alle inkomen moet gelijkelijk in de belasting deelen, maar de opbrengst van arbeid moet wegens verbruik en onzekerheid van kapitaal met een zeker bedrag worden verminderd, om tot het inkomen uit arbeid te geraken.

Het zou ons te ver leiden hier te onderzoeken, welk deel van die opbrengst in het algemeen als vergoeding en assurantiepremie van kapitaal moet worden beschouwd. Naar het ons voorkomt, zal men door daarvoor een vierde der opbrengst te stellen, het naast bij de waarheid zijn. Dit een-vierde zal dus niet als maatstaf ter verdeeling der jaarlijksche lasten kunnen dienen. Het feit, dat daartoe alleen de zuivere opbrengst der middelen, waarover men jaarlijks kan beschikken, in aanmerking kan komen, heeft nog een ander gevolg, namelijk, dat de onzuivere opbrengst moet worden verminderd met de renten van schulden en met de jaarlijksche lasten, die den belastingschuldige krachtens wettelijke bepalingen drukken. Tot de laatste behoort ook het onderhoud van vrouw, kinderen en andere verwanten, voor zoover en tot zoodanig bedrag, als de belastingschuldige kan geacht worden daartoe door de wet verpligt te zijn. Bij de vrouw en de inwonende minderjarige kinderen heeft dit in den regel weinig practisch gevolg, daar de sommen tot onderhoud het inkomen dezer betrekkingen uitmaken en het hoofd des gezins ook voor dit inkomen wordt aangeslagen. Wanneer evenwel wegens accijnsen of op andere gronden lage

inkomens geheel of ten deele worden vrijgesteld, dan moet op de verpligting tot onderhoud worden gelet en kan deze op het bedrag der verschuldigde belasting grooten invloed hebben.

Om nu aan den eisch van een goed belastingstelsel te voldoen en ieder naar den maatstaf van zijn inkomen te treffen, kunnen alleen belastingen naar de verteringen, hoe volledig die ook mogen zijn, niet dienen, want het is onmogelijk daardoor hetgeen niet wordt verteerd, doch bespaard, te treffen. Van welke zijde ook de zaak worde beschouwd, het doel kan alleen worden bereikt door één of meerdere belastingen op het inkomen als voornaamst steunpunt van het stelsel te kiezen.

Tal van bezwaren zijn tegen eene inkomsten-belasting aangevoerd, sommigen ongegrond, zooals die welke op ongelijken druk steunen, anderen onmiskenbaar van veel gewicht, bijv. die, welke zijn ontleend aan de moeijelijkheid, zoowel aan de zijde van den belastingschuldige als aan die van den belastingheffer om het inkomen te begrooten. Ongetwijfeld verdienen die laatste bezwaren ernstige overweging, maar zij mogen er niet toe brengen om den eenigen weg, die tot het doel leidt, niet in te slaan. Alle krachten moeten integendeel worden vereenigd, om die hinderpalen, zoo niet geheel uit den weg te ruimen, dan toch zooveel mogelijk te verminderen.

Sommigen hebben gemeend daartoe te kunnen geraken door niet één inkomsten-belasting in te voeren, doch verscheidene belastingen, die ieder eene bijzondere soort van inkomsten zouden treffen: de inkomsten uit den grond door de grondbelasting, die uit nijverheid door de patent-belasting, die uit vermogen in portefeuille door rente-belasting. Vooral wanneer wordt uitgegaan van de stelling, dat alle inkomsten gelijkelijk moeten worden belast, kan hiervan weinig goeds worden verwacht. Wordt het verdedigd op grond, dat in dit geval verandering in de bestaande belastingen noodig zou zijn, dan ziet men over het hoofd, dat de grondbelasting, ofschoon in naam eene heffing in verhouding tot de inkomsten van den grond, inderdaad geheel anders werkt en in den regel niet drukt op hem, die de inkomsten geniet, terwijl ook de patent-belasting hoogst gebrekkig is en geheel zou moeten worden hervormd, om als belasting op de zuivere opbrengst van handel en nijverheid dienst te kunnen doen. Wordt de splitsing aangeprezen, ten einde het bezwaar wegens de schatting van het inkomen te verminderen, dan mag worden gevraagd, wat daardoor wordt gewonnen.

Die begrooting is het moeijelijkst bij de inkomsten uit handel en nijverheid en uit effecten, maar deze moeijelijkheid blijft even groot, hetzij men die inkomsten bij afzonderlijke wet belast, hetzij men ze in eene algemeene inkomsten-belasting begrijpt.

Daarentegen geeft de splitsing aanleiding tot twee bezwaren. In de eerste plants veroorzaakt zij ingewikkelde verrekeningen bij vrijstelling en remissie van belasting en bij het bestaan van persoonlijke schulden, welker rente niet onder de inkomsten van den schuldenaar mogen worden geteld. Ten tweede verliest het middel van controle bij eigen aangifte, dat de uiterlijke staat van den belastingschuldige oplevert, veel van zijne kracht.

Dezelfde bezwaren gelden tegen het Engelsche stelsel van inkomsten-belasting. Daar worden de inkomsten evenzeer in verschillende soorten gesplitst en sommigen zelfs bij de bron belast. Ook door dit laatste worden de moeijelijkheden niet aanmerkelijk verminderd. Voor het cijfer der inkomsten uit handel en nijverheid blijft de aangifte van den belastingschuldige de voornaamste grondslag, en hetzelfde is althans grootendeels het geval met die uit vermogen in portefeuille. Het is waar, dat inkomsten uit aandeelen in binneniandsche ondernemingen en geldleeningen met meer zekerheid worden getroffen, doch voor buitenlandsche, en vooral in Nederland maken deze een groot deel van het vermogen uit, blijft de moeijelijkheid in dezelfde mate bestaan.

Doch belasting bij de bron geeft nog tot een ander ongerief aanleiding, namelijk bij buitenlandsche aandeelhouders en obligatiehouders. Laat men deze vrij, dan vervalt men in lastige verrekeningen en maakt men misbruiken mogelijk, die het toch reeds niet groote voordeel van belasting bij de bron geheel kunnen wegnemen. Belast men hen daarentegen, zooals in Engeland geschiedt, dan pleegt men onregt. De Staat, die geld opneemt, bevindt zich tegenover den geldschieter in de geheel particuliere betrekking van schuldenaar tot schuldeischer. Den laatsten in die hoedanigheid te dwingen een deel te dragen van de verpligtingen, die zijn schuldenaar tegenover hem heeft aangegaan, is misbruik van magt.

Maar ook in ander opzigt begaat men onregt door buitenlanders in eene inkomsten-betaling te doen dragen, want het is onmogelijk alle vreemd kapitaal daardoor te treffen. Men zal toch wel niet zoo ver willen gaan, dat men den particulier, die bij een buitenlander geld heeft opgenomen, gelast een deel der

verschuldigde rente als belasting in te houden en den vreemdeling dwingt met eene mindere dan de bedongen rente genoegen te nemen.

Belasting van vreemde kapitalen levert uit staathuishoudkundig oogpunt voorts het nadeel op, dat het den buitenlander afschrikt door zijn vermogen tot de ontwikkeling en de welvaart land bij te dragen. Dit moge voor een groot en rijk land van minder belang zijn, voor Nederland kan het niet ligt worden geteld.

De vraag, of vreemd kapitaal door het niet in de belasting te doen deelen, boven dat van den inlander zou worden bevoorregt, vindt haar antwoord hierin, dat de vreemdeling even goed verpligtingen heeft tegenover eigen regering, als de inlander tegenover de zijne.

Er is evenwel nog een groot nadeel aan het belasten van vreemdelingen verbonden. Bij het behandelen der grondbelasting is door ons betoogd, dat alle belasting op inkomsten uit kapitaal in vele gevallen drukt op den eigenaar van dat kapitaal tijdens de invoering der belasting, tenzij alle inkomsten uit kapitaal gelijkelijk zijn belast. Hoedanig werkt nu eene plaatselijke inkomsten-belasting op den buitenlander? Niet als algemeene inkomsten-belasting en hieruit vloeit voort, dat in den regel zoodanige belasting grootendeels drukt op den buitenlander, die eigenaar is van het kapitaal bij de invoering der belasting, met andere woorden, dat de prijs van diens kapitaal daalt. Dit zal meer of minder het geval zijn naarmate vreemd geld grooter of kleiner deel heeft in kapitaal van dat soort. In elk geval werkt dit terug op den prijs van dat soort van kapitaal in het land zelf, waar de inkomsten-belasting is ingevoerd, hetgeen ten gevolge heeft, dat ook daar de waardeverhouding der verschillende soorten van kapitaal verandert en de jaarlijksche belasting zich oplost in opoffering van kapitaal van de zijde van hem, die tijdens de invoering der belasting eigenaar is. Een groot voordeel eener algemeene inkomsten-belasting, dat zij de minste aanleiding geeft tot overdragt van belasting, gaat dus door het belasten der vreemde kapitalen althans ten deele verloren.

Een voorbeeld mag hier niet overbodig worden geacht.

Zoowel Engeland als Oostenrijk doen buitenlandsche houders hunner schuldbrieven in de inkomsten-belasting dragen. Terwijl die schuldbrieven voor den inlander betrekkelijk niet in waarde verminderen, omdat deze, hoe hij zijn vermogen ook

belegt, steeds van de inkomsten belasting moet betalen, heeft voor den buitenlander wel degelijk waarde-vermindering plaats en dit zal meer of minder invloed op den prijs hebben, naarmate meer of minder schuldbrieven in vreemde handen zijn; want daarvan hangt af in hoeverre de gevolgen van het vermeerderd aanbod van den vreemdeling onschadelijk worden gemaakt door vermeerderde vraag van den inlander, voor wien, zooals is gezegd, de waarde betrekkelijk niet is verminderd. Zoo heeft de Engelsche inkomsten-belasting ongetwijfeld minder invloed gehad op den prijs der obligatiën dan de Oostenrijksche. Door de verlaging van prijs nu betaalt in werkelijkheid hij, die tijdens de invoering der belasting eigenaar van de obligatie is, hetzij vreemdeling of inlander, geheel of een deel van het gekapitaliseerd bedrag der belasting, terwijl daarentegen iemand, die den schuldbrief voor dien verminderden prijs koopt, ook wanneer hij inlander is, voor datzelfde bedrag van den druk der belasting wordt ontheven.

Bij grondeigendom heeft zich dezelfde vraag voorgedaan. Tijdens de behandeling van het ontwerp eener inkomsten-belasting bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd de noodzakelijkheid betoogd, om den vreemdeling, die eigenaar is van vaste goederen hier te lande, in die belasting te doen dragen. Anders zou, meende men, vreemd kapitaal boven inlandsch zijn bevoordeeld en gegronde vrees bestaan, dat grondeigendom bij voorkeur in vreemde handen zou komen. Het eerste is, zooals vroeger is aangetoond, niet juist; de vreemdeling heeft evenzeer verpligtingen tegenover zijne regering. Maar zelfs, afgescheiden daarvan, is de vrees ongegrond, want, het is reeds gezegd, de behoefte van het nationaal kapitaal aan eene vruchtdragende bestemming en de onmogelijkheid eener keuze, waarbij de belasting wordt ontgaan, moeten ten gevolge hebben, dat de prijs der grondeigendommen geene verandering van beteekenis ondergaat.

Geene verandering van beteekenis. Eene inkomsten-belasting vraagt toch afstand van een deel van het inkomen, dat anders direct of indirect de behoefte aan gelegenheid tot belegging zou hebben vergroot, hetgeen tot eenige verhooging van prijs aanleiding zou moeten geven. De inkomsten-belasting heeft dit evenwel met alle andere belastingen gemeen en uit dien hoofde is het bij bovenstaande beschouwingen niet in aanmerking genomen, te minder omdat hier niet van eene aanmer-

kelijke verhooging van lasten sprake is, maar hoofdzakelijk van eene verplaatsing.

IV.

Bij deze laatste beschouwingen is van de onderstelling uitgegaan, dat ook de inkomsten uit grondeigendom door eene algemeene inkomsten-belasting moeten worden getroffen. In het algemeen kan dit dan ook niet worden betwijfeld, maar het is eene andere vraag, hoe dit met het oog op den tegenwoordigen toestand in toepassing moet worden gebragt. Kan de bestaande grond-belasting als inkomsten-belasting worden beschouwd en dus als deel eener algemeene inkomsten-belasting dienst doen, moet zij worden afgeschaft en door eene algemeene inkomsten-belasting vervangen, of mag behalve de grondbelasting eene belasting van de inkomsten van onroerende goederen worden geheven? Het is bekend, dat omtrent deze punten de gevoelens zeer uiteenloopen.

Het antwoord op deze vragen hangt af van de voorstelling, die men zich van de werking der tegenwoordige grondbelasting vormt. Zij, die deze heffing beschouwen als eene belasting, welke alleen drukt op hem, die haar betaalt, kunnen onmogelijk zonder onregt te plegen volhouden, dat de grondeigenaar bij behoud der grondbelasting ook door de inkomsten-belasting moet worden getroffen. Of afschaffing der eerste, of hare verbetering door meer evenredige verdeeling met vrijstelling van de algemeene inkomsten-belasting, moet hunne leus zijn.

In het eerste geval zou de schatkist eene opbrengst van ruim tien millioen prijs geven, die door de inkomsten-belasting zou moeten worden vergoed. In het tweede geval evenwel zouden de gevolgen gelijk zijn. De hervorming der grondbelasting toch zou hoofdzakelijk daarin moeten bestaan, dat van de opbrengst van den grond geen grooter deel werd gevorderd, dan van andere inkomsten.

Velen, wij weten het, zullen dit laatste krachtig bestrijden. Sommigen zullen aanvoeren, dat belasting van inkomsten van den grond is afkoop van vroeger daarop drukkende regten; anderen, dat de Staat een zeker regt heeft op den grond en als erkenning daarvan eene bijzondere bijdrage kan vorderen; weder anderen, dat vaste goederen aan den Staat bijzondere kosten tot

bescherming veroorzaken, die door den grondeigenaar moeten worden gedekt. Eenigen ook zullen reden tot hoogere belasting van den grond daarin vinden, dat de Staat door veiligheid en bescherming te verzekeren en door den aanleg van wegen, kanalen en andere werken van dien aard hoogere waarde aan den grond heeft gegeven; terwijl anderen meer in het algemeen zullen zeggen, dat de grondeigenaar niet alleen door die werken, maar ook door vermeerdering van bevolking, welvaart en ontwikkeling zijn grond bijna dagelijks in waarde ziet rijzen, als ware het slapende rijk wordt en dus wel iets meer dan een ander aan den Staat mag afstaan.

Noch het een, noch het ander mag worden toegegeven. Tegen hen die zich op afkoop van vroegere regten beroepen, kan worden ingebragt, dat deze regten voor een groot deel souvereiniteits- en heerlijkheidsregten waren, die naar de tegenwoordige begrippen niet meer gewettigd zouden zijn, of niet meer alleen tegen den grondeigenaar zouden worden uitgeoefend. Het gaat dus niet aan thans nog wegens afkoop van zoodanige regten eene bijdrage te vorderen.

Die regten bestonden overigens niet overal in gelijke mate, hadden ook niet altijd hetzelfde karakter en drukten zelfs niet op alle gronden. Hoe men dus bijv. wegens de in latere jaren met opoffering van kapitaal vruchtbaar gemaakte gronden, waarop die regten meestal niet drukten, van den tegenwoordigen eigenaar eene bijzondere belasting zou mogen heffen, is een raadsel.

Of hier te lande de Staat als mede-eigenaar van de in zijn gebied liggende vaste goederen kan worden beschouwd, mag met grond worden betwijfeld, maar al is dit het geval, dan kan dit medeeigendom zich ten hoogste oplossen in het regt om eene vaste grondrente te heffen, welker bedrag niet afhankelijk mag zijn van de meerdere of mindere waarde, die de grond alleen door het kapitaal en den arbeid van den werkelijken eigenaar heeft verkregen.

Vaste goederen vorderen bijzondere kosten van bescherming, zegt men, doch het stelsel, dat ieder tot de lasten moet bijdragen in verhouding tot de diensten, die hij van den Staat geniet, kan, het is vroeger betoogd, niet worden volgehouden. Maar dit daargelaten, wordt bescherming van eigendom niet vooral door het algemeen belang gevorderd? Ongetwijfeld heeft zekerheid van eigendom en veiligheid grooten invloed op de waarde

van den grond, maar de waarde van ander kapitaal, bijv. van eene handels- of nijverheidsonderneming is daarvan evenmin onafhankelijk en zelfs de arbeider zal daardoor meer en beter betaald werk vinden en derhalve meer voortbrengen. Om welke reden dus moet de eigenaar van vaste goederen meer voor die bescherming bijdragen, dan ieder ander?

Maar de Staat legt somtijds wegen aan, graaft kanalen en voert andere werken uit, die de waarde van den grond dikwijls aanmerkelijk verhoogen. Dit is volkomen juist, maar ook hier zal in den regel wel het algemeen belang op den voorgrond staan. Ook hier is het niet alleen de grond, die daarvan voordeel heeft, en veelal treedt dit zelfs op den achtergrond. De verbetering der toegangen naar zee te Amsterdam, Rotterdam en Harlingen is in de eerste plaats in het belang van handel en nijverheid, en hetzelfde kan worden gezegd van de spoorwegverbindingen met het buitenland. Maar zou het ook, zelfs wanneer dit ter zijde wordt gelaten, in het algemeen wenschelijk zijn wegens een werk, waarvan men kan aantoonen, dat het meer bepaald de waarde der gronden op eenige plaats had doen rijzen, de eigenaars daarvan bijzonder te belasten? Het mag worden betwijfeld, want het zou moeijelijk uitvoerbaar zijn. Het voordeel, dat de grond van zoodanig werk heeft, hangt niet alleen af van zijne waarde, maar ook van zijne ligging en bestemming en eene regtvaardige verdeeling van den last zou dus vele bezwaren opleveren. De billijkheid zou in de tweede plaats medebrengen, dat dan de belasting werd verminderd naar gelang het voordeel van dat werk minder werd. In het algemeen toch is het zeker waar, dat verkorting en verbetering der middelen van gemeenschap weldadig werken, maar dat zij voor particulieren menigmaal geenszins voordeelig zijn, is even onbetwist baar. Men ga slechts na, of de grond, vroeger aan een grooten weg gelegen, door het geheel of grootendeels verlaten van dien weg ten gevolge van het maken van kortere en betere gemeenschapsmiddelen niet wordt benadeeld; of niet menig natuurlijk monopolie, aan sommige gronden verbonden, daardoor wordt vernietigd of verminderd. Dat nu de Staat voortdurend dezelfde som zou laten betalen voor een vroeger door hem veroorzaakt, doch later door hem zelven verminderd of weggenomen voordeel, zou moeijelijk kunnen worden verdedigd. Het middel echter om die vermindering, naar billijke grondslagen te regelen, ligt waarlijk niet voor de hand.

Slechts in één geval is eene bijzondere belasting van den grond billijk en uitvoerbaar, namelijk indien eenig werk meer bepaald strekt, om de voortbrengende kracht van den grond duurzaam te verhoogen, wanneer b.v. daardoor de afwatering van een streek wordt verbeterd. Onze polderbesturen geven daarvan het voorbeeld, en wanneer de Staat gelijksoortige taak op zich neemt, kan hij natuurlijk ook gelijksoortige lasten opleggen, maar hierdoor wordt de vraag niet beantwoord, of in het algemeen de inkomsten uit den grond met regt hooger kunnen worden belast, dan die uit kapitaal.

De grondeigenaar wordt slapende rijk; die vermeerdering van rijkdom heeft hij voornamelijk aan den Staat te danken en het is slechts regt, dat hij van dat meerdere, welks verkrijging hem geene inspanning heeft gekost, eene grootere bijdrage geve. De wetenschappelijke verdedigers dezer stelling beroepen zich hierbij meestal op de theorie der grondrente van Ricardo. Deze rente zou als buitengewone bate, volgens hen, ook buitengewoon kunnen worden belast. Alvorens wij tot de bestrijding hiervan overgaan, merken wij op, dat de schijn in deze tot groote overdrijving leidt. Het kan niet worden ontkend, dat men dikwijls den grondeigenaar op den duur ziet vooruitgaan, terwijl daarentegen bij den kapitalist achteruitgang wordt bespeurd. Dit wordt echter reeds voor een groot deel uit het volgende verklaard. Grondeigendom geeft in den regel lager rente dan kapitaal, doch de kans op verlies is voor het laatste grooter, dan voor het eerste. Die meerdere interest kan dus geacht worden voornamelijk bestemd te zijn tot dekking van eventueel verlies en mag aan eene assurantiepremie gelijk worden gesteld. Wordt deze nu als aflossing van kapitaal en niet als inkomen beschouwd, dan staan grondeigenaar en kapitalist uit dit oogpunt op gelijke lijn, doch in den regel is dit niet het geval en wordt de assurantiepremie onder het inkomen gerekend. Daar nu meestal de vertering naar het inkomen wordt geregeld, bestaat voor den kapitalist meer gevaar voor achteruitgaan dan voor den grondeigenaar.

Ongetwijfeld zijn voorts de prijzen der gronden in het algemeen langzamerhand zeer gerezen, doch hierbij mag de vermindering der waarde van het geld niet uit het oog worden verloren. Welk belangrijk element deze vermindering bij de beoordeeling van dit vraagstuk is, bewijst het opmerkelijk feit, uit veelzijdig onderzoek gebleken, dat een werkman voor een dag

arbeids tegenwoordig meer koren kan ontvangen, dan een paar eeuwen geleden[1].

De theorie der grondrente van Ricardo is, gelijk bekend is, gebouwd op de stelling, dat bij het ontstaan eener volksplanting de bevolking zal aanvangen zich de vruchtbaarste gronden toe te eigenen, ten einde levensmiddelen te bekomen. Zoolang nu even vruchtbare en goed gelegen gronden voorhanden zijn, zal de waarde der voortbrengselen alleen afhangen van het kapitaal en den arbeid, die tot voortbrenging noodig zijn geweest. Vermeerdert evenwel de behoefte, dan moet men tot minder vruchtbare gronden de toevlugt nemen. Deze vorderen meer kapitaal en arbeid tot voortbrenging derzelfde vruchten en de prijs moet in evenredigheid daarmede staan en dus hooger worden, dan hij aanvankelijk was. De productiekosten voor de vruchtbaarste gronden zijn echter niet vermeerderd en de eigenaar van die gronden zal dus, nadat hij zijne kosten van de opbrengst heeft afgetrokken, iets overgehouden, en dit iets wordt grondrente genoemd. Volgens het stelsel van Ricardo zal vermeerdering van bevolking en derhalve ook van behoefte noodzakelijk maken gronden van al minder en minder goede hoedanigheid in gebruik te nemen, hetgeen eene geleidelijke verhooging van groudrente ten gevolge heeft voor de vroeger toegeëigende gronden.

Deze laatste gevolgtrekkingen worden met regt door velen bestreden; doch dat eene zoogenaamde grondrente bestaat, kan niet worden betwijfeld. Ricardo verkondigt echter, naar het ons voorkomt, slechts een deel van eene waarheid, die voor alle voortbrenging geldt, namelijk dat de waarde van eenige zaak en ook de prijs niet afhangt van de productie-, maar van de reproductiekosten, m.a.w., dat niet de opoffering, die de producent zich tot voortbrenging heeft moeten getroosten, maar die, welke noodig is, om op het oogenblik der behoefte een gelijk voorwerp voort te brengen, in aanmerking kan worden genomen.

Dat tusschen het bedrag van die kosten groot verschil kan bestaan, is duidelijk. Iemand heeft een huis of een vaartuig gebouwd, een werktuig vervaardigd, kortom eenig voorwerp voortgebragt. Na dien tijd rijzen ten gevolge van vermeerdering van bevolking, van welvaart, of door welke oorzaak dan ook, de bouwstoffen en arbeidsloonen in prijs en de behoefte

1 Vissering, Staathuishoudkunde, I, blz. 433.

aan die voorwerpen vermindert niet. Andere voortbrengers moeten dus meer arbeidsloon en kapitaal opofferen tot verkrijging van dezelfde voorwerpen, die derhalve duurder zullen worden, terwijl ook de prijs van het eerst voortgebragte niet meer zal afhangen van de opoffering, die de producent daarvan zich heeft moeten getroosten, maar van de latere productiekosten. Iemand vindt een diamant en nu zal het niemand invallen de waarde daarvan af te meten naar hetgeen de vinder heeft moeten opofferen, maar de moeite en kosten, die anderen zich moeten getroosten, om een gelijk voorwerp te erlangen, zal de maatstaf zijn. In alle dergelijke gevallen zal de producent, die onder gunstige omstandigheden heeft voortgebragt, nadat hij zijne kosten in aanmerking heeft genomen, iets overhouden, dat, naar het ons voorkomt, in karakter niet verschilt van hetgeen Ricardo bij grondeigendom grondrente noemt en dat in het gewone leven winst wordt geheeten. Ook den arbeider valt somtijds zoodanige winst ten deel. Zijn arbeidsvermogen kan met een kapitaal gelijk worden gesteld, waarvan het gemiddeld loon de intrest is. Indien nu, ten gevolge van welke omstandigheden ook, bijv. door het vinden van diamanten aan de Kaap groote vraag naar werkkracht ontstaat, dau kan het loon zoo boven het gemiddelde rijzen, dat het niet geheel als intrest mag worden beschouwd, maar een overschot geeft, dat met de zoogenaamde grondrente in aard overeenkomt. Want ook in dit opzigt is er gelijkheid, dat in het algemeen het maken van winst van dezelfde omstandigheden afhangt en dezelfde inspanning kost, als het verkrijgen van hoogere grondrente.

Met opzet wordt hier van hoogere grondrente gesproken, want men mag niet uit het oog verliezen, dat de zoogenaamde grondrente bij verkoop van den grond wordt gekapitaliseerd en dat dus de nieuwe verkrijger, indien de grondrente niet hooger wordt, daarin slechts de rente van zijn kapitaal terugvindt. En dit zou waarlijk bij de toepassing der theorie een groot bezwaar zijn. Wil men de hoogere lasten evenredig maken aan het geheele bedrag der grondrente, dan beschouwt men eigenlijk de sedert de eerste toeëigening van den grond verkregen winst als buitengewone bate van den tegenwoordigen grondeigenaar, ofschoon deze in den regel het gewonnene, zoo niet geheel, dan toch grootendeels aan zijne voorgangers heeft betaald. Is het doel alleen de vermeerdering van grondrente sedert den laatsten eigendomsovergang hooger te belasten, dan mag wel een prijs worden

uitgeloofd voor het vinden der middelen tot regtvaardige toepassing van zoodanige belasting.

Ook uit anderen hoofde zou dit noodig zijn. De opbrengst van gronden kan gelijk zijn, en toch de grondrente tot in het oneindige verschillen. Hier zal die opbrengst verkregen zijn door opoffering van veel kapitaal, daar door oordeelkundige bebouwing of met beleid tot stand gebragte werken, elders daarentegen kan zij hoofdzakelijk het gevolg zijn van natuurlijke vruchtbaarheid. Daar het nu zeker niet in de bedoeling ligt hem, die zijn kapitaal tot ontwikkeling van den landbouw bezigt, deswege te straften door eene hoogere bijdrage van dit kapitaal te vorderen, zou eene goede toepassing der theorie medebrengen, dat het deel der opbrengst, hetwelk als grondrente moet worden beschouwd, nauwkeurig werd bepaald. Die taak schijnt niet benijdenswaard.

Dit betreft echter alleen de toepassing, maar is de beschouwing juist, dat grondrente eigenlijk geheel gelijk is aan winst in den zin, hierboven daaraan gehecht, dan bestaat er niet de minste reden, om van den grondeigenaar eene hoogere bijdrage van zijne winst te vragen, dan van den kapitalist, den arbeider, den vinder van een schat of den gelukkigen speler. Eene uitzondering zou zeker niet ten voordeele van den laatsten moeten uitvallen.

Men voere hiertegen niet aan, dat, terwijl de winsten uit kapitaal wisselvallig zijn, de grondrente voortdurend rijst. Deze laatste stelling is, reeds werd het opgemerkt, geenszins een axioma, maar al neemt men aan, dat bij grondrente meer dan elders neiging bestaat tot doorgaande verhooging, dan nog is dit slechts in het algemeen waar, want dat oorlog en andere rampen, mindere vraag naar voortbrengselen, waarvoor sommige gronden bijzonder geschikt zijn, verlegging van wegen, verplaatsing van bevolking, enz., grooten invloed op de waarde van gronden en dus ook op de grondrente kunnen uitoefenen, behoeft geen betoog. Verscheidene hypotheekbanken zouden dit kunnen bewijzen. Dat overigens de kansen van winst en verlies bij grondeigendom in den regel gunstiger zijn dan bij kapitaal, moet worden toegegeven, maar dit wordt ook wel degelijk bij het bepalen van den prijs in aanmerking genomen en is ook eene der redenen, dat de grondeigenaar zich meestal met eene betrekkelijk lage rente tevreden stelt. Die betere kans wordt dus meestal door opoffering verkregen en op welken grond

zal men nu de vrucht van die opoffering zwaarder treffen, dan die van elke andere?

Geene der redenen, die voor hoogere belasting van inkomsten uit den grond worden aangevoerd, blijkt dus juist, en hieruit volgt, dat de grondbelasting, indien zij werkelijk den tegen - woordigen eigenaar treft, zoo men eene goede verdeeling der lasten wil, niet kan worden behouden, tenzij ook van inkomsten uit kapitaal een gelijk bedrag worde geheven. Hoe groot dat bedrag is kan niet met zekerheid worden gezegd. Vroeger was het gemiddeld 12, 13 pCt. Vermoedelijk zal men niet ver van de waarheid zijn door het, de tegenwoordige prijzen in aanmerking nemende, op gemiddeld 8 pCt. te stellen. Het zal wel niet raadzaam zijn onmiddellijk eene inkomstenbelasting tot dat bedrag in te voeren.

De grondbelasting drukt echter in den regel niet op den tegenwoordigen eigenaar. Vroeger is betoogd, dat zij meestal bij gebouwde eigendommen den gebruiker, bij ongebouwde hem treft, die tijdens de invoering eigenaar was. In het eerste geval belet zij dus niet den eigenaar van huizen wegens de opbrengst daarvan in eene algemeene inkomstenbelasting aan te slaan; in het tweede werkt zij als grondrente, niet in den zin van Ricardo, maar in dien, welke door het burgerlijk regt daaraan wordt gehecht. Bij de invoering der belasting op ongebouwde eigendommen heeft de Staat zich inderdaad een deel van het vermogen der grondeigenaars toegeëigend, waarvan hij in den vorm van grondbelasting de rente geniet. Zeker zou het nu zeer edelmoedig zijn, zoo hij deze daad weder goed maakte door het toegeëigende geheel of ten deele terug te geven, doch dit is onuitvoerbaar en geschiedt niet door verlaging of afschaffing der belasting. Daardoor toch zou alleen de tegenwoordige eigenaar worden gebaat en in den regel is dit niet de persoon die vroeger is onteigend, of diens erfgenaam. Het zal daarom het meest raadzaam zijn die onteigening als een fait accompli aan te nemen, waarop niet kan worden teruggekomen, maar dan mag ook geen onderscheid worden gemaakt tusschen hem, die sedert de invoering of verhooging der belasting eigenaar is gebleven, en hem, die dit later is geworden. Het zou onregt zijn den eerste eenige vergoeding te geven, en die den voorganger van den laatsten te onthouden. Voor allen moet dus worden aangenomen, dat de belasting op de ongebouwde eigendommen niet meer op den tegenwoordigen eigenaar drukt.

Hieruit volgt evenwel niet, dat de Staat met dergelijke onteigeningen maar moet voortgaan. Kan reeds eene belasting, die de inkomsten van den grond meer treft, dan die van kapitaal, niet worden verdedigd, met te meer regt mag worden gevraagd, of aanwending van kapitaal tot droogmaking of ontginning van grond en tot bevordering van landbouw dan zoo misdadig is, dat dit met ontneming van een deel van dit kapitaal moet worden gestraft, en toch zien wij dit laatste dagelijks gebeuren. Het is waar, dat voor ontginningen en droogmakerijen eenige jaren vrijdom van belasting kan worden verkregen, doch daarna moet van deze gronden, die aanvankelijk geene of eene onbeduidende waarde hadden en alleen met veel moeite, geduld en kosten tot ontwikkeling zijn gebragt, jaarlijks een groot deel der opbrengst, welke meestal slechts eene zeer matige rente van het opgeofferde kapitaal vertegenwoordigt, in de schatkist worden gestort, zoodat den eigenaar inderdaad een deel van het door hem uitgeschoten kapitaal wordt ontnomen.

Niet minder onregt zou worden gepleegd, indien het ook in den laatsten tijd meermalen ter sprake gebragt plan eener herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen werd uitgevoerd. Het gevolg zou zijn, dat sommige eigendommen zouden worden ontlast. Vermindering van last werkt als restitutie van vermogen, doch die restitutie zou, zooals is aangetoond, meestal niet ten goede komen aan hem, wien het vermogen vroeger is ontnomen. Daarentegen zouden gronden, die sedert de invoering der belasting meer dan andere in waarde zijn vooruitgegaan, en dit in de meeste gevallen aan de zamenwerking van beleid, arbeid en kapitaal danken, hooger worden belast, zoodat ook hier, even als bij ontginning, de eigenaar een deel van het door hem aangewend kapitaal zou moeten opofferen.

Maar is het dan geen onregt, kan men vragen, dat voor eenig eigendom veel meer belasting moet worden betaald dan voor een ander, ofschoon beide gelijke opbrengst opleveren? Het antwoord is ontkennend, en wel omdat deze belasting als grondrente werkt en niet meer op den tegenwoordigen eigenaar drukt, die eigenlijk slechts de rente betaalt van een vermogen, waarvan hij nog wel het gebruik heeft, doch dat de Staat vroeger van een ander heeft ontvangen.

Beschouwt men deze opvatting als juist, dan aanvaarde men ook alle gevolgen daarvan. Vreemd mag het heeten, dat zelfs

zeer bekende staathuishoudkundigen, ofschoon in grondbelasting eene grondrente ziende, toch eene verhooging daarvan billijken, bijv. bij sterke daling in de waarde van het geld, of bij rijzing der waarde van gronden door van buiten komende en algemeen werkende oorzaken[1]. De grondbelasting heeft nu eenmaal het karakter eener onaflosbare grondrente, in geld betaalbaar, en in zoodanig geval komt de kans van vermeerdering of vermindering der waarde, zoowel van het geld, als van den grond, ten laste of ten bate van den schuldenaar. Een gewoon renteheffer althans zal er niet aan denken om zoodanige reden tusschentijds hoogere rente te vorderen. Verhooging van grondbelasting zou dan ook inderdaad werken, alsof de Staat zich op nieuw een deel van het vermogen der grondeigenaren toeëigende. Wanneer de invloed der omstandigheden, waarop de verhooging zou rusten, zich op eenmaal had doen gevoelen, dan zou nog iets tot verdediging van dien maatregel kunnen worden aangevoerd. Doch dit is blijkbaar niet het geval. Het geld is langzamerhand in waarde gedaald en wanneer nu deswege de tegenwoordige eigenaar door verhooging van grondbelasting een deel van zijn vermogen moet missen, dan wordt dit, behalve in het zeldzame geval dat sedert den aanvang der daling geen eigendomsovergang plaats heeft gehad, voor hem niet door die daling vergoed, want, toen hij den grond kocht, heeft hij de waarde van het geld op dat tijdstip en niet die van het verledene in aanmerking genomen. Hetzelfde is van toepassing op verhooging van belasting wegens de andere vroeger genoemde omstandigheden.

De huivering, om de stelling, dat de belasting op de ongebouwde eigendommen eigenlijk eene grondrente is, in al hare gevolgen toe te passen, moet vermoedelijk hieraan worden toegeschreven, dat van een goed belastingstelsel wordt geëischt, dat, even als elk ander ingezetene, ook de grondeigenaar meer of minder bijdraagt, naarmate zijn inkomsten toe- of afnemen. De regtmatigheid van dien eisch kan niet worden betwist, maar daaraan kan, zooals is aangetoond, geen gehoor worden gegeven door verhooging of verlaging der tegenwoordige grondbelasting. Het eenig uitvoerbaar middel tot bereiking van dat doel bestaat o.i. hierin, dat men door eene inkomstenbelasting de inkomsten

1 Vissering. Staathuishoudkunde, II, blz. 101.

uit den grond evenzeer treffe als alle andere, en daarnaast de belasting op de ongebouwde eigendommen late bestaan. Daarbij is het dan evenwel een stellig vereischte, dat aan laatstgenoemde belasting zonder eenig voorbehoud het karakter van grondrente worde toegekend en van hare verhooging of verlaging geen sprake meer zij, m.a.w. dat die belasting worde gefixeerd.

Volgens sommigen zou het raadzaam zijn de mogelijkheid van verhooging der belasting op ongebouwde eigendommen te laten bestaan voor het geval, dat de regten bij overgang van onroerend goed mogten worden afgeschaft. Te eeniger tijd zal men tot dit laatste wel moeten overgaan. Is het registratieregt in het algemeen als middel van inkomst voor den Staat reeds zeer bedenkelijk, vooral waar het drukt op den overgang van onroerende goederen, doet het zich van ongunstige zijde kennen. Terwijl toch dagelijks een hoogst aanzienlijk bedrag aan roerende goederen van de eene in de andere hand overgaat, kan bij den minsten verkoop van onroerend goed het regt niet worden ontgaan en dit bedraagt niet minder dan ruim 6 pCt. van den koopprijs. Men heeft dus hier eene belasting, die in strijd met de eischen van een goed belastingstelsel alweder zonder regtmatigen grond alleen het onroerend goed treft en het kapitaal vrij laat; daardoor de aanwending van dit laatste ter verbetering van onroerend goed tot op zekere hoogte tegenwerkt; doordat zij de vervreemding van eigendom bezwaart den overgang van het goed in handen van hem, die daarvan de meeste vruchten zou trekken, belemmert en dus de voortbrenging vermindert; en eindelijk op de eigenaren van onroerend goed zeer ongelijk drukt, want kleine eigendommen van minvermogenden verwisselen in het algemeen dikwijls van eigenaar, terwijl groote goederen niet zelden gedurende vele geslachten in dezelfde handen blijven.

Afschaffing der overgangsregten zou echter voor de schatkist, voor zoover kan worden nagegaan, een verlies van ongeveer zes millioen opleveren. Tot vergoeding daarvan is het denkbeeld geopperd, om de grondbelasting met zoodanig bedrag te verhoogen[1]. Op het eerste oogenblik schijnt dit zeer aannemelijk, maar bij nadere overweging rijzen ernstige bedenkingen, vooral, zoo men in aanmerking neemt, dat de grondbelasting

1 Zie o.a. Verslag der Vergadering voor Statistiek van 11 April 1874, in het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1874, blz. 16 en vlg.

ongeveer met de helft zou moeten worden vermeerderd. De onbillijkheid eener belasting, die slechts op een deel van het vermogen drukt, wordt niet weggenomen door in hare plaats eene andere te stellen, die datzelfde deel, maar in gewijzigden vorm, treft. Door die verandering zou verder bij de gebouwde eigendommen een last op den eigendom in eene verteringsbelasting worden herschapen. Het overgangsregt toch drukt in het algemeen op den verkooper van het goed, want de kooper zal in den regel den prijs, dien hij biedt, afmeten naar het voordeel en de vruchten, welke het goed oplevert. De last kan meestal niet op den gebruiker der woning worden overgedragen, want de eigenaar wordt eerst bij verkoop getroffen en de behoefte aan woningen kan dus worden bevredigd met vermijding der belasting. Wordt evenwel ter vervanging der overgangsregten de belasting op gebouwde eigendommen verhoogd, dan werkt die verhoogde belasting natuurlijk op gelijke wijze als de bestaande en wordt zij, gelijk deze, op den gebruiker der woning overgedragen. Dit is zeker niet wenschelijk en te minder, omdat de eigenaren van huizen op deze wijze zouden worden ontslagen van een zwaren last, die daarentegen door bezitters van ongebouwde eigendommen zou moeten worden afgekocht. Voor de laatsten toch zou de verhooging der grondbelasting weder nederkomen op afstand van een deel van hun vermogen, dat dus als afkoopsom zou moeten worden aangemerkt.

Bovendien zou tot bereiking van het beoogde doel eene herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen noodig worden. Het overgangsregt wordt geheven van de waarde, die de gronden thans bezitten, niet naar die, welke zij bij de invoering der grondbelasting hadden. Door den nieuwen last naar de tegenwoordige aanslagen in de grondbelasting te verdeelen en deze derhalve gelijkmatig te verhoogen, zou groot onregt worden gepleegd.

De aangeprezen conversie schijnt dus niet aannemelijk. Meer overweging verdient geleidelijke vermindering der overgangsregten naarmate meerdere opbrengst van andere middelen die toelaat. Welligt zou eenige vermindering reeds in aanmerking kunnen komen bij het invoeren eener algemeene inkomstenbelasting, die ook de inkomsten uit onroerende goederen treft.

De slotsom dezer beschouwingen is, dat de inkomsten uit gebouwde eigendommen door eene inkomstenbelasting kunnen worden getroffen, omdat daar de grondbelasting niet op den

eigenaar, maar op den gebruiker der woning drukt, terwijl die uit ongebouwde op gelijke wijze kunnen worden belast, mits de grondbelasting, voor zoover zij op deze eigendommen toepasselijk is, worde gefixeerd.

De tegenwoordige grondbelasting is een der grootste hinderpalen bij invoering eener inkomstenbelasting en bij hervorming van het belastingstelsel in het algemeen. Dit strekke tot verklaring en tevens tot verontschuldiging van de uitvoerigheid, waarmede dit onderwerp te dezer plaatse is behandeld.

V.

Vroeger is aangetoond, dat eene inkomstenbelasting, zal zij zuiver zijn, alleen de inkomsten mag treffen en niet wat als aflossing moet worden beschouwd, hetgeen b.v. zou geschieden indien de opbrengst van arbeid, van nijverheid en handelsondernemingen, van lijfrenten, van minder solide effecten, enz. als inkomst werd aangemerkt en dus even zwaar werd belast als de opbrengst, waarop voortdurend zonder gevaar voor vermindering van vermogen kan worden gerekend. Het kan niet worden ontkend, dat de toepassing hiervan groote moeijelijkheid oplevert.

Sommigen hebben gemeend op de beste wijze daaraan te kunnen te gemoet komen door de opbrengsten te verdeelen naar den aard van het vermogen, waaruit zij voortspruiten, en elk dezer deelen naar een verschillenden maatstaf te belasten. Het is evenwel duidelijk, dat hierdoor het doel op verre na niet wordt bereikt. Alle opbrengsten uit effecten kunnen zeker niet gelijk worden gesteld. Terwijl bij zeer solide de opbrengst bijna geheel als inkomst kan worden beschouwd, mag bij insolide een groot deel slechts als premie voor mogelijk verlies en dus als aflossing van kapitaal worden aangemerkt. Bij de opbrengst uit handel en nijverheid zal nu eens belooning van arbeid, dan eens rente van kapitaal, dan weder premie voor mogelijk verlies het overwegende element zijn.

Men komt veel nader tot het doel door van alle gewone jaarlijksche opbrengsten aanvankelijk een gelijk deel, b.v. een vierde, als aflossing van kapitaal vrij te stellen. Dientengevolge zullen de inkomsten uit kapitaal of grondeigendom een vierde

te weinig betalen, m.a.w. een vierde van dat kapitaal of dien eigendom wordt niet getroffen. Nu zou die onbillijkheid wel door een jaarlijksche belasting van dit niet getroffen deel worden weggenomen, doch er bestaan bijna onoverkomelijke bezwaren tegen het jaarlijks nagaan van den staat van ieders vermogen. Deze verminderen evenwel aanmerkelijk, indien zoodanige belasting eerst wordt gevorderd, wanneer in den regel toch zoodanige staat wordt opgemaakt, namelijk bij het overlijden; terwijl juist het feit, dat de beschikking over het vermogen dan aan een ander overgaat, het bezwaar van op eenmaal een betrekkelijk groot bedrag aan gecumuleerde belasting te betalen, minder doet gevoelen. Eene algemeene successiebelasting van het niet getroffen deel van het kapitaal of de eigendommen zou dus de inkomstenbelasting moeten aanvullen[1].

Tegen eene algemeene successiebelasting, die derhalve ook de successie in de regte lijn zou treffen, worden door velen uit een regtskundig oogpunt bedenkingen in het midden gebragt, Die bedenkingen, hetzij dan al of niet gegrond bij eene dergelijke belasting, indien zij op zich zelve staat, vervallen o.i. geheel, zoo zij slechts strekt tot invordering van hetgeen eigenlijk op grond eerier andere belasting moet worden betaald.

Dat door zoodanige successiebelasting het doel ten volle wordt bereikt en op deze wijze ieder alleen naar zijn werkelijk inkomen zal worden getroffen, kan zeker niet worden beweerd. Evenals vroeger bij arbeidsverdienste is in het algemeen het deel der ontvangsten, dat als aflossing en premie voor mogelijk verlies kan worden beschouwd, op een vierde gesteld. Het behoeft evenwel geen betoog, dat dit slechts een gemiddeld cijfer is, waarover veel verschil van gevoelen kan bestaan. Bij sommigen zal een grooter deel van hunne jaarlijksche ontvangsten als aflossing moeten worden aangemerkt en deze zullen iets te veel betalen, terwijl het tegenovergestelde het geval zal zijn voor hen, die meer dan drie vierden hunner ontvangsten als inkomen kunnen beschouwen. Eene tweede oorzaak van ongelijken druk is, dat de successiebelasting niet op vaste tijdstippen wordt geheven, doch de inning van eene toevallige omstandigheid afhangt. Ofschoon nu welligt juist ten gevolge van de toepassing der successie belasting op alle nalatenschappen het bedrag

1 Zie ook De inkomsten- en successiebelasting, door F.S. van Nierop, in de Economist van 1872, blz. 415 en volg.

der belasting eenigszins in verhouding zou kunnen worden gebragt tot den trjd, gedurende welken de overledene van zijn vermogen genot heeft gehad, toch mag men zich niet vleijen, dat het mogelijk zal zijn alle nalatenschappen zoo te treffen, dat juist die som wordt betaald, welke verschuldigd zou zijn, indien het kapitaal en de grondeigendom tijdens het leven ten volle waren belast.

Moet evenwel om deze redenen het aangegeven middel worden verworpen? Verlangt men eene volmaakte belasting, die niet alleen in het algemeen, maar ook ten aanzien van elk belastingschuldige strikt regtvaardig werkt, dan ongetwijfeld; beschouwt men dit echter teregt als een onbereikbaar ideaal, dan is het de vraag, of door dit middel in weerwil zijner gebreken niet veel grootere gebreken worden weggenomen, en dit moet voorzeker bevestigend worden beantwoord. Of is het niet beter in eenige gevallen een betrekkelijk klein bedrag als inkomen te belasten, dat eigenlijk aflossing is, of in het omgekeerde te vervallen, dan opbrengst uit arbeid, uit solide en niet solide effecten, uit lijfrente en uit grondeigendom gelijkelijk te belasten met de zekerheid, dat men daardoor bij den een het kapitaal in meerdere of mindere mate treft, terwijl het bij den ander geheel wordt vrijgelaten?

Veel verschil van gevoelen bestaat over de vraag, of in theorie eene inkomstenbelasting andere belastingen naast zich duldt; of niet moet worden aangenomen dat, als de schuldpligtigheid van den burger tegenover den Staat moet worden bepaald naar diens inkomen, van het vorderen van andere bijdragen geen sprake kan zijn. Hierbij wordt echter meestal eene omstandigheid uit het oog verloren, waarop door John Stuart Mill teregt wordt gewezen, namelijk dat door eene inkomstenbelasting de besparingen dubbel worden belast in vergelijking met hetgeen wordt verteerd. De vruchten toch uit door besparing verkregen kapitaal worden getroffen, ofschoon vroeger van dat kapitaal zelf, toen het als inkomen werd verkregen, reeds belasting is gevorderd. Men gaat te ver, indien men hieruit met den genoemden Staathuishoudkundige het gevolg trekt, dat zoodanige inkomstenbelasting de beste zou zijn, welke de besparingen vrijstelde en alleen het tot vertering bestemde deel trof, maar aan den anderen kant zou het zoowel onregtvaardig, als onstaathuishoudkundig zijn, indien vertering werd aangemoedigd en besparing tegengewerkt door de eerste enkel en de laatste

dubbel te belasten. Eene inkomstenbelasting moet dus, zal zij goed werken, behalve door eene successiebelasting, noodzakelijkerwijze door verteringsbelastingen worden aangevuld, namelijk door zoodanige, die ten doel hebben het werkelijk bedrag der verteringen te treffen, en niet door belastingen naar de vertering, die de laatste alleen als maatstaf nemen tot berekening van het inkomen.

VI.

Welke dezer belastingen moet nu meer eigenaardig door het Rijk, welke door de gemeente worden geheven? Velen, die met ons van meening zijn, dat eene inkomstenbelasting in elk goed belastingstelsel onvermijdelijk is, verdedigen niettemin het gevoelen, dat deze belasting niet door het Rijk moet worden ingevoerd, maar aan de gemeenten moet worden overgelaten.

Dit gevoelen achten wij verwerpelijk. In de eerste plaats klinkt het vreemd, dat de Staat, die dan toch in de maatschappij den voorrang heeft boven de gemeente, het uitgangspunt en den voornaamsten grondslag van zijn belastingstelsel aan de laatste zou overlaten, met dit mogelijk gevolg, dat in gemeenten met weinige behoeften geene of slechts eene lage inkomstenbelasting zou worden geheven, waardoor de regtsgrond der andere belastingen, die, zooals is aangetoond, slechts tot aanvulling dienen, geheel of voor een groot deel zou vervallen.

Voorts wordt algemeen erkend, dat de Staat thans niet alleen behoefte heeft aan vermeerdering van middelen, doch ook aan zoodanige, welker opbrengst hooger wordt, naarmate bevolking en welvaart toenemen. Vooral na de afschaffing van accijnsen, die in hooge mate dat karakter bezaten, moet hierin worden voorzien. Eene directe belasting, die aan dien eisch voldoet, kan alleen in eene inkomstenbelasting worden gevonden, want noch de grondbelasting, noch in voldoende mate die op het personeel, overigens toch voor het grootste deel aan de gemeenten afgestaan, kunnen daaraan beantwoorden.

Het is waar, dat de patentbelasting bestaat, doch deze kan, het wordt bijna algemeen erkend, in den tegenwoordigen vorm niet worden behouden. Zij is bestemd om de inkomsten uit handel en nijverheid te treffen, doch slaat veelal aan naar zeer onjuiste grondslagen, treft dikwijls daar, waar geene inkomsten

zijn verkregen, drukt dientengevolge zeer ongelijk en werkt in één woord uitermate slecht. Nu zijn den Staat twee wegen open. Hij kan die belasting afschaffen, of haar van gebreken zuiveren, maar haar grootste gebrek is, dat zij slechts ééne soort van inkomsten treft, en wel juist die, welke, indien van begunstiging sprake kon zijn, daarvoor in de eerste plaats in aanmerking zou moeten komen. Wordt echter het gebrek weggenomen, dan komt men van zelf tot eene algemeene inkomstenbelasting. Tusschen afschaffing eener belasting op een oogenblik, dat men juist meerdere middelen behoeft, en hare verbetering o.a. door wegneming van hare eenzijdigheid en het dientengevolge vermeerderen van hare opbrengst, kan de keus voor den Staat niet twijfelachtig zijn.

Het inkomen is niet plaatselijk, noch afhankelijk van de gemeente, waar men perceelen bewoont, maar de vertering kan wel worden gelocaliseerd, zegt de heer Heineken zeer teregt in zijn geschrift[1]. Maar hieruit volgt, dat het inkomen voornamelijk het steunpunt voor de Rijksbelastingen en de vertering dat van de middelen der gemeente moet zijn. De bepalingen der gemeentewet toonen de juistheid hiervan aan. De inkomstenbelasting is geheel persoonlijk en dus ook alleen daar verschuldigd, waar de belastingschuldige verblijft. Het gevolg hiervan is, dat zij, zoo zij gemeentebelasting is, alleen kan worden gevorderd van hen, die in de gemeente verblijven, en voor den tijd dien zij daar vertoeven. De gemeentewetgever heeft echter teregt het onmogelijk geacht dit geheel in toepassing te brengen, en eerst bij een verblijf van ten minste drie maanden de verpligting tot het bijdragen in de gemeentelasten opgelegd. Doch de misbruiken, waartoe dit aanleiding gaf, en de nadeelen, die sommige gemeenten daarvan ondervonden, heeft tot nog grooter afwijking van het karakter eener inkomstenbelasting geleid, namelijk tot het aannemen van een fictief verblijf naast het werkelijke. Dit heeft gevolgen, die niet kunnen worden verdedigd. In weerwil toch van het geheel persoonlijk karakter der belasting, kan men in twee gemeenten te gelijk zijn aangeslagen. Wanneer iemand bijv. in het belang van zijne gezondheid genoodzaakt is in eene gemeente, waar, even als in zijn hoofdverblijf, eene inkomstenbelasting wordt geheven, voor zes maanden een klein buitenverblijf te betrekken, dan

1 t.a.p., blz. 83.

wordt hij geacht veel grooter inkomen te hebben en is hij verpligt meer belasting te betalen, dan indien hij drie groote buitenverblijven beurtelings voor bijna drie maanden bewoonde, of gedurende dien tijd eene kostbare reis deed.

Hieruit blijkt, naar het ons voorkomt, voldoende, dat de inkomstenbelasting door haar karakter meer voor het Rijk geschikt is, dan voor de gemeente en in elk geval voor de laatste niet de hoofdbron van ontvangsten moet uitmaken.

Invoering eener inkomstenbelasting van wege het Rijk verdient ook daarom de voorkeur boven die van gemeentewege, omdat, hetzij dan te regt of ten onregte, velen huiverig zijn te verklaren, over welke middelen zij kunnen beschikken. Nu reeds ziet men menigmaal, dat zij, die den zetel van hun vermogen hebben in groote gemeenten, waar hooge plaatselijke belastingen zijn, naburige gemeenten tot woonplaats kiezen. De verbetering der middelen van vervoer zal dit zeker niet doen verminderen. Al moet nu worden erkend, dat dit bezwaar, hoe het gemeentelijk belastingstelsel ook worde ingerigt, moeijelijk geheel zal kunnen worden ontgaan, toch is het niet raadzaam het te vermeerderen, door in de groote gemeente de zoo gevreesde openlegging van zaken te vorderen, terwijl in andere gemeenten die eisch niet wordt gesteld.

Het mag voorts worden betwijfeld, of eene gemeente in staat zou zijn eene inkomstenbelasting zoo in te rigten, dat zij alleen het inkomen en niet het kapitaal treft. Dit kan, zooals betoogd is, niet door splitsing der inkomsten naar de bron, waaruit zij voortvloeijen, doch alleen door eene successiebelasting worden bereikt. Hoe evenwel eene gemeente bij onze tegenwoordige instellingen met kans op goeden uitslag eene successiebelasting zou kunnen heffen, zal moeijelijk zijn aan te wijzen.

Ook in de toepassing zal blijken, dat eene inkomstenbelasting beter als rijksbelasting werkt. Het geval toch is, als zij gemeentebelasting is, niet ondenkbaar, dat iemand in verschillende gemeenten naar een verschillend inkomen wordt aangeslagen, en dit kan niet alleen tot groote moeijelijkheden aanleiding geven, maar zal zeker ook niet de populariteit en de goede werking van zoodanige belasting bevorderen. Bovendien bestaat, indien deze belasting aan de gemeenten wordt overgelaten, het geenszins hersenschimmig gevaar, dat vooral in kleinere plaatsen overwegingen van persoonlijken aard maar al te grooten invloed op de aanslagen zullen uitoefenen. Eindelijk mag niet

worden vergeten, dat, dewijl het inkomen, zooals is aangetoond, niet plaatselijk is, en daarenboven de Staat uit den aard der zaak ruimer bevoegdheid heeft tot onderzoek dan de gemeente, de eerste ook veel beter de aangiften kan controleeren dan de laatste.

Welke zijn nu de redenen, waarom de voorkeur wordt gegeven aan eene gemeentelijke inkomstenbelasting? Voornamelijk deze, dat bij gemeentebelasting de ingezetenen meer de vruchten zien van hetgeen door hen is opgebragt, daarvan meer onmiddellijk genot hebben en dus ook met meer bereidwilligheid en naauwgezetheid het hunne zullen bijdragen, terwijl bovendien het Rijk niet zoo ijverige en eerlijke collegiën van zetters kan vinden als de gemeente. Het eerste moge niet geheel ongegrond zijn, in een land van zoo geringen omvang als het onze, en waar staatszaken zoo openbaar worden behandeld, is het niet van zooveel gewigt als elders. Verder is het niet waarschijnlijk, hoe wenschelijk het ook zou zijn, dat de gemeenten in den eersten tijd de hulp der inkomstenbelasting zullen kunnen ontberen. Wordt van wege het Rijk zoodanige belasting ingevoerd, dan zullen zij meestal wel tot opcenten hunne toevlugt moeten nemen en in dat geval hebben de ingezetenen der gemeente evenzeer bij eene goede toepassing belang, als het Rijk. De zamenstelling van het collegie van zetters is zeker eene zaak van veel belang. Het is raadzaam, dat daarin van wege het Rijk ten minste een persoon zitting hebbe, doch overigens mag de Rijksregering, evenals in Engeland en in Pruissen, op de zamenstelling geen grooten invloed uitoefenen. Het zou overweging verdienen, die collegiën uit eenige leden van den gemeenteraad of uit bepaald daartoe gekozen personen te doen bestaan. Door zoowel aan den rijksambtenaar, als aan het collegie en den belastingschuldige het regt van hooger beroep toe te kennen, bijv. bij de Gedeputeerde Staten, zijn de belangen van den Staat en van de ingezetenen voldoende verzekerd. Bij zoodanige zamenstelling zou, vooral indien de gemeente opcenten hief, vrees voor gebrek aan ijver en eerlijkheid weinig grond hebben.

Hoe dit ook zij, de hier geopperde bedenkingen wegen weinig tegenover de bezwaren, waartoe invoering der inkomsten-belasting van gemeentewege aanleiding geeft en het antwoord op de vraag, van wien die maatregel moet uitgaan, kan dus niet twijfelachtig zijn. Het Rijk moet voornamelijk steunen op de

inkomsten-belasting; het meer locaal karakter der vertering wijst aan, wat de voornaamste grondslag der gemeente-belastingen moet zijn.

Niet alle verterings-belastingen zijn echter voor gemeenten geschikt. Wederinvoering der gemeente-accijnsen in den vroegeren vorm zou zeker geene verbetering zijn, maar wel mag worden gevraagd, of het niet beter ware geweest indertijd als vergoeding voor het gemis van eigen accijnsen, in plaats van een deel der personeele belasting, de opbrengst van eenige rijksaccijnsen bijv. van die op het gedestilleerd en den wijn aan de gemeenten af te staan. Daardoor zou zijn voorkomen, dat zij, die niet langer dan drie maanden in eene gemeente verblijven, niets of bijna niets in de gemeente-lasten bijdragen, zoodat vele gemeenten een vrij aanzienlijk bedrag aan inkomsten missen, waarop zij eigenlijk regt hebben. Sommigen hebben het denkbeeld geopperd, om ter tegemoetkoming aan dit bezwaar de bevoegdheid aan de gemeenten te geven eenige bedrijven en neringen door eene bijzondere belasting, een droit de debit, te treffen. Daarbij had men vooral het oog op tapperijen, koffijhuizen en logementen. Het mag worden betwijfeld, of hierdoor veel zou worden gewonnen, maar indien van afstand van rijksaccijns geen sprake kan zijn, dan is dit het eenig middel, om het gebrek althans eenigszins te verminderen.

De voornaamste bron van inkomst voor de gemeente moet echter worden gevonden in eene directe verterings-belasting, te meer, omdat zoodanige belasting minder geschikt is voor het Rijk. Hoe deze moet worden ingerigt, om regtvaardig te zijn, hangt voor een zeer groot deel af van plaatselijke omstandigheden en het is juist een der groote gebreken van de personeele belasting, dat zij als belasting voor het geheele rijk die plaatselijke omstandigheden niet in aanmerking neemt. De afstand van een deel dezer belasting aan de gemeenten is dan ook op dien grond verdedigd.

Gaan wij thans kortelijk na, hoe het boven betoogde met het oog op den tegenwoordigen toestand geleidelijk en zonder groote schokken in toepassing kan worden gebragt. De eerste stap zou moeten zijn invoering eener inkomsten- en algemeene successie-belasting vanwege het Rijk tot een laag bedrag en het fixeren der grondbelasting voor ongebouwde eigendommen; daarentegen afschaffing van het een-vijfde der personeele belasting, cat door het Rijk wordt geheven, waarbij dan nog

wegens het fixeren der grondbelasting eenige vermindering der overgangsregten van onroerend goed zou kunnen worden gevoegd. Vroegere plannen tot invoering der inkomsten-belasten gingen gepaard met afschaffing der patent-belasting, maar, ofschoon in het afgetrokkene daartegen niets kan worden ingebragt, komt het ons toch voor, dat eene nieuwe algemeene belasting aanvankelijk meer kans van slagen heeft, indien zij strekt ter vervanging van eene andere algemeene belasting, dan wanneer zij in de plaats treedt eener belasting, die slechts op eenigen drukt. Hierbij komt, dat menigeen aan de uitvoerbaarheid eener inkomsten-belasting twijfelt en groote teleurstelling verwacht. Indien nu de Staat slechts een middel prijs geeft, dat hij bij mislukking zonder bezwaar kan terugnemen, dan levert eene proef in elk geval minder gevaar op.

Afschaffing der patent-belasting zal de tweede schrede op dezen weg moeten zijn en dit zou gepaard kunnen gaan met het verleenen der bevoegdheid aan gemeenten, om van sommige neringen en bedrijven eene verterings-belasting te heffen, tenzij men mogt besluiten een deel der opbrengst van enkele rijksaccijnsen af te staan. Hierdoor zouden de gemeenten in staat worden gesteld de personeele belasting, die dan zou moeten ophouden rijksbelasting te zijn, te verminderen. Mogt de uitslag der inkomsten-belasting zoo gunstig zijn, dat er geen bezwaar bestaat reeds dan aan de gemeenten de bevoegdheid tot het heften van opcenten te geven, dan kan met die vermindering worden voortgegaan, terwijl ook de Staat van zijne zijde, bij vermeerdering van welvaart, door hoogere opbrengst zoowel van inkomsten- en successie-belasting als van andere middelen, in de gelegenheid zou komen de meest drukkende accijnsen af te schaffen of door minder drukkende te vervangen en de grondbelasting op de gebouwde eigendommen, de overgangsregten en de registratieregten in het algemeen, voor zoover zij geene vergoeding voor bewezen diensten zijn, te verminderen. Op die wijze voortgaande achten wij het niet onmogelijk, dat men eindelijk tot een rationeel belastingstelsel komt, waarbij inkomsten en verteringen gelijkelijk worden getroffen en in het algemeen ieder naar zijne middelen tot de lasten van den Staat en de Gemeente bijdraagt.

Dat nog zeer vele jaren zullen moeten verloopen vóór dat dit doel is bereikt, kan niet worden betwijfeld. En het zou ook niet goed zijn dat het anders ware. Groote en

plotselinge verandering van belastingen is in vele opzigten afkeurenswaard. Eensdeels verliest de Staat daarbij de zekerheid van te kunnen beschikken over de middelen, die hij behoeft, andersdeels worden daardoor de materieele betrekkingen geschokt, want de bevolking schikt en plooit zich langzamerhand naar bestaande belastingen, die altijd in meerdere of mindere mate op de arbeidsloonen, de prijzen van vele artikelen, enz. terugwerken.

Juist daarom echter is het van zooveel belang, dat bij elke verandering, die wordt voorgesteld, ernstig worde overwogen, of deze wel nader brengt tot het doel, dat wordt beoogd; of men geen gevaar loopt later op zijne schreden terug te moeten keeren. Juist daarom ook waarschuwen wij tegen het volgen van den raad, door den heer Heineken gegeven, die de plaatselijke belasting te Amsterdam door eene gemeentelijke inkomsten-belasting vervangen wil zien. Is het waar, dat de inkomsten-belasting bij voorkeur Rijksbelasting en de directe verterings-belasting gemeente-belasting moet zijn, dan behoude men de Amsterdamsche belasting. Wel heeft ook zij hare gebreken, doch deze zijn herstelbaar en als verterings-belasting moet zij reeds nu ver worden verkozen boven de personeele belasting en de belasting op de gebouwde eigendommen. Wil men verbetering van het belastingstelsel, en de noodzakelijkheid daarvan wordt geenszins ontkend, men wende zich tot de hooge Regering, opdat deze door invoering eener inkomsten-belasting daartoe de eerste schrede doe. Dragen onze beschouwingen iets bij tot het vestigen der overtuiging, dat de vroeger geopperde bezwaren haar niet daarvan mogen terughouden, maar integendeel uit den weg moeten worden geruimd, dan is ons doel bereikt.

Februari 1875.

S.A. VENING MEINESZ.

Maandelijksche praatjes.

VI. 27 Mei.

Thans is zeker het laatste meesterstuk, dat deel heeft uitgemaakt van de Tentoonstelling van Moderne Schilderijen in *Arti et Amicitiae*, die Zondag jl. is gesloten, reeds teruggekeerd naar het kabinet van den eigenaar.

Dat deze mij vergunne hier neêr te schrijven, hoeveel sympathie ik voor hem gevoel.

Ik stel me hem dan echter niet voor als den ongepatenteerden kunstkooper, die heden een schilderij koopt, om het morgen, zoo mogelijk, weêr met winst te verkoopen, en voor wien iedere tentoonstelling een reklame is, - neen, de eigenaar van schilderijen, voor wien ik verklaar zoo groote sympathie te hebben, is de vriend der kunst om haar-zelve; de man, die de gedachten der kunstenaars, op het doek gebracht, koopt om ze te genieten en die ze wel wil leenen voor een expositie als die van *Arti*, om ook het publiek in zijn genot te doen deelen.

Zou wel algemeen voldoende worden gewaardeerd, welk een ontzettende opoffering het voor zulk een Maecenas is, om een schilderij gedurende een paar maanden af te staan, ook al weet hij dat er de meeste zorg voor wordt gedragen?

Een geliefd schilderij is een familiestuk. Het behoort tot het gezin. Men is er van lieverlede aan gewend en aan gehecht geraakt. Zoo lang reeds heeft het daar, op dezelfde plaats, aan den wand gehangen, en nu is die plaats leeg. Die afwezigheid van het bezield paneel geeft ook een leegte in het geheele huis, in de familie.

Wel heeft deze het gemis zooveel mogelijk trachten te vergoeden door herhaaldelijk naar *Arti* te gaan, waar de eigenaar alles gedaan, tot zelfs gekuipt heeft, om een uitstekend plaatsje voor zijn lieveling

te verkrijgen, een plekje waar alle schoonheden van het werk gemakkelijk konden uitkomen; wel heeft hij de voldoening voor zich en voor den meester, dien hij vereert, dat het schilderij uitbundig wordt geprezen, - aan den wand in het kabinet of in de zaal blijft niettemin de gaping bestaan, in de woning wordt de afwezige voortdurend betreurd.

Groot is dan ook de blijdschap bij den terugkeer. Op den dag, waarop de tehuiskomst is aangekondigd, zie ik in mijn verbeelding de familie telkens verlangend uitkijken. Eensklaps gaat er een gejuich op. 't Schilderij is gekomen en een oogenblik later hangt het weêr op de plaats, die te lang verlaten is geweest.

Alsdan koestert en vleit ieder het met een blik, die duidelijk zegt, hoe verheugd men is over het wederzien, hoe tevreden over de behaalde lauweren.

Waarlijk, de dankbaarheid van ons, publiek, moet wel groot zijn, als zij ten minste eenigermate geëvenredigd zal zijn aan de liefde der eigenaars voor hunne werken, welke zij nochtans zoo bereidwillig en onbaatzuchtig plegen af te staan.

Over de Tentoonstelling in *Arti* is maar weinig geschreven. Die gewoonlijk over exposities van kunstwerken een beschouwing leveren, hebben ditmaal gezwegen, en als reden van hun stilzwijgen heb ik hooren opgeven, dat het onkiesch zou geweest zijn te schrijven over schilderijen, die niet te koop waren en geheel belangeloos waren geleend.

Ik moet bekennen, dat ik de geldigheid van die reden niet vat. Het schijnt me integendeel toe dat zoo ééne tentoonstelling waardig en geschikt was om besproken te worden, het deze geweest is, want het was een te niet te versmaden voordeel dat geen vrees kon bestaan voor het uitoefenen van invloed op koopers en het, zij het ook onwillekeurig, rechtstreeks materieel bevoordeelen of benadeelen van artisten of kunstkoopers.

En wat den schroom betreft, dat men den eigenaars onaangenaam had kunnen zijn, ook die was, dunkt me, ongerechtvaardigd, want ik geloof me niet te ver te wagen, als ik zeg dat van de tentoongestelde werken de grootste helft bepaald meesterstukken waren, terwijl allen, zonder onderscheid, zoowel den eigenaars, die ze bezitten, als den meesters, die ze schiepen, tot eer verstrekten.

Waarom moet dan aan de eerste de beste tentoonstelling, die

een zeker getal *croûtes* bevat, soms zelfs meer dan goede stukken, een beoordeeling te beurt vallen, en deze onthouden worden aan een buitengewone expositie als de nu geslotene?

Te meer betreur ik die afwezigheid van kritiek, omdat het onzen landgenooten niet schaadt, wanneer hunne oogen wat wijder voor ware kunst geopend worden en men hen nu en dan eens wijst op het schoone.

Niet dat zij zelven niet zouden kunnen onderscheiden wat schoon en het niet is, maar zij kunnen zich maar zelden rekenschap geven van het waarom, en glijden er dus te spoedig over heen.

Om dit te beamen, behoeft men slechts onder het publiek op een Tentoonstelling te wandelen.

Al is de indruk, dien een kunstwerk op den toeschouwer maakt, volkomen juist, dan nog kan deze hem bijna nooit verklaren; hij kan niet zeggen wat hem treft.

Het zou daarom, naar mijne meening, zeer wenschelijk zijn, dat hier meer werk gemaakt werd van het beschrijven, het verklaren van exposities, vooral van belangrijke.

De verklaring zou bevattelijk, gemotiveerd, kritisch moeten zijn; een soort van gids voor de onwetenden, die nu te dikwijls door de zalen van een tentoonstelling dwalen, zonder in waarheid te genieten.

Het spreekt van zelve, dat zulk een gids niet in termen van het vak, niet in schilders-argot, noch in geijkte frases zou moeten geschreven worden, gelijk dat in Frankrijk zooveel geschiedt.

Wanneer te Parijs 1 Mei, - de dag waarop de *Salon*, de jaarlijksche expositie van werken van levende meesters, wordt geopend - in aantocht is, kondigt de boekverkooper Lemerre een nieuwe uitgave aan van Jean Dolent's *Manuel d'art à l'usage des ignorants*, en draagt iedere dagblad-direkteur aan een zijner redakteurs - nooit twee jaren aan denzelfden - de beoordeeling op der kunstwerken.

De aangewezen redakteur grijpt dan haastig naar een ander boekske, getiteld: *Manuel à l'usage de ceux qui font le salon*, en dit verlaat hem niet meer, zoolang hij '*fait le salon*', - zoolang hij de tentoongestelde werken der meesters de revue laat passeeren voor zijn kritische gave.

In het 'Manuel' vindt hij een frase, een *cliché*, voor alle kunstenaars van naam, van wier talent de hoofdeigenschappen met een paar woorden worden aangegeven, en verder worden er hem de

technische uitdrukkingen in aan de hand gedaan, welke hij behoeft voor een beschouwing, die klinkt als een klok, en een oningewijde zou doen zweren, dat de ‘maker’ een man van groote kunstkennis is.

Welnu, zulke ‘faiseurs de salon’ kunnen wij hier best missen, maar geheel iets anders zou het zijn om aan de hand van een man van smaak en studie, die de geheimen der kunst kan doorgronden en de gedachten der kunstenaars weet te vertolken, door de zalen van een tentoonstelling te worden rondgeleid. 't Genot der toeschouwers zou er zeker door worden verhoogd.

Wie zal b.v., voor *l'Oubli des Douleurs* van Gallait staande, den schilder niet beter begrijpen en meer bewonderen, als hij zich herinnert, wat de dichter Vosmaer, een kenner bij uitnemendheid, over dat aangrijpend en heerlijk werk heeft geschreven?

Wie, die nu wellicht Allebé's *Nadagen*, klein als een Meissonier, vluchtig bekijkt en voorbijgaat, zou er niet lang voor blijven mijmeren, als hem de roman des levens was verteld van dat oude vrouwtje, 'twelk uit een water- en vuurkelder naar boven strompelt, en zoo in alles den stempel draagt, dat zij betere dagen heeft gekend?

Kortom, de kunstzin zou meer worden opgewekt en de algemeene waardeering van wat eigenlijk de schoonheden, 'tzij in techniek of in gedachte, van ieder kunstwerk zijn, zou worden bevorderd, indien zij, die de schoonheden kennen en kunnen beschrijven, niet maakten een *Manuel d'art à l'usage des ignorants*, dat voor alles en altijd moet dienen, - een kurk voor alle flesschen! - maar een ‘Gids ten dienste van hen, die de Tentoonstelling =? wenschen te bezoeken’.

Ik hoop zulk een Gids, in welken vorm dan ook, al was het in dien van een zoogenaamden ‘beredeneerden katalogus’, bij een volgende expositie van aanbelang te zien verschijnen.

Op de Tentoonstelling in *Arti* was een schilderij, dat mij den overgang tot van Zeggelen's *Tartuuf*, dien ik ter beoordeeling heb ontvangen, gemakkelijk maakt. Ik bedoel Carl Hoff's *Tartuffe* (5^{e} tooneel van het 4^{e} bedrijf).

Dat voortreffelijk geschilderde werk, hetwelk ons Elmire echter wel wat jong voor een moeder van huwbare kinderen en Tartuffe niet overeenkomstig Dorine's beschrijving (5^{e} tooneel van 't 1^{e} bedrijf)

‘Heel dik en vet en frisch, met rozen op de kaken’, te zien geeft, bevat in het kostuum van Tartuffe een les voor hen, die op zich nemen die rol te vervullen.

Gewoonlijk, bijna altijd, mag men wel zeggen, stellen onze akteurs dat personaadje voor als een geestelijke. Toch is niets onjuister. Zelfs doen zij door die voorstelling Molière onrecht aan.

Hadde deze werkelijk een geestelijke met hem bedoeld, dan zou zijn komedie veel in waarde verliezen, omdat het type van den huichelaar, in plaats van algemeen te zijn, slechts op één stand in de maatschappij betrekking zou hebben.

Het kan zijn, dat de bewering van sommige kommentaristen, ofschoon het bewijs voor hun opinie schuldig blijvende, gegrond is, wanneer zij zeggen, dat bij de teekening van het karakter-Tartuffe een geestelijke voor Molière heeft geposeerd; het moge tevens onloochenbaar wezen, dat de geestelijken onder Lodewijk XIV zich om welke reden dan ook de satyre bijzonder hebben aangetrokken; - uit het geheele blijspel blijkt niettemin, dat de dichter geen bepaald persoon, geen bepaalde klasse van burgers heeft willen aanvallen, maar dat het zijn doel is geweest, om '*les hypocrites*', zooals hij in zijn voorrede zegt, dat is de geheele bende van huichelaars, onder welke gedaante zij ook in de wereld rondwandelen, glijden of kruipen, te ontmaskeren.

Een genie als dat van Poquelin was dan ook te groot, te veelomvattend om af te dalen of zich te verwaardigen tot het op de kaak stellen van een enkel individu. Zijn horizont strekte zich verder uit dan tot den neus van den een of anderen pater.

Intusschen schijnt de fout, om Tartuffe als geestelijke te doen optreden, althans in ons land zeer oud te zijn. Zoo lees ik in een berijmd woordje van J. van Hoven, voor Jacob Ryndorp's *Tertuffe of schijnheilige Bedrieger* (1733):

> 'Dat bef en mantel niet volstrekt den heilig maakt,
> Blijkt aan Tertuffe, die in schelmerijen blaakt',

terwijl de tooneelspeler M. Corver in een merkwaardige inleiding tot een andere Hollandsche uitgave van Molière's blijspel, opgedragen aan de 'groote vorstinne en magtige heerscheresse de huichelarij', schrijft: 'Gij komt, vorstinne, thans niet altoos in een Geestelijk kleed te voorschijn'. Toch schijnt Corver zelf, gelijk reeds die woorden en nog andere in dezelfde inleiding duidelijk zeggen, te hebben gevoeld, dat Molière onmogelijk alleen het oog kan hebben gehad op de huichelaars onder den geestelijken stand, 'omdat niet eenigen staat, hoe genaamd of waar gelegen, noch eenigen stand, hoedanig

hij ook zij, zich beroemen kan geen Huichelaaren noch Huichelaressen in rijken omvang te huisvesten’.

En zoo is het. Daarom stelle men in 't vervolg Tartuffe op het tooneel voor, gelijk Hoff dat op zijn schilderij gedaan heeft, namelijk als een gewoon man in zwart en deftig kostuum, zonder eenige onderscheiding, die zou kunnen doen vermoeden, dat die schijnvrome wereldburger meer tot den eenen dan tot den anderen stand in de maatschappij behoort. De type van een zoo algemeen verspreide menschensoort moet ook de meest algemeene kleeding dragen.

Van Zeggelen dan heeft ons een nieuwe uitgaaf van den ‘Tartuuf’ gegeven[1]. Wij hadden reeds die van Ryndorp, Corver (althans door hem in 't licht gezonden), Nomsz, Laatsman, welke laatste ik slechts bij naam ken, en misschien nog andere, welke ik in het geheel niet ken.

Onze tooneelisten, die tot dusverre de uitgave van Nomsz gebruikten, zullen zeker met genoegen die van van Zeggelen hebben ontvangen. De ‘huigchelaar’ van den eerste toch dagteekent van 1789, en zijn vorm is, naar men denken kan, erg ouderwetsch. Zoo zijn er alle lange Fransche namen op *us* en stomme *e* in behouden, en is die van Flipote zelfs tot Filipote gerekt, ter wille van de maat.

De vorm van van Zeggelen's ‘Tartuuf’ is jonger en frisscher; hij is ook vrij los. Pernel, Cleant, Valeer, Tartuuf, Flipot zijn verkortingen, die de vaerzen prettiger doen lezen en zeggen, die den dialoog vlugger maken. De vaersbouw, dezelfde als die van 't oorspronkelijke, is meestal zuiver even als de taal, die slechts door een enkel onhollandsch woord, als ‘zich uitspreken’ wordt ontsierd, - in 't kort, de bewerking van van Zeggelen verdient den meesten lof.

Toch heeft de lezing ook van die bewerking me weder het voorrecht doen waardeeren, dat ik het oorspronkelijke kan begrijpen. Molière is in zoo eigenaardig Fransch geschreven; bij hem zit de pit en de *spirit* zoo dikwijls in een woord, in een uitdrukking, in de woordvoeging, dat het, geloof ik, niet mogelijk is hem over te brengen, zonder veel van zijn geest verloren te doen gaan, en overal zijn juiste gedachte weêr te geven, vooral niet, wanneer de vertaler zich in het altijd meer of min enge keurslijf heeft gesloten van de-

1 Bij Kruseman en Tjeenk Willink, te Haarlem.

zelfde vaersmaat, waarin Molière heeft gedicht, - iets wat anders op zich-zelf genomen zeer prijzenswaardig is.

Met die opmerking wil ik dus den arbeid van den heer van Z. volstrekt niet verkleinen. Vertalen is een dichters ‘gymnastiek’ - heeft de Génestet te recht gezegd, volgens van Zeggelen's eigen herinnering. Welnu, de vertaler van ‘Tartuuf’ heeft zijn gymnastischen toer zonder halsbreken verricht. Hij heeft gegeven wat hij geven kon, en wat voor ons tooneel, waarvoor het in de eerste plaats bestemd is, zeer zeker een groot geschenk mag heeten, maar, ik herhaal het, wie zal zich, ook na deze proeve van overplanting van Molière's blijspelen op Nederlandschen bodem, niet gelukkig rekenen, dat hij genoeg Fransch kent, om ze te lezen en te kunnen genieten in de taal, waarin zij geschreven zijn?

Dat zij, die zoo gelukkig niet zijn, zich door van Zeggelen laten leiden!

Dat ook zij, die *Nathan de Wijze* van Lessing niet in 't Duitsch kunnen lezen, de vertaling van den heer J.G. Bolmer[1] ter hand nemen.

Die vertaling, mij eveneens ter beoordeeling toegezonden, is zeker de beste, welke wij nu bezitten, ofschoon het niet te ontkennen valt, dat ook de heer Bolmer wel eens beneden het oorspronkelijke is gebleven, al was hij niet door het rijm gebonden, dat Lessing-zelf in zijn jamben gemeend heeft te kunnen ontberen. De jamben van Lessing zijn echter allen zuiver, die van den heer Bolmer meestal, maar niet altijd. Een enkele maal ontbreekt de rhytmus en klinkt ons de poëzy wel wat prozaïsch in de ooren. O, de rijmlooze jambe is een zoo gevaarlijke vaersmaat, omdat van geene de sprong tot het proza korter is.

Maar, - zelfs de zon heeft vlekken, en de heer Bolmer heeft van Lessing's meesterstuk werkelijk een zoo verdienstelijke hollandsche uitgave geleverd, dat zij de in 1868 verschenen vertaling van den heer Pleyte zeker spoedig zal doen vergeten. Slordiger had dan ook zelden het licht gezien.

Ik zeide daar: ‘Lessing's meesterstuk’. Ik voeg er bij: ‘wat schoonheid van taal en gedachten betreft’. Men zou anders kunnen denken, dat ik het als drama wilde prijzen, en dit is zoo weinig waar, dat ik integendeel bij iedere vertooning, die ik heb bijge-

1 Bij de Erven H. van Munster en Zonen, te Amsterdam.

woond, verbaasd heb gestaan, hoe zulk een uitstekend tooneelkenner als Lessing zulk een onmogelijk tooneelstuk heeft kunnen schrijven als *Nathan de Wijze*.

Van het tooneel af verspreidt het werk een ongekende verveling door de zaal. En geen wonder! Een schouwburg-publiek verlangt meer dan heerlijken vorm en sublieme denkbeelden. Het wil niet alleen hooren, het moet ook zien en in spanning worden gebracht.

Nathan de Wijze is niets meer dan een leerdicht, waaraan de auteur een dramatische gestalte heeft gegeven, om het boeiender te maken. Wie het naar waarde wil schatten, moet het lezen en bestudeeren, of wel hooren voorlezen door een Zademack b.v., die het hier ter stede indertijd uitstekend gereciteerd heeft.

Zonder tegenspraak zijn er maar weinig geschriften, welke in zoo ruimen omvang verdienen verspreid te worden als de humaniteitsbegrippen van den levenswijzen Nathan, die omtrent het menschzijn de edelste gedachten heeft geuit; - op de planken is voor die philosophie echter niet de goede plaats.

Moest ik kiezen, dan zou ik ze, liever dan daar, nog op ‘cate chisatiën, gymnasia en scholen’ zien, gelijk de heer Bolmer wenscht, maar ik geloof dat men het best zal doen de lezing van het werk zooveel mogelijk vrij te laten aan ieder, die er zich toe voelt aangetrokken en den leeftijd heeft bereikt, waarop hij kan denken, zonder voorlichting van onderwijzers, daar schoolboeken van welken aard ook nooit een verheffenden indruk plegen achter te laten. Wie onzer weet dat niet bij ondervinding?

Vooral zou ik niet gaarne Lessing's *Nathan de Wijze* op de scholen zien ingeleid met de aanbeveling van den heer Bolmer, dat het leerdicht ‘een geest zou ademen *boven* het Christendom’. De humaniteitsleer van Nathan is integendeel geheel gebaseerd op en getrokken uit de leer van Christus, en wanneer in het 7^{e} tooneel van het 4^{e} bedrijf de kloosterbroeder, nadat hij Nathan heeft hooren verhalen, hoe deze het vreemde meisje heeft opgenomen, vol sympathie en bewondering uitroept:

> ‘Nathan! Nathan!
> Ihr seyd ein Christ! - Bey Gott, Ihr seyd ein Christ!
> Ein bessrer Christ war nie!’

heeft Lessing daardoor zelf erkend, dat zijn Jood niet anders handelde en dacht dan door de leer van Christus is voorgeschreven.

Maar ik bepaal mij tot deze vluchtige aankondiging van Bolmer's vertaling, waaraan ik het ruimste debiet toewensch, mits onze tooneel-direkteurs er zich niet door laten verleiden, om het taaie drama weêr eens op te warmen.

Zal ons tooneel dus weinig baat vinden bij den arbeid van den heer Bolmer, het ware wel te wenschen geweest, dat aan een bevoegde hand als de zijne was opgedragen, om in overleg met de schrijfster *Der Sturz des Hauses Alba* voor onze scène te bewerken.

Was dat geschied en had de dichteres òf hier òf in Duitschland haar eersteling met al zijn goede en zwakke eigenschappen, met al zijn schoone en gebrekkige passages zien vertoonen, dan geloof ik niet, dat haar tweede werk, *Johann de Witt*, ter wereld zou gekomen zijn in de gedaante waarin het nu voor mij ligt.

Zij zou door het schouwspel veel geleerd en veel afgeleerd hebben, wat aan haar dramatische produkten ontbreekt of ze ontsiert.

Als ik het verder eens oprecht mag zeggen, - Mej. Wallis schijnt mij toe op een weg te zijn, even gevaarlijk voor haar talent als voor haar roem.

Ik noem haar Mej. Wallis - een Engelsch-klinkende naam voor een Nederlandsche, die in 't Duitsch denkt en schrijft! - omdat men het minder kiesch gevonden heeft, dat ik in het April-nommer haar waren naam heb genoemd, die nochtans, sedert de dame door Prof. Opzoomer bij ons werd ingeleid, geacht kon worden het geheim te zijn van iedereen.

Toen dan Mej. Wallis, als een meisje van zestien jaren, op heeter daad betrapt was van een treurspel gemaakt te hebben, en wel een in vele opzichten lofwaardig treurspel, sloeg geheel Nederland verbaasd de handen in elkaêr en, ofschoon men van een landgenoot liever een Nederlandsch werk had ontvangen, kende de schier algemeene bewondering geen grens.

Nu komt echter dezelfde dichteres drie maanden later, en terwijl de eerste tragedie ter nauwernood gekritiseerd, nog niet genoeg gelezen en evenmin vertoond als ‘bestorven’ is, met een tweede voor den dag, die, omdat de eerste te lang was genoemd, met de helft is verlengd.

Zie, dat is wat kras, en na Mej. Wallis ten aanzien van de lengte harer stukken het:

> ‘Qui ne sut pas se modérer, ne sut jamais écrire’,

herinnerd te hebben, denk ik er met wel verklaarbare ontsteltenis aan, niet alleen hoe lang haar produkten te eeniger tijd zullen kunnen worden, maar ook dat zij, zoo voortgaande, vóór haar veertigste jaar reeds moeder kan zijn van 100 treurspelen.

Zegge honderd! Is dat niet ontzettend? De meest verstokte minnaar van dergelijke literatuur zou, geloof ik, het niet kunnen bij- en uithouden, ieder trimester een nieuwe tragedie te lezen van een en denzelfden dichter, maar eindigen met, dood-af, het hoofd er bij neêr te leggen en geen enkele meer ter hand te nemen.

Mej. Wallis moet zich daarom wat matigen, wil zij èn het publiek, èn ook zich-zelve niet spoedig uitputten. Verscheidenheid van vorm en rijkdom en frischheid van gedachten zouden bij zoo groote vruchtbaarheid werkelijk te phenomenaal zijn, en reeds nu heeft mij bij de lezing van *Johann de Witt* zekere eentonigheid en gelijkvormigheid met *Der Sturz des Hauses Alba* getroffen.

Hadde Mej. Wallis maar de gulden les van Boileau opgevolgd:

> ‘Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage’,

zij zou, in plaats van het eene treurspel zoo spoedig door het andere te verdringen, haar *Johann de Witt* aan een ernstige en lange loutering hebben onderworpen. Nu toch wemelt het stuk, waarin overigens zooveel schoons gevonden wordt, van herhalingen, dat wil zeggen van dezelfde gedachten, in andere woorden, soms bijna in dezelfde, uitgedrukt, terwijl ook onbeduidende alleen- en samenspraken niet zeldzaam zijn en over 't geheel die heerlijke gloed gemist wordt, welke den lezer van *Der Sturz des Hauses Alba* moet hebben aangetrokken.

Het onderwerp van *Johann de Witt* is het laatste levensjaar van den Raadpensionnaris, het jaar 1672, dat met zoo zwarte kool in onze geschiedenis staat aangeteekend.

De schrijfster heeft die geschiedenis naar de behoefte van haar werk in een eenigszins fantastisch, romantisch kleed gestoken, wat niemand haar zou verwijten, als zij het gedaan had zonder een historisch karakter als dat van den prins van Oranje, die later Willem III zou worden, in een allerongunstigst daglicht te stellen.

Immers deze twee beschuldigingen formuleert Mej. Wallis tegen den jongen vorst: Primo, dat hij met Engeland heulde en dit aanzette tot oorlog tegen zijn vaderland, omdat hier een ander regeerde

dan hij, en secundo, dat hij eigenlijk de man is geweest, die den Raadpensionaris heeft doen vermoorden.

Ik weet zeer goed dat de dichteres een en ander niet in ronde woorden zegt, maar de manier waarop zij Oranje laat intrigeren en de gang van haar gedachten, kortom haar geheele voorstelling is zoo, dat de lezer onmogelijk een anderen indruk kan krijgen.

Is dat niet de dichterlijke vrijheid wel wat ver getrokken en mocht, om de Witt te verheffen, Oranje zoo worden verlaagd?

Loopen we vluchtig door het treurspel, dat eigenlijk met meer recht een drama zou kunnen worden genoemd, tenzij men ieder tooneelspel, waarin het met den held treurig afloopt, als treurspel verkieze te betitelen.

Wat men in een tragedie in de eerste plaats verlangt, namelijk spel en uiting der hartstochten, werking en wederwerking van gemoedsaandoeningen, wordt in *Johann de Witt* te vergeefs gezocht. Wij vinden slechts een dichterlijke, gedramatiseerde, min of meer historische kroniek van de Witt's laatste levensdagen.

In de twee eerste tooneelen van het eerste bedrijf zijn wij in het paleis van den prins van Oranje, wien door zijn grootmoeder de les wordt gelezen, dat hij zoo eerzuchtig, achterhoudend en weinig oprecht is. En als om te bewijzen hoe weinig dat verwijt gegrond is, laat de dichteres Oranje aan zijn grootmoeder alles vertellen wat hij van plan is: dat hij de Witt wil doen vallen, dat hij daarom den verraderlijken van Espenbladt, nog in dienst van de Witt, heeft gekocht, enz. En als dan Amalia vertrekt met den wensch:

> O mögst Du Deine Thaten nie bereuen!
> Der Anfang aller Schuld scheint leicht zu sein;
> Schwer ist das Ende, und die Frucht ist Elend,

houdt Willem een lange alleenspraak, om zich af te vragen, hoe zijn grootmoeder hem in de kaart heeft kunnen kijken.

In de vijf andere tooneelen van het eerste bedrijf worden we in het huis van den Raadpensionaris de Witt geleid. In het derde waarschuwt Cornelis de Witt zijn broeder tegen van Espenbladt, die Johan de Witt vijandig is geworden, omdat deze hem een ambt en ook de hand zijner zeventienjarige dochter Anna geweigerd heeft. In het vierde zijn we tegenwoordig bij een kort onderhoud tusschen Johan de Witt en van Espenbladt, waarbij de eerste van zijn achterdocht doet blijken, doch van Espenbladt niettemin in de kamer

laat, als in het vijfde tooneel de Fransche gezant d'Estrades tot groote verrassing van de Witt den oorlog komt verklaren aan de Republiek en de Witt onder voordeelige aanbiedingen naar Frankrijk tracht te lokken, omdat hij te groot is voor Holland, - een aanbod, dat met verontwaardiging wordt afgeslagen. In 't zesde tooneel bespreekt de Witt met van Espenbladt zijn militaire plannen. In het zevende houdt de laatste een alleenspraak, waarin hij zijn schurkenziel aan het publiek meent te moeten blootleggen.

Het tweede bedrijf brengt ons in de herberg *'t Groene Zoodje* te 's-Hage. Wij vinden daar de studenten, die het plan hebben gemaakt, om dien nacht de Witt te vermoorden, en zich inmiddels bedrinken. Een van die heeren vertelt, dat hij het doet om geld, daar hij een wisseltje te betalen heeft, waarvoor de prins hem de kontanten moet leveren. Slechts de student van der Graaf drinkt niet en heeft gewetensbezwaren. Het jonge mensch wil nog eens zijn familie gaan zien en zoo komen we in het tweede tooneel ten huize van den ouden heer van der Graaf. Tusschen twee haakjes behoef ik niet te zeggen, hoe dat telkens veranderen van plaats en dekoratief bij de vertooning den gang van het stuk moet breken, ja die vertooning bijna onmogelijk maakt.

Ten huize van van der Graaf hooren wij eerst de zuster van den student, de jonge jufvrouw Emilia, een monoloog houden, waaruit blijkt dat zij niet slapen kan. Haar broeder komt binnen en het dan volgend gesprek leert ons, dat Emilia, een Charlotte Corday *au petit pied*, eigenlijk de ontwerpster is van den moord, om haar vaderland te bevrijden van den tyran de Witt. De lieve jonkvrouw, die, te oordeelen naar hetgeen zij alzoo vertelt, bepaald aan monomanie moet lijden, heeft de hand van haar broeder gewapend en als hij te kennen geeft, dat hij het liever niet zou doen, noemt zij hem lafaard, waarop hij er op uit gaat.

Dan treedt in het derde tooneel vader van der Graaf op, die door zijn dochter wordt onderricht wat de zoon is gaan doen, en terwijl zij zoo spreken, komen de andere studenten (vierde tooneel) in het huis vallen en zeggen, dat de aanslag mislukt en van der Graaf gearresteerd is, waarna vader van der Graaf Emilia vervloekt. Een dergelijken theater-vloek hadden wij ook reeds in *der Sturz des Hauses Alba* gehad. (Steffens.)

In het derde bedrijf (eerste tooneel) heeft Emilia berouw en nadat

zij in het vorige bedrijf reeds aan haar vader, die vroeg waar haar broeder was, had geantwoord: ‘Ben ik mijns broeders hoedster?’, vergelijkt zij zich nu bij Kaïn, met dit onderscheid dat deze zijn broeder haatte, en zij den haren liefheeft. Om hem te redden zal zij naar de dochter van den Raadpensionnaris gaan, wie zij eens heeft beleedigd.

Zij komt daar in het vierde tooneel aan, nadat in het tweede en derde een paar stopdialogen zijn gehouden tusschen de Witt en Bacherus en Bacherus en Anna. Deze heeft alle medelijden met den student van der Graaf, al heeft hij haar tot wees willen maken, en smeekt haar vader (vijfde tooneel) om genade voor het werktuig van Emilia, die, ziende dat de Witt geen genade wil schenken, zich zelve als de moordenares bekend maakt. Wanneer de Witt echter zegt, dat hij voor vrouwen geen straf heeft, werpt zij den Raadpensionnaris eenige vaerzen vol verwenschingen naar het hoofd. Dan worden wij, nog in hetzelfde bedrijf, genoodzaakt naar het paleis van Oranje te gaan, om tegenwoordig te zijn bij een lang onderhoud tusschen hem en den braven Leuvestins en een ander niet minder lang tusschen den prins en den schurk Espenbladt, welke twee gesprekken het dubbelzinnige karakter van Oranje zonneklaar doen uitkomen. De aanslag tegen de Witt is door den prins voorbereid.

Van het vierde bedrijf spelen de eerste drie tooneelen ten huize van de Witt, die in het eerste aan zijn secretaris Bacherus zijn zorgen en angsten meêdeelt, aan voorspellingen en droomen, gelijk hij zeer bange heeft gehad, zegt te gelooven en den geest van Oranje als dien van zijn toekomstigen moordenaar voor zich ziet opdoemen. Ook vertelt hij hoe hij over den prins denkt en dat oordeel is natuurlijk niet vleiend. Eens, herinnert hij zich nog, wandelde hij met Oranje, toen nog een knaapje, in het park en wees hem een schoonen leeuw, die in zijn hok lag te treuren.

> Wie er das Thier sah, zog ein dunkles Roth,
> Das letzte das ich je bei ihm gesehn,
> Ihm über's Antlitz, seines Auges Glanz
> Ward feurig, aber stumm verblieb sein Mund
> Und krampfhaft ballte sich die kleine Faust.
> Da fragte ich, im Ernst halb, halb im Scherze:
> ‘Was thätet Ihr, Prinz, wäret Ihr der Leu?’
> Und weisst Du was er mir zur Antwort gab?

Mit unverhehltem Hasa sah er mich an,
Und sprach wie nie ein Kind zu sprechen pflegt:
'Die Fesseln sprengen oder untergehn,
Doch erst den Feind zerreissen.'

Dat schoone antwoord moge op de Witt een diepen indruk hebben gemaakt, de anekdote gaat in zooverre niet op, dat aan een gevangen leeuw niet de mogelijkheid pleegt te worden gelaten om zijn boeien te verbreken en zijn vijand te verscheuren. Hij blijft brommen in zijn hok tot aan zijn dood en daarmeê is 't uit.

Intusschen pakten zich boven het hoofd van de Witt de wolken al meer en meer samen. Zijn broeder was reeds gearresteerd, en in het vierde tooneel wordt de Raadpensionaris zelf voor de Staten gebracht om zich te hooren beschuldigen van landverraad, terwijl hij eindelijk in het vijfde bedrijf naar de gevangenis van zijn broeder wordt gelokt, om daar vermoord te worden, waarna Oranje zich heer en meester noemt in Holland, doch verlaten wordt door zijn eenigen waren vriend Leuvestins en door zijn grootmoeder.

Mej. Wallis heeft, gelijk in *Der Sturz des Hauses Alba*, ook ditmaal weêr een treffend slot gevonden. Als toch Oranje naar Amalia van Solms vraagt, luidt het antwoord van den lakei:

'Sie ging zur Tochter des Rathpensionnairs,'

welke woorden den prins tot een marmeren beeld maakten. Voor dien Oranje kon werkelijk geen bericht verpletterender zijn.

Zoo is dan het schema, het geraamte van het onderwerp, ontdaan van al zijn tooi.

Dat de verschillende toestanden, waarin de hoofdpersonen geplaatst zijn, de kuiperijen van dezen, de edele gevoelens van genen, der dichteres ruimschoots gelegenheid geven om van haar talent van beschrijven partij te trekken, behoef ik niet te zeggen, terwijl men, even als bij de lezing van *Der Sturz des Hauses Alba*, ook bij die van *Johann de Witt* zich verwonderd moet afvragen, of het wel een jong meisje is, uit wier pen een kennis van personen en zaken en een diepte van gedachten is gevloeid, die iemand van rijpe ervaring tot eer zouden strekken.

Dat dan Jufvr. Wallis - altijd die nare pseudoniem! - thans eenige rust neme en vooreerst niet meer schrijve; dat zij studeere en opmerke; dat zij dikwijls naar het theater ga; dat zij haar best doe om een van haar stukken gespeeld te krijgen en haar voordeel

met de kritiek; dat zij raad vrage omtrent de eischen van het tooneel en een goed tooneelspel aan hen, die ze kennen; - dan, ik ben er van overtuigd, zal zij ons binnen eenige jaren in haar derde werk een meesterstuk leveren vol gloed en kleur, vrij van alle langdradigheid, beter ingedeeld wat de plaats der handeling betreft, rijker aan aktie en verrrassing, armer aan omschrijving en bespiegelingen en meer waar in de teekening der karakters en de verklaring hunner uitingen.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Open brief aan het bestuur der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, over het regelen der schutterijen, door A.C. Kouwens, lid der vereeniging. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante, 1874.

De vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap had den heer Kouwens uitgenoodigd eene spreekbeurt te vervullen; door voortdurende ongesteldheid verhinderd om aan die uitnoodiging te voldoen, heeft die heer, wat hij mondelings aan die vereeniging wilde mededeelen - zijne inzichten omtrent de samenstelling van onze schutterij - kortelijk samengevat in het hierboven genoemde geschrift. De geachte schrijver treedt hier niet voor de eerste maal op om de aangelegenheden van onze schutterij te behandelen; hij heeft dit reeds herhaaldelijk gedaan, en met talent; en zijne meening heeft ook daarom gewicht, omdat hij daarbij zich gronden kan niet alleen op studie en kennis, maar ook op eene langdurige en eervolle ondervinding; reeds bij de gebeurtenissen van 1830 stond hij in de rijen der schutterij, die toen, met het leger, de onschendbaarheid van ons grondgebied heeft verzekerd.

Het is ons voornemen hier met een enkel woord van dezen arbeid van den heer Kouwens te gewagen. Wij willen niet uitvoerig vermelden op welke wijze hij onze schutterij wil samenstellen; - het zij genoeg te verklaren, dat tegen die wijze van samenstelling geen overwegende bezwaren zouden bestaan; - wij zullen ons hoofdzakelijk alleen ophouden bij de resultaten waartoe die wijze van samenstelling zal leiden. Die resultaten zijn volgens den schrijver (blz. 24, 25):

‘Dertig bataillons infanterie, sterk 16,800 man, en 12 kompagnieën vestingartillerie, sterk 1680 man, zijn immer gereed, om op het oogenblik dat zij mobiel verklaard worden, de gemeenten te verlaten, en - naar wij gelooven - als bruikbaar in den oorlog bij het leger gevoegd te worden. De reserven van die bataillons infanterie en kompagnieën artillerie, immers mede geoefend, kunnen

in zeer korten tijd - binnen een paar weken - hunne korpsen rejoigneeren, als wanneer de veldbataillons 25,200 man en de kompagnieën artillerie 2520 man bevatten.

En vierentachtig bataillons infanterie, in tijd van oorlog sterk 70,560 man, gedeeltelijk geoefend, om na eene volledige organisatie, bewaping, kleeding en oefening, in tijden van gevaar of oorlog mede bij het leger gevoegd te worden.'

Laat ons een oogenblik stilstaan bij deze uitkomsten.

Vooreerst: die 30 bataillons infanterie en 12 kompagnieën vestingartillerie, die 'immer gereed zijn om, op het oogenblik dat zij mobiel verklaard worden, de gemeenten te verlaten en als bruikbaar in den oorlog bij het leger te worden gevoegd', - hoe zijn die eigenlijk samengesteld; hoe zijn die verkregen?

De heer Kouwens wil den diensttijd bij de schutterij op *tien* jaren stellen, van den leeftijd van 25 tot 34 jaren; - dit is geen te langdurige diensttijd, dit is niet te bezwaarlijk. Den schutterlijken dienst te doen beginnen met den vijfentwintigjarigen leeftijd 'geeft het zeer te waardeeren voordeel van aan te sluiten aan den militiedienst; de pas ontslagen militiens zijn de steun der schutterijen, en noodig tot instandhouding van het kader onderofficiers en korporaals' (blz. 8); - ook dit is goed gezien. De actieve schutterijen 'die, welke bestemd zijn om met het leger de aanvallen van den vijand te keer te gaan' (blz. 8), wil de geachte schrijver alleen doen bestaan uit ongehuwden en weduwenaars zonder kinderen; - ook daarvoor zijn goede redenen aan te voeren.

Ieder van die schutterplichtigen zal dan de eerste vijf jaren tot de actieve schutterij behooren, en de laatste vijf jaren bij de reserve, die alleen in oorlogstijd actief wordt. Natuurlijk dat die reserve een minder groote getalsterkte zal uitmaken dan het actieve gedeelte: zij vermindert door huwelijken, door overlijden, door het verlaten der gemeente en door andere oorzaken. De heer Kouwens acht echter, dat die reserve toch altijd *de helft* der sterkte zal uitmaken van het actieve gedeelte; en daar hij de actieve schutterij in vredestijd wil hebben op eene sterkte van 7 van de 200 mannelijke inwoners eener gemeente - of 14 van de 400 - zal dus die sterkte in oorlogstijd zijn 21 van de 400 inwoners. Onze schrijver wil de schutterij indeelen in bataillons infanterie ieder van 4 kompagnieën, en in kompagnieën vestingartillerie. In vredestijd

zal elke kompagnie infanterie sterk zijn 140 man, dus het bataillon 560; en in oorlogstijd de kompagnie 210 man, en het batailon 840. De kompagnie vestingartillerie zal in vredstijd 140 man sterk zijn; dus in oorlogstijd 210.

Op die wijze meent de heer Kouwens zijne 30 bataillons infanterie en 12 kompagnieën vestingartillerie, ‘bruikbaar in den oorlog’, te verkrijgen. Ziehier wat hij daarvan zegt (blz. 13, 14):

‘Indien de sterkte der schutterij in de gemeenten wordt vastgesteld in tijd van vrede naar den maatstaf van 7 der 200 van de mannelijke inwoners, dan zijn er in het Rijk 9 gemeenten, waarin bataillons van de genoemde sterkte kunnen samengesteld worden, als: te Amsterdam 8, Rotterdam 3, 's Gravenhage 2½, Utrecht 1½, Leyden 1, 's Hertogenbosch 1, Haarlem 1, Groningen 1 en Maastricht 1; de halve buiten rekening latende, te zamen 19 bataillons.

In de navolgende 14 gemeenten kunnen kompagnieën zamengesteld worden, als:

Leeuwarden 3, Arnhem 3, Nijmegen 2½, Zwolle 2½, Gouda 2, Schiedam 2, Breda 2, Tilburg 2, Apeldoorn 2, Zutphen 2, Middelburg 2, Amersfoort 2, Deventer 2 en Kampen 2.

De veronderstelling zal niet te gewaagd zijn, dat er onder de genoemde 14 gemeenten 11 zullen zijn, die vatbaar zijn om in een eenigszins beperkten kring, andere gemeenten ten opzichte der schutterij te vereenigen, zoodat zij alsdan ieder een bataillon kunnen samenstellen.

Deze 11 bataillons, gevoegd bij de genoemde 19, geven een totaal van 30 bataillons, die wij wenschen te bestemmen voor infanterie en aan te duiden door de benaming van *veldbataillons* der schutterij. Zij bedragen te zamen in tijd van vrede 16,800, en in tijd van oorlog, door bijvoeging der reserve, 25,200 man.

De gemeente Dordrecht kan 3, Delft 2½, den Helder 2 en de Briel ½ kompagnie samenstellen; daarbij te voegen 2 kompagnieën van de schutterij te 's Gravenhage en 2 idem van Utrecht, geeft 12 kompagnieën vestingartillerie; te zamen in tijd van vrede 1680 man, en in tijd van oorlog, door bijvoeging der reserve, 2520 man.

De genoemde gemeenten vermeenen wij dat zich aanbevelen voor het samenstellen van artillerie-schutterij. In den regel is aldaar artillerie van het leger in garnizoen. Indien noodig, kan de artillerie-schutterij voor den vestingdienst talrijker zijn. In iedere

gemeente, alwaar eene exercitiebatterij zal zijn, kan artillerie worden samengesteld.’

Wij stemmen toe, dat die 30 bataillons infanterie en 12 kompagnieën vestingartillerie van de schutterij er kunnen zijn; dat zij kunnen zijn georganiseerd, gekleed, gewapend, uitgerust, geoefend; dat zij, wat twee derde van de sterkte aangaat, dadelijk marschvaardig, dadelijk beschikbaar kunnen zijn, en het andere derde deel er zich spoedig bij kan voegen; - maar zijn het bataillons, dadelijk bruikbaar voor den oorlog? - Dat is meer twijfelachtig.

Wat de oefening aangaat, doen wij dien twijfel minder gelden; want wat de heer Kouwens ten dien opzichte voorstelt, komt ons voor goed te zijn. Hij wil, vooreerst, *gewone* oefeningen hebben, ten getale van vijftien 's jaars, zooveel mogelijk eens in de week en aanvangende met 1 April; iedere oefening moet twee en een half uur duren, en, zooveel doenlijk, plaats hebben vereenigd met troepen van het leger. Wat echter van veel meer belang is, de schrijver wil ook *buitengewone* oefeningen hebben, waarbij de schutterij, vereenigd met de troepen van het leger, gedurende eene maand tijds in een kamp of vesting verblijft, daar betaald en onderhouden wordt even als de troepen van het leger, en even als deze aan de krijgswet wordt onderworpen. De schrijver wil het zóó geregeld hebben, dat ieder jaar een vijfde deel der schutterij kampeert, of in eene vesting wordt geoefend; zoodat ieder schutter, in zijn vijfjarigen diensttijd, eenmaal eene maand in een kamp of in eene vesting heeft doorgebracht.

Dit denkbeeld van den heer Kouwens is zeer goed; de verwezenlijking daarvan zou heilzaam werken, en op die wijze zou de mogelijkheid bestaan van eene goede oefening. Maar is oefening alleen voldoende? Is zij zelfs de hoofdzaak? - Neen.

De hoofdzaak waarvan de deugdzaamheid van een korps afhangt, is de vastheid en samenhang in dat korps, de goede militaire geest, de geest van orde, ondergeschiktheid, onderling vertrouwen, berusting, zelfverloochening. Een goed soldaat - en onder dat woord begrijpen wij ook hen, die de hoogste krijgsrangen bekleeden - moet de moeielijke kunst kennen van goed te gehoorzamen, en de even moeielijke van goed te bevelen. Dat leert men bij het leger, en dat maakt de waarde uit van de opleiding bij het leger. Hoe zal het hiermede gesteld zijn bij de schutterij, zoo als de heer

Kouwens die wil; schutterij, die een menigte bestanddeelen zal bevatten, die niet tot het leger hebben behoord? Zal daar de krijgsgeest levendig blijven, die soms zoo weinig bevorderd wordt door onze burgerlijke gewoonten, bezigheden en meeningen? Kan men er op rekenen, dat het kader van die schutterbataillons die vastheid en dien samenhang zal hebben, die de deugdzaamheid van een bataillon waarborgen?

Wij twijfelen er aan; wij gelooven dat, in dit opzicht, de schutterij, zooals de heer Kouwens die wil samenstellen, te wenschen zal overlaten, en dat het ‘bruikbaar in den oorlog’ niet in dien zin zal moeten verstaan worden, dat men die schutterij dadelijk te velde zou kunnen doen optreden.

Maar in onze vestingen en linieën zou die schutterij zeer goed zijn, zeer veel nut aanbrengen; - want het is een geheel ongegronde meening, dat die vestingen en linieën dadelijk bezet moeten worden uitsluitend met geheel geoefende troepen van het leger. Neen, houd het leger geheel beschikbaar om te velde op te treden; bezet de vestingen en linieën alleen met de vestingartillerie en de depotbataillons van het leger, en met de schutterijen; dan zijn die vestingen en linieën voldoende verzekerd; volledige geoefendheid is geen volstrekt vereischte voor hare bezettingen die, binnen die sterkten, die geoefendheid ook binnen kort kunnen verkrijgen; - en bovendien, het leger te velde moet altijd zóó te werk gaan, dat het nooit van die linieën en vestingen kan worden afgesneden, maar altijd daarop kan teruggaan, en dus desnoods zich met de verdediging kan belasten.

Wij gelooven niet dat wat de heer Kouwens ons hier omtrent de schutterij voorstelt, alles is wat men daaromtrent zou kunnen verwachten; - verre van daar; - maar toch gelooven wij, dat de verwezenlijking van die voorstellen een stap ten goede zou zijn. Het zou eene jaarlijksche uitgaaf van enkele tonnen gouds vorderen; maar wat zegt dit bij een krijgswezen, waarbij millioenen worden weggeworpen aan een ongelukkig vestingstelsel!

Van het andere deel, waaruit de heer Kouwens de schutterij wil samenstellen - ongeveer 84 batailons, in tijd van oorlog sterk 70,560 man - hebben wij minder verwachting.

De menschen,- ja, die zijn er: ongehuwde mannen van 25 tot

34 jaar, meest wonende op het platte land en in kleine steden; dus, de geschiktste stof om er goede soldaten van te maken. Maar hoe is het met organisatie, kader, wapening en oefening van die bataillons?

De heer Kouwens wil ‘in tijd van vrede die bataillons zooveel mogelijk organiseeren en de gemeenten aanwijzen, wier schutterijen, vereenigd, een bataillon samenstellen’ (blz. 14); - heel veel zegt dit niet. Wat het kader aangaat, dat zal ook niet veel beduiden: in tijd van oorlog wil de geachte schrijver ieder van die 84 bataillons schutterij door een hoofdofficier laten kommandeeren, maar in vredestijd door een kapitein; en over de officieren van die bataillons wordt gezegd (blz. 15):

‘De benoeming van officieren bij de 84 bataillons wenschen wij in tijd van vrede te beperken tot personen, die voor dien rang eenige geschiktheid hebben. In de landelijke gemeenten doen zij zich weinig voor. De ondervinding, bij de rustende schutterijen in 1830 verkregen, heeft doen zien, dat het inkompleet van officieren, bij de mobielverklaring der schutterijen van laatstgenoemde gemeenten, is aan te vullen door personen uit de meer groote gemeenten, met bijvoeging van gepensionneerde of beschikbare officieren van het leger.’

Van de onderofficiers en korporaals, bij dit gedeelte van de schutterij, wordt bijna niets gezegd; en, alles samengenomen, komt het dus daarop neer, dat in vredestijd die 84 bataillons schutterij bijna zonder kader zijn.

Kleeding en uitrusting zullen ook zeer veel te wenschen overlaten; want bij de korporaals en soldaten - dus verreweg bij de groote meerderheid - zal die kleeding en uitrusting zich bepalen tot ‘blauw linnen jassen met roode uitmonstering en politiemutsen’ (blz. 16); - het herinnert bijna aan wat de *Charivari* eens zeide van het costuum van een held der oudheid: *pour tout habillement il avait un casque*. - Wat de wapening aangaat, de heer Kouwens acht het niet noodzakelijk om dit gedeelte van de schutterij ‘in tijd van vrede algemeen te wapenen’ (blz. 15); hij acht het voldoende, dat er in de gemeente ‘eenige geweren en ledergoed voorhanden is’ voor de oefeningen; en die oefeningen zullen ‘in vele gemeenten zich moeten bepalen tot het schijfschieten.’

Neemt men dit alles te zamen, dan is het zeer duidelijk, dat men, op het oogenblik dat de oorlog uitbreekt, aan die 84 bataillons schutterij nog niets hoegenaamd heeft; zij bestaan dan, om zoo te

zeggen, alleen op het papier; - zoo als thans ook het geval is met onze plattelands schutterij. Maar, zegt de heer Kouwens (blz. 15), - als de schutterij mobiel wordt verklaard, dan ‘doet ieder kapitein zijn bataillon verzamelen en geleidt het naar de aangewezen plaats om volledig geörganiseerd, gekleed, gewapend en geoefend te worden.’

Gekleed en gewapend? - dat kan nog gaan; men kan zorgen, dat de noodige kleeding en wapening voorhanden is; maar ook dan nog is het kleeden en wapenen van een bataillon niet iets dat zoo maar in een oogenblik plaats heeft, zoo als het soms voorgesteld wordt door hen, die nooit zulk eene handeling hebben bijgewoond. Maar toch wij geven toe, dat men zijne maatregelen zoo kan nemen, dat het kleeden en wapenen van die bataillons schutterij in korten tijd uitvoerbaar is. Maar, geheel geörganiseerd? Waarmeê; met welk kader; waar haalt gij dit zoo spoedig van daan? - en geoefend? door wie? Waar vindt gij zoo dadelijk de noodige onderwijzers, voor hunne taak berekend?

Het gebrek aan kader zal het groote struikelblok zijn, dat verhindert om van die bataillons schutterij spoedig partij te trekken voor den oorlog; - en dat is eene omstandigheid, waarop dikwijls veel te weinig wordt gelet. Men zoekt zijn heil vaak in de groote getalsterkte der legers; men schermt met de hooge cijfers, die eene algemeene volkswapening kan geven; en men begrijpt niet, dat, zonder goede en genoegzame kaders, zulk eene volkswapening weinig beduidt. ‘*Le bon Dieu est toujours du côté des gros bataillons*’; - dit bekende materialistische gezegde is de grootste dwaasheid die men bedenken kan: niet aan de *talrijke* bataillons verblijft de overwinning, maar aan de *goede* en *goed aangevoerde* bataillons. Gij kunt ons land goed verdedigen, als gij een krachtig samengesteld leger van een 30,000 man te velde hebt; met een slecht geregelde volkswapening van tienmaal die sterkte, voert gij niets hoegenaamd uit. Dat de fransche volkslegers van Gambetta - in weerwil van onmiskenbare dapperheid en vaderlandsliefde - zoo weinig hebben uitgevoerd, was hoofdzakelijk daaraan te wijten, dat het dien legers ontbrak aan kaders om vastheid en samenhang aan de korpsen te geven.

Hebben die 84 bataillons schutterij, zoo als de heer Kouwens die wil samenstellen, dan volstrekt geen waarde?

Laat ons elkander verstaan. Op het oogenblik dat de oorlog uitbreekt, neen, dán hebben die bataillons geen waarde tegen den vijand; maar als de oorlog eenigen tijd duurt, dan kunnen zij die waarde verkrijgen; en weet men van lieverlede het noodige kader te vinden, dan kan men uitmuntende bataillons uit dit deel der schutterij trekken; want zeer zeker is het, dat, wat de soldaten betreft, dit deel der schutterij de beste bestanddeelen bevat.

Maar ook van die schutterij-bataillons, die men nog niet tegen den vijand kan gebruiken, is zeer veel partij te trekken. Bij het wapenen en in staat van verdediging brengen van onze linieën en vestingen en bij het stellen der inundatieën, zijn een aantal werkzaamheden te verrichten, die vele duizende handen vereischen; daarvoor zijn die schutterij-bataillons onschatbare hulpmiddelen, al is het dan dat zij, door gemis van kader en van oefening, nog niet tegen den vijand zijn aan te wenden. Als soldaten tegen den vijand kunt gij die schutters nog niet dadelijk gebruiken; maar als schansgravers kunnen zij uitmuntende diensten bewijzen.

Wanneer wij hier nu nog bijvoegen, dat de heer Kouwens uit gehuwden en weduwenaars met kinderen eene schutterij wil vormen, die, bij het vertrek der actieve schutterij, optreedt om in de gemeente orde en rust te handhaven, dan hebben wij zoo wat het voornaamste vermeld wat in zijn geschrift voorkomt.

Wat moet nu het eindoordeel over dat geschrift zijn? - Zeer zeker is, naar onze meening, de voorgestelde samenstelling van de schutterij niet het ideaal waarnaar men moet streven; maar toch komen in die samenstelling zeer veel goede zaken voor, wier verwezenlijking de weerbaarheid van ons land zou verhoogen; - en onbetwistbaar is het, dat de schrijver, die op zulk eene wijze ons de vruchten mededeelt van zijne studieën en van zijne langdurige ondervinding, daar waar het geldt een zoo gewichtig bestanddeel van onze volkskracht, door die handeling alle aanspraak heeft op onze erkentelijkheid en hoogachting.

's Gravenhage, 3 December 1874.
W.J. KNOOP.

***De Olifant. Een Roman van A. von Winterfeld, naar het Hoogduitsch door S.J. Andriessen*. 2 *dln. Amsterdam, Ipenbuur & van Seldam*, 1874.**

De geestige auteur van den bekenden Vicar of Wakefield, Oliver Goldsmith, heeft als jongeling van 16 jaar een vermakelijk avontuur gehad, dat op later leeftijd door hem verwerkt is in een blijspel: ‘She stoops to conquer or the mistakes of a night’. Als zestienjarig jongeling met een guinje op zak voor het eerst van zijn leven op reis zijnde, rijdt hij vol overmoed de hoofdstraat der Iersche provinciestad Ardagh in, en verzoekt een voorbijganger hem ‘het beste huis der plaats’ te willen wijzen. Deze, ziende met welk jong vleesch hij te doen heeft, duidt hem met onverschrokken gelaat de woning van den rijksten burger aan, en Oliver stapt, met het goed vertrouwen der onervarenheid, voor de deur der gewaande herberg af. Een bediende ontvangt bevel, behoorlijk zorg te dragen voor zijn paard. De jonge reiziger treedt het voorvertrek binnen, dat hij voor een gelagkamer aanziet, gaat voor het open haardvunr zitten, en vraagt wat hij alzoo voor zijn avondeten kan bekomen. De heer des huizes vermaakt zich met 's jongelings dwaling. Als Oliver zijn naam noemt, komt het uit, dat zijn vader en de geïmproviseerde logementhouder oude kennissen zijn. Oliver doet zich goed voor, verloochent zijn aangeboren humor niet, en vindt zooveel smaak in het onderhoud, dat, als het avondeten zal worden opgebracht, hij niet slechts den waard zijner vinding, maar ook diens echtgenoote en dochter uitnoodigt, met hem aan te zitten. De dames hebben moeite zich goed te houden, als Oliver in zijne opgeruimdheid een fijne flesch doet aanrukken; doch de illusie blijft zijnerzijds onverbroken, en met den meesten ernst doen beiden hem bescheid. Nog bij het wederzijdsch goeden nacht wenschen duurde de waan van den geblinddoekte voort, en toen men hem zijne kamer wees, bestelde hij voor zijn ontbijt van den volgenden ochtend ‘warme taartjes’.

Ik ontleende deze mededeeling aan Cd. Busken Huet, die haar deed in het 2de dl. zijner Nieuwe Litterarische Fantasiën bij de bespreking eener hollandsche vertaling van bovengenoemd blijspel. Wie er meer van wil weten, hem verwijs ik naar die lezeuswaardige studie.

Mijne aanhaling dezer door Huet vertelde klucht uit de jeugd van Goldsmith te dezer plaatse heeft een ander doel. Zij dient om

den zakelijken inhoud op te geven van den aan 't hoofd dezer regelen genoemden roman en daarmede te constateeren, dat wij den schrijver van dat boek van letterdieverij hebben te beschuldigen. De Heer von Winterfeld heeft namelijk niets anders gedaan dan het blijspel van Goldsmith om te werken tot een roman, waarin de medegedeelde klucht de hoofdzaak uitmaakt. Iedereen van plagiaat te beschuldigen, die de gedachte van een ander bewerkt, gaat zeker niet aan; vooral op romantisch gebied mogen wij, wat de intrige betreft, niet al te veel zoeken naar iets nieuws; maar wanneer zulks geschiedt op de wijze als deze romanschrijver het deed, dan hebben wij volle recht, dat verwijt te doen hooren. Omdat de kennismaking met deze pennevrucht mijnerzijds plaats had kort na de lektuur van Huet's genoemde studie, moest mij de gepleegde letterdieverij terstond in het oog springen; doch ik ben mij bewust niet aldus te oordeelen alleen onder dien indruk. Ware nu de omwerking of bewerking van deze intrige in den romanvorm op eenigszins verdienstelijke wijze geschied, dan behoefden wij den auteur niet bepaald hard te vallen; doch van welke zijde ook bekeken, het werk moet ten eenemale mislukt heeten. Dat een roman in twee deelen, op zulk een grondslag opgebouwd, niet veel te beteekenen heeft, zal ieder lichtelijk begrijpen en daarmede is over de handeling het oordeel geveld. Doch ook uit het oogpunt der karakterteekening valt niets te prijzen; trouwens het was den schrijver blijkbaar alleen om de aardige vergissing te doen. De personen hadden slechts waarde voor hem, in zooverre zij een rol in dit blijspel, laat ik liever zeggen in deze klucht, moesten vervullen. Meermalen zag ik vertalingen, door den Heer Andriessen bewerkt, en meestal bleek het mij, dat zoodanige arbeid veilig aan zijne handen kan worden toevertrouwd; in den regel zijn zijne vertalingen vloeiend. Wanneer dus, zooals hier, de dialoog menigmaal stootend is, wijt ik dat aan den oorspronkelijken schrijver, en meen dat ook uit dit oogpunt zijn werk veel te wenschen overlaat.

Vraagt deze of gene lezer wat mij bewoog een oordeel neder te schrijven, dat zoo in allen deele ongunstig luidt, waarom ik een boek, dat aanleiding daartoe gaf, niet liever met stilzwijgen ben voorbijgegaan, dan moet ik daarop antwoorden, mij verplicht te hebben gerekend, ditmaal van dien anders prijzenswaardigen stelregel af te wijken. De toenemende vertaalwoede ten onzent, die

rijp en groen aan de markt brengt, maakt een ernstig protest nu en dan hoogst noodzakelijk.

Wanneer een boek, dat niet de minste verdienste bezit, dat bovendien een treurig bewijs is van de brutale letterdieverij, die nu en dan gepleegd wordt, aan ons romanverslindend publiek wordt aangeboden door een vertaler, die overigens te goeder naam bekend staat, en dus als goede lektuur, dan behoort men daartegen te waarschuwen. Onze leesgezelschappen slikken alles; toch heb ik nog te veel vertrouwen op den smaak ook van het meerendeel hunner leden, om te durven beweren, dat een boek als ‘de Olifant’ ook in die kringen niet gezocht kan wezen.

Zierikzee, 19 Januari 1875.

J.H.C. HEIJSE.

***Peer Miegmals, romantisch verhaal uit het Noord-Brabantsch volksleven van vóór veertig jaren, door W.J. van Bommel van Vloten* (2 *deelen*). *Alkmaar, P. Kluitman*, 1874.**

‘Waar zijn ze gebleven, de schoone, de goede dagen van weleer, de tijden dat domine en pastoor vriendschappelijk samen kwamen, om, door kaartspel of vriendschappelijke kout, een prettig uurtje te slijten, om aan één gezelligen haard uit te rusten van de ambtsbezigheden van den dag, om wat verstrooing te vinden in hun afgelegen standplaats, om aan het eentonig en geestdoodend dorpsleven eens even te ontsnappen?

Waar is hij gebleven, de gulden tijd, toen de lieden zich liefde en achting toedroegen, zonder zich angstig af te vragen of dit soms wel raadzaam, wel geoorloofd was, daar de een aan Rome trouw beleed en de ander aan Dordt; toen de kerk vóóral liefde kweekte en verdraagzaamheid; toen men van staatkundige meening kon verschillen, zonder op godsdienstig gebied te worden verketterd en in het dagelijksch verkeer te worden vermeden, te worden gevreesd?

Waar zijn ze gebleven, de oude gulle lach, de openhartigheid, wáár de eensgezindheid, de broederliefde, die men het geluk had aan te treffen dáár, waar in deze dagen een haat, die steeds inniger wordt, en een verfoeielijke tweedracht helaas! meer en meer hun scepter zwaaien?’

Mij dunkt, deze verzuchtingen moeten niet zelden ontsnappen aan

de borst van zoo menig Noord-Brabanter, die zich de gelukkige toestanden van vroeger voor den geest roept en er de tegenwoordige tijden mede in vergelijking brengt.

En meen niet, waarde lezer! dat hij, zoodoende, slechts fantasieën aan werkelijkheid toetst, meen niet, dat hij slechts gehoorzaamt aan de gewone gebreken van den ouderdom, die niet zelden op het verleden te veel licht doet vallen en het heden te veel in de schaduw stelt; neen, hij raadpleegt slechts zijn geheugen, dat hem trouw blijft, en merkt tevens op wat in deze dagen te zien en waar te nemen is.

Het zijn dan ook geene fantasieën, de aantrekkelijke tafereeltjes uit het gezellige Noord-Brabantsch dorpsleven, die de schrijver van ‘Peer Miegmals’ ons voor oogen stelt. Die patriarchale zeden en gewoonten - in den goeden zin des woords -, ze hebben in deze streken werkelijk bestaan en nog thans kan ieder onbevooroordeelde er menig spoor van terugvinden; nogtans leeft in Noord-Brabant eene eenvoudige, opgeruimde en hartelijke bevolking, maar tevens eene bevolking ‘qui possède les défauts de ses qualités’; die weinig zelfstandig, gemakkelijk mede te sleepen is, die spoedig aan eenig wachtwoord gehoor geeft, om morgen een geheel ander te volgen; die vooral een onbegrensden eerbied koestert voor ‘mijnheer Pastoor’, wiens bevelen zij op één wenk, vaak blindelings, ten uitvoer brengt; die rechtschapen mannen, mannen van kunde en verdiensten uit hoogere en lagere collegieën verwijdert, om hen door onbekende grootheden of bekende kleinheden te vervangen.

Altijd, indien het ‘heer-oom’ belieft.

In Noord-Brabant toch worden de staatkundige en maatschappelijke toestanden grootendeels beheerscht door de hoogere en lagere R.K. Geestelijkheid; niemand - gelooven wij - die in staat is, in deze een oordeel te vellen, zal het durven betwisten.

En, houdt men nu in het oog, welke belangrijke wijziging de meening van dit ‘corps’ in de laatste jaren, naar aanleiding van besluiten van hooger hand, heeft ondergaan, vergeet men tevens niet dat de actie rechts natuurlijkerwijze ook actie links deed ontstaan, dan zal men volkomen begrijpen, dat de zalige toestanden van voorheen, ons ook door den heer v.B.v. VI. geschetst, spoedig, òf geheel tot het gebied der herinnering zullen behooren, òf nog hier en daar zullen voorkomen als enkele heerlijke oasen te midden eener uitgestrekte droevige zandwoestijn.

Had de schrijver van het ‘romantisch verhaal’ zich bepaald tot het leveren van enkele tafereeltjes uit het Noord-Brabantsch volksleven van vóór veertig jaren en die tafereeltjes in het kader eener eenvoudige novelle geplaatst, dan zou hij waarschijnlijk onze romanlitteratuur met een lezenswaardig werk hebben verrijkt.

Zeer goed toch, ja soms uitnemend weet hij den volkstoon te vatten; niet zonder verdienste voorwaar zijn zijne samenspraken in gewestelijk dialect, en sommige zijner hoofdtypen, de slimme en rijk geworden boer Peer Miegmals, diens huisvrouw, de liefderijke Drieka, en hunne kinderen, de zachtzinnige Sjooke met hare twee ruwe broeders, zijn naar de natuur geteekend; ook de Baron van Gulheim, de landedelman, die voor een lichtzinnigheid zijner jeugd zoo zwaar moet boeten, zijne trotsche, pretentiëuse echtgenoote en zijn sluwe, wraakzuchtige rentmeester zijn, schoon soms wat overdreven, toch doorgaans ware karakters.

Jammer evenwel, dat hoogst onnatuurlijke, ja bespottelijke scènes, gelijk de verschijning van Sjooke voor hare broeders als spookgestalte, den goeden indruk niet zelden doen verloren gaan.

Jammer ook, dat sommige zeer gerekte gedeelten van 's schrijvers verhaal waarlijk de onderstelling wettigen, dat het hem om een roman in twee doelen, om ‘voedsel’ voor de leesgezelschappen te doen was.

Jammer tevens, dat hij ons soms zulke onmogelijke zinnen, als de navolgende, te lezen geeft:

‘De herberg bij de weduwe Michels inwendig beschouwende, zien wij er - het is zondag-namiddag; dan gaat elke boer uit, terwijl gedurende de andere dagen der week, indien het geen Heiligendag is, zij zelden bezocht wordt, dan door eenige gegoeden, waaronder de doctor, de burgemeester, de notaris, enz. behooren, alsook reizigers en voerlieden - een twintigtal boeren door de groote kamer verspreid, aan vierkante tafeltjes zitten, ouder gewoonte de kruik bier voor zich, de pijpen in den mond; - het is nog vroeg, zoodat de zaal niet opgepropt vol is’.

Zijn ‘Peer Miegmals’, dat een boeiend verhaal had kunnen wezen en zoo menige goede bladzijde telt, wordt door een en ander een langdradig en vervelend werk.

Maart, 1875.

S.

Vergelijkende sociologie.

Prof. P.J. Veth, Java, geographisch, ethnologisch, historisch. Haarlem, Erven F. Bohn, 1874, Deel I.

Ik acht het een voorrecht, het werk van Prof. Veth hier te mogen aankondigen. Madame de Stael zegt ergens, dat weinig dingen zoo aangenaam zijn als een schoone stad, die men kent, aan een vreemdeling te toonen; maar voorwaar, het is niet minder aangenaam om een degelijk boek bij het publiek in te leiden; te wijzen op de schoonheden die het bevat, op de studie waarvan het blijk geeft, op de belangrijkheid der kennis, die er door verkregen wordt. Reeds dadelijk zij het mij vergund te zeggen, waarin naar mijne schatting de groote aantrekkelijkheid is gelegen van het hier aangekondigde boekdeel: zij ligt in de ingenomenheid met zijn onderwerp, die de schrijver toont te bezitten. Alles wat op Java betrekking heeft, wekt zijne belangstelling en daarom moet hij er alles van verhalen. Hoe warm het er is en hoeveel regen er valt, hoe de bodem er gevormd is en welke stoffen hij bergt, welke planten er groeien en welke dieren er huizen. De kust moet gij rondvaren, opdat gij de havens van het Noorden bezien, de rotsen van het Zuiden bewonderen moogt. Den loop der rivieren moet gij volgen: den Solo op zijn langen weg naar zee, den Brantas in zijn onlogische kronkelingen. Maar bovenal moet ge Java's bevolking leeren kennen. Haar taal, spiegel van haar maatschappelijk leven; haar letterkunde, wonderlijk mengsel van eigen en vreemde vinding; haar historiographie, poëtisch samenstel van fabelen; haar wetten en instellingen, den stempel dragende van velerlei overheersching; haar godsdienst door een opgelegden mantel te nauwernood bedekt. Hare woningen moet gij binnentreden na eerst in heur bouwtrant uitheemschen invloed herkend te hebben; het huisraad wordt er u getoond,

stuk voor stuk. Gij zult de leden van het gezin plaats zien nemen bij het middagmaal en letten op het voedsel, dat zij gebruiken, ja de manier waarop zij het nuttigen. Den vroolijken warong met zijn keur van spijzen, de sombere amfioenkit, kweekplaats van zooveel ellende, gij bezoekt ze achtereenvolgens. Straks wordt een lastige arbeid u opgelegd, als gij uw weg moet vinden in den doolhof der Javaansche tijdrekening; dan stevig de hand van uw gids vastgehouden, om niet te verdwalen in die wonderlijke cijferwereld. Tot uw verpoozing zult gij daarna den landbouwer gadeslaan bij het besproeien van zijn veld en de blijde gemeente bij het verzamelen van den oogst, de jonge bruid in haar sierlijken dos en den bruidegom, die plechtstatig zich te paard naar hare woning begeeft. De gamelan klinkt in de verte: één voor één zult gij de instrumenten hanteeren, waardoor de muziek, die u trof, werd voortgebracht, en dan een blik werpen op de volksvermaken, het eentonig poppenspel of de dwaze klucht. Gelooft gij aan voorteekens? Gij zult vernemen van hoeveel belang zij zijn en welke dagen gij kiezen moet voor zaken van gewicht. De tooverwoorden zult gij leeren, waardoor men sterk wordt of gelukkig, de offers, waarmeê men geesten verzoent; want er is meer tusschen hemel en aarde dan gij, nuchtere westerling, u verbeeldt in uw wijsheid. Weet gij wel waar de eklipsen van daan komen? Van den afgeschoten kop van een reus, die het levenswater wilde drinken, doch tijdig daarin door een pijl van Vishnoe werd belet. De pijl scheidde den kop van den romp en nu waart die kop rond door het heelal en richt zijn aanvallen op zon en maan. Soms komt hij die zoo nabij, dat het licht verduisterd wordt. Dan ijverig geofferd en gebeden, opdat zijn aanslag mislukke.

Welk een leven heerscht er in al die tafereelen! Nauwelijks kan men gelooven, dat hij die ze geschilderd heeft nooit den voet heeft gezet op Java's grond. De kleuren zijn zoo frisch, de lijnen zoo duidelijk, als waren ze naar de natuur op het doek gebracht. Hoe rijk is daarbij elke achtergrond gestoffeerd. De groote schilders en de groote dichters hebben reeds lang geweten, welke de waarde is van het bijkomstige en hoeveel realiteit, mits goed gekozen en op de rechte plaats aangebracht, het geven kan aan een voorstelling. Onze schrijver heeft hun voorbeeld gevolgd en vandaar de rijkdom van bijzonderheden, die zijn werk bevat. Wanneer men zich een tijdlang in zijn

‘Java’ verdiept en daarbij de platen nog eens inziet, die Greve, naar de teekeningen van den Heer Salm, ons voor weinige jaren geschonken heeft, gevoelt men zich werkelijk als verplaatst in dat heerlijke land. Opmerkelijk, als een voorbeeld van kunstige teekening, is ook de wijze waarop de Heer Veth ons weet in te leiden in het dubbele leven van den Javaan, zijn leven der fantasie en der werkelijkheid. Ik noemde het een dubbel leven; maar alleen op ons maakt het dien indruk: voor den Javaan zelven is het in den vollen zin des woords een. De wereld zijner verbeelding is voor zijn bewustzijn even werkelijk, als die andere wereld, waaraan wij dezen naam uitsluitend plegen toe te kennen, schoon hare werkelijkheid tot nog toe onbewezen bleef. Bewerkt hij zijn akker, treedt hij in het huwelijk, begeeft hij zich op reis, maakt hij een pagger om zijn erf, zoo is het voor zijn gevoel niet gewichtiger om huiselijke omstandigheden, weêr en wind of den staat van zijn vermogen in aanmerking te nemen, dan de gezindheid der booze en goede geesten, die invloed oefenen op zijn lot en de voorteekens, waarop men blijkens eeuwenoude ondervinding te letten heeft. Het rechte tijdstip te laten voorbijgaan voor het onder water zetten van zijn sawah is voor den Javaan soortelijk geen ander verzuim dan het vergeten van een offerande aan den beschermgeest van zijn dorp. Het metaphysisch leven, als ik het zoo betitelen mag, smelt met het gewone leven van dat kinderlijk volk geheel samen. Dit tastbaar gemaakt te hebben, zonder het ons nogtans een enkele maal te zeggen, is een eigenaardige verdienste van den schrijver.

Om een werk als dit samen te stellen, moet men een zeldzame veelzijdigheid van kennis bezitten, want het beweegt zich, men heeft het reeds opgemerkt, op zeer verschillend gebied, en nog is het slechts voor een derde voltooid. De geologie, de dier- en plantenkunde, de taalstudie, de land- en volkenkunde, de economie, zij allen hebben beurtelings den Heer Veth moeten bezig houden bij het opstellen van zijn boek. Over een omvang van wetenschap, als hier wordt ten toon gespreid, staat men verbaasd, en ieder woord van lof daarover zou banaal zijn. Maar juist daarom, omdat voor het schrijven van dit boek zulk een bijzondere belezenheid noodig was - ja, waarom het niet gezegd - omdat er in Nederland slechts één man was, die zulk een monographie over Java kon leveren, daarom gevoelen wij ons allen verplicht aan hem, die dezen arbeid heeft ondernomen.

Zulke boeken zijn de glorie van een volk en een prikkel voor het jongere geslacht, dat zich beschaamd gevoelt over zooveel onvermoeiden ijver bij een man, wien hct niet euvel te duiden ware, indien hij zich rust vergunde.

Natuurlijk zal niemand van mij vergen, dat ik van dit boek een verslag geve; het zou niet doenlijk en ook niet noodig wezen. Ieder, die kan, schaft zich het werk ongetwijfeld aan, en helpt daarmede een der voorwaarden vervullen, waaronder het voltooid kan worden. Hoeveel onverschilligheid er vaak zij onder ons publiek, het is ondenkbaar dat een grondige en uitgebreide studie over Java geen groot aantal lezers en koopers zou vinden. Ik beproef dus liever iets anders dan een verslag en meen niet beter te kunnen doen, dan door het boek van den Heer Veth terstond als bouwstof op te vatten; met andere woorden: er dadelijk partij van te trekken voor een wetenschappelijk doel. Men kan een schrijver geen grooter dienst bewijzen, dan door hem te toonen, dat zijn arbeid in wijden kring vruchten kan dragen, dat hij ons stof tot denken gegeven heeft over een aantal belangrijke vraagstukken.

Wat soms voor geologen het boren van een tunnel, voor zoölogen de vondst van een nieuwe diersoort is, dat is voor hem, die belang stelt in de ontwikkelingsgeschiedenis der maatschappij en in de oplossing van economische problemen, het verschijnen van een werk, als dit boek over Java. Hetgeen hij van elders weet, hij brengt het in verband met hetgeen hij er aantreft, en omgekeerd. Van Java's bevolking en haar maatschappelijken toestand wordt ons hier een beeld gegeven dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Thans is het onze taak om dit beeld met anderen te vergelijken en alzoo de plaats aan te wijzen, die Java op den maatschappelijken ladder inneemt. Hoe hoog staat een natie die ons aldus beschreven is? Of is alle vergelijking onmogelijk en zien wij hier eene bevolking voor ons, die door hare gebruiken en instellingen van elke andere verschilt? Dit laatste heeft men lang geloofd en er zich veel op te goed gedaan. Oostersche en Westersche toestanden, hoe vaak hebben die woorden in 's lands vergaderzaal en elders niet weerklonken! Is die tegenstelling juist of onbruikbaar? Is er in Java's zeden en gewoonten - wij spreken natuurlijk slechts van hetgeen, dat van belang mag heeten - is er in zijne instellingen en rechtsbegrippen, iets specifiek Oostersch, iets dat men in de Europeesche geschiedenis te vergeefs

zou zoeken? Of bepaalt zich het verschil, dat wij waarnemen, tot een verschil tusschen oud en jong, meer en minder ontwikkeld? Een ieder begrijpt het gewicht dezer vragen, zoo voor de wetenschap als voor de practijk. Is de laatste zienswijze juist, dan is de weg dien Nederland ten opzichte van Java te volgen heeft, van zelf aangewezen. Maar tevens wordt dan licht geworpen over enkele problemen, die op onze eigene, onze binnenlandsche politiek betrekking hebben. Op Java zouden wij onze kindsheid terugvinden; Nederland zou een groot geworden Java zijn; de lijnen, waaruit de schets van Java's sociale toestand is samengesteld, wij zouden ze slechts door te trekken hebben, rekening houdende met de bijzondere omstandigheden, waaronder ons volk is opgegroeid, om ons eigen beeld te herkennen. Het geloof aan de mogelijkheid van Java's ontwikkeling zou daarbij niet weinig worden versterkt, al moest het - gelijk ieder geloof - de zekerheid van een wetenschappelijke stelling blijven missen.

Maar bevat hetgeen wij onderstellen waarheid? Reeds bij een eersten blik op Java's bevolking ontmoeten wij veel, dat voor een bevestigend antwoord pleit. Wij spraken straks van het *bijgeloof* der Javanen; hoe treffend gelijkt het niet op hetgeen Europa in dit opzicht vroeger vertoonde. In zijn *Cultur der Renaissance in Italien* heeft Jacob Burckhardt ons een schets gegeven van de bijgeloovigheden die op het eind der Middeleeuwen in dat ontwikkelde land, dat toen aan de spits der beschaving stond, onder alle klassen der maatschappij waren verspreid; ontleenen wij daaraan een paar bijzonderheden. In de 14^{e} tot de 16^{e} eeuw, zoo lezen wij onder anderen, vond men in verscheidene Italiaansche steden astrologen, van bestuurswege aangesteld, ja aan de universiteiten waren hoogleeraren, wier taak het was de astrologie als een afzonderlijk vak te onderwijzen. Leo X beroemt zich over den bloei van dat vak onder zijn pontificaat, en Paulus III houdt geen consistorie, zonder de sterren geraadpleegd te hebben. Zij worden geraadpleegd bij alle belangrijke gelegenheden. Geen kind van voorname ouders wordt geboren, of men trekt zijn horoscoop. Geen vorstelijk persoon onderneemt een reis, geen vreemde gezant wordt ontvangen, geen eerste steen van een nieuw gebouw wordt gelegd, tenzij de constellatie gunstig is gebleken. Inzonderheid wordt zij gunstig verlangd, zoodra een militaire onderneming van eenige beteekenis geschieden zal. Guido da Montefeltro,

het Ghibellijnsche legerhoofd, heeft, naar hij meent, een gansche reeks van overwinningen te danken aan de raadgevingen van zijn astroloog Bonatto; nauwelijks moet hij ze missen, of hij verliest den moed en trekt zich terug in een minnebroedersklooster. In 1362, bij een hunner oorlogen met Pisa, laten de Florentijnen door de astrologen het uur bepalen, waarop zij zullen uittrekken, en nog in 1498, als zij Paolo Vitelli plechtig tot hun condottiere benoemen, geven zij hem een kommandeursstaf, waarop allerlei constellatiën zijn afgebeeld. Wel is waar ontbrak het destijds niet aan verstandige lieden, die de astrologie voor onzin hielden - Pico di Mirandola, bij voorbeeld, heeft haar krachtig en met goed gevolg bestreden - maar lang bleven zij in de minderheid en zelfs in de omgeving van den grooten Lorenzo was men volstrekt niet algemeen van Pico's gevoelen.

Naast de astrologie bloeide het geloof aan voorteekens en wonderlijke gebeurtenissen. Als in 1529, bij de belegering van Florence, een aangeschoten arend naar de stad is gevlogen, ontvangt de berichtgever van dit belangrijk feit, dat voor een gunstig teeken wordt gehouden, vier ducaten van de Signoria. Een beroemd man, vriend van Cosimo de' Medici, Lorenzo's grootvader, Poggio Bracciolini, gelooft nog aan de zotste dingen; bijv. dat men bij zekere gelegenheid in de buurt van Como 4000 honden, gevolgd door een groote kudde runderen, benevens een troep gewapende lieden, deels zonder, deels met nauwelijks zichtbare hoofden, op marsch heeft gezien naar Duitschland. Zooals orthodoxe geestdrijvers den Bijbel wel eens laten openvallen om uit een tekst licht te putten voor hetgeen hun te doen staat, zoo deed men toen met Virgilius. Aan gezichten en verschijningen geloofde men vrij algemeen, een voorbeeld geeft Savonarola; en hiermede hing het geloof aan booze geesten samen, aan demonen, die allerlei onheil stichtten en die men door toovermiddelen lokken of in dienst nemen kon. Een vrouw, die jong was noch schoon en desniettemin aan de mannen behaagde, werd altijd van toovenarij verdacht. Vóór zekere overstrooming van het Arnodal hoort een heilige kluizenaar, in de buurt van Vallombrosa, een duivelsch geweld, en spoedig daarop komen zwarte gewapende ruiters te voorschijn, waarvan een, op des kluizenaars verzoek om hem te zeggen wat zij gaan uitrichten, hem mededeelt dat zij van plan zijn, als God het gedoogt, de stad Florence om harer zonden wille te

doen verdrinken. Hoeveel aan waarzeggerij werd gehecht, blijkt uit den toorn, die een ongunstige voorspelling soms verwekte bij hem wien ze gold. Ermes Bentivoglio liet den man, die hem een rampzaligen dood had voorzegd, vermoorden.

Dit alles, niet waar, brengt ons geheel naar Java terug; het is dezelfde soort van bijgeloof, onder andere vormen. Tusschen Luther, die den duivel een inktkoker toewerpt, en den Javaan, die een opening maakt in zijn pagger, opdat Setang des nachts er doortrekke en niet links of rechts verderf ga brengen in den kampong, is, wat dit eene punt betreft, weinig onderscheid. Opmerkelijk is ook wat Prof. Veth ons mededeelt omtrent *godsgerichten* op Java. Men weet, welk een belangrijke rol zij eertijds in Europa pleegden te vervullen; dat zij op Java nog niet lang geleden in gebruik waren, is misschien minder bekend. Men bediende zich daar van een soort van waterproef, silĕem geheeten. Ja, 'dat ook nu nog in quaesties over het mijn en dijn de aanwending van dergelijke middelen niet uit het volksleven verdwenen is, leert ons de volgende zeer versche mededeeling van een kundig Indisch ambtenaar[1]. Komt er twist over de grenzen der akkers, dan stelt men den eischer voor, tot staving zijner aanspraak, iets van den betwisten grond te eten. Is hij in zijn recht dan zal het hem niet deren; maar zoo hij willens en wetens onwaarheid sprak, dan is de Javaan overtuigd dat hij opzwellen of barsten zal. Wanneer dus, na het inslikken van den grond, de schadelijke gevolgen achterwege blijven, is dit genoeg om den eisch te doen toewijzen. Verwant hiermede is ook een middel om gestolen goederen terug te erlangen. Men begeeft zich op zekere bepaalde uren naar de plaats waar ze ontvreemd zijn en roept den geest aan die den dief verleid heeft, opdat hij hem òf tot inkeer doe komen, òf bekend make. De aanroeping gaat vergezeld met het semboer, dat is, uit den mond spuiten van een weinig fijn gekauwde roode uien, en het slaan met drie rietjes uit een bezem van klapperstelen. Deze bezwering is zoo krachtig, dat de geest daaraan geen weêrstand kan bieden. De dief brengt dan ook niet zelden, wanneer hij weet dat deze bezwering heeft plaats gehad, het gestolene ongemerkt terug'[2]. Het zou weinig moeite kosten om soortgelijke trek-

1 Sollewijn Gelpke, Gids, 1874, I, 62.
2 Java, I, blz. 328.

ken van wondergeloof uit de Middeleeuwen te verzamelen. Men denke b.v. aan het zoogenaamde Baarrecht[1]. Was iemand onder verdenking van een moord gepleegd te hebben, zoo werd het lijk op een baar in de gerechtszitting gebracht. De beschuldigde moest dan driemaal op de baar knielen, het lijk kussen, den verslagene bij zijn naam aanroepen, zijn hand op diens borst leggen, en daarna onder eede verklaren, dat hij de misdaad niet bedreven had. Kwam nu, terwijl hij die verklaring aflegde, in de wonden des verslagenen geen verandering, gingen zij b.v. niet bloeden, dan werd hij losgelaten. Nog in de 16^{e} eeuw is het Baarrecht in Duitschland toegepast. Vroeger was het er algemeen verbreid[2].

Het moet intusschen erkend worden, dat dergelijke trekken van overeenkomst niet voldoende zouden zijn om de uitspraak te wettigen, die wij straks onderstellenderwijs voordroegen. Stonden ze op zich zelve, wij zouden aan toeval kunnen denken. Zij staan echter niet op zich zelve. De gelijkenis tusschen het Java onzer dagen en het Europa der Middeleeuwen is nog veel sterker, wanneer wij het oog vestigen op het grondbezit, op de gemeentelijke instellingen, òp enkele der rechtsbegrippen van het Javaansche volk. En dan vooral wordt de studie van Java voor ons belangrijk. Of is het niet van gewicht om de kiem gade te slaan van instellingen, waaronder wij leven en in datgene, wat ginds nog bestaat, toestanden terug te vinden, waarin Europa eens heeft verkeerd? Een volk verliest zoo spoedig den juisten blik op zijn eigen maatschappelijke levensvormen en zelden herkent het daarin wat vroeger geweest is. De denkbeelden groeien en wijzigen zich. Wat één was, wordt onderscheiden. Oude namen duiden nieuwe begrippen aan. Ten gevolge van dit ontwikkelingsproces verliezen sommige instellingen haar oorspronkelijk karakter; hetgeen in den regel onvermijdelijk is en goed, maar in enkele gevallen nadeelig kan zijn. ‘Man muss wissen wo man steht’: die kennis is niet verkrijgbaar, zoolang men niet weet van waar men gekomen is.

Over de geschiedenis van het maatschappelijk leven, die voor

1 Zie von Maurer, Geschichte der Staedteverfassung in Deutschland, Deel III, blz. 658 en vv.

2 Zie de schoone toespeling op dit gebruik in Schiller's Braut von Messina. Don Manuels lijk ligt op de baar als Don Caesar, zijn moordenaar, binnentreedt. Daarop zingt het koor: ‘Brechet auf, ihr Wunden!’ enz.

een groot deel samenvalt met de geschiedenis van het bezit, is in den laatsten tijd zeer veel geschreven, ja de litteratuur daarover wordt zoo uitgebreid, dat het moeilijk is haar geheel te volgen. Wie een algemeen overzicht verlangt van hetgeen zij tot 1874 heeft opgeleverd, raadplege het onlangs verschenen werk van Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives*, waarvan enkele hoofdstukken reeds vroeger het licht hebben gezien in de Revue des deux mondes; men vindt er een breede lijst van boeken en tijdschriftartikelen over het onderwerp dat ons hier bezig houdt. Om echter dit onderwerp eenigszins grondig te beoefenen, kan men met de lezing van Laveleye's werk niet volstaan en moet men uit de voornaamste bronnen, die hij noemt, zelf putten, want het gebruik, dat de schrijver er van gemaakt heeft, is niet altijd zeer ruim geweest. Onder het lezen van zijn boek vraagt men zich telkens af, of dit nu alles is, wat iemand, die de werken van Maine, Nasse, von Maurer en zoovele anderen bestudeerd heeft, ons kan mededeelen. Te betreuren is het ook, dat Laveleye het zuiver economisch gedeelte van zijn onderwerp zoo oppervlakkig heeft behandeld. Zooals men weet, is de negentiende eeuw bezig de sociale quaestie op te lossen en fatsoenshalve kan geen economist van beroep nalaten, met de eene of andere nieuwe oplossing dezer quaestie voor den dag te komen. Nu is er voor eenigen tijd een boekje verschenen van een Zwitserschen predikant, Dr. Becker, een fellen tegenstander van Malthus: ‘die Allmeinde, das Grundstück zur Lösung der socialen Frage’, waarin betoogd wordt, dat het pauperisme eerst dan verdwijnen zal, wanneer het gemeenschappelijk grondbezit wordt hersteld! Met die wonderlijke leer, die het moeilijk valt om met een ernstig gelaat te bestrijden[1], verklaart de Heer Laveleye tot mijne verbazing volkomen in te stemmen (zie blz. 282, noot 1). Ondanks deze vlekken is nogtans het boek zeer nuttig en moet men geheel instemmen met Sumner Maine, als hij in zijn jongste werk verklaart, dat men niet hoog genoeg kan opgeven van de waarde der bouwstoffen, die Laveleye verzameld heeft. Het stelt een aantal nieuwe feiten in het licht, waardoor sommige stellingen, die vroeger slechts *onder*stellingen, waren, tot volkomen zekerheid zijn gebracht en de nieuwe beschouwing aangaande

1 Dr. A. Wagner heeft haar reeds bij voorbaat bestreden in zijne uitmuntende brochure, waarop ik later terugkom: die Abschaffung des privaten Grundeigenthums, Leipzig, 1870.

den oorsprong van het bezit zeer veel aan waarschijnlijkheid heeft gewonnen.

Deze beschouwing komt in twee woorden hierop neder: alle bezit is in den beginne gemeenschappelijk geweest, de individueele eigendom is een voortbrengsel der beschaving, geen oorspronkelijke instelling van het menschdom. En niet alleen de individueele eigendom, geheel het persoonlijk optreden van den mensch in de maatschappij is betrekkelijk nieuw. In den beginne mist de individueele mensch alle zelfstandigheid; hij gaat op in de groep waartoe hij behoort. De wetten spreken nauwelijks van hem en bemoeien zich alleen met den stam, de gemeente, het gezin, waarin hij als versmolten is. Eerst van lieverlede treedt hij als persoon op den voorgrond, en maakt hij de banden los, die hem knelden, zoodat de vereeniging, waarin hij vroeger met zijn gansche bestaan opging, haar oorspronkelijk karakter verliest of geheel te gronde gaat. Ziedaar den ontwikkelingsgang der menschheid: het lid van een groep wordt allengs een zelfstandig wezen, dat handelt en overeenkomsten sluit naar willekeur. Maine drukt het zeer kernachtig uit in de volgende woorden: de gang der menscheid is: *a movement from status to contract*. Het is daarom de ongerijmdheid zelve, de wording der maatschappij te willen afleiden uit een soort van overeenkomst of verdrag tusschen een aantal personen; in den tijd, waarin de maatschappij ontstaat, heeft men van verdragen of overeenkomsten begrip noch voorstelling; en later, wanneer het begrip van overeenkomst zich reeds gevormd heeft, zullen er nog eeuwen verloopen, eer hare bindende kracht, hare heiligheid, algemeen gevoeld worden. Vandaar de veelvuldige ceremoniën, waarvan verbintenissen oudtijds pleegden vergezeld te gaan; er bestond geen ontzag voor de verbintenis op zich zelve, maar wel voor de plechtigheden waarmede zij omringd werd, en door beide aan elkander vast te knoopen zocht men voor gene eerbied te winnen.

De oudste groep is natuurlijk de *familie;* hier vindt men de kern, den oorsprong van het maatschappelijk leven. Mochten wij de taal der physiologen spreken, wij zouden haar de *cel* noemen, waaruit het maatschappelijk leven ontsproten is. Hoe minder een volk zijne oude sociale vormen heeft afgelegd, met andere woorden, hoe minder het is gemoderniseerd, hoe inniger bij dat volk ook de familieband is gebleven. Men kan zich dien band in de vroegste tijden nauwelijks eng genoeg voor-

stellen. De leden van een gezin woonden niet enkel samen, hadden niet alleen zekere gemeenschappelijke belangen, zij vormden in een veel dieperen zin een eenheid. In de eerste plaats, administratief gesproken; als wij zulk een moderne uitdrukking hier mogen bezigen. Men weet welk een uitgebreide macht in het oude Rome door den vader van een gezin werd uitgeoefend; de omvang der Patria Potestas is bekend genoeg; maar de uitgebreide machtsbevoegdheid van den vader was geen specifiek Romeinsche instelling; veilig kan men aannemen dat zij vroeger algemeen bestond, dat zij een vast verschijnsel is geweest bij alle volken op den eersten trap hunner beschaving. Van de cyclopen sprekende zegt Homerus: ‘zij hebben geen raadsvergaderingen, noch “themistes”, maar iedereen regeert over zijn eigen vrouwen en kinderen’. Maine, aan wiens ancient Law dit citaat ontleend is, twijfelt er niet aan of de aldus beschreven toestand is de toestand geweest van ieder volk. Een maatschappij was oorspronkelijk een verzameling van familiën, met wier huishoudelijke zaken de wetgever zich niet bemoeide. Werd door iemand eenig misdrijf gepleegd, niet de misdadiger zelf, maar de groep waarvan hij deel uitmaakte werd er voor aansprakelijk gehouden, want de familie, niet het individu, was de eenheid, waarmede de wet zich inliet. Volgens Maine ligt hier de sleutel tot verklaring van alle oude wetten. Het verklaart bijvoorbeeld, waarom zij aangaande zoovele punten schier geheel zwijgen: men bedenke dat zij steeds belangrijk werden aangevuld door de oppermachtige bevelen van de hoofden der huisgezinnen[1].

Maar in de tweede plaats, en hierop moet thans bijzondere nadruk vallen, was de familie een *economische* eenheid. Hare leden hadden een gemeenschappelijk vermogen, dat door den vader werd bestuurd en waarin hij slechts deel had als lid der gemeenschap. Deze bewering is in den laatsten tijd door zeer vele feiten gestaafd. Bijkans in alle deelen der wereld heeft men sporen gevonden van familiebezit; ja in Westelijk en Zuidelijk Europa, in Frankrijk, in het Noorden van Italië, is het bestaan daarvan nog in de negentiende eeuw geconstateerd. Nog ten huidigen dage heeft onder de Hindoes iedere zoon van zijn geboorte af recht op een deel van zijns vaders goed, en is

1 Zie Ancient law, 4e Ed., pag. 125-8. Verg. von Schulte, Lehrb. der deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte, 3e Ed., pag. 28-31.

een zoon meerderjarig geworden, dan kan hij soms, ook tegen den wil van zijn vader of broeders, de verdeeling van het erfgoed eischen. Heeft zij plaats, dan staat de vader met zijn kinderen volkomen gelijk, behalve daarin dat hij een dubbele portie ontvangt. Sommige oude Germaansche wetten bevatten bepalingen die met deze Hindoesche gebruiken sprekend overeenkwamen. Ook zij maakten de mannelijke kinderen medeëigenaars met hun vader en gedoogden den verkoop van het erfgoed der familie slechts onder uitdrukkelijke toestemming van al de leden[1].

Het familiebezit was in de Middeleeuwen schier even algemeen in Europa, als het thans nog in Hindostan is, en de familieband dus niet minder eng. Wie zich daarvan losgemaakt had, werd een Wildfang, een Biesterfreie; niemand liet zich aan hem gelegen liggen, daar hij tot geen groep meer behoorde; werd hij gedood, zijn dood bleef ongewroken[2]. Ik ben niet genoeg bekend met Joodsche maatschappelijke toestanden van negentien eeuwen geleden, om te weten of dezelfde regels omtrent scheiding van familiegoederen, die nu nog bij de Hindoes bestaan, destijds ook in Israël bestonden; men zou echter geneigd zijn om daartoe te besluiten uit een bekende gelijkenis in het Evangelie van Lukas, de gelijkenis van den verloren zoon. Een vader heeft twee zonen. Een van hen verlangt het deel van het goed, ‘dat hem toekomt’: wat kan hiermede anders bedoeld zijn, dan- dat hij uit de gemeenschap wil treden, gebruik makende van zijn recht om verdeeling te eischen van het erfgoed? De verloren zoon wordt kennelijk een Wildfang, een Biesterfreie; en later, als hij berouw heeft over zijn gedrag en weder onder het ouderlijk dak wil terugkeeren, ziet hij geen ander middel om daartoe te geraken dan dit eene: dienstknecht te worden in het ouderlijk huis. Natuurlijk, want zijn deel in het familiegoed heeft hij reeds tot zich genomen, lid van het gezin kan hij rechtens niet meer worden; om weder plaats te nemen onder de Patria Potestas moet hij bijgevolg afdalen tot den rang

1 Ancient law, pag. 198 en 228.

2 Zie over dit onderwerp: G.L. von Maurer, Geschichte der Fronhöfe, enz., deel II, pag. 93 seq. Tot de Wildfänge behoorden allen die zich hadden losgescheurd van de groep, waartoe zij behoorden of wier groep was ontbonden Die *Fuidhirs*, waarvan Maine in zijn Early Institutions spreekt, (pag. 173), ‘men who had broken the original tribal bond which gave them a place in the community and who had to obtain another as best they might in a new tribe and a new place’, zijn waarschijnlijk lieden van dezelfde soort.

van ‘dienstknecht’. Is mijne verklaring van de gelijkenis juist, dan strekt zij ongetwijfeld tot toelichting van deze ethische waarheid: zonde is zelfzucht, individualisme; wie zondigt, gaat zijn eigen weg, rukt zich los van de menschheid. Maar het brengt hem geen geluk, want ‘wie zijn leven zoekt, zal het verliezen’; hij wordt een rank buiten de wijnstok, een afgesneden lid; terecht zal de vader van den verloren zoon kunnen zeggen, zoodra hij op nieuw in de gemeenschap is opgenomen: ‘hij was dood en is weder levend geworden’. In overeenstemming hiermede is het antwoord, dat de oudere broeder ontvangt, als hij zich beklaagt, omdat hij nooit een bokje heeft gekregen voor een gastmaal met zijn vrienden. ‘Al het mijne is het uwe en het uwe is het mijne’; wij hebben één belang want wij leven met elkander in gemeenschap; wat spreekt ge dan van mijn en dijn? In dit antwoord ligt dezelfde gedachte opgesloten: bestraffing van het individualisme, dat zich hier in een nieuwen vorm openbaart.

Er is nog een ander Bijbelwoord, dat geheel hiermede strookt; ik bedoel dat van Paulus, die ons voorschrijft om ‘erfgenamen Gods’ te zijn. Naar de moderne opvatting van het woord erfgenaam is dit louter onzin; niet naar de opvatting van vroegere tijden. Een erfgenaam is een deelhebber in het erfgoed[1]. Wij behoeven nauwelijks te zeggen dat van het testament eertijds geen spoor wordt aangetroffen. De Hindoes kennen het eigenlijke testament nog ten huidigen dage niet; hetgeen daarvoor bij hen in de plaats treedt is Adoptie, opneming in de familie. Het voorschrift om ‘erfgenamen Gods’ te zijn, bevat dus dezelfde ethische gedachte als de straks bedoelde gelijkenis. God is de vader; de menschheid (of de kring der geloovigen?) is een familiegroep en van die groep moeten wij leden blijven: ziedaar onze plicht en verheven roeping. - Hoe nauwer de band is tusschen vader en kinderen, hoe meer deze laatsten oudtijds op den titel van erfgenamen kunnen aanspraak maken. Zij, die het ouderlijk huis verlaten hebben om zelf een huishouding te vestigen, staan tot den vader in een minder nauwe betrekking, dan degenen die er gebleven zijn. Niet overal vindt men dezelfde gebruiken en in den loop der tijden hebben de rechtsbegrippen zich vaak gewijzigd; bij menig

1 Zeer duidelijk is dit toegelicht door von Maurer, Fronhöfe, IV, § 745 en vv.

volk schijnt echter lang de gewoonte bestaan te hebben om hen, die het vaderlijk dak verlieten, van stonden aan niet meer als deelgenooten in het erfgoed te beschouwen. Bij de Romeinen is dit bepaaldelijk het geval geweest, en daaraan schrijft Maine toe, dat de Romeinsche huisvaders er zoozeer op gesteld waren om testamenten te maken; door dit middel verzekerden zij aan diegenen hunner kinderen, die zelve huisvaders waren geworden, het recht op een erfdeel. In verband hiermede beschouwe men een instelling, waarvan men weder alom de sporen vindt, het dusgenaamde Minoraat, volgens welke niet de oudste maar hoofdzakelijk de jongste zoon van den vader erfde. Men heeft dat Minoraat op allerlei wijzen pogen te verklaren; zou de verklaring misschien te vinden zijn in hetgeen thans over het oudste erfrecht bekend is geworden? De jongste zoon blijft het langst in het vaderlijk huis. Achtereenvolgens zijn al zijn broeders vertrokken, na tot zich genomen te hebben wat hun toekwam of vrijwillig door den vader te zijn begiftigd. Hij alleen heeft nog niets genoten. Het spreekt dus van zelf, dat bij des vaders dood het grootste deel van het erfgoed aan hem wordt toebedeeld, te meer omdat degeen, die onder de Patria Potestas is gebleven, in engeren zin dan de anderen lid en erfgenaam is van de familie[1].

Men zou zich echter zeer bedriegen, zoo men meende, dat het in de oudste tijden *gebruikelijk* was om de gemeenschap te verlaten, of na den dood van een vader volkomen boedelscheiding tot stand te brengen. Door dit te gelooven zou men zelfs den voornaamsten sleutel missen tot verklaring van het ontstaan der maatschappij, immers de kennis van haar eerste levensvormen. De kinderen van denzelfden vader gaan niet spoedig uit elkander, en straks, wanneer zij door vermeerdering van bevolking te talrijk worden om onder één dak te leven, zullen zij nog op allerlei wijzen, ook economisch, met elkaar in gemeenschap blijven. Zij blijven bijéén, zoolang zij kunnen; vandaar die vele familie-vereenigingen, die men oudtijds in Europa vond en die in Rusland en Hindostan nog zeer algemeen worden

1 Vergelijk: Maine, Early institutions, blz. 222-4. ‘Those who are most emphatically part of the family when it is dissolved by the death of its head, are preferred in the inheritance, according to ideas, which appear to have been once common to the primitive Romans, to the Irish en Welsh Celts, and to the original observers, whoever they were, of the English Custom’. blz. 224.

aangetroffen. Verschillende gezinnen, in de meeste gevallen waarschijnlijk tot hetzelfde geslacht behoorende, vormen te zamen ééne groep, leven met elkaar onder een gemeenschappelijken huisbestierder en deelen in elkanders winst en verlies.

Het waren in de Middeleeuwen inzonderheid de hoorigen op de grondheerlijke goederen, die op dezen voet met elkander leefden. Het wonen onder één dak was bijzaak; ieder gezin kon zijn eigen woning hebben en toch met de anderen in gemeenschap zijn gebleven; men vindt het samenwonen dan ook op de eene plaats niet, op de andere wel, zonder dat hieruit verder eenig verschil ontstaat[1]. Daarentegen was het deelen in elkanders winst en verlies, het onverdeeld bezit van een familiegoed, een zeer algemeen verschijnsel bij de grondhoorigen, dermate zelfs dat het tegenovergestelde een uitzondering schijnt geweest te zijn. De familievereeniging was een erkende corporatie, die alle rechten bezat, welke aan andere corporatiën pleegden toegekend te worden, ook het recht van bloedwraak wegens den moord van een harer leden. Deze laatsten waren elkanders hulp in alles, beslechtten onderling hunne twistgedingen en stonden, gelijk gezegd is, onder een gemeenschappelijk hoofd. Dat familiehoofd was echter veel meer dan de bestuurder van een onderneming of de president van een vereeniging; de Patria Potestas was voor een groot deel op hem overgegaan. In hem was de eenheid concreet geworden, en daarom had hij niet alleen het beheer over het familiegoed, maar ook het genot, ja het bezit er van, behoudens, natuurlijk, zijn verplichting om het noodige te geven aan al de anderen. Hij vertegenwoordigde de gemeenschap naar buiten, zoowel voor den rechter als tegenover den grondheer, die slechts door zijn bemiddeling met de overige leden der vereeniging in betrekking stond. Streng genomen was hij alleen dienstplichtig; de cijns- en dienstplichtigheid der kinderen begon eerst, zoodra zij het vaderlijk huis verlaten en een zelfstandige huishouding gevestigd hadden. Het ‘besthoofd’ aan den Heer - het successierecht, zouden wij in onze taal zeggen - was alleen verschuldigd, als de bestuurder der gemeenschap overleed, nooit bij het sterven van een der andere leden. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden. dat, zoolang

1 Was de woning een Burg, dan bewoonde soms ieder gezin een afzonderlijk gedeelte er van, terwijl enkele zalen gemeen bleven. Zie Wippermann, Ueber Ganerbschaften, blz. 16.

de vader nog leefde, niemand anders dan deze het familiehoofd was. Bij zijn dood gingen zijne rechten over op zijn oudsten zoon, die dan voogd werd over al de vrouwen en minderjarigen van het gezin. Later is hierin wijziging gekomen. Ook ontstonden wel eens familievereenigingen door vrijwillige samenvoeging van gezinnen, meestal verwanten, maar soms ook vreemden. In zoodanige gevallen zal de bestuurder der gemeenschap wel benoemd zijn door vrije keuze[1].

In Frankrijk, waar deze vereenigingen evenals in Duitschland op ruime schaal bestaan hebben en - gelijk straks zal blijken - nog hier en daar bestaan (Troplong noemt ze: le fait général, caractéristique, qu'on trouve depuis le midi de la France jusqu'aux extrémités opposées)[2], in Frankrijk heeft men lang gedacht dat die associatiën iets eigendommelijks waren van de klasse der main-mortables, door hen ingesteld wegens den regel, die voor hen gold: 'Gens de main morte ne peuvent succéder l'un à l'autre, si non eux demeurans ensemble et estans en communion de biens'[3]. Ongetwijfeld hebben de bepalingen, die omtrent het erfrecht der hoorigen golden, krachtig medegewerkt om de familievereenigingen bij deze lieden te doen *standhouden;* maar ten eerste valt het moeilijk om in die bepalingen zelve iets anders te zien dan een overblijfsel van regels die vroeger algemeen bestaan hadden; en ten tweede vindt men de familievereeniging veel te algemeen verbreid, ook bij dezulken voor wie hetzelfde motief niet gold, om daarin de oorzaak van haar *ontstaan* te zoeken[4]. Wij herinneren slechts aan de zoogenaamde

1 Zie von Maurer, Fronhöfe, IV, § 720 en vv.

2 Commentaire du contrat de Société, Préface, blz. XVII-XXII.

3 Troplong zelf is die meening toegedaan, maar heeft er toch klaarblijkelijk geen vrede bij. Hij vermoedt wel dat 'les classes affranchies au 12e, au 13e et an 14e siècle ont dû conserver dans l'état de liberté des habitudes d'association auxquelles elles étaient redevables de leur aisance', maar wil toch ook gelet hebben op 'l'esprit de famille et l'esprit d'association', die in de Middeleeuwen zulk een groote rol spelen: 'l'esprit de famille est frappant par son énergie; les Germains l'apportent avec eux et le trouvent vivant dans les Gaules'. Deze laatste opmerking brengt hem dichter bij de waarheid.

4 Zie Maine, Early History of Institutions, blz. 205. Volgens Wippermann (Ueber Ganerbschaften, Wiesbaden, 1873, blz. 10) vinden wij 'wenigstens in den rheinischen Franken, namentlich in der Wetterau und dem Lahngau, Sammtgüter bei dem Adel so massenhaft und stossen so wenig auf Scheidungen (Tottheilungen) dass wir allerdings nicht fehl gehen werden, wenn wir für diese Gegenden eine, seit etwa dem 13 Jahrhundert aufgekommene(?), allgemeine Sitte des Adelstandes annehmen, in ererbter Gemeinschaft ganerbschaftlich sitzen zu bleiben.' Zie verder blz. 11-13 van Wippermann's geschrift, dat cene belangrijke bijdrage is voor het hier behandelde onderwerp.

tenure en parage, een instelling, die op het vaste land van Europa vroeger zeer in zwang was. Een vader, die een adellijk leengoed bezat, was gestorven en nu hielden de zonen dit goed onverdeeld, terwijl de oudste zich jegens den leenheer verantwoordelijk stelde voor de vervulling der plichten, die aan het bezit van het goed verbonden waren[1]. In Hindostan, waar geen grondhoorigheid bestaat, is de familievereeniging nog in vollen bloei. Zelfs inboorlingen, die een Engelsche opvoeding hebben ontvangen, zoo verzekert ons Nassau Lees in zijn *Land and Labour in India*, zijn vaak onwillig om zich voor goed los te maken van de familiegroep, in wier midden zij geboren zijn, en keeren soms na jarenlange afwezigheid daartoe terug. Jacini, de bekende schrijver over het grondbezit in Lombardije[2], constateerde het bestaan van familievereenigingen nog in 1856 bij de *mezzadri* of halfbouwers. Ja, in Frankrijk, in het Juragebergte, schijnen zij nog zeer menigvuldig te zijn. Bijna alle landbouwondernemingen worden er gedreven door lieden, wier getrouwde kinderen bij hen inwonen. Zoo althans was nog de toestand in 1860.

Men moet de aantrekkelijke beschrijving lezen, die Bonnemère vóór een paar jaren in zijn boekje, la Commune agricole, van zulk een familievereeniging in het Jurasche gegeven heeft; het is een gezellig tafereel, dat hij voor ons ophangt[3]. 'De drie gebroeders Chauvin zijn getrouwd en hebben zestien kinderen; het oudste is 31, het jongste 13; geen daarvan is gehuwd. Ziedaar dus twee en twintig personen, die gezamenlijk, door twee herders bijgestaan, een landbouwzaak drijven. Alles geschiedt voor gemeene rekening; men helpt elkander; is er haast bij een werk, zoo gaan allen met gelijken ijver aan den arbeid. Maar gewoonlijk heeft ieder zijn eigen taak. Van de drie broeders heeft de oudste de algemeene leiding, de tweede bestuurt den landbouw, de derde houdt het oog op het vee. Van de drie moeders is de vrouw van den oudste met de algemeene huishouding belast, die van den tweede gaat ter

1 Dareste de la Chavanne, Histoire des Classes agricoles en France (2e Editie, 1858), blz. 232. Verg. wat de schrijver blz. 14-30, 98 en 231-237 over gemeenschappelijk bezit mededeelt.

2 La Proprietà fondiaria in Lombardia, 2e Ed., blz. 181-183.

3 Blz. 138-140. Zie ook de beschrijving van een soortgelijke vereeniging in de buurt van Nevers, blz. 125 en vv. Vergelijk verder Doniol, Histoire des Classes rurales en France, blz. 74-90, een waardige tegenhanger van Dareste de la Chavanne's doorwrocht geschrift.

markt, en de andere houdt toezicht op de kippen, enz. Van de tien jongens zijn zes landbouwers, de vier overigen doen verschillende werkzaamheden: de eerste bemoeit zich met de kaasbereiding, de tweede herstelt de gebroken of versleten werk-tuigen, de derde is zadelmaker, af en toe ook schoenmaker, de vierde houdt de karren en wagens in orde. Van de zes meisjes zijn vier in de boerderij werkzaam, de vijfde strijkt en bleekt, de andere naait en maakt kleederen.' Zoo draagt elkeen iets bij tot het geheel; er heerscht volmaakte eendracht en men leeft recht aartsvaderlijk met elkander.

Wanneer men deze beschrijving leest en daarbij bedenkt hoe ontzaggelijk oud de instelling is, die wij hier voor ons zien, dan begrijpt men nog beter het socialisme. Van de vroegste tijden af, in het oude Griekenland zoowel als in het Middeleeuwsch Europa, komen telkens plannen voor den dag, die ééne strekking hebben: een sociale inrichting te scheppen, geheel op gemeenschappelijk leven gegrond. De socialisten hebben echter niet uitsluitend geput uit hun verbeelding, maar ook voor een groot deel uit de werkelijkheid. Zij hebben slechts een levensvorm, die hun door aanschouwing bekend, maar reeds toen niet de eenige meer was, die daarenboven de concurrentie en het vrije verkeer niet geheel uitsloot, algemeen willen toepassen, door de maatschappij tot één groote familiegroep te versmelten. Hun fout was niet overdreven radicalisme: zij waren niet revolutionnair, maar reactionnair. En dat is hun fout nog ten huidigen dage. De socialisten houden geen rekening met de verandering der denkbeelden, de vermeerdering der stoffelijke behoeften, de uitbreiding der bevolking. De maatschappelijke inrichting, die zij willen vestigen, heeft eenmaal bestaan; maar in een tijd toen de maatschappij nog opging in de familiegroep, dus nog in windsels lag. Er is geen beter middel tot bestrijding van het socialisme dan dit aan te toonen. Men moet de socialisten doen gevoelen, dat zij ons willen terugbrengen naar lang vervlogen tijden, dat zij den volwassene willen kleeden in een kinderpak. Het pak is te eng gebleken; het maakte de vrije beweging der ledematen onmogelijk en beschermde niet meer tegen koude en vocht. Mannen der toekomst willen zij genoemd worden? Een reeks van eeuwen zijn zij hun tijd ten achteren.

Die vastheid van den familieband, die neiging om toch zooveel mogelijk bijeen te blijven, indien het kan onder één dak,

is een hoogst opmerkelijke karaktertrek der meeste volken in hun eersten staat van ontwikkeling. Hoe lang duurt het in de Middeleeuwen, eer hij verloren gaat of iets van zijn algemeenheid moet derven! Straks, als de bevolking is toegenomen, als het leenstelsel een geheel nieuw aanzien heeft gegeven aan de maatschappij, als op de brandpunten van verkeer steden zich gevormd hebben en daarmede de kiem geplant is van een beginsel, welks ontwikkeling het leenstelsel zal te gronde richten, heeft de familievereeniging nog altijd stand gehouden en, voor zoover dit niet is geschied, tot voorbeeld gestrekt voor nieuwe groepeeringen, waarin de oude associatiegeest zal voortleven met weinig verminderde kracht. Van links en rechts zijn handwerkslieden naar de steden gekomen; zij kenden elkander niet; elk heeft zich losgemaakt uit zijn eigen hofverband, zijn eigen familiekring. Maar nauwelijks zijn zij bijeen, of ze vormen nieuwe groepen, en naast het gild, dat onder de vleugelen van des grondheers macht is ontstaan, wordt het vrije gild geboren, de vrije vereeniging van arbeiders die hetzelfde bedrijf uitoefenen, waarin het grondheerlijke gild, na van lieverlede geëmancipeerd te zijn, ten slotte versmelten zal. Men zie toch vooral in die groepen en genootschappen, waaraan de Middeleeuwen zoo rijk zijn, geen vereenigingen in modernen zin; zij zijn dermate iets anders, dat zelfs het woord ons ontbreekt om haar karakter juist te teekenen. Het is aan hen te bespeuren, dat zij in vele opzichten gemodelleerd zijn naar één type: de familie[1], en zoolang wij deze in hare hoofdtrekken niet kennen, missen wij, naar het mij voorkomt, den juisten blik op hun wezen en samenstel. Zie bijvoorbeeld het gemeenteverband. Hoe vreemd zou het een koopman thans te moede zijn, indien hij b.v. te Londen gegijzeld werd voor de onbetaalde schuldvordering van een Engelsch huis ten laste van een zijner medeburgers? In de Middeleeuwen daarentegen gebeurde dit[2]: de groep en elk harer leden

1 Zou hier ook niet de verklaring liggen van de Immuniteit? Zij maakte het hofverband tot eene soortgelijke eenheid, als tot dusver de groep onder de Patria Potestas was geweest. De Immunitas ab introitu judicum publicorum was immers niets anders dan de bevoegdheid, aan den grondheer toegekend, om op zijn eigen gebied heer en meester te zijn, gelijk ieder huisvader het plag te wezen op zijn erf. (Vergelijk von Maurer, Einleitung, blz. 240-244.) Men bedenke hierbij dat al de bewoners van het grondheerlijk gebied een ‘Hofgenossenschaft’ vormden, waarvan de Heer bestuurder, maar tevens lid was, en die door hem vertegenwoordigd werd naar buiten.

2 Zie Hüllman, Staedtewesen des Mittelalters, I, 197 en vv., en von Maurer, Staedteverfassung, II, 826. Verg. Gierke, deutsches Genossenschaftsrecht, II, 384-5.

stonden immers voor elkander! Voor hem, die de middeleeuwsche toestanden begrijpen wil, is het daarom van het allerhoogste belang, het oorspronkelijk familieleven grondig te beoefenen. Ook in die gevallen, waarin het te niet ging, werd het, bewust of onbewust, in enkele zijner hoofdtrekken tot model gebruikt voor andere groepeeringen.

Eer ik verder ga, wensch ik nog een enkelen trek te vermelden, waaruit de innigheid van het oude familieleven spreekt. Wij zijn thans gewoon om de volkseenheid te zoeken in het gezamenlijk bewonen van één land, en gevoelen volstrekt geen mindere sympathie voor den afstammeling van een Franschen refugié dan voor een, van wien men misschien zou kunnen bewijzen dat zijn voorouders Batavieren zijn geweest. Ons nationaliteitsgevoel heeft weinig behoefte aan de fictie van een gemeenschappelijken stamvader. Voorheen was dit anders. Het denkbeeld om de volkseenheid in het gezamenlijk bewonen van één land te zoeken, is zeer bevorderd door het leenstelsel, waarbij het territoriaal bezit zulk een groote beteekenis kreeg. Jan I is de eerste vorst, die koning van Engeland heet; zijn voorgangers hadden alle koningen der Engelschen geheeten. Vóór Hugo Capet zijn er geen koningen van Frankrijk, maar koningen der Franken, en in Latijnsche documenten blijft men nog tot het einde der 16de eeuw van Reges Francorum spreken; eerst Hendrik IV brengt daarin verandering, omdat de titel niet past bij zijn koningschap van Navarre, een zuiver feodale en dus territoriale bezitting der Bourbons[1]. Het geloof aan een gemeenschappelijken stamvader ontmoeten wij bij alle volken, die een geschiedenis hebben. Al de Edomieten stammen van Esau, al de Joden van Abraham af; van elk der twaalf groepen, waarin het Joodsche volk is verdeeld, weet men u precies te zeggen, uit wien zij ontsproten is, immers uit een der twaalf zonen van Jacob. Vaak is het bedoelde geloof met de wonderlijkste legenden omkleed; zeer gaarne maakt het een Trojaanschen held tot stamvader van een volk: zoo wordt bijvoorbeeld Aeneas de stamvader der Galliërs. In 1476 verschijnen de Grandes Chroniques de France, een merkwaardig historieboek voor dien tijd. Met den meesten ernst en zonder een zweem van twijfel wordt

1 Maine, Early History of Institutions, p. 74.

daarin verhaald dat de Franken allen gesproten zijn uit zekeren Francus of Francion, zoon van Hector, de Galliërs uit Brutus, een vermeenden zoon van Ascanius, dus een kleinzoon van Aeneas[1]. Het zal de aandacht van den lezer niet ontgaan, welk een aardigen kunstgreep de legende zich hier veroorlooft. De Franken hebben de Galliërs met geweld ten onder gebracht, maar nu overwinnaars en overwonnelingen tot één volk versmolten zijn, moet de herinnering aan de oude tweespalt worden uitgewischt. Onderscheidene middelen neemt de legende daartoe te baat, maar de herinnering aan den Frankischen inval is te levendig, dan dat zij het Fransche volk kortweg éénen stamvader kan geven. Zij beproeft dit ook niet direct, maar gaat toch zoover mogelijk. Hector en Aeneas zijn burgers geweest van ééne stad, ja meer nog, hunue ouders waren bloedverwanten, en zoo zijn ten slotte, als men goed rekent, Gall:ërs en Franken toch van dezelfde familie! - Het denkbeeld, dat alle menschen broeders zijn, is even nieuw als het zuiver humaniteitsgevoel; men vindt er gedurende eeuwen geen sporen van. Tegenover lieden, die geen bloedverwanten waren, was men zich oorspronkelijk geenerlei plichten bewust: men beschouwde ze als vijanden, die men naar hartelust plunderen, ja verdelgen mocht[2]. De taal, die zij spraken, was geen taal: zij waren ‘barbaren,’ brabbelaars; de godsdienst, dien zij beleden, was geen godsdienst: zij waren geen ‘andersdenkenden,’ maar ougeloovigen[3]. Voor de honden in het dorp had men meer ontferming dan voor de lieden van den vreemden stam; van daar ook de vrijmoedigheid, waarmede men zich alom van slaven voorzag. Het humaniteitsgevoel ging dus geheel op in sympathie voor bloedverwanten, en waar nationale eenheid door uitwendige oorzaken was ontstaan, werd dus altijd een gemeenschappelijke afkomst ondersteld. De natie moest in de volksmeening altijd een gezin in het groot zijn.

Dit feit nu verdient al onze aandacht om de gevolgtrekkingen, die er in opgesloten liggen. Men herinnert zich, hoeveel er geschreven en gesproken is over de vraag, of in Indië de sou-

1 Zie Thierry, Lettres sur l'histoire de France, 11e Ed, blz. 51 en 52 (lettre V.)
2 Getuige b.v. Israël bij zijn inval in Kanaän; en later in zijn oorlogen tegen Filistijnen, Amalekieten, enz.
3 Vergelijk Maine, Early Institutions, blz. 64, 65, en Gierke, deutsches Genossenschaftsrecht, II, blz. 26

verein kan geacht worden eigenaar te zijn van den grond; de leer, volgens welke hij het ongetwijfeld is, heeft bekwame verdedigers gevonden. Doch niet alleen in Indië is aan den souverein een oppereigendom op den grond toegekend; hetzelfde is ook geschied in andere landen, bijv. in Noorwegen[1] en, blijkens de mededeelingen van Haxthausen, in Rusland. Het Engelsche 'folkland', de grond namelijk, die niet als het boc- of bookland in particulier bezit was overgegaan, heette reeds vroeg voor het meerendeel *terra regis*, en in vele middeleeuwsche wetgevingen vinden wij de bepaling, dat niemand zonder verlof van den koning onbebouwden grond in bezit mag nemen. Nog ten huidigen dage beamen de Engelsche rechtsgeleerden de stelling van Blackstone, volgens welke absolute grondeigendom van particuliere personen nergens in Engeland bestaat[2]: de koning, beweert Blackstone, is de algemeene heer en oorspronlijke eigenaar van alle gronden in zijn koninkrijk; niemand bezit daarvan eenig deel, dan hetgeen middellijk of onmiddellijk van hem als een gaaf is ontvangen, onder verplichting tot diensten naar leenrecht[3]. 'Naar leenrecht.' Maar het leenstelsel is niet de willekeurige schepping geweest van een oppermachtig vorst; de denkbeelden, waarop het rust, zijn niet van buiten af opgedrongen aan een maatschappij, die van geheel andere denkbeelden was doortrokken; het is van zelf ontstaan uit kiemen, die men in elke primitieve maatschappij ontdekken kan, ook op Java bij voorbeeld, gelijk ons later blijken zal. Doch wat beteekent nu dit eigendomsrecht op den grond, toegekend aan den souverein? Mij dunkt, het vindt zijn verklaring in hetgeen hierboven reeds gezegd is over de familievereeniging, wier hoofd, de huisbestierder, immers de bezitter was van het erfgoed der deelgenooten, zoo zelfs, dat hij het vruchtgebruik er van trok, behoudens zijne verplichtingen jegens anderen. Waar des konings macht zeer groot is, daar is een deel, ja een zeer belangrijk deel, van de Patria Potestas op hem overgegaan; of liever hij staat tot de verschillende familiën en andere groepen, waaruit zijn volk is samengesteld, als het hoofd van elk dier groepen tot hare leden. In hem zetelt de eenheid der natie; hij ver-

1 Zie van Maurer, Einleitung, blz. 106.
2 Zie Laveleye, De la Propriété et de ses formes primitives, blz. 277, noot 1.
3 Comment: II, 51 en 105; aangehaald in de Memorie van Toelichting der Cultuurwet van 1865.

tegenwoordigt haar naar buiten; beschermt haar met zijn legermacht, ja met zijn eigen zwaard, tegen vreemde aanranding; beslecht hare onderlinge geschillen en handhaaft het recht; kortom, gedraagt zich schier in alle opzichten, zooals een patriarch zich gedraagt tegenover zijn huisgezin. En aldus bezit hij ook den grond, het groote familiegoed, toevertrouwd aan zijn zorgen. De Russische boeren zijn zich dit volkomen bewust, volgens Haxthausen, en niet toevallig mag het heeten, dat zij den Tsaar bij voorkeur hun vader noemen. Zij zien in hem het hoofd van de heilige Russia, de groote volksfamilie[1]. Wanneer nu de vorst misbruik maakt van zijn macht en tot eigen voordeel over den grond gaat beschikken, dan pleegt hij evenzeer onrecht, als een huisbestierder zou doen, die zijn kinderen of verwanten het noodige onthield.

De beste schrijvers ver Hindostan verzekeren ons met nadruk dat van grond*eigendom* in den volstrekten zin des woords de inlanders geen begrip hebben; zij beschouwen hunne rechten als gebruiksrechten en den cijns, dien zij aan den lande te betalen hebben, als de voorwaarde, waaronder die rechten door hen uitgeoefend worden. Schrap uit de aangehaalde woorden van Blackstone de uitdrukking ‘naar leenrecht’, en hetgeen ons van Engeland gezegd wordt past op Hindostan volkomen; alleen met dit verschil dat in Azië nog in het volksbewustzijn leeft, wat in Europa voor het meerendeel slechts leeft in de boeken der rechtsgeleerden. Intusschen, wanneer wij het volksbewustzijn in Europa in zijn spontane uitingen gadeslaan, dan zien wij dat ook hier het denkbeeld van een gemeenschappelijk recht op den grond nog niet geheel verd wenen is; men lette bijvoorbeeld op de grondbelasting en de wijze waarop zij is geregeld. Een vreemdeling bezit Nederlandsche effecten: wanneer hetgeen aandeelen zijn in een naamlooze vennootschap, welker winsten onder de patentbelasting vallen, zal niemand er aan denken om van de renten, die zij opleveren, van staatswege iets te heffen. Gesteld, er werd hier een income-tax geheven naar Engelsch model; zorgvuldig zou men den vreemdeling van elk aandeel in deze belasting, voor zoover zij de inkomsten van roerende goederen trof, vrijhouden. Maar stelt men den vreemdeling, die hier land bezit, ook vrij

1 Ik neem de vrijheid hier te verwijzen naar de zes of zeven eerste bladzijden van mijn opstel over de Dorpsinstellingen van Rusland in het Tijdschrift voor Ned.-Indië, 1867, Deel I.

van grondbelasting? Instinctmatig gevoelt een ieder dat daarvan geen sprake kan zijn. Deze belasting kleeft op den grond, zij is een der voorwaarden waaronder de grond bezeten wordt. Nog een ander bewijs. Familiegelden, heffingen van vermogen of inkomsten, zijn in ons land zeer oud; men vindt ze in meest alle gewesten van het Rijk, van vroege tijden af. Maar zijn ooit de grondbezitters van die heffingen vrijgesteld, omdat zij reeds grondbelasting betaalden? Mij is geen voorbeeld daarvan bekend en zoo er een genoemd wordt, zal de uitzondering den regel bewijzen. De grondbelasting schijnt dus altijd als een heffing van een bijzondere soort beschouwd te zijn geweest.

De landrente, die op Java geheven wordt, wat is zij anders dan onze grondbelasting in primitieven vorm? Zij is een dubbele tiende, in de middeleeuwen een gebruikelijke heffing. Voor een weinig ontwikkelde maatschappij is de tiende een uitmuntende grondbelasting. Van intensieve kultuur kan in zulk een maatschappij geen quaestie zijn, zoodat het weinig ter zake doet of de heffing geschiedt van het bruto product. Wie denkt er aan landverbetering, als land schier even overvloedig is als lucht en water, kapitaal daarentegen slechts verkrijgbaar tot een onmatige rente? Ook is het een voordeel der tienden, dat men ze betalen mag in natura, een voordeel namelijk zoolang het geld schaarsch, ruil van producten bijna de eenige vorm van handel is. Eerst dan wanneer al deze omstandigheden veranderen, moeten nieuwe regels worden ingevoerd, ontstaat er behoefte aan zekere vastheid van aanslag en aanslag in geld. De Javasche landrente, wier deugd het is, dat zij, duidelijker dan onze grondbelasting, het merkteeken draagt van haar oorsprong, onze grondbelasting, het merkteeken draagt van haar oorsprong, zondigt hierin, dat zij in hare *regeling* te weinig op deze laatste gelijkt; daarom is dit het probleem dat de Indische regeering heeft op te lossen: haar te verbeteren, zonder nogtans het beginsel prijs te geven, waarop zij, volkomen terecht, door sir Stamford Raffles is gegrond. Tusschen onze grondbelasting en de Javasche landrente moet een zekere toenadering plaats vinden. In de richting van fixatie, waarin gene zich te veel heeft ontwikkeld, heeft deze het te weinig gedaan. Zij moeten iets van elkander overnemen; de grondbelasting natuurlijk veel minder van de landrente dan omgekeerd. Zoodoende zullen zij beide zeer goede en zeer productieve belastingen worden.

Deze laatste beschouwing heeft ons naar Java teruggevoerd; wij hadden het echter geenszins uit het oog verloren. Of was al het voorgaande niet noodig om ons een juisten blik te geven op eene instelling, die meer dan eenige andere op Java de opmerkazaamheid getrokken heeft, de dorpsgemeente? De Javaansche dessa, de middeleeuwsche Markvereeniging, de Russische Mir, als droppelen water gelijken zij op elkander: wie de eene beschreven heeft, heeft de andere beschreven. Een Duitsche of Engelsche boer uit de 14^{e} eeuw, die op het Java van onzen tijd ware verplaatst, zou zich spoedig te huis gevoelen. In den loerah van het dorp zou hij zijn markmeester, in den raad der oudsten zijn dagelijks bestuur, in de prijajih's zijn gegoede klasse van landbouwers, in de orang menoempang zijn Keuters of Beisassen herkennen. De regels omtrent de verdeeling der velden en het gebruik der markgronden zouden misschien anders zijn dan hij gewend was, maar dit zou hem niet verbazen, want ook tijdens de middeleeuwen bestond daarin zeer groote verscheidenheid. Had hij gevraagd, hoe het met de vrije keuze der dorpshoofden ging en tot antwoord ontvangen, dat deze wel wat te wenschen overlaat, hij zou mompelen: ‘tout comme chez nous.’ De heerediensten aan de hoofden, de diensten aan bruggen en wegen en die ten behoeve der dessa, zij zouden hem levendig herinneren aan hetgeen hij in zijn dorp gewoon was geweest te zien. Verhaalde men hem dat schier alle lasten kleven op het grondbezit, en de niet-geërfde, in theorie althans, geen heeredienst behoeft te verrichten, hij zou oordeelen, dat dit van zelf spreekt. Zag hij kippen en andere geschenken naar den wedono brengen, quasi vrijwillig, hij zou eens glimlachen en opperbest begrijpen wat er achter stak. Bespeurde hij den priester, die zijn tienden ophaalt en er hier beter in slaagt dan ginds: dat is meer gezien, zou hij denken. Slechts één ding zou hij te vergeefs zoeken en de Javanen met het gemis daarvan uit den grond zijns harten geluk wenschen: kasteelen en roofridders, grondheeren en adellijke goederen. Maar als hij dan den inlander naar zijn koffietuin zag trekken of zijn sawah op hoog bevel met suikerriet beplanten, zou hij zich weêr verbeelden, dat men hem slecht had ingelicht en dien onbekende, dien ‘toewan besaar,’ voor een adellijken grondheer houden: hij gedraagt zich immers als zoodanig!

Het is niet aan te nemen dat instellingen, die zoo sprekend op elkander gelijken, verschillend van oorsprong zouden zijn.

Zeer geleerde mannen willen ons doen gelooven, dat het gemeentelijk grondbezit op Java vóór eenige eeuwen van hooger hand zou zijn ingevoerd. Niet minder geleerde mannen verzekeren ons plechtig, onder verwijzing naar gewichtige documenten, dat ook in Rusland het gemeentebezit niet een inheemsch product, althans niet door natuurlijke outwikkeling geworden, maar van bestuurswege aan de bevolking opgelegd zou zijn. Het past ons niet om tegenover al deze geleerdheid nog twijfel te voeden; maar hoe weinig het passen moge, toch kunnen wij den twijfel niet onderdrukken aan de juistheid van hetgeen men ons verhaalt, zoomin als de verwachting, dat straks een ander zal komen, die ‘wat ons de wijzen als wijsheid verkonden,’ wegredeneert. Als de geleerden waarheid spreken, dan moet het erkend worden dat de waarheid ditmaal bijzonder onwaarschijnlijk is.

Om zich hiervan wel te overtuigen, moet men de markgemeente eens van naderbij beschouwen. Het is volkomen onverschillig, waar men zijn voorbeelden kiest: in Rusland, op Java, in Hindostan, in het noorden van Afrika of in het Europa der middeleeuwen: overal schuilt haar eigenaardigheid in haar *gemengd karakter*, waardoor het ten eenemale onmogelijk is om haar een plaats te geven onder een bekende klasse. Wat is zij? Een staatkundige afdeeling van een stam of volk? Men zou het bijwijlen gelooven, want zij bezit al de eigenschappen van een gewone dorpsgemeente. Haar bestuur oefent politiemacht uit over hare leden en vormt den band tusschen deze laatsten en de regeering van een uitgebreider landstreek. Moet iets ter kennis der ingezetenen gebracht worden, het geschiedt door bemiddeling van het dorpshoofd. In staatsrechtelijken zin is hij de vertegenwoordiger der gemeentenaren en tevens een beambte van het Gouvernement. Tusschen hem en een burgemeester bestaan talrijke punten van vergelijking. Is hiermede echter een Indische dessa volkomen beschreven? Immers neen, want als men een andere zijde van haar bestaan in oogenschouw neemt, zou men weder geneigd zijn, haar voor een gemeenschappelijke landbouwonderneming aan te zien. De akkers zijn verdeeld, maar niemands bijzonder eigendom; op gezette tijden heeft een nieuwe verdeeling plaats, waarbij, zoo het aantal der deelhebbers zich intusschen heeft uitgebreid, elk een mindere uitgestrektheid lands ontvangt dan hem vroeger verleend was. Zijn er water-

leidingen te maken of andere werkzaamheden te verrichten, die ten bate strekken van de gezamenlijke akkers, dan werken alle daartoe mede. Behalve de verdeelde mark heeft men de onverdeelde: de wateren, pleinen, wegen, bosschen en gemeene weiden Aan wie behooren deze? Aan de gemeente als eenheid, als een soort van domein? Stellig komen de *gebruiks-rechten* aan de afzonderlijke leden toe, altijd voor zoover zij deelgerechtigd, dus in het bezit van akkers zijn; want hetgeen aan anderen wordt vergund, verkrijgen deze uit genade, niet naar recht. Zou de dessa bijvoorbeeld bevoegd zijn om bij meerderheid van stemmen tot verkoop of verpachting van een stuk gemeene weide te besluiten, of zou de minderheid, die zich daartegen had verklaard, dit kunnen verhinderen? Ziedaar een lastige quaestie; zooveel intusschen is zeker, dat het dorps*bestuur* er *niet* eigenmachtig toe besluiten kan, en in Indië, zoover mij bekend is, geen dorpsbestuur het ooit heeft beproefd. Het schijnt dus niet twijfelachtig, of een dessa is nog geheel iets anders dan een staatkundige afdeeling: zij moet ook geacht worden een economische associatie te zijn van een bijzonder soort.

Is de beschrijving thans volkomen? In geenen deele, want het lidmaatschap van een markgenootschap legt een aantal plichten op, die in hetgeen tot dusver gezegd is nog niet allen zijn begrepen. De gemeenteleden moeten elkander helpen en steunen in moeielijkheden, zij moeten de markbeambten ter zijde staan in de vervulling hunner plichten, bij bosch- en hiuisbranden het vuur helpen blusschen, kortom als broeders met elkander leven. In de middeleeuwsche markvereeniging waren al de leden verplicht om getrouw ter vergadering te komen, waar twistgedingen door hun uitspraak werden beslecht, en voorts om de mark gewapenderhand te verdedigen tegen aanranding van buiten. Was door een der leden een misdrijf begaan en de schuldige onbekend, dan werd de gansche gemeente voor dien éénen verantwoordelijk gehouden en door haar de verschuldigde boete betaald. Ten bewijze, dat men zich voornam om zijn plichten getrouw te vervullen, moest ieder, die lid der gemeente werd - hetgeen slechts geschieden kon door aankoop van een markaandeel en onder eenparige goedkeuring der gemeentenaren - een plechtigen eed zweren. Alvorens die eed werd afgenomen, werd meestal het ‘Markweisthum,’ het inbegrip van alle rechten en verbintenissen, die het lidmaatschap der Markvereeniging gaf en oplegde, voorgelezen, opdat men daarvan

later geen onwetendheid zou kunnen voorwenden. Teekenen wij ten slotte nog aan, dat de markgemeente dikwijls tegelijk een godsdienstig verband vormde en den priester en schoolmeester onderhield. Nog in de 16e eeuw vindt men daarvan een voorbeeld in Duitschland[1]. Dit alles wijst op een soort van broederschap.

Persoonlijke en zakelijke, staatkundige en economische, genootschappelijke en individueele rechten en verplichtingen, waren dus in het lidmaatschap van een markvereeniging vervat, gelijk zij het nu nog zijn in dat eener dessa. en zij lagen er bont dooreen. Juist in die wonderlijke vermenging, waardoor het onmogelijk wordt om de markgemeente ergens te rangschikken of haar volkomen te vergelijken met iets, dat wij in onze nieuwere maatschappij van Westelijk Europa bij aanschouwing kennen, ligt, wij herhalen het, haar eigenaardigheid. Dit mengsel bevat de kiemen waaruit alles worden kan: het persoonlijk burgerschap, dat geen economischen grondslag behoeft, zoowel als de naamlooze vennootschap, die louter economische belangen beoogt. Een middeleeuwsche stad kan er uit groeien, die later de type zal worden van het moderne staatswezen; maar tevens bevat zij elementen, die de wording eener feodale aristocratie onder zekere omstandigheden mogelijk maken. Gij vindt hier elke maatschappij als in embryo; wat uit dat embryo ontstaan zal, hangt eenvoudig hiervan af, welke van hare bestanddeelen zich zullen ontwikkelen, welke in hun groei gestuit zullen worden. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Van oudsher heeft ieder markgenoot het recht om uit het verband te treden en is hij heer en meester op eigen erf: wordt het uittreden veelvuldig, de individueel verkregen akker meestal omheind, de omheining van lieverlede een muur en van een gracht omgeven, dan zult gij kasteelen zien verrijzen op den vroegeren markgrond. - In iedere gemeente is een klasse van gegoeden, die door haren rijkdom allengs tot aanzien komt; want in de oudste tijden is het vooral rijkdom - van vee be-

1 Zie G.L. von Maurer, ‘Einleitung,’ bl. 161-9, ‘Markverfassung,’ blz. 185 - 196 en Staedteverfassung, II, 765 en vv. Men vergelijke hiermede vooral de uitvoerige mededeelingen omtrent de marken van Otto Gierke in zijn *Geschichte des deutschen Körperschaftsbegriffs*, zijnde het 2de deel van zijn *Genossenschaftsrecht*. Op dit hoogst belangrijk werk vestig ik inzonderheid de aandacht. Maine en Gierke noemen elkander nergens, maar bevestigen elkanders uitspraken soms op merkwaardige wijze.

paaldelijk - die aanzien geeft; de tegenstelling tusschen rijkdom en geboorte is van veel later tijd[1]. Men vindt zulk een klasse van gegoeden niet alleen in de middeleeuwsche marken, maar ook in de Javaansche dessa; het zijn de reeds genoemde prijajih's[2]. Neemt die klasse in aanzien toe, wordt zij allengs beschouwd als de keur der gemeente, het zuiverste bloed, oefent zij zich in de krijgskunst en groepeert zij zich om het hoofd van den stam, na eerst het dorpsverband geheel of gedeeltelijk verlaten te hebben, dan zal er een adelstand uit voortkomen en de gedaante der maatschappij zal in vele opzichten veranderen. - Iedere markgemeente heeft een bestuur, dat bij gewichtige zaken de vergaderde gemeente raadpleegt. Het dorpsbestuur kan zich uitbreiden tot een gemeenteraad; de dorpsvergadering kan een volksvergadering worden, als de Grieksche Ekklesia of de Romeinsche Comitia. Aldus kunnen beide zich ontwikkelen tot wetgevende lichamen. Maine beweert, dat geen wetgevend lichaam van ouden datum een anderen oorsprong heeft[3].

Men verklare ons dit veelzijdig karakter van de markvereeniging, dat haar tot een waren microcosmos maakt, zoo men aanneemt, dat zij niet door natuurlijken groei ontstaan, maar een kunstmatig gewrocht is! Hoe volkomen duidelijk wordt ons echter haar wezen, indien wij in haar een uitgebreide familievereeniging zien. Een gezin vestigt zich in een streek. De huisvader sterft, maar de kinderen blijven, ouder gewoonte, onder één dak en deelen in elkanders winst en verlies. Nu breidt de bevolking zich uit; men moet afzonderlijk wonen, doch voor al het overige blijft de gemeenschap bewaard: de grond wordt gezamenlijk bebouwd en zijn jaarlijksche opbrengst naar ieders behoeften verdeeld. Maar de bevolking neemt nog altijd toe. Thans gaat men over tot een jaarlijksche verdeeling der akkers en schoon de eigendom gemeen blijft, geschiedt het gebruik daarvan door elk gezin afzonderlijk. Toch zendt men nog altijd zijn koeien en schapen onder een gemeenschappelijken herder ter weide en blijven de bloedverwanten door een nauwen band aan elkander gehecht. De Patria Po-

1 Volgens Maine, Early History of Institutions, p. 134.
2 Zie Prof. Veth, Java, I, 657 en vv.
3 Early History of Institutions, blz. 388. Vergelijk vooral: Freeman, the British Constitution (in de Tauchn. Ed. verschenen).

testas over allen te zamen is verloren gegaan, doch er is niettemin een gekozen bestuur, en een hoofd van dat bestuur, welks macht misschien in den beginne, ja nog langen tijd daarna, een groot deel van de Patria Potestas blijft bevatten. Door haren bloei trekt weldra de kleine groep vreemde bevolking aan, en zoolang er gronden in overvloed, handen te weinig zijn, ziet men ze gaarne komen; naarmate echter de overvloed van grond minder wordt, vermindert de gastvrijheid, waarmede nieuwe deelgenooten worden toegelaten en gaat men er eindelijk toe over om niemand meer op te nemen, tenzij hij zich een aandeel door koop verschaffe. Aanvankelijk gaat opneming in de groep aan koop vooraf; later, als de vereeniging een meer economisch karakter heeft gekregen, geschiedt juist het omgekeerde. Aan de jaarlijksche verdeeling der velden wordt langen tijd streng de hand gehouden en zij geschiedt met inachtneming van de meest mogelijke billijkheid; ook mag de tijdelijke gebruiker niet alles verbouwen wat hem goeddunkt; hij moet de regels opvolgen, welke dienaangaande door de markvergadering zijn gesteld; er is 'Flurzwang'. Zorgvuldig moet hij zijn akker omtuinen - tenzij al de bebouwde akkers gezamenlijk worden omtuind - maar ook op een bepaaldan dag de omtuining wegnemen, want tusschen oogst- en zaaitijd is alle grond weder gemeenbezit, evenals de bosschen en weiden[1]. Omtrent het gebruik dezer laatsten worden allengs regels gesteld, die strenger zijn dan voorheen, wederom door het toenemen der bevolking. Men mag geen hout kappen om het buiten de mark te verkoopen, maar alleen voor eigen behoefte. Men mag niet meer zooveel schapen en koeien ter weide zenden als men goedvindt, maar, bijvoorbeeld, alleen zooveel als men des winters kan stallen. In één woord er ontstaat een samenstel van bepalingen, die vroeger onnoodig waren, doch thans onmisbaar zijn en waaraan het markbestuur dus krachtig de hand houdt.

'Het markbestuur': wanneer is het oogenblik gekomen,

1 In Engeland, op vele plaatsen althans, was daarvoor de 12de Augustus gesteld. Dan stroomde de bevolking naar de akkers, vernielde alles wat van omtuining nog was overgebleven en zond haar lammeren ter stoppelweide. Nog vóor een halve eeuw bestond deze gewoonte in het graafschap Nottingham. Zie Nasse, On the agricultural community of the Middle ages and inclosures of the 16th century in England, blz. 13-28. (De Engelsche editie, door den schrijver nagezien, is volledíger dan de Duitsche.)

waarop het hestuur eener gemeente, die zich naar onze schets heeft gevormd, dien naam mag dragen? Het is onmogelijk dit te zeggen. Men zou geneigd zijn om den dag, waarop tot jaarlijksche verdeeling der akkers wordt besloten, daarvoor aan te duiden, doch er zijn familievereenigingen geweest, die zulk een verdeeling hebben ingevoerd en zich toch niet tot markgemeenten hebben ontwikkeld. Het juiste oogenblik is dus niet te bepalen, evenmin als gezegd kan worden, wanneer een aantal schapen een kudde mag heeten. Tusschen de familievereeniging en de markgemeente bestaat geen specifiek verschil. Of zou het daarin moeten liggen, dat de laatstgenoemde haar bestuurders *kiest*, terwijl het hoofd van gene bestuurder is door erfopvolging? Maar de familievereenigingen van Lombardije kiezen nog ten huidigen dage hare *reggitori*, zoodat ook hierin al weder het bijzonder karakter der markgemeente niet kan gezocht worden[1].

De schets, die hier gegeven is, rust volstrekt niet op bloote onderstellingen. Maine verzekert ons, dat de ontwikkeling van een familievereeniging tot markgemeente nog steeds in Hindostan kan worden waargenomen, ja dat iedere familie, dank zij de neiging harer leden om bijeen te blijven, er de strekking heeft ‘to expand’, naar hij het uitdrukt, ‘into a village community.’ En vindt men niet in de familievereeniging al de eigenschappen terug, die men in de markgemeente, de dessa, heeft opgemerkt? De overeenkomst tusschen beiden is zoo volkomen, dat men bij het lezen van geschriften over de agrarische toestanden in de middeleeuwen, inzonderheid van Fransche schrijvers, zooals Doniol en Dareste de la Chavanne, soms inderdaad niet weet, waarvan zij spreken, van de eene of van de andere. In vele gevallen zal de grenslijn niet te trekken zijn geweest. Wat is de familievereeniging? Een administratieve groep? Een broederschap? Een economische associatie? Wij hebben gezien, dat zij dit alles tegelijk is geweest. Maar juist in dat gemengd karakter leerden wij ook het eigenaardige der markgemeente erkennen. Hoe toevallig zou deze overeenstemming zijn, indien de markgemeente niet door natuurlijken groei uit de familie ware voortgekomen!

Eén ding intusschen is opmerkelijk. In Rusland vinden wij nog de *beide* levensvormen, zoowel de familievereeniging als de

1 Verg. ook wat Maine over de Hindoes schrijft: Early Hist. of Inst. p. 200.

Mir. Op Java daarentegen is de eerstgenoemde, de oudste vorm, tot heden niet ontdekt. Ik had gehoopt, dat Prof. Veth haar op het spoor zou zijn gekomen; maar zijn boek vermeldt niets van familievereenigingen op Java en het blijkt dus dat ook hij in de litteratuur over zijn onderwerp niets daarvan gevonden heeft. Moeten wij daaruit afleiden, dat de bedoelde levensvorm op Java reeds verdwenen is? Prof. Veth zal de eerste zijn om dit besluit voorbarig te noemen. Hoe lang b.v. heeft het geduurd, eer wij behoorlijk waren ingelicht omtrent het grondbezit in Midden-Java en wisten, hoeveel individueel bezit daar naast het communale gevonden wordt. De Javaan is achterdochtig, ten gevolge van de langdurige verdrukking waaraan hij heeft blootgestaan, en uit eigen beweging verhaalt hij zeer weinig omtrent zijn maatschappelijke inrichting. Personen, die langen tijd in Java's binnenlanden doorgebracht en zich moeite gegeven hebben om de Indische toestanden grondig te leeren kennen, weten ons van die geheimzinnigheid der Javanen soms wonderlijke voorbeelden te noemen. Daarbij komt dat de Indische ambtenaren door hunne opleiding zelden op het denkbeeld zijn gebracht om naar het bestaan van familievereenigingen te zoeken; men zendt hen naar Java, het brein gevuld met een aantal kundigheden, waartoe echter de kennis van de oorspronkelijke levensvormen der maatschappij, naar het schijnt, niet gerekend wordt te moeten behooren. Komt hierin eens verandering, treedt de beoefening van het Mohammedaansche recht eens een weinig op den achtergrond en wordt de plaats, die zij tot dusver heeft ingenomen, voor een deel aan de beoefening van Germaansch recht en middeleeuwsche sociale toestanden gegund, dan zullen onze ambtenaren met een meer geopend oog op Java komen, en wie weet hoeveel belangrijks zij dan niet zullen opmerken, dat tot heden aan het onderzoek is ontsnapt. Wierd echter de familievereeniging ten slotte op Java *niet* gevonden, dan zou ook dit feit belangrijk zijn. In verband met de groote uitbreiding, die het zuiver individueel bezit reeds op Java heeft verkregen - in den Oost- en Westhoek vindt men niets anders en ook in Midden-Java, naar wij reeds opmerkten, is het minder algemeen dan men vroeger heeft gedacht - in verband verder met de omstandigheid, dat de *jaarlijksche* verdeeling der velden, overal, waar het kultuurstelsel niet gewerkt heeft, reeds lang in onbruik is geraakt, zon het duidelijk bewijzen, dat het gemeenschappelijk

leven van den ouden tijd er voor een groot deel tot het verleden behoort en Java in dit opzicht, niet door ons bestuur, maar door zijn eigen ontwikkeling, ‘gemoderniseerd’ is.

Men kan zich nauwelijks een overdreven voorstelling maken van de uitgebreidheid, die het markbezit vroeger in Europa heeft gehad. Niet alzóó moet dit begrepen worden, alsof het individueel bezit in de oudste tijden geheel onbekend is geweest: naast het gemeentelijk grondbezit heeft het altijd, voor zoover wij weten, bestaan, gelijk von Maurer in zijne geschriften ons gedurig herinnert en nog onlangs uit een monographie van Prof. von Inama-Sternegg over de Duitsche Alpen is gebleken[1]. Maar het was de uitzondering, niet de regel, en zelfs dan, wanneer de bebouwde grond aan enkele personen of familiën behoorde, was de onbebouwde toch gewoonlijk in gemeenschappelijk bezit. Hoeveel markgronden zijn in westelijk Europa sedert de opkomst van het feodale stelsel niet in bijzonder eigendom overgegaan; en toch, hoeveel waren er voor betrekkelijk korten tijd niet nog over! In Frankrijk zijn in het tijdperk der revolutie hoogst aanzienlijke uitgestrektheden gemeene weiden, behoorende aan de steden, verkocht; een statistiek daarvan is mij niet bekend, maar het cijfer moet groot zijn. In Engeland zijn van Jacobus II tot George III's regeering 3 millioen, en sedert, tot het jaar 1844, 7 millioen acres, dus te zamen 10 millioen acres of ruim 4 millioen bunders markgrond, verdeeld, en nog wordt het overblijvende op drie vierden dier uitgestrektheid geschat[2]. In Pruissen besloegen de markgronden vóór een halve eeuw vier zevenden van den ganschen bodem; eerst na invoering der wet van 1821 is het meerendeel daarvan overgegaan in particulier eigendom[3]. Men kan veilig aannemen, dat de mark vroeger de meest algemeene vorm van grondbezit

1 Das Hofsystem im Mittclalter mit besonderer Beziehung auf deutsches Alpenland. Insbrück, 1872. De schrijver onderwerpt daar de Germania van Tacitus aan eenige kritiek en toont aan dat Tacitus te veel gegeneraliseerd heeft, ook toen hij sprak over het grondbezit der Germanen (zie hoofdstuk II). Hij wil de bekende plaats in de *Germania*, C. 26, waarover zooveel getwist is, aldus vertaald hebben, dat er een *definitieve* verdeeling uit blijken zou. Het ‘arva per annos mutant’ zou slaan op een verwisseling van akkers in dezelfde hand.

2 Zie Six Essays on Commons preservation, blz. 265-6.

3 Zie het Engelsche Bluebook, Reports on the tenure of land in the various countries of Europe, deel I, blz. 277 (verg. blz. 308).

is geweest in alle landen van Europa, evenals zij het nu nog is op Java en in Hindostan. Ook heeft het feodale stelsel dezen vorm niet dermate vernietigd, als men misschien denken zou; op de grondheerlijke bezittingen ontstonden gemeenten, die nieuwe markvereenigingen schiepen, zoo al niet bestaande markgemeenten onder grondheerlijk gezag gekomen waren. Deze gemeenten waren natuurlijk niet zoo vrij en zelfstandig als de vroegere, maar zij wisten toch de meeste gebruiken der oude markgenootschappen te handhaven.

Aan niemand meer dan aan G.L. von Maurer komt de eer toe, van de belangrijke rol te hebben aangewezen, die de markgemeente in de sociale geschiedenis van Europa heeft vervuld. In twaalf lijvige boekdeelen, waarin eene groote geleerdheid wordt ten toon gespreid, schetst hij ons de wording en verdere ontwikkeling van het dorp-, mark-, hof- en stedewezen. De uitkomsten van een zeventienjarigen arbeid liggen hier vóor ons; met een laatste werk, dat over de geschiedenis van het publiek gezag moet handelen, zal de verzameling voltooid zijn. Deze uitkomsten zijn door de kritiek niet geheel onaangetast gebleven en het schijnt wel dat von Maurer op enkele punten heeft gedwaald: hij heeft uit het markwezen te veel willen verklaren en is daardoor wel eens blind geworden voor andere zaken van geen minder gewicht. Toch verdient hij niet zoozeer uit de hoogte behandeld te worden, als bijwijlen geschiedt; was hij eenzijdig, hij wierp niettemin stroomen lichts op de sociale geschiedenis van Duitschland, ja van geheel ons werelddeel, en blijvende waarde kan aan zijn geschriften niet ontzegd worden. Hoe belangwekkend bijvoorbeeld zijn de bladzijden, waar hij ons aantoont, dat alle steden van Duitschland uit markgemeenten zijn voortgekomen; hij bewijst die stelling met zulk een reeks van feiten en staaft haar met zooveel documenten, dat ten slotte alle onzekerheid omtrent hare juistheid wegvalt. En nu moge het waar zijn, gelijk men heeft beweerd, dat von Maurer er niet in geslaagd is om te doen gevoelen, waarin het eigenaardige, het nieuwe element bestond, dat de markgemeente tot een stad verhief;[1] hij moge gedwaald hebben in zijn verklaring van het ontstaan der stedelijke autonomie;

1 Dit is de voorname grief van Heusler in zijn ‘Ursprung der deutschen Staedteverfassung.’ Veel meer waardeering toont Gierke; zie b.v. zijn Genossenschaftsrecht, II, blz 649 en 690. Voor diegenen, die belang stellen in de wordingsgeschiedenis der Duitsche steden, vestig ik zeer de aandacht op de uitvoerige noot, voorkomende op blz. 588-592 van dit werk. Gierke is van oordeel dat Wilda, von Maurer, Heusler en andere schrijvers over het bedoelde onderwerp allen *een stuk* van de waarheid gegeven en dáarin gedwaald hebben, dat zij dit stuk voor de volle waarheid hebben aangezien.

dit alles verhindert niet, dat hij den oorsprong van het Duitsche stedewezen in een nieuw en verrassend licht heeft geplaatst.

Wat von Maurer voor Duitschland had gedaan, deed Nasse, hoewel op veel kleiner schaal, voor Engeland. In een geschrift van weinig omvang, dat echter van uitgebreide studie getuigt, schilderde hij de markvereeniging, gelijk die in de middeleeuwen aan gindsche zijde van het Kanaal bestond, en toonde hij aan, hoe algemeen zij er destijds was verbreid. Het werk van Nasse wordt op merkwaardige wijze aangevuld door een bundel, dien ik reeds heb genoemd, getiteld Six Essays on the preservation of Commons. Het zijn bekroonde antwoorden op een prijsvraag, in 1865 door den heer Peek te Wimbledon uitgeschreven, naar aanleiding van een plan, dat de Graaf van Wimbledon had gevormd, om een gedeelte der gemeentegronden, die hij ten onrechte als zijn eigendom beschouwde, te verkoopen. Niet al deze stukken zijn even goed bewerkt (het beste schijnt mij n°. IV); maar geen van hen, dat niet volkomen met Nasse's mededeelingen sluit. In 1871 heeft Sir Henry Sumner Maine die reeds tien jaren te voren, in zijn Ancient Law, het gemeenschappelijk bezit als den oudsten vorm van bezit had doen kennen, een poging gedaan om alles wat wij van de markvereenigingen weten saam te vatten; zijn geschrift, Village Communities in the East and West, is een belangrijke bijdrage voor de vergelijkende sociologie. In volledigheid moet het echter onderdoen voor het reeds vroeger genoemde, in 1874 verschenen werk van den Belgischen hoogleeraar Laveleye, De la propriété et de ses formes primitives. Niet alleen de voornaamste landen van Europa, maar China, Indië, Afghanistan. Algerië, Egypte, ja Peru en Mexico, worden hier achtereenvolgens bezocht en overal worden markgemeenten aangetroffen, die sprekend op elkander gelijken. Veilig kan thans worden aangenomen, dat deze instelling niet aan een of ander volk of ras behoort, maar aan de geheele menschheid. Zij schijnt dus alom uit de familievereeniging van zelf ontstaan te zijn, op zoodanige wijze als ik gepoogd heb te schetsen.

Is het niet opmerkelijk, dat op Java de markgemeente zoo volkomen ongeschonden is bewaard? Vooral daarom verdient het de aandacht, omdat de kiemen, waaruit in Europa de feodale maatschappij geboren is, er volstrekt niet te vergeefs gezocht worden[1]. Men kent bijvoorbeeld het ambtelijk landbezit, eerst vóór weinige jaren verdwenen: wat was het anders dan een tegenhanger dier *beneficia*, waaruit het leenstelsel voor een groot gedeelte is voortgekomen! Maar de *beneficia* zijn grondheerlijke bezittingen, zijn onafhankelijke landstreken geworden, terwijl op Java het eerste althans bijna nooit is geschied. Prof. Veth noemt een enkel voorbeeld er van, uit Bantam, als ik mij niet vergis; juist omdat het op zich zelf staat, valt het in het cog. Vanwaar die andere ontwikkelingsgang? Maine, die zich voor Hindostan dezelfde vraag schijnt gesteld te hebben, wil de oplossing hierin zoeken, dat de Oostersche dwingelanden van de Westersche in één belangrijk opzicht pleegden te verschillen: de laatstgenoemden zijn bijna altijd wetgevers geweest, getuige b.v. Rome; de eersten daarentegen stelden zich tevreden met het innen van belastingen en lieten de huishoudelijke instellingen hunner onderdanen steeds onaangeroerd. Maar deze oplossing brengt ons weinig verder; niet door wetgeving, maar door een samenloop van allerlei omstandigheden is de maatschappij der Middeleeuwen gefeodaliseerd, en hetgeen wij te verklaren hebben is dit: waaraan het te danken is, dat die omstandigheden zich noch op Java, noch in Hindostan hebben voorgedaan. Ik geloof dat wij eerder zullen vinden wat wij zoeken, indien wij letten op deze drie dingen.

Vooreerst op het feit, dat in Indië het centraal gezag, hoezeer dikwijls verzwakt, toch in den regel niet dermate tot een schaduwbeeld is verflauwd - ook wegens den natuurlijken eerbied van den Indiër voor zijne hoofden - als dit in Europa na Karel den Groote is geschied. Van de wanorde, de volslagen regeeringloosheid, die hier destijds heeft geheerscht, kan men zich nauwelijks een overdreven voorstelling maken; het recht van den sterkste was de eenige wet geworden. Wat bleef er voor kleine grondbezitters en gemeenten toen over, dan zich door *commendatie* onder bescherming te stellen van een machtigen nabuur, zij het ook onder afstand van eenige zakelijke rechten en een deel der persoonlijke vrijheid? Moest Indië

1 Reeds Multatuli heeft daarop gewezen in zijn Max Havelaar.

zulk een tijdperk ooit doorleven, het is de vraag of het niet volkomen gefeodaliseerd er uit te voorschijn zou komen.

Maar ten tweede zij herinnerd aan den invloed, dien het Romeinsche recht in Europa heeft uitgeoefend en die zich tot heden in Indië nauwelijks deed gelden. Reeds meermalen is er op gewezen - ook door Tocqueville in het aanhangsel van zijn Ancien Régime[1] - dat die invloed, hoe gunstig in vele opzichten, nogtans in andere verderfelijk is geweest. Het is niet te zeggen, hoeveel onrecht er gepleegd is door eenzijdige toepassing van Romeinsche eigendomsbegrippen op Germaansche rechtsbetrekkingen; betrekkingen, waarvan altijd dit het eigenaardige was, dat met ieder recht een plicht was verbonden. Niet altijd waren die plichten beschreven, dikwijls waren zij te nauwernood voor beschrijving vatbaar, schoon zij daarom door beide partijen niet minder werden begrepen en erkend. Maar de rechtsgeleerden, die alleen in het oude Rome licht zochten, namen dit niet in aanmerking. Zij beslisten iedere vraag, die hun werd voorgelegd, naar hunne streng afgebakende begrippen van mijn en dijn, en hadden voor de diepte, de veelzijdigheid, van het volksrecht geen oog. Dat bijvoorbeeld de eigendom niet een enkelvoudig recht, maar een bundel van rechten kon zijn, in verschillende machtskringen vallende; dat men onderscheidingen kon maken als tusschen vol, vrij en echt eigen, en eerst de vereeniging van deze drie een volledigen eigendom verschafte[2]; dat tusschen grondheeren en boeren nog andere rechtsbetrekkingen mogelijk waren dan die, welke de Romeinsche juristen hebben gekend; dat alles is eerst in later tijd wetenschappelijk onder woorden gebracht en werd vroeger door de belanghebbenden wel gevoeld, maar door de geleerden niet ingezien. Het kon wel niet anders of de invloed dezer laatsten moest in den regel nadeel toebrengen aan de zwakste partij; en daarom was in Luther's tijd een van de grieven der tot opstand gedreven boeren de toepassing van het ‘vreemde recht’, zooals zij het uitdrukten, dat voor vele hunner aanspraken geen plaats liet. Hoe onrechtvaardig - om iets te noemen - heeft men niet in Engeland gehandeld met de dusgenaamde *commons* of ge-

1 7°. Editie, blz. 329-332.

2 *Vol* eigen onderstelde eigen gebruik; *vrij* eigen, gemis van alle dienstbaarheid en cijns; *echt* eigen, een erkend en gewaarborgd bezit. Zie Gierke, Genossenschaftsrecht, II, 141.

meentevelden, die maar kortweg als het eigendom der grondheeren werden beschouwd, met algeheele miskenning vaak van de rechten der gemeentenaren, welke nu gebleken zijn zeer wezenlijk te zijn. Nog erger is het in Schotland gegaan met de clan-gronden. De clan was oorspronkelijk een familievereeniging in het groot; het hoofd van den clan moge iets meer zijn geweest dan de beheerder van het gemeenschappelijk goed; hij was toch stellig niet de eigenaar daarvan in volstrekten zin. Men herinnere zich, dat de hoofden der Middeleeuwsche familievereenigingen het familiegoed niet enkel in bezit hadden, maar zelfs de vruchten er van trokken, hetgeen hun verplichting niet uitsloot om voor de andere deelgenooten behoorlijk te zorgen; wat deze ontvingen was geen genadebrood, maar hun rechtmatig deel. Ongeveer aldus zal de betrekking zijn geweest tusschen het clanhoofd en zijne lieden; de grond stond ten name van den Heer, maar werd voor een groot deel door de clanslieden gebruikt tegen betaling van een geringe, schier nominale, pacht. Nog in het begin dezer eeuw was alzoo de toestand. Maar van lieverlede zijn de Heeren zich als gewone grondeigenaars gaan gedragen, en de rechtsgeleerden, die in hun corpus juris geen licht vonden om zulk een ingewikkelde betrekking als tusschen een clanshoofd en zijne lieden, te verklaren, hebben hen daarin gesteund. Was de eerste iets anders dan een groot landheer, waren de tweeden iets anders dan pachters, tenants-at-will? Hierdoor is het mogelijk geworden, dat de Hertog van Sutherland in de jaren 1811-20 ongeveer 3000 gezinnen, van wie tot dusver niets meer gevorderd werd dan eenige shillings per acre, eenige leverantiën in natura en een weinig heeredienst, van zijne gronden heeft verwijderd[1]. Thans behoort ongeveer de helft van Schotlands bodem, blijkens het ten vorigen jare verschenen Domesday-book, aan 106 personen. Maar de geschiedenis van den oorsprong hunner grootsche bezittingen is die van - misschien half onbewuste - rechtsverkrachting.

Ook het eerstgeboorterecht, en hierop wilde ik in de derde plaats wijzen, is op Java onbekend gebleven. Maine acht het niet onwaarschijnlijk, dat dit recht aldus is ontstaan: ‘In een patriarchaal bestuur’, schrijft hij[2], ‘kan de oudste zoon in het bestuur der agnatische groep opvolgen en de volstrekte

1 Zie Roscher, National-Oekonomik des Ackerbaues, blz. 184 en 277.

2 Ancient Law, 4°. Ed., pag. 238.

beschikking erlangen over haar vermogen, maar daarmede is hij nog geen ware eigenaar geworden van dit laatste. Er rusten plichten op hem, die niet liggen opgesloten in het begrip van eigendom, maar onbepaald, ja voor bepaling onvatbaar zijn. De latere Romeinsche jurisprudentie echter, even als onze wetgeving, beschouwde de onbelemmerde macht om over een goed te beschikken, als volkomen gelijkstaande met eigendomsrecht, en nam geen verplichtingen in aanmerking, waarvan het begrip zelf behoorde tot een tijd, voorafgaande aan het ontstaan van een geregelde wetgeving. Zoo heeft de aanraking tusschen een zeer nieuw en een zeer oud denkbeeld ten gevolge gehad, dat de oudste zoon de wettige eigenaar geworden is van het erfgoed.' Naar deze voorstelling zou het eerstgeboorterecht niet alleen zijn voortgekomen uit die 'tenure en parage', waarvan reeds vroeger gesproken is[1], maar zou dit geschied zijn onder den invloed van het Romeinsche recht, dat aldus een nieuwe zonde op zijn rekening zou hebben. Of dit juist is? Maine zelf schijnt er niet zeker van, want in zijn laatste werk noemt hij de quaestie die ons bezig houdt 'one of the most difficult problems of historical jurisprudence'[2], moeilijk in de eerste plaats daarom, omdat er eeuwen verloopen, eer men iets vindt dat op eerstgeboorterecht gelijkt[3]. Men heeft het niet gekend in Griekenland, niet in Rome, niet bij de Israëlieten of eenig ander Semietisch volk. Wel gingen *Soevereiniteitsrechten* meestal op den oudsten zoon van den gestorven koning over, maar eigendommen werden steeds onder al de mannelijke kinderen verdeeld, zij het ook dat de oudste zoon, gelijk nu nog in Aziatische landen geschiedt, vaak een dubbele portie kreeg. Zou echter niet de verklaring van het ontstaan der instelling hierin te vinden zijn, dat het grondheerlijk gezag een belangrijk stuk soevereiniteit bevatte? Wat ons in het leenstelsel gedurig treft, is die versmelting

1 Een dergelijke meening vindt men bij Wippermann: 'Nach und nach wurde es in einigen, zunächst freilich nur sindbarfreien, Familien üblich, dass von mehreren Söhnen oder sonst lineal-gradual nächsten Erben der älteste ausschliesslich die Verwaltung und Nutzung des ganerbschaftlichen Gutes dergestalt durch Vereinbauung erhielt, dass er seinen Mitberechtigten den auf sie fallenden Reingewinn auszahlte. Es ist das ein Vorstadium der Individual Succession mit Apanagirung. Schon Ende des 13 Jahrhunderts aber kam es hin und wieder mit Consens vor, die jungeren Söhne "mit Gelde zu beraden" und dem Aeltesten allein die Nutzungen zu überlassen.' enz., t.a.p., blz. 20.

2 Early Hist. of Inst., pag. 198.

3 Zie intusschen von Maurer, Einleitung, blz. 203-5.

van publiek- en privaatrechtelijke bevoegdheden en plichten, die zoover gaat, dat de twee elementen nauwelijks meer te onderscheiden zijn. Belasting en grondcijns, krijgs- en heeredienst, voor den boer die ze schuldig is en den Heer, die ze vorderen heeft, zijn zij één. Wie eigenaar is van een grond, is er ook gebieder en wordt het schier uitsluitend, zoodra hij de Immuniteit heeft gekregen. Het is te begrijpen, dat de regels van erfopvolging, die reeds lang voor de soevereiniteit hadden gegolden, van lieverlede tot het grondheerlijk bezit zijn doorgedrongen en, er eenmaal doorgedrongen zijnde, zoowel de opvolging in den eigendom als in het gezag hebben beheerscht; te meer daar de eerste zoo nauw met het laatste was verbonden, dat hij daarvan de voorwaarde kon heeten. In Frankrijk is de verdeeling van het goed onder al de kinderen dan ook steeds de regel gebleven voor alle niet-adellijke goederen[1]. Deze verklaring is niet geheel afwijkende van die van Maine; zij bevestigt zelfs eenigermate zijne opmerking, volgens welke het eerstgeboorterecht ‘a political institution’ zou zijn[2]; maar zij laat het Romeinsche Recht, welks invloed hier niet ondersteld behoeft te worden, geheel buiten spel.

Doch welke de redenen mogen zijn, waarom Java niet gefeodaliseerd is, het feit bestaat en moet verblijdend heeten. Vele rampen zijn Java overkomen. De zeeën die het omringen, hebben de vreemde veroveraars niet geweerd, noch de gelukzoekers die op hun beurt veroveraars werden. Ondanks dit alles, is echter Java's landbouwende bevolking in het bezit gebleven van haar eigen grond. De producten, die zij teelt op hare velden, geen *zemindars*, als in Bengalen, geen *landlords* als in Engeland, komen hun deel er van eischen, of gunnen den arbeider, die ze met moeite heeft voortgebracht, slechts een karig loon. Er is niemand die den landbouwer belet om met zijn akkers te handelen naar goedvinden; niemand behalve de gemeente, waarvan hij lid is en de regeering, aan wier bevelen hij is onderworpen.

Zal dit altijd zoo blijven? Ligt het niet in den aard der zaak, dat van lieverlede, al houdt ons Bestuur zich eenzijdig, de verdeeling der velden in onbruik geraken en het individueel grondbezit het communale verdringen zal? En zoo dit

1 Maine, Early Hist. of Inst., pag. 122.
2 t.a.p., blz. 223. ‘It is a political not a tribal institution and comes to us not from the clan but from the chief.’

gebeurt, zal dan niet, gelijk elders, ook op Java het groote bezit allengs voor het kleine in de plaats treden en de landbouwer ten slotte pachter zijn op den grond, die hem nu als gemeentelid wordt toebedeeld?

Ziedaar twee belangrijke vragen. Op de eerste geloof ik dat ongetwijfeld een bevestigend antwoord moet volgen, want de ontwikkelingsgang der menschheid is in alle beschaafde landen geweest: oplossing van het gemeenschappelijk grondbezit in bijzonder eigendom. Het is zeer mogelijk, ja waarschijnlijk, dat van lieverlede een klasse van boereneigenaars op Java zich vestigen zal; sedert de invoering der agrarische wet, die aan de individueele bezitters titels van eigendom belooft, is zij er reeds in wording. Doch wat is hierin dat ons behoeft te verontrusten? Waarop grondt men de voorspelling, volgens welke de kleine eigendom zich op Java niet zou kunnen handhaven? Men zegt ons - nog vóór weinige maanden heeft men deze bewering hier ter plaatse kunnen lezen - dat krachtens een ‘historische wet’, het groote landbezit altijd het kleine verdringen moet, doch men heeft verzuimd om de feiten te vermelden, waaruit het bestaan dier wet zou blijken. Om ons daarvan te overtuigen zou men althans een enkel land moeten noemen, waar het recht van den sterkste niet heerscht, waar evenmin door een verkeerde wetgeving de vorming van aanzienlijke fortuinen wordt aangemoedigd, en nogtans, alleen door de vrije werking van vraag en aanbod, derhalve door een volmaakt natuurlijken gang van zaken, de bedoelde historische wet zich heeft geopenbaard. Mij is geen enkel voorbeeld hiervan bekend, wel van het tegendeel. In Frankrijk bestond het kleine grondbezit reeds lang vóór de revolutie; het had zich, zoo niet gevormd, dan toch aanmerkelijk uitgebreid, ten koste van het groote en door de gebeurtenissen op het einde der 18^{e} eeuw is het belangrijk aangegroeid: verneemt men thans, dat het zich niet kan staande houden, of zelfs moeite daartoe heeft? Of verneemt men dit van het kleine grondbezit in andere landen, in Noorwegen, in de Palts, in België, in Bombay? Een zonderlinge historische wet, voorwaar, die nergens, waar de omstandigheden normaal zijn, haar invloed doet gevoelen!

Over den boereneigendom - aldus mogen wij immers het Engelsche peasant-proprietorship wel vertalen? - is in den laatsten tijd zeer veel geschreven. John Stuart Mill heeft er reeds in zijn leerboek der Staathuishoudkunde een geheel hoofdstuk aan

gewijd. Het Engelsche genootschap *the Cobden Club* heeft een werk uitgegeven over stelsels van landbezit, waarin hetzelfde onderwerp herhaaldelijk ter sprake komt. In het belangrijke *bluebook*, door de Britsche regeering in het licht gezonden, verslagen over grondbezit behelzende uit alle landen van Europa, wordt er meer dan eens bij verwijld. Ook zijn de uitkomsten bekend geworden, die het individueele grondbezit nu reeds sedert een reeks van jaren heeft opgeleverd in Bombay. Ik noem slechts wat mij het eerst voor den geest komt; men zou nog meer kunnen vermelden. En welk is nu het eenparig getuigenis van allen, die der zake kundig zijn? Dat er geen vlijtiger, geen spaarzamer klasse van lieden is dan die der boereneigenaars. Geen arbeid is hun te zwaar; zij zijn gehecht aan hun land, ‘als aan hun leven’[1], en denken er niet aan het te verkoopen. Uit welke streek het tafereel ook genomen is, uit Noorwegen of Frankrijk, uit Duitschland of het Westen van Hindostan, steeds maakt het denzelfden verblijdenden indruk. Het is zelfs opmerkelijk hoe sommige schrijvers als tegen wil en dank dien indruk moeten teruggeven. De maatregel, die in Bombay het ontstaan van individueel grondbezit heeft veroorzaakt, is door Campbell om economische, door Maine om rechtskundige redenen, afgekeurd, door den eerstgenoemde reeds kort nadat hij genomen werd en in de hevigste bewoordingen. Toch moeten beiden erkennen, dat hij uitmuntend heeft gewerkt en dat er geen gelukkiger landbouwende bevolking is dan die van Bombay[2]. Maine schrijft in zijn laatste werk dan ook zonder omwegen: ‘I believe 1 state the inference suggested by all known legal history, when I say that there can be no material advance in civilisation, unless property is held by groups at least as small as families’[3].

In den ontwikkelingsgang, die van het communaal grondbezit naar den individueelen eigendom voert, kan ik dus geen ongelukkig verschijnsel zien. Als een eerste vorm van het maatschappelijk leven moge het communal bezit nuttig zijn, een blijvende levensvorm kan het niet wezen; er komt een tijd waarop het positief schadelijk wordt, immers een belemmering voor de productie, een oorzaak van pauperisme. Indien,

1 Getuigenis van een Gouverneur van Bombay. Sir Bartle Frere.
2 Vergelijk Campbell's Modern India (1852) met zijn opstel in den bundel Systems of Land Tenure (1869).
3 Early Hist. of Inst., pag. 126.

zoodra die tijd gekomen is, hetzij een gebrekkige wetgeving, hetzij de gehechtheid der bevolking aan oude gebruiken, aan de invoering van den individueelen grondeigendom in den weg staat, zoo is dit zeer verkeerd. In Rusland begint men het reeds te ondervinden. Prof Wagner heeft vóór eenigen tijd een boekje geschreven, getiteld: die Abschaffung des privaten Grundeigenthums, waarin over Rusland zeer veel voorkomt. Wat zijn economische richting betreft, behoort Wagner niet tot de zoogenaamde 'Orthodoxe school', die de vrije concurrentie onvoorwaardelijk heet aan te prijzen; hij is 'kathedersocialist'; men kan dus op zijn onpartijdigheid rekenen, want zijn wetenschappelijke richting zou hem eerder tot een voor- dan tot een tegenstander maken van het gemeentelijk grondbezit. Toch ziet hij in deze instelling niets dan een hinderpaal voor de ontwikkeling van den landbouw en zou hij de bevordering van den individueelen grondeigendom voor Rusland zeer wenschelijk achten. Ik geloof dat deze meening volkomen juist is. Het eigenbelang is gewoonlijk een sterker drijfkracht tot arbeid dan de knoet, maar als men den knoet wegbergt en het eigenbelang in zijn prikkelende werking belemmert, welke mate van arbeidzaamheid is dan te wachten van een bevolking, die eeuwen lang onder een stelsel van dwang heeft gezucht? En dat is in Rusland gebeurd. In plaats van een, in zekeren zin althans, beschaafden grondheer, heeft de Russische boer nu een vergadering van half beschaafde lieden te gehoorzamen, de meerderheid zijner dorpsgenooten; wat deze beslissen omtrent de wijze van kultuur, moet hij blindelings toepassen, want zijn grond behoort aan de gemeente. Geen wonder dus, vooral wanneer men de hierbij komende oorzaken in aanmerking neemt, dat de landbouw in Rnsland na de emancipatie steeds dieper is gezonken, en er eindelijk in 1867 een hongersnood is ontstaan, die de ellende nog veel vermeerderd heeft. In het Zuiden, waar de grond buitengewone vruchtbaarheid bezit, is de toestand dragelijk; niet alzoo in het Noorden en Midden des rijks, waar de armoede onder de vrijgemaakte boeren zeer groot moet zijn.

Hetzelfde argument, waarmede men voor Java den individueelen grondeigendom bestrijdt, de vrees voor proletariaat, wordt ook in Rusland gebruikt; men leze echter wat Wagner daartegen aanvoert. Als iedereen, zegt hij, die geen grondstuk

in eigendom of kosteloos gebruik heeft, een proletariër moet heeten, dan vindt men inderdaad in het Westen zeer vele, in het Oosten zeer weinige proletariërs. Maar geeft men dien naam slechts aan hen, die kommervol bij den dag moeten leven, nauwelijks eenig kapitaal bezitten, hun bedrijf erbarmelijk verstaan en nog erbarmelijker uitoefenen, zich op den laagsten trap van verstandelijke ontwikkeling, beschaving en zedelijkheid bevinden, bij de kleinste buitengewone rampen zich zelven niet weten te helpen en in geen enkel opzicht vooruitgaan, dan kunnen slechts verblinding en valsche voorstelling het feit loochenen, dat de overgroote meerderheid der Russische boeren bestaat uit proletariërs van de ergste soort. Van zulk een proletariaat leveren Midden - en Westelijk Europa nergens, zelfs in de verte, een voorbeeld op, dat even treurig zou zijn als hetgeen Groot-Rusland, hoofdzakelijk ten gevolge van zijn communaal grondbezit, ons te aanschouwen geeft. Aldus Wagner. Indien wij de les, die in zulke opmerkingen besloten ligt, niet ter harte nemen, zal na weinige geslachten op Java een ‘proletariaat’ zich vertoonen, dat even bedenkelijk zal zijn voor Nederland, als het lersche voor Engeland geworden is. Want inderdaad er is geen beter middel om proletariërs te vormen dan gemeentelijk grondbezit. Geef aan ieder paar, dat in het huwelijk treedt, een stuk land; beloof aan alle ouders, dat hun kinderen, zoodra zij op hun beurt een huishouding vestigen, aandeel zullen hebben in de gemeentevelden; maak dus de zorg voor de toekomst, het gevoel van verantwoordelijkheid, dat de mensch zoo noodig heeft, voor een goed deel overtollig; handhaaf daarbij een stelsel van bezit, dat niemand individueel belang geeft bij de verbetering van den grond; en gij zult weinig verzuimd hebben van hetgeen vereischt wordt om een proletariaat te scheppen van ruimen omvang.

Ook de ondervinding in Algerië pleit voor onze stelling; men leze slechts wat het verslag der *Enquête Agricole* in

Blz. 75 en 76. Behartigingswaard zijn ook de woorden van Huhn: ‘Der Besitz einer grossen Gemeinweide ist kein Zeichen des Wohlstands bei einer Gemeinde; viel mehr macht er die Bürger träge und nachlässig *und schafft gerne ein Proletariat*, da die armen Leute in Hoffnung auf die Gemeinweide Vieh halten und es im Winter dann nicht ernähren können, dadurch aber nur zu gern zu Felddiebstählen verleitet werden.’ Allg. Volkswirthschaftslehre II, blz. 80.

Algiers, Oran en Constantine[1] over het gemeentelijk grondbezit bevat. Nu eens vernemen wij van 737 inwoners van Algiers die vragen: ‘que l'on constitue la petite propriété indigène, par laquelle la famine sera écartée’ (blz. 112); dan weder zien wij den president eener keizerlijke landbouwmaatschappij er op aandringen dat ‘énergiquement et rapidement’ tot bevordering van den individueelen grondeigendom zal worden overgegaan, omdat het gemeenschappelijk bezit is: ‘la première cause de la misère dans les tribus’ (blz. 118, 119). Telkens vindt men soortgelijke verklaringen, te menigvuldig om hier alle herhaald worden. Hoort hoe Sidi Mohamed ould Rabour in naam van den stam der Zmelas spreekt: ‘Ils demandent la constitution individuelle de la propriété. Cette mesure leur donnerait du crédit, leur permettrait d'emprunter à un taux moins élevé et les empêcherait d'être ruinés par les prêts usuraires des [sraélites: ceux-ci exigent 10 et 15 pour cent’ (blz. 254). Naar men ziet, wordt hier een zeer gewoon argument tegen het individueel grondbezit, juist tegen het communaal bezit gebruikt; Sidi Mohamed en zijne lieden zijn van oordeel, dat zij tegen lagere rente kunnen leenen, dus minder aan woekeraars overgeleverd zullen zijn, naarmate zij beter waarborgen kunnen geven! Nog één citaat, en ik laat dit onderwerp los, schoon ik gaarne had willen overschrijven wat op blz. 296 vermeld staat van zeker dorp bij Oran, genaamd Bousfer, waar het individueel bezit is ingevoerd en met het beste gevolg. ‘Waaraan,’ zoo schrijft een der berichtgevers, ‘ligt de traagheid van den Arabier, die zoo groot is, dat men haar ongeneeslijk acht? Daaraan, dat hij nooit gewerkt heeft met het gevoel van eigendom, nooit zeker was van hetgeen hij bezat. Alles, wat hij voortbrengt, loopt gevaar van in de geldkisten zijner hoofden te verdwalen. Men zegge vrij het tegendeel: wij, die hier wonen, zien wat er omgaat, en het is onze plicht om het te zien en bekend te maken.’ De berichtgever toont dan verder aan, dat het geneesmiddel geen ander kan zijn, dan het reeds meermalen genoemde. - Het is misschien niet algemeen bekend dat deze enquête vrucht heeft gedragen. Den 26sten Juli 1873 is in Frankrijk een wet tot stand gekomen (behandeld in de zittingen der Assemblée Nationale van 30 Juni, 1 en 26 Juli) ‘relative

1 Paris, Imprimerie impériale, 1870.

à l'établissement et à la conservation de la propriété en Algérie'. De grondeigendom in Algiers wordt hierbij geheel onder de Fransche wet geplaatst (art. 1). Waar het bezit collectief is, worden aan de rechthebbenden individueele bewijzen van eigendom uitgereikt (art. 3), terwijl het onverdeeld bezit voortaan beheerscht zal worden door art. 815 van het Code Civil, overeen-komende met art. 1112 van ons Burg. Wetb (art. 4). Voor het toekennen van individueele eigendomsrechten zijn bij art. 20 - 24 de noodige regels gesteld. Eindelijk bepaalt art. 31 dat deze wet aanvankelijk slechts gelden zal voor den Algerijnschen Tell, maar door bijzondere decreten van lieverlede ook daarbuiten van toepassing verklaard zal worden.

Het is hier niet de plaats om over dit alles verder uit te weiden; genoeg om aan te toonen, dat het geen zorg behoeft te baren, zoo de ontwikkelingsgang, die hierboven werd aangeduid, zich ook op Java vertoont. Of de Nederlandsche koloniale wetgeving zoover moet gaan als de Fransche van 1873, is een vraag op zich zelve; maar ik geloof niet, dat de ondervinding van andere volken onze regeering nopen moet om de oplossing van het communaal grondbezit in bijzonderen eigendom te *belemmeren*. Van zoodanige oplossing behoeft ook niet het verdwijnen van Java's dorpinstellingen - die in de gemeene bosschen en weiden en in de zorg voor irrigatie altijd wel haar economische basis zullen behouden - het gevolg te zijn. Integendeel, wij wenschen die instellingen nog beter te zien gehandhaafd dan geschied is in de dagen der gedwongen kultures, toen de vrije verkiezing der dessahoofden een ijdele vertooning is geworden. Wanneer men leest wat von Maurer in zijn Geschiedenis van het Markwezen over den invloed van het grondheerlijk gezag schrijft, hoe het overal de oorspronkelijke gemeenteinstellingen verbasterd, ja ten slotte haar graf gedolven heeft, denkt men onwillekeurig aan Java na 1830: als een Middeleeuwsch landheer gedroeg zich toen het Nederlandsche Gouvernement en de gevolgen voor het vrije dessaleven waren verderfelijk. De dorpsinstellingen zijn een kweekschool van zelfbestuur voor den Javaan, en, in dat licht beschouwd, kunnen zij niet hoog genoeg gewaardeerd worden; maar met het individueel bezit der bebouwde velden zijn zij grootendeels te vereenigen. Zoo dus van lieverlede een geest van persoonlijke zelfstandigheid zich in Java's bevolking openbaart en een blijvende verdeeling der rijstvelden door haar

gewenscht wordt, zij onze wetgeving geen beletsel voor de bevrediging van dat verlangen. Dan toch zal het blijken, dat Java rijp is om een gebrekkigen socialen levensvorm voor een beteren te verwisselen.

Met deze opmerking besluit ik mijne aankondiging van ‘Java’, die eigenlijk te nauwernood zoo heeten mag. Het was meer een opstel naar aanleiding van dit werk dan een verhandeling daarover. Maar kan het mijne schuld heeten, dat het boek van Prof. Veth zooveel te denken geeft en aanspoort tot hernieuwde beoefening van Indische toestanden? Ja de vergelijking van die toestanden met de Middeleeuwsche in Europa, onze schrijver lokt er hier en hier en daar toe uit, want de overeenkomst, waarop ik wees, is hem geenszins ontgaan. Moge intusschen het gebrekkige van mijn opstel voor velen een reden zijn om het boek zelf ter hand te nemen en met al de aandacht te lezen, die het verdient.

Maart 1875.
N.G. PIERSON.

Een liefde-drama uit de 14e eeuw.

Er is in den loop dezer maand juist een rond jaar verstreken, dat de landelijke rust en kalmte, welke zich in het nederig doch vriendelijk Arqua of Arquato voor goed veilig waanden, eensklaps uit haar schuilhoek werden verdreven. Van oudsher althans was men gewoon, aldaar niet veel méér drukte en beweging te zien dan dezen of genen dorpeling, die zich 's morgens vroeg naar zijn arbeid op den akker begaf of aan den spaden avond naar zijne herbergzame hoeve terugkeerde. Den 18den Juli 1874 evenwel greep daar een buitengemeen zeldzaam schouwspel plaats. Uit de omstreken, maar vooral uit Padua, 18 mijlen Z. Westwaarts gelegen, had zich een menigte vreemdelingen in dat vlek verzameld. In bonte rij togen heeren in deftig zwart zoowel als dames in luchtig zomergewaad, meestal wit, rood en blauw gekleurd, langs den dorpsweg voort. Wat deed het er toe, of de zon hoog aan den hemel stond en haar brandende stralen in kwistigen overvloed onbelemmerd over deze golvende menschenmassa uitgoot?... Eén doel in 't oog spoedden allen als om strijd zich onafgebroken voort, al wierp het lage wilgenhout weinig schaduw voor hun voet. Men ging ter bedevaart heen, eerst naar 't graf, dan naar 't huis van een wereldberoemd man. De gedachte aan hem deed den geestdriftigen Italiaan de méér dan tropische warmte vergeten. En straks? Als daar in woord en lied rechtmatige hulde aan zijne nagedachtenis was gebracht, zou men onder de schaduw van den moerbezie of onder 't loover van wingerd en vijgeboom zich voor de doorgestane vermoeienis wel schadeloos stellen. Een goed gastmaal met een beker geurigen Venetiaanschen wijn stond in de open lucht gereed. Zoodra de dag was gedaald, zou het ontstoken kunstlicht den eenzamen veldeling eene zeldzame verrassing bereiden. De plek zijner woning zou zich aan zijne verbaasde blikken in 't tooverwaas van nooit

gekenden luister vertoonen. En.... alzoo zou het geschied zijn, dat 't hedendaagsch Italië het vijfde eeuwfeest van Petrarcha's uitvaart had herdacht!...

Dit zij verre! Immers Padua mocht niet achterblijven, waar de sterfdag gevierd werd van een vóórzaat, die méér dan vijf eeuwen lang de rechtmatige trots harer burgers was. Zij deed dit door volksspelen, op oud-vaderlandschen trant ingericht, maar zeker op nog waardiger wijze door eene tentoonstelling van de onderscheidene handschriften en uitgaven der boeken, autographische en typographische merkwaardigheden, 660 in getal, alle betrekking hebbende op of afkomstig van den held dezer feestviering. Te zijner eere hebben ook dáár evenzeer de redenaars hun gaven geofferd als de dichters hun lier bespeeld.

Hebben die taal der welsprekendheid en die toon van 't dichterlied ook aan gene zijde der Alpen de gemoederen in vuur en vlam gezet? ... Wie twijfelt er aan, als men zich de opgewondenheid voorstelt, waarmee het Zuiden van Frankrijk antwoord gaf op den jubel van zijn nabuur. Nog zijn de juichkreten van Padua niet geheel weggestorven, of Vaucluse ziet een keur van staatsmannen, waaronder de Italiaansche gezant, de ridder Nigra, de kommandeur Raphaële Minich, de Serano, Guillebert e.a., een stoet van edellieden, een schare van geleerden, dichters, kortom al wat de bloem en den roem van twee natië vertegenwoordigt, binnen hare muren. 't Scheen, dat de zomerzon hare gloeiendste stralen voor Vaucluse bewaard had. Maar dit verhinderde niet, dat stroomen volks niet moede werden al de feestredenen en feestzangen met onuitputtelijk geduld ten einde toe te genieten.

Nog bleef het hierbij niet!... Ziet, daar ontsluit ook Avignon hare poorten, om den breeden optocht te ontvangen van beoefenaars, voorstanders en beschermers der Italiaansche letterkunde. Daar stappen zij met plechtstatigen tred naar het oude stadhuis, om den welkomstgroet van den maire met innig welgevallen op te vangen, - en 't veelzeggend antwoord van Mr. Mezières, den vertegenwoordiger der Fransche Académie, luide te begroeten! En nu?... Twee dagen moeten nog volgen; maar die twee volle dagen zijn nog te kort om plaats te geven aan alle deelen van het feestprogram. Een mis, door den aartsbisschop op 't hoofdplein der stad openlijk bediend, eene historische en fantastische cavalcade, naar den aard van den hoogtijd,

bekroning der overwinnaars in den letterkundigen prijskamp, jachtstrijd op de Rhône, stierengevechten - en te midden van dit alles de oude, zedige Provençaalsche dansen, - méér dan genoeg zeer zeker om den laatsten nacht met een stil genot op de steenen brug van Avignon de frissche koelte in te ademen en de grillige effecten te aanschouwen, die 't prachtig vuurwerk met zijn tooverroê over de grijze stad en de rustige rivier te voorschijn roept.

Avignon, stad der middeleeuwen, eens ook de zetel der Pausen! wat prachtig panorama ontrolt gij voor ons oog! 't Is alsof wij ons in een andere wereld voelen overgebracht, zoodra wij uwe muren, met torens en kanteelen bezet, voor den geest ons roepen. Binnen uw hooge omtuining liggen, ja! kleinere woningen, maar ook grootsche en trotsche paleizen door elkander geworpen en geward. Vooral van deze laatsten is uw getal legio!,.. En hunne zalen staan nooit ledig. Dáár verzamelt zich de keur der groote wereld, om zich te ontspannen in 't gezelschap van de toongevers der wetenschap en der kunst. Af en aan stroomt er ook gestadig een vloed van vreemdelingen, de grootste, aanzienlijkste, merkwaardigste mannen van Europa, vorsten zoowel op kerkelijk als wereldlijk gebied, die allen het Pauselijk hof een bezoek komen brengen en door Avignon's aristocratie met beleefdheden worden overladen.

Op aanbevelende voorspraak en onder bescherming der Colonna's, mannen, adellijk niet slechts van geboorte, maar ook van geest, was tot die kringen aan Petrarcha toegang verschaft. Hij werd daar zelfs met ingenomenheid ontvangen en weldra met geestdrift begroet. De dichterlijke jonkman gevoelde er zich spoedig geheel op zijn plaats. Wat het verkeer aldaar hem zoo bijzonder aangenaam maakte, dat waren de letterkundige tradities, die er leefden! 't Is zoo: de troubadours waren verdwenen. De Provençaalsche Muze had haar lier aan de wilgen gehangen. Maar de nagalm harer poëzie was nog niet geheel weggestorven, en de herinnering aan de zeden en den roem uit 't schoon weleer bestond nog bij velen. Al ware het ook van verre, toch poogde men de oude gebruiken nog na te volgen. Vooral de edelvrouwen van Avignon haalden de dagen van vroeger weer op. Menige schoone spande over kritieke liefdesgevallen de vierschaar en deed als gezaghebbende uitspraak. Gelijk in den goeden en gulden riddertijd, toen

Ermengarde de Narbonne of Eleonore de Poitiers de vrouwenhoven presideerde, zóó namen ook nog in de 14e eeuw de Provençaalsche dames zitting in Amor's raad, om haar advies uit te brengen in zaken der liefde of netelige kwestiën op te lossen, door de ‘casuïstique amoureuse’ op de rol gehracht. Ja! 't was slechts een schaduw van vroeger, maar het viel niettemin geheel in den geest van den 22jarigen dichter!... 't Moest iemand als Petrarcha behagen, dat de bevallige en geestige vrouw den eersten rang bekleedde in die salons, - dat zij het was, die daar den schepter voerde door haar fijne beschaving, door haar onweerstaanbare lieftalligheên. En wie zijn karakter in aanmerking neemt, zal het begrijpen, dat door dit alles, voor hèm zoo aantrekkelijk, zijn hart en geest werden ontvlamd en meegesleept.

Dat karakter vertoonde één groote schaduwzijde. Bij veel goeds, 't welk Petrarcha onderscheidde, leed hij aan grenzelooze ijdelheid - en die ijdelheid overschaduwde alles. Hoe zeer werd deze zwakheid, ja deze ondeugd in zulk een dampkring gevoed!... Waarlijk, een andere school dan deze wel wat wufte, oppervlakkige en ondegelijke, ware hem vrij wat nutter geweest, - hèm, den 20jarigen wees. Of was hij het niet, die 't beste deel zijner dagen verspilde aan overdreven zorg voor zijn uiterlijk voorkomen en hoe langer hoe meer de gedienstige slaaf der toenmalige mode werd? Was hij 't niet, die, gelijk hij zelf later beleed en betreurde, zich ontstemd voelde, zoodra maar één hairlok hem dwarsboomde of de wind wat ruw door zijn gefriseerd kapsel blies? Was hij 't niet, die met zijn schoeisel steeds op hoogst pijnlijken voet leefde - en zich voor rijtuigen en paarden op den meest eerbiedigen afstand hield, uit vrees, dat één spatje zijn geparfumeerd toilet zou ontwijden?... Zulk een jongeling had zeker dringend behoefte aan een omgeving, waarin hem de nietigheid en beuzelarij van dit alles op gevoelige wijze werden aan 't verstand gebracht.

Dit geschiedde in 't gezelschap der Avignonsche schoonen natuurlijk niet. Wel werden zijne vormen door dit verkeer nog meer verfijnd en veredeld; maar ook 't weeke, 't ziekelijke, 't onmannelijke van zijn karakter werd er door aangekweekt! Kan het bevreemding wekken, dat hij, die daar om strijd werd bewonderd, gevierd, gevleid, als een vlinder tusschen die bloemen rondfladderde?... Is het te verwonderen, dat het weinigje

ernst, op den bodem zijner ziel verscholen, bij zoo hooge temperatuur langzamerhand verdampte?... Is 't zoo onnatuurlijk, dat de tonen, die hij op zijn speeltuig aansloeg, hoe gretig ook opgevangen, ontaardden in zoete woordekens en zoutelooze galanterieën, en dat zijn gedichten uit dezen tijd méér hoffelijk dan krachtig, méér zielloos dan verheffend zijn?...

't Was een verkeerd spoor, waarop Petrarcha's voet stond. 't Gevaar bedreigde hem van allen kant. Voor een jongeling met *zijn* gaven en talenten, met *zijn* neigingen en hartstochten, lag een afgrond bloot, die hem een rasch en wis verderf dreigde te gemoet te voeren. 't Zaad was reeds met ruime handen gestrooid. De vrucht begon te rijpen. Dat nietsbeduidende leven beviel hem. Het werd hem gewoonte, behoefte. Inspanning, degelijkheid, zelf beheersching, hij kende ze niet meer en zijn zedelijke kracht nam dagelijks in verslapping toe, Met reuzenschreden ging de mensch in hem achteruit!... Hij scheen met blindheid voor zich zelven geslagen.

Niet lang kon dit zoo duren!

De atmosfeer, waarin de onnadenkende jongeling zich bewoog, was al te zeer met onreine dampèn bezwangerd. Als lood woog er de lucht en laag hing de nevel. Alles voorspelde 't losbarsten van een hevigen storm.

Die storm kwam, maar... ònverwacht voor hem, boven wiens hoofd hij losbrak - en van een kant, waar hij 't allerminst een broeiend onweer vermoed had.

I.

't Was de zesde April van 't jaar 1327, nog vroeg in den morgen. Pas zes uren sloeg de klok van 't klooster van St. Clara, en toch - hoe dichter gij de kapel nadert, die zich schuil houdt in deze achterbuurt van Avignon - hoe meer drukte en beweging gij opmerkt. Hoort! Daar ruischen de statige orgeltonen u vriendelijk tegen en terwijl 't opwekkend paaschlied zich zwellend verheft, totdat het zich verliest achter de bogen van dit eenvoudig bedehuis, zet gij u gedachteloos te midden der menigte neer. De gemeente ligt in vrome devotie verzonken. Het koorgezang geeft leiding en stof tevens aan

de gedachten, die 't opstandingsfeest des Heeren heeft opgewekt.

Of ook hij er door geboeid wordt, de jeugdige man, die met de schare is opgegaan?... Naar zijne deftige kleedij te oordeelen, behoort hij tot den bijzonderen stand der wereldlijke geestelijken en naar zijn uiterlijk telt hij nauwelijks 23 jaren. Beide verraden den man van beschaving, van vormen, van smaak. Gij kunt het hem aanzien, dat hij in al zijne bewegingen iets ongekunstelds, iets gemakkelijks, iets aantrekkelijks bezit.

Terwijl hij, van lieverleê tot 't eind eener zuilenrij genaderd, bij een der pilaren stand houdt, werpt hij zijn blikken achteloos in 't rond. Daar dwalen zij heen zonder doel, de aandachtige schare langs, 't schip van 't gebouw dóór, tot ze plotseling op één punt blijven gevestigd. Daar wordt zijn oog - en een vreemde gloed spreekt er u uit toe - neen! zijn gansche ziel gekluisterd door eene vrouw, wier beeldschoon gelaat, wier liefelijke gedaante, wier frissche jeugd, in één woord, wier gansche verschijning hem, onbeweeglijk als een standbeeld, nagelt aan den grond. Hij staart en... blijft staren alsof hij van 't aanschouwen dier gestalte nimmer zal worden verzadigd. De minste harer bewegingen slaat hij gade, als ware hij beducht, dat hem iets zal ontgaan. Met elken harteklop bonst het hem meer hoorbaar daarbinnen. 't Is eindelijk alsof al, wat in hem is, in opstand komt!...

Zou het toeval zijn? Of... de magische invloed van zijn zielvol en tintelend oog? Of... de tooverkracht eener geheimzinnige en onverklaarbare werking?... Wie zal het zeggen? Doch zie! Daar beurt de onbekende maar bewonderde schoone, als uit haar stichtelijke overdenking ontwaakt, rustig en toch ietwat schuchter, 't hoofd omhoog. Daar dwaalt haar oog onmerkbaar en onwillekeurig in telkens wijder kring om. Daar richt zich haar. blik als van zelf naar de zijde van den vreemdeling!... Haar oog ontmoet het zijne! Zijn blik treft den haren - en 't is alsof een electrische vonk twee polen - neen! twee zielen in lichten gloed heeft gezet. Twee menschen, elkander vreemd tot nu toe, hebben elkander gevonden. Twee harten, steeds ver verwijderd van elkander, schijnen tot elkaar te hebben gesproken in een taal, die slechts zij verstaan. En van nu af zou geen

macht ter wereld in staat zijn, om den indruk van dit oogenblik weg te wisschen, of het gevoel te dooven, dat deze twee menschen tot elkander in betrekking heeft gebracht.

Wie zij waren? Behoef ik het nog te zeggen? Gij herkent in dien jongeling Francesco Petrarcha. En zij?... Zij was geen andere dan Laura de Noves!...

Wat er bruiste in de ziel van den dichter! Als een bliksemschicht schoot er bij 't aanschouwen dier geheel eenige vrouw een ongekend maar heilig vuur door zijn ziel! Dat aangrijpende, dat ernstige, dat hoogere, neen! dat had hij nog nooit in de schitterende kringen van Avignon's luisterrijk hof ervaren. 't Was of alles hem toeriep: neen! niet *dààr*, te midden van wereldsch gedruis en lachende schoonen, maar *hier*, in de schaduw der altaren en onder de vrome vrouwenschaar hebt gij gevonden wie gij vereeren zult! Vereeren met al den gloed van uw hart, met al de geestdrift uwer jeugd, met al de krachten van uw leven! Vereeren ten spijt van uw streven en strijden, van miskenning en hardheid, ten spijt van u zelven. De nood hiertoe is u opgelegd. Gij kunt niet anders! En al de weemoed uwer smart zal niet in staat zijn een vonk van 't ontstoken vuur te dooven. Gij, die met vuur hebt gespeeld, gij zult door het vuur worden verteerd, neen! gelouterd! Gij die den ernst van uw leven hebt verkracht, gij hebt daarbij uw geluk voor altijd verloren!...

Laura de Noves verlaat 't stille huis des gebeds. Of 't ook bij *haar* stormt daarbinnen?... 't Blijve voor òns nog een geheim, gelijk voor hèm, die haar met smachtenden blik naoogt. Al mocht deze of gene trek op haar gelaat den indruk hebben verraden, door dezen zonderlingen, avontuurlijken, maar gewis niet onbehaaglijken jonkman op haar gemaakt, zijn gemoedsstemming was zeker niet van dien aard, dat de rol van een stillen, koelen, fijnen opmerker door hem naar eisch kon worden vervuld. Hij zelf vergelijkt zijn toestand op dit oogenblik met dien van een ruiter, wiens schichtig ros hem meesleurt in toomelooze vaart. Hoe 't zij: door haar figuur geboeid, blijft hij, als aan den grond gekluisterd, elk harer voetstappen, elk harer bewegingen met ingehouden adem en blind vooral wat hem omringt, volgen, zoover hij kan. 't Is, alsof een wezen uit hooger sfeer hem voorbij is gezweefd, - een engel in hemelsch lichtgewaad, die hem met den uitersten tip harer ruischende vleugelen heeft beroerd, -

een droombeeld zijner opgewekte fantasie, - een kind van zijn dichterlijken geest, - een ideaal van zijn kunstgevoel!

Inderdaad, men heeft dit laatste beweerd en gemeend, dat aan Laura alle realiteit behoort te worden ontzegd, dat zij niets méér was dan een abstractie of allegorie, zooals men die in de romantische zangen der troubadours pleegt te vinden. Door anderen is een tegenovergesteld gevoelen verdedigd. Dezen verkondigen, dat zij op 18jarigen leeftijd in 't huwelijk trad en de ongelukkige echtgenoot is geweest van Hugo de Sade. De jongste onderzoekingen hebben evenwel tot een ander resultaat geleid[1] en geven ons recht, haar ons voor te stellen als een jonkvrouw in den bloei van haar leven, aan wier werkelijk bestaan wij niet behoeven te twijfelen.

Zóó was zij dan ook aan Petrarcha verschenen. Hoe haar uiterlijk voorkomen was?... Ziedaar een vraag, die niet van belang ontbloot is bij de behandeling eener zaak, als die waarover thans ons oordeel gaat, - en waarop 't antwoord gegeven wordt door de veelheid, zonder groote verscheidenheid, der portretten, welke er nog te vinden zijn. Onberispelijk schoon schijnt hare uitwendige gestalte niet geweest te zijn; maar toch bezat zij een innemend voorkomen, iets gedistingeerds, zouden wij zeggen, waardoor zij zich als een dochter van goeden huize deed kennen. De lijnen van haar gelaat lieten misschien wat te wenschen over; maar 't geheel drukte leven, geest, karakter uit. Wij kunnen het ons zeer goed verklaren, dat zij op het licht ontvlambaar gemoed van Petrarcha een méér dan overweldigenden indruk moet gemaakt hebben, - zij, zooals zij zich aan zijn blik voor de éérste maal vertoonde, in dat violetkleurig kleed van rijke stof met lichtgroene arabesken, dat haar slanke vormen zoo voordeelig deed uitkomen. Ziet! haar gelaat vertoont een ovaal rond, dat aan alle eischen der aesthetiek voldoet. Het is omlijst door dikke vlechten van zacht goudblond hair, met parelen doorsnoerd. Waar het niet in tressen is saamgevat, daalt het in lange zilveren lokken, al kronkelend langs hals en schouders.

Op haar voorhoofd zetelt schranderheid. Om haar mond speelt een schalksche glimlach en 't schijnt, dat die lippen slechts dan zich openen, als 't vernuft er om speelt. Haar oogen, door blonde wenkbrauwen, ietwat donker getint, over-

1 Zie Geiger: Petrarka, Leipzig, 1874, s. 212-218.

schaduwd, verraden echter geen dartelheid, maar diep gevoel. Meer teederheid dan fierheid, meer helderheid dan kracht straalt uit den vriendelijken en eenigszins dwependen blik u tegen. En wanneer gij bij dit alles nog voegt, wat Petrarcha zelf - en in zijn geschriften vindt men zeker haar beste portret - aldus noemt: een boezem blank als sneeuw, tanden als ivoor, een stem zacht en zuiver als de onschuld zelve, dan staat het beeld van de vrouw, door hem aangebeden, ons in losse omtrekken voor den geest.

Was het alleen dit *zinnelijk schoon*, dat den jongeling boeide?..

Ongetwijfeld! Maar toch, geen vluchtige opwelling van een gevoel, zooals hem tot nu toe in de salons van Avignon had meegesleept. Nog minder een hartstocht uit lage, onedele aandrift geboren. Toen hij haar zag, de achttienjarige schoone, in al de frischheid harer jeugd, werd hij door een macht aangegrepen, die zich verhief boven al wat gemeen is. Wat zeg ik? Eerbied integendeel huiverde hem door zijn binnenste. Vrees en ontzag weerhielden hem zelfs, haar te naderen.

En die schuchterheid, kenmerk van ware liefde, verliet hem nimmer! Zij vestigde zich hoe langer hoe meer. Zij nam een vast karakter aan. Nooit kon hij Laura na die eerste ontmoeting aanschouwen, of diezelfde bedeesdheid tastte hem aan. Zij sloeg hem met machteloosheid. Dikwerf had hij zich voorgenomen, haar toe te spreken, maar, als zich een gunstige gelegenheid voordeed, trad hij bloode en beschroomd terug. Hoe gaarne had hij haar willen zeggen, wat er omging in zijn ziel. En toch, als 't oogenblik daartoe gekomen was, scheen hij tot zwijgen gedoemd. Hem ontzonk de moed, zoo vaak hij in haar nabijheid zich bevond. Hij was beducht iets te zeggen of te verrichten, dat hem in haar achting zou doen dalen of waardoor hij haar van zich vervreemden kon. Zoo gaarne wilde hij een plaats in haar hart, of althans een deel harer genegenheid verwerven, en juist de angst, dat hem het tegendeel zou overkomen, verlamde elke poging. En wanneer hij dan, na zulk weervaren, tot zijn eenzaamheid was teruggekeerd, gevoelde hij zich onvoldaan, ontevreden over zich zelven en kon hij schreien als een kind.

Zoo streed hij drie jaren lang (1327-1330) geslingerd tusschen hoop en vrees. Nacht en dag stond Laura's liefelijk beeld hem voor oogen. Niets viel hem te beurt, waaruit hij kon opmaken,

dat zijn liefde gedeeld werd. Geen woord, geen teeken, geen blik zelfs, waaruit hij moed kon putten voor zijn hart. Zij trok hem onwillekeurig tot zich, telkens als hij haar in de Avignonsche wereld zag, en toch hield zij hem door iets onverklaarbaars op een eerbiedigen afstand. Was zij dan eene volleerde en geslepen coquette?... Men zou het meenen. Immers zoolang hij haar van uit de verte bleef beschouwen en bewonderen, sloeg zij nu en dan een vluchtigen en teederen blik van medelijden naar hem heen. Maar pas had hij, hierdoor aangemoedigd, zich verstout haar toe te spreken, of een toon, een koele toon, afgemeten en kort, deed een ijsregen vallen op zijn gloeiend hart. En toch doet men haar onrecht aan, door haar op één lijn te stellen met de eigenlijk gezegde behaagzieke vrouwen. Uit haar doen en laten jegens den man die haar aanbad, sprak een hart, dat diep gevoelde en niettemin zich inspande om dat gevoel op geenerlei wijs te verraden. Zij heeft nooit getracht hem (en wat veel zegt: evenmin anderen) door haar bekoorlijkheden aan zich te boeien. Wij weten zelfs, dat zij zich aan 't oog van Petrarcha onttrok, zooveel zij vermocht, en de spijtige maar traditioneele sluier van Laura, waardoor dit geschiedde, speelt in 's dichters zangen geen ondergeschikte rol.

Wat haar dan weerhield 's jongelings vurige liefde te beantwoorden?... Wij staan hier, geloof ik, voor een hartsgeheim, dat wel nimmer geheel zal worden opgelost. 't Is zeker gemakkelijk te zeggen, dat wij met een preutsche schoone te doen hebben. Doch zij, die dit deden, hebben 't psychologisch raadsel niet begrepen en ruwweg den knoop doorgehakt. Wij houden het er integendeel voor, dat Laura meer heeft geleden, dan de oppervlakkige beschouwer wel meent. De strijd, dien zij te strijden had, liep over de vraag, die stof heeft opgeleverd voor ontelbare stapels roman-litteratuur: of het haar geoorloofd was 't lot van zulk een jonkman aan het hare te verbinden? Die vraag woog bij haar te zwaarder, naarmate zij hem meer leerde kennen als iemand, die door de gereede vervulling zijner wenschen eer ten kwade dan ten goede geleid zou worden en op wien zij vermoedelijk haar verkregen overwicht zou verliezen, zoodra zij zich aan hem verbond. Mocht zij dit?... Haar invloed prijs geven? Ook al voldeed zij daardoor aan 't verlangen van een minnaar?... Ook al laadde zij een valschen schijn op zich?.. Die vraag verraadt een eerlijk gemoed, een hart, dat waarachtig lief heeft, dat klopt voor het wezen-

lijk en bestendig geluk van den persoon, dien het bemint. En daarom vinden wij zooveel schoons, edels en zelfopofferends in geheel haar houding en gedrag. 't Was, alsof zij door haar doen en laten Petrarcha den indruk heeft willen geven van iets, dat hij zelf gevoeld en ook uitgesproken heeft: '*Gij bedriegt u. Ik ben niet, die gij meent dat ik ben*!'

Hoe Petrarcha zich onder dit alles gestemd voelde?...

Niet altijd dezelfde. Wij moeten wel degelijk onderscheid maken tusschen de elkander opvolgende tijdperken zijner liefdesgeschiedenis. Te zamen vormen zij gewis één organisch geheel, maar toch draagt elke periode een eigenaardigen stempel. In deze éérste was hij soms tot vertwijfelens toe terneergeslagen. De teruggetrokken houding zijner aangebedene vervulde hem met droefheid. Of hij haar begrepen heeft?... Wij betwijfelen het. Maar hij vond troost in zijne Muze. In Sonnetten en Canzonen stortte hij de volheid zijns gemoeds uit. En toen zelfs deze ontspanning geen balsem goot in de wonde, zocht hij in reizen afleiding voor zijn smart.

't Kostte den bisschop Jacob Colonna althans niet veel moeite, hem over te halen tot een tocht naar Lombez in Gascogne. Met nog een tweetal vrienden genoot hij daar de genoegens der gastvrijheid en der natuur, In zijn *brief aan de nakomelingschap* verzekert hij: 'daar aan de helling der Pyreneeën bracht ik een goddelijken zomer door, waarvan de herinnering mij nog dikwerf gelukkig stemt.'

Maar méér dan een lichtpunt in dit donker tijdvak was het voor hem niet. Want al zweeg de heftige storm van zijn hartstocht ook voor een wijl, de oprechtheid, de diepte, de ernst van zijn gevoel leden er niet onder. Wie hieraan twijfelen kon, zou slechts toonen de gesteldheid der menschelijke natuur niet te kennen en weinig begrip te hebben van de schakeering, die een gemoedsdrift als de liefde doorloopt. Zij toch kan tijden beleven van rust en kalmte, zelfs zoo, dat zij geheel schijnt verzwolgen in den stroom van dagelijkschen arbeid of aardsch genot, terwijl juist het tegendeel plaats grijpt. Onder die oppervlakte kookt en bruist dan de gloeiende lava. Indien zich deze geen uitweg baant, weest er zeker van, dat zij doorgaans daarbinnen 't beste deel des harten verteert. De ervaring van alle eeuwen en geslachten heeft dit getoond. Maar zij heeft ook dit geleerd, dat op hevige actie een weldadige reactie, op overspanning ontspanning volgt.

Met dit laatste woord heb ik tevens Petrarcha's zielstoestand tijdens zijn verblijf te Lombez geteekend. Jong en beweeglijk als hij was, vatbaar tevens voor den verfrisschenden indruk eener nieuwe omgeving, kon hij zich daar gelukkig gevoelen, ook zonder haar en ver van haar, die hij vurig lief had. Maar meer dan een kortstondig en voorbijgaand geluk mocht het niet heeten, of hij zou haar voor goed uit zijn hart hebben moeten bannen. Straks zou het blijken, dat hij Laura niet had vergeten. Straks zou de koorts zich met dubbele kracht verheffen en 't bewijs leveren, dat de wonde wel bedekt, maar volstrekt niet genezen was.

Dat bewijs is zijn terugkeer naar Avignon ten jare 1330. Ook hier was een Colonna, maar thans de kardinaal, de broeder van den bisschop, zijn gastheer. Over diens verplichtende, voorkomende gulheid is Petrarcha niet licht uitgesproken. Hij gevoelt zich onder diens herbergzaam en vriendelijk dak als een kind van den huize. En toch zijn de drie jaren, die hij daar vertoeft, geen aangename tijd. Eerst blij te moede, dat hij zich weer in Laura's nabijheid bevindt, ontwaakt de wensch naar haar bezit veel sterker dan te voren, maar tevens ontwikkelt zich van lieverleê de heillooze zekerheid, dat de verwezenlijking dier begeerte hem telkens verder ontvlucht. Ja! 't voorrecht is hem wel beschoren, haar nu en dan te ontmoeten, maar dat geluk wordt, helaas! betaald met het telkens levendiger bewustzijn, dat zij nimmer de zijne zal worden. 't Is alsof zijn gevoel hierdoor nog sterker wordt geprikkeld. Ondraaglijk wordt zijn smart... Hij peinst op middelen om die te verzachten, en... wat hem vóór drie jaren tijdelijk heeft gebaat, dat zal hij op nieuw beproeven! Hij besluit tot een reis door Frankrijk, Duitschland en België en brengt dat besluit in het begin van 1333 ten uitvoer. Wel kost het hem strijd, veel strijd, maar... hij gaat. Hij wil zich vermannen. Hij wil alles beproeven, om zijn hartstocht te betoomen, zoo mogelijk tot zwijgen te brengen. Hij werpt zich in de woelige, weelderige vermaken, die Parijs, Gend, Luik, Keulen en de Rijnstreken hem aanbieden. Hij knoopt vriendschapsbetrekkingen aan met de merkwaardigste mannen zijns tijds. Hij maakt zich een strenge studie van de zeden der vreemde natiën, waaronder hij verkeert. Hij begraaft zich nu en dan in de nasporing van oudheden. Hij verdiept zich in de beschouwing van belangrijke monumenten en in de lectuur van zeldzame handschriften. Hij

tracht zich zelfs te verliezen in 't ondoordringbaar woud der Ardennen, geheel alleen. Alom zoekt, tot alles neemt hij zijn toevlucht, acht maanden lang, doch.. niets baat. 't Beeld zijner Laura volgt hem overal. Toen hij in haar nabijheid was, bestond er geen pijnlijker kwelling voor hem, dan haar te zien en geen enkel bewijs harer toegenegenheid te mogen erlangen. En thans, - wonderlijke tegenstrijdigheid en desniettemin volkomen natuurlijke openbaring eener ware doch hopelooze liefde - thans op eenigen afstand van haar te zijn, blijkt hem nog grooter marteling te wezen. En geen verademing schijnt hem beschoren, voordat zijn voet den bodem hervonden heeft, waarop ook zij haar schreden drukt.

Hiermee valt de gordijn, die aan het eerste bedrijf van dit liefde-drama een einde maakt. Niet veel intusschen zal er van ons geduld worden gevergd en niet lang zal het behoeven te duren, dat onze held zich aan onze belangstelling onttrekt. In de tweede akte zal onze deelneming met hem niet dalen en ons tragisch gevoel wel door andere, maar toch niet minder treffende tooneelen worden opgewekt.

Dat tweede bedrijf speelt van 1333 tot 1337 en vertoont ons in verschillende tafereelen den wanhopigen worstelstrijd, waartoe Petrarcha zich aangordt, neen! niet meer alleen tusschen hoop en vrees, maar ook tegen de macht der slavernij, die hem overheerscht. Tot dusver had de liefde haar tirannie geheel en onverdeeld over hem uitgeoefend, en gewillig had de slaaf zich aan haar juk onderworpen. 't Begin van 't einde dier stille onderwerping scheen nochtans gekomen en 't morgenrood van een beteren dag voor hem aangebroken.

II.

In den eersten tijd na zijn terugkomst liet zich daarvan niet veel voorspellen. Integendeel. Meer dan ooit had zijn gevoel den boventoon en de liefde tot Laura zich weer meester van hem gemaakt. 't Was hem ten slotte onmogelijk aan iets anders te denken, dan aan haar, de Madonna zijner vereering. Dag en nacht werd hij vervolgd, gefolterd door het moordend hartzeer, dat hij haar, die hij zoozeer aanbad, nimmer zou mogen bezitten. ‘De sneeuw, die nooit een zonnestraal

zag, roept hij uit, kan niet kouder zijn, dan zij! 't Is nu reeds zeven jaren, dat ik voor haar blaak van liefde, dat ik wegsmelt in verzuchtingen, dat ik mij uitput, om haar voor mij te winnen en... ik vorder geen voetstap.'

Kan 't wel verwondering baren, dat onder zoo aanhoudend en overdreven zielewee 't lichaam veel had te verduren?... Krachtig en sterk was dat van Petrarcha niet. En als wij lezen, dat het bij zoodanige overspanning in een lijdenden toestand geraakte, komt ons dit zeer natuurlijk voor.

Aldus vlood een drietal jaren (1333-1336) heen, maar niet zonder dat nu en dan andere gedachten in hem levend werden. Zijne reis naar de Seinestad lag niet zoover achter hem, dat de gesprekken, die hij daar met zijn ouden leermeester Dionigi da Borgo San Sepolcro over zijn zielstoestand gevoerd heeft, geheel zouden vergeten zijn. Meer dan éénmaal komt het bij hem op, wat deze waardige man, dien hij zich tot vertrouwde gekozen had, hem aanried om zich met geestkracht boven zijn lot te verheffen. Bij deze goede woorden reikte de eerwaarde vader hem tevens een boek toe, dat hem daarbij een kostelijk hulpmiddel wezen moest. Dat boek was geen ander dan de 'Confessiones' van den H. Augustinus. O! 't waren hem zalige uren, wanneer hij dat handschrift doorbladerde en telkens nieuwe punten van aanraking vond tusschen 't lot van Monica's zoon en het zijne. Ook deze had bemind, maar zich weten los te maken van 't schepsel, vermits de vereering van den Schepper er onder leed. De banden van vleesch en bloed, die hem aan een vrouw gekluisterd hielden, had hij weten te verbreken.

En Petrarcha?... O! hij gevoelde dat stil maar snijdend verwijt, 't welk de stem van rede en zedelijk gevoel tot hem richtte .Zulk een voorbeeld speelde hem den blos der schaamte op 't gelaat over zijne zwakheid, onmannelijkheid en ijdelheid!... En 't heilig voornemen ontwaakte, om met al, wat in hem was, weerstand te bieden aan de wegsleepende kracht van zijn hartstocht.

Maar tusschen 't opvatten en volbrengen van zulk een voornemen lag nog meer dan één schrede. Al zocht hij zich te sterken door nadenken, lectuur en gebed, toch kwam de oude neiging telkens weer boven en... had dan de overhand op hem. Hij gevoelde het wel: dit mocht, dit moest zoo niet zijn. En zijn geest was ook wel gewillig, maar toch nog zwak, te zwak. Hoe uitwendige omstandigheden en overigens

zeer gewone voorvallen ons soms tot zelfkennis kunnen brengen en daardoor ook Petrarcha eens aan zich zelv' ontdekt werd, leert hij ons in 't verhaal van een ervaring, die hij in dezen tijd opdeed. 't Was namelijk op den 26sten April 1336 een verrukkelijke voorjaarsmorgen. Geen wolkje vertoonde zich. Hierdoor uitgelokt zou hij met zijn broeder Gherardo den top van den berg Ventoux beklimmen. Maar terwijl beiden langzaam de steilten bestijgen, begint hij van lieverleê te vertragen. De zucht om langs een gemakkelijk en gebaand bergpad zijn doel te bereiken doet hem dralen. In plaats van 't spoor zijns broeders te volgen, die kloek en flink den kortsten weg kiest, staat hij stil en ziet, zoekende naar een omweg, rechts en links uit.... Doch op datzelfde oogenblik valt hem de blinddoek van 't oog en komt hij tot de erkentenis, dat het slechts laakbare traagheid en laffe gemakzucht zijn, die hem zoo doen handelen. Die ontdekking werpt tevens een lichtstraal over zijn zedelijk bestaan. Ook dààr mist hij den moed om zich aan te gorden. Ook daar is elke moeite, de minste inspanning hem te veel. Ook daar ontwijkt hij den strijd. En... onder den diepen indruk van dit beschamend gevoel grijpt hij zich aan en snelt dwars over de steilten den berg op... zijn broeder achterna!...

Eenige oogenblikken later strekken beide mannen zich rustig uit... Welk een prachtig vergezicht ontrolt zich voor hun blik! Daar kronkelt zich de Rhône als een slang door de vallei. Ginds heffen de Alpen hun sneeuwwitte kruin tot in de wolken omhoog. En verder... daar ligt Italië! Tien jaren is het geleden, dat hij dat land, zijn vaderland, verliet. En wat is er sinds van hem geworden? Toen zei hij als levenslustig student Bologne vaarwel, vol levensmoed en met de schoonste illusiën voor de toekomst. Thans zijn al die droomen vervlogen en gevoelt hij zich levensmoe, rampzalig, zonder rust of lust!...

Werktuiglijk haalt hij zijn Augustinus, zijn lijf boek, te voorschijn. En alsof een bevriende hand er den vinger bij geplaatst had, daar leest hij: ‘de menschen beschouwen de toppen der bergen, de golven der zee, den loop der rivieren, de oneindigheid van den Oceaan, den loop der sterren, en... vergeten zich zelve.’

En Petrarcha staat peinzende op, daalt den berg af, geheel anders gestemd, dan toen hij dien beklom. Een dubbele les had hem deze dag gegeven. Tot zich zelven ingekeerd, treedt

hij de herberg te Malancena binnen. En éér de zon achter de westerkim is verdwenen, heeft hij zijn ziel in een schrijven aan zijn vriend Dionigi uitgestort.

Weinige dagen later verloor hij zijn eenigen broeder. Bij al den ernst, die in zijn binnenste ontkiemde, gaf hem ook dit sterven tot nadenken nieuwe stof. Hun tocht naar Ventoux was de laatste, dien zij te zamen gedaan hadden. Nu had hij alles verloren!... Wat ging hem nu nog zijne hopelooze liefde tot Laura aan? Neen! ook die band moest worden vaneengereten, voor goed losgerukt. 't Eenige, dat hem nog boeit aan 't leven, is... zijn vaderland. 't Is hem niet genoeg, dit uit de verte aanschouwd te hebben. Hij wil er heen! Daaraan wil hij zich hechten, daaraan zich wijden, daar leven en... sterven!... Daar zal hij door een reeks van hooge bergen, door een breeden stroom van zee en rivieren van haar gescheiden zijn en... welhaast haar voor altijd vergeten!

De omstandigheden waren hem gunstig. 't Was tegen het einde van 1336!... Bovendien, reeds een en andermaal was hij door zijn ouden vriend Jacobus Colonna, die daar vertoefde, aangezocht, om de stad der zeven heuvelen te komen bewonderen en met hem te beraadslagen over het verplaatsen van den pauselijken zetel. Het was dit laatste denkbeeld vooral, dat de schaal deed doorslaan, aan alle aarzeling een einde maakte en hem de gevaarvolle reis deed ondernemen. Zij was hem inderdaad goed! Van verre reeds kwamen hem de beide Colonna's met 100 ruiters te gemoet. Zij bejegenden hem te Rome met de meeste hartelijkheid. Zij stelden hem in staat, naar hartelust zich te vermeien in al wat de oude wereldstad merkwaardigs bezat of wetenswaardigs aan zijn onderzoekenden geest vertoonde. Petrarcha kreeg Rome, 't oude klassieke Rome, lief, maar betreurde het daarom te meer, dat op dien dierbaren bodem de daemon van den burgerkrijg woedde, - dat de Orsini's en Colonna's als verscheurende dieren tegenover elkander stonden en dat geheel Italië ten gevolge dier onzalige twisten ter prooi was aan moord, doodslag, roof, ja! aan 't straffeloos plegen van allerlei gruwelen. Met innige smart vervulde het hem, te zien, dat godsdienst en humaniteit van den heiligen grond waren verjaagd. En andermaal, maar krachtiger dan hij vroeger dit gewaagd had, richtte hij 't dringend verzoek tot den Paus, dat deze, ten einde aan den jammenlijken toestand perk te stellen, zijn zetel uit Avignon naar Rome zou overbrengen.

Hiermee was, naar hij meende, zijn taak volbracht en de tijd van terugkeer gekomen. Hij kon het ook niet langer harden te Rome. Had hij dáár genezing gezocht voor zijn lijden, zelfs onder de schaduw der altaren was zij hem niet geworden. Het eenige, dat hem rest en redding brengt misschien, is zijn zwerftocht nog verder uit te strekken en den afstand, die hem van Laura scheidt, nog meer te verbreeden. Hij trekt alzoo zuidwaarts, scheept zich in, zeilt langs Spanje, de straat van Gibraltar door, en steekt den Oceaan over naar de kusten van Albion. Dáár, aan die koele Noorderstranden, herademt hij. De reis heeft hem afleiding bezorgd. De reeks der vreemde tooneelen en voorwerpen, die zich als een boeiend panorama aan hem hebben vertoond, heeft hem aangenaam bezig gehouden. De frissche Engelsche zeelucht zal aan dit alles haar weldadige geneeskracht toevoegen, en zijn geschokt zenuwgestel tot kalmte te brengen. Waarlijk.... hij heeft zich niet bedrogen. 't Is of de dampkring, waarin hij zich beweegt, den laatsten nevel van zijn liefdesmart heeft opgelost. Niets drukt hem meer. Hij gevoelt zich vrij, sterk, fier en in staat om zijne liefde, zijn Laura en zijn lot stout onder de oogen te zien.

Hij gaat, maar helaas! hoe spoedig moet hij ervaren, dat hij zich heeft aangebonden tot een strijd, waartegen hij nog niet opgewassen is. Petrarcha heeft zijn kracht òverschat, of liever: buiten zich zelven gerekend, en hij betaalt zijn zelfbedrog duur. Ternauwernood althans is Avignon door hem bereikt, of de oude wonde springt los, en zijn liefde voor de vrijheid bezwijkt voor zijn liefde tot Laura. Al de herinneringen van vroeger overstelpen hem, en maken zich met hernieuwde kracht meester van zijn hart.

Wàt te doen?.... Zich op nieuw overgeven aan de oude slavernij? En dat hìj, een man, die zich voorgenomen had, haar ten bloede toe te bekampen?... Neen! Dit in geen geval! Hij zal een ander middel beproeven. Verre tochten hebben hem niet gebaat. Verstrooiing heeft hij niet gevonden in het gezellig verkeer. Zelfs een moeilijke zeereis bleef zonder vrucht. Welaan! nog één toevlucht blijft over!... Misschien dat de stille eenzaamheid van een leven op 't land hem geven zal, wat hij te vergeefs van Frankrijk, Italië, Duitschland, Engeland, van Noord en Zuid gevraagd had!

Er ligt, een paar mijlen van Avignon, een dichte vallei,

van alle kanten door schilderachtige rotsen ingesloten. Wanneer men derwaarts de grillige kronkelingen der snelvlietende Sorgue volgt, dan bevindt men zich weldra te midden van diepe en hoekige groeven. Werwaarts gij u keert, van alom ruischt, schuimt en glinstert een stroom van kristalhelder water u tegen, dat sijpelt tusschen deze klippen door of plast van rots op rots. Al die geluiden te zamen vormen een geheimzinnig orchest, waarvan de echo door de bergen wordt weerkaatst, en dat den indruk geeft van een spookachtig geestenkoor, hetwelk u nu eens meesleept door zijne hemelsche melodieën, zachtkens wegsmeltende in 't luchtruim, dan weer met ruw en woest geweld in een afgrond van jammer en helsche smart u neerslingert. De woeste natuur in deze streek biedt een weinig geschikte woonplaats voor menschen. En toch... 't is hier, te Vaucluse, in dit afgesloten dal (vallis clausa), dat Petrarcha zijn tente opslaat. Aan den voet der rots, beschut tegen zonnehitte en stormvlagen, staat een eenzaam landhuis. En... binnen de enge wanden dezer woning trekt hij zich terug.

Men heeft wel eens beweerd, dat Petrarcha een van die lichtzinnige naturen is geweest, waaraan alle ernst ontbreekt. 't Is ook door òns erkend, dat hij in zijn jeugd van zulk een vonnis niet vrij te pleiten was. Maar thans? Op een leeftijd van 33 jaren afscheid te nemen van de maatschappij, die hem volop haar genietingen aanbiedt, - de banden te verbreken, die hem snoeren aan 't leven, - vrienden vaarwel te zeggen, die hem lief en dierbaar zijn, - zelfs de geuren van den wierook te ontvluchten, die de wereld voor den dichter ontsteekt, hiertoe wordt ongetwijfeld een mate van wilskracht vereischt, die men bij wufte en zwakke individuën niet pleegt te vinden. Tot zulke stappen gaat men niet over, zonder een zekere vastheid en degelijkheid van karakter, maar ook zonder dat er factoren in 't spel zijn, die een duchtig gewicht in de schaal werpen. Wie dus meent, dat Petrarcha's liefde slechts een zinnelijke opwelling, een vluchtige vlaag van jeugdigen hartstocht geweest is, of... dat zijn persoonlijkheid, onder den invloed van Laura's edele zelfbeheersching, zij 't zelfs onbewust, zich niet ten goede ontwikkeld heeft, hij verklare ons allereerst de beweegkracht, die hem tot de keus van zulk een kluizenaarsleven bracht.

Want een kluizenaarsleven wàs het. Indien gij althans eenige boeren en visschers uitzondert, kunt gij gerust zeggen, dat hij nooit iemand zag. Den bediende, dien hij bij zich had, verge-

leek hij bij een '*waterdier, dat zijn voedsel tusschen de rotsen vond*'. Die man bezat een vrouw. '*Wanneer ik háár zie*,' schrijft Petrarcha aan een zijner vrienden, '*dan besterf ik het bijna. De woestijn van Libye of Ethiopië kan niet meer zijn uitgedroogd door de zon, dan haar gelaat. Troje zou nóg bestaan, indien Helena zulk een figuur had gehad!*' En al doet hij alle recht aan de trouw van dit tweetal, toch zal men moeten toegeven, dat zulk gezelschap weinig behaaglijks voor hem bezat.

Dagen konden er voorbijgaan, dat hij geen woord wisselde. Slechts één-, hoogstens tweemaal kreeg hij gedurende 't eerste jaar bezoek van een vriend. Muziek, een genot dat hij op hoogen prijs stelde, was te Vaucluse niet te vinden. Ook zijn tafel was schraal voorzien. Wat vijgen, noten, amandelen, nu en dan een gedroogde visch, ziedaar zijn voedsel!

De vraag, waarop het evenwel aankomt, is: vond hij daar rust voor zijn hart? Week Laura uit zijn gedachten? En vermocht hij 't beeld, dat hem tien jaren lang vervolgd had, thans voor goed te bannen?

Ook nu geven zijn geschriften ons het antwoord. Dat antwoord is tweeledig. Er blijkt uit, dat de eenzaamheid weldadig op zijn stemming werkte, en dat de afstand, die hem van Laura scheidde, hem losser van haar maakte. Maar vergeten, geheel vergeten kon hij haar niet. Was zijn tweestrijd ook niet zoo hevig meer als vroeger, toch had deze zich nog niet opgelost in een volkomen triomf van zelf beheersching. Gij hebt zijne lyrische poëzie (b.v. Sonn. 77 en 60) en zijn boek over *de geringschatting der wereld* slechts hier en daar in te zien, om te weten dat hij nog lang niet verzoend was met zijn lot, maar zich beurtelings verheugde over 't herwinnen zijner zedelijke vrijheid, beurtelings bedroefde over zijn verwijdering van Laura. Ja, hij komt er zelfs voor uit, dat zijn eenzaamheid hem meermalen 't beeld der onvergetelijke voor den geest riep, ten spijt van zijn streven om niet langer aan haar te denken.

Zullen wij hem daarvan een verwijt maken? Ligt dit niet in den aard der zaak?

En toch bracht hem dit kluizenaarsleven meer troost dan smart! Troost, omdat hij het zich zelven zeggen kon, dat hij voor zijn zedelijke vrijheid een groot offer gebracht had. Al had hij den prijs zijner zelfverloochening nog niet verkregen, aan-

vankelijk had zij hem toch met goeden moed vervuld en eenig zelfvertrouwen hergeven. Mocht het hem gelukken, dit te behouden, en te volharden bij zijn pogen, dan zou hij ten slotte wel slagen!... Troost, omdat Laura's beeld gaandeweg een andere gedaante voor hem kreeg. Nu hij haar niet meer zag en sprak, maar slechts over haar dacht en om haar treurde, was 't hem, of zij zich in een waas van hemelschen luister voor hem hulde. 't Was niet meer de vrouw van vleesch en been, die hij zag, maar de engelengestalte, die zijne verbeelding hem voortooverde. Hij beminde haar nog wel, en vurig ook; maar zijn liefde nam een meer dichterlijk karakter aan. Zij, zooals zij daar voor zijn geest stond, verlamde zijn veerkracht niet meer. Neen! zij bezielde hem integendeel tot denken, dichten, werken. En zeker zijn het niet de minst schoone liederen, die hij in zijn vrijwillige ballingschap te Vaucluse gezongen heeft.

De dagen, toen doorleefd, zijn hem tot zegen geweest, en dit is door hem zelven ook erkend geworden. '*Nu ik weet*,' zoo schreef hij veel later, '*nu ik weet, wat het menschelijk leven is, nu moet ik zeggen, dat ik te Vaucluse geleefd heb*.' En waarlijk! Dáár werd hij niet alleen aan zich zelven teruggegeven, maar daar werd ook de grondslag gelegd van zijn latere ontwikkeling. In de stille afgetrokkenheid van een ongestoord denken, met geen ander gezelschap, dan dat zijner boeken, moest zijn krachtige geest de vleugelen ongehinderd uitslaan. In die omgeving en op een tijdstip, 't welk 't meest beslissende is voor de toekomst, waarop men althans het meeste aandurft en tot stand brengt, àl zijne uren te kunnen wijden aan den arbeid, - is het wonder, dat Petrarcha aan dit voorrecht zijn lateren roem als klassiek geleerde, als profeet van het humanisme, als herschepper der lyrische dichtkunst dank mocht weten?

't Is mogelijk, dat zucht naar roem hem tot een machtige drijfveer was, en dat hij in het streven daarnaar vergoeding zocht voor de miskenning zijner oprechte liefde. 't Is ook mogelijk, dat hij zich heimelijk vleide met de hoop, dat het hem, den gevierde, beter gelukken zou, het hart zijner aangebedene te vermurwen. 't Is eindelijk ook mogelijk, dat, nu hem zijn Laura versmaadde, hij althans den *lauwer* der overwinning in 't strijdperk der letteren zich om de slapen wou winden. Enkele toespelingen in zijn geschriften steunen dit vermoeden. Hoe 't zij: hij greep zich aan en gordde zich met lust en moed tot naarstige studie en noesten arbeid. Hij schreef vele en ve-

lerlei boeken, legde den grondslag voor andere, en begon zelfs een groot latijnsch epos ‘Africa’, dat hem werkelijk den begeerden dichterlijken lauwerkrans bezorgde.

't Was de 23ste Augustus van 't jaar 1340. Op dien dag viel Petrarcha een onderscheiding te beurt, zooals hij zich zeker nooit had voorgesteld. 's Morgens te 9 uren ontving hij een brief uit Rome, waarbij hij in de meest vleiende termen werd uitgenoodigd, de dichterkroon uit handen van den senaat te komen ontvangen, een eer, die sinds den val van 't Romeinsche rijk nog aan niemand was gegund. En... 's namiddags te 4 uren verraste hem een schrijven van den kanselier der Notre Dame, namens de universiteit te Parijs, die hem gelijk huldebewijs aanbood.

Zóó werd hem de hoogste eer dier dagen door de twee grootste steden der beschaafde wereld toegebracht. Waarlijk! indien de roem hem de rust des harten kon teruggeven, dan heeft hij zich over zijne afzondering te Vaucluse niet te beklagen gehad. Geen wonder, dat die onherbergzame plek hem dierbaar werd en bleef. En toch, weldra zoù de dag aanbreken, dat hij haar verlaten moest. Intusschen had het hem moeite gekost te beslissen, aan welke stad hij de voorkeur zou geven. Op aandrang van Johannes Colonna, zijn vriend, koos hij 't aanbod van Rome. En toen er eenige maanden vervlogen waren, verliet hij in 't begin van 1341 't vriendelijk dal, waar hij vier jaren, en niet de minst merkwaardige van zijn leven, had gesleten.

In welk een stemming hij dit deed, weten wij niet. Maar zeker is het, dat, toen hij afscheid nam van zijn woning en de koningin der beken hem haar aandoenlijk vaarwel toeruischte, met zijn laatsten tred uit Vaucluse de voorhang daalde, die het *tweede* bedrijf van dit drama voor immer besloot.

Of het hem, ook als *mensch*, tot een heilzame leerschool is geweest, moge ons uit 't vervolg duidelijk worden.

III.

De eerste stralen der vriendelijke lentezon wierpen haar weifelend licht over de eeuwenoude Tiberstad en beloofden op den 8sten April 1341 een heerlijken voorjaarsdag. 't Scheen, dat

de natuur haar bruidstooi bewaard had voor het dubbele feest, dat heden gevierd moest worden. De kerkklok van St. Pieter zou straks de vrome scharen tempelwaarts roepen, om 't opstandingsfeest des Heeren met blijden juichtoon te begroeten. En daarna?... zou de volksmassa zich verdringen langs straten en pleinen, om getuige te zijn van een plechtigheid, zooals nog door geen der levenden was aanschouwd.

Alzoo geschiedde het.

Weinige uren later zag men werkelijk gansche scharen, dicht opééngestuwd, zich in de richting van 't oude kapitool langzaam voortbewegen. Het midden van dien optocht werd gevormd door een kleinen maar keurigen stoet van mannen uit edelen bloede. Twaalf jongelingen uit de aanzienlijkste geslachten van Italië, gekleed in scharlaken van de fijnste stof, openden den trein en zongen lofliederen ter eere van den overwinnaar. Op dezen volgden zes deftige Romeinsche Patriciërs, in groen plechtgewaad en met bloemen gekroond. Achter hen met statigen tred de senator Orso d'Aguillara, den gewijden lauwer om de eerwaardige slapen. Eindelijk de held van den dag, de koning van 't feest, de gevierde Petrarcha, met den vorstelijken mantel van Robert, den Napelschen Maecenas en Monarch, om de schouders.

Zoo ging 't langzaam voorwaarts, de wijken door, de pleinen over. En toen men kort daarna de trappen van 't kapitool beklom, steeg de opgewondenheid van 't volk ten top. Van alom daverde de kreet: '*Leve het Romeinsche volk! Leve Petrarcha! Leve de Senator! Leve de vrijheid*!'

Nog een oogenblik - en alles zwijgt. Plechtig zwijgen. Zichtbaar bewogen knielt de dichter. De senator treedt nader. Onder het uitspreken der woorden: '*deze lauwer zij 't loon van uw talent*!' drukt hij hem den krans op 't hoofd. Ademlooze stilte! Doch ziet! de gekroonde dichter staat op, en stort in een sonnet, dat de indruk van 't oogenblik hem ingeeft, zijn gevoel uit. 't Is een hulde aan de glorie van 't oude Rome, tintelend van vuur en leven. Nog eens jubelt 't volk: '*Leve de dichter! Leve het kapitool*!' En... Petrarcha is gekroond.

Maar... wat vreugde kan die kroon hem verschaffen, zonder haar, die 't leven van zijn leven is? Thans vooral dreef hem zijn hart, om den behaalden lauwerkrans neer te leggen aan

Laura's voeten. Want al waren er sinds de eerste ontwaking zijner liefde vijftien jaren vervlogen, al bleef zijn strijden en lijden niet zonder vrucht, al was zijn gevoel gelouterd, - uitgeroeid was het daarom nog niet.

Behoefte is het hem dus, om Laura te zien, haar te spreken, haar te doen deelen in al wat geschied is. En... na een kort oponthoud te Parma, snelt hij naar Avignon.

Hoe klopt hem 't hart, toen hij haar, na al dien tijd van vrijwillige ballingschap, weer aanschouwen mocht. Was 't wonder, dat het oude vuur eensklaps te voorschijn kwam? Door den tijd was er een handvol asch over heengestrooid. Die asch had, in plaats van het vuur te dooven, dit integendeel zorgvuldig voor vertering bewaard. Maar die asch verstoof voor Laura's ademtocht, en de gekroonde dichter ervoer op nieuw den vollen gloed, machteloos dien te temperen.

En Laura?.... Was zij voor den gelauwerde eene andere geworden? Had de glorie, die Petrarcha omstraalt, haar hart veroverd? Of werd hij, - wien de Scala's in Verona, de Gonzaga's in Mantua, de Carrara's in Padua, de Visconti's in Milaan, ja zelfs vorsten en pausen om strijd de hoogste hulde bewezen, - werd hij door een dochter uit 't huis de Noves nog steeds halsstarrig versmaad? Kon zij koud, ongevoelig, onverschillig blijven voor hèm, die aan haar persoon zooveel luister bijzette en haar voor dit leven en voor de volgende eeuwen aan de vergetelheid ontrukte?

Er zal wel niemand zijn, die dit beweert. Wie rekening houdt met 't vrouwelijk hart, vatbaar als het is voor indrukken, zal het zeer natuurlijk vinden, dat Laura, die van geen andere stof dan al hare zusters gemaakt was, tot op zekere hoogte den invloed dezer feiten ondervond. Wij geven zelfs toe, dat er harerzijds wel eenige toenadering valt op te merken. Maar te beweren, dat zij van nu aan geheel is omgekeerd en haar gedragslijn op eens heeft verlaten; dat zij voor den gekroonden dichter geworden is, wat zij voor Petrarcha niet wezen kon, - zulk een bewering is in tegenspraak niet slechts met haar karakter, maar ook met de historie.

En niet minder met den Petrarcha dezer periode. Indien toch Laura eindelijk aan zijn brandende zielzucht gehoor had verleend, waartoe dan die talrijke uitingen der onvoldaanheid, die kreten der smart in al zijne geschriften uit dit tijdperk? Wie lost ons dit psychologisch raadsel dan op, dat hij, in

stede van een jubellied te dichten, zijn hart in dezen somberen zang ontlast:

Verbant mij waar de zon de halmen schroeit,
Of dáár, waar sneeuw of ijsschol haar trotseeren,
Waar vogels in de palmen kwinkeleeren,
Of eeuwge storm door naakte dennen loeit:

Waar rozen geuren of de distel groeit,
De roem mij kroont of lastraars mij onteeren,
Waar op mijn bloed de bleeke zorgen teren,
Of 't blinkend goud me in stroomen tegenvloeit:

Bij dag, bij nacht, op bergen en in dalen,
Geboeid of vrij, in hut of koningszalen,
In 's levens lent' of grijzende onder 't leed:

Gij, wie ge zijt, mijn vijanden of vrinden!
Gij zult me àltijd, àlom denzelfden vinden,
En minnende als... ik vijftien jaren deed[1].

En toch heeft hij in dezen laatsten regel iets gezegd, dat nadere toelichting behoeft, en zeker niet naar de letter moet worden opgevat. Hij beminde wel vijftien jaren lang, maar zijn liefde droeg niet altijd hetzelfde karakter. Wij zagen dit reeds vroeger. Welnu: ook thans is dit het geval.

Vijf, misschien zes jaren waren er verloopen sinds de laatste maal, dat hij Laura ontmoet had; en nu?... Hoe vond hij haar terug?... Niet weinig veranderd! 't Is waar, zij telde 35 jaren. En in 't Zuiden verliezen blonde vrouwen al zeer spoedig veel van haar schoonheid. Maar toch, ze was in 't oog vallend verouderd.

Niet dat dit zijn liefdevuur blusschen kon:

'Helaas! al waar' ze ook nu zoo schoon niet meer,'

zoo zingt hij, als zijn vrienden hem wijzen op de verwoestingen, die de tijd bij haar heeft aangericht.

'De wonde blijft, al is de boog gebroken.'

Integendeel: voor hèm hield zij nog steeds haar onweerstaanbare

1 Wij volgen hier en later de vert. v. Ten Kate.

aantrekkingskracht. Maar ook hij was geen jongeling meer van 20 jaren. 't Eerste vuur der jeugd heeft plaats gemaakt voor de bezadigdheid van den man. Uit den strijd des levens heeft zijn geest een schat van ernst veroverd, die hem thans te stade komt. Immers ontveinzen kan hij het zich niet, dat Laura hem met meer vertrouwelijkheid bejegent, en met minder terughouding ontvangt. 't Is of zij toonen wil, dat zij, nu *hij* sterker is geworden, minder beducht behoeft te zijn voor 't voeden van onbereikbare illusiën of 't opwekken van verwachtingen, die zij toch niet verwezenlijken kan.

Heeft zij zich in hem bedrogen?... Neen! niet geheel en al. Petrarcha bemint, maar niet slaafs meer, niet blindelings, niet hartstochtelijk. Hij zoekt zich rekenschap te geven van de bewegingen zijns gemoeds. Hij erkent, dat hij veel, ja alles, zijn naam, zijn talent, zijn roem verschuldigd is aan haar. Hij stelt zich zelfs de vraag: of zijn liefde wel rein is geweest en ontdaan gebleven van zinnelijken prikkel? - of hij Laura even zoo zou hebben bemind, indien zij bedeeld ware met minder uiterlijke schoonheid, en... of hij àl wat hij, door haar bezield, gedaan, gedacht en gedicht had, wel kon verantwoorden voor God en zijn geweten?

Tegenover zulk een minnaar kon zij dus iets van haar vroegere terughouding laten varen. En desniettegenstaande speelde zij gevaarlijk spel. Er kwamen nog dagen, dat zijn zielsrust een dure proef had te doorstaan, en hij op nieuw een afzondering te Vaucluse noodig achtte, om geheel 't meesterschap over zich zelven te herkrijgen.

Toch dreef zij het niet tot het uiterste, want zij gevoelde achting, ja, zij koesterde zelfs liefde voor hem. Om zijnentwil nochtans zocht zij die te verbergen. En al rees nu en dan een stil vermoeden bij hem op, dat hij weerklank vond in haar hart, - zij kende hem en droeg zorg, dat hij zich geen droombeelden schiep, die zij niet verwezenlijken kon. 't Is Petrarcha zelf, die haar te dezen aanzien van alle verdenking vrijpleit. Hij zelf begreep, dat het verkeer tusschen hen vrijelijk iets van vroegere stijfheid verliezen kon. Met een eigenaardige blijdschap gewaagt hij er van, dat zij hem eens gulweg hare hand reikte. Eenmaal zelfs schijnt zij hem beloofd te hebben, hem op een zijner zangen te zullen antwoorden. Nu en dan vergezelde hij haar op haar wandelingen met haar vriendinnen. Een anderen keer stoorde zij hem plotseling door haar vroolijken

groet, terwijl hij in overpeinzingen te midden der natuur verdiept zat. Eindelijk geschiedde het op zekeren dag, dat zij hem, in mijmering verzonken, eensklaps haar hand voor de oogen hield, - een gemeenzaamheid, die door den vertrouwelijken omgang, welke tusschen hen ontstaan was, gewettigd werd, en waartoe zij zich 't initiatief voorbehield.

Op deze wijze - want wij kunnen kwalijk àlle kleine voorvallen vermelden, die 't bewijs leveren dat zij op vertrouwelijker voet met elkander omgingen - was er een vriendschapsbetrekking ontstaan, die 't pijnlijke en onaangename der spanning van vroegere perioden had opgelost. Zóó vlood de tijd snel voort, tot 't jaar 1347 - daarin een stoornis bracht, en politieke aangelegenheden Petrarcha naar Rome riepen.

Wie van beiden het meest tegen de naderende scheiding opzag, waag ik niet te beslissen. Wie het meest onder 't vooruitzicht er van leed, bepaal ik evenmin. Nog minder durf ik beweren, dat er een angstig vóórgevoel onder speelde. Hoe dit zij: waarheid is het, dat zich een bleeke en sombere lijdenstrek over Laura's, anders zoo helder, gelaat begon te verspreiden. En toen Petrarcha haar op zekeren dag in een familiekring te Avignon ontmoette, ontging het hem niet, dat zich een diep sombere stemming van haar had meester gemaakt. Haar kleeding was ontdaan van alle sieradiën. Het parelsnoer was uit haar goudblonde lokken verdwenen. Kleurloos was haar toilet. Geen vroolijk glimlachje meer, zoo als vroeger. Zij schertste niet, zij zong niet, en zelfs als zij sprak, miste haar stem den zoeten zilverklank van weleer. Tegen haar gewoonte in scheen zij dermate met zich zelve vervuld, dat zij oog noch oor had voor wat anderen betrof.

En hij -? hij begreep wat er in dat vrouwenhart omging. Hij sloeg haar nauwlettend gade. En toen hij bij 't uiteengaan van het gezelschap een beteekenisvollen, doordringenden blik op haar sloeg, was het hem alsof hij iets las in haar oog, iets dat tot hem zeide: ‘niet hier, niet in tegenwoordigheid van zoovelen! En anderen keer!.... Later!’

En Petrarcha had goed gelezen. 't Oog der liefde ziet scherp. Wat zij hem te zeggen had, zou hij spoedig vernemen.

't Liep tegen 't einde van Wijnmaand. Petrarcha bevond zich een paar dagen vóór zijn vertrek te Vaucluse. 't Was laat reeds in den avond. En welk een avond!... Donkere wolken, dicht opéengepakt, hingen in 't luchtruim. De stormwind joeg ze rusteloos voort, en spookte met helsch geluid door de hooge rotsgevaarten. Nu en dan wierp de maan een twijfelachtig licht over 't meir. Doch ziet, - terwijl Petrarcha in gedachte verzonken aan den oever ronddwaalt,... daar staat Laura in sneeuwwit gewaad vóór hem! Ook nù weer de sluier, die haar zoo vaak heeft gediend om zich aan zijn vorschend oog te onttrekken en haar aandoeningen niet te verraden. Neen! thans heeft die uitgediend. Zij slaat dien weg, treedt op hem toe en reikt hem vertrouwelijk de hand. Laura heeft woord gehouden.

- 'Een en twintig jaren' - zoo vangt zij eindelijk aan - 'hebt gij mij lief gehad - onafgebroken lief gehad. Ik heb die liefde met stroefheid beantwoord. Gij hebt getwijfeld, gewanhoopt, - mij gevloekt misschien!'...

Een huivering voer Petrarcha door de ziel.

- 'Neen! Bij de Heilige Moeder Gods!'...

- 'Zweer niet! Spreek niet! 't Is nu mìjne ure. Ik heb mij tegenover U te verantwoorden. Gij U niet tegenover mìj! Ik weet, wat gij om mijnentwil geleden hebt, - óók toen Gij verre waart, - toen gij vreemde landen doorreisdet, toen gij teruggekeerd mij veranderd hooptet, en toen... ik zoo onvriendelijk mij jegens U betoonde!'...

- 'Laura!'... waagde hij te zeggen, terwijl hij zijn arm sloeg om haar tengere leest.

- 'Hoor mij aan,' hernam zij ietwat gebiedend. 'Onedelmoedig bejegend te worden, doet pijn. Gij hebt in mij moeten zien een vrouw zonder deernis, zonder liefde, zonder hart. Ik heb U dit laten gelooven, omdat ik niet anders kon, niet anders mocht. Maar nu! Die tijd is voorbij! Ik heb niets meer te vreezen. Gij hebt niets meer te hopen. Weet thans, dat ik U lief heb!'...

Hier zweeg zij!...

Tranen van verrukking welden op in Petrarcha's oog. Zijn hart was vol - en dat hart voelde zich zalig. Maar... allerlei aandoeningen overstelpten hem. Zwijgend liepen zij voort. Toch verstonden zij elkander. En toen hij eindelijk woorden gevonden had voor zijn gedachten, spraken zij nog lang - niet

over de toekomst. Een onbewust gevoel zei hun, dat die toekomst voor hen weinig heilvols bevatte. Zij spraken evenmin over 't heden. Al ware het tegenwoordig oogenblik nog zoo zalig, de smart van 't scheiden zou er haar schaduw over werpen. En dit mocht niet zijn! Neen! Zij spraken over het verleden. Daar achter hen lag nog zoo menig raadsel, dat opgelost, nog zoo menige sluier, die opgeheven moest worden.

En zij - zij deed dit met moed.

Zonder iets terug te houden, openbaarde zij hem de geheimste gedachten haars harten - en liet hem zien, dat zij uit volle overtuiging gehandeld had. 't Ware mogelijk, dat zij gefaald had, maar... een jongeling, zooals hij vóór 20 jaren was, half bedorven, verwend en zedelijk verwaarloosd, neen! zelfs het bezit eener vurig begeerde vrouw had hem niet meer kunnen redden. Integendeel, wanneer ook aan *dien* wensch geheel was voldaan, en de glans der nieuwheid was verbleekt, dan zou niets hem meer hebben kunnen tegenhouden. Zelfs de invloed der aangebedene lag verbroken, en daarmee de laatste hefboom tot zijn behoud. Zij, die hem lief had, mocht dus niet aarzelen, en gaf, wàt het haar ook kostte, de voorkeur aan den weg, dien ware liefde haar voorschreef. *Scheen* zij wreed, - 't zij! Zij wilde liever wreed *schijnen* en 't goede *doen*, dan *goed schijnen* en inderdaad, door hem ter wille te zijn, de hoop op zijn redding in de waagschaal stellen. Zoo sprekende, gaf zij verklaring van haar gedragslijn, tot er geen vraag meer overbleef. En toen zij al den rijkdom van haar voortreffelijk hart voor hem uitgestort had, en toen hij van den adeldom harer reine liefde en edele zelfopoffering overtuigd was, wikkelde zij zich in de plooien van haar sluier, ten teeken, dat zij haar taak had volbracht.

- En wanneer zal ik U terugzien, Laura?

- ‘Eer dan gij vermoedt’, antwoordde zij, maar met een stem, die van aandoening trilde.

- Petrarcha huiverde. Een siddering voer hem door de ziel. ‘In mijn droomen misschien?’ vroeg hij zacht fluisterend.

- ‘Misschien!’ ‘Misschien!’... hernam zij. En... de stormwind loeide. Het zwerk scheurde. De maan wierp een lichtstreep langs de rots over 't meer op 't gelaat van Laura!

't Was of een verheerlijkte gestalte naast hem stond!

- ‘Vaarwel! Francesco!’... lispelde zij, terwijl zij zich

zachtkens uit zijn armen losrukte. "Vaarwel!" - en nadat zij hem een teeken had gegeven haar niet te volgen, verdween zij pijlsnel uit zijn gezicht.

- 'Vaarwel!'... snikte hij, terwijl zich de knie onwillekeurig boog en hij de armen naar haar uitstrekte. Nog eens herhaalden de rotsen van Vaucluse 'vaarwel!' en... alles was stil.

Zes maanden zijn verstreken. Petrarcha is op verzoek en in 't belang van zijn vriend Rienzi naar Rome getrokken. Allerlei verwikkelingen hebben hem in een maalstroom van zorgen rondgevoerd, en voortgestuwd van stad tot stad. Zoo heeft hij eindelijk Verona bereikt. Wat hem daar weervoer, zeven jaar geleden, neen! hij is het niet vergeten. Nog heugt het hem, hoe daar op zekeren nacht 't bleeke gelaat van zijn stervenden vriend, den bisschop van Lombez, hem was verschenen, en hoe weinig tijds later de treurmare van diens dood dit spel van zijn verbeelding had bevestigd.

Hoe knoopt zich aan dezen draad een andere gedachte vast?

Wie zal het zeggen?... Maar zeker is het, dat 't laatste woord van Laura een diepen indruk bij hem heeft achtergelaten.

'Misschien' heeft zij geantwoord op zijn laatste vraag. En dat *misschien* wil hem maar niet verlaten. Wat lag er een uitdrukking in dien klank! Wat zag zij er lijdend uit! Hoe somber was de blik harer oogen!... Hoe?...

't Is reeds laat geworden. De nacht heeft zijn vale vlerken over 't aardrijk uitgestrekt. Petrarcha is alleen. Allerlei gedachten spoken door zijn brein. Een felle koortshitte jaagt hem 't bloed sneller door de aderen. Zijn zenuwen trillen van aandoening. Zijn verhitte verbeelding toovert hem geheel 't verleden voor den geest. Eindelijk ook Vaucluse. Alweer dat onheilspellend 'misschien'... Wáárom heeft 't gerucht, dat Avignon door een ontzettende pest wordt geteisterd, hem tot diep in de ziel geschokt?... Waarom?... Zou die engel des verderfs ook háár... o!... 't Duizelt hem!... Maar hoe? Wat zonderling gevoel! Wat wondermacht grijpt hem aan!... Wat vreemde verschijning!... Is 't waarheid? Zinsbedrog?... Neen! zij is het! Laura!... Ziet!... zij treedt op hem toe! Zij spreekt geen woord! Zij slaat den sluier weg - en o! met een lijkkleur op haar kaken staart zij hem aan!...

Daar slaat de klok! Zes uren. 't Is zes April! Hetzelfde uur, dezelfde dag, waarop hij haar voor 't eerst in de kloosterkerk van St. Clara mocht aanschouwen, 21 jaren geleden. En nu? Zou dit phenomeen waarheid spreken?... Zou Laura bezweken zijn?...

O bange droom! O pijnlijk nachtgezicht!
Is 't waarheid?... Is ze ontijdig weggevloden?
Werd HAAR de bitt're kelk des doods geboden,
HAAR, 't leven mijner ziel. mìjns levens licht?...

Maar... waarom brengen dan geen englenboden,
Waarom zij-zelve niet, mij 't doodsbericht?...
Neen! - de angst alleen heeft zulk een droom verdicht:
Ontfermt u mijns, gij levenden en dooden!

Ik hoor de stem der hope, die mij riep:
Hoe! zou de Heer, die haar zoo heerlijk schiep,
Zijn schoonste wonder vóór den tijd vernielen?...

En toch - indien de Hemelsche eens ontsliep!...
Dan wensch ik eens nog op haar graf te knielen,
En voorts, vaar op, mijn ziel! naar 't Rijk der Zielen!

En de Hemelsche *wàs* ontslapen, op hetzelfde oogenblik, dat de overspanning van den beangstigden dichter hem dit visioen voor den geest had getooverd. Zullen wij dit opmerkelijk verschijnsel verklaren?... verklaren òf uit de verwantschap van twee zielen, die voor en met elkander leefden trots afstand en tijd, òf uit een zekere soort van zienersgave, poëten meer dan gewonen menschenkinderen eigen, òf uit andere omstandigheden?

Neen! wij wagen ons daaraan niet, maar vermelden slechts het feit, en zeggen nog eens: ‘Zij is als een Hemelsche ontslapen.’

Wij herhalen dit laatste met nadruk.

Waarom?...

Omdat men dier vrouw onrecht heeft aangedaan. Haar gedrag tegenover Petrarcha heeft men veroordeeld, een vlek op haar karakter geworpen, en voorbijgezien, dat een hoogere zedelijke inspraak haar gebood aldus te handelen. Indien haar verhouding tegenover den meest beroemden man der 14e eeuw nog eenigen twijfel te dezen aanzien toelaat, haar sterven heft dien

geheel op. Haar dood rechtvaardigt haar, en doet zien, dat diep plichtbesef haar bestuurd heeft bij àl haar doen en laten.

Een besmettelijke pest, die reeds lang in Azië en Afrika gewoed had, plantte in 1348 haar zwarte vaan over op Europeeschen bodem - en naderde eindelijk de muren van Avignon. Paus Clemens VI beproefde 't onmogelijke, om haar moorddadigen voortgang te stuiten. Niets baatte. Zij drong dóór! En waar zij haar voetstap zette, bracht zij wis verderf. Haar slachtoffers waren ontelbaar.

De angst, de vrees verlamden den moed van de stoutste menschlievendheid. Zij ontzenuwde den arm der volharding, die hulpe bood. Zij blies haar giftige smetstof in de aderen der trouwste verplegende zorg. Maar voor dit alles deinsde Laura niet terug. Zij was de liefdezuster bij uitnemendheid. Onvermoeid doorkruiste zij de stad van den morgen tot den avond, vergezeld van een paar menschen, die al, wat lafenis of genezing aanbrengen kon, bij zich droegen. De besmetting kennende, begaf zij zich niet onnoodig of overmoedig in 't gevaar, - maar reikte wat zij dienstig oordeelde voor de met de ziekte bezochte woningen aan. Als een weldoende engel ging zij rond. Ieder kende, ieder vereerde haar. Doch... op zekeren dag, toen zij bij 't uitgaan der mis 't wijwatervat naderde, stak een arme vrouw haar dankbaar de hand toe. Gedachteloos nam zij die aan. Dit was een onvoorzichtigheid, vooral in dagen van besmettelijke ziekten.

Helaas! zij moest die duur betalen! Huiswaarts gekeerd overviel haar de koorts, en weldra openbaarden zich de vóórboden der gevreesde epidemie. Zij begreep spoedig, dat haar laatste uur zou slaan, maar zag den dood kalm en bedaard te gemoet. Zij betoonde zich ook nu één van die karakters, welke vertrouwen bezitten en daarom ook vertrouwen inboezemen. Vertooning maakte zij niet. Zij dacht en gevoelde méér dan zij uitte. Zij openbaarde dan ook een geestkracht in de uren van ernst, die men bij meer spraakzame en beweeglijke naturen te vergeefs zoekt.

Haar sterfbed leverde een aandoenlijk schouwspel op - en tevens 't beste bewijs, dat zij veler hart had weten te winnen.

In een tijd, dat menig lijder, door ieder geschuwd en verlaten, den laatsten adem uitblies, was háár legerstede door tal van deelnemende vrienden omringd. Men rekende niet met het

gevaar, waar het Laura gold. Zij behield haar kalmte tot het laatste oogenblik. Met een glimlach op de lippen gaf zij den geest, en ontsliep inderdaad ‘als een Hemelsche’, door haar aardsche vrienden omringd. Nog dienzelfden avond werd haar lijk bijgezet in de kapel der Franciscaner kerk.

Hiermeê staan wij aan 't slot van een drama, dat ons veel te denken geeft. Maar al is de eigenlijke handeling afgeloopen, wij laten de gordijn niet vallen. Een blik nóg op onzen held.

Zes weken later, 19 Mei 1348, ontving Petrarcha te Parma door één zijner vrienden bericht van Laura's dood. De diepe smart, die hem daarbij overmeesterde, beantwoordde volkomen aan de kracht en de volharding zijner liefde. Laura vergeten?... Nimmer! Maar 't bittere van 't verlies telkens te herdenken, daaraan herinnerd te worden ieder oogenblik van zijn leven, dàt zocht hij, dàt wilde hij, dat zou hem een genot zijn! En hij schreef op den perkamenten omslag van zijn ‘*Virgilius*’, een handschrift, dat hij dagelijks vóór zich had, o.a. deze woorden: ‘Geve mij God, dat ik de nietige zorgen van 't verleden, de ijdele verwachtingen en de onverwachte uitkomsten met een vasten en mannelijken geest onder de oogen zie!’ ...

En die bede is vervuld. Hij heeft dit gedaan! Nog ruim 't vierde eener eeuw heeft hij geleefd, en in dien tijd gelegenheid gehad, om de vrouw die hij betreurde, te leeren waardeeren in haar gedrag tegenover hem. Den 18^{den} Juli 1374 vond men den grijsaard levenloos te midden zijner boeken. Veel, zeer veel heeft hij na Laura's dood ervaren, gearbeid en... geleden. Veel liefs en dierbaars is hem ontnomen. Maar wat hem niet ontnomen kon worden, is de ernst van zijn geest, de degelijkheid van ziel, in één woord: de zedelijke ontwikkeling, die hij uit zijn levensstrijd, in de leerschool der liefde, had opgedaan. Wat hij als mensch is geweest, zou hij nimmer geworden zijn, indien hij geen vrouw, als Laura zoo edel, als engel op zijn pad had ontmoet. Zij was het, die hem zijn driften leerde bekampen, zijne ijdelheid leerde onderdrukken, zijne lichtzinnigheid leerde afleggen. En zij deed dit met beleid, met geduld, ja, met verzaking van zich zelve.

Wie zegt ons, hoe diep misschien Petrarcha zou gezonken zijn, indien hij niet, juist op 't oogenblik, dat zijn zedelijk bederf intrad, onder de macht van Laura gekomen ware? Zij heeft hem van den rand eens afgronds gered en de ontwikkeling zijner lagere neigingen en driften verhoed. Van de ure, waarin de vonk der zuivere liefde in hem ontvlamde en hij bukte voor haar stem, dagteekent ook de wording zijner betere natuur. Onder den invloed dier liefde heeft zijn zedelijke kracht zich langzaam ontwikkeld, te midden van velerlei worstelingen en wisselingen! ... 't Werd door Voltaire eens gezegd, ‘dat Petrarcha minder bekend zou geweest zijn, indien hij niet bemind had.’ Wij beamen dit woord, doch voegen er aan toe: ook als zedelijk wezen zou hij zonder Laura nimmer zóó hoog zijn gestegen, dat hij, met een terugblik op zijn leven, zeggen en zingen kon.

‘Nu zie ik, hoe men wijsheid leeren moet!’

Wie zal 't wagen, bij dit alles nog een voorbarig en lichtvaardig oordeel te vellen over 't karakter der vrouw, die, door hooger beginsel gedreven, zich zelve verzaakt, zich blootstelt aan onverdiende verdenking, en zelfs 't vonnis van behaagzucht trotseert?...

Neen! Eere zij haar, - in welke eeuw ook geboren - die de grootsche maar moeilijke roeping der liefde zóó opvat, die haar als middel tot zedelijk behoud van den naaste met vaste hand aangrijpt en haar, ten spijt van miskenning, trouw blijft ten einde toe.

Deventer.

W.B.J. VAN EYK.

Materie voor nieuw onderzoek.

Trahit sua quemque voluptas.

Het is onder dit motto, dat Vondel, de dichter der verdraagzaamheid, aan ieder levensvermaak recht doet wedervaren:

't Is den mensch als aangeboren
Dat hij ietwes heeft verkoren,
D' een kiest dat en d' ander dit
Elk kiest zijn bijzonder wit. -
Ieder heeft zijn afgod binnen
Die hij dient met al zijn zinnen,
Niemand is ter wereld vrij
Van dees zoete afgoderij.

D' ander alle dinge belacht
Om tijdkorting van de jacht,
Om in struiken en in hagen
't Schuwe boschzwijn te bejagen
En in d' eenzaam wildernis
't Wild steeds op zijn hakken is,
Met zijn honden en molossen,
Die gaan snufflen in de bosschen -

En de dichter besluit dit lied van waardeering met de menschkundige opmerking:

Aldus gaat het in dit leven,
Elk wordt van zijn lust gedreven,
Elk omhelst zijn hertelust
Die hij als zijn bruidje kust. -

Mij dunkt, dat niemand ten onzent verschooning behoeft te vragen voor eene aanhaling uit den bundel van hem, die wel

als onze grootste dichter wordt geroemd, maar niet als zoodanig wordt gelezen en gekend. Maar wanneer dit anders en beter ware en men het lied van den Agrippijnschen zwaan in hoofd en hart mocht veronderstellen, men zou het mij, die het onderneem over jachtaangelegenheden te schrijven, ten goede moeten duiden wanneer ik voor alles met een woord van waardeering aanvang. Want hoe vreemd het klinke - het jachtvermaak is velen een aanstoot en ergernis, en ook zij, die nimmer de minste schade in hun vermogen hebben geleden door het jachtbedrijf, die zelden een haas in anderen vorm hebben gezien dan op schotel, veroorloven zich schimpscheuten op hen, die er vermaak in scheppen, haas, hind of hart uit hunne holen te verjagen. Die lieden hebben dan den mond vol van overblijfsel der middeneeuwen, feodaal recht, aristocratisch tijdverdrijf en wat dies meer zij. Kortom zij kunnen niet dulden, dat een ander zich op eene wijze vermaakt, die hun vreemd is of die wegens omstandigheden van verscheiden aard voor hen is uitgesloten. Tegenover die onverdraagzamen stel ik er prijs op, het ‘trahit sua quemque voluptas’ omhoog te houden. Zullen mijne beschouwingen den waren volgeling van Diaan ongevallig zijn, het zal wezen ‘ofschoon’, niet ‘omdat’. En niet slechts dat ik er niets gruwelijks in zie

> ‘Onnoozler dierenhol
> Krijg aan te doen en 't groen te sprengen rood
> Van heilig bloed en dus te zwieren dol’ -

ik acht het jachtvermaak hoog als physieke uitspanning in een tijd van geestesoverspanning als de onze, en in een land als het onze, waar lichaamsoefening te zelden wordt erkend als levensvoorwaarde van een krachtigen en werkzamen geest.

I.

Aan de volksvertegenwoordigers Gratama, Idserda en van Kerkwijk komt de eer toe, de vraag naar eene betere wetgeving op het stuk der jacht steeds aan de orde te houden. In den loop van het zittingjaar 1873-74, en wel bij begeleidende missive van 30 October 1873, werd een wetsontwerp door hen aan de Kamer ingediend, dat de afschaffing der meeste bepa-

lingen der tegenwoordige wet tot regeling der jacht en visscherij beoogde. Toch is dit voortbrengsel van wetgeving zoo oud nog niet en werd het allerminst haastig gebakerd. De jachtwet dagteekent van 13 Juni 1857, en in de Tweede Kamer werden niet minder dan elf zittingen aan hare behandeling besteed. Voeg daarbij, dat deze wet, ofschoon geheel nieuw, eigenlijk niet anders bedoelde dan eene verbetering in ondergeschikte punten der vroegere, die van '52, dat ook toen de hoofdbeginselen in het breede waren overwogen, en er is wellicht grond tot verbazing over het feit, dat men nog geen twintig jaren later met een voorstel voor den dag komt, dat, zooals ik zeide, een volkomen ommekeer der tegenwoordige regeling verlangt. Dan - die verwondering houdt op bij de herinnering, dat de herziening der wet van '57 in den geest van het jongste wetsontwerp is voorspeld geworden door den minister zelven, die de wet verdedigde en tot stand bracht. ‘Mijnheer de Voorzitter,’ zoo klonk het uit den mond van dien staatsman, ‘het zeker gevolg van het eenmaal aangenomen beginsel, zal wezen: wij zullen van trap tot trap, van herziening tot herziening komen tot een toestand, waarin het beginsel der wet van '52 zijne volkomene toepassing zal hebben. Dat, mijne Heeren, is de kracht van beginselen, zij voeren met onwederstaanbare kracht tot hunne voltooiing.’ Ik noemde den minister, die deze profetie uitbracht, een staatsman en niet als bloot epitheton ornans van den dienaar des konings, verdediger van wetten (hoevele staatslieden zou in dien zin ons vaderland, dank de talrijke ministeriëele wisselingen, mogen tellen!) maar veeleer als overdachte karakterteekening van deze in onze parlementaire geschiedenis zoo hoogst belangrijke figuur. Een staatsman niet, een evangeliebelijder, schreef Mr. Groen van Prinsterer in zijne banier. Hoe zou men mutatis mutandis dit devies kunnen herkennen als het richtsnoer van het meerendeel der zoogenaamde staatslieden! Staat niet bij de meesten de wenschelijkheid boven de mogelijkheid, en beheerscht niet de beschouwing van het ideaal doorgaans de overweging der uitvoerbaarheid? Het is hier niet de plaats, de vele merkwaardige uitingen van van der Brugghen uit het Bijblad af te schrijven, die zijne denkbeelden over den plicht van den waren regent zouden doen kennen. Toch is men het voortdurend aan de nagedachtenis van dien uitnemenden minister van justitie verschuldigd, er op te wijzen, dat zijn systeem van transactie, als men het zoo noemen wil, voortsproot

uit een bepaalde meening omtrent de roeping van hem, wiens taak het is, het volk wetten te geven. Geene beginselzwakheid, geene zucht naar levensbehoud, geene goelijkheid van karakter, maar een besliste overtuiging omtrent de gedragslijn, door den wetgever te volgen, beheerschte het politieke leven van hem, die de herziening der jachtwet, die de wet op het lager onderwijs mede tot stand bracht. En in dit werkwoord ligt de rechtvaardiging der beginselen, die hij bij de verdediging van beide wetten zoo onverholen predikte, en die hij in de Eerste Kamer aldus formuleerde: ‘In het algemeen ligt de deugdelijkheid eener wet niet altijd daarin, dat zij het meest beantwoordt aan het ideaal, dat men zich te recht of ten onrechte vormt, maar doorgaans zijn de beste wetten die, welke dat ideaal niet uit het oog verliezende, het meest geschikt zijn voor de behoeften van elken tijd en het meest beantwoorden aan den toestand, waarin de maatschappij zich bevindt.’

En welk was nu het ideaal ten opzichte der jacht, dat, zooals de minister het uitdrukte, in de beste Platonische republiek zou kunnen worden toegepast? De zuivere - laat mij liever zeggen - de toepassing van het beginsel neêrgelegd in art. 641 van het burgerlijk wetboek, dat het toeëigeningsrecht van het wild bij uitsluiting toebehoort aan den eigenaar der gronden, waarop zich het wild bevindt; behoudens, voegt het artikel er aan toe, behoudens de rechten door derden verkregen, waarvan zij tegenwoordig het genot hebben en onverminderd de wetten en verordeningen op dat stuk aanwezig. En door dit behoudens was ik genoodzaakt zooeven het bijvoegelijke naamwoord ‘zuivere’ terug te nemen. Want, ofschoon de wetten van '52 en '57 geen publiek jachtveld meer erkenden, maar het beginsel huldigden in het aangehaalde artikel uitgesproken, werden zoovele beperkingen aan dit recht des eigenaars gesteld, dat men uit de werking der wet moeilijk zou kunnen opmaken, dat dit en geen ander beginsel haar ten grondslag ligt. De eigenaar heeft het recht zich het wild, dat zich op zijnen grond bevindt, toe te eigenen; maar reeds het allereerste artikel der jachtwet stelt als vereischte om dit recht uit te oefenen, het nemen, d.w.z. het koopen eener daartoe betrekkelijke akte, voor een jaarlijksche bijdrage van ƒ 5-30. En wee den eigenaar, wien het niet te doen is om te jagen, maar die zich toevallig op zijn eigen grond bevindt met een geladen schietgeweer. De jachtopziener wordt hem gewaar en vraagt hem naar zijne jachtacte, die hij

als niet-jager nimmer genomen heeft. Er wordt proces-verbaal opgemaakt en de ongelukkige wordt gestraft met eene boete van ƒ 10-20. Toch mag hij zich nog gelukkig prijzen boven een zijner vrienden in de buurt, die om hetzelfde vergrijp werd gecalangeerd, maar wien het dubbele der boete werd opgelegd, overeenkomstig het wetsvoorschrift, dat verdubbeling der boete verlangt, wanneer de wetsovertreder binnen de laatste twaalf maanden is veroordeeld wegens overtreding van eenige bepaling der jachtwet. Immers deze persoon had zich korten tijd geleden eene wandeling op zijne uitgestrekte eigendommen veroorloofd in gezelschap van zijnen trouwen Philax. Verdiept in de weelde der natuur, zich verheugend over den snellen aanwas van zijn kreupelbosch, verre verwijderd van het denkbeeld gebruik te maken van het toeëigeningsrecht van wild, hem door de burgerlijke wet zoo milddadig toegekend, was het onzen Bucolicus ontgaan, dat Philax niet langer aan zijne zijde stapte. Hij werd er opmerkzaam op door een geritsel in de struiken. Daar vliegt zijn huishond, in wien hij nimmer jachtaard gewaand had, hem tegemoet, met een jeugdigen patrijs in den bloedigen bek, maar tevens omziende, ontdekte hij den jachtopziener, die hem, maar helaas! te laat, herinnerde aan art. 20^2 der jachtwet,straffend dengenen, die zonder vereischte jachtacte geen zorg droeg om te beletten dat de hond of de honden die hij bij zich heeft, wild opsporen, drijven of grijpen. En als men tegen dergelijk ongerief nog maar gewapend ware door het bezit der bedoelde acte! Maar hiermede houden de beperkingen van het toeëigeningsrecht geenszins op. Het is aan ieder en overal verboden te jagen in gesloten jachttijd, terwijl aan Gedep. Staten is opgedragen de opening en sluiting van den jachttijd te bepalen, mitsgaders de dagen in de week, waarop de korte of lange jacht mag worden uitgeoefend. Overbodig is de herinnering, dat, hoe de tijd waarin men mag jagen, in de verschillende provinciën wissele, de jacht zeker overal gedurende de zes eerste maanden van het jaar gesloten is. Bovendien verbiedt de wet algemeen het jagen op Zondag, vóór zonsopgang en na zonsondergang, althans voor de meeste jachtbedrijven, het jagen op spoorsneeuw of bij hoog water. Zij bepaalt tevens de wijze, waarop en de wapenen waarmede men het wild zal dooden, en laat wederom aan Gedep. Staten de bepaling over van het getal der stukken grof wild of der hazen, door een jager op éénen dag te bemeesteren. Eindelijk is het den eigenaar

ten allen tijde en onder alle omstandigheden verboden eieren van wild, behalve die van kievitten, te zoeken of te rapen, te koop uit te stallen of te vervoeren.

Het doel, dat de wetgever met deze bepalingen beoogde, is ieder bekend. Het is de zoogenaamde conservatie van den wildstand. In de Eerste Kamer zeide de minister van der Brugghen: ‘een groot deel van ons volk, niet alleen van de aanzienlijken, maar van alle klassen, is zeer gesteld op het jachtvermaak, is er zelfs hartstochtelijk aan gehecht en ik durf zeggen dat de poging om het geheele stelsel van den wildstand te doen vervallen en alzoo het wild te vernietigen op het tegenwoordig oogenblik vruchteloos zou wezen.’ Men vreesde derhalve, dat bij geheele vrijlating het wild spoedig zou zijn uitgeroeid en men wenschte dit te voorkomen ten behoeve der personen uit alle klassen der maatschappij, die aan het jachtvermaak hartstochtelijk zijn gehecht. Naarmate de beschaving toeneemt en de bebouwde gronden vermeerderen, vermindert uit den aard der zaak de bevolking, die naar hare woonplaats bekend staat onder den naam van wild. Bovendien werd er voor eenigen tijd door een jachtliefhebber op gewezen, dat ook de verbetering der vuurwapenen, vooral de achterlader, grootere wildverdelging ten gevolge moet hebben. De zelfbeheersching van den jachtliefhebber wordt dus op zware proef gesteld, zoodat het jachtvermaak meer dan ooit behoefte heeft aan de bescherming der wet tot conservatie van den wildstand. Want deze concessie mag men van den eerlijken jachtvriend verwachten, dat hij, ofschoon de jacht als tak van handel eenige beteekenis heeft (de uitvoer in 1872 bedroeg nog niet 1/1000 van den geheelen uitvoer) zal erkennen, dat niet ten behoeve van den handel, maar tot instandhouding van het jachtvermaak de wettelijke conservatie van den wildstand door hem verlangd wordt. Ten overvloede verwijs ik naar de discussiën in 1857 gehouden en naar het feit, dat zoodra er sprake is van herziening der jachtwet, niet de poeliers, maar de jachtliefhebbers, wien het minder om het voorwerp der vervolging, dan wel om de vervolging zelve te doen is, zich met alle kracht daartegen verzetten. Bij de eerbiediging van het jachtvermaak, ook door hen, die niet-jagers zijn, mag men er bij de jagers op aandringen, om er rond voor uit te komen, dat het hun om het behoud van hun ‘hertelust’, niet om de bescherming van een vrij onbeduidenden tak van handel te doen is. Die aandrang

op meerdere openhartigheid schijnt niet geheel overbodig, nu wij ten vorigen jare van vurige jachtliefhebbers in de hoofdstad een adres aan de Tweede Kamer hebben zien uitgaan, gericht tegen het voorstel der heeren Gratama c.s., een adres, waarbij de adressanten zich onkenbaar poogden te maken door het mom van grondeigenaar voor te trekken.

Met deze meer aan eene uitgemaakte waarheid dan aan eene stelling herinnerende uitspraak, dat de tegenwoordige jachtwet een, zij het ook nog zoo edel vermaak beschermt ten koste van een der rechten van den grondeigenaar, is deze wet reeds in beginsel veroordeeld. Hiertegen doet niet af, dat de opbrengst der jacht en vischakten een groote tonne gouds jaarlijks in de schatkist doet vloeien, om de eenvoudige reden, dat eene wet, die de uitdrukking is van een onrechtvaardig beginsel, door hare financiëele voordeelen niet wordt gerechtvaardigd. Bovendien is het, zooals de lezers van den Economist van Januari en Februari 1874 zich herinneren, nog geenszins uitgemaakt, of de tegenwoordige regeling der jacht een voordeelig of nadeelig saldo op de staatsbegrooting ten gevolge heeft. Tegenover de baten uit de betaalde akten, staan belangrijke posten op de debetzijde, voortspruitende uit de kosten, veroorzaakt door het noodzakelijke toezicht op de handhaving en de vervolgingen van de overtredingen der jachtwet. Men heeft berekend, dat de veroordeelingen in jachtzaken bijna een achtste bedragen van de vonnissen door de kantonrechters in ons vaderland gewezen, zoodat Gedep. Staten van Overijssel eenmaal de stelling waagden, dat bij afschaffing der jachtwet de besparing daaruit voortvloeiende, zou opwegen tegen het verlies van de opbrengst der akten. Ik doe echter gaarne afstand van dit argument, zoowel omdat ik niet verwacht, dat iemand de staatsloterij een zedelijke instelling zou noemen om hare geldelijke lichtzijde, als omdat ik zelf mij geene oplossing der jachtvraag kan denken, die niet van den Staat uitgaven wegens bezoldiging van veldwachters of vervolgingskosten zoude vergen.

Intusschen is met het aangevoerde de akte van beschuldiging tegen de wet van '57 nog niet gesloten. Is het onbetwistbaar, dat door de tegenwoordige regeling de rechten uit den eigendom voortvloeiende denkbeeldig worden gemaakt ten behoeve eener uitspanning, welker behoud moeilijk kan geacht worden van publiek belang te zijn, aan niet meerdere tegenspraak schijnt de bewering blootgesteld, dat iets anders van

waarlijk algemeen belang door de kunstmatige bescherming van den wildstand wordt benadeeld. De landbouwbelangen werden op schromelijke wijze verwaarloosd door den wetgever van 1857. Niet slechts dat de wet den landbouwer verbiedt, op zijnen grond ten allen tijde zijn roer te richten op zijne natuurlijke vijanden, beschermt zij deze bovendien door de verdelging aan te bevelen van zoodanige dieren, die de natuur hun in het dierenrijk als vervolgers heeft tegenovergesteld. Dezelfde wet, die het dooden van hazen en konijnen slechts bij uitzondering veroorlooft, machtigt den met de zaken van jacht en visscherij belasten minister premiën uit te loven op het dooden van bunsings, wezels en andere allen in art. 29 der jachtwet opgesomde dieren. Waarom? Omdat deze zich bijwijlen vergrijpen aan een patrijzenei of een jong konijn, maar niettegenstaande zij in de natuur een gewichtige rol vervullen, door de vermenigvuldiging van voor den landbouw zeer schadelijke dieren, als b.v. veldmuizen, met kracht tegen te gaan. Een geleerde, wien de belangen van den landbouw zeer ter harte gingen, maar aan wiens werkzaam leven de dood een ontijdig einde maakte, dr. J. Wttewaall te Voorst, liet zich over het nut dezer door de wet vervolgde dieren zeer nadrukkelijk uit. Door de regeering aangesteld tot het houden van een onderzoek naar de levenswijze en den invloed der voornaamste insecten, leverde hij een voorloopig rapport aan ZExc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, daaraan tevens verbindende een korte beschouwing over den werkkring der zoo even aangeduide dieren. Zijne mededeelingen hebben hoofdzakelijk betrekking op den toestand van vóór 1857, toen het geven van premiën verplichtend was gesteld, en niet, zooals door de wet van '57, overgelaten aan het goedvinden van den minister. Deze wijziging had ten gevolge dat de sommen, jaarlijks voor deze premiën uitgetrokken, aanmerkelijk geringer werden, zoodat zelfs ná 1870 daarvoor geene sommen meer op de staatsbegrooting voorkomen. Maar vóór dien tijd ontving de verdelgingsoorlog ruime aanmoediging uit de staatskas. Van 1852-57 werden niet minder dan ƒ 26,000 weggeschonken als belooning voor het vangen van wezels. Toch toont dr. Wttewaall aan, dat de vermenigvuldiging van veldmuizen in directe verhouding stond met de uitloving van premiën, en dat juist die jaren, in welke de vervolgers van wezels zich bijzonder ijverig hadden betoond, bij den landbouwer met zwart krijt als

muizenjaren stonden aangeteekend. Uit eene briefwisseling met Dr. Westerhoff, den kloeken volksvertegenwoordiger, in '52 en '57 welsprekende tolk der landbouwbelangen, deelt de schrijver ons een en ander mede van de groote vraatzucht dezer dieren. In één uur zag dr. Westerhoff twintig muizen naar één wezelhol sleepen, en in aanmerking nemende de groote vruchtbaarheid der moedermuis, die in één voorjaar tot 50 jongen werpt, komen beide deskundigen tot de slotsom, dat een wezel meer of minder een belangrijken invloed kan hebben op de hoeveelheid veldmuizen. - Intusschen komt dit dier onder de tegenwoordige wetgeving nog steeds voor op de lijst van het schadelijk gedierte. Het onrechtvaardige dezer bestempeling zou voor de overige op den index vermelde gemakkelijk zijn aan te toonen. Evenwel, de toekenning der premiën is, zooals ik reeds deed opmerken, sedert '57 belangrijk verminderd, en na 1870 komen geene posten voor die uitgaaf meer op de begrooting voor. Ziedaar de bevestiging der uitspraak des ministers over de kracht der beginselen. In 1852 verklaarde Thorbecke bij de verdediging der door hem voorgedragen jachtwet, dat het hooge bedrag der toegekende premiën hem had getroffen, en hij na ernstig onderzoek daardoor tot het besluit was gekomen, dat zij onmisbaar waren in het systeem der conservatie van den wildstand. In 1857 werd de juistheid dezer uitspraak niet betwijfeld, en toch werd de verplichting tot toekenning van premiën in bevoegdheid veranderd. In het jaar, dat wij thans schrijven, nu geene premiën meer worden gegeven, is Thorbecke in zijne consequentie nog niet weêrlegd - maar juist dit geeft moed, dat het laten glippen van een logisch gevolg uit een verkeerd beginsel, eenmaal door de loslating van het beginsel zal gevolgd worden. Het feit, dat in de volksvertegenwoordiging geene stemmen tegen het inhouden der premiën opgaan, toont aan, dat de publieke opinie langzamerhand de rechtmatigheid der staatsbescherming van den wildstand in twijfel begint te trekken.

II

Maar welke toestand zal, wanneer de wensch naar eene betere regeling van jachtrecht algemeen is geworden, den ouden vervangen? Ziedaar eene moeielijke vraag, m.i. tot op dit oogenblik in

ons vaderland nog niet voldoende beantwoord. Het ligt niet in mijne bedoeling mij in afgetrokkenheden te verdiepen en te onderzoeken of de mensch wel in het algemeen recht heeft, zijne heerschappij over de dierenwereld uit te oefenen. Wij leven in eene maatschappij, waarin wel sommigen zich vereenigen tot verzachting van het lot der dieren en waarin enkelen, schoon zeer weinigen, worden gevonden die door gewetensbezwaar worden weêrhouden, lid te worden van het genootschap ‘Natura Artis Magistra,’ maar waarin men toch te vergeefs naar individuën zal zoeken, die uit een dierenlievend beginsel slechts plantaardig voedsel genieten. Voor mij is het slechts de vraag, aan wien het recht moet worden toegekend zich het in het wild levende gedierte toe te eigenen, of liever hoe en, zoo onder eenige, onder welke beperkingen dit aan den grondeigenaar zal geschieden. Want dat het beginsel, in het Burgerl. Wetboek uitgedrukt, met de rechtsovertuiging van ons volk overeenstemt, is bij mij niet twijfelachtig. Terugkeer tot het oudste stelsel, waarbij de jacht van rechtswege den soeverein toekwam, ware eene reactie, die bij ons geene aanhangers zal vinden.

Hetzelfde geldt van het stelsel dat ofschoon gewijzigd voor 1852 in ons vaderland was aangenomen, dat van het publieke jachtveld, waardoor de Romeinsche rechtsregel werd gehuldigd: wild als eene aan niemand in eigendom toebehoorende zaak, wordt het eigendom van den eersten den besten, die het in het bezit neemt. Dit laatste evenwel is maar schijnbaar juist. Inderdaad zijn er verwoede tegenstanders der tegenwoordige regeling, die zich zeer bepaald tot de liberalen rekenen, maar die in hunne sloopingswoede onbewust tot een systeem terugkeeren, dat in '52 als verouderd werd afgeschaft ten spijt van eenige ultrabehoudsmannen. Hunne leus is: de wet spreke niet meer van jachtrecht; het recht om een haas of konijn te schieten staat gelijk met dat van het vangen van mollen en muizen. De opmerking is niet nieuw, dat op die wijze, zij die de tegenwoordige wetgeving ten behoeve van den grondeigenaar aanvallen, dezen allerminst met hunne hervorming zouden baten. Ten allen tijde zou hij moeten dulden, dat zich een ieder op zijn eigendom bewoog en zich daar meester maakte van wild. Wild, neen! zelfs dit woord is contrabande, want uit den mond van den meest radicalen schrijver over ‘jachtrecht en jachtwet’, den academischen proefschrijver de Geus, verneemt men: ‘de middeneeuwsche onderscheiding tusschen

wild en ander wild, heeft thans geen recht van bestaan meer'. Nog eens, ik schrijf voor leden der maatschappij, in welke wij nu eenmaal leven, en die, wanneer hun op het menu wild wordt aangekondigd, middeneeuwsch genoeg zijn om er niet aan te denken, dat hun een mollenbout of een gebraden muis zal worden voorgezet.

In het ontwerp van wet, door de heeren Gratama c.s. ingediend, werd vastgehouden aan het stelsel, dat het toeëigeningsrecht van wild den grondeigenaar toekomt, dit recht vooropgesteld en heiliger en belangrijker geacht dan de conservatie van den wildstand ten behoeve van het jachtvermaak. Daarom werd de afschaffing voorgesteld van alle daartoe strekkende beperkingen van dit toeëigeningsrecht en derhalve van alle artikelen, voor zoo ver zij niet bepalingen inhielden omtrent zwanendriften, eendenkooien en duiventillen of betrekking hadden op de visscherij, al hetwelk minder als vermaak dan als tak van handel wordt uitgeoefend en daarom een afzonderlijke regeling vereischt. Ook werd in stand gehouden art. 3 der wet, dat bij vervreemding van den eigendom de scheiding van het jachtrecht van den grond verbiedt en de nog bestaande jachtrechten afkoopbaar stelt.

Het is hier niet de plaats uit te weiden over de jurisprudentie van den Hoogen Raad, omtrent de heerlijke jachtrechten en de jachtrechten voor 1838 op zekere gronden als servituut gevestigd. Deze vraag is niet van legislatieven, maar van positief rechtskundigen aard. De wet heeft geene terugwerkende kracht; verbood die van 1852 derhalve het verleenen van jachtrecht als zakelijk recht op eenig erf, zoo deed zij daarmede geene greep in het recht, van hem, die vóór die wetgeving voor zich en zijne erven zoodanig recht had verkregen. Hunne wèl verkregen rechten beschermt de rechter, mits ieder bij betwisting van zijn recht door zijnen tegenstander, zijnen titel van aankomst kunne rechtvaardigen. Evenzoo moet de rechter onderzoeken of de rechtsbronnen, waaraan men het nog bestaan van heerlijke rechten ontleent, dien naam wel verdienen.

Het beginsel der voorstellers van het ontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming van de jacht en het jachtbedrijf, was dus niet twijfelachtig: erkenning, volkomene erkenning van het toeëigeningsrecht van wild van den grondeigenaar. Maar, hoe vreemd het klinke, met die erkenning scheen genoeg gedaan, en de bescherming van het recht werd onthouden. Ja,

men kende wel aan ieder, die in de uitoefening van dit recht stoornis had geleden, eene rechtsvordering toe, om de schade hem daardoor berokkend te verhalen op hem, die haar had veroorzaakt, maar van misdrijf mocht niet worden gesproken. Het was alsof men aan hem, die zich bij de politie komt beklagen over den diefstal van zijn horloge, de schending van zijn eigendomsrecht op dit voorwerp, toevoegde: stel u tevreden met den dief op te sporen, en vervolg hem wegens onrechtmatige daad bij den burgerlijken rechter. - Dat door de ontwerpers den grondeigenaar de vroegere bescherming door de strafwet werd onthouden, is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat zij zooveel mogelijk het woord jacht uit onze wetgeving wilden verbannen. Dit vermoeden wint aan waarschijnlijkheid door hun voorstel, om op andere wijze den grondeigenaar door de strafwet tegen den indringer op zijnen grond te vrijwaren. De ontwerpers stelden strafbepalingen voor tegen hem, die zich, zonder daartoe gerechtigd te zijn, bevindt op eens anders gronden, geene publieke wegen of voetpaden zijnde. Hieruit blijkt, dat niet in beginsel door hen werd veroordeeld het dienstbaar maken der strafwet tot handhaving van den eigenaar in het volle genot zijner rechten. Rechtstreeks wilde men dit niet doen ten opzichte van het toeeigeningsrecht van wild, wel langs een omweg, die echter onvermijdelijk tot velerlei moeilijkheden en tallooze vervolgingen zou voeren, juist een bezwaar, dat nog kort te voren door de ontwerpers tegen de wet van '57 werd vooropgezet.

Maakte het voorstel der heeren Gratama c.s. eenige beweging in den lande, werden er voor en tegen vele adressen aan de Kamer ingezonden, in de Kamer zelve werd het met weinig reverentie behandeld. Het voorloopig verslag vangt aan met de mededeeling, dat bij de overweging dezer voordracht in de afdeelingen men zich over het algemeen daarmede niet ingenomen betoonde, en na eene algemeene beschouwing over de strekking van het ontwerp en zijne memorie van toelichting, die eene bijkans eenstemmige afkeuring te kennen geeft, is de Kamer blijkbaar de ernstige overweging van een dergelijk voorstel moede, en gevoelt men zich in sommige der afdeelingen ‘weinig gestemd tot het opzettelijk bespreken der onderdeelen van dit voorstel’. Hiermede scheen wel het vonnis over het ontwerp geveld, en ofschoon de Themis van Juni een opstel behelsde van de hand van mr. Gratama, die betoogde, dat de ingenomenheid met zijne

voordracht in den lande algemeener was geweest dan de tegenkanting, was het bij niemand twijfelachtig, dat dit ontwerp wel nimmer wet zou kunnen worden.

Intusschen lieten de voorstellers den moed niet zinken. Den 17^{den} December '74 werd een gewijzigd ontwerp door hen aan den President der Tweede Kamer toegezonden, waarmede de voorstellers bewezen, dat het hun ernst is met eene herziening der jachtwet, en tevens dat zij door gemeen overleg daartoe wenschen te geraken. Verschillende opmerkingen, in het voorloopig verslag gemaakt, worden gebillijkt. De voornaamste veranderingen hebben betrekking op de van den grond gescheiden jachtrechten. De aanmerking was gemaakt, dat door de afschaffing van alle beperkingen aan den eigenaar of rechthebbende gesteld, zij, op wier gronden de rechter jachtrechten zou erkennen, gescheiden van den eigendom van den grond, op schromelijke wijze door de voorgestelde regeling zouden bezwaard worden. Immers onder de tegenwoordige wet is de met jachtrecht bezwaarde grond gedurende een goed deel des jaars bevrijd van jagers, evenzoo mag er slechts datgene geschoten worden, wat de definitie der jachtwet onder wild verstaat. Volgens het eerste ontwerp der hh. Gratama, c.s. zouden ook deze beperkingen, die de verhouding tusschen grondeigenaar en jachtgerechtigde regelen, moeten vervallen; het nieuwe ontwerp daarentegen verklaart die regeling te willen behouden, en spreekt de handhaving der bepalingen, die daarop betrekking hebben, in art. 2 uit. Immers dit moet de zin zijn van genoemd artikel, volgens de bepaalde uitlating op blz. 2 in fine van de memorie van toelichting - want de tekst van art. 2 laat aan duidelijkheid te wenschen over - en de woorden ‘omtrent van den grond gescheiden jachtrechten’ behoorden dadelijk te volgen achter ‘slotbepaling’. De tweede belangrijke wijziging betreft het behoud van strafbepalingen, strekkende tot dadelijke bescherming van het toeëigeningsrecht van den eigenaar of rechthebbende. Wel wordt, ofschoon in redactie verbeterd, het artikel uit het vroegere ontwerp overgenomen, dat straf bedreigt tegen hem, die zonder daartoe gerechtigd te zijn en *zonder zijne tegenwoordigheid aldaar te kunnen rechtvaardigen*, zich *desbewust* op eens anders grond bevindt, maar daarnaast treft het ontwerp ook hem, die zich daaraan schuldig maakt met jachtbedoelingen. Met zwaarder boete wordt gestraft hij, die zich zonder toestemming van den eigenaar of rechthebbende met schietgeweer, jachthond of jachttuig op

den grond van anderen bevindt. Eindelijk stelt het nieuwe ontwerp voor met de hoogste boete te straffen al wie zonder toestemming van den eigenaar of rechthebbende dieren of eieren bemachtigt of poogt te bemachtigen op den grond of het water van anderen. In hunne memorie van toelichting dringen de ontwerpers er echter op aan, dat deze straffen niet mogen doen denken aan het bestaan van een jachtdelict; het is schending van eigendomsrecht, en de jachtovertreding als zoodanig kennen zij slechts voor de van den grond gescheiden jachtrechten. Aan het hoofdbeginsel in het eerste ontwerp vooropgesteld, wordt dus zeer bepaaldelijk vastgehouden, en ook de nieuwe voordracht bedoelt de zuivere toepassing van art. 641 B.W. al. 1, niet langer belemmerd door eene staatsinmenging ten behoeve van het jachtvermaak. Zal nu aan deze voordracht een betere ontvangst in de Kamer bereid zijn? Het is te betwijfelen. Ofschoon hare voorgangster stof tot vernietigende kritiek ook van onpartijdigen aanbood, ademt toch het geheele voorloopige verslag der Kamer eene licht herkenbare jagersverontwaardiging over de afschaffing der bescherming van den wildstand, die dezen met vernietiging bedreigt. Er moet veel gebeuren alvorens jagers, al zijn zij ook volksvertegenwoordigers, die naar eed en geweten hunne taak vervullen, zullen medewerken aan het tot stand brengen van eenige wet, die de bescherming van het jachtvermaak doet ophouden. Maar beginselen van waarheid en recht zullen eenmaal, zij het ook spade, zegevieren, en de heeren Gratama c.s. vervullen eene eervolle taak, door voortdurend die beginselen omhoog te houden, hunne miskenning voor de rechtbank van het volksgeweten aan te klagen en tot hunne verwezenlijking volhardende pogingen aan te wenden.

III.

Met de erkenning, dat de ontwerpers, door onbelemmerde toepassing van het eigendomsrecht op den voorgrond te stellen, een juist beginsel kozen, is het standpunt, dat voor eene rechtvaardige jachtwetgeving ingenomen dient te worden, nog niet genoegzaam omschreven. Naast, neen boven het recht van den eigenaar staat het recht, dat in den vaak voorkomenden strijd met de bijzondere rechten der burgers altijd de bovenhand moet

hebben, het politierecht, dat van publieken aard de belangen van het algemeen, gelijk het privaatrecht die van den bijzonderen burger vertegenwoordigt. De eigendom wordt wel eens een heilig recht genoemd, maar dit recht is niet heiliger dan elk ander, en de definitie van onze wet in art. 625 B.W. behelst zeer groote overdrijving. Het is onwaar, dat de eigenaar op volstrekte wijze over zijne zaak zou mogen beschikken. Volkomen juist schreef een leerling van Thorbecke[1], mr. Olivier: ‘het vrij genot is niet geheel vrij, de beschikking op de volstrektste wijze is niet geheel volstrekt. De grenslijn wordt getrokken, welke zij niet mogen overtreden. Het recht van eigendom houdt op, zoodra het eenig privaat of publiek recht zou krenken. Het eene recht is zoo heilig als het andere.’ - Ik sprak als mijne overtuiging uit, dat de instandhouding van het jachtvermaak niet van publiek belang kan geacht worden. De beperkingen van het eigendomsrecht, daardoor veroorzaakt, werden derhalve onrechtvaardig geoordeeld. Hiermede is echter niet uitgemaakt, dat geen ander publiek belang beperking noodzakelijk zou kunnen maken. Dat de landbouwbelangen van publieken aard zijn, spreekt men niet tegen, maar de groote, de nog opene vraag is deze: of bij geheele vrijlating van den grondeigenaar om al het wild op zijnen grond te dooden of in wezen te laten, de landbouwbelangen genoegzaam geëerbiedigd zouden worden. Het gaat toch niet aan, deze alleen in het oog te houden, waar het gold de beoordeeling der tegenwoordige wetgeving, en niet langer aan hen te denken, wanneer men na de kritiek opbouwend te werk zal gaan. En ziehier de groote grief die ik tegen de ontwerpers koester. Het onderwerp, dat zij pogen te regelen, is van meer ingewikkelden aard, dan men aanvankelijk zou vermoeden. Met een paar algemeene zinsneden, de bijzondere bescherming van den wildstand veroordeelende, is men er niet af. Evenmin als met dit vonnis, kan men volstaan met de afkeuring der jachtwet als belasting, of met het bewijs van het onnoodige van politiemaatregelen ter beperking van het voeren van schietgeweer, om de uitspraak te rechtvaardigen, dat elke staatsinmenging in jachtzaken afkeurenswaardig is. Over het algemeen is de vraag, of het staatsgezag in eenige aangelegenheid tusschen beide moet komen, niet anders te beantwoorden dan na een behoorlijk onderzoek van feiten en omstandigheden.

1 Proeve over de beperkingen van den eigendom door het Politieregt, blz. 3.

In de materie, die ons bezig houdt, zal men, alvorens te kunnen bepalen of staatsinmenging noodzakelijk en derhalve plichtmatig is, nauwkeurig moeten bekend zijn met het in het wild levende gedierte en den invloed, dien het uitoefent op bosch en akker. Daarom is het te betreuren, dat zoo vaak rechtsgeleerden de schrijvers zijn geweest over jachtrecht, daar de vraag eerder van landhuishoudkundigen en dierkundigen, dan van rechtsgeleerden aard is. De opmerking is niet nieuw, dat men te uitsluitend in onze publieke organen de meening der rechtsgeleerden aantreft. De omni re scibili et non scibili voeren zij het hoogste woord en de twee uitvoerigste adressen over het eerste ontwerp der heeren Gratama c.s., dat der Amsterdamsche grondeigenaren (lees: jagers) en dat der landbouwers uit Beerta, dragen de duidelijke kenmerken op een advocatenkantoor het levenslicht te hebben aanschouwd. Hoe welkom ware aan ieder, die in ons onderwerp belang stelt, het gevoelen geweest der 700 jagers, onderteekenaars van het Amsterdamsche adres, die uit hunne rijke ervaring in jachtzaken, over den tegenwoordigen stand van de wildbaan en de vermoedelijke gevolgen die het bestreden voorstel daarop zou uitoefenen, belangrijke mededeelingen hadden kunnen doen. Hoe gewenscht de zelfstandige uiting der landbouwers uit Beerta en hunne verklaring omtrent de gevolgen der tegenwoordige wildbescherming voor den landbouw. In stede daarvan twee uiterst bevallige en scherpzinnige betoogen van rechtsgeleerdheid, waaraan echter het feitelijke, dat het grootste gewicht in de schaal legt, niet op eigen waarneming, maar op het gezag van schrijvers berust. Intusschen, niet slechts aan den oorsprong dezer adressen, maar ook aan den aard eener petitie mag worden toegeschreven, dat men omtrent de hoogst noodzakelijke gegevens zoo weinig licht uit beide documenten ontving. Eene petitie is wegens hare natuur niet in staat, den onpartijdigen onderzoeker te bevredigen, want alles, wat men aanvoert, moet natuurlijk strekken om den eigenlijken inhoud van het verzoek, de conclusie, aannemelijk te maken, terwijl ten gerieve daarvan in de preliminairen alle feiten zoo eenzijdig mogelijk worden voorgesteld. Onze grondwet geeft echter een uitstekend middel aan de hand, om den wetgever, alvorens hij zich aan, het werk zet, omtrent de feiten en omstandigheden, die niet aan ieder uit eigen ervaring bekend kunnen zijn, de waarheid te openbaren. Het is het middel van enquête, ten onzent te zelden toegepast. In Engeland en

Duitschland gaat aan menige wettelijke regeling zoodanig onderzoek vooraf. Dat het niet overbodig zou zijn geweest, alvorens de wetsontwerpers Gratama c.s. zich aan het opstellen van wetsartikelen waagden, blijkt uit de spaarzame mededeelingen en bijlagen aan hunne ontwerpen toegevoegd. Vandaar dat de belangrijkste vragen, die van welke de eindbeslissing afhangt, nog onbeantwoord zijn. Daartoe reken ik in de eerste plaats de vraag naar den vermoedelijken invloed der voorgestelde wetgeving op het behoud van den wildstand. Verwijzing naar hetgeen in het buitenland op deze vraag is geantwoord, is geheel onvoldoende. Intusschen meenen de Amsterdamsche adressanten met een citaat van Max Wirth alles te hebben opgelost: ‘Bei völliger Jagdfreiheit hört der Wildstand ganz auf.’ Maar het spreekt van zelven, dat wat voor Duitschland waarheid is, voor Nederland een leugen kan zijn. Ja. ofschoon weinig bekend met landhuishoudkunde, vrees ik van de mannen van het vak geen tegenspraak, wanneer ik beweer, dat de vrijheid van den grondeigenaar om al het wild op zijnen grond ten allen tijde te dooden, verschillende gevolgen zal hebben in de verschillende streken van ons vaderland. Ik vermoed, dat het wild zijn geheele verdelging meer zal te duchten hebben in bebouwde streken dan in dezulke, die òf zelve nog ten deele onbebouwd zijn, òf die op een niet al te verren afstand van duin- of heidegrond liggen. Bij de behandeling der beide jachtwetten, die van '52 en '57, zag men reeds talrijke voorbeelden van uiteen loopende oordeelvellingen over een voorgestelden maatregel, uitsluitend te wijten aan de uiteenloopende plaatselijke toestanden van het district, dat de verschillende kamerleden vertegenwoordigden of bewoonden. In zeer eng verband met deze opmerking staat de vraag, hoe groot het bunderaantal is der jachtvelden, die verhuurd of van den grond gescheiden zijn. Hiervan in de toelichting van het vroegere of het laatste ontwerp geen enkel woord. Slechts de mededeeling op blz. 3 der toelichting van het laatste ontwerp: men schat ‘het getal der van den grond gescheiden jachtrechten op ongeveer 200.’ Verplicht voor de communicatie, maar dankbaarder ware de lezer der toelichting geweest, indien hij had vernomen in welke verhouding de bunderhoeveelheid staat der gronden, waarop jachtrecht afgescheiden van den grondeigendom rust, tot die der bejaagde velden in het algemeen. Ook de verhouding van het geheele jachtveld tot de bunderhoeveelheid der onbewoonde gronden

mag niet langer een geheel onbekender wezen. Immers zal het den grondeigenaar op zijn jachtveld of den huurder van eens anders grond altijd vrijstaan, ook na de aanneming van het ontwerp, alle middelen aan te wenden om de geheele wildverdelging te voorkomen. Behoort nu het meerendeel der gronden waar wild te vinden is tot het eigenlijk gezegde jachtveld, dan is het waarschijnlijker, dat het wild niet zal worden uitgeroeid dan wanneer het tegendeel waar is. Ik stel mij een groote oppervlakte voor, die gesplitst is in vele kleine eigendommen, allen toebehoorende aan landlieden, die er boekweit of rogge op bouwen, en die het jachtrecht op hunnen grond aan zich hebben gehouden. Dit is grond, waarop wellicht wild te vinden is, maar die toch niet tot het jachtveld kan worden gerekend. Nu verneemt men in het voorloopig verslag der Tweede Kamer op het eerste ontwerp van de zijde der tegenstanders, dat de herten en reeën op de Veluwe zich op onrustbarende wijze vermeerderen en aldaar aan de boekweitvelden vrij wat schade toebrengen. Ik neem nu aan, dat bij de voorgestelde regeling, de straks vermelde landbouwers wel zouden zorgen, dat aan deze vermenigvuldiging paal en perk wierd gesteld, door de lastige bezoekers met hun vuurwapen te begroeten. Zal nu niet in de vooronderstelde streek, die men zich zeer uitgebreid denken moet, de vrees voor het langzamerhand verdwijnen van wild zich bevestigen?

Daarentegen is het zeer mogelijk, dat in die oorden, waar zich uitgestrekte jachtvelden bevinden, de jachtlief hebbers zullen zorgen, dat de wildstand behouden blijve. Ik weet wel, dat onder de tegenwoordige wetgeving zeer wordt geklaagd over de geringe zelfbeperking der jachtliefhebbers, die binnen de grenzen der wet aan hunnen jachtlust den vrijen teugel vieren en Ged. Staten weinig steun verleenen, wanneer deze de ontvolking van het jachtveld pogen tegen te gaan door verkorting van den jachttijd. Maar is het niet eene erkende zielkundige waarheid, dat staatsinmenging altijd een verlammenden invloed op het zelfbeheer uitoefent? Men geraakt gewend aan het steunen op de staatshulp en het is te verwachten, dat wanneer de Staat zal ophouden den wildstand te beschermen, de samenwerking der jachtliefhebbers, die hun hoofdvermaak met vernietiging bedreigd zien, krachtiger zal worden. Men zal vereenigingen zien oprichten, welker leden zich tot het nakomen verbinden van bepalingen, die conservatie van den wildstand ten

doel hebben, bepalingen, die weinig zullen verschillen van de tegenwoordige wetsvoorschriften. Bovendien zal de nieuwe wetgeving ook niets veranderen aan de waarde van den jachtgrond, zoodat de grondeigenaren, die zelven het jachtrecht niet willen uitoefenen dit tegen hoogen prijs aan anderen zullen blijven afstaan. Zoo is het mogelijk, dat inderdaad de feitelijke toestand in verschillende deelen van ons vaderland niet noemenswaardig door de voorgestelde wet zou gewijzigd worden.

Maar nu rijst de vraag: is dit niet juist de ontwerpers als een grief aan te rekenen? Het is waar, den grondeigenaar wordt het recht toegekend, het wild, dat zich op zijnen grond bevindt, te dooden, maar is hem de uitoefening van dit werk altijd mogelijk? Men denke zich een boer, die een klein stukje land met knollen of kool bebouwd heeft. Wat vermag deze met het recht, hem door onze landbouwlievende ontwerpers toegekend, om zich voor de verwoestingen van hazen en konijnen op zijnen akker te vrijwaren? Het zal hem maar zelden gebeuren, dat hij op zijne kleine grondoppervlakte een haas of een konijn aantreft. Dit schadelijk gedierte heeft zijne woonstede elders, in de plaatsen, waar de jachtliefhebber hem voor den jachttijd zorgvuldig in stand houdt, ja, wanneer het systeem van bevolking van het jachtveld meer ingang zal hebben gevonden, kunstmatig aankweekt en vermenigvuldigt. De kleine akkers op soms vrij aanzienlijken afstand van het jachtveld zijn en blijven onder de nieuwe wetgeving de voorraadschuur van het aldaar verblijf houdende wild. En de schade aan den kleinen landbouwer door genoemde dieren toegebracht, is inderdaad aanzienlijk. Omdat den landbouwer zelden ten onzent het woord is gegund, kunnen onze jachtliefhebbers deze opmerking nog steeds met schouderophalen beantwoorden en de bewering volhouden, dat die schade sterk overdreven wordt. Intusschen, wanneer de onafhankelijke landbouwer daaromtrent zijn gevoelen eens kon mededeelen, geloof ik, dat de beschuldiging van overdrijving valsch zou blijken. Wat mij recht geeft tot dit vermoeden? Het zijn de getuigenissen der pachters in Engeland voor de Select-Committee tot het houden eener enquête over de werking der Game-Laws, benoemd bij besluit van het Huis der Gemeenten van 26 Juli 1872. Ik haast mij met de boven gemaakte opmerking te herhalen, dat men in jachtzaken niet iedere verwijzing naar buitenlandsche toestanden kan aannemen. Maar dat de aard en de levenswijze der hazen en konijnen in

Engeland en Schotland van die hunner stamgenooten in Nederland zou verschillen, is moeielijk te gelooven. Welnu, hoort de Engelsche pachters over den invloed van deze beesten op den landbouw. Ofschoon de Engelsche wetten op de jacht den pachter het recht geven, wanneer niet anders is overeengekomen, zich het zoogenaamd grondwild (in tegenstelling van het gevleugelde wild) toe te eigenen, brengt het grootere aanbod van pachters tegenover het aantal te verpachten hoeven te weeg, dat de eigenaar meestal in staat is een pachter te vinden, die in het contract hem het recht van jacht op ‘groundgame’ afstaat. Feitelijk heeft derhalve de ‘tenant’ niet het recht hazen en konijnen te dooden. Algemeen is dus de wensch der door de commissie van enquête gehoorde getuigen, ‘to make the reservation of all groundgame illegal.’ Op dezen wensch en zijne uitvoerbaarheid kom ik aanstonds terug. Maar verscheidene getuigen gaan in het onderhoud met de ondervragers een stap verder en verklaren, dat het recht den pachter toegekend om op zijnen grond alle wild te dooden, hem dikwijls niet voldoende tegen den aanval van hazen en konijnen beschermt. Strikken, die gespannen worden, knagen de slimme diertjes los; opgeworpen dammen worden door konijnen ondergraven of overgesprongen door de hazen. Tegen het nachtbezoek zijn dus de meeste maatregelen ijdel, terwijl juist het konijn den nacht of zeer vroegen morgen voor zijne strooptochten uitkiest. Hazen zijn over dag gemakkelijker te dooden, maar deze dieren zien niet op tegen zeer verre zwerftochten, zoodat allicht op vrij aanzienlijken afstand van een jachtveld (aardig uitgedrukt ‘the preserving ground’) men voor hunne lastige bezoeken niet gevrijwaard is. De gevolgtrekking van eenen getuige is dan ook deze: konijnen kan men niet genoegzaam onschadelijk maken, tenzij men het recht heeft hen in hunne woonsteden te verdelgen. Het is een leek in de rechtsgeleerdheid, die deze opmerking maakt, en dadelijk wordt hem door de bezadigde commissie die hem hoorde onder het oog gebracht, dat de toekenning van dit recht den grondeigenaar zou prijs geven aan de meest baudelooze strooperij op zijn grond, onder het voorwendsel, dat men hazen of konijnen kwam dooden. Deze bedenking is zeker van gewicht, maar de slotsom van den eenvoudigen pachter daardoor niet weêrlegd, die onze jachtwetontwerpers kan doen zien, dat met de toekenning van jachtrecht aan den grondeigenaar ook zonder beperking niet voor ieder plotseling alle bezwaren zijn opge-

lost. Ook Mr. Brants in zijne brochure ‘de afschaffing der jachtwet’ ofschoon deskundige in jachtzaken, verviel in deze dwaling, ofschoon hij de tegenwerping voorzag. ‘Men zal mij tegenwerpen, schreef deze, dat de eigenaar of rechthebbende door overmatige aankweeking van wild nadeel of gevaar voor de naburige erven kan doen ontstaan; oogenschijnlijk is die stelling juist, maar den naburigen eigenaar staan immers alle middelen ten dienste om zijn erf voor dat nadeel te beveiligen: het wild, dat op zijn grond komt is hem toebehoorend goed (sic!) waarmede hij naar goedvinden kan handelen en dat hij met alle mogelijke verdelgingsmiddelen mag bestrijden.’ Wat baat echter het mogen aanwenden, wanneer het kunnen achterwege blijft?

Dat de Engelsche pachter zulke buitengewone maatregelen wenschelijk acht, bewijst wel, dat hij jegens hazen en konijnen weinig vriendschappelijk gezind is. Op deze dieren doelende, wanneer hij van groundgame spreekt, aarzelt hij niet in zijn oordeel over den invloed van dit grondwild. Het hooge woord moet er uit - de minder vriendschappelijke verhouding tusschen eigenaar en pachter ligt in de vermenigvuldiging van dit ongedierte - want ‘grondwild doet meer schade dan eigenlijk mogelijk is aan te geven. De schade wordt toegebracht zoowel door hun vraatzucht als door het knabbelen aan en vertreden van de jonge veldvruchten. Heeft een haas of konijn aan de kort geleden geplante knollen of rapen geknabbeld, zoo is het waarschijnlijk, dat allen wegrotten en de oogst geheel mislukt. Op een tarweland van 64 acres bedroeg de schade, vooral door konijnen toegebracht, niet minder dan £ 150. Intusschen is de waarde van grondwild niet meer dan 10 pCt. van de kosten van productie. (Dit klinkt nog anders dan de van overdrijving betichte berekening van Mr. de Sitter.) Kortom, het vonnis luidt: groundgame is demoralising.’

Zal nu, wanneer dit alles waar is, de Staat verantwoord zijn, met het eenvoudig vrijlaten van den grondeigenaar of rechthebbende om met het wild op zijnen grond te doen, wat hem goeddunkt? Moet de Staat niets aanwenden tegen de overmatige aankweeking van wild van voor den landbouw schadelijk ongedierte? Bij ontkennende beantwoording dezer vraag wordt de moeielijkheid geboren, hoe dit tegen te gaan, zonder aan den eigenaar het recht te ontnemen, op zijnen grond te doen, wat hem goeddunkt. Haar op het oogenblik op te lossen, is thans

mijne taak niet. Mijn doel was het slechts, hen op haar bestaan te wijzen, die met een enkele pennestreek of algemeene theorie ons onderwerp geregeld wanen. Toch zou ik mij wel iets voorstellen van zoodanige wetsbepaling, waarbij iedere overeenkomst, in welke de eigenaar het recht om hazen en konijnen te dooden geheel prijs gaf. wierd verklaard te bevatten een ongeoorloofd onderwerp. Aldus zou men het jachtrecht op dit wild wel aan anderen mogen verhuren of op andere wijze afstaan, maar nimmer zou het door overeenkomst den verhuurder verboden kunnen zijn, zelf op hazen en konijnen mede te jagen. Degenen, die desniettegenstaande zoodanige overeenkomst zouden aangaan, zouden geen genot hebben van de anders voor overeenkomsten geldende rechtspreuk: voor partijen heeft de overeenkomst kracht van wet, en bij den rechter zou men zich te vergeefs beklagen over de schending van het contract. Naast deze poging om de aankweeking van schadelijk gedierte tegen te gaan, zou de Staat zooveel mogelijk kunnen zorgen, dat niet ten behoeve der jachtliefhebberij zeer nuttige dieren werden vervolgd. Bijv. het uitloven van premiën door particulieren, gelijk dit nu reeds geschiedt door de N. Holl. Vereeniging tot Bescherming van den Wildstand, op het dooden van voor de wildbaan gevaarlijke, maar overige hoogst nuttige dieren, zou door het staatsgezag strafbaar kunnen worden gesteld.

De vraag evenwel, zooals ik haar stelde, moest zich aan het voorafgaande aanknoopen. Zelve is zij echter te beperkt en slechts de toepassing op een onderdeel van het ruimere beginsel, dat de Staat niet het ombrengen of in leven laten van al het in het veld levende gedierte aan de willekeur en het oordeel zijner burgers mag overlaten. Wanneer met de afschaffing der tegenwoordige jachtwet de conservatie van den wildstand ten behoeve der jachtliefhebberij tot het verledene zal behooren, is het te hopen, dat de wetgever ook op de groote belangen van den landbouw het oog zal gericht houden en ook op andere dieren, dan die tot den eigenlijken wildstand behooren, acht geven. In andere woorden, de nieuwe wet worde eene algemeene regeling tot bescherming of vernietiging van nuttige of schadelijke dieren en zij gebouwd op landhuishoudkundigen en dierkundigen grondslag. Ten eenenmale onwaar is de uitspraak der ontwerpers in 9 der laatste memorie van toelichting: ‘als er geene jachtwet is, is er ook geene wet noodig tot bescherming van nuttige en tot

vernietiging van schadelijke dieren. De eigenaren en landbouwers kennen zelven hun belang, dat ook niet overal gelijk is.' Het bestaan van musschengilden in enkele streken van ons vaderland is de meest afdoende tegenspraak tegen deze inderdaad voor wetsontwerpers gemakgevende bewering. Dr. Wttewaal, die het platte land en zijnen bewoner grondig kende, was lang niet overtuigd van dit verstand bij den landbouwer van wat met zijn belang overeenkomt. Hij deelt mede, dat veelal ten platten lande nesten van kraaien worden uitgeroeid, ofschoon deze dieren de vermenigvuldiging van veldmuizen, die groote plaag van den landbouw, met ijver tegengaan. Even weinig worden de kauwen ontzien, ofschoon deze talrijke larven van insecten vooral van meikevers verslinden. In boerendorpen, wordt verder verhaald, ziet men somwijlen een uil met de vleugels uitgespreid in den gevel van de boerenhofstede opgehangen, als trophee voor de schitterende overwinning. Toch is de uil met haar scherp gehoor alles behalve een vijand van den landbouwer, wel van de veldmuis, die zij bij groote hoeveelheden verslindt. Evenzoo de vleermuis, die ontzaggelijk veel rupsen noodig heeft en des te gevaarlijker is voor de insecten, omdat deze gewoonlijk des nachts door hare vijanden met rust worden gelaten en de vleermuis juist des nachts op buit uitgaat. Ook dit dier wordt als vijand behandeld, evenals de mol die de wortels van planten van insecten zuivert. De betere meening omtrent den werkkring der musschen wint veld, en men herinnert zich de slechte gevolgen, die Frederik de Groote eenmaal van zijnen musschenhaat ondervond. De vruchtboomgaarden te Potsdam hadden duchtig van de musschen te lijden en de machtige monarch beval hare verdelging. Maar in het volgende jaar ontbrak het ooft aan de vruchtboomen geheel door de rupsen, die in ontzettende menigte de boomen hadden aangetast. Wat wonder? dr. Wttewaall berekende, dat ieder musschenbroed de vernietiging van ruim 6000 rupsen ten gevolge kan hebben. De onkunde van den landbouwer is hem echter niet euvel te duiden, daar genoemde schrijver aantoont, dat de juiste kennis van het nut der verschillende vogels niet anders te verkrijgen is dan na herhaalde maagopening van beesten van verschillenden leeftijd, waardoor de vraag naar hun voedingsmiddel eerst op afdoende wijze wordt beantwoord.

Maar behalve de belangstelling in den landbouw verzet zich

bovendien ieders gevoel tegen eene regeling op de toeëigening van in het wild levende dieren, die aan ieder vrijlaat op zijnen grond jacht te maken op alle gedierten, dus ook op de zangvogels, de filomelen van het woud, wier welluidend koor in het loflied der schepping door een ieder zoo noode zou worden gemist.

Zoo vermeerderen zich de gezichtspunten en blijkt het, dat na de omverwerping der tegenwoordige regeling de taak des wetgevers eigenlijk eerst een aanvang neemt. Zal die taak evenwel naar eisch worden vervuld, zoo moet de overtuiging algemeen worden, dat de jachtquaestie door geen absolute, hetzij rechtsgeleerde, hetzij economische theoriën is uit te maken, dat hare oplossing afhankelijk is van vele en velerlei gegevens, en dat een nieuw onderzoek naar deze aan de noodzakelijk geachte wetsherziening behoort vooraf te gaan.

Amst. Januari 75.

J.C. DE MCAREZ OYENS.

Antony van Leeuwenhoek.

In tenui labor, at tenuis non gloria. (Vergilii Georgicon, IV, 6).

Het autoriteitsgeloof der middeleeuwen was voor de vrije ontwikkeling der wetenschappen eene veel machtiger belemmering geweest, dan de gebrekkige toestand der middelen van verkeer en de schaarschheid en kostbaarheid der handschriften. Vooral de natuurwetenschappen waren het, welke onder dien invloed een kwijnend bestaan leidden. Eeuwen waren na den dood van Aristoteles en van Plinius verloopen, en nog steeds waren hunne werken het laatste woord, door de wetenschap over de natuur en hare verschijnselen gesproken. De kennis van het menschelijk lichaam en van de wetten welke de levensverschijnselen beheerschen, was op het standpunt gebleven waartoe Galenus haar had opgevoerd, en zelfs de bezorgdheid voor het lichamelijk welzijn, die zich bij bekrompen geesten niet het minst pleegt te openbaren, was niet in staat geweest om het vertrouwen op de uitspraken van den meester te schokken. Slechts de alchimisten maakten eene uitzondering op den algemeenen regel, wellicht omdat de wetenschap der ervaring, welke zij trachtten te doorgronden, in de oudheid weinig of geen beoefenaars had gevonden. Ongetwijfeld zijn er onder hen mannen geweest, wier schitterende ontdekkingen niet slechts het gevolg van een toeval waren, maar die, om hunne onderzoekingen ongestoord te kunnen voortzetten, een dankbaar gebruik maakten van den dekmantel, hun door het algemeen verspreid geloof aan den steen der wijzen aangeboden.

Andreas Vesalius en Gabriele Fallope hadden den moed, op anatomisch en physiologisch gebied het getuigenis hunner oogen boven dat van Galenus te stellen. Andrea Cesalpino was de eerste, die op den naam van wetenschappelijk botanicus kon aanspraak maken. Onder tijdsomstandigheden, welke den geest

in vele opzichten noodzaakten met het verledene te breken, vond hunne school gereedelijk ingang. De ijver voor waarneming werd algemeen, en de geleerden deelden elkander de uitkomsten van hun onderzoek zooveel mogelijk mede, hetgeen door het algemeen gebruik der Latijnsche taal gemakkelijk werd gemaakt. Met het toenemen van den schat der bekende feiten begon ook de overtuiging levendig te worden, dat vereeniging van krachten, verdeeling van arbeid, onderlinge voorlichting en wederkeerige kritiek voor den vooruitgang der wetenschappen onmisbaar waren. Dit was de oorsprong der Academiën, waaronder die der *Lyncei* (scherpzienden) te Rome de oudste was, en van welke de *Royal Society* en de *Académie des Sciences* tot op onzen tijd zijn blijven bestaan. Deze geleerde lichamen verschilden echter zeer van hetgeen zij tegenwoordig zijn. Zij waren niet samengesteld uit specialiteiten of vakgeleerden: de groote mannen van dien tijd waren, zooals Goethe het uitdrukt, zelven academiën. Hunne kennis had dat encyclopaedistisch karakter, dat in Alexander von Humboldt zijn laatsten vertegenwoordiger vond, en waarnaar zelfs de machtigste geesten van onze dagen niet meer zouden kunnen streven, zonder te ondervinden dat het *multum* met het *multa* ten eenenmale onvereenigbaar is geworden, en dat de uitgebreidheid hunner kennis tot hare diepte in omgekeerde verhouding moet staan.

In het begin der zeventiende eeuw openden de uitvinding van den teleskoop en van den mikroskoop een geheel nieuw veld van onderzoek. Even onmisbaar als de eerste voor de beoefening der sterrekunde, werd de tweede voor elke anatomische en physiologische studie. De overtuiging won veld, dat de geheimen der levensverschijnselen bij plant en dier niet verklaard werden door het aannemen van even geheimzinnige krachten of levensbeginselen. Zoodra men in die verschijnselen slechts eene functie der organismen begon te zien, kon alleen de mikroskoop de noodige kennis verschaffen omtrent den bouw en de samenstelling van elk orgaan.

De mikroskopen van dien tijd waren echter zeer gebrekkig. De samengestelde mikroskoop, die tegenwoordig algemeen gebruikt wordt, was wel is waar bekend, maar volkomen onbruikbaar, zoolang men de kunst niet verstond om achromatische glazen te vervaardigen. Men behielp zich dus met eene inrichting, die in hoofdzaak bestond uit eene enkele lens of een

glazen kogeltje, in een houten of metalen plaatje gevat, dat aan de achterzijde een bewegelijk stiftje droeg, waarop het te onderzoeken voorwerp geplaatst werd. Het groote streven der mikroskopisten van de zeventiende eeuw was de vergrootende kracht hunner lenzen zoo ver mogelijk op te drijven; enkelen van hen, zooals Robert Hooke, Grew, Malpighi en Eustachio de Divini slaagden hierin vrij wel, en hebben talrijke zeer belangrijke en vrij nauwkeurige waarnemingen nagelaten. De voorrang komt echter ongetwijfeld toe aan onzen landgenoot Antony van Leeuwenhoek, die door de zorg welke hij aan zijne instrumenten besteedde en de nauwgezetheid van een onderzoek, waaraan hij meer dan zestig jaren van zijn éénennegentigjarig leven wijdde, de schitterendste uitkomsten verkreeg, en den eernaam verdiende van *vader der mikrographie*, hem door Ehrenberg geschonken. Nu de wetenschappelijke wereld allerwege toebereidselen maakt om den tweehonderdsten verjaardag te herdenken van een der beroemdste ontdekkingen van den Nederlandschen natuuronderzoeker, is het voor de lezers van dit tijdschrift wellicht niet onbelangrijk, iets omtrent zijn leven en werken te vernemen. Wie er door aangelokt mocht worden tot eene nadere kennismaking met deze echt vaderlandsche figuur kan zich daarvoor bedienen van de bronnen, welke ook voor dit opstel gebruikt zijn, en wier namen hier volgen:

A. van Leeuwenhoek. Send-brieven, Ontledingen en ontdekkingen, ondervindingen en beschouwingen. (Te Leiden en Delft uitgegeven van 1685 tot 1718).
P.J. Haaxman. Het leven van een groot Natuuronderzoeker. Antony van Leeuwenhoek, geschetst uit zijne brieven en andere bescheiden. (Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1871, II.)
Emile Blanchard. Les premières observations au microscope. Les travaux de Leeuwenhoek. (Revue des deux mondes, 15 Juillet 1868.)
Isaac van Haastert. Anth. van Leeuwenhoek vereerend herdacht. Delft, 1823.
H. Halbertsma Jz., F. le Sueur Fleck, N.H. van Charante, de Leeuwenhoeckii meritis in quasdam partes anatomiae microscopicae. (Drie dissertaties, in 1843 en 44 onder Prof. J. van der Hoeven geschreven, waarvan de eerste eene vrij uitvoerige levensbeschrijving van Leeuwenhoek bevat.)

Prof. H.C. van Hall. Verhandeling over Antoni van Leeuwenhoek en zijne verdiensten voor de Plantkunde. (Tijdschrift voor Nat. Geschiedenis, 1834.)

I.

Antony van Leeuwenhoek werd den 24sten October 1632 te Delft geboren, waar zijne ouders tot den welgestelden burgerstand behoorden. Volgens zijne eigene mededeeling waren zijn grootvader en overgrootvader brouwers geweest. Van Haastert beweert, dat Leeuwenhoek voor de studie der rechtsgeleerdheid was bestemd, 't geen wij echter, op grond van zijne volkomen onbekendheid met de Latijnsche taal, voor niet zeer waarschijnlijk houden. Nadat hij eenigen tijd te Warmond ter schole was geweest, en later bij een oom, die te Benthuizen procureur en secretaris was, zijne opvoeding had voltooid, werd hij door zijne moeder bezorgd op het kantoor van een lakenkoopman te Amsterdam, waar hij in de betrekking van kassier en boekhouder verscheiden jaren werkzaam bleef. Haaxman onderstelt, dat Leeuwenhoek in dien tijd kennis heeft gemaakt niet Swammerdam, wiens vader te Amsterdam apotheker was, en een vrij uitgebreid kabinet van voorwerpen uit de natuurlijke historie bezat. Daar echter Swammerdam in 1637 geboren was, en dus vijf jaren jonger was dan Leeuwenhoek, dien wij reeds op 22jarigen leeftijd te Delft gehuwd terugvinden, komt het ons voor, dat de invloed van een zoo jeugdigen Mentor op Leeuwenhoek niet groot kan zijn geweest. Wie dus den lust voor de studie der natuurwetenschap bij hem heeft opgewekt, kunnen wij niet beslissen. Wij vernemen echter dat hij zich gedurende de eerste zes jaren van zijn huwelijk te Delft '*zonder onderwys van iemant in de navigatie, sterrekunde, wiskunde, filosofie en natuurkunde, en wel met zoo veel vrucht oeffende, dat men hem wel by de voornaamste meesters in de kunst mag gelykstellen*.' Deze woorden, door Boitet in zijne *Beschryving der stad Delft* gebruikt, zijn niet van overdrijving vrij te pleiten. Leeuwenhoek's werken kunnen hoogstens bewijzen, dat hij in de hier opgenoemde wetenschappen eenige elementaire kennis bezat; zeker is het echter, dat hij, althans op het gebied der natuurwetenschappen, een autodidact geweest is.

In het jaar 1660 werd Leeuwenhoek aangesteld tot '*Camerbewaarder van de Camer, daer de H.H. Schout, Schepens en die van de wet deser Stadt vergaderen*', een 'baantje' gelijk men in onze dagen aan oude bedienden zou geven, maar dat in dien tijd als eene niet oneervolle sinecure werd beschouwd, waarvan men de werkelijke functiën weer door derden mocht laten waarnemen. De 'Camerbewaarder' was volgens zijne instructie gehouden '*de voorz. Camer te openen ende te sluyten, soo op ordinaris als op extraordinaris vergaderingen van de voorn. Heeren op soodanige wyzen als des vereyscht ende nodig sal wesen; item deselve Heeren te betonen alle respect, eere ende reverentie ende naerstelyck te agtervolgen ende getrouwelyck te effectueren alle diensten, die hem sullen werden belast, ende in secreet te houden 't gunt hy in de Camer soude mogen hooren; de voorz. Camer pertinentelyck te reynigen ende schoon te houden, 't vuyr, soo wanneer den tyd sulcx sal vereyschen, op syn bequamen tyd aan te leggen ende de koolen, die ongeconsumeert soude mogen wesen, tot syn profyt wel te bewaren, dat geen ongeluk daarvan ofte van het Ligt van de kaarsen en geschiedde, ende sal voorts alles doen, dat een goet ende getrouw Camerbewaarder schuldig is te doen en behoort*'[1]. Ook was hij generaal-wijkmeester, en beide betrekkingen brachten hem drie à vier honderd gulden 's jaars op.

Van den tijd zijner vestiging in Delft tot op het jaar 1673 vernemen wij van Leeuwenhoek niets. Hij schijnt dit geheele tijdvak, onbekend buiten den kring zijner vrienden, in de veelgeprezene *aurea mediocritas* doorgebracht te hebben, zich voortdurend oefenende in de constructie zijner mikroskopen, waarvan hij, volgens zijn eigen getuigenis, verscheiden honderden bezat en die hij in al hunne onderdeelen zelf vervaardigde. Ook in dit opzicht was hij geheel autodidact. '*Men moet weten*,' zegt hij zelf, '*dat ik in geen konsten ben onderwesen, daartoe men hamer of vyl gebruikt, als alleen, dat ik heb gesien hoe men het staal hard, en tempert, en een dril maakt, waarmede men een gat in yser, koper of silver drilt. Hoe en waarmede een silversmit zyn silver aaneen soldeert*.' Ook zijne gereedschappen vervaardigde hij zelf, en wel met zoo goed gevolg, dat hij tien jaren na den tijd, waarop hij de aangehaalde woorden

1 Volgens mededeeling van Dr. Soutendam aan den Heer Haaxman, t.a.p., blz. 14.

schreef, kon zeggen: '*alhoewel ik gans geene onderrigtinge hebbe gehad, om in eenig metaal met hamer ofte vyl te arbeyden. soo monteer ik echter myn glasen; en myn glasen syn soo toegestelt, dat werkbasen in 't Gout seggen, my niet te sullen nawerken*.' Ook in het glasblasen had hij zich de noodige handigheid verworven, door '*agting te nemen op de handeling van een glasblaser. die op onse jaarmart in de stad was gekomen, en syn glasblasen by de lamp om gelt liet zien*.' Verreweg het grootste aantal der door hem gebruikte mikroskopen hadden geslepen lenzen, en juist in de nauwkeurigheid, waarmede deze kleine glazen geslepen waren, overtrof Leeuwenhoek al zijn tijdgenooten. Welke middelen hem daarbij ten dienste stonden, weten wij niet, daar hij zijne methode steeds geheim heeft gehouden, en alle vragen, die hieromtrent tot hem gericht werden, ontwijkend beantwoordde.

Behalve de 26 mikroskopen, die Leeuwenhoek aan de *Royal Society* vermaakte, liet hij nog 247 compleete instrumenten na, en 172 gemonteerde lenzen, die den 29sten Mei 1747 verkocht werden. Een van deze mikroskopen, die in het Utrechtsch natuurkundig kabinet bewaard wordt, vergroot volgens Prof. Harting 270 maal. Volgens den catalogus zijn er onder de verkochte voorwerpen ook enkele doubletten en tripletten geweest.

Blanchard onderstelt, dat Leeuwenhoek behalve de hier genoemde en boven beschrevene zeer eenvoudige mikroskopen nog andere bezat, die hij voor zijn persoonlijk gebruik bewaarde, nooit aan anderen liet zien en voor zijn dood zou hebben doen verdwijnen. Het komt ons voor dat er weinig grond voor dit vermoeden bestaat. Eene langdurige oefening en een buitengewoon scherp gezichtsvermogen stelden Leeuwenhoek in staat, door zijne mikroskopen meer te zien dan aan anderen mogelijk was. Hij zelf beklaagt zich herhaaldelijk, dat de teekenaar, dien hij gebruikte om de platen voor zijne werken te teekenen, of de personen, aan welke hij zijne praeparaten liet zien, deze minder helder en duidelijk zagen, dan hij zelf. De overlevering verhaalt (volgens van Haastert), dat hij kettinkjes van goud zóó fijn wist te maken, dat hij er een vloo aan vastlegde.

Uit den catalogus der door Leeuwenhoek nagelaten mikroskopen blijkt het, dat bij 160 instrumenten de lenzen tusschen zilveren, en bij 3 tusschen gouden plaatjes gemonteerd waren. Bij de mededeeling van zijne onderzoekingen van het sap van

een wijngaard, spreekt hij van zijn '*Thuyn, die binnen dese Stad leyd*' en van zijn '*Thuyn, die buyten de Stad leid*'. Elders spreekt hij over zijn paard, waarmede hij een wandelrit had gemaakt. Uit verscheidene brieven, waarin hij mededeelt welke physiologische werkingen hij bij zich zelven van verschillende wijnsoorten had waargenomen, en welke bestanddeelen of 'souten' hij daarin ontdekte, blijkt het, dat zijn kelder goed voorzien was van Duitsche en Fransche wijnen. Wij mogen dus onderstellen, dat Leeuwenhoek niet onbemiddeld geweest is, zoodat geene tijdroovende beroepsbezigheden hem verhinderden, zich geheel aan zijne lievelingsstudie te wijden.

Gedurende de jaren 1654-1673 schijnt Leeuwenhoek zijne waarnemingen alleen aan eenige Delftsche vrienden te hebben medegedeeld. In het laatste jaar echter verkreeg de beroemde anatoom, Dr. Reinier de Graaf, zijne toestemming, om eenige zijner ontdekkingen aan het oordeel der Engelsche *Royal Society* te onderwerpen. Deze stap had een beslissenden invloed op Leeuwenhoek's verderen arbeid. Want de leden der *Royal Society* ontvingen niet alleen zijne mededeelingen met groote belangstelling, en lieten die onmiddellijk in de *Transactions* van het genootschap opnemen, maar zij moedigden ook den schrijver aan, om op het ingeslagen pad voort te gaan en zijne hoogst belangrijke onderzoekingen te blijven mededeelen. Zoodoende was de tot nu toe slechts in engen kring bekende natuuronderzoeker zeker, voor zijnen arbeid steeds welwillende, belangstellende, en bovenal bevoegde beoordeelaars te zullen vinden. Gedurende meer dan een halve eeuw bleef hij een ijverig medewerker aan de *Transactions*, en het genootschap erkende van zijnen kant 's mans verdienste, door hem reeds in 1680 onder zijne leden op te nemen, en wel op eene bijzonder eervolle wijze, die een duidelijk getuigenis aflegde van de hooge achting, welke men hem toedroeg.

Van 1673 tot aan zijn dood in 1723 valt de geschiedenis van Leeuwenhoek's kalm en onbewogen leven geheel samen met die zijner ontdekkingen. Onafgebroken wijdde hij zijnen tijd aan het mikroskopisch onderzoek van voorwerpen van den meest verschillenden aard. De resultaten zijner waarnemingen werden door hem nauwkeurig opgeteekend, en openbaar gemaakt in eene reeks van brieven, die of aan de *Royal Society*, of aan voorname of geleerde tijdgenooten, zoowel in 't binnenland als in het buitenland waren gericht. Met velen van deze verkeerde

hij op gemeenzamen voet, zooals uit een aantal zijner brieven blijkt. Constantijn Huygens betuigde herhaaldelijk zijne hoogachting en zijne ingenomenheid met Leeuwenhoek's ontdekkingen, en Christiaan Huygens vertaalde verscheiden van diens brieven in het Fransch. In de opdracht van het vijfde vervolg der brieven aan Frederik Adriaan, Baron van Reede, zegt Leeuwenhoek onder anderen: '*De zeer beleefde onthalinge, en het veelvuldig vermaak die my als ook de myne, te meermaal van Uw Hoog Ed. zoo op deszelfs vermakelyke Hof te Renswoude, als elders, zijn aangedaan, doet my dikwyls tot schaamtens toe daaraan gedenken*.' Het groote publiek stelde echter weinig belang in hem, en sprak over hem als over '*den curieusen Leeuwenhoek*'. Slechts enkelen schenen te beseffen, dat de wetenschap van den Delftschen natuuronderzoeker geen geheel onvruchtbare was. De bewindhebbers der O.I. Compagnie droegen hem van tijd tot tijd het onderzoek op van verschillende zaden en mineralen. Geneesheeren en heelkundigen wonnen soms zijn raad in over onderwerpen, waarin zijne bekwaamheid in mikroskopische waarnemingen hun van dienst scheen te zullen zijn.

Dat het gebrek aan belangstelling bij zijne landgenooten, Leeuwenhoek niet weinig hinderde, blijkt uit hetgeen hij den 13^{den} Maart 1716 aan Leibnitz schreef:

Die geene die in onse Landen, om haar kennisse en wetenschap, vergeldinge krygen, dat syn Heeren Professoren, Predicanten ende Meesters in de Latynze schoolen, die soo veel Latyn konnen, dat ze de jonge Luyden in die taal konnen onderwysen. De groote Hemel-beschouwer, wylen Christiaan Huygens, heeft my verhaalt, dat seker Persoon in een andere Provintie twee duysent guldens heeft bekomen, over syn dienst in 't maken van tafels. Waarover deselve misnoegt was, seggende, men behoorde hem beter uyt het lant te bannen, als dat gelt te geven; want hy heeft eerlyke luyden beledigt. Wat my belangt, ik hebbe eenige vereeringen bekomen; het eene is eene drinkbeker van gedreven Silver, ende van binnen vergult, ende dat van syn furstelyke doorlugtigheyt der Lant graaf van Hesser-Cassel: ende twee medaaljes met het afbeeltsel van syn furstelyke doorlugtigheyt Antony Ulrig, Hartog van Brunswyk enz.: wanneer ik de eer hadde, eenige jaren geleden, dat by my quam, om myne ontdekkinge te sien, en daar benevens toonde ik myne dankbaarheyt: waarop de Hartog antwoorde:

UE. gift is grooter als de myne, in 't kort ik weyger giften om niet verpligt te syn.

Ik hebbe gans geen genegentheyt gehadt, om yemant te onderwysen, want als ik het aan een gaf, soude ik het aan meer moeten doen: omdat verscheyde souden meenen, dat ik het aan haar uyt maagschap, en andere om haar gesaglkheyt, verschuldigt was: ende dus sou ik my tot een slaafagtigheyt overgeven: daar ik een vry man soek te blyven: en tragt ook geen loon daarvoor te trekken.

Het is eenige jaren geleden, dat eenige Heeren van de Hooge Regeringe van ons lant eenige van myne ontdekkingen quamen sien. Een van die Heeren seyde tot de andere Heeren in myne presentie: sal men soo veel arbeyt ongeloont laaten? Waarop de andere antwoorde: dit seggen wy alle, en waarom doen wy het niet?

Twee maanden na dit schrijven ontving Leeuwenhoek van de Hoogleeraren Cink, Narrez en Rega, leden van het collegie van 't *Wilde Swyn* te Leuven, als een blijk van belangstelling een zilveren medaille, die aan de eene zijde met zijn eigen borstbeeld prijkte, en aan de andere zijde een bijenkorf vertoonde, met de stad Delft in 't verschiet, en de boven dit opstel geplaatste spreuk als randschrift. Tevens was er een vleiend Latijnsch lofdicht bijgevoegd. Leeuwenhoek stelde deze onderscheiding op zeer hoogen prijs, en schreef den 12^{den} Juni 1716 aan de schenkers: '*...als ik gedenk aan de Lof-tuytingen, die in UEd. brief, ende in het Lof-digt, werden gemelt, soo werde ik niet alleen schaamroot, en myne oogen tranen meermalen; te meer omdat myn arbeyt, dien ik veel jaren agter een gedaan hebbe, niet is geweest om den lof, dien ik nu geniet, daardoor te bejagen, maar meest uyt een drift van weetgierigheyt... En daarbenevens dan yets ontdekt hebbende, hetgene aanmerkenswaardig was, hebbe ik het van myn pligt geagt, het ontdekte op het papier te setten, opdat het de wereltkundig soude wesen. - Nu is het soo verre gekomen, dat Gyl. Hoog geleerde, Hoog geagte en Seer vermaarde Heeren, my met de verhaalde presenten, dog onverdient, hebt begiftigt. Soo dient dan deese, om UEd. myne dankbaarheyt te laten toekomen; en wensche bequaamheyt te hebben, om namaals in staat te syn va eenige dienst te konnen doen.*'

Karel III, koning van Spanje, die eenige dagen in den Haag vertoefde, en op een oostewind wachtte om scheep te gaan,

zond den Prins von Lichtenstein naar Leeuwenhoek, om hem te verzoeken, zich op een nader te bepalen dag, met zijne mikroskopen en objecten bij den vorst te vervoegen. Ongelukkig belette de oostewind de uitvoering van dit voornemen. Ook een voorgenomen bezoek van koningin Anna van Engeland mislukte, daar Leeuwenhoek op dat oogenblik uit de stad was. Czaar Peter de Groote had een lang onderhoud met hem, en vermaakte zich onder zijne leiding twee uren lang met mikroskopische waarnemingen, onder anderen met den bloedsomloop in een aalstaart.

Den 20sten November 1717 schreef Leeuwenhoek aan de leden der *Royal Society*: '*Na myne gedagten sal dit myne laatste waarneming syn, die ik UE. Hoog Edele Heeren sal laten toekomen; omdat myne handen swak worden, ende een weynig bevinge onderworpen syn, dat afhangt van myne seer hooge jaren, die nu al* 85 *syn verloopen*.' In de volgende drie jaren ontving het genootschap dan ook niets van hem, maar van 1720 tot 1723 zond hij nog acht brieven naar Londen, en op zijn sterfbed belastte hij zijn vriend Johannes Hoogvliet met de zorg voor de vertaling van nog twee brieven, die hij juist voltooid had. Nog zes en dertig uren voor zijn dood was hij, volgens van Haastert, bezig met het onderzoek van eenige hem door de Bewindhebbers der O.I. Compagnie toegezonden stoffen, waarin men de aanwezigheid van goud vermoedde. Den zeven en twintigsten Augustus van het jaar 1723 eindigde zijn werkzaam leven. Zijn lijk werd in de oude of St. Hippolytuskerk te Delft begraven, waar zijne eenige dochter Maria zeventien jaar later een eenvoudig gedenkteeken voor hem liet oprichten.

II.

Het mikroskopisch onderzoek had tot op den tijd van Leeuwenhoek nog zoo weinig beoefenaars gevonden, dat bijna iedere waarneming, door ervaren oogen gedaan en onbevooroordeelde geesten verklaard, verrassende resultaten moest opleveren. Het was in die dagen voor den wetenschappelijken onderzoeker als voor den volkomen onvoorbereiden liefhebber van onzen tijd: alles wat hij zag, had voor hem al de bekoorlijkheid van het nieuwe. Ook Leeuwenhoek observeerde, zonder de minste volg-

orde in acht te nemen, elk voorwerp, waarvan hij door zijn mikroskopen iets meer hoopte te weten te komen. Wat hij heden, wat morgen waarnemen zou, besliste in den regel slechts het toeval. Zelfs wanneer hij zich vele '*devoiren*' gaf om eene zaak grondig te onderzoeken, bracht een enkel woord van een bezoeker, een enkele regel uit een brief hem plotseling op geheel ander terrein. Zijne brieven zijn eene getrouwe afspiegeling van zijne ongeregelde wijze van werken, en zeer terecht zegt Blanchard van hem[1]: '*Leeuwenhoek ne possédait pas le moindre sentiment de la méthode.... A t-il fait une découverte, au plus vite il la consigne, sans chercher à l'étendre; il y reviendra plus-tard, il y reviendra dix fois, vingt fois dans sa vie, mais toujours selon l'occasion. Si l'on énumérait toutes les observations de notre auteur dans l'ordre ou elles furent faites, on s'imaginerait que l'on a pris plaisir à faire la confusion*.'

Van de talrijke onderzoekingen en waarnemingen door Leeuwenhoek gedaan zullen wij hier slechts enkele bespreken, en wel die, waarop hij zelf steeds met voorliefde terugkwam, en die in zijne werken, meer dan andere, een afgerond geheel uitmaken.

Met het oog op de feestviering, welke in September van dit jaar in Delft zal worden gehouden, ter herdenking van den dag waarop Leeuwenhoek voor het eerst infusoriën waarnam, verdient deze ontdekking hier het eerst vermeld te worden. '*Omtrent halff September* 1675', schrijft Leeuwenhoek aan Const. Huygens, '*ontdekten ik in regenwater dat eenige weynige dagen in een ton, die van binnen geverft was, hadt gestaen, kleyne diertgens, die in myn ooge, meer dan thien duysent mael cleynder waren, dan het diertge dat D^or^ Swammerdam heeft afgebeelt, en met den naem van watervloo of waterluys noemt*.' Uit de hierop volgende beschrijving kan men afleiden, dat Leeuwenhoek verscheiden tegenwoordig algemeen bekende vormen heeft waargenomen; in de staarten waarvan hij spreekt herkennen wij het zweepvormig aanhangsel der Monaden: de '*ongelooffs dunne pootgens, beentgens en vinnetgens*' vinden wij in de rijen trilharen terug, die bij vele infusoriën als bewegingsorganen dienen. Later ontdekte Leeuwenhoek, dat zuiver regenwater geen infusoriën bevatte, evenmin het zeer koude water van een put achter zijne woning, maar dat de diertjes zich in

1 t.a.p., blz. 403.

het regenwater begonnen te vertoonen, nadat het eenigen tijd in de open lucht had gestaan, en in het putwater, zoodra de temperatuur hooger was geworden. Sneeuwwater, dat hij drie jaren lang in eene goed gesloten flesch had bewaard, vertoonde geen spoor van infusoriën, maar zoodra het eenigen tijd aan de lucht was blootgesteld, bleven ook hierin de diertjes niet uit. Hij stelde zich voor de scherpe bestanddeelen van de peper op te sporen, en wilde beproeven, uit eene waterige infusie kristallen te verkrijgen, welker hoekige en kantige vormen volgens zijne theorie de prikkelende eigenschappen van de specerij zouden verklaren. Na weinige dagen wemelde deze infusie van kleine dieren.

Nauwkeurige beschrijvingen van de door hem waargenomen infusoriën vinden wij bij Leeuwenhoek niet; evenmin waarnemingen omtrent de levensverschijnselen bij deze dieren: Daarentegen geeft hij zich veel moeite, om het aantal dier schepselen in een enkelen waterdroppel te begrooten. De methode, die hij hiertoe volgde, en die hij in een brief aan den secretaris der *Royal Society* meedeelde, willen wij hem hier zelven laten beschrijven:

‘*Ik heb noyt vastgesteld, datter zoo veel dieren in 't water zyn, maar zeg doorgaans, dat ik my imagineer zoo veel te sien*.’

Myn verdeelinge van het water en tellinge van de dierkens geschiet dusdanig. Ik imagineer my een droppel water zo groot als eene groene Erwt. Ik neem dan eene zeer kleyne quantiteit water, dat ik in eene ronde gedaante brenge, seer na van eene en deselve groote als een geerstgreyntge, dese laatst geseyde quantiteit water imagineer ik my een hondertste deel van een geseyde droppel water te zyn, want ik stel, dat wanneer de axe van een geerstgreyntge doet een, dat dan de axe van een groene Erwt wel 4 ½ *doet. Dit zoo zynde, zoo is de quantiteit water, van de grote van eene geerstgreyntge, volgens de gemene regels in de meetkonst, zeer na* 1/91 *deel van een droppel water*.

Dese quantiteit water van een geerstgreyntge, brenge ik suyver in een glase pypje (wanneer ik de dierkens aan d'een of d'ander Heer liefhebber zal laten zien), dit glase pypje verdeel ik weder in 30, 40 *of meer deelen, en brenge hetselvige dan voor myn microscope, door twee kopere of zilvere veeren, by my tot dien eynde daaraan gemaakt, om het glase pypje zoodanige gestalte voor myn microscope te geven, als het vereyst, en hoog en laag te schuyven, nadat het my goet dunkt*.

Ik heb onder andere seker Geleert Heer de dierkens op de voorverhaalde manier laten zien, dewelke oordeelde in 1/30 *deel van de quantiteit water van een geerstgreyntge meer als* 1000 *levende Schepsels te zien, hetwelk van de zelve Heer met groote verwondering aanschouwt wierd*.

Wij hebben de aangehaalde plaats in haar geheel medegedeeld, omdat zij duidelijk aantoont, hoe conscientieus Leeuwenhoek te werk ging, wanneer het er op aankwam, zijne dikwijls ongeloofelijk schijnende opgaven te rechtvaardigen.

Van bijzonder belang zijn de onderzoekingen van Leeuwenhoek over het bloed en den bloedsomloop. Swammerdam is ongetwijfeld de eerste geweest, die de bloedlichaampjes heeft waargenomen, maar zijne in 1658 gedane waarnemingen zijn eerst bijna eene eeuw later openbaar gemaakt. Malpighi beschreef in 1661 de bloedlichaampjes, door hem bij het stekelvarken waargenomen, maar hij hield deze ten onrechte voor vetbolletjes. In 1673 werden zij door Leeuwenhoek in het bloed van den mensch ontdekt, beschreven, en, voor zoover hem dit mogelijk was, ook gemeten. Hij komt tot het besluit, dat hun middellijn honderdmaal kleiner is, dan die van een ‘grof sant’, terwijl hij er bijvoegt, dat er, naar zijne berekening, ongeveer dertig zulke zandkorrels op één duim gaan. Niet weinig verwonderde het hem, dat de bloedlichaampjes bij visschen ovaal in plaats van rond waren, ‘*omdat ik myn selven niet konde voldoen*’ - schrijft hij - ‘*dat het natuurlyk wesen van de Bloet-deeltjens in de Vissen, ovale deeltjens konden zyn, als my inbeeldende, dat de volmaaktheid eerder na een rond, als na een ovaal moste zyn*.’ Een oogenblik meende hij den ovalen vorm te kunnen toeschrijven aan de samendrukking, welke de bloedlichaampjes in de nauwe haarvaten ondergaan, doch weldra bemerkte hij, dat zij ook buiten de vaten dezelfde gedaante vertoonen.

Galenus had reeds de meening der ouden bestreden, volgens welke de slagaderen lucht, en geen bloed zouden bevatten. Gedurende de middeleeuwen bleef men nog hardnekkig vasthouden aan de door geene enkele waarneming bevestigde opvatting, dat de beide harthelften onmiddellijk met elkander in verband stonden, en dat in de aderen het bloed van het hart afgevoerd en niet,

zoo als tegenwoordig ieder weet, naar het hart toegevoerd werd. Vesalius had bewezen, dat de gewaande opening in het hart niet bestond; Colombo, Cesalpino en Servet (wiens werken even als hij zelf door Calvin verbrand werden) ontdekten het feit, dat het bloed uit de rechter harthelft naar de longen stroomt, om van daar naar de linker harthelft terug te keeren. Fabrizio d'Acquapendente zag het eerst de kleppen in de aderen, welke de beweging van het bloed in elke andere richting dan naar het hart toe onmogelijk maken, doch eerst Harvey maakte van deze opmerking gebruik, toen hij in 1619 zijne ontdekking van den bloedsomloop bekend maakte. Zeer terecht is deze ontdekking de basis der nieuwere physiologie genoemd. Maar de leer van Harvey was verre van volledig; wel had hij de rol begrepen, welke het hart in den bloedsomloop speelt, maar hij wist niet, hoe de slagaderen in aderen overgingen, en onderstelde dat deze overgang onmiddellijk plaats had, of dat de poreusheid der deelen hierbij te hulp geroepen moest worden. Aan het geduld en de vindingrijkheid van Leeuwenhoek komt de eer toe, van te hebben aangevuld, wat aan Harvey's waarnemingen ontbrak. Hij ontdekte den bloedsomloop in de capillaire vaten of haarvaten, en gaf niet alleen zeer juiste beschrijvingen en nauwkeurige teekeningen van den overgang van slagaderen in aderen, maar wist ook het verschijnsel zoo duidelijk onder den mikroskoop te laten zien, dat de meest verstokte tegenstanders zich tegen het- getuigenis hunner oogen niet langer konden verzetten. De doorschijnende zwemvliezen van een kikvorschpoot, de ooren van een konijn, de staarten van kikvorschlarven en zeer jonge alen, de vinnen van jonge botjes, de vlieghuid van de vleermuis werden door hem onder den mikroskoop gelegd, en vertoonden een schouwspel waaraan hij zich niet kon verzadigen en waar hij onophoudelijk met verrukking van sprak. Over den omloop in den staart der kikvorschlarve schreef hij onder anderen: ‘*de loop van het Bloet in het geseyde Dierke, overtreft alle de Bloetloopen die ik in Dieren en Visschen heb gesien, ja het vermaak is my menigmaal soo groot geweest, dat ik niet geloof dat er Fonteynen op den Aerdbodem, hetzy door konst toegestelt ofte die uyt de Natuur syn, ofte ook andere beschouwingen, myn gesigt soo een vergenoeginge soude geven, als deze wormen gedaan hebben*.’ Als wij de tallooze menigte der bloedlichaampjes door dien snellen loop zien medevoeren, dan is het, zegt hij ‘*als of wy ons inbeelde door eenige groote schuer of*

opening van een Venster of diergelyke, een jagtsneeuw die door een starke wint werd voortgedreven, voorby het gesigt passeerde', of wel '*als of wy kleine erten van eene schuynze plank sagen afrollen*.'

Ook in andere opzichten was Leeuwenhoek met zijne begrippen omtrent den omloop der vochten zijn tijd ver vooruit. Hij wist dat de vaten, hoe onbegrijpelijk klein ze ook zijn mogen, eigen wanden hebben, en heeft zelfs gezien, dat in die wanden soms spieren voorkomen, die loodrecht op elkander gericht zijn. Hij wist dat het bloed niet in het hart wordt gemaakt, maar dat dit alleen een orgaan is tot voortbeweging. Hij meende, dat zich, tengevolge der 'bovengemeene warmte' van het hart, het bloed daarin uitzette, en dat zoo '*de Musculen waer uit het hert bestaat, haer extraordinarie komen uyt te rekken, en deze uytrekkinge niet langer konnende wederstaan, worden de musculen, en senuwen (beeld ik my in) seer schielyk, en met kragt ingetrokken, door welke intrekkingen, het bloed, door behulp van de klapvliesen die in de Venae syn, gestoten wert in de Arteriën, en soo ras en is het bloed niet gestoten uyt het hert of de musculen van 't hert brengen hetzelve weder in syn natuurlyke gestalte, hetwelk niet en kan geschieden, omdat geen ydel in 't hert kan syn, of het bloed moet met een groot gewelt weder gestort worden uyt de Venae in 't hert*', enz. Men ziet dat Leeuwenhoek, zoodra hij speculatiën en theorieën in plaats van waarnemingen ten beste geeft, het voorzichtige 'ik beeld mij in' niet vergeet. Ook omtrent de wijze, waarop het bloed tot voeding der weefsels kan bijdragen heeft hij zeer bepaalde begrippen. '*Het bloed*', zegt hij, '*werd seer sagt, door dese dunne vaatgens als gekleynst, om de vlees en andere deelen van ons lichaam te voeden*.'

De spermatozoën, die door een Leidsch student, Ham genaamd, ontdekt en aan Leeuwenhoek vertoond waren, gaven dezen aanleiding tot uitgebreide onderzoekingen, die hem dezelfde bestanddeelen (door hem voor diertjes gehouden) in het sperma voor de meest verschillende soorten van gewervelde en ongewervelde dieren deden ontdekken. Leeuwenhoek grondde op het voorkomen dezer gewaande diertjes eene geheele theorie van ontwikkeling van het dierlijk organisme, die in zijn tijd veel

opzien baarde, doch later gebleken is, geheel onjuist te zijn. Het parallelisme, dat hij met behulp van deze theorie tusschen de voortplanting van dieren en planten zocht aan te wijzen, bracht hem noodzakelijk tot even onjuiste gevolgtrekkingen. Toch hebben deze onderzoekingen op de wetenschap een ingrijpenden invloed uitgeoefend, en gediend om eene menigte vooroordeelen en dwaalbegrippen, welke sedert jaren door geleerden en ongeleerden op gezag van de ouden waren aangenomen, te bestrijden en uit te roeien.

In onze dagen heeft zich het vraagstuk der spontane generatie, d.i. van het ontstaan van levende wezens zonder eieren, kiemen of zaden op nieuw op den voorgrond gedrongen. Maar terwijl thans het beroemde: *omne vivum ex ovo* van Harvey onder de geloofsartikelen van het publiek is opgenomen, en de spontane generatie door betrekkelijk weinigen, 'tzij op grond van eigen waarnemingen, 'tzij omdat men haar *a priori* voor waarschijnlijk houdt, wordt aangenomen en verdedigd, was in Leeuwenhoek's dagen juist het omgekeerde het geval. Omtrent het ontstaan van lagere diersoorten heerschteu toen de grofste en ongerijmdste voorstellingen. Vooral de in dien tijd veel gelezen werken van Pater Kircher wemelen van verhalen over het ontstaan van wormen uit planten, van slakken uit verrotte bladeren, van vliegen uit bloemen of boombladeren, en vooral van menschelijke parasieten uit zweet en stof. Leeuwenhoek, die al deze fabelen grondig wederlegde, door het ontstaan en de ontwikkeling dezer dieren na te gaan, en die zeer volledige waarnemingen heeft gedaan over de gedaanteverwisseling van vele insekten, maakte zich tusschen beiden geweldig boos op de personen die zulke leugens verkondigden en de goê gemeente, die dat alles voor goede munt opnam. ‘*Ik moet seggen*’, schreef hij aan den Leuvenschen Hoogleeraar Cink, ‘*dat het te beklagen is, dat Kircherus soo veele onwaarheden heeft op het papier gebragt, als wy in syne Onderaartsche Werelt vinden. Dit syn seggen, dat er levende Schepsels uyt het verderf van alle Planten en Vrugten voortkomen, heeft soo veel diepe wortels geschooten in den Mensch, dat se daar niet wel uyt te brengen syn... Hadde Kircherus een goet Vergroot-glas gehad, ende hetselve wel konnen gebruyken, in 't ontleden van de Schepselen, tot soodanige kleyne Dieren toe, die byna ons gesigt ontwyken, hy soude zoovele onwaarheden aan de werelt niet hebben nagelaten. Seker Schryver in ons Lant noemt*

hem den schryfsieken Kircherus; en ik soude hem noemen den ligtgeloovigen en seer vermetelen Kircherus.'

In een brief aan den Keurvorst van de Pfaltz verhaalde Leeuwenhoek hoe zeker predikant volhield, dat de mosselen uit de lucht vallen, en daar door dampen van de zee, exhalatiën enz. gemaakt werden, en hij liet er op volgen: '*Ik soude wel meerder hier aanlassen van de verdere onnosele stellingen van de Predicant, omtrent de voortteelinge van veel Dieren uit de exhalatiën, uit de vergaande of verrotte lichame, en hoe de Mosselen aan de appelboomen hangen. Maar ik schame my verder uittreksel uit de Heer syn brief te verhalen, en wy moeten bedroeft zyn, dat men nog heden zooveel Menschen onder ons vind, daarvan eenige voor Geleerde Luyden uit gaan, en gestelt zyn omde oude dwalinge tegen te gaan, ende de waarheyt te omhelsen, die soo dom zyn*.'

Onze voorvaderen waren, gelijk bekend is, zindelijker op hun huis en hunne meubelen, dan op hun lichaam. Het algemeen geloof, dat verschillende soorten van menschelijke parasieten - ook die welke tegenwoordig slechts bij zeer verwaarloosde personen voorkomen - 'van zelf' konden ontstaan, had ten gevolge dat men, zelfs in voorname huisgezinnen, in eene kleine herhaling van de derde der Egyptische plagen niets aanstootelijks vond. Een 'voornaam ende geleert Heer' bekende aan Leeuwenhoek, dat ook zijne familie onder zulk eene bezoeking gebukt ging, maar dat er niets aan te doen was. Leeuwenhoek dacht er anders over en gaf hem goeden raad, en '*met dit laatst geseyde, was desen Heer voldaan, en ik verstond daarna dat hy een van syne Dienstmaagden had laten gaan, omdat*...' hem gebleken was, dat de oorsprong der ongenoode gasten minder mysterieus was, dan hij aanvankelijk meende.

Leeuwenhoek stelde zich bij het onderzoek van insekten en andere kleine dieren niet tevreden met het doen van waarnemingen, waartoe het toeval hem de gelegenheid schonk, maar hij nam zelf opzettelijke proeven, door bij gevangen voorwerpen onder geschikte omstandigheden - soms zelfs ten koste van zijn eigen vleesch en bloed! - de eieren, en de zich daaruit ontwikkelende larven, poppen, en volkomen insekten te bestudeeren. Op deze wijze nam hij onder anderen proeven met de vleeschvlieg, de mier, de klander en andere snuitkevers, de wolf, de vloo, de luis en de bladluis. Vele tot op dien tijd onbekende bijzonderheden van den lichaamsbouw of de levenswijze dezer

dieren, werden door hem aan het licht gebracht. Hij kende de gewoonte van vele vliegen en sluipwespen, om hare eieren in de poppen van andere insekten te leggen, en daardoor de verzamelaars van vlinders te leur te stellen, die, zooals zeker Heer van zijn bekenden '*uyt tonnekens die uyt eenderley Rupsen waren geformeert vier Capellen of Papillion sverkregen had van een fatsoen en gedaante en uyt het vyfde drie ordinaire of gemeene vliegen*', uit welk feit deze Heer wilde afleiden, dat de vliegen wel degelijk uit bederf voortkwamen. Proeven met den wolf en de klander genomen brachten hem op de gedachte om de graanzolders door zwaveling tegen de plunderingen van die insekten te vrijwaren. Hetzelfde middel wilde hij toepassen op de schepen waarin de foelie werd aangevoerd, nadat hij bemerkt had, dat de zoogenaamde witte foelie (eene onbruikbare soort, die men vroeger aan misgewas toeschreef), niets anders was dan gewone foelie, die van binnen door insekten was uitgevreten.

Wanneer men mocht meenen, dat de belachelijke en onwetende geneesheeren, heelmeesters en apothekers uit Molière's werken slechts produkten zijn van de fantasie van den grooten komikus, zou de lectuur van enkele brieven van Leeuwenhoek voldoende zijn, om te doen zien, dat Molière de zaken weinig of niet overdreven heeft.

Leeuwenhoek, die vrij wat meer anatomische en physiologische kennis bezat dan de meeste vertegenwoordigers der medische faculteit in zijne dagen, zou zich wel gewacht hebben om de hulp van geneesheer of apotheker in te roepen. Hij schreef, waarschijnlijk onder den indruk van zijne onderzoekingen omtrent den bloedsomloop, de meeste ziekten toe aan verdikking van het bloed, waardoor de haarvaten verstopt werden, en hij cureerde zich door groote hoeveelheden warme thee of koffie te drinken. Volgens hem zouden de geleerde Heeren, wier middelen hoofdzakelijk op purgeeren en aderlaten neerkwamen, zich gehaast hebben, om, zelfs als hij weer aan de beterhand was, '*daar nog een maag, en darmschrappertge op te setten*.' - '*Ik hebbe een kleyne agtinge voor veel gebruyken der Medecinen*,' schreef hij, '*en nog minder als van een onverstandige worden voorgeschreven*.' En elders: '*Wat my belangt, ik houw ook van geen purgerende Medecinen, nog ook van geen*

saken, die de tonge onaangenaam zyn, want zynze de tonge niet aangenaam, hoe konnen ze het lighaam aangenaam zyn?' Hij schreef aan Heinsius dat zeker voornaam geneesheer bij hem geweest was, en zeer geijverd had tegen het eten van zuur en van visch. De doctor verklaarde, die nooit te gebruiken en hoopte met dit dieet nog tachtig jaren te zullen leven, '*alhoewel*', voegde Leeuwenhoek er tusschen twee haakjes bij, '*hy syne rekening qualyk gemaakt hadde, ende dat misschien, hadde hy wat meer zuur ende vis, ende minder wyn genuttigd hád, zyn leven van een langer duur zou hebben konnen zyn*.' Leeuwenhoek's hoofdargument ten voordeele van zuur en visch was het feit, dat hij zelf, wanneer hij zich niet wel gevoelde '*door het eten van vis, met een sausse van boter en edik, verquikt was geworden*.'

De geringe dunk, welken Leeuwenhoek in 't algemeen van de faculteit koesterde, belette hem niet, om haar, zoo dikwijls men het verlangde, met de meeste bereidwilligheid zijne hulp te verleenen. Bij herhaling werden hem door geneesheeren voorwerpen ter onderzoeking aangeboden of toegezonden, welke hunne patiënten. voorgaven op de eene of andere wijze te zijn kwijt geraakt. Het bleek dan in den regel, dat zij door hunne zieken misleid waren. Gelukkig voor de lichtgeloovige doctoren, dat Leeuwenhoek beleefd genoeg was, om hun namen te verzwijgen!

Ook op het gebied der plantenanatomie heeft Leeuwenhoek belangrijke bijdragen geleverd. Wij kunnen hier slechts met een enkel woord vermelden, dat hij de inwendige vorming van het hout in vele planten duidelijk maakte, en daarbij opgaande vaten, stippelvaten en mergstralen beschreef; dat hij de ontdekker is geweest van de eenvoudige spiraalvaten, de zoogenoemde 'Treppengänge' en van de poreuse vaten der pijn- en denneboomen, terwijl hij de ontkieming van verschillende planten vrij nauwkeurig beschreven heeft. Alleen bij zijne nasporingen van de inwendige samenstelling van het hout van den kokosboom willen wij nog even stil staan. In den over dit onderwerp aan Boerhave gerichten brief herinnerde Leeuwenhoek, hoe hij reeds voor eenige jaren had opgemerkt, dat stroo en riet slechts opgaande vaten hadden, terwijl onze inlandsche houtsoorten ook horizontale vaten hadden. Door die horizontale

vaten werden de voedende sappen naar den omtrek van den boom gevoerd, waar jaarlijks een nieuwe houtlaag en een nieuwe bastlaag moesten worden gevormd. Deze horizontale vaten gaven aan het hout de noodige stevigheid. Het stroo, het riet enz. waarbij zij ontbraken, hadden in plaats daarvan leden, '*waardoor de buyginge van den stam niet verder is, dan van lid tot lid*.' Leeuwenhoek had nu wel eens eene afbeelding van een kokosboom gezien, en was daardoor op de gedachte gekomen, dat ook die boom van leden moest zijn voorzien. Maar schoon hij al verscheiden malen verzocht had, dat men hem een stukje hout, al was het maar van een hand groot, uit Indië zou medebrengen, men was nalatig gebleven.

Eindelijk in het jaar 1715 '*arriveert een Stuurman in onse stad; die by my komt, en tot my seyt, dat op Batavia synde met eene bejaarde Jufvrouw aldaar was sprekende; dewelke na my was vragende; ende daarby seggende, dat ze myne boeken was lezende: waarop de Stuurman seyde, dat my seer wel was kennende; ende dat ik hem versogt hadde, een stuk van een Cocos-boom mede te brengen: ende dat hierop de Jufvrouw een stuk van een Coços-boom liet halen, dat omtrent een voet lang was, en omtrent tien duymen in syn diameter hadde*.' Het geschenk van de Bataviasche jufvrouw bezorgde den grijzen Leeuwenhoek eene groote voldoening. Zijne onderstelling bleek juist te zijn geweest, want in den kokosboom vond hij dezelfde verdeeling in leden en hetzelfde gemis aan horizontale vaten, waardoor zich onze inlandsche eenzaadlobbige planten kenmerken. Eene latere toezending uit WestIndië van hout en noten van den kokosboom stelde hem in staat, om de aangevangen onderzoekingen voort te zetten; en de nauwkeurigheid en ijver waarmede hij dit deed verdienen dubbele waardeering, als men in aanmerking neemt, dat hij bij het schrijven van zijn brief aan Boerhave bijna 84 jaar oud was.

III.

Er is een tijd geweest, waarin de mikroskopische waarneming, welker eerste resultaten in het laatst der zeventiende eeuw met zooveel ingenomenheid werden begroet, door de wetenschap allerwege met onverschilligheid en zelfs met wantrouwen werden

ontvangen. De mikroskoop was verlaagd tot een der werktuigen, die slechts bij de physique amusante te huis behoorden en werd uit het studeervertrek van den geleerde verbannen naar de huiskamer van den liefhebber. De grootste botanicus der achttiende eeuw, Linnaeus, sprak openlijk zijne geringschatting uit voor iedere mikroskopische waarneming. Lewes herinnert ons in zijne *Physiology of common Life*, dat de beroemdste physiologen uit het begin der tegenwoordige eeuw (Majendie en Richerand bijvoorbeeld) het bestaan der bloedlichaampjes ontkenden, en volhielden, dat de mikroskoop over dergelijke punten geenerlei licht kon verspreiden. Goethe was de tolk van een in zijne dagen vrij algemeen verspreid gevoelen, toen hij in zijn a phorismen schreef: '*Mikroskope und Fernröhrz verwirren eigentlich den reinen Menschensinn*.'

De verklaring van dit verschijnsel vinden wij in eene andere uitspraak van Goethe: '*Die Natur auffassen und sie unmittelbar benutzen, ist wenig Menschen gegeben; zwischen Erkenntniss und Gebrauch erfinden sie gern ein Luftgespinnst, das sie sorgfältig ausbilden, und darüber den Gegenstand zugleich mit der Benutzung vergessen*.' Goethe's opmerking was niet nieuw; reeds Baco had gezegd: het menschelijk verstand verhoudt zich tot de stralen der dingen als een ongelijk spiegelvlak, welks eigenschappen zich met die der dingen vermengen, waardoor deze verkeerd voorgesteld en bedorven worden. En hij had er op gewezen, dat ons verstand, door den wil en de aandoeningen beneveld, dat voor waar houdt, wat het wenscht, dat waar moge zijn.

Het valt niet te ontkennen, dat de bewering: 'onder den mikroskoop kan men zien wat men wil', tot op zekere hoogte waarheid bevat, vooral wanneer de waarnemer ongeoefend, of - erger nog - bevooroordeeld is. Een kringetje bijvoorbeeld, in het gezichtsveld van den mikroskoop waargenomen kan wellicht een schijfje zijn, maar ook een massief bolletje, een blaasje, de doorsnede van een klein cylindertje, eene plaatselijke verdikking, eene uitholling of eene werkelijke opening. En indien wij een van deze zaken verwachten te zien, zullen wij met tevredene ingenomenheid den mikroskoop wegschuiven, en zeggen, dat de waarneming onze vooruit opgevatte meening volkomen bevestigd heeft.

Maar de geoefende mikroskopist is niet zoo spoedig tevreden. Hij beproeft het voorwerp, welks beeld hij heeft waargenomen,

in het gezichtsveld te doen bewegen; hij beziet het bij opvallend en doorvallend licht of verandert den hoek, onder welken de lichtstralen het treffen. Hij laat geen mechanische hulpmiddelen of scheikundige reagentia ongebruikt, die hem omtrent den aard van het voorwerp opheldering kunnen geven. En het is meer dan waarschijnlijk, dat hij langs dien weg tot zekerheid zal komen, en door mededeeling zijner methode, die zekerheid ook aan anderen zal kunnen geven.

De mikroskopische waarneming is eene kunst, die men zich slechts door langdurige oefening kan eigen maken, en die in hare beoefenaars eigenschappen vordert, welke slechts bij betrekkelijk weinigen gevonden worden. In de eerste plaats zijn er goede handen en goede oogen noodig, maar daarenboven waarheidsliefde, strenge kritiek der eigene waarneming en eene kalme gemoedsstemming. Gelukkig zijn er in onzen tijd vele mannen, die de hier gestelde vereischten in zich vereenigen, en wier gemeenschappelijk streven op het gebied der mikroskopie een der hechtste grondslagen uitmaakt van het gebouw der hedendaagsche wetenschap.

Wij hopen den lezer overtuigd te hebben, dat Leeuwenhoek de meest verschillende takken der natuurwetenschap verrijkt heeft met waarnemingen, die in zijn tijd geheel nieuw waren, en tot op onze dagen hare waarde hebben behouden, en dat hij de heerschende vooroordeelen en dwalingen van zijn tijd met goed gevolg heeft bestreden. Deze laatste verdienste is voorzeker niet de geringste; want terecht merkt Bonnet op: ‘*Démontrer une erreur, c'est plus que découvrir une vérité: car on peut ignorer beaucoup, mais le peu que l'on sait il faut au moins le savoir bien*.’ Ons blijft nog over, na te gaan in hoeverre hij de eigenschappen bezat, welke wij voor den wetenschappelijken mikroskopist als onmisbaar voorstelden.

Dat Leeuwenhoek tot in zijn een en negentigste jaar bleef voortgaan met onderzoekingen, die een bijzonder ontwikkeld gezichtsvermogen en eene groote mate van handigheid in het vervaardigen der praeparaten vereischten, bewijst genoegzaam, dat hij voortreffelijke oogen en geoefende handen had. Zijn natuurlijk gezond verstand, de schranderheid waarmede hij van de hem ten dienste staande vrij gebrekkige hulpmiddelen wist

gebruik te maken, en de nauwgezetheid waarmede hij rekening hield met de omstandigheden, waaronder zijne proeven genomen werden, blijken uit iedere bladzijde van zijne werken. Zijn karakter vertoont zich in zijne brieven in een zeer gunstig licht. Hij blijft nederig en eenvoudig, bij alle eerbewijzen, die hem van zeer bevoegde zijde geschonken worden. Tegenstanders behandelt hij slechts dan met scherpte, wanneer zij verouderde dwalingen tegen beter weten in hardnekkig volhouden, of wanneer zij zijne waarheidsliefde in twijfel trekken. Vooral op dit laatste punt is hij uiterst gevoelig, en bij herhaling verzekert hij, dat hij een groot lief hebber van de waarheid en een hater 'van den logen' is. '*Ik tragt niet dan waarheden te ontdekken*', schrijft hij, '*en soo ik bevinde, dat ik hierin kome te missen*, *ik zal gaarne belydenis van myn dwalinge doen*.' En vele plaatsen van zijne brieven bewijzen, dat hij zich voor zulk eene bekentenis niet schaamde. Steeds maakt hij zorgvuldig onderscheid tusschen hetgeen hij werkelijk gezien heeft, en hetgeen hij zich 'geimagineert of ingebeelt' heeft.

De tijdgenooten van Leeuwenhoek verbaasden zich zeer, dat een ongeleerd man als hij, die de gewone klassieke opleiding van die dagen niet genoten had, en geene enkele taal behalve zijne moedertaal verstond, zoovele en belangrijke ontdekkingen had kunnen doen. Ook de schrijver in de *Revue des Deux Mondes* zegt: '*On voudrait voir Leeuwenhoek pourvu des connaissances générales qui permettraient à cet esprit ingénieux de s'élèver à quelques hautes conceptions. Avec une forte instruction, Leeuwenhoek aurait sans doute mérité d'être compté au nombre des génics dont 's honore l'humanité*.' - Wij geven gaarne toe, dat de stijl zijner brieven, die nu, even als zijne taal, vrij slordig is, dan beter zou hebben kunnen zijn, maar wij meenen te mogen betwijfelen, of de figuur van Leeuwenhoek er bij gewonnen zou hebben. Zoodra Leeuwenhoek den vasten bodem der werkelijkheid verlaat, en zich aan speculatiën en theoriën waagt, blijft hij beneden het middelmatige. Wij bewonderen hem, als hij verhaalt wat hij gezien heeft, maar kunnen dikwijls een glimlach niet weerhouden, als wij hooren wat hij zich imagineert. Ook de beste opvoeding kan ons niet brengen tot het vormen van 'de hautes conceptions' als wij wel is waar 'des esprits ingénieux' zijn, maar de vonk van het genie missen. Toch is Leeuwenhoek's invloed op de ontwikkeling der natuurwetenschap krachtig en blijvend geweest, en geeft ons het

recht, om hem onder de groote mannen van ons Vaderland te rekenen, en met den dichter van der Wilt te zeggen:

Het schrander breyn en kloek verstand,
Niet van die genen die de Wysen
Van 't Oude Roome en Grieckenland,
Door hare pennen doen verrysen:
Diens Wetenschap en Arrebeyd,
Als eygen veylen en verkoopen:
En 't pad, door andren reeds bereyd
Steeds volgen, sonder voor te loopen:
Maar van hem, die ons Eeuw verligt
Door Eygen vinding, en wiens Oordeel
De Wysen selver, leerd en stigt;
Het bygeloof tot waarheids voordeel
Verpletterd. 't Groote Werelds-boek
Ons opend. En Natuura's werken
Vertoond, Verheft. Dat 's Leeuwenhoek.

Amersfoort, April 1875.
Dr. E.D. PIJZEL.

Maandelijksche praatjes.

VII. 27 Juni.

Er zijn in de maand, die ten einde spoedt, in de politieke keuken van Nederland weêr vrij wat schoteltjes gestoofd en aan ons opgedischt, - schoteltjes van allerlei, soms ook van weinig aangenamen smaak, zoodat de maag, die ze allen zonder indigestie heeft kunnen verorberen, niets te benijden kan hebben aan die van den struisvogel, van wien overigens in de Natuurlijke Historie geleerd wordt, dat hij het in de staatkunde niet ver heeft gebracht, al vindt ook de struisvogel-politiek vele en warme aanhangers.

Ik kan - de mannen van kennis en verstand, van overtuiging en onbaatzuchtigheid, behoeven 't zich niet aan te trekken - onze politieke koks nooit aan het werk zien, zonder te denken aan den houder van een zoogenaamde *Pension bourgeoise* in 't Quartier Latin te Parijs.

Laat me die herinnering vertellen, al is zij Fransch.

De man, bij wien ik mij in 1862 voor eenigen tijd ‘in de kost besteed’ had, was het volmaakte type van den *cuisinier politique*. Hij had vroeger een bloeiende zaak gehad in de nabijheid der Tuileriën, maar ze verkocht, omdat de keizer, dien hij niet kon uitstaan, er zoo dikwijls voorbijreed.

Alleen 't zien van Napoleon III was voldoende geweest om den restaurateur, die nochtans, dank zij der uitbreiding en weelde van Parijs onder het tweede keizerrijk, even als de geheele winkelstand op weg was van rijk te worden, in woede te ontsteken en op het kantje te brengen van een beroerte.

Zijn vrouw had dien toestand gevaarlijk gevonden, en zoo was de gaarkok naar elders, en wel naar het studenten-kwartier verhuisd.

Daar voelde hij zich in zijn element; daar bewoog hij zich onder

de jeugd, die altijd in de oppositie is uit temperament en uit louter pleizier; daar ook politiseerde hij er duchtig op los.

Helaas, het bleek zijn gade al ras, dat manlief van de Scylla op de Charybdis verzeild was geraakt; dat hij, Napoleon willende vermijden, het *sans-culottisme* in de armen was gesneld.

Het ongeluk toch wilde, dat een student op zekeren dag een treffende gelijkenis meende te kunnen konstateeren tusschen Michot, - zoo heette de man - en Santerre, den brouwer, die zich in Juni 1792 zoo ongemanierd heeft aangesteld tegen Marie Antoinette.

Dat gaf den doorslag aan 's mans politiseer manie, en van het oogenblik dat hij zich, wat het uiterlijke betreft, had hooren vergelijken bij den grofsten Jacobijn der groote revolutie, trachtte hij hem ook in beginselen en daden te evenaren.

Zoo ernstig begon hij het te meenen, dat hij er nu en dan van sprak, om zijn vaderland te bevrijden, en van een roeping, die deze of gene zou kunnen hebben, om een vorstenmoord te begaan.

A propos van alles gaf Michot, die geregeld onze tafel presideerde, politieke beschouwingen, gekruid met de kernachtigste woorden aan 't adres van koningen en keizers, ten beste.

Soms luisterden wij naar hem, meestal niet, en ook gebeurde het wel eens, dat wij lachten en applaudisseerden.

Dit was onder anderen het geval, toen hij op den 15^{den} Augustus, den Napoleonsdag, met een rooden *fez* als Jacobijnen-muts op het hoofd, binnenkwam, zijn armstoel innam en ons begroette met: ‘Citoyens, c'est aujourd'hui la fête des tyrans!’

's Mans verschijning was in die mate kluchtig, zijn uitval zoo episch, dat wij de schotels op tafel deden dansen onder onze toejuiching, en, natuurlijk in scherts, het ‘*Guerre aux tyrans!*’ aanhieven, tot grooten schrik van de vrouw des huizes, die zeer bezorgd was voor haar man en erg bang voor *mouchards* en politie.

Deze bleven echter verre, en zeer wijselijk, want zeker zouden zij onzen kok niet beter en gevoeliger hebben kunnen straffen, dan hij 't nog diezelfden namiddag zich-zelven zou doen.

Waarschijnlijk nog meer opgewonden door den Champagne, dien hij schonk en dronk op den val van Napoleon III, door wien hem nooit iets in den weg was gelegd, liet hij zich midden in een kritiek van een regeeringsdaad de woorden ontvallen: ‘Si j'avais l'honneur d'être président de la République, je...’

Verder kon hij niet gaan. Dat was te veel gevergd van ons zelfbedwang, en ik geloof niet, dat de Olympus meer gedreund kan hebben onder 't lachen der Goden bij Vulcaan's verhaal van zijn echtelijke wederwaardigheden, dan het Hôtel *Racine* onder de uitzetting onzer lachspieren, toen wij den eigenaar zich zoo naïef hoorden droomen in de positie van ‘Hoofd van Frankrijk.’

Arme man! Op het oogenblik, dat hij op het Kapitool dacht te zijn, voelde hij zich eensklaps van de Tarpejische rots tuimelen. De studenten, die hij zoo lang, niet alleen met materieele spijs, maar ook met zijn staatkundige bespiegelingen gevoed had, en onder wie er wellicht waren, die hij reeds als zijn aanstaande ministers beschouwde, of, in ieder geval, als zijn trouwe volgelingen ten dage dat hij de Tuilerien zou bestormen, hadden hem uitgelachen. Dat was onoverkomelijk, - een ontzettende slag voor hem. De jeugd, de hoop van Frankrijk, had te kennen gegeven dat zij het idee van hem nog eens president der Fransche Republiek te zullen zien, bespottelijk, ja onmogelijk vond. Hij begreep dat zijn prestige *qua* politiek persoon niet zoo groot was, als hij zich altijd had verbeeld. Zijn liefste illusie was hem daardoor ontnomen en sedert dien dag kwijnde hij merkbaar weg.

Een enkele maal waagde hij 't nog wel een woordje in 't midden te brengen, wanneer politieke onderwerpen werden besproken, maar dan was er altijd iemand, om schertsend tot hem te zeggen: ‘Père Michot, taisez-vous; vous êtes trop ambitieux.’

Daarbij kwam nog dat er in 't vervolg nooit iets aan den een of anderen schotel kon haperen of een onzer wierp hem een aanmerking toe in den vorm van: ‘Dites donc, père Michot, si j'avais l'honneur d'être patron-cuisinier de l'hôtel Racine, je grillerais les côtelettes plus à-point’, of ‘la soupe serait moins maigre’, of iets dergelijks.

Die herhaalde speldeprikken verdreven den man eindelijk van tafel, welke dus van haar president werd beroofd, maar zonder dat hij in dezelfde hoedanigheid aan het hoofd der Republiek was geplaatst, de eenige verwisseling van zetel niettemin, welke Michot mogelijk geacht en zich toegedacht had.

's Mans einde was treurig. De *cuisinier politique* stierf een jaar later aan monomanie, en nog hoor ik zijn weduwe, als zij ons over politiek hoorde spreken, met tranen in de oogen smeeken: ‘Ah, je

vous en prie, messieurs, ne parlez-pas politique ici; c'est-elle qui a tué mon pauvre mari!'

Wie nu zal ons zeggen, hoevelen ook van onze politieke koks wegteren door onbevredigde eerzucht en den waan van miskend te zijn?

Hoevelen kunnen noode hun verwondering onderdrukken, dat zij nog niet aan de regeering zijn geroepen, waartoe zij, ofschoon door niemand in dat gevoelen ondersteund, zich-zelven uitsteken bekwaam oordeelen?

Wie kent, zelfs bij benadering, het getal van hen, die zich in staat gelooven om een goed kamerlid of minister te zijn, alleen omdat zij in bier- en koffiehuizen, in clubs en societeiten, in kiezersvereenigingen en meetings dag in dag uit honderd en een zitten uit te praten over staatkundige onderwerpen en personen; omdat zij kunnen schuifelen, fluiten, schelden zelfs als iemand iets zegt, dat hun niet bevalt; omdat zij zich, eindelijk, zonder kennis en oordeel en niet dan met de grootste moeite eenige gemeenplaatsen en citaten uit wetten, parlementaire debatten en werken van anderen in het verwarde en verwaande hoofd hebben gepompt?

Och of men eens wilde inzien, dat het: 't zijn altemaal geen koks die lange messen dragen, in niets meer waar is dan in de politiek, en dat het eeuwige gepolitiseer van rijp en onrijp en door dik en dun slechts misverstand en oneenigheid tusschen burgers van hetzelfde land verwekken en zijn welvaart en bloei dus niet bevorderen kan!

't Is echter te vreezen dat, wijl alle waarschuwingen van de geschiedenis, en niet het minst die van onze vaderlandsche, tot dusverre niet bij machte zijn geweest om tot dat inzicht te leiden, mijn wensch gerust mag worden gerangschikt onder de *pia vota*, waarvan de vervulling gehoopt, maar niet verwacht kan worden.

En of de hulp van het spiritisme, door de politiek ingeroepen, de wereld ook wel gelukkiger zal maken, meen ik te mogen betwijfelen.

Wij hebben in ons land reeds een merkwaardig staaltje gehad van het spiritisme, toegepast door politie of justitie, om aangaande vermeende boeven de waarheid te vernemen, - aan Parijs valt het niet benijdenswaarde voorrecht te beurt van staatkundigen onder haar burgers te tellen, die door de oproeping van geesten op de hoogte trachten te komen van Frankrijk's toekomstig lot.

Dit is ons althans gebleken uit het kurieus proces, waarvan de

veroordeeling van drie snaken, die fotografiën van geesten leverden, het voor de publieke moraliteit zoo voldoende einde is geweest.

Indien men zulk een proces in 't midden der 19e eeuw en in 't hartje der beschaving ziet voeren; indien men die menigte van lieden van stand en opvoeding als de *dupes* van zoo domme schelmstukken hoort getuigen, dat zij toch gezien hebben, wat zij wenschten te zien, ofschoon hun het eerste het beste te zien is gegeven, wat de oplichters bij de hand hadden; indien men ook overal, en bij ons, helaas, niet in de geringste mate, nog dagelijks allerlei toeren ziet verrichten met geesten, die gezegd worden zieken te genezen, verloren voorwerpen terug te brengen, op moeielijke vragen te antwoorden, enz., dan moet men verbaasd de handen ineenslaan, dat de bij- en lichtgeloovigheid der menschen sedert de middeleeuwen zoo weinig verminderd is en er voortdurend zoovele hoofden met hersens worden gevonden, op wie onderwijs en ontwikkeling ten eenenmale hun uitwerking missen.

De mediums van beroep zijn anders in den laatsten tijd niet zeer gelukkig geweest.

Na het tweetal dat te Arnhem zoo aardig is ontmaskerd; na de ontkleeding van Katie King te New-York; heeft men twee geesten, betrapt op heeter daad van bedriegerij, uit een club te Londen geworpen en een anderen, vertegenwoordigd door den heer Brediff, een der beroemdste (!) mediums van de Nieuwe en de Oude wereld, te Petersburg uit een salon.. gelachen.

Maar voor één medium dat valt, staan twee nieuwe op, terwijl het oude zelf niet zelden onder een anderen naam elders weêr gaat ‘werken’.

Trouwens zoolang er lui zijn die gefopt willen worden, zal het aan foppers niet ontbreken. Dit is tamelijk zeker.

Nu moet ik in mijn zwakheid bekennen, dat ik een enkel medium op zijn tijd niet onvermakelijk vind, mits het zich niet late snappen en toone zijn kunst te verstaan.

Een medium behoort even als een goochelaar, van wien het de jongere broeder is, zeer ‘handbehendig’ te zijn - de uitdrukking is van Bamberg senior - en den mensch met open oogen beet te nemen, maar moet er dan ook, gelijk de *prestidigitateur*, voor uitkomen.

Zijn list, vlugheid en maatregelen van voorzorg dienen het te waarborgen tegen overrompeling van den kant van het publiek, en zijn toeren moeten allen gelukken.

Laat het zich verschalken of gaan zijn aardigheden niet op, dan geeft het blijk van onbedrevenheid, en moet het, op zijn zachtst, aan de deur worden gezet.

In Sparta, waar men den dief ophing, die dom stal of zich liet betrappen, had men veel op met den behendiger kaper.

Een dom medium op te hangen, zou wat kras zijn, maar ik begrijp niet, waarom men zoo groote lankmoedigheid jegens zijn individu behoeft te hebben, als men in den regel pleegt te toonen.

Onlangs woonde ik een spiritistische *séance* bij. 't Waren liefhebbers, die zich voor geloovigen hielden. Ook het medium was onbezoldigd. Van oplichterij was dus geen sprake. Welnu, niets gelukte, en nooit heb ik onhandiger pogingen om ons bezig te houden bijgewoond.

En wat deed men toen? Men beklaagde het medium, dat van zijn kant de schuld wierp op den onwil der geesten, die een ongeloovige in het gezelschap hadden ontdekt.

Het medium bedoelde mij. Ik ging heen en, naar mij later verteld werd, waren de geesten.... onwillig gebleven.

Toch bevonden zich onder de aanwezigen een paar zenuwachtige dames, die al haar best hadden gedaan om zich op te winden en bepaald in extase verkeerden.

Die goede vrouwen verbeeldden zich een oogenblik dat zij geesten zagen en hoorden, maar toen ik nadere bijzonderheden vroeg omtrent hetgeen zij gezien en gehoord hadden, schenen zij niet welbespraakt genoeg of te kort te schieten in voorstellingsvermogen, om 't mij duidelijk te maken.

Keeren wij nu nog even naar het proces der fotografen van geesten terug, dan vinden wij onder de getuigen ook de tachtigjarige weduwe van Allan Kardec, den schrijver van *Le Livre des Esprits, l'Evangile et le Spiritisme*, enz., werken die in onze taal zijn overgebracht.

Het schijnt dat Mevrouw Allan Kardec geen portret had van wijlen haar man, in welk gemis een fotograaf onmiddellijk heeft voorzien.

Haastig beplakte hij een zijner bedienden met een grijze pruik en dito baard en gaf hem zooveel mogelijk het uiterlijk van een profeet, waarvoor Allan Kardec zich bij zijn leven had gehouden en op wien hij ook zooveel mogelijk had zoeken te gelijken.

Toen riep de sluwe fotograaf Allan Kardec's geest op; de be-

diende kwam te voorschijn, poseerde voor 't objectief en - een half uur later kuste Mevrouw Allan Kardec de beeltenis van haar man.

't Moet een even treurig als lachwekkend schouwspel zijn geweest, toen voor de rechters den bediende in kwestie het masker werd gemaakt, dat hij had gedragen als Allan Kardec's geest, en het oude vrouwtje niettemin het portret van dien geest aan haar lippen bracht, uitroepende: ‘Ik zweer u, dat ik den geest van mijn man heb gezien en hem in dit portret herken.’

Misschien zal het den een of ander interesseeren bij deze gelegenheid te vernemen, wie die Allan Kardec, de chef der spiritisten in Frankrijk, eigenlijk was.

Lyon had hem als Léon-Hippolyte-Dénizard Rivaille ter wereld zien komen, en onder dien naam had Parijs hem ook een twintig jaar als bureaulist van een paar theaters van den derden rang gekend, toen hij eensklaps optrad als Allan Kardec en schrijver van een boek, gewijd aan 't spiritisme, dat reeds lang zijn stokpaardje was geweest.

Het raadsel, van waar hem de naam van Allan Kardec was aangewaaid, heeft men lang te vergeefs trachten op te lossen, maar eindelijk is het dus verklaard, dat hij, op zekeren dag den geest oproepende van een voorvader, een koning van Bretagne voor zich had zien verschijnen, die hem had verteld, hoe hij Allan Kardec en armorikaansch prins was geweest en hoe zijn geest in hem, Rivaille, was gevaren.

Volgens de leer der zielsverhuizing van Pythagoras was dat niets vreemds en Rivaille geloofde aan die leer.

't Gevolg daarvan was dat hij, 't wel wat min vindende voor een vorstelijken geest, om, zij het ook in burgerlijk omhulsel, den theâter-liefhebbers kaartjes te verkoopen, spoedig zijn betrekking van bureaulist nederlegde en zich daarna uitsluitend en met vernieuwden ijver aan de verspreiding van de spiritistische begrippen overgaf.

Of nu die verklaring juist is, - daarvoor wil ik niet instaan, maar zeker klinkt *Allan Kardec* zuiver Celtisch en heeft een paar eeuwen na 't begin onzer jaartelling een vorst van dien naam in Bretagne geregeerd.

De Allan Kardec, die in April jl. is overleden, was overig ens

een braaf, gemoedelijk man. Al zijn werken getuigen dat, vooral zijn ‘Evangelie volgens het Spiritisme’.

In hoofdstuk XXIV van dat boek lees ik den eisch, dien hij aan goede mediums stelt en als den grondslag beschouwt van de spiritistische leer.

‘Een goed medium’, zegt hij, ‘is niet hij, die gemakkelijk mededeelingen ontvangt, maar degene, voor wien de goede geesten welwillendheid gevoelen. Van de voortreffelijkheid der zedelijke eigenschappen van het medium hangt alles af; zij oefent een alvermogenden invloed uit op het mediumschap.’

Men zal 't mij toegeven, dat indien allen, die zich met spiritisme bezig houden, aan dat voorschrift van den Franschen ‘profeet’ gedachtig waren en alle mediums waren toegerust met voortreffelijke zedelijke eigenschappen, niemand er aan denken zou, hen te vervolgen.

Maar hoe bitter klein zou dan hun getal niet wezen! Het mediumschap als winstgevend vak zou dan ophouden; er zouden geen bedriegers en bedrogenen meer zijn; kortom, men zou nog slechts naïeven en geloovigen hebben, die zich persoonlijk van zooveel spiritisme zouden doortrekken als zij verkozen, maar zich niet meer zouden beijveren, om met humbug en goocheltoeren aan anderen hun geloof meê te deelen en op te dringen.

En hier nu nog een vraag. 't Is deze:

Waarom is hij, die een spiritistische séance aankondigt, welke men niet dan tegen betaling van een zekere som kan bijwonen, minder strafbaar dan hij, die portretten verkoopt van zoogenaamde geesten?

Ik voor mij zou zeggen, dat de eerste integendeel meer straf verdient, omdat hij nog minder geeft voor het geld dat hij ontvangt.

De fotograaf levert ten minste portretten, van wien dan ook; een Williams en Brediff geven niets hoegenaamd. Gene laat nog een mannekijn of als geest aangekleeden bediende zien; deze laten òf niets zien, òf goochelen eenvoudig en leveren dus andere waar, als waarvoor zij betaald zijn. Zoowel de een als de anderen zijn bedriegers.

Ik hoop daarom eerstdaags te lezen, dat men, na de fotografen, ook eens een paar mediums van beroep in de doos heeft gestopt, omdat zij waarlijk niet minder misbruik maken van de beurs van zwakhoofdige evenmenschen.

Met den besten wil ter wereld is 't mij niet mogelijk een over-

gang te vinden van de spiritisten op de vrienden van den vrede Men zal me dus wel vergeven, als ik er niet naar zoek.

De leden zoowel van de *Ligue de la Paix* en den *Vredebond* als van de *Association for the reform and codification of the law of nations*, vooral van de laatste, streven er al meer en meer naar, om het oorlogvoeren te verminderen, - en wie zou die edele pogingen niet toejuichen?

't Is dan ook zonder de mannen te willen ontmoedigen, die zich aan het hoofd hebben gesteld van de vredebeweging, en zonder mij een ongepaste scherts te veroorloven ten opzichte van het zoo menschlievende doel, als ik met bescheidenheid twee menschen noem, die naar mijne meening met nog meer kans van slagen aan het werk zijn om de ramp van 't oorlogen te doen eindigen, namelijk Krupp, de Pruis, en Holtum, de Amerikaan.

Er gaat geen maand voorbij, of de dagbladen deelen ons meê, dat de gieter te Essen een nieuwe uitvinding heeft gedaan, waardoor zijn kanonnen dichter bij de volmaaktheid zijn gekomen.

Wat het woord ‘volmaaktheid’ in dien zin beteekent, ligt voor de hand. Krupp en de mannen van het vak kunnen het niet anders verklaren dan door: ‘In den kortst mogelijken tijd het grootst mogelijk getal menschen naar de andere wereld te zenden’.

De kanon-baron, - men geloove 't vrij! - wanhoopt er niet aan om te eeniger tijd zijn geschut zoo ver en zoo juist te doen dragen, dat er zich geen vijand, op welken afstand ook, tegenover kan stellen, zonder onmiddellijk te worden vermorzeld.

Daarbij komt nog de ontzettende hulp, die hij of zijn opvolger vroeg of laat verwachten mag van de hulp der elektriciteit.

De kennis van deze geduchtste aller machten is nog in haar kindsheid, maar reeds gaat zij vooruit, en wellicht hangt het ook hier, gelijk bij de meeste uitvindingen van belang is gezien, van het toeval af, dat op een mooien dag iemand uit zijn bed springt met het: ‘ik heb 't gevonden’!, en aan Krupp het geheim verkoopt om geheele legers door een elektrischen stroom neêr te vellen.

En dan, - wie ziet het niet in? - zal 't oorlogvoeren onmogelijk zijn geworden. Het genie der vernieling zal zelf aan de vernieling paal en perk hebben gesteld.

Langs een geheel anderen weg zou de Yankee Holtum dat doel kunnen bereiken. De man vangt eenvoudig de kogels op, - heusche kogels, uit heusche kanonnen geschoten.

En men denke daarbij niet aan Barnumschen bluf! Duizenden hebben 't gezien. Het kanon wordt geladen met kruit en kogel. Holtum gaat voor den muil staan van't geschut. De lont wordt aangebracht. De ontploffing volgt en... de man heeft den kogel in de hand.

Veronderstel nu eens dat alle soldaten even knap waren - en waarom zouden zij het niet kunnen zijn? - dan liepen zij, in plaats van zich, gelijk nu, te laten verminken, na den slag ieder met een paar kogels naar huis, en deden alsof er niets gebeurd was.

Moge Holtum niet in het graf dalen, voor hij zijn onschatbaar geheim aan het een of andere gouvernement verkocht, of, liever nog, aan de wereld ten geschenke gegeven zal hebben.

Men verdenke mij hierna gerust van pessimisme, maar ik blijf er bij, dat voor 't behoud van den vrede onder de menschen meer verwacht kan worden van uitvindingen, die hen te fel zullen teisteren of de vervolgingswapenen krachteloos zullen maken, dan van humanitaire wetten en vertoogen.

De mensch is nu eenmaal een strijdlustig wezen, dat van den oorsprong zijner geschiedenis af, noch individueel, noch tot volk vereenigd, zijn oorlogzuchtigen aard ooit heeft afgelegd of verloochend. Waarom zou hij het dan nu eensklaps gaan doen ter wille van een of meer verbonden?

Zoolang er kansen zijn in den oorlog, en deze den overwinnaar eer en voordeel, den overwonnene schande en nadeel aanbrengt, vrees ik dat alle pogingen van welmeenenden en zachtzinnigen vruchteloos zullen blijven.

Minder vruchteloos zullen, hoop ik, die zijn van hen, door wie de belangstelling in ons tooneel is opgewekt en telkens door nieuwe stof levendig wordt gehouden.

Aan de Groninger Akademie komt de eer toe van den eersten stoot te hebben gegeven tot de zoogenaamde ‘tooneelbeweging’, en wel door het uitschrijven van de prijsvraag betreffende Brederoo. Dat zal ongeveer een twintig jaar geleden zijn.

Het voortreffelijke en met goud bekroonde antwoord op die prijsvraag door Jan ten Brink, destijds nog student te Utrecht, is voor velen de spoorslag geweest om het tooneel der zestiende en zeventiende eeuw wat meer van nabij te bekijken.

En hoevele studiën over dat tijdperk onzer letterkundige en dramatische geschiedenis zijn sedert niet gevolgd?

Vooral de universiteiten gingen voort met ze uit te lokken. Zoo de Leidsche in 1873 die van den student Wijbrands over den Amsterdamschen schouwburg; zoo de Groningsche dit jaar die van de studenten van Leeuwen en Rössing over het leven van dr. Samuel Coster.

Ook aan verhandelingen van hoogleeraren en andere letterkundigen over tooneelonderwerpen van vroegeren datum is geen gebrek geweest, evenmin als aan akademische proefschriften.

Van deze laatste noem ik slechts twee uitstekende: dat van dr. Gallée, 't welk verleden jaar, en dat van dr. Kronenberg, 't welk dezer dagen verschenen is en mij aanleiding geeft tot een opmerking, die ik niet in de pen wil houden.

Zij is: dat al die degelijke geschriften, al die van evenveel scherpzinnigheid als van grondige studie der bronnen getuigende beschouwingen over dramatische schrijvers en tooneelgeschappen of rederijkerskamers uit den tijd van Brederoo en Vondel ongetwijfeld hoogst belangrijk en nuttig zijn, maar dat de vorschers zich wel wat veel in een en hetzelfde tijdperk bewegen.

Dat die periode zeer rijk is geweest, is onbetwistbaar en blijkt reeds voldoende uit de groote stof, die zij ter verwerking aanbiedt, maar toch heeft het mij getroffen, dat de prijsvragen, proefschriften enz., die er over loopen, *au fond* zoo groote gelijkenis met elkaêr hebben.

De vorm, de inkleeding verschilt, maar de gedachten en de mededeelingen zijn dikwijls dezelfde of althans van dezelfde strekking of denzelfden inhoud.

En hoe kan het anders? In hoofdzaak raadpleegt men dezelfde bronnen, soms elkaêr, en zeldzaam gelukkig is hij, die in een archief of bibliotheek iets heeft weten op te schommelen, dat aan het oog van anderen is ontsnapt of voor hen verborgen is gebleven.

Ik geloof dan nu ook, dat ieder die omtrent den oorsprong en de geschiedenis van het tooneel in de 16^{e} en 17^{e} eeuw op de hoogte wil komen, genoeg geschriften als gidsen heeft ontvangen, en zou gaarne zien, dat zij, die lust, tijd en talent aan de bevordering van den bloei van ons tooneel kunnen wijden, thans eens tot een ander tijdperk overgingen, b.v. tot het onze.

Wij moeten het van de oudjes, hoe uitmuntend zij in hun tijd ook mogen geweest zijn, toch niet hebben.

Brederoo en Vos, Meijer en Paffenrode, Rodenburg en Coster, Vondel zelfs kunnen wij niet meer in den schouwburg genieten, en ook de kleinste bijzonderheden, welke ons verteld worden omtrent de *Bloeiende Eglantier*, de *Lavendelboom, het Vijgeboomken, Trouw moet blijken, Nil Volentibus Arduum* en tutti quanti, maken ons tegenwoordig tooneel niet beter.

Wat wij meer behoeven dan studiën over het oude zijn studiën over het nieuwe, over het moderne drama en het moderne treuren blijspel bij ons en in andere landen; over de eischen van ons tooneel naar den smaak van ons volk en de richting die onze dramaturgen thans behooren te volgen, om te gelijk èn publiek te trekken èn, al leerende en onderhoudende, zich-zelven en de letterkunde te eeren.

Daartoe hebt gij een Tooneelverbond, zal men zeggen. Ik weet het. Maar het Tooneelverbond is niet zoo sterk of het kan nog wel wat hulp gebruiken en zou hiervoor, naar ik vertrouw, zelfs zeer dankbaar zijn.

Soms twijfel ik bovendien aan de macht van het Tooneelverbond en aan zijn goede uitwerking. Is het, omdat men er te veel van verwacht, er te veel op laat aankomen, en het particulier initiatief daardoor flauwer wordt? 'k Zou het niet durven zeggen; maar het komt mij voor, dat wij in jaren niet zoo weinig, vooral zoo weinig verdienstelijke of goede oorspronkelijke stukken hebben zien vertoonen als in de twee laatste.

't Is alsof de *animo*, het *feu sacré* voor het tooneel, na een poosje van flikkering, weêr aan 't uitgaan is.

Mag ik er ook niet op wijzen als op een vreemd en bedenkelijk verschijnsel, dat Schimmel en Hofdijk op dramatisch gebied niets van zich hebben doen hooren sedert de oprichting van het Tooneelverbond, waarvan zij nog wel bestuurders zijn?

Zien wij niet nog voortdurend op alle tooneelen van Nederland onvolledige gezelschappen, omdat direkteuren en artisten elkaêr verslinden van naijver en haat, wat voor menig auteur, die geen goede rolbezetting voor zijn werk kan vinden, een reden is om dit in portefeuille te houden tot betere dagen zullen gekomen zijn?

Er zijn echter ook dramaturgen, die wel wat veel van tooneelgezelschappen vergen; o.a. de heer Désiré Delcroix.

Van dien Vlaamschen schrijver, wiens in vele opzichten loftwaar-

dig drama ‘Lena’, door Mevrouw Kleine zoo boeiend gespeeld, terecht succes heeft gehad, heb ik een tooneelstuk in acht tafereelen, dat een personeel vereischt, zoo talrijk als moeielijk door eenig gezelschap kan worden geleverd, ter beoordeeling ontvangen.

Ik kan deze in een paar woorden geven, namelijk door te zeggen, dat, indien de titel ons niet meêdeelde, dat aan het werk in een Belgischen wedstrijd een prijs voor tooneelliteratuur is te beurt gevallen, 't onder de lezing nooit bij mij zou zijn opgekomen, om er het begrip van ‘tooneel’ of ‘vertooning’ aan te hechten.

Philippine van Vlaanderen toch - zoo heeten de acht tafereelen uit de dertiende-eeuwsche geschiedenis van 't Vaderland - zijn voor 't grootste gedeelte niets anders dan een goed en met warmte geschreven historisch verhaal, dat in dialoog is gebracht en daardoor een min of meer dramatischen vorm heeft gekregen.

Kan ik dus de vertooning niet aanbevelen, het zou mij verwonderen, als de lezing voor velen niet iets zeer aantrekkelijks had, vooral wegens den verkwikkelijken vrijheidsgeest, die er ons als uit tegenademt.

Ten slotte vraag ik nog het woord voor een ‘persoonlijk feit’, - gelijk men in deftige vergaderingen pleegt te zeggen.

Mijn ‘praatje’ der vorige maand heeft de eer gehad van den *Spectator* tot eene ontboezeming te verleiden.

Het weekblad, dat zich tot dusver nooit aan mijn werk heeft laten gelegen liggen, heeft eensklaps een aandoenlijke bezorgdheid voor mij getoond in het volgende pluksel (zie het nommer van 5 Juni):

Pas Op!

De schrijver van de m a a n d e l i j k s c h e p r a a t j e s in *de Gids* passe op, dat hij geen flaters meer begaat als in 't jongste nommer, waar hij, sprekende van eene beeldtenis van Elmire uit den Tartufe, zegt: ‘Elmire wel wat jong voor eene moeder van huwbare kinderen’. Hij leze eens met aandacht het allereerste tooneel, dan zal hij zien, dat madame Pernelle, Orgons moeder, Elmire toevoegt, doelende op Damis en Mariane, Orgons kinderen:

Et leur défunte mère en usoit beaucoup mieux.

Elmire is de t w e e d e vrouw van Orgon en nog jong; ware zij dit niet, dan zou de hartstocht van Tartuuf voor haar vrij zonderling zijn. En Molière is niet zonderling maar w a a r .

Ook zou de redactie van *de Gids*, dunkt ons, moeten oppassen dat niet in hare boekbeschouwingen taalfouten voorkomen als deze (blz. 582): ‘waar is hij gebleven, de gulden tijd, toen de lieden z i c h liefde en achting toedroegen.’

Die werkelijk gemoedelijke vermaningen beantwoordde ik eenige dagen later aldus:

Aan de Redactie van den Spectator.

Mag ik van uwe onpartijdigheid wel een plaatsje voor het volgende verzoeken:

Toevallig komt mij eerst heden uw nommer van 5 Juni onder de oogen en ik lees daarin, dat ik een flater zou hebben begaan door te zeggen, dat op de schilderij van Hoff de vrouw van Orgon veel te jeugdig is voorgesteld voor een moeder van huwbare kinderen.

Elmire, - zoo wordt herinnerd - was de tweede moeder van Orgon, gelijk blijkt uit het vaers:

Et leur défunte mère en usoit beaucoup mieux.

Geloof me, Spectator, dat vaers had ook mij met Elmire's burgerlijken en familie-staat bekend gemaakt, maar niettemin blijft zij de moeder, zij het ook de tweede moeder, van huwbare kinderen en blijf ik het niet gerechtvaardigd achten, dat de schilder haar voorstelt als een jong meisje. ‘Is Molière niet zonderling, maar waar’, gelijk gij terecht zegt, - Hoff zou in mijn oog meer waar zijn geweest, indien hij aan Elmire alle bekoorlijkheden had gegeven, die een vrouw van 35 à 40 jaar nog in zoo ruime mate kan hebben en waarvoor ook sinjeur Tartuuf zich, zonder vrees van zijn smaak te zullen kompromitteren, gevoelig mocht toonen.

Verder wordt in hetzelfde pluksel, dat mij den wenk geeft, waarvoor ik overigens zeer erkentelijk ben, de Redactie van *de Gids* gewezen op een taalfout, welke in een boekbeschouwing voorkomt. Ofschoon de Redactie van *de Gids* mij niet heeft verzocht 't voor haar op te nemen, moet ik toch wijzen op wat gij tot mij zegt: ‘De schrijver van de “Maandelijksche praatjes” passe op dat hij geen flaters meer *begaat*.’ Zie, Spectator, toen ik dat woord *begaat* in plaats van *bega* zag staan, dacht ik bij me-zelven, dat *de Gids*, een beteren corrector wenschende, verkeerd zou doen als hij den uwen nam.

‘Médecin, guéris toi toi-même’ - zei de zoo ware Molière en zeg ik tot u.

Met de meeste achting,
enz.'

En waarom nu vindt men dien brief hier? Omdat de *Spectator*, aan wien ik hem gezonden had, ten einde hem te brengen onder de oogen van hetzelfde publiek, dat de vermaning aan mij had gelezen, gemeend heeft hem niet te moeten opnemen, maar in een paar regels aan zijn lezers heeft verteld, dat ik Elmire als een vrouw van 35 à 40 jaar zou wenschen voorgesteld te zien, en dat ik voor ‘*begaat*’ ‘*bega*’ zou willen lezen.

Een dergelijk misschien wel ironisch laconisme, waar 't mijne rectificatie gold, maakte een zoo scherp kontrast met de lengte der Spectatoriale vitterij, dat ik thans mij-zelven de plaats gun, die mijn geachte ‘oppasser’ aan mijn schrijven heeft onthouden.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Een Kroon op drie eeuwen, lyrisch-dramatisch gedicht door W.J. Hofdijk. Uitgegeven te Amsterdam bij de Erven H. van Munster & Zoon.

Gelegenheidsgedichten - in algemeenen zin en onverschillig of ze in dramatischen, epischen of lyrischen vorm verschijnen - gelegenheidsverzen zijn bij velen reeds op den index gezet, als onwaardig eene plaats onder de poëzij in te nemen. Ze worden òf niet gelezen òf wel opgenomen met wrevel, allerminst in staat om ons oordeel onbevangen te laten werken.

Is dat billijk? Neen, alles wat van *parti pris* uitgaat is onbillijk. Onze eigene letterkunde heeft stalen van deze soort aan te wijzen van uitmuntende stof. Zegt het spreekwoord: *l'occasion fait le larron*, men kan in zekeren zin ook zeggen dat de gelegenheid niet zelden den dichter maakt; in zekeren zin, want mist men poëtischen aanleg, dan zullen aanleidingen van buiten evenmin een dichter vormen, als iemand van eene dood-eerlijke natuur door omstandigheden tot een dief wordt gemaakt.

Men moet weten te onderscheiden. Er is - althans er kan een hemelsbreed verschil zijn, tusschen den dichter van een gelegenheidsvers, en den zoogenaamden gelegenheidsdichter. Voor den laatsten neem ik den handschoen niet op. Ik mag ze niet, die mannetjes die hun onvermoeiden Pegasus-hit (meestal een hit, die is lager bij den grond) altijd opgetooid en gezadeld hebben, om bij elk feestrumoer een ritje te doen, *quasi* om anderen te vereeren. Van hen geldt het woord van ten Kate, dat zij ‘Gods gaaf belachlijk maken’. Een poëtaster is verachtelijker dan de prozamensch. De laatste is de onverbiddelijke kritikus van alle poëzij. Hij is als zoodanig dikwijls voor den dichter van zeer veel nut. Wat zal echter de mensch van den aap, de dichter van den poëtaster leeren?

Moet een degelijk talent zich onthouden van gelegenheidsverzen? Als dat waar was, wat zou er dan van onze feesten worden? Is het dan ondenkbaar dat een verblijdend feit, verblijdend voor ons zelven, voor die ons dierbaar zijn, voor het vaderland, voor de menschheid, de snaar des harten doet trillen? Zie, dan mag niet alleen, neen dan *moet* de dichter zingen, dan is hij de aangewezen persoon, niet het minste wanneer het feest een nationaal-historisch karakter draagt.

Het komt dus hierop aan dat het feest - liever nog het feit dat tot de feestviering aanleiding heeft gegeven - de geestdrift des dichters heeft opgewekt, en, daargelaten dat men vrij wel als regel mag aannemen, dat deze *conditio sine qua non* zich in het werk zelf zal uitspreken, weet men hier van te voren reeds dat de geestdrift niet ontbreken zal. Van onze dichters is Hofdijk de aangewezene om het vijfentwintigjarig jubileum van den thans regeerenden Willem van Oranje op te luisteren. Niet alleen toch gevoelt hij diepe vereering voor het vorstelijk stamhuis, maar hij vindt ook bij den Koning de waardeering die hij verdient, zoodat bewondering, sympathie en dankbaarheid zijn vol gemoed bestormen om, niettegenstaande hij (zie zijn voorbericht) door eene korte, maar felle ongesteldheid in de voorafgaande dagen was aangetast, met kwistigheid alles - ja meer te geven dan men vroeg. Niet alleen door kwaliteit - ook door kwantiteit *moest* hij bewijzen, hoe rijk hij was aan liefde voor zijn vorst, en hij was klaar voor alles, voor optochten, voor serenades, voor den schouwburg. De ingenomenheid met zijn onderwerp bestond dus zonder twijfel.

Hoe paradox het klinken moge, toch is het waar dat onze grootste vriend gewoonlijk onze ergste vijand is. Op bijna elk terrein heb ik dat verschijnsel waargenomen. Wij houden ons met een drama bezig - welnu, richt dan den blik eens naar het tooneel. Hier ziet gij een akteur met zóó sprekende oogen, dat elke confrère er jaloersch van moet zijn, en hij weet er mede te werken ook; ziet, ze worden opengesperd en rollen heen en weder, die groote, donkere kijkers, helaas! ze worden impertinent, ze *dwingen* om bewonderd te worden. Ginds heeft een ander van moeder natuur een prachtig orgaan gekregen, maar juist dat orgaan heeft hem tot een schreeuwer gemaakt. Is het bij de letterkundigen, al drukt het zich natuurlijk op geheel andere wijze uit, anders gesteld? Om bij de overledenen

te blijven, was Jakob van Lennep's vlugheid van pen niet de oorzaak van veel goeds en veel aardigs, maar ook van zeer veel wat veilig ongeschreven had kunnen blijven? Gaf de liefde voor Christus, wiens wederkomst hij verwachtte, niet ziel en leven aan da Costa's gedichten, maar was het aan de andere zijde niet vermoeiend en somtijds gezocht, om alle onderwerpen, als bestond er zonder dat niets anders onzer aandacht waardig, daaraan dienstbaar te maken? En Potgieter, de geniale, de kundige, de diep betreurde Potgieter, was bij hem de kernachtigheid van taal niet tegelijkertijd de oorzaak van duisterheid en gewrongenheid, eigenschappen waardoor zoo velen onvatbaar bleven om hem te waardeeren?

Het komt mij voor dat ik Hofdijk in geen slecht gezelschap breng. Ook van hem getuig ik, dat de ingenomenheid met zijn omderwerp (zijn grootste vriend) hem slechte parten heeft gespeeld. Deze vijand, veel meer nog dan de weinige tijd, dien hij zegt gehad te hebben, is de vermoedelijke oorzaak dat, hoeveel goeds en schoons hij ons ook weder in deze bladzijden schenkt, zijn: *Een Kroon op drie eeuwen* vermoedelijk niet onder zijne meesterstukken zal worden gesteld.

Ik haast mij te vermelden, dat ik de opvoering van het stuk heb bijgewoond - ik toch zou vreezen, zonder dat, door velen reeds dadelijk als onbevoegde te worden aangezien!

Wij - mijn gezin en ik zelf - wij hadden ruimschoots medegedaan aan het feestvieren - regen en wind getrotseerd, optochten gezien, illuminaties, voor zoover ze niet geheel verwaterd en verwaaid waren, bewonderd. Ik meende dat we tot besluit niet beter konden doen, dan om de opgewekte poëzij van Hofdijk te gaan genieten. Bovendien zijn de meeste tooneelvoorstellingen voor kinderen geheel ongeschikt en zelfs schadelijk, en het was mij dus niet onaangenaam de mijnen iets te kunnen laten zien, waardoor de vaderlandsche geschiedenis min of meer aanschouwelijk zou worden gemaakt. Het publiek was vrij talrijk, talrijker althans dan wij ons hadden voorgesteld. De toeschouwers, wij zelven daaronder gerekend, waren na het eerste tafereel wezenlijk opgewonden, en alzoo in de goede stemming. En nu mocht het tweede tafereel, de slag bij Nieuwpoort, als zijnde van veel minder dramatische en poëtische

waarde en volstrekt ongeschikt om op een klein tooneel naar eisch te worden opgevoerd, koud water op onze stemming werpen, toch waren wij nog niet zoo bedorven om het wel wat lange, maar toch meesterlijk geschetste tafereel van *de zwarte buijen* in 1672 te genieten. En alweder na de zwarte buijen de Oranjezon, en dat gaat zoo voort, men weet wat er volgen moet, ongeluk en redding, zwart en oranje, zwart en oranje, zwart en oranje tot laat in den nacht! Hoe konden wij blijven in de stemming, die bij ons opgewekt was?

Welke zijn echter de oorzaken van dit min gunstig resultaat?

De hoofdoorzaak is voorzeker dat de geheele voorstelling niets van een drama heeft, of het moest dan zijn dat er personen sprekende in worden opgevoerd. De eigenschappen die men overigens allereerst in een drama wenscht, ontbreken geheel.

Om misverstand te voorkomen merk ik op, dat ik onder drama alle kunstproducten versta, die ons eene *handeling* aanschouwelijk wedergeven; wil men liever een nederduitsch woord, ik kan *tooneelstuk* daarvoor nemen. Er is dus geen sprake van eene enkele soort. De tragédie zoowel als de klucht, ja zelfs de opera en de féerie behooren er toe, want al deze *genres* hebben dit met elkander gemeen, dat ze uit ééne enkele handeling bestaan, dat ze als uit één stuk moeten gegoten zijn.

In Hofdijks gewrocht heerscht volslagen gebrek aan eenheid, althans aan *dramatische* eenheid, aan eenheid van handeling, en nu werpe men de eenheden van plaats en tijd zoover weg als men wil, mits men des te meer aan de eenheid van handeling blijve vasthouden. Ik ontken niet dat er eenheid van gedachte, van tendenz in is, maar wel verre dat deze eenheid gunstig werkt op den toeschouwer, is ze (aangezien alle verrassing of prikkel om te weten *hoe* zich de handeling ontwikkelen zal, vervalt) des te vermoeiender.

Waarlijk, het is alsof Hofdijk van het denkbeeld is uitgegaan, om zijn publiek te doceren in onze geschiedenis. Ware dat zijn plan geweest, dan nog zou ik het, vooral bij gelegenheid eener feestviering, moeten afkeuren. Het is zoo, men heeft in Parijs een drama opgevoerd met het doel(?) om de massa te onderwijzen, maar, daargelaten dat ik nog niet inzie dat *alles* wat Parijs oplevert, goed is, mag vooral niet vergeten worden dat zeer veel wat ginds den auteur in de hand moest werken - men denke aan het

prachtig dekoratief waarvan de fransche bladen gewag hebben gemaakt - hier uit den aard der zaak moest ontbreken.

Wat mij vooral in het denkbeeld versterkt, dat het zijn doel kan geweest zijn om te onderwijzen, is het groot aantal personen. Er zijn niet minder dan honderd en tien! Bij zulke eischen kan men eene beoordeeling van de opvoering zelve gerust achterwegen laten. Of ergens ter wereld een tooneel bestaat, waar zoovele rollen bezet kunnen worden acht ik zeer twijfelachtig; stellig bestaat het hier te lande niet. Men heeft zich dan ook gered door een twaalftal personen weg te werpen (hetgeen evenwel in een kunstwerk niet straffeloos kan geschieden) en door verscheiden akteurs met drie of vier rollen te bedeelen. Niets is er wat meer alle illusie wegneemt, dan dergelijke tours de force, - niets ook wat het publiek meer vermoeit, vooral wanneer het een werk geldt van zoo bovenmatige lengte, niettegenstaande de aangebrachte verkortingen. Is nu dat groot aantal personen noodzakelijk? Velen hadden gerust gemist kunnen worden, zonder aan de verlichamelijking der hoofdidee schade te doen, waardoor de tafereelen aan kortheid zouden gewonnen hebben. Niet alleen toch dat de geheele conceptie voor een drama te veelomvattend is, zijn daarenboven ook verscheiden fragmenten te lang. Voor eene zoodanige gelegenheid had dit vooral moeten vermeden worden. Wil men op een enkelen avond de geschiedenis van drie eeuwen voor oogen stellen, zoo zij men in de behandeling zoo schetsachtig mogelijk.

Ik weet wat de dichter hiertegen kan aanvoeren. Hij heeft niet zonder reden zijn werk een *lyrisch-dramatisch gedicht* genoemd. Ik heb over het *gedicht* mijn laatste woord nog niet gezegd, maar ik mag toch vragen, wat helpt het den toeschouwer welken titel gij aan uw werk geeft? Slechts een drama, slechts eene zich goed ontwikkelende handeling had belangstelling kunnen opwekken. Zelfs het gedicht, dat op het Leidscheplein is voorgedragen, waarbij de muziek en het dekoratief zooveel meer op den voorgrond traden, heeft niet kunnen boeien. Verder kan hij beweren dat de lengte van het stuk (immers 175 bladzijden druks) en het groot aantal handelende personen zaken zijn van ondergeschikt belang, dat immers het genie zich niet laat aan banden leggen. Ik, minder poëtisch dan hij, ik zou daarop antwoorden dat elk dramatisch dichter zijn genie moet weten in te toomen; hij vooral moet rekenen *met* het publiek waar*op* hij re-

kenen wil. Is dit in algemeenen zin waar, nog veel sterker geldt het voor een gelegenheidsstuk. Wie het niet doet mag veel talent, genie zelfs bezitten - hij heeft gebrek aan *takt*, en deze eigenschap juist is een allereerst vereischte voor een gelegenheidsstuk.

Waarlijk in vele opzigten is juist Hofdijk de man niet voor een dergelijken arbeid. Gloed, bezieling faalt niet, maar daaraan zelfs heeft men niet genoeg om zóó lang zijn publiek bezig te houden. Niet alleen Apollo, ook Momus moet men te hulp roepen, en Hofdijk staat met dien God op een zeer slechten voet. Voor Shakespeare heeft hij een open hart - voor Molière zijn zelfs de ooren half gesloten; Victor Hugo kan hij bewonderen - voor Scribe heeft hij weinig sympathie. Maar gevoelt men dan zoo weinig de behoefte van eene jubelende menigte? Als men des daags het ceremoniëele, het hoogdravende, althans het hoogst ernstige heeft doorgestaan, en het wordt avond, dan immers wil men vroolijkheid tot joligheid toe, en daarom is het zeer goed gezien dat in de kleine steden alle feesten met een bal eindigen moeten. Is dat hier onmogelijk, laat dan ten minste de vroolijke, anti-kerkelijke tempel der muzen zijn roeping begrijpen. Heeft men den ganschen dag de varianten op het thema moeten hooren dat God is met Oranje, en Oranje met Nederland, laten de hoogdravende nationaal-leuzen dan plaats maken voor tooneelen vol hartelijkheid en leven, waarbij geschertst, gezongen en gedanst wordt, en het weldadige tafereel verschijnt van een waarlijk gelukkig volk! Wordt het bij elke bruiloft, groene of zilveren, zoo begrepen, welnu, ook de vereeniging van vorst en volk worde op deze wijze gevierd.

Ook hier mag ik mij beroepen op mijne ervaring. Wij waren op den avond der opvoering genaderd aan het zesde tafereel: *de donkere nacht*. Daar bewegen zich de personen op wat meer dagelijksch terrein. Het is ook het eenige tafereel, wat in prozastijl geschreven is. Reeds dat gewone, dat meer dagelijksche, schonk verkwikking, en toen een dienstmeisje in haar eigenaardig dialekt optrad en een akteur (eigenlijk geheel ten onrechte) een komische tint aan zijn karakter gaf, gevoelden wij ons gelukkig, eindelijk eens te kunnen lachen. Het tafereel is overigens een der somberste, en daarbij.... zeer lang. De weldadige invloed duurde dus kort.

En is nu hiermede het doodvonnis over Hofdijk's produkt uitgesproken? Veeleer geloof ik dat deze recensie van groote eenzijdigheid zou getuigen, wanneer ik mijn laatste woord reeds gesproken had. Ziet, ik heb thans het boek voor mij liggen. De feestviering is geëindigd, en de heeren W. Stumpff en L.J. Veltman, op wiens verzoek het dramatisch gedicht vervaardigd is, hebben het ‘uit diepe erkentenis en dankbaarheid namens de vereenigde tooneelisten aan zijne Majesteit Koning Willem den derde’ opgedragen. Het behoort dus nog eene andere waarde te bezitten dan die der aktualiteit. Van die zijde beschouwd, treedt het *drama* meer naar den achter-, het *gedicht* naar den voorgrond. Is het eene hulde aan den vorst, meer bestemd zelfs voor hem dan voor het feestvierend Amsterdamsche publiek, het is dan ook te wenschen dat het eene blijvende waarde bezit, dat het, als het ware, een monument zij ter eere van het doorluchtig Oranjehuis. Waarlijk de voorbeelden zijn voorhanden dat een drama als gelegenheidsstuk geheel mislukt kan zijn, en evenwel eene eigenaardige, niet geringe waarde kan bezitten. De Gysbrecht van Aemstel, dit meesterlijk poëem, na zoo vele eeuwen door velen gewaardeerd, is als gelegenheidsstuk nog minder te verdedigen dan Hofdijk's produkt. En gevoelt men nu niet dat, wanneer men het gedicht van dat standpunt beschouwt, vele door mij gemaakte aanmerkingen haar gewicht verliezen? Voorzeker ook voor een uitgebreid, in verschillende tafereelen, hoofdstukken of zangen verdeeld, en uit zamenspraken tezaamgesteld poëem, is eenheid van handeling niet te versmadeu, maar toch is *die* eenheid niet zoozeer een hoofdvereischte, en, zoo slechts ééne gedachte de verschillende tafereelen aan elkander bindt, *en ons daardoor een parelsnoer wordt geschonken*, kunnen wij tevreden zijn. Juist dit is het groote verschil tusschen *lezen* en *zien vertoonen*, dat men bij het eerste den tijd heeft om de parelen naar waarde te schatten.

Is nu echter het werk bij een fraai parelsnoer te vergelijken? Misschien niet in die mate, dat men hier slechts parelen van kostbare en gelijkmatige waardij zou bezitten, maar toch, ja, op zeer vele plaatsen vindt men zuiverheid, glans en afgerondheid. Reeds de aanvang moge daarvan ten bewijze strekken.

Choor van geesten.
Een reuk van bloed
Stijgt op van de aard;
Een laaie gloed
Slaat hemelwaart.
Op ijzren zool
Bij brand en moord,
Treedt Alba voort,
De wraakfiool
In strenge hand....
Wee u - wee u, Nederland!

Een vrouw.
Luistert!.... Hoort de sombre stroomen
Van geruisch en van gerucht,
Die, als zooveel jammerdroomen
Tot ons komen
Uit de klamme en vale lucht.

Een bejaarde vrouw.
Geen weerstand baat - het is gedaan:
Het onweer rommelt in de verte,
Dat ons verplettrend neêr zal slaan!
De slagen rukken dreigend aan,
En de echo siddert reeds in 't harte:
Het is gedaan!

Een jonge man.
o Neêrland - van den heldenzang,
Die naast uw grootheid steeds uw waarde
Deed schallen over 't ruim der aarde,
Krijscht dan het slotwoord ‘Ondergang?’

Een gewezen balling.
Wat doffe klacht, wat laffe kreten,
Dus in mismoedigheid geslaakt!
Is niet de stroeve Spaansche keten
Hier mannelijk aan stuk gereten?

Heeft Holland zich niet vrijgemaakt!
Des ballings voet drukt weêr den boôm
Waarop de vreemde vogels ruien -
Is dat een droom?

Een verminkt krijgsman.
Het Noorden weegt den zwarten buien
Niet op, die doemen uit het Zuien;
Het Spaansche zwaard, in Albas hand,
Doorklieft den sterksten tegenstand -
En 't nadert onder moord en brand!

Een bejaarde man.
Hoort de jammerkreten schallen,
Opgegaan uit Mechlens wallen!
Ziet der vlammen wilden gloed,
Die de lucht kleurt, rood als bloed!
Wilde soldaten
Doorrennen de straten:
Mannen, koelbloedig doorboord -
Vrouwen, meedoogloos geslacht -
Maagden, baldadig verkracht -
Kindren, afgrijslijk vermoord!...
Dat is ook 't lot dat ons Holland verwacht!

Een kind.
Moeder! Moeder!
't Wordt zoo bang rondom mij heen.
De moeder, het wanhopig in de armen sluitende:
O mijn lievling - uw behoeder
Is de groote God alleen!

Bejaarde vrouw.
Ja - God alleen slechts kan ons uitkomst geven,
Wanneer Hij ons een wonder wrocht:
Hij, Heer-alleen van dood en leven,
Vermag 't, om weêr de hel te bannen in heur krocht.

De balling.
Opgericht de matte hoofden:
Nooit vertraagden wie geloofden!

In de wil reeds ligt de kracht:
Wie zich-zelf niet verlaat, wordt door God niet verlaten!
In uw afkeer-zelf, uw haten,
Kiemt al reeds een vonk van macht.
Kweekt haar, blaast haar aan als mannen!
Doet ze tintlen door het bloed,
Met een straffen, wilden gloed!
Doet ze u nerf en muskel spannen -
En dan ijlings, onvervaard,
De ijz'ren vuist aan 't weerstandszwaard!

De verminkte.

Waartoe die grootsche pralerij!
Waartoe dat brullend klatergoud,
Dat slechts den rietstaf innehoudt
Van iedle hoovaardij!
Zijn Hollands poelen, Hollands plassen
Aan Spaansche zeeën opgewassen?
Het wraakzwaard gaat geen hals voorbij!
De standert wappert der ellende,
Reeds nadert herwaart bende aan bende.
De vreeslijke vergelding, die
Aan 't jamrend Zuiden werd volbracht,
Is voor het Noorden profecy -
't Wordt over Neêerland nacht.

Een Watergeus.

Hebt ge reeds nood en ellende gemeen -
Sluit u dan innig, met fierheid aan een:
't IJzeren harnas vervange de klacht.
't *Willen* doe plotslijk het *twijflen* beschamen!
Schrap op de versenen, de vuisten te zamen:
Eendracht maakt macht!

Grijzaart.

De schaaklen roesten aan de keten,
Daar is geen schuts, daar is geen hoofd;
Het schild ligt gants van-een gekloofd,
De pijlenbondel stuk gereten!

Daar is geen Gideon, geen held,
Die Neerlands Isrel in 't vertrapte recht herstelt.

De Watergeus, op zijn zwaard slaande
Beproeft dan....

Een blinde arme.
Krijgsman! ga niet verder:
Wij zijn een kudde zonder herder,
Wij zijn een open lamrenkooi,
Den wilden wolf ter prooi.

Bejaarde Vrouw.
Van hier!

Moeder.
Van hier!

Vrouw.
Van hier!

Bejaarde man.
Van hier, met vrouw en kind!

Blinde.
Van hier, met bloedmaag, jeugd en grijze!
Licht dat men elders nog een dierbaar pleksken vindt,
Waar ons een Jacobs-ladder rijze,
En een Ebenhaëzer bindt.

Moet ik verschooning vragen voor de lengte van dit citaat? Het zal mij de aanleiding zijn om mijne opmerkingen te maken, die gelden voor het geheele werk.

Bij de gespierdheid der verzen, bij de dikwijls fraai gekozen en fiksch klinkende woorden behoef ik niet stil te staan. Heeft men echter niet de opmerking gemaakt, dat het fragment meer doet denken aan een oratorium dan aan een drama, niettegenstaande - immers als het choor van geesten zwijgt is die rol uitgespeeld - de muziek slechts een ondergeschikte rol vervult? Op zich zelf beschouwd is dit geen gebrek. Het is zeer wel te verdedigen dat de inleiding van een feest-drama eenigszins breed, en daardoor declamatorisch zij opgevat, maar men zou mogen vragen of toch niet een weinig meer soberheid in de aanwending van persoonlijkheden wenschelijk ware

geweest. Waarom juist tien personen het pro en contra moeten bepleiten, is niet duidelijk en wordt zelfs niet klaarder wanneer men de woorden nagaat die ieder hunner in den mond worden gelegd. De woorden mogen goed gekozen zijn om tolken te wezen van Hofdijk's gevoelens, ze zijn juist daardoor te subjektief om dramatisch te zijn. Niet overal, maar toch ook niet zeldzaam is deze dichter te weinig objektief voor een dramatist. Men zal dat in al zijne tooneelwerken min of meer terugvinden. Ik meen toch dat de regelen, den *bejaarden man* in den mond gelegd, meer den *jongen man* passen zouden. Luister slechts!

> Hoort de jammerkreten schallen,
> Opgegaan uit Mechlen's wallen!
> Ziet der vlammen wilden gloed,
> Die de lucht kleurt, rood als bloed!
> Wilde soldaten
> Doorrennen de straten:
> Mannen, koelbloedig doorboord -
> Vrouwen, meedoogloos geslacht -
> Maagden, baldadig verkracht -
> Kindren, afgrijslijk vermoord!....
> Dat is ook 't lot dat ons Holland verwacht!

En deze taal, zelve te vergelijken bij ‘der vlammen wilden gloed’, wordt den bejaarden man in den mond gelegd!

Het is de voorname aanmerking die ik op de overigens krachtige dictie heb, zonder echter gehouden te willen zijn, elke uitdrukking in bescherming te nemen.

Het beeld:

> Zijn Hollands poelen, Hollands plassen
> Aan Spaansche zeeën opgewassen!

is mij bij voorbeeld niet duidelijk. Heeft Spanje zeeën en Holland slechts poelen en plassen? Waarom? Ligt Spanje aan de zee, van Holland kan men hetzelfde zeggen. Of moet men denken aan dat gedeelte van den Oceaan, hetwelk de Spaansche- of door de zeelieden in de wandeling de Spaanszee heet. Het geheele verschil zou dan zijn dat juist niet een gedeelte van de zee naar ons land wordt genoemd. Bij ons is het juist omgekeerd - een deel van ons land, immers Zeeland - heet naar de zee.

Neen de *dictie* is kort, en toch - en ook dit geldt van het geheele gedicht - het fragment is lang, lang niet omdat het vele verzen bevat, maar omdat het in zoo veel minder te zeggen ware geweest. Reeds *de geesten* zingen:

> Bij brand en moord
> Treedt Alba voort,
> De wraakfiool
> In strenge hand....
> Wee u - wee u, Nederland!

De *bejaarde vronw* weeklaagt, dat de slagen *dreigend aanrukken*, en dat *het gedaan is*. Een *verminkt krijgsman* voert aan dat *het Spaansche zwaard, in Albaas hand, den sterksten tegenstand doorklieft en onder moord en brand nadert*; daarop volgen de woorden vol van *vlammen, moord*, en *verkrachting*, reeds hierboven aangehaald, terwijl dan naderhand een *verminkte* rept van *het wraakzwaard dat geen hals voorbijgaat*.

Ik wil hier niet langer bij stil staan, maar alleen opmerken, dat uit welk oogpunt ook beschouwd, het werk zeker bij meer beknoptheid veel zou gewonnen hebben. Hier echter moge de verontschuldiging van Hofdijk, namelijk den korten tijd dien hij er aan heeft moeten besteden, geldig zijn. Ik weet niet wie het gezegd heeft, maar het is zeer goed gezegd, dat men veel tijd moet hebben om kort te zijn.

Hetzelfde geldt *misschien* van het derde tafereel, dat waarin Joan de Witt de hoofdrol speelt - het kwam mij althans zoo voor bij de opvoering, niet bij de lezing, en waarlijk, ik wil er niet gaarne iets ongunstigs van zeggen, want wanneer iets uit dit omvattend werk de volmaaktheid nabijkomt, is het dit fragment. De handeling is daar zeer belangrijk en uitmuntend geleid, en ook de vorm - de rijmlooze jamben zijn onberispelijk. Heb ik ongelijk? Men hoore *de Witt* spreken.

> Wie heeft het recht tot vreezen, zoolang *ik*
> Niet vrees? Zijn wij in staat van oorlog reeds?
> Zond ik Van Beuningen niet Englandwaart,
> Niet Beverningh naar Spanje? Houdt de Groot
> Nog Hollands schild in Frankrijk niet, en stut
> Van Haren niet in Zweden d' ouden bond?

'k Houd Engeland door Frankrijk in bedwang;
'k Toom Frankrijk weer door Engeland; 'k geef beiden
Een breidel in den bondgenootschapsband
Met Brandenburg, met Lunenburg, met Spanje
En Zweden. Dus nog staan wij sterk en vast,
En wèl in staat om op den wind te passen.

Doen deze kernachtige regelen niet denken aan Butlers beschrijving van Wallenstein's leger in Schiller's meesterstuk? Waarlijk als ik meen dat Hofdijk korter had kunnen zijn, ik bedoel daarmede het allerminst een blaam op de dictie te werpen.

Die dictie geeft overal getuigenis van groote kunstvaardigheid, geoefendheid en dichterlijken aard, al kan ze somtijds zoo stroef worden, dat de verzen haast niet te zeggen zijn. Vooral *de booze geest* (op zich zelf beschouwd is dat niet kwaad gezien) moet het hard te verantwoorden hebben gehad.

Ten voorbeelde:

Dan 't tierig kervelzaad der tweedracht in de ooren
Met rusteloze hand bij worp aan worp gespreid.
't Zal kiemen, wortlen, en allengs in weeldrigheid
Zich klemmend ranken aan den distel; om den doren
Zich klemmend wingren; aan den glibberigen steen
Zich kleven; slingeren om klont en aardkluit heen.
't Zal kruipen door de rete, en 't zal door de aardkorst booren;
Totdat de rulle grond, gants overwoekerd van
De wilde ruigte, die haar weelge zaadtresoren
Staag dichter uitstort, in het eind geen enkle spann'
D' Oranjeboom meer bieden kan!

En toch, hoewel ik in een drama meer eenvoud, meer natuurlijkheid verlang, ben ik niet blind voor den kunstvorm van dergelijke poëzij.

Rijk als 's dichters phantasie, is het werk aan allerhande maten, rijmen en vormen, en wanneer ik beweerd heb, dat Hofdijk weinig conversatie met Momus houdt, zoo bedoel ik daarmede niet,dat hij op zijne wijze ook niet eens schertsen kan. Van welke soort die scherts evenwel is, wil ik nog even aantoonen. Ik neem daarvoor den aanvang van het vierde tafereel.

***Dragonder*.**
Laat je stem wat vieren; ik heb maar een oor.

Grenadier
Te duivel! - En ben je zoo halflids geboren?

***Dragonder*.**
In 't begin van den slag bij Solebay droeg ik er nog twee;
Maar eer hij halverweegs was had ik er één verloren,
En ik kon het niet weervinden.

En op dien toon gaat het eenigen tijd voort. Men ziet het, tot zelfs in den scherts gespierdheid. Het is te waardeeren, als gij wilt, ofschoon in den regel eene geestigheid, een *bonmot* bij voorbeeld, met gespierdheid niets te maken heeft. Zoo werkte Momus misschien ten tijde van Cimbren en Teutonen, of welligt nog wat later, toen men ironisch het wapen, dat te pletter sloeg, een *goedendag* noemde, maar.... Momus is vooruitgegaan, is fijner geworden en Hofdijk is *in dit opzicht* blijven staan. Hij is niet alleen volstrekt geen Parijzenaar en zelfs geen Amsterdammer, ook een Alkmaarder is hij niet, hij is een Kennemer gebleven. Dit is geene aanmerking, het karakteriseert alleen den man, die, juist om de oorspronkelijkheid zijner richting, wel waard is gekarakteriseerd te worden.

Ik heb mij onthouden van alle tafereelen afzonderlijk te beschouwen. Alleen over het *achtste* of laatste, het *jubilé* van 1874 voorstellende, nog een enkel woord. Zooals niet zeldzaam bij dergelijke produkten, is het niet het belangwekkendste. Het bestaat uit weinig anders dan eenige lyrische ontboezemingen, die moeten leiden, als slotwoord van het geheele werk, tot deze leuze:

Oranje en Neerland eeuwig één.

Ik wil aannemen dat men daar vrede meê hebben kan. Ik wil de mogelijkheid zelfs niet onderstellen dat, na verloop van eeuwen wellicht, de natie behoette gevoelen zal aan een regeeringsvorm zonder erfelijk hoofd, want ik begrip dat, waar het thans nog (en ik ben er verheugd om) zoo eenstemmig het huis van Oranje op de handen draagt, die afgetrokken kwesties van de toekomst in het duister kunnen blijven. Overigens zijn de *toasten op dichtmaat*, zou men ze kunnen noemen, zangrijk van toon en warm van gedachte,

zooals te verwachten is van een dichter die in de voorafgaande tafereelen getoond heeft zooveel meer dan dat te kunnen geven. Wat ik echter gewenscht had, ja, waar ik Hofdijk bepaald een grief van maak, is dat hij, zij het ook slechts een enkelen keer, woorden heeft gebezigd, waardoor hij juist een twistappel had kunnenn werpen tusschen Oranje en Nederland. Het staat Hofdijk volkomen vrij den Koning ver boven de grondwet te plaatsen, en wanneer het er op aankwam het *recht* van beiden uit den *ouderdom* te bewijzen, dan, ja dan heeft het regeerend Oranjehuis langer dan de tegenwoordige grondwet bestaan. Ga echter zoo voort, en ge bewijst de rechtmatigheid van het provincialisme, de slavernij enz. Ik, en ik geloof velen met mij, stel de grondwet, de wet die onze beschaving in onzen tijd heeft noodig geoordeeld, boven alles en allen, ook boven den Koning, want ook zijne rechten en plichten zijn dáárin aangewezen. Hofdijk's subjektiviteit had niet zoover mogen gaan om aan een feestvierende menigte zijne meening op te dringen. Men kan zich aan de grondwet angstig vastklemmen en evenwel zijn vorst innig liefhebben!

Ik resumeer. Hoewel als gelegenheidsdrama ter opvoering bij een jubilee geen voorbeeld ter navolging, getuigt echter het poëem: *Een Kroon op drie eeuwen* van de groote dichterlijke gaven en het warm gemoed van W.J. Hofdijk, de man, die, en dat is zeer te betreuren, niet alleen nu, maar in den regel, door overkroptheid van aangenomen werk, gewoonlijk te weinig tijd heeft, om zóó meesterlijk te arbeiden, als waartoe zijn talent en geoefendheid in staat zouden zijn. Vandaar dan ook misschien, dat zijn tooneelarbeid nog geen grooten invloed haaft uitgeoefend; immers vooral het drama vereischt veel tijd, veel zorg, veel waarneming. Kon hij zich geheel aan zijne poëziën overgeven, dan geloof ik wast, dat het pantser der zelfgenoegzaamheid, dat hij thans weleens aantrekt, hem voor meer werkzame zelfkritiek, de *conditio sine qua non* om in eenig vak een groot man te worden, niet meer hinderen zou. Welke mensch, welke auteur ook, is echter zonder gebreken? Hofdijk verdient en bezit de sympatie der natie en onze geeëbiedigde Koning is niet ten onrechte ingenomen met zulk een hem warm liefhebbend onderdaan.

N. DONKER.

***De arts; geneeskundige huisvriend; practisch handboek voor alle standen, volgens de beste wetenschappelijke gegevens populair samengesteld door O. Kresz, med. doctor, naar de hoogduitsche uitgave vrij beuerkt door H.P. Kapteyn, doctor in de genees-, heel- en verloskunde. Amsterdam, A. Akkeringa*. (*Zonder jaartal*).**

Indien het naar den letter op te vatten is dat wij eenmaal van ieder ijdel woord rekenschap zullen moeten geven, vrees ik dat de Duitsche schrijver, zoowel als de Hollandsche vertaler van bovengenoemd boek, het zwaar te verantwoorden zullen hebben. IJdele woorden noem ik vooral ook schijnbaar geleerde uitdrukkingen waaraan geen zin is te Lechten. Dubbel afkeurenswaardig zijn zij in zoogenoemde populair-wetenschappelijke boeken, daar zij onbegrepen klanken als kennis doen voorkomen en wanbegrippen verspreiden. Het meest verdienen eindelijk ondoordachte en zinledige uitdrukkingen berisping in een ‘geneeskundigen huisvriend’, daar zij hier niet alleen verstandsverduistering veroorzaken of onderhouden, maar gevoelig stoffelijk kwaad kunnen teweegbrengen.

Het boek, dat mij deze opmerkingen uit de pen doet vloeien, is een uitvoerigere beschouwing voor de lezers van dit tijdschrift niet waard. Toch weigerde ik het verzoek der Redactie om eene aankondiging daarvan niet, omdat ik wel iets over populair-geneeskundige literatuur in het algemeen op het hart heb.

Verspreiding van natuurkennis isongetwijfeld een uitstekend middel tot volksontwikkeling, Hoe men ook oordeelen moge over de middelen, welke men in de laatste jaren vooral daartoe aanwendt: populaire voorlezingen en geschriften, onderwijs op de lagere en hoogere scholeu, zeker is het dat hier een goed doel beoogd en nut gesticht wordt. Dat nut is van tweeërlei aard: de verlichting van het verstand, het verkrijgen van juistere begrippen omtrent de wereld waarin wij leven en waarvan wij een deel zijn, en de meerdere geschiktheid welke natuurkennis aan velen verschaffen kan voor hun beroep of bedrijf, of voor de verzorging van hun lichaam.

Zeer begrijpelijk is het dat die soort van kennis het gretigst begeerd wordt welke het meest in het tweede der genoemde opzichten tot nut kan strekken. Vooral in de bijzondere, den mensch

zoo onbehagelijke toestanden van het lichaam, welke men ziekten noemt, begeert iedereen natuurkennis te bezitten, en op grond dier kennis zijne ziekten te kunnen genezen. Voegen wij daarbij het bekende feit, dat voor vele personen, welke men hypochondristen noemt, het lezen over ziekelijke toestanden van het menschelijk lichaam een onweêrstaanbare behoefte is, misschien onbewust gevoed door de hoop dat eindelijk op die wijze het ware geneesmiddel wel zal gevonden worden. Nemen wij verder in aanmerking, dat, waar bevoegde geneeskundige hulp niet of moeielijk te verkrijgen is, een boek waarin men op, zoo het heet, algemeen bevattelijke wijze ziekten en kwalen beschreven en geneeswijzen en geneesmiddelen opgegeven vindt, zijne aantrekkelijkheid kan hebben, dan is het niet onbegrijpelijk dat populaire boeken over ziekten en geneesleer gedrukt worden.

Maar iets zonderlings ligt er toch in het verschijnsel dat zulke boeken koopers vinden. Alle populaire pathologiën en therapiën, welke mij bekend zijn, kan men gerust volkomen nuttelooze boeken noemen, ook al steken zij gunstig af bij den geneeskundigen huisvriend van O. Kresz.

Zou een boek koopers vinden, waarin niets omtrent de samenstelling van een uurwerk staat, geschreven voor menschen die niets van de samenstelling van een uurwerk weten kunnen, en toch voorschriften gevende voor de te volgen handelwijzen bij gebreken van het uurwerk? Misschien maakt men zich aan geen overdreven geringschatting van het menschelijk geslacht schuldig, wanneer men vermoedt, dat zelfs zulk een boek den uitgever nog geldelijk voordeel zou bezorgen.

Uwe vergelijking gaat mank - hoor ik echter opmerken. Kennis van ziekteverschijnselen en aanwending van middelen ter genezing berusten voor het grootste gedeelte niet op ontleed- en natuurkunde van het menschelijk lichaam, maar op de geneeskundige ervaring, welke gij ruw en onwetenschappelijk moogt noemen, maar welke feitelijk bestaat en zeer wel ter mededeeling ook aan leeken geschikt is.

Indien er waarheid stak in deze opmerking, zou men ‘geneeskundige huisvrienden’, of hoe zulke geschriften heeten mogen, het best kunnen vergelijken met practisch-empirische raadgevingen voor

veefokkers, landbouwers, enz., of wel met de weerkundige wijsheid en de voorspellingen van Don Antonio Magino. Men kan zich, om bij het laatste voorbeeld te blijven, een populair meteorologisch boek denken, dat empirische wijsheid over het weêr mededeelt, en, zonder zich door de bescheidenheid der wetenschappelijke meteorologie te laten afschrikken, voorspellingen omtrent regen en wind waagt. Zonder zich in het hoe en waarom te verdiepen, geeft men bij een bepaalden meer of minder duidelijk omschreven toestand der lucht, richting van den wind, enz., den raad een regenscherm mede te nemen; of opent, op grond van eveneens meer of minder karakteristieke atmospherische toestanden, het blijde vooruitzicht dat een op morgen bepaald rijtoertje wel door zonneschijn zal begunstigd worden. Men kan zich daarbij nog beroepen op den practischen blik, het instinct, waarmeë zeelieden, landbouwers e.a. ruw empirisch het weder voorspellen.

Ik laat nu in het midden of zulk een populair weêrkundig handboek veel degelijks zou blijken te bevatten, en of men niet meestal bedrogen zou uitkomen, wanneer men de daarin vervatte raadgevingen volgde. Doch wie in ernst zich, ter rechtvaardiging van populaire pathologie en therapie, op een dergelijk voorbeeld zou willen beroepen, ziet één belangrijke zaak over het hoofd. In een populaire empirische weêrkunde zouden de woorden, welke men gebruikt om zekere toestanden te beschrijven, zekere begrippen uit te drukken, ten minste nog begrijpelijk voor leeken zijn. Iedereen weet wat met wolk, zuidenwind, mist, barometerstand, bedoeld wordt. Hetzelfde geldt voor het grootste gedeelte ook van empirische raadgevingen omtrent landbouw, veeteelt, enz. Maar de termen welke de empirische ziekte- en geneesleer gebruiken moet, ook waar zij niet op wetenschappelijken grondslag steunt, zijn voor leeken volkomen onbegrijpelijk of worden telkens misverstaan. Neem uit de inhoudsopgave van den ‘geneeskundigen huisvriend’ de eerste de beste ziektegroepen: koorts, tusschenpoozende koorts, typhus of zenuwzinkingkoorts, ziekten van de kleine bloedvaten en haarvaten, congestie, ontsteking, verzwering, koudvuur, dyscrasiën - wat zal men nu in den trant van Don Antonio Magino den leek over deze ziekten en hare genezing door kunsthulp mededeelen? En verheft men zich boven den trant van genoemden Almanak-profeet, dan

komen anatomie, physiologie en pathologie met hare onverbiddelijke eischen.

Hoe men zich keere of wende, een populaire geneesleer is onmogelijk. Ik zie er dan ook van af dat verder in beginsel te betoogen, maar zal gaarne van belangstellenden vernemen, of iemand ooit uit la Mert's ‘préservation personnelle’, uit Bock's ‘boek van den gezonden en zieken mensch’ of uit den ‘geneeskundigen huisvriend’ van O. Kresz, bij ziekten nut getrokken heeft. Daarentegen zal ik dan voorbeelden mededeelen van het kwaad, dat zulke boeken soms gesticht hebben.

Zoo wenschelijk als verspreiding van kennis der anatomie en physiologie van het menschelijk lichaam geacht moet worden (ware het maar niet zoo moeielijk!), zoo afkeurenswaardig moeten wij boeken als dat van Kresz noemen. Indien zij ten minste gelezen worden, en men op grond daarvan tracht ‘zelf te dokteren’. Voor het boek van Kresz is, zooals nog blijken zal, dit gevaar trouwens niet groot.

Het eenige wat wij uit de practische geneeskunde (in haren ruimsten omvang) wenschen gepopulariseerd te zien, zijn wenken op het gebied der hygiène, raadgevingen op dat der chirurgie, nauwkeurige opgaven omtrent de te volgen handelwijzen bij acute vergiftigingen, bijv. door rattenkruid, en voorts een bevattelijke uiteenzetting van de redenen waarom het, bij gemis aan degelijke geneeskundige raad en hulp, beter is; ‘es gehen zu lassen wie 's Gott gefällt’.

Het gezond verstand leert van zelf wat een groot deel van den inhoud der populaire geneeskundige boeken vormt: niet eten als men geen honger heeft of misselijk is, ventileeren als het in de kamer benauwd is, verwarmen als het te koud is, afkoelen als het te warm is. Dat verder witte magnesia, of dubbel koolzure soda (Bullrich's hoog geroemd zuiveringszout) goed zijn voor het zuur, dat men tegen een tusschenpoozende koorts chinine moet gebruiken, en nog eenige dergelijke waarheden, zij zijn zoo algemeen bekend, dat men er waarlijk geen boek voor behoeft. En het is niet in te zien wat men verder den leek in een boek zou kunnen leeren.

Daarentegen zou een boek, dat de zooeven bedoelde hygiènische, chirurgische en toxicologische inlichtingen gaf, door een bevoegden, in den goeden zin populariseerenden schrijver vervaardigd, onge-

twijfeld nuttig zijn. Ik zou niet durven beslissen of het uitvoerbaar is. Dat men op zeer groote bezwaren zou stuiten, is zeker; en wel op dezelfde die elk populariseeren van geneeskundige wetenschap bijna onmogelijk maken: de noodzakelijkheid van anatomische en physiologische kennis. Laat een voorbeeld mijne bedoeling toelichten. Op een wandeling besluit iemand, die geen rotting bij zich heeft, zich van een boomtak een wandelstok te improviseeren. Zijn zakmes glipt bij het afsnijden der zijtakken af, en dringt hem in de dij, zoodat het bloed uit de doorgesneden dijslagader spuit. Drukken op de wond met handen of zakdoek baat weinig. Voordat er heelkundige hulp bij de hand is, heeft de gewonde zooveel bloed verloren, dat zijn leven in gevaar verkeert. Misschien is hij doodgebloed. Ontleedkundige kennis had hem, of een vriend die bij hem was, in staat gesteld de bloeding terstond te bedwingen. De slagader had boven de wond moeten gesloten worden, hetgeen in dit geval had kunnen geschieden door eenvoudig den vinger op het schaambeen te drukken, waar men de slagader voelt kloppen. Om echter in voorkomende gevallen zulke eenvoudige hulpmiddelen te kunnen aanwenden, is kennis van de ontleedkunde en van den bloedsomloop noodig, welke in ons ideaal populair-geneeskundig handboek bezwaarlijk zou kunnen verschaft worden.

Zoo stuit ook een populariseeren van de wetten der gezondheidsleer (hygiène) voor een deel op dezelfde bezwaren. Kan men niet, zooals in sommige gevallen van vergiftiging mogelijk zou zijn, een categorisch voorschrift geven, des noods het tegengif voor ieder in een goed blijvenden, terstond bruikbaren vorm algemeen verkrijgbaar stellen (hetgeen echter ook voor slechts weinige gevallen uitvoerbaar zou (zijn), dan worden weder kennis, redeneering, toepassing in een telkens verschillend bijzonder geval vereischt. Zoo klinkt het ook zeer begrijpelijk dat spierbeweging, gymnastiek, uitstekend is voor de gezondheid, en het is niet moeielijk dat in populairen trant aantrekkelijk te beschrijven. Maar zoo spoedig het op de toepassing aankomt, kan de leek zich alweder niet helpen. Moet gindsch tenger, schraal, engborstig knaapje ‘gymnastie doen’? Is zij wenschelijk voor dat bolbleeke aan obstructiën lijdende meisje? Zoo ja, moeten zij maar springen, en klimmen, en in een gewone les met krachtige kinderen de gewone vaak halsbrekende toeren mededoen? Zeker

niet. Hier is weêr kennis van anatomie en pathologie de leiddraad voor de bepaling der doelmatige gymnastische behandeling.

Voor gezonde jongens is onze populaire gezondheidsleer, welke ook de gymnastiek terecht aanprijst, bijna overbodig; voor de gevallen waar het er op aankomt is geneeskundige hulp weder het eenige.

Evenwel kan ik mij een ‘geneeskundigen huisvriend’ denken, waarin de bovengenoemde onderwerpen met de noodige ontleedkundige en physiologische inlichtingen uiteengezet worden en welke werkelijke kennis verspreidt en nut sticht. 't Zou echter een zeer moeielijke taak zijn zulk een boek te schrijven, en het zou er zeker heel anders uitzien dan dat van Kresz.

Door deze vluchtige opmerkingen wil ik mijn afkeer van populaire pathologie en therapie slechts toelichten, niet door een hier misplaatst uitvoerig betoog motiveeren. De slotsom is: raadpleeg als gij ziek zijt, een geneeskundige dien gij vertrouwt, en volg blindelings zijne raadgevingen. En zoo gij geen vertrouwbare geneeskundige hulp kunt verkrijgen, lees dan niet in het boek van Kresz, maar troost u met de, ook door de geneeskundigen zelve geëerde uitspraak: abstinentia et quiete multi magnique curantur morbi. Die abstinentie sluit zelfs in vele gevallen ook de abstinentie van eigenlijke geneesmiddelen in.

Ik mag echter niet eindigen zonder iets van den inhoud van het boek van O. Kresz, medicinae doctor, vertaald door H.P. Kapteyn, doctor in de genees-, heel- en verloskunde, gezegd te hebben. 't Is een zonderling boek. Voor den wetenschappelijken geneeskundige een ergernis, voor den leek onverstaanbaar. 't Is moeielijk te beseffen welk soort van lezers de schrijver zich voorgesteld heeft.

Slaan wij het boek open waar het toeval het wil: ‘Derde afdeeling, constitutioneele ziekten of dyscrasiën. De oorzaken dezer ziekelijke toestanden zijn zeer verschillend. Meestal zijn de volgende oorzaken aan te wijzen. De onderlinge verhouding der bestanddeelen van het bloed is gestoord, dat wil zeggen, er zijn te veel of te weinig bloedlichaampjes, vezelstof, eiwit, water, vetten of zouten aanwezig. Tot de ziekten, die hierdoor verwekt worden, behooren voornamelijk de volbloedigheid, de vetzucht, de zoogenaamde Engelsche ziekte (Rachitis) en de bleekzucht’ (blz. 39). Verder:

‘wanneer de gal, het piszuur en de pisstof in het bloed opgehoopt zijn, verwekken zij geelzucht, jicht, rheumatismus en andere lastige en gevaarlijke ziekten, en geven buitendien aanleiding tot verschijnselen die op vergiftiging gelijken’ (blz. 40). Omtrent de behandeling zal de schrijver bij de afzonderlijke soorten van dyscrasiën het noodige zeggen, maar hier merkt hij, op dezelfde bladzijde, in het algemeen op, dat in zulke (welke?) gevallen de gymnastiek dikwijls uitstekend werkt: ‘F.R. Nitzsche, de schrijver van de gymnastische huisboeken, zegt, waar hij over de stoornissen in de circulatie en in de bloedmenging handelt: indien wij vragen naar het middel dat in staat is de ziekten, die uit abnormale circulatie en bloedmenging ontstaan, te genezen, zoo behoeft het geen nader betoog, dat opwekking tot verhoogde werkzaamheid der organen het rechte middel is. Hierdoor toch wordt het bloed in circulatie gehouden en blijft zijne samenstelling normaal. Het is echter bewezen dat die opwekking tot werkzaamheid het best kan bereikt worden door inspanning van onze willekeurige spieren. Maar het is ook waar, dat onderdrukte werkzaamheid dezer spieren de naaste oorzaak van deze ziekten is’ (dus van alle dyscrasiën!). Op grond van die kostelijke redeneeringen worden nu ‘beweging, doelmatig voedsel, gepaard met genot der frissche buitenlucht’ aangeraden. Zoodat een lijder aan geelzucht of uraemie weet waaraan hij zich te houden heeft!

Maar misschien is de schrijver duidelijker en meer wetenschappelijk bij de beschrijving der afzonderlijke dyscrasiën. Nemen wij de eerste de beste (blz. 44). ‘Wanneer het vaatstelsel langzamerhand overvuld wordt met donker bloed, dat rijker aan bloedlichaampjes en eiwit, doch armer aan water is dan normaal bloed, en hetwelk daardoor dik vloeibaar en kleverig is, dan noemt men dezen toestand volbloedigheid. Deze toestand komt meestal in den onderbuik, doch soms ook in alle andere deelen van het lichaam voor’.

Die akelige verandering van het bloed heet eenige regels verder zich bij voorkeur in het begin der geslachtsrijpheid te ontwikkelen. Tot troost volgt echter dat de ziekte gewoonlijk niet doodelijk is, maar tot den dood kan voeren door ‘talrijke, noodlottige naziekten’, waaronder ‘kanker van maag en lever’. Voor iemand, die iets van physiologie en pathologie weet, is zulke onzin slechts ergerlijk of lachwekkend, al naar zijn oogenblikkelijke stemming; maar ik ben

er niet zeker van, dat een hypochondrist, die door het lezen van het boek van Kresz zijne ziekte als ‘volbloedigheid’ meent herkend te hebben, geen groote schade daarvan zal ondervinden. Dat ‘dikke kleverige bloed’, en het dreigende gevaar van maag- en leverkanker, zijn uitstekende aanleidingen om een minder normale perceptie van lichaamstoestanden geheel van de wijs te brengen.

Ik moet mij verder beperken in aanhalingen en beschouwingen, maar geef met gerustheid in het algemeen de verzekering dat er voor leeken niets goeds in het gansche boek te vinden is. En geneeskundigen bezitten betere handboeken der pathologie en therapie.

Ik wil nog slechts een paar voorbeelden geven van de dwaasheden, welke op vele plaatsen in het boek voorkomen. ‘De huid van drinkers is droog en schubbig, en met bloedkleurstof doortrokken; zij is met uitslag vooral met jeukende knobbeltjes bedekt, en dikwijls door ongedierte en door krabben rimpelig en met krassen en lidteekens bezet’. (Blz. 161.)

‘Er bestaan geen specifieke geneesmiddelen tegen roodvonk. Wel zijn koolzure ammonia en chloorwater als zoodanig geroemd en mogelijk hebben zij soms heilzaam gewerkt; maar specifiek zijn ze niet’. (Blz. 249.)

‘Wanneer de longtering uitbreekt na het plotseling ophouden van gewone uitscheidingen (stondenvloed, of bij sommigen zweeten van de voeten) of na het plotseling verdwijnen van vlechtuitslag, dan is zij ook ongeneeslijk’. (Blz. 271.)

In de eerste plaats doet deze uitspraak denken aan de bekende bewering: wanneer het beeld van Erasmus de klok hoort slaan, keert het een blad om; ten tweede leidt zij tot de vraag: wanneer de longtering dan wel geneeslijk is? Maar alles wordt overtroffen door hetgeen wij op blz. 286 en 287 lezen: ‘Door Rolander en Linné is opgemerkt dat het doorslikken van mijten (de microscopisch kleine schurftdiertjes) dikwijls aanvallen van buikloop veroorzaakte; daarom noemt Linné den buikloop eene darmschurft’.

Doch genoeg. Gesteld dat al wat ik aangevoerd heb, niet bewees dat het boek noch voor leeken, noch voor geneeskundigen bruikbaar is, dan zou ééne zaak het volkomen nuttelooze van den ‘huisvriend’ voor ‘alle standen’ beslissen, al ware hij overigens voortreffelijk. Nergens namelijk worden voorschriften omtrent hoeveel-

heden en wijze van toediening der geneesmiddelen gegeven. Wat baat het nu iemand, die zelf dokteren wil, te lezen dat voor zijn hoest bijvoorbeeld Ipecacuanha wel nuttig kon zijn, als hij niets weet omtrent hoeveelheid en vorm van het middel in het bijzondere goval dat hem op 't oogenblik ter harte gaat?

22 Februari.
W.K.

***Lodewijk van Nassau* (*de volmaakte ridder*), *beschouwd naar zijn leven en karakter door J.C. Kindermann* (*Chonia*). *Utrecht, J.L. Beijers*, 1874.**

Wij, Nederlanders van den tegenwoordigen tijd, beleven gelukkige dagen. Voortdurend worden de merkwaardige gebeurtenissen van voor drie eeuwen voor onzen geest gebracht. Roemrijke souvenirs van allerlei aard doemen op en leveren aan den nazaat gelegenheid, om zich over de daden der voorvaderen te verheugen en om feest te vieren.

Niet alleen in materieelen zin echter kan men genieten, ook op intellectueel gebied wordt bij zulke gelegenheden veel aangeboden. Geen feest toch, waaraan vaderlandsche herinneringen verknocht zijn, kan en mag voorbijgaan, zonder dat menigeen de pen opvat. Ieder, die slechts een sprankje van het heilige dichtvuur in zich voelt, tokkelt op de lier en laat zijne zangen hooren. Gelukkig dat men van dien stroom van liederen, waaronder helaas! maar al te veel watersnood-poëzie schuilt, soms kan uitrusten door het lezen van nuchter proza, dat eveneens aan het herdenken van vroegere, van vervlogen dagen zijn aanzijn te danken heeft.

Onder de voortbrengselen van laatstgemelde soort behoort ook het werk, welks titel hierboven vermeld staat. Het geeft het beeld van den held van Heiligerlee terug en moet strekken om den band tusschen Nederland en Oranje te versterken en ‘van de vaderen te leeren te zijn, wat zij eens waren - vroed en vroom en vast en vrij.’

De Schrijver, wiens naam, of liever pseudoniem, bekend is, be-

handelt het leven en de bedrijven van Lodewijk van Nassau, die door hem de Volmaakte Ridder wordt bijgenaamd. Zoodanige bijnaam, die ons onwillekeurig in de Middeleeuwen verplaatst, wordt m.i. door een schrijver minder gelukkig op den voorgrond gesteld. Noblesse oblige. Als men eens iemand een volmaakt ridder genoemd heeft, moet men hem soms meer verheffen, dan misschien oorspronkelijk het plan was geweest. Gelukkig is de uitdrukking *volmaakt*, op een ridder toegepast, vrij rekbaar, en mag zulk een persoon wel het een en ander doen, wat bij een ander in de oogen van een schrijver minder genade zou vinden. De S. zelf gevoelt zulks, wanneer hij (blz. 3) spreekt van ‘vlekken aan de zon, doch die niet beletten dat haar licht straalt, hare warmte ons koestert.’

Bij het lezen van het boek is bij mij de vraag gerezen: Heeft Chonia willen schrijven voor streng wetenschappelijke lezers of heeft hij bij het groote publiek sympathie willen opwekken voor zijn held, die, ik geef het den S. gaarne toe, eene aangename persoonlijkheid is? Ik blijf het antwoord op de door mij zelven gedane vraag schuldig.

Wanneer men op blz. 4 en volgende eene beschouwing leest over den oorsprong van het grafelijk geslacht der Nassau's, met den aankleve van dien, zou men geneigd zijn het eerste te denken. Die beschouwing is echter zeer oppervlakkig, vooral voor iemand, die minder wetenschappelijk ontwikkeld is. Zij levert te weinig, in zooverre daarin alles, vooral de inrichting van het huishouden der graven, zeer snel afgehandeld wordt. Zij geeft te veel, in zooverre zij eigenlijk niet ter zake dienende is en dus, als zeer weinig of in het geheel niet betrekking hebbende op den hoofdpersoon van het werk, veilig gemist had kunnen worden.

Op blz. 10 begint de eigenlijke geschiedenis. Van de eerste jaren van Lodewijk is weinig bekend. Tot een huwelijk is hij nooit gekomen. Wel deed hij aanzoek om de hand der gravin van Rietberg, maar het antwoord was eene weigering. Misschien gelukkig, in zooverre het uit een brief der Archives blijkt, dat Willem I hierom zoozeer op dat huwelijk gesteld was, omdat de gravin zeer rijk was. En geld was voor de graven van Nassau niet ongewenscht, daar de boedel huns vaders bij diens dood in een zeer slechten toestand bleek te zijn.

Eerst toen in de Nederlanden meer en meer zich het verzet tegen het Spaansche geweld openbaarde, trad Lodewijk van Nassau meer op den voorgrond. Niet alleen stelde hij in samenwerking met de Edelen alles in het werk, om eene orde van zaken in het leven te roepen, die vorst en landzaat weder in nauwere betrekking tot elkander zou gebracht hebben, maar hij poogde ook den keizer van Duitschland, die aanvankelijk zich jegens het Protestantisme welwillend gedroeg, over te halen, den koning van Spanje tot betere inzichten te brengen.

Had Lodewijk zich tot 1568 met diplomatische onderhandelingen bezig gehouden, in dat jaar trad hij met de wapenen tegen de Spanjaarden op. Bekend is de loop van den korten veldtocht, die zoo voorspoedig begon en zoo ongelukkig eindigde. Bekend is het, hoe Lodewijk te Heiligerlee lauweren inoogstte, die hem drie eeuwen later, zij het dan ook niet zonder moeite, een gedenkteeken zouden doen verwerven. Lang echter was hij niet opgewassen tegen de geoefende Spaansche benden. Te Jemgum verbleekte de zon, die te Heiligerlee een oogenblik geschitterd had. Lodewijk werd gedwongen, in Duitschland eene schuilplaats te zoeken.

Het daarop volgende gedeelte van het boek, in mijne oogen het best geslaagde, handelt over de onderhandelingen, die Lodewijk met Karel IX van Frankrijk voerde. Voorwaar geene gemakkelijke taak, een koning, die in zijn eigen land de ketters zoozeer vervolgde, te bewegen, om diezelfde ketters bij te staan tegen een vorst, die geheel dezelfde bedoelingen koesterde. Gelukkig leverde thans, evenals later in den dertigjarigen oorlog, diplomatiek beleid een evenwicht tegen godsdienstigen ijver op.

De hulp, uit Frankrijk ontvangen, stelde Lodewijk in staat, Bergen te verrassen en te bezetten. De verdediging van die stad behoort zeer zeker onder de glanspunten van Lodewijks leven. Moedig en met beleid werd de stad, tot welker ontzet Willem I oprukte, verdedigd. Daar brak de Bartholomeusnacht de kracht der Protestanten in Frankrijk en mislukte de tocht van Willem. Bergen was niet langer te houden en Lodewijk gaf de stad over na eene verdediging, die zelfs den Spanjaarden bewondering afperste.

Nood dwong daarna Lodewijk, den Protestant, wederom heul te zoeken bij Karel, den Protestanten vijand. Het gevolg daarvan was,

dat de koning 2000 man ter beschikking van den graaf stelde, toen deze in het vroege voorjaar van 1574 zijn laatsten krijgstocht ondernam. De afloop was te voorzien. Aan de éńe zijde de geoefende Spaansche benden onder een uitstekend bevelhebber, aan de andere een samengeraapte troep, ontevreden, muitziek. Bij Mook verloor Lodewijk op zesendertigjarigen leeftijd het leven, men weet niet op welke wijze.

Met eenige bladzijden over het karakter van Lodewijk, vooral uit het oogpunt van humaniteit (d.i. ‘welwillende inborst, die in hulpvaardigheid, vriendelijkheid, nederbuiging (sic!) en tegemoetkoming ook jegens den mindere kenbaar wordt, doch deze met zekere mate althans van beschaving en met kieschheid gepaard’), van godsvrucht en van bekwaamheid, zoowel in diplomatische zaken als in krijgsbeleid, besluit de S. zijn werk.

Wie gaarne het een en ander over Lodewijk wil lezen, neme het boek ter hand. Hij meene echter niet, dat zulks eene gemakkelijke taak is, en dit doet mij weder tot de gedachte overhellen, dat de S. voor wetenschappelijke lieden geschreven heeft, die, naar ik veronderstel, meer moeite aan het lezen van een werk willen besteden dan diegenen, welke slechts eene oppervlakkige kennis wenschen te verkrijgen. Lange, noodeloos ingewikkelde zinnen, die het lezen niet gemakkelijk maken, vindt men in menigte. Zoo leest men op blz. 2 dat de S. het oog zal gevestigd houden op het karakter, het persoonlijke in Lodewijk, ‘met de aan de dooden, die niet meer zoo tot deze wereld behooren en voor eene hoogere rechtbank gesteld zijn, verschuldigde pieteit; maar ook zooveel in ons is, naar waarheid’. Zoo op blz. 3: ‘Men heeft Lodewijk van Nassau, in navolging van een zijner tijdgenooten die met hem in betrekking stond, “den volmaakten Ridder” genoemd, en dit te recht, zoowel om zijne meest in het oog vallende deugden en bedrijven, als om enkele eigenaardigheden, welke een koeler beschouwer hem als gebreken zou aanrekenen, en om enkele aan zijn tijd en toestand ligtelijk vaste zaken, die dit werkelijk zijn’. Deze alles behalve fraaie zin bewijst, dat, gelijk ik reeds zeide, de uitdrukking *volmaakte ridder* zoo rekbaar is, dat zelfs gebreken iemand dien titel waardig kunnen maken. Tevens zou men, dien zin lezende, kunnen vragen; heeft die tijdgenoot het eerst Lodewijk

den volmaakten ridder genoemd of heeft Lodewijk dien bijnaam ontvangen, omdat een ander reeds dien eeretitel verkregen had?

Op blz. 11 worden de woorden: ‘In de laatstgenoemde stad (Heidelberg) was de bekende Baudouin - onder zijn leermeesters’ door bijna zeven regels gescheiden. Zoo spreekt de S. op blz. 46 aldus over de beeldenvernieling: ‘Dra ging de gruwel der verwoesting over kerken en kapellen, en was even volslagen als spoedig volbracht, in het oog van den vromen katholiek een werk des duivels, waaraan de duivel moest hebben geholpen om het zoo te volvoeren, in de schatting van den bezadigden protestant het werk van blinden godsdienstijver, misschien te verschoonen, nooit te billijken’.

Een proefje van een minder aangenaam klinkenden zin vindt men o.a. op blz. 142: ‘Uitdagend klonk het trompetgeschal in het staatsche leger, *dat* ten aanval blies, *dat* van den kant der Spanjaarden werd beantwoord, het sein *dat* het bloedig spel om tal van levens zou aanvangen’. Munt die zin niet door duidelijkheid uit, wat te zeggen van eene andere (blz. 78): ‘Lodewijk trekt zijne strijders uit Appingadam en Delfzijl aan (sic!) zich en ziet zich nu aan het hoofd van omtrent zevenduizend man, slecht betaald, en buitendien weinig maar daardoor nog slechter gedisciplineerd, met weinige uitzonderingen, eene bende, in vergelijking van het spaansche leger’. Wat van de volgende: ‘Nederland was nu als de gevelde, weerlooze prooi onder de klaauw van het verscheurend dier, dat bij haar krimpend wringen, dien slechts dieper daarin wrong, en met helsche vreugd in het ingewand wroette.’ Op blz. 79 wordt Lodewijk ons voorgesteld, hoe hij na den ongelukkigen dag bij Jemgum den rechter oever der Eems bereikte ‘gedeeltelijk zwemmende, gedeeltelijk in een schuit opgenomen’, hetgeen zeer zeker eene lastige en onaangename wijze van overtocht is.

Behalve van lange zinnen is de S. in dit boek ook een groot liefhebber van beelden, die echter nu en dan minder juist gekozen schijnen. Zoo worden op blz. 59 en 60 de ontevreden edelen zeer in de hoogte gestoken en Filips, ditmaal ten onrechte, verlaagd, doordien de S. zegt: ‘Terwijl de grooten der aarde (d.i. de edelen) alzoo onderhandelden en Johan en Lodewijk van Nassau de wervingen in Duitschland maar slap konden doorzetten, nam Filips

maatregelen, enz.', waaruit blijkt, dat de S. de edelen, al is het dan ook met een minder aangenamen term, boven Filips, ja zelfs boven de Nassau's stelt. Nog lager plaatst hij zijn held en diens broeder Willem (blz. 114), door hen te vergelijken met spinnen, die 'hunne draden in het weefsel van Frankrijks toenmalige politiek sloegen'.

Korter en duidelijker zinnen zouden aan het werk niet geschaad en de lezing zeer veraangenaamd hebben.

Over druk en correctie valt met lof te gewagen. Woorden als *huische* voor *heusche* (blz. 114) en *provincieën* (blz. 120) zullen wel drukfouten zijn.

's Gravenhage, Maart 1875.

Mr. F. DER KINDEREN FZN.

***Novellen van Rosalie en Virginie Loveling. Gent, Ad. van Hoste*, 1874.**
***Mijne Moeder en ik, door Miss Mulock. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1875.**
***De erfenis van den Burgemeester, door A. Werumens Buning. Leiden, A.W. Sijthoff*. 1875.**
***Een lastige Vrouw, naar Gustaaf Droz, door Henri v.P. Breda, J.F. de Graauw*, 1875.**

Ge behoeft waarlijk de treurige tijding niet vernomen te hebben dat de oudste der beide zusters, wier namen hier boven nog zoo vertrouwelijk naast elkander staan, aan een smartelijke krankte overleden is, om dit bundeltje, na de lezing, met een inderdaad weemoedig gevoel neer te leggen. Ook eer de jongste die beproeving had te doorstaan, was het gemoed van beide blijkbaar tot droefgeestigheid toe teer en zacht, en haar stemming eer somber dan opgewekt. Geen vrolijke geest toch waait u uit deze bladen tegen, evenmin als uit haar vroeger verschenen gedichten. Volg met medelijdende blikken dat arme slachtoffer van het domme bijgeloof op 't platte land en de ongelukkige kinderen van die onverstandige moeder, of

wel het lot van die beide zusters wier eenzaam leventje waarlijk nog zoo gelukkig eindigde, toch vindt ge alleen sombere gedachten in die verhalen. En wanneer ge de grievende miskenning der zoo trouwe zuster leest, maar vooral de laatste dagen als mede doorleeft van dien ouden dorpsschoolmeester, die zich nog gelukkig mocht rekenen in het armenhuis een onderkomen te vinden, en wiens eenige troost in dit leven blijft zijn verdoolden en helaas, al lang in den verren vreemde gestorven zoon nog voor zijn dood terug te zien, dan zult ge inderdaad getroffen worden door den diepen weemoed, welke de pen der schrijfster heeft bestuurd. Allen aan hare nagedachtenis echter kunnen wij dit woord van hulde brengen, en Virginie is de eenige overgeblevene die onze erkentelijkheid voor deze inderdaad kostelijke letterkundige erfenis kan ontvangen.

Maar vooral zij verdient dien dank in volle mate. Keuriger stukjes toch dan haar Sidon en haar Emiliaantje, bevat het geheele boekske niet. Munten de schetsjes der oudste zuster uit door een zachtheid en toch levendigheid van teekening der personen die inderdaad meesterlijk mag genoemd worden, de jongste zuster bezit daarenboven de gaaf om ook de omgeving, waarin de kinderen harer fantasie zich bewegen, zoo volkomen in harmonie te brengen met de gedachte welke de schrijfster bezield heeft, dat in elke novelle een inderdaad zeldzame eenheid heerscht. Hoe naar het leven is die arme buurt geteekend waarheen het ongelukkige kind, dat het genadebrood eet bij de tante hunkert, omdat het daar vrij is en stoeien en spelen mag met de makkers, en de verrukking, waarmede het onder de hooge kastanjeboomen van het prachtig landgoed ronddoolt, den verteederenden invloed genietende dien de kalme en rustige natuur daar buiten, op het kinderlijk en nog zoo ontvankelijk gemoed oefent. 't Zijn telkens maar enkele regels welke ons gedurig op het erf der oude pastorij brengen, maar 't is of wij ieder keer nieuwe schoonheden ontdekken op dat toch zoo bescheiden en vergeten plekske grond. Licht zijn de omtrekken der personen en volstrekt niet uitgewerkt de toestanden, terwijl de karakters eer door enkele lijnen aangegeven dan met zorg geteekend zijn, en toch gevoelt ge u onmiddellijk zoo geheel als vereenzelvigd met degenen voor wier lief of leed en voor wier goed of kwaad uw aandacht gevergd wordt, dat ge dadelijk deelt in alles wat hun wedervaart. Vermag menige

wel vaardige maar door geenerlei hartstocht voortgestuwde pen, 't nauwelijks uw sympathie te wekken voor personen en toestanden wier beschrijving toch soms meer dan één lijvig boekdeel vult, het gevoelig hart weet daarentegen met enkele pennestreken zoo spoedig en zoo volkomen uw deelneming te winnen, dat ge 't haast niet gelooven kunt nog zoo weinig van hen gehoord te hebben, van wier in- en uitwendig leven ge u toch al geheel deelgenoot weet. Schetsjes hebt ge hier voor u, vluchtig en los geteekend, maar die toch in een oogenblik zoo vast in uw gemoed staan, dat ge er de heugenis niet spoedig van verliest. Of zult ge een meester Huyghe en een Sidon vergeten zijn, zoodra andere schrijvers weer nieuwe personen onder uw aandacht brengen? Neem er de proef van en ik ben overtuigd, dat ge mijn ontkennend antwoord zult billijken. En juist daarom beveel ik de lectuur van dit boekje zoo met vol vertrouwen aan allen, die eindelijk genoeg hebben van het opgeschroefd geschrijf der sensational novels van onze naburen.

Welk een verschil echter tusschen de als onbewust met de pen getrokken lijnen van de beide Belgische dames, wier soms haast dwepende fantasie beelden en gedachten op het papier brengt die onmiddellijk tot het hart van den lezer doordringen omdat ze uit een warm gemoed oprijzen, en de inderdaad met groot talent en overleg fijn uitgewerkte teekening van de Engelsche schrijfster, wier geoefende hand 't al door jaren lange studie geleerd heeft welke snaren zij moet doen trillen, om de sympathie van het publiek te winnen. Schrijven de zusters, schijnbaar althans, alleen voor eigen genoegen, als kunnen zij den drang niet wederstaan om aan haar gevoel lucht te geven, Miss Mulock daarentegen spant alle krachten in om den lezer te boeien, ja te vangen. Toch is het door haar gekozen onderwerp zeer eenvoudig. Een mooi achttienjarig meisje vindt zelfs de gedachte belachelijk dat zij er ooit aan zou kunnen denken, haar goede moeder voor iemand ter wereld te verlaten. En toch is zij nauwelijks uit het stille woonvertrek de groote wereld binnengetreden, of dat pas nog zoo onmisbaar moedertje moet net zoolang op den achtergrond wijken voor een beminnelijk Indisch officier, totdat deze de zoo vurig begeerde vraag niet uitspreekt en naar zijn regiment terugkeert. Dan eerst snelt de dochter naar het ziekbed van haar, die al sedert weken de kinderlijke hulp moest ontberen

en door vrienden worden verzorgd. Dit tafereeltje is met warmte en waarheid behandeld, en alleen hier en daar is de al te groote gemoedelijkheid, blijkbaar voortspruitende uit de angstvallige zucht om toch vooral op het gemoed van den lezer te werken, haast hinderlijk door overdrijving. Maar over 't geheel moet men hulde brengen aan de schrijfster voor haar werk, dat de moeite der vertaling wel waard is.

Nog van twee boekjes staan de titels aan het hoofd van dit opstel. 't Zij mij echter vergund aan den schrijver van het eerste te vragen, of het wel verstandig is datgene te laten drukken, waarvan men zelf den geoogsten bijval aan de voordracht toeschrijft? Immers het gesproken woord is vluchtig en vervliegt, maar de gedrukte letter houdt lang stand. En ben ik onbillijk wanneer ik den wensch uitspreek, dat vooral de vertaler der betere werken van den genialen schrijver van Autour d'une Source, diens misstap in een onbewaakt oogenblik, - waarvoor immers niemand onzer gewaarborgd is, - liever geheim gehouden dan zoo openlijk tentoongesteld had?

Maar de hedendaagsche Noachs moeten er lang niet op rekenen, dat het geslacht der Chams is uitgestorven!

M.

De vestiging der Portugeezen in Indië. 1498-1506.

Hoe de Portugeezen zich een weg baanden naar Indië, en hoe de omstandigheden er toe leidden dat de rechtstreeksche handel met het Oosten eene noodzakelijkheid werd, poogde ik in een vorig opstel te schetsen; ik liet daarop een overzicht volgen van de veroveringen der Muzelmannen in Indië en van de uitbreiding hunner macht langs den vreedzamen weg van handel en scheepvaart, om den lezer een denkbeeld te geven hoe de Portugeezen het bij hunne komst in Indië zouden vinden[1]. Als ik thans onderneem om hen zelven in die verre gewesten handelend te laten optreden, ontveins ik mij de moeielijkheden niet, die aan die taak verbonden zijn. Het geldt hier eene historie te verhalen, die slechts van éénen kant geboekt is. Aan Oostersche schrijvers, die ons een ruimer blik vergund zouden hebben op de drijfveeren der handelingen hunner land- of geloofsgenooten, ontbreekt het bijna geheel. Wat wij vernemen, vernemen wij van de Portugeezen zelven, wier voorstelling uit den aard der zaak aan eenzijdigheid lijden moet. Gelukkig komt de naïeveteit waarmede sommigen de feiten verhalen, de oprechtheid waarmede anderen voor de fouten hunner landgenooten uitkomen, ons dikwijls te hulp, en het verschil in die verhalen geeft ons niet zelden een toets aan de hand om het onware van de werkelijkheid te schiften.

Er is een ander bezwaar, waaraan ik niet weet te ontkomen. Wie de Portugeezen op hunne tochten wil vergezellen, zal zich dikwijls moeten verplaatsen. Nu eens bevinden wij ons aan de Oostkust van Afrika, dan weder aan de kust van Indië, en

1 Zie De Gids, 1873, n°. 8, en 1874, n°. 8.

later hebben wij hen naar Arabië en Perzië, naar Achter-Indië en den Maleischen archipel te volgen. Is in dit latere tijdvak eene verdeeling der stof mogelijk en raadzaam, op de eerste tochten zijn de gebeurtenissen zoo nauw aan elkander verbonden, ze dragen nog zoozeer den stempel van ontdekkingsreizen, dat de lezer zich die voortdurende verplaatsing zal moeten getroosten. Nu hier, dan daar, worden de grondslagen gelegd tot latere machtsontwikkeling. Heeft men ééns vasten voet verkregen, dan kan vandaar uit de verdere uitbreiding naar verschillende zijden meer in op zich zelf staande tafereelen worden gadegeslagen.

Hoogst moeielijk zal het altijd zijn bij een onderwerp als dit, de soberheid, die van een goed geschiedverhaal geëischt wordt, in acht te nemen. Waar ik naar het oordeel van den lezer te veel in bijzonderheden getreden ben, zal dit wel eens zijn toe te schrijven aan mijn streven om aan de voorstelling, die bij vergelijking der oude schrijvers en dokumenten de ware bleek, tegenover vroeger gevolgde recht te verschaffen. Want het valt niet te ontkennen, dat ons onderwerp, zelfs door kundige mannen, dikwijls oppervlakkig behandeld is. De oudste en geloofwaardigste schrijvers zijn niet zelden verwaarloosd ter wille van latere die gemakkelijker te raadplegen waren[1]. Moge het blijken dat ook hier een volkomener inzicht in die vroegere toestanden de moeite van het nasporen der geloofwaardigste berichten beloont.

I.

Het was op den 20sten Mei 1498 dat het eskader van Vasco da Gama voor Kalikut de ankers liet vallen. Visschers uit den omtrek kwamen met hunne barken aan boord van de schepen om hun koopwaar aan te bieden, en met een van hen liet de

1 Een enkel voorbeeld. John Briggs geeft achter zijne vertaling van den Perzischen schrijver Ferishta (vol. III, p. 501 vv., London, 1829) een uittreksel uit de Asia Portuguesa van Manuel de Faria e Souza, omdat deze, zooals hij zegt (II, 312), de eerste Portugeezen naar Indië vergezelde. Bij Lassen (Indische Altherthumskunde, IV, 197) heet Faria zelfs de zegsman van João de Barros. Faria nu, geb. in 1590, gest. in 1649, schreef honderd jaren na De Barros. Zijn werk, in het Spaansch geschreven, verscheen in 1666.
Later hoop ik rekenschap te geven van het gebruik dat door mij van de Portugeesche geschiedschrijvers gemaakt is.

admiraal een bekeerden Jood of Moor die Arabisch verstond, een zoogenaamd ‘nieuw-Christen’ aan land gaan. ‘De visschers’, zoo lezen wij in het oude scheepsjournaal[1], ‘brachten hem naar twee Mooren van Tunis die Castiliaansch en Genueesch konden spreken, en de eerste groet dien zij hem gaven was: Loop naar den duivel die je hierheen gebracht heeft! Daarop vroegen zij hem wat wij zoo ver weg kwamen zoeken, en hij antwoordde hun: wij komen Christenen zoeken en specerijen. Zij zeiden: waarom zendt de Koning van Castilië en de Koning van Frankrijk, en de Signoria van Venetië niemand hierheen? Het antwoord was dat de koning van Portugal niet wilde toestaan dat zij iemand zonden; zij zeiden dat hij daar wel aan deed. Hierop heetten zij hem welkom en onthaalden hem op wittebrood en honig, en toen hij gegeten had, ging een der beide Mooren met hem naar de schepen terug, en toen hij aan boord kwam waren de eerste woorden die hij sprak: Welkom! Welkom! Veel robijnen! Veel smaragden! Veel dank zijt gij aan God verschuldigd, dat hij u in een land heeft gebracht waar zooveel rijkdom is. Wij waren vol verbazing toen wij hem hoorden spreken, en konden niet gelooven dat een man die zoo ver van Portugal woonde onze taal verstond.’

Het bleek dat de man een Spanjaard was, geboortig van Sevilla, en misschien, zoo als hij voorgaf, uit Christen-ouders gesproten en door de Mooren als kind gevangen genomen en opgevoed. Hoe dit zij, zeker is het dat hij de Portugeezen in het vervolg gewichtige diensten bewees.

Zij zouden die diensten noodig hebben, want alles was hun hier vreemd. Te Kalikut, de hoofdstad van het machtigste der kleine rijken aan de kust van Malabaar, heerschte een inlandsche vorst, die over verscheidene andere radja's in den omtrek een soort van protectoraat uitoefende. Zij waren verplicht hem in den oorlog bij te staan, maar overigens mengde hij zich niet in hun bestuur. Hij droeg den weidschen titel van Samudrin (Portug. Çamorim), dat is ‘beheerscher der zee’; maar de eigenlijke beheerschers der zee waren thans de Muzelmannen, die zich hier, zooals in andere havensteden aan deze kust, in grooten getale gevestigd hadden, en in wier handen zich, zooals wij vroeger gezien hebben, de geheele handel in het Oosten bevond.

1 Roteiro da viagem que fez Dom V. da Gama em 1497, publicado por Diogo Kopke e Ant. da Costa Paiva (Porto 1838), p. 50.

Kalikut was sinds langen tijd een der grootste stapelplaatsen van dien handel; de peper, het meest gezochte voortbrengsel van Malabaar, werd vooral hier ter markt gebracht, en vele andere waren uit alle deelen van Indië werden hier omgezet. De Samudrin had, even als de meeste radja's aan de kust, den handel begunstigd waaruit hij groote inkomsten trok, en zorgde voor eene goede policie. ‘Er heerscht hier zooveel veiligheid en recht’, schrijft een Pers die de stad zestig jaren vroeger bezocht[1], ‘dat de rijke handelaars uit andere landen er groote ladingen koopwaren heen brengen en op de straten en markten lossen zonder aan iemand de zorg daarvoor op te dragen; de tolbeambten nemen ze onder hun bescherming en houden er dag en nacht wacht bij. Van hetgeen verkocht wordt heffen zij een recht van 2½ pCt.; met het overige bemoeien zij zich niet.’

Het kastenwezen, dat in Malabaar scherp is afgebakend, had den invloed der Mohammedanen begunstigd. De Nairs (Nairar), de hoogere kaste, waartoe ook de vorst behoorde en die alleen de Brahmanen boven zich achtte, hadden oogluikend toegezien dat vele Indiërs uit de lagere kasten tot het Mohammedanisme overgingen en op die wijze als tusschenpersonen: lastdragers, enz. te gebruiken waren en met de vreemdelingen werden gelijk gesteld[2]. Want een Nair moest de aanraking met lagere kasten ontwijken, maar Muzelmannen stonden buiten de wet. Hun getal was door die bekeeringen in vervolg van tijd aanzienlijk toegenomen.

Hoe de eerste onderhandelingen tusschen den Samudrin en de Portugeezen gevoerd werden, wordt op verschillende wijze verhaald. Volgens de oudere berichten zond Da Gama zijn tolk Fernão Martins met eenige manschappen aan land om uit zijn naam den vorst een onderhoud te verzoeken. De Samudrin heette hen welkom en wees hun Pandarane op korten afstand van Kalikut als een veilige haven voor hunne schepen aan. Wij herkennen in dit Pandarane het oude Fandaraïna, vroeger als handelstad zeer bloeiend, maar thans door Kalikut verre overschaduwd.

Volgens 't verhaal van Gaspar Correa, wien oudere bronnen

1 Abd-er-Razzâk bij Elliot, The history of India, IV, 98.

2 Gaspar Correa, Lendas da India, public. sob a direcção de Rodr. de Lima Felner (Lisboa 1858), vol. I, 75, 76. Correa vertrok in 1512 naar Indië en hield daar vele jaren zijn verblijf.

ten dienste stonden[1], wenschte de Indische vorst, eer hij de vreemdelingen plechtig ontving, omtrent hunne bedoelingen te worden ingelicht, en zond Da Gama daartoe een der scheepsbevelhebbers, Nicolao Coelho naar zijn paleis, dat even als de woningen der Naïrs en de tempels der Brahmanen op eenigen afstand van de havenstad gelegen was. Coelho moest den vorst te kennen geven dat de Portugeezen niet anders wenschten dan met hem een verdrag te sluiten om even als andere kooplieden veilig in zijn rijk handel te mogen drijven, zonder hoogere rechten te betalen dan dezen. De kapitein kweet zich met beleid van zijn taak en ontving verlof om de waren die men wenschte om te zetten aan land te laten brengen. Hierop werd Diogo Diaz als factor met twee helpers naar de stad gezonden, waar men eene woning voor hem inruimde. De Indische producten die men aan de markt bracht (peper, gember, kaneel), waren niet van de beste kwaliteit, maar de admiraal gaf bevel om geene aanmerkingen te maken en te betalen wat men vroeg.

De Muzelmannen zagen met leede oogen dat de vreemdelingen voor slechte waar zulke hooge prijzen besteedden. Zij lieten niet na de Indische hoofdbeambten opmerkzaam te maken dat dit geene handeling van kooplieden was en dat de Portugeezen blijkbaar slechts spionnen waren die het land kwamen opnemen om later met grooter macht terug te keeren en te nemen wat hun goed dacht. Zij raadden dus het sluiten van een verdrag af vóór men door ondervinding geleerd had wat hunne bedoelingen waren en of hun vriendschap oprecht gemeend was. Dat zij de ‘Franken’ wantrouwden was natuurlijk; de vervolging van hunne geloofsgenooten in het Westen kon hun niet onbekend zijn. Ook zagen zij misschien reeds in hen toekomstige mededingers. In elk geval was hun raad verstanding.

Toen de Samudrin den admiraal te kennen gegeven had dat hij het Portugeesche gezantschap wilde ontvangen, en op zijn wensch drie Naïrs als gijzelaars naar zijn schip had gezonden, begaf Da Gama zich met zijn gevolg aan land, en werd door den Catual of Mohammedaanschen gouverneur der stad naar het

1 Correa schijnt op sommige punten zeer goed ingelicht te zijn geweest; de bijzonderheden die hij mededeelt van het eerste handelsbedrijf der Portugeezen te Kalikut, moet hij van een der daarbij betrokken personen, misschien van Coelho zelf vernomen hebben. Hij zegt zelf veel ontleend te hebben aan een dagboek van João Figueira, den kapelaan op het schip van Da Gama. Zie: Lendas da India, I, 134.

paleis des Konings geleid. Onderweg, zoo verhaalt een ooggetuige[1], bezochten zij een tempel, waarbinnen zich (op een plein) een kapel verhief, en daarin bevond zich een klein beeld dat de Portugeezen voor O.L. Vrouw aanzagen en waarvoor zij hunne devotie verrichtten. Een der stuurlieden evenwel, João de Sá, die in den tempel ook andere beelden had opgemerkt met zeer leelijke tronies, vertrouwde het spel niet en zeide terwijl hij nederknielde: ‘als dit soms de duivel is, dan bid ik tot den waren God’, waarop de admiraal zich glimlachend omkeerde. Da Gama schijnt er niet aan getwijfeld te hebben of de Hindoes waren Christenen[2], evenmin als de berichtgever zelf, die ons met naïeve verwondering vertelt dat sommige ‘heiligen’ in den bewusten tempel vier of vijf armen hadden en dat hunne tanden een duim ver uit hun mond staken. Dat hier in Indië een godsdienst beleden werd die millioenen aanhangers telde en met het Christendom nog minder gemeen had dan de Islâm, daarvan hadden die soldaten en zeelieden geen flauw vermoeden.

In het koninklijk verblijf aangekomen werd het Portugeesche gezantschap door den Samudrin welwillend ontvangen. Da Gama gaf voor dat zijn koning hem had afgezonden om de Christenvorsten op te zoeken die in deze gewesten moesten wonen, niet om goud of zilver te bekomen, waaraan hij geen behoefte had. Indien hij door kostbare geschenken voor den vorst en zijne raadslieden aan die grootspraak klem had kunnen bijzetten zou hij misschien zijn doel beter hebben bereikt. Maar het weinige wat hij hun aanbood kwam niet in vergelijking met de sommen die de Mohammedaansche kooplieden er voor over hadden om de Indische hoofdbeambten in hun belang om te koopen, en waardoor zij zelfs bewerkten dat Da Gama en de zijnen door den Catual eenigen tijd in verzekerde bewaring werden gehouden. Daar de Samudrin echter niet zou gedoogd hebben dat aan de vreemdelingen leed wedervoer, werden de Portugeezen na de uitlevering der Indische gijzelaars weder vrijgelaten.

Even vergeefs was de poging der Muzelmannen om zich van den Portugeeschen faktor meester te maken. Het feit dat, terwijl dit voorviel, eenige Naïrs met hun gevolg aan de Portugeezen

1 Roteiro, p. 55. Vgl. Fernão Lopez de Castanheda, Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses, (Lisboa 1833), I, 56, 57.

2 Dit blijkt ook uit de instructie die hij voor Pedralvarez Cabral ontwierp, van welk stuk wij later melding zullen maker.

op hunne schepen een bezoek kwamen brengen, wettigt de onderstelling dat de Samudrin van de aanslagen der kooplieden onkundig gehouden was. Hij gaf dit althans aan den faktor te kennen, en de brief dien de admiraal uit zijn naam aan den koning van Portugal moest overhandigen, bewijst dat hij hen als handelaars gaarne zou ontvangen. ‘Vasco da Gama’, zoo luidde dit schrijven, ‘edelman van uw huis, heeft mijn rijk bezocht, waarover ik mij verblijd heb. In mijn rijk is overvloed van kaneel, kruidnagelen, gember en peper, en van edelgesteenten, en wat ik uit het uwe verlang is goud, zilver, koralen en scharlaken.’

Da Gama had de Naïrs, van wie wij zoo even spraken, als gijzelaars aan boord gehouden totdat de faktor hem was uitgeleverd. Hij liet hen bij zijn terugkomst weder aan land gaan, maar hield eenigen van hun gevolg achter, totdat hem ook de handelsgoederen die aan land gebleven waren, gebracht zouden zijn. Ook dezen werden bij hem aan boord gebracht, maar nu beging hij de onvergeeflijke fout om onder eenig voorwendsel de Malabaren toch bij zich te houden. De verleiding om hen als getuigen zijner ontdekking naar Portugal mede te brengen, was hem te groot; misschien meende hij ook werkelijk dat zij de Portugeezen van dienst konden zijn bij hun terugkeer in Indië, evenals de negers die men vroeger aan de onbekende kusten van Afrika had opgelicht. Onbekendheid met de gebruiken der Hindoes[1] belette hem in te zien dat deze maatregel den Samudrin en zijne Naïrs zeer tegen de Portugeezen moest innemen.

Den 29sten Augustus 1498 ging het kleine eskader van Kalikut in noordelijke richting onder zeil, en daags daarop kwamen meer dan zeventig booten met gewapende manschappen op hen af. Het blijkt niet of de Samudrin ze had uitgezonden, dan of het rooversvaartuigen waren. Gelukkig dreef een sterke wind de schepen in volle zee, en werden de booten daardoor genoodzaakt zich weder naar de kust te begeven[2].

1 Door voedsel te gebruiken, door anderen en niet op de gebruikelijke wijze bereid, verbeurde, en verbeurt nog de rechtzinnige Hindoe zijne kaste, het ergste wat hem kan overkomen.

2 Correa verhaalt in zijne Lendas da India dat de Portugeezen van Kalikut komende, Kananor aandeden, door den vorst van dit rijk vriendschappelijk ontfangen werden en met hem een verbond van vriendschap sloten. Het blijkt evenwel uit de Instructie aan Cabral dat de Portugeezen, al mogen zij op hun reis Kananor hebben aangedaan (wat bij geen anderen schrijver vermeld wordt) met den vorst geen verbond gesloten en te K. geen lading ingenomen hebben.

Den 15den September kreeg de vloot een groep kleine eilanden in het gezicht op korten afstand van de kust. De visschers die hier woonden, kwamen met hunne barken naar de schepen toe en vergunden de Portugeezen op een dier eilanden een pijler op te richten, dien zij Santa Maria doopten, een naam die sedert op de geheele eilandgroep overging.

Eenige dagen later kwam men aan het kleine onbewoonde eiland Andjediva, vlak bij de kust tegenover Onor[1] en Goa, waar hij twee zijner schepen op het droge liet halen om te kalefaten. Terwijl men hiermede bezig was, kwamen twee groote booten met gewapenden naar hen toe. Da Gama vernam van de Malabaren die hij met zich voerde, dat het zeeroovers uit Onor waren, waarvoor zij op hunne hoede moesten zijn. De admiraal liet dus op hen schieten, waarop zij, zoo lezen wij in het scheepsjournaal, ‘hun begonnen toe te roepen Tambaram, hetgeen zeggen wilde dat zij Christenen waren, omdat de Christenen uit deze streken van Indië God Tambaram noemen’[2].

Tijdens hun verblijf op Andjediva hadden de Portugeezen er eene ontmoeting, die voor hunne kennis der Indische toestanden en de onderhandelingen die zij later te voeren zouden hebben, van waarde zou zijn. Het nabijgelegene Goa, in den laatsten tijd zeer in aanzien gerezen, behoorde sinds kort aan Jusuf Adil Khân, den vorst van Bidjapur die, naar zijn afkomst uit Sava[3] in Perzië, den bijnaam droeg van Sabaï, bij de Portugeezen Sabayo. Zijn stadhouder te Goa was waarschijnlijk door kustvaarders van het verblijf der ‘Franken’ op Andjediva onderricht, en besloot eene poging te doen om zich van hunne

1 Bij de Mohammedanen Hinaûr; de Indische naam is Hanawar(a). Wij zullen er later meer van vernemen, even als van Goa.

2 Ook Varthema, Lopez de Castanheda en Thomas Lopez bij Ramusio (I, 140 v.) geven den naam Tambarane aan de Godheid der Hindus in Malabaar. Tambarân schijnt niet anders dan Heer te beteekenen. Het was een titel die aan alle mannelijke leden van het geslacht van den Tamuri radja of Samudrin gegeven werd. Het hoofd der Namburi's of Brahmanen van Malabaar heette Tamburakol. Zie: Francis Buchanan, A Journey through Mysore, Canara and Malabar (London, 1807), II, 393, 423, 496.

3 Zie: Ferishta, History of the Mahom. power in India, transl. by Briggs (London, 1829), II, 8. De Portug. schrijvers geven den naam Sabayo ook wel aan den stadhouder te Goa, even als vóór hen Varthema. Sava lag ten W. van Hamadan, aan den kant van Teheran. Zie over deze stad Yule's Marco Polo, I, 76.

schepen meester te maken. Hij droeg die taak op aan een zijner hoofdlieden, die eenige fusten met gewapenden medenam, maar deze aan de kust achterliet en zich in een roeiboot naar Andjediva begaf. Voor den admiraal gebracht, sprak hij dezen in 't Venetiaansch aan, en vertelde hem dat zijn vader, een Poolsche jood, een halve eeuw geleden uit Posen verdreven, zich te Alexandrië had gevestigd, waar hij geboren was, en in vervolg van tijd in dienst van den ‘Sabayo’ was overgegaan. Toen hij van de komst der Franken vernam, had hij niet kunnen nalaten hun een bezoek te brengen, en daartoe van zijn chef verlof gekregen, die zeer verheugd zou zijn als zij zich te Goa wilden vestigen en hun zijne diensten liet aanbieden. Het kan zeer wel zijn dat de Mohammedaansche vorst dit ernstig meende en de aanwinst van zulke dappere soldaten hem welkom zou geweest zijn, maar misschien was het hem slechts om den buit te doen; althans toen Paolo da Gama, de broeder van den admiraal, de roeiers ondervroeg, die hem naar het eiland hadden gebracht, vernam hij iets van de booten met gewapenden, en zonder veel plichtplegingen werd nu de Israëliet gepijnigd en erkende hij dat men de Portugeezen aan de gansche kust vijandig gezind en er op uit was om hunne schepen te bemachtigen. Da Gama besloot hem naar Portugal mede te nemen, waar hij het Christendom omhelsde, en van zijn peet, den admiraal, den naam van Gaspar da Gama verkreeg ‘ter eere van een der Drie Koningen van het Oosten’. Hij werd in vervolg van tijd door koning Manuel gebruikt om met Indische vorsten te onderhandelen, en kwam zeer in aanzien.

Zoodra de schepen zich weder in goeden staat bevonden, nam Da Gama den 5^{den} October 1498 den terugtocht aan. Hij zag wel dat zijn kleine eskader tegen de groote macht der Muzelmannen aan deze kust niet opgewassen zou zijn[1], en wilde dus verdere vijandelijkheden vermijden. De overtocht naar de kust van Afrika duurde nagenoeg drie maanden; dan eens had men met windstilte, dan weder met tegenwind te kampen. Gebrek aan gezonde scheepskost sleepte zoovelen ten grave, dat er nauwelijks zeven of acht matrozen op elk schip overbleven. De bevelhebbers namen zelfs in beraad om naar Indië terug te

1 Een Florentijnsch edelman, die zich bij de terugkomst van Coelho te Lissabon bevond, vernam dat de Portugeezen, terwij zij bij Kalikut voor anker lagen, wel 1500 vaartuigen van Muzelmannen hadden zien af- en aankomen. Zie: Ramusio, I, 120.

keeren, maar eindelijk werd de wind hun gunstig en voerde hen den 2den Januari 1499 aan de Afrikaansche kust boven Makdisju (Magadoxo bij de Portugeezen), dat zij voorbijzeilden, even als Pata, waar acht bemande vaartuigen op hen afkwamen, die zij met hun geschut op de vlucht joegen. Den 9den Januari bereikten zij het bevriende Malindi; de sjeich voorzag hen van levensmiddelen en gaf hun een jeugdigen Muzelman als gezant aan den koning mede. Vijf dagen later voeren zij verder, en daar een der schepen, de San Raphael, lek werd, besloten zij het te verbranden, te meer daar het scheepsvolk voor de drie vaartuigen niet meer toereikend was. Hierop zeilden zij Zanzibar[1] voorbij en het eiland S. Jorge bij Mozambique langs, waar men een pijler oprichtte, en kwamen den 3den Maart aan de baai van S. Bras (de Mosselbaai). Nadat zij zich hier ververscht hadden, voerde een gunstige wind hen den 20sten Maart om de Kaap de Goede Hoop, waar de koude na hun langdurig verblijf in een heet klimaat, hun zeer gevoelig was, hoewel zij hunne gezondheid en krachten in deze koelere luchtstreek terugkregen. Ook op hun verdere reis voeren zij voor den wind, maar toen zij den 25sten April in de nabijheid van Santiago, een der Kaapverdische eilanden, kwamen, schijnt een storm de beide schepen gescheiden te hebben. Althans het karveel waarop Nicolas Coelho zich bevond, zeilde vooruit en bereikte Lissabon den 10den Juli 1499. Da Gama liet de zorg voor zijn schip aan zijn stuurman over, en bracht zijn broeder Paolo, die zeer ziek was geworden, in een karveel naar Terceira, waar de brave Portugees den geest gaf.

Toen Vasco da Gama den 29sten Augustus 1499 zijn vaderland terugzag was het twee jaren en bijna twee maanden geleden dat hij de groote reis had aanvaard. Van de 150 of 160 man die hem hadden vergezeld keerde nauwelijks een derde terug; de dooden hadden het leergeld voor de levenden betaald. Koning Manuel liet het den ontdekker niet aan eerbewijzen ontbreken en ze waren verdiend. Indien wij hem gelijk stelden met een Cristoforo Colombo of een Fernão de Magalhaẽs, zouden wij aan dezen onrecht plegen. Met hoeveel moeielijkheden

1 In het Roteiro heet het Jambigar. Damião de Goes (Chronica do rei D. Manoel, dada a luz por Reinerio Boeache, Lisboa 1749, p. 56) vermeldt dat de sjeich van dit eiland aan Da Gama levensmiddelen liet aanbieden. Hij had dus reden om verontwaardigd te zijn toen de Portugeezen op een lateren tocht zonder oorzaak zijne schepen plunderden.

hadden zij niet te kampen voor zij het groote doel dat hun voor oogen stond konden bereiken! Het was hun plan dat met medewerking van anderen werd ten uitvoer gebracht; Da Gama voerde slechts uit wat anderen beraamd hadden, en de weg dien hij te volgen had kon slechts voor een gering deel onbekend geacht worden. Toch was ook de taak die hij had aanvaard niet gemakkelijk geweest. Hoe velen zou de tegenspoed op de heenreis en het vooruitzicht op hetgeen hun nog te wachten stond, niet hebben afgeschrikt! Maar hij was moedig en vastberaden voorwaarts gegaan en had het groote doel bereikt. Voor de eerste maal waren de kostbare waren rechtstreeks uit Indië aangebracht, en al was de lading niet groot, thans kende men den weg om grooter vrachten te bekomen.

Wij hebben gezien dat Da Gama's staatkunde te Kalikut te wenschen overliet. Maar het zou de vraag geweest zijn of de wispelturige vorst van dit rijk, die zich door de Mohammedaansche kooplieden liet beheerschen, de Portugeezen ooit had willen ondersteunen. Voortaan toch zouden deze twee naijverige en onverzoenlijke machten, het Christendom[1] en de Islâm, beiden even dweepziek en uitsluitend, in de Indische zeeën een strijd te voeren hebben op leven en dood. Wie bejammert dat de Portugeezen zich niet bij een vreedzamen handel bepaald hebben, neemt den tijd en de omstandigheden niet in aanmerking. Hier was aan den eenen kant een volk, of liever eene vereeniging van geloofsgenooten, die eeuwenlang in het bezit geweest waren van een uitgebreiden en voordeeligen handel, die een onbestreden heerschappij voerden op de Indische wateren, en wier belang het was om alles in het werk te stellen opdat andere mededingers daarvan bleven uitgesloten; aan den anderen kant eene natie die alle volgers van dat geloof voor hare geboren vijanden hield en het als een plicht beschouwde om hen zoo veel mogelijk van den aardbodem te verdelgen[2], hoe zou het mogelijk geweest zijn dat deze beide tegenstanders naast en met elkander een vreedzamen handel hadden gedreven? Neen,

1 Ik spreek natuurlijk van het Christendom der Portugeezen in de zestiende eeuw, dat nog een geheel middeleeuwsch karakter bezat.

2 Dit was ‘het waarachtig erfdeel der Portugeezen’, zegt hun geschiedschrijver De Barros (Da Asia, III, 92), ‘een voorrecht hun door eene bijzondere genade van God toegestaan’, en de Muzelmannen hadden het als een straf te beschouwen voor hetgeen zij eertijds in het Pyreneesch schiereiland hadden misdreven.

de Muzelmannen zagen even goed in als de Portugeezen, dat dit eene onmogelijkheid was, en daarom hadden zij zich al aanstonds te Kalikut tegen hunne onderhandelingen met den Indischen vorst verzet en hen zoo veel mogelijk tegengewerkt. Van het oogenblik af dat de Portugeezen in het Oosten kwamen was eene botsing tusschen hen en de Mohammedanen onvermijdelijk.

II.

Vasco da Gama had dus van zijn standpunt gelijk toen hij koning Manuel voorhield dat men in Indië niet op vriendschappelijke onderhandelingen vertrouwen moest maar op het ontzag en den schrik die een goed uitgeruste en welgewapende vloot zou kunnen inboezemen.

Met die uitrusting werd niet getalmd. Den 8sten Maart 1500 lag eene vloot van dertien schepen voor Lissabon zeilree. Het opperbevel was toevertrouwd aan Pedralvarez Cabral, een vriend van Da Gama, wien hij daartoe aan den koning had aanbevolen, en onder de kapiteins bevonden zich Bartolomeu Diaz, die het eerst de Kaap de Goede Hoop had omgevaren, zijn broeder Diogo en Nicolao Coelho, die de reis met Da Gama hadden medegemaakt. De broeders Diaz hadden in last zich naar Sofala te begeven, het goudland aan Afrika's Oostkust, en daar eene faktorij op te richten. De bemanning der vloot, matrozen en soldaten, bestond uit omstreeks 1200 personen. Ook de noodige geestelijken ontbraken niet om met het bekeeringswerk een aanvang te maken. Florentijnsche kooplieden hadden deel in de uitrusting.

Van de instructie van Cabral, zoo als zij door Vasco da Gama werd ontworpen, zijn ons twee fragmenten bewaard gebleven[1]. Het eene van slechts twee bladzijden behelst het begin, en is zoo als wij aanstonds zien zullen merkwaardig, omdat er de richting in aangewezen wordt die de schepen bij het uitvaren moesten nemen. In het andere fragment wordt den

1 Beiden zijn uitgegeven door F.A. de Varnhagen (thans visconde de Porto Seguro), het groote dat hij in het k. archief te Lissabon (Torre do Tombo) aantrof, in: Revista trimensal de historia e geographia, Segunda serie, Tom. I (Rio de Janeiro, 1846), p. 99-115; het kleinere met facsimile in Varnhagen's Historia geral do Brazil, Tom. I (Madrid, 1854), p. 422-23.

bevelhebber der vloot omstandig voorgeschreven hoe hij zich tegenover den Samudrin en ten opzichte van den handel te Kalikut te gedragen had. Het eerste wat hij doen moest was de Indiërs die Da Gama had medegenomen en die thans met de vloot terugkeerden, in een boot aan land te zenden, en met hen een paar geschikte personen die Da Gama's handelwijze bij den Samudrin moesten verontschuldigen, en hem moesten uitnoodigen zijne hoofdbeambten aan boord der schepen te laten gaan om alle medegebrachte waren in oogenschouw te nemen en zich te overtuigen dat de Portugeezen geen roovers waren, zooals men den vorst tijdens hun vroeger verblijf had zoeken wijs te maken. Over de noodzakelijkheid van het bedingen van gijzelaars en hoe men dit den Samudrin aan het verstand moest brengen is de instructie zeer uitvoerig; Da Gama schijnt wel gevoeld te hebben dat dit na zijn willekeurige maatregel bezwaar zou opleveren. Stond de vorst dit niet toe dan moest Cabral ook niet aan land gaan maar alleen den factor en de zijnen aan wal zenden om handel te drijven. Indien ook hiertoe geen verlof gegeven werd dan moest den Samudrin worden voorgehouden dat de vloot onmiddellijk naar Kananor[1] zou gaan, om met den radja van dat rijk een handelsverdrag te sluiten, nadat men eerst inlichtingen had ingewonnen of in die stad lading te bekomen was, en of men daar welkom zou zijn.

Ging alles goed en zond de Samudrin de verlangde gijzelaars, zoodat men met hem een verdrag kon sluiten en den faktor veilig te Kalikut kon achterlaten, dan moest Cabral een stap verder gaan en den Samudrin kennis geven van de vijandelijke verhouding waarin de Portugeezen ‘van ouds’ tot de Mohammedanen stonden, die zij om aan den Heer hun God (‘a deos nosso senhor’) welgevallig te zijn, zoo veel mogelijk van hunne schepen en koopwaren moesten berooven; aan de Indiërs die men in die schepen vond zou echter geen leed geschieden, maar men zou hen vrijlaten en hen hunne waren en bezittingen laten behouden. Den Samudrin moest vervolgens worden voorgehouden dat hij ‘als Christelijk vorst’ gehouden was aan de Muzelmannen den handel en het verblijf in zijn rijk te verbieden, en dat hij in elk geval verplicht zou zijn den Portugeeschen

1 Er staat Callemur in de Instructie, maar de spelling van Da Gama laat veel te wenschen over.

factor en de zijnen te beschermen, indien zij op hen de schade wilden verhalen die men hun op zee had toegebracht.

Voor het geval dat men te Kalikut niet te recht kwam en te Kananor zijn geluk moest beproeven, worden eveneens de noodige voorschriften medegedeeld; zoo ook hoe men op zee met de 'schepen van Mekka' moest handelen (natuurlijk zonder genade), en hoe men zich op de terugreis te gedragen had. Wij behoeven bij deze punten niet stil te staan; de Instructie heeft ons reeds geleerd met hoeveel behoedzaamheid wij met de Portugeesche geschiedschrijvers te rade moeten gaan. De Barros toch verhaalt[1], dat aan Cabral was voorgeschreven om de 'Mooren en Heidenen' eerst tot bekeering aan te sporen (waartoe de geestelijken werden medegenomen) en indien zij het Evangelie weigerden aan te nemen, en tevens den handel verboden, dat men hen dan te vuur en te zwaard vervolgen en zonder barmhartigheid beoorlogen moest. Nu wordt er in de Instructie wel terloops gesproken van het onderwijs in de Christenleer dat aan de Indiërs moest verstrekt worden, maar altijd als bijzaak, en bovendien hield men hen reeds voor broeders in het geloof die alleen beter onderricht in de Christelijke waarheden van noode hadden; van het vervolgen en beoorloogen der 'Heidenen' is geen sprake; ook streed dit geheel met de staatkunde der Portugeezen, die de Indiërs te vriend moesten houden en met het beoorlogen der Mohammedanen de handen vol zouden hebben.

Vergezellen wij thans Pedralvarez Cabral naar Indië. Den 9^{den} Maart 1500 uitgezeild, bereikte het eskader den 22sten de Kaapverdische eilanden. Van hier af besloot Cabral, overeenkomstig zijne Instruktie, indien hij door tegenwind belet werd in rechtstreeks zuidelijke richting te varen, om zuidwestelijk aan te houden, in volle zee, ten einde de windstilten bij de Afrikaansche kust te vermijden. De Portugeezen hadden hieraan eene gewichtige ontdekking te danken. De stroom dreef de schepen langzaam naar de Amerikaansche kust. Den 24sten April[2] werd men ten Westen land gewaar. Het was de kust van Brazilië, op ongeveer 18° Z.br., waar men tot nu toe geen

1 Da Asia (Lisboa, 1778), I, 384-86.

2 Aldus volgens de meeste Portugeesche schrijvers. 22 April volgens Pero Vaz de Caminha, die in een brief uit Porto Seguro in d. 1 Mei 1500, aan koning Manuel het verhaal deed der ontdekking. Zie o.a.A. von Humboldt, Kritische Untersuchungen etc. übers. von Ideler, III, S. 34 ff.

land gezien of vermoed had. Wel was dezelfde kust op noordelijker breedte (8° Z.br.) drie. maanden te voren aangedaan door een Spaansch eskader onder Vicente Yañez Pinson, maar de Portugeezen droegen hiervan natuurlijk geen kennis en schreven zich ook sedert de ontdekking van Brazilië toe. Cabral werd door ruw weder genoodzaakt een veilige haven te zoeken en vond die tien mijlen noordelijker. Men kwam hier met de inboorlingen in aanraking, die zeer genegen waren om ruilhandel te drijven. Cabral nam plechtig bezit van het land voor de kroon van Portugal en zond een zijner schepen naar Lissabon terug om zijn vorst de blijde tijding der ontdekking aan te kondigen. De haven verkreeg sedert den naam van Porto Seguro, maar de naam dien Cabral bij zijn vertrek den 3den Mei (dia de Santa Cruz) aan het land gaf en dien wij op de oudste kaarten vermeld vinden: Terra de Santa Cruz, heeft het moeten verwisselen met dien van Brazilië naar het kostbare roode verfhout (brazil) dat men hier aantrof[1].

Haar koers nemende in zuidoostelijke richting om het Kaapland te bereiken, werd de vloot den 23sten Mei door een zwaren storm overvallen, die twintig dagen lang aanhield en waarbij vier schepen te gronde gingen. Ook Bartolomeu Diaz vond hier zijn graf in de golven. Het was alsof de genius van de Stormkaap zich wilde wreken op den man die zijn verblijf had ontdekt[2]. Het schip van zijn broeder Diogo dwaalde af naar de Oostkust van het eiland Madagascar, dat de Portugeezen thans voor de eerste maal zagen en naar den dag der ontdekking San Lourenço noemden[3]. Diaz bespeurde eerst dat het een eiland was toen hij de Noordkaap omzeilde. Hij ging hier aan land om water in te nemen, en verkreeg van de inboorlingen (‘zwarte en naakte lieden’) levensmiddelen in ruil voor messen en bijlen en andere kleinigheden. Wat hem verder wedervoer vernemen wij later. Van de overige schepen kwamen er zes aan de kust van Sofala weder bijeen en bereikten Mozambique, eene onderhoorigheid van den vorst van Kiloa, den 20sten Juli. Hier werden zij in weerwil van hetgeen met Da Gama was voorgevallen,

1 Ik vind den naam ‘terra nova de *Prisilli*’ reeds in eene beschrijving der zeevaart van Lissabon naar Kalikut van 1504, uit de nalatenschap der Welser's bekend gemaakt door B. Greiff, achter Lucas Rem's Tagebuch (Augsburg, 1861), S. 161.
2 Camões, Os Lusiadas, Canto V est. 44.
3 Correa, Lendas, I, 153. Volgens anderen ontfing het dien naam later.

welwillend ontvangen. De schepen werden hier gekalefaat en levensmiddelen ingenomen, en een loods van deze plaats bracht de vloot naar Kiloa.

Kiloa was toen een der voornaamste nederzettingen aan Afrika's oostkust. De Sjeich gebood over een gro-t deel van die kust, van Pemba en Zanzibar tot Sofala, en het goud van Sofala werd grootendeels hier ter markt gebracht[1]. De Muzelmannen konden dus hier over een grootere macht beschikken en tegen de Portugeezen een onafhankelijker toon aannemen dan elders aan de kust. Ook gaf de Sjeich aan Cabral, die handelsbetrekkingen wenschte aan te knoopen, op beleefde wijze te kennen dat men hier zijne koopwaren niet noodig had. De vloot voer dus verder, naar Malindi, waar men den 2^{den} Augustus aankwam. Cabral bracht voor den Sjeich, die aan Da Gama zooveel vriendschap bewezen had, geschenken mede en hernieuwde het verbond dat zijn voorganger met hem had aangegaan. Met twee loodsen van Malindi vertrok hij den 7^{den} Augustus naar Indië.

Vijftien dagen later had men het eiland Andjediva bereikt, waar eenige dagen met het kalefaten der schepen werden doorgebracht. Toen begaf het eskader zich naar Kalikut[2], en wierp den 13^{den} September voor die stad de ankers uit.

Mocht de Samudrin de Portugeezen al niet gunstig gezind zijn na het gebeurde met Vasco da Gama, hij wist dit te verbloemen en liet Cabral door twee Naïrs en een aanzienlijk koopman van Gudjerat verwelkomen. De bevelhebber zond den vorst de vier Indiërs terug die zijn voorganger naar Portugal had medegenomen en liet hem een onderhoud verzoeken, dat na het uitleveren der gevraagde gijzelaars (aanzienlijke Indiërs) aan land plaats had. Lopez de Castanheda heeft ons den brief bewaard, dien koning Manuel aan Cabral voor den Samudrin had medegegeven[3]. De prediking van het Christendom werd hierin zeer op den voorgrond gesteld. ‘Wel mogen wij gelooven’ heet het, ‘dat de Heer God zulk een wonderbare zaak

1 Zie: Dam. à Goes, Chronica do rei D. Manoel, p. 74; het verhaal van den Portugeeschen stuurman bij Ramusio, I, 129 v. (overgenomen uit den ouden bundel Paesi novamente retrovati, Vicenza, 1507); en mijn opstel in De Gids, 1873, n°. 8.

2 Cabral zou zich volgens Gaspar Correa eerst naar Kananor begeven en met den radja onderhandeld hebben, maar de overige Portug. schrijvers vermelden dit niet, en het is niet waarschijnlijk dat Correa zoo bepaald tegen zijne Instructie in gehandeld heeft.

3 Historia do descobrim. e conquista da India, I, 104.

als onze vaart naar Indië niet alleen beschikt heeft om tot wereldsche betrekkingen te dienen, maar ook tot geestelijk profijt en tot heil der zielen, hetgeen wij meer op prijs moeten stellen.' Het schijnt evenwel dat Cabral zich wijselijk van verderen aandrang op dit punt onthouden en na het aanbieden der geschenken van wege zijn koning alleen over handelszaken gesproken heeft. De Samudrin deelde hem mede dat men reeds een huis voor zijn factor had ingeruimd; het stond den admiraal vrij, voegde hij er bij, om aan land te blijven of naar zijn schip terug te keeren, maar het was noodig dat de gijzelaars aan land kwamen om spijs te gebruiken, want hun godsdienst verbood hun dit zoo lang zij zich op de schepen der vreemdelingen bevonden. Cabral schijnt evenmin als Da Gama begrepen te hebben dat de godsdienst der Hindoes het getrouw waarnemen dier gebruiken vorderde, zoodat hij in dien eisch van den Samudrin een reden tot wantrouwen vond.

Terwijl de portugeesche bevelhebber zich aau wal bevond had zich een sambuuk bij de vloot aangemeld om de gijzelaars terug te halen, die men natuurlijk niet geneigd was af te staan vóór Cabral was teruggekeerd. Nu sprongen de Malabaren overboord, misschien ook omdat zij de vreemdelingen op het stuk van gijzelaars nog niet recht vertrouwden, en hoewel men eenigen van hen weder opving werden ook dezen toen Cabral terugkwam weder uitgeleverd. De vlootvoogd stelde zich nu met twee aanzienlijke Muzelmannen tevreden, als gijzelaars voor den faktor Aïres Correa, die met zijne bedienden en goederen aan land werd gezonden, in gezelschap van eenige geestelijken die op zich genomen hadden om aan de Indiërs de Christelijke waarheden te verkondigen.

Het ging echter met den handel slecht, want de Mohammedanen zorgden wel dat er weinig aan de markt kwam, en dat de goede Franciskanen met weinig vrucht arbeidden was niet te verwonderen, want geen van hen verstond Malabaarsch.

Reeds drie maanden bevond Cabral zich te Kalikut, en nog waren slechts twee zijner schepen bevracht, en daarenboven had men de waren duur moeten betalen. Het bleek dat de Samudrin niet van zins was de Portugeezen boven de Mohammedanen te bevoordeelen, en als wij de eersten mogen gelooven belette hij ook niet, of werd er misschien onkundig van gelaten, dat zijne hoofdbeambten zich door de laatsten lieten omkoopen

om aan de Franken geen peper af te leveren. Onvoorzichtig genoeg, besloot thans Cabral, op raad van zijn faktor, om een schip dat aan een aanzienlijk Mohammedaan van Kalikut behoorde te laten doorzoeken. Het schip was evenwel niet met peper maar met levensmiddelen beladen, en het schijnt dat de bemanning, door de Portugeezen ruw behandeld, wist te ontkomen en de stad in beweging bracht. Nu duurde het niet lang of het volk bestormde de Portugeesche faktorij, en voor dat er genoegzame hulp van de schepen kon opdagen, hadden Aïres Correa en verscheidene der zijnen het leven verloren. De overige Portugeezen die zich aan land bevonden werden gevangen genomen.

Te vergeefs wachtte Cabral op verontschuldigingen of verklaringen van den Samudrin. De Portugeezen beweren zelfs dat hij zich den buit aan koopmansgoederen uit de faktorij zelf toeëigende. Eindelijk tastte de vlootvoogd den 16^{den} December de schepen der Muzelmannen aan, die beladen[1] op de reede lagen, bracht de bemanning, die dapper wederstand bood, om het leven en stak toen de vloot in brand. Den volgenden dag werd de stad beschoten, zoodat vele huizen in brand geraakten en een aantal inwoners het leven verloren.

Zoo had men dan met den machtigsten radja aan de kust gebroken, en nu moesten andere betrekkingen worden aangeknoopt. De radja van Kotsjin, wiens gebied ten Noorden aan dat van den Samudrin grensde, had Cabral reeds aangezocht om hem te bezoeken. Er heerschte namelijk tusschen de vorsten van die rijkjes aan de Peperkust groote naijver om van den handel voordeel te trekken, en niet zelden lagen zij met elkander overhoop; het was hun dus niet onverschillig of zij zich de hulp van vreemde handelaars die tevens dappere soldaten bleken te zijn, konden verzekeren. De radja van Kotsjin had die het meeste noodig, want hij was arm, en zijn gebied was klein van omvang. Het schijnt echter dat hij, als Brahmaan, een soort van geestelijk oppergezag over de anderen bekleedde[2].

Cabral voldeed aan zijne uitnoodiging en begaf zich naar Kotsjin. De radja gaf hem gaarne vergunning om hier en in het naburige Kranganor (Kadungulur, vroeger een voorname han-

1 Grootendeels echter met levensmiddelen. Ook vond men er drie olifanten die door de Portugeezen geslacht en ingezouten werden (!)

2 Joào de Barros, Da Asia, Dec. I, parte 2, p. 328.

delstad[1]) zijne schepen met peper te bevrachten, en was er zeer mede ingenomen dat hij de uitnoodiging der radjas van Kananor en Kollam om bij hem lading te komen innemen ditmaal afsloeg. Weldra verscheen hier eene gewapende vloot van den Samudrin. Cabral vond het niet raadzaam om deze met zijne beladen schepen aan te tasten, maar maakte van een gunstigen wind gebruik om haar voorbij te zeilen, daar hij te Kananor gember wilde innemen, die daar het gemakkelijkst te verkrijgen was. Zijn faktor bleef te Kotsjin achter, maar zijn overhaast vertrek noodzaakte hem twee Indische gijzelaars van daar mede te nemen.

Kananor, bezuiden Monte Dely (d'Eli), het voorgebergte aan de kust dat Vasco da Gama bij zijne komst in Indië het eerst in het oog zou gekregen hebben, was thans na Kalikut de voornaamste Malabaarsche handelsplaats. In den omtrek groeide uitmuntende peper en eene bekende soort van gember.

De radja voorzag Cabral van de verlangde koopwaar en daar de Portugeesche bevelhebber van hier den terugtocht wilde aannemen, gaf hij hem gezanten aan zijn koning mede.

Den 16^{den} Januari 1501 nam de vloot de terugreis aan. Een der schepen strandde aan de Afrikaansche kust, maar de manschap werd gered. De Sjeich van Mombas liet het geschut van dit schip uit zee ophalen en bediende er zich later van tegen de Portugeezen. De wind belette Cabral te Malindi binnen te loopen, zoodat hij koers zette naar Mozambique, waar men de schepen kalefaatte. Van hier uit zond hij Sancho de Toar met een der kleinere schepen naar Sofala om den last door koning Manuel aan de broeders Diaz gegeven, uit te voeren.

De verdere terugreis was voorspoedig. Bij Cabo Verde ten anker gekomen vond Cabral hier een Portugeesch smaldeel van drie schepen dat den 13^{den} Mei was uitgezeild om de kust van Brazilië nader te verkennen en waarop zich de bekende Amerigo

1 Te Kranganor vonden de Portugeezen vele zoogenaamde St. Thomas-Christenen, afstammelingen eener oude kolonie van Syrische Christenen, die zich hier het eerst hadden neêrgezet. Er bevonden zich aan dit gedeelte der kust vele gemeenten dezer geloovigen; zij schreven hun oorsprong aan St. Thomas toe, omdat deze heilige het eerst in Indië het Christendom zou gepredikt hebben. Twee dezer lieden gingen met Cabral naar Portugal mede. Een van hen overleed, de ander, Jozef geheeten, bezocht Italië. Van hem zijn de berichten over Indië afkomstig, opgenomen in den bundel ‘Paesi novamente retrovati’, waarvan de eerste uitgaaf te Vicenza den 3den Nov. 1507 het licht zag, en daaruit vertaald in den ‘Novus Orbis’ van Grynaeus (Basel, 1532).

Vespucci bevond, en zeer toevallig zag hij hier ook Diogo Diaz weder[1], die te Berbera aan de Somali-kust, eene Arabische nederzetting, eerst welwillend bejegend was, maar weldra gevaar had geloopen om overrompeld te worden, waarop hij de wijk had genomen en na vele wederwaardigheden hier aangeland was. Den 23sten of 24sten Juni 1501[2] zagen de schepen die van de vloot waren overgebleven, Lissabon terug.

Weldra keerde ook Sancho de Toar van Sofala weder. Hij had aan de kust eene nederzetting van Muzelmannen gevonden, waarheen de inboorlingen het goud kwamen brengen. Vele van die lieden hadden volgens zijn bericht vier oogen, twee van voren, twee van achteren. Wij vernemen deze merkwaardigheid uit een brief van Koning Manuel zelven aan zijne schoonouders, Ferdinand en Isabella van Spanje[3].

De lading die Cabral uit Indië medebracht, een kostbare voorraad van specerijen, reukwaren, drogerijen, en eenige schoone edelgesteenten en paarlen, maar nog veel meer de blijde tijding van de welwillende gezindheid van sommige Indische vorsten, woog wel op tegen het verlies van een groot deel zijner schepen. Toch waren velen teleurgesteld. Een vijand die zoo machtig bleek te zijn als de Muzelmannen in Indië, zou niet ten onder te brengen zijn - dit zag men meer en meer in - zonder dat men groote strijdkrachten ontwikkelde. Het zou er dus vooreerst meer op aankomen om aanzienlijke vloten en een aantal gewapenden naar Indië te zenden dan een grooten voorraad van koopwaren. Ook de gevaren van de zeereis wogen bij velen zwaar. Had niet Cabral in een enkelen storm vier schepen verloren, en zou dit niet vele handelaars afschrikken om hunne schepen en goederen op zulk een verre reis te wagen?

Er hadden in 's konings raad langdurige beraadslagingen plaats vóór men besloot de zaak door te zetten. De groote handelsvoordeelen waarop uitzicht bestond, wogen ten slotte bij de meesten tegen de gevaren en moeielijkheden op, en Manuel zelf had niet gedacht aan terugtreden. De Venetiaansche ge-

1 Zie hiervoor, blz. 191.

2 De opgaven van den datum verschillen. Humboldt (Krit. Unters., III, 53 vv.) heeft aangetoond dat deze de waarschijnlijkste is.

3 Carta del Rey D. Manuel de Portugal á los Reyes católicos, dándolos cuenta de todo lo sucedido en el viage de Pedro Alvarez Cabral (29 de Julio 1501) in: Coleccion de los viages y descubrimientos que hicieron por mar los Españoles etc, coordinada por Don M.F. de Navarrete. Tomo III (Madrid, 1829), p. 94-101.

zant te Lissabon schreef een paar dagen na de aankomst van Cabral aan de Signoria dat hij van den koning vernomen had hoe deze van plan was den Sultan van Egypte van den specerijhandel buiten te sluiten, en hoe hij veertig schepen in gebruik wilde stellen om heen en weder te reizen, zoodat hij heerschappij kon voeren in de Indische zeeën[1]; ook had de Portugeesche vorst den weidschen titel aangenomen van 'Heer der scheepvaart, der veroveringen en van den handel in Ethiopie, Arabië, Perzië en Indië,' een titel, dien de Paus hem had geschonken en dien geene Christenmogendheid hem van nu af zou mogen betwisten.

III.

Nog voor de terugkomst van Cabral was een klein smaldeel van vier schepen onder bevel van een ervaren Galicisch edelman, Juan de Nova, den 5^{den} Maart 1501 van Lissabon uitgeloopen. Een dier schepen was door Portugeesche, een ander door Florentijnsche handelaars uitgerust. De Nova ontdekte op zijn heenreis op 8° Zbr. een eiland dat hij den naam gaf van Ilha da Concepção (eiland der Ontfangenis). D'Albuquerque die het twee jaren later in Mei aandeed, noemde het, misschien zonder van de vroegere ontdekking te weten, Ilha da Ascensão (eiland der Hemelvaart), en sedert heeft het den naam Ascension behouden.

Aan de oostkust van Afrika vernam De Nova hoe de zaken in Indië stonden. Hij trachtte eerst te Kotsjin lading op te doen, maar de faktor die daar met koopmansgoederen was achtergebleven, had geen peper kunnen bekomen, omdat men alleen geld in betaling wilde ontfangen. Ook De Nova was hiertoe niet in staat en kon dus weinig zaken doen[2]. Beter slaagde hij te Kananor, waar men er zeer op gesteld scheen met de Portugeezen in betrekking te komen. De radja bood hem aan

1 Copia de uno Capitulo de littere de D. [Lorenzo] Cretico nuntio de la Ill. Signoria de Venetia in Portugallo data adi. 22 di zugno 1501 in 'Paesi novamente retrovati', cap. 125. De vertaling in den 'Novus Orbis' van Grynaeus is niet te vertrouwen.

2 Hij had gehoopt in Sofala goud te bekomen, maar schijnt die kust niet te hebben kunnen aandoen. Zie: Littera de Francescho de la Salta Cremonense data in Lisbona adi. 16 de Sept. 1502 in 'Paesi novamente retrovati', cap. 127.

de schepen te bevrachten, indien hij daar, even als te Kotsjin, een faktor achterliet, waarin De Nova bewilligde.

Het kleine Portugeesche eskader had aan de Malabaarsche kust eene zware proef te doorstaan. De Samudrin zond eene vloot van meer dan honderd groote en kleine vaartuigen op hen af, maar de wakkere Galicische zeeman wist van zijn geschut zoo goed partij te trekken, dat hij een aantal barken in den grond boorde en zonder schade ontkwam.

Op zijn terugtocht was De Nova zoo gelukkig weder eene ontdekking te doen, voor de scheepvaart niet zonder gewicht. Hij vond het eiland S. Helena, dat, zooals De Barros zegt, ‘God op die plaats schiep, om aan hen die uit Indië komen, nieuw leven te geven, want sedert het ontdekt werd tot nu toe (en hoe lang daarna!) doen allen moeite om het te bereiken ter wille van het uitmuntende water en de vele ververschingen die het eiland oplevert’.

De Nova zag den 11^{den} September 1502 Lissabon weder. De Galiciër had door zijn beleid het kleine eskader in korten tijd behouden t'huis gebracht, maar door gebrek aan specie had men slechts halve lading kunnen innemen. Men was in Indië van de handelswaren der Portugeezen weinig gediend en eischte klinkende munt, maar contanten waren in Portugal schaarsch[1].

Wat werd er niet vereischt alleen voor de uitrusting der vloten! In Februari 1502 lagen weder twintig schepen voor Lissabon zeilreê, die de reis naar Indië gingen aanvaarden. Aan Vasco da Gama was voor de tweede maal het opperbevel toevertrouwd. De kleinere schepen zouden onder het opzicht van zijn oom Vicente Sodré in Indië blijven om de factorijen te beschermen; de grootere moest hij zoo mogelijk beladen terugbrengen. Op de vloot bevonden zich achthonderd gewapenden, en reeds de aanstelling van Da Gama, een soldaat in zijn hart, voortvarend en onbarmhartig, deed voorzien welken loop de expeditie zou nemen. Vijf schepen onder aanvoering van Estevão da Gama, een neef van Vasco, gingen eerst den 1sten April onder zeil, maar kwamen bijna gelijk met de anderen in Indië aan[1]

1 ‘La lor mercantia e poco al proposito de la terra;.... el primo fondamento e denari contadi, liquelli sonno pochissimi in questo regno’. Littera de Francescho de la Salta (als boven).

1 Op een der schepen van Estevão da Gama's eskader bevond zich als schrijver (escrivão) zekere Thomé Lopes, van wien ons in eene Italiaansche vertaling een zeer goed journaal van den tocht is bewaard gebleven. Deze vertaling werd aan de Regeering van Florence gezonden, waarschijnlijk door den kapitein van het schip, een Florentijn, met name Giovanni Buonagrazia, en later door Ramusio in zijne Navigationi et Viaggi (I, 133 vv.) opgenomen. - Op de heenreis vernam Lopes te Mozambique van Mohammedaansche handelaars dat de mijnen te Sofala in vredestijd jaarlijks twee millioen mitikals of 2⅔ millioen dukaten opbrachten. Maar thans was het oorlog en werd er in 't geheel geen goud aangevoerd.

Den 10^{den} Februari van Lissabon uitgevaren, werd het eskader van Vasco da Gama aan gene zijde van de Kaap de goede Hoop door stormen uiteengedreven, maar vereenigde zich weder, met verlies van een enkel schip, te Mozambique. Was Da Gama hier op zijn eerste reis met wantrouwen ontfangen, de sjeich[1] zag nu in, dat hij verstandiger deed met de Portugeezen te vriend te houden, en betoonde zich zeer geneigd om hun van dienst te zijn. Hij gaf hun de noodige inlichtingen omtrent den handel met Sofala en een loods om twee hunner schepen daarheen te geleiden. Dezen schijnen aan die kust met een kaffervorst onderhandeld en van hem goud ingeruild te hebben[2].

Van Mozambique begaf Da Gama zich naar Kiloa. De vorst werd onder den schijn van een vriendschapsverdrag door den admiraal aan boord gelokt en ontfing den last om den koning van Portugal eene jaarlijksche schatting op te brengen. Stond hij dit niet toe, dan zou zijne stad in de asch gelegd worden. ‘Had ik geweten waartoe gij mij zoudt dwingen,’ zeide de fiere Muzelman, ‘dan zou ik liever in de bosschen gevloden zijn, want het is beter een jakhals te zijn die zijne vrijheid bezit, dan een windhond aan een gouden ketting.’ Maar de leer van Da Gama was, dat men met geen ‘Moor’ op goeden voet kon blijven, of men moest hem eerst kwaad doen, en hij bleef, zooals wij zien zullen, aan dit stelsel getrouw.

Van Malindi, waar de vloot levensmiddelen innam, had de overtocht naar Indië plaats, waar het eskader van Estevão da Gama haar bij het eiland Andjediva aantrof.

Het duurde niet lang of Vasco da Gama werd in de gelegenheid gesteld om zijn fanatisme tegen de Mohammedanen te doen blijken. Schepen die naar Kalikut bestemd waren, werden thans als goede buit beschouwd, even als men van den beginn$_e$

1 Volgens De Barros was het niet dezelfde dien Da Gama op zijn eerste reis had aangetroffen.
2 Lendas da India, I, 273. Vergelijk het fragment achter Rem's Tagebuch (waarover later), S. 136.

af alle kooplieden die van de Roode Zee kwamen, als vijanden behandeld had. Toen men nu een groot schip in 't oog kreeg, dat bij onderzoek eene lading specerijen van Kalikut naar de Roode Zee bleek over te brengen, en waarin zich vele pelgrims bevonden die de heilige plaatsen gingen bezoeken, liet de Portugeesche bevelhebber het vaartuig aantasten, uitplunderen en vervolgens in brand steken. Meer dan drie honderd menschen, waarvan velen zich hardnekkig verdedigden, kwamen hierbij om het leven. Slechts twintig kinderen werden gered en later te Belem aan de Heilige Maagd toegewijd! Het schip behoorde aan den sultan van Egypte, en de onmenschelijke wijze waarop men met de passagiers was te werk gegaan, schijnt hem het eerst, zooals wij later zien zullen, tot tegenstand geprikkeld te hebben.

Den 18^{den} October 1502 kwam de vloot voor Kananor, waar Cabral een factor had achtergelaten. Da Gama gaf in eene samenkomst aan den radja, na wederzijdsche overgave vau geschenken, zijn verlangen te kennen dat voor alle waren een prijs zou worden vastgesteld, overeenkomstig met dien, waarvoor de Mohammedaansche handelaars gewoon waren ze in te koopen. De radja gaf een ontwijkend antwoord, omdat de waren zich in handen bevonden van de Muzelmannen, en hij alleen rechten hief van den verkoop. Het bleek hier weder dat dezen de Portugeesche handelsartikelen niet konden gebruiken en daarvoor hunne waren niet wilden afstaan. De onbesuisde admiraal wilde nu aanstonds aan den radja de vriendschap opzeggen, en het kostte den factor vrij wat moeite hem daarvan terug te houden en de zaak in der minne te schikken. De radja stelde ten slotte te veel prijs op de vriendschap der Portugeezen, om niet liever de schade aan de Mohammedaansche kooplieden zelf te vergoeden.

Van Kananor zeilde Da Gama naar Kalikut. Van den Samudrin werden niet alleen de goederen teruggeëischt, die bij den oploop, waarin de faktor het leven liet, uit de faktorij ontvreemd waren, maar bovendien werd van hem gevorderd dat hij alle Mohammedaansche kooplieden die op de Roode Zee handel dreven, zijn rijk zou verbieden. De Indische vorst antwoordde dat Da Gama's voorganger de stad oneindig meer schade gedaan had dan de Portugeesche goederen waard waren, en dat men van hem niet kon vergen dat hij 4000 gezinnen, die in zijn rijk waren ingeburgerd en hem veel voordeel aanbrachten, het land uitzette. Voor 't overige wilde hij gaarne met de Portugeezen vrede sluiten, waartoe hij ook nu den eersten stap gedaan had.

De trotsche Portugees achtte zich door dit antwoord beleedigd en liet nu eenige Malabaarsche vaartuigen met levensmiddelen en stoffen, die van de kust van Koromandel kwamen, plunderen en de bemanning gevangen nemen; en toen de Samudrin hierover klachten indiende, ontstak hij in woede en gaf bevel om al die lieden - het waren er meer dan dertig - aan de raas van de schepen op te hangen. En alsof die onmenschelijkheid nog niet groot genoeg was, liet hij des avonds de lijken afnemen, hun het hoofd, de handen en voeten afhouwen en deze in een boot laden, waarvan de zeilen geheschen werden, zoodat zij naar de stad toedreef.

Da Gama bekroonde het werk met de stad tweemaal te beschieten. Hierop gaf hij aan Vicente Sodré bevel om met zijn eskader aan de kust te kruisen, en alle schepen die niet aan de bevriende radja's behoorden buit te maken, en begaf zich toen met de overige schepen naar Kotsjin.

De radja van Kotsjin had gedurende de afwezigheid van de Portugeezen aanzoek gehad van den Samudrin, om zich met hem tegen de vreemdelingen te vereenigen, maar hij had dit afgeslagen, waarschijnlijk omdat hij hem weinig vertrouwde en zijn belang medebracht de Portugeezen te vriend te houden. Toen ook hier de handelaars bezwaar maakten om hunne waren tegen Portugeesche in te ruilen, vond Da Gama het raadzaam eene overeenkomst te sluiten. De kostbaarder artikelen, zooals: peper, kruidnagelen en benzoïn, zouden voortaan met goud betaald, de overigen, zooals kaneel (cassia), wierook, enz., voor andere Europeesche handelswaren afgestaan worden.

Terwijl de vloot voor Kotsjin lag, ontfing Da Gama een gezantschap van de ‘koningin’ van Kollam, de zuidelijkste der groote handelssteden aan de kust van Malabaar, en in vroegeren tijd de bloeiendste. Er werd, zooals Barbosa getuigt, nog veel handel gedreven, vooral met de oostkust van Achter-Indië en den Archipel. Het gebied van den radja van Kollam strekte zich aan gene zijde van kaap Komorin uit tot aan de oude handelsstad Kâyal, die wij reeds onder den naam van Cael bij Marco Polo leerden kennen. De Portugeezen noemden haar Cail. Hier hield de vorst gewoonlijk zijn verblijf, want dit deel van zijn rijk lag veel meer bloot voor de invallen van zijn machtigen nabuur, den mahâradja van Bidsjnagar, en door de parelvisscherijen in de golf van Manaar trok hij hier de meeste inkomsten van de Muzelmannen die ze gepacht hadden. Zijne

lijfwacht zou uit drie of vier honderd vrouwelijke boogschutters bestaan hebben. Ook liet hij zich te Kollam door zijne moeder, de koningin-weduwe, vertegenwoordigen, hoewel een gouverneur de zaken schijnt bestierd te hebben[1].

Da Gama zond twee schepen naar Kollam, om peper te laden en met de koningin een verdrag te sluiten. Zij ontfing even als de radja's van Kananor en Kotsjin, brieven van vrijgeleide voor hare schepen; zonder deze achtten de Portugeezen zich gerechtigd alle vaartuigen prijs te verklaren.

De Samudrin zat intusschen niet stil, maar ging ijverig voort met het uitrusten eener oorlogsvloot. De Barros verhaalt ons uitvoerig[2] hoe hij tegelijkertijd eene poging deed om den Portugeeschen admiraal te verschalken. Een Brahmaan van Kalikut meldde zich bij hem aan met drie volgelingen en eenige kostbare waren, en gaf voor naar Portugal te willen gaan, om zich met den godsdienst en de zeden der Christenen bekend te maken. Hij voegde er in vertrouwen bij dat de Samudrin hem had opgedragen om met den koning zelven een handelsverdrag te sluiten, daar men zich op de bevelhebbers der vloten, die jaarlijks afwisselden, niet zoo veilig kon verlaten. Da Gama achtte dit natuurlijk onnoodig, omdat hij door den koning tot het sluiten van verdragen gemachtigd was, en nu bood de Indiër hem aan, indien de admiraal zijne eischen wat lager wilde stellen, om den vrede tusschen hem en den Samudrin te bemiddelen. Da Gama liet zich overreden en begaf zich met een enkel schip naar Kalikut, daar hij verwachtte Sodré met zijn eskader aan de kust kruisende te vinden. Maar men had Sodré op eene listige wijze van zijn post gelokt, zoodat hij op weg was naar Kananor, toen Da Gama voor Kalikut aankwam. De admiraal stond den Brahmaan toe aan land te gaan, en deze wist hem een paar dagen aan de praat te houden. Maar op eens werd zijn schip des nachts door eene menigte booten met gewapenden aangevallen, zoodat hij nauwelijks den tijd had om zijn anker te kappen en zich in open zee te begeven, waar Sodré zich weldra met zijne schepen vertoonde en hem naar Kotsjin teruggeleidde.

Hier hadden thans tien schepen lading ingenomen; nog drie zouden te Kananor geladen worden, waarheen de geheele vloot

1 Zie: Livro de Duarte Barbosa, in: Colecção de noticias para a historia e geografia das nações ulttramarinas que vivem nos dominios Portuguezes, Tomo II (Lisboa, 1867), p. 345 vv. Vergelijk Castanheda, I, 172 vv.; Goës, 103-4.

2 Da Asia, Decada I, parte 2, p. 65 vv.

den 10den Februari 1503 onder zeil ging. De onderdanen van den vorst van Kalikut toonden dat zij hun ouden roem van moedige zeevaarders nog waardig waren, en tastten de Portugeesche schepen op nieuw aan, maar wederom moesten zij ondervinden dat zij tegen het Europeesche geschut niet bestand waren. De vloot kwam behouden te Kananor aan, en toen ook de drie overige schepen bevracht waren, vertrok Vasco da Gama met zijn eskader den 22sten Februari naar Portugal, en liet Sodré met vijf schepen en twee karveelen in Indië achter.

Op de terugreis had men veel met storm en tegenwind te kampen, zoodat de vloot eerst in September 1503 de Taag binnenliep, tegelijk met verschillende schepen van S. Jorge da Mina, van de noordkust van Afrika, en uit Vlaanderen; de laatsten kwamen zich hier misschien reeds voor een deel van Indische waren voorzien[1].

IV.

Nauwelijks had Vasco da Gama de Indische kust verlaten, of de Samudrin maakte toebereidselen om den zwakken radja van Kotsjin voor zijne ondersteuning der vreemdelingen te straffen. De Portugeesche faktor, wien deze tijding ter oore kwam, gaf er kennis van aan Vicente Sodré, en verzocht hem eenige soldaten aan wal te zenden en zelf met zijne schepen in de buurt te blijven. Maar Sodré, belust om prijzen te maken[2], antwoordde dat hij niet gehouden was den radja van Kotsjin in een oorlog te land bij te staan, en dat hem was opgedragen een verkenningstocht te doen naar de Roode Zee. Na zijn vertrek had de Samudrin de handen geheel vrij en bracht hij den radja van Kotsjin zeer in het nauw, want sommige vazallen van den laatsten, ontevreden dat hij de partij van de Portu-

1 Lodov. Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi bassi (Anversa 1567, p. 83) verhaalt dat in 1503 of 1504 de Portugeezen voor het eerst Indische waren te Antwerpen aanvoerden. Een aanzienlijk Antwerpsch koopman, Nikolaas van Rechtergem, bracht ze het eerst naar Duitschland, waar men er eerst aan twijfelde of het de echte Indische specerijen waren. Weldra vestigden zich nu te Antwerpen kantoren van de Augsburgsche firma's Fugger, Welser, Höchstetter, enz.

2 Castanheda, I, 141; Correa, I, 343; Goës, 96, De helft van den buit moest aan den faktor voor 's lands kas ter hand gesteld worden; de andere helft verviel aan de kapiteinen on het scheepsvolk. Zie Correa, I, 341.

geezen had gekozen, voegden zich bij den vorst van Kalikut. De radja werd genoodzaakt Kotsjin te verlaten en de wijk te nemen naar het tegenoverliggende eiland dat zich langs de kust tot Kranganor uitstrekt, want daar lag aan het zuidelijk uiteinde eene plaats, Vaipu geheeten, die als gewijde grond beschouwd werd en waar de Naïrs hem, een Brahmaan, niet mochten vervolgen.

Sodré had intusschen aan de kust van Gudjerat eenige vaartuigen geplunderd en uitgemoord, en een rijken buit gemaakt, en was toen naar de eilanden Churiân en Muriân aan de zuidkust van Arabië gestevend om zijne schepen te kalefaten. Door verkeerd beleid gingen twee daarvan, waarop de bevelhebber zelf zich bevond, in een storm te gronde; de vier overigen trachtten toen Kotsjin te bereiken, maar werden wederom door een storm afgedreven en genoodzaakt op Andjediva te overwinteren. De Portugeezen leden daar evenzeer gebrek aan levensmiddelen als hunne landgenooten die zich bij den radja van Kotsjin bevonden.

Gelukkig daagde er hulp. In de eerste helft van April 1503 waren twee kleine eskaders, elk uit drie[1] schepen bestaande, van Portugal uitgevaren om in Indië lading te zoeken. Het bevel was toevertrouwd aan twee telgen uit het edele geslacht der Albuquerque's: Affonso, die zich reeds als krijgsman onderscheiden had en voor wien in Indië een groote rol was weggelegd, en zijn neef Francisco, aan wien zoo 't schijnt, het opperbeleid was opgedragen. Een van Affonso's kapiteinen was Duarte Pacheco Pereira, van wien wij weldra meer zullen vernemen, en op een van Francisco's schepen voerde Nicolao Coelho, de medgezel van Da Gama op zijn eerste reis, het bevel. In Mei volgden nog drie schepen onder Antonio de Saldanha, een Castiliaansch edelman, met den last om voor de Roode Zee te kruisen, en de schepen die dat vaarwater verlieten, op te vangen.

Francisco d'Albuquerque was de eerste die met twee schepen - het derde was op de reis verongelukt - in Augustus 1503 de kust van Malabaar bereikte. Na zich met de overgebleven

1 Het eskader van Affonso d'Albuquerque bestond eigenlijk uit vier schepen, grootendeels door Florentijnsche kooplieden bevracht. Van een jong Florentijn, Giovanni da Empoli, die de reis medemaakte, is ons een verhaal in Ramusio's verzameling (I, 145 vv.) bewaard gebleven. Uit dit verhaal blijkt dat het vierde schip op de heenreis verloren ging, hetgeen de vermelding van drie schepen bij de Portugeesche schrijvers verklaart. Zie voorts: Vita di Giov. da Empoli in: Archivio Storico Italiano, Appendice, Tom. III (1846) on: Commentarios do grande Affonso d'Alboquerque (Lisboa, 1774), I, 1 vv.

schepen van Sodré's eskader vereenigd te hebben voer hij naar Kananor, vernam daar hetgeen te Kotsjin was voorgevallen, en begaf zich nu rechtstreeks daarheen. Het kostte hem niet weinig moeite de dappere Naïren van den Samudrin en zijne bondgenooten uit den omtrek te verdrijven, maar met hun geschut waren de Portugeezen tegen een groot aantal Indiërs opgewassen, en toen ook Affonso d'Albuquerque met zijn eskader aankwam en hulp bood moest de vijand wel overal het onderspit delven.

Reeds was door Francisco, met toestemming van den radja, te Kotsjin een aanvang gemaakt met het bouwen eener houten verschansing, de eerste sterkte die de Portugeezen in Indië aanlegden; en toen zij gereed was werd zij plechtig ingewijd. Een Franciskaan hield daarbij een predikatie. ‘Moge de Heer geven,’ riep hij uit, ‘dat deze vesting het begin zij van vele anderen.’ Met dien wensch stemden zonder twijfel velen in, niet het minst Affonso d'Albuquerque.

De oorlog was oorzaak dat de schepen met moeite lading konden bekomen, vooral de later aangekomene. Affonso, die zich buitendien slecht vereenigen kon met de maatregelen van zijn bloedverwant, besloot nu een poging te doen om zick te Kollam daarvan te voorzien en slaagde naar wensch. Ook werd de Portugeezen toegestaan, hier, evenals vroeger te Kotsjin en te Kananor, eene faktorij op te richten.

Of de verliezen die de Samudrin in den oorlog geleden had hem bewogen om op nieuw vredesvoorstellen aan de Portugeezen en den radja van Kotsjin te doen, kunnen wij moeielijk uitmaken; zeker is het dat de eersten die voorstellen niet vertrouwden, maar de radja, een bejaard en vredelievend man, wien de Samudrin, tot wien hij in eene zekere onderhoorigheid had gestaan, thans volkomen onafhankelijkheid aanbood, was zeer geneigd in onderhandeling te treden, en bewoog Francisco d'Albuquerque om een paar schepen naar Kranganor te zenden. waar de Samudrin eene schadevergoeding in peper zou betalen. Terwijl men bezig was die te laden, maakten zich de Portugeezen uit wantrouwen meester van een vaartuig dat aan den vorst van Kalikut behoorde, en toen d'Albuquerque weigerde de schade te vergoeden braken de vijandelijkheden aanstonds op nieuw uit.

Zoo wordt althans het voorgevallene door de meeste Portugeesche schrijvers voorgesteld, die deze vredebreuk van den

kant hunner landgenooten en vooral het gedrag van den bevelhebber streng afkeuren[1]. Anderen meenen dat het den Samudrin met die vredesvoorwaarden geen ernst was, dat hij den vijand slechts aan de praat wilde houden, totdat zijn meeste schepen de terugreis hadden aangenomen en dat de vredebreuk zoowel aan hem als aan zijne tegenstanders moest geweten worden[2]. Het komt mij voor, dat hunne meening juist is, en dat Francisco d'Albuquerque door den Samudrin om den tuin werd geleid. Zijn neef Affonso zag dit ook wel in en wilde met die vredehandelingen niets te maken hebben. Er is ons een brief van Francisco d'Albuquerque aan den koning bewaard gebleven[3], dien hij in 't laatst van December 1503 met een geladen schip naar Portugal vooruitzond en waarin hij verslag geeft van zijn wedervaren tot het sluiten van den vrede en de vredesartikelen mededeelt. Daaronder komt voor het verbod van den handel der onderdanen van den Samudrin met alle Muzelmannen, die van Arabië en elders[4] komen, eene voorwaarde waaraan de Indische vorst zich nooit zou gehouden hebben. In een ander artikel wordt de uitlevering der overloopers bedongen, maar d'Albuquerque liet zich welgevallen dat de Samudrin dit weder introk. Ja, zelfs na de vredebreuk, toen de Portugeesche bevelhebber op zijn terugreis Kalikut aandeed om den factor en zijne overige landgenooten die men te Kranganor had achtergelaten en die zich thans hier bevonden, mede te te nemen, liet hij zich door den Samudrin weder wijs maken dat hij den vrede niet als gebroken beschouwde, en als de bevelhebber maar wat wilde wachten, dat hij dan hier de bedongen schadevergoeding in peper kon bekomen[5]. En intusschen werd alles in gereedheid gebracht om den radja van Kotsjin te bestoken! Toen echter Affonso d'Albuquerque, met zijn eskader van Kotsjin komende, zijn neef hier aantrof en verder wilde,

1 Castanheda, I 177; Dam. a Goës, p. 105: Osorio (De rebus Emmanuelis Lusit. regis. Conimbr. 1791) III 52.

2 De Barros, II, 100, 101; Correa, I, 396, vv.

3 Mij alleen bekend uit eene oude Duitsche vertaling, gevonden onder de papieren der Welser's te Augsburg en uitgegeven achter: 'Tagebuch des Lucas Rem, mitgetheilt von B. Greiff' (Augsburg 1861) S. 139-157. Zie ook den daarop volgenden brief van den faktor der Welser's te Lissabon, aan zijne patroons geschreven den 10den October 1504.

4 De namen Genüa en Arboria weet ik niet t'huis te brengen. Ze zijn zeker door de afschrijvers bedorven.

5 Castanheda I 179. Vgl. D'Empoli bij Ramusio, I 146 v°.

besloot hij hem te vergezellen, en liet in goed vertrouwen den factor en de zijnen te Kalikut achter. Beide bevelhebbers begaven zich naar Kananor om vandaar de terugreis te ondernemen. Affonso's schepen waren volgeladen, en daar Francisco met het laden der zijne niet veel haast maakte, zeilde hij den 27sten Januari met zijn eskader van drie schepen vooruit en bracht ze in September 1504 te Lissabon in behouden haven. Hem vergezelde een Venetiaansch koopman, met name Bonavito d'Alban, die voor twee en twintig jaren over Kaïro naar het Oosten vertrokken, zich een geruimen tijd te Malakka had opgehouden (vanwaar hij eene vrouw medebracht) en te Kananor de Portugeezen aan eene goede lading had geholpen. Zijne inlichtingen omtrent den handel waren hun in 't vervolg van veel dienst[1].

Met Francisco d'Albuquerque liep het slechter af. In 't begin van Februari vertrok hij met drie schepen uit Indië. Van het zijne en dat van Nicolao Coelho heeft men nooit iets meer vernomen. Het derde schip (van Sodré's eskader) dat de reis medemaakte strandde aan de oostkust van Afrika en slechts een deel der bemanning werd gered.

Voor de achterblijvenden in Indië zag het er nu somber uit. Slechts één schip en eenige karveelen, met niet meer dan 150 man zooals de meeste Portugeesche schrijvers ons verzekeren[2], waarvan nog een deel de vesting bewaakte, moesten den radja van Kotsjin tegen de vijandige Malabaren en Muzelmannen verdedigen! Maar aan hun hoofd stond een man van moed en geestkracht, die deze taak gewillig op zich genomen en zelfs geweigerd had de teruggaande schepen van een grooter deel hunner bemanning te berooven. Die man heette Duarte Pacheco Pereira.

De kust van Malabaar tusschen Kalikut en Kollam heeft verscheidene inhammen, verbonden door kanalen, die van het noorden naar het zuiden loopen en dus een middel van gemeenschap vormen tusschen de kustplaatsen, voor kleine vaartuigen bevaarbaar en veiliger dan de open zee. Hiervan maakte thans de Samudrin evenals de vorige maal gebruik om eene

1 Zie Relazione de Leonardo da Ca Masser in Archivio storico Italiano, Appendice Tomo II, Firenze 1845, p. 18, 19. Vgl. de Barros, Dec. I, parte 2, p. 198, 199. Hij noemt de vrouw eene Javaansche.

2 Alleen Correa (Lendas I 409) spreekt van zeshonderd man.

aanzienlijke legermacht naar Kotsjin te zenden. Om de stad te bereiken moest men echter eene ondiepte doorwaden, die Pacheco thans met paalwerk liet versperren. Nevens deze verschansingen wachtten de Portugeezen met hun geschut de troepen van den Samudrin op, terwijl eenigen hunner door herhaalde uitvallen de macht van den vijand trachtten te verdeelen. Fabelachtig zijn de verhalen die hunne geschiedschrijvers van de schitterende wapenfeiten hunner landgenooten hebben overgeleverd, en de Naïrs, als zij daarvan vernamen, zullen wel eens gedacht hebben met den leeuw in La Fontaine's fabel:

> Avec plus de raison nous aurions le dessus
> Si nos confrères savaient peindre.

Maar zooveel schijnt zeker - en dit is reeds verwonderlijk genoeg en getuigt voor het groote beleid van hun bevelhebber - dat zij den Samudrin beletten tot Kotsjin door te dringen. De toestand van Pacheco en de zijnen bleef echter hachelijk, want de getrouwe vazallen van den radja van Kotsjin boden hem weinig hulp; de overmacht van den Samudrin boezemde hun te veel vrees in, en waarschijnlijk was het hun liever geweest met hem tegen de Portugeezen te vechten. Die vreemde gelukzoekers die het leven hunner onderdanen niet telden en dikwijls hunne heilige gebruiken niet ontzagen, en die op gewelddadige wijze den handel poogden tot zich te trekken, konden aan de meesten weinig sympathie inboezemen. Ook ondersteunden natuurlijk de Mohammedanen den vorst van Kalikut met raad en daad, en werkten zij daarenboven hunne mededingers tegen door den toevoer van levensmiddelen van de kust van Koromandel te bemoeielijken. Maar Pacheco liet zich niet ontmoedigen, zelfs niet toen er tijding kwam dat een nieuwe legermacht van den Samudrin in aantocht was en dat deze een soort van torens op schuiten had laten bouwen om de Portugeesche karveelen te bestrijken.

De uitkomst bewees opnieuw, dat de krijgskunst der Malabaren niet tegen de Europeesche bestand was. De torens bleken zeer onhandelbare werktuigen te zijn, en de vooruitstekende masten waarvan Pacheco zijne karveelen had laten voorzien, beletten de schuiten om dezen te dicht te naderen. De Portugeesche bevelhebber had zijne vaartuigen in een gesloten linie geschaard en daarop zijn geschut verdeeld, dat onder de rijen van den vijand zulk eene vernieling aanrichtte, dat hij ten

laatste moest afdeinzen. Een tweede aanval, waarbij de vijandelijke troepen het staketsel trachtten door te breken, had een even ongunstig gevolg. Daarbij kwam dat duizenden Indiërs door ziekten werden weggemaaid en dat sommige bondgenooten van den Samudrin hem verlieten, zoodat hij eindelijk besluiten moest met zijne troepen den terugtocht aan te nemen.

Nauwelijks was Kotsjin van zijne vijanden bevrijd of Pacheco begaf zich naar Kollam, vanwaar hij bericht ontvangen had dat de factor zijn voorraad peper aan de Muzelmannen had moeten afstaan, die bezig waren hunne schepen te laden. Pacheco toonde hier, wat Vasco da Gama nooit begrepen had, dat men zijn wil kon doorzetten zonder onnoodig menschenlevens op te offeren. Hij liet de lading uit de schepen weder aan land brengen en aan de handelaars de waarde van hetgeen hun toekwam vergoeden; zelfs stond hij toe, dat een deel van den voorraad naar de kust van Koromandel werd uitgevoerd, omdat de Malabaren van daar met rijst, hun onmisbaar levensmiddel, voorzien werden.

Terwijl Pacheco zich te Kollam bevond, was een Portugeesch eskader den 14^{den} September 1504 voor Kotsjin aangekomen.

Wij hebben reeds vermeld dat een paar maanden na de d'Albuquerques drie schepen onder het admiraalschap van Antonio de Saldanha Portugal verlieten. Nog voor zij de Kaap de Goede Hoop bereikten waren de schepen van elkander afgedwaald. Zij kwamen echter allen terecht. Een van hen overwinterde op het eiland Sokotora, dat de Portugeezen toen voor het eerst leerden kennen. Een ander onder Ruy Lourenço Ravasco wachtte het admiraalschip op aan de oostkust van Afrika en hield zich intusschen bezig met het opvangen van beladene sambuken in het kanaal tusschen die kust en het eilaud Zanzibar, hoewel de sjeich van dit eiland vroeger de Portugeezen diensten bewezen had. ‘Zooals veel andere Portugeezen,’ zegt een hunner billijkste geschiedschrijvers,[1] ‘gaf ook deze kapitein aanleiding dat wij in het geheele Oosten veeleer geliaat dan gezien en bemind waren.’ Ruy Lourenço eischte van den sjeich eene jaarlijksche schatting en wist hem door middel van zijn geschut daartoe te dwingen. Vervolgens voer hij naar Malindi, waar, zooals men zich herinneren zal, een sjeich heerschte, die de Portugeezen gunstig ge-

1 Damiano a Goës, Chronica, p. 106. Vgl. Osorio, de rebus Emmanuelis II, 57.

zind was. Hij had zich daardoor de vijandschap van zijn machtiger nabuur, den sjeich van Mombas, op den hals gehaald, die op het punt stond met eene legermacht tegen hem uit te trekken, toen Ruy Lourenço te Malindi aankwam. De kapitein begaf zich nu dadelijk naar Mombas en ontmoette onderweg eenige vaartuigen waarin zich aanzienlijke Muzelmannen uit Brawa bevonden, die hij eveneens de belofte eener jaarlijksche schatting afdwong. Toen hij ter reede van Mombas kwam, was de sjeich reeds vertrokken, maar de tijding dat een Portugeesch schip zijne stad bedreigde deed hem ijlings terugkeeren.

Intusschen had ook ten laatste het derde schip van Saldanha's eskader, waarop hij zelf zich bevond, Malindi bereikt. Nog voordat hij de Kaap de Goede Hoop was omgezeild, had zijn stuurman, meenende dat hij dit voorgebergte reeds achter den rug had, om water in te nemen, koers gezet naar een baai ten noorden van die kaap, die sedert den naam van Saldanha-baai behouden heeft, een naam, die weinige jaren later eene treurige vermaardheid zou verkrijgen. Saldanha besteeg een hoogen berg in den omtrek zonder te weten waar hij zich bevond. Groot was dus zijne verrassing toen hij daar aan twee kanten de zee voor zich zag, en rechts een vooruitstekende landpunt, die de kaap moest zijn, die hij waande achter zich te hebben. De berg ontving sedert naar zijn platte kruin den naam van Tafel van de kaap (Meza do Cabo) en heet thans Tafelberg.

Toen de sjeich van Mombas vernam, dat een tweede Portugeesch schip te Malindi was aangekomen, haastte hij zich om met zijn buurman vrede te maken. De beide schepen zetten daarop hun tocht voort en bereikten na eenige andere avonturen het eiland Andjediva, waar zich weldra een ander eskader met hen vereenigde.

Bijkans een jaar na Saldanha had dit eskader Portugal verlaten. Het bestond uit dertien schepen waarover Lopo Soarez, een edelman die onder koning João II aan de Kust van Guinea de regeering had vertegenwoordigd, het bevel voerde. Den 22sten April 1504 uitgezeild, was de vloot door het beleid van den admiraal steeds bijeengebleven en kwam reeds in 't laatst van Augustus in Indië aan.

Soarez bracht twaalfhonderd manschappen en een grooten voorraad van oorlogsbehoeften mede. Da Gama had bij zijn terugkomst weder op het krachtig voortzetten van den oorlog aangedrongen en, daar hij Manuel's voornaamste raadsman voor

de Indische aangelegenheden bleef[1], kon het niet uitblijven of de maatregelen die men nam waren van zijn geest doordrongen. En het is niet twijfelachtig - wij hebben dit boven reeds uiteengezet - dat een groot deel van het Portugeesche volk, de hoogere standen vooral, niets liever wilde dan waar zich de gelegenheid aanbood de Mohammedanen te bevechten.

Soarez vernam te Kananor hoe de zaken stonden, en ontfing hier een brief van de Portugeesche gevangenen te Kalikut, die hem mededeelden dat men daar naar vrede verlangde. Toen hij voor Kalikut verscheen werden hem aanstonds twee gevangenen aan boord gebracht, maar deze zond hij terug met de boodschap, dat hij geene geschenken aannam en van geen vrede wilde weten vóór hem twee Milaneesche geschutgieters werden uitgeleverd, die naar den Samudrin waren overgeloopen en hem in den oorlog tegen Kotsjin veel dienst hadden gedaan. Toen men hieraan niet spoedig voldeed - de Samudrin was afwezig en men durfde zonder hem geen besluit nemen - liet Soarez zonder zich verder om zijne gevangene landgenooten te bekommeren[2], de stad twee dagen lang beschieten en richtte er groote verwoesting aan. Een gelijk lot onderging eenige weken later Kranganor, de grensstad van Kotsjin, waar de troepen van den Samudrin zich hadden genesteld.

Te Kotsjin werden den radja aanzienlijke geschenken overhandigd voor zijne trouw aan de Portugeezen, en hier ontfing men tijding van Pacheco, die zich te Kollam bevond om te waken dat de Muzelmannen zich niet weder van de peper meester maakten, die hij hun ontnomen had. Soarez zond hem vier schepen om de lading die daar in voorraad lag in te nemen. Ook te Kotsjin was veel peper aangebracht[3], zoodat de Portugeezen ditmaal rijker vracht bekwamen dan ooit te voren.

1 Zie: Correa, Lendas I 493, 525, 529. Vgl. Relazioni di Leonardo da Ca'Masser in Archivio storico Italiano, Append. Tom. II 38.

2 Hetgeen door den eerlijken bisschop Osorio streng wordt afgekeurd. (De rebus Emmanuelis II 130, 131.) Het gevolg schijnt geweest te zijn dat men velen van hen om het leven bracht, althans de Italiaansche reiziger Ludovico di Varthema, die zich omstreeks dezen tijd (?) te Kalikut bevond, zegt dat hij daar 48 Portugeezen ter dood zag brengen. (Travels, edited by Percy Badger, p. 178. Lees daar 1504 voor 1505.)

3 Het land waar de peper groeit ligt niet vlak aan de kust, maar meer aan de helling der bergen, en stond onder verschillende radja's, die aan de kustrijken onderhoorig waren, of, wat de oostelijke helling betreft, aan den vorst van Karnata (Bidjnagar).

Intusschen hadden de Muzelmannen van Kalikut hunne schepen die voor de Roode Zee geladen waren in veiligheid gebracht te Dharmapatam, een hunner voornaamste vestigingen in het rijk van Kananor, in de hoop, dat de Portugeezen die plaats zouden eerbiedigen[1]. Ten overvloede hadden zij haar zooveel mogelijk versterkt. Maar de Portugeezen stonden voor niets. Door zijn faktor te Kananor gewaarschuwd, begaf Soarez zich met eenige schepen daarheen, liet de booten en twee karveelen met driehonderd gewapenden bemannen en tastte toen onverschrokken de schepen der Muzelmannen aan waarvan de bemanning zich dapper verdedigde, maar niet verhinderen kon, dat ze beklommen en in brand gestoken werden. De Portugeezen kwamen er niet zonder verliezen af, maar zij hadden den vijand een zwaren slag toegebracht.

Ook op andere wijzen moest de Samudrin ondervinden, dat zijn macht aan 't afnemen was. Bezuiden Kalikut lag de havenstad Tanor[2], waar een radja heerschte die, vroeger onafhankelijk, thans tot de vazallen van den Samudrin behoorde en in den strijd tegen Kotsjin eene hooge waardigheid bekleedde. Hij schijnt zich hierop echter te veel te hebben laten voorstaan, en de vorst van Kalikut had reeds een poging gedaan om hem af te zetten. Thans verklaarde hij zich voor de Portugeezen en verzwakte daardoor nog meer de macht van zijn vroegeren leenheer.

In 't begin van 't jaar 1505 nam de vloot van Soarez den terugtocht naar Portugal aan. Duarte Pacheco ging als kapitein op het admiraalschip mede, en Manuel Tellez Barreto werd met vijf schepen en driehonderd man in Indië achtergelaten om langs de kust te kruisen; 250 anderen bleven te Kotsjin, Kananor en Kollam in garnizoen.

Te Kiloa hield de vloot zich op om het jaargeld van den sjeich te innen, maar deze verklaarde zich hiertoe op het oogenblik niet in staat. Van Mozambique, waar men een der schepen moest herstellen, werden twee andere naar Portugal vooruitgezonden om de komst van het eskader aan te kondigen; een daarvan strandde op de ondiepten aan de zuidkust. De overige,

1 Correa, Lendas, I, 510 vv. Volgens Castanheda en Goës had dit plaats te Pandarani, volgens de Barros te Panani, beide behoorende tot het gebied van den Samudrin.

2 Bij Duarte Barbosa (1. 1. p. 342) verkeerdelijk Banor genoemd. Zijn Italiaansche vertaler heeft Ytanor (Ramusio I 311 v°).

13 in getal, kwamen in Juli 1505 behouden ter reede van Lissabon aan, en te gelijk met hen drie karveelen van de Kust van Guinea en twee schepen uit Vlaanderen, die thans eene rijke lading aan Oostersche waren konden medenemen.

De man aan wien men den gunstigen afloop der expeditie van Soarez voor het grootste deel te danken had was Duarte Pacheco Pereira. Zonder zijn beleid had de zwakke radja van Kotsjin zich niet tegen zijn machtigen nabuur kunnen staande houden, en hadden de Portugeezen, in plaats van de gezochte handelswaren in voorraad te vinden, overal het hoofd gestooten. Bij zijn terugkomst in Portugal was hij dan ook de held van den dag. Zijne wapenfeiten werden op den kansel verheerlijkt, en koning Manuel deelde aan den Paus en aan bevriende monarchen mede welken roem zijn onderdaan had ingeoogst. Dien roem heeft Camoens, Portugal's begaafde zanger, tot het nageslacht overgebracht.

Maar met dien roem heeft Pacheco zich moeten tevreden stellen. Hij werd wel met het gouvernement van de Goudkust beloond, maar toen men eenigen tijd later bevond, dat hij beter krijgsman was dan administrator, werd hij met ketenen beladen naar zijn vaderland teruggevoerd. Zijn beroemde tijdgenoot, Cristoforo Colombo, had in hetzelfde lot gedeeld, maar in Spanje teruggekomen vond hij in zijn vorstin Isabella van Castilië eene edele beschermster die dien smaad ten harte nam en den grooten man in zijne eer herstelde. Koning Manuel van Portugal was een man van een anderen stempel. Op zijne groote verdiensten hebben wij reeds gewezen; de geestkracht waarmede hij zijne plannen doorzette verdient inderdaad onze bewondering. Maar hij was te spaarzaam en te bekrompen om de groote hoedanigheden zijner onderdanen, waarvan hij overigens uitmuntend partij wist te trekken, naar waarde te schatten en vorstelijk te beloonen. Pacheco werd aan zijn lot overgelaten en stierf in diepe armoede. ‘O Belisarius!’ roept Camoës uit, ‘gij die in het koor der Muzen altijd verheerlijkt zult worden, indien gij vernederingen hebt ondergaan ziehier een man met wien gij u troosten kunt! Ziehier een makker die zich in heldendaden met u meten kon en die hetzelfde onrecht heeft moeten lijden als gij! Gij mannen, die uw vorst en uw vaderland tot schutsweer hebt gediend, arm en verlaten zien wij u sterven in een hospitaal, op het bed der armoede! Dat is het werk der vorsten; hun wil geldt meer

dan recht en waarheid.... En gij, o koning, die een onderdaan als hem zoo slecht hebt beloond, een man, die u een rijk gebied had aangebracht en niet eens een eervol bestaan heeft mogen verwerven, zoover de aarde door de zon wordt beschenen zal zijn naam, dat zweer ik u, in eere blijven, en zult gij de schuld dragen van uw gierigheid!'[1]

V.

Hadden de Mohammedaansche kooplieden in het eerst op die handvol 'Franken', die hen in hun vaarwater kwamen bestoken, met minachting neergezien, thans begon de mededinging der Portugeezen naar het monopolie van den handel voor hen een dreigend aanzien te verkrijgen. Groot waren de verliezen die zij reeds geleden hadden, en het liet zich verwachten dat die gehate Christenen alles in het werk zouden stellen om hen geheel van den handel buiten te sluiten.

Ik kan hier slechts in herinnering brengen - vroeger heb ik dit uitvoerig uiteengezet - dat de volgers van Mohammed de bemiddelaars waren van den geheelen oosterschen handel. Zij hadden zich in de voornaamste handelsteden vasten voet verschaft, ook in die waar heidensche vorsten het bewind voerden, en hunne schepen doorploegden de geheele Indische Zee, van Malakka af, waar zij de kostbare specerijen van den Maleischen archipel en de waren van China en Achter-Indië vonden (die hunne geloofsgenoten ten deele zelven hadden afgehaald), langs de geheele zuidkust van Azië tot aan de hoofdstations van waar ze naar het Noorden en Westen vervoerd werden. Die hoofdstations waren Kambaja in het rijk van Gudsjerat dat sinds twee eeuwen Mohammedaansche vorsten bezat, Hormûz in de Perzische Golf, op een eiland aan de kust gelegen, en Aden aan de zuidkust van Arabië en niet ver van den ingang der Roode Zee. Hier brachten ook de handelaars, Mohammedanen zoowel als Hindoes, die zich aan de oostkust van Afrika hadden gevestigd, de voortbrengselen van dat werelddeel. Kambaja voorzag een groot deel van Indië van vreemde koopwaren, en vele ruwe stoffen werden daar verwerkt en overal heenge-

1 Camões, Os Lusiadas, Canto X est. 22-25.

zonden; van Hormûz ging het vervoer uit naar Perzië en het Turksche rijk, voor een deel ook naar het Westen langs den handelsweg van Basra over Aleppo en Damascus naar de Middellandsche, of langs dien door Armenië naar Trebizonde in de Zwarte Zee; van Aden werden de waren in kleinere vaartuigen gebracht naar de havens in de Roode Zee, en van Suês en Tor kwamen ze over land naar Kaïro en Alexandrië, in den laatsten tijd het hoofdstation van den uitvoer naar het Westen.

Toen nu de Portugeezen overal de schepen der Muzelmannen aanhielden en plunderden en de bemanning van kant maakten, ja zoo als wij gezien hebben zelfs de vrome pelgrims die ter bedevaart gingen naar het heiligdom van hun profeet niet spaarden, begon de handel te kwijnen, en begonnen de vorsten, in wier gebied de groote handelstations gelegen waren, aan de vermindering hunner inkomsten te bespeuren dat krachtige tegenweer noodzakelijk werd. Nog voordat Soarez in Portugal terugkwam hadden de vorsten van Gudsjerat en van Zuidelijk Jemen (waartoe Aden behoorde) bij den sultan van Egypte vertoogen ingediend en had deze zekeren Fra Mauro, prior van het klooster Sion aan den berg Sinai, naar den Paus gezonden om zich over de handelingen van de Portugeezen te beklagen. De brief van den Sultan aan het hoofd der Christenheid is ons bewaard gebleven. Hij beweerde dat alle Christenen die in zijn rijk kwamen, zoowel de pelgrims die de heilige plaatsen bezochten (Palestina behoorde nog tot zijn gebied) als andere reizigers, bescherming genoten, en dreigde, indien de koning van Spanje niet ophield de Mooren tot het aannemen van het Christendom te dwingen, en de koning van Portugal de vaart naar Indië niet naliet, dat hij aan alle Christenen weerwraak zou uitoefenen en de heilige plaatsen zou verwoesten. Fra Mauro werd door den Paus met dien brief naar Spanje en Portugal gezonden, om zich met de regeering over de klachten van den Sultan te beraden.

Het antwoord dat koning Manuel den gezant aan den Paus medegaf, pleitte voor de vastberadenheid maar tevens voor het fanatisme, waarmede men hier besloten was het begonnen werk in het Oosten voort te zetten. ‘Wat mij het meeste spijt, Heilige Vader!’ (zoo schreef hij) ‘is dit, dat de schade en het onrecht waarover de Sultan zich bij Uwe Heiligheid beklaagt, niet grooter zijn geweest en niet gewichtiger gevolgen hebben gehad. Wij bekennen evenwel dat het begin van de dingen die

wij met Gods hulp ondernomen hebben tot zijn ondergang (waarvoor hij groote vrees schijnt te koesteren), niet ongeschikt is om dien ondergang voor te bereiden, daar wij hem van den handel op Indië en van de koopwaren die vandaar worden overgebracht berooven. En wanneer onze legers (wat wij meenen dat door Gods genade weldra het geval zal zijn) te Mekka komen aan het huis van zijn valschen profeet, en dit door geweld van wapenen innemen en verwoesten, dan zal gezegde sultan reden hebben om met de vernieling van het Heilige Graf te dreigen en zich met meer reden kunnen beklagen dan thans.'

De uitkomst bewees dat die bedreiging van den Sultan ook niet ernstig gemeend was, want hij trok te veel voordeel van de Christenpelgrims om zich ook van deze inkomsten te berooven, en zou daarenboven door zulke maatregelen de geheele Christenheid tegen zich in het harnas hebben gejaagd. Hij besloot echter op de Roode Zee eene vloot uit te rusten en liet daartoe het timmerhout en andere materialen uit Klein-Azië komen. Een Portugees, André do Amaral, kanselier der St. Jansridders op Rhodus, tastte de schepen aan die dien voorraad naar Egypte overbrachten en vernielde er elf; nog vier anderen gingen in een storm verloren, zoodat slechts tien van de vijf en twintig Alexandrië bereikten. De voorraad was nu slechts genoegzaam voor het bouwen van zes schepen en vier galeien die men met scheepsvolk en soldaten uit allerhande natiën bemande. Een Kurde, met name Husein Almusjrif, werd in 1506 aan 't hoofd gesteld der expeditie, die tevens ten doel had om eenige oproerige emirs in Zuid-Arabië te straffen. Wij zullen er later meer van vernemen.

Thans moeten wij naar Portugal terugkeeren. Het gerucht van de uitrusting der Egyptische vloot werd daar in Juli 1505 door Soarez aangebracht[1], maar in 't begin van dit jaar had men reeds krachtige maatregelen genomen om het werk in Indië door te zetten. Er werd besloten om een opperbevelhebber te benoemen, die den koning in Indië blijvend zou vertegenwoordigen, en eene genoegzame macht van schepen en manschappen te zijner beschikking zou hebben, terwijl alleen de groote vrachtschepen naar Portugal terugkeerden. De keuze viel op Francisco d'Almeida, een man van leeftijd uit een der aanzienlijkste Portugeesche geslachten, die in Spanje den oorlog tegen

1 Zie Correa, Lendas. I 495.

Granada had medegemaakt. Hij kreeg een twintigtal schepen onder zijn bevel, acht vrachtschepen (voor een deel uitgerust door Duitsche en Italiaansche kooplieden[1]) en voor 't overige oorlogschepen en karveelen die bestemd waren in Indië te blijven. Vijftienhonderd soldaten en tweehonderd bombardiers waren eveneens daartoe aangewezen en hun diensttijd, evenals die der overige beambten op drie jaren bepaald, doch voor zoover het bannelingen (degradados) waren op tien jaren. D'Almeida zou in Indië den naam van onderkoning (Visorey) mogen aannemen, en moest op verschillende plaatsen versterkingen trachten te bouwen. Twee opper-kapiteins (capitães móres do mar) werden aangewezen om van Kaap Guardafui tot Kambaja en van Kambaja tot kaap Komorin op de schepen der Muzelmannen te kruisen. Onder de overige bevelhebbers die aan den tocht deelnamen, bevond zich Juan de Nova, die reeds een eskader naar Indië had gevoerd, en dom Lourenço, de zoon van d'Almeida, ging op het admiraalschip mede. Een eskader van zes schepen onder Pedro d'Añaya, een Spaansch edelman, die onder Affonso V in Portugeeschen dienst was getreden, zou de vloot vergezellen tot Sofala, om daar eene versterking aan te leggen, maar door een ongeval had zijn vertrek eenigen tijd later plaats.

Den 25sten Maart 1505 verliet de vloot de haven van Lissabon. Onderweg besloot Almeida haar in twee eskaders te verdeelen, liet het eene onder Bastião de Sousa achter, en voer met de snelste zeilers rechtstreeks naar Kiloa, dat hij den 22sten Juli met acht schepen bereikte; twee andere waren

1 Relazione di Leonardo da Ca'Masser, 1. 1. p. 23; Ant. Pirm. Gassarii Annales Augstburgenses in: Scriptores rerum Germanicarum edente J.B. Menckenio (Lips. 1728) I 1736, 1744; Tagebuch des Lucas Rem, mitgeth. von B. Greiff (Augsb. 1861) S. 8, 84 vv. Volgens Gasser bedroeg het gezamenlijke aandeel der Florentijnen, Genueezen, Augsburgers en Neurenbergers in de uitrusting van drie schepen 66,000 dukaten; dat van de Augsburgers alleen 31,000, waaraan de firma Welser en Vöhlin het meeste bijdroeg namelijk 20,000 (volgens Rem, hun factor te Lissabon, 21,000 cruzaden), voorts de Fuggers en Höchstetters ieder 4000 en de Gossenbrots 300. Na aftrek van alle onkosten en rechten bedroeg de zuivere winst der Augsburgers, volgens Gasser 175, volgens Rem bij de 150 pCt. De specerijen werden van Lissabon eerst naar Antwerpen verscheept en van daar naar Duitschland vervoerd. Verscheidene Duitschers namen deel aan de reis naar Indië, zoodat ons niet minder dan vier reisberichten van hen zijn bewaard gebleven. Zie hierover uitvoerig: Fr. Kunstmann, Die Fahrt der ersten Deutschen nach dem portugiesischen Indien (München 1861). Van een dier berichten, dat van Balthasar Sprenger, zag een Latijnsche tekst het licht in de: Voyage littéraire de deux Bénédictins (Martene et Durand). Paris 1724.

naar Mozambique gestevend om brieven in ontvangst te nemen, die Soarez, zooals de bevelhebbers der retourvlooten gewoon waren, hier moest hebben achtergelaten.

Kiloa was een der plaatsen waar D'Almeida in last had eene sterkte te bouwen. De sjeich, die hier het bewind voerde, had zich weinige jaren te voren ten koste van den wettigen vorst van den troon meester gemaakt. Wij hebben gezien dat hij, tot een jaarlijksche schatting aan den koning van Portugal gedwongen, zich bij Soarez had verontschuldigd, waarschijnlijk omdat de kooplieden die hier woonden weigerden het geld daarvoor op te brengen. D'Almeida liet bij zijne komst den vorst een onderhoud verzoeken, maar deze maakte zich met zijne volgelingen en de meeste inwoners uit de voeten, en liet de stad aan haar lot over. Toen de Portugeesche bevelhebber geen antwoord bekwam ging hij met het grootste deel zijner manschappen aan land en maakte zich, zonder noemenswaardig verzet van den kant der bevolking, van de stad meester. Zij werd aan de plundering der soldaten prijsgegeven, en den volgenden dag begon men reeds met het bouwen van een fort aan den buitenmuur der stad, of liever met het versterken van woningen die daar gelegen waren. Aan een der gevluchte Muzelmannen, een grijsaard, die de Portugeezen vroeger diensten had bewezen, werd de boodschap gezonden, dat men hem in de plaats van den overweldiger tot sjeich wilde aanstellen. De oude man kwam te Kiloa terug, en liet zich eerst die eer welgevallen, maar bewerkte later dat een minderjarige zoon van den vroegeren wettigen sjeich onder zijn toezicht die waardigheid mocht bekleeden.

Intusschen waren de schepen van Mozambique teruggekomen met de berichten van Soarez, zoodat D'Almeida, van den stand van zaken in Indië ingelicht, de reis kon voortzetten. Hij liet de noodige beambten en eene bezetting van zeventig man in het fort te Kiloa achter, en zond een schip naar Sofala met de voor dit land bestemde koopwaren, die men te Kiloa had buitgemaakt, en met den last om het goud, dat men daarvoor in ruil ontving naar Indië te brengen. Daarop stevende hij naar Mombas.

Mombas was, zooals wij vroeger zagen, met Kiloa de aanzienlijkste en meest bevolkte Mohammedaansche nederzetting aan Afrika's Oostkust, tamelijk versterkt en met eene goede bezetting, zoodat de sjeich zich tot nu toe tegenover de Portugeezen vrij onafhankelijk gedragen had. Hieraan moest een

einde komen, en D'Almeida eischte bij zijn komst dat hij zich onvoorwaardelijk aan den Koning van Portugal onderwerpen en hem eene jaarlijksche schatting betalen zou, en dat de inwoners zonder zijne vergunning ter zee geen handel zouden drijven. De sjeich was fier genoeg om, in antwoord op dien eisch, den bevelhebber eene aanzienlijke som geld aan te bieden, op voorwaarde dat hij dadelijk aftrok en hem de zekerheid gaf dat zijne landgenooten hem in 't vervolg niet meer lastig zouden vallen. D'Almeida zeide, dat men het geld wel in de stad zou weten te vinden en bleef bij zijne vordering. Men maakte zich nu in de stad ter verdediging gereed, en op de Portugeesche schepen tot eene landing, die den volgenden dag ondernomen werd. Het ging hier zoo gemakkelijk niet als te Kiloa, en met eenig beleid hadden de inwoners zich op de platte daken der hooge huizen en in de nauwe straten althans geruimen tijd kunnen verdedigen, maar de vrees was te groot, en zelf de sjeich liet het bij een enkelen uitval; toen zijne soldaten teruggeslagen werden verliet hij zijn paleis en nam met hen de vlucht naar het vasteland.

De buit dien men in de stad vond aan handelswaren, Afrikaansche en Indische, was buitengewoon en kon nauwelijks in de schepen geborgen worden. De gevangenen werden door D'Almeida menschelijk behandeld en meerendeels vrijgelaten, en toen de sjeich liet verzoeken dat men de stad niet verder zou vernielen - de Portugeezen hadden namelijk vele woningen in brand gestoken - gaf de vlootvoogd bevel, dat men zijn verlangen zou opvolgen. Nadat de veroveraars zich weder hadden ingescheept en de bewoners in de stad teruggekeerd waren, sloot D'Almeida vrede met den sjeich, die zich nu ter elfder ure tot de geëischte schatting verbond[1].

Bij den overtocht naar Indië vereenigden zich nog eenige schepen van - De Sousa's eskader met dat van D'Almeida, zoodat hij den 13^{den} September 1505 met twaalf zeilen Andjediva bereikte, waar later ook De Sousa met de overigen aankwam.

Andjediva is het grootste van een groep kleine eilanden op korten afstand van de kust gelegen, een weinig ten zuiden van de rivier de Kalinadi[2], die toen de grens vormde tusschen het gebied van den zoogenaamden Sabayo, dat is den Mohamme-

1 Ik volg hier Correa, Lendas I 556 vv.
2 Aliga of Ligua bij de Portugeezen.

daanschen vorst van Bidjapur, wiens rijk ook eenvoudig Dekhan genoemd werd, en het groote rijk van Karnata, naar de hoofdstad (Widjajanagara) door de Mohammedanen bij verkorting Bidjnagar geheeten; de Portugeezen noemden het Bisnaga of ook wel Narsinga, naar koning Narasinha, die daar tijdens hunne komst op den troon zat. Van beide rijken zullen wij later meer vernemen; voor 't oogenblik bepalen wij ons bij de kuststeden die toen gerekend werden tot hun gebied te behooren, ofschoon tusschen de vazallen die daar het bewind voerden en hunne gebieders dikwijls een zeer losse band bestond. Ten noorden van de Kalinadi lag de handelstad Goa, en aan die rivier zelve eene vesting, door de Portugeezen Cintakora geheeten, die het gebied van Goa tegen den zuidelijken nabuur beschermde[1]. Bezuiden de Kalinadi lagen de havensteden Onor (Hanawar), Baticala, Mangalor, en eenige kleinere die tot Bidjnagar behoorden, en hieraan grensde weder ten zuiden van Monte Deli het gebied van den radja van Kananor[2].

Onor was aan een diepen zeeinham gelegen, de gewone verblijfplaats eener vloot van rooversvaartuigen, die onder het bevel stond van een zekeren Timoja en de Mohammedaansche handelaars, vooral die van Goa, veel afbreuk deed. Er heerschte namelijk tusschen Onor en Goa een groote naijver, hoofdzakelijk wegens den invoer van paarden, die deels van Hormûz, deels van de havens aan de zuidkust van Arabië hierheen[3] werden gebracht. Paarden toch waren voor de vorsten, die elkander in Zuid-Indië het grondgebied betwistten, een onmisbaar artikel; want de ruiterij gaf doorgaans den uitslag aan het gevecht.

In de nabijheid dier havensteden eene versterkte positie te bezitten, waar zij op alles wat in den omtrek aan de kust voorviel, een wakend oog konden houden, was voor de Portugeezen niet onverschillig, en daarom behoorde Andjediva tot de aangewezen plaatsen waar eene vesting gebouwd moest worden. D'Almeida maakte daarmede aanstonds een aanvang en liet intusschen zijn zoon Lourenço den mond van de Kalinadi verkennen. Toen de bevelhebber van Cintakora de vredevlag zag waaien, kwam hij de Portugeezen begroeten en gaf hun levens-

1 Ik betwijfel dus of wij deze plaats met het zuidelijker gelegen Ankolah mogen vereenzelvigen.
2 Barbosa, 1.1., p. 296 vv.; De Barros, Dec. I, parte 2, p. 258 vv., 295 vv.; Correa, I, 428.
3 Ook naar Kananor volgens Varthema (over wien straks nader).

middelen voor de vloot mede. Even vriendschappelijk was in het eerst de betrekking met Onor, maar het bleek spoedig, zoo hier als elders, dat men de bevelhebbers der kuststeden eerst ontzag moest inboezemen voor de Europeesche wapenen, indien men door hen geëerbiedigd wilde worden. De gouverneur van Onor eigende zich eenige paarden toe die de Portugeezen uit een schip van Hormûz, dat door een storm hierheen was afgedwaald, hadden buitgemaakt, maar aan de kust hadden moeten achterlaten. D'Almeida eischte ze terug, maar te vergeefs. Toen na een maand de vesting de Andjediva gereed was, en de onderkoning - want dien titel voerde hij thans - zich met zijn eskader naar Kananor zou begeven, liet hij eerst zijn zoon met eenige kleine vaartuigen de rivier van Onor opvaren en de schepen die voor de stad lagen, in brand steken. Door bemiddeling van den vlootvoogd Timoja kwam toen een voorloopig vredesverdrag tot stand; de Indiër had er belang bij dat hij zijne rooftochten kon voortzetten, zonder dat de Portugeezen hem bemoeielijkten[1].

VI.

Wij hebben Manuel Tellez Barreto bij het vertrek van Soarez aan de kust van Indië achtergelaten. Hij had ijverig jacht gemaakt op de ‘schepen van Mekka’, zooals de Portugeezen de Mohammedaansche handelsvaartuigen noemden, die op de Roode Zee voeren, en grooten buit bekomen; bij de komst van Almeida was hij dezen te Andjediva gaan verwelkomen, en in dien tusschentijd hadden eenige Arabische schepen de haven van Kalikut verlaten en waren naar Kollam gestevend, om daar peper te laden. Terwijl zij hier lagen, kwam João Homem met een karveel, dat door D'Almeida was uitgezonden om de Portugeesche faktors aan de kust van zijne komst te verwittigen. De faktor te Kollam deelde hem mede dat er veel peper in voorraad lag, maar vreesde dat de Arabieren zijne landgenooten voor zouden zijn, want de gouverneur liet hen lading innemen en stoorde zich niet aan zijn beklag. Homem, een moedig

1 Varthema noemt den ‘koning’ van Onor evenals dien van Kananor een groot vriend van de Portugeezen.

zeeman, ontnam nu stoutweg aan de Arabische schepen hunne roeren en zeilen, gaf ze den faktor in bewaring, en vertrok toen om den onderkoning verslag te doen van zijne bevinding. Maar na zijn vertrek kwam nog een twintigtal vaartuigen van Muzelmannen die op de kust handel dreven de Arabieren versterken, en nu gevoelden zij zich sterk genoeg om het ontnomene terug te eischen. De gouverneur billijkte hun verlangen en beval den faktor daaraan te voldoen. Maar deze weigerde, en nu vereenigden zich de Malabaren en Muzelmannen, bestormden de faktorij en brachten alle Portugeezen om het leven.

Terwijl dit voorviel, lag de onderkoning met de vloot voor Kananor. De faktor die zich daar bevond, had hem het noodzakelijke van het aanleggen eener vestiging voorgehouden, zoowel voor de veiligheid van de daar woonachtige Portugeezen, als om den radja tegen den dwang der Muzelmannen te beschermen. Maar hoewel dit met D'Almeida's instructies overeenkwam, wilde hij dit teedere punt bij den radja niet aanroeren, en vroeg slechts vergunning, die hem aanstonds gegeven werd, om de faktorij uit te breiden. Er werden nu steenen gebouwen opgericht, het geheele terrein met een gracht, en daarbuiten met eene sterke palissade voorzien en 150 man in bezetting achtergelaten[1].

Hierop onder zeil gaande naar Kotsjin[2], ontfing D'Almeida de tijding van het gebeurde te Kollam. Onmiddellijk zond hij zijn zoon Lourenço met een deel der vloot daarheen, met den last om de Muzelmannen te straffen. Toen hij voor Kollam aankwam, lagen daar verscheidene schepen voor anker, die koopwaren van Malakka, Pegu en Bengale en rijst van de kust van Koromandel gehaald hadden, en op weg waren naar Kalikut. Lourenço liet de schepen die te Kotsjin en te Kollam te huis behoorden, uitnoodigen om de haven te verlaten, opdat ze ongedeerd zouden blijven, maar de Muzelmannen maakten gemeene zaak en stelden hunne schepen in slagorde. Lourenço liet nu de booten uitzetten en gaf strikt bevel om de schepen niet te enteren maar alleen in brand te steken. Onder een hagelbui van pijlen kweten de Portugeezen zich van dien last; de wind was hun dienstig, en weldra ging de geheele vloot der Muzel-

1 Te Kananor ontfing D'Almeida ook een gezant van den vorst van Bidjnagar, die hem zijne vriendschap en den vrijen handel in zijn havensteden aanbood.

2 Correa verhaalt (Lendas, 1, 587 vv.) dat D'Almeida onderweg aan eene vloot van den Samudrin slag leverde, maar zoo het schijnt heeft hij hier een lateren zeeslag op het oog, waarvan wij aanstonds zullen spreken.

mannen in vlammen op. Een kostbare lading ging hierdoor verloren, en vooral voor de handelaars te Kalikut was de schade buitengewoon.

Dat de Malabaarsche radja's het liefst van beide partijen voordeel wilden trekken, blijkt weder hieruit dat aan Lourenço d'Almeida werd toegestaan om te Kali-Kollam, een haven die onder Kollam behoorde, eenige schepen met peper te laden. Anderen werden te Kotsjin en te Kananor bevracht, zoodat voor het einde van het jaar 1505 zes schepen naar Portugal konden vertrekken. Hiervan werden er drie onder Fernão Soarez door tegenwind genoodzaakt den 1sten Februari 1506 aan een onbekende kust te landen, waar zij eenige ontmoetingen hadden met de bewoners, die geheel naakt liepen en aan wie zich geen hunner tolken verstaanbaar kon maken. Eerst toen zij de zuidpunt van deze kust bereikten, bespeurden zij dat zij een eiland waren omgezeild, namelijk Madagaskar, waaraan hunne landgenooten reeds vroeger, zooals wij gezien hebben, den naam van S. Lourenço gegeven hadden[1].

Keeren wij thans naar Kotsjin terug. Toen Francisco d'Almeida daar aankwam, had de oude radja de regeering neergelegd en was naar Malabaarsche gewoonte door een zusterskind opgevolgd. De jeugdige Nambeadora (zooals de Portugeezen hem noemen) werd door D'Almeida uit naam van den koning van Portugal gekroond en gemachtigd om geld te munten, een voorrecht dat slechts enkele radja's aan de kust van Malabaar bezaten. Ook ontfing hij de belofte eener jaarlijksche toelage, maar tevens het verzoek om een steenen vesting te mogen bouwen. Dit streed zoo ten eenenmale met de vooroordeelen der Malabaren, die alleen duldden dat hunne pagoden en de paleizen hunner vorsten van steen werden opgetrokken, dat het D'Almeida niet weinig moeite kostte om hem hiertoe te brengen. Maar de onderkoning wist hem eindelijk met veel beleid aan 't verstand te brengen hoe noodzakelijk dit was voor de veiligheid der Portugeezen, zoodat hij ten slotte zelf bevel gaf tot

1 Lopez de Castanheda, II, 71-73. Vgl. Goës, p. 166; hiervoor blz. 191 en Kunstmann, a.w., blz. 31. Men hield de kust eerst voor die van Mozambique en moet dus de oostzijde van Madagaskar zijn langs gevaren. De voorstelling van Kunstmann is dus onjuist; er wordt ook niet van twee eilanden maar van ééne en dezelfde kust gesproken. Dat de bewoners *Mouros* genoemd worden, zal wel een misverstand zijn.

het aanvoeren van steenen uit het gebergte, en het werk met ijver werd aangevangen. Allen moesten medewerken, zoowel edelen als geringen, maar D'Almeida wist al zijne onderhoorigen door welwillende toespraak zooveel genegenheid in te boezemen, dat men in weerwil van slechte spijs, door gebrek aan aanvoer, zonder morren den arbeid tot stand bracht.

Intusschen[1] was de jonge D'Almeida door zijn vader met een deel der vloot naar Kananor gezonden om de daar aanwezige Portugeezen de aangelegde versterkingen te helpen volbrengen, en tevens de kust te doen bewaken, want men wist dat de Samudrin met behulp van de Mohammedanen weder een oorlogsvloot uitrustte. Te Kananor ontfing Lourenço een vreemd bezoek. Een zeker persoon, als Muzelman gekleed, maar blank van gelaat en zich uitgevende voor een Christen, verzocht bij hem toegelaten te worden. Het bleek niemand anders te zijn dan de bekende Italiaansche reiziger Ludovico di Varthema die, op het einde van 1502 uit Europa vertrokken, sedert als Mohammedaan vermomd, een groot deel van het Oosten bereisd had en in den loop van het jaar 1505 van Malakka naar Voor-Indië was teruggekeerd. Te Kollam had hij de Portugeezen aangetroffen, die kort daarop de slachtoffers hunner onvoorzichtigheid werden; vandaar was hij naar Kalikut gereisd, en had hier de aankomst van D'Almeida's vloot te Kananor vernomen, en het verlangen om weder met zijne geloofsgenooten te verkeeren, was toen zoo groot geworden, dat hij besloot naar Kananor te ontsnappen. Intusschen woonde hij de toebereidselen bij voor de uitrusting der vloot, waarvoor de beide Milaneesche overloopers het geschut moesten gieten. Varthema maakte zich aan deze landgenoten bekend en vernam dat zij gaarne naar de Portugeezen zouden terugkeeren, indien zij verzekerd waren vergiffenis te ontfangen. Eindelijk was het hem gelukt in een

1 Dit moet op 't eind van 1505 hebben plaats gehad, zooals blijkt uit het reisverhaal van Varthema. Deze verneemt te Kalikut dat de vloot van D'Almeida te Kananor is aangekomen. Hij maakt hierop het plan om te ontvluchten, en dit gelukt hem in December. Hij vindt daar Lourenço d'Almeida. Zie: 'The travels of Ludovico di Varthema, translated from the original edition of 1510 and edited by Geo. Percy Badger' (London, printed for the Hakluyt Society. 1863), blz. 266 vv. Men leze daar in de aanteekening op blz 266 in plaats van 1506: 1505 en op blz. 269 December in plaats van September. Vergelijk de aanteekening op blz. 275 en den tekst bij Ramusio. - Ook De Barros plaatst de overwinning van Lourenço op den Samudrin vóór den tocht naar Ceylon.

boot Kananor te bereiken, en de inlichtingen die hij den jongen D'Almeida gaf, waren natuurlijk zeer welkom, en werden door dezen van genoegzaam gewicht geacht om Varthema met een zijner schepen naar zijn vader te zenden. De onderkoning ontfing den Italiaan met groote onderscheiding, schonk hem vrijgeleide voor de beide overloopers, en liet hem naar Kananor terugbrengen met den last aan zijn zoon, om hem in staat te stellen de Milaneezen te bevrijden.

Varthema liet door geheime boden de geschutgieters van de goede gezindheid der Portugeezen kennis geven, en het zou hun ook gelukt zijn te ontvluchten, indien zij de zaken van waarde door hen bijeengebracht, hadden willen opofferen, maar de begeerlijkheid bedroog de wijsheid. Een slaaf verried hen, en toen de Samudrin hen wilde sparen, omdat hij hunne hulp te veel noodig had, stookten de Muzelmannen eenige fanatieke Jogi's (Indische fakirs) op, die de verraders om het leven brachten.

Op den dag dat de tijding van hun dood te Kananor aankwam, den 12^{den} Maart 1506, vereenigden zich de vaartuigen die in verschillende havens van den Samudrin waren uitgerust, en waarbij zich een aantal groote schepen bevond. Het was een waagstuk om met een klein eskader als dat van Lourenço d'Almeida, dat hoogstens zestien schepen telde, die vloot aan te tasten, maar het bevel van zijn vader woog bij hem zwaarder dan het gevaar, en vol moed en geestdrift werd het gevecht tegen de ongeloovigen ondernomen, hoewel dezen de Portugeesche schepen zochten te ontwijken en voorgaven dat zij voor handelszaken naar Kananor op weg waren[1]. In het gezicht van deze stad had den 17^{den} Maart de aanval plaats. Varthema, die er bij tegenwoordig was, getuigt: ‘Ik heb meer dan eens een gevecht bijgewoond, maar ik heb nooit zulke dappere lieden gezien als die Portugeezen.’ De hoogere bouw hunner schepen kwam hun hier wederom te stade, want daardoor ging geen schot van hen verloren, en werden de vaartuigen van den vijand zoo toegetakeld, dat vele zonken en andere heil zochten in de vlucht. Den volgenden dag werd het gevecht hervat, en nu gelukte het de Portugeezen verscheidene schepen te enteren en te veroveren, zoodat het doel ten volle bereikt en de vijandelijke vloot voor geruimen tijd schadeloos gemaakt was.

1 Het is niet onwaarschijnlijk dat de uitrustingsvloot ook het doel had onder sterk geleide handelszaken te kunnen verrichten.

In den zomer van dat jaar[1], toen de vesting te Kotsjin gereed was en de schepen die na den laatsten zeestrijd herstelling behoefden, weder zeilreê lagen, zond de onderkoning twee eskaders uit om op de schepen der Muzelmannen te kruisen. Het eene moest de kust van Malabaar bewaken; het andere werd naar de Malediven gezonden, want D'Almeida had vernomen dat de schepen van het Noorden en Westen zich thans, om de Portugeezen te vermijden, langs deze eilandgroep naar Achter-Indië en Bengale begaven. Zijn zoon Lourenço moest hun nu ook dezen weg zoeken te versperren en tevens de genoemde eilanden bezoeken, waar, zooals men weet, het koir tot scheepstouw verwerkt werd.

De Indische loodsen die de jonge D'Almeida had medegenomen schenen niet met het vaarwater vertrouwd te zijn, zoodat de vloot verscheidene dagen lang rondzwalkte, zonder de Malediven te bereiken, en eindelijk door den stroom naar de kust van Ceylon gedreven werd. Dat zij zich niet uit eigen beweging hierheen gewaagd hadden, laat zich gemakkelijk verklaren. Het eiland was de Portugeezen niet onbekend, maar de ligging en het vaarwater wel, en daarenboven konden zij weten dat de Mohammedanen hier zeer machtig waren. Inderdaad hadden zij in de meeste havens het gezag in handen; het oude Singhaleesche rijk was sinds lang in verval en in een aantal kleine vorstendommen verdeeld, wier radja's steeds met elkander overhoop lagen. De werkelijke souverein, Dharma Prakrama Bahu IX, die te Cotta bij Colombo verblijf hield, was nog slechts souverein in naam. Het noorden van het eiland was in het bezit der Tamilen[2].

De Portugeezen werden door de loodsen naar de haven van Galle aan de zuidpunt van het eiland gebracht, en vonden hier een aantal schepen van Muzelmannen, die bezig waren kaneel en olifanten voor Kambaja te laden. Zij waren natuurlijk niet op de komst hunner mededingers voorbereid, maar hadden genoeg ontzag voor het geschut en de wapenen die zij voerden, om boven geweld aan list de voorkeur te geven. Zij zonden Lou-

1 De tocht naar Ceylon kan niet, zooals uit het voorgaande blijkt, in 1505 hebben plaats gehad. Zie ook Correa, I, 644, en De Barros, Dec., I, parte 2, p. 423 vv. (vgl. 418). Ik heb het verhaal van den laatsten gevolgd, daar hij blijkbaar het best was ingelicht.

2 Zie o.a. Emerson Tennent, Ceylon (III^{d}. edition, London, 1859), II, 7; Lopez de Castanheda, 1.1. II, 78; De Barros Dec. III, parte 1, p. 104 vv.

renço een aanzienlijk geschenk in kaneel, voorgevende dat de koning van het land hun dit aanbood, en toen de Portugeesche vlootvoogd zijn verlangen te kennen gaf om een gezantschap aan dien koning af te vaardigen, verklaarden zij zich bereid dit te vergezellen. Payo de Sousa, wien deze zending was opgedragen, werd met zijn gevolg langs ongebaande wegen in de tegenwoordigheid gebracht van een rijk gekleed persoon, wien de Muzelmannen voor den vorst van Ceylon uitgaven. De gewaande koning bepaalde zich bij vriendschapsbetuigingen en de belofte dat hij gezanten naar Kotsjin zou zenden, en gaf hierop De Sousa zijn afscheid, die al dadelijk de zaak wantrouwde. Maar men was niet genoeg met de plaatselijke omstandigheden bekend, en D'Almeida voelde zich te weinig op zijn gemak in dit vreemde vaarwater, om zich van het bedrog te vergewissen. Het eskader keerde dus naar Kotsjin terug, en er zouden nog verscheidene jaren verloopen, eer de Portugeezen betrekkingen met Ceylon aanknoopten.

VII.

Wij moeten thans het verhaal der gebeurtenissen in Indië afbreken en ons begeven naar de oostkust van Afrika. Kort na D'Almeida's vertrek uit Portugal, in Mei 1505, was het eskader van Pedro d'Añaya hem gevolgd, om in Sofala eene versterking aan te leggen. Het bestond uit zes schepen, waarvan de drie kleinste aan de Afrikaansche kust moesten kruisen, en de andere waren uit Indië moesten halen, om hier te verhandelen. Men ziet hoe alle mogelijke maatregelen genomen werden om den handel aan de Mohammedanen te ontnemen.

Sofala (d.i. laagland) was de naam dien de Arabieren gaven aan het kustland tusschen den Limpopo en den Zambesi[1], eene vlakke, moerassige streek, waarachter zich het gebergte verheft, dat de van ouds beroemde goudgroeven bevatte. In dit binnenland heerschte een machtig Kaffervorst, wien verscheidene mindere gebieders ouderdanig waren. De Portugeezen noemden hem Benametapa, Benomotapa of Monomotapa, eene verbastering van Mwene M'tapa, heer van M'tapa of Mutapa,

1 De eerste heet bij de Portugeezen Rio do Espiritu Santo, de laatste Cuama.

eene landstreek ten N. van den Zambesi[1]. Uit zijn rijk werd het goud door inlanders naar de kust gebracht, waar de handelaars het tegen hunne koopwaren, grootendeels geweven stoffen, inruilden. Een dier handelsstations lag aan eene kleine rivier, niet ver van de kust tusschen de beide genoemde hoofdrivieren. Het wordt door de Portugeezen Sagoe genoemd en behoorde tot het gebied van Kiloa, maar tijdens de onlusten in dat rijk over de troonsopvolging had Jussuf, een zoon van den gouverneur der plaats, zich tot onafhankelijk sjeich opgeworpen, en hoewel hij thans hoogbejaard en blind was, liet de helderheid zijner geestvermogens nog niets te wenschen over.

Na vele wederwaardig heden kwamen de schepen van D'Añaya's eskader aan deze kust weder bijeen en legden zich in de nabijheid van Sagoe voor anker. D'Añaya voer met eenige booten de rivier op, liet zich bij den sjeich aandienen, die armelijk genoeg gehuisvest was, en bracht hem het verlangen over van den koning van Portugal, om hier eene sterkte te bouwen. De sjeich achtte het raadzaam om de Portugeezen, die sterk en welgewapend waren, te wille te zijn, en liet hen eene plaats aan het strand uitkiezen, die hij voor de vesting het geschiktst vond. D'Añaya nam Kaffers in dienst om de zware Mangoboomen te vellen - steenen waren in dit laagland niet te vinden - en weldra was het fort verrezen en met een gracht omringd.

Thans vertrokken de drie schepen die voor den tusschenhandel met Indië bestemd waren, en twee der drie overige zond D'Añaya naar de nederzettingen aan de Afrikaansche kust om waren te halen, want de medegebrachte waren wel aan de kust van Guinea verkoopbaar, maar hadden hier bij de Kaffers geen aftrek. Ongelukkig strandden beide schepen op de ondiepten aan de kust, maar de begeerde waren werden aangebracht door een schip, dat d'Almeida hiertoe opzettelijk met een gedeelte van den buit van Kiloa en Mombas had afgezonden.

De Muzelmannen zagen dezen handel natuurlijk met leede oogen aan. Hun sjeich had geen bezwaar gemaakt tegen het verblijf der Portugeezen, omdat hij er op rekende dat het verderfelijk klimaat van de kust de achterblijvenden weldra onschadelijk zou maken en het hem dan geen moeite zou kosten zich van hen te bevrijden. Toen nu inderdaad de meesten door

1 Zie: Lacerda's Journey to Cazembe, transl. by Burton (London, 1873), p. 22 note.

koortsen te veel verzwakt waren om tegenstand te bieden, wist de listige Mohammedaan een begeerig Kafferhoofd uit de nabuurschap - hij wordt Mokonde genoemd, misschien het hoofd van den stam der Makombe - op de bezittingen der blanken belust te maken, zoodat dezen op eens door duizenden Kaffers werden ingesloten. Slechts 35 man in het fort waren in staat zich te verweren, maar dezen maakten zoo goed gebruik van hunne vuurwapenen, dat een aantal dooden vielen en de overigen afdeinsden. De sjeich en de zijnen werden nu zelven het slachtoffer van hun verraad; hunne nederzetting werd door de Kaffers geplunderd, en D'Añaya liet den ouden Jussuf om 't leven brengen. Een zijner zonen, Soleiman, wien de Portugeesche bevelhebber als troonsopvolger erkende en geschenken toezond, liet hem in 't vervolg met vrede.

Maar de gezondheidstoestand der Portugeezen verbeterde niet, en toen in den zomer van 1506 twee schepen uit Portugal onder Cide Barbudo in Sofala aankwamen, was D'Añaya gestorven en waren de overigen zoo uitgeput, dat het hoog tijd werd hen af te lossen. Barbudo liet een der schepen aan de kust van Sofala achter en begaf zich toen naar Kiloa.

Hier heerschte groote oneenigheid. De sjeich, wien D'Almeida de regeering had opgedragen, was op reis vermoord; hij was een goedmoedig man die de rechten zijner onderdanen niet schijnt gehandhaafd te hebben tegen de Portugeesche kustvaarders, die niet zelden hunne goederen prijs verklaarden, zoodat vele kooplieden de stad verlaten hadden. Nu wilden de beambten der Portugeesche faktorij een zoon van den sjeich, Hadji Hussein, tot zijn opvolger aanstellen, maar de meeste voorname Muzelmannen verlangden een vorst uit het oude stamhuis, en de hoofdman der Portugeesche bezetting steunde hen. Barbudo deed, in Indië aangekomen, aan den onderkoning verslag van zijn wedervaren, en nu besloot deze een bekwaam en geacht officier, Nuño Vaz Pereira, met twee schepen naar Afrika te zenden om de zaken aan de kust te regelen en te Sofala als bevelhebber achter te blijven. Onder de edellieden die zich vrijwillig hij hem aansloten, treffen wij voor de eerste maal aan een man van wien wij later meer zullen vernemen: Fernão de Magalhães.

Pereira ontfing te Malindi nadere berichten omtrent Kiloa en liet al dadelijk langs de geheele kust bekend maken dat de handel in die stad in 't vervolg even vrij zou zijn als onder het vorige

bestuur, zoodat zich gaandeweg een aantal handelsvaartuigen bij hem aansloten. Toen hij in December 1506 te Kiloa aankwam, liet hij de strijdende partijen hunne belangen voordragen en besliste in het voordeel van Hadji Hussein, omdat D'Almeida het bestuur van den laatsten sjeich erfelijk had verklaard. De uitspraak was billijk maar onstaatkundig. Ook gedroeg Hadji Hussein zich zoo overmoedig en maakte zich zooveel vijanden, dat de Portugeesche bevelhebber hem eenigen tijd daarna moest afzetten en door een sjeich uit het oude stamhuis vervangen. Hiermede waren echter de onlusten niet geëindigd, en deze schijnen aan den handel zooveel afbreuk te hebben gedaan, dat koning Manuel eenige jaren later besloot de vesting te laten sloopen. De Barros deelt ons mede[1] dat sjeich Ibrahim, onder wiens bestuur het rijk toen gekomen was, het weder tot een zekeren bloei wist te verheffen en een vriend bleef der Portugeezen.

Toen Pereira zich van Kiloa naar Sofala begaf, had hij onderweg te Mozambique drie schepen ontmoet van een nieuwe vloot die dit jaar van Lissabon naar het Oosten was afgezonden.

Zij bestond uit tien lastschepen, gedeeltelijk door handelaars uitgerust[2], en vier oorlogschepen. Het opperbevel was aan Tristão da Cunha opgedragen, en op een der schepen bevond zich dezelfde Affonso d'Albuquerque, die reeds een eskader naar Indië gevoerd had. De vloot zou zich eerst naar het eiland Sokotora begeven, aan den ingang der Roode Zee, waar vele schepen van Muzelmannen gewoon waren water in te nemen, en daar eene sterkte bouwen, waartoe de noodige materialen werden medegenomen. Zoodra dit geschied was, zou Tristão da Cunha naar Indië vertrekken en D'Albuquerque met de oorlogschepen aan de kust van Arabië achterblijven. De verdere lastgeving aan dezen bevelhebber werd alleen aan hem zelven toevertrouwd.

Het kostte groote moeite om de vloot te bemannen, want in dezen tijd woedde de pest te Lissabon, en sleepte daar dagelijks van drie tot vier honderd menschen ten grave. Ook op de

1 Da Asia, Decada I, parte 2, p. 447; vgl. Correa, Lendas, II, 118, 140, 404.
2 Florentijnen, Genueezen en Duitschers, namelijk de Welsers van Augsburg. Zie: Relazione di Leonardo da Ca' Masser, 1. 1, p. 21; Tagebuch des Lucas Rem, S. 8.

schepen werden velen aangetast, en de koning aarzelde een oogenblik of hij ze zou laten vertrekken. Maar het belang van de Indische vaart woog het zwaarst. Ook had de ondervinding geleerd dat als men eens in open zee was gekomen, epidemieën gewoonlijk ophielden. Da Cunha werd dus gelast de reis te aanvaarden, en begaf zich in 't begin van April van 't jaar 1506 onder zeil.

Van Cabo Verde werden de zieken in een karveel naar Lissabon teruggezonden, en later kwamen er, zooals men voorspeld had, geene ziektegevallen meer voor. Bij het omvaren van de Kaap de Goede Hoop, nam Tristão da Cunha zijn koers in meer zuidelijke richting, en ontdekte op 37° Z. Br. eenige onbewoonde vulkanische eilanden, die thans nog zijn naam dragen. Kort daarop werden de schepen door een storm uiteengedreven; de meeste kwamen echter te Mozambique weder bijeen. Twee die vooruitzeilden[1] werden later ingehaald, en een derde, onder Ruy Pereira, werd naar Matatane aan de oostkust van Madagaskar verslagen. De bewoners van dit vlek brachten de vreemdelingen levensmiddelen en eene soort van noten, die naar kruidnagelen riekten. De kapitein, meenende dat deze kust het eerst door hem ontdekt was, nam een paar inboorlingen[2] mede en zeilde toen naar Mozambique waar hij de vloot aantrof. Een Mohammedaansche tolk, die de taal der Malagassen verstond, gaf voor van deze mannen vernomen te hebben, dat hun eiland niet alleen kruidnagelen, maar ook gember, zilver en was in groote hoeveelheid opleverde, en meer was er niet noodig, om den onderzoekingslust der Portugeezen op te wekken. Men kon thans niet naar Indië vertrekken en moest op den gunstigen moesson wachten; er was dus tijd genoeg, meende Da Cunha, om een ontdekkingstocht naar dit veelbelovende eiland te maken. D'Albuquerque waarschuwde wel, en meende dat men met zulk een vast doel voor oogen zijne krachten niet moest verspillen aan eene onzekere onderneming,

1 Alvaro Telles zeilde met een van deze schepen Madagaskar aan de oostzijde om. Hij zou toen volgens De Barros, Sumatra hebben aangedaan, denkende dat het Kaap Guardafui was (!). Galvão in zijn Tratado dos descobrimentos neemt dit bericht van hem over. Waarschijnlijk hebben wij voor Sumatra Cumare (boven Makdisju), Sokotora of een ander woord te lezen.

2 Lopez de Castanheda vermeldt dat zij beços (bruin) waren, wat op den stam der Hova's heenwijst, die toen slechts de oostzijde van het eiland bewoonden. Een van hen wordt Olo genoemd.

maar Da Cunha zette zijnen wil door. De raad dien D'Albuquerque hem gaf, om het eiland aan de zuidzijde om te zeilen, daar wind en stroom hem anders tegen zouden zijn[1], had hij ter harte moeten nemen.

Met achterlating van eenige schepen te Mozambique, voer Da Cunha met de overige in 't begin van December 1506 oostelijk aan, bereikte de westkust van het eiland Madagaskar op ongeveer 17° Zbr. en trof, van hier in noordelijke richting varende, aan de kust verschillende nederzettingen aan van Mohammedanen, die niet veel goeds van de vreemdelingen verwachtten en bij hun komst meestal de vlucht namen naar het binnenland. De voornaamste dezer nederzettingen was op een klein eiland, op een boogschot afstands van het vasteland, in een baai waarin zich een breede rivier uitstortte, Lulangane geheeten. De moskee en sommige huizen waren van steen opgetrokken. De plaats werd door de Portugeezen geplunderd, en men vond er kostbare gewaden, zilver en goud, die de handelaars van Malindi en Mombas hier tegen slaven en levensmiddelen plachten in te ruilen. Wat echter de kostbare waren betreft die het eiland zou opleveren. de berichten die men inwon spraken dit eenstemmig tegen.

Het bleek dat D'Albuquerque ook in een ander opzicht gelijk had gehad. Tegenwind belette de vloot de noordpunt van het eiland te bereiken. Er werd dus besloten dat hij met vier schepen naar Mozambique zou terugkeeren, terwijl Da Cunha met de vier anderen een poging deed om langs de zuidpunt Madagascar om te varen. Maar al spoedig strandde een zijner schepen in dit onbekende vaarwater op een zandbank, en werd een tweede vermist[2], zoodat de bevelhebber den moed opgaf en naar de Afrikaansche kust terugkeerde, waar hij zich weder met het eskader van D'Albuquerque vereenigde.

1 Commentarios do grande Afonso Dalboquerque (Lisboa, 1774), I, 36, 37.

2 Aan João Gomez d'Abreu, den kapitein van dit schip, gelukte het werkelijk Matatane te bereiken, waar hij door de inboorlingen even als Ruy Pereira vriendschappelijk ontfangen werd. Dezen droegen zilveren versiersels en sommigen katoenen gewaden. De verdere avonturen van D'Abreu en zijn scheepsvolk kan men nalezen bij Lopez de Castanheda, II, 103-106 Vgl. De Barros, Dec., II, parte 1, p. 87, 88, en Goës, p. 195, 196.

VIII.

Met het optreden van D'Albuquerque in het Oosten gaan wij een tijdperk van nieuwe en buitengewone krachtsontwikkeling te gemoet. Thans, nu wij aan 't einde van 't jaar 1506 gekomen zijn, willen wij een blik slaan op den stand van zaken, en hiertoe zullen ons het meest van dienst zijn twee kostbare dokumenten, die men uit de archieven van Italië heeft te voorschijn gebracht. Het zijn beide rapporten aan de Signoria van Venetië, die van het jaar 1506 dagteekenen[1].

De groote omwenteling die het optreden der Portugeezen in Indië in den handel dreigde tot stand te brengen, moest de Venetiaansche kooplieden wel bezorgdheid inboezemen, want mochten de verziende plannen der Regeering te Lissabon gelukken en de Muzelmannen werkelijk van den handel in het Oosten worden uitgesloten, dan werden ook de Venetianen als bemiddelaars van dien handel in het Westen overbodig. Het was dus voor hen van gewicht om te onderzoeken wat de Portugeezen verkregen hadden en wat van hunne plannen te denken viel, en hiertoe zond de Signoria in 't najaar van 1504 een bekwaam stadgenoot naar Lissabon, met name Leonardo da Ca' (Casa) Masser. Naijverige Florentijnsche kooplieden hadden de Regeering van Portugal van zijne aanstaande komst ververwittigd en uitgestrooid dat Venetië met den sultan van Egypte heulde en hem twee schepen met geschut had toegezonden[2]. Onze Venetiaan werd dus bij zijne komst dadelijk achter slot gezet, maar na door den koning zelven eenige malen ondervraagd te zijn, weder vrijgelaten. Hij gaf zich den tijd om alles goed te onderzoeken, want zijn verslag aan de Signoria is eerst in den zomer van 1506 opgesteld.

Tegelijkertijd bevond zich in Spanje de Venetiaausche gezant Vincenzo Quirini, die Filips van Oostenrijk na den dood van

1 Relazione di Leonardo da Ca' Masser, reeds meermalen aangehaald, en Relazione delle Indie Orientale di Vicenzo Quirini nel 1506, uitgegeven in: Le Relazione degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo XVI, raccolte ed illustrate da Eugenio Albéri, Appendice (Firenze 1863).

2 Kort na de komst van D'Almeida in Indië ontfing de Samudrin te Kalikut vier ‘Venezianos mestres dartelharia’, die de Sultan hem op zijn verlangen had toegezonden. Zie: Lopez de Castanheda, II, 38.

de groote Isabella op zijne reis naar dit land vergezeld had en thans de gelegenheid aangreep om van betrouwbare personen inlichtingen omtrent de vaart naar Indië in te winnen. Weinigen bezaten grooter handelskennis dan de Venetianen, zoodat het oordeel van deze mannen over de maatregelen der Portugeezen onze bijzondere aandacht verdient.

Wij vernemen van hen dat de schepen die jaarlijks naar Indië gezonden werden, en waarvan de uitrusting gemiddeld 120,000 dukaten kostte, eene lading medenamen ter waarde van 90 à 100,000 dukaten[1], ¼ voor rekening van den koning en ¾ voor die der kooplieden. Hiervan werden 25,000 dukaten in handelswaren omgezet, als koperwerk, vermiljoen, kwikzilver, lood en koralen; het overige nam men in kontanten mede (die in het eerst, zooals wij gezien hebben, wel eens ontbraken). Vasco da Gama was namelijk met de kooplieden in Indië overeengekomen dat zij voor ¼ waren, voor ¾ geld in betaling zouden ontfangen.

De schepen werden somtijds geheel voor rekening der kooplieden uitgerust en geladen; somtijds bevrachtten zij de schepen die de Regeering had uitgerust, en dan moesten zij natuurlijk hoogere rechten betalen[2].

Tegen de groote kosten van uitrusting en het verlies van bijna de helft der uitgezonden schepen, somtijds met de geheele lading, stonden ook groote winsten over. Zie hier eenige opgaven[3]:

	Inkoop in Indië. per Portug. centenaar.	**Verkoop te Lissabon.**
Peper	3 à 4	33 dukaten.
Gember	c. 1	19 à 20 dukaten.
Kaneel	3½	25 dukaten.
Kruidnagelen	7½	60 à 65 dukaten.
Foelie	7½	100 dukaten.
Muskaatnoten	4	300 (?) dukaten.
Lak	4 à 5	45 dukaten.
Kamfer	2¾	100 dukaten.

1 De Venetiaansche dukaat, die ongeveer met ƒ 4 gelijk stond, was in Indië het meest gezochte betaalmiddel. Zie de 185e van Pt. Martyr's Epistolae, die evenals de 181e de verkeerde jaarteekening draagt van 1497 voor 1499.

2 Nadere bijzonderheden o.a. in Rem's Tagebuch, S. 8, 85.

3 Men kan deze opgaven vergelijken met die van wat later tijd bij Ramusio achter zijne vertaling van Barbosa (Navigationi et Viaggi, I, 322 verso en v.v.). Volgens De Barros brachten 200 cruzados voor den handel in specerijen uitgelegd in den eersten tijd gewoonlijk op 2800 milreis, d.i. de achtvoudige waarde.

De lading der retoerschepen bedroeg gemiddeld te zamen 25 à 35,000 centenaars, waarvan ⅔ en meer aan peper. Zij werd te Lissabon in de ‘Casa da Mina’ in entrepot gebracht en door een regeeringsbeambte geveild; ja, om de daling der prijzen te kunnen tegengaan, besloot de Regeering in 1505 dat voortaan de verkoop der specerijen geheel in hare handen zou blijven. Wij komen hierop aanstonds terug.

Behalve uit Indië was ook de toevoer uit andere gewesten in Portugal opmerkelijk. Van de kust van Guinea kwam jaarlijks voor 120,000 dukaten aan goud; voorts 2000 centenaars maleghetta-peper die in Nederland aftrek vonden; ook van de staartpeper die Afrika opleverde, werd vroeger jaarlijks eene gelijke hoeveelheid naar Nederland verscheept, maar sedert men uit Indië echte peper bekwam, hield die aanvoer op; voorts bracht de westkust van Afrika jaarlijks 2000 negerslaven op, 150 centenaars ivoor, huiden, enz. en een groote hoeveelheid vruchten. Van Madeira kreeg men 200,000 korven[1] suiker en 1500 vaten stroop; de laatsten gingen eveneens naar Nederland. Van Cabo Verde kwamen 500 centenaars katoen van minder kwaliteit dan die van de Levant; van de Açoren granen en weede of pastel; van Brazilië van tien tot twintig duizend centenaars verfhout.

Van dezen handel op andere werelddeelen trok de Regeering aanzienlijke inkomsten, maar wat Indië betreft, werden ze geheel verslonden door de groote uitgaven die de vloten vereischten. Voeg daarbij de kosten van het staande leger in Noord-Afrika, dat de Portugeesche bezittingen tegen de Mooren moest beschermen, en de sommen waarmede de Regeering den adel en de geestelijke instellingen begiftigde, en men zal zich niet verwonderen, dat Leonardo betuigt: ‘De koning (dat wil zeggen de Regeering) is arm en bezit geen dukaat aan

1 Er staat zone voor zane? De suikerteelt op Madeira verminderde in weinig jaren tot op een vierde van vroeger, ten gevolge van bederf der plantages door insekten Zie Rem's Tagebuch, S. 90. In 't laatst van de 16e eeuw schatte men de opbrengst nog slechts op 600 arobe (omstreeks 18,000 pond), die op S. Thomé daarentegen op meer dan 2000 arobe, doch van minder kwaliteit. Ook op het I. do Principe en de Kaapverd. eilanden werd toen suiker geteeld.

kontanten', en dat, zooals Quirini ons meêdeelt, het scheepsvolk slecht betaald werd.

Doch er bestonden ook andere redenen waarom de Portugeezen van hun uitgebreide scheepvaart zoo weinig voordeel wisten te trekken. Vooreerst schrijft Leonardo dit toe aan de minachting waarin de handel bij hen stond, aan de weinige aanmoediging die de kooplieden bij hen ondervonden en de hooge rechten die zij moesten betalen; voorts aan hun volslagen gebrek aan industrie. Hunne schepen werden in Vlaanderen en Biskaje gebouwd, en bijna alles wat zij voor de vaart naar Indië noodig hadden, moest door Nederlandsche schepen worden aangevoerd.

Ook de handelspolitiek der Regeering is volgens de Venetianen daaraan schuld. Leonardo is van meening dat zij veel wijzer zou doen den handel niet voor eigen rekening te drijven, maar dien over te laten aan de kooplieden die er verstand van hebben. De koning, zegt hij, wil daarvan echter niets weten. Hij is een inhalig man die, waar hij eenig voordeel ziet, daarvan zelf partij wil trekken, en meer let op zijn eigen belang, dan op het welzijn van zijn volk. Het is een verkeerd begrip van den koning, zoo betoogt Quirini, dat hij grooter winsten zal maken door de specerijen onder zich te houden, om op die wijze de markt te dwingen, want vreemde handelaars zullen geene groote zaken doen als het slechts van den wil des konings of van eenig toeval afhangt dat de prijzen verlaagd worden.

Quirini zoowel als Leonardo meenen dat het een ijdel pogen is om aan de Muzelmannen den handel in Indië te willen verbieden. De Portugeezen, zegt de eerste, mogen al eenige sterkten aan de kust van Malabaar bezitten, er blijven nog te veel handelsplaatsen over die hunne tegenstanders kunnen bereiken en waar zij zeer gezien zijn, Malakka o.a., die groote stapelplaats aan de zuidpunt van Achter-Indië, dan dat het voornemen, om hen van de vaart buiten te sluiten, ten uitvoer zou kunnen gebracht worden. Ook acht hij het nutteloos om op Sokotora eene sterkte te bouwen, vooreerst omdat de sultan van Egypte dit niet zal gedoogen, en dan omdat het eiland te ver van den mond der Roode Zee af ligt om de in- en uitvaart te beheerschen.

Leonardo keurt het af, dat een deel der vloot in Indie zou blijven, zooals de koning besloten heeft; hij ziet niet

in, dat er aan de kust van Indië een enkele haven is, waar zij zich in veiligheid kunnen stellen, en zonder gevaar hersteld kunnen worden. Dat hij zich dit gevaar te groot voorstelt, zal den lezer reeds gebleken zijn. Over 't algemeen heeft hij echter meer vertrouwen in het welslagen der Portugeezen, dan zijn stadgenoot. De Indiërs, zegt hij, blijken genegen te zijn om met hen te handelen en het kost aan de faktors geen moeite om waren te bekomen.

Volgens Quirini oordeelden velen dat de handel der Portugeezen in Indië nog op zwakke grondslagen gevestigd was. De koning van ‘Narsinga’ (Bidjnagar), meenden zij, zou door den Samudrin, zijn ‘nabuur, vriend en bloedverwant’, gemakkelijk te bewegen zijn om hem tegen de Portugeezen bij te staan, en aan de laatsten de peper te onthouden[1]. Ook was het te verwachten dat de Muzelmannen van Mekka en Aden al hunne krachten zouden inspannen om de Portugeezen van de Indische kust te verdrijven. En wanneer de koning van Portugal stierf, en zijn opvolger niet zulk een voorstander bleek te zijn van zulke kostbare handelsondernemingen, zou de zaak van zelf te niet loopen.

In menig opzicht hadden onze Venetianen juist gezien, maar wat deze laatste verwachtingen betreft, de uitkomst zou leeren dat zij zich een te gering denkbeeld vormden van de geestkracht der Portugeezen. Rijp in kennis en ervaring, telden die mannen van de lagunenstad te veel de moeielijkheden en gevaren aan zulke verre ondernemingen verbonden. Het jeugdige vuur was bij hen uitgebluscht; hun scheen het overmoed toe, dat dit kleine volk plannen vormde waarvan het den omvang niet overzag, en zonder aarzelen die plannen trachtte ten uitvoer te brengen. Hoe kon het hun gelukken de macht van den Islâm in die verre zeeën te fnuiken, terwijl zij, de Venetianen, op het vaarwater waar zij eeuwen lang geheerscht hadden, voor de volgers van Mohammed de vlag moesten strijken? Neen, als zij zich niet bedrogen, zou het weldra blijken, dat deze Portugeesche soldaten tegen een volk van handelaars, oneindig talrijker en ervarener dan zij, niet waren opgewassen. En het was hun ge-

1 Dit steunt op de meening, dat het land waar de peper groeit geheel tot het gebied van den vorst van Bidjnagar behoorde.

heime wensch DAT dit weldra blijken mocht. Want al durfden zij de vijanden van hun geloof niet openlijk tegen een Christenvorst ondersteunen, het was hun belang, dat de handel den ouden weg bleef volgen en de zeeweg daartoe te omslachtig en te gevaarlijk bleek.

Maar terwijl deze rapporten aan de Signoria te Venetië werden ingediend, was Affonso d'Albuquerque op weg naar Indië[1].

P.A. TIELE.

1 Terwijl dit opstel gedrukt werd kwam ter mijner kennis het facsimile van een oud Nederlandsch reisverhaal van den tweeden tocht van Vasco da Gama (zie hiervóór blz 198 vv.), uitgegeven onder den titel van 'Calkoen. A Dutch narrative of the second voyage of Vasco da Gama to Calicut, printed at Antwerp circa 1504, with introduction and translation by J.Ph. Berjeau.' (London, Pickering, 1874). Als naïef verhaal van een landgenoot die zelf aan den tocht deelnam, is het voor ons merkwaardig; overigens biedt het geene nieuwe gezichtspunten aan.

M^r^. Jacob Blauw en zijne memorie van instructie.

Naar aanleiding van: de Patriotten te Amsterdam in 1794, door Theod. Jorissen. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

Nog is de tijd niet gekomen om een volledige geschiedenis te schrijven van de periode van overgang, die wij bij uitbreiding gewoon zijn onze omwenteling te noemen. Wel bezitten wij een zeer aanzienlijke hoeveelheid materialen, grootendeels in de laatste vijf en twintig jaren aan 't licht gekomen: maar de waarde dier materialen is in sommige opzichten nog twijfelachtig en eer die twijfel volkomen opgehelderd is, acht ik het met den schrijver van 't hierboven genoemde werk, niet in het belang der wetenschap meer te geven dan een enkel verhaal der feiten, en dat is naar onze opvatting nog geen geschiedenis.

De geschiedenis toch moet ons van elk tijdvak dat zij behandelt een aanschouwelijke voorstelling geven, zij moet ons doen zien waarom de personen aldus en niet anders gehandeld hebben, en van die handelingen moet zij ons de gevolgen, voorzien of onvoorzien, aanwijzen: eerst dan heeft zij haar doel bereikt, en wordt het verhaal der feiten een begrijpelijk geheel.

Nu is iets dergelijks wel ten allen tijde de opvatting geweest van de beste geschiedschrijvers. Zoo zegt Livius[1] reeds dat hij schrijft om te doen zien hoedanig het leven en de zeden der voorouders geweest zijn, door welke mannen en met welke middelen in 't inwendig bestuur en in den oorlog de Romeinsche macht ontstaan is en vermeerderd: maar men behoeft de *Libri ab Urbe condita* niet ver door te lezen om de overtuiging te erlangen dat de geschiedenis zooals de beste

1 Titi Livii Ab Urbe condita. I Praefatio.

nieuwere schrijvers die geven nog iets anders is dan wat Livius er onder verstaat.

De oude, of laat mij liever zeggen, alle geschiedschrijvers tot op Niebuhr, stelden zich veel spoediger tevreden met de bewijzen voor de door hen verhaalde feiten, dan de nieuwere school. De critiek der bronnen is eigenlijk een geheel moderne uitvinding: en Livius, die zeker niet de minst geloofwaardige der oude geschiedschrijvers is, en die wel degelijk onderscheid maakt tusschen hetgeen de *fama* omtrent een feit meedeelt en dat wat hij uit meer betrouwbare bronnen is te weten gekomen, Livius neemt het toch zoo nauw niet met de absolute waarheid van 't meegedeelde, of hij laat zijn historische personen redevoeringen houden en stelt de verhouding tusschen de partijen in het oude Rome op eene wijze voor, waarvan de critiek van 18 eeuwen later de onmogelijkheid heeft aangetoond.

Waaraan het ontstaan der nieuwe opvatting of liever der nieuwe methode zij toe te schrijven, - aan den hartstocht der werkelijkheid die onze eeuw beheerscht, of aan 't voorbeeld door de natuurwetenschap gegeven, die van geen ander uitgangspunt meer wil weten dan van nauwkeurige waarneming der verschijnselen, de taak van den geschiedschrijver is er zeker niet lichter door geworden. Is die goede en vervelende abbé Rollin, wiens Histoire Ancienne ik gelezen heb in de (gelukkig reeds lang vervlogen) periode, toen ik alle boeken verslond, die ik machtig kon worden, alleen omdat het boeken waren, - is hij niet bijna te benijden, om zijn ‘vast vertrouwen van de dingen die hij niet weet?’ Hoeveel aangenamer moet het vak van geschiedschrijver geweest zijn, in dien tijd toen men slechts voor de waarheid ten naastenbij en voor de betrekkelijke volledigheid van het medegedeelde had zorg te dragen en verder alle moeite kon besteden om over het gebeurde te moraliseeren en te philosopheeren, of ook om het in een sierlijken, boeienden vorm te gieten?

En nu? De zedelessen moeten, naar 't voorbeeld der beste hedendaagsche geschiedschrijvers als b.v. Ranke, te oordeelen, al terstond over boord geworpen worden. Sierlijkheid van vorm, voldoening aan aesthetische eischen, slechts zeer enkelen weten die thans nog te bereiken, en geen wonder! Het onderzoek naar de sporen die een historisch feit heeft nagelaten, naar den indruk dien het op de tijdgenooten heeft gemaakt, het vaststellen van de mate van geloofbaarheid van hen die de ge-

beurtenis verhalen, al die werkzaamheden spannen den geest zoo in, dat hij dien 't eenmaal gelukt is een voldoende hoeveelheid van welgezifte getuigenissen omtrent een tijdvak bijéén te brengen, al zeer veel geestelijke spierkracht moet hebben om die massa in een kunstvorm te kneden, of wat nog zeldzamer is, hij moet een groote mate van historisch-poëtische gave bezitten, om uit die vóórstudie een levendig, aanschouwelijk beeld te scheppen van het tijdvak dat hij beschrijft.

En dan, het hulpmiddel, dat in bijna alle vakken zoo van wetenschap als van nijverheid toepassing vindt, de verdeeling van arbeid, zij kan in de geschiedkunde slechts onder zeer bepaalde voorwaarden aangewend worden. Want al laat de geschiedschrijver aan anderen de taak over de nog ongebruikte documenten te ziften die hij noodig heeft, gelijk Ranke voor sommige zijner werken heeft gedaan, welk eene omzichtigheid, welk een critische gave wordt er niet vereischt om te beoordeelen of de aldus verkregen bouwstof wel de meest bruikbare en vertrouwbare is! Het materieele gedeelte van den arbeid, het doorsnuffelen van bibliotheken of archieven, het excerpeeren en copieeren, moge op die wijze vergemakkelijkt worden, de bewerking der stof wordt er te moeielijker door indien de geschiedschrijver slechts den geringsten twijfel koestert aan de geschiktheid dergenen die de documenten voor hem hebben bewerkt.

Toch doet hij, die de geschiedkundige documenten betreffende een nog niet volledig bekende periode opspoort en ter goeder trouw de waarde er van tracht vast te stellen, een verdienstelijk werk, al komt hem de naam van geschiedschrijver nog niet toe. Reeds een enkel verhaal der feiten, maar volkomen vertrouwbaar en volledig, heeft voor sommige tijdvakken van onze geschiedenis nog groote waarde. Laten dus de jakhalzen het voedsel voor den leeuw maar bijéénbrengen: later komt de leeuw wel, die uit het bijéengebrachte zal kiezen wat van zijne gading is. Wij hebben zulk een leeuw gehad, Bakhuizen van den Brink, een leeuw wel is waar, die zonder behulp van jakhalzen zich wist te voeden, maar is 't voor zijn opvolger, zoo die er is of komt, al niet veel gewonnen indien hij een voorraad vindt waaruit hij zonder vrees kan putten?

Indien een der verdienstelijke mannen die ik hier met jakhalzen vergelijk, zich daardoor minder gevleid mocht achten, dan verschuil ik mij evenals een gevierd schrijver in 't voor-

laatste nummer van dit tijdschrift achter de mankheid die aan elke vergelijking eigen is. In alle geval twijfele niemand aan de oprechte waardeering en sympathie welke ik voor hun streven koester, vooral indien zij gelijk de schrijver wiens naam aan 't hoofd van mijn opstel staat, hun talent en ijver wijden aan de studie van een der meest belangrijke tijdvakken der vaderlandsche geschiedenis, van een tijdvak zoo weinig bekend tevens als dat der herschepping van de Republiek der Vereenigde Gewesten in het Koningrijk der Nederlanden.

Prof. Jorissen is reeds sedert jaren met dien arbeid bezig; 't geen hij vroeger daarover in 't licht gaf, betrof doorgaans de laatste jaren van de voor ons zoo vernederende, en toch in gevolgen zoo rijke periode[1]. De laatste vrucht van zijne studie brengt ons tot het allereerste begin van den omwentelingstijd terug, ja tot de voorbereiding van die omwenteling. Hij levert ons thans een belangrijke bijdrage tot de kennis der handelingen van de Patriotten te Amsterdam in 't laatste jaar vóór de omwenteling.

Belangrijk, niet om de nieuwheid, want van de twee uitvoerige memoriën die den hoofdinhoud uitmaken van het werk, begroet ik in de eerste, die van Gogel, een oude bekende, uit den tijd toen ik mijn academisch proefschrift schreef, waarin ik dan ook en vrij uitvoerig overzicht van dat rapport meedeelde[2]; en van de tweede, de Memorie van Instructie van M^{r}. J^{b}. Blauw, is door prof. Vreede, in zijne Geschiedenis der Diplomatie van de Bataafsche Republiek een copieus gebruik gemaakt, zoo zelfs dat de geschiedenis der betrekkingen tusschen de Patriotten alhier en de Fransche regeering, en die van 't alliantie-tractaat van 16 Mei 1795, bijna geheel daaraan ontleend zijn. Niettemin blijft het een nuttig werk die memoriën in haar geheel en met hare bijlagen uit te geven, en die in een duidelijk verhaal met elkaar in verband te brengen. Ik betreur alleen, dat de heer Jorissen niet de geheele Memorie

1 Ziehier de namen dier werken: De Omwenteling van 1813. Bijdragen tot de geschiedenis der revolutie met inleiding en aanteekeningen. Groningen, bij Wolters, 1867. - Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall, 1787-1815, met een voorrede van prof. Jorissen (niet in den handel), 1867. - Napoleon I et le Roi de Hollande 1806-1813, d'après des documents authentiques et inédits. La Haye, Mart. Nijhoff, et Paris, E. Dentu, 1868. - De ondergang van het Koningrijk Holland. Een historische studie. Arnhem, D.A. Thieme, 1871.

2 De politieke en staathuishoudkundige werkzaamheid van I.J.A. Gogel (1864), p. 6-10.

van Instructie van M^{r}. J^{b}. Blauw heeft laten afdrukken. De reden die hem daarvan weerhield was waarschijnlijk, dat het laatste gedeelte der Memorie betrekking heeft op hetgeen na de omwenteling van 19 Januari 1795 heeft plaats gehad; doch hoe jammer dat de schrijver zich hier niet over de grenzen van zijn bestek heeft willen heenzetten!

Misschien heeft ook bij die weglating de geringe achting gewicht in de schaal gelegd, die prof. Jorissen aan de historische waarde van de Memorie van Blauw toekent. ‘Even stellig,’ zoo laat de schrijver zich uit, ‘als ik Gogel vertrouw en aan zijn waarheidsliefde geen oogenblik twijfel, aarzel ik Blauw te gelooven, wat voorstelling van feiten en teekening van karakters betreft.’ 't Is te begrijpen, dat een document waaraan zoo weinig vertrouwen toekomt, beter ongedrukt blijft, voor zoover niet volstrekt noodzakelijk is om het bewijs van- die onbetrouwbaarheid te leveren.

Een gevolg nu van de voorstelling die prof. Jorissen van Gogel en van Blauw heeft, is, dat zijn historische critiek het tot dusver aangenomene beurtelings bevestigt en afbreekt; voor hem is hetgeen Gogel verhaalt, deugdelijke historische bouwstof, die zonder schroom kan gebruikt worden; terwijl al wat uit de Memorie van Instructie is opgebouwd, door onzen schrijver als bouwvallig, of althans als uiterst wrak wordt beschouwd. Men begrijpt, schoon prof. Jorissen die conclusie zelf niet trekt, dat op het, verhaal van prof. Vreede in zijne Geschiedenis van de Diplomatie der Bataafsche Republiek weinig staat valt te maken, indien deze beschouwing de juiste is. Maar dat is voor mij nog niet zoo uitgemaakt.

Ik moet beginnen met te erkennen dat ik des schrijvers gevoelen aangaande Gogel volkomen deel, gelijk ieder zal doen die de onwrikbare trouw en de vastheid van karakter van den grooten financier heeft leeren kennen; en ik wil ook gaarne toegeven dat Blauw zich in zijne Memorie van Instructie dikwijls uitlaat op eene wijze die niet van edelmoedigheid tegenover zijne vijanden getuigt. Grootheid van ziel is over het algemeen niet het kenmerk van den man en daarvan heb ik ook onlangs nog bewijzen gevonden, in stukken die ik voor een andere studie raadpleegde. Maar dit wettigt nog niet in mijn oog de uitspraak dat de getuigenis van Blauw aangaande feiten en karakters van personen in deze Memorie van geenerlei waarde is. Eerst dienen wij te weten, waarom Blauw verondersteld kan worden die feiten en die karakters anders voor te stellen dan zij werkelijk waren

en daarvoor geeft naar mijn inzien onze schrijver geen voldoende bewijzen.

Eer ik de redenen voor dit beweren uiteenzet, een enkel woord over het ontstaan van het stuk waarover ik met den schrijver van meening verschil.

Mr. Jacob Blauw, op zeer jeugdigen leeftijd reeds raadsheer in het Hof van Batavia, later raad in de Vroedschap en kolonel der burgerij van Gouda, en afgevaardigde in de Staten van Holland, bespeurde in het jaar 1787 evenals al zijne mederegenten van de patriotsche partij dat het rijk der vrijheid uit was; hij bedankte toen voor het kolonelschap en werd zelf voor zijn overige staatkundige ambten bedankt. Zijn patriotsche overtuiging bleef intusschen onvertzwakt voortbestaan en zoodra in 't einde van 1793 de gelegenheid gunstig begon te staan, vinden wij hem onder de voornaamste voorbereiders terug van de tegenomwenteling, die op 19 Januari 1795 te Amsterdam haar beslag kreeg. Onder anderen ging hij in December 1794 als lid van een comité dat de Nederlandsche patriotten heette te vertegenwoordigen, naar 's-Hertogenbosch, waar het Fransche leger onder Pichegru op het punt stond ons land binnen te trekken. Kort daarop reisde hij met een ander lid van datzelfde comité, Irhoven van Dam, naar Parijs, om aldaar de maatregelen te verhaasten die tot voortzetting van den oorlog tegen den stadhouder genomen moesten worden, en om de onderhandelaars tegen te werken die de stadhouderlijke regeering naar Parijs gezonden had. Na de omwenteling bleef hij met Caspar Meijer als vertegenwoordiger der Bataafsche Republiek te Parijs werkzaam, bekleedde vervolgens dezelfde waardigheid te Turijn, en na een korte tusschenpoos ook die van buitengewoon gezant te Weenen. Na den afloop van die missie ging hij ambteloos te Parijs leven.

Nu weet men dat zich in dien tijd de Heer P. Loosjes Az. onledig hield met het schrijven van een vervolg op Wagenaar's Historie. Wiselius, een vriend en geestverwant van Blauw, meende dat deze den geschiedschrijver (gesteld dat die naam hem toekomt) voor de geschiedenis der omwenteling van 1795 veel wetenswaardige feiten van een gezond patriotsch standpunt toegelicht, zou kunnen suppediteeren, en verzocht den ex-gezant dus om van zijne brieven en herinneringen uit dien tijd aan Loosjes inzage te geven. Blauw voldeed hieraan niet alleen, maar stelde ook eene *Memorie van Instructie* voor den geschiedschrijver

op, die als toelichting en verbindingsdraad van de briefwisseling en rapporten uit Blauw's archief dienst zou doen. 't Zijn deze documenten die (later in 't bezit van Mr. Johan Valckenaer geraakt en in de collectie Luzac aanwezig) het onderwerp uitmaken van de critiek van prof. Jorissen.

Het hoofdbezwaar van den hoogleeraar tegen de geloofwaardigheid der Memorie ligt hierin, dat Blauw er zeer ongunstig spreekt over Irhoven van Dam en over Daendels, terwijl de brieven die als bijlagen dienen niets dan lof van die twee personen vermelden. Nu neemt onze schrijver aan, dat Blauw om de eene of andere reden met van Dam in twist geraakt is, en dat hij 't Daendels niet kan vergeven op 12 Juni 1798 de oorzaak van zijn val geweest te zijn. De in 1801 geschreven memorie moet dus klaarblijkelijk strekken om de rol van Blauw ten koste zijner beide vijanden te verheerlijken en verdient dus geen vertrouwen.

Wat nu den eersten dier vijanden betreft, Irhoven van Dam, ik kan niet vinden, dat het loffelijk getuigschrift hem door Blauw bij hunne eerste ontmoeting uitgereikt, tegenstrijdig is met hetgeen Blauw zes of zeven jaren later in de memorie omtrent hem te boek stelde. ‘Wij hebben een conferentie gehad met den burger Drijer (pseudoniem voor van Dam),’ zoo schrijft Blauw op 10 Dec. 1794, ‘en kunnen... niet anders opmaken, of hij meent het zeer wel met zijn vaderland en heeft alles aangewend wat mogelijk is, om onze zaak te verdedigen.’ Kan nu zulk een welmeenend vaderlander, dien Blauw ook in de memorie nog noemt een man zonder twijfel van groote talenten, kan die niet tevens zijn een man ‘zwak van gestel, ziekelijk en valetudinair,’ uit welke omstandigheden voortsproot niet alleen groote traagheid tot gestadigen arbeid, ‘maar zelfs een gemelijkheid van humeur, die Jobs geduld vorderde om er niet moeielijk onder te worden?’[1] Waar is de tegenstrijdigheid, vraag ik nogmaals?

Het blijft dus nog steeds mogelijk dat Blauw waarheid spreekt als hij van Dam hier van traagheid, en slecht humeur, en op een andere plaats van heerschzucht beschuldigt. Wat het humeur betreft, geeft prof. Jorissen (Voorbericht p. XVII) zelf toe, dat Irhoven van Dam, de schrijver der Brieven aan Candidus, zonder twijfel geen beminnelijk man geweest is. Dat

1 Ik citeer uit de bij prof. Jorissen afgedrukte Memorie van Instructie, blz. 186.

hij heerschzuchtig was betwijfelt onze schrijver geen oogenblik (ibid. p. XVIII). En voor het bestaau van de derde eigenschap zou ik eene getuigenis kunnen aanhalen, die althans van een goed opmerker afkomstig is, van Mr. Johan Valckenaer; deze stond Blauw en van Dam, na hunne komst te Parijs, ijverig bij in hunne onderhandelingen met het Comité de Salut-Public. Aan zijn zwager Etienne Luzac schrijvende, verklaart Valckenaer, dat van Dam ‘om zijne luiheid, menigvuldige intrigues en als zeer bij het gouvernement door de brieven van Caillard gedecrieerd zijnde,’ te Parijs niet op zijne plaats is. Doch ik meen van die getuigenis geen gebruik te moeten maken daar Valckenaer zelf in dezen niet onpartijdig was: immers deze brief had juist de strekking om den schrijver voor den post van gezant te Parijs aan te bevelen; terwijl van Dam, ‘die’ zoo schrijft Valckenaer, ‘zeer mijn werkzamen geest schijnt te vreezen en wien ik zeer in den weg staa, omdat hij vol genoeg ambitie zit, om te wanen, dat hij in Nederland de opperheerschappij zal kunnen voeren.’ terwijl van Dam hem eene missie naar Denemarken had toegedacht.[1] De waarheid of onwaarheid der beschuldiging in 't midden latende, geef ik toe, dat Blauw klaarblijkelijk niet met het Jobsgeduld begaafd was, dat de omgang met van Dam vereischte. Maar maakt dat de Memorie van Instructie omtrent de daarin meegedeelde feiten minder geloofwaardig?

Welke toch zijn die feiten? Wat Irhoven van Dam betreft, bepalen zij zich hoofdzakelijk tot deze twee. In 't Fransche hoofdkwartier hadden de patriotsche afgevaardigden lang te vergeefs om paspoorten gevraagd naar Parijs; eindelijk kregen zij er - niet gelijk men gevraagd had. drie, namelijk één voor Blauw, één voor van Dam, en één voor den secretaris Raoul, maar slechts een enkel paspoort voor alle drie. Blauw verklaart nu in zijne Memorie altijd ‘gesoupçonneerd te hebben dat door de kleine intrigues van burger van Dam die schikking in de wereld was gekomen om aldus meester van de deputatie te zijn, ten minste zoo, dat de deputatie niet zonder hem kon vertrekken.... De schrijver had het geluk dat plan te dejoueren: onder praetext van het paspoort eens te mogen zien, stak hij het in zijn zak, en behield het

1 De brief is van 6 ventose (25 Febr.) 1795 en bevindt zich in de coll. Luzac.

sedert, ondanks dat zulks zeer onaangenaam was aan den burger van Dam.'

Nog bij een tweede gelegenheid stonden van Dam en Blauw tegenover elkaar, - altijd volgen de Memorie. Blauw had bespeurd dat Raoul, de secretaris van het comité, een onbegrijpelijken eerbied had voor van Dam en diens vrouw, en daarvan bij alle gelegenheden in uitbundige lofredenen deed blijken. Hij ontdekte spoedig dat hoop en verwachting van avancement Raoul aldus deden handelen. Ten einde nu een deel van die dienstvaardigheid in zijn eigen richting af te leiden of te lokken, kwam Blauw in eene vergadering van 't comité, door van Dam niet bijgewoond, met het voorstel voor den dag, om aan Raoul, vóór diens vertrek naar Parijs, een extra-toelage van ƒ 2500 uit te keeren. Het voorstel werd aangenomen. Raoul, die tegenwoordig was, verbleekte van blijdschap; en van Dam die zich verwonderde dat Blauw hem niet vooraf van zijn voornemen kennis gegeven had, kreeg ten antwoord: 'men wist, dat de burger en burgeresse van Dam, die den grijzen Raoul *hun papa* noemden, zeer veel affectie voor hem hadden. Men had hen dus op een aangename wijze willen verrassen!'

'Daar bleef het bij', zoo besluit Blauw dit incident. 'Burger van Dam gevoelde zeer wel het oogmerk en burger Raoul, in een kleinen onafhankelijken staat gesteld, was niet meer de slaafsche burger Raoul. Zijne zêle werd dus meer gepartageerd tusschen burger van Dam en den schrijver[1].'

Indien deze anecdoten iets bewijzen, dan bewijzen zij in de eerste plaats, dat Blauw, de onfutselaar van het paspoort en de omkooper van Raoul, een kleingeestige intrigant was. En men zal de getuigenis toch niet wraken, die Blauw, al is het onbewust, tegen zich zelf inbrengt? Vraagt men daarentegen naar de voorstelling die ons hier van van Dam's persoonlijkheid gegeven wordt, dan vind ik in deze incidenten niets dat niet strookt met het karakter van een heerschzuchtig en slecht gehumeurd man, gelijk prof. Jorissen toegeeft dat van Dam geweest is. Maar dan kan ik ook niet inzien, dat de Memorie van Blauw ten opzichte van Irhoven van Dam geen geloof verdient.

1 Mem. van Instr. bij Jorissen p. 188 vlg.

De voorstelling die de Hr. Jorissen heeft van de verhouding tusschen Blauw en Daendels is naar mijne overtuiging evenmin de juiste. Hij merkt op dat in de door Blauw in 1794 geschreven brieven met lof en waardeering over Daendels wordt gesproken. terwijl de Memorie van Instructie hem beschuldigt, het comité waartoe Blauw behoorde, *op valsche gronden* uit het land gelokt te hebben; eene handelwijze die Blauw aan de eerzucht van Daendels toeschrijft; want wat, zoo roept hij uit 'kon Daendels eenige slachtoffers meer of minder bekreunen? Zijne eigene grootheid was de grondslag van alles en daaraan was alles onderworpen.' (l.c. p. 181.)

De verklaring van deze veranderde gezindheid, zegt onze schrijver in de voorrede (blz. XVII), 'is niet ver te zoeken. De deelneming van Daendels aan de gebeurtenis van Juni 1798, die in haar gevolgen ook Blauw deed vallen, bevat zonder twijfel den sleutel.' en uit hetgeen de Hoogleeraar twee bladzijden vroeger schrijft, blijkt wat hij onder den val van Blauw verstaat: 'In 1795 was Mr. Blauw,' zoo leest men daar, 'tot gezant te Parijs benoemd. Hij bleef er tot 1798, toen hij, ten gevolge der gebeurtenissen in de Junimaand, tot zijne groote verbittering, door Schimmelpenninck werd vervangen.'

Dit nu is minder juist en ik meen niet uit te weiden, indien ik ter bepaling van de verhouding tusschen de beide personen de lotgevallen van Blauw in de eerste revolutiejaren in hoofdzaak naga.

Blauw werd reeds in Juni 1796 uit Parijs teruggeroepen en naar Turijn verplaatst, gelijk beide de Hoogleeraar Vreede in zijne Geschiedenis van de Diplomatie der Bataafsche Republiek (Dl. I, blz. 249) en Mr. C.L. Vitringa in zijn Gedenkschrift vermelden (Dl. IV, blz. 236). Het wantrouwen van het Fransche Directoire was de oorzaak van die verwijdering; men verdacht Blauw de hand gehad te hebben in zeker oproer te Amsterdam op touw gezet, om den zin der ultra-revolutionnairen tegenover de moderate regeering aldaar door te drijven; en te Parijs werd dit oproer in verband gebracht met de onlangs ontdekte samenzweering van Baboeuf. Omstreeks denzelfden tijd en om dezelfde reden ongeveer werd aan Valckenaer, die op reis naar zijn gezantschapspost in Spanje zich tijdelijk te Parijs ophield, het bevel toegezonden om binnen vier en twintig uren Parijs en binnen veertien dagen het Fransche grondgebied

te verlaten. Ik heb reden om de gegrondheid van dit wantrouwen ten opzichte van Valckenaer te betwijfelen[1], en wacht ook nog op bewijzen van Blauw's deelneming aan 't zoogenaamde kanonniersoproer te Amsterdam. Toch is 't mij gebleken dat beide vrienden, de een als politiek drijver in den Haag, de ander als gezant te Parijs, met elkaar samenwerkten om besluiten van het Fransche Directoire uit te lokken, die de zegepraal der unitaristische partij in 't vaderland moesten bevorderen; en daar die handelingen aan 't Fransche gouvernement bekend waren, lag het voor de hand, de beide vrienden ook als bewerkers van een oproer te beschouwen, dat hetzelfde doel beoogde als hunne vorige intriges. Wat daarvan zij, de verplaatsing van Blauw naar Turijn geschiedde in Juni 1796, en op verzoek van het Fransche Directoire, wiens Minister van Buitenlandsche Zaken destijds Charles La Croix was.

Te Turijn beviel het den ex-Parijzenaar maar matig, en hij had juist om zijn ontslag gevraagd, toen de stad Gouda hem tot lid der Tweede Nationale Vergadering verkoos, eene benoeming die hij met dankbaarheid aannam. In die vergadering schaarde hij zich bij de ultra-unitarissen, en zijn naam komt voor onder die der 43 leden, die aan 't einde van 1797 de welbekende verklaring in 't licht zonden, - inhoudende dat de onderteekenaars geene constitutie zouden aannemen, die niet van sommige door hen geformuleerde ultrademocratische en unitaristische beginselen uitging[2]. De hevige discussiën over de verzoekschriften, die voor en tegen deze verklaring aan de Nationale Vergadering werden opgezonden, vielen voor onder Blauw's voorzitterschap, en de president mocht zich dus een goed deel aantrekken van de onmalsche beschuldigingen, die mannen als van Hooff en Hahn den onderteekenaars der verklaring naar 't hoofd slingerden.

Deze discussie was slechts het voorspel van den staatsgreep van 22 Januari 1798, toen de revolutionaire partij in de Nationale vergadering, gebruikmakende van het voorzitterschap van een harer leden, den Rotterdammer Midderigh, en na voorafspraak met den Franschen gezant La Croix, twee-en-twintig harer tegenstanders, federalisten en gematigde unitarissen, gevangen liet nemen en aldus de meerderheid ten haren gunste verplaatste.

1 Mijn bestek laat mij niet toe hierover thans uit te weiden.
2 Vervolg op Wagenaar, Dl. XXXVIII, pag. 225.

Het was de partij van Blauw, die thans aan 't roer kwam: en toch heeft hij, schoon een der coryphaeën van die partij, geen deel genomen aan den coup d'état van 22 Januari.

Het feit van die onthouding deelde Blauw later mede in een brief aan Valckenaer, en het wordt bevestigd door de getuigenis van Samuel Iperuszoon Wiselius, die, schoon zelf unitaris, maatregelen van geweld, en vooral de inmenging van den Franschen gezant afkeurde[1]. Waarom Blauw zich onthield, kunnen wij in den brief aan Valckenaer zien: ‘Nadat ik Frankrijk heb leeren kennen,’ zoo schrijft hij op 23 Oct. 1801, ‘en vooral de personen die successive dat land geregeerd hebben, ben ik overtuigd geworden dat iedere geweldige stap, die de patriottten deeden, haren invloed moest verminderen en eindelijk hunne totale val bewerken; ik ben overtuigd geworden, dat iedere stap van dien aard eene nieuwe inbreuk op de nationale independentie moest te weeg brengen.’

Zeer zeker een onomstootelijke waarheid, - en die, zoo zij de eenige drijfveer geweest is van Blauw, hem den naam waardig maakt van ‘welmeenend Vaderlander,’ dien prof. Vreede hem toekent[2]. Maar zijn er ook minder edele, schoon even afdoende redenen, die Blauw zijne medewerking aan den staatsgreep van 22 Januari deden onthouden? Was hij misschien buiten machte om mede te doen? Ziehier wat mij die vraag doet opperen.

Men zal zich herinneren, dat in het begin van 1798, en dus na den Franschen coup d'état van 18 fructidor (4 Sept. 1797) die aan de revolutionnaire partij in 't Directoire en de Cinq Cents tijdelijk de overhand gaf, - de gewezen Minister van Buitenlandsche Zaken, Charles La Croix, als gezant der Fransche Republiek in den Haag den gematigden Noël kwam vervangen, die nooit had willen luisteren naar de inblazingen der hevige revolutionnairen. La Croix, dadelijk door deze partij verwelkomd en door mannen van allerlei richting omringd, die in zijne oogen het toekomstige lot der Bataafsche Republiek hoopten te lezen, La Croix bestudeerde de kaart des lands, eer hij zijn besluit bekend maakte. Uit deze periode van onzekerheid heb ik eenige brieven gevonden uit den Haag aan een

1 Het leven van S. Iperuszoon Wiselius, door Limburg Brouwer, blz. 100 vlg.
2 Vreede, Diplomatie der Bat. Rep., Dl. J, p. 346. De aldaar en hierboven aangehaalde brief is uit de coll. Luzac.

vriend te Amsterdam geschreven[1]; beiden zijn ultra-unitarissen en de schrijver is klaarblijkelijk goed op de hoogte. Op 2 Januari 1798 schrijft Ockerse aan Wiselius, dat hij La Croix gezien heeft, dat die zich weinig uitlaat, en dat men niet weet of er op hem te steunen valt; de schr. concludeert daaruit dat ‘de hekkens wederom verhangen zijn en het Fr. D. (Fransche Directoire) is waarschijnlijk nog eenmaal misleid door de u bekende lieden; men heeft weten de 43 leden en zelfs B. in 't onderhd. (?) te denigreeren, en als Anglomanen te doen beschouwen. De tijd zal leeren of L.C. (La Croix) dit valsch geloof zal blijven aankleven of niet. Intusschen doen wij bij hem geen enkele demarche, overtuigd, dat alles meer kwaad dan goed zal doen, zoolang hij bevooroordeeld is. N. (Noël) gaat zeer schielijk met zijn familie nr. Parijs vertrekken.’ En een groote week daarna (op 10 Januari) hervat de schrijver zijne correspondentie: ‘Reeds voor vier dagen, mijn Waarde Vriend! had ik u willen schrijven, doch - een constitutiemaker[2] is een arme drommel, vooral wanneer hij hoog zwanger wordt, en het kindje haast komen moet..... De nevel, dien ik onlangs aanwees, is spoedig opgetrokken, en was ontstaan uit een personeele rancune tegen B. - die man is aan 't hoofdkantoor zijn crediet kwijt, - en dus pour le moment voor ons verloren.’

Is het wel twijfelachtig of die B., die tot de 43 leden behoort, welke de bekende verklaring in 't licht gestuurd hadden, en die zijn crediet bij 't Hoofdkantoor, anders gezegd de Fransche regering, *verloren*, en een *personeele rancune* tegen La Croix heeft, - of die B. is Mr. Jacob Blauw? Hij toch was de eenige van de vier B's.[3] onder de drieenveertigen, die ooit in de gelegenheid geweest was om persoonlijk crediet bij 't Hoofdkantoor te hebben of dat te verliezen, gelijk wij hem hebben zien doen, toen hij beleefdelijk de deur werd uitgezet; en daar het Charles La Croix was, die destijds als Minister van

1 In de op het Rijks-Archief gedeponeerde correspondentie van Wiselius. De brieven zijn beide ongeteekend, maar van dezelfde hand en met het zelfde paraaf gemerkt als een derde van 24 Febr., waarbij Wiselius aanteekent dat hij van Ockerse is.

2 Ockerse was lid van de commissie die met het opnieuw ontwerpen eener grondwet belast was na de verwerping van het zoogenaamde Dikke Boek, op 8 Aug. 1797.

3 De overigen zijn H.C. Bromet, Bern^{s}. Bosch en A.A. Backer.

Buitenlandsche Zaken deze formaliteit volbracht, ligt het bestaan van een personeele rancune tusschen Blauw en hem voor de haud.

Maar, - indien dat zoo is, dan laat zich de onthouding van Blauw ter gelegenheid van den 22sten Januari best verklaren uit het feit dat hij reeds lang door de fransche regeering met achterdocht werd beschouwd en bejegend, en in de smadelijke verhouding waarin wij reeds toen, of liever vooral toen, tot de fransche Republiek stonden, was zulk een in ongenade gevallen man machteloos, zelfs ten kwade. Wel kreeg hij kort na den coup d'état een buitengewone missie naar Weenen en bevond hij zich te Parijs toen de staatsgreep van 12 Juni voorviel, waarmede Daendels de onverwachte gevolgen van den ook door hem bewerkten 22sten Januari trachtte te wijzigen. Maar dat verblijf te Parijs was slechts tijdelijk: hij was voor Weenen benoemd en bleef op weg slechts eenige maanden te Parijs, om zich en het Uitvoerend Bewind op de hoogte te stellen van den staat van zaken, - eene taak, die aan den officieelen gezant, Caspar Meijer, minder goed toevertrouwd scheen, 'tgeen wel een der redenen zal geweest zijn, waarom het Fransche Directoire zoo gesteld was op het aanblijven van dien gezant[1]; terwijl Willem Buys, gewezen Agent van Buitenlandsche Zaken, die als Buitengewoon Gezant in April te Parijs aankwam, eerst in de laatste dagen vóór den staatsgreep van 12 Juni gepresenteerd werd, en nog wel op voorspraak van den niet-gezant Blauw. Na den 12den Juni ging deze zijne missie te Weenen vervullen, en verliet dus Parijs. Maar de val van Blauw, als men daaronder diens terugroeping uit Parijs bedoelt, dagteekende reeds van veel vroeger, en hij kon Daendels onmogelijk als den bewerker van dien val beschouwen.

Kwaadwilligheid tegen Daendels om die reden mag dus m.i. van den steller der Memorie van Instructie niet worden verondersteld, en zoo die Memorie ten nadeele van Daendels afwijkt van 'tgeen de brieven van 1794 behelzen, dan moet daar een andere reden voor bestaan.

De aard dier afwijkingen zou mij doen denken, dat die ook bij elk ander schrijver zouden zijn voorgekomen, als men slechts in aanmerking neemt onder welke verschillende omstandigheden de brieven van 1794 en de Memorie van 1801 zijn geschreven.

1 Vitringa, Gedenkschrift, Dl. IV, p. 236, 260.

Gogel komt in den aanvang van November 1794 uit het Fransche hoofdkwartier terug en brengt een stuk mede volgens hetwelk Daendels de vergunning van de Fransche volksrepresentanten verkregen heeft, om na de inneming van Nijmegen te doen benoemen een ‘nationaal comité van gedeputeerden tot het nemen der noodige maatregelen, en het organiseeren eener nationale armee.’ Te recht of ten onrechte (Prof. Jorissen zegt ten onrechte, maar hij zal moeten toegeven, dat de woorden ‘tot het nemen der noodige maatregelen’ nog al veel omvattend zijn) verstaan de patriotten in Holland hieruit, dat het door hen te benoemen comité door den generaal Pichegru en de fransche volksrepresentanten bij 't leger in N.-Brabant als de kern eener toekomstige volksrepresentatie zal beschouwd en behandeld worden. Dit valt echter bijster tegen. Men houdt de gedeputeerden, waaronder Blauw, klaarblijkelijk voor een troep intriganten, die 't als eene gunst te beschouwen hebben indien men hun te woord staat. De eenige persoon, die hun raad kan geven, is Daendels; bij de eerste kennismaking met dezen uiterst voortvarenden en ondernemenden man, die het fransche generaalsuniform draagt, koestert Blauw nog de verwachting, dat Daendels de gedeputeerden vooruit zal helpen, dat zijn invloed groot genoeg zal zijn om hen te doen erkennen, - en in dien geest schrijft hij aan zijne committenten in Holland, vooral gewicht leggende op 'tgeen niemand ooit geloochend heeft, de ‘onbegrijpelijke bravoure’ van den dapperen generaal. Al bespeurt hij weldra, dat het politiek inzicht van Daendels niet zeer diep doordringt en dat deze zich met ijdele hoop vleidde toen hij de benoeming van het comité provoceerde, acht de gedeputeerde het wenschelijk, om zoo min mogelijk aanleiding te geven tot verdeeldheid en niet te klagen over 'tgeen toch niet meer ongedaan kan gemaakt worden[1].

't Is niet meer dan begrijpelijk, dat in zulk eene stemming de brieven van Blauw aan zijne committenten geen enkel ongunstig woord over Daendels bevatten.

Maar de Memorie van Instructie is iets geheel anders dan de brieven van '94 en '95. 't Is een overzicht van gebeurtenissen, die jaren te voren geschied zijn, en die bij den schrijver zeker geen weldadige, kalmeerende herinnering konden achterlaten; daartoe had hij zelf te weinig succes gehad. En

1 Mem. van Instr, bij Jorissen, p. 183, 185.

als hij zich dan de vernedering voor den geest roept hem door den gewezen stalknecht Bellegarde, in '94 volksrepresentant bij 't Fransche Noorderleger, aangedaan, - als hij zich de volkomen vruchteloosheid herinnert van de zending die hij naar aanleiding van Daendels' initiatief op zich genomen heeft, - als hij zich den verderen loop der revolutie te binnen roept en de rol die Daendels daarin gespeeld heeft, - dan is 't verklaarbaar dat hij de onbekookte drift waarmee de generaal in '94 te werk ging, als een gevolg voorstelt van eene eerzucht die zich weinig bekreunde om de voor anderen schadelijke gevolgen der maatregelen die haar doel, Daendels' eigen grootheid, konden bevorderen. Dat eerzucht een der hoofdkaraktertrekken van den merkwaardigen soldat de fortune was, zal thans wel niemand loochenen, en men behoeft geen bijzonderen, personeelen wrok van Blauw tegen Daendels aan te nemen, om de uitspraak te verklaren die in de Memorie van Instructie voorkomt.

Voorts vergete men ook niet dat wij niet meer de gewoonte hebben ons zoo hevig uit te drukken als de Nederlanders van 't laatste vierde der vorige eeuw. Men had elkaar zoo lang en zoo fel bestreden, - de pamphletten-literatuur had met zulk ongeëvenaarde weligheid voortgewoekerd, dat de pamphletten-schrijvers, wilden ze gehoor erlangen. elkaar wel moesten overschreeuwen. Te midden van dat oorverdoovend rumoer was men gewend geraakt aan veel krassere uitdrukkingen dan wij in deze kalme tijden zouden dulden. Ik bedoel hier niet eens de gewone nomenclatuur die door de verschillende partijen op elkaar werd toegepast, namen b, v. als den bloeddorstigen tyran voor Willem V, of de zevenhoofdige hydra voor het federalisme, of de bloedzuipende hyaena's voor de ultra-revolutionnairen; ik spreek ook niet van Bilderdijk's belachelijk felle uitvallen, - want die zijn zeker voor een goed deel aan 's mans ziekelijke kleinzeerigheid en prikkelbaarheid te wijten; - maar als men een man als den Hoogleeraar Johan Luzac, den redacteur der bekende Fransch-Leidsche Courant, een type van gematigdheid en zelfbeheersching (as the times went), als men dien hoort zeggen dat hij over zeker vijand die hem veel kwaad gedaan had, niet ‘zonder het gevoeligst afgrijzen kan denken’[1], - dan behoeft men bij Blauw nog geen perfide

1 Johan aan Etienne Luzac, over Valckenaer sprekende, die hem van de redactie der courant had doen ontzetten.

bedoelingen te veronderstellen, als hij, die geen gematigd man was, de gronden valsch noemt, waarop Daendels het Comité van gedeputeerden uit het vaderland naar het Fransche leger liet overkomen. De vergunning tot het benoemen van dat comité was door de Fransche volksrepresentanten als 't ware ter loops, en in alle geval onder een opschortende voorwaarde, de inneming van Nijmegen, gegeven; zou de Heer Jorissen niet zelf geneigd zijn toe te geven dat Daendels wellicht beter gedaan had, de bevestiging dier vergunning af te wachten, dan, gelijk hij deed, ‘het lange aarzelen en weifelen der Fransche generaals moede, van de hem gegeven vergunning’ vóór den tijd gebruik te maken?

Om 't voorgaande samen te vatten: in 1794 en '95 neeft Blauw zijn oordeel omtrent Daendels nog niet volkomen gevormd, en meent bovendien een reden te hebben om het min gunstige, dat hij opmerkt, te verzwijgen. In de Memorie van 1801 geeft hij zijn oordeel, dat thans gevestigd is, zonder terughouding.

Mijn besluit is dat de Memorie van Instructie van Blauw, in verband met de daarbij behoorende brieven, een betrouwbaar document blijft voor de geschiedenis der voorbereiding van onze omwenteling van 1795, mits men den eersten regel bij 't gebruiken van historische documenten: qu'il faut juger les écrits d'après leur date - ook op de taal toepasse waarin die geschriften zich uitdrukken.

Overigens wil ik den schrijver van mijn kant gaarne toegeven, dat Blauw's karakter in een ongunstig daglicht verschijnt, als men de gegevens bijeenbrengt, die deze memorie daaromtrent behelst. Ook al ben ik 't niet eens dat Blauw haar geschreven heeft om zich te wreken op een der bewerkers van zijn val, blijkt er toch uit, dat hij in merg en been een intrigant is. Niet onaardig gevonden, schoon niet klemmend op zich zelf, is de redeneering die onzen schrijver tot dit resultaat brengt: ‘Le soupçon d'intriguer plane sur nos têtes’: ‘met deze woorden vangt de nota aan door Blauw en Raoul, na de zonderlinge samenkomst met het comité de Sûreté Générale, tot zijn verdediging aangeboden. Sieyès en zijn ambtgenooten, voor wie deze defensie bestemd was, waren deskundigen in dit opzicht; zij waren bevoegd hem te beoordeelen: zij kenden het vak.’ (Voorbericht, blz. XIX).

Evenwel, de Heer Jorissen haalt sprekender bewijzen aan van Blauw's intrige-geest, dan dit vermoeden van een ander intrigant.

Voorts blijkt uit de memorie, dat Blauw een groot lief hebber was van omkoopen; hij bespot o.a. zijn collega in 't comité, IJsbrand van Hamelsveld, omdat deze ‘beefde op het woord om corruptiepenningen te employeeren,’ en de Heer Jorissen neemt hem dien spot zeer kwalijk. Ik geef toe dat de toon waarop Blauw over die nauwgezetheid van Hamelsveld spreekt, hinderlijk is. Maar de vraag of omkooperij *per se* en absoluut verwerpelijk is, en of dus een eerlijk man nimmer ofte nooit daartoe zijn toevlucht mag nemen, is daarmee nog niet uitgemaakt. 't Is zeker dat Blauw en zijn collega van Dam niet naar Parijs zouden zijn gekomen, indien zij de noodige paspoorten niet ‘gekocht’ hadden. En later, toen er te Parijs onderhandeld werd over den vrede en het alliantie-verdrag tusschen de Fransche en de Bataafsche Republiek, - toen deden de ƒ 61,000 die de HH. Ermerins en Teissèdre l'Ange op oordeelkundige wijze besteedden, den eisch intrekken tot afstand van Zeeland aan de Fransche Republiek[1]; en nog iets later is 't voor Valckenaer zeker niet zonder geld mogelijk geweest om uit Madrid naar den Haag te schrijven, onder welke dagteekening men op het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te Parijs had te zoeken, om inzage te krijgen van zeker geheim tractaat tusschen Pruissen en Frankrijk, waarbij de Bataafsche Republiek een zeer groot belang had, en waarvan Valckenaer den hoofdinhoud mededeelde[2]. Misschien geeft het geen hoogen dunk van iemands eerlijkheid, zoo hij corruptie als middel aanwendt: misschien is het mooier, heroïscher, zijn doel te bereiken door een machtwoord, dan door eene som gelds, of zijne eerlijkheid te behouden met opoffering van het belang des vaderlands; - ik ben ook overtuigd dat Bismarck geen enkelen corruptiepenning heeft besteed, om de Fransche regeering tot het afstaan van Elzas-Lotharingen te bewegen, en het is mogelijk, dat Ermerins veel fatsoenlijker gehandeld zou hebben, met Zeeland maar aan de Franschen over te laten. Maar wij hebben nu eenmaal in sommige gevallen met zulke machtige knoeiers te doen, dat knoeien uit louter zelfverdediging zoo al niet aan te bevelen, dan toch

1 Bijlage XIII, achter Vreede, Geschiedenis van de Diplomatie der Bataafsche Republiek, D1. I.

2 Dépêche n^{o}, 44, 10 Nov. 1796, uit het Escuriaal. Rijks-Archief.

dikwijls te verschoonen is, en dat niet-knoeien wel eens met zelfvernietiging gelijkstaat. Daarom wensch ik niet a priori iemand te veroordeelen omdat hij tot omkooperij zijne toevlucht neemt. Laat ons maar hopen, o mijne broeders, dat wij zelf nooit in die treurige noodzakelijkheid geraken, - en laat ons vooral zorgen (want dat hangt van ons zelf af) dat wij bevrijd blijven van den ontwijfelbaren smet van 't omgekocht worden!

Het ligt intusschen voor de hand, dat de man die met zoo weinig fijngevoeligheid kon spreken over de nauwgezetheid van zijn collega Hamelsveld, zelf niet zeer nauwgezet zal geweest zijn in 't onderscheiden der gevallen, waarin omkooperij al dan niet onvermijdelijk was; en dat in dien zin die spot eenige achterdocht kan wekken ten aanzien van de eerlijkheid van den spotter. Aan de waarde van het document dat ons thans bezig houdt, kan zulk een achterdocht niets afdoen.

Eene levensbeschrijving van Blauw bestaat, voor zoover mij bekend is, nog niet[1], en het weinige dat ik uit zijn verderen levensloop ben te weten gekomen, zou mij doen denken dat zulk een werk hoogstens als karakterstudie eenige waarde zou hebben. De politieke rol van Blauw was met zijn buitengewone missie te Weenen afgeloopen. Hij ging toen te Parijs wonen, en trok zich geheel van 't publieke leven terug. In de eerste jaren is die rust misschien een gedwongene geweest. De man die zijn crediet aan 't Hoofdkantoor kwijt was, kon niet zoo spoedig weer geplaatst worden. Onder het staatsbewind, waarvan het ontstaan de verzoening van alle partijen heette te bezegelen, waren de ultra's van die verzoening zorgvuldig uitgesloten. Aan Valckenaer, zijn intiemen vriend uit den eersten revolutietijd, geeft Blauw uitdrukkelijk te kennen dat hij wel een bepaalde bezigheid wenschte te hebben: doch, zoo schreef hij in 1801, ‘om mijne diensten aan den lande te offereeren, vind ik onraadzaam, - hetgeen ik in 1795 gedaan heb, had in vroeger tijd eenige verdiensten: zo diezelfde daaden thans geene misdaaden zijn geworden, hebben ze ten minste geen de allerminste merites meer; zo ik mijn gedrag aan de natie wilde openleggen, zou ik beginnen om haar openlijk vergiffenis te vraagen, dat ik mij immer heb durven verstouten tot haar regeneratie meede te werken.’

1 Behalve de zeer onvolledige bijdrage in voce Jacob Blauw in van der Aa's Biographisch Woordenboek, Dl. II, blz. 635.

Men ziet dat de moeite die hij zich gegeven had om de Franschen in 't land te halen, den oud-kees nog in 1801 zijn schoonste verdienste toescheen, - en toch is het in dezen zelfden brief dat hij verklaart de omwenteling van 22 Januari 1798 afgeraden te hebben, omdat die een ‘nieuwen inbreuk op onze nationale independentie moest teweeg brengen.’ Alsof de inmenging der Franschen in '95 van die in '98 *in genere* verschilde, behalve in zoover ons vaderland in 't eerstgenoemde jaar nog onderworpen moest worden en in 't laatste volkomen gedwee der bevelen te Parijs ging halen. Intusschen, hoe men denke over het al of niet consequente in dezen politieken terugblik van Blauw, daarin had hij gelijk, dat men destijds in Holland van hem niet wilde weten. Eerst Schimmelpenninck, en vooral Lodewijk toonde zich niet afkeerig van de gewezen ultrarevolutionnairen, - en zoo zien wij Valckenaer, eertijds hun aanvoerder, en schrijver van den *Advocaat der Nationale Vrijheid*, onder de meest vertrouwde geheime raadslieden van Koning Lodewijk optreden.

Blauw bleef al dien tijd te Parijs; eene zaak van beginsel was echter ook toen die onthouding van het publieke leven niet, - zooals b.v. bij Wiselius, die nimmer eene gunst of een post heeft willen aannemen van den Heer Lodewijk Buonaparte, gelijk hij hem noemde. Toen de nood aan den man kwam, nam Blauw wel degelijk een post aan, zelfs van Napoleon, die den laatsten schijn van onafhankelijkheid ons had ontroofd. Ik schrijf zijn stilzitten eer toe aan eene soort van politieke demoralisatie, aan een sceptische onverschilligheid, die hem langzamerhand had bekropen en verlamd, iets waarin hij op vele anderen van zijn tijd en vooral van zijne partij, geleek. Zijne brieven aan Valckenaer uit de periode na 1801 en 1802 bevatten bijna geen enkele toespeling op de politiek in de Bataafsche Republiek; zelfs de schimpscheuten tegen de Oranjepartij, die 't langst nog getuigen van den brandenden haat van den oud-kees, zij houden spoedig op. Nieuwtjes van den dag, particuliere zaken vormen voortaan den inhoud der correspondentie. Voorts waren er twee banden van zeer verschillenden aard, welke hem te Parijs gekluisterd hielden: zijne dochter was er getrouwd met een Franschman. - en hij leefde er met eene vrouw, die althans dit vóór had bij de meesten van haars gelijken, dat zij hem in de dagen van zijn rampspoed niet verliet.

Die rampspoed overviel hem in den vorm van een bankroet: de schoonvader zijner dochter, aan wien hij nagenoeg zijn geheele vermogen had toevertrouwd, ging failliet en pleegde zelfmoord (1810). Blauw moest nu wel naar een winstgevende betrekking omzien, - maar 't dunkt ons weinig overeenkomstig met de waardigheid van den oud-patriot, wanneer wij hem een verzoekschrift aan keizer Napoleon zien opstellen, ten einde zich aan te bevelen voor eene der plaatsen, die ten gevolge der onlangs voltrokken inlijving van ons vaderland bij het Keizerrijk, aan het Corps Législatif waren toegevoegd. Ter aanbeveling schrijft de sollicitant o.a. dat hij den dienst van 't Vaderland heeft verlaten sints hij Napoleon heeft leeren kennen en bewonderen en belooft hij de getrouwste tolk te zullen zijn van de dankbaarheid der pas geannexeerde natie. Of het verzoekschrift immer bij den keizer is ingekomen, weet ik niet[1]: wel, dat Blauw nimmer lid werd van het Wetgevend Lichaam. Daarentegen trof het gelukkig voor hem, dat hij juist eenige maanden vóór den slag die hem van zijn fortuin beroofde, weer in aanraking gekomen was met een oud vriend en geestverwant. Valckenaer kwam in 1810 met een geheime missie van koning Lodewijk, en nog om andere redenen naar Parijs en bleef er tot in 1811. Hij kon Blauw ten minste met geldelijke hulp bijspringen tot tijd en wijle de benoeming kwam die hem uit den nood zou helpen. En ten slotte had Blauw ook deze benoeming aan de tusschenkomst van Valckenaer te danken; want de oud-gezant in Spanje had ook nog onder Napoleon onder de invloedrijke personen goede vrienden behouden, en wist nu door zijn vroegeren Franschen ambtgenoot aan 't Spaansche Hof, den admiraal Truguet, voor Blauw den post van ‘Receveur des Droits Réunis’ te erlangen in het nieuwe département des Bouches de la Meuse, district Dordrecht.

Blauw nam de betrekking dankbaar aan, - hoe weinig die ook in rang nabij kwam aan het vroeger door hem bekleede ambt, - en bleef tot aan 't einde der Fransche overheersching te Dordt. Hij week toen terug naar Frankrijk, in opvolging van de bevelen, aan de Fransche ambtenaren gegeven. Te

1 Een afschrift er van heb ik in de collectie Luzae gevonden. Ik plaats het hierachter als bijlage, en voeg er nog twee andere brieven bij van Blauw, o.a. ook ten bewijze dat zelfs Napoleon niet al te zeer op diens trouw mocht rekenen.

oordeelen naar de beschrijving die hij van dien terugtocht aan Valckenaer gaf, moet die lang niet op eene pleizierreis geleken hebben. Hij was eerst naar Parijs en toen weer naar Soissons gegaan, waar de ambtenaren uit de Hollandsche departementen in last gekregen hadden voorloopig op wachtgeld te blijven en hunne comptabiliteit in orde te brengen. 't Was juist in de dagen toen Napoleon zijn meesterlijken doch wanhopigen veldtocht in de Champagne deed, ter verdediging van Parijs tegen de overweldigende macht van alle overige mogendheden. Hoe wanhopig de kansen voor hem stonden, blijkt wel het meest uit een bevel dat op 26 Januari 1814 to Soissons inkwam: alle daar aanwezige ambtenaren moesten naar 't hoofdkwartier te Chalons sur Marne worden opgezonden: ‘ik zag dus het oogenblik “daar,” zoo schreef Blauw daarover aan Valckenaer, dat men van mij in mijn ouden dag nog een soldaat wilde maken, en om dat te voorkomen...’ verkoos hij liever kort af te weigeren; 't geen op dat oogenblik voor hem geen kwade gevolgen had, want het bevel werd niet gehandhaafd en op 6 Februari reeds waren de gealliëerden te Reims en hoorde men dat de Kozakken den volgenden dag te Soissons konden zijn. Hierop algemeene exodus uit die stad, die opgepropt was met depots, conscrits, zieken en krijgsgevangenen; en daar er aan geen rijtuig te denken viel, besloot onze ex-ontvanger maar de reis naar. Parijs te voet af te leggen, 't geen hij onder bijna gestadigen regen en wind in drie kleine dagen volbracht.

Daar mocht hij nog getuige zijn van de korte verdediging der stad door Marmont, van den intocht der gealliëerden, in één woord, van den val der Napoleontische heerschappij. Misschien werpt de wijze, waarop hij zijn Hollandschen correspondent van deze wereldgebeurtenissen kennis geeft, een eigenaardig licht op 's mans karakter: ‘De benoeming van een provisoir gouvernement, de decheance van Napoleon door de Senaat, de heftige proclamatie tegen Napoleon van het Conseil departemental, den 1sten April aangeplakt, de Philippique van Chateaubriand, die den 2^{den} April reeds geannonceerd wierd tegen Napoleon, hebben verder het ijs gebroken en den tyran tot execratie van alle gedoemd. O wonder hij heeft dat alles kunnen overleven, en den 12de April zijne abdicatie geteekend. Men zegt dat hij nu onverschillig is, en over zijn val tranquiel redeneerd alsof het hem niet aanging: in één woord, hij justificeerd de menschen, die altoos

aan zijn personeele courage getwijfeld hebben'[1]. Als men den ezel niet voor het zinnebeeld der domheid had gekozen, - en dom was Blauw zeker niet, - dan zou men hier aan zekeren schop denken, waarop Lafontaine doelt. Bij honderd anderen in diezelfde bevrijdingsdagen kunnen oordeelvellingen over den gevallen Leeuw, even hard als deze, niet anders beschouwd worden dan als de overdreven uiting der lang en met moeite verbeten woede tegen den overweldiger, - als de natuurlijke terugwerking der te lang gedrukte veer; - Blauw, - wiens vaderlandsliefde al sinds zoovele jaren geen teeken van leven gegeven had, - die zich noodgedrongen, eerst aan den publieken dienst wijdde, toen het vaderland niet meer bestond, en die zich toen den meest onderworpen onderdaan noemde van den thans gevallen keizer, Blauw betaamde zulk een perfide insinuatie wel allerminst.

Hij bleef ook in 't vervolg te Parijs wonen, en voor zoover ik te weten kan komen, in vrij bekrompen omstandigheden, en ondersteund door dezelfde vrouw, met wie hij reeds vroeger geleefd had. Doch mijne bronnen zijn voor deze periode niet al te best te vertrouwen. Want de correspondentie van Blauw met Valckenaer houdt met den hierboven aangehaalden brief van 30 April 1814 op. Er was onmin tusschen de twee gewezen vrienden gerezen[2], en de latere berichten omtrent Blauw in Valckenaer's papieren komen uit de pen van iemand, met wien Blauw reeds sedert jaren in vijandschap leefde. Ik meen dus met het hier meegedeelde te kunnen volstaan, - ter afronding van 't geen tot dusver omtrent den schrijver der Memorie van Instructie bekend was.

Gunstig is de indruk zeker niet, dien het bovenstaande van diens persoon geeft. Een eindoordeel over Blauw uit te spreken, is ook nu nog niet geraden: evenwel, dat hij geen man van politiek inzicht is, slechts een man van politieken hartstocht, - voorts dat hij de zedelijke kracht mist, om voor 't vaderland te blijven werken, ook nadat zijn politieke idealen onbereikbaar gebleken zijn, dat zijn twee resultaten, die, naar ik meen, thans reeds in 't oog springen.

1 Aan Valckenaer, 30 April 1814, in de Collectie Luzac. Zie hierachter.

2 Gedeeltelijk over geldquaestiën, en gedeeltelijk omdat Blauw als ontvanger te Dordt geen acht geslagen had op den wensch van Valckenaer, dat Blauw hun vriend en geestverwant, W. Ockerse, die in kommerlijke omstandigheden verkeerde, op zijn bureau zou plaatsen.

Negatieve resultaten, zoo men wil, maar treurig genoeg! want terwijl de opmerkingsgave, de gevatheid en de werkzaamheid van den man hem ver boven het gewone peil verheffen van zijne tijdgenooten, - terwijl zijne volharding in de onderhandelingen met Sieyès en consorten over het alliantie-tractaat het bewijs levert, dat hij destijds althans nog een man was van moed en van energie, - juist wat hij later toonde niet te bezitten, staatkundig inzicht en wilskracht tot zelfopoffering, misten ook zoovelen van hen, die in onze revolutie eene rol gespeeld hebben. En dat gemis maakte de vernedering van ons vaderland onder vreemde overheersching onvermijdelijker, of althans smadelijker dan indien wij alleen voor physieke overmacht hadden moeten bukken.

En ook thans werkt dat gemis nog na, namelijk op dengeen, die zich geroepen zou gevoelen om de geschiedenis der omwentelingsperiode te schrijven. Mij is althans ter oore gekomen, dat een onzer voortreffelijkste geschiedschrijvers, na eenige jaren aan de studie dier periode gewijd te hebben, bij 't zien van die ontzaglijke ‘Flachheit’ zouden de Duitschers zeggen, van die onstaatkundige kortzichtigheid, van die kleingeestige eigenliefde bij de meeste der historische pèrsonen, zich den moed om zijn arbeid verder voort te zetten, heeft laten ontzinken. Een gemoedstoestand die zich laat begrijpen, als men eenigen tijd in de officieele, officieuse en intieme brieven van die dagen heeft geleefd. Maar men geve niet toe aan die ontmoediging; ook die periode moet gekend worden, want die kennis alleen kan de latere en, naar wij meenen, veel betere jaren van onze geschiedenis verklaren.

En daarom nogmaals de pogingen toegejuicht van hen, die ons van dien tijd het wetenswaardige komen meedeelen, van hen die den moed niet verliezen, al kost hun het doorwroeten van dien stofhoop dikwijls een drogen mond en een nare aandoening der reukzenuwen, - en al weten zij dat hetgeen zij leveren nog slechts de grondstof is waaruit de geschiedschrijver later het beeld zal boetseeren, dat ons het omwentelingstijdvak zal doen aanschouwen.

Amsterdam, Juli 1875.

J.A. SILLEM.

Bijlagen.
I.
Eigenhandige brief van M^{r}. J^{b}. Blauw, te Parijs, aan Theod. van Leeuwen[1], te Amsterdam, 25 November 1801, (uit de collectie Luzac.)

Uw Americaansche vriend, Beste Tul, zal u zeker wel overhandigd hebben mijne missive en brochuure, welke laaste Gij aan V.[2] na lectuur zult bezorgen.

Met het vertrek van Pau Vreeden, die mij nu en dan is koomen zien, schrijf ik u andermaal, te meer daar hij geflatteerd scheen met een brief voor u gechargeerd te zullen worden.

Over uwe zaaken heb ik weinig te zeggen; ik kan ten naastenbij denken, waar dit na toe moet: ampten onderling verdeelen, in de gewigtigste zaaken malkander belooven en dreigen, om het na zijn zin te krijgen, ziedaar hetgeen waarop het principaale van alles zal nederkoomen: - deze regeering[3], als dat moet voortgaan, zal veel gelijkenis hebben met die voor het jaar 1748; welke wel de erbarmelijkste was die ooit ons land gehad heeft: zat er een Jan de Witt in den Staatsraad, die zou er mogelijk nog wat van kunnen maaken, maar die is nog in dien Raad nog mogelijk in 't geheele Land te vinden[4]. Luiheijd, duizend vooroordeelen, onkunde in de kennis van de waare staat van Europa, en laag veragtelijk Egoisme zullen alles dwarsboomen, zoo er hier of daar nog eens iemand uit den hoek kwam, die eenig beredeneerd plan in het hoofd had: ik beklaag mijn Vaderland, dat zij zo veele opofferingen gedaan heeft, om zulk een rampspoedig resultat te hebben;

Het Wetgeevend Lichaam is alhier gewoonlijk bijeengekoomen, tot Eerste President heeft zij iemand gekoozen, die niet wel gezien is bij den Eersten Consul en die een boekske geschreeven heeft, waaruit men moet opmaaken, dat zo de man geen atheist is, hij ten minste op zijn best een Deist is[5]. Uit zulk een eerste ver-

1 Destijds apotheker in de Leidschestraat, te Amsterdam, in 1798 lid der Tweede Nationale Vergadering en geestverwant van Blauw. Tul=T.v.L. is de bijnaam waaronder van Leeuwen in deze correspondentie voorkomt.
2 Valckenaer.
3 Het Staatsbewind, ten gevolge van den Staatsgreep van 14 Sept. 1801 ontstaan.
4 Daarin juist lag het ongelukkige van den toestand!
5 Dupuis, schrijver van een werk dat destijds veel opgang maakte en *Origine de tous les cultes* getiteld.

kiezing op dit moment zou men moeten opmaaken, dat de meer derheijd der Leeden verre af is te aprobeeren alle de Paapsche grollen, die er plaats hebben: - tot dus verre spreekt men niet van het concordat met den Paus en evenwel is ieder er nieuwsgierig na, en geen wonder, want van dat articul hangd meer af voor het vervolg, als men nu oppervlakkig schijnd te gelooven. Ik hoop, dat in de Hollandsche Courant zal staan het verslag door Thibaudeau gedaan aan het Wetgeevend Lichaam wegens den staat van het Gemeenebest; - uit hetzelve blijkt, dat het Directoire bij U zig bij den Eersten Consul beklaagd heeft over de Constitutie van 22 Januarij; het fransche gouvernement had of zou geantwoord hebben, dat niets gevaarlijker was voor de volkeren, als de geduurige veranderingen in de constitutiën: maar laat er de Rapporteur op volgen: het Bataafsche volk heeft zijne wenschen uitgebragt en die wensch is geëerbiedigd geworden: - ik behoef bij U op zulk een taal vol bedrog en leugen, geen observatiën te maaken: het bloed springt naar het hoofd als men zulke dingen leesd: - dat is regt Italiaansch, of duivelsch[2].

Het schijnd nu zeer ernstig te weezen het plan om St. Domingo tot reeden te brengen: in het Rapport werd gezegd, dat men de vrijheid der negers zal respecteeren in die Colonie: maar is er op de Italiaansche staatkunde, die thans aan de orde van den dag is, en op zoodanige beloften eenige de minste staat te maaken; verstandige colonisten, die hier zijn, vreezen dat als alle de preparatiën, die hier gemaakt worden, in die Colonien zullen bekend worden, de blanken, die daar nog overig zijn, het allerhoogste gevaar loopen om om het leven gebragt te worden, en dat opnieuw de plantages, die nog overig zijn zullen verwoest worden; zal Engeland dat werk onder de hand niet opstooken, om aldaar een nieuw kerkhof voor de arme Frauschen te stigten; en het Fransche gouvernement aan dien kant werk te verschaffen? Nu blijkt van agteren, waarom reeds zedert eenige maanden de admiraal Truguet de protecteur der zwarten met eene nodelooze commissie naar Cadiz gezonden is geworden; dat is niet anders, als om die man ver van honk te hebben, en zijne advijzen, die altoos gematigd voor de Colonien in den staatsraad geweest zijn, niet aan te hooren: - St. Domingo is een bergagtig land; en zo de zwarten zig niet spoedig overgeeven, kan dat werk van een zeer langen adem zijn; en aan duizenden van menschen zo door het climat zelf als door de ongemakken van den oorlog het leven kosten: het is onbegrijpelijk, het aantal van avonturiers van allerleij couleur, welke derwaards vertrekt, en het getal

2 Vergelijk hierachter het rekest aan Napolcon in 1810.

van trouppes, dat men bij provisie zenden wil, word bepaald op 40 mille man en zal tot 60 mille gebragt worden; maar wie weet, hoe dikwils dat getal zal dienen te worden aangevuld: met zulke plans ziet men om zo te spreeken realyseeren de wreede staatkunde van hun, die zedert lang gezegd hebben, dat Frankrijk te veel populatie had. Wat koomen alle die overwinningen zelf aan de Franschen Ingezetenen duur te staan, en wat heeft zij er anders voor, als dat de oude tyrannen door nieuwen zijn opgevolgd: waarlijk men verliesd zig, als men alles met een philosophisch oog doordenkt, want men ziet geen einde aan zo veele rampen.

Dagelijksch koomen meer en meer Emigranten van allerley rang en staat in het Land; zij koomen met de woeden in het hart zij bespotten die geene, welke hun aan hun vaderland terug geeft, en zij ontveinzen het zelf niet in hunne gemeenzame gesprekken. Wat nog uit dat alles eenmaal zal voortkomen, is den Hemel bekend, maar ik ben bleyde een vergeeten burger te zijn.

Met de staat van de finantien is het droevig gesteld; geen de minste staat is er te maaken op de goede trouw van het gouvernement; men had beloofd en gedecreteerd het agterstallige van 't jaar 8 en 9 mitsgaders de pensioenen te liquideeren; een eenvoudig arrêté brengd zo veele obstakels aan die liquidatie, dat ze geheel en al de voorige dispositie om zo te spreeken eludeerd: dit verwekt veel mecontentement, want dit is nu al het derde of vierde banqroet, dat zedert 2 jaaren gemaakt word; eenige bankiers hebben op zig genoomen om den dienst van het jaar te doen, om 's maands eenige miljoenen in de cas te brengen; daarvoor krijgen zij obligatiën op de ontvangers - om aan dat Engagement te kunnen voldoen, moeten zij haar eigen papier teegen ½ en 2 pc. interest 's maands op de beurs negotieeren: men kan immers dit geheele werk als volkome zwendelhandel beschouwen; alles is hier fraaij op 't papier, maar als men het op de keeper beschouwd is het Drek en vuiligheijd: en de armee schijnd men ook niet zwaar te zullen verminderen[1], want zo men aan de eene kant aan veele oude soldaaten verlof schijnd te geeven, aan de andere kant zal een wet worden voorgesteld om de conscrits van 't jaar 9 en 10, dat is te zeggen de jongelieden, die 20 jaaren bereikt hebben tot dispositie van het gouvernement te stellen; zo dat alle ouders, die geen geld hebben, om te kunnen afkoopen, hunne kinderen in het best van hunne jaaren, om een staat of kostwinning te leeren, tot soldaaten zullen gepromoveerd zien, om mogelijk onverwagts gezonden te worden den hemel weet waarheen; en dat alles in een tijd van

1 De preliminaires zan den vrede met Engeland waren namelijk op 1 October 1801 te Londen geteekend.

zogenaamde vreeden: Die armee zal intusschen ook onderhouden moeten worden, en dit kan niet meer tot lasten van den vijand geschieden, - daardoor zal men nieuwe ressources, dat is te zeggen nieuwe bedriegerijen moeten uitvinden, om aan geld te koomen: - in het midden van de algemeene schaarsheijd van geld, word dat zelfde geld met ruime handen weg gesmeeten door degeenen die aan de laade zitten; daar staat niets voor: het consulair Paleijs word op een koninglijke voet ingerigt; de gouverneur van dat Paleijs, tot welke post gedoodverwd word de adjudant Duroc, zal 's jaars 100/mille tractement hebben, en alles na rato: - de Broeder is van Madrid gekomen met tonnen gelds[1]. Maar om u te doen opmerken, hoe verre het avilissement gekoomen is, waartoe men zeggen mag, dat Europa vervallen is, zo kan ik u zeggen, dat alle ambassadeurs, ministers mitsgaders hunne vrouwen bijna dagelijksch haar opwagting gaan maaken bij de maitres van mijnheer Taleijrand, een..... die een aantal menschen geruineerd heeft. Dat de mans daar gaan, dat geschiedde in het oude regime ook, maar dat getrouwde vrouwen, die zig respecteeren willen, tot zulk een laagheyd koomen, is nog nimmer in dit land vertoond: de keizerlijke minister en de cardinaal zijn daar zoo nederig, als de minister van de geringste mogendheijd zijn zou.

De toon van onze minister S.[2] is zedert de nieuwe organysatie verbaasd gemonteerd: hij schijnt dezelvde man niet meer. Alles is beslissend, en de oranjelieden, zooals Pau u zal zeggen, hebben aan zijn tafel de voorrang; wanneer er bij toeval een Patriot onder loopt, spreekt hij hem nauwelijksch aan; het is als of hij hem genade bewees, om hem aan zijn tafel te zien: het spijt mij zeer, dat de oranjelieden bij U bedankt hebben[3]: - ik heb nog liever geprononceerde menschen, als lieden, waarvan men alles kan maaken; de Prins, hoor ik, is zeer grainstorig teegen Engeland: hij is met een koppig hoofd weggeloopen, en heeft aan zijne vrienden geschreeven, dat alles voor hem verloren was: Er is een Lid in het Parlement geweest, die openlijk gezegt heeft, dat Engeland de meeste Hollandsche colonien aan den Prins te danken had; en zulk een eervergeeten booswigt zal nog door bataafsch geld geindemniseerd worden, de zogenaamde Republikeinen zullen de aanhangers van dat verdoemde Huis, dat ons zoveel kwaad gedaan heeft en de oorzaak van al onze rampen, - inhaalen tot het hoog bestuur, - ik kan het niet vergeeten, nog veel minder begrijpen met welk een hart die menschen deel hebben genomen aan de Revolutie.

1 Lucien Bonaparte was in Februari 1801 als gezant van den Eersten Consul naar Spanje gegaan.
2 Schimmelpenninek.
3 Voor de plaatsen die hun in het Staatsbewind waren aangeboden.

Het zal mij zeer benieuwen, of wij een commercie tractaat, en welk tractaat wij met dit land zullen bekoomen. Voor den oorlog haalden de Engelschen de Fransche producten af, zij bragten ze naar het noorden, en in retour voorzagen zij Frankrijk van de noordsche producten; dien handel dreeven zij met gevaar van hun leeven; daar wij nu tog zo van de vrienden zijn, dunkt mij dat het beter was, dat wij die commissie hadden; enfin wij zullen dat tractaat gelijk meer andere dingen van de wijsheijd van mijnheer van Beuninge[1] afwagten: - de Heer van der Goes heeft het hoofd vol van projecten met Rusland, en commercie-tractaaten: Daar droomen zij nagt en dag van: ik denke, dat Engeland die nu een tiendubbeld belang heeft die commercie exclusief te behouden, daar wel een schottie voor zal schieten. Ik heb V. een ampele brief geschreeven[2], maar tot dus verre geen antwoord ontvangen; ik hoop dat hij deeze winter hier eens zal koomen; - ik ben verlangend uit zijn mond eens te verneemen, hoe het bij u zit: mij dunkt, dat er zeer veele mecontenten zullen en moeten zijn, want tot dus verre zie ik weinig Patriotten van 1794 emploijeeren: - Hier wordt gezegd dat Grasveld zijn opvolger zal weezen[3]: die successeur zal hem geen oneer aandoen: ik hoor dat Strik, die nog hier is, weinig hoop heeft geemploijeerd te worden: - dat manneke intrigueerd hier egter, om eenige voorspraak te bekoomen: hij reid in een deftige koets, en ik hoor evenwel, dat dit maar half aan hem convenieerd: ik dagt dat daar meer kruim in zat. Pau is mij veel beter bevallen: daar zit een goede patriot in, en daar kan wat van koomen, als het zig wil appliceeren: maar dan moet hij bij provisie van het trouwen afzien, want dat is dwaasheid op zijne jaaren, en in zulke tijden, - te meer, daar bij zijne inclinatie, die hij heeft, zo als ik hoor, geen smorfioenen[4] zitten: - gij moogt hem dat met uwe vaderlijke autoriteijt wel eens onder het oog brengen: hij heeft veel agting voor u, en het kan nooit kwaad aan een jongeling vol verwagting een gepaste eerzugt in te boezemen. Hij heeft mij veel verteld van de historie van den ongelukkige Bloijs; die man schijnd ook opgeofferd te zijn, en dat een man van zulk een oude deftige famielje en die in 's lands dienst verminkt is geworden: men kan daaruit zien, wat men aan anderen zou doen, of

1 Ironice voor Schimmelpenninck?
2 't Is de brief aan Valckenaer van 23 October 1801, dien ik hierboven blz. 250 aanhaal.
3 Het gerucht werd niet bevestigd. Opvolger van Valckenaer, te Madrid, werd Meijners, die den jeugdigen A.R. Falck als particulier secretaris medenam.
4 Duiten, zouden wij zeggen. Smorfioenen is cene uitdrukking die in de correspondentie van de Blauw, Valckenaer, Wiselius, enz. dikwijls voorkomt.

gedaan hebben, als men slegts de minste vat op hun gehad had: - nu moet ik uitscheyden, vader Tul, U hartelijk groeten en U tevens zeggen, dat Uwe correspondentie mij van tijd tot tijd zeer aangenaam zal weezen: - ik ben gelijk altoos Uwe genegene vriend (25 nov. 1801).

(Ongeteekend doch met het paraaf van Blauw).

II.
Verzoekschrift van Mr. Jb. Blauw aan Keizer Napoleon. 1810. (Afschrift van de hand van den Heer L.C. Luzac[1] in de collectie Luzac).

Sire,

Avec tout autre Souverain que Votre Majesté je craindrais d'appeller sur un particulier obscur un de ces regards qui font le destin de l'Europe: mais le génie de V.M. embrasse tout et n'oublie rien; j'ose donc m'en orgueillir d'un Souvenir qui peut me donner des droits à sa bonté.

Ministre de Hollande en France et en Italie dans les années 1795, 1796, 1797, c'est en cette qualité que j'ai eu l'honneur d'être acceuilli par V.M. quand elle commençait à remplir l'Europe de son nom et de ses triomphes.

La lettre cy-jointe[2] suffit pour attester à V.M. que dès ce moment j'ai désiré de m'attacher à ses glorieuses destinées.

J'ai quitté ma patrie, bouleversée par les factions, et je me suis établi en France pendant que V.M. portait ses armes triomphantes en Egypte. J'ai refusé, depuis cette époque de prendre aucune part aux affaires de la Hollande.

Aujourd'hui qu'elle est réunie à la France, je sollicite l'honneur d'être un de ses réprésentans au Corps Législatif. Si V.M. daigne acceuillir ma prière, mes compatriotes n'auront pas d'interprête plus fidêle de leur reconnaissance envers leur Souverain, et Votre Majesté n'aura point de sujet plus soumis et plus dévoué.

Je suis avec le plus profond respect.

(Signé) J. BLAAUW.

1 Die in 1810 zijn oom Valckenaer gedurende diens missie te Parijs als particulier secretaris vergezelde, en aldaar voortdurend in aanraking kwam met Blauw.

2 Deze brief ontbreekt.

III.
Eigenhandige Brief van Mr. Jb. Blauw aan Mr. Joh. Valckenaer te Amsterdam (uit de Collectie Luzac).

Parijs den 30ste April 1814.

Zeer waarde Vriend!

Daar nu de communicatie met Holland open is, zo als men zegt ten minste, zo neem ik de vrijheid, en agt het van mijn pligt, om U van mijn toestand en lotgevallen kennis te geven. Het was mij onmogelijk in de laatste daagen, dat ik mij te Dordrecht bevond, U te schrijven - ik was overkropt van bezigheden, draaide voor al het werk van de administratie alleen op, alzo mijn Controlleur Principaal uit angst te voet de stad was uitgeloopen, en ik zelf niet zonder vrees was, dat het huis hetwelk ik bewoonde door een woeste hoop overvallen zou worden, hetgeen geprevenieerd is geworden door de wijze maatregelen van de stads-Regeering - ik schreef U eenige daagen voor mijn vertrek een wijdloopige missive in antwoord op de brief, die ik van U ontvangen heb - Uw stilzwijgen op dezelve doet mij hoopen, dat het misnoegen, hetwelk ge mij manifesteerde bij Uwe brief, zal gecalmeerd zijn - te Antwerpen kwam ik den 21 November 's avonds laat aan, stortte de volgende dag in de cas van mijn Directeur alle de penningen, die ik nog verantwoorden moest en kreeg order op het einde van de maand mij naar Gend te moeten begeeven - bij mijne aankomst in die stad schreef ik U eene zeer ampele brief, die ik aan den vriend Dekker gezonden heb, om U te bezorgen: ik had te Antwerpen koomende, ook aan den Admiraal Truguet[1] geschreeven, maar ik vreeze dat die brieven verlooren zullen geraakt zijn, dewijl ik vernam, dat de communicatie door de Franschen reeds gestremd was - te Gend rencontreerde ik in een coffijhuis 2 a 3 maalen de Heer de Veer; ik zat eens zelf naast hem, maar hij hield zig, of hij mij nimmer gezien had; als hij mij aangesprooken, en gezegt had dat hij naar Holland ging, zoo zoude ik hem met een brief voor U gechargeerd hebben, gelijk hij voor anderen meedegenoomen heeft - ik dorst zelf dat haat draagende en wrevelig mensch niet aanspreeken, uithoofde ik vreesde, dat hij mij onbeleefdelijk zou bejeegenen, zo als hij anderen gedaan heeft[2]. Ik ontving voor de

1 Truguet was préfet maritime te Amsterdam.

2 H.J. de Veer, gewezen commissaris over eene expeditie die in 1800 in Spanje voor Batavia werd uitgerust, later bij afwisseling privaat secretaris van Valckenaer en kabinets-courier van 't Fransche gouvernement, was sedert 1811 in onmin geraakt met Blauw, omdat deze hem verdacht hem in zijne sollicitatie om posten tegen te werken.
Wie van beiden de naam van haatdragend het meest verdiende is mij nog niet duidelijk.

maand December mijn volle tractement van 465 francs, en op het laatst van die maand kwam er een arrêté van de administratie, waarbij bepaald wierd, dat ons tractement met primo Januarij 1814 zonde bedraagen ⅔ van het gewoone tractement, en dat wij zouden genieten na het doen der Reekeningen de ½ van ons tractement totdat wij wederom zouden geplaatst zijn - terzelver tijd kreegen wij order ons ten spoedigste naar Soissons in Champagne te moeten begeeven, om aldaar in stilte aan onze jaarlijksche Rekening te arbeiden, welke uiterlijk den 8sten May door den Directeur aan de Administratie moesten overgegeeven worden. - Wij moesten dus met onze rekening klaar zijn den 1sten April 1814.

Ik verliet Gend den 29sten December, en op die geheele lange weg tot Parijs, zag ik de geest des volks teegen Napoleon zoo geanimeerd, dat ik klaar begreep, dat het werk op zijn einde liep, de taal die ik hoorde in diligences, en aan publieke tafels was verschrikkelijk - geheele opstand ten platten Lande onder de boeren, om niet uit te trekken - op de komst der gendarmes luiden de klokken, en met hooyvorken, zelfs schietgeweer joeg men ze weg, en sloeg men ze zelfs dood - in den omtrek van Rijssel was zelf een gansch Corps conscrits gewapend gedeserteerd en deed veel overlast ten platten lande. Te Parijs koomende vond ik de geesten niet minder gemonteerd, en men zeide, *que c'étoit le commencement de la fin*, uitdrukking aan den Heer Talleyrand ontsnapt. Ik bleef in de stad tot 6 Januarij en begaf mij naar Soissons, waar ik den Directeur en de andere geemployeerdens vond; - wij werkten aldaar in stilte, toen er den 26 Januari tijding kwam, dat men ons niets moest betalen - terzelver tijd kwam er hooge order uit het Cabinet zelf van Napoleon, dat wij ons allen ten spoedigste moesten begeeven naar het Hoofdkwartier van Napoleon, dat toen te Chalons sur Marne lag - ik zag dus het oogenblik daar, dat men van mij in mijnen ouden dag nog een soldaat wilden maaken, en om dat voor te koomen declareerde ik aan die Dwaaze order, wat mij betrof, niet te zullen obtempereeren, alzo ik geen lust had het weinige, dat ik nog in den zak had in een hoofdkwartier in elende en smarte te gaan verteeren, - het onmogelijk zijnde, dat van mij op mijne jaaren een militair kon gemaakt worden. De Directeur in naam van ons allen deed egter eene sterke reclamatie om aan te toonen, hoe absurd het was, om comptabele, die zwaare cautiën gestort hadden, de gelegenheyd te beneemen, om zig behoorlijk te

kunnen verantwoorden van alle de miljoenen door hun ontvangen ten diensten van het keizerrijk.

Die reclamatie scheen dan ook effect gedaan te hebben, want den 2^{den} Februarij kwam er order, dat wij ons naar Parijs moesten begeeven, om aldaar aan onze Rekeningen te arbeiden - bij een nieuw arreté wierd het oude gerapporteerd, en men fixeerde de tractementen op nieuw, voor mijn aandeel zou ik ontvangen 200 fr. s'maands, dog de volgende dag kwam een keizerlijk decreet, die gelaste voor 18/maande van alle tractementen een 5de gedeelte af te houden, zodat mijn tractement na aftrek van hetgeen de Caisse de retraitte toekomt, zou beloopen 155 franc, die ik dan te Parijs zou ontvangen. Wij pakten dus alles wederom in, om naar Parijs te gaan, toen ik den 6^{den} Februarij 's morgens om 5 uuren kennis kreeg, dat de geallieerden te Reims waaren 9 uuren van Soissons gelegen, en de Cosakken de volgende dag wel voor de poorten van Soissons zouden kunnen zijn - ik vloog terstond ten bed uit, pakte alles in, en had nog het geluk mijne koffers met de Diligence naar Parijs te kunnen verzenden, maar plaats voor mij was gedurende 5/daagen niet te bekoomen, zijnde alles reeds besprooken.

De stad Soissons was opgepropt met depots, conscrits, zieken en geblesseerdens in zulk eene menigte, dat men ze niet wist te plaatsen en krijgsgevangenen van allerley natien, zelfs zag ik Spaansche bedelmonnikken, - het was dus onmogelijk eenig Rijtuig hoegenaamd en tot wat prijs ook zelf een plaatsie te kunnen bekoomen, - ik nam dus het besluit om mij niet te laaten afsnijden, en ooggetuigen te zijn van de verdediging eener stad, die niet te verdedigen was, te voet naar Parijs te gaan, - die stad ligt 25/uuren van Parijs, en onder een bijna gestadige reegen en wind heb ik die weg in drie kleine daagen afgelegd, 's avonds zo nat in de herberg koomende, dat ik mijn jas moest laaten uitwringen.

Te Parijs koomende ben ik er eenige daagen onpasselijk van geweest dog door warmte, en rust, ben ik thans wederom beeter. De administratie had ons ook toegezegd bij dat laatste arrêté bij het doen der Rekeningen onze gewoone Gratificatien en taxatien te zullen accordeeren, hetgeen voor mijn aandeel nog moet beloopen 2500 francs, - dog van alle die beloften heb ik niets gerealyseerd gezien als de betaaling voor de maand januarij en februarij en dus te zaame 310 fr., zonder eenig vooruitzigt, om de maanden maart en april te zullen toucheeren onder pretext[1], dat er geene fondsen zijn, - van de taxatien en gratificatien is niets te hoopen - nog nimmer een heller of penning ontvangen hebbende van mijne 12/mille gecautionneerde penningen heb ik na het doen mijner Rekening

1 Het zal wel iets meer dan een voorwendsel geweest zijn.

mij geadresseerd aan de Caisse d'Amortissement, om die interessen ten minste te ontvangen, dog tot antwoord bekoomen, dat er order was niets te betaalen - ik heb bij een brief aan den Directeur generaal mijn beklag daarover gedaan, en aangetoond de hardheyd, dat een man die eerlijk de administratie gediend had, en zelf was overgekoomen, om hetgeen hij nog in cas had, en dat meer dan 3000 francs bedroeg te koomen storten, en zijne rekeningen te doen, thans zelf niet ontvangen kon den interest op een capitaal door hem tot guarantie van de administratie gedeponeerd. Die brief is door mijn Directeur die mij altoos met veel agting en vriendschap behandeld heeft, geappuyeerd geworden, dog met geen antwoord verwaardigd. Ik heb mij in persoon aan zijn Hotel gepresenteerd, om hem te vraagen, of ik dan van honger creveeren moest, maar er is eer kans, om de deuren van de hel open te breeken, als bij die man toegang te krijgen[1]. Verontwaardigd over zulk een mishandeling, en door het verschrikkelijk aantal ledigloopende geemployeerdens geen kans ziende, om in dit Land geemployeerd te worden, ben ik Helaas nu veel armer, als ik was, voor dat ik de moeijelijke en hatelijke post bekleed had, te meer daar den Hemel weet, of immer het Capitaal van 12/mille zal betaald worden, te meer daar men zegt, dat de schulden meer dan 17 hondert miljoenen bedraagen - mijne kinderen zijn verschrikkelijk in haare boerenwooning geteisterd; deeze is geleegen bij Fontainebleaux, alwaar de Cosakken en andere trouppes gehuisd hebben, - paarden, koeijen, schaapen, hooy, haver, graanen, vaaten wijn, boeregereedschappen, Linnen, bedden alles van de Boer weggenoomen, zo dat die man dood arm is, en van alles moet bezorgd worden zal hij wederom de aarde kunnen beploegen, en zijn huur betaalen.

Daar ik dus van mijne kinderen niet leeven kan, en hier geen uitzigten heb, zo zou de vraag zijn, of er hoop zoude weezen in Holland geplaatst te kunnen worden al was het in het vak, waarin ik geweest ben, alzo ik verneeme dat die regten telle quelle gebleven zijn, - ik zou daar zeer wel een post van Inspecteur kunnen waarneemen, alzo ik daarvan kennis heb, en weet, hoe dat behandeld moet worden - eene comptabele post repugneerd mij, en convenieerd niet aan een geïsoleerd man op mijne jaaren - ja zelf ben ik geresolveerd, als er niets voor mij in Europa te doen was, naar de colonien te vertrekken, en aldaar mijn ellendig leeven te eindigen - indien zulksch op eene convenabele wijze konde geschieden - ik werp mij dus in uwe armen, waarde vriend, om uwe raad te vraagen, en te verneemen, of daar toe eenige hoop

1 Wie hier bedoeld wordt, is niet duidelijk. De Directeur-Generaal kan het niet zijn; die had immers des schrs. request geappuijeerd.

zoude zijn, want zo het onmogelijk was moet ik er in berusten, en mij aan mijn rampzalig lot zonder mijn toedoen veroorzaakt, overgeven, - Gij zult mij dus ten uiterste verpligten mij uwe gedagten deswegen te willen melden, want ik ken de kaart van het Land bij U in 't geheel niet, en hoor er ook weinig van, dewijl de couranten er ook bijna niets van zeggen.

Ik zal dat antwoord afwagten, om te zien, wat ik verder doen zal - ik ben gezond en heb lust tot werken, hetgeen mij ook distractie veroorzaakt en mijne elende doet vergeeten en dierhalve kan ik nuttig gemaakt worden, als het mogelijk is.

Ziedaar, waarde vriend, alles, wat ik U op mijn sujet meede te deelen heb - ik hoop slegts, dat ik U niet verveeld zal hebben, te meer daar gij aan dat alles weinig hebt, en klagten altoos onaangenaam zijn te hooren.

Van alle de groote evenementen, die zedert den 30ste maart intreede van Keizer Alexander, de Koning van Pruisse etc. hier plaats gehad hebben, zult gij nu door de couranten wel kennis dragen - het is dus onnoodig desweegen in ampele details te treden. Nimmer zo oud als ik word, zal ik vergeeten den 28 en 29ste maart, toen de geallieerdens deeze gedugte stad naderden - na het vertrek van de aartshertogin, Cambaceres en ministers. Op den 28ste was de verslagenheid hier zeer groot - men wist dat Napoleon de stad wilde verdedigen, en men vreesde de verschrikkelijkste toneelen van moord en plundering tot in de straaten zelf te zullen bijwoonen - 60/mille welgewapende nationale gardes zou hij er aan gewaagt hebben, en alle die menschen zouden er om koud zijn geweest, want de magt der geallieerdens in den omtrek van Parijs was zo gedugt, dat het niet te verdedigen was - gelukkig, dat er een geest onder de nationale garden na het vertrek van Marie Louise bespeurd wierd, om niet te willen uittrekken - een klein getal egter heeft het gewaagd, en is met bebloede koppen thuis gekoomen.

Ik woon in de Rue Taite-bout, en heb het uitzigt op Montmartre - de moeder van mijn Dogter bij haar logeerende heb ik bij mijne kinderen mijn intrek niet kunnen neemen. Den 29ste s'morgens om 5 uuren hoorde ik geweldig schieten - ik stond op, en ging aan de raam zitten, als wanneer ik duidelijk het muskette vuur kon onderscheyden - dat duurde tot 9 uur s'morgens, wanneer het vuur verflauwde, en verder afscheen - om 10 uuren begon het wederom allergeweldigst, en dat duurde tot s'middags 4 uuren, wanneer ik 3 a 4 bommen zag vallen in naast geleegene tuinen - het huis, daar ik in woonde dreunde er van eeven als of het een aardbeeving was - ik begreep toen, dat het op het einde liep en ging naar beneeden, toen ik teegen 5 uuren vernam, dat Marmond gecapi-

tuleerd had - ik ging die aangenaame tijding bij Slingeland melden - die menschen balanceerden, om in de kelder te gaan zitten, alzo een bom in de tuin naast haar huis gevallen was - zij gingen toen gerust zitten eeten, en bedankte mij zeer voor mijne attentie, - die geheele nagt zag ik duizende van ligtjes op Montmartre alwaar de trouppes gelegerd laagen. Daar laagen nu allerhanden natien op dien Berg, waarvan Napoleon gezegd had, dat hij geen dorp zou afstaan van zijn rijk, al waaren zij ook te Montmartre. - De 30ste begon de intreede van trouppes, - die van s'middag 12/uuren tot s'avonds 6 uuren op de Boulevard defileerden aan hun hoofd hebbende keizer Alexander, de koning van Pruisse, groothertog Constantin en de Prins van Swartsenbergh. Nimmer zag ik majestueuzer vertooning. en schooner trouppes alle zindelijk, en welgekleed.

Ieder was verwonderd over zulk eene magt, want men had dagelijksch en tot het laatste toe wijsgemaakt, dat het slegts debris van corps waaren, en dat Napoleon ze in de rug viel met 80/mille man, zo dat er geen ontsnappen zou, als Parijs zig slegts verdedige wilde 2/maal 24 uuren - de benoeming van een provisoir gouvernement, de decheance van Napoleon door de Senaat, de hettige proclamatie teegen Napoleon van het Conseil dept. den 1 april aangeplakt, de Philippique van Chateaubriand die den 2 april reeds geannonceerd wierd teegen Napoleon hebben verder het ys gebrooken, en den tyran tot execratie van alle gedoemd. - O wonder hij heeft dat alles kunnen overleeven, en den 12den april zijne abdicatie geteekend. Men zegt dat hij nu onverschillig is, en over zijn val tranquiel redeneerd als of het hem niet aanging - in een woord hij justificeerd de menschen, die altoos aan zijne personeele courage getwijfeld hebben.

De conventie van den 29ste april tusschen de hooge geallieerden en Frankrijk, waarbij de laatste terugkeerd in zijne Limieten van 1792, consolideerd alles, en volkoomen het werk bij U. - Men is nu alleen nieuwsgierig te weeten, wie de Belgiecque zal krijgen, welk land bij provisie bestuurd word voor reekening van de geallieerdens.

Zommige zeggen, dat het aan ons Land zal getrokken worden en onder de souverainiteyt van het huis van Oranje zal koomen - anderen, dat het met Frankrijk verdeeld zal worden - niemand weet er het egte van.

De Koning word den 2 Mey verwagt verzeld van de Hertogin d'Angouleme, de Prins van Condé, en Hertog van Bourbon - na die komst, die met veele ceremonien uit de preparatien op te maaken verzeld zal gaan, wagt men, dat het definitieve tractaat van vreeden niet lang zal agterblijven.

Men denkt, dat er een Constitutie voor den dag zal koomen be-

staande in een koning, eene hereditaire Senaat, en het wetgeevend Lichaam; geen wet zal kragt hebben, als geconsenteerd door de 2 kamers en gesanctionneerd door de Koning.

Men zegt dat dit het oude plan is van de heeren Lally Tollendaal, Clermont de Tonnerre en Talleyrand, als Leeden van de commissie tot de Constitutie in 1789, maar dat zij het niet dorsten over te geeven, wel weetende dat de vergadering andersgezind was - gij zult U die particulariteyt nog wel erinneren - men denkt egter, dat veele Leeden van den Senaat niet zullen blijven en er koomen dagelijksch verscheide naamlooze brochures teegen de Senaat uit - Keizer Alexander heeft hier alle harten ingenoomen, door zijne affabiliteyt, - hij is geadoréérd van zijne gardes, die er overschoon uitzien. - Men maakt zig meester van al het Canon, en geweeren, dat hier voor handen is, en dat word vervoerd. - Voorts schijnd men aan het museum niet te zullen raaken, terwijl men ook respecteerd de monumenten; alleen heeft men afgenomen het beeld van Bonaparte van de Colonne. - Ziedaar kortelijk alles wat ik U melden kan. - Verzoeke mijn hartelijk compliment aan Mevrouw, ook aan den Heer van der Hoeven, recommandeer mij in uwe vriendschap en ben met alle hoogagting

UEd. zeer erkentelijke vriend

BLAUW

Rue Taite-bout

N°. 14.

Schetsen uit Algerie.

De binnenlanden van Algerie, ten zuiden van den Atlas en den Aures, leveren nog heden ten dage een rijke bron van studie op. De zwervende Arabische stammen en de bewoners der verschillende oasen, welke men tusschen 35 en 30° N.B. aantreft, in dat gedeelte der woestijn waaraan de Franschen den naam van Sahara-Algérien gegeven hebben, vormen in hunne levenswijze en gewoonten een scherp kontrast met de bewoners van den Tell en het bergland, welke onder den rechtstreekschen invloed van het Fransch gezag reeds veel van hun oorspronkelijk type verloren hebben. Daar echter, waar het klimaat den vreemdeling het verblijf op den duur onmogelijk maakt en waar de wildernis een aanvang neemt, welke het grootste gedeelte van Noord-Afrika bezuiden 30° N.B. beslaat, zwerven een groot aantal halfverwilderde en roofzieke stammen rond. Met de Touaregs deelen zij de heerschappij der woestijn, en terwijl zij de karavanen op schatting stellen, plunderen en vermoorden zij de reizigers, die zonder genoegzaam gewapend geleide den doortocht wagen.

Dapper, roofziek, wraakzuchtig, en trotsch op hun onafhankelijk en zwervend bestaan, zoeken zij in de jacht hun eenig tijdverdrijf. Doorgaans zijn zij echter in onderlinge geschillen gewikkeld, welke met de wapenen beslist worden. De meeste van deze stammen hebben de gewoonten en overleveringen hunner vaderen nauwgezet bewaard, sommigen, zooals b.v. de Touaregs, zelfs hun afkomst. In hun onoverwinbaren afkeer van den vreemdeling komen zij echter allen overeen. De stammen, welke zuidelijk van de Fransche grensposten en van de bezette oasen zwerven, betalen wel eene kleine schatting, maar ze zijn toch niet meer dan in naam onderworpen. Komen de vreemde indringers hen nabij of trachten deze door onderhandelingen vasten voet over hen te verkrijgen, dan verlaten zij

hun verblijf, de tenten worden opgerold, de kudden vooruitgedreven, en eensklaps is de geheele stam spoorloos verdwenen.

Vreemd is het voorzeker dat, zooverre mij althans bekend is, de bevolking der Sahara niet of slechts onmerkbaar schijnt af te nemen, daar toch in de vele bloedige oorlogen welke de Arabische en Berbersche stammen onderling voeren, de overwonnene weinig van de genade des overwinnaars te hopen heeft. Door het leggen eener Fransche bezetting op verschillende punten, is evenwel aan de voortdurende geschillen der aldaar rondzwervende Bedouïnen een einde gemaakt; en de karavanen uit den Touat en den Tidikelt zijn, zoodra zij de bergen der Touaregs achter zich hebben, veel veiliger dan vroeger. Uitsluitend met het oog hierop houdt het Fransche gouvernement deze oasen bezet, hoezeer die overigens weinig voordeel, maar wel veel moeite en zorg geven.

De Touaregs hebben in den laatsten tijd weder van zich doen spreken door den moord, dien zij nabij Moerzoek op onze landgenoote freule Tinne zoo al niet gepleegd, dan toch de hand er bij in het spel gehad hebben. Daarenboven werd onlangs de jeugdige Fransche reiziger Duperré te Hohanete om het leven gebracht, en ook daar, naar men wil, op aanstoken van een hunner opperhoofden. Zelden echter wagen zij zich buiten hunne grenzen, d.i. buiten de eigenlijke woestijn t.n. van 30° N.B.; en de Fransche expedities welke tot tuchtiging der Arabische stammen in de Sahara werden afgezonden, telden hen slechts hoogst zelden in de rijen hunner tegenstanders. Zij zijn de meest gevreesde vijanden der karavanen, welke zij bespieden en op den voet volgen. Gelukt de aanval, dan wordt al wat weerstand biedt neergesabeld, en kunnen de kooplieden en reizigers welke aan de slachting ontkomen zijn, zich alleen tegen een losgeld vrijkoopen. Is de karavaan echter, zoo als doorgaans het geval is, te talrijk, dan verdwijnen zij pijlsnel op hunne vlugge kameelen.

Aan den Franschen generaal Daumas gelukte het eenige jaren geleden, een hunner invloedrijkste opperhoofden tot een mondgesprek over te halen, en van hem eenige bijzonderheden betreffende zijne onderhoorigen te bekomen. Tevens schetste de Touareg hem een paar tafereelen uit de bloedige oorlogen welke deze woeste stammen elkander onderling aandoen, en waarvan alleen de bergen van den Djebel-Haggar zoo dikwerf getuigen zijn.

I.

Le soleil est le foyer où je me chauffe,
Le clair de lune est mon flambeau;
Le désert est ma patrie, et
La haine du chrétien, l'heritage de mes pères.
(ABD-EL-KADER).

Het grootste gedeelte van Algerie, zuidelijk van het gebergte, vormt eene dorre, eentonige, hier en daar met helm en gras begroeide vlakte, welke gedurende negen maanden van het jaar door de zon geblakerd wordt, en in den regentijd dikwerf in een groot meer herschapen is. De Arabische stammen welke hier rondzwerven, worden tegenwoordig door de aanwezigheid van vrij sterke garnizoenen in de zuidelijke posten, in toom gehouden.

De lijn, welke de noordelijke grens uitmaakt van dat gedeelte der woestijn 't welk de Franschen Sahara Algérien noemen, wijst vrij nauwkeurig den overgang aan welke er in de gesteldheid van den bodem plaats grijpt.

De hooge zandachtige vlakten van Algerie, waarin zich de kleine rivieren en beeken ontlasten welke op de zuidelijke takken van het Atlasgebergte hun oorsprong nemen, worden gedurende een klein gedeelte van het jaar door de aanhoudende slagregens en den aanvoer van water zoo doorweekt, dat zij zelfs ontoegankelijk zijn voor den voetganger, die in het fijne, natte zand dikwerf tot over de knieën wegzinkt. Deze glinsterende meren zijn somtijds zeer uitgestrekt. Groote stukken zwavelzure kalk, welke veel mica bevatten, en waarmede de bodem als bezaaid is, geven daaraan bij helderen zonneschijn en op verren afstand het aanzien van een hobbelig ijsveld, welks ontelbare kristallen de zonnestralen naar alle zijden terugkaatsen. Deze luchtspiegeling levert een tooverachtig schouwspel op.

Het binnenste van zulk een meer is in gewone tijden dor en naakt. Slechts een kleine heestersoort, van eene bleekgroene zilverachtige kleur en met een kort getakt driehoekig blad, vertoont zich hier en daar en dient tot voedsel der kameelen. In de warme dagen stijgen na den regentijd, eene groote menigte dampen uit den bodem op. Het meer is dan een ware kaleidoskoop geworden, en men zou aan zinsbegoocheling moeten gelooven, zoo duidelijk teekenen zich verschillende figuren en voorwerpen af, welke echter slechts alleen in de verbeelding

van den vermoeiden reiziger bestaan. Ieder voorwerp neemt een reusachtige gedaante aan. Een enkel man doet zich als een hooge boomstam, eenige struiken doen zich als een bosch voor, maar het vreemdste gezicht is een kameel, dat iets heeft van een ontredderd schip, hetwelk door de golven van den Oceaan heen en weder geslingerd wordt. Meestal treft men in deze meren hooge punten genoeg aan om, hoewel niet zonder moeite, de andere zijde te bereiken. De Arabieren welke met de landstreek bekend zijn, dienen als gids; en men kan zich gerust aan hen toevertrouwen, te meer daar zij meestal de voetstapppen hunner voorgangers volgen.

De reizigers en de karavanen welke uit het noorden de woestijn intrekken, kunnen zich eenige dagen nadat men het laatste dezer meren achter zich heeft overtuigen, welk een plotselinge verandering er in de gesteldheid van den bodem plaats grijpt. De hooge vlakten zuidwaarts, zijn met steenen bedekt en door een groot aantal diepe ravijnen doorsneden, welke in den regentijd spoedig met water gevuld zijn. De natuur is ruw en rotsachtig, en ten zuiden der provincie Algiers, tusschen 33 en 32°, bereiken de rotsen zelfs een hoogte van 80-100 voet, terwijl de ravijnen door reusachtige brokken steen zijn versperd, alsof zij door de hand eens Titans naar beneden geworpen zijn. De weerkaatsing der felle zonnestralen op het graniet is zelfs in de wintermaanden oogverblindend, maar in den zomer, van April tot November, zijn deze steenvlakten erger dan de Sahara. Geen plant, geen struik, niets dan rotsen en steen, waar men het oog ook wendt. Woester tafereel kan men zich niet denken.

Midden in deze woestijn bevindt zich, op ongeveer 1° 30' O.L. en 33° N.B., in een zandachtig dal, een vijftal oasen, door een aantal Arabische stammen bewoond, welke eene soort van confederatie onder elkander vormen en den naam van Mozabiten dragen. De vijf oasen, waarin even zoovele dorpen liggen, worden als de voormuur tegen de noordelijkste der Bedouïnenstammen, de Chamba's, beschouwd; en daar de Mozabiten thans aan het Fransche gouvernement schatplichtig zijn, leveren die vijf oasen gezamenlijk een contingent ongeregelde infanterie en ruiterij, dat hoofdzakelijk dient tot bescherming der karavanen en om de strooptochten der Chamba's tegen te gaan[1].

1 Strabo zegt, dat reeds Cneius Pison van de woestijn spreekt en haar het vel van den luipaard noemt, maar opmerkelijk is het, dat men nog hier in den omtrek de ruïnen eener Romeinsche burgt aantreft, waar op een steen gebeiteld en leesbaar is het nommer van het Afrikaansche legioen, waartoe de bezetting behoorde. Tot zoover heerschte dus het trotsche Rome op het gebied der zonen van Cham.

De woestijn neemt onder 29° N.B. een aanvang en strekt zich uit tot aan de negerstaten. Slechts onder 27° N.B. vindt men de bergen der Touaregs, welke nagenoeg de eenige bewoners van deze uitgestrekte en onherbergzame oorden zijn. Zij dolen er, op hunne vlugge kameelen gezeten, dagen en weken achtereen rond, en leven van de opbrengst hunner jacht en het plunderen der karavanen.

Men vormt zich in den regel van de Woestijn een verkeerd denkbeeld, door zich haar geheel als een eindelooze zandvlakte voor te stellen. Heuvels, rotsen en ravijnen wisselen elkander voortdurend tot aan 29° N.B. af; soms bevatten deze laatste in het begin van den winter, gewoonlijk in de maand December, zelfs gedurende een korten tijd water, hetwelk over een aanzienlijke uitgestrektheid van het noorden naar het zuiden stroomt en ten laatste in de zandige vlakten te niet loopt. Tot op voornoemden breedtegraad treft men gewoonlijk om de 3 of 4 dagen waterputten aan, en voor verre tochten voorziet ieder reiziger zich van twee bokkenvellen, welke door een kameel gemakkelijk kunnen gedragen worden en voldoende zijn, om in onvoorziene omstandighedeu te gemoet te komen.

Ieder groote oase heeft hare hoofdstad, in welker nabijheid meestal de verschillende dorpen liggen. De nomaden legeren zich, indien zij tot denzelfden stam behooren als de bewoners der dorpen, in het slechte jaargetijde onder hare muren. Tegen het voorjaar trekken zij de woestijn in of begeven zich noordwaarts naar den Tell, om tarwe en granen te bekomen. In het laatst van November worden de dadels van den palmboom geplukt, en ieder huisgezin brengt den winter onder de tent door. De bewoners der oase verlaten deze slechts zelden; zij leven van de opbrengst der dadelpalm, waaraan zij alle zorg wijden, en zijn vrij eendrachtig met de Bedouïnen die tot hun stam behooren, niettegenstaande de zwervende Arabier zich als heer en meester beschouwt. Opmerkelijk is het, dat de bewoner der oase zijne minderheid schijnt te gevoelen, en er stilzwijgend in

berust. Niet de minste sympathie bestaat er tusschen hem en zijn zwervenden stamgenoot, ofschoon beide dezelfde gebruiken en dezelfde instellingen hebben en denzelfden godsdienst belijden. Eigenbelang houdt hen aan elkander verbonden. De eenvoudige man zaait en ploegt, en de jaarlijksche opbrengst der dadels voorziet ruimschoots in zijne behoeften. De tuinen der oasen, welke door aarden muren omringd zijn, leveren verder eenige gerst, tarwe, en groenten, onder welke laatste de wortel en de ui een zeldzame grootte bereiken. De weinige kudden welke hun eigendom zijn worden, ten einde ze tegen de strooperijen der naburen in veiligheid te stellen, onder de bescherming der Bedouïnen van den stam gesteld.

Aldus de Arabier der woestijn, met betrekking tot zijne eigene broeders; maar erger is het, wanneer hij de jaarmarkten bezoekt en met andere stammen in botsing dreigt te komen. Dan is dikwijls alleen de tegenwoordigheid van een Fransch garnizoen in staat, den vrede te handhaven. De Arabieren bieden daar hunne dadels te koop, voorts kunstig gewerkte haïcks, burnous, struisvederen, in een woord alles wat zij van de Touaregs gekocht of op deze buit gemaakt hebben. De karavanen betalen in het aan de Franschen onderworpen gebied eene kleine schatting, voorzien zich van granen, tarwe, kruit en wapenen en vervoeren hunne koopwaren door de geheele Sahara, tot in den Soudan. De Arabier der woestijn wordt dan ook in het algemeen met den bijnaam van zwerver bestempeld. Zoodra eenige huisgezinnen door bloedverwantschap aan elkander verbonden zijn, kiezen zij een gemeenschappelijk opperhoofd uit een invloedrijk en adellijk geslacht, dat hen in den oorlog aanvoert en alsdan een onbeperkte heerschappij over hen oefent. Bij de aan het Fransche gezag onderworpen stammen wordt hij echter door de regeering aangesteld, en staat onmiddellijk onder de bevelen van den militairen kommandant van den naasten bezettingpost.

De zoogenaamde Bureau-Arabes zijn eene van die instellingen, welke in Algerie reeds jarenlang de ontevredenheid van Europeanen en inlanders hebben verwekt, en bij welke het wel der moeite waard is een oogenblik stil te staan. In al de steden en bezette sterkten waar men ze aantreft, regelen ze de aangelegenheden der bevolking, waardoor deze vroeger meermalen aan de willekeur en de knevelarijen der militaire overheden bloot stond. Zij worden in hoofd- en sub- of bij-Bureau's verdeeld, welke door een kolonel of luitenant kolonel, of wel door een kapitein of

luitenant bestuurd worden. Het opperhoofd van een schatplichtigen stam geeft van alles wat in zijn gebied voorvalt, aan den chef de bureau kennis. Deze regelt de sterkte der ongeregelde ruiterij, int de belastingen en spreekt in hooger beroep recht. Het is duidelijk, dat dit tot veelvuldige misbruiken moest aanleiding geven; de opperhoofden trachtten door aanzienlijke geschenken de gunst van den chef de bureau te winnen, en zelf gebukt onder zware belastingen, zogen zij weder op hun beurt hunne onderhoorigen uit. Wel is het toezicht langzamerhand verbeterd en hebben de afpersingen opgehouden, maar toch zouden deze bureaux reeds lang opgeheven zijn, indien ze niet, onder het tegenwoordig militair bewind, moeielijk door iets beters te vervangen waren.

Maar er is erger. Voor Frankrijk en voor het Fransche leger heeft deze instelling wrange vruchten gedragen, want de officier wien het eenmaal gelukt was in het bureau-Arabe een plaats te overmeesteren, trachtte zich op alle mogelijke wijze daarin staande te houden. In deze betrekking klom hij van rang tot rang op, dikwerf bij keuze en door bescherming van hoog geplaatste personen of wel door eigene intrigues. Jarenlang bleef hij dan uit de gelederen verwijderd, zonder eenige studie of inspanning, zonder zich meestal zelfs de moeite te geven de vorderingen van zijn eigen wapen na te gaan, maar den tijd doodende met het bezoeken der koffijhuizen en het pronken op bals en partijen. Eenmaal tot den kolonel- of generaalsrang opgeklommen, was dus het lot van een regiment of van een brigade aan zulke handen toevertrouwd, en later tot divisie-generaal en soms tot maarschalk verheven, zag hij zich aan het hoofd van een geheel leger, of van een gedeelte daarvan geplaatst.

Het bureau-Arabe is de kanker van het Afrikaansche leger. Het vormt de kweekschool van die onkundige, luie en zorgelooze bevelhebbers, welke in den jongsten oorlog hun vaderland meer afbreuk hebben gedaan dan de vierdubbele overmacht des vijands, en die in de geschiedenis van Frankrijk met een zwarte kool staan aangeteekend. Hunne namen liggen onze lezers waarschijnlijk nog te versch in het geheugen, dan dat wij ze hier zouden behoeven te herhalen; maar zij zijn het op wie de Duitsche militaire schrijver doelde, toen hij bij de beschrijving van die heldhaftige kavaleriecharges te Sedan uitriep: ‘dat Frankrijk nog soldaten had die wisten te sterven, maar in stede van aanvoerders, een hoop tafelschuimers en cotillon-dansers!’

Ieder Arabische stam heeft zijn eigen bestuur in zijn luitenant, rechter, onderwijzer en priester. Onbeperkt is die rechter in zijn uitspraken, terwijl hij tevens als notaris een grooten invloed op de belangen van zijn stam oefent. Vrij wat nederiger is de rol van den onderwijzer, die zich dan ook vergenoegt met den kinderen een weinig lezen en schrijven, en het opdreunen der gebeden en van eenige verzen uit den Koran te leeren. De priester eindelijk is belast met het verrichten der gebeden. Vijfmalen daags beklimt hij den toren der moskee om de geloovigen op te roepen, en geen Arabier, waar en in welk gezelschap hij zich ook bevinden moge, zal, zoodra de stem des priesters klinkt, hierin te kort schieten. Met het aangezicht naar het oosten gekeerd, brengt hij den wijsvinger der beide handen tegen het oor, terwijl hij op slependen toon de volgende woorden opdreunt, welke den grondslag van den Islam vormen:

'God is groot!

Ik getuig dat er maar één God is, en dat deze onzen Heer Mohammed gezonden heeft.

Op geloovigen, bidt voor uwe zaligheid.'

De priester bezit doorgaans weinig invloed; hij is niets meer dan een bloot werktuig in de handen der Marabouts, de eigenlijke geestelijke adel. Bij de Arabieren namelijk telt men drieërlei adel:

1°. De adel door erfrecht.

2°. De tijdelijke of militaire adel.

3°. De geestelijke adel.

De eersten worden Cheriffs genaamd. Daar het aantal Cheriff's echter nog al aanzienlijk is, hebben wij reden te onderstellen, dat de bewijzen van afstamming bij de meesten wel niet aanwezig zullen zijn.

De tweede soort van edellieden voeren hunne onderhoorigen in den strijd aan, en zijn de afstammelingen van oude patricische familiën; enkele maken zelfs aanspraak hun geslacht tot den stam der Koraïche, waartoe Mohammed behoorde, te kunnen doen opklimmen.

Tot de derde soort behooren de Marabouts, die een alvermogenden invloed op de lagere volksklasse oefenen. De Marabout is de man, die volgens den eenvoudigen Arabier, de voorschriften van den Koran nauwgezet in acht neemt, een heilige, wiens geloof en gebeden welgevallig zijn aan God en den Profeet, en dien men blindeling moet gehoorzamen. Dikwerf

bewijzen zij groote diensten, door het bijleggen van geschillen tusschen verschillende stammen, of door hun bescherming aan reizigers en vreemdelingen te verleenen, want de vrijbrief door den Marabout uitgereikt, wordt bijna overal geëerbiedigd. Echter waren het deze dweepzieke priesters, die telkens op nieuw hunne volgelingen ten strijd voerden, of met den Koran in de hand den oorlog tegen de Fransche overheerschers predikten. In het noorden van Algerie en vooral in den Tell, begint hun invloed evenwel merkbaar af te nemen; slechts bij de zuidelijke stammen op de grenzen der woestijn, is hun gezag nog onbeperkt. Aldaar vindt men ook een menigte gedenkteekenen ter hunner eere opgericht, vooral voor hen, welke door een mirakel bewijzen van hun hoogere roeping gegeven hebben. Die gedenkteekenen worden als heilig beschouwd en zijn vrijplaatsen zelfs voor de grootste misdadigers, terwijl hunne wachters in hoog aanzien staan en, gastvrijheid verleenende aan de vreemdelingen, 't bijna tot een verplichting gemaakt hebben dat men hun rijke geschenken aanbiedt.

De Marabout heeft gewoonlijk een of meer leerlingen, die geletterden heeten. Zij staan hem in het verrichten van zijne bediening ter zijde en beoefenen hoofdzakelijk de godgeleerdheid met een weinig geschiedenis, taal en rechtskennis. In Kabijlie, in den Tell, en benoorden den Atlas en den Aures, treft men onder hen enkele vrij ontwikkelde menschen aan, doch bij de zuidelijke stammen hebben zij slechts één doel: zich ten koste der lagere volksklasse zoo spoedig mogelijk te verrijken, en dit gelukt hun doorgaans bij den bijgeloovigen Arabier der woestijn maar al te goed. Zij verkoopen amuletten tegen alle ziekten, zijn geestenbezweerders en toovenaars, en hebben dikwerf meer invloed dan hunne leermeesters, de Marabouts.

De vreemdeling die Marokko bezoekt, kan hiervan aan de oevers der Oued-Noun, op twintig dagmarschen ten westen van Souf, een klein staaltje zien. Daar vindt men het land der alchimisten, der geheime kunsten en natuurwonderen en der sterrewichelaars. Niets ontbreekt er, zelfs niet de heilige berg, welke als een tweede Orakel van Delphi geraadpleegd wordt en antwoord geeft. Het is daar de ware tooverwereld. De stammen welke er rondzwerven, zijn dan ook tot den laagsten trap van ellende en onwetendheid gezonken, en zelfs de voorschriften van den Koran en de bestaande uiterlijke plechtigheden, zooals b.v. de wasschingen, worden er niet nagekomen.

De Arabier der woestijn is overigens in het algemeen veel godsdienstiger dan zijn noordelijke broeder, die onder den vreemden invloed reeds veel verloren heeft. Vooral merkt men dit op bij den Kabijl; en de hardnekkige strijd door dezen telkens tegen het Fransche gezag gevoerd, spruit veel meer voort uit een gevoel van haat en afkeer tegen de vreemde overheersching, dan uit godsdienstig fanatismus.

Bij den zwervenden Arabier daarentegen staat de godsdienst, met alle daaraan verbonden plechtigheden, op den voorgrond, en de vijf geboden welke de grondslag van het Islamismus vormen, worden door hem nauwkeurig betracht. Ze zijn: *het gebed, de aalmoes, de vasten, de bedevaart* en *de geloofsbelijdenis*.

Hieronder bekleedt de aalmoes een eerste plaats, want de Muselman is in het algemeen veel milddadiger dan de Christen.

Men vindt door geheel Algerie, tot op de grenzen der woestijn toe, kleine tempels gesticht, ter eere van een heiligen marabout Mohammed-Moul-el-Gandour genaamd, die gedurende zijn leven aan reizigers en pelgrims hulp en gastvrijheid verleende. Dadels, vijgen, granaatappelen en wat de vrijgevige geloovige er meer nedergelegd heeft, liggen daar ter beschikking van een ieder. Deze tempels worden voor geheiligde oorden gehouden; en wee hem die hier van het algemeen vertrouwen misbruik maken of heiligschennis plegen mocht.

In de Hadites of boeken van den Propheet, en in een voorschrift van genoemden marabout, getiteld: ‘de Aalmoes’, wordt deze als het Gode meest welgevallige werk aangeprezen.

‘De aalmoes’, zoo zegt hij, is het ontwaken der slapenden; hij die haar uitreikt zal onder hare schaduw rusten, wanneer God in den dag des oordeels de rekening met den mensch vereffenen zal.

Zij sluit zeventig poorten van het kwaad af, en de Heer zal slechts barmhartigheid aan de barmhartigen verleenen; daarom geloovigen, geeft aan uwe naasten, al ware het slechts de helft eener dadel.

De aalmoes welke in stilte en met een goed doel wordt uitgereikt, wendt den toorn des Allerhoogsten af, en behoedt voor een gewelddadigen dood.

Een Engel staat aan de poort van het Paradijs en roept u toe:

Hij die heden zijn naaste helpt, zal morgen geholpen worden.

‘Vlied het kwaad, sterveling, het is een aalmoes die gij aan u zelven uitreikt’.

Nimmer zal dan ook de zwervende Arabier een bedelaar met ledige handen laten vertrekken. Geen wonder dus, dat hun aantal in de oasen en bij de monadische stammen der Sahara, zoo groot is.

‘Hij, die zich tot een edelman wendt, keert nooit met ledige handen weder’, is een oude spreuk welke de bedelaars zich uitstekend ten nutte weten te maken. Zij zwerven van den een naar den ander, en niet zelden gebeurt het dat de Arabier en zijn huisgezin op het uur van het middagmaal drie of vier ongenoode gasten heeft. Zeer zelden worden zij afgewezen, zoodra zij geroepen hebben: ‘Geeft geloovigen, van hetgeen God toekomt.’

Het bedelen is dan ook bij hen zoozeer tot een gewoonte geworden, dat zelfs kinderen van gegoede ouders het dikwerf hunnen eigenen landslieden, maar vooral den vreemdeling, daardoor zeer lastig maken.

Een algemeen erkende deugd der nomadische stammen is hun gastvrijheid. Is de aalmoes nog eenigszins vrijwillig, de gastvrijheid wordt als een plicht beschouwd. Men behoeft slechts de eerste de beste tent van een stam te naderen, en de woorden uit te spreken:

‘Meester der tent, God zendt u een gast,’ en onmiddellijk luidt het antwoord: ‘wees welkom’, onverschillig wie men ook moge zijn, vreemd of bekend, vriend of vijand, arm of rijk. En het opperhoofd van den stam blijft voor den gast, die een goede ontvangst geniet, verantwoordelijk.

Is de gastheer een welgesteld man, dan wordt meestal ter eere van den vreemdeling een geheel middagmaal aangelegd, waarvan een aan het spit gebraden lam, een sterk gekruide soep, een groot aantal met honig bestreken koeken en de nationale schotel ‘de kouskoussou’, de hoofdbestanddeelen uitmaken. En wil men de achting van den gastheer wegdragen, dan is het van groot belang een weinig met de Arabische zeden en gebruiken bekend te wezen. Deze blijft zijn gast gedurende den geheelen maaltijd gezelschap houden. Hij ziet toe dat hem niets ontbreekt, doch evenmin mag iemand hem lastig vallen, nooit een onbescheiden vraag doen, nimmer vragen: waar komt gij van daan of waar gaat gij heen? Slechts wanneer deze vertrekt zegt hij eenvoudig:

‘Dat het u welga.’

De vreemdeling mag zich nimmer van een mes bedienen, hetgeen voor den Europeaan zeker nog al lastig is. Hij moet alle schotels, al is het ook slechts even, aanroeren en mag geene bevelen aan de bedienden geven, terwijl het niet wellevend is dikwerf onder den maaltijd te drinken, luidruchtig te zijn of te lachen. Hoe meer ernst hoe beter; de gastheer beoordeelt hiernaar zijnen gast. Eene groote beleediging zou 't zijn het aangeboden gastmaal, onder welk voorwendsel ook, van de hand te wijzen, ja men zou dan gevaar loopen naar elders verwezen te worden.

Een Europeaan betrad eens, tegen de invallende duisternis, de tent van een Arabier, welke hem terstond een plaats tot nachtverblijf aanwees en aan zijne vrouwen beval den maaltijd voor hem gereed te maken.

‘Geef u geene moeite, zeide de vreemdeling, want ik heb geen eetlust’.

‘Ga dan naar een ander,’ hernam de gekrenkte gastheer, ‘want ik wil niet dat gij, van mij sprekende, ooit zoudt kunnen zeggen: ik heb onder zijn dak geslapen, zonder er bij te voegen: en ik heb van zijn vleesch en brood gegeten.’

Een oud Arabisch spreekwoord zegt: ‘De baard van den gast is in de handen van den gastheer.’ Deze blijft bij sommige stammen dan ook met zijn hoofd borg, dat den vreemdeling niets overkomt. Is hij echter eenmaal vertrokken, dan is het opperhoofd der tent ook voor niets meer verantwoordelijk. Twee stammen slechts staan als ongastvrij bekend, het zijn de Arba's en de Saïd, en juist daarom zijn zij meermalen met hunne naburen in oorlogen gewikkeld.

Treurig is voorzeker in de Sahara het lot der Arabische vrouw. Men behoeft slechts een blik te werpen in de verschillende dorpen der oasen of onder een tent, om de diepe ellende te beseffen waarin zij gedompeld zijn. Heeft in het noorden de vrouw nog eenigen invloed en kan zij dikwerf nog op eenige achting of liefde aanspraak maken, in de woestijn is zij niet veel meer dan een slavin.

De wijze waarop een huwelijk bij de Bedouïnenstammen gesloten wordt en de voorwaarden daaraan verbonden, werpen hierover reeds een treurig licht.

Gewoonlijk doet de vader aanzoek voor den zoon; hij begeeft zich naar den vader der uitverkorene, ten einde het met dezen over den koopprijs eens te worden, welke doorgaans vijf of zes-

honderd frank bedraagt, en een kleine som daarenboven voor de kleeding der bruid, behalve nog een aantal schapen. De koopprijs wordt in het bijzijn van getuigen uitbetaald, waarna het huwelijk terstond kan voltrokken worden. Zulks geschiedt in tegenwoordigheid van den rechter; echter heeft de man het recht om de jonge vrouw binnen de zeven dagen aan hare ouders terug te zenden, die alsdan verplicht zijn hunne dochter weder op te nemen. De koop is dan nietig, terwijl daarenboven alle gemaakte onkosten voor rekening van den vader der bruid komen, tenzij de rechter het anders beslist. Beide partijen moeten zich aan diens uitspraak onderwerpen.

Eerst nadat de zeven dagen verstreken zijn, is de jonge vrouw wettig gehuwd. Toch blijft voor den echtgenoot de weg open, om zich door echtscheiding van zijne vrouw te ontdoen. Want even gemakkelijk als een huwelijk gesloten wordt, is het ook weder ontbonden. De kinderen blijven alsdan bij hun vader, terwijl de moeder haar intrek weer bij hare ouders of bloedverwanten neemt. De man mag terstond weder trouwen, de vrouw echter eerst na een tijdsverloop van twee jaren.

In de dorpen verrichten de vrouwen al het huiswerk, of arbeiden in de oasen. Bij den meer vermogenden Arabier worden zij echter gewoonlijk door eenige slavinnen bijgestaan, en is haar lot dragelijker dan bij de zwervende stammen.

Zoodra deze de woestijn intrekken, komt alles hoofdzakelijk op de vrouwen neêr. Zij melken het vee, malen het graan, zadelen en ontzadelen de paarden, en zorgen voor voedsel en drinken. Bij het krieken van den dag moeten zij de tenten afbreken, oprollen en op de kameelen laden, en onderweg hout en helm verzamelen, ten einde zij bij aankomst op de plaats van bestemming, onmiddellijk het avondmaal kunnen bereiden. De wollen stoffen welke voor de palakijnen gebezigd worden, de veelkleurige hoofdkussens en de gordijnen welke binnenstents het vertrek der vrouwen van dat der mannen scheiden, vervaardigen zij, even als alle aardewerk en de schotels voor het vleesch en het brood en de koukousson. Van wol en kameelgaren of uit de vezels van den palmboom vlechten zij koorden, zij snijden de groote houten zadels voor de kameelen, ja vervaardigen zelfs de paardendekens en de ruwe zakken voor het graan en de tarwe.

't Is inderdaad een opmerkelijk schouwspel den Arabier van aanzienlijke geboorte, of het opperhoofd van een dorp, bij de

zijnen te zien terugkomen. Nauwelijks heeft hij zijn tent bereikt, of een enkel woord van zijn lippen is voldoende om drie of vier dier jonge, onzindelijke, doch soms niet onbevallige Arabische vrouwen, naar buiten te doen stormen. Onmiddellijk grijpen zij het paard bij de teugels, houden den stijgbeugel vast, en ontdoen hun heer en meester van zijne wapenen, terwijl zij zijne hand, den zoom van zijn burnou of zijne voeten kussen. Zelden ziet men in de Sahara hierop eenige uitzondering. Ieder woord van den man is een bevel voor zijne vrouwen, die zijn eigendom zijn. Zij behooren hem wettig toe, hij gebiedt over haar leven en dood, en zij dienen slechts tot bevrediging zijner hartstochten en het verrichten van den zwaarsten arbeid. Maar de Profeet heeft 't immers ook gezegd: God schiep de vrouw en het paard, tot vermaak en gemak van den man!

Dat onder zulke omstandigheden echtbreuk en zedeloosheid dagelijks plaats hebben, is onvermijdelijk. De meest geliefkoosde bezigheid der Arabische vrouw bestaat dan ook in het aanknoopen van ongeoorloofde liefdesbetrekkingen, hoe gevaarlijk die ook zijn, zoowel voor den minnaar als voor de jonge vrouw. Want de Arabier is wantrouwend en jaloersch, en wordt het geheim der ontrouw ontdekt, dan zijn beide doorgaans verloren. Meestal tracht de minnaar bij afwezigheid van den echtgenoot, of als hij weet dat deze zich na middernacht in zijn eigen vertrek begeven heeft, aan zijne geliefde een bezoek te brengen. Dikwijls geschiedt dat in tegenwoordigheid der andere echtgenooten, en toch wordt het geheim slechts zeer zelden ontdekt; want er bestaat bijna geen voorbeeld van dat de Arabische vrouwen elkander verraden hebben.

Dat de kinderliefde bij de nomadische stammen der Sahara dan ook niet groot is, bewijze de ervaring van den Franschen reiziger Zaccone in een dorp, zuidelijk van Biskra gelegen. De zoon van een aanzienlijke weduwe werd er op diefstal betrapt, en op staanden voet doorschoten. Zijne moeder eischte van den moordenaar schadevergoeding, en werd daarin krachtig ondersteund door al hare bloedverwanten. Beide partijen trachtten zich te verstaan, en toen de vader van deze duizend francs bood was onmiddellijk het antwoord der oude vrouw: ‘Doe er nog honderd bij, Ahmed, en wij zullen over de zaak niet meer spreken!’

De Arabier der woestijn is in den regel van een krachtige

en goed gebouwde gestalte, eer groot dan klein, doch schraal en gespierd. Zijn door de zon geschroeide huid heeft een lichtbruine kleur aangenomen. Door zijn ijzersterk gestel, is hij tegen de in het slechte jaargetijde zoo veelvuldig voorkomende temperatuurveranderingen volkomen bestand. De grootste vijand in de noordelijke Sahara is de koorts, welke dikwerf vreeselijke verwoestingen aanricht, en niet zelden epidemisch geheele stammen aantast. In het jaar 1869 woedde zij in den omtrek van Lagkouath, en in het zuiden van Oran, met zulk een hevigheid, dat enkele dorpen en oasen als uitgestorven en er geene handen genoeg waren, om het aantal lijken te begraven. Ter eere der Fransche regeering zij 't gezegd, dat zij alles deed om de ziekte te stuiten. De opperhoofden der verschillende stammen moesten de maatregelen ter bevordering der hygiène, als wet afkondigen; militaire doctoren werden beschikbaar gesteld, en alle geneesmiddelen kosteloos verstrekt. Zonderling genoeg echter, heeft de Arabier een sterk vooroordeel tegen het gebruik der kinine, en niet dan met groote moeite en eerst toen de dood een aantal offers geëischt had, waren de lijders tot het innemen van dit geneesmiddel te bewegen.

In het jaar 1871 kampeerden Fransche troepen, onder den kolonel de Lammerz, te Ksar-el-Hairan, twee en dertig kilometers van Laghouath verwijderd. Halverwege eerstgenoemd dorp en Laghouath, bevindt zich een kleine oase, la Safia genaamd, alwaar de koorts reeds een derde der bevolking ten grave had gesleept. Het was een akelig schouwspel, mannen en vrouwen, in de kracht van het leven, zich als geraamten door de doodsche en nauwe straten te zien voortsleepen, terwijl een enkele opslag der diep in het hoofd liggende oogen, waaruit de koortsgloed u tegenblonk, voldoende was om te beseffen, welke verwoestingen de ziekte naar lichaam en geest op den lijder oefent. De kaïd der oase, een vrij ontwikkeld man, had bij den militairen geneeskundigen dienst hulp gezocht en gevonden, en twee doctoren verstrekten dagelijks aan deze ongelukkigen de noodige geneesmiddelen. De lijders waren in één gebouw, tot dat doel ingeruimd, bijeengebracht, doch vele stierven onder de oogen der geneesheeren, zonder de hun aangebeden medicijn te hebben willen gebruiken.

Eene tweede kwaal, waaraan vooral de Bedouïnenstammen onderhevig zijn, is de oogziekte. De Arabier bezit doorgaans een zeer scherp gezicht. Wanneer op verren afstand een kudde

graast en het ongeoefend oog van den Europeaan nauwelijks iets bespeurt, zal zijn gids hem weten te zeggen of het kameelen dan wel schapen of lammeren zijn. Kleuren vooral onderscheidt hij op een grooten afstand, en de roode mantels der spahis hebben de opstandelingen meermalen voor tuchtiging behoed. Aan de Arabische spionnen ontgaat niets, het zijn de ware speurhonden uit Cooper's romans, en bij een eenigszins ernstigen strijd met oproerige stammen, komt de geheele verkenningsdienst op de ongeregelde ruiterij neder. Toch zijn de gevallen van oogziekte in de Sahara menigvuldig. De brandende stofwolken, de weerkaatsing der felle zonnestralen, de vootdurende hitte, maar vooral het gemis van water en de daardoor ontstane onreinheid veroorzaken verzwering en ontsteking, welke bij gebrek aan geneeskundige hulp spoedig een ernstig aanzien verkrijgt. In enkele streken is dan ook het aantal van hen die slechts één oog bezitten en dat der geheel blinden, altijd naar verhouding der bevolking, zeer groot.

De Arabier heeft in zijn jeugd meestal zeer fraaie en sneeuwwitte tanden, maar ook deze bederven spoedig, want de dadel welke bijna uitsluitend zijn voedsel uitmaakt, tast het gebit hevig aan. Lijders aan kies- en tandpijn vindt men in de ksourus bij honderden, en de kwakzalvers uit den Tell welke zich hier zijn komen vestigen, maken uitmuntende zaken. Gelukkig echter indien er nog zulk een persoon aanwezig is, zoodat men niet in nog ruwer handen valt. Bij de Chamba's, zegt de generaal Daumas, wordt meestal de hulp van den hoefsmid ingeroepen. Dat diens instrumenten echter den lijder hevig martelen en soms een gedeelte van het kakebeen verbrijzelen of van het tandvleesch afscheuren, is natuurlijk.

Deze, en de voet- en beenwonden, die men dikwerf bij den man uit de lagere volksklasse aantreft, zijn de meest gevreesde kwalen in de Sahara. In den zomer is het zand echter zoo brandend heet, dat het gaan blootvoets er onmogelijk wordt en daarenboven gevaarlijk, omdat de hoornadder er verre van zeldzaam en haar beet doodelijk is. Ten einde zich hiertegen te vrijwaren, dragen de Arabieren een soort van halve laarzen, welke bij de opperhoofden tot boven de knie reiken en een purperroode kleur hebben. De man uit de lagere volksklasse is een onvermoeide wandelaar, en bij sommige stammen heeft men koeriers, die de berichten overbrengen en daarvan een broodwinning maken. Deze leggen den dubbelen afstand of van

een gewoon voetganger en bezigen een soort van draf, dien men den hondengang noemt. Gewoonlijk ontvangt hij niet meer dan een frank voor iedere tien of twaalf mijlen, en dan nog is het tarief hoog. Met groote spaarzaamheid echter maakt men van deze kouriers gebruik, en alleen wanneer het bericht zeer dringend is roept men hun hulp in, want de ruiters der Larba's, der Ouled-naïl, der Ouled-Sidi-Cheikh en andere in de woestijn zwervende Bedouïnen laten zich door hunne broeders der oasen duur betalen.

Drie stammen behooren tot de machtigsten, in het tot nu toe aan de Franschen onderworpen gebied. Zoo telt de goum der Larba's alleen bij de duizend ruiters, van welke men gevoegelijk kan zeggen dat ieder man een ruiter is. De liefde voor het paard schijnt van geslacht tot geslacht in het Arabisch bloed te zijn voortgeplant, en de Arabieren besteden veel zorg wordt aan de opvoeding, de verbetering en de behoeften van het paardenras. Het is hun kostbaarste bezitting; geen Arabier die niet altijd denkt aan de vervulling der prophetie van Abd-el-Kader: ‘Er zal een dag komen, waarop alle ruiters zich als één man zullen vereenigen; de aarde zal daveren onder den dreun der hoefslagen, en aan u zal de eer te beurt vallen de ongeloovigen te verdelgen en in zee te werpen.’

‘Toen God het paard wilde scheppen,’ aldus verkondigen de Âoulâmas in hunne dichterlijke taal, zeide hij tot den wind:

‘Ik zal uit u een wezen doen geboren worden, dat de schrik van den ongeloovige zijn zal; ik zal het bestemmen voor diegenen welke mij dienen,’ en hij schiep de merrie en zeide tot haar:

‘Ik heb u zonder evenbeeld geschapen, en boven alle andere dieren gesteld, gij zult mijne vijanden vernietigen; de goederen der wereld zal ik tusschen uwe oogen plaatsen, en overal zult gij gelukkig zijn, want ik heb vriendschap en genegenheid in het hart van uwen meester gegrift. Zonder vleugelen zult gij vliegen en mijnen wil verkondigen, want in voor- en tegenspoed, bij den aanval of bij den aftocht, zal ik op uwen rug slechts mannen plaatsen die mij eerbiedigen, die mij dienen en aanbidden.’

In den stam der Ouled-Sidi-Cheikh, een der oorlogszuchtigsten in het zuiden der provincie Oran, wordt ieder jaar de herinnering aan een wonder gevierd, dat aldaar eenige eeuwen geleden gebeurd is. De sage, te lang om hier mede te deelen, is langzamerhand op andere stammen overgegaan en

populair geworden. Waarschijnlijk is zij door een invloedrijken marabout of door een der tolba's uitgestrooid, om aan den vijandigen geest jegens de Turksche overheerschers nieuw voedsel te geven. In de Hadites of boeken van den Propheet, welke evenveel gezag genieten als de Koran, staat:

Het paard is uw leven, uw geluk, uw rijkdom en uw geloof.

De goederen dezer wereld zullen tot aan den jongsten dag verbonden zijn aan de manen, welke tusschen de oogen uwer paarden hangen.

Het doel van deze woorden, ze mogen al dan niet van Mohammed wezen, om de Muzelmansche en Arabische ruiterij tot den eersten rang te verheffen, is voorzeker bereikt. De zware verliezen echter, welke de zwervende stammen in hunne voortdurende oorlogen tegen de Fransche troepen, en vooral in de laatste jaren van den strijd tusschen deze en Abd-el-Kader hebben geleden, kunnen zij niet meer te boven komen.

Het aantal paarden neemt jaarlijks af, honderden worden op de groote markten in den Tell aangevoerd en door de remonte naar Frankrijk opgezonden, en voorzagen vóór den oorlog van 1870 in de behoefte van bijna de helft der kavalerie. Wel bestaat bij sommige onafhankelijke stammen nog de bepaling, welke iederen Arabier met eene zware geldboete dreigt die een paard aan een Christen te koop biedt, als overblijfsel eener oude wet, en werd ze nog onder Abd-el-Kader streng gehandhaafd, maar thans is zij nagenoeg buiten werking.

De avonturiers der Sahara, welke dagen en weken ver van hun stam ronddolen, meestal om te jagen maar soms ook met minder onschuldige bedoelingen, zijn op den huidigen dag nog het eenig overgebleven type van den onafhankelijken Arabier, den afstammeling van Sidi Omar, den Arabier van vóór de Fransche overheersching, en den doodvijand der Turken. Hij en die half zwervende troubadours zijn overal welkom, en genieten een onbeperkte gastvrijheid. Zij zijn gewoonlijk uitmuntende ruiters en paardenkenners, en dikwerf treft men hen op de groote markten in den Tell aan.

Over het algemeen is het gehalte der paarden beter in de Sahara dan in het noorden, omdat de Arabier der woestijn de goede verzorging van zijn paard als een plicht beschouwt, hem door den godsdienst voorgeschreven. De Cheiks, die oude patriarchen, voor welke het volk een bijzonderen eerbied koestert, en die om hun ondervinding, hun wijsheid en hun gastvrijheid

bekend staan, voegen soms nog aan de openbare gebeden de les van Sidi Omar toe:

‘Hebt uwe paarden lief, en verzorgt ze, zij hebben aanspraak op uwe vriendschap, doet zulks ter eere van God en den Propheet, indien gij niet wilt dat het u eenmaal berouwen zal.’

Zelfs de heilige die van de gaven der geloovigen leeft, gebeden opzegt, en amuletten vervaardigd of talismans schrijft, zeide eenmaal:

Het paradijs hier beneden vindt men op den rug van een paard.

In het doorbladeren der boeken en ziende dat er geene luisterende ooren in den omtrek waren, voegde hij er echter bij, zegt Daumas:

‘In het gezelschap eener schoone vrouw.’

De Bedouïnen gebruiken hunne paarden uitsluitend op de jacht of in den krijg. Bij sommige stammen is het onder verbeurte eener zware geldboete verboden, een paard voor den ploeg te spannen, uit te leenen of te verkoopen. Opmerkelijk is het zeker, van hoe weinig het paard der Sahara bestaan kan. Het trotseert honger en dorst en is tegen de veelvuldige temperatuurveranderingen en alle ontberingen bestand, welke het op de zwerftochten van zijnen meester zoo dikwerf moet doorstaan.

Wie zal mij na mijnen dood beweenen? zoo zingt een hunner dichters:

‘Mijn degen misschien of mijne lans uit Boudaïna, maar zeker het meest mijn vurige schimmel als hij met hangende teugels naast mij zal staan, en de dood hem den meester zal ontnomen hebben, wiens hand hem voedsel en drinken gaf.

De dichtkunst, vindt zeker in geen land ter wereld meer beoefenaars, dan bij den zwervenden woestijnbewoner. Teder Arabier is min of meer poëet, waarschijnlijk door zijne levenswijze en het land dat hij bewoont.

Hunne gedichten behandelen meestal de gelief koosde onderwerpen van den oorlog en van de jacht, soms de heldendaden der voorouders, alles echter overtogen met een godsdienstig waas. Weinige zijn schoon te noemen. Ofschoon krachtig en soms ook niet zonder melodie, heerscht er echter te veel eentoonigheid in en dikwerf gebrek aan versmaat. Daarbij wordt de beeldspraak, welke de Arabier zich zelfs in het dagelijksch leven zoo eigen gemaakt heeft, in de poësie al te ver gedreven.

Dikwijls heb ik naar een dier zwervende troubadours geluis-

terd, wanneer ze met een tamboerijn en begeleid door een fluitspeler, geheel Algerie doorkruisen, en hun stem zoowel in de verre oase als in de straten der hoofdstad klonk. In hun gezang is iets eigenaardigs weemoedigs, 'tgeen aan de dagen van vroegere grootheid herinnert, toen ook zij bij hunne landgenooten in zoo hoog aanzien stonden en een ruim bestaan vonden. En thans? Men behoeft slechts een blik op hen te werpen om tot de overtuiging te komen, dat zij het weinig beter dan de bedelaars hebben:

> Disant que l'art des vers, est un art infertile,
> Que la pauvreté suit.'

Zelden treft men hen dan ook meer in de steden aan; zij keeren bijna allen naar de Sahara terug, alwaar zij overal welkom zijn. Mannen en vrouwen brengen daar dikwerf een groot gedeelte van den nacht buiten hunne tenten door, om te luisteren naar de geïmproviseerde liederen dier zangers.

Dat sommige hunner verzen niet geheel van verdienste ontbloot zijn, bewijst de lofrede op de woestijn en op het leven van den zwervenden Arabier, door een hunner gezongen, en waarvan de generaal Daumas eene vertaling heeft geleverd, waarvan het volgende gedeelte tot proef verstrekke:

> Gloire à Dieu!
> O toi qui prends la défense du hader
> Et qui condamnes l'amour du
> Bedouin, pour ses horizons sans limites,
> Est-ce la légèreté que tu reproches à nos tentes?
> N'as-tu d'éloges que pour des maisons de pierre et de boue?
> 'Si tu savais les secrets du désert tu penserais comme moi',
> Mais tu ignores, et l'ignorance est la mère du mal.
>
> Si tu t'étois éveillé au milieu du Sahara,
> Si tes pieds avaient foulé ce tapis de sable
> Parsemé de fleurs semblables à des perles,
> Tu aurais admiré nos plantes,
> L'étrange variété de leurs teintes,
> Leur grâce, leur parfum délicieux;
> Tu aurais respiré ce souffle embaumé qui double la vie
> Car il n'a point passé sur l'impureté des villes.

Si sortant d'une nuit splendide
Rafraîchie par une abondante rosée,
Du hant d'un merkeb[1],
Tu aurais étendu tes regards autour de toi,
Tu aurais vu au loin, et de toutes parts, des troupes d'animaux sauvages,
Broutant les broussailles parfumées.
A cette heure, tout chagrin eût fui devant toi;
Une joie abondante eût rempli ton âme.

Achtereenvolgens beschrijft de dichter nu den avondstond en een nacht in de woestijn, de jacht en den strijd met de Touaregs, en zegt ten slotte:

Chaque jour sur un campement nouveau, pur de toute souillure,
Nous dressons nos tentes, par groupes arrondis;
La terre en est couverte, comme le firmament d'étoiles,
Les anciens ont dit, ils ne sont plus, mais nos pères nous l'ont répété.
Ils sont encore, et nous disons comme eux,
Deux choses sont belles en ce monde
Les beaux vers et les belles tentes.
⇏p;
Nous ne souffrons point l'affront de l'injuste, nous le laissons, lui et sa terre,
Le véritable honneur est dans la vie du nomade,
Si le contact du voisin nous gêne,
Nous nous éloignons; ui lui ni nous n'avons à nous plaindre,
Que pourrais-tu reprocher au Bédouin?
Son amour pour la gloire, et sa liberalité qui ne connaît pas de bornes.
Car sous sa tente, le feu de l'hospitalité luit pour le voyageur;
Et il y trouve, quel qu'il soit, un abri contre la faim et la misère.

Les temps ont dit: La salubrité du Sahara
Toute maladie, toute infirmité n'habite que sous le toit des villes.
Au Sahara, celui que le fer n'a point moissonné voit des jours sans limites.
Nos vieillards sont les aînés de tous les hommes.

Toen Abd-el-Kader in 1839 op nieuw de wapenen tegen de Franschen opvatte, was de geestdrift door geheel Algerie ontzachelijk groot. Ruim 15,000 goed uitgeruste ruiters, wachtten

1 Heuvel.

slechts op een teeken van hem, om zich aan te sluiten bij den aanvoerder die een laatste poging ging wagen - en die ook vast besloten had, zoo luidde eene opgewonde proclamatie aan de bevolking, - om de Christenen te verdelgen, of zich onder de puinhoopen der laatste moskee te doen begraven.

Aan ieder ruiter werd een dubbel aandeel in den buit toegezegd; want het was hoofdzakelijk van zijne talrijke kavalerie, dat de Emir de schoonste verwachtingen koesterde. Een nieuwe taktiek, moest in het open veld de tot dusver gevolgde vervangen. Voorafgegaan door een lichte bedekking tirailleurs, was aan de Arabische ruiterij de zware taak opgedragen om de vijandelijke infanterie te vernietigen; daartoe werd aan de onderbevelhebbers, aan de khalifas en aghas aanbevolen den aanval te doen op het oogenblik, dat de vijandelijke infanterie hare geweren herlaadde.

Nog was het vrede, en ofschoon de bevolking zich overal tot den strijd gereed maakte, bleven de Fransche bevelhebbers de gebeurtenissen toch lijdelijk aanzien. Misschien ook zagen zij met vreugde den opstand uitbreken, die aan het leger nieuwe lauweren moest verschaffen. De Arabieren maakten van hunne plannen ook geen geheim, want zij waren vol vertrouwen. En hoe weinig zij zich meer om het Fransche gezag bekreunden, blijkt uit hetgeen te Maskara, alwaar Abd-el-Kader een zegevierenden intocht zoude houden, voorviel.

Iederen dag, zoo zegt de generaal Daumas, toen nog kapitein bij het 2^{e} regiment Afrikaansche jagers, werd de heilige oorlog openlijk van den minaret der moskee gepredikt; alle weêrbare mannen werden opgeroepen om in den wapenhandel geoefend te worden, en als deze ongeregelde infanterie in het Arabische kwartier afgedankt werd, sprak de Agha, die het bevel voerde, de volgende woorden:

‘Luistert, gij allen, die de wapenen voor onze heilige zaak opvat, want het uur der vergelding heeft geslagen.

Herinnert u, dat de dood op het slagveld, het leven hier namaals is.

Bidt, opdat God onzen Heer en Meester den Sultan Sid-el-Hadj Abd-el-Kader doe zegepralen.’

Ontelbaar waren de gedichten op den Emir vervaardigd, en van den Tell tot in de woestijn vond de geestdrift weerklank in populaire verzen en liederen, van welke er velen nog heden ten dage bekend zijn.

‘Oorlog, wij willen oorlog,’ zoo klonk het krijgsgeschrei der Kabijlen, wat belet ons om de Christenen te verdrijven?

Wij hebben infanterie en geschut, even goed als onze vijanden, maar wij hebben eene ruiterij, die ontelbaar en oneindig beter is.

God roept ons op, tot den strijd!

Welaan dan, den oorlog, wij willen oorlog!

De haat jegens den Christen, is de kostbaarste erfenis onzer vaderen.

‘En wij zullen die erfenis onzer vaderen aanvaarden.’

Bij zulk een stemming der gemoederen was er slechts een enkele vonk noodig, om de vlam te doen uitbarsten. En toch, hoewel een voorwendsel tot den aanval zoo licht te vinden scheen, moest de Emir evenwel, zonderling genoeg, meer dan eene maand daarop wachten. Eindelijk echter vond hij het, in den marsch eener Fransche kolonne van Constantine naar Algiers. Den 15^{den} October 1839 deed Abd-el-Kader, aan het hoofd van eenige duizend ruiters en manschappen, zijn zegevierenden intocht te Maskara, te midden van eene dweepzieke bevolking, en eenige dagen later kondigde een afgezant van den Emir, als ware het de oorlogsverklaring eener Europeesche mogendheid, den maarschalk Valleé plechtig het hervatten der vijandelijkheden aan.

Acht jaren later was aan al deze droombeelden den bodem ingeslagen, en bleef er voor den Arabier niets over dan zich op nieuw aan het Fransche gezag te onderwerpen. Reeds in December 1840 was de onde en afgeleefde maarschalk Valleé door den voortvarenden Bugeaud vervangen, waarop in 1841 de vermeestering van Tagdempt, Boghar, Thaza en Saida plaats vond. Verschillende khalifas werden geslagen, Msilah en Zamorah bezet, en eindelijk ook Maskara, naar men wil na eene vrij dappere verdediging, overgegeven. In 1842 volgde Sebdou, toen reeds de laatste schuilplaats van den Emir, en werd de stam der Hachems, eene der machtigste, onderworpen en Tebessa bezet; in 1843 had het gevecht te Taguin plaats, alwaar de hertog van Aumale het smalah van Abd-el-Kader overviel en den Emir noodzaakte naar Marokko te wijken; in 1844 gaven Batna, Biskra en Dellys zich over, werd de oorlog aan Marokko verklaard en volgden het bombardement van Tanger en de vermeestering van Mogador door den prins van Joinville op den 15 Augustus. Daags te voren, had de maarschalk Bugeaud die

schitterende overwinning behaald, waaraan de Franschen den naam van ‘slag van Isly’ gegeven hebben. Een korte wapenstilstand volgde nu, maar weldra greep de bevolking in den Dahra en den Aures op nieuw naar de wapenen. Ditmaal waren het de kolonels St. Arnaud en Pélissier en de generaal Bedeau, welke den meesten roem inoogsten. Ook Abd-el-Kader keerde, met nieuwe hoop bezield, terug. Het garnizoen van Djemma-Ghazouat werd gedeeltelijk in hinderlaag gelokt en vermoord, en vele stammen staken de vaan des opstands weder op. Maar reeds in het begin van 1846 onderwierpen zich de Ouled-Nail, de Beni-Isser en anderen, en werd de Emir voor de tweede maal genoodzaakt naar Marokko de wijk te nemen, alwaar hij de Fransche krijgsgevangenen om het leven liet brengen. Eindelijk had in 1847 de veldtocht tegen Groot-Kabijlie plaats; de stammen tusschen Bougië en Setif werden ten onder gebracht, en Abd-el-Kader moest zich aan den generaal Lamoricière overgeven. En toen vijf jaren later Laghouat, op de grenzen der Sahara, door den generaal Pélissier bestormd (1852) en deze en andere oasen bezet werden, was de kiem gelegd tot die vele en kostbare expeditiën in de woestijn, welke zoo weinig vrucht hebben gedragen.

Deze reeks van wapenfeiten zijn hier met opzet aangehaald zoo als zij in de geschiedenis staan opgeteekend, omdat het tijdperk van 1839 tot 1852 voor het Afrikaansche leger die opkomende zon was, welke in den oorlog van 1859 haar hoogsten glans bereikte en die op de slagvelden van 1870 zoo bloedrood zou ondergaan. Uit een geschiedkundig en militair, maar vooral uit een waarheidlievend oogpunt beschouwd, zouden deze gebeurtenissen misschien niet alleen in een geheel ander daglicht verschijnen, maar ook veel te voorschijn brengen 't geen tot heden toe verborgen bleef. De vraag zou dan kunnen rijzen: hadden de Fransche bevelhebbers er geen belang bij den opstand slepende te houden, omdat die hun niet anders dan eer, roem en voordeel aanbracht? Was het niet een gulden tijd, toen sierlijke bulletins de eene overwinning na de andere verkondigden, en geheel Europa den blik gericht hield naar gene zijde der Middellandsche Zee, weinig vermoedende dat er ook komediespel onder schuilen mocht, omdat 't immers maar aan hoogst enkelen gegund was achter de schermen te gluren?

In October 1871 brak eene kleine Fransche troepen-kolonne van Djellfa, in het zuiden der provincie Algiers op, met het

doel om tot El-Goléa, in het hart der woestijn door te dringen. Gedurende de zeven achtereenvolgende maanden, welke de schrijver dezer regelen daar in de gelederen der Fransch-Afrikaansche troepen doorbracht, heeft hij ruimschoots de gelegenheid gehad deze te leeren kennen en gade te slaan. En 't is op grond zijner ervaring als hij 't betreurt, dat een leger, waarin zoo vele goede elementen toen aanwezig waren en nog steeds zijn, niet die degelijke hervorming ondergaat welke het zoozeer noodig heeft maar waarin eene regeering op on vergeeflijke wijze nalatig blijft, die voor zulk een taak reeds tot een te laag peil gezonken is. De oorlog van 1870 heeft zulke harde slagen aan Frankrijk en het leger toegebracht; de lessen, toen ontvangen, zijn zoo ernstig geweest, en het noodlot heeft het arme volk zoo onverbiddelijk vervolgd, dat de gevolgen ten slotte wel heilzaam moesten worden, tot verbetering van het leger. Immers reeds door schade en schande moest men wijs geworden zijn. En wat is er toch tot nu toe door de Fransche regeering gedaan? 't Is waar, eenige maanden na den oorlog werd de nieuwe legerwet en de algemeene dienstplicht door de Nationale Vergadering aangenomen, de infanterie is op 144 regimenten gebracht, de kavalerie tot 74 regimenten vermeerderd, en eene talrijke artillerie van het beste vèrdragende achterlaadgeschut, zal die strijdkrachten bij een nieuwen oorlog steunen. Toch kunnen deze massa's nooit een krachtig geheel vormen; want aan het Fransche leger ontbreken twee eigenschappen welke onontbeerlijk zijn, namelijk krijgstucht en zelfvertrouwen, en tot op den huidigen dag is door de regeering weinig of niets gedaan, om daarin te voorzien. Eén enkele blik op dat leger is voldoende, om daarvan overtuigd te worden. In het Fransche leger oordeelt en veroordeelt een ieder eigenmachtig, zoowel de officieren hunne chefs, als de soldaten hunne officieren. Er heerscht een geest van ontevredenheid en verzet tegen zijne meerderen, welke niet anders dan verderfelijk kan werken. Men ondervindt dat overal waar het leger zich bevindt, in de garnizoenen van het noorden van Frankrijk evenzeer, als aan de uiterste grensposten in Algerie.

Gemis aan zelfvertrouwen, spruit voort uit onkunde en zedebederf. En wanneer opper- en hoofdofficieren daarvan het voorbeeld geven, wat kan dan van den subalternen officier, laat staan van den minderen militair, verwacht worden? Weinig of niets is er door de regeering beproefd om dat euvel uit te roeien, ja veeleer heeft zij de verbittering en het misnoegen nog op-

gewekt, door het in hun rang handhaven van die officieren welke in den laatsten oorlog doorslaande bewijzen van onbekwaamheid en zorgeloosheid gegeven hebben. Van den bevelvoerenden generaal af tot aan den jongsten luitenant toe, heeft men hiermede de hand gelicht, men denke slechts aan de aanvoerders te Spicheren, te Beaumont en aan sommige generaals in en om Metz, zonder van later tijd te willen spreken. Reeds in den Italiaanschen veldtocht hebben zich gevallen van plichtverzuim in het Fransche leger voorgedaan, maar in de bedwelming der zegepraal sloeg men er geen acht op. En thans? kunnen zulke bevelhebbers met het oog op een toekomstigen oorlog vertrouwen aan hunne onderhoorigen inboezemen? Herhaaldelijk zijn dergelijke beschuldigingen tegen opper- en hoofd-officieren ingebracht, beschuldigingen waarbij de feiten werden aangevoerd en die dus niet op lossen grond berustten, maar zij werden, even als onder het keizerrijk, door invloedrijke personen gesmoord. En toen de publieke opinione eindelijk wel dwong om voldoening te geven aan hare zoo luide en billijke klachten, boette slechts één enkele der hoofdschuldigen voor alle anderen.

Nog levendig staat het mij voor den geest, hoe bij het bericht der bevordering van zekeren kolonel tot brigade-generaal, een kreet van verontwaardiging onder de op de plaats aanwezige officieren opging. Geen wonder ook, want door een overhaasten terugtocht had hij in den slag van Artenay (4 Dee. 70) een aanvankelijk behaald voordeel, in een volslagen nederlaag doen verkeeren.

Het aanstellen en bevorderen van eenige duizende officieren, in verschillende rangen, door een tijdelijk bewind, toen een advokaat zich aan het hoofd der regeering had geplaatst, was een maatregel, onvermijdelijk door de rampen van den oorlog. Maar toen de verkozenen ook na den vrede in hun nieuwen rang gehandhaafd werden, was de ontevredenheid daarover algemeen bij het gros des legers, dat in harde krijgsgevangenschap gezucht had, en den eersten en bloedigsten schok des vijands met zooveel dapperheid doorstond. De officieren die aan de Loire, in het leger van Bourbaki of van Faidherbe tegen de Duitschers streden, waren bijna allen opgekomen uit de mindere rangen van het oude staande leger, of uit vrijwilligers. Voor het meerendeel hadden zij een snelle bevordering gemaakt, en stonden dikwerf nà den vrede boven hunne wapenbroeders, die op de slagvelden van Weissenbrug, Froschweiler en Sedan

of in de veldslagen vóór en om Metz, hun leven hadden veil gehad. Wel heeft de regeering eene commissie (commission de révision des grades) ingesteld, en aan haar opgedragen alle benoemingen te herzien, doch deze maatregel was even ondoelmatig als onuitvoerbaar. Ze heeft dan ook slechts kunnen strekken om de ontevredenheid te vermeerderen en het Fransche leger in twee vijandige partijen te splitsen.

Het zedenbederf was in de laatste jaren van het keizerrijk, vooral in het Afrikaansche leger, op onheilspellende wijze toegenomen. Uitgaande van de hoogere rangen en de Bureau's-Arabes maakte het spoedig zulke snelle vorderingen, dat de schandelijkste tooneelen ongestraft konden plaats grijpen. Onder de Republiek is daarin weinig verbetering te bespeuren. Zoo werd nog in 1871 een der op dit gebied meest befaamde hoofd-officieren, tot bevelhebber benoemd eener expeditionaire kolonne! Dáár waar men onmachtig is het kwand te keeren, dient men het toch zooveel mogelijk te verbergen. Pleitte eene keuze als de hier bedoelde weinig voor de kieschheid, erger nog is het dergelijke personen niet zorgvuldig te onttrekken aan het oog van den vreemdeling. Welk een heillooze invloed ook moet het voorbeeld oefenen dergelijke personen zelfstandig te laten optreden aan het hoofd van troepen, die toch reeds maar al te geneigd zijn om het slechte voorbeeld, hun door hunne meerderen gegeven, te volgen.

Eéne eigenschap, ja een groote deugd, kan men aan het Afrikaansche legger echter niet ontzeggen, en dat is ongekende dapperheid. Vooral de regimenten Algerijnsche tirailleurs of turco's en zouaven, hebben hiervan in den laatsten oorlog voldingende bewijzen gegeven. Wat de eersten betreft, reeds vóór het uitbreken van den oorlog en gedurende den loop daarvan, werden zij door de Duitschers als wilden en monsters van wreedheid afgeschilderd. Die aantijging is zeer overdreven. De turco is van natuur dapper, goedhartig en gehecht aan zijne officieren; en de wreedheden welke hij op de slagvelden van 1870 bedreven mag hebben, hadden de Duitsche maar vooral de Beiersche troepen, grootendeels aan zich zelven te wijten. Trouwens, vooral de laatstgenoemden hebben zich juist op dit gebied, een alles behalve gunstigen naam verworven.

Een voorbeeld slechts van de dapperheid waarmede die troepen gestreden hebben. Het 1^{e} regiment tirailleurs, ter sterkte van 3200 man uitgetrokken, telde slechts 600 man toen het wederkeerde;

van het 3e batn. van genoemd regiment werden van de 32 officieren 27 gedood of gewond, sneuvelden alle kapiteins en alle sergeantmajoors. Het 2e regiment zouaven, werd in den slag van Froschweiler letterlijk verpletterd, en hield gansch alleen en gedurende geruimen tijd, eene geheele Duitsche divisie tegen. Terecht bracht dan ook in de zitting der Nationale Vergadering van den 18den Januari jl., bij de behandeling der wet op de kaders, graaf Bastard aan deze troepen eene welverdiende hulde, en voegde hij aan een afgevaardigde, die op de aanzienlijke kosten van onderhoud dezer regimenten wees, de woorden toe: dat men het bloed van den soldaat, die zich vrijwillig aanbiedt om in tijden van gevaar voor de onafhankelijkheid des lands te strijden, niet te duur kon betalen. En is dan het feit onbekend, dat van het geheele Fransche leger juist de turcos de eenige troepen geweest zijn welke de krijgstucht, in het treurig overschot hunner regimenten, tot het laatste oogenblik toe ongeschonden bewaard hebben?

Het voorstel der regeering om deze Afrikaansche regimenten met één te vermeerderen en alzoo op vier te brengen, vond dan ook bij de meerderheid der afgevaardigden bijval, te eerder, omdat in den laatsten tijd het aantal vrijwilligers in de provinciën Algiers en Constantine zoo groot is, dat twee regimenten reeds niet meer voldoende zijn om hen in te lijven.

Maar in de zitting van denzelfden dag werd door de regeering nog een ander ontwerp ingediend, dat van meer gewicht was. Het gold namelijk het aanstellen van een tweeden kapitein (capitaine en second) bij iedere kompagnie infanterie, een maatregel waarvan men zich de beste uitkomsten beloofde, maar die de zwakke zijde van het Fransch Afrikaansche leger weder duidelijk heeft aangetoond. Het artikel der wet luidde woordelijk: A l'exception des compagnies de discipline, chacune des compagnies des corps d'infanterie comptera un capitaine commandant et un capitaine en second.

In de namiddagzitting verhief echter de afgevaardigde Margaine met ernst en nadruk zijne stem tegen het ontwerp, en in eene welsprekende redevoering wees hij op alle nadeelen welke de goedkeuring van het artikel na zich slepen zoude.

In een leger als het Fransche, waar tusschen de subalterne-officiersrangen reeds weinig afscheiding bestaat, had men er naar moeten streven den afstand grooter te maken; thans geschiedt juist het tegenovergestelde. Door het aanstellen van een

tweeden kapitein, wordt de overgang tusschen den luitenant- en kapiteinsrang nog geringer, en de eerste zal zich niet veel minder dan deze beschouwen. Onvermijdelijk, zegt de heer Margaine, zullen er in ons leger tusschen de beide kapiteins dikwerf geschillen ontstaan. Een onaangename verhouding indien niet erger, zal daarvan het gevolg wezen, en dit alles ten aanzien en ten overstaan der troepen, op welke zulks een alles behalve gunstigen invloed. zal oefenen. In hoogere rangen, zoo als tusschen den kolonel en den luitenant-kolonel, moge dit minder zichtbaar wezen, hier zal de krijgstucht er onder lijden. Wat ook zal, zoo vervolgt de spreker, in tijd van vrede de werkkring zijn van twee kapiteins bij ééne kompagnie infanterie, welke niet meer dan 90 man telt? Zij zal niet veel te beteekenen hebben: en de kapitein die het bevel voert en volgens zijne eigene inzichten handelt, zal waarschijnlijk zijn jongeren collega niet eens raadplegen. Men zal dus dikwerf in kleine garnizoensteden een vijftiental kapitiens bij elkander zien, die niets doen. Indien de sterkte aan officieren te gering is, waarom deze dan niet met een luitenant vermeerderd. Ten slotte, zeg ik u, de kommandant der kompagnie zal den tweeden kapitein regeeren, hetgeen verkeerd is, of door hem geregeerd worden, hetgeen nog erger zal zijn, en uw geheele maatregel zal tot niets anders leiden, dan om aan de koffiehuizen twee duizend nieuwe bezoekers te bezorgen.

Generaal Charenton, als rapporteur. en generaal Billot, verdedigden het regeerings-ontwerp slechts flauw. Eerstgenoemde wees op de kavalerie, waar ook bij elk eskadron twee kapiteins waren, welk voorbeeld hier echter niet opging. Niet alleen is daar de getalsterkte grooter, maar behalve de 126 manschappen zijn er nog 156 paarden te verzorgen. 't Was niet raadzaam, zeide eerstgenoemde, om wanneer de kommandant der kompagnie sneuvelt of buiten gevecht gesteld wordt, het kommando in handen van een jong officier, nauwelijks 23 of 24 jaar oud, te laten. Dit argument getuigt echter van een verouderd inzicht, want indien de opleiding der jeugdige officieren reeds verbetering ondergaan heeft en nog ondergaat, dan zullen de Fransche luitenants in ontwikkeling wel meestal boven hunne kapiteins staan. Daarenboven telt het Fransche leger op dit oogenblik, met inbegrip van de troepen in Algerie, 2510 kapiteins kompagnies-kommandanten, 697 kapiteins-adjudanten en 470 bestemd voor de recruteering, de meesten van jeugdigen leeftijd.

Voeg hierbij 2200 nieuwe kapiteins, die binnen weinige maanden zullen worden aangesteld, en men zal in de eerste jaren volstrekt niet in het nadeel, dat door den generaal Charenton werd aangegeven, te gemoet gekomen zijn.

Maar de waarschuwende stem van den heer Margaine was te vergeefs; hij had zonder de Fransche ijdelheid gerekend. En toen de rapporteur hem in het eerste gedeelte zijner rede, waarbij zijdelings op het gebrek aan krijgstucht gewezen werd, ten antwoord gegeven had: ‘De afgevaardigde schijnt de Fransche officieren niet te kennen’, was het reeds blijkbaar, dat het ontwerp der regeering bij de meerderheid der vergadering steun zoude vinden. Toch had de heer Margaine getoond de Fransche officieren maar al te goed te kennen, en had hij de waarheid in wat minder sterke kleuren geschetst, misschien ware hij geslaagd. Thans werd zijn amendement, na eene vrij twijfelachtige stemming, verworpen.

Tot zoover deze algemeene beschouwing. Zonder in eenige bijzonderheden te treden omtrent de onderdeelen van het leger en de organisatie der verschillende wapenen, of over de intellectueele opleiding der officieren te oordeelen waarin, volgens de beide jongste programma's, aanmerkelijke verbetering te bespeuren zoude zijn, blijkt toch reeds voldingend uit het hier aangehaalde dat zoolang alles in dezen toestand blijft, het leger der Fransche republiek aan dat van het keizerrijk, broederlijk de hand kan geven. Dat het kwaad dikwerf in de hoogste rangen schuilt, maar juist daardoor aan de bestraffing ontsnapt, is te meer te betreuren, omdat het de zwakheid der regeering scherp doet uitkomen. Wat den minderen militair, den eenvoudigen soldaat betreft, hij heeft vele goede eigenschappen. Hij is soldaat van geboorte, dapper en van een vrolijk en opgeruimd karakter; zonder morren verdraagt hij de grootste ontberingen en spot met honger en gebrek. Men heeft wel eens beweerd, dat geen volk zich zoo spoedig laat ontmoedigen als het Fransche, zoodra de oorlogskans tegenloopt, en men beweerde zulks evenzeer van den Franschen soldaat in den veldslag. Maar de oorlog van 1870 en 1871 heeft waarlijk het tegendeel wel krachtig bewezen. Immers juist toen bleek 't dat hoe wanhopender de strijd werd, de verdediging des te feller was.

Maar wel ontbreekt den Franschen soldaat eene groote eigenschap, die in den tegenwoordigen tijd juist de meest onontbeerlijkste moet genoemd worden, en dat is tucht.

Hoe langer de vrede duurt, hoe meer kans er bestaat op het veld winnen der overtuiging, dat alleen een krachtige arm en gestrenge maatregelen, hierin de zoo onontbeerlijke hervormingen kunnen brengen. De tot dusver ingeslagen weg, heeft tot weinig bevredigende uitkomsten geleid. En al droomen leger en natie ook van het wraak nemen op den overwinnaar, het hervatten der vijandelijkheden onder de bestaande omstandigheden, ja zelfs het opnemen van den handschoen, al mocht deze ook door den vijand worden toegeworpen, zou een roekelooze daad wezen, welke Frankrijk binnen weinige weken weder in den toestand zou terugbrengen, waaruit het zich met zooveel moeite gered heeft.

Januari 75.

M. DE RAS, 1e Luit.

De suiker-kwestie.

Sedert een halve eeuw is de suiker in vele landen een geliefkoosd onderwerp van belasting, in sommige zelfs een steunpilaar van de inkomsten van den Staat.

Men zou hieruit afleiden dat iets, dat zoo algemeen daarvoor in trek is, zeker wel bij uitnemendheid geschikt moet wezen, om er eene belasting op te leggen; doch niets is minder waar dan dat. De geschiedenis van de suikerbelasting is allom een soort van lijdensgeschiedenis en hare toepassing een voortdurende bron van teleurstellingen, zoo voor de belastingheffende gouvernementen als voor hen, die zich met het produceeren en verhandelen van dit artikel bezig houden, en evenzeer een belangrijke hinderpaal voor het onbekrompen gebruik van dit levensmiddel.

Deze omstandigheden hebben er toe geleid, de aangelegenheden van de suiker, in de landen, waar zij belast is, tot de zoogenaamde kwesties te verheffen, die gemakkelijker in het leven zijn te roepen, dan te ontwarren. Een Belgisch Minister noemde haar nog onlangs de ingewikkeldste en moeilijkst oplosbare dezer eeuw, de eeuwige kwelgeest van alle Ministers van Financiën en wetgevende ligchamen, terwijl onze tegenwoordige Minister haar een plaats naast de muntkwestie inruimde.

In Nederland vooral zijn aan de oplossing van zulke zaken eigenaardige bezwaren verbonden, die ten deele direct, ten deele indirect uit onze staatsinrichting voortvloeien. Ofschoon de nijverheid (de landbouwindustrie daaronder begrepen) de grondslag uitmaakt van alle welvaart en in gemeenschap mét den handel het geheele raderwerk der maatschappij in beweging brengt, is de zorg voor dat levend beginsel als bijzaak aan meer dan een Minister, die ook zonder dat reeds voldoende bezigheid heeft, toevertrouwd, en deelen zij, die niets met de politiek uit te staan hebben, in al het ongerief, dat uit de herhaalde persoonsverwisselingen der Ministers voorvloeit. Bovendien is voor eene juiste

kennis van de belangen van handel en nijverheid iets meer noodig, dan eene terloopsche partiëele behandeling gedurende luttel jaren of maanden, en men kan het den Ministers niet ten kwade duiden, als zij in de behartiging van die belangen niet altijd gelukkig slagen; doch deze zaak eischt desniettemin dringend verbetering. Van eene andere zijde zien wij de keus voor leden onzer vertegenwoordiging veelal vallen op hen, die door een of andere openbare betrekking, of uit anderen hoofde, de aandacht der kiesers trekken, doch waarvan de meesten, ondanks hunne bekwaamheden, te weinig met hen die zaken doen en veel minder met die zaken zelf in aanraking komen, om zich met voldoende eigen kennis aan die belangen te wijden.

Wellicht is het hieraan te wijten dat niet altijd praktische resultaten worden verkregen. Of nu het niet of bij uitzondering verkiezen van handelaars en industriëelen te zoeken is in een overblijfsel van middeleeuwsch vooroordeel tegen die soort van bezigheden, dan of dit toe te schrijven is aan de omstandigheid, dat misschien onder dezen niet genoeg verschot van bekwame lieden zou te vinden zijn; in elk geval is de kans voor handel en nijverheid, om hier voldoenden steun te vinden, niet zoo heel groot.

Doch in afwachting van de instelling van een Departement voor Nijverheid, waaronder Landbouw, Nijverheid, Handel, Verkeer en Openbare werken zijn te brengen, en van het optreden van meer mannen van zaken in de Tweede Kamer, wordt de suiker-kwestie meer en meer gecompliceerd en is het mogelijk niet ondoelmatig, haar eens geregeld te behandelen, in de hoop dat het aan hen, van wier inzicht het lot van den Nederlandschen suikerhandel en de Nederlandsche suikerindustrie afhangt, gegeven mag zijn, den rechten weg tot oplossing in te slaan.

Omtrent de rol die de rietsuiker in het menschelijk ligchaam vervult zijn de physiologen het niet geheel eens, hetgeen bij een artikel, dat zoo gemakkelijk aan omzetting onderhevig is, niet is te verwonderen. In het voorbijgaan zij hier, voor zooveel noodig, opgemerkt, dat het woord rietsuiker niet alleen beteekent suiker uit suikerriet getrokken, maar ook in het algemeen alle kristalliseerbare suiker (sacharose),onverschillig of die uit riet, wortelen, ahorn, maïsstengels, of eenige andere plant is ver-

vaardigd, in tegenstelling van andere suikersoorten, als druivensuiker, melksuiker, enz.

Hoe ook die werking zij, is het voldoende te constateeren, dat zij algemeen als eene nuttige wordt beschouwd, wat wij ook in de uitkomst bevestigd zien. In alle landen toch, waar welvaart heerscht en de suiker goedkoop te verkrijgen is, worden daarvan belangrijke hoeveelheden geconsumeerd. In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd de belasting op de suiker met 1°. Januari 1871 van 5 op 4 Dollarcent (circa ƒ 0.09½) per pond (van 4½ hectogram) verminderd[1], en steeg de jaarlijksche consumtie sedert met meer dan 200 millioen kilogram, tegen eene vermeerdering van nog geen 100 millioen in de vier aan dien datum voorafgaande jaren. Engeland, waar de belasting vóór 1864 circa ƒ 21½ per 100 kiligram bedroeg, en na successieve vermindering, in 1864, 1867, 1870 en 1873, in het afgeloopen jaar geheel is afgeschaft, zag het verbruik in dat tijdvak van 500 tot over de 800 millioen kilogram 's jaars oploopen.

Eene tegenstelling daarmede levert Frankrijk, waar de belasting van circa ƒ 22½ per 100 kilogram, na den oorlog van 1870/71, met meer dan de helft is verhoogd, doch daarentegen de consumtie, die over 1867/1869 niet ver van de 300 millioen kilogram per jaar bleef, over 1873 en 1874 nauwelijks 250 millioen kilogram per jaar beliep.

In de suikerriet voortbrengende landen is de ruwe suiker zeer bepaald een voedingsmiddel, waarvan soms wel 300 à 400 gram daags door één mensch wordt genuttigd. Van de ruwe beetwortelsuiker verhindert de minder aangename bijsmaak het gebruik ongezuiverd, behalve voor veevoeder, zooals thans in Engeland.

Het bedrag van het verbruik schijnt dus geheel een geldkwestie te zijn, hetgeen vermoedelijk daarmede in verband staat, dat de voor het lichaam nuttige bestanddeelen van de suiker ook door andere zaken zijn te vervangen, en het volk, als het ware instinctmatig, die voedingsmiddelen kiest, welke van degenen die onder zijn bereik liggen het voordeeligst uitkomen; zoodat de suiker bij hoogen prijs in evenredigheid van hare equivalenten en het peil der welvaart, onverschillig waardoor veroorzaakt, een luxe-artikel en in het tegenovergestelde geval een volksvoedsel wordt.

1 Onlangs is een regeeringsvoorstel, om de belasting weer op het oude te brengen, door het Congres aangenomen.

De suiker is dus niet even als de alcohol tegen een hooge belasting bestand. Bij deze blijkt de evengemelde natuurlijke richting in de keus der verbruiksartikelen nog duidelijker. Het is bekend dat eene betrekkelijk geringe hoeveelheid alcohol het lichaam versterkt en tevens het verbruik van ander krachtig voedsel doet inkrimpen, en nu treffen wij die in het dagelijksch leven ook steeds en bij voorkeur aan in gezelschap van zwaren handenarbeid en vooral in de open lucht, door welke beide oorzaken de stofwisseling versneld wordt. Dit verlies is ook wel te herstellen door vleesch en ander krachtig voedsel, doch dat ligt hier te lande niet onder ieders bereik, en het nuttig gebruik van sterken drank overtreft het misbruik ver, al loopt het minder in het oog. Om die reden zou de belasting op het gedistilleerd nu zeker nog meer dan verdubbeld kunnen worden, zonder gevaar van belangrijke afneming der consumtie; daarentegen zou echter de welvaart van den werkman daardoor worden verminderd. De overbrenging van den suikeraccijns op het gedistilleerd, welke wel eens is voorgesteld, is derhalve niet verkieslijk.

Terwijl in Nederland 25 à 30 millioen kilogram (= ruwe) suiker 's jaars wordt verbruikt, vond ik omtrent de consumtie in 1874 in andere landen de volgende raming:

In:	**Kilogram per hoofd.**	**Totaal in mill. Kilogram.**
Engeland	26	830
Vereenigde Staten van Noord-Amerika	20	770
België	10	50
Duitschland	7.5	306
Zweden	7.1	55
Frankrijk	7	250
Oostenrijk	4.75	170
Argentijnsche Republiek	4.45	30
Zwitserland	4.1	11
Portugal	3.75	15
Italië	3.7	100
Spanje	3	50
Rusland	2.72	150
Turkije	1.5	25

In dit verbruik voorzien in Europa de koloniale en de beetwortelsuiker ieder voor ongeveer de helft; terwijl Amerika bijna uitsluitend rietsuiker gebruikt. De aldaar, in Californië, geproduceerd wordende beeewortelsuiker beloopt slechts een paar millioen kilogram 's jaars.

De productie rietsuiker is in de laatste 10 jaar met ongeveer 50 pCt. toegenomen, en de oogst beetwortelsuiker in dien tijd verdubbeld. Van de consumtie zal de toename ongeveer 6 pCt. 's jaars hebben bedragen.

Deze niet geheel evenredige verhouding heeft successievelijk den voorraad suiker nog al doen toenemen, waarvan de nadeelige gevolgen voor de industrie en voor speculanten in het artikel niet zijn achtergebleven. Er bestaat aanleiding te gelooven, dat in het vorige jaar de consumtie de productie heeft ingehaald; doch of dit c.q. blijvend of voorbijgaand zaì zijn, moet de tijd leeren.

Bij het gebruik maken van suikerstatistieken dient men met eenige omzichtigheid te werk te gaan, om reden dat zij, die ze samenstellen, zelf juiste gegevens missen, en de meerdere of mindere nauwkeurigheid van hunne handigheid afhangt. Ook is men eerst in den laatsten tijd zich meer bepaald daarop toe gaan leggen.

Van eenige landen komen officiëele statistieken uit; doch uit aanmerking van de nog voorkomende protectie en vooral van de per se overal zeer onvoldoende vestiging der belasting, stemmen de nominale cijfers niet met de reëele overeen. Uit een groot aantal landen onbreken de gegevens geheel.

Voor het verbruik dient men de afleveringen tot richtsnoer te nemen; doch deze zijn op zijn hoogst in de eerste hand na te gaan; zoodat men nu eens de consumtie schijnbaar ziet stilstaan, en dan weer een grooten sprong nemen, al naar gelang de tweede hand meer of minder voorzien is.

Al deze omstandigheden geven aanleiding tot misrekeningen bij de schatting. De cijfers der algemeene suikerstatistiek hebben dus slechts eene betrekkelijke waarde.

Voor de ontwikkeling der beetwortelsuikerindustrie bestonden goede motieven. De bijna overal door een overdreven graancultuur verarmde gronden behoefden een product, dat, aan den akker teruggevende wat het er aan ontnomen heeft (de suiker ontleent den wortel aan de atmospheer en niet aan den grond), den grond weder tot zich zelf doet komen, en waarvan de

bewerking ruimschoots mest (kalk, phosphorzuur) beschikbaar stelt, wijl zij anders gedoemd zouden zijn tot het lot, dat de omstreken van Rome of de vlakten van den Nijl heeft getroffen, of - wil men een voorbeeld uit later tijd - den omtrek van New-York blijkbaar te wachten staat.

De landbouwers, vooral de meer wetenschappelijke, grepen met graagte deze gelegenheid aan, en de gouvernementen, hun belang bij de door landbouw en nijverheid verspreid wordende welvaart inziende, werkten de inlandsche suikerindustrie in de hand tot overdrijvens toe.

Wanneer men een dier volop voedt, zonder het tevens de gelegenheid te geven, de daardoor verkregen krachten aan te wenden en het bovendien in zijne vrijheid belemmert, wordt het in het eerst schijnbaar welvarend; doch het toppunt daarvan is spoedig bereikt: het wordt ziek en valt af. Eene regeering, welke eene industrie sterk protegeert, zonder haar tevens voldoende debouché te verzekeren, of erger nog, het debouché door eene belasting vermindert en de industrie aan de belemmeringen, aan de heffing en verzekering daarvan verbonden, prijs geeft, verkrijgt volkomen hetzelfde resultaat.

De protectie kan niet worden opgeheven, dan met gelijktijdige wegruiming van de belemmeringen, tenzij met opoffering van de zwaksten der beschermden. Dit is de vloek, die op de protectie rust.

Met den bloei der beetwortelsuiker-industrie werd ook voor de rietsuikerplantages een nieuwe baan van ontwikkeling geopend: dezen, waarvan het product vroeger op allereenvoudigste wijze, ten koste van hoeveelheid en hoedanigheid, werd verkregen, begonnen haar voordeel te doen, door met de vernuftige machines, die gene voor haar bestaan niet kan ontberen, het fabrikaat te vermeerderen en te verbeteren.

Niettegenstaande de vorderingen, die op het gebied der suikerindustrie reeds zijn gemaakt, is de gebruikelijke wijze van suikerwinning nog alles behalve volkomen. Bij de planten, die suiker bevatten, komt deze in gezelschap van eene groote menigte andere organische en anorganische bestanddeelen (in de praktijk kortheidshalve niet-suiker genoemd) in opgelosten toestand in sappen voor. Wanneer men eene geschikte

methode bezat, om de suiker daaruit te praecipiteeren, zou men met die andere producten, die oorzaak zijn van de uiteenloopende hoedanigheid der verschillende suikers, verder niet te maken hebben. Bij gebreke daarvan tracht men de niet-suiker en daarna het water zooveel mogelijk te verwijderen, hetgeen ten deele gelukt; terwijl men verder van het kristalliseervermogen der suiker gebruik maakt, om ze een vorm te geven, waarin de afscheiding kan plaats hebben, door uitzifting, of afwassching met water, stoom of oplossing van witte suiker.

De niet-suiker, zoo ook de tijdens de bewerking omgezette suiker, staan echter aan de kristallisatie in den weg en houden minstens even veel suiker terug, als hun eigen wicht bedraagt, te zamen stroop vormende.

De kristallen zelf bevatten niets dan zuivere suiker, zoodat de meest volkomen bewerking een bijna geheel zuiver product levert, en de hoedanigheid vermindert, naarmate aan de kleurlooze kristallen meer andere bestanddeelen zijn blijven hangen.

Deze hebben de eigenschap, de kristallen, naarmate van hunne hoeveelheid, meer of minder donker te kleuren en, ofschoon deze tint niet geheel de spiegel is van de hoedanigheid, gold de kleur langen tijd en thans nog voor de koloniale en geraffineerde suiker als de praktische maatstaf der kwaliteit.

Bij ruwe suiker is het denkbeeld kwaliteit weder eenigszins betrekkelijk, daar hiermede raffineerwaarde wordt bedoeld, die eenigermate van de wijze van uitvoering der bewerking afhangt.

Tot bepaling van de handelswaarde van ruwe beetwortelsuiker heeft men eene andere methode bedacht, die in 1871 ook hier te lande is ingevoerd, zonder dat deze echter op groote nauwkeurigheid aanspraak kan maken, en die bovendien slechts door eene eenigszins geoefende hand kan worden uitgevoerd.

In de eerste plaats wordt het suikergehalte bepaald door polarisatie, het geschiktst met den toestel van Wildt; doch daar nog andere stoffen van gelijksoortige samenstelling, die dikwijls de suiker vergezellen, mede in meer of mindere mate, of tegenovergestelde richting, polarisatie-vermogen bezitten, is de uitkomst alleen voor zuivere suiker zeker.

Vervolgens wordt het gehalte aan zouten, door verbranding, bepaald. Ter voorkoming van verlies door vervluchtiging, worden deze (koolzure) alcaliën vooraf in zwavelzure omgezet en de hierdoor verkregen te hooge uitkomst met 1/10 verminderd. Volgens

latere onderzoekingen zou die aftrekking minstens ⅕ moeten bedragen. Ook hierbij dus geen zekerheid.

Om nu het rendement te berekenen wordt van de polarisatie vijfmaal het bedrag der asch afgetrokken, hetgeen eene willekeurige aanname is, die volstrekt op geen wetenschappelijken grondslag rust en een te groote vermindering daarstelt.

Eindelijk loopt dit onderzoek slechts over eenige grammen suiker; zoodat de monsterneming zeer nauw luistert en onvolledige vermenging der partijen, of toevallige aanwezigheid van kleine strooperige klontjes of vreemde lichamen, vrij groote onjuistheden veroorzaken.

De koloniale suiker kan op dezelfde wijze worden geanalyseerd; doch daar deze, als gevolg van de wijze van bereiding, meestal omgezette suiker (glucose) bevat, die in de beetsuiker zelden voortkomt, wordt de glucose mede bepaald en het bedrag daarvan bovendien afgetrokken.

De opgenoemde aanleidingen tot onnauwkeurigheid bij de gebruikelijke methode deden naar andere middelen uitzien, die echter tot heden nergens zijn ingevoerd.

In plaats van de aftrekking van vijfmaal de asch, heeft men wegens de terughouding van kristallisatie, door de vreemde bestanddeelen, van ongeveer evenveel suiker, de aftrekking van het verschil tusschen de uitkomst der polarisatie en 100 voorgesteld, hetgeen de behandeling zeer vereenvoudigt en, behoudens polarisatiefouten, nader bij de waarheid schijnt. Het bedrag van het watergehalte is daarbij toegift.

Een duitsch scheikundige, dr. Scheibler, gaf eene verbeterde, reeds vroeger bekende, wijze aan, waarbij de suikerkristallen, door wassching met oplossingen, waarin zij niet oplosbaar zijn, van de hen aanklevende vocht en niet-suiker worden ontdaan, met polarisatie van het overblijvende, dat dan slechts weinig met zuivere suiker verschilt. De bewerking is ook eenigszins omslachtig.

In deze gevallen blijven echter de onjuistheden bij het monster nemen, die bijna niet te ontwijken zijn, bestaan.

En een zoo wisselvallig en niet juist te waardeeren artikel heeft men tot onderwerp eener belasting gekozen; terwijl zekerheid een eerste vereischte is voor eene belasting, om op billijkheid en geschiktheid aanspraak te maken.

De eenvoudigste belastingswijze zou een eenig recht wezen, als de kwaliteit niet veel uiteenliep. Zij varieert echter tusschen de 50 en 100 pCt. zuivere suiker. Het gevolg van één recht zou zijn, dat de beste suiker het minst belast en dus meer waard werd en de slechtste het zwaarst gedrukt en minder waard, alles in verhouding tot de natuurlijke waarde, hetgeen met een verbod van vrijen invoer van mindere kwaliteit suiker en van eigen raffinaderijen zou gelijk staan.

Vóór de tegenwoordige regeling vinden wij hier te lande tweeërlei recht op suiker, namelijk op ruwe en op geraffineerde apart, in dier voege, dat de raffinadeurs tegen honderd kilogram ruw eerst 73, toen 79, later 81.9 kilogram geraffineerd moesten overstellen, om hunne rekening aan te zuiveren. Maar ook de ruwe suiker kan 40 pCt. en meer uiteenloopen in kwaliteit en het straks gemelde effect werd gedeeltelijk verkregen.

Daar uit de goede kwaliteiten meer geraffineerd was te maken, dan de gestelde cijfers, en de raffinadeur, dit meerdere aan de binnenlandsche consumtie afleverende, het bedrag van den accijns profiteerde, had hij het in zijn macht, om, òf slechts de beste ruwe suiker te verwerken, òf voor de slechtere, als zij ingevoerd werd, naar evenredigheid minder te besteden.

Waarschijnlijk is deze protectie daargesteld in concurrentie met het Tolverbond, dat zijne inlandsche suikerindustrie beschermde, door de rietsuiker hooger te belasten en men bij ons, op die wijze, meende een tegenwicht te stellen aan den gedrongen invoer van Javasuiker, die onze markt overvoerde en waarbij het Rijk geïnteresseerd was. Wel werden de Nederlandsche raffinadeurs er door in staat gesteld, hun geraffineerd goedkooper, ook in het buitenland, aan te bieden, dan die van sommige andere landen; doch elders begon men dit voorbeeld te volgen, hetgeen de bescherming neutraliseerde, en intusschen had men hier eene kunstmatige ontwikkeling der raffinaderijen geschapen, waarvan zij later zelf de dupe werden; terwijl de belasting op suiker hier te lande grootendeels tusschen de mazen doorglipte. Om dit te verhelpen werd er een minimum van belasting vastgesteld, waarvoor de gezamenlijke raffinadeurs moesten instaan, of het eventueel ontbrekende suppleeren, eerst een half, toen twee en thans - want deze maatregel is bij de tegenwoordige wet behouden - drie en een half millioen gulden.

Engeland had van den wedloop van raffinaderijbescherming der gouvernementen in mindere mate medegedaan en België zocht

en vond steun bij dat Rijk, om de zijdelingsche premies op den uitvoer, die in te lagen aanslag gelegen waren, gemeenschappelijk met de omliggende landen af te schaffen. Ofschoon het Tolverbond niet genegen werd bevonden, om mede te werken, lieten Frankrijk en Nederland zich vinden voor de gezamenlijke regeling, tot grondslag waarvoor het in Engeland bestaande typenstelsel werd aangenomen.

Eene bedenkelijke eigenschap van elke internationale conventie is, dat er geen rechtsband bestaat, om eene in gebreke zijnde partij tot nakoming te dwingen, hetgeen allicht den een of ander in verzoeking brengt, als het de moeite waard is, ten koste van hen, die ze nakomen, kleine afwijkingen te begaan, die soms niet eens worden ontdekt. Bij zaken van feitelijken aard of weinig belang is dit gevaar zoo groot niet; bij een onderwerp zoo teer als suiker, vertegenwoordigt een klein verschil reeds eene vrij belangrijke som.

Maar ook afgescheiden daarvan, had de suikerconventie van 8 November 1864 de kiemen in zich, die hare beoogde werking zouden ondermijnen.

Tijdens de onderhandelingen er over, was de kleur de eenige bekende praktische maatstaf van de kwaliteit van suiker, en men dacht er niet aan dat daarin verandering zou kunnen komen; zoodat het beginsel, dat de kleur als zoodanig zou gelden, niet eens werd gestipuleerd en slechts van ter zijde blijkt.

Kleur zelf is iets veranderlijks, verbleekt door de inwerking van het licht en is kunstmatig donkerder te maken; zoodat de geheele basis van aanslag en afschrijving, die in de vier landen gelijk zou wezen, eenigszins variabel is.

Waarschijnlijk hebben de onderhaudelaars er niet aan gedacht, dat voor een handelsartikel een klein verschil in prijs reeds van belang is, anders zou het bezwaar, dat uit verschillen van guldens tusschen de vastgestelde klassen voortvloeit, hen niet zijn ontgaan; of mogelijk rekenden de met de onderhandeling belaste ambtenaren slechts op het gemak, dat voor de administratie uit een gering aantal klassen voortvloeit, en waarop het verlangde resultaat in de eerste plaats heeft schipbreuk geleden.

Behalve witte geraffineerde suiker en kandij schiep de con-

ventie vijf klassen voor ruwe suikers en basterden: 1e, 2e, 3e, 4e en buitengewone klasse (welke laatste bij de wet van 28 Juni 1868, Stbl. no. 94, voorwaardelijk met de 1e klasse is gelijk gesteld, overeenstemmende met bepaalde nommers voor den Javastandaard, om de twee jaar door de Nederlandsche Handelmaatschappij uitgegeven en ook buiten Nederland in den handel algemeen geaccrediteerd.

De verhouding waarin andere dan droge witte broodsuiker tot deze, als eenheid aangenomen, zou staan, werd voorloopig vastgesteld en ingevoerd bij de wet van 2 Juni 1865, Stbl. ne. 63, in afwachting van te nemen practische proeven op verschillende suikers, die door de gezamenlijke contractanten, in eene raffinaderij te Keulen hebben plaats gehad. Uit den aard der zaak waren de resultaten dezer proefneming zeer globaal, daar men uit suikers van vrij uiteenloopende kleur, herkomst en gehalte, die in een en dezelfde klasse vielen, een middelcijfer moest vaststellen, naar eene in elk geval eenzijdige bewerking in één fabriek. Het is dus geen wonder, dat de werkelijke kwaliteit van suiker soms met het cijfer, dat aan de klasse, waartoe zij behoort, is toegekend, verschilt.

In plaats van één recht op ruwe suiker, had men er nu vijf, hetgeen wel een stap nader, doch geene afdoende verbetering was.

Voor de beetwortelsuiker werd door de vier mogendheden een afzonderlijke standaard vastgesteld, die uit de andere werd afgeleid.

Het zij hier opgemerkt, dat de belangen voor de raffinaderijen en de inlandsche suikerfabrieken meestal niet te zamen gaan, daar de eersten bij lagen aanslag, de anderen bij hooge afschrijving op hunne rekening belang hebben, waarop verandering in de verhouding der rechten invloed heeft.

Bij koninklijk besluit van 14 Maart 1877, Stbl. no. 14, werden de resultaten der proefnemingen te Keulen, met 1 Mei van dat jaar, ingevoerd.

	De voorloopige regeling:		**werd daarop:**
Ruwe en basterdsuiker. }	1ste klasse	0.87 of ƒ 23.49	0.94 of ƒ 25.38
Ruwe en basterdsuiker. }	2de klasse	0.85 of ƒ 22.95	0.88 of ƒ 23.76
Ruwe en basterdsuiker. }	3de klasse	0.81 of ƒ 21.87	0.80 of ƒ 21.60
Ruwe en basterdsuiker. }	4de klasse	0.76 of ƒ 20.52	0.67 of ƒ 18.09
Ruwe en basterdsuiker. }	buitengewone	0.89 of ƒ 24.03	0.96 of ƒ 25.92

Daar de blankere suikers het meest voorkomen, was deze definitieve regeling nadeelig voor de raffinaderijen en in het voordeel van de suikerfabrieken. In tegenstelling daarvan ontstond er echter eene andere prijsverhouding bij het verhandelen tusschen de verschillende suikers; terwijl de 2e klasse in prijs ongeveer dezelfde bleef, rees de bruinere ƒ ½ à ƒ 1, en daalde de blankere circa ƒ 1½ per 100 kilo Alle maatregelen van dien aard brengen eene gelijksoortige waardeverandering mede.

De ruimten die de klassen laten en de minder juiste verhoudingscijfers geven ook nu nog gelegenheid aan de raffinadeurs der verschillende landen, om, in bepaalde gevallen, op den aanslag te profiteeren. Hoe hooger het bedrag der belasting, des te grooter is het profijt op de suiker, die boven de aanzuivering der rekening, verhoogd met het bedrag der rechten, in consumtie wordt gebracht.

Bij beetwortelsuiker is onder de liquidatie van den prijs ook het verschil tusschen de rechten en het nominale gehalte, dat beneden het reëele is, begrepen.

De rechten op geraffineerd bedroegen en bedragen bij het

begin der conventie		**einde der conventie**
in Nederland	ƒ 27.-	
in Frankrijk circa	ƒ 22⅓	bijna ƒ 35.-
in België... circa	ƒ 22.-	
in Engeland circa	ƒ 14⅕	nihil.

Had dus Nederland in het eerst wat op de anderen voor, na den Fransch-Duitschen oorlog stak Frankrijk allen de loef af en Engeland was het meest gedupeerd, tot tegenwicht waarvan de afschaffing der rechten als eene gelukkige, gezonde maatregel kan worden beschouwd.

Er was nog eene andere oorzaak, die den toestand verergerde en in de verdere regeling der suikeraangelegenheden in de genoemde landen haar oorsprong had. Engeland bezit geen inlandsche suikerproductie van eenige beteekenis. De aanslag der beetwortelsuikerfabrikanten geschiedt in Frankrijk volgens de werkelijke productie (contrôle), in België volgens de densiteit der suikersappen (abonnement), en in Nederland ter keuze van den belanghebbende, naar een dier beide systemen, waarvan het eerste natuurlijk weinig toepassing vindt.

Nu is het gemakkelijk aan suiker een donkerder kleur te geven, dan zij oorspronkelijk zou hebben, zoodat zij in eene

lagere klasse valt en dit kon, volgens het Fransche contrôlesysteem, zonder schade voor den fabrikant geschieden, ten bate van de raffinaderij; terwijl in België en Nederland daartoe geen aanleiding bestaat, daar de schade in dat geval niet ten laste van het Rijk, maar ten laste van de suikerfabrieken zou komen.

Terwijl de uitvoer van geraffineerd van België niet van groot belang is of was, vermeerderde de Fransche sterk en verminderde de onze, zooals uit de volgende vergelijking blijkt:

Uitvoer geraffineerd in millioenen kilogram.

JAAR.	UIT FRANKRIJK.		UIT NEDERLAND.	
	Totaal.	**Partieel naar Engeland.**	**Totaal.**	**Partieel naar Engeland.**
1867	90	18	78	37
1868	84	17	85	32
1869	99	24	91	36
1870	99	30	92	42
1871	86	23	103	41
1872	141	43	99	36
1873	153	54	85	41
1874	185	69	82	32

De tijdelijke verhooging voor Nederland in 1871 en 1872 staat met eene andere oorzaak in verband: tegen het eind van 1870 werden andere standmonsters voor de beetwortelsuiker ingevoerd, die 5 à 10 pCt. blanker waren dan de oorspronkelijke.

Deze maatregel verlaagde feitelijk den aanslag der raffinaderijen op beetwortelsuiker en verhoogde de protectie, hetgeen rechtstreeks in strijd was met het doel, waartoe de suikerconventie was aangegaan, en tegenkanting moest vinden. Frankrijk toch, waar de raffinaderij niet te klagen had, had geen aanleiding haar (in verband met de contrôle der suikerfabrieken) ten koste van de opbrengst van den accijns nog meer te bevoordeelen en voerde geen nieuwe monsters in. Daar in dat land de keuring der beetwortelsuiker volgens de typen van de Kamer van Koophandel te Parijs geschiedt, is dit eene uitgemaakte zaak. België, dat geen koloniën heeft, protegeert de inlandsche suiker, zooals blijkt uit den aanslag der fabrikanten, die op denzelfden voet 10 pCt. lager is dan van de Nederlandsche, en produceert genoeg beetwortelsuiker,

om niet te behoeven in te voeren; daar zou dus de maatregel geheel ten laste van de inlandsche fabrieken zijn gekomen. Engeland eindelijk beweegt zich in de tegenovergestelde richting van bescherming en daar speelde de beetwortelsuiker geen groote rol.

Bij ons geeft de administratie der belastingen geen exemplaren van de standmonsters, ook niet tegen betaling, uit handen, doch legt ze alleen ter visie.

De verandering dezer monsters, waarvan het Rijk en de beetwortelsuikerfabrikanten te zamen de schade leden, werd gevolgd door een vermeerderd gebruik van beetwortelsuiker hier te lande, dat tot ruim ⅓ van het verbruik der raffinaderij aangroeide. Fene grootere verhouding zou aan de stroop te veel van den beetwortelsmaak mededeelen (bij raffineering van enkel beetwortelsuiker dient de stroop voor alcoholdistillatie). De invoer van beetwortelsuiker die in 1869 slechts ruim 6 millioen kilogram en vroeger jaren nog minder bedroeg, was in 1870, 1871 en 1872 respectievelijk 24, 33 en 32 millioen. De uitvoer er van, die vroeger al eens wat meer was geweest, liep in die drie jaren gemiddeld om het millioen kilogram. De productie vermeerderde toevallig gelijktijdig, door oprichting van nieuwe fabrieken.

Sedert verminderde de invoer en nam de uitvoer toe, ten gevolge van vraag voor de Fransche en Engelsche raffinaderijen.

In 1873 kwam de keuring van beetwortelsuiker in Nederland eenigszins op losse schroeven te staan. De invoering van het verkoopen op zoogenaamd gehalte in 1871, schijnt de administratie er opmerkzaam op gemaakt te hebben, dat de aan de klassen toegekende rendensentsgetallen niet geheel met deze overeenstemde, vooral wat de 3^{e} klasse betrof (bij naproducten, die daarom ook door onze raffinadours niet kunnen worden gekocht), als ook bij invoer van betere suiker, die hetzij bij ongeluk, of door kunstmatige kleuring, in die klasse viel, waarop, ten gevolge van administratieve regeling, die klasse zoo min mogelijk werd aangenomen. Na acht jaar volgens de kleur te hebben gekeurd, vorderde men nu ook dat de suiker in kwaliteit of omvang van kristallen en droogte aan de standmonsters zou voldoen, waarbij men het recht tot die verandering op de woorden ‘soort en hoedanigheid’ in art. 2 der wet van 1865, in verband met de onnauwkeurige redactie der conventie van 1864, baseerde, ofschoon het uit de geschiedenis en de antecedenten als voldoende bekend kon worden geacht, dat dáár door ‘hoedanigheid’ in geen geval eene later in den handel in toepassing

gekomen gehalteberekening, maar de destijds geldende ‘hoedanigheid van kleur’ kon zijn bedoeld. Ook zou eene andere maatstaf eventueel niet aan het onafgebakend gevoelen der ambtenaren zijn overgelaten, maar bepaald omschreven.

De eisch van droogte, die op het oog niet te meten is, zoo ook van kwaliteit, evenmin op zicht te vergelijken, en de omstandigheid, dat de omvang van het grein (de kristallen) niets met de kwaliteit te maken heeft, maakte deze wijze van keuren eenigszins onbestemd. Daarbij vergat men dat de verhoudingscijfers der klassen nu eens te hoog en dan weer te laag zijn en het een het ander compenseert. De 3^{e} klasse is de ruimste en de daarin behoorende suikers zijn van de meest uiteenloopende kwaliteit.

Volgens art. 38 der genoemde wet bestaan er twee commissiën van hooger beroep van deze keuringen, samengesteld uit een ambtenaar der administratie als voorzitter, en twee andere leden, en hield de eene commissie zich aan de oorspronkelijke wijze van keuren, terwijl de andere de nieuwe wijze omhelsde, zonder hetwelk de onjuiste keuringen van zelf zouden zijn vervallen.

Daar de belanghebbenden zich natuurlijk naar den toestand hebben moeten schikken en daarop rekenen, loopt de nieuwe keuringswijze nu niet meer in het oog, doch blijft het nadeel, in anderen vorm, voor een deel der betrokkenen bestaan.

Al moge men zich nu misschien vleien, bij eene vernieuwing der conventie al de klippen te vermijden, waarop deze is gestrand, komt het mij voor, dat uit het bovenstaande voldoende het onmogelijke volgt, om de zaak zoo in te richten, dat niet nieuwe onvoorziene hindernissen of teleurstellingen zich zullen voordoen, waarom hernieuwing niet wenschelijk is.

Er is echter in zulke gevallen een hechtere waarborg voor de bevordering der wederzijdsche belangen: het goed begrepen eigenbelang. Dat men van gedachten wissele met andere Mogendheden, om op de hoogte te blijven en des noods gemeenschappelijk de beste regeling berame, doch zonder dat iemand zich bindt; er bestaat dan geen aanleiding tot afwijking, welke c.q. onmiddellijk door een ander kan worden gevolgd, die anders misschien door eene overeenkomst zou zijn teruggehouden. Is deze wijze van handelen niet afdoende, geen conventie ter wereld kan meer uitwerken. Bij goede bedoelingen is zij overbodig, bij slechte illusoir.

De ontwikkeling der suikerraffineering in Nederland en de omvang dien de handel in dat artikel in verband daarmede heeft verkregen, was niet aan natuurlijke oorzaken toe te schrijven. Zij vloeide, in verband met de reeds besproken wijze van inrichting van den belasting-aanslag, enz. voort uit het bezit en de wijze van beheer van koloniën.

De omzet ruwe suiker bedroeg in ronde millioenen kilogram:

	1867.	**1868.**	**1869.**	**1870.**	**1871.**	**1872.**	**1873.**	**1874.**
Invoer rietsuiker.	121	145	137	133	124	115	123	115
Id. beetwsuker	3	2	6	24	33	32	23	13
Productie beetwsuker	6	8	11	12	14	15	24	20
Uitvoer rietsuiker	17	25	36	25	26	18	28	27
Id. beetwsuker	3	2	1½	1½	1	2	7	4

Het grootste gedeelte der ingevoerde rietsuiker was afkomstig van Java.

Volgens de vroegere regeling was de suikerplanter aldaar verplicht een aanzienlijk gedeelte van zijn fabrikaat, van eene bepaalde hoedanigheid van kleur, aan het gouvernement, tegen bepaalden prijs, af te staan. Dit belastte de Handelmaatschappij met den verkoop, die in geregelde veilingen, na aankomst hier te lande, plaats vond. De overige suiker had bij verzending naar Nederland voornamelijk dit voor, dat zij vrij was van uitvoerrecht, bij andere bestemming geheven, en dat eerst 6, later 3 pCt. beliep.

Men heeft wel eens beweerd, dat de eisch van voldoening aan, of de vraag naar eene bepaalde soort gunstig werkt op de ruwe suikerindustrie; doch daar de ruwe suiker niet in alle kwaliteit is te verkrijgen, dan door zuivering en omsmelting, gaat zoodanige verbetering altijd met grootere kosten en vermindering der hoeveelheid gepaard, wat voor suiker, die toch voor raffineering bestemd is, noodeloos verlies berokkent. Zoo had de fabrikant daar ook moeite, om aan de vereischte kleur te beantwoorden, tot schade voor zich en het Rijk.

In 1872 kwam hierin verandering. Had men toen deze kwijting in natura vervangen door een equivalent in geld, dan zou dit, boven de gedwongen werking, reeds voordeel voor de suiker-

planters op Java hebben gegeven; doch men stelde het bedrag zooveel minder, dat men berekent, dat ruim een honderdtal fabriekanten aldaar te zamen verscheidene millioenen op de nieuwe regeling profiteerden, waarbij zij de vrije beschikking over hun geheele fabrikaat herkregen, dat zij, toen ook met 1 Januarij 1874 het differentiëele uitvoerrecht van 3 pCt. was vervangen door een uniformrecht van 30 cent per 100 kilo (volgens de wet van 17 November 1872, Stbl. n° 130), konden zenden waarheen zij verkozen.

In verband daarmede hielden de geregelde veilingen der Handelmaatschappij, die groote faciliteiten aan de koopers toestaat, op, en bepalen degenen die nu en dan nog gehouden worden zich tot haar eigen handel.

Al deze en de vroeger genoemde maatregelen der regering, behalve de verandering der beetwortelsuiker-standmonsters hadden dus inkrimping ten gevolge van de voorrechten der eerst kunstmatig gekweekte raffinaderij en handel. Wat eventueel van die voorrechten nog mag zijn overgebleven, schijnt onder de tegenwoordige omstandigheden wel noodig, om ruwe suiker door hooger prijzen hierheen te krijgen en aan de geraffineerde, door lager aanbieding, een debouché te verzekeren.

Hierbij kwamen nog andere nadeelige omstandigheden. De vraag naar geraffineerd voor de Middelandsche zee verminderde door de concurrentie der Oostenrijksche raffinaderijen en de oprichting in 1872 en 1873 van raffinaderijen te Genua. Van de mededinging der Fransche raffinadeurs is reeds gesproken. Nieuwe afnemers in meer noordelijke streken worden dus vereischt.

Zonder dat daartoe bepaalde aanleiding bestaat, wordt een handelsartikel niet verder verzonden dan noodig is, om eene voordeelige en geschikte plaatsing te vinden. Zoo gaat de belangrijke suikeroogst van Cuba voor meer dan de helft naar de Vereenigde Staten en begint ook de Javasuiker na hare bevrijding haar eigen weg te gaan.

Als men bijvoorbeeld de opgaven over eenige jaren nagaat van hetgeen in het begin van elke maand zeilende was van Java naar het kanaal en van Java naar Nederland, in ronde millioenen kilogram, krijgt men de volgende vergelijking, die geen nadere toelichting zal behoeven:

van Java		1871.	1872.	1873.	1874.	1875.
Januari {	naar Kanaal	3	10	13	9	20
Januari {	naar Nederland	23	17	20	22	7
Februari {	naar Kanaal	3	8	16	19	19
Februari {	naar Nederland	20	23	28	29	8
Maart {	naar Kanaal	4	5	16	18	11
Maart {	naar Nederland	24	27	29	27	4
April {	naar Kanaal	5	2	17	18	-
April {	naar Nederland	42	25	26	23	-
Mei {	naar Kanaal	3	3	7	20	-
Mei {	naar Nederland	28	30	16	24	-
Juni {	naar Kanaal	2	5	6	15	-
Juni {	naar Nederland	32	24	13	19	-
Juli {	naar Kanaal	3	4	1	5	-
Juli {	naar Nederland	21	27	17	7	-
Augustus {	naar Kanaal	2	10	1	6	-
Augustus {	naar Nederland	16	19	12	8	-

September {	naar Kanaal	3	9	2	3	-
September {	naar Nederland	6	12	11	7	-
October {	naar Kanaal	3	3	-	4	-
October {	naar Nederland	4	7	2	3	-
November {	naar Kanaal	1	1	1	10	-
November {	naar Nederland	11	11	10	3	-
December {	naar Kanaal	6	3	9	18	-
December {	naar Nederland	13	18	25	7	-
Middelcijfer {	naar Kanaal	3⅙	5¼	7 5/12	12 1/12	16⅔
Middelcijfer {	naar Nederland	20	20 1/12	17 5/12	14 11/12	6⅓

Ook de aanvoer van andere koloniën naar Engeland en het kanaal vermeerderde in de laatste jaren.

De geleidelijke afneming van de verzendingen naar Nederland is bedenkelijk; heeft de markt zich eenmaal verplaatst, zij keert niet zoo licht terug. Het spreekt ook van zelf, dat men suiker niet bij voorkeur naar een land verzendt, waar rechten daarop bestaan. Behalve dat aan de entreposeering in dat geval meer omslag en risico is verbonden, is men bij een evenredig recht niet zeker van het bedrag der belasting, die

ingevoerde suiker zal treffen, en valt dat tegen, dan heeft men slechts de keus tusschen met schade verkoopen, of weer uitvoeren. Het geval heeft zich in 1872 voorgedaan met Javasuiker, die also n°. 14, of 2^{e} klasse was verzonden, doch tot de 1^{e} bleek te behooren, wat, niettegenstaande er beter kwaliteit was geleverd dan noodig was, een verlies van ƒ 1.62 op de 100 kilo opleverde.

Zooals reeds vroeger gebleken is, doet een uniform recht op suiker nog grooter wanverhouding ontstaan.

Maar ook het kleinste verschil is reeds voldoende om, wanneer er geschiktere gelegenheid bestaat, zooals nu in Engeland, de suiker op den duur te weren.

Vergelijkingen met andere producten, die aan een vast recht onderhevig zijn, gaan tot staving van het tegendeel niet op.

Met de suiker worden ook andere producten aan de Nederlandsche markt onttrokken. In de eerste plaats is niet altijd suiker genoeg voor een volle lading voorhanden, en ten andere heeft suiker te veel specifiek gewigt, om er een schip geheel mede te vullen.

Ook uit een technisch oogpunt is de positie der suikerraffinaderijen eenigszins veranderd. Toen de suiker alleen in de koloniën uit riet werd bereid, was het noodig en volkomen logisch, dat zulks in die afgelegen oorden met zoo min mogelijk omslag geschiedde, en het product eerst bij eene tweede bewerking werd volmaakt. Sedert echter de beetwortelsuikerindustrie zulk een hooge vlucht heeft genomen, en daar deze een veel omslachtiger en moeielijker procédé vereischt, dan het raffineeren, dat daarbij een passant kan geschieden, is het, bij de vermeerderende noodzakelijkheid voor de raffinaderijen in de gematigde luchtstreken, om zich van beetwortelsuiker te bedienen, niet zeker, dat zij op den duur reden van bestaan zullen hebben, als de rietsuiker in raffinaderijen in meer nabijgelegen streken kan worden verwerkt. Door de opening van de landengte van Suez, b.v., is de Middellandsche Zee nader aan Java gekomen; te Bombay tracht men eene raffinaderij te vestigen, en zoo is het mogelijk, dat ook elders meer ter plaatse raffinaderijen verrijzen, waardoor het over en weder vervoeren der riet- en geraffineerde suiker over groote afstanden vervalt. Een en ander wijst in die richting.

Voor het oogenblik staan aan het in eens raffineeren van beetwortelsuiker nog wel bezwaren in den weg, als de gevestigde positie der raffinaderij, het vooroordeel van het niet scheikundig ontwikkeld publiek, niet geheel voldoende inrichting, nog niet genoegzaam volkomen eenvoudige wijze, ter vervanging, zonder suikerverlies, van de omslachtige broodenmakerij, lagere afschrijving voor gemalen kristalsuiker, die de uitvoer belemmert, enz.; doch dit neemt niet weg, dat Frankrijk reeds zeer veel in dien vorm produceert; terwijl Duitschland mede veel beetsuiker als zoodanig en ook wel in brooden oplevert.

De vooruitzichten der raffinaderijen in later tijd zijn dus niet geheel zeker; doch zij zullen in elk geval beter met een natuurlijken, dan met een kunstmatigen toestand gebaat zijn, ten einde zich geheel naar de omstandigheden te kunnen regelen, waarvoor de belasting eene bepaalde belemmering is.

De omzet der beetwortelsuikerfabrieken hier te lande, wier aantal het viervoud beloopt van dat der raffinaderijen, bedraagt tegenwoordig circa 450 millioen kilogram en dus het dubbele van den hunnen. Zijn de raffinaderijen een steunpilaar voor de groote vaart, genoemd bedrag komt voor een groot deel aan de kleine vaart ten goede en de cultuur van het product, met de vele daartoe vereischte werkzaamheden op het veld, enz., en wat het fabrikaat afwerpt, baten bovendien den inlandschen landbouwer en werkman; zoodat deze industrie een meervoudig belang vertegenwoordigt en het algemeen niet minder geïnteresseerd is bij het bestaan van een suikerfabriek, dan van eene raffinaderij.

Der beetwortelsuikerindustrie was een eenigszins gelijksoortig lot beschoren, met dien verstande, dat het Rijk-suikerhandelaar, misschien minder gediend met een concurrent in eigen boezem, spoediger op inkrimping der bescherming bedacht was en dat deze tak van nijverheid, die nog niet zooveel suiker produceert als hier te lande wordt verbruikt en volop grondstof kan bekomen, niet uit haar kracht gegroeid is.

Bij de oprichting der eerste fabriek in 1858, regelde men den aanslag bij abonnement op den voet als in België.

De wet van 7 Juli 1867, Stbl. n° 69, stelde het bedrag daarvan circa 10 pCt. hooger. Door de verhooging der standmonsters in 1870 werd de afschrijving op de rekening der fabrikanten

eenige percenten minder, en de veranderde wijze van keuring in 1873 had een gelijksoortig gevolg.

Het voor- of nadeelige van deze wijze van aanslag, volgens de densiteit der sappen, is afhankelijk van omstandigheden. Met versche wortelen van uitmuntende kwaliteit en eene zorgvuldige bewerking is die gemakkelijk te bereiken. De bewaring der wortelen doet de rendementen snel afnemen. Daar de andere bestanddeelen van het sap, zoo ook de tijdens de bewaring omgezet wordende suiker, die gezamenlijk den aanslag verhoogen en tevens evenzeer de te verkrijgen hoeveelheid suiker verminderen, werken deze dubbel tegen, en wordt het verwerken van slechte of eenigszins bedorven wortelen ruïneus. Van hier de zoo uiteenloopende uitkomsten.

De fabrikant is daarbij schijnbaar vrij in zijn werk, hoewel de wijze van aanslag, enz., een bepaalden invloed heeft op de wijze van werken, die geheel op de belasting wordt ingericht, door het noodzakelijk onverwerkt laten van eventueel voorhanden minder goede wortelen, het daarom zooveel mogelijk bekorten der campagne, het nalaten van opsmelten en witmaken, de bemoeielijking van veranderingen in de wijze van werken en dergelijken.

Het andere in genoemde wet opgenomen systeem van aanslag bij contrôle, heeft in het oog der Administratie geen bezwaren, ofschoon de bepalingen der artt. 17, 29 tot 32, en anderen het tegendeel zouden doen vermoeden en aan eene fabriek onder contrôle wel eenige overeenkomst geven met een gevangenis.

Daar de suiker in de fabriek niet wordt gemaakt, zooals de producten van branderijen en brouwerijen, doch alleen wordt afgezonderd, zijn de suikerfabrieken hier te lande de eenige inrichtingen van landbouw-nijverheid, die aan belasting-formaliteiten onderhevig zijn; terwijl bijvoorbeeld vlasfabrieken, die evenzeer deels op eigen, deels op anderer cultuur werken, meestoven, boter- en kaasmakerijen en in het algemeen het landbouwbedrijf zich geheel vrij kunnen bewegen.

Ofschoon in de aangrenzende landen de belasting op suiker mede bestaat, werken de beetwortelsuikerfabrieken daar onder gunstiger conditiën; in België is het abonnementsbedrag belangrijk lager en in Duitschland wordt de fabrikant volgens de verwerkte wortelen, die daar van beter kwaliteit zijn dan hier te lande en gemiddeld circa 1½ pCt. suiker meer opleveren, matig aangeslagen, en is verder geheel vrij.

In vroeger jaren kochten de Fransche raffinadeurs hier wel inlandsche suiker; doch bij de toenemende ontwikkeling der suikerindustrie aldaar en in België, in verband met de eenigermate bevoorrechting van den invoer boven den uitvoer, zijn de binnenlandsche raffinadeurs de voornaamste afnemers, behalve van hetgeen zij niet kunnen gebruiken, waarbij in de twee laatste jaren nog wat vraag voor Engeland kwam.

De hier te lande bestaande gewoonte van trocade, of gelijktijdigen wederkeerigen verkoop van ruwe suiker en geraffineerd op levering, door tusschenkomst der makelaars, maakt de prijzen van de eerste afhankelijk van die van de laatste.

In verband met de afschaffing der suikerrechten in Engeland en het naderend einde der conventie van 1864, op 1 Juli dezes jaars, is de suiker-kwestie hier en elders weer aan de orde en hangt de onzekerheid omtrent den tijd en de wijze van regeling, als een zwaard boven het hoofd van suiker-handel en suiker-industrie.

Alvorens Nederland eenigen stap doet, is het oog op Frankrijk gericht, waar onder de bestaande verhoudingen de hooge rechten een voorname oorzaak van een onhoudbaren toestand en tegelijkertijd een hinderpaal voor verbetering zijn.

In het afgeloopen jaar werd er, op voorstel van den heer Pouyer-Quertier, door de Nationale vergadering beslist, dat bij het einde der Conventie de ‘exercise’ op de raffinaderijen zou worden ingevoerd, ten einde de protectie, die zij onwillekeurig genieten, ten bate van de schatkist te brengen. De opbrengst der belasting liep daar zeer uiteen en was in millioenen francs in:

1863	156	1869	111
1864	92	1870	103
1865	112	1871	139
1866	112	1872	107
1867	110½	1873	173
1868	111	1874	149

Het ongerechtvaardigde verschil tusschen den toestand der inlandsche fabrieken, ook de raffineerende, en de raffinaderijen gaf mede aanleiding tot genoemd votum.

Toch schijnt men huiverig door te tasten, zooals blijkt uit de voorloopige behandeling van het onderwerp door de speciale commissie en den Hoogen raad van Handel.

De Administratie van Financiën verlangt strenge contrôle, of doet het althans zoo voorkomen, en de commissie stelt voorafgaande onderhandelingen voor met de andere mogendheden der conventie, alsook met Duitschland, Oostenrijk en Italië en, bij niet instemming dezer Rijken met de contrôle, pogingen tot gemeenschappelijke aanneming der sacharimetrie, als grondslag voor de belasting, met wijziging alsdan van het besluit der exercise.

De Hooge Raad van Handel vereenigde zich met het idee van onderhandelingen, waarbij het niet wenschelijke van inmenging der belasting-administratie in het inwendige werk der fabrieken werd besproken en zelfs de heer Pouyer-Quertier een amendement voorstelde, tot toepassing der exercise in den vorm van eene verbeterde wijze van aanslag, met bevoegdheid van peilingen tot wering van fraude.

Gesteld Frankrijk gaat aan het onderhandelen, welk onthaal zal het vinden?

Engeland heeft slechts een zijdelingsch belang bij de zaak.

België, het land der industrie, zal zich wel wachten belemmeringen aan zijne raffinaderijen in den weg te leggen.

Duitschland heeft in 1864 niet willen toetreden en dezelfde redenen bestaan daar nog. De inlandsche suiker is daar verreweg de hoofdzaak, en het systeem van aanslag volgens de wortelen geeft te goede resultaten, zoo voor den landbouw als voor de fabrikanten, en is in toepassing te eenvoudig, om eene verandering, die geen verbetering kan aanbieden, wenschelijk te maken. Reeds meer dan eens is daar dat onderwerp ter sprake gebracht, ook nog onlangs, in den geest van belasting van het fabrikaat, te baseeren volgens het systeem Scheibler, waarmede dan vooraf in het groot in eene fabriek proeven zouden worden genomen.

In Italië zijn de suikerraffinaderijen nog nieuw en werken niet voor export.

Voor de Oostenrijksche raffinaderijen zou de overgang misschien te groot zijn.

En met Nederland alleen, waar de schatkist niet zoo zeer bij de zaak is betrokken, zal Frankrijk wel geen nieuwe conventie sluiten. Zelfs ben ik geneigd te gelooven, dat bij toepassing

eener strenge contrôle de schatkist hier niet eens zou zijn gebaat. De suikerindustrie zou daarmede waarschijnlijk tot de binnenlandsche consumtie worden beperkt, die nu voor een groot deel van eventueel voordeel op den aanslag profiteert. De suiker zou hier dus, andere invloeden ter zijde gesteld, wat duurder worden, hetgeen nadeeligen invloed zou hebben op de consumtie en de opbrengst der belasting. Bovendien zou inkrimping der suikerindustrie niet gunstig op de algemeene welvaart werken en ook daardoor belastingderving worden veroorzaakt.

Maar als men den aanslag en de afschrijving behoudt en dit systeem tracht te verbeteren, zal men dan betere uitkomsten krijgen?

Het is niet waarschijnlijk, dat een Minister van Financiën zelf een middel daartoe zal scheppen; hij zal zich tot een van de reeds besproken methoden moeten bepalen.

Daarbij zou het lichtvaardig zijn eene wijze te kiezen, die niet in de praktijk wordt gebruikt, en eerst praktische proeven te nemen, zooals indertijd te Keulen, waarmede zoo onvolledige uitkomsten zijn verkregen, zal wel niet in de gedachte komen.

Alleen de in den handel gebruikelijke methode kan dus in aanmerking komen. Zijn daarbij verschillen van 1 en 2 pCt. in de uitkomst niets ongewoons, eene toepassing voor de belasting zou die verdubbelen.

Even als met de kleur, zou het ook met het polarisatiegehalte volstrekt niet tot de onmogelijkheden behooren, dat het industriëele vernuft ook hierbij afwijkingen daarstelde, die de werking van het systeem, waar dat te pas komt, wijzigden.

Verder moet men er zoo licht niet over denken, alle partijen suiker behoorlijk door meer dan een deskundige te laten onderzoeken, en doet men dit gemakshalve niet, dan blijft de wanverhouding, die een gevolg is van de tegenwoordige ruimte der klassen, bestaan.

Welke illusies men zich dus van zoogenaamde verbetering make, na de invoering er van zal men waarschijnlijk met een jaar of wat weder even ver zijn als nu.

Met behoud van de belasting is de suikermarkt niet te redden.

Eene onhandige verandering is voldoende, om de industrie, bij den tegenwoordig minder gunstigen toestand, te vernietigen en de geringste maatregel oefent, zooals wij gezien hebben, reeds

een machtigen invloed uit. Bij gebreke van eenige ruimte tusschen den aanslag en de afschrijving is, bij een artikel als suiker, de fabrikant of raffinadeur de dupe en vormt de mogelijkheid van eenig profijt dus slechts eene rechtmatige vergoeding voor de onaangenaamheden en belemmeringen, aan de toepassing en verzekering van den accijns verbonden.

Vermindering van de belasting zou in den gegeven toestand weinig uitwerken.

Eene nieuwe conventie is niet wenschelijk, of waarschijnlijk. Ook zonder dat zal Frankrijk zijne raffinaderijen *moeten* intoomen.

Onder die omstandigheden zal het misschien het beste zijn, dat de tegenwoordige regeling onveranderd blijve en gelijkmatig worde uitgevoerd, tot men tot afschaffing der rechten kan overgaan, waartoe men toch vroeger of later zal komen.

Alle argumenten pleiten daarvoor... op één na. Dat men de opbrengst der belasting niet kan missen, heeft m.i. evenveel grond, als de houding van iemand, die, niet genegen zijne leefwijze te veranderen, en zonder iets te doen tot vermeerdering zijner inkomsten of vermindering zijner uitgaven, op zijn kapitaal teert.

Werkelijk is het belasten van een nijverheidsproduct teren op een deel van het maatschappelijk kapitaal.

Zevenbergen, 12 Maart 1875.

J. VAN DER MINNE.

Maandelijksche praatjes.

VIII. 25 Juli.

Terwijl ik me neêrzet om mijn maandelijksche bijdrage aan *de Gids* te leveren, dringt zich onwillekeurig de vraag in mijn pen of schrijven in dezen tijd van het jaar wel tot iets dient. Er bestaat toch zoo bitter weinig kans dat men, geschreven hebbende, gelezen zal worden.

In den heerlijken komkommertijd, waarin we ons thans bevinden, en die vooral heerlijk is voor die hem in een *dolce far niente* kunnen genieten, pleegt de mensch slechts het hoog noodige te doen en alles liever dan een boek, zij het ook een maandwerk, ter hand te nemen.

Heeft hij zich hiertoe nochtans in een onbewaakt oogenblik laten verleiden, dan is het om òf onder de lezing in te dommelen, òf het gedrukte even door te bladeren en, merkende, dat de klamme vingers zelfs het omslaan weigeren, weêr neêr te leggen, bij de gedachte dat daarbuiten een open boek is, het boek der natuur, waarvan de veelzijdige en treffende schoonheid zoowel de meest verheven gedachten als de schitterendste beschrijvingen en werken van menschen, hoe voldaan deze er zelven ook over mogen wezen, nietig schijnen en vergeten doet.

Ofschoon ten volle overtuigd dus, dat met schrijven in dit saizoen weinig meer dan monnikenwerk wordt verricht, ga ik mijn maandelijksche taak volbrengen.

Dit moge inkonsekwent schijnen, ik heb die zwakheid gemeen met een man, op wien ik meer zou wenschen te gelijken, - met Emile de Girardin, die een lijvig boekdeel heeft geschreven, om *l'Impuissance de la Presse* te bewijzen, en sedert dertig jaar en langer dagelijks in het een of ander blad een politieken boterham heeft

gesmeerd en nog smeert voor het altijd naar politiek zoo hongerende, maar niet te verzadigen Frankrijk.

Moet ik echter ‘praten’, men zal me wel vergunnen dat ik het ditmaal tusschen den Haag en Scheveningen, in plaats van te Amsterdam doe.

Amsterdam is van alle steden in ons land die, welke des zomers het minst bewoonbaar is. Dit weet ieder en ondervinden jaarlijks een kwart millioen menschen, aan wie de gelegenheid of de middelen ontbreken om haar te ontvluchten. Zoolang er het rioolstelsel niet verbeterd is, de meeste grachten niet gedempt zijn, de aediliteit, ter vergoeding voor de boomen die zij heeft laten omhakken, aan alle hoeken der stad geen wandelparken heeft aangelegd, zal die onbewoonbaarheid wel blijven en de emigratie naar het Gooiland en elders, tot schade van de beurs der neringdoenden en der gemeente, in geduchte proportiën toenemen.

Maar ik ben gelukkig op het oogenblik niet te Amsterdam. Waarom er dan, onnoodig, aan te denken? 't Zou slechts het genoegen van te Scheveningen te zijn vergallen.

Om hierheen te komen heb ik een der benauwdste uurtjes van mijn leven moeten slijten. Te Haarlem toch kwam - 't was middag en de zon stond hoog aan den hemel - in een *coupé*, waarin wij reeds met ons zevenen zaten, een dame naast mij zitten, wier weelderig fysiek mijne plaats zoo klein maakte, dat het er veel van had, alsof ik in de pers moest worden gezet.

Arme vrouw! 't Was haar schuld niet, maar ik kon niet nalaten te denken, hoe zij op een eiland in de Stille Zuidzee oneindig meer geëerd zou geweest zijn, dan in het bewuste spoorweg-coupé.

Toevallig - ik verzoek wel te willen gelooven dat het toevallig was - zag ik, den volgenden morgen mijn verrekijker naar de zee richtende, mijn korpulente reisgezellin in zee stappen. Ik rilde. Zij plaste neêr, de anders nog al stevige badvrouw omverhalend. Te gelijker tijd - was het werkelijkheid of verbeelding? - scheen het mij toe dat de zee zwol. Deze wilde haar evenwel niet lang behouden en deinsde terug voor zulk een gevaarte. Mij schoot daarbij Racine's vaers te binnen:

> *Le flot, en l'emportant, recule épouvanté*.

Arme vrouw! Moge Neptunus haar genadig zijn en minstens een derde van haar omvang wegspoelen op zijn golven!

De Scheveningers klagen dit jaar steen en been. In het dorp is het leeg. De dagbladen schrijven dit toe aan de mazelen. Ten ourechte, naar ik meen. 't Is waar, er zijn hier en daar mazelen in 't dorp, - mazelen in 't geniep, omdat de Scheveningers er in 't openbaar niet voor willen uitkomen, uit vrees van de badgasten yan hun deur te jagen; doch die vrees schijnt me volkomen overbodig toe, omdat de badgasten, naarmate het getal confortable hotels en villa's aan zee grooter wordt, er steeds meer tegen op gaan zien, om in de zoogenaamde ‘gemeubeleerde kamers’ der dorpelingen hun intrek te nemen.

De Scheveningers mogen aan niemand dan aan zich-zelven dat gemis aan liefde van den vreemdeling voor hun woningen wijten. Hadden zij deze wat beter ingericht, vooral toen de konkurrentie aan zee zoo sterk begon te worden; hadden zij de badgasten, die in de eerste plaats gezonde lucht vragen, niet zoo dikwijls gekaserneerd in sombere en bedompte vertrekken gelijkvloers, of op kamertjes onder het dak, waarin men niet recht overeind kan staan en een gloeienden koperen hemel boven zich heeft, dan zouden zij thans niet behoeven te klagen.

Aan zee is alles bezet en besproken, en als er nog meer te krijgen was, zou het gemakkelijk een bewoner vinden. 't Zijn dus riet de mazelen der Scheveningsche jeugd, die afschrikken en de badgasten buiten het dorp houden. 't Zijn de ouders-zelven, omdat zij niet met hun tijd meêgaan en met volkomen, soms met overdreven kennis van wat hun toekomt, niet het geringste begrip toonen te hebben van wat den vreemdeling toekomt, die aan zee en rust en frissche lucht herstel van gezondheid komt vragen. Kortom, het rijk der kamers-verhurende Scheveningers is uit door hun eigen achteloosheid en willen zij het verlorene, althans voor een deel, herwinnen, dan zullen zij wat meer bij de pinken moeten zijn, alle zeilen behooren bij te zetten en dienen te beginnen met het bestudeeren der ekonomische wet, die leert, dat men dikwijls veel moet uitgeven, ten einde nog meer te kunnen ontvangen, - dat visschers wel eens een schelvisch moeten uitwerpen, als zij een kabeljauw willen verschalken.

Het Scheveningsche strand lokt ieder jaar meer bezoekers uit het buitenland en is ook ongetwijfeld een der pleizierigste plekjes aan zee, die de mensch als punten van bijeenkomst heeft uitgekozen.

De onmiddellijke nabijheid van den Haag draagt daartoe niet weinig bij. De vreemdelingen alleen zouden er niet zoo groote levendigheid aan kunnen geven.

Al leverde de Residentie aan Scheveningen slechts haar jeugd, dan reeds was dat kontingent aanzienlijk.

De zee zou zonder die menigte van kinderen, spelende aan haar oever, voor de badgasten veel van haar aantrekkelijkheid verliezen.

Uren lang kan men met het grootste genoegen in een strandmand zitten kijken naar het jonge volkje - waardig nakroost der vaderen, ‘die hun land aan de baren hebben ontwoekerd’, volgens de geijkte frase der geschiedschrijvers -, terwijl het bezig is met het opwerpen van dijken en het graven van kanalen.

't Is als zag men den bollen zeewind rozen blazen op de wangetjes der kleinen, die, met schop en spade gewapend, onvermoeid zijn in 't bewerken van het strand.

En dan dat blij en doordringend gejuich, wanneer de zee, in een dartele vlaag en als wilde zij meêspelen, water werpt in de loopgraven, verschansingen en dammen omverstuwt en de kuitjes der jonge arbeiders lekt met haar zilten tong! Wie onzer, zij hij ook nog zoo'n izegrim, heeft dan wel niet meêgejuicht?

Er is iets liefelijks en tegelijk majestueus in dat kontrast van den machtigen Oceaan, in wiens schoot zooveel mysteriën schuilen, en de zwakke, vroolijke jeugd, die men zoo geheel leert kennen in haar spel, omdat zij daarin altijd oprecht is.

De verraderlijke, maar toch zoo sublieme zee, gemaakt tot speelgoed der kinderen, tot *la joie des enfants et la tranquilité des parents*, - ziedaar wat ik voor mij op het Scheveningsche strand niet genoeg kan aanschouwen.

Verdrinken kunnen de kleinen er niet, vuil worden evenmin, op zijn meest nat. En wat is nat onder 70° à 80° Fahrenheit?

Is er geen voorbeeld van dat een kind te Scheveningen is verdronken, - het voorbeeld van een kind, dat, toen het er eenmaal geweest was, 't niet prettig vond om er andermaal en daarna zoo dikwijls mogelijk heen te gaan, wordt eveneens te vergeefs gezocht.

Iederen dag op nieuw een arbeid te beginnen, die telkens door den vloed weêr ongedaan gemaakt wordt, zou den mensch op rijperen leeftijd wellicht gaan vervelen, - de jeugd, minder veeleischend

in haar wenschen, bekommert zich niet om het resultaat van haar werk, maar wil dat dit pleizierig zij.

En pleizieriger werk dan dammen en dijken op te werpen, hoewel dan ook een Penelopische arbeid, bestaat er niet onder de zon. Vraagt het slechts aan de lievelingen, die er zich korter of langer tijd met vollen lust aan hebben overgegeven.

Er is slechts één ding, dat het genot der kinderen aan het Scheveningsche strand kan bederven, namelijk dat zij te mooi zijn aangekleed. Opgeschikte kinderen, in mijn oog altijd onuitstaanbaar, zijn het inzonderheid in 't hartje der natuur, en nog meer bijzonder aan de zee. Hier vooral moeten zij gestoken zijn in een losse kleeding, die geen enkele beweging hindert, den gezonden en versterkenden zeebries doorlaat en geen zeewater ducht.

Zoo heb ik iederen keer, als ik op het strand kom, innig medelijden met een paar allermooiste kleinen, een jongetje en een meisje, die elkaêr aan de hand houden en op- en neêrwandelen onder het wakend oog van een scherpe gouvernante, een trotsche moeder of een mallen vader.

Aan het jongske worden blijkbaar iederen avond papillotten gezet en zijn goudgele absalomslokken golven zwierig om zijn smalle schoudertjes; keurig zit zijn kieltje van fijn fluweel, met schitterende knoopen om zijn lijfje bevestigd, en verlakte laarsjes omsluiten de kleine voetjes, die met dansmeesters-nauwgezetheid over den grond zweven.

Niet minder onberispelijk fraai ziet het meisje er uit. De kunst om een kind op te schikken, heeft in haar tooi werkelijk het toppunt bereikt en, zooals zij daar heenwipt over 't strand, gelijkt zij reeds volmaakt op een Salon-dame in miniatuur.

't Is heusch aandoenlijk dat tweetal fransch-sprekende slachtoffertjes van onverstandige hollandsche ouders een begeerigen en jaloerschen blik te zien slaan naar de ploeterende en spittende jeugd, die speelt met de klotsende zee en het zand van haar oever, dat in niet geringe hoeveelheid wordt teruggevonden in haren en kleêren, in schoenen en ooren.

Melancholiek reeds staat het oog van die twee kleinen, van wie iedereen zegt, als zij voorbijgaan: ‘Welke lieve kinderen!’ of ‘Quels jolis enfants!’ maar van wie later - ik durf dat voorspellen - nooit iemand zeggen zal: ‘Welke fiksche menschen!’

Och of toch alle ouders begrepen, dat de jeugd haar eischen heeft en ook in haar lust tot spelen behoort geëerbiedigd te worden! Nooit, vooral, make men haar afhankelijk van den opschik! De natuur kan nog altijd vroeg genoeg worden verstikt en de *taille de guêpe*, de kraanvogel-houding en de *postiches en tout genre*, die zoovelen onzer mannelijke en vrouwelijke medeburgers tot karikaturen maken, zullen nooit te laat komen. Men zij hiervan verzekerd!

Het Scheveningsche strand heeft overigens - ik moet het wel zeggen - in de laatste twee jaren iets van zijn pittoresk aanzien verloren, en dat wel door de afwezigheid van eenige individus.

Ik bedoel de rondventers. Niet den Haagschen bolussen-man, die de magen der kinderen en snoeplustige juffertjes kwam bederven, noch de Delftsche hondenvrouw, die een koppel jankende, druipstaartende hondjes met altijd tranende oogen aan een touw voortsleepte, maar ik heb het oog op de Scheveningsche jongens en meisjes met hun eigenaardige kleeding en spraak en de zes leden van een Duitsche familie, die hen trachtten na te bootsen en hierin vrij wel slaagden.

De jonge Scheveningers, uit wier open en onbeschaamden blik de kracht en de kordaatheid spraken, welke een dagelijksche vertrouwelijke omgang met den zeewind pleegt te geven, bepaalden hun aanbiedingen in den regel tot allerlei meer of min zeldzame schelpen of met schelpen beplakte popjes, die getuigden van zeer primitieve artistieke gave en de portretten moesten voorstellen van Scheveningers op hun zondagsch. Soms ook boden zij levende garnalen en krabben aan.

Maar het Duitsche zestal!

Het is opmerkelijk, dat overal, waar geld te verdienen valt, Duitschers worden gevonden. *Ubi bene ibi patria* - zeggen zij en het is alsof het instinkt hen overal heendrift, waar het goed is en waar zij dan door hun meerdere inschikkelijkheid, buigzaamheid van karakter en ijver niet zelden de inboorlingen verdringen, die dit wel noode zien, maar het talent en de energie missen om er zich tegen te verzetten.

De bewuste Duitsche familie was op een kurieuse manier naar Scheveningen gekomen. Een van haar leden, een dertienjarig meisje met zoet, vleiend stemmetje, vriendelijk oog en lachenden mond, waarin prachtige tandjes nog witter afstaken tegen de bruine kleur van het gelaat, heeft mij verteld hoe.

Hare moeder was indertijd als kindermeid met een Berlijnsch gezin naar Scheveningen gekomen en later in de Pruissische hoofdstad getrouwd met een schoenmaker, die in den oorlog van 1866 gesneuveld was, haar met zes kinderen en een jaargeld van honderd gulden achterlatende.

‘Honderd gulden om zeven monden open te houden! - had moeder gezegd - dat gaat niet!’ En toen had zij aan Scheveningen gedacht en hoe zij op het strand dikwijls van visscherskinderen peperdure schelpen had gekocht om de jeugd, die aan hare zorg was toevertrouwd, tevreden te stellen.

Die gedachte had over haar lot beslist! Haar plan was ontworpen.

Binnen een week had zij alles wat zij bezat te gelde gemaakt; binnen veertien dagen was zij met haar zes meisjes te Scheveningen geïnstalleerd.

't Was toen najaar en de *morte saison* van de badplaats dus op handen. Toch waren er nog enkele badgasten, die nu iederen dag de Duitsche moeder met haar zes dochtertjes, waarvan het jongste zes jaar was en die er altijd kraak-zindelijk uitzagen, over het strand zagen wandelen.

Dat was de voorloopige dressuur. De moeder wees aan hare kinderen, - die, uit het hartje van Duitschland gekomen, in den beginne natuuurlijk groote oogen opzetten over de zee, - hoe het kroost der Scheveningers zijn waar rondventte aan de ‘rijke lui’ in de manden.

Na dien blik op de praktijk werd gedurende den daaropvolgenden winter de les theoretisch vervolgd. De leerlingen legden groote vatbaarheid aan den dag, en spoedig was het er in, dat men iets, wat is ingekocht voor een cent, moet zien te verkoopen voor een dubbeltje, terwijl zij even vlug werden doordrongen van de wetenschap dat, aangezien de koopers dikwijls meer letten op de wijze waarop iets wordt te koop geboden, dan op de waarde van de koopwaar, voorkomendheid en bescheidenheid in manieren en liefheid in de spraak de hoofdeigenschappen moeten zijn van de handelaarster.

Terwijl de kinderen op die wijze met de grondbeginselen van den strandhandel werden bekend gemaakt, deed de moeder gaandeweg en bij gunstige gelegenheden een provisie op van schelpen, zak-kammetjes en dito messen, haarspelden, vingerhoeden, knoopen en vijftig andere soorten van snuisterijen, waarvan een berg kan worden ingekocht voor nagenoeg niets, en men maar weinig weêr behoeft te verkoopen, om een aardig winstje te maken.

Inmiddels bewogen de Duitsche meisjes zich ook onder de Scheveningsche dorpsjeugd, en hetzij het plat-Berlijnsch eenige gelijkenis heeft met het plat-Scheveningsch, hetzij de spruiten der Pruissische bijzonder vlug van begrip waren, zooveel is zeker, dat zij al spoedig iets van de taal der visschers begrepen en, toen de zomer weêr in 't land was en het badsaizoen geopend werd verklaard, zelfs reeds een woordjen konden meêspreken, - althans genoeg om de naieve vreemdelingen, die tuk waren op lokale kleur en er toch niets van verstonden, te doen gelooven, dat zij met onvervalschte telgen van visschers te doen hadden.

De moeder had zorg gedragen dat, wat de kleeding betrof, haar dochtertjes zooveel mogelijk op Scheveningsche deerntjes geleken.

En zoo ging het er op los! In den beginne werden door moeder slechts vier meisjes naar het strand gezonden, later zes, ieder in een afzonderlijken tak van handel, die vertegenwoordigd werd op een houten bak, welke op gemakkelijke wijze om den hals werd gedragen, - iets waarin ook al weken lang te huis de noodige voorbereidende studie was gemaakt.

De ontploffing van verbazing, verontwaardiging, naijver en toorn der jonge Scheveningers, die zich tot dusverre het monopolie van den strandhandel in prulletjes hadden toegeëigend en nu eensklaps een zwerm van vreemde konkurrentjes uit de lucht zagen vallen, moet ontzettend geweest zijn, maar was machteloos tegenover de bescherming van de politie en badgasten, welke laatsten terstond groote sympathie toonden voor de kleine handelaarsters, die zulk een vriendelijk snoetje hadden en op zoo'n minzamen toon haar waar konden aanbevelen.

En voor zoo verre ik die koopvrouwtjes heb kunnen nagaan, hebben zij zich die sympathie ook altijd ten volle waardig gemaakt, en daarom vroeg ik en vraag ik nog verwonderd, wat wel met die meisjes, die aan het strand nog iets schilderachtigs te meer gaven, een zoo onschuldigen handel dreven en zoo gezellig konden babbelen over Berlijn en over haar handel en wandel, geschied mag zijn, dat zij zich hebben zien verbannen.

Zijn zij de dupes geworden van een wel-aangelegde intrige der jonge Scheveningers, die ten laatste bijna geheel verdrongen waren uit de gunst van de strandmandbewoners?

Heeft eene of hebben meer van haar in oogenblikken van buiten-

sporigen lust tot winstbejag te slechte waar voor te veel geld gegeven of aangeboden?

Is door eene van haar, onvoorzichtig, het schoothondje van een dierlievende miss op den poot getrapt of de miss zelve, toen deze na het bad in een mand zat te dutten, wakker gemaakt, en heeft zij dus stoornis in de genezing van de patient te weeg gebracht en een klacht bij den baddokter uitgelokt?

Ik zou het niet durven zeggen, noch wil meer gissingen opwerpen. Genoeg zij het te weten, dat de Pruissische meisjes sedert twee jaar zijn verdwenen, en ik vergeefsche moeite heb gedaan om te vernemen, waarheen zij gestoven zijn en waarom het ostracisme haar heeft getroffen.

Heeft ook de manier, waarop zij zich te Scheveningen hadden weten in te nestelen, alle ongerustheid omtrent haar verder lot overbodig gemaakt, - het schilderachtige van het strand, ik herhaal het, is er niet door verhoogd, dat thans alle rondventende kinderen worden geweerd en de produktieve handel in vruchten, spitgereedschap en snuisterijen geheel is overgegaan in handen van een paar hebzuchtige Scheveningsche vrouwen, die aan weêrszijde van de middentrap, welke tegenover het Badhuis is gelegd, de beurs der vreemdelingen belagen en menigeen aan de Scylla en Charybdis moeten doen denken.

Eene der kuriositeiten van Scheveningen is de generaal met zijn eene been, - het andere verloor hij voor 't vaderland - die dagelijks een twintig minuten in zee doorbrengt en zwemt als een kikvorsch, - eene vergelijking, die niets oneerbiedigs hebbe!

Een Engelschman, dien ik aan het strand leerde kennen en die zeide een bijzondere studie van de zwemkunst gemaakt en er zelfs een boekje over geschreven te hebben, vertelde mij, dat hij expres naar Scheveningen was gekomen, om den generaal, over wien hij te Ostende had hooren spreken, te zien, daar hij het verhaal van den krachtigen eenbeenigen zwemmenden grijsaard als een mythe had beschouwd.

Nu hij gezien had moest hij gelooven. *Most sublime indeed!* - riep de Brit in verrukking uit.

Hij betreurde het, - een deelneming, waarvoor de oud-minister zeker niet zeer gevoelig zou zijn als hij zo kende - dat de generaal in een positie was, die hem verhinderde om zijn kunst den volke te vertoonen tegen kijkgeld.

In Engeland - zeide de zoon van Albion - zou de graaf in één maand duizend pond kunnen verdienen, want men zou er hem bewonderen als een fenomeen.

Wat toch was het eerste, het onmisbaar vereischte voor iemand die goed wilde zwemmen? Dat er evenwicht zij in zijn lichaam door regelmatigheid en goede proportie van de deelen, de ledematen, inzonderheid van de armen en beenen. Denk nu een van de laatste weg, dan is het haast ongeloofelijk, dat men, in den krachtigen golfslag der zee nog wel, zich kunne voortbewegen.

De Engelschman kon het ons niet vergeven, dat wij zoo weinig werk maakten van den generaal. Hij wilde, dat iederen dag duizenden op het strand naar zijn zwemtoer kwamen kijken, en verbaasde zich over 't algemeen, dat in een land, zoo doorwaterd als Nederland, de zwemkunst zoo weinig in eere was.

Wij moesten, meende hij, eerder leeren zwemmen dan loopen en achtte het een schromelijk verzuim in onze opvoeding, dat niet alle vrouwen en mannen zich even goed in het water konden bewegen als op het land. Kome de eerste de beste dijkbreuk of overstrooming, gelijk die in het zuiden van Frankrijk, - en wij zouden dat verzuim te laat beseffen en beweenen.

'Ik heb onlangs, - zeide hij nog - een statistiek gemaakt van het getal slachtoffers, die jaarlijks door het water worden geëischt, en bevonden, dat alleen in Engeland telken jare gemiddeld twee duizend menschen omkomen, omdat zij niet kunnen zwemmen; en in andere landen, ook in Nederland, is het niet beter gesteld. Hoe dwaas het schijne, er zijn zoowel bij u als bij ons matrozen, zeelieden bij de marine en de koopvaardij, die, als zij in het water vallen, onmiddellijk zinken als baksteenen. De mensch verzekert zijn huis en zijn anderen eigendom tegen brand en verdere schade, die dikwijls haast niet denkbaar is, maar zich zelven verzekert hij niet tegen een gevaar, dat hem ieder oogenblik kan treffen. Is dat niet ongerijmd?'

Het was mij niet mogelijk die vraag anders dan bevestigend te beantwoorden en daar ik met den Engelschman geloof, dat het hoog tijd wordt om de opvoeding ook in ons land ten opzichte van de zwemkunst niet langer zoo ergerlijk te verwaarloozen, heb ik zijn woorden in dit 'praatje' gelascht.

Onder onze partikulieren en autoriteiten is de overtuiging nog

niet genoeg geworteld, dat de gezondheid en goede ontwikkeling van het lichaam de kracht van den verstandelijk en mensch en dus ook de macht van den staat verhoogt. Anders zouden wij in alle gemeenten, door het geheele land, zwemscholen en gymnastiekvereenigingen, onder scherp toezicht en goede onderwijzers, zien verrijzen naast de scholen voor lager onderwijs.

Zwemmen toch en gymnastiek moeten in de jeugd geleerd worden tegelijk met lezen, schrijven en rekenen. Het kind is buigzaam, lenig; het zwemt bijna uit zich-zelf, van nature, en heeft maar weinig onderricht noodig, - vooral ter versterking van zijn zelfvertrouwen - om zich even goed in het water als op het land te huis te gevoelen.

Stelle de generaal graaf van Limburg Stirum, de zwemmer bij uitnemendheid, zich aan het hoofd van een zwemschool-beweging in Nederland, dat hij reeds in vele opzichten zoo voortreffelijk heeft gediend, en zijn medeburgers zullen hem ook daarvoor dank verschuldigd zijn.

Te Scheveningen ben ik op verrassende wijze herinnerd, datik in mijne bijdrage dezer maand nog een ‘oorspronkelijk drama in vijf bedrijven’ te beoordeelen had.

Terwijl ik toch behagelijk in een strandmand zat te soezen of, gelijk de dichter zich zou uitdrukken:

Perçant de l'horizon l'immensité profonde,

hoorde ik eensklaps naast mij een vrij luide stem. Ik luisterde en ik keek. 't Was een dame, die, op een bankje gezeten, aan de voeten van een andere, Guido's *Aan de Kunst gewijd* voorlas, - toevallig juist het werk, dat ik ter recensie had ontvangen.

Waarom moest ook weêr Guido zijn werk ‘oorspronkelijk’ noemen? Heeft hij of heeft wie ook ooit van een Franschen, Duitschen, Engelschen of anderen vreemden dramaturg gehoord, die aan het publiek heeft meêgedeeld, dat door hem iets oorspronkelijks is geleverd? Zeker niet. Slechts *onze* dramatische auteurs schijnen er zoo weinig aan gewoon te zijn om iets oorspronkelijks voort te brengen, dat zij het er bij zetten, als dit het geval is geweest.

Een ware slenter, die verdwijne van de omslagen der uitgegeven tooneelstukken, - van de programma's der tooneelvoorstellingen!

Hoe de dames aan het strand Guido's arbeid hebben gevonden, weet ik niet, maar ik voor mij heb hem met groot, evenwel niet met onverdeeld genoegen gelezen.

Schoon is het idee, de konceptie; groot de rijkdom van treffende gedachten; dichterlijk de uiting; gebrekkig de scenische inkleeding, het ontwikkelen der intrigue; onzuiver dikwijls de stijl en de taal; slecht de interpunktie en de korrektie over 't geheel.

Het drama speelt in de laatste jaren der 16de eeuw, te Venetië, de machtige Republiek, die ten ondergang neigde. De redenen van dien ondergang worden ons, vooral in het tweede bedrijf door den avogadore Barbarigo, meesterlijk ontvouwd.

In 't Venetië in verval haten onder meer familiën ook die van Stecchi en Stenio elkaêr met echt Corsicaansche *vendetta*, en in dien haat, door Stenio, het lid van den Raad der Tienen, met al wat kuiperij vermag tot uitvoering gebracht, ligt de intrige van het drama.

Die intrige is evenwel door de zwakke uitwerking, welke er aan is te beurt gevallen, niet het zwaartepunt geworden van *Aan de Kunst gewijd*, en van daar dat het Tooneel, volgens eigen bekentenis van den auteur in zijn ‘Naschrift’, er niet die aanwinst door heeft gekregen, die hij had kunnen schenken.

Het slot, met name, is bepaald te overhaast en te achteloos behandeld, zoodat ook voor den lezer meer dan noodig en goed is, blijkt, dat Guido in zijn uitgave eigenlijk slechts het reine van 't gevoel voor ideale kunst, vertegenwoordigd door Stecchi's dochter Regina, heeft willen verheerlijken en stellen tegenover de meer werkelijke opvatting, het realisme van den hartstochtelijken mensch en kunstenaar Prospero, ‘die het schoone weêrgeeft, zooals hij 't ziet, en den geest niet scheidt van het lichaam.’

Prachtig mogen de bladzijden heeten, door Guido aan de beschrijving van de twee hoofdrichtingen en opvattingen van de Kunst gewijd. Het eenige wat men er op zou kunnen aanmerken is dat zij voor den prozaïschen vorm wat al te poëtisch zijn geschreven. Maar velen zullen in die aanmerking eerder een lof zien dan een berisping.

Een ware berisping is het echter, als ik den stijl en de taal op vele plaatsen erg onzuiver noem. Wat zou een goede corrector in *Aan de Kunst gewijd* een vruchtbaar terrein voor zijn verbeterende pen hebben gevonden!

‘De groote kunst van het zien is u vreemd, die leert wanneer ge wel moet zien en wanneer ge niet zien moogt’. ‘Alleen wanneer men de menschen niet kent, kunnen ze gevaarlijk zijn. Kent

men ze, dan zijn ze altijd nuttig aan te wenden'. 'Het is Prospero zelven, verblind als hij is door den hartstocht voor een andere'. 'Dit verhoudt zich tot dat'. 'Nog wacht mij verderen strijd' zijn staaltjes, die mijne berisping rechtvaardigen, terwijl de schrijver ten opzichte van de interpunktie den wenk schijnt behartigd te hebben van Hildebrand, toen deze aan hen, die in zijn *Camera Obscura* niet genoeg comma's enz. naar hun zin mochten vinden, den raad gaf om een bladzijde met leesteekens naar willekeur over het boek uit te storten.

Moge echter een en ander *Aan de Kunst gewijd* ook al ietwat ontsieren, - een verstandig en beschaafd lezer verbetert al lezende zelf en zal zich aan de fouten niet te zeer ergeren. Bij het vele schoone in Guido's werk mag wel een weinig leelijks over het hoofd worden gezien, vooral nu wij te doen hebben met een eersteling, die weldra, in gelouterden en voor de scène gewijzigden vorm, ons tooneel-repertoire verrijke!

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Nederlandsche planten. - Beschrijving onzer Akkerbouw-, Tuinbouw-, Boschbouwgewassen en Onkruiden, benevens een kort overzicht der voor de planten schadelijke en nuttige dieren, door K. van Tuinen Hzn., Leeraar in de natuurlijke historie aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle. Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1874.

Er wordt zeer verschillend geoordeeld over het meer of minder nuttige - sommigen, immers les extrêmes se touchent, beweren zelfs dat men van het tegenovergestelde behoorde te spreken - van dien stortvloed van leerboeken en dergelijke, uitgegeven door Leeraars aan de Hoogere Burgerscholen. Zeker, hij, die al deze hulpmiddelen bij 't onderwijs, welke in den laatsten tijd in het licht kwamen, verzamelde, zou reeds in 't bezit zijn van een vrij omvangrijke bibliotheek.

- De grond was zeer uitgedroogd, zegt de één, een flinke regenbui zal dus nieuwe groeikracht geven, inzonderheid aan het nog jonge gewas. -

- Toegestemd, zegt een ander - en dit is natuurlijk een pessimist - als 't werkelijk een frissche regen was; maar zoo'n stortbui doet evenveel kwaad als goed, en 't meeste water vloeit bovendien weg, in plaats van in den grond te trekken, en zoodoende de planten ten nutte te komen. -

- Maar 't is toch zeer natuurlijk, dat elk docent zijn eigen zienswijze heeft, omtrent de richting die hij aan zijn onderwijs wil geven. Een bestaand leerboek kan zeer goed zijn, terwijl 't hem toch onmogelijk is, om zijn onderwijs zoo in te richten, dat de leerlingen er met veel vrucht gebruik van kunnen maken. En even natuurlijk is het, dat, wanneer hij hun een boek in handen geeft, 'twelk geheel en al naar den gang van zijn onderwijs is ingericht, zelfs al

is het minder volledig, dit zijn werk veel zal verlichten, terwijl de leerlingen daarin een gemakkelijker hulpmiddel zullen hebben, om het gehoorde thuis na te zien, of de bijzonderheden te leeren kennen, die daarmede in een direct verband staan.

Men moet toch niet vergeten, dat, wanneer een docent zijne leerlingen een door hem zelf geschreven boek geeft, 'twelk hij geheel en al inrichtte naar zijn mondelinge voordracht, 't zij om die nader toe te lichten, 't zij om de leerlingen de gelegenheid te geven, door eigen studie uit te breiden of te voltooien, wat hij hun slechts in omtrekken kan voorstellen, dat hij, zeg ik, hen dan als 't ware zelf naar huis vergezelt, dat hij zelfs ook dáár tot hen spreekt, door middel van zijn boek, terwijl hij anders die zeker zeer belangrijke taak moet toevertrouwen aan hem, wiens boek hij hen medegeeft. Dáárin spreekt onvermijdelijk een andere geest dan de zijne, waardoor 't begrip, vooral voor jongens die zich niet zeer ernstig oefenen, altijd zeer bemoeilijkt worden.

- Sofisterij en niets anders, valt de andere hierop in. Ware die redevoering juist, dan zou men evenveel leerboeken als docenten moeten hebben; ja nog veel meer, daar elk voor zijn verschillende klassen ook andere boeken noodig heeft. Telkens, wanneer een docent van standplaats verwisselde, of er, onverschillig om welke reden, een nieuwe benoemd werd, zouden dan de leerlingen genoodzaakt zijn nieuwe boeken te koopen; als of de willekeur der docenten in dit opzicht het hier en daar den ouders toch niet reeds kostbaar genoeg maakte.

Maar bovendien, een aantal van die leerboeken, of hoe men ze anders wil noemen, waarmede onze schoollitteratuur in de laatste jaren ‘verrijkt’ is, is het product van j o n g e docenten. Deze, zich niet kunnende of willende schikken naar de leermethoden van ouderen, schrijven een nieuw boek = hun e e r s t e boek. Van twee verschillende zijden gezien, is dit verkeerd: eerstens mogen zij - leerlingen, zeg: studenten, nog vóór korten tijd - b e g r i p hebben van paedagogie, zij mogen daaromtrent hun zienswijze, ja hun overtuiging bezitten, o n d e r v i n d i n g verkregen ze nog niet, althans niet in voldoende mate, om daaraan hun opinie te kunnen toetsen, en zeker zijn nergens de bekende woorden van Goethe:

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie
Und grün des Lebens goldner Baum

toepasselijker dan op opvoedkundig gebied, onverschillig welk vak van onderwijs het geldt.

Vervolgens moet het e e r s t e boek van een jong auteur niet zijn een l e e r b o e k . Hij toch drijft in de meeste opzichten nog te veel op de wieken van anderen; hij heeft nog niets, of, in 't gunstigste geval, maar zeer weinig nieuws mede te deelen, en, zoo zijn werk al niet een loutere reproductie, in een misschien eenigszins gewijzigden vorm, van dat van anderen is, dan toch treedt hij daarmede slechts als compilator op. Al is nu ook het nut van goede compilatie in vele gevallen niet te miskennen, voor den jongen geleerde is het toch gevaarlijk zich daarmede bezig te houden, omdat ze maar al te vaak zelfstandige studie in den weg staat.

Ik ga hierbij natuurlijk van de noodzakelijke vooronderstelling uit, dat een jong docent blijft studeeren, al zegt ook de laster dat er wel gevonden worden, die met hun benoeming hun doel bereikt hebben, en 't dus in 't vervolg zoo zwaar niet meer opnemen.

Maar hier komt nog iets bij - 't is altijd de pessimist die spreekt -, namelijk dit: het is niet zelden den jongen docent minder te doen, om in een wezenlijke of ingebeelde behoefte te voorzien, hij moge dit zoo luid verkondigen als hij wil, maar 't is hoofdzakelijk, om niet te zeggen alleen, ijdelheid die hem de pen in de hand geeft. Een docent, die niet minstens één boek de wereld inzond, staat, zoo meent hij, bij zijn leerlingen, bij dezer ouders, bij zijn collega's en bij wie al niet meer, veel lager aangeschreven, dan hij, wiens naam op het titelblad van één of meer boeken prijkt. Zich gedrukt te zien, op het boek te kunnen wijzen als zijn boek, dat is een glorie.... een glorie echter voor vele anderen van verdacht gehalte. -

Als ik zoo hoor spreken, word ik altijd boos, en dan komt mij steeds een kreupelrijm in de gedachten, dat ik in mijn jeugd vaak hoorde:

> Kinderen hinderen, zei Vader Cats,
> Maar hij vergat dat hij zelf een kind geweest was.

Hebt gij dan inderdaad, mijn waarde heer, geheel en al vergeten hoe 't u gegaan is? Ik wil gaarne gelooven dat ge tegenwoordig, nadat ge de laatste proef van uw jongste werk met uw ‘imprimatur’ teruggezonden en uw honorarium ontvangen hebt, wanneer de uitgever het goed vindt nog een paar maanden met de verzending te

wachten, als ge eindelijk uw pak present-exemplaren krijgt, tot uzelven zegt: ‘'t is waar ook, ik had dat reeds bijna vergeten;’ dat ge met de meest mogelijke onverschilligheid uw werk aangekondigd ziet, en uwe belangstelling eerst dán weer wat levendig wordt, wanneer het, na verloop van eenigen tijd, in het ééne tijdschrift na het andere ter sprake komt; maar, eilieve, hoe was het u te moede, toen uw eerste werk, dit mocht een brochure, een lijvig boekdeel, of een tijdschriftartikel zijn, van de pers kwam? Waart ge toen werkelijk vrij van die schrijversijdelheid, waarover ge u thans zoo minachtend uitlaat?

Ik geloof niet dat er velen zullen zijn, die hierop een toestemmend antwoord zullen kunnen geven; trouwens dit behoeft ook niet, want de zaak is te natuurlijk om aanstoot te geven.

Met dit al zal toch de laatste spreker, al ziet hij ook door een zeer beslagen bril, wel dichter bij de waarheid zijn dan de eerste, die met het verschijnen van al die nieuwe boeken ingenomen is, ook al is hij dit niet met elk van die boeken op zichzelf.

Ongetwijfeld ware het veel wenschelijker, dat een jong docent, alvorens zijn tijd te gaan besteden aan het schrijven van een min of meer omvangrijk werk, zich met al datgene, wat over het vak dat hij onderwijst en voor dit onderwijs reeds verschenen is, goed bekend maakte, om daarna, in overleg met anderen, die hetzelfde vak beoefenen of onderwijzen, het beste te kiezen. Had men dit steeds gedaan, met de daartoe vereischte nauwkeurigheid, niet dit verwerpende omdat 't van A., en dát omdat 't van B. is, dán zeker zou het aantal leerboeken heel wat minder zijn; misschien zelfs zou het hier en daar wel in 't voordeel van het onderwijs wezen ook.

Deze wensch behoort echter zonder eenigen twijfel tot de pia vota, wat trouwens niet veel verwondering kan baren. Het beste zal dus wezen dien stroom zijn loop te laten, zich niet misnoegd te toonen als hij tijdelijk eens wat sterk zwelt, en slechts te zorgen dat men zelf niet overstroomd wordt.

Zoomin een inspecteur toch voor het onderwijs, als een directeur eener Hoogere Burgeschool kan verder gaan dan een zeker boek voor een zeker leervak aanbevelen; een door een docent gekozen leerboek afkeuren kan hij alleen dán, wanneer daarin grove wetenschappelijke onjuistheden verkondigd, of zaken ter sprake gebracht worden, waarvan de mededeeling aan de jeugd onvoorwaardelijk afkeuring verdient; zoomin voor het ééne als voor het andere bestaat bij ons werkelijk vrees.

De leeraar kan hierin overigens niet aan banden gelegd, en mag, wat de keuze zijner hulpmiddelen betreft, niet aan een censuur onderworpen worden; alleen dan, wanneer hij hierin geheel vrij is, is hij voor zijn onderwijs verantwoordelijk, anders valt die verantwoordelijkheid op hem die hem hierin de wet stelt.

Er verschijnen, tengevolge hiervan, zeker veel meer boeken dan er noodig zijn, maar die hiervan 't meeste dupe worden zijn sommige uitgevers, en juist dit zal misschien nog de beste hinderpaal worden tegen de al te groote kracht van dien stroom.

Wanneer men nagaat wat er in de laatste jaren alzoo over kruidkunde, ten gebruike inzonderheid bij het middelbaar onderwijs, verscheen, en zich een weinig met den inhoud dezer boeken bekend maakt, dan komt men spoedig tot de ervaring, dat daar veel goeds bij is, en tot de overtuiging tevens, dat de leeraar, welk gedeelte dezer wetenschap hij ook bij voorkeur wenscht te behandelen, niet om een degelijk hulpmiddel bij dat onderwijs behoeft verlegen te zijn.

Allerminst bestond er, naar mijn overtuiging, vóór het verschijnen van het werkje, waarvan de titel hierboven vermeld is, dááraan behoefte, al bezigt de Heer v.T. dit woord ook tot driemaal toe in zijn voorrede, en al voegt hij er bij, dat, nadat hij zelf ‘die behoefte gevoeld had’, ook ‘Dr. Staring hem op die behoefte wees’.

Dat een leeraar behoefte gevoelt aan een eigen ‘leerboek’, waarin juist zooveel voorkomt, als hem ter bespreking of tot nadere toelichting van 't geen hij wenscht te bespreken, noodig schijnt, en waarin de plantkunde in die volgorde behandeld wordt, welke hem het doelmatigst voorkomt, is, ik merkte het reeds hierboven op, te natuurlijk, dan dat men tot een verkeerde verklaring gerechtigd zou zijn; maar het hier bedoelde werkje *is* geen leerboek, en 't kan over 't algemeen slechts met vrucht gebruikt worden ter bestemming van die planten, welke de leeraar *zelf* zijnen leerlingen voorlegt.

Ik zeg: die hij zelf hun voorlegt, en dit is juist een groot bezwaar, 'twelk ik er tegen heb aan te voeren.

't Is geen hulpmiddel - of zoo 't er al een is, dan is het een zeer gebrekkig - ter bestemming van die planten, welke de leerlingen van hun wandelingen medebrengen, want dan zullen ze er,

gelijk ik zoo aanstonds met een paar voorbeelden zal aantoonen, veel in zoeken, dat er niet in te vinden is.

Nu zegge men niet: ‘dat doen de leerlingen niet; als ze al naar buiten gaan, gaan ze draven en stoeien, maar planten of bloemen meebrengen, met het doel om die nader te leeren kennen, daaraan denken ze niet eens.’

Daaraan denken ze meer dan men misschien wel denkt. Er zijn altijd enkele jongens - meisjes ook en niet minder - die, wanneer men ze slechts heeft l e e r e n z i e n e n l e e r e n o p m e r k e n, niet kunnen nalaten om onderweg bloemen of geheele planten te verzamelen. Men treft in elke klasse, al zijn het dan ook niet vele, altijd enkele ‘liefhebbers’ aan; immers wanneer de leeraar zelf niet slechts kennis heeft van botanie, maar wanneer hij vol is van bewondering van de schoonheden van het plantenrijk. Dat dit met alle docenten 't geval is, zou ik niet durven beweren, maar wel dat 't zeer wenschelijk ware, en ook dat men recht heeft van die veronderstelling uit te gaan.

Liefde voor Flora's kinderen laat zich zeer gemakkelijk overplanten op anderen, en inzonderheid bij de jeugd, vatbaar als ze is voor alle indrukken, is dit verre van moeilijk.

Zien we nu eens even wat de Heer van Tuinen in zijn boekje geeft.

De titel belooft heel wat: een beschrijving van onze akkerbouw-, tuinbouw-, boschbouwgewassen en ook van onze onkruiden; bovendien nog een kort overzicht der voor de planten schadelijke en nuttige dieren. Dat is, zou men meenen, een voortreffelijk vademecum, niet alleen voor hen die onderwijs in de plantkunde ontvangen, maar ook voor elken landbouwer, tuinbouwer, liefhebber van planten, enz. Op dien titel alleen afgaande, zouden velen zeggen: ‘dat boek moet ik hebben, want, als ik dát heb, dan heb ik geen ander meer noodig.’

Maar voorzichtig! De Franschen beweren dat men met een mooien hoed en nette laarzen de man is. Men zou, dit ook op boeken toepassende - 't k l i n k t wel wat vreemd, maar 't is toch zoo vreemd niet - kunnen zeggen: een breede titel en een uitvoerig register maakt een boek. En zeker, dit is voor velen waar, in zooverre namelijk het eerste waar is.

Er zijn er intusschen die ook naar de jas, den pantalon, zelfs

die naar iemands das en boordje zien, omdat, naar hun meening, de geheele kleeding den man maakt; ja, er zijn er ook, en men treft deze bij ons zelfs nog al veel aan, die zeggen: de hoed en de laarzen en de geheele rest gaan mij weinig aan, maar de man, weet u, de man zelf....

Enfin, 't is een oud thema en reeds dikwijls genoeg uitgewerkt.

Ook dít kan men natuurlijk op boeken toepassen.

Reeds uit de voorrede blijkt dat de Schrijver zijn taak niet zoo breed opvatte, als de titel recht geeft te vermoeden. Trouwens, men begrijpt dit reeds zoodra men 't boekje ziet. Hoe toch zou 't mogelijk zijn dat alles samen te vatten in nog geen tien vellen druks klein octavo met groote letter?

Wij vernemen dáár dat hij zich ‘alleen heeft bepaald tot de beschrijving der voor den akker-, tuin- en boschbouw “belangrijke” planten en onkruiden, met vermelding der inlandsche benamingen.’

‘De minder belangrijke gewassen, 't zij ze in tuinen gekweekt worden, 't zij ze in 't wild voorkomen, zijn dus niet behandeld; evenmin de planten die in het water groeien’[1].

Wanneer men deze verklaring naar de letter opneemt, dan mag men daaruit besluiten, dat de Heer v.T. al de hierin genoemde planten zelf, naar de natuur, beschreef. Dit is zeker hoogst verdienstelijk, en met 't oog hierop zou het boekje nog de helft minder kunnen bevatten, mits het later werd vervolgd, om nog aanspraak op groote verdiensten te kunnen maken.

Ik ben echter zoo vrij er aan te twijfelen, of de Schrijver dit wel heeft bedoeld, al is m.i. een andere opvatting niet mogelijk. Veeleer geloof ik te moeten lezen: dat hij zich bepaald heeft tot de (mededeeling der) beschrijvin*gen*, enz., naar aanleiding der iets lager door hem genoemde werken, en dit geeft de zaak terstond een geheel ander aanzien.

Of die beschrijvingen nu uit 't Latijn vertaald of eenigszins gewijzigd zijn, dit doet hier eigenlijk niets ter zake.

't Is mogelijk, hoewel niet waarschijnlijk, dat ik mij vergis; is dit zoo, dan doe ik gaarne hiervoor amende honorable.

Overigens is dit overnemen van beschrijvingen een gewoon verschijnsel en in vele gevallen zelfs onvermijdelijk.

1 Ik spatiëer.

Ik stip dit dan ook alleen hierom aan, wijl in het eerste geval onvolledigheid veel beter te verdedigen is dan in het laatste.

De Schrijver stelde zich grenzen, maar grenzen die inderdaad niet bestaan; geen natuurlijke grenzen. Hij stelde grenzen voor zichzelven, en 't is toch inderdaad wel wat veel gevergd, te verlangen dat ook anderen zich daarbinnen zullen beperken.

Omtrent de *aller*voornaamste, m.a.w. de allerbelangrijkste en het meest in 't oog loopende planten zal te dezen opzichte wel geen verschil van meening bestaan, maar waar beginnen de minder belangrijke, waar eindelijk die, welke in 't geheel niet belangrijk zijn.... ook niet als onkruid?

Zoo men 't al waagt deze uit te sluiten om de ééne, en die om een andere reden, dan kan dit toch niet anders dan op individuëele zienswijze berusten; zulk een oordeel is en blijft altijd subjectief. Wanneer honderd deskundigen zich, ieder afzonderlijk, met zulk een schifting bezig hielden, dan zouden er - men gevoelt dit - geen twee zijn, die gelijke uitkomsten zouden verkrijgen, ja zelfs zij, die elkaar 't meest nabij kwamen, zouden toch zeker nog, ten opzichte van de al of niet belangrijkheid van onderscheidene planten, in meening verschillen, en 't is zeer twijfelachtig of er wel één bij zou wezen, die, even als de Heer v.T. dit doet, á l l e w a t e r p l a n t e n z o u b u i t e n s l u i t e n.

Zijn dan werkelijk, naar 's Schrijvers oordeel, de geslachten N y m p h a e a, N u p h a r, S t r a t i o t e s, L e m n a, P o t a m o g e t o n, enz., die steeds midden in het water groeien, zijn S a g i t t a r i a, T y p h a, B u t o m u s, A l i s m a, A c o r u s, enz., die allerwege aan de waterkanten gevonden worden, zóó onbelangrijk, dat ze de vermelding in een boek als dit ten eenemale onwaard zijn?

Waarom b.v. de C a l t h a p a l u s t r i s wèl, en de A c o r u s, de T y p h a, die er zoo dikwijls nevens groeien aan de kanten der slooten, niet genoemd? Waarom van het geslacht C a r e x slechts zeer terloops melding gemaakt, zonder zelfs één enkele soort bij naam te noemen, terwijl niet minder dan 44 Grassen beschreven worden?

Men versta mij wèl. Ik heb niets tegen die beschrijving van vier en veertig Grassen. De familie der Gramineën toch is, zoowel voor onze huishouding als voor die der natuur, een van de belangrijkste, maar ik heb tegen het willekeurig buitensluiten van vele andere planten, die eer in aanmerking verdienen te komen, dan

sommige der beschrevene. Of zouden b.v. de fraaie N y m p h a e a bloemen, de sierlijke bloemschermen der B u t o m u s , zouden de T y p h a -stengels, den leerlingen eener Hoogere Burgerschool niet veeleer en veel meer in 't oog vallen, dan onderscheidene der in dit boekje vermeldde Grassen?

Van Grassen gesproken. Zou de Schr. wellicht ook onze Helm, de P s a m m a a r e n a r i a , tot de minst belangrijke rekenen? Het schijnt althans zoo. En, gesteld deze plant ware voor ons vaderland inzonderheid niet van het hoogste belang, en ieder die met onze duinen bekend is, weet dat dit zoo is, zou hij dan toch niet denken, dat dit Gras onmogelijk, wanneer ze zich in de duinen bevonden, de opmerkzaamheid der leerlingen kan ontgaan, en dat niet licht enkelen zullen vragen, of die andere die op vele plaatsen erbij groeit, met die vlakke en witachtige bladeren - de gemeene Zandhaver, E l y m u s a r e n a r i u s - dezelfde of een andere soort is; dat, wanneer ze naar de duinen of naar 't strand gaan, en ze daar aanzienlijke hoeveelheden van de gemeene Zee-eik (F u c u s v e s i c u l o s u s), door den vloed aangespoeld en bij eb achtergebleven, zien liggen, er licht alweer enkelen zullen zijn, die vragen of dit nu ook planten zijn, en, zoo ja, welke?

De groote en in vele opzichten belangrijke familie der Wieren wordt in dit boekje niet eens genoemd. Uitvoerigheid hierover zou daarin zeker ondoelmatig zijn, maar tusschen deze twee uiterstenligt een middenweg.

Genoeg echter, ten bewijze dat ik niet onbillijk ben jegens den Schrijver, wanneer ik zeg dat die willekeurige behandeling oorzaak was, dat dit boekje zeer incompleet, en daardoor m.i. voor het voornaamste doel weinig geschikt werd.

Vóór dat het boekje van den Heer v.T. verscheen, waren wij in 't bezit - ik vermeld slechts de twee volgende als m.i. de belangrijkste - van *de Flora van Nederland*, door Prof. Oudemans, door den Schr. in zijn voorrede vermeld, en voor hen, die een minder uitvoerige handleiding voor 't bestemmen onzer planten verlangen, van de *Handleiding tot het bepalen van de in Nederland wild groeiende planten, voor schoolgebruik en botanische wandelingen*, door Prof. Suringar, welk laatste boekje door hem geïgnoreerd, althans niet genoemd wordt, wat te zonderlinger schijnt, daar ook dit op 't initiatief van Dr. Staring werd bewerkt. Er bestond dus geen behoefte aan een nieuw *kompleet* werk van dien aard, tenzij men zich ertoe berekend achtte een beter te geven,

veel minder nog aan een, welks onvolledigheid reeds bij de eerste inzage in 't oog valt.

Maar, 't is waar, de Schr. zegt dat hij zich bepaalde tot de ‘voornaamste akkerbouw-, tuinbouw-, boschbouwgewassen en onkruiden’. Hij schijnt daarbij minder hierop te letten, of ze weinig of veel in 't oog loopen, maar of ze voor een dier drie bedrijven van belang zijn. Met het oog hierop wordt echter de tuinbouw al zeer stiefmoederlijk door hem behandeld. Denkelijk had hij het oog op den tuinbouw in zeer beperkten zin, de groenteteelt namelijk. Maar wat hebben dan b.v. Helleborns viridis, Laurus nobilis, Carthamus tinctorius, enz. daarmede gemeen? Geneeskrachtige planten, of die tot de nijverheid in 't algemeen in betrekking staan, lagen buiten zijn plan. Van de voornaamste der zeer talrijke variëteiten van groenten, die tegenwoordig gekweekt worden, wordt echter zoo goed als geen melding gemaakt. Evenmin vindt men er vele planten in genoemd, die voor den tuinbouw in 't algemeen van groot belang zijn, en toch waarlijk genoeg worden aangetroffen. Ik noem slechts de Tulp en de Hyacinth, de FUCHSIA, de Pelargonium, en zooveel andere.

Die planten schijnen dus, naar 's Schrijvers meening, voor den tuinbouw niet belangrijk te zijn. Hij zal misschien zeggen: die behooren tot de bloemkweekerij, maar deze is een onderdeel van den tuinbouw, evenals de groenteteelt dit is.

Ik geloof nu wel niet dat 't goed zou zijn, om die groenteverscheidenheden, enz. in een boek als dit te bespreken, maar op den titel wordt het beloofd; men heeft dus reden om ook de ‘voornaamste’ hiervan erin te zoeken.

De Schrijver zal ongetwijfeld voor zichzelven wel reden hebben, waarom hij de ééne plant wèl en de andere niet vermeldt, en zulks op dien grond eenigszins kunnen verdedigen, maar daardoor zal toch het boekje niet bruikbaarder worden.

Na een korte inleiding en een tweetal hoofdstukjes, die even twee bladzijden beslaan, waarin de Schr. mededeelt wat naar zijne zienswijze tot de verschillende bovengenoemde rubrieken behoort, geeft hij een overzicht der voor de planten schadelijke dieren. Dit is een opsomming van namen, met vermelding van die der planten waarop zij leven, in enkele gevallen ook van het nadeel, 'twelk zij aan deze berokkenen. *Beschrijvingen* dezer dieren of iets wat daarnaar

zweemt, zoekt men echter te vergeefs.... Neen, ik vergis mij, van de Vliesvleugelige insecten wordt gezegd dat de larven meestal meer dan acht paar pooten hebben; van de Vlinders dat de larven nooit meer, wel minder dan acht paar pooten hebben. Ook worden, op blz. 4, nog twaalf regels aan de gedaantewisseling der insecten gewijd!

't Zou toch, dunkt mij, niet te veel gevergd zijn, als men hier ten minste eenige nadere beschrijving, hoe beknopt ook, wenschte van de Kevers, de Vliesvleugelige, de Vlinders, de Tweevleugelige insecten, enz. - Wat beteekent het verder of al de n a m e n van twaalf verschillende bladluizen, met die van de planten waarop ze gevonden worden, worden opgesomd, zonder een woord meer; terwijl van deze diertjes in 't algemeen niets anders gezegd wordt dan dit: ‘dat onder de halfvleugeligen de Bladluizen (A p h i s) het schadelijkst zijn. Zij komen in verschillende soorten en op verschillende planten voor, waarvan zij de sappen opzuigen; het meest schadelijk zijn....’ Hier volgt de opsomming, en daar is 't mee uit.

Ik vraag of de domste schooljongen, de eenvoudigste landman daaruit iets zal leeren, wat hij niet reeds lang weet, uitgenomen de twaalf Latijnsche namen met de verkorte auteursnamen? En hun belangstelling dáárin mag billijkerwijze betwijfeld worden.

Waarom gebruikte de Schr., behalve de beide door hem genoemde werken, niet ook b.v. Snellen van Vollenhoven's *Gedaantewisseling der insecten*. Zonder zijn boekje te overladen, ware 't een en ander, betreffende de beschrijving of de vermelding der levenswijze dezer dieren, daaraan zeer goed te ontleenen geweest.

Aan de voor de planten nuttige dieren zijn *twee* bladzijden gewijd.

Uitvoeriger is de Schr., gelijk trouwens in den aard der zaak ligt, waar het de door hem vermelde planten - ten getale van 342 soorten - betreft.

De daarbij gevoegde beschrijvingen zijn kort en bevattelijk, en hetgeen er verder nog wordt bijgevoegd, kan werkelijk ter zake dienstig geacht worden. In weinige regels toch wordt vermeld of die planten nuttig zijn of schadelijk en in welk opzicht, terwijl tevens in vele gevallen de dieren worden besproken, die er op azen en haar vaak zeer benadeelen; maar ook hier zocht men te vergeefs naar eenige beschrijving dezer laatste, naar aanleiding waarvan men de dieren zou kunnen herkennen, welker namen vermeld worden.

De Schr. geeft geenerlei verklaring van de door hem gebezigde kunsttermen. ‘Een hoofdstuk over morphologie zonder afbeeldingen zou slecht aan het doel beantwoorden,’ zegt hij in zijn voorbericht. Zeker zou een zoodanig hoofdstuk *met* afbeeldingen dit veel beter doen, maar waarom, terwijl hij toch het gebruik van den *Atlas van Schoolplaten*, bewerkt onder toezicht van dr. D.J. Coster, bij dat van zijn boekje zoo ernstig aanbeveelt, ja dat, blijkens de opsomming van de door hem beschrevene en dáárin afgebeelde planten, als een noodzakelijk hulpmiddel bij zijn boek beschouwt, waarom, vraag ik, als hij toch vooronderstelt dat de lezer zich dien *Atlas* ten gebruike bij zijn boek zal aanschaffen, ook niet een hoofdstuk over morphologie gegeven, en daarbij ook de daarin voorkomende figuren aangehaald?

Doch ook zonder platen zou van de voornaamste kunstermen een korte verklaring kunnen gegeven zijn, wat zeker zeer wenschelijk ware geweest. Nu toch maakt de heer v.T., nevens zijn boekje en dien *Atlas*, 't gebruik van nog een derde boek gebiedend noodzakelijk; dat zijn er dus al drie door botanie alleen. Zeker voor leerlingen eener Hoogere Burgerschool meer dan genoeg!

Heeft de Heer v.T. over het algemeen aan de beschrijvingen der planten, enz. blijkbaar veel zorg besteed, in andere gevallen is hij in dit opzicht even karig als ten aanzien der dieren. De lezer oordeele:

Op bladz. 14, waar die plantbeschrijvingen beginnen, leest men:

Vaatplanten (Vasculares.)
A. Openbaar bloeiende planten (Phanerogamae.)

Zaadplanten, de voortplanting geschiedt door zaden.

Deze planten brengen bloemen met stampers en meeldraden of één van beiden voort.

Tweelobbige planten (Dicotyledonae.)
I. *Thalamiflorae*.

Bloemblad(er)en, meeldraden en stampers op den bloembodem, niet met den kelk vergroeid. De bloemblad(er)en vrij.

1. Boterbloemen (Ranunculaceae.)

Hier volgt een korte vermelding van de voornaamste karakters der Ranunculaceën. Deze beschrijving, die in ieder ander geval te onvolledig zou zijn, is m.i. hier voldoende te achten.

Geen enkel woord echter ter verklaring wat *Dicotyledonen*, evenmin

als later, bladz. 125, wat *Monocotyledonen* zijn. De Schr. vooronderstelt alzoo, dat de lezer, wie hij ook zij, dit weet. Heel vriendelijk, maar de meesten weten 't niet, en, zoo er ook al enkelen zijn die 't weten, dan zal het dezen ook wel bekend zijn, wat bloembodembloemige planten (dit Hollandsche woord, 't welk gebruikt wordt en recht van bestaan heeft, vermeldt de Schr. niet) of *Thalamiflorae* zijn.

De definitie van *Phanerogamen* heeft ten minste, althans zoover mij bekend is, de verdienste van nieuw te zijn. Wanneer de leerling die vergelijkt met de op bladz. 145 voorkomende van *Cryptogamen:* ‘spoorplanten; de voortplanting geschiedt door sporen, die in spoorhuisjes gevormd worden, dan, zeker, zal hij wel een goed eind op weg zijn, om die beide groote afdeelingen van elkander te kuunen onderscheiden!’

Ik herhaal het - het goede mag wel eens herhaald worden - de plantbeschrijvingen kunnen over 't algemeen zeer doelmatig geacht worden. Naar onjuistheden daarin heb ik niet gezocht en er zijn mij geene in 't oog gevallen; trouwens, wanneer de Schr. daarbij de *Flora* van prof. Oudemans geraadpleegd heeft, had hij een goeden gids.

Maar hoe, in 's hemels naam, kwam hij er toe om, in zijn inleiding, (bladz. 3) te schrijven:

‘De meeste akker- en tuinonkruiden zijn éénjarig, slechts de Korenbloem is tweejarig’?

Dit zijn, in anderhalven regel, twee onjuistheden, beide wel wat erg. Vooreerst toch is de Korenbloem (*Contanrea Cyanus*) één- en niet tweejarig (zie de beschrijving blz. 76!) en dan.... *slechts* de Korenbloem!!

Is, om maar de eerste die mij in de gedachten komt te noemen, de Paardebloem dan geen onkruid? Men leest immers (bladz. 73) dat deze overblijvend, algemeen bekend is en overal voorkomt als een onkruid; en het Kweekgras, dat terecht (bla.lz. 140) een ‘zeer lastig onkruid op bouwgronden en in moestuinen’ en door den Schr. mede overblijvend wordt genoemd wat het dan ook is?

Zie, dit zijn een paar in 't oogloopende inconsequenties, die het vermoeden wettigen, dat de Schr. niet zeer vast in zijn schoenen staat.

Bij zijn plantbeschrijvingen laat hij steeds de Hollandsche namen vóórop gaan, en plaatst hij de Latijnsche er achter. Ik geloof zeer terecht, immers men mag veeleer verwachten dat zij, voor wie dit

boekje bestemd is, met de volks-, dan met de wetenschappelijke namen bekend zullen zijn. Ook moet in boeken, die voor de school of voor het volk of voor beiden bestemd zijn, aan het Latijn zoomin mogelijk plaats ingeruimd, en, waar het onvermijdelijk is, dat in geen geval op den voorgrond geplaatst worden.

Dat ik overigens dit boekje niet *geheel* onbruikbaar acht, is den heer v.T. uit mijn aankondiging ervan in *Sempervirens* (blz. 343 van dezen jaargang 1874) gebleken. 't Hangt er maar van af, wie 't gebruiken en voor welk doel dezen het ter hand nemen.

Toen het mij eenigen tijd geleden gezonden werd ter aankondiging in dat blad, 't welk hoofdzakelijk aan de belangen van den tuinbouw is toegewijd, kou ik daarin gerustelijk aanbevelen en ik deed het gaarne.

Het moest toch, volgens 's Schrijvers woorden, niet alleen een hulpmiddel voor het onderwijs zijn, want ‘het is evenzeer geschreven voor landbouwers, tuinlieden, enz.’

Deze laatsten had ik bij mijn vorige aankondiging op het oog, en zij kunnen er veel uit leeren, wat hun tot hiertoe onbekend was, al laat het ook vele vragen, welker beantwoording zij erin mogen verwachten, onbeantwoord.

Ik beloofde echter reeds toen er later uitvoeriger op te zullen terugkomen, wijl het mij juist een paar dagen tevoren door de Redactie van *de Gids* ter recensie in dit tijdschrift was toegezonden.

Hier nu moest het voornamelijk beschouwd worden als datgene, waartoe de Schr. het in de eerste plaats bestemde, namelijk een hulpmiddel bij het onderwijs, en, al zou ik nu ook niet willen beweren, dat het daartoe ten eenemale ongeschikt is, zoo zou het toch m.i. veel geschikter voor dit doel zijn geworden, wanneer de Schr. de natuurlijke grenzen, die voor een werkje als dit wel degelijk bestaan, meer had in 't oog gehouden, en daarbij minder willekeurig ware te werk gegaan; in 't laatste geval toch kan 't misschien wel een bruikbaar hulpmiddel zijn voor hem zelven bij zijn onderwijs, maar zal 't dit slechts bij uitzondering wezen ook voor anderen.

En dat hij het ook voor andere docenten, ja voor iedereen zeer bruikbaar heeft willen maken, blijkt niet alleen uit de uitvoerige en gemakkelijke registers, maar uit menige korte en zaakrijke mededeeling, die er hier en daar in wordt aangetroffen.

Leiden, 14 Nov. 1874.

H. WITTE.

***Droomen en fantasiën uit de jaargetijden des levens. Uit het Engelsch van D. Marvel-Donald G. Mitchell. Sneek, H. Pyttersen Tzn.*, 1874. *De Vertaling van Samarow's Europesche Mijnen en Tegenmijnen, bij A. ter Gunne, te Deventer*.**

Derde druk, staat op het titelblad van dit boekje.

Van de Engelsche of van de Hollandsche uitgaaf? vraag ik. En onwillekeurig voeg ik er den wensch bij, dat het de Nederlandsche vertaling gelden moge. Immers dan ben ik zeker, dat inderdaad nobele gevoelens hun weg gevonden hebben tot de harten van mijne landgenooten, en dat de even verstandige als nuttige wenken, die hun hier in den behagelijken en luchtigen vorm van een verhaal als onwillekeurig gegeven worden, een weldadigen invloed geoefend hebben op de gedachten en later op de handelingen, der verstandige lezers.

Het leven van een gezin, zoo als men er duizenden in de wereld aantreft, wordt hier op schijnbaar vluchtige wijze en met breede trekken weergegeven. Er gebeurt niets opmerkelijks in, niets vreemds of verrassends, waardoor uw aandacht met spanning wordt gaande gehouden of uw nieuwsgierigheid gewekt. 't Zijn gewone menschen, de leden van dit gezin; en de held van het verhaal, indien hier van een held sprake kan zijn, is één van dat groote aantal personen waarmede wij dag aan dag omgaan, zonder dat hun doen of laten ons ooit stof geeft tot nadenken of dat wij bepaald aan hen zouden denken, wanneer er iets bijzonders geschiedt. Jong, heeft hij alle illusiën der jeugd; volwassen, de begeerte naar wereldschen voorspoed; op middelbaren leeftijd, behoefte aan meer dan geld en aanzien alleen; oud, een dankbare voldaanheid, vooral omdat zijn huwelijk gelukkig was. Lang had hij geweifeld, of dat wel verstandige en flinke maar eenvoudige en burgerlijke meisje, het ideaal zijner jeugd, ook passen zou in zijne nu zooveel aanzienlijker omstandigheden, maar al die rijkdom en al dat aanzien lieten toch zulk een pijnlijke leegte bij hem open, dat het hart eindelijk boven het hoofd zegevierde. Toch moest hij die gevierde Coquette der groote salons en die eenvoudige speelnoote uit de ouderlijke woning, eerst beurt om beurt als passen in zijn huiskamer eer hij

tot de overtuiging kwam, dat alleen de laatste hem gelukkig kon maken als vrouw. Hoe ver was de man dus verwijderd van dien gelukkigen tijd der jongelingschap, waarin dat ééne enkele beeld der gevierde zulke reusachtige verhoudingen heeft, dat zelfs voor de gedachte aan eene andere dan zij, geenerlei ruimte overblijft. Wel schaamde hij zich over dien, zoo hij meende onwillekeurigen loop zijner gedachten; wel werd hem daardoor het bewustzijn van den zedelijk verlagenden invloed dier jacht naar geld en eer pijnlijk, maar, bewust of onbewust, leverde hij toch een type van den man onzer dagen, een type dat wij dwaselijk alleen in Amerika meenen te vinden, omdat wij wel van verre den splinter weten te zien maar den balk vlak voor ons niet schijnen te ontdekken. Gelukkig maar, dat blijkbaar de strijd om een immers onmisbaar deel der wereldsche goederen te verkrijgen schuld is aan die onedele gedachten, en dat de edeler gevoelens der jeugd den boventoon behouden. En die nobele droombeelden der jeugd, ze zijn zoo uitnemend geteekend in hun ontstaan en ontwikkeling en in hun soms wilde vlucht, dat ge, ter wille der onvolmaaktheid van dit aardsche, de ontaarding daarvan in den mannelijken leeftijd haast leert dulden, al betreurt ge ook het helaas! bijna onvermijdelijke.

Wat dit boekje vooral zoo zeer onderscheidt en waarom ik het zoo zeer der aanbeveling waardig acht, is de gezonde toon die er uit spreekt. De edelste en fijnste drijfveeren van het menschelijk hart worden in al hun bewegingen blootgelegd, en elke gedachte en meening is bezield door een diep godsdienstigen toon, maar zonder dat ooit eenig spoor zelfs te ontdekken is van dat ziekelijke piëtisme, hetwelk een der kankers moet genoemd worden waaronder het tegenwoordig geslacht lijdt. Vele Engelsche schrijfsters vooral, weten zich haar taak zoo gemakkelijk te maken door de meest onbeduidende en oppervlakkige denkbeelden te doorspekken met allerlei vrome woorden, waarin echter geene enkele gedachte schuilt, en dat zinledig en ontzenuwend gewouwel wordt dan rondgevent als de opwekkende taal van het waarachtig geloof. Hier geen schijn of schaduw daarvan. Dat gezonde en oprechte godsdienstig gevoel, hetwelk onbesmet is van overspanning en overdrijving en tot flinke daden wekt, ademt u uit dit boek te gemoet en verfrischt den lezer, die wel bij ervaring weet dat de mensch bij brood alleen niet leven kan.

Wenschte ik dat het woord derde uitgaaf de Hollandsche ver-

taling gold, nog veel liever zou 't mij zijn, indien aan een Hollandsche pen de weldadige lectuur dezer gedachten te danken ware.

Laten onze vrouwen, die inderdaad reeds overtuigende blijken geven dat 't haar ernst is met de begeerte, om door letterkundigen arbeid krachtig bij te dragen tot de ontwikkeling der intellectuële behoeften van den landgenoot en tot de bevrediging van hare eigene materiële behoeften, in dit werkje een vingerwijzing zien, op welke wijze juist zij vooral hare gedachten nuttig en voordeelig kunnen weergeven. Immers 't hapert der nog niet geheel geoefende hand dikwijls alleen aan den vorm, om de inderdaad veredelende gedachten van den enkele, tot gemeengoed te maken van allen. En deze vorm acht ik al een zeer gelukkig gekozene. Niet tot navolging daarvan wijs ik er op, maar als een voorbeeld hoe vrij men in zijne keuze kan zijn.

Bij het aankondigen van vertaalde romans, let ik gewoonlijk alleen op den inhoud en niet dan bij uitzondering ook op de vertaling. Meestal toch worden Engelsche boeken in onze taal overgebracht, en dan is de verleiding om de woorden of zelfs den zinbouw van het oorspronkelijke slaafs over te nemen, niet zeer groot. Maar zijn 't vertalingen uit het Duitsch, dan is de recensent wel degelijk verplicht om, in 't belang zijner moedertaal, te letten op de juistheid der overbrenging van het oorspronkelijke werk in onze taal. Immers de groote overeenkomst die er tusschen die beide talen bestaat, maakt de taak van den Hollandschen vertaler schijnbaar zoo gemakkelijk, terwijl ze in waarheid juist daardoor zóó moeielijk wordt, dat alleen de man van groote bekwaamheden in staat is een Duitsch boek in zulk goed Hollandsch over te brengen, dat de lezer niet dadelijk bespeurt waarin het oorspronkelijk geschreven is. En nu moge men met recht de klacht althans betwistbaar noemen, dat de te ijverige lectuur van alleen uitheemsche boeken het publiek te veel gewent aan uitheemsche denkbeelden, niet betwistbaar voorzeker is 't, dat het lezen van onzuiver Hollandsch het oog en oor gewend aan een taal die de onze niet is en nooit worden moet, omdat het waarachtig gevoel van een krachtige nationaliteit onafscheidbaar is van de waardeering der zuiverheid van onze moedertaal.

Nu zijn voorzeker de grootste uitgevers van vertaalde romans 't meest in staat om tegen dat gevaar van verbastering onzer taal te waken, door alleen werkelijk goede vertalingen te laten drukken.

En hoogst aangenaam is 't mij in den heer A. ter Gunne te Deventer, een bondgenoot te vinden in mijn strijd tegen slechte vertalingen. Opzettelijk om dat te verklaren, schrijft hij een voorbericht voor de vertaling, welke hij van Samarow's bekende Europesche Mijnen en Tegenmijnen heeft uitgegeven. ‘Niemand, durf ik zeggen,’ zoo lezen wij daar, ‘stelt meer prijs op goede vertalingen dan ik, niemand is meer dan ik overtuigd dat over 't geheel, hieromtrent in onze letterkunde veel te wenschen blijft.’ Uitnemend zal men zeggen, wanneer een onzer ijverigste uitgevers van vertaalde romans van die overtuiging doordrongen is, maar een ander dan ik verklare het raadsel, hoe die woorden hun plaats gevonden hebben voor eene der slechtste vertalingen zeker, welke nog hier te lande verschenen is. Maar hij noemt deze vertaling ook een welgelukte, en dat juist noem ik haast ongeloofelijk. 't Is zoo, hij laat aan den roem op deze vertaling de woorden volgen: ‘Ik zeg dit niet om de kritiek te ontwapenen of te willen beweren dat deze vertaling zonder gebreken is, en er geene aanmerkingen op te maken zouden zijn. Integendeel houd ik mij overtuigd dat al ware ze nog door een derde nagezien, een vierde en volgende er nog genoegzame stof tot kritiek in zouden vinden, waarbij dan echter individuele smaak en oordeel wel een groote rol zoude spelen.’ - Maar hij eindigt met de bewering; ik wensch ‘alleen onbillijke recensiën te voorkomen.’ En daartegen kom ik op.

Neen, niet aan ‘individuele smaak en oordeel en onbillijke recensiën’ mag het streng afkeurend woord van den beoordeelaar dezer vertaling over zulk een arbeid geweten worden, maar hij moet 't als zijn plicht beschouwen, geen ander vonnis daarover uit te spreken. Hij mag 't niet onopgemerkt laten voorbijgaan, dat onze taal op zulk een ergerlijke wijze verduitscht wordt, als hier het geval is. En vooral mag hij dat niet, wanneer op zulk een gebrekkig werk nog als een welgelukte arbeid geroemd wordt. Mij was het boek niet onder de oogen gekomen, maar toen anderen mijn aandacht op dat voorbericht vestigden en er over klaagden, dat zulk een te pronk loopen met het meer dan gebrekkige onopgemerkt bleef terwijl op de kleinere fouten van menige betere vertaling wel gewezen-werd, nam ik het ter hand. En dat ik onmiddellijk moest instemmen met dat afkeurend oordeel, ja verbaasd stond over het prijzen van zulk een arbeid zal niemand verwonderen, die maar vluchtig het boek doorloopt. Al dadelijk moest ik glimlachen, toen ik op de eerste bladzijde las:

‘zenuwachtig trok het om den jeugdigen mond,’ en een weinig verder het woord ‘scharlakenkoorts’. Maar meer nog trof mij de volgende schildering van Napoleon III: ‘Dat wonderbaar levendig oog, dat nu plotseling in het anders zoo ondoordringbaar, steeds effen gelaat van den Imperator verscheen, en uit des Keizers trekken de gevoelvolle, door een rijk leven bewogen ziel van den mensch deed blikken.’ Liever onthoud ik mij van elke aanmerking op deze zinsnede. Niet beter wordt 't als men leest: ‘Een hevig geschel klonk door het huis. Verwonderd hoorde hij op, spoedig werd het langzaam in huis levendig.’ De eene dame ‘ruischte’ in een salon naar de andere toe. Het Duitsche ‘mein lieber’ wordt telkens vertaald door het onhollandsche ‘mijn lieve’..... Bismarck bijv., en ook het *zoo* en *willen* van 't oorspronkelijke blijft maar eenvoudig staan, al moet het door ons *indien* en *wanneer* of door *zullen* en *voornemens zijn* weergegeven worden. Dat zulke inderdaad ergerlijke germanismen voor den hollandschen lezer meer dan hinderlijk zijn, begrijpt een ieder. Maar wat te zeggen van ‘de sints lang geplante coalitie’, waarbij het Duitsche *geplante*, maar kort en goed is behouden voor ons *beraamd*. Dat het boek dan ook dikwijls alleen verstaanbaar is voor hem die beide talen machtig is zal niemand, na zulke proeven, meer verwonderen; maar ik wil 't gevraagd hebben, of voor hen de moeite der vertaling behoeft genomen te worden.

Mij lust 't echter niet, verdere bewijzen van het gebrekkige dezer vertaling te geven. Hij die er meer verlangt, neme het boek ter hand, 't zal hem weinig moeite kosten ze te vinden. Ik wensch hier alleen op het gevaar te wijzen dat ouze taal dreigt, indien men op deze wijze voortgaat Duitsche boeken in 't Hollandsch over te brengen, en zulk gebrekkig werk nog als goed gelukt prijst en er roem op draagt. Er zijn waarlijk germanismen genoeg, ja reeds te veel in onze taal ingeslopen, dan dat 't niet de plicht van ieder Nederlander zou zijn, voor de zuiverheid daarvan te waken. 't Zou inderdaad te betreuren zijn indien 't onopgemerkt bleef, dat bekende uitgevers onder ons aan de ‘groote natie’ het recht zouden geven tot de bewering, dat ons kleine volk niet eens meer prijs stelt op het behoud van een eigen taal en langzamerhand de hare overneemt, en dat nog wel onder de toejuiching van bekwame mannen. Daartegon verhef ik mijne stem.

P.N. MULLER.

***Atlas der Natuurkundige Aardrijksbeschrijving, door J. Kuyper. Gorinchem, J. Noorduijn & Zoon*, 1874.**
***Handboek der Natuurkundige Aardrijksbeschrijving, door J. Kuyper, met* 30 *figuren. Gorinchem, idem*, 1875.**
***Atlas der Natuurkundige Aardrijkskunde, door Dr. C.M. Kan en N.W. Posthumus. Arnhem, J. Voltelen*.**

Het is nog niet zoovele jaren geleden dat er geen vak van onderwijs in ons vaderland stiefmoederlijker bedeeld werd dan de Aardrijkskunde; voor zooverre zij tot de vakken van het lager onderwijs gerekend werd, bepaalde zij zich tot eene dorre en droge nomenclatuur van kapen, bergen, steden, enz., die op eene vaak zeer slechte wandkaart door den onderwijzer of den leerling werden aangewezen, zonder dat daarbij ooit in bijzonderheden getreden werd, welke het aanleeren gemakkelijk, het onderwijzen aangenaam konden maken; eenige bijvoegselen of opmerkingen van historischen aard, enkele malen een paar topographische aanteekeningen, en bij de steden veelal het stereotype ‘mèt veel fabrieken en trafieken’; dat was alles! Wat zouden dan onze vaderen opzien, als zij nu eens onze lagere en middelbare scholen bezochten, en hoorden hoe nu het vroeger zoo miskende vak onderwezen werd! 't Is inderdaad - verbazend, maar verblijdend tevens, dat geographie eindelijk zóó tot, haar recht kwam, als dit werkelijk het geval was; men heeft langzamerhand gaan begrijpen dat de kennis van den aardbol iets meer beteekende, dan het van buiten leeren van een catalogus vol namen, dat het der jeugd niet langer mocht onthouden worden om haar mede te deelen wat zich om, op en, voor zoover mogelijk, ook in onzen bol bevindt, dat het niet genoeg meer was om een oppervlakkig overzicht te geven van topographie of staatkundige aardrijkskunde alléén, dat het hoogst noodzakelijk was die kennis en dat onderwijs gepaard te doen gaan met al hetgeen betrekking had op de vorming van den aardbol, op de bepaling van lengte en breedte, op lucht- en zeestroomingen, volken-, plant-, dierkunde, enz., en dat dus wis- en natuurkundige aardrijksbeschrijving voortaan een deel moesten uitmaken van het onderwijs in geographie. Voor hen die der zake kundig zijn, is 't niet noodig hier een naamlijst te geven van die groote mannen, die als baanbrekers op geographisch

gebied optraden, genoeg zij het er op te wijzen, dat nu sedert ongeveer een halve eeuw de geographie van haar kinderachtige zwachtels ontdaan, hare rechten begint in te nemen als volwassen zuster van andere wetenschappen, waarbij men zelfs den wensch mag uitspreken, ja mogelijk zelfs de hoop koesteren, dat ook binnen betrekkelijk korten tijd aan eene van onze hoogescholen een leerstoel voor aardrijkskunde zal verrijzen.

Wanneer men de leerboeken nagaat, die voor ettelijke jaren in gebruik waren, dan bevatten deze bijna niets anders dan opgaven omtrent staatkundige geographie, hier en daar een weinig versierd met statistische opgaven van weinig waarde; hetzelfde is te zeggen van de atlassen, waar eene eerste kaart gewoonlijk iets bevatte, hetwelk men toen wiskundige aardrijkskunde noemde, maar al de overige kaarten waren staatkundige; en nog waren meest al die atlassen Duitsche of Fransche; ons land, in de 17^{e} eeuw zoo vermaard voor zijn kaartengraveurs, leverde niets! Hoe is dat alles veranderd; tal van atlassen van allerlei aard zijn er in de laatste jaren verschenen, en beoordeelingen in den vreemde, uitspraken van jury's op tentoonstellingen als anderzins, hebben 't waarlijk duidelijk genoeg bewezen dat wij in de kunst van kaarten teekenen en graveeren bij andere volken niet behoeven achter te staan.

Tot nog toe ontbrak er onder al die atlassen ééne zeer voorname soort, namelijk die, welke als titel boven deze aankondiging staat; Keith Johnson in Engeland en vooral Berghaus in Duitschland hadden den weg gewezen hoe de physische geographie aanschouwelijk kon voorgesteld en moest onderwezen worden; doch beide atlassen zijn te duur, en de kleinere uittreksels daaruit zeer onvolledig, zoodat er voor het klassikaal onderwijs niet veel mede te beginnen was; meermalen was de wensch uitgesproken dat er voor schoolgebruik eene kaartenverzameling voor natuurkundige aardrijkskunde mocht worden vervaardigd, en ziedaar, in plaats van één verschijnen er wel twee atlassen te gelijk, wier bewerkers ons als een waarborg zijn voor eene goede en zorgvuldige uitvoering, en die dan ook als 't ware gewedijverd hebben in het leveren van iets goeds en iets degelijks, dat ja, hier en daar mogelijk nog wel verbetering noodig heeft, maar toch verre de verwachting overtreft, wanneer men ze beschouwt met de zekerheid dat het mede de eerste schreden zijn, welke op deze baan in ons land gezet worden; de uitgevers

van den tweeden der genoemde atlassen behoefden dit waarlijk in hun voorwoord niet te zeggen, want ieder deskundige weet dit.

't Is zeer natuurlijk, dat men bij het gelijktijdig verschijnen van twee geheel overstemmende werken al spoedig tracht eene vergelijking tusschen beiden te maken; doet men dit, dan is 't niet onbelangrijk te zien hoe beiden 'tzelfde trachten te geven, doch in eene eenigszins gewijzigde volgorde; men wordt daarvan het best overtuigd door de overeenkomstige kaarten met de nommers naast elkander te plaatsen, b.v.:

	Kuyper.		**Kan en Posthumus.**
1.	Warmteverbreiding (wereldkaart).	12.	Klimatologische kaart (wereldkaart).
2.	Aardmagnetismus.	15, 16 en 17.	Isoklinen, Isogonen en Isodynamen.
3.	Regenkaart (wereldkaart).	14.	Regen en sneeuw.
4.	Luchtstroomingen. Gesteldheid van den bodem.	13.	Winden, stormen, orkanen.
5.	Zeestroomingen. Voedingsen handelsgewassen.	{ 11.	Zeestroomingen.
5.	Zeestroomingen. Voedingsen handelsgewassen.	{ 17^{a}.	Verdeeling in horizontale gordels voor den plantengroei.
6.	Oro-hydrografische (wereld)kaart. Lijnen van gelijke temperatuur der zee.		
7.	Lijnen van gelijktijdigen vloed. Verbreiding der godsdiensten.	23.	Verbreiding der godsdiensten.
8.	Plantengeografie.	18.	Plantengroei.
9.	Zoölogische geografie.	19.	Dierenverspreiding.
10.	Ethnografisch overzicht.	21.	Verspreiding der menschen.
11.	Dichtheid der bevolking. Vulkanen.	{ 9.	Aardbevingen en vulkanen.

11.	Dichtheid der bevolking. Vulkanen.	{ 24.	Dichtheid der bevolking.
12.	Belangrijkste handelswegen en gewichtigste handelslanden.		
	Kaarten van Europa:		
13.	Isothermen.		
14.	Regenkaart.		
15.	Orografie.	} 1.	Oro-hydrographische kaart.
16.	Stroomgebieden. }	1.	Oro-hydrographische kaart.

17.	Geologisch overzicht.	{ 20.	Verspreiding der delfstoffen over de aarde.
17.	Geologisch overzicht.	{ 7.	Geologische kaart van Europa.
18.	Voedingsgewassen.		
19.	Verbreiding der dieren.		
20.	Ethnografie.	22.	De volken van Europa.

Behalve de kaarten van Kan en Posthumus, welke hier ter vergelijking tegenover de overeenstemmende van Kuyper gebracht zijn, vindt men in den atlas der beide eerstgenoemden nog oro-hydrographische kaarten van Azië, Afrika, N. en Z.-Amerika en Australië (N°s. 2-6), ééne voor de geologie van Nederland (N°. 8), eene wereldkaart met de voorstelling van de polen op den equator op 20° W. en 160° O.L. (N°. 17^{b}) en ééne, die de dichtheid der bevolking in Europa, Nederland en op Java doet zien (N°. 25).

Alle eer komt den heer Kuyper toe voor de wijze waarop hij zijne taak heeft opgevat en uitgevoerd, en men zou zich al zeer tevreden mogen achten, als wij voor schoolgebruik geen anderen dan zijn atlas hadden, doch nu de andere er naast verschenen is, kan het niet ontveinsd worden, dat deze het aan uitvoerigheid en volledigheid wint; in dien laatsten atlas bewijzen N°s. 8 en 25 dat de heeren Kan en Posthumus Nederland niet zoo stiefmoederlijk wenschten te bedeelen als de heer Kuyper; ook gaven zij veel uitvoeriger de oro-hydrographische toestanden terug, door elk der werelddeelen daarvoor afzonderlijk te teekenen; zoo gaven zij meer dan eens twee kaarten, waar Kuyper er slechts ééne had (b.v. N°s. 11 en 17^{a}, 9 en 24, 7 en 20), en dan een groot aantal teekeningen en bijkaartjes, waarvan wij vooral die op N°. 12 en 20 niet gaarne zouden missen. Lettende op de volgorde der kaarten in beide werken, dan moet men erkennen dat Kuyper daarbij veel meer systematisch is te werk gegaan, en daarin het voorbeeld van Berghaus gevolgd heeft, terwijl de heeren K. en P. hunne kaarten wel wat door elkander hebben geplaatst Eene kleine opmerking tegen den eersten is, dat Kuyper zich bij de beschrijving zijner kaarten een paar malen van nommer vergist heeft; kaart VI en kaart VII b.v. worden in die beschrijving verkeerd aangewezen, zoo moeten ook nommer XV, XVI en XVII veranderd worden in XVII, XV en XVI.

Vergelijken wij enkele kaarten met elkander, dan blijkt het zeer duidelijk dat geheel verschillende bronnen gebezigd zijn; welke van

beiden de juiste opvatting heeft, zal niet zoo gemakkelijk uit te maken zijn; waar b.v.K. en P. op kaart 13 de windrichtingen opgeven volgens het rechtlijnig stelsel, vinden wij op kaart 4 van Kuyper eene geheel andere methode toegepast; de lijnen op kaarten 15, 16 en 17 K. en P. verschillen hier en daar nog al eens van die van kaart 2 van Kuyper, welke laatste naar ons inzien op die ééne kaart te veel heeft willen geven; op dat blad ontbreekt ook de magnetische Z. Pool. 't Is evenwel aangenamer te prijzen dan te laken, en daarom ben ik er der redactie van de Gids dankbaar voor, dat zij mij die beide atlassen toezond, omdat zij beiden goed zijn.

De uitvoering is keurig netjes; 't is waarlijk wel een bewijs dat wij bij onze oostelijke naburen niet meer behoeven ter markt te gaan, om iets goeds op kartographisch gebied te vinden; ons vaderland levert het tegenwoordig te over.

De heer Kuyper heeft gemeend aan zijn atlas nog een boek te moeten toevoegen; hij meent dat het beknopt genoeg voor den leerling, en groot genoeg als handleiding voor den onderwijzer is; ik verschil in dat opzicht met hem van meening; men kan moeilijk zulke boeken à deux mains maken; de schrijver laat zich dikwijls door zijn stof verleiden om uitvoeriger te worden dan voor leerlingen goed is, terwijl de man van studie toch nog meer verlangt; en dient een boek voor beiden, dan zijn er tegenwoordig genoeg waanwijze schooljongens, die beweren zouden dat zij dan 't onderwijs met noodig hebben, omdat zij 't uit hetzelfde boek kunnen leeren, dat de onderwijzer gebruikt.

De heer Kuyper heeft trouwens, bovenstaande opmerking daargelaten, een goed en nauwkeurig bewerkt boek geleverd; ik houd niet van bewijzen te geven dat men corrigeeren kan; de enkele fouten die in woorden of cijfers mochten gevonden worden, zal de schrijver bij een tweeden druk, dien ik hem spoedig toewensch, wel verbeteren. Een paar kleine opmerkingen zijn mij veroorloofd: met het oog op leerlingen, voor wien de heer K. zijn boek bestemde, had ik 't prentje op blz. 227 maar achterwege gelaten; de teekening der rassen, op blz. 351, kon veel nauwkeuriger zijn; het verbeterblaadje voor blz. 171 zou bijna aanleiding kunnen geven tot eene ondeugende opmerking, doch 'k houd die liefst voor mij, en eindig met nog mede te deelen dat de druk van 't boek goed is. Schrijver en uitgevers mogen er veel genoegen van beleven.

Z.
H.

George Frederik van Waldeck en zijne verhouding tot Willem de Derde en tot de Republiek.

Wilhelm III van Oranië̈n und Georg Friedrich von Waldeck. - Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das Europaïschen Gleichgewicht. Von Dr. P.L. Muller. - Erster band, 1679-1684. - Haag, Martinus Nijhoff, 1873.

Een onzer geleerden, Dr. P.L. Muller, heeft in 1873 het eerste deel in het licht gegeven van een geschiedkundig werk, handelende over den Duitschen vorst George Frederik van Waldeck en zijne verhouding tot Willem de derde en de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

Dit werk is van een groot geschiedkundig belang, en de daarin voorkomende briefwisseling tusschen Willem de derde en Waldeck doet ons een helderen blik slaan in de Europeesche staatkunde van den stadhouder. Dit eerste deel bevat nog slechts de briefwisseling gedurende de jaren 1679-1684; maar wij hopen dat de schrijver aanmoediging genoeg zal vinden om zijn verdienstelijken arbeid voort te zetten, en dat hij ons spoedig het overige dier briefwisseling zal geven. Nu reeds willen wij in de volgende bladen dit eerste deel in overzicht nemen; en wanneer wij daarbij soms als bestrijders optreden van enkele der meeningen van Dr. Muller, dan verzoeken wij al dadelijk den talentvollen schrijver de betuiging te willen aannemen, dat die bestrijding niets te kort doet aan de hooge waarde die wij aan zijn werk toekennen.

Waldeck is in Duitschland, gedurende de jaren 1680-1684, de voorname medewerker geweest van Willem de derde's po-

gingen om de Duitsche vorsten tegen Frankrijk op te hitsen; en de brieven, tusschen die beide mannen gewisseld, geven daarover inlichting. Die brieven, waarvan het meerendeel zich bevindt in het archief te Waldeck, maar ook voor een deel in dat te Kuilenburg, zijn niet alle voorhanden: van de jaren 1680 en 1681 zijn er maar weinig; van 1682 en 1684 heeft men ze allen; en geen enkelen van de jaren 1683, 1685, 1686 en 1687. Dr. Muller vult dat gemis uit andere bronnen aan.

Dit werk is in het Duitsch geschreven; waarom? - om meer algemeen gelezen te worden. - Maar waarom niet in het Fransch, daar toch de brieven in die taal zijn? - Dr. Muller antwoordt: dat hij niet inziet waarom wij zouden voortgaan ‘met de ons geheel vreemde Fransche taal te gebruiken, liever dan de Duitsche die aan de onze zoo nauw verwant is’; dat bovendien geschiedkundige werken in Duitschland meer gelezen worden dan in Frankrijk, - en dat zíjn werk bijna uitsluitend de *Duitsche* staatkunde van Willem de derde behandelt (blz. 11).

Die laatste reden is geldig; de eerste niet.

Het is voor ons veel minder gevaarlijk in het Fransch te schrijven ‘dat ons geheel vreemd is’, dan in het Duitsch dat aan onze taal ‘zoo nauw verwant is’, en juist daardoor veel meer kans heeft om onze taal te verdringen en zich daarvoor in de plaats te stellen; voor het indringen van de Fransche taal hebben wij niets te vreezen; voor het indringen van de Duitsche taal wel; dat ziet men reeds aan die afschuwelijke germanismen, die thans zoo dikwijls onze taal bederven.

Voor het overige wordt de Hollandsche lezer weldadig aangedaan, als hij dit Hoogduitsch van Dr. Muller leest: niet die eindeloos lange volzinnen, het gewone kenmerk van het Duitsche proza; volzinnen, zóó lang, dat als men aan het einde is, men het begin weer is vergeten, terwijl toch meestal eerst aan het einde het werkwoord voorkomt, dat zin geeft aan het geheel. De Duitsche poëzy staat zeer hoog; het Duitsche proza niet; zelfs de uitstekendste prozaschrijvers der Duitschers (Herder, Lessing) munten veel meer uit door hunne denkbeelden, dan door hun stijl; de groote prozaschrijvers van Frankrijk en Engeland, ook de onze, overtreffen verreweg die van Duitschland. Maar de stijl van Dr. Muller is duidelijk, vloeiend, aangenaam; de woorden zijn Duitsch, maar de zinbouw en wijze van uitdrukking geheel Hollandsch; misschien voor een Duitsch lezer wel wat *te* Hollandsch.

Willem de derde schreef Fransch, omdat hij denkelijk moeite

had om Duitsch te schrijven; en Waldeck schreef Fransch, omdat hij denkelijk het Hollandsch niet genoeg meester was; maar in beider brieven krioelt het zoo van germanismen en belgicismen, dat zij daardoor soms moeielijk zijn te verstaan en het daarom verkieslijk is die brieven vertaald aan te halen.

Voor dat hij tot het verhaal der feiten overgaat, waarop de briefwisseling betrekking heeft, geeft Dr. Muller eene schets van Waldeck's vroeger leven. Wij ontleenen daaraan het een en ander.

George Frederik van Waldeck werd geboren 31 Januari 1620; zijn vader was graaf Wolrath IV, het hoofd der zoogenaamde Eysenberger tak of linie van het geslacht, en voerde het bewind over het noordelijkste en grootste deel van het graafschap; dat *grootste* deel was nog niet groot; zijn moeder, eene gravin van Baden-Durlach, was de dochter van eene zuster van graaf Floris II van Kuilenburg, uit het geslacht van de Pallandts.

George Frederik ontving eene streng protestantsche opvoeding, maar die gebrekkig bleef ten gevolge van bekrompene geldelijke omstandigheden; ‘volgens zijne eigene aanteekeningen ontbrak het hem niet alleen aan goede onderwijzers (alleen Jeremias Kleinschmidt wordt door hem geprezen), maar zelfs ontbrak het hem meermalen aan voldoende kleeding en voedsel’ (blz. 13).

In weerwil van die armoede, was dat geslacht trotsch op zijne oudheid. In 1639 werd George Frederik, ‘tot voltooiing van zijne vorming als *Cavalier*’, met zijn jonger broeder Jakob naar Parijs gezonden; de graaf van Kuilenburg betaalde de kosten hiervan; maar de vader gaf de noodige vermaningen mede: ‘de vader prentte hem in, dat hij, als Duitsch rijksgraaf, als de zoon van een regeerenden graaf, nooit de hooger hand moest geven aan niet-regeerende hertogen, Fransche of andere; of, zooals men toenmaals zeide, aan *Ducs* (want alleen Duitsche vorsten droegen den naam van hertog); en dat hij alleen het hoofd had te ontblooten voor koningen, of voor prinsen van koninklijken bloede of van rijksvorstelijk geslacht’ (blz. 14).

De vader stierf in 1640, en daardoor duurde het verblijf te Parijs maar één jaar. Dat verblijf droeg toch goede vruchten: ‘hoezeer hij vroeger geen woord Fransch verstond, werd die taal hem later toch even gemeenzaam als het Duitsch, en schreef hij vloeiend, al is het weinig sierlijk, Fransch. De stijl en

spelling van Waldeck, hoezeer beter dan die van Willem van Oranje, zijn in geenen deele voorbeeldig, maar toch altijd duidelijk en verstaanbaar. Andere talen schijnt hij tamelijk gemakkelijk geleerd te hebben, door de noodzakelijkheid om zich daarin te moeten uitdrukken; zoo, bij voorbeeld, schreef hij een tamelijk Hollandsch (*ein leidliches Holländisch*)' (blz. 14).

Dat Hollandsch zal, denkelijk, wel niet meer geweest zijn dan 'tamelijk'. De aanzienlijke mannen van dien tijd waren, over het geheel, alles behalve taalgeleerden, en zouden op een hoogere burgerschool van onze dagen geen schitterend figuur hebben gemaakt; bij hen gold meer het *bien faire* dan het *bien dire*.

Een enkele aanmerking in het voorbijgaan over de hier medegedeelde brieven van Willem de derde.

Letterkundig belang - dit zal men wel begrijpen - hebben die brieven niet; het zijn geen *lettres de Madame de Sévigné*; maar toch hebben die brieven van Willem de derde eene zeer hooge waarde, omdat zij ons een juist inzicht geven in zijn karakter en gemoedstoestand toen ter tijde. Het zijn vertrouwelijke brieven, zonder eenige terughouding of bewimpeling geschreven, in zeer gemeenzamen toon, zonder vermijding zelfs van triviale spreekwijzen; deze, onder anderen: '*maar het is de duivel* (*mais le diable est*), men zal Luxemburg aanvallen, of heeft het al aangevallen.'

Uit die brieven kan men den waren gemoedstoestand van den schrijver leeren kennen. Dr. Muller spreekt ergens van 'de verhevene gemoedskalmte van den Oranjevorst' (*die erhabene Ruhe des Oraniers*); als men onder die uitdrukking zou willen verstaan een gemoedskalmte als die van Goethe, dien grooten dichterlijken egoïst, dan zou men Willem de derde geheel verkeerd beoordeelen: zulk eene gemoedskalmte was hem vreemd; de hevigste driften woonden in hem; meestal wist hij die meesterlijk te bedwingen; maar somwijlen gaf hij ze lucht, ook in openbare handelingen; en in zijne vertrouwelijke brieven komen zij onbewimpeld voor den dag: meer dan hevige uitdrukkingen komen daarin voor tegen hen, die zijne Europeesche staatkunde weerstreven; tegen van Beuningen; tegen Amsterdam; tegen den hertog van Hannover: - 'het is afschuwelijk (*horrible*) dat die vorst onze zaak schijnt af te vallen, thans, nu hij het standvastigst moest zijn; het zou een doodsteek wezen;' - tegen den keizer, toen die de wapenstilstand met Frankrijk aanneemt: - 'in Gods naam, zie eens wat ramp! hoe is het mogelijk, zoo een gewichtig en ontijdig besluit te nemen! Het is om gek te worden,

als men er aan denkt!' - Zulke vurige, krachtige uitdrukkingen, zulke kreten van toorn, vindt men herhaaldelijk in de hier voorkomende brieven van Willem de derde; overtuigend bewijs dat die 'erhabene Ruhe', waarvan Dr. Muller spreekt, den grooten stadhouder toen geheel en al vreemd was.

Wat echter in die brieven ook schitterend uitkomt, is de krachtige godsdienstzin van Willem de derde; herhaaldelijk komen daarin uitdrukkingen voor, die getuigen van zijn vertrouwen op God, van zijne onderwerping en berusting in den goddelijken wil; en dit zijn bij hem geene conventionneele uitdrukkingen, evenmin als het de taal is van iemand die maar vertoon wil maken; integendeel, het zijn eenvoudige, ongekunstelde woorden, die al het kenmerk der waarheid dragen; zij geven de overtuiging dat Willem de derde werkelijk godsdienstig is geweest. De geschiedenis leert dan ook, dat er, over het algemeen, godsdienstzin geweest is bij de groote mannen, die krachtig gewerkt hebben op den loop der wereldgebeurtenissen; - en onder godsdienstzin verstaan wij hier niet het aankleven van de eene of andere kerkleer; wij gaan verder, en geven zelfs toe, dat de godsdienstzin dier groote mannen niet altijd zuiver en verstandig is geweest; maar zij was oprecht en waar; en dat is het, wat tot groote daden leidt. Wie alleen aan aardsche belangen denkt, zal nooit krachtig werken op de gemoederen der menschen; wie iets groots wil stichten op de wereld, moet zijn blik verder doen reiken dan deze wereld. Geloof is kracht.

Na die uitweiding keeren wij tot Waldeck terug.

Dadelijk na den dood van zijn vader, komt Waldeck - met zijn anderen broeder Philip Theodoor en zijn jongeren broeder Jacob - in Nederlandschen krijgdienst, bij het leger van Frederik Hendrik; in 1642, in een gevecht bij Venlo, onderscheidt hij zich zoo zeer, dat de Staten hem eene kompagnie ruiterij geven; 'dit bracht hem uit de geldelijke ongelegenheid waarin hij was geraakt, door de kosten zijner genezing (hij was zwaar gewond geworden) en door de uitgaven die hij had moeten doen om een gunstigen indruk te maken op de geliefde, die hij toen nog maar in stilte aanbad, de gravin Elisabeth Charlotte van Nassau-Siegen, een dochter van Willem van Nassau, veldmaarschalk in dienst der Staten' (blz. 14).

Het volgende jaar trouwt Waldeck die gravin van Nassau, waarmede hij bijna vijftig jaar is gehuwd geweest. In 1644 sneuvelt zijn broeder Jacob in een gevecht tegen de Spanjaarden.

Zijn broeder Philip heeft het graafschap Kuilenburg geërfd, maar sterft in 1645; en als voogd van diens onmondige kinderen, komt Waldeck nu in nog nauwer betrekking met de Nederlanden, en vooral met de Staten van Utrecht en van Gelderland; onder anderen houdt hij eene vertrouwelijke briefwisseling met Cornelis van Aerssens van Sommelsdijck, een van de hoofden van de Oranjepartij.

Door den dood zijns broeders was Waldeck regeerend vorst geworden; maar zijn land leverde niet veel op, ook ten gevolge van den dertigjarigen oorlog; ‘en de familie had slechts een karig bestaan, vooral omdat een zoo groot getal familieleden hun onderhoud moesten vinden uit het geringe inkomen’ (blz. 15). Waldeck treedt daarom, in 1651, in Brandenburgschen krijgsdienst, als generaal-majoor bij het leger van den ‘grooten keurvorst’ Frederik Willem; de vrouw van den keurvorst, prinses Louise Henriette van Oranje - een dochter van Frederik Hendrik - was hier zijne beschermster.

Dr. Muller geeft hoog op van den grooten invloed door Waldeck uitgeoefend op het staats- en krijgsbestuur van Brandenburg; de keurvorst ‘die door de meeste Duitsche geschiedschrijvers wordt voorgesteld als een, om zoo te zeggen, alles wetenden en alles omvattenden vorst, die alleen den geheelen Staat uit het niet in het aanzijn heeft geroepen’ (blz. 16), zou - volgens Dr. Muller - eigenlijk door Waldeck tot handelen zijn gebracht. Waldeck wilde van den keurvorst het hoofd maken van een bond van Protestantsche Duitsche vorsten, gezind om onafhankelijk te blijven van het Huis van Oostenrijk; in Waldeck's ontwerpen waren reeds de inzichten van Frederik de tweede, de kiem van Bismarck's staatkunde.

In dit alles is, naar onze meening, overdrijving; en wij zien geen enkele reden om bij dezen staatkundigen werkkring van Waldeck in het toen nog onbeduidende Brandenburg, te denken aan Frederik de tweede en aan Bismarck; hij kan - wat nog alles behalve zeker is - dezelfde inzichten gehad hebben als die beide mannen; maar wat zegt dit nóg: het is niet genoeg inzichten te hebben, men moet die inzichten kunnen verwezenlijken. Dat Waldeck toen een overwegenden invloed heeft uitgeoefend over de regeeringsdaden van den grooten keurvorst, is mogelijk; maar wordt die keurvorst zelf wel niet wat te hoog geprezen?

Ten minste bij den Noordschen oorlog - de oorlog tusschen

Polen en den Zweedschen koning Karel Gustaaf - speelt de keurvorst van Brandenburg een alles behalve roemrijke en schitterende rol: leenplichtig aan Polen, moest, volgens recht, de keurvorst dat rijk bijstaan in dien oorlog tegen Zweden; hij doet dit echter *niet*, omdat hij alleen aan de *republiek* Polen hulp verschuldigd was, en Zweden oorlog voerde tegen den *koning* van Polen, Joan Casimir. Waldeck had den keurvorst dat fraaie voorwendsel aan de hand gedaan; en terecht zegt hier Dr. Muller: ‘gaarne hadden wij gezien, dat hij nooit zulk eene armzalige casuïstiek gebruikt had’ (blz. 19). De keurvorst verandert dan ook maar van leenheer: vroeger was het Polen; den 17^{den} Januari 1656 wordt het Zweden; later weer verbindt hij zich met Oostenrijk en Polen tegen Zweden. In één woord, de staatkunde van den Brandenburgschen keurvorst, in dien tijd, is een onwaardig mengsel van zwakheid en bedrog.

Niet aan al die staatshandelingen had Waldeck schuld; toch wel aan sommige; en, over het geheel, is er geen reden om zijn roem als staatsman te bouwen op wat hij toen heeft gedaan.

Ook als oorlogsman heeft Waldeck toen weinig roem ingeoogst; hij was ongelukkig en ondervond tegenspoeden.... ‘een soort van kwaad gesternte vergezelde zijne krijgsverrichtingen. Door gemis aan samenwerking met de Zweden onderging hij bij de rivier de Lyck eene gevoelige nederlaag, die hij wel is waar herstelde door het gevecht bij Philippowo, maar die toch het vertrouwen op zijn krijgsbeleid merkbaar aan het wankelen bracht. Want ten gevolge van die nederlaag bleef Pruisen lang blootgesteld aan de verwoestende invallen der Poolsche en Tartaarsche krijgsscharen en werd Kalisch door de Polen veroverd’.... (blz. 21). Waldeck's staats- en krijgshandelingen vinden in Pruisen dan ook zooveel afkeuring, dat, toen hij het ook met den keurvorst oneens wordt, hij in Mei 1658 den Brandenburgschen staats- en krijgsdienst verlaat.

Waarheen nu? Naar Zweden, naar koning Karel Gustaaf, die toen Denemarken beoorloogde, en hem in gunst aannam bij zijn leger. Wat staatszaken aangaat, schijnt Waldeck in Zweden geen invloed te hebben uitgeoefend; en ook zijne krijgsverrichtingen waren toen van een geheel onbeduidenden aard: ‘ook in den oorlog bewees hij geen schitterende diensten’ zegt Dr. Muller (blz. 24), sprekende over Waldeck's oorlogshandelingen in Denemarken. Maar toen de vloot der republiek het zwakke

Denemarken beschermde tegen de wapenmacht der Zweden, in 1660 de vrede te Oliva werd gesloten, en koning Karel Gustaaf stierf, werd Waldeck, op een weinig vleiende wijze, uit den Zweedschen krijgsdienst ontslagen, en moest zijn fortuin weer elders gaan zoeken:

(Blz. 24-25).... zooals de rijksminister Brahe hem zeide, had hij te weinig verricht om nog langer in dienst te kunnen blijven.

De minister beloofde hem echter, voor een pensioen te willen zorgen.

'Nu stond hij tamelijk verlaten en schier zonder hulpmiddelen in de wereld. Het was te vergeefs, dat hij naar Frankrijk en Engeland reisde, om daar geplaatst te worden. Lodewijk XIV was ongenegen iemand in dienst te nemen, die zich niet geheel en al aan hem had verkocht. Zoo als Rauchbar (een levensbeschrijver van Waldeck) zegt, werd hij met eene gift van 6000 thalers naar huis gezonden, "omdat men ontdekte dat er in zijn karakter te veel vaderlandsliefde was." Van toen af, was Waldeck Frankrijk's bitterste vijand; want juist in dien tijd had er een geheele verandering plaats in zijne staatkundige beschouwingen....'

Die 'geheele verandering' bestaat hierin, dat Waldeck nu duidelijk inziet, dat Europa's vrijheid door Frankrijk wordt bedreigd. Bijna onmiddellijk daarop laat Dr. Muller deze karakterschets van Waldeck volgen:

(Blz. 25-26).... 'Een onafgebroken kamp voor de onafhankelijkheid van Duitschland was nu zijne levenstaak; ander doel kende hij niet; wat hij buiten dit eene deed, wist hij ondergeschikt en dienstbaar te maken aan het bereiken van dit ééne groote levensdoel. Vrij van persoonlijk belang, was hij juist daardoor geschikt om als kampioen op te treden voor Europa's vrijheid. Hadden andere vorsten en staatslieden allereerst te zorgen voor de belangen van hun eigen land, - hij niet; beoogden anderen slechts hun eigen voordeel, en was het hun streven om zich rijkdom, eer en waardigheden te verwerven, - niet hij. Zijn geheele leven is eene aaneenschakeling van bezwaren en moeitevolle worstelingen; bijna altijd arm, met schulden bezwaard, gehaat, gelasterd, door de helft van het menschdom aangevallen, meestentijds ongelukkig bij zijne ondernemingen, worstelt hij toch, trots ziekte en smartelijke verliezen, en hoewel vervuld met bitterheid tegen de wereld en altijd ver-

drietig en ontevreden, lichtgeraakt en uitermate gevoelig voor de moeilijkheden en gevaren der vervolgingen, waaraan hij blootgesteld is. De verhevene gemoedskalmte van den Oranjevorst ontbrak hem geheel en al; bijna altijd, ook waar het niet het geval was, meende hij door zijne medestrijders miskend en verlaten te worden; maar zoo krachtig waren zijne beginselen, zoo onwrikbaar zijn geloof aan de zaak waarvoor hij streed, dat hij nooit wankelde, en tot zijn laatste ademhaling bleef wat hij reeds in zijn jeugd was geweest, een trouwe Duitsche patriot, een onverzoenlijk bestrijder van Duitschlands vijanden.'

Zie, dat is eene voorstelling van Waldeck, waarmede wij volstrekt geen vrede kunnen hebben; die voorstelling is, naar wij meenen, geheel en al onjuist, geheel en al in strijd met de werkelijkheid.

Wij verwijten het Waldeck volstrekt niet, dat hij arm was; het tegendeel is waar: voor vele menschen is het een eer dat zij arm zijn; voor veel menschen is het een schande dat zij rijkdom bezitten; - zelfs bij onze geldlievende landgenooten zal die stelregel niets paradoxaals hebben. - Wij rekenen het Waldeck ook niet als misdaad toe, dat hij, om zijne geldelijke omstandigheden te verbeteren, om een bestaan te hebben - dat is het eigenlijke woord - zijne diensten aanbood aan allerlei vorsten en landen: de noodzakelijkheid dwong hem er toe, om zoo te handelen; en bovendien moet men ook niet vergeten, dat in dien tijd zulk een handeling iets zeer gewoons was en daardoor eenigszins werd verontschuldigd. Maar, wat wij niet begrijpen, is, dat men een man die zóó handelt, - die zijne diensten zóó voor allen veil heeft, die eerst de wapenen voert voor de republiek, dan voor Brandenburg, dan weer voor Zweden, en die ze ook zou gevoerd hebben voor Engeland en voor Frankrijk, wanneer men het aanbod zijner diensten maar had willen aannemen; dat men zulk een man wil voorstellen als een toonbeeld van zuivere, onveranderlijke vaderlandsliefde; dat men zoo ver gaat, van hem te noemen 'een trouwen Duitschen patriot, een onverzoenlijken bestrijder van Duitschlands vijanden.'

Het heeft wel wat van bespotting: een onverzoenlijk bestrijder van Duitschlands vijanden; dus een onverzoenlijk bestrijder van Frankrijk? Is Waldeck dat geweest? Waldeck, die zijne diensten aan Frankrijk heeft aangeboden, en toen dat aanbod werd afgewezen, er niet de minste gewetenszaak van maakte om eene gift van 6000 thalers van Frankrijk aan te nemen!

Hannibal was de onverzoenlijke bestrijder van de Romeinen; maar nergens vindt men geboekt, dat Hannibal vroeger zijne diensten der Romeinsche republiek heeft aangeboden of van die republiek geschenken heeft ontvangen.

Men zal hier misschien aankomen met Eugenius van Savoye, den geduchten bestrijder van Frankrijk, die ook begonnen is met Frankrijk zijne diensten aan te bieden; - wij antwoorden daarop, dat de roem van prins Eugenius berust op zijne uitstekendheid als veldheer, geenszins op zijne vijandschap jegens Frankrijk.

Tot in 1664 blijft Waldeck in gedwongen rust in zijn land, te Arolsen: ‘in zijne wildernis - zoo als hij zeide - in het gezelschap van de wilde dieren’ (blz. 26); wij maken uit dat gezegde op, dat er toen in Noord-Duitschland wolven of beeren waren; want natuurlijk zal Waldeck wel zijne eigene onderdanen niet bedoelen met de uitdrukking ‘wilde dieren.’ Zulk een onbetamelijke spotternij zou misschien te wachten zijn van een Franschman van de achttiende eeuw; stellig niet van een Duitscher van de zeventiende.

In 1664, toen Oostenrijk door de Turken bedreigd wordt, treedt Waldeck in dienst als luitenant-generaal bij het duitsche rijksleger, en woont daarmeê den veldtocht in Hongarije en den slag bij Sint Gothard bij; Waldeck kwam hier in vertrouwelijke aanraking met Montecuculi, het uitstekende keizerlijke legerhoofd; en Dr. Muller zegt, dat Waldeck hier een goeden militairen naam verwierf, ‘door zijne bekwaamheid om het leger te verzorgen, de krijgstucht te handhaven, marschen te regelen, stellingen uit te kiezen, eigenschappen waardoor hij zich altijd onderscheidde, en waarom hij in hooge waarde werd gehouden door de uitstekendste legerhoofden van zijn tijd’ (blz. 27).

Men veroorlove ons hier eene korte uitweiding.

‘Het leger verzorgen, de krijgstucht handhaven, marschen regelen, stellingen uitkiezen’, dat zijn zeker alle zeer goede eigenschappen in een legerhoofd, - zoo niet volstrekte vereischten; maar die eigenschappen zijn, alleen, niet voldoende om iemand tot een groot en buitengewoon legerhoofd te stempelen. Zulk een groot veldheer is Waldeck ook *niet* geweest.

In het tweede deel van het werk, door den heer Van der Heim uitgegeven: ‘Archief van den raadpensionaris Antonie Heinsius’, komt, op blz. 6, het volgende verslag voor over het gevecht bij Walcourt (25 Augustus 1689), en over Waldeck,

die daar toen het leger van de republiek tegen het fransche leger aanvoerde. Dat verslag is ontleend aan een handschrift, tot titel hebbende: '*Mémoires de Monsieur de B...., ou anecdotes, tant de la cour du Prince d' Orange, Guillaume III, que des principaux seigneurs de la République de ce temps*':

'Il (le Pr. de Waldeck) avait encore dans un âge avancé l'air grand et d'un homme de guerre; personne n'en raisonnait mieux que luy et ne scavoit prévoir avec plus d'exactitude à tous les besoins d'une armée, à dresser un plan de campagne, à regler des marches et à pourvoir aux vivres: qualités assurément les plus essentielles qu'on puisse souhaiter à un général. Il n'avait pas aussi son pareil dans le cabinet; mais le premier coup tiré luy faisoit tourner la tête, et, soit d'ardeur, soit de trouble, il ne se possédoit plus, et n'estoit plus capable de donner des ordres. On me l'avait dit, avant que j'en fusse convaincu; mais j'en fus persuadé à l'affaire de Walcourt. N'ayant rien scu de la marche des Français, notre armée estoit au fourrage, ou à la marode, lorsque l'avantgarde des ennemis parait à la vue du camp et charge nos fourrageurs. J'étois commandé avec ceux de notre brigade; je me sauvois à temps avec mon monde et vins luy en faire rapport; comme cette action paraissait devoir nous être funeste et qu'on commençoit à se retirer, je le trouvois couché auprès un arbre sur une hauteur, d'où il pouvoit découvrir tout ce qui se passait dans la plaine; mais l'écume sur la bouche, sans pouvoir presque parler. On luy disoit que tout revenoit heureusement dans le camp; cela luy donnoit un peu de vie, et ce fût un grand bonheur effectivement pour luy, que l'ennemi ne scût rien aussi de nôtre désordre et qu'il nous donna le temps de nous remettre et de défendre le camp, qu'ils attaquèrent par la gorge de Walcourt, où ils perdirent beaucoup de monde et furent obligés de se retirer honteusement.'

Het beeld dat hier van Waldeck wordt gegeven, is niet het beeld van een groot veldheer; en nooit komt hij dan ook als zoodanig voor, als men de oorlogen van Lodewijk XIV bestudeert. Waldeck had bekwaamheden - zeer zeker, - zeer gewichtige bekwaamheden: het talent om voor het onderhoud van een leger te zorgen, om marschen te regelen, om stellingen te kiezen; - maar het eigenlijke veldheerstalent - het vermogen om duidelijk in te zien welke handeling beslissende gevolgen kan hebben, vaardig tot die handeling te besluiten, haar snel en

goed uit te voeren, de zedelijke kracht van het leger tot den hoogsten trap te brengen, en op het slagveld, te midden van het woeden van den strijd, koel en kalm die bevelen te geven, die ter overwinning moeten leiden; in één woord, dat alles wat Napoleon '*la partie divine de l'art de la guerre*' noemt, dat had Waldeck *niet*. Waldeck was de man van ondervinding en kennis; het was niet de man van genie.

Wij drukken vooral hierop, omdat men anders, uit wat Dr. Muller hierover zegt, misschien tot het besluit zou kunnen komen, dat Willem de derde, ten minste bij het begin van zijn militaire loopbaan, niets anders gedaan heeft dan de leiding te volgen die Waldeck hem gaf, en dat Waldeck toen *met de daad*, Willem de derde *alleen in naam* legerhoofd is geweest. Zoo onder anderen beweert Dr. Muller (blz. 34), dat de winterveldtocht van 1672, toen Willem de derde Charleroi wilde nemen, grootendeels door Waldeck is beraamd. Wij weten niet op welke gronden deze bewering rust; maar indien het al op goede gronden is, dan moet men haar toch in dien zin opnemen, dat de wijze van uitvoering van dien veldtocht door Waldeck is geregeld, - niet dat hij het ontwerp van dien veldtocht heeft beraamd.

Waldeck's specialiteit bestond toen in wat nu bij een oorlog tot de taak van den generalen staf en van de intendance behoort, en wat, in die vroegere tijden, ook een gedeelte uitmaakte van den werkkring der gedeputeerden te velde: het leger te voeden en te verzorgen, de marschen te regelen, de inrichting der legerkampen en stellingen te bepalen; in één woord, den veldheer behulpzaam zijn in zijne taak, - en in bijzonderheden uitvoering geven aan de denkbeelden en voorschriften, die de veldheer in algemeene trekken heeft kenbaar gemaakt. De mannen, met die taak belast, zijn zeer nuttig, haast onontbeerlijk voor een veldheer; den veldheer vervangen kunnen zij evenwel niet.

Bij die oorlogen van de zeventiende eeuw schijnt Waldeck bij Willem de derde zoo wat de betrekking vervuld te hebben, die de maarschalk Berthier bij den eersten Napoleon vervulde; en hoewel die Fransche maarschalk uitermate verdienstelijk is geweest als hoofd van den generalen staf, zoo is toch zijne ongeschiktheid als veldheer zonneklaar gebleken bij den veldtocht van 1809 in Duitschland: geheel in het begin van dien veldtocht was Berthier, korte dagen, opperbevelhebber; en door zijne verkeerde beschikkingen bracht hij toen het Fransche leger in

zulk een gevaarlijken toestand, dat alleen de tijdige komst van Napoleon zelf dat leger voor eene dreigende nederlaag behoedde.

De vraag is wel eens gedaan: hoe het toch mogelijk is, dat Willem de derde, zoo jong en zonder ondervinding, dadelijk bij zijn eerste optreden de bekwaamheid van een groot veldheer heeft kunnen bezitten?

Het antwoord daarop is: wat verstaat gij onder die bekwaamheid? meent gij daarmede de kennis van de bijzonderheden van de oorlogskunst? dan moet het antwoord zijn: neen, *die* kennis heeft Willem de derde bij zijn eerste optreden zeer zeker *niet* bezeten; *die* kennis heeft hij eerst later verkregen, door studie en langdurige ondervinding; en in dat opzicht kan hij veel van Waldeck hebben geleerd.

Wat den grooten veldheer uitmaakt, is echter geheel iets anders; dat komt hoofdzakelijk neer op heldengeest, kracht van wil, uitnemendheid van verstand; dat is niet de vrucht van jaren en van ondervinding; dat is iets dat aangeboren is, en dat zelfs meer bij den jeugdigen leeftijd te huis behoort, dan bij den ouderdom; dat kan geheel vreemd gebleven zijn aan den bevelhebber, grijs geworden onder het harnas, en daarentegen het deel zijn van hem, die, jong, voor het eerst als aanvoerder optreedt. De geschiedenis bewijst het: de Macedonische Alexander was jong toen hij Azië ging veroveren, Hannibal toen hij Saguntum belegerde, Condé toen hij te Rocroi het geduchte Spaansche voetvolk overwon, Napoleon toen hij zijn beroemden Italiaanschen veldtocht begon; - onze Willem de tweede, te Quatre-Bras, was nog geen drie en twintig jaar oud. Groote, geniale legerhoofden behooren tot die uitgelezenen, die wel door jaren en ondervinding in waarde kunnen toenemen, maar die toch soms, reeds bij hun eerste optreden, de wereld door hunne daden verbazen; zij kunnen zich de trotsche woorden van Corneille's Cid toeëigenen:

> ‘Mes pareils à deux fois ne se font pas connaître,
> Et pour leurs coups d'essai veulent des coups de maître.’

Doch keeren wij tot Waldeck terug.

Oostenrijk sloot vrede met de Turken, en dit maakte daar een einde aan Waldeck's militaire werkzaamheid; zijn geldelijke toestand was toen ook veel beter geworden, daar hij door den dood van al zijne broeders en van andere verwanten, gebieder was geworden over bijna het geheele graafschap Wal-

deck, en tevens heer van Kuilenburg; desniettemin trad hij, in 1665, weer in krijgsdienst van den hertog van Brunswijk-Luneburg-Zell, als opperbevelhebber van de troepen van dien vorst. Die Luneburgsche troepen werden gedeeltelijk door de Republiek in hare soldij genomen, tijdens den oorlog, dien zij van 1665 tot 1667 tegen den bisschop van Munster voerde; hierdoor vond Waldeck middel om weer verbintenissen aan te knoopen met de gezagvoerders in Holland; en dit kan wel aanleiding gegeven hebben dat, in het noodlottige jaar 1672, hem de betrekking werd aangeboden van veldmaarschalk bij het Nederlandsche leger. Dat aanbod werd in de maand Augustus gedaan; en den 17^{den} September, in het hoofdkwartier te Bodegraven, legde Waldeck, in handen van Willem de derde, den eed af voor zijne nieuwe betrekking. Van dat oogenblik tot aan zijn dood (1692), is Waldeck in dienst van de Republiek.

Dr. Muller kent reeds toen aan Waldeck een gewichtigen werkkring toe in de krijgszaken van de Republiek.

(Blz. 33). ‘Dadelijk na zijne komst nam de prins hem in het hoofdkwartier als krijgskundig raadsman. Juist daarom had hij hem de plaats van veldmaarschalk aangeboden, om een man van ervaring aan zijne zijde te hebben, die hem helpen kon, niet alleen bij de oorlogshandelingen, maar ook bij het reorganiseeren van het leger, en naar wien de andere generaals zich geheel voegden. En Waldeck's groote vermaardheid maakte hem hiertoe bijzonder geschikt. Zijne oudere ambtgenooten voerden het bevel op verwijderde punten, Wirtz in Zeeland, Joan Maurits te Muiden; hij had dus alleen te doen met generaals die jonger waren, en die geen van allen ongehoorzaamheid deden blijken. Met enkelen, den graaf van Nassau-Saarbrück en den Rhijngraaf van Solm, was hij reeds lang op een vertrouwelijken voet. Met eenige regenten van de Republiek was hij door zijne staatkundige werkzaamheden bekend geworden, en met anderen - Fagel, Amerongen en Dijkveld - kwam hij, door overeenstemming in het staatkundige, spoedig tot een zekeren graad van vertrouwelijkheid. Met Willem de derde was dat, reeds toen, ook het geval. Aanvankelijk bepaalde zich die vertrouwelijkheid echter tot krijgszaken; hierbij volgde de prins bijna altijd zijn raad, zooals bij het versterken van de verdedigingslinie, bij het ontwerpen van gemeenschappelijke operatiën met den keurvorst en Montecuculi, en bij het reorganiseeeren des legers....’

Wij hebben reeds vroeger onze meening gezegd over het aandeel dat Waldeck zal gehad hebben aan de legerleiding van Willem de derde; wij gelooven niet dat dit aandeel zoo groot is geweest als Dr. Muller het hier voorstelt. Wat die ‘vertrouwelijkheid’ aangaat, die er tusschen Waldeck en de Hollandsche gezagvoerders zou hebben bestaan, kunnen wij die ook wel zoo gaaf aannemen? Ten minste met een der opgenoemden - met Amerongen - was Waldeck, jaren later, alles behalve op een goeden voet; in een brief van Waldeck - toen opperbevelhebber van het leger der Republiek - den 9^{den} October 1689 geschreven aan den raadpensionaris Heinsius, komt onder anderen voor: ‘... tant que sous le nom du Conseil d'Estat Mess. Hubert et Amerongen peuvent exercer leurs passions contre le Roy Britannique à l'esguart de ses charges et diriger tout selon leur caprice et interest, il n'y a rien de bon à espérer.’ (Het archief van den raadpensionaris Antonie Heinsius, 2e deel, blz. 7-8.)

Ook met Willem de derde was Waldeck niet altijd op den besten voet; en de verwijdering, die er, van tijd tot tijd, tusschen die twee viel waar te nemen, schijnt evenzeer te wijten te zijn geweest aan het stugge in het karakter van den Oranjevorst, als aan het wantrouwen en overdreven gevoel van eigenwaarde bij den Duitschen graaf. Bij Dr. Muller vindt men onder anderen het volgende over de verhouding tusschen die twee mannen:

(Blz. 34-35). ‘De vastberadenheid van den jongen Oranjevorst in dezen hachelijken tijd (1672 en 1673), toen de republiek door iedereen werd verlaten, boezemde hem (Waldeck) de hoogste achting in. Van toen af zag hij in hem den leider; hij sloot zich bij hem aan, met eene toewijding, die zelfs door vermeende miskenning en krenking niet aan het wankelen kon worden gebracht. Want lang duurde het, eer hij zich geheel en al leerde voegen naar de eenigszins stugge manieren des prinsen; en over diens handelingen komen in Waldeck's brieven en dagboeken meermalen klachten voor. Maar de gelijkheid van inzichten en het onwrikbare geloof aan de zaak waarvoor beiden streden, bracht na verloop van tijd eene verhouding te weeg, die gedurig beter en inniger werd; en de kleine verschillen tusschen hen beiden ontstonden meestal alleen uit uiteenloopende inzichten aangaande oorlogshandelingen, daar de prins niet altijd kon instemmen met Waldeck's schroomvallige voorzichtigheid. Maar in staatszaken was er volkomene eensgezindheid tusschen

die twee, en voor de Duitsche aangelegenheden werd Waldeck spoedig Willem's voornaamste raadsman...'

In den slag van Séneffe (11 Augustus 1774) wordt Waldeck ernstig gewond; hij onderscheidt zich daar door persoonlijke dapperheid, - zooals men dit ook vermeld vindt in Bosscha's klassiek werk *'Neerlands heldendaden te lande';* - Dr. Muller verzwijgt die laatste omstandigheid, maar deelt mede, dat ook hier Waldeck is opgetreden als raadgever van Willem de derde, - eene omstandigheid, die men weer *niet* vindt bij andere schrijvers. Van dien veldtocht van 1674 gewagende, zegt Dr. Muller (blz. 35-36):

'...In zijn dagboek over den veldtocht spreekt Waldeck bijna op een toon van innigheid over den prins; hij roemt hem om zijne kalmte en vastberadenheid: altijd noemt hij hem "*mon cher maistre*". Waarschijnlijk had de prins, door eene omzichtige en waardeerende handelwijze, hem geheel en al voor zich gewonnen; ten minste nergens vindt men hier in dit dagboek die klachten over bezwaren en miskenningen, die helaas! zoovele van Waldeck's aanteekeningen en brieven ontsieren, en die toch dikwijls geheel ongegrond waren. Maar door aanhoudende wederwaardigheden en door een gevoel van eigenwaarde, schier aan ijdelheid grenzende, was Waldeck uiterst prikkelbaar geworden; en mismoedig werd hij bij de dikwijls ruwe uitdrukkingen van Willem de derde.

In het jaar 1678, dadelijk na den Nijmeegschen vrede, in het droevigste jaar zijns levens, zegt hij, in een vertrouwelijken brief aan Dijkveld, sprekende van den prins: "un chef qui avec une parole destrouits (*détruit*) tous les caresses qu'il me fait." Het was voldoende dat de prins maar het een of ander afkeurde, om Waldeck dadelijk te doen gelooven dat hij werd achtergesteld en in ongenade was gevallen; hij waande zich omgeven van vijanden, die zijn verderf zochten en zijn invloed wilden wegnemen; en moeite kostte het den prins om hem te overtuigen, dat hij hem altijd waardeerde als zijn raadsman en vriend, als zijn eersten dienaar en partijgenoot. Nog veel jaren daarna ontwaart men sporen van dit ongegronde mistrouwen, en bespeurt men dikwijls in de brieven van Willem de derde, dat hij zich zoo omzichtig mogelijk uitdrukt en Waldeck tracht te overtuigen dat hij ten zijnen aanzien altijd dezelfde blijft.'

Van zijne wonden genezen, wordt Waldeck, kort na den veldtocht van 1674, naar Weenen gezonden met eene diploma-

tische zending. Daar was oneenigheid tusschen de republiek en den keizer, èn over de subsidiegelden die de keizer trok, èn over de gebrekkige wijze waarop in de Nederlanden de republiek bijgestaan werd door de keizerlijke krijgsmacht. Eerst hadden de staten hun gewonen resident te Weenen - Hamel Bruyninck - den pensionaris van Amsterdam toegevoegd, Koenraad van Heemskerk, ‘een jeugdig man, vol vuur; ook deze was niet in staat de Oostenrijkers op te wekken uit hunne traagheid en slaperigheid; zijne hevige taal beleedigde, maar vermocht niet haar doel te bereiken’ (blz. 36).

Toen kwam Waldeck te Weenen, maar met even weinig goed gevolg. Op alle aansporingen tot meer krachtsinspanning, antwoordde de keizerlijke regeering met een ‘*non possumus*’. De Spaansche minister daarentegen beloofde alles; ‘maar hoe Spanje zijne beloften zou vervullen, was een raadsel; of, beter gezegd, iedereen wist dat het die, eenvoudigweg, onvervuld zou laten’ (blz. 37). Nog jaren lang bleef het vraagstuk over de subsidiën, door de republiek aan den keizer te betalen, een twistpunt tusschen die twee mogendheden; de hulp van de Spanjaarden was ‘zoo goed als denkbeeldig’; het geheele gewicht van den oorlog in de Nederlanden kwam eigenlijk neer op de Staten, die tevens Denemarken, Brandenburg, de Luneburgsche vorsten en andere, met subsidiën ondersteunden; dit, zegt Dr. Muller, ‘dwong eindelijk de republiek om vrede te sluiten’ (blz. 38).

Eene volkomene rechtvaardiging dus van den Nijmeegschen vrede.

Over den veldtocht van 1675 vindt men hier niets nieuws of bijzonders; dit misschien: ‘...de Spaansche generaals waren het nooit eens met de voorstellen des prinsen (Willem de derde) of van Waldeck, en verlamden elke oorlogshandeling, ook in het najaar, toen Condé naar den Rijn was getrokken en Luxembourg alleen niet sterk genoeg was voor eene belangrijke onderneming ..’ (blz. 38).

Waldeck wordt in Nederland ook in staatkundige zaken gewikkeld. Er was sprake geweest bij den Gelderschen adel, om, als Willem de derde hertog van Gelderland werd, Waldeck tot stadhouder over dat gewest te benoemen; Waldeck weigerde dit echter; het weigeren was vrij onnoodig, want van dat Geldersche hertogschap is niets gekomen; het was van den kant der prinsgezinden eene mislukte poging, ‘die, zooals men weet, vrij algemeen werd afgekeurd en veel kwaad deed aan de popu-

lariteit van Willem de derde' (blz. 38). In een vlugschrift trad Waldeck toen op als verdediger van 's prinsen handelingen. In een tweede vlugschrift bestreed hij de toen in Holland toenemende voorstanders van den vrede, die Waldeck beschuldigden van een slechte raadsman des prinsen te zijn, en uit roemzucht en zucht naar gezag, den oorlog tot het uiterste te willen voortzetten.

De opgaven over de krijgsverrichtingen van 1676 zijn bij Dr. Muller niet onbelangrijk.

(Blz. 39-40). '...Bij de bondgenooten was men nog geheel bezig met voorbereidingen tot den aanstaanden veldtocht, toen in April Lodewijk zich op de Scheldevestingen wierp, en na een zeer kort beleg, Condé innam. Met de hem eigene geestkracht verzamelde Willem de derde alle maar eenigszins beschikbare troepen, en stond op het laatst van April bij Mons. Waldeck en den gedeputeerde te velde van den raad van state Dijkveld, met wien hij juist dit jaar eene innige vriendschap sloot, die tot aan zijn dood duurde, kostte het veel moeite om de noodige levensmiddelen en krijgsvoorraad zoo vroeg bijeen te brengen; want de Spanjaarden waren wel niet zoo weerbarstig als ten vorigen jare, maar toch altijd onvoorbereid en traag. Intusschen had Condé zich overgegeven, en Lodewijk liet door een gedetacheerd korps Bouchain belegeren. Waldeck had het gaarne gezien, dat de bondgenooten met hun veel zwakker leger, het niet gewaagd hadden die stad te ontzetten; hij raadde het beleg van Kortrijk aan; maar Willem de derde wilde zijn tegenstander den roem niet gunnen, voor zijne oogen twee steden te hebben ingenomen.

Den 1sten Mei rukte het leger tot ontzet op, en ging de Schelde over. Waldeck vond de geheele beweging te gewaagd, en standvastig bestreed hij het voorstel, om den bijna tweemaal zoo sterken vijand een veldslag aan te bieden. Het kwam tot hevige tooneelen tusschen hem en de andere generaals, ook met den prins. Bijzonder was dit het geval op den 10^{den} Mei, toen bij Valenciennes de beide legers tegenover elkander stonden. Lodewijk, wien zijne legerhoofden, en met name Louvois, niet wilden blootstellen aan de onzekere kans van een veldslag, wachtte af, of Willem de derde hem zou aanvallen; en deze - eenigszins *hotspur* - eischte van zijne raadsmannen, dat zij hunne goedkeuring zouden geven aan den aanval. Maar, lettende op 's vijands groote overmacht, durfden zelfs de jongere generaals, zooals de Rhijngraaf, geen slagleveren aanraden, en Waldeck

sloot zich bij hen aan, zooals hij dan ook vroeger en later altijd gestemd was tegen gewaagde handelingen. Dit verbitterde den prins, en het schijnt dat hem woorden ontvallen zijn, die Waldeck zeer kwetsten. Gedurende de acht dagen dat men tegenover den vijand stond, was de prins zeer opgewonden tegen zijn veldmaarschalk en overlaadde hem met verwijten van hem in dezen jammerlijken toestand gebracht te hebben, die noch het slagleveren, noch het terugtrekken toeliet; verwijten die, minstens genomen, onbillijk waren. Ten laatste trokken de Franschen af, na de inneming van Bouchain, en dit maakte een einde aan dien ondragelijken toestand. Maar die onbillijke bejegening van 's Prinsen zijde liet lang bij Waldeck een misnoegen achter, dat nog in de eerste jaren merkbaar is, en dat de prins alleen door veelvuldige bewijzen van zijn vertronwen kon wegnemen. Waldeck's trouw bleef echter onwankelbaar.....Gelukkig werd de verhouding tusschen die twee mannen niet verstoord. Willem de derde erkende de trouw, de oprechtheid en de onbetwistbare bekwaamheid van den graaf, en in het verdere beloop van den veldtocht luisterde hij immer naar diens raad, zelfs waar hem die onaangenaam was. En in lateren tijd ontstond er nog slechts eenmaal, ten jare 1689, een dergelijk geschil; het was namelijk toen Waldeck, na het gevecht van Walcourt, zijn tegenpartij Humières niet verder aanviel. Maar toen bepaalde de berisping van Willem de derde zich tot een enkelen brief, waarin hij Waldeck onbewimpeld verklaarde, dat hij, naar 's prinsen meening, al te voorzichtig was geweest; later werd daarover niet meer gesproken, en Waldeck rechtvaardigde zich toen zoo goed hij kon, zonder zich veel te beklagen over Willem de derde, die toen, Dijkveld uitgezonderd, zijn eenige vriend was. Zeker was hunne onderlinge verhouding zeer veranderd, door dertien jaren lang gemeenschappelijk werkzaam te zijn geweest.'

In den zomer van 1676 wordt Waldeck de taak opgedragen, om de belegering van Maastricht door Willem de derde, te dekken; hij had daartoe een klein leger, waarvan later nog 8 bataillons werden afgenomen, om daarmede de macht van Villa Hermosa te versterken, die Vlaanderen moest bescliermen. Waldeck had tegenover zich een veel sterker en beter georganiseerd Fransch leger, onder den maarschalk Schomberg, 'een der eerste legerhoofden van die eeuw' (blz. 41). Die waardeering van Schomberg is wel wat overdreven.

Waldeck had liever zelf de belegering van Maastricht bestuurd, en aan het hoofd van het dekkingsleger den prins gezien, ‘die veel beter dan hij, over weg kon met de steeds lastiger wordende Spanjaarden’ (blz. 41). Schomberg neemt eerst de vesting Aire, en rukt dan op tot ontzet van Maastricht; Waldeck en Villa Hermosa vereenigen zich daarop met het leger voor Maastricht; en eerstgenoemde geeft aan Willem de derde den raad het beleg zoo spoedig mogelijk op te breken, hetgeen ook geschiedt. Later verdedigt Waldeck den stadhouder tegen de ongegronde aantijging, als zou deze het beleg van Maastricht te vroeg hebben opgebroken, en in strijd met het gevoelen van de andere bevelhebbers.

In September verlaat Willem de derde het leger, en geeft het bevel over aan Waldeck; maar met uitdrukkelijken last, van hem te waarschuwen, zoodra er kans is om een veldslag te leveren; daar wil de stadhouder bij zijn... ‘want een veldslag was toen voor Willem de derde het hoogste genot. Niets verbitterde hem meer, dan dat hij gedwongen was geweest overal tegen den vijand te opereeren, zonder ook maar een enkelen veldslag te hebben geleverd; en meermalen schrijft hij, dat het hem een ondragelijk denkbeeld is, dat er, zonder hem, in de Nederlanden een veldslag zou geleverd worden’ (blz. 41). Onwillekeurig denkt men hierbij aan de woorden van Victor Hugo:

> ‘Cet assaisonnement des plaisirs des puissants:
> la guerre.....’

(Blz. 42-43). ‘Het beleg van Maastricht is een keerpunt in dezen oorlog. Van dien tijd af neigt de openbare meening in de republiek al meer en meer naar vrede. 's Prinsen populariteit en het vertrouwen op hem, waren zeer gedaald; en toen de vredehandeling te Nijmegen begon, onttrok hij zich eenigen tijd aan alle werkzaamheden, om de gemoederen niet nog meer te verbitteren door wederstreving.’

Ook de veldtocht van 1677 was nadeelig. Door de geestkracht van Louvois werd het Fransche leger in staat gesteld, om zeer vroeg te velde te komen; in Maart vermeesterde het Valenciennes door een *coup-de-main* van buitengewone stoutheid; Kamerijk en Saint Omer werden tevens aangevallen.

(Blz. 42-43). ‘...Met de uiterste inspanning gelukte het den prins om een leger tot ontzet te velde te brengen; het bestond alleen uit Nederlandsche troepen, die voor het meeren-

deel winterkwartieren hadden gehad in Vlaanderen, Braband en Luikerland. De bondgenooten lagen nog rustig in hunne winterkwartieren, - en het klein aantal Spanjaarden in de vestingen. Waldeck geleidde het leger naar Iperen, waar de prins zich daarbij voegde, en, over Poperinghen, Saint Omer naderde. Hij wilde Mont Cassel vermeesteren, vanwaar het best de stad ter hulp was te komen. Maar de waakzame Louvois zond de noodige versterking aan den hertog van Orleans, die het bevel voerde voor Saint Omer; en deze plaatste zich op de marschlijn des stadhouders. Den 11^{den} April had er een bloedige veldslag plaats bij Mont Cassel. In weerwil van hunne dapperheid en van de inspanningen van den prins en van zijne generaals, werd het Nederlandsche leger geheel, en met groot verlies, geslagen door het Fransche leger, een derde sterker. Eerst te Poperinghen en Iperen gelukte het om de troepen te herzamelen. Saint Omer en Kamerijk bezweken kort daarna.

Gedurende het overige van het voorjaar en den zomer bleven de beide legers van den maarschalk Luxembourg en van den prins elkander gadeslaan; het laatste was nu weer versterkt door de troepen uit Osnabrück, Munster en Zell, en vereenigd met de Spanjaarden van Villa Hermosa. Door ziekte werd Waldeck echter verhinderd om de belegering van Charleroi bij te wonen, even slecht bestuurd als die van Maastricht. Coehoorn was toen nog niets meer dan kapitein der infanterie; en de Nederlandsche ingenieurs waren nog op lange na niet in staat zich met Vauban te meten; daarom moest dan ook, zoodra Luxembourg naderde, de belegering worden opgebroken...'

Waldeck is hersteld; de Prins verlaat het leger en geeft het bevel over aan Waldeck, die nu belast wordt met het regelen van de winterkwartieren; 'een lastige taak, die aan Waldeck, wien de prins bijna altijd dit werk opdroeg, menig onaangenaam uur verschafte' (blz. 43). De troepen hadden gaarne goede winterkwartieren; ieder korps had gaarne de beste; en elke landstreek was gaarne vrij van inkwartiering. Onmogelijk, om al die onderling strijdige belangen goed te doen overeenstemmen.

Nog in den winter, de eerste dagen van December 1677, doet Louvois de kleine vesting Saint Guislain aanvallen, om zich door hare vermeestering, later, een beteren weg te banen tot Mons. Willem de derde is toen naar Engeland, om zijn huwelijk; Waldeck is opperbevelhebber, en verzamelt nu - door Fagel en Dijkveld goed gesteund - eene sterke krijgsmacht, ver-

eenigt zich met Villa Hermosa, en rukt op tot ontzet van Saint Guislain; maar - te laat.

(Blz. 44). '...Maar vóór dat de hulp nabij was, had de gouverneur op schandelijke wijze gekapituleerd, zooals bijna alle Spaansche gouverneurs deden. De voortvarendheid waarmede Louvois de belegeringen begon, verdient zeker bewondering; maar was die belegering eenmaal begonnen, dan was hij ook zeker van de vesting. De bezettingen waren meestal zwak en slecht samengesteld, de gouverneurs der vestingen onbekwame groote heeren van hoogen adel, en de wallen in jammerlijke toestand, om niet te gewagen van het geschut en van den leeftocht. Het verbondene leger was nog niet vereenigd, of het lot van de belegerde vesting was meestal reeds beslist. Maar één middel had hierin verandering kunnen brengen: een altijd beschikbaar sterk leger te velde, die geen andere taak had dan het beschermen der vestingen; maar dit was toen eene onmogelijkheid, even onmogelijk als het was, van de Spanjaarden eene betere uitrusting van de vestingen te verkrijgen. Waldeck ontveinsde het niet, dat het bij dien staat van zaken onmogelijk was ook maar het behoud van eene enkele vesting te waarborgen; en eigenlijk ging het zoo gedurende den geheelen oorlog. Onze bondgenooten wilden uit dien oorlog het meest mogelijke voordeel trekken, namelijk hooge onderstandsgelden en goede kwartieren; laat kwamen zij te velde, meestal eerst in Juni, en dan moesten zij reeds in September weer naar de winterkwartieren vertrekken; de Spanjaarden bekommerden zich niet om den gang der zaken, en wilden dat de Nederlanders, wier eigenbelang dit immers meêbracht, zeiden zij, voor hen streden; en op deze drukte bijna de geheele last van den oorlog, die hun niets dan verliezen en nederlagen aanbracht. Geen wonder dus, dat volk en regenten misnoegd werden, en dat de Prins, die alleen zijne groote ontwerpen voor oogen had, en meende dat de vijand alleen was te overwinnen door gemeenschappelijke inspanning van krachten, steeds in moeielijker toestand kwam. Maar later was het gemakkelijk om de republiek te beschuldigen en aan haar de schuld te wijten van den droevigen toestand die uit den vrede ontsproot...'

Die schets rechtvaardigt alweer den Nijmeegschen vrede.

In 1678 heeft men een oogenblik iets meer hoop: men vleit zich dat Engeland deel zal nemen aan den oorlog tegen Frankrijk; maar spoedig ziet men in, dat er op den Engelschen

koning Karel II volstrekt niet kan gerekend worden; en, ook daarom, dringt Amsterdam al meer en meer aan op vrede. De krijgskans in België was toen bijna wanhopig; bijna de helft van het staatsche leger lag in de vestingen, omdat de Spanjaarden het daar lieten ontbreken aan bezetting; en de andere helft was te zwak om in het open veld den vijand het hoofd te bieden. Waldeck, die gedurende het voorjaar opperbevelhebber was, moest het lijdelijk aanzien, dat de Franschen, achtervolgens, Gent en Iperen vermeesterden en Mons insloten. Een wapenstilstand van zes weken, die Beverningh van de Franschen wist te verkrijgen, werd goed gebruikt om het leger van de republiek weer zoo te versterken, dat Willem de derde daarmede het ontzet van Mons beproefde, en den 14^{den} Augustus den slag van Saint-Denis leverde; maar toen was de vrede reeds geteekend. Wist Willem de derde dit, toen hij te Saint-Deni aanviel? dit blijft een onzeker, een duister punt. Het is, gelooven wij, te bewijzen, dat, vóór dien veldslag, Willem de derde nog geen *officieele* kennisgeving van den vrede had; maar meer twijfelachtig is het, of, reeds toen, de stadhouder niet de overtuiging had, dat de vrede zoo goed als gesloten was.

Waldeck had ook bij dezen veldtocht ten vollen zijn plicht volbracht, - niettegenstaande de huiselijke rampen die hem toen juist troffen door het sterven van zijn eenigen zoon Karel Gustaaf, en van een schoonzoon, de graaf van Erbach, generaal majoor bij het leger van de republiek.

(Blz. 46). ‘De weinige brieven van hem uit dezen tijd, dragen het kenmerk van groote mistroostigheid. Zijn huis was eenzaam geworden, zijn land verwoest door inkwartieringen en brandschattingen van doortrekkende troepen, zijne staatkundige werking vernietigd door den vrede, zijn militaire naam verkleind door den aanhoudenden tegenspoed van het staatsche leger, zijne stelling in de republiek zeer moeielijk geworden door het openlijk partij trekken voor den prins, zijne geldzaken in groote wanorde, terwijl toch zijn stand het hem onmogelijk maakte zich in zijne uitgaven te beperken. Maar - zooals hij zeide - geweten en eer legden hem den plicht op, volhardend te blijven op dien post, waar alleen de mogelijkheid aanwezig was, nuttig te zijn voor de goede zaak en voor zijn vaderland...’

In het najaar van 1678 keert hij naar Arolsen terug, en blijft daar tot in de lente van 1679, toen hij het gouverneurschap van Maastricht aanvaardt; in die vesting richt hij een

militair hospitaal op, ‘toen nog een geheel onbekende zaak in de Nederlanden en in Duitschland’ (bl. 56). In den zomer van dat jaar keert Waldeck naar Arolsen terug, waar hij zijn vorstendom erg geteisterd vindt door troepen van Munster, Paderborn en Zell; den 4/14 Januari 1679 (of 1680?) schrijft hij:

‘Nog ben ik hier, in mijn oude hut, bij mijn treurend gezin; maar ik zou tevreden kunnen zijn in die afzondering, waarin ik 's werelds ijdelheid leer inzien, als ik maar bevrijd was van al die bemoeiingen, die mijnheer de bisschop van Munster mij veroorzaakt; ieder oogenblik word ik lastig gevallen, òf over een boer dien men de hersenpan heeft ingeslagen, òf over een boer die uit zijn huis is verdreven, òf over eene vrouw die geschoffeerd is, òf over tal van inwoners die de opgelegde lasten niet meer kunnen betalen. Mijn hofmeester waarschuwt mij, dat hij aan alles gebrek heeft; en mijne rentmeesters verwijzen mij naar de soldaten, die mijne inkomsten tot zich trekken... Ik ben geneigd eene andere wijkplaats te zoeken, waar ik minder blootsta aan de beleedigingen, die mijnheer de bisschop van Munster, en de een of ander korporaal namens hem, mij hier aandoet, en die, zich herhalende, mijne wijsbegeerte te machtig worden’ (blz. 57).

In Duitschland was toen alles behalve eenheid; het was daar regeeringloosheid, een chaos; en verscheidene vorsten waren de Fransche belangen toegedaan, onder anderen (1680) Brandenburg. Waldeck beijvert zich om eene unie van de kleine Duitsche vorsten op te richten, in schijn om hunne landen te beschermen tegen den overlast van het Munstersche - en andere - krijgsvolk maar inderdaad, om later tegen Frankrijk te dienen. Den 19^{den} September 1679 wordt te Frankfort die unie gesloten; een defensief verbond voor den tijd van zes jaar. Die unie zou een eigen leger hebben; 't is waar, zeer klein: 2000 man het leger, en 2000 man de landweer. De leden van die unie waren dan ook Duitsche vorsten van den *vijfden* of *zesden* rang: behalve Waldeck, de vorsten en graven van het Nassausche huis, de graven van Hanau, Solms, Isenburg, Stollberg, Wittgenstein, Westerburg, Wied en Manderscheid. Veel beteekende het niet; het waren *duo-decimo*-vorstendommen, die aan de bekende harlekinade herinneren: ‘voor dat die kaars uitgebrand is, moet gij mijn staten verlaten hebben.’ Harlekijn snijdt de kaars midden door, en zegt: ‘aan de helft heb ik genoeg.’

Waldeck wordt aan het hoofd gesteld van het bestuur (*directorium*) der unie, met volmacht om andere Duitsche vorsten daarbij te doen toetreden; maar dat geeft niet veel. Hij wendt zich daartoe het eerst tot den jongen landgraaf Karel van Hessen-Kassel, ‘een vorst van meer dan gewone geestkracht en belangeloosheid’ (blz. 60); aanvankelijk schijnt deze te willen toetreden tot de unie; maar later komen er bezwaren; zoodat die keurvorst van Hessen-Kassel er zich eindelijk toe bepaalt, zich bondgenoot van de unie te noemen. Even zoo weinig gelukt het, om Keulen, Hessen-Darmstadt, of de stad Frankfort tot de unie te doen toetreden; wel bood zich tot die toetreding de keurvorst van de Paltz aan, die het meest door Frankrijk werd bedreigd of benadeeld; - het was toen de tijd van de ‘*Chambres de réunion*’, door Lodewijk XIV gebezigd om landen zijner naburen te overweldigen; maar, daar men geen kans zag om dien keurvorst tegen Frankrijk te beschermen, weigerde men hem op te nemen in de unit. In één woord, het was sukkelwerk; wie de unie *niet* noodig hadden, weigerden tot haar toe te treden; en wie haar *wel* noodig hadden, werd door de unie de toetreding geweigerd.

In 1680 en volgende jaren is Waldeck in Duitschland werkzaam, om daar, naar de voorschriften van Willem de derde, de gemoederen tegen Frankrijk op te hitsen en het tot een coalitie tegen dat rijk te brengen. Wat beoogde Willem de derde met het vormen van die coalitie? Was het zijn voornemen om aan het hoofd daarvan den oorlog tegen Lodewijk XIV weer te beginnen? - Dr. Muller trekt dit in twijfel.

(Blz. 64-65). ‘Zoozeer is men gewoon in Willem de derde den onverzoenlijken vijand van Frankrijk te zien, dat men gewoonlijk daaruit besluit, dat Willem de derde altijd niets anders dan oorlog zocht, - en dat na den vrede van Nijmegen zijne staatkunde alleen daarin heeft bestaan, om het overige Europa steeds in een nieuwen oorlog te wikkelen, onverschillig of er veel of weinig verbondenen aan deel zouden nemen. Die opvatting ontleenen de Fransche geschiedschrijvers aan hunne diplomaten - met name aan d'Avaux - die in de staatkunde van Willem de derde - 't is waar, lijnrecht in strijd met de Fransche - steeds niets anders zag dan een streven naar oorlog.

De Franschen kwamen niet op het denkbeeld, dat Willem de derde hun koning wilde stuiten, misschien ook op andere wijze dan door het opvatten der wapenen; dat hij hem misschien in ontzag wilde houden door een krachtig samengestelde alliantie, en zonder het zwaard te trekken, de verdere uitbreiding van zijne macht te beletten. En toch gelooven wij dat juist dit het voornemen was van Willem de derde, en geenszins het verhaasten van de hervatting des oorlogs, dien men in 1678 had moeten eindigen. Niet dat hij niet reeds toen niets liever wilde als den oorlog tot het uiterste voeren, tot aan de geheele vernedering van den trotschen Franschen koning; niet alsof hij niet reeds toen ten volle bereid was om den twist door de wapenen te slechten, als de vijand niet terugtrad voor de dreigende macht van de Coalitie; maar zoolang mogelijk wilde hij den oorlog vermijden.'

Is die bewering vond Dr. Muller wel geheel juist? Wilde Willem de derde, in 1680 en de volgende jaren, den oorlog met Frankrijk 'zoolang mogelijk vermijden', en beoogde hij toen alleen door het vormen van eene sterke coalitie, Lodewijk XIV ontzag in te boezemen en zonder zwaardslag te doen afzien van elke onrechtmatige uitbreiding van macht? - Ten dien aanzien is eenige twijfel wel geoorloofd.

Het kan niet ontkend worden, dat in 1680 en in de volgende jaren, Lodewijk XIV met onrecht en met geweld zijn grondgebied heeft uitgebreid, ten koste van Spanje en Duitschland; en het is onbetwistbaar, dat ook onze republiek toen het volste recht zou gehad hebben om Frankrijk den oorlog te verklaren. Maar in staatszaken moet men letten, niet alleen op wat *recht* is, maar ook op wat *nuttig* is, wat het *belang* medebrengt: op het recht moet men allereerst letten; men mag niets doen wat daarmeê *strijdt;* maar men is niet verplicht van een recht *gebruik te maken*, als een staat daardoor zijne belangen benadeelt. En nu is de vraag: was het in het belang van de republiek, om in 1680 den oorlog tegen Frankrijk weer te beginnen; was van zulk een oorlog iets goeds te wachten? Die vragen moeten, denkelijk, met *neen* worden beantwoord.

Maar Willem de derde - zegt Dr. Muller - beoogde ook geen oorlog; hij wilde alleen door eene sterke coalitie Frankrijk ontzag inboezemen, en daardoor, zonder zwaardslag, dwingen om van zijne overweldigingen af te zien.

Als die coalitie had bestaan, behalve uit de republiek, uit

het *geheel vereenigde* Duitschland, en uit het machtige Spanje uit de dagen van Filips de tweede; of als Engeland zich bij die coalitie had aangesloten; ja, dan was er wel eenige waarschijnlijkheid geweest, dat Lodewijk XIV voor een oorlog terug zou zijn gedeinsd en zou hebben afgezien van zijne overweldigingen. Maar, zóó was de toestand niet; die was juist het tegenovergestelde: van Duitschland was weinig goeds te wachten, daar een deel der Duitsche vorsten de Fransche belangen was toegedaan, en een ander deel allerlei kleingeestige en zelfzuchtige inzichten volgde; van het krachtelooze, uitgeputte Spanje had men ook weinig of geen hulp te wachten; evenmin van den aan Frankrijk verkochten Engelschen koning; en, alles wel bezien, zou het er dus op neer zijn gekomen, dat de coalitie zich hoofdzakelijk zou bepaald hebben tot de republiek alleen. Aan den helderen blik van een Willem de derde heeft het onmogelijk kunnen ontgaan, dat dit de ware stand der zaken was; en geen oogenblik heeft hij zich kunnen vleien met de hoop, dat zulk eene coalitie Lodewijk XIV ontzag zou inboezemen en bewegen om, zonder oorlog, van zijne vorderingen af te zien.

Wij zijn van meening dat Willem de derde toen (1680-1684) oorlog heeft gewild, oorlog heeft gezocht. De Stadhouder heeft toen gemeend, dat hij door zijne bekwaamheid en groote geestkracht zou goed maken wat de republiek en hare bondgenooten aan sterkte ontbrak, en dat, eenmaal de oorlog maar begonnen zijnde, het hem wel gelukken zou de tragen en onwilligen onder de Europeesche mogendheden te dwingen zich bij hem aan te sluiten en hunne krachten tegen Frankrijk in te spannen. Het kan zeer goed zijn, dat die meening - ware de proef genomen - zou gebleken zijn op goede gronden te berusten, en niemand heeft het recht, om het in Willem de derde af te keuren dat hij zooveel vertrouwde op zijne eigene kracht; maar niemand heeft ook het recht, om Amsterdam en de Hollandsche oppositie te veroordeelen, omdat zij ongezind waren om, op zoo onzekere kans, het lot van de republiek in de waagschaal te stellen.

Bij de uitnemende staatkunde die Willem de derde heeft gekenmerkt, moet men toch ook niet uit het oog verliezen, dat er bij hem een krachtige haat woonde tegen Frankrijk en tegen Lodewijk XIV. De stadhouder was juist het tegenovergestelde van een schreuwer of prater; aan deklamatie maakte hij zich nooit schuldig; hij was niet gewoon, zijne meeningen in

groote woorden te uiten; hij wist zijn gevoel te bedwingen; - maar toch heeft hij dit meer dan eens op heftige wijze geuit, vooral in een vertrouwelijk schrijven. Zoo komt er, in dit werk van Dr. Muller (blz. 195-196), een brief voor, door Willem de derde den 4^{den} September 1682, uit Dieren, aan Waldeck geschreven; de Franschen hebben toen juist zijn stad Orange, tegen alle recht, in bezit genomen, ontmanteld en half uitgeplunderd; de Prins, dit aan Waldeck meldende, voegt er bij:

> ‘Voila des violances que ne sont jamais ouie en un temps de paix; et cela seulement à cause que je faits ce que je doits et tasche de conserver ce pais en son veritable interest. Il faut avoir patiense et tacher d'attraper une occasion favorable pour s'en venger. J'espere que le bon Dieu me donnera assez de vie pour cela....’

Ditmaal, om de kracht der uitdrukking niet te verminderen, hebben wij de woorden van den Stadhouder, onvertaald en onverbeterd, overgenomen; in die woorden straalt een gloeiende wraaklust door, gerechtvaardigd door het leed hem aangedaan.

Aanvankelijk oefent Waldeck zijne Duitsche staatkunde op eigen hand uit; maar van 1680 af volgt hij daarbij de inzichten en voorschriften van Willem de derde, niet van de Staten: deze bleven vreemd hieraan, en stemden zelfs in geenen deele in met alles wat daarbij gebeurde. Tot loon voor zijne diensten werd Waldeck geldelijk ondersteund door den Stadhouder, en zijne belangen in de republiek behartigd; daarentegen werd Waldeck in Duitschland ook een enkelen keer belast met bijzondere aangelegenheden van den Stadhouder.

Enkele uittreksels uit de briefwisseling dier twee mannen kunnen misschien dienen, om duidelijker te maken wat, toen, hunne onderlinge verhouding was:

Den 2 Jannuarij 1680 schrijft Waldeck uit Arolsen aan Willem de derde. Er schijnt toen sprake te zijn geweest om het gouverneurschap van Maastricht te doen vervallen. Waldeck vraagt den stadhouder om, in dat geval, in aanmerking te komen voor het gouverneurschap van 's Hertogenbosch, bij het overlijden van den toenmaligen gouverneur, den generaal Kirk Patrick die zeer ziek was. - Het solliciteeren om eene betrekking, nog bij het leven van hem die haar bekleedt, is geene uitvinding van ónze dagen.

Twee jaren later, te midden van zijn staatkundigen werkkring in Duitschland, schrijft Waldeck uit Arolsen den 3/13 Februarij

1682 aan den stadhouder, onder anderen: ‘Ik ben verplicht uwe Hoogheid te verzoeken om mijne belangen voor te staan in dit land’ (hiermede wordt Nederland bedoeld), ‘en den heer Litt’ (Lith de Jeude, Waldeck's intendant te Kuilenburg) ‘audientie te verleenen als hij het noodig acht om uwe gunsten in te roepen; ik breng mijne gezondheid en mijne bijzondere belangen ten offer aan het algemeen en aan den wil van uwe hoogheid, en vertrouw op uwe bescherming’, enz.

Iets later, in een brief uit Arolsen van den 29 Maart/8 April 1682, komen deze klachten voor: ‘Tot nu toe ben ik hier opgehouden door een ongemak aan mijn been en door dat mijn beurs slecht voorzien is. Ik zamel alles op wat ik maar vinden kan, en laat, in afwachting, mijn gezin hier zonder geld en bezig mijne schapen, mijne koeien en mijn wild op te eten; door de zorg voor de algemeene belangen kan ik niet aan mijne eigene denken. Mijn gezin zou er ellendig aan toe zijn, kwam ik binnen kort te sterven; want na den dood zijn de bewezene diensten minder in tel. Altijd moet ik er op rekenen met wie ik te doen heb; daaronder zie ik niemand die mij niet wil benadeélen en mij berooven van uwe goede gezindheid ten mijnen aanzien....’

Dat die klachten iets geholpen hebben, blijkt uit een brief, den 20sten April 1682 uit den Haag geschreven door Willem de derde aan Waldeck, en waarin aan het slot voorkomt: ‘Aan uw solliciteur Delon heb ik tweeduizend rijksdaalders doen uitbetalen.’

Terwijl Waldeck te Weenen is, vraagt hem de Stadhouder om paarden voor diens jachtvermaken aan te koopen. In een brief uit Dieren, van den 25sten April 1682, komt, aan het slot, het volgende voor: ‘Daar ik geloof dat gij dezen brief nog te Weenen zult ontvangen, verzoek ik u te willen gelasten aan uw stalmeester om mij zes of zeven Hongaarsche paarden te koopen, niet duur, geschikt voor de pikeurs bij de hertenjacht; zij moeten niet klein zijn, maar zoo groot mogelijk. Voor mij zelven zou ik er een willen hebben, een telganger, om op weg te dienen, en die mag nog al hoog van prijs zijn, het overige zoo goedkoop mogelijk, hoewel ik geloof dat zij thans duur zullen zijn, met al die lichtingen die er nu plaats hebben; anders, zoo herinner ik mij, hebt gij mij gezegd, dat toen gij de laatste maal te Weenen waart, gij ze voor zeer weinig geld kondet krijgen.

Hebt de goedheid ze door uwe bedienden ten uwent te laten brengen, dan zal ik ze van daar laten afhalen; of zend ze mij rechtstreeks naar Holland. Gij hebt mij maar te laten weten wat zij kosten, dan zal ik zorgen dat aan Delon dadelijk het geld wordt betaald; of gij kunt een wissel trekken op den een of anderen handelaar te Amsterdam en mij er kennis van geven; ik zal zorgen dat die wissel spoedig voldaan wordt.'

Waldeck doet niet alleen verzoeken voor zich zelf, maar ook voor zijne volgelingen. In een brief aan den Stadhouder, uit Arolsen 19/29 Julij 1682, komt aan het slot voor: 'Bij het eindigen van dat schrijven krijg ik bericht dat de ambtman van Putten, de heer van Soelen, overleden is; en dewijl ik daar groote geldelijke belangen heb, verzoek ik uwe hoogheid die betrekking te willen geven aan den heer van Welderen, raadsheer in het hof van Gelderland, of aan den heer Braeckel, rechter te Thiel, en de openkomende betrekking van hem die ambtman wordt, aan den heer Lith, een trouwe dienaar van uwe hoogheid en die mijne belangen zal kunnen behartigen. Dit verzoek ik uwe hoogheid.'

Ook wordt des stadhouders hulp ingeroepen tegen de regenten, die Waldeck niet bijzonder genegen zijn. In een brief uit Arolsen, 11/21 Augustus 1682, komt, in een *postscriptum*, het volgende voor: 'De heeren gecommitteerde raden chicaneeren mij voortdurend; de heer Delon zal uwe hoogheid dienaangaande inlichten. Ik hoop op uwen bijstand; en daar men van de suppletoire petitie spreekt' (*petitie:* begrooting van oorlog), 'zoo verzoek ik uwe hoogheid, mijner en wijlen den graaf van Erpach te willen gedenken. De heer van Geldermalsen, wien ik daarover schrijf, is dienaangaande volkomen ingelicht.'

Den 29 December 1683/8 Januarij 1684 wordt uit Arolsen door Waldeck onder anderen geschreven: ....'Ik hoop dat uwe hoogheid de 4000 rijksdaalders zal hebben laten uitbetalen, die zij mij toegestaan heeft voor de reiskosten. Want, daarop rekenende, heb ik reeds geld opgenomen; gij zoudt niet kunnen gelooven in welk een moeielijkheid ik gebracht zal worden door mijn ijver en door de geldelijke uitgaven waartoe die mij drijft....'

Den 19^{den} Julij 1684 komt in een brief van Waldeck nog voor: ....'ik verzoek uwe hoogheid gunstig te willen denken over de kompagnie voor den graaf van Erpach' (mogelijk een zoon van den generaal Erpach, die in 1678 gestorven en een schoonzoon van Waldeck was).

Die uittreksels uit de briefwisseling tusschen Willem de derde en Waldeck, gedurende de jaren 1680-1684, kunnen dienen om hunne onderlinge verhouding, in dien tijd, eenigszins toe te lichten. Men ziet daaruit dat Waldeck herhaaldelijk vraagt om geld, en om betrekkingen of gunsten voor zich zelven of voor de zijnen; daarin is volstrekt niets af te keuren: de arbeider is zijn loon waard; Waldeck werkte toen in het belang van Willem de derde; en de Stadhouder wordt ook soms afgeschilderd als niet bijzonder mild in geldzaken, zoodat hij nog wel eens aangemaand mocht worden. Maar zooveel blijkt uit die briefwisseling ook, dat in de geschillen tusschen Willem de derde en de staatsgezinde partij, Waldeck zich geheel en al geschaard had aan 's prinsen zijde en daardoor diens bescherming noodig had tegen de minder gunstige gezindheid van de staten.

Verward en vervelend is het verhaal van alles wat toen (1680-1684) in het staatkundige in Duitschland gebeurde, van alle pogingen toen aangewend om samenhang te brengen in het Duitsche staatslichaam en het tegen Frankrijk te doen optreden; - samenhang - men kon even goed samenhang trachten te verkrijgen in een hoop zandkorrels! Wat de een wilde, wilde de ander weer niet; alles onderlinge naijver en wantrouwen, de meest kleingeestige inzichten en vooroordeelen; en de tegenwerking der bekwame Fransche diplomaten, die in Duitschland de omkooping van vorsten en staatsdienaars op groote schaal toepasten, deden de pogingen van Willem de derde en Waldeck, om Duitschland te nopen zich te wapenen, schipbreuk lijden. De keizer, in wiens belang toch gehandeld werd, begreep dit zoo weinig, dat hij die geheel onbeduidende unie, door Waldeck gevormd, wantrouwde en daarin eene krenking meende te zien van zijne rechten als oppermachtig vorst. Over dat Oostenrijksche bewind van dien tijd zegt Dr. Muller (blz. 81-82):

‘Stellig was het eene ons, thans, zeer wonderlijk voorkomende vereeniging van hofbeambten, van ministers, van rijks- en Oostenrijksche en andere beambten, dit Weenerhof, waar de zonderlingste plichten en funktiën onderling verbonden waren; het had meer overeenkomst met een Byzantijnsche of Turksche hofhouding, dan met de inrichting van een hedendaagschen staat en een hedendaagsch hof. Nergens kon men dan ook zulk een geldverspilling vinden en tevens zulk een armoede; nergens, zelfs niet in Nederland, was de gang der regeeringszaken trager en ongeregelder, hoezeer te Weenen een vorst regeerde die in zijne erflanden een

schier onbeperkte macht uitoefende. 't Is waar, het karakter van dien vorst droeg daartoe bij. Leopold, als kind bestemd voor den geestelijken stand, en alleen keizer geworden door den dood zijns broeders, had zeer veel bekwaamheden, groote werkzaamheid, was zeer goed gezind en rechtschapen; maar het ontbrak hem geheel en al aan geestkracht, zelfvertrouwen en vastberadenheid; zijn bijna bespottelijke trots als hoogste vorst der Christenheid, verbonden met eene *bigotterie*, die zijns grootvaders Ferdinand II nabijkomende, was een groot en noodlottig gebrek in een Duitsch keizer, die katholieken en protestanten verplicht was gelijkelijk te beschermen. Als mensch zou hij allen lof hebben verdiend, zijne onbeholpene en bespottelijke statigheid daargelaten; maar als vorst werd hij, door die mengeling van goede en van kwade eigenschappen, afhankelijk van zijne ministers, van welke, achtervolgens, Portia, Auersperg en Lobkowitz - de laatste een krachtig hoewel despotisch karakter - hem jaren lang zoo goed als geheel en al beheerschten, en door hun bestuur den keizersstaat, de dynastie, en wat erger was, ook Duitschland aan den rand van het verderf brachten, Na den val van Lobkowitz, te weeg gebracht door de gebeurtenissen van 1672 en in 1673 voltooid, had hij-zich gewacht van weer aan een enkel minister te veel invloed te geven; maar juist daardoor was de regeering meer weifelend geworden. Zelfs in zijn besten tijd, toen hij door het zwaard van Karel van Lotharingen, van Lodewijk van Baden en van Eugenius van Savoije, als overwinnaar prijkte met den naam van “*Leopoldus magnus*,” is het hem toch nooit gelukt een geordend staatsbestuur tot stand te brengen en de uitgaven met de inkomsten te doen sluiten; thans nu Montecuculi gestorven was, die ten minste het krijgswezen met vaste hand bestuurde, was alles in de vreeselijkste ordeloosheid; en toch ontbrak het vele ministers niet aan bekwaamheid, de erflanden niet aan hulpmiddelen, het volk niet aan verknochtheid’.

Den 28 September 1681 maakt Lodewijk XIV zich op de wederrechtelijkste wijze meester van Straatsburg, en die gewelddaad deed zelfs Weenen wakker worden. Toch is het een verdienste in Waldeck, dat het hem gelukte, met zulk een hofen met zulk eene regeering als die van Leopold, eene overeenkomst aan te gaan tegen de overweldigingen van Lodewijk XIV. Den 10 Junij 1682 wordt te Laxenburg - het zomerverblijf van den Oostenrijkschen keizer - een verdrag gesloten, hetwelk hoofdzakelijk inhoudt, dat er, ter bescherming van Duitschland

een leger zal worden samengetrokken aan den Rhijn: 30,000 man troepen van den keizer en van den keurvorst van Beijeren zullen aan den boven-Rijn komen, - 20,000 man aan den midden-Rijn; hiervan zal 3000 man ruiterij door Oostenrijk worden geleverd, het overige door de verbondene Duitsche vorsten; aan den beneden-Rijn zullen ook 20,000 man komen, Hannoversche troepen en troepen van andere Duitsche staten. Dus, zonder dat er nog oorlog verklaard werd aan Lodewijk XIV, zou de Rijn bezet worden door eene Duitsche legermacht van 70,000 man.

Een leger van 70,000 man is verre van onbeduidend, vooral in die vroegere tijden, toen de getalsterkte aan de legers zoo veel kleiner was. Voegt men bij die 70,000 Duitschers de Spaansche krijgsmacht en het leger van de republiek, dan zou met dat alles te zamen wel wat aan te vangen zijn geweest tegen Lodewijk XIV. - Dat zou het ook, wanneer die 70,000 Duitschers werkelijk aan den Rijn waren gekomen; maar die 70,000 man hebben, om zoo te zeggen, niet anders bestaan dan op het papier. Dat Laxenburger verdrag zou een goed verdrag zijn geweest, ware het uitgevoerd geworden; maar het bleef onuitgevoerd; het was een van die talrijke doodgeboren kinderen der diplomatie, waar men niets hoegenaamd aan heeft. Want wat baat het, of men in een verdrag alles op de nauwkeurigste en verstandigste wijze bepaalt, als die bepalingen toch niet worden nagekomen, als dat verdrag toch een doode letter blijft!

Dat er geen uitvoering werd gegeven aan dat verdrag van Laxenburg, is, behalve aan de gewone traagheid en onwil van de Duitsche vorsten van dien tijd, hoofdzakelijk aan twee redenen toe te schrijven.

Vooreerst aan den tegenstand van den Brandenburgschen keurvorst, die hier bij deze gelegenheid weer geheel en al partij trok voor Frankrijk. De groote keurvorst werd tot dien tegenstand genoopt, óf door een ongegronden en onbillijken wrok op de republiek over het sluiten van den Nijmeegschen vrede, óf door naijver op de macht van den keizer; - mogelijk moet men ook het geval aannemen, dat de Brandenburgsche ministers, ook ditmaal weer, door Frankrijk met ‘klinkende bewijzen’ waren overtuigd van Frankrijk's goed recht. Hoe het zij, de keurvorst verklaarde zich ten sterkste tegen het verdrag van Laxenburg, noemde het eene gevaarlijke handeling, en drong aan op het inwilligen van Frankrijk's eischen. Te recht zegt Dr. Muller

hier (blz. 86): ‘Licht te begrijpen is het, dat de groote keurvorst, misnoegd als hij was op Holland en Spanje, verbitterd tegen Zweden en den keizer, wantrouwend ten aanzien van de Welfische vorsten, niet denzelfden weg insloeg als Willem de derde en Waldeck; maar dat hij zoo openlijk den schandelijksten vrede aanraadde, dat was, ook in dien toestand, ook bij de verhoudingen van dien tijd, een wezenlijke oneer voor den grondlegger van den Pruissischen staat, een schandvlek in zijn levensloop, en een ongeluk voor Europa.’

Ten tweede werd dat Laxenburger verdrag te niet gedaan door den inval der Turken in Hongarije en Oostenrijk. Die inval was zoo geheel in het belang van Frankrijk, dat men zou meenen dat zij door Frankrijk was bewerkt; de billijkheid vordert echter te erkennen, dat, naar alle waarschijnlijkheid, Frankrijk daaraan vreemd is gebleven; want Lodewijk XIV was juist toen ter tijd op alles behalve vriendschappelijken voet met de Mahomedaansche staten: hij beoorloogde toen de Barbarijsche zeeroovers en deed Algiers aanvallen. Zelfs toen Oostenrijk ernstig bedreigd werd door de Turken, liet Lodewijk XIV de insluiting van de vesting Luxemburg staken, omdat hij geen voordeel wilde trekken van de ongelegenheid waarin zijn tegenpartij was geraakt door haren kamp tegen de ongeloovigen. Dat schorsen van de insluiting van Luxemburg beduidde nu wel niet veel; maar toch, het was een daad van *courtoisie*, van schijnbare grootmoedigheid, en die ten minste elke gedachte moet wegnemen aan verstandhouding tusschen Frankrijk en den Sultan.

Willem de derde, zooals wel niet te verwonderen is, schreef het ook niet toe aan bijzondere grootmoedigheid van de Fransche zijde, dat die insluiting van Luxemburg voor het oogenblik gestaakt werd. In een schrijven van den Stadhouder aan Waldeck, van den 2^{den} April 1682 uit Dieren, komt onderen anderen voor: ‘gij zult zeker zeer verwonderd zijn geweest over het besluit van den koning van Frankrijk om de blokkade van Luxemburg op te heffen. Ik verzeker u dat die tijding hier iedereen heeft verwonderd; en men denkt dat de veerkracht door Holland betoond, daaraan meer heeft toegebracht dan de groote Turk; daarover zou ik u veel bijzonderheden kunnen zeggen, die het niet goed is te schrijven....’

In het voorjaar van 1683 dringt een zeer talrijk leger van de Turken in de Oostenrijksche erflanden; Weenen wordt bele-

gerd, maar gered door de overwinning die de Christenen den 12^{den} September 1683 op hunne vijanden behalen. De eer van dat ontzet van Weenen komt grootendeels toe aan den Poolschen koning Sobiesky en zijn dapper leger; maar Dr. Muller wijst er op, dat ook de hertog van Lotharingen en Waldeck, aan het hoofd van de keizerlijke en Duitsche troepen, deel hebben gehad aan die vermaarde zege. Maar natuurlijk was door die Turkenoorlog het samentrekken van een leger aan den Rijn in het vergeetboek geraakt; en de Duitsche vorsten, die het nooit ernstig gemeend hadden met dat leger, kwamen er toen zelfs openlijk voor uit, dat toegegeven moest worden aan Frankrijk's eischen. De staatkunde van Willem de derde en van Waldeck nam in Duitschland niet op.

Lodewijk XIV intusschen, wetende met wie hij te doen had, en dat hij van Duitschland niets had te vreezen, begon nu met meer geweld tegen Spanje op te treden. In den zomer van 1683 trok een Fransch leger in België; later werden door dat leger Kortrijk en Dixmuyden genomen, en Luxemburg gebombardeerd. De republiek zond toen, ingevolge de bestaande verdragen, 8000 man af, om sommige vestingen in de Spaansche Nederlanden beter te bezetten; De Grana, de Spaansche landvoogd, kreeg van zijne regeering last, geweld met geweld te beantwoorden; en zelfs verklaarde Spanje den 26sten October 1683 den oorlog aan Frankrijk. - Die oorlogsverklaring was in zoo ver onvoorzichtig, omdat daardoor de latere vijandelijkheden van de zijde van Frankrijk gewettigd werden; - maar eigenlijk deed dit toch weinig ter zake; want, ook zonder die oorlogsverklaring, zou Frankrijk die vijandelijkheden hebben gepleegd.

Spanje verwachtte misschien door die oorlogsverklaring de republiek en Duitschland te dwingen de wapenen op te nemen tegen Lodewijk XIV; maar die verwachting werd teleurgesteld. Willem de derde drong toen aan op het versterken van het leger der republiek met 16,000 man; geenszins om daarmede oorlog te voeren, maar om daarmeê Frankrijk in ontzag houden, - zoo beweert Dr. Muller; eene bewering die wij echter niet aannemen; - maar de pogingen van den Stadhouder werden verijdeld, vooral door den tegenstand van Amsterdam, dat ondersteund werd door enkele steden uit Zeeland, en door Friesland

en Groningen; Hendrik Casimir, de stadhouder van die twee gewesten, stond hier tegenover zijn neef Willem de derde, - een zeldzaam voorbeeld van oneenigheid onder de Nassausche vorsten.

Frankrijk was behendig genoeg, alle botsingen met de republiek te voorkomen, door in de Spaansche Nederlanden *die* vestingen te ontzien, waarin zich staatsche troepen bevonden. In het voorjaar van 1684 werd Luxemburg - vroeger gebombardeerd - door de Franschen geregeld belegerd; den 3^{den} Juni 1684 gaf de vesting zich over, na een goeden wederstand. Lodewijk XIV stelde toen aan Spanje een wapenstilstand voor van twintig jaren, gedurende welken tijd Luxemburg aan Frankrijk zou blijven; en Spanje werd gedwongen dat voorstel aan te nemen, toen ook de republiek, den 29sten Juni 1684, eene overeenkomst had gesloten met Frankrijk, waarbij zij zich verbond om Spanje niet langer te ondersteunen, als het dien wapenstilstand bleef weigeren.

Die ongelukkige uitkomst kan voor een goed deel geweten worden aan de ellendige Spaansche regeering van dien tijd, - geenszins echter aan den Spaanschen landvoogd over de Nederlanden, den markies de Grana, van wien Dr. Muller met waarheid zegt (blz. 236): ‘na Monterey is hij de eenige geweest onder alle Spaansche gouverneurs-generaal, die in België eenige orde heeft gebracht, en die van de krijgsmacht iets meer heeft gemaakt dan een nutteloozen last.’ Maar juist omdat De Grana wat orde had willen brengen in den gang van zaken, en misbruiken had willen afschaffen, had hij zich hen ten vijand gemaakt, die voordeel vonden in het bestaan van die misbruiken; daardoor was zijn invloed aan het hof te Madrid niet groot, zijne stelling zeer onzeker; te meer, omdat hij geen Spanjaard was, maar een Italiaan.

Maar wat deed Duitschland bij dat alles, en wat werkte dat verdrag van Laxenburg uit? - niets hoegenaamd. Sommige van de Duitsche vorsten waren *voor* Lodewijk XIV; de overigen waren ongenegen om zich *tegen* hem te verklaren; en dat Laxenburger verdrag bleef een beschreven blad papier, en meer niets. Zeker kan men niet anders dan lof geven aan Waldeck, voor den ijver toen door hem betoond, om verandering te brengen in dien toestand van zaken, en Duitschland op te wekken uit zijn ‘rustige rust’; is die ijver onmiskenbaar, het staatkundig doorzicht liet wel wat te wenschen over; Waldeck liet zich te

veel misleiden door hersenschimmige verwachtingen; hij nam te veel, wat hij wenschte, voor de werkelijkheid aan. Zoo, onder anderen, komt hij, geheel in het begin van 1684, in Den Haag aan bij Willem de derde, met een veldtochtsplan, dat zeker bij dien schranderen en koelen berekenaar niet veel ingang zal hebben gevonden:

(Blz. 231-232)...'Hij' (Waldeck) 'meende dat de keizer van zijne 80,000 man er wel 8000 aan den Rijn kon plaatsen; waar zij dan met deze, 20,000 man Beijerschen en Zwaben, 20,000 van de geünieerden (daaronder begrepen 3000 man keizerlijke ruiterij) en 10,000 Hanoveranen, een niet onbelangrijk leger vormden. Dan zou er in Hongarije een leger te velde overblijven van 50,000 man, behalve nog de Polen, Kroaten, Hongaren enz. Zweden moest, volgens het traktaat, 6000 man geven, en zou gaarne meer geven, namelijk als Spanje subsidiën betaalde. En ook Spanje had troepen genoeg om Lombardije en Catalonië te verdedigen, en kon, als het maar geld zond, spoedig een klein leger te velde hebben in België, bij de 30,000 man Nederlandsche troepen, die daar, was het uoodig, konden optreden. En misschien kon men ook nog Saksen en andere Duitsche mogendheden bewegen tot medewerking...'

Om het fantastische van dit oorlogsplan eenigszins aan te duiden, laat Dr. Muller hierop deze woorden volgen:

(Blz. 232). ''t Is waar, bij dit plan was gerekend op eene verdedigende oorlogvoering in Hongarije, wat weinig strookte met de inzichten van het Weener hof; op de medewerking van Hannover, waarop in geenen deele vast was te bouwen; op de meer dan twijfelachtige toestemming van de Staten in de voorgestelde werving; en eindelijk op Spanje's goud - een geheel denkbeeldigen rijkdom.'

Uit de briefwisseling van Willem de derde en Waldeck gedurende die jaren 1682-1684 kan men duidelijk ontwaren hoe de denkwijze van den Stadhouder was over de openbare zaken van dat tijdvak. Wij nemen hier het een en ander uit die briefwisseling over.

Hiervoren is gewaagd van de oneensgezindheid tusschen Willem de derde en zijn neef Hendrik Casimir, den stadhouder van Friesland en Groningen. Een uittreksel uit een enkelen brief van Willem de derde aan Waldeck - Dieren den 20 Augustus 1682 - is voldoende om te doen zien welk eene verwijdering er toen tusschen de twee neven bestond:

....‘Als gij naar Hannover gaat, dan zou ik gaarne hebben dat gij de reis wildet voortzetten tot Zell, om daar zekerheid te erlangen of het huwelijk van de prinses met den prins van Nassau’ (Hendrik Casimir) ‘vast bepaald is, daar hij er hier over spreekt als over eene besliste zaak, terwijl men aan het hof te Zell dit niet erkent of er zich diplomatisch over uitlaat. De gedeputeerden van Friesland en Groningen maken zich reeds reisvaardig, en zeggen dat zij binnen veertien dagen, of drie weken, vertrekken. Twee dagen geleden is de prins van Nassau te Amsterdam geweest om juweelen te koopen; en nu is hij te Utrecht, om afscheid te nemen van mevrouw van Sterrenburg’ (de baronnes van Wassenaer-Sterrenburg, de vrouw van den Hollandschen gezant te Parijs). ‘Ik schrijf u die bijzonderheden, opdat gij zoudt weten wat men hier doet en zegt; zoodat, indien men te Zell de zaak loochent, gij kunt zeggen dat zij hier algemeen bekend is, en dat ik de eenige ben die ze alleen door het openbaar gerucht weet, terwijl ik toch van meening ben dat ik ze op andere wijze diende te weten, voordat de zaak zoo ver kwam. Toch moet ik u zeggen, dat de prins van Nassau mij er over heeft gesproken, bij wijze van notificatie; gij kunt u dus licht voorstellen hoe ik hem heb geantwoord. Maar uit Zell heeft men mij niets gemeld, hoezeer men altijd betuigd heeft hierin niets te zullen doen zonder mijne medewerking. Gij weet dat ik belang genoeg heb bij die zaak, om met reden benieuwd te zijn naar de waarheid hiervan; en ik hoop dat gij het niet misduidt dat ik u dit verzoek...’

Een van de grootste tegenstanders van Willem de derde toen ter tijde was, zooals men weet, van Beuningen, de beroemde Amsterdamsche burgemeester. Van Beuningen, toen buitengewoon gezant van de republiek in Engeland, had vandaar geschreven, wat men nu noemt ‘een open brief’; en in dat schrijven kwam voor, dat er bij een oorlog tegen Lodewijk XIV volstrekt niet gerekend mocht worden op Engeland, dat geheel en al de Fransche belangen was toegedaan; - dit was waarheid, maar, natuurlijk, eene waarheid die niet strookte met de staatkundige inzichten van Willem de derde. en daarentegen de antistadhouderlijke partij een gunstig wapen in de hand gaf. Hevig is dan ook het misnoegen van den stadhouder over dat schrijven; wij laten hier eene korte bloemlezing volgen van wat er in de briefwisseling tusschen Willem de derde en Waldeck voorkomt over van Beuningen en over zijn brief:

In een brief van den Stadhouder - Soestdijk, 16 October 1682 - komt onder anderen voor: ‘Het gedrag van den heer van Beuningen begint ondragelijk te worden.’

Waldeck schrijft den 24sten October 1682 uit Wurzburg: ‘...de gedragingen van den heer van Beuningen zijn in staat om alles te bederven; want het heeft mij al moeite genoeg gekost om de menschen te overtuigen, dat onze staat ten volle en trouw zijne verbintenissen zou nakomen; en ik vrees dat de verklaring van van Beuningen, als de regeering haar niet verloochent, den keurvorst van Saksen van gevoelen zal doen veranderen en eene slechte uitwerking hebben zal te Weenen...’ en iets later, Wurzburg, 30 October 1682:

‘...de uitdrukkingen van den heer van Beuningen te Londen doen veel kwaad...’

Uit Soestdijk schrijft Willem de derde, den 2den November 1682:

‘...hoewel men gelogenstraft heeft wat de heer van Beuningen te Londen heeft gezegd, zoo zal toch zijne onbegrijpelijke handeling ons ontwijfelbaar den oorlog berokkenen, dien hij meent af te wenden...’

Uit Arolsen, 20 October 1682, schrijft Waldeck:

‘...'t is zeker dat de heer van Beuningen een zeer slechten dienst heeft bewezen aan het algemeen en aan den staat; maar zooals de zaak nu eenmaal is, moet men doen wat men kan...’

En in een brief, waarop geen plaats of dagteekening staat, maar die denkelijk is van December 1682, schrijft Willem de derde:

‘...gij hebt uitnemend goed geantwoord op den brief van den heer van Beuningen; het is onmogelijk, beter te redeneeren... En ik wanhoop er niet aan, om hen het valsche te doen inzien van van Beuningen's redeneering; het is onbegrijpelijk dat hij zoozeer is omgekeerd als het geval is, en dat hij zoo de *dupe* kan zijn betreffende de Engelsche aangelegenheden. Kan ik, dan zend ik u nog met dezen post de memorie die van daag door den Engelschen gezant aan de staten is overhandigd, en waardoor gij over hunne inzichten’ (*hunne:* denkelijk de Engelsche) ‘zult kunnen oordeelen, beter dan uit wat hij u schrijft’ (*hij:* de Engelsche gezant? of van Beuningen?). ‘Zeer zeker hebben de bandelingen van van Beuningen meer kwaad gedaan, en zullen meer kwaad doen aan den staat en aan de geheele Christenheid, dan hij ooit door zijne diensten weer zal kunnen goedmaken...’

Er is reeds gezegd dat, voor het jaar 1683, de brieven tusschen Willem de derde en Waldeck gewisseld, ontbreken. Uit

de brieven van 1684 kan men echter nog belangrijke opgaven putten aangaande de handelingen van Willem de derde gedurende dat jaar; men kan daaruit zien hoe rusteloos de Stadhouder toen is werkzaam geweest om den tegenstand van Amsterdam en van de Hollandsche oppositie te overwinnen, de lichting van de 16,000 man door te zetten, Luxemburg en de Spaansche Nederlanden ter hulp te komen, Duitschland zich te doen wapenen; hoe de prins alle krachten inspant, zelfs daar, waar de hoop op een goede uitkomst al meer en meer verdwijnt; en hoe hij ten laatste, overwonnen, maar niet ontmoedigd, zich gereed maakt om, bij de eerste gunstige gelegenheid, op nieuw den kamp tegen de Fransche dwingelandij te hervatten. Een groot man, worstelende tegen het zegevierende geweld, ziedaar het verhevene schouwspel dat de geschiedenis hier aanbiedt.

Niemand zal het verwonderen, dat die briefwisseling van 1684 tusschen den stadhouder en Waldeck niet altijd getuigt van kalmte en billijke waardeering van andersdenkenden, maar dat zij, integendeel, soms overvloeit van hevige en bittere woorden.

Den 1sten Mei 1684 schrijft de prins uit den Haag: ‘Het doet mij zeer leed genoodzaakt te zijn u te melden, dat de zaken hier met elken dag erger worden, - en dat vrees en kwaadwilligheid het overwicht hebben op het verstand. Zooals ik u in mijn vorigen meldde, zie ik de mogelijkheid niet in om deze menschen te beletten, van aan de Spanjaarden den raad te geven om den wapenstilstand aan te nemen, zooals zij dien erlangen kunnen...’

en den 8sten Mei 1684, ook uit den Haag:

‘Zooals ik u in mijn vorige brieven heb geschreven, zijn de zaken hier tot een uiterste gekomen; men heeft aan de Spanjaarden den raad gegeven, om den wapenstilstand aan te nemen, zooals Frankrijk dien vroeger heeft voorgesteld; en toen gisteren de gedeputeerden van de staten hiervan kennis zijn gaan geven aan den Franschen gezant, heeft hij gezegd, dat hij niet wist of zijn koning zich nog hield aan dat voorstel, maar dat hij een stellig antwoord verlangde op zijne memorie betreffende Luxemburg. Ik weet niet, welk besluit men dienaangaande zal nemen, maar ik hoop bij machte te zullen zijn om een ongunstig besluit te beletten; maar het is de duivel, Luxemburg zal aangevallen worden, of is misschien al aangevallen. En ik twijfel er sterk aan, dat gij spoedig genoeg ter hulp kunt oprukken, en gij weet dat wij, alleen, daartoe niet sterk

genoeg zijn; ik twijfel er aan of wij, vereenigd, sterk genoeg zullen wezen. Het is een vloek van den hemel, dat onze menschen zoo kwaadwillig zijn, en anderen zoo blind van niet in te zien hoe Frankrijk niets anders doet dan ons paaien. Maar wil de goede God ons verderf, wij hebben het wel verdiend en moeten daarin berusten...'

Eens en voor al waarschuwen wij dat wij ons nog al eenige vrijheid veroorloven bij de vertaling van deze brieven van Willem de derde, en mededeelen wat de meening van den Stadhouder is, veel meer dan wat zijne woorden taalkundig uitdrukken. Bijvoorbeeld hier, waar wij vertalen: '*maar het is de duivel, Luxemburg zal aangevallen worden*', enz., wordt, in het oorspronkelijke, Luxemburg niet genoemd, maar staat er: '*mais le diable est qu'on va attaquer*', enz., en zou dus, volgens alle regelen van taal en stijl, de Stadhouder hier eigenlijk gezegd hebben, 'dat het besluit der staten aangevallen zal worden', - iets wat klaarblijkelijk ongerijmd zou zijn. In deze brieven van Willem de derde moet men dikwijls naar den zin raden, en zich niet houden aan de taalkundige beteekenis; de spelfouten krioelen in die brieven, en leesteekens en accenten ontbreken meestal.

Waldeck natuurlijk doet meêt in die beschuldigingen tegen de anti-stadhouderlijke partij; zoo schrijft hij onder anderen den 16^{den} Mei 1684 uit München: 'zeker, de zaken staan slecht, dank zij de heeren van Amsterdam;' en in een lateren brief (Neuremberg, den 16^{den} Juni 1684) gaat hij zelfs zoo ver van te zeggen: 'het is verschrikkelijk als men ziet dat de menschen in den Haag zoo verblind zijn van zich van alle zijden te laten aanranden; maar ik vrees, dat het nog iets anders is dan verblinding.' Eene zeer leelijke insinuatie; het is niets anders dan eene bedekte beschuldiging van omkooping en verraad tegen de Hollandsche oppositie.

Willem de derde komt in het voorjaar van 1684 in de Zuidelijke Nederlanden, om met de Grana het ontzet van Luxemburg te bespreken; hij schrijft daarover aan Waldeck - den Haag, 22 Mei 1684 - onder anderen het volgende:

'Verleden week ben ik in Braband geweest, om met den Markies de Grana af te spreken en u brenger dezes toe te zenden,' Dop (Dopff), 'dien ik daar had ontboden; maar daar de zaken hier uiterst onzeker waren, of de staat er toe zou besluiten om Frankrijk's laatste voorstellen aan te nemen en zich dus af te scheiden van zijne bondgenooten, heb ik hem niet willen af-

zenden vóór dat ik den uitslag wist, en die is: dat verleden Zaturdag, den 20sten dezer - den dag door Frankrijk vastgesteld voor onze verklaring, - welke pogingen de heer d'Avaux, openlijk of ondershands, ook heeft aangewend, en zij die er op uit zijn om Frankrijk te believen en te doen wat het wil, het toch niet gelukt is om een besluit te doen nemen, zoodat nu de bepaalde tijd verstreken is, wat geen onbeduidend voordeel is, en mij veel hoop geeft dat ik mettertijd de verdwaalde gemoederen weer terecht zal brengen. Maar alles hangt nu af van Luxemburg; kan het gered worden, dan zie ik kans om alles weer in orde te brengen; maar valt het, dan is alles te vreezen. Daarom zend ik u Dop, om u te verzoeken al uwe pogingen aan te wenden om de troepen van den keurvorst van Beieren, van den landgraaf van Hessen en van de verbondene rijkskreitsen spoedig te doen oprukken. Is er middel om Luxemburg ter hulp te komen, dan weet ik wel dat het niet aan uw goeden wil zal liggen, en dat gij al het mogelijke zult doen; en juist daarom zend ik u Dop, opdat gij hem spoedig naar mij terug moogt zenden, en ik mijne maatregelen kan nemen naar wat gij mij laat weten. Hoe gij uwe marschen inricht, waar gij den Rijn overtrekt, waar vandaan gij uwen leeftocht haalt, dat zijn zaken die gij regelen moet, en waaromtrent ik u niets kan voorschrijven; alleen dit, dat de markies de Grana alle mogelijke hulp en bijstand zal verleenen, die hij verleenen kan; hiervan kan ik u de verzekering geven, en gij hebt het mij maar te laten weten. Wat mij aangaat, alles wat ik kan doen is, mij bij u te voegen met acht of tien bataillons voetvolk en al onze ruiterij en dragonders, wier sterkte gij kent. De Spanjaarden zullen daar ongeveer drie duizend ruiters of dragonders bijvoegen; en al het overige van ons voetvolk blijft als bezetting in de steden van Vlaanderen en Braband: met de hierboven genoemde macht kan ik oprukken, te Maastricht de Maas overgaan, en mij bij u voegen, waar gij dit het best oordeelt; en wat het onderhoud van mijn leger betreft, daar zal ik voor zorgen, en daarin zal de markies de Grana mij helpen... De groote zwarigheid bij dit alles is maar, of de stad Luxemburg zich lang genoeg zal verdedigen, om u tijd te geven om te komen. De Spanjaarden denken van ja; wat mij aangaat, ik hoop het; maar in allen gevalle is het van het uiterste gewicht, dat het door u samen te stellen leger zoo spoedig mogelijk oprukke en aan den Rijn kome; zonder dat

zal het onmogelijk zijn om de menschen hier te beletten, hunne bondgenooten te verlaten...'

Eene week later - den Haag, 29 Mei 1684 - schrijft de prins:

...'De berichten die ik van daag vandaar heb ontvangen' (van Luxemburg), 'zijn van den 24sten dezer; een brief van den prins van Chimay' (den gouverneur van Luxemburg) 'aan den markies de Grana; daarin komt voor, dat eerst dien nacht de Franschen zich meester hadden gemaakt van de buitenste contrescarp' (met het woord *contrescarp* duidde men toen *den bedekten weg* aan); 'er zijn er twee, zooals gij weet; gij ziet dus dat zij in zestien dagen beleg niet veel zijn gevorderd en niet zoo haastig te werk gaan als zij gewoon zijn. Hij meldt ook, dat de bezetting zeer vermoeid is, maar dat hij toch zijn best zal doen en zeer aandringt op spoedige hulp. En hoewel ik uitermate bezorgd ben dat gij te laat zult komen, is het toch volstrekt noodig dat gij den marsch zooveel mogelijk bespoedigt, om de redenen die ik in mijne vroegere brieven heb opgegeven; en ik kan u verzekeren, dat als Frankrijk, na het nemen van Luxemburg, verder wil gaan, ik de menschen hier al meer en meer geneigd zie om de zaken ernstig ter harte te nemen, en zich daarvoor in te spannen. Dus dat moet de bondgenooten aansporen om, zonder aarzelen, snel vooruit te rukken, zelfs al was er geen kans om tijdig ter hulp van Luxemburg te komen.'

Nog komt er in een brief van den 3^{den} Juni 1684, door den prins uit den Haag geschreven, het volgende voor:

...'Verwonderen doet het mij niet, dat gij overal op bezwaren stuit; de handelingen der Spanjaarden en van de kwalijk gezinden bij ons, dragen niet weinig daartoe bij. Het is ook geen wonder, dat de markies de Grana om hulp roept; want waarlijk, hij heeft die wel noodig; maar omdat hem dat niet kan baten, en integendeel veel kwaad doen, moest hij zich daarin wat matigen. Ik weet niet waar men zekerder werkt aan hunnen ondergang, en dus aan dien van ons allen, te Madrid of te Amsterdam, - maar uit zeer uiteenloopende beginselen. Het afschrift dat gij mij gezonden hebt van den brief van den hertog van Hannover, is afschuwelijk (*horrible*); zal die vorst nu onze zaak verlaten, nu het er op aankomt dat hij de meeste standvastigheid moet betoonen! Het zou een doodsteek zijn; en door alle mogelijke middelen moet gij trachten dat hij dit niet doet... In één woord, gij moet alles wat gij kunt aanwenden, om hem aan onze zijde te houden; want verliezen wij hem, dan is dit

in den tegenwoordigen stand van zaken, de ergste ramp die ons kan overkomen. Ik bid u, peins op alles wat maar dienen kan, om zulk een ramp te voorkomen. Dat de werving door zal gaan, in spijt van Amsterdam, heb ik u reeds zoo vaak geschreven, dat ik het haast niet meer durf doen; toch heb ik wel hoop dat de zaak deze week tot stand komt. Ik ben uiterst verlangend om u hier te zien, ten einde gij getuige kunt zijn van wat ik doe en wat ik lijde...'

Uit Waldeck's brieven blijkt dat, in weerwil van al zijne inspanning, het toch bitter slecht ging met dat Duitsche leger dat naar den Rijn zou oprukken. Den 23sten Mei 1684 schrijft hij uit München aan den stadhouder, - 'dat de Duitsche troepen de grenzen niet zullen overgaan, of men moet beter weten wat er te verwachten is van Willem de derde en van de Grana.' Niet de grenzen overgaan? maar zij zijn nog ver van die grenzen verwijderd. - Den 29sten Mei 1684 schrijft Waldeck dat Dopff is aangekomen; dat hij (Waldeck) nog hoopt de Duitsche troepen in beweging te brengen; maar dat hij intusschen vernomen heeft, dat er geheime last is gegeven aan de officieren van de Frankische troepen, om niet te gehoorzamen als men hen buiten den Frankischen Kreits wil brengen; er wordt gezegd, dat Willem de derde op eigen gezag te werk gaat en 'zonder voorkennis van de staten'; zoo geheel mis was dat niet. Eenige dagen later - den 4^{den} Juni 1684 - meldt Waldeck 'dat de Duitsche troepen in beweging zijn naar den Rijn'; - hij had er wel mogen bijvoegen 'met looden schoenen'; - want twaalf dagen later - den 16^{den} Juni 1684 - meldt hij, 'dat de Duitsche troepen naar Donawerth oprukken'; en Donawerth is nog al een tamelijken afstand van den Rijn verwijderd.

Op die wijze viel er aan het ontzet van Luxemburg niet langer te denken; en den 7^{den} Juni 1684 valt die vesting; de Duitsche troepen kunnen toen misschien, als alles goed is gegaan, te Donawerth zijn gekomen, dat wil zeggen, op honderd uur afstands van de plaats waar zij werkzaam moesten zijn. In een schrijven uit Vilvoorden, 10 Juni 1684, bericht Willem de derde de overgave van Luxemburg; in weerwil van die overgave spoort hij Waldeck aan om toch zoo spoedig mogelijk naar den Rijn op te rukken, al was het maar om daardoor den aangeboden wapenstilstand tot *al* de bondgenooten uit te strekken; 'wat er in den Haag omgaat,' zoo schrijft de stadhouder, 'zult gij rechtstreeks hooren van den baron Gorits, en hij zal u ook

die twee *infame memoriën* van den heer d'Avaux hebben toegezonden' (wij gebruiken hier die twee basterdwoorden, om de uitdrukking van den Stadhouder zooveel mogelijk terug te geven, in onverminderde hevigheid); 'wat zij doen zullen, weet ik volstrekt niet; ik geloof in geenen deele dat zij hunne bondgenooten zullen verlaten, als gij maar voortrukt; maar zonder dat, is alles te vreezen. Wat mij betreft, ik kan er zoo weinig aan doen, dat hoe minder ik er mij thans meê moei, hoe beter; dan zullen zij zooveel te eer terugkomen van hun angst en onverstand.'

Reeds twee dagen later, Vilvoorden, 12 Juni 1684, volgt er een even hartstochtelijke brief van den Stadhouder; hij spoort daarin Waldeck nogmaals aan, om de Duitsche troepen te doen oprukken; het bericht is ontvangen, dat de keizer den wapenstilstand heeft aangenomen, door Frankrijk aangeboden: 'Ziet toch in Gods naam eens aan, wat ramp! Hoe is het mogelijk, zulk een gewichtig en ontijdig besluit te nemen! Het is om gek te worden, als men er aan denkt! Dat ontbrak er maar aan, om onze menschen in den Haag nog dwazer te maken dan zij het reeds zijn; en gij kunt denken welke besluiten zij zullen nemen, als zij dit hooren. Kortom, het schijnt dat de goede God ons wil kastijden; wij moeten daarin berusten; gij en ik wij zullen niet weinig hebben te lijden en zeer slecht beloond worden voor al onze zorg en moeite. Is het Gods wil, dan kunnen wij niet anders, dan ons daaraan te onderwerpen; wij hebben dan dien troost, dat wij alles gedaan hebben wat wij vermochten voor het welzijn van uw vaderland en van het mijne. Wat mij ter wereld ook overkome, mijn leven lang blijf ik u verbonden; maar tot mijn groot leedwezen ben ik thans niet in staat u van dienst te kunnen zijn.'

'Waarlijk,' - zoo antwoordt Waldeck, Neuremberg, 20 Juni 1684, - 'waarlijk, monseigneur, wij beiden zijn er ongelukkig aan toe. Uwe hoogheid offert alles op voor het algemeen belang, en ik ben van top tot teen een bedorven man; voor u hoop ik, zullen er nog wel hulpmiddelen overblijven, maar wat mij aangaat, ik zie geen kans om mij staande te houden.' Acht dagen later - Neuremberg, 27 Juni 1684 - luidt het: 'Ik wanhoop er nog niet aan, om het algemeen belang te dienen; ik doe mijn best en verdraag geduldig wat mij overkomt. Had ik 20 duizend rijksdaalders in mijn bezit gehad, om die aan een aantal menschen te geven, dan was ik reeds lang aan den

Rijn; heeft men eenmaal de meesters gewonnen, dan volstaat eene kleinigheid bij hunne dienaars, die anders op zijdelingsche wijze de zaken dwarsboomen en vertragen.'

Die aanmerking van Waldeck geeft een denkbeeld van de omkoopbaarheid van de toenmalige Duitsche staatsdienaars of beambten.

Later (15 Juli 1684) schrijft Waldeck nog: 'De rijksdag te Regensburg heeft besloten den door Frankrijk voorgestelden wapenstilstand aan te nemen; men wil daarop de troepen ontbinden; maar Waldeck heeft dit nog verhinderd.' Maar later schijnt hij ook de hoop op te geven; ten minste den 24sten Juli 1684 luidt het: 'ik verdedig alles zoo goed ik kan; maar, waarachtig, daar is nergens meer op te bouwen; ik houd de zaken gaande, zooals dit te Neuremberg is overeengekomen, en den overigen tijd, om mij bezig te houden, ga ik op de jacht...'

De staatkunde van Willem de derde heeft de nederlaag geleden; de Stadhouder erkent dit in een brief uit Dieren van den 25sten Juli 1684:

'Ik bewonder u, dat gij u niet laat afschrikken, maar voortgaat met te arbeiden voor het algemeen belang; ik wenschte in staat te zijn ook zoo te kunnen doen; maar voor het oogenblik is het onmogelijk hier weerstand te bieden aan den stroom, geweldig zooals men zich niet kan voorstellen. Ik had gehoopt, dat men mij hier met vrede zou gelaten hebben; maar de heeren van Amsterdam, niet tevreden met wat zij gedaan hebben, willen hun voordeel vervolgen, en eischen dat de dezen zomer aangeworven rekruten nu afgedankt zullen worden. Ik weet niet of ik het zal kunnen beletten, of ten minste vertragen tot November; vóór dien tijd zou ik u gaarne hier zien - zooals ik in mijn vorigen schreef - om met u te spreken over zaken die ik niet aan het papier kan toevertrouwen...'

Dat zich onttrekken aan de staatszaken is, natuurlijk, bij den Stadhouder niet ernstig gemeend, of maar een kortstondig iets. In een brief uit Dieren van 7 Augustus, komt, onder anderen, voor:

...'En hoewel ik u gezegd heb, dat ik openlijk mij zoo min mogelijk zou moeien met de buitenlandsche zaken, zoo zal ik er, ondershands, zooveel aan doen als ik kan, om zooveel mogelijk kwaad te voorkomen; *goed* doen, dat is nu een onmogelijkheid. Wel hebt gij groot gelijk van te zeggen, dat in de toekomst mijne verhouding bezwaarlijk en van een teederen aard zal zijn. Ik hoop dat de goede God mijne handelingen

zal besturen; den rechten weg volgen, anders kan ik niet; moet ik daardoor bezwijken, welnu, geduld... Met veel moeite heb ik de beraadslaging over het afdanken der nieuw aangeworvenen doen uitstellen tot in de vergadering van Holland van September; ik hoop ze verder te doen verdagen tot November...'

Overbodig is het hier bij te voegen, dat, wanneer de Stadhouder zegt: 'den rechten weg volgen, anders kan ik niet,' men dit niet in te letterlijken, in te strengen zin moet opvatten; dat dit niet beteekent dat Willem de derde nooit van inzichten en van gedragslijn wil veranderen; met zulk een hardnekkig vasthouden aan eene eenmaal opgevatte meening zou Willem de derde niet de groote staatsman zijn geweest, wiens uitstekendheid zoo onverdeeld door allen gehuldigd wordt. Het is voor een staatsman eene noodzakelijkheid om soms zijne handelingen te wijzigen naar de omstandigheden, en zich zoo weinig mogelijk op onherroepelijke wijze te verbinden; een staatsman streeft niet blindelings naar het volmaakte, naar het ideale; hij streeft naar al het goede dat te bereiken is, dat tot stand is te brengen.

Zoo Willem de derde. Met die uitnemende veerkracht die hem kenmerkte, hernam hij zeer spoedig weer al zijn invloed in de republiek. Het verkeerde inziende, om vol te houden ten aanzien van het afdanken der nieuw aangeworven manschappen, gaf hij daarin toe, - en stelde uit eigen beweging aan de staten voor, om die afdanking op het einde van October te doen, behalve bij het dragonderregiment van von der Groeben, dat zijne nieuwe manschappen zou houden. 'Men moet' - schrijft de stadhouder bij die gelegenheid aan Waldeck, uit Dieren, den 12^{den} September 1684 - 'men moet soms handelen tegen ziju zin; en gij weet dat het mij moeite kost om daartoe te besluiten.' Even zoo wist Willem de derde zijne hevige gramschap tegen Amsterdam op te offeren aan de eischen van het algemeen belang; spoedig kwam er toenadering tusschen de machtige stad en den prins; en reeds den 28sten Augustus 1684 schrijft deze uit Dieren aan Waldeck: 'de heeren van Amsterdam doen mij ondershauds aanbiedingen om tot eene schikking te komen; maar het is eene zoo teedere zaak, waarover niet te schrijven valt.' In Waldeck's antwoord - Arolsen den 5^{den} September 1684 - raadt deze zulk eene schikking aan: 'het herstel van de goede verstandhouding met Amsterdam komt mij noodzakelijk voor, hoe teeder die zaak ook zij; God geve daarop zijn zegen en zijn bijstand.' De eendracht tusschen den Stadhouder en Am-

sterdam werd dan ook hersteld; en daardoor werd de onderneming van 1688 mogelijk, die Willem de derde op den Engelschen troon bracht: zonder de medewerking van Amsterdam had er aan die onderneming niet gedacht kunnen worden.

Niet vreemd is het, dat de tegenstanders van Willem de derde in Holland ook hunne aanvallen richtten op Waldeck, wien zij, niet ten onrechte, aanzagen als het werktuig waarvan de Stadhouder zich bediende om Duitschland de wapenen te doen opvatten tegen Lodewijk XIV; zij spraken er van om Waldeck zijne bezoldiging als veldmaarschalk te ontnemen, ‘daar hij toch met de daad alleen den keizer diende, en niet de republiek’ (blz. 243); - geheel ongegrond was dit niet. Anderen gingen verder en wilden Waldeck geheel uit 's lands dienst ontslaan; zij eischten zijne *cassatie*, - dat woord had toen niet die krenkende beteekenis die er thans aan gehecht wordt: het beteekende eenvoudig ontslag. Willem de derde wist echter dien slag af te weren, waarvoor Waldeck met reden beducht was; in den brief van den Stadhouder, van den 28sten Augustus 1684, komt onder- anderen voor: ‘ik verzeker u dat ik niet heb hooren spreken van uwe cassatie, waarover gij mij schrijft; maar ik kan u daarop antwoorden, dat dit niet gebeuren zal, voordat men mij heeft weggejaagd; ik heb nog invloed genoeg om dit te beletten, indien er menschen waren slecht gezind genoeg om dit te willen, en de goede diensten vergetende die gij den staat hebt bewezen...’

Er was toch iets scheefs in deze geheele verhouding. Was Willem de derde soeverein vorst geweest over de Noordelijke Nederlanden, dan had hij volkomen recht gehad om, door middel van Waldeck, diplomatische onderhandelingen aan te knoopen met de Duitsche vorsten; maar dat recht had hij *niet*, nu hij, hoezeer dikwijls als soeverein handelende, toch eigenlijk niets anders was dan een staatsdienaar en krijgsoverste van de republiek. Gegrond was dan ook de bewering van de Amsterdamsche regenten: ‘zij hadden alleen eenige gesprekken gevoerd met een vreemden gezant, zij, de vertegenwoordigers van een soevereine stad; maar de prins, die niets was dan een dienaar van den staat, had zich veel verder ingelaten met verschillende vorsten, en dat zonder machtiging, zelfs zonder voorkennis van de staten’ (blz. 243). - Want dat Waldeck, bij zijne diplomatieke handelingen in Duitschland, geheel en al op eigen gezag handelde, dat was iets dat niemand geloofde, of behoefde te

gelooven; niemand behoefde er aan te twijfelen, of zijne handelingen werden door Willem de derde bestuurd. - In het werk van Dr. Muller komen ten overvloede de voorschriften voor (blz. 251), door den stadhouder aan Waldeck gegeven, toen deze in October 1683 naar Weenen werd gezonden.

In zijne bekende Ode: 'Bonaparte', zegt Lamartine aan den grooten Franschen keizer:

> 'Sans haine et sans amour, tu vivais pour penser.'

Die voorstelling is ons altijd onjuist en onwaar voorgekomen; wij hebben ons nooit kunnen vereenigen met een Napoleon die een kalm denker is, ver verheven boven de menschelijke driften en hartstochten; en in het algemeen leert de geschiedenis dan ook, dat driften en hartstochten meestal het kenmerk zijn van groote mannen: die mannen zijn niet groot, omdat zij vreemd zijn gebleven aan driften en hartstochten; maar zij zijn groot, omdat zij hunne driften en hartstochten hebben weten te breidelen. Dat dit met Willem de derde ook het geval is geweest, blijkt overtuigend uit de belangrijke brieven door Dr. Muller meêgedeeld, en die ons in staat stellen ons een vrij juist begrip te vormen van het karakter en de gemoedsgesteldheid van den grooten Stadhouder. Geheel ten onrechte wordt Willem de derde dikwijls voorgesteld als bedaard, phlegmatisch, ongevoelig en koud; dat koude was maar uiterlijke schijn; het verborg een gemoed, waarin dikwijls alles kookte en bruiste, - een vulkaan, door een ijskorst bedekt, - en meer dan eens had er eene uitbarsting plaats van dien vuurberg.

Maar laat ons het woord geven aan Dr. Muller, die op de volgende wijze zijn oordeel uitspreekt over de plaats die Willem de derde in de geschiedenis toekomt (blz. 1-4):

'De worsteling van Willem de derde tegen Frankrijk is een van de merkwaardigste tafereelen die de nieuwere geschiedenis heeft aan te wijzen. Zelden heeft een man zoozeer de belangen van de meest verschillende volkeren weten te verbinden, en die volkeren tot eenzelfde handeling en eenzelfde doel weten te brengen, als hij. Zelden heeft iemand zoo voor één doel geleefd, en al zijne daden zoozeer daarmeê in overeenstemming gebracht. Misschien alleen een Hannibal, die Rome haatte, zooals

Willem de derde Frankrijk; die, even als deze, in zijn gansche leven niets gedaan heeft, wat niet de strekking had om den vijand afbreuk te doen. Maar juist omdat het zoo zeldzaam is eene staatkundige werkzaamheid te vinden, die in al hare handelingen slechts door ééne drijfveer wordt bewogen, wordt de groote Oranjevorst zoo dikwijls verkeerd beoordeeld; zoo hebben met name de Fransche schrijvers, zelfs de besten, b.v. Mignet, Henri Martin, Camille Rousset, hem een grenzenlooze eer- en heerschzucht ten laste gelegd, die hem gedreven heeft om in de republiek naar het dictatorschap te streven, gedreven heeft om naar de kroon van Engeland te staan. Zij hebben niet ingezien hoe hij in het ten onder brengen van den tegenstand der statenpartij niets anders zag dan een middel om de geheele macht van de republiek tegen Frankrijk in het strijdperk te kunnen brengen; hoe hij gedwongen was om Engeland te veroveren, daar het anders onmogelijk was, de Engelsche land- en zeemacht tegen Frankrijk aan te wenden; hoe die verovering voor hem volstrekt noodzakelijk was, wilde niet de kamp tegen Frankrijk met even slecht gevolg worden voortgezet, als tijdens den eersten coalitie-oorlog en tijdens het verzet tegen de *Chambres de réunion*. Geen gewone heerschzucht zooals Napoleon die had, geen ijveren voor liberale instellingen of voor den protestantschen godsdienst - hoewel hij, zeker, niet zonder heerschzucht was, en een ijverig protestant - waren het die hem aanspoorden, maar alleen de gebiedende eisch der staatkunde. Waarlijk, hij was niet de man om zich te laten verblinden door den luister van het koningschap, door den schijn van het gezag; en Engeland kende hij genoeg, om te weten, dat hij daar als koning - namelijk als de koning der revolutie - bijna geheel afhankelijk zou zijn van het parlement, en dat hij zich blootstelde aan eene reeks van gevaren, onaangenaamheden en verdenking, die te drukkend konden worden, zelfs voor hem, die zoo vaak beproefd was, zooveel verduurd had. Maar hij wist ook dat hij nooit de zege op Frankrijk kon behalen, wanneer hij geen meester was van Engeland's leger en vloot en vooral van Engeland's invloed op het vaste land; zelfs kon hij het zich niet ontveinzen, dat als Engeland onder het gezag der Stuarts bleef, hij nooit zeker kon zijn, dat de Engelsche macht zich niet weer aansloot bij de Fransche, en Lodewijk XIV geheel en al tot beheerscher over Europa maakte. Alleen daarom waagde hij de groote onderneming van 1688; alleen daarom getroostte hij het

zich, die zoo zware kroon te dragen, die hij zoo vaak heeft willen wegwerpen. Even zoo was het de noodzakelijkheid om de beschikking te hebben over de macht der republiek naar buiten, die zijn vijandige houding teweegbracht tegen de antistadhouderlijke regenten, als ook de geheele richting van zijn bestuur; een bestuur, dat, door omkooping, gunstbetoon en de invoering van tirannieke regeeringsreglementen in heroverde provinciën, vaak groot nadeel toebracht aan onze inwendige staatkunde. Hoe dikwijls werd hij niet gedwongen door de ijverzucht, lafheid en bekrompenheid van de regenten, om het zwaard neêr te leggen, en zich te voegen naar den wil van den gehaten tegenstander, wiens macht met ieder jaar dreigender werd; en daartegen was, bij de ellendige staatsinrichting van de republiek, geen ander middel dan geweld of omkooping. Zijne taak was, bij uitnemendheid, eene Europeesche; aan het algemeene welzijn - hij zelf noemt het altijd '*le bien du public*' - offerde hij alles op, zelfs, als het niet anders kon, de belangen van de republiek; hoewel hij die belangen altijd met het algemeene welzijn zoo nauw verbonden achtte, dat hij steeds meende ze voor te staan, zelfs dan als hij daarin de hevigste tegenspraak ontmoette bij de openbare meening. Had hij daarin ongelijk? Wij wagen het niet, dit te zeggen. De gesteldheid van de republiek was zoo zonderling, hare belangen zoozeer onderling in strijd, dat het moeielijk uit te maken is, wat haar belang meêbracht te doen. Want hoewel voor een handelsstaat de vrede een noodzakelijk, een onontbeerlijk vereischte is, zoo kan toch niet geloochend worden, dat Frankrijk's overwicht haren handel moest belemmeren; en hoewel het, ontegensprekelijk, der republiek te zwaar viel om, als hoofd van eene groote coalitie, veel jaren achtereen de worsteling met Frankrijk voort te zetten, zoo is het even weinig te ontkennen, dat het toegeven aan Frankrijk ons terugbracht tot den toestand van 1672, en dat de zucht tot zelfbehoud eischte om de steeds verder gaande aanmatigingen van Lodewijk XIV op krachtige wijze te wederstaan. Maar de hoofden der tegenpartij, van Beuningen, Valckenier, Hop, - mannen, wier vaderlandsliefde boven allen twijfel is verheven, - meenden de veroveringszucht van Lodewijk, door toe te geven, te kunnen voldoen, en op die wijze het gevaar af te wenden, zonder die geweldige inspanningen die Willem de derde van den staat vorderde; vooral wilden zij hunne oligarchische macht handhaven, en juist daardoor werden zij gebracht

tot handelingen, die moeielijk waren te verantwoorden, en die den prins dwongen tot even verkeerde handelingen. Zij deden in Holland, wat de groote keurvorst in Duitschland deed; wanhopende aan het welslagen van den wederstand, stelden zij hun oogenblikkelijk bijzonder belang boven het algemeene, hoewel zij, evenmin als hij, de uitbreiding van Frankrijk's macht beoogden. En even als hij, verlieten ook zij in 1685 den weg, waarop zij, met hem, Europa eene geheele onderwerping nabij hadden gebracht: zij zagen in, dat Frankrijk's zege toch eindelijk zou neêrkomen ook op *hun* ondergang en op dien van het protestantisme. Die verandering van gezindheid bij zijne tegenstanders, van welke hij den een - den keurvorst - op alle mogelijke wijzen van het verkeerde zijner staatkunde poogde te overtuigen, terwijl hij de andere - de Amsterdamsche regenten - met alle mogelijke middelen had bestreden, maakte het Willem de derde mogelijk om, door de onderneming van het jaar 1688, Engeland te bevrijden van de onderdrukking waaronder het leed, en daardoor, in den grooten tweeden coalitieoorlog, Lodewijk XIV te dwingen tot teruggave van het grootste gedeelte van zijnen roof, en tot het herstel van het staatkundig evenwicht in Europa. Maar de overspanning van de republiek bij deze oorlogen van Willem de derde bracht slechte vruchten voort; en nóg slechtere de tweespalt tusschen Amsterdam en den prins, en de daaruit ontspruitende regeeringswijze. De ergste misbruiken van de achttiende eeuw zijn juist ontstaan in den tijd van Willem de derde. Dit kan echter niet hem ten laste worden gelegd: hij beoogde niets anders dan het algemeen belang, den kamp tegen Frankrijk's overmacht; hierdoor meende hij tevens den staat het beste te dienen, wiens eerste dienaar hij was, - en de belangen van dien staat het beste te waarborgen. Dat hij bij dit zijn streven tegenstand ondervond bij hen die het eerst geroepen waren hem bij te staan, daaraan moet het geweten worden, - niet aan zijne eigene heerschzucht, - dat toen ter tijd der republiek zoo groot onheil werd voorbereid, en dat het krachteloos geworden Nederland eene eeuw lang prijs bleef gegeven aan den spot en de verachting van Europa. Het kwade straft, ten laatste, zich zelf; en zoo heeft ook de republiek der Vereenigde Nederlanden hard moeten boeten daarvoor, dat men de voor oogenblikkelijken nood geslotene Unie van 1579 onveranderd liet, en er niet toe kon besluiten eene staatsinrichting aan te nemen, die een einde maakte aan dien voortdurenden, onvermijdelijken par-

tijhaat, welke slechts met geweld was te keer te gaan. Want de geheele inwendige geschiedenis van Nederland is eene lange reeks van jammerlijke twisten, waarbij elke partij voor een deel gelijk, voor een ander deel ongelijk heeft. Maar ten tijde van de worsteling met Frankrijk was in dit gemis aan orde voor de algemeene vrijheid een even groot gevaar gelegen, als in den chaotischen toestand van het Duitsche rijk.

‘Hoe meer echter de oppositie der regenten hem verstak van de medewerking der staten, en hoe meer hij gedwongen was geheel alleen den strijd tegen Frankrijk te voeren, zooveel te meer vereenigde zich de belangstelling zijner tijdgenooten uitsluitend op hem, zooveel te meer staat hij daar in hun kring, als die Hannibal, die ook daarin met hem overeenkomt, dat hij geheel alleen den oorlog voerde, en slechts met de uiterste inspanning zijn vaderland daartoe medesleepte. En daarom beslaat Willem de derde, evenzeer, ja meer nog dan Hannibal, eene plaats in de wereldgeschiedenis: hij behoort meer tot de historie van Europa, dan tot die der Nederlanden. Dit geldt bijzonder van de jaren die op den Nijmeegschen vrede volgen; jaren, die tot de droevigste van de geschiedenis mogen worden gerekend, en waarin Frankrijk onbeperkter dan ooit gezag voerde, en meer dan ooit de staatkundige en godsdienstige vrijheid, ten koste van zooveel inspanning en van zoovele offers op Spanje en Oostenrijk veroverd, in gevaar bracht.’

Een uitmuntende, eene meesterlijke uiteenzetting van de staatkundige werkzaamheid van Willem de derde, ten aanzien van de republiek en ten aanzien van Europa! Toch kunnen wij ons niet onbepaald vereenigen met alles wat Dr. Muller hier zegt; het zij ons daarom veroorloofd, met eene enkele aanmerking dit geschiedkundig opstel te besluiten.

‘Zijne taak was bij uitnemendheid eene Europeesche,’ zegt Dr. Muller van Willem de derde; ‘aan het algemeene welzijn, - hij zelf noemt het altijd *le bien du public*, - offerde hij alles op, zelfs, als dit niet anders kon, de belangen van de republiek; hoewel hij die belangen altijd met het algemeen welzijn zoo nauw verbonden achtte, dat hij steeds meende ze voor te staan, zelfs dan als hij daarin de hevigste tegenspraak ontmoette bij de openbare meening.’

Ziedaar juist een der groote oorzaken van oneenigheid tusschen Willem de derde en de anti-stadhouderlijke partij.

De stadhouder had bij zijne buitenlandsche staatkunde het

oog gericht op geheel Europa, niet enkel op de republiek; zijn hoofddoel was, te beletten dat Europa onder het juk van Lodewijk XIV kwam. Nu is het wel mogelijk, dat Willem de derde zich daarbij diets maakte, dat hij, voor de vrijheid van Europa kampende, ook de wapenen voerde in het belang van de republiek, - en tot zekere hoogte was dat ook waar; maar toch is het onbetwistbaar, dat, bij zijn kamp tegen Lodewijk XIV, de Oranjevorst het rechtstreeks en bijzonder belang van de republiek zeer licht telde, en geheel en al ondergeschikt maakte aan de groote Europeesche belangen: om Lodewijks macht te bestrijden, moest de republiek hare hulpmiddelen uitputten, en geheel en al onder den invloed van Engeland komen.

Maar door die bestrijding van den Franschen koning werd niet alleen het overige Europa, maar ook de republiek gebaat. - Wij bestrijden dat niet; wij geven toe, dat ook de republiek voordeel had door de oorlogen tegen Lodewijk XIV; maar woog dat voordeel op tegen de offers welke die oorlogen hebben gekost?

Ik heb voor *duizend* gulden aan eigendom in eene stad, die door den vijand wordt bedreigd; ik weet dat, als de vijand die stad neemt, mijn eigendom verloren is; mijn belang brengt dus meê, dat ik offers breng om dien vijand te weerstaan, - ja; maar tot zekere grenzen; want als ik, om mijne *duizend* gulden te behouden, *twee duizend* gulden moet betalen voor de verdediging der stad, dan zie ik niet in, dat ik, door zoo te handelen, mijne belangen zoo bijzonder heb behartigd.

Het voorbeeld dat wij hier bijbrengen, is van een zeer materieelen aard, - en strekt dan ook alleen om onze meening toe te lichten aangaande de stoffelijke gevolgen van de oorlogen die wij tegen Lodewijk XIV hebben gevoerd; wij erkennen ten volle, dat men niet op die stoffelijke gevolgen alleen, moet letten, maar ook, en vooral, op roem, op volksgrootheid, op het behoud van vrijheid en onafhankelijkheid; daarvoor moet men zware offers brengen. Maar tot hoever moeten die offers gaan? Waar houdt de plicht op, om voor 's lands welzijn onze krachten *in* te spannen? Waar wordt het roekelooze *over*spanning van krachten, die tot uitputting en verderf voert?

Zie, op *die* vragen komt het aan, bij de beoordeeling van de buitenlandsche staatkunde van Willem de derde, en van zijne tegenstanders onder de Hollandsche regenten; zij, die op het voetspoor van Jan de Witt, wilden dat de republiek, bij hare buitenlandsche staatkunde, meer bijzonder zou letten op de belangen

van de republiek zelve, - de van Beuningens, de Valckeniers, de Hops en hunne geestverwanten, - waren even goede vrienden van hun vaderland als Willem de derde; maar zij zagen de belangen van dat vaderland anders in, dan de Stadhouder dit deed.

Neem, bijvoorbeeld, dat bekende geschilpunt over de aanwerving van 16,000 man nieuwe troepen door de republiek, toen de vesting Luxemburg door Lodewijk XIV werd bedreigd. Men moet bij het oordeel over die zaak, de bijomstandigheden op zij laten: dat Amsterdam zich te veel inliet met den Franschen gezant d'Avaux, was slecht; even zoo was het slecht, dat Willem de derde overging tot gewelddadige handelingen tegen Amsterdam; aan de eene zijde werd gezegd, dat men in Amsterdam landverraad pleegde; aan de andere zijde, dat de Stadhouder naar het opperste gezag streefde, naar de dwingelandij, - zooals dat de uitdrukking was bij de republieken van het oude Griekenland; - de waarheid was, dat de eene partij geen recht had om de andere veel te verwijten; men zondigde zoowel in den Haag, als in Amsterdam; men was aan weerszijden op die dwaalwegen geraakt, waartoe men bij hevige staatstwisten zoo dikwijls wordt gebracht.

Maar, die bijzaken op zij stellende en alleen lettende op het hoofdpunt van het verschil, kwam dit nagenoeg hierop neer:

Willem de derde zeide: ‘wij moeten ons wapenen; wij moeten ons bij onze bondgenooten aansluiten, en, met inspanning van alle krachten, de Spaansche Nederlanden beschermen tegen de dwingelandij van Lodewijk XIV; beter dat wij de Fransche legers bestrijden in Vlaanderen of Braband, dan voor Dordt of voor Breda.’

Het antwoord van Amsterdam was: ‘Neen, wij moeten ons niet wapenen; wij moeten geen oorlog beginnen, die tot niets goeds kan leiden; onze bondgenooten zijn, óf onwillig, óf onmachtig; wij kunnen niets rekenen op hunne hulp; wij zullen thans, bij een kamp tegen Frankrijk, zoo goed als alleen staan; wij zullen dus, zonder eenig nut, onze krachten uitputten, in een oorlog die ons niets dan onheil kan brengen. Beter dus is het, voor het oogenblik voor den storm te zwichten; voor het oogenblik het onrecht te dulden, dat de Fransche koning ons aandoet, en gunstiger tijden af te wachten om tegen hem de wapenen op te vatten.’

Ziedaar, in de hoofdzaak, wat de inzichten zijn geweest van de twee twistende partijen. Is het nu zoo zeker, dat de inzichten

van Amsterdam toen minder minder juist zijn geweest dan die van Willem de derde?

Maar, om de geheele waarheid te zeggen, moet men er bijvoegen, - dat er nog andere drangredenen zijn geweest, die, toen, den stadhouder aanspoorden om de sterkte van het leger te willen vermeerderen, en Amsterdam deden ijveren, om die vermeerdering te beletten.

Het antagonisme tusschen de stadhouders en de staten komt op bijna iedere bladzijde van de geschiedenis onzer republiek voor; het is voortdurend een openlijke of bedekte kamp tusschen die twee partijen, en zoowel de eene als de andere partij tracht voortdurend hare eigene macht te vergrooten en die der tegenpartij te beperken. Vluchtig voorbijgaande als een regenboog, zijn de korte tijdperken, waarop in onze geschiedenis stadhouders en staten in volmaakte oveerenstemming naast elkander staan.

De stadhouders bouwen vooral op de landmacht, op het leger; de staten zijn daarom minder gunstig gestemd voor het leger. De stadhouders streven er naar, om het leger te vergrooten; de staten, om het te verminderen. Dat het leger dus zeer gehecht was aan de stadhouders, en weinig gehecht aan de staten, dat was niet te verwonderen. Een aantal omstandigheden werkten mede, om dien toestand van zaken te doen ontstaan.

Bij het leger had men toen - zooals bij *alle* legers van dien tijd - een aantal vreemdelingen, - en onder de vreemde officieren bestond de meerderheid uit telgen van adellijke geslachten, of uit mannen, die op de eene of andere wijze tot die adellijke geslachten in betrekking stonden, en hunne belangen vereenzelfdigden met de belangen van die geslachten. Als een de Vere uit Engeland kwam, een Châtillon uit Frankrijk, een Schwarzemberg uit Duitschland, om in krijgsdienst te treden bij de legers van de republiek, dan waren die adellijke officieren vergezeld van hunne volgelingen, die van minderen, soms in het geheel niet van adel waren, maar die toch zich bij de de Vere's, Châtillon's of Schwarzembergen aansloten, en al hunne handelingen regelden naar de voorschriften van die mannen, die zij als hunne hoofden beschouwden. Nu spreekt het van zelf, dat zulke officieren zich oneindig liever onderwierpen aan de bevelen der stadhouders, in hun oog mannen met vorstelijke waardigheid bekleed, dan aan de bevelen der staten, die in hun oog niets anders waren dan tot macht gekomen kooplieden, dan burgers, die der wereld het slechte voorbeeld hadden

gegeven van tegen hun wettigen vorst op te staan, en te kort te doen aan het ontzag dat de adel overal elders inboezemde.

Met de inlandsche officieren van de landmacht der republiek was het evenzoo gesteld. Voor een goed gedeelte behoorden die officieren tot de adellijke geslachten uit onze landprovinciën; en waren, reeds daardoor, in den regel afkeerig van de staatkunde van Holland, en daarentegen de inzichten van de stadhouders toegedaan; mét die stadhouders hadden zij oorlogen gevoerd, gevaren gedeeld, roem verworven; hunne vooruitzichten en bevordering in den krijgsdienst, hun fortuin, hun bestaan, verwachtten zij voornamelijk van die stadhouders; terwijl zij daarentegen de staten niet anders kenden, dan als mannen die op het leger wilden beknibbelen zoodra het vrede werd, en die in oorlogstijd gedeputeerden te velde afzonden om de vrijheid van handeling van het legerhoofd te beperken, en te zorgen dat hij de voorschriften die hem gegeven waren, stiptelijk opvolgde.

Daar kwam nog dit bij, dat het leger grootendeels in bezetting lag in de landprovincieën, in de grensvestingen, zeer weinig, in de Hollandsche steden. Van daar, in Holland, onbekendheid met het leger, verwijdering ten aanzien van het leger. Eene bezetting van 's lands geregelde krijgsmacht binnen hare muren op te nemen, dat was een ongehoorde zaak voor vele van die Hollandsche steden, die in die krijgsmacht niets anders zagen dan handlangers der dwinglandij, dan belagers der burgerlijke vrijheid; de geschiedenis had hen geleerd, die troepen, veelal uit vreemde huurlingen bestaande, te vreezen en te haten: het was met die troepen, dat Leicester zich meester had willen maken van Leiden; dat Maurits te Utrecht de waardgelders had ontwapend; dat Willem de tweede Amsterdam had willen verrassen. Het leger had men noodig, in oorlogstijd, om den vijand van 's lands bodem te weren; het leger was dan een noodzakelijk kwaad; maar was het vrede, dan hield die noodzakelijkheid op, en dan moest dat kwaad tot de kleinst mogelijke afmetingen worden teruggebracht; want niet alleen dat het leger dan nutteloos 's lands geldmiddelen uitputte, maar zelfs was het dan een gevaarlijk werktuig in de hand van hem die naar de soevereiniteit wilde streven.

Ziedaar, zoo wat, de katechismus van onze Hollandsche regenten van dien vroegeren tijd, waar het de landmacht der republiek betrof. Wij gingen, ten dien aanzien, wel niet zóó ver als sommige der vroegere republieken van Italië; wij waren meer

militair dan de Florentijners, die bijna al hunne oorlogen uitsluitend door vreemdelingen lieten uitvechten; wij volgden de Venetianen niet na, die hunne legers altijd door vreemdelingen lieten aanvoeren; - maar toch, de bevolking van het eigenlijke Holland was bij de legers van de republiek altijd maar zwak vertegenwoordigd, en het is een onloochenbaar feit, dat, in die vroegere tijden, het leger in Holland alles behalve populair was.

Vroegere tijden!.... Zelfs heden ten dage doet zich soms die oude zuurdeesem nog opmerken.

Let men op dit alles, dan zal het duidelijk zijn, dat er, behalve de uiteenloopende inzichten over onze buitenlandsche staatkunde, nog andere redenen bestonden, waarom Willem de derde, in die jaren, het leger met 16,000 man wilde vermeerderen. en waarom Amsterdam zich zoo krachtig daartegen verzette. Het gold hier niet alleen de heerschappij van Lodewijk XIV over Europa; het gold ook de heerschappij van Willem de derde over de republiek.

Dr. Muller rekent het ons voorgeslacht tot eene misdaad toe, dat het bij die gebrekkige Utrechtsche Unie als grondwet is gebleven, en dat het ‘er niet toe kon besluiten, eene staatsinrichting aan te nemen, die een einde maakte aan dien voortdurenden, onvermijdelijken partijhaat, die slechts met geweld was te keer te gaan. Want,’ voegt hij er bij, ‘de geheele inwendige geschiedenis van Nederland is eene lange reeks van jammerlijke twisten, waarbij elke partij voor een deel gelijk, voor een ander deel ongelijk heeft.’

Heeft de geachte schrijver, toen hij die klacht en dat verwijt tegen ons voorgeslacht op het papier zette, daarbij wel genoegzaam doorgedacht? - Zijne voorstelling is niet onjuist: die Utrechtsche Unie *was* zeer gebrekkig; en de geschiedenis van onze republiek *is* vol partijtwisten en partijhaat, - dit zal niemand tegenspreken. Maar wat zegt dit? Wat hadt gij dan willen hebben, in plaats van die Unie van Utrecht?

Een goed beredeneerde, wijselijk overdachte grondwet van onze dagen? - Maar was zoo iets mogelijk in de zestiende eeuw? Om het ongerijmde van zulk een eisch duidelijk te maken, is het voldoende te herinneren aan de godsdienstige hartstochten van die vroegere tijden, en zelfs zonder die godsdienstige hartstochten bestonden er duizend redenen, waarom

men in de zestiende eeuw niet de constitutioneele staatsvormen van de negentiende eeuw kon hebben.

De Unie van Utrecht was een zeer gebrekkige grondwet; - toegestemd. Maar welke van de vroegere republieken van Europa had een minder gebrekkigen regeeringsvorm? Toch niet Venetië, waar de gruwelijkste dwinglandij heerschte; toch niet Florence, waar alle twee maanden, bij wijze van loterij, de namen der nieuwe regenten uit een zak werden opgehaald?

Of, geen republiek dan, maar een eenhoofdige regeeringsvorm, zooals wij hadden in den tijd van de Bourgondische vorsten en van Karel de vijfde; en zooals, in de zestiende en de volgende eeuwen, bijna geheel Europa ze had? - Het is wel mogelijk, dat dan partijtwisten en partijhaat gewelddadig hadden kunnen worden onderdrukt; - niet zeker, evenwel; want ook in landen met eenhoofdigen regeeringsvorm, heeft de burgeroorlog vaak gewoed; - maar laat ons aannemen, dat, onder de heerschappij van een vorst, de Nederlanden meer orde, meer rust en vrede hadden gekend; is dat dan alles? Is dat zelfs de hoofdzaak?

Zooals men soms hoort redeneeren, ja. Er zijn onnadenkenden of zwakken, die meenen dat een staatsvorm volmaakt is, als daarbij maar alles een goeden en geregelden gang gaat; als men daarbij zich maar met niets heeft te bemoeien, zich maar voor niets behoeft in te spannen; als men, in één woord, daarbij maar rustig kan inslapen. O toppunt van alle menschelijke volmaaktheid, o zaligheid niet af te meten: eene regeering die voor alles zorgt, die alles regelt, die alles voorschrijft! Is het noodig om dat dwaalbegrip in ernst te bestrijden, - en aan te toonen, dat een dus geregeerd volk alle kracht en waarde verliest, en te niet gaat? Is het noodig, aan te wijzen, dat alleen de vrijheid een volk kan ontwikkelen en veredelen, en dat men dus, ter liefde van de vrijheid, zich getroosten moet wat daarvan onafscheidelijk is: arbeid, inspanning, woeling, partijtwisten en partijhaat? Moet niet ieder mannelijk gemoed dat grootsche woord van den Poolschen magnaat toejuichen: beter eene onrustige vrijheid, dan eene rustige slavernij?

's Gravenhage, 6 Januari 1875.

W.J. KNOOP.

Over de Nederlandsche taal in Oost-Indië.

Elk pas in Nederlandsch Oost-Indië aankomend Nederlander bemerkt al spoedig dat de taal door de Nederlanders aldaar gesproken en ten deele ook geschreven niet geheel dezelfde is als die, welke hij van kindsbeen af in het moederland heeft hooren bezigen.

Niet alleen toch de in Indië geborenen, 't zij half of volbloed Europeanen, die, zoo zij geen behoorlijk onderwijs hebben genoten, een gebroken, zoo dit wel het geval is, veelal een al te correct, boekenachtig, Nederlandsch spreken, maar ook echte Hollanders, zijne vrienden, die weinige jaren vóór hem, dóór en dóór Hollandsch, het moederland verlieten, hoort hij talrijke uitdrukkingen gebruiken hem volkomen vreemd, Nederlandsche woorden bezigen in beteekenissen, die ze voor een Nederlander onverstaanbaar maken. En ook de lectuur van den dag vloeit over van zulke termen.

Het niet begrijpen dier woorden en uitdrukkingen is even als het niet machtig zijn der zoogenaamde Laag Maleische taal eene der eigenaardigheden van de *baarschheid*. Spoedig gevoelt de nieuweling er al het lastige van; hij beijvert zich die vreemde spraak machtig te worden, en zijn eenmaal '*Sapada*' en '*api*' achter den rug, dan volgt de rest van zelf; spoedig spreekt hij van '*klimaatschieten, mandiën*' en '*zich lekker maken*' als had hij zijn gansche leven niet anders gedaan.

In 'de Gids' van Maart 1867 heeft prof. P.J. Veth het eerst de aandacht op dit onderwerp gevestigd. In den 'Nederlandschen Spectator' van 3 Augustus van dat jaar heeft Mr. W.A. Engelbrecht het vervolgens mede behandeld, terwijl het eindelijk door den eerste in het Tijdschrift voor N.I. nog eenige malen is besproken.

Reeds dadelijk bij mijne aankomst in Indie trok het ook mijne

aandacht. Spoedig begon ik ook mijne opmerkingen daarover op schrift te stellen. Langzamerhand groeiden die aanteekeningen aan, en thans voor eenigen tijd in het vaderland teruggekeerd zijnde, schijnt het mij niet onbelangrijk toe die ook meer algemeen bekend te maken. Te eer ga ik daartoe over daar ook de genoemde Hoogleeraar, zeker een uiterst bevoegd beoordeelaar, na van het door mij opgestelde welwillend te hebben kennis genomen, mij in dit voornemen heeft versterkt, en mij zelfs nog verscheidene door hem in den laatsten tijd gemaakte aanteekeningen ten gebruike heeft afgestaan, met welke verrijkt ik alzoo in staat ben al het vroeger over dit onderwerp geschrevene aanmerkelijk aan te vullen en op sommige punten te verbeteren.

Voor een groot gedeelte zijn die woorden en uitdrukkingen natuurlijk overgenomen uit de talen der volkeren, die in de verschillende eilanden van Insulinde inheemsch zijn, en derhalve wel het meest uit de daar zoo algemeen verspreide *lingua franca*, het zoogenaamd Laag Maleisch, en daarna uit de hoofdtaal van het eiland waar zich de meeste Europeanen ophouden, het Javaansch. De overige inheemsche talen, welke slechts door weinige Europeanen worden gesproken, konden om die reden weinig en met uitzondering wellicht der namen van eenige handelsartikelen slechts een plaatselijken invloed uitoefenen. Ook die van de talen der vreemde Oosterlingen is gering geweest; uit het Chineesch zijn enkele woorden overgenomen, doch hoogstwaarschijnlijk zijn die eerst door tusschenkomst van het Laag Maleisch tot de Hollanders gekomen; en meestendeels zal dit ook wel het geval zijn geweest met de enkele woorden uit het Arabisch, het Portugeesch of een der talen van het vaste land van Indië afkomstig.

Maar behalve al deze vreemden, treft men er ook velen aan, die geheel als zuiver Nederlandsch klinken en in vorm noch afleiding iets vreemd vertoonen, maar toch, in Insulinde ontstaan zijnde, in het moederland onbekend zijn; andere woorden wederom, die ook aldaar dagelijks worden gebruikt, doch in het verre Oosten eene andere of bijbeteekenis hebben verkregen. Verder nog, die, van Noord-Europeesche, vooral Engelsche herkomst, in Nederland slechts als vreemdelingen bekend, in Insulinde echter van zoo dagelijksch gebruik zijn, dat zij daar als bastaardwoorden moeten worden beschouwd, en eindelijk samen-

stellingen van alle deze soorten onderling. Zooals de menschen van allerlei herkomst zich in het Oostersche eilandenrijk kruisen en vermengen, vindt men er de woorden hunner talen; elk der evenbedoelde woordsoorten thans in de taal van het overheerschende ras, het Nederlandsch, aldaar volle burgerrecht verkregen hebbende, vertegenwoordigt een der menschensoorten, met welke de Nederlander daar samenwoont en in gedurige aanraking is. De menigvuldige woorden uit de Polynesische talen, vooral uit het Laag Maleisch overgekomen, doen den sterken invloed van den èn door numerieke meerderheid èn als kind des lands en des klimaats tegenover den Noordschen vreemdeling zoo krachtig staanden inlander op dezen duidelijk uitkomen; de mede vrij talrijke samenstellingen tusschen Polynesische en Nederlandsche woorden zijn een beeld der vermenging, welke voortdurend tusschen die beide rassen plaats vindt; enkele uit het Chineesch, Arabisch of Portugeesch overgekomen woorden getuigen van het aanwezen der vreemde Oosterlingen of herinneren aan den eersten Europeeschen invloed op de Oostersche gewesten. Zooals men er nevens de Nederlanders uit Europa gekomen, Nederlanders vindt van onvermengd bloed maar in Indië geboren, en tusschen beiden in allerlei eigenschappen en opvattingen reeds duidelijk verschil is waar te nemen, treft men er naast het in het moederland gebruikelijke Hollandsch, woorden en uitdrukkingen aan tot dezelfde taal behoorende, doch in Indië ontstaan en slechts daar in gebruik; ja zelfs de belangrijke invloed door de groote naburige koloniaalmogendheid steeds rechtstreeks op Insulinde uitgeoefend, spiegelt zich af in eenige uit het Engelsch ontleende, slechts daar, niet in het moederland, gebruikelijke woorden. ‘*De taal is gansch het volk*’.

Wanneer wij dan in de eerste plaats op de woorden van inheemschen oorsprong letten, die men dagelijks in het Hollandsch gesprek in Insulinde, hetzij overal, hetzij slechts in sommige gedeelten hoort bezigen, dan treft het dadelijk de aandacht dat deze daarin soms onveranderd en derhalve gemakkelijk herkenbaar, maar ook dikwijls reeds meer of min in een Hollandsch kleed gehuld, voorkomen; dat zij, als ik het zoo mag uitdrukken, duidelijk in verschillende stadia van Hollandiseering verkeeren.

Onveranderd vindt men:

namen van boomen, vruchten, bloemen, dieren en andere natuurvoortbrengselen en handelsartikelen, *mangistan* M., *ramboetan* M., *pinang* M., *doerian* M., *djati* M., *pisang* M., (het elders gebruikelijke woord '*banaan*' is in Insulinde onbekend); *sirih* M. (het op het vaste land van Indië voor de plant gebezigde *betel* wordt nooit gehoord); *obi* M., *padi* M., *katjang* M., *gambier* M., *kapok* M., *poekoel ampat* M. (*mirabilis jalappa*), en *kembang sepatoe* M., (*hibiscus rosa sinensis* L.), woordelijk *vier slagen* d.i. *vier uren* en *schoenenbloem*, beiden Laag Maleische benamingen van inlandsche bloemen, die echter blijkbaar eerst sedert de Europeanen het aangeven van den tijd door het *slaan* der uren (men vertelt namelijk dat de poekoel-ampatbloem zich te vier uren in den namiddag sluit) en het gebruik van lederen schoeisels, voor welke de laatstgenoemde bloem het schoensmeer levert, in Insulinde hebben ingevoerd, kunnen zijn in gebruik geraakt; *kemoening* M., *melati* M., *tripang* M., *karèt* M., *agar-agar, sago* en *koffo*, het eerste vermoedelijk uit eene Moluksche, het tweede uit eene Nieuw-Guineesche taal en het laatste van Noord-Celebes afkomstig, doch door het Laag Maleisch overgekomen; *tjitjak* M., *beo* M., *lori* of *loeri*, denkelijk mede uit eene Moluksche taal; *siamang* M., *orang oetan* M., enz.;

inlandsche titels, betrekkingen of ambachten, *radja* M., *koeli* M. (beiden uit talen van het vaste land van Indië), *dĕmang* J., *radèn* J., *hadji* M. (uit het Arabisch)[1] enz.;

inlandsche maten en gewichten, *pikol* M., *koiang* M., *thail* (Port.?) enz.;

inlandsche wapenen, gereedschappen van huiselijk gebruik, bij den landbouw of tot de uitoefening van een beroep benoodigd, *patjol* M., *pakéké* (Mangk. alleen in Z.W. Celebes gebruikelijk); *kris* M., *klewang* M., *badé* M., *balé-balé* M., *tandoe* M., *pedati* M., enz.;

inlandsche en Chineesche eetwaren, *roedjak* M., *ketoepat* M., *bami* Chin. (*bah-mi*, d.i. vleesch en vermicelli of vermicellisoep), *kimlo* Chin. (*kim-lo* of beter *gim-lo*, d.i. mengsel van vleesch en visch, letterlijk fijne-oudemannenkost); *sambal* M., enz.;

1 Het Arabisch woord *sjerief*, hetwelk prof. V. meent dat onder de Nederlanders in den Indischen Archipel gemeenzaam bekend is, wordt daar zeker niet veel gehoord. Volgens den regeeringsalmanak komt de titel van *sjarif* slechts bij de zuiver Arabische namen der sultans van Siak en Pontianak, van den rijksbestuurder van laatstgenoemd vorstendom en van den vorst van Koeboe voor.

inlandsche kleedingstukken en stoffen, *sarong* M., *batik* M., *kaïn* M., *karong* M., enz.;

en verder een tal van woorden van allerlei aard, *soesah* M., *kassehan* M. (meestal als *kassian* uitgesproken), *amok* M., *kras* M., *amper* M., *pĕndopo* M., *rimboe* M., *pasanggrahan* J. op Java en *baroega* Mangk. van gelijke beteekenis in Z.W. Celebes; soms zelfs in volgens Nederlandsche taalregels gevormde samenstellingen; zoo wordt telken jare in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden openlijk de publieke verkoop bekend gemaakt van een zeker aantal *pikols tésang-padi*, d.i. rijst als *tésang* opgebracht[1].

Onveranderd, heb ik gezegd, zijn deze woorden in gebruik, maar toch moet men dit niet in den striktsten zin opvatten. Slechts zulke, die ook in het Nederlandsch niet voor verandering vatbaar zijn, een redewoordje als *ampĕr* b.v., blijven altijd en geheel onveranderd; alle anderen, die de Nederlander als substantiva, adjectiva of verba opvat, nemen voor- en achtervoegsels aan, zonder welke men de eersten in het Hollandsch gesprek niet in meervoudigen vorm zou kunnen bezigen, bij de laatsten niet tijd en persoon zou kunnen uitdrukken. Zoo eet men *pisang's* en *obi's*, heeft men *koeli's* in dienst, koopt men *sarong's* en *pikol's padi*; zoo bezigt men werkwoorden *amokken, sirammen, bandjeren* (waarbij in de uitspraak echter de inlandsche *dj* gewoonlijk als *j* klinkt), *nontonnen, pidjitten, mandiën, pikollen, ik siramde hem, zij heeft haar gepidjit*, enz., enz.;

Verder dan het aannemen van louter tot verbuiging of vervoeging dienende toonlooze voor- of achtervoegsels gaan reeds sommige woorden, wier laatste lettergreep eenigszins gewijzigd is of die door andere geringe veranderingen een meer Hollandsch uiterlijk hebben gekregen; *kabaai* (*kabaia* M.), *kakatoe* (*kakatoea* M.), *bamboes* (*bamboe* M.), *baadje* (*badjoe* M.), *négĕrij* of *negorij* (*negrie* M.)[2], *bouw* (*bahoe* J.), *prauw* (*prahoe* M.), *karbouw* (*kerbo* M.), *ananas* (*nanas* M.), *takker* (*takĕr* J.), eene maat, *tambanger* (*tambangan* M.), *toko* (Chin. *tå-kå*, d.i. *aard-*

1 *tésang*, vermoedelijk een Mangkasaarsch of Boegineesch woord beteekent het ⅓ van den oogst dat de bewerker van een stuk grond aan den eigenaar opbrengt. Vergel. het Arabisch kontrakt 'l-mozâra'at, zie Mr. S. Keyzer, Handboek voor het Mohammedaansch regt, blz. 190.

2 Men vindt de verkeerde Nederlandsche afleiding van *neger*, door prof. V. opgemerkt, nog al curieus in dr. D. Lubach's ‘de bewoners van Nederland’, blz 140.

magazijn of bewaarplaats van goederen onder den grond), *top* (Chin., vermoedelijk eene Hollandsche verbastering van *topho. Pho* en *topho* noemt men in Indië het Chineesche dobbelspel, *Pho* is het Chin. woord *poh, spelen, dobbelen; topho, tå-poh*, met dobbelsteenen spelen), *jonk* (wellicht eene verbastering van het Canton-Chineesche woord *chün, schip*. Het woord komt als naam van Chineesche schepen onder den vorm *joung* het eerst in Perzische berichten voor.)[1], *rotting* (*rottan* M.), *dammer* (*damar* M.), *pagger* (*pagar* M.), *baar* (*orang bahroe* M.,) *amfioen* (*apion* M.), *kwee-kwee* (*koewé-koewé* M.), *lip-lip* (Mangk. *lèpa-lèpa*, de kleine vaartuigen uit één uitgeholden boomstam gemaakt in het Maleisch *sampan*[2] geheeten, en in Europa meest met den wellicht Amerikaanschen naam van *kano* benoemd), *fesiken*, naar eene gissing van prof. V. (Tijdschrift voor N.I., III, 3. 2. blz. 67 volg.) van 't Maleische *bisik, kajatehout* en *kajaputolie* volgens dezelfde aanteekening van *kajoe djati* en *kajoe poetih, gutta percha* (*gětah pertja* M.), *mardijkers* (in de Molukken van het Mal. *orang mĕrdika, vrije menschen*), *pagaai* (*pengaioe* M.), *bakkeleiĕn* (*berkalahi* M.), *tijferen* of *teifferen*, volgens eene aanteekening in het evengemeld tijdschrift (III, 4. 2., blz. 309) in de Molukken voor *palmwijn tappen* gebruikelijk en vermoedelijk uit eene Moluksche of Timoreesche taal afkomstig, *gladakker*. Zeer zeker is dit laatste woord van het Jav. *gladak* afkomstig, de afleiding daarvan echter door Mr. E. in zijn bovenvermeld geschrift in den Ned. Spectator gegeven, schijnt mij geenszins juist toe. *Gladak* is volgens het door prof. S. Roorda nader bewerkt en uitgegeven Javaansch-Nederduitsch woordenboek van Gericke, eene plaats aan de Noordzijde van de *aloen-aloen*, waar de transportmiddelen ten dienste van den vorst geleverd worden, van daar *wong gladak, lastdrager* en *djaran gladak, lastpaard*.

1 Volgens het voorkomende in een opstel, geplaatst in de *Revue des deux Mondes*, van 15 Nov. 1874, blz. 390, zouden echter de eerste Portugeesche zeevaarders in Indië, de Chineesche schepen, die zij op de kust van Malabar zagen, *jonken* hebben genoemd, parceque le *jonc* remplaçait le chanvre dans 'la confection de leurs voiles, le fer dans la construction de leur coque.' Deze afleiding riekt sterk Fransch.

2 Is *sampan* wel Maleisch? In eene beschrijving van Nieuw Grenada (in 'de Aarde en hare Volken', 1874) vind ik dat dergelijke groote en overdekte, doch uit één uitgeholden boomstam bestaande vaartuigen, op de Magdalenarivier in dat Spaansch-Amerikaansche land in gebruik aldaar *champan* worden genoemd. De overeenkomst is wat te sterk voor louter toeval.

Het schijnt dat de naam *gladak paarden* alzoo aan de paarden, die niet tot rijpaarden gebezigd werden, gegeven, langzamerhand op alle dergelijke paarden en dus in het bijzonder op de gewone verwaarloosde Javaansche paardjes, in tegenstelling met die, welke van edeler ras of beter verzorgd waren, is overgebracht en zoo een minachtende term is geworden. Alzoo kan die weder zijn toegepast op de gewone inlandsche honden (een inderdaad onrein dier, hetwelk, daar zijn meester hem gewoonlijk geen voedsel geeft, genoodzaakt is dit zelf te zoeken en derhalve grootendeels van krengen, menschelijke uitwerpselen en allerlei afval leeft), die algemeen in tegenstelling met de honden van Europeesch ras *gladakkers* worden genoemd; en is hij eindelijk eveneens als minachtende term, als scheldwoord, van menschen gebezigd[1], terwijl vermoedelijk de toevallige omstandigheid, dat de weinig beschaafde Nederlanders daarin het Hollandsche *glad*, d.i. *geslepen*, vooral in niet zeer gunstigen zin opgevat, meenden te hooren, en een scheldwoord, waarin die beteekenis besloten was, in Indië ruime plaatsing kon vinden, die uitdrukking aldaar onder de Nederlanders in zeer ruim gebruik heeft gebracht.

Dezelfde schrijver gaat, ook wat andere afleidingen betreft, mijns inziens, wel wat lichtvaardig te werk. Die van *kaaiman* van het Jav. *kelemman* en van *basta* van het Jav. *wis ta* zijn reeds elders wederlegd. Het eerste woord moet volgens eene aanteekening van prof. V. in het vermeld tijdschrift (III, 1. 1. blz. 541) uit eene West-Indische taal, het laatste volgens het voorkomende op blz. 52 van den 18^{den} jaargang van ‘de Navorscher’ uit het Spaansch afkomstig zijn. Voor even onjuist houd ik met den schrijver van het stukje, op blz. 373 des 17^{den} jaargangs van het evenvermeld tijdschrift, die van *baviaan* van het M. *babi, varken*. ‘*Baviaan*’, zegt Mr. E., ‘wordt als scheldnaam tegen alle uit Indië gekomen personen door Hollandsche straatjongens gebezigd. De oorsprong van dat woord moet m.i. in het Maleisch *babi* gezocht worden en de vervorming in *baviaan* ook wel *baffi* aan de matrozen geweten worden’. Ik kan

1 Voor publieke vrouw, zooals Mr. E. wil, heb ik *gladak* nooit hooren bezigen; steeds *soendĕl* M., of *londé* J., en dikwijls ook *ronging* M., eig. *dansmeid*. In het Palembangsch Mal. noemt men de dansmeiden *plandoe*, eigenl. *een jong hert*. Wie denkt hierbij niet aan het Fransche *biche? Tout comme chez nous*, wat hem, die oogen heeft om te zien en ooren om te hooren, in Insulinde wel eens meer opvalt.

echter niet gelooven dat ooit in de hersens ook van den meest baarschen Hollandschen zeeman (want aan dezen moeten wij inderdaad, indien zulk een woord ook in Nederland lang in algemeen gebruik is, denken) tusschen een varken en een aap assimilatie heeft plaats gevonden, eerder zou ik dan nog aan eene afleiding van het Mal. *baboe*, kindermeid, kunnen denken. Het fransche *babouin* geeft daartoe eenig recht. Doch een baviaan is nu eenmaal noch een varken, noch eene kindermeid, maar een aap en daar apen nergens in Insulinde bavianen worden genoemd, geloof ik dat men dan ook daar den oorsprong van dat woord niet moet zoeken. Waar dan? Ik weet het niet, de afleidingen in het bovengemeld stukje van ‘de Navorscher’ voorkomende bevredigen mij niet. Zou men ook aan eene Zuid-Afrikaansche taal moeten denken? Zeker is het dat de Hollanders aan de Kaap de Goede Hoop de apen, die op de rotsen van den Tafelberg huizen, steeds *bavianen* en niet *apen* noemen, en bovendien schijnt dat woord daar ook meer in gebruik te zijn, immers, zeer goed herinner ik mij gelezen te hebben, dat de Hollandsche boeren daar hunne groote geweren ‘baviaanspooten’ noemden.

Op 't gehoor, op den klank, mag men, waar het woordafleidingen geldt, niet te veel afgaan; anders loopt men gevaar in het varronische ‘*lucus a non lucendo*’ te vervallen en zou gronden vinden om te beweren dat de naam der Hollandsche wollen stof *baai* afgeleid is van het Mal. *baai, goed*, omdat *baai goed* is om zich mede te kleeden, of in de Hollandsche zegswijze ‘*iemand in de maling nemen*’ het Mal. *maling dief* terugvinden, omdat de dieven de menschen leelijk beet nemen.

Zoo durf ik dan ook de afleidingen van denzelfden schrijver *krap* van het Jav. *kĕrĕp* en *bram* van het Mal. *branie* nog niet aannemen. Wanneer ik in Nederland iemand ‘*een bram*’ hoorde noemen, beteekende die uitdrukking voor mij ongeveer hetzelfde als ‘*een piet*’, maar de begrippen *durven* of *brutaal zijn* (*brani*) werden daardoor niet bij mij opgewekt.

En evenmin deel ik de meening op blz. 316 des 10^{den} jaargangs van ‘de Navorscher’, uitgesproken alsof *malenger, dagdief* zoude beteekenen en van het Mal. *maling, dief* zijn afgeleid. Het begrip om het *malengeren* als *diefstal* op te vatten is zeker nog allesbehalve Maleisch; *maling* wordt ook nooit zoo gebruikt. *Malenger*, een woord dat ook in Suriname in gebruik is, is, mijns inziens, het Fransche *malingre*. In de *Dic-*

tionnaire national van M. Bescherelle ainé lees ik op *malingre*, faible et languissant; - se dit surtout des personnes qui sentent ‘des incommodités sans en connaitre la cause’ en in een opstel in de ‘Revue des deux Mondes’ over den laatsten veldtocht in Algiers ‘*les malades et les malingres*’ voor (de soldaten), die ziek waren en die zich ziek hielden, of die ten minste zich ongeschikt voor den dienst verklaarden zonder dat hun werkelijk ziek zijn duidelijk bleek. Deze laatste eenigszins ruimere opvatting, datgene aanduidende, wat men in Nederland van kinderen wel *schoolziek* noemt, namelijk zich door voorwendsels aan eenigen dienst onttrekken, of dien wel in schijn maar niet in werkelijkheid volbrengen, ligt ook in *malengeren*, zooals dat woord in Indië wordt gebruikt. Er bestaat echter volstrekt geene reden om aan te nemen, dat het gebruik daarvan in Nederland uit Indië zoude zijn overgenomen; 't kan even goed, vooral wellicht als soldatenwoord, rechtstreeks uit Frankrijk zijn ingevoerd.

Eindelijk zijn sommige Polynesische of ten minste door tusschenkomst eener Polynesische taal in het Indisch Hollandsch overgegane woorden zoo verbasterd geworden, dat zij voor den niet taalkundige ten eenenmale onherkenbaar zijn, door hem dikwijls voor zuiver Hollandsche zullen worden gehouden: *passeerbaan*, Jav. *pasében; klapper*, Mal. *kalappa; katje*, Mal. *katti*, eene maat; *hangmat*, Jav. *amět* (*eene rijstmaat*), en *kaalkop*, Mal. *kakap*, eene smakelijke zeevischsoort (*lates calcarifer*), beide woorden, welke ik echter geloof dat verouderen, daar ik het eerste woord gedurende een twaalfjarig verblijf in Insulinde nimmer gehoord of in Indische geschriften gelezen heb, en de bedoelde visch te Batavia, Samarang en Mangkasar[1], waar zij veel gegeten wordt, bijna altijd met het onverbasterd woord *kakap* heb hooren benoemen; *Joosje het joosjeshuis*, d.i. de Chineesche

1 *Mangkasar*, beter nog *Mangkasara*. Aangezien sedert de verschijning van Dr. B.T. Matthes Eenige opmerkingen omtrent en naar aanleiding van dat gedeelte van Dr. J.J. de Hollander's handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië, hetwelk handelt over het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden" (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut, III, 7. 1e stuk), de juiste schrijfwijze der Mangkasaarsche en Boegineesche plaatsnamen bekend is, kan men zich moeielijk meer gerechtigd achten de gebruikelijke onjuiste als *Makassar* of *Macasser, Bonthain, Boelekomba* enz. te bezigen; hoogstens mag men er die ter verduidelijking tusschen haakjes bijvoegen. Aan regeeringen moge diepzinnige politiek het voortdurend bezigen van verkeerd gebleken spellingen gebiedend voorschrijven; een bijzonder persoon is daartoe mijns inziens niet bevoegd.

tempel, *roemah djosie* in het L.M. van het Portugeesch *deoses*, meervoud van *deos* godheid, dus *godenhuis*[1]: de nog op zeekaarten voorkomende *Baviaaneilanden*, Mal. *poeloe bawean* en *Bandieteneilanden*, Mal. *poeloe pandita*, d.i. N.B. *de eilanden der geleerden* of in het tegenwoordig Laag Maleisch *der dominés, quelle chûte*!, en de te Padang dikwijls door mij gehoorde uitspraak van den naam van een' weg aldaar, *iepenlaan*, voor *nipahlaan*, want geene Holandsche iepen of olmen maar Indische nipahboomen (*nipah fructicans*, Wurmb.) groeien daar; *zonnehout*, volgens eene gissing van prof. V. (Tijdschrift voor N.I., III, 3. 2. blz. 67 volg.) voor *sånåhout; kamp* (de *Chineesche, Arabische*, enz.) duidelijk van het Mal. *kampong*, wijk, afgeleid en tot het Hollandsche onzijdige *kamp, kampement*, in geene betrekking staande; de soldatenwoorden *boejongen*, waarin de soldaat, evenals boven van *glad* in *gladakker* is gezegd, zeker *boe* als in het Hollandsche kinderwoord *boeman* opvat en derhalve *zwarte jongen* meent te hooren, Mal. *boedjang, bediende* (eig. *slaaf*)[2], en *raadje* Mal. *radja, vorst*; de matrozen-uitspraak

1 Deze en de overige afleidingen van Chineesche woorden in dit stukje voorkomende, zijn mij welwillend verstrekt door den bekenden sinoloog Dr. Schlegel, te Leiden.

2 De inlandsche bedienden noemen zich daarom zelven niet gaarne *boedjang*, maar meest *djongens*, van het Holl. *jongens*, zooals men meestal in Insulinde de bedienden noemt. Maar *djongens* is natuurlijk zoowel enkelvoud als meervoud geworden en evenzeer van vrouwelijke als van mannelijke bedienden gebrukelijk.
De wijze waarop men Nederlandsche woorden in het Laag Maleisch terugvindt is ook voor het overige dikwijls zeer zonderling en toont onder anderen duidelijk aan dat niet juist de Nederlandsche aristocratie het eilandenrijk in het verre Oosten heeft gegrondvest. *Bed*, op Java meest eenvoudig *tampat tidor*, d.i. slaapplaats, in het L.M. genoemd, heet in die taal in de Molukken *kooi*. Zoo noemden blijkbaar de eerste Hollandsche zeevaarders aldaar hunne slaapplaats. Voor *geheim gemak* heeft het L.M. overal *kakoos*, van een tegenwoordig allesbehalve fijn Hollandsch woord, dat echter in vorige eeuwen, naar ik meen, niet zoo grof klonk. - *Shàgèr* is L.M. voor *gierig*, van het Hollandsch *schacheren*. De beteekenis is afgeweken. Zoo hoorde ik eene inlandsche vrouw, van een hondje sprekende en willende zeggen dat het vuile oogen had, dit aldus in het L.M. uitdrukken '*dia poenja mata di smeerlap*'; en vond ik vóór in het klachtenboek der societeit te Mangkasar door den mandoer (eerste bediende) geschreven '*boek mopoor*' namelijk *mopperboek*. Deze laatste uitdrukkingen hebben wel uit de kazerne hunnen weg in het L.M. gevonden. - Ook *kommissie* heeft zich in die taal zeer uitgebreid. Telkens wanneer iemand in zijne ambtenaarsfunctiën of op last van de bevoegde macht ergens heengaat, heet dit *pigi kommissie*, wat dus veel verder gaat dan de officieele Hollandsche uitdrukking '*in kommissie op reis gaan*', of dergelijken. In eene in zeer goed Bataviaasch Maleisch gestelde akte van beschuldiging van den hoofddjaksa te Batavia las ik: '*Ini barang jang di kommissie di roemahnja Sina*,' d.i. 'de goederen, die door de bevoegde macht (bij huiszoeking) ten huize van Sina gevonden (achterhaald) zijn.'

gladdekker voor het bovenvermelde *gladakker*, en de vroeger zoowel aan prof. V. als aan Mr. E. zeer twijfelachtig toegeschenen afleiding van *oorlam* van het M. *orang lama*, welke den eerstgenoemde later echter is gebleken, toch vermoedelijk juist te zijn. Naar hetgeen die hoogleeraar mij te dien opzichte heeft medegedeeld, leest men in de Hist. Beschr. d. reizen, d. VII, blz. 231, aangaande de Kaap de Goede Hoop het volgende: ‘De Europeesche inwoners van de Kaap zijn gewoon alle aankomende Europeanen door twee bijzondere Maleische woorden te onderscheiden. Die regelrecht uit Holland komen doopen zij met den naam van *baar* komende van *orang bari (bahroe)*, en die uit Indië wederkeert met dien van *orlam (orang lama)*. Dezen orlammentijd (d.i. dus de tijd waarop schepen met orlammen uit Indië komen) houdt men daar voor een kermis, waarop schippers, boekhouders en matrozen zich van voorraad ontdoen dien zij denken dat in Holland niet door den beugel zal kunnen’, en een weinig verder, dat de matroos hier in een luilekkerland vallende de schoonste gelegenheid had om al het opgespaarde te verteren en door den lekkeren Kaapschen wijn op hol te raken, waaruit derhalve de gevolgtrekking voor de hand ligt dat die oorlammen daar gewoonlijk liefhebbers van de flesch waren en zich dan daaruit wel laat begrijpen hoe oorlam aan de beteekenis van een borrel is gekomen.

Inderdaad niemand, die zich de tallooze benamingen herinnert door den Nederlander voor den geliefden borrel en diens gevolgen uitgedacht, zal eene dergelijke afleiding vreemd voorkomen; hoewel ik dan ook met het oog op het voorkomende in ‘de beilage zur Illustrirter Zeitung’ van 22 Maart 1873 waar men eene afbeelding vindt van eene Hottentotsche (Namaqua) vrouw met het onderschrift ‘Maria, eine Orlam’ zonder dat de tekst daarover echter eenige opheldering geeft, meen te kunnen aannemen, dat *orlam* in Zuid-Afrika, ten minste tegenwoordig, eene ruimere zoo niet andere beteekenis heeft dan de bovenvermelde.

En wellicht behooren ook nog hiertoe te worden gebracht het matrozenwoord *passagieren*, d.i. *voor uitspanning aan land gaan*, wat thans door hen begrepen wordt als *doen als een passagier*, maar waarin wellicht het Mal. woord *pasisir* of *pasir, zand, strand*,

zou kunnen verborgen liggen en dan eenvoudig *aan land gaan* zou beteekenen (eene gissing, waaraan ik echter met het oog op het boven gezegde nopens het gevaarlijke om op den klank te vertrouwen, zelf zeer weinig gewicht hecht, te meer daar in het L.M. naar ik meen alleen *pasir*, niet *pasisir* gebruikt wordt); en het onbegrijpelijk meermalen door mij op Java gehoord scheldwoord *jakkepoes*.

Het spreekt van zelf dat die in het dagelijksch Nederlandsch-Indisch gesprek opgenomen woorden zich nu ook evenals zuiver Nederlandsche met deze tot allerlei samenstellingen verbinden, *sirih-doos, sirih-pruim, sirih-speeksel, padi-schuur, padi-stroo, goeni-zak, gemoeti-touw, djati-hout, amok-maker, amok-looper, amok-spuwen, sago-kloppen* (de term waarmede men in de Molukken het inzamelen van het volksvoedsel dier streken, de sago, aanduidt) en *sago-klopper; kanari-boom (canarium commune L), kanari-olie* (de uit de vruchten van die boomsoort geperste olie, *kanari-krab* (een op die boomsoort levend schaaldier; *klapper-boom (cocos nucifer L), klapper-hout, klappertuin, klapper-dop, klapper-olie, klapper-rot* (eene voor de kokosvrucht zeer schadelijke eekhoornsoort, *sciurus*, Mal. *badjing*), *klapper-tor* (een voor de klapper-boomen schadelijk insect), het pleonasma *klapper-noot*, en *klapper-water* (in Europa meer onder den naam *kokos-melk* bekend), *karbouwbladeren* (eene bij aanraking hevige jeuking veroorzakende plant, wel tot het aansporen der karbouwen gebezigd), *blandong-diensten* (de heerendiensten in de *djati-bosschen* op Java), *vlerk-prauw, pikol-paard (draagpaard), mandi-kamer*[1], *pagger-koffie, sapan-hout, amfioen-pijp, amfioen-kit, top-tafel, top-baan, ketjoe-partij* (nachtelijke aanvallen van rooverbenden op Java), *toko-houder, toko-bediende, toko-wagen, toko-goederen, laras-huis* (ter Sumatra's Westkust), *negorij-huis* (naar ik meen in de Molukken), *oorkrabben*[2], *kasian-*

1 Aardig is het te zien, hoe de beide nevens elkander wonende talen, het Nederlandsch en L. Maleisch, ten deze elkanders woorden overnemende, toch in de samenstelling elke hare eigenaardigheid behouden. Het Nederlandsch maakt met het Maleisch *mandi, baden, mandikamer*; het L. Maleisch met het Hollandsche *kamer, kamer mandi*; beiden van volkomen gelijke beteekenis.

2 Ook hier kan ik Mr. E. niet toegeven dat *oorkrabben* ook in Nederland zeer bekend zouden zijn. Tenzij dan bij Indische familiën. Maar mij zijn uit Nederland slechts *oorringen, oorhangers, oorknoppen* en *oorbellen* bekend, zulke oorsieraden als *oorkrabben* heb ik er nooit zien dragen; het woord er ook nimmer gehoord. In de Indische couranten vindt men ze dagelijks vermeld onder den verkoop van, wat daar genoemd wordt, *preciosa's*. De gemoedelijke, Vader Cats indachtige lezer vreeze daarbij echter niet voor eene publieke overtreding van art. 115 Reg. Regl., alsof er van den verkoop van ‘Spaansche heidinnetjes’ sprake zoude zijn; och neen, de menschen bedoelen eenvoudig het Latijusche woord *pretiosa, kostbaarheden*.

stelsel (zoo noemt men de in Insulinde sterk heerschende zucht om met voorbijgang van wezenlijke aanspraken en verdiensten, uit een dikwijls zeer verkeerd geplaatst medelijden personen aan baantjes of betrekkingen te helpen), enz. enz.

Welke is nu de reden dat de Hollander in Indië zoovele vreemde woorden in zijne taal opneemt? Natuurlijk de behoefte, de noodzakelijkheid om die dingen te benoemen, die in het moederland niet of anders voorkomen dan in Indië, en dus andere benamingen van noode hebben.

Somtijds springt dit duidelijk in het oog, bij namen van dieren, planten, vruchten en dergelijke Indische natuurvoortbrengselen, bij Indische maten en gewichten, spijzen en instrumenten, in één woord van zulke zaken als in Nederland zelf niet worden gevonden. Ook daar waar het titels en dergelijke benamingen van personen betreft, laat het zich licht begrijpen, zelfs reeds onder zeer verwante volken komen die niet volkomen overeen; zonder nog op de in rang en aanzien in de verschillende Europecsche landen zeer verschillende adellijke titels te wijzen, behoef ik maar in herinnering te brengen dat men tegenwoordig te recht niet meer zooals in de vorige eeuw, *consul* of *lord mayor* met *burgemeester* vertaalt, *lazzarone* en *commis de place, czaar* en *sultan* onvertaald laat. Zoo kan men ook *koeli* niet volkomen met *lastdrager*, evenmin met *werkman* of *daglooner*, veel minder nog met *kruier* wedergeven; en houdt een Europeesch bedevaartganger op dien naam te dragen zoodra hij van zijne bedevaart tehuis is wedergekeerd, terwijl een *hadji* levenslang dien titel blijft behouden.

Minder in het oog vallend is echter de reden waarom men zelden *dessa, doeson* of *kampong* met *dorp, kris* met *dolk* hoort wedergeven. Toch is zij ook niet moeielijk na te gaan. In dat geval is de reden dat men, als ik het zoo mag uitdrukken, de Indische species of varieteit duidelijk wil aanwijzen, waarbij men zich dan den Hollandschen van vroeger bekenden

naam meer als eene generieke benaming voor den geest stelt; - *passer*, is de Inlandsche *markt, dessa, doeson, kampong*, het Inlandsche dorp; *pagger*, de Inl. *heining; kris*, de Inl. *dolk; klewang*, de Inl. *sabel; tandoe*, de Inl. *draagstoel; pedati*, de Inl. (*buffel*) *kar; tandak* (*ken*), het Inl. *dansen; adat*, de Inl. *gewoonte; baboe*, de Inl. *kindermeid; paiong*, het Inl. *regen-* of *zonnescherm*, tegenover de Europeesche *parapluie* en *parasol; warong*, de Inlandsche *winkel*, terwijl met *Toko* de Chineesche of Europeesche, maar toch op eigenaardig Indische wijze ingerichte, wordt aangeduid; *djeroek*, de Indische *sinas-* of *oranjeappel* en *citroen*, die van de Europeesche verschillen; *doekoen*, de Inlandsche dokter of dokteres; *klamboe*, de in Indië gebruikelijke *bed-* of liever *muskierten-gordijn;* en met *tingka's* en *akal's* bedoelt men de eigenaardig Indische *grillen* en *streken*.

Soms was wellicht oorspronkelijk den meesten Hollanders het reeds in Holland gebruikelijke woord weinig bekend, van daar dat men nooit *maïs* of *Turksche tarwe*, altijd *djagong*, nimmer *poudre de riz*, altijd *bedak*, hoort en behalve in enkele geschriften, zooals onder anderen in de bekende één-buffel philippica van Multatuli, zelden *buffel*, meest *karbouw* bezigt. Zoo is wellicht het feit, dat de meesten het baden meer bij naam dan inderdaad kenden, althans het dagelijksch gebruik van baden geenszins gewoon waren, de oorzaak dat dit woord zelden gebruikt wordt, daarentegen *mandiën* en *mandi-kamer* in elks mond zijn; zoo is het zeker hieraan te wijten dat bijna elkeen in Insulinde de zoo gewone *andjing-tanah*, woordelijk *aard-hond*, kent, en hoe onschuldig het diertje zijn moge, veelal voor zijne beten bevreesd is, terwijl de naam van dit toch in Holland en Zeeland lang niet zeldzame insect, *veenmol*, door bijna niemand wordt verstaan[1].

Meermalen zal echter het bezigen van Maleische of Javaansche in plaats van Hollandsche woorden slechts louter als een uitvloeisel der gewoonte om dergelijke woorden te gebruiken moeten worden beschouwd[2]; waarom zegt men toch *kali* voor *rivier, slokkan* voor *sloot, pikeren* voor *nadenken*, en dergelijken?

1 *Grijllotalpa spec*. Soortelijk mogen de Indische soort of soorten van de Hollandsche verschillen, voor niet entomologen is dit niet te bespeuren.

2 Het is een opmerkelijk verschijnsel dat elkeen, die eenigen tijd in Indië heeft doorgebracht zonder in de gelegenheid te zijn het Fransch spreken te onderhouden, indien hij in de noodzakelijkheid komt die taal te moeten bezigen, daarin steeds steeds eene menigte Maleische woorden mengt.

En zeker is dit wel het geval met het gebruik eener Maleische wijze van bevestiging, in twee kort uitgestooten klanken, eenigszins door *ê-ê* weder te geven, bestaande, welke zeer dikwijls door Hollanders ook in het Hollandsch gesprek wordt gebezigd, hoewel zij in Nederland stellig voor zeer onbeleefd zou gelden[1].

Van al de bovengenoemde uit de inlandsche talen in Insulinde afkomstige woorden zijn er in het Hollandsch, zooals het in Nederland gesproken wordt, slechts weinige overgegaan. Door de beide genoemde schrijvers worden als zoodanig vermeld *bakkeleien, kras, oorlam, amper, habbes, soebatten, rotting, bamboes, gutta percha, koffo, prauw, sambal*[2], *pitjes, baadje, pagaai, lori, lorretje, sikkepitje, kakatoe, parkiet, barring, krap gladakker, kaaiman, basta, bram* en *oorkrabben*. De vier laatsten worden echter, zooals gezegd is, door mij niet erkend; in de plaats van dezen geef ik de vermelde *zonnehout, kajatehout, kajaputolie, fesiken, passagieren, tali*, een zeemansterm, van het Mal. *tali, touw*, die als reeds door prof. V. (Tijdschrift voor N.I. III, 3, 2, blz. 67) is opgemerkt, in verscheidene samenstellingen als *rif* of *reeftali, noodtali, inhaaltali, Spaansche tali, talilooper* en in het algemeen voor *takel* of *takelaadje* gebruikt wordt; *baar (orang)bahroe* waarmede ik weet dat ten minste al voor twintig jaren op de militaire academie te Breda de *nieuwelingen (groenen)* werden aangeduid; *krandjang*, dat ik, *kranjang* gespeld, in de door Jhr. B.L. Teding van Berkhout

1 Zoo gebruikt men veel het Mal. woord *pinter*, d.i. knap, verstandig, maar vooral op eene bijzondere praktische wijze toegepast, dat wat Hollandsche zee- en kooplieden noemen '*glad*.' 't Is een eigenaardig voorbeeld van het gemis aan ware moraliteit bij den inlander, dat hij slechts één woord, *pinter*, kent om het bezit van goede geestesgaven uit te drukken zonder dat hij het min of meer moreele gebruik daarvan schijnt te kunnen onderscheiden: *knap, verstandig, goed overlegd, listig, glad*, 't is alles *pinter*. Ook bij kleine burgers en de lagere standen in Nederland klinkt *glad* eenigszins als een eertitel; bij de hoogere standen, die daarin den factor *bedrog* herkennen, klinkt het woord gansch anders. Naar aanleiding hiervan viel mij eene curieuse noot zeer op, die ik in een roman, die een schat van Surinaamsch Hollandsch bevat, 'de Manja', door C.v. Schaik, aantrof, en inhoudt dat het Neger-Engelsch woord *konni* beteekend *verstandig*, d.i. in den volksgeest in de meeste gevallen *listig*.

2 Dit woord komt o.a. voor, in de daguerreotype van A. van der Hoop Jrszoon '*Inmaken*.'

bewerkte vertaling der novellen van Bret Harte (de roman van van 't Madronodal en andere schetsen, Nijmegen 1873, blz. 50) heb aangetroffen, en thans bij het Nederlandsche leger ook als de benaming eener soort van schanskorven in gebruik is, en als gissing *kondé*. Dikwijls toch heb ik in Holland dames eene zekere wijze van haardracht hooren aanduiden als: *en condé*. Deze uitdrukking klinkt zóó volkomen Fransch, maar in die taal is zij mij nimmer voorgekomen en indachtig aan het zoo dwaze, voor Franschen zoo lachwekkende *perle d'amour* voor *paarlemoêr*, Fr. *nacre*, vind ik het dus niet te gewaagd hier aan het L.M. *kondé, haarwrong*, te denken[1].

1 Er zijn er meer zoo. Zoowel in Waarnemingen en Waarheden, door Julius van Meerbeke, als in de 'Gouvernante,' door P.T. Brunings, vindt ik van 't quadrillespel sprekend voor vier azen of heeren de uitdrukking gebezigd '*quatre quarts*.' Zoo heb ik het dan ook steeds hooren uitspreken. Maar wat beteekent dat? Moet het niet eenvoudig wezen 'quatre cartes,' vier kaarten, namelijk *κατ' ἐξοχήν*?
Over *kondé* laat ik hier nog de volgende aanteekeningen van prof. V. volgen:
'Stavorinus, Reize van Zeeland naar Batavia, I 265. Zij gaan alle blootshoofds, het hair, dat gitzwart is, draegen zij in een wrong, met gouden en juweelen spelden vastgemaakt; dit noemen zij een condé. Diegeene van haare slavinnen, die het best haar *condé* opmaakt, is haar voornaamste gunsteling.'
'v. Rees, Herinneringen, I 108. Hoeveel open rijtuigen met schoone dames in een ligt wit morgentoilet, het zware haar eenvoudig tot een *kondeh* gedraaid.'
'Aquasi Boachi, Mededeelingen over de Chineezen op Java, in Bijdr. t.d. T.L. en Vk. IV. 284. *Kondeh* noemen de Chineezen eigenlijk dat vrouwelijk kapsel, hetwelk ook in Europa onder den naam *coiffure à la chinoise* bekend is, en daarin bestaat dat men de haren van alle kanten opstrijkt, op het midden samenbindt en met 2, 3, 4 of 5 haarspelden bevestigt. Met deze haarnaalden, die of van zilver of wel van goud en met diamanten en brillanten bezet zijn, wordt groote luxe gedreven.'
Batavia en derzelver gelegenheid, III 23. Ieder Chinees die een *condé* draagt (dus noemt men 't haar in tuiten rondom het hoofd gelegd), moet 38 stuivers hoofdgeld geven, terwijl een Tartaar, die eene tuit draagt, met één gulden kan volstaan.
Vgl. *soerat kondeh*, het schrifteijk bewijs dat het hoofdgeld (*staartgeld*) betaald is.
'Uit deze plaatsen zou men opmaken dat *kondé* eigenlijk Chineesch is; terwijl een dergelijk kapsel in 't Javaansch *gĕloeng* heet. Doch bevoegde sinologen hebben mij verzekerd dat *kondé* in 't Chineesch niet bekend is; een hunner gist dat het woord van Franschen oorsprong is en afkomstig van de *coiffure à la condé*.' -
Ik meen desniettemin bij mijne meening te moeten blijven. De Chineezen die niet alleen de kapsels der Chineesche en inlandsche vrouwen, maar hun eigen onversierd mannelijk kapsel, door ons *staart* genaamd, *kondé*, noemen, hebben dit woord wel uit het L.M. overgenomen in welke taal het steeds en naar ik meen overal gebruikt wordt om een *haarwrong* (niet *haarvlecht*) aan te duiden. Dat nu echter eene dergelijke zoo algemeene benaming bij inlandsche vrouwen van eene Fransche mode af komstig zou zijn, klinkt mij juist even onbegrijpelijk, als het mij begrijpelijk voorkomt dat een Fransch kapper een kapsel, dat iets, hoe weinig ook, ja desnoods zelfs niets hoegenaamd, van een Chineesch kapsel heeft, *coiffure à la chinoise* doopt. Heeft er inderdaad ooit eene *coiffure à la condé* bestaan? Zoo ja, wanneer? Wellicht zou een onderzoek dan kunnen uitmaken of het woord *kondé* ook reeds vóór dien tijd in Indië in gebruik was.

Het getal dezer woorden is in vergelijking van de opgenoemde, die in Insulinde gebezigd worden, wier getal nog aanmerkelijk kan worden vergroot, zoo gering, dat het duidelijk is dat de spreektaal der Hollanders in Indië reeds aanmerkelijk van die in Europa verschilt. Meer nog valt dit in het oog als men ook de zuiver Nederlandsch gevormde woorden nagaat, die echter in Insulinde ontstaan en alzoo in het moederland onbekend zijn of die, welke in die kolonie eene van de Nederlandsche verschillende beteekenis hebben verkregen. Laat ons derhalve thans ook die in oogenschouw nemen; de enkele woorden, die rechtstreeks uit eene Europeesche taal in het Indisch-Nederlandsch zijn overgekomen, kunnen daarbij tevens worden vermeld.

Mr. E. noemt *knaap, buitenpost, buitenbezitting, zich lekker maken* en iemand een *koopje geven*. De laatste uitdrukking, alsmede *koopjesgever*, worden ook in de ‘Curiositeiten van allerlei aard’ (uitgegeven door R.C. Meijer, te Amsterdam, aflevering van 1 Dec. 1873), voor van Indischen oorsprong verklaard. Het kan zijn, echter is ten minste de zegswijze *een koopje leveren* al lang zeer algemeen in Nederland in gebruik. Tegenover *buitenpost*, wat bepaaldelijk van vestigingen buiten Java, dus op de *buitenbezittingen* gebezigd wordt, spreekt men op Java ook wel van *binnenpost*, daarmede eene kleinere vestiging in Java's binnenland bedoelende. In *zich lekker maken* verdient het woord *lekker* meerdere toelichting. Dat woord toch heeft in Insulinde eene veel meer uitgebreide beteekenis gekregen dan het in Europa bezit. In de vermelde uitdrukking, die het wezenlijk genot uitdrukt, dat men in Indië smaakt, wanneer de maatschappelijke vormen gedoogen de voor het klimaat zoo ondoelmatige Europeesche kleederdracht tegen het luchtige Indisch négligé (*nachtbroek* of *sarong* en *kabaai*) te verwisselen en evenzoo in het ‘*A is niet lekker*’

d.i. *A is onpasselijk*, heeft het nog zijne Hollandsche zuiver zinnelijke beteekenis; uit de algemeen in Indië gebruikelijke uitdrukkingen *A is niet lekker te B.* d.i. *A. is te B. niet naar zijn' zin; zij zijn lekker samen*, d.i. *zij zijn te zamen op een' goeden voet*; enz., blijkt echter dat het daar ook gebezigd wordt om daarmede genoegelijke gewaarwordingen van niet zuiver sensueelen aard aan te duiden.

Amfioenschuiven en *amfioenschuiver* vermeldt prof. V. en ook van de ruimere Indische beteekenis van het Hollandsche kit in *amfioenkit* maakt hij daarbij melding; de beteekenis van *schuiven* is hem echter daar niet voldoende helder. Zij is m.i. deze: de Oosterling rookt niet zooals de Europeaan door eene hoeveelheid rook uit pijp of sigaar op te zuigen, die eenigen tijd in den mond te houden en dan uit te blazen, doch doet den rook door eene langzame als het ware schuivende ademhaling in de longen indringen. Eerst na dien eenigen tijd aldaar bewaard te hebben, ademt hij den rook weder uit; en zoo zijn eenige weinige trekken uit de *amfioenpijp* door de krachtige inwerking van den rook op het bloed in de longen voldoende de gewenschte uitwerking tot stand te brengen.

Daar deze van de Europeesche afwijkende wijze van rooken eene afzonderlijke benaming noodig had, kwam het woord *schuiven* in zwang, dat in waarheid de zaak vrij juist uitdrukt[1].

Daarentegen weet ik geen reden te geven van *baan* in *topbaan*, namelijk eene speelloods waarin de spelers bedaard zitten te spelen en niets aan eene *baan (kolfbaan, maliebaan)* doet denken; van *schieten* in het nader te vermelden *klimaatschieten;* en van *spuwen* in *amokspuwen*, tenzij dit laatste als aanduiding van hevige woede moet worden opgevat. *Amokspuwen* schijnt echter te verouderen, ik heb het nooit hooren gebruiken, altijd *amokmaken*[2].

1 Hierop teekende prof. V. nog aan: ‘Eene dergelijke beschrijving van het opiumrooken vond ik mede in Marsden, Hist. of Sum., p. 277. Wellicht moet het woord *schuiven* van het ophalen van den rook gebezigd als klanknabootsend van het daarmede gepaard geluid worden opgevat. Verg. *schuifelen* in den zin van *sijfelen* (*sibilare*). Het is stellig verkeerd wanneer van Dalen, Nieuw Ned. Woordenboek, *amfioenschuiven* door *amfioenkauwen* verklaart.’

2 Prof. V. merkt hierover het volgende op: Stavorinus, Reize van Zeeland naar Batavia, I 235, meent dat *amokspuwers* alleen dus genoemd worden, omdat zij het woord *amok* veel in den mond hebben; ik geloof echter dat men daarbij tevens moet in het oog houden dat den amokmaker het schuim op den mond komt.

Minder met molenaarszaken in Holland bekend, durf ik niet zeggen of niet soms het woord *maaltijd* ook daar in de beteekenis van den tijd waarop de molens malen wordt gebruikt. Zoo heet op de suikerfabrieken in Indië de tijd wanneer het suikerriet wordt gemalen. En de feesten, die jaarlijks te dier gelegenheid worden gegeven, heeten *maalfeesten*.

Suikerfabrieken heeft men ook in Nederland, en wellicht ook de in die fabrieken werkzame *suikerkookers*; men verwerkt aldaar in die fabrieken echter beetwortels, geen suikerriet en kent er dus geene *riettuinen* d.z. *suikerrietvelden. Tuin* toch heeft in Indië nog meermalen deze ruimere beteekenis, gelijk dan ook in het Oud-Hollandsch dat woord niet de beperkte hedendaagsche had; zoo noemt men in ZW. Celebes de plekken in de wildernis, die de inlander ontgint en met *djagong (maïs)* beplant om ze na eenige jaren weder te verlaten, gewoonlijk *djagongtuinen* en spreekt men ook van *koffie-* en *theetuinen*, hoewel men dergelijke aanplantingen tegenwoordig in Nederland niet meer zoo noemen zou. Evenmin is in Nederland de algemeene term inheemsch waarmede in Ned. Indië zulke fabrieken en in een woord alle ondernemingen van landbouw worden aangeduid als *landelijke ondernemingen* en zijn ook de woorden *landhuur, landverhuur, landhuurder*, naar ik meen, in het moederland niet in gebruik en zoo al, voorzeker niet om die eigenaardige verhoudingen aan te duiden, welke daarmede op Jaya, bepaaldelijk in de *Vorstenlanden*, worden bedoeld.

Het in West-Indië algemeen gebruikelijke *plantage* was vroeger in Insulinde onbekend; naar eenige dagbladartikelen te oordeelen schijnt het echter thans in de nieuwe vestigingen te Deli op Sumatra's Oostkust in gebruik te zijn.

De eigenaren of exploiteurs van *suikerfabrieken* heeten natuurlijk *suikerfabriekanten*; zich zelven noemen sommigen met

zekeren parvenu's trots gaarne *suikerboeren*; in 's Gravenhage, niet in Indië, gaf de afgunst hun den naam *suikerlords*.

Landelijke ondernemingen doen een ‘Indiaman’ terstond aan de politie denken, die helaas! nog weinig met een goede Europeesche politie van den tegenwoordigen tijd gemeen heeft. Zij heeft dan ook op de hoofdplaatsen nog de in Nederland reeds uitgestorven *schouten* en *hoofdschouten*, doch onder dezen als mindere politiebeambten niet meer zooals voorheen in het moederland ‘*rakkers*’, thans door ‘*agenten*’ vulgo ‘*dienders*’ vervangen, of zooals vroeger in Indië *baljuws*, doch *politieoppassers*. En karakteristiek is die benaming zeker, want nog maar al te dikwijls worden zij meer als Hollandsche oppassers d.z. particuliere bedienden, dan tot het doel waarvoor de staat hen in dienst heeft gesteld, gebezigd. Ook de meeste andere inlandsche boden van landsbureaux, agenten van justitie, bedienden der recherche enz. worden steeds (ook officieel) *oppassers* genoemd. De eigenlijke *politieoppassers* hoort men ook dikwijls met den aan de gele uitmonstering hunner uniform ontleenden spotnaam *kanarievogels* aanduiden.

Het politiegerecht heet de *politierol*; het woord beteekent echter tevens de rol (blad papier) waarop de aanteekening van het gebeurde ter terechtzitting wordt gehouden of ten minste behoort te worden gehouden.

De gevangenen huizen in de *boei*, d.i. gevangenis, te Mangkasar en elders in ZW. Celebes, evenals in Zuid-Afrika, *tronk* genoemd[1]. De groote gevangenis in de eigenlijke stad te Batavia heet de *stadsboeien*. Niet aldaar doch in een afzonderlijk *kettinggangerskwartier* worden de *dwangarbeiders* of *kettinggangers* gehuisvest. De laatste naam dateert van den tijd toen zij inderdaad geketend waren; reeds sedert meer dan 25 jaren dragen evenwel slechts de zwaarste misdadigers eenen ijzeren ring om den hals, die ook wettelijk nog den naam *ketting* behouden heeft. De volksgeest, als gewoonlijk, de publieke gebreken onverbiddelijk met juisten spot treffende, schonk hun

1 Volgens van Kampen (Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa, III blz. 391) heetten vroeger te Mangkasar (hetwelk toen grootendeels door den slavenhandel bestond) *tronken* de onderaardsche hokken waarin de slaven werden opgesloten. In de oude huizen aldaar vindt men echter geene onderaardsche hokken, maar bevinden zich de vertrekken of zolders, waar men vroeger de slaven tot aan hnnne inscheping bewaarde, op de eerste verdieping.

in de dagen van het alleen zaligmakend radicaal-stelsel den nog niet gansch vergeten naam *ambtenaren* 4e *klasse*.

Gelijk naar de boei of kluister de plaats waar de geboeiden verblijf hielden '*de boei*' is genaamd, heeft ook de tot afsluiting der rivier dienende boom het geheele tolkantoor den naam '*de boom*' doen verwerven. Te Batavia heeten alzoo de beide kantoren der recherche *de groote* en *de kleine boom*. Van daar heeten weder de handelsbedienden, die de belangen der handelshuizen aan die kantoren behartigen, *boomklerken*.

Behalve de belastingen die aan *den boom* worden ingevorderd zijn er natuurlijk nog verscheidene andere, die mede ten deele in Nederland niet of niet meer gebruikelijke namen voeren. De *verponding* kende men vroeger in het moederland ook; van de *vertiening* ook de zaak, maar, naar ik meen, niet onder dien naam; het *staartgeld* van de Chineezen is eene benaming voorzeker in Indië ontstaan; en hetzelfde is, meen ik, het geval met de *landrente* en met de *huistax*, eene personeele belasting naar den maatstaf der huurwaarde, te Mangkasar tevens met de verklaring dier plaats tot eene vrijhaven, vermoedelijk volgens de leer dat de eene hand niet weten mag wat de andere geeft, ingevoerd en thans prototype van dergelijke liefelijkheden naar de Europeanen in het overig Insulinde in aantocht.

Is de eeuwige jeugd van de gouden eeuw in Europa nog slechts den koffiehuis- of biljardjongen, die nimmer man wordt, gebleven, in Indië hebben alle mannelijke bedienden dat benijdenswaardig lot. Ieder Europeaan heeft *huis-, tuin-, stal-* of *paardenjongens*; bedienden en knechten zijn er onbekend. Eene vrouwelijke bediende heet er echter steeds *meid* evenals in Nederland en vóór de afschaffing der slavernij werd dan ook, in de spreektaal ten minste, meer *slavenjongens* en *slavenmeiden* dan *slaven* of *slavinnen* gebruikt. Men had toen ook *lijfjongens* en *lijfmeiden*, die meer bepaald voor den dienst van een bepaald persoon waren bestemd (lijfknecht, kamenier); of men aan dit '*lijf*' dat in dien tijd gauw aan den rotting deed denken, een begrip van grootere macht of beschikking over zulk een' bediende hechtte, weet ik niet, doch sedert de afschaffing der slavernij schijnen die benamingen grootendeels in onbruik te zijn geraakt. Nimmer kende men echter in Indië *keukenmeiden*, die slechts met den van het Hollandsche *kok* afgeleiden L. Maleischen term *kokki* worden aangeduid, noch kindermeiden, die met den L. Maleischen naam *baboe* benoemd worden,

immers de zeldzame gevallen uitgezonderd, dat er van Europeesche bedienden sprake is, als wanneer de laatste meest *bonnes* worden genoemd.

De slavernij is officieel geheel en het pandelingschap eveneens grootendeels thans afgeschaft. En dat staat heel mooi - op het papier. Maar aangezien, enz., bestaan beiden nog op uitgebreide schaal. De Indische woorden *pandeling* en *pandelingschap* verdienen derhalve nog altijd vermelding.

Het *rijstblok* waarin de rijst (*padi*) met den *rijststamper* gedorscht en waarop desnoods alarm geslagen wordt, is uit den aard der zaak in Nederland niet bekend. Evenmin de *rijsttafel* d.i. het hoofdzakelijk uit gekookte rijst (*nassi*) met toebehooren bestaande maal, dat de Europeanen tegen den middag gebruiken, wat dikwijls te Batavia van het Engelsche '*to tiffin*' *tiften* wordt genoemd. Tegenover *rijsttafel* staat de uit Europeesche spijzen bestaande *Europeesche tafel*, die in den avond wordt genuttigd.

Meerdere tot het huiselijk leven behoorende zaken dragen alzoo in de dagelijksche taal andere namen dan in Nederland. De bij de *rijsttafel* onmisbare *frikadel* noemt men aldaar meest *gehakt*; de vruchten van *parkia biglobosa, Benth*, zijn wel bekend als *peteh* of ook wel *stinkboontijes*; eene andere spijs heet *zwart zuur*, d.i..... nu ja, (ik heb geen kookboek bij de hand), niettegenstaande het bekende voorschrift 'om hazenpeper te maken neemt men een haas', *hazen*peper van tamme eend; en zoo ken ik nog *tim* d.i. *consommé* van kip, als dit woord ten minste niet, zooals ik denk, van vreemde afkomst is. Ook vermoed ik onder de geheimen der taartenmakerij waarin sommige Indische dames uitmunten, nog geheimzinnige benamingen, maar - 't is een gebied waarop ik mij niet te huis gevoel. Beter is het mij bekend, dat nimmer anders dan met het Engelsche woord *brandy* in Indië de drank wordt benoemd, die in Nederland 't meest den Franschen naam *cognac* draagt. En onder de huismiddeltjes herinner ik mij de *Mangkasaarsche pitjes*.

Zoo heeft ook de Hollandsche *provisiekamer* aldaar steeds den Engelschen naam *dispense* of den Maleischen *goedang*.

Rolkussens d.z. beddekussens in den vorm der Europeesche kanapékussens; *klamboe-* (d.z. bedgordijn) *-haken* kent men in Holland niet; wat daar *matras* heet wordt in Indië altijd *bultzak* genoemd.

Ook het damestoilet levert zijne bijdragen: de gouden of zilveren *buikband*, die de sarong vasthoudt en van voren met de dikwijls zeer kostbare en met juweelen bezette *buikplaat* versierd is, worden, hoewel dan ook de thans tijdelijk in de mode zijnde, louter tot sieraad strekkende, damesceinture met een buikband veel overeenkomst heeft, gemeenlijk in Europa niet gedragen.

Wel kan men hier en daar in groote Hollandsche steden op een uithangbord lezen: '*hier houd men kommensale*', maar alleen voor de lagere standen der maatschappij zijn deze inrichtingen bestemd; alleen onder dezen is het woord *kommensaal* in zwang. In de groote steden op Java staan echter de algemeen *kommensalenhuizen* benoemde inrichtingen gansch wat hooger in rang; zij zijn wat men in Europa gewoon is een *hotel garni* of *pension* te noemen.

Galerijen of gaanderijen vindt men in Noord-Europa door den regel slechts bij publieke gebouwen. In Indië heeft nagenoeg elk Europeesch huis zijne *voor-* en *achtergalerij* of *gaanderij*; veelal bovendien zijne *binnengalerij*, die als de Indische salon moet worden beschouwd. En verder heeft elk huis zijne *bijgebouwen*.

De *voor-* of *achtergalerij* is veelal de plaats waar de *oudgast* zich overgeeft aan het *klimaatschieten. Oudgast*, een woord waarin *gast* m.i. niet als *hospes* maar in de beteekenis, welke het in de scheepstaal heeft, moet worden opgevat, en dat alzoo vermoedelijk van de oude Hollandsche zeelieden af komstig is, mocht iemand vroeger heeten wanneer het schip, dat hem naar Indië had overgevoerd, na eene terugreis naar Nederland, wederom in Indië aanlandde, of ten minste een daartoe voldoende tijd verstreken was. Tot dien tijd bleef men *baar* (van het Maleische *bahroe, nieuw (orang)*. De snellere gemeenschap, vooral de overlandmail, hebben die oorspronkelijke tijdsbepaling natuurlijk gewijzigd, en zelfs is de benaming *oudgast*, die vroeger eertitel was, wel wat in waarde gedaald. Ten minste het in lateren tijd afgeleide *oudgasterij* heeft eene min gunstige beteekenis. Meer algemeen dan ook, dan *oudgasten*, noemen de Europeanen in Ned. Indië zich zelven *Indisch gasten* (Eng. *Indiaman*).

Klimaatschieten is overigens in gemakkelijke houding, de dagelijksche zorgen zooveel mogelijk uit het hoofd zettende, den koelen avond genieten. Liefst geeft men zich aan dit in de

heete luchtstreek zoo genotrijke *dolce far niente* over, slechts gekleed in het boven reeds vermelde Indisch négligé, waartoe voor mannen de in Europa niet gebruikelijke *nacht-* of *slaapbroek* behoort, en half liggende in een *luierstoel*, waaronder men in Indië meestal niet zooals in Nederland elk soort van gemakkelijke stoelen verstaat, maar een bepaald model van die meubels, welke met uitschuivende plankjes zijn voorzien, waarop de beenen kunnen worden uitgestrekt.

Inlandsch kind is de Oostindische benaming voor een persoon uit de vermenging van Kaukasisch met eenig ander ras gesproten, *sang-mêlé* in het Fransch, *half cast* (wat echter weder oorspronkelijk niet op rassen maar op Indische kastenvermenging doelde) in Britsch-Indië genoemd. Het is de fatsoenlijke term, gelijk *kleurling* dit (volgens C.v. Schaick, in zijn bovenaangehaald werk) in Suriname is, in tegenstelling met *mulat*, wat daar als scheldwoord geldt, als in Insulinde *liplap*. (*Kleurling* beteekent echter eigenlijk ieder, die eene gekleurde of beter gezegd, anders dan die van het Kaukasisch ras gekleurde, huid heeft, dus ook de inlander of neger van onvermengd ras.) In oude Indische geschriften vindt men daarvoor veelal *mesties* gebezigd, met welk woord men tegenwoordig anthropologisch bepaaldelijk de kleurlingen van gemengd Kaukasisch (Middellandsch) en Amerikaansch ras aanduidt, en dat dan ook in Insulinde nagenoeg niet meer gehoord wordt. Wellicht had men het ook uit het Portugeesch overgenomen evenals het veelgebruikte door het L. Maleisch uit die taal gekomen woord *sinjo*, van het portugeesche *senhor* (spreek uit *seenjoor*), *heer*, wat thans in het L. Maleisch *jongeheer* beteekent, en nevens het Maleische *nonna*[1], *meisje*, in het L. Maleisch van de kinderen van Europeanen gebezigd, ook *jonge juffrouw*, thans veelal door Europeanen gebruikt wordt om de kleurlingen van gemengd Europeesch en inlandsch bloed aan te duiden. Zij zelven, vooral de *sinjo's*, hooren die benamingen echter niet gaarne en door een Europeaan van een volwassen man gebezigd, klinkt *sinjo* dan ook tegenwoordig minstens genomen minachtend. Spottenderwijze noemen de Europeanen de minder beschaafde inlandsche kinderen, die, hoewel wettelijk met hen

1 *Nonna* is geen Portugeesch. Die taal heeft voor *meisje, menina*; het Spaansch *niña*; een van beiden wel bewaard in het bekende Indische wiegeliedje *nina, nina, bobo enx*.

gelijk gesteld, inderdaad in aard, denkwijze en gewoonten den inlander meer nabij komen, ook wel *waarnemende Europeanen* en de door verwaarloosde opvoeding aan deze meer of min gelijk geworden afstammelingen van Europeanen van zuiver ras *blanke sinjos*. De Indische *salon*taal kent ook den term *gekleurde dames*, die wel een Anglicisme of Amerikanisme schijnt te zijn, doch nimmer op vrouwen van onvermengd inlandsch bloed, slechts op *nonna's* wordt toegepast. Het woord *kreool* wordt daarentegen weinig gehoord, doch zoo al, dan bedoelt men de in Indië geboren Europeanen van zuiver ras er mede, in tegenstelling met de in Europa geborenen, die met den Maleischen naam *toto* worden aangeduid, en geenszins de in het land geboren kleurlingen, zooals in West-Indië, waar, volgens het even aangehaald werk, *kreolen* genoemd worden de daar geboren negers in tegenstelling met de uit Afrika ingevoerden, die men als over zee gekomen *zoutwaternegers* noemt.

Hoewel *inlandsch kind* een geoorloofde term is, hoort toch de *sinjo* zich evenmin gaarne zoo, als met de evengenoemde benaming aanduiden. In dat *kind* ligt altijd eenige geringschatting. Aangenamer is het hem zijne klasse *afstammelingen van Europeanen* of *met Europeanen gelijkgestelden* te hooren noemen en in Z.W. Celebes noemt hij zich zelf liefst *inboorling*, wat volgens een stukje in 'de Locomotief' van 16 Mei 1873, ook op Java wel schijnt voor te komen. Zij, die uit de vermenging van Chineezen met inlandsche vrouwen zijn voortgekomen, heeten *Chineesche liplappen* en daar vrouwen van zuiver Chineesch bloed nog uiterst zeldzaam zijn op Java, behooren bijna alle *peranakkan-Chineezen* daartoe.

Wat nu de afleiding van het woord *liplap* betreft, zegt J.H. van Lennep in den 11^{den} jaargang van 'de Navorscher,' blz. 21, dat men in Indië door persing van het merg van de kokosnoot een als amandelmelk smakend vocht verkrijgt waarmede men spijzen bereidt en dat den naam *lib-lab* draagt, van welk woord dan *liplap* en *liflaf* zijn afgeleid. Met dit *liblab* wordt alzoo versche *klapperolie* bedoeld. Nimmer echter heb ik die in een taal van Insulinde zoo hooren noemen. Draagt zij wellicht in een der talen van Hindostan of Ceylon dien naam? Maar dan zie ik nog volstrekt geen verband tusschen *klapperolie* en *liplappen*, d.z. *kleurlingen van gemengd ras, sang-mêlés!*

Beter dunkt mij het gevoelen van prof. V., dat *liplap* als

eene eenvoudige Hollandsche reduplicatie van *lip* met gewijzigde vocaal moet worden opgevat en in zoover tot eene talrijke klasse van eenigszins komische, vaak klanknabootsende woorden behoort als *tiktak, klipklap, mikmak, wisjewasje, ziegezagen, fikfakken*, enz. Het zou dan een spotwoord zijn doelende op het gebrekkig Hollandsch spreken der kleurlingen, wellicht ook op de den Europeanen sterk in het oog vallende dikke lippen van Maleiers of Javanen en kleurlingen uit de vermenging van Europeanen met tot die volkstammen behoorende vrouwen geboren.

Eigenaardig Indisch is mede de term in het dagelijksch leven in gebruik, die men ook dikwijls als huwelijksaankondiging in de dagbladen vindt: 'gehuwd met *de moeder zijner kinderen*.' Het gebrek aan en het kostbaar onderhoud van Europeesche vrouwen, benevens andere redenen toch, doen vele Europeanen in Indië met eene Inlandsche of Chineesche *huishoudster (njai)* in een algemeen getolereerd concubinaat leven. Onder *huishoudster* verstaat men dan daar ook steeds eene zoodanige concubine. Verwekt de Europeaan bij haar kinderen en erkent hij deze wettelijk als de zijne, dan noemt men haar met den bovenvermelden term; dikwijls treedt hij dan nog later, om zijne kinderen te wettigen, met haar volgens de Nederlandsch-Indische wet in het huwelijk; dan kondigt hij dat huwelijk in de dagbladen aan zooals boven is gezegd.

Potje is *maagd* en nagenoeg elk Europeaan of afstammeling van Europeaan in Indië weet ook te vertellen dat de Chineezen gewoon zijn, indien zij huwbare dochters bezitten, even zoovele pannen of potten op het dak hunner woning te plaatsen. Hoe algemeen verspreid dit verhaal en de daarvan afgeleide term *potje* zijn mogen en hoewel zich inderdaad zulk huisraad op de daken der chineesche woningen bevindt, toch heeft men daarbij slechts met een wellicht als *Indisch koopje* ontstaan vertelseltje te doen. Blijkens het voorkomende op blz. 58 van een in het 14^{e} deel van het 'Tijdschrift voor Indische Taal-, Landen Volkenkunde' opgenomen opstel van J.J.C. Franken, getiteld: 'Godsdienst en bijgeloof der Chineezen' zetten dezen pannen of potten op hunne daken als een middel om van het huis onheilen af te keeren; is echter de meening dat dit een bewijs zou zijn dat daar huwbare dochters aanwezig zijn, geheel onjuist. 'De Chinees loopt niet zoo met zijne ongehuwde dochters te koop.'

Regentijd en *droge tijd* of wel *regen-* en *droge moeson*

zijn woorden in Nederland wel bekend maar toch alleen bij meer ontwikkelden. Daar de zaken zelve aldaar niet bestaan kent het volk ook hare benamingen niet. Bij de Nederlanders in de tropische gewesten zijn zij uit den aard der zaak overal goed be kend.

Vendugangers zijn degenen, die de eigenaardige Indische vendutien vrij geregeld bezoeken. Kent men in Nederland ook de *vendurol*, d.i. het papier waarop wordt aangeteekend wie koopers der goederen zijn en tegen welke prijzen? 't Kan zijn, mij is het woord uit Nederland niet bekend, maar meermalen is 't mij voorgekomen Hollandsche woorden in Indië te hooren, die mij geheel vreemd waren, doch mij later bleken ook in Nederland in gewoon gebruik te zijn, hoewel dan ook meestal in bijzondere kringen met welke ik daar nimmer of bijna niet in aanraking was geweest Wie, die geen zeeman is, kent b.v. alle zeetermen, of wie dan een deskundige, de namen van een tal van gereedschappen en allerlei zaken bij de uitoefening van eenig beroep benoodigd? Omgekeerd raakt men door gewoonte in Indië langzamerhand aan verscheidene daar alleen gebruikelijke termen zoo gewoon, dat men inderdaad meent ze reeds in Nederland te hebben gekend. Zoo doet prof. V. mij opmerken, dat de in Indische geschriften zeer gewone uitdrukkingen *iets bekend stellen* en *iemand van iets in kennis stellen*. zeer bepaald Indisch zijn voor het Hollandsche: *iets mededeelen* of *bekend maken* en *iemand van iets op de hoogte brengen* of *met iets bekend maken* en in Hollandsche ooren wanluidend klinken. Ik neem het gaarne aan, kan het echter zelf niet meer hooren.

Biermaats noemt men te Anjer de bemanning der sloepen of tambangans, welke aldaar de door Straat Sunda zeilende schepen bezoeken. 't Is wellicht ook elders een zeemansterm.

Ten tijde van Valentijn noemde men blijkens zijn ‘Oud en Nieuw Oost-Indiën’ *moeskoppen*, de bekende verraderlijke wijze waarop verschillende Oostindische volkstammen zich om redenen van bijgeloovigen aard of als zegeteekenen hoofden verschaffen. Tegenwoordig noemt men dat altijd *koppensnellen* en de daders *koppensnellers* of wel bij verkorting *snellen* en *sneller*; vandaar ook de tochten met dat doel ondernomen *sneltochten*, de zegeteekenen *gesnelde hoofden*.

Een ander woord van Valentijn is *morshandel*. Tegenwoordig hoort men het niet meer, doch spreekt als in Nederland steeds

van sluik- en smokkelhandel. Trouwens het karakter dier zaak is sedert veel veranderd. 't Is nu louter eene fiskale overtreding (hoewel dan ook, zooals staats-monopoliestelsels dat gewoonlijk medebrengen, met gruwelijk zware straf bedreigd); toen echter een handelslichaam als de O.I. Compagnie de hoogste macht in Indië was, zag men er iets in als crimen laesae majestatis.

De losse geruchten, cancans en andere praatjes, zonder bekenden zegsman, onder het publiek loopende, heeten te Batavia *de Chineesche kerk*. 'Wie zegt dat?' - '*de Chineesche kerk*,' hoort men daar dagelijks, en niet lang nog behoeft men in Indië geweest te zijn om de overtuiging te erlangen, dat ook in die kerk niet alleen liefde en verdraagzaamheid worden gepredikt.

Behalve de boven reeds vermelde, in Nederland verouderde *schouten* en *hoofdschouten*, dragen ook vele andere ambtenaren, inlandsche of Chineesche hoofden en inlandsche beambten in Indië officieele titels, die in Nederland niet voorkomen, als *residenten* (een titel, die ik meen dat van het Engelsch tusschenbestuur is overgebleven), *assistent-residenten*, onder welke de *assistent-residenten voor de politie*, volgens eene bekende Indische woordspeling aldus genoemd omdat zij er veelal niet *achter* zijn; *omgaande rechters, vendumeesters, posthouders, koffie-* en *zoutverkoop-pakhuismeesters, inlandsche* en *Chineesche majoors, kapiteins* en *luitenants, sergeant-oppassers*, enz., enz. Ook de rang- of liever titelzucht speelt daarbij eene rol; men heeft niet alleen als in Nederland *hoofdofficieren* en *hoofdambtenaren* (deze laatsten zijn niet juist altijd die ambtenaren die bijzonder, wat het hoofd betreft, uitmunten, maar die, welke ƒ 1000 of meer maandelijksch traktement genieten; ten minste zoo wil door den regel het gebruik; geen enkel wettelijk voorschrift geeft het onderscheid tusschen hoofdambtenaren en ambtenaren aan); maar bovendien spreken nog officieele stukken en dagbladen om strijd van *hoofdopstandelingen* of *hoofdbrandals (brandal* Jav. *muiter*), d.z. vermoedelijk die opstandelingen, wien de vrijheidminnende Nederlander het hoofd nog niet van den romp heeft kunnen scheiden.

Zendelingen heeten in Indië natuurlijk ook zij, die om heidenen of Mohammedanen tot het Christendom te bekeeren of de gemeenten der reeds bekeerden in stand te houden, door het een of ander genootschap onder de Indische volkstammen worden gezonden, maar bovendien ook die inlanders, welke van

bestuurswege met zendingen, hetzij ter overbrenging van brieven, hetzij met mondelinge boodschappen aan min of meer onafhankelijke of vijandige vorsten en hoofden worden gezonden. In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waar het bestuur met eene menigte inlandsche vorsten in voortdurende relatiën staat, is dit eene vaste betrekking. Om met de eerstgenoemden verwarring te voorkomen, noemt men hen ook veelal *inlandsche zendelingen*.

Zij zijn werktuigen van wat men noemt *inlandsche politiek*. Acht men zich toch in Europa al voldoende gezegend met eene binnenlandsche en eene buitenlandsche politiek, in Indië houdt men er nog eene inlandsche op na, waaronder dan voornamelijk het onderhouden verstaan wordt der staatkundige betrekkingen met de talrijke min of meer onafhankelijke inlandsche vorsten. Op Java, in de zoogenaamde *Vorstenlanden*, en vooral op vele buitenbezittingen, zooals bij voorbeeld in het evengenoemd gouvernement, bloeit zij welig. Aan diepe staatsgeheimen en ondoorgrondelijke *finesses* ontbreekt het haar natuurlijk niet, en mocht al deze of gene naar hem toevallig ter kennisse gekomen staaltjes geneigd zijn haar niet hoog te achten; wanneer hij slechts bedenke hoe menig ambtenaar, wel is waar grondige studiën als klerk, matroos of korporaal gemaakt hebbende, maar toch voor het overige geen zeer ontwikkeld mensch genoemd kunnende worden, aan haar alleen eene reputatie van groote kennis en onmisbaarheid voor het bestuur van eenig gewest te danken heeft, zal hij liever zijn oppervlakkig oordeel terughouden en eenvoudig aannemen, dat zij behoort tot die zaken, welke den wijzen en verstandigen zijn verborgen, maar den kinderkens geopenbaard.

De Hollanders, die zich in de overzeesche gewesten vestigden, hoewel te dien opzichte hooger staande dan de hedendaagsche Amsterdammers, indien die ten minste, zooals, ik weet niet meer welke, schrijver beweert, elken vogel met uitzondering van eene gebraden kip ‘'*n vinkie*’ noemen, waren toch door den regel niet ver in de zoölogie. Wanneer zij in den vreemde een dier ontmoetten, dat zoo wat op een Europeesch dier geleek, gaven zij het zijn naam. Zoo noemden zij aan de Kaap de Goede Hoop hyaena-soorten *strandwolf, tijgerwolf* en *aardwolf (hyaena brunnea* en *crocuta* en *proteles Lalandei)*; gazellensoorten *hartebeest* (*Antilope caama*), *reebok*, (*Ant. capreolus*), *steenbok* (*Ant. tragulus*), *eland* (*Ant. oreas*); zeker in den grond holen gravend zoogdier

(*orycteropus capensis*), *aardvarken* enz. in West-Indië, aldaar voorkomende knaagdieren, *waterzwijn* en *waterhaas* (*hydrochoerus capybara* en *coelogenys paca*); in Oost-Indië groote vleermuizen (*pteropus*) Mal. *kalong, vliegende honden* of *vliegende vossen* en volgens prof. V. *vliegende kat* den *galeophitecus variegatus* en *koffierat* den *paradoxurus musanga*. Juister gaven zij aan het aldaar op Borneo en Sumatra levende groote hert (*cervus equinus*) den naam van *waterhert*, en aan eene onaangenaam riekende soort van spitsmuis dien van *stinkmuis* (*sorex spec.*); maar noemden daarentegen weder een wellicht soortelijk verschillend, doch voor den oppervlakkigen beschouwer geheel met den Hollandschen *glimworm* overeenkomend diertje *vuurvlieg*. En hierin kan men alweder ‘der dwalinge vele paden’ zien, want het bedoeld diertje is noch worm noch vlieg, doch een kevertje (*lampyris*).

Varken of zwijn is in Nederland eene generieke benaming voor eene tamme diersoort (de Zuidhollandsche boeren maken onderscheid tusschen beer, zeug en varken; het laatste is dan de gesnedene beer of zeug). Wanneer men echter van de trouwens in Nederland uitgeroeide wilde individuën van die diersoort spreekt of schrijft, noemt men die daar altijd ‘*wilde zwijnen*.’ In Indië daarentegen, waar zij zooveel te meer voorkomen, spreekt men steeds van *wilde varkens*.

Leguanen noemt men algemeen, doch verkeerd, vermoedelijk (zie Tijdschrift voor N.I., IIIe serie, 1^{e} jaargang, 1^{e} deel, blz. 541) met een Amerikaansch woord, de groote hagedissoorten in de dierkunde als *waranen* (*monitor*) bekend. Het woord, hoewel niet Nederlandsch, schijnt echter over Nederland of wellicht door Hollandsche zeelieden, die het in Amerika hadden leeren kennen, in Indië gekomen te zijn, tenzij men liever wil aannemen dat het en evenzoo de later te vermelden woorden *muskiet* en *palmiet* rechtstreeks uit het Portugeesch in het Indisch Nederlandsch zijn overgegaan. Door het L. Maleisch uit het Portugeesch kwam het niet; de bedoelde hagedis wordt in het L. Mal. steeds *menjawak* genoemd.

Den naam *miereneter* geeft men op Java aan de zich met *termiten (termes)*, die echter steeds *witte mieren* worden genoemd, voedende *manis javanica*, die wel is waar deze voeding met zijne meer bekende Zuid-Amerikaansche naamgenooten *(myrmecophaga)* gemeen heeft, doch overigens van deze zeer verschilt.

Jaarvogels noemt men in Z.W. Celebes de neushoornvogels (buceros); *krombekken* aldaar eenige wulpen soorten (*numenius*); *verklikker* mede aldaar zekere steltloopersoort (*himantopus leucocephalus*); *snippen* in datzelfde gewest, niet de *watersnippen* (*galinago*), die er steeds met het Mangkasaarsch klanknabootsend woord *tjèk* worden aangeduid, maar verschillende plevieren en andere moerasvogelsoorten (*charadrius, pluvialis, totanus*, enz.); *rijstvogeltjes* of *rijstdiefjes* vrij algemeen eenige op den te veld staanden rijstoogst azende vogeltjes, vooral *amadina oryzivora* en dikwijls ook *am. maia; strontvogels* eenige op krengen en van schepen weggeworpen onreinheden azende roofvogels, vooral de gewone Indische *zeearend, haliäetus indus*); *notenkrakers* in de Molukken duivensoorten (*muscadivora*); *martijntje* op Java eenige spreeuwensoorten (*pastor tricolor, griseus, jalla*); *karbouwvogel* eene *edoliussoort* en soms ook wel *pastor jalla; Piet van Vliet* (?) aldaar een vogel in wiens geroep men deze woorden meent te hooren; *dominé* zoowel op Java als in Z.W. Celebes den daar inheemschen ooievaar (*ciconia leucocephala*)[1].

Onder de visschen kent elk kustbewoner de *klipvisch* (*chaetodon* soorten) en vindt men verder vermeld den *Jakob Evertsen* (*Epinephilus variolosus* en *crapao*), een naam door mij nooit gehoord, doch waarover men o.a. uitvoerig gehandeld vindt in prof. Veth's Java, I blz. 214.

Van *muggen* eindelijk hoort men nooit, zooveel te meer van de *muskieten* (*culex, tipula*), een woord uit het Spaansch of Portugeesch afkomstig.

Andere insecten mede goed bekend zijn de *wandelende bladen* en *wandelende takken* (*phyllium* en *phasma*).

Hondenbruiloften noemt men in Oost-Indië de quasi Europeesche feesten of danspartijen der minder beschaafde en vermogende afstammelingen van Europeanen, waar de volbloed

1 De Hollandsche zeelieden geven mede aan verscheidene zeevogels karakteristieke benamingen. Zoo noemen zij een vogel, wiens staart hun eene schaar herinnert, *kleermaker*, een ander, wiens staart op een priem gelijkt, *bootsman*, en den in donker gekleurd gevederte gekleeden neger-albatros (*diomedea fuliginosa*?) *dominé*. Maar de Indische ooievaar draagt dien naam met meer recht. Zoo dikwijls ik hem daar in zwarten rok met witte bef on korten broek (men denke aan het oude model), stichtelijk deftig, met gepasten ernst, aan den oever eener met kikvorschen (immers volgens Ovidius slechts gemetamophoseerde boeren) gevulde sloot zag staan, kwam mij het verre vaderland met kracht voor den geest!

Europeaan veelal ongaarne wordt toegelaten. Als naamsafleiding heb ik hooren geven, dat geenszins een wel voorziene disch het zinnelijk genot uitmaakt dat men op zulk een feest kan genieten. Is wellicht deze uitdrukking ook onder de lagere standen in Nederland in gebruik?

In de kazerne slaapt de inlandsche militair op of bij verkiezing dikwijls onder eene *slaaptafel*, d.i. eene ruime brits. Aangezien de inlander gewoon is op eene mat te slapen, worden den inlandschen militairen en evenzoo aan inlandsche gevangenen daartoe verstrekt *legmatjes* (beter *ligmatjes*).

In de kazerne doch, naar ik meen, ook alleen daar, zijn in het moederland de woorden *geurmaken* en *geurmaker* voor *bluffen* en *bluffer, windmaken* en *windmaker* bekend. In Indië hebben zij en bovendien *geur* en *geuren* van daar hunnen weg door de gansche maatschappij gevonden. En behalve de bovengemelde beteekenis, is dan *geur* ook wel eenvoudig *feest, geuren* en *geurmaken, feestvieren* of *pleiziermaken, geurmaker, hij die pleizier maakt, het vroolijke Fransje*. Maar meestentijds is toch de eerste beteekenis niet geheel verloren gegaan en denkt men bij het bezigen dier woorden eenigszins aan bluf of uiterlijk vertoon[1].

Zijn deze laatste woorden vermoedelijk uit de kazerne in het dagelijksch leven verspreid geworden, andere Indische soldatentermen zijn nog heden binnen hunnen oorspronkelijken kring beperkt gebleven. De vreemdste van deze is wel *de*

1 Hoewel *geur maken* op het oogenblik aan *reuk verspreiden* doet denken heb ik toch goede redenen om te vermoeden dat die term met het Hollandsche *geur, reuk* niets te maken heeft en slechts eene verbastering is van het Fransche *blagueur*. Zoowel de beteekenis als de omstandigheid dat het een kazernewoord is versterken mij in die meening. De kazerne heeft toch meer van die verbasterde uitdrukkingen, uit den Franschen tijd afkomstig, men denke slechts aan het zoo dwaze, meermalen nog door mij in militaire toasten enz. gehoorde *brave soldaten*, wat ook in een bekend straatliedje Napoleon I in den mond wordt gelegd: 'Vaarwel dan, mijn *brave soldaten*'. Met *brave Hendrikken* in uniform zou Napoleon echter niet veel hebben uitgericht; hij had meer op met *soldats braves*, d.z. *dappere soldaten*.
De officieele militaire stijl in Ned. Ind. doet meer aan germanismen, en....? Men ziet daarin officieren melden '*Ik vervrij mij*' wat niet wil zeggen dat hij met eene '*bakkersdochter*', geëngageerd is, maar '*ik neem de vrijheid*'; evenzoo '*ik vereer mij*', voor '*ik heb de eer*'; en verneemt voorts daarin dat zich '*bereden officieren*' (een zware dienst in een warm klimaat) met '*onderhebbende troepan*' in '*opgemelde kompagnie*' bevinden, al welk mooi Hollandsch dan met de '*xaakbetrekkelijke stukken*' aan eene hoogere autoriteit wordt '*voortgeschikt*' enz, enz.

zwarte hond; zoo noemt de soldaat de *malaise*, waarin hij zich bevindt, wanneer zijne Indische gezellin hem verlaten heeft en hij alzoo in een staat van tijdelijk weduwnaarschap verkeert, die hem veelal tot misbruik van sterken drank met den nasleep van dienstverzuim en straffen brengt[1]. 'Hij heeft *den zwarten hond*,' zeggen dan zijne kameraden. Aan de malaise, door de bekende Indische ziekte, welke vooral de nieuw aangekomen Europeanen plaagt, *den rooden hond*, veroorzaakt, zal men bij de afleiding van den genoemden term wel moeten denken.

Niet juist klopt hiermede het zonderlinge feit, dat de soldaat en met hem de zeeman, allen, die niet geheel tot het blanke ras in Indië behooren, aldaar niet bruin of met overdrijving zwart, maar *blauw* noemt. '*Hij had zoo'n blauwe meid bij zich*' zegt de soldaat. '*Een blauwe*' noemt hij den *sinjo*. Maar de bedoeling is geenszins dezelfde als in Spanje waar het *blauw* of *lazuren* bloed als het teeken van onvermengd Germaansch (Westgothisch) bloed (men denke aan de bij blonde menschen zoo zichtbare blauwe aderen) den roem van den hoogsten adel, van het zuiverste ras, uitmaakt.

Een ander soldatenwoord is *kwartaalzuiper* (een term in Nederland, naar ik meen, slechts te Harderwijk bekend), d.i. oorspronkelijk de militair, die geregeld gedurende eenige dagen bij het begin of einde van een kwartaal, ten gevolge van het ontvangen van riddersoldij of andere vierdejaarlijksche gratificatiën, te overvloedige offers aan den Schiedammer Bacchus brengt. De term wordt bij analogie algemeen toegepast op hen, die aan een in Insulinde zeer gewonen vorm der drinkziekte lijden, waarbij de lijder, hoewel gewoonlijk een matig leven leidende, na min of meer langdurige tusschenpoozen, zich gedurende eenige dagen aan voortdurende hevige dronkenschap overgeeft.

1 Het schijnt dat dit verschijnsel ook elders voorkomt. In de aflevering van 1 December 1872 der Revue des deux mondes lees ik in eene novelle van den bekenden Russischen schrijver Ivan Tourguénef, getiteld 'Ie gentilhomme de la steppe' het volgende: 'Pantélei (een Russisch edelman, die door zijne minnares verlaten is) se jeta dans cette maladie, commune chez nous, qu'on nomme *Zapoi*, et qui consiste à boire de l'eau de vie sans manger. Pourtant peu à peu il finit par revenir à la raison.....' De Russen of ten minste Tourguénef begrijpen echter dat er (zooals ik ook boven van het *kwartaalzuipen* zeg) hier van eene ziekte sprake is. In Insulinde is men zoover nog niet; men behandelt daar die ziekte door het opleggen van straffen aan de lijders zooals in vroegeren tijd de krankzinnigen door het toedienen van slagen, natuurlijk met hetzelfde succes!

Een muskietenvest aantrekken noemt het de soldaat, wanneer hij 's avonds een stevigen borrel drinkt, met het doel zóó vast te slapen, dat hem de beten of het gonzen der muskieten niet in zijn nachtrust vermogen te storen. Inderdaad maakt op die wijze het ontbreken van *klamboe's* of muskietengordijnen om de soldatenkribben, wellicht velen het geregeld misbruik van sterken drank tot eene gewoonte. Bij de laatste expeditie naar Ashantee waren de Engelsche soldaten van een bijzonder soort van muskietennetten voorzien. Het is, voor zoover mij bekend is, toen echter niet gebleken, dat zij slechter streden, omdat zij goed hadden kunnen uitrusten.

De soldatenterm *kaaiman* voor *vierkante flesch*, ook wel *vierkante pot*, in Nederland meest *kelder flesch* jenever, is zeker Indisch. Of de bij de te Salatiga in garnizoen liggende kavallerie weinige jaren geleden gebruikelijke uitdrukking *knerper* voor *dief* dat eveneens is, durf ik niet verzekeren. Wellicht was deze uitdrukking maar tijdelijk in zwang. Zoo schijnen, volgens ‘de Locomotief’, de jeugdige straatdieven te Samarang daar thans onder den naam *kadets* bekend te zijn, en las ik onlangs in hetzelfde blad als eene Bataviasche uitdrukking den spotnaam *aardappelendanser*.

Eenige andere soldatenwoorden willen wij liever ter zijde laten. De kieschheid beveelt dit aan. Aan kracht en juistheid van uitdrukking ontbreekt het ze overigens meestal niet; slechts zijn zij, ten minste voor den tegenwoordigen tijd, wat te ruw.

Zóó klinkt ons thans ook de nog algemeen gebruikelijke term *dansmeid* voor danseres of dansmeisje in de ooren. Doch vroeger had *meid* in het Hollandsch niet dien ruwen klank. En ook de uitlegging van de overigens mede zeer juiste uitdrukking *paggerschuiven* laat ik liever achterwege.

Mede niet zeer fijn maar uiterst juist is de benaming *kletstafel* voor de algemeene tafel, om welke men zich vooral in de societeiten verzamelt, ten einde onder het genot van 't een of ander het nieuws van den dag en alles, wat maar mogelijk is, te bepraten. 't Is minder diep doordachte taal, dan wel luchtig gepraat, vulgo, *geklets*, wat men daar hoort, van daar die in Indië algemeen verspreide benaming. *Kletstafelpolitiek* heb ik dan ook wel hooren noemen, wat in Nederland met eene uitdrukking, die schijnt in onbruik te raken, wellicht omdat de zaak, van uitzondering regel geworden zijnde, geene afzon-

derlijke benaming meer noodig heeft, *politieke tinnegieterij* genoemd wordt.

Het eerste *uitkomen* wordt in Indië bepaaldelijk gebezigd om de reis van Nederland naar Indië met het doel om zich aldaar te vestigen aan te duiden; b.v. ‘A. en B. zijn te zamen *uitgekomen*’. ‘Ik ben *uitgekomen* in 1860.’ ‘Als men pas *uitkomt* weet men van die zaken nog niets af’ enz. enz. zijn uitdrukkingen, die men in Indië dagelijks hoort en in Nederland zonder toelichting niet goed zoude begrijpen. *Uitkomen* heeft ook nog eene andere beteekenis. Het wordt namelijk ook in Indië gebruikt voor het Hollandsche *opkomen*. Men spreekt van *het uitkomen der bevolking in heerendienst*. Dit laatste woord met *heerendienstplichtigen* en *heerendienstplichtigheid* zijn mede eigenaardig Indisch. Volgens het voorkomende op blz. 243, van het werk ‘Vijf jaren gedetacheerd,’ door L.E. Gerdessen, noemt men die diensten te Ambon *kwarts*-of *kwartodiensten*, eene mij onbekende uitdrukking, wellicht eene samenstelling met eenig aldaar inheemsch Polynesisch woord, gelijk dit b.v. ook met de boven reeds vermelde Moluksche woorden *sagoklopper* en *sagokloppen* het geval is.

Sago brengt mij op *saguweer*, waarmede ik vermoed dat het in verband staat, hoewel dan ook in vele gedeelten van Indië waar de bedoelde drank thans zoo genoemd wordt, het geenszins de sagopalm (*sagus laevis* Rumph) is, welke die levert. Thans geeft de Europeaan het meest algemeen den naam *saguweer* aan dien ook in verschillende streken van Indië verschillende namen dragenden drank, welke in Nederlandsche boeken *palmwijn* heet, een woord dat in Indië slechts zeer zelden wordt gehoord.

Dergelijke Hollandsche boekenwoorden zijn ook *broodboom, palmkool, kokosnoot, heulsap* en *eivrucht*, waarvan ik het laatste in Indië zelfs nooit heb hooren bezigen. Men geeft aan die vrucht (*solanum*) steeds den Mal. naam *tarong*, evenals aan den broodboom (*artocarpus laevis Hank*.) meest dien van *soekon*; terwijl voor *palmkool* het wel uit het Spaansch of Portugeesch ontleende *palmiet* wordt gebruikt, - in de plaats van *heulsap, amfioen* of *opium* treedt, - en de *kokosnoot* altijd den, zooals boven gezegd is, uit het Maleisch afgeleiden naam *klapper* draagt.

Dat voor de elders gebruikelijke woorden *banaan* en *betel* steeds de Maleische *pisang* en *sirih* worden gebezigd is mede boven reeds opgemerkt.

Volgens het boven aangehaald geschrift van Dr. B.F. Matthes noemt men *saguweerharen* de zwarte, harige, tot het vervaardigen van het bekende *goemoetietouw* gebruikt wordende vezels aan den stam van den arenpalm, (*arenga saccharifera* Mart), eene palmsoort uit welke zeer algemeen *saguweer* getapt wordt en die daarom ook dikwijls *saguweerboom* genoemd wordt. Zelf heb ik het woord *saguweerharen* echter nooit gehoord.

Ameublement werd nog voor weinige jaren in het Hollandsch slechts in het enkelvoud gebezigd. Het meervoud klonk zelfs bespottelijk. Vandaar b.v. in het bekende gedicht van den Schoolmeester ‘de koffieveiling, 1e bedrijf,’: ‘Het tooneel verbeeldt het kleedvertrek van mevrouw Dadelpracht, met *verscheiden ameublementen*.’ Het beteekende toen de geheele stoffeering van een vertrek of zelfs van een huis. Zoo ook in het Fransch een *ameublement Louis XV* of *XVI*. In de Indische couranten vond men echter toen reeds dagelijks onder de aankondiging der vendutien het woord in het meervoud gebezigd, maar het beteekent daar dan niet de gansche meubileering, doch in beperkten zin een stel bij elkander passende rustbanken (in Nederland meest canapés, causeuses, divans, sofa's, enz. genaamd, doch in Indië algemeen onder den naam van *banken* bekend) en stoelen; b.v. *een rottingameublement, een met groen trijp bekleed ameublement*, en zoo worden dan onder den inboedel van eene woning verkocht *verscheidene ameublementen*. Thans wordt in Nederland het woord ook in het meervoud gebezigd. De beteekenis is echter nog geenszins de Indische.

Alcatieven, noemt men in Indië kleine tapijten, de Hollandsche kanapékleedjes; *martevanen*, groote steenen koelpotten. Het eerste woord is volgens prof. V. oorspronkelijk Arabisch en vermoedelijk uit het Portugeesch in het Indisch-Nederlandsch overgegaan; de *martevanen* dragen hunnen naam naar *Martaban*, eene plaats in *Pegu*, waar oudtijds de beste vervaardigd werden. Ook dit woord is volgens prof. V. van de Arabieren afkomstig en uit hunne taal, wellicht mede door het Portugeesch overgekomen.

De groote citrussoort (*citrus decumana L*) heet steeds *pompelmoes*. De afleiding van dit woord ken ik niet, doch Oost-Indisch schijnt het niet te zijn; uit *Paul et Virginie* herinner ik mij de *baie des Pamplemouses*. De kleine zure soort (*citrus medica L var*) heet *limmetje* d.i. het verkleinwoord van *limoen*.

Zuurzak is de naam eener uit West-Indië in Insulinde overgebrachte en daar thans zeer verspreide vrucht (*anona muricata L*); wellicht is de Hollandsche benaming ook niet in Oost-Indië, maar in West-Indie ontstaan. Volgens prof. V. is *zuurzak* stellig een West-Indisch woord waarvan de oorspronkelijke vorm anders luidde en valt daarbij op te merken dat Rumphius en Valentijn *soorsak*, de Engelschen *soursop* schrijven.

Strootje is de gewone benaming voor de inlandsche cigarettes, vooral voor de meest gewone, bij welke de tabak in op stroo gelijkend nipahblad gerold is; *bokjes* heeten de op Java van inheemsche tabak gemaakte sigaren van het bekende Manilla model. De afleiding van dezen term ken ik niet; reeds voor jaren heb ik ook in Nederland dien hooren gebruiken.

Boslemmermessen zijn een gewoon handelsartikel op Timor en eenige naburige eilanden; zij dienen zelfs hier en daar waar het gebruik van geld nog niet in zwang is, als betaalmiddel. Wat beteekent dat woord? Naar prof. Veth's meening eenvoudig messen met Bossche lemmers, daar in vroegeren tijd 's Hertogenbosch beroemd was om zijne messenfabrieken.

Klipsteen heet de van klippen of rotsen afkomstige steen, als zij als materiaal bij waterstaatswerken gebezigd wordt.

Als afstands- en vlaktemaat heeft men den *paal* en den □ *paal*.

Apenvruchten noemt men dikwijls die talrijke in het wild groeiende vruchten, welke hoewel niet volstrekt oneetbaar toch door menschen niet of slechts in hoogen nood gegeten worden, het dagelijksch voedsel echter uitmaken der apen.

Bonken heeten vroeger de toen als munt gebruikte slechts met eenen stempel voorziene stukken koper. De zaak is goddank! sedert lang verdwenen, de naam wordt nu langzamerhand vergeten. Evenzoo de vroegere papieren munt, de *recepissen*.

Spaansche matten voor *rijksdaalders* hoort men nog dikwijls zeggen.

In de Minahassa noemt men *loge* het huis waar de vergaderingen met de hoofden gehouden worden. In vroegeren tijd noemden de Hollanders dikwijls hunne factorijen in Indië met dien naam.

Te Ambon geeft men, naar mij is medegedeeld, gewoonlijk den naam van *aardbevingshuizen* aan woningen, met het oog op die daar veel voorkomende natuurverschijnselen, van lichte materialen gebouwd.

Burgers heeten daar en op verschillende plaatsen der Molukken eene klasse van afstammelingen van Europeanen en in inlandsche Christenen (*Christus menschen*) aan wie eenige voorrechten zijn toegekend. Naar men zegt, schijnt luieren daar de voornaamste burgerdeugd te zijn.

Op Banda vindt men *(muskaat)notenperken* of *specerijperken* d.z. plantages, waarop die specerij geteeld wordt. Op zulk een *perk* staat het *perkhuis*; de eigenaar heet *perkenier*; vroeger werden de *perken* bewerkt door *perkaanhoorigen*, levende in de slavernij der *perkaanhoorigheid*. Het toezicht was opgedragen aan eenen *perkinspecteur*.

De bereiding der noten geschiedt ten deele door *notenkalkers*. Uitgezochte noten heeten *mannetjesnoten*, gelijk op Java en ook elders uitgezochte koffieboonen onder den naam van *mannetjeskoffie* bekend zijn.

In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden verstaat men onder *ornamenten* wat men elders *rijkssieraden* noemt, onder *ornamentsvelden*, die velden, wier opbrengst een deel der inkomsten of als het ware van het traktement der hoofden uitmaakt en die te dien einde door de onder hen staande bevolking in heerendienst moeten worden bewerkt.

Hertenvangers noemt men aldaar die paarden, die tot de eigenaardige daar in zwang zijnde hertenjacht te paard met de *striklans*, d.i. de van eene veer voorziene lans waaraan de strik (in Amerika *lassv* genoemd) bevestigd is, bijzonder geschikt zijn.

Het volgens prof. V. (want het in gansch Spaansch Amerika voor dezelfde zaak gebezigde Spaansche woord *corral* maakt dit eenigszins bedenkelijk) vermoedelijk Zuid-Afrikaansche *kraal* wordt als *karbouwenkraal* inderdaad in Indië algemeen gebezigd, doch in het evengenoemde Z.W. Celebes verstaan ten minste de afstammelingen van Europeanen daaronder iets geheel anders, namelijk *meeren, moerassen* of liever wat men in eigenlijk Holland *plassen* noemt, en mede de gedeeltelijk met geboomte begroeide en met de zee in verbinding staande plekken brakwater (*layunen*), die in de delta's der Indische rivieren zoo gewoon zijn.

Valentijn en andere oude schrijvers over Oost-Indië spreken veel over de *landziekte*. Men hoort nu dat woord niet veel meer, doch noemt meest die ziekte *dysenterie*, veelal uitgesproken *dissenterie*, wat een Engelschman, die 't eventueel mocht hooren, wel wat vreemd zou doen opkijken.

Inlander heeft, zooals bekend is, in Indië eene veel meer bepaalde beteekenis dan in Nederland; van den door de wet geconsacreerden term *vreemde Oosterlingen* kan men hetzelfde zeggen, en ook het woord *kentering* in Insulinde bepaald in gebruik om den overgang van de eene moeson in de andere te benoemen (*kenteringsbuien*), wordt aldus in Nederland niet gebezigd.

Takken heeten die figuren op het inlandsche gebatikte lijnwaad, welke in het Mal. *kapala* worden genoemd.

Bendi heet in Indië, wat men in Nederland, trouwens ook met woorden van vreemden oorsprong, *sjees* of *tilbury* noemt; *palankijn*, bij verkorting *plankie*, is de naam der gesloten rijtuigen, het meest nog met de Hollandsche *vigilantes* overeenkomende. Het woord is blijkbaar het in Hollandsche en Fransche geschriften voorkomende *palankijn, palanquin*, maar heeft in Insulinde de beteekenis van *draagstoel* ten eenemale verloren. Wat men in het Hollandsch *draagstoel* zoude moeten noemen (bij gebreke aan beter, want van een *stoel* heeft dergelijk vervoermiddel, waarin men slechts liggen of op Oostersche wijze zitten kan, niets) noemt men daar altijd met den Mal. naam *tandoe*.

Expeditie is wel geen in Indië ontstaan woord, maar toch is, naar ik geloof, het Fransche woord *expédition* voor krijgstocht naar eene eenigszins verwijderde streek eerst in Indië als *expeditie* in het Nederlandsch overgegegaan. In het moederland sprak men ten minste vroeger van *de tocht naar Chatham, de tocht naar Algiers*.

Wanneer een pas uitgekomen Hollander in Indië een bezoek afleggend, zich een glas *stroop* hoort aanbieden, kijkt hij gewoonlijk verbaasd op. Hij denkt natuurlijk aan keukenstroop en vindt het denkbeeld een glas daarvan te moeten ledigen niet zeer opwekkend. Want wel is hem ook het bestaan van sirop van punch, limonade, enz. bekend, maar men noemt die mengsels in Nederland met den Franschen naam *siropen* en verstaat onder *stroop* de keukenstroop. In Indië worden echter die *sorbets* steeds *stroopen* genaamd en is het aanbieden van een glas *stroop* d.i. limonade, vanille of eenige andere vooral tamarindesirop, zeer gewoon.

Hoewel men in Nederland het Mevrouwschap lang niet meer zoo beperkt toekent als in de vorige eeuw, klinkt '*Mevrouw*' daar toch altijd nog eenigszins deftig, noemt men meest de vrouw van den kleinen burgen nog *juffrouw*, de gehuwde

vrouwen van nog minderen stand eenvoudig *vrouw*. In Insulinde wordt echter de titel *Mevrouw* evenals het Fransche *Madame* aan elke gehuwde vrouw tot de Europeesche of daarmede gelijkgestelde bevolking behoorende, gegeven. De deftige klank van dit woord, in de ooren der Hollanders, bezit evenwel eene vis comica, die zich in talrijke anekdoten nopens gekuischte uitdrukkingen door dergelijke Mevrouwen, vooral te Soerabaia, gebezigd, heeft geopenbaard.

Eindelijk behoort hiertoe nog het gebruik van *ja* als vraagwoord aan het slot van een volzin. Het is wellicht niet uitsluitend Indisch, want nog in Nederland heb ik het een gehoren Engelschman voortdurend evenzoo hooren bezigen; het is daar echter, doch bepaaldelijk in den mond van in Indië geborenen en onder deze vooral van vrouwen, zeer algemeen. En menig sedert jaren in Nederland in otio cum dignitate levend *Indisch gast* zal, mochten hem deze regels onder het oog komen, zeker bij de herinnering aan eenig voor lang gehoord '*lekker ja*?' een glimlach niet kunnen onderdrukken?

Zoo ziet men dan dat behalve verscheidene zegswijzen, meer dan tweehonderd woorden (welk getal wat de weinig of niet gewijzigde Polynesische woorden betreft nog aanmerkelijk kan worden uitgebreid) in het in Insulinde gebruikelijk Nederlandsch gebezigd worden, die in het moederland onbekend zijn. En daarentegen meen ik te kunnen aannemen, dat ook weder een groot aantal in Nederland zeer gewone woorden en uitdrukkingen in Indië, ten minste in de spreektaal, d.i. daar, waar nog bijna geene eigenlijke litteratuur bestaat, de levende taal, in onbruik geraken. Bij den voortdurenden toevloed van versch Nederlandsch bloed en den grooten invloed der Hollandsche litteratuur is dit, te meer daar toch de grens tusschen spreeken boekentaal niet streng aan te geven is, natuurlijk niet zoo duidelijk aan te toonen als dat zich tal van nieuwe, in Nederland onbekende, ontwikkelen. Toch geloof ik het evenzeer. Want gelijke oorzaken moeten wel tot gelijke gevolgen leiden. Evenals de hoofdoorzaak tot het in gebruik raken van in het moederland onbekende woorden de noodzakelijkheid was om zaken te benoemen aldaar onbekend, moet de omstandigheid dat vele in Nederland zeer goed bekende zaken in Insulinde niet voorkomen, tot het aldaar niet gebruiken harer benamingen

leiden. In de eerste plaats is dit wel het geval met al wat tot de jaargetjden en vooral den winter der gematigde of koude streken in verband staat. Van *lente, herfst, zomer, winter*, begrijpt voorzeker een in Indië geborene niet meer dan een Europeaan, die nimmer de tropen heeft bezocht, van *droge* en *regentijd*. De meer ontwikkelde heeft er uit boeken of verhalen eene duistere voorstelling van; de minder ontwikkelde kent zelfs de namen dier zaken niet. En zelfs de in Enropa bekende Nederlander, die zich die jaargetijden goed herinnert, gebruikt hare benamingen maar zelden; zij vertegenwoordigen geene dagelijksche zorgen of belangen meer; slechts nu en dan, wanneer het gesprek de Europeesche toestanden betreft, heeft hij die woorden noodig. Bij zijne afstammelingen, voor zoover deze ze niet uit Hollandsche geschriften leeren kennen, raken zij geheel in onbruik.

Het getal nu van allerlei Europeesche zaken, die in de daar heerschende wisseling van jaargetijden en vooral in den winter de oorzaak van hun bestaan vinden, is legio; voor de benamingen van al die zaken geldt natuurlijk hetzelfde. En hoe willen de mede zoo talrijke spreekwoorden en zegswijzen daaraan ontleend, kracht behouden en dus in gebruik blijven daar waar niet ieder meer hunne beteekenis juist kan vatten?

Geheel hetzelfde is almede het geval met de benamingen van allerlei Europeesche dieren, planten en andere natuurvoortbrengselen, in één woord, van honderde zaken en toestanden, welke men in Nederland dagelijks, in Insulinde nooit ontmoet. Als men de zaken zelve niet kent of niet bezigt, heeft men ook hare namen niet van noode.

Soms ook kent elk in Indië de zaak wel, maar heeft men toch hare Nederlandsche benaming er niet noodig. Waartoe zal men b.v. in Insulinde er het woord *wolkbreuk* op nahouden? De hevigheid der tropische regenbuien is zoo gewoon, dat zij volstrekt geene opmerkzaamheid meer opwekt; een afzonderlijke naam voor zulk eene hevige regenbui dus volkomen overbodig. Nooit heb ik dat woord in Insulinde hooren bezigen.

Ook gebeurt het dat het volstrekt onmogelijk wordt de Nederlandsche uitdrukking te behouden. Hoe wil men b.v. de bij sommige kaartspelen om het geven der kaarten van de linker naar de rechter zijde aan te duiden in Nederland gebruikelijke zegswijze ‘*met de zon om*’ ten zuiden van den evenaar behouden?

En eindelijk moeten in den strijd des levens de Hollandsche namen van zaken, die zoowel in Nederland als in Indië voorkomen, maar in het eerste land niet zoo algemeen bekend zijn, noodzakelijk door de inheemsche worden verdrongen. Zoo heb ik boven reeds *veenmol, maïs* of *turksche tarwe* en het Fransche doch in Nederland gebruikelijke *poudre de riz* aangehaald, en dezelfde reden ook als gissing voor het verdringen van *baden* en *badkamer* door *mandiën* en *mandikamer* aangevoerd.

En zoo, terwijl de Nederlandsch Indische spreektaal, onafhankelijk van die in het moederland, nieuwe woorden of zegswijzen ontwikkelt of aan de bestaande nieuwe beteekenissen toekent, noodzakelijke woorden uit andere talen in zich opneemt, en daarentegen Nederlandsche woorden en zegswijzen buiten gebruik stelt, - derhalve eigenmachtig het noodige zich assimileert en het onnoodige verwijdert, d.i. wat men bij levende organismen eigen voeding noemt, - ontstaat een verschil tusschen haar en de spreektaal in het moederland, een verschil dat steeds moet toenemen en thans reeds aanmerkelijk genoeg is om de aandacht niet te mogen ontgaan.

Is zij het beeld van de nog in wording verkeerende Europeesch Indische maatschappij; van die maatschappij wier roeping het is van Nederland en de Europeesche beschaving uitgaande, deze laatste in het tropische oosten op eene eigenaardige aan de omgeving aldaar beantwoordende wijze te doen ontwikkelen? Zoo ja, dat dan ook aan deze wat meer aandacht worde geschonken!

Wanneer wellicht de dagen van Phoenicie geteld zijn, wordt het tijd de blikken op Carthago te richten!

Niet den Libyers, hoe talrijk ook, dankte Carthago zijne grootheid, maar den Phoeniciërs en hunnen zonen.

Want slechts in dezen woonde de geest, die bezielde.

Mr. M.C. PIEPERS.

Zwakke zijden.

Is Amsterdam nog te verdedigen, ook na droogmaking van het IJ? door P.H.A. Geraerds Thesingh, kapt. der artillerie te Amsterdam. Arnhem, J.v. Egmond Jr., 1867.
De stelling van Amsterdam, eene militaire studie, door J.H. Kromhout, ridder der orde van den Ned. Leeuw, kapt. bij den generalen staf. Amsterdam, C.L. Brinkman, 1871.

‘Mij dunkt, dat de edele kunst van den vestingbouw ook hare zwakke zijden heeft,’ is alles wat de goede oom Tobias ten antwoord krijgt, als hij met veel vuur en inspanning gepoogd heeft voor zijn hoogwijzen broeder en den kitteloorigen dr. Slop, de geheimenissen dier ‘edele kunst’ te ontsluieren.

Wie ooit met ‘Tristram Shandy’ kennis maakte moet herinneringen aan dit tooneeltje voelen opkomen, als hij het verslag der Kamerzitting van 18 December jl. leest. Ook de versterkingen die toen ter sprake kwamen hadden, naar het schijnt, ‘zwakke zijden.’ Zelfs de Minister van Oorlog nam uitstel van behandeling grif aan op hetzelfde oogenblik, toen juist hij de versterkingsplannen in beraadslaging bracht. En het eenige motief van dat uitstel was immers: herziening dier plannen.

Dien zonderlingen indruk moest de Kamerzitting van 18 December op het geheele publiek maken. Misschien vergiste dat publiek zich echter; mogelijk hadden die plannen in waarheid geene ‘zwakke zijden’ - hoewel zij ook na de herziening op 18 en 19 Maart jl., juist geen blijken van groote kracht gaven, - maar zeker is het dan toch, dat de Minister zelf, op dien 18^{den} December, van de deugdelijkheid dier plannen niet volkomen overtuigd was.

Als nu evenwel 's lands verdedigers zelf nog niet *zeker weten*, dat de plannen waarop 's lands verdediging rusten moet inderdaad goed zijn, is het dan wonder indien het volk nog veel minder zeker is, dat de verdediging goed zal wezen?

En toch moest een volk als het onze, dat zulke groote sommen voor zijne verdediging gaat besteden, zelfs niet het recht hebben daaromtrent den minsten twijfel te voeden.

Wij zullen u 30 millioen, ja wij zullen als 't noodig is, u nog veel meer geven, maar wij eischen dan ook dat wat voor het vele geld tot stand komt, degelijk zij en volkomen doeltreffend. Zoo, gelooven wij, zal de groote meerderheid van het volk op dit oogenblik tot 's lands verdedigers spreken; zoo althans, heeft het volk zeker recht te spreken.

Nu is het zeker niet gemakkelijk om aan den rechtmatigen volkseisch: ‘zorg dat hetgeen tot stand komt doel treft’, te voldoen. Die eisch is zwaarder dan wat van vele andere landsdienaren geëischt wordt. Als de ondervinding in een wet of in een besluit deze of gene leemte of wel dit of dat gebrek aantoont, dan is door een bijvoeging of geringe verandering, het kwaad spoedig te herstellen. Als het plan van eenig openbaar werk blijkt onvolledig te zijn, dan wordt door wat meer geld, het gebrek gemakkelijk verholpen. Meestal vraagt men er zelfs niet naar wie eigenlijk van die fouten de schuld draagt, want de zaak zal immers nu toch terecht komen.

Niet alzoo evenwel met 's lands verdediging. Indien op allerlei punten vele millioenen werkelijk nuttig voor de verdediging besteed worden, maar op een enkel punt wordt daarin niet of slechts gebrekkig voorzien, dan zal de vijand van dit zwakke punt partij trekken en juist daar doorbreken, zoodat de vele millioenen vergeefs verbruikt zijn. Men had dan even goed, ja misschien zelfs beter gedaan, niets uit te geven. En daarom moeten vooral de ontwerpers van militaire verdedigingsplannen, hunne ontwerpen op een hoogst conscientieus en volledig onderzoek gronden.

Plegen die ontwerpers dat nu ook inderdaad te doen? De Kamerzitting van 18 December 1874 is juist niet geschikt om ons daarvan de overtuiging te geven, en ook nog andere gronden bestaan er voor billijken twijfel daaraan.

Immers men moet er wel aan twijfelen, als men ziet dat zelfs officieren van naam, die het publiek met de resultaten van hun speciale studie over verdediging willen bekend maken, ja dat schrijvers als zij wier werken aan het hoofd van dit opstel genoemd zijn, de zaak veel gemakkelijker voorstellen, dan zij inderdaad is.

Sommigen zullen zeggen: ‘nu ja, 't is wel mogelijk, dat de plannen van de heeren Thesingh en Kromhout niet ge-

heel juist zijn, maar het zijn ook de echte, officieele verdedigingsplannen niet; deze berusten in de portefeuilles der bevelhebbers en zijn natuurlijk geheim; al is er dus nog zooveel gebrekkigs in het ontwerp van den heer T. of K., daardoor is volstrekt niet uitgemaakt, dat het officieele plan niet volmaakt is.'

Wij zijn veel te weinig in militaire zaken te huis, om op zulk een bewering iets afdoends te kunnen antwoorden; maar onzes inziens blijft 't dan toch zeer bedenkelijk, dat zelfs mannen als de heeren T. en K. over hoogst belangrijke verdedigingszaken, dwalingen kunnen verkondigen. Omtrent die *geheimen* in de officieele verdedigingsplannen, helpt echter 'l'Homme blanc' ons uit den droom. Dit voor land en volk zoo nuttige 'enfant terrible' schreef:

'Geheimen zegt gij! - Is het een geheim dat er een IJsselstelling is, een Grebbe idem, een Utrechtsche linie, enz.? Schijnt er de zon niet op, kunt gij die niet zien, bekijken, zijt gij zoo kort van gezigt, zoo stomp? Bestudeert, leert uw land kennen, gaat na het doel van elke vastigheid, het nut van elke afsnijding,..... en als gij dat..... hebt gedaan, dan behoeft gij niet naar *al* of *niet* geheimen te vragen, dan weet *gij*.'

Onoplosbaar schijnt dus het geheim der officieele verdediging toch niet te wezen. Maar dan ook kan men de aanmerkingen, welke op werken als die van de kapiteins T. en K. te maken zijn, niet zonder eenige waarde noemen, omdat aan hun plannen geen beteekenis zou te hechten zijn.

Ruiterlijk verklaren wij leek te zijn in de militaire wetenschap, en wij verwachten dus de aanmerking: 'hoe kunnen leeken zich verbeelden er meer van te weten dan bekwame vakmannen? Laten alle schoenmakers zich bij hunne leesten houden; de zaken zullen er des te beter door gaan.'

Ons antwoord echter op die aanmerking luidt, dat wij ons volstrekt niet inbeelden meer van het militaire vak te weten dan de militairen; daarenboven willen wij ons in het geheel niet inlaten met wat speciaal hun wetenschap is. Maar tot het inrichten van een verdedigingslinie is immers ook nog wel iets anders noodig dan speciaal militaire wetenschap alleen, terreinkennis bijvoorbeeld? Waarom zouden nu zij, die leeken zijn in de

t.o.472

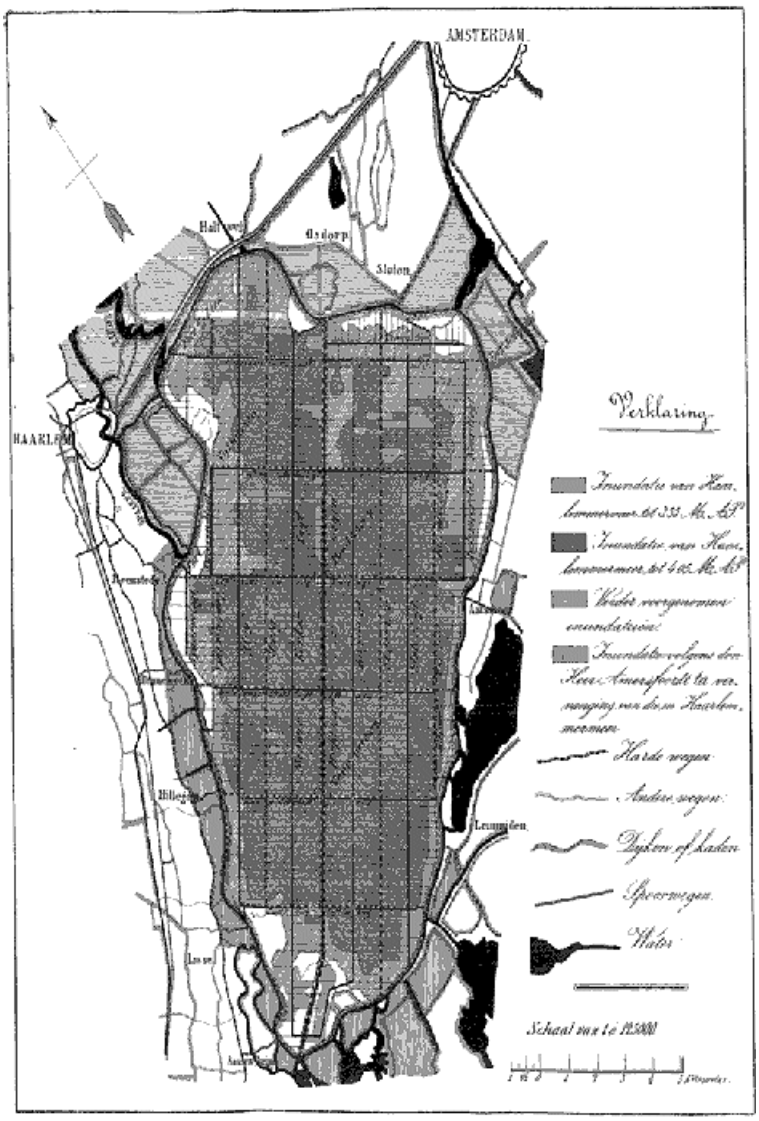
AMSTERDAM.
Sloten
HAARLEM
Leimuiden
Verklaring.
Schaal van 1 tot 25000

krijgswetenschap, niet evenveel, of liever, waarom zouden zij somwijlen zelfs niet nog meer kennis van terrein kunnen hebben dan krijgslieden?

Wij leeken nu, zijn in dit speciale geval bij machte omtrent het terrein van een belangrijk deel eener zeer gewichtige verdedigingslinie inlichtingen te geven, die de militairen, blijkens de geschriften van de heeren T. en K., zeer dringend noodig hebben. Misschien zullen die inlichtingen doen zien, dat 't wenschelijk is wijziging te brengen in de verdedigingsplannen, althans in die der heeren T. en K. En al zou dat niet het geval wezen, zoo achten wij het toch tot onzen plicht die inlichtingen te verstrekken, omdat een ieder gehouden is voor zaken van overwegend algemeen belang datgene bij te dragen wat hij bijdragen kan, zij het dan ook slechts een enkel bouwsteentje.

't Is over de Amsterdamsche verdedigingslinie dat wij wenschen te spreken, en wel bepaald over dat gedeelte welks terrein ons goed bekend is, namelijk over het zuid-westerfront met den Haarlemmermeerpolder en de daardoor gevormde accessen tot Amsterdam. Juist hier, daaromtrent zijn de deskundigen het vrij wel eens, ligt het zwakke punt dier linie.

'L'Homme blanc' had gezegd:

'Er is geen linie van Amsterdam, zoo er wel ooit eene geweest is..... de hoofdgedachte, de bespiegeling was, *onderwaterzetting!*..... maar, en dit wordt door een ieder over het hoofd gezien, men heeft reuzen-droogingskwispedoren gebakken, die tienmaal al uwe inundatiën kunnen inslurpen (excuseer). De grootste van die echt oud Hollandsche inslurpers-instrumenten zijn van de nieuwere tijden afkomstig, en wel in de eerste plaats Haarlemmermeers drooge kom en dan het IJ.'

Daartegen komt de heer Thesingh in 'Is Amsterdam nog te verdedigen, enz.' op. Wel acht ook hij de Amsterdamsche linie tegenwoordig 'in geen enkel opzicht' in voldoenden staat, en noemt hij haar thans zelfs op zeker punt 'uiterst zwak;' maar hij acht 't toch mogelijk die linie in een zeer goeden staat van tegenweer te brengen en geeft de middelen aan, waardoor dit doel te bereiken is.

Dit laatste doet ook de heer Kromhout in ‘De stelling van Amsterdam’, en wel op gedétailleerde wijze, maar hij wil niet overal dezelfde maatregelen toepassen als de heer T.

Voor zoover wij weten, zijn verreweg de meeste mannen van het vak overtuigd, dat voor de verdediging van Amsterdam de Haarlemmermeerpolder onmogelijk droog gelaten kan worden[1], maar niet allen wenschen de inundatie daarvan op dezelfde wijze te bewerkstelligen.

Wat de heer Kromhout wil, is te lezen op pag. 92 en vervolgens, waar hij zegt:

Zooals..... blijkt, had men het voornemen om bij het uitbreken van den oorlog het Haarlemmermeer zoogenaamd ‘dras en plas’ te zetten, ten einde het doordringen van een vijand door dien polder zoodoende te voorkomen. Men begreep intusschen terecht, dat het ‘dras en plas’ zetten toch niet voldoende zoude zijn, want men stelde voor om de verschillende wegen door den polder op versterkte punten te doen uitloopen; dit was dan ook zeer juist gezien.

Wij wenschen evenwel bij het verdedigen van Amsterdam nog verder te gaan dan het dras en plas zetten van den Haarlemmermeerpolder, doch wij zeggen daarbij uitdrukkelijk dat het middel eerst dán zoude aangewend moeten worden, wanneer de vijand de stelling had ingesloten, zooals wij bij den aanvang van deze studie veronderstelden. Wanneer men het werk van den heer Gevers van Endegeest over de droogmaking van den Haarlemmermeer raadpleegt, dan ziet men daaruit en uit de daarbij behoorende platen, dat het diepste gedeelte van den polder gelegen is op 4.30 - A.P.;[2] wanneer men nu in dezen polder water zou kunnen laten tot - 3.50 AP., dan was de nadering door den polder belet. Men zoude nu dit water op twee manieren kunnen bekomen:

1°. Door, bij het uitbreken van den oorlog, de stoomgemalen buiten werking te stellen, ten gevolge waarvan het kwelwater den polder langzamerhand zoude inundeeren;

1 Bij de behandeling der vestingwet in Maart 1874, is echter in de Tweede Kamer door den heer Stieltjes de aandacht gevestigd op het denkbeeld van den heer Amersfoordt, om geen inundatie in het Haarlemmermeer te stellen. Op dat denkbeeld komen wij later terug.

2 De heer Kromhout verkeert hier in dwaling. Volgens Gevers van Endegeest liggen de laagste punten in het Haarlemmermeer niet op maar onder 4.30 - A.P.

2°. door het bouwen van eenige sluizen; hierdoor zou men met het inundeeren van den polder langer kunnen wachten.

Nu valt het niet te ontkennen, dat aan dezen maatregel zeer veel nadeel en schade verbonden is, doch wij stellen daar tegenover: *Nêerlands onafhankelijkheid*. Mocht deze daardoor gered kunnen worden, wat beteekent dan het uitmalen van kwelwater uit den Haarlemmermeerpolder. Eene kwestie van 4 maanden.

Zoo als uit de grenzen van de inundatie bij een stand van 3.50 - A.P. blijkt, zou men in dat geval slechts twee werken noodig hebben, en deze zouden (wel te verstaan verbeterd) de forten aan de Liede en het Schiphol kunnen zijn.

Overtuigd zijnde, dat deze wijze van verdediging, indien zij officieel aangenomen en verkondigd werd, een kreet van verontwaardiging zoude doen opgaan, zoo zullen wij nagaan welke werken noodig zijn om deze zijde der stelling te verdedigen, zonder inundatie in den Haarlemmermeerpolder.

‘Mocht de nood aan den man komen, dan zal de opperbevelhebber nog naar goedvinden kunnen handelen, ofschoon alleen volgens de eerst aangeduide manier door kwelwater, want het doorsteken van den polderdijk, in plaats van het inlaten van water door eene sluis (die niet bestaat), zou niet gaan, aangezien in dat geval de Haarlemmermeerpolder in korten tijd weder een meer geworden zou zijn.’

Eene inundatie in Haarlemmermeer tot 3.55 M. - A.P.[1] zoo als de heer K. voorstelt, zonder waterinlating, is eenvoudig ongerijmd. Zooals wij 't zullen aantoonen, kan *die* inundatie slechts geschieden door zeewater, wat natuurlijk voor het land

1 In 1861 bleek 't, dat de officieele peilschaal aan het stadswaterkantoor te Amsterdam circa 0.08 M. lager stond dan volgens de aloude en juiste merken van het A.P. aan de waterkeeringen langs het IJ, het geval moest zijn. Sedert werd die fout hersteld en de schaal op de ware hoogte gebracht. Maar daarna kreeg men ook de overtuiging dat de peilschalen in Rijnland verkeerd stonden, dat namelijk die in het noordelijk deel van Rijnlandsboezem 0.07 à 0.09 M., die in het zuidelijk deel 0.05 à 0.07 M en die *in* den Haarlemmermeerpolder 0.04 à 0.05 M. te laag geplaatst waren. Voor de schalen van Haarlemmermeer is echter dat gebrek thans verholpen.
Wij spreken in dit opstel altijd over het ware A.P., aangegeven door de voornoemde oude merken te Amsterdam, en moeten daarom, ter aanduiding van bepaalde diepten of hoogten, eenigszins andere cijfers noemen dan vroeger bij den verkeerden stand der peilschalen gebruikt werden. Vandaar dat wij hier 3.55 - A.P. moeten schrijven om het peil aan te geven, dat de heer K. 3.50 - A.P. noemde.

van den polder hoogst schadelijk zal wezen, ook als dit later weder zal drooggemaakt zijn. 't Zou een nationale ramp moeten genoemd worden, al acht de heer K. 't een kleinigheid, den met zooveel mooite en kosten droog en vruchtbaar gemaakten grooten polder, op die wijze zeker voor langen tijd te bederven. De commissie voor de droogmaking van het meer, versterkt met twee militaire leden, door den Koning speciaal voor de zaken der verdediging van Amsterdam benoemd, schreef dan ook in 1841 in haar rapport over die verdedigingszaak:

‘Het Meer, eenmaal drooggemaakt zijnde, zal wel niemand er aan denken om het ter zake der inundatie weder te vullen.’

Is echter eene inundatie van den geheelen polder, zoo als de heer K. wenscht, voor de landsverdediging *toch* wezenlijk noodig, dan moeten de mindere belangen natuurlijk voor de hoogere wijken en zou men zich die ramp dus dienen te getroosten. Maar dan ook is het hoogst wenschelijk ja niet meer dan billijk, dit besluit vast te stellen niet alleen, maar het ook openlijk en algemeen bekend te maken, opdat zoowel in tijds alles in orde gebracht zij wat daarvoor vereischt wordt als opdat de vele bewoners en andere belanghebbenden mogen weten, wat hun te wachten en tevens te doen staat. Eene zoo belangrijke zaak geheel van het inzicht des bevelhebbers van het oogenblik te laten afhangen, en daartoe eerst dan te besluiten als de vijand de linie ingesloten heeft, 't geen de heer K. wil, zou in tallooze opzichten hoogst noodlottig zijn, ook omdat het dan voor het stellen van een doeltreffende inundatie wel eens te laat kan wezen. Daarvoor toch is vrij wat tijd noodig; eene iuundatie zonder waterinlating tot 3.55 - A.P. zoo als de heer K. aanprijst, zal zeer zeker in geen *vol jaar* tot stand komen, tenzij er zooveel regen valt als in 1866 of 1872.

Wij zijn 't dan ook geheel eens met den heer Thesingh wanneer hij 't van het hoogste belang acht, dat er vooraf een vast plan worde gemaakt waaraan ieder zich heeft te onderwerpen, en waarvan geenerlei afwijking geoorloofd mag zijn.

Volstrekt niet alle vakmannen evenwel achten, met den heer K., inundatie van het *geheele* Meer noodig. De heer T. wenscht alleen de noordelijkste strook van den polder, tusschen den Ringdijk en den Spaarnwouderweg, onder te zetten, maar wil dit gedaan hebben tijdens het in staat van verdediging brengen der linie, dus nog eer de vijand er is. En tot nu toe schijnt ook nog alleen de inundatie van die noordelijkste strook, in het officicele plan te liggen.

Het hoofddenkbeeld van den heer T., zooveel water in te laten dat daarmede, in geval van aftapping, de geheele polder voor den vijand onbruikbaar gemaakt zou zijn, welke hoeveelheid water echter, bij het stellen der inundatie, alleen in het noordelijkste deel des polders geborgen moet worden, komt ons juist voor. 't Is evenwel de vraag of de maatregelen, voorgesteld om dit hoofddenkbeeld te verwezenlijken, daartoe de geschikte zijn.

Voor inundatie van het geheele Meer acht de heer T. 36½ millioen kub. M. water noodig en wenscht hij, zoo als gezegd is, deze hoeveelheid te bergen benoorden den Spaarnwouderweg. Daartoe zou langs dien weg een kade moeten opgeworpen worden tot de hoogte van 1.45 M.A.P., wat hij 1.40 A.P. noemt, omdat een inundatie van de bedoelde noordelijkste strook tot 1.85 M. - A.P., bij hem 1.80 - A.P. geheeten, de vereischte 36½ millioen kub. M. zou bevatten.

Tot dit cijfer van 36½ millioen komt hij door de zeer eenvoudige redeneering, dat het Meer 18,100 hectaren groot is, en voor zulk een oppervlakte ongeveer die hoeveelheid water noodig is om 0.20 M. ondergebracht te worden. Hij vergeet daarbij echter de niet minder eenvoudige en zeer bekende omstandigheid, dat de Meerpolder geen gedaante heeft die men alledaags ‘zoo plat als een koekenpan’ noemt, maar dat die polder integendeel in het midden aanmerkelijk lager ligt dan aan de boorden, zoodat in deze verdieping zooveel van de 36½ millioen kub. M. zal wegloopen, dat breede zoomen langs de boorden droog en dus juist de accessen open blijven.

Van de gronden in Haarlemmermeer liggen:

circa 850 hectaren ter hoogte van 4.65 tot 4.35	- A.P.[1]
id. 10700 id. id. id. id. 4.35 id. 4.05	id.
id. 2800 id. id. id. id. 4.05 id. 3.85	id.
id. 1450 id. id. id. id. 3.85 id. 3.55	id.

onder welke oppervlakten de slooten in die gronden medegerekend zijn. Het watervlak van alle vaarten, tochten en slooten in den polder bedraagt, op het peil van 4.65 - A.P., ruim 900 hectaren. Door de wegen worden circa 190 hectaren ingenomen. Al het overige der binnen de Ringdijkskruin besloten oppervlakte van 18,150 hectaren, ligt boven 3.55 - A.P.

1 De allerlaagste plekken in Haarlemmermeer liggen 4.65 - AP. De heer T. spreekt wel van plekken die 5.80 - A.P. zouden liggen, doch deze bestaan niet. Mogelijk is dat cijfer een drukfout en was de bedoeling van 3.80 - A.P. te spreken.

Wanneer men nu bedenkt dat alleen het vullen der vaarten, tochten en slooten, van het gewone peil 4.95 - A.P. af tot op 4.65 - A.P. toe, waarbij het allerlaagste land begint onder te loopen, circa 2.2 millioen kub. M. water vordert, dan is 't zonder veel moeite te berekenen dat, als men begint bij den normalen waterstand van 4.95 - A.P., noodig is eene hoeveelheid water van:

ongeveer 5.9 millioen kub. M. voor een inundatie tot 4.35 - A.P.

ongeveer 25.3 millioen kub. M. voor een inundatie tot 4.05 - A.P.

ongeveer 52.5 millioen kub. M. voor een inundatie tot 3.85 - A.P.

ongeveer 99.2 millioen kub. M. voor een inundatie tot 3.55 - A.P.

In deze cijfers is nog niet eens begrepen wat door inslurping zal verdwijnen, eer de droge en met water te overdekken grond, geheel verzadigd is. Rekent men dat de grond voor die verzadiging een waterhoeveelheid van slechts 0.05 M. hoogte in zich zal opnemen, dan moeten de laatste cijfers klimmen tot:

ongeveer 6.3 millioen kub. M. voor een inundatie tot 4.35 - A.P.

ongeveer 31.1 millioen kub. M. voor een inundatie tot 4.05 - A.P.

ongeveer 59.7 millioen kub. M. voor een inundatie tot 3.85 - A.P.

ongeveer 107.1 millioen kub. M. voor een inundatie tot 3.55 - A.P.

De 36½ millioen kub. M., die de heer Thesingh toereikend acht om den geheelen Haarlemmermeerpolder te inundeeren, zullen den polder dus maar weinig hooger dan tot 4.05 - A.P., nog niet tot 4.00 - A.P., onderzetten. Welke oppervlakte dan met water bedekt zal wezen, is op bijgaand kaartje door eene gekruiste arceering aangetoond.

Een zoom van 200 tot 2000 M. breed langs den Ringdijk, blijft dan geheel watervrij, en met name het terrein vlak bezuiden het dorp Sloten, dat de heer T. terecht vooral onbruikbaar gemaakt wil hebben, omdat juist hier het zeer zwakke punt der Amsterdamsche linie te vinden is. Ook zal dit belangrijke terrein voor den vijand gemakkelijk bereikbaar zijn, want niet alleen over de breede droge zoomen langs den Ringdijk maar ook over de flinke grindwegen van den polder, kan hij er heen marcheeren. Kaptein Thesingh meent wel, dat ook die polderwegen met zijn 36½ millioen kub. M. water onbruikbaar gemaakt zullen zijn, ‘daar deze,’ zegt hij, voor zoover ons bekend is, niets hooger ‘liggen dan de bodem,’ maar dat is zeer onjuist. Die wegen liggen allen, de een meer en de ander minder, aanmerkelijk

boven het terrein, en bij een inundatie tot 4.00 - A.P. komen slechts hunne allerlaagste plekken hier en daar enkele centimeters onder water, terwijl zij over bijna de geheele lengte, een goed eind boven water blijven liggen.

Bij een inundatie met 36½ millioen kub. M., het cijfer van den heer T., wordt dus wel verreweg het grootste deel van het polderland onder water gezet, maar zonder dat iemand er eenig nut van heeft, want zeer begeerlijke accessen blijven voor den vijand geheel open.

Een inundatie van het Haarlemmermeer die werkelijk doel zal treffen, moet ten minste tot 3.55÷ A.P. geschieden, zoo als ook de heer Kromhout wil. Niet alleen wat door een gekruiste, maar ook wat door een schuin liggende arceering op bijgaand kaartje is aangeduid zal dan onder water komen[1]; de droge zoomen zijn dan overal zeer versmald, op sommige plaatsen geheel verdwenen, en de wegen in den polder, indien ze niet allen over hun gansche lengte onder water staan, zullen toch vermoedelijk geheel onbruikbaar zijn.

Voor zulk een inundatie evenwel is, zoo als uit het bovenstaande blijkt, niet minder dan circa 107 millioen kub. M. water noodig, of ongeveer driemaal zooveel als de heer T. wil gebruikt hebben. En een hoeveelheid van 107 millioen kub. M. is niet te bergen op de strook benoorden den Spaarnwouderweg, die hij tot een dergelijk doel aanwijst. Door een gelijksoortige berekening als hierboven voor den inhoud van den geheelen polder is aangegeven, vindt men wederom 0.05 M. waterhoogte voor de inslurping van het land, rekenende dat de strook benoorden den Spaarnwouderweg zal bevatten:

op het peil van 1.85	- A.P. circa 32 millioen kub. M.
op het peil van 0.55	- A.P. circa 53 millioen kub. M.

Die strook benoorden den Spaarnwouderweg kan dus, zelfs indien zij tot het zeer hooge peil van 0.55 - A.P., dat is tot een tamelijk hoog peil van Ringvaartwater, wordt ondergezet, slechts 53 millioen kub. M. bevatten. En om deze hoeveelheid daar te bergen, zou langs den Spaarnwouderweg een dijk moeten opgeworpen worden, niet minder water keerende dan de polder-

1 De op dit kaartje aangegeven tranches van het terrein op 4.05 M. en 3.55 onder A.P. berusten op latere opnemingen dan den heer Gevers van Endegeest ten dienste stonden.

ringdijk zelf. Dit is dus zeker wel een uiterste. Maar toch is dit uiterste en toch zijn deze 53 millioen M^3. nog ontoereikend voor een voldoende inundatie van het geheele Haarlemmermeer, waartoe, zoo als wij zagen, ongeveer de dubbele hoeveelheid water noodig is.

Wil men dus aan het juiste beginsel: ‘laat zooveel water in, dat daarmeê bij aftapping de geheele polder onbruikbaar gemaakt zou zijn’ vasthouden, dan moet men aanvankelijk reeds een veel grooter oppervlakte inundeeren dan alleen de strook benoorden den Spaarnwouderweg.

Een voldoende vergrooting zou het zijn, indien ook de strook tusschen den Spaarnwouder- en den Vijfhuizerweg ondergezet werd. Om het polderdeel, tusschen den Vijfhuizerweg en den Ringdijk noordwaarts daarvan, de vereischte hoeveelheid van 107 millioen kub. M. te doen bevatten, moet deze oppervlakte van circa 5200 hectaren geinundeerd worden tot ongeveer 1.95 - A.P. En daartoe zou eene kade moeten opgeworpen worden langs den Vijfhuizerweg, in plaats van langs den Spaarnwouderweg.

Die inundatie, daarvan kan men zeker zijn, zal de vijand niet doen afloopen, ook al blijven hare grenzen onverdedigd; want hij zou daardoor slechts het deel bezuiden den Vijfhuizerweg voor zich zelf geheel onbruikbaar doen worden, zonder het noordelijke polderdeel iets toegankelijker te maken.

Elke inundatie van den Haarlemmermeerpolder alleen benoorden den Spaarnwouderweg, zal de vijand stellig in het groote overblijvende zuidelijke polderdeel aftappen. Na de voltooiing van dit opstel vernemen wij, dat dit ook reeds in Maart 1874 door den heer Rutgers van Rozenburg in de Tweede Kamer beweerd is. De hier gegeven cijfers kunnen nu gelden als bewijs van de volmaakte juistheid dier bewering. Inderdaad heeft de vijand ook niet veel scherpzinnigheid noodig om op te merken, dat die betrekkelijk geringe hoeveelheid water benoorden den Spaarnwouderweg in het groote zuidelijk gedeelte zonder nadeel voor hem zal afvloeien, en het ergens doorsteken der 11 kilom. lange inundatiekade zal niet te beletten zijn[1] aan den vijand die begrijpt, daardoor te zullen overwinnen. Door

1 Dit mogen wij, leeken in de krijgskunst, niet verzekeren, zonder ons op een man van het vak te beroepen. Derhalve zij opgemerkt, dat de heer Thesingh uitdrukkelijk zegt, dat het doorsteken van deze kade voor den vijand geen bezwaar zal opleveren.

de aftapping zullen dan wellicht 12000 hectaren[1] land onderloopen, *maar de accessen vrij worden*.

Bij een aanvankelijke inundatie daarentegen tot aan den Vijfhuizerweg en tot 1.95 - A.P., worden 5200 hectaren ondergezet, maar verreweg het grootste deel des polders, ter oppervlakte van ongeveer 13000 hectaren, is tegen onderloopen wegens het doorsteken der inundatiekade wezenlijk gevrijwaard, en de toegangen tot Amsterdam door Haarlemmermeer zullen *versperd zijn en, in ieder geval, versperd blijven*.

En nu zal het toch wel niet te veel gevraagd zijn dat men geen 12000 hectaren, of in elk geval een zeer groote hoeveelheid land, *nutteloos* late verdrinken, door aanvankelijk alleen de strook benoorden den Spaarnwouderdwarsweg onder te zetten. Moet er een inundatie in Haarlemmermeer gesteld worden, laat het dan zijn een doeltreffende inundatie van de 5200 hectaren benoorden den Vijfhuizerweg.

Vanwaar zal het water voor zulk een inundatie komen?

De heer Kromhout is van oordeel, dat alleen reeds het staken der loozingen van waterschappen en polders dat water zal verschaffen. Bij het bespreken der inundatie van elk poldertje geeft hij telkens weder als maatregelen om tot inundatie te komen, op:

1°. het sluiten der uitwateringsluizen,

2°. het onbruikbaar maken der wateropvoerwerktuigen.

Maar het niet loozen van water zal inderdaad alleen in den regentijd *iets* tot inundatie kunnen bijdragen. Des zomers en in andere droge tijden, zal het effect *nul* zijn. En aangezien 't niet te verwachten is, dat de vijand juist het voor hem zeer ongunstige regenseizoen zal kiezen om in de lage landen rondom Amsterdam te opereeren, zoo vleit men zich met een ijdele hoop indien men meent, dat het staken der loozingen inundatie zal veroorzaken. Des zomers is doorgaans, zoowel in Rijnland als in Haarlemmermeer, *zonder loozingen* niet alleen geen verhooging van waterstand te zien, maar er moeten zelfs groote hoeveelheden water worden ingelaten om eene te sterke daling van

1 Zoo groot zon die oppervlakte ongeveer zijn, als men overeenkomstig den wensch des heeren Thesingh een inundatie met 36½ millioen kub. M. stelde.

het peil te beletten. In den zomer van 1868 bijvoorbeeld, moesten alleen in Haarlemmermeer niet minder dan 16 millioen kub. M. water ingelaten worden, om den waterstand op een redelijk peil te houden.

Nu willen de heeren Thesingh en Kromhout beide, bij het uitbreken van een oorlog, den boezem van Rijnland op 0.08 - A.P. gebracht hebben; bij hen heet dit ter hoogte van A.P. En de heer K. wil ons doen gelooven, dat zeewater daarvoor wel niet noodig zal zijn. Hij zegt:

Om den boezem van Rijnland op te zetten, zal men beginen met de navolgende stoomgemalen buiten werking te stellen: 1°. te Spaarndam, 2°. te Halfweg, 3°. te Gouda; en tevens te sluiten 1°. de vijf sluizen te Spaarndam, waarmede men uitwatert op het IJ, 2°. de twee sluizen te Halfweg[1] voor hetzelfde doel dienende, 3°. de drie sluizen te Gouda, waarmede de boezem uitwatert op den Hollandschen IJssel, 4°. de sluis te Katwijk, welke het water afvoert op de Noordzee, en 5°. de sluis aan den Leidschen dam, welke bij hoogen stand ook water op Delfslandsboezem brengt.

'Uit de menigte sluizen en drie stoomgemalen welke benoodigd zijn om den boezem op de hoogte van 0.55 - A.P. te houden, kan men gemakkelijk afleiden dat hij rijk aan water is, zoodat men niet bevreesd behoeft te zijn, de inundatie niet te kunnen stellen. Daarenboven blijft het hulpmiddel tot- inlaten van zeewater nog altijd over.'

Nu is 't vooreerst geheel onjuist om uit het groot aantal loozingsmiddelen te willen afleiden dat de boezem 'rijk aan water', dat is groot van inhoud moet wezen. Integendeel, hoe *kleiner* de boezem is, hoe meer en hoe krachtiger loozingsmiddelen er noodig zijn. Maar in de tweede plaats, is een groote boezeminhoud volstrekt geen argument voor de gemakkelijkheid der inundatie. Rijnlands boezem, die 's zomers zelden hooger maar meestal lager staat dan 0.65 - A.P., moet voor de inundatie in ieder geval worden opgezet; Kraijenhoff's Instructie van 1809 schreef voor tot 0.44 - A.P. wat toen 0.36 - A.P. genoemd werd[2] en de heeren K. en T. verlangen dat zelfs tot 0.08 - A.P. Hoe *grooter* echter de boezem is, hoe *mocielijker* zulk een opzetten

1 Inderdaad zijn er te Halfweg *drie* uitwateringsluizen.

2 In het defensierapport van 1841 acht de Droogmakingscommissie een opzetting tot 0.38 - A.P. (daar 0.30 - A.P. genoemd) noodig.

zal wezen, of wel hoe *meer* water er voor vereischt wordt. Als men zich nu herinnert dat in alle droge tijden, *bij het staken der loozingen*, de boezem uit zich zelf niet rijst maar integendeel daalt, dan immers mag men de voorstelling van den heer K. wel in alle opzichten eene uiterst scheeve noemen.

Nog een ander middel om water in Rijnland te brengen, wordt geopperd. De heer K. zegt, dat de commissie voor de droogmaking van Haarlemmermeer in haar reeds meer aangehaald defensie-rapport van 1841 schreef, dat men zou

'kunnen rekenen op water, dat uit de Lek bij Vreeswijk, van uit Amstelland[1], of uit den IJssel bij Gouda kon verkregen worden,'

met de bijvoeging echter:

'indien de vijand althans niet reeds te ver was doorgedrongen.'

De commissie zeide inderdaad iets dergelijks in dat rapport, maar maakte tevens de opmerking, en dit verzwijgt de heer K., dat de instructie van 1809 niet van dit inundatiemiddel spreekt en ook, dat zij het niet in aanmerking wil nemen.

Daar bij een oorlog, de prises d'eau aan Lek en IJssel zeker reeds in 's vijands handen kunnen en waarschijnlijk ook wel zullen zijn eer nog de laatste verdedigingslinie, de Amsterdamsche, bedreigd wordt, zoo is het inderdaad zeer verklaarbaar waarom niet op rivierwater voor de inundatiën in Rijnland te rekenen valt, tenzij men die inundatiën reeds wilde stellen éér de vijand in het land is. Maar 't zal wel in niemands plan liggen de laatste verdedigingslinie reeds te inundeeren, als de voorliggende linie nog niet eens is aangetast.

Wellicht zal men zeggen: 'maar Rijnlands boezem kan dan toch wel uit Lek of IJssel tot dat peil van 0.08 - A.P. opgezet worden eer de vijand in het land is; dit opzetten van den boezem brengt nog niet mede, dat het land dadelijk geïnundeerd wordt; men kan door zulk opzetten een watervoorraad verzamelen, die later, als het land geïnundeerd moet worden, dienen zal.'

Zulk een meening zou echter niet juist zijn. Vooreerst niet, omdat men bij het dreigen van oorlogsgevaar, het rivierwater waarschijnlijk wel zeer noodig zal hebben voor de Utrechtsche

1 Indien Rijnland voor de inundatiën rivierwater noodig heeft, dan zal Amstelland voor zijne onderzettingen zeker ook wel om zulk water vragen. Amstelland mag dus niet als een *oorsprong* van water voorgesteld worden; hoogstens zal het slechts een weg tot doorvoer van water kunnen wezen.

linie en het dus niet al dadelijk aan de Amsterdamsche linie zal afstaan. En ten anderen, omdat men *niet* Rijnlands boezemstand tot 0.08 - A.P. kan verhoogen, zonder zeer veel land onder te zetten. De heer K. zegt wel op blz. 40, dat dit opzetten van den boezem zonder bezwaar geschieden kan, omdat de kaden der polders in Rijnland op 0.42 + A.P. wat bij hem 0.50 + A.P. heet, of hooger liggen, maar ook dit is onjuist. Verreweg de meeste polderkaden liggen veel lager, en bovendien zal bij een stand van - 0.08 A.P. een zeer groote oppervlakte niet ingepolderd land, zoogenaamd boezemland, onderkomen. Uit het rapport van 1868 der heeren Conrad, Reuvens en Stieltjes, over de middelen tot verbetering van Rijnlands waterstaat, ziet men op blz. 19 en 12, dat reeds bij standen van gemiddeld 0.25 - A.P., welke daar van 0.11 tot 0.27 - A.P. heeten, ongeveer 1500 hectaren boezemland onder water staan. Bij een waterstand van 0.08 - A.P., zal men veel meer boezemland en een aantal polders onderzetten. En al dat land, waarvan een zeer groot deel voor de verdediging volstrekt niet behoeft geïnundeerd te worden, toch onder water te zetten zelfs éér nog de voorliggende verdedigingsliniën aangevallen zijn, zal toch wel niemand in ernst bedoelen.

Maar al was het mogelijk Rijnlands boezem tot 0.08 - A.P. op te zetten zonder land te doen onderloopen, dan nog zou dit volstrekt niet toereikend zijn om een goede inundatie in Haarlemmermeer te stellen. De geheele boezem van Rijnland met het waterschap Woerden, is circa 3650 hectaren groot. Deze boezem op 0.08 - A.P. staande, en tot het peil van de vereischte inundatie in het meer, 1.95 - A.P., zoo als reeds hierboven besproken is, afgetapt, zou niet meer dan circa 65 millioen kub. M. water leveren. Dit is veel te weinig voor een behoorlijke inundatie van Haarlemmermeer alleen, waartoe immers gebleken is, circa 107 millioen kub. M. noodig te zijn. Na zulk een aftapping van den boezem, zou er niets overblijven voor alle andere polders welke in Rijnland geïnundeerd moeten worden, die bijna allen met den bodem ver boven 1.95 - A.P. liggen; en al kon men aan die polders op eenige andere wijze water verschaffen, dan zou toch de geledigde boezem aan den vijand een uitstekend middel leveren tot hunne droogzetting.

Om al deze redenen is men volkomen gerechtigd aan te nemen, dat een behoorlijke inundatie van Haarlemmermeer niet met binnenwater gesteld zal worden. Ja, zelfs in een zeer natte

regenperiode zal men, zonder zeewater, geen goede inundatie van dien polder in een eenigszins redelijken tijd verkrijgen. Uit het reeds vermeld rapport der heeren Conrad, Reuvens en Stieltjes blijkt toch, dat Rijnland met Woerden in het allerbezwaarlijkste driedaagsche tijdperk van 4-7 December 1866 niet meer dan 21 millioen kub. M. water leverden. Als nu zulk een uiterste waterbezwaar niet 3, maar 15 dagen achtereen aanhield, 'tgeen natuurlijk geheel ondenkbaar is, als men geen enkelen droppel loosde en als het water van geheel Rijnland en Woerden op Haarlemmermeer alleen gebracht werd, dan nog zou Haarlemmermeer's inundatie, die circa 107 millioen kub. M. moet bevatten om doeltreffend te wezen, ruim 15 dagen vorderen.

Men trachte derhalve niet zich zelf en het volk in den waan te brengen, dat Haarlemmermeer ook zonder zeewater doeltreffend geïnundeerd kan worden. Het is onwaar, en het is zeer ongelukkig tevens, want het land zal door zeewater schromelijk lijden[1]. Maar het is vrij wat beter een kwaad dat werkelijk bestaat, niet alleen te erkennen en onder de oogen te zien, maar het ook als zoodanig openlijk te ‘verkondigen’ - 't geen de heer K. op blz. 94 zoo af keurt, - dan het geheim te houden en te verbergen. Verzwijging toch kan slechts teleurstellingen baren, die in dit geval welligt noodlottig zouden zijn. Men moge dit kwaad al niet willen zien en zich verbeelden toch goed tegen den vijand gewapend te wezen, 't zal niets baten. Nauwelijks toch zouden de wapenen ter hand genomen worden om werkelijk dienst te doen, of ze zouden blijken papieren tooneelwapenen te zijn.

De heer Thesingh wil bij een inundatie in Rijnland, de Ringvaart van Haarlemmermeer bij het fort Schiphol en bij het fort aan de Liede afdammen. Legt men echter- een dam bij het fort aan de Liede, dan kan men in de te inundeeren streek benoorden de afdamming, geen water door de Liede en het Spaarne van Spaarndam aanvoeren, en vandaar zou toch juist het meeste water voor de inundatie moeten komen. In het meergenoemd defensie-

1 Onder anderen werd in de bijeenkomst van de Haarlemsche afdeeling der Maatschappij van Landbouw op 13 Januari jl., door prof. v. Bemmelen medegedeeld dat, ten gevolge van een zeewateroverstrooming, gronden in de provincie Groningen voor *verscheidene jaren* bedorven bleken te zijn, toen zij weder drooggevallen waren.

rapport van 1841 adviseerde dan ook de droogmakings-commissie, die evenzeer afdamming nuttig oordeelde, om niet bij het fort aan de Liede, maar bewesten den mond van het Spaarne een dam in de Ringvaart te leggen; zoo doende zou men, wat zeer noodig is, voor de afgedamde streek over het water van Spaarndam kunnen blijven beschikken. Ten gevolge van dit advies werd bewesten den mond van het Spaarne een soort van fort opgeworpen, om een aldaar te leggen dam te beschermen.

Afdamming heeft veel voor. In de eerste plaats zou men het betrekkelijk kleine afgedamde deel van den boezem veel spoediger kunnen opzetten, dan den geheelen boezem van Rijnland. En in de tweede plaats, zou de vijand de inundatiën der verschilleude kleinere Rijnlandsche polders niet kunnen aftappen, éér hij die afdamming overmeesterd had, en dit kan hem zoowel door versterkingen te land als door gewapende schepen, zeer moeielijk worden gemaakt. Zonder afdamming bestaat de mogelijkheid dat de vijand, door den ringdijk van den Haarlemmermeerpolder door te steken, de Ringvaart laat afloopen; en op een ledige ringvaart is de inundatie der omliggende Rijnlandsche polders gemakkelijk af te tappen. Het doorsteken van Haarlemmermeer's ringdijk is over die groote lengte, aan den vijand bezwaarlijk te beletten.

Toch zijn er tegen afdamming van het noordelijkste deel van Rijnland, wel degelijk bedenkingen aan te voeren en ook werkelijk aangevoerd. De in ons oog belangrijkste bedenking is, dat het afdammen der Ringvaart, hetgeen men volgens het stelsel van 1841 zal verrichten door grond achter den ringdijk te vergraven, veel te veel tijd vordert. Maar die bedenking is naar onze overtuiging, niet onvatbaar voor oplossing. Indien men van te voren eenige platbodem vaartuigen of drijvende bakken, naar de afmetingen der af te dammen wateren gevormd, laat maken en ter bestemmingsplaats in gereedheid houdt om ze op het vereischte tijdstip te laten zinken, dan is met behulp van eenige zakken zand en wat planken, al zeer spoedig een stevige dam te verkrijgen[1]. Vermoedelijk zal zulk een dam aanvankelijk wat lekken, maar dat weinigje lekwater is geen bezwaar. Gedurende het inlaten van het water benoorden de afdamming, kan

1 Een dergelijke maatregel schijnt ons ook noodig voor het deel der inundatiekade in Haarlemmermeer, dat door de Hoofdvaart loopt en voor een of twee dammen die bij Haarlem moeten gelegd worden, om het afloopen van het water door de trekvaart naar Leiden te voorkomen.

men de dammen gemakkelijk door grondstorting dicht maken. Zulk een dam kan ook aan zijn bovenkant zoo smal gehouden worden, dat daardoor voor den vijand geen brug over het afgedamde water gevormd wordt, en ze komt ons in vele opzichten doelmatiger voor dan een of ander permanent werk, gelijk gemetselde penanten met schutbalken of stuwdeuren. Nu 't gebleken is dat de inundatie niet gesteld kan worden zonder zeewater, pleit voor afdamming van de inundatie-streek vooral ook het feit, dat op die wijze alleen het kleinste noordelijke deel, en niet geheel Rijnland, door zeewater zou bedorven worden.

't Is wel mogelijk, dat 't den vijand niet op den duur belet kan worden zich van de afdamming meester te maken; maar indien hij er al meester van geworden is zal hij nog niets verder gevorderd wezen dan al dadelijk het geval zou zijn, indien men niet afdamde. Maakt men geen afdamming of wel, heeft de vijand eenmaal de afdamming vermeesterd en gaat hij de Ringvaart aftappen, dan schiet er voor den verdediger wel niets anders over dan ook in het zuidelijke deel van Rijnland zeewater toe te laten. Maar daardoor is wel degelijk de verdediging nog vol te houden. Rijnlands boezem door de Katwijksche sluizen af te tappen, zal den vijand in dat geval niet gelukken, omdat men meer zeewater langs Halfweg en Spaarndam kan aanvoeren dan langs Katwijk zal wegloopen. De vijand zou dan evenwel ook dien boezem kunnen aftappen, door den Ringdijk van Haarlemmermeer door te steken. Maar de coupure in dien dijk zou al een zeer aanzienlijke grootte en een zeer gunstige ligging moeten hebben, indien er alles door wegloopen zou wat kan aangevoerd worden. Immers het zal altijd mogelijk blijven de Ringvaart, die het water moet afvoeren, op verschillende punten, bijv. door het doen zinken van vaartuigen, te verstoppen. Er is dus ook in dat geval nog kans de inundatiën vast te houden, door zooveel mogelijk zeewater in te laten. Maar wel mag dit een wanhopig verdedigingsmiddel heeten, omdat de vijand moeielijk zooveel kwaad aan het land zal kunnen doen als op die wijze, door den verdediger zelf, niet aan een kleine opgeofferde streek maar aan een halve provincie, zou berokkend worden.

't Is hier de plaats niet om de tamelijk wijdloopige, en toch onvermijdelijk eenigszins onzekere berekeningen van de hoeveelheid water, die door het Noordzeekanaal op Rijnland kan ge-

bracht worden, in extenso mede te deelen. Wij geven dus slechts de uitkomsten dier berekeningen, 't aan de zaakkundigen overlatende om zich door nacijfering, van de waarheid onzer resultaten te overtuigen.

De Noordzee staat bij Wijk aan Zee met vloed gemiddeld 0.75 M. boven, met eb gemiddeld 0.75 M. onder AP. Zet men nu de vloeddeuren van alle sluizen te Wijk aan Zee open, laat men tevens alles wat zoodoende op Rijnlands boezem, komt, afloopen door het in Haarlemmermeer te brengen, dan zullen de Noordzeesluizen vermoedelijk met iederen vloed 4 uren werken en niet meer dan ruim 6½ millioen kub. M. kunnen aanvoeren. Bij een waterstand in de Ringvaart van Haarlemmermeer benoorden den Vijfhuizerweg, ter gemiddelde hoogte van circa 0.70 M. - A.P., zullen dan de sluizen te Spaarndam en te Halfweg[1] door het Spaarne, de Liede en de Ringvaart dezelfde hoeveelheid als de Noordzeesluizen, namelijk ruim 13 millioen kub. meters per etmaal doorlaten en op Haarlemmermeer brengen, indien men in den polderringdijk, zoo dicht mogelijk bij de Vijfhuizen en wel bij den mond van de Liede en bij Halfweg, inundatiesluizen opent, die echter nog gemaakt moeten worden en waarvan de laatstgenoemde ongeveer 22 M., de beide eerstgenoemden ieder circa 14 M. wijd moeten zijn, indien hun vloer ter hoogte van 1.88 M. - A.P. komt te liggen, welk peil de heer Thesingh daarvoor aanneemt, het 1.80 - A.P. noemende.

Misschien zal het gelukken iets meer zeewater dan 13 millioen kub. M. per etmaal in te laten, òf bij buitengewoon hooge vloeden op de Noordzee, òf door een lager peil op de Ringvaart aan te nemen dan wij deden: maar op buitengewoon hooge vloeden mag men niet rekenen. en door het peil der Ringvaart te verlagen, zal men slechts weinig winnen. De sluizen en de kanalen die het water moeten aanvoeren, zijn niet geschikt om belangrijk meer water door te laten, en zeer zeker zal men, zonder bijzonder hooge zeestanden, er nimmer in slagen

1 Rijnland is voornemens binnen kort de boezemkade van het stoomgemaal te Halfweg te verleggen, hetgeen het tegenwoordige aanvoervermogen der sluizen aldaar zal verkleinen. Onze berekening is gegrond op den toestand na die verlegging.
Verder werden in die berekeningen afmeting van het Noordzeekanaal en zijne nevenkanalen ondersteld, gelijk de concessie voorschrijft, met vergrooting echter van de 27 M. bodemsbreedte tusschen de Noordzee en Velzen tot 35 M., welke vergrooting onlangs bij de wet vastgesteld is.

om de door ons gestelde hoeveelheid van 13 millioen per etmaal, tot bijvoorbeeld 20 millioen te vergrooten.

Uit de berekeningen over waterinlating, waarvan hier de resultaten gegeven worden, blijkt 't, dat onder de vermelde omstandigheden en bij voortdurende openhouding der vloeddeuren, het kanaalwater onmiddellijk binnen de Noordzeesluizen periodiek in hoogte tusschen circa 0.40 M. boven en 0.40 M. onder A.P. moet afwisselen. Hieruit ziet men tevens, dat de sluizen te Schellingwoude al zeer weinig water voor de inundatie zullen kunnen aanvoeren, want het Zuiderzeewater staat aldaar gemiddeld 0.35 onder A.P. bij eb en op A.P. bij vloed. De Zuiderzee zal, behalve in zeer buitengewone omstandigheden, zoo goed als niets voor de inundatie in Rijnland leveren, indien men uit de Noordzee water ontleent. En indien men de Noordzeesluizen niet laat werken, zal uit de Zuiderzee slechts weinig worden aangevoerd.

Het gevoelen van den heer Thesing verschilt aanmerkelijk van het hier uitgedrukte. Volgens hem toch zal alleen de Zuiderzee alles aanvoeren. Ten einde vandaar 12.8 millioen M^3. per etmaal op Haarlemmermeer te brengen, wil hij inundatiesluizen in den ringdijk van dien polder bouwen, met den vloer op 1.88 M. - A.P. en ter gezamenlijke wijdte van 33 M.; terwijl uit het bovenstaande gebleken is dat om 13 millioen M^3. per etmaal uit de Noordzee aan te voeren, voor even diepe sluizen een gezamenlijke wijdte van 50 M. noodig is[1]. De heer T. verwacht echter dat een wonder, op zijn minst zoo groot als het Mozaïsche Roodezeewonder, zijne denkbeelden zal komen verwezenlijken. Het peil in het Noordzeekanaal zal bij het werken der Schellingwoudsche sluizen, zoo neemt hij op pag. 35 aan, in hoogte tusschen 1.50 M. - A.P. en 0.50 M. - A.P. afwisselen. Als nu het invloeiende Zuiderzeewater, door tamelijk nauwe sluizen en tamelijk lange en nauwe kanalen, eindelijk bij Haarlemmermeer aangeland is, zal het, zou men denken, vrij wat lager staan dan bij Schellingwoude. Maar volgens den ontwerper zal het dan integendeel vrij wat hooger zijn; want, hoe ongeloofelijk 't ook schijne, zoo lezen wij toch op blz. 38 de onderstelling

1 De heer T. neemt in zijne berekening, op blz. 38, aan dat de doorstroomingscoefficient voor de inundatiesluizen op 0.62 moet gesteld worden. Hier werd die coefficient daarentegen = 0.85 gesteld. Indien de waarde 0.62 behoorde aangenomen te worden, dan zou men zelfs aan 50 M. sluiswijdte niet genoeg hebben, maar 69 M. noodig hebben.

van den heer Thesing dat de Ringvaart, als 37.4 millioen M^3. in 70 achtereenvolgende uren in Haarlemmermeer stroomen op A.P. zal staan, en dus gemiddeld 1 meter hooger zijn zal dan het Noordzeekanaal en gemiddeld alzoo waarlijk 0.17 M. hooger dan de Zuiderzee zelf.

De op zulke onderstellingen gegronde beweringen, dat de Rijnlandsche inundatiën in 4 dagen met Zuiderzeewater te stellen zijn, hebben natuurlijk geenerlei waarde. Al de berekeningen die ten grondslag liggen van dit schrijven, voeren dan ook tot een geheel ander resultaat. Om alleen Haarlemmermeer behoorlijk te inundeeren, waartoe 107 millioen M^3. noodig zijn, zullen ongeveer 8 etmalen gevorderd worden, indien uit de Noordzee de circa 13 millioen per etmaal worden aangevoerd, waarop men hier meent te moeten rekenen. Als nu daarenboven slechts twee etmalen noodig zijn om de andere Rijnlandsche polders onder te zetten, en tevens om eventueel de afdammingen in de Ringvaart te maken, dan zal de Rijnlandsche inundatie vermoedelijk in niet minder dan 10 etmalen tot stand komen.

Tien etmalen nu zijn, als het op het in orde brengen eener verdedigingslinie aankomt, een zeer langdurig tijdvak. Waarschijnlijk is het echter niet onjuist te beweren, dat op de hier aangeduide wijze het besproken front der Amsterdamsche linie toch in korter tijd in verdedigbaren toestand zal komen, daar de inundatie in Haarlemmermeer niet ten volle tot het aangegeven peil van 1.95 M. - A.P. behoeft te reiken om den vijand aanvankelijk reeds tegen te houden. De bovenste waterlaag toch van die inundatie zal ook nog wel ingelaten kunnen worden, gedurende de eerste dagen na de komst van den vijand voor de linie. Al neemt men evenwel aan, dat de linie dus bijvoorbeeld reeds drie dagen vóór de volkomen inundatie in verdedigbaren staat zal zijn, dan nog houdt men een volle week over als minimum van tijd, om zich voor de ontvangst des vijands gereed te maken.

En ook een enkele week, is in den oorlog een lange tijdruimte. Toch is het veel beter vooraf volkomen zeker te weten dat er zooveel tijd noodig is, dan omtrent dit zoo hoog belangrijke punt allerlei fraaie verwachtingen te blijven koesteren die toch nooit verwezenlijkt kunnen worden. Zoowel om dien langen tijd, als omdat het inlaten van Noordzeewater onvermijdelijk is, blijkt 't dat de voorgenomen inundatie in

Rijnland veel bezwaarlijker is, dan men vrij algemeen schijnt aan te nemen.

Begrijpelijk is het dus, dat men omziet naar andere verdedigingsmiddelen dan de bedoelde inundatie. Zulk een ander middel is door den heer M^{r}. J.P. Amersfoordt aangegeven. Niet Haarlemmermeer, maar het land dat Haarlemmermeer onmiddellijk omgeeft wil hij inundeeren, zoodat de strook gronds welke op bijgaand kaartje vertikaal gearceerd is, zou onderkomen[1]. De verdedigingslinie van den heer A. bestaat dus uit een inundatie die doorgaans slechts 200 à 1000 M. breedte kan hebben, en die zoowel met een aantal wegen doorsneden is als zich over een circa 25 kilometer grooter ontwikkelde lengte uitstrekt, dan de linie door het Haarlemmermeer. Juist daarom echter is het niet te verwachten, dat het plan van den heer A. door krijgskundigen goed zal genoemd worden. Ook is er het bezwaar aan verbonden dat de Ringvaart hoog zal moeten worden opgezet om het boezemland, bijv. de gronden tusschen Heemstede en Bennebroek, te inundeeren.

Is dus ook door het denkbeeld van den heer Amersfoordt de kwestie nog niet opgelost, en een doeltreffende inundatie in Haarlemmermeer lang niet zoo gemakkelijk als men over het algemeen geloofde, dan waarlijk mag een nader, volledig en grondig onderzoek naar de middelen die behooren aangewend te worden om dit front der Amsterdamsche linie te beschermen verre van overbodig, ja integendeel dringend noodzakelijk heeten. Door onvolledig onderzoek zijn bijvoorbeeld de heeren Thesingh en Kromhout tot plannen gekomen, die in zeer gewichtige opzichten onjuist zijn. En nu bestaat wel is waar de mogelijkheid, dat reeds bestaande maar geheime officieele plannen veel beter, ja misschien volmaakt zijn, maar dit blijkt uit niets. Van alles wat er voor een goede verdediging op dit punt noodig zal wezen, is slechts uiterst weinig in de werkelijkheid te vinden; en 't is toch moeielijk aan te nemen dat officieren als de heeren T. en K. nog andere en wel gebrekkige plannen zouden leveren, indien die werkelijk goede plannen inderdaad bestonden.

1 Het horizontaal gearceerde op het kaartje geeft, voor zoover wij weten, alles aan, wat overigens volgens verschillende plannen nog in deze streek geïnundeerd zou moeten worden.

Moge de hoogst gewichtige taak van hen, die met dit nader onderzoek belast zullen zijn, eenigszins vergemakkelijkt worden door de hier gegeven mededeelingen. Maar moge dit onderzoek bovenal daartoe leiden, dat eindelijk inderdaad doeltreffende verdedigingsmiddelen ook feitelijk tot stand komen. Welk een lange reeks van jaren reeds wist men, dat de verdediging van ‘het laatste bolwerk onzer nationale onafhankelijkheid’ verlamd was door het ontbreken van nog zooveel, wat daarvoor zeer zeker moest en ook kon aanwezig zijn! Men leerde ons als kinderen: ‘geduld is zulk een schoone zaak.’ En inderdaad werkte die les ook en wij hadden altijd door geduld. Maar laat het toch nooit vergeten worden, dat het geluk ons voortdurend op werkelijk verwonderlijke wijze hielp, en zeker even groot was als ons geduld. Had niet een onbegrijpelijk gunstig lot de stormen welke Europa in het laatste vierde dezer eeuw schokten, voortdurend van ons vaderland afgewend, 't is de vraag of wij dat geduld dan nog ‘zulk een schoone zaak’ zouden noemen. Waarschijnlijker is 't dat wij dan in het geheel geen onafhankelijkheidsbolwerken meer te verdedigen zouden hebben, en dat juist ons onuitputtelijk geduld ook onze groote nationale zonde zou moeten genoemd worden die ons eerst tot verdooving, en eindelijk tot uitdooving gebracht had.

A. ELINK STERK.

De weduwe van O.Z. van Haren.

Aan het ten vorige jare geheel gerestaureerde Burmania-huis te Leeuwarden kleven eenige belangrijke historische herinneringen; het zij mij vergund de lezers van dit tijdschrift op eene dier herinneringen te wijzen; zij gelieven zich daartoe met hunne verbeelding gedurende een October-namiddag van het jaar 1786 te verplaatsen in een der deftige vertrekken van dat huis. Zij zullen op den haard er reeds een lustig turvenvuur zien vlammen. 't Is meer de raad des geneesheers, die warmte heeft aanbevolen, dan eigene kouwelijkheid, die de bejaarde bewoonster van dit huis heeft bewogen, af te wijken van de vaste gewoonte onzer voorouders van de vorige eeuw, om, hoe guur en killig het ook in October kan wezen, toch nimmer vóór 1 November vuur aan te leggen; de anders zoo krachtige vrouw zoude zonder dien raad er zeker niet toe te brengen zijn geweest, om eene naar vertroeteling des ligchaams zwemende inbreuk op deze zeden in haar huis te dulden, veel minder om haar zelve te begaan. 't Is een door en door edele figuur, die zeventigjarige dame; ongebogen draagt haar forsche gestalte de zware kroon der grijsheid; uit al hare gelaatstrekken spreekt eene onplooibare vastheid van karakter; om hare lippen zweeft echter dikwijls een glimlach vol goedigheid, en waren hare oogen helaas! thans niet met een dikken nevel bedekt, zoo zoude ons ook uit hare blikken tegelijkertijd goedhartigheid en kracht hebben toegeschenen. Te midden van de wintersneeuw des ouderdoms is op haar gelaat nog iets van de frischheid der lenterozen zigtbaar, en geen wonder, want het was de vrouw, van welke haar echtgenoot nog in den herfst haars levens, nadat zij hem reeds elf kinderen had gegeven, en ze allen aan eigen borst had gezoogd, naar waarheid had kunnen zeggen, dat schoonheid en jeugd meer dan veertig jaren op hare wangen gevangen en geketend schenen. Ieder met onze

letterkunde eenigzins vertrouwde lezer zal ook zonder het opschrift boven dit opstel begrijpen, dat ik hem in de woning van mevrouw van Haren, geboren van Hulst, heb binnengeleid.

Tegenover de oude dame zit een aankomend meisje van 13 of 14 jaren; 't is haar kleindochter, het oudste kind van haar zoon Duco; sinds het ten vorige jare hare moeder heeft verloren, wordt het hier onder de zorgvolle leiding der grootmoeder opgevoed. Zoo als de meeste der van Harens, heeft ook het freuletje een mooi figuur en edele gelaatstrekken. In hare oogen schijnt iets te flikkeren van den gloed, die bij haar grootvader altijd zoo fel had geschitterd, een gloed, die, als de verontwaardiging hem had aangeblazen, zijn tegenstanders, op welke hij zijn blikken rigtte, bijna altijd in verbijstering had gebragt en die daarom misschien nog meer dan door zijn hooghartigheid, hem zooveel bittere vijanden had berokkend.

Mevrouw van Haren was voor eenige maanden onverwachts door eene vreeselijke ramp, blindheid aan beide hare oogen, getroffen, doch ook dit ongeluk droeg zij met dezelfde kalmte en gelatenheid, waarmede zij de menigvuldige tegenspoeden des levens had gedragen; even trouwhartig als altijd ging zij voort met zich te wijden aan de opvoeding van haar geliefd kleinkind.

Thans leest het meisje op haar verzoek haar den eersten zang van Delille's meesterstuk: l'Homme des champs, voor. Ofschoon dit dichtstuk eerst verscheidene jaren na de omwenteling geheel voltooid werd, was de eerste zang reeds eenige maanden voor den tijd, waarin ik den lezer heb geplaatst, in het licht verschenen. De vervaardiger had dezen eersten zang voorgedragen in de fransche academie, en dit was voldoende om hem een Europesche vermaardheid te geven. Geen wonder dan ook dat het dichtstuk zoo spoedig een weg had gevonden in de woningen onzer zoozeer op alle voortbrengselen der fransche letterkunde azende aristocratie. Ook mevrouw van Haren rekende gemeenzame bekendheid met de fransche letterkunde onder de eerste vereischten eener goede opvoeding. De voorlezing van het dichtstuk werd afgebroken door de komst van een bediende, die binnentrad met de woorden: ‘Doctor Styl uit Harlingen vraagt of zijn bezoek aan mevrouw de douairière ook ongelegen zoude komen.’ ‘Wees zoo goed,’ was het vriendelijk antwoord, ‘mijnheer Styl te zeggen, dat zijn komst mij ten hoogste welkom is.’ Naauwelijks is de bediende weg, of het freuletje fluistert haar grootmama iets in 't oor, waarvan

wij alleen de laatste woorden verstaan: ‘Ce monsieur Styl n'est il pas un patriote zèlé et du parti de monsieur Beyma?’ Op zachten toon antwoordt de oude dame: ‘Non pas trop de zèle, ma chère petite, s'il te plait, monsieur Styl a temoigné dans presque tous ses écrits une grande véneration pour la maison d'Orange, il a été l'ami de ton grand père et ce grand homme aussi n'a t'il pas été qualificé souvent par les partisans du duc comme un ennemi du prince?’ Uit deze korte woordenwisseling had een opmerkzaam luisteraar verschillende gevolgtrekkingen kunnen maken; vooreerst dat ook in het huis van de van Haren's de jammerlijke gewoonte onzer aristocratie van de vorige eeuw, om zich onder elkander bij voorkeur van de fransche taal te bedienen, werd gevolgd. Ook tijdens het leven van den vaderlandslievenden dichter der Geuzen had deze gewoonte er geheerscht. Zelfs bij den vreeselijken brand van Lindenoord, te Wolvega, toen hij zelf naakt op het terras staande, zijn geliefd huis en zijn nog geliefder boeken en papieren een prooi der vlammen zag worden, riep hij zijne dochter, terwijl zij op de bovenverdieping van het brandende huis in het dreigendst doodsgevaar verkeerde, toe: ‘Marianne: sauve toi par la fenêtre; l'issue par l'escalier t'est fermée.’ Zoo uitte zich bij hem de kreet des harten niet in de moedertaal, maar in het fransch, wel een bewijs dat hij in die taal dacht en gevoelde. Mag het dan verwondering wekken, dat hij ook lang nadat hij als vaderlandsch redenaar, geschiedschrijver en dichter was opgetreden, zich nog altijd tegenover zijn moedertaal een vreemdeling gevoelde, dat zijn hollandsch zoowel in zijn proza als in zijn gedichten, ons vaak half stamelend en hortend tegenklinkt. Men geve zich eens de moeite sommige van zijne stroefste coupletten woord voor woord in het fransch over te brengen, en men zal bevinden dat de dus verkregen fransche vertaling nog ruim zoo vloeijend als het hollandsch is. Kan men bij deze wetenschap het der hollandsche burgerij nog wel zoo ten kwade duiden, dat zij zwarigheid maakte om dezen in het fransch denkenden dichter, ondanks al zijn patriottisch gevoel, het burgerregt onder hare dichters toe te kennen? Al betreurt men dan ook de kortzigtigheid der critiek, die om de gebrekkige schaal, de kostbare kern voorbijzag, en den Agon en de Geuzen, als het werk van een stamelenden rijmelaar, uit de hoogte veroordeelde; al betreurt men ook hare onverstandige onbarmhartigheid, die, terwijl zij den rijkbegaafden bekeerling tot het hollandsch taalgeloof had moeten

aanmoedigen en toejuichen bij zijn poging om ook in den tempel der vaderlandsche letteren zijn diensten te verrigten, hem bespotte en uitjouwde, zoo dikwerf zij hem met de tempelvaten en altaarwerktuigen wat onhandig zag omgaan; toch was zij zeker in haar regt, toen zij den nog niet eens gedoopten proseliet niet tot hoogepriester wilde gewijd hebben.

Een tweede opmerking, waartoe de gewisselde woorden aanleiding hadden kunnen geven, zoude misschien de vroegtijdige ingewijdheid van het meisje in de staatkundige twisten des lands gelden. Wie zich daarover verwondere, bedenke dat hier sprake is van het jaar 1786, zoo vol van opwinding en partijhaat. Een jaar waarin niet alleen de raadzalen en kerkgebouwen, de localen der burgervereenigingen en de herbergen weergalmden van hoogdravende redevoeringen en grievende uitingen voor of tegen den prins, maar waarin ook in den schoot der huisgezinnen de rust telkens werd gestoord door de uitbarstingen van staatkundige veeten, en waarin het politieke vraagstuk bij groot en klein de eenige spil was waarom aller gesprekken draaiden. In een tijd dat uit ieder dagblad, uit ieder tijdschrift, uit ieder boek, uit ieder vers, uit ieder brief dien men opende, ja uit ieder mond die sprak, de partijdigheid zich lucht gaf, moest deze als van zelve het jeugdig gemoed binnensluipen. Het meisje had mogelijk den naam van Styl onder patriottische publicatiën zien staan; in hare tegenwoordigheid had deze of gene het ten sterkste afgekeurd, dat Styl een gedicht ten gunste van den gewapenden tegenstand der Utrechtsche vrijscharen tegen de troepen van den prins in het licht had gegeven; in haar oog moest hij dus een vijand van den prins zijn, en zulk een patriot, hij durfde zich in eene zoo prinsgezinde woning als die der van Haren's wagen? Mevrouw van Haren stond op een onzijdiger standpunt. Daar de patriottische beweging in den beginne hoofdzakelijk alleen gerigt scheen tegen den doodvijand van haren overleden man, den hertog van Brunswijk Wolfenbuttel, had zij aanvankelijk in die beweging het begin gezien van de regtvaardige vergelding van het onregt dat door zijn toedoen den dierbaren overledene was aangedaan. Na de vernedering des hertogs, hoopte zij, zoude de storm zich van zelven nederleggen; bij haar kwam geen vermoeden op, dat de prins, dien zij even als alle leden van haar geslacht innig lief had, en te inniger omdat zij hem een tijdlang aan haar borst had gezoogd, door de beweging van zijn stadhouderlijken zetel zoude kunnen worden

gedreven. Vurige oranjegezinde, die zij was, had toch de bitterheid, die zij van hare partijgenooten had moeten ondervinden, haar verdraagzaam jegens de andersgezinden gemaakt. Van alle van Haren's was zij de eenige die met de patriotten tot een zekeren graad kon sympathiseren. Bij den dampkring vol partijhaat en onverdraagzaamheid die over het geheele land hing, was ongelukkig hare vergevensgezindheid een onvoldoend beschutmiddel tegen de besmetting der algemeene ziekte; geen wonder dat ook het nog zoo jeugdige meisje er reeds door aangestoken bleek.

Doch wij hebben doctor Styl reeds te lang in den gang laten wachten. Een vriend en bewonderaar van Simon Styl heeft kort na zijn dood in een uitbundige lofrede ons hem ook beschreven als wat onachtzaam op zijn kleeding en niet zeer op zijn gemak in gezelschap. Ik doe hem daarom naar ik meen geen onregt, als ik hem, terwijl hij daar met een alles behalve bevallige buiging binnentreedt, den lezer voorstel, het hoofd bedekt met een ietwat scheeve pruik, de rok overstrooid met poeder en de jabot wat gekreukeld en zeker niet in reinheid wedijverende met versch gevallen sneeuw. Zijn houterig binnenkomen was niet geschikt om het oranjegezinde freuletje yan haar vooringenomenheid tegen den man te genezen. De verwelkoming van mevrouw van Haren daarentegen was allerhartelijkst. ‘Eere hebbe uw hart,’ sprak zij, ‘dat gij de weduwe van uw frieschen lettervriend in haar leed eens komt opzoeken.’

‘Helaas, mevrouw van Haren! ik hoorde van de nieuwe ramp, die u heeft getroffen; hier te Leeuwarden voor zaken zijnde, dreef mijn hart mij om u te gaan zien; maar vat moed, mevrouw; misschien is de kwaal slechts van tijdelijken aard.’

‘Ach, dat ik het hopen mogt! want de hulpeloosheid der blindheid is mij nog altijd zulk een bitter leed. Misschien draag ik mijn ongeluk toch met te weinig geduld; maar het is mij ook zoo onverwacht overvallen; verbeeld u, mijnheer Styl, ik schreef een brief aan een mijner kinderen; onder het schrijven begonnen mij de oogen reeds zeer te doen; toen ik het geschrevene wilde overlezen, overviel mij eene schemering; die schemering veranderde in een nacht, en die nacht blijft tot heden voortduren.’

‘De blindheid is een groote ramp, maar bedenk, mevrouw, ter uwer opbeuring, dat zij ook het deel van vele groote stervelingen is geweest. Der weduwe van onzen grootsten helden-

dichter moet het een troostgrond zijn, dat de drie grootste dichters die de wereld heeft gekend: Homerus, Ossian en Milton, ook blind zijn geweest.'

Ik weet niet goed of mijn oogen mij al of niet bedriegen, maar ik meen bij dezen boekigen en schoolschen troostgrond om de lippen van het freuletje de zweem van een ondeugend lachje te zien zweven; misschien herinnert zij zich daarbij een stukje uit een bloemlezing van voortbrengselen der fransche letterkunde, dat zij een paar dagen geleden hare grootmoeder heeft moeten voorlezen; ik bedoel Les deux consolés, van Voltaire. Immers die schoolsche wijsgeer Citophile had ook getracht een onder 't lijden gebogene te troosten, door haar te wijzen op een reeks van beroemde vrouwen, zoo uit de fabelleer, als uit de geschiedenis, die geleden hadden als zij; toen de beurt des lijdens aan hem was gekomen, had zij hem een lijstje gezonden van alle vorsten en koningen, die eens, even als hij thans, hun eenig kind hadden verloren. Mevrouw van Haren zelve was te goedig om die opmerking te maken.

'Misschien', antwoordde zij, moet dit denkbeeld mij opbeuren, maar ik beken, dat ik gereeder troost put uit de dichtregelen van mijn man:

> Dat ongelukken,
> Die leeren onder God te bukken,
> Bewijzen zijner liefde zijn.

En bovendien, welk een uitmuntend voorbeeld van lijdzaamheid en geduldige onderworpenheid aan alle soort van leed, heb ik niet in mijn dierbaren overledene, vooral in zijn laatste dagen; 't was gisteren de zevende verjaardag van zijn heengaan; in mijn blindheid is het mij of dit laatste tooneel mij nog altijd voor oogen zweeft; nog zie ik hem voor mij, terwijl hij op zijn ziekbed uitgestrekt, te midden van de folterendste pijnen, jegens allen de vriendelijkheid zelve bleef; nog hoor ik de woorden, waarmede hij van onze dienstboden, een voor een, afscheid nam; nog hoor ik het snikken van den tuinman, een man van wien wij dachten dat hij een steenen hart had. Heb ik, vroeg mijn man, dan zoo slecht geleefd, dat gij bij mijn sterven zoo moet schreijen? O neen, mijnheer! maar ik kan het lijden van een zoo braaf heer, als gij geweest zijt, niet aanzien. Doch mijnheer Styl, vergeef het een oude vrouw, dat zij u met hare herinneringen bezig houdt, maar het is mij dezer dagen of mij alles nog duidelijker dan anders aan mijn overleden man herin-

nert. Een vers, dat mijn kleindochtertje mij voorlas, tooverde mij zoo even zijn dierbare boekenkamer van Lindenoord weder voor oogen. Toe, Ada, lees ook aan mijnheer de mooije regels eens voor. Het kind gehoorzaamde, en zoo las het met eene welluidende en reeds volle stem die dichtregelen van Delille voor, die de meeste lezers zich wel zullen herinneren, daar zij in ieder Cours de littérature française voorkomen:

Beaux arts ah! dans quel lieu n'avez vous droit de plaire!
Est il à votre joie une joie étrangère?
Non! le sage vous doit ses moments les plus doux;
Il s'endort dans vos bras, il s'éveille pour vous.
Que dis-je? autour de lui, tandis que tout sommeille,
Sa lampe inspiratrice éclaire encore sa veille,
Vous consolez ses maux, vous parez son bonheur,
Vous êtes son trésor, vous êtes son bonheur,
L'amour de ses beaux ans, l'esprit de son vieillage,
Ses compagnons des champs, ses amis de voyage;
Et de paix, de vertus, et d'études entouré,
L'exil même avec vous est un abri sacré[1].

‘Deze mooije verzen deden mij’, zeide mevrouw van Haren, toch denken aan de woorden, die in de boekenkamer op Lindenoord aan den muur boven de schrijftafel van mijn man prijkten. Meer dan eens heeft hij mij dat latijnsche opschrift vertolkt; ik meen dat hij ergens in de Geuzen ze heeft overgenomen; ik herinner mij althans de volgende regels:

1 Zie hier Bilderdijk's schoone vertaling dezer regels:

Gij schoone kunsten! Ach! in welke stond of oord
Voelt zich 't gevoelig hart niet door uw schoon bekoord?
Wat wellust smaakt de ziel, als gij haar moogt verkwikken.
De wijze dankt aan u zijn zaligste oogenblikken,
Hij sluimert in uw arm, ontwaakt voor u alleen.
Ook dan, wen alles slaapt en doddert om hem heen,
Verlicht de sombre lamp zijn geestverheffend waken,
Bevrucht zijn mijmrende ernst en leert hem 't aanzijn smaken.
Gij troost zijn ongeluk, volmaakt zijn hoogste vreugd,
Gij zijt zijn schat, zijne eer, de glorie van zijn jeugd,
De hoop zijns onderdoms, zijn onafscheidbre vrinden
Die buiten, die op reis hem altijd wedervinden,
Ja! ballingschap met u, is zelfs, ten spijt van 't lot,
Een heiligdom van rust, van deugd en zielsgenot.

O zachte zoete zanggodinnen,
Gelukkig zij, die u beminnen,
  Gij zijt het voedsel voor de jeugd,
Sieraad van mannelijke jaren,
Zoowel in voorspoed als gevaren,
  En 's ouderdoms gewisse vreugd.

‘Staan u, mijnheer Styl, soms de latijnsche verzen nog voor den geest?’

‘O ja! zeer goed; het waren woorden, genomen uit Cicero's Oratio pro Archia poeta, ik meen ze nog van buiten te kennen; als ik wel heb luiden zij zoo:

> Haec studia adolescentiam agunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solatium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.’

‘Wat hebt gij toch een verwonderlijk goed geheugen!’

‘Wat men als knaap goed heeft geleerd, blijft ons levenslang in het geheugen, en daarenboven heeft mijn eigene levenservaring de waarheid dezer woorden dagelijks bevestigd. Alle vrienden der wetenschap en der letteren, en daaronder in de eerste plaats uw echtgenoot, hebben gewis telken dage in hun harte Cicero voor deze woorden dank gezegd. Maar zeg mij toch eens, lieve mevrouw, van welken dichter waren de mooije regels, die uw kleindochtertje zoo aardig voordroeg?’

‘Prijs toch, wat ik u bidden mag, het kind niet in hare tegenwoordigheid; zij zou anders nog ijdel worden. De verzen van zoo even komen voor in een dichtstuk van den heer Delille; ge weet wel, denzelfden die voor eenige jaren zooveel roem verwierf door zijne heerlijke vertaling van Virgilius' Georgica. Ook in dit gedicht bezingt hij weder het landleven, 't is vol van de schoonste beschrijvende poëzie.’

‘Het zal dan misschien wel eenige gelijkenis hebben met Les Saisons van St. Lambert, of met de Jaargetijden van den engelschen dichter Thompson?’

‘Ik geloof van ja! Enkele gedeelten kwamen mij althans zoo bekend voor. Bij het voorlezen trof het mij, dat een beschrijving van een hertenjagt veel overeenkomst had met die welke ik vroeger in Thompson's Jaargetijden had gelezen. Sprak uw papa, toen hij voor een paar dagen hier was, ook niet van die overeenkomst, lieve Ada?’

‘Ja, grootma! Papa heeft mij toen ook aangeraden om The

deserted village van Goldsmith er bij te lezen, daar de zoo aardige schildering van een dorpspastoor en een dorpsschoolmeester aan dit gedicht moet ontleend zijn.'

''t Is een prijzenswaardige manier, mevrouw, die U ten opzigte van uw kleindochter bij het lezen van poëzie volgt. Door onderlinge vergelijking der dichters, springen hunne schoonheden ons regt duidelijk in het oog. Zeker heeft het freuletje de Jaargetijden van onzen Nicolaas Simon de Winter ook reeds met het fransche dichtstuk vergeleken.'

Mevrouw van Haren werd erg verlegen; in haar hart moest zij toch bekennen dat zij geheel onbekend was met een nederlandschen dichter, die den naam van de Winter droeg. 'Mijn kleindochtertje,' sprak zij, 'leest mij bij voorkeur voor in vreemde talen, daar haar dit tevens in de zoo noodzakelijke beoefening dier talen kan behulpzaam zijn; later hoop ik dat zij als eene echte van Haren smaak in de hollandsche letteren zal vinden. Maar beoefent u nog de vaderlandsche poëzie? Heb ik niet voor jaren van mijn man gehoord, dat even als door hem de Geuzen, ook door u een heldendicht van langen adem was op touw gezet?'

'Uw geheugen faalt niet, mevrouw. Sinds jaren ben ik bezig met een gedicht, waarin keizer Karel V de hoofdpersoon is; maar, helaas! de onrust dezer tijden staat telkens mijn werkzaamheid in den weg. Ook voel ik zoo dikwijls dat een groot man als Karel V een grooter dichter dan mijn persoontje noodig heeft om hem, even groot in zijne deugden als in zijne gebreken, in volle waarheid te schilderen. Een gedeelte van het gedicht heb ik eens uw echtgenoot voorgelezen, en het droeg zijne goedkeuring weg. Het was het tafereel, waarin ik den vroeg vergrijsden vorst, weinig oogenblikken voor zijn afstand, laat rusten op den regterarm van den jeugdigen prins van Oranje, den man des gezags en der overheersching op den toekomstigen apostel der vrijheid; hier de man, die na een leven van inspanning en oorlogvoering den scepter, waarvoor hij alles veil had gehad, moedeloos uit de hand laat vallen; daar de jongeling, wiens leven aan de vrijheid zoude gewijd zijn, en wiens bloed tot cement voor het roemrijke gemeenebest der nieuwe tijden zoude strekken; hier de vervolger van het ware geloof; daar de toekomstige beschermer van onzen heiligen godsdienst; hier de laatste in de rij der groote koningen, die over Arragon en Castilië hadden geheerscht; daar de eerste in de reeks van Oranjehelden, wier weergade de zon nooit heeft aanschouwd.'

‘Bravo, mijnheer Styl! die woorden doen mij goed, vooral van uwe lippen. Mijn kleindochtertje verdacht u zoo even reeds van antistadhouderlijke gevoelens.’

Het kleindochtertje kreeg een kleur, en mijnheer Styl niet minder; in het vuur van zijn gesprek had hij vergeten welk een wijd gapende klove er lag tusschen zijn gevoelens van voor 8 jaren, en die van heden; had hij over het hoofd gezien dat hij, die vroeger dat stadhouderschap had beschreven als de hechtste zuil van het gemeenebest, in de laatste jaren met anderen druk bezig was geweest om de grondsteenen onder dien zuil weg te halen, zoodat hij ook thans op het punt van instorten stond. Hij herstelde zich zoo goed hij kon. ‘Niemand zal ontkennen,’ antwoordde hij, ‘dat het huis van Oranje ontzaggelijk groote diensten aan Nederland heeft bewezen, maar... Dan, laten wij het, lieve mevrouw, ons in dit gezellig uur ten regel stellen, om het met doornen en distelen bezette veld der politiek zooveel mogelijk te vermijden. Een groote moeijelijkheid bij het vervaardigen van zulk een gedicht als ik onder handen heb, bestaat in het op gepaste wijze aanbrengen van het bovennatuurlijke, en deze moeijelijkheid deed mij meer dan eens de pen uit de hand vallen. Ik kan toch met den portugeeschen Camoëns of onzen Rotgans de goden en godinnen van den heidenschen Olympus niet meer doen opdoemen, daar de goede smaak onzer verlichte en kieskeurige eeuw ze met de bitterste spotternijen zoude begroeten.’

‘Maar zoude u niet op het voetspoor van den heer Voltaire allegorische wezens, of op dat van Milton de hemelgeesten en Jehova zelven ten tooneel kunnen voeren?’

‘De kunstbeoordeelaars der laatste jaren beweren, en naar mijne meening te regt, dat met de allegorische wezens in de Henriade eene winterkoude is binnengedrongen. En onze gemoedelijke vroomheid neemt zoo ligt aanstoot aan eene ligchamelijke voorstelling der Godheid. Ik ken verscheidene predikanten die hunne gemeenteleden de lezing van Abraham den aartvader, van den anders zoo innig godsdienstigen dichter Hoogvliet, ontraden alleen om het bekende gedeelte, waarin de goddelijke eigenschappen, als gezeten aan een disch en in gesprek met elkander, worden voorgesteld.’

‘En de geesten der afgestorvenen, zouden zij niet ter opluistering van een dichterlijk tafereel kunnen worden gebezigd? Ik herinner mij dat mijn echtgenoot althans de verschijning

van den schim des heiligen Lodewijks, waar hij zijn rustplaats verliet om de bedreigde hoofdstad te beschouwen, als een meestergreep in de Henriade bewonderde.'

'Teregt, mevrouw, maar tot mijn ongeluk heb ik reeds in een ander gedicht den geest van prins Willem laten verschijnen om Oldenbarneveld in zijn strijd tegen Spanje te sterken. Eene tweede geestverschijning zoude, u gevoelt het, mijne armoede in vinding al te zeer verraden. Uw echtgenoot heeft in der tijd deze moeijelijkheid in de Geuzen op eene allergelukkigste wijze overwonnen. Zijne dichterlijke schildering van het eindeloos Opperwezen evenaart die van Vondel in den Lucifer. Ook in een ander gedicht dat uw echtgenoot, toen ik hem eerst een bezoek te Wolvega bragt, mij de eer deed voor te lezen, was dat wonderbare uitmuntend aangebragt; als ik wel heb, noemde hij dat gedicht S c h i m m e n . Ik heb dikwijls door middel van mijn boekverkooper moeite gedaan om het te krijgen, maar het schijnt niet in den handel te zijn en daarom, lieve mevrouw, duid het mij niet ten kwade dat ik eindelijk met een verzoek, dat mede een der oorzaken van mijn bezoek was, te berde kom. Zoude u mij dat gedicht nog niet eens ter lezing kunnen geven? Maar nog liever zoude het mij zijn, zoo de lippen der kleindochter het kunststuk van den grootvader mogten voorlezen.'

Welke was de oorzaak van dit eenigzins vreemde verzoek bij Styl? Wilde hij werkelijk met van Haren's vinding winst doen voor zijn gedicht? Misschien dat deze wensch ook zijn aandeel had in deze vraag; toch had hij er andere en sterkere drijfveeren voor. Was hij betooverd geworden door de waarlijk welluidende wijze, waarop het meisje de fransche verzen had voorgedragen? Ook de betoovering droeg bij tot dat verzoek, maar toch werd hij in het geheim door een nog edeler beweegreden gedreven; hij wilde de bevallige afstammeling van den grootsten Nederlandschen dichter zijner eeuw te midden van den franschen atmospheer, waarin zij moest ademen, een frisschen ademtogt van vaderlandsche poëzie doen aanwaaijen. Op een kiesche wijze wilde hij de grootmoeder doen gevoelen dat alleen nederlandsche denkbeelden en gevoelens, in nederlandsche woorden uitgedrukt, geschikt waren om van Haren's afstammeling te bezielen met den edelen patriottischen geest, waarop hij altijd had aangedrongen. Met dat goede doel voor oogen vergat hij zich zelven af te vragen, of de lezing van het gedicht waarom hij ver-

zocht, bij de bejaarde edele weduwe de wonden niet te veel zoude openrijten; had hij daaraan gedacht, zoo zoude hij gewis zijn vraag hebben achtergehouden; zijne keuze zoude althans op een ander gedicht gevallen zijn. Want onder alle gedichten van van Haren is er juist geen enkel dat ons zulk een diepen blik doet slaan in des dichters zieleleven en lijden, dan juist de Schimmen. Dan, hoe dit ook zij, het verzoek was te heusch gedaan, en daarbij was mevrouw van Haren al te zeer ingenomen met alles waaruit waardering van haar ega's talenten bleek, om niet ingewilligd te worden. Op aanwijzing van de grootmoeder is het gedicht door het freuletje spoedig gevonden, en zoo zit het drietal weder neder, de twee anderen met ingespannen aandacht, de jeugdige bevangen met een zekeren schroom om een zoo lang hollandsch vers, en dat nog wel van grootvader, voor te lezen; middelerwijl biedt een bediende hun thee en versnaperingen aan. Het onovertroffen fijn japansch porcelein, waarin dit geschiedt, leert den deskundige, dat men mer bij eene familie is, wier leden veeltijds bewindvoerders van de Oost-Indische Compagnie zijn geweest.

Eer ik den indruk beschrijf, dien de voorlezing van het vers op het drietal maakte, wil ik den lezer met de geschiedenis en den inhoud van het gedicht bekend maken. *De Schimmen* zijn even als bijna alle gedichten van Onno Zwier gemaakt na zijn val als staatsman, gedurende zijn gedwongen verblijf te Wolvega. De oorzaken van zijn val zijn genoeg bekend om hier weder te worden opgehaald. Hoe men ook denke over de naaste aanleiding, zeker is het dat hij onder de hatelijke aantijging zijner ontaarde dochters en zijner ellendige behuwdzoons vreeselijk veel heeft geleden. Naar waarheid heeft men dikwijls gezegd dat geen menschelijke verbeeldingskracht, hoe sterk ook, de hoogte kan bestijgen die de werkelijkheid vaak bereikt. De schrilste toon van smart die in het somberste treurspel wordt geslaakt, hoe vaak moet hij niet onderdoen voor den jammerkreet, die in menige woning werkelijk wordt gehoord. Wil men een bewijs? Men vergelijke eens het door Shakspeare verdichte lijden van koning Lear met het lot dat van Haren werkelijk heeft ondervonden. De groote treurspeldichter schetst ons een ouden koning, die op een lage wijze wordt verwaarloosd, vernederd en mishandeld door twee ondankbare dochters, aan welke hij zijn kroon en rijk heeft afgestaan, maar hoe weinig heeft dat te beteekenen bij de gruwzame zamenspanning van drie dochters en

twee schoonzoons tegen den grijzen van Haren, hoe weinig bij den akeligen laster en den bloeddorstigen haat waarmede zij hem levenslang tot in zijn ballingsoord te Wolvega vervolgden? In bijna al zijn stukken, zoo in proza als in poëzie, wijst van Haren op aanslagen, door zijne naastbestaanden tegen zijn leven gesmeed, op het rattenkruid en de gehuurde dolken, die in eigene woning hem bedreigden. Nu moet één van tweeën waar zijn. De aanklagt des ouden mans (en de feiten, die hij aanvoert, doen het ons soms vermoeden) kan al te gegrond zijn geweest, of het zielelijden van den vader kan een zinsverbijstering bij hem gekweekt hebben, die hem telkens deed droomen van kinderarmen, die, bestemd om hem te omhelzen, uitgestrekt waren om hem verraderlijk te verworgen. Hoe verre laat in beide gevallen deze werkelijkheid Shakspeare's verdichting in vreeslijkheid achter zich. Gelijk bekend is stort de oude koning op de eenzame heide in den akeligen nacht zijn jammerklagten vol vervloeking over de hoofden van zijn schuldige kinderen uit, en geeft ze daar aan de winden, die om zijn hoofd bulderen, ter verstrooijing over. Van Haren doet meer en beter. Den vrijen tijd, door zijn onvrijwillige afzondering te Wolvega verkregen, wijdt hij aan zijn geliefkoosde letteroefeningen. Den stillen avond en de nachtelijke uren, in zijn boekerij doorgebragt, ja, zijn eenzame wandelingen door Lindenoord's lanen, besteedt hij aan de zamenstelling van een welsprekend pleidooi voor zijn onschuld en een aanklacht tegen zijne beschuldigers. Nadat hij zijn deductie in het licht heeft gegeven, zet hij in bijna al zijn gedichten dat pleidooi en deze aanklagt voort, maar terwijl hij in gene alleen zijn schoonzoons, dochters en enkele andere nabestaanden van vuigen laster en zamenspanning beschuldigt, treedt hij in deze op als aanklager tegen de geheele staatspartij, die met Brunswijk aan het hoofd, van de zamenspanning zijner kinderen om hem ten val te brengen had misbruik gemaakt, en beschuldigt hij haar, al is het ook in bedekte termen, dat zij het recht verdraait, den jeugdigen prins tot een losbandig leven verleidt, de vrijheid onderdrukt en het land ten verderve voert.

Door het voorbeeld van zijn broeder Willem heeft hij geleerd dat men, om bij de Nederlandsche natie het gereedst gehoor te vinden, haar in verzen moet toespreken; daarom gaat hij, die vroeger ter nauwernood een enkel kort versje had gemaakt, zich op 54jarigen leeftijd oefenen in de Hollandsche verskunde. In het eerst zijn alleen een lang verkropte gramschap en wrok over de

lagen die men hem heeft gespreid, spijt over het gelukken van de aanslagen zijner vijanden, de muzen die zijn zang bezielen; doch daar alle kunstbeoefening den menschelijken geest veredelt en verzacht, zoo mengen zich, terwijl hij daarmede bezig is, allengskens zoetere toonen bij die ruwe kreten; de zachtere stemmen van genegenheid voor het getrouw gebleven kroost, van innige hoogachting voor zijn getrouwe gade, van liefde voor vrijheid, godsdienst en vaderland doen zich hooren en behouden in het wilde concert ten laatsten alleen den boventoon. Een groot patriottisch doel zweeft hem bij het maken zijner verzen voor den geest; zij zullen, daar zij de deugden van het voorgeslacht schilderen, als een wekkend bazuingeschal der vaderlandsche jongelingschap in de ooren klinken. Nog meer, de poëzie van de Nederlandsche dichters, met Vondel aan hun hoofd, wat was zij in van Haren's oog, dan een kleine burgerman's poëzie; hoe ver staat zij in pracht, glans en waarde bij die van Frankrijk en Engeland niet ten achteren? Doch van Haren's voorbeeld zal ook anderen dan burgerluidjes opwekken om zich daarmede bezig te houden. Is ook nu nog de staat van de vaderlandsche poëzie zeker niet hooger dan die van de romeinsche ten tijde van Cicero, wie weet hoe door zijn voorbeeld spoedig een Ovidius. Virgilius en Horatius zullen worden opgewekt. Met een volharding en geduld die, al werden zij niet gansch en al door even gelukkigen uitslag bekroond, doch die van Demosthenes evenaren, begint hij op den de grijsheid naderenden leeftijd zich bezig te houden met het maken van hollandsche verzen. Na vele vruchtelooze proefnemingen wordt de weerbarstige stof toch onder zijn handen gedweeër en kneedbaarder; allengs worden de beelden, die hij er uit vormt, toonbaar, ja ten laatste zelfs spreekt er een ruwe schoonheid uit hunne trekken. Moge ook de luit die hij bespeelt nog vol gebreken zijn en getuigen van de onervarenheid des makers, zij is toch reeds voldoende om de sterkste aandoeningen, die in zijne ziel bruisen, weder te geven. Zeker is hij nog te arm in de keus van woorden, rijm en maat, om in zijn zang alle schakeringen van een fijn bewerktuigde ziel te openbaren, maar toch overal waar hij te rade gaat met de hartstochten die in zijn ziel hebben gebruist of er nog bruisen, wordt zijn gedicht de zuivere afdruk van zijn gemoedsstemming. Zoo dikwerf hij zijn penseel kan doopen in de hooge kleuren zijner verontwaardiging over het hem aangedane onregt, treden

al zijn beelden met een overweldigende kracht in het licht. In bijna al zijn gedichten geeft hij onder andere namen zich zelven en zijn treurig verleden terug. In den Agon schildert hij den door een ondankbaar kind verraden vader; in den Willem I is Marnix zijn beeld. D'Assenville zegt tot dezen:

> Begrijpt dan Marnix, als hij den prins verliest
> En dat de jonge vorst gansch ander rader kiest,
> Hoezeer dat nieuwe hof van hem vervreemd zal wezen
> En wat hij dan al heeft van haat en nijd te vreezen.

Beschrijft hier niet de dichter zijne eigene verhouding tegenover Willem V en zijn hof? Zelfs in de vertaling van een der lierzangen van Pindarus kan men in den door zijn vaderland verstooten Themistocles de trekken van den dichter zelven terugvinden. Ja, te midden van de meest vaderlandslievende uitboezemingen in zijne gedichten: Aan het vaderland, en de Geuzen, vindt hij vaak gelegenheid om zijn wrok lucht te geven en zijn bittere grieven op het tapijt te brengen. Door de verwonderlijkste persoonsverwarring die zich laat denken, spreekt hij bij de vermelding van anderen, onverwachts van zich zelven en zijn eigen leed. Een paar voorbeelden ten bewijze. In den tweeden zang der Geuzen roept hij, van de zuil sprekende, die op Alva's bevel op het puin der woning van Floris van Pallandt te Brussel moest verrijzen: Eerbiedig, o Geus, altijd dit teeken, maar, laat hij daarop volgen:

> Schoon *u* de *haat van vreemdelingen*
> En *lage* moordenaars *omringen*,
> Wat ook besluiten mag de nijd,
> Het nageslacht weet uit te ziften,
> Wat oorzaak gaf tot *vuile schriften*,
> Uitbraakselen van slaafschen tijd.

Deze regels worden eerst verstaanbaar en begrijpelijk als men aanneemt, dat de dichter onverwachts zijn eigen persoon in plaats van Floris van Pallandt heeft gesteld.

In den tweeden zang van zijn gedicht aan het Vaderland, spreekt hij Marnix van St. Aldegonde aldus aan:

> Veracht den laster die u knelt:
> Terwijl uw naam altijd zal bloeijen,
> Zal de nakomelingschap verfoeijen
> D' *eerloozen vreemdeling* die u kwelt.

Wie herkent niet aanstonds in den *eerloozen vreemdeling* den hertog van Brunswijk, dien van Haren voor den hoofdaanlegger van het tegen hem gesmeed schandelijk complot hield. Hoe uitmuntend, in de veronderstelling dat het vers van den dichter zelven spreekt, is het woord *knelt* hier gekozen. De laster immers had den staatsman aan armen en beenen geboeid; als een gevangen arend met de wieken magteloos tegen zijn traliën slaande, zat hij daar te Wolvega. Hoe vol moet des dichters gemoed geweest zijn van deze treurige gebeurtenis, dat zijn mond er ook bij het bespreken van geheel andere dingen van overloopt. Doch laat mij tot de Schimmen terugkeeren. Het gedicht is geschreven in dezelfde maat waarin Onno Zwier zijn meeste verzen heeft gemaakt, in de zoogenaamde lyrische voetmaat, bestaande uit coupletten van tien regels, waarvan 6 met slepende rijmen en- negen lettergrepen, en 4 met staande rijmen en 8 lettergrepen. Eerst door hem is deze maat bij ons regt inheemsch geworden; hij had haar afgezien van de fransche lierdichters, en wel bepaaldelijk van Boileau in zijn Ode op de inneming van Namen, Jean Baptiste Rousseau en Franck de Pompignan. In velerlei opzigten was zijn keuze gelukkig; vooreerst kan men zich bij eenige oefening spoedig vrij gemakkelijk in deze maat bewegen; ten andere geeft ieder couplet de noodige ruimte voor afwisseling; zij is echter meer geschikt voor korte dan voor lange dichtstukken, want gebruikt bij verzen van langen adem, kleeft haar een groot gebrek aan, een gebrek dat ook bij van Haren dikwijls in het oog springt. In deze maat staat toch ieder couplet te veel op zich zelve, ieder vormt een vers op zich zelf, moet met een soort van aanhef beginnen, en met een eenigzins indrukmakenden slotregel eindigen. Het wordt daardoor bijna eene onmogelijkheid denzelfden zin in twee coupletten te doen doorloopen; daar waar onze dichter dit een enkele maal beproefde (zie b.v. Geuzen, 5de zang, couplet 15), was hij niet gelukkig in deze poging. Ondanks dit gebrek, is deze maat toch door Onno Zwier's voorbeeld gedurende meer dan een halve eeuw de overheerschende in het rijk onzer poëzie geworden. In haar hebben Feith (Lofzang op de Ruyter), Bilderdijk (op Napoleon), Loots (Hollandsche taal), Tollens (Egmond en Hoorn), D.J. van Lennep (de Herder op het slagveld van Cannae), sommige hunner meest geroemde dichtstukken gemaakt. De laatste die dezen dichtvorm bij ons met roem hanteerde, was da Costa; in den slotzang van zijn 25 jaren was deze maat hem een bazuin ter

opwekking van de nederlandsche godgewijde poëzie uit hare grafsluimering, en ter aankondiging van de zigtbare wederkomst des Heeren. Na da Costa ligt deze bazuin in een hoek geworpen en in het stof verloren: wie der nederlandsche dichters zal hem weder opnemen? Zoo gaat ook op het gebied der dichtvormen de heerlijkheid der aarde voorbij.

Toen van Haren met deze maat begon, was hij zoo weinig op de hoogte der hollandsche verskunde, dat hij op het voetspoor der fransche dichters de lettergrepen alleen telde, en ze niet woog. Aan langheid of kortheid der syllaben, aan klemtoon of geen klemtoon stoort hij zich dan ook niet in het minst; zoo zegt hij bij de beschrijving van den troon der Godheid in den achtsten zang van het Vaderland:

> Alles is onbevlekt en heilig
> Alles is daar voor 't kwade veilig,
> De deugden spelen om den troon;
> Zij offren zuivere gebeden,
> Terwijl de menschlijke zwakheden
> Van verre bidden om verschoon.

Hoe vreemd in ons oor, gewoon als het is aan den rollenden toon der hollandsche verzen, deze dichtregelen mogen klinken, toch zijn ze, uit het oogpunt der fransche prosodie beschouwd, onberispelijk; ook zijn ze gelezen als proza zeker niet onwelluidend en zelfs welluidender dan de regelen die de dichter er in zijn Geuzen later voor in de plaats heeft gesteld.

In de Schimmen begaat onze dichter deze fout niet meer; hieruit blijkt, dat het vers afkomstig is uit een later tijdperk van zijn leven; waarschijnlijk heeft hij het zoo wat in zijn 62ste jaar, vijf jaren voor zijn dood gemaakt. Bij het vervaardigen zweefde hem klaarblijkelijk het zesde boek van Virgilius' Aeneis, de negende zang der Henriade en misschien ook Mirzams nachtgezicht uit Addison's Spectator voor den geest. Als wij hem met onze verbeelding volgen, terwijl hij op zijn eenzame wandeling in Wolvega's houtrijke dreven, met een potlood in de eene en een zakboekje in de andere hand, bezig is met het zamenstellen van dit gedicht, dan meenen wij van tijd tot tijd een bitteren glimlach om zijn lippen, een flikkering van toorn in zijn oogen te zien.

Wanneer de flikkering zich vertoont, dan vloeijen zijn verzen als van zelven; als uit een welig opborrelende bron stroomen

hem de woorden en rijmklanken in overvloed toe, maar als de vlam zijne verontwaardiging begint te smeulen; als het verleden met zijn grootheid en zijn val, en de toekomst met zijn schitterende regtvaardiging, die het in haar schoot draagt, hem niet meer voor oogen staan, dan kwijnt de inspiratie. Wat zoo even bruiste als een wilde bergstroom, sypelt thans als een door de zomerhitte opgedroogd beekje door het mulle zand. In zulke oogenblikken van verflauwden dichtgeest roept hij zijn geheugen ter hulp en dat geheugen haast zich om uit een welvoorziene schatkamer alles wat voor de hand ligt hem aan te bieden. Nu eens zijn het brokstukken van classieke dichtstukken, dan weder geschiedkundige feiten en eindelijk lessen van godsdienst en zedekunde. Ter kwader uur fluisterde ditmaal het geheugen hem in, dat Pindarus enkele zijner lierzangen begint met eene voorstelling van geestverrukking en zinsbegoocheling, die hem nooit aanschouwde tooneelen voor oogen tooveren, eene voorstelling die m.i. dan alleen op den naam van schoon zoude mogen aanspraak maken, als men kan aannemen dat de Grieksche dichter deze tooneelen. evenals de profeten hun visioenen, werkelijk in zijn geestverrukking met het oog zijner ziel heeft aanschouwd. Bij van Haren is deze geestverrukking natuurlijk geheel conventioneel. Ook herinnert hij zich dat Horatius een zijner Oden aan Calliope heeft gewijd; welaan, hij wil dan, al is het ook met wassen vleugels, de twee grootste lierdichters der oudheid navolgen:

> Welke is die dronkenschap der reden,
> Welke is die heilige razernij?
> Calliopé, gij voert ons heden
> In hoogste lucht en zon voorbij!

Zie, geen enkel versierseltje om de naden van het kleed dat uit zooveel stukken is zamengesteld te dekken. Geen enkele vond om het gebrek aan inspiratie te verbergen. Wij betrappen dan ook den armen verzenmaker, zoodra hij maar eventjes zijn huis verlaat, op heeter daad. Dichter, zie, terwijl gij u op weg wilt begeven, is uw muze achtergebleven, want wie gij noemt met den naam van Calliope, is voorzeker niet de dichtnimf van Horatius, maar een houterig beeldje, dat uw geheugen gefatsoeneerd heeft naar een titelplaat, die in een der stoffige leerboeken welke gij bij uw onderwijzer Ducker moest gebruiken, stond te prijken. Zij die zoo spreken hebben niet geheel on-

gelijk, maar dat zij geduld hebben; van Haren's ware muze is reeds in aantogt; 't is geen bevallige Grieksche gestalte met het aangezigt van Athene, maar eene in zich zelve gekeerde, met het hoofd ter aarde gebogen; wat hare houding en gewaad betreft, zoude men haar houden voor eene onttroonde koningin die thans in het noonenkleed hare voormalige grootheid beweent, of voor eene stemmige calvinistische, die diepzinnige godsdienstige vraagstukken bepeinst; met de Grieksche beeldtenis, waarin van Haren haar wil vereeren, heeft zij niets te maken. Wie den dichter hard valle over deze gekunsteldheid in den aanhef, vergete niet dat zelfs een geoefend dichter, een fijn kunstkenner als Boileau, zijn Ode op de inneming van Namen met denzelfden doodelijken oorsprong op de wijze van Pindarus heeft begonnen. Ja nog meer. In het elfde jaar dat van Haren zijn Schimmen dichtte, bekroonde de Leidsche maatschappij van Nederlandsche letterkunde een op hare prijsvraag ingekomen gedicht met goud; het was vervaardigd door een jeugdig geleerde, die toen reeds vertrouwd bleek met al de schatten der oude en nieuwe poëzie; het begint aldus:

Is 't waarheid, of bedrieg ik mij,
En maakt een zoete razernij
Zich meester van mijn zinnen?
Of zwerve ik onverhinderd om
In 't zielverkwikkend heiligdom,
In 't zaligend verblijf der kuische zanggodinnen.
Van waar die edle gloed,
Die door mijn aâr en boezem zwellen,
Mijn hart zoo driftig kloppen doet,
Mij naar 't gestarnte snellen?

Dit gedicht met den zwierigen aanhef, dat toch eigenlijk in tien regels niets anders en meer zegt dan van Haren kort en bondig in vier uitdrukte, werd niet alleen door de mannen van genoemde maatschappij, maar ook door de geheele Nederlandsche letterkundige wereld als de morgenster van een nieuwen dag begroet; het was het werk van Willem Bilderdijk.

Nog dertig jaren later begon een ander Nederlandsch dichter een zijner verzen aldus:

Waarheen, waar rukt uw drang, mijn zinnen,
Met omgekeerde vlugt terugwaarts langs uw spoor?

Weer lokt me uw tooverfakkel binnen,
En 't ijdel van 't verleden door.
Ik dwaal, den doolhof rondgedreven,
Langs d' uitgesloten sfeer door ruimte en afstand voort;
Ik ijl zoo ver uw vleuglen zweven,
Ik staar zoo diep uw aanblik boort.

Is 't hier ook niet de nabootsing van den Pindarischen kunsttoer, die wij hier aanschouwen? Toch komen deze regels voor in een niet in den omgang van classieken groot gebragten dichter, en wel in een vers van Tollens op het Geheugen; toch had hij toen reeds zijn gevallen meisje en zijn liefde op het ijs gedicht, en werd hij daarom door velen als de dichter des gevoels en van den natuurlijken eenvoud geroemd.

De mode om zich op te schikken met het aan de classieke poëzie ontleende klatergoud, was ook zoo algemeen, dat men er van Haren geen verwijt van mag maken, en dat te minder daar hij, opgevoed in eene aan aanbidding grenzende bewondering voor de modellen der oudheid, tot den ongestoorden omgang der muzen eerst geraakte op een leeftijd, waarin ons de gevoelens der jeugd gewoonlijk heilig worden. Calliope voert dan den mijmeraar boven lucht en wolken en planeten; eindelijk komt zij met hem op een ster, omringd door zwarte kolken; 't is de strafplaats der boozen. Daar ziet hij te midden van de ontelbare schimmen die leven in deze zigtbare duisternis, te midden van wanhoop, wroeging en boezemverscheuring, hen, die tot vadermoorden rieden, hen die aan moord belooning gaven:

Hen, die der oudren grijze haren,
Gelijk verwelkte korenaren,
Vertrapten in 't gehaaste graf.

Daar ziet hij goddelooze, heerschzuchtige vorsten, beroemd door *listen* in 't bestier, door ondankbaarheid voor trouwe diensten, verzuim van edele verdiensten.

Daar schijnheiligen; daar de vleijers, die de *jeugdige prinsen* influisteren dat zij naar hunne lusten moeten leven; daar omgekochte *regters*; daar een schim, die zijn *vriend heeft verraden*; daar de *schenders* van den *goeden naam* eens anderen; met andere woorden, daar ziet hij al zijn persoonlijke tegenstanders; allen die eenig deel hebben genomen aan den tegen hem gesmeden aanslag; daar Brunswijk; daar Teddinga; daar zijn schoon-

zoon; daar zijn dochters; daar ziet hij hen allen, door de helsche folteringen verscheurd. Als men zich de moeite wil geven deze verzen met het zesde boek van den Aeneis te vergelijken, dan zal men bevinden dat hij daarbij aan Virgilius vele schilderingen en beelden heeft ontleend; desniettemin weet hij de personen, op wie hij doelt, als met den vinger aan te wijzen.

Maar hoe moet het van Haren bij dat lezen in zijn Virgilius vaak te moede zijn geweest, want ziet, juist te midden van de door hem nagevolgde schildering der helsche straffen, bevindt zich een regel, bij welks lezing het hem telkens moet geweest zijn alsof hij met een gewonden voet trapte op een puntige kei. Daar staat hij voor zijn oogen, die verschrikkelijke regel, die, zelfs als hij ze gesloten houdt, voor zijn oogen danst, ja die hem in menigen slaaploozen nacht op zijn moegewoelde sponde als in de ooren wordt gefluisterd, de regel:

> Hic thalamum invasit natae vetitosque hymenaeos,

de regel waarin, met akelige naaktheid, de misdaad, waarvan zijn dochters en schoonzoons hem betichten, wordt beschreven. Is het wonder dat zijn bloed aan 't koken raakt telkens als die regel hem herinnert aan den gruwzamen laster waarvan hij het slagtoffer werd? Is het wonder dat hij dan telkens het oogenblik verfoeit, waarin hij zoo zwak was geweest om ter wille van een ontaarde dochter den schijn van een gruwzame schuld op zich te laden? Is het wonder dat zich dan een gevoel van naamlooze bitterheid over zijn hart uitstort? Maar zie, in zijn verzen is hij immers reeds geregtvaardigd, is de laster reeds overwonnen, zijn zijn vijanden en belagers in de hel geworpen, zal hij voortgaan met de beschrijving van hun lijden? En Virgilius moge te weekhartig zijn om de schildering van het lijden der fabelachtige wezens, waaraan hij denkt, te voltooien en er zich van afmaken door de regels, welke Bilderdijk in zijn Ziekte der geleerden zoo heerlijk vertolkt heeft:

> Al had ik duizenden van tongen van metaal,
> 't Gehemelte van rots, de stem van klinkend staal,
> En d' adem van den wind, nog zou de kracht mij falen,
> Om al die plagen, al hun lijden op te halen, -

Van Haren is van een harder natuur; voor hem is de gelegenheid een beschrijving te geven van de eeuwige straffen die aan zijn belagers wordt voltrokken, te kostelijk om ze niet

aan te grijpen; hoe doet hij zich te goed aan hunne smarten, en aan hun wanhopend kermen:

Hier helpen geen bange zuchten,
Hier baat geen krijten, klagt of schreeuw,
Hier is geen plaats of tijd te ontvlugten,
De poel zal branden eeuw op eeuw.
De dood met ingevallen kaken
Blijft aan den droeven ingang waken,
En meerdert dagelijks haren buit;
De zeis in hare magere handen,
Bewaart de poorten en de randen,
Laat alles in en niemand uit.

Vreeselijke regels, en te vreeselijker als men daarbij bedenkt wie ze eigenlijk gelden. Dante en andere dichters hebben ook bij voorbaat hunne staatkundige vijanden bij hun leven in de hel een plaats aangewezen. In dezen vond ligt m.i. nog iets meer onbeholpens en naiefs dan vreeslijks. Maar de Schimmen, die van Haren hier met zooveel voldoening door de eeuwige pijnen ziet gefolterd, zijn die van zijne voormalige vrienden, van zijne schoonzoons, van zijne dochters. Hoe schijnt hij zich te goed te doen aan het denkbeeld dat zij eens, om de helsche vlammen te ontgaan, te vergeefs zullen klouteren langs de steile wanden des afgronds. Uit deze regels ademt een wraakgevoel, en dat tegen eigen bloed, zoo ontzettend, dat men nauwelijks weet wat akeliger is, de bloeddorstige haat waarmede de schoonzoons den vader vervolgen, of de geheime vervloekingen die de vader uitgiet over het hoofd zijner dochters, Hoe uitnemend komt de leer van de eeuwigheid der helsche straffen hier dit wraakgevoel te stade. Maar hoe is het mogelijk dat het kon post vatten in het hart van een zoo teederhartig vader, als van Haren eens voor die dochters was geweest en nog altijd voor zijn andere kinderen was? Hoe was zulk een wraakgevoel te rijmen met des dichters Christendom? Ach! als men vijftien jaren lang heeft gepeinsd en gewrokt over eene handeling die onze eer heeft gekrenkt, onzen goeden naam heeft bezwalkt en ons van het toppunt des aanziens in de diepste vernedering heeft geworpen, dan moet er in de ziel een giftplant opgroeijen in wier schaduw alle zachter gevoel verstikt. En des dichters Christendom, was het niet gehouwen uit de rotsbrokken van het oude Calvinismus en het marmer der Stoïcynen? Zulk

een Christendom legt ons nu: het ‘Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen,’ niet in de eerste plaats op de lippen. En daarbij de geest neemt zoo ligt door gewoonte eene hebbelijkheid aan. Bij het schrijven van zijn deductie had van Haren zich gewend om bij eigene regtvaardiging zijn aanklagers en daaronder zijn schoonzoons openlijke en bedekte beschuldigingen naar het hoofd te slingeren. Deze hebbelijkheid blijft hem ook bij het vervaardigen zijner verzen aankleven. Voor zijne dochters, met wie hij in onmin leefde, moet zijne dichterlijke nalatenschap een vreeselijke erfenis zijn geweest. Uit ieder blad van deze nalatenschap grijnsde de vadervloek haar tegen. Maar doe ik den dichter misschien onregt, als ik zoo als bij voorkeur wijs op het gruwzame leedvermaak, dat uit deze verzen spreekt; was het wel leedvermaak, dat zijne ziel bij de aanschouwing van het eeuwige lijden der ongelukkigen vervulde? Beschrijft hij niet de gewaarwording, die hem bij den aanblik op dit tooneel vervulde, integendeel als enkel vol bitterheid?

Het koude zweet op mijne wangen,
De kille schrik in 't bevend hart,
Had mijnen levensgeest bevangen,
Elk siddrend lid trilde in de smart.

O ja! de dichter schuift weder de gordijn voor het raampje, waardoor wij voor een oogenblik tot in het diepst van zijn gemoed konden zien. Des menschen hart is arglistig boven alles, en zoo zal ook van Haren bij het herlezen van zulke verzen dikwijls tot zich zelven hebben gezegd: wat ik daar dichtte, was droom, geen waarheid; de schimmen, die ik daar de eeuwige smarten ten prooi gaf, waren de gewrochten mijner verbeelding, niet mijne schoonzoons en dochters. Ware het anders, hij zoude zeker eerder zulke verzen aan de vlammen ten prijs hebben gegeven, dan ze te doen drukken. Maar ik vraag, welk menschenkenner zoude hem op dezen weg der zelfmisleiding willen volgen?

Intusschen zoude men mijne woorden geheel verkeerd opvatten, indien men daaruit wilde afleiden dat ik op van Haren's gemoedsbestaan een ongunstigen smet wilde werpen; het tegendeel is waar; ik vereer in hem een der edelste vaderlanders, een der edelste vaders, die ooit geleefd hebben, maar hij had den zwaarsten pligt, die aan eenig mensch kan worden opgelegd, te vervullen, den pligt der vergevensgezindheid van een vader jegens een on-

dankbaar kroost, dat voortging met zijn grijze haren te vertrappen in 't haastig graf, van een burger jegens een vaderland, dat hem heeft verstooten. Om in dezen kamp der pligten den zegepalm te behalen, moest hij vooraf de ontembaarste monsters, die in het menschelijk hart kunnen huizen, beteugelen, moest hij eerst gekrenkte eerzucht, vernederde hoogheid, gevoel van verraden vriendschap en zwarte ondankbaarheid aan banden leggen. Zoude hij niet meer dan mensch moeten geweest zijn, zoo hij in dezen strijd geen oogenblikken van zwakheid en inwendige nederlaag had gekend? Is het niet genoeg dat hij dezen kamp met leeuwenmoed heeft gestreden en dat hij ten laatste, schoon bedekt met bloedige wonden, als overwinnaar is gestorven?

De dichter heeft tot bondgenoot in dezen strijd zijn standvastig geloof aan een regtvaardig wereldbestuur; naar de wetten van dat wereldbestuur, moet de boosheid voor eeuwig gestraft en de deugd met eindelooze zaligheid beloond worden. Door dit geloof gewapend, verneemt zijn oor een stem die door alle werelden wordt aangehoord en waarvoor het heelal zich eerbiedig buigt.

De dichter hoort de woorden;

> De God wiens gramschap gij ziet rooken,
> Is 'tgeen m' aan uw inbeelding toont.
> De God rechtvaardiglijk gewroken,
> Is ook de God, die deugd beloont.
> De stemme zweeg, uit duizend zonnen
> Werd d'Allerhoogste's lof begonnen,
> Hij 's heilig, goed, en al is wel
> Hij 's goed, herhaalden Cherubijnen
> Hij 's goed, weergalmden Serafijnen,
> En d' echo's van het Algestel.
> Uit mijne ziel was fluks verdwenen,
> Benauwdheid, angst en bange vrees,
> En voor mijn vrolijk hart verschenen,
> Wat blijdschap ooit in zinnen rees.

Ter verduidelijking van dezen plotselijken overgang van helsche bitterheid tot hemelsche vreugde kent de dichter een gebeurtenis uit zijn leven.

> Ik voelde een dergelijke vreugde,
> Als mij in vroeger tijd verheugde,

Wanneer, gedaald van de Alpen af,
Na negentig afwezens dagen
De liefde mij in 's Gravenhage
Aan Adeleide wedergaf.

Onverwachts keert van Haren de lichtzijde van zijn hart en zijn leven naar ons toe. Alle tijdgenooten, zoowel de vrienden als de vijanden van Onno Zwier, stemmen te zamen in den lof van mevrouw van Haren; zij had met hem een huwelijk van de zuiverste liefde aangegaan; zij was een trouwe en zorgvolle opvoedster voor al hare kinderen geweest; zij was hem altijd in deugd en wijsheid voorgegaan. In den bitteren kamp met den laster had zij het verbitterd gemoed haars echtgenoots met het leven verzoend; had zij aan zijn zijde tegen dit wangedrocht gestreden; zij had hem opgebeurd en getroost. Halbertsma heeft de echtgenooten van Haren vergeleken met een krachtigen eik, om wien de bevallige en vruchtdragende wijngaardranken zich kronkelen; maar had hier niet juist het omgekeerde plaats van hetgeen in de natuur gebeurt? Ging hier niet de steun en kracht uit van de bevallige wijngaardranken? Zou de eik, toen de stormen om zijn kruin woedden, niet ontworteld ter aarde zijn gevallen, zoo de liefelijke armen van de eeuwig jeugdige hem niet hadden vastgehouden? In aandoenlijke verzen heeft hij dit zelf erkend:

Gij, die, wanneer met bitt're zorgen
Meineedigheid ons overviel,
Den dag van gister, heden, morgen,
Verdraaglijk maakte aan mijne ziel.

Met u heb ik trouwloosheids slagen,
Door u de wanhoop zelf verdragen,
Bij u verdwenen zorg en smart.
Uw voorbeeld wist geduld te geven,
Wijl zachte tong deed vrede leven
En stille rust vloeide uit uw hart.

Hoe diep roerend is de wensch, dien hij in hetzelfde gedicht uitte:

Mag ik u zien aan mijne zijde,
Als 't einde mijner tijd genaakt,

Als gij, gezond, mijn overlijden
Standvastig ziet, hoewel geraakt.
Als spraak verflaauwt in nare snikken,
Als ieder adem dreigt te stikken
En alles spoedt naar 't gapend graf;
Mag dan (met liefde als toen wij trouwden)
Mijn hand, bezwijkende, nog houden
De hand, die mij de trouwdag gaf.

Van Haren kiest dan, om den plotselijken overgang van helsche droefheid tot hemelsche rust en vreugde te teekenen, eene gebeurtenis uit zijn huwelijksleven tot beeld. Dat beeld doet zijn hart en gevoel eer aan; overal waar hij kan, grijpt hij in zijn verzen de gelegenheid aan om zijne gade zijne genegenheid en zijn eerbied te betuigen, en toch komt het mij voor, dat hij bij de keuze van dit beeld eene anachronisme heeft begaan. Dagen te over zijn er in zijn leven geweest, waarin de nabijheid zijner gade het eenige licht was dat in de duisternis viel, die hem van alle kanten omringde; dagen waarin het hem, zoo dikwerf als hij zijn voeten op Lindenoord zette, moest zijn alsof hij uit de gewesten der eeuwige straffen in die der hemelsche rust kon overgaan, maar de negentig afzijnsdagen, waarvan hij hier gewaagt, waren voor hem geen tijden van duisternis, maar vol zelfvoldoening en glorie. De omwenteling van Mei 1747 was ook voor een deel door toedoen der van Harens volkomen gelukt; de boezemvriend der twee broeders was erfstadhouder van de 7 gewesten geworden. De twee Friesche edellieden zijn op het toppunt hunner grootheid. Onder deze omstandigheden neemt Onno Zwier een gezantschap naar Zwitserland, ter aanwerving van nieuwe troepen, op zich. Bij dat gezantschap brengt hij 10,000 gulden aan het vaderland ten offer. Welk een gevoel van glorie moet de borst des 34jarigen mans bij dat gezantschap doortinteld hebben. Vertegenwoordiger van de toen nog magtigste en meest geroemde republiek der wereld, omstraald door de vierdubbele glorie van edelman, geleerde, redenaar, staatsman vol gezag en invloed[1] - welk eene positie,

1 Ik beschrijf hier van Haren niet zooals hij werkelijk was, maar zooals hij zich in de optimistische stemming, waarin hij verkeerde, moest denken. Een staatsman van grooten invloed zal hij wel nooit zijn geweest; daartoe liep hij te veel met zijn inderdaad bewonderingswaardige geleerdheid te koop. Hij doet dit in zijn verzen, hij deed het ook in den omgang met menschen die zich hooger achtten dan hij. Volgens zijn eigen woorden in den bekenden hekelzang hield men hem algemeen voor een pedant.

en dat op een leeftijd, waarin anderen naauwelijks den voet op den eersten sport van de ladder hebben gezet! Zoude hij bij zulk een positie in zich zelven niet iets gevoeld hebben van een romeinsch legaat, op vorsten en koningen als op zijn minderen nederziende? Dat gezantschap besloeg de glorierijkste bladzijde van zijn leven; zoo lief was hem de herinnering daaraan, dat hij in de aanteekeningen van de Geuzen zonder noodzaak en zonder dat het er eenigzins bij te pas komt, er melding van maakt. Hoe moet bij een hooggevoelend man als van Haren, het gevoel dezer glorie hebben opgewogen tegen de bitterheid des afzijns. Naar dat verleden voelt zijn geest zich aangetrokken, omdat daar de bloemen zijner glorie voor hem nog geuren; terwijl hij ze plukt om er een krans voor zijn echtgenoot van te vlechten, doet hij het zoowel om er het altaar van zijn roem, als dat van zijn huwelijksmin mede te versieren.

De schriktooneelen der hel beneden zich latende, voert Calliope den dichter naar de hemelsche gewesten. Het schijnt dat hij alle donkere bestanddeelen zijns gemoeds, die hij ons liet opmerken, in den afgrond achterliet. Alle lichtzijden van zijn hart vertoonen zich achtereenvolgens aan onze blikken. Het zijn: geloof aan een toekomende vergelding, genegenheid voor het hem getrouw gebleven kroost, liefde voor het vaderland, eerbied voor het voorgeslacht en eindelijk een vast geloof aan de wedergeboorte zijns volks. Vergezeld van zijn geleigeest, doorwandelt hij het heerlijkste landschap. Onder de schaduw van myrthen, cederen en populieren, wandelen zij voort; beekjes, helder als kristal, vloeijen aan hunne zijde; de vereenigde geur van jasmijn en oranjebloesem waait hen overal tegen. Klaarblijkelijk heeft de vierde zang van Milton's Paradise lost hier van Haren voor den geest gezweefd; men mist in dit gedeelte van het vers dat frissche waas van oorspronkelijkheid, dat hem anders zoo eigen is; slechts in enkele trekken herkent men hem weder, en dan ook ten volle. Zoo spreekt hij van het licht, dat in deze gewesten schijnt:

't Is niet het licht dat lange nachten
Met zooveel ongeduld doen wachten,
Maar licht dat tot in zielen schijnt,

Dat geestelijke wezens sterkte,
Dat harten-vergenoeging werkte,
Daar alle twijfel voor verdwijnt.

Men herkent daarin den innig vertrouwde met den bijbel, den man die het als een heiligen pligt beschouwde, om zijn kinderen zelf godsdienstig omderwijs te geven, want wie denkt niet bij deze regels onwillekeurig aan Openb. XXI: 23: ‘En de stad behoeft de zon en de maan niet, dat zij in haar zoude schijnen, want de heerlijkheid Gods heeft haar verlicht, en het lam is haar kaars, en de volken, die zalig worden, zullen in haar licht wandelen.’ Niet minder treft ons de trek, dien wij een weinig verder aantreffen bij de beschrijving van de rust der zaligen; van den hemel zegt hij, dat

Mistrouwen, eeuwig ingespannen,
Is overal hier uitgezift,
Verraad en lagen zijn gebannen,
En zaaijen nergens stil vergift.

Dus schiet hem alweder, de verraderlijke tegen hem gesmede zamenspanning in de gedachten; weder de grijze nevel, die zijn zon verduistert; weder roepen wij; rampzalig vader, die zooveel van uwe kinderen hadt te lijden. Als wij niet al te goed wisten dat wij hier de werkelijkheid voor oogen hebben, zouden wij wanen dat de man door een idée fixe werd vervolgd, zoo onverdrijfbaar is bij hem dat éene treurige denkbeeld: mijn kinderen hebben het snoodste verraad tegen mij gepleegd. Wij voelen het, na zulk een feit, bij zulk een gevestigd denkbeeld, is voor hem geen uur meer van ongestoorde rust en vreugde op aarde; hoe natuurlijk is dan ook de bede, die hij tot Calliope slaakt, om hier, waar de laster zijne slagtoffers niet meer vervolgt, te mogen blijven. Afwijzend en toch vol opbeuring is het antwoord, dat hem Calliope op die vraag geeft: Nog staat het noodlot u het eeuwig verblijf in deze gewesten niet toe. Een waardig sterven toch is de eenige weg, die er heenleidt:

Hier is ook rust voor hen beschoren,
Die in 't ondankbaar vaderland
Mishandeld goed of lijf verloren
Door *haats* en *nijds* verwoede hand.

Hoe bits de *laster* zij verbolgen,
Hij mag hier niemand ooit vervolgen,
't Is hier, dat hij belooning vindt,
Die 's lands, als oudren, ongelijken
Ontvangt met onderwerpingsblijken,
Die 't slaande vaderland bemint.

Hoe vol vertroosting moeten deze woorden voor den dichter zijn geweest; zij willen zeggen: laat de dolk, door den nijd van Brunswijk en den haat uwer schoonzoons gewet, zijn doel bereiken; laat het vaderland u bij al uw pogingen om haar ten dienste te zijn, verstooten en uitjouwen, als gij dat alles met onderwerping draagt, zult gij in den hemel uw loon vinden. Mag dan ook de geleigeest zijn bede niet verhooren, hij kan hem toch de groote afgestorvenen, die in deze zalige beemden wandelen, doen aanschouwen. Die aanschouwing zal niet alleen hem zelven ter vertroosting, maar ook het viertal zonen, die van den grijzen vader onderwijs ontvingen, tot leering kunnen strekken. Het is mij of die heidensche en boekige Calliope daar een menschelijk gemoed in haar borst heeft gekregen. Hoe weet zij toch de regte snaar, om hem te troosten, aan te grijpen. Hij heeft immers nog andere kinderen dan de ondankbaren, die hem belasterden; hij heeft er nog acht, die de lust van zijn oude dagen zijn, en daaronder een viertal zonen, die de kroon van zijn grijsheid zijn, een viertal zonen die hem als vader, onderwijzer en vriend vereeren:

En 't is door hulp van zulke kroosten,
Dat God de rampen weet te troosten,
Die nederslaan den zwakken man.

In deze gewesten der zaligheid doet Calliope hem achtereenvolgens aanschouwen Willem I, Oldenbarneveld, prins Maurits, de Groot, Frederik Hendrik, de twee de Witten, Willem III, des dichters leermeester en model, den raadpensionaris Fagel, en eindelijk zijn boezemvriend Willem IV; het zijn dezelfde mannen, die hij aan het slot van het laatste door hem geschreven stuk, *de nationale zedelijke leerstukken*, der vaderlandsche jongelingschap als zooveel voorbeelden ter navolging voor oogen heeft gesteld. Merkwaardig is het dat hij in beiden naast ieder Oranjeheld ook een groot man der staatsgezinde partij doet optreden. Bewonderenswaardig voorbeeld van staatkundige on-

partijdigheid en verdraagzaamheid. Onno Zwier erkende dus in beide partijen, die de republiek bijna twee eeuwen hadden verdeeld, het goede; in beiden vereerde hij de groote mannen, die zij had voortgebragt. Ver van hem was de meening dat vaderlandsliefde, bekwaamheid en deugd het uitsluitend eigendom van zijn partij zouden zijn geweest. Zeker, van Haren stond op het tijdstip waarin hij deze verzen maakte in de staatkundige verdraagzaamheid niet alleen; wat betreft staatkundige eensgezindheid, scheen toch in de jaren die den derden engelschen oorlog voorafgingen, het duizendjarige rijk bij ons aangebroken. Alle partijen waren verzoend, allen zongen den lof van Oranje. Pieter Paulus Vreede, Simon Styl en wie niet al meer, die weinige jaren daarna al het hunne deden om den prins het land uit te jagen, roemden toen nog om het zeerst het stadhouderschap als de hechtste zuil van de republiek; daarentegen bezong Bilderdijk toen nog de vrijheid. Nogtans moet deze verdraagzaamheid ook op dat tijdstip meer bij van Haren dan bij anderen op prijs worden gesteld; die meeste anderen hadden toch niet zooals hij de omwenteling van 1747 mede gemaakt. Voor die omwenteling hadden de van Haren's, even als alle aanhangers van Oranje, al de zwaarte van het ongenoegen eener op het kussen zittende tegenpartij dagelijks gevoeld. Na de overwinning al de plagerijen en achteruitzettingen te vergeven en te vergeten, de tegenpartij op gelijke lijn met de zijne te plaatsen, te kunnen zeggen zooals van Haren in zijn Geuzen deed:

> Volgt mannen 't voorbeeld u gegeven,
> En laat toch uw geheugenis
> Nooit over oude veeten zweven,
> Wat immer voorgevallen is,

daartoe behoort een mate van verdraagzaamheid, waarop weinigen kunnen roemen. Bij de beschrijving der dus aanschouwde helden, spreidt de dichter zijn uitnemende gave, om met een paar woorden geheel een toestand aan te wijzen en op te helderen, weder op een uitnemende wijze ten toon. Welk dichter, hetzij onder de Nederlanders, hetzij onder de vreemden, die hem daarin heeft geëvenaard? Wie zijn gedichten met de noodige aandacht leest, kan op iedere bladzijde zulke veelzeggende regels vinden.

Het zij mij vergund, ter verduidelijking van hetgeen ik be-

doel, op zulk een regel uit de Geuzen te wijzen. Hij zegt daar van Guzman, een der bevelhebbers van de Spaansche vloot:

> Hij heeft om schepen te regeeren,
> Alleen *geboorte*, jeugd en moed.

Werpen deze drie woorden niet een geheel nieuw en verrassend licht over de geschiedenis der Spaansche en Nederlandsche vloten? Waarom werd in bijna alle zeeslagen de overwinning door de Nederlanders behaald? Omdat op de Nederlandsche schepen alleen bekwame en ervaren kapiteins het bevel voerden, terwijl de leiding der Spaansche vloot meestentijds werd toevertrouwd aan de moedige maar onervaren jongelieden uit den Spaanschen adel. Ook in de Schimmen ontbreekt het niet aan zulke regels. Kan men de verdiensten van Willem III als veldheer beter in het licht stellen, dan door dezen trek:

> Hij weet, dat met verzuimde benden,
> Die orde, wet noch oorlog kenden,
> Geen neêrlaag immer schandlijk is.

Voltaire had in zijn bekende vergelijking van Lodewijk XIV met Willem III, van dezen gezegd dat hij den naam van een groot veldheer had, schoon hij geen enkele overwinning heeft behaald.

In deze twee regels weert Onno Zwier dezen geheimen maar venijnigen aanval af door ons te wijzen op de oorzaak van Willem's nederlagen. De roem van Willem III als veldheer bestond immers juist daarin, dat hij uit verzuimde benden een voortreffelijk leger heeft geschapen, dat na zijn dood overwinning op overwinning heeft behaald.

Jammer slechts, dat onze dichter zoo hier als elders zijn taak als wijsgeerig geschiedvorscher en als lyrisch dichter niet behoorlijk van elkander weet afgescheiden te houden. In hetzelfde couplet, ja! dikwijls in denzelfden regel, wandelen verheven poëzie en met stof bedekt proza arm in arm naast elkander. Van Haren's muze blijft, daar zij rondzwerft in de gewesten des lichts, toch nog altijd den blik naar beneden rigten; dikwijls is het of zij ruim zooveel belang stelt in dingen des stofs als in de ideale goederen die boven liggen.

Waarover peinst de daar in den hemel gezeten Barneveld met grijze haren? Over de honderd polders, die hij trok uit de baren!

Met welk een vraagstuk houdt Johan de Witt zich in de

gewesten der zaligheid bezig? Met het vraagstuk van den vrijen handel; ook daar zegt hij:

‘De handel moet in Nederland's staten
Aan ieder burger vrijgelaten,
Voor alle volken openstaan.’

Hoe kwam van Haren op dien zonderlingen inval, om geesten in den hemel uitsluitend over stoffelijke belangen te doen spreken? Het antwoord op die vraag is niet moeijelijk te geven. Bij het schrijven van zulke regels drong zich de persoon des dichters weder in de plaats der geesten waarover hij dichtte. In het laatste deel van Wagenaar's Vaderlandsche historie wordt uitvoerig melding gemaakt van een rapport, namens den stadhouder uitgebragt over het verval van Hollands handel en de middelen, die ter zijner opbeuring konden worden aangewend. Onder die middelen wordt in de eerste plaats gewezen op algeheele vrijheid van handel. Als vertrouwdste raadsman van Willem III had ook Onno Zwier een belangrijk aandeel in dat rapport. Naar dit tijdperk van zijn leven zweven des dichters gedachten onophoudelijk terug. Hij denkt, daar hij de Witt sprekend invoert, aan de edele plannen van zijn vorstelijken vriend en aan den invloed dien hij eenmaal op diens staatkunde heeft uitgeoefend.

Gelijk aan de tweelingbroeders, de aardsche Castor en de hemelsche Pollux, wandelen alzoo proza en poëzie arm in arm naast elkander in van Haren's verzen. Uit beider trekken en houding ademt des vaders geest en hart; wie den vader goed wil leeren kennen, moet niet alleen letten op den aardschen Castor, maar ook op den hemelglans, die over het gezigt van Pollux ligt verspreid. Soms is van Haren's poëzie reiner en hemelscher dan die van eenig ander dichter. Kan men zich een edeler schilderij denken dan de voorstelling die hij ons geeft van de schim des grooten Zwijgers, waar hij hem naast Oldenbarneveld onder de schaduw van een eikenboom ziet gezeten:

De teekenen van hunne wonden,
Die nog bij beiden zichtbaar zijn,
Door Godheids handen hier verbonden,
Zijn zonder ongemak en pijn.
Men ziet niet meer op hunne banen
De droefheids- en de vreugdetranen,
Doch waar zij wenden hunne treên

Gaat vrijheid, in de lucht geheven,
Gestadig boven beiden zweven
En harten vliegen om hen heên.

Bij de aanschouwing van Frederik Hendriks schim ontrolt zich het schitterend tafereel van Nederlands gouden tijdperk voor zijn oogen; bij dit tafereel vergeet de dichter weder dat hij in den Hemel is; opgetogen roept hij uit:

O vaderland, o waarde zonen,
O thans aankomend nageslacht,
Mag deze roem u weder kronen,
Op vrijheids vleugelen gebragt;
Brult weder, nederlandsche leeuwen,
Keert weder, Frederik Hendrik's eeuwen,
Geeft tijd aan zijnen tijd gelijk;
Toont weder handelsrijke gunsten,
Voert herwaarts wetenschap en kunsten
Met eenen tweeden Frederijk.

De laatste regel is eene zinspeling op de eenigen tijd te voren plaats gehad hebbende geboorte van prins George Willem Frederik. Deze geboorte werd door de geheele republiek met de uitbundigste vreugde begroet. Dacht van Haren, toen hij dezen regel dichtte, misschien aan het bekende: tu Marcellus eris, van Virgilius? Zoo ja, dan lag er helaas iets profetisch in die gedachte; men weet toch dat deze beminnelijke prins, de tweede zoon van Willem V, van wien de Oranjepartij nog grootere verwachtingen koesterde dan van zijn ouderen broeder, reeds op 25jarigen leeftijd is gestorven.

Ten laatste ziet van Haren de Schimmen van Fagel, zijn leermeester in de staatkunde, en van zijn boezemvriend prins Willem IV; hij hoort ze met elkander spreken over het nut der goedertierenheid. Toen de prins hem zag, verliet hij zelfs Fagels zijde om zijn ouden vriend te gemoet te snellen; roerend is de ontmoeting der beide vrienden. De schim des vorsten weet dan alles wat van Haren geleden heeft, geleden door de zijnen. O vriend, roept hij hem toe, die mij zooveel bittere jaren onbaatzuchtiglijk hebt gediend,

Gij ziet dan eindelijk u loonen,
Gij zult bij ons dan weder wonen,
Ga mede, ik zal u brengen na...

O waarom duurt de droom zoo kort! De zinsverbijstering wijkt. De morgenstond kwam en verdreef de sluimering en de droomen. De dichter vond zich op zijn sponde te Wolvega, dat wil zeggen op de plek die sinds jaren de getuige van zijn vernedering en zielelijden was geweest, de plek waar het graf zijner vaderen stond en waar hij hoopte dat zijn asch spoedig zoude rusten.

Het dichtstuk moet op een ieder, die het met aandacht en in verband met des dichters leven leest, een weergaloos diepen indruk maken; de tragische uitwerking, die het op ons uitoefent, overtreft die van menig classiek treurspel. Zelfs Aeschilus en Sophocles zijn in hunne scheppingen minder tragisch. Denken wij toch aan van Haren's lijden, zooals hij dit ons in zijn verzen openbaart, dan wordt het nederige Wolvega ons een aandoenlijker plek, dan de kale rots, waarop een geketend Prometheus zijn telkens aangroeijend hart door gieren ziet vaneenscheuren, dan het treurige oord, waar Hercules zich vruchteloos zoekt te ontworstelen aan het noodlottige kleed, dat zijn leden omklemmende, zijn vleesch en beenderen met een onuitbluschbaar vuur verteert; het schijnt ons veeleer een Gethsemané, waar een door lijden veredeld mensch, uit een der hevigste zielekampen die ooit een mensch moest strijden, den zegepalm wist weg te dragen. De laatste jaren van van Haren's leven getuigden toch, volgens de eenparige verklaring van allen, die hem van nabij kenden, van zulk een reinen wandel, zooveel zielenadel, zooveel liefde en opregten godsdienstzin, dat een straalkrans van heiligheid zijn hoofd scheen te omgeven. De laster, die hem in zijn leven had vervolgd, durfde den lof, hem in zijn verscheiden toegezwaaid, niet tegenspreken.

Doch laat mij terugkeeren tot het drietal in het Burmaniahuis. Het freuletje van Haren had de Schimmen voorgelezen; lag het aan de lengte van het vers; lag het aan de ongewoonte om in het hollandsch voor te lezen, zeker is het, dat de voordragt in de ooren van Simon Styl minder welluidend klonk, dan toen zij zoo even Delille's verzen had voorgelezen. De werkelijke oorzaak van hare minder schoone voordragt bestond daarin, dat zij de vaak eenvoudige en korte taal haars grootvaders in haar hart toch eigenlijk minder fraai vond dan Delille's verniste en opgesierde verzen. Had zij durven uitspreken wat heimelijk in haar gemoed opkwam, en hadden niet haar jeugdige leeftijd en de haar van haren prilsten kindertijd ingeprente eerbied voor haar grootvader hare lippen gesloten

gehouden, zij zou den wonderlijken en kronkelenden gedachtenloop van het vers zeker vreemd genoemd, zij zou Calliope hebben verweten, dat zij zoo onbarmhartig haren ouden grootvader boven lucht en wolken, van de hel naar den hemel op haar sleeptouw medenam. Zoo iets te doen met een jeugdig, pas beginnend dichter, dat kon nog gaan, maar een ouden man aan zulk een oogverblindende hemelvaart te wagen, dat was wat al te kras. Ook zou zij misschien dan hare afkeuring hebben te kennen gegeven over het gebruik van zoo vele vreemd klinkende uitdrukkingen, als b.v. *algestel*, in plaats van heelal, *mids*, in plaats van in het midden, en dan die fransche woorden, als: *orbieten* en *satalieten*; stonden zij daar niet als met pak en zak overgeloopen deserteurs uit het fransche leger, met hun vreemde uniformen nog aan, in de gelederen der hollandsche soldaten te paraderen? Maar misschien had haar grootvader dat wel uit noodzaak moeten doen; de hollandsche taal was toch mogelijk zoo arm, dat zij voor zulke zaken geen regte woorden had. Mijnheer Styl had, want zij was te scherpzinnig om het niet te hebben opgemerkt, haar grootmama er een bedekt verwijt van gemaakt, dat zij zoo veel fransch en zoo weinig hollandsch lazen; maar was dat verwijt toch eigenlijk wel verdiend? Het fransch was toch immers zoo veel schooner en welluidender dan hare moedertaal. En dan, zouden er hollandsche verzen zijn zoo sierlijk, zoo voor de verbeelding schilderende als b.v. die in de Henriade, van St. Lambert en Delille? Wat het freuletje in het voorgelezen vers hinderde, was gebrek aan oogverblindend koloriet, en men moet het erkennen, in schittering van koloriet munten de Schimmen niet uit. Was zij intusschen meer vertrouwd geweest met heel den rijkdom van haar grootvaders poëzie, zij zou zich verzen hebben herinnerd, die in schilderende kracht de beste fransche verzen ver achter zich lieten; zij zou dan zeker o.a. ook gedacht hebben aan die schoone vergelijking van den in zijn eersten bloei gesneuvelden Guzman met een reeds in het morgenuur afgemaaide koornbloem:

Zoo pronkte bij Aurora's tranen
Een korenbloem in 't oogstsaisoen,
En hief 't hoovaardig hoofd in granen
Op 't rijpe geel en 't trage groen;
Maar als de zon uit de oosterkimmen
De middaghoogte gaat beklimmen,

En 's landmans zeis ter graanoogst streeft,
Dan zien de zaamgevoegde gerven
En bloem en air en halmen sterven,
Eer de avondlucht haar koelte geeft.

Mijnheer Styl dacht in velerlei opzigten over het vers even als het freuletje; hoe aangrijpend het ook mogt zijn, hij vond toch, om de volle waarheid te zeggen, het hollandsch niet alleen van Hooft en Vondel, maar zelfs van Poot en van Merken vrij wat schooner dan dat van den frieschen edelman. Ondertusschen was hij zelf te veel dichter om niet de diepte der gedachten het fijne gevoel en de levendige verbeeldingskracht van zijn landgenoot te bewonderen. Even als van Haren had hij ook gedweept en dweepte hij nog met den roem en de geestkracht der vaderen van de 16e en 17e eeuw en had ook hij telkens en telkens zijn tijdgenooten op hen als voorbeelden ter navolging gewezen; was het wonder, dat toen de Schimmen der vaderen in van Haren's lied een voor een zijn blikken voorbijzweefden, dat zijn vaderlandsliefde in al zijn trekken zigtbaar werd; dat zijne oogen begonnen te fonkelen en een uitdrukking vol bezieling zich over geheel zijn gelaat verspreidde. Wat ieder onzer in het vers minder behaagt, de mislukte navolging der classieken, was voor hem geen hindernis om het te bewonderen; daartoe was zijn eigene beschaving te veel op classieken voet geschoeid. Maar terwijl Styl de levendige verbeeldingskracht, die uit deze verzen sprak, waardeerde, had hij geen oor voor de weeklagt van het vaneengescheurd en vertrapte gemoed dat er ook uit klonk. Gelijk bijna alle Nederlanders uit den fatsoenlijken stand zijner dagen, was hij bekend met van Haren's treurige levensgeschiedenis, en toch zag hij in al deze voorstellingen der Schimmen alleen spelingen des vernufts. Wie van de 18e eeuw[1] kon een gedicht als dat van van Haren op den waren prijs schatten. wie doorgronden al wat daarin verborgen lag? Even als toen een algemeen humaniteitsbegrip het nationaliteitsgevoel zooveel mogelijk zocht uit te wisschen, zoo streefde ook een algemeen menschelijk gevoel er naar, het individueele gevoel in de harten te vervangen. De

1 Ook nog niet in de eerste helft der negentiende. Collot d'Escury gaf in *Hollands roem* een schoone ontleding van de *Schimmen*, maar des dichters leven liet hij er geheel buiten.

poëzie eigende zich slechts de gewaarwordingen toe van vreugde en lijden, die alle menschen gemeen hadden of waarin ieder zich gemakkelijk kon verplaatsen. Te weenen over geliefde dooden, te klagen over het vergankelijke van al het aardsche, over verraden vriendschap, teleurgestelde hoop en liefde, o ja! dat mogt; die over zulke dingen sprak, was zeker opene ooren te vinden; daaraan dankte toen Young in Engeland en eenigen tijd later Feith bij ons hun populariteit; maar ging men verder, gaf het lijdende hart zijn eigendommelijke eenige droefheid weder, sprak het van een gevoel dat door de massa niet werd gedeeld, dan werd men, o door zoo weinigen begrepen. Ook kwam daar nog bij dat men in de poëzie niet veel meer zag dan een spel des vernufts, dat buiten de ziel en het leven des dichters kan omgaan. Er ligt voorzeker eenige waarheid in deze wijze van beschouwing. In het algemeen menschelijk gevoel ligt inderdaad voor een goed deel het zwaartepunt der poezie en waar het vernuft zich zoo heeft teruggetrokken in het eigene zieleleven, dat het zich niet buiten de deur durft wagen om zijn eigen spelen te spelen, daar moge de poëzie de mystieken bekoren, zij heeft toch haren waren natuurlijken aard verloren. Maar van den anderen kant is het toch ook zeker, dat een poëzie, welke niet uitgaat van het individuele gevoel en vreemd is aan het leven in de ziel des dichters, beiden voor dichter en lezer een schepsel zonder ziel en leven zal worden. De lezer is dan tevreden als hij hoort en verstaat wat met luider stemme wordt gesproken; wat er verder geheimzinnig in het gedicht wordt gelispeld en gefluisterd, al spreekt de ziel des dichters zich juist er het meest in uit, het gaat hem niet aan. Hij vindt de trekken van het gelaat, waarop hij staart, regelmatig en schoon; hij roemt het hemelsblaauw der oogen, de rozen die op de wangen liggen verstrooid, de bevallige ronding der kin, den mond met glinsterende parelen; heeft hij daar niet genoeg aan, zal hij zich ook nog moeite geven om iets van den geest die achter die bevallige trekken schuilt, na te sporen? Zoo dachten de meesten der vorige eeuw over de poëzie; denken velen uit onze dagen er nog niet zoo over? Voor de ooren van Simon Styl ging dan de ontzettende weeklagt, die uit het gedicht spreekt, voor een goed deel verloren, en hij stond daarin niet alleen; immers bleef zelfs voor het doordringende oog van Bilderdijk de geheime strekking van menig vers uit de Geuzen verborgen. Uit de Geuzen hoort men toch even als uit de meeste andere verzen van van

Haren een geheimen wraakkreet over het hem aangedane onregt en leed, en een aanklagt tegen den hertog van Brunswijk, ja zelfs tegen Willem V, en toch waagde Bilderdijk in 1784 zijn uitgave van de Geuzen aan den prins op te dragen, en dat op een tijdstip toen de hertog nog diens officiële raadgever was; de hertog, wien van Haren in zijn hekelzang niet alleen in bedekte termen, maar zelfs met ronde woorden van poging tot sluipmoord beschuldigt. Gedeeltelijk doorzag Bilderdijk zeker die geheime strekking; vele in zijn uitgave uitgeworpen coupletten getuigen er van; van sommige die hij spaarde, zag hij daarentegen de bedoeling klaarblijkelijk niet in, ofschoon ook zij de beschuldigingen tegen den hertog en den prins vrij duidelijk op de lippen dragen.

Een staaltje ten bewijze. In den vijfden zang van de Geuzen vindt men een levendig tafereel van Alva's schrikbewind; de vromen worden verbrand, de regten des lands vertrapt, de goederen der burgers verbeurd verklaard en de geheele natie tot eeuwige armoede gedoemd. Alva wordt vergeleken met den satan, na den val van het eerste menschenpaar:

> Toen niet te vreden met de kwalen
> Die hij op 't raadloos paar deed dalen,
> Was nog zijn gruwzaam brein bedacht
> Op alles wat na hem zou leven
> En zag met vreugd hun doemnis kleven
> Op 't allerlaatste nageslacht.

Na deze stoute vergelijking, die naar den aard bestemd scheen om het tafereel te sluiten, brengt van Haren een nieuwe aanklagt tegen Alva te berde, en welke? Schending der drukpersvrijheid!

> Bataafsche kunst der zielsgedachten,
> Door lood vereeuwigd op papier,
> Van uwe hulp is niets te wachten,
> Gij zelve dient den dwingland hier.
> O vrije drukpers, hier gebannen,
> Gij schrik en geesel der tirannen,
> Gij de eerste stem, daar 't volk is vrij,
> Door Alba's maar alleen te smoren
> Den dag, die dit verbod moest hooren,
> Dien dag begon de slavernij.

Wat beteekent hier die opgewonden lofrede der drukpersvrijheid, die hartstogtelijke uitval tegen de tirannen, die haar stem versmoorden? In de dagen toen van Haren dit schreef werd de onbepaalde vrijheid van drukpers nog door bijna niemand voorgestaan; o.a. hekelde Johnson in zijn leven van Milton dien dichter omdat hij in een zijner schriften haar had verdedigd; aan hoevele dagbladschrijvers waren ook in het liberale Engeland nog onder de George's wegens misbruik van deze vrijheid de ooren afgesneden; en tot 1795 was bij ons die drukpers aan de willekeur der stedelijke regenten overgelaten. Er Alva een verwijt van te maken dat hij in de 16^{e} eeuw de drukpers aan banden lei en dat in gewesten, die in eenen openlijken staat van oproer verkeerden, zoude zelfs in den mond van een dichter onzer dagen als een ongerijmd anachronisme klinken; hoe vreemd is dan dat verwijt in van Haren's verzen. Hoe ook beschouwd, de beperking der drukpersvrijheid was in vergelijking van Alva's andere gruwelen niet meer dan een stofje aan de weegschaal; welk een zonderlinge climax dus bij van Haren om zijn tafereel te beginnen met het verbranden der vromen en te eindigen met het beteugelen der drukpers; hoe kwam hij aan die vreemde rangschikking? In het bijvoegsel op Wagenaar's historie vindt men hierop een bevredigend antwoord. Na van Haren's uitzetting uit de Staten generaal, regende het in ons land overal geschriften over de treurige gebeurtenis, die er aanleiding toe had gegeven. In sommige dier geschriften werd tegen, in de meeste voor hem partij gekozen; de Hertog werd in deze geschriften niet gespaard; toen werd op voorstel van Gelderland een plakaat uitgevaardigd, waarbij het drukken, uitgeven en verspreiden van geschriften over deze zaak werd verboden. Desniettemin kwam in 1765 te Leeuwarden een pamflet uit, waarin de Hertog als hoofdaanlegger van het complot tegen van Haren werd aangewezen en beschuldigd van de kinderen tegen den vader te hebben opgehitst. De uitgever werd opgespoord, vervolgd en met gevangenis op water en brood gestraft. Natuurlijk beschouwde van Haren dat als een nieuw hem gedaan onregt; als een gewonde leeuw achter zijn tralies, deed hij in zijn eenzaamheid op Wolvega een kermend gebrul hooren. In het aangehaald couplet hoort men den weergalm van dat gebrul. De Alva, op wien deze pijl werkelijk is gemunt, is das hier weder niemand anders dan de Hertog. Van Haren's poëzie draagt in de wijde plooijen van haar kleed overal verborgen dolken; wie

er goed op let, kan achter de versiersels het staal zien glinsteren; ik gebruik dit beeld niet om een schaduw op van Haren te werpen, maar omdat het beter dan eenig ander een eigenschap zijner poëzie wedergeeft, een eigenschap, die, al kan men haar zelve niet goedkeuren, toch aan zijn uitnemendste deugden verwant was. Het persoonlijk onregt aan vau Haren gedaan, kweekte in zijn gemoed haat tegen elke dwingelandij. De in zijn zaak geschonden drukpersvrijheid leerde hem die vrijheid waarderen, en die waardering gaf hem woorden in, die ook in onze dagen ons goed doen. Bilderdijk zoude zeker deze regels niet hebben gespaard als hij hunne ware bedoeling had doorzien; hij toch was bevriend met den Hertog en hij gaf hem op een tijdstip, toen hij waarschijnlijk reeds bezig was aan de uitgave der Geuzen, ten opzigte van de schotschriften, die tegen hem werden verspreid, den raad om de lastervolle stem der drukpers aanstonds te smoren; want, roept hij Brunswijk wijk toe:

> Want wacht u, 't is een stoet, door and'ren uitgezonden,
> Zij oopnen slechts een jagt, dle op uw leven doelt:
> *Verwurg* bij d' *eersten* schreeuw die aangehitste honden,
> Eer gij 't gespannen roer in borst en ribben voelt.

Van het drietal had mevrouw van Haren alleen de voorgelezen verzen in hunne volle kracht verstaan; was het wonder dat zij er door ontroerde? Zeker was zij geene vrouw, die zich door hare zenuwen liet beheerschen; gelijk ik reeds zeide, traden bij alle beminnelijkheid van haar karakter, toch kracht en cordaatheid het meest op den voorgrond. Al hadden hare tijdgenooten haar niet eenparig dien lof gegeven, zoo zouden wij daarvoor nogtans een voldoende getuigenis in de verzen van haar man vinden, en dat nog minder in de opzettelijk ten haren lof vervaardigde gedichten, dan in dezulken, die, zonder dat de dichter er misschien aan gedacht heeft, op verborgen wijze haar lof vermelden. Zoude toch hij, die geheel zijn gemoedsbestaan in zijn verzen deed afspiegelen, ook niet de door zijn fantasie geschapen vrouwelijke gestalten aan zijne onmiddellijke omgeving ontleend hebben? Zouden die gestalten niet de beelden zijner echtgenoote zijn? Cordaatheid is nu de grondtrek van al die vrouwen-karakters. Aan ruwheid grenzende kracht spreekt uit de moeder der twee friesche watergeuzen, van welke hij in den derden zang der Geuzen zegt:

De moeder ging heur akkerlanden,
Haar have en huis daarvoor verpanden,
  Vertrouwt haar zoons den eigendom;
Gaat, zegt zij hun met norsche woorden,
Verjaagt die wet en godsdienst moorden,
  En keert of vrij of nooit weerom.

Kracht spreekt ons toe uit Fathema in zijn Agon. Kracht uit zijn anders flaauw geteekende Louise de Coligny in Willem I. Kracht eindelijk uit de schoonste schepping van zijn hand, uit zijn Rozamond. In deze Rozamond gaan met hare mannelijke cordaatheid zoovele beminnelijke eigenschappen, als vrouwelijke teederheid en liefdevolle zorg voor haar kroost, kuischheid en Godsvertrouwen gepaard, dat wij niet anders kunnen dan in haar het welgelijkend beeld van des dichters Adeleide te begroeten. Ondanks al hare zelfbeheersching kon echter mevrouw van Haren bij de voorlezing der Schimmen haar aandoening moeijelijk verbergen; zij wist het helaas wie dat waren, die daarin werden afgeschilderd als verscheurd door eeuwige folteringen; dat waren immers ook hare schoonzoons, hare dochters. O, hoe herinnerde zij zich nog den tijd toen de beide meisjes in hare jeugdige schoonheid al de liefde en de glorie van den vader waren geweest; en na de vreeselijke gebeurtenis zelfs, hoe dikwijls was de oude liefde weder bij hem boven gekomen, wat had zij vaak een pijnlijken trek om zijn lippen, een traan in zijn oogen gezien, zoo dikwerf het een of ander voorwerp hem aan de kinderjaren dier dochters had herinnerd. Was het wonder dat zij, nu de voorlezing al die herinneringen opwekte, eene ontroering voelde, die het moeite kostte om te onderdrukken. De kleindochter had in den beginne bij het voorlezen eene krampachtige beweging der handen, een zenuwachtig zamentrekken der lippen bij haar grootmoeder meenen waar te nemen; maar op de vraag of haar iets deerde, was het antwoord geweest: ‘Lief kind, ga maar rustig voort: uw grootmoeder is oud, en de ouderdom brengt van zelve soms weemoedige gedachten voort, die echter spoedig voorbijgaan.’ De krachtige vrouw wilde door haar zwakheid hare kleindochter niet verraden, dat voor haar oog een vreeselijk familiegeheim moest verborgen worden gehouden.

Na de lezing volgden er eenige oogenblikken van pijnlijk stilzwijgen. Mijnheer Styl vatte 't eerst het woord.

‘Welk een heerlijk gedicht; welk een rijkdom en diepte van

gedachten; het eenige jammer is dat het voor het algemeen wel wat te hoog is. Mogt het spoedig mannen vinden, die even als Bilderdijk en Feith ten aanzien van de Geuzen hebben gedaan, naar den smaak van het publiek het nog wat ruwe kleinood weten op te polijsten.'

'Zoo heeft U dan ook de door den heer Bilderdijk bezorgde uitgave der Geuzen gelezen?'

'Zou ik niet? Welk liefhebber onzer letteren heeft dat schoone kunstgewrocht niet reeds genoten?'

'Ja! onze familie is den beiden heeren grooten dank verschuldigd voor de moeite die zij aan dit werk hebben ten koste gelegd. Een mijner zonen had onlangs de goedheid de nieuwe uitgave mij voor te lezen; hoe klonken mij thans alle coupletten als zuivere muziek in de ooren. Geen zweem van stroefheid of gedwongenheid was er meer in te vinden. Alleen speet het mij, enkele mij dierbare regels te missen; zoo heb ik er helaas de woorden niet in gehoord die mijn echtgenoot zoo vaak hebben opgebeurd:

Dat ongelukken,
Die leeren onder God te bukken,
Bewijzen zijner liefde zijn.

In de geschiedenis van Rozemond miste ik het mooije couplet, waarin de vreugde werd beschreven van het jeugdige echtpaar, als het elkander na lang afzijn weder ontmoet; misschien herinnert u zich dat nog wel; 't begint met de woorden:

Hoe vrolijk gleden dan alle de uuren,
Van 't weer vereende en jonge paar.

Vondt u het ook niet jammer, mijuheer Styl, dat die regels niet gespaard mogten blijven?'

'Zeker, mevrouw, ook ik heb bij de vergelijking van de voorlaatste uitgave met die van de beide heeren soms bemerkt dat niet alle veranderingen verbeteringen waren; een paar schieten mij te binnen; hoeveel dichterlijker b.v. is vorsten, *die een rijk versieren*, zooals mijnheer van Haren schreef, dan vorsten die een rijk *bestieren*, zoo als de twee heeren veranderden. Hoeveel fraaijer zeide uw man van Rozemond, dat zij

Voelt tranen *duisteren* hare oogen,

dan voelt tranen *drijven* in haar oogen, in de nieuwe uitgave.

Er gaat anders een verbazende groote roep uit van de geleerdheid, den dichterlijken aanleg en de werkzaamheid van dien mijnheer Bilderdijk; maar misschien hebben deze eigenschappen hem juist het snoeimes te veel in handen gegeven.'

'Zijt gij niet wat partijdig tegen den Heer Bilderdijk? Zoude de heer Feith misschien niet evenzeer aan dat besnoeijen debet zijn? Ik herinner mij toch dat hij in een zijner brieven de poëzie vergelijkt met een komboom in een tuin. Als zulk een komboom regt fraai zal zijn, dan moeten volgens hem alle takken, die te welig opschieten, of alle twijgen, die te veel naar binnen of naar buiten groeijen, naar binnen gebogen of afgesneden worden. Het besnoeijen der poëzie ligt dan ook in zijne theorie.'

'Misschien bedrieg ik mij, maar toch komt het mij voor, mevrouw, dat een dichter met zulk een gevoelig hart als Feith geene verzen, waarin de ziel des dichters luide spreekt, onbarmhartig zoude hebben opgeofferd aan een zuivere maar koude kunsttheorie. Ook meen ik Feith's hand te erkennen in verscheidene trekken vol fijn gevoel, waarin de nieuwe uitgave boven de oude uitmunt. Hoe diep aangrijpend is nu de beschrijving van de ontvoering eener moeder, die, na jaren afzijn en eene lange bange zeereis, haar eenigen zoon weder in de armen klemt; ik vond die beschrijving zoo schoon, dat zij zich als van zelve in mijn geheugen heeft geprent. Kent u iets aandoenlijkers dan het volgende couplet. Zij heeft den zoon reeds in de armen, zij wil hem iets zeggen: maar zie

Daar dwaalt de stem op hare lippen,
  Daar zoekt vergeefs het eerste woord
Uit haar verstomden mond te ontglippen,
  Door nieuwe woorden weer gestoord.
Zij wil verhalen, - zij wil vragen
Wat zij - wat hij al heeft verdragen,
  Terwijl de vreugd den gorgel sluit.
Zij weet slechts zuchten uit te brengen,
Daar zich de snikken onder mengen,
  In heesch en stamelend geluid.

Erkent gij ook Feith's gevoelige muze niet uit den laatsten trek? Ik erken, ik ben tegen dien mijnheer Bilderdijk wat ingenomen geworden door de hatelijke aanmerkingen die hij soms onder de schoonste uitingen van uwen echtgenoot heeft gesteld. Waar

b.v. mijnheer van Haren, die edelman van den ouden en echten stempel, zoo naar waarheid zegt:

> Wien 't eerst de glans der deugd bekoorde
> En de eer tot ware grootheid spoorde,
> Ziedaar den eersten edelman,

daar durft een eenvoudig burger als Bilderdijk zulke schoone woorden uit de hoogte veroordeelen; waar in de Geuzen altijd met eerbied en hoogachting voor Oldenbarneveld en den raadpensionaris de Witt wordt gesproken, daar spuwt Bilderdijk zijn venijn uit op deze groote mannen en vrienden des vaderlands. Waarlijk, indien het huis van Oranje door zulke mannen moet gediend worden dan ...'

'Foei, mijnheer Styl, u overtreedt uwe eigene wetten; op mijn beurt bid ik u nu, verdwaal niet in het kreupelbosch der politiek. Naar oud gebruik mag ik als vrouw des huizes u wegens deze overtreding van de thans hier vastgestelde wet een boete opleggen; doch de boete zal niet zwaar zijn. Ik vorder dan van U, dat ge in ruil van het door mijn kleindochter voorgelezen gedicht ons gehoor streelt met de voordragt van een anderen vaderlandschen zang, ook door een groot friesch dichter gemaakt, ik meen een gedeelte uit den slotzang ter liefde van het vaderland, vervaardigd door den dichter Simon Styl van Harlingen. Geen tegenwerpingen, mijnheer; u zult toch zelf de zachtheid en regtmatigheid der opgelegde straffe inzien. Ada zal wel in de groote boekenkast in het eetsalet hiernaast eens willen zoeken naar de Opkomst en bloei der vereenigde Nederlanden; staat het daar niet achter?'

Simon Styl moest, toen het meisje spoedig met het boek terugkwam, wel gehoorzamen. Mevrouw Haren wilden haar bezoeker toonen, dat zij dat hollandsche werk althans goed kende en dat zij de schoonste brokstukken uit dat gedicht zich herinnerde; zij verzocht hem daarom dat gedeelte voor te dragen, waarin de verdiensten van Willem I jegens de in barensweeën verkeerende republiek worden beschreven. Vele lezers die zich dat gedicht misschien niet goed kunnen te binnen brengen, zal ik wel geen ondienst doen als ik hun zeg, dat in dat gedeelte Willem I wordt voorgesteld als misschien de grootste sterveling die er heeft geleefd en de nederlandsche vrijheid wordt afgeschilderd als veilig gezeten onder de schuts van Oranje; daarin roept hij o.a. Nederland toe:

En gij, o Nederland, nu zoo beroemd door haar (de vrijheid),
Bescherm haar op uw beurt voor allerlei gevaar;
Uw blijde *Oranjezon* schiet nu gewenschte stralen,
Die 't leven voên en niets in zijnen groei bepalen.

Ofschoon dit gedicht een tijdlang door vele letterkundigen van den ouden stempel boven mate werd geroemd, verheft het zich toch grootendeels niet boven het middelmatige. Kan men van Haren's verzen, waarin hij den lof van het voorgeslacht verheft, vergelijken met steile en rotsige bergpaden, die met steenen bezaaid en langs diepe afgronden heen, ons voeren naar een bergkruin omzwachteld met wolken, en waar dikke nevelen als schimmen der vaderen om ons hoofd zweven, Styl's gedicht is een bevallige en hellende zandweg naar den top van een heuveltje, waar de landheer een koepeltje heeft gebouwd, welks wanden hij met allerlei afbeeldingen uit de vaderlandsche geschiedenis heeft versierd. Er is weinig, noch in de denkbeelden, noch in de vinding, noch in den versbouw, dat ons in verrukking brengt. Het ging Styl als menig letterkundige bij ons, die zich op verzen had toegelegd; in zijn proza bleek hij dikwijls oneindig grooter dichter dan in zijn poëzie. In het bedoelde gedicht bereed hij het Alexandrijnsche paard, maar helaas, dat strijdros, dat dikwijls, als het Vondel en Antonides had gedragen, zich had opgerigt als een sprinkhaan, dat den grond door zijn hoefslag had doen daveren en de overwinning had tegengehinnikt, was in den stal der Feitemas en der van Merkens een weldoorvoed koetspaard geworden; met afgemeten, statigen tred ging het steeds voort; de berijders, en ook Simon Styl, hadden te veel menschelijk gevoel om het arme dier de sporen te geven; Styl was een uitmuntend declamator; jaren lang had hij de hoofdrollen op een liefhebberijtooneel vervuld; een meester was hij in de kunst om de gedachten der dichters eenvoudig en indrukmakend weder te geven. In den strijd tusschen Punt en Corver had hij wel is waar voor het pathos des eersten partij gekozen, maar in praktijk bewandelde hij den middelweg. Toen hij zijn eigen verzen voordroeg, kwam er zwelling en opbruising in die anders zoo stille wateren. Zijn voordragt sleepte zijn twee hoorderessen mede; wie hem daar gezien had, den lof van Oranje op bezielden toon verheffende, zou moeijelijk in hem den man van 1786 en den tegenstander des prinsen erken hebben.

Toen hij geëindigd had bedankte mevrouw van Haren hem

voor de heerlijke voordragt, die haar, zooals zij zeide, tot in de ziel geroerd gehad. Wat was zij in haar hart blijde, de aandoening thans te kunnen toonen die zij helaas bij de voorlezing van het gedicht haars mans had moeten verbergen. Mijnheer Styl zag op zijn horologie; met schrik bemerkte hij dat het reeds zoo laat was; misschien zou de schuit die hem nog verder moest brengen, reeds vertrokken zijn; haastig nam hij dus afscheid. Het frenletje liet hem op verzoek der grootmoeder uit; in de vestibule greep zij naar zijn hand, terwijl zij zeide: ‘Lieve mijnheer Styl, vergeef mij wat zoo even door grootmama is aan het licht gebragt, dat ik u verdacht van gemis aan liefde voor het huis van Oranje.’ Er sprak bij dat zeggen zooveel onschuld en lieftalligheid uit haar oog en stem, dat Styl zich niet weerhouden kon om een kus op haar voorhoofd te drukken. In dien kus lag een heilbede voor de toekomst van haar en haar geslacht.

Eerst toen hij op straat was, kwam de man van 1786 weder bij hem boven; hij ontwaarde bij zich zoo iets van een veldheer, die op het punt was een groote overwinning te behalen, maar die op het beslissende oogenblik door de behendigheid der tegenpartij was verschalkt geworden. Waar, bij gelijke degelijkheid, burgerlijke wetenschappelijkheid den strijd waagt met aristocratischen tact, zou dan niet bijna altijd de overwinning aan de zijde der laatste blijven? Misschien zoude echter mijnheer Styl meer vrede gehad hebben met de vruchten van zijn bezoek op dat adellijke huis, als hij de woorden had gehoord, die na zijn vertrek tusschen grootmoeder en kleindochter werden gewisseld.

‘Zoek morgen eens, lieve Ada, onder de boeken van uw grootpapa naar de gedichten van Vondel of Hooft; het zoude misschien voor ons beide niet kwaad zijn als gij mij een paar keer in de week daaruit voorlaast.’ Nadat de oude vrouw dit gezegd had, verviel zij in een lange mijmering, waarvoor de kleindochter een te diepen eerbied had om er haar uit op te wekken. Zij zat daar in hare mijmering als een met blindheid geslagen profetesse die, omringd door een eeuwig duister, het oog van haar geest houdt gevestigd op het verleden en de toekomst. In het verleden zag zij het beeld van haar man, sinds zijn verscheiden met een dubbelen straalkrans van heiligheid omschenen; in de toekomst, en bij dien aanblik verhelderde haar gelaat, zag zij hare vier begaafde zonen alle evenbeelden van haar echtgenoot, allen in verschillende rigtingen werkzaam aan het heil des vaderlands en allen met roem en grootheid bekroond; Nederland herboren

en weder groot geworden, en dat, naast God en Oranje, door zijn geslacht, zijne afstammelingen. Was dat niet de vurigste wensch die in de ziel van haar man had geleefd, de bede die hij stervende had geuit en die ook zij bij al hare beproevingen dagelijks ten Hemel zond? En die bede zoude vervuld worden, maar niet als de vader, niet zooals zij gedroomd had. Want (o loop vol wonderen en raadselen der menschelijk lotgevallen) niet de vier zonen, die de glorie van des vaders ouderdoms waren geweest, maar de zoon der dochter, op wier hoofd de vloek des vaders was uitgegoten, was bestemd om Nederland uit zijn vernedering op te beuren. Die kleinzoon was Gijsbert Karel van Hogendorp.

Doch eer het zoo ver kwam, moest er nog veel gebeuren. Tien jaren na de ontmoeting waarvan wij melding maakten waren de zaken geheel verkeerd. Mevrouw van Haren was in 1791 gestorven, haar asch rustte bij die van haren echtgenoot te Wolvega. De omwenteling van 1795 had haar beslag gekregen; de prins was in Engeland en de vier zonen van van Haren waren als Oranjegezinden geëmigreerd. De eenvoudige burger Styl was staatsman en eerste burger van Nederland geworden; hij toch aanvaardde in 1796 het voorzitterschap der nationale vergadering, en de vergadering telde, wie zal het ontkennen? onder hare leden de regtschapensten, geleerdsten en wijsten der natie; was er een grooter eer te denken dan door zulk eene vergadering tot voorzitter te worden gekozen? Welk een tegenstelling van van Haren's lot en het zijne! De hooggeboren man, de vriend des stadhouders, voor wien op jeugdigen leeftijd geen droom der eerzucht te stout scheen, met schande uit de Hoogmogenden gejaagd, en hij, de eenvoudige burgerman, aan het hoofd van den nederlandschen staat geplaatst. Doch hoe betrekkelijk is toch alle eer! Wie weet of van Haren, toen hij zich te Wolvega aan zijne letterstudiën wijdde, in het geheime voorgevoel, dat hij daardoor aan zijnen familienaam eenen reineren en duurzameren glans zoude geven, daardoor onze nationaliteit grootere diensten zoude bewijzen, dan hij en al zijne voorvaders door hoogheid en grootheid van gezag en staatsambten hadden kunnen doen; wie weet, zeg ik, of hij in dat voorgevoel niet eene grootere streeling voor zijn gemoed heeft gevonden dan alle eer, verknocht aan uitwendige grootheid, hem had kunnen geven.

In 1796 was Duco van Haren met zijn kinderen naar Weimar geëmigreerd, en kwam hij daar in het middelpunt der duitsche beschaving in aanraking met de grootvorsten der germaansche

letterkunde, met Göthe, Schiller, Herder en Wieland. En werden hij en zijne kinderen door die aanraking genezen van de overdrevene bewondering voor de fransche letteren waarin zij waren opgevoed? Ik durf daarop geen antwoord geven, maar zeker schijnt het mij dat het hart van een vaderlandsche familie als die der van Harens ook toen nog in Nederland bleef leven.

Op een avond zat Duco in het midden van zijn gezin; brieven zoo even uit Holland ontvangen, hadden zijn voorhoofd bewolkt.

'Vader,' was de vraag van het meisje, met hetwelk wij vroeger kennis maakten, 'tijdingen uit Nederland?'

'Ja! zeer treurige. Het is in ons vaderland allerdroevigst gesteld. De partijschappen woeden allerhevigst. De raadpensionaris van der Spiegel zit gevangen; zijn leven kan er mee gemoeid zijn; Bilderdijk is verbannen. Daarenboven is het met de welvaart gedaan. De handel staat stil, en wat het ergst is, een schandelijk en vernederend tractaat is met Frankrijk gesloten.'

'Maar, vader, zeide u niet onlangs dat de nationale vergadering uit betere en bezadigder mannen was zamengesteld dan u vermoed hadt? Waakt deze vergadering dan niet beter voor de belangen van het land?'

'Ach! mijn kind, ons vaderland is een schip dat door de stormen op een zandbank werd geworpen. Geen bekwaamheid van schipper of stuurlieden die het meer kan redden.'

'Toen u onlangs ons verteldet, dat de oude vriend van onzen grootvader, de heer Styl, president der vergadering was geworden. vatte ik toch wat moed.'

'Geen jammerlijker toestand dan geplaatst te zijn aan het roer van een zinkend gemeenebest. Geen vernederender rol voor een staatsman, dan als hij in schijn nog vrij, reeds in werkelijkheid de slaaf van een vreemden overheerscher is geworden. Het lot van den nederlandschen staatsman onzer dagen is dat van Montezuma, toen hem in zijn eigen paleis, in het midden zijner hovelingen, door Cortez aan voeten en handen ijzeren kluisters werden gelegd.'

'Maar wat was er van dat tractaat met Frankrijk?'

'De bataafsche republiek heeft Maastricht, Venlo en geheel Staatsvlaanderen aan Frankrijk afgestaan, moet 100 millioenen oorlogschatting betalen en op eigen bodem een fransch leger onderhouden. Gezegend uw grootouders, dat zij vóór deze vernedering van het vaderland zijn gestorven.'

's Bosch, Junij 1875.

J.A.F.L. v. HEECKEREN.

Maandelijksche praatjes.

IX. 25 Augustus.

'*Il y a des années où l'homme n'est pas en train de travailler*'. Die bekentenis is van Henri Murger. De schrijver der *Vie de Bohème*, en zelf *Bohémien*, kon dat zeggen, en wat hij zeide door de daad bevestigen. Maar aan weinigen is het echter vergund hem na te volgen, zij het ook uit de verte, door b.v. 'jaren' in 'maanden' te veranderen. Toch zou ik den mensch wel eens willen zien en kennen, die in Augustus, onder een gemiddelde temperatuur van 80° Fahrenheit, zich met pleizier aan den arbeid kan zetten. Dat hij het zonder pleizier, zonder den noodigen lust moet doen, pleit niet voor een behoorlijke inrichting der maatschappij en levert geringen waarborg voor goed werk.

Men kijke dan ook eens om zich heen wat in Augustus in ons land al zoo gedaan is.

Is mij niet iets belangrijks ontgaan, waarvoor ik bij voorbaat *amende honorable* doe, dan bepaalt zich het voornaamste, waardoor de laatste dertig dagen zich hebben onderscheiden, tot bijtende honden, stekende muggen, leelijke plaatjes en hatelijk geschrijf. Fraaie balans! Er heeft als het ware een algemeene geneigdheid tot kwaaddoen, - een geest van het booze in de lucht gezeten, die mensch en dier heeft bevangen.

Over de honden spreek ik vooreerst niet meer. Sedert ik mij de vrijheid heb veroorloofd dien viervoeters de bel aan te binden, wat mij onder meer een menigte van anonieme brieven vol liefelijkheden van de zijde der dierenvrienden op den hals heeft gehaald, is een heilzame beweging tegen de *gens canina* in den lande ontstaan, en alles doet voorzien, dat wanneer nog een paar honderd onzer medeburgers, vooral familie-leden van autoriteiten, aan hondsdolheid zullen

zijn gestorven, ten laatste doeltreffende maatregelen genomen zullen worden, om te voorkomen dat honden bijten.

We gaan dus, wat de honden betreft, een goede toekomst te gemoet.

Konden wij ook maar hetzelfde zeggen ten aanzien van de muggen! Als ik een onaangename vergelijking wilde maken - en waarom zou ik niet? - dan zou het deze zijn: dat de muggen zich even weinig schijnen te storen aan de verdelging-ademende artikels van prof. Gunning, als de honden zich tot dusver hebben bekommerd om de dreigende verordeningen en wetten, die tegen hen zijn afgekondigd. Muggen en honden schijnen een verbond te hebben gesloten, om het den mensch, en in het bijzonder den Amsterdamschen mensch, onaangenaam te maken.

Indien de hoofdstad des rijks overigens in dezen tijd van het jaar bewoonbaar ware, dan nog zou zij het niet zijn van wege de muggen.

Men kan zich van die plaag geen denkbeeld maken, als men er niet zelf door bezocht is of bezocht geweest is. Ik kan er, helaas, van meêpraten.

Toch heb ik geen stilstaande sloot in mijn nabijheid, noch, voor zoover ik heb kunnen nagaan, een regenbak die niet gebruikt wordt of geïnfekteerd is. En iederen dag vliegen niettemin nieuwe drommen van muggen brommend en gonzend mijn kamers binnen. Van waar komen ze dan? Waar is haar nest? Mysterie! Toch zal men ze in haar wording moeten verstikken.

Ik geloof niet dat er één middel is, door huismoeders en doktoren aangegeven, dat niet door mij is beproefd, om de lastige insekten uit mijn woning te weren; geen zoetigheid, zoo heerlijk en verraderlijk, die niet door mij voor ze is klaargezet; geen sterk riekend kruid of vocht, waarvan ik me de insnuiving niet heb getroost, om ze te verdrijven. Alles te vergeefs! Van de bekende middelen is er niet een, dat helpt of afdoende werkt tegen het ongedierte.

Dat de wetenschap zich dan nu aan het werk zette! Prof. Gunning - en de door muggen geplaagde Nederlandsche natie zal er hem dank voor weten - Prof. Gunning heeft reeds den eersten stoot gegeven. Hij laat echter nog te veel onopgelost in het muggenvraagstuk, vooral wat haar oorsprong betreft. Niettemin dient tot dezen te worden opgeklommen. Dat de Akademie van Wetenschappen daarom beginne met een prijsvraag uit te schrijven, tot onderwerp hebbende: ‘De muggen. Van waar zij komen? Hoe zij uitgeroeid

kunnen worden.’ Wanneer Staatsburgers worden gekweld door een insekt, is het de plicht van eene door den Staat gesubsidieerde vereeniging van natuurkundigen om dat insekt te bestrijden.

En men hale hierbij niet glimlachend of minachtend de schouders op, noch beschuldige mij van muggenzifterij! Ik weet wel dat er razend knappe lui zijn, die uit de hoogte alles ‘onbeteekenend’ en ‘onbeduidend’ plegen te noemen, wat niet behoort tot de enge, maar verheven sfeer, waarin zij zich bewegen, doch zelfs indien den wijze in het algemeen niets gering moest zijn, verdient de muggenkwestie nog speciaal zijn aandacht, omdat zij alles behalve iets gerings is.

Bovendien, waarom is de worm die aan onze palen knaagt, de phylloxera die den wijnstok vernielt, de kever die den aardappel wegvreet, de *acarus* die den vruchtboom doodt, meer de aandacht, de studie waardig van den geleerde, dan de mug? Zou het zijn omdat deze zich *slechts* aan den mensch vergrijpt?

Maar heeft men zich wel eens in ernst afgevraagd, welk een som van arbeid en gedachten de muggen doen verloren gaan door de menschen uit den slaap te houden? Heeft men wel eens nagegaan van hoeveel kwade luim, van hoeveel gekrakeel in de nachtelijke ure, van hoeveel bedsermoenen van allerlei aard, van hoeveel vermeerderd lijden van zieken de muggen de oorzaak zijn door haar eentonig gegons en haar vinnige prikken?

Uit ondervinding kan ik verzekeren, dat een mensch, die des nachts de prooi van muggen is geweest, den volgenden dag voor zijn werk en de samenleving verloren is. In zijn werk is hij gejaagd als toen hij zich zenuwachtig en rusteloos op de belaagde sponde heen en weêr rolde; wat hij schrijft en zegt heeft iets scherps en prikkends gelijk de steken, die hij heeft ontvangen. Wie zal ons dan ook zeggen welk deel den muggen moet worden toegekend in de jongste polemiek? Wie - of zij het niet zijn geweest, die de penvoerders zoo lichtgeraakt, zoo slecht van begrip, zoo vinnig hebben gemaakt? Ik voor mij wil 't er zelfs, als ik niet van het tegendeel overtuigd word, gaarne voor houden, dat zooveel wanklanken alleen de echo, of wel het gevolg zijn geweest van de smartkreten, den vorigen nacht door muggenprikken ontlokt.

O die muggen! 't Is onwaar wat men vertelt, dat zij zoo lang om de kaars zouden vliegen tot zij er in dansen, - even onwaar als

dat zij dezen of genen geur niet zouden kunnen verdragen. Terwijl toch haar reukorgaan ten eenenmale verstopt schijnt, zien zij scherp genoeg om op 't licht af te komen, maar tevens om er op eerbiedigen afstand van te blijven. Daar 't instinkt haar zegt, dat waar licht is menschen zijn, naderen zij dit met dwarrelende maar zekere vlucht, doch met dezelfde zekerheid weten zij zich ook in de diepste duisternis op ons, haar geliefkoosde prooi, neêr te zetten, om den angel in ons te planten en ons 't bloed uit de vaten te slurpen.

O die muggen! Wie er zoo door geplaagd wordt als de Amsterdammer zal, gelijk hij, des avonds bij het binnentreden in de slaapkamer een kwartiertje ter jacht gaan op het wild dat te speuren valt, om zich daarna, met zelfvoldoening denkende aan de gesneuvelden, te bed te begeven en, naar hij hoopt, ter ruste, Maar jawel! Zoo scherp kan een jacht nooit geweest zijn, of enkele muggen zijn aan het oog ontsnapt, en nauwelijks ingeslapen hoort men het welbekende en gevreesde gegons, - den krijgszang van den vijand, die overgebleven en in aantocht is om zijn verslagen mede-insekten te wreken. Woeoeoeoeoeoeoeoeoe.... Een sekonde stilte.. Ai!. De steek is toegebracht... Men slaat... Woeoeoeoeoeoeoeoe.. De vogel is gevlogen! Men wentelt zich om en sluit de oogen.... Woeoeoeoeoe... Weêr de onheilspellende sekonde stilte!... Ai!.. Straks was het de zetel der gedachte; nu is het een oor... Men slaat.. ditmaal raak. Gelukkig! Na hernieuwde omwenteling slaapt men weêr in, - natuurlijk geagiteerd. Eensklaps springt men echter op. Een mug heeft haar angel juist in den top van den neus geplant. Pats!... Mis.. Woeoeoeoe - en woedend grijpt men naar het licht en de jacht begint weêr. Die nu verslagen worden laten roode sporen achter. In 't holle van den nacht vergiet men bloed,... zijn eigen bloed, door de miniatuur-vampyrs gezogen. 't Gevolg van het zien van die bloedige vlekken is dat men, straks weêr ingeslapen, allerlei akelige droomen heeft en van de afschuwelijkste moordtafereelen getuige is, zoodat met blijdschap de ratel van den aschkarreman begroet wordt, die den morgen aankondigt, gelijk de ratel van den nachtwacht de nachtelijke muziek is in 't gezegend Amsterdam - het Dorado voor muggen en honden, voor kleppers en karren.

Nu ik zoo even aan de muggen en de drukkende atmospheer voor een groot deel de exploiten heb geweten van de menschelijke prikkers en bijters, die in de verloopen maand zich-zelven en anderen

onnoodig zoo warm hebben gemaakt, kan ik me-zelven en misschien ook den lezer het genoegen verschaffen, van er verder maar over te zwijgen, hoe sterk overigens in dezen tijd van gebrek aan stof de verzoeking moge wezen, om maar te nemen wat zich voordoet.

Gelukkig nochtans, dat ik, me afkeerende van die strijdlustigen, het oog kan laten vallen op een man van liefde en vrede, die wel is waar nu van deze wereld is gescheiden, maar die zal blijven leven in de dankbare en sympathieke herinnering van allen, die hem uit zijn werken hebben leeren kennen en liefhebben. Dit toch is één, want zoo geheel heeft Andersen zich zelven, zijn goede ziel, in zijn eenvoudige, maar diep gedachte en innige vertellingen neêrgelegd, dat men hem beminnen moet als men hem leest.

En beminnelijker mensch dan hij inderdaad was, heeft onzé aarde ook maar zelden gedragen. Zijn rooskleurige wereldbeschouwing heeft hem misschien meer dan iets anders tot zulk een algemeenen vriend gemaakt. Hoewel hij zijn jeugd, zijn leven tot zijn twintigste jaar zelfs, onder allerlei ontberingen en wederwaardigheden was doorgeworsteld, was hij de meest tevreden man ter wereld en vond hij zijn levenssprookje zoo rijk en schoon, dat hij het niet anders had kunnen wenschen, - zoo schoon ook, zeide hij, als hij het zelf niet had kunnen dichten. ‘Ik voel dat ik een gelukskind ben; - riep hij uit, nog kort voor zijn dood - bijna allen treden mij oprecht en liefderijk te gemoet; slechts zelden ben ik in mijn vertrouwen in de menschen teleurgesteld. Van den vorst af tot aan den bedelaar toe heb ik het edele menschenhart voelen kloppen. Het is een genot, te leven, aan God en menschen te gelooven.’

Nog nooit heeft iemand zoo optimistisch over het menschdom gedacht, zoo openhartig en zonder vrees van jaloerschheid te zullen opwekken, bekend dat hij gelukkig was. En dat gevoel van blijmoedigheid en geluk vinden wij in al zijn verhalen terug. Daardoor zijn ze juist zoo aantrekkelijk en boeiend, in de eerste plaats voor de jeugd, die altijd van geluk droomt en onmiddellijk den oprechten lach en toon van 't geluk herkent; in de tweede plaats ook voor de meer gevorderden in leeftijd, die zoo gaarne althans in sprookjes vinden, wat zij in de werkelijkheid niet altijd, dikwijls maar zelden, soms nooit mochten aantreffen.

Toch had ook Andersen zijn zwarte punt in zijn leven, maar hij wilde het niet weten, of gleed er over heen. Dat zwarte punt was - het tooneel. In zijn autobiographie, waarin hij, met verachting van jaartallen en andere nauwkeurige opgaven, waarop biographen zich gewoonlijk toeleggen, zijn leven beschrijft als een sprookje, waarvoor hij het hield, heeft hij, wanneer ik me wel herinner, slechts eenmaal een toespeling gemaakt op de onaangenaamheden, die zijn dwepen met het tooneel hem had opgeleverd. Ofschoon erkennende dat het theater altijd het hol was geweest, waaruit hem de geweldigste stormen hadden tegengeloeid, en ofschoon hij nooit iets dan teleurstellingen had ondervonden van zijn tooneel-bemoeiingen, bleef zijn hartstocht voor de planken onverzwakt voortduren tot zijn dood. Hij gevoelde er zich als het ware door begoocheld, gefascineerd, gelijk de vogel in het Oosten door den magnetischen blik der slang, in wier bek hij te recht moet komen. Alles wat Andersen voor het tooneel had gedaan, was vruchteloos geweest, maar hoewel wetende dat het vruchteloos was, moest hij telkens op nieuw beginnen. Toen hij als een avontuurlijke knaap naar Kopenhagen overstak en zich aan het theater aanmeldde, werd hij afgewezen, omdat hij te mager en zijn neus te lang was; toen hij opera-zanger wilde worden, verloor hij zijn stem; toen hij wilde dansen in de ballets, bleek hij te stijf te zijn, en kon hij het niet verder brengen dan tot een verdienste van drie gulden in de maand; toen hij komedies, dramas en tragedies had geschreven, werden ze met verrassende eenstemmigheid door alle schrijvers en tooneeldichters, aan wie hij ze voorlas of ter beoordeeling zond, voor afschuwelijk verklaard; van zijn tiende jaar af eindelijk vervolgde hem de ironische bijnaam van ‘komedieschrijver’.

En ondanks dat alles was en bleef hij, naar ik zeide, gepassioneerd voor het tooneel en kon hij niet nalaten komedie-stukken te schrijven. Dat deze nooit goed uitvielen had een goede reden. Andersen miste - wat ook maar al te duidelijk ultkomt in zijn twee groote romans ‘*Het was maar een speelman*’ en de ‘*Improvisator*’ - de voor den tooneelspeler onontbeerlijke gave om een grootsch ontwerp fiks uit te werken en karakters te teekenen, die op zich zelven slaan en uit zich-zelven handelen en spreken. Het was hem niet mogelijk zich in zijn scheppingen te eklipseeren, en zoo zou de eigenschap, die den verteller zoozeer baatte, omdat zijn beminnelijke individualiteit

met haar groote naieviteit en frisschen humor den lezer op iedere bladzijde tegenlachte, den roman- en tooneelschrijver schaden.

En aan wien denkt men nu wel dat wij het moeten danken dat Andersen - die, naar men geschreven heeft, bij zijn leven zijn eigen standbeeld te Kopenhagen heeft gezien, alsof hij 't ook na zijn dood nog had kunnen aanschouwen - de wereldberoemde Andersen is geworden?

Aan Frankrijk *parbleu!* Het zou ook wel wonder zijn, indien dit niet het geval ware. Zoodra ergens onder de zon een groot man wordt ontdekt of zich opwerpt, dan kan men zeker zijn, dat binnen twee maal vierentwintig uur te Parijs is uitgevonden, dat de bewuste groote man er niet zou zijn, indien Frankrijk hem niet *gekreëerd* had. Zoo is 't ook met Andersen gesteld. Gelukkig voor den Deen, dat hij Franschen op zijn weg heeft ontmoet, - zijn talent zou anders sluimerend, hij onbekend zijn gebleven. Zonder hun *flair*, dat er iets in hem stak, zou het er nooit zijn uitgekomen.

Tot nog toe hadden wij uit Andersen's levensbeschrijving door hem-zelven en door anderen vernomen, dat de mannen, die het eerst iets in hem hebben gezien, Guldberg, Oerstedt en Oehlenschläger hebben geheeten, en dat de komedies van Holberg en de vertellingen uit *Duizend en een nacht* de lievelingslektuur zijner jeugd zijn geweest, waardoor hij zijn lust tot dichten en vertellen heeft voelen ontwaken. Te Parijs zal men u dat echter anders vertellen. Hadden - zegt men daar - de Markies Louis Charles Adelaïde de Boncourt-Chamisso (meer bekend in de Duitsche letterkunde als Adelbert Chamisso) en Béranger niet bestaan, Andersen zou nooit iets geworden zijn.

‘Op zekeren dag, - zoo luidt het Fransche verhaal, - zong de kleine Hans (die zijn stem nog niet verloren had en dus nog zeer jong moet geweest zijn) in een *bierkneipe* te Kopenhagen, toen een vreemde edelman op hem afkwam met de vraag:

- Wie heeft u die liederen geleerd, vriendje?
- Ik me-zelven, mijnheer.
- Gij verstaat dus Fransch?
- Neen, maar soms raad ik er naar en als ik er erg meê verlegen ben, dan komt Müller-Schwartz van Weimar (welk een omweg!) mij te hulp; ongelukkigerwijze is Müller niet rijk en de brievenpost duur.

- Ik stel belang in u, - hernam de edelman - en wil u een geschenk geven: ziehier een boek, vertaald door uw dienaar. Het bevat vijftig liederen van uw geliefdkoosden dichter.

- Van Béranger?

- Ja.

- O wat ben ik u erkentelijk! Maar zeg, uw vertaling is toch wel goed? (Konscientieuse vraag van een knaap, die volgens zijn eigen bekentenis soms *ried* naar de beteekenis der liederen.)

- Ik ben Franschman. (Nog geen reden, om liederen in het Duitsch te kunnen overzetten.)

- Dat is onmogelijk, gij spreekt beter Duitsch dan Muller-Schwartz van Weimar. (Dan was de vraag omtrent de vertaling, aan den edelman gedaan, nog vreemder.)

- Ik ben ook Duitscher.

- Gij schertst!

- Ik scherts nooit.

- Des te erger, - zeide Andersen - maar dat gaat me ook niet aan. Daarop bladerde hij het boek van den onbekende eens door en riep eensklaps:

- Wat zie ik? Is dat wel waar, mijnheer?

- Wat bedoelt gij?

- Die aanteekening.

- Zeker.

- Is het mogelijk! Is de heer de Béranger de zoon van een armen kleêrmaker?

- Hij zegt het zelf in het lied op blz. 17.

- Dat is zoo. O mijnheer, wat ben ik blij! Ook ik ben de zoon van een armen kleêrmaker. (En Andersen's vader was schoenmaker!)

- Dat is een punt van gelijkenis.

- Spot niet; mijn geboorte, mijn afkomst hinderde mij (Gelukkig uit niets gebleken!), maar nu hef ik het hoofd op. Wat Béranger gedaan heeft, zal ik doen.

Vijftig jaar later wilde Andersen, die reeds beroemd was geworden, op een reis door Duitschland een bezoek brengen aan den schrijver van de *Geschiedenis van iemand, die zijn schaduw verloren heeft*. De twee vertellers vielen elkaêr om den hals.

- Wat ben ik blij u te zien. Andersen; wat ben ik u veel heerlijke oogenblikken verschuldigd!

- Ik ben u alles verschuldigd; herkent gij mij niet?

- Nu gij het zegt, schijnt het me toe dat...

- Ik ben de zanger van *Goldenen Ship*, aan wien gij dit boek gegeven hebt.

En Andersen haalde met de meeste voorzichtigheid een versleten boek uit zijn kamizool.

- O, - riep de Fransche edelman (Die zich verduitscht heeft, gelijk men weet) - nu herken ik u. Wat, zijt gij de zoon van den kleêrmaker? Wel, des te beter! Wat ben ik blij dat ik u zie! Uw roem hinderde me, ik was jaloersch op u.

- Haddet gij dan maar geweten, dat mijn roem uw werk was!

- Vriend, gij zijt ondankbaar, terwijl gij uw best doet om dankbaar te zijn; vergeten wij Béranger niet!'

Welnu, wat zegt men er van? Valt hierna nog wel te twijfelen aan Andersen's schepping en vorming door Frankrijk?

Op mijn bureau vragen verder nog een paar tooneelstukken, die in de verloopen maand het licht gezien hebben, een korte beoordeeling.

Vooreerst een drama in vier bedrijven van den heer Emile Seipgens, getiteld: *De Watermolen aan de Vlierbeek*.

De auteur laat dat drama spelen in een dorpje in 't zuiden van Limburg, in een streek dus, die, omdat zij zeker maar aan weinige schouwburgbezoekers bekend is, het aantrekkelijke moet hebben van al wat vreemd is en nieuw. Ongelukkig bepaalt zich evenwel het aantrekkelijke daarbij en wint het Limburgsche platteland volstrekt niet bij nadere kennismaking. Integendeel blijkt het uit de schildering, welke de heer Seipgens ons geeft van de zeden der bewoners van het zuidelijkst puntje van ons land, dat de grond er alles behalve gezegend is. Is die schildering juist? Dat mogen de Limburgers beoordeelen! Ik moet ze nemen, gelijk zij voor mij ligt.

In het dorpje dan, waarin de heer Seipgens ons brengt, - in den tegenwoordigen tijd - wordt gehekst, vreeselijk gehekst. 't Zijn niet alleen de domme boeren, die dat zeggen, - de pastoor en de schoolmeester, de verlichtste heeren van de plaats, zeggen 't ook. Staaltjes van hekserij, die worden bijgebracht, zijn zoo overtuigend,

dat geen twijfel meer mogelijk is, en als schuldige wordt zekere Sibille genoemd.

Dat de schrijver die oude Limburgsche dienstmeid zoo noemt, zou haast doen vermoeden, dat hij zekere verwantschap tusschen haar en de waarzegsters der ouden heeft willen aanduiden. Daar hij nochtans later duidelijk doet uitkomen, dat die Sibille volstrekt geen sibille is, heeft hij dezelfde fout begaan als zekere confrère, die eens in allen ernst aan een der personaadjes in zijn drama den naam van Cartouche had gegeven, ofschoon er geen eerlijker mensch op de wereld was dan zijn naar den franschen bandiet gedoopte held.

Sibille dan is dienstmeid geweest op den watermolen aan de Vlierbeek, terzelfder tijd dat Hendrik Dobbe er knecht was, en Sibille was dol verliefd op Hendrik, die haar gevraagd had en met haar getrouwd zou zijn, als zijn ouders niet arm waren geweest en niet liever gezien hadden, dat hij de molenaars-dochter, die hun door den vader als schoondochter was aangeboden, tot vrouw had genomen. Dobbe, beter zoon dan vrijer, had Sibille voor Hanna geruild, het arme meisje aan de rijke molenaarster opgeofferd.

Dat is een toestand, die op het platteland aan de orde van den dag is, en zonder mijn boerenmedeburgers in eenig opzicht te willen beleedigen, wat mij trouwens niet zou passen, dewijl ik in zooveel, o.a. in 't vroeg-opstaan, hunne meerderheid boven mij en andere stedelingen moet erkennen, geloof ik te mogen zeggen, dat zij op het punt van woord-houden in 't vrijaadje en van sentiment en galanterie nog niet op een zeer hoogen trap staan. De kwestie van geld, ook onder andere klassen der maatschappij niet van gering gewicht, is bij hen overwegend; zij domineert alles. Alles wat geld vertegenwoordigt of geld kan voortbrengen staat bij de plattelanders op den voorgrond. Goede eigenschappen en de liefde, als zij er zijn, komen achteraan hinken en in geen geval kan een arm meisje, hoe beminnenswaard ook, met eenige hoop op overwinning den strijd volhouden tegen een ander en minder lief, maar ‘dat ze heit.’ Dat weten de vrouwelijke landskinderen zeer goed en zij plegen er getroost onder te zijn. De hartstocht der liefde toch is haar minste gebrek.

Maar is dit de werkelijkheid, het proza, - een weinig poëzie kan ook onder de boeren niet schaden en ik vergeef den heer Seipgens gaarne, dat hij op den waren regel een misschien onvindbare

uitzondering heeft gedicht. Wat ik evenwel in zijn drama bezwaarlijk over het hoofd kan zien is, dat hij, aan Sibille en Hendrik Dobbe een zoo gevoelig hart gevende en hun karakter brengende buiten het kader van het gewone plattelandsche karakter, vergeten heeft, dat hij niettemin door die Zuid-Limburgsche molenaars-meid en knecht hunne gedachten en gewaarwordingen niet mocht doen uiten in zijn taal, die de taal is van een geletterd en geheel anders voelend en denkend mensch. De schrijver heeft er niet aan gedacht, dat hij, die ons aan den eenen kant de middeleeuwsche onwetendheid en bijgeloovigheid der Zuid-Limburgsche dorpelingen heeft willen schetsen en de eenige bronnen van onderwijs dier lieden - de pastoor en de schoolmeester - als zeer troebel heeft voorgesteld, aan den anderen kant meiden en knechts, toch zeker wel de minst-ontwikkelden eener bevolking, geene uitdrukkingen in den mond mocht leggen, welke alleen de mensch van opvoeding en beschaving kent en gebruiken kan. Ik zal zoo aanstonds een enkele in 't verhaal vlechten.

Toen Sibille, door den molenlievenden Dobbe aan den dijk gezet, met een hart vol rouw, en vol bitterheid tevens, een anderen dienst was gaan zoeken, gebeurde het op zekeren dag, dat zij Dobbe's aan toevallen lijdende vrouw, die zich juist op de brug over de Vlierbeek bevond, door bedreigingen en vloeken (lieve maar ware plattelandsche natuur!) deed schrikken en haar een toeval bezorgde. Vrouw Dobbe viel met haar dochtertje in het water. Het kindje werd door Dobbe gered, maar de moeder was reeds een lijk, toen zij door hem op het droge werd gebracht. Nu zou men er waarschijnlijk nergens ter wereld aan gedacht hebben om zonder eenige aanwijzing Dobbe, die gelukkig met zijn vrouw leefde, van moord op haar te verdenken. In 't zuiden van Limburg echter wel, naar 't schijnt. Gelijk een boer zich uitdrukte: ‘de mulder werd op presumptie vastgezet. Er was op 't oogenblik niemand op den molen dan de mulder alleen... De mulder heeft zich op den dokter beroepen en deze heeft verklaard, dat de vrouw aan toevallen leed; dat ze de vallende ziekte had.’ En na eenige maanden van preventieve gevangenis werd Dobbe in vrijheid gesteld, - uit gebrek aan bewijs, zooals men zeide.

Nu zou de mulder-weduwnaar - zijn schoonouders waren inmiddels gestorven en hij was thans zelf baas - dolgaarne met Sibille getrouwd zijn, die niets liever wenschte, naar zij later bekennen zou,

en van wie hij van zijn kant niet wist, dat zij indirekt de oorzaak van Hanna's dood geweest was, - Dobbe was echter iemand van een ijselijk beschroomde natuur, terwijl Sibille in een toestand, waarin een gewone dochter van het platteland zich-zelve zonder veel omslag aan de aandacht van den man zou hebben aanbevolen, de kieschheid zoover dreef van te zwijgen en te lijden. De molenaar had bovendien nog een reden - en dit was de meest afdoende - om niet aan de inspraak van zijn hart gehoor te geven. Meer dan hem lief was geweest had hij reeds van de bemoeiingen en de achterdocht van de heilige Hermandad ondervonden en nu vreesde hij, dat men hem, na zijn huwelijk met Sibille, op nieuw in de doos zou zetten onder de verdenking, dat hij, den aap binnen hebbende, zijne aan toevallen lijdende gade, met wie de dorpelingen hem ‘bekocht’ noemden, tegen zijn oude liefde Sibille had willen verwisselen en door een indompeling der eerste aan zijn begeerte naar de laatste was te gemoet gekomen.

En Dobbe vroeg Sibille niet en Sibille, tot in het diepste van haar ziel gekrenkt door die vernieuwde versmading van hem, die eens haar Hendrik was geweest, ging over tot het doen van een stap, welke volkomen in strijd was met het karakter, dat de auteur haar heeft willen toedichten; - zij trad op hare beurt in het huwelijk en wel met een Pruissischen strooper, die haar meer slaag gaf dan lieve woorden en dagelijks dronken was, maar althans de beleefdheid had van spoedig te sterven, waarop zij met haar zoon naar het Limburgsche dorp terugkeerde.

Geen wonder dat de arme vrouw, door de wederwaardigheden in den echt ondervonden, niet vroolijker was geworden. Denkende hoe gelukkig zij met Dobbe had kunnen zijn, weet zij hem al haar ongeluk. Dikwijls zag men haar, somber en als in waanzin, om het huis van den molenaar dwalen, vooral in den sterfnacht van Hanna. De dorpelingen vonden in die en dergelijke gedragingen zooveel vreemds, dat zij, met de bekende domheid, Sibille voor heks verklaarden en alles, wat hun minder beviel, op haar rekening schreven. Zoover ging zelfs hun bijgeloof, dat zij de vrouw op zekeren dag wilden verdrinken en dat ook zouden gedaan hebben, als een meisje haar niet te hulp was gekomen. Dat meisje heette Hubertine; 't was de dochter van Dobbe.

Dan die daad der dochter zou Sibille niet met den vader verzoe-

nen. Zoo sterk toch was de haat der pseudo-heks tegen den molenaar, dat zij dezen niet alleen door haar zoon wilde doen haten, maar hem ook aan zijn dochter aanwees als den moordenaar van haar moeder en Dobbe op die wijze van het eenige beroofde, wat hem op aarde dierbaar was, namelijk van de liefde van zijn kind.

'Die man, - zeide Sibille tot haar zoon - Hendrik Dobbe is de schuld van 't ongeluk uwer moeder. Die man is de booze geest, die den vrede mijner ziel geroofd heeft!.. Ik was een onschuldig meisje en ik beminde hem!.. En hij heeft mij verstooten!.. Ik droomde een hemel van geluk op aarde en hij heeft mij 't leven vergald. De levenslust zong duizenden liederen in mijn hart (o oude dienstmaagd!) en hij heeft dien lust voor eeuwig in mijn hart verdoofd! - Ik had alle menschen lief en hij ontrukte mij 't geloof aan oprechtheid, aan liefde en aan trouw!.. Ik geloofde aan God, en hij bewees mij, dat een God van goedheid niet bestaat! Willem, ik wil dat gij dien man ten eeuwigen dage zult haten! - Ik wil dat gij hem haten zult ... hem en zijn geslacht. En als ik niet meer zijn zal, zult gij u herinneren, dat het eenige wat ik u vermaken kan, het eenige wat ik u heb nagelaten, mijn haat is tegen dien man!'

Aangenomen, met den heer Seipgens, dat een Zuid-Limburgsche ex-gedienstige tot zulk een ontzettenden haat in staat is, heb ik er dit op aan te merken, dat die haat mij ten eenenmale misplaatst schijnt, nu de auteur Sibille heeft uitgehuwlijkt. Hierdoor is in het karakter der vrouw te veel inkonsekwentie gelegd. Bovendien bedenke men wel, dat Dobbe Sibille niet onteerd had. Zij had zich dus ook onschuldig kunnen noemen, nadat haar vrijer, op geld belust, haar had bedankt. Slechts bij een onteerde, verlatene, niet getrouwde Sibille zou zulk een felle haat, als wij hierboven zien uitgedrukt, althans gemotiveerd zijn.

Maar nog meer in 't oog loopend is de misteekening van Hubertine's karakter. Hubertine moet een goed meisje, een brave dochter verbeelden, die haar vader innig lief heeft. Dat zulk een dochter, op moeders sterfdag nog wel, haar vader laat zweren, dat zijn vrouw bij ongeluk in het water is gevallen, is reeds vrij kras, maar als zij, eenige oogenblikken nadat zij den eed van haar vader geloofd en hem gekust heeft, naar Sibille gaat om te vragen wat er waar is van de geruchten, die twintig jaren geleden omtrent haar vader hebben

geloopen, dan houdt dat meisje op een goede dochter te zijn, en zij is bepaald een slechte, wanneer zij aan de vrouw, die haar vader beschuldigt, geloof schenkt en op gezag van die enkele beschuldiging het vaderlijke huis verlaat.

Sibille zal evenwel voor haar valsche verklaring boeten. Meenende den molenaar in zijn kind te straffen, straft zij haar eigen zoon, die - wat haar onbekend was - Hubertine lief heeft. Nu herroept zij haar aanklacht; haar zoon zoekt Dobbe's dochter, vindt haar, brengt haar juichend terug en beide komen juist bij tijds om Sibille, die toevallig op dezelfde plek als vroeger Hanna van de brug over de Vlierbeek is gegleden, door den molenaar te zien redden, - maar te laat. Sibille sterft, aan de jongelieden haar zegen gevende en tot Dobbe zeggende: ‘Hendrik Dobbe, ik haatte u, omdat ge mij niet onverschillig waart! - Ik beminde u!’ een vrij zwak woordje *in extremis* ter verklaring van haar in mijne oogen zeer raadselachtig gedrag.

Dit zal echter wellicht, evenals meer zonderlings in 't drama, dienen opgehelderd te worden door zes Grieksche letters, die op den omslag staan. Die letters, het woord *Ανάγκη* vormende, geven, volgens den schrijver, de strekking aan van zijn werk. ‘Wat ik doen moest om die strekking te verduidelijken, vermeen ik gedaan te hebben; ik heb twee menschen voorgesteld, Sibille en Dobbe, wier leven vergald; verbitterd, gebroken, vernietigd is zonder voorafgaande schuld.’ Aan het noodlot dus geeft de heer Seipgens al de schuld van hetgeen dien menschen is overkomen. Volgens hem was Hendrik Dobbe gepredestineerd om Sibille voor Hanna te verlaten en waren beide voorbeschikt om ongelukkig te worden; volgens hem lagen ook alle verdere gevolgen van die eerste buiten Dobbe's schuld begane onbehoorlijke daad op den weg van het fatum of van het toeval, want de heer Seipgens wenscht *Ανάγκη* zoowel door ‘toeval’ als door ‘lotsbeschikking’ en ‘noodlot’ vertaald te zien.

Met die gemakkelijke en muzelmansche lovensbeschouwing, waaruit noodzakelijk het wegcijferen der zedelijke verantwoordelijkheid voortspruit, kan men het een aardig eindje ver brengen, maär ik neem de vrijheid een dergelijk fatalisme niet veel hooger te stellen dan het geloof der Limburgsche boeren aan heksen en aan een God die, aangeroepen wordende, onmiddellijk met donder en bliksem antwoordt.

Zoo zou een dramaturg 't ook op den rug van 't noodlot - van de *f..f..f..atalité*, gelijk de *Belle Hélène* van Offenbach zingt, kunnen schuiven, als hij een minder goed geslaagd werk in de wereld heeft gebracht. Ik neem aan dat vereeren van 't *fatum* geen deel, al was het maar, omdat ik den heer Seipgens dan ook geen kompliment zou kunnen maken over de goede eigenschappen van zijn drama. Hem verantwoordelijk stellende voor de gebrekkige teekening der hoofd-karakters in *De Watermolen aan de Vlierbeek*, het niet-natuurlijk spreken van sommige personen en verdere vlekken is het mij een waar genoegen den fikschen dramatischen gang en dialoog in zijn werk te kunnen prijzen en zijn eersteling, ondanks al zijn fouten, van dien aard te kunnen noemen, dat ieder, die er kennis meê heeft gemaakt, meer tooneelvruchten van den schrijver moet wenschen.

Het tweede tooneelspel, dat mij is toegezonden, draagt den titel van '*Een Oom uit Amerika*', en heeft den heer J. Hoek tot auteur. 't Idee is niet nieuw. De *Oncle d'Amérique* is onder allerlei gedaante op het Fransche tooneel gebracht, ook onder die van den heer Kraaijenstein, maar hij heeft de eigenschap van nog altijd te amuseeren. Die van den heer Hoek is eveneens zeer vermakelijk. Er zijn verder in zijn vlug geschreven blijspel frissche, echt Hollandsche tafereeltjes, die uit het leven gegrepen mogen heeten en met veel komisch talent zijn uitgewerkt. Een is echter wel wat al te komiek, namelijk dat waarin de oom een dienstmeid van zijn schoonzuster gebruikt om zijn neef voor de mal te houden. Zulke grappen kunnen er nauwelijks door. Scherts behoort in beschaafd gezelschap *de bon ton* te blijven. Zoo moet ik ook nog laken het ten tooneele brengen van iemand die stottert. Dat is eene gemakkelijke, maar leelijke manier om een gedeelte van het publiek te doen lachen. Lichaamsgebreken mogen nooit aanleiding of stof geven tot scherts, laat staan tot spot. Deze mag alleen ondeugden of slechte manieren en hoedanigheden van het karakter treffen, welke de mensch verbeteren kan en waarvan het bestaan rechtstreeks op zijn rekening komt. Zijn lichaam moet de mensch echter nemen, gelijk moeder natuur het hem wel heeft willen geven, - gaaf of niet gaaf, met of zonder fouten, maar ieder wachte zich, ooit om die fouten te lachen, want wie er zelf vrij van is, bedenke dat er een

tijd kan komen, waarin hij, al ware het maar om zich zelven gelijk te blijven, den spot zou moeten keeren tegen eigen bloed. De heer Hoek heeft het met zijn stotteren zeker zoo kwaad niet gemeend, en ik meen het zoo kwaad niet met den heer Hoek, doch geef den wenk in 't algemeen op dezen ernstigen toon, omdat te dikwijls personen met lichaamsgebreken, quasi uit de aardigheid, op het tooneel worden voorgesteld. Wordt de *Oom uit Amerika* in oen onzer schouwburgen vertoond - en ik wensch dit voor den schrijver en het publiek - dan hoop ik dat althans Klaas de Stotteraar achter de schermen blijve of, wat nog beter is, voor zijn optreden door den auteur worde genezen, - een kuur die hem weinig moeite zal kosten.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Codicum Arabicorum in bibliotheca Societatis artium et scientiarum quae Bataviae floret asservatorum Catalogum inchoatum a Doct. R. Friederich absolvit indicibusque instruxit L.W.C. van den Berg. - Bataviae apud Bruining et Wijt, Hagae Comitis apud M. Nijhoff, 1873.

Van bovengenoemd werk, in 1873 voltooid, zag het eerste gedeelte twintig jaren vroeger het licht. In 1853 gaf Dr. Friederich in het 25ste Deel van de *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen* eene beschrijving van 45 Arabische Codices uit de bibliotheek van dit genootschap, doch zijne toezegging van ons later met den inhoud der overblijvende 114 HSS. bekend te maken, bleef steeds onvervuld. Mr. van den Berg nam deze taak op zich. Het door Dr. Friederich geleverde gaf hij (p. 1-60) - afgezien van enkele, kleine verbeteringen, zoo als de herstelling hier en daar van eene drukfout of van een abuis in getal - onveranderd weder en voegde daaraan (p. 61-133) de beschrijving toe der overige Codices, alsmede (p. 135-154) een tweetal Indices, welke titels van boeken en namen van auteurs behelzen.

Het jaar 1873 was voor de beschrijving van onze Oostersche HSS. een belangrijk jaar. Hierin verscheen niet slechts het werk van Mr. van den Berg, maar ook het Vde Deel van den Leidschen Catalogus, waardoor bekend werden het *gansche* legaat van Warner en al de kleinere verzamelingen van Oostersche HSS. voorhanden in verschillende steden van ons vaderland, t.w. Utrecht, Groningen, Deventer, Leeuwarden, Amsterdam, 's Gravenhage en Middelburg. Wij kunnen nu, als wij hierbij voegen den *Catalogus Codicum Orientalium bibliothecae Academiae Regiae Scientiarum*, die in 1862 verscheen, den ganschen schat overzien, waarover wij te beschikken

hebben te Batavia zoowel als in het moederland. Opregten dank brengen wij daarom den Heer van den Berg, die ons daartoe in staat heeft gesteld.

De collectie HSS. van het Bat. Genootschap is niet zonder waarde on vooral voor de geschiedenis van de geestelijke ontwikkeling op Java gedurende de laatste eeuwen niet van belang ontbloot. Toch kan mijn oordeel over deze verzameling niet gunstig luiden. Zij vertoont duidelijk de sporen van den klagelijken toestand, waarin bij de tegenwoordige Mohammedanen in onzen Archipel, ja in gansch Azië, onderwijs en wetenschap zich bevinden. Men bekommert zich alleen om theologie en wat daarmee zamenhangt of daartoe gevorderd wordt. Koran- en regtstudie - zoo als bekend is, één onafscheidelijk geheel - en wat grammatica als noodwendig substraat, ziedaar de leerstof in haren ruimsten omvang zoowel voor hoogere als lagere scholen, welke inrigtingen dan ook bij voorkeur aan de moskeën verbonden zijn. Werken van anderen dan gezegden b.v. van bellatristischen, poëtischen, geographischen en historischen inhoud zoekt gij in deze collectie te vergeefs. Hierbij komt nog dat de meeste der HSS. alles behalve zeldzaam zijn, dat zij niet door correctheid uitmunten en eindelijk dat alle zonder onderscheid van zeer jeugdige dagteekening zijn. Op p. 123 wordt bij de bespreking van Codex 141, die a.h. 984, d.i. in het jaar 1576 van onze jaartelling geschreven is, door van den Berg zelven opgemerkt dat hij tot de oudste handschriften behoort die het Bataviaasch genootschap bezit. Ik zeg dit alles niet om de waarde dezer verzameling meer dan billijk is te verkleinen, maar om protest aan te teekenen tegen de woorden, door onzen S. in de voorrede geuit: ‘Numerus codicum Societatis Batavae haud insignis est, sed perpaucae sunt aliae Bibliothecae, quae manuscripta possident majoris momenti.’ Met het oog op bibliotheken als te Oxford, Londen, Leiden, Parijs, Berlijn, Leipzig, Gotha en waar niet al, van wier handschriften men niet weet wat meer te bewonderen òf de verscheidenheid en belangrijkheid van inhoud, òf den hoogen ouderdom en de groote nauwkeurigheid, òf de kostbare unica's, ja zelfs autographen, zijn zulke woorden op geenerlei wijze te verdedigen. Zij zullen dan ook wel niet door den Orientalist van den Berg zijn ingegeven, maar door den Jurist, die hier gewenschte stof voor zijne regtstudie vond.

Het is zeer te bejammeren dat het door Dr. Friederich geleverde onveranderd in onzen Catalogus is overgenomen. Het staat toch ver beneden de eischen, die men aan een dergelijken arbeid stellen mag. Ik stem volgaarne toe, dat de uiterst schaarsche hulpmiddelen, waarover hij te beschikken had, en de weinige correctheid zijner Codices - een zeer gewoon verschijnsel bij de Arabische HSS. uit Oost-Indië afkomstig - voor hem hinderpalen waren bij het vervaardigen van zijn Catalogus en dat deze leemten bij eene billijke beoordeeling van zijn werk wel deugdelijk in rekening moeten worden gebragt. Maar gezegde bezwaren ontheffen den schrijver niet van alle schuld. Zijne kennis van het Arabisch liet veel te wenschen over. Bovendien is het lezen van HSS. ieders werk niet. Eene goede, maar onbegrepen plaats wordt door den minder geoefende ligt verkeerd gelezen en wat een gebrek in den lezer is tot een gebrek van den tekst gemaakt. In hoe ver Friederich zich hieraan schuldig maakte, zou alleen eene vergelijking der door hem beschreven HSS. kunnen leeren. Maar hoe dit zij, dit is zeker, dat sommige door hem verworpen lezingen, zoo deze al geheel juist aangegeven zijn, veel digter bij de waarheid komen dan de door hem voorgeslagen verbeteringen. Ik wil het een en ander door enkele voorbeelden staven.

Het eerst vestig ik de aandacht op de beschrijving van Cod. 7 op p. 10. Hier is sprake van den Commentaar مجيب الندا الى شرح قطر الندا, dien al- Fákihí in 't jaar a.H. 924 vervaardigde op het werk van Ibn Hischám قطر الندا وبل الصدا, van welken Commentaar de bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool onlangs een exemplaar, ook uit Oost-Indië afkomstig, door aankoop erlangde. Deze Comm entaar nu wordt in den Catalogus gezegd aan te vangen met de woorden: من انحفض لعزه وسلطانه الحمد لله الرافع, waarop Friederich laat volgen: ‘pro corrupto انحفض e H. Kh. restituendum est الحضض.’ Hoe deze bedorven lezing van H.-Khal. IV, p. 563, welke Flügel zelf VII, p. 839 in de niet veel betere الحضيض veranderen wil, door Friederich kan worden aanbevolen, mag raadselachtig heeten. De Utrechtsche Codex heeft: لعزه وسلطانه الحمد لله الرافع لمن انحفض. Deze eenig ware lezing انحفض ligt in انحفض

opgesloten. - Verder wordt medegedeeld dat de Codex van het Bat. genootschap abrupt eindigt en wel in 't begin van 't caput dat handelt في ذكر صفت التعجب. Voor de beide laatste woorden leest Friederich صفقت التعجيب, ten onregte; het ware صيغة التعجُّب staat in den Utr. Codex, waarschijnlijk ook wel in dien van het Bat. genootschap.

Een regt aanschouwelijk voorbeeld van tekstbederving leveren de slotwoorden van den abrupt eindigenden Codex, die door Friederich alzoo worden aangegeven: قوله يايا اصلع عن لانا شدن لنا الرؤيه مع ياء المتكلم نون الوقايت نحو ... الي ... واما والفعل فعل ماض (ماض ا) غير متصرف . In plaats van dezen onzin heeft de Utr. Codex: للزومه مع ياء المتكلم نون الوقاية نحو ما افقرني الي وافعل فعل ماض غير متصرف لنا[1] فشان عفو الله واما قوله يا ما أنتفَعَ عولانا شدن De toenadering van den valschen tot den waren tekst is hier in 't oog vallend groot. - Daarna volgt eene opsomming van capita, waarvan het eerste gezegd wordt te handelen والخبر وما يتعلق بهما من الاحكام والمبتداء في ذكر المبتداء. Dit laatste woord والمبتدأ behoort niet meer tot het opschrift. De auteur gaat over tot de behandeling van den aangegeven inhoud met de woorden والمبتدأ هو الاسم الخ. Zoo zou ik den Heer Friederich op den voet kunnen volgen. Maar genoeg. Nog een paar voorbeelden van elders.

Op p. 34 wordt de titel van Cod. 27 هذا كتاب شرح اربعين النووي للفشني (?) zonder reden door een vraagteeken verdacht gemaakt. Friederich zag wel dat hij hier met een Commentaar op de 40 overleveringen van Nawawí te doen had, maar niet dat de auteur van dezen Commentaar al- Faschní is, d.i. حجازي الفشني احمد بن. Het is dezelfde Commentaar die in 1868 in Egypte is gedrukt (volgens Fr. A. Perthes, *Catalog* N°. 7, S. 29,

1 Verg. de Sacy *Chrest. Ar.* III, p. 138. De Utr. Codex heeft نشدن, Djauharí en Mohit (waar ook het 2^{e} hemistich voorkomt) عطون.

N°. 156). - De hier gemaakte fout is ook aan Mr. van den Berg ontgaan, want alhoewel dezelfde al-Faschní bij hem p. 111 voorkomt, zoo wordt toch p. 34 in den Index p. 148 gemist.

Op p. 36 lezen wij: *Mohammad el- Madù (?) Abdel-Rauf el-Manavi* en is alzoo het bekende partic. pass. مدعو, *vocatus* sive vulgo dictus, als een bedorven nom. propr. beschouwd.

Men ziet uit deze proeven, die met een tal van andere ligt vermeerderd konden worden, hoezeer het te betreuren is dat van den Berg het werk van zijn voorganger maar zoo eenvoudig weg heeft gereproduceerd. Wat had hij, die met betere kennis van het Arabisch is toegerust en wien meer hulpmiddelen ten dienste stonden, niet menige feil kunnen wegnemen die het nu blijft ontsieren! Alleen de vergelijking der Codices zou een rijken oogst hebben opgeleverd. Maar laten wij overgaan tot den arbeid van van den Berg.

Gelijk te verwachten was, steekt deze, bij dien van Friederich vergeleken, gunstig af. Men bespeurt terstond dat men met iemand te doen heeft die voor zijne taak meer berekend is. Zijne beschrijvingen der Codices zijn over 't geheel zeer bevredigend, hier en daar evenwel minder nauwkeurig, b.v.

P. 113 (Cod. 128 sub 5) is sprake van een schrijver 'Abd Allâh Mohammad ibn 'Omar ibn Ibrâhîm at-Telemsânî en, zonderling genoeg, ook in den Index vinden wij alleen onder de A: 'Abd Allâh Mohammad ibn 'Omar enz. Hier zullen wij dat 'Abd Allâh wel als '*dienstknecht van Allah*' mogen schrappen, ten minste Mohammed ibn Omar ibn Ibráhím at-Tilimsání wordt door H.-Khal. I, p. 440 en in den Catal. Mus. Brit. p. 393 als auteur van den Commentaar genoemd. - Doch erger dan dit is dat van den Berg eene doorgaande verwarring begaat met betrekking tot den grondtekst waarop at-Tilimsání een Commentaar schreef. Hij kent door zijn geheelen Catalogus heen slechts één werk van as-Sanusí en noemt dit steeds عقيدة en bedacht niet dat hij met twee verschillende werken van dien auteur te doen had, die hij beide ook commentarieerde, nam. 1°. المقدمة, ook عقيدة اهل التوحيد geheeten, zie H.-Khal. I, p. 439 en 2°. ام البراهين, in tegenstelling met het voorafgaande ook العقيدة الصغرى genoemd, zie H.-Khal. IV, p. 242 en verg. Cat. Mus. Brit. p. 764

(aant. op p. 78). Het eerste werk is het meest verbreid en zoowel in Egypte als in Duitschland gedrukt. Wij vinden er den tekst van zonder Commentaar in Cod. 129 (5) en Cod. 130, met den Commentaar van as-Sanusí in Cod. 44, Cod. 123 (3) en Cod. 128 (7), met den Commentaar van Mohammed ibn abi'l-Kásim ibn Naccr[1] in Cod. 43, met dien van onzen at-Tilimsání in Cod. 128 (5) en met dien van een ongenoemde in Cod. 128 (6). Het tweede, zeldzamer werk met den uitvoerigen en tevens met den beknopten Commentaar van as-Sanusí vinden wij allen in Cod. 21 (1) en (2). De volle titel van dit tweede werk is: عقيدة اهل التوحيد· العقيدة الكبرى عقيدة اهل التوحيد een Mohammedaansche Catechismus alzoo, 'welke met Gods hulp uit de duisternis der onwetendheid en de strikken der ligtgeloovigheid voert en met Gods genade elken hardnekkigen scheurmaker ter neder werpt'[2].

Op p. 116 (Cod. 131 sub 3) wordt vermeld het werk المخرجة بعون الله من ظلمات الجهل وربقة التقليد· الموضحة بتوفيق الله الملك كل مبتدع عنيد· door 'Abd as-Salâm ibn Ibrâhîm al-Loqânî (lees: al-Laqânî) vervaardigd. Titel en auteur worden op gelijke wijze aangegeven door H.-Khal. II, p. 654[3], verg. VII, p. 702, en door dezen tevens, in overeenstemming met van den Berg, medegedeeld dat het genoemde werk een Commentaar bevat op een gedicht اتحاف المريد geheeten. Tot dus ver bestaat er geen verschil. Zegt echter van den Berg verder dat 'Abdo's-Salám stierf a.h. 1041 en dat hij dezen Commentaar schreef op een gedicht *door hem zelven* vervaardigd, zoo geraakt hij met H.-Khal. en, naar ik meen, ook met de waarheid in een onverzoenlijken strijd. Het staat toch vast dat niet 'Abdo's Salám, maar zijn vader Ibráhím a.h. 1041 stierf, zie H.-Khal. VII, p. 702 en Cat. Mus. Brit. p. 766, alsmede dat niet de zoon, maar de vader het gedicht جوهرة

1 Zijn nomen relat. wordt verschillend aangegeven, verg. met p. 54 Catal. Mus. Brit. p. 99 en 100.

2 Ik deel dit hier mede, omdat zoowel de Arab. woorden in onzen Catal. p. 29 l.r. als de vertaling bij Flügel t.a.p. onjuist zijn.

3 Als Flügel, VII, p. 1021, n. 716 den auteur Abd-es-selám Ben Kádhizádeh noemt, zoo is dit louter misverstand.

heeft gemaakt, zie Ahlwardt, *Verzeichniss Arab. HSS. der Kön. Bibl. zu Berlin*, S. 128, onder CLXXI, Cat. Mus. Brit. p. 107 onder Cod. 169 en H.-Khal. VI, p. 351. Waarom is hier afgeweken van de aangifte van H.-Khal., dat 'Abdo's-Salám zijn Commentaar op 't gedicht zijns vaders a.h. 1047 voltooide en dat hij a.h. 1078 stierf?

P. 127 (Cod. 149) moet voor ‘al-Kânî’ gelezen worden *al-Kátí* (التوحيد), verg. mijn *Catal. Codd. Or. bibl. Acad. Reg. Scientiarum*, p. 155.

Eene dubbele onnauwkeurigheid zoowel wat den naam als den leeftijd eens schrijvers betreft, vinden wij p. 85 (Cod. 94) in de woorden: ‘auctore 'Abd al-Wahhâb ibn 'Alî asj-Sja'rânî, mortuo a.h. 960’. Voor ‘'Alî’ moet in de plaats treden *Ahmed*, zoo als p. 107 en 121 staat. Van den Berg volgde hier den tekst van Flügel, II, p. 429, zonder te hebben opgemerkt dat deze geleerde zelf in den Index n°. 5446 dien verbeterd had. Evenzoo ging het met het sterfjaar van dezen auteur t. w. 960, dat ook uit H.-Khal. l.l. is overgenomen, maar ook reeds door Flügel, VII, p. 683 uit drie HSS. in 973 verbeterd was. Dat het jaar 960, hier en nog p. 88 en 104 vermeld, onmogelijk juist kon zijn, had van den Berg uit zijn eigen Catalogus p. 121 kunnen leeren, waar wij lezen dat deze auteur nog in 966 een werk schreef. Op p. 107 en 121 vinden wij dan ook zijn dood in 976 gesteld. Waarschijnlijk is 973 juister, zie Cat. Mus. Brit. p. 341 annot. d).

Op gelijke wijze is (zie p. 103, Cod. 116 sub 2) het sterfjaar van Kemálo'd-dín Abdorrazzák al-Káschí niet 702, zooals H.-Khal. VI, p. 129 heeft, maar 730, zooals op andere plaatsen bij H.-Khal. voorkomt. Verg. vooral *Journal Asiat*. 1873 I, p. 125 en volg.

P. 124 sterft Ibno'l-Wardí a.h. 755 en p. 127 (Cod. 150) a.h. 749. Het laatste is juist, zie *Orientalia* II, p. 390.

Op een paar plaatsen, waar de naam van den auteur gezegd wordt onbekend te zijn, kan deze waarschijnlijk worden aangegeven. Vooreerst p. 96 (Cod. 108 sub 12), waar volgens den Cat. Mus. Brit. p. 407 (Cod. 891 sub 2) Abu'l- Fath Abu Jahjá Abdo'l-Baçír ad-Dharírí, dezelfde die het voorgaande tractaat, Cod. 108 (11), schreef, de auteur is. - De andere plaats is p. 125 (Cod. 147). Zoo ik mij niet zeer bedrieg, zal de Schrijver wel zijn Zaino'd-dín Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí, zoodat wij hier hetzelfde

werk hebben dat in den Leidschen Catalogus IV, p. 129 is vermeld en waarover Mr. van den Berg in zijn Specimen *De contractu 'do ut des'* p. 23 heeft gehandeld. Daar er echter verschil over den naam en leeftijd van dezen auteur tusschen ons is gerezen, willen wij de quaestie hier nader onderzoeken.

In den Leidschen Catal. 1. 1. wordt de schrijver genoemd Abu-Jahjá Zakarjá ibn-Mohammed al-Ançárí († 926) met verwijzing naar H.-Khal. VI, p. 209. Van den Berg daarentegen laat zich in zijn Specimen 1. 1. aldus uit: 'Sheichus et Imâmus Zain- ad-dîn Abû Jahja Zakarja ibn Mohammad Ançârîus ex opere جوهرة التوحيد excerptum fecit, in quod A.H. 757 ipse commentarium composuit sub titulo الكافي[1] منهاج الطلاب cujus in Bibliotheca L.B. MS. habemus quod tamen in Catalogo IV, p. 129 perperam tribuitur judici (قاضي) Bedr-ad-dîn Zakarja ibn Mohammad Ançârîo qui pariter in opus Nawawîi commentarium composuisse dicitur, sed qui obiit duo saecula post nostrum auctorem fere homonymum, nempe A.H. 926', terwijl hij verwijst naar Wüstenfeld: Ueber das Leben und die Schriften des Sheichs Nawawî en naar H.-Khal. VI, p. 207, 209. - Wij zullen dus volgens van den Berg 1°. het oog hebben gehad op den *regter* (kádhí) Bedr-ad-dîn, die 926 stierf, terwijl wij 2°. hadden moeten denken aan den *Scheich* en *Imâm* Zain-ad-dîn, die in 757 schreef.

De meening sub 1°. door van den Berg ons toegedicht is onwaar en zelfs onmogelijk, daar wij geen regter *Badro'd-dîn*, maar alleen een regter *Zaino'd-dín*, die 926 stierf, als auteur van het werk erkennen. En hoe zouden wij ook anders hebben kunnen doen! De auteur wordt in den Leidschen Codex zelven, dien wij voor oogen hadden, Zaino'd-dín genoemd en even zoo in de Codd. 257 en 258 van het Britsch Museum (zie Cat. p. 136): Zaino'd-dîn Abu Jahja Zakarja ibn Mohammad al-Ançârî. De naam van den schrijver kan dus volgens de *meest authentieke* documenten niet twijfelachtig zijn en zijn leeftijd evenmin. Zaino'd-dín, als veelschrijver bekend, wordt o p meer dan 40 plaatsen bij H.-Khal. vermeld en op alle (met uitzondering van enkele, waar het jaar 910 of 928 in den tekst is gedrukt, in weerwil dat ook daar vele HSS. de lezing 926 hebben)

1 Lees منهاج met den Leidschen Catal.

a.h. 926 als zijn sterfjaar aangegeven. Hier en daar worden bij den Turkschen bibliograaf ook de jaren genoemd, waarin hij dit of dat werk voltooide, b.v. IV, p. 552 het jaar 881; III, p. 428 het jaar 893 enz. Wat verder aan allen twijfel een einde maakt: wij weten uit Arabische biographen, die uitvoerig zijn leven beschreven (zie Cat. Mus. Brit., p. 769), dat hij in 823 geboren werd en, 103 jaar oud, in 926 te Kahira stierf.

Men ziet nu 2°. gereedelijk in hoe de bewering van van den Berg dat Zaino'd-dín 't besproken werk in 757, d.i. 66 jaar vóórdat hij geboren werd, zou hebben vervaardigd, eene onmogelijkheid wordt. Maar van waar dan bij hem dat jaartal 757? Uit het Leidsche HS.? Neen. Volgens vriendelijke mededeeling van Prof. de Goeje is daar geen jaartal te vinden. Het is alleenlijk geput uit 't door hem aangehaalde werk van Wüstenfeld p. 49, die het evenwel op zijne beurt ontleende aan den in 1825 verschenen Catalogus der HSS. van Gotha (p. 7), een arbeid, dien ieder deskundige, op zijn zachtst uitgedrukt, als uiterst onnauwkeurig en gebrekkig erkent.

Doch wij moeten nog een stap verder den doolhof in, waarin van den Berg ons leidt, om te doen zien hoe hij hier alles dooreengeward en op den kop heeft gesteld. Badro'd-dín zou, volgens hem, in 926 gestorven en regter (kádhi) zijn geweest, Zaino'd-dín daarentegen, die in 757 schreef, Scheich en Imám. Maar H.-Khal. VI, p. 207, 209, waarop hij zich beroept, leert juist het tegendeel. Van Badro'd-dín, bij H.-Khal. slechts éénmaal VI, p. 209 vermeld, wordt het doodjaar niet aangegeven en hij wordt er Scheich en Imám genoemd. Zaino'd-dín wordt VI, p. 207 gezegd in 926 te zijn gestorven en heet er regter (kádhi)[1]. Van den Berg had dus volgens H.-Khal. moeten schrijven: de *Scheich en Imám Badro'd-dín* Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí vervaardigde het boek, dat in den Leidschen Catal. IV, p. 129 ten onregte wordt toegekend aan den *regter* (kádhi) *Zaino'd-dín* Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí, † 926. Maar, zoo vragen wij hier weder, hoe kwam van den Berg er toe, de orde van zaken zoo om te keeren?

1 Hij wordt zelfs eenvoudig al-Kádhi Zakarjá genoemd, zie H.-Khal. I, p. 216 en III, p. 383 (welke plaatsen toe te voegen zijn aan den Index, Tom. VII, p. 1256, n. 9466). Hij bekleedde dan ook den post van opperste regter in Egypte.

Hetzelfde werk van Wüstenfeld, waaruit hij het jaartal 757 ontleende, schijnt hem weder te hebben verleid. Onze auteur wordt daar p. 49 genoemd Abu Jahja Zakarija Ben Muhammad *Zein ed-dîn* el-Ansârî. Doch even onnatuurlijk als dit Zaino'd-dín is bij van den Berg, die zich op H.-Khal. beroept, even natuurlijk is dit bij Wüstenfeld, die in 1849, toen hij zijn boek schreef, Deel VI van H.-Khal., dat in 1852 verscheen, nog niet kende, maar zijne wetenschap ontleende aan Pars I van den Cat. Mus. Brit., in 1846 reeds uitgegeven. De uiting van Wüstenfeld, alzoo eigenlijk een getuigenis der HSS., vloekt tegen de uiting van H.-Khal. en het is de groote fout van van den Berg dit niet opgemerkt en ze beide, dat wil hier zeggen, waar en onwaar dooreengehaspeld te hebben.

Kortom, er rest slechts één van twee: men moet als auteur aannemen óf met H.-Khal. *Badro'd-dín* Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí (van elders niet bekend) óf met de HSS. *Zaino'd-dín* Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí († 926). Dit is de zuivere stand der quaestie. De oplossing zal de lezer reeds vermoeden. Flügel in zijn Index op H.-Khal. vermeldt den eerstgenoemde niet, maar heeft onder n°. 9466 alleen ‘Zein-ed-dín (al. Bedr-ed-dín) Abu Jahyá’ enz. M.a.w. Hij dacht, bij zoo groote overeenstemming van namen en bij eene zoo ligt mogelijke corruptie der eeretitels, slechts aan één persoon. Tegen deze ongetwijfeld juiste identificatie van Flügel baat geen verzet. Noch het beroep van van den Berg op de benamingen *Scheich* en *Imám*, voorkomende op de eene, en *regter* (kádhi) op de andere plaats, als wezen zij op twee verschillende personen - men zie slechts H.-Khal. V, p. 300, waar onze zelfde auteur genoemd wordt: ‘*de Scheich, de Imám, de Kádhi* Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí’. Noch een angstig vastklemmen aan de lezing *Badro'd-dín* bij H.-Khal. VI, p. 209 - want deze lezing heeft geene waarde (en Badro'd-dín bij gevolg geen regt van bestaan), nu op de eenige plaats, waar zij voorkomt, de Codices van het daar beschreven werk *Zaino'd-dín* lezen.

Nog eenige opmerkingen betreffende het gedeelte van den Catalogus, dat van den Berg's beschrijving der Codices bevat:

P. 76 (Cod. 76). In den naam van den auteur schijnt Hatûm (فتح الوهاب بشرح) plaats te moeten maken voor 'Athum (قاسم), zie Cat. Mus. Brit. p. 92 adnot. (a) en p. 130 adnot. (g) en verg. H.-Khal. VII, p. 683 (aant. op II, p. 426).

P. 85 (Cod. 93) adnot. (2). Volgens *Orientalia* II, p. 419 stierf hij a.h. 768.

P. 85 (Cod. 95). Hierbij verdient de beschrijving van een ander exemplaar in 't Britsch Museum, Catal., p. 737, vergeleken te worden.

P. 112 (Cod. 128 sub 1). De identificatie van Abu'l-Laith Mohammed ibn Abí Naçr ibn Ibráhím as-Samarqandí met den bekenden Abu'l-Laith Naçr ibn Mohammed ibn Ahmed ibn Ibráhím as-Samarqandí († 375) is gevaarlijk, te meer, daar Cod. Mus. Brit. 871 (2) de lezing van den eersten naam steunt. - In den Index p. 147 r. 2 en 3 wordt alleen de eerste naam gevonden, alhoewel de tweede in den Catalogus, p. 124 voorkomt.

P. 113 (Cod. 128 sub 2). Ik durf niet te beslissen of wij regt hebben om met H.-Khal. VI, p. 82 sq. (zie Catal. Lugd. V, p. 300 sub 7°.) het sterfjaar van den auteur Ibn 'Abbás Ahmed az-Záhid[1] op a.h. 818 vast te stellen. Het blijkt toch, wanneer wij H.-Khal. VI, p. 82 met V, p. 517 vergelijken, dat door dezen op eerstgenoemde plaats met zijn Ahmed az-Záhid, Ahmed ibn Mohammed az-Záhid (verg. Index n°. 8391) is bedoeld. Daarentegen wordt onze auteur, even als bij van den Berg, Ahmed ibn al-Abbás az-Záhid genoemd in den Cat. Mus. Brit., p. 393, Abu-'l-Abbás Ahmed az-Záhid in den Catal. Lugd. t.a. pl.

P. 131 (Cod. 159 sub 2) al-Moqarrî. Is deze niet de bekende al-Maqqarí († 1041)?

Achter een Catalogus inzonderheid mag een goede Index eene eerste behoefte gerekend worden. Vóór alle dingen slaat men dezen in den regel op en beoordeelt daarnaar den inhoud van het werk, d.w.z. wat het heeft en wat het niet heeft. Voor volledigheid, juistheid en doelmatige inrigting er van moet dus gezorgd worden. Aan deze eischen schijnt de ‘Index titulorum’ p. 135-144 vrij wel te voldoen, maar de ‘Index nominum’ p. 145-154 niet. Enkele omissies, zoo als die ons reeds zijn voorgekomen, laat ik daar. Maar strijdig met de genoemde eischen is het, als wij hier vinden

1°. auteurs en afschrijvers dooreengemengd zonder de minste onderscheiding;

2°. enkele namen onder hoofden gebragt, waar geen lezer ze ooit zal zoeken, b.v. Abdallah *Mohammed* (d.w.z. de dienstknecht

1 Deze naam wordt in den Index bij van den Berg gemist.

van Allah *Mohammed*) onder de A, 'Arif Billáh ta'álá *Raslán* insgelijks onder de A, al-Fádhil al-Habíb '*Omar* onder de F;

3°. namen van twee verschillende personen zamengesmolten tot één enkelen naam, zoo ‘Kamâl ad-dîn Moḥammad ibn Ḥamâm addîn ibn abî Bakr ibn 'Alî ibn abî Sjaraf asj-Sjâfe'î al-Moqaddasî 46’ waarvoor in de plaats moeten treden (men vergelijke den Leidschen Catal. IV, p. 264):
Kamálo'-d-dín Mohammed ibn Homámo'd-dín, vulgo *ibno'l-Homám* dictus (†861), p. 46 en
Kamálo'-d-dín Mohammed ibn Mohammed ibn abí Bekr ibn 'Alí *ibn abí Scharíf* as-Scháfe'í († 905), p. 46;

4°. namen van één en denzelfden persoon, doch onder verschillende gedaanten voorkomende, op twee à drie plaatsen door den Index verspreid, zóó dat iedere gedaante van den naam hare eigene getallen, maar *geen enkele verwijzing* achter zich heeft. Veelvuldig heeft dit plaats. Zoo vindt gij onder de A p. 148: ‘al-Asjmûnî 17.’ Meen nu niet dat deze persoon nergens elders in den Catalogus wordt vermeld. Op p. 152 onder de N treft gij aan: ‘Nûr ad-dîn al-Asjmûnî 3.’ Het is dezelfde persoon. - Zoo vindt gij weder letterlijk: ‘Ibn al-Ḥâdjib 12, 13’ onder de I en ‘Djamâl ad-dîn abû 'Amr 'Othmân ibn 'Omar vulgo ibn al-Ḥâdjib appellatus 19, 119, 132’ onder de D zonder de minste verwijzing. - Op gelijke wijze ‘Ibn Ḥisjâm 5, 7, 11’ en ‘Djamâl ad-dîn abû Moḥammad 'Abd Allâh ibn Jôsof ibn Hisjâm al-Ançârî 5, 8, 9, 10.’ Verder: ‘Moḥammad 'Abd ar-Râüf al-Manâwî s. al-Monâwî 32, 36, 38’ en ‘Sjams ad-dîn Moḥammad al-Monâwî, vulgo 'Abd ar-Râüf appellatus 33.’ Nog verder: ‘Raslân[1] ibn Ja'qûb ibn 'Abd Allâh ibn 'Abd ar-Rahmân ad-Dimesjqî 32’ en ‘'Arif Billâh ta'âlâ Roslân s. Raslân ad-Dimesjqî 32, 95.’ Altijd wederom dezelfde personen. Als voorbeelden van eene verspreiding op drie plaatsen mogen strekken: ‘Djamâl ad-dîn Moḥammad 'Alî ibn 'Alân aç-Çadîqî 93’, ‘Moḥammad ibn 'Alân ibn Ibrâhîm ibn Moḥammad 'Alân ibn 'Abd al-Mâlek ibn 'Alî al-Modjaddid 42’ en ‘Moḥammed 'Alî ibn 'Alàn al-Bakrî 107.’ Het is dezelfde persoon († a.h. 1057), zoo als blijkt uit H.-Khal. VII, p. 1115, n°. 4313 en p. 1151, n°. 5701. Wil men eindelijk

1 In 't voorbijgaan merk ik op, dat hij volgens den Cat. Mus. Brit. p. 780 *a* vóór a.h. 700 stierf.

de plaatsen bijeen, waar de bekende geleerde Zaino'd-dín Abu Jahjá Zakarjá ibn Mohammed al-Ançárí in den Catalogus wordt vermeld, zoo heeft men die te zoeken onder ‘Zain al-millat wad-dîn abû Jaḥjâ Moḥammad Zakarjâ Ançârî 32, 39’ [sic! lees: abû Jaḥjâ Zakarjâ ibn Moḥammad], verder onder ‘Zakarjâ ibn Moḥammad al-Ançârî 123’ en ten laatste onder ‘Ibn Moḥjî az-Zakarjâ al-Ançârî 116’ [waar حطوم wel uit عظوم is ontstaan].

Ik wil deze lijst, al zijn de gegevens voorhanden, niet meer vergrooten, noch andere onnauwkeurigheden mededeelen, die de aandachtige lezer zelf ontdekken en terstond verbeteren kan. Slechts enkele foutieve getallen, die ik heb aangetroffen, wil ik nog aanwijzen: p. 143 r. 5 v.o. is voor 97 te lezen 79; p. 150 r. 3 v.b. ‘3’ lees 4; p. 153 l.r. ‘136’ lees 126; p. 154 r. 2 ‘135’ lees 125; ib. r. 9 v.o. voeg achter at-Tibrîzî: 33.

Het Latijn is niet altijd even correct, b.v.p. 102 lezen wij: ‘ubi tamen alium initium legitur’, p. 126 ‘prioria folia’, p. 132 ‘quae tamen sine dubio errosa est’ voor erronea; elders is tegen het geslacht of den naamval gezondigd, zoo als p. 107 ‘corrosus’ voor corrosa, p. 128 ‘mortuo’ voor mortuus. Maar op deze en dergelijke fouten, als meer door onbedachtzaamheid ontstaan, leg ik geen gewigt.

En hiermee neem ik afscheid van het werk van van den Berg, waardoor hij zonder twijfel de wetenschap zeer aan zich heeft verpligt. Hij beschouwe mijne aanmerkingen, zonder omwegen geuit, als een bewijs van de belangstelling, waarmede ik zijn boek heb gelezen, en tevens als een wensch dat het vele goede, dat wij van zijne kundigheden nog mogen verwachten, met wat meer zorg bewerkt het licht moge zien.

Utrecht.

P. DE JONG.

Tricotin, door Ouida. In 't Hollandsch vertaald door R, met een voorrede van D.C. Nijhoff. Deventer, A. ter Gunne.***

‘Dat zegt *Puck* ook. Gij kent *Puck* toch?’

‘Neen; wat of wie is *Puck*?’

‘Een hond, die zijn levensgeschiedenis vertelt; een allergeestigst, pikant, pétillant boek van Ouida.’

‘Ouida! Is het mogelijk dat ik jaren geleden, nog eer ik naar Indië ging, een stuk van haar gelezen heb in de Revue Britannique? Over een chargé d'affaires of zoo iemand? Iets heel boeiends, heel romantisch en, om het maar bij zijn naam te noemen, tamelijk sensueels?’

‘Zeer mogelijk; want hoewel ik dat stuk niet ken - of het moest *Idalia* wezen - zoo lijkt uw beschrijving als twee droppels water op al haar boeken. Die vrouw weet iemand nog eens op te winden!’

‘Wie is ze toch eigenlijk?’

‘Ik weet het niet; de een zegt de echtgenoot van een hooggeplaatst Engelschman, de ander een courtisane[1]. Het kan beiden waar zijn, te oordeelen naar wat zij schrijft. Gij weet het, lieve meid, dat ik aan de hoven verkeerd heb, en veel in het buitenland gereisd, en zoo tamelijk weet wat er achter de coulissen geschiedt; maar ik heb nog nooit een boek gelezen waarin tegelijk de beau monde en de demi monde zoo véridique worden weêrgegeven. Een Lord is een Lord en een cocotte een cocotte. Vreemd hè dat haar boeken nog nooit in het Hollandsch vertaald zijn. Misschien komt het omdat wie in ons land rijp is voor dergelijke lectuur, ook wel Engelsch, althans Fransch leest; voor *le bas peuple* zijn ze trouwens ten eenemale ongeschikt. En wie een Ouida vertalen wil moet goed beslagen ten ijs komen. Zij toovert met haar taal. Hoeveel gloed, hoeveel leven! Het is of men een serie van de heerlijkste schilderijen ziet; de kracht van een Michel Ange, gepaard aan al het conscientieuse, al het geacheveerde van een da Vinci. In één woord ik

1 Volgens den Heer D.C. Nijhoff (zie voorrede Hollandsche vertaling van *Tricotin*) is Ouida (dat *con amore* beteekent) de nom de plume van een *Miss Louise Ramie*, van wie hij echter niet weet of zij een Fransche of Engelsche is, en enkel dat zij in Engeland woont. Heel veel licht geeft dus ook dit niet.

dweep met haar stijl. Maar ik zal u *Puck* zenden, dan kunt gij zelf oordeelen.'

Dit gesprek werd in 1870 gehouden. Mijn woordenrijke oude vriend, die waarlijk vrij wel weet wat er in de wereld te koop is, had dus nog geen kennis kunnen nemen van wat er in verloop van tijd van Ouida's werken aan ons Hollandsch publiek werd aangeboden, namelijk van enkele harer losse stukjes, als Feuilleton in de Arnhemmer geplaatst, van Mevrouw Westhreene's vertaling van *Two little Wooden Shoes*, en nu eindelijk van R...'s versie van *Tricotin*, door ter Gunne te Deventer uitgegeven, en door den Heer D.C. Nijhoff binnengeleid en aanbevolen, naar aanleiding van welk laatste boek ik dit stukje schrijf, als zijnde het mij door de Redactie van de Gids ter aankondiging of beoordeeling toegezonden.

Maar zijn woord hield hij; nog dien eigen avond had ik de twee deeltjes van *Puck* voor mij liggen - in de Tauchnitz-editie, dat is reeds op zich zelf een aanbeveling; - en ik las, neen, verslond ze.

Tot diep in den nacht zat ik over die boeiende, die wegsleepende bladzijden gebogen, waarin een hond, die als hij naar het leven geteekend is, al wat Mr. de Brieder in het Maartnummer van dit tijdschrift het arme hondengeslacht voor de voeten werpt, tot bitteren laster maakt, ons in de meest verschillende kringen binnenleidt, - bij voorkeur verdorvene - en zijn opmerkingen en ervaringen meêdeelt.

Is niemand een held voor zijn kamerdienaar, voor een hond geneert men zich nog veel minder. Puck ziet dus in alle mogelijke opzichten achter de schermen, en achter de schermen in alle mogelijke opzichten speelt het heele boek.

Reeds op de eerste bladzijde de beste krijgt men een kort begrip van den inhoud. Twee honden zijn daar bezig tegen elkaar op te bieden wie het meeste menschen- en wereldkennis bezit. De een stoft er op dat hij, in de sneeuwvelden van den St. Bernard geboren, menig menschenleven daaruit gered heeft, en nu in elk geval, als het eigendom van een huzarenofficier, de wereld ziet, woeste drink- en dobbelgelagen bijwoont, en de losbandigste praatjes aanhoort.

'Mannetje, mannetje,' zegt de andere hond, 'wat is uw wijsheid bij de mijne! Bah, ik behoor aan de vrouw die hem ruïneert!'

Dit moest het motto van het boek zijn, en van bijna al wat Ouida schrijft. Al wat man heet, hoe krachtig, hoe edel, hoe zelfverloochenend ook, en vele harer mannenkarakters zijn onbereikbare idea-

len, bezwijkt voor de aantrekkingskracht van schoon gevormde, zinnelijke vrouwen, en nagenoeg al haar vrouwen zijn lage, zinnelijke, de vuigste driften en hartstochten dienende en aanmoedigende naturen.

En daarmede is mijns inziens tegelijk den staf over haar boeken gebroken.

Toegegeven dat het waar is wat Mr. Nijhoff in zijn voorrede zegt: dat het ‘niet gevaarlijk, veeleer hoogst nuttig’ is om te toonen ‘waartoe een vrouw vervallen kan als de onverzadelijke hartstochten haar ziel binnensluipen’. Toegegeven dat het ook in Hollandsche vrouwenzielen kan koken en stormen, zooals het kookt en bruist in deze Viva's en Corolissen, zoo kom ik met al den aandrang van mijn gemoed op tegen 's schrijvers philippica's over vrouwen als vrouwen, als tegen een ziekelijk verkankerde, een gedrochtelijke wereldbeschouwing. Zoolang, om van de vrouwen uit het verledene niet te gewagen, daar nog Lady Bakers zijn, wier moed en geestkracht met het gevaar stijgt, en die al wat grootsch en mannelijk is in haar omgeving, als met tooverkracht bezielen; zoolang daar eenvoudige harten zijn als Reuters ‘Louwising’, die

> ‘wat krank is, genezend, wat zwak is, verheffend,
> En de sluimerende krachten dier zielen beseffend’,

al wat er groot, rein, goed is in den man, met volle kracht te voorschijn doen treden gedurende zijn leven, en hem ook de stervenssponde zacht spreiden door haar veredelende liefde; zoolang daar nog vrouwen zijn, ook ongekende, door de wereld ongeëerde, die in alle stilheid het heilige vuur brandende houden; profetessen van al wat eerlijk, al wat waarachtig, al wat lieflijk is, al wat wel luidt, die door haar bezielende tegenwoordigheid, haar zelfverloochenende energie, haar onverstoorbaren geloofsmoed, zelve weldoende engelen, den engel in den man wakker maken en steunen; dan is een wereld zooals Ouida die schept, een onverdiende smaad het meuschdom aangedaan.

Want ook haar zeldzame, liefelijke vrouwenfiguren bereiken slechts den allerlaagsten trap: Bebée, de arme misleide Bebée, wier roerende liefdesgeschiedenis, mijns inziens, bijna gevaarlijk is door de verleidelijke aantrekkingskracht van den storm harer opgewekte hartstochten, kan niets doen dan zich verdrinken, als haar minnaar haar niet noodig heeft[1].

1 Mevrouw Westhreene vertaalt dit door ‘hij begeert mij niet;’ mij schijnt de Fransche opvatting ‘il n'a pas besoin de moi,’ de juiste; maar het Engelsche ‘he does not want me’ drukt evenzeer beiden uit.

Cigarette, die haar leven laat voor den man dien zij liefheeft, waar zij hem met haar eigen lichaam beschermt, is een rookende, drinkende, vloekende Bacchante; en Gladijs, wier ontgoocheling door de vrouwduivel Avice Dare, een der schitterendste bladzijden vormt van heel die schitterende episode, is zoo verblind, zoo onverklaarbaar naief, - en dat ondanks haar optreden als actrice! - dat zij zich door een befaamden lichtmis laat opleiden voor een tooneel, uitsluitend door zijn maîtressen bespeeld, zijn brood eet (en dat met koek er op), in zijn huis woont, en van zijn geld leeft, en zich daarbij in beeldt dat zij een doodgewone, fatsoenlijke vrouw is. Met zoo grenzenloos talent echter is haar heilige onwetendheid geschilderd, dat ieder woord, door haar satanische mededingster dit arme kind naar het hoofd geworpen, iemand als een dolk door de ziel gaat. Ik heb zelden iets gelezen, dat mij zoo met deernis vervulde, als haar machteloos lijden, mij zelden zoo verheugd, als toen een plotselinge dood daaraan een eervol einde maakte.

Want dat moet gezegd, mijn oude vriend heeft niet te hoog opgegeven van Ouida's talent om te boeien en meê te sleepen. Men mag zich doodergeren aan haar inconsequenties, dat zij, waar zij nagenoeg al wat vrouw heet door het slijk sleept, eerbied wil afdwingen voor den moedernaam, en de mannen laat zweren en bezweren bij de eer hunner moeders - alsof kinderen, hoe reinigend in hun invloed vaak, ooit van een Messalina een Cornelia maken! Men mag het betreuren, dat zij enkel van godsdienst gewaagt, om dien in het voorbijgaan een onbillijke hatelijkheid naar het hoofd te werpen; - terwijl echter, alweer zonderling genoeg, haar weinige achtenswaardige vrouwen een kruis slaan en gebeden mompelen. Men mag voortdurend onder het lezen het gevoel van onrust hebben, waarmeê een achtingswaardige vrouw, die, zonder te weten wat zij opnam, in Tricotin had zitten bladeren, het neerlegde met een droevig: ‘dat is geen goed boek’; - maar, voor mij althans bezit al wat zij schrijft een bedwelmende aantrekkingskracht. Iets van wat den drinker of den opiumschuiver bezielen moet, als zij de hand uitstrekken naar den prikkel, dien zij weten dat vergiftigd is, maar waarvan zij zich het genot niet ontzeggen kunnen.

Want een genot is het om Ouida's boeken te lezen; alles tintelt, vloeit over, trilt van levensvolheid. Men ziet met eigen oogen wat haar wonderstaf ons voortoovert; ook de onwaarschijnlijkste, de on-

mogelijkste figuren zijn met duizend banden aan ons eigen hart, ons eigen leven saamgegroeid. Wij hopen en vreezen, wij beminnen en haten, wij lieven, wij lijden met ieder der optredenden; ook de geringste nevenfiguur krijgt een eigen persoonlijkheid, trekt aan o stoot af, al naarmate het haar goeddunkt; niemand, zelfs de redelooze dieren niet, laat ons onverschillig.

En nu nader ik ongemerkt tot wat ik wel verschuiven wilde, de Hollandsche overzetting van *Tricotin*. Ik huiver daaraan te beginnen, want ik moet laken, waar ik niets liever zou willen doen dan prijzen. Voor het eerst toch geroepen om openlijk het werk eener collega te beoordeelen, diep doordrongen van het moeielijke aller vertalingen, en van die van Ouida in het bijzonder, persoonlijk geleden hebbend onder welverdiende kritiek, zou niets mij welkomer geweest zijn dan R. met loftuitingen te overladen; maar ik kan, ik mag het niet.

Niet dat de Hollandsche tekst, als men het ondragelijk veelvuldig gebruik van den stijven ‘des’ vorm wegdenkt, zich niet zoetvloeiend lezen laat, over het algemeen is dit wel degelijk het geval. Maar zij heeft juist zooveel van Ouida, als blauwe water en melk van koppige bourgogne of bruisende champagne.

Beginnen moet ik met voorop te zetten dat mijn oude vriend gelijk had, en Ouida bijna onvertaalbaar is; dat er een buitengemeen meesterschap over de beide taaleigens noodig is, om ook maar een flauwe copie te geven van de wondere schoonheid van het origineel; dat termen als daar zijn: *softened into inconceivable beauty*, van een jonge doode, ‘*gathering the sunbeams about her, and seeming to smile with their light on her mouth*,’ van muziek die bij een door smart half wezenloozen man ‘*had broken the stupor of the brain, and stirred, though but to troubled, shapeless motion the locked thoughts of the soliary musings*,’ en duizend dergelijken, met geen talent ter wereld juist kunnen worden weergegeven zonder lange, verslappende omschrijvingen.

Toegeven wil ik dat het enkel een *lapsus lingui* is, als R., waar Tricotin, om den Griek te hoonen, hem in het oorspronkelijk toevoegt: ‘In de volkstaal is Griek en bedrieger synoniem, en de volkstaal heeft het meestal bij het rechte eind;’ dit vertaalt door: ‘Slang heeft beweerd, dat Griek en bedrieger synoniem zijn! Populaire gezegden bevatten zelden een dwaling.’ Alsmede waar zij den jongen Lord Chanrillon van zijn eigen, vleeschelijken vader laat zeggen: ‘wij zijn verre bloedverwanten,’ in plaats van: ‘wij gaan niet

zeer intiem met elkander om,' - en ik zou de lijst van dergelijke misgrepen in het oneindige kunnen vermenigvuldigen; maar toch heeft R. mijns inziens het schoone van het geheel op een wijze mishandeld, die aan heiligschennis grenst, en iemand meelij voor Ouida inboezemt.

Indien wij hier niet met een uiterst ongeoefende hand te doen hebben, hetgeen ik uit tallooze onjuistheden zou afleiden, dan kan ik mij alleen voorstellen dat zij, de taak ondoordacht ter hand genomen hebbende, zich langzamerhand al meer en meer is gaan stooten aan de schrilheid, de naaktheid, den losbandigen toon bijna, van het oorspronkelijke, en met een, bij een Ouida volkomen misplaatste kieschheid, het boek is willen gaan verzachten, om het voor Hollandsche lezers[1] te redden; en zoo aan het vijlen en hameren en verkneden is gegaan, tot zij, als ik het zoo eens mag uitdrukken, geen ander resultaat bereikte dan de Apollo van Belvedere met een blikken broek, de Venus van Milo met een schoudermantel.

Om dit mijn hard oordeel te staven zou ik tot vervelens toe citaten kunnen leveren, door ieder die het oorspronkelijke met de bewerking vergelijkt, gemakkelijk zelf te maken; genoeg zij het dat ik hier twee voorbeelden geef.

Het is wederom uit het gesprek tusschen Tricotin en den jongen edelman, van wien men in het Hollandsch, omdat zijn 'clear, brown cheek,' een 'lummelachtig bruin gezicht' is geworden, een zeer verkeerden indruk krijgt; maar dat is tot daaraantoe.

Tricotin heeft hem de wulpschheid verweten waarmeê hij Viva belaagt; vergelijk nu wat er wezenlijk staat, zooals ik dat hier vertaald laat volgen, met wat R. zegt: 'Waart gij en Lord Estmere in uw jeugd dan zulke heilige boontjes?'

'Geen van beiden; denkt gij dat ik niet weet wat der jeugd toekomt, dat ik den jongman zijn *liaisons* misgun? Denkt gij dat ik het niet gevoeld heb hoe zoet vrouwenkussen op jonge lippen branden, hoe verlokkend de gloed is van schoone oogen? Ik kan ze door de vingers zien, die onbezonnen uitspattingen van een verhit brein; ik kan er in komen dat de jeugd zich vergeet, waar het bruisende bloed het geweten overschreeuwt, waar heel ons zinnenleven wordt aangevochten....'

1 Hoe ter Gunne en de heer Nijhoff beiden het boek, ook in zijn Hollandsch maskeradepak, speciaal als 'dameslektuur' kunnen aanbevelen, is mij een raadsel.

Wat staat er nu van deze periode bij R.? dat hij ‘der jeugd genoegen gunt, dat hij weet hoe zoet geoorloofd(!) zingenot is, en dat hij spijt heeft van de ondoordachte, overijlde dwaasheden zijner jonkheid.’ Vergelijk pag. 131 van de Tauchnitz- en 138 van de Hollandsche uitgave.

En eindelijk, *last not least*, het verbitterde en onjuiste, maar wonderschoon eindje over Margot (waarom ‘Margaretha?’ Reeds daardoor verliest zij haar identiteit), met haar kind onder het kruisbeeld; reeds indertijd door ‘Anna’ (in den Tijdspiegel meen ik) aangehaald als typisch van Ouida.

Als Margot haar kindje aan haar warme vrouwenborst koestert, vraagt zij zich af of Maria zou geweten hebben wat haar zoon boven het hoofd hing, en of die dan niet duizendmaal liever hem eene roemlooze vergetelheid boven dien kruisdood zou hebben toegewenscht, waarop zij ‘als een echte vrouw’, zegt Ouida, natuurlijk het laatste voor bewezen houdt.

> ‘*So they say, Margot and her millions of sisters upon earth: and of the sons they bear none go up to Calvary, but thousands cumber the world like swine. Yet these women are good; their kisses are tender, their hands are pure; it is but their souls that are dead; it is but the souls of their children they kill.*’

Lees nu de overzetting (pag. 73) en zeg dat de vergelijking van Bourgogene en water en melk te sterk was!

En nu het eindresultaat, dat ik natuurlijk aan bevoegder beoordeelaars onderwerp, maar waartoe ik voor mij gekomen ben:

De romans van Ouida, voor zoover mij bekend, zijn wonderschoone orchydeën, bij wier schitterenden gloed vergeleken, madeliefjes en vergeetmijnietjes verbleekte schaduwbeelden worden; trotsche woekerplanten, die door haar verblindende kleurenpracht, haar bedwelmende geuren, ons een kreet van bewondering ontlokken, maar wier overplanting op Hollandschen bodem alleszins te ontraden is; eensdeels omdat zij hier nooit inheemsch zullen worden, en anderdeels omdat zij dit, naar mijn bescheiden meening, ook niet verdienen.

Haarlem, 8 April.

H.K.B.

Het militair onderwijs.

Nu de onderwijs-questie in de laatste jaren zoo bijzonder op den voorgrond getreden is, kan het geen verwondering baren, dat ook aan de militaire opleiding, als onderdeel daarvan, meer dan vroeger de aandacht wordt geschonken. Behalve deze meer algemeene oorzaak werken nog bijzondere omstandigheden mede, om het militair onderwijs aan de orde te brengen, en wel in de eerste plaats het groot gebrek aan officieren.

Door velen wordt dit gebrek aan officiers-kader in het nauwste verband gebracht met, ja zelfs als het uitsluitend gevolg beschouwd van, de tegenwoordige regeling van het militair onderwijs; doch dit is naar het oordeel van anderen eene minder juiste opvatting, daar zij - en mijns inziens terecht - begrijpen dat verschillende oorzaken samenwerken om dien minder gewenschten toestand te doen ontstaan. Het gebrek aan officieren is evenwel voor de tegenstanders van de tegenwoordige militaire opleiding een niet te versmaden wapen, en zij maken daarvan dan ook gretig gebruik bij den strijd, welken zij voeren.

Toen een nieuw ontwerp van wet, regelende het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie, ten vorigen jare in beraadslaging werd genomen, is daardoor het sein gegeven tot het voeren van een vernieuwden pennestrijd tusschen de vooren tegenstanders van het tegenwoordig stelsel van militaire vorming. Die polemiek werd over het algemeen met talent, en, wat niet voorbijgezien mag worden, met warmte gevoerd; dat er aan beide zijden eene sterke voorliefde heerschte voor de verdedigde meening is licht te begrijpen, doch wel ware het wenschelijk geweest, indien de strijdende partijen hadden getoond een weinig meer waardeering voor de meening hunner tegenstanders over te hebben, waarvan althans enkele der achtervolgens verschenen vlugschriften over dit onderwerp niet de blijken droegen. De warmte waarmede deze strijd werd gevoerd

noopt tot de onderstelling, dat slechts belanghebbenden zich deden hooren; belanghebbenden niet in materieelen, doch ook en vooral in moreelen zin.

Deze overweging geeft mij den moed een enkel woord in deze netelige questie mede te spreken, gaarne bekennende daartoe vermoedelijk minder bevoegd te zijn, dan de schrijvers, die tot dus ver het publiek hunne voorlichting schonken, doch als verschooning aangevende, dat wellicht een standpunt geheel en al buiten de hangende questie den blik meer onbevangen kan doen zijn.

Wij zullen daartoe achtervolgens de in het licht verschenen brochures aan eene korte beschouwing onderwerpen, waartoe het eerst in aanmerking komt de uitgave van Roelants te Schiedam, getiteld: *Hervorming der Kon. Mil. Academie, door Q.N.* Deze brochure is de voorlooper der wet, door den generaal Weitzel ontworpen; de schrijver kan als een voorstander dier wet aangemerkt worden.

Q.N. teekent zich *de eenige luitenant der compagnie;* hij heeft alzoo het nadeel ondervonden van het gebrek aan officieren, en deze omstandigheid is denkelijk niet zonder invloed op zijne beschouwingen gebleven. Reeds bij den aanvang zegt hij, dat de tegenwoordige inrichting der Mil. Academie *niet deugt*, en *dat haar toestand volkomen onhoudbaar is*. Schijnbaar vloeit het een uit het ander voort, doch inderdaad kan eene inrichting op zeer goede, hoewel niet onverbeterlijke, grondslagen gevestigd zijn, terwijl toch door bijzondere omstandigheden haar toestand onderhoudbaar is; de gebezigde uitdrukking lokt de bedenking uit, dat de tegenstanders der tegenwoordige inrichting, hoewel met recht op de gebreken wijzende, die haar aankleven, te weinig waardeering overhebben voor een stelsel, dat onder andere omstandigheden toegepast, wellicht zeer goede vruchten zou hebben gedragen. Ter verduidelijking dezer meening diene het navolgende.

Herhaaldelijk is door de Ministers van Oorlog, bij het voeren van discussiën over het onderwijs aan de Mil. Academie, openlijk verklaard, *dat de proef* met de nieuwe wet (van 1869) hierop betrekkelijk *eerlijk moest worden genomen*. Naar mijne bescheiden meening zou evenwel de stelling niet al te gewaagd zijn, dat de proef *niet eerlijk* is genomen, in dien zin namelijk, dat de omstandigheden nog *niet gedoogd* hebben de proef geheel *afdoende* te nemen, hoewel het voornemen bestond deze zoo eerlijk mogelijk te doen plaats hebben. Het woord *eerlijk* wordt hier gebezigd, om de woorden der Regeering over te nemen.

Het zoude bevreemding moeten verwekken, indien bij de oprichting der Hoogere Burgerscholen aanstonds den goeden, beter gezegd den besten weg tot regeling van het middelbaar onderwijs ware ingeslagen. Met hoeveel kennis zij, die deze geheel nieuwe inrichtingen in het leven riepen, toegerust waren, zoo zal ook wel bij deze aangelegenheid, even als bij alle overige nieuwe regelingen, de toets der praktijk noodig zijn, om tot den volkomen juisten grondslag te geraken.

Daarbij moet nog rekening gehouden worden met de omstandigheid, dat bij de oprichting der H. Burgerscholen de vraag naar geschikte leeraren zoo groot was, dat er sommigen werden aangesteld, die zich tot op dien tijd niet aan het onderwijs hadden gewijd, of wel door jeugdigen leeftijd niet dat aplomb bezaten, dat in een leeraar zoo gewenscht is.

Eindelijk was bij de meer algemeene strekking der opleiding aan de H. Burgerscholen, en de meer bepaalde richting van het onderwijs aan de Mil. Academie, de aansluiting van het onderwijs dier beide inrichtingen nog niet van dien aard als deze bij eene op de ondervinding gegronde wijziging later kan worden.

Wanneer de H. Burgerscholen in den aanvang niet in alle opzichten aan de gestelde verwachtingen hebben voldaan, dan mag dit geene aanleiding geven, om de regeling van het middelbaar onderwijs in het algemeen af te keuren; evenmin mag over de nieuwe regeling van het militair onderwijs den banvloek worden uitgesproken, omdat de eerste uitkomsten beneden de verwachting zijn gebleven. En toch de vele tegenstanders van degelijk onderwijs, die onder ons helaas gevonden worden, grijpen gretig de gelegenheid aan, om het anathema over beide inrichtingen zoo geheel ten onrechte uit te spreken.

De vraag rijst evenwel, of men, met de eischen van ons defensief vermogen voor oogen, de proef verder mag voortzetten; of het mogelijk is, te wachten, tot eene betere aansluiting van middelbaar- en militair-onderwijs betere vruchten zal afwerpen. Ware de gang van zaken uitsluitend te wijten aan de minder goede aansluiting van het onderwijs, ik zou niet aarzelen de vraag bevestigend te beantwoorden; doch er komen meer omstandigheden daarbij in rekening, welke doen overhellen tot een ander gevoelen; doch nog eens zij daarbij herhaald, dat het stelsel, thans aan de Mil. Academie gevolgd, alle waardeering verdient, dat slechts noode een andere weg ingeslagen moet

worden, en dat men wel zal doen zoo veel mogelijk de grondslagen te behouden, waarop de tegenwoordige inrichting berust.

Na deze uitweiding terugkeerende tot de brochure van Q.N., zoo vinden wij daarin aangeteekend: '*dat een verblijf van twee jaren als cadet op de Kon. Mil. Academie te kort is, om jongelieden van* 18 *à* 19 *jarigen leeftijd, die vóór dien tijd geheel vrij, min of meer als student hebben geleefd, eene behoorlijke militaire vorming te geven*.'

Deze bewering moge niet geheel onjuist zijn, men kan daartegenover de vraag stellen, of bij de vroegere inrichting dier Academie, de militaire vorming zoo uitstekend was; laat men cadets op 15 jarigen leeftijd op de Academie toe, dan kan het niet anders of die inrichting wordt een soort van militaire kostschool. De leeftijd en het aantal der cadetten maakt een meer aanhoudend, men zou het kunnen noemen meer vaderlijk toezicht noodig; men kan geen jongens van 15 à 16 jaar als militairen behandelen; men kan hen aan orde en tucht gewennen, voor zooveel hun leeftijd dit medebrengt; doch van eene bepaald m i l i t a i r e vorming zal alsdan nog niet veel komen. De cadetten verlieten onder het vorig stelsel de Academie bijna zonder uitzondering met een haat tegen den onderofficiersstand; zij hadden het kader als spionnen, als hunne natuurlijke vijanden leeren kennen; dat was toch zeker wel eene leemte in die militaire vorming, en toch, dit moet erkend worden, veel kwaad heeft die indruk niet gesticht. Die militaire vorming verkreeg de officier spoedig in het leger door den omgang met, en het voorbeeld van zijne oudere kameraden.

Hoewel nu de wijze van leven der leerlingen van de H. Burgerscholen, wellicht eenigszins op die van studenten gelijkende, niet geacht kan worden de beste voorloopige vorming tot aanstaand militair te zijn, zoo mag toch worden aangenomen, dat jongelingen van 18 à 19 jarigen leeftijd, die liefde tot den officiersstand koesteren, onder behoorlijke leiding zich spoedig in hun nieuwen werkkring zullen schikken, ja dat wellicht de jongensachtigheid der cadetten van 15 jarigen leeftijd meer eene militaire vorming zal in den weg staan, dan de studenticositeit der oudere aspiranten.

Een bekend spreekwoord zegt: het is gemakkelijker te gehoorzamen dan te bevelen; ik geloof dat men het laatste niet aan eene Academie zal leeren, maar bovendien, dat het verkrijgen van deze voor den officier zoo noodige eigenschap tot

zekere hoogte kan worden overgelaten aan de vorming na de bevordering in dien stand.

Vervolgens beweert Q.N.: '*dat de cursus van 2 jaren te kort is zoowel voor de militair wetenschappelijke, als voor de algemeen wetenschappelijke vorming der cadetten*'.

Mindere bekendheid met het onderwijs aan de Academie noopt mij hier den schrijver niet in bijzonderheden te volgen; doch dit zij toch opgemerkt, dat het voor den officier in vele opzichten minder aankomt op veelwetendheid, dan op eene waarlijk wetenschappelijke vorming. Wanneer de officier de Academie verlaat, moet hij met voldoende kennis toegerust zijn, om zich verder voor zijn vak te bekwamen; hij moet goede gronden gelegd hebben, en de noodige opgewektheid medebrengen, om zich die kennis, welke hem nog ontbreekt, eigen te maken; hij dient te weten welke weg daartoe ingeslagen moet worden.

Inpomperij, dresseer-onderwijs, dat tot veelwetendheid leidt, doch ook tevens den lust achterlaat om de leerboeken zoo spoedig mogelijk in een hoek te werpen, moet vermeden worden.

Het geheele tegenwoordige stelsel van onderwijs en studie aan de Mil. Academie is er op ingericht, om in den gewenschten geest werkzaam te zijn, dank zij de voortreffelijke leiding van den Directeur der studiën, en van hen, die hem daarbij krachtig ter zijde staan. Nog eens, dat stelsel verdient waardeering.

Q.N. klaagt verder over gebrek aan *leerboeken;* zonder nu leerboeken te willen veroordeelen, herdenk ik toch nog de cursussen waaruit in der tijd als zoovele evangeliën de militaire wetenschap werd verkondigd; '*het staat in den Cursus*', dat was vroeger weleens het wachtwoord, en met dat: '*er staat geschreven*', hadden sommigen in alle opzichten vrede.

Ik weet wel, dat onder die cursussen zich uitstekende leerboeken bevonden, die zelfs in den vreemde werden gewaardeerd, doch ik geloof, dat men het niet als eene conditio sine qua non van goed onderwijs moet beschouwen, dat hetgeen voor elk vak noodig is te weten, in een leerboek als afgerond geheel den leerling ten dienste staat.

De cadet, die alles wat de leeraar voordraagt, in de boeken kan vinden, zal veelal in de les zitten te dommelen, er op rekende alles later toch in den cursus te kunnen nazien; na een vermoeienden dag slaat hij in de eigen oefening zijn leerboek op, om..... het wellicht als hoofdkussen te gebruiken, want lezen verwekt veelal na vermoeienis, slaap.

De cadet daarentegen, die gedurende de les aanteekeningen moet maken over het voorgedragene, geeft zich eerstens dadelijk rekenschap of alles door hem begrepen is, en werkt hij die aanteekeningen in de eigen oefening verder uit, dan zal Morpheus weinig vat op hem hebben.

Q.N. treurt er over, *dat de kennis der talen gedurende de jaren, aan de academie doorgebracht, zoozeer zal verminderen;* dit zal wel zoo zijn, doch hoe is het gesteld bij de overige inrichtingen van onderwijs, waarheen de leerlingen der H. Burgerschool zich begeven? Zal de officier, die zijne roeping begrijpt, niet zorgen, zijne taalstudie weder op te vatten? In elk geval zouden in de hoogere studiejaren slechts zeer weinig uren aan taal-onderwijs besteed kunnen worden; zouden nu die weinige lessen de taalkennis zoo zeer vermeerderen? Hiermede wil ik nu het onderhouden en aankweeken van taalkennis aan de academie niet onbepaald veroordeelen; doch er mag mijns inziens van de uitsluiting van dit onderricht geen overwegende grief tegen de tegenwoordige instelling gemaakt worden. Nog ééne vraag: zal er bij eventueele weder-invoering van taal-onderwijs, een ruime keuze van onderwijzers zijn? Slechts zelden vindt men officieren die genoegzame taalkennis bezitten om hierin onderricht te geven, en niet altijd vindt men burgerleeraren geschikt om de orde te bewaren in eene talrijke klasse cadetten, die uit den aard der zaak zich gemakkelijker laten leiden door officieren, dan door burgerleeraren.

Het zou niet moeielijk vallen hier eenige sterk sprekende voorbeelden van een en ander aan te halen; doch dit wordt als minder passend achterwege gelaten, te meer daar, aangezien er geen regel zonder uitzondering is, wellicht even sterk sprekende voorbeelden van tegenovergestelde toestanden aangehaald kunnen worden, waardoor ten slotte alzoo langs dezen weg nog niets bewezen zoude zijn.

Konden wij tot dusver niet instemmen met Q.N.'s betoog, in hetgeen hij verder opmerkt omtrent het gebrek aan cadetten bij het tegenwoordige stelsel, kan men zich aan zijne zijde scharen. Hoewel wij niet van gevoelen zijn, dat de geringe toevloed van aspiranten naar de Kon. Mil. Academie uitsluitend het gevolg zou zijn van de inrichting van het onderwijs, zoo moet toch voor een deel het gebrek aan cadetten daaraan worden toegeschreven.

Daar Q.N. een weinig spaarzaam is met de motiveering dezer

bewering, zoo zal dit punt nader besproken worden bij de behandeling der overige brochures. Met Q.N. hebben wij evenwel nog niet geheel afgerekend.

Onder de grieven tegen het gering aantal aspiranten, teekent hij ook aan, dat bij het vorig stelsel velen der niet slagenden bij het Instuctiebataillon of bij de korpsen in dienst traden, en daarbij dikwerf een goede figuur maakten, om eindelijk na eenige jaren tot officier der infanterie of cavallerie te worden benoemd.

Deze bron voor het instructie-bataillon is nu opgedroogd, daar jongelingen, die den 18 jarigen leeftijd hebben bereikt, in den regel geene opgewektheid meer gevoelen nog als vrijwilligers in dienst te treden, om op zijn vroegst na 4 jaren dienst tot officier te worden bevorderd.

Dit is een teedere snaar, want een groot deel, bij de infanterie verreweg het grootste gedeelte, der subalterne officieren is na eene opleiding bij de korpsen tot den tegenwoordigen rang opgeklommen, en daaronder bevinden zich zeer goede, ja uitstekende elementen.

Is echter een der hoofdbronnen waaruit deze opleiding-scholen hunne stof putten, te zoeken onder de niet geslaagde aspiranten voor Breda, en ziet men verder, dat veelal zij, die den officiersrang langs dien weg bereiken, dezen even spoedig afleggen als vroeger de cadetten, dan is het duidelijk dat het wetenschappelijk gehalte der aldus tot officier bevorderde jongelingen van minder beteekenis moet zijn, dan dat van de élèves der Kon. Mil. Academie.

Men kan toch moeielijk beweren, dat bij de hoofd-cursussen beter onderricht zou gegeven worden door 4 luitenants in alle vakken, dan aan de Kon. Mil. Academie, alwaar zich voor elk vak een of meer erkende specialiteiten bevinden. Er wordt hier vergelijkenderwijze gesproken, dit mag niet uit het oog verloren worden; want er moet hulde gebracht worden aan de wijze waarop de onderwijzers aan de hoofdcursussen zich van hunne moeielijke taak kwijten. Indachtig aan de vroeger geuite meening, dat de aspirant zich ook na zijne bevordering door eigen studie tot degelijk en bekwaam officier moet vormen, kan het ook geen verwondering baren, dat onder de officieren, die bij de korpsen zijn opgeleid, er zich bevinden, die zich later buitengewoon hebben ontwikkeld, en een sieraad van hun stand zijn geworden.

Toch moet erkend worden dat, de opleiding aan de Mil. Aca-

demie eerstens om de stof waaruit geput wordt, anderdeels om de betere opleiding zelve, de voorkeur verdient, hetgeen trouwens genoegzaam kan blijken uit het verschil der gestelde eischen.

Maar, zoo zal men zeggen, staan deze officieren in wetenschappelijke kennis minder hoog aangeschreven dan die van de Academie afkomstig, zij zijn daarentegen praktisch veel bruikbaarder. Het antwoord moet luiden, dat het zoo zou kunnen zijn, doch dat het over het algemeen zoo niet is. Ware het doel, dat beoogd werd met de opleiding bij de korpsen, om onderofficieren, niet in dienst gekomen met het bepaald vooruitzicht om officier te worden, doch die zich deden kennen als uitstekende onderofficieren, de gelegenheid aan te bieden, om den officiersrang te bereiken, dan zou men langs dezen weg de practici in het leger verkrijgen; doch langzamerhand zijn de cursussen ontaard in kleine Academiën; de aspiranten worden als cadetten behandeld; en het gevolg er van is, dat de zoogenaamde cursianen van het praktisch soldatenleven al niet veel meer afweten, dan de cadetten. Het is waar, zulks hangt grootendeels af van de chefs der betrokken korpsen; doch ik geloof, dat hierboven een regel en geene uitzondering is geschetst. Althans zooveel is zeker, dat het instructiebataillon meer dient om officieren aan het leger te schenken, dan wel om het volgens de oorspronkelijke instelling van kader te voorzien.

Zelfs aannemende, dat toch de cursianen e e n i g s z i n s meer bekend zijn met het soldatenleven, zoo geloof ik, dat deze geringe grootere waarde niet opweegt tegen de minder wetenschappelijke vorming.

Wanneer nu Q.N. klaagt, dat de tegenwoordige inrichting der Kon. Mil. Academie stof onttrekt aan het instructiebattaillon, dan mag daarop geantwoord worden, dat toch de gelegenheid blijft bestaan, om op 15 jarigen leeftijd bij de korpsen in dienst te treden, en zij die zich te zwak gevoelen voor de opleiding aan de Academie, zullen daarvan wel gebruik blijven maken; of zou Q.N. zoo bijzonder gesteld zijn op de gedropen cadetten, om deze een goede figuur te doen maken?

Neen, het gebrek aan aspirant-officieren in het algemeen is ook, en voor een groot deel, te wijten aan de minder goede vooruitzichten die de officiersstand aanbiedt; of is het vooruitzicht zoo aanlokkend om tegen betrekkelijk geringe bezoldiging deel uit te maken van een rad in de groote maatschappij,

waarvan dagelijks - hetzij te recht of ten onrechte - verzekerd wordt, dat het spaak loopt?

Meent men een verwijt te mogen richten tot de Academie van de zijde der korps-scholen, met veel meer recht zoude, naar ik vermeen, een verwijt in tegenovergestelden zin uitgesproken kunnen worden.

Wanneer men langs twee wegen tot den officiersstand kan geraken, en de eene is veel gemakkelijker te bewandelen dan de andere, terwijl de vooruitzichten na welvolbrachten studietijd volkomen dezelfde zijn, is het dan niet dwaas den moeielijken weg te kiezen? Welnu, de gevolgtrekking ligt voor de hand. Tot staving dezer meening kan nog dienen, dat voor het wapen der genie, waarbij men slechts langs éénen weg, tot den officiersrang, kan opklimmen, het aantal cadetten even talrijk is als vroeger. De billijkheid eischt echter aan te teekenen dat het o p d i t o o g e n b l i k een gewaagde stap zou wezen, om de verschillende wegen, waarlangs men bij de andere wapens officier kan worden, eenigermate te beperken; daartoe is de behoefte aan officieren te groot.

De schrijver gaat er vervolgens toe over, om zijne denkbeelden te ontwikkelen, hoe de Academie zou moeten worden ingericht om aan hare bestemming te voldoen.

Hoewel met hem van gevoelen zijnde, dat de Academie zich op een neutraal standpunt moet plaatsen, d.w.z. dat men niet moet vragen, *waar* de noodige kundigheden zijn opgedaan, mits de aspiranten in staat zijn de militaire opleiding met vrucht te volgen, zoo wordt het toch ongeraden geacht om aan zijn advies gevolg te geven, nl. *dat de medewerking van alle autoriteiten van het middelbaar onderwijs vermeden moet worden*.

Dit kan slechts gezegd worden door iemand, die de regeling van ons middelbaar onderwijs als voorbereiding voor de militaire opleiding ten eenemale afkeurt; ik geloof integendeel dat de instellingen van dat onderwijs zeer gewaardeerde bronnen zijn, waaruit zooveel mogelijk de aspiranten getrokken moeten worden. De verdere voorstellen van Q.N. zullen hier niet op den voet gevolgd worden, daar de bespreking der overige brochures tot hetzelfde onderwerp zal terugvoeren.

Bij het afscheid nemen van den schrijver van dit vlugschrift, worde er nog op gewezen, dat ook hij tot degenen behoort, van wie in den aanhef dezer beschouwingen is gezegd, dat zij zich wat al te warm maken, getuige onder anderen zijne sar-

castische wijze van spreken, over *de verdoemenswaardige nalatenschap van Seelig en Delprat*. De warmte van dit betoog moge betreurd worden, niettemin moet aan *den eenigen luitenant der Compagnie* hulde worden gebracht voor zijne belangstelling in een zaak, die zoozeer de algemeene aandacht waard is.

Thans moeten twee schrijvers bij het publiek ingeleid worden, die zich naar aanleiding van het wetsontwerp van den Minister Weitzel deden hooren; het eerst verdient genoemd te worden: een belangstellend toeschouwer, die in de 2e aflevering van den Militairen Spectator van het jaar 1875 het ontwerp bestrijdt, en de tegenwoordige inrichting verdedigt. Hij levert een met talent geschreven pleidooi voor de aansluiting van het militair aan het middelbaar onderwijs.

Dat wij hier met eene autoriteit in onderwijszaken te doen hebben, kan afgeleid worden uit zijn strijd tegen de adviezen van 'onbevoegden', waarbij hij zegt, '*dat het krijgsbestuur geen aanleiding schijnt te geven, om den verderfelijken waan - dat ieder in het leger over onderwijs mag meêpraten - te verwijderen*'.

Het verwijt is ook aan mijn adres gericht, doch het wordt den belangstellenden toeschouwer niet euvel geduid, daar hem in het wezen der zaak gelijk moet gegeven worden; in den aanhef dezer beschouwingen werd reeds medegedeeld, waarom ik meende toch een bescheiden woord in het midden te mogen brengen.

Hoewel de meeste redeneeringen waarop deze schrijver zijn betoog grondt, juist kunnen geacht worden, zoo moet er toch een hoofdbezwaar tegen zijn artikel ingebracht worden, en wel dat de schrijver nalaat bepaald aan te geven hoe volgens zijn oordeel de bestaande toestand gewijzigd zou moeten worden, om goede vruchten af te werpen.

Deze bedenking is van overwegenden aard; het is niet voldoende te zeggen, welke weg *niet* ingeslagen moet worden; men doet beter daarbij te vermelden welk pad wèl tot het doel zal leiden. Deze overweging noopt ons, om onder waardeering der goede denkbeelden in dit artikel ontwikkeld, meer de aandacht te schenken aan een nader te bespreken en in denzelfden geest geschreven brochure.

Het heeft niet ontbroken aan wederlegging van het zoo even

besproken artikel; een officier heeft in een open brief den belangstellenden toeschouwer fel bestreden.

Ook hier ontmoeten wij iemand, die zich lang niet tot de onbevoegden rekent; zoo zegt hij o.a.:

> 'Het programma (voor het toelatingsexamen) moet nog bij koninklijk besluit worden vastgesteld, en zoo het blijken mocht, dat het tot bedoeld einde moet worden bekort, dan geloof ik niet te veel te zeggen, dat de Ministers van Oorlog en Koloniën daartoe bereid zullen worden gevonden, want het blijkt maar al te zeer, dat zij met het ontwerp niets anders beoogen dan een grooten toevloed van cadetten te verkrijgen, en in de eerste plaats rekenen op hetgeen de H. Burgerscholen kunnen afwerpen. De Regeering wil eerlijke aansluiting en niet de aansluiting aan de 3^{e} klasse der H. Burgerschool als een masker gebruiken, zoo als de Nieuwe Rotterdamsche Courant in haar n^{o}. van 20 Januari jl. n°. 20 insinueert.

Het verheugde ons, dit te hooren uit den mond van iemand, die op de hoogte schijnt te zijn van hetgeen de regeering voornemens was te doen.

De openbrief-steller zegt verder, dat in de derde klasse der H. Burgerscholen ongeveer viermaal meer leerlingen zijn, dan in de vijfde klasse, zoodat de kring waaruit de cadetten getrokken kunnen worden, viermaal grooter wordt.

Deze bewering is gedeeltelijk gegrond, doch men mag er geen te groote waarde aan toekennen; allereerst dient nagegaan te worden, welke leerlingen dit onderwijs niet verder volgen; waarschijnlijk kunnen zij onder de volgende rubrieken gerangschikt worden:

1ste zij, die wegens mindere ontwikkeling de verdere lessen bezwaarlijk met kracht kunnen bijwonen:

2^{e} zij, die zich een loopbaan hebben gekozen, waartoe geene verdere opleiding in de richting van het middelbaar onderwijs wordt vereischt:

3^{e} zij, die wegens de kosten aan de opleiding verbonden, of wel wegens de min zekere kans van slagen, bij voortgezette studie, zich genoopt zien de opleiding af te breken.

Het is duidelijk, dat slechts uit de derde rubriek goede stof voor de Mil. Akademie valt te putten: men leze dus nauwkeurig; de officier zegt slechts: dat de kring waaruit de cadetten getrokken kunnen worden, viermaal grooter zal zijn, en hierin heeft hij volkomen gelijk.

Twee vragen treden verder bij deze questie op den voorgrond; en wel:

1ste wanneer de leerstof, nu gedoceerd wordende in de 4 en 5e klasse der H. Burgerschool, in hoofdzaak wordt overgebracht in de 1e en 2e studiejaren der Kon. Mil. Academie, kan men dan aannemen, dat dit in het voordeel is der militaire opleiding? Op zich zelf beschouwd moet deze vraag bevestigend worden beantwoord, want enkele vakken die aan de H. Burgerschool onderwezen worden, kunnen dan van het leerplan vervallen; er kan meer tijd besteed worden aan de hoofdvakken, die tot grondslag eener militaire opleiding dienen; en zonder nu te vragen met den belangstellenden toeschouwer, of men dan meent: '*dat de leerlingen der H. Burgerscholen den dag gedeeltelijk in een benijdenswaardig otium doorbrengen*', kan toch wel beweerd worden, dat door de cadetten aan de Kon. Mil. Academie meer gestudeerd zal worden, dan door jongelieden, die in den kring hunner familie velerlei afleiding vinden, en ook dikwijls veel tijd met het heen en weer gaan naar de school verliezen.

Men overdrijve evenwel ook in dit opzicht niet; het verschil zal niet van dien aard zijn, dat jongelingen, die den cursus aan de H. Burgerschool *niet* kunnen volgen, aan de Academie een goede figuur zullen maken. Het groote struikelblok aan de H. Burgerscholen is voor de meeste leerlingen in de wiskunde gelegen, en zij die zich in dit vak niet kunnen bekwamen, zullen ook als cadet niet slagen.

De tweede vraag is: zal er orde en tucht heerschen aan de Kon. Mil. Academie, na den terugkeer tot den vierjarigen cursus; doch ook zal er steeds orde en tucht heerschen bij het tegenwoordige stelsel?

De beide schrijvers zijn het omtrent dit punt niet eens, en wie zal scheidsrechter zijn? - de tijd.

Hiervoren is reeds een en ander gezegd over den militairen geest onder de cadetten; de stelling zou er nog aan toegevoegd kunnen worden: dat de orde bij beide wijzen van opleiding wel verstoord zal kunnen worden, en dat de keuze van de meest geschikte personen om de orde te bewaren niet gemakkelijk zal vallen. Wel is het gemakkelijk een stelsel, dat spaak loopt, te verdedigen door de bewering, dat de keuze der personen niet gelukkig is *geweest*.

Een kostschoolstelsel, - en daar zou de nieuwe inrichting

toch weer meer naar overhellen, - verdient echter naar ik vermeen en zooveel er nu over geoordeeld kan worden, - in dit opzicht de voorkeur niet; - doch nog eens, de ondervinding moet hier uitspraak doen.

Ook een personen-strijd wordt in het debat gemengd, en dat is zeer te betreuren.

De belangstellende toeschouwer *beweert* dat in der tijd enkele autoriteiten adviseerden tegen de voorstellen der Staatscommissie, welke in 1869 de opdracht erlangde eene nieuwe regeling voor de Kon. Mil. Akademie te ontwerpen, omdat zij niet de veroordeeling wenschten van een stelsel, waarin zij zelf geruimen tijd waren werkzaam geweest.

De openbriefschrijver vindt dit onedel, noemt de namen van enkele autoriteiten, die hier bedoeld kunnen zijn, en krachtig treedt hij ter hunner verdediging op. Die ridderlijke daad zal hem misschien sympathie doen vinden; doch het zal niettemin waar blijven, dat zij die een stelsel hebben opgericht, daaronder hebben geleefd en daarmede hebben gewerkt, niet de personen zijn, van wie men mag verwachten dat zij een dergelijk stelsel spoedig prijs zullen geven, om aan een ander de voorkeur te schenken; en ik voeg er bij, dat mannen, die zich van deze zijde doen kennen, daarom volstrekt niet in de achting van wie ook behoeven te dalen. Maar juist deze bedenking kan den moed geven, om mede te spreken over een onderwijs-questie, al is men geen onderwijs-specialiteit, want de laatsten zijn soms te zeer bij de zaak betrokken. Zoo zou het bijv. wel niemand verwondering baren, indien men later mocht vernemen, dat de schrijver in den Mil. Spectator meer is geweest dan belangstellend toeschouwer ten opzichte der bestaande regeling van het onderwijs aan de Kon. Mil. Academie, en dan zou daaraan ook toegeschreven kunnen worden, dat hij, gehoorzamende aan de zoo even aangehaalde wet der menschelijke zwakheid, dit stelsel - hoe goed het, op zich zelf beschouwd, moge wezen - meer verdedigt, dan wellicht met het belang van het oogenblik is overeen te brengen, een gevolg alzoo van zijn speciaal gezichtspunt.

Nog een ander opponent is tegen den belangstellende toeschouwer in het strijdperk getreden, met eene brochure gericht tot de Redactie van den Militairen Spectator. Hier hebben wij niet met een anonymen schrijver te doen, doch met een, wiens naam in onderwijszaken een goeden klank heeft, nl. de chef van

het artillerie-onderricht aan de Kon. Mil. Academie, de kapitein Seyffardt.

Hoewel anonym schrijven soms de voorkeur verdient boven openbaarmaking met name, zoo mag het ons toch verheugen dat de kapitein Seyffardt heeft gemeend zijne brochure te moeten onderteekenen; zij rijst er door in waarde, daar men weet, dat hier iemand spreekt, die de ondervinding bij het nederschrijven zijner meening heeft kunnen raadplegen.

De gronddenkbeelden in deze brochure neêrgelegd zijn de navolgende.

De tegenwoordige regeling zou goed genoemd kunnen worden, indien zij een genoegzaam aantal officieren afleverde, en eene zoowel quantitatief als qualitatief voldoende kern aan het leger schonk.

Het middelbaar onderwijs kan en mag zich niet schikken naar het vak-onderwijs der militaire opleiding.

Bij de voorgestelde regeling (ontwerp Minister Weitzel) wordt gedeeltelijk de aansluiting der H. Burgerscholen met 5 jarigen cursus behouden, en met die van 3 jarigen cursus verkregen; ook andere wegen blijven voor de aspirant-cadetten opengesteld; zoo kan daartoe bijv. aan de inrichtingen voor uitgebreid lager onderwijs tot dit doel een leeraar in de wiskunde met acte voor middelbaar onderwijs verbonden worden.

Ook bij een groot aantal cadetten kan bij goede regeling een meer vrije richting aan het onderwijs der hoogere studiejaren gegeven worden; dus behoeft niet geheel tot het oude stelsel teruggekeerd te worden.

Over het bewaren der orde ontwikkelt de kapitein Seyffardt nagenoeg dezelfde denkbeelden, reeds hiervoren ter sprake gebracht bij de beschouwing van den anonymen O p e n b r i e f.

Ziedaar in het kort den gedachtengang van den schrijver, op wiens advies veel prijs wordt gesteld; alleen zij omtrent zijn gevoelen nopens de aansluiting van middelbaar en militair onderwijs aangeteekend, dat het eerstgenoemd onderwijs toch wel het oog gevestigd moet houden op de toekomstige opleiding zijner leerlingen om, voor zoo ver dit mogelijk is, het onderricht daarmede in verband te brengen.

Wij zijn thans genaderd tot den laatsten schrijver, dien we op dit gebied ontmoetten met eene vlugschrift getiteld: *Het wetsontwerp tot wijziging der wet van* 17 *Juli* 1869 (*Staatsblad* n°. 141) *regelende het onderwijs der Koninklijke Militaire Akademie*, - Schiedam, Roelants.

Men kan gerust zeggen *last not least*, want deze brochure bevat niet een los daarheen geworpen woord, doch een krachtig, helder betoog, aangevende, dat het nieuwe wetsontwerp (van den Minister Weitzel) geene aanbeveling verdient, een betoog, blijkbaar gevloeid uit de pen van een ernstig en der zake kundig man, volkomen bevoegd om over dit onderwerp zijn advies uit te brengen.

Een kort overzicht te geven van zijn betoog, wordt niet wenschelijk geacht, eensdeels omdat het hier te ver zou voeren, anderdeels omdat men zich wellicht tevreden zou stellen met deze oppervlakkige kennismaking, hetgeen niet in het belang der zaak zoude wezen. Zij die over het lot van het thans aanhangig wetsontwerp zullen hebben te beslissen, zullen wel doen, zoo zij niet alle brochures daarover handelende willen bestudeeren, althans de hier bedoelde uitgave met ernst te overwegen. Slechts dit over den inhoud:

De schrijver geeft een geleidelijk overzicht van de reeds gevoerde discussiën over dit onderwerp; hij bespreekt het voor en tegen der bestaande regeling, wijst ook op het treurig verschijnsel dat de Academie te weinig officieren oplevert, hekelt op scherpe doch niet geheel onverdiende wijze de vorige regeling van het onderwijs en de opvoeding aan de Kon. Mil. Academie; tracht te betoogen dat men met de nieuwe regeling tot dezen toestand zal moeten terugkeeren; keurt op verontwaardigden toon af, dat de onderwijsspecialiteiten niet door den toenmaligen Minister van Oorlog schijnen gehoord te zijn; terwijl, zoo oordeelt hij, alleen halfwetendheid bij de ontworpen hervorming is geraadpleegd; eindelijk geeft hij aan, welke wegen ingeslagen zouden kunnen worden, om de bestaande regeling naar de eischen des tijds te hervormen.

Hoezeer ook tot op zekere hoogte ingenomen met dit vlugschrift, zoo kan het toch bij ons den indruk niet wegnemen, dat het tegenwoordig stelsel niet aan de gekoesterde verwachtingen voldoet, zoodat dit, daar de nood dringt, gedeeltelijk naar het rijk der idealen verwezen moet worden. Alvorens echter nopens deze aangelegenheid tot een besluit te komen, dient men ook de middelen na te gaan, door den schrijver aangegeven, om de bestaande regeling op beteren voet te brengen.

Hij zegt o.a. op bladzijde 12, ‘*dat het getal aspiranten voor de genie en cavallerie voldoende is, en dat een ieder die met de toestanden bekend is, en ze met een onpartijdigen blik*

beschouwt, zal moeten erkennen, dat het gebrek aan aspiranten voor de artillerie binnen weinige jaren zal zijn weggenomen; blijft dus slechts over een te kort voor het wapen der infanterie.'

Het is jammer dat de schrijver, die overigens niet karig is met het aanvoeren van bewijsgronden, hier alleen gesproken heeft voor hen die bekend zijn met de toestanden, want velen, en ik reken mij daaronder, zouden hier gaarne meerder licht ontstoken zien, en gevoelen zich door deze verklaring nog niet geheel gerustgesteld. Het onlangs plaats gehad hebbend aspiranten-examen schijnt evenwel voor het gevoelen van den schrijver te pleiten.

De door hem gegeven troost, dat het in België even als bij ons is gesteld, kan hier weinig baten.

Doch daar wij in hoofdzaak het gevoelen van den schrijver deelen, kan het niet noodig geacht worden, over punten van ondergeschikt belang in discussie te treden; de groote questie is: of hij middelen aan de hand geeft, waarvan het te voorzien is, dat zij zullen leiden tot verbetering in den bestaanden toestand, *met* behoud der aansluiting aan de 5^{e} klasse der H. Burgerscholen.

Wij zullen ze achtervolgens nagaan:

> 1ste '*De leeftijd van toelating tot cadet, in plaats van* 17-20 *te brengen op* 17-22 *jaar; uitbreiding naar boven dus, in plaats van naar beneden, zoo als in de ontwerpwet en ook door* Q.N. *werd voorgesteld*.'

Tegen dezen maatregel op zich zelf kan, naar ik vermeen, geen ernstig bezwaar bestaan; integendeel, het is wel eenigszins billijk te achten, dat zij die zich tot hun 20e levensjaar hebben voorbereid voor de militaire carrière, niet onverbiddelijk worden afgewezen, wanneer zij bij het examen niet slagen; doch of door dezen maatregel zoowel het aantal als het gehalte der cadetten aanmerkelijk zal toenemen, mag met grond betwijfeld worden.

> 2de '*Ruime toepassing eener gedeeltelijke of geheele vrijstelling van studiekosten*.'

Een goede maatregel, doch men vergete daarbij niet, dat de ouders voor wie de studiekosten te hoog zijn, wellicht het meeste zullen opzien tegen de onkosten van het voorbereidend onderwijs.

> 3de '*Beperking tot binnen billijke grenzen van de wegen, om buiten de Academie om, tot officier opgeleid te worden*.'

Voor dezen maatregel is veel te zeggen, doch het mag niet

onopgemerkt blijven, dat hierdoor wel de opleiding aan de Kon. Mil. Academie bevorderd zou worden, doch dat in de behoefte aan officieren in het algemeen hierdoor quantitatief niet beter zou worden voorzien, daar het getal leerlingen op de cursussen, vermeerderd met dat der cadetten, althans op dit oogenblik niet voldoende is om de bestaande leemte aan te vullen.

> 4de '*De eischen van toelating in verband brengen met de voortgezette studiën op de Academie, in dien zin, dat voor infanterie en cavalerie minder wiskundige kennis wordt geëischt dan voor artillerie en genie*.'

Deze maatregel verdient aanbeveling.

> 5de '*Het diploma van welvolbrachte studiën aan de H. Burgerscholen met* 5*jarigen cursus, als bewijs van toelating tot de Academie te doen gelden voor het wapen der infanterie*.'

Het nut van dezen maatregel wordt in verband met den voorafgaanden niet juist begrepen.

Worden toch de eischen lager gesteld, dan zal het doen van het examen geen bezwaar opleveren; en vreest men dat de aspiranten toch niet zullen slagen, is het dan wel wenschelijk den toegang nog ruimer open te stellen?

Zou zich het geval niet kunnen voordoen, dat een aspirant, voor de genie examen doende, blijken geeft zelfs voor de infanterie niet toegelaten te kunnen worden, wegens gebrekkige kennis in enkele bepaald vereischt wordende vakken, niettegenstaande hem het bedoelde diploma werd uitgereikt, hetgeen toch mogelijk is, welnu dan zou men genoodzaakt zijn hem als cadet te plaatsen, terwijl toch gebleken is dat hij de vereischte kennis niet bezit.

> 6de '*Het openen van meerdere kansen om op de Academie te slagen, door reeds vroeg de voorbereiding gemakkelijk te maken voor hen, die op jeugdigen leeftijd begeeren de militaire loopbaan in te treden. Dit kan geschieden op de wijze zooals in Nov.* 1874 *in het Handelsblad werd uiteengezet, of wel eenvoudig door voor aanleg betoonende leerlingen der Hoogere burgerscholen, van Staatswege, in de opleidingskosten te voorzien, van het oogenblik af, waarop de leerlingen de* 4e *klasse intreden*.'

Het oprichten van cadettenscholen en het verstrekken van subsidie wegens opleidingskosten, zijn beide maatregelen, die tot het beoogde doel kunnen leiden; de vraag rijst echter, welken waarborg de Staat erlangen zal, dat de uitgegeven gelden

goed worden besteed, en vruchten zullen dragen; intusschen verdient dit denkbeeld wel overwogen te worden.

7de '*Door de Academie naar elders te verplaatsen*.'

Het nut van dezen maatregel wordt niet juist begrepen; althans niet in dien zin, dat daardoor de toevloed van aspiranten zou kunnen vermeerderen; tenzij men dezen maatregel in verband beschouwe met:

8ste '*Eene afscheiding van de opleiding voor de artillerie en genie van die der infanterie en cavalerie, door voor laatstgenoemde wapens de hoofdcursussen te vereenigen en ze eene organisatie te geven, waarbij eene Academische opleiding mogelijk wordt*.'

Dus terugkeer tot de artillerie- en genie-scholen; ook dit denkbeeld wordt niet verwerpelijk geacht; hoewel het nog niet recht duidelijk is, hoe deze maatregel er toe leiden moet, om het getal aspirant-officieren i n h e t a l g e m e e n te vermeerderen.

Over het vele behartigenswaardige overigens in deze brochure voorkomende wordt om de aangegeven redenen niet verder gesproken, zoodat de voorgenomen taak: beschouwing der over dit onderwerp tot dus ver gevoerde openbare discussiën, als geëindigd kan beschouwd worden. Wel komen ook in onze dagbladen, hier en daar verspreid, gedachtenwisselingen voor, doch de behandeling zou te wijdloopig worden, indien aan al deze artikelen nog de aandacht geschonken werd, waarop zij overigens wel recht zouden hebben.

Tot dusver is slechts gesproken over het wetsontwerp Weitzel, daar de behandelde vlugschriften slechts daarover een oordeel vellen. In dien tusschentijd is evenwel door den tegenwoordigen Minister van Oorlog een gewijzigd ontwerp van wet, regelende het onderwijs aan de Kon. Mil. Academie, ingediend, en daardoor is de aanhangige quaestie eene nieuwe phase ingetreden. Ook dit ontwerp dient alzoo ter sprake gebracht te worden, en men kan er van zeggen, dat, wordt het tot wet verheven, een stap op den goeden weg zal worden gedaan.

Op de vraag, of dan dit ontwerp geheel en al voldoet aan de eischen, die de voorstanders van de tegenwoordige opleiding der cadetten zouden kunnen, en, in verband met het gebrek aan officieren, zouden mogen stellen, moet wel is waar een ont-

kennend antwoord gegeven worden; toch mag het goede, dat dit ontwerp aankleeft, niet over het hoofd gezien worden

Het ontwerp houdt eenigszins het midden tusschen de thans bestaande regeling der Kon. Mil. Academie met tweejarigen cursus, en de vroegere, welke - even als het ontwerp Weitzel - den volledigen vierjarigen cursus voorschreef. Alzoo halfslachtigheid, - zullen eenigen wellicht uitroepen, - hinken op twee gedachten; doch bij het nederschrijven dezer uitdrukking valt het mij in 't oog, dat zij toch zeer oneigenaardig is; men zoude eerder kunnen zeggen: hinken op één gedachte, dan op twee. En is het zoo ook niet eenigszins in de werkelijkheid; - brengt groote eenzijdigheid niet somwijlen eerder tot struikelen, dan eene oordeelkundige toepassing van verschillende denkbeelden. Het is waar, men haalt zich op die wijze de nadeelen van beide richtingen op den hals, doch heeft aan de andere zijde dan ook eenig recht, om op het goede van beide richtingen aanspraak te maken.

Doch genoeg hierover; abstracte beschouwingen doen hier weinig af; en de slotsom zal toch moeten wezen, dat soms halfslachtigheid toegelaten, soms streng geweerd moet worden: zulks hangt af van den aard der zaak, waarover te beslissen valt.

Gaat men het thans aanhangig wetsontwerp aandachtig na, dan geeft het den indruk, dat men algemeen de theoretische eischen der militaire opleiding eenigszins lager wil stellen; daaraan komt dan ten goede het onderricht, dat men op de intusschen op te richten *krijgsschool* zal geven aan enkele officieren, die zich meer bijzonder wenschen te bekwamen, en zoodoende wordt er dan een kern gevormd uit de officieren aan die krijgsschool, in stede van - zooals sommigen tot dusver verlangden - uit de cadetten aan de Kon. Mil. Academie.

Dit stelsel is wel aannemelijk; - kan het gros der aspiranten het onderricht aan de Mil. Academie op den tegenwoordigen voet niet volgen, welnu dan is men genoodzaakt zijne eischen lager te stellen, mits er gelegenheid gegeven worde - en daarvoor strekt de krijgsschool - om zich nader te ontwikkelen. De vraag blijft evenwel bestaan, of het bewijs reeds is geleverd, dat de tegenwoordige wijze van opleiding bepaald te zwaar is voor het gros der aspiranten, en of alle middelen uitgeput zijn, welke er toe kunnen strekken, om met behoud dier inrichting, de uitkomsten meer gelijk te doen zijn aan de te stellen eischen.

Deze vraag wordt nog niet algemeen bevestigend beantwoord.

Verder wordt in het wetsontwerp de duur van den cursus gesteld op 3 jaar voor de infanterie en cavalerie, op 4 jaar voor de artillerie en genie, terwijl het thans bestaand applicatiestudiejaar wordt afgeschaft. Daardoor wordt alzoo de tijd der opleiding met 1 jaar verlengd, waartegen de 2 jaren vervallen die thans in de 4e en 5e klasse der hoogere burgerschool worden doorgebracht, zoodat het geheele leerplan 1 jaar korter wordt. Het is duidelijk, dat dan ook de eischen wat lager gesteld moeten worden; want men kan niet aannemen, dat het voordeel, dat verkregen wordt door eene vroegere opleiding in militaire richting, zoo groot zou wezen, dat men daardoor 1 jaar studietijd zou winnen.

Het valt moeielijk te beslissen welke regeling de voorkeur verdient: de tegenwoordige, waarbij de cadetten der artillerie en genie na volbrachten studietijd nog 1 jaar de applicatieschool als officier bijwonen, terwijl de cadetten der infanterie en cavalerie al dadelijk als officier naar het corps vertrekken, dan wel de voorgestelde, waarbij de cadetten der artillerie en genie een jaar langer als cadet aan de academie verblijven, terwijl die der infanterie en cavalerie gedurende dat 4e jaar als cadet-onderofficier bij de korpsen dienst doen. In beide gevallen schept men een eenigszins valschen toestand; thans is de 2e luitenant der artillerie en genie aan de applicatieschool een vermomd cadet; in de toekomst zal de cadet-onderofficier der infanterie en cavalerie een vermomd officier zijn.

Naar mijn bescheiden meening, zou evenwel de toepassing der tegenwoordige regeling de voorkeur verdienen; want die benoeming tot cadet-onderofficier is eigenlijk opoffering van de belangen der infanterie- en cavalerie-officieren aan die der artillerie en genie; terwijl de finantieele belangen van alle aspiranten, dus ook van de ouders, meer worden gebaat bij die regeling waarbij men spoediger den officiersrang kan verkrijgen; waaruit voortvloeit dat de lust om de militaire loopbaan te kiezen, daardoor grooter kan worden.

De bedoeling der Regeering, om de opleiding bij de korpsen in zooverre te beperken, dat de aspiranten langs dien weg eerst op later leeftijd den officiersrang zullen kunnen bereiken, komt natuurlijkerwijze de academische opleiding ten goede.

Onbillijk kan dit niet genoemd worden, vooral niet nu de

kosten dier academische opleiding lager worden gesteld; doch men zal den maatregel zeer omzichtig moeten toepassen, opdat deze bron bij de bestaande leemte in het officierskader niet geheel opdroge, zoolang men niet volkomen verzekerd is dat de proef met de Militaire Academie te nemen, zal slagen.

Nopens den leeftijd, waarop de aspiranten aan de Academie worden toegelaten, valt het navolgende op te merken:

	Toelating.	**Duur der opleiding.**	**Leeftijd der aanstelling tot officier.**
Tegenwoordige regeling	17-20 jaar.	2 jaar.	19-22 jaar.
Ontwerp Weitzel	14-18 jaar.	4 jaar.	18-22 jaar.
Ontwerp Enderlein	15-18 jaar.	4 jaar.	19-22 jaar.

De leeftijd van toelating volgens de beide laatste ontwerpen verschilt weinig; men mag dan ook aannemen, dat ook bij het nieuwe ontwerp, waarbij zich tegelijkertijd op de Academie leerlingen kunnen bevinden van 15jarigen en van 22jarigen leeftijd, in verband met het te verwachten grooter aantal cadetten, het opvoedingstelsel thans in zwang *niet* gevolgd zal kunnen worden, en dit is het groote bezwaar aan dit ontwerp verbonden.

Het is namelijk te vreezen dat, eerstens door de meerdere en meer elementaire leerstof die te verwerken valt, in verband met den algemeen jeugdiger leeftijd der cadetten, het tegenwoordig gehuldigd stelsel van vrije en eigene studiën niet op dien voet gehandhaafd zal kunnen worden; en ten tweede dat door het groote aantal, en den leeftijd der cadetten men ook weer zijn toevlucht zal moeten nemen tot het doen bewaren der orde door onderofficieren van het leger, waardoor het geheele opvoedingsstelsel weer tot den vroeger zoo veroordeelden toestand zal terugkeeren,

Deze overweging doet het wetsonwerp als minder aannemelijk beschouwen.

De algemeene indruk kan alzoo zijn: dat het ontwerp wel beter aan de eischen van den tegenwoordigen tijd voldoet, dan het wetsontwerp Weitzel; dat vooral de inmiddels opgerichte krijgsschool tot voltooiing der militaire opleiding van enkele veel aanleg bezittende officieren, er toe kan leiden, om over te hellen tot aanneming van het nieuwe stelsel; doch dat de bestaande wijze der militaire opleiding, welke veel waardeering verdient, bij de nieuwe regeling niet verder gevolgd zal kunnen worden.

Het is evenwel gemakkelijk af te keuren, doch het vereischt veel kennis van zaken om iets beters in de plaats te geven, en toch de nood dringt: er dient gehandeld te worden.

Twee heterogeene belangen zijn met elkander in strijd: de meest gewenschte opleiding, en een voldoend aantal welslagende aspiranten.

Er moet gekozen worden tusschen deze beiden, of wel getracht worden, zooveel mogelijk beide belangen te vereenigen.

Het wetsontwerp van onzen tegenwoordigen Minister van Oorlog kan zeer zeker tot op zekere hoogte daartoe bijdragen; toch rijst de vraag: is het niet mogelijk, nog steeds de meer vrije studiewijze aan de Kon. Mil. Academie te doen volgen, zonder daarom het aantal aspiranten te zien verminderen; kan de tegenwoordige opleiding bij de korpsen niet behouden blijven, doch zoo dat dit onderricht dienstbaar worde gemaakt aan de Academische opleiding en zonder aanleiding te geven tot het in het leven roepen van twee categoriën officieren, die dezelfde vooruitzichten hebben, bij eene geheel ongelijkmatige opleiding.

Het is wellicht zeer gewaagd, om te trachten deze vraag op te lossen, zonder te kunnen wijzen op ondervinding in onderwijszaken, doch het hooge belang dat op het spel staat, noopt mij, om deze overweging niet te zwaar te doen wegen, en met bescheidenheid de navolgende denkbeelden over de militaire opleiding mede te deelen.

Eenige algemeene beschouwingen zullen daartoe voorafgaan.

Als voorbereidend onderwijs, ook voor de militaire opleiding, verdient de tegenwoordige inrichting van het middelbaar onderwijs hooge waardeering. Dit neemt niet weg, dat wellicht in het leerplan van dat onderwijs eenige wijzigingen aan te brengen waren, zonder daarom de hoofdstrekking aan te tasten. Het streven naar eene algemeene ontwikkeling en beschaving van den leerling moet geroemd en aangemoedigd worden; doch niettemin houde het middelbaar onderwijs het oog gevestigd op de loopbaan, die het grootste gedeelte zijner leerlingen later zal volgen.

Zoo ik mij niet bedrieg, zijn bijna zonder uitzondering de leerlingen van de hoogste klassen der H. Burgerscholen bestemd om opgeleid te worden tot officier, tot civiel ingenieur of wel tot Oost-Indisch ambtenaar.

Het is waar, deze drie wegen loopen uiteen, doch wellicht

ware er nog wel gelegenheid te vinden, om het leerplan eenigszins meer in overeenstemming te brengen met de eischen voor de bovenstaande carrières, zonder daarom de algemeene strekking van het onderwijs te zeer prijs te geven. Op die wijze kan de aansluiting van middelbaar en militair onderwijs in de hand gewerkt worden; doch daartoe is dan ook noodig dat het militair onderwijs bij de vaststelling zijner programma's van examen, te rade ga met het leerplan van het middelbaar onderwijs, en zich rekenschap geve van hetgeen er van de aspiranten mag en kan gevergd worden.

Doch al is men een voorstander der aansluiting van middelbaar en militair onderwijs, dan mag aan dit grondbeginsel niet zoo streng vastgehouden worden, dat alle andere middelen om tot de Academie te worden toegelaten afgesloten blijven. Evenmin als de inrichtingen voor middelbaar onderwijs, door al te nauwe aansluiting, opgeofferd mogen worden aan het militair onderwijs, evenmin mag laatstbedoeld onderwijs opgeofferd worden aan de H. Burgerscholen.

Een waarlijk liberaal beginsel brengt mede, dat niet gevraagd worde, w a a r men de noodige kundigheden heeft opgedaan, doch o f men in staat is het onderricht behoorlijk te volgen.

Zijn onze H. Burgerscholen goed ingericht, dan behoeven zij ook de concurrentie met andere leerscholen niet te duchten.

Waarom zou concurrentie alleen in onderwijszaken schaden, terwijl toch vrij algemeen in de maatschappij de mededinging beschouwd wordt als een krachtige hefboom om het goede in de hand te werken.

De uitsluiting van andere scholen is vooral minder gewenscht, omdat voor vele ouders, die zich bevinden in plaatsen, waar geen H. Burgerscholen zijn gevestigd, de bezwaren en onkosten der opleiding aan die scholen niet gering zijn te achten.

Zijn de lagere scholen niet in staat om goed ontwikkelde aspiranten te vormen, welnu, dan zullen de aspiranten-examens dit doen biijken, en de aangewezen weg wordt niet afgesloten, doch sluit zich zelf af.

Al het voorafgaande moet er toe leiden, om de aansluiting met de H. Burgerschool van 5 jarigen cursus te behouden, die met 3jarigen cursus te verkrijgen, en om ook de aspiranten der lagere scholen niet uit te sluiten.

Na het voorbereidend onderwijs besproken te hebben, volge nog een enkel woord over de eigenlijke militaire opleiding.

Hieraan behoort eene eenigszins vrije richting gegeven te worden; men moet den cadet leeren zelf te werken, en hem niet, hetgeen hij noodig heeft te weten, inpompen. Langs den aangegeven weg wordt lust tot studie aangewakkerd en een grond gelegd waarop de cadet later als officier kan voortbouwen.

Doch alle overdrijving is nadeelig; ook daaraan dient gedacht te worden. Men kan niet zoo ver gaan, dat het militaire onderwijs geheel vrij worde gelaten, zoo als bijv. aan onze Hoogescholen het geval is, want de student en de cadet staan op geheel verschillende standpunten.

Het is den Staat nl. tot op zekere hoogte geheel onverschillig, of de student binnen een korter of langer tijdsverloop zijne studiën volbrengt; de kosten der Hoogeschool ondergaan daardoor geen wijziging, en de behoefte aan jongelui, met den doctorstitel of graad van meester in de rechten vereerd, is wegens het groot aantal niet zeer dringend.

De cadet daarentegen kost den lande jaarlijks veel geld; daarbij is de behoefte aan officieren zeer dringend; in dezen toestand zal vooreerst wel geen wijziging komen, zoodat het van 't hoogste belang is te zorgen, dat de cadet studeert en goed studeert.

Daarbij komt nog in aanmerking, dat na het verlaten der Akademie, de officier dadelijk handelend moet optreden, zoodat eene zekere mate van wetenschap hem niet mag ontbreken; de gelegenheid tot verdere theoretische ontwikkeling zal in de eerste jaren niet bestaan, daar deze meer aan de practische militaire vorming gewijd behooren te worden.

Men moet dus geen al te idealistische opleiding voorstaan, doch wel degelijk het oog gevestigd houden op het doel waarheen deze opvoeding moet leiden.

Zij die de Academie uitsluitend willen doen strekken tot het vormen eener k e r n van zeer wetenschappelijke, veelzijdig ontwikkelde officieren, waarom zich het overige officierskorps schaart, mogen wel bedenken, dat de inrichting toch wel wat kostbaar en omslachtig is, wanneer zij alleen zou moeten strekken tot het vormen van zulk een kern.

Bovendien vormt deze zich later van zelf uit de meest ontwikkelden van het officierskorps, die zich op hun vak blijven toeleggen, en vooral zal dit het geval zijn, nu de Krijgsschool daartoe meer dan vroeger de gelegenheid aanbiedt.

Alzoo moet de Mil. Academie geen kern vormen, doch wel

aan hare élèves eene zoodanige opvoeding geven, dat althans zij die daartoe aanleg bezitten genoeg opgewektheid en kunde medebrengen, om later die kern te helpen vormen.

Ik geloof dat de beste wijze om tot dit doel te geraken, zal bestaan in de handhaving van de tegenwoordige opleiding, behoudens wellicht eenige kleine wijzigingen, die voortvloeien zullen uit de gewenschte vermeerdering van het aantal élèves en die mochten blijken noodig te zijn, om het welslagen der behoorlijk voorbereide aspiranten meer te verzekeren.

Zoodanig ingericht, met eene veelzijdige gelegenheid tot voorbereiding, moet dan ook de Kon. Mil. Academie trachten, alle aspiranten, wier geestvermogens toelaten dit onderwijs te volgen, tot zich te trekken, zoodat alleen die aspiranten welke in dit opzicht achterstaan, buiten de Academie om den officiersrang bereiken.

De opleiding bij de korpsen behoeft daarom niet verdrongen te worden, doch kan, zoo als reeds gezegd is, dienstbaar gemaakt worden aan het voorbereidend onderricht, zoodat de voltooing der opleiding voor de meeste aspiranten bij de Kon. Mil. Academie plaats grijpe, en de *geheele* opleiding bij het korps uitzondering worde.

Doch genoeg algemeene beschouwingen; mocht het mij veroorloofd zijn, eenige meer bepaalde denkbeelden nopens de militaire opleiding aan te geven, dan zou daartoe het navolgende worden aanbevolen:

Behoud der Militaire-Academische opleiding op den voet als deze thans is ingericht, d.w.z. tweejarige cursus met aansluiting voor zooveel dit mogelijk is aan het eind-examen van de 5de klasse der H. Burgerscholen. Openstelling van andere wegen om tot hetzelfde doel te geraken, door voorbereidend militair onderwijs. Hiertoe op te richten militaire hoofdcursussen bij een of meer korpsen van het leger; deze cursussen - een gewijzigde vorm der thans bestaande - in hoofdzaak te doen aansluiten, voor den aanvang, aan het eindexamen van de 3de klasse der H. Burgerscholen, voor het einde, aan het admissie-examen voor de Kon. Mil. Academie.

Eindelijk voor hen, die nog vroeger de militaire carrière wenschen in te treden, ook nog lagere militaire cursussen op te richten, waarvan het eindexamen weder aansluit aan het admissie-examen voor de hoofd-cursussen.

Wanneer hier gesproken wordt van aansluiting aan de zoo-

veelste klasse der H. Burgerschool, dan ligt het toch in de bedoeling toelatingsexamens af te nemen, zoodat men ook op andere scholen des verkiezende de vereischte kundigheden kan opdoen.

Aan de leerlingen dezer opleidingsscholen achtervolgens den graad te verleenen van aspirant-cadet der 2e klasse (lagere cursus), aspirant-cadet der 1ste klasse (hoofd-cursus), cadet (Kon. Mil. Academie).

Voor hen die bij het admissie-examen voor de Kon. Mil. Academie niet slagen, de gelegenheid te openen, om bij de hoofdcursussen hunne opleiding te vervolgen; doch uitsluitend om door middel van een zoogenaamd lichter examen tot den officiersrang bevorderd te worden; aan hen, gedurende die verdere opleiding, den graad van Sergeant te verleenen.

Tot vermeerdering der militaire bruikbaarheid zou het verder overweging verdienen, alle aspiranten zooveel mogelijk jaarlijks de najaars-oefeningen van hun wapen te doen bijwonen.

Of ook voor de opleiding tot het wapen der genie een cursus bij het bataillon mineurs en sappeurs wenschelijk is te achten, wordt aan het oordeel van meer bevoegden overgelaten.

Ik ontveins mij niet, dat aan dit stelsel moeielijkheden zijn verbonden, hoofdzakelijk gelegen in het verschil van militaire vorming der cadetten, die langs verschillende wegen hunne eerste opleiding genoten hebben; doch wellicht kan dit bezwaar grootendeels vervallen door het ontwerpen van doelmatige programma's voor het onderwijs aan de verschillende militaire scholen te geven. Vooral de cadetten, die van de 5e klasse der hoogere burgerschool worden toegelaten, zullen in practische kennis bij hunne kameraden achterstaan. Hierin kan mogelijk te gemoet gekomen worden door deze élèves eenige maanden vroeger aan de Academie toe te laten, en dezen tijd uitsluitend te besteden aan het leggen der eerste gronden van practische militaire bruikbaarheid. Het blijft de vraag of de bezwaren kunnen opwegen tegen de daar tegenoverstaande voordeelen, vooral daarin bestaande, dat de wegen ter opleiding menigvuldiger worden, en dus de kans om een voldoend aantal aspiranten te verkrijgen, er door vermeerderd wordt.

Mochten echter de bezwaren blijken onoverkomelijk te zijn, dan zou ik wenschen de Mil. Academie te scheiden in een artillerie- en genieschool en in een infanterie- en cavalerieschool, en als-

dan de aansluiting aan de 5e klasse der hoogere burgerschool alleen te laten bestaan voor de aspiranten der artillerie en genie. Zijn echter de bezwaren niet al te groot, dan zou eene vereenigde opleiding voor alle wapenen aan een Academie met tweejarigen cursus de voorkeur verdienen, daar hiertoe eerstens minder onderwijzend personeel wordt vereischt, terwijl bovendien meer gelegenheid bestaat om voor die vakken, welke aan verschillende wapens onderwezen worden, de specialiteiten aan te wijzen.

Met deze denkbeelden is men dus zeer nabij gekomen aan die van den schrijver der hierboven het laatst besproken brochure. Ware men nu met hem overtuigd, dat op de aspiranten voor de artillerie spoedig, ook bij de tegenwoordige regeling van het onderwijs, in voldoende getale kan worden gerekend, dan kon men de hoofdcursussen bij de artillerie, na de oprichting der artillerie- en genieschool, ook uitsluitend doen strekken ter opleiding voor het lichter examen; doch die meening wordt niet geheel en al gedeeld, waarom dan ook op het behoud dier cursussen, als opleiding voor de Academie, wordt aangedrongen, terwijl alsdan over het bezwaar van het verschil der militaire vorming van de twee rubrieken der aspiranten moet worden heengestapt.

Ook het applicatie-studiejaar voor de 2e luitenants der artillerie en genie zou bij dit stelsel op den tegenwoordigen voet behouden moeten blijven, en wel om de volgende redenen.

Voor elk wapen wordt tot op zekere hoogte wetenschappelijke vorming geëischt; men zou dus verkeerd doen, bij uitsluiting te spreken van wetenschappelijke wapens, daarbij doelende op de artillerie en genie; doch de officieren dezer beide wapens moeten meer wis- en natuurkundige kennis bezitten, en in de scheikunde onderwezen worden, terwijl ook de militaire vakken, waarin zij onderwijs moeten ontvangen, talrijker zijn dan voor de andere wapens. Hunne opleiding eischt dus meer tijd, en had nu de meerdere tijd, voor hunne opleiding benoodigd, het gevolg, dat zij op hooger leeftijd den rang zouden bereiken, die hunne collega's reeds vroeger kunnen bezitten, dan zou zeker het getal aspiranten voor de technische wapens verminderen, te meer daar de vooruitzichten na de bevordering tot officier in den regel ook voor hen niet altijd even gunstig zijn. Dat nu, om dit doel te bereiken, aan een applicatie-studiejaar de voorkeur wordt geschonken, boven de regeling bij het thans aanhangig wetsontwerp voorgestaan, is reeds vroeger gezegd.

Doch - zoo zal men vragen - welk lot is beschoren aan die verdienstelijke onderofficieren, die *niet* met het doel om officier te worden, in dienst zijn getreden, en toch eene bevordering tot dien rang verdienen; - van hen is tot dusver niet gesproken; en hoewel het aantal dezer aspiranten uiterst gering is, hunne belangen mogen niet geheel over het hoofd gezien worden.

Een l i c h t e r en een n o g l i c h t e r examen in het leven te roepen, zou tot begripsverwarring aanleiding geven, even als bij de bestaande regeling het geval kan zijn met het *gewoon* examen bij de korpsen, en het *gewoon* examen der cadetten.

De hier bedoelde onderofficieren zouden hunne opleiding kunnen genieten bij de hoofd-cursussen der korpsen voor het lichter examen; doch alleen voor zooveel de militaire vakken betreft, dus onder vrijstelling van de wiskundige en beperking van de letterkundige vakken; de nog meer elementaire kennis in laatstbedoelde vakken worde aan hen in afzonderlijke klassen onderwezen. Om de benamingen niet te verwarren, kon men de examens bij den troep, hiervoren als *lichtere* examens aangeduid, den naam geven van *korps-examens*, en die voor de oudgedienden - om ze zoo kortheidshalve te noemen - *lichtere korps-examens*.

Ten einde niet verkeerd begrepen te worden, en den schijn niet op mij te laden, van onder nieuwe benamingen oude toestanden te laten bestaan, zij nòg eens herhaald, dat de korps-examens den stempel moeten dragen van *lichte* examens; voor hen, die langs dezen weg den officiersstand intreden, moet voor het vervolg het bereiken van den hoofdofficiersrang uitzondering en geen regel zijn, eene uitzondering voor hen, die zich na hunne bevordering buitengemeen ontwikkelen; op die wijze moet het algemeene streven opgewekt worden, om door de academische opleiding tot officier bevorderd te worden.

Ten einde nu te verkrijgen dat de geheele opleiding bij de korpsen slechts worde gevolgd door hen, die de verstandelijke vermogens missen, om aan de Akademie hun loopbaan te voleindigen, moet zorg gedragen worden dat geene redenen van anderen aard daartoe nopen, waartoe men met de geheele of gedeeltelijke vrijstelling van de onkosten der academische opleiding vrijgevig moet zijn.

Van het afdalen in meer bijzonderheden - zooals vaststelling van leeftijd voor de verschillende aspiranten, ontwerping van programma's voor de verschillende opleidingen - wensch

ik mij te onthouden, zulks overlatende aan hen, die meer bevoegd zijn, hierover hun advies uit te brengen. Het doel van dit schrijven was slechts om een algemeen stelsel aan te geven, waarbij de tegenwoordige inrichting der Kon. Mil. Academie zooveel mogelijk is behouden, onder tegemoetkoming aan de bezwaren welke die wijze van opleiding thans na zich sleept; worden er eenige denkbeelden onder aangetroffen, waarvan de toepassing tot nut van het leger kan strekken, dan zou de ontwerper zich zeer gelukkig rekenen.

Mocht het blijken, dat de voorstellen, van verschillende zijden gedaan, om met behoud der wet van 1869, de militaire opleiding beter te verzekeren, onpractisch zijn, en geene toepassing kunnen vinden, zoodat men geplaatst wordt voor het dilemma: voortzetting van het tegenwoordig in werking zijnde stelsel in zijn geheel, of wel aanneming van het aanhangig wetsontwerp, dan geloof ik dat de - zij het ook minder poëtische - belangen van het leger eischen, en er toe moeten leiden, om tot het laatste te besluiten.

Bij de oorspronkelijke samenstelling dezer beschouwingen werd ook aangedrongen op de oprichting eener krijgsschool voor verschillende wapens, en daarbij gewezen op de nadeelen, klevende aan de inrichting der thans bestaande stafschool, terwijl eenige denkbeelden werden medegedeeld nopens de gewenschte inrichting voor hooger militair onderwijs.

Daar nu onlangs eene dergelijke school is in het leven geroepen, verliezen deze beschouwingen hare waarde, en worden daarom achterwege gelaten; te meer daar in hoofdzaak de vastgestelde inrichting overeenkomt met hetgeen als wenschelijk werd aanbevolen.

Het groote voordeel dezer krijgsschool boven de tot dusver bestaande stafschool, is daarin gelegen, dat thans de uitsluitende bevoorrechting van hen, die zich voor den dienst van den generalen staf bekwamen, wordt weggenomen. Zeer zeker is de stafdienst een der belangrijkste factoren der verdediging, en verdient de opoffering die men zich getroosten moet, om in die dienstbetrekking met vrucht werkzaam te zijn, aanmoediging en belooning; doch het is minder billijk om uitsluitend bij den generalen staf het stelsel van bevordering bij keuze toe te passen.

Hoewel nu bij de oprichting der krijgsschool zeer wijselijk niet gesproken is van een recht tot bevordering bij keuze, ligt het toch voor de hand, dat de beoordeeling der leerlingen dezer

school aanleiding kan geven om naar billijkheid bij keuze te bevorderen.

Dat hierbij geen eindexamens zijn voorgeschreven, wordt ook als practisch beschouwd; men kan de leerlingen genoegzaam beoordeelen bij het volgen van het onderricht.

Sommigen wenschen minder gewicht te doen hechten aan de beoordeeling van het onderwijzend personeel, en dringen aan op het afnemen van examens door neutrale commissiën, en wel om de onpartijdigheid te verzekeren; - tegenover dit stelsel kan als nadeel aangevoerd worden dat het dikwerf zeer moeielijk is, dergelijke examen-commissiën samen te stellen uit leden, die niet tot het onderwijzend personeel behooren, en toch voldoende bekwaam zijn voor deze zoo moeielijke taak.

Alles wel overwogen, verdient het mijns inziens in het algemeen de voorkeur, althans in de eerste jaren, zoo min mogelijk dergelijke neutrale militaire examen-commissiën te benoemen, en deze taak meer over te laten aan het onderwijzend personeel; vrees voor partijdigheid, vertrouw ik, dat niet behoeft te bestaan.

De vraag blijft nog onbeantwoord, of van die krijgsschool het gebruik zal worden gemaakt, dat men er zich van voorstelt, ook zonder dat daaraan bepaalde voordeelen zijn verbonden.

Onze tegenwoordige Minister van Oorlog heeft blijkbaar bij de oplossing dezer vraag gerekend op den goeden geest en de dorst naar kennis, die het Nederlandsch officierscorps bezielt, en men mag aannemen dat hij daarbij juist heeft gezien.

Het leger is hem dank schuldig voor deze poging, om de officieren in de gelegenheid te stellen, zich meer en meer te bekwamen voor de zoo gewichtige taak, die hun in oorlogstijd eenmaal kan worden opgedragen.

F.H. BOOGAARD.
Kap^{t}. art^{ie}.

De regeling der landrente op Java.

(*Vervolg van Deel II, blz.* 117).

Er valt thans nog een oogenblik bij een gezichtspunt stil te staan, dat tot nu toe buiten beschouwing bleef, namelijk het verloop van werking, dat zich bij belastingen kan voordoen. De Heer W.C. Mees in zijne ‘opmerkingen omtrent gelijke verdeeling van belasting’, onlangs in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen medegedeeld, neemt, met het oog op dat verloop van werking, aan, dat eene belasting op zaken, die aanvankelijk onrechtvaardig was, op den duur recht van bestaan kan erlangen.

Het kan zich voordoen, wanneer eene belasting in strijd met de rechtvaardigheid b.v. op den grond is gelegd, dat niettemin voor de rechthebbenden op dien grond niet het vooruitzicht bestaat, dat de belasting immer zal worden opgeheven. Wordt in die omstandigheden grond verkocht, dan zal natuurlijk niet de waarde, die het recht op den grond zonder bedoelden last vertegenwoordigt, den maatstaf van den koopprijs aangeven; doch van die waarde zal voor de berekening van den koopprijs de gekapitaliseerde belasting worden afgetrokken. Het nadeel, door het opleggen der belasting teweeggebracht, en wel op den voet van een blijvenden last, komt dus geheel op den verkooper neder; de kooper daarentegen is, zoo de belasting blijft bestaan, in geen ongunstiger toestand dan waarin hij zou geweest zijn, zoo de belasting niet ware opgelegd. Hieruit volgt dat, zoo niettemin volgens streng recht de kooper, daar hij in alle rechten van den verkooper is getreden, de aanspraak, die aan deze toekwam, om de belasting te zien opheffen, behoudt, feitelijk door die opheffing de schade, welke door het opleggen der belasting werd toegebracht, in geenen deele zou worden hersteld, slechts aan den kooper een onverwacht voordeel zou

toevloeien. Dit laatste zou mede het geval zijn waar het eene belasting gold, die tijdelijk door de omstandigheden was gerechtvaardigd, - men denke b.v. aan eene belasting, die de geheele zuivere opbrengst van den grond verslond, omdat niet met minder in de behoeften der schatkist kan worden voorzien - doch die algemeen als blijvende aangemerkt is geworden. Moet met den heer Mees worden aangenomen, dat, indien het vaststaat dat sedert het opleggen van belastingen, als waarvan sprake is, alle daaraan onderworpen grond door koop in andere handen is overgegaan, in de billijkheid eene reden tot bestendiging daarvan zou mogen worden gezien, voor de belastingen, welke het aan Java's landrenteplichtigen bodem verbonden kapitaal treffen, zou dit toch, meenen wij, geene toepassing kunnen vinden. Immers op Java heeft vervreemding van grond over het algemeen nog betrekkelijk weinig plaats, en het blijkt, meenen wij, niet dat het immer anders is geweest. Men heeft o.i. geen recht om aan te nemen dat daar niet althans een deel van den grond nog in handen van de erfgenamen der oorspronkelijke ontginners is.

Wij kwamen boven tot de slotsom dat, behalve de aanspraken op het aan den bodem verbonden kapitaal, tijdens het optreden van den Nederlandschen Souverein, ook aanspraken op grondrente moesten worden erkend, en wel ten behoeve van de bezitters van den landrenteplichtigen bodem in W.-Java. Kan het nu wellicht zijn dat door verloop der werking van latere belastingen, lasten op die grondrente thans recht van bestaan zouden hebben gekregen, welke op het vorenbedoelde tijdstip onrechtvaardig waren, of althans slechts tijdelijk, zoolang het benoodigde voor de schatkist niet op andere wijze te vinden was, als rechtvaardig waren te beschouwen? Men zou kunnen beweren dat hier het feit, dat niet blijken zou dat sinds het opleggen van de bedoelde belastingen alle grond in andere handen zoude zijn overgegaan, niet afdoende zou mogen worden geacht, omdat aanspraken op grondrente, die hun ontstaan ontleenen aan den invloed, welken het genot van en het vooruitzicht op grondrente op den oeconomischen toestand hebben gehad, gelijkerwijze door den invloed van later gemis van een en ander weder te niet zouden kunnen gaan. Wat daar echter van wezen moge, in allen gevalle zou men, meenen wij, niet tot eeu bevestigende beantwoording van bovenstaande vraag kunnen komen. Immers het is een feit, dat in W.-Java, behalve wellicht het

deel van Cheribon, dat daartoe behoort, de grondlasten, voor zoover die niet in arbeid werden gevorderd, na het optreden van den Nederlandschen Souverein in een voor allen grond gelijk, zij het niet overal hetzelfde, deel der hoofdproducten van den landbouw hebben bestaan even als, althans in het grootste gedeelte van dat gebied, onder den inheemschen Souverein het geval was. In de Preanger Regentschappen werd tot de recente opheffing van het zoogenaamde Preanger stelsel door de regenten een tiende van het hoofdproduct, de rijst, geheven. In Bantam, waar de landrente voor rekening van de schatkist werd gevorderd, werd niet even als elders bij de bepaling van het cijfer daarvan jaarlijks een stelsel van loven en bieden gevolgd, doch werd reeds spoedig na de invoering van die belasting als regel aangenomen, om door weging van het product aan de schatkist het een vijfde van de onzuivere opbrengst aan eerste gewassen te verzekeren[1]. En nu mag, meenen wij, worden aangenomen, dat in den oeconomischen toestand, die in W.-Java nog wordt aangetroffen, een heffing van een uniform deel der bruto opbrengst van den aan den inlandschen landbouw dienstbaren grond de grondrente niet zwaarder dan het overig maatschappelijk inkomen treft, - op de toelichting dezer stelling komen wij nader terug. - Wat de belastingen in arbeid betreft, dat deze een bijzonderen last op de grondrente zouden gelegd hebben sinds de donkere dagen van het cultuurstelsel, toen de draagkracht der belastingschuldigen algemeen de eenige grens van de eischen der schatkist was, volgt uit de gegevens, die wij daaromtrent hebben kunnen opsporen, niet. Blijkt alzoo niet, dat de grondrente, waarvan sprake is, onder den Nederlandschen Souverein, althans in het laatste vijf en twintigjarig tijdperk, aan bijzondere lasten onderworpen is geweest, dan kan er ook geene reden bestaan om, ten gevolge van verloop van werking van sinds zijn optreden geheven belastingen, wijziging te brengen in de slotsom, waartoe wij boven ten aanzien van die grondrente kwamen, na alleen de vraag te hebben behandeld, welke aanspraken tijdens het optreden van den Nederlandschen Souverein voor de bezitters van den grond bestonden, en welke sinds door hen verkregen zijn.

1 Résumé van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond in de residentie Bantam, in 1871 ter landsdrukkerij te Batavia uitgekomen, XII, § 2.

Is de weg, die ons tot onze slotsom aangaande den rechtstoestand van den bodem volgens algemeene beginselen van recht en billijkheid voerde, lang en moeielijk geweest, daaruit volgt niet dat die slotsom boven het begrip van den inlander zou liggen.

Dat de inlander een onderscheid maakt tusschen zijne verhouding tot den bodem en die tot andere zaken, welke hij in zijn bezit heeft, dat hij ten aanzien van den bodem het bewustzijn heeft van een tusschen hem en den Souverein gedeeld eigendomsrecht, is dikwerf betoogd[1]. Mannen, die naar zijne begrippen daaromtrent een nader onderzoek instelden, bevonden, dat de inlander, zij het langs een korteren weg en zonder voorlichting van Mill en Ricardo, reeds tot eene onderscheiding tusschen de grondrente en het aan den bodem verbonden kapitaal als basis van zijne opvatting van den rechtstoestand van den bodem is gekomen. Een oud Indisch hoofdambtenaar legde onlangs op grond van eigen waarneming de volgende verklaring af:

'De Javaan erkent den Souverein als eigenaar van den bodem in zijnen natuurlijken, ruwen toestand (woeste gronden), doch daarnaast gelijktijdig zijne eigene bevoegdheid om van dien grond voordeel te trekken zoolang de Souverein daarover niet heeft beschikt: - welke bevoegdheid door inachtneming van vormen tegenover het gemeentegezag en behoudens onderwerping aan daaruit voortvloeiende lasten wordt verkregen. Heeft de Javaan den grond in gebruik verkregen, dien ontgonnen, verbeterd (b.v. door applaneering, indijking, aan- of afvoer van water),

1 Voor Oost- en Midden-Java mag, meenen wij, veilig toepasselijk worden geacht wat een lid van een Britsch-Indische revenue board voor de parlementaire commissie, die naar de Britsch-Indische finantiën een enquête instelt, verklaarde. Op de vraag:
'We are also distinctly to understand, I think, that there is altogether a different feeling in the people of India in paying land revenue from that which they have in paying any other sort of taxation?'
was zijn antwoord:
'Yes I thnk that any other kind of taxation is much more distasteful to them; and it is comparitively novel.'
en op een latere vraag:
'They' (de grondbezitters) 'recognise the entire right of government to claim a large portion of the rental; they do not dispute the right; it never enters into their minds to dispute it.'
Vraag 7211 en 7214 van het verslag van 1871.

beplant, dan beschouwt hij al die verbeteringen, door zijn arbeid, door zijn kapitaal verkregen, als zijn eigendom.

Nu erkent de Javaan wel, dat de Souverein ten allen tijde bevoegd is om over den grond (den bodem) te beschikken, zonder eene onteigeningswet ten grondslag te behoeven; doch het staat bij hem vast, dat alle verbetering en waardeverhooging aan hem ten volle behoort te worden vergoed, en dat hem onrecht wordt aangedaan, indien die vergoeding onvolledig is'[1].

Een controleur op Java schreef ons kortelings het volgende:

'Omtrent de begrippen van den inlander betreffende de rechten op den grond, ben ik nu ook tot klaarheid gekomen. Hun beschouwing is in korte trekken de volgende:

De Souverein is eigenaar van den grond.

Het individu is eigenaar van hetgeen hij zelf het aanzijn schonk, van den sawahvorm, den vischvijvervorm, den tegalvorm, waarin hij het terrein bracht. Wanneer door verwaarloozing die vorm, dat werk van hem verloren gaat, dan heeft hij geen voorwerp meer, waarvan hij eigenaar kan zijn.

De plek grond zelf, die hij vervormd of beplant had, is van den Souverein.'

Waarin verschilt die opvatting van onze slotsom voor O. en M.-Java, dat het aan den bodem verbonden kapitaal toekomt aan den bezitter, de grondrente aan den Staat? Moge het voor Java niet blijken dat die opvatting onder de inheemsche Souvereinen als rechtsregel heeft gegolden, - dat zij in een ander deel van onzen archipel zich daartoe heeft weten te verheffen, blijkt uit eene studie, die wij over den rechtstoestand van den bodem in het rijk van Palembang bezitten.

'De woonerven, kleine tuinen en dergelijke gronden zijn in volgender voege aan de ingezetenen afgestaan:

De Vorst is bij uitsluiting eigenaar van deze gronden en de bezitter derzelve is eigenaar van de "oesasah", dat wil zeggen van de moeite of kosten, daaraan besteed, onuitgezonderd die, welke door verhooging of verbetering van den grond, het zetten van gebouwen, boomen, enz., zijn veroorzaakt, welke somwijlen groote sommen bedroegen... De bezitter cedeert zijn erf naar

1 Redevoering, uitgesproken door den heer C. Castens, op de vergadering van het Indisch Genootschap van 18 April 1874. Verhandelingen, blz. 169.

willekeur, noemt die cessie verkoopen, maar wordt beschouwd nimmer meer of iets anders te hebben verkocht of afgestaan dan het recht van eigendom op de oesasah'[1].

Wij zijn thans aan het einde gekomen van ons onderzoek naar de aanspraken, die de staat op Java op zijne verhouding tot zaken kan bouwen. De beginselen, waarop de verdere eischen der schatkist, naar wij meenen, moeten berusten, zijn boven door ons aangewezen. Het oogenblik is thans daar, om de belasting, waaraan deze studie bepaaldelijk is gewijd, de landrente, te gaan bespreken, na te gaan welke rol zij in het bestaande samenstel van lasten te vervullen heeft.

Welke eischen heeft de landrente in dat samenstel van lasten te stellen; zullen zij, die daaraan onderworpen worden, in verhouding tot de overige inlandsche belastingschuldigen niet zwaarder of lichter worden belast dan met het recht is overeen te brengen? Dit is natuurlijk de eerste vraag, dit zich hier voordoet.

Om tot hare oplossing te komen, hebben wij in de eerste plaats na te gaan, welken druk thans de overige belastingen op de inlandsche belastingschuldigen leggen. Overzien wij daartoe de verdere inkomsten, welke de schatkist geniet. In een bijzondere categorie groepeeren zich dan die belastingen, welke de bezitters van den landrenteplichtigen bodem en de overige belastingschuldigen gelijkelijk treffen, althans voor zoover zij ge- of verbruikers van sommige zaken zijn. Daartoe behooren de inkomende rechten; verder hetgeen de gemonopoliseerde verkoop van sommige waren (opium, zout) in de schatkist doet vloeien; het recht, dat op het slachten van vee is gesteld; en - enkele belastingen van mindere beteekenis laten wij onvermeld - de heerendiensten, voor zoover zij niet uitsluitend op den grond drukken. Bij de rol, die de zoogenaamde bedrijfsbelasting vervult, zullen wij een oogenblik moeten stilstaan.

Welke de maatstaf is van die belasting, alle bedrijven buiten den landbouw, met enkele uitzonderingen hier en daar, treffende,

1 Mededeeling omtrent het landbezit in het rijk van Palembang onder het voormalig Sultansbestuur, door J.S.G. Gramberg, opgenomen in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië, dl. XIII, aflev. II.

zal men in de verordeningen, waarbij hare heffing is voorgeschreven, te vergeefs zoeken. Feitelijk is die maatstaf, zij het op zeer gebrekkige wijze, het inkomen, dat uit de belaste bedrijven wordt getrokken. Wat zullen de gevolgen van zoodanige belasting zijn? Stuart Mill stelt op het voetspoor van Mac Culloch, dat eene belasting, die van de inkomsten uit een of meer, doch niet alle bedrijven een gelijk aandeel heft, op den duur op de verbruikers van de producten dier bedrijven moet neêrkomen. Die stelling grondt zich hierop, dat de heerschappij van het eigenbelang in het oeconomisch verkeer meêbrengt, dat er een natuurlijk evenwicht moet bestaan tusschen de vergoeding, die kapitaal en arbeid bij verschillende takken van de voortbrenging kunnen vinden; daalt de vergoeding bij één tak beneden peil, dan zullen die beide factoren der voortbrenging zich naar andere bedrijven verplaatsen, zij het langzaam ten gevolge van de belemmeringen, die zoodanige verplaatsing in den weg staan, en nieuwe kapitalen en arbeidskrachten zullen naar die andere bedrijven vloeien totdat het evenwicht is hersteld. De belasting zal dus op den duur niet op hen, die de belaste bedrijven uitoefenen, uitsluitend blijven drukken, doch door eene verhoogde waarde van de producten dier bedrijven worden opgewogen. Nu heeft, wel is waar, de Engelsche staathuishoudkundige Cairnes onlangs aangetoond dat het natuurlijk evenwicht, waarvan hier sprake is, niet den geheelen maatschappelijken arbeid omvat. Er zijn omstandigheden, in de eerste plaats in natuurlijken aanleg en middelen tot ontwikkeling gelegen, welke tusschen verschillende deelen van het terrein van den maatschappelijken arbeid slagboomen opwerpen; dientengevolge zijn de producenten uit het oogpunt, waaruit wij hen hier beschouwen, in verschillende groepen verdeeld, en kan het evenwicht, waarvan sprake is, alleen geacht worden binnen elk van die groepen te bestaan. In den primitieven oeconomischen toestand, waarin Java's inheemsche bevolking nog verkeert, doen zich echter, meenen wij, die slagboomen nog niet voor. Alle arbeid is daar nog zoo eenvoudig, dat overgang van de eene soort tot de andere niet moeielijk is. Wat de heerschappij van den drijfveer van het eigenbelang betreft, zeker is die voor Java's inheemsche maatschappij niet volkomen, wat trouwens voor geen enkele maatschappij het geval is. Doch de tijden zijn voorbij, toen men gelooven kon dat niet ook voor Java's inheemsche

bevolking de drijfveer van het eigenbelang bij de verdeeling van den maatschappelijken arbeid en het maatschappelijk inkomen een groote rol speelt. Die rol is, meenen wij, genoegzaam overwegend om de stelling van Mill uit een practisch oogpunt aannemelijk te maken. De bedrijfsbelasting plaatsen wij dus, moge zij ten gevolge van het ontbreken van een vasten maatstaf, onregelmatig werken, in dezelfde categorie als de boven opgesomde belastingen.

Een tweede categorie van inkomsten voor de schatkist vormt de vergoeding, die voor sommige diensten van hen, welke van die diensten gebruik maken, geheven wordt (post, telegrafie).

Men mag, meenen wij, aannemen, dat deze twee categoriën van eischen aan den eenen kant de aanspraken van den Staat op de grondrente van den landrenteplichtigen bodem in haar geheel laten, van den anderen kant wat de overige aanspraken van de schatkist betreft, de bezitters van dien bodem en de andere inlandsche belastingschuldigen op gelijken voet behandelen. Daarbij mag in het midden worden gelaten of nog voor andere diensten dan waarvoor eene vergoeding van de belanghebbenden geëischt wordt, zoodanige eisch zou moeten worden gesteld. Want dit zouden diensten zijn, die evenzeer aan de overige belastingschuldigen als aan de bezitters van den landrenteplichtigen bodem worden bewezen. Immers men neemt aan dat in het algemeen de Staat niet meer diensten aan hen, die hunne inkomsten uit den landbouw trekken, dan aan de overige leden der maatschappij bewijst; worden in bijzondere gevallen bijzondere diensten door een van beide klassen van belastingschuldigen genoten, die moeten hier, waar van de algemeene, blijvende grondslagen van het belastingstelsel sprake is, uit den aard der zaak buiten aanmerking blijven. In het midden mag verder worden gelaten, of de vergoeding, die thans voor sommige diensten gevorderd wordt, al of niet juist is berekend. Want daar aan de landrenteplichtigen en de niet-landrenteplichtigen dezelfde eischen worden gesteld, zouden de afwijkingen voor beiden gelijk zijn. In het midden mag eindelijk worden gelaten, of het deel van het door de schatkist benoodigde, dat naar den maatstaf der finantieele krachten moet worden omgeslagen, wellicht meer of minder zou moeten bedragen dan thans door de eerste der bovenvermelde categoriën van belastingen gevorderd wordt, als ook of het op andere wijze ge-

vorderd zou moeten worden. Want daar in allen gevalle de bezitters van den landrenteplichtigen bodem en de overige belastingschuldigen op gelijken voet zouden moeten worden getroffen, en zulks ook door de belastingen, welke thans in de bedoelde categorie vallen, geschiedt, zou ook dit onze bewering niet in den weg staan, dat, voor zoover de persoonlijke verplichtingen tegenover de schatkist betreft, de fiscale eischen, die wij opsomden, het evenwicht tusschen beide klassen van belastingschuldigen bewaren.

De eenige lasten, die buiten de door ons opgesomde bestaan, zijn de landrente, de heerendiensten voor zoover deze laatste op den grond rusten, de rechten van uitvoer, die van enkele producten van den inlandschen landbouw worden geheven, en verder de verplichtingen, die worden opgelegd ten behoeve van koffieen suikerkultuur, waar zij door de baten, die daartegenover staan, niet worden opgewogen[1]. Landrente, bedoelde heerendiensten en de verplichtingen ten behoeve van de gouvernementscultures worden uitsluitend aan de bezitters van den landrenteplichtigen grond opgelegd en zullen wij daarom met den naam van grondlasten aanduiden. Op de bedoelde uitvoerrechten meenen wij diezelfde benaming te mogen toepassen, voor zoover deze niet op den buitenlandschen verbruiker neêrkomen, en dat is, zooals wij later zullen toelichten, niet voor een noemenswaardig deel het geval, moeten zij noodwendig de opbrengst van den landrenteplichtigen grond - zij het om bijzondere oorzaken, waarop wij nader terugkomen, niet noodwendig wat daarvan ten bate der grondbezitters zou komen - verminderen, en zijn zij dus als een indirecte grondlast te beschouwen. Niet alle opgesomde grondlasten hebben echter volgens de bestaande bepalingen als zoodanig recht van bestaan; de verplichtingen ten behoeve van suiker- en koffiecultuur zouden ophouden finantieele lasten te zijn, indien de feitelijke toestand met den rechtstoestand in overeenstemming werd gebracht. Wij hebben er boven reeds op gewezen dat, voor zoover de suikercultuur betreft, de bestaande wettelijke bepalingen een volledige vergoeding voor den grond en den arbeid, welke voor die cultuur worden gevorderd, voorschrijven. Nu is de vergoeding van den grond, zooals die in werkelijkheid

1 Verponding en zoogenaamde overgangsrechten van onroerende goederen kunnen hier als bijzondere lasten op niet-landrenteplichtigen grond buiten beschouwing blijven.

plaats heeft, in overeenstemming met de belanghebbenden vastgesteld, en is men het er, meenen wij, algemeen over eens dat deze niet minder bedraagt dan de zuivere opbrengst, die de inlander bij eigen landbouw van zijn grond verkrijgt. Ten aanzien van den arbeid wordt echter beweerd, dat de schadeloosstelling, die toegekend is, althans op sommige plaatsen minder is dan zij naar den maatstaf der waarde, die de arbeid in het verkeer heeft, zou moeten bedragen. Is dit zoo, dan zal die vergoeding aangevuld moeten worden. Maar dan zal ook de suikercultuur ophouden een finantieelen last te vormen. Op den rechtstoestand der zoogenaamde koffieplantsoenen hebben wij mede vroeger reeds gewezen. Die rechtstoestand brengt mede dat geene andere dan de algemeene grondlasten aan die plantsoenen mogen worden opgelegd. Wordt daartegen niet gezondigd, dan kan natuurlijk ook de koffiecultuur, al heeft zij dan ook op bevel van den Staat plaats, geen finantieelen last vertegenwoordigen. De opbrengst van die cultuur aan de planters bedraagt dan niet minder dan de normale vergoeding van arbeid en kapitaal. In de categorie der lasten, waarvan hier sprake is, behooren dus, volgens de bestaande wettelijke bepalingen, alleen de landrente, de heerendiensten, voor zoover die op den grond rusten, en de uitvoerrechten te huis.

Maken, zooals wij boven zagen, de overige eischen van den Staat de aanspraken op de grondrente van den landrenteplichtigen bodem niet geldig, zoo moet die taak geacht worden op de grondlasten te rusten. Brengen van den anderen kant die overige eischen niet mede dat van de bezitters van den landrenteplichtigen bodem nog iets zou te vorderen blijven om hen tegenover de aanspraken, die de Staat, afgescheiden van de grondrente, bezit, in denzelfden toestand als de overige belastingschuldigen te brengen, zoo mag de druk, dien de grondlasten aan de bezitters van den landrenteplichtigen bodem opleggen, niet zwaarder zijn dan de heffing der aan den Staat toekomende grondrente meêbrengt. Alleen kan het nog de vraag zijn of niet de grondlasten aan de bezitters van den landrenteplichtigen bodem ook een belasting op te leggen hebben, die deze op de gezamenlijke belastingschuldigen terug zouden kunnen werpen, die hen dus ten slotte niet zwaarder dan de overigen treffen zou.

Dat zoodanige belasting bestaanbaar is, lijdt geen twijfel.

Men mag, meenen wij, aannemen, dat in den oeconomischen toestand, waarin Java zich bevindt, eene heffing van een uniform deel der onzuivere opbrengst van den aan den inlandschen landbouw dienstbaren grond, uitzonderende het deel, dat voor exportartikelen wordt aangewend, op den duur die uitwerking zou hebben; alleen zij, die op hun grond exportartikelen zouden telen, zouden niet evenals de anderen worden getroffen; voor hen zou, om daartegen op te wegen, een andere belasting noodig kunnen worden geacht. Tot toelichting dezer stelling zullen wij een oogenblik bij de gevolgen van de heffing, waarvan sprake is, stilstaan.

Van alle gronden, dus ook van die, welke onder de bebouwde in de minste gunstige omstandigheden verkeeren, en mitsdien geen grondrente afwerpen, een deel der onzuivere opbrengst vorderende, zal, voor zoover deze laatste betreft, bedoelde heffing noodwendig uit hetgeen in natura de vergoeding van kapitaal en arbeid vormde, moeten worden gevonden. Nu strekt zich het natuurlijk evenwicht, waarop wij reeds boven wezen, in de vergoeding, die kapitaal en arbeid bij verschillende takken der voortbrenging moeten vinden, ook tot den landbouw uit. Wel is waar, slechts een deel van het daaraan dienstbare kapitaal is voor verplaatsing vatbaar; ten aanzien van het deel, dat eenmaal aan den bodem verbonden is, is zulks in den regel niet mogelijk. En het gevolg daarvan zal zijn, dat het vaste kapitaal zich liever eene vermindering van zijne vergoeding zal getroosten, dan den bodem door roerend kapitaal en arbeid te zien verlaten, en daardoor buiten het verkeer te worden gebracht; zoodat aanvankelijk alleen voor zoover op die wijze het evenwicht voor roerend kapitaal en arbeid niet te bewaren is, eene verandering in de ruilwaarde der producten noodig zal zijn. Op den duur echter zal in een land, waarin behoefte aan ontginning zich voordoet, de onevenredige druk op het onroerend kapitaal niet kunnen blijven bestaan. Immers voor het kapitaal, dat bij ontginning geïmmobiliseerd moet worden, zal dezelfde vergoeding moeten te vinden zijn, die andere bedrijven het aanbieden. Mitsdien zal, om ontginning mogelijk te maken, voor alle arbeid en kapitaal, aan den landbouw dienstbaar, de verhouding der vergoeding tot die van dezelfde factoren bij andere bedrijven dezelfde moeten worden als zij zijn zou, zoo die belasting niet bestond. Zal dus de storing, die van de

niet verplaatsbaarheid van het aan den bodem verbonden kapitaal het gevolg kan zijn, waar voortdurende behoefte aan ontginning bestaat, niet dan tijdelijk wezen, voor Java's landrentigen grond zal zij zich slechts doen gevoelen, voor zoover algemeen het daaraan verbonden kapitaal meer bedraagt dan de waarde van de tijdelijke vrijstelling van lasten, die bij ontginning wordt toegestaan. Immers tot dat bedrag kan het bedoelde kapitaal evenmin onder de productiekosten meêtellen als b.v. met het kapitaal, door suikerfabrieken vertegenwoordigd, het geval zou zijn indien de Staat aan ieder, die suiker wil voortbrengen, kosteloos zoodanige fabrieken afstond. Het herstel van het evenwicht in de vergoeding van kapitaal en arbeid bij de verschillende takken der voortbrenging zal zich natuurlijk hierin oplossen, dat voor den inlander de vergoeding van die factoren, in landbouwproduct uitgedrukt, algemeen dalen zal. Stel, b.v., dat grond, die niet in bevoorrechten toestand verkeert, aan een zekere hoeveelheid kapitaal en arbeid 20 pikols rijst oplevert. Stel verder dat, zal er evenwicht bestaan, die hoeveelheid kapitaal en arbeid dezelfde vergoeding moet erlangen als bij een ander bedrijf, b.v. de hoeveelheid kapitaal en arbeid, noodig tot het maken van een ploeg. De 20 pikols rijst en de ploeg zullen dan, indien de toestand van evenwicht aanwezig is, dezelfde waarde bezitten. Komt nu eene belasting ⅕ van het rijstproduct eischen, zoodat voor dezelfde hoeveelheid kapitaal en arbeid, die vroeger, aan den landbouw dienstbaar gemaakt, 20 pikols verwierf, nu slechts 16 pikols te verkrijgen is, dan zal het evenwicht tusschen de vergoeding bij dat en het andere bedrijf, waarvan sprake was, eerst weder zijn hersteld, wanneer 16 pikols rijst in waarde met de ploeg gelijk zijn komen te staan, met andere woorden voor 16 pikols rijst eene ploeg te bekomen is. Zoowel voor het eene als voor het andere bedrijf zal dus, na herstel van het evenwicht, de vergoeding van arbeid en kapitaal, in rijst uitgedrukt, met ⅕ zijn verminderd[1].

Zien wij thans wat voor de grondrente, voor zoover niet andere lasten die aan den Souverein doen toevloeien, de uitwer-

1 Van de tendentie, die eene belasting op de eerste levensbehoeften heeft om de vergoeding van het kapitaal te verminderen, gewagen wij hier niet, omdat zij zich voor Java's inheemsche maatschappij in den bestaanden oeconomischen toestand nog niet althans op merkbare schaal zal vertoonen.

king van de heffing van een uniform deel der onzuivere opbrengst van den grond moet zijn.

Ricardo verkondigt dat zoodanige heffing - spreken wij kortheidshalve van een tiende - op den duur alleen de verbruikers der landbouw-producten treft; dus de grondrente niet meer dan de vergoeding van arbeid en kapitaal; beiden alleen in zooverre als zij in landbouwproducten worden verbruikt.

Dit veronderstelt dat de tiende door den arbeid en het kapitaal, welke aan den landbouw dienstbaar zijn, in gelijke verhouding wordt gedragen; of wel dat op alle gronden arbeid en kapitaal in gelijke verhouding tot de productie meêwerken; verder dat ten gevolge van de tiende de toename der bevolking niet vermindert, geene verandering komt in de verhouding, waarin de verschillende landbouwproducten worden gevraagd, alsmede dat op de waarde daarvan buitenlandsche productie niet van invloed is.

Gaan deze veronderstellingen op, dan zal, daar hetgeen niet bevoorrechte grond, die de vergoeding van arbeid en kapitaal beheerscht, aan die factoren opbrengt, in natura met 1/10 vermindert, op den duur op allen grond hunne vergoeding dezelfde vermindering ondergaan. Op de grondrente zal dientengevolge de tiende alleen voor haar deel in de onzuivere opbrengst drukken; met andere woorden de grondrente zal, evenals de vergoeding van arbeid en kapitaal, in natura met een tiende verminderen. Daarentegen zal echter, zooals wij boven zagen, de waarde van het landbouwproduct in verhouding tot de waarde der producten van de overige inheemsche bedrijven, voor zoover niet buitenlandsche productie deze waarde beheerscht, in diezelfde evenredigheid rijzen.

Voor Java's landrenteplichtigen bodem, waar die niet aan de teelt van andere producten dan voor het inlandsch verbruik worden gevorderd, dienstbaar wordt gemaakt, zal voor zoover het eigenbelang daar de verdeeling van den maatschappelijken arbeid en het maatschappelijk inkomen beheerscht, Ricardo's stelling niet ver van de waarheid kunnen zijn, - en men mag, meenen wij, aannemen, dat de invloed van het eigenbelang op de verdeeling van den maatschappelijken arbeid en het maatschappelijk inkomen thans groot genoeg is om ook in het opzicht, waarvan hier sprake is, waar dwang geen storende invloed uitoefent, uit een practisch oogpunt als overwegend te

gelden. - Op den bodem, waarvan sprake is, loopen de productiekosten zoowel aan arbeid als kapitaal weinig uiteen, en daar schier alle producten in noodzakelijke behoeften voorzien, kan een tiende op de verhouding van de vraag daarnaar niet veel invloed hebben. Hier mogen in den bestaanden oeconomischen toestand de veronderstellingen, waarop Ricardo's stelling berust, geacht worden op te gaan.

Uit het vorenstaande volgt dat het niet zou aangaan de heffing van een uniform deel der onzuivere opbrengst van den grond in algemeenen zin als verwerpelijk voor te stellen. In een primitieven oeconomischen toestand, waarin zij mag geacht worden zich in eene verhooging van de waarde der landbouwproducten op te lossen, waarin verder de finantieele krachten nog weinig uiteenloopen, de verhouding daarvan tot de hoeveelheid landbouwproducten, die men verbruikt, nog weinig verschilt, daar kan het zijn dat zoodanige belasting den maatstaf der finantieele krachten het meest nabijkomt. Bestaat nog weinig verschil tusschen de gronden, die worden bebouwd, speelt de grondrente dus nog niet anders dan een onbeduidende rol, is de landbouw de hoofdbron van bestaan, wellicht de eenige, die door den fiscus in het oog kan worden gehouden, dan zal onvermijdelijk eene heffing van een universeel deel der onzuivere opbrengst van den landbouw, zoo niet de eenige, dan toch de voornaamste belasting moeten zijn. Zoodanige belasting, voornamelijk als tiende, ziet men dan ook overal in de eerste oeconomische phase der maatschappij een groote rol vervullen. Neemt de bevolking toe, breidt dientengevolge het bebouwde terrein zich uit, en brengt dit de noodzakelijkheid mede om tot mindere gronden de toevlucht te nemen, zoodat de grondrente zich vertoonen gaat, dan zal er in den regel voor den Staat aanleiding ontstaan om deze te treffen. Dit kan, zooals wij boven zagen, de belasting, die een uniform deel van de onzuivere opbrengst heft, niet doen. Gelijktijdig met eene belasting op de grondrente kan zij echter blijven voortbestaan op hetgeen deze van de opbrengst van den grond aan de bebouwers laat, en kan zelf met haar tot één geheel worden vereenigd. In hoeverre het voortbestaan van die belasting dan echter nog aanbeveling verdient, zal natuurlijk van omstandigheden afhangen.

Stelt men voor Midden- en Oost-Java in hun tegenwoordigen oeconomischen toestand die vraag, dan moet in de eerste plaats

in aanmerking komen dat de grondrente daar, zooals wij boven hebben trachten aan te toonen, een belangrijke rol speelt, de aanspraken van den Staat daarop, althans grootendeels, nog in haar geheel zijn, deze ongetwijfeld een aanzienlijke bron van inkomsten voor de schatkist kunnen vormen. Daarentegen leveren die deelen van den thans in gebruik zijnden bodem, waarvan de toestand het minst gunstig is, niet of luttel meer op dan voor het onderhoud der bebouwers wordt vereischt. Van die opbrengst nog een deel te heffen, zou niet anders dan drukkend kunnen zijn.

Kan, waar de grondrente een rol gaat spelen, voor eene belasting op de onzuivere opbrengst van den grond naast eene heffing der grondrente plaats blijven, eerder nog zal er aanleiding bestaan om eerstbedoelde belasting in stand te houden, waar de Staat, zooals voor een groot deel van W.-Java's bodem geschiedde, zijn aanspraken op de bestaande grondrente prijs heeft gegeven. Wat daarvan voor W.-Java is, is eene vraag, waarop wij nader terugkomen.

Na deze beschouwing der grondlasten van het standpunt van het recht, zullen wij thans een oogenblik bij de oeconomische eischen, waaraan die lasten hebben te voldoen, stil moeten staan. Wij hebben er boven reeds op gewezen dat de grondlasten hiermede rekening hebben te houden, dat in het algemeen belang eene verhouding tusschen den bodem en den gebruiker daarvan wenschelijk is, welke aan deze een voldoende vergoeding verzekert voor al hetgeen hij ten nutte van den bodem verrichten kan. Volgens sommigen is, zooals wij zagen, alleen een onveranderlijke grondlast met die verhouding bestaanbaar. Zoodanige grondlast zou alle grondrente, welke de bodem op een gegeven oogenblik afwerpt, kunnen omvatten, zonder den gebruiker van den bodem de zekerheid voor het kapitaal, dat hij daaraan verbinden kan, te ontnemen. Immers het gevaar dat de grondrente door oorzaken, onafhankelijk van den gebruiker, van den grond verminderen zou, is zoo gering dat het buiten aanmerking kan blijven. Moeten echter de aanspraken van den Staat op toekomstigen aanwas der grondrente met het oog op de bezwaren, die aan hare schatting in den weg staan, volgens hen, die een onveranderlijken grondlast voorstaan, worden op-

geofferd, anderen zijn, zooals wij zagen, van oordeel dat, zonder den prikkel tot het doelmatig gebruik van den bodem te ontnemen, eene periodieke herziening der grondlasten met het oog op dien aanwas, zou kunnen worden voorbehouden.

Wat daarvan voor Europa wezen moge, veilig mag, meenen wij, worden aangenomen dat de verbeteringen, die Java's inheemsche landbouw met de kennis en de middelen, die hem ten dienste staan, aan den bodem kan aanbrengen, althans in de eerste toekomst niet van dien omvang zullen zijn, dat een ten allen tijde onveranderlijke grondlast noodig zou wezen om het vooruitzicht op een voldoende vergoeding daarvoor te openen.

Hier wordt dus algeheele afstand van den toekomstigen aanwas der grondrente zeker niet gevorderd. Van een anderen kant echter zou de bevoegdheid van den Staat om des verkiezende na iedere oogst of ieder oogstjaar de grondlasten, waar hij in stijging der grondrente daartoe aanleiding meende te vinden, te verhoogen, ook voor Java's inheemschen landbouw een verlammenden invloed hebben. Een middenweg is in die omstandigheden zeker de beste. Voor eenige jaren moeten de grondlasten op een onveranderlijk cijfer worden gesteld. Voor hoe lang? Aan welke voorwaarden de toekomstige herziening der grondlasten te binden? Op deze vragen komen wij nader, de uitvoering besprekende, terug.

Behalve de verzekering van het belang van den bebouwer bij het doelmatig gebruik van den grond is er nog een ander oeconomisch belang, dat bij de uitoefening door den Staat van zijne aanspraken op de grondrente in aanmerking moet komen. Het kan zijn dat, zoo de Staat alles vordert wat hem toekomt, aan den landbouwer ontnomen wordt, wat hij voor de verbetering van den bodem en de ontwikkeling van zijn landbouw noodig heeft. In dat geval kan het algemeen belang, bij den vooruitgang van den landbouw in hooge mate betrokken, meêbrengen dat door den Staat het hem toekomende geheel of ten deele prijs worde gegeven. Bij de beoordeeling van de vraag wat daarvan voor Java's landrenteplichtigen bodem is, zal natuurlijk ook moeten werden overwogen of er mogelijkheid bestaat om hetgeen zou worden opgeofferd, zoo de inkomsten der schatkist geen vermindering kunnen ondergaan, op een uit een oeconomisch oogpunt minder bezwarende wijze te erlangen. Verder zal in aanmerking moeten komen dat, worden de grondlasten voor eenige

jaren gefixeerd, zulks reeds van zelf, zoo de grondrente in dat tijdperk toeneemt, - wat voor Java's landrenteplichtigen bodem mag verwacht worden, - een afstand van grondrente in zich sluit.

Meenen wij de grondlasten thans uit de verschillende oogpunten te hebben bezien, waaruit zij in abstracto bezien moeten worden, ons rest nog bij de toepassing van de uitkomsten, waartoe wij kwamen, stil te staan. Wij zullen ons daarbij tot algemeene beschouwingen moeten bepalen. Is overal op het gebied der belastingen verschil tusschen ideaal en werkelijkheid op grond van de bezwaren, die de practijk oplevert, onvermijdelijk, hoe groot de afstand tusschen beiden in een bepaalde maatschappij moet blijven, met welken graad van benadering men zich daar moet tevreden stellen, hangt van tal van omstandigheden af. Op al die omstandigheden voor Java te wijzen ligt buiten ons bereik.

In het laatste koloniale verslag wordt, zooals wij boven reeds aanstipten, medegedeeld, dat de Ind. regeering, er aan wanhopende om zelf tot een deugdelijke regeling der landrente te komen, een ambtenaar met eene zending naar het gouvernement van Bombay had belast, om het daar bestaande landrentestelsel, ‘dat naar gezegd wordt uitnemend werkt’, te bestudeeren.

Vermeenende, dat de regeering hier den richtigen weg is ingeslagen, zullen wij in korte trekken trachten meê te deelen wat reeds uit de gepubliceerde officiëele stukken omtrent de regeling der grondlasten in Bombay bekend is.

Onder die stukken komt voor een rapport van eene commissie, bestaande uit personen, die met den aanslag der grondlasten in verschillende deelen van Bombay belast waren geweest, van 10 April 1844, bekend in de taal van de Indische administratie onder den naam van ‘joint report’, waarin zij een plan, gegrond op de verkregen ondervinding, blootleggen, bestemd om voor toekomstige regelingen met de wijzigingen, die omstandigheden zouden meêbrengen, als norma te gelden. Aan dat plan heeft de Britsch-Indische regeering, na eene correspondentie, die enkele veranderingen ten gevolge had, haar zegel gehecht. Het daarin ontwikkelde stelsel is bij elke latere regeling der grond-

lasten in het Residentschap Bombay toegepast en wordt ook thans nog gehuldigd.

In vermeld rapport wordt het doel, dat men zich te stellen had, volgenderwijze omschreven: de grondlasten zoodanig te regelen dat zij aan de schatkist een billijke (adequate) inkomst doen toevloeien; de steeds toenemende ontwikkeling van de hulpbronnen, die de bodem aan den landbouw aanbiedt, bevorderen, en het behoud van de bestaande eigendommen en andere rechten verzekeren[1]. In de toelichting van een latere wettelijke regeling van hetzelfde onderwerp door den Gouverneur van Bombay in Rade ('Bombay Survey and Settlement' act. I, 1865), in hoofdzaak strekkende om de vroegere regeling te bekrachtigen, heet het: het aangenomen beginsel voor een billijken grondlast is dat het gouvernement gerechtigd is op een zeker aandeel in het product van den grond, dat aan den bebouwer een ruime winst laat na betaling van kosten. Dit deel van het product, geconverteerd in een geldelijke opbrengst, vormt een billijken aanslag[2].

De taak, die men zich voor de regeling der grondlasten voorschreef, splitst zich in de eerste plaats in;

den aanslag van ieder district en bloc;

de bepaling van de verhouding, waarin die aanslag over de verschillende deelen van den bodem zou worden omgeslagen.

Wij zullen in de eerste plaats een oogenblik stil staan bij de wijze, waarop de uitvoering van dit laatste deel der taak geregeld is.

Men begint met den bodem te verdeelen in zoogenaamde velden, waarvan eene opmeting plaats heeft. Perceelen, eene uitgestrektheid beslaande, die het werk van twee tot vier ossen vereischt, worden als één veld aangemerkt. Kleinere perceelen worden zoo veel mogelijk tot een veld van vorenbedoelde grootte vereenigd.

De velden worden door aarden wallen afgebakend, voor zooveel noodig is om de grenzen daarvan te verzekeren.

Daarop volgt de classsificatie, waarvan het doel aldus wordt omschreven: de bepaling van de relatieve waarde van de velden, waarin de grond is verdeeld (39).

Die relatieve waarde wordt voor de velden van ieder dorp

1 Official correspondence relating to the system of revenue survey and assessment and its administration in the Bombay Presidency, p. 2.

2 Eod. p. 114.

afzonderlijk bepaald. Zij wordt afhankelijk geacht van de samenstelling van den grond, den afstand van het dorp, voor zoover die van invloed is op de productiekosten, en den voorraad water voor irrigatie. De waardeering uit die verschillende oogpunten is gesplitst, omdat men aannam dat eene waardeering, die ze allen omvatten zou, meer bekwaamheid en, daar de controle moeielijker zou zijn, ook grooter eerlijkheid bij de schatters - ten deele inlanders - zou vorderen dan in hen verondersteld mag worden.

Voor de waardeering van den grond naar zijne samenstelling, of, zooals het heet, zijne intrensieke eigenschappen, de rijstlanden uitgezonderd, is eene verdeeling in 9 klassen naar voorgeschreven typen aangenomen. Daarbij zijn sommige eigenschappen, die zich kunnen voordoen, buiten beschouwing gelaten, doch er is bepaald dat deze, met den naam van fouten te bestempelen, bij de schatting aanleiding kunnen geven om den grond één of twee klassen lager te plaatsen dan anders het geval zou moeten zijn. De schatter, in den regel een inlander, verdeelt het veld in zooveel deelen als noodig wordt geacht om tot een goede uitkomst te geraken, schat elk deel en berekent vervolgens het gemiddelde. Voor de rijstvelden zijn vorenstaande voorschriften niet toepasselijk; het verschil dat deze op verschillende plaatsen opleveren, achtte men te groot om algemeen geldende regelen toe te laten. Alleen is bepaald dat de classificatie van den grond moet plaats hebben volgens een systeem, in beginsel overeenkomende met dat, voor de overige gronden aangenomen, maar gewijzigd in de bijzonderheden met het oog op plaatselijke omstandigheden. Bepaaldelijk moet daarbij ook op de vochtigheid van den grond, uit de ligging daarvan voortvloeiende, worden gelet.

De invloed, dien de gelegenheid tot irrigatie en de ligging op de relatieve waarde der gronden van een dorp hebben, wordt door den Europeschen ambtenaar, die met de leiding van den aanslag is belast (superintending officer) bepaald. Wat irrigatie door middel van dammen en uit reservoirs betreft, is voorgeschreven om te letten op de hoeveelheid water en den tijd, gedurende welken daarover kan worden beschikt; waar door middel van eene wel geïrrigeerd wordt, is het voornamelijk met de hoeveelheid water, welke de wel oplevert, dat rekening moet worden gehouden.

Wij hebben hiermede in het kort de verschillende onderzoekingen aangeduid, dienende om de relatieve waarde van

de velden, tot één dorp behoorende, te schatten, naar welke het bedrag, dat zij hebben op te brengen, wordt omgeslagen. Hoe wordt nu echter het op te brengen totaalcijfer bepaald?

De eerste vraag, zegt het rapport, die te beslissen valt, is deze: voor welke uitgestrektheid één totaalcijfer bepaald zal worden en mitsdien één zelfde maatstaf bij den omslag gelden zal. Dit moet, zoo heet het, afhangen van de omstandigheden, waaraan een invloed op de grondlasten wordt toegekend. Als zoodanig worden alleen klimaat, ligging met opzicht tot markten en de trap van ontwikkeling van den landbouw aangenomen.

Op den voorgrond staat dat om administratieve redenen de regeling der grondlasten voor ieder district afzonderlijk moet plaats hebben. Waar in een district met betrekking tot de drie boven opgenoemde omstandigheden geen verschil zich voordoet, groot genoeg om eene onderscheiding te eischen, heeft men zich tot één algemeenen maatstaf te bepalen. Dit zal echter - zoo wordt gezegd - zelden voorkomen. Gewoonlijk zijn er zulke aanmerkelijke verschillen, dat daarmeê rekening moet worden gehouden. Dan moeten de dorpen van een district in verschillende groepen worden gerangschikt. Niet naar een zoodanigen graad van juistheid moet daarbij echter worden gestreefd, dat voor één district meer dan drie of vier groepen zouden ontstaan.

Eindelijk blijft dan nog het cijfer te bepalen, dat het geheele district op te brengen zal hebben.

Daartoe moet de finantieele en oeconomische geschiedenis van het district en elk dorp in het bijzonder worden nagegaan. In de eerste plaats moet worden onderzocht de omvang der lasten, vroeger aan den grond opgelegd, voor zoovele jaren als waarvoor vertrouwbare gegevens te verkrijgen zijn, en verder zooveel mogelijk het verband tusschen dien omvang, de werkelijke opbrengst der grondlasten en den toestand van den landbouw worden opgespoord. Heeft men hierdoor en door verdere plaatselijke onderzoekingen, zoo heet het, de oorzaken, die op den toestand van het district van invloed zijn geweest, leeren kennen, en vergelijkt men verder de hulpmiddelen van het district met die van naburige districten, dan zal men tot een bevredigende slotsom kunnen komen omtrent het bedrag, waarop de grondlasten zullen moeten worden gesteld.

Het is voor een tijdperk van dertig jaren dat, volgens de joint report, de grondlasten gefixeerd worden.

Later is nog bepaald dat opcenten tot een zeker bedrag zullen kunnen worden geheven tot vorming van een locaal fonds om te voorzien in publieke werken van algemeen belang, onderwijs en maatregelen van gezondheid, doch alleen binnen de grenzen van het district.

Wijders heeft het gouvernement zich voorbehouden om eene vergoeding voor water te vorderen, of een bestaande vergoeding te verhoogen, voor het geval gronden onder irrigatie worden gebracht, of de bestaande watervoorraad wordt vermeerderd door werken, tot stand gebracht, hersteld of verbeterd ten koste van den Staat.

Ten aanzien van toekomstige herziening der grondlasten is als beginsel aangenomen, dat daarbij alleen gelet zal mogen worden op de waarde van den bodem met betrekking tot geaardheid en ligging, prijzen der producten en gelegenheid tot vervoer, doch verbeteringen, die gedurende den termijn, waarvoor de grondlasten zijn vastgesteld, door de eigenaars of bezitters van den grond zijn aangebracht, onbelast zullen blijven (Act. I, 1865, XXX).

Het is hier de plaats niet om in eene beoordeeling van dit stelsel voor Bombay te treden; om het te toetsen aan de eischen, waaraan de grondlasten daar hebben te voldoen. Wij wenschen er alleen op te wijzen, dat met niet meer kennis van den oeconomischen toestand en de productieve krachten van den bodem, dan in Bombay bereikbaar werd geacht, op Java eene schatting der grondrente mogelijk zou zijn.

De classificatie van den grond der dessa's naar zijne intrensieke eigenschappen op den boven omschreven voet, zou zich voor Java in eene schatting van een der elementen van de grondrente oplossen; immers tot die eigenschappen heeft daar, zooals wij boven door bevoegde beoordeelaars hoorden verklaren, de bezitter van den grond niet bijgedragen. Evenzoo de schatting van den invloed, dien de ligging op de relatieve waarde van de gronden van een dorp heeft. Wat de gelegenheid tot irrigatie betreft, blijkt niet dat is onderscheiden tusschen hetgeen aan den arbeid der bezitters verschuldigd en daarvan onafhankelijk is. Om de grondrente te bepalen, zou die onderscheiding gemaakt moeten worden. Achtte men echter voor Bombay zoodanige onderscheiding doenlijk voor hetgeen in het vervolg door de bezitters ten behoeve van den bodem zal worden gedaan, dan geldt dit a fortiori voor de weinige en

eenvoudige werken, die, zooals wij boven zagen, het door de bezitters aan den bodem verbonden kapitaal thans op Java vertegenwoordigen[1].

Ook de groepeering der dorpen van een district met het oog op klimaat, ligging met betrekking tot markten en den trap van ontwikkeling van den landbouw, is niet anders dan eene schatting van elementen der grondrente.

Het is in de omstandigheid dat met eene kennis van de productieve krachten van den bodem en van den oeconomischen toestand, zooals in Bombay bereikbaar werd geacht, op Java eene schatting van de verschillende elementen der grondrente zou kunnen plaats hebben, dat, meenen wij, het groote belang van de studie van Bombay's regeling voor ons gelegen is.

't Is waar, den weg volgende, door die regeling ingeslagen, komt men niet tot de kennis van de waarde, die aan de grondrente in het verkeer - bij de schatting namelijk van de waarde van den bodem in zijn bestaanden toestand, waarvan de grondrente een der bestanddeelen is - wordt toegekend; doch wij gelooven dat het bij de bepaling der grondlasten op Java even als in Britsch-Indië om een meer objectieven maatstaf moet te doen zijn. Wij wezen er op in het vorig deel van dit opstel, toen wij het leerstuk der grondrente in het algemeen bespraken, dat alleen binnen zekeren, nu eens ruimeren, dan eens minder ruimen kring geldt, dat het deel van den bebouwden bodem, hetwelk de minst gunstige omstandigheden oplevert, de vergoeding van kapitaal en arbeid bij den landbouw en mitsdien ook de grondrente, zooals die door de vrije werking der maatschappelijke krachten bepaald wordt, beheerscht. Op Java ziet men deelen van den bodem, zeer verschillende omstandigheden opleverende, bedoelde functie vervullen. En geen wonder, wanneer men let op het feit, dat de bevolking over Java's bodem zoodanig is verdeeld, dat men betrekkelijk schralen grond hier en daar sterk bevolkt ziet, terwijl in andere streken vruchtbare gronden niet of niet dan

1 Sir J.H. Bartle Frere, oud-gouverneur van Bombay, verklaarde voor de commissie uit het Engelsche Parlement, die met het instellen eener enquête naar de Britsch-Indische geldmiddelen belast is, ten aanzien van de bepaling der grondlasten in dat presidentschap: ‘He’ (doelende op den grondbezitter) ‘was always entitled to abatement for any thing that he could show was not intrinsic to the soil but was due to his own labour,’ waaruit men zou mogen afleiden dat ook voor het reeds aan den bodem verbonden kapitaal onderscheiding met de grondrente plaats had.
36ste vraag van het verslag over 1871.

gedeeltelijk zijn ontgonnen. Ware grond, waarvoor b.v. in Blitar (Kediri) schier geene huur te bedingen is, omdat nog even goede grond met weinig moeite kan ontgonnen worden, in het zwaar bevolkte Bagelen gelegen, waar een ontginner zich met veel minderen grond zou moeten tevreden stellen, zoo zou er ongetwijfeld een aanzienlijke waarde aan worden gehecht. Nu mag, meenen wij, worden aangenomen, dat, indien de Staat, bij de bepaling der op zijne aanspraken op grondrente gebaseerde grondlasten, een meer objectieven maatstaf dan de waarde, die aan den grond in het verkeer wordt toegekend, toepast, het, mits men zich daaraan ook tegenover verder te ontginnen grond houde, niet lang zal duren of de waarde van arbeid en kapitaal, niet alleen bij eigen landbouw, maar ook bij aanwending op andere wijze, zal er zich naar schikken, al zou dit in den zooveel meer ingewikkelden oeconomischen toestand, waarin Europa verkeert, waar bovendien ontginning betrekkelijk zeldzaam is, niet dan uiterst langzaam geschieden. Een grondlast, die de tegenwoordige waarde van den grond in het verkeer te boven gaat, zou b.v. in Blitar kunnen worden opgelegd, zonder een uitsluitenden druk op het aan den bodem verbonden kapitaal te leggen. Dat kapitaal zou spoedig weer de waarde kunnen gelden van allen arbeid, die aan den bodem is besteed om hem in zijn bestaanden toestand te brengen, verminderd met de waarde der vrijstelling van grondlasten, die bij ontginning wordt toegestaan. Is het in die omstandigheden niet rationeel om, waar het geldt de aanspraken van den Staat op de grondrente geldig te maken, zich niet onvoorwaardelijk te houden aan de waarde, die het maatschappelijk verkeer aan den grond toekent, maar naar een meer objectieven maatstaf te streven?

Gelooven wij om de aangevoerde reden dat de studie van Bombay's regeling voor Java van groot belang is, navolging daarvan in alle opzichten zou zeker geene aanbeveling verdienen.

Voor de bepaling van hetgeen elk district in het geheel op te brengen zal hebben, wordt, zooals wij boven zagen, volgens het Bombaysche stelsel, het cijfer gezocht, dat het directe belang van de schatkist en het algemeen belang bij de ontwikkeling van de hulpmiddelen, die de bodem aan den landbouw aanbiedt, het best vereenigt. Ook op Java komt het er, waar de Staat aanspraken op grondrente geldig heeft te maken, meenen wij, op aan om dat cijfer te kennen. Immers, waar het algemeen belang, bij de ontwikkeling van den landbouw in hooge mate

betrokken, opoffering van grondrente eischt, is die opoffering plicht.

Wij gelooven echter niet dat men voor Java tot de gewenschte kennis zou kunnen komen door, den voor Bombay ingeslagen weg volgende, daar voor elke streek het verband op te sporen tusschen vroegere cijfers van aanslag, de werkelijke opbrengst, en den toestand van den landbouw.

In de eerste plaats toch hangt het totaalcijfer der grondlasten, die eene streek dragen kan, zonder dat de oeconomische vooruitgang er door wordt belemmerd, af van de wijze, waarop de lasten worden verdeeld. Al zijn dus genoegzame historische gegevens op te sporen om den invloed, dien de vroegere totaalcijfers der grondlasten op den landbouw eener streek hebben uitgeoefend, te leeren kennen, dit zou niet voldoende zijn. Was de verdeeling vroeger anders dan zij nu worden zou, dan zou ook de conclusie falen, die men uit den vroegeren toestand zou trekken. Daarbij komt dat de gedwongen cultures, waarin de grondlasten zich vroeger feitelijk oplosten voor een grooter deel dan nu nog het geval is, groote wijziging in den oeconomischen toestand meêbrengen. Ook hierin ligt een reden waarom uit hetgeen vroeger opgebracht werd, niet kan worden geconcludeerd tot hetgeen opgebracht kan worden, nu die cultures òf opgeheven, òf in groote mate gewijzigd zijn.

Gelooven wij niet dat langs den weg, die voor Bombay werd gevolgd, uit de studie van het verledene het cijfer te vinden is, dat thans aan grondlasten gevorderd zou moeten worden, er valt echter, meenen wij, niet aan te twijfelen, of met het verledene moet rekening worden gehouden. Wij wezen er op in het vorig gedeelte van dit opstel bij de uiteenzetting der beginselen, waarvan, naar wij meenen, moet worden uitgegaan, dat hij, aan wien het genot van en het vooruitzicht op grondrente is gelaten, niet in een slechteren toestand mag gebracht worden dan waarin hij zou geweest zijn zoo de Staat zijn aanspraken op grondrente steeds hadde gehandhaafd. In onze historische schets meenden wij te mogen beweren dat in de laatste jaren de druk der grondlasten voor verschillende deelen van den bodem verschillend is geweest, niet overal de geheele grondrente is gevorderd. De gevolgen, die dit voor den oeconomischen toestand gehad heeft, moeten dus worden nagegaan, alvorens de omvang der lasten kan worden bepaald, die de Staat op aanspraken op grondrente kan bouwen.

Een hooggeschat schrijver, de regeling der landrente voor Java besprekende, stelde in het licht hoe bij ongelijken druk der lasten eene tendentie bestaat om den oeconomischen toestand daaraan te adapteeren, en zoo de ongelijkheid weg te nemen[1]. Dat die tendentie zich op Java heeft doen gelden, kan, meenen wij, niet worden tegengesproken. Te ver gaat echter, meenen wij, de daaruit getrokken conclusie, dat men bij de laatste landrenteregeling niet anders te doen zou hebben gehad dan de landrente op het gemiddelde bedrag der laatste jaren te fixeeren.

Tot betoog van die stelling werd gewezen op het feit dat in de verhouding der landrentecijfers voor verschillende gewesten, zooals de officieele statistieken die meêdeelen, eene continuïteit valt op te merken, eene continuïteit, die verondersteld werd zich tot de onderdeelen van die gewesten uit te strekken. Ten gevolge van die continuïteit zouden de ongelijkheden in den druk der landrente, die aanvankelijk bestonden, thans zich weinig of niet meer doen gevoelen. Minder snelle toename der bevolking bij grooter druk der belasting, wellicht ook verhuizing, zouden het evenwicht hebben hersteld, en op de verdeeling van den grond zoodanigen invloed hebben uitgeoefend, dat de gemiddelde welvaart der individuen allengs tot eenzelfde peil zou zijn teruggebracht.

De gelijkheid van gemiddelde welvaart der individuen, die hier wordt aangenomen, bestaat echter, meenen wij, in werkelijkheid niet. Al wordt op Java het groote verschil in vermogen, dat zich in meer gevorderde maatschappijen voordoet, niet aangetroffen, toch is in de eene streek de finantieele toestand aanmerkelijk gunstiger dan in de andere. Terwijl hier de groote massa ter nauwernood in hare behoeften kan voorzien, kan zij zich elders een zekere mate van weelde veroorloven.

En geen wonder.

Hoe toch zou de wet der adaptatie gelijkheid in het leven hebben kunnen roepen?

In de eerste plaats zou ze gewerkt hebben door de toename der bevolking te temperen. Nu valt wel aan hetgeen Malthus de preventive check noemt, opzettelijke intooming der procreatie, bij Java's inheemsche bevolking niet te denken. Het zou dus moe-

1 N.G. Pierson. De nieuwe regeling der landrente op Java. Tijdschrift voor Ned. Indië, afl. Maart 1873.

ten zijn de zoogenaamde repressive check, de dood ten gevolge van gebrek aan hetgeen voor onderhoud noodig is, die hier zijn invloed zou hebben doen gevoelen. Neemt men echter in aanmerking met welke snelheid Java's bevolking in den laatsten tijd is toegenomen, dan kan die invloed, meenen wij, niet overwegend worden geacht.

Als tweede middel, waardoor de wet der adaptatie zich zou hebben geopenbaard, noemt de schrijver verhuizing van de hoog naar de lichter belaste gronden. Dat zoodanige verhuizing inderdaad heeft plaats gehad, is niet twijfelachtig. De tendentie daartoe overschatte men echter niet. Het is bekend hoe gehecht de inlander is aan de plaats, waar hij is geboren en getogen, de omgeving, waarin hij gewoon is zich te bewegen; dat een gering inkomen dáár hem veelal liever is dan een ruimer bestaan, dat hij elders zou kunnen vinden. Het gebeurde na de uitbarsting van den Merapie kwam dit nog onlangs in het licht stellen. Op betrekkelijk korten afstand, op den weinig bevolkten Lawoe zouden zij, die hun have en goed onder de asch hadden zien verdwijnen, door de aldaar gevestigde Europeesche ondernemers met open armen zijn ontvangen, terwijl de Merapie met zijn dichte bevolking hun weinig hulpmiddelen bood. En toch, hoe weinigen waren er, die hunne streek wilden verlaten.

Hoe krachtig echter de werking van de genoemde middelen van adaptatie ook ware geweest, toch zou gelijkheid van welvaart ten gevolge van continuïteit in de verhouding der landrentecijfers daardoor in de gegeven omstandigheden niet kunnen zijn tot stand gebracht. Immers de landrente was niet de eenige last, die op de landbouwers drukte, en op hun gemiddelde welvaart van invloed was. Cultuur en heerendiensten stonden daar naast, vervulden ook in dit opzicht een veelal belangrijke rol. Een schrijver, wien de uitkomsten der enquête naar den toestand van het grondbezit ten dienste stonden, is van oordeel, dat deze zelfs hoofdzakelijk de verdeeling van den grond hebben beheerscht. Moge nu al de relatieve druk der landrente tamelijk constant zijn gebleven, geheel anders was het met deze laatstgenoemde lasten gesteld. Op sommige plaatsen werden de verplichte cultures aanzienlijk ingekrompen of opgeheven; elders kwam de verhooging van de baten, die tegen haar eischen overstaan, aan den een meer dan aan den ander ten goede. En die wijzigingen in den druk der lasten hadden voor een groot deel in de laatste jaren plaats, zoodat ten aanzien daarvan de

wet der adaptatie nog niet veel invloed kan hebben doen gelden.

Er is nog een ander gezichtspunt, waarop hier bij de beoordeeling van de vraag, welken invloed aan de vroegere verdeeling der grondlasten op hun toekomstige verdeeling moet worden toegekend, gelet moet worden. Is het waar, dat, ten gevolge van de wet der adaptatie, waar de grondlasten het meest aan de bebouwers lieten, de grond in den regel in de kleinste perceelen versnipperd zal zijn, en dientengevolge bij gelijkmaking der grondlasten, het inkomen, dat de inlandsche grondbezitter van zijn grond kan verkrijgen, daar geringer dan elders zou worden, men vergete niet dat de inlander voor het productief maken zijner arbeidskrachten niet algemeen tot zijn stukje grond is beperkt. Meer en meer ontstaat daartoe in vele streken ook op andere wijze gelegenheid, al is het somtijds op eenigen afstand van zijne woning, wat voor hem geen onoverkomelijk bezwaar is. En, waar die gelegenheid niet te kort schiet, komt het er uit den aard der zaak, wil men allen voor hunne middelen van bestaan op gelijken voet zien, niet op aan, om hun, wat ook de uitgestrektheid zij van hunne hoeve en den arbeid, dien zij vereischt, evenveel opbrengst te laten, doch zal men dat doel veeleer bereiken door allen de gelegenheid te geven om per eenheid arbeid en kapitaal op hun grond dezelfde vergoeding te vinden.

Gelooven wij, met het oog op dit een en ander, niet dat de werking van de wet der adaptatie tot een zoo conservatieve conclusie mag leiden, als waartegen wij onze bedenkingen in het midden brachten, er valt echter, zooals wij boven zeiden, niet aan te twijfelen, of met de gevolgen van die wet moet rekening worden gehouden.

Brengt het door ons op den voorgrond gestelde beginsel dat hij, die het genot van en het vooruitzicht op grondrente gehad heeft, niet in een slechter toestand mag gebracht worden dan waarin hij zou geweest zijn zoo de Staat zijn recht op de grondrente steeds hadde gehandhaafd, dit meê, nog in andere opzichten kunnen de gevolgen, die de ongelijke verdeeling der lasten op den oeconomischen toestand heeft gehad, volgens dat beginsel, reden geven om af te wijken van hetgeen anders het beginsel der gelijkheid zou hebben gevorderd.

Voor den zoogenaamden communalen grond, die steeds onvervreemd bleef, zal die reden inzonderheid hierin kunnen gelegen zijn, dat het grooter inkomen, aan de door de grondlasten

bevoorrechte deelhebbers gelaten, een minder eenvoudige levenswijze heeft doen ontstaan en behoeften in het leven heeft geroepen, die anders onbekend zouden zijn. De middelen te ontnemen om in die behoeften te voorzien, zou zeker pijnlijk zijn in de gevolgen voor hen, tegenover wie dat geschieden zou. Bovendien ware het uit een maatschappelijk en politiek oogpunt zeker niet zonder bezwaar.

Waar het zoogenaamde individueele grondbezit bestaat, kan bovendien de druk der grondlasten invloed hebben gehad op de schatting van de waarde van den grond bij vervreemding en boedelscheiding en daardoor op de verdeeling van het bestaande vermogen. Hoewel het individueel grondbezit over het algemeen in Midden- en Oost-Java nog een ondergeschikte rol vervult of althans vervulde vóór de recente conversies, die nog geen merkbaren invloed op den oeconomischen toestand kunnen gehad hebben, mag echter ook deze invloed der grondlasten niet buiten aanmerking blijven.

Niet te ontkennen dus valt het, naar wij meenen, dat vroegere afwijkingen van het beginsel der gelijkheid bij het opleggen der grondlasten gevolgen voor den oeconomischen toestand zullen gehad hebben, waarmede rekening moet worden gehouden, al kan van een anderen kant niet worden aangenomen dat de bestaande grondlasten dientengevolge geen ongelijken druk meer zouden veroorzaken. Noch de tegenwoordige toestand, noch die, welke in het leven zou moeten worden geroepen, zoo men met het bestaande en zijn ontstaan geen rekening had te houden, kan thans aan de eischen der rechtvaardigheid voldoen.

In hoeverre nu echter de tegenwoordige druk der lasten moet worden gewijzigd met het oog op het beginsel, dat de grondrente aan den Staat toekomt waar geene aanspraken daarop tegenover hem zijn verkregen en aan de schatkist moet toevloeien voor zoover niet het algemeen belang meêbrengt ze prijs te geven; in hoeverre van een anderen kant aanspraken, aan den oeconomischen toestand en zijne wording ontleend, de bestaande verdeeling der lasten wettigen, is eene vraag, die niet kan worden beantwoord zonder meerdere kennis van den oeconomischen toestand dan wij bezitten, die waarschijnlijk voor verschillende gewesten een verschillende oplossing zal vereischen.

Een bepaalde formule te vinden, die de ambtenaren, met de uitvoering belast, overal en in alle omstandigheden slechts toe te passen zouden hebben, mag onmogelijk worden geacht. Veel

zal ongetwijfeld aan het beleid en het oordeel van die ambtenaren moeten worden overgelaten, zooals ook in Bombay geschied is. Men zal er zich toe moeten bepalen om hen voor te lichten omtrent de rol, die de grondlasten te vervullen hebben, omtrent de beginselen, waarop deze moeten berusten, en niet verder dan tot het geven van algemeene voorschriften omtrent de uitvoering kunnen gaan. Het opdragen van de leiding aan één of enkele hoofden, in allen deele op de hoogte van de te volbrengen taak, kan een gewenschte eenheid in het werk helpen verzekeren.

Wellicht zal het uitgangspunt in de praktijk moeten zijn om, waar de Staat aanspraken op grondrente geldig heeft te maken, voor verschillende kringen te bepalen hoeveel de grondbezitter bij aanwending van een zekere hoeveelheid arbeid en kapitaal na voldoening der grondlasten moet kunnen behouden. Daarbij zou dan op den oeconomischen toestand binnen elken kring in verband met het desideratum dat den grondbezichter de middelen tot verbetering van zijn landbouw worden gelaten, moeten worden gelet. Voor de verschillende deelen, waarin de bodem voor den aanslag der lasten wordt verdeeld, zou dan verder moeten worden geschat wat die boven het aangenomen cijfer aan den normalen inlandschen landbouw kunnen opbrengen tengevolge van omstandigheden, niet door de bezitters van den grond in het leven geroepen; of, indien hetgeen algemeen toegekend werd voldoende ware om, behalve voor de kosten van bewerking, voor alle aan den bodem verbonden kapitaal eene vergoeding te schenken, tengevolge van welke omstandigheden ook.

Nam men de kringen niet te wijd, dan zou wel in den regel op die wijze, waar het grondbezit communaal is, met de bestaande aanspraken, uit vroeger genot van grondrente voortvloeiende, voldoende rekening worden gehouden. Daarom zou echter de mogelijkheid van onderscheiding ook binnen één zelfden kring, waar daartoe aanleiding bestaat, niet behoeven te worden uitgesloten. Wat gronden in individueel bezit betreft, zou op de waarde, welke die in het verkeer hebben, moeten worden gelet. Niet in alle omstandigheden zou dit eene vermeerdering van grondlasten voor deze gronden uitsluiten. Zoo heeft in streken, waar nog slechts een deel van den besten grond ontgonnen is, al zijn de grondlasten er luttel, de grond afgescheiden van het daaraan verbonden kapitaal, nog geen of bijna geen waarde. Zoo zal in eene streek, waarin algemeen de grondlasten worden verhoogd, zoodanige verhooging ook voor

den grond, die in individueel bezit is, kunnen plaats hebben, zonder dat, tengevolge van den terugslag op de waarde van den arbeid, in de waarde van dien grond verandering kome.

Uit den aard der zaak zal, evenmin als ergens elders is geschied, voor ieder perceel een nauwkeurige schatting kunnen plaats hebben. Men zal er zich ongetwijfeld toe moeten bepalen om den grond in eenige klassen te verdeelen, voor elke klasse een type te nemen, en hiervoor nauwkeurige waarnemingen te doen. Waarschijnlijk zal men daarbij kunnen gebruik maken van de althans in vele streken voorkomende classificatie van den bodem, die door den inlander zelven zonder bemoeiing van het nederlandsch bestuur plaats heeft gehad, in het algemeen van de verkrijgbare gegevens omtrent zijne schatting van den grond. Mag, zooals wij boven zeiden, die schatting niet als een absolute maatstaf voor het geheele landrenteplichtige gebied gelden omdat de waarde van den bodem in het verkeer, onafhankelijk van alle verschil in den toestand, dien hij aanbiedt, voor verschillende streken zoozeer uiteenloopt, zij zal voor de bepaling van de relatieve waarde van de verschillende deelen van den bodem binnen zekeren kring o.i. van groot nut kunnen zijn. In zooverre was het een gelukkig denkbeeld van de laatstelijk op Java ontworpen landrente-verordening - die echter, blijkens de missie naar Bombay door het opperbestuur ter zijde is gelegd - om van de te verkrijgen gegevens omtrent de huur, die de grond pleegt te doen, gebruik te maken, mits men natuurlijk alleen lette op de huur, die door inlanders onderling wordt bedongen. Wat de Europeaan, voor wien de grondrente veelal veel hooger is, voor het gebruik van den grond kan betalen, kan natuurlijk geen maatstaf zijn van hetgeen deze aan den inlander opbrengt. Verder behoort, waar de huurovereenkomst op dien voet wordt gesloten, dat de verhuurder de grondlasten draagt, om de aan den bodem toegekende waarde te vinden, het bedrag dier lasten bij de huur te worden opgetrokken. Wel is waar, het kan zijn dat men zóó niet komt tot het juiste cijfer van de waarde, die de grond onafhankelijk van den invloed van grondlasten hebben zou. Doch men komt zeer zeker dat cijfer veel naderbij dan indien men de grondlasten buiten rekening laat. Wie daaraan twijfelen mocht denke b.v. aan gronden aan de koffieteelt dienstbaar, waarvan de opbrengst het dubbele der kosten van bewerking bedraagt, doch die aan den planter geen of niet meer dan een luttel overschot boven de kosten

van bewerking laten, daar het meerdere door de bestaande verhouding tot de schatkist, alle koffie voor een prijs van ƒ 14 eischende, verslonden wordt; in die omstandigheden kunnen natuurlijk zoodanige gronden geene of niet dan een geringe huurwaarde hebben. Andere gronden daarentegen, waarvan de zuivere opbrengst geringer is, doch die slechts betrekkelijk lichte grondlasten hebben te dragen, schenken aan den bewerker aanzienlijk meer dan de kosten van bewerking; daar zij niet dan tegen een equivalent voor dat meerdere in huur zullen worden afgestaan, zal hun huurwaarde die van de eerstbedoelde gronden allicht overtreffen. Hoe nuttige gegevens echter de voorkomende huurcontracten, in verband met de grondlasten beschouwd, voor de waarde, die aan den grond wordt toegekend, mogen opleveren, waar men tot die kennis wil komen, moet men zich, meenen wij, niet, evenals de conceptverordening, waarop wij het oog hebben, deed, tot die contracten bepalen. Waar de grond in individueel bezit is, komt verkoop er van voor, heeft uit den aard der zaak telkens bij boedelscheiding eene schatting plaats. Waarom niet ook daarop gelet? Wat de gemeentegronden betreft, kostbare gegevens omtrent de schatting daarvan door de inlanders levert de verdeeling van die gronden in verband met de verdeeling van de gemeentelasten op. In eene nota van den bekenden resident H.A. van de Poel, in 1851 geschreven, vindt men vermeld dat de verdeeling der gemeentegronden met het oog op de zuivere opbrengst pleegde te geschieden[1]. Mannen, die zich in latere dagen door onderzoek van den toestand hadden overtuigd, verzekerden ons dat zij dit bevestigd hadden gevonden en dat bij de schatting van de zuivere opbrengst op tal van bijzonderheden wordt gelet; schreef al de jongste landrenteregeling voor de repartitie van die belasting in de dessa de onzuivere opbrengst als maatstaf voor, zij heeft te weinig invloed gehad dan dat zij in den toestand, dien zij aantrof, merkbare storing zou kunnen gebracht hebben. Waarom dan niet ook de verdeeling der gemeentegronden in verband met de verdeeling der gemeentelasten in aanmerking te nemen? Te meer aanleiding bestaat er, meenen wij, om, behalve de huur, zooveel mogelijk andere gegevens op te sporen, omdat, mogen huurcontracten veelvuldiger in de inlandsche maatschappij voorkomen dan veelal wordt veronder-

1 van Deventer, Het Landelijk stelsel op Java, III, pag. 293.

steld, die toch slechts voor een deel van den grond te vinden zullen zijn. Bovendien de mogelijkheid bestaat, dat op de voorwaarden van verhuur gebruiken, op verschillende plaatsen verschillende, niet zonder invloed zijn.

Wellicht zal men ons te gemoet voeren dat voor eene herziening der grondlasten op den boven besproken voet, een kennis van den oeconomischen toestand en van de productieve krachten van den bodem worden vereischt, die thans op verre na niet aanwezig is. En er op wijzende dat de regeering in dit opzicht niet verder gevorderd is, nadat zij sinds vele jaren haar werkkring zoover heeft uitgestrekt als op Java het geval was, waar zij schier den geheelen maatschappelijken arbeid, inzonderheid allen landbouw, heeft bestuurd en geregeld, zal men dan wellicht beweren dat een streven naar de vereischte kennis noodwendig onvruchtbaar zou blijven.

Dat het met de kennis der regeering treurig gesteld is, kan zeker niet worden tegengesproken. De mislukte landrenteregeling, de schatten bij de laatste regeling der suikercontracten weggeworpen, ten gevolge van onbekendheid met de hulpmiddelen, die Java's bodem aan de suikerindustrie aanbiedt, zijn meer dan voldoende om het te betoogen. Waaraan moet echter die onkunde worden toegeschreven?

Dreef de regeering sinds jaren de meest reusachtige landbouwonderneming, die wellicht immer heeft bestaan, stond alle landbouw op Java onder hare leiding, voor de vervulling van die taak werd geen behoefte aan mannen, met de landbouwwetenschap vertrouwd, gevoeld. Al bleek ook sinds lang overtuigend dat onder deskundige leiding het cultuurstelsel veel meer zou hebben kunnen opbrengen dan het geval is geweest en de verwoesting van een deel van Java's productieve krachten, dat er aan is opgeofferd, zou hebben kunnen worden voorkomen; al stond het verder sinds lang vast dat, hoe groote behoefte aan degelijke voorlichting voor den inlandschen landbouw ook moge bestaan, de bemoeiing van ambtenaren, leeken op landbouwgebied, haar dikwerf tot nadeel heeft gestrekt, dat was niet genoeg om de oogen der regeering te openen. Onder de vakken, waarvan de kennis van de toekomstige ambtenaren werd gevorderd, was er voor den landbouw geene plaats. Specialiteiten op landbouwgebied verbond de regeering slechts

in zeldzame gevallen aan haren dienst. Beschikte zij over enkele mannen, die van den landbouw eene studie hadden gemaakt, dat was alleen aan een gelukkig toeval te danken. Konden bij gebreke van kennis van den landbouw de ambtenaren zelve de productieve krachten van den bodem niet beoordeelen, geen wonder dat ook de statistiek voor de kennis daarvan en van den oeconomischen toestand in het algemeen zoo weinig opleverde. Wel vordert op dat gebied de Staat zooveel van zijne ambtenaren, dat meer en meer de klacht algemeen is geworden, dat zij een groot deel van hun tijd aan de schrijftafel moeten doorbrengen, doch ook hier ontbrak maar al te veel alle opleiding en speciale kennis. Zal de statistiek met vrucht werkzaam zijn, dan moet bij de leiding daarvan oeconomische kennis in voldoende mate voorzitten, om een helder denkbeeld te geven van hetgeen te onderzoeken valt. Ook de studie der oeconomie werd echter tot nog kort geleden voor Indië's toekomstige ambtenaren onnoodig geacht.

Is het dus waar, dat maar al te duidelijk blijkt hoeveel de regeering in kennis van den oeconomischen toestand en van de productieve krachten van den bodem te kort schiet, uit de omstandigheden waarop wij wezen, kan, meenen wij, tevens blijken, dat zij zulks aan zich zelve te wijten heeft. Wel is waar, een betere weg is in den laatsten tijd ingeslagen, doch de tekortkomingen van vele jaren zijn niet in eens aan te vullen. Veel blijft daartoe nog te doen over. Zal het inspanning kosten, om de ontbrekende kennis te erlangen, men overschatte die inspanning echter niet. Wat enkele mannen, met voldoende kennis toegerust, in een werkkring geplaatst, welke hun de gelegenheid geeft om die kennis vruchtbaar te maken, in dit opzicht kunnen verrichten, is door de geschriften van K.W. van Gorkom, langen tijd den verdienstelijken directeur der gouvernements-kina-onderneming, en den met een landbouwkundige commissie belasten ambtenaar J.J.L. van Hall, in het licht gesteld. Hoeveel monnikenwerk kan daarentegen niet worden gedaan, waar juiste begrippen omtrent hetgeen te doen valt, ontbreken! Men denke b.v. aan allen arbeid, besteed om tot de kennis der zoogenaamde gouvernements-suikerindustrie te geraken. Daaraan werd onder anderen een onderzoek gewijd, dat vier jaren duurde (1853-1857), waarvan eene monographie voor iedere fabriek werd verlangd, en dat volgens de verklaring van een minister van koloniën een wagenvracht schrifturen opleverde. Ieder jaar werden vervolgens uitvoerige statistieken,

voor elke fabriek in tal van bijzonderheden tredende, in de koloniale verslagen opgenomen. En toch was - in een officieel stuk werd het verklaard - de suikerindustrie bij de laatste regeling der contracten voor de regeering nog een gesloten boek. Had men nu echter niet anders gedaan dan de enkele regelen druks, waaruit wij boven de uitkomsten eener suikeronderneming, in gunstige omstandigheden verkeerende, berekenden, door een Kamer van Koophandel en Nijverheid aan de regeering aangeboden, met aandacht te lezen, dan had men daaruit genoegzame kennis kunnen putten, om de schromelijke benadeeling der schatkist, die door de laatste regeling der contracten werd berokkend, te voorkomen.

Hoeveel inspanning het echter ook moge kosten om tot de kennis van Java's oeconomischen toestand en de productieve krachten van zijn bodem te komen, geen inspanning, geen opoffering mag daartoe te groot worden geacht. Zonder die kennis is het niet mogelijk dat de regeering de op haar rustende taak volbrengt. Niet alleen voor de belasting, waaraan dit onderzoek is gewijd, geldt zulks, van hoeveel gewicht een goede regeling daarvan ook moge zijn. Ook voor andere belangen, waarvan Java's toekomst in hooge mate afhangt, is het niet minder waar. Is het noodig dit door voorbeelden te staven? Dan noemen wij in de eerste plaats den handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders. Wij hebben er boven op gewezen hoe luttel de grondrente is, welke de inlandsche landbouw op haar tegenwoordig standpunt den bodem doet afwerpen, in verhouding tot die, welke meerdere kennis en kapitaal van Europesche ondernemers er van weet te verkrijgen. Dat verschil kent de inlandsche grondbezitter thans evenmin als de regeering het kende toen zij de bestaande suikercontracten sloot. Welke eischen moeten met het oog daarop aan de regeling van den handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders worden gesteld? Wordt aan die eischen door de bestaande verordening voldaan, die, terwijl bepaald is dat de landrente dezelfde zal zijn voor de inlandsche en niet-inlandsche bezitters van den landrenteplichtigen bodem - in hoeverre dit terecht is geschied, hopen wij nader te bespreken - huurcontracten voor een tijdvak van twintig jaar tusschen inlanders en niet-inlanders onvoorwaardelijk toelaat? Als een tweede voorbeeld hoe noodzakelijk de kennis, waarvan hier sprake is, voor de regeering moet worden geacht,

noemen wij het beheer van Java's nog woesten bodem. Duizende bouws, waaronder van de vruchtbaarste gronden, ziet men voor een tijdvak van vijf en zeventig jaar afstaan op dien voet dat daarvan, behalve een aandeel in de algemeene belastingen, niet meer dan enkele guldens per bouw zal worden geheven. Geeft de regeering zich daarbij rekenschap van de waarde, welke de woeste grond voor Europesche ondernemers heeft? Een koffieplanter op Java stelde onlangs de kosten van ontginning van woesten grond en aanleg tot koffietuinen op gemiddeld ƒ 250 per bouw en schatte de waarde van goed geslaagde koffietuinen het zesde jaar na den aanleg op ƒ 1000 tot ƒ 1500 per bouw[1]. Gaat die bewering, welke geheel Java geldt, zeker niet overal op, voor de streek, waarin des schrijvers eigen onderneming gevestigd is, Pasaroean, mag hij wel tot voorlichting bevoegd worden geacht. Voor die streek wordt ook door de uitkomsten der inlandsche koffieteelt op een zeer hooge grondrente gewezen. Is elders de waarde van vele gronden nog gering ten gevolge van hunne verwijdering van bewoonde oorden, bij de snelle vermeerdering van Java's bevolking, waarop het laatste veertigjarig tijdvak wijst, is daarin spoedig verandering te verwachten. Brengt in die omstandigheden het algemeen belang mede om voort te gaan Java's nog onontgonnen bodem voor een tijdperk van vijf en zeventig jaar voor enkele guldens per bouw af te staan zonder ander voorbehoud dan dat de pachters in de algemeene belastingen zullen deelen? Moet het ongetwijfeld noodig worden geacht dat gedurende een deel van dien tijd buitengewone winsten voor den ontginner op groote schaal tegen de kansen van verlies overstaan; is niet eene regeling mogelijk, die, zonder de industrie te belemmeren, daarna de schatkist een vergoeding voor de grondrente verzekert? Is niet op die wijze de groote ongelijkheid te vermijden, die thans tusschen Europesche en inlandsche koffieplanters in het leven wordt geroepen? Is het verder in het belang van Java's oeconomische toekomst wenschelijk dat de regeering blijve voortgaan Java's berggronden, die in korten tijd door een ondoelmatig gebruik voor eeuwen tot onvruchtbaarheid kunnen worden gedoemd, op den tegenwoordigen voet af te staan aan personen, omtrent wier waarde als landbouwers zij geen anderen waarborg dan hun blanke huid bezit? Is hetgeen K.W. van Gorkum onlangs in het Tijdschrift van

1 van der Elst, Feiten en cijfers.

Nijverheid en Landbouw meêdeelde omtrent de wijze van bebouwing, die door sommigen wordt gevolgd, en de heillooze gevolgen voor Java's productief vermogen, die daaruit voortvloeien, uit de lucht gegrepen? Al die vragen en nog zoo vele andere wijzen er op dat kennis van Java's oeconomischen toestand en van de productieve krachten van zijn bodem een eerste voorwaarde moet worden geacht om de taak, die op de regeering rust, te volbrengen; dat het roekeloos is om het zonder die kennis te beproeven.

Kan met het personeel, dat de regeering thans tot hare beschikking heeft en krijgen kan, de kennis worden erlangd, die voor een deugdelijke herziening der grondlasten wordt vereischt? Of moet de tijd worden afgewacht, waarop de op te richten landbouwschool voor de vermeerdering en de verspreiding van de kennis van Java's landbouw en de omstandigheden, die de bodem daar oplevert, vruchten zal hebben gedragen? Op die vraag moeten wij het antwoord schuldig blijven. Dit echter staat, meenen wij, vast dat men zich aan eene herziening der grondlasten eerst mag wagen wanneer men voor die taak berekend is. Brengt overal eene belangrijke wijziging in het belastingstelsel storingen te weeg, en is het dus overal wenschelijk om alleen dan daartoe over te gaan wanneer men zeker is dat de verandering een wezenlijke verbetering zal zijn, voor Java valt nog op een bijzondere reden te wijzen. Daar werden de belastingen steeds in groote mate door willekeur beheerscht, en worden zij nog door een vreemden overheerscher zonder medewerking der belastingschuldigen bepaald. Daar heeft men uit den aard der zaak alleen in stabiliteit eenigen waarborg leeren zien, en moet iedere verandering, waarvan de rechtvaardigheid en doelmatigheid niet wordt gevoeld, wantrouwen wekken. Is het hoogst wenschelijk dat de grondlasten zoo spoedig mogelijk met recht en staathuishoudkunde in overeenstemming worden gebracht, dat mag dus geen reden zijn om dat werk te ondernemen vóór dat men er voor berekend is, doch moet er toe nopen om alle krachten in te spannen om zich zoo spoedig mogelijk op de hoogte der taak te brengen.

Toekomstige herziening der grondlasten werd, zooals wij boven zagen, voor Bombay aan de voorwaarde gebonden, dat alle aan den bodem verder te hechten kapitaal aan den grondbe-

zitter zou worden gelaten, dus alleen de aanwas der grondrente zou worden getroffen. Dit is geheel in overeenstemming met het beginsel dat, naar wij meenden te moeten aannemen, voor Java op den voorgrond moet staan. Tenzij dus voor Java ondoenlijk mocht zijn wat in Bombay bereikbaar geacht werd, zal daar dezelfde regel gesteld moeten worden.

Zullen aan eene onderscheiding tusschen het voortaan aan den bodem te verbinden kapitaal en de grondrente op Java in het algemeen niet meer moeielijkheden dan in Bombay in den weg staan, er is een bijzondere reden, meenen wij, waarom bij de eerstvolgende herziening die taak op Java gemakkelijker zal zijn. Voor Bombay zijn namelijk de grondlasten voor dertig jaren gefixeerd, terwijl dit op Java o.i. voor een korteren termijn zal moeten geschieden. Een enkel woord tot toelichting van dit beweren.

Dat, al worden de eischen van het moederland verminderd, het totaalcijfer der Indische belastingen niet minder zal mogen worden, kan, met het oog op de vele behoeften, die nog op bevrediging wachten, niet worden betwijfeld. Evenmin is het, meenen wij, aan twijfel onderhevig dat, althans in de eerste toekomst, Java's toestand zoodanig zal blijven, dat de grondlasten verreweg de grootste rol in het belastingstelsel zullen moeten blijven vervullen. De overige inkomsten der schatkist zullen niet dan langzaam kunnen rijzen. Een krachtige bestrijding van den opiumkanker, zooals niet alleen plicht, maar ook het welbegrepen eigenbelang vordert, kan aan die inkomsten, althans tijdelijk, afbreuk doen. Gaat men nu de wijze na, waarop thans de grondlasten zijn verdeeld, dan doet zich het treffende feit voor, dat het deel van het landrenteplichtige gebied, dat aan de koffieteelt dienstbaar is, waarvan de uitgestrektheid op zeker niet meer dan 400,000 bouws mag worden gesteld, gedurende de jaren 1868-1872 meer dan twintig millioen 's jaars aan landrente opbracht, sinds dien tijd ongetwijfeld nog hooger cijfer, terwijl voor den overigen landrenteplichtigen grond, uitgezonderd die aan de gouvernements-suikercultuur dienstbaar, volgens de officieele statistieken de zesvoudige uitgestrektheid beslaande, de landrente minder dan die som, niet éénmaal het drie vierde daarvan bedraagt. Een gevolg van eene herziening zal, meenen wij, moeten wezen, dat in die verhouding eene verandering zal komen; dat het verschil tusschen hetgeen beide deelen van het landrenteplichtige gebied gemiddeld per bouw opbrengen, verminderen zal. Voor een

deel van het niet met koffie beplante terrein zal de landrente kunnen stijgen. Daarentegen zal, zoo van de koffieplantsoenen niet meer dan de grondrente geheven wordt, de opbrengst daarvan aan de schatkist, althans aanvankelijk, dalen. Is het mogelijk, dat tijdelijk nog van den met koffie beplanten grond meer dan de grondrente zou moeten worden gevorderd, omdat zonder dat niet in de eischen der schatkist kan worden voorzien en die grond dus aan exceptioneele lasten onderworpen zou moeten blijven, toch zou het verschil tusschen de grondlasten voor dezen en den overigen landrenteplichtigen bodem zeker eene vermindering ondergaan. Groot zal echter dat verschil in allen gevalle blijven. Immers de grondrente bedraagt voor de koffie bij de prijzen der laatste jaren op uitgestrekte terreinen ongetwijfeld een cijfer zoo hoog als elders bij den inlandschen landbouw niet of slechts op enkele stukken grond voorkomt. Kan men er nu op staat maken dat de koffie steeds een even groote grondrente zal afwerpen? Is niet de toekomst der koffiemarkt zeer onzeker, en moet dus niet de mogelijkheid van vermindering van de opbrengst der koffieplantsoenen worden voorzien? Daarentegen valt er, zooals wij boven meenden te mogen aannemen, schier niet aan te twijfelen of voor het overige landrenteplichtige gebied zal eene rijzing der grondrente zich voordoen. In die omstandigheden schijnt het raadzaam om niet voor te langen tijd de mogelijkheid af te snijden om vermindering van de inkomsten uit de koffieplantsoenen door hoogere eischen tegenover het overige landrenteplichtige gebied te doen opwegen. Doet zich de noodzakelijkheid voor om vooralsnog de koffieplantsoenen aan een exeptioneelen last te onderwerpen, dan ligt in de verplichting om dien niet langer dan noodzakelijk is, te doen voortduren, een reden te meer om voor het overige landrenteplichtige terrein de grondlasten voor niet te langen tijd te fixeeren. Ook het precaire van de bate, die thans de gouvernements suikercultuur afwerpt, moet daaromtrent tot behoedzaamheid aansporen. Binnen kort zal die bate trapswijze moeten verminderen, en degenen, die ze volgens de bestaande contracten hebben op te brengen, hebben zelfs de bevoegdheid om, door afstand te doen van hun recht op praestatie van staatswege van arbeid en grond, ze terstond tot een vierde te reduceeren. Er is nog een reden die zich tegen vaststelling der grondlasten voor te langen tijd verzet. Hoe langer de termijn, hoe grooter de aanwas van grondrente, waartegenover men zich bij

herziening der grondlasten zal geplaatst zien, uit den aard der zaak in den regel zal zijn. En nu moet ongetwijfeld elke aanzienlijke verandering, die in het cijfer der grondlasten gebracht wordt, voor hen, die deze hebben te dragen, hare bezwaren hebben. Een geleidelijke verhooging der grondlasten zóó dat de grondbezitter zich niet geruimen tijd gewenne aan een inkomen, grooter dan hem op den duur gelaten kan worden, heeft ongetwijfeld veel voor. Schijnt met het oog op dit alles fixeering voor een termijn, zoo lang als voor Bombay werd aangenomen, onraadzaam, van een anderen kant wordt, meenen wij, een zoo lange termijn in het belang van den inlandschen landbouw op zijn tegenwoordig standpunt van ontwikkeling op Java niet gevorderd. De verbeteringen, die de inlander met de kennis en het kapitaal, waarover hij thans beschikt, aan zijn bodem kan aanbrengen, zijn niet van dien omvang, dat vaststelling der grondlasten voor dertig jaren noodig zou zijn om daartoe uit te lokken; te minder zoo herziening aan de voorwaarde wordt gebonden dat het aan den bodem gehechte kapitaal door de grondlasten niet getroffen zal worden.

Welke termijn voor de vaststelling der grondlasten nu echter het doelmatigst moet worden geacht, is eene vraag, die wij niet durven te beantwoorden; welker beantwoording ook weer meerdere kennis van den oeconomischen toestand vereischt dan tot onze beschikking staat.

Op de meening dat in allen gevalle de termijn korter dan de voor Bombay gestelde zal wezen, grondden wij onze stelling dat onderscheiding tusschen de grondrente en het aan den bodem verbonden kapitaal bij de eerstvolgende herziening der grondlasten op Java minder moeielijk dan in Bombay zal zijn. Mocht men echter tot de slotsom komen dat die onderscheiding in de practijk op Java ondoenlijk moet worden geacht, dan zou in een andere regeling de oplossing moeten gezocht worden van het vraagstuk om van den eenen kant het doelmatig gebruik van den bodem niet te belemmeren, van den anderen kant geene aanspraken van de schatkist op grondrente noodeloos prijs te geven. In aanmerking zou dan wellicht moeten komen om de rechten van den Staat en van de bezitters op de twee elementen in de waarde van den bodem in een gemeenschappelijk recht op de geheele waarde te converteeren, in dier voege, dat bij toekomstige herziening der grondlasten de rijzing, die de waarde van den bodem zou hebben ondergaan,

aan elk van beiden voor het hun toegekende aandeel toegewezen zou worden. Natuurlijk zouden, indien die weg werd ingeslagen, voor zoover de omstandigheden dat meêbrachten, de aandeelen voor verschillende deelen van den bodem verschillend kunnen worden gesteld. Verder zou kunnen bepaald worden dat, waar bij eene herziening de bezitter zou kunnen aantoonen dat het door hem aan den bodem verrichte grooter waarde vertegenwoordigde dan hetgeen hem naar den aangenomen maatstaf zou toekomen, hij ook op dat meerdere aanspraak zou mogen maken.

Voor den grond, die in handen van niet-inlanders overgaat, zal, meenen wij, eene bijzondere voorziening in aanmerking moeten komen. Alvorens echter dat onderwerp te behandelen, zullen wij ons een oogenblik naar West-Java moeten verplaatsen, dat, zooals wij boven zagen, ten aanzien van de verhouding van den bodem tot den Staat in een bijzonderen toestand verkeert.

Wij konden daar ten aanzien van de grondrente, die de bodem er thans afwerpt, behalve voor zooveel de koffieplantsoenen betreft, geen aanspraken voor den Staat aantoonen, al bleken zijne aanspraken op den toekomstigen aanwas der grondrente in hun geheel. Bij de bepaling van de verhouding, met het oog daarop tusschen den bodem en de schatkist in het leven te roepen, - natuurlijk zoo niet nadere gegevens tot een andere slotsom omtrent den rechtstoestand brengen, - moet, meenen wij, het volgende in aanmerking komen.

Het is een algemeen beginsel van publiek recht dat, zoodra verschillende streken tot één huishouding zijn vereenigd, deelen van één geheel zijn geworden, zij zich in dat geheel oplossen; dat dientengevolge hetgeen de schatkist voor de huishouding van het geheel behoeft, en niet uit een bijzondere verhouding tot zaken wordt gevonden, over alle bewoners naar den maatstaf hunner finantiëele krachten moet worden omgeslagen, voor zoover niet de diensten, die de Staat bewijst, door bijzondere belanghebbenden naar den maatstaf van hun belang moeten worden vergoed. Niettemin kan het, meenen wij, niet billijk worden geacht dat de bron van inkomsten, die de grondrente voor Midden- en Oost-Java zou opleveren, ook aan West-Java, dat zijne grondrente, die van de koffie uitgezonderd, behouden zou, ten goede zou komen; dat daardoor Oost- en Midden-Java, ten

gevolge van hunne vereeniging met West-Java, zouden verliezen, dit laatste daarentegen ten gevolge van die vereeniging winnen zou. De billijkheid schijnt in dit bijzonder geval meê te brengen dat aan W.-Java eenig equivalent worde opgelegd voor hetgeen in M.- en O-Java de grondrente meer in de schatkist zou doen vloeien, dan ginds het geval zou zijn. Hoe dat equivalent, dat door allen in W.-Java gelijkelijk zou moeten worden gedragen, en dus zooveel mogelijk naar den maatstaf der finantiëele krachten zou moeten worden omgeslagen, te heffen?

Wij hebben er boven op gewezen dat in W.-Java, behalve wellicht het deel van Cheribon, dat daartoe behoort, de grondlasten, voor zoover die niet in arbeid worden gevorderd, na het optreden van den Nederl. Souverein, in een voor allen grond gelijk, zij het niet overal hetzelfde, deel der hoofdproducten van den landbouw hebben bestaan, evenals, althans in het grootste gedeelte van dat gebied, onder den inheemschen Souverein het geval was. In de Preanger Regentschappen werd tot de recente opheffing van het zoogenaamde Preanger stelsel door de regenten een tiende van het rijstproduct geheven. In Bantam, waar de landrente voor rekening van de schatkist werd gevorderd, werd niet evenals elders bij de bepaling van het cijfer daarvan jaarlijks een stelsel van loven en bieden gevolgd, doch werd reeds spoedig na de invoering van die belasting als regel aangenomen om door weging van het product aan de schatkist het een vijfde van de onzuivere opbrengst aan eerste gewassen te verzekeren.

Wij hebben verder trachten aan te toonen dat in den oeconomischen toestand, waarin Java zich nog bevindt, uitzonderende den grond, aan de teelt van exportartikelen dienstbaar gemaakt, de stelling van Ricardo, dat eene heffing van een uniform deel van de producten van den landbouw op den duur uitsluitend op de verbruikers van die producten moet neêrkomen, niet ver van de waarheid kan zijn. Voor W.-Java afzonderlijk zal, bij de weinige gemeenschap, die tusschen dit en het overige gedeelte van het eiland nog bestaat, die stelling, meenen wij, evenzeer gelden. Bestaat nu zoodanige belasting, als waarvan hier sprake is, in W.-Java, zij het onvolkomen, sinds onheugelijke tijden, zoo mag worden aangenomen dat de oeconomische toestand er zich naar heeft geschikt, en de verhouding tusschen grondrente, de vergoeding van arbeid en kapitaal bij eigen landbouw, en die, welke bij andere takken van voortbren-

ging wordt verkregen, niet veel verschillen zal van hetgeen zij zijn zou zoo de belasting niet bestond.

Met het oog daarop schijnt eene bestendiging voor de eerste toekomst van die belasting, met enkele wijzigingen, die wij zullen aanstippen, het beste middel om van W.-Java het gewenschte equivalent voor de opbrengst der grondrente in M. en O.-Java te krijgen.

Wel is waar, voorwerpen van verbruik treffende, houdt de bedoelde belasting geen directe rekening met de finantieele krachten der belastingschuldigen. Neemt men echter in aanmerking hoe weinig over het algemeen die krachten nog uiteenloopen; hoe moeielijk bestaande verschillen waar te nemen zijn; verder dat het inkomen algemeen voor verreweg het grootste deel in de producten van den landbouw wordt verbruikt; dat de weinige voorwerpen van weelde, althans meerendeels, reeds door belastingen worden getroffen, en, voor zoover daartoe nog aanleiding bestaat, het door belastingen, die voor geheel Java gelden, zal moeten geschieden, dan schijnt het niet twijfelachtig of er is geen middel om den aan W.-Java op te leggen last, waarvan sprake is, beter in verhouding tot de finantieele krachten om te slaan dan door de belasting waarop wij wezen. De wijzigingen, die vóór de jongste landrente-regeling vereischt werden, waren de uitbreiding der belasting in Bantam tot de tweede gewassen, in de Preanger Regentschappen tot alle andere gewassen dan rijst, voor zoover niet bijzondere omstandigheden vrijstelling wenschelijk mochten maken. Is de laatste landrenteregeling in dit opzicht nageleefd, dan heeft dit reeds in de Preanger uitbreiding tot alle eerste gewassen plaats gevonden.

Uit een oeconomisch oogpunt, ook om den omslag en de onzekerheid van de heffing te verminderen, moet een tijdelijke fixeering der belasting, waarvan sprake is, op een middencijfer wenschelijk worden geacht. Is in dit opzicht de juiste weg door de jongste regeling ingeslagen, een andere vraag is het of de uitkomsten der laatste jaren terecht als maatstaf voor de toekomst werden genomen. Verschillen in de wijze, waarop de bodem gedurende de laatste jaren is gebruikt, konden op die uitkomsten evenzeer van invloed zijn als de omstandigheden, die de bodem aan den landbouw oplevert. En van die twee factoren is het natuurlijk alleen de laatste, die voor de toekomstige grondlasten in aanmerking moet komen. Is dus onderscheiding tusschen beide mogelijk, zoo is men daartoe verplicht.

Zeiden wij boven, met het oog op de geringe opbrengst van dat deel van den bebouwden bodem, dat in de minst gunstige omstandigheden verkeert, dat een grondlast, die ook dit zou treffen, in M. en O.-Java niet anders dan drukkend zou kunnen zijn, W.-Java is - wij hadden reeds boven gelegenheid om er op te wijzen - in verhouding tot zijne oppervlakte over het algemeen veel minder sterk bevolkt dan althans met M.-Java het geval is. Men mag daarom vermoeden dat daar nog niet tot grond de toevlucht is behoeven genomen te worden, welke een even ongunstigen toestand aanbiedt als die, welke elders reeds wordt bebouwd. Niettemin zal eene voorziening moeten worden gemaakt, die waarborgt dat de eischen der schatkist nergens inbreuk maken op het minimum van inkomsten, dat zij behooren te eerbiedigen.

Hoe te handelen tegenover hen, die hun grond aan de teelt van exportartikelen dienstbaar maken, hoe voor hen een gelijken last in het leven te roepen als door de belasting, waarvan hier sprake is, aan de andere belastingschuldigen wordt opgelegd? Bij de beantwoording van die vraag mag veilig aangenomen worden dat exportartikelen alleen worden geteeld waar zij een grooter grondrente beloven dan de teelt van producten voor de inheemsche markt afwerpt. De Staat heeft, zooals wij boven zagen, het recht om die meerdere grondrente te treffen. Nu is het uit den aard der zaak voldoende dat bij de bepaling der belasting, die tot dat einde wordt opgelegd, de waarde van arbeid en kapitaal in den bestaanden oeconomischen toestand als basis van de berekening der grondrente worde genomen om het evenwicht tusschen hen, die hun grond aan exportartikelen dienstbaar maken, en de overige belastingschuldigen te bewaren.

Gingen wij hier van de stelling uit, dat in de verhouding van den bodem, waarvan sprake is, tot den Staat geen motief te vinden is om bijzondere lasten te leggen op de grondrente, die de inlandsche landbouw bij teelt van producten voor de inlandsche markt thans verkrijgt, daarmeê is niet gezegd dat zoodanige lasten in geen geval gerechtvaardigd zouden zijn. Indien het noodige ter voorziening in de eischen der schatkist niet op andere wijze te vinden ware, zou ongetwijfeld de toevlucht daartoe moeten worden genomen. Natuurlijk zouden ook daarbij de finantieele krachten, zij het dan alleen de verhouding in dit opzicht van de bezitters van bevoorrechten bodem onderling, zooveel mogelijk als maatstaf moeten gelden.

Voor latere herziening der grondlasten moet, zooals wij boven zagen, voor W.-Java hetzelfde beginsel als voor M. en O.-Java gelden, dat namelijk alle kapitaal, dat door de bezitters aan den grond wordt verbonden, aan hen moet worden gelaten, daarentegen de aanwas der grondrente aan de schatkist toekomt. Na het voor O. en M.-Java gezegde zal bij de toepassing van dat beginsel niet op nieuw behoeven te worden stilgestaan.

Het deel van het landrenteplichtige gebied, dat aan de koffieteelt dienstbaar is, vereischt hier een afzonderlijke bespreking. Het is bekend dat de feitelijke verhouding daarvan tot de schatkist eene andere is dan die van de overige landrenteplichtige gronden, al is de rechtsverhouding dezelfde. Alle product moet aan den Staat worden geleverd tegen eenzelfden prijs, waarin, zooals de jongste landrenteverordening het uitdrukt, de landrente zoowel voor de op hoog gezag als voor de vrijwillig aangelegde tuinen opgaat; in het verschil tusschen dien prijs en den marktprijs moet dus, onder de bestaande regeling, de Staat de landrente vinden. Dat deze regeling groote nadeelen heeft, waarvan zij niet los is te maken, kan niet twijfelachtig zijn. Het laat zich a priori vermoeden en wordt door de ondervinding bevestigd, dat verschillende deelen van Java's bodem voor de koffieteelt zeer verschillende omstandigheden opleveren, dientengevolge de productiekosten aan arbeid en kapitaal en mitsdien ook de grondrente zeer uiteenloopen. Wij wezen er vroeger reeds op dat voor uitgestrekte terreinen ƒ 13 per pikol voldoende is om voor allen arbeid en kapitaal, tot de teelt en bereiding vereischt, eene vergoeding naar den maatstaf hunner waarde in het verkeer te geven. Er zijn andere terreinen, waarop de productiekosten het dubbele bedragen, en die ook, zal van Java's hulpmiddelen door de aanwezige werkkrachten een doelmatig gebruik worden gemaakt, voor de koffieteelt moeten worden aangewend. Voor een aanzienlijk deel van Java's berggronden liggen de kosten van productie tusschen die twee cijfers in. Hoe zal de bestaande regeling in die omstandigheden, ook buiten het geval, dat zich kan voordoen, dat een deel der grondrente aan den bezitter van den grond moet worden gelaten, - de planters op die verschillende terreinen op gelijken voet kunnen behandelen, aan allen een gelijken last kunnen opleggen? Een

prijs, die voor de koffieplantsoenen, welke in de gunstigste omstandigheden verkeeren, voldoende is, schiet elders verre te kort. Een prijs, die overal, waar in Java's belang de koffieteelt moet worden gedreven, arbeid en kapitaal vergoedt, staat voor alle gronden, die niet in de minst gunstige omstandigheden verkeeren, een deel der grondrente af. Om overal niet meer of minder dan de grondrente te heffen, zou schier voor iederen tuin een verschillende prijs te goed moeten worden gedaan. Het ligt echter voor de hand dat dit niet uitvoerbaar is. Hoe zou men bij de levering de omstandigheden, waarin de geleverde koffie voortgebracht is, kunnen constateeren? Wordt door sommigen beweerd, dat voor verschillende streken, naar gelang die meer of minder voor de koffieteelt geschikt zijn, eenig onderscheid in den prijs zou kunnen gebracht worden, daar ook binnen de te trekken kringen de productiekosten noodwendig zeer zouden uiteenloopen, dit zou in het aangewezen bezwaar op verre na niet kunnen te gemoet komen. Een ander bezwaar tegen de bestaande regeling is geheel van oeconomischen aard. Terwijl grondlasten, voor eenige jaren gefixeerd, aan den producent de volle marktwaarde zouden verzekeren van wat hij door buitengewoon beleid en ijver gedurende dien tijd zou voortbrengen, kan de bestaande regeling hem slechts op een deel van die waarde het uitzicht openen. De prikkel van het eigenbelang wordt er dus noodwendig door verzwakt. Zelfs is die regeling niet los te maken van de tendentie om de grens der intensieve teelt terug te dringen. Het is een algemeen erkende agronomische waarheid dat, waar een zekere grens overschreden wordt, de relatieve productiekosten bij toenemende intensiteit van den landbouw toenemen. Bij de koffieteelt doet zich nog deze bijzondere omstandigheid voor, dat tusschen het oogenblik, waarop de eerste, en dat, waarop de laatste vrucht van een oogst rijp worden, in den regel een aanmerkelijke tijd verloopt; de vruchten, terstond wanneer zij rijp zijn, moeten worden geplukt, en op tijdstippen, waarop zij schaarsch zijn, een hooger koffieprijs noodig is om den pluk te loonen, dan anders het geval is. Het productiecijfer, waarop het eigenbelang den planter raden zal de productie te brengen, hangt dus nauw samen met de hoogte van den prijs, dien hij voor zijn product verwachten kan. Een derde bezwaar tegen de bestaande regeling is gelegen in de verleiding tot ontduiking van de verplichting tegenover de schatkist, die het verschil tusschen de som, welke deze voor

het te leveren product te goed doet, en den marktprijs noodwendig meêbrengt. Zijn deze bezwaren van de bestaande regeling onafscheidelijk, dat zij thans in hooge mate worden gevoeld, blijkt maar al te zeer. De prijs, dien de Staat thans voor de aan de verplichte levering onderworpen koffie te goed doet, ƒ 14 per pikol bedragende, kan wel op terreinen, die in buitengewoon gunstige omstandigheden verkeeren, de kosten der productie dekken, doch op verre na niet overal, waar, om het bestaande productie-cijfer te handhaven, de verplichting tot teelt van koffie wordt opgelegd. En waar bij den bedoelden prijs de koffieteelt bestaanbaar is, verbiedt toch nog het eigenbelang een ook maar eenigszins intensieven landbouw, noopt het er somwijlen zelfs toe, om een deel van den oogst, dien de boomen aanbieden, te doen verloren gaan. Het grootste deel van de koffie, die thans aan den Staat wordt geleverd, wordt door de planters met verlies, alleen ten gevolge van dwang, geproduceerd. Is de door dien dwang in het leven geroepen toestand overal, waar de prijs, dien de Staat te goed doet, geen voldoende vergoeding geeft voor arbeid en kapitaal, die voor teelt en bereiding worden vereischt, onwettig, ook uit een oeconomisch oogpunt kan die toestand zeker niet bevredigend worden geacht. Dat daarbij voor de koffieteelt alleen een kwijnend bestaan mogelijk is, is niet twijfelachtig. Of zou dwang den prikkel van het eigenbelang kunnen vervangen, de controle der ambtenaren van den Staat voldoende kunnen zijn om een deugdelijke cultuur te verzekeren? Let men op de uitgestrektheid, die de koffieplantsoenen beslaan, op den omvang van den arbeid, die voor een afdoende controle zou worden vereischt, stelt men daartegenover de krachten, waarover de Staat voor die controle beschikken kan, dan is het zonneklaar hoe hersenschimmig het zou zijn zulks te verwachten. De Staat kan bevelen geven, doch de uitkomsten hangen voor verreweg het grootste deel van den goeden wil der planters af. En alleen waar zij belang bij de cultuur hebben, is uit den aard der zaak die goede wil te verwachten. Wat de ontduiking der verplichte levering betreft, dat die veelvuldig plaats heeft en meer en meer toeneemt, is op Java van algemeene bekendheid. En bij de groote uitbreiding, die aan de uitgifte van woeste gronden in Java's koffiestreken op voorwaarden, welke het product niet aan een verplichte levering onderwerpen, is gegeven, zal het steeds moeielijker te bestrijden worden, zoodat het te verwachten is, dat een steeds grooter

deel van de opbrengst der koffieteelt onder de bestaande regeling de prooi van oneerlijkheid zal worden.

Geen twijfel dan ook, meenen wij, of ook voor de aan de koffieteelt dienstbaar gemaakte gronden zal naar eene regeling moeten worden gestreefd, op dezelfde grondslagen berustende, als welke wij voor het overige landrenteplichtige gebied, waar aanspraken voor den Staat op grondrente geldig zijn te maken aannamen, al zal dan ook de overgang niet dan langzaam kunnen plaats hebben, met het oog op de practische moeielijkheden, die te overwinnen zijn; al zullen verder, met het oog op bijzondere omstandigheden, verschillen bij de toepassing in aanmerking moeten komen. Aan de koffiplantsoenen grondlasten in geld op te leggen, zou ten gevolge hebben dat de aanzienlijke inkomsten, die de Staat van de koffieteelt zal moeten blijven vorderen, in geld door de handen van de inlandsche planters zouden gaan. Dit zou aan het finantieele beheer hunner zaken eene uitbreiding geven, die, zoolang velen niet betere financiers zijn dan thans het geval is, o.i. niet raadzaam moet worden geacht, en de inkomsten, waarop de Staat aanspraak heeft, in de waagschaal zou stellen. Wenschelijk schijnt het ons daarom, ook met het oog op de omstandigheid, dat de Staat éénmaal pakhuizen en wat verder vereischt wordt, bezit, om de grondlasten hier voor de eerste toekomst in natura te bepalen, of althans te laten voldoen. In stede van al zijn product tegen een beneden de marktwaarde gestelden prijs, zou dan de planter een zekere hoeveelheid koffie, zich regelende naar de omstandigheden, die zijn grond voor de productie aanbiedt, om niet hebben op te brengen. Ook voor den termijn, waarvoor de grondlasten gefixeerd zouden worden, zou wellicht het maken van een onderscheid tusschen den aan de koffieteelt dienstbaar gemaakten en den overigen landrenteplichtigen bodem wenschelijk zijn. Het is bekend dat de productie van koffieplantsoenen in verschillende tijdperken van hun bestaan verschillend is. Daarmeê zou, meenen wij, in meerdere of mindere mate rekening moeten worden gehouden.

Voor het geval niet-inlanders tot de voortbrenging mede gaan werken, zal, zeiden wij boven, met het oog op de rijzing der grondrente, die dan te verwachten is, een bijzondere voorziening ten aanzien van de grondlasten in aanmerking moeten komen.

De invloed, welken die medewerking op de grondrente hebben zal, zal in hooge mate afhankelijk zijn van de wijze waarop en de voorwaarden waaronder zij plaats zal hebben.

De ondervinding toch heeft geleerd dat, is bij de productie van suiker, indigo en tabak voor de wereldmarkt alleen voor de fabriekmatige bereiding de medewerking van vreemd vernuft en kapitaal onmisbaar, de doelmatigste voortbrenging en dientengevolge de grootste rijzing der grondrente zich uitsluitend voordoet, waar ook de teelt der grondstof door niet-inlanders plaats heeft, en wel op aaneengeschakelde perceelen van zekere uitgestrektheid - eene Memorie van het Indische Landbouw-Genootschap, waarop wij later terugkomen, stelt als minimum 300 bouws, bestaande uit stukken van minstens 50 bouws. - Voor de uitkomsten der productie is het verder van groot belang dat de producent zeker zij van het blijvend genot van alle kapitaal, dat aan den bodem moet worden verbonden om in de gunstigste omstandigheden voort te brengen, zoowel voor gebouwen en werktuigen voor fabriekmatige bereiding als in het belang van den landbouw (werken tot aan- en afvoer van water, wegen enz.). Heeft de producent die zekerheid, zoo eischt het te immobiliseeren kapitaal, voor zoover het niet door het gebruik of door den tand des tijds te niet gaat, alleen rente en assurantiepremie voor kansen van verlies. Bestaat voor den producent slechts uitzicht op een tijdelijk genot, zoo moet bovendien, vóór dat het ten einde is, ook amortisatie van het kapitaal uit de opbrengst der onderneming wornden gevoden, wat dan natuurlijk van de grondrente af moet gaan, een last, die te zwaarder zal drukken, naarmate de termijn korter is Dreigt die last zoo zwaar te worden dat de aanwending van kapitaal er in meerdere of mindere mate door wordt belet, dan moet minder doelmatige voortbrenging en dientengevolge mindere opbrengst er het gevolg van zijn. Eindelijk zijn, waar met vreemd kapitaal moet worden gewerkt - en dit is bij groote ondernemingen op Java veelal het geval - ook van de zekerheid, die voor dat kapitaal kan worden geboden, de uitkomsten der productie voor den producent afhankelijk.

Met het oog op dit een en ander lijdt het geen twijfel of de grondrente zal haar maximum bereiken op perceelen van voldoende uitgestrektheid, onder een zakelijken rechtstitel voor immer of geruimen tijd aan niet-inlanders toekomende. Hoe hoog de grondrente in die omstandigheden kan klimmen, hebben

wij in het vorig deel van dit opstel trachten aan te toonen. Voor eene suikeronderneming vonden wij, steunende op de opgaven van den eigenaar, een cijfer per eenheid grond minstens het driedubbele bedragende van hetgeen de inlandsche landbouw thans weet te verkrijgen. En wij hoorden bevoegde beoordeelaars verklaren dat bij de voortbrenging van andere producten uitkomsten verkrijgbaar zijn, welke die der suikerindustrie nabijkomen of overtreffen.

Al is echter alleen in de aangewezen omstandigheden het maximum der grondrente per éénheid grond bereikbaar, dat ook in andere omstandigheden medewerking van vreemd vernuft en kapitaal tot de productie rijzing der grondrente in het leven kan roepen, is niet twijfelachtig.

De ondervinding heeft geleerd dat dit het geval kan zijn zelfs waar de teelt der grondstof geheel voor inlandsche rekening plaats heeft, alleen de fabriekmatige bereiding na opkoop dier grondstof door niet-inlanders wordt gedreven. In menige streek werpt b.v. de tabakscultuur aan Europesche opkoopers, die het product bereiden, meer af dan de winst, die op Java als normaal mag worden beschouwd, niet alleen zoolang de grondstof betaald wordt naar den maatstaf van hetgeen de daaraan bestede grond en arbeid aan landbouw voor inheemsch verbruik afwerpen zou, maar ook nog nadat reeds de concurrentie den prijs daarvan tot een hooger peil heeft gebracht, al is men het er algemeen over eens dat de uitkomsten veel geringer zijn dan bij minder gebrekkigen landbouw en dikwerf ook gebrekkige fabriekatie zouden kunnen worden verkregen. Waar voor den Europeschen ondernemer verlies voor winst in de plaats trad, was dit veelal een gevolg van overdreven concurrentie, die aan den inlandschen planter een te groot aandeel in de productie schonk. Leverden de suiker-ondernemingen, die zich tot fabriekmatige bereiding van grondstof, van inlandsche landbouwers opgekocht, bepalen, of wel die grondstof op gronden, voor korten tijd ingehuurd, telen, voorheen zelden verblijdende resultaten op, nu de productie allengs is verbeterd, en de belemmeringen, die de oeconomische toestand opleverde, verminderd zijn, schijnt het beter te gaan, al is eene vergelijking van de productie-cijfers van deze onderneming met die, welke verkregen worden waar op doelmatiger grondslagen wordt voortgebracht, voldoende om aan te toonen hoe zeer zij ten achteren staan.

In bijzondere omstandigheden verkeeren de ondernemingen,

met medewerking van vreemd vernuft en kapitaal gedreven, die door het cultuurstelsel in het leven werden geroepen. De Staat vormde jaarlijks de perceelen tot teelt der grondstof door de daartoe vereischte gronden van de bezitters te vorderen en droeg de leiding van die teelt aan zijne ambtenaren op. Aan de niet-inlanders, wier hulp voor de fabriekmatige bereiding werd ingeroepen, werd zekerheid voor het ten behoeve daarvan te immobiliseeren kapitaal gegeven door contracten tot levering der grondstof, die voor verscheidene jaren werden aangegaan. Bij de rijzing der grondrente, die van deze organisatie der voortbrenging het gevolg was, hebben wij hier niet stil te staan. Voor zoover zij toch niet reeds is afgebroken, is zij tot afbraak binnen eenige jaren gedoemd. En voor die jaren is de verhouding van de nog bestaande ondernemingen tot de schatkist reeds geregeld. Berekening van de grondrente, welke zij afwerpen, kan nog alleen van nut zijn om te doen zien hoe weinig de regeering met het deel van het maatschappelijk inkomen, dat grondrente vertegenwoordigt, bekend is, en tot welke schromelijke feilen die onbekendheid leiden kan.

Voor de behandeling der vraag, hoe de aanspraken van den Staat op de rijzing der grondrente, die van de medewerking van vreemd vernuft en kapitaal mag worden verwacht, geldig te maken, zullen wij thans in de eerste plaats stil staan bij het geval, dat de aan de teelt der grondstof dienstbare grond in handen van inlanders blijft.

Hangt het niet alleen van den inlandschen grondbezitter af om de uitkomsten te verkrijgen, die bij medewerking van niet-inlanders bereikbaar zijn, is het onzeker of deze hem hunne medewerking zullen aanbieden, zoo kunnen natuurlijk ook die uitkomsten voor grondlasten, die voor eenige jaren gefixeerd worden, niet den maatstaf geven. Zoodanige grondlasten moeten worden bepaald met het oog op hetgeen de grondbezitter zonder vreemde medewerking van zijn grond verkrijgen kan. Voorwaardelijk, voor het geval die medewerking zich voordoet, kan dan echter een tweede, een suppletoire grondlast worden opgelegd; op welke wijze is eene vraag, waarbij wij nader stil zullen staan. En het is niet tot de grondrente, zooals die in het maatschappelijk verkeer zich voordoet, dat die grondlast zich heeft te bepalen. Ten gevolge van de omstandigheid, dat de producenten der grondstof de waarde van hun product niet kennen, en geen anderen maatstaf voor de waarde van hun grond en arbeid heb-

ben dan hetgeen productie voor de inheemsche markt daaraan opleveren kan, kan het zijn dat de opkoopers dier grondstof, althans tijdelijk, totdat de concurrentie er een einde aan heeft gemaakt, meer dan een normale winst maken; met andere woorden, een deel van hetgeen in normale omstandigheden het aandeel van den bodem in de productie zou uitmaken, aan hen toevloeit. Dat ook dit deel worde getroffen, dat mitsdien de staat bij het geldig maken van zijne aanspraken op de grondrente een meer objectieven maatstaf toepasse dan de waarde, die het maatschappelijk verkeer aan de grondrente toekent, brengt, meenen wij, de rechtvaardigheid meê, voor zoover althans niet eene opoffering noodig wordt geacht om vreemd vernuft en kapitaal te lokken of practische bezwaren zich tegen het geldig maken van de aanspraken van den Staat zouden verzetten.

In hoeverre dit laatste het geval zal zijn, is eene vraag, die wij hier niet in bijzonderheden kunnen onderzoeken. Van het cijfer der grondrente, die te treffen valt, van de moeielijkheden, die aan de schatting in den weg staan, van de middelen, waarover de regeering beschikken kan, moet natuurlijk ook voor de voorwaardelijke grondlasten, waarvan hier sprake is, afhangen naar welken graad van nauwkeurigheid het staatsbelang meêbrengt bij de schatting te streven. Waar men tot de slotsom komt dat met de verschillende omstandigheden, die verschillende deelen van den bodem opleveren, en het daaruit voortvloeiende verschil in grondrente voor de bedoelde conditioneele lasten geen rekening kan worden gehouden, kan nog het opleggen van een algemeene last in aanmerking komen. Men heeft dan alleen te schatten wat algemeen de grond bij voortbrenging van zeker product dragen kan *bo*ven den grondlast, die voor een zeker aantal jaren onvoorwaardelijk aan de grondbezitters opgelegd wordt. Zoodanigen algemeenen grondlast zou b.v. constitueeren de zoogenaamde cijns van ƒ 25, die thans boven de algemeene grondlasten voor elken bouw grond wordt geheven, zonder tusschenkomst van het bestuur beplant met suikerriet, dat op eene door het cultuurstelsel gestichte fabriek wordt verwerkt, indien namelijk die belasting tot allen grond, aan de suikerproductie dienstbaar, werd uitgestrekt. Ook de uitvoerrechten komen, zooals wij nader zullen aantoonen, in dezelfde categorie; ook door deze, al treffen zij niet alle gronden met een gelijk cijfer, wordt met het verschil in omstandigheden, dat de grondrente

beheerscht, geene rekening gehouden. Ook zij vereischen van den anderen kant alleen een veel globaler schatting der grondrente dan, zoo men met dat verschil rekening wilde houden, noodig zoude zijn.

Staan wij thans een oogenblik stil bij het geval dat landrenteplichtige grond uit de handen van inlandsche bezitters in die van niet-inlanders overgaat. Behalve het geldig maken van de aanspraken van den Staat op de rijzing der grondrente, die te verwachten is, is er voor dat geval nog een tweede reden, die eene herziening van de verhouding van den bodem tot de schatkist in aanmerking moet doen nemen, gelegen in de oeconomische eischen, welke aan die verhouding moeten worden gesteld. Het kan zijn b.v. dat de termijn van fixeering der grondlasten, die voor den inlandschen landbouw voldoende was, dan onvoldoende gaat worden.

Bij de overweging van de vraag welke voorzieningen ten aanzien van de verhouding van den bodem tot de schatkist voor het geval die in niet-inlandsche handen overgaat, te maken zijn, moet, meenen wij, op den voorgrond staan dat uit twee verschillende oogpunten beperking van den vrijen handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders in aanmerking moet komen, - onder handel hier verstaande alle overeenkomsten, die den grond voor korter of langer tijd, krachtens een persoonlijken of zakelijken rechtstitel, in handen van niet-inlanders zouden brengen. - Bij die gezichtspunten zullen wij in de eerste plaats een oogenblik stil hebben te staan, omdat de regeling van de wijziging in de verhouding van den bodem tot de schatkist ten gevolge van overgang in vreemde handen natuurlijk nauw samenhangt met de voorwaarden, welke overigens aan dien overgang worden gesteld

Het eerste gezichtspunt, dat hier, meenen wij, in beschouwing moet komen, is gelegen in de gevolgen die overgang van landrenteplichtigen grond uit inlandsche handen in die van niet-inlanders voor den maatschappelijken en oeconomischen toestand hebben kan.

Het is het eigenaardige van Java's tegenwoordige agrarische organisatie dat de landrenteplichtige grond bijna geheel in het bezit van de inheemsche bevolking is, waarvan de groote meerderheid individueel of in gemeenschap aan dat bezit deel heeft, en met geringe uitzonderingen, waar hij niet aan het cultuurstelsel dienstbaar is, door haar in kleine perceelen voor eigen

rekening wordt bebouwd. Wat zijn de gevolgen daarvan voor Java's maatschappelijken en oeconomischen toestand? Overal heeft de ondervinding geleerd dat landbouw voor eigen rekening op grond, tusschen welken en den bebouwer een band bestaat, een gunstigen invloed heeft op den mensch in het algemeen, op de eigenschappen, waarvan zijn oeconomische vooruitgang afhangt, in het bijzonder, hoewel niet ieder op dien voet aan de voortbrenging kan deelnemen, al was het alleen omdat in elke maatschappij personen voorkomen, die de geschiktheid missen om een eigen bedrijf uit te oefenen, die voor het proletariaat gepredestineerd schijnen. Ook op Java behooren zij, die aan het grondbezit deel hebben en eigen landbouw drijven, onder de beste elementen der bevolking, hoewel verschillende omstandigheden te zamenloopen om hen op een betrekkelijk laag standpunt te houden; de loonarbeider, de zoogenaamde koelie, staat in den regel ver beneden hen. Heeft uit dit oogpunt Java's tegenwoordige oeconomische toestand, die een groot deel der inheemsche bevolking aan het grondbezit deel geeft, zijne lichtzijde, al is het dan ook waar, wat velen beweren, dat in de streken, waar het grondbezit communaal heet, het aantal van hen, die daaraan deel hebben, te groot moet worden geacht, - ook uit het oogpunt der verdeeling van het maatschappelijk inkomen doet zoodanige lichtzijde zich voor. Aan het gebruik van den bodem zijn in den regel voor de gebruikers alleen jegens den Staat en de gemeente verplichtingen verbonden; alleen deze kunnnen aanspraak op een deel der opbrengst maken. Al wat niet door hen wordt gevorderd, komt dientengevolge voor verreweg het grootste deel aan de gebruikers, dat is, aan de groote massa der bevolking, en, waar met geleend kapitaal wordt gewerkt, aan degenen, die daarin voorzien. Tegen deze lichtzijden staan echter schaduwzijden over. Hetgeen van de opbrengst van den grond na voorziening in de eischen van de schatkist overblijft, bedraagt over het algemeen, moet men aannemen, niet veel meer dan voor het onderhoud der bebouwers en de instandhouding van hun bedrijf wordt vereischt. 't Is waar, de inlandsche landbouw vordert slechts een deel van de arbeidskrachten der bebouwers; met de kennis en middelen, die zij bezitten, kunnen zij er slechts een deel met vrucht aan besteden. Doch in den primitieven oeconomischen toestand bestaat er weinig gelegenheid om de arbeidskrachten, die zij overhouden, productief te maken, waar Europeesche landbouw of nijverheid die niet in het leven roept. Schamel moet dan ook

op vele plaatsen het inkomen van den inlandschen landbouwer zijn, vooral van hem die, niet zelf het kapitaal bezittende, tot het drijven van zijn landbouw benoodigd, dit tegen den hoogen rentestandaard, die in de inlandsche maatschappij geldt, op moet nemen - en hij, die voor eigen landbouwbedrijf minder geschikt is, blijft veelal in dezen toestand. - Niet beter is het lot van dengene, die niet aan het grondbezit deel heeft, en van het verhuren van zijn arbeid moet leven, waar hij zich tot de inlandsche arbeidsmarkt ziet beperkt. En niet alleen dat hetgeen het maatschappelijk inkomen thans te boven gaat het noodige voor de eerste behoeften der bewoners voor verreweg het grootste deel gevorderd wordt om in de eischen der schatkist te voorzien, tot voorziening in die eischen heeft men nog tot belasting in arbeid en organisatie der voortbrenging door den Staat de toevlucht genomen. Dat Java, ook zonder zoodanige organisatie, veel meer zou kunnen opbrengen dan thans het geval is, lijdt geen twijfel. Wij hebben in het vorig deel van dit opstel gewezen op de uitkomsten eener suikeronderneming, die in gunstige omstandigheden werkt. Zoodanige onderneming maakt per eenheid grond een veel grooter hoeveelheid arbeid productief dan de inlandsche landbouw; zij schenkt aan vreemd vernuft en kapitaal eene vergoeding, voldoende om hen tot medewerking aan Java's landbouw uit te lokken; bovendien blijft nog een cijfer aan grondrente over, volgens onze berekening minstens 200 procent meer bedragende dan dat, hetwelk de inlandsche landbouw verkrijgt. Wij herinnerden zoo even dat bevoegde beoordeelaars verklaren, dat andere exportartikelen uitkomsten kunnen opleveren, welke die der suikerindustrie nabij komen of wellicht overtreffen. Geen twijfel of een veel grooter deel van Java's landrenteplichtigen bodem dan thans daaraan dienstbaar is, is voor de voortbrenging van die producten uitnemend geschikt. In de gunstigste omstandigheden kan echter, zooals wij boven zagen, die voortbrenging alleen plaats hebben, zoo de vereischte grond in handen van niet-inlanders overgaat, en wel in perceelen van voldoende uitgebreidheid, voor altijd, of althans een langen termijn, en onder een zakelijken rechtstitel. Het is waar, ook waar die voorwaarden niet aanwezig zijn, is - wij herinnerden dit reeds boven - de productie van de bedoelde artikelen mogelijk gebleken. En bij het verminderen van de belemmeringen, die de oeconomische toestand opleverde, bij het wegvallen van den tegenstand, die vroeger dikwerf werd ontmoet, geeft het

verledene niet de grens aan van wat in de toekomst bereikbaar is. Doch, mogen al de uitkomsten der productie tot vergoeding van kapitaal en arbeid ruim voldoende zijn, de grondrente zal niet een even hoog cijfer kunnen bereiken als het geval zou zijn zoo in de gunstigste omstandigheden werd geproduceerd. Bovendien, hoe gunstige uitkomsten nog voor niet-inlandsche fabriekanten bij bestaande prijzen der grondstof te verkrijgen mogen zijn, indien zij voor die grondstof afhankelijk zijn van de bezitters der om hunne fabriek liggende gronden - zooals het geval moet zijn indien zij niet zelf over den grond, benoodigd voor de teelt der grondstof, beschikken - is de toekomst hunner onderneming geheel onzeker. Dat overdreven concurrentie de prijs der grondstof zoozeer kan opdrijven, dat winst voor den fabriekant in verlies moet verkeeren, heeft de ondervinding geleerd. En het kan niet anders of dit moet het kapitaal afschrikken of althans huiverig maken, vooral voor ondernemingen, die, zooals de suikerfabriekatie, tonnen gouds vereischen. Moet deze beschouwing van Java's toestand van zelf de vraag doen rijzen in hoeverre overgang van landrenteplichtigen grond in handen van inlanders wenschelijk, in hoeverre zij niet wenschelijk is te achten, bij de overweging van die vraag moet nog in aanmerking komen dat ook op andere wijze dan door meerdere medewerking van vreemd vernuft en kapitaal op den thans landrenteplichtigen grond, in de bezwaren van den bestaanden toestand tot zekere hoogte kan worden te gemoet gekomen. Vooruitgang van de inlandsche voortbrenging, ook waar die aan eigen krachten overgelaten is, mag verwacht worden, zoo de Staat alles doet wat binnen zijn bereik ligt, om den inlandschen landbouwer meer belang bij een deugdelijken landbouw te geven, en de kennis en middelen, waarover deze tot dat einde beschikt, te vermeerderen. Niet echter dan langzaam zal die vooruitgang kunnen zijn. En een van de krachtigste middelen daartoe wordt gemist, zoolang alle grond in kleine hoeven is verdeeld, en er dus geen wetenschappelijke landbouwers, op groote schaal werkende, ontstaan, die zich op de hoogte der landbouwwetenschap kunnen houden, het initiatief tot proeven kunnen nemen en door hun voorbeeld den spoorslag kunnen geven. Ook van de uitgifte van woeste gronden aan niet-inlanders is verbetering van den toestand te verwachten. De productie van die gronden zal een bijdrage aan de schatkist kunnen leveren, die tot verlichting der lasten,

welke thans uit de opbrengst van inlandsche landbouw en nijverheid moeten worden gevonden, kan strekken. De op die gronden verrijzende ondernemingen kunnen door de behoefte aan arbeid, die zij in het leven roepen, aan de overvloedige bevolking, welke op het thans landrenteplichtige gebied is opgehoopt, een gewenschten uitweg verschaffen. Doch Java's nog woeste berggronden bieden over het algemeen, behalve voor de cultuur van thee, op groote schaal alleen voor de koffieproductie gelegenheid aan, eene productie, die ook door den inlander, zij het op minder deugdelijke wijze, kan plaats hebben. Voor suiker, indigo en tabak echter, waarvan de voortbrenging voor de wereldmarkt buiten het bereik van den inlander ligt, in het algemeen voor intensieve cultuur, waarin het groote voordeel van de medewerking van vreemd vernuft en kapitaal moet worden gezien, zijn over het algemeen alleen de reeds bebouwde, sterk bevolkte vlakten geëigend. Daarbij komt dat verhuizing naar de nog woeste streken, slechts ten deele het nadeel, waarop wij boven wezen, dat voor de bewoners van het thans landrenteplichtige gebied geen genoegzame gelegenheid bestaat om hunne arbeidskrachten productief te maken, keeren kan. Immers, een groot gedeelte van den bodem kan, aan den inlandschen landbouw dienstbaar gemaakt, slechts een deel van het jaar, dikwerf niet éénmaal de helft, aan de handen, die het dan vordert, werk verschaffen. Voor hen, wier handen tot zijne bebouwing worden vereischt, is het aan eene arbeidsmarkt in hunne nabijheid, dat bovenal behoefte bestaat. En ook zij, die niet door grondbezit aan een bepaalde plaats zijn gebonden, zijn daaraan dikwerf zoozeer gehecht, dat zij alleen bij eene naburige arbeidsmarkt verbetering van hun lot willen zoeken. Zal eindelijk het voorbeeld van wetenschappelijk ontwikkelde landbouwers een krachtig middel tot vooruitgang van den inlandschen landbouw kunnen zijn, het spreekt van zelf dat zoodanige ondernemers in dit opzicht veel minder zullen vermogen indien hunne ondernemingen buiten het thans bebouwde gebied zijn gelegen dan indien zij te midden van de inlandsche hoeven waren geplaatst. Zullen Europeanen, wier belang door grondbezit bij de veiligheid nauw is betrokken, een krachtigen steun voor politie en justitie kunnen vormen, zullen in hen bij decentralisatie, waarvan de wenschelijkheid zich meer en meer doet gevoelen, nuttige elementen voor de behartiging van locale belangen te vinden zijn, ook in dit opzicht zoude men ongetwijfeld

het meest hebben aan hen, die te midden der bewoonde streken zouden zijn gevestigd.

Is met het oog op alle omstandigheden, die in aanmerking moeten komen, waarvan wij hier de voornaamste hebben trachten op te sommen, verschil van meening mogelijk over de vraag in hoeverre overgang van grond uit handen van inlanders in die van niet-inlanders wenschelijk, in hoeverre zij niet wenschelijk is, het schijnt geen twijfel te lijden of overgang van allen grond in niet-inlandsche handen zou strijdig met het algemeen belang zijn.

Men veronderstelle eens dat dit plaats had, wat zouden dan de gevolgen van zoodanige agrarische omwenteling wezen? Ongetwijfeld zou de productie een hoogere vlucht nemen. Talrijke ondernemingen van suiker, indigo en tabak zou men zien verrijzen. De grondrente van Java's bodem zou ongetwijfeld een groote vermeerdering ondergaan. Groote kapitalen zouden van elders worden aangevoerd om aan de productie deel te komen nemen. Naast de rente van die kapitalen zouden ruime winsten van ondernemers onder het maatschappelijk inkomen eene plaats gaan nemen. Geen twijfel of de eischen der schatkist, die thans loodzwaar op Java drukken, zouden veel minder worden gevoeld. Van de vermeerderde productie, vooral die van exportartikelen, zouden voor een spoorwegnet ruime inkomsten mogen verwacht worden, en in het algemeen ruime voorziening in de kosten van verbeterde communicatie. Zouden echter de gevolgen van de agrarische omwenteling, waarvan hier sprake is, ook voor de inheemsche bevolking niet anders dan gunstig kunnen zijn? In den beginne zouden vermoedelijk door de groote vraag naar arbeid, die zou ontstaan, de loonen aanmerkelijk rijzen en zou dus met verhuur van arbeid een grooter inkomen te verwerven zijn. De ondervinding heeft echter geleerd dat nergens op den duur het loon van den ruwen lichamelijken arbeid zich boven het noodige ter voorziening in eenvoudige behoeften heeft weten staande te houden, en dat, waar de arbeiders niet zoozeer aan een zekeren levensvoet zijn gehecht dat zij hun praëreatievermogen intoomen om dien te behouden, het peil van die behoeften laag kan dalen. Ook moet in aanmerking komen dat niet overal Java's bodem voor de teelt van exportartikelen, in het algemeen voor de grande culture, is geschikt; er zijn gronden, waarop het belang van niet-inlandsche verkrijgers voortzetting van den inlandschen landbouw meê zou brengen. Dat daar al aanstonds het inkomen van de

tegenwoordige bezitters van den grond zou verminderen, zou te vreezen zijn. De toestand op de zoogenaamde particuliere landen beoosten de Tjimanoek, waar niet-inlanders feitelijk een onbeperkte beschikking over den grond hebben, en dien in huur aan inlanders afstaan, leert hoe bezwarend in die omstandigheden de voorwaarden voor den inlandschen landbouwer kunnen worden. Te verwachten is het dus dat het aandeel van de groote massa in het maatschappelijk inkomen na de agrarische omwenteling, waarop wij doelen, minder zou worden, zoo al niet dan het thans is, althans dan het bij vooruitgang van den inlandschen landbouw, zoo de inlander zijn recht op den landrenteplichtigen bodem hadde behouden, zou geworden zijn. Wat den gunstigen invloed betreft, waarop wij boven wezen, die landbouw voor eigen rekening en een band tusschen den bodem en den bebouwer plegen uit te oefenen op de ontwikkeling van den mensch in het algemeen, van zijn oeconomische eigenschappen in het bijzonder, die zou te loor zijn gegaan. Ook voor de maatschappelijke orde zou de toestand, waarop wij het oog hebben, niet zonder zorg te gemoet kunnen worden gezien. De herinnering aan vroegere dagen, toen hij zelf bezitter was van den grond, zou waarschijnlijk bij den inlander een wrok tegen het bestaande voeden; en welke rampzalige gevolgen zoodanige stemming na zich kan sleepen, is in Ierland's donkere dagen maar al te duidelijk gebleken, niettegenstaande de regeering daar over geheel andere krachten tot handhaving der orde beschikte dan wij immer op Java zouden kunnen ontwikkelen. Wat de inlander voor den afstand van zijn grond zou hebben ontvangen, zou waarschijnlijk, althans ten deele, aan spel en amfioen ten offer zijn gebracht, en er niet toe hebben kunnen bijdragen om hem te leeren zich in een bescheiden lot te schikken, waar schitterende winsten voor enkelen tegenover zouden staan.

Nu is het, wel is waar, niet te verwachten dat, zoo de handel in grond onbeperkt wordt gelaten, overgang van het geheele landrenteplichtige gebied in handen van niet-inlanders daarvan het gevolg zou zijn. Welke waarborg bestaat er echter dat zoodanige overgang alleen daar zou plaats hebben, waar dit aan het algemeen belang, zoo men daaronder verstaat de materiëele, moreele en intellectueele ontwikkeling der groote massa, niet schaden kan? Dat vrije handel in grond overal en in alle omstandigheden het verkieselijkst zou zijn, was éenmaal voor de

orthodoxe staathuishoudkunde een axioma; zal echter thans in weiniger oog meer op dien naam aanspraak kunnen maken. In het vaderland der orthodoxie heeft de Staat zich verplicht gezien om de vrijheid aan banden te leggen, ten einde uit een schier wanhopigen agrarischen toestand te geraken. Is het waar dat in de meest voorkomende omstandigheden ook op agrarisch gebied vrijheid het best het algemeen belang zal bevorderen, het is gebleken dat er zich omstandigheden kunnen voordoen, waarin dat niet het geval is. Zoo ergens moet dit, meenen wij, op Java in zijn bestaanden toestand tot behoedzaamheid stemmen.

Behalve de gevolgen voor den maatschappelijken en oeconomischen toestand, is er, zeiden wij boven, nog een tweede gezichtspunt, dat bij de regeling van den handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders in aanmerking moet komen. Als zoodanig beschouwen wij de directe gevolgen voor hen, die thans bezitters van den landrenteplichtigen bodem zijn. Het is een feit dat tot nu toe de grond, althans in vele streken, voor den inlandschen bezitter weinig of geen waarde bezat, omdat de lusten van het gebruik daarvan door de lasten werden opgewogen, niet meer dan de kosten van bewerking aan hem verbleef; waar het beter is gesteld, bestaat er, daar de omvang der lasten aan geen beginsel is gebonden, geen waarborg voor hem dat die toestand voortduren zal. Dat de productie van zijn grond in verhouding tot daaraan bestede arbeid en kapitaal, door vooruitgang van zijn landbouw, vermoedelijk vermeerderen zal, weet de inlandsche bezitter niet; veel min welke uitkomsten reeds nu niet-inlanders van dien grond kunnen verkrijgen. Tenzij dus de grondlasten zóó zullen worden geregeld dat zij steeds de geheele waarde van den grond verslinden, zal de schatting van zijn grondrecht door den inlandschen grondbezitter thans beneden de werkelijke waarde zijn. Dat beter ingelichte speculanten tot zijne schade daarvan gebruik maken, moet, meenen wij, door den Staat worden voorkomen.

Hoe nu met het oog op dit een en ander den handel in den landrenteplichtigen grond tusschen inlanders en niet-inlanders te regelen?

Het Indisch Landbouwgenootschap stond in eene memorie, in 1872 aan den Minister van Koloniën ingediend, de meening voor, dat beperking van dien handel door Java's bijzondere omstandigheden wordt gevorderd, doch dat die beperking er niet toe heeft te leiden dat de vorming van ondernemingen, waarop

vreemd vernuft en kapitaal in de gunstigste omstandigheden werkzaam kunnen zijn, worde belet. Het gaat uit van de stelling dat zoodanige ondernemingen overal zullen kunnen ontstaan zoo vrijheid tot vervreemding van het ⅕ der bouwgronden van elke dessa wordt gelaten, en dat, mits niet meer grond uit inlandsche handen en wel uitsluitend aan Europeanen overga, de vorming van die ondernemingen in het algemeen belang moet worden geacht. Met het oog daarop, wenscht het Landbouwgenootschap dat aan de vervreemding van bedoeld gedeelte van den bodem geenerlei belemmering in den weg worde gelegd, doch alleen gewaakt worde dat de inlandsche bezitter bij den afstand van den grond geen schade lijde en aan de schatkist het haar komende worde verzekerd. Voor het overige deel van den bodem wenscht het Genootschap voorshands de bevoegdheid niet alleen tot vervreemding, maar ook tot tijdelijken afstand van gebruik geheel uitgesloten te zien.

De maatregel, die tot bescherming van den inlandschen grondbezitter wordt voorgesteld, is de bepaling van een minimum voor de vergoeding, die hem voor den grond, welken hij afstaat, zou moeten toevloeien, en wel op het tienvoud in eens, of een jaarlijksche uitkeering van het dubbele van de gemiddelde landrente der laatste jaren.

Op geheel anderen voet dan dien, door het Indische Landbouwgenootschap voorgestaan, is de bestaande regeling van den handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders, dien handel niet in ruimte, maar in tijd beperkende, geschoeid. Die regeling is echter, blijkens het laatste koloniaal verslag, aan eene herziening onderworpen. En geen wonder dat zij niet bevredigen kan.

In hoofdtrekken komt de bestaande regeling hierop neder.

Ten opzichte van den zoogenaamden communalen grond kunnen door de gezamenlijke rechthebbenden geene overeenkomsten met niet-inlanders worden aangegaan;

ieder kan het deel van den zoogenaamden communalen grond, dat hem tijdelijk is afgestaan, verhuren voor den tijd van zijn genot tot een maximum van vijf jaar;

grond, aan zoogenaamde individueele gebruiksrechten onderworpen, mag door de rechthebbenden worden verhuurd voor een tijd, mede vijf jaren niet te boven gaande;

na conversie van laatstbedoeld recht in eigendomsrecht mag verhuur voor een termijn van twintig jaar plaats hebben.

Ten aanzien van dit eigendomsrecht is vervreemding aan- en vestiging van andere zakelijke rechten dan hypotheek ten behoeve van niet-inlanders uitdrukkelijk verboden. Is dit voor het inlandsch gebruiksrecht niet geschied, het kan echter niet als de bedoeling der wet worden verondersteld, dat zij, de bevoegdheid tot verhuur voor het gebruiksrecht binnen enger grenzen beperkende dan voor het eigendomsrecht, vervreemding van het eerstbedoelde - van het vestigen van zakelijke rechten is daarbij uit den aard der zaak geen sprake - onbeperkt zou hebben willen toestaan. Door belanghebbenden wordt dan ook die vervreemding mede als verboden beschouwd[1].

Het valt terstond in het oog, dat deze regeling de vorming van zoodanige niet-inlandsche ondernemingen, als in de gunstigste omstandigheden zouden kunnen werkzaam zijn, niet toelaat.

De zakelijke rechtstitel, die daarvan de grondslag zou moeten zijn, is uitgesloten.

De termijn, waartoe afstand van grond, aan het zoogenaamde gebruiksrecht onderworpen, is bepaald, is ongetwijfeld voor de vorming van doelmatige ondernemingen te kort. Bij communalen grond zal men nog dikwijls onder het maximum moeten blijven, omdat niet de gezamenlijke rechthebbenden over den grond mogen beschikken, maar alleen aan hen, wien die tijdelijk is toebedeeld, voor het hun toebedeelde stuk die bevoegdheid is gegeven, en de toebedeeling dikwerf voor korter tijd geschiedt.

De conversie in individueel bezit, voorwaarde tot verkrijging van het eigendomsrecht, die voor de zoogenaamde communale gronden aan het sluiten van contracten voor langeren tijd moet voorafgaan, zal, naar door het Indische landbouwgenootschap wordt verwacht, zoodanige versnippering ten gevolge hebben, dat daarna aaneengeschakelde perceelen niet dan zeer langzaam en moeielijk te vormen zullen zijn.

Belet dus de tegenwoordige regeling het ontstaan van zoodanige ondernemingen als vereischt worden om vreemd vernuft en kapitaal met de beste gevolgen werkzaam te doen zijn, kan zij daarom ten gevolge hebben dat deze hunne medewerking tot Java's productie onthouden op plaatsen, waar die medewerking in het algemeen belang wenschelijk is, zij geeft van een anderen kant geen waarborg dat niet overgang van grond in de

1 Sinds het schrijven dezer regelen is door een uitdrukkelijke wetsbepaling aan allen twijfel daaromtrent een einde gemaakt.

handen van niet-inlanders zal plaats hebben, waar die strijdig met het algemeen belang moet worden geacht. Evenmin wordt daardoor de inlandsche grondbezitter tegen schade ten gevolge van zijne onbekendheid met de voordeelen, die van zijn grond te trekken zijn, gewaarborgd.

Beperkt de tegenwoordige regeling de nadeelen, die uit een en ander kunnen voortvloeien, door den afstand van het gebruik van den grond aan een termijn te binden, wanneer men in aanmerking neemt dat die termijn zich tot twintig jaar kan uitstrekken, dan wordt daardoor de vrees niet afgesneden, dat de bedoelde nadeelen nog groot kunnen zijn.

Een laatste grief van velen, waaronder het Indisch Landbouwgenootschap, blijft nog te vermelden. Konden de gezamenlijke rechthebbenden op den communalen grond over een deel daarvan beschikken, dan zou het afstaan van zoodanig deel alleen ten gevolge behoeven te hebben dat het stuk van elken deelgerechtigde kleiner werd. Het verlies van een deel der inkomsten uit eigen landbouw, dat daaruit zou voortvloeien, zou echter ruim worden opgewogen door de vraag naar arbeid, die de afgestane grond in het leven zou roepen, althans zoo die aan ondernemingen van suiker, indigo, tabak, werd dienstbaar gemaakt. In het aantal der grondbezitters zou dus geene vermindering noodzakelijk zijn. Onder de bestaande regeling echter, die aan de gezamenlijke rechthebbenden op den communalen grond de bevoegheid om daarover te beschikken, ontzegt, kan afstand van het gebruik van grond feitelijk niet plaats hebben zonder dat het aantal van de inlanders, die aan het gebruik deel hebben, althans tijdelijk, vermindere. Men kan dit betreuren zonder de meening voor te staan dat zoodanige vermindering noodwendig nadeelig in zijne gevolgen moet zijn. Zeer zeker niet ieder is geschikt om voor eigen rekening landbouw te drijven; aan hen, die in dat geval verkeeren, aan allen, die het noodige kapitaal missen, levert die landbouw in het algemeen niet dan schamele uitkomsten op. Het lijdt geen twijfel of er zijn er onder de inlandsche grondbezitters, voor wie de toestand van loonarbeider bij een Europesche onderneming verkieselijk zou zijn. Bovendien, wie geschiktheid voor eigen landbouw heeft, kan die in betere omstandigheden weder opvatten door ontginning, na als loonarbeider het noodige kapitaal te hebben bespaard; dat is zelfs de weg, die in den oosthoek tot de meeste ontginningen lijdt. Met dat al echter kan men het wenschelijk achten

dat de overgang uit de klasse der landbouwers voor eigen rekening in die der loonarbeiders zoo geleidelijk mogelijk plaats vinde, niet een noodzakelijk gevolg van elken overgang van grond in niet-inlandsche handen zij.

Schijnt het, hoe men hierover ook moge denken, geen twijfel te lijden of de bestaande regeling van den handel in grond tusschen inlanders en niet-inlanders moet aan eene herziening worden onderworpen, zonder in verdere beschouwingen te treden omtrent de vraag waartoe die zal moeten leiden, in hoeverre zij zich bij het plan van het Ind. Landbouwgenootschap zal kunnen aansluiten, wat ons te ver buiten ons bestek zou voeren, meenen wij, veilig te mogen stellen, dat het streven zal moeten zijn om te onderscheiden tusschen den overgang van grond, die in het algemeen belang moet worden geacht en die welke daarmeê strijdig zou zijn; om de eerste van alle onnoodige banden te ontslaan, alleen wakende voor de belangen van den inlandschen grondbezitter en de schatkist; de laatste daarentegen zooveel mogelijk te beletten.

Dat bij eene op die grondslagen gebouwde regeling - al laat men nergens den overgang van meer grond in handen van niet-inlanders toe dan het Indisch Landbouwgenootschap vervreemdbaar wil zien verklaard, al beperkt men verder dien overgang tot de plaatsen, waar de grond aan ondernemingen van suiker, indigo, tabak of andere, niet minder arbeid vereischende, dienstbaar zou worden gemaakt - een aanwas van grondrente van ettelijke millioenen 's jaars te verwachten is, mag, meenen wij, veilig worden voorspeld.

Hoe de aanspraken der schatkist op die grondrente geldig te maken?

In eene algeheele herziening der grondlasten bij overgang van landrenteplichtigen grond in niet-inlandsche handen zal, meenen wij, het middel daartoe moeten worden gezocht, ten zij de tijd, waarvoor de overgang plaats heeft, te kort mocht zijn om de moeite eener herziening te loonen. Uitgaande van het denkbeeld dat èn de Staat, èn de bezitter recht op den grond hebben - het recht van den een wordt eigendom, dat van den ander gebruiksrecht genoemd, doch de grens tusschen beiden wordt niet getrokken - geeft het Indische Landbouwgenootschap bij de uiteenzetting van zijn voormeld plan[1] in over-

1 Opgenomen in het Tijdschrift van het Indisch Landbouwgenootschap, nummer van Januari 1873.

weging dat de Staat den niet-inlandschen kooper eerst nadat deze met den inlandschen bezitter zal hebben afgerekend, zijne eischen zal stellen door hem òf een grondbelasting, òf, zoo zijn recht als erfpacht wordt gequalificeerd, een canon op te leggen. Het ligt echter voor de hand dat, indien niet bekend is welke lasten die herziening voor den niet-inlandschen verkrijger meê zal brengen, hij niet berekenen kan wat hij aan den inlandschen bezitter voor zijn recht op den grond kan geven. Daaraan zou de Staat alleen kunnen te gemoet komen door te bepalen, dat bij de regeling der grondlasten met de voorwaarden, waarop de grond verkregen is, rekening zou worden gehouden. Dan zou echter geheel achter het net kunnen worden gevischt. Is het niet rationeeler te achten dat de Staat, na schatting van de waarde, die de af te stane grond voor den niet-inlander hebben zou, of bepaling daarvan door concurrentie, met het oog daarop de grondlasten, die zouden verschuldigd zijn, vooraf vaststelle? In het voorbijgaan merken wij op dat het door het I. Landbouwgenootschap voorgestelde minimum, dat den inlandschen grondbezitter zou moeten toevloeien, niet in overeenstemming is met het beginsel, dat, meenen wij, omtrent den rechtstoestand van den grond moet worden gehuldigd. De landrente is geen maatstaf van het element in de waarde van den bodem, dat aan den inlandschen grondbezitter toekomt. Bij de vaststelling der grondlasten zou dit element, meenen wij, tevens moeten worden geschat en met het oog daarop het bedoelde minimum moeten worden bepaald.

De Memorie van het Ind. Landb.-Genootschap staat voor, dat de afstand van grond, die in handen van Europeanen zou overgaan, voor altijd zou geschieden, en de grondlasten voor altijd zouden worden gefixeerd. De verdienstelijke steller der Memorie verklaarde echter in eene latere toelichting, dat volgens hem ook eene tijdelijke afstand, mits voor een langen termijn, a fortiori dus ook fixeering der grondlasten voor zoodanigen termijn, aan de oeconomische eischen der Europeesche nijverheid zou kunnen voldoen. Is deze laatste meening, zooals wij gelooven, juist, dan zou, indien men er toe kwam om afstand van grond voor altijd of voor een langer termijn dan waarvoor fixeering der grondlasten wenschelijk zou worden bevonden, toe te laten, ook hier voor de regeling van de toekomstige herziening dier lasten weder opgespoord moeten worden welke voorwaarden het directe belang van de schatkist en het

algemeen belang bij de meest doelmatige aanwending van den bodem het best zouden vereenigen.

Ook het geval dat grond in handen van niet-inlanders zou overgaan voor een termijn, te kort dan dat algeheele herziening der grondlasten in aanmerking zou kunnen komen, moet hier worden voorzien. In dat geval zullen de voorwaardelijke grondlasten, waarvan boven sprake was voor grond, die in handen van inlanders blijft, doch aan welker producten niet-inlanders gaan medewerken, mede de taak moeten vervullen om den aanwas der grondrente te treffen.

Wij hebben tot nu toe gesproken over de taak, die de gezamenlijke grondlasten te vervullen hebben. Zooals wij boven aanstipten heeft behalve de belasting in geld, die met den naam van landrente wordt bestempeld, ook de belasting in arbeid, die als heerendienst wordt aangeduid, als directe last aan het gebruik van den landrenteplichtigen bodem verbonden, volgens de geldende wettelijke bepalingen, recht van bestaan. Verder kunnen ook de uitvoerrechten, die van sommige exportartikelen geheven worden, indirect de opbrengst van den grond treffen en moeten ook zij dus als grondlast in aanmerking komen. Ten slotte blijft ons alzoo thans nog na te gaan, welke rol onder de grondlasten aan de eerstbedoelde belasting, waaraan dit opstel bepaaldelijk is gewijd, toegekend moet worden. Ook daarbij zullen wij ons uit den aard der zaak tot algemeene beschouwingen moeten bepalen.

Wat de uitvoerrechten betreft, valt al dadelijk in het oog dat, daar Java's productie voor verreweg het grootste deel binnen 's lands wordt verteerd, er geen sprake van kan zijn om hen de hoofdrol onder de grondlasten te doen vervullen. Gaan wij echter na in hoeverre zij geschikt zijn om, voor zoover de grond aan de teelt van exportartikelen dienstbaar wordt gemaakt, de taak te vervullen die moet geacht worden op de grondlasten te rusten.

Op wie uitvoerrechten bij slot van rekening neêrkomen, hangt van omstandigheden af. Het kan een moeielijk vraagstuk zijn om uit te maken wat daarvan in gegeven omstandigheden is. Voor de op Java bestaande uitvoerrechten bestaat echter, meenen wij, zoodanige moeilijkheid niet. Zouden zij zich, althans hoofdzakelijk, in eene verhooging van de waarde der daaraan onder-

worpen producten oplossen indien de productiekosten daarvan op Java de markt, werwaarts zij vervoerd worden, beheerschten, dit laatste is met Java's exportartikelen niet, althans niet op noemenswaardige schaal, het geval. Of wel die producten hebben hetgeen de Engelsche oeconomisten een ‘scarcity value’ noemen, of wel het zijn de productiekosten elders, die den marktprijs bepalen. In die omstandigheden moeten uit den aard der zaak de uitvoerrechten de waarde, door den grond opgebracht, met hun bedrag verminderen.

Als belasting, bestemd om niet den grondbezitter in het bijzonder te treffen, maar om op de verbruikers der producten van den grond te worden teruggeworpen, kunnen in die omstandigheden de uitvoerrechten geen dienst doen.

Is het alleen als belasting op de grondrente, dat zij in aanmerking kunnen komen, het ligt echter voor de hand dat zij die voor verschillende deelen van den bodem niet op gelijken voet kunnen treffen. Immers er bestaat geen uniforme verhouding tusschen de hoeveelheid product, die verschillende deelen van den bodem kunnen opleveren en de grondrente, welke zij kunnen afwerpen. Voor het eene deel van den bodem zal b.v. de opbrengst bedragen 5 pikol koffie met productiekosten - die van de ontginning daaronder begrepen - ad ƒ 38 per pikol, voor een ander deel eenzelfde hoeveelheid met productiekosten ad ƒ 13. Veronderstellen wij dat de waarde der koffie op de wereldmarkt aan de producenten op Java, zoo er geene uitvoerrechten waren, zou opleveren ƒ 40. Dan zal de grondrente voor het eerste der boven bedoelde deelen van Java's bodem zijn ƒ 2, voor het laatste ƒ 26 per voortgebrachte pikol koffie. Bedragen nu de uitvoerrechten 5 procent, dus ƒ 2 per pikol, dan wordt voor het eene deel de geheele grondrente daardoor verslonden, voor het andere niet meer dan 1/13 daarvan. De uitvoerrechten zijn dus niet geschikt om de maatstaf der grondrente nabij te komen. Al naar gelang de grond minder grondrente voortbrengt, zullen zij deze in den regel zwaarder treffen,

In aanmerking moet hier nog komen dat de uitvoerrechten, daar uit den aard der zaak voor de producten van gronden, die geen grondrente afwerpen, geen uitzondering kan worden gemaakt, de voortbrenging op zoodanige gronden, zoolang de productiekosten daar niet de markt beheerschen, finantieel onbestaanbaar maken. Verder dat zij de strekking hebben om de grens der intensieve teelt, daar bij toenemende intensiteit de

relatieve productiekosten toenemen, terug te dringen, al zal die strekking zich in de bestaande omstandigheden op Java bij matige uitvoerrechten waarschijnlijk feitelijk niet doen gevoelen.

Zullen, met het oog op dit alles, directe grondlasten, die zich kunnen voegen naar de onderscheiding, welke de Staat, met het oog op recht en en oeconomie, tusschen verschillende deelen van den bodem heeft te maken, in den regel boven uitvoerrechten de voorkeur verdienen, er kunnen zich echter omstandigheden voordoen, waarin zoodanige onderscheiding om practische redenen niet mogelijk is, waarin de nadeelen, aan uitvoerrechten eigen, een noodzakelijk kwaad moeten worden geacht. Met het oog op zoodanige omstandigheden zal het opleggen van uitvoerrechten in aanmerking kunnen komen.

Men zegt dat de heer Motké, tijdens zijne finantieele zending op Java, het plan had ontworpen, om voor de koffie, althans die door den inlander voortgebracht, alle aanspraken van den Staat in uitvoerrechten op te lossen; den producent de vrije beschikking over zijn product zonder directe grondlasten te laten, doch dat product door een zwaar uitvoerrecht te treffen. Nergens echter loopen de omstandigheden, die de grondrente beheerschen, meer uiteen, dan juist bij den voor de koffieteelt geëigenden bodem; nergens zou zich het bezwaar, dat uitvoerrechten met dat verschil geen rekening kunnen houden, sterker doen gevoelen. Werd het uitvoerrecht zoo gesteld, dat het de productie van koffie op aanzienlijke uitgestrektheden, waarop de cultuur daarvan wenschelijk is, niet belette, zoo zou het elders een groot deel der grondrente prijs geven. Hier mogen, meenen wij, directe grondlasten zeer zeker niet worden gemist.

Het eerst zullen, meenen wij, de uitvoerrechten in aanmerking komen om de rol te vervullen, die aan de voorwaardelijke suppletoire grondlasten moet worden opgedragen, waar het niet doenlijk is om met het verschil in de omstandigheden, die verschillende deelen van den bodem aanbieden, meerdere rekening te houden, dan reeds door de gefixeerde grondlasten is geschied.

Staan wij thans een oogenblik bij die directe grondlasten stil.

In drieërlei vorm kunnen zij worden opgelegd: in dien van geld, van product en van arbeid.

Dat in een gevorderden oeconomischen toestand, zooals die, waarin Europa, althans grootendeels, thans verkeert, belasting in geld algemeen de voorkeur verdient, wordt door niemand betwist.

Daaruit volgt echter niet dat zulks ook voor Java in zijn tegenwoordigen toestand reeds zou gelden. Wij hebben boven onze meening toegelicht, dat voor de aan de koffieteelt dienstbare gronden, men zich, althans vooreerst, aan eene belasting in natura moet houden. Overigens evenwel is, en naar wij meenen terecht, van zoodanige belasting voor Java geen sprake meer.

Anders is het met de belasting in arbeid gesteld. Die heeft nog over geheel Java onder de grondlasten eene plaats. Moet dat het geval blijven?

De oeconomische nadeelen van belasting in arbeid zijn te algemeen erkend, dan dat er bij stil gestaan zou mogen worden. Algemeen wordt, meenen wij, de waarheid van Mac Culloch's woorden gevoeld: ‘it may be safely affirmed that compulsory contributions of labour are among the very worst species of taxes; being of little advantage to the public compared with the injury they inflict on the contributors. Those who are made to work without pay and against their inclination uniformly waste their time and energies; and a heavy loss is frequently also incurred by the interruption of the regular persuits of the labourers, who may be called away with their teams to assist at public works, at the very period their exertions are most necessary at home’[1].

Toch zijn er oeconomische toestanden, waarin eene belasting in arbeid noodig is, waarin zonder deze niet in de behoeften der schatkist kan worden voorzien, of die voorziening nog grooter bezwaren zou hebben dan de belasting in arbeid meêbrengt. In hoeverre is reeds voor Java die oeconomische phase voorbij? Moet, voor zoover het oogenblik nog niet gekomen is om geheel met de heerendiensten te breken, daaraan onder de grondlasten nog eene plaats worden ingeruimd, of is het wenschelijk dat, voor zoover zij blijven bestaan, dit uitsluitend in het karakter van algemeene, hetzij dan rijks- of plaatselijke belastingen het geval zij? Op die vragen, welke wellicht voor verschillende gewesten een verschillende oplossing zullen vereischen, moeten wij het antwoord schuldig blijven, al kan er op worden gewezen dat op Java meer en meer de meening veld wint, dat de heerendiensten van den grond moeten worden losgemaakt, al mag verder veilig worden beweerd dat in allen gevalle reeds nu aan belasting in geld en natura de hoofdrol onder de grondlasten

1 Mac Culloch, Taxation and the funding System, introduction.

moet worden toegekend. En wordt gedaan wat in het belang van den oeconomischen vooruitgang gedaan kan worden, dan is zeker het tijdstip niet meer verre, waarop de belasting in arbeid ook op Java tot exceptioneele gevallen zal kunnen worden beperkt. Dat, zoolang de heerendiensten als grondlast behouden blijven, zij met het oog op de oeconomische noodzakelijkheid om dezen last te fixeeren, aan een bepaald cijfer moeten worden gebonden, zal hier niet herinnerd behoeven te worden.

Bij herziening van de grondlasten voor grond, die in handen van niet-inlanders komt, zal ongetwijfeld van geen belasting in arbeid sprake behoeven te zijn. Zelfs kan betwist worden dat zoodanige belasting aan Europeanen en daarmeê gelijk gestelden opgelegd zou mogen worden.

Ook de voorwaardelijke grondlasten, waarvan boven sprake was, zullen ongetwijfeld in geld kunnen worden geheven. Immers het komt er op aan te treffen wat de grond meer opbrengt in bijzondere omstandigheden, dan hetgeen algemeen door de grondlasten aan de grondbezitters wordt gelaten en minstens voldoende moet zijn om in hun onderhoud en de eischen van hun bedrijf te voorzien. Acht men het minder wenschelijk, om dat meerdere door hunne handen te laten gaan, met het oog op den meerderen omvang, dien het finantieel beheer van den inlandschen grondbezitter daardoor krijgen zou, zoo zou, althans in vele gevallen, de belasting, zonder den druk te verplaatsen, van de Europeesche ondernemers, die het landbouwproduct als grondstof van hun bedrijf opkoopen, kunnen worden gevorderd. Immers zoodanige last, mits niet ontijdig opgelegd, en niet de grondrente te boven gaande, zou niet de aan den niet-inlandschen ondernemer toekomende vergoeding van kapitaal en arbeid treffen, doch op de grondrente moeten neêrkomen, hetzij die dan zonder zoodanigen last geheel aan den grondbezitter, of, ten gevolge van de bijzondere omstandigheden, waarop wij boven wezen, ten deele aan den vreemden opkooper van zijn product zou zijn toegevloeid.

Achten wij thans het oogenblik gekomen om aan ons opstel een einde te maken, het is er verre van dat wij zouden meenen over het behandelde onderwerp het laatste woord te hebben gezegd. Had dat opstel eenige verdienste, dan zou het veeleer deze zijn van over een onderwerp, dat voor de oplossing der

koloniale kwestie wellicht niet minder dan eenig ander thans de aandacht verdient, een eerste woord te hebben doen hooren.

Het gewichtigst onderdeel der koloniale kwestie werd, en naar wij meenen te recht, sinds ettelijke jaren door velen gezien in het scheppen van een agrarischen toestand, die èn aan alle bestaande aanspraken op den bodem recht zou doen wedervaren, èn voor den oeconomischen vooruitgang de gunstigste voorwaarden zou aanbieden. Op regeling van den privaatrechtelijken toestand van den bodem werd daarom krachtig aangedrongen. De cultuurwet, welke zich die regeling ten doel stelde, werd zoowel door voor- als tegenstanders als de gewichtigste maatregel beschouwd, die sinds jaren voor Indië was ontworpen. Leed zij in de Staten-Generaal schipbreuk, het onderwerp bleef aan de orde; men rustte niet totdat eene wet omtrent den privaatrechtelijken toestand van Java's bouwgrond tot stand was gekomen.

Wat kan het echter baten of al de privaatrechten op den bodem zijn geregeld, zoo niet ook de verhouding van deze tot de schatkist met recht en oeconomie in overeenstemming is gebracht? Werd die verhouding dikwerf besproken, het was tot een enkel gezichtspunt, dat men zich daarbij in den regel bepaalde. Belasting in geld of in arbeid? was de vraag, die het uitsluitend gold. Hoe gewichtig echter ook die vraag, zij is niet de eenige, die op te lossen valt. Niet minder noodzakelijk is het te bepalen wat de omvang behoort te zijn van de lasten, waaraan de bodem tegenover de schatkist onderworpen wordt. Van het oogenblik dat niet meer alles wat het maatschappelijk inkomen meer bedraagt dan het noodige tot het onderhoud van hen, die aan de voortbrenging deel nemen. en tot voortzetting van hun bedrijf ter voorziening in de eischen der schatkist, wordt gevorderd, moet de omvang der grondlasten van de aanspraken, die den Staat op het aandeel van den bodem in de productie toekomen, en van de oeconomische eischen, waaraan de verhouding van den bodem tot de schatkist heeft te voldoen, afhankelijk gaan worden. En het groote belang, dat dan de regeling van den omvang der grondlasten erlangt, valt niet te miskennen. Met dien omvang toch hangt in de eerste plaats, zooals wij reeds van den Bosch zoo juist zagen aanwijzen doch na hem maar al te veel uit het oog verloren werd, de waarde van de privaatrechten op den bodem, met welken naam men die dan ook bestempele - en op die waarde komt het natuurlijk voor de rechthebbenden aan - ten nauwste zamen. De

lasten, waaraan de bodem onderworpen wordt, kunnen die waarde tot niets reduceeren, haar zelfs beneden het nulpunt doen dalen. Behoefde dit betoog, niet beter dan door eene verwijzing naar de feiten, die Java's bestaande toestand vertoont, zou het te leveren zijn. Immers nadat de agrarische wet het grondrecht, voor zoover dit volgens onze rechtsbegrippen een privaatrechtelijk karakter heeft, onder de hoede van den rechter heeft gesteld, zijn de publiekrechtelijke lasten op sommige deelen van den bodem zoo zwaar blijven drukken dat de rechthebbenden van hun recht daarop alleen met verlies gebruik kunnen maken, alleen door dwang daartoe kunnen worden gebracht. En niet alleen het aandeel van de bezitters van den bodem in hetgeen wordt voortgebracht, ook het aandeel van allen, die arbeid en kapitaal aan de voortbrenging dienstbaar maken, is van de regeling van den omvang der grondlasten afhankelijk. Immers wat bijzondere lasten op de grondrente aan den Staat opbrengen zou, zoo deze niet bestonden, uit de inkomsten van kapitaal en arbeid moeten worden gevonden. En nu vormt reeds thans de grondrente een aanzienlijk deel van het maatschappelijk inkomen en is het te verwachten dat zij bij ruimere medewerking van Europeesch vernuft en kapitaal tot de productie in de eerste toekomst nog een groote rijzing zal ondergaan. Moet dus de omvang, die aan de grondlasten wordt gegeven, op de vergoeding, die kapitaal en arbeid bij de voortbrenging kunnen vinden, van grooten invloed worden geacht, daaruit volgt weêr dat de kracht, die het eigenbelang als prikkel tot vermeerdering der voortbrenging kan uitoefenen, van den omvang der grondlasten afhankelijk moet zijn.

Geen twijfel dus of het is van groot belang dat de regeling der grondlasten ook uit het oogpunt, waarvan hier sprake is, in onderzoek kome, en aan de uitspraak van het recht en oeconomie worde onderworpen. Indien het ons slechts gelukt is daarop de aandacht te vestigen, zoo zal reeds onze arbeid niet geheel zonder vrucht zijn geweest.

W.K. VAN DEDEM.

Moody en Sankey.

Deze beide namen zijn in den laatsten tijd op zooveler lippen geweest, dat zij een plaats verdienen in een tijdschrift, dat aan geene beweging van onze dagen vreemd wil blijven. Het zijn de namen, gelijk men weet, van de twee amerikaansche zendelingen, die in Groot-Brittanje, inzonderheid te Londen, popaganda hebben gemaakt voor dien zekeren vorm van het godsdienstig leven, die in ons vaderland door het zoogenaamde *Réveil* vertegenwoordigd werd en dien wij in den loop van dit opstel nader zullen leeren kennen. Zij hebben niet zonder vrucht gearbeid, naar het schijnt.

Die vorm is een der vormen van het Protestantisme, en men zou hem den amerikaanschen mogen noemen. Juist omdat het Protestantisme in het algemeen thans opgehouden heeft, een eenigszins belangwekkend verschijnsel te zijn, moeten wij er voor zorgen, dat wij niet over het hoofd zien wat er hier en daar nog in voorkomt, dat onze opmerkzaamheid verdient. In zijn amerikaanschen vorm schijnt het Protestantisme nog het meest onze aandacht waardig; vooral omdat het in dien vorm eene openhartigheid aan den dag legt, die men niet bij alle Protestantsche richtingen wedervindt. Geen wonder: het evangelisch geloof is dubbelhartig geboren, of, wil men liever, het gestarnte, waaronder het geboren werd, was een misverstand. Het vorderde vrijheid van onderzoek en wilde niettemin een geloof blijven, dat is: geestelijk gezag uitoefenen. Van daar dat de onderscheidene richtingen, die in den boezem van het Protestantisme zijn ontstaan, bepaald kunnen worden naar de evenredigheden, waarin zij deze beide tegenstrijdige bestanddeelen: onderzoek en gezag, kritiek en devotie met elkander vermengen. Het behoeft thans geen betoog meer, dat het inderdaad tegenstrijdige en onvereenigbare bestanddeelen zijn; maar het behoeft evenmin betoog, dat aan de logika zelfs geen septennaat in de wereld verzekerd is, en logisch

onvereenigbare dingen zeer dikwerf bevonden worden, in rust en vrede met elkander te wonen. Zij huizen namelijk in de borst van hen, die geen lust of geen kracht hebben de geheele strekking van hunne beginselen onder de oogen te zien. Deze halfheid kenmerkt, met uitzondering van het ultramontanisme, al de godsdienstige richtingen van het vasteland, en daaronder die van het zoogenaamd rechtzinnige Protestantisme, dat vaak aan een juiste beoordeeling weet te ontsnappen door soms te heulen met machten, waartegen het op andere tijden zich weer kant. In Amerika daarentegen, waar onze aan Duitschland ontleende, half wijsgeerige terminologie nog weinig doorgedrongen is, werpt het zijn masker of zijn sluier af; daar zegt het eerlijk wat het in 't wapen voert; daar moet het dus gadegeslagen en bestudeerd worden. Wij zijn er toe in staat gesteld door een paar levensbeschrijvingen van de reeds genoemde zendelingen[1], door een paar bundels preeken van Moody[2] en een verzameling van liederen, die door Sankey vervaardigd zijn en in de godsdienstige bijeenkomsten gezongen worden[3].

I.

Het is een roerend tafereel, waarbij de eerste bladzijden van Moody's levensbeschrijving ons verplaatsen: een gezin van negen kinderen, dat door de moeder, weduwe sinds 1841, wordt bestuurd en gehuisvest is op een boerenhofstede in Northfield, Massachusetts. Daar was op den 5^{den} Februari 1837 Dwight Lyman Moody geboren. Op zijn vierde jaar verloor hij dus zijn vader; maar de moeder wist den band van haar kroost te bewaren; met éene uitzondering evenwel. Een der oudere broeders, die haar juist had moeten steunen, zonderde zich meer en meer af en verdween eindelijk geheel. Niemand wist waar hij gebleven was.

> ‘They would all sit in a semicircle about the fire of a stormy winter's night, and listen to stories of their dead father: what

1 *D.L. Moody and his work* (het tweede gedeelte, ofschoon de titel het niet vermeldt, handelt ook over Sankey), by Rev. W.H. Daniels A.M. Chicago.
2 *Wondrous Love*, 15 addresses by D.L. Moody, carefully revised from short hand notes; *Adresses by D.L. Moody*, revised by himself.
3 *Songs and Solos*.

> he did, what he said, how he looked, how he was kind to a friend and lost a great deal of money by him, and so their little home was mortgaged, and they were poor. But if by chance any one spoke the name of the absent brother, a great silence fell upon them; the tears would come into the eyes of the mother, and then they would steal away to bed, whispering their “good nights”, and *walking softly as they went;* for that name was like a sword-thrust to the mother's heart. Then they would be awake listening to the roar of the wind among the mountains, thinking maybe *he* was out in the cold somewhere; or, worse than that, perhaps he had gone to sea, and while they were snug in bed was keeping watch on a wavebeaten deck, or climbing a reeling mast in just such darkness and storm.
> Now and then, between the gusts, a sound would be heard like the wail of the summer wind when it used to make harpstrings of the leaves and branches of the great maple trees in the yard: low and gentle now, and again rising into louder and stronger tones. Then they hold their breath and listened. Mother was sitting up to pray for her lost boy.
> Next morning perhaps she would send them down to the postoffice in the village, a mile and a half away, to ask for a letter - a letter from *him*, though the mother never said so. But no letter ever came.’

Lange jaren daarna stond een vreemdeling op den drempel. Hij wilde, hij kon niet verder komen. Eindelijk barst hij los in tranen. Aan die tranen herkent hem zijn moeder.

> ‘And that is just the way, says Moody, - who sometimes tells the story to his great congregations, - that is just the way God forgives all the prodigal sons who come back to Him. Do you think mother kept her long-lost boy out there in the porch till he had gone through with a string of apologies, and done a list of penances, and said ever-so-many prayers? Not at all! She took him to her heart at once. She made him come right in. She forgave him *all*.’

Onder den weldadigen indruk van een liefhebbende moeder, gelijk onder dien van een schoone natuur en een opwekkelijk klimaat, groeide de knaap op, die reeds vroeg uitmuntte door forschheid en een ondernemenden geest. Godsdienst leerde hij kennen op een praktische, amerikaansche manier:

> ‘I tried and tried, and I could n't lift them awful heavy

> rails (van een schutting, namelijk, waar hij onderdoor had willen kruipen); then I hollered for help, but nobody came; and then I began to think I should have to die away up there on the mountain all. But I happened to think that, may be, God would help me, and so I asked Him. And after that I could lift the rails, just as easy!'

Uiterst elementair was het onderricht, dat hij genoot: een 'weinig lezen, schrijven en rekenen'. Eenige kerkelijke begrippen werden hem het eerst bijgebracht in de vormen der Unitariërs. Maar veel kan het niet geweest zijn. Op zijn zeventiende jaar vraagt hij nog of men Philadelphia F-i-l dan wel F-e-l moet spellen, maar eer iemand antwoordt, zegt hij tot zichzelf: 'Well, never mind; I'll write it so that they can't tell which it is - *e* or *i*'. Nog had hij zijn achttiende jaar niet voltooid, toen hij de wijde wereld inging. Te Boston vond hij een plaats in den schoen- en laarzenwinkel van zijn oom Samuel, waar hij met den verkoop dier artikelen belast was. Zijn oom had hem dit toegestaan, onder anderen op de voorwaarde, dat hij Mount Vernon Church en de daaraan verbonden zondagschool ijverig bezoeken zou. Hier onderwees hem Mr. Edward Kimball, die eens vriendelijk de hand op zijn schouder legde en hem vroeg 'of hij zijn hart niet aan Kristus wilde geven'. Jaren later zei Moody: 'I can feel the touch of that man's hand on my shoulder even yet'. Die gebedsverhooring van daareven, onder de schutting; die aanraking van zijn schouder, meer was er niet noodig om aan Moody's leven zijne eigenaardige richting te geven. Reeds nu begint hij in de kerkelijke 'meetings' te spreken, tot zeer geringe voldoening, naar het schijnt, van zijne hoorders, die grootendeels tot een beschaafder klasse behoorden. Toen hij zich aanmeldde, om als lid der gemeente opgenomen te worden, begon hij dan ook met een weigering te ondervinden, omdat hij was 'lamentably wanting in doctrine'. Zijn biograaf verklaart deze weigering op de volgende, karakteristieke wijze: 'The type of religious life in the churches of that order, at that time, was passive rather than active; *no one felt in a hurry about the salvation of sinners, or the sanctification of believers*. God's processes of grace were presumed to be slow and gradual'.

Dit éene woord teekent de geheele richting: 'in a hurry about the salvation of souls'; hetgeen zich praktisch vertaalt: in den haast om aan het grootst mogelijk aantal menschen

mede te deelen, dat Kristus zijn bloed voor de vergeving van hunne zonden vergoten heeft. Men zou er wel zorg voor dragen, dat daarbij vooral geene langzame en graduëele wegen bewandeld werden. In Chicago, waar Moody, na zijn kort verblijf in Boston, evenzeer met den verkoop van schoenen en laarzen belast was, richt hij een zondagschool op, die weldra een zeshonderd knapen telde. Door ‘missionary sugar’ werden zij er heen gelokt. Reeds dit verdient opmerking. Wanneer iemand zedelijk gered kan worden, enkel door het hooren en geloovig aannemen der ‘blijde boodschap’, lok hem dan maar met allerlei middelen, al ware het, gelijk hier, met suikerboontjes. Maar opmerkelijker nog is hetgeen Moody's biograaf, de predikant Daniëls, omtrent de inrichting en het gehalte van de zondagschool verhaalt, en, bovenal, wel geschikt om menigeen de oogen te openen ten aanzien van hetgeen de klerikale richting eigenlijk van het onderwijs denkt zoodra zij volkomen openhartig is (blz. 50):

> ‘The history of the North Market School for its six years in the hall which gave it its name is full of the proofs of God's favour, and of the faith of devotion of the men and women who sustained it. *The great purpose always kept in view was the salvation of souls*. To reach this result every possible means was tried. *Mere literary and social advantages were never regarded as important*. A free evening school was, indeed, established, where such children *as pleased to attend* were taught a little reading and writing; but it was believed by Moody and his brethren that *the shortest road to education and refinement was the road which led to the cross of Christ and the gate of heaven*. The words of the Saviour, “Seek ye first the Kingdom of God and his righteousness, and all these things be added unto you,” formed the basis of its hope and its success. *If he could make Christians of these wild boys and girls, Moody believed they would make gentlemen and ladies of themselves*. With this thought in view little time was spent on the geography or archaeology of the Bible, but the Gospel of the son of God, pure and simple, was impressed upon the minds of the children in every possible way. Thus, while other kindred organisations might properly be called Bible schools, the North Market mission was, above every thing else, a Gospel school. It naturally took this direction, from the spirit and experience of its leader, who was determined to know nothing but Christ and Him crucified; a determination easy for him to carry out,

> for he was thoroughly converted to, and quite well acquainted with, Christ; while his other “knowledges” were, for this purpose, *conveniently* few and small.’

Niet altijd worden wij op zulke naieve bekentenissen vergast. Ziedaar dus de opvoedingstheorie van den man, wiens invloed ook op ons land men van welbekende zijde wenschelijk heeft gekeurd.

Met even weinig terughouding worden wij ingelicht omtrent het karakter van zijne herderlijke zorg. In 1861 was de groote oorlog tusschen Noord en Zuid uitgebroken, waarvan de afschaffing der slavernij de prijs moest zijn. Moody trekt mede, niet als medestrijder, maar als geestelijke. Aan boord van de stoomboot, die hem in gezelschap van andere geestelijken naar het leger bracht, greep er eene diskussie plaats over de wijze waarop zij het best hun taak zouden vervullen. Robert Collyer, een Unitariër, beweerde, dat men aan de gewonden in de eerste plaats die middelen moest toedienen, die hen konden verkwikken. ‘Brace up the nerves of the poor fellows, zeî hij te recht, and help to keep them alive rather than begin by trying to prepare them for death’. Een ander geestelijke, Dr. Patton, meende met nog meer recht, dat men geen algemeenen regel vast kon stellen. Soms moest stoffelijke, soms geestelijke hulp verleend worden. Maar Moody was van oordeel, ‘the thing to be done was to offer them *a short and swift* salvation’, en deze kon aangeboden worden door te verhalen van den moordenaar aan het kruis. Hij wilde dus terstond beginnen met uit te maken, of de gewonde ‘een kind van God was’; zoo ja, dan behoefde men niets meer voor hem te doen - ‘he being safe enough already’; zoo niet, dan moest hij zoo spoedig mogelijk van den moordenaar aan 't kruis hooren.

Men ziet hier een zekere theologie in al hare barbaarschheid, want men ziet haar in al hare konsekwentie. Wat zal hij een tal van lijders gemarteld hebben, die maniaque van ‘the Gospel’!

Voor den vooruitgang der beschaving is het niet bemoedigend op te merken, dat deze biografie van Moody zich aan dezelfde soort van sprookjes te goed doet, die wij reeds vinden in de legenden der Heiligen, welke voor acht en negen eeuwen geschreven werden. Zoo lezen wij hier van een pijnlijken nacht, waarin een groot aantal gewonden zonder eenig voedsel waren. De geestelijken deden wat zij konden om van hier en daar nog bijéen

te zamelen wat bruikbaar was. Te vergeefs. Toen sprak een onder hen: Bidt, dat God ons brood zende. Zoo gezegd, zoo gedaan. Weldra was er een wagen met brooden in het gezicht.

Er moet toch nog een geheel publiek zijn, even als de monniken der tiende eeuw op zulke verhalen verzot.

Het geval stond bovendien niet op zichzelf. Te Chicago, waarheen Moody van tijd tot tijd van het leger wederkeerde, had hij reeds vroeger een dagelijkschen bidstond ingesteld. Weldra ging naar alle zijden het gerucht uit van het goed succes, waarmee daar steeds gebeden werd. Wat te voorzien was, bleef niet achterwege. ‘Alsof geen andere plaats op aarde zoo dicht bij den hemel ware geweest, en geene andere geloovigen zulk een vrijen toegang hadden gehad tot het oor des Heeren, zond men uit den geheelen Staat en zelfs uit naburige Staten’, boodschappen naar Chicago met last om daar voor de belanghebbenden te bidden. ‘Bij duizenden’ kwamen soortgelijke verzoekschriften in; ‘and often, in quick succession, came the tidings of glorious answers to prayer’. Het werpt zeker een eigenaardig licht op den toestand der beschaving in Amerika. Wat er na 1862 in Chicago wel gebeurd mag zijn, dat ‘de Heer’ die stad zoo meedoogenloos, alsof zij Sodom en Gomorra ware geweest, aan de vlammen heeft prijs gegeven. Men moet aannemen, dat de bidstond inmiddels afgeschaft was!

In '63 was het nog zoo niet. Veeleer kon Moody in dat jaar voor de som van 50,000 gulden, die hijzelf gekollekteerd had, een eigen kerk bouwen. Zijn school telde een duizend leerlingen. Ds. Daniëls weet ons nauwkeurig op te geven, hoevele van deze leerlingen en hunne ouders ‘bekeerd’ waren. Ongeveer 300. Mody's huisbezoek aan de leden zijner gemeente, echt amerikaansch gelijk al het overige, wordt ons op de volgende wijze beschreven (blz. 115):

> ‘At an early hour (het was Nieuwjaarsdag) the omnibus, which was to take him and several of his leading men, was at the door; and, with a carefully prepared list of residences, they began the day's labour. The list included a very large proportion of families hiding in garrets, and the upper stories of high tenement houses. On reaching a family belonging to his congregation, he would spring out of the bus, leap up the stairways, rush into the room, and pay his respects as fellows:
> “You know me; I am Moody; this is Deacon de Golyer, this is Deacon Thane, this is Brother Hitchcock (dezelfde, die

> ons dit verhaalt). Are you all well? Do you all come to Church and Sundayschool? Have you all the coal you need for the winter (waarvoor "the Lord" minder scheen te zorgen dan voor de brooden der soldaten)? Let us pray." And down we would all go upon our knees, while Mr. Moody offered from fifteen to twenty words of earnest, tender, sympathetic supplication, that God would bless the man, his wife, and each one of the children.
> Then, springing to his feet, he would dash on his hat, dart through the doorway and down the stairs, throwing a hearty "good bye" behind him, leap into the 'bus, and off to the next place on his list: *the entire exercise occupying about one minute and a half*.'

Daar kunnen die goede lieden bijzonder veel aan gehad hebben! In het geheel werden er tweehonderd bezoeken gebracht, dus tweehonderd schietgebedjes van 15-20 woorden opgezonden tot 'the Lord', van wien Moody heeft moeten aannemen, dat Hij anders aan die huisgezinnen niet gedacht zou hebben. Als dit een en ander geen humbug is, komt het toch zeer daaraan nabij. Of is dit geen ontwijding van het gebed?

Maar neen; het is veeleer de wettige konsekwentie van een ongerijmd beginsel. Als het gebed een toovermiddel is, is 't verstandiger, het duizend dan slechts honderdmaal per dag aan te wenden. Zoo blijft de menschheid zichzelve toch overal gelijk. Welk onderscheid is er tusschen de bekende bidwielen en een twee honderdmaal op één nieuwjaarsmorgen gedurende een minuut op de knieën vallenden Moody. Men is in Indië slechts nog praktischer dan in Amerika.

Bij het berekenen van de werking van dat schietgebed moet evenwel ook het groote gezag in aanmerking worden genomen, waarmee Moody in het oog van de leden zijner kerk bekleed is. Ook hier naderen de uitersten tot elkander. Geen Roomsch-Katholiek priester, ja geen paus kan meer onvoorwaardelijk gehoorzaamd worden. Ds. Daniëls schreef zijn boek, terwijl Moody in Engeland was. Hij getuigt, dat Moody op duizend mijlen afstands inniger vereenigd is 'met zijn volk' dan menige predikant het is, die in het midden zijner gemeente woont.

'His wishes are regarded with the greatest attention. His parting instructions to the Sunday-school teachers still ring in their ears. His way of doing things is copied - even to a fault, sometimes.'. Men werkt en 'lijdt des noods, om zijne

liefde te bewijzen voor den man, die hen deelgenooten heeft gemaakt van de gemeenschap der heiligen'. En dezelfde Mr. Hitchcock, die zoo even onze berichtgever was, schrijft:

> 'If it is announced that a letter is to be read from Mr. Moody, we are sure to have a crowded school. *He really holds us in his hand, though he has been nearly two years absent;* and if he would only come home and wind us up again, with a few week's work among us, *we would run on like a clock for a long time to come*.'

Dit onderstelt natuurlijk een persoonlijke kracht, die men ten volle waardeeren kan, al moet men betreuren, dat zij in deze wereld zelden anders dan in vereeniging met het een of ander bijgeloof uitgeoefend wordt. Geboren menschenbeheerschers, noem ze Loyola of Napoleon, heerschen toch nooit zonder dit bondgenootschap.

II.

Een nieuwe proeve van de wijze, waarop die kracht bij Moody zich uitte, levert ons de stichting van *Farwell Hall*.

Het groote werktuig, waarvan Moody zich vooral gedurende den oorlog bediend had, was *the Young men's Christian Association* of kristelijke Jongelingsvereeniging. Hare werkzaamheden hadden zich zeer uitgebreid en eischten een nieuw gebouw te Chicago. Maar er was geen geld. Dat Moody begint met God om geld te bidden, verwondert ons minder dan dat hij later ook nog tot andere middelen de toevlucht neemt. Het komitee der vereeniging begreep al terstond, dat het geld nooit bijéen zou komen, tenzij Moody tot president werd benoemd. Dit is reeds bevreemdend; want indien het welslagen der zaak van God en niet van menschen moest worden verwacht, kon het vrij onverschillig zijn of Moody zich met of zonder den presidentstitel tot het Opperwezen zou hebben te richten. Een soortgelijke opmerking zou men gedurig kunnen herhalen. Het oprichten van een nieuw gebouw voor de Jongelingsvereeniging gaat niet zonder een eigenaardig en weinig aantrekkelijk mengsel op te leveren van vroomheid en wereldsch overleg. Men weet soms niet of men van een godsdienstige

of van eene dier vele amerikaansche ondernemingen leest, die louter door en voor het eigen belang begonnen worden.

Deze godsdienstige onderneming moet dan een naam op het uithangbord voeren, die het groote publiek aantrekken kan. Juist het groote, het minst kieskeurige:

> 'The young Men's Christian Association was now the strongest Christian Society in the whole North-West. Its membership comprised many a scholarly, influential, and reverend man, whose name and influence as president would add to its dignity and popularity. To place in the chair a blunt and unlearned man like Mr. Moody, seemed strangely radical and inappropriate, to those conservative members, whose pride would be sorely wounded in following such a leader.'

Hij werd gekozen met een kleine minderheid. En nu is zijn plan terstond gevormd. Het gebed alleen zal het niet doen, maar een bouw komitee wordt opgericht, met den heer Farwell tot *chairman;* en Moody, hoe 'blunt' en 'unlearned' dan ook, heeft het volgende denkbeeld: 'to organize a stock company, with twelve trustees, the stock was to bear six percent, interest, from the completion of the building'. Dus een maatschappij met obligatiën, tegen de niet te versmaden rente van zes percent. Wij zijn hier tamelijk ver van de bovennatuurlijke wereld; zoover, dat de biograaf al hetgeen hij vroeger mededeelde omtrent gebed en gebedsverhooring vergeet, en in een onbewaakt oogenblik zich laat ontvallen: 'the placing of this stock, to the amount of 101,000 dollars, *was the great financial success* of Mr. Moody's life'. In dit verband grenst dat 'financial success' aan het hoog-komische.

Blijkt de biograaf hier ontrouw te worden aan den geest van zijn held? In het minst niet. Op den avond van de inwijding der nieuwe stichting (29 September, 1867) hield President Moody een rede voor een 'immense assembly'. De 'devotional exercises' waren reeds achter den rug, In deze rede is evenzeer het vrome en het wereldsche zoo zonderling vereenigd, dat men er uit een zielkundig oogpunt wel de aandacht op mag vestigen (blz. 126):

> '.... I feel more than anything else, and more than ever before, that Jesus has accomplished this great result for us. And for this wonderful blessing I want you all to praise Him.
> A few years ago this Association was growing weaker and

> weaker, and at one time it came very near dying. Those who organized it made the mistake of supposing that if they opened some rooms, and gave notice of meetings to be held in them, sinners would come there of their own accord to be saved. But they were not long in finding out, that if they would save the lost they must search for them...'
> 'Then we began to go out and bring in. That was just what Christ told us to do. And now, *because*, we have obeyed Him... Christ has helped us to build this hall.
> But is seems to me the Association has just commenced its work.... we must attack the whole city for Christ.
> When I see young men, by thousands, going in the way to death, I feel, falling at the feet of Jesus, and crying out to Him with prayers and tears to come and save them.....
> It has been said that the Association is now fairly established, and has all the money it needs; but if we should begin to think so, it would be the death of us. When we stop trying to enlarge our work for the Lord and raise more money for it, we shall become stale and stupid, like some of the rich institutions of the Old World, which are settling down into indolence,... because they are 'full and have need of nothing'. We must ask for money, *money*, MORE MONEY[1], at every meeting.

Wanneer men, in stede hiervan, gelezen had: 'we must ask for faith, *faith, More Faith*', zou er zeker meer overeenstemming zijn geweest tusschen begin en slot.

Brooden schijnen toch van ouds geliefkoosde voorwerpen te zijn geweest, waarop een bovennatuurlijke macht hare werking uitoefent. Wij hoorden zoo even van een gebed om brood voor stervende soldaten, dat straks een wagen met brooden geladen deed aankomen. Maar van een gebed om geld, dat terstond een wagen met zakken dollars in het gezicht brengt, daarvan leest men zoo niet. En wanneer men dan bedenkt, dat hier geld noodig was, niet om lichamen te voeden, maar om zielen te behouden!

Aan het eind van den avond werd er voor het nieuwe gebouw een naam gezocht en gevonden. Het werd Farwell Hall genoemd naar den *Chairman* van het bouw-komitee, die zelf voor eene aanmerkelijke som obligatiën genomen had. In dezelfde rede van Moody, waaraan wij het een en ander ontleenden, geeft hij het als zijne overtuiging te kennen, dat 'a mighty influence

1 Zoo staan de woorden gedrukt bij Ds. Daniëls.

is yet to go out from us, that shall extend through this county and every county in the State; through every State in the Union; and, finally, crossing the waters, shall help to bring the whole world to God'. Ds. Daniëls noemt het een profetie van Moody's zendingsreis naar Groot-Brittanje.

Men moet bewondering koesteren voor zooveel 'pluck'. De man, die door zijn naam een honderd duizend dollars bijeengebracht, thans een der schoonste 'halls' in Amerika, en bovendien het recht had om te verwachten, dat eens ook de oude wereld naar zijn stem zou luisteren, was slechts twaalf jaar vroeger als leerling in een schoenenwinkel te Chicago aangekomen. Wanneer wij niet moedwillig de oogen sluiten voor hetgeen om ons heen gebeurt, kunnen wij de wereld, waarin wij leven, toch niet anders dan zeer zonderling vinden. *Mundus vult decipi:* de wereld wil bedrogen worden. Had diezelfde Moody woorden van gezond verstand gesproken, men had hem geen dollar gegeven; nu hij daar is 'like falling at the feet of Jesus and crying out to Hin with prayers and tears', crying tegelijk tot zijn publiek om *money, money, more money*, stroomen de dollars toe.

Farwell Hall had verschillende zalen en kamers, ook een bidkamertje voor den president. Een der zalen werd maandags avonds gebruikt voor 'a stranger's meeting'. Het was er Moody vooral om te doen, om hen tot spreken te brengen. Hij legde het op de volgende wijze aan:

> 'He would single out the new-comers and call on them to speak thus:
>
> You brother, over there by the first window, don't you love the Lord? That red-haired man on the back seat, are you a Christian?'
> '... Sometimes he would walk up and down the aisle, looking into the faces of the congregation for signs of the work of the Holy Spirit on their hearts; and when he noticed a person who seemed to be thoughtful, or penitent, he would go straight to his side and say, "are you a Christian?" If the answer was at all doubtful, he would instantly follow with:
> "Do you want to be saved? Do you want to be saved now?" And, before the half-penitent sinner had time to make objections, he would have him on his knees in prayer, kneeling himself beside him, while the whole congregation were kneeling around him. The man thus publicly brought out as a seeker

of religion would generally give himself up to the Lord, - *being, as if it were, pushed headforemost into the kingdom of heaven*.'

Dit 'pushing' greep ook buiten de deur, voor het gebouw, plaats. Hij hield de voorbijgangers stil bij den arm met de vraag: are you for Jesus? Hij dwong ze in te gaan. 'In ten or fifteen minutes of this vigorous kind of work he would send up a large number of people for prayers'. Dat geschiedde tot dat het uur, voor den aanvang der gebeden vastgesteld, geslagen had; dan 'he would leap up the stairway, three or four steps at a time, and rush to his place near the platform, to watch and help on the progress of the meeting'.

De vruchten van de samenkomst waren vaak terstond zichtbaar, zoodat men de bekeerden tellen kon. In een meeting was er een 'awakening' van zeventig personen, niet meer, niet minder. Die zeventig personen stonden op verschillende punten van de zaal plotseling op om in het gebed voor te gaan. Een was een kind van zes jaren, een a rider een 'grey-haired infidel of seventy jears'. Gedurende een zekere tijdruimte, die niet nader wordt aangegeven, wrarèn er tweehonderd bekeeringen. Bekeering, 'conversion' moet van 'awakening', van opwekking onderscheiden worden. Een volgend jaar, binnen gelijke tijdruimte, beliep het aantal der bekeerden ongeveer tien duizend, en was de tegenwoordigheid van den Heiligen Geest onmiskenbaar, al bepaalde zijn werking zich tot dit betrekkelijk toch altijd klein aantal.

Reeds nu ging Moody buiten den engen kring zijner stad. Elk jaar reisde hij van Maine naar Texas, van Montreal naar San Francisco, van St. Paul naar New-Orleans, om te prediken, te bidden, de kristelijke jongelingsvereeniging tot verhoogde werkzaamheid op te wekken, of om 'revivals' te organiseeren. Gedurende dezen tijd, verzekert ons zijn biograaf, ging hij voort met slechts één boek te lezen, den Bijbel, waarin geen waarheid hem dierbaarder was dan deze: 'Whatsoever ye shall ask in faith, believing, ye shall receive', of ook: 'Daniël was taken out of the den, and no manner of hurt was found upon him, because he believed in his God'.

Van zijne liefde tot den Bijbel wordt zelfs bericht, dat zij de groote beweegreden was, die hem naar Engeland deed reizen, 'where he might have the help of certain brethren who had become migthy in the Scriptures'. Hij had er reeds vroeger,

met zijn gezin (want hij was sedert Augustus 1862 gehuwd met Emma C. Revell) om gezondheidsredenen een kort bezoek gebracht, waaruit blijkt, dat het hem aan het noodige van de aardsche goederen niet ontbrak. Maar op iemands vraag: waarom hij den Oceaan andermaal overstak, was thans zijn antwoord: 'I am going to England to study the Bible'. Of nooit de gedachte bij hem opgekomen is, wat dan al die amerikaansche kristenen moesten aanvangen, die geen fortuin genoeg bezaten om in Engeland Gods Woord te leeren begrijpen? Het is toch ook een zonderlinge openbaring, die een mensch in Amerika niet eerder voldoend licht geeft, eer hij een dure reis naar de oude wereld heeft gemaakt.

Men heeft ons niet gezegd, waarin de studie van den Bijbel voor Moody bestond, noch welke de bijzondere voordeelen waren, die juist Engeland daarvoor opleverde. Maar wij kunnen het ons wel eenigszins voorstellen. Onder de illusiën van de richting, die ook Moody vertegenwoordigt, behoort ook het geloof, dat het mogelijk is, den Bijbel in waarheid te leeren verstaan, zoolang men daarin hoofdzakelijk bewijsplaatsen zoekt voor die eigenaardige theologie, die hare aanhangers gemeenlijk het eenvoudige of ook het zuivere Evangelie noemen.

III.

Uit de nieuwsbladen is het reeds bekend, dat Moody in Engeland niet alleen heeft gearbeid. Zijn biograaf brengt van nu aan (bl. 226) ook Ira David Sankey ten tooneele, geboren te Edinburgh in Pennsylvanië, in het jaar 1840, uit een familie die van vaderszijde engelsch, van moederszijde iersch was. Zijne beide ouders behoorden tot de episkopale Methodisten, en waren welgesteld. Ira genoot een beschaafde en puriteinsche opvoeding, Hij toonde reeds vroeg dien muziekalen aanleg te bezitten, die in het Vereenigd Koningrijk zoovele harten voor hem gewonnen heeft:

> 'His abilities as a Christian singer made his services in great request throughout all that region of country (Chicago). Mr. Sankey's singing was a part of his religion. His talent in this direction was a special gift from God, and as such he cultivated it almost exclusively in the lines of sacred music.

> For years he felt deeply impressed that there was a power in song which the Church had failed to appreciate, or even to understand. It seemed to him that he had a special mission in this direction, and accordingly he entered into this department of Christian work with the same earnestness and devotion as he would have taken up the work of preaching the Gospel if he had felt himself called thereto. No singing master, or conservatory of music, ever placed a professional stamp upon him. His style was acquired in the Sundayschool, in the regular service of the House of God, in camp-meetings and conventions, and in the closet upon his knees. He was accustomed to pray over his singing as a minister prays over his sermon; and thus receiving the baptism of the Holy Ghost, he was able to go forth in the name of the Lord, singing psalms and hymns and spiritual songs, making melody in his heart unto God, and thereby thousands of others to understand and join in, the service of praise as they never had done before. From first to last he was never a professional musician.'

Sankey was reeds gehuwd en gevestigd, toen Moody hem trachtte te bewegen, neen bijna in den naam van God gelastte, om hem zijne medewerking te verleenen. Den 7^{den} Juli 1873 verlieten zij beiden, Moody in gezelschap van zijn gezin, New York, om tien dagen. later in Liverpool aan te komen. Zij kwamen als zendelingen. Moody gaf als doel op van zijn engelsche reis: 'to win ten thousand souls to Christ.' Twee van zijne oude vrienden, die hem uitgenoodigd hadden, een predikant in Londen en een wesleyaansche koopman te Newcastle-upon-Tyne, waren juist gestorven; een derde uitnoodiging had hij ontvangen van Mr. George Bennett te York. Naar die stad trokken zij nu het eerst; reeds den volgenden Zondag traden zij op. Zij bleven er een maand en '250 persons professed to find Christ.' Op het laatst werden dagelijks meetings gehouden. Het eerste uur was gewijd aan biecht en gebed; het tweede aan lofzangen; het derde aan mededeelingen omtrent vervulling van Gods beloften, getrokken uit eigen ervaring, promise meetings genoemd; het vierde aan geloofsbelijdenissen van jongbekeerden; het vijfde aan bijbellezing; het zesde aan de viering van het avondmaal. Het blijkt niet duidelijk of deze uren op een en denzelfden dag dan wel op verschillende dagen waren gesteld. Toch schijnt in York en in Sunderland, dat zij na York bezochten, de indruk niet bijzonder groot te zijn geweest. Eerst in Newcastle-upon-Tyne

maakten de zendelingen sensatie. En van daar ging het steeds, crescendo, in Schotland, in Ierland, in Londen. Bij de vele bekeeringsverhalen, die ons worden meegedeeld, behoeven wij niet stil te staan. Het genre is bekend, en elk verhaal van dien aard gelijkt op het andere als twee druppels water op elkander gelijken. Maar niet onbelangrijk is het, de soort van prediking te leeren kennen, die zoovele duizenden menschen heeft geboeid.

Den algemeenen inhoud kan men wel gissen: het thema is altijd hetzelfde: wanneer ik geloof, dat God zijn Zoon gegeven en die Zoon zijn bloed voor mij gestort heeft, ben ik zeker, onmiddellijk na mijn dood in een plaats van eindelooze gelukzaligheid te zullen komen. Ziedaar de eenige stelling van welker waarheid de spreker zijne toehoorders overtuigen wil. Dit moet men wel in het oog houden, en dus enkel vragen: hoe hij het aanlegt om dit zijn doel te bereiken.

Hij is daartoe redenaar in den waren zin des woords; dat is: hij richt zich zoo goed als uitsluitend tot de verbeelding. Argumenten gebruikt hij zoo weinig, dat hijzelf ergens zegt, niets zoo gevaarlijk te vinden als een argument. Hetgeen ons hier dus belangstelling inboezemt, is te weten of de tafereelen, die hij voor de verbeelding zijner toehoorders toovert, door de eene of andere eigenschap uitmunten, waardoor zulk een succes verklaard wordt. De vraag moet bevestigend worden beantwoord. Veel in Moody's preken is gewoon, traditioneel, vervelend, maar op het afgezaagde valt hier en daar een licht dat, in verband met de bekende theologische of mythologische voorstellingen van het britsche volk, voor de groote menigte in het Vereenigd Koningrijk veel aantrekking moet hebben gehad. Leest men deze preeken, dan blijft slechts een zielkundig raadsel over: hoe kan een mensch, al is zijn gezichtseinder nog zoo beperkt, de verveling doorstaan van dag en dag, en jaar in jaar uit, zoo eentonig te zijn en niets anders te doen dan tegenover al de zedelijke ellende der wereld dat vage ‘come to Christ’ te herhalen? Maar wie zal wagen, over het algemeen in de wereld, op welk gebied het zijn moge, de onmiskenbare behoefte der menschen aan eentonigheid, aan reproduktie van het reeds bekende te peilen!

Ziehier dan eenige proeven. De eerste is ontleend aan eene rede over Lukas XIV: 18: ‘en zij begonnen zich allen te verontschuldigen.’ Uit alles blijkt, ook dit moet in het oog gehouden worden, dat de redenaar zich niet tot een uitgelezen

gehoor, maar tot een publiek van ettelijke duizenden richt. Nadat hij nu de bruiloft, waarvan in zijn tekst sprake is, met ‘de bruiloft van het Lam’ vereenzelvigd en de verschillende verontshuldigingen nagegaan heeft, die, uit andere preeken ons reeds bekend, hier slechts in pikanter en populairer vorm dan gewoonlijk het geval is, worden meegedeeld, is dit zijne peroratie, die men zich slechts met een indrukwekkende stem voor veertien tot vijftienduizend menschen voorgedragen behoeft te denken:

> ‘I wish I had time to call your attention to, who will be at the marriage supper of the Lamb. Lift your eyes heavenward to night, mothers; you have loved children that have gone on before you; they will be at the marriage supper of the Lamb; will you be missing? Fathers and mothers who have loved ones that have gone on before you! if you could hear them, they are shouting from the battlements of heaven: “come this way.” Young man, you have a sainted mother there, - a loved father there: they are beckoning you heavenward to night. They have been gathering from the time the holy Abel went up: for six thousand years, gathering out of the four corners of the earth. The purest and best of earth, are there, they are in heaven; and God wants you and me to be there. Blessed is he that shall be at the marriage supper of the Lamb.
> Dare you make light of the invitation? Suppose you should just write out an excuse to the King of Heaven: ““while sitting in the Camberwell Hall, July 10th 1875. I received a very pressing invitation from one of Your messengers to be present at the marriage supper of Your only-begotten Son. I pray thee have me excused.”” Would you come up and sign that? Would you take your pen and put your name down to that excuse?.... Just let me write another reply: ““To the King of Heaven. While sitting in the Camberwell Hall, July 10th 1875, I received a pressing invitation from one of Your servants to be present at the marriage supper of Your only-begotten Son. I hasten to reply, By the Grace of God I will be present.”” Who will sign that? (*Many replies of “I will! I will!”*).. Make up your mind now: do not go away till the question of eternity is settled.’

Meer goeden smaak verraadt het volgende, genomen uit een preek over den welbekenden tekst: ‘Adam, waar zijt gij?’

Ook hier is de gedachte ver van nieuw, maar de inkleeding wel er op berekend om aandoeningen te wekken:

> ‘This last year has been a solemn feeling stealing over me. I am what they call in the middle of life, in the prime of life. I look upon life as a man who has reached the top of a hill, and just begins to go down the other side. I am speaking to many now who are also on the top of the hill, and I ask you, if you are not Christians, just to pause a few minutes, and ask yourselves where you are. Let us look back on the hill that we have been climbing. What do you see? Yonder is the cradle. It is not far away. How short life is! It all seems but as yesterday. Look along up the hill, and yonder is a tombstone, it marks the resting place of a loved mother. When that mother died, did you not promise God that you would serve Him? Did you not say that your mother's God should become your God? And did you not take her hand in the stillness of the dying hour, and say: “Yes, mother, I will meet you in Heaven.” And have you kept that promise? Are you trying to keep it? Ten years have rolled away: fifteen years; but are you any nearer God? Did the promise work any improvement in you? No, your heart is getting harder; the night is getting darker; by and by death will be throwing its shadows round you. My friend, where art thou? Look again. A little further up there is another tombstone. It marks the resting-place of a little child. It may have been a little lovely girl - *perhaps her name was Mary; or it may have been a boy-Charley;* and when that child was taken from you: did you not promise God, and did you not promise the child, that you would meet it in Heaven? Is the promise kept?
>
> “One more look down the hill. Yonder there is a grave, you cannot tell how many days, or weeks, or years it is away; you are hastening towards that grave. Even should you live the life allotted to man, many of you are near the end, you are getting very feeble, and your locks are turning grey... My friend, is it not the height of madness to put off salvation so long?....”’

Wie kanselwelsprekendheid als een letterkundig genre erkent, zal aan de volgende proeve daarvan zijne bewondering niet kunnen. onthouden:

> ‘I want to tell you why I like the gospel. It is because it has been the very best news I have ever heard. That is

just why I like to preach it, because it has done me so much good. No man can ever tell what it has done for him, but I think we can tell what it has undone. It has taken out of my path four of the bitterest enemies I ever had.

There is that terrible enemy mentioned in 1 Cor. XV, the last enemy, *Death*.The Gospel has taken it out of the way. My mind very often rolls back twenty years ago before I was converted, and I think how dark it used to seem, as I thought of the future. I well remember how I used to look on death as a terrible monster, how he used to throw his dark shadow across my path; how I trembled as I thought of the terrible hour when he should come for me; how I thought I should like to die of some lingering disease, such as consumption so that I might know when he was coming. It was the custom in our village to toll from the old church bell the age of any one who died. Death never entered that village and tore away one of the inhabitants but I counted the tolling of the bell. Sometimes it was seventy, sometimes eighty; sometimes it would be away down among the teens, sometimes it would toll out the death of some one of my own age. It made a solemn impression upon me; I felt a coward then. I thought of the cold hand of death feeling for the cords of life. I thought of being launched forth to spend my eternity in an unknown land.

As I looked into the grave, and saw the sexton throw the earth on the coffin-lid ""Earth to earth, ashes to ashes; dust to dust,"" it seemed like the death knell to my soul. But that is all changed now. The grave has lost its terrors. As I go on towards heaven I can shout: ""o Death! where is thy sting?"" and I hear the answer rolling down from Calvary - ""buried in the bosom of the son of God."" He took the sting right out of death for me, and received it into his own bosom. Take a horner and pluck the sting out, you are not afraid of it after that any more than of a fly. So death has lost its sting. That last enemy has been overcome, and I can look on death as a crushed victim. All that death can get now is this old Adam, and I do not care how quickly I get rid of it. I shall get a glorified body, a resurrection body, a body much better than this. Suppose death should come stealing up into this pulpit, and lay his icy hand upon my heart, and it should cease to throb, I should rise to the better world to be present with the king. The gospel has made an enemy a friend. What a glorious thought, that when you die you but sink into the arms of Jesus, to be borne to the land of

everlasting rest.... I can imagine when they laid our Lord in Joseph's tomb one might have seen death sitting over that sepulcre, saying: ““I have Him; He is my victim. He said He was the resurrection and the life. Now I hold him in my cold embrace. They thought He was never going to die, but see Him now. He has had to pay tribute to me.”” Never! The glorious morning comes, the son of man bursts asunder the bands of death and rises, a Conqueror, from the grave. ““Because I live, He shouts, ye shall live also.””
Yes, ye shall live also - is it not good news? Ah, my friends, there is no bad news about a Gospel which makes it so sweet to live, so sweet to die.’

IV.

Overzien wij het geheel van Moody's overtuigingen en werkzaarnheid, waarvan wij het karakter ook in Sankey's liederen wedervinden, dan schijnt mij dit tweeledige vast te staan: 1°. dat hij met bewonderenswaardige kordaatheid het eigenaardige der kristelijke levensbeschouwing vertegenwoordigt; 2°. dat de wijze, waarop hij dit doet, bij uitnemendheid geschikt is om hen, welke deze beschouwing met tot de hunne kunnen maken, tot helderheid te brengen omtrent de ware reden hunner weigering. Een bekend engelsch spreekwoord zegt: Prevention is better than cure. De tegenstelling tusschen de kristelijke levensbeschouwing en die welke uitsluitend op de ervaring steunt, laat zich naar aanleiding van dat spreekwoord zeer duidelijk maken. Volgens Moody en zijne geestverwanten is alles ‘cure’; volgens hen, die niet met hem medegaan, alles ‘prevention.’ Volgens Moody, ‘therapie;’ volgens ons ‘hygiëne.’ Hij acht de wereld bedorven, maar uit dat bederf kan zij gered worden; wij zien in de wereld een werkplaats, waaruit langzamerhand, door zorg, door het in acht nemen der ware methode, eenig goed te voorschijn moet komen. Voor Moody zijn alle bloemen verwelkt, ja vertreden, maar een wonder zal ze op haren stengel weder bevestigen. Wij kweeken bloemen, maar zoo er een afvalt, hebben wij weinig hoop. Geluk is voor hem een manna, door een toovermacht bereid; voor ons een bete broods, in het zweet des aanschijns verworven.

Utrecht.
A. PIERSON.

Een tochtje door het Tenggergebergte.

Het maakt een groot verschil, of men reist langs de groote wegen van Cheribon en de Preanger Regentschappen of langs die van Pasoeroean, van den Oosthoek in het algemeen. Dáár kan men vijftig, zestig en meer palen reizen zonder een Europeaan, eene Europeesche onderneming of woning te ontmoeten; hier treft gij ze om zoo te zeggen overal aan. Ziet gij in de eerstgenoemde residenties ook langs den grooten weg dessa's, wier stilte nog als door niets werd gestoord, en den inlander in zijn onverbasterden eenvoud, - in deze streken grenst elke dessa schier aan eene suikerfabriek of eene tabaksonderneming, en de Javaan is er een geheel ander mensch geworden. Ook een beter? Ik vind van neen. Mij althans, en velen met mij, heeft de ondervinding geleerd, om hier meer dan elders tegenover den inlander op onze neuzen en onze zakken te passen. Ach, de bekentenis moet mij van het hart, ook ik was vroeger in Holland vol geestdrift voor alle dusgenaamde liberale maatregelen. Ik rilde en toornde, als ik van rietslagen vernam; ik juichte alles toe wat er gezegd werd van de mishandeling, door Nederland den inlander aangedaan. Maar door eenige jaren hier te zijn, te vragen en te onderzoeken, ben ik allengs tot andere gedachten gekomen. Niet in dezen zin, dat ik mij niet van ganscher harte zou verheugen over alles, wat tot de opvoeding, de wezenlijke ontwikkeling, de waarachtige vrijheid van den inlander leiden kan. Maar ik heb leeren inzien en om den wil van den Javaan zelven diep leeren betreuren, dat men het goede werk bij het verkeerde einde heeft aangevat; dat men allerlei voorbarige, ontijdige maatregelen heeft genomen; dat men door eene averechtsche menschlievendheid begonnen is,

niet met onderwijs en innerlijke beschaving, maar met het losmaken van banden, het wegnemen van tuchtmiddelen, die nog zoo heilzaam en zoo noodig waren. Is het niet waar, dat als wij, Europeanen op Java, vernemen van een inlander die veroordeeld is tot gevangenisstraf en dwangarbeid, wij onwillekeurig glimlachen? Is het mijzelven niet meer dan eens gebeurd, dat ik een zijweg insloeg, ten einde het genot van eene morgen- of avondwandeling niet vergald te zien door het ontmoeten van een' hoop tierende, baldadige veroordeelden, naar hun zoogenaamden arbeid gaande of daarvan terugkomende?

Doch ik ben waarlijk al te vroeg van den tekst afgedwaald. Wat ik eigenlijk had willen zeggen is, dat ik mij verheugde in het vooruitzicht op een tochtje door het Tenggergebergte, ook wijl het mij van den grooten weg afvoeren en brengen zou langs stille dorpen en liefelijke rustige binnenpaden, waar het leven van den Javaan en de schilderachtige natuur meer hun oorspronkelijk karakter hebben behouden. Immers voor hem, die zich schier uitsluitend op hoofdplaatsen en langs heerbanen beweegt, is het alsof men eene geheel andere wereld binnentreedt

Wij gingen 's morgens vroegtijdig van Pasoeroean naar Paserpan, de hoofdplaats van het distrikt Tengger. Wij stapten bij den Wedana af en vertoefden er eenige oogenblikken, beleefdheidshalve een kop thee drinkende en een inlandsch gebakje etende. Onze wagen moest hier blijven staan, onze goederen werden door koelies verder gedragen en wijzelven wapenden ons met zonnehoeden en handschoenen en stegen te paard. Het doel van onze reis zou voor heden zijn de dessa Ngembal, een tiental palen. ver en een paar duizend voet boven de oppervlakte der zee gelegen.

Onmiddellijk nadat wij het erf van den Wedana waren afgereden, sloegen wij van den grooten weg rechts af, - en daar begon het bekoorlijk slingerend pad, nu eens rijzend, dan eens dalend, hier u opheffende boven het omringende landschap en een vriendelijk vergezicht vergunnende, daar u opsluitende tusschen enge bergwanden, voor wier geboomte gij van tijd tot tijd het hoofd buigen en den voet terugtrekken moet. In het eene oogenblik ziet gij al stijgende op tot een bladerendak dat u heerlijk beschermt tegen de felle zonnestralen, in het andere daalt gij naar en trekt gij over eene bamboezen brug, waaronder klaterend, schuimend, dartel het bergstroompje door-

schiet, het gesteente in zijne bedding met parelen bestrooiend. Diepe vrede, zacht geruisch, zoet gemurmel omringen u aan alle zijden. Wat reine gewaarwordingen maakt deze omgeving in u wakker! Hoe raakt hier Natuur met haar tooverstaf u aan en wekt uiterlijk en innerlijk het oog om te zien, het oor om te hooren, heel uw wezen tot honderdvoudig genieten!.... Weest gegroet, gij bergen en dalen, stille wouden en bruisende stroomen, o liefelijk binnenland van Java, wees dankbaar gegroet!

Te Ngembal aankomende, werd op de gamelan de bekende welkomstdeun geslagen, die over geheel Java dezelfde is, en boven het dak, waaronder we zouden verblijven, wapperde vroolijk de Hollandsche vlag - alles ter eere van het hoofd van 't gewestelijk bestuur, dat in ons midden was, of liever dien wij op zijne vriendelijke uitnoodiging vergezelden. Eene omstandigheid van niet geringe beteekenis op zoo'n reisje, want zij is niet alleen van invloed op de vroolijke ontvangst, welke men overal vindt, maar ook op het paard dat men bestijgt, op het logies en de tafel, op de wegen zelfs die men berijdt.

Het was een nederig dak, dat ons dien dag opnam. Ofschoon voor de bijzondere gelegenheid vrij goed ingericht, was het slechts een pondok (optrekje) van bamboe, zeer laag van dak en donker. Ik was met een mijner reisgenooten in een eng kamertje gelogeerd, waar twee kleine ledikanten tegenover elkander stonden. Het was ons geraden, niet op hetzelfde oogenblik b.v. naar onze laarzen te bukken, zoo we niet met onze hoofden of met iets anders tegen elkander wilden stooten. Een belangstellend lezer zal misschien denken: Hoe benauwd moet in een warm land als Indië zoo'n klein slaapvertrek zijn! Maar van benauwdheid is in een bamboezen huis geen sprake; door duizend reten in de gevlochten wanden heeft overvloedige luchtverversching plaats, soms zelfs meer dan u lief is. Neen, meer aan licht dan aan lucht ontbrak het ons. Door een getralied venstertje zonder glas, van een voet hoog en breed, kwam zelfs op het midden van den dag slechts een schemerend licht binnen. Gelukkig, dat in de binnenlanden een ongeschoren kin en eene ietwat onachtzame kleeding weinig aanstoot geven.

Nauwelijks hadden wij ons nedergelegd om de gewone namiddagrust te genieten, toen de regen met felle stroomen begon neder te vallen. Mijn buurman en ik gingen onwillekeurig in

onze respektieve bedden overeind zitten en keken elkaar met een bedenkelijk gezicht aan. Want vooreerst zouden we aan onze afspraak om straks eene ferme wandeling te maken geen gevolg kunnen geven, en ten anderen wat zouden de steile paden, die wij den volgenden morgen te paard moesten passeeren, ontzettend glad worden! Een kwaad vooruitzicht dit laatste: hij toch was een vrij goed ruiter, maar wat bang op een paard; ik was niet bang maar een gansch onbedrevene in de edele rijkunst. Maar ‘soedah!’ zeiden we, we konden er toch niets aan doen, en vergaten onze zorgen.

Tegen den avond hield de stortregen op en konden wij, met behendigheid de droge plekjes uitzoekende, toch even een kijkje nemen buiten het erf van onze landelijke woning. Door het dichte groen heen ontdekte ik, honderd passen ongeveer voor ons uit, afgebrokkelde muren met mos, varens en allerlei planten begroeid. ‘Ha,’ dacht ik, ‘overblijfselen van den Hindoetijd, eene tempelruïne!’ En reeds begon ik er mij nog eens goed op te bedenken, hoe de verschillende leden van het Indische pantheon, een Ganesa, een Siwa, een Doerga er uitzien om straks mijne reisgezellen zoo noodig met mijn licht te kunnen bijstaan....

‘Welke ruïne?’ vroeg kalmpjes de controleur van Tengger - ‘die muren daar? Dat zijn de overblijfselen van een koffiepakhuis; het is ook een poos ingericht geweest tot woning van den controleur, die vroeger hier gevestigd was.’

Hoe men uit de lucht kan vallen! - Ik heb later een assistent-resident ontmoet, die eens als controleur te Ngembal had gewoond. Omringd door ravijnen en steile bergpaden had hij daar vertoefd met vrouw en kinderen, het eenige Europeesche gezin te midden der dessabewoners. Hij had er ziekte in zijne familie gehad, terwijl de dokter van de hoofdplaats geen tijd had en ook geen kans zag, om bij hem te komen. Aan de stilte raakt men gewoon, ik wil het gaarne gelooven. Maar men dient ook aan vrij wat ontbering te gewennen, eer men zich in het binnenland tehuis gevoelt. Zoo heerlijk het is om het door te reizen en te aanschouwen, zoo weinig aantrekkelijk vind ik het om er te wonen.

Den volgenden morgen achtten wij het raadzaam, niet te vroeg op reis te gaan. Immers de warmte zou op deze hoogte ons niet hinderen en den weg, dien wij langs moesten, gunden we zoodoende meer tijd om op te drogen. Wij stegen eerst om

half negen te paard en richtten ons zuidwaarts naar het vierduizend voet hoog gelegen Nongko-djadjar. De streek die wij doorgingen was woester dan die van gisteren, en het was duidelijk te zien hoe ons pad hier beurtelings liep over den nok van de ribben, die oploopende den Tengger vormen, en beurtelings door de enge diepten, die deze spitse ruggen vaneenscheiden. Nu en dan was onze weg niet breeder dan vijf of zes voet en zagen wij aan weerszijden het ontzaglijk ravijn, dat echter door overgrooten rijkdom van boomen en planten ons eerder uit de diepte toelachte dan verschrikte. Voorzichtigheidshalve was op de smalste plekken aan beide kanten van den weg eenig ruw hekwerk aangebracht, uit boomtakken gevlochten. En waar wij langzaam, nu eens naar deze dan naar de tegenovergestelde zijde ons wendende, in de diepte afdaalden, daar verhief de bergwand met zijn wuivende boomvarens en zijne machtige stammen zich weldra hemelhoog boven onze hoofden. Trotsch was het tooneel in de diepte, grootsch het gezicht naar omhoog..... maar onze opgetogenheid werd telkens binnen zeer enge grenzen teruggedrongen door een heel prozaïsch iets - door de gladdigheid!

Wie de donkerbruine paden van Java's koffietuinen niet kent, kan zich geen denkbeeld vormen van de glibberigheid dier nimmer effene, maar altijd klimmende en dalende wegen. Vooral na regen kunnen zij zoo glad zijn, dat men, waar het terrein belangrijk helt, onmogelijk zonder te vallen naar beneden kan loopen. Doch des te meer bewondering verdienen de kleine inlandsche paarden, die u ongedeerd langs de steilste hellingen omlaag brengen.

Zie eens, hoe zoo'n schrander dier voetje voor voetje met u de hoogte afdaalt. Nu eens richt hij zich rechts, dan weer links. Hier en daar blijft hij een oogenblik staan, als om het terrein op te nemen, en te zien, te peilen waar hij het veiligst den tengeren hoef kan nederzetten. Telkens glijdt hij uit, maar geen nood! Hij behoudt zijn bedaardheid en vol zelfbeheersching neemt hij zijne treden nog wisser. Soms zakken hem de achterbeenen gansch en al onder het lichaam vandaan - wees slechts niet bang! Hij zit een oogenblik en richt zich daarna met behoedzame kracht weer op. Laat hem stil gaan, zooals hij wil, dwing hem niet met den teugel naar deze of gene zijde, uwe wijsheid zou u noodlottig worden, terwijl zijn geduld, zijne rustige kracht en zijne bekendheid met het ter-

rein u voor alle gevaar behoeden. Eindelijk daar heeft hij u op vlakker bodem gebracht en onwillekeurig klopt ge bewonderend en erkentelijk het schrandere beest op den nek; hij verdieht het, want het is een waarachtig kunststuk dat hij volbracht heeft.

Men loopt bij zulk eene gelegenheid slechts één gevaar. Als de weg zoo sterk helt en zoo glad is, dat het paard zich niet langer weerhouden kan, gebeurt het dat hij zich angstig maakt en zijn heil zoekt in een woedende reis naar beneden. Daarbij in het zadel te blijven is zoo goed als onmogelijk; men doet dus licht een zwaren val. Dien morgen ben ik gelukkig aan dat gevaar ontkomen. Wij stonden voor eene steile en lange helling. De resident koos de wijste partij en ging te voet naar beneden, gesteund door twee inlanders, die met hunne buigzame teenen als in de klei grijpen en daardoor zeer vast staan. Wij anderen zouden de steilte te paard afdalen, ik voorop. Maar reeds terstond gleed mijn paard uit en weer uit, hij deed een paar sprongen voorwaarts en stond op het punt om in galop naar beneden te gaan, toen ik gelukkig door uit al mijne macht aan de teugels te trekken het dier dwars op den steilen weg tot staan kreeg. Fluks grepen toen een paar handige Javanen den toom en verlosten mij zoo uit een toestand, waarin ik volstrekt niet op mijn gemak was. Ik moet eerlijk bekennen dat ik van schrik beefde.

‘Zie, dat is een ander gezicht dan onze pandok te Ngembal,’ riepen wij onwillekeurig uit, toen wij vlak vóór ons op eene hoogte de pasangrahan (inlandsch logement voor reizende ambtenaren) van Nongko-djadjar aanschouwden.

Het is een ruim gebouw, van hout opgetrokken, met zes kamers en van goede meubelen voorzien. Het ligt op een open terrein, dat u naar bijna alle zijden een vrij uitzicht geeft over bosschen en bergen. Eene allerliefste plek in eene schoone bergstreek, waarop geen enkel uur van den dag de warmte hinderlijk is. Wij kwamen er om half twaalf aan en terwijl wij in de voorgalerij eene kleine verversching gebruikten, wachtende op de koelies, die met onze bagage nog onder weg waren, roemden wij als om strijd de heerlijke, koude berglucht, die elk windje ons tegemoet voerde. Konden wij Hollanders op Java overal in zulk een klimaat wonen!

Wij troffen het prachtig met het weer, den ganschen namiddag en avond droogte en een heldere lucht. Eene ferme wandeling

vermeerderde nog zoo mogelijk onze opgewektheid. Even voordat wij 's avonds zouden gaan eten ontving een onzer, een weinig bezorgd over ongesteldheid ten zijnent, een brief met gansch bevredigende berichten. Dus was er, toen wij aan tafel gingen, geen spoor van een rimpel op eenig voorhoofd te zien we lieten ons de weltoebereide spijzen in de koelte heerlijk smaken, het glas wijn had hier het dubbele van zijne gewone aantrekkelijkheid, en terwijl het inlandsche orkest er vroolijk op los sloeg, stieten wij lachend de glazen tegen elkander aan en dronken *nostrorum sanitas*.

Ik vergat daar te zeggen, dat de tonen van de gamelan het gezang begeleidden van de Javaansche danseressen (ronggengs), wier doordringende stemmen ons, toen we van binnen naar voren gingen, luide tegemoet galmden. Onder het genot van een cigaar, zaten wij een poosje den dans te aanschouwen.

'Vindt gij dat nu mooi?' vroeg ik een mijner reisgenooten, die naast mij zat. Of liever ik riep hem die vraag toe, te midden van het geraas, want ik moest mijne stem verheffen als een scheepskapitein bij harden wind.

'Ja, zeker vind ik dat mooi,' was het antwoord, 'het heeft voor ons Westerlingen iets vreemds, het is eigenaardig Oostersch, maar ongetwijfeld is er schoonheid in te vinden.'

'Misschien bewondert gij het gezang?' vroeg ik schertsend.

'Wel neen, wie zou dat gillen mooi noemen!'

'Nu maar zonder gekheid! geef er dan eens rekenschap van. Als gij er iets moois in vindt, kunt gij het toch wel een weinig ontleden en het schoone er van aanwijzen.'

'Natuurlijk kan ik dat. Luister maar eens. Ik bewonder de lenigheid van het lichaam, de gemakkelijkheid waarmede moeilijke bewegingen worden gemaakt, de bevalligheid van menige houding, de sierlijke vlugheid, de deftigheid en het statige, waarmede beurtelings de armen worden bewogen - ziedaar ongeveer wat mij in het tandakken boeit.'

'Nu, ge moet het mij niet kwalijk nemen,' hernam ik, 'maar ik kan in zulk een oordeel niets anders zien dan afwijking van den goeden smaak. Trouwens al wat een punt van gevoel is, loopt hier in Indië groot gevaar van verbastering. Let nu eens op die bewegingen.....'

Maar ik moest even ophouden, want juist werd het tempo van den gamelanslag versneld, vlugger gleed de strijkstok over de zeurige inlandsche viool, het gebombom van den gang (metalen

bekken van zwaren klank) verdubbelde zich, en de danseressen liepen in een kring achter elkander, de hoofden in alle richtingen heen en weer wentelende, de armen zwaaiende als molenwieken, terwijl zij beurtelings ons de ooren deden tuiten door haar gillend gezang.

‘Het is mij onbegrijpelijk,’ sprak ik, toen het alarm een weinig bedaard was, ‘hoe iemand iets van dit alles schoon kan noemen. Ik spreek niet van de danseressen der sultans van Djokja en Solo, ik heb ze niet gezien, en kan ze dus niet beoordeelen. Maar het gewone tandakken, dat men in de Preanger Regentschappen, in Cheribon en hier in den Oosthoek ziet, heb ik niet kunnen bewonderen. Eene enkele bevallige beweging met de hand daargelaten, vind ik alles even leelijk.’

‘Weet gij hoe ik mij uw oordeel verklaar?’ vroeg de andere. ‘Gij hebt het misschien wel dikwijls gezien, maar zeker nog niet genoeg. Men moet zooals ik in het binnenland wonen en het ontelbare malen hebben bijgewoond, in één woord, het moet het zonderlinge en bevreemdende hebben verloren, wil men het eigenaardig schoone er van opmerken en waardeeren.’

‘Wel, dat ben ik in zekeren zin met u eens, maar ik vat het zoo op, dat het koren wordt op mijn molen. Men gewent aan alles. De leelijkste plek der wereld heeft, als gij er maar jaren lang woont, ten laatste eenige genegenheid bij u opgewekt. Voor de slechtste muziek, als gij maar niets anders hoort, gevoelt gij ten laatste eenige sympathie. Maar uw schoonheidsgevoel is intusschen op eene schrikbarende wijze achteruitgegaan. Zoo staat het ook, vrees ik, met uwe bewondering voor dit dansen.’

‘Bovendien,’ ging ik voort, ‘ik kan u bewijzen, meen ik, dat het leelijk is. Alle onnatuur is het tegenovergestelde van schoon. Welnu, elke beweging van die ronggengs is onnatuurlijk. Met half gebogen knieën houden zij het lichaam zoo ver achterover, dat men er bij het kijken pijn in den rug van krijgt. Uw nek doet u zeer, als gij ziet, hoe verschrikkelijk zij het hoofd doen tollen op de halswervels. Ze verdraaien de gewrichten van elleboog en pols zoo ver, dat bij de poging alleen om het na te doen, onze beenderen zouden kraken. En gij gevoelt kramp in uwe vingers, als gij die van de danseressen op de vreemdste manier ziet golven en beven. Schoon is het niet, het is alleen verwonderlijk om aan te zien, en het toppunt van geestdrift, waartoe zoo'n inlandsche danspartij een onpartijdig toeschou-

wer kan brengen, is mijns inziens een ‘wel, wel, hoe is 't mogelijk!’

Mijn buurman schudde het hoofd en bewoog, ten teeken van welgevallen in het gerei, den voet op de maat der dansmuziek. Met dit protest sloot hij onze woordenwisseling.

Intusschen was een uit ons vijftal opgestaan en deed nu het voorstel om een partijtje te maken. Weldra zaten er drie aan de hombre-tafel, terwijl twee de uitnoodiging afsloegen. Ik was een van die twee.

Ik speel nooit, om de eenvoudige reden dat het kaartspel me niet boeit, maar verveelt. En ik ben er hartelijk blij om, dat ik er niet toe overgegaan ben. Want doet men het eenmaal mee, dan is men hier te lande zoo vaak in de gelegenheid en ook half genoodzaakt om partijtjes te maken, dat het iemand, die er niet van houdt, zeeziek zou maken. Bij anderen heeft het tot gevolg, dat ze veel meer dan goed is aan de kaarten gehecht raken. Een aantal Indische heeren, thans ijverige hombreurs, zouden dan ook in den omgang vrij wat aangenamer en onderhoudender menschen zijn, indien zij een goed deel van hunne speelavondjes aan lektuur wijdden, en tevens - zouden dan hunne respectieve echtgenooten wat minder lange, stille avonduren in eenzaamheid doorbrengen.

Terwijl nu het drietal zijn partijtje maakte, hadden wij tweeën ruime gelegenheid beurtelings tot gesprekken en tot zwijgend philosopheeren. Het laatste had bij mij onwillekeurig het straks besprokene, den inlandschen dans, tot onderwerp.

Een wonderlijk verschijnsel toch, zoo dacht ik, in het Javaansche volksleven, die ronggengs. Overal staat bij den inlander de vrouw op den achtergrond. De vrouwen der inlandsche hoofden zijn dagelijks onzichtbaar. In den regel komen zij alleen dan te voorschijn als men er met dames bezoeken aflegt. Moet er feest worden gevierd, zoo zullen zij dagen lang in de weer zijn om alles gereed te maken, maar op den feestdag zelven vertoonen zij zich nauwelijks. Aan den dans nemen alle hoofden van den hoogsten tot den laagsten deel, maar hunne vrouwen zijn er ten eenenmale van uitgesloten. En ziet! als eene onbegrijpelijke uitzondering zijn de ronggengs het middelpunt en de ziel van elke feestelijkheid. In de pendoppo's der aanzienlijken verheffen zij even onbeschroomd hare stemmen als in het nederig feestloodsje van den dessaman. Op den passer (markt), op straten en pleinen doen zij hun gillend gezang

weergalmen en noodigen zonder eenige schuchterheid alle tandaklustigen ten dans.

Men zou meenen, dat voor den in het openbaar zoo kieschen en fijngevoelenden inlander zulks een gruwel moest wezen, te meer daar, zooals ieder weet, die danseressen gansch geen eerbare vrouwen zijn. Doch het tegendeel blijkt. Ouden en jongen scharen zich in grooten getale om elke tandakpartij. De aanzienlijkste inlander neemt uit de handen eener ronggeng de aangeboden slendang aan en stelt zich tegenover haar in het vereischte postuur, en menigmaal brengt hare vaardigheid het inlandsche publiek zoo in verrukking, dat zij luide wordt toegejuicht, en allen in koor sommige tonen van de gamelan medezingen.

Dit verschijnsel, zoo geheel en at strijdig met het volkskarakter, wordt zeker het best verklaard, wanneer men aanneemt - zooals naar ik meen doorgaans geschiedt - dat de gewijde danseressen, die in den Hindoetijd aan de Heidensche tempels verbonden waren, sinds de invoering van den Mohammedaanschen godsdienst, van de tempels op straat zijn gekomen.

Zeer zeker legt het geen gunstig getuigenis af omtrent de zedelijkheid in het algemeen, omtrent het huiselijk leven en de huwelijkstrouw van den inlander in het bijzonder, dat er geene feestvreugde kan zijn zonder deze priesteressen van Venus en Terpsichore. Doch de indruk dien men hiervan ontvangt, wordt nog veel treuriger wanneer men weet, dat het ongebonden leven dier vrouwen den inlander zelf in 't geheel niet tegen de borst is. Integendeel de ronggengs deelen in de toegenegenheid der bevolking, in zekeren zin zijn ze geacht. En talrijk zijn dan ook de voorbeelden, dat eene danseres, na gedurende eenige jaren dit losse leventje geleid te hebben, een goed huwelijk doet b.v. met een inlandschen dorpsburgemeester, en door hare dessagenooten, vrouwelijke zoowel als mannelijke, als een waardig lid der gemeente beschouwd wordt. Een volk welks gevoel van eerbaarheid en welvoegelijkheid door zulke zaken niet gekwetst wordt, staat zedelijk gewis niet hoog.

‘Hoe laat zou het zijn?’ vroeg ik aan mijn buurman, dien ik zag geeuwen.

‘Half twaalf’. zei hij op zijn horloge ziende.

‘Dus meer dan bedtijd voor menschen, die van middag niet geslapen hebben en morgen vóór de zon op willen zijn.’

Ik stond op, wenschte den anderen goeden nacht en begaf

mij te bed. Niet lang daarna hoorde ik ook mijne reisgenooten hunne kamers opzoeken. De muziek zweeg en weldra was alles in en om de pasangrahan in diepe rust. Buiten breidde zich de hemel onbewolkt en bezaaid met sterren over de zwijgende dalen en heuvelen uit. Geen windje woei er, geen tak of blad bewoog zich, door geen enkel geluid of ook maar geritsel werd de groote stilte gestoord. Het lichaam moet al vrij krank zijn of het zonnetje van binnen al zeer verdonkerd, wanneer niet de mensch, bij dezen diepen vrede eener schoone natuur, van vriendelijke en goede gedachten vervuld, langzaam uit het land der werkelijkheid in dat der droomen overgaat.

Er behoorde den volgenden morgen moed toe om naar Indische gewoonte een bad te nemen. Want het was zoo koel, dat ik reeds geneigd was om te pruttelen, toen men mij halfwarme koffie bracht, en met genot koesterde ik mij in de eerste zonnestralen. Maar ik nam een kloek besluit, stapte in de badkamer en stortte het kilkoude water ettelijke malen over het lichaam uit. De dappere daad bleef niet onbeloond, want een onbeschrijfelijk gevoel van welbehagen, van veerkracht en opgewektheid was er het gevolg van. Ik zou, dacht mij, uren ver kunnen loopen en de zwaarste vermoeienis gemakkelijk kunnen doorstaan.

Het was nu spoedig kleeden, inpakken, een stevig ontbijt nuttigen en opstijgen. Onze bestemming voor dezen dag was Tosari, het bekende etablissement ter verkwikking van gezonden en kranken. Het ligt iets minder dan 6000 voet boven de oppervlakte der zee; wij moesten dus op nieuw belangrijk stijgen. Doch het eerste gedeelte van den weg klom zoo aanhoudend en zoo steil, dat wij na anderhalf uur gereden en ongeveer een derde van den afstand afgelegd te hebben, moesten stilhouden, om onze vermoeide paarden een weinig te laten uitrusten.

Toen wij weder op weg gingen was het intusschen met den helderen, vroolijken morgen gedaan. Eerst passeerden ons dunne nevelen, die nog een weinig zonneschijn doorlieten. Maar de nevelen breidden zich weldra uit tot dikke vochtige wolken, die alle uitzicht beletten. Door eene zeer begrijpelijke ingenomenheid met het natuurschoon, dat ons van alle kanten omringde, ver-

telde men ons wel, dat men van dìt punt een heerlijk vergezicht had over de strandvlakte, van dàt de machtigen Smeroe zich kon zien verheffen. Maar wat baatte het ons? Zelfs het witte paard van den Wedana van Tengger, die eenige passen vóór ons uitreed, was telkens onzichtbaar door den grijzen mist. Tot overmaat van ramp werd de mist een stofregen en maakte deze op zijne beurt plaats voor dikke droppelen, die weldra in milden overvloed op ons nedervielen.

Hu, wat was het natte pak koud in deze hooge bergstreek! Het gesprek, eerst vroolijk, kwijnde en verliep in de wisseling van klachten, dat het zoo jammer was, dat het zulke groote droppels waren en dat het maar niet ophield. Nu en dan sloegen we ook met de vlakke hand onszelven op de doorweekte knie of op den schouder als uiting van narigheid en beroep op het medegevoel der anderen. En voor het oogenblik gaf dat wezenlijk eenige verlichting.

Gelukkig! daar in de hoogte doemde eindelijk uit den nevel het logement op. In vluggen draf ging het naar boven; in een ommezien waren wij van onze paarden gesprongen en onder dak.

‘Hadden we nu ons goed maar!’ luidde het uit één mond, want het was nog onder weg en wij hadden behoefte aan droge kleeren. De logementhouder kwam ons wel met eenige kleedingstukken voorkomend te gemoet, maar wat hielp het? Voor vijf natte menschen is zooveel noodig.

Een oogenblik geduld, en wij zouden ondervinden dat wij hier op uitstekende wijze konden geholpen worden. Wij traden de gezellige eetkamer van het logement binnen. Daar was reeds een bediende bezig met de kachel aan te leggen, en weldra snorde en knapte het vuur er in, eene verkwikkende warmte verspreidende. Wij stonden er om heen, strekten er onze armen over uit, droogden en warmden ons en waren één en al opgetogenheid.

O vriendelijke gewaarwording! Want behalve die weldadige kachelwarmte - het was ons als waren wij plotseling in Holland verplaatst. Hoe lang was het geleden, sinds wij het gezellig geluid van een vlammend haardvuur hadden vernomen! Daarbuiten joegen de grijze nevelen voorbij de vensterruiten, alle deuren waren dicht, de stilte van eene gesloten gezelschapskamer omringde ons op nieuw en was voelbaar te midden van het gesprek.

‘Kunt gij u verbeelden in Indië te zijn?’ riep de een uit.

‘Onbegrijpelijk!’ lachte de ander, ‘op 't midden van den dag bibberend het hoekje van den haard te zoeken!’

‘En alles werkt hier ook mede,’ sprak opgetogen de derde, ‘om de gedachte wakker te maken aan eene vaderlandsche woonkamer. De kachel, de piano, de klok aan den wand, die gezellige kanapés, die huiselijke boekenrekjes en niet het minst dat prachtig bouquet met zijne rozen, jasmijn, heliotropen en kamperfoelie!’

Wij lieten allen met welgevallen ons oog gaan over de verschillende voorwerpen, en herhaalden met wellust: ‘alles even gezellig, alles even Hollandsch!’

Onze koelies hadden gelukkig even dapper door den regen geloopen, als wij dien rijdende getrotseerd hadden, en stelden ons in de gelegenheid nog vóór den eten droge kleeren aan te trekken.

‘Ik stel voor,’ zei er een, toen we ons aan tafel gezet hadden, ‘om een glas vaderlandsch bier te drinken.’

‘En ik,’ zei een tweede, ‘om straks na tafel op z'n hollandsch eene wandeling te gaan doen en het middagslaapje er aan te geven.’

Het eerste voorstel vond algemeen bijval, maar het tweede werd niet zoo grif aangenomen.

‘Dat zal immers niet gaan; de regen zal het verhinderen.’

‘Neen,’ was het antwoord, ‘de regen heeft reeds opgehouden.’

Doch die regen was ook maar een doekje voor het bloeden. De zaak was, dat een dutje na den rit van dien morgen, te verleidelijk was.

Maar vrijheid, blijheid! Na gegeten te hebben, ging ik met een paar anderen op weg. Het weer was droog, de mist opgetrokken, doch de lucht bewolkt. Wij waren nu in staat om de tooneelen om ons heen te aanschouwen, die de nevel des morgens aan ons oog had onttrokken.

Het was alles bergland, wat we zagen. Geen enkel plekje was vlak, de eene heuvel verhief zich naast en boven den anderen. En zooals wij onze eetkamer een geheel ander vertrek vonden dan de gewone Indische achtergalerij of pendoppo, zoo droeg ook het landschap hier een karakter, gansch verschillend van dat der lagere streken.

De rijstvelden, de klapperboomen, de pisang, waringin, tamarinde, al wat tot de gewone stoffage behoort van meest alle bewoonde streken op Java, het is alles hier verdwenen. Den-

nen en acacia's ontmoet men schier bij elken voetstap, maar vooral de dennen (tjemara) zijn hier in ongeloofelijke menigte. Waar het land niet bebouwd is, daar treft een, men zou soms zeggen geheel Europeesche plantengroei het oog. Boterbloempjes lachen uit het gras als oude bekenden u toe; kamperfoelie verraadt, waar gij haar niet ziet, hare aanwezigheid door haar frisschen geur; braamstruiken steken hare doornige loten tot over den weg uit en vragen of ge u den tijd nog herinnert, waarin gij als knaap de saprijke vruchtjes zocht en genoot; terwijl de bekende oost-indische kers hier en daar met tal van ranken langs de takken van laag geboomte opklautert en met hare oranjekleurige kelken reeds van verre u groet en uwe aandacht trekt.

Het is wel te zien, dat Tengger de groote groentetuin is van Oost-Java. Want allerwege is de helling der bergen bekleed met eene menigte akkers, waarop kool, uien, wortelen, sla, andijvie enz., worden verbouwd.

‘Toch prettig,’ zegt misschien eene of andere Hollandsche huisvrouw, - ‘toch prettig dat men in Indië al die Europeesche groenten zoo kan krijgen!’

En dat is het ook wel in zekeren zin, geachte Mevrouw! - maar toch zou ik die Indische groenten wel voor een half jaar willen afstaan, als ik slechts gedurende eenige dagen hare moederlandsche verwanten aan uwe tafel mocht genieten. Want het onderscheid is als tusschen valsch en echt, en gelijk men u hier te lande als roode kool voorzet gewone witte met een rood verfje er in en een scheutje azijn er door, zoo gelijkt elke groente bij ons een onbeholpen namaak van die ten uwent. De sla is zoo groen en hard, dat het u bij den eersten hap te moede is als het Nebukadnezar moet geweest zijn, toen ‘zijne woning was bij de beesten des velds en hij gras at als de ossen.’ De fijnste tong kan het onderscheid niet proeven tusschen gestoofde sla en dito andijvie. En alle kunstmiddelen der keuken kunnen niet beletten, dat de worteltjes u door hun smaak vooral aan den suikerpot doen denken; dat de versche doperwtjes hoorbaar over uw bord knikkeren en de snijboonen door hunne scherpe randjes uw gehemelte en keel pijnlijk aandoen.

Maar gelukkig was het gezicht op al die groente- en aardappelvelden er even heerlijk om. Als om het Europeesche van het tooneel te voltooien, ziet men hier de dorpen niet als overal elders weggedoken in het groen, maar geheel open liggen op

de berghellingen. Zij steken hunne atappen daken vrij omhoog en zijn in onderscheiding der gewone dessa's min of meer regelmatig gebouwd.

Ik stelde voor, om na het land nu ook zijne bewoners wat meer van nabij te bekijken. We traden daartoe de dessa Ledok binnen, die het dichtst bij Tosari ligt. De huizen zijn hier grooter dan gewoonlijk, en in plaats van bamboe, van stevige planken en vrij netjes gebouwd. Naast elk huis vindt gij een van alle kanten open afdakje, waaronder de Tenggerees zijn voorraad djagoeng (maïs) ophangt; eene omstandigheid die u doet geloof slaan aan den roep van strikte eerlijkheid, die van deze bergbewoners steeds uitgaat.

Zoodra wij de deur van eene dezer dorpswoningen openden en binnentraden namen een paar vrouwen de vlucht. Een drietal mannen, die om een vuurtje zaten in het midden van het vertrek, vroegen wij om het huis te zien, wat ons met de meeste bereidwilligheid werd toegestaan.

‘Waarom loopen die vrouwen voor ons weg?’

‘Takoet, toewan, maloe!’ (Ze zijn bang en beschaamd, mijnheer!)

Wanneer die lieden geen Maleisch maar Hollandsch gesproken en eene blanke in plaats van eene chocolakleur gehad hadden dan zouden wij ons zeer goed hebben kunnen verbeelden, dat wij in een achterhoek van Drenthe bij een keuterboer waren binnengeloopen. Het geheele vierkant van het huis vormde het eenige vertrek; op het midden van den vloer brandde het vuur, welks rook een uitweg moest vinden door de reten van het dak, en waarboven een ketting hing voor den waterketel. Behalve deze haard was er nog een laag gemetseld fornuis, waarop het eten werd gekookt. In den eenen hoek van het vertrek was een afgeschoten kamertje of keukentje, waarin potten, pannen, borden enz. werden geborgen. In een anderen hoek was een dergelijk hokje tot bewaring van rijst, groente, aardappelen en landbouwgereedschap, terwijl tegenover het keukentje houten bedsteden waren aangebracht, behoorlijk met deuren gesloten. De huizen zijn, wat samenstel en inrichting aangaat, paleizen vergeleken bij de hutten der Javanen. En van alles wat ik hoorde en zag kreeg ik volstrekt niet den indruk, dien Junghuhn mededeelt, als zouden de Tenggereezen zich onderscheiden door luiheid en domheid.

Den leek verlatende gingen wij naar de woning van den

priester, die tevens geneesheer is, doch vonden hem niet thuis. Eene kleine teleurstelling, want wij hadden gaarne het een en ander gevraagd omtrent den godsdienst en de godsdienstige gebruiken. De echte Tenggereezen toch zijn, zooals men weet, nog heidenen, belijders van het half Brahmaansche, half Buddhistische geloof, dat vroeger op Java schijnt geheerscht te hebben. De menschen zelven begrijpen van hun godsdienst weinig of niets en kunnen u ook hunne godsdienstige gewoonten niet verklaren. Over ettelijke tientallen van jaren zal dan ook wel dit restje van het vroegere heidendom zijn verdwenen in de massa der Mohammedanen. Immers is het reeds nu bij het sluiten van huwelijken min of meer gewoonte, dat men zich eerst laat trouwen door een naburigen priester van Mohammed en vervolgens door zijn eigen heidenschen dorpsgeestelijke.

In het logement terugkeerende, troffen wij op de stoep den doekoen (priester en dokter) aan, dien wij hadden willen bezoeken. Door de vriendelijkheid van den Wedana was hij geroepen om de weetgierigheid van ons reizigers te bevredigen. De man zag er eenvoudig genoeg uit. Hij had zich een baadje gemaakt van een moltondeken, dat zijn magere leden in de kou stellig goeddeed. Hij wist echter al even weinig op onze vragen te antwoorden als de rest. Hij zette wel een diepdenkend gezicht en had het voorkomen van behoedzaam en geheimzinnig te, spreken. Maar wat hij zei had niets om het lijf, het was maar een praatje. Misschien was ook deze priester van meening:

> Gewöhnlich glaubt der Mensch, wenn er nur Worte hört,
> Es müsse sich dabei auch was zu denken geben.

Hij vertelde ons, dat hij een heilig kleed te huis bewaarde, het kleed van god Bromo (Brahma), een voorwerp van diepe vereering. Wij zeiden dat wij gaarne met hem zouden meegaan, om het te zien.

‘O tra boleh, toewan!’ (o, dat mag niet, mijnheer!)

‘En waarom mag dat niet?’

‘Barangkali nanti ada tjelaka besaar.’ (Misschien gebeurt er dan spoedig een groot ongeluk). En hij verzekerde ons, dat het alleen bij hooge gelegenheden mocht vertoond worden.

Wat hij ons wel mocht laten zien was een klein, dik plankje, van een halven voet lang, dat hij ons gaf. De oppervlakte was door insnijding afgedeeld in zeer kleine ruitjes; in de meeste ruitjes was een koperen stiftje gedreven of een klein cirkeltje

gekorven. Dit plankje was, zeide hij, de almanak van den Hindoetijd; men kon er zelfs op zien, wanneer de voornaamste gebeurtenissen van tempo doeloe (den ouden tijd) hadden plaats gehad. Omtrent het hoe? het hij ons in het duister. En toen ik hem vroeg, of hij dien almanak wilde verkoopen, schudde hij zeer ernstig het hoofd en liet den dierbaren schat weer in zijn zak glijden.

Men riep ons om achter te komen en uit de veranda aldaar het heerlijk vergezicht, bestraald door de ondergaande zon, te genieten. Wij groetten dus den priester van Ledok, bedankten den Wedana voor zijne oplettendheid en staarden geruimen tijd op het heerlijk panorama, dat zich voor ons uitbreidde en dat ons vergunde de schepen op de ree van Pasoeroean en den wal van Madura te zien. Want de lucht was helder geworden en nam bij het afscheid van de zon de tooverachtigste kleuren en tinten aan. En de zon was niet, gelijk Heine haar in eene van zijne liederen beschrijft, als eene godheid die gloeiend van toorn, rood van verbolgenheid zich verwijdert. Zij was ook bij het heengaan de vriendelijkheid zelve, wolkjes vervende met het zachtste rozerood, de toppen van het Ardjoeno- en het Kawigebergte hullende in purperglans, en bij het wegsterven van het licht in het hart van den toeschouwer den indruk achterlatende als van een stillen vredegroet.

De avond zag ons gezellig bijeen in de eetkamer van het in alle opzichten uitmuntende logement, terwijl we uitwendig door de kachel, inwendig door een glas dampende punch werden verwarmd. Kou verdrijvend werkten ook onze gesprekken, die de opwekkende kracht van het bergklimaat schenen te ondergaan, en telkens in de levendigste debatten oversloegen. Het stond er wel naar, dat wij zeer laat naar bed zouden gaan, doch drie van ons, die den volgenden morgen weer vroeg op weg zouden, bewaarden de wijsheid en maakten, dat wij omstreeks middernacht onze kille kamers opzochten en zoo snel mogelijk ons onder bescherming stelden van heerlijke molton dekens.

De vierde dag was het glanspunt van onzen bergtocht. Ik had er reikhalzend naar uitgezien. Het was de dag, waarop

wij den roem en het wonder van het Tenggergebergte, de Zandzee en den Bromo zouden bezoeken.

Voor lezers, die met de eigenaardigheden van dit natuurtooneel onbekend zijn, teeken ik het volgende aan: Het Tenggergebergte loopt al rijzende op eene hoogte van ongeveer achtduizend voet uit in een vulkaan. De kraterbodem van dezen berg is van eene zoo groote afmeting, dat Junghuhn dien ‘wellicht den grootsten der wereld’ noemt. Hij is nagenoeg cirkelrond en heeft eene middellijn van twintig tot vijfentwintig duizend voet. De bodem bestaat uit grijs zand, waarom hij den naam van Zandzee draagt. De rand van den krater is gemiddeld duizend voet hoog. En uit het midden van de Zandzee verheft zich op nieuw een statig gebergte, dat eene hoogte van vijftienhonderd voet bereikt en waarvan een der toppen, de Bromo, wederom een nog werkzame vulkaan is,

Om half zes zetten wij ons bibberend te paard, en na een paar uur steeds stijgende te hebben gereden, stonden wij plotseling op den rand van den reusachtigen krater.

Wij zagen naar beneden, doch de zandvlakte had zich bedekt met eene lage reeks van lichte wolkjes, die de plek waar wij stonden en het gebergte in het midden geheel vrij lieten. Onze gids zeide, dat wij slechts geduld moesten hebben; de wolken zouden zich wel spoedig verwijderen. En waarlijk, nauwelijks had hij het gezegd of er kwam eene zachte beweging in de wolkenmassa. Vlak vóór ons ontstond er eene opening in, waardoor een klein gedeelte van het zandmeer in het volle licht te voorschijn kwam. Een van ons bemerkte daar een ruiter, die over de vlakte reed. Maar het duurde eenige sekonden alvorens ook wij anderen hem in het oog hadden. Als een schier onzichtbaar klein voorwerp bewogen man en paard zich voort over den grijzen bodem.

De voorspelling van den gids werd allengs ten volle bewaarheid. Als met plechtige kalmte streek het wolkenkleed over de vlakte, boog zich allengs meer om de bergen in het midden heen, en weldra lag daar de Zandzee door de morgenzon helder verlicht voor ons uitgestrekt.

En even langzaam verdween nu ook de sluier, die het oog van ons toeschouwers tot hiertoe bedekte. Want de eerste aanblik laat u koud, stelt althans uwe verwachting teleur. Gaan ook zelfs bij langer beschouwen de schoonheid en majesteit van dit natuurtooneel uwe bevatting, de spankracht van uw gevoel

te boven, in den beginne vooral moet eerst uw oog gedurende eenigen tijd de diepte peilen van den bodem, links en rechts dwalen over de vlakte, ettelijke keeren langs de wanden van den machtigen circus aan uw voet en de zijden van het middegebergte opklimmen en afdalen, - dan doemt langzamerhand de heerlijkheid van het geheel als uit de nevelen voor u op; gevoel en verbeelding ontplooien de vleugelen en voeren u allengs op tot innige, eerbiedige bewondering van dit wonderwerk der schepping.

Rechts van ons zien wij het Zandmeer met eenig schraal gras begroeid, links is de vlakte geheel dor en doodsch. Maar als een boeiend contrast is van den kraterwand geen plekje onbegroeid, overal boomen, struiken en groen. En tegenover ons verheft zich de Batoek, een berg van den schoonsten vorm, en van den voet waarmee hij in de Zandzee staat tot aan den top met een kleed van planten bedekt, dat honderd liefelijke kleurschakeeringen vertoont. In diepe stilte ligt gansch dit grootsche bouwwerk der natuur voor onze oogen. Geen enkel gerucht, zelfs niet het gefluit van een vogel of het gonzen van een insekt komt tot ons. De machtige indruk wordt door dit zwijgen niet weinig verhoogd.

Wat echter dit tooneel zoo ongewoon boeiend maakt, dat gij er de oogen niet afwenden kunt, is het evenredige der deelen en het begrensde van het geheel. De schoonste verhouding valt overal op te merken, met welbehagen volgt uw blik de fraaie lijnen, de zachte vormen, waarvan het verrukte oor de melodie schijnt op te vangen. En nergens, hoe trotsch het tooneel ook zij, verliest zich de blik in het oneindige. Een reuzenwal omsluit het Zandmeer, ware Titansschouderen verheft het middelgebergte in de lucht, en toch is het overal begrensd, vindt het oog telkens een rustpunt. In dit majestueuze heerscht allerwege de schoonste maat.

Van den noordelijken rand, waarop we stonden (door de inlanders de Moengal genoemd) daalden wij langs een steil pad *en zigzag* af en stonden weldra op de zandvlakte. Wij reden nu naar het oostelijk gedeelte van den bodem, ten einde den Bromo te bezoeken, die tot hiertoe voor ons onzichtbaar was.

Het was mij als een droom. Te paard een dal, eene zandwoestijn door, en die woestijn het binnenste, de bodem van een vulkaan! Waren het de berggeesten van den Tengger, die om mijn hoofd in allerlei hymnen de heerlijkheid hunner woon-

stee vermeldden? Hoor! geheimzinnig hol klinken de hoefslagen van het paard, hier en daar kraakt het zand zelfs zoo klankvol, dat het den indruk maakt, alsof slechts een dunne korst den vermetelen mensch scheidt van den gapenden afgrond. Straks zal misschien het gewelf onder het gewicht van ons ruiters kunnen bezwijken, de thans zoo stille krater op nieuw loeiend en vlammend zich openen....

Maar der opgewekte verbeelding wordt geen tijd gelaten, deze schrikwekkende mogelijkheid verder te ontspinnen. Want onze weg heeft zich reeds naar het oosten omgebogen, en daar ligt naast de lachend groene Batoek, zwartgrijs van boven tot beneden de Bromo voor ons. Nergens een blaadje, een grasscheutje, dat dit tooneel van verwoesting verlevendigt. Het is alsof de gansche berg in brand heeft gestaan en slechts een zwarte puinhoop is overgebleven.

Vroeger, ten tijde van Junghuhn, lagen er aan den voet van den Bromo een aantal groote steenklompen, door den berg zelven uitgeworpen, maar die zijn thans weer geheel bedolven onder donkergrijs zand, dat later werd uitgebraakt. Het begin van de berghelling wordt nu gevormd door een woeste, naakte heuvelenrij. Voor het grootste gedeelte bestegen wij den Bromo te paard, doch de laatste honderd à twee honderd voet gaat het zoo steil omhoog, dat het schier onmogelijk zou zijn naar boven te klauteren. Gelukkig echter is hier een ruwe ladder tegen de helling aangebracht, die behoorlijk van eene leuning voorzien, ons weldra amechtig op den top deed aankomen.

De binnenwand van den krater is even woest en doodsch. Hij gaat steil naar beneden en de bodem is een oneffen vlak, waaruit hier en daar zwaveldamp opstijgt, terwijl uit ééne opening van ongeveer eene nederlandsche el wijdte, aanhoudend een rookkolom zich verheft. De rand, waarop wij stonden, was smal, de grond onder onze voeten was, gelijk overal, slechts los, bewegelijk zand. Voorzichtigheidshalve heeft men hier een stevig hek neergezet, waarover men veilig in den afgrond kan zien.

‘Ik was eens,’ vertelde een mijner reisgenooten - ‘ik was eens op den Dom te Utrecht. Ik keek omlaag en terwijl ik in de straten aan mijn voet nederzag, overviel mij plotseling de verschrikkelijke gedachte: nu moest eens mijn voet over een rollend voorwerp uitschieten en ik tusschen de pijlers van het

hekwerk door naar beneden storten. Dat denkbeeld greep mij zoo sterk aan, dat.....'

Maar wij lieten hem niet uitspreken, want ikzelf kreeg bij zijn verhaal een wonderlijk, onvast gevoel in de beenen, en onze derde man werd zoo duizelig, dat hij, om zich veilig te gevoelen, moest gaan zitten.

Het is begrijpelijk, als men het woeste uiterlijk van den berg aanschouwt zoowel aan de binnen- als aan de buitenzijde; als men de sporen zijner uitbarstingen aan den voet ziet liggen en in den krater de bewijzen opmerkt van de werking, die er nog in de ingewanden van dit gevaarte plaats grijpt, - het is dan begrijpelijk, dat de eenvoudige bergbewoners hem den naam van eene godheid hebben gegeven en dat zij jaarlijks biddende hem naderen en zijne gunst trachten te erlangen door in feestgewaad vruchten, spijzen en kleedingstukken als offers in den krater te werpen. Maar neen, niet Bromo (Brahma), niet naar den naam van den scheppenden god moest men hem hebben genoemd, maar naar Siwa, den verwoester, die waar het leven heerscht den ondergang, den dood aanbrengt. Hoevele malen reeds verspreidde hij door zijne brullende en vlammende uitbarsting schrik onder de bevolking! En wie weet, hoe kort zijne schijnbare rust zal wezen!

Ik ben van den Bromo gedaald, heb op nieuw de Zandzee doorgereden, den kraterwand weer beklommen en ben naar Tosari teruggekeerd. Maar het is mij nu te moede, alsof ik het in een sprookje heb gelezen, alsof het een visioen en geene werkelijkheid is geweest, alsof ik gelijk Mohammed in den slaap ontvoerd ben geworden aan de aarde en hoogere oorden bezocht heb..... En geen wonder! het is te veel, het overstelpt u. Terwijl gij al dat schoon u tracht eigen te maken, gevoelt gij u onmachtig om het te omvatten, beseft gij uwe kleinheid tegenover deze teekenen van des Scheppers heerlijkheid.

O Insulinde! ik heb mij nooit met sterke banden aan u gehecht gevoeld. Want al moet ik erkennen dat gij voor 's menschen stoffelijk zijn een paradijs gelijkt, ik heb groote grieven tegen u. Kunst, wetenschap, godsdienst, huiselijk leven, gezelligheid leiden binnen uwe landpalen een bedelaarsbestaan. Gij zijt het land van kleine grootheden, waar geestelijk nooddruftigen te gemakkelijk naam en invloed erlangen. Gij open - baart allerwege - gelijk de eenige schrijver dien Gij tijdelijk

bezit het u terecht heeft verweten - een schromelijk gebrek aan piëteit.....

Maar als ik pas de schoonheden van uwe natuur heb aanschouwd; als ik terugkeer van eene bedevaart naar uwe goddelijke bergtooneelen, in hunne verhevenheid tempelen te boven gaande, in hun zwijgen roerender dan gebeden, dan is het mij alsof ik door deze grieven te gedenken ondankbaar jegens u ben, alsof ik u vergiffenis moet vragen voor mijne klachten!

Den volgenden dag reden we te paard en per as, binnen vier à vijf uren tijds van Tosari over Poespah naar Pasoeroean, - zuchtende de strandhitte te gemoet.

Pasoeroean, Mei 1875.

P. HEERINGI.

Maandelijksche praatjes.

X. 27 September.

Wie verlost ons van de piano's?

Met die vraag sta ik minstens tweemaal in de week op, en ben ik ook heden opgestaan. Een buurmeisje, wier kamer op dezelfde binnenplaats uitziet als de mijne, krijgt reeds te zeven uur in den morgen den meester. En soms speelt zij des avonds te twaalf uur nog. Dat is niets minder dan verschrikkelijk. Gammen, weêr gammen, altijd gammen! Bovendien, de mensch is niet volmaakt; ieder heeft zijn zwakke zijde, dikwijls zelfs meer dan eene, en zoo heb ik o.a. die, van de piano niet hoog te schatten.

Nooit heb ik kunnen begrijpen, waarom dat instrument zich in de gunst van zooveel uitstekende musici verheugt.

Ter begeleiding van andere instrumenten of van zang, - *à la bonne heure!* - maar als op zich-zelf staand speeltuig mist de piano, ook de best-bespeelde, voor mijn ooren juist dat, wat het heerlijkste is in de muziek, namelijk de samensmelting der tonen, - het harmonieuse.

Wat ik evenmin kan begrijpen als de weidsche reputatie van de piano is, dat er nog geen minister van finantiën in Nederland is geweest, die heeft voorgesteld, om dat muziekinstrument te belasten.

Onze schatkist moet dan wel goed voorzien zijn!

Zonder overdrijving mag het getal piano's in ons land op vijftig duizend worden gesteld. Tegen een belasting van slechts vijf gulden per piano, zouden wij dus een mooi kwart millioen hebben, dat voor een menigte nuttige werken en ondernemingen, die nu tot de vrome wenschen blijven behooren, uitstekend te pas zou komen.

En men zegge niet, dat men de weelde niet moet belasten en velen hun piano dan zouden afschaffen. Dit zou, - Parijs heeft

het bewezen - het geval niet zijn. Misschien dat een enkele rammelkast wierd opgeruimd en afgebroken, maar wie zou daarbij schade lijden? De niet-spelende huisgenooten en de buren 't allerminst! Die er overigens een piano op nahoudt en den tijd heeft, om er eenige uren per dag op te spelen, zal, aangezien tijd geld is, ook wel vijf gulden hebben, om de belasting voor zijn instrument te betalen, en de som van die vijf guldens zou indirekt weêr ten goede komen aan zoovelen, die het slachtoffer zijn van het piano spel van een paar maal honderd duizend medeburgers.

De minister nu, die ons land met een piano-belasting wilde begiftigen, zou vooral de *pianista* niet moeten vergeten. Zijn de pianisten dikwijls onuitstaanbaar, de *pianista* is de ontzettendste uitvinding, die de industrie van den laatsten tijd op haar geweten heeft. Zij vervangt eenvoudig den levenden pianist. 't Is een automaat, die in een kastje met slingerdruk verscholen zit en werkt. Plaatst men dat kastje voor een piano, dan komen er houten vingers uitkijken, die over de toetsen glijden en, wanhopig maatvast, spelen als Liszt en von Bulow. Men heeft daartoe slechts te draaien.

Op de tentoonstelling, die thans in het Park wordt gehouden, heb ik zulk een *pianista* aan den arbeid gezien, en ik moet zeggen, dat men voortaan geen piano-spelen meer behoeft te leeren. Men koope slechts een automaat, en iedereen kan Beethoven en Mendelssohn vertolken. Is dat niet om van te rillen? Welhaast vervangt de machinerie al onze handelingen, ook de edelste, en misschien is zelfs de tijd niet ver meer, dat wij machinaal leeren voelen en denken.

Ik sprak daar van de tentoonstelling in 't Park. Dit is geen vergissing, ofschoon men verwacht zou hebben: - in het Paleis voor Volksvlijt. Ieder weet evenwel, dat geen gebouw minder der Industrie dient, dan juist de stichting van Sarphati, die ze er nochtans uitsluitend voor heeft doen verrijzen, zoodat hij zelfs de gedachte niet kon verdragen, dat zij ook tot iets anders zou moeten dienen.

Dat was - niemand zal 't ontkennen - erg onpraktisch van Sarphati, want hij kon op zijn vingers natellen, dat het Paleis jaarlijks, alleen voor onderhoud, een vijftien duizend gulden zou kosten, en dat, hoeveel en velerlei tentoonstellingen men er ook per jaar in mocht willen houden, de opbrengst der entrées nooit de kosten van onderhoud en exploitatie zou kunnen dekken.

Doch nu is men in een geheel tegenovergesteld uiterste van dat van Sarphati vervallen. 't Paleis voor Volksvlijt is een huis van volksvermaak geworden, beurtelings een kijkkast, waarin arlekijns, monsters, ballerines, fraai dekoratief en tableaux-vivants elkaêr afwisselen, en een muziektempel, dooraderd met uitgerafelde sokken en slaapmutsen, ter verkrijging van een onvangbare akoestiek.

En als dan te Amsterdam tentoonstellingen worden gehouden, dan moet men ze zoeken in het Park en in het Oude-Mannenhuis, waarvan dit voor een dergelijk doel nog meer ongeschikt is dan dat.

O, wat zullen Sarphati en Outshoorn zich nog dikwijls van ergernis in hun graf omkeeren, als zij besef hebben van wat er met nun grootsche schepping voorvalt, van de spektakels, die er in worden vertoond, van de bonte toetakeling met klatergoud en verfkwast, van 't verbreken van de harmonie der schoone lijnen.

Men zal nu echter, naar ik verneem, hun verontwaardigde schim bevredigen met een soort van *monument expiatoire*, voorstellende de een of andere pomp of fontein, die het dubbele voordeel heeft, dat zij de mannen heet te eeren, voor wie zij zal opgericht en naar wie zij genoemd zal worden, en dat zij de dorstenden drenken en de spelende kinderen om haar heen natspuiten kan, - altijd in de veronderstelling, dat genoemde fontein of pomp water geeft. In den regel toch is het de eigenschap van dergelijke monumenten, om zoo droog mogelijk te staan, getuige de Maagd-pomp op den Dam.

Zou het werkelijk niet veel waardiger zijn voor de dooden en voor de levenden beiden, indien dezen genen wat meer eerden in hun werken en wat minder hun roem kolporteerden door de wel wat banale manier, om over onze straten en pleinen gedenkteekenen te zaaien van zoo verdachten smaak, dat de dooden, als zij ze zien konden, de eersten zouden zijn om er den neus voor op te halen?

Meer verheffend en merkwaardig dan het verrijzen van dat legio beelden en standbeelden voor menschen, wier werken men òf reeds vergeten heeft òf verwaarloost en verminkt, is het verschijnsel, dat in dezen tijd, waarin zooveel geweeklaagd wordt over de ‘Slavernij der Vrouwen’, - een slavernij, tusschen twee haakjes, die voor mij nooit anders bestaan heeft, dan in de verhitte verbeelding van een paar dozijn overspannen dames en in de zwakke hoofden van evenveel sentimenteele en meêjammerende ridders, - dat in dezen tijd, zeg ik, door een jonge dame een treurspel is geschreven, om

de verschrikkelijke gevolgen aan te toonen, welke de moderne emancipatie-woede soms na zich sleept.

Ik kan me toch niet voorstellen, dat onze landgenoote van Duitschen oorsprong, Mejufvrouw Mohr, met haartreurspel *Die Unverantwortlichen*[1] iets anders heeft beoogd - al zegt zij het ook niet - dan door een verpletterend voorbeeld te bewijzen, hoe nadeelig de litterateur der *vrijgeesterij, vrijdenkerij* en *vrijminnari*, als ook een ernstige, een geforeeerde studie van de wijsbegeerte op vrouwelijke hersens werken kan.

Om den lezer, wien we overigens aanraden den eersteling van Mej. Mohr, ter wille van de kuriositeit, van nabij te bezien, reeds nu in staat te stellen om hem althans eenigszins te leeren kennen, wil ik kortelijk de hoofdgedachte van de tragedie meêdeelen.

Elsa is een mooi en lief vrouwtje. Vier jaar geleden heeft zij haar hand en hart geschonken aan den besten van alle echtgenooten, dien zij innig lief heeft, aan Max Barnow. Zij is moeder van een meisje van drie jaar en overgelukkig. Op eens echter - hoe? wordt niet verteld - krijgt Elsa 't in haar hoofd - op het land zou men 't den ‘kolder’ noemen - om in de wijsbegeerte te gaan studeeren, om te filosofeeren.

Ware nu Max Barnow, die zich anders voor niet dom hield, door liefde en goedheid niet verblind geweest, dan zou hij terstond een psycholoog over de bedenkelijke neiging van zijn gade hebben gekonsulteerd en zouden eenige te pas toegediende stortbaden van koud water het jonge vrouwtje wellicht nog voor zich-zelve en voor haar familie behouden hebben.

Maar neen, de goede Max liet zijn Elsa begaan, die zeer dapper aan 't studeeren toog en vooral voor Spinoza een bijzonderen smaak openbaarde. Bij het jonge vrouwtje-alleen wilde de moeielijke studie evenwel niet best vlotten en daar manlief niet de *bosse de la philosophie* had, werd naar een ander omgezien, die de studiën der wijsgeerige zou kunnen leiden. Die andere was als natuurlijk aangewezen in den persoon van Dr. Archibald von Hofe, vriend van Max, docent in de filosofie en gekonfijt in alle wijsgeerige stelsels ter wereld.

Toen begonnen de lessen, onder aanmoediging en toejuiching van den goeden Max, en Elsa toonde een voortreffelijke leerlinge te zijn

1 Bij J.C.A. Sulpke te Amsterdam.

van een schranderen leermeester. Weldra kon Mevrouw Barnow er prat op zijn, dat zij Spinoza met al de konsekwenties van zijn stelsel in zich had opgenomen; haar vroeger goed geloof had zij van lieverlede voelen verdwijnen; twijfel aan God was in de plaats getreden; weldra had zij de leer der onverantwoordelijkheid omhelsd; de persoonlijke schuld erkende zij niet meer, evenmin als het bestaan van goed en kwaad, en zoo verrassend waren hare vorderingen, dat zij zich binnen korten tijd als een speelbal van het noodlot, na haar dood slechts als ‘Stinkende Verwesung’, de vrije liefde als een recht, den echt als een onding en het moederschap als iets toevalligs beschouwde, van welke beschouwingen het onvermijdelijke gevolg was, dat zij zeer spoedig uit de armen van haar echtgenoot in die van den jongen filosoof viel, welke al dat fraais in haar brein had helpen stampen en zich zelven even mal opgewonden had als haar.

Ziedaar dan het lot der geëmancipeerde Elsa, door Mej. Mohr geschetst, en ik geloof niet dat het mogelijk is om het met scherper kleuren te schilderen. Of kan er iets meer afschrikwekkends voor het pedantisme worden gedacht, dan dat voorbeeld van de lieve vrouw met veel gaven, van de trouwe gade en zorgvolle moeder, die als het slachtoffer van de miskenning harer roeping en van den dorst naar zoogenaamde wetenschap haar eigenwaarde vergeet, haar man bedriegt, haar kind verlaat en zich voortaan op den Oceaan des levens slechts zal laten slingeren door het ongeloof en den hartstocht der vrije liefde, - want het zou wel wonder zijn, indien zij later niet filosofen ontmoette van nog meer overtuiging en welsprekendheid dan Dr. Archibald en niet eindigde met de leer der polyandrie te omhelzen.

Zonder daarom, - zeg ik nogmaals, - te vragen of Mej. Mohr met haar *Unverantwortlichen* ook een ander doel heeft gehad dan een pleidooi te leveren tegen de onzinnige emancipatie-furie, wil ik het treurspel 't liefst daarvoor houden, ook omdat zijn schepping mij alleen als zoodanig gerechtvaardigd voorkomt.

Als dramatisch produkt toch schijnt het mij bijzonder zwak toe en zelfs acht ik het voor vertooning ten eenenmale ongeschikt. De schrijfster zal het daarvoor dan ook wel niet bestemd hebben, zoodat het theatrale tweegevecht tusschen Barnow en Archibald er gerust in had kunnen worden gemist. Daargelaten dat een duel of een zoogenaamde ‘beslissing door de wapenen’ nooit iets bewijst, maar onder zulke omstandigheden als die in het treurspel al zeer dwaas

is, aangezien een beleedigde echtgenoot zijn schuldige vrouw en haar medeplichtige of aan den rechter overgeeft of des noods doodt, doch er in geen geval op gesteld kan zijn, om zelf gedood te worden, waardoor hij den dief zijner eer in 't ongestoord bezit zou laten van den weduwlijken buit, - dat daargelaten, is een tooneel-duel erg versleten en kan het niet goed zijn, om op de planken of in boeken een misbruik te doen voortduren, dat in het dagelijksch leven terecht is afgekeurd als een zot en slecht middel om de kwestie der echtbreuk van den kant der vrouw op te lossen.

Daarenboven had Elsa, door haar man ontrouw te worden en al haar beloften te verbreken, de filosofie reeds ver genoeg gedreven en voldoende getoond, hoe zeer zij doordrongen was van het begrip, dat zij niet verantwoordelijk was voor hare daden. Het was dus onnoodig om ook nog met den moordenaar van haar goeden Max, gelijk zij haar man tot op het laatste oogenblik bleef noemen, naar Amerika te vertrekken, ten einde daar een nieuw leven te beginnen en ‘gelukkig te worden’. Zoo iets denken, hopen en doen sommigen, maar schrijft of vertoont men nooit, omdat het gelukkig voor het gros der menschheid nog al te terugstootend is. Mej. Mohr nu zou haar heldin ten minste die cynische daad hebben bespaard, als zij het duel achterwege had gelaten en Elsa vroeger met Archibald had doen vluchten.

De lezers zouden daarbij dan ook nog gewonnen hebben, dat het vijfde tafereel van het vierde bedrijf achterwege zou zijn gebleven. Misschien moet ik gerekend worden tot de *den Gegenstand nicht ganz durchdringende Kritik*, van wie Mej. Mohr in haar *Vorwort* spreekt, als ik zeg, dat genoemd tafereel op mij den indruk heeft gemaakt van niet zeer kiesch te zijn. De ‘goede Max’ neemt daarin afscheid van Katharina; hij gaat duelleeren en wil vooraf zijn kind aan haar zorgen toevertrouwen, en wat zegt dan die echtgenoot met gebroken hart die treurende over de ontrouw zijner gade, tot Elsa's vriendin? Luister:

- Ach warum bist du nicht seine wirkliche Mutter?

En als dan Katharina een kleur krijgt en uitroept:

- Max - welche Reden - Max!

Vervolgt deze:

- Ja, Kate, hätte ich dich eher gesehn, dich, du gute, du beste deines Geschlechts, wer weiss ob nicht ein andres Band als das der Freundschaft uns verbunden hätte!

Bij welke woorden, die bijna een liefdesverklaring zijn, hij nog spijtig voegt:
- Wie glücklich wird der Mann sein, dem du dich einmal schenkst!

Nu schijnt, helaas, de idealistische Kate niet ongevoelig voor die woorden te zijn en haar houding zeer zonderling te worden, want als zij, ‘zitterend und verwirrt’, niet zonder reden gezegd heeft:
- Max, wie kannst du so reden, jetzt in dieser Stunde?
ziet Max haar eensklaps diep in de oogen, verbleekt en roept uit:
- Mein Gott - was ist das? - wäre es möglich?

De lezer vraagt hier natuurlijk: ‘wat?’ en kan in den verderen, overigens vrij duisteren dialoog geen ander antwoord vinden dan dat Kate's hart even warm klopt voor Max, als dat van dezen voor de toekomstige moeder van zijn kind.

Die toestand, ik herhaal het, schijnt mij bepaald onkiesch toe, en zou, bij een vertooning, allen ernst aan het vierde bedrijf ontnemen en het publiek doen glimlachen over de teêrhartigheid van den ‘goeden Max’.

Het is alsof Jufvr. Mohr bevreesd is geweest, dat men al te veel medelijden zou krijgen met den ongelukkigen man, die tot dusverre als een liefhebbend, als een model-echtgenoot was voorgesteld, en alsof zij hem, omdat het ‘maar een man’ was, een bespottelijken tint heeft willen meêgeven op reis naar de eeuwigheid. Toch is zooveel ondeugendheid, die bijna wreedheid zou zijn, ter nauwernood denkbaar.

Wat overigens Jufvrouw Katharina betreft, die met de kunst getrouwd heet en een mannelijk aanzoek om haar hand afslaat, maar niettemin een zoo groote gevoeligheid voor Max laat doorschemeren, - het is me met den besten wil niet mogelijk geweest te vatten wat die dame eigenlijk wil. Haar karakter, hetwelk in een goed geordend drama aan dat van Elsa tegenovergesteld zou geweest zijn, om de uitspattingen van de naar wijsheid begeerige te breidelen of althans de ruwe kleuren van het treurspel te temperen, is met zoo weifelende, onzekere hand geteekend, dat men eigenlijk nooit weet wat men er aan heeft. Is Katharina geloovig of is zij sceptisch? Is zij een edele en sterke ziel, of weet zij zelve niet wat zij wil? Men is geneigd beurtelings op al die vragen een bevestigend antwoord te geven.

Dat ook zij intusschen vrij inschikkelijk is op het punt van moraal, blijkt uit het volgende, dat zij tot Elsa zegt, terwijl Max en Archi-

bald duelleren: ‘Wie es nur möglich ist, dass du aufhören konntest Max zu lieben, ist mir unbegreiflich. Doch es ist nun einmal so. Darin liegt keine Schuld. Auch darin nicht, dass das gefährliche Studium der Philosophie mit einem feurigen, geistreichen jungen Manne deiner Ruhe gefährlich ward. Die Liebe kommt wie ein Dieb in der Nacht. Bis dahin bist du nur zu beklagen, du und Max noch mehr - doch nun -’.

En nu is men natuurlijk erg benieuwd te weten, waarin Katharina, die toch aan plichten hecht en het onderscheid tusschen goed en kwaad kent, dan wel schuld ziet, maar onze nieuwsgierigheid wordt, helaas, niet bevredigd, daar Elsa haar vriendin met schamperen spot in de rede valt:

‘Doch nun, nun, ich weiss schon was jetzt kommt. Nun muss ich mein Gefühl bekämpfen, nun darf ich Max nicht unglücklich machen (Hij was het ook misschien nog niet? Max duelleerde n.b. op dat oogenblik met Archibald, omdat hij zijn vrouw in de armen van zijn vriend had gevonden), weil das kalte Wort des Gesetzes mich an ihn geschmiedet hat für's ganze Leben, aber ob Archibald unglücklich wird, das ist Nebensache, ob ich selber hinwelke in meiner Blüthe in einer Ehe, die ein leeres Wort geworden ist, woraus der reiche und beglückende Inhalt entflohen, die Pflichten gegen Mann und Kind die nach der herrlichen Einrichting der Natur aus der Liebe wie von selbst erwachsen, erfüllend mit wederstrebendem Herzen; der unablässige Zwang der Heuchelei, der einer edlen Seele (!) unträglich ist - - dies Alles, dies Alles rechnet ihr für Nichts, - ihr Tugendbilden, aber ich, die du verurtheilst, ich nenne dies *unmoralisch!*’

Die uitval van de *edle Seele* Elsa verdiende zeker van de zijde van een brave en verstandige vriendin een krachtige en deugdelijke repliek, maar wat laat daarentegen Mej. Mohr door Katharina antwoorden?

‘Ich zürne dir nicht, Elsa, Herz, und ich liebe dich noch immer, ich verzeihe dir den Hohn, womit du mich überschüttest - ich fange an zu verstehen, dass eine Natur wie die deinige nicht zu widerstehen vermochte den finstern Mächten, deren furchtbares Eingreifen in unser Leben wir fühlen, denen wir aber widerstandlos hingegeben sind, weil wir den Umfang ihrer Macht nicht ermessen können. Ich, Elsa, würde ihnen nicht verfallen, - das Gefühl der Pflicht ist in mir so lebendig, mein Gefühl sagt mir so *deutlich*, was Unrecht ist, und was nicht, dass es mir die genügende Kraft geben würde der

Versuchung zu wedersteken. Es ist in mir wie eine stille Sicherheit darüber. Doch du bedarfst der Stütze von Aussen, des geschriebenen Gesetzes - ich beklage dich von ganzem Herzen, Elsa, liebe Freundin, und ich liebe dich recht sehr'.

En na een lange omarming en streeling van Elsa's haren voegt zij er bij: 'Armes Kind! Wie hast du viel gelitten - könnte ich von euren theuren Haüptem abwenden was euch bedroht (*das Gesicht mit den Handen bedeckend*) - ach, wir sind doch recht unglücklich'!

En nog geen minuut nadat Katkarina dat gezegd heeft - als de tijding is gekomen dat Max is doodgeschoten, - voegt zij Elsa toe: *streng und kalt auf die Zusammengebrochne blickend:* 'dir wäre besser dass die Erde dich verschlänge. Elsa, ich möchte um alle Güter der Erde heute nicht *du* sein!' - Verklare, wie kan, zulk een karakter; verklare ook, wie kan, koe een jonge dame er toe is gekomen, om zoo door te slaan en een zoo ongezond en zonderling treurspel in de wereld te zenden. Dat ik er zoo veel, misschien wel te veel van gezegd heb, moge echter bewijzen, dat ik niet van de schrijfster denk, gelijk het in een fabel van Lafontaine keet: '...Ce n'est rien, c'est une femme qui se noie!' Het zou ook werkelijk te betreuren zijn, indien eene vrouw van gaven, als hoedanig Jufvr. Mohr zich op menige bladzijde van haar werk heeft doen kennen, verdronk, of stikte liever, in een poel van drabbige filosofie.

Meer bescheiden en minder verward dan die *Unverantwortlichen*, maar nochtans geen grooter aanwinst voor het tooneel is Alixa van Annie Foore (Françoise Junius).

De schrijfster heeft tot heldin van haar drama wijlen freule Alexandrine Tinne genomen en veel van wat de geschiedenis en de legende omtrent die Nederlandsche reizigster vertellen, gevoegd bij nog meer van eigen fantasie, verwerkt tot een tweeslachtig geschrift, dat den vorm heeft van een tooneelspel, maar eigenlijk een verhaal in dialoog is. Hadde Annie Foore van de stof, welke aanwezig was of door haar is gekreëerd, een roman gemaakt, dan geloof ik dat zij een dankbaarder arbeid zou hebben verricht.

Niet dat Alixa geen uitmuntende figuur voor een drama zou kunnen zijn, maar de verdichting diende dan vrij wat breeder vleugelen uit te slaan en in de eerste plaats een boeiende intrigue te scheppen, terwijl ook de handeling levendiger behoorde te wezen. Te vertellen, dat Alixa niet was als andere meisjes; dat zij onafhankelijk

was van geest en manieren; dat zij van geen konventie naar de wereld noch van mode wilde hooren; dat zij niet trouwen wilde, omdat zij de vrijheid te lief had; dat zij dweepte met Egypte; dat zij daarheen toog met moeder en tante; dat zij er inboorlingen aan zich verplichtte door het dooden van een tijger (in Egypte onvindbaar); dat zij tegen den slavenhandel was en daardoor den eersten aller slavenhandelaars tot haar vijand maakte; dat een hoofd van Bedouïnen op haar verliefd word en zij den ‘leeuw der woestijn’ weder-beminde; dat haar moeder aan de koorts stierf; dat het hoofd der Bedouïnen in een gevecht met haar vijand werd gedood en zij daarop door de Bedouïnen, die haar beschouwden als de oorzaak van den dood van hun geliefden aanvoerder, vermoord werd; - dat alles, in een wel onderhoudende, maar niet dramatische, soms wel dichterlijke en van Oosterschen gloed tintelende, maar ook van herhalingen niet-vrije samenspraak meêgedeeld, konstitueert nog geen tooneelspel. Dit heeft, naar men weet, geheel andere eischen.

En het drama van een derde dame? Het doet me leed, ook wijl ik er op gerekend had, dat ik in dit praatje nog niet over ‘De Sterren liegen niet’ van Mej. Perk kan spreken. Maar liegen de sterren niet, - iets wat ik op gezag van Jufvr. Perk gaarne geloof, - de aankondigingen van dagbladen zijn minder te vertrouwen, want reeds in de eerste dagen van September was ons het tooneelspel, dat Benvenuto Cellini tot onderwerp moet hebben, toegezegd. Naar ik echter hoor, maakt een langdurige ongesteldheid van de schrijfster de repetitiën onmogelijk.

Het is zeker niet wel verklaarbaar, dat, terwijl de Florentijnsche graveur der zestiende eeuw reeds meer dan eens door vroegere en latere dramaturgen op het tooneel is gebracht, aan zijn land- en tijdgenoot Michael Angelo die eer nog nooit te beurt is gevallen. Toch is het leven van dezen oneindig rijker aan dramatische episodes dan dat van Cellini. Beide waren niet alleen geniale artisten, maar ook 't vaderland lievende mannen. Cellini verdedigde het zegevierend tegen de Franschen; Michael Angelo werd in den strijd tegen Rome overwonnen. En wat de groote, vrijheidminnende kunstenaar geleden heeft onder die nederlaag van zijn vaderstad, heeft hij in zijn graftombe der Medicis welsprekend uitgedrukt door het standbeeld de *Nacht*, waaraan de velgende aardige en weinig bekende letterkundige anekdote is verbonden:

Toen de dichter Strozzi van dat beeld had gezegd:

> ‘La Notte que tu vedi in si dolci atti
> Dormire, fû da un angelo scolpita
> In questo sasso; e perchè dorme, ha vita;
> Destala, se nol credi, e parleratti.’

(De Nacht, die gij daar aan een zoo zoeten slaap ziet overgegeven, werd door een engel gebeeldhouwd. Zij leeft, dewijl zij slaapt; wek haar slechts als gij er aan twijfelt, en zij zal spreken.)

beantwoordde Michael Angelo, dichter ook niet het woord, dien vierregeligen lofzang met deze politieke toespeling:

> ‘Grato mi è il sonno è più l'esser di sasso,
> Mentre che il danno è la vergogna dura;
> Non veder, non sentir m'è grand ventura;
> Pero non mi destar; deh! parla basso!’

(Het is mij lief te slapen, en liever nog, van marmer te zijn. Zoolang het ongeluk en de schande duren, is het een geluk voor mij, niets te zien en niets te voelen; wek mij dus niet, helaas, en spreek zacht!)

Reeds de herinnering van het aandeel, dat Michael Angelo heeft gehad in den strijd van Florence tegen Rome, en van hetgeen hij daarbij van den kant zijner medeburgers heeft ondervonden, had, dunkt me, een dramatisch schrijver moeten inspireeren bij gelegenheid van de herdenking van zijn geboortejaar, dat nu juist vier eeuwen geleden is.

't Schijnt echter in Italië ook al te gaan, gelijk elders; - men eert de beroemde dooden met machtig veel muziek en kille standbeelden, en meent genoeg voor hen gedaan hebben, als men fanfares heeft geblazen om een meer of min gelijkend namaaksel van wat eenmaal hun stoffelijk omhulsel is geweest.

Zeide ik zoo even, dat de grootsche figuur van Michael Angelo nog nooit op het tooneel was gebracht, ik had daarbij een uitzondering moeten maken voor een opera-comique in één bedrijf van Delrieu (libretto) en Isoard (muziek). Dat in 1802 voor het cerst gegevene en bijna weêr vergetene is evenwel zoo weinig geweest, dat het ter nauwernood in aanmerking kan komen. De dramatische dichters zijn jegens een der edelste geesten, die ooit de wereld met hun werken hebben verheerlijkt, waarlijk wel tot iets anders en beters verplicht.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Sociale Frage und Kirche. Zwei von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der christlichen Religion gekrönte Preisschriften von W.C. Höchstetter und J.U. Oschwald. Leiden, 1874.

Hoe moeten de sociale bewegingen dezes tijds, in verband met vroegere verschijnselen van dien aard, in haar eigenlijk karakter gekenschetst en uit een Christelijk oogpunt beoordeeld worden? en welke is te dezen aanzien de roeping der Christelijke kerk?

Zoo luidde de vraag, welke het Haagsche Genootschap ter verdediging van den Christelijken godsdienst in 1871 tot onderwerp eener prijsverhandeling stelde. Tot toelichting wees het op de woelingen, welke in onderscheiden landen onder de arbeidende volksklasse zijn ontstaan, op de communistisch-socialistische denkbeelden, welke haar in talrijke schriften worden ingeprent, en op het gevaar, dat deswege den maatschappelijken toestand bedreigt. Het zal dus wel geene gewaagde veronderstelling zijn, zoo wij de naaste aanleiding tot de keuze van dit onderwerp zoeken in de handelingen der Parijsche Commune, die juist in hetzelfde jaar allen, wie het behoud onzer hedendaagsche beschaving ter harte ging, vervuld hadden met zorg omtrent hetgeen de toekomst nog zou kunnen opleveren. Maar ook zonder zulk eene aanleiding moet de gestelde vraag menigmaal zijn opgekomen bij mannen, die zich de verdediging van den Christelijken godsdienst tot taak stellen, en lag het geheel in de rigting van hun genootschap, de algemeene aandacht daarop te vestigen en zoo mogelijk eene bevredigende oplossing uit te lokken.

Immers, raadpleegt men de geschiedenis van het hier bedoelde onderwerp, dan treft het ons terstond, hoe zeer de verhouding van het Christendom tot de sociale vraagstukken in den loop der eeuwen,

die sedert zijne eerste optreding zijn voorbijgegaan, geheel en al gewijzigd is. Toen het voor de eerste maal met zijne blijde boodschap tot de menschheid kwam, vond het sociale toestanden, van wier ellende wij ons thans bijna geene voorstelling kunnen maken. De beroemde republieken van Griekenland en Rome, die ons bij eene oppervlakkige beschouwing idealen schijnen van burgerlijke en maatschappelijke vrijheid, verliezen bij eene nadere kennismaking veel van hare aantrekkelijkheid. Immers wel verre dat die vrijheid het gemeen goed zou zijn geweest van alle ingezetenen, was zij integendeel een voorregt voor een betrekkelijk klein getal burgers, een voorregt, dat berustte op, en mogelijk gemaakt werd door de slavernij van duizenden hunner natuurgenooten; dezen moesten in grooten getale werken en al de ellenden der onvrijheid doorstaan, opdat hunne meesters zich van zorgen ontslagen konden wijden aan dat leven, dat ons nu nog zoo verheffend schoon voorkomt. En die meesters zelven, ze bleven op den duur niet vrij van den vloek, dien de slavernij overal, waar zij bestaan heeft, met zich heeft gebragt. Door de oneer, welke zij omwillekeurig aan elken arbeid verbond, belette ze het ontstaan eener nijvere middenklasse, en deed zij de maatschappij uiteenvallen in twee groepen, door eene klove gescheiden, die telkens wij der gaapte; aan de eene zijde eenige weinige rijken, in wier handen alle schatten zamenvloeiden, en daartegenover aan den anderen kant eene talrijke menigte van arme burgers, die allengs zelfs beneden het gewone peil der slaven zonken, en slechts door de meest onnatuurlijke middelen, zoo als het uitdeelen van levensmiddelen door het Staatsbestuur, tevreden konden worden gesteld. Onder eene dergelijke maatschappij optredende, mogt het Christendom zich al spoedig verheugen in den bijval van alle armen en ongelukkigen, die van de toepassing zijner beginselen hulp en troost verwachtten. En in die hoop zijn zij niet beschaamd: toen het na enkele eeuwen als gevestigd kon worden aangemerkt, verminderden de kwalen, waaraan de oude maatschappij geleden had, gaande weg; de slavernij verviel, en tusschen de onderscheidene standen vormden zich langzamerhand betrekkingen, die althans de meest drukkende ongelijkheid deden ophouden.

In lateren tijd ziet men hetzelfde verschijnsel. In de plaats der oude slavernij was de nieuwe betrekking van hoorigheid getreden, die aanvankelijk in het belang van beide partijen ingesteld, gedu-

rende den loop der eeuwen verbasterde, totdat eindelijk voor de lijfeigenen of hoorigen een toestand geboren werd, die in vele opzigten met dien der vroegere slaven kon worden vergeleken. En wederom zochten ook zij, gelijk hunne voorgangers gedaan hadden, hulp en steun bij de kerk. Met de maatschappelijke hervormingen, die na het einde der Middeleeuwen overal noodig werden geacht, ging steeds gepaard de eisch tot verbetering en zuivering der kerk. Zoowel bij de Protestanten, die eene ingrijpende hervorming verlangden, als bij de Katholieken, wier Pausen zich gedurende den loop der zestiende eeuw beijverd hebben om allerlei misbruiken uit den weg te ruimen, trachtte men het oorspronkelijke ideaal der Christelijke kerk nader te komen, overtuigd dat op die wijze ook de meeste gebreken, waaraan de maatschappij leed, genezing zouden vinden. Zelfs zij, die in revolutionnaire drift zich tegen al het bestaande verhieven, en tegen het kerkelijk gezag niet minder dan tegen de Staatsmagten hunne wapenen keerden, deden dit onder het inroepen van de beginselen des Christendoms. De Zuidduitsche boeren, de Noordduitsche wederdoopers, de Engelsche levellers, mogten door de officieele vertegenwoordigers der kerk worden verworpen en bestreden; toch bleven zij volhouden, dat de ware bedoelingen der Christelijke leer door hen beter werden begrepen en toegepast dan bij hunne tegenstanders het geval was.

En thans? In onze dagen beweren de arbeiders (of het teregt of ten onregte geschiedt, laat ik op dit oogenblik in het midden), dat zij onder gelijksoortige bezwaren gebukt gaan, als waarover in vroegere eeuwen de slaven en lijfeigenen zich beklaagden. Beriepen dezen er zich op, dat hun het regtmatig loon van hunnen arbeid onthouden werd, en het hun onmogelijk was aan hunne roeping als menschen te voldoen, omdat een ander willekeurig over hunne krachten beschikte en zich de vruchten van hun werk toeëigende; op gelijken toon spreken thans de arbeiders. Wat toenmaals het gevolg was van de bestaande regtsinstellingen, dat brengen thans de maatschappelijke toestanden mede. Wel zijn zij vrij om te gaan en te doen, wat zij verkiezen; maar eigenlijk bestaat die vrijheid meer in naam dan in wezen, omdat het hun feitelijk onmogelijk is zich te onttrekken aan de overmagt, welke de kapitalisten en fabrikanten over hen bezitten, en waardoor deze hunnen arbeid op even onmededoogende wijze kunnen exploiteren als ooit de meesters van

vroegeren tijd zich tegenover hunne slaven of lijfeigenen veroorloofd hebben. Is deze voorstelling juist, dan zoude de toestand dus weinig verschillen van datgene, wat vroeger bestond; maar wat daarentegen grootelijks verschilt, is de houding, welke zij, die aldus klagen, meenen te moeten aannemen tegenover het Christendom. De maatschappelijke hervormers van vorige eeuwen zochten vooral bij de zuivere toepassing der Christelijke beginselen hun heil; die van onzen tijd hebben niet alleen alle hoop op ondersteuning van die zijde opgegeven, maar stellen zich als verklaarde vijanden tegen de kerk over. De internationale arbeidersvereeniging heeft uitdrukkelijk verklaard, in beginsel atheïstisch te zijn, en de afschaffing van alle kerkvormen in hare banier geschreven; godsdienst, eigendom en huwelijk zijn niets dan drie belemmeringen op den weg van vooruitgang, die allen in gelijke mate behooren te worden opgeruimd. En dat dit geen ijdele woorden waren, hebben de handelingen der Commune, niettegenstaande door deze niet eens volledige uitvoering aan het programma kon gegeven worden, overtuigend bewezen. Theorie en practijk stemmen dus overeen om ons als vaststaande te doen aannemen, dat de rigting der socialistische bewegingen van onzen tijd naar de bedoelingen harer leiders, een bepaald anti-godsdienstig en anti-christelijk karakter draagt.

Van waar dit verschijnsel? Is het Christelijk ideaal in den loop der tijden gewijzigd, of zijn de behoeften der maatschappij in onze negentiende eeuw van dien aard geworden, dat zij in de verwezenlijking van dat ideaal niet langer hare volkomen bevrediging zouden vinden? Zeker zal geen Christen een oogenblik aarzelen omtrent de ontkennende beantwoording dier vragen; maar zelfs onder hen, wier overtuiging hen belet dien naam op zich zelven toe te passen, zullen er dunkt mij slechts zeer weinigen zijn, die tot een tegenovergesteld resultaat komen. Het doel, hetwelk Jezus zich bij de stichting van zijnen godsdienst voorstelde, en waaromtrent zijne herhaalde uitspraken geen twijfel kunnen overlaten, was reeds hier op aarde een koningrijk der hemelen te vormen, waarvan alle leden God zouden beschouwen als hunnen Vader, en ten gevolge daarvan hunne medemenschen als broeders. De voornaamste, zoo niet eenige eisch, welken hij stelde aan hen, die als leden tot dat koningrijk wenschten toe te treden, was, dat zij God zouden liefhebben boven alles, en hunne naasten als zich zelven. Hoe meer die eisch vervuld wordt,

hoe meer het Godsrijk zich uitbreidt en bevestigt, voor welks komst Jezus zijne leerlingen leerde bidden en werken, des te minder moeten de kwalen worden, waaronder de maatschappij ten allen tijde geleden heeft en nog lijdt. Onderdrukking van den eenen stand door den anderen, exploitatie van de arbeiders door de vertegenwoordigers van het kapitaal; zij zijn natuurlijk ten eenenmale ondenkbaar, indien beide partijen zich laten leiden door eene broederlijke liefde, die hen het leed hunner naasten doet gelijk stellen met dat, hetwelk hen zelven zou kunnen treffen.

Kan derhalve de oorzaak van het anti-christelijk karakter der arbeidersbeweging niet gevonden worden in den aard van het Christelijk ideaal, dan ontstaat de vraag, of zij ook daarin kan liggen, dat de toepassing der zoo even herinnerde beginselen nog steeds zooveel te wenschen overlaat. In het dagelijksch leven ziet men zoo zelden de belijders van het Christendom zich in hunne handelingen volkomen laten leiden door die zuivere broederliefde, dat het wel zou kunnen zijn, dat ook op maatschappelijk gebied eene treurige ondervinding aan de arbeiders had geleerd, dat zij dwaas zouden doen, indien zij van de werking dier schoone beginselen eenige verbetering in hunnen toestand verwachtten. Indien deze bedenking echter bij hen gewogen heeft, zou het, weinig pleiten voor de geschiedkundige kennis van hen, die aan het hoofd der beweging staan. Immers, hoe gebrekkig de toepassing der Christelijke beginselen steeds geweest mogen zijn, toch zijn de rampen, waaronder vroegere geslachten gezucht hebben, onder hunnen invloed gaandeweg geweken. De slavernij der oude wereld, de lijfeigenschap der Middeleeuwen bestaan niet meer; en dat nog in onze dagen dezelfde geest heerscht, bewijst al hetgeen ten onzent voor misdadigers en verwaarloosden, en in andere werelddeelen ten behoeve der negers wordt tot stand gebragt. Steeds heeft men gedurende de heerschappij van het Christendom bij de meer bevoorregten eene bereidwillgheid gevonden om zich zoo noodig in het belang van anderen opofferingen te getroosten, waarvan de vóór-christelijke maatschappij zich geene voorstelling zou hebben kunnen maken. Bovendien, al nam men de regtmatigheid der grief volkomen aan, door te erkennen, dat dit alles nog niets beteekent bij de schoone beginselen, die heeten gehuldigd te worden, dan toch zou deze omstandigheid er alleen toe kunnen leiden om de arbeiders voor die beginselen onverschillig te stemmen;

eene zoo sterk uitgedrukte vijandschap, als bij hunne leiders schijnt te bestaan, zou daardoor allerminst geregtvaardigd worden.

Zou er dan ook eenig misverstand bestaan? Zijn die leiders wel volkomen op de hoogte van de beginselen der Christelijke kerk, of liever van den invloed, welken hunne volledige toepassing op hunne grieven en bezwaren zoude hebben? Het zou toch mogelijk kunnen zijn, dat die kerk, geheel verdiept in metaphysische bespiegelingen, of wel meenende, dat datgene, wat aan de behoeften van vroegere geslachten had voldaan, nog altijd zijne geschiktheid had behouden, verzuimd had met haren tijd mede te leven en de oogen geopend te houden voor de belangen en wenschen van het thans levend geslacht. Zoo zoude het kunnen gebeuren, dat de verdedigers dier wenschen, bij de vertegenwoordigers der kerk geen steun vindende voor hun streven, tegenstanders in hen meenden te ontwaren, terwijl eene ernstiger toetsing hunner bedoelingen aan de beginselen der kerk tot de gevolgtrekking moest leiden, dat beiden in hoofdzaak hetzelfde bedoelen, en eene zamenwerking dus in beider belang nuttig zou zijn. Ware dit het geval, dan zoude het natuurlijk de pligt zijn van diegene der partijen, die het eerst tot de kennis van het bestaande misverstand kwam, alles in het werk te stellen om tot eene volledige opheldering te geraken. Welligt dat aldus eene verzoening tot stand zou te brengen zijn, die, aan de arbeiders de opheffing hunner regtmatige bezwaren belovende, voor het Christendom de schoonste gelegenheid zou openen, om zijne beginselen op een nieuw uitgesterkt en dankbaar veld in toepassing te brengen.

Het vorenstaande moge genoeg zijn om de bedoeling, die bij de stellers onzer vragen voorgezeten heeft, te verklaren en te regtvaardigen. Op die vragen zijn vier antwoorden ingekomen, van welke twee de eer eener bekrooning met de gouden of zilveren medaille mogten verwerven, en thans in de werken van het genootschap uitgegeven zijn. De schrijver van het eerste, W. Höchstetter, directeur der hoogere burgerschool voor meisjes te Lahr (Baden), begint met een geschiedkundig overzigt der socialistische woelingen van vroegeren en lateren tijd, om daarna in eene afzonderlijke beoordeeling der verschillende stelsels, die daaraan hebben ten grondslag gelegen, van Christelijk standpunt te treden. De tweede J.U. Oschwald, predikant te Marthalen (Zwitserland), bepaalt zich hoofdzakelijk tot die kritiek, zonder de geschiedenis anders dan ter

opheldering van de onderscheidene elementen van het vraagstuk in onze dagen te pas te brengen. Wat echter hun oordeel zelf aangaat, komen beiden in hoofdzaak tot hetzelfde resultaat.

In de vorderingen der arbeiders (met deze woorden meenen wij de stelling der schrijvers kortelijk te kunnen wedergeven) ligt nevens veel, wat overdreven en niet geregtvaardigd is, een kern van waarheid, die men niet kan of mag loochenen. Vooral het Christendom, hetwelk vroeger de grootste sociale hervormingen onder zijnen invloed heeft zien tot stand brengen, zoude onverantwoordelijk handelen, indien het in hooghartige verblinding die gezonde kern voorbij zag of bleef minachten. Maar daarbij heeft het Christendom eene eigenaardige roeping. De strijd, die onmiskenbaar aanstaande is, zoo men niet liever wil aannemen, dat zij reeds op verschillende punten is uitgebroken, zal eenmaal zijne beslissing moeten vinden op zedelijk gebied. Evenals altijd en overal zal ook hier die partij, welke het regt en de waarheid aan hare zijde heeft, ten slotte de overwinning wegdragen. De taak der Christelijke kritiek is het dus, de eischen, die van onderscheiden zijden gesteld worden, te toetsen aan de voorschriften der zedelijkheid. Zoo lang de arbeiders zich binnen hare grenzen bewegen, hebben zij aanspraak op de sympathie van alle Christenen; gaan zij echter daarbuiten, - en dit doen zij, zoodra zij, door ruw egoïsme geleid, om hun doel te bereiken, de bestaande maatschappij trachten omver te werpen, - dan verandert de verhouding geheel, en kan er van ondersteuning of zamenwerking van Christelijke zijde geen sprake zijn.

Met deze voorstelling kan ik mij volkomen vereenigen, en gaarne verwijs ik dan ook de lezers van dit tijdschrift naar de beide verhandelingen, waarin zij nader in bijzonderheden wordt uiteengezet. Te liever doe ik dit, omdat de schrijvers zich door hunne stelling, dat de ware oplossing der arbeidersvraag van godsdienstige zijde moet komen, niet hebben laten verleiden om het principiëel verschil voorbij te zien, dat tusschen de leiders der beweging en de Christelijke kerk bestaat. Past men de Christelijke kritiek toe op het doel, hetwelk die leiders zich voor den geest stellen, dan ontwaart men al spoedig de grenslijn, waar alle overeenstemming van zelve ophoudt. En is dit feit duidelijk geworden, dan heeft men tevens de verklaring gevonden van het verschijnsel, dat ons bij den eersten oogopslag

zoo vreemd voorkwam, waarom de hoofden der arbeidersbeweging zich op zoo heftige wijze verzetten tegen eenen godsdienst, welks leer met hunne eischen geenszins in onoplosbare tegenspraak schijnt te zijn.

Tijdens de Fransche revolutie op het einde der vorige eeuw is men begonnen van Jezus te spreken als van den eersten sans-culotte. Later, toen de communisten en socialisten de plaats der sans-culottes innamen, ging men daarmede voort, zoodat het zelfs van de zijde van hen, die het Christendom in al zijne schakeringen verwierpen, gewoonte is geworden zich te beroepen op het gezag van Jezus, en zijne uitspraken tegenover de practijk der onderscheidene kerken te stellen. In overeenstemming hiermede is de voorstelling, die voor een paar jaren geleden in een geruchtmakenden roman van Jezus gegeven is, toen de schrijfster van Jozua Davidson haren held, die volkomen zoo heet te handelen, als Jezus in onze dagen zou gedaan hebben, naar Parijs laat trekken om een werkzaam aandeel in den strijd der Commune te nemen.

Tegen zoodanige opvatting kan van de zijde van hen, die den Christelijken godsdienst op prijs stellen, naar mijne overtuiging niet sterk genoeg worden geprotesteerd. Dat er altijd onderscheid zal bestaan tusschen rijken en armen, tusschen voorspoedigen en ongelukkigen, is een feit, hetwelk het Christendom als vaststaande aanneemt, gelijk het trouwens door slechts zeer weinigen, die over den aard der menschelijke natuur hebben nagedacht, in twijfel zal worden getrokken. Pogingen om eenen algemeenen gelukstaat op aarde te vestigen, waarin allen gelijk zouden zijn, zijn dan ook nimmer van Crhistelijke zijde beproefd; nocb Jezus noch Paulus hebben ooit een woord gesproken, hetwelk eene zoodanige opvatting wettigen zou; maar daarom blijven zij bij de uitwendige ongelijkheid niet staan. Ondanks alle uiterlijke verscheidenheden weet het Christendom eenheid te vinden door het algemeen menschelijke op den voorgrond te doen treden; waar allen leeren elkander als broeders te achten, vallen alle grenspalen weg, en zijn allen in hoogeren zin gelijk. Men noemt het Christendom veelal den godsdienst der armen en ongelukkigen, en dit is in zooverre waar, dat zijne belijders meer dan anderen verpligt zijn zich de belangen der verwaarloosden aan te trekken; maar onwaar zou het wezen, indien er de beteekenis aan gehecht

werd, dat het niet evenzeer de godsdienst zou zijn der bevoorregten en gelukkigen. Voor beiden evenzeer heeft het dezelfde regten, omdat het aan beiden dezelfde pligten oplegt.

Vraagt men dus, in welke verhouding het Cbristendom staat tot de arbeidersbeweging van onze dagen, dan zoude ik daarop willen antwoorden, dat het in den arbeider niet anders kan zien dan den mensch, en hem als zoodanig volkomen gelijk stelt met den kapitalist. Ongetwijfeld zal het zich aan zijne zijde scharen, waar hij klaagt over onderdrukking van den kant van dezen laatste, en deze zijne krachten zou willen exploiteren, om daaruit voor zich zelven een bovenmatig voordeel te trekken. Maar in denzelfden adem en met evenveel kracht zou ik er willen bijvoegen, dat het Christendom tegen de arbeiders partij zal kiezen en hun het regt ontzeggen zich op zijne uitspraken te beroepen, zoodra zij, van hunne getalsterkte misbruik makende, van hunnen kant onregtmatige eischen aan de kapitalisten gaan stellen. Zijn de arbeidende klassen lang onderdrukt, en vinden zij de gelegenheid schoon om wraak te nemen, het is welligt te verklaren, dat zij voor de verleiding bezwijken; maar volkomen natuurlijk is het, dat zij met zulk een doel voor oogen het Christendom onder hunne tegenstanders tellen, en zich beijveren het op zij te zetten, alvorens zij tot de uitvoering hunner plannen trachten over te gaan.

Is er alzoo tusschen de leiders der arbeidersbeweging, en de aanhangers van het Christendom een ernstig verschil, wat betreft het doel, waarnaar beide partijen streven; ook de middelen, waarvan ieder daarbij gebruik maakt, loopen verre uiteen. Het Christendom heeft de slavernij afgeschaft, maar niet doordat zijne apostelen zich als Spartacus aan het hoofd hebben geplaatst van een slavenopstand; het heeft de lijfeigenschap afgeschaft, maar Protestantsche zoowel als Katholieke godgeleerden hebben zich tegen den boerenkrijg verklaard. Bestaat er dus in onze dagen wederom eene vermomde slavernij, dan zal het ongetwijfeld ook hier vrijheid brengen, mits men zich onthoude van alle geweld. De godsdienst kan zich alleen rigten tot het geweten; alle andere wapenen dan de zedelijke kracht der overreding, waren in zijne handen misplaatst.

En nu weet ik zeer goed, dat dit een weg is, die lang kan duren; zoowel de slavernij der ouden als de middeleeuwsche

lijfeigenschap hebben nog gedurende eeuwen bestaan, nadat het Christendom de beginselen had uitgesproken, waarmede zij in onoplosbare tegenspraak waren. Ook begrijp ik wederom volkomen, dat menigeen dien weg te lang vindt, en liever een anderen zoekt, waarlangs hij zich voorstelt eerder het voorgestelde doel te zullen bereiken; een geluk, dat eerst aan onze verre nakomelingen zal ten deele vallen, is weinig geschikt om ons gedurende ons tegenwoordig leed te troosten. Maar daar staat tegenover, dat geweld ontwijfelbaar tegenstand opwekt, en men op die wijze gevaar loopt in een eindeloozen strijd verward te raken; terwijl de vreedzame weg niet alleen langzaam maar ook zeker is, omdat datgene, wat eens in het algemeene regtsbewustzijn der menschheid vaste wortelen geschoten heeft, niet weder teruggenomen kan worden. Ook al beschouwen wij de zaak dus enkel uit het oogpunt van het eigen belang der arbeiders, is het zeer twijfelachtig, welke weg hen het eerst tot het door hen beoogde doel zal geleiden. Maar zeker is het, dat de arbeiders, die verbetering van hun lot willen verkrijgen, te kiezen hebben tusschen twee wegen, die elkander uitsluiten, of den langen weg van de geleidelijke werking dier zedelijke middelen, die het Christendom hun aan de hand geeft, of den korteren weg van de gewelddadige hervormingen, die hun door hunne leidslieden aanbevolen wordt. En verklaarbaar is het wederom, dat zij, die aan meer gewelddadige middelen de voorkeur geven, zich met kracht verzetten tegen de mannen des vredes, omdat ieder, die zich bij deze laatsten aansluit, voor de uitvoering hunner eigen plannen noodzakelijk en onherstelbaar verloren is.

Is derhalve de verhouding tusschen de arbeiders en het Christendom van dien aard, dat de voorstanders van dezen godsdienst hen tot zich behooren te trekken, in de overtuiging dat zij beter dan de leiders, wier roepstem thans door hen gevolgd wordt, in staat zijn hun de gewenschte verbeteringen in hun lot te verschaffen, dan ontstaat eindelijk de vraag: welke is te dezen aanzien de roeping der Christelijke kerk? Aan de beantwoording hiervan wijdt de heer Höchstetter, in tegenstelling van den heer Oschwald, die hierover slechts enkele opmerkingen ten beste geeft, wederom een afzonderlijk hoofdstuk, waarin de onderscheiden middelen, die der kerk ten dienste staan, worden besproken, en aangetoond wordt, op welke

wijze daarvan kan worden gebruik gemaakt om eene Christelijke oplossing der arbeiderskwestie te bevorderen.

Ten einde het tegenwoordige geslacht, waarvan velen maar al te zeer van de kerk vervreemd zijn, weder terug te winnen, behoort in de eerste plaats de prediking af te dalen van de hoogten der theologische bespiegeling, tot de behoeften van het dagelijksch leven; waartoe vooral noodig is, dat de prediker volledig bekend zij met de kwalen, waaraan onze tegenwoordige maatschappij lijdt, en de middelen tot hunne genezing. Maar niet alleen door het woord, ook door de pen kan op gelijke wijze gewerkt worden, wanneer de stichtelijke tractaatjes, in onnatuurlijk kinderlijken-toon vervat, vervangen worden door gezonde lectuur, die als heilzaam tegengif kan werken tegen de verderfelijke geschriften, die den arbeider van socialistische zijde in handen gegeven worden. Op de vorming van latere geslachten kan de kerk eenen gewigtigen invloed uitoefenen door, voor zoover zulks in hare magt is, te zorgen dat het lager onderwijs een zedelijk vormend karakter drage (wij zouden in ons land zeggen: tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden opleidt); door in latere jaren de kinderen op godsdienst-scholen degelijk catechetisch onderrigt te verschaffen; door eindelijk jongelingsvereenigingen te steunen, waarin de goede indrukken, die gedurende de kindschheid ontvangen zijn, versterkt en uitgebreid worden. Eindelijk behoort de kerk met al hare magt mede te werken om den arbeid des Zondags te doen verbieden; en kan de geestelijke, waar zijn raad wordt ingeroepen, nuttig werkzaam zijn, door onberaden huwelijken te keeren, het deelnemen aan spaarkassen aan te moedigen, enz.

In dit alles ligt ook naar mijne overtuiging zeer veel waars, en zelfs meen ik er te mogen bijvoegen dat in deze rigting in ons vaderland veel meer gearbeid wordt, dan, naar de voorstelling des schrijvers te oordeelen, ten zijnent het geval schijnt te zijn. Maar toch meen ik de opmerking niet te mogen achterhouden, dat zelfs indien dit programma volledig werd uitgevoerd, daarmede nog het verwijt, hetwelk de kerk gedaan wordt, en waarmede de schrijver zijne uiteenzetting begint, niet is weggenomen. ‘Wir sehen,’ zegt v. Scheel, Theorie der socialen Frage, ‘die Kirche rath- und thatlos der socialen Frage gegenüber stehen: sie weiss weder Formen zu finden, welche regenerirend auf Arbeit und Familie wirken könnten,

noch die wirthschaftlichen Tendenzen der Gegenwart zu beeinflussen, noch auch der Staatsgewalt in der Vertretung der Culturinteressen zur Hand zu gehen. Nur verneinend, beklagend, auf Principien hinweisend, die sie nicht zu verwirklichen weiss, spielt sie mit ihrem grossartigen Apparat eine bedauerlich kleine Rolle als Culturinstitut.' Zal die rol belangrijker worden door de voorgestelde middelen? Wat aangaat den invloed, dien de kerk op de opleiding der jeugd zal uitoefenen, zeker niet, omdat, welke gunstige gevolgen daarvan ook in het algemeen te wachten zijn, de oplossing der arbeiderskwestie slechts indirect op die wijze bevorderd wordt. Maar evenmin zal dit het geval zijn door middel van de lessen, die de kerk door woord en schrift zal geven; althans wanneer men zich daarbij bepaalt om de bekende Christelijke beginselen, des noods met toepassing op de behoeften van onzen tijd, te verkondigen en aan te bevelen. Evengoed als vroeger zal de kerk dan de beschuldiging moeten hooren, dat zij 'auf Principien hinweist, die sie nicht zu verwirklichen weiss.'

Eerst dan zoude voor dit verwijt alle grond wegvallen, indien de kerk een stap verder ging, en onder de verschillende middelen, die tot leniging der maatschappelijke kwalen worden aanbevolen, eene keuze doende, met woord en schrift ging medewerken om die, welke haar de beste voorkwamen, ingang te doen vinden. Hoe ver onze schrijver in dit opzigt zou willen gaan, is mij uit zijne voorstelling niet volkomen duidelijk geworden. Wel verwerpt hij uitdrukkelijk den eisch, alsof de kerk van hare aanstaande leeraren eene volledige kennis der staathuishoudkunde zou moeten verlangen; maar toch verwacht hij van zijne practische preeken en tractaatjes eene werking, die zij alleen kunnen hebben, indien daarin bepaalde middelen tot verbetering van het lot der arbeiders worden aangeprezen. Mogt dit echter werkelijk zijne bedoeling zijn, dan meen ik daartegen ernstig te moeten waarschuwen.

Vooreerst is het mij niet regt duidelijk, hoe de kerk het zou moeten aanleggen om op die wijze werkzaam te zijn. Reeds in de uitdrukking ligt, althans wanneer zij van Protestantsche zijde gebruikt wordt, iets bevreemdends. Dat een Katholiek spreekt van *de Kerk* als eenheid, is natuurlijk; in zijne kerk, die een enkel vast aaneengesloten organisme vormt, zou het denkbaar zijn, dat de hoogste

autoriteit uitspraak deed ter gunste van deze of gene oplossing der sociale vraagstukken, en daarop allen, die zich aan die autoriteit onderwerpen, hunne pogingen in het werk gingen stellen om haar in het werkelijk leven uit te voeren. Maar bij de Protestanten kent men niet eene zoodanige kerk; daar zijn onderscheidene kerkgenootschappen, ieder met volkomen gelijke regten onafhankelijk van de anderen werkend, en ieder in eigen boezem zoovele rigtingen en partijen tellende, dat inderdaad van een vast handelen naar vooraf gemaakt plan van kerkelijke zijde geene sprake kan zijn. Op geestelijk gebied is het handhaven der eenheid steeds onmogelijk gebleken, gelijk trouwens van zelf voortvloeit uit het hoofdbeginsel van het Protestantisme, dat, vrijheid van onderzoek eischende, voor elke ernstige overtuiging de gelegenheid opent zich te uiten. Maar, waar dit op haar eigen terrein het geval is, hoe wil men zich daar de mogelijkheid voorstellen, dat op sociaal gebied de kerk, d.w.z. het geheel der onderscheidene kerkgenootschappen, partij kiest voor eene zekere opvatting, om daarna met kracht en eenheid aan de verwezenlijking van dit plan te werken?

Stel echter, het was bij de Protestanten mogelijk evenzeer als bij de Katholieken, zou het dan wenschelijk zijn? Ook dit betwijfel ik. Zoozeer als de leiders der arbeidersbeweging zamenstemmen in het verwerpen der thans bestaande maatschappelijke instellingen, zoozeer wijken zij van elkander af, waar het geldt de keuze der geneesmiddelen, die verbetering zullen moeten aanbrengen. Onder die denkbeelden zijn gezonde en ongezonde; er zijn er, die, bij eene eerste kennismaking algemeen afgekeurd, later in de practijk blijken heilzaam te werken, of slechts geringe wijzigingen behoeven te ondergaan om voor toepassing vatbaar te worden; er zijn er ook, die, aanvankelijk luide toegejuicht, later blijken in het geheel, geene uitwerking te hebben, of zelfs meer nadeelen dan voordeel op te leveren. Zou het nu bij zoo groot verschil van meeningen, en, terwijl toch eigenlijk eerst de ondervinding na verloop van jaren kan leeren, hoe elke maatregel gewerkt heeft, wenschelijk zijn, dat de kerk reeds in den aanvang partij koos, en haar gewigt voor deze en tegen gene oplossing in de schaal legde? Zal dan niet, wanneer later mogt blijken dat zij misgetast heeft, haar zedelijke invloed daaronder lijden, en zal de zaak van den godsdienst geen gevaar loopen, wanneer aan eene rigting, die

later blijkt nuttig geweest te zijn, een karakter van onkerkelijkheid wordt opgedrongen, hetwelk de groote menigte zoo ligt met ongodsdienstigheid verwart?

Maar ook uit een ander oogpunt dreigt hetzelfde gevaar. Tijdens de Parijsche Commune is de sociale kwestie onzer dagen opgetreden in den vorm van eenen werkelijken strijd tegen de handhavers der bestaande instellingen; velen vreezen eene herhaling daarvan, maar, ook al wordt dit gevaar gelukkig afgewend, in figuurlijken zin kan men zeker zeggen, dat overal een heftige strijd tusschen de vertegenwoordigers der onderscheidene belangen gevoerd wordt. En nu is het een noodzakelijk gevolg van elken strijd, dat iedere partij er op uit is, hare wederpartij zooveel mogelijk afbreuk te doen, dat zij in de keuze harer middelen met altijd even naauwgezet te werk kunnen gaan, en dat in het krijgsrumoer van beide zijden daden gepleegd worden, die men, na den strijd tehuis gekeerd zijnde, zou wenschen ongedaan te kunnen maken. Voor wie dus in de strijdende gelederen plaats moge zijn, voor de vertegenwoordigers van een godsdienst der liefde niet. Maar al te veel wordt deze waarheid op het gebied der staatkunde voorbijgezien; meer en meer wordt de grenslijn tusschen liberalen en conservatieven uitgewischt om voor eene nieuwe scheiding tusschen clericalen en anti-clericalen plaats te maken. Laat ieder, die dit betreurt, er toch toe medewerken, dat op sociaal gebied niet hetzelfde gebeurt, en ook daar niet de godsdienst gemengd wordt in den strijd der menschelijke meeningen. Over korteren of langeren tijd zal de hedendaagsche arbeidersvraag tot de geschiedenis behooren; de grieven, die nu bestaan, zullen dan zijn weggenomen. Hoe dit zal zijn, laat zich niet voorzeggen; maar wat men wel met zekerheid kan verklaren, is, dat er ook dan ongelukkigen en ellendigen zullen overblijven. Is dit zoo, dan eischen de pligt zoowel als het belang der kerk, dat, wat ook de uitslag van den strijd zij, de godsdienst althans ongeschonden daaruit te voorschijn trede, en de verdrukten van dien tijd geene reden hebben, om niet met vertrouwen hulp en troost bij haar te zoeken.

Maar, indien de kerk dan als zoodanig geene partij mag kiezen in den strijd der uiteenloopende meeningen, zoo blijft de vraag: welke is hare roeping ten aanzien daarvan? Indien ik daarop een antwoord moest geven, zoude ik willen herinneren, dat de kerk eene

harer waardige taak zou vinden, wanneer zij er zich toe bepaalde, de menschen ook uit dit oogpunt te vormen tot ware Christenen. Met andere woorden wil dit zeggen, dat zij hen in staat behoort te stellen, om de Christelijke kritiek, waarvan wij zoo even gehoord hebben, zelfstandig toe te passen op de verschijnselen van onzen tijd en hen moet opwekken, om, nadat zij dit gedaan hebben, in de rigting, die hun is voorgekomen het meest met regt en billijkheid overeenkomstig te zijn, te werken, hetgeen hunne hand vindt te doen. Dan zal welligt de een op deze wijze en de ander op gene werkzaam zijn, en menigeen, met de beste bedoelingen bezield, verkeerde maatregelen nemen; geen nood, wanneer allen van denzelfden geest bezield zijn, is de ware eenheid voldoende gewaarborgd. Ook hier zij verdeeling van arbeid. Aan de staathuishoudkundigen of (om een leelijk woord onzer dagen te gebruiken) sociologen verblijve de roeping, de onderscheidene partijen voor te lichten omtrent den weg, dien zij te volgen hebben; de kerk doet genoeg, wanneer zij hen vervult van het besef, dat in het belang van allen ieder een deel zijner eigen aanspraken behoort op te geven.

Dus is zij toch waar, de beschuldiging, waartegen onze schrijver de kerk wilde verdedigen, dat zij niet in staat is, de schoone beginselen, welke zij verkondigt, tot uitvoering te brengen, en haar invloed buiten alle verhouding staat tot de grootsche middelen, waarover zij beschikt? Om hierop bevestigend te antwoorden zoude men het onderscheid voorbij moeten zien tusschen ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas. Direct mede te werken tot de oplossing der sociale vraagstukken van onzen tijd, ziedaar eene taak, welke voor de kerk niet ligt zal zijn weggelegd; maar indirect hangt de beslissing voor een groot deel af van de rigting, die zij aan de gemoederen zal weten te geven.

Reeds thans zijn velen, in ons vaderland niet het minst, werkzaam om in ruimeren of engeren kring verbeteringen aan te brengen, daarbij uitgaande van het Christelijk beginsel, dat de mensch niet alleen voor zich zelven te zorgen heeft, maar de regten en belangen van anderen hem even goed als de zijne heilig behooren te zijn. Die arbeid is voor gestadige uitbreiding vatbaar. En is eenmaal de dag daar, dat die geest allen bezielt, dat die, om het zoo uit te drukken, in de publieke opinie is opgenomen, dan is ook de sociale

kwestie hare oplossing nabij. Gaat de regering daarvan uit, dan beschouwt zij het als haren eersten pligt, alles uit de wetgeving te verwijderen, wat in het minst zou kunnen gelijken naar eene bevoorregting der rijkere klassen boven den arbeidersstand. Zijn de kapitalisten daarvan doordrongen, dan zullen geene werkstakingen meer noodig zijn om hen te bewegen aan billijke eischen gehoor te geven. En laten de arbeiders zich door dit beginsel leiden, dan zullen zij ophouden hun eigen voordeel te zoeken in het omverwerpen van alle bestaande instellingen, en het ten onder brengen der kapitalisten. De oplossing van den strijd, dit geef ik onzen schrijvers volkomen toe, ligt op het gebied der zedelijkheid. Laat de kerk dus zorgen, dat de beginselen dier zedelijkheid nimmer uit het oog worden verloren; de verantwoordelijkheid voor de toepassing kan zij daarbij veilig aan de mannen der practijk overlaten.

P.R. FEITH.

Patricia Kemball, door Mrs. Lynn Linton, schrijfster van Jozua Davids. Uit het Engelsch door Holda.

Bij het leveren, bij het lezen zelfs, van iedere recensie, moest men eigenlijk beginnen met voorop te zetten, hoe een persoonlijk, subjectief iets, uit den aard der zaak, toch elke kritiek is. Niet alleen die van hen die alles wat van de pers komt even mooi en goed vinden, en eenvoudig boekverkoopers-réclames leveren; of van hen die op alles wat af te dingen hebben, en in wier oog niemand genade vindt; maar ook van de gemoedelijkste, de trouwhartigste beoordeelaars. Van hen die, volgens hun beste weten, trachten niet enkel uit eigen oogen te zien, maar zich in de plaats van een ander te stellen, en hun persoonlijke opvattingen aan de algemeene ondergeschikt te maken.

Hoe ook, in dat geval, de opinies in lijnrechte tegenspraak kunnen zijn, dat bewezen nog onlangs de recensies over *Wanda*, Francisca Gallé's jongste pennevrucht. Terwijl men in geachte tijd-

schriften meende niet genoeg daarover den staf te kunnen breken, zong Busken Huet er een lofzang op, vol Oosterschen gloed. En zeer zeker werd geen dier heeren door persoonlijke beweegredenen geleid.

Trouwens, met hoeveel zaken is er niet rekening te houden! Vooreerst met de stemming waarin wij een boek lezen; maar zeer weinig boeken zijn daar geheel onafhankelijk van, en grijpen dermate den lezer aan, dat diens eigen gemoedsleven in dat van den auteur zich oplost. De meesten gaan daarmeê op of neer. Sommigen vinden ons hart bijzonder week, onze verbeelding bijzonder levendig gestemd; iets in het boek doet verborgen snaren in ons trillen, wij raken aan het dwepen en droomen, lezen van alles tusschen de regels; en als wij later een ander of ons zelf, nogmaals aan de schoonheden van het eigenmachtig gestoffeerd landschap willen laven, dan blijkt, als de zon onzer fantasie is ondergegaan, dat wat ons zoo verrukte, niets was dan luchtspiegelingen en nevelbeelden.

Of wel onze geest is gedrukt of overmatig bezwaard, de denkbeeldige personen en toestanden laten ons koud, zelfs de schoonste bladzijden verliezen haar betoovering. Daarbij ons oordeel richt zich onwillekeurig naar den indruk door 's schrijvers levensopvatting op de onze gemaakt.

Het boek ademt een geest die ons weldadig aandoet, en in dat zachte licht worden zelfs scherpe lijnen afgerond; of het pleegt heiligschennis tegen wat ons het dierbaarst is, en over alles valt een valsch licht, waarin ook reine, schoone tinten haar aantrekkingskracht verliezen.

En zoo zijn het vaak de geurigste vruchten waaraan de wespen knagen, en is bijna iedere recensie onwillekeurig een zelfopenbaring.

Als ik dus van *Patricia Kemball* ga zeggen dat ik het met gretigheid opvatte, gedeeltelijk met groote instemming las, en eindelijk met bittere onvoldaanheid neerlegde, en dat oordeel nader ga motiveeren, dan zeg ik misschien uit gewoonte ‘wij’, maar dan meen ik: *ik*.

Met gretigheid zal het wel door de meesten worden opgevat; want het is afkomstig van de zoolang in anonymiteit gehulde, vaak tot meer dan vrouw verheven, schrijfster van *Joshua Davids*.

Al liep ik, voor mij, geenszins hoog met dat boek; al liet het mij

zonderling koud, omdat ik er noch, zooals zoovelen, een hooger levensopenbaring, noch, gelijk anderen, een hoon den Christus der Evangeliën aangedaan, in vond, maar enkel een geenszins ‘waarachtige’, integendeel klaarblijkelijk voor de gelegenheid vervaardigde, geschiedenis van een fantasiechristus; al verwondert het mij geenszins dat die op winding reeds geheel voorbij is; en al houd ik het er voor dat dit boek geenerlei blijvenden indruk op den loop der tijden zal achterlaten, omdat het op onware stellingen voortredeneert; voor het oogenblik *was* het toch een gebeurtenis. Van de schrijfster van een boek dat, zooals H.C. Balsem[1] zegt ‘in alle talen overgebracht, in alle tijdschriften besproken, op alle leestafels aangetroffen werd’, verwacht men althans iets dat de aandacht spant, en dit verdient. Wel had ik gehoord dat zij sedert een allerzonderlingst en onpraktisch boek over dienstboden leverde, van ‘piano spelende keukenmeiden’, of zoo iets; en wel las ik onlangs in een Engelsch tijdschrift dat ‘de auteur van Joshua Davids druk bezig was haar reputatie te bederven, door à la minute romans te schrijven’, - ieder die een sedert in het Nieuws van den Dag verschenen novelle van haar hand gelezen heeft, zal het met dien man eens zijn; - maar persoonlijk kende ik niets van haar als het boek, en was dus uiterst begeerig met Patricia kennis te maken en reeds van te voren gunstig voor haar gestemd.

En het eerste deel boeide mij ook zeer. Er is een aantrekkelijke frischheid in de schildering van den ouden zeeman, het krachtige, fiere, mannelijk opgevoede meisje, hun eigenaardige huishouding, en de welmeenende pogingen van den ouden oom om wat hij misschien jegens haar te kort schoot, nog te elfder ure goed te maken. Ook het tooneel van de schipbreuk met de Zeemeermin is met degelijk talent geschetst. Wij hebben ons aan het tweetal gehecht; met huivering zien wij den slag aankomen die weldra valt, en Patricia kan niet bedroefder zijn, dan wij, als zij hem den volgenden morgen in zijn nat pak (waarom heeft Gordon hem niet beter verzorgd? dat natte pak is een doorn in mijn oog) dood op zijn bed vinden liggen. Ook als oom Hamley, overigens een vrij alledaagsche, afgezaagde

1 Zie zijn stuk over Charles Kingsley in *Mannen van Beteekenis*, te Haarlem bij Kruseman & Tjeenk Willink, afl. 2, 1875.

figuur, door geen enkele kenmerkende eigenaardigheid van den gewonen parvenu-millionair onderscheiden - haar komt halen, en zij de huisgenoote wordt van de stijve, bekrompen zuster haars vaders en de ‘lieve Dora’, mr. Hamley's aangenomen nichtje, volgen wij met belangstelling haar bevindingen. De strijd van haar vrijen, onafhankelijken, waarheidlievenden geest, tegen de bekrompen alledaagschheid harer wereldsche omgeving, boezemt ons belang in; en met haar lijden wij onder de vernederende beuzelarijen door dit zonderling drietal tot 's levens hoogste doel verheven, en waarvan zij, Patricia, nog minder begrip heeft dan een blinde van de kleuren. Ook haar vereering voor de huichelachtige, en toch zoo fluweelige Dora, die haar vriendschap op de hoogste wijze misbruikt, is roerend, en tot omstreeks de helft van het tweede deel was er, naar mijn smaak, de meesterhand in het boek; maar daar neemt mijn ergernis de overhand, en de eenige indruk dien het achterlaat is ten hoogste pijnlijk. Mijn ergernis; want, al hebben dergelijke aanvallen niet meer uitwerking dan Thors slagen op den reus, het hindert mij onuitsprekelijk, dat ook dit romannetje al weêr dienen moet om den Christenen en het Christendom onverdiende smaadheid aan te doen.

Dat iemand, na jaren van diepzinnig en wetenschappelijk onderzoek, aan grondwaarheden van het Christendom meent te moeten twijfelen, daar kan ik in treden, al zijn even diep wijsgeerige denkers tot lijnrecht tegenstrijdige conclusies gekomen; dat er schijnvromen en schijnchristenen bestaan, zal wel niemand ontkennen; en dat er onder vrijgeesten en godloochenaars edele, onzelfzuchtige karakters gevonden worden, zij mede toegegeven, hoewel het laatste eenigszins schoorvoetend; maar het gaat niet aan, om altijd en altijd weer in een verdicht verhaal - want dat dit verhaal verdicht is, een belichaming van theoriën, en niet een greep uit het leven, dat spreekt uit iederen regel - ‘christelijk’ gelijkluidend te maken met verwaande bekrompenheid, en altijd en altijd *le beau rôle* aan zoogenaamde vrijgeesten toe te bedeelen.

Het gaat niet aan, om altijd en altijd een predikant, hier zelfs ook 's mans vrouw, te maken tot het voertuig van kleingeestigen laster, van schromelijk plichtverzuim. Het gaat niet aan, om een verzuurde oude vrijster, die een twintig jaar jongeren goldbuidel trouwt, die huiselijke godsdienstoefening houdt, om te zien of haar

meiden wel in huis, haar knechts ook dronken zijn, en die een edele, ware persoonlijkheid miskent en zedelijk vermoort, daarbij al de liefde waarover zij te beschikken heeft, uitgietend over een flikflooiende bedriegster, zich telkens en telkens te laten beroemen op haar ‘christelijkheid’. Ik vraag u, waar vindt zij teksten die zelfs als dekmantel kunnen dienen voor een zoo domme, onwaardige houding?

En het gaat niet aan, om Patricia, wier betrekkelijk onbeteekenende figuur dan toch den lichten achtergrond moet vormen, tegen dat samenweefsel van bedrog en misleiding, van geld- en eerzucht, van bigamie, moord en meineed, tot de onuitgesproken vertegenwoordigster te maken van vrijgeesterij. Er is niets in haar geheele houding, dat niet het uitvloeisel zou kunnen wezen van rein, waarachtig christendom.

Ik noemde Patricia daar een onbeteekenende figuur, en dat wordt zij ook, mijns inziens, van het oogenblik af dat zij in Dora's netten verward raakt. Op geen enkele persoon of gebeurtenis uit haar omgeving oefent zij daarna invloed uit, noch ten goede, noch ten kwade; haar houding tegenover de vrouw die baar vriendschap misbruikt, wordt Donquichotterie; geen enkele ongerechtigheid wordt door haar zielenadel voorkomen; zelfs de man die baar lief had, en op wiens hoogere natuur zij een oogenblik gewerkt heeft, geeft haar een adellijke nul tot opvolgster, en wenscht zich geluk dat hij aan zijn eerste liefde ontsnapt is, voor ‘die après tout, toch zeer ordinare vrouw’ - NB. omdat hij haar een hand ziet geven aan een ‘ongewasschen boer’. En als zij eindelijk met haar zeeofficier naast het rijtuig van de Lowe's staande, ‘waarheid tegenover schijn’ moet verkondigen, dan zijn wij door de koortsachtige belangstelling waarmeê wij Dora's lotgevallen volgden, bijna heelemaal vergeten, dat er ergens in een hoekje bij de Fletchers, nog een Patricia bestond, aan een Gordon verloofd.

En daarin ligt mijns inziens mede een fout van het boek. Hoewel streng zedelijk in de gewone beteekenis van het woord, is het bijna onzedelijk door de schijnbaar overmachtige heerschappij van het kwade over het goede. Streng zedelijk volgens de gewone opvatting, want met onnavolgbare kieschheid is de twijfelachtige verhouding geschetst tusschen den man in de kracht van het leven,

met zijn bejaarde gade, en het bevallige nichtje, dat hij sedert jaren voor haar opvolgster bestemd heeft; en zoo wonderschoon de vervoerende kracht der waarachtige liefde, dat de hatelijke ploert ons belang begint in te boezemen, en wij diep meêlij met hem gevoelen als hij, na die ‘jarenlange onthouding,’ nog niets dan een schaduwbeeld in de armen sluit.

Maar ons ingeschapen rechts-en zedelijkheidsgevoel wordt verkracht door dan afloop der gebeurtenissen.

Het is ons alsof, bij die drie deelen, nog een vierde gevoegd had moeten worden, met tafereelen uit haar beider huwlijksleven.

Geen banale tooneelontknooping had ter elfder uur de boosheid behoeven te ontmaskeren, of den moordenaar aan de galg brengen. Ik weet het, dat de schrijfster dikwijls gelijk heeft, als zij zegt: ‘Maar zoo gaat het in dit wonderlijk leven, wij worden meer gestraffc voor onze deugden, dan voor onze ondeugden; en die het best in de wereld vooruitkomen, zijn gewoonlijk zij, die meer kwaad doen dan de meesten, maar het ook met meer list en behendigheid doen dan de meesten.’

Zij had dus volle recht om aan James Garth een gerechtelijken moord te laten plegen, en Dora en Lowe te laten trouwen en goeden sier maken met het geld van Hamley.

Maar het is slechts een halve waarheid.

Zij had een tegenhanger moeten leveren in feiten, niet in woorden en bespiegelingen. Zij had ons Patricia moeten toonen, ook waar een gelukkig huwelijk geen panacee bleek tegen alle kwalen, liefde en zegen rondom zich verspreidend, met mannenmoed den schijn bekampend, en, ook waar miskenning misschien hun deel bleef, in wederzijdsche liefde en hoogachting, en bovenal in gemoedsvrede, vergoeding vindend.

Zij had van Dora niet alleen een ‘verwelkte schoonheid’ moeten maken, en van Lowe iemand bevreesd voor de ‘eeuwige verdoemenis’ (een schrikbeeld waaraan de schrijfster zelve klaarblijkelijk niet gelooft); maar zij had ons moeten toonen, hoe een menschenpaar, aldus saamgebracht, uit den aard der zaak elkaar het leven vergalt, door wederzijdsche geringachting en wantrouwen; zij had hen al meer en meer van elkaar moeten laten vervreemden, en eindelijk gezworen vijanden laten worden, en had eindelijk, als een

wrekende Nemesis, in hun kinderen hen moeten straffen, hem verdorven lichtmissen tot zonen, haar doortrapte bedriegsters tot dochters moeten geven. Dat zou in den loop der menschelijke dingen volkomen verklaarbaar, en ons beleedigd rechtsgevoel een voldoening geweest zijn.

Zooals het nu is, kunnen wij enkel met een tweeden zucht, ditmaal van verlichting, het boek neerleggend, zeggen: ‘Al schrijft Mevrouw L.L. nog honderd romans, en al zullen die, vooral als ze zoo goed vertaald zijn als deze, ook hier in Holland gretige lezers vinden; haar voorstellingen van het christendom zijn partijdig, en haar teekeningen van de menschheid en het leven veel te eenzijdig somber gekleurd.

Er is nog zielegrootheid ook onder rijkdom en adelstand; het zijn de Christelijke deugden die de wereld voor zedelijken ondergang behoeden, en huichelaarsters als Dora, vinden meestal reeds op aarde haar straf.

Haarlem, 21 April 1875.

H.K.B.

Van '30 tot '40.

Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, 3 deelen. Amsterdam, E.S. Witkamp, 1875.

Wie heeft niet meermalen het verschijnsel zelve ondervonden of bij anderen opgemerkt, dat men op gevorderden leeftijd voorvallen uit de vroegste kindschheid of uit de bloeiende Jeugd zich met nauwkeurige juistheid herinnert en. gebeurtenissen, waarvan men op lateren leeftijd getuige was, zich slechts nevelachtig kan voorstellen. Uit het verre verleden rijzen duidelijke beelden; handelende personen, decoratief en stoffeering, alles staat ons duidelijk voor den geest, onuitwischbaar, onvergetelijk; tooneelen, die wij nog zoo lang niet geleden hebben bijgewoond, zijn voorbijgegaan, zonder krachtigen indruk na te laten. Zooals het den enkelen mensch met de herinnering aan 'tgeen hij doorleefde pleegt te varen, gaat het niet zelden bij de menschengeslachten, bij de volken. In de geschiedenis van lang vervlogen tijdperken voelen wij ons thuis; hebben wij alle feiten, alle toestanden ook niet steeds bij de hand, geen nood, wij hebben maar voor het grijpen in onze bibliotheek; daar staan zij zwart op wit. Maar hoe het een twintig- of dertigtal jaren geleden in de wereld, in ons vaderland gesteld was, zie! daarover zouden wij ongaarne ondervraagd worden. Waren wij op dat tijdstip ook al geboren, de meesten onzer zijn, als het lam in de fabel, onschuldig aan al 'tgeen er toen voorviel; onschuldig niet alleen, omdat wij de geschiedenis niet mede maakten, in den zin zooals Napoleon en zijn maarschalken eenmaal *faisaient de l`histoire*, maar ook omdat voor de meesten de zalige tijd van den jongenskiel òf nog voortduurde òf althans die van de toga *virilis* nog niet, voor het courantenlezen en het politiseeren zeker nog niet was aangebroken. Bij diegenen, die het in die jaren, in '30 of maar

vóor '40, wèl zoover gebracht hadden, berust ongetwijfeld veel kennis van 'tgeen er toen gebeurd, gezegd en geoordeeld is. Doch laten dezen eens pogen hun reminiscensen te rangschikken; laten zij eens trachten een geheel, een aaneengeschakeld geheel op te stellen van al wat zij doorleefd hebben. Hemel! welke verwoestingen heeft de altijd vlietende stroom des tijds aangericht! Wat heeft hij afgeschuurd en meegesleept! Haast begint men te betwijfelen of men de toedracht der gebeurtenissen wel ooit nauwkeurig heeft gekend; en mogelijk is die twijfel volstrekt niet ongegrond. Tevreden met het dagelijksche rantsoen van dagbladnieuws en sociëteitspolitiek, heeft men de gebeurtenissen, de wijzigingen in toestanden en meeningen voorbij zien gaan, zonder om te zien; en na verloop van een aantal jaren weet men van het verledene zooveel als een toerist onthoudt van een reis, waarvan hij geen dagboek heeft gehouden.

Heeft men meer noodig, om de verdiensten te waardeeren van een *histoire contemporaine*, van een geschiedwerk, dat ons een tijdperk ontrolt, na welks afloop een nieuw, het tegenwoordig bloeiende geslacht, is opgekomen? Verdiensten, die grooter te achten zijn, naarmate de bezwaren aan de geschiedschrijving van bijna gelijktijdige gebeurtenissen hooger worden aangeslagen. En wie zal die bezwaren licht tellen ? 't Is waar, dat voor lang vervlogen tijdperken de geschiedbronnen soms geheel zijn verdwenen of aanmerkelijk gedund en dat door de Regeeringen meer dan voorheen liberaliteit getoond wordt in het openbaren en in het meedeelen van officieele stukken en bescheiden; 't valt niet te loochenen dat ook bij de behandeling van de geschiedenis der XVIe of XVIIe eeuw onpartij digheid maar niet als een postulaat mag worden aangenomen; 't is waar, dat de kritiek oorkonden en monumenten, brieven en gedenkschriften van den ouden tijd met niet meer vertrouwen mag bejegenen als de dagbladen en brochures van den onzen; het blijkt dagelijks, dat ook de volledigste en oordeelkundigste geschiedenis van een vroeger tijdperk, ten gevolge van later ingestelde onderzoekingen of van toevallig aan 't licht gekomen bescheiden, eensklaps blijkt verouderd te zijn; toch zijn de aan gelijktijdige geschiedschrijving in het bijzonder verbonden moeilijkheden niet weg te cijferen. Het terrein, waarop men werkt, is niet afgesloten; wat en wie voorbijgaat, moet de aandacht afleiden. Er moet gesproken worden over de voorbereiding van toestan-

den, die nog voortduren, over handelingen waarvan de gevolgen nog niet met juistheid te voorzien zijn; over den ondergang van instellingen, die door nog levende voorstanders levendig bewonderd worden. Geoordeeld moet worden over personen, die nog kort geleden in ons midden verkeerden en nog geheel deelen in de sympathie of de antipathie, waarmee wij, afgaande op geheel uiterlijke omstandigheden, niet zelden willekeurig en ongemotiveerd de beroemdheden van den dag zoo goed als onze meest alledaagsche kennissen plegen te bejegenen. Vindt gij het zoo gemakkelijk een tooneelstuk te analyseeren, wanneer gij op het einde van het derde bedrijf de schouwburg verlaat? - Denk nu niet aan een gewoon blij- of treurspel, dat op een winteravond tusschen 8 en 11 uur afgespeeld wordt, maar aan een reusachtig Indisch drama, dat wel een geheele week zou vereischen. Zonder een uiterst getrouw teruggeven van al wat gij gehoord en gezien hebt, zonder een groote mate van intuïtie voor de ontknooping en een stout gissingsvermogen bij het waardeeren van de drijfveeren der handelingen, kunt gij er u niet aan wagen. Intusschen zitten wij in het vierde of in het vijfde bedrijf. Of is er misschien een pauze? Of is het stuk reeds uit en door een vervolg of door een geheel nieuw vervangen? De moeilijkheid om op zulke vragen een juist antwoord te geven, zal toch zelden in de geschiedschrijving van gelijktijdige gebeurtenissen ontgaan kunnen worden.

Dankbaar zijn wij dus aan hem, die de moeilijke taak aanvaard heeft: dubbel dankbaar, indien wij bedenken, hoe dor en kaal, hoe weinig aantrekkelijk de landstreek is, waardoor de schrijver der staatkundige Geschiedenis van Nederland in het tijdvak 1830-1840, zijn tocht moest voortzetten. Op één enkele verhevenheid na, is alles plat en beneden de oppervlakte der zee gelegen; vaak afgewisseld door onvruchtbare heidevelden, waarvan de ontginning besproken, soms ook aangevangen is, maar die nog altijd op lachende beemden in de verte niet gelijken. Maar ook zulke tijdperken moeten behandeld worden; beschouw ze optimistisch als de ochtendschemering van *beaux jours naissants, dont on chérit les prémices*, of zelfs pessimistisch als *beaux jours déclinants*, en menigeen verzinkt in sentimenteel genot bij hun *délices*. Altijd valt er te genieten bij de aandachtige beschouwing van een stuk menschengeschiedenis, zooals de Duit-schers misschien wel wat al te plastisch zeggen. En voor hen, die thans jeugdig zijn of *nel mezzo del cammino*

zich bevinden, hoevele merkwaardige herinneringen! Wat vreemdsoortige gewaarwordingen! De deftige breedsprakige welsprekendheid heerscht allerwege, op den kansel en op de katheder der verhandelaars, maar ook op de banken der Edelmogenden, voor zooverre die voor het oor der oningewijden ongenaakbaar zijn. De Eerste Kamer toch vergadert niet in het openbaar, en bij de tweede is het Comité-Generaal meer regel dan uitzondering. Maar overal volgen de redenaars de modellen der classieke oudheid. Zij is ook nog schering en inslag van het opleidingswerk. Die aan de Latijnsche scholen, vervolgens aan de Hoogescholen opgeleid zijn, spreken nog even goed Latijn als Fransch, en beter Latijn dan Duitsch of Engelsch. Wordt ook niet over alle mogelijke en onmogelijke vakken aan de akademies in het Latijn college gegeven? Van Heusde en Peerlkamp strijden, ten aanhoore van een druk bezet arena, over de vraag of de woorden of de denkbeelden der oudheid ons het meest ter harte moeten gaan; maar aan de historisch-critische wetenschap, die zich inmiddels in Duitschland vormt, aan de vergelijkende taalstudie, hoevelen denken daaraan?

Veel was er op het gebied van de wetenschap in aantocht, waarvan men nog niets vermoedde. De Minister van Staat, belast met de directie voor de zaken der Hervormde en andere eeredienſten behalve de Roomsch-Katholieke, verkondigt in zijn aanschrijving aan de Predikanten tot het houden van een bij K.B. van 21 Nov. 1832 verordenden bededag nog de practische nuttigheidsoverweging: ‘dat de ervaring in de roemrijke zege van het verloopen jaar geleerd had, dat God de smeekingen hoort, die tot hem uit de bedehuizen worden opgezonden’. De bededag moest gehouden worden op 2 December, dus op den verjaardag van Willem I's inhuldiging, en moest dienen om, nu de Tiendaagsche veldtocht de onderhandelingen met België en de vijf groote mogendheden niet te onzen gunste had vermogen te wenden, en wij de keuze schenen te hebben tusschen een ootmoedig bukken voor de overmacht of het aanvaarden van een nieuwen strijd, om nu ‘die godsdienstige en vaderlandsche gevoelens op te wekken, welke overeenstemmen met de tegenwoordige tijdsomstandigheden, en om voorts, door ootmoedige gebeden, de belangen van het dierbare Vaderland aan den Almachtige nederig op te dragen, en den goddelijken zegen af te smeeken in den strijd, tot welken Wij (met een hoofdletter, d.i. wij Willem) door de rechtvaardigste zelfsverdediging

mochten geroepen worden'. Het bidden heeft in 1831 de Belgen bij Hasselt en Leuven in onze hand gegeven: in 1832 bidt het volk op nieuw *de par le Roi*. Dit is het, want het uitschrijven van den bededag geldt voor een gewone bestuursmaatregel: 'zij zijn (n.l. het openbaar Ministerie van Staat en de directeur-generaal voornoemd) belast met de uitvoering dezes'.

Is het wonder, dat wij diezelfde vaderlijke zorg voor kerk en geweten ook elders terugvinden? Toen de Regeering in 1835 zich genoodzaakt zag, om aan de Afgescheidenen het uitzicht op toelating en erkenning te openen, betuigde de koning in de daartoe strekkende algemeene dispositie 'zijn leedwezen over het voornemen van zich af te scheiden, daar zoodanige scheuring van veruitziende gevolgen was en aanleiding gaf tot onverdraagzaamheid (!), twisten en partijschappen'; en verklaarde hij de erkenning o.a. daarvan afhankelijk te zullen maken, 'dat in de reglementen niets gevonden zou worden, dat inbreuk maakte op de bezittingen, inkomsten, rechten of titels van de gevestigde Hervormde Kerk of eenig ander reeds in het rijk bestaand kerkgenootschap'. De kerk verlangt die bescherming geenszins om niet. Zoo vaak ''s lands vader weer verjaart', gelijk Withuys in 1839 zong, worden te Amsterdam en te 's Gravenhage in onderscheidene kerken bedestonden gehouden; het geloof aan den *God van Nederland* is nog zoo goed als ongeschokt.

Op maatschappelijk gebied treft ons een onbekendheid met of geringschatting van de staathuishoudkundige theorieën, die sinds een halve eeuw in Engeland aan de orde waren gekomen. Niet veel had de vermaning gebaat, die de latere Gouv.-Gen. van den Bosch, in het door hem opgerichte tijdschrift *de Star*, reeds in 1819 tot onze landgenooten gericht had, om toch vooral die wetenschap te beoefenen. Hij mocht de verdiensten van Adam Smith, Say, Soden, Thaer, Lotz en Eckenmayer aantoonen: tot kennismaking met hun geschriften en leeringen heeft hij slechts enkelen gebracht. Na '30 werden ook de verhandelingen van Hogendorp vooreerst geïgnoreerd. De wetenschap, die thans door hoog en laag beoefend en gewaardeerd wordt, was een zeldzame specialiteit. Slechts wanneer een vraagstuk van onmiddellijk practisch belang beslist moest worden, toen in 1835 de invoerrechten op de granen bij de wetgevende macht ter sprake kwamen, werd de belangstelling tijdelijk wakker.

Maar ook op practisch terrein welk een onderscheid!

Nog in '39 vrij algemeene betwijfeling of geringschatting van het nut der spoorwegen. Onze waterwegen waren immers genoegzaam; de tollen op de groote wegen - vreesde Haarlems gemeentebestuur - zouden niets meer opbrengen; en de Burgemeester van Amsterdam was zelfs voor een ontvolking der hoofdstad ernstig beducht, wanneer de gelegenheid tot reizen en verhuizen zoo schrikbarend zou toenemen, en de koopwaren zoo spoedig en gemakkelijk overal heen verzonden konden worden.

Bijzondere belangstelling voor plaatselijke belangen, *esprit de clocher*, werd gevoed in het Provincialisme, dat op officieele wijze onderhouden werd. De Tweede Kamer was volgens de grondwet samengesteld uit de afgevaardigden der Provinciale Staten; maar bij de voordracht en de benoeming van een Voorzitter was het bovendien gewoonte geworden, om aan de onderscheidene provinciën de eer van het praesidium in zekere billijke opvolging toe te bedeelen. Een nieuwe Rechterlijke organisatie, de nog geldende, werd aangenomen - met een geringe meerderheid, maar zij kon toch voorstellers en voorstanders vinden - waarbij het Provincialisme ook in de rechtsbedeeling een nieuwen steun ontving. En toen in 1840, bij de herziening der Grondwet, de splitsing van Holland in twee provinciën behandeld werd, verkondigde de Kempenaer in de Dubbele Kamer een leer, die Nederland nagenoeg als een Statenbond van provinciën beschouwde.

Maar bij al die gewestelijke zelfgenoegzaamheid vergenoegde men zich voor het dagelijksch brood van politieke beschouwingen met een paar nationale leveranciers. Bijna uitsluitend waren het het Handelsblad en de Arnhemsche Courant, die artikelen over de staatkunde van den dag inhielden.

Men vergenoegde zich met weinige dagbladen, waarvan de meeste slechts om den anderen dag of twee maal in de week verschenen; bladen van kleiner formaat; de kolommen zeldzaam met politieke bespiegelingen gevuld... Hoe kregen die menschen van 1830-1840 hun tijd klein, wanneer zij met hun goudsche pijpen gewapend in de trekschuit dreven? Hoe konden zij 's avonds zien in vertrekken, die niet door gas of petroleum verlicht waren? Correspondeerden zij wel ooit, met porto's van 5 à 6 stuivers voor een binnenlandschen brief? Konden zij met voordeel buiten 's lands in- of verkoopen,

terwijl zij geen draadberichten konden overseinen? Konden zij wel eens adem halen in hun *benauwde vesten*, die nog alle recht degelijk met wallen en poorten omgeven waren, en op de residentie als op een *vlek* - zoo toch luidde het in de geographische leerboeken - met zekere bewonderende minachting nederzagen?

Ja, hoe het mogelijk was, in zulk een onbeschaafde, ruwe wereld te leven, kan een aan de kunstige weelderigheid van latere dagen gewend en verwend nageslacht zich altijd moeielijk verklaren. Maar daarover behoeft ons de Bosch Kemper ook geen opheldering te geven: hij schrijft hoofdzakelijk een Staatkundige Geschiedenis.

Bepalen wij ons nogmaals bij dit onderwerp en slaan eens den blik buiten de grenzen.

De Duitsche Bond in den vollen bloei zijner vruchteloosheid; Frankrijk en Engeland de woordvoerders in Europa, de patronen der liberale, der revolutionaire Staatkunde, waartegen Rusland met tandenknarsen dreigt en die Oostenrijk door allerlei kunstmiddeltjes bezweert. En Pruisen? Staat nog als een bescheiden viooltje aan den voet van een berg en wordt door menig voorbijganger niet aangezien. Toch beloofde het reeds veel; heimelijk, zonder het aan de groote klok te hangen, verraste het alle politieke profetiën.

Stil, voor het oog der wereld verborgen, schreef een beroemd man uit dat koninkrijk, schreef Varnhagen von Ense den 19 Juli 1836 in zijn *Tagebuch:*

'Hier in Holland übernimmt mich ein Gedanke, eine Ueberzeugung die nicht rathsam wäre, laut zu sagen: ich denke immer dieses ganze Land muss einmal preussisch werden und wie es für Preussen fast nothwendig, so wird es für Holland glücklich sein. Bildung und Wohlstand würden unendlich dabei gewinnen. Wir haben wirklich den Völkern umher viel zu bringen, denen am Meisten die sich klüger dünken. Ich sehe es ein, ich, der ich uns nicht überschätze'.

Wat jammer, dat het niet raadzaam was, zooveel bescheidenheid te onthullen! Men zal ons niet verdenken, dat wij deze ontboezeming meedeelen, om de Prussophobie, waaraan misschien sommige onzer landgenooten lijden, in eenig opzicht te bevestigen. Integendeel. Veertig jaren zijn bijna verloopen, sedert Vernhagen gedurende zijn verblijf in Holland dit orakel verkondigde. In dit tijdsverloop heeft Pruisen, om niets anders

te zeggen, wel getoond dat het bezit van Holland voor zijn oostelijke naburen niet zoo onontbeerlijk is. Neen, 't is belangrijker, om op te merken, hoe weinig idée een schrijver, die zijn eigen volk *nicht überschätzt*, wel van ons moet hebben, als hij 't voor onze beschaving en welvaart gelukkig acht, dat wij eenmaal Pruisisch zullen worden! Dat bewijst hoe slecht wij in '36 te boek stonden. En daar de heer de B.K., die anders nog al eenige oordeelvellingen en beschouwingen van vreemde bladen en geschriften over onzen politieken toestand in zijn overrijke *Letterkundige Aanteekeningen* ten beste geeft, van Varnhagen's opinie geen melding maakt, schrijven wij een andere passage over, waarin het dagboek drie dagen later de motieven meedeelt, die den schrijver den ondergang van Nederland's zelfstandigheid doen profeteeren.

Im Haag, 22 Juli '36.

'Das Holland, welches den Spaniern und den Franzosen widerstand, das, dem der Handel Ostindien's und China's gehörte, das Holland der grossen Mahler, das der Philologen, das der Naturforscher (Boerhaave, Camper), das der grossen Staatsmänner (de Witt, Heinsius) und Seehelden (Tromp, Ruyter) - alles dies Holland find ich hier nirgends wieder! Ein abgeschwächtes, durch revolutionairen Einfluss und monarchische Leitung *aus seiner Ursprunglichkeit herausgezetztes*, kleines, kleinliches, aber reiches und von grossen Ueberresten zehrendes Nebenland.'

Daar, Mijne Heeren van '30-'40, hebt gij uw *testimonium*, neen uw *consilium abeundi*. Gelukkig dat het onzen *wohlwünscher* maar raadzaam voorgekomen is, dezen raad in 't geheim te geven; hij heeft nu niet belet, dat het afgedwaalde volk er weer een beetje boven op kwam. Het zag er toen echter voor onbevooroordeelde oogen droevig uit.

Nog altijd duurde het nuttelooze pleit tusschen de oud-Nederlandsche en de Belgische Provinciën onbeslecht voort. Niettegenstaande dat het Koninkrijk België algemeen erkend was, niettegenstaande ook hier de werkelijkheid haar rechten hernam en de *oude Nederlandsche provinciën* langzamerhand in *het koninkrijk der Nederlanden* herschiep, lagen de vier-en-twintig artikelen nog ongeteekend in het archief der met groote vacantie uiteengegane conferentie. Wie had ook belang bij een eindschikking? Niet België, dat zich waarlijk niet behoefde te haasten om aan geldelijke verplichtingen te voldoen en aanzienlijke deelen

van Luxemburg en Limburg los te laten. Niet Frankrijk en Engeland, die geen van beiden hun invloed op den jeugdigen staat wilden verliezen. Niet de drie Noordsche mogendheden, die zoo gaarne bleven protesteeren tegen het succes der Revolutie. Niet de Duitsche Bond, die aan provisioneele toestanden en onafgedane zaken genoeg gewoon was, om de slepende onderhandelingen tusschen den Groothertog van Luxemburg en zijn Nassausche agnaten zonder spanning af te wachten. Niet eens - en dit was misschien noodlottiger - de Koning en Groothertog zelve, die meer dan eens blijken gaf, dat hij 't verlies van het schoone België nog niet kon vergeten en moed schepte uit Messiaansche ontboezemingen, zooals er in de *Messager de Gand* voorkwamen:

> ‘Reviens Guillaume au peuple qui t'appelle;
> Reviens à lui, puisqu'il revient à toi.’

Slechts het getrouwe volk van Nederland ging gebukt onder deze politieke gesteldheid of ongesteldheid, volgens het weinig deftige woordspel, dat van Alphen - wellicht geen ernstig man genoeg voor een Nederlandsch volksvertegenwoordiger - zich in de Tweede Kamer eens veroorloofde; onder dezen gewapenden vrede onttrokken Militie en Schutterij, op voet van oorlog ingericht, duizenden handen aan den arbeid en millioenen schats aan het voor nijverheid en handel zoo hoog noodige nationaal vermogen, waarvan ook de middelen gevergd werden, om dat gedeelte van den rentelast der Staatsschuld te voldoen, dat volgens het ontwerp-tractaat door België moest worden overgenomen. Fictieve begrootingen werden vóór den aanvang van ieder dienstjaar door de Regeering aangeboden, om telkens opgevolgd te worden door credieten, die ook te globaal waren, om eenig inzicht in de openbare finantiën te verleenen. Reeds begonnen de Oost-Indische koloniën - dank zij het stelsel van van den Bosch - haar gouden regen over het moederland uit te strooien; maar alle meteorologische waarnemingen waren op dit punt volstrektelijk verboden. Er is een batig slot, verklaarde de Regeering, vergenoegt u daarmee; vraagt vooral niet hoe het er komt; het is er eens, dat is genoeg. O, die koloniën! Wat zij nog niet onmiddellijk geven, zullen zij later opleveren: en daarom gerust geldleeningen gesloten ten laste der overzeesche bezittingen, al moesten die toch ongetwijfeld het *grain en herbe* verslinden. En wat ruilt de natie in voor de oogenblikkelijke offers, die men vordert, voor de toekomst, die men disconteert?

Zij kan er bitter weinig voor verkrijgen. De hereeniging met België tot stand brengen, zou zij niet kunnen, indien zij wilde, niet willen ook al kon zij. Maar ‘onze volharding mocht aan het ontzenuwd Europa ten bewijze strekken, wat, te midden van den tuimelgeest der volken, onder de wijze grondwettige regeering van den standvastigen en eerbiedwaardigen koning, eene natie vermag, die bij allen maatschappelijken vooruitgang ten goede, hare voorvaderlijke beginselen niet verzaakte’.[1].

Zoo oordeelde de heer van Tets, president der Rechtbank te Haarlem, in een *Toespraak aan de Edelmogende Heeren leden der Staten-Generaal, bij de plechtige opening en aanvaarding hunner werkzaamheden*, in October 1835. En in één opzicht bleef de vergadering, die geacht werd het Nederlandsche volk te vertegenwoordigen, aan voorvaderlijke gewoonten getrouw: oppositie was er, maar geen samenwerking. In langgerekte betoogen zetten de meeste leden der Tweede Kamer de gronden uiteen, waarom zij òf tegen de regeeringsvoordrachten meenden te moeten stemmen òf ditmaal wederom gelijk een vorig maal hun goedkeuring zouden schenken aan de begrooting of andere finantieele voorstellen; aan onderlinge bespreking, aan pogingen om waarachtig te overtuigen of te overreden, ontbrak het. En de uitkomst? Uit vertrouwen in 's konings toezeggingen of uit vrees voor het huldigen van revolutionaire begrippen, werd er steeds een meerderheid geboren. Dat zulk een onvruchtbaar parlementarisme geen politiek leven wekte, was niet te verwonderen. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1836, had men in Friesland moeite leden te vinden, die het lidmaatschap wilden aannemen. Maar de kiezers, d.i. de Provinciale Staten, protesteerden geenszins tegen meegaandheid en werkeloosheid; zij herkozen alle aftredende leden. Alleen de Staten van Utrecht onttrokken het mandaat aan G. van Nes, die krachtig voor orde en zuinigheid in de finantiën geijverd, het bekrompen provincialisme bestreden en de Regeering haar traagheid verweten had.

De Regeering was door van Nes, bij de behandeling van het gewijzigde ontwerp op de Rechterlijke Organisatie in 1835, als 't ware in gebreke gesteld wegens de niet vervulling eener gewichtige verbintenis. Er was door vele sprekers, die ten gunste van het ontwerp het woord voerden, gewezen op de overeen-

1 De B.K., II, p. 414.

stemming van het daarin gehuldigde stelsel met de voorschriften der Grondwet. ‘Is dit zoo’ riep de wakkere van Nes uit, ‘Ed. Mog. Heeren! waarom dan niet eerst de grondwet gewijzigd? In deze vergadering is reeds te meermalen op de noodzakelijkheid der herziening van de grondwet, sedert den afval der Belgische gewesten, aangedrongen; die noodzakelijkheid wordt door niemand tegengesproken; die herziening is beloofd; maar er bestaan, zoo het schijnt, staatkundige redenen, waarom geen gevolg is gegeven aan het rapport, reeds voor drie jaren door een staatscommissie over dit onderwerp uitgebracht’. Men leefde dus voort onder een grondwet, aan wier broos bestaan het einde reeds voorspeld was. De grondwet van 1815 ter vervanging van die van 1814 ingevoerd ten gevolge van de oprichting van het koninkrijk, toen het grondgebied der Vereenigde Nederlanden met dat van België vereenigd werd, was ongetwijfeld voor een hedendaagsche constitutioneele monarchie vrij wat geschikter dan haar voorgangster, wier kortstondig leven ons vaderland de verkeerdheden bespaarde, die een terugkeer tot afgestorven beginselen had moeten veroorzaken. Geen terugkeer dus van '15 tot '14 mocht de wensch zijn, en was het ook gelukkig niet. Eenige bepalingen mochten wijziging vorderen ten gevolge van de aanzienlijke vermindering in gebied en bevolking, die de gebeurtenissen van '30 teweeg hadden gebracht, nog talrijker waren de aanmerkingen, die reeds tijdens de vereeniging tegen de hoogste staatswet waren aangevoerd, vooral van den kant der Zuidelijke broeders.

Tegen de oppositie van dat gedeelte der landgenooten was de Regeering echter van '15 tot '30 gewoonlijk gesteund en gesterkt door de trouwe ingezetenen der Noordelijke gewesten. Vasthouden aan het bestaande, de wet uitleggen volgens de inzichten der Regeering gold toen bij de meeste Hollanders voor vaderlandsliefde; de gehechtheid aan den koning en aan zijn vaderlijk bestuur scheen mee te brengen, dat men de Regeering de handen vrij moest laten, zoo dikwijls zij de grondwet voor haar maatregelen pasklaar maakte, en scheen iederen wensch naar andere grondslagen voor de staatsinrichting als ontevredenheid en woelgeesterij te veroordeelen. Hoe was die opvatting na 25 Augustus 1830 vrij spoedig veranderd! Aan den eenen kant moest toegegeven worden, dat de Belgische landgenooten niet alles verkeerd hadden ingezien en misschien bij verkrijging van hun wenschen en verlangens getrouwe onderdanen zouden

geworden zijn; en aan den anderen kant mochten nu ook zij die steeds van hun gehechtheid aan het oude stamhuis en aan het oude vaderland hadden doen blijken, met hun wenschen en denkbeelden voor den dag komen, zonder de anti-nationale, anti-dynastieke oppositie te omhelzen. ‘Het jonge Nederland’ zegt de B.K., sprekende over de openbare meening na den 10-daagschen veldtocht, ‘dat met geestdrift de wapens had opgevat om het vaderland te verdedigen, wenschte niet het minst, dat Nederland na de afscheiding van België een vernieuwd krachtig volksleven zou beginnen, onder degelijke waarborgen voor vrijheid en volkswelvaart; het was even ver verwijderd van de onbestemde vrijheidsbeginselen van volkssouvereiniteit als gekant tegen absolute monarchie’.

G.K. van Hogendorp betoonde zich wederom een waar staatsman. Geen slaafsche consequentie, geen gehechtheid aan vroeger verkondigde leeringen, geen ingenomenheid met de bestaande staatsregeling weerhield hem, om als woordvoerder der beweging de eischen voor het allernoodigste te formuleeren. Afscheiding van België, Grondwetsherziening in Noord-Nederland waren reeds in Nov. '30 zijn leuzen geweest.

‘De voorname veranderingen, die gemaakt moeten worden in de grondwet, zijn in het hart en zweven op de lippen van alle Nederlanders. De Staten-Generaal kennen dezelve en zullen zich daarin niet bedriegen: het is de ministerieele verantwoordelijkheid, het is de financieele publiciteit, het zijn de regelrechte verkiezingen.’

Hoe kon de man, die in zijn welbekende *Schets* o.a. had voorgesteld, dat de Staten der Provinciën en Landschappen en de Stedelijke Regeeringen op den ouden voet zouden blijven; de man, die nog in 1823 geschreven had ‘dat de regelrechte verkiezing meer is het gewrocht van geestdrift, en de trapswijze verkiezing van overleg, weshalve wij ook aan deze laatste de voorkeur geven’[1]; hoe kon die man thans zoo spreken? Zelve geeft hij het antwoord: ‘De verkiezingen tot de Staten-Generaal, de Staten der Provinciën, de steden en plaatsen’, zoo schrijft hij in 1831, geschieden heden met omwegen en bij trappen, waar de natie geen genoegen mede neemt. Er is een algemeene stem daartegen opgegaan en men verlangt naar regelrechte verkiezingen door stemgerechtigden’.... Uit die

1 G.K.v. Hogendorp, Bijdragen, VII-VIII, p. 339.

algemeene stem, in deze eenparige stemming verneemt de staatsman, d.i. de man die op het gebied der politiek werkzaam wil, werkzaam moet zijn, die in zich zelven de kracht voelt koken, om een natie mee- en op te voeren, den geest des tijds, en onbekommerd om vroegere theorieën, vertoont hij eensklaps vóor de gelederen den witten vederbos, die den weg ter overwinning aanwijst. Te midden eener natie, wier leiders angstvallig voor antecedenten bukken en aan de eenmaal aangenomen of als volmaakt aangeprezen toepassing van beginselen zich niet gemakkelijk onttrekken, bestaat voor een enkelen bevoorrechte, die zich staatsman gevoelt, de kans om *facile princeps* te worden. Met het oog steeds gericht op hetzelfde doel, zal hij niet schromen een anderen weg in te slaan dan dien hij aanvankelijk aanwees, om niet achter het volk te blijven en de macht te verbeuren, het voor verder afdwalen te behoeden.

Voor een eigenlijk staatkundige agitatie had intusschen het jaar 1831 geen ruimte; en zeker zou Hogendorp haar niet hebben kunnen leiden: de hooghartigheid, waarmee hij ook die stellingen verkondigde, die op dat oogenblik den volkswaan tegen zich hadden, nopens de verhouding tot de afvallige gewesten en het gedrag van den kroonprins, doemden hem tot impopulariteit. Maar strijd scheen onnoodig. Op het einde van het jaar werd door den koning, in het geheim trouwens, een commissie benoemd, om een grondwetsherziening te ontwerpen. De Staatsraad in buitengewonen dienst, Canneman, die met Piepers en van Royen die commissie vormde, had gemeend, dat bij de eendracht, waarmee de Nederlanders zich om den troon geschaard hadden, de eer en de kracht van het koningschap en het geluk des volks er door verhoogd zouden worden, wanneer de koning uit eigen beweging een vrijzinnige grondwet voordroeg. Zonderling denkbeeld! Vooral, nadat reeds in Januari openlijk een Commissie van 3 leden uit den Raad van State en 2 leden der Tweede Kamer benoemd was, om voorstellen tot grondwetsherziening te ontwerpen. De resultaten, die de werkzaamheden van beide commissies opleverden, liepen niet ver uit elkander. Wei blijkt uit het rapport der eerstbenoemde commissie, waarvan de B.K. voor het eerst een belangrijk gedeelte geopenbaard heeft, dat de strafrechtelijke verantwoordelijkheid der Ministers en de ontbindbaarheid der Tweede Kamer in haar herzieningsplan lag; maar verder dan 's konings Kabinet zijn die plannen niet gekomen. Of het rapport der

tweede, der geheime commissie, het zelfs tot die eervolle rustplaats gebracht heeft, is onzeker: ‘in het archief van 's konings Kabinet bevindt zich het rapport niet.’ In allen geval bleef de eerst toegezegde en algemeen verlangde grondwetswijziging achterwege. Haar te vorderen of te wenschen scheen na 1832 door de publieke opinie veroordeeld te worden als een revolutionaire begeerte; en alles wat naar de Revolutie rook werd versmaad, nu het door de omwenteling geschapen België, door het revolutionaire Frankrijk en het liberaliseerende Groot-Brittanje gesteund, het sluiten van een definitief scheidingstractaat met allerlei kunstgrepen ontdook, en zich om de rechten, die den Koning als Groothertog van Luxemburg toekwamen, niet bekreunde. ‘Tusschen de beginselen van sterk autoriteitsgezag’, zegt de B.K., ‘en revolutionaire meeningen werd voor ware liberale beginselen bijna geen plaats gelaten. Willem I werd van een liberaal zelfregeerend vorst een sterk contra-revolutionair, en zoo ging het bij velen.’

Wij kunnen deze uitspraak van den schrijver niet laten voorbijgaan, zonder op de eigenaardig gecombineerde eigenschap de aandacht te vestigen, die den koning toegekend wordt: liberaal is bij zelfregeerend. Dat Willem I zelf regeeren wilde, dat hij de ministers als zijn gemachtigden, als zijn ‘boodschappers’[1] bij de vertegenwoordiging beschouwde, is tamelijk wel bekend. Maar het liberalisme van den koning mag wel verstaan worden als de vrijzinnigheid van die *princes éclairés*, die de tweede helft der XVIIIe eeuw ons in de theorie en in de practijk doet kennen. Viel zijn jeugd niet in de dagen van Catharina, van Jozef II, van Frederik den Groote? Werden de drijfveeren van Pombal's en van Struensee's handelingen toen niet bewonderd? ‘Let op de geschiedenis’, zoo had hij zelf in 1829 zich tot een Belgisch lid der Tweede Kamer uitgelaten: ‘al wat nuttig, grootsch en duurzaam is tot stand gekomen, is men verschuldigd aan eenige goede vorsten, geholpen door ministers. Wat heeft men over van die volksregeeringen dan duizenden discoursen, duizenden tegenstrijdige wetten?...’ Zoo had de koning geredeneerd om met een Napoleontische wending de rhetorische vraag op te werpen: ‘Zijn wij niet oud genoeg om te weten hoe de zaken gaan?’[2] Ja, de koning wist met zijn goede bedoelingen immers het best

1 Gesch. na 1830, II, p. 11.
2 Staatk. Gesch, van Ned., 1814-30, p. 695.

wat voor de natie paste. Maar daarom kon men ook reeds in 1823 te recht gewagen van ‘het hoofdgebrek der Nederlandsche regeering, om door te drijven hetgeen alleen goede vruchten kon voortbrengen bij natuurlijke ontwikkeling’[1]. Dat het liberalisme van het *gouvernement personel* de vruchten van volksinvloed op het landsbestuur versmaadde, is niet te verwonderen.

Of dus een vorst, die de vrijzinnigheid der Regeering zoo opvatte, wel ooit in een - met het hedendaagsche spraakgebruik overeenkomstige - liberale grondwetsherziening zou hebben toegestemd, is hoogst twijfelachtig; dat hij door de algemeene denkwijze in en vooreerst na 1832 aan die noodzakelijkheid ontrokken werd, was hem zeker niet onwelkom: iedere verandering kon om zijn persoonlijke bemoeiingen een engeren cirkel trekken en kon den terugkeer der afgevallen onderdanen bemoeilijken.

En het publiek, dat gewoon was geraakt, om op de vaderlijke zorg der Regeering te vertrouwen, droeg met meer of min bewuste lijdzaamheid, het knellende juk van ongeregelde toestanden. Met een bij onzen landaard volstrekt niet zeldzaam zelfbehagen stofte men op de oud-Hollandsche degelijkheid tegenover de Belgische wuftheid, en verkondigde men onverholen zijn blijdschap met den onbesmetten volksgeest, die het doordringen van de vlekken van het liberalisme gelukkig had kunnen tegenhouden. Wij waren, - en zijn wij nog niet vaak? - bezield met de zucht, om onze zelfstandigheid of liever nog zelfgenoegzaamheid te toonen; wij schikten ons met sentimenteel genot in het vooruitzicht van een isolement, dat ons van buitenlandsche bondgenooten afsneed en dat onze inwendige toestanden voor het opnemen van nieuwe of vreemde bestanddeelen sloot. ‘Vruchteloos’ zoo streelde Kinker in 1833 zich en anderen ‘zal men - in de oude en de hedendaagsche geschiedenis - omzien naar een volk, dat, in het midden van zulk een algemeenen drang der tijden, op een gelijke hoogte van nijverheid en vaderlandsliefde, van eenstemmigheid zijner Regeering met alle standen en rangen zijner maatschappij, gestegen is als het onze, naar een volk, welks zedelijke beschaving, echte milddenkendheid en onverwrikbare trouw aan ware maatschappelijke plichten, zoo gelukkig afsteken bij de oppervlakkige gepolijstheid, gehuichelde *liberaliteit* enz. enz.’. Een

1 Staatk. Gesch. van Ned., 1814-1830, p. 609.

ander schrijver verklaarde in hetzelfde jaar, dat het bewijs van het samengaan van burgertrouw en waarheidszin ‘overtuigend door het voorbeeld onzer Natie wordt geleverd. Mogen andere volken die vereeniging zien en overnemen’! En wat deze en andere schrijvers openlijk verkondigden was de weerklank van 't geen in hoofd en hart van het denkende deel der natie omging. Geen wonder. Voor 't eerst, na bijna veertig jaren, stond het oud-Nederlandsche volk weer onafhankelijk en zelfstandig onder de nieuwe inmiddels opgeschoten staatsinstellingen, die ongetwijfeld de vroegere politieke organisatie overtroffen. Maar die eerste schreden op een eigen levenspad werden belemmerd zoowel door de onafgedane maar niet afgebroken onderhandelingen der diplomatie, als door de bewustheid, dat ook de hoogste staatswet wijzigingen te gemoet ging. Wanneer zouden die belemmeringen ophouden? Bij die onzekere toekomst kon alleen een vast vertrouwen, een geloof aan het recht van eigen bestaan en aan het bestaan van eigen recht een volk staande houden; de blik, die de toekomst niet durfde peilen, verzadigde zich in de beschouwing van het verledene. In zulk een toestand kan een natie onversaagd pal staan te midden van gevaarlijke stormen, maar kan zij ook een Chineeschen muur optrekken, om den heiligen dampkring van het Hemelsche Rijk voor smetten te vrijwaren. In dien eigendunk, in die hoofdigheid, of, wil men zachtere termen, in dit overdreven gevoel van eigen waarde stemden vorst en volk, stemden Willem I en de Nederlandsche natie, vrij wel overeen: het stelsel van volharding was gedurende heel wat jaren volstrek niet anti-nationaal.

Wie in 1833 de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening voordroeg, werd voor een gevaarlijk theorist uitgekreten, verklaarde Luyben in de Tweede Kamer, toen hij het waagde dit bijna tot vergetelheid gedoemde thema wederom eens op te halen. En werd er ook al ieder jaar, ter gelegenheid van de buitengewone begrootingsvoorstellen, een enkele stem, die van van Nes, of van van Dam van Isselt, of van Luzac vernomen, die op een verbetering der Grondwet aandrong, noch in de vertegenwoordiging, noch in het land vond die wensch genoegzamen bijval. ‘Tusschen 1834 en 1837 warden er bijna geen staatkundige brochures en staatkundige hoofdartikelen in de dagbladen geschreven. Omstreeks 1836 waren onze dagbladen meestal nieuwsbladen’. Is het wonder dat de vreemdeling die in de

zomerhitte van 1836 eenige dagen te Scheveningen vertoefde en van daar uit een zeker niet buitengewoon diep doordringenden blik op ons land wierp, van een zwak, klein, kleingeestig volk gewaagde? Wij kunnen het hem nauwlijks euvel duiden, wanneer wij met een landgenoot overeenstemmen, en aan ons *klein volk* ook een *zwak politisch gestel en karakter* moeten toekennen[1].

Toen deze onzachte vermaning op 's konings geboortefeest in het jaar '39 werd neergeschreven - want het *was* een kreet om ons wakker te schudden, om ons tot een tijdige grondwetsherziening aan te sporen, - was de openbare meening ontwaakt. ‘Opmerkelijk is het’, zegt de B.K., ‘in de geschiedenis van een vrij volk, hoe snel de openbare meening kan veranderen. In het midden van '38 nog over het algemeen vertrouwen op 's konings regeeringsbeleid en liefde tot zijn persoon; op het einde van '39 algemeene ontevredenheid en hevige oppositie! Hoe die ommekeer te verklaren?’ Zeer moeilijk is dit, naar ons dunkt, volstrekt niet. Toen in het begin van '39 de vier-en-twintig artikelen eindelijk aangenomen waren, moest iedereen, Regeering, Staten-Generaal en Volk, gevoelen, dat een tijdvak in onze geschiedenis gesloten was; dat men niet kon blijven voortleven, zooals men gedaan bad. Of de eindschikking onze billijkste verwachtingen teleurstelde, onze rechtmatigste vorderingen verloochende, er was toch een einde gekomen aan een slepende ziekte. En dat geeft verlichting aan het gezin, ook al is de lijder er aan bezweken; ook al was die overledene een geliefd persoon. Men gevoelt, dat met het afsnijden van den levensdraad van den afgestorvene, ook in het weefsel van de lotgevallen der overblijvenden een stuk is afgewerkt. Iets nieuws moet op het touw worden gezet, iets dat niet langer samenhangt met de ziekelijke sleur, die afgebroken is; thans moet de deur der toekomst ontsloten worden. Had het Nederlandsche volk in 1839 geenerlei zucht tot staatkundige hervorming geopenbaard, het zou niet maar de zwakte, maar den dood van zijn politisch gestel getuigd hebben. Dat met de definitieve scheiding van het Zuiden, de tijd voor het wijzigen van de Grondwet aangebroken was, had ook de Regeering erkend, toen de Minister van Buitenlandsche zaken 19 Juli '39, bij het meedeelen van de schikkingen met

1 Thorb., Aant. op de Grw., Voorr., 1e druk.

den Duitschen Bond over Luxemburg en Limburg getroffen, namens haar aan de Tweede Kamer verklaarde: ‘Zij vleit zich dan ook eerlang te zullen zijn in staat gesteld, om met UEd. mogenden in overleg te treden omtrent de vereischte wijzigingen in de Grondwet’. Deze verklaring, die duidelijk aan het licht bracht, hoe onvermijdelijk de nakoming van de reeds in '31 gedane toezegging thans geworden was, kon niet anders dan de algemeene aandacht weer op de grondwetsherziening vestigen. Het vraagstuk was, als het ware, officieel wederom aan de orde gesteld, en weldra werd het in de geschriften van Donker Curtius, van Gevers Deynoot, van Thorbecke, in verschillenden zin, maar ernstig en degelijk besproken. Doch terwijl de publieke opinie zich aldus van de quaestie meester maakte, liet de Regeering de handen in den schoot rusten. Van haar werkzaamheid geen spoor, van haar gedachten geen onthulling. Toen de zitting der Staten-Generaal in October '39 geopend werd, kwam men weder, zooals in de jaren van den oorlogstoestand het geval geweest was, met een voorloopige begrooting voor den dag; wederom werd een aanzienlijke leening voorgesteld, zonder dat een finantieele reorganisatie was ontworpen; en omtrent de grondwetsherziening werd alleen op die formeele wijzigingen gezinspeeld, die uit de afscheiding van Nederland en België als van zelve voortvloeiden. Dat was alles wat voortkwam van die Regeering, op wie men zoolang vertrouwd had, door wie men zich zoolang had laten leiden! Dat was alles wat men ontving uit de handen van den Vader des volks, van den koning die onder eigene en uitsluitende verantwoordelijkheid het schip van staat bestuurde! Was het te verwonderen, dat het vertrouwen ineenzakte als een wrak getimmerte, van welks hechtheid men maar meende gedroomd te hebben? En nu kwam daarbij 's konings huwelijksplan met de Belgische en Katholieke gravin d'Oultremont, om ook den ‘gemeenen man’ het geloof in vader Willem's trouw en Hollandsch hart te benemen. Zelfs het meer bezadigde, denkende gedeelte der natie, dat onder religieuse noch nationale vooroordeelen gebukt ging, vergde toch van een koning, die zijn belangen zoo zeer met die van het volk wilde vereenzelvigd zien, meer eerbied voor de algemeene denkwijze. Indien er dus verbittering ontstond en toenam, de schuld lag aan de algemeen gevoelde teleurstelling. Ik zou niet zooveel als de heer de B.K. durven toeschrijven aan de machinatiën en ophitsingen

van Jhr. Andringa de Kempenaer en *de Tolk der Vrijheid*, en zou de heftigheid van de artikelen der Arnhemsche Courant meer als de openbaring dan als de oorzaak der ongunstige stemming beschouwen. Ook dat die stemming in het algemeen niet zoo ongunstig zou moeten heeten, omdat - volgens de B.K. 's uitspraak - de geest van de kleine fractie des volks, die meer bepaald aan de politiek deel nam, contra-revolutionair was, en het groote publiek meer naar administratieve dan naar staatkundige hervormingen verlangde, komt ons ook niet als uitgemaakt voor. Contrarevolutionair waren zij, die in 1840 tot het staatsleven geroepen waren, uit vrees voor de uitspattingen en het bederf der Revolutie, maar juist daarom verlangden zij grondige en degelijke wijzigingen in de staatsinrichting; wilden zeer velen, en van de bekendste, toen niet zóo ver gaan als in '48 verkregen of verlangd werd, met de karige kruimpjes door de Regeering toegeworpen, konden zij zich volstrekt niet tevreden stellen. En wat zou het der Tweede Kamer gebaat hebben, het initiatief te nemen tot verder ingrijpende herzieningsvoorstellen aan een koning, die wel beloofde die voorstellen ‘tot een nader onderwerp zijner landsvaderlijke zorg en overweging te maken’, wanneer die landsvaderlijke mond reeds verkondigd heeft, dat ‘de gehechtheid der Nederlandsche natie tot behoud harer instellingen en de verschillende meening omtrent verdere wijzigingen’ een veelomvattende herziening schenen te ontraden; en bovendien wees ‘op de ondervinding, vooral van de laatste jaren (!), dat volgens de bestaande grondwet, de algemeene belangen van Nederland genoegzaam verzekerd waren.’ Tusschen hen, die, op welke gronden ook, hiervan overtuigd waren, en dezulken die meenden niets te moeten weigeren van 'tgeen verkregen kon worden, was de coalitie sterk genoeg, om de minderheid te overstemmen, die met meer klaarheid in de toekomst zag. En de groote menigte bekommerde zich om de grondwet minder dan om het administratieve bestuur, omdat de grondwet voor haar een gesloten boek was gebleven. Aan de Hoogescholen zelfs werd de studeerende jeugd, het toekomstige hoofdbestanddeel der toenmalige regeerende standen, niet in haar voorschriften ingewijd. Zelfs een man als Luzac verklaarde later eens, ter gelegenheid van de beraadslagingen over het Voorstel der Negen Leden, dat hij vóór zijn herkiezing tot lid der Tweede Kamer de Grondwet zoo goed als niet gekend had. ‘Heeft zij tot dusverre gewerkt zooveel zij kon en behoorde?’ vroeg Thorbecke in 1839. Neen.

Had de Regeering haar voorschriften niet herhaaldelijk en voortdurend op zijde geschoven, gelijk de grijze Sasse van Ysselt, lid der Dubbele Kamer, in een gloeiende Philippica onwederlegbaar uiteenzette? Eerst het herzieningswerk zelve van 1840 heeft de Grondwet meer algemeen bekend doen worden! ‘Tot hiertoe een meestal gesloten, kreeg zij allengs de plooi van een open liggend boek’, mocht Thorbecke in 1841 bij den herdruk zijner Aanteekeningen verklaren, die o.a. daarom gretiger dan de eerste uitgave gelezen werd... 't Ging intusschen gelijk meermalen:

> Ueber ein Ding wird viel geplaudert,
> Viel berathen und lang gezaudert,
> Und endlich giebt ein böses Muss
> Der Sache widrig den Beschluss.

Maar eer het zoover kwam, moest ook nog eerst de zelfregeerende koning, na het verlies van iederen zweem van populariteit, de hem ontsnapte gelegenheid tot herkrijging er van met zijn abdicatie bezegelen en zijn opvolger bij de kroon de fatale noodzakelijkheid overdragen, om het geduld eener teleurgestelde en mismoedige volksmeening op een langdurige proef te stellen.

In allen geval kreeg de grondwet, tengevolge der verijdelde herzieningsverwachtingen, meer bekendheid; dat was bijna alles wat een rechtmatig verlangen, een ook door de Regeering gesterkt verlangen van tien jaren opleverde. De schrale oogst van een dor tijdvak, waarvan de politieke ziektegeschiedenis met bewonderenswaardig geduld, met nauwkeurige uitvoerigheid en over het algemeen met onpartijdigheid, althans met lofwaardige erkenning van het goede, dat ook de meest uiteenloopende richtingen kunnen aanbieden, door den heer de Bosch Kemper in de drie laatst verschenen deelen van zijn verdienstelijk werk is medegedeeld. Men zou kunnen opmerken, dat het practisch streven van een of ander staatsman somtijds met de angstvallige maat van wetenschappelijke theorie gemeten wordt; dat ten onrechte het gemis van stelselmatige consequentie gegispt wordt ook bij hen, die zich tot handelen geroepen achtende, de denkbeelden en de eischen des tijds bemeesterden, om hiermee gewapend een bereikbaar ideaal nabij te komen. Bij een zuiver wetenschappelijk man, voor wien de practische politiek weinig aantrekkelijkheid bezit, is zulk een oordeelvelling niet

vreemd; toch blijft het een waarheid, dat staatslieden, gelijk een van de onze het uitdrukte, gekend worden uit hun doen, uit hun proeven van staatsbeleid. Men zou kunnen beweren, dat zelfs niettegenstaande den tijdroovenden omslag, aan het opzoeken der Kamerdebatten in de Staatscourant verbonden, vele lezers menige deftige rede van Fretz, Catz of Sytzama zouden opofferen voor een uitvoeriger beschouwing b.v. over de Graanwetgeving van 1835, de geschillen met Pruisen over de Rijnvaart, den invloed der afscheiding van België op onzen handel en onze scheepvaart enz. enz. Maar wij hebben alle redenen om dankbaar te zijn voor hetgeen de schrijver ons geleverd heeft, en kunnen ons gemakkelijk voorstellen, dat hij vooral en in de allereerste plaats den gang en het verloop heeft willen weergeven van de openbare, officieel en niet-officieel geuite meeningen over de voornaamste staatkundige vraagstukken, die ons vaderland in het tijdvak van '30 tot '40 vervulden. De onderhandelingen met de vijf groote mogendheden over de scheiding, de verwikkeling onzer finantiën en de strijd, liever zou ik zeggen het geschermutsel, over de grondwet vormen daarom den hoofdinhoud. Maar er zijn nog eenige andere belangrijke onderwerpen, waarvan de behandeling de lectuur der *Geschiedenis van Nederland na* 1830 zeer aantrekkelijk maakt.

In de eerste plaats de wording van het cultuurstelsel. Geen requisitoir er tegen, geen pleidooi er voor; de schrijver acht zijn lezers, met het volste recht, van de quaestie gesaisisseerd.

Ook geen beschrijving van het wezen of de inrichting van dat stelsel; zij mocht daar eveneens overtollig heeten. Maar gij volgt in dat vierde hoofdstuk van deel II - de tekst door breedgetakte aanteekeningen overschaduwd - van den Bosch op zijn weg naar de organisatie, waaraan zijn naam verbonden is. En waartoe voert het geschrevene? Tot de slotsom, dat het cultuurstelsel in 1830 moeielijk kon uitblijven. Omdat het volmaakt, of omdat het een columbus-ei moet heeten? O, neen! Maar omdat het iets, een werkelijkheid was. Van 1816 af waren op Java velerlei stelsels voor landbouw en nijverheid beproefd - op het papier; nu eens ondervond, dan weer duchtte men bezwaren; bij het eene vreesde men de traagheid van den inlander, bij het andere hield men geen rekening met de slapheid van den ondernemingsgeest in het moederland; de vrije cultuur was een woord, geen werkelijkheid en te nadeeliger, omdat zij een vermomde dwang was; ‘in weerwil van alle wel-

willende maatregelen' - zoo had zelfs een Gouverneur-Generaal, de voorganger van van den Bosch, verklaard - 'had er op Java nimmer of nergens een vrije koffiecultuur bestaan'; het vrije verkeer van vreemdelingen, Europeanen en Chineezen, was eerst veroorloofd, later verboden, toen weer terugverlangd; het heffen der landrenten was alles behalve een landrentestelsel. Eindelijk moest er een keuze gedaan worden, wilden de koloniën niet aan verwarring of verwaarloozing ten prooi vallen. Niet wetende waarheen men wilde, zou men ongetwijfeld veel verder gegaan zijn dan men ooit vermoed had. Dat er nu eindelijk, in 1830, een beslissenden stap in een richting gedaan werd, was inderdaad een gelukkige gebeurtenis; het heen en weer marcheeren op het terrein van den strijd, naar het slagveld en weer van het slagveld, heeft nooit tot gelukkige uitkomsten geleid. Van den Bosch nu was een man van handelen, een gedecideerd man. Na een vrij langdurige militaire loopbaan in O.I., voor een kortstondig tijdperk hier te lande weer opgevat, toen in 1813 en 1815 de Fransche overheersching werd afgeworpen en afgeweerd, voelde hij zich machtig aangetrokken tot vreedzame bemoeiingen op het gebied der maatschappelijke welvaart.

> .....quelques vains lauriers que promette la guerre,
> On peut être héros sans ravager la terre.

Hij grondde de Maatschappij van Weldadigheid, schreef verhandelingen over armeninrichting, staathuishoudkundige onderzoekingen over de bevordering der nijverheid enz. enz. Den grond te doen bebouwen en hierdoor het pauperisme uit te roeien, werd het ideaal en vormde gedurende tien jaren het onvermoeide streven van den oud-overste van het Indische leger, die te Frederiksoord zijn hoofdkwartier had opgeslagen. Zulk een werkzaam man, met groote ondervinding en met veelzijdige kennis toegerust, die het terrein zijner vroegere bedrijvigheid niet uit het oog verloren en in een uitvoerig werk de geschiedenis, den toestand en de behoeften der Nederlandsche Koloniën en Bezittingen had beschreven, een man, die bovendien van 'tgeen hij ontwierp of tot stand bracht, zich nog al gouden bergen placht voor te spiegelen, zulk een man moest het zijn, die een stelsel kon vestigen en handhaven, dat, hoe fautief ook op zich zelve, hoe ontaard ook bij veelvuldige en langdurige toepassing, toch de verdiensten bezat van duidelijk een bepaalden weg aan te wijzen; een mijlpaal in de

ontwikkelingsgeschiedenis van Java's welvaart en beschaving. Om de verdiensten van van den Bosch in vollen omvang te beoordeelen moet men zich op zijn standpunt plaatsen. ‘Wanneer de Indische Koloniën niet strekken ter bevordering van de nationale welvaart, zijn zij alleen lastige en gevaarlijke bezittingen, omdat zij den Staat dikwerf wikkelen in kostbare oorlogen en deszelfs staatkundige betrekkingen compliceeren’[1]. Op een hoogere, zedelijke roeping voor de heerschende nationaliteit geen toespeling. Dat de Javaan van de volksklasse, om Nederlands welvaart te bevorderen, tot het verrichten van arbeid gedwongen wordt, wat nood? Hier in Europa dwingen de kapitaalbezitters die zich op kosten van den arbeider verrijken. ‘De philanthropen’, zoo verklaarde hij in een rapport van 't jaar 1829, ‘zouden geen aansporing vinden om den Javaan het lot onzer arbeiders toe te wenschen, indien zij, die altijd op den bloei onzer steden, op de grootheid (!) van ons nationaal inkomen wijzen, als de vruchten van onze maatschappelijke inrichtingen, begrepen, dat die bloei en dat inkomen eigenlijk representeeren de som op de verdiensten van den arbeider ingehouden’[2]. Dat heeft Karl Marx waarlijk niet gedroomd, dat de oorspronkelijkheid van één der hoofdbegrippen van zijn economische theorie, dat de fraaie ontdekking der *Mehrwerth* hem ten behoeve van een Hollandsch staatsman ontzegd moet worden. Van den Bosch neemt intusschen zijn staatkundige stelling en zijn staathuishoudkundige uitspraak als onbetwistbare waarheden aan en gebruikt ze als fundamenten voor het gebouw dat hij optrekt. Somber, dat gelooven wij gaarne met den heer de Bosch Kemper, mag van den Bosch niet geweest zijn, van een harde levensbeschouwing is hij moeilijk vrij te spreken: de vermogende utiliseert den arbeid van de armen in Europa en Indië, van *the labouring poor*, gelijk vele Engelsche staathuishoudkundigen hen noemen. Waarom mogen de onvermogenden nu ook niet aan den arbeid gezet worden: ten behoeve der algemeene welvaart, door de Maatschappij van weldadigheid; ten behoeve van 's Rijks schatkist door het cultuurstelsel?

De zoo straks geciteerde onbewimpelde uitspraak, dat de Koloniën zijn om en ten behoeve van een bezittenden staat, vinden wij meegedeeld in een tot dusver nog niet uitgegeven

1 de B.K., II, Lett. Aant., p. 143.
2 Idem, p. 133.

advies over de opiumpacht, dat zich in de handen van Jhr. Elout van Soeterwoude bevindt. Wederom een bewijs, hoeveel bijdragen tot de kennis en de beoordeeling van feiten en personen nog in de particuliere archieven en portefeuilles verborgen liggen. Talrijk kunnen de nieuwe bronnen of onuitgegeven stukken, bij de geschiedenis van het ontstaan van het cultuurstelsel hier meegedeeld, niet heeten; enkelen zijn toch zeer merkwaardig. Daartoe behooren o.a. de opmerkingen en meedeelingen van den oud-vice-president van den Raad van Indië, Mr. J.F.W. van Nes, die den schrijver het een en ander uit de door langdurige ervaring en scherpe opmerkingsgave opgegaarde schatten heeft afgestaan. ‘Het is een waarheid’, schrijft van Nes eens, ‘dat niemand een denkbeeld van het inlandsch bestuur kan opvatten, zoo hij daarin niet werkzaam geweest is, evenmin als een resident van de Westkust van Java de zeden, de gewoonten en de cultures van de Oostkust kan kennen’[1]. Maar dit verliest men immers nooit uit het oog bij het toekennen van den rang van specialiteit!

Heeft ons de schrijver op deze wijze de dingtalen overgelegd, die in het *dosier* van het koloniaal vraagstuk thuis behooren, ook voor de wordingsgeschiedenis van een ander hoogst belangrijk verschijnsel, dat gedurende de laatste jaren in den kerkelijken en staatkundigen dampkring een belangrijke plaats inneemt, zoeken wij niet vergeefs naar kostbare bouwstoffen. De vervolging der *Afgescheidenen* in 1835 geeft den heer de B.K. aanleiding om ook over de oorzaak en de beginselen van het confessionalisme, zooals het zich toen begon te openbaren, zijn denkbeelden mee te deelen. Hoe dankbaar wij nu den schrijver ook zijn voor de vermelding der *faits et gestes* van de Cock, van Scholte, van Brummelkamp, wier namen bij het tegenwoordige geslacht niet onbekend zijn, doch dikwerf slechts onbepaalde herinneringen vermogen op te wekken; met hoeveel belangstelling wij ook kennis nemen van de pleitrede ter gelegenheid van het eerste vervolgingsproces door Mr. A.M.C. van Hall te Amsterdam voor de Afgescheidenen gehouden; met alle dankbaarheid voor deze en zooveel andere interessante modedeelingen, met de uitlegging zelve, die aan het ontstaan der beweging gegeven wordt, zijn wij maar ten deele voldaan. ‘Het verschijnsel der afscheiding en der orthodoxie in 1834 en volgende jaren als een

1 De B.K., II, Lett. Aant., p. 155.

oprechte opwekking tot meerderen godsdienst, dien velen zich niet anders voorstellen konden dan onder de vormen van den voorvaderlijken godsdienst, mag evenmin ontkend worden, als dat die godsdienstijver niet vrij bleef van hartstocht, eenzijdigheid en eigenwaan van vromer dan anderen te zijn', zegt de schrijver[1]. Maar waarom werd toen hier te lande die opwekking voor noodig gehouden door sommigen? Waaruit werd het voedsel toegevoerd aan dien hartstocht en eigenwaan? Dat 'het Separatisme een verschijnsel is, onafscheidelijk van het kerkelijke leven', is nog volstrekt geen uitlegging. Zullen wij dan hiervoor aannemen de volgende beschouwing? 'Het (Separatisme) openbaart zich telkens waar het gezag onmachtig is alle vrijheid te onderdrukken en het geestelijk leven in de kerk nog niet die volheid heeft gekregen om zich boven vergankelijke vormen en leerstellingen te verheffen en de deuren der kerkgenootschappen wijd genoeg open te zetten, dat oude en nieuwe richtingen elkander verdragen.' Ziedaar dan de *genesis*. In de eerste plaats vrijheid, dat zal wel niet meer beteekenen dan dat er nog teekenen van leven mogelijk en geoorloofd zijn: laat het publiek zich medesleuren, perinde ac cadaver, dan is zeker afscheiding ondenkbaar; ook Inquisitie en Star-Chambre zijn op den duur onmachtig gebleken. Maar nu volgt op de formeele mogelijkheid ook de materieele noodwendigheid, en die zou gelegen zijn in de bekrompenheid van het kerkelijke leven: zet de deuren der kerk maar wijd genoeg open, en geen afscheiding zal plaats grijpen. Eilieve! weet gij dit bij ervaring? Heeft nog ooit eenige kerk die volheid verkregen? En zou bij zulk een *latitudinarisme* nog wel van een kerk, als gemeenschap van geloof, denkwijze en gewetensnorm sprake kunnen zijn? Dat een menschelijke maatschappij, op zulke breede grondslagen opgetrokken, eenmaal mogelijk is, wij willen het aannemen, misschien zelfs gaarne aannemen, maar van een kerkelijk leven is dan slechts de schaduw over. Voor een kerk is juist omgekeerd een scherp afgeteekend plan noodig: een catechismus van leerstellingen of een breviarium van formulieren kan zij niet ontberen. Wat ons betreft, wij zouden integendeel het ontstaan van het protestantsch confessionalisme, de Afscheiding in de Nederlandsch-Hervormde kerk juist verklaren uit een reactie tegen de neiging, die vele, en niet de minst ontwikkelde leden

1 Gesch. v. Ned. na 1830, II, p. 390.

dezer kerk sinds het laatst der vorige eeuw waren begonnen te vertoonen, om zich boven vormen en leerstellingen te verheffen. Juist daarom viel het velen zoo moeilijk, de kracht, die in de Afscheiding werkte, te begrijpen, haar waarde te vatten. Aan den schrijver had dit niet behoeven te ontsnappen. Wij vinden door hem een opmerking geciteerd, die meer licht verspreidt dan ellenlange redeneeringen; een citaat, waarmee hij ons een sleutel in de hand geeft, waarvan hij zelf geen gebruik maakt. ‘De Gids’, zoo schrijft hij, ‘liet zich nog in 1837 op de volgende wijze uit, met het oog op de afgescheidenen: ‘De latere nakomelingschap zal, dunkt ons, dit hedendaagsch vernieuwd gekijf voor een dwaasheid der 19e eeuw houden: en zij zal dat te meer doen, wanneer de onpartijdige geschiedschrijver haar den heerschenden geest van eendracht, liefde en vrede in de Hervormde, de Protestantsche kerk onzer dagen naar waarheid teekent; wanneer zij ziet, dat geen echt godgeleerde in onzen leeftijd, noch van de eene, noch van de andere zijde, meer ijverde voor die versleten beuzelachtige twisten onzer vaderen, - en wanneer zij bemerkt, dat geen waardig leeraar der Gereformeerde (Hervormde) Kerk zich in geloofszaken door oude kerkvormen aan slaafsche banden liet leggen, of voor een papieren Paus knielde. Waarlijk zoo is het immers. Onze hedendaagsche waardige evangeliedienaren kennen in den echt protestantschen geest geen verbindend gezag dan dat der Heilige Schrift, enz.’[1].

Ziedaar wel een samenweefsel van naïveteit. Of was het beroep op eendracht, vrede en liefde niet een *petitio principii* tegenover het feit der afscheiding en de bejegening, die haar ten deel viel? Was de qualificatie van beuzelachtig en versleten, aan de twistpunten van het voorgeslacht der vaderen toegekend, niet eenzijdig? En eindelijk, die trotsche waardigheid, die het beneden zich acht voor een papieren Paus te knielen, maar een oogenblik later het gezag der Heilige Schrift proclameert: het kritieke, maar het kritiekste niet! Juist die Hervormde Kerk, die op de H.S. geheel en op de Dordrechtsche Synode met zeker voorbehoud heette te steunen, maar die de deuren wijd opende voor het humanisme en het rationalisme, zoolang deze den schijn en den vorm onaangetast lieten; juist die bemiddelende theologie, wier hoogepriester van der Palm den hartstochtelijken haat van Bilderdijk opgewekt had; juist die

1 I.l. Lett. Aant., p. 188.

toestanden riepen èn de Afscheiding èn de Moderne Theologie in het leven.

Niet langer wilde de denkende, de godsdienstige negentiende eeuw zich vergenoegen met de oppervlakkige berusting, haar door haar voorgangster overgeleverd: òf de traditioneele Kerk met haar autoriteitsgeloof òf de kritiek, die met ware wijsbegeerte en degelijke geschiedvorsching tot het wezen van den godsdienst in 't algemeen en van den christelijken godsdienst in het bijzonder doordringt; maar geen transactie, die alle uitersten onder één tempelgewelf samenriep, mits zij maar verklaarden in te stemmen met de woorden en daden, waaraan ieder genoodigde een onderscheiden zin mocht hechten. De Afscheiding en de Groninger, te noemen als de eerste moderne richting, laten zich beide verklaren uit de zucht om te geraken uit die halfslachtigheid, die de kluisters der leerstellige, d.i. der traditioneele godgeleerdheid verbroken had, maar nog altijd schijnbaar op het oude standpunt voortleefde. De heer de B.K. heeft zelf dat overgangstijdvak in een paar woorden geschetst, bij het bespreken van ons wetenschappelijk leven na de afscheiding van België, maar de gevolgtrekking van de theologie tot de kerk, van de school tot het leven, niet gemaakt. Was het dan niet aan dezelfde oorzaak toe te schrijven, ‘dat zeer velen, die in 1830 zijn uitgetrokken, naderhand behoord hebben tot de zeer orthodoxe richting in het godsdienstige - en dat gelijke levenservaring bij anderen een geheel tegenovergestelde, maar in den diepsten grond gelijksoortige, overtuiging heeft opgewekt’[1]. Uitstekende opmerking: de moderne orthodoxie en de moderne vrijzinnigheid, beide uitvloeisels van den herleefden godsdienstzin, beide gegrond op de begeerte, om in de behoeften des volks aan een gezond geestelijk voedsel te voorzien. 't Was de oorlog tegen de oude sleur met haar conventioneele vroomheid, die het niet zoo nauw nam met de voorschiften en leeringen, waarvan de waarheid erkend maar de toepassing eenigszins op nonactiviteit gesteld was ten behoeve van de wereld, haar eischen en haar beschaving, met de verplichting, om bij zekere gelegenheden wederom in actieven dienst terug te keeren of althans met de vergunning om de uniform weer aan te trekken. Dat systeem van *accomodement*, van kerkelijk conservatisme, is het dat in de ziel

1 l.l. I, p. 45.

getroffen wordt zoowel door het confessionalisme, dat van het geloof aan het Bijbelwoord een waarheid wil maken, als door de onderscheidene moderne richtingen, die de wezenlijke kern van den geopenbaarden Godsdienst met het ontleedmes der kritiek bloot leggen, beide om godsdienst en leven samen te smelten, niet kunstig aan elkander te soldeeren. Over de zedelijke waarde van de drie hier besproken richtingen behoeven wij niet te oordeelen; wij trachten alleen ons rekenschap te geven van de oorzaken, die voor de afscheiding zoowel ter rechter als ter linkerzijde gewerkt moeten hebben in den toenmaligen toestand der beschaving; wij wilden verklaren zonder partij te trekken.

Ook op politiek terrein zien wij het confessionalisme optreden ter gelegenheid van de grondwetsherziening in 1840. In schitterende bewoordingen en puntige volzinnen kritiseerde Groen van Prinsterer het heerschende staatsrecht voor Nederland. Voor de practische aanwending gaf intusschen de *Bijdrage tot herziening der Grondwet in Nederlanschen zin* bitter weinig: de wenken waren deels overtollig, deels in strijd met de historie, die niet was blijven stilstaan, en die ook het jaar 1795 en zijn opvolgers niet verwierp, deels eindelijk vaag en onbeslist.

'Noch nauwgezette handhaving noch herziening zal baten,' zeide Groen van Prinsterer 'ten ware men terugkeert tot de leer, welke in Gods wil den oorsprong van recht, gezag en vrijheid, den grondslag der maatschappijen en het richtsnoer der overheid erkent'. Uitmuntend, Gods wil de grondslag van al het bestaande; maar wanneer nu eenmaal allen het niet eens zijn over de wijze, hoe Gods wil te ontdekken is? - Wij roepen ook het eenmaal geruchtmakende geschrift in de herinnering terug, minder om de aandacht te vestigen op den familietrek der antirevolutionaire pogingen tot staatshervorming, dan op de houding, die reeds vijf-en-dertig jaren geleden de Christelijke-historische richting tegenover Rome's aspiratiën aannam: 'Ik mag niet nalaten den Katholieken welmeenend en vrijmoedig het belang onder het oog te brengen, dat zij, en zij vooral, hebben bij het matigen hunner eischen. Hetgeen wij voor ons vragen, vragen wij, zoolang ook zij ons recht eerbiedigen, tevens voor hen, vrijheid van godsdienstoefening, vrijheid van kerk, vrijheid van onderwijs, alles behoudens toezicht, maar buiten beheer van het gouvernement. Doch willen zij meer, en is het overheersching van den Staat en uitsluitende heerschappij, die zij

bedoelen, dan is hun verwachting veel te hoog gespannen.... Hetgeen voor tien jaren mogelijk was, is reeds nu onmogelijk geworden; en wil men een maatstaf ter beoordeeling van dit onderscheid hebben, men vrage zich af, bij voorbeeld, of het invoeren van een bisschop te Amsterdam, hetgeen toen zeer doenlijk geacht werd, thans door het gouvernement, zonder de rust der lands en wellicht het aanwezen van den Troon in de waagschaal te stellen, zou worden beproefd'. Zonderlinge profetie! Dertien jaren nadat het bovenstaande neergeschreven was, *werd* een bisschop ingevoerd, niet te Amsterdam, maar te Haarlem, te Utrecht enz. en de alarmtrom werd geroerd in de eerste plaats door de partij, wier leider de zooeven aangehaalde bedreiging had uitgesproken. Maar het kwam niet zoover dat de rust des lands gevaar liep, en ten gevolge eener revolutionaire grondwetsherziening werd de bliksem der ontevredenheid van den Troon afgeleid op het verantwoordelijke Ministerie. En wederom na twintig jaren klinkt het nogmaals van de protestantsche confessioneelen tot de Katholieken: 'hetgeen wij voor ons vragen, vragen wij tevens voor hen, vrijheid van kerk en vrijheid van onderwijs'; want al het verworvene blijkt ongenoegzaam te zijn, en men maakt zich, naar het schijnt, thans niet zoo spoedig beangst over het meer willen. Op anderen schijnt de taak te rusten, beide partijen te moeten waarschuwen dat, is het overheersching van den Staat en uitsluitende heerschappij, die zij bedoelen, hun verwachting veel te hoog gespannen is....

Maar wij zouden - wat wel het allerminst op deze plaats ons voornemen is - in de politiek van den dag verzeilen. Doch was het te vermijden? De tijd, waarover de drie deelen van het werk van den Heer de B.K. loopen, schijnt ons soms nabij, soms veraf te liggen; nu eens gevoelen wij, dat wij tot een ander geslacht behooren dan datgene, dat de gebeurtenissen van '30-'40 meegemaakt heeft, en verbeelden wij ons natuurlijk vooruit te zijn gegaan: - reeds voor Troje verklaarden de Grieken, dat zij er zich op beroemden, het geslacht, dat hen onmiddellijk voorafging, verre te overtreffen; - dan weder is het, alsof wij op een betooverd schip dagen en nachten achtereen gevaren hebben en ons nog immer tegenover denzelfden oever bevinden. Hebben wij stilgestaan, of zijn wij door het goochelspel der omstandigheden wederom in toestanden geraakt, die als voorbijgegaan werden aangezien? O neen! wij zijn er immers

vast van overtuigd, dat de geschiedenis zich zelve niet copieert; maar wij begrijpen nooit beter en duidelijker dan bij het openslaan der jaarboeken van het ons onmiddellijk voorafgaande geslacht, dat de geschiedenis altijd en overal samengesteld is uit twee stroomingen, uit toestanden, die aan het verdwijnen zijn en uit andere, die bezig zijn zich te vormen. Met de gedachte aan deze voortdurende evolutie vooral moet ook de lezing der staatkundige *geschiedenis van Nederland na* 1830 ons een meer dan gewoon belang inboezemen.

Tot zelfs de eigenaardige samenstelling van het boek draagt met haar fouten, met haar gebrek aan eenheid en harmonie, tot de genoegens der lezing bij, voor hen in 't bijzonder, die met de gepolijste en afgeronde historische gewrochten der keurige stilisten en artistieke letterkundigen overvoed, liever eens de kunsteloos geordende deelen bekijken en betasten, waaruit een geschiedwerk in elkander gezet wordt. Hiervan treffen wij in de eerste plaats authentieke bronnen, staatsstukken aan: rapporten, adviezen, ministerieele aanschrijvingen, parlementaire redevoeringen enz. Betreffen deze stukken uitsluitend de staatkunde, waaraan het werk in hoofdzaak gewijd is, ook wetenschappen en letteren worden niet vergeten; over den toestand, waarin zij zich bevonden, menige opmerking, menige pikante bijdrage. Het onderwijzend personeel van de drie Hoogescholen van 1830 tot op 1840 wordt opgenoemd en voor een aanzienlijk deel gekarakteriseerd. Wij worden er aan herinnerd, dat professor Cock, de opvolger van schrijver's vader te Leiden, in 1825 als ‘de baanbreker in een nieuwe richting’ beschouwd werd; dat Smallenburg aldaar ‘de geleerde hekkensluiter was van een rij van beoefenaren van het Romeinsche recht, die voor goed voorbij is gegaan’; Smallenburg die hardnekkig twijfelde, of de vijf gezanten der mogendheden op de Londensche conferentie met hun allen een Papinianus waard waren. Wij kunnen ons bedroeven over de mededeeling, dat de aandacht der Leidsche Studenten tusschen '30 en '40 door de collegies van de Wijnperse's en van Nieuwenhuis over de *Logica* niet geboeid werd. Wij zien van Heusde's invloedrijke werkzaamheid aan Utrecht's Hoogeschool geteekend, de nieuwe richting van verschillende takken van wetenschap aangewezen, de letterkundige renaissance van het toen jonge Nederland besproken, belangrijke bijdragen geleverd tot de kennis van Thorbecke's en van Groen van Prinsterer's levensgeschiedenis, enz. enz.

In het bijzonder zijn aantrekkelijk die mededeelingen, die de schrijver als ooggetuige verstrekt van handelingen die hij heeft zien geschieden, van meeningen die hij heeft zien ontstaan. Nog meer, wanneer hij zelf handelende optreedt en ons meedeelt wat hij ondervonden, gevoeld, gesproken of geschreven heeft. Dan voert ons de schrijver onverwachts binnen de atmosfeer der hier te lande zoo schaars vertegenwoordigde *mémoires*, wier bescheiden subjectiviteit zulk een liefelijken geur in de Fransche literatuur ademt. Wij nemen dan een kijkje in het studentenleven vóor 1830, ‘toen men elkander nog zoo nauwkeurig niet observeerde’, dat er een Klikspaan kon verrijzen, maar waarvan de ‘ongedwongen levenslust’ nu nog een weldadige herinnering schijnt op te wekken aan de nabroodjes van het dispuutcollege en de reistochtjes ter vertering van de boetenkas ondernomen. Wij vergezellen den pas gepromoveerden Doctor in het krijgsmansleven van 1830/31; wij lijden mede onder de verveling, waaraan de beschaafde man te midden van zulk een militair gewoel blootgesteld was, als hij op een regenachtigen dag met een tiental wapenbroeders, van welke hij geen enkelen persoonlijk kent, in een tapperij ingekwartierd wordt. Hoe aangenaam daarentegen het kwartier te Tilburg, waar een vriendschapsband, die op de Latijnsche schoolbanken aangeknoopt was, nauwer werd aangehaald, ‘een vriendschap, die gewis tot den dood dezelfde warmte zal behouden.’ 't Is alsof wij van de *mémoires* in de *confessions* geraken; waar het persoonlijke gevoelens en ervaringen geldt, houdt de schrijver niets terug. Hij vertelt ons, dat de vroolijk gemutste Brabandsche huismoeder, onder wier dak te Turnhout hij bij het uittrekken vertoefd had, den vredelievenden krijger bij het verlaten van België, na den tiendaagschen veldtocht, het compliment maakte, dat hij zóo bruin geworden was, dat zij hem bijna niet herkende. Hij vertelt met dankbaar genoegen dat zijn zuster alle uit het kamp en de kantonnementen geschreven brieven bewaard heeft; brieven, die later de bronnen waren, waaruit de herinnering aan vervlogen dagen verfrischt werd. Op een andere plaats deelt hij mede wie zijn schoonvader was, en hoe die heer - toen nog niet de behuwdvader van de B.K. - eens een edel voorbeeld volgde en leverde. Hooren wij bij welke gelegenheid. ‘Het gebeurde is mij verhaald door mijn oom Jeronimo de Vries, die als Griffier der stad Amsterdam den Burgemeester ter zijde stond; hij heeft

mij daaromtrent de volgende bijzonderheid meegedeeld. Toen de burgemeester eenige ingezetenen te zamen had geroepen, om - bij het naderen der cholera in 1832 - over de vorming eener hoofdcommissie te spreken, verontschuldigde de eerstaangesprokene zich om zijne gezondheid, de tweede om zijn talrijk gezin. De derde, een Israëliet, verklaarde zich bereid, al had hij ook een talrijk gezin; daarop volgde een Doopsgezinde, ook vader van vele kinderen, en vervolgens namen allen de opdracht aan. De Israëliet was Mendes de Leon, de Doopsgezinde B. Hulshoff, later mijn hooggeachte schoonvader.' Met hoeveel genoegen de aanverwantschap hier de pen bestuurde, ook de zucht om onpartijdigen lof aan *dissenters* toe te zwaaien wenkt ons tusschen de regels toe. Maar nog hooger te waardeeren innigheid waait ons te gemoet uit de mededeeling hoe de schrijver gedurende den winter van '30 op '31 in het huisgezin van Dr. Raupp te Bergeyk, 'het werkdadig leven der Roomsch-Katholieken heeft leeren eerbiedigen.. De dochter van den arts, een aanstaande pleegzuster, die later ook in het klooster is gegaan, heeft mij een eerbiedwaardig beeld in het geheugen gelaten van een eenvoudig vroom en onwankelbaar geloof, werkzaam in liefde.'

Men ziet het, de schrijver geeft in de gebeurtenissen die hij ons mee doet beleven, in de karakters, die hij schetst, ook zich zelven. Zoo deelt hij, bij de vermelding van 'tgeen te Amsterdam vóór 40 jaren ten behoeve van het onderwijs van minvermogenden gedaan werd, een aanspraak mee, die hij zelf als voorzitter der schoolcommissie eens heeft gehouden ter gelegenheid van het jaarlijks openbaar examen in de Luthersche kerk. En terwijl velen, mede niet geheel onbevoegde beoordeelaars, deze vertooning met haar officieele belangstelling en officieele dankbetuigingen, met haar deftige ondervragingen en gedresseerde pronkleerlingen, zonder leedwezen, neen recht gaarne opgeruimd zagen[1], begroet de schrijver in de uitreiking der zilveren horologes en der kerkboeken met zilveren sloten, een stoffelijk bewijs van belangstelling in het volksonderwijs. Meer als optimist waarschijnlijk dan als *laudator temporis acti*. Want allerwege treffen wij de bewijzen aan, dat ook het nieuwe, dat met en naast den schrijver opgegroeid is, gewaardeerd, nimmer voorzeker met geringschatting bejegend wordt. En al

1 Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs, 1875, n°. 34.

liep er ook onder de oordeelvellingen en beschouwingen eenige trek van voorliefde voor den tijd, dien de auteur in de kracht van zijn mannelijken leeftijd mede doorleefd heeft, wat wonder? Menigeen gaat het slimmer.

Dit is zeker: wij hebben redenen te over, om den heer de Bosch Kemper voor de drie inhoudrijke deelen dankbaar te zijn. Bevatten zij ook al niet uitsluitend geschiedenis, vooral niet uitsluitend wat men onder geschiedenis pleegt te verstaan, des te liever; zij bevatten meer en beter; uit menige schijnbaar onbeduidende bijzonderheid, uit de wijze waarop zij meegedeeld wordt, valt een helder licht op de maatschappelijke toestanden van ons volk in die dagen. Nauwelijks weerstaan wij de verzoeking, om nog maar altijd bladzijde na bladzijde op te slaan, er uit over te nemen, er over te redeneeren, te redetwisten, vergelijkingen te trekken tusschen het verleden en het heden; ware het niet, dat wij meenden verplicht te zijn, aan dit opstel een einde te maken, en hadden wij niet de innige overtuiging, dat eerlang de *Geschiedenis van Nederland na* 1830 een blijvende en in het oog vallende plaats zal verworven hebben in de boekerij van iedereen, geleerde of belangstellende, die zich met de geschiedenis des vaderlands of met die van den jongsten tijd bezig houdt.

Utrecht, September 1875.

L. DE HARTOG.

Oranje en de democratie. (1784-1787).[1]

Ons vaderland heeft sinds den aanvang dezer eeuw geen belangrijker en indrukwekkender bijeenkomst gezien dan de Vergadering van aanzienlijken te Amsterdam op den 30sten Maart 1814. Dat toen geheel nieuwe schouwspel van bezwering eener grondwet, van inhuldiging eens konings, die deftige toespraken, afgewisseld door uitbundig gejuich, het moet al te zamen een onbeschrijfelijken indruk hebben gemaakt. Maar wie het geluk had van dit alles getuige te zijn, moet er naar verlangd hebben om een blik te kunnen slaan daar, waar geen menschelijk oog ooit doordringt, en datgene te vernemen wat niet gegeven wordt aan het menschelijk oor te hooren. Wie zal in die gedenkwaardige oogenblikken niet gewenscht hebben te lezen in het binnenste van ‘aanzienlijken’ en toeschouwers? Hoe velerlei herinneringen, gedachten, verwachtingen zullen daar afwisselend en dooreengemengeld zijn opgerezen! Hoe oneindig veel moet er wel in die onvergetelijke ure, onder de hooge gewelven der Nieuwe Kerk, in hoofden en harten zijn omgegaan!

Veel hadden al die aanwezigen in weinige jaren beleefd, veel voor het meerendeel doorleefd. Bij de meesten hunner zal de herinnering nog wel levendig zijn geweest hoe, nog geen twintig jaren geleden, de uitgelaten menigte bij den langgewenschten vrijheidsboom gejubeld had. De weg van dien boom naar den troon van Oranje, thans op weinige passen afstand opgeslagen, was voor niemand een weg van rozen geweest. Hoeveel politieke geloofsbelijdenissen, hoeveel onfeilbaar geachte

1 Tot staving en opheldering van enkele in dit stuk aangevoerde feiten en beschouwingen, hopen wij aan het, in het volgend nommer verschijnend, tweede gedeelte eenige letterkundige en geschiedkundige aanteekeningen toe te voegen, naar welke wij den lezer bij voorbaat verwijzen.

beginselen, hoeveel hooggespannen verwachtingen had men op dien weg moeten laten varen. Wie in zijne eerste jeugd de denkbeelden van vrijheid, eerst in America, straks in Frankrijk gepredikt, met een onuitbluschbare liefde had voorgestaan; wie aan het onvruchtbaar gekijf der staatsvergaderingen na 1795 had deel genomen, den met vorstelijke macht bekleeden Raadpensionaris ter zijde had gestaan, of aan het hof van den vreemden koning geschitterd had, zal, nu hij met al die herinneringen achter zich om den troon van Oranje stond, een gevoel van schaamte en teleurstelling wel niet hebben kunnen onderdrukken.

Inderdaad de algemeene vreugde, bij de onbepaalde hoop op beter toekomst, moet al zeer groot zijn geweest om in alle gemoederen de ontevredenheid over eigen dwaling en misrekening weg te nemen. De onverwachte dageraad van vrijheid en onafhankelijkheid na den zwarten nacht der fransche overheersching deed zijn helder licht over allen schijnen; maar kon zij de stem van het geweten smoren, die schier in iederen boezem sprak van schuld aan de geleden rampen? Voor de oude democraten, die de franschen als broeders hadden ingehaald om die als dwingelanden te zien verdrijven; voor de aristocratische partij die door een onzinnig strijden voor het behoud van door rede en ervaring veroordeelde instellingen de crisis verhaast en verergerd had, kon de ure der verlossing niet anders dan een uur van geheim zelfverwijt zijn.

En evenmin kon de oude Oranjepartij het hoofd fier omhoog steken. Zij had ter liefde eener dynastie zich ballingschap of ambteloosheid getroost, maar niemand had dit gedaan in het vooruitzicht van wat hij thans zag gebeuren. Deze verheffing was geen verwezenlijking der droomen in de lange nachten van ballingschap; zij was het troostrijk beeld der toekomst niet, voorgespiegeld aan vrienden en kroost, om den haard en in het studeervertrek, eenige toevlucht toen plicht en eer het betreden van het staatstooneel verbood. Oranje was weergekeerd, de zoon van den verguisden Willem V was Souverein geworden, maar hij was tegelijker tijd de drager dier begrippen uit het revolutietijdperk, die de vrienden zijns vaders zoo innig verfoeid hadden.

Bij dien toestand der gemoederen laat zich veel verklaren. De nadeelige gevolgen daarvan voor de kennis der geschiedenis

heeft de Hoogleeraar Jorissen[1] ons onlangs even scherpzinnig als welsprekend aangetoond. Verzoening was de leus waaronder het verdreven vorstenhuis in 1813 terugkeerde. Aan die leus werd met oprechtheid gestand gedaan. Mannen die de meest uiteenloopende partijnamen gedragen hadden, werden met dezelfde gulhartigheid door den Souvereinen vorst ontvangen. De zoon van Willem V haastte zich de hand te drukken van een van de Capellen, wiens vader[2], in ongenade van het stadhouderlijk hof verwijderd, na zijn jammerlijk uiteinde tengevolge der vernederende gevangenschap te Wezel, door de patriotten van 1787 was beweend als het eerste slachtoffer van de wraakzucht der Oranjes. Zelfs de heftigste onder de heftigen van voorheen, de opgewonden Utrechtsche volkmenner Ondaatje, verscheen aan het hof van Oranje. Bij zulke ontmoetingen moesten alle herinneringen aan het verleden met kieschheid vergeten, of onder een onschuldige grap - zooals zich de oude prinses tegen de Lange van Wijngaerden veroorloofde[3] - gesmoord worden. En waar de vorst van zijn zijde het voorbeeld gaf, daar volgde wederkeerig de geheele natie. Men ging welgemoed de toekomst tegen, zonder om te zien naar wat nu toch eenmaal geschied was. Als van der Palm van zijn jeugd sprak, dan placht hij lachend te zeggen dat hij van 1785 tot 1795 zoo wat gekeesd had, en Jacob van Lennep vernam eerst als student, tot zijne niet geringe verbazing, dat zijn grootvader een ‘Kees’ was geweest.

Zoo voldeed men aan de dringende eischen van het oogenblik en spaarde zich de verwijten van een beschamend verleden. Er was weinig verzet waar zoo weinig eigen eer te behalen viel. Allerminst bij de ouden van dagen. Hoe zij ook bij zich zelf redeneerden, welke herinneringen zij ook opriepen; het moest toch alles hiertoe leiden dat wat men thans had, ook reeds voor jaren had kunnen verkregen worden. Wat minder heethoofdigheid en wat meer vastberadenheid, wat minder partijzucht en wat meer ware vaderlandsliefde hadden - zoo als ook de Heer Jorissen opmerkt - reeds in 1787 eene toenadering tusschen Oranje en de democratie en daar-

1 Jorissen, de Patriotten te Amsterdam in 1794. Voorbericht.
2 Alexander Philip van de Capellen, broeder van Capellen van de Marsch en neef van Capellen van de Poll.
3 Hogendorp, Gedenkschriften, II, 129.

mede het toen zoo vurig verlangde grondwettig herstel tot stand kunnen brengen.

Maar werd deze overtuiging eerst de vrucht van jaren van in zich zelf gekeerde nabetrachting? Had de gloed van het partijvuur aller oogen zoo zeer verblind, dat niemand gedurende den strijd aan deze uitkomst gedacht had? Men zoude bijna geneigd zijn het te gelooven. Duizenden maakten hunne gedachten over den loop der zaken en de middelen tot redding van het gemeenebest door den druk gemeen, maar van eene toenadering tusschen den Stadhouder en de democraten werd bijna niet gewaagd. Hoogstens werd er door dezen en genen op gezinspeeld. Ernstige openbare pogingen werden er niet voor in het werk gesteld. De onderhandelingen die gevoerd zijn bleven met een dichten sluier bedekt. Schuwde men na de restauratie reeds in het algemeen - zooals wij zagen - oprakeling van het verleden; allerminst gevoelde men geneigdheid om dezen sluier op te heffen. Wie nu achteraf inzag dat het slagen dier onderhandelingen tallooze rampen had kunnen voorkomen, moest wel meteen tot de overtuiging geraken dat zijne inzichten in het jaar 1787 valsch waren geweest. Wie het toen had doorzie en gevoeld was thans wel genoodzaakt te erkennen dat, of zwakheid van overtuiging, of gebrek aan moed hem dubbel medeplichtig hadden gemaakt aan de onheilen van het vaderland. Met de grootst mogelijke behoedzaamheid werd over dit punt alles verzwegen. De meest ervaren geschiedvorschers - zelve bijna nog tijdgenooten - spreken er over als gold het een gebeurtenis uit den tijd der Romeinsche koningen. ‘Het kan wel waar zijn,’ schreef in 1836 de Hoogleeraar Tydeman[1], ‘hetgeen de Heer Wiselius ergens schijnt aan te duiden, dat pogingen der democraten om voor den schok van 1787 zich met den Prins te verstaan, waaruit dan dunkt mij eene constitutie had moeten voortvloeien nagenoeg als die van het jaar 1814, door onstaatkundige doldriftigheid van overdreven Prinsgezinden als Bentinck van Rhoon en Reigersman zouden verijdeld zijn,’ en wat nu die aanduiding van den Heer Wiselius[2] betreft, zij is voor een oningewijde niet veel meer dan cijferschrift.

1 Tydeman, Voorlezingen over de voormalige staatspartijen in de Nederlandsche Republiek. Leiden, 1849, pag. 153.

2 S. Pzn. Wiselius, Geschied- en Regtskundig onderzoek, rakende het eigenmagtig en afzonderlijk afdanken van krijgsvolk bij de Staten van Holland in den jarc 1650. Brussel, 1828. Naschrift en voornamelijk pag. 194 en vlg.

Zoo blijft het nog heden duister wat er, voor of in 1787, aan is geweest van een oplossing, die met het oog op den stand der partijen verklaarbaar, meer door bekrompen persoonlijke inzichten dan door de tijdsomstandigheden werd verijdeld.

Verklaarbaar noemden wij die oplossing, maar voor den meer onbevooroordeelden nakomeling, niet voor de toenmalige openbare meening, die zooals thans en altoos veel te veel partijen met personen vereenzelvigde. Het ideaal der aristocraten was een stadhouderloos bewind; dat der democraten iets onbestemds dat men niet vermocht of niet durfde nader te bepalen, maar dat van onze tegenwoordige constitutioneele monarchie niet zeer ver verwijderd zoude zijn geweest. Dat dus in den grond der zaak de aristocraten gevaarlijker vijanden van den Stadhouder waren dan de democraten, mocht deze en gene doorzien, maar dat Willem V zich met van de Capellen en van der Kemp tegen Rendorp en Dedel verbond, zou in aller oog het zonderlingste zijn geweest wat men zich kon voorstellen. Dat het tegenovergestelde gebeurde lag naar de kortzichtige meening van het groote publiek in den aard der zaak. Zooals dit in tijden van staatkundige crisis meer pleegt te gebeuren, sloten zich de behoudende elementen in den staat aaneen. Om den gemeenschappelijken vijand te verslaan, stapte men over onderling verschil heen. Men behield het bestaande staatsgebouw in zijn geheel. Oude vijanden bleven onder één dak samenwonen en vonden tijdelijk een modus vivendi onder den drang van het gevaar dat buiten dreigde. De Stadhouder meende zoodoende meer in zijn belang te handelen dan door met behulp der aanvallers de grondslagen te leggen voor een nieuw gebouw, waarin hij zich toch licht een ruimer en veiliger verblijf dan in het oude had kunnen verzekeren. Een nadere beschouwing der partijen zal dit alles helderder maken.

De staatsgezinde partij, de Loevesteiners, zooals de Oranjelui haar nog altijd schimpend noemden, had bij de verheffing van Willem IV in 1747 op niet veel meer te bogen dan op haar roemrijk verleden. In aanzien en rijkdom was zij machtig gestagen, maar de stralenkrans van roem die om het hoofd der

Bickers en der de Witten geschitterd had, was haar ontvallen. Regeeringspartij was zij gebleven, staatsbeheer en rechtspraak gingen door hare hand, hare aanhangers zaten op het gestoelte der vroedschap in alle raadhuizen van Holland en van de meeste landprovinciën; haar invloed was oppermachtig in hof en schepensbank.

Maar bij die uiterlijke macht en glans was veel van de innerlijke kracht verdwenen. Het gouden beeld had een leemen voet. Toen Willem IV tot stadhouder verheven was, werd het niet door hem, maar door de burgerij met één slag omvergeworpen. De natie dwong den Stadhouder zelfs verder te gaan dan hij wilde. Te Amsterdam bracht de overdreven ijver zijner aanhangers in de Kloveniers-Doelen hem in grooter ongelegenheid dan de machtelooze vroedschap op het raadhuis, en er kwam een oogenblik dat men aan het stadhouderlijk hof meer vrees voedde voor eene overmoedige democratie dan voor de voorheen zoo geduchte aristocratie der stedelijke regenten. Want noch de dood van Oldenbarneveld, noch de Loevesteinsche gevangenis, noch de verheffing van Willem III had grooter knak gegeven aan de staatsgezinde partij, dan de lange dag van rust en voorspoed die op al deze wederwaardigheden gevolgd was. Onder vernedering en verongelijking was zij fier en onverzettelijk gebleven; tegenkanting en bestrijding hadden haren ijver en hare werkzaamheid geprikkeld; tegen den roes der volkomen zegepraal bleek zij niet bestand. Toen de golven aan den Moerdijk zich over den jongen prins gesloten hadden, gevoelden alle regenten dat men thans een tijdperk van ongestoorde heerschappij te gemoet ging. Met een opgelucht gemoed konden zij de trappen hunner stadhuizen weder opstappen, nu de dreigende wolk aan den staatkundigen hemel plotseling was verdwenen. En al deed zich ook ten tweedenmale in de geschiedenis van ons vorstenhuis het verschijnsel voor dat de uitgestorven Oranjestam weder herleefde, de zuigeling van het Prinsenhof te Leeuwarden boezemde vooreerst geen angst in. De toekomst der staatsgezinde partij was voor langen tijd veilig. De veiligheid maakte haar zorgeloos, de voorspoed zelfzuchtig. Zij begon slechts naar eigen belang te zien en had geen oog meer voor de belangen der natie. Zij wilde van Slingeland niet helpen om de dag aan dag meer aan het licht komende gebreken van het staatsgebouw te verbeteren. De vette jaren waren voor haar aangebroken, en daarmede ver-

vloog de lust tot arbeid, de zucht om nieuwe behoeften, die allengs begonnen te rijpen, te bevredigen. De zelfgenoegzame gemakzucht der regenten hield alle zaken in de oude sleur. Men had alles wat men wenschte; waartoe dan gevaarlijke proefnemingen gewaagd of naar het onbereikbare gestreefd? Men had goede kaarten in de hand; waartoe zoude men die met onzekere kans uitspelen?

De zwakke zijde der staatsgezinde partij kwam onder deze ongunstige omstandigheden helderder dan ooit te voren uit. Voor haar was het behoud van den republikeinschen regeeringsvorm steeds het eerste artikel van het staatkundig credo geweest. Voor dien regeeringsvorm had zij tegen Maurits en de twee laatste stadhouders gestreden, van welke allen men te recht of te onrecht geloofd had dat zij in het geheim naar de souvereiniteit stonden. De vernedering van het huis van Oranje was derhalve noodzakelijke gedragslijn geworden. De afstand van de stadhouderlijke waardigheid naar de souvereiniteit bleef altijd klein, en de stap zou aan een stoutmoedig vorst licht gelukken. Alles moest dus worden in het werk gesteld om de verheffing van een eminent hoofd tegen te houden. Maar terwijl men dus steeds naar boven zag om de dreigende souvereiniteit af te wenden, sloeg men den blik niet naar beneden. Op de behoeften der natie die men regeeren wilde, werd weinig acht geslagen. Met de privilegiën en keuren te eerbiedigen, de provinciale en stedelijke souvereiniteit zoo breed mogelijk uit te meten, en de macht van het huis van Oranje te knotten, meende men alles verricht te hebben. Het verband tusschen regenten en geregeerden verviel geheel. De regeerende klasse, door banden van bloed en vriendschap en door een gemeenschappelijk eigenbelang aaneengesloten, vormde een eigen stand, een afgesloten kaste. Wie beneden haar stonden moesten niet alleen ondergehouden worden, maar men achtte zich met een zekere voorname laatdunkendheid ook niet verplicht rekening te houden met wat in die lagere kringen omging.

Wat er in hoofd en hart der burgerij leefde kwam niet tot de regenten, of zoo het al eens zoo ver opsteeg, vond het opzettelijk gesloten ooren of een minachtenden glimlach.

De nederlaag van 1747 was in vele opzichten een uitkomst voor de verslagenen. De staatsche partij werd weder oppositie en kwam dus in het genot van alle voordeelen, die de eigen-

aardige stelling eener oppositiepartij pleegt aan te brengen. Zij kon de dwalingen en misslagen der regeering weder tot eigen voordeel gebruiken en de verantwoordelijkheid voor allen tegenspoed en achteruitgang van zich afschuiven. Zij werd weder als voorheen het vereenigingspunt van allen, die zoowel uit staatkundige als uit andere beweegredenen ontevreden waren met den gang der zaken.

Werd een harer aanhangers achtergezet of verongelijkt, zij liet de stem der verdrukte onschuld klinken, die gemeenlijk open ooren vindt bij de groote menigte. De Utrechtsche burgemeester Wttewael en de Haarlemsche vroedschap in hunnen strijd met de Gouvernante, verlevendigden weder een oogenblik de oude tradities der vroegere stadhouderlijke regeeringen. De pennestrijd over het karakter en de verdiensten van Joan de Witt, naar aanleiding der in Frankrijk uitgekomen gedenkschriften van d'Avaux en d'Estrades, gaf ruimschoots gelegenheid om de glorie der Staatsche partij in vroeger tijden eens op te rakelen, en hare liefde voor het vaderland en verdiensten voor de zaak der vrijheid hemelhoog te verheffen. Daarbij kwamen de buitenlandsche aangelegenheden haar wonderwel te stade. De weduwe van Willem IV, dochter van een Engelschen koning, hield bestendig het oog naar de Theems gericht en ijverde voor een nauw verbond met Engeland. In de koopsteden daarentegen weerklonken beurs en kantoren dagelijks van bittere verwijtingen en klachten tegen onze overzeesche naburen. Geen koopvaarder liep onze havens binnen, wiens bemanning geen nieuwe geweldenarijen wist te verhalen van de baldadige Engelsche kapers. Maar erger dan dit: onze geheele scheephandel was sterk aan het afnemen; oude handelsbetrekkingen werden van lieverlede afgebroken. Vreemde koopwaren, vroeger uitsluitend op Hollandsche schepen in Europa ingevoerd, gingen in de laatste jaren door Engelsche handen. De Witte Zee, in welke zich voorheen slechts de Hollandsche driekleur spiegelde, zag thans meer Engelsche kielen dan Hollandsche matrozen. In gansch Indië, in Siam en Pegu, aan de kusten van Coromandel en Malabar, breidden zich naast de bouwvallige factorijen der Oost-Indische Compagnie de ruime en steeds gevulde pakhuizen der Engelschen bij den dag uit. Tallooze vuurmonden verzekerden uit sterkten en oorlogschepen aan Engelands handel allerwege de alleenheerschappij. In Noord America oppermachtig, werd de koning van Engeland ook meer en meer

als de eerste vorst der wereld geëerd en gevreesd door de onderdanen van den Shach en den Groot Mogol en door de zwarte Afrikanen onder de palmen der Goudkust.

Het kon niet anders, of voor Holland ging dit alles met verlies van zedelijken invloed en stoffelijk voordeel gepaard. Was dit alleen te wijten aan gebrek aan doorzicht en ondernemingsgeest bij de Hollandsche kooplieden? Men kon dit in Amsterdam en Rotterdam zoo gaaf niet aannemen, waar men wist dat de Engelsche vlag van oorlogsfregatten en linieschepen in alle zeeën wapperde, terwijl de Hollandsche driedekkers in de reede van Texel lagen te vervuren. Dat dus ieder die belang bij den handel had een inwendigen wrok koesterde tegen het alle zeeën beheerschende Engeland, was evenmin te verwonderen als dat op aller lippen de vraag zweefde, of de bittere haat der regeerende partij tegen Frankrijk, Engelands machtigsten vijand, wel in het belang der handeldrijvende republiek kon zijn.

Zoo groeide de staatsche partij in aantal en macht weder aan, maar onder de groote menigte van strijders ging de oude strijdleus verloren. De Loevensteinsche vlag werd een vereenigingsteeken voor de tegenstanders van den Stadhouder en van Engeland, maar zij was niet meer het vaandel waarvoor men streed. Wanneer de hoofden der staatsche partij hunne strijdmacht monsterden, moesten zij wel tot de erkenning komen, dat schoon de gelederen versterkt waren, slechts weinigen de oude monteering droegen. Er was een nieuwe partij ontstaan die vooreerst voor hetzelfde staatkundige doel streed, maar die in beginselen verder van hare bondgenooten afstond, dan ooit een burgemeester van Amsterdam van een Prins van Oranje had gestaan. Had zij onder een stadhouderloos bewind het hoofd opgestoken, het lot der zoogenaamde Regenten van de Nieuwe Plooi in den morgen der achttiende eeuw was waarschijnlijk het hare geweest. In 1747 zoude men haar als Doelisten beschimpt en uitgeworpen hebben; thans anti-Engelsch en anti-Stadhoudersgezind, kwam zij juist onder de vleugelen der staatsche partij tot volle ontwikkeling. Onder die bescherming werden eerlang allerlei tot nu toe ongehoorde denkbeelden omtrent den grondslag van den staat en de verplichtingen der burgers aan den man gebracht. Denkbeelden die sinds jaren in vele gemoederen gesluimerd hadden, kwamen tot bewustzijn. In tegenoverstelling van het eigenaardig Hollandsch karakter der staatsche partij, waren het

thans de landprovinciën waar de nieuwe democratische partij de eerste teekenen van leven gaf.

Want de ridder die met den tooverstaf van moed en welsprekendheid deze slapende schoone in het bosch deed ontwaken was de Overijsselsche edelman Joan Derk van de Capellen van de Poll. Met hem[1] vangt het leven der democratische partij op praktisch staatkundig gebied aan. Onder hem won zij de riddersporen in den strijd tegen de Overijsselsche Drostendiensten; om hem vormde zich een kleine maar allengs aangroeiende kring van moedige en onversaagde strijders zoowel uit de aanzienlijken als uit de burgerij.

Dat een adel met niet onbelangrijke staatkundige voorrechten een ruim contingent kwam leveren aan de volkspartij, is een merkwaardig verschijnsel. Eigenbelang kon hier niet in het spel zijn. Wel was de instandhouding der bestaande orde van zaken niet in zoo hooge mate een levensquestie voor den adel als voor de patricische regeeringsfamiliën, maar toch de hoop op uitbreiding van macht en hooger aanzien was het niet die de Capellens, de Zuijlens, de Njvenheyms de democratische begrippen deed huldigen. Zij hadden andere en zuiverder beweegredenen.

De geestdrift waarmede de Friesche en Geldersche edellieden de verheffing van Willem IV tot stadhouder over alle Nederlanden toegejuicht hadden, was van lieverlede bekoeld. Wat zij voor een Oranje van kindsbeen gevoeld hadden, konden zij niet zoo gaaf voelen voor eene Engelsche prinses, allerminst voor een Duitschen hertog. Hoorden de jongelieden van adellijken huize reeds in hunne omgeving klagen over den noodlottigen invloed van den Hertog van Brunswijk, meer nog dan over den overmoed der patricische regenten, hunne opvoeding droeg er niet toe bij om hen met den toestand van zaken in het vaderland te verzoenen. De ruwe zeden van den adel der landprovinciën hadden zich in den loop der achttiende eeuw aanmerkelijk verzacht. De gewestelijke scholen te Harderwijk, Deventer en elders hadden het licht der wetenschap tot in donkere achterhoeken doen schijnen, en het didicisse fideliter

1 Dat van de Capellen, in 1774 in de Ridderschap van Overijssel beschreven, reeds in 1776 de vrijmaking der slaven in de volkplantingen bepleitte en zich vervolgens tegen de barbaarsche en vernederende drostendiensten, waarmede het Overijsselsche landvolk nog steeds tegen recht en wet werd geplaagd, krachtig verzette, behoeven wij onzen lezers zeker niet te herinneren.

artes had ook hier zijne bekende gevolgen gehad. De uitstekende zorg der Hollandsche patriciers voor de geestontwikkeling hunner zonen had op den adel teruggewerkt. Ondertusschen was de opleiding der aanzienlijken in dien tijd allerminst in Hollandsch nationalen geest maar veel meer classiek en fransch. Fransch was de taal van het hof en van de groote wereld te 's Gravenhage; in die taal voerden de geldersche freules hunne briefwisseling en schreven de leden der ridderschap hunne aanteekeningen. De satires van Boileau en de Henriade van Voltaire werden gelezen en herlezen door velen voor wie de treurspelen van Vondel en de puntdichten van Huyghens gesloten boeken bleven. Schier geen enkel aanzienlijk Nederlander kon zijne eigene taal zuiver schrijven. Het Hollandsch der van Harens was niet veel meer dan vertaald fransch en de dichteres de Lannoy gaf in het openbaar hare verwondering lucht over het feit, dat aan het hof van Willem V, de graaf van Bylandt - van wien zij ter nauwernood verwachtte dat hij zich behoorlijk in het Hollandsch kon uitdrukken - hare Hollandsche verzen las.

In franschen dampkring ademde dus de adellijke jeugd der achttiende eeuw van hare geboorte af. En nu woei er sinds jaren een radicale wind uit het despotische Frankrijk. De menschelijke geest bewoog zich daar eenzijdig in de richting der bespiegeling. De gronden van al het bestaande werden onderzocht en doorwoeld. Al het gekunstelde, het conventioneele moest over boord worden geworpen. Ieder wilde tot de natuur terug; de koningin van Frankrijk versmaadde de stijve etikette van het hof en vermaakte zich in landelijken eenvoud met het verzorgen van hare koeien in het park van Trianon. Dat dit alles in Holland zijn terugslag had, was duidelijk. Het opkomend geslacht zag onder dien invloed zijne jeugd rijpen. Het zag hoe moeders en zusters de stijve hoepelrokken en paniers aflegden en zich eene kleedij uitkozen meer in overeenstemming met de natuur. Het zag hoe de berceaux en prieelen om de Hollandsche buitenplaatsen en voorvaderlijke kasteelen uiteengehakt, de gelijkvormige vijvers vergraven werden, om plaats te maken voor losser aanleg met ongesnoeide boomen en onregelmatige lijnen. Zoo versterkte bij de jongeren hunne gansche omgeving den indruk dat alles zijne natuurlijke rechten had en dat alle dwang der natuur moest vermeden worden. Bij de verdere ontwikkeling van hun ver-

stand aan de Hoogeschool kwam dit nog duidelijker en scherper uit. Naast het Romeinsche recht en het leenrecht werden daar aan de aanstaande regenten met voorliefde de beginsels en stelregels van het natuurrecht ontvouwd. Hun geest werd bezig gehouden met de afgetrokken beschouwingen der fransche wijsgeeren over den oorsprong van staat en regeeringsvorm. Zij verdiepten zich in den Esprit des Loix van Montesquieu, in de verhandelingen van Condillac. Onder den indruk dier studiën werd de gang hunner gedachten een geheel andere dan die hunner vaderen geweest was. Zij bepaalden zich niet meer bij de stellige kennis van wat was en geweest was, maar zij begonnen uit te vorschen hoe het ontstaan was en vroegen zich ernstig af of het recht van bestaan had.

Toen zij nu voor het eerst, hetzij als beschreven leden der ridderschap, hetzij in andere betrekking, met de praktische werking der staatsregeling van ons gemeenebest kennis maakten, doorzag hun door bespiegelingen gescherpt verstand ras de groote gebreken. Zij vonden een regeeringsvorm theoretisch zoo gebrekkig mogelijk, een onstelselmatig wangedrocht zonder leidende gedachte, onsamenhangend, met slecht afgebakende staatsmachten, over welks grondbeginselen geleerden en staatslieden het gedurig oneens waren. Een staatsvorm noch republikeinsch, noch monarchaal, noch aristocratisch, noch democratisch, die evenmin op het goddelijk gezag van boven als op de volkssouvereiniteit van onder steunde. De tijdsomstandigheden deden daarenboven die gebreken dagelijks meer in het licht komen. De Republiek had met dienzelfden onvolmaakten regeringsvorm onder Willem III en Heynsius aan het hoofd der Europeesche staatkunde gestaan, de Protestantsche erfopvolging in Engeland verzekerd en de Fransche monarchie bij Malplaquet op den rand van zijn ondergang gebracht. De roem naar buiten deed toen door zijn glans en schittering de innerlijke kwalen onopgemerkt blijven. Maar al die luister was thans verdwenen, de roem der Republiek was getaand, hare rol in de Europeesche staatkunde uitgespeeld. Vrienden en vijanden bedreigden en havenden haar ongestraft. Haar vijandschap werd niet meer gevreesd en haar vriendschap niet meer geacht. Haar vloot die voor een groote eeuw Engelands koning in Whitehall had doen sidderen, kon thans de koopvaardijschepen niet eens tegen een hoop plunderzieke kapers beschermen.

Moest dit verval niet in nauw verband staan met de staats-

inrichting? Bleek het niet zonneklaar, dat wat de theorie leerde, door de praktijk bewaarheid werd, waar de theoretisch veroordeelde instellingen zulke droevige uitwerksels gehad hadden? Middelen tot opbeuring en herstel hielden dagelijks de hoofden bezig, en dan rees alles op wat wetenschap en ervaring hadden doen opmerken, wat reeds in de jeugd gezien, gehoord en bepeinsd was. Aarzelend en beschroomd begon men elkander toe te fluisteren of niet op den weg van geheele omverwerping van het bestaande staatsgebouw de eenige redding te vinden zou zijn.

De gebeurtenissen aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan gaven aan deze denkbeelden een machtigen stoot. De eerste verwezenlijking van theorieën aan welke men zich in Europa nog niet durfde wagen, werd in America beproefd. Onverschrokken en kloekmoedig aanvaardden de Americaansche volkplantingen den strijd tegen het moederland, tegen dat heerschzuchtige Engeland, dat ook in Holland, naar veler oordeel, maar al te veel den baas speelde. Toen het geluk aanvankelijk de opstandelingen begunstigde, ging de belangstelling hier te lande welhaast in ingenomenheid, bij velen in geestdrift over. En merkwaardig genoeg, het was andermaal een edelman uit een geslacht dat, schoon het den dwarsbalk der bastaardij in zijn wapen voerde, in hoog aanzien was in de republiek, wiens geschrifften bij den landgenoot een meer onbevangen beoordeeling en waardeering der Americaansche onlusten deed ontstaan[1].

Ook de invloed der nieuwe begrippen op het gebied der godsdienst, in ons vaderland steeds zoo na aan dat der staatkunde verwant, begon de ontluikende partij nieuwe aanhangers te bezorgen. In de godgeleerde wereld waren de oude verschilpunten tusschen Coccejanen en Voetianen op den achtergrond geraakt. De wijsgeerige geschriften van Bolingbroke en Voltaire hadden de aandacht der godgeleerden op geheel andere zaken gevestigd. De betrekkelijke waarde der deugd tegenover het leerstellig geloof, de verhouding tusschen natuurlijken en geopenbaarden godsdienst en dergelijke vragen hielden de gemoederen van leeken en predikanten meer en meer bezig, en werden op den kansel en in tijdschriften levendig besproken. Maar vooral

1 Graef v. Nassau La Leck, Brieven over de Noord-Amerik. onlusten, den waarschijnlijken uitslag en invloed. Utrecht, 1777-79.

op kerkelijk gebied waren de begrippen van velen ruimer geworden. In de zeventiende eeuw beschouwde een lid der Hervormde staatskerk de Lutherschen, Doopsgezinden en andere Dissenters met hetzelfde oog, waarmede in onzen tijd een ijverig Protestant den Roomsch-Catholiek pleegt te beschouwen. Nieuwsgierigheid mocht hem een enkele maal den drempel hunner bedehuizen doen overschrijden, de gedachte om daar leering of stichting te vinden, zou niet bij hem zijn opgekomen. Maatschappelijke aanraking werd zooveel mogelijk vermeden. Tegenover de Catholieken was de houding natuurlijk nog veel beslister. Men had hier niet alleen met belijders van een ander geloof te doen, maar ook met vijanden van het vaderland, die immers in het geheim de zaak van Spanje of Frankrijk voorstonden, en voor niets was een eerzaam Gereformeerde meer beducht dan voor werkelijke of vermeende ‘paepsche stoutigheden’.

Het beschaafde publiek onder het bestuur der Gouvernante en van Willem V had ook in dit opzicht andere denkbeelden dan de tijdgenooten van Frederik Hendrik en Willem III. Het volgde met belangstelling den hevigen pennestrijd naar aanleiding van Marmontels Belisarius over de zaligheid van Socrates gevoerd, en mocht men nu al over de zielen der Heidenen in onzekerheid zijn, men kwam toch meer en meer tot het inzicht dat de weg der zaligheid niet het uitsluitend bezit van één kerkgenootschap was. Het juichte Voltaire en Marmontel toe, waar deze in het Catholieke Frankrijk voor de rechten der Protestanten opkwamen en kon niet nalaten die beschouwingen op eigen toestand toe te passen. Wanverhoudingen en tegenstrijdigheden kwamen zoo dagelijks in een helderder licht. De Roomsch Catholieken hadden zich sinds jaren rustige, vaderlandslievende burgers betoond, geen zweem van verzet tegen de bestaande machten was van hen uitgegaan, hunne geestelijken baden even goed in het openbaar voor de Hooge Regeering en het Huis van Oranje als de beste gereformeerde predikant. Maar toch vertoonden de gerechten der Brabantsche dorpen voor het meerendeel een samenraapsel van vreemdelingen en luiden van het minste slag, wier eenige aanbeveling was dat zij tot de staatskerk behoorden. Werd een liederlijke deugniet of verkwister in de Generaliteitslanden uitbesteed, en zoodoende verdonkeremaand, zijne familie kon zich verzekerd houden dat hij welhaast tot de hoogste waardigheden in gemeente of waterschapsbestuur zou opklimmen. Zoo zijn naam slechts voorkwam op

de registers van lidmaten der Hervormde kerk, dan ging hij boven duizenden zijner dorpsgenooten, fatsoenlijke lieden, nijvere en ontwikkelde burgers, maar die van alle ambten geweerd moesten worden omdat zij 's Zondags naar de mis gingen. Maar wat tegenover de Roomsch Catholieken nog eenigen redelijken grond mocht hebben, werd ten opzigte der Hervormde Dissenters een volslagen ongerijmdheid. Het leerstellig verschil tusschen de Hervormde sekten was sinds de dagen van Oldenbarneveldt vrij wat gewijzigd. Het gros der gereformeerde predikanten uit de tweede helft der achttiende eeuw zoude in de oogen der Dordtsche vaderen wel geen genade hebben gevonden; en wat toen van vele Remonstrantsche kansels vernomen werd, zou door Episcopius en Uyttenbogaerd waarschijnlijk even hard veroordeeld zijn als door Bogerman en Trigland. Toch bleef de uitsluiting der Remonstrantsche gemeenteleden voortduren. De rechtzinnigen jammerden dag aan dag over de verbreiding der Arminiaansche leerstellingen onder de leden der heerschende kerk. De staat mocht zich daar weinig over bekreunen, hij hield evenwel de officieele aanhangers dier leerstellingen buiten alle betrekkingen.

Was de Amsterdamsche handel voor een groot deel in handen der Doopsgezinden, hoe hoog deze op de Beurs mochten staan aangeschreven, in raadzaal of schepenbank werden zij niet gedoogd. Zij mochten hunne gereformeerde medeburgers in kennis en beschaving evenaren en in rijkdom overtreffen, de weg tot elke publieke bediening bleef hun versperd, zoo lang zij in het Lam of in de Zon ter kerk gingen, al kwam ook de leer daar verkondigd in hoofdzaak overeen met wat in de Westerkerk geleerd werd. Maar wat nog het dwaast van alles was, de voogd van den Stadhouder, de man die in de geheele Republiek het meest te zeggen had, beleed den Lutherschen godsdienst; een Luthersch vorst was de gemaal van de jonge prinses van Oranje, maar het feit dat een bewoner der Republiek de Augsburgsche Confessie boven den Heidelbergschen Catechismus verkoos, was voldoende om hem te verhinderen van zelfs het geringste schoutambt in eenig dorp der Vereenigde gewesten te bekleeden.

Geen wonder dat de verongelijkten zelve het eerst voor hunne rechten opkwamen en luide klachten aanhieven over de ontzaggelijke voorrechten ten hunnen koste aan de Gereformeerden gegeven. Maar ook bij de verlichte leeken en predikanten zelfs der heerschende kerk begon de stem der rechtvaardigheid te

spreken. Men gevoelde dat het onbillijk was; maar dat het in de hoogste mate ontstaatkundig was doorzag men tevens. Want de gemoedelijke vermaning van Vader Cats aan zijne landgenooten:

> ‘Weest leden van de kerk en vrienden van den Staat’,

had alle kans van alleen uit eigenbaat behartigd te worden, waar de vriendschap van den staat zoo partijdig was en deze zijne lasten steeds aan alle kerkgenootschappen deed voelen, maar zijne lusten slechts voor ééne kerk ten beste had.

Zoo werd de staatkundige gelijkstelling van alle gezindheden een hoofdpunt op het zich langzamerhand ontrollend programma der democratische partij, die vooral na den vrede met Engeland eene meer zelfstandige houding aannam. In de koopsteden zoowel als in de landsteden en wel voornamelijk in Utrecht, werd haar invloed grooter, haar optreden stouter. Zelfs op het bij uitstek behoudende platte land vond zij aanhang. De afschaffing der drostendiensten had haar bij het Overijsselsche landvolk reeds in goeden reuk gebracht. Maar ook in andere provinciën werd niets verzuimd om op de gemoederen der plattelandsbevolking te werken. Geen marktdag ging voorbij of de landlieden kwamen met dagbladen en blauwboekjes te huis die des avonds bij het flikkerend plaggenvuur der boerenherberg door den schoolmeester voorgelezen en door een aandachtig gehoor beoordeeld en besproken werden.

Dan waren het de knevelarijen van schouten en baljuwen; dan weder de schade door het wild aangericht die de gemoederen in beweging brachten. En het waren voor het meerendeel geen vermeende of opgevijzelde griezen. Op het platteland in Holland hadden de dienaars der gerechtigheid menige ongerechtigheid op hun geweten, en de Veluwsche en Gooische boer moest dikwerf na den arbeid des daags nog den geheelen zomernacht op den akker waken om zijnen oogst te verdedigen tegen zwijnen en herten, die onder de bescherming der prinselijke jachtpalen van Soestdijk en het Loo hunne rooftochten ongestraft konden herhalen.

Maar won de democratische partij zoo van lieverlede aanhang, in stad en dorp, in het kantoor en op den kansel, achter de toonbank en op den dorschvloer, hare wenschen werden dan ook talrijker, hare eischen veelsoortiger en luider uitgesproken. De lijst harer grieven begon reusachtige verhoudingen aan te nemen.

De aristocratische regenten zagen dit alles niet zonder klimmende bezorgdheid aan. Het vuurtje dat zij aangeblazen hadden sloeg in lichtelaaie vlam over het geheele land en dreigde hen zelve te verteren. Zij poogden de beweging zoo behendig mogelijk te leiden, deze door herstel en tegemoetkoming aan zich te verbinden, gene door uitstel en goede vooruitzichten te paaien; maar ook dit spelletje kon niet lang duren. Scheller en eenstemmiger klonk de eisch der burgerijen naar invloed op de staatszaken, deel aan de verkiezing der stedelijke en staatsregeering. Het inwilligen van dien eisch was met alle overleveringen en stelregels der Loevesteinsche partij ten eenenmale in strijd. Wakker had zij gestreden tegen de provinciale reglementen in Utrecht, Gelderland en Overijssel en tegen de stadhouderlijke inmenging in de verkiezing der vroedschap, maar voor de democraten was deze strijd maar een voorpostengevecht geweest. Voor hen begon de wezenlijke strijd eerst daar, waar hunne bondgenooten eene volkomen overwinning meenden behaald te hebben. De toestand dezer laatsten werd hachelijk. Hunne vrienden lieten zich thans niet meer met een kluitje in het riet sturen. Men had den storm opgezweept; maar wie kon hem nu bezweren? De aristocratische regenten kwamen in den toestand van den knecht die van den Arabischen toovenaar, zijnen meester, de kunst had afgezien om de geesten op te roepen, maar niet die om hen weer te doen verdwijnen. Zij hadden de burgerwapening aangemoedigd om die als wapen tegen den stadhouder te gebruiken, maar nauwelijks hadden de burgers den snaphaan in den arm, of zij bedreigden er hunne eigen regenten allereerst mede.

Met den helderen blik dien de zucht tot zelfbehoud pleegt te geven, gevoelde de aristocratische partij dat voor haar van die gewapende burgermassa veel meer te vreezen was, dan van een Stadhouder, al overtrof hij den tegenwoordige ook nog zoo veel in stoutmoedigheid en staatkundig beleid. Om stad en land geheel te regeeren naar eigen wil, was ieder Stadhouder altijd een hinderpaal, een lastige ‘kijk in de pot’; maar wat beteekende dit bij het gevaar waarmede deze nieuwerwetsche democratische denkbeelden al het bestaande bedreigden? De stedelijke oligarchie met hare onderlinge begunstiging van magen en vrienden moest uiteenspatten, zoodra de burgerij over de zetels in het stadhuis door vrije keuze ging beschikken. Waar moet het heen, zoo zuchtten burgemeesters en vroedschappen,

indien de eerste beste homo novus in het strijdperk kan treden tegen zoon of schoonzoon, neef of vriend, tot nu toe aangewezen opvolger? Met den Stadhouder waren nog verdragen te sluiten en schikkingen te treffen, met de veelhoofdige en ongedurige burgerij nimmer; naast den Stadhouder kon de familieregeering nog blijven voorttieren, onder de vrije volkskeuze moest zij ontegenzeggelijk te gronde gaan.

Onder den invloed dier overwegingen en den drang der gebeurtenissen had een feit plaats, dat een gewichtig keerpunt werd in onze omwentelingsgeschiedenis. De aristocratische regentenpartij scheidde zich van de volkspartij af om, hetzij openlijk de zijde van den stadhouder te kiezen, hetzij in het geheim de pogingen der democraten tegen te werken, Dat dit niet op één oogenblik gebeurde maar langzamerhand, ligt in den aard der zaak. Want de geschiedenis onzer omwenteling kent geen coups de théatre, geen plotselinge wendingen; alles gaat langzaam en bijna ongemerkt; de toestanden teekenen zich eerst van lieverlede helder af. Hare geschiedenis mist daarbij alle eenheid. In Frankrijk zijn de wetgevende vergaderingen, die elkander sedert de bijeenkomst der Staten-Generaal te Versailles hebben opgevolgd, het middenpunt waarom zich alle feiten uit het revolutietijdperk groepeeren. Wat daarmede niet in onmiddellijk verband staat, blijft op den achtergrond. Bij ons was de loop der gebeurtenissen een geheel andere. Iedere provincie, ja iedere stad nam een zelfstandig deel aan den gang der zaken. Terwijl het brandpunt van den strijd zich gedurig verplaatst, wordt zijn karakter ook door verschil van plaats gewijzigd. Overal in ons geheele vaderland vertoonen zich nagenoeg dezelfde verschijnselen, maar op verschillende tijdstippen en onder verschillende gedaante. Eene leidende gedachte ontbrak aan onze omwenteling niet, maar wel een leidend hoofd en een middenpunt.

Zoo kwam de scheuring tusschen aristocraten en democraten hier meer openlijk, ginds meer in het verborgen, in de eene stad vroeger, in de andere later tot stand. In Utrecht werd de breuk na de ongeregeldheden bij de verkiezing van Jonathan Sichtermans in de vroedschap, op welke wij later hopen terug te komen, volkomen en onherstelbaar.

In Amsterdam, zegt Bilderdijk, gaf de gevangenzetting van den advokaat Hespe en den uitgever Verlem het sein tot de

afscheiding, maar men vergete hierbij niet dat die gevangenzetting - openlijke daad van vijandschap der aristocratische regenten tegen de democratische dagbladschrijvers - een gevolg was van de heftige aanvallen die deze laatsten zich tegen de Amsterdamsche regeering veroorloofd hadden. De schermutselingen der courantiers en publicisten gaven het eerste sein tot de openbare vijandelijkheden.

Maar wat deed de stadhouderlijke partij onder al deze gebeurtenissen? Weinig, en wat zij deed, verkeerd. Van de ontkiemende verdeeldheid in het vijandelijk kamp werd niet dat voordeel getrokken dat er uit te halen was geweest. De handelingen van den Stadhouder getuigden in dezen, zoo als trouwens in alles, van weinig staatkundig beleid, maar zij waren volkomen in overeenstemming met zijn karakter.

De naam van den laatsten Stadhouder zal ook thans nog door bijna niemand zonder een gevoel van medelijden genoemd worden. Wat door staatkundigen hartstocht opgewonden gemoederen tegen hem misdreven hadden, hoeft de verzoenende geest van een kalmer nageslacht trachten goed te maken. Een leven door tijdgenooten om strijd belasterd, door allerlei rampen verbitterd en in ballingschap geëindigd, doet vele misslagen en tekortkomingen vergeten.

En ongetwijfeld heeft niemand meer recht op ons medelijden dan de ongelukkige Willem V. De onbevaren stuurman die onder storm en noodweer het roer aan ervaren handen ontrukt, en met zelfgenoegzaam vertrouwen op ingebeelde bekwaamheden, schip en lading reddeloos te gronde richt, verdient zeker een streng oordeel; maar wie zal den man niet beklagen dien het lot op dien hachelijken post geplaatst heeft, maar wien het tevens alle gaven en talenten, om dien naar eisch in te nemen, ontzegt?

In zulk een toestand vond zich onze laatste Stadhouder geplaatst. Zelden is iemand onder een ongelukkiger gesternte geboren dan hij. Alle toovergodinnen schenen zich bij de vorstelijke wieg vereenigd te hebben, om den armen zuigeling met hunne booze gaven te overstelpen. Alles wat omstandigheden en overgeërfde waardigheid in hem eischten, werd hem onthouden, en daarentegen eigenschappen en hoedanigheden toebedeeld, die in andere tijden en in een anderen kring hem dienstig hadden kunnen zijn, maar hem in het vervullen der

moeielijke taak, waarmede het lot zijne schouders bezwaard had, ten eenenmale in den weg stonden. En moeielijk was die taak in hooge mate, wat toch is moeielijker dan de leiding van een volk, dat, zijne staatsinstellingen ontwassen, behoefte begint te gevoelen om zich een nieuw staatkundig leven te scheppen? Scherpe oogen, een vaste hand en een onvermoeide geestkracht vermogen dan zelfs niet altijd de teugels vast te houden.

Den armen prins ontvielen zij welhaast. De diepe staatkundige blik van Willem I, de buigzaamheid van Frederik Hendrik en de kalme onverschrokkenheid van Willem III hadden in hem vereenigd moeten zijn. Maar deze gaven zijner groote voorgangers waren zelfs afzonderlijk zijn deel niet. Zoowel in innerlijke als in uiterlijke hoedanigheden was hij verre de minste van alle voorgangers uit zijn roemrijk stamhuis.

Houding en gelaat misten geheel den vorstelijken stempel. 's Prinsen oogopslag was niet onaangenaam, maar de glimlach die schier altijd om zijne uitpuilende lippen zweefde en de bolle wangen nog meer opblies, gaven aan de geheele uitdrukking van zijn gelaat een onnoozele tint. In bewegingen en gebaren was hij onhandig en onbeholpen, in het uitdrukken zijner gedachten omslachtig en verward. De gave om door een handig antwoord een lastige vraag te ontduiken of het bittere eener weigering te verzoeten, was hem geheel vreemd. Werd hem een netelig vraagpunt onverwacht voorgelegd of een oordeel gevraagd in zaken waarover hij zich niet wilde, of kon uitlaten, dan zweeg hij meesmuilend, onder tallooze strijkaadjes en met een verlegen lachje.

Zijn geheugen was, zooals trouwens bij alle vorsten uit het huis van Oranje, uitstekend, maar men had het ongelukkigerwijze opgepropt ten deele met averechtsche begrippen en valsche voorstellingen, ten deele met allerlei wetenschap, belangrijk en nuttig, maar die zijn bekrompen geest niet wist te verwerken. Hij kende de Unie van Utrecht op zijn duim; in den doolhof van wetten, ordonnantiën en plakkaten, die den rechtstoestand der vereenigde provinciën beheerschten, wist hij volmaakt den weg; de keuren en privilegiën van steden en gewesten had hij alle juist en helder in het hoofd. Maar de blik op het geheel ontbrak hem desniettegenstaande. Zijn verstand bleef bij eene grondige kennis van den bestaanden toestand in alle bijzonderheden staan, en verdiepte zich niet in bespiegelingen omtrent het redelijke en nuttige van dien toestand. Hoe de staatsma-

chine in elkander was geknutseld, hoe die in vroeger tijden samengesteld was, hoe zij thans werkte, was den Stadhouder volkomen goed bekend, maar met een onderzoek naar aan te brengen verbeteringen en vereenvoudiging, met eene vergelijking van den bestaanden regeeringsvorm, met de behoeften der natie en dergelijke overwegingen brak hij zich het hoofd nimmer.

Niet uit overtuiging dat het bestaande onverbeterlijk was, maar omdat een verandering nu eenmaal geheel buiten den kring zijner gedachten lag. Zijne eerzucht achtte die niet nadeelig, zijn geweten niet ongeoorloofd, maar de vraag zelve kwam nimmer bij hem op. Wat bestond moest in stand worden gehouden, omdat het bestond; dit sprak, meende hij, van zelf.

De hoedanigheden van het hart kunnen dikwerf de gebreken Van het hoofd vergoeden. De Prins had een goed hart; wraakzucht of wreedheid kende hij niet, hoezeer zijne lasteraars het ook beweerden. Maar aan zijn bekrompen verstand was een zekere goedaardigheid gepaard, die - zooals men dat meer aantreft - aan de eene zijde een hooge mate van achterdocht niet kon verbannen, terwijl zij aan de andere zijde aan de waardigheid van karakter - in iederen vorst onmisbaar - groote afbreuk deed. Willem V kon evenmin onverzoenlijk haten als edelmoedig vergeven; hij kon slechts weifelen en wantrouwen. Zijn gemoed bleef slingeren tusschen koele gemelijkheid en aarzelend vertrouwen. Voor de hoogere opwellingen van den hartstocht was het ongenaakbaar. Zelfs de ernstigste omstandigheden konden die niet opwekken. Wie den brief leest, door den Prins den 18^{den} Januari 1795 in de visscherspink voor Scheveningen aan van der Spiegel geschreven, zal een gevoel van verbazing, ja van ergernis niet kunnen onderdrukken. De eenigszins knorrige uitval in dat schrijven: ‘dat men toch niet van hem vergen kon om op zee te blijven dobberen’, doet pijnlijker aan dan het de bitterste vervloeking van een ondankbaar vaderland zoude gedaan hebben. Men vergelijkt hiermede onwillekeurig het afscheid van een van 's Prinsen trouwste vrienden, van Goens, tien jaren vroeger aan zijn hem verstootend vaderland. Het gevoel van bitterheid, waarmede deze, krank naar ziel en lichaam, zich de juiste plaats liet aanwijzen waar het Hollandsch grondgebied eindigde, om daar God te danken zoo ver gekomen te zijn, vormt zeker een schelle tegenstelling. Die ontboezeming, die aan het ‘neque ossa mea habebis’ van Scipio doet denken, kwam in allen gevalle uit een diep voelend

hart. Onvaderlandslievend, zoo men wil, maar verklaarbaar, vergt zij eerbied af. De ongepaste onverschilligheid van den Prins onder diezelfde omstandigheden kan niet eens op medelijden aanspraak maken.

Was het wonder dat Willem V door al deze ongelukkige hoedanigheden bij de natie en hare regenten van lieverlede alle gezag en persoonlijken invloed verspeelde. Een vorst die de liefde van zijn volk verliest, verliest veel; die zijne achting verliest, verliest alles. - Dit laatste werd meer en meer het lot van den Stadhouder. Door zijne vijanden bespot en geminacht, door zijne vrienden verdedigd, alleen ter wille van zijne zaak en zijn stamhuis, boezemde zijn persoon welhaast aan niemand meer eenig ontzag in. Men was begonnen met om hem te lachen; men eindigde met hem te belasteren en te verguizen. Smaad en hoon werd hem van alle zijden toegeworpen. Alle misslagen en dwalingen zijner ambtsbekleeding werden zoovele helsche misdrijven tegen den Staat, onder de handen van lichtzinnige courantiers of gewetenlooze broodschrijvers. Een vorst mist het voorrecht van den burger, wiens privaat leven ten minste voor het groote publiek een gesloten boek blijft. Integendeel een zeker deel der bevolking van residentiesteden pleegt in niets meer belang te stellen dan in de hebbelijkheden der vorsten, en bovenal in hunne verkeerde neigingen. Het 's Gravenhage van 1780 maakte in dezen geen uitzondering. Wat in de Haagsche koffiehuizen van mond tot mond ging, vond spoedig zijn weg naar stad en dorp daar buiten. Iedere muis werd van lieverlede een olifant. De jonge vorst verlangde dat fijne wijnen aan zijnen disch in overvloed zouden geschonken worden, en nu heette hij een onverbeterlijke dronkaard; hij was niet ongevoelig voor de bevalligheden der jeugdige schoonen, die in de hofkringen schitterden, en welhaast werd hij gebrandmerkt als een overspeler en echtbreker; hij waakte voor de eerlijkheid van hofbedienden en lakeien, en dadelijk ging door het geheele land de roep over zijne gierigheid, hoewel het ten slotte nog bleek dat hij meer verteerde dan zijne inkomsten bedroegen. Zoo kwam het er eindelijk toe, dat de eenvoudige burger der landsteden den Prins als een monster ging beschouwen, waarin de meest afgrijselijke ondeugden vereenigd waren.

Dat de Prins in dien beklagenswaardigen toestand kwam, had hij voor een groot deel aan zich zelf te danken, maar tevens aan de jammerlijke opvoeding die zijn deel was geweest.

Bij menschen zooals Willem V, wier geest bij groote geschiktheid om het medegedeelde op te nemen, allen aanleg tot zelfstandig oordeel mist, hangt van de opvoeding ontzettend veel af. Arme Prins, wiens opvoeding door onwaardigen verknoeid werd! Men had stelselmatig getracht elke vonk van zelfstandigheid in het gemoed van den jeugdigen vorst uit te dooven. Zijn voogd had in de opleiding van zijnen pupil slechts eigen belang beoogd. Hij hoopte den onmondige zoozeer van de onmisbaarheid zijner leiding te overtuigen, dat deze ook na zijne mondigheid geen stap zoude durven doen zonder naar de leidende hand van den voogd om te zien. Toen het hem gelukte het vertrouwen van den jongeling te winnen, was zijn doel volkomen bereikt. Wat de Hertog zeide, leerde, deed, was in de oogen van den Prins boven beoordeeling verheven. Zijne inzichten, zijne stelregels, zijne staatkundige begrippen werden die van den Prins. De scheeve en onjuiste voorstelling die de in Duitschen absolutistischen geest opgevoede Hertog van Brunswijk van Holland en het stadhouderschap had opgevat, werd en bleef het richtsnoer voor geheel het staatkundig leven van den Prins.

De staatkundige toestand van het gemeenebest, zoo leeraarde de Hertog zijnen vorstelijken kweekeling - loste zich op in een voortdurenden strijd tusschen den Stadhouder en de Regenten. Het voorwerp van dien strijd was de stadhouderlijke macht. Die te vernietigen was het einddoel van alle regenten. In ieder raadhuis der Vereenigde Provinciën werd door de daarin zetelende collegies dagelijks krijgsraad gehouden om nieuwe middelen voor dit doel te beramen. Deden de regenten zich openlijk als tegenstanders van den Stadhouder voor, dan moest deze krachtig en beslist tegen hen optreden, en nimmer titel of jota van hunne eischen toegeven; namen zij den schijn aan van voor de belangen van den Stadhouder te ijveren, dan vorderde de voorzichtigheid om zich tijdelijk van hunnen bijstand te bedienen, maar nimmer om hun duurzaam vertrouwen te schenken. In ieder regent moest de Prins allereerst een geboren vijand zien. Tegenover hen zijne macht uit te breiden was een gevaarlijk spel, dat vooral niet open gespeeld mocht worden, maar aan de andere zijde was het zijn dure plicht nimmer een eisch, hoe gering of onbeteekenend ook, toe te geven. Door één steen van het gebouw af te wentelen kon alles ineenstorten. In den strijd die den Stadhouder wachtte moest

hij allereerst steunen op het leger. Dit was immers ook de steun van alle dwingelandjes in het vorstenrijke Duitschland. Dat leger moest buiten bereik en inmenging van staten en burgemeesters gehouden worden. Bestond het uit vreemden, werd het door buitenlandsche oversten aangevoerd, zooveel te beter. De zeemacht was voor het stadhouderlijk belang van luttel waarde. Zij kwam meer in 't bijzonder den zeehandel ten goede, waarvoor een in het hart van Duitschland geboren vorst weinig voelde. Daarenboven waren de groote koopsteden den Stadhouder het vijandigst, vooral het door den handel rijk geworden Amsterdam. En eindelijk voor een zeeoorlog behoefde men niet te vreezen. Met geen andere mogendheid dan met Engeland was die denkbaar en een onvoorwaardelijk verbond met dit koninkrijk was een der hoofdartikelen der Brunswijksche staatkunde.

Onder den invloed dier beschouwingen groeide de Prins op met de onwrikbare overtuiging dat hij op het Binnenhof midden tusschen zijne bitterste vijanden woonde, en dat alleen de wijsheid en het doorzicht van een zoo uitstekend staatsman als de Hertog van Brunswijk in staat waren hem in dien gevaarvollen toestand te beschermen. De lessen en vermaningen van den leermeester werden steeds gretig opgevangen om straks met een onverzettelijke stijfhoofdigheid te worden toegepast. Het zaad van wantrouwen, met ruime hand in het van nature reeds tot achterdocht neigend gemoed van den vorst gestrooid, ontkiemde welig. In elken raad, in elken voorslag, in elk woord dat niet van de zijde van den Hertog of diens vertrouwelingen kwam, duchtte de jonge Stadhouder den dolksteek die zijne macht in het hart trachtte te treffen.

In de onmiddellijke omgeving van den Stadhouder was niemand wiens talenten tegen den invloed van den Hertog opwogen. Trouwens talenten en bekwaamheden waren in dien kring dun gezaaid. De personen die zich dagelijks om den Prins bewogen waren òf vreemdelingen, die den vorst, maar niet het land dienden, welks belangen hun vreemd waren, òf hovelingen, versleten in de antichambre, die van de wereld weinig anders kenden dan de bals op het Huis ten Bosch en de jachtpartijen op Honselaarsdijk of het Loo. Er waren onder hen enkele leden der Ridderschap, vertegenwoordigers van geslachten, bij welke gehechtheid aan het huis van Oranje als een familiestuk

was bewaard gebleven, mannen wier voorvaderen aan de zijde van Willem III te Sennef en aan de Boyne gestreden hadden, wier vaders de verheffing van Willem IV hadden helpen tot stand brengen, maar die hunnen vorst niet veel meer konden aanbieden dan de trouw van hun ridderlijk hart.

Onder hen trad het meest op den voorgrond een jongeling, vlug van hoofd en warm van hart, die een naam droeg sinds jaren dierbaar aan Oranje en de natie.

Frederik Gustaaf Graaf Bentinck van Rhoon, afstammeling van den boezemvriend van Willem III, werd het hoofd en de leider der Oranjepartij op een leeftijd, waarop jongelieden in onzen tijd hunne studieën ter naauwernood geëindigd hebben. Zijne opvoeding was eerder die van een hoveling dan van een staatsman geweest. Hij had in zijne jeugd de scherm- en rijschool trouwer bezocht, dan de gehoorzalen der geleerden, en het studeervertrek te vaak verlaten voor de feestzalen der Haagsche wereld. Hij had zich eene zekere populariteit verworven, die het een jongmensch van fortuin en aanzien, die gul en vroolijk in koffiehuizen en herbergen, op paardenmarkten en harddraverijen, met allerlei soort van menschen pleegt te verkeeren, niet moeielijk valt te winnen. Gemakkelijk in den omgang, vlug in het besluiten, doortastend in het handelen, vereenigde hij met eene sterke wilskracht den moed om zijne meeningen tegenover iedereen vol te houden. Maar de onbezonnenheid en lichtzinnigheid aan zijnen leeftijd eigen, had hij niet getemperd door kalm nadenken en ernstige wetenschappelijke oefening. De ervaring door studie verkregen die het gebrek aan levenservaring eenigermate kan vergoeden, was hem vreemd. Hij zou de geschikte persoon hebben kunnen zijn om op de markten en straten uit te voeren, wat in de stille raadzaal na nauwgezette overweging besloten was; om in die raadzaal zelve voor te zitten, haperde het hem ten eenenmaal aan geschiktheid. Hij had de hand kunnen zijn die, kloek en onversaagd, de verdediging van den Prins bestuurd had, mits door een helder en kalm hoofd geleid. Dat iemand van den leeftijd en de geaardheid van Bentinck de eerste plaats bij de stadhouderlijke partij bekleedde, dat een ander jongeling in maatschappelijke positie onder hem staande, maar in bekwaamheid hem verre overtreffende, de beroemde Gijsbert Karel van Hogendorp, eerlang ook een eerste rol onder de raadslieden van den Prins vervulde, zijn feiten die genoegzaam aantoonen

dat het der Oranjepartij aan talentvolle en door ondervinding en studie gerijpte mannen ontbrak.

Onder de regenten in de onmiddellijke omgeving van den Prins was er niemand op wiens trouw en ijver deze zich had kunnen verlaten, al had hij zulks gewild. Van der Spiegel was vóór 1787 nog in Zeeland, en dus te ver van de residentie en het hof verwijderd om met zijnen raad voortdurend invloed uit te oefenen. Wel leefde er gedurende de eerste jaren der beweging in 's Gravenhage een oud-regent, warm vriend van den Prins, die ter wille zijner Oranje-gezindheid buiten alle betrekking was geraakt, de voormalige hoogleeraar en oud-lid der Utrechtsche vroedschap Rijklof Michael van Goens. Maar die man, wiens wedergade in vlugheid van begrip en veelomvattende kennis in de geheele republiek niet gevonden werd, was helaas een droevig voorbeeld hoe het vuur der staatkundige partijschap de uitstekendste geesten kan medesleepen en verblinden.

Maar wie van alle staatslieden der Republiek door de eigenaardigheid zijner betrekking het meest met den Prins in aanraking kwam was de Raadpensionaris van Holland. Hij had op den gang der zaken, hetzij ten goede of ten kwade, een overwegenden invloed kunnen uitoefenen. Zoo hij ten minste een de Witt of zelfs maar een Heynsius of Slingelandt geweest ware. Doch het groot-zegel van Holland berustte destijds in onwaardige handen.

Pieter van Bleiswijk was er de man niet naar om zijne gewichtige taak met den ijver en de vaderlandsliefde die zij vereischte, te vervullen. Het waren niet de gaven van het hoofd die hem in den steek lieten; de fout lag ongelukkig genoeg in zijn karakter.

Twee wegen staan voor den staatsman open. Zijn streven kan zijn om de omstandigheden en volksmeeningen te leiden, of te doen buigen met de kracht van eigen beginselen en inzichten; of wel hij kan naar die meeningen en naar de omstandigheden zijn eigen begrippen inrichten en wijzigen. Hij kan of zelf den tijdgeest trachten te beheerschen, of er zich door laten beheerschen. Op den eersten weg wachten hem veelal vroeg of laat teleurstelling, ongunst, miskenning; op den tweeden kan hij in gewone tijden bijna zeker zijn van den lof en de aanmoediging van het meerendeel zijner tijdgenooten, van het groote publiek dat zijne ijdelheid gestreeld vindt, indien zijne lievelingsdenkbeelden door de

leidende mannen van den dag gehuldigd worden. Van Bleiswijk verdoofde jammerlijk op dezen laatsten weg. Aan een gelukkigen aanleg en een vlug en helder hoofd paarde hij werkzaamheid en liefde voor studie. Maar de beoefening der wetenschap had zijnen geest een zekere sceptische plooi gegeven, die hem de verschijnselen deed opmerken zonder naar de waarheid te zoeken. Zijn geest richtte zich meer op het stellige dan op het afgetrokkene, en hield zich liever bezig met tastbare uitkomsten dan met onvruchtbare bespiegelingen. Hij beoefende met voorliefde de wis- en natuurkunde, bestudeerde ijverig den bouw van dijken en waterwerken, verdiepte zich gaarne in financieele berekeningen, maar schepte weinig behagen in de redeneeringen der staathuishoudkundigen en in de beschouwingen zijner tijdgenooten over het nut der stadhouderlijke regeering. 's Gravesande en Newton waren hem aangenamer lektuur dan de geschriften van Hugo de Groot of Luzac. Hij werkte liever wiskunstige vraagstukken uit, dan dat hij zich verdiepte in staatkundige kansberekeningen.

Hem ontbrak het geloof aan de kracht en onmisbaarheid van een beginsel, de vooringenomenheid voor staatkundige begrippen en stelregels, voor wier verdediging de werkzaamheid van het hoofd wel vereischt wordt, maar die toch eenigermate in het hart zetelt. Door opvoeding en omgeving het meest tot de ouderwetsche Loevesteinsche partij overhellende, boezemde hem, in den grond der zaak, de democratie meer vrees in dan de Stadhouder. Maar te koel en te onverschillig om zich als vriend of als vijand van een van beide openlijk voor te doen, begreep hij niet beter te kunnen handelen dan den uitslag van den strijd kalm af te wachten en middelerwijl, volgens het oude spreekwoord, de kat uit den boom te kijken. Zoodoende meende hij het veiligst standpunt gevonden te hebben. Het zou het ook geweest zijn voor den onpartijdigen opmerker, voor den ambteloozen burger, maar het was het niet voor den eersten staatsdienaar van het gemeenebest. Wie in oogenblikken van crisis aan het roer van den Staat geplaatst is, moet partij kiezen. Ontbreekt het hem daartoe aan moed en vastheid van overtuiging, dan is terugtreden plichtmatig. Kan hij hiertoe niet besluiten, dan wordt een smadelijke val onvermijdelijk. Dit laatste moest van Bleiswijk ondervinden; door beide partijen gewantrouwd, viel hij in 1787, door niemand beklaagd.

De triomfeerende Oranjepartij, zekere vrienden boven wei-

felende dienaars verkiezende, ontzette hem van zijne ambten. Maar de martelaarskroon die onder dergelijke omstandigheden het deel van een Pieter Paulus en een van de Capellen werd, bleef van het hoofd van Bleiswijk verwijderd. Niemand betreurde hem na zijnen val; niemand randde hem aan of riep hem ter verantwoording; men moeide hem niet en vergat hem. Te midden zijner door hare uitgebreidheid beroemde bïbliotheek, verzoette de wetenschap zijne laatste jaren. Jammer dat hij niet zijn geheele leven bij uitsluiting haar beoefenaar was gebleven. Hij bleef voor tijdgenoot en nakomeling een mislukt staatsman. Met nog minder geweten en nog meer geslepenheid had hij een Talleyrand kunnen worden; met wat meer vastheid van beginsel en overtuiging had hij zich wellicht de meest rechtmatige aanspraak op dankbaarheid kunnen verwerven zoowel bij het vaderland als bij het huis van Oranje.

Men moge het in den Stadhouder betreuren dat hij alle regenten zonder onderscheid wantrouwde, niemand kan hem euvel duiden dat hij aan den raadpensionaris weinig of geen vertrouwen schonk. Van die zijde was noch in het belang zijner partij, noch in het algemeen belang van het vaderland belangelooze en eerlijk gemeende raadgeving te verwachten. Een toenadering van den Prins tot de democraten kon allerminst in de bedoelingen van van Bleiswijk liggen. Nog minder in die van Bentinck of van de overige aanzienlijke hovelingen van den Stadhouder.

Maar indien de berg niet tot Mahomed kwam, waarom kon Mahomed niet tot den berg komen? Waar de Stadhouder stokstijf bleef staan, waarom kon daar, al ware het slechts tot rechtvaardiging bij de nakomelingschap, geen poging van de democraten uitgaan?

De leiders der democraten stonden ver van het stadhouderlijk hof. De namen van Fijnje en Vreede werden daar met schrik en afgrijzen genoemd. Den aangewezen schakel die den Stadhouder met hen had kunnen verbinden, zouden de vrijzinnige leden der Geldersche en Overijsselsche Ridderschap, de Capellens, van Pallandt van Zuithem, van Zuylen van Nyevelt en van Lynden van Ollenaller hebben kunnen vormen. Maar deze stonden allen onder den oppermachtigen invloed der beide Capellens, na den dood van Capellen van de Poll, van diens neef den Heer van de Marsch, - en tusschen deze beide en

den Prins van Oranje bestond eene stelselmatige, door niets of niemand weg te nemen verwijdering.

Was het een instinctmatige haat, of waren teleurgestelde liefde en gekrenkte eerzucht hier in het spel geweest? Wie zal het thans zeggen, wie na bijna een eeuw den sluier oplichten, die zelf voor tijdgenooten de minnarijen en kabalen van een beuzelend hof verborg.

Trouwens de Capellens waren van te edele inborst om aan kleingeestigen wrok de belangen van het vaderland op te offeren. Toch was en bleef het hun vaste overtuiging dat van den Prins niets te verwachten was, dat iedere poging bij hem gedaan niet dan vruchteloos kon zijn. Dat de Prins van hen niets wilde weten, was ook voor ieder openbaar. Willem V weet al het leed dat hem overkwam aan de Capellens; hij beschouwde hen als zijne bitterste vijanden en schroomde niet aan dit gevoel van vijandschap een zijner trouwste en achtenswaardigste dienaars op te offeren. Zonder twijfel zal ook de Prinses haren gemaal in dit gevoelen gestijfd hebben. Voor haar, met hare herinneringen aan den Berlijnschen hofadel en haar fellen haat tegen al wat naar democratie zweemde, kon niets ergerlijker zijn dan de democratie van een edelman.

Wat hiervan zij, de toenadering bleef uit. Over enkele op zich zelf staande pogingen om die tot stand te brengen, hopen wij in een volgend stuk te handelen.

(*Het vervolg in het volgende nommer*).

Unitis Viribus.

> Tu, quid ego et populus mecum desideret, audi.
> HORATIUS.

Het valt niet te ontkennen dat zich sinds twee jaren op het gebied der Schoone Kunsten hier te lande een gunstige ommekeer in den alouden stand van zaken heeft geopenbaard. De aanhoudende klachten welke zich steeds luider deden hooren, en tot in de Staten-Generaal weerklank vonden, hebben bij de laatste regeeringen een geopend oor gevonden, en al zijn ook op verre na nog niet al die voorzieningen getroffen welke zullen blijken gewenscht te zijn, van regeeringswege is reeds zooveel gedaan dat men de oude leus: ‘Kunst is geen regeeringszaak’, als een afgedankt en verroest harnas mag beschouwen. Behartiging van de belangen der kunst, ontwikkeling van kunstzin bij het volk, staan thans even onbetwist op de agenda van den Minister, als de zorg voor den Waterstaat, voor de Defensie, voor de Koffiecultuur enz. De Kunst is zelfs in de laatste Troonrede, voor het eerst sinds de Troonredenen bestaan, bedacht geworden, hetgeen ongetwijfeld een verblijdend teeken des tijds te noemen is. Het is immers zoo lang nog niet geleden dat er in de IIe Kamer lang en breed gediskussieerd werd over de vraag of men niet het woordeke ‘Kunst’ in het adres van antwoord zou opnemen, en toentertijd was het de regeering die zich daartegen met groote felheid verzette.

Vooruitgang is onmiskenbaar; een bedaarde, matige, Noord-Nederlandsche vooruitgang, maar in allen gevalle een vooruitgang. In de allereerste plaats heeft men een Kollegie van Rijks-Adviseurs gekregen, waaraan opgedragen is de regeering voor te lichten omtrent de monumenteele oude gebouwen, omtrent den weg, die ingeslagen moet worden om bij restauraties van oude bouwwerken en bij het stichten van nieuwe 's lands gelden deugdelijk te besteden, omtrent de verzorging van de

schatten in 's Rijks verzamelingen vergaderd, en omtrent alles wat strekken kan tot behoud en instandhouding van hetgeen er nog overschiet van het helaas reeds vrij verbroddeld kunstkapitaal, ons door de voorouders nagelaten.

Na dien tijd zijn verschillende maatregelen getroffen, die op zich zelven verbeteringen zijn, of welke verbeteringen voorbereiden en uitlokten. Terwijl het beheer van het schilderijenmuseum te 's Gravenhage op nieuw geregeld werd en de rustende voorraad schilderijen van de zolders te voorschijn gehaald werd om in rang en activiteit hersteld te worden, onderging het Kabinet van Zeldzaamheden een heilzame amputatie; alle daar verscholen voorwerpen welke op Neerlands kunst en geschiedenis betrekking hebben, werden tot een afzonderlijke verzameling vereenigd en in een eigen lokaal overgebracht, waar zij, onder toevoeging van een aantal uit turfzolders en turfkelders getrokken kleinodiën en van onderscheiden aangekochte voorwerpen van kunst, de kern vormen van het nieuwe Nederlandsche Museum. Hij die weet hoe lang en hoe geduldig er naar zulk een nationaal Museum is uitgezien, zal deze jeugdige stichting met welgevallen begroet hebben, niet om de schatten welke zij reeds zou bevatten, maar omdat deze embryo, wanneer daaraan de noodige sappen gegund en de onontbeerlijke zorgen besteed worden, tot een machtigen strijder zal kunnen opgroeien tegen wansmaak en wandalisme, tot een stevigen bondgenoot voor hen die de veredeling der kunst, de verheffing der industrie, de zedelijke ontwikkeling van het volk willen bevorderen.

Een ander groot desideratum, een goed museumgebouw te Amsterdam, mag geacht worden eindelijk de periode van platonische belangstelling doorworsteld te zijn, en die van actieve behartiging te doorloopen. De gemoedelijke memoriepost ten behoeve van dit paleis, is op de begrooting van het volgend jaar door een braaf cijfer vervangen.

Ook de onroerende monumenten van geschiedenis en kunst hebben reeds in ruimer mate dan voorheen de belangstelling en de hulp der regeering ondervonden, en in meer dan een gemeente zal een van rijkswege gesteunde restauratiearbeid de oogen openen voor het gewicht dat aan de instandhouding van fraaie oude gebouwen verbonden is, en in de harten der helaas schier overal ijskoude burgers, liefde voor het schoone, voor het goede, voor de kunst doen ontbranden.

Eindelijk is er aan het Departement van Binnenlandsche Zaken een afzonderlijke afdeeling gevormd, waaraan de behandeling van de vragen, welke Kunsten en Wetenschappen betreffen, is opgedragen. Daardoor is een opzettelijke behartiging van de belangen dier beide factoren van beschaving en van vooruitgang mogelijk gemaakt.

Al deze verbeteringen zijn hier te lande veertig jaren later tot stand gekomen dan in België, Frankrijk, Duitschland en Engeland; maar wellicht dragen zij daardoor meer den stempel van onze nationaliteit, en dit eigenaardig karakter zal vermoedelijk menig volbloed Batavier nopen om gereedelijk met deze ‘nieuwigheden’ in te stemmen.

Ik vrees dan ook niet dat ons volk tegen de maatregelen in de laatste jaren genomen, in verzet zal komen. Waarom zou men met een kollegie van Adviseurs en met een Afdeeling meer of minder geen vrede hebben? De splitsing van een museum, en de opening van een ander geven gelegenheid om des zomers een pretje te hebben met de neefjes en de nichtjes die zich op Scheveningen komen vervelen, en het opknappen van een oude kerk of van een oud stadhuis is een niet oneigenaardig voorwendsel om onder het middagkuieren de metselaars en de steenhouwers een halfuurtje aan te gapen. Maar ook al wordt zulk een passieve houding nog hier en daar door een goedkeurend knikken verlevendigd, de toestand waarin ten onzent de beeldende kunsten verkeeren, zal niet noemenswaardig verbeterd worden, en het zweet van hen die aan de verbetering werken, zal nutteloos verdampen, wanneer niet te gelijker tijd alle mannen van goeden wil de handen ineenslaan om de zaak te bevorderen.

Een algemeene medewerking acht ik onmisbaar; of zij te verwachten is, weet ik niet. Meer dan andere volken van gelijken landaard zijn wij er zoetjes aan gewend geworden zelven weinig te verrichten, en andere voor ons te laten arbeiden; even als tijdens de goede Vereenigde Republiek houdt de Nederlander er van, Hessen en Zwitsers en Schotten te huren, die het grove werk voor hem doen: Atjeh wordt slechts gedeeltelijk door onze landgenooten bestormd, en de enquête op de koopvaardijvloot heeft aangetoond hoe wij de scheepvaart aan anderen overdoen om ons met het agentschap te vergenoegen; het zou mij niet verwonderen indien Vlissingen aan vreemden zijn toekomstige grootheid te danken had. Werden in de vo-

rige eeuw de stille rust van het koepeltje en de bedaarde manipulatie van een lange goudsche pijp beschouwd als de opperste wellust waarnaar een welgesteld burger moest hunkeren, wij zijn er thans nog verre van verwijderd het levensgenot te zoeken in stoute ondernemingen, in onverpoosden arbeid, in het openbreken van ongebaande wegen: individueele en collectieve inspanning wordt op velerlei gebied gemist. Dit verschijnsel vindt zijn verklaring in de geschiedenis van onze welvaart gedurende de twee laatste eeuwen, en meer onmiddellijk in de historie van de eerste helft van onze eeuw, toen het aartsvaderlijk regeeringstelsel zich er op toelegde het bijzonder initiatief te smoren onder voorwendsel van het onder de liefderijke verpleging van de regeering op te kweeken. Niemand zal van mij de bewering verwachten, dat ook de kunst al te hartelijk van regeeringswege gewiegd werd, en dat aan die vertroeteling de tegenwoordige onverschilligheid van het publiek is toe te schrijven; maar ik geloof te mogen zeggen, dat de algemeene geestesdepressie van de laatste halve eeuw ten opzichte der kunst in nauw verband staat met de nationale slaperigheid waarvan de regeeringspolitiek in dat tijdvak gedeeltelijk de schuld draagt.

De energie en de activiteit, die de voorwaarden zijn van een gezond volksbestaan, waren verloren. Wat de regeering had behooren op te wekken, te verlichten, te bevorderen, werd door haar eenvoudig overgenomen. De menschen vonden dat gemakkelijk en raakten meer en meer er aan gewend van uit hun leuningstoel van regeeringswege Banken te zien stichten, handel en nijverheid te zien drijven, cultures te zien ondernemen, schepen te zien bevrachten-en een regelmatige beurtvaart op Batavia te zien organiseeren. Het volk dat voorheen het stoutste initiatief, de meeste bedrijvigheid getoond had, legde zich in een gesloten huis ter ruste, en liet de verzorging van den van ouds gerenommeerden kruidenierswinkel aan de regeering over. Deed de regeering het werk half, werd soms eenig werk volstrekt niet door haar verricht, men verliet daarom den leuningstoel niet, uit vrees van het zachte dutje af te breken.

Van daar dat de regeering een halve eeuw lang op het gebied der schoone kunsten schier ongestoord haar eigen monumenten en die van anderen kon verwaarloozen, haar musea kon laten beschimmelen en haar nieuwe gebouwen aan den eersten den besten toevalligen waterstaatsopzichter kon toevertrouwen. Van tijd tot tijd stoof een nog niet gechloroformiseerde inge-

zetene op, maar de stoelvastheid van de overgroote meerderheid bleef ongeschokt. Ja, toen het nationale dutje door het wakker worden van enkelen dreigde gestoord te worden, werd de formule ‘Kunst is geen regeeringszaak’, bij wijze van papaverpoeder toegediend... en geslikt, en Nederland mocht zich andermaal in een zorgelooze siesta verheugen.

Thans zijn gelukkig de zaken veranderd. De regeering verschuilt zich niet achter eenig voorwendsel om haar oogen van de kunst af te wenden; integendeel, zij heeft in de laatste jaren op ondubbelzinnige wijze verklaard, dat zij haar aandeel in de bevordering der kunst wenschte op zich te nemen. Dat is - geloof ik - een goed besluit geweest; maar om rijpe vruchten te kunnen afwerpen, moet er meer zijn; het volk zelf moet de rol van onverschilligen aangaper laten varen, en zelfs niet alleen belangstellend de handelingen der regeering aanzien, maar ook, waar noodig, mede arbeiden.

Ik weet niet of men dat zal willen doen, maar ik wil, moge het ook al naief schijnen, een poging wagen om er toe over te halen. Een korte schets van den treurigen toestand waarin ten onzent de kunst verkeert, en een beknopte aanwijzing van hetgeen er zoowel voor de regeering als voor de natie te doen valt, zal wellicht er toe kunnen bijdragen de mannen van goeden wil tot handelend optreden te bewegen.

Hij, die beweert dat de kunst in Nederland in verval is geraakt, kan er op rekenen dat hij menig protest zal uitlokken: men zal hem aanstonds verpletteren met de welluidende namen van een aantal goede schilders, die op binnen- en buitenlandsche tentoonstellingen een welverdienden roem inoogsten. ‘Il ne s'agit que de s'entendre’. Ik ben er verre van verwijderd, die schitterende namen te vergeten of te miskennen; maar omdat er in een land op een gegeven oogenblik eenige uitstekende mannen aangetroffen worden, die een of anderen tak der kunst of der wetenschappen met glans beoefenen, staat het nog volstrekt niet vast, dat de kunst en de wetenschap in dat land bloeien. Om dit laatste te mogen aannemen, behoort men te vragen of alle takken met eenigszins goed gevolg beoefend worden, en of er over het algemeen bij een natie zin voor kunst en wetenschap aangetroffen wordt; of een volk zich in een artistieke

en scientifieke atmosfeer beweegt, of de algemeene beschavingsen ontwikkelingsarbeid kunsten en wetenschappen in zijn programma opneemt.

Dit nu kan helaas, wat de kunst betreft, niet beweerd worden; en niets zal beter deze uitspraak bewijzen, dan een blik op ons verleden en op ons heden.

Indien men zich de periode van de XIIIe tot de eerste helft der XVIIe eeuw terugdenkt, vindt men in de Nederlandsche provinciën een volk dat schier alle takken der kunst met vlijt en met uitnemend goed gevolg beoefende. Kunstzin en smaak voor het schoone waren iets even natuurlijks als de zucht naar verbetering en beschaving op elk ander gebied. Als men een monument stichtte of een huis bouwde, als men een meubelstuk vervaardigde of een deurslot smeedde, vroeg men zich niet af - gelijk tegenwoordig - of de kunst al dan niet haar woordje zou medespreken; de godin praesideerde, zonder dat men haar met een kunstmatige inspanning behoefde te ontbieden, en hetgeen uit de handen onzer kunstenaars en onze gildebroeders te voorschijn kwam, getuigde van de instinctmatige steeds inniger vereering die haar te beurt viel. De bewijzen hiervan zijn legio. De architecten van die eeuwen, wier namen nagenoeg alle onbekend gebleven zijn, - deels omdat men in later tijd te onverschillig was om die te onthouden, deels omdat hun tijdgenooten een goed gebouw iets zoo natuurlijks vonden, dat zij er weinig aan dachten veel ophef van zulke namen te maken - die architecten hebben gebouwen gesticht, welke èn wegens de overwonnen technische bezwaren, èn om de stevige constructie, èn om de smaakvolle ordonnantie en de rijke versiering de bewondering moesten afpersen van al de hedendaagsche aannemers en timmermansbazen, die met hun leelijke en slechte bouwerijen onzen smaak bederven en onze beurzen ledigen. En het was niet uitsluitend in groote steden, in hetgeen wij brandpunten van beschaving noemen, dat zulke gebouwen verrezen, maar overal treft men die aan, in kleine plaatsen, in afgelegen dorpen. Want naast de kerken van Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Leiden, Rotterdam, Dordrecht, Utrecht, Groningen, den Bosch en Nijmegen, verrezen die van Bolsward, Franeker, Kampen, Deventer, Zutfen, Amersfoort, Bommel, Zierikzee, Goes, Veere, Hulst, Breda, Meerssen, Venray enz., en tot in den achterhoek van de Groninger Ommelanden in de bosschen van Bourtange, de kerk van Ter Apel, waarvan de verminkte overblijfsels den bezoeker

met bewondering vervullen. Niet alleen te Amsterdam, te Leiden, te 's Gravenhage, te Gouda en te Middelburg verhieven zich de gevels van smaakvolle stadhuizen; ook te Sluis, te Veere, te Brouwershaven, te Zierikzee, te Kampen, te Bolsward treft men er aan, die duidelijk doen inzien dat in vroeger tijd de geheele bevolking behoefte had aan iets schoons, aan iets artistieks. En thans? Tel ze op, de kerken en stadhuizen, welke in de eerste helft dezer eeuw gebouwd werden, voeg er vrij de beurzen, de scholen, de posterijen en de spoorwegstations bij; vraag mij de vergunning om de kleinere steden buiten rekening te laten en alleen de ‘brandpunten van ontwikkeling’ te bezoeken; ik zal u die vergunning gaarne geven: welke monumenten zult gij kunnen aanwijzen, die der bezichtiging ook slechts een oogenblik waard zijn?

Nog meer wordt de tegenstelling duidelijk wanneer men de partikuliere woningen vergelijkt; en hier vooral heeft men een zeker middel om te beoordeelen in hoeverre kunstzin een volk bezielt. Onze vroeger ontwikkeling staat gebeiteld en gemetseld in de talrijke prachtige gevels van Hoorn, Kampen, Dordrecht, Delft. De hedendaagsche beschaving vertoont zich in de afbrokkelende terracottakrullen en cementbepleisteringen van het Haagsche Bezuidenhout, van de Haarlemsche en Arnhemsche villa's!

Ook de beschouwing van de wijze waarop gebouwen inwendig versierd kunnen worden, levert een treffend bewijs voor de bewering dat smaak en kunstzin schier geheel verloren gegaan zijn.

Die versiering kan hoofdzakelijk op tweeërlei wijze aangebracht worden: door beeldhouw- en door schilderwerk. Staan wij vooreerst bij dit laatste stil.

Ieder die een dagblad leest, heeft stellig in de laatste jaren wel eens gezien, dat in deze of gene kerk onder de witsellaag een muurschildering ontdekt werd. Ik zal den stijl der Kamerverslagen bezigen om den indruk weer te geven die zulke berichten op de lezers maken. ‘De meerderheid achtte de zaak zonder eenig belang. Velen hielden het er voor dat de ijver waarmede de liefhebbers van oudheden dergelijke ontdekkingen onderzochten, overdreven en zelfs bespottelijk was. Sommigen meenden dat zulke onderzoekingen niet vrij van bedenking waren; het was toch van algemeene bekendheid dat deze muurschilderingen veelal bestonden in voorstellingen van heiligenbeelden en godsdienstige tafereelen, en ofschoon zij toegaven dat het voor den dag halen van een

verschoten en verkleurd beeld de zuiverheid van de godsdienstige begrippen der bevolking niet ernstig in gevaar kon brengen, oordeelde zij toch, dat er tusschen deze begrippen en den witkwast verband moest blijven bestaan.'

Inderdaad is men voor een muurschildering onverschillig, of houdt men het er voor dat daaraan alleen een godsdienstig belang kan geschonken worden. Velen begrijpen zelf niet meer dat zij die zich de moeite geven zulk schilderwerk te ontblooten, te onderzoeken, te kopiëeren, een wetenschappelijk en een artistiek doel beoogen. Wetenschappelijk, in zoover daaruit merkwaardige en zeldzame gegevens geput worden voor de kennis van vroegere zeden, gewoonten, kleederdrachten, meubelen, bouwwerken. Artistiek - en daarop wensch ik thans te wijzen - omdat het bestudeeren van de oude muurschilderingen onzer kerken, ons leeren moet op welke wijze wij thans met behulp van het penseel niet alleen onze hedendaagsche kerken, maar onze paleizen, onze concertzalen, onze stadhuizen, onze stationsgebouwen, onze scholen, en zelfs gedeeltelijk onze partikuliere woningen zouden behooren te versieren en te veraangenamen. In vroeger eeuwen had men een afkeer van witgekalkte koude muren. Was de oppervlakte van kleine afmeting, men bekleedde die met gesneden houten paneelen, met goudleder, met tapijten, met geëmailleerde aarden tegels; voor groote muurvakken, voor gewelven en zolderingen, gebruikte men het goedkooper penseel, en maalde de schilder rijke bloemfestoenen of toepasselijke figuren. Wij beschaafden der XIXe eeuw, wij grijpen aanstonds naar den witkwast om daarmede alles wat onder het bereik onzer handen valt of waarheen ons ladders en stijgers kunnen brengen, te bestrijken en te besmeeren. Niet tevreden met de portlandsche cementlaag waarmede wij de buitengevels onzer monumenten bezoedelen, overdekken wij ook het inwendige daarvan met een koud dom lijkkleed, dat noch fijn gesneden houtwerk, noch kunstig gebeitelden steen, noch gedreven ijzer- of koperwerk, noch levendige kleurschilderingen spaart. Hoe witter een kerk en een stadhuis, een school en een stationsgebouw zijn, des te netter heet het, en des te trotscher vertoont men het aan den vreemdeling, wiens door de kalkschittering verblinde oogen te vergeefs de smaakvolle gewrochten van beeldhouwer en van schilder zoeken onder de twee vingers dikke pap. Intusschen, om aan het spreekwoord van den balk en den splinter recht te doen wedervaren, lacht men tegelijker tijd de boeren van

Broek in Waterland uit die zich een laagje blauwsel over de stammen hunner boomen veroorlooven! Hun wansmaak ware toch gemakkelijker te vergeven; want aan de overdekte boomschors is minder verloren dan aan de door menschenhanden met zeldzaam talent versierde bouw- en beeldhouwwerken, welke de witselbegrafenis ondergaan.

Een enkele maal - de billijkheid dwingt mij het te erkennen - eischt men tegenwoordig wat meer pracht dan de kalkpot biedt; met den verver wordt overleg gepleegd, en hem worden kerk, stadhuis of partikuliere woning ter opsmukking toevertrouwd. Een verver uit de middeneeuwen of uit de eerste renaissance zou in het dieren- en in het plantenrijk, of in de onuitputtelijke combinatien van meetkunstige figuren afwisseling voor zijn decoratiën gezocht hebben; de hedendaagsche verver kent slechts het delfstoffenrijk, en.... marmer is het, wat zijn eentonige kwasten en sponzen van den zolder tot aan het voorhuis aanbrengen, marmer van de meest onwaarschijnlijke kleuren en afmetingen, marmeren platen van 50 vierkante meter oppervlakte, marmer tegen het plafond, marmer langs de muren, marmer voor de dunste ijzeren trapleuningen, marmer op de deuren, marmer op de paneelen en houten bekleedingen... tot in de meest intieme binnenvertrekken toe.

Ziedaar wat er van de kunst van den decoratieschilder geworden is; ziedaar waarom het nuttig ware dat niet alleen ‘liefhebbers van oudheden’ op muurschilderingen staarden, maar dat ieder die zich met de inwendige versiering van gebouwen heeft in te laten, uit die rijke bronnen van kennis gezonde lessen putte.

Voorheen was er geen kerkje, geen kapel die niet met eenig schilderwerk versierd was. De kleinste dorpskerken, zooals die van Dinxperlo in den achterhoek van Gelderland, van Bathmen in Overijssel, van Venray en Meerssen in Limburg, vertoonen ons muurschilderingen, met behendigheid en talent, met een juist begrip van de eischen der decoratieve kunst uitgevoerd; en men staat er over verstomd hoe eenvoudige landbouwers in de ‘donkere’ middeneeuwen zooveel begeerte hadden naar een artistiek versiering, en hoe zij de kunstenaars vonden die dergelijk werk konden leveren. Voorzeker een bewijs voor de algemeene verspreiding van kunstzin in die dagen.

De schilders van Bathmen en Dinxperlo waren geen ‘artisten’ in den zin van onze tegenwoordige celebriteiten; het

waren eenvoudige ambachtslieden, eenvoudige leden van eenig gilde, waarin de traditie en de beoefening der kunst voortleefden; het waren de voorouders van dezelfde ververs wier talent tegenwoordig ons niets meer dan nagebootst marmer bezorgen kan.

Eveneens was het gesteld met de beoefenaars van dien anderen tak der decoratieve kunst, de beeldhouwkunst. Van de XIIIe tot in de XVIIe eeuw wemelde het van bekwame beeldhouwers, die uit steen en hout heerlijke gewrochten voortbrachten.

Het beeldhouwwerk van de stadhuizen te 's Gravenhage, Middelburg en Kampen, van de vleeschhal te Haarlem, van honderden huizen te Hoorn, te Enkhuizen, te Dordrecht, de gesneden choorhekken en choorbanken in de kerken van Dordrecht, Haarlem, Leiden, Enkhuizen, Bolsward, Venlo, toonen aan dat men voorheen overal lust had in het schoone, in het artistieke, en dat men met weinig moeite de gevraagde kunstenaars kon vinden. Ja, zoo talrijk waren in Nederland de beeldhouwers, zoo groot was de roem dien zij verworven, dat zelfs de vreemdelingen hunne hulp bij de versiering hunner monumenten kwamen inroepen; 't zijn Nederlandsche werklieden geweest die het beeldhouwwerk van het Heidelberger slot gebeiteld hebben! Thans.... hoe worden thans niet alleen onze huizen, maar zelfs onze monumenten uitgedost? met fabriekmatig smakeloos krulwerk van gebakken aarde, dat niet eenmaal in soliditeit weergeeft wat het aan fraaiheid mist.

Wie al de ambachten nagaat waarbij smaak en kunst te pas kan komen, zal ontwaren dat er schier geen enkel is, waarin de Nederlander voor twee eeuwen niet meester was, geen enkel schier, waarin onze tijdgenoot iets dragelijks weet te leveren. Bij voorbeeld de glasschilderkunst: wat is daarvan in het vaderland der Crabethen geworden? Ik weet het, sommigen hebben zich in de laatste jaren met ijver daarop toegelegd; maar het is er nog ver van verwijderd dat die kunst in ons land als vroeger veel gelukkige beoefenaars of veel liefhebbers vindt. Vroeger had iedere kerk, ook iedere Hervormde kerk, haar geschilderde ramen; en niet alleen in de kerken zag men die, maar ook in de stadhuizen en zelfs in de woningen van burgers en boeren, waar zij met een wapen, een opschrift of een portret versierd strekten om de herinnering aan huwelijken en aan huiselijke gebeurtenissen te bewaren. Thans? Men zoeke de

oude glasscherven op de gewelven der kerken of op de vlieringen van consistoriekamers, waar de koster ze eens of tweemalen in het jaar vertrapt! Het summum van weelde voor een negentiende-eeuwsch kerkbestuur bestaat in het wegwerpen van de oude steenen venstertraceeringen, in het verkoopen der geschilderde ramen, die vaak de geschiedenis van kerk en stad vermeldden, en in het plaatsen van een afschuwelijk gegoten ijzeren raamwerk, volgens bepaalde afmetingen bij Enthoven & Co. te verkrijgen; in dat raamwerk wordt wit glas gezet en tegelijker tijd moet men er gordijnen voorhangen, om het door niets meer getemperde licht te verzachten!

Wat is er van onze behangseltapijten geworden? Waar zijn die werklieden, die vroeger te Middelburg, te Dordrecht, te Schoonhoven, te Haarlem, te Amsterdam hun fabrieken hadden en die de manufacture des Gobelins te Parijs stichtten.

Waar zijn de oude graveurs en niëlleurs, die koper, ijzer, glas met een kunstige naald versierden? Hun ras is uitgestorven, en zelfs op hout graveert schier niemand meer een toonbaar werk.

Waar zijn de fabrieken van goudleder gebleven? Waar die van aardewerk, waarvan de produkten tegenwoordig.... door de vreemdelingen met grof geld betaald worden? En wat gaf en geeft aan die voortbrengselen hun waarde? Stellig niet de grove en min kostbare grondstof; maar de artistieke zin die in de decoratie, in het schilderwerk aangetroffen wordt.

Met den artistieken geest, met de inspiratie, met de levendige en rijke verbeeldingskracht is trouwens ook de technische behendigheid, de wetenschap verloren gegaan. Onze tegenwoordige meubelmakers, onze goud- en zilversmeden, onze ijzer- en kopersmeden kunnen niet in de schaduw staan van hun vakgenooten uit vroegeren tijd. Tot zelfs de loodwerkers toe, zijn de stof die zij te bewerken hebben niet meer meester, en zijn onkundig van de daaraan verbonden eigenschappen. Of vindt gij heden ten dage een loodwerker die in staat is een vijftiendeeeuwsche bloem te bewerken en die niet het soldeeren van een paar stukken lood voor den hoogsten graad van ontwikkeling van zijn ambacht houdt? Laat hen, die aan de juistheid van mijn opmerking mochten twijfelen, de koperen doopvonten van Zutfen, van Breda, van Venlo, de ijzeren ankers aan de huizen onzer oude steden, onzer dorpen zelfs beschouwen, laat hen den gouden beker van Veere, den zilveren beker van Haarlem be-

kijken,[1] en deelen zij mij daarna mede welk werkman in Nederland een van die zaken zou weten na te bootsen; - ik vraag niet eenmaal dat zij iets oorspronkelijks leveren!

Krank is zij ten onzent, de Kunst, die even goed als, en wellicht meer dan onze politiek, onze krijgsbedrijven, en onze zeeweringen den Nederlandschen naam door geheel de wereld deed weerklinken. Schier dood is de Kunstindustrie, welke zoo men Italië uitzondert, nergens in geheel Europa meer bloeide dan hier. De overgebleven gewrochten van onze vroegere kunstenaars, gewrochten welke wij niet eenmaal meer weten te waardeeren, bewijzen het dat er een tijd geweest is, toen elke tak der kunst beoefend werd, toen regeering en volk, voortdurend door behoefte naar het schoone gedreven, de hulp van kunstenaars inriepen; een tijd waarin - om een oekonomische uitdrukking te bezigen, - er op het gebied van kunst en kunstindustrie onophoudelijk vraag en aanbod was.

De wetten van vraag en aanbod zijn ook voor de kunst geschreven. Geloof niet dat gij werkelijk de herleving van kunst en kunstindustrie zult verzekeren, alleen door kunstenaars en bekwame ambachtslieden te vormen. Zoolang niet het geheele volk voor kunst een geopend oog heeft, zoolang het niet onderscheid weet te maken tusschen mooi en leelijk, tusschen smaak en wansmaak, zoolang er geen vraag naar kunst zal zijn, zult gij op den duur uw artisten en uw werklieden zien honger lijden of daarheen trekken waar naar hen gevraagd wordt, dat is naar het buitenland.

Kunstenaar en ambachtsman moeten derhalve tegelijk met het geheele volk worden onderwezen en verbeterd; de ontwikkeling van producent en van consument moet gelijktijdig zijn.

Vraagt iemand waartoe die ontwikkeling, welke alleen bestemd schijnt om den voortbrenger een verbruiker, en den verbruiker een voortbrenger te doen vinden, ik wijs hem in de eerste plaats op de wet van vooruitgang en beschaving die de veredeling van ieder menschelijk streven eischt, en vordert dat de aangeboren zin om te onderscheiden tusschen schoon en

1 Ik zou den prachtigen geëmailleerden gouden halsketen van het S. Joris Gilde van Zevenbergen noemen, indien de schraapzuchtige boeren van die gemeente dat geheel eenige stuk niet onlangs voor een paar duizend gulden aan een koopman verkwanseld hadden. Waar het zich thans bevindt weet ik niet: maar zeker is het niet meer in ons land.

leelijk, tusschen sierlijk en wanstaltig, even goed ontwikkeld worde, als de zucht om het goede en het ware te onderscheiden van het slechte en het valsche.

Nog een andere reden, minder hoog in de wolken verborgen, moet de ontwikkeling van kunstzin tot een maatschappelijk belang doen verklaren: een motief van zuiver finantieelen aard. De rijkdom van een volk is grooter naarmate van een gegeven kapitaal hooger rente kan getrokken worden. Niet alle bedrijven loonen 's menschen arbeid in gelijke mate. Indien handel, scheepvaart en landbouw een rente opbrengen, die bij voorbeeld met het cijfer van 10, 20, 50 per cent van het kapitaal kan uitgedrukt worden, mag men stellen dat door de industrie in den regel een veel hooger rente afgeworpen wordt. Ieder kent het verhaal van den man die uit een stuk ijzer uurwerkveertjes maakte, waarvan de opbrengst tot de waarde van het stuk ijzer stond als 100 tegen 1. Deze buitengewoon hooge rente had de man aan zijn bekwaamheid, aan zijn wetenschappelijke ontwikkeling, aan een onstoffelijk iets te danken. Welnu, hij die het werk zijner handen tot een kunstwerk weet te verheffen, mag in den regel op een belooning rekenen hooger dan die welke ieder andere arbeid hem zou kunnen verschaffen. Welk kapitaal aan grondstoffen vertegenwoordigt wel Rembrandts Anatomieles? Voor ƒ 20 aan doek en raam, voor ƒ 5 aan verf, voor ƒ 50 aan de lijst: totaal ƒ 75. Die schilderij heeft in 1828 ƒ 32,000 gegolden, en zou heden het driedubbele opbrengen; het kunstenaarsgenie van Rembrandt verklaart het verschil. Een fraai geschilderd aarden bordje, waarvan de grondstof wellicht drie stuivers waard is, wordt tegen ƒ 50 of ƒ 100 verkocht; ook daar is het de kunst die den prijs doet stijgen. In Frankrijk kan men heden ten dage nagaan, welke winsten met de voortbrengselen der kunstindustrie behaald worden, hoe ruim het talent beloond wordt. En laat men zijn blik gaan over geheel de beschaafde wereld, dan ontwaart men spoedig dat op enkele industriën na, zooals die der stoommachines en der chemicaliën, alle den zuurdesem der kunst behoeven om te bloeien en vruchtbaar te zijn.

De ontwikkeling van kunst en kunstzin is derhalve een oekonomisch belang. Overal in het buitenland wordt die waarheid begrepen, en behalve Nederland is er reeds geen beschaafd volk meer, dat niet krachtig aan het werk is getogen om dat belang te bevorderen.

Ook voor ons wordt het tijd de handen uit de mouwen te steken, indien wij bij onze naburen niet achter wenschen te staan.

Het geldt niets minder dan dit: aan ons volk kunstzin te bezorgen, de waardeering van het schoone, en de ontwikkeling der artistieke kennis gelijken tred te doen houden met die der wetenschappen, waaraan tot nog toe te uitsluitend gedacht is. Daarbij behoort gedacht te worden zoowel aan de algemeene ontwikkeling der massa als aan de meer speciale van den kunstenaar en van den industrieel.

Geen krachtiger middel zou daartoe leiden dan de hervorming van het volksonderwijs, en de organisatie van het onderwijs in de kunst voor hen die zich meer bijzonder op deze willen toeleggen. Die hervorming zal menigeen den schrik door de leden jagen. Men zal elkander met de hand op de beurs afvragen of het soms ook mijn doel kan zijn om Nederland met cursussen over aesthetica als met paddestoelen te overdekken; onze jongens hebben in de middelbare scholen al genoeg vakken te verorberen, zonder dat er nog meer bij behoeft te komen; en dan waar moet het geld van daan gehaald worden om zulke nevelachtige leerstoelen te betalen!

Men stelle zich gerust. Een enkele leeraar in aesthetica zou mij niet onwelkom zijn; maar ik verlang geen weelde op dit punt. Wat ik vraag is dat twee zaken bevorderd worden: vooreerst dat bij elk onderwijs in literatuur, in geschiedenis, in aardrijkskunde, de artistieke zijde der dingen worde betracht en besproken. Zooals het onderwijs thans gegeven wordt, ziet men jongelieden de Hoogeschool of de school voor middelbaar onderwijs verlaten, zonder dat zij bij al hun wetenschap ooit een woord over kunst gehoord hebben. Zij zijn in de Grieksche en Romeinsche klassieken volleerd, zij ratelen zonder adem te scheppen de verba in *ui* op, maar zij hebben nooit een afbeelding van een Griekschen tempel of van een klassiek standbeeld gezien. Zij zijn de Graven van het Hollandsche, van het Henegouwsche, van het Beijersche, van het Bourgondische huis machtig, zij weten op een haar, hoeveel standjes de Friezen met de Kennemers en de bisschoppen van Utrecht met de Graven van Holland hebben gehad; maar van den dom van Utrecht, van het stadhuis te Middelburg, van de school van

van Eyk en Hemlinck vernamen zij geen woord. Zoo worden de tegenwoordige generatiën, geconfijt in de kennis van de opvolging der aegyptische dynastiën, in de dorre nomenclatuur van veldslagen en vredestractaten, maar zij kennen de geschiedenis niet, omdat men hun geen begrip geeft van de ‘cultuur’ der volken, waarbij de ontwikkeling der kunst een hoofdrol speelt.

Dat nu ware te verbeteren, wanneer aan het onderwijs een betere, mindere exclusieve richting gegeven werd; wanneer onze schoolboeken wat minder opgepropt met geleerde literarische annotatiën die vaak negen tienden der bladzijden innemen, hier en daar opgefrischt werden door artistieke illustratiën. Dat ware te verbeteren, indien de 300,000 M^2. schoolmuren van Nederland niet eenvoudig hun naakt wit kalkkleed vertoonden, een enkele maal door vervelende blinde landkaarten bedekt, maar versierd werden met de afbeeldingen van hetgeen het kunstenaarsgenie in verschillende eeuwen gewrocht heeft[1]. Dat ware te verbeteren indien de ouderwijzers zich op de ontwikkeling van kunstzin toelegden.

Een tweede eisch is de uitbreiding en de radicale hervorming van het teekenonderwijs.

Niets is meer geschikt om kunstzin aan te kweeken, dan het onderwijs in het teekenen; de reden daarvan is doodeenvoudig. Alle beeldende kunsten spreken tot het oog, en wel door vorm en kleur. De waardeering van den vorm wordt voor hem die het teekenen verstaat, gemakkelijk, en ook die van de kleur wordt gedeeltelijk verkregen voor zoover bij teekeningen met zwart en wit de onderscheiden gradatiën van toonen uitgedrukt worden. Van daar dat het oog van den kunstenaar veel meer dan dat van anderen vatbaar is om sierlijke vormen en zelfs welgekozen kleuren te onderscheiden van wanstaltige, en dus om kunstkennis en smaak op te doen.

Niet alleen als middel om smaak aan te kweeken, behoorde de teekenkunst algemeen verspreid te worden: ook als een uitstekend middel om 's menschen gedachten vlug en duidelijk uit

1 Plusieurs centaines de mille mêtres carrés de murailles et de plafonds nous appartiennent, à nous partisans de l'enseignement par les yeux. A l'école oppressante comme une prison, nous pouvons substituer l'école tout animée d'images, l'école attrayante où c'est un plaisir d'aller, l'école-musée. L'enfant n'y regrettera plus si impatiemment le soleil et la vie du dehors.

DURANTY.

te drukken. In dit opzicht staat die kunst met de schrijfkunst op ééne lijn; de eene is het complement van de andere. Immers vóór dat de mensch schreef, bediende hij zich van graphische voorstellingen, die nog in de Egyptische hieroglyphen herkenbaar zijn; ongetwijfeld was de schrijfkunst een kolossale verbetering; doch dan ook is het als een achterlijkheid te beschouwen, wanneer iemand uitsluitend tot deze kunst zijn toevlucht moet nemen om zijne denkbeelden kenbaar te maken. Stel, b.v., dat gij uw meubelmaker een stoel hebt te bestellen. Zelfs wanneer gij met den man viva voce spreken kunt, zult gij vrij wat moeite ondervinden om hem duidelijk te maken hoe gij den rug en hoe gij de pooten van den stoel begeert gemaakt te hebben. Indien gij een potlood weet te hanteeren, zal de uitlegging geen vijf minuten vorderen. Ik geloof zelfs dat zoo gij het teekenen niet verstaat, gij voor u zelven dikwijls niet precies zult weten hoe gij den stoel verlangt, eenvoudig daarom, omdat gij er niet aan gewend zijt, vormen te zien en te waardeeren.

Het teekenen behoort derhalve even goed als de schrijfkunst, onder de elementaire en meest noodzakelijke vakken opgenomen te worden. Men werpe mij niet tegen dat niet ieder die kunst kan aanleeren. *Mits die volgens een goede en rationeele methode worde onderwezen*, is ieder - op eenige idioten na - daartoe in staat. Of hoort er niet meer inspanning, meer kennis van conventioneele regels toe, om aan een kind het denkbeeld *huis*, met een h, een u, een i en een s te doen uitdrukken, dan om het de silhouette van een huis op een lei te doen teekenen?

Dat teekenonderwijs nu wordt ten onzent of niet of hoogst gebrekkig gegeven. Bij de lagere scholen is het schier onbekend; bij de Latijnsche scholen evenzeer; bij het middelbaar onderwijs wordt het als bijvak slechts een paar uren 's weeks genoten; en zelfs bij de burger dag- en avondscholen, waar het een hoofdvak behoorde te wezen, worden aanstaande timmerlieden meer in de geheimen der scheikunde dan in die der perspectief en der teekenkunst ingewijd.

Ook het onderwijzend personeel ontbreekt of is geheel beneden zijn taak. Een goede normaalschool, waar volgens een praktische methode onderwezen wordt, missen wij. De examens tot verkrijging der akte zijn zoodanig ingericht, dat theoretisch sterk gedrilde mannen alleen eenige kans hebben er door te komen. Ik beweer niet dat zij die zich aan het examen wagen,

meerendeels bekwaam zijn, maar ik geloof dat de eischen zoodanig gesteld zijn, dat ook bekwame lieden moeten afgewezen worden. Nog onlangs heeft de uitslag van het te Delft gehouden examen doen zien, hoe hoog de nood gestegen is: van 15 sollicitanten naar de akte M.O., werden er 13 afgewezen; van de 4 die de akte L.O. begeerden, werd geen één toegelaten!

Er is op het gebied van het algemeen onderwijs derhalve het een en ander te doen, zoowel door de regeering in 's Rijks scholen, als door de vereenigingen en korporatiën in de bijzondere. Men legge er zich op toe in de normaalscholen de toekomstige onderwijzers kennis van en smaak voor kunst in te boezemen. Men wake dat zij met die kennis toegerust aan het onderwijs het zout der kunst meedeelen. Men behange de schoolmuren met afbeeldingen van monumenten en voorwerpen van kunst, afbeeldingen welke in het buitenland (o.a. te Weenen) voor zeer weinig geld vervaardigd worden. Men bediene zich van schoolboeken, waarin illustratiën den tekst verduidelijken en ‘ontdorren’.

Eindelijk, men breide het teekenonderwijs uit, hetzij door dit in de programma's der scholen op te nemen, hetzij door het tot stand komen van teekenscholen te bevorderen. Men stichte een normaalschool voor onderwijzers in het teekenen en men lette er op dat volgens een rationeele methode gedoceerd worde. Ook een vernieuwing van het bij ons gebruikte stel teekenvoorbeelden trekke de aandacht: ieder wordt thans bijna uitsluitend voor Grieksche en Romeinsche koppen of acanthusbladeren geplaatst; ware het niet tijd dat ook eens de uitstekende produkten van Nederlandsche kunstenaars aan de oogen van Nederlanders onderworpen werden?

Is er voor het volksonderwijs gezorgd, niet minder verdient het onderwijs van den kunstenaar en van den kunst-industrieel de aandacht te trekken.

Voor den kunstenaar bezitten wij de Rijks-Academie van beeldende kunsten, een inrichting waarvan goede vruchten te verwachten zijn, zoodra ook door goede teekenscholen in het middelbaar en lager onderwijs zal voorzien zijn. De toestand zooals die thans nog is, kan vergeleken worden met hetgeen men zien zou, indien er buiten onze drie hoogescholen geen Latijnsche en geen lagere scholen waren. Reeds nu is het bekend dat de gebrekkige staat der gymnasia het peil van het

onderwijs aan de hoogescholen meer en meer dreigt te verlagen. Hetzelfde verschijnsel valt bij de Academie van Beeldende Kunsten waar te nemen: het gemis aan goed preparatoir onderwijs, elders schier niet te verkrijgen, leidt er toe aan deze Academie het karakter eener Hoogeschool te doen verliezen.

Voor den industrieel, voor den ambachtsman, die bij zijn ambacht kunstkennis noodig heeft, is nog schier alles te doen overig. In zekeren zin heeten de burger dag- en avondscholen en de sinds een paar jaren met inspanning gestichte ambachtscholen in het onderwijs van den werkman te voorzien. Maar het is voor niemand een geheim, dat bij deze inrichtingen de kunst zoo goed als geheel vergeten is. Vandaar dat onze ambachtslieden wellicht meer wetenschap bezitten, maar ten slotte even blind voor de artistieke zijde van hun vak blijven als voorheen.

Ook hier is hervorming dringend noodig. Niet alleen behoort het artistiek element in dit onderwijs een hoofdrol te vervullen, maar ook zullen de ambachtscholen een breeder grondslag moeten verkrijgen. Zoo als zij thans zijn ingericht strekken zij alleen om jongens van 11 tot 16 jaar netjes te leeren schaven, draaien en hameren; daarbij onderhoudt men het lezen, schrijven en rekenen, en stelt men de taaiheid van hun hersenpan op de proef door daaronder een dosis geschiedenis - natuurlijk altijd de Hollandsche Graven - een dosis aardrijkskunde - het Waaigat, het Kattegat en het Schagerack - een dosis physica of chemie, een dosis.... staathuishoudkunde en een dosis.... Nederlandsche staatsinstellingen op te hoopen. Is de jongen niet in het tweede jaar naar een winkel weggeloopen ‘om centen te verdienen’, dan wordt hij tegen zijn 16^{e} jaar afgeleverd als een, wellicht netter werkman, dan vele zijner kameraden, die in de gewone werkplaatsen, onder het bijeenvegen van krullen en het aanhooren van vloeken opgeleid worden; doch een artistiek ouvrier is hij niet, en hem ontbreekt de gelegenheid om dit te worden.

Daar is dus een leemte. De werkman moest van zijn 16^{e} tot zijn 30^{e} jaar de gelegenheid kunnen vinden om het artistieke gedeelte van zijn vak machtig te worden. Er behoorden avondscholen te wezen. waar b.v. des winters een cursus over kunstindustrie, onder het vertoonen van goede voorbeelden, gegeven werd. Het bezwaar, dat de werkman het loon niet derven kan hetwelk hij gedurende die avonden in de ateliers

moet verdienen, ware gemakkelijk uit den weg te ruimen door beurzen te stichten, waarmede men veelbelovende mannen schadeloos zou kunnen stellen. Zoo iets wordt in Duitschland gedaan, en daar zijn het de patroons, die met een juist begrip van hun eigen belang de fondsen voor zulke beurzen bijeenbrengen.

De ontwikkeling van den goeden smaak, van den zin voor kunst kan intusschen niet door een verbeterd en uitgebreid onderwijs verkregen worden, tenzij hieraan de noodige hulpmiddelen worden verbonden, d.i. tenzij voor behoorlijke Musea en voor een rijken voorraad voorbeelden, zoowel oorspronkelijke als nagebootste, worde gezorgd.

Wat zou een wetenschappelijk onderwijs beduiden waaraan geen bibliotheek, geen laboratoria, geen observatoria, geen physische instrumenten ten dienste stonden. Musea nu vervullen bij het kunstonderwrjs dezelfde rol als deze inrichtingen. Algemeen worden de Musea ten onzent als op zich zelven staande zaken gedacht; aan het kunstonderwrjs denkt men daarentegen niet. Inderdaad behoorde men omgekeerd te redeneeren. Een Museum toch zonder school is een dood lichaam, even als een wapenmagazijn zonder leger. Alleen kabinetten van schilderijen kunnen nut stichten, zonder dat die in onmiddellijk verband gebracht worden met een instelling van onderwijs; zij, die daar ontwikkeling en inspiratie komen zoeken, mogen geacht worden minder behoefte te hebben aan een geregelden cursus. Want niet deze kunnen hun verheven ingevingen bezorgen, als hen die van nature niet bezielen.

Maar andere verzamelingen, musea van archaeologie, van kunstindustrie enz., collectiën gelijk ons Ethnograpisch museum te Leiden, ons zoogenaamd Kabinet van zeldzaamheden en ons Nederlandsch museum te 's Gravenhage zullen alleen dan in alle opzichten reden van bestaan hebben, wanneer deze de rol vervullen van arsenaal bij de beoefening van artistieke of historische studiën.

Ook de musea zijn derhalve als onmisbare factoren van volksbeschaving te beschouwen, en verdienen als zoodanig de aandacht te trekken, opdat met het oog daarop hun bruikbaarheid worde verzekerd. Daartoe zijn noodig een juiste indeeling en completeering der in de Musea vergaderde collectiën, een doelmatige tentoonstelling daarvan, een goed geregeld beheer, maar bovenal kundige en ijverige specialisten, die elke afdeeling van een

museum bewerken en daaraan vruchten doen afwerpen. Het stelsel van magazijnmeesters heeft uitgediend. Wetenschappelijke, krachtige mannen zijn noodig. Wel zijn zij in Nederland dun gezaaid, maar er zullen zich goede persoonlijkheden vormen van het oogenblik dat er op het bezit van zulke menschen prijs worde gesteld en dit blijke uit fatsoenlijke tractementen.

Ten slotte bedenke men dat er tot ontwikkeling van het volk nog een ander belangrijk middel dient aangewend te worden, dat minder direkt werkt dan het in scholen gegeven onderwijs, maar op ruimer terrein zijn weldadigen invloed doet gevoelen. Ik bedoel de zorg voor het behoud van onze fraaie oude monumenten, en voor het naleven van de regelen der kunst bij de stichting van nieuwe. De groote massa die de scholen niet bezoekt, verkrijge door het aanschouwen van schoone oude en nieuwe gebouwen die fijnere indrukken, die gekuischte denkbeelden, welke een volk beschaven en veredelen. Ook op dit gebied hebben wij nog schier alles te doen.

Het programma, waarvan ik alleen de hoofdpunten aanstipte, is uitgebreid; toch niet overladen noch onuitvoerbaar, naar ik vertrouw. Het zal slechts noodig zijn dat zij die het hebben uit te voeren, regeering en volk, ieder voor zich een gedeelte er van op zich nemen.

Op welke manier dit zou kunnen geschieden, kan ons Engeland leeren.

De wijze waarop daar de verspreiding en de deugdelijkheid van het onderwijs in de beeldende kunsten verzekerd worden, is inderdaad mutatis mutandis navolgenswaard. De Engelschman is praktisch en een groot vriend van al wat door bijzonder initiatief ondernomen wordt. Als men daarvan een nieuw bewijs wil hebben, heeft men slechts na te gaan hoe bij het onderwijs van de kunst alles er op toegelegd is om de regeering te doen zijn de prikkelende, opwekkende, leidende macht die aan de partikuliere activiteit eenheid van richting, en waar het noodig is, ondersteuning bezorgt, een ondersteuning aan zoodanige voorwaarden verbonden, dat zij af- en toeneemt, in gelijke mate als de bedrijvigheid en de verdiensten van hen die haar inroepen.

Jaarlijks kent het Parlement aan het Ministerie van Weten-

schap en Kunst een behoorlijke som toe, waarvan een gedeelte bestemd is voor de bevordering van het onderwijs in de schoone kunsten, en wel in het teekenen, schilderen, boetseeren, in het bouwkunstig teekenen, het industrieel teekenen en het ornament, speciaal ten behoeve der industrieele bevolking.

Met dat doel verleent het ministerie hulp[1] ter bevordering *a.* van het elementair teekenonderwijs in de elementaire dagscholen, *b.* van het teekenonderwijs in avond-ambachtscholen, *c.* van het kunstonderwijs in kunstscholen, en *d.* van het normaal onderwijs voor kunstonderwijzers. Tot dat doel zijn tevens beschikbaar de boekerij en de verzamelingen van het South-Kensington Museum.

Een elementaire school is een zoodanige, waar eenvoudig lager onderwijs gegeven wordt, en het schoolgeld wekelijks niet meer dan 9 pence bedraagt. In die scholen nu wordt het geven van elementair teekenonderwijs aangemoedigd, bijaldien dit aldaar gegeven wordt door leeraren die in het bezit zijn van zekere certificaten van bekwaamheid na afgelegd examen te verkrijgen: een waarborg voor een deugdelijk onderwijs. Aan scholen die een legaat of een schenking genieten, wordt echter geen hulp verleend, tenzij naast dit inkomen een daaraan gelijke som worde opgebracht door middel van jaarlijksche contributiën of door de opbrengst der schoolgelden. Zoodoende zorgt de regeering dat haar belangstelling slechts aan werkelijk belangstellenden worde betoond.

De hulp van de regeering bestaat in subsidiën aan het bestuur der school, tot bestrijding der kosten van het teekenonderwijs, in premiën aan de leerlingen, en aan de kweekelingen-onderwijzers van die scholen, waarvan de produkten bij de concoursen zekere prijzen behaald hebben, en in gelden tot aankoop van goede teekenvoorbeelden. Het bedrag der subsidiën en der premiën is afhankelijk van den uitslag van tweeërlei soort van examina, van de 1^{e} en 2^{e} klasse, welke jaarlijks worden gehouden. Zoo wordt per kind 1, 2, 3 of 5 shillings betaald, al naarmate het blijken van vordering heeft gegeven, en 10 shillings voor een kweekeling; buitendien ontvangt de school 1 £ bijaldien minstens 20 kinderen bewijzen van voldoend onderricht gegeven hebben. De school zelve heeft er dus belang bij dat het onderwijs goed zij.

1 Alleen de normaalschool van South Kensington is, zooals de lezer zien zal, een rijksinstelling.

De ijver der kinderen en der kweekelingen wordt door premiën geprikkeld, bestaande in teekenborden, passer- en verfdoozen.

De examina worden geleid door de bestuurders zelven der school, die volgens een voorgeschreven programma te werk gaan, en moeten toestaan dat ten allen tijde de ministerieele inspecteurs toegang hebben tot de school.

Wat den bijstand der regeering betreft in de aanschaffing van teekenmodellen, deze kan tot 75 pCt. der kosten bedragen.

Aan normaalklassen tot opleiding van onderwijzers wordt een subsidie verstrekt van 2 £ s. per kweekeling, mits deze bij het examen zeker certificaat machtig zij geworden; ook hier kan 75 pCt. van de kosten der aan te koopen voorbeelden door het ministerie gedragen worden, wanneer deze aankoopen zijn goedkeuring wegdragen.

Avond-kunstscholen behooren ook tot het lager onderwijs en zijn die, waar de leerlingen een schoolgeld betalen, niet hooger dan hetgeen mag gevorderd worden van personen welke van hun handenarbeid moeten leven. Ook hier zijn nagenoeg gelijke voorwaarden gesteld. De besturen moeten toetreden tot de algemeene bepalingen door het ministerie gemaakt; minstens twee leden moeten een maatschappelijke positie hebben, welke kan doen verwachten dat zij eenige verantwoordelijkheid in de wereld te dragen hebben. Het succes der leerlingen kan per hoofd van 10 tot 15 sh. aan de school bezorgen: in de administratieve kosten komt de regeering met 1 of 2 £ s. tegemoet, al naarmate minder of meer dan 20 leerlingen blijken voldaan te hebben aan de examina. Voor de leeraren die ijver betoond hebben, worden jaarlijks één premie van 2 £ s., tien van 10 £ s. en 40 van 5 £ s. bestemd.

Indien er in een plaats zooveel scholen zijn, dat de examina talrijk bezocht worden, stelt men een specialen secretaris van regeeringswege aan, des noods met de noodige adsistenten.

Kunstindustriescholen zijn op dezelfde grondslagen gebaseerd. Ook hier wordt het initiatief van hen die de school oprichten, op gelijke wijze door de regeering gesteund, onder voorwaarde dat men toetrede tot de algemeene reglementen, dat men geëxamineerde onderwijzers aanstelle, dat de lokalen doelmatig zijn, dat het onderwijs minstens driemaal 's weeks telkens gedurende twee uren gegeven worde, dat van goede voorbeelden gebruik worde gemaakt, en dat men zich aan de inspectie der regeering onderwerpe.

Zulk een school kan 15 £ s. ontvangen, indien zij een knappen kweekeling produceert en er 20 leerlingen voor het kunstindustrie-onderwijs aanwezig zijn; zij krijgt 30 £ s, indien de school twee zulke kweekelingen heeft er er aan 50 of meer jongelieden goed onderwijs gegeven wordt.

Ook worden sommen beschikbaar gesteld om onderwijzers - altijd onder voorwaarde dat hun klasse heeft uitgeblonken - in de gelegenheid te stellen naar het South-Kensington-museum te reizen of naar andere groote instellingen van kunst, waar zij zich zelven ten meesten bate hunner school kunnen perfectionneeren.

Eindelijk wordt er een nationale wedstrijd georganiseerd tusschen de beste sujetten der onderscheiden scholen, wier werken in het openbaar worden tentoongesteld.

Indien er zekerheid bestaat dat zulk een school in stand gehouden kan worden, verleent de regeering ook hulp bij het stichten van nieuwe gebouwen (ad 2 £ 6 d. per vierkanten voet oppervlakte, tot een maximum van 4000 voet), en zelfs tot het aanschaffen van ameublementen, mits de inrichting en de keuze van een en ander de goedkeuring wegdrage van het Departement.

Eindelijk mogen aan deze scholen boeken en voorwerpen van het South-Kensington-museum onder zekere voorwaarden uitgeleend worden.

Onmiddellijk van Staatswege wordt de National Arttraining school te Londen (South Kensington) in stand gehouden tot opleiding van mannelijke en vrouwelijke onderwijzers en tot het geven van kunstindustrie-onderwijs in den ruimsten zin van het woord.

Ook daar in alles met praktischen zin en met een verbazenden rijkdom van hulpmiddelen ingericht.

Ik zal den lezer echter niet met nadere bijzonderheden hieromtrent vermoeien.

Wat ik wensch te doen uitkomen, is de praktische gedachte welke bij de regeling van 's regeerings bijstand heeft voorgezeten, de verstandige verdeeling van den arbeid tusschen regeering en volk. Aan het volk wordt overgelaten de school op te richten en in te richten zooals dit het best geoordeeld wordt. Zijn belangstelling moet blijken door het bijeenbrengen van het daartoe noodige geld. Maar heeft men eens deze krachtsinspanning verricht, dan reikt de regeering de hand; niet een

hand gevuld met een willekeurig en blind neervallend manna van subsidiën, maar een verstandigen bijstand, waarvan de mate geheel afhankelijk is van de wakkerheid en van de activiteit der allereerste belanghebbenden, van het publiek. Op deze wijze is 's regeerings hulp een stimulus, in stede van een opiumdrankje te zijn. Zou in Nederland.... de soep niet pittiger worden, als daarin op Engelsche wijze wat kruidnagel geworpen werd?

Men mag er niet aan twijfelen als men ziet hoe het in Engeland gewerkt heeft. Ik heb een verslag van het jaar 1870 voor mij liggen, waaruit blijkt dat in dat jaar de normaalschool van South-Kensington bezocht werd door 994 leerlingen, d.i. 99 meer dan in 1869. Er waren toen 117 kunstindustriescholen met 20,290 leerlingen, tegen 107 scholen met 19,864 leerlingen in 1869. De avondscholen waren van een getal van 249 met 9322 leerlingen in 1869, gestegen tot 352 met 12,119 scholieren. De elementaire scholen eindelijk bereikten het schier ongeloofelijke getal van 1359 met 147,243 leerlingen d.i. 26,315 meer dan in 1869. In één jaar was er dus over de geheele lijn een vermeerdering van leerlingen van 19.5 pCt., terwijl 187,916 personen onderwijs hadden genoten! En wil men zien of het volk dat onderwijs ook waardeerde? Aan schoolgelden werd in 1870 21,468 £ s. betaald, d.i. meer dan 2½ ton gouds!

Geven zulke cijfers niet stof tot overpeinzing? Is het wel te verwachten dat de God van Nederland onze kunstindustrie op de wereldmarkt en op onze binnenlandsche markten zal in bescherming nemen tegenover die van Engeland, indien Engeland werkt en Nederland ‘soest’? En gesteld dat Engeland voor ons niet te vreezen zij, worden wij of zijn wij niet reeds lang overvleugeld door België, Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk? En is daarin iets dat verwondering kan baren? Wordt niet door al die natiën gewerkt, hard gewerkt?

Gaan wij b.v. vluchtig na, wat in Oostenrijk reeds gedaan is; ook daar valt voor ons wat te leeren.

Ook het Oostenrijksch museum te Weenen is eene instelling, welke Nederland zich tot voorbeeld mag stellen. Na de groote tentoonstelling van Londen in 1862 werd de stichting van dat museum als een noodzakelijkheid ingezien ook door Oostenrijks staatslieden, die begrepen dat de toenemende waarde

der kunst- en industrieprodukten, de uitbreiding hunner débouchés, het bevorderen van hun verschijning op de wereldmarkt en van het behalen van den voorrang aldaar, de aandacht met het oog op de vermeerdering van het nationaal welzijn in hooge mate verdienden.

Oostenrijk had het geluk dat de aartshertog Rainer zich aan het hoofd der beweging stelde, en tal van bezwaren wist uit den weg te ruimen; met den voorraad van de bestaande keizerlijke kabinetten werd een Museum voor Kunstindustrie gesticht, dat door flinke partikuliere bijdragen gesteund, thans in een daarvoor opzettelijk opgetrokken gebouw is geplaatst. Daarin wordt kosteloos aan de industrieelen gelegenheid gegeven hun eigen voortbrengselen permanent ten toon te stellen. Voortdurend worden er in speciaal daarvoor ingerichte ateliers reproductiën van de in het museum berustende voorwerpen vervaardigd, in photographie, in pleister-afgietsels, in galvanoplastie. Een geregeld verschijnend bulletin, speciale monographien en uitstekend bewerkte wetenschappelijke catalogussen verspreiden overal de kennis van de in de verzamelingen vereenigde schatten. In ruime mate opengesteld, wordt het museum door meer den 106,000 menschen jaarlijks bezocht.

Buitendien worden er door het geheele Rijk met behulp der correspondenten tijdelijke filiaal-tentoonstellingen georganiseerd. (24 in 4 jaren tijds; die te Graz werd door 10,000 personen bezocht!) Des winters worden wekelijks voorlezingen gehouden welke men kosteloos kan bijwonen.

Van den aanvang af legde men zich overigens toe op het inrichten van bepaald onderwijs in de kunstindustrie en in het teekenen. De Neder-Oostenrijksche Kamer van Koophandel en Industrie gaf in het laatst van 1865 door een adres de impulsie tot het stichten van rijkswege van een centrale Kunstindustrieschool te Weenen.

Daar zouden vooreerst kunstenaars gevormd worden, die aan de behoeften der kunstindustrie kunnen voldoen, door aan de fabrieken teekeningen, patronen en modellen te bezorgen, door een artistieken geest in het handwerk te storten. Vervolgens onderwijzers, welke vertrouwd raken met de eischen en de hulpmiddelen der kunstindustrie, en het teekenonderwijs in vak-, burger-, en industriescholen volgens een goed systeem leeren geven. Deze in 1867 opgerichte Kunstgewerbeschule omvat 4 afdeelingen, een voor figuratief teekenen en schilderen,

een voor architectuur, vooral met het oog op den huisbouw, een voor beeldhouwkunst, een voor de schildering van bloemen, dieren en ornamenten. Bovendien is er een te recht als onmisbaar beschouwde voorbereidende school en wordt er onderricht gegeven in anatomie, kleurenleer, kleurenchemie, perspectief en projectie, stijlleer enz. enz. In deze school, welke in onmiddellijk verband staat tot het museum waarvan de schatten als hulpmiddel bij het onderwijs dienen, komen leerlingen die den geheelen dag onderricht ontvangen (ook vrouwen), en tevens de zoodanigen die slechts enkele avondlessen wenschen bij te wonen.

Tot hier toe beschreef ik de staatsinstelling.

Bijzonder wensch ik echter thans de aandacht te vestigen op de hulp welke van wege het publiek verleend werd. Men begreep dat vele jongelieden moeilijk het kostbare verblijf te Weenen zouden kunnen betalen; daarin nu voorzag het bijzonder initiatief. In 1869 werd een Vereeniging tot ondersteuning der Kunstindustrie-school opgericht, met den Keizer, het keizerlijk huis en de geheele aristokratie o.a. Prins R. Metternich en Graaf E. Zichy aan het hoofd. De steun dien deze vereeniging verleent, bestaat in het bekostigen van school- en reisgelden en in het doen van opdrachten aan bijzonder uitstekende kweekelingen der school. Ook het Rijk hielp trouwens mede: in 1869 werden ƒ 6000 bestemd om tweejarige beurzen aan tien jongelieden te bezorgen. Freiherr L. von Haber Linsberg stelde voor hetzelfde doel een som van ƒ 20,000 beschikbaar. En weldra had de vereeniging een vast fonds van ƒ 32,000 en een som van ƒ 12,000 aan jaarlijksche bijdragen.

De invloed van deze instellingen heeft zich krachtig doen gevoelen. Het Museum heeft er zich op toegelegd in verschillende plaatsen van het Rijk bestaande vakscholen te verbeteren of nieuwe te doen oprichten, daarbij steeds te rade gaande met de lokale behoeften en met de natuurlijke geschiktheid der verschillende bevolkingsgroepen.

De gewestelijke en stedelijke besturen hebben overal gaarne het initiatief van het centraal Museum gesteund, en zoodoende zijn er bereids zeer veel speciale scholen opgericht, welke in meerdere of mindere mate met de Weenensche instelling in verband staan. Zoo de teekenscholen te Steinschönau (in 1872 met 443 leerlingen) te Haida (met 529 leerlingen) te Gablonz in Bohemen, de houtsneescholen te Hallein, waardoor aan een

verarmde bevolking een rijke toekomst op industrieel gebied met een thans reeds blijkbaar goed gevolg is geopend; scholen voor porselein-industrie te Elbogen, voor textiele kunst te Rumburg, voor goudsmeden, passementwerkers, meubelmakers, enz. te Weenen, voor goudsmeden en meubelmakers te Praag, voor de kant-industrie te Idria, alle inrichtingen welke door het Ministerie van Handel en Onderwijs in vereeniging met gewestelijke en plaatselijke regeeringen zijn tot stand gebracht, onder den opwekkenden en steunenden invloed van de centraalinrichting te Weenen[1].

Wat Oostenrijk in jaren van oorlog en finantieele moeijelijkheden deed, zou Nederland dat niet kunnen doen in jaren van koffie en van klimmende belasting-opbrengst? Ik geloof ja, mits èn regeering èn volk samenwerken.

Wat de regeering zou te doen staan zal ik hier niet in bijzonderheden uiteenzetten. Ik wensch meer speciaal te wijzen op hetgeen het volk zou kunnen doen, Het ontbreekt ons niet aan mannen die het belang der zaak waarop ik wijs beseffen, en die niets liever verlangen dan den vooruitgang van het volk ook langs den weg van de ontwikkeling van kunstzin te bevorderen. Ik zou hen willen overtuigen dat die ontwikkeling niet uitsluitend door de regeering alleen kan noch mag ondernomen worden, en dat het geen weelde zou zijn, indien het bijzonder initiatief een gedeelte der taak overnam.

Daarom ware het wenschelijk, dat die mannen van goeden wil de handen ineensloegen en een vereeniging stichtten ter bevordering van kunstzin bij het Nederlandsche volk; een vereeniging waarvoor de Union Centrale des beaux-arts appliqués à l'Industrie in Frankrijk een nuttig voorbeeld zou kunnen zijn. Indien zoodoende de verspreide krachten tot één hefboom werden verzameld, zouden zonder twijfel de Kunst en de Industrie en met haar onze beschaving een nieuwe toekomst te gemoet gaan.

Praktisch houd ik het denkbeeld voor zeer uitvoerbaar. In-

1 In 1871 beschikte het Oostenrijksch Museum over een gewoon inkomen van ƒ 48,500 en een buitengewoon krediet van ƒ 107,400; de school had ƒ 14,300.

dien een matige contributie b.v. ƒ 5 gevorderd werd, zou men, meen ik op 3 millioen Nederlanders wel 3000 leden kunnen verkrijgen. Behalve op de aldus te bekomen ƒ 15,000 's jaars zou men ook op bijzondere schenkingen mogen rekenen, en indien zich aan het hoofd der maatschappij eenige wakkere mannen wilden plaatsen, zou met een naar verhouding geringe som gelds veel goeds kunnen gebeuren.

Wat door deze vereeniging zou kunnen gedaan worden, valt thans natuurlijk slechts in algemeenen zin aan te stippen Zij zou de maatregelen der regeering kunnen steunen en bevorderen. Zij zou door het uitgeven en verspreiden van geschriften, door het organiseeren van voorlezingen den publieken geest kunnen opwekken. Zij zou ten goede kunnen werken door geldelijk te steunen al wat nader tot het groote doel brengt: de oprichting van teeken- en kunstindustrie-scholen, de aanschaffing van goede modellen, de vorming van goede onderwijzers, de opleiding van kweekelingen, de stichting van verzamelingen en boekerijen, de inrichting van tentoonstellingen, de instelling van concoursen op het gebied van kunstindustrie enz. Eindelijk zou haar bezielende geest de slapende krachten alom in den lande kunnen wakker schudden, en de bedrijvigheid doen herleven in een natie welke in vroeger tijden de wereld door haar activiteit heeft verbaasd.

Zouden er tot het verrichten van dat goede werk geen mannen en geen geld te vinden zijn?

VICTOR DE STUERS.

Ultramontaansche poëzie.

(‘Verzamelde Dichtwerken van H.J.A.M. Schaepman, Pr.’; ‘Het Lied des Konings’; ‘Parijs’,- ‘Napoleon’, enz.)

We zijn in de baziliek van St.-Pieter te Rome. Onder den ontzagwekkenden dom van den roemrijksten tempel der christenheid is een ontelbare menigte van alle zijden toegestroomd, om een plechtig hoogfeest der kerk bij te wonen. De beuken der onmetelijke baziliek zijn niet ruim genoeg, om al de geloovigen te omvatten, die aan kwamen spoeden van heinde en verre, om den hoogepriester hunner kerk, den paus, op het hoogaltaar boven 't graf van den apostel Petrus het offer der mis te zien opdragen. Vijfhonderd bisschoppen trekken in luisterrijken omgang langs het graf der apostelen; in hun purperen plechtgewaad gekleed, omringen de prinsen der kerk den eerbiedwaardigen grijsaard, die den vijftigjarigen gedenkdag viert van zijn priesterschap. Met den gouden mijter op het hoofd, staat de H. Vader op de trap van 't hoogaltaar, en met zijn krachtige en welluidende stem heft hij de eerste woorden aan van het heerlijk ‘Te Deum’.

‘*Te Deum laudamus, te Dominum confitemur!*’ klinkt van zijn lippen, en machtig als het ruischen der zee, weergalmt het jubelend antwoord der duizenden en tien duizenden aan 's pausen voeten:

‘*Te aeternum Patrem omnis terra veneratur!*’

Zonder gevoel en verbeelding moet de man zijn, die onbewogen onder Michel Angelo's heiligen dom kan luisteren naar de tooverachtige, schier bovenaardsche melodie van het *Tu es Petrus*, dat het koor der pauselijke kapel, helder en zangerig en met telkens hooger zwellende kracht en bezieling, doet weerklinken, als de paus zijn handen biddend omhoogheft en hij zijn zegen geeft aan de onafzienbare schare der knielende, neergebogen geloovigen.

Op zulk een oogenblik vergeet men alles, wat ons van onze broederen scheidt, en herinnert men zich, door geestdrift voor 't onzienlijke gedrongen, alleen dat men in een tempel is, opgericht ter eere van den God, dien wij allen aanbidden. Wanneer met een geestdrift, die tranen in de oogen brengt, de menigte, door één machtig gevoel vermeesterd, den heerlijken lofpsalm aanheft, beurt men het hoofd omhoog en jubelt mede:

‘In te, Domine, speravi, non confundar in aeternum!’

Met eerbied aanschouwt men, terwijl deze woorden weerklinken, het hoofd der katholieke kerk, die door ouderdom, deugd, karakter en positie gelijkelijk achting vergt, en een van wiens liefelijkste eigenschappen juist dat onwankelbaar vertrouwen in God is, dat die duizenden thans in den psalm der aanbidding belijden.

Men is onder de betoovering der geheele omgeving; de machtige baziliek, waarin wij knielen, spreekt tot ons met onwederstaanbare kracht van het roemrijk verleden der katholieke kerk, die zulke rijke schatten van leven en geloof, zulke edele tradities van reinheid, deugd en heldenmoed bezit en bewaart. Men denkt voornamelijk aan hetgeen de kerk liefelijks en lofwaardigs deed, aan al wat menschelijke beschaving, verlichting en geluk in vorige eeuwen te danken hadden aan de kerk, die de fakkel der waarheid omhooghield die Europa tegen de Turken beschermde, en de ridderlijkheid, die bloesem van mannendeugd en mannenmoed, deed ontluiken.

Men herinnert zich wellicht met aandoening de roomsche liefdezuster, die als een engel der vertroosting een dierbaar leven hielp redden, wier zachte handen laafden, wier lieve glimlach moed gaf, wier vriendelijk, hoopvol, innig godsdienstig woord hielp dragen en lijden, en die steeds een heilige blijft voor 't hart, dat heugenis heeft.

Men gedenkt uren in Ierland en in Normandië gesleten met roomsche dorpspastoors, zachtmoedige, onzelfzuchtige priesters, die *bonhommie* aan geestdrift paarden, wier vriendelijk hart slechts zegenen kan, en wier beminnelijk voorbeeld trouwens niet noodig was om te herinneren, dat het catholicisme eenige zeer hooge deugden ontwikkelt en dat priesters en geestelijke zusters in vele katholieke landen de meest zelfopofferende, weldoende burgers van den staat zijn.

Wanneer in een der heerlijke kathedralen der christenheid,

terwijl het *Te Deum* onder de hooge gewelven ruischt, gevoelens en gedachten als deze het hart kunnen vermeesteren van het kind der eeuw, dat door de roomsche kerk vervloekt en verdoemd wordt, op hoe oneindig machtiger wijze moet het kerkfeest in Sint-Pieter dan hart en verbeelding aangrijpen van een getrouwen zoon der kerk, die priester, die dichter is?...

Van een merkwaardige geschiedenis, een rijke letterkunde, een heerlijke kunst en vele menschelijke deugden getuigt de baziliek van Sint-Pieter aan het kind der eeuw, doch voor den geloovigen priester-dichter heeft het schouwspel een mystieke beteekenis, een godsdienstige waarde, die zijn hart met ontzag vervullen, zijn verbeelding ontvlammen moeten.

Rome, niet langer Jeruzalem, is de Heilige Stad der Katholieken, en bedevaartgangen naar Rome hebben de oude pelgrimstochten vervangen naar de stad, waar Christus heeft gestreden en geleden. Rome is tegenwoordig het Sion der Katholieken en de paus is hun god op aarde, en men kan zich dus eenigermate voorstellen, hoe de verbeelding moet geprikkeld worden, hoe geestdrift zich moet meester maken van den roomschen priester, die, het heden der kerk nog hooger stellend dan haar verleden, den onfeilbaren paus aanschouwd heeft in de baziliek der apostelen Petrus en Paulus.

Voor iedereen, die een poging wil wagen, om te begrijpen wat de roomsche kerk en vooral wat haar hoofd, voor duizenden onzer landgenooten is, moet het belangwekkend zijn, naar de woorden te luisteren van een katholiek Nederlandsch dichter, die te Rome het groote kerkfeest bijwoonde, wiens verbeelding er door ontvlamd werd, en die den paus vereert zooals nog nooit de eene sterveling den andere heeft geëerd.

Dr. Schaepman, wiens gedichten, voornamelijk bij zijn geloofsgenooten, zeer hoog staan aangeschreven, verdient buitendien dat men zijn werk bestudeert; want ontegensprekelijk is hij geboren dichter, en niet gering te achten is het voorrecht, om met een godsdienstvorm keunis te maken door middel van den dichter, die er door werd bezield.

Dichters alleen brengen *la vérité vraie* aan het licht aangaande den godsdienst, waarin zij gelooven.

De theologie der dichters verschilt, door den aard zelf van ware poëzie, van de theologie der theologen. De godsvereering van den dichter komt uit het harte voort: hij is niet gebonden door de conventioneele vormen, waarin godgeleerden, door middel

van angstvallig omschreven leerstellingen, wat men denken en gelooven moet, hebben saamgedrongen.

De godsdienst van groote dichters is de *ur*-godsdienst, is de theologie in haar frissche, nobele jeugd, toen ernstige, onzelfzuchtige naturen, voorgelicht door de intuïtie, die een krachtige verbeelding en een rein liefhebbend hart doen geboren worden, gevoelden dat er een God was, Hem zochten en vonden, Hem liefhadden en aanbaden. Hun theologie is de theologie, waarnaar alle edele zielen dorsten. Wanneer door den breeden vleugelslag van verbeelding en gevoel gedragen, de rythmische genieën, die wij als dichters eeren, in het uur der bezieling het goddelijke zien en begrijpen, dan verheffen zij zich boven secte en catechismus; ze werpen vooroordeelen en bijgeloof verre van zich en doen de heilige kern waarderen, die elken godsdienstvorm eigen is. Men kan geen enkelen vorm van godsdienst rechtvaardig beoordeelen, tenzij men eerst de dichters, die in dien godsdienstvorm gelooven, geraadpleegd hebbe. In hun gedichten komt de ware beteekenis uit hunner kerk; de liefde voor God en de ware vroomheid, die onder de formules en versteende vormen van elke secte gloeien, openbaren zich op schitterende wijze in de zangen van den dichter, die, juist omdat hij dichter is, zich verheft boven de ingesloten ruimte, en in Gods vrije natuur zijn lofzang doet stijgen.

Het calvinisme heeft vele zijden, die terugstooten en ergernis geven. Wanneer men slechts zijn theologen raadpleegt, schijnt het dor en droog; doch luister naar de zangers, die het bezield heeft en ge voelt het hart van calvinisme en puritanisme kloppen. Wanneer dit moedige, diepe geloof rein en lichtend uit Milton's verzen voortstraalt, waardeert ge het mannelijke, waarheidlievende en edele er van; gij gevoelt, als Da Costa zijn

> ‘In diepten verzonken van leed en ellende’

aanheft, welke nederigheid achter die eigengerechtigde vormen verscholen is: welke heilige geestdrift door dien dorren, drogen steenklomp van dogmatisme verborgen, maar niet gedood werd.

Luistert naar Dante, als ge billijk wilt oordeelen over de oude moeder-kerk, want hij doet u vele symbolen begrijpen, die, in dogmata verhard, slechts weerzin wekken, doch wier heerlijke en heilige beteekenis voor iedere menschelijke ziel hij u doet gevoelen. De Maria-dienst der Jezuïeten schijnt den protestanten afgodisch en ongodsdienstig toe; doch als men de

vrome naïeve dichters der middeleeuwen raadpleegt, ziet men welke reine, ridderlijke en heilige gevoelens dien eeredienst aanvankelijk deden ontstaan.

Ik herinner mij als jongeling een dier oude legenden te hebben gelezen - door Alberdingk Thijm, naar ik meen, vertolkt - welke toen juist voor mij uitdrukte welke goddelijke heiligheid aan vrouwelijke zachtmoedigheid, aan maagdelijke reinheid en onschuld, aan moederlijke liefde eigen is. Uit het innig ridderlijk ontzag voor vrouwenwaarde en vrouwendeugd, dat door de verbeelding geheiligd, door de kerk gewijd werd, ontsproot de Maria-dienst, die ons in de kerken der Jezuïeten sacrilege schijnt, doch, door de dichters vertolkt, zoo begrepen en gewaardeerd wordt, dat de grootste puritein er in kan deelen.

Voor hen, die billijk over het ultramontanisme willen oordeelen, moet de gelegenheid dus welkom zijn om in de verzen van een dichter de godsdienstige en heilige grondgedachte te zoeken, welke men wellicht minder gemakkelijk in de dogmata en in de woorden der officieele organen van het ultramontanisme vindt. Wel levenloos en geesteloos moet het zijn zoo het een waar dichter zelfs niet bezielen kan en zoo het zijn vleugels verlamt, in plaats van versterkt.

De heer Schaepman toch is een waar dichter. Hij heeft wel is waar tot nu toe voornamelijk lof ontvangen, minder voor wat hij is, dan voor wat hij worden kan, doch enkele waarlijk schoone gedichten rechtvaardigen dezen lof. Hem beoordeelend naar zijn twee of drie beste gedichten en niet naar de meerderheid, mag men hem gerust een dichter noemen. Indien er dus in die vergoding van den onfeilbaren paus, welke de grondslag is van het ultramontanisme, iets werkelijk godsdienstigs en heiligends schuilt, dan zal het zeker in de verzen van dezen dichter uitkomen.

‘Dat eeuwige loflied der offerande van Golgotha’, zegt hij in de voorrede van een zijner gedichten, ‘die luidklinkende prediking van het Koningschap door het Kruis, welke de obelisken en de puinhoopen, het Colosseum en het Vatikaan, het Pantheon en St.-Pieter, maar boven al de vorstelijke verschijning van Pius den IX^{den} zelven mij doen hooren, ontnemen mij bijna den moed dezen onwaardigsten lofzang op den waardigsten der helden nog eenmaal te zingen’.

Hij is doordrongen van de heiligheid en volmaaktheid des pausen en poogt hem in tal van zangen te eeren.

Er is een Da-Costiaansche galm in de woorden, waarmede hij zijn eerste gedicht ter eere van den paus begint.

‘'t Zijn achttien honderd jaar! - nog klinkt van oord tot oord,
Van wereldgrens tot grens, des Meesters heilig woord:
“Gij Simon, Jona's zoon, zijt Petrus, rots der kerke,
Die 'k als mijn bruid begroet; en wat de Hel ook werke,
Wat krachten ze ook ontplooi, wat stormen ze ook ontboei,
Mijn machtwoord breekt de golf en stilt het stormgeloei.”

't Zijn achttien honderd jaar!.... En 't woord werd niet tot logen:
Nog staat het vorstlijk beeld van Petrus, onbewogen,
De stormen tartend, als het rustpunt aller macht:
Als kern der orde, door den Christus aangebracht.
Wat van den tijd ook worde, in 't her- en derwaart wenden,
Slechts aan der Pausen hand zal hij zijn loop volenden.’

Er is gang in deze verzen, welke gedeeltelijk aan Da Costa, gedeeltelijk aan Helmers doen denken, doch naarmate het gedicht verdergaat, verliest men Da Costa geheel uit het oog en treedt Helmers op den voorgrond.

‘De Paus! Wie onzer heeft dat machtig tooverwoord
Ooit zonder kloppend hart en roerloos aangehoord?

De Paus! Wat meesterstuk door Christus' heilge hand
Te midden van den tijd, voor allen tijd, geplant;
In menschelijken vorm, wat godlijk beeld dier glorie,
Die somtijds voor ons oog de wolken der historie
Met bliksemstralen scheurt?

De Paus! Op hem alleen, het aspunt dezer aarde,
Rust vrijheid, rede en recht, en deugd en menschenwaarde.’

Bij iedere volgenden zang stijgt de toon, waarop hij den lof des pausen uitbazuint.

‘Nog eenmaal 't koningslied, nog eenmaal 't lied des Heeren,
Bij 't schokken van den grond, bij 't dreunen van de sferen,
Bij 't loeien van den storm, gezongen! Slaat de zee
Door dam en dijken heen en voert ze thronen meê
En koningen; weêrstraalt, bij 't felle bliksemjagen,
In somber rossen gloed de logen onzer dagen

Als licht der warelden; brult immer nog de stem,
Die opgaat tegen God en raaskalt: weg met Hem?
Geen nood, er gaat door 't hart des jongelings een trilling,
Die naar gevaren hijgt, als naar der lusten stilling,
En die met iedren tocht, die van zijn lippen vliet,
Des kruises glorie zingt en Pius' koningslied.'

Na hierop Rome te hebben toegezongen als 'de Jordaan der Wareld', die, gelijk hij zich meer aanschouwelijk dan fraai uitdrukt, de volken

'Van hun melaatschheid wascht, de leden, halfverstorven
Met manlijkheid versiert',

wordt de lof van den paus op nieuw gezongen.

'Wie schetst den paus, *dat spel* van hooge majesteit
En liefde, vorstenkracht en moederteederheid?
Wie schetst den paus, dat beeld van 't wonderrijke leven,
Die hemelvolle kracht, door 't aardsche kleed omgeven,
Die vormen, waar de gloed, de glorie van zijn God,
Genoten en aanschouwd, door heen breekt, voor het lot
De sluiers heeft gelicht, die 't menschlijk oog omdwalen, -
Als door de vlugge wolk der zonne morgenstralen?

Ik heb gezien, gezien! en of ik weende, of bad,
Of jubelde, of wel knielde, of bevend nader trad,
Wie spreekt het? maar bij 't slaan, bij 't bonzen van mijn ader,
Ontbruischte 't aan mijn ziel: mijn koning en mijn vader!

Hij roept, en machtig klinkt 't geheimnisvol gefluister,
Hij roept! der aarde krackt, gekroond door hemelluister,
Ten strijde: gordt u om en grijpt het oorlogsstaal!
Hij roept de zaalgen tot het eeuwig hoogtijmaal!
'Maria, Moedermaagd! geniet nog eens de weelde,
Straal eens nog in den lach, die om uw trekken speelde,
Toen 't kindjen op uw knie, door wierook, myrrhe en goud
Gehuldigd werd als vorst, als God en Gods heraut!
Gij, twaalftal! schouw nog eens op 't nooit begrepen wonder
Waar de EEUWGE GOD zich zelf, VAN LIEFDE DRONKEN, ONDER
Het woord des menschen stelt. Gij, martelaren! juicht
Bij 't levende geheim, door 't martelbloed betuigd,
Gij, Cherubs! plooit uw wiek en jubelt lof en zegen
Den ongeschapen God, den Zoon des Vaders tegen!'

Nadat de paus aldus gesproken heeft, draagt hij de mis op.

> Één blik omhoog, één wenk, één woord, één wonderwoord -
> In Pius' handen rust de Godmensch!

Breekt hervoort

> Gij, lofgezangen! slaat in jubelende galmen
> Langs al 't geschapen heen!'

De paus houdt nu eene zijner bekende redevoeringen, die de dichter aldus beschrijft:

> Wat wonder toongeluid, wat steigerende zangen
> Hoog boven 't stormgeloei weêrklinkend, opgevangen
> Door hemel, aarde en hel! Zingt Mozes weêr zijn lied
> Aan de oevers van de zee, die hem den doortocht liet
> En Faroos heir verslond?.....
> Wat wonder toongeluid! Hoor, ALS DE STEM DES HEEREN!
> Zoo machtig rolt het door de luisterende sferen!
> Zoó sprak eens Petrus voor zijn broeders in den kring
> Waar 't éene heilgeloof ook d' éenen vorm ontving;
> Zóo vlamde Paulus' woord, dat slagzwaard, langs de wareld,
> Die trilde en nederboog! een vloed van klanken parelt
> In rijke melodie en hemelzoeten val
> Als gouden drupplen neêr op schalen van kristal.

Soms zijn de banden van rijm in rythmus nog te knellend voor des dichters geestdrift ter eere van den God op aarde, den paus.

'O diepte, o wondere diepte der geheimen Gods! stroom uit voor onze oogen, drijft de stralen uwer heerlijkheid op tot ze zichtbaar worden voor ons! Christus! Petrus! Pius!'

'Naar het voorbeeld van Zijn eigen leven. naar het model van Zijn eigen bestaan, omgordt Christus een mensch, uit de menschen genomen, met de gaven en krachten der goddelijke natuur.'

Wij hebben u gezien, gij (u?) onsterfelijke strijder, die daar staat op de tinnen met den blik naar het oosten gericht, altijd voorspellende den dag, altijd begroetende de zon. O, de stralen dier zonne, ze stralen ons terug van uw aanschijn, wij vangen ze op in hart en geest in kracht en leven, als de stralen der eeuwige waarheid, wier zichtbare zetel op aarde gij zijt, gij paus Pius de Negende - alleen!

‘Heere’, spraken eenmaal de Apostelen, ‘Heere tot wien zullen wij gaan; gij alleen hebt de woorden des levens!’ Wij herhalen dat woord, wij herhalen het, maar richten ons tot Petrus: tot wien zullen wij gaan; gij hebt de woorden des levens!

Wij kennen den paus! Wees ons gegroet, gij onsterfelijke koning, die reeds in uw aardsche verschijning de triomfen der onsterfelijkheid viert!’

Toen is daar gekomen de man des lijdens, het kruis van het kruis. Voor dezen paus valt de wet der geschiedenis weg; om het hoofd van dezen fonkelt de kroon der Petrusjaren, door Christus als des eersten Petrus' bijzonder eigendom behoed. Dreunend vervolgt de kring der eeuwen zijn wenteling; maar als de zon op het woord van Josue, - zoo staat voor dezen de wenteling der eeuwen stil.

‘Te Petrum laudamus, Te Regem confitemur!
U Petrus loven wij, U den Koning belijden wij!
Geheel de aarde vereert U, den Vader des geloofs!
U zingen alle volkeren, U alle talen,
U de machten der wereld, U de machten der hemelen toe:
Koning, Koning, Koning zijt gij Petrus, Stedehouder van
den menschgeworden God!
Vol zijn de hemelen en de aarde van het woord Uwer belijdenis!
Bij U is de glorie van het koor der Apostelen,
Bij U de wijsheid van de rij der Profeten,
Bij U de moed en het geloof van het heir der Martelaren!
Over geheel de wereld belijdt U de heilige Kerk:
Den onfeilbaren Spreker in den naam des Vaders,
enz., enz.

Mij ontbreekt de moed voort te gaan. Nadere aanhalingen zouden trouwens geen invloed uitoefenen op den lezer, die reeds nu niet gevoelt, dat de heer Schaepman door schroomlijke overdrijving en volkomen gebrek aan eenvoud zijn doel geheel voorbijschiet en weerzin wekt in plaats van sympathie. Indien dit eens dichters opvatting is van 's pausen standpunt in den godsdienst, wat moeten dan wel de dogmatische theologen gelooven? Een priester van Lama zou ter eere van den god op aarde niet luider kunnen gillen dan deze ultramontaansche dichter doet.

Welke treurige prozavertaling van God schenkt ons deze dichter, die ons Hem niet anders weet te toonen dan onder de trekken van zijn... ‘Stadhouder op aarde’.

Werkelijk godsdienstige Katholieken die in de eerste plaats den Schepper van hemel en aarde aanbidden, moeten, dunkt mij, door dit gillen eveneens bijzonder ontstemd worden.

Wanneer zij lezen dat, volgens den heer Schaepman, de aarde jubelend met kindereerbied neerzinkt voor Pius, uitroepende:

> ‘Voor u heeft God alleen, heb ik geen kroonen meer!’ -

dan moeten zij wenschen, dat de dichter ook geen kronen voor den paus meer hebben moge. Hij heeft er hem toch zoodanig mede overstelpt, dat niets meer van hem te zien is; hij heeft zoo veel waskaarsen gebrand voor dezen god op aarde, dat zijn trekken door den walm geheel onherkenbaar zijn geworden.

De heer Schaepman heeft in een enkel opzicht iets van Bossuet, die binnen het bestek van een paar dozijn bladzijden al de gebeurtenissen, welke sinds de schepping plaats grepen, om enkele absolute waarheden groepeert en dan flinkweg zijn werk ‘*Histoire Universelle*’ noemt.

Iets dergelijks doet de dichter van het Rijzenburgsche Seminarie. Hij plaatst twee absolute grootheden voor zich, den paus ter rechter zijde en den duivel ter linker zijde. Om hen beiden groepeert hij de in twee deelen gesplitste menschheid: zij, die in de onbevlekte ontvangenis en de pauselijke onfeilbaarheid gelooven, stijgen in wierookwalmen ten hemel; zij, die niet in deze dogmata gelooven, spartelen in de klauwen van hun vorst, den satan, en varen met hem ter helle. Na beide partijen aldus schilderachtig gegroepeerd te hebben, betitelt hij dit visioen: ‘de geschiedenis der 19de eeuw’, en draagt het vol zalving op aan God's stedehouder op aarde.

De heer Schaepman heeft slechts twee kleuren op zijn palet: hemelsblauw en vuilgeel. Zij, die met hem in de onfeilbaarheid des pausen gelooven, worden in het blauw gezet en door engelenkoren omringd, die hun een kroontje vlechten; zij, die het niet met hem eens zijn en God op eenvoudiger wijs eeren, worden met den gele-verfkwast dik besmeerd, en wringen zich wanhopend in een vuurzee van sulfer te midden van tallooze duivels, die telkens van angst aan 't loeien slaan, als Pius IX, dr. Schaepman c.s. naderen.

Niet tevreden met zijn tegenstanders in de klauwen van satan

te duwen, schrijft hij hun, hetgeen eigenlijk nog erger is, de ontzettendste gevoelens en gruwelijkste en misdadigste denkbeelden toe.

Wij weten reeds hoe hij den paus, de priesters en alle orthodoxe katholieken in het blauw zet; doch om de rauwe, ijzingwekkende tegenstelling wel te doen waardeeren tusschen deze kinderen van het licht en de vervloekte hellekinderen, die voor zichzelven durven te denken, moeten wij eenige der fijngevoelde, welluidend uitgedrukte woorden aanhalen, waarmede hij ons en die ons lief zijn aanduidt.

Eerst wordt, in tegenstelling van god Pius, duivel Luther den volke getoond. Hij is die geest,

> ‘verduisterd
> Door grauwe dampen; aan het slijk der aard gekluisterd;
> hij is de man,
> ‘Die in den helnacht der verdierlijking verzonk.’

Verschrikkelijk is ook Luthers woord,

> ‘dat machtig in 't vergruislen
> Geen paal, geen perken kent en alles neêrstort, dat
> De driften opwelt, die het menschelijk hart bevat;
> Hen door zijn duivlenhaat tot hooger haten prikkelt
> En tot één schrikbre nacht, der helle waard ontwikkelt.’

Dergelijke snorkende verzen zijn gericht tot de intellectueele ‘engelenbak’, en door een ouderwetsch acteur van het Nederlandsch tooneel voorgedragen, zouden zij ongetwijfeld met even daverend applaus begroet worden als zulks thans, naar het schijnt, geschiedt, door 's heeren Schaepmans minder ontwikkelde lezers. Aan de bevattelijkheid van dat publiek moet hij echter werkelijk een weinig denken, wanneer hij Luther en anderen zijner vijanden woorden in den mond legt. Eens toch, verhaalt hij, toen Luther bij den Wartburg stond, en terwijl door de sferen de duizendvoude glans straalde der starren door Gods hand ‘in 't blauw azuur geweven (!)’, klonk er, terwijl de maan en sterren helder straalden ‘in dezen schemerschijn’, een stem, die uitriep: ‘schoon zal 't zijn daarboven!’ Nauwelijks hoorde Luther die stem of

> ‘Der volkren leeraar rilde’
> Als trof een felle schok zijn lichaam. Langzaam trilde
> Het woord zijn lippen af: ‘Daarboven? Dat's voorbij;
> Voorbij voor de eeuwigheid, voorbij voor u en mij,

Voorbij voor allen die ons volgden! Want verloren
Zijn God en Hemel, zijn der Englen zaalge koren,
Is zelfs de hoop! - Voorbij is alles, - slechts de dood -
Hij rest ons!'

Wellicht ware het voor vele van zijn lezers niet overbodig geweest, zoo de heer Schaepman bij deze woorden een noot gevoegd had, meldende dat Luther dit nooit gezegd heeft, maar innig in God en de onsterfelijkheid geloofde. Legenden ontspringen zoo spoedig, dat, wanneer een priester dergelijke visioenen mededeelt, het volk ze temet voor waar houdt.

'Daar rijst hij in den gloed der stralende legende,
Die 't licht der waarheid dooft!'

zingt de heer Schaepman zelf in een zijner gedichten, en wij allen, die tot den grooten hervormer als tot een der edelste en moedigste heroën der menschheid opzien, zagen hem liever alleen bestraald door het licht dier waarheid, die hij zoo volhardend zocht.

Het is te meer noodig den dichter Schaepman eenige voorzichtigheid aan te raden bij het vervaardigen van stralende legenden, omdat hij, als hij Luther en de Protestanten beschrijft, door haat, door wilden, verbitterden haat bewogen wordt, wier inblazingen niet altijd de edelste zijn. De 'stralende legende' heeft toch zeker meer dan 'het licht der waarheid' te maken met onderstaande beschrijving der volgelingen van Luther:

'De strijdbazuin herklinkt en duizendtallig naakt
De rij der dappren, die der menschheid ketens slaakt,
Onstuimig als de zee, die bulderend haar baren,
Gegeeseld door d' orkaan, de velden langs doet *varen;*
Het werk der eeuwen, door hun fellen mokerslag
Verbrijzeld, stort in een. Geen rede, geen gezag
Niets bindt hen - altijd voort, voort tot bij 't lied van allen
De stoel van Petrus is verbroken en gevallen.
Voort, tot het gloeien van des harten razernij
Het zweet doet paarlen op hun voorhoofd, en de rij
Verdelging om zich heen, één puinhoop slechts, aanschouwend,
Den slaap in de armen zinkt, op haar triomfen bouwend

Maar straks als gij ontwaakt, gij, joelend tuimlend volk,

Dan lofzing, zoo gij kunt! Daar dondert uit de wolk
De stem der wrake: “Ziet, dat hebt ge u zelv' verkoren!”
Hoe hard, hoe pijnlijk drukt dat slavenjuk! Geboren
Om slechts te leven voor 't genot van een despoot,
Is ieder levensuur u zwaarder dan de Dood!
Geschapen zijt ge, tot een speelbal van de grillen
Van meesters, tot wier lust ge uw eigen leven spillen,
Uw kroost onteeren, of uw kracht, uw hartebloed
Op verre kusten voor een vreemdling geven moet!
Gij vorsten, als de wolk, die nu uw blik verduistert,
Is weggedreven, ziet dan om u! Hoort, er fluistert
Een zachte stem door 't volk, die scherp en snijdend wordt
En straks zich luid en schel door uw paleizen stort:
“Wij willen vrijheid, recht!” En dan gij, lafaarts, beeft ge,
Gij Goden zonder God! Dan, arme dwazen, streeft ge
Naar een verzoening, naar een vrede! 't Is voorbij
Met al uw heerlijkheid! Uw trotsche heerschappij,
Gebouwd op tyrannie en wreede rechtsverkrachting
Zinkt in het slijk terug! De hoonlach der verachting
Snerpt in uw ooren langs de wanden van de zaal,
Waar straks de hovling vleide in zoet geknede taal.
Uw troon ligt neêrgebonsd, en alles overheerend
Weêrklinkt de volkskreet, uw verbasterd bloed begeerend.’

Op zoo wilde wijze generaliseert de heer Schaepman, dat het soms met den besten wil ter wereld niet mogelijk is, te ontdekken of hij van de Protestanten, van de Fransche republikeinen of van de communisten spreekt.

Allen die niet in den paus gelooven, worden vereenzelvigd als ‘*de revolutie*’

‘Eindelijk heeft de giftstof van het protestantisme geheel Europa doordrongen en breekt de vreeslijke krankte los’, verklaart de heer Schaepman; want in de oogen van dezen ziener zijn protestantisme en commune één. De wijsheid onzer eeuw, die Luther als Vader erkent, en de wetenschap die, naar het schijnt, uit slijk is geboren, maken alle niet-Katholieken tot zeer slechte wezens, die zinnelijkheid tot eenig doel hebben. Op de vraag wat protestantisme en revolutie voortbrengen, antwoordt de dichter dus:

‘Geen antwoord, dan de klank
Van 't Bacchanaliesch lied, dat d' ingezwolgen drank

Zóo heesch, zóo somber maakt, als deed van d' ouden toren
De half gespleten bel haar raauwe toonen hooren;
Geen antwoord, dan een stem, die dierlijk zingenot
Als recht der menschheid stelt en met de waarde spot
Der maagd'lijkheid, die bloem des hemels! Wulpsch genoegen,
Ziedaar 't verheven doel, waarnaar de duizend zwoegen, -
En erger dan des drijvers lastdier, - dat slechts één
Bereikt - en hij, hij leeft, geniet - voor zich-alléen,
Hoort niet den hongerkreet der menschlijke machienen,
Maar: steeds genieten! en ten beurtzang: steeds verdienen!

Bijna nog afschuwelijker zijn de geleerden, die waarschijnlijk bedoeld worden, onder den naam van ‘de wijzen onzer eeuw.’

‘Vreeslijk denkbeeld, zoo het lot
Der wareld door de wraak van d' algerechten God
Gelegd werd in de hand van onzer eeuwe wijzen!
Dan zou uit de ord'lijkheid een nieuwe chaos rijzen,
Waar wellust en geweld, waar wreedheid en verraad
Verheven deugden zijn, waar eeuwig onverzaad
De ruwe kracht het bloed des zwakken zou begeeren,
De wareld, als haar God, een Nero zou vereeren,
Waar als een laatst bedrijf van 't machtloos tooverspel,
Het rijk des tweeden Doods verrijzen zou: de Hel!’

Voor hen, die het wellicht vreemd vinden, dat de wetenschap zulke appelen van Gomorra voortbrengt, kan ter opheldering dienen, dat er twee wetenschappen schijnen te bestaan: een roomsche en een niet-roomsche. De roomsche wetenschap leeft in 't blauw

‘Geboren
In d' oceaan van licht,
Waar 't heerlijk loflied golft der negen Englenkoren
Voor 's Heeren aangezicht’;

doch de niet-roomsche wetenschap is een duivelskind:

‘haar vlerken
Zijn, zwaar van slijk, geknot;
En kruipend over de aard vindt ze op deze aard haar perken,
En doemt zich zelv' ten spot.’

De groote zonde, waaraan de wetenschap zich al kruipend schuldig maakt, schijnt volgens den ultramontaanschen zanger,

niet meer of minder dan chemisch onderzoek te heeten. Hoe treffend duidt hij het ontzettend onderscheid aan tusschen de reine roomsche wetenschap, aan wie ‘de stralenkrans der zon is tot een kleed geweven’ en de vuile wetenschap der chemie, die met hare retorten, en geel groenen helschen steen, de kromme vingers harer beoefenaars smerig maakt:

‘Bij 't chemisch onderzoek, gehuld in vuile gassen,
Sticht wetenschap haar hof,
En op de vraag: ‘vanwaar?’ komt u het woord verrassen:
‘Het eerste en laatste is stof.’

De goddelooze maatschappij geeft een antwoord op de goddelooze wetenschap, ‘gehuld in vuile gassen’, want ‘leer en daad zijn een.’ Is het dus een wonder, dat het ideaal van ons allen, die het aangaande enkele niet te begrijpen zaken met den heer Schaepman oneens zijn, niet meer of minder is dan ‘de veile bayadère.’ Wij schijnen materialisten te zijn, en een lied ter eere van zingenot, waarin wij uitroepen:

‘Ha, met wat tuimel bedwelmt ge onze zinnen!’
is onze levenspsalm.
‘Ziedaar de psalm, die, vol en krachtig aangeheven,
En duizendvoud herhaald,
De leer der scholen in den rijken vorm van 't leven
Voor 't jong geslacht vertaalt!’

Ons ideaal is ook niet zeer edel:

Haar ideaal aanschouwt ge in 't beeld der fille-mère;
Het lied van Béranger
Galmt van de lippen af der veile bayadère,
En 't slavenkoor zingt meê.

En als vreesde hij, dat wij hem niet voldoende hebben begrepen, verklaart hij elders nog het volgende van de moderne maatschappij, nadat ‘het protestantisme revolutie is geworden’:

‘De Revolutie; maar wat behoef ik haar te schetsen, die wij dagelijks zien optreden? Wij kennen ze immers, de forsche, grofgespierde deerne, met de vlammen van drift en dronkenschap op 't aangezicht, met de oogen vonken spattend van verboden lust; wij kennen ze de bloedroode vaan verheffend en de Marseillaise zingend; aan het hoofd der uit alle riolen en krochten opduikende menigte, als de eerste golfslag van den

naderenden zondvloed, zelve door de aandringende golven voortgestuwd.'

De moderne maatschappij wordt nu eens 'de revolutie', dan weder 'de eeuw' genoemd, en een rijke voorraad vloeken, verwenschingen en verdoemingen wordt over onze ongelukkige maatschappij uitgestort. Soms wordt 's heeren Schaepman's gevloek tegen de eeuw werkelijk angstwekkend. 'Op den schedel' gilt hij:

'Op den schedel
Der eeuw rust ook die vloek, door al wat groot en edel,
Wat recht en heilig is haar toegeslingerd, ja
De stem der LIEFDE VLOEKT uit Pius' mond: "VERGA,
Verga, onzaalge, die met bloed besmeurde handen
Dorst slaan aan 't heiligdom der godheid, die de banden,
Gestrengeld tusschen gade en echtgenoot en kroost,
Gescheurd hebt met een drift, waarbij de menschheid bloost!
Ontaarde dochter en ondankbaarste slavinne,
Die 't aangezicht van Hem, die in verheven minne
U met Zijn kruis en dood de vrijheid kocht, besmeurt,
Met scherpe nagels weêr Zijn wonden openscheurt;-
Grij hebt den kelk zijns bloeds langs de aarde heengegoten,
Bij losse dansmuziek met dartle speelgenoten
Gehuppeld op zijn graf! - Voorwaar, de stonde slaat,
Waarin des Heeren toorn de sluizen openlaat,
Waarin, bij 't angstgeschrei en kermend handenwinden,
De vuurge golven van zijn wraakzee u verslinden.
Uw dagen zijn geteld, uw gruwlen staan geboekt,
Verga voor de eeuwigheid, gevloekte, wees gevloekt!"'

Na regelen als deze wordt wederom alle verdere aanhaling overbodig. Critiek over bijzondere uitdrukkingen van dezen vertoornden zanger is der moeite niet waard. Wij sidderen dus maar op goed geloof meê als hij der eeuw - een tijdperk van honderd jaren - den ontzettenden banvloek doet hooren, dat 'haar dagen geteld zijn' en het eenige wat ons weder een weinig tot kalmte brengt is de overtuiging, dat het den heer Schaepman nooit gelukken zal, luider en meer onverstaanbaar te gillen dan in deze regelen. Dergelijke belachelijke overdrijving brengt gelukkig haar eigen straf mede. Wij weten er al geen scherper voor een priester, die het evangelie der genade heeft te verkondigen, en een dienaar is van den Christus, die de zachtmoe-

digen zalig sprak, dan dat hij in zijn vervoering van haat gekomen is tot den volgenden onvergelijkelijken climax:

> ‘Ja,
> De stem der LIEFDE VLOEKT uit Pius' mond: “VERGA!”’

Dergelijke fout begaat hij door overdrijving telkens. Nemen wij tot voorbeeld slechts de volgende, zooeven aangehaalde regels:

> ‘Wat wonder toongeluid, wat steigerende zangen,
> Hoog boven 't stormgeloei weêrklinkend opgevangen
> Door hemel, aarde en hel!
>
> Wat wonder toongeluid! HOOR, ALS DE STEM DES HEEREN
> Zoo machtig rolt het door de luisterende sferen!
> ..... Een vloed van klanken parelt,
> In rijke melodie en hemelzoeten val,
> Als gouden druppelen neêr op schalen van kristal.’

Zelfs het grootste rythmische genie ter wereld zou na zulk een voorspel, na zulk een opgeschroefde ratelende inleiding, niets kunnen dichten, dat niet als een anti-climax luidde.

Een minder artistieke greep toch is al niet denkbaar dan de in val om van te voren te gaan uitbazuinen, dat de woorden, die men hooren zal, zoo machtig zijn als de stem van God, en dat de verzen, die volgen, door den dichter zelven beschouwd worden als -een ‘parelende vloed van klanken’, als ‘een rijke melodie en hemelzoete val’ enz.

Om het belachelijke van dezen bombast wel te begrijpen, stelle de heer Schaepman zich slechts voor, dat de apostel Johannes op dergelijke, niet zeer eenvoudige wijze de Bergrede had ingeleid. Het goddelijke doet zich gevoelen, doch men adverteert het niet. De heer Schaepman moet nog leeren welke kracht gematigdheid bezit, en welke zwakheid onafscheidelijk is van alle soort van letterkundige buitensporigheid.

Wellicht leert hij die les wanneer hij zijn eigen gedicht nog eens bedaard overleest en zich rekenschap poogt te geven van hetgeen eenigszins beschaafde lezers gevoelen moeten wanneer zij, na de aankondiging dat zij de stem van God zullen vernemen, een zwak vers lezen, waarin geen enkele schoone regel voorkomt, waarin slechts conventioneele vergelijkingen en geijkte beeldspraak gebruikt worden en waarin zelfs enkele regels -

waarop we later de aandacht vestigen - bijzonder kinderlijk zijn.

Toen de heer Schaepman de verzen van Helmers las, zal hij opgemerkt hebben, hoe deze dichter den indruk van een werkelijk schoon gedicht geheel bederft door te verklaren, dat ieder, die niet naar den grafkelder der Evertsens snelt, en het koude marmer kust, ‘eens mijnslaafs lot in 's aardrijks ingewanden’ verdient.

Daar menigeen zich aan 't voorbeeld van een ander gemakkelijker spiegelt dan aan eigen zwakheid, kan het wellicht voor den heer Schaepman eenig nut hebben te overdenken waarom deze bulderende woorden den indruk, door de voorgaande regelen gemaakt, zoo zeer verzwakken.

> ‘De kunstnaar voelt de kracht der arendsveêren
> En klapwiekt in de heemlen van 't genie’,

zegt de heer Schaepman in een zijner gedichten, en deze fraaie vergelijking duidt zeer juist zijn eigen dichtwijze aan. De heer Schaepman klapwiekt te veel en maakt zich daardoor schuldig aan 'tgeen hij zelf ergens ‘raatlend woordenspel’ noemt. Hij geeft al te vaak het denkbeeld van een zwaren klapwiekenden vogel, die zich poogt te verheffen door met veel misbaar de vlerken heen en weer te slaan, eer hij het nest verlaat. ‘Klapwieken’ noemen wij toch zijn misbruik maken van groote woorden, waarmede hij zichzelven opwindt tot den vereischten graad van verheffing. ‘Hel’, ‘bandloos lied der hel’, ‘bliksemzwangere wolk’, ‘brullend raatlen van d'orkaan’, ‘'t razend loeien van der helorkaan’ zijn enkele zijner meest geliefkoosde uitdrukkingen. Zoo Jehova zich vertoont in 't suizen van een zachten wind, dan schijnt Z.H., de god van den heer Schaepman, zich bij voorkeur te vertoonen in donder en bliksem en in ‘de vuurge golven van de wraakzee’, waarvan hij ergens met veel gevoel spreekt. Wanneer de heer Schaepman den paus ter eere zingen gaat, dan luidt het onmiddellijk: ‘ten forschen toon de harp besnaard’ en 't klapwieken in de hoogste hemelen van 't genie vangt aan.

Onmiddellijk begint alles en iedereen nu te donderen. Uitspansel, aarde en menschheid spreken elkander toe met ratelende slagen:

> ‘O Rome, Rome, hoor, de stem,
> De reuzenstem der voorgeslachten,

Het fluistren van uw zielsgedachten,
Het roemt den paus, het spreekt van hem;
En gij, gij DONDERT: weg met hem!'

Een toon slechts dringt door alle kooren,
Waar de Engelenharp Gods eer verkondt,
Ja, jubelt heel de schepping rond
Als immer, immer nieuwgeboren,
En DONDERT door het rijk der macht:
De zwakheid is de hoogste kracht.

de Mensch, dat wonder,
Dat raadsel, in wiens hart
De hartstocht loeit en raast als d' ongetemde DONDER.

Eens ging de Godmensch door de breede voorportalen,
Op tot het heiligdom;.....
Toen BLIKSEMDE zijn oog en greep de hand naar koorden,
Die snerpend langs den rug de lage bent verstoorden,
En 't DONDERT door de lucht, dat veste en tempel beeft;
'Hoe maakt gij 't vaderhuis ten rooverhol?'

Hoort boven 't krijgsrumoer van Queratáro, 't lied
Van Creta's vrijheid klinkt door 't Europeesch gebied,
Een sylbe, een woord, een stem, weg zijn des vredes droomen
En 't DONDERT: Luxemburg!

Ofschoon de inval om het 'Luxemburg' te laten donderen reeds verdienstelijk is, moet vooral het oorspronkelijke denkbeeld om het te doen *donderen*, dat *zwakheid* de grootste kracht is, als nog oneindig wegsleepender geroemd worden.

Dit is een 'klapwieken in de hoogste hemelen', dat ontzag wekt!

Hoewel wij op verre na niet al de donderslagen telden, die in één enkel gedicht ratelen, kan iedereen reeds nu beseffen in welke drukkende zwoele atmosfeer de dichter Schaepman leeft. Op al te onstuimige wijze tracht hij zijn denkbeelden kracht bij te zetten door daverende woorden te gebruiken, en vele der hinderlijkste fouten van zijn gedichten zijn te wijten aan die weinig artistieke poging.

Deze gewoonte van den toon te forceeren en steeds den voet op het pedaal te houden, blijkt vooral noodlottig, waar hij on-

derwerpen behandelt, die men zou vermoeden dat zachte, liefelijke muziek het best zou doen begrijpen. Ik erken ten minste dat toen ik rust zocht na de vermoeiende hevigheid der vloekdichten tegen Protestanten, de eeuw enz., door mij met genoegen een vers werd opgeslagen, getiteld: ‘De Priester’. In dit gedicht vind ik verademing, dacht ik, daar de harp gewis liefelijk en zacht zal ruischen, wanneer zulk een heerlijk onderwerp des zangers geestdrift heeft opgewekt.

Hoe schoon en treffend is toch het type van den waren priester! Daar staat hij voor ons, de ernstige, zachtmoedige man, die een volstrekte overwinning behaald heeft op zichzelven en met een nederig hart zijn zelfopoffering volbrengt. Zijn wenschen, zijn herinneringen, zijn hartstochten, zijn zwakheden, ja zijn deugden en talenten, zoo ze te veel van de aarde aardsch zijn, brengt hij ten offer aan de kerk, aan God. Hij ziet in den menschelijken hoogmoed de bron van zonde en ellende, en door zelfkastijding, door boete en door smartelijke opofferingen, loutert hij zichzelven, zich verootmoedigend voor God. Kon men zijn hart aanschouwen, dan zouden litteekenen zonder tal bewijzen hoe dat arme hart gewond is geworden in den strijd, hoe het gebloed heeft toen zoo vele levende banden moesten vaneengereten worden, omdat de plicht het gebood. Doch het zijn slechts litteekenen; de wonden zijn gesloten; de strijd is gestreden, en na den moeielijken strijd zijn kalmte, berusting en een onverzettelijk geloof in zijn ziel gedaald. Hij heeft des levens beproevingen en haar zoetsten troost leeren kennen, hij heeft leeren werken en liefhebben. *La nostalgie céleste*, welke hem zelfzucht en hartstocht overwinnen deed, drijft hem tevens tot arbeiden terwijl het nog dag is, en, rusteloos strijdend tegen het kwaad, treedt hij te allen tijde op als een ridder zonder vrees en blaam van den heiligen Christus, als banierdrager in *l'armée du sacrifice*, waarvan de Montalembert ons verhaalt. Zijn hartstocht voor volmaaktheid maakt hem niet trotsch, maar ootmoedig, niet onverdraagzaam, maar zachtmoedig; want zij beloont den nederige van hart met die heilige chariteit, welke geen kwaad denkt, maar zegent, met die machtige sympathie, welke weet te begrijpen en dus te vergeven. Hij leeft niet langer met den eenen voet in het eindige, met den anderen in het oneindige, waardoor zij, die den bangen strijd nog niet ten einde volstreden hebben, vaak tusschen twee werelden als vaneengereten worden. Hij leeft in

de gemeenschap der heiligen, hij heeft de wijding ontvangen, en daardoor bidt hij, waar anderen droomen, en jubelt hij, waar anderen huiveren.

Hoog boven zich hoort hij steeds het murmelen en ruischen van die wereld van hooge gedachten en reine gevoelens, door de kinderen Gods bevolkt, en die gemeenschap met het onzienlijke, gepaard aan reinheid van gedachten en aan de diepe overtuiging dat hij als priester kan redden en genezen, maakt hem tot den vaderlijken vriend van allen, die lijden en beproefd worden, van allen die zondigen en zwak zijn.

Zegenend strekt hij de hand uit over kinderen en ouden van dagen. Hij helpt en verklaart en beurt op, en zoo heiligend is zijn invloed, is zijn raad, dat een vrouw als Eugénie de Guérin, door haar priester getroost, kon uitroepen: ‘la confession n'est qu'une expansion du repentir dans l'amour.’

Dit is het ideaal, dat ik mij van den waren priester vorm, een ideaal dat honderden zonen der oude moeder-kerk hebben verwezenlijkt. Ik zag dus met verlangen uit naar de woorden, die een geloovig roomsch zanger ongetwijfeld zou weten te vinden, om ons den priester te doen liefhebben, hem te doen waardeeren in al zijn reinheid en nederigheid.

Daar heft de heer Schaepman het lied ter eere van den waren priester aan:

‘Priester! kent ge een schooner naam?
In dien klank uit hooger kooren,
Zoo weldadig om te aanhooren,
Smelten aarde en hemel saam.
Boven 't wisselvallig leven,
Boven 't goochelspel des lots
Straalt, met eeuwgen glans omgeven,
De eernaam van den Priester Gods!

Wie geeft antwoord op die stem?
Hij, de priester zal het geven;
Waarheid, vrijheid, licht en leven
Alles, alles is bij hem!
De eeuwge zonne doet hij dagen,
Alle wonden heelt zijn hand,
Door een offer op te dragen,
Eén met 's Kruises offerand.

Wat ook met den tijd verga,
Boven 't sterven, boven 't worden,
Staat de bron van heil en orden,
De offerand van Golgotha!
Aan den voet van 't kruis ontsprongen,
Staat des Heeren Priester daar,
En hem groeten duizend tongen:
Leeraar, Koning, Offeraar!

Priester! wat verheven woord,
Naam, onkranst met gloriestralen,
Echo uit des hemels zalen,
In verrukking aangehoord!
enz., enz.

De stroom woorden dreef het liefelijk beeld, dat ons voor oogen stond, weg; de illusie verdween, en wij zien niet langer den nederigen goeden herder, maar den heerchzuchtigen ultramontaanschen priester, die ‘leeraar, koning, offeraar’ is, en die meer aan zijn mystieke macht dan aan iets anders denkt.

De heer Schaepman heeft weer geklapwiekt, den toon geforceerd en de gewone straf bleef niet uit, want hoe onwaar luiden al die overdreven epitheta; hoe hol en leeg klinken al die hoogdravende woorden! Slechts kunstmatige opwinding kan een dichter schuldig maken aan het rederijkersbeeld van een ‘eerenaam, weldadig om te aanhooren, die straalt boven 't wisselvallig lot’. Hoe volkomen koud laten ons al die opgeschroefde loftuitingen ter eere van den ‘leeraar, koning, offeraar, naam omkranst met gloriestralen, echo uit des hemels zalen’, enz. enz. Dát is geen zingen, dat is gillen, en wanneer men er aan denkt, dat hij, die dus gilt, zelf priester is, dan rijst die zelfverheerlijking van ‘de echo uit des hemels zalen’ er niet door in waarde.

Voor een dichter, zoo ontembaar, zoo vurig, zoo verliefd op superlatieven, is zeker al geen dichtsoort zoo ongeschikt als de naïeve kerkelijke legende en het is dan ook vooral wanneer hij de Sofronia's en Maria Aegyptica's wil eeren dat men het meest gehinderd wordt door het misbruik, dat hij maakt van groote woorden, conventioneele beeldspraak en geijkte vergelijkingen.

In Sofronia, een bloem der catacomben, wordt de Romein Metellus voorgesteld als hij te paard langs de Via Appia naar

Rome spoedt om zijn dochter op te zoeken, die hij in geen jaren had aanschouwd en van wier dood hem het bericht was toegezonden, dat hij echter niet gelooft.

De dichter laat den wanhopenden vader op de volgende geheel conventioneele wijze spreken, waardoor het onmogelijk is, zelfs voor een oogenblik, in den angst en wanhoop van den gefolterden vader te deelen.

‘De klanken stierven op zijn lippen,
Want folterender greep de smart
't Zich zelven lastrend menschenhart;
Tot hij een zachter toon liet glippen:
‘Mijn kind, mijn éenig, éenig kind!
De ziele van mijn zielloos leven,
De bronne van mijn dorre dreven,
De band, die mij aan 't leven bindt;
Mijn kind, hoe deed uw naam mij beven, -
Toen midden door het krijgsrumoer,
Gedragen door den mond der scharen
Uw naam, geknoopt aan doodsgevaren,
Al doodend door mijn ziele voer.’

Nadat Metellus zijn dochter gevonden heeft en gelooft, dat zij den godsdienst harer vaderen getrouw is gebleven en niet, evenals haar moeder, christin is geworden, zou men vermoeden dat hij gelukkig en blijde moet wezen. Het verrast ons dus hem op ‘een marmerstoel gezeten’ te vinden, waarvan hij plotseling oprijzend,

‘Alsof een valsche slangenbeet
Met brandend gif door de aadren gleed’,

begint te schelden op den Verlosser, op zoo ruwe en aanstootelijke wijze, dat het ons is als hoorden wij den paus een bisschop der oud-Katholieken in den ban doen.

‘In 't einde, - vreeslijk was 't gezicht, -
Met de aadren hoog en strak gezwollen,
Met de oogen vol verterend licht,
Meer kalm of hij zijn drift deed *stollen*,
Hield hij zich tergend opgericht
En dreigend werd zijn hand geheven;
Maar, - of de stem geen toon kon geven

Aan zoo veel woede, zoo veel leed, -
Een rauwe, schorre klank slechts gleed
Zijn lippen af, tot zijn gemoed
Zich lucht gaf in een stroom van woorden,
Die sneller dan de wintervloed
Maar hard en scherp de lucht doorboorden:'
'*Ziehier uw reek'ning*, Christengod:
Gij hebt mijn gade mij ontstolen,
Gij hebt met mijne smart gespot,
Gij hebt mij rustloos rond doen dolen,
Gij weigerdet mij 't stervenslot;
Ik ben in 't einde toch gewroken,
Ik ben van Uwe boeien vrij -
Ik heb uw eindtriomf gebroken,
De bloem, voor Uw altaar ontloken,
Mijn kind behoort aan mij!

Mij is de kracht, mij zij de strijd! -
Schuilt vreeze er in mijn brandende aad'ren,
Zijn mijn gedachten mij verraad'ren?
Ik weet het, ja, uw valsche nijd,
Uw sombre wrake volgt me altijd,
Gij, lage telg der vuige Joden,
Gij lafaard, stervende aan een galg!
Gij vult mijn hart met duizend dooden,
Gij striemt mijn borst - welaan, ik walg
Van U en spot met al Uw toornen,
Ik roep, ik smeek, ik wring ze U af
Uw oordeel en Uw hellestraf -
Ook aan Uw rozen schuilen doornen:
Mijn kind, mijn kind behoort U niet!'
'*Ziedaar Uw reek'ning;*'

Er is geen andere reden om dit gebulderpoëzie te noemen dan - dat het geen proza is. Eerbied alleen voor het heilig onderwerp van dit lied weerhoudt mij, langer bij deze woorden stil te staan, en de belachelijkheid aan te toonen van het herhaalde:

'Ziehier uw reek'ning!'

Aan niet minder wansmaak en overdrijving maakt de dichter zich schuldig, als hij ons de dochter van den razenden Metellus

voorstelt. Sofronia vermoedt, dat haar vader in aantocht is. Zij zit op hem te wachten en luistert vorschend of ze den hoefslag van zijn paard ook hoort:

‘Zieleleed
Kan toch de blijde trek niet heeten,
De glimlach die de lip omgleed?’

vraagt de dichter, en op die vraag is het antwoord voor den lezer niet moeielijk. Neen, de blijde glimlach heet niet zieleleed, en heet zoo trouwens nooit. Al wachtende begint Sofronia te zingen, en doet zulks ‘met een zacht en roerend fluistren, dat de golving van het harte stilt’, totdat zij ten laatste den hoefslag van een paard hoort: welk geluid onnavolgbaar wordt beschreven:

‘hoor wat tonen
Slaan naadrend aan het luisterend oor,
Wat trilling golft heur boezem door?

Het is jammer genoeg, dat de jonkvrouw in haar zingen gestoord wordt, want op merkwaardiger wijze werd zelden nog een lied gezongen.

‘Nu juicht de toon der hoogste weelde,
Des kinderharten poëzie,
In melodie op melodie,
Als zelden 's menschen oor nog streelde,
Een volle, heilge harmonie.
Het oog wordt vochtig, 't mondjen stamelt,
Het harte klopt met luider slag,
DE ZIELE SPREEKT EN ZINGT EN ZAMELT
WAT ZIJ AAN ZANGEN ZAAMLEN MAG.’

Parodieën op schoone gedichten zijn in mijn oog steeds een soort van heiligschennis, en ik heb er grooten afkeer van; doch niemand zal het waarschijnlijk heiligschennis achten, wanneer ik verklaar, dat ik bij 't lezen dezer diep gevoelde regelen in geestdrift ontstak en met den kreet: ‘ook ik ben dichter’, zacht een zoeten zielszang ging zingen en zinspelend, doch zinrijk zeide:

‘Het oog wordt vochtig, nat de haren,
Het hart slaat met benauwden slag,
Zacht zuigend, zabbelt ze op sigaren
Wat ze op sigaren zabb'len mag!’

Zelfzucht moet een dichter vreemd zijn, anders zou ik bijna beweren, dat mijn gedicht het in melodie en beteekenis nog van dat van den heer Schaepman wint[1].

Een dichter moet niet schrijven al wat hij kan, maar al wat hij moet, zeide Dryden eens, en deze les mag de heer Schaepman wel behartigen. Fouten, als die wij gispten, maakt men slechts wanneer men niet door de geestvervoering der muzen genoopt wordt zijn gedachten op rythmische wijze te uiten, doch verzen gaat maken, na zich doodbedaard te hebben afgevraagd: ‘zal het vandaag proza zijn of poëzie?’ Alleen wanneer men dichterlijk en verheven is met voorbedachten rade, zondigt men zoo ontzaglijk tegen eenvoud en goeden smaak. Wellicht doe ik hem onrecht aan, en gelooft hij in de ‘Sofronia's’, ‘Maria Aegyptica's’ en ‘St.-Katharina's’ met een vurig geloof, zoodat hij werkelijk door innige geestdrift gedrongen wordt ze te bezingen. Doch in dat geval is het onverklaarbaar waarom hij juist in de verzen, aan de heiligen der kerk gewijd, zoo mat, dof en vervelend is en fouten begaat, die hem in zijn politieke gedichten en in zijn vers, aan Vondel gewijd, bijna geheel vreemd zijn. Hij geeft in zijn kerkelijke gedichten steeds den indruk alsof hij van personen en zaken spreekt, die hij nooit in verbeelding zag, en van welke hij zich dus geen juiste voorstelling kan maken. Daardoor kan ook alleen begrepen worden waarom in de hemelsche liefde, waarvan hij zingt,

1 In den Utrechtschen Studenten-almanak van 't jaar 1856 komt een gedicht voor ‘uit de papieren van 't gezelschap: *Poëta fit, non nascitur*’, dat het in dichterlijk gevoel eveneens bijna wint van 's heeren Schaepmans regels. Hij leze en bestudeere dus de ‘elegie aan een schreeuwend kind.’

‘Wat krijt en krijscht, wat krast en kraait gij,
Wat wilt ge, wurmpje, woelig wicht?
Gij zwemt in zweet, zoo zwoegt en zwaait gij,
Druk drinkt, dra droomt en driftig draait gij,
Luik liever, liefjen, de oogjes dicht.

Is 't smart, die smeeken doet en smachten,
Die grimmig grieft en gruwzaam groeft
't Gelaat, dat lieflijk lonkte en lachte,
Een tronie, treffend te betrachten,
Bedrukt doet schijnen en bedroefd?

Neen, nooit nog neeg het nukkig noodlot
Zijn sperwerskop, spruit! naar uw spond,
En 't monster, dat met moed en dood spot,
Brak zelfs geen brokje uit uw brooddot;
't Was vrede en vreugde wat ge vondt!’

het lichaam zooveel meer te doen heeft dan de ziel, daar toch de talrijke toespelingen op zwoegende boezems en gloeiende harten, die naar blij omhelzen dorsten, meer aan de aarde dan aan den hemel doen denken.

Wij willen niemand hinderen, en vooral den dichterlijken priester Schaepman geen leed doen, wien een verwijt, dat hij te zinnelijk is, als hij van geestelijke liefde spreekt, al te bitter zou ergeren. Het verwijt zou bovendien onverdiend zijn, want de muze van den dichter is een reine muze. De fout, die hij begaat en die ik slechts ter loops wil aanroeren, zou ik daarom liever aan een gebrek aan smaak willen wijten, veroorzaakt door het gebruik van conventioneele woorden en beelden, wier juiste beteekenis den dichter ontging, daar hij wel verzen maakte, doch niet gevoelde en niet zag. Geen andere verklaring heb ik anders voor verzen, als b.v. dat op de verloving van St. Katharina aan Christus. Den verzenmaker, niet den dichter kunnen regels vergeven worden als de volgende:

‘O, zoet geheim der maagdelijke minne,
O, parel in de reine borst gevat,
Wie breekt de schulp en wint den rijken schat?
Eén is er eén voor wien de sluijers vallen,
Als 't neevlenheir dat voor de zonne vlucht;
Een liefde ontlokt u liefde's zang en zucht:
‘Mijn bruigom is de machtigste van allen
Te sluimeren op zijn boezem is genucht.’

Naïeviteit is goed, maar dergelijke doorgezette vergelijkingen, waarin niets ons gespaard wordt, zou ik liefst onnoozel noemen.

Even weinig verkwikkelijk zijn de volgende regels:

‘Een maagdelijke bruid wacht onder wijngaardranken
Den eeuwgen bruidegom. Wat zaalge liefdespranken
Er tintelen in dat oog, en gloeien in de borst,
Hoe 't hooger zwellend hart naar 't blij omhelzen dorst.’

In een ander wordt de lof gezongen van Maria Aegyptica, een gevallen vrouw, die zich tot de roomsche kerk bekeerde. In dit gedicht is de wansmaak vooral buitengewoon hinderlijk, daar dezelfde woorden, die eerst gediend hebben om ontuchtige zinnelijkheid te beschrijven, gebruikt worden om hemelsche liefde aan te duiden. Op de eene bladzijde leert men hoe deze Maria uitroept:

Ik heb den kelk gedronken
Van wellust en van zingenot,
En bij den gloed, dien 'k voelde ontvonken,
Heb ik mij kwistig weggeschonken
Aan wie mij later heeft bespot.
Door zijden netten ras omsponnen,
Viel menige onschuld mij te voet,
Verteerd, vernield door helschen gloed.' enz.

De heer Schaepman moet, dunkt mij, zelf inzien dat het weerzin wekt als hij twee bladzijden verder de plotseling bekeerde ontuchtige vrouw de volgende woorden tot Christus laat zingen:

'Kom in mijn zwoegende, hijgende borst
Stil van 't verteerende
U slechts begeerende
U slechts behoevende harte den dorst!'

en dat er tegen de kuischheid der woorden zoo niet der gedachten gezondigd wordt, wanneer hij het vers besluit met een apotheose van

'De schoone, zoete, heilge Vrouwe',

die hij ons toont

'op Sion's tinnen,
Waar zij haar Bruidegom geniet.'

Het is natuurlijk slechts tijdverspilling, en 't schijnt dwaasheid tevens, een dichter te gispen, omdat hij een zekere reeks onderwerpen behandelt, terwijl zijn beoordeelaar aan een andere reeks de voorkeur geeft. Doch niettemin moet de verklaring mij van het hart, dat ik de meeste fouten, welke mij in 's dichters verzen hinderen, toeschrijf aan de onderwerpen, die hij bij voorkeur kiest.

Eer ik de reden van deze overtuiging ontvouw, moet ik den dichter in zijn volle kracht doen waardeeren, en voor hem hulde vragen als voor een waren zoon van 't lied. Het moet toch tot nadenken prikkelen, wanneer men opmerkt, dat, als men ten laatste de stem van een dichter hoort, de heer Schaepman geen dier onderwerpen behandelt van kerkelijken aard, die den ultramontaan de handen binden.

Daar treedt ten laatste de dichter Schaepman in het licht, met de lier in zijn handen, en hij zingt een liefelijken zang ter eere van Vondel.

Door de sferen
Stormt het lied:
‘Eeuwig is de Heer der Heeren;
‘Einde of aanvang kent Hij niet!’
Maar er ruischen
Door het zwerk
Machtig, sterk,
Zangen, die het bloed doen bruisen,
Die de sluimerende kracht
Doen ontwaken
En het menschenhart doen blaken
In 't bewustzijn van zijn macht,
Zangen, die den dag doen gloren
Na den nacht,
Zangen, uit des hemels koren,
Klinkend over 't aardsch gebied:
‘Stervling zij de mensch geboren,
‘Ware dichters sterven niet!’
Over al de doodstrofeën,
Over puinen, lijken, graf,
Over de ongemeten zeën
Der ontelbre stervensweën
Voert de geest den heerschersstaf:
Boven al de doffe klachten,
Tolken van de felle smart,
Door de wrake des Almachten
Rijzende uit het menschenhart,
Boven al de jammerkreten,
Die den dood verwinnaar heeten,
Zingt de vrije geest zijn lied:
‘Ware dichters sterven niet!’
Dichters, die als hemelzonen
Op der bergen spitsen staan,
In de gouden snaren slaan
En een vlucht van volle toonen
Op doen gaan,
Toonen, waarin ieder hart

Het volmaakte woord kan vinden
Voor zijn vreugde, voor zijn smart;
Waarin tranen zich verbinden
Met der moeder zaalgen lach;
Waarin al de stormen tieren,
Al de geurge zephyrs zwieren,
Die één dag
In de menschenborst ziet zweven;
Toonen, die het rijke leven,
Hooge waarheid wedergeven
In der schoonheid zonneglans.
Dichters, die als Godes wachters,
Met der Englen stralenkrans,
Heel den zwerm der wetverkrachters
Voor het zwaard
Van het heilig woord doen vallen,
Het Trisagion doen schallen
Over de aard:
Die der boosheid macht bedwingen;
Die den lasteraar doen zingen:
'God is groot!'
Neen, - zij zijn geen stervelingen
Zij zijn sterker dan de dood!

V o n d e l , Neêrlands reinste glorie
Is uw naam;
En de lofkreet van de faam
En de stemmen der historie
Smelten saâm.
Scheent gij bij uw volk vergeten,
Scheen uw hooge zangster stom?
Hoor het zware klokgebrom
En de duizend, duizend kreten,
Schaterend door de Amstelstad:
Zij betuigen, zij verkonden,
Dat ge uw volk hebt weêrgevonden;
Dat uw kostbre wijsheidsschat
Door geen tijdstroom werd verslonden,
Maar het hoogste leven had,
't Leven, dat door al de kringen

Van den tijd
Ons op vollen toon doet zingen,
Dat ge ontsterflijk zijt!

V o n d e l ! - ziet hoe triomferend
Hij verrijst,
Met zijn hand den tijd bezwerend,
Met zijn kroon den nijd braveerend,
Met zijn blik die opwaarts wijst,
Met zijn blik, die tot den hoogen
Door d' azuren sluier dringt,
Waar de seraf, neêrgebogen,
't Lied der eere zingt;
Met zijn blik, die spreekt: ‘Daarboven
Is de kracht,
Is de grootheid, is de macht;
In des Paradijzes hoven
Vindt de dichter wat hij tracht.
En de gever aller gaven,
En der wijsheid eeuwge bron,
Waar de zielen zich aan laven,
En de nooit geschapen zon,
Die haar volle levensstralen
Op ons koude hart doet dalen, -
Eenmaal in de hemelzalen
Kweekster van het hoogst genot, -
Dat is GOD.’

Bravo! dichter, dit is een lied, dat leven zal, dat het harte goed doet, en dat ons te midden van een woesternij van theologische haat en menschenvergoding verkwikt als een parelende koele waterbron in de zandwoestijn.

Zing nog eens, dichter, voor wien wij thans ten laatste nog buigen, want het is ons goed naar uw stem te luisteren.

Op nieuw zingt de dichter een lied. Het liefelijk beeld van Holland's dichterenvader is voor zijn oog verdwenen, en hij ziet Parijs, het zondige, schoone Parijs, dat oorlog eischt en den strijdkreet aanheft.

‘Nog stond gij los en vrij, gij Koningin der steden,
Voor 't morgen onbeducht;

Nog zaagt gij spottend uit naar 't nieuwtje van het heden:
Hoe wolkloos was uw lucht!
Schud vrij uw lokken uit, gij dartele amazone
In 't sierlijk wapenkleed!
De zorgen vliegen heen; reeds ligt de zegekrone
In 't arm Berlijn gereed!

Daar naakt, daar naakt Parijs! - Hoe aller blikken stralen -
Een lachje in 't dartel oog,
Een liedjen op de lip van liefde en zegepralen,
Of haar geen angst bewoog,
Zóo wipt ze 't zadel in en grijpt den gouden teugel,
En streelt de zijden maan! -
Maar eensklaps rijst zij op en, vaststaande in den beugel,
Ontplooit heur hand de vaan,
Het dartel lachje wijkt; de lonkende oogen pranken,
De mond staat streng en straf;
De Marseillaise golft in breed metalen klanken
Miljoenen lippen af!

De Marseillaise klinkt. Dat is het lied der slaven,
Tot wanhoop opgezweept,
Nog rinklend met de boei, gebroken van de staven,
Ter helft nog meêgesleept!
Het buldert uit het dek der sombere galeien,
Dat ribbe en dwarshout kraakt,
En de echo brengt een lang, een hartverscheurend schreien;
Bij d' eersten toon ontwaakt! -
Herinnert ge u den dag, gij volken van Europe,
Toen 't eerst dat lied weêrklonk,
Hoe 't blijde morgenlicht, hoe der bevrijding hope
In stroomen bloeds verzonk!
Herinnert ge u den dag, gij Rijn- en Sambre-boorden
Toen, feller dan het schroot,
De nooit gekende macht dier scherp gesmede woorden
Uw legers nederschoot?
Het vloog langs de Alpen heen, gevolgd door duizend zonen,
Lombardies vlakten door, -
De zegepraal, gehuwd aan ieder van die tonen,

Vloog juichend ze altijd voor!
Dat lied, het wierp den troon in 't slijk der straten - scheurde
Het smetloos hermelijn, -
Geheel een volk verzonk, en uit de puinen beurde
Zijn hoofd de Jacobijn. -
Daar ruischt een stroom van bloed door ieder van die noten:
Het is het scheppingswoord
Der wereld uit den schoot des afgronds voortgesproten
Bij 't donderend akkoord!'

Parijs! - herkent gij 't nog? - gepantserd van de zolen
Tot aan des schedels kruin,
Geriemd in 't stalen kleed, den vijand nog ontstolen,
Onwrikbaar als arduin,
Maar met het helmvizier hoog open, met de bleekheid
Van d' ernst op 't stout gelaat -
Zoo wacht het, opgewaakt uit dartel wulpsche weekheid,
Zijn vijand af, en staat.-
Het wacht, pal als de zuil te midden der ruïnen,
- De zuil van Frankrijks trots -
Helaas, waarom niet eerst, bij 't naadren der lawinen,
Geknield voor 't outer Gods!
Het wacht, - en 't blanke zwaard trilt in de leen'ge ving'ren;
Het schild beschut de borst:
Naak vrij, gij zoon van 't Noord, met al uw ruwe dwingren!
Parijs erkent geen vorst!
Zich bukken - nimmer! neen, zoo lang een spier nog rijzen,
Een ader kloppen kan -
Eerst geeft ze 't antwoord nog op al uw hoonbewijzen,
Een antwoord op Sedan!
Dat was geen strijden meer - dat hopelooze wringen
In 't stalen jagersnet,
Dat worstlen met een boei, die nauwer steeds haar ringen
En steeds onbreekbrer zet;
Dat aadmen zonder lucht, dat werkeloos verkwijnen
In d' engen stedemuur -
't Is steeds hetzelfde leed, 't zijn steeds dezelfde pijnen
't Is één, één eeuwig uur! -
Wat baat het, of ge straks met meer dan tijgerwoede

Uw felste pijlen drilt?
Hem tergt ge te vergeefs, die daar in koelen bloede
Berekent wat ge spilt! -
Twee minnaars koost ge u uit, en beiden boodt ge uw minne:
'Der Zege of wel den Dood' -
Hun beider ruwe voet vertrapte u - de boelinne
Behoort den Hongersnood!
De god der Zege ging, - uw schoonheid was verloren,
Wat zocht hij meer dan dit?
De Dood trad nader, zag - en ging, zijn uitverkoren
Zij vlekkeloos en wit.
Hem riept ge kermend na, om deernis en erbarmen
Met smartekreet op kreet;
Hoe brandde 't weeldrig hart naar 't ijzig kil omarmen -
Hij spotte met uw leed!
Het oordeel wordt vervuld - Gods wrekenden verschijnen,
Op bloed en moord belust.
Geen sterven wordt uw deel, maar wel des stervens pijnen;
De schande, niet de rust!
Toen reest gij eens nog op, ontembaar, onbedwongen
In vollen krijgsmansdos; -
Och, machtloos zinkt het zwaard; - daar naakt met felle sprongen
Der jagers breede tros, -
En gillend krijscht het woord, uw gorgel uitgewrongen:
'Laat, laat de doggen los!'

Wederom juichen we den dichter een hartelijk 'bravo!' toe, want wegsleepend, als de tonen zelve der Marseillaise, zijn deze verzen vol gloed en leven. En als vele onzer lezers, verheugd over de ontdekking dat Nederland een dichter rijker is dan hun bekend was, nog eens naar zijn stem zouden willen luisteren, dan verwijzen we hen naar zijn werken en we raden hen aan in zijn verzamelde dichtwerken het geheele vers, aan Vondel gewijd, te lezen, en vooral zijn afzonderlijk uitgekomen gedichten 'Parijs' en 'Napoleon' ter hand te nemen.

Wanneer zij deze gedichten lezen en zich den dichter voorstellen, zullen zij onwillekeurig een geharnasten bisschop van Urgel meenen te zien, die het zwaard heeft gegrepen om zijn beginselen te doen zegevieren, en die de geloovigen ten strijde roept.

Het talent van den heer Schaepman is vooral een oratorisch

talent; er is een koperen bazuinklank in zijn beste gedichten. Zoo hij een lier heeft, dan bezit ze slechts één snaar, die een metaal geluid voorbrengt.

Soms, ik erken het met dankbaarheid, slaat hij een werkelijk forschen toon aan op die enkele snaar; soms vindt hij 't geheim van hetgeen onze vaders '*la grande style*' noemden, doch wat baat hem zijn verhevenheid, wanneer zijn onderwerp het zoet geluid der fluit verlangt, of den zangerigen, klagenden, zuchtenden zielskreet der violen? Men kan op een koperen schuiftrompet den nachtegaal niet nakweelen, en dit is toch wat de heer Schaepman telkens beproeft.

Wanneer men de oude kerklegenden wil doen herleven, moet men de sombere donder- en bliksemperiode van het geloof te boven zijn, en zich vooral aangetrokken voelen door hetgeen Sainte-Beuve *l'onction tendre* van 't katholieke geloof noemde. Het was de ijdele poging om de liefelijkheid van de gedichten der ouden weder te geven, door hun schrijfwijze na te bootsen, welke ons de dorre, gekunstelde herdersdichten gaf, welke zoo onuitsprekelijk vervelend en onpoëtisch zijn.

De heer Schaepman vervloeke en verdoeme deze eeuw naar hartelust; hij is gevangen in haar ketenen, hij kan er zich niet aan ontworstelen. Ook hij is een kind der eeuw en ondervindt dien moeielijk te omschrijven, door honderden samengestelde oorzaken teweeggebrachten invloed, welken men den geest der eeuw noemt. Hij kan er zich evenmin aan ontworstelen, als de vervaardigers van herdersdichten zich aan den invloed hunner eeuw konden onttrekken. Voor een naïeve, ongekunsteld kinderlijke, kerkelijke legende is de tijd voorbij.

Evenzeer tot onvruchtbaarheid gedoemd is de dichter, die, zich enkel aan Encycliek en Syllabus houdende, God ter eere poogt te zingen, en de menschheid stichten wil met hooge poëzie.

'De Encyclica en de Syllabus vormen te zamen het heerlijkste bewijs van de nog altijd levende waarheid en eeuwige goddelijke wijsheid, die het Catholicisme bezit' verklaart de heer Schaepman ter toelichting van een zijner meest onchristelijke, meest afgodische gedichten ter eere van den paus. Gelukkig toont hij tevens door zijn eigen zingen aan, dat Ultramontaansche poëzie niet bestaan kan, en dat een dichter, die Syllabus en Encycliek tot vleugelen heeft, het niet verder brengt dan tot berijmde hoofdartikelen voor '*Univers*' en '*Tijd*'.

Men kan steenklompen op elkander stapelen totdat men pyramiden heeft, doch in kunst en poëzie blijft niets bestaan, is niets werkelijk schoon zonder fijnheid en *noblesse*, zonder teederheid en harmonie.

En deze hoedanigheden ontbreken geheel, als de heer Schaepman zijn bazuingeschal hooren laat tot lof van den paus en tot verheerlijking der laatste ontknooping, of, zooals hij zich uitdrukt van: ‘het wareldgericht, met zijn beide zijden: de hel, waar de verdoemden sidderen en gelooven; de hemelen, waar de zaligen beminnen en aanschouwen. En zoo blijft het altijd. 't Zij dan in de hel als wreker of in den hemel als belooner, overal Koning en God: ‘Jesus Christus, heri, hodie, Ipse et in Saecula!’

Wat waagt ge u, o dichter! aan een onderwerp, dat een Dante eischt, zonder Dante's teederheid van hart en zijn onafhankelijkheid als denker?

Om de menschheid te kunnen treffen, als men zulke onderwerpen aanroert, moet men zich met geen koperen schuiftrompet vergenoegen, maar is het onontbeerlijk met machtigen vingertoets het orgel van een middeleeuwsche kathedraal te kunnen bespelen. Christen! gij wilt ons godsdienst doen waardeeren en den Heiland doen liefhebben, en gij mist teederheid! Dichter! gij wilt ons den triomf uwer kerk voorspellen en haar grootheid doen huldigen, en 't eenige wat men onthoudt, als de apocalypsische storm der nevelbeelden en spookgestalten uwer verbeelding voorbij is, zijn woorden vol wrangen, bitteren haat tegen die lijdende, strijdende menschheid om u heen, die ge vervloekt en verdoemt in plaats van haar te troosten.

Hebt gij dan nooit begrepen, waarin de betoovering schuilt, die de groote dichters uwer eigene kerk uitoefenen op ieders gemoed? Heeft uw hart nooit gebeefd, is uw oog nooit vochtig geworden als ge luisterdet naar Dante's beurtzangen van gejuich en geklaag, van verrukking en lijden?

Maar is de ‘*Imitatio Christi*’ van een heilige, die zijn kerk lief doet krijgen, dan een gesloten boek voor u, die durft te dichten:

> ‘De stem der liefde vloekt uit Pius' mond: verga!’

Waar vinden wij in uw gedichten en geschriften iets van dien teederen ernst en eenvoud, welke de poëzie onderscheidt van den

grootsten katholieken dichter van den tegenwoordigen tijd, pater Newman, in Engeland?

In zijn verzen en geschriften is niets van die gemaakte welsprekendheid, enkelen bisschoppelijken mandementen en uw ultramontaansche poëzie veelal eigen. De eenvoud, de volmaakte, ongekunstelde eenvoud van stijl geeft de liefelijkste getuigenis, dat zijn ziel geheel is doordrongen van de gedachten en gevoelens, die hij uit. Men vindt niet den paus, maar het Opperwezen in zijn gedichten. Niemand kan ze, dunkt mij, lezen, zonder innige stichting, zonder het gevoel van in gemeenschap te komen met een reine, edele ziel, met een christen, die verreweg onze zedelijke meerdere is. Roomsch en onroomsch beiden kunnen zich buigen voor den dichter, die ‘de navolging van Christus’ schreef. Met hart en ziel worden we medegesleept door Thomas a Kempis; ons beter ik wordt door hem wakker geschud. Het was mij vaak bij het hooren zijner hartstochtelijke kreten, alsof in ieder zijner woorden een warm, liefhebbend menschelijk hart klopte. De eerlijkheid en eenvoud zijner nu droevige, dan enthousiaste uitroepen en meditaties geven zulk een frisch denkbeeld van een gezonde natuur. Wij zitten aan de voeten van een priester, die zich zijn priesterschap niet bewust is, van een nederig apostel die zichzelven niet toezingt:

> ‘Leeraar, koning, offeraar;
> Naam, omkranst met gloriestralen,
> Echo uit des hemels zalen!’

van een heilige, die niet zoo volkomen zeker is van eigen heiligheid, braafheid en volmaaktheid, dat hij iedereen, die het met hem oneens is, ter helle verwijst.

Neen, de stem, die uit de *Imitatio* zoo liefelijk ons toeruischt, is de stem van een nederige van hart, de stem van een arme, menschelijke natuur, die te midden van teleurstellingen en beproevingen, strijdende tegen zwakte en verleidingen, door liefde de kracht krijgt om zich te verheffen en een leven te leiden, dat den Schepper eert. De dichter van de *Imitatio* kan toornen, maar hij heeft lief; hij kan vervoerd worden door verontwaardiging tegen het beginsel van alle kwaad, doch terwijl men nog huivert van ontzetting en vrees, valt hij weenend in onze armen, terwijl hij ons omhoog wijst naar onzen Vader in de Hemelen.

Twee redenen zijn er voor het heerlijke en treffende der woorden van katholieke dichters als pater Newman en Thomas a Kempis, en dat wel een zedelijke en een daaraan naverwante artistieke reden.

Ten eerste worden ze bezield niet door haat, maar door liefde.

Ten tweede kennen ze de kracht van zachte overgangen, van tegenstellingen, die niet rauw en schreeuwend zijn als hemelsblauw en vuilgeel. Nooit ‘klapwieken’ ze dan ook ‘in de hoogste hemelen van het genie’.

De ultramontaansche dichter Schaepman daarentegen poogt altijd zoo verheven en subliem te zijn als slechts mogelijk is, waardoor hij vergeet dat zelfs Zwitserland niet alleen door zijn sneeuwtoppen en gletschers Gods majesteit predikt, maar ook de goedheid en heiligheid des Scheppers eert door liefelijke meren, door lachende heuvels, waarop de wingert bloeit, de graanzee ruischt, en door dalen, waar beschaving zetelt...

Dit nu toont de heer Schaepman niet te begrijpen, en 't is juist daarom, dat onze verwachting zoo onredelijk was, toen wij in den aanvang van dit opstel meenden, dat een kerkfeest in St.-Pieters baziliek, of een zang ter eere van den priester Gods een ultramontaansch dichter tot volle bezieling zou opvoeren. Slechts éene zijde van het feest, slechts één hoedanigheid des priesters is zichtbaar voor den absoluten zanger, die onderzoek haat, daar hij de waarheid reeds bezit.

De Kabalisten geloofden, dat ieder, die voor 't een of ander het mystieke woord wist te vinden, het volstrekte meesterschap over het aangeduide voorwerp verkreeg. Iets dergelijks meent de heer Schaepman. Wanneer hij het mystieke woord ‘de paus’, ‘de priester’ slechts op allerlei manieren uitgalmt, gelooft hij zijn onderwerp meester te zijn. Hij bestudeert het niet, hij voelt de behoefte niet van ‘*il lungo studio é'l gran labore*’, eer hij het waardiglijk kan eeren; hij tracht niet een antwoord te vinden op honderd vragen, die een antwoord eischen van hem, die ten minste eenige onpartijdigheid en nauwkeurigheid noodig acht, eer hij over iemand een oordeel uitspreekt. Neen, hij heeft het mystieke woord gevonden; hij weet nu alles, wat hij noodig heeft, en met onduldbare eentonigheid blijft hij op dat enkele woord hameren.

Deze kabalistische wijze van zingen is onvereenigbaar met

hooge poëzie. Niet iedereen, die hooge adspiraties heeft en heilige onderwerpen wil behandelen, kan Dante's teederheid bezitten, of heeft het hart eens heiligen als a Kempis of Newman; doch wat we van den zanger vergen mogen, is grootmoedigheid, is sympathie met heldenmoed in vriend en vijand, is een vurig verlangen naar volmaaktheid, naar rechtvaardigheid, naar iets wat de aarde niet geeft.

De dichters zijn

> ‘une race bénie
> Qui cherche dans le monde un mot mystérieux,
> Un secret que du ciel arrache le génic.’

en daarom is het ultramontaansche systeem de dood voor alle hooge poëzie, zoodra een dichter, die door dat systeem gebonden is, godsdienstige, kerkelijke onderwerpen behandelt.

Welke is toch de orgeltoon, die door al de hooge poëzie der wereld ruischt? Is het de toon van bevrediging of van adspiratie? Is 't het gejuich der lieden, die een antwoord op alle vragen hebben, en die een onfeilbaar orakel kunnen raadplegen? Neen, het is de roerende *vox humana*, die God om hulpe smeekt; het is de nu klagende, dan wanhopende kreet van een schepsel Gods, dat zoekt en tast en ronddoolt en, verbijsterd door honderden tegenstrijdigheden en onbegrijpelijke zaken, het noodlot vloekt en rechtvaardigheid eischt van de heilige macht, die het heelal bestuurt. Luister o dichter! stijgt die orgeltoon der vertwijfeling, van verzet tegen het noodlot, niet uit op het Grieksche drama; hoort ge dien wanhoopskreet tegen de orde der dingen, dat smeeken om licht en rechtvaardigheid niet in het poëem van Job den geloovige? Hoort ge die *vox humana* niet klagen en juichen in de psalmen Davids? Zijt ge doof voor de machtige orgelstem van Italië's dichter, en voor den propheten-zang van den blinden Milton?

Hoop en geloof triomfeeren in 't einde, doch men zoekt en twijfelt en hoopt en bidt met den dichter mede, en eindelijk buigt men aan zijn zijde de knieën en jubelt men met ootmoed en bezieling tevens

> Hoog omhoog, het hart naar boven,
> Hier beneden is het niet!

Doch hoe wil een ultramontaansch zanger dien strijd van

den geloovige strijden? Hoe kan zijn ziel ooit het schier wanhopend: ‘mijn god, mijn god, hebt gij mij verlaten’ ten hemel schreien? Heeft hij niet onfeilbaar gezag bij de hand dat hem op alle vragen, van te voren, reeds antwoord geeft? Hij weet alles, wat goed voor hem is; zijn keurig afgepast, net afgebakend stelseltje heeft geen ruimte voor een Job, een David, een La Mennais, maar bevredigt hen, wien 't gemakkelijk valt te gelooven op bevel. Zwijg, bloedend menschenhart, klop niet zoo onstuimig en verontrust u niet, de paus weet het, want de paus is onfeilbaar. Zeker er is veel, dat ge niet begrijpen kunt; maar bekommer u daar niet om, aan alles wat verkeerd is en u hindert heeft toch de duivel schuld. Vermoei u het hoofd niet met nutteloos gepeins; houdt de oogen af van het oneindige, en houdt ze onafgebroken gericht op het eindige, op den paus, God's Stedehouder op aarde. Waag het niet rond te dolen in de wilde wouden en op de onstuimige zee, want gij behoeft niet te zoeken: - de weg is reeds voor u gevonden.

Zoek niet naar de ideale wijze om God te vereeren en naar een heiligen leiddraad voor uwe gedachten. Wij hebben reeds met een meetkunstige figuur de eenige en onfeilbare wijze aangeduid, waarop men godsdienstig moet zijn, en Mannheim's bouwplan is het model onzer kerk.

Wij trokken een cirkel, waarbuiten geen geloovige zich mag wagen. Van den rand diens cirkels naar het middenpunt loopen tal van stralen. Leidt daarlangs uw gedachten en adspiraties, en gij hebt het geheim, het lang gezocht geheim ontdekt. Dan toch komt alles, uw denken en gevoelen, neer op het eenig middenpunt, op den paus!

> ‘Daar staat de paus, het aspunt dezer aarde.’

Wat wilt ge meer?

Wees tevreden en gelukkig, en vloek op allen, die buiten den cirkel het oneindige en goddelijke zoeken!

Heerlijk luidt deze orakeltaal in de ooren van hen, die rustig en kalm willen leven, en zich het hoofd niet willen vermoeien met al die ingewikkelde vragen, waar eenvoudige menschen niet mede te maken hebben.

Doch de dichter? de godsgezant? Voor hem is geen plaats in dit systeem. Dante, die enkele onfeilbare pausen in de hel

een plaats wees, zou, indien hij thans leefde en dus durfde zingen, een oud-katholiek worden genoemd, en per banvloek zou hem worden aangezegd, onmiddellijk met de pausen, die hij durfde aanranden, in de hel van plaats te gaan verwisselen.

Voor dichters, die den paus moeten gehoorzamen als de heer Schaepman doet, en kerkelijke goedkeuring noodig hebben, als ze hun gedichten uitgeven, zijn de bronnen van verbeelding en geloof gesloten, waaraan de groote dichters hun dorst naar het onzienlijke lesschen. Willen ze toch hooge onderwerpen behandelen, dan zijn ze gedoemd tot klapwieken in plaats van omhoogstijgen. '*'t Is art made tonguetied by authority*', gelijk Shakespear zegt.

Het zou voor onze letterkunde echter zeer te betreuren zijn, indien gedichten als 'Vondel' en als gedeelten uit 'Parijs' en 'Napoleon' niet voorloopers waren van werkelijk schoone poëzie. Waarschijnlijk zal het slechts aan de keuze van een onderwerp liggen, zoo de heer Schaepman niet eens met een zang als Da Costa's 'Slag van Nieuwpoort' onze letterkunde verrijkt.

Reeds nu wordt hij vervolgd door den rythmus van enkele van Da Costa's gedichten, en niet onmogelijk is het dat, gelijk een historisch feit Da Costa weleer bezielde, een dergelijk onderwerp ook eens den heer Schaepman zal opwekken. Alle kans is er, dat hij eenmaal de dichtsoort en het onderwerp zal vinden, dat zijn talent het best past. In hun jonge jaren zijn alle dwepende dichterlijke naturen bijzonder geneigd al te absoluut te zijn, alles hoogst tragisch op te nemen en te jammeren over de slechtheid van allen, die hen niet begrijpen en het met hen niet eens zijn.

Ouder geworden, leert men glimlachen, en zooals een Fransch schrijver opmerkt, Demokriet, die altijd lac t, is misschien niemand anders dan Herakliet op zestigjarigen leeftijd.

Gelukkig voor onze letterkunde en hemzelven, kan de heer Schaepman zich nog beroepen op het privilege der jeugd om Herakliet na te jammeren en alles tragisch op te nemen; doch een kunstenaar moet er niettemin voor waken van dat voorrecht misbruik te maken, op straffe van eentonig te worden.

De overgangstijd tusschen de Herakliet- en Demokriet-tijdperken van leven en talent is vaak de benijdenswaardigste, want

dan kan de humor geboren worden, namelijk het hoogste bijna wat de letterkunde kent.

Wij wanhopen er daarom niet aan, nog eens een glimlach te zien stralen uit de gedichten van den heer Schaepman. Dit zou ons daarom verheugen, omdat het zeer wel zijn kan, dat gelijk de zon de nevelen verdrijft, de eerste glimlach, die des dichters verzen opluistert, den mist zal wegvagen van overdrijving, valschen smaak en hoogdravendheid, die zijn gedichten nu nog van zoo veel glans berooft.

Amsterdam, 20 October 1875.

CHARLES BOISSEVAIN.

Maandelijksche praatjes.

XI. 27 Oktober.

‘Eindelijk zijn wij dan gefailleerd!’ - meldde op zekeren dag een triomfeerende manufacturier, die opruiming van zijn lappen wilde houden.

‘Eindelijk zijn wij dan gefailleerd; Allah is groot!’ zal Sultan Abdul-Aziz hebben uitgeroepen, toen hij zich den avond van dien bewusten Oktober-dag, waarop een panische schrik is gevaren door de gelederen der Westersche kapitalisten, op een divan uitstrekte en zijne zorgen wegblies tegelijk met den rook uit zijn tsjiboeke.

Wat heeft het den Grooten Heer een moeite gekost om het zoover te brengen! Er moeten, dunkt me, in de laatste jaren zelfs oogenblikken zijn geweest, dat hij getwijfeld heeft aan de mogelijkheid van een faillissement van zijn land; dat hij er aan heeft gewanhoopt of die verrassende uiting van Europeesche en Amerikaansche beschaving wel ooit weêrklank in zijn rijk zou kunnen vinden.

Had Turkije reeds lang spoorwegen die het dooraderen, stoombooten, dic zijn stroomen klieven, theaters die zijn inwoners ontspannen, - kortom alles, waarop beschaafde landen plegen roem te dragen, - het had nog nooit zijn betalingen gestaakt, nog nooit opgehouden de rente uit te keeren van de gelden, die het had geleend, en moest zich dus in dat opzicht de loef zien afsteken door Christen-honden als Spanjaarden, Grieken, Mexikanen en consorten, Maar geen wonder! Nauwelijks had de Sultan den mond geopend, om in Oosterschen woordenpraal, door de bazuin der bankiers, aan te kondigen, dat hij een nieuwe leening wenschte te sluiten, ten einde nieuw geluk te storten over de kapitalisten, of de millioenen van Engelschen, Franschen en Nederlanders vlogen hem te gemoet en brachten hem tot zwijgen.

Hoe was op die wijze aan een faillissement te denken? Ten laatste is der Verheven Porte echter het noodlot, waarop de Turk zich altijd verlaat, gunstig geweest, - zoo gunstig zelfs, dat zij het wel eens een handje kon hebben geholpen. Een troepje van haar leenmannen toch in Herzegowina is eensklaps opgestaan en de oorlogskosten, die moesten worden gemaakt om die paar dozijn oproerlingen als gehoorzame lieden onder 't flauwe schijnsel der halve maan terug te brengen, hebben haar zoo snel den bodem der Ottomansche schatkist doen zien, naar het heet, dat zij zich, blijkbaar om te voorkomen, dat Europa zich op nieuw zou gaan laven aan de ‘onuitputbare bronnen harer inkomsten’, onmiddellijk in staat van faillissement heeft verklaard.

‘Eindelijk zijn wij dan gefailleerd; Allah is groot!’ En met dien zucht van verlichting kan de padisjah zich nu met zelfvoldoening in de handen wrijven, bij de gedachte hoe aardig hij er de Westerlingen heeft laten inloopen.

‘Wat hadden deze - zal hij zeggen - niet al berekeningen gemaakt, om als ware woekeraars mijn land uit te zuigen! Wat hadden de hooge percenten, die ik in groote cijfers voor hun oogen had laten schitteren, hen gretig op mijne leeningen doen aanvallen! Wat hadden zij zich verlaten op onze gewillige offerande! Die dwazen! Zij hadden zich ingebeeld, dat de Turk zich in 't zweet zou werken, om hen als nietsdoende coupon-knippers heerlijk te doen leven. Zij schenen dan het spreekwoord niet te kennen, dat reeds sedert eeuwen in mijn rijk recht van bestaan heeft gehad: ‘De Bulgaar bewerkt den grond en de Griek houdt den ploeg’; - de Turk echter geniet de vruchten van hun arbeid; hij behoeft slechts te eten, te drinken, te rooken, te haremmen en te slapen, omdat hij uitverkoren is door Allah, en ik, zijn Vorst, de Groote Heer ben en de kommandeur der Geloovigen.’

Inderdaad is er in de geheele wereld niemand die minder uitvoert dan de onderdaan van Abdul-Aziz. Hij vindt het wel zoo gemakkelijk om anderen voor zich te laten werken en den leenheer te spelen, die zich door zijn vassalen laat onderhouden, - door zijn vassalen en door zijn geldschieters.

Deze laatsten, die, als er hooge interest wordt beloofd, zelfs aan menscheneters hun kontanten zouden aanbieden, hebben zich wat afgesloofd, om den Mahomedaan het leven aangenaam te maken

en hem behulpzaam te zijn in het onder den duim houden van zijn leenplichtige slaven. Nu echter de gouden bergen van rente, die hun werden voorgespiegeld, plotseling van den horizont zijn verdwenen, na papieren muisjes te hebben gebaard onder den overdrachtelijken titel van ‘Obligatiën’, gaat er een akelig gejammer op over zoo snood een ondankbaarheid en kwade trouw van den Turk.

In ernst - hebben de kapitalisten wel recht om zooveel misbaar te maken? Naar mijn inzien niet. Indien iemand aan een partikulier die in nood zit, leent tegen twaalf percent, noemt men hem een woekeraar, en als hij zich niet gedekt heeft en het geleende niet terugkrijgt, zegt men, dat hij zijn verdiende loon heeft, en wordt hij uitgelachen. Waarom is hij, die aan een Staat tegen dergelijke en hoogere rente geld voorschiet, een beter lot waardig? Was het verder een geheim voor iemand, dat Turkijë's finantiën in een ontredderden staat waren? Dat het geen rente van zijn schuld kon betalen, tenzij door die schuld te verhoogen? Dat in alle takken van bestuur volslagen wanorde heerschte, zoodat de belastingen of niet of zeer ongeregeld binnenkwamen en in geen geval de uitgaven konden bestrijden? Wie durft zeggen, dat dit alles onbekend was en dat niet sedert jaar en dag in de pers op allerlei wijs het liedje is gezongen.- ‘De Turk is insolvent’!?

Het is mij dan ook een raadsel, hoe de diplomatie in den vreemde den klagenden bankiers en renteniers te woord kan staan. Zij moet wel of niets te doen hebben, of verschrikkelijk bemoeizuchtig zijn, om zich met zulke aangelegenheden in te laten. Van de onze heb ik gelukkig nog niet gelezen, dat zij 't voor de schuldeischers van den Turk heeft opgenomen. Mocht ook zij echter hiertoe worden aangezocht, dan is het te hopen, dat haar antwoord ongeveer dit zal zijn:

‘Wij begrijpen waarlijk niet, schuldeischers van den Turk, dat gij zoo luid durft klagen over een toestand, dien gij zelf hebt helpen voorbereiden. Indien gij den Mahomedaan niet telkens op nieuw geld geleend hadt tegen een zoo hooge en vaste rente, dat zij alle gedachte aan een soliede geldbelegging uitsloot, dan zou het met zijn finantiën niet zoo wanhopig gesteld zijn als nu het geval is. Grij hebt dus zelven met volkomen bewustzijn het gat helpen graven, waaruit hij zich thans niet meer weet te redden, en in plaats van te klagen, zou ik u aanraden liever dankbaar te zijn, dat zijn bank-

roet, na reeds zoolang gedreigd te hebben, nu eerst gevolgd is. Vergunt ons u te noemen als hoedanig wij u beschouwen: Gij zijt in ons oog spelers of spekulanten, die den eersten den besten vrager, wiens verdachte reputatie nochtans Europeesch was, geld hebt geleend, omdat hij u woekerwinst beloofde, en gij hebt bij u zelven gedacht, dat, als gij een paar jaren rente hadt ontvangen, het kapitaal reeds door u zou zijn terugontvangen. Sommigen hebben zich in die berekening niet, anderen wel teleurgesteld gezien. De eersten klagen niettemin even hard als de laatsten, maar 'tzij eerste, 'tzij laatste schuldeischers, gij zijt allen dobbelaars, die een kansje hebt willen wagen. Het recht hiertoe betwisten wij u niet, maar ons moet het volkomen onverschillig zijn of gij gewonnen dan wel verloren hebt, en het gaat niet aan, verliezenden door spel of spekulatie te beklagen in een wereld, waarin zelfs zooveel onverdiend leed niet kan worden verzacht. Gaat derhalve uws weegs! Nu gij echter tot ons gekomen zijt, nemen wij de vrijheid u nog een raad, dien wij voor goed houden, op de terugreis meê te geven. 't Is deze: Bedenkt voortaan, dat in Nederland nog gelegenheid te over is, om in handel, landbouw en nijverheid uwe overvloedige kontanten nuttig te verwerken, of onder voortdurende controle van u-zelven te leenen tegen billijke vergoeding. Bedenkt ook, dat, zoolang Engelschen naar ons moeten overvaren, om een Rijnspoorwegmaatschappij, een Amsterdamsche Duinwaterleiding, legio van Gasfabrieken en dergelijke ondernemingen in uw eigen boezem tot stand te brengen, 't bijna een diefstal, aan uw land gepleegd, en een verdelging van nationaal kapitaal mag heeten, wanneer gij uwe millioenen door den vreemdeling laat gebruiken en verteren.’

Gelijk ik zeide, schijnen de vreemde diplomaten er echter anders over te denken, dan ik de onzen zou willen laten spreken, en zich aan 't vertoogen gezet te hebben, maar of die remonstraties veel zullen baten, mag op goeden grond worden betwijfeld. Waar niet is, verliest de keizer zijn recht, en de Groote Heer kan geen geld, slaan uit zijn duizend verheven titels. Dit zal nog duidelijker blijken als het einde daar is van de crisis, waarvan we thans nog maar 't begin gehad hebben. Nu toch niemand, noch de hartstochtelijkste dobbelaar, noch de hebzuchtigste woekeraar, noch de bestgeloovige rentenier, zij het tegen 80 pCt., den Turk meer zal willen leenen, ‘is 't een waarheid, helder als de middagklaarheid’, dat hij ook de

helft der rente niet meer zal kunnen voldoen, maar eerstdaags aan de *Times* het adres zal vragen van den leverancier harer vermaarde drukpersen, ten einde zich eenige van die voortreffelijke machines aan te schaffen en in korten tijd een kolossale hoeveelheid coupon-obligatiën te drukken, die dan als schoone proeven van typographie, maar tevens als een weinig voedend manna over zijn schuldeischers zullen worden uitgestort en den hoop van papieren van onwaarde in de brandkasten der spekuleerende kapitalisten zullen vergrooten.

Alsdan zal eerst voor goed ook in finantieelen zin waar geworden zijn, wat eens een veroverend voorganger van Abdul-Aziz snoevend zeide: ‘waar de Turk den voet heeft gezet, groeit geen gras meer’ - ‘*Les Turcs ont passé là; tout est ruine et deuil!*’

Dat overigens de finantieele beslommeringen der Sultans niet van jongen datum zijn, leert ons een anekdote, die mij omtrent een anderen voorganger van den tegenwoordigen padisjah te binnen schiet. Die Groote Heer, - 't was, meen ik, een Soliman - stond op een mooien morgen op met hoofdpijn en vroeg zich af, wat daarvan de reden kon zijn. Na een oogenblik te hebben nagedacht, herinnerde hij zich, dat zijn minister van finantiën hem den vorigen avond een treurig tafereel had opgehangen van den toestand der geldmiddelen en dat hij - de Sultan - daarover peinzende, was ingeslapen. Terstond liet hij nu den minister binnenkomen en zeide hem, dat hij ontslagen was. Vervolgens ontbood hij een anderen pacha met eenige paardenstaarten en droeg hem de portefeuille op, er deze waarschuwing bijvoegende: ‘Ik vertrouw u, voor uw leven, de zorg en het beheer toe over de schatkist. Den dag echter, waarop deze is uitgeput, laat ik u volgens de gebruikelijke manier in een zak naaien en in de rivier werpen.’

De nieuwe thesaurier vond die waarschuwing te duidelijk om ze niet te behartigen, en wanneer zijn heer en meester hem sedert naar den staat der finantiën vroeg, vertrok zijn gelaat tot de opgeruimdste plooi en was zijn antwoord: ‘Grootmachtige Heer, de staat uwer geldmiddelen is zoo gunstig, dat wij niet weten waar wij met al het zilver heen zullen, en de schatkist zoo vol goud, dat het deksel niet meer dicht kan, en ik er op moet gaan zitten, om het in 't slot te doen springen.’

Op die wijze had Soliman geen finantiëele zorgen meer, maar ze overgedragen op zijn minister, die, om het leven te behouden, de

onbegrijpelijkste toeren verrichtte ter verkrijging van de noodige fondsen, - des te onbegrijpelijker, omdat in zijn tijd de leeningen nog minder in de mode waren en ook de prospektussen nog niet waren uitgevonden.

De prospektussen! Ik geloof niet te bout te spreken, als ik beweer, dat die papieren het duurste drukwerk zijn, 't welk ooit is uitgekomen. Niet dat zij tegen hoogen prijs verkocht worden, - integendeel, zij worden zelfs gratis en in overvloed verspreid, maar niets wat men koopt is duurder dan sommige geschenken, en zoo ook moet hij, die een prospektus van een geldleening ten geschenke ontvangt, altijd gedachtig zijn aan het ‘Timeo Danaos et dona ferentes’, want in den regel krijgt hij het Trojaansche paard in zijn huis.

Aan hoevelen hebben die zoo gaarne aangeboden prospektussen, met prachtige letter op mooi Hollandsch papier gedrukt, niet honderden en duizenden gekost! Maar welk een overtuiging straalde hun ook tegen uit dat cijfer-proza! Welk een logica! Welk een gloed lag in de opsomming van die reeks beloften, wier verwezenlijking aan geen twijfel onderhevig kon zijn! Wie was sterk genoeg om weêrstand te bieden aan beschouwingen, volgens welke het geld als 't ware te grabbelen werd gegooid zoodat men het slechts behoefde op te rapen!

Het komt mij evenwel voor, dat de prospektussen der heeren bankiers sedert eenigen tijd wel wat miskend beginnen te worden. Er zijn die ze te veel gaan beschouwen als bedriegelijke lokvogels voor de kapitalisten, en er de letterkundige waarde van voorbijzien. Daar ik, gelukkig of ongelukkig, geen kapitalist ben en alle bankiers ter wereld niet in staat zouden zijn, om mij een Turk of een Chinees, een Griek of een Fidji te doen slikken, beoordeel ik de leeningprospektussen meer uit het oogpunt van taal, en dan moet ik me waarlijk verbazen over de vaardigheid, de virtuositeit, waarmede de financiers het thema: ‘zekerste en voordeeligste geldbelegging’ weten te behandelen. De fantaziën, die zij op het onderwerp plegen te dichten, zijn even rijk aan verrassing als aan verscheidenheid, en ik heb prospektussen gezien, die een waar poëem waren, gezongen ter eere van een denkbeeldige spoorweg- of andere waarde.

Daarom wijs ik er onze ‘bloemlezers’ op. Bloemlezingen uit bankiers-aanprijzingen van leening en zouden, om een geijkte uitgevers-

uitdrukking te bezigen, ‘bepaald in een behoefte voorzien’ en een verheffende, leerrijke en *zeitgemässe* litteratuur zijn op onze burgeren handelscholen,.... vooral indien de leeraars ze, gelijk de werken der poëeten, als een strafmiddel gebruikten en er de ondeugende leerlingen brokken van uit het hoofd lieten leeren. Dan zou, als alle leerlingen, wat gehoopt moest worden, op hun tijd ondeugend waren, een volgend geslacht een even diepe minachting gaan koesteren voor de gedrukte elucrubaties der financiers als het grootendeels, dank zij den schoolmeesters, reeds pleegt aan den dag te leggen voor gedichten. Het rijk der fraai-klinkende prospektussen zou dan voor goed uit wezen en zij zouden ophouden de tooverroede te zijn, welke nu de duizenden uit den zak van velen als millioenen doen overdansen in dien van enkele sluwaarts, die daarna, mollig weggedoken in met witte zij gevoerde en met fiere kleppers bespannen landauers, het stof en slijk opwoelen van den grond en den slachtoffers van hunne verdichte becijferingen in 't aangezicht jagen.

Dit te zien is juist geen schouwspel dat sterk pleit voor de zedelijkheid van onzen tijd. Niettemin wordt het dagelijks en op de onbeschaamdste wijze vertoond, zonder dat men er zich bijzonder aan schijnt te ergeren.

Maar aan welk schouwspel ergert men zich eigenlijk nog? Zelfs niet aan het tentoonstellen van misdadigers. Zoo prijken (?) sedert eenigen tijd achter de ruiten van bijna iederen boek- en prentenwinkel in de Kalverstraat de portretten van het echtpaar Jut, en de voorbijgangers kijken er naar met groote oogen.

Van een protest daartegen heb ik nog niet gehoord. Toch is ongezonder vertooning nauwelijks denkbaar. Dat psychologen en criminalisten 't eens vertellen, hoe nadeelig zij op sommige hersens werken kan, vooral op die individus, in wie de neiging tot ijdelheid, de zucht om van zich te doen spreken, verbazend sterk is, en die dikwijls slechts een kleinen prikkel noodig hebben om er, op welke wijze dan ook, aan te voldoen.

Van zulke karakters heeft de oudheid een treffend exemplaar gehad in Erostratus, die den tempel van Diana te Ephesus, een van de zeven wonderen der wereld, in brand stak om geen andere reden dan om zich bekend te maken. En wie kan het getal noemen van hen, die hem hebben nagevolgd, hoewel dan niet geëvenaard, - menschen die volstrekt hun naam op aller tong hebben willen brengen, en toen

zij dat niet door goede daden of werken hebben kunnen gedaan krijgen, voortgedreven door hun manie der ijdelheid, den slechten weg zijn opgegaan om hun doel te bereiken, waarin zij maar al te vaak geslaagd zijn.

De portretten van booswichten ten toon te stellen is niet alleen het bevredigen van een ziekelijke nieuwsgierigheid van het publiek, maar tevens het op een voetstuk plaatsen van de misdaad. 't Is als keurde men haar dezelfde eer waardig als talent, schoonheid, genie of deugd. Bij één winkelier zag ik Jut hangen tusschen D^{s}. ten Kate en M^{w}. Kleine; bij een anderen zijn vrouw tusschen Verhulst en D^{r}. Kuyper, die waarlijk op zulk gezelschap, zij het ook slechts in beeltenis, niet bijster moeten gesteld zijn.

Portretten van zedelijke monsters hebben altijd iets zegevierends. Zij schijnen ons uit hun lijsten toe te roepen: ‘Dit zijn wij nu! Wij, van wie gij zooveel gehoord, gelezen en gedroomd hebt; wij, die brand gesticht, die geroofd en vermoord hebben; wij, die gij zoolang te vergeefs hebt gezocht, die zoo herhaaldelijk door uw vingers zijn doorgegleden, die uw leven en bezittingen hebben bedreigd, wij zien er fiks uit, niet waar? Wat zegt gij van onzen oogopslag? Is onze blik niet onheilspellend, niet valsch? Let op dien energieken, dien cynischen trek om onzen mond? Bewondert gij onze spieren, onze houding, ons geheele uiterlijk niet? Hadt gij wel gedacht dat wij er zoo uitzagen?’

De eerste maal dat ik de portretten van Jut en gade heb zien aanbieden was op de Amsterdamsche kermis. Een paljas beloofde van de hoogte van zijn stellaadje een gratis-exemplaar aan ieder, die de tent van zijn meester binnenging, en kruidde die belofte met een snaaksch verhaal. - 't Onderwerp was ook wel aardig!! - Nooit heeft een kermistent zooveel toeloop gehad. Men verdrong elkaêr letterlijk en velen stelden zich, het schouwspel daar binnen latende voor 't geen het was, tevreden met de ontvangst van 't konterfeitsel der moordenaars, dat n.b. ‘gedeponeerd’ tot waarmerk droeg.

Aangezien de uitdeeling dier portretten zoo publiek mogelijk geschiedde, scheen de overheid er niets tegen te hebben, maar werd daarentegen menigeen door het onderschrift ‘gedeponeerd’ in den waan gebracht, dat de politie die afbeeldingen als welgelijkend en echt had gestempeld.

Daardoor is het aantal minder gunstige vermoedens, welke de zaak-Jut, voor zooveel zij bekend is, tegen de politie heeft doen rijzen, weêr met één vermeerderd. Van de andere noem ik slechts het vermoeden: dat op verdachten het spiritisme, bij wijze van moderne foltering, zou zijn toegepast, om hen tot bekentenis te dwingen of hun onschuld te leeren kennen; - het vermoeden, dat men na den moord zeer eenzijdig zou hebben uitgekeken, wie wel de moordenaars konden zijn; - het vermoeden, dat het magnetisme ook weêr zou te hulp geroepen zijn, om den waren moordenaar te ontdekken; - het vermoeden dat meer gesproken en geadverteerd zou zijn, dan wenschelijk was; - het vermoeden, dat...., maar wellicht is het beter de opsomming hier te staken en te wachten tot het proces, 'twelk al die vermoedens niet tot zekerheid make!

Om de Haagsche moordenaars verder te laten rusten tot de justitie hun rekenschap komt vragen van hun misdaad, - de paljas, die, naar gezegd is, onder groote markt-welsprekendheid met hun portretten het publiek lokte, trok mijne aandacht nog door iets anders, Hij was namelijk gedekoreerd met een militaire medaille. De borst van een hansworst versierd met een bewijs van krijgsmansdeugden! Zonderlinge tegenstelling! Nu en dan meende ik over het roodbonte, grimassen-makend gelaat van den man een weemoedigen glimlach te zien glijden, als hij, bij een bokkensprong tegelijk den narrenkap en het eeremetaal verliezende, genen weêr op het hoofd, dit op zijn hart bevestigde. 't Was alsof hij zelf voelde, dat er iets tegenstrijdigs was in de uitoefening van zijn beroep en de onderscheiding, die hem op het slagveld was ten deel gevallen. Nochtans droeg hij ze, misschien wel om niet allen eerbied voor zijn persoon te verliezen, terwijl hij, om den broode, zijn best moest doen om zoo weinig mogelijk op een mensch te gelijken.

Toen ik naar hem stond te kijken, hoorde ik iemand naast mij mompelen, ‘dat het eigenlijk aan paljassen moest worden verboden om dekoraties te dragen’. Die strenge mompelaar kon moeielijk gissen, dat hij veertien dagen later door den minister van binnenlandsche zaken in Frankrijk dezelfde gedachte zou zien neêrleggen in een circulaire aan de prefekten. De minister gaf daarin den administrateurs der departementen een wenk dat, aangezien er geen wet bestond, die het dragen verbood, aan dekoratiën-dragende hansworsten en andere straatkunstenaars geen vergunning meer

moest worden gegeven, om te ‘werken in 't openbaar’, - dat is dus: om te leven.

De Fransche minister, die geen wet tot zijn beschikking heeft, neemt derhalve den honger te baat als wapen, om gedekoreerde potsenmakers te noodzaken, gedurende de uitoefening van hun ‘sot métier’ de nationale dekoratiën af te leggen.

En ik die dacht, dat er een fransch spreekwoord was, 'twelk zegt: *‘Il n'y a pas de sot métier; il n'y a que de sottes gens’!* - Zou de heer Buffet dat niet kennen of uitzonderingen ook op dien regel toelaten?

Hoe het zij, er is een veel edeler manier dan die door den Franschen minister uitgevonden, om het dragen van onderscheidingsteekenen door straat-artisten onmogelijk te maken. De Staat zorge namelijk eenvoudig, dat zij, die hem zulke gewichtige diensten hebben bewezen, dat hij hen een onderscheiding waardig heeft geacht, niet den hansworst behoeven te spelen om te leven. Men is geen paljas uit weelde en weinig ambachten zijn zoo vermoeiend of leveren zooveel gevaren op. Wie straatkunstenaar is, toont derhalve te willen werken, en de Staat, die natuurlijk al zijn gedekoreerden niet kan onderhouden, zal toch wel bij machte zijn hun werk te verschaffen, als zij geen ambacht kennen of niet op een andere manier aan den kost kunnen komen dan op een wijze, die de nationale dekoratie heet te onteeren.

Over 't algemeen zou 't wellicht geen kwaad kunnen, indien ook onze Staat meer deed voor hen, die hem zijn beste krachten hebben gewijd. In zijn dienst vergrijsde of versleten mannen pleegt hij aan den dijk te zetten met juist zooveel pensioen, dat zij niet van honger kunnen sterven, maar ook niet zonder honger kunnen leven, en dikwijls ziet hij naar gedekoreerden volstrekt niet meer om, nadat hij hen met het insigne van den roem heeft gemerkt. Nu is de roem zeker machtig schoon, maar den armen hals die leven moet, levert zijn insigne slechts sobere kost op, zoodat het hem niet kwalijk te nemen is, als hij een vetteren zoekt, waar hij dien vinden kan, zij het ook op het stellaadje van een kermistent. Wreed zou het daarom zijn hem van daar te verdrijven, omdat hij niet wil verbergen dat hij, voor hij grappenmaker is moeten worden, een held is geweest en zijn vaderland, 'twelk hem sedert heeft vergeten, trouw heeft gediend.

't Zij me vergund deze opmerkingen met een toepasselijk verhaaltje te besluiten.

Er was eens een jong officier, - waar en wanneer doet niets ter zake - die pas wegens moed, beleid en trouw het Ridderkruis had verworven en er terecht niet weinig fier op was. Op zekeren dag zag die jonge luitenant door een armen drommel van een komediant in een laf stukje de rol van den *bas-comique* vervullen en lachend een schop ontvangen, - met een dergelijk eerekruis op de borst als hij droeg. De officier achtte dat een beleediging, der orde waartoe hij behoorde, aangedaan en gelastte den akteur de dekoratie af te leggen. De komediant weigerde, waarna de luitenant op de planken vloog en den tooneelspeler, voor hij er op bedacht was, het onderscheidingsteeken van de borst rukte. Woedend over die daad wilde de akteur den officier te lijf, maar 't was hem niet mogelijk iets anders te doen dan in tranen uit te barsten en uit te roepen:

- Ik heb dat kruis nochtans met mijn bloed gekocht, toen ik mijn majoor in Indië het leven heb gered.

- In Indië? - vroeg de officier, belangstellend - En hoe heette uw majoor?

- Majoor van D....!

- Dat was mijn vader, maar zijn redder heette anders dan gij op het programma genoemd zijt.

- Ziehier zijn waren naam - hernam de *histrio*, het brevet uit zijn zak halende, dat zijn wapenfeit en zijn benoeming tot ridder vermeldde.

De officier nam nu zijn eigen kruis en hechtte het op de borst van den komediant, terwijl hij dat van dezen opraapte en op de zijne plaatste. Hij deed echter nog meer en beter, - hij bezorgde den redder zijns vaders, dien hij zoo zwaar beleedigd had, een betrekking, die hem geen schoppen meer opleverde, gelijk die van *bas-comique* bij een rondreizenden troep van het laagste kunstgehalte.

Zou de minister in Frankrijk uit dit verhaaltje niet kunnen leeren, dat er nog wel iets anders te doen is voor gedekoreerde grappenmakers, dan hun den leeftocht af te snijden?

Van afsnijden gesproken, - Jufvrouw Betsy Perk heeft mij door het ten tooneele brengen van haar ‘De sterren liegen niet’, de gelegenheid afgesneden om iets goeds van haar te zeggen, tenzij dit,

dat haar wil om onze dramatische literatuur te verrijken voortreffelijk schijnt, doch de krachten aan dien wil vooralsnog niet geëvenredigd zijn.

Jufvrouw Perk is zonder twijfel wat men pleegt te noemen: eene vrouw met gaven, maar zij mist die, welke bij haar, eigenaardiger dan bij iemand anders, ‘zelfbeperking’ mag heeten. Zij overschat, in andere woorden, hare krachten, naar het voorbeeld van de geëmancipeerde, die haar een tijd lang *à la remorque* heeft genomen, - en dat is te betreuren.

Wel is het meer dan eens beleefd, dat men slechts een hoogen dunk van zich-zelven en een half dozijn ophemelende satellieten behoeft te hebben, om der menigte diets te maken dat men buitengewone werken voortbrengt, maar dat gaat niet altijd op, gelijk door menigeen onzer naar faam dorstende dames uit den laatsten tijd kan worden getuigd. Wat zien wij er niet verschieten en straks verdwijnen van wie zich zelven ‘lichtende sterren’ wanen aan het firmament, of zich ‘hervormsters’ en ‘aanbrengsters van een scherfje tot de ontwikkeling der menschheid’ betitelen; - van die *Schöngeister*, op wier boog altijd meer dan één koord gespannen heet, in zooverre zij zich nu eens als schrijfsters - zangeressen - tooneelspeelsters; dan weer als dichteressen - schilderessen; dan weer als dramaturgen - beeldhouwsters aan ons voorstellen. Maar van welken boog komt, wel bezien, ooit een pijl, die redelijk doel treft?.. Helaas, alle koorden schijnen slap, alle pijlen stomp te zijn, en hoeveel wenschelijker ware het niet, indien de nu op zoovele witten verspreide en verdeelde kracht zich op één punt koncentreerde; indien ieder van die dames, aan wie niemand talent en zekeren aanleg, om zich in dit, of dat genre boven het gros harer medeburgers te verheffen, zal ontzeggen, zich uitsluitend op dat genre toelegde en daaraan al haar studie, geest en werkvermogen wijdde.

Nu hollen zij echter maar voort. slechts zich zelven ziende en elkander, en anderen alleen om hen niet te tellen. Nauwelijks beginnende, nauwelijks den eersten voet gezet hebbende op het gebied der kunst, rekenen zij zich *arrivées*, - reeds aan het einde. Aan raad en kritiek storen zij zich niet. Te leeren achten zij onnoodig. Zij weten immers!

En 't gevolg van die waanwijsheid is? Geen ander dan dat zij koppen modelleeren, die op iedereen gelijken behalve op hen,

die zij moeten voorstellen; dat zij akteeren als rederijksters *en herbe*; dat zij schilderen en zingen, om kijker en luisteraar voor een oogenblik den zegen te doen betreuren dat hij ziet en hoort; dat zij novelles en tooneelstukken schrijven als schoolkinderen.

Wat Jufvrouw Perk - om tot haar terug te keeren - op de jongste Brusselsche tentoonstelling in de plastische kunst heeft geleverd, gaat aan hetzelfde euvel mank, waaraan haar dramatische arbeid lijdt - aan het euvel van niet-bestudeerd, niet-doordacht, niet-geacheveerd te zijn. Van daar dat men in haar buste niet herkent, wie er voor geposeerd heeft, en haar tooneelheld Benvenuto Cellini niet gelijkt op den Florentijnschen kunstenaar der geschiedenis.

In ‘De sterren liegen niet’ - dat n.b. op twee tooneelen tegelijk zou worden vertoond en waarvan tegelijk met de Hollandsche uit gave ook een Duitsche zou verschijnen, opdat zooveel stervelingen als mogelijk was, hier en in den vreemde, terstond het onschatbaar voorrecht zouden kunnen hebben van Jufvrouw Perk's pennevrucht te genieten, - in ‘De sterren liegen niet’ heeft de schrijfster zich bepaald bij eene betrekkelijk onbeteekenende episode uit het leven van den vermaarden gouddrijver, en wel bij die waarin hij, zonder zweem van bewijs, wordt verdacht van 's Pausen tiara te hebben bestolen. Wat Cellini voor de kunst is geweest en wat hij als burger heeft gedaan, toen de vreemdeling zijn vaderland bedreigde, blijft in het drama geheel onvermeld, en de man, die in zoo vele opzichten scheppend en handelend is geweest, wordt ons eenvoudig te zien gegeven als een lijdelijke melodrama-figuur, met wie tot in 't oneindige gesold wordt.

Jufvr. Perk laat Cellini niets doen, dan verliefd zijn, galmen en een pas der tarentelle dansen. Behalve dat staat nog op zijn aktief, dat hij ten slotte trouwt. Al het andere komt op zijn passief. Hij wordt bedrogen; hij wordt beschuldigd; hij wordt gearresteerd; hij wordt in den kerker geworpen; hij wordt ter dood veroordeeld; hij wordt gered; hij wordt weêr gearresteerd; hij wordt gewond; hij wordt weer gered en hij wordt gerehabiliteerd. Dat alles is zeker treffend, maar niet belangwekkend genoeg om de toeschouwers eenige uren in spanning te houden, - vooral niet, wanneer ook een boeiende stoffaadje ontbreekt; wanneer de accessoires en de zoogenaamde episodieke rollen aan de flauwe intrigue niet wat leven bijzetten.

Overigens komt in 't stuk wel 't een en ander voor, dat ons

moet doen lachen. Zoo is 't allerkluchtigst te zien hoe Jufvr. Perk met kardinalen en Italiaansche grooten omspringt; hoe zij die heeren laat spreken en zich bewegen. Onder kruideniers kan 't niet meer familiaar, niet gezelliger toegaan, en als zij elkaêr uitschelden en bij elkaar in- en uitloopen, voelt men zich overal thuis, behalve in een kring van edelen, wier beschaafde manieren tot in latere eeuwen spreekwoordelijk zijn gebleven. Van al de personen in het drama kan niet eene gezegd worden ons den tijd te herinneren, waaruit zij genomen zijn. Niet één karakter ook is flink geteekend. De figuur der babbelende hospita, - een vrouw, gelijk men nog overal ontmoet, - is ontegenzeggelijk de best geschetste, en dat brengt me op de gedachte om Jufvr. Perk een raad te geven, dien zij echter niet behoeft op te volgen. 't Is deze: om de kardinaals en hertogen van 't Italië van 1530 in 't vervolg maar te laten rusten en zich liever toe te leggen op het ten tooneele brengen van hare minder voorname en gemakkelijker te volgen medeburgers en tijdgenooten. Zij geloove vrij, dat ook die lieden genoeg dwaasheden begaan, misdaden plegen, verliefd zijn en kuiperijen smeden, om stof te leveren voor haar dramatische ontboezemingen. Om die stof te vinden, heeft zij slechts haar oogen te openen en om zich heen te zien. Wel schijnt dit niet zoo geleerd als het opdelven van personen en toestanden uit vorige eeuwen, maar er staat tegenover dat het veel nuttiger en interessanter is.

De toeschouwer toch kan het moderne drama, uit zijn tijd en zijn omgeving gegrepen, beoordeelen en er levenswijsheid en menschenkennis uit putten, als de schilderij waar is, en als zij niet waar is, veroordeelt hij ze terstond. Uit zoogenaamde historische stukken daarentegen krijgt men in den regel een zeer verward en onjuist begrip van de historie, omdat de schrijvers, voor zij overgaan tot het samenstellen van het drama, vergeten hebben de noodige studie te wijden aan de tijden, personaadjes en situaties, welke zij uit het verleden doen verrijzen. Dan trachten zij wel is waar dat gemis aan grondige kennis goed te maken door, ofte verbergen achter een fraai dekoratief en prachtige kostumen, maar dit is nog gevaarlijker, want zoo zijn menigmaal de grootste onzin en de zwaarste vergrijpen tegen zeden, gewoonten en gebeurtenissen over het hoofd gezien niet alleen, maar zelfs toegejuicht, omdat de mooie pakjes, schitterende wapens en verdere klinklang de aandacht van het publiek

in die mate trokken, dat het oog het oor geheel buiten werking stelde.

Maar ik ben wel goed, dat ik nog zooveel zeg *à propos* van een drama dat reeds dood is, - dood en begraven. In drie of vier avonden is zijn doodstrijd beslist geweest ondanks alle prinsen van staat en kerk, zelfs ondanks een sterrewichelaar, die wel honderd maal beweerde, dat de sterren niet logen en hij er alles in kon lezen, maar die nochtans verzuimd heeft er in te zien, èn dat al zijn plannen zouden mislukken, èn dat hij, drie en een halve eeuw later, door een hollandsche dame op het tooneel zou worden gebracht. Hadde hij dit laatste geweten, dan zou hij wel een barbaar hebben moeten zijn indien hij het haar niet bij uiterste wilsbeschikking had ontraden.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Geschiedenis der Noordsche Compagnie, door Mr. S. Muller Fz. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Utrecht, Gebrs. van der Post, 1874.

Voor eenigen tijd schreef het Provinciaal Utrechtsch Genootschap een prijsvraag uit, waarvan de beantwoording een veelomvattend historisch onderzoek vereischte. Het Genootschap verlangde ‘een historisch overzicht van de ontdekkingen der Hollanders in de Noordpoolzeeën en van hunne vestiging op enkele punten, voornamelijk op Spitsbergen, alsmede van de internationale geschillen der Nederlandsche republiek met Engeland, Denemarken en Zweden over de vaart en visscherij in het Noorden.’ Dit sloot niet meer of minder in dan:

1°. een onderzoek van de pogingen der Nederlanders om eene noordwestelijke en noordoostelijke doorvaart naar Indië te vinden, en van de ontdekkingen die daarvan een gevolg waren;

2°. de geschiedenis onzer visscherij in het Noorden en van de geschillen waartoe onze vestiging op sommige punten aanleiding gaf.

Het is waar: men verlangde een o v e r z i c h t ; maar geef eens een goed overzicht als gij geene degelijke studie gemaakt hebt van uw onderwerp. De heer Muller, wien het onderwerp niet vreemd was, getuige zijn academisch proefschrift[1], besloot dan ook slechts een deel van de prijsvraag te beantwoorden, en het Genootschap heeft wel gedaan zich hiermede tevreden te stellen en hem de wel verdiende ‘gouden eereprijs’ toe te kennen.

De opkomst onzer visscherij in het hooge Noorden dagteekent van

1 Mare clausum. Bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de XVIIe eeuw. Amsterdam, Fred. Muller, 1872.

een tijd toen men het zoeken van een doorvaart naar Indie reeds ten naastenbij had opgegeven. In de eerste jaren der visscherij worden daartoe nog enkele pogingen gedaan, maar weldra wordt het doel uitsluitend de vischvangst, en van nu af beweegt zich de geschiedenis der Noordsche tochten op een ander gebied.

De ontdekkingstochten nu, vóór de opkomst der visscherij, hadden sommigen reeds vroeger tot een punt van onderzoek gemaakt; de geschiedenis onzer visscherij in het Noorden moest nog gesch reven worden. Zeer te recht heeft dus de heer M. de laatste gekozen tot het eigenlijke onderwerp zijner studie, en in plaats van ons, zoo als gevraagd was, een o v e r z i c h t te geven van het geheel, heeft hij ons een flink, degelijk onderzoek geschonken van een enkel tijdvak, het eerste en belangrijkste, de opkomst dier visscherij, die zich oplost in de geschiedenis der Noordsche Compagnie.

Het antwoord op de eerste vraag is bij den heer M. bijzaak geworden. Maar men meene daarom niet dat hij de eerste ontdekkingstochten vluchtig behandeld heeft. Integendeel, er is menig punt dat hij helderder in het licht heeft gesteld en waarover hij nieuwe bijzonderheden heeft medegedeeld. Ik noem slechts de lotgevallen van den eersten Nederlandschen reiziger in de noordelijke gewesten, Olivier Brunel, dien, in weerwil van de hooge achting waarin hij eenmaal stond, zijne landgenooten geheel uit het oog verloren hadden, totdat Hamel in zijn ‘Tradescant der ältere’ het eerst eenig licht over zijne geschiedenis deed opgaan.

Maar vooral wat er te vinden was over de latere ontdekkingsreizen in 't Noorden (1614-26) heeft de heer M. uit de oude stukken met oordeel bijeengebracht. Hij was zoo gelukkig daarvoor kostbare gegevens te vinden in het kaartboek van Joris Carolus van Enkhuizen, een zeer bekwaam stuurman die zelf bij die van 1614 en 1615 tegenwoordig was. De reis van 1614 door twee schepen onder Jan Jacobsz May en Jacob de Gouwenaer ging van Fairhaven op Spitsbergen uit, waarheen zij de walvischvaarders vergezeld hadden. Men trachtte tusschen Groenland en Spitsbergen een noordoostelijke doorvaart op te sporen en bereikte eene breedte van 83°. Hier kwamen de stroomen, zoo als Carolus schrijft, ‘al uyt den Noorden langhs Spitsberghen’, waaruit hij te recht opmaakte dat Spitsbergen niet, zoo als toen velen nog meenden, een deel van Groenland was, en tevens dat men kans had op deze hoogte een open zee te vinden,

hoewel hij die vruchteloos schijnt gezocht te hebben. Maar op de terugreis was men zoo gelukkig het eiland te vinden, dat naar schipper May den naam ontvangen heeft van ‘Jan Mayen eiland’[1].

De Noordsche Compagnie (waarover straks nader) had tot dezen onderzoekingstocht last gegeven. Zij besloot in 1615 ook in 't Noordwesten een poging te doen tot het vinden van een doorvaart. Wie het bewind voerde op het jacht dat zij hiertoe uitzond wordt niet gemeld, maar de stuurman schijnt wederom Joris Carolus geweest te zijn. Men onderzocht Straat Davis en de baai die eerst in 't volgende jaar naar William Baffin haar naam zou ontfangen, en zou volgens 't oude bericht eene breedte bereikt hebben van 80°, terwijl Bylot en Baffin niet verder kwamen dan 77° 30′. Bij gebreke van een journaal kan men echter aan zulke op zich zelve staande opgaven slechts een betrekkelijke waarde toekennen.

Een derde tocht tot het vinden van een doorvaart werd door de Compagnie in 1616 ondernomen. Kapitein Willem Janz met het jacht ‘den Orangienboom’ van Amsterdam, vertrok in 't voorjaar van Jan Mayen eiland, voer de zuidpunt van Groenland om en Straat Davis in, waar men het westelijk gelegen land van 60° tot 66° verkende en Statenland noemde, maar te vergeefs een kanaal zocht om naar het westen door te dringen.

Even vergeefs blijkt een tocht geweest te zijn in 1618 met hetzelfde doel in die richting ondernomen (Muller, blz. 176). Het schijnt dan ook dat de geringe uitkomsten in de eerstvolgende jaren de reeders van nieuwe pogingen hebben afgeschrikt. Men trachtte nu nog wel nieuwe kusten te vinden met het oog op de vischvangst, maar bepaalde zich tot het gebied tusschen Groenland en Nowaja Zemlja. Zoo werd in 1618 door Logier (Rogier?) Jaspersz met een schip van Pieter Courten van Middelburg land gevonden tusschen 76° 3′ en 80° 6′, dat hij voor de walvischvangst geschikt achtte. De Staten verleenden hem octrooi tot het bevaren van die kust. De heer M. denkt hierbij aan de oostkust van Groenland, maar het ontoegankelijke dezer kust op zulk eene hooge breedte, maakt zijne onderstelling onwaarschijnlijk. Het is misschien ge-

1 Het bericht omtrent het bereiken van dezelfde poolshoogte op een vroegere reis, waar de schepen een ruime zee zonder ijs en ‘vlak weiland met grasetende gedierten’ zouden gevonden hebben (Muller, blz. 167), is te onbestemd om er iets uit op te maken.

waagd om aan de westkust van het door Weyprecht en Payer ontdekte König Karlsland te denken. In die richting evenwel kunnen de ‘ghebroocken landekens’ gelegen hebben, die een schipper van Enkhuizen op 82° ten noorden van Spitsbergen meende te zien (Muller, blz. 180). In 1624 voer zelfs een schip tot 83°, maar de ijsvlakte belette het verder doordringen.

Van het jaar 1624 dagteekenen weder twee tochten naar Straat Davis. Een schip door den ijverigen reeder Adriaan Dircx Leversteyn uitgerust zocht daar ten N. van de Hudsonsstraat een doorvaart, en meende die ook werkelijk gevonden te hebben, maar daar men niet verder kwam dan 65° NBr., zal die gewaande zeestraat waarschijnlijk Northumberland Inlet geweest zijn. Een ander schip van een Brielsch reeder zou in 'tzelfde jaar in Straat Davis een eiland ontdekt hebben waar zich goud- en zilvermijnen bevonden! De hoop om in 't hooge Noorden schatten te vinden had reeds menigen reeder de kosten, en menigen zeeman de bezwaren van de reis licht doen tellen. Ook nu weder wekte dit schoone verschiet den ondernemingsgeest op. Velen wilden beproeven of zij in die barre gewesten ‘wat raers’ zouden kunnen ontdekken. In 1625 en 1626 werden verschillende tochten naar Straat Davis ondernomen, maar de uitkomsten hadden weinig te beteekenen. Vroeger bekende kusten en inhammen werden op nieuw langs- en opgevaren; een enkele schipper ontdekte land ‘nooit voor dezen bevaren’, maar waarvan wij niets naders vernemen. Ook nog eenmaal, in 1625, werd de noordoostelijke doorvaart beproefd. Cornelis Teunisz Bosman van Amsterdam zeilde met een wéluitgerust schip van 90 last den 24sten Juni van Tessel en bereikte den 28sten Juli de zuidpunt van Nowaja Zemlja, maar werd geruimen tijd door drijfijs verhinderd verder te gaan. Eerst den 10den Augustus kon hij Straat Nassau doorzeilen. Hij bracht het nog tot Staten-eiland aan de Samojeedsche kust, maar storm en ijsschotsen noopten hem terug te keeren.

Sedert werden de noordelijke ontdekkingstochten voor geruimen tijd gestaakt.

Zijn wij den heer M. dank verschuldigd dat hij de verspreide berichten omtrent die reizen zoo vlijtig heeft opgespoord en nauwkeurig bijeengesteld, niet minder lof verdient de arbeid door hem aan de geschiedenis van de walvischvangst vóór het midden der zeventiende eeuw ten koste gelegd. Het was geen gemakkelijke

en zeker niet altijd een aangename arbeid om in den doolhof van geschillen waartoe die visscherij aanleiding gaf den weg te vinden. Te meer verdient het op prijs gesteld te worden dat hij die taak op zich nam en zoo goed ten uitvoer bracht. Het is een merkwaardig hoofdstuk uit onze handelsgeschiedenis. Een korte schets zal er den lezer eenig denkbeeld van geven.

Sedert de dertiende eeuw en misschien nog vroeger legden de Basken zich toe op de walvischvangst. In dien tijd vond men deze zeegedrochten nog in zuidelijker zeeën, tot in de golf van Biskaje toe, maar langzamerhand werden zij van daar verjaagd en trokken zich naar noordelijker breedten terug. Toen begonnen ook de Engelschen aan de vangst deel te nemen. Hunne eerste vaarten met dat doel dagteekenen van het midden der zestiende eeuw, maar eerst na het bezoek door Hudson (1607) en Poole (1610) aan de westkust van Spitsbergen, waar de walvisschen zich in menigte ophielden, werd de vangst van beteekenis. Baskische harpoeniers werden daartoe in dienst genomen. Maar slechts korten tijd zouden de Engelschen er alleen de voordeelen van genieten. Reeds in 1612 werd door Amsterdamsche kooplieden een schip onder Willem Vermuyden of van Muyden naar Spitsbergen gezonden ‘om aldaer walrusschen te bekomen ofte anders haer profijt te soecken’. De buit aan walrussen was schraal, maar men kon zich hier met eigen oogen overtuigen dat de jacht op de walvisschen grooter kans van slagen had. Daartoe waren dan ook de beide schepen uitgerust, waarmede Vermuyden in 1613 weder naar Spitsbergen voer; men had twaalf Baskische harpoeniers aan boord om de onzen het handwerk te leeren. Ook Zaandamsche en andere reederijen zonden dit jaar schepen ter vischvangst naar Spitsbergen en even talrijk waren de Fransche en Spaansche visschersvaartuigen van Bordeaux, Saint Jean de Luz, Duinkerken enz. natuurlijk met Basken bemand, die aan de vangst wilden deelnemen.

De Engelschen hadden die concurrentie voorzien. Zij meenden, of beweerden althans, het uitsluitende recht te hebben op de visscherij aan de kust van Spitsbergen, omdat dit land in 1553 door Hugh Willoughby op zijn reis naar het Noorden ontdekt zou zijn, een verzinsel waarvoor geen schijn van bewijs bestaat. De regeering had evenwel op dien grond de Moscovische Compagnie (de

oude Engelsche handelsvereeniging in wier dienst Willoughby was uitgevaren) gemachtigd de zee in den omtrek van Spitsbergen met uitsluiting van andere landgenooten te bevaren en er alle vreemdelingen van verwijderd te houden. Gebruik makende van dit recht zond de Compagnie in 1613 eene vloot van zeven gewapende schepen naar het Noorden, die alle mededingers van het terrein verjoeg. Aan dezen bleef niets over dan zich òf terug te trekken, òf op hun beurt te vereenigen en den steun hunner regeering te zoeken.

Ziedaar de aanleiding tot de oprichting der Noordsche Compagnie.

Indien het ontdekken van een land aan eene natie het recht geeft om dit in bezit te nemen en er met uitsluiting van anderen de voordeelen van te trekken, dan konden de Nederlanders alle aanspraak maken op Spitsbergen, want zij hadden die verre kusten in 1596 het eerst bevaren. Maar de Engelschen hadden die voordeelen het eerst ingezien en waren hen vóór geweest om zich die ten nutte te maken. Dit had meer te beteekenen dan hunne rechtsaanspraken. Waar men de macht niet had deze te doen gelden beteekenden ze op zich zelven zeer weinig. Ook de Deenen beweerden later dat hun Koning recht had op die kusten, omdat ze tot Groenland behoorden, en de Franschen maakten dezelfde aanspraak, omdat de Basken, die zoo veel vroeger ter walvischvangst uitvoeren, er wel voor de Engelschen en Hollanders geweest moesten zijn. Maar alles hing daarvan af of eene Regeering krachtig genoeg was en het volk genoeg geestkracht toonde om zijn vermeend recht te laten gelden.

Dit begrepen thans ook de Staten-Generaal, en toen de reeders zich in 1614 tot eene Compagnie vereenigden, aarzelden zij niet de door hen uitgeruste vloot met drie oorlogschepen bij te staan. De Nederlandsche visschers hadden nu voldoende macht om de Engelschen het hoofd te bieden, en het gevolg was dat er geene vijandelijkheden bedreven werden. Natuurlijk gaf die maatregel aanleiding tot protesten van de Engelsche regeering, en als deze kans gezien had de Staten te dwingen van de vaart af te zien, zou zij niet geaarzeld hebben het recht van den sterkste toe te passen. Maar de omstandigheden waren de Nederlanders gunstig; de vaart der Engelschen verminderde, en het duurde niet lang of hunne mededingers schreven hun de wet voor. De Noordsche Compagnie

liet weldra geene vreemde schepen meer toe in de baaien die zij tot de vischvangst had uitgekozen; Spitsbergen heette eerlang eene Nederlandsche bezitting.

En de Regeering? Zoo lang zij het met de belangen der republiek in strijd achtte zorgde zij dat de Compagnie hare politiek van uitsluiting niet tegenover andere natiën toepaste, maar toen er geen kwade gevolgen meer te duchten waren, aarzelde zij niet die politiek te ondersteunen[1]. Het komt mij daarom voor dat de heer M. nog te veel lof over heeft voor de 'vrijzinnige regeeringsbeginselen' van de Heeren Staten.

Ook in een ander opzicht was de houding der Regeering niet wat wij v r i j z i n n i g zouden noemen, ik bedoel tegenover de reeders die buiten de Compagnie stonden; maar dit was een gevolg harer dubbelzinnige politiek. Aan den eenen kant werden aan een handelslichaam uitsluitende rechten toegekend; aan den anderen kant zag men in dat die rechten noodzakelijk verkort moesten worden, wilde men niet allen ondernemingsgeest uitdooven. Aan de Noordsche Compagnie werd octrooi verleend om te mogen 'handelen en visschen op de kusten ende landen van Nova Sembla tot Fretum Davidis toe, daer onder begrepen Spitsbergen, Beren-Eylant, Groenlant, e n d e d i e a n d e r e e y l a n d e n d i e o n d e r d e v o o r s z . l i m i t e n g e v o n d e n s o u d e n m o g e n w e r d e n' - en te gelijker tijd vaardigden de Staten-Generaal een 'algemeen octrooi' uit, waarbij aan 'die geene die eenige nieuwe passagien, havenen, landen oft plaetsen souden ontdecken' vergund werd om die nieuwe 'passagien' enz. voor vier reizen uitsluitend te mogen bevaren. Hoewel zij er bijvoegden dat zij hierdoor niet verstonden 'praejuditie te doen aan hunne voorgaande octrooien', bleek het toch toch spoedig dat dit plakkaat hen in eene moeielijke houding plaatste tegenover de monopolisten.

Ik neem aan dat het verleenen van octrooi aan de Noordsche Compagnie in 1614 een noodzakelijk kwaad was, en dat alleen de zekerheid dat anderen niet van hunne buitengewone kosten de voordeelen zouden genieten de reeders in staat stelde om eene vloot bijeen te brengen sterk genoeg om tegen de Engelschen te kunnen optreden. Maar toen deze reden niet meer bestond en het bleek

1 Zie Muller, blz. 88, 102, 309.

dat de bevoorrechten zoo veel mogelijk alle anderen wenschten buiten te sluiten en elkander elk voordeel betwisten; toen zij er rond voor uitkwamen dat hun stelsel was om ‘met de minste kosten het meeste te verdienen’, met andere woorden dat zij zoo weinig mogelijk aan de markt wilden brengen om dat weinige duur te kunnen verkoopen: misbruiken die een noodzakelijk gevolg zijn van elk monopolie, - toen had de Regeering niet telkens weer het monopolie behoeven te vernieuwen, en in elk geval niet, zoo als in 1622 en nog in 1633 geschiedde, met veel bezwarender bepalingen voor de vrije mededinging.

In 1617 was het octrooi voor vier jaren verlengd; in 1622 werd dit voor niet minder dan twaalf jaren toegestaan. Vroeger moest aan anderen de gelegenheid blijven opengesteld om als participanten tot de Compagnie toe te treden; in 1622 liet men deze bepaling vervallen; voorts werd de straf op inbreuken van het octrooi onmatig verzwaard, en niet alleen de visscherij, maar zelfs de vaart op Spitsbergen verboden. Wie een weinig achter de schermen ziet, - en de heer M. stelt ons hiertoe uitmuntend in de gelegenheid, - dien zal het niet verwonderen, bij den toen heerschenden (en helaas nog niet uitgestorven) particularistischen geest, bij den voortdurenden naijver tusschen provinciën en steden onderling, dat de belanghebbende partij, indien zij er kans toe zag anderen uit te sluiten, van die gelegenheid gebruik maakte, maar het strekt in elk geval niet tot lof van de Regeering, dat zij die partij haar zin liet doordrijven.

In weerwil van die begunstiging is het verblijdend uit de geschiedenis der Compagnie te bespeuren dat de geest van vrije mededinging haar telkens tot concessies wist te dwingen, en haar eindelijk den genadeslag toebracht. De eerste aanval kwam zonderling genoeg uit haar eigen boezem voort. Wij hebben boven gezien boe Jan Jacobsz May in 1614 het eiland vond dat naar hem genoemd is, maar waarschijnlijk reeds in 1608 door een Engelschen zeevaarder met name Willem Hudson ontdekt was[1]. Kort na May bezocht een ander schip van de Compagnie onder kapitein Jan Jansz Kerckhoff het eiland, en vond de zee rondom wemelende van walvisschen. Te huis gekomen deelde hij aan zijne reeders, Delftsche kooplieden,

1 Zie hierover uitvoerig Muller, blz. 189 vv. Zijne bezwaren tegen de ontdekking door H e n r y Hudson komen mij juist voor.

zijne bevinding mede. Hoewel deze Heeren medebew indhebbers waren van de Compagnie, vonden zij het natuurlijk voordeeliger buiten dat handelslichaam om, voor eigen rekening, de nieuwe ontdekking te exploiteeren en gebruik te maken van het ‘generaal octrooi’, waarbij het hun vergund zou zijn met uitsluiting van anderen vier reizen derwaarts te doen. Zij zonden daartoe in 't voorjaar van 1615 Kerckhoff in 't geheim weder naar het bewuste eiland. Hij nam daarvan bezit met de gewone formaliteiten en slaagde zeer gelukkig in de walvischvangst aan de kusten.

Natuurlijk bleef dit aan de overige bewindhebbers der Noordsche Compagnie niet lang onbekend. Een schip door de Amsterdamsche kamer uitgezonden om het eiland dat May gezien had, nader te verkennen, vond er Kerckhoff visschende. Toen Bewindhebbers daarvan bericht ontfingen, wendden zij zich dadelijk tot de Staten-Generaal en beriepen zich op hun octrooi, want het eiland lag binnen de grens van de ‘kusten ende landen’ waarin hun uitsluitend de visscherij vergund was. De heer M. noemt dit beroep o n h a n d i g , en zeker de b e d o e l i n g van het Generaal Octrooi was dat voor het bevaren van nieuw ontdekte landen eene bijzondere vergunning zou gevraagd worden, maar de woorden van het Octrooi der Noordsche Compagnie, die wij boven aanhaalden, zijn toch, dunkt mij, duidelijk genoeg. Na langdurige onderhandelingen besliste de Hooge Raad dat beide partijen met gelijk recht het eiland in kwestie zouden mogen bevisschen. Zoo ontstond een ‘kleine Noordsche Compagnie’ naast de groote, maar zij mocht alleen in den omtrek van Jan Mayen-eiland de walvisschen achtervolgen.

Weldra werd de Compagnie van eene andere zijde met mededinging bedreigd. De afgevaardigden van Zeeland ter Staten-Generaal hadden in 1614 tegen het octrooi gestemd, en daar het verleenen van octrooi aan elke provincie vrijstond, vergunden de Staten van Zeeland in 1615 aan eene compagnie van Vlissingsche reeders om de vischvangst uit te oefenen op dezelfde kusten als de Noordsche Compagnie. Hetzelfde geschiedde in 1634 met Friesland, dat zich een jaar te voren tegen de verlenging van het octrooi verklaard had. Natuurlijk lokten die maatregelen hevige protesten uit van het door de Staten-Generaal bevoorrechte handelslichaam, maar in beide gevallen eindigden de geschillen hiermede, dat de Zeeuwsche en Friesche reeders in de Compagnie werden opgenomen. Ook de kleine

Noordsche Compagnie was in 1622 op dezelfde wijze met de groote saamgesmolten.

De verlenging van het octrooi voor acht jaren, in 1633, was de laatste. Wie meenen mocht dat de Compagnie, na hare mededingers een aandeel in den buit gegeven te hebben, meer en meer in bloei toenam, zal uit Muller's verhaal eene andere bevinding opdoen.

Wij hebben hierboven reeds op sommige nadeelen van het monopolie gewezen. Een noodzakelijk gevolg van het op waarde houden der handelsartikelen, van de zucht om duur te verkoopen, was dat de waren in de pakhuizen opgestapeld bleven liggen en eindelijk met nadeel van de hand gezet moesten worden. Voeg daarbij dat de Compagnie bij eens aangenomen gebruiken volhardde, dat zij b.v. eene kostbare inrichting voor traankokerij op Spitsbergen bleef onderhouden, toen men reeds lang bevonden had dat het walvischspek veilig kon medegenomen en te huis tot traan bereid worden, - in één woord, dat zij niet met haar tijd wist mede te gaan.

Eindelijk moest de opkomst der visscherij in de open zee, waarin elk reeder met de Compagnie kon wedijveren, haar den genadestoot geven. Maar de aanleiding tot haar val was de toenemende zucht tot mededinging. Kort na de verlenging van het octrooi eischten alle Hollandsche steden die tot nu toe in de Compagnie niet vertegenwoordigd waren om daarin te worden opgenomen en, zonderling genoeg, zij wisten te bewerken dat de Staten van Holland het octrooi dat zij in 1633 hadden helpen verleenen, in December 1636 van onwaarde verklaarden, indien de Compagnie bleef weigeren aan de eischers een aandeel toe te kennen. De Staten-Generaal echter zagen hiervan het onbillijke in, en bleven het octrooi handhaven. Maar langzamerhand kwamen nu ook de provinciën die tot nu toe aan de vaart geen deel hadden genomen, met hunne pretensiën voor den dag. Eerst Utrecht, toen Overijssel en Gelderland, eindelijk ook Stad en Lande. Te vergeefs trachtte de Compagnie althans met de Hollandsche pretendenten een vergelijk te treffen. Er waren te veel eischers, en zij eischten te veel. ‘Het jaar 1642 ging voorbij, zonder dat de vernieuwing van het octrooi in de vergadering der Staten-Generaal zelfs ter sprake kwam.’

In 1669 was volgens de getuigenis van Pieter de la Court de

walvischvangst sedert men het octrooi had opgeheven van een tot tien, ja wel tot vijftien toegenomen. Welsprekender veroordeeling van het monopoliestelsel kon niet gegeven worden.

Wij konden in onze vluchtige schets niet aan alle verdiensten van Muller's studie recht laten wedervaren. Het hoofdstuk waarin hij de walvischjagers op reis en op de vangst vergezelt en ons een tafereel ophangt van Smeerenburg, het hoofdstation der Compagnie op Spitsbergen, zal niet het minst met belangstelling gelezen worden. Ook zijn wij den S. dank verschuldigd voor het bijvoegen van weinig toegankelijke gedrukte stukken en van de belangrijkste geschreven documenten uit het Rijks-Archief. Mogen wij nog menige zoo conscientieus bewerkte en goed geschreven monographie van Muller's hand ontfangen!

Leiden, September 1875.

P.A. TIELE.

Aanteekening.

De heer M. is van meening dat Rijp op de reis van 1596, na het verlaten van Barentsz, Spitsbergen zou zijn omgevaren. Rijp zou, voor de tweede maal den steven naar het Noorden wendende, zijn koers genomen hebben ten oosten van het eiland, maar daar de ijsmuur hem het doorvaren in noordoostelijke richting belette, voer hij, ten noorden van Spitsbergen gekomen, weder westelijk, en bereikte eindelijk het punt aan de westkust, waar hij reeds vroeger geweest was. De getuigenissen waarop de heer M. zich beroept, pleiten mijns inziens niet voor die meening.

1. Rijp zelf. (De Jonge, I, 25).... ‘Et prist ainsi iceluy deposant (Rijp) son cours en amont (en remontant) a tour d'iceluy pays pensant de traverser, ce qui luy faillist et revinst au lieu ou ils avoyent esté premierement’ etc. Er is hier geen spraak van oostelijke richting. Rijp vaart weder noordelijk met het doel om Spitsbergen om te varen, maar dit mislukt hem, zoodat hij weder op het oude punt terugkeert.
2. De Veer (Journaal, fol. 19). ‘Den 1 July creghen wy wederom het Beveren Eylandt int gesichte. Doen quam Jan Cornelisz (Rijp) met zijn Officiers ons aen boordt, ende verspraecken ons aengaende onsen cours te veranderen, ende alsoo wy van contrarie meyninghe waren, soo wierter verdraghen dat wy onsen cours souden volghen, ende hy den sijnen: te weten dat hij na zijn begheeren wederom soude seylen nae de 80 graden, want sy

haer inbeelden datse daer lichtelijck souden deur comen aen de oostzijde vant Lant op de 80 graden, ende zijn alsoo op die conditie van den anderen ghescheyden, ende sy seylden noorden aen ende wy zuyden van weghen het ijs', enz.
Hier staat duidelijk dat Rijp een doorgang hoopte te vinden naar de oostkust. Hij moet dus weder de westkust zijn langs gevaren.

3. Van Meteren (op het jaar 1597): 'Jan Cornelisz voer weder naer 80 graden, daer meynende doorganc te vinden totte Oostzijde vant Landt op 80 graden, dan dat schip rechtede niet veel anders uyt ende quam thuys.' Hieruit blijkt dat de doorgang naar de oostkust te vergeefs door Rijp gezocht is.
4. Hessel Gerritsz (Hist. de Spitsberghe, p. 10). 'Estant convenus par ensemble, que Jean Corneille feroit rechers vers le Nor oest, et Guilliaume Bernard vers le Nord est. Tellement que Jean Corneille a derechef faict voile vers le Nort, et apres merveilleux rencontres de glace et vent, il s'a trouvé au lieu ou ils avoyent jecté la premiere fois l'ancre, sur les 80 degrés' etc.... 'La coste d' Oest de cette terre incognue estant par tel moyen decouverte' etc.

Neemt men hierbij in aanmerking dat op de oude kaarten van Hessel Gerritsz, Hondius, enz. geen spoor van de oostzijde der eilandgroep van Spitsbergen te vinden, en dat ook in andere documenten (b.v. de getuigenissen der reisgenooten van Rijp bij Muller, blz. 362, 363) van geen omvaren van het eiland sprake is, dan zal men mij moeten toegeven dat het tegendeel als vrij zeker kan aangenomen worden.

Eene Arme Kinderschool der vorige eeuw, door Dr. D. Harting.

Geen onderwerp is tegenwoordig zoozeer aan de orde als het onderwijs. In de hoogste zoowel als in de laagste kringen onzer maatschappij toont men belangstelling.

Terwijl de richting van den kandidaat ten aanzien van het onderwijs beslist, of hij al of niet door eene of andere partij als de uitverkoorne voor Kamer of Gemeentebestuur gesteld zal worden, maakt het onderwijs niet minder een onderwerp van bespreking uit bij werkliedenvereenigingen en wenden deze zich met adressen tot 's Lands regeering om van haar belangstelling te doen blijken. Nevens de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, die zich met verjongde kracht aan haar roeping ten aanzien van het volksonderwijs wijdt, verrezen Onderwijzersgenootschap, Schoolverbond en Volksonderwijs en toont het laatste eene werkzaamheid die van het vuur eener eerste liefde getuigt. Behalve tal van bladen, bepaaldelijk aan het onderwijs gewijd, geven tegenwoordig de dagbladen eene dikwijls belangrijke ruimte ten beste om dit onderwerp te bespreken. En niet alleen in openbare samenkomsten en op daartoe belegde meetings, ook in bijzondere gesprekken, op reis en aan de open tafel, in vrienden- en familiekring is niet zelden het onderwijs een onderwerp, dat met de meeste belangstelling behandeld wordt.

Dat is een gelukkig verschijnsel en doet onzen tijd eer aan. Het is een bewijs, dat men een open oog verkregen heeft voor de behoefte, die zich alom openbaart, en op den goeden weg is om op gepaste wijze in die behoefte te voorzien. 't Is waar, de medaille heeft ook hare keerzijde. Het zijn niet altijd en overal zuivere belangstelling en reine bedoelingen, die zooveel doen spreken over het onderwijs. Als van vele andere zaken heeft zich de politiek en bovenal de geestelijke heerschzucht ook van het onderwijs trachten meester te maken, en dit is beiden tot op zekere hoogte inderdaad gelukt. Tot op zekere hoogte; want tegenover dat pogen heeft zich, in de laatste jaren vooral, het gezond verstand van het meest ontwikkelde deel onzes volks krachtig doen gelden. Geen genezing der maatschappelijke kwalen zonder een voldoend, overal doordringend, voor allen toegankelijk volksonderwijs, en dat onderwijs vrij

van allen geestelijken invloed, - dat is de leus van alle liberalen onzer dagen.

Er rijst echter nu en dan ook bij de ijverigste voorstanders van het volksonderwijs eene bedenking op. Blijven, zoo vragen zij zich soms, blijven de resultaten van al onze bemoeiingen niet ver, zeer ver beneden hetgeen men zich redelijkerwijze beloven mocht van al wat in de laatste jaren in dit opzicht is gedaan? Waar zijn de vruchten van ons, toch reeds zoo lang verbeterd onderwijs? Is werkelijk het peil van algemeene beschaving en verlichting gerezen? Hebben tot nog toe wij, die ons beijverden om volkswelvaart door volksonderwijs te bevorderen, reden om ons over de uitkomsten te verblijden?

In dit vragen zelf ligt reeds eenigszins de ontkenning opgesloten. En waarlijk, het antwoord kan, met het oog op veel dat we rondom ons zien, niet bevredigend zijn. Of is de schildering overdreven van het algemeen waargenomen schoolverzuim, die kanker waardoor ons volksonderwijs kwijnt? Of zijn de klachten ongegrond over de geringe bezoldigingen der onderwijzers en het daaruit voortvloeiend gebrek aan onderwijskrachten; over het buitensporig aantal leerlingen hier en elders aan één onderwijzer of aankomend jongeling toevertrouwd, waardoor onderwijzen grootendeels in bewaren en bezighouden veranderd wordt? Is het niet waar, dat er dringend behoefte bestaat aan meerdere en betere opleiding voor den toekomstigen onderwijzer? Genoeg, wij kennen de lange, zeer lange lijst van de gebreken, welke ons volksonderwijs nog aankleven en die het nog verre houden van de hoogte, waarop wij het zoo gaarne zouden wenschen te brengen en waardoor het alleen een zegen van ons volk kan worden. Maar dit alles mag ons geenszins den moed doen verliezen en de zaak van 't onderwijs als een hopelooze doen opgeven. Integendeel, door die gebreken bloot te leggen en het kwaad flink in de oogen te zien, is verbetering niet alleen mogelijk, maar zal zij, hiervan houden we ons overtuigd, ook zeker komen. Alleen er moet krachtig en met volharding worden gestreden. De vrije staatsschool, vrij van iedere kerkelijke inmenging, van welke zijde dan ook, door den Staat krachtig en met milde hand gesteund en bovenal geschraagd door de kern der natie, kan alleen voldoen aan de behoefte, die zich meer en meer in de Maatschappij vertoont.

Wanneer wij over het heden spreken met het oog op ons volksonderwijs, zijn het echter niet alleen treurige zaken die we te bedenken hebben.

Tegenover zooveel dat dringend voorziening en verbetering eischt, staat ook gelukkig veel, zeer veel goeds. Wij zouden ons ondankbaar toonen omtrent zoovelen, wier streven het zooveel jaren reeds geweest is, om het peil van 't onderwijs te verhoogen, en willens blind moeten zijn voor de zegenrijke gevolgen, die van dat pogen de vruchten geweest zijn. Wij behoeven slechts te zien op de vermeerdering en de verbeteringen van schoolgebouwen; op de uitbreiding van leermiddelen; op de geheele omwenteling die er in de schoolliteratuur heeft plaats gehad; op het streven om het onderwijs in praktisch verband met het leven te brengen; op de meer en meer doordringende overtuiging, dat de school, terwijl zij den geest ontwikkelt en verrijkt, ook den welstand van het lichaam moet bevorderen en de gezondheidsleer dus ook een belangrijk deel van de opvoedingsleer moet uitmaken. Wij zouden, met erkenning van al het vroeger opgesomde, kunnen wijzen op dat alles en nog veel meer, waardoor het heden zich gunstig boven het vroegere onderscheidt en daardoor ook moed geeft voor de toekomst.

Een krachtig middel om dien moed te verlevendigen bij veel dat zou kunnen ontmoedigen is niet alleen het zien op het heden, maar ook door nu en dan eens een blik te werpen op hetgeen geweest is. De vergelijking van het vroeger met het thans, geeft steun in den strijd tegen het gebrekkige van het tegenwoordige.

Hoe de toestand van ons schoolwezen en onderwijs vroeger was weet men, gelijk Dr. Harting in de inleiding van het werkje, aan het hoofd van deze aankondiging geplaatst, schrijft, uit de werken van vroegere en latere schrijvers.

Terecht merkt hij hierbij op dat hetgeen men alzoo weet eigenlijk bestaat in eene verzameling van ginds en elders verspreide trekken, waardoor men zich wel een algemeen beeld van den voormaligen toestand van ons lager schoolwezen kan vormen, maar geen beeld, dat op den naam van beeldtenis kan aanspraak maken. Het was daarom een gelukkige gedachte van den Heer Harting, om van de gelegenheid, die hem zijne betrekking tot het onderwijs in Enkhuizen schonk, gebruik te maken, om met hulp van het zorgvuldig bijgehouden notulenboek van de in het midden der vorige eeuw op-

gerichte armkinderschool aan dat algemeene beeld van de vroegere school door het bijvoegen van eenige bijzonder kenmerkende trekken het sprekende van een werkelijk portret te geven.

Ieder die in ons Vaderlandsch schoolwezen belang stelt en uit de vergelijking van het voorheen met het thans moed voor de toekomst wil putten, zal met genoegen dit portret der vroegere school van den geachten schrijver beschouwen, en meermalen zal hij, al lezende, zich het heden voor den geest roepen; bij veel zal hem onwillekeurig de uitroep van den ouden schrijver ‘niets nieuws onder de zon’ op de lippen komen, maar ook bij nog meer de blijde erkentenis: wij zijn toch veel, zeer veel vooruitgegaan.

Nadat de schrijver heeft voorgesteld, hoe het denkbeeld, in het wakker hoofd van den voorzittenden Burgemeester Mr. Frederik Verbruggen opgekomen, om eindelijk eens paal en perk te stellen ‘aan het ledig loopen, bedelen en dikwerf stelen der ronddoolende straatjeugd’, door de beraadslagingen eener commissie tot rijpheid gebracht en in een voorstel tot het ‘in werking brengen en onderhouden van eene armkinderschool’ veranderd was, geeft hij in eenige trekken op, wat genoemde commissie noodig oordeelde om aan haar voorstel gevolg te geven. In de eerste plaats natuurlijk het schoolgebouw; daartoe was naar haar oordeel de zoogenoemde exercitieschuur bij uitstek geschikt, welk gebouw voor 300 gulden in orde te brengen was met tafels, banken en ‘wat meer tot een compleet school behoort.’ Men ziet (ook de meerdere waarde van het geld in dien tijd niet uit het oog verliezende) dat men toen zijne eischen niet hoog stelde om een ‘compleet’ school te hebben. Voorts werden door de commissie voorstellen gedaan ten aanzien van het toezicht, de aanstelling van een schoolmeester, het vaststellen van diens traktement, emolument en instructie. 't Treft ons, dat toen reeds door die commissie ten aanzien van de aanstelling der schoolmeesters hetzelfde beginsel werd voorgestaan, dat ook in onze tegenwoordige Wet wordt gehuldigd: benoeming door het gemeentebestuur uit een voordracht, opgemaakt door het Toezicht na gehouden vergelijkend examen. Dat was inderdaad vooruitgang. Het schoolmeestersambt zou nu te Enkhuizen niet meer zijn een baantje aan koetsier of lijfknecht van den burgemeester of ander notabel persoon gegeven, maar het gewicht der betrekking werd erkend in de maatregelen, die voor eene goede keuze werden vastgesteld. En thans? Velen

zouden het nu als bewijs van vooruitgang beschouwen, als het vergelijkend examen voor goed tot de geschiedenis ging behooren. En inderdaad, er is veel tegen die examens te zeggen. Ze onbepaald af te schaffen acht ik echter verkeerd; ze te beperken en in veel opzichten te wijzigen, raadzaam niet alleen, maar dringend noodzakelijk.

De schoolmeester zou hebben een vast traktement van 200 gulden en, als prikkel voor zijn ijver, 5 stuivers in het vierendeel jaars voor ieder kind, ‘zonder onderscheid wat leerende en hoe ver geavanceerd’, benevens vrije woning.

Daarbij meende de commissie dat de schoolmeester, als de plaats van voorzanger in de kleine kerk kwam te vaceeren, die betrekking wel gratis kon vervullen, waardoor de stad jaarlijks 50 gulden uitwon.

Men ziet het: de schoolmeester moest behalve het vaste traktement nog 5 stuivers in het ¼ jaar voor ieder kind als premie voor betoonden ijver hebben en kon dan ook door gratis waarnemen van bijbetrekkingen nog voor de stadskas productief gemaakt worden. Dat stelsel van extra prikkel tot plichtsbetrachting heeft men in enkele gemeenten nog niet losgelaten. Nu men meer en meer de overtuiging uitspreekt van hoogachting voor den onderwijzer en waardeering van zijnen stand, konden die premiën wel weggelaten worden: zij zullen den waarlijk ijverigen en gemoedelijken man niet tot meerdere plichtsbetrachting aansporen; ze ontgaan dikwijls ook den beste door omstandigheden, geheel van hem onafhankelijk; voor den tragen dienstknecht heeft de wet andere middelen dan het prikkelen van zijn geldzucht.

De schrijver laat hierop volgen de ordonnantie en 't reglement voor het arme-kinderschool en de instructie voor den schoolmeester. Het is wel de moeite waard beiden te lezen. Men zal er in zien voor wie de oprichters de school bestemden, welken omvang ze aan het onderwijs wenschten te geven, welke verplichtingen de ouders te vervullen hadden en, wat de instructie betreft, wat er al van den schoolmeester gevorderd werd en hoe zijne plichten hem tot in de kleinste bijzonderheden werden voorgeschreven.

Over een en ander een enkele opmerking. De leeftijd voor het schoolgaan werd bepaald van het 5^{e} tot het 12^{e} jaar en voor ouderen dan 12 jaar was de avondschool. In dit opzicht zijn we dus in ruim honderd jaar niet vooruitgegaan. Dat 12^{e} jaar wordt ongelukkigerwijze ook nu nog als het eindjaar voor het gewone dagschoolonder-

wijs aangenomen en door velen verdedigd, en men ziet voorbij, hoe juist op dien leeftijd de meest vruchtbare tijd aanvangt tot verwerking van het geleerde. Het middelbaar onderwijs kan zich op dien leeftijd wel aan het lager aansluiten, mits het zich dan ook in onderwerp en omvang van 't onderwijs, in methode, in tucht schikke naar de eischen van dien leeftijd. Wil men het dan toch middelbaar onderwijs noemen, het zij zoo; alleen blijft de vraag dan nog over: aan wie zulk onderwijs beter op te dragen is, aan den gewonen lageren onderwijzer of aan leeraren van 't middelbaar onderwijs.

De arme kinderschool werd bestemd voor kinderen van bedeelde of althans behoeftige ouders en voor zulken ‘die door de heeren directeurs van de scholen werden gezonden.’ Voor de gealimenteerden was het eene verplichting, voor de overigen eene gunst. We zien hier twee beginsels gehuldigd: verplichting en gunst. In den loop der tijden is men in dit opzicht van denkbeeld veranderd. Het onderwijs is beschouwd als een recht, waarop ook de minst gegoede aanspraak heeft. Dit is zeker vooruitgang. Maar de vrijheid bleef dan toch tot heden, om van dat recht al dan niet gebruik te maken. En de ondervinding heeft geleerd, dat er velen, zeer velen helaas! in weerwil van de stijgende behoeften aan onderwijs, van dat recht afstand doen ter wille van het stoffelijk voordeel, dat zij van hunne kinderen kunnen trekken. Om dit euvel tegen te gaan, zal men wel niet anders kunnen, dan tot het eerste beginsel: de plicht, terug te keeren; maar dan ook die plicht niet alleen voor gealimenteerden, maar voor allen zonder onderscheid. Leerplicht alleen kan ons onderwijs zijn vruchten doen dragen.

De instructie voor den schoolmeester omvat de eischen aan zijne bekwaamheid te stellen en de verplichtingen hem opgelegd ten aanzien van zijne school, zijn onderwijs, de ouders zijner leerlingen, de administratie en wat dies meer zij. Hij moest, wat zijne bekwaamheid betrof, gedrukte boeken en geschreven brieven kunnen lezen - promptelijk lezen - een goede hand schrijven, de Psalmen Davids bekwamelijk zingen en goed rekenen kunnen, daarbij moest hij een vroom en godzalig persoon zijn, wel ervaren in de fundamenten van de Christelijke gereformeerde religie, hebbende een wel geschikt huisgezin en *een goede wijs om de jeugd te kunnen leeren*.

Er is dunkt mij veel goeds in dit eenvoudig program. Wel mist men er veel op, dat thans van den onderwijzer gevorderd wordt, en

hierin is zeker onze tijd verre vooruit bij het voorheen, - maar toch, het grondbegrip, waarvan het programma uitgaat, is aanprijzenswaard. Wel is waar, de kennis die geëischt werd is gering, maar men eischt ‘prompt’, ‘goed’, ‘bekwamelijk’; men wil bij die kennis vroomheid, en wat inzonderheid voor dien tijd opmerkelijk is: men verlangt, dat de schoolmeester toone ‘een goede wijs te hebben om de jeugd te leeren.’

Het komt mij voor dat vele onzer tegenwoordige examinatoren, zoowel voor acte, als voor vergelijkende examens, aan die instructie van 1752 wel eens mochten denken en er zich naar richten: de examens zouden er niet minder op worden.

Op enkele punten in die instructie voorkomende, wil ik nog wijzen. Vooreerst het voorschrift, dat de schoolmeester zich niet zal mogen bedienen van een ondermeester, ten ware bij ziekten.

Geen ondermeester; de man moest alles zelf en alleen doen, zóó meende men, ‘zou hij zich niet van zijne taak laten aftrekken of zich aan gemakzucht overgeven.’ En, wat zeker vreemd klinkt, de meesters zelf schijnen op die hulp niet bijzonder gesteld geweest te zijn; althans in 1776 bedankte de schoolmeester instantelijk voor het aanbod om hem een ondermeester te geven: ‘hij alleen was wel in staat alles te doen, wat er op de school te doen was.’ Was het schoolmeesterlijke pedanterie en eigenwaan, die den man zoo deden spreken, of wel volkomen onkunde omtrent den omvang van zijn werk en den plicht, dien hij te vervullen had? Wellicht van beiden iets, maar wij kunnen dit artikel der instructie en die uitspraak van den ouden schoolmeester niet lezen, zonder onwillekeurig het heden met dat voorheen te vergelijken. En dan zien we vooruitgang. Tegenover het verbod van vroeger, staat het gebod van heden. Maar laat ons niet al te zeer op dien vooruitgang roemen. De zeventig leerlingen voor één onderwijzer, gelijk de wet van '57 tot grondslag in deze aanneemt, getuigt zeker niet van een ruimen en juisten blik in de behoefte van een goede school. En hoe is het met de werkelijkheid? Zij bleef op vele, zeer vele plaatsen nog verre beneden dien eisch op het papier. Ook heden nog wordt het vertoond, dat één onderwijzer honderd en meer leerlingen voor zijne rekening heeft. Een noodzakelijk gevolg, zal men zeggen, van den meer en meer stijgenden onderwijzersnood. 't Is zoo. Vele gemeenten roepen te vergeefs om hulp. Maar de vraag ligt voor de hand,

of men bij dit alles wel algemeen doordrongen is van het besef, dat het onderwijs dan alleen zijn vruchten kan geven, als de arbeid behoorlijk verdeeld wordt. Is men hiervan doordrongen en maakt het steeds afnemend getal aankomende onderwijzers de vervulling in die behoefte langs hoe meer moeilijk, welnu: men moet dan ook niet terugdeinzen voor het eenige middel, dat de kwaal in zijn hart kan aantasten, de verbetering namelijk van de bezoldigingen. Niet zooals men dit thans veelal ziet, door voetje voor voetje de traktementen van hulponderwijzers te verhoogen, om ze zoo doende aan andere gemeenten te ontfutselen, maar door de betrekking zelve, vooral in haar hoogste stadium, voor velen begeerlijk te maken. Zoolang dit niet gedaan wordt, de wet in dezen niet met krachtige hand tusschen beiden komt en de staat niet een goed deel der voorzeker groote kosten, hieraan verbonden, op zich neemt, zullen wij lijdende blijven aan de kwaal van gebrek aan onderwijskrachten, en die kwaal zal blijken eene doodelijke te zijn.

Vervolgens geeft de instructie de vakken aan, waarin de schoolmeester onderwijs zal moeten geven. Ze zijn niet veel in getal; maar wat ons bij het opnoemen dier onderwerpen treft, is de bepaling, dat ‘alle dagen onder het toonen der schriften’ de bijbel moet vervolgd worden, en wel bij beurten lezende één of twee capittelen; dat één à twee maal 's weeks door den meester zal worden gecatichiseerd, die alsdan zal aantoonen ‘de bijgeloovigheid en schandaligheid van het pausdom’, dat hij (de meester) alle Zon- en feesten heilige (?) dagen met de gereformeerde kinderennaar de W esterkerk moet gaan en aldaar zorgen, dat de leerlingen ‘in goede orde en attentie(!)’ de predikatie aanhooren en eindelijk, dat hij moet zorg dragen ‘dat de paapsche kinderen niet in het school brengen eenige paapsche boeken, beeldekens, enz. of dat zij de gereformeerde kinderen kwellen, lasteren of eenige paperijen inplanten.’

De Bijbel dus, gelezen van voren tot achter bij een of twee capittelen daags, ‘onder het toonen der schriften’. Aandacht bij het lezen, verstaan van het gelezene, daarop kwam het dus minder aan, als het behoorlijk afgepaste gedeelte voor één dag maar was afgehandeld. Trouwens, 't zal bij het lezen van vele capittelen wel gelukkig geweest zijn, dat de attentie der jeugd door ‘het toonen der schriften’ afgeleid werd! En dan die woelige, levenslustige

jeugd, week aan week op de ‘ordinaire’ plaatsen in de kerk onder het gehoor van dominé, en die jongens dan ‘in goede orde en attentie te houden,’ waarlijk de collega van zeventienhonderd en zooveel zal meermalen, dunkt me, niet minder dan zijne schooljeugd het amen gezegend hebben, dat aan het vervullen van dit deel zijner schoolmeesterlijke plichten een einde maakte.

Zie, in dat alles zijn we toch vooruit, merkelijk vooruitgegaan. Allen, zonder onderscheid? Het was te wenschen. Maar ik spreek nu bepaald van het openbaar onderwijs, waarmeê we hier te doen hebben, en dan komt ons in dit opzicht een vrij wat frisscher en gezonder lucht tegen bij het binnentreden in onze tegenwoordige school. En wilt ge u daarvan nog meer overtuigen, let dan op die zorg voor de gereformeerde kinderkens, dat ze niet geplaagd of door paapsche boeken en beeldekens verleid werden, terwijl de roomschen zoowel als de lutherschen en doopsgezinden, niet alleen al het onderwijs op de school en dus ook het bijbellezen moesten bijwonen, maar ook ‘zonder eenige consideratie’ des Zondags meê ter kerke moesten gaan. Of zij ook gehouden waren 's meesters cathegisatie over ‘de bijgeloovigheden en schandaligheden van het pausdom’ bij te wonen, staat niet uitdrukkelijk vermeld.

Dr. Harting geeft eenige sterk sprekende proeven van het gereformeerd kerkelijk karakter der overheidsschool van die dagen, en zegt ten slotte, dat de directeuren zich nog voorzeker bij dat alles overtuigd hielden van zoo tolerant mogelijk te zijn. Hij vraagt echter terecht: als zij als lasthebbers van het openbaar gezag niet verder konden of durfden gaan; wat leert het ons?

Ja, wat leert het ons?

Onze overheidsschool omvat zonder onderscheid alle landskinderen. Haar opvoedingssysteem bouwt zij niet op een vaak onvruchtbaar bijbellezen of gedwongen kerkgaan, nog minder op een polemiek tegen paapsche of luthersche of doopsgezinde afdwalingen. Integendeel: voor haar ingang staat met groote letters: eerbiedig de godsdienstige begrippen. Om allen te vereenigen, gaat zij uit van hetgeen allen gemeen hebben; om in aller behoefte te voorzien, vraagt zij naar de eerste en noodigste behoeften des kinds en geeft zij een wel toebereiden akker, waarin iedere kerk haar eigen zaad kan strooien.

Wat het ons leert?

Onze neutrale volksschool, de vrucht van zooveel jaren strijds,

te beschouwen als een kleinood, welks waarde eerst recht in het licht komt als men ziet op die arme-kinderschool van 1752. Toen uiterste grens van tolerantie, wat we nu onverdragelijke tyrannie zouden noemen. Toen schoorvoetend en onder velerlei harde voorwaarden toelaten van hen, die niet behoorden tot de staatskerk, nu de deur geopend voor allen zonder onderscheid en binnen die deur geen jacht op paapsche stoutigheden of kruistocht tegen beeldekens en plaatjes, maar opwekking, waar het pas geeft, tot onderlinge verdraagzaamheid en liefde tot allen.

Wat het ons leert?

Het wijst ons als met den vinger aan, waarheen de school gebracht zou worden, indien eens, naar sommiger verlangen, weer aan de kerk, welke dan ook, hare verbeurde heerschappij over de school werd terug gegeven. In dit opzicht staat de arme-kinderschool der vorige eeuw met haar reglement en instructie als een ernstige waarschuwing voor het heden, als een krachtig woord tot opwekking om den strijd tegen elken clericalen invloed op de volksschool met moed vol te houden.

In het overige van zijn belangrijk werkje geeft de schrijver, aan de hand der notulen van Directeuren, een getrouw en levendig geteekend beeld van de verdere ontwikkeling en de geschiedenis der school.

Ook die geschiedenis levert overvloedige stof tot vergelijking van het voorheen en thans. Ik moet mij echter bekorten. Bij het lezen van al de moeielijkheden, waartegen directeuren te worstelen hadden, de ondankbaarheid, het tegenstreven, de brutaalheid zelfs der ouders, die zij te verduren hadden en meestal met zeldzame lijdzaamheid verdroegen, kan men een glimlach niet weerhouden: 't is in vele opzichten de geschiedenis ook nog van dezen tijd. Maar toch, ik geloof, ja ik weet het bij ondervinding, dat wij ook in dit opzicht vooruitgegaan zijn. Het geslacht, dat aan de tegenwoordige jeugd voorafging, en reeds het onderwijs en vooral ook de opleiding en vorming der lagere school genoot, is over het algemeen niet meer het ruwe, brutale geslacht van vroeger. Er zijn er nog, ja en helaas! nog te veel van; maar het begint toch langzamerhand uit te sterven. Alleen dan wanneer door algemeen ingevoerd en degelijk onderwijs het peil der algemeene beschaving verhoogd is, zal men ook in dit opzicht een beter heden hebben.

Nog een enkel woord over de ‘tuchtmiddelen.’ Geheel in overeenstemming met dien tijd vinden we in de notulen bij her-

haling melding gemaakt van de plak. Zekere meester Pieter schijnt dit opvoedingsmiddel nog al drok en met klem gebezigd te hebben. Enkele moeders kwamen daartegen in verzet en dit ging zelfs zóóver, dat de meester zekere Engeltje Mulders bij Directeuren aanklaagde van hem op de publieke straat zoodanig ‘geïnsulteerd’ te hebben, dat de buren geheel in beweging raakten en dat zij zelfs zijn zoon met keisteenen had ‘geattaqueerd.’ En behalve die plak is er sprake van aan een ketting leggen, op water en brood zetten, zelfs van politieke correctie. De denkbeelden omtrent de tucht en de middelen tot hare handhaving zijn sedert meester Pieter merkelijk gewijzigd. De meeste Duitsche paedagogen evenwel achten nog steeds de roede onontbeerlijk. Uit óns woordenboek der schooltucht is zij geschrapt. En dit is goed ook. Evenwel komt de vraag wel eens onwillekeurig op, of men in zake de tucht tegenwoordig niet gevaar loopt om, óf ziekelijk sentimenteel óf onverantwoordelijk loszinnig te worden. De middenweg is in deze ook weder moeielijk. Een gezonde opvoedkunde echter wijst dien duidelijk aan. Ernst en liefde moet de grondtoon van den omgang zijn; studie van het kinderhart, eerst naar de ondervinding van anderen, daarna bovenal naar eigene ervaring in de school, moet den rechten weg leeren vinden om van 't kwade af te houden en ten goede te leiden. In den *persoon* van den onderwijzer ligt het geheim, is de oplossing van het raadsel te vinden, waarom ook nog heden vele malen gebeurt, wat we in Dr. Harting's arme-kinderschool lezen. Onder meester Pieter gedurige aanwending van roede en plak en daarop volgende klachten, brutaliteiten, zelfs attaqueeren met straatsteenen. En zie, Claes van Marken komt na den dood van meester Pieter aan het hoofd der school, en van dat oogenblik af zwijgen de notulen van hetgeen vroeger zoo vele malen moest aangeteekend worden. Claes van Marken was een man, die met zijn tijd was meêgegaan; de opvoedkundigen van het laatst der vorige eeuw hadden voor hem niet te vergeefs geschreven; althans wij kunnen dat met Dr. Harting gerust veronderstellen in iemand, die nog op vrij vergevorderden leeftijd, toen in 1805 de nieuwe onderwijsregeling werd ingevoerd, verklaarde: ‘kracht en lust genoeg in zich te gevoelen om de veranderde leerwijze te ondernemen.’

‘Niet van de kanonnen, maar van den schoolmeester hangt het

lot der volken af', zei eens een zeker staatsman. 't Is mogelijk; maar met meerder zekerheid en met iets minder zelfverheffing meen ik te mogen beweren: niet van wetten en reglementen, maar van den geest des onderwijzers hangt het lot der school af.

Ik neem afscheid van het belangrijk werkje, waarmeê onze literatuur ten opzichte van onze schoolgeschiedenis door Dr. Harting verrijkt is. Moge hetgeen ik schreef velen aanmoedigen er kennis meê te maken; die kennismaking kan ook voordeelig werken op de waardeering van het tegenwoordige en vruchtbaar zijn voor de toekomst.

W. DEGENHARDT.

De kameraars- en rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van **1515-1540,** *bewerkt door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, archivaris der gemeente Kampen. Kampen*, **1875.**

Voor de kennis van het maatschappelijk leven in de steden, zooals het zich in de 14^{e} en 15^{e} eeuw vertoonde, leveren ons de stedelijke keuren en rekeningen de meest belangrijke bijdragen, en is ook al veeltijds de inhoud schijnbaar dor en droog, voor wie dien inhoud uit dit oogpunt beschouwt, wordt die weldra aantrekkelijk. Hij verplaatst ons in het midden dier bedrijvige, nu eens feestvierende, dan weder twistende poorterijen, altijd naijverig op hare rechten en steeds gereed die tegen elke inbreuk te verdedigen. Meer en meer ontwaakt dan ook de belangstelling in deze stukken en reeds werden van verschillende steden de oudste keurboeken, de vroegste rekeningen uitgegeven. Bijna gelijktijdig verschenen nu door de zorg van de Overijsselsche vereeniging voor recht en geschiedenis het boeck van rechten der stad Kampen, dat gulden boeck, en door den ijver van den archivaris dier gemeente, de oudste nog bewaard gebleven rekeningen van 1515 tot 1540. Jammer is het dat die van vroegere jaren verloren zijn gegaan en daarmede zeker de herinnering aan menige bijzonderheid uit het tijdvak van den hoogsten bloei en den grootsten invloed van die eenmaal rijke en magtige koopstad. Reeds sinds

het midden der 13e eeuw dreven hare burgers een belangrijken handel langs den IJssel op Duitschland en verkregen zij van Abel, den Koning van Denemarken, voorrechten voor hunne factorijen op Schonen; spoedig nam Kampen eene eerste plaats in onder de Hanzesteden, die tot de afdeeling van Lubeck behoorden, en de burgerij wist ook van haren landsheer, den bisschop van Utrecht, zulke voorrechten te verkrijgen die haar bijna geheel van zijn bestuur onafhankelijk maakten. Zij sloot verbonden, voerde oorlogen op haar eigen hand, en dankbaar moest dikwijls de landsheer de diensten erkennen, die zij hem in zijne oorlogen en twisten met overmoedige edelen, oproerige landzaten of invallende naburen bewezen had. Welk een welvaart ten gevolge van handel en verkeer te Kampen heerschte, blijkt uit de keur op het bouwen van de eerste helft der 14e eeuw. Toen waren niet slechts nieuwe straten aangelegd, maar ook de houten huizen met hunne rieten daken door steenen huizen vervangen, de opene plaatsen werden volgebouwd, de St. Nicolaas kerk, vroeger slechts van hout opgetrokken, werd geheel vernieuwd en de Lieve-Vrouwe kerk met haren hoogen toren, werd in het nieuwe gedeelte der stad gesticht, gasthuizen en kloosters verrezen op verschillende plaatsen, een levendige handel werd met het noorden, met Engeland en Vlaanderen gedreven, eene talrijke handelsvloot voerde de koopwaren aan en af, vele vreemdelingen bezochten de stad en schepenen, raad en gezworen gemeente hadden telkens aanleiding nieuwe keuren vast te stellen, om rust en orde te verzekeren en in de behoeften des verkeers te voorzien. Intusschen was het er verre af dat de stad Kampen vrede zou gehad hebben met hare naburen; het tijdperk van haren grootsten bloei en meest uitgebreiden handel kenmerkte zich door voortdurende oorlogen en twisten, die weder telkens bezendingen en onderhandelingen noodzakelijk maakten om den strijd te doen eindigen of te voorkomen. Kwam der stad last en nood aan, dan sloeg men der schepenen klok en ieder moest terstond onder zijne hoofdlieden bijeenkomen, dezen moest men onbepaald gehoorzamen, en wanneer der stad banier of wimpel ontrold was, dan moest ieder dien volgen, ‘nyeman en sal van der banyer of wympel ruymen noch voer te huys te trecken buten orloff der hoefftlude bi sine live ellix die dat dede’. Moest er onderhandeld worden of voor de rechten gezorgd, dan werden twee uit schepenen en raad en twee uit de gezworen gemeente gekozen, die reizen zouden, hetzij dat het binnenlandsche reizen

waren naar Holland of Zeeland, naar Vlaanderen of Brabant of wel het een reis oostwaarts was, die tot Bremen, Lubeck, Hamburg, den Sond en de Wendsche steden ging of nog verder. Daarvoor hield de stad hare eigene paarden, en de kosten van de reis, nadat nauwkeurig was opgegeven ‘woe menigen nacht ende dach ende mit woevele perden men wtgeweest was tot gueder bewisinge off te wagen off te sciepe, daernae die reysen gevallen zijn’ werden door de rentmeesters vergoed en de tehuiskomende dan nog met wijn begiftigd. Onder al die bedrijvigheid van handel en vertier, van oorlogen en reizen vergat echter de burgerij hare feesten niet en menige vroolijke dag, menige maaltijd werd er gehouden, zoodat zelfs tegen de al te groote uitbreiding aan bruiloften en doodmalen gegeven, bij keure moest worden gewaakt; zoo rijk kleedden zich dan de vrouwen dat men bepaalde, ‘dat ghyne vrouwe die in onzer stad vryet wonachtig is zal langer beckede mouwen dragen dan tot dien utersten lede des cleynen vinghers gevoedert off ongevoedert ende die mouwen ende die boesemghaete niet brieder buten beleghet dan twee vinghers briet ende die lysten beneden niet brieder dan ze van oelds plaeghen te wesen. Ende die ranse niet meerre dan van drien vacken ende sunder lobben alse bij een pene van tyn ponden’. Maar was het schepenkeur of vastenavond, vierde de kerk hare hooge feesten, dan werd er zoo nauw niet toegezien, dan deelde de geheele burgerij in de algemeene vreugde; spelen werden gehouden, de schoolkinderen ontvingen geschenken, de musykanten, zelfs die van Deventer daarvoor overgekomen, verhoogden de levendigheid en de stadsgek vermaakte de magistraten en het volk door zijn gesnap. Misschien dat dan wel eens het verbod om na zonnen ondergang ‘mit verdecten anghesichten of anders gecleyd dan hy dachlix ghaet, of mit ruwen pelsen of mit omghehanghen slaeplaken’ te gaan, werd overtreden, misschien dat men dan nog wel eens bij de kaars in de taverne zat te spelen, wat eigenlijk niet mocht.

Er was in 1515-1540, blijkens de rekeningen, nog weinig veranderd, al was de handel niet meer zoo bloeiend als vroeger. De meeste posten melden ons van reizen en feesten, van gezondene en ontvangene geschenken; wellicht zouden ze ons nog meer zaken mededeelen, als zij in haar geheel uitgegeven waren, maar de Heer Nanninga Uiterdijk liet niet alleen de inkomsten geheel weg, - waarom gaf hij, als zij met kleine uitzonderingen jaarlijks dezelfde zijn, ze

althans niet eenmaal? - maar hij nam ook uit de uitgaven slechts al datgene op, wat hem voorkwam eenige historische of antiquarische waarde te hebben. Wij hebben derhalve hier slechts uittreksels en moeten berusten in het oordeel des uitgevers. Men zou mogen vragen of het niet de voorkeur verdiend had om uit de rekeningen van dat tijdvak althans enkele in haar geheel te geven en daardoor een overzicht van de geheele stedelijke administratie mogelijk te maken. Maar wij bepalen ons tot het gegevene. De jaren, waarover de rekeningen loopen, waren in velerlei opzichten moeielijke jaren voor de stad. Karel van Gelder was een lastige nabuur. Kampen zocht hem in 1515 te vriend te houden door hem een steur te zenden, wat hij door tweemaal een hert aan de stad te schenken beantwoordde; maar reeds het volgend jaar moest een bezending naar Wijk gaan, naar den bisschop Frederik van Baden, die onder den invloed van het hof van Bourgondië stond; want er lagen Geldersche schepen te Hattem, die door de brug wilden, en 't hof van Bourgondië had aan Kampen geschreven, dat, zoo zij dit toelieten, sy woldent an onser burgers goede holden. Ook naar 's Gravenhage ging men over deze zaak, of men niet met beiden vriendschap kon houden. Weldra evenwel volgde de translatie des bisdoms op Philip van Bourgondië, den admiraal van Holland, en daardoor werd de verhouding tegenover Karel voor de steden nog moeielijker. Geen wonder, dat de Overijsselsche steden en vooral Kampen, dat zoo gaarne vrede met Karel hield, de Zuiderzee open had voor zijn handel en Gelderschgezind was, die translatie ongaarne zagen. Zoodra de mededeelingen daaromtrent plaats vonden, werden Geert van Ynghen en Johan Kruse ter dagvaart naar Windesheim gezonden en daarna werd nog herhaaldelijk met de Bourgoensche Raden te Windesheim en Zwolle gehandeld, werd de secretaris Johan van Breda naar Utrecht gezonden, werden bezendingen heen en weder gedaan, maar te vergeefs, de zaak was beslist en het Boven-Sticht moest nu wel het Neder-Sticht in de erkenning van den nieuwen landsheer volgen, dien men zonder hunne toestemming had aangenomen. Uitgenoodigd om bij den plechtigen intocht van Philips van Bourgondië tegenwoordig te zijn, zond Kampen, even als Deventer en Zwolle, slechts den secretaris. ‘Item de drie secretarien van den steden geweest te Utrecht ende voort tot Wijck ende van daar weder te Utrecht aen ons gen. nyen heren, heren Philips van Bourgoengien,

om synen genaden de goetwillicheyt desser lantschap ende der steden voir te holden ende van synre genaden incoempst, gecost den drien steden elck oir derde paert XI g., IIII st. br. fac. XX pond. LX pl.' Nu maakte men zich terstond tot de ontvangst te Kampen gereed, Evert van Enss kwam vooruit, ontschuldigde zijn heer dat hij niet terstond kwam en kondigde zijn overkomst tegen het einde van September aan. Er werd beraadslaagd om de articulen ons gen. nyen heren voir te holde ende daerop accordiert op de Landdag te Windesheim. Te Zwolle gaf men Meester Evert antwoord en besloot de articulen synen lieffden oick te kennen te geven. Toch blijkt het dat men bij den nieuwen bisschop Kampen had verdacht gemaakt, want Johan van Breda werd afgevaardigd 'to peerde t' Utrecht anden greven van Nassouwen, aengaende de tycht der stad van Campen opgelacht, dat se den Gelresschen meer dan den Borgoenschen solde favoriseren, ende voort an onzen gen. heren tot Wijck gereist ende weder t' Utrecht ende van derselver saecke gesproken.' Zoo naderde de tijd, dat men den plechtigen intocht verwachtte; Johan Krueser en Lubbert van Hattem werden 'onsz. genedigen nyen heren van Utrecht te moete geschict na Enchusen mit vier rijnschepen ende twee roeybaerdzen,' hetgeen aan scheepshuur, bier, boter, brood ende ander vitalie, voirt an den gereetscap, der stat 127 ℔ kostte. Toen zij terugkwamen en de landsheer bynnen de stad van Campen ingevuert wordde, bezegelde hij hare privilegien en werd hem een banket aangeboden, waarop hypocras en wijn rijkelijk gedronken, capoenen en allerleije confect voorgezet werden, terwijl toortsen en wassen kaarssen de zaal verlichtten. Ook zijn gevolg, zijn secretarius, tyen accyers, de bottelgier, de koeck, twee lackyen, de deurwaerder, de sadelwaerder ontvingen geschenken in geld en werden op bier, brood, appelen en wijn onthaald, een stuck wijns werd zijnen gen. geschenct benevens een winterzalm, waarvoor de raad des bisschops Meester Everts van Enss der stad twee hasen aanbood. Al kreeg men nu ook spoedig tijding van een tractaat, die dair gemaect worde tusschen den Boergoenschen ende den Gelresschen, niet lang zou die vrede duren; de twisten tusschen Kampen en Zwolle uitgebroken over den tol op het Zwarte Water, die aanleiding gaven aan de regeering van Zwolle, om Karel van Gelder in te roepen en zich onder zijne bescherming te plaatsen, werden voor Overijssel een bron van verarming en achteruitgang. Kampen leed

er veel onder, de handel stond stil, de voortdurende onrust en onveiligheid beletten ieder verkeer, groote sommen werden gevorderd voor oorlogstoerustingen. In de rekeningen der stad vinden wij talrijke uitgaven die daarop betrekking hebben, zoowel wegens verschillende bezendingen aan anderen en aan den bisschop, naar Zwolle en Deventer, Brussel en Gent, als wegens het uitrusten van oorlogschepen, het koopen van kruit, kogels, lonten, haakbussen, serpentijnen, zelfs vinden wij in het jaar 1521 de betalingen vermeld aan Luytgen baertscheerder, van ennige gewonden te verbynden, van Meester Rycolt, van een deel gewonden te meisteren, en uitgaven aan spionnen, die de stad gebruikt had om zich van den toestand te vergewissen, nu eens vrouwen, ‘gegeven een vrouwe tot Deventer gezonden om tydinge van Coeverden,’ dan weder jongens ‘item twee jongens voir cruypers wtgesant, om tydinge toe vereysschen.’ Nog eenmaal, na zijn inkomst, was bisschop Philips te Kampen geweest, in 1520, maar alleen van de toen gehouden maaltijd meldt ons de rekening, ‘van rundvleesch, schapenvleesch, jonge lammeren, capoenen, hoenderen, schinkelen, gedroogde tongen, appelen van araengien, voert van allerlye cruyt, specerie ende onraet, van bier, botter, speck’ hetgeen 83 ☎ 10 st. 3 pl. kostte, behalve de kannen en kroesen die verloren of gebroken waren. Uit Revius weten wij, dat hij er toen zijn kamerklaring hield, dat zijn bedoeling was de twisten tusschen Kampen en Zwolle bij te leggen, wat mislukte, en de opbrengsten te regelen, waarover reeds te Wijck was gehandeld toen Johan van Breda daar was ‘aangaende de nye excijsen ende schattingen ny ingesat, dair sich de geestelicheyt wederspennich inne maecten.’ In 1524 volgde hem Hendrik van Beijeren als bisschop op, gedurende wiens regeering Karel van Gelder voortging het den Overijsselschen even lastig te maken, als zij het onder die zijns voorgangers gehad hadden; weinig evenwel treffen wij daaromtrent in de rekeningen der volgende jaren aan, die wel talrijke bezendingen bevatten, doch van de gebeurtenissen zelve weinig vermelden; ook zijn de uittreksels, die de uitgever er uit mededeelt, korter, of bevatten ook de rekeningen minder? In die van 1528 vindt men den maaltijd vermeld, gehouden toen de afgevaardigden der edelen en steden den 24sten Maart den Keizer trouw zwoeren als landsheer van Overijssel en de stadhouder Schenk in naam des Keizers den eed aan de Staten deed. ‘Hem betaelt van de maeltydt op de huldinge onss gen. heren stadtholders

van wegen Keys-Ma^{t}, mitte commissarien gedaen ende geholden in den wynkelder, daer mede ridderscap ende steden ende die gemene burgeren vergadert weren, tzamen gecost aan visch, broet, etc. 75 h-☎ 11 st. br. 10 pl.' De jaren 1529, 1530, 1531, 1533, 1534, 1537, 1539 ontbreken geheel, daar de rekeningen verloren zijn. In die van 1535 wordt de zending vermeld van Johan van Breda naar Amsterdam 'om gelegenheit van den oploep der wederdoepers te vereysschen, doch vant diep off wederom gecomen, vermits dattet onweder was.' Men vreesde een inval en zond Johan van Urck naar Wilsum 'om voerwachte toe holden, als die wederdoopers in den velde waeren.' Later kwam de bode, die meldde dat Munster genomen was: 'gegeven Dirick onser gen. heren stadtholder boede tot drinckgelt dat hy die tydinge brachte dat Munster gewonnen was. Voegen wij hier het berigt bij, dat vijf wederdoopers te Kampen werden gevonnisd, dan is dit alles wat van deze beweging wordt vermeld. In dat jaar schijnt ook sprake geweest te zijn van eene reformatie van het landrecht, waartoe twee raadsleden met een secretaris en twee dienaren naar Zwolle gingen, waarvan echter niets is gekomen. Daarentegen had Kampen reeds in 1532 het recht van collatie der St. Nicolaaskerk verkregen, waarvan de bullen te Mechelen moesten ingelost worden voor 125 gl. curr. met het placet der Keis. Majesteit, dat 5 gl. curr. kostte, maar nog in 1540 maakte de proost van St. Jan te Utrecht Albert Pigge eene vordering aan de stad voor zijne diensten van 200 ducaten,' daerop mit hem doer tusschenspreken van gueden vrienden verdragen is op 60 dalers.' Tot geschillen gaf daarna het privilegie van de munt aanleiding en dat omtrent het Drostampt van Koeverden, waarover men zelfs naar Gent tot den Keizer reisde.

Gedurende al de jaren, waarover de rekeningen loopen, zien wij Kampen ook met het buitenland in verkeer, en bezendingen en boden gaan naar Denemarken, Lubeck, Mecklenburg, Emden, Munster Trier, Keulen, Bentheim om de handelsbelangen te bevorderen, moeielijkheden uit den weg te ruimen of geschenken over te brengen. De geschenken aan vreemde en inlandsche heeren bestonden veelal in steuren en zalmen; eens, in 1532, opten Maendag in de cruceldagen werd een hert en eene hinde int Broeck gevangen, welk hert aan den stadhouder te Leeuwarden werd gezonden. De stad ontving daarvoor herten, hazen, ganzen, die dan door den raad en de schepenen

in den wijnkelder of op het raadhuis bij de jaarlijksche vernieuwing der regeering werden gebruikt. Die vernieuwing vierde men ieder jaar door twee maaltijden op het raadhuis, waar, op stadskosten, rundvleesch en zwanen, veldhoenderen, capoenen, soms een reiger met allerlei cruyt, bij den stadsapotheker gehaald, werden opgedischt en de wijn uit den stadskelder genomen, werd gedronken, dan werd aan de schoolkinderen uit de beide parochiescholen een dronk wijns gegeven en de musikanten deden zich horen, terwijl de smeden een dans tusschen de zwaarden uitvoerden. Maar ook bijvele andere gelegenheden was er feest, als er kokmeesters werden gekozen of nieuwe burgemeesters of hoofdlieden gemaakt of de weerdijns den eed aflegden. Kwam er een heer of vorst in de stad, dan werd hij kostelijk onthaald, dan werd geen geld voor de feestelijke ontvangst gespaard en mogt de muziek niet ontbreken; zelfs haalde men Maximiliaan van Egmond, den nieuwen stadhouder, in 1540 met pijp en trommel in. Als de Minnebroeders of de Observanten feest vierden zond de raad er vier vertegenwoordigers heen en betaalde de vertering; toen de Carthuisers een nieuwen prior kregen, reed de raad er heen en teerde mitten nyen prior vur 4 st. br. Bovenal echter kenmerkten zich de kerkelijke feestdagen door algemeene vroolijkheid. Op de vier vastelavondsdagen teerden de gescictte van de rade ende van der meenten in den kelre, speelden de schoolkinderen comedie als de raedt opt huys was of vochten met de hanen, danstten de smidsgezellen door de zwaerden voor het raadhuis, speelden de speelluyden; op Palmdag had een plechtige processie plaats, waarbij de intocht in Jerusalem werd voorgesteld, met den ezel en de apostelen en de broeders van Jerusalem, van muziek vergezeld. Ook op Kerstmis en H. Sacramentsdag werden processiën gehouden, werden de schoolkinderen op vijgen, rozijnen en krakelingen getracteerd en jaarlijks ontvingen de drie schuitgil den van St. Sebastiaan, St. Jurrien en St. Anna een geschenk, omdat zij die optochten door hun bijzijn hadden opgeluisterd. De stad hield een geck, sinds 1535 zelfs twee, die door de stad gekleed werden evenals haar scherprechter. Deze had ook voor de politie in de kerken te zorgen en moest de bedelaars en de armen er uit houden. Zij kleedde ook hare dienaars en hare roedendragers, wier roeden met zilver waren beslagen, en voor wie in 1532 vijf helmetten, vijf rijnckelkragen, vijf flanckerden, en vijf schoeten werden gekocht, bij gelegenheid dat ook

een rijnckelhernes, een helmet ende een gardebras werden aangeschaft voor dengenen die van des Rades wegen rijden sal en Claes Croese een geheel costuum verkreeg. Daar in de vroegere rekeningen zoo iets niet vermeld wordt, schijnt het iets nieuws geweest te zijn om de raadsgezanten met helm en harnas te doen optreden. Ook de stadsstratemakers ontvingen zilveren doppen aan hunne kleeding. In de stadsstal werden de stadspaarden door een jongen opgepast, voor de tuigen en het beslag werden gedurig aankoopen gedaan, de gebitten waren te Mechelen gekocht, de paarden moesten uitsluitend tot de stadsreizen gebezigd worden en Dirick de hoefsmit ontving voor medicijnen ende meysterloen aan het stadspeert de monnick gedaen 21 st. curr. toen dit paard bij zekere gelegenheid ziek was geworden. In de grachten werden de stadszwanen onderhouden met haver en als het 's winters noodig was, werd het water door de rijnschippers na older gewoente open gehouden, dat die visschen aem crygen zouden.

De stadsregeering zorgde voor allerlei belangen, voor een stads-Doctor, die belast werd eene ingecomen vroedmoeder te examinieren; voor een hondenslager, die bij de ingeleverde staarten betaald werd, - het jaar 1524 was voor de honden te Kampen een moordjaar, - voor het zangonderwijs van een jongen, voor het aankoopen van lederen brandemmers, voor het schoonhouden en herstellen van het rechtszwaard, voor het koopen van oorlogsbehoeften, voor de uitrusting van schepen, voor een lantaarn op de brug, voor een kruis, dat voor de misdadigers, als zij ter strafplaats gingen, werd gedragen, voor het maken van den nieuwen zilveren stads zegel-stempel, voor het versieren van de Venepoort van buiten met 's keyzers wapenen, het was in 1525, en twee naeckte kinderen op die columnen, aan de binnenzijde met de stadt wapenen ende lewen mytten Salvator. Zij deelde geld uit aan iederen bode die wat bracht of meldde, aan ieder die voor de stad zich verdienstelijk had gemaakt, of in stads dienst schade had geleden, aan den wijbisschop die kwam vormen, zij trok zich ieders belang eens burgers aan; als een Kamper kind elders zijne eerste mis celebreerde, dan zond zij er een dienaar heen met een geschenk, zij zorgde vooral voor de geestelijken en de kloosters; zoo werd den Pater van Hasselt een zalm geschonken, want hij den vrunden van den rade altyt goet doet, en meermalen werd een geschilderd glasvenster gegeven, nu eens te Hasselt int

Begynenhuis, dan te Utrecht aan den Domdeken of aan een Domheer om sunderlinge gonst ende fruntscap hy de stad Campen gedaen ende bewesen heeft. Maar bijzonder zorg werd voor de schepenkapel in de St. Nicolaaskerk gedragen, met hare borden met vergulde letteren en andere ornamenten, hare toortsen voir 't heilige sacrament, hare verguld zilveren ampullen; een nieuw altaarkleed werd er voor gekocht, en Mr. Buest ontving in 1540 2 h. ℭ om die ornamenten ende den Salvatoer ende anders in den scepencapelle te reparieren. In hetzelfde jaar moest er een nieuwe pastoor zijn, men verlangde Andries Faber te verkrijgen, maar het ging niet gemakkelijk: ‘Item meister Andries Fabri unssen pastoer soeven dagen lanck gewest tot Gerardus secretarius huys, daer die gedeputeerde van den Raide middach ende avont by hem gewest synt, om myt hem te handelen ende hem te bewilligen alhier die pastorie an te nemen, daer sie hem ten laetsten myt groete bede ende arbeit to gebracht hebben.’ Hij ging echter eerst nog naar Trier, en bij zijn tehuiskomst vond hij de geheele pastorie opgemaakt, de librarie hersteld, nieuw huisraad, schottelen, coppen, soltvaeten, mosterpot, moesschottelen, dobbelieren, holten talliooren, saersche dekenen op te bedden aangekocht, en de ganse raedt was in de wedeme te gast by den nyen pastoer en ‘heeft zijne w. de wellecome gegeven als hy wederomme was van Trier, daer zyne w. sich hadde laten promoveren in Doctorem,’ en verteerde aldaer 4 h. ℭ 15 st. curr. 2 pl. Daarenboven betaalde de raad nog al de onkosten zijner promotie, die dienen moest om hem te qualificeeren nae vermogen van de Pauwsbullen van onser pastorie, welke kosten 64 h. ℭ 4 st. br. beliepen. Waren er buitengewone plechtigheden in de kerk, de raad betaalde die; zoo kregen in 1540 de gesellen van de musyck van de St. Nicolaaskerk eene vereering, vermits der vreden tusschen keys. Mat. ende de koningk van Vranckrijk te Deum ende de hoemisse seer triumfelijck in discant songen. In de raadkamer hing de raad in 1540 twee portretten op van den stadhouder George Schenk, die Ernst maeler had geconterfeyt en waarvoor Wessel Kistemaeker de lijsten had gemaakt; mij dunkt, dit moet den ouden Kampenaars, zoo gesteld op hunne oude onafhankelijkheid en vrijheid, wel iets gekost hebben, zoo altijd op onsz. gen. heren stadholder by hunne beraadslagingen te zien en die als een stomme getuige in hun midden te dulden. Maar de tijden waren ook veranderd en de regeering

van Karel V was krachtiger en vaster dan die der bisschoppen van Utrecht. Dit ondervond men nog op andere wijze.

De uitgever voegde achter de rekeningen een uitvoerig Alphabetisch Register en eene verklarende woordenlijst. Over het te veel of te weinig kan bij zulke lijsten verschil zijn, maar misschien zou die lijst hier wel hebben kunnen weggelaten worden; die zulke rekeningen lezen, hebben veelal niet noodig herinnerd te worden dat helmette een helm, hoemisse een hoogmis, mandement een bevelschrift beteekent; zij zullen zelfs nauwelijks de verklaring van librarie door boekenkast, van anevanck door oprid des dijks billijken en kunnen twijfelen of bij de jaarlijksche processie op Palmdag een houten ezel werd gebruikt, en daarbij ook Fariseën en schriftgeleerden volgden, wat althans uit de rekeningen niet blijkt. De druk is netjes, maar drukfouten zijn er meer dan blz. 121 aanwijst. Op blz. 6 reg. 5 van boven staat *niet* voor *met*, en de eerste regel van blz. 121 verdwaalde op blz. 120 de 2^{e} van boven. De schrijver schijnt van plan, bij een flink debiet van dit boekje, ook de rekeningen na 1540 te doen volgen. Wij hopen dat hij dit niet zal doen, dan na zich overtuigd te hebben, dat het Kamper archief niet nog veel belangrijker ongedrukte oorkonden bevat.

Utrecht.

B.J.L. DE GEER.

De Taal- en Letterbode, onder redactie van Dr. E. Verwijs en Dr. P.J. Cosijn. 6^{e} *jaargang. Haarlem, Erven Bohn*, 1875.

De zesde jaargang van den Bode is bijna ten einde. Met voldoening kunnen de redacteurs op hun werk terugzien; de Bode is gebleven, wat hij in den beginne beloofde; noch het gehalte der stukken, noch het aantal medewerkers is verminderd.

Toch kan hij zich in den laatsten tijd niet verheugen in die mate van deelneming van het publiek als aanvankelijk het geval scheen te zijn.

Bij vele mannen van wetenschap en ontwikkeling, bij velen, wien de kennis onzer taal wel ter harte gaat, zoekt men den Bode te vergeefs.

Eenigen zeggen ‘de Bode is te geleerd’, anderen meenen, dat in de Taal- en Letterbode wel wat meer ruimte aan de geschiedenis der letterkunde kon gewijd zijn.

Het zou - ik weet het - der redactie zeer aangenaam zijn meer bijdragen op het gebied van de geschiedenis der letterkunde te ontvangen, de Bode kan echter geen plaats verleenen aan alle mogelijke ellenlange essays. Zoowel op het gebied der letterals der taalkunde kunnen hier slechts kwesties van bepaald belang behandeld worden en voor dergelijke bijdragen heeft de redactie steeds eene plaats.

Populaire causeries, waarin onze zuidelijke buren zoo sterk zijn en waarin zij soms ook werkelijk uitmunten, zijn den Bode vreemd, en dit wordt hem door velen in den lande als misdaad aangerekend. '*De Bode is te geleerd*' zoo zegt men, en dit korte woord dient tot dekmantel van luiheid en onverschilligheid. Sommigen roepen het anderen na.

Het is zoo, de Bode is geleerd; maar is geleerdheid, waarvan eene groote mate van duidelijkheid in de conclusies, soliditeit van bewijsvoering, betrouwbaarheid der bronnen het uitvloeisel is, niet te verkiezen voor den beoefenaar der taalkunde zoowel als voor den eerstbeginnende, boven eene populariteit, die zich in waterenmelkdefinities verliest, of die kwesties behandelt, welke in een uitgebreid handboek te huis behooren, of welke iemand, die werkt, met wat nadenken zelf kan oplossen.

Is te geleerd b.v. de wijze, waarop Dr. E. Verwijs bewijst, dat onbeteekenend en onbeduidend geene Germanismen zijn; of de behandeling der schijnbare frequentativen: gaffelen, heuvelen, korzelen, tryselen, edekeren, jadderen, reimeren, verhonderen, en heiligen en de uiteenzetting dat druppelen een frequentatief van druppen, niet een van druppel afgeleid denominatief is, door A. de Jager.

Te geleerd zijn toch ook niet de beschrijvingen der dialecten van Urk door Koffeman en van de Meierij door de Vlam. Lees ze, en ik ben zeker, dat ge met genoegen menige in onze beschaafde spreeken schrijftaal verouderde uitdrukking daar terugvindt; misschien slaat gij na de lezing zelf wel de hand aan het werk, en tracht gij de klanken van het dialect, dat om u gesproken wordt, en die langzamerhand dreigen te versterven, aan de vergetelheid te ontrukken, opdat de taalonderzoeker er zijn nut mee doe, opdat het hem mogelijk zij de oorzaken der klankverschuiving op te sporen en de reden, waarom zij zich juist tot den Germaanschen stam bepaalt.

Thans kan men tenauwernood bij de zoogenaamd beschaafd

sprekende klassen nog sporen vinden hunner landtaal. Zeer zelden bleven bij hen enkele uitdrukkingen bewaard, die hen als Saks of Frank deden kennen.

Toch spraken zij jaren geleden hunne landtaal. Omgang met vreemden, verkeer buiten hun land heeft bij hen het dialect doen afslijten.

Geldgebrek verhinderde dit bij den mindere, want het dure van het reizen maakte 't hem moeielijk zooveel met vreemden in aanraking te komen, doch thans stellen spoorwegen, goedkoope reisgelegenheden hem hiertoe in staat, en langzaam maar zeker slijt het dialect uit.

'The popular dialects are still as numerous as ever, because education is not pervading and thorough enough to exterpate them; and their existence may be prolonged for an indefinite period; but the literary language exercises a powerfully repressing and assimilating effect upon them all, it has lessened their rank and lowered their character bij withdrawing from them in great measure the countenance and aid of the cultivated, and it may finally succeed in crowding them altogether out of use'[1].

Op de toestanden van het verleden grondt Whitney zijne meening aangaande het lot der dialecten. Het is een woord, dat ook ten onzent behartiging verdient.

De tijd zal komen, dat ook onze tegenwoordige dialecten, overblijfselen van de vroegere Frankische of Saksische talen, verdwenen zullen zijn, en dat slechts hier en daar de eene of andere uitdrukking er aan herinneren zal. Geene macht ter wereld is in staat hun bestaan te verzekeren, waar de litteraire taal gesteund door opleiding en onderwijs voet voor voet veld op hen wint, ze als plat en ruw ter zijde doet stellen.

Vroeg of laat zullen zij uitsterven, en wanneer zij niet meer gehoord worden, zal men er veel voor geven om slechts eenige nauwkeurig opgeteekende overblijfselen ervan te bezitten.

Doch juist hierbij doen zich zeer groote bezwaren voor. De grootste moeilijkheid is wel, hoe de verschillende klanken juist en voor ieder verstaanbaar weer te geven.

1 W.D. Whitney, Language and the study of language. London, N. Trübner & Co., 1870.

Terwijl toch de beschaafde schrijftaal zijne zuivere algemeen aangenomen klanken heeft, bezit elk dialect eene grootere menigte klanken - meerdere, waar de schrijftaal er slechts een heeft. Dan eens nadert de *a* meer tot de *o*, dan weer tot de *e*, of vindt men in het dialect de klank *u* of *oi*, of *oe* met allerlei nuances er van voor *ui* in de schrijftaal.

Zal men nu bij het opteekenen der dialecten elken klank zijne juiste waarde geven, en tevens zorg dragen, dat ieder ander dien klank kan verstaan, dan dient men wel een algemeen letterschrift te hebben op bepaalde phonetische regelen gegrond. Van daar dat Dr. van Helten aan zijne behandeling van den tweeklank *ui* vooraf laat gaan eene korte uiteenzetting van het letterschrift, dat hij in het stuk zelve moet gebruiken om de klanken uit te drukken in de verschillende dialecten, waarin hij de vormen en veranderingen van dezen tweeklank naspoort.

Doch behalve voor de kennis der klanken in hare wording en ontwikkeling is de dialectkunde ook van groot belang voor het verklaren en het bepalen van den ouderdom of de herkomst van een of ander oud geschrift uit den tijd, toen elke landstreek, elke stad nog haar eigen tongval had. Meer toch dan een enkel geschrift uit denzelfden tijd kan soms de kennis van den nog levenden tongval hiervoor helpen.

Zoo wordt in dezen jaargang een door Mullenhoff en Scherer Nederduitsch genoemd *Credo* door Prof. Kern met behulp zijner uitgebreide kennis der Nederduitsche talen en der Frankische en Saksische dialecten te Werden te huis gebracht. Bovendien heeft juist de kennis der tongvallen hem in de gelegenheid gesteld voor de anderen duister gebleven worden of uitdrukkingen te verbeteren of te verklaren.

Van dezelfde hand vinden wij ook een stuk getiteld; **honderd en duizend**. Zeer duidelijk toont de schrijver hierin aan uit de verschillende vormen dezer woorden in de Indo-Germaansche talen, hoe *hund*, even als in 't Frankisch *chunna* (z. lex Salica) en in 't Saksisch *ruoda*, bij de Gothen in het gewone spraakgebruik *honderdtwintig* moet aangeduid hebben, hoe de Gothen derhalve hunne getallen in reeksen van zestig afgedeeld hadden.

Oorspronkelijk echter gaf men met dit woord eene onbepaald groote hoeveelheid te kennen; iets dergelijks, als wij er mee be-

doelen in de spreekwijze '*honderd malen heb ik gezegd*', of als men vindt in het *hundvîs* (veellistig) der Edda's, waar het in beteekenis met ons *zeer* overeenkomt.

Evenzoo is ook het woord *duizend* (Goth, *thûsundi* Oud-Arisch *tausantia*) oorspronkelijk een collectief, overeenkomende met het Indische woord *tavishî* hetwelk macht beteekent. Het werd derhalve gebruikt als het Lat. *vis* (*vis auri*) en als ons woord *macht*, waarmede wij soms ook eene groote menigte aanduiden.

Beide woorden gaven dus oorspronkelijk een onbepaald groot getal te kennen en werden eerst na verloop van tijd bepaalde telwoorden.

Een dergelijk geval doet zich voor met het Latijnsche telwoord *mille*, dat met het Sanskr. *milati* (vergaderen) van denzelfden stam schijnt te zijn, en dat dus waarschijnlijk eene verzameling, eene menigte, een troep beteekende; *miles* wil dus zeggen een van den troep, een '*troupier*'. Uit deze beteekenis verklaart zich dan ook, waarom *mille* dan eens het substantivum in den genetivus na zich heeft, dan weer geen invloed op het substantief oefent.

Het eerste is het uitvloeisel van de oude beteekenis, in het andere geval heeft het 't begrip van onbepaald telwoord voor dat van bepaald verwisseld.

Wat de schrijver nog omtrent de Salische wet mededeelt, of wat Dr. P.J. Cosijn over de *ou* uit de psalmen en over het Dietsche adjectief handelt, zal ik hier niet verder bespreken - men leze en oordeele of onze taalkundigen zich niet door duidelijke uiteenzetting onderscheiden boven vele onzer naburen.

De Middelnederlandsche Varia van Dr. J. Verdam, nemen geen kleine plaats in. Op het voetspoor van den schrijver der Middel-Nederlandsche taalzuivering gaat hij voort menigen Mnl. tekst te verbeteren, menig onbekend of door onkundigen afgekeurd woord het burgerrecht te verleenen, hetzij door zijn bestaan uit andere uitgegeven of onuitgegeven stukken te bewijzen, hetzij door de mogelijkheid van zijn bestaan aan te toonen door de vergelijkende taalkunde.

Ééne verklaring is mij niet recht duidelijk: nl. dat *swellen* zoude beteekenen *te niet gaan, uitteren*. De plaatsen waar *swellen van honger* voorkomt zijn vrij talrijk - onwaarschijnlijk is het dus niet - doch er staat tegenover dat b.v. in de Edda's het werkwoord *svelta* ook met *Pa hungri* verbonden voorkomt, terwijl *svultr* er niet slechts *dood*, maar ook *honger* beteekent.

Nog grooter wordt het bezwaar wanneer men in vs. 32660 van den Rijmbijbel leest van jongelingen en maagden die in Jerusalem *teblasen* van honger rondloopen, terwijl het Latijn van F. Josephus hiertegenover heeft *intumescentes*. Een ding is zeker, wordt men opgeblazen van honger, dan kan men er ook van opzwellen. Is het echter het voorvoegsel *te*, Duitsch *zer*, en heeft *in* in *intumescere* eene ontkennende kracht, dan is hiermede nog geenszins het ww. swellen in de beteekenis van uitteren gered, daar dit geen voorvoegsel heeft, en naar Dr. Verdams eerste meening nog zeer goed uit eene verwisseling met *swelten* kan zijn voortgekomen. Zoolang nadere bescheiden ontbreken is het veiliger non liquet uit te spreken.

Sedert de 15^{e} en 16^{e} eeuw werden er eene menigte volksboeken gedrukt, die in korte levendige trekken den dorperen de avonturen der ridders vertelden; menig oude roman is slechts door het volksboek bekend, van sommige is ook het volksboek verloren gegaan en is er niets anders over dan eene Duitsche bewerking van den roman volgens het Middelnederl. volksboek. Dit is o.a. het geval met den roman van Malegijs uit den Karel-cyclus. Beide èn de roman èn het volksboek zijn wel verloren gegaan, en slechts een Duitsche tekst, vertaald naar het Mnl. volksboek, is er over. De terug gevonden fragmenten[1] van den verloren roman zijn door Dr. Verdam naar de Duitsche uitgave van Simrock gerangschikt, terwijl hij den tekst, die zeer veel geleden heeft, zooveel doenlijk in het Middelnederlandsch hersteld heeft.

Van hoe groot belang die oude volksboeken zijn, kan ook nog blijken uit een stuk van Dr. G. Penon: **over het volksboek van Floris en Blancefloer**. De schrijver gebruikt het volksboek om verscheiden bedorven lezingen van den tekst, door Hoffmann von Fallersleben uitgegeven, te verbeteren.

Menige verbetering is juist en goed gevonden. Die, welke op blz. 66 voorkomt, waar de schrijver voorstelt om naar aanleiding van het volksboek en van het in vs. 3117 voorkomende ‘Floris, seit si, sidi dan dit’;

> vs. 3107, Floris, sprac Blanchefleur, nu hebbic u vonden

1 Zij zijn vijf in getal. Een zesde, groot 784 verzen, dat in bezit was van Prof. Serrure te Gent, is na diens dood, bij den verkoop zijner boeken, niet voor den dag gekomen. Waar het gebleven is, is een raadsel.

te veranderen in:

> Floris sprac: nu hebbic u vonden

was eenvoudiger aan te brengen door de komma, die door Hoffmann verkeerd geplaatst is, weg te laten en dan de dubbele punt voor Blanchefleur te plaatsen.

Steunende op eene plaats in het abele spel van Esmoreit had men zich den middeleeuwschen schouwburg voorgesteld als voorzien van een soort restauratiezaal. Dezen middeleeuwschen foyer tracht de Hr. J. te Winkel op te ruimen.

De Esmoreit eindigt nl. met de belofte, dat men eene sotternie zal gaan spelen, en onmiddelijk hierop volgen de woorden:

> ‘Wie honger heeft, hi mach gaen eten,
> Ende gaet alle dien graet neder.
> Ghenoeget u, soe komt alle mergen weder.

Men heeft dit opgevat als eene mededeeling, dat het pauze was, welke gelegenheid de toeschouwers zich ten nutte konden maken om beneden iets te gebruiken. Het woord mergen zat wel in den weg, doch door sommigen werd dit woord opgevat als bedorven uit merrig, Eng. merry, anderen meenden, dat het woord in den regel te veel was. Mergen is echter eene andere schrijfwijze voor morgen.

In ‘wie hongher heeft, hi mach gaen eten’, meent te Winkel, dat de sotternie gelegen is, al is zij dan ook vrij plat. In elk ander stuk volgt de voorstelling terstond op de aankondiging, en in een der stukken eindigt het abele spel met een regel, waarop de eerste van de sotternie rijmt. Dit laatste is in den Esmoreit en in de klcuht van Lippyn niet het geval. Hierop, en op het feit, dat de klucht, wanneer hier werkelijk eene pauze volgde, niet terstond op de aankondiging, die haar anders direkt voorafging, zoude gevolgd zijn, grondt te Winkel zijn aanval op de Middennederlandsche koffiekamer.

Het eene moest echter m.i. een gevolg van 't andere zijn. Werd er eene pauze gehouden, dan was een rijm met zoo langen tijd er tusschen doelloos; bovendien zijn er ook verscheidene spelen die een dergelijk rijm missen. Wat betreft de regels ‘*gaet alle dien graet neder, ghenoeghet u soe komt alle weder*’, deze zijn wel het slot van eenige sotternieën, maar in geen enkel spel hebben wij eene derge-

lijke tusschenspraak, als hier de meester houdt, en tusschen het spel van **den winter en de zomer** en de er op volgende sotternie komt zelfs het gewone '*nu swicht ende maect een ghestille*' niet voor. De in het HS. volgende sotternie weerspreekt ook eenigszins te Winkels vernuftige opvatting. De titel toch is: *een abel spel van Esmoreit, sconincs sone van Cecilien, ende ene Sotternie daerna volghende*.

Wel geloof ik niet, dat te dezer plaatse van eene koffiekamer sprake is, doch met deze oplossing der kwestie kan ik mij ook niet goed vereenigen. Stond er niet eene sotternie vlak achter, dan zou het niet onmogelijk zijn. Van eene bepaalde aankondiging met het gebruikelijke verzoek om stilte, waarop de sotternie terstond volgde, is hier geen sprake, wel daarentegen van eene mededeeling, dat er eene sotternie zal gespeeld worden, en dat zij, die honger hebben, tijd hebben om iets te eten. Het '*nu swicht ende maect een ghestille*' is hier waarschijnlijk weggelaten, daar de opvoering van de sotternie niet terstond volgde. Anders ontbreekt dit toch nooit, behalve in het spel van **den winter en den Somer** en die daarop volgende sotternie; hierin echter rijmt de laatste regel van het abele spel op den eersten van het naspel, en schijnt dus de opvoering in eenen doorgegaan te hebben.

Nu hier derhalve van een ophouden kwestie is en het opschrift gewaagt van *de sotternie op den Esmoreit volghende*, terwijl ook in het handschrift de sotternie er terstond op volgt, zal er toch wel niet sprake zijn van eene sotternie, die eerst den anderen dag vertoond werd.

Moet dus de sotternie er terstond op gevolgd hebben, dan is het niet waarschijnlijk dat *mergen* hier ter plaatse *morgen* beteekent, terwijl bovendien zulk eene recommandatie als te Winkel veronderstelt nergens anders voorkomt.

Mergen heeft ook eene andere beteekenis, die van vroolijk, vergenoegd, in welken zin het bij de schrijvers uit dien tijd zeer veel voorkomt.

Zoo leest men b.v. Lancelot, III, 1225: 'nadien

> Gingen si mergen onder hen drien
> In eenen boegaerd.'

Zoo vindt men ook *zich mergen* (Lancelot, IV, 2956, 4249, 5409 enz.) en *merghing* (Partonop. 1137, 1186 enz.), het eene in de beteekenis van *zich verheugen*, het andere in die van *vermaak*.

Aan het einde der tweede aflevering kan men eene beschrijving vinden van den aard en het wezen der Academie van Coster en van den strijd, dien zij te voeren had met de geestelijkheid, grootendeels geput uit de protocollen van den Amsterdamschen kerkeraad door den ondergeteekende.

Ziedaar in korte trekken den inhoud van het eenige taalkundige tijdschrift, dat wij bezitten, een tijdschrift dat, wat degelijkheid en uitvoering betreft, met die van onze naburen kan wedijveren.

Zullen wij ons nog lang in dat bezit verheugen? Ik vrees dat de Taal- en Letterbode zijn langsten tijd gehad heeft.

Krachtige, ijverige medewerkers zijn onontbeerlijk, maar dit is nog niet genoeg. Zonder den voortdurenden steun van het publiek, dat belang stelt in kennis en ontwikkeling van onze taal, kan de Bode niet blijven bestaan.

Eendrachtelijke samenwerking is noodig. vooral in een klein land als het onze.

Taal en nationaliteit zijn eng verbonden. Zoolang wij het eerste behouden zal ook het tweede blijven bestaan, al wordt het volksbestaan voor een tijd onderdrukt; de geschiedenis heeft zulks bewezen.

De geschiedenis van de wording en ontwikkeling van ons volksbestaan, met al den strijd, dien onze voorouders er voor gevoerd hebben, is onafscheidelijk van de kennis der taal- en letterkunde.

> ‘Bataven, kent uw spraak en heel haar overvloed.’

Dit eenvoudig, doch krachtig woord verdient vooral in onzen tijd te worden behartigd.

Haarlem, October 1875.
J.H. GALLÉE.

***De Bloem in Knop. Naar het Engelsch van Rhoda Broughton* (*schrijfster van 'Met Vuur gespeeld'*), *door Francisca Gallé. Deventer, H.J. ter Gunne*.**

'De Bloem in Knop'; even dikwijls als ik die advertentie las, en de bijbehoorende aanprijzing, even dikwijls overviel mij de lust om met het boek zelf kennis te maken. Want, wat men ook zeggen moge, een goede titel is een even groote aanbeveling als een lief gezicht - men kan zich in beiden bedriegen, maar het trekt aan. Zeer goed kan ik het mij dan ook verklaren, dat, meer dan immer over den inhoud van zijn boeken, Dickens over hun titels tobde, en er soms bladzijden vol van schreef, en aan het oordeel zijner vrienden en uitgevers onderwierp, eer hij er een naar zijn zin uitgekozen had. Daar ik het oorspronkelijke van dit boekje niet ken, ja niet eens aangekondigd zag, weet ik niet aan wie de eer toekomt, aan Rhoda Broughton of Francisca Gallé; maar de *Bloem in Knop*, dat klinkt lieflijk, etherisch, veelbelovend; dat geeft iemand, ook die nog geen oog in dit boek geworpen heeft, den indruk, dat het aanbevelende woord er voor, geen uitgeverslokvink, maar een woord uit het hart is.

Hoe groot was dan ook mijn blijdschap toen, bij een pakje mij door de Redactie ter beoordeeling toegezonden werkjes, een dik, gezellig boek, in handelbaar postformaat, met een warmgetinten omslag, 'de Bloem in Knop' bleek te wezen. Werd in het andere drietal slechts ter loops een blik geworpen, dit werd met voorliefde opgevat, eerst doorgebladerd, daarna bij heele perioden tegelijk genoten, en eindelijk met diepe, stijgende belangstelling, van *a* tot *z* doorgelezen, om te worden neergelegd met waarachtige aandoening, waarbij dankbaarbeid en weemoed om den voorrang streden. Dankbaarheid aan de vrouw die het schreef en de vrouw die het vertaalde, aan den uitgever die het in een zoo behaaglijk kleed stak, aan de redactie die mij in staat stelde om openlijk en luide mijn bijval te betuigen. En weemoed, dat er niet veel meer zulke reine, schoone, beminnelijke boeken geschreven worden; en bovenal, dat wij Hollanders, daar zoo weinig het talent van bezitten.

Of het dan zoo een voorbeeldig, volmaakt schoon boek is, zonder vlek of rimpel? Dat zou ik niet durven beweren.

Men zou b.v. kunnen inbrengen dat de intrigue, - een verstandshuwelijk met een rijken man, dien men niet, terwille van een armen vader, dien men wèl lief heeft; en een minnend paar, gescheiden, door vervalschte en teruggehouden brieven, en eindelijk de dood door een gebroken hart, - alles behalve nieuw, om niet te zeggen, afgezaagd is.

Men zou aanmerking kunnen maken op het alleronwaarschijnlijkste dier, met stoom opgekomen, angstig verborgen gehouden liefdesgeschiedenis, waar niets den man belette openlijk voor den dag te treden. Men zou bezwaren kunnen inbrengen tegen het onverklaarbaar verdwijnen van al Nelly's brieven, waar zij die toch wel zelf op de post zal hebben gedaan; men zou - maar waarom angstig naar vlekjes gezocht in een zoo wegsleepend schoon geheel, zoo vol menschenkennis en fijne opmerkensgave, zoo vol waarheid en edelen eenvoud, tegelijk zoo sober en zoo rijk, zoo warm en zoo rein, zoo diep weemoedig en zoo tintelend van humor, zoo waarlijk godsdienstig en zoo vrij van alle bekrompenheid? Het gaat er ons meê zooals met de menschen die ons het dierbaarst zijn; - wij zien wel dat er veel aan hen ontbreekt; wij verdedigen ze niet blindelings, als minder bevooroordeelden iets in hen af te keuren vinden; wij wijzen hun zelf wel eens gemoedelijk op hun tekortkomingen; maar, in ons hart, hebben wij ze lief zooals zij daar zijn, met al hun eigenaardigheden en scherpe lijnen; we zouden ze eigenlijk niet eens anders wenschen. En ze hebben ons nog niet verlaten, of we verlangen alweer ze terug te zien.

Mij althans gaat het zoo met dit boek; ik verheug er mij nu al weer op het van nieuws af aan te beginnen; mij weer te verwarmen aan die teedere, liefelijke verhouding tusschen den vader en dochter, mij weer te verbazen over de wonderbare waarheid waarmeê die Dolly geschetst is, voor wier naam ik telkens bij vergissing een anderen, mij meer bekenden naam lees; mij weêr te verkwikken aan die ondeugende tooneelen en opmerkingen; en weer bij dezelfde bladzijden de warme, weldadige tranen te voelen druppelen, of te verzinken in verheffend, vertroostend gepeins, om straks, met nieuwen moed, het kruis met rozen des werkelijken levens weer op te nemen, nog met den weergalm van dat: ‘Heb God lief boven alles, en uw naaste als u zelve’ in hoofd en hart.

Dat zijn van die boeken waarmeê men der romanlezende wereld

een weldaad bewijst, die iemand een ware *Sehnsucht* geven om zelf ook zoo te kunnen schrijven.

En nu nog, tot afscheid, een woordje aan de vertaalster. Zou het anders bevreemding verwekken dat een auteur, die reeds zoo menig eigen pennevrucht de wereld inzond, weer van dat piedestal af wil dalen, om de gedachten van anderen te gaan vertolken, zoo kan men zich dat lichter verklaren, waar het een zoo schoon, origineel geldt, zoo heerlijk om weer te geven.

Doch één woord van blaam kan ik niet weerhouden, al zullen mijn bekenden zeggen, dat ik de vos ben die de passie preekt. Immers, de splinter in het oog eens anderen kan wel gezien worden, al gaat men onder den balk in eigen oog gebukt.

Het is tegen de al te vrije uitdrukkingen, waarvan zij zich bedient, dat ik te velde trek. Ik herhaal, ik las het oorspronkelijke niet, maar ik kan niet gelooven dat een zoo fijnbeschaafde schrijfster als Rhoda Broughton o.a. zou spreken van ‘leuteren’, en van ‘zoo veel pond fijn, puik menschenvleesch’; of, voor gentlemanly en ladylike, het akelige winkelwoord ‘fijn’ gebruikt zou hebben. Dat zijn, vermoed ik, vlekjès die wij der vertaalster te wijten hebben. Maar overigens heb ik niet dan lof voor haar; zij schreef schoon, kernachtig, welsprekend Hollandsch; meermalen moet men bijna lachen zooals zij precies de juiste uitdrukking kiest. En als Rhoda Broughton haar geesteskinderen in hun Hollandsch kleed zien kon, ik ben overtuigd, dat zij dan ‘Dutch’ niet in den gewonen, smadelijken zin, dien de Engelschen er aan plegen te hechten, zou gebruiken, maar zich integendeel verheugen dat zij hier zoo waardig wordt vertegenwoordigd, als dit tot hiertoe geschiedde door H. de Veer en F. Gallé.

Haarlem 13 Oct. 1875
H.K.B.

Landbouwkennis en kunstzin.

Onderwijs in den landbouw en ontwikkeling van kunstzin bij de nijveren. Een adres aan Zijne Majesteit den Koning van de Directeuren der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid.

De Redactie van de Gids heeft mij verplicht door de toezending van het hier genoemde verzoekschrift aan den Koning, om dat te beoordeelen of aan te kondigen. Aankondigen zal wel niet noodig zijn, nu de tweeduizend leden der Maatschappij dit lezen kunnen in hun Tijdschrift, en er daarenboven, door plaatsing in de nieuwsbladen, gezorgd is voor een algemeene verspreiding. Beoordeeling wordt er alzoo gevraagd, en ik zal mij dan ook gaarne daaraan wagen, omdat ik meen geheel anders over het onderwerp van het adres te moeten denken, dan de directeuren der Maatschappij, of, beter gezegd, dan de leden wier meening in dit adres opgenomen is. De directeuren toch hebben een verslag over het landbouw-onderwijs opgemaakt uit ingekomen berichten van de Afdeelingen der Maatschappij en van verschillende Zustervereenigingen, en dit aangeboden bij de Algemeene Vergadering van 1874, die zich daarmede vereenigd heeft. Het verzoekschrift is een uitvloeisel van dit Verslag, en tevens, wat het opwekken van kunstzin bij de nijveren aangaat, een opdracht van de Algemeene Vergadering, die toen onder den indruk verkeerde van de min prijzenswaardige houding onzer nijverheid op de tentoonstelling te Weenen.

Twee geheel verschillende zaken worden er alzoo in dit verzoekschrift besproken: de kennis van den wetenschappelijken landbouw bij diegenen welke den werkdadigen landbouw eigenhandig beoefenen, en geen ander dan lager onderwijs deelachtig worden; en het gebrek aan kunstzin bij den handwerksman en fabriekarbeider, of bij den werkman, zooals zij zich zouden uit-

drukken welke dit anglicisme slikken kunnen. Onder landbouwkennis wil ik hier kortheidshalve verstaan hebben de kennis, op de school opgedaan, van de wetenschappelijke grondslagen waarop de landbouw berust. Deze kennis nu ontbreekt evenzeer als kunstzin bij degenen die ze in toepassing moeten brengen.

De middelen om die onkunde en dat gemis te bestrijden zijn, volgens het verzoekschrift van de directeuren, dezelfde of soortgelijk, maar het eene is alleen en uitsluitend een gebrek bij de plattelandsbevolking, het andere daarentegen alleen en uitsluitend bij de stedelijke. Éene zaak hebben echter beide gebreken der lagere standen gemeen, dat de hoogere standen, welke zoo bepaald hun oordeel uitspreken, zelve al even weinig landbouwkennis en kunstzin bezitten als de lagere; dat, althans, kennis en kunstzin te dun gezaaid is om veel invloed op dat oordeel te kunnen uitoefenen. Het is zeker wel wat driest gesproken, maar de waarheid mag niet verzwegen worden, waar het er op aankomt om te beoordeelen in hoever men met het gevoelen van deskundigen te doen heeft, dan wel met los daarheen geworpen, op geen kennis van zaken steunende uitspraken. Dit laatste is hier ongelukkig maar al te dikwijls het geval.

Het onderwerp kan, mijns inziens, het geleidelijkst behandeld worden, wanneer wij eerst onderzoeken hoe de directeuren bij hun verzoek het gebrek aan kunstzin denken te verhelpen, en dan hoe zij landbouwkennis hopen te verspreiden onder de werkdadige boeren; om vervolgens mede te deelen hoe, waarschijnlijk, op een andere, eenvoudiger wijze dan men in het verzoekschrift meent te moeten voorstellen, hetzelfde doel te bereiken is.

Bij het verzoekschrift wordt verlangd, dat de Regeering:

‘1ste het meer uitgebreid lager onderwijs, van art. 1 *k* - *p*. der wet op het lager onderwijs van 13 Aug. 1857, wettelijk moge invoeren, in stedelijke gemeenten op avondscholen, zoowel des zomers als des winters te houden en aan lagere scholen te verbinden; wat betreft de jongens, in wiskunde, handteekenen, beginselen der natuurwetenschappen en het boekhouden, onder voortzetting van aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsche taal; en wat betreft de meisjes, in handteekenen, enkel boekhouden en nuttige handwerken, onder voortzetting van het onderwijs in schrijven, lezen en rekenen;’

‘2de de burgerscholen van art. 13 der wet op het middelbaar onderwijs van 2 Mei 1863, moge beperken tot avondscholen, waar onderwijs wordt gegeven in toegepaste wiskunde, beginselen van werktuigkunde en werktuigkennis, beginselen van natuur- en scheikunde, hand-, ornament-, rechtlijnig- en bouwkundig teekenen, proportieleer van het menschelijk lichaam, doorzichtkunde en boetseeren; met bevoegdheid om hieraan nog ander onderwijs toe te voegen’, en:

‘3de burgerscholen voor meisjes in te voeren.’

Wanneer men deze programma's vergelijkt met de thans bij art. 1, *k* - *o*. der wet op het lager onderwijs, en art. 13, *a* - *e*. van die op het middelbare, ziet men, dat uit het meer uitgebreid lager onderwijs het onderwijs in de beginselen der kennis van de levende talen en in de gymnastiek is weggelaten, maar daarbij gevoegd: beginselen der natuurwetenschappen, en het enkel boekhouden, met voortzetting van het onderwijs in aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsche taal. Bij het middelbaar onderwijs op de burgeravondschool zijn aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsche taal weggelaten en verplaatst naar het meer uitgebreid lager onderwijs, en buitendien natuurlijke historie, technologie en gymnastiek opgegeven; terwijl bij het hand- en lijnteekenen van de wet nadere bepalingen gevoegd zijn om kunstzin bij de leerlingen op te wekken.

Ten einde tijd te vinden voor het kunstonderwijs op de middelbare school, heeft men in het verzoekschrift naar het meer uitgebreid lager onderwijs overgebracht, wat bij de wet voor het middelbare was vastgesteld, en natuurlijke historie met de technologie geheel geschrapt. Het blijft even wel zeer noodzakelijk om bij de burgeravondscholen onderwijs in aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsche taal te blijven aanhouden, mits 't met verstand, en geheel en al in toepassing op het dagelijksch leven worde gegeven. Dat deze leervakken ook op de scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs niet over het hoofd gezien mogen worden, spreekt van zelf; want in alle geval dient men ze te onderhouden, zoo ze geen struikelblok tot den overgang naar het middelbaar onderwijs zullen zijn; volstrekt evenwel niet in dien zin, dat de jongens, in het vooruitzicht van het examen, hierin nog een weinig gedrild worden. Zoo ergens, dan komt hier geen examenkennis, door drillen ingepompt, te pas. De examinatoren hebben zich alleen te overtuigen of de jonge lieden voldoende algemeene ontwikkeling

bezitten, om de lessen van het middelbaar onderwijs te kunnenvolgen.

Beide scholen, de meer uitgebreid lagere en de middelbare, wil men tot avondscholen bepaald zien. Avondscholen zijn alleen te verdedigen, wanneer de leerlingen gedurende den dag geen tijd hebben om de school te bezoeken, zooals die der tegenwoordige burgeravondscholen, welke, reeds den kost verdienende, den avond alleen vrij hebben om onderwijs te kunnen genieten. Hoe algemeen zij thans ook bij het meer uitgebreid lager onderwijs mogen zijn, ze zijn zonder bedenken af te keuren, en in plaats van ze te bevorderen, moet de wet ze afkeuren. Kinderen, die den morgen en den namiddag op school hebben doorgebracht, moeten den avond vrij hebben voor een weinig, vooral niet meer dan een paar uur huiswerk. Het is onmogelijk dat ze des avonds genoegzame geschiktheid bezitten om onderwijs te ontvangen, wanneer ze des morgens en des middags een goed gebruik van den leertijd gemaakt hebben. Dit geschiedt veelal niet, wegens de onmogelijkheid om zich met elken leerling meer dan een paar minuten op te houden, zoodat verreweg het grootste gedeelte van den schooltijd verbeuzeld wordt, terwijl de avondschool bijna altijd een vervelende herhaling is van het vroeger geleerde. Maar dit behoorde zoo niet te zijn. Die meer uitgebreid lager onderwijs zal genieten, moet zijnen tijd niet meer verknoeien met gewoon lager, zooals maar al te vaak geschiedt. Hij, die bij het lagere nog iets degelijks te leeren heeft, is niet rijp voor het meer uitgebreide. Gewoonlijk worden de avondscholen gehouden door onderwijzers welke reeds de dagschool achter den rug hebben, een misbruik waaraan de wet geen voet mag geven. Slechts als uitzondering mag men van bijzonder daarvoor geschikte onderwijzers verwachten, dat zij de avondschool met voldoende opgewektheid houden, wanneer er gedurende den dag reeds een uur of zes, zeven in de school onderwijzend is doorgebracht. Voor het meer uitgebreid onderwijs behooren alzoo afzonderlijke onderwijzers te zijn, zoodat dit te gelijk met het lagere, als eene hoogste klasse, kan worden gegeven. De wet mag zich niet inlaten met het ‘te veel geld kosten’. Wanneer het niet anders kan, zal en moet dat meerdere geld gevonden worden. Avondscholen, bepaaldelijk als herhalingscholen, kunnen alleen geduld worden, zoolang het lager onderwijs nog blijft verkeeren in zijnen tegenwoordigen toestand. Het is dan eene loffelijke

poging om degenen die ten achteren gebleven zijn, nog daar te brengen, waar een goed lager onderwijs ze terstond gebracht zoude hebben; maar de gebreken zijn te menigvuldig, dan dat men zulke scholen anders dan als tijdelijke hulpmiddelen zoude mogen aanbevelen.

De avondscholen worden in 't algemeen voorgestaan, omdat ze, voor een prijsje, gehouden kunnen worden door onderwijzers en leeraars van de dagscholen. Wanneer die van het meer uitgebreid lager onderwijs dagscholen zullen zijn, en de middelbare burgeravondscholen met tal van leerlingen behoorlijk bezet worden, is er zonder twijfel grooter personeel noodig. Dat dit personeel, in weerwil van het oogenblikkelijke gebrek, gevonden zal worden, wanneer men dat ernstig behoeft, lijdt geen twijfel. De bezoldigingen moeten zoo hoog zijn dat bekwame jongelieden zich aan den onderwijzersstand willen toewijden, en kostelooze gelegenheid voor de jongelieden om zich te bekwamen dienen er voldoende voorhanden te zijn, de tien normaalscholen namelijk van het plan eener nieuwe schoolwet door de vereeniging voor Volksonderwijs uitgegeven. Hoewel die tweede voorwaarde niet vervuld is voor het middelbaar onderwijs, ziet men toch dat hier de eerste voldoende is om leeraren in menigte te verkrijgen. Wanneer ook voor dezen de gelegenheid, om zich aan de akademie te bekwamen, opengesteld moge zijn, zal men er toe kunnen overgaan om het droevige misbruik te bestrijden dat voor het examen gedrilde jongelieden bij herhaling beproeven, of 't hun gelukken moge er doorgesleept te worden; een misbruik dat de onderwijzers- en leeraars-examens tot ware pijnbanken voor de examinatoren maakt en de kostbaarheid geheel nutteloos aanmerkelijk verhoogt. Het tot regel stellen, dat niemand voor de derde maal tot een tweemaal mislukt examen mag worden toegelaten, zou al spoedig de helft of een vierde van de aanvragers om geëxamineerd te worden, doen te huis blijven en tevreden zijn met de eenmaal verkregen betrekkingen.

Zoodra de burgeravondscholen beginnen op te nemen, en ook kleine plaatsen, zooals uit den aard der zaak geschieden zal, die gaan oprichten, moeten er leeraren gevonden worden. Hoofdonderwijzers hebben daartoe voor eenige vakken, *f, g* en *h*, volgens de laatste zinsnede van art. 25 der wet op het middelbaar onderwijs, bevoegdheid; voor de andere vakken zullen er zich wel onderwijzers voordoen, die examen afgelegd

hebben als leeraars bij het middelbaar onderwijs. Alles hangt slechts af van de grootte der belooning, die voor zulk een betrekking toegekend wordt. Er is thans lang genoeg geëxamineerd, om te weten hoedanig men het examen voor akte A. bij het middelbaar onderwijs moet afnemen, ten einde leeraren te verkrijgen die voor de burgeravondscholen de geschiktheid bezitten. Niet dat ik het in 't minste wenschelijk zoude achten om leeraars van minder gehalte aan te stellen, of, zooals bij het militaire onderwijs maar al te zeer gebeurt, dat men, zonder zekerheid van een goed onderwijzer te zullen verkrijgen, den eenen of anderen kiest en hem opdraagt onderwijs te geven, en zich eerst gedurende dat onderwijs daarvoor te bekwamen. Veel meer dan men wel vermoedt, mislukt er veel onderwijs en levert niet de verwachte uitkomsten, alleen door ongeschiktheid van den onderwijzer.

Wanneer men nagaat voor welke kinderen deze bij het bedoelde verzoekschrift bedoelde scholen bestemd zijn, zoo komt men van zelf tot het besluit, dat hier geen avondscholen te pas komen. Het meer uitgebreid lager onderwijs is volstrekt geen herhalingsschool, maar eene hoogste klasse van de lagere, die de leerlingen gereed maakt voor het middelbaar onderwijs der hoogere burgerscholen en der burgerscholen. Dat hier beginselen der levende talen onderwezen worden, zoodat de leerlingen ze lezen en verstaan, zal wel niet achterwege kunnen blijven, evenmin als onderwijs in gymnastiek. Het onderwijs in kennis der natuur, aardrijkskunde, geschiedenis en het nederlandsch moet hier van zelf, als voortzetting van 't lager onderwijs, een plaats vinden, ook zonder dat zulks, zooals het verzoekschrift wil, opzettelijk geboden wordt. Maar dat boekhouden, volgens dat verzoekschrift, te pas komt bij kinderen van tien tot twaalf jaar, meen ik zeer te moeten betwijfelen. In alle geval geen e n k e l boekhouden, dat meer zaken onderwijst die weer af te leeren zijn wanneer men in het dagelijksch leven gaat boekhouden, dan die men toepassen kan. Boekhouden behoort bij het middelbaar onderwijs, en dat het ook bij de burgerscholen worde ingevoerd, zal wel bij niemand bedenking ondervinden.

De burgerscholen in de steden zijn bestemd voor kinderen van arbeiders, handwerklieden en kleine winkeliers, die niet bij machte zijn om, zooals de zoons van timmerlieden en dergelijke bazen, de lessen der hoogere burgerschool te volgen. Deze

jongens gaan met hun dertiende of veertiende jaar reeds op het werk en hebben dus alleen de gelegenheid om de avondschool gedurende twee of drie uur daags te bezoeken. Ik zou die dan ook volstrekt niet in het keurslijf van eenen tweejarigen cursus geklemd willem zien, maar aan de jongelieden de gelegenheid openstellen, om hier minstens tot achttienjarigen leeftijd onderwijs te ontvangen. Dat avondonderwijs, na eenen dag aan het aanbeeld, bij den schoen- of kleermaker, als loopjongen, of hoe dan ook werkdadig doorgebracht, is hoogst moeilijk, en vereischt veel inspanning en handigheid bij den leeraar, om de arme jongens uit den slaap te houden. Maar het is onvermijdelijk, een noodzakelijk kwaad dat niet te ontgaan is. De leeraar overigens bij wien de leerlingen in den dut komen, mag men gerust onder de minder bekwame rekenen.

Wat nu op die avondschool onderwezen zal worden, staat aan den Minister, de gemeenteraad gehoord, te beslissen volgens de laatste zinsnede van art. 14 der wet op het middelbaar onderwijs. Deze zal er niets tegen hebben, wanneer het onderwijs in hand- en lijnteekenen zoodanig uitgebreid worde, gelijk reeds op menige burgeravondschool of de daaraan verbonden teekenschool geschiedt, dat er kunstzin bij de jongelieden worde opgewekt. Men dient evenwel volstrekt niet te vergeten, dat hier onderwijs wordt gegeven aan allerhande slag van aanstaande handwerkslieden en fabriekarbeiders, en niet alléen aan timmerlieden, die tot dusver de hoofdbevolking van onze teekenscholen uitmaken. Niets belet buitendien om een ambachtsschool aan de burgeravondschool te verbinden, zooals werkelijk hier en daar, met min of meer goeden uitslag, is geschied. Laat zich door de ambachtschool de mindere man verleiden om zijnen jongen naar de burgeravondschool te zenden, dan zou 't zeer verkeerd zijn om dat middel niet aan te grijpen.

De burgerdagschool van artikel 13 der wet op het middelbaar onderwijs is mislukt, omdat de wetgever zich niet duidelijk voor den geest gesteld heeft, welke jongelieden die bezoeken zouden. Voor hen die 't past om den dag aan het onderwijs te besteden staat de hoogere burgerschool open. Voor de bazen bij allerhande handwerken is hier gelegenheid, om de algemeene kundigheden op te doen die zij niet missen kunnen, ten einde zich verder, elk in zijn handwerk, te bekwamen. Alleen voor de zeer veel grooter bende, die gedurende den dag reeds in zijn bedrijf werkzaam is, moet de burgeravond-

school dienen. Overal waar burgerdagscholen zijn tot stand gekomen, heeft men die bevolkt gezien door jongelieden waarvoor zij eigenlijk niet bestemd waren, hier natuurlijk evenmin terecht komende; door mislukten bij het toegangsexamen tot de hoogere burgerschool; door zonen van ouders die bevreesd zijn voor t e v e e l kennis, of door degenen waarvoor de kosten, hoe betrekkelijk gering dan ook, van de hoogere burgerschool nog te hoog waren, en door dergelijken meer.

Mettertijd, wanneer leerplicht tot vijftien of zestien jaar ook op middelbaar onderwijs toegepast wordt, zullen wellicht de burgerdagscholen der wet op het middelbaar onderwijs eene reden van bestaan vinden.

Bij het verzoekschrift van directeuren der Maatschappij van Nijverheid wordt aangedrongen op de vestiging van burgerdag- of avondscholen voor meisjes en voorgesteld wat daar onderwezen dient te worden. Waarom ook de meisjes minder dan de jongens meer uitgebreid lager onderwijs zouden behoeven, is moeielijk te verdedigen. Maar ik zou er geen bezwaar in zien, om hier, even als op de lagere school, de jongens en meisjes in dezelfde school bijeen te brengen en in hetzelfde onderwijs te doen deelen.

Voor de meisjes, wier stand het medebrengt om de hoogere burgerschool te bezoeken, staan de jongensscholen open in de plaatsen waar geene afzonderlijke meisjesscholen bestaan kunnen. De ondervinding heeft voldoende aangetoond, dat louter vooroordeel het samenzijn van jongens en meisjes in dezelfde schoolvertrekken onuitvoerbaar acht, in kleine plaatsen van niet meer dan 20000 inwoners wel te verstaan. Waar zulks geschiedt en de school met beleid bestuurd wordt, ondervindt men bepaaldelijk meer voòr dan nadeel van dat samenzijn.

Nu blijft er evenwel een zeer groot aantal meisjes over, die, het meer uitgebreid lager onderwijs ontwassen, nog te jong zijn om in dienstbaarheid of door handenarbeid den kost te verdienen, gelijk haar lot in de toekomst wezen zal. Voor deze staan thans de zoogenoemde naai- en breischolen open; maar dat deze vervormd worden in burgerscholen voor meisjes met kosteloos onderwijs, is ongetwijfeld hoogst wenschelijk. De vereischten van dit onderwijs zijn echter zoo zeer uiteenloopend met die van de burgeravondscholen voor jongens, dat hier aan geene vereeniging te denken is, of 't moest zijn bij enkele lessen.

Dat thans de burgerscholen voor middelbaar onderwijs, of meer bepaald de burgeravondscholen, niet beter opnemen, ligt aan verschillende oorzaken, die door geene wet of hervorming dezer inrichtingen weg te nemen zijn. De hoofdoorzaak is dezelfde, die het geheele middelbare onderwijs nog bij lange na niet naar verdienste doet waardeeren, die allerhande moeilijkheden aan de invoering in den weg heeft doen leggen en nog voortdurend de ontwikkeling tegenhoudt: onbekendheid namelijk met de zaak, en volslagen onkunde in datgene, wat zich het middelbaar onderwijs ten doel gesteld heeft te onderwijzen. Te verwonderen is 't voorzeker niet, dat weinig ontwikkelde lieden, die nooit geleerd hebben de waarde van meerder kennis dan zij zelve bezitten in te zien, moeilijk over te halen zijn, om mede te werken tot de invoering van de middelen die meerdere kennis moeten verbreiden. Bezwaarlijk valt het voorzeker zulke lieden te doen beseffen, dat het hun plicht is om te zorgen voor meer ontwikkeling en meer kennis bij hunne kinderen, dan zij zelve bezitten. Grondige verandering hierin kan men eerst verwachten, wanneer door het middelbaar onderwijs gevormde mannen in de besturen van gemeenten, provinciën en het rijk zitting genomen hebben en hunne stem kunnen doen gelden. Dit zal evenwel nog lang duren; want die tegenstand van onkundigen maakt, dat de hoogere burgerscholen nog niet de helft, de burgeravondscholen nog niet het één tiende der leerlingen tellen die ze moeten en, mettertijd, zeker zullen bezoeken.

Tegenstand van ouders en bazen, ook door jaloerschheid gedreven, dat kinderen en leerjongens meer kennis zullen verkrijgen dan zij zelve bezitten, is alzoo eene hoofdreden van minder slagen der burgeravondscholen. Ten andere veroorzaakt het gebrekkige lager onderwijs, zoo het gewone als het meer uitgebreide, dat slechts een zeer klein gedeelte van de jongens die deze scholen verlaten, genoeg lezen, schrijven en rekenen kunnen om het middelbaar onderwijs te volgen. Te talrijk bevolkte klassen aan éénen onderwijzer toevertrouwd en het schoolverzuim, maken, over het algemeen, dat het al zeer treurig gesteld is met de kennis, die, in een zes tot achtjarig verblijf, op de lagere schol verkregen wordt. Wanneer de klassen op de lagere scholen hoogstens veertig leerlingen tellen, elke klasse voortdurend eenen onderwijzer heeft, het meer uit-uitgebreid lager onderwijs niet dan een hoogste klasse is van

het lagere, en schoolplicht met kosteloos onderwijs alom is ingevoerd, dan kan men er op rekenen dat de burgeravondschool door behoorlijk onderlegde leerlingen bezocht zal worden.

Ten derde kost het bezoek van de burgeravondscholen eenige uitgaaf aan de ouders, al is 't slechts alleen voor schoolbehoeften, reden genoeg om de jongens te huis te houden. Ook hier is daarom leerplicht en kosteloos onderwijs op den duur onvermijdelijk.

Eindelijk zijn ouders, bazen en de leerlingen zelve verwend door de vroegere hier en daar bijzonder bloeiende teekenscholen, waardoor zij in den waan verkeeren dat teekenonderricht het eenige noodige is. Men heeft immers te Leeuwarden gezien, dat de verandering van de teekenschool met 180 leerlingen in eene uitmuntend geregelde burgerdag- en avondschool, het wegblijven van alle leerlingen ten gevolge had, die nu hun heil zochten in een al zeer mager teekenonderwijs van timmermansbazen. Dit alleen zaligmakende teekenonderwijs maakt tevens, dat slechts timmerlieden en met bouwkunst in betrekking staande ambachtslieden gehouden meenen te zijn om onderricht te ontvangen. maar dat alle andere handwerkslieden en de fabriekarbeiders meenen, dat voor hen alleen lager onderwijs voldoende is. Het plan om ook bij dezen kunstzin op te wekken, schijnt hun zelven zonder twijfel al zeer belachelijk.

Ten aanzien van den landbouw betuigen de directeuren der Maatschappij van Nijverheid in hun verzoekschrift, ‘dat de wijze waarop bij ons de landbouw gedreven wordt, in vele opzichten achterstaat bij hetgene men buitenslands vindt, en dat de eigenlijke grond van die achterlijkheid te zoeken is in de weinige ontwikkeling en het gebrekkige onderwijs van den stand, die in den landbouw de eigenlijke werkkracht, den waren werkenden stand vormt.’ Zij verlangen daarvoor de invoering van meer uitgebreid lager onderwijs ‘in grootere dorpsgemeenten, hoofdzakelijk op winter-avondscholen, waar onderwijs gegeven zal worden, voor jongens, in de beginselen der natuurwetenschappen, landbouw, wiskunde, enkel boekhouden, hand- en lijnteekenen, en voor meisjes, in handteekenen en nuttige handwerken.’ De directeuren der Maatschappij meenen hier ‘hun plicht te hebben gedaan. Op het oogenblik dat hier de landbouw bloeit, misschien meer dan ooit te voren, en dat allerwege onbestemde en onbegrepen stemmen ten behoeve van het land-

bouwonderwijs bij ons opgaan, hebben zij den vinger gelegd op het punt, waarop alles aankomt, op het elementair landbouwonderwijs ten behoeve van den eenvoudigen landzaat, die leeft en sterft in de streek waar hij geboren werd.'

Hier moet ik mij ten sterkste tegen de meening verklaren, dat de achterlijkheid van onzen landbouw hoofdzakelijk toe te schrijven is aan gebrek aan kennis bij 'den eenvoudigen landzaat,' diengenen namelijk, welke eigenhandig zijn bedrijf uitoefent, en niet bij machte is om zijnen zoon een ander onderwijs te verleenen, dan hetgeen de dorpsschool leveren kan.

De oorzaak dier achterlijkheid van onzen landbouw ligt daarentegen in de onkunde der hoogere standen in landbouwzaken en in de natuurkundige wetenschappen die daarvan den grondslag uitmaken. Die onkunde is althans zoo algemeen en overheerschend, dat de stemmen van de weinigen die uitzondering op den regel maken, overal waar zij zich hooren laten, overstemd worden door onverstand en onkunde. Die onkunde heerscht bij de welgestelde boeren, de bestuurders van boerderijen, de landeigenaren, de bestuurders van gemeenten, provinciën en het rijk, van degenen namelijk die verbeteringen moeten invoeren, en zorgen dat de landbouw op de hoogte van zijnen tijd blijft, ten einde niet door den buitenlandschen overvleugeld te worden. Het zijn dezen, niet de eigenlijke arbeidende boeren, welke het onderricht behoeven dat hun onze beide kwijnende scholen van den tweeden rang, en bovenal de bij de wet, twaalf jaar geleden, reeds vastgestelde Rijkslandbouwschool, geven moeten. Waarom vindt men te Warffum en te Wageningen slechts zeer enkele leerlingen uit den boerenstand, uit den stand waarvoor de scholen opgericht zijn? Omdat die stand geen begrip heeft van wetenschappelijken landbouw, en de overtuiging mist dat het deze is die hem moet doen vooruitgaan; maar niet zoo langzaam dat stilstand daarmede gelijk te stellen is; want stilstand, in den tegenwoordigen tijd, is gelijknamig te achten met achteruitgang. Het zijn waarlijk niet 'die eenvoudige landzaten', welke de kwalen van onzen landbouw verhelpen moeten, zooals: het geen gebruik maken van werktuigen, wanneer de dagloonen te hoog worden, om winst met den landbouw te verkrijgen; het blijven hangen aan pachtovereenkomsten, die den boer beletten zooveel mogelijk voordeel van zijn bedrijf te plukken; slechte akkerverdeeling die een groot gedeelte onzer boerderijen verhindert om verbete-

ringen aan te brengen; het onmiddellijk bestrijden van den vloek der tienden, die juist onze vruchtbaarste streken tot stilstand doemen; onkunde bij de veeveredeling, waarvan iedereen den mond vol heeft, zonder dat er tot dusverre eenige andere dan plaatselijke, gewoonlijk niet langer één menschenleeftijd durende veredeling heeft plaats gevonden. Onze paarden, runderen en de helft van onze schapen toch zijn nog volkomen dezelfde dieren, die ze voor vijftig jaren waren; terwijl verreweg de meeste veehouders, uit onkunde, glad ontkennen dat daarbij verbetering wenschelijk is; dat, bijvoorbeeld, een Engelsch gemest stuk rundvee de dubbele opbrengst geeft van een Nederlandsch. Zoo algemeen heerscht er onkunde, dat gedurende de laatste twaalf jaar slechts éenmaal een Nederlandsch candidaat zich opgedaan heeft voor het examen tot leeraar in den landbouw, en die daarenboven afgewezen is. Het is er zoo mede gesteld, dat twee landbouwscholen geenen landbouwleeraar weten te verkrijgen, en dat allen die hier te lande nog eenig onderwijs geven in den landbouw, op éene uitzondering na, daartoe wettelijk onbevoegd zijn.

Voorbeelden zouden er nog bij dozijnen hierbij gevoegd kunnen worden, die allen wijzen op de noodzakelijkheid om landbouwkennis te verbreiden onder de standen, die hooger staan dan de hier bedoelde ‘eenvoudige landzaat’. Hier en daar komen zeker verbeteringen tot stand, maar altijd een menschenleeftijd nadat daarvan in het buitenland de vruchten geplukt zijn. Kaas- en boterfabrieken zullen wij gaan oprichten, wanneer de Amerikanen ons van de Londensche, de Denen ons van de andere buitenlandsche markten, van de Bataviasche zelfs, verdrongen hebben. Van grondige, door de wetenschap aangewezen verbeteringen is alleen de invoering te verwachten op het oogenblik dat zij aangewezen worden, wanneer een ieder het gezag van de wetenschap erkent. Daarvoor is het noodzakelijk dat men haar op den troon zet, door de stichting der Rijkslandbouwschool, en dat men aan deze een stel leeraren verbindt, die het gezag van de wetenschap weten te handhaven. Bezitten wij daartoe binnenslands geen personeel, dan dienen, met kracht van geld, buitenlanders daartoe te worden overgehaald. Het is onkunde, die onze regeerders niet doet beseffen, dat de zestigduizend gulden, welke zulk eene school ten allerminste moet kosten, met woekerwinst aan den Staat terug zullen vallen, door het opkomen van een tak

van nijverheid, die jaarlijks een waarde van driehonderd millioenen guldens voortbrengt, maar die vierhonderd en meer zoude kunnen voortbrengen, wanneer ze met meer kennis beoefend wierd.

Dat het overigens wenschelijk is om den minderen boerenstand meer onderwijs te geven dan ze thans genieten, wie zal het durven ontkennen, en dat het leerplan der hiervoor noodige scholen zal moeten zijn omstreeks als datgene wat door de directeuren in hun verzoekschrift wordt aangegeven, zal ieder deskundige gereedelijk toestemmen. Alleen zou ik geene wiskunde onderwezen willen zien, maar geschiedenis en tevens aardrijkskunde; geen landbouw, maar de natuurkundige grondslagen waarop de landbouw berust; geen enkel boekhouden, maar een kort begrip van landbouwboekhouden. Ook is het noodzakelijk, dat niet enkel in groote dorpsgemeenten dit onderwijs gegeven worde, maar overal ten platten lande, waar een voldoend aantal jongens, die de lagere school verlaten hebben, des winteravonds te vereenigen zijn. Deze scholen dienen in de plaats te komen van de thans reeds hier en daar bestaande herhalingscholen. Wanneer evenwel twee derde van de schoolkinderen gedurende het zomerhalfjaar de school niet bezoekt, en onderwijzers, ondersteund door één kweekeling, belast blijven met het in orde houden van honderd tot honderddertig leerlingen, want van degelijk onderwijs kan hier geen spraak zijn, heeft men van de avondscholen weinig te verwachten. Slechts een zeer klein gedeelte van de jongens toch, die op elf- of twaalfjarigen leeftijd de lagere school verlaten, is in staat om van zulk onderwijs voordeel te trekken. Ten platten lande is het volstrekt niet 't landbouwonderwijs, waaraan de meeste behoefte is, maar allereerst aan behoorlijk lager onderwijs. En dit zal wel niet verkregen kunnen worden dan door invoering van leerplicht met kosteloos onderwijs en eene zeer aanzienlijke vermeerdering van, beter dan thans bezoldigde, onderwijzers. Alvorens echter die verbetering verkregen is, zullen er nog al wat jaren verloopen; en daarom is het zeker raadzaam, om maar te beginnen met de hier bedoelde avondscholen op te richten voor de weinige jongelieden, die daarvoor de bekwaamheid bezitten. Maar veel moet men zich daarvan niet voorstellen, ten allerminste de invoering van de verbeteringen, die onzen landbouw op de hoogte moeten stellen van den buitenlandschen, van verbeteringen, die de waarde der

voortbrengselen van akkerbouw en veeteelt in Nederland met duizend tonnen gouds moeten vermeerderen. Waar nu de onderwijzers te vinden, bevoegd en geschikt om voor de boerenjongens die avondscholen nuttig te doen zijn? Zouden degenen die een examen afgelegd hebben in de vakken *k* tot *o* van artikel één der wet op het lager onderwijs daartoe in staat zijn? Voor 't oogenblik zijn dit groote zwarigheden; maar laten wij vertrouwen, dat zoodra de betrekking in het leven geroepen is en men die behoorlijk bezoldigt, de personen om die te vervullen zich al spoedig zullen voordoen. Die regel toch behoeven wij immers nog niet als verouderd en niet meer geldend te beschouwen?

Dat er ook ten platten lande voor het onderwijs van de meisjes, nadat zij de lagere school verlaten hebben, gezorgd wordt, zal voorzeker de hartelijke wensch van allen zijn, die de betreurenswaardige onkunde der vrouwen uit de mindere standen kennen. Dat dit onderwijs evenwel uitsluitend in het teekenen en in nuttige handwerken, op een avondschool gegeven, zoude bestaan, kan niet ernstig gemeend zijn. Maar laten wij liever tot nader uitstellen om te bespreken wat hier onderwezen zoude dienen te worden.

In het verzoekschrift van directeuren worden de omgaande landbouwleeraars niet besproken, de verdienstelijke mannen, wien men het domme germanisme: ‘wandelleeraars’ naar 't hoofd werpt, in de meening, dat wandelen de vertaling is van w a n d e r n . Rechtstreeksch onderwijs kan men natuurlijk niet verwachten, omdat de boeren, van den stand die eigenhandig het bedrijf uitoefent, niet vatbaar zijn om zulk onderwijs op te nemen, en slechts een paar maal 's jaars de leeraar dezelfde afdeeling, onderafdeeling of dorpsvereeniging kan bezoeken. Daarbij is de taak uiterst moeilijk, want de leeraar, zoo hij den juisten indruk maken zal, moet den landbouw van de streek waar hij voordraagt, kennen, en zich wel wachten van zaken aan te roeren die daar ter plaatse te onpas komen; geene kaasmakerij bespreken, waar het rundvee in de eerste plaats mestwerktuig is; geene vaaltstallen aanprijzen, waar de koeien zes maanden van het jaar in vette weiden doorbrengen; geen klaverteelt aanraden waar, op onze diluviale zandgronden, de klaver niet verkiest te groeien. Ook dient het gehoor te bestaan uit boeren, leden van dorpsvereenigingen, clubs of casino's, niet uit de heeren leden met hunne dames van eene

afdeeling, zonder meer, gelijk maar al te dikwijls geschiedt. Wanneer de leeraar voor dezen zijne voordracht inricht, is hij meestal onverstaanbaar voor de boeren, want weinigen hebben de gaaf van de Beucker, die beiden, heeren en boeren, evenzeer aan zijne woorden weet te binden. Goed gehouden en voor het rechte gehoor, kan men zeer veel goeds van de voordrachten dier omgaande leeraars verwachten, zooals men in Limburg heeft kunnen opmerken, waar die van Corten en anderen, het invoeren van werktuigen, van goede fokdieren, van kunstmest en een menigte andere verbeteringen ten gevolge hebben gehad. Ook weten wij allen immers, hoe de voordrachten van Beucker eene geheele omwenteling in de behandeling onzer ooftboomen heeft veroorzaakt. Het levende woord heeft hier in weinige maanden teweeggebracht, wat bij bloot aanprijzen in geschriften tientallen van jaren vereischt zoude hebben. De staten van een drietal provinciën, die door ruime toelagen de omgangen van die apostelen van den vooruitgang mogelijk hebben gemaakt, kunnen met zelfvoldoening op het welbesteed zijn dier gelden terugzien. Het moeten echter voordrachten blijven van personen, die hierin bedreven zijn; volstrekt geene voorlezingen. Velen zullen 't zich nog herinneren, hoe hier eenmaal zulke voorlezingen, op verlangen en op kosten van een hooggeplaatst persoon ondernomen, geëindigd zijn met het uit de zaal lezen van het bij den aanvang talrijk gehoor. Men weet zulks toenmaals aan het publiek; maar het heeft zonder bedenken aan de voorlezers gelegen.

Schoolonderwijs evenwel kunnen die voordrachten, hoe uitmuntend ook gehouden, niet vervangen. Zij zijn alleen een krachtig middel om de volwassenen aan te sporen tot het doen genieten van schoolonderwijs door hunne kinderen, om ze te doen gevoelen hoeveel ze missen door slechts gebrekkig onderwijs te hebben genoten, en juist geen onderricht in datgene wat hun het meest in het bedrijf van den landbouw te pas komt, en ook wel om voor de hand liggende, door een ieder onmiddellijk als zoodanig te begrijpen verbeteringen aan te prijzen en te helpen invoeren.

Kan ik mij nu wel niet vereenigen met de wijze waarop de Directeuren der Maatschappij van Nijverheid, sprekende in naam van de gezamenlijke leden, kunstzin aangekweekt wenschen te zien bij de mindere standen, en den landbouw zoeken te ver-

beteren door onderwijs aan den boerenjongen die eigenhandig zijn bedrijf gaat uitoefenen, dan mag men terecht van mij vergen dat ik iets beters daarvoor in de plaats stel.

Wanneer er een middel bestaat om voldoende verbetering te verkrijgen zonder tusschenkomst der hooge regeering of der wetgevende macht, is de kans van slagen, vooral van spoedig slagen, vrij wat grooter. Men behoeft dan niet af te wachten wat het gevolg zal zijn van een verzoekschrift, maar kan onmiddelijk zelf de handen aan het werk slaan en allen, die zulks aangaat, trachten aan te sporen tot het opvatten van de zaak.

Bij onze handwerkslieden en fabriekarbeiders vereischt het gebrek aan kennis vrij wat meer voorziening dan het gebrek aan kunstzin. Ontwikkeling van kunstzin zal als het ware van zelf volgen, wanneer de kennis vermeerdert ten gevolge van vermeerderende gelegenheid om die op te doen. Daarom behoort men het aankweeken van kunstzin evenwel niet uit het oog te verliezen, maar wel degelijk aan te houden telkens wanneer er van onderwijs-regeling spraak is.

Er behoort dan aan elke lagere school een school van meer uitgebreid lager onderwijs verbonden te zijn, zoo omstreeks, als in artikel één van de wet op het lager onderwijs is opgenomen. Die school dient de hoogste klasse te zijn van het lager onderwijs en volstrekt geen avondschool, zoodat de ouders niet in verzoeking kunnen komen tot het doen bezoeken door hunne kinderen van beide scholen tegelijk.

In elke gemeente waar een voldoend aantal leerlingen te verwachten is, moet een burgeravondschool worden opgericht, volgens het leerplan, naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd, dat bij de wet op het middelbaar onderwijs is voorgeschreven. Behalve den tweejarigen cursus volgens de wet, kunnen daar nog eenige jaren bijgevoegd worden, die, door meer ontwikkeling van de teekenlessen, meer bepaald tot inboezemen van kunstzin te bestemmen zijn.

Kan men die burgeravondscholen, door er ambachtscholen aan toe te voegen, meer naar het verlangen der leerlingen inrichten, dan behoort daarmede geen oogenblik te worden gewacht, al behooren zulke, tot een bepaald bedrijf opleidende scholen, ook juist niet tot het middelbaar onderwijs.

Eveneens is het gesteld met de burgerdagscholen. Mochten zich daarvoor een voldoend aantal leerlingen voordoen, dan toch in 't minste niet gedraald met ze op te richten.

Zonder in 't allerminste een spoedig bloeien dezer scholen te gemoet te zien, noch het toevloeien van de duizenden leerlingen, die voor het hier gegeven onderwijs geschikt zijn, zoo is eene onverwijlde oprichting toch ten hoogste raadzaam, ten einde de jongelieden, die daarvoor de geschiktheid hebben, toch terstond in de gelegenheid te stellen om onderwijs te kunnen ontvangen. Bij elk jaar uitstel worden er telkens een aantal jongelieden onttrokken aan den weldadigen invloed van het onderwijs.

Dat de jongens, die de lagere school op elf- tot twaalfjarigen leeftijd verlaten, algemeen voldoende ontwikkeld zijn om eerst het meer uitgebreid lager onderwijs en dan, des daags in hun bedrijf werkzaam, de burgeravondschool bij te wonen, is op verre na nog niet het geval. En dit zal ook wel zoo blijven, zoolang het lager onderwijs niet de grondige hervorming ondergaan heeft van verplicht en kosteloos te zijn verklaard, met aanzienlijke vermeerdering tevens van het aantal onderwijzers. Algemeene ontwikkeling van kunstzin zal dan eerst mogelijk zijn, wanneer het lager onderwijs daartoe den grond gelegd heeft.

De achterlijkheid van onzen landbouw ligt in onkunde en gebrek aan toepassing van de wetenschap op den werkdadigen landbouw; niet bij de lagere, maar bij de hoogere standen; en daarom is het allereerste en meest noodzakelijke waarop aangedrongen dient te worden, de oprichting van de Rijkslandbouwschool, met die wijzigingen in hare, bij de wet van 1863 vastgestelde regeling, welke de ondervinding van de laatste twaalf jaren noodig heeft gemaakt.

Verstandig zal het evenwel zijn, om niet naar die oprichting te wachten, maar al dadelijk reeds de opening te beproeven van winter-avondscholen ten platten lande voor de jongens, die de lagere school verlaten hebben en reeds tot den werkdadigen landbouw zijn overgegaan. Het hoofddoel moet zijn, onderwijs in de natuurkundige grondslagen van den landbouw, zoodat de jongelieden zich rekenschap leeren geven van de verschijnselen, die zij dagelijks kunnen opmerken, en welke zij, ten deele door hunnen eigen arbeid, doen ontstaan.

Ook hier, ten platten lande, is het onnoodig om te wachten op de verbetering van het lager onderwijs, die te hoogst nood-noodzakelijk is om niet eenmaal ingevoerd te worden, maar toch nog wel wat uit kan blijven.

Hoewel men 't nu niet eens moge wezen met de Directeuren

van de Maatschappij van Nijverheid over de middelen tot bevordering van kennis bij die standen der maatschappij, welke het niet tot de hoogere burgerscholen brengen, zoo moet men ze echter grondigen dank toebrengen voor het op nieuw ter sprake brengen van die hoogst belangrijke zaak. De Maatschappij heeft zeker, gelijk het in 't verzoekschrift heet, ‘haar plicht gedaan’, door de Regeering op de zaak te wijzen; maar die plicht reikt nog verder, en mag niet geacht worden geheel en al voldaan te zijn, voordat er iets van de voorgestelde verbeteringen tot stand is gekomen. De lauweren zijn nog niet verdiend. Het is nog geen tijd om daarop in te slapen. Het moet tot eene goede uitkomst leiden, wanneer Directeuren de leden der Maatschappij voorgaan in voortdurend slaan op hetzelfde aanbeeld, maar vooral wanneer ze deze telkens aansporen, om zelve handen uit de mouw te steken en elk in zijnen omtrek te ijveren voor de oprichting van de scholen, die daar noodig en mogelijk blijken te zijn, zonder te wachten op de stappen die de Regeering mocht beramen.

14 Mei 1875.
Dr. STARING.

Oranje en de democratie. (1784-1787).

(*Vervolg en slot van blz.* 238.)

Niet om een volledig verhaal te leveren, allerminst om aangaande de onderhandelingen tusschen den Stadhouder en de democraten iets nieuws aan het licht te brengen; maar alleen om het hierboven met betrekking tot de onderlinge verhouding der partijen aangevoerde nader toe te lichten, willen wij een vluchtigen blik slaan op den gang der omwenteling in Utrecht. Nergens traden de partijen heftiger tegen elkander op, nergens kwam de scheiding tusschen aristocratie en democratie scherper aan het licht. Aan de Utrechtsche gebeurtenissen werd door tijdgenooten het meeste belang gehecht. De zaak waarover daar gestreden werd, werd door velen zoodanig met die van het geheele vaderland vereenzelvigd, dat een der leiders openlijk verklaarde: ‘Met Utrecht staat en valt de Republiek.’

Van 1783 tot 1787 was dan ook het brandpunt der omwenteling te Utrecht. Nergens vonden de nieuwe denkbeelden gretiger onthaal en meer algemeen ingang, dan daar. De staatkundige zoowel als de maatschappelijke toestand van het Sticht hadden hiertoe machtig bijgedragen. De beschaving en geestesontwikkeling had in Utrecht gelijken tred gehouden met den stoffelijken vooruitgang. Met de groote Hollandsche koopsteden kon Utrecht zich niet meten, maar onder de landsteden beurde zij fier het hoofd omhoog. Sinds de psalmen van Datheen over het graf van den laatsten kerkvoogd geklonken hadden, had de oude bisschopsstad zich van alle wonden, haar door de ongunst der tijden geslagen, hersteld, en een hooger top van

luister bereikt, dan zij immer als zetel harer bisschoppen had durven hopen. Hare straten en grachten hadden zich verbreed en verfraaid, hare kloosters en geestelijke huizen waren van lieverlede in deftige en fraaie heerenhuizingen omgebouwd, hare stadswallen werden eerlang een knellende band voor de sterk aangroeiende bevolking, die voor een deel in nieuw aangebouwde voorsteden aan Vecht en Vaartschen Rhijn een onderkomen zocht.

De aangename ligging der stad, de gulle voorkomendheid harer bewoners, de roem harer hoogeschool voerden haar tal van vreemdelingen toe. Wie in Oost of West zich schatten vergaderd had, liet zijn onbezorgden ouderdom daarvan liever genieten onder het lindenlommer van Janskerkhof en Maliebaan, dan in het onophoudelijk gewoel van Kalverstraat of Buitenkant. Een rij van verdienstelijke hoogleeraren gaf aan den maatschappelijken kring waarin zij verkeerden, de hoogere wijding der wetenschap, terwijl het in stand blijven der oude geestelijke goederen een blijvend erfgoed aan de aanzienlijke geslachten verschafte, en tevens door de daaraan verbonden staatkundige rechten den toegang tot de gewestelijke raadzaal ontsloot voor velen die waarschijnlijk anders nimmer tot de regeering waren toegelaten. Zoo kwam er nieuw bloed en frissche kracht in den, in andere provinciesteden onder eigenbelang en kleingeestigen familietrots uitterenden kring van regeeringsgeslachten. Wie de vroedschapslijsten van Amsterdam uit de vorige eeuw met die van Utrecht vergelijkt, zal zich verbazen over de vele nieuwe en vreemde namen die hij hier aantreft, waar zich ginds dezelfde namen schier onafgebroken afwisselen.

Daarbij was reeds van de dagen van Oldenbarneveld en Ledenberg af, het Sticht nauwer verbonden met Holland dan eene der verder gelegen landprovinciën. Staatkundig en maatschappelijk waren de beide gewesten in de achttiende eeuw innig vereenigd gebleven. Amsterdam leefde des zomers in het Sticht. Hare regenten en kooplieden kwamen jaarlijks, zoodra de nachtegaal zich liet hooren, het stof van stadhuis en kantoor aan de koele oevers der Vecht afschudden. Een reeks van sierlijke en deftige buitenverblijven strekte zich daar, gedurende de vorige eeuw, tot aan de poorten van Utrecht uit. Banden van vriendschap en maagschap waren dus van lieverlede tusschen Utrecht en Amsterdam talrijker geworden. De belangen van den Hollandschen koophandel vonden ook in Utrecht behartigers, en de anti-Engelsche politiek der Hollandsche koopsteden vond eerlang in de Stichtsche regenten ijverige verdedigers.

De Utrechtsche burgerij was welvarend en daardoor onafhankelijk. Onder hare neringen, door zeventig gilden vertegenwoordigd, bekleedde de in den academischen dampkring welig tierende boekhandel en drukkerij een niet onaanzienlijke plaats. Naast de wetenschappelijke verhandelingen van de lichten der hoogeschool, stoven welhaast staatkundige weekbladen en vlugschriften van allerlei geest en toon van de Utrechtsche drukpersen. De belangstelling in den staatkundigen toestand van land en provincie werd hierdoor aangewakkerd, de eerzame winkelier kortte de uren, achter de toonbank gesleten, met de Post van den Neder-Rhijn, de minder beschaafden en ontwikkelden vermaakten zich met de platte scherts van de Lanterne Magique en dergelijke schimpschriften. De oude bisschopsstad telde daarenboven onder hare nijvere burgers nog een tal van Roomsch-Catholieken, voor welke, even als voor de Gereformeerde Dissenters, elke strijd tegen den gevestigden regeringsvorm een strijd voor eigen staatkundige vrijmaking was. Denk eindelijk bij dit alles een bonte menigte van studenten uit allerlei streken van het vaderland en uit den vreemde bijeengekomen, toen, veel meer dan thans, met de burgerij in herbergen en aan huis vertrouwelijk omgaande en verkeerende. Was het wonder dat de groote meerderheid dezer jongelieden de nieuwe begrippen van gelijkheid en vrijheid met al de geestdrift van twintig jaren waren toegedaan, en geen gelegenheid verzuimden om met den gloed der jeugdige verbeelding aan de burgerij de gouden eeuw voor te schilderen, die op de verwezenlijking dier denkbeelden wiskunstig moest volgen?

Zoo rijpten de nieuwe staatkundige begrippen in Utrecht onder den invloed van maatschappelijke toestanden en verhoudingen in vele gemoederen. En de staatkundige gesteldheid van stad en provincie drong onwederstaanbaar tot toepassing.

Er heerschte een algemeene ontevredenheid over den staatkundigen toestand zoowel in de stad Utrecht als in het geheele Sticht. De liefde voor de vorsten uit het Oranjehuis was er gering. Het kon moeielijk anders. Aan de bezoeken dier vorsten knoopten zich voor Utrecht geen roemrijke herinneringen. Door overleveringen van vader op zoon was de indruk bewaard gebleven van dien gedenkwaardigen Julimorgen in 1618, toen Prins Maurits, koen en doortastend, den naar gewestelijke en gemeentelijke onafhankelijkheid hakenden burgers en regenten,

eer zij het zelve wisten, den gevoeligsten slag had toegebracht. Maar nog smartelijker herinneringen waren aan het verblijf van Willem III verbonden. Willem III had in 1672 bij het naderen der Fransche troepen Utrecht verlaten, de burgerij verwijtende dat zij zich te weinig opoffering getroostte om verdedigd te kunnen worden. De burgers ontkenden natuurlijk de gegrondheid van dit grievend verwijt, en gaven den Prins eenigermate de schuld van alles wat zij van de Franschen hadden moeten lijden. In 1674 was hij teruggekomen, niet als bevrijder, maar als overwinnaar. De Stadhouder en Fagel hadden toen tegenover Utrecht en de overige door de Franschen overheerde provinciën, een gedragslijn gevolgd, die van het standpunt eener baatzuchtige staatkunde allen lof verdiende, maar den toets van eerlijkheid en oprechtheid niet kon doorstaan. In plaats van de zwaar geteisterde en nu eindelijk gelukkig verloste provinciën dankbaar en deelnemend te gemoet te komen, hield men zich in den Haag alsof men met wingewesten te doen had. De Fransche overheersching, zoo mompelde men in de regeeringskringen, had de drie gewesten alle voorrechten der Unie doen verliezen. Vóór 1672 souvereine provinciën, waren zij thans in den toestand gekomen van Braband en de Limburgsche vestingen. Willem III dacht er evenwel geen oogenblik ernstig aan om Utrecht, Gelderland en Overijssel zoo maar met een slag tot generaliteitslanden te maken. Hij wilde slechts vernederen en schrik aanjagen, om onder den schijn van grootmoedigheid, zijn eigen invloed in de drie provincien voor goed op vasten grondslag te vestigen. Tot elken prijs wilde hij in Utrecht de regenten van voor 1672 - onder welke er nog waren die de acte van seclusie geteekend hadden - van het kussen verwijderen. Op last der Staten Generaal - zoo het heette - kwam hij in April 1674 zelf in Utrecht, stelde er geheel eigenmachtig een nieuwe provinciale en stedelijke regeering en eene menigte beambten aan, en vaardigde even eigenmachtig een nieuw regeeringsreglement uit, dat de prijs moest zijn waarvoor de wederopname in de Unie gekocht werd. Over dien prijs viel onder den druk der omstandigheden niet te dingen. De provincie nam het niet aan; zij liet het zich opleggen zonder nutteloos protest of gevaarlijk verzet. Een klein aantal onvoorwaardelijke vrienden van den Prins, zooals Voetius, juichte en jubelde; het grootste deel der burgerij zweeg, verkropte zijn leed en hoopte op betere dagen.

Er was nog geen geslacht voorbijgegaan, of die dagen braken aan. Dat na 1702 dit geheele reglement buiten werking werd gehouden, sprak van zelf. In 1747 verklaarde evenwel Willem IV - tegen den raad zijner vrienden zoo men zeide - dat de wederinvoering van het Reglement van 1674 de noodwendige voorwaarde was, waarop hij het Stadhouderschap over de provincie Utrecht aanvaardde. Had hij de burgerij van 1672 tegenover zich gehad, zijn wensch ware wellicht niet vervuld. De omstandigheden in 1747 waren, althans in Utrecht, niet van dien aard dat, zooals in 1674, aan geen verzet te denken viel. Maar de regenten der achttiende eeuw waren over het algemeen geen mannen van kloeken weerstand. Hetzij uit vrees, hetzij uit onverschilligheid, gaf men den Prins zijn zin. Alles werd teruggebracht tot den toestand van voor 1702.

Sinds werd aan het Regeeringsreglement krachtiger dan ooit te voren de hand gehonden. Terecht kon een Utrechtsch regent uit dien tijd beweren dat geene stad in de Vereenigde Provinciën meer rechtstreeks van den Stadhouder afhing dan Utrecht. Telken male als de vroedschap op het raadhuis vergaderde werd een ledige stoel aan het boveneinde der groene tafel aangeschoven. Die stoel werd de stadhouderlijke genaamd en moest bij alle aanwezigen het besef levendig houden dat zij raadpleegden onder voorzitting en als 't ware, in tegenwoordigheid van den stadhouder.

Ook in de Provinciale Regeering werd van tijd tot tijd een forsche greep gedaan. Zoo deed in 1753 de Gouvernante drie gedelegeerde raden (vertegenwoordigers van het eerste lid) uit de Staten verwijderen, de heeren van Renesse, van Nellestein en Doublet van Groeneveld. De rede van hun val was niet ver te zoeken. Blijkbaar was men in den Haag omtrent de onvoorwaardelijke gehechtheid dier heeren aan den stadhouderlijken regeeringsvorm niet gerust. Door zulke ontzettingen en door een nauwgezet onderzoek naar de staatkundige richting van nieuw aan te stellen regeeringsleden moesten stad en provincie in een voortdurenden toestand van afhankelijkheid gehouden worden. Om dit doel nog beter te bereiken, hadden de Prinsen van Oranje steeds gezorgd dat een hunner meer bijzondere vertrouwelingen te Utrecht in de hoogste regeeringscollegics zitting had. Zulk een persoon moest dan toezien dat de raadzalen en regeeringsbureelen slechts voor vertrouwde vrienden van Oranje geopend werden; moest den Stadhouder op de hoogte houden van alles

wat er in de Provincie omging en voor de handhaving van zijn gezag en invloed zorg dragen. Willem III had indertijd den heer van Weede van Dijkveld voor deze taak gebruikt; onder Willem IV en de Gouvernante ging het beheer der Provincie voornamelijk door de handen van den heer d'Ablaing van Moersbergen; Willem V eindelijk had zijn vertrouwen aan den heer de Pesters geschonken. De macht die deze heeren uitoefenden, was eenigszins te vergelijken met die van de gouverneurs der provinciën onder koning Willem I. Voor het oog der wereld door geen bijzonderen titel onderscheiden, noemden het volk en de burgerij de Pesters den Luitenant Stadhouder.

Het juk van den dienaar is gewoonlijk zwaarder dan dat van den meester. Zoo ging het ook hier. De macht die het Regeeringsreglement aan den Prins gaf was groot; toch was de Pesters er op uit om die nog uit te breiden. Zooals dit in een kleinen kring niet kan uitblijven, trof hem, terecht of te onrecht, de beschuldiging, dat hij zijn invloed misbruikte om vrienden en bloedverwanten te begunstigen. De groote menigte in het algemeen, voor groote staatkundige maatregelen onverschillig, maar aandachtig toeziende op wat in haren kring ingrijpt, meende welhaast in iederen nieuw benoemden bode of suppoost een oud bediende van de familie de Pesters te herkennen. Dat sommigen door kruipen en vleien zich in de gunst van den Luitenant Stadhouder poogden in te werken sprak wel van zelf. Evenmin was het te verwonderen dat het volk in dergelijke laaghartige gunstbejagers, spionnen en verklikkers meende te zien.

De gisting onder alle standen werd hoe langer hoe heviger. In schotschriften en paskwillen, ter sluiks verspreid of aangeplakt, koelde men zijn haat; de hertog van Brunswijk en de Prins werden niet gespaard, en er ging slechts één stem op tegen het gevloekte Reglement van 1674 dat als de oorzaak van alle rampen beschouwd werd. Geen stuk werd vlijtiger bestudeerd, hartstochtelijker besproken. Terwijl de leden der vroedschap schier dagelijks ter raadzitting over het Reglement zaten te harrewarren, was het bijna het uitsluitend punt van gesprek van burgers en studenten, in wijnhuizen en herbergen en zelfs van de aanzienlijke vrouwen op hare theesaletten. De staatkundige opgewondenheid liet zich binnen geen muren meer opsluiten; zij openbaarde zich op straten en pleinen. De stad kreeg een vreemd en nieuw aanzien. Zoo dikwijls de

vroedschap vergaderd was, in die dagen natuurlijk met gesloten deuren, stond het stadhuisplein zwart van nieuwsgierigen, die naar den uitslag der zitting kwamen vernemen. Toen als thans was Utrecht voor allen, die binnen of buitenlandsche reizen uit Holland ondernamen, gewoonlijk het eerste rustpunt. In die dagen van postwagens en trekschuiten was het oponthoud der reizigers van langeren duur dan tegenwoordig. Voor bekende voorstanders der stadhouderlijke belangen werd dit verblijf welhaast gevaarlijk. De Rotterdamsche predikant Hofstede en de Leidsche advokaat Luzac, beide in de geheele republiek als voorvechters van het huis van Oranje bij ieder bekend, ontkwamen op hunne doorreizen in Utrecht nauwelijks aan de mishandelingen der bevolking. De verstoordheid der burgers keerde zich tegen hunne eigen stadgenooten. De beroemde schrijver van het Politiek Vertoog, de oud-hoogleeraar van Goens, een der weinige zuivere Oranjemannen in de Vroedschap, werd op straat aangevallen en beleedigd, en aan het huis zijns vaders, bij wien hij inwoonde, werden allerlei straatschenderijen gepleegd.

Het had allen schijn alsof de Prins geen enkelen verdediger meer in Utrecht had. Het Regeeringsreglement scheen reddeloos verloren. Mannen die in den loop der omwenteling onverzoenlijke vijanden zouden worden, werkten nog eendrachtig te zamen. Toen Capellen van de Poll, destijds het erkende hoofd der geheele beweging, in 1783 in Utrecht kwam, was zijn gastheer, in wiens huis het genootschap voor wapenoefening hem kwam verwelkomen, de heer d'Ivoy, een der raadsleden die welhaast door den volkswil van het kussen zouden worden gestooten. Tegen een naar de bestaande wetten volkomen inconstitutioneel verzoekschrift, waarin 304 burgers op de verwijdering van van Goens uit de Vroedschap aandrongen, verhief zich geen enkele stem. Van Goens, door zijn ambtgenooten in den steek gelaten, nam zijn ontslag en vertrok naar 's Gravenhage.

In dien toestand der gemoederen, terwijl zich de volksstem steeds luider deed hooren, begreep de regeering dat zij eene poging konde en moest wagen. De burgers werden door de stedelijke en gewestelijke regeering uitgenoodigd om hunne bezwaren tegen den bestaanden regeeringsvorm in te dienen. De Staten der Provincie benoemden daarenboven 25 Februari 1784 een Commissie van negen heeren om de bezwaren tegen het Regeerings-reglement te overwegen en veranderingen daarin voor te stellen.

Komt een dergelijke commissie tot een eenstemmig besluit, dan kan men gewoonlijk aannemen dat hare taak voor het grootste gedeelte door één harer leden verricht is. Dit was ook hier het geval. De ziel en leider dezer negen Utrechtsche regenten was een der vertegenwoordigers van het eerste lid der Staten, Willem Emmery de Perponcher. Begaafd met een schranderen geest en een vlug verstand, door degelijke studie wetenschappelijk ontwikkeld, gelukkig beoefenaar van wijsbegeerte en letterkunde, gemoedelijk Christen, maar wars van de enge begrippen der ouderwetsche rechtzinnigheid; in het staatkundige vrijzinnig op de wijze der Rochefoucaulds en Montmorency's aan het hof van Lodewijk XVI, daarbij wellevend en innemend, was de Perponcher een der meest invloedrijke en meest geachte leden der toenmalige Utrechtsche regeering. Zonder vijandschap tegen den prins of het huis van Oranje, waren de beginselen der oude staatsche partij hem in vele opzichten dierbaar. Hij sloot de oogen niet voor de misbruiken der familieregeering, maar zoude niet gaarne aan de staatsinstellingen der Republiek haar aristocratischen tint ontnomen hebben. Maar afkeerig van wat naar volksregeering zweemde, miskende hij de kracht der opkomende beweging ten eenenmale. Hij meende het juiste oogenblik getroffen te hebben om de regenten van den overwegenden invloed des Stadhouders te ontslaan. Door zich in dien strijd aan de spits te stellen hoopte hij de jonge democratische partij op het sleeptouw te nemen en zich door haar te laten voeren waar hij wezen wilde. Hij zou spoedig bemerken dat hij zich deerlijk vergist had. De democratische beweging was machtiger dan hij en zijne vrienden gedacht hadden. In plaats van met hare hulp te komen waar hij wilde, zag hij spoedig in, dat slechts een haastig overloopen naar de tegenpartij hem kon vrijwaren van door de democraten gebracht te worden waar hij niet wilde zijn.

Het rapport der negen heeren werd den 1sten September 1784 op de groene tafel in de Statenkamer nedergelegd. Door den druk werd het spoedig algemeen bekend. Maar binnen Utrecht verwekte het veel teleurstelling bij hen, die begrepen, dat men den Stadhouder zijne macht slechts ontnemen wilde om die aan de regenten in handen te spelen. Het regende bezwaarschriften en rekesten; de dagbladen verschenen met tallooze bijvoegsels; de vlugschriften vermenigvuldigden zich achter de ruiten der boekwinkels. De tweedracht begon zich van lieverlede in de

gelederen te vertoonen. Voordat nog eene letter in het Regeeringsreglement veranderd was, was de uitbarsting reeds gekomen.

Te midden van al dit geschrijf en geredeneer nam een der leden van den Utrechtschen raad om een of andere onverschillige reden zijn ontslag. Dergelijke binnentijds openvallende plaatsen waren tot nu toe altijd door den Stadhouder vervuld. Thans wendde zich evenwel een groot aantal burgers schriftelijk tot den raad, met verzoek om deze plaats te vervullen zonder er den Stadhouder in te kennen. Niettegenstaande de protesten van enkele leden, besloot de raad aan dit verzoekschrift gevolg te geven. Uit een grondwettig standpunt was dit besluit verdedigbaar. Het Regeeringsreglement zweeg over dit geval, maar de Stadhouders hadden sinds 1674 dit recht steeds ongestoord uitgeoefend. Dit was echter, beweerde men, eene beleefdheid van den Raad tegenover den stadhouder geweest en de tijd der beleefdheden was thans voorbij. Er volgde eene briefwisseling met den Prins, die tot niets leidde, waarna de raad eigenmachtig een nieuw lid benoemde en beëedigde.

Deze handelwijze verwierf algemeene toejuiching. Toen kort daarna door het overlijden van den heer van Asch van Wijck andermaal een vacature in den raad ontstond, werd die op dezelfde wijze vervuld. De Prins herhaalde zijn protest, maar hierover bekommerde zich niemand. Niemand waagde het de vroedschap iets in den weg te leggen. De burgerij die in de beide gekozenen, de heeren Voet van Winssen en Burman de la Bassecour, voorvechters harer rechten meende te zien, prees als één man de kordaatheid harer regeering.

In het begin van 1785 liet de dood van den heer Godin van Cockengen weder eene plaats in de Utrechtsche raadzaal ledig. Voor de vervulling dezer plaats scheen bij de Vroedschap het meest in aanmerking te komen Mr. Jonathan Sichterman, een jong mensch, die evenwel in de gunst der burgerij niet hoog stond aangeschreven. Een bepaalde oorzaak om hem te verdenken bestond wel niet, maar de groote menigte is in haar voorliefde of tegenzin niet zelden grillig en onredelijk. Dat hij zich niet in alles met de bezwaren van het toongevend deel der burgerij had kunnen vereenigen, kon geen genoegzame reden zijn om hem te weren. Maar de eene wierp het hierop, de andere daarop Dan weer verweet men hem dat zijn overgrootvader zich op onrechtmatige wijze door Willem III in 1674 tot secretaris der provincie had laten aanstellen, dan weder heette

het dat hij diep in schulden stak, of wel geen lidmaat der heerschende kerk was. In één woord, allerlei zaken werden verzonnen, of allerlei geringe bezwaren vergroot, om tegen hem te getuigen; men wilde hem nu eenmaal niet, en zoude hem geweerd hebben, al ware het slechts om eigen zin te doen zegevieren. De Utrechtsche burgers, voor welke de deelneming aan den staatkundigen strijd al het aantrekkelijke der nieuwheid had, lieten winkel en kantoor ledig staan om te vernemen wat men op het raadhuis wilde, en om onderling de middelen te beramen hoe zich het best te doen gelden. De benoeming der raadsleden was aan den Stadhouder ontnomen - zoo schetterde men - met het duidelijk oogmerk, dat voortaan slechts mannen op het raadhuis zouden zitten, naar den zin der burgerij. Een kras rekest - waarin Sichterman evenwel niet bij name genoemd werd - werd aan de Vroedschap aangeboden. Het droeg de onderteekening van eenige leden der schutterij, zoogenaamde gecommitteerden, door de verschillende compagniën daartoe gemachtigd. Gespannen wachtte ieder den uitslag af. Dan hetzij de raadsleden de onafhankelijkheid van hun standpunt meenden te moeten bewaren, hetzij zij zich de tegenkanting der burgerij minder ernstig voorstelden, de meerderheid gaf den 11^{den} Maart hare stem aan Jonathan Sichterman.

De tijding verspreidde zich in korte uren door de stad. Er bestonden destijds in Utrecht twee collegies die een zeker half officieel karakter droegen: de gecommitteerden en de geconstitueerden. De gecommitteerden waren gekozen uit de acht compagnieën der schutterij, met het doel om de belangen der schutterij voornamelijk tegenover het stedelijk bestuur te behartigen. De geconstitueerden werden geacht de vertegenwoordigers te zijn van 1215 burgers, alle onderteekenaars van zeker concept-regeeringsreglement, bij gelegenheid der ingediende bezwaarschriften ontworpen. Deze onderteekenaars hadden aan vier en twintig personen uit hun midden volmacht gegeven om bij de Vroedschap te blijven aandringen op eene verandering van het Regeeringsreglement in hunnen geest, en daar de Vroedschap zich herhaalde malen met hen had ingelaten, beschouwden zij zich eenigermate als net erkend vertegenwoordigend lichaam der burgerij.

Geconstitueerden en gecommitteerden staken thans de hoofden bijeen om de verkiezing van Sichterman zoo mogelijk te vernietigen. Beide collegies verzochten om een gemeenschappelijk gehoor bij den raad, en stelden dit verzoek in handen van den

burgemeester. De burgemeester haastte zich den raad bijeen te roepen. De week scheen geen dagen genoeg te hebben om de belangen der stad te bespreken. De Utrechtsche puriteinen konden zich ergeren over het tot nu toe ongehoorde feit, dat op Zondag de raadzaal ontsloten werd. De raad besloot op den volgenden dag de afgevaardigden te ontvangen. Acht geconstitueerden en even zooveel gecommitteerden verschenen dan ook Maandag morgen op het raadhuis.

De leider der Utrechtsche burgerij was destijds een jongeling wiens naam nog op de rol der studenten gevonden werd. De groote menigte laat zich eerder door den gloed der jeugd opwinden en medesleepen, dan dat zij zich laat leiden en overreden door de bezadigdheid van rijper jaren. De belangelooze taal van den aan maatschappelijke berekeningen vreemden jongeling boezemt haar vertrouwen in, terwijl zij bij den gevestigden burger en huisvader dikwerf de stem van het eigenbelang vermoedt.

Daarenboven bezat de zes en twintigjarige Pieter Philips Jurriaan Quint Ondaatje alle eigenschappen van een volksmenner. Aan vlugheid van verstand en onvermoeide werkzaamheid paarde hij eene groote gemakkelijkheid in spreken en schrijven. Steeds gereed zijne vrienden aan te moedigen en met zijne tegenstanders eene lans te breken, was hij overal de eerste bij vergaderingen van burgers en wapenoefeningen van schutters en vrijcorporisten. Van den burgemeester tot den kleinsten straatjongen kende iedereen in Utrecht zijne kleine gestalte, zijn levendig oog, zwart haar en bruin gelaat, dat bij den eersten oogopslag den Oosterling verried; zijne forsche stem, radde tong en levendige gebaren, zijne hoogdravende zinnen en rijke belezenheid wekten de bewondering der Utrechtsche burgerij. In een Parlement zou zijne welsprekenheid niet veel invloed hebben gehad, maar voor een weinig ontwikkelde schare, die in een tijdperk van staatkundige opgewondenheid verkeerde, was zij uitnemend berekend. Dat Ondaatje op den bewusten Maandag de woordvoerder der burgers zijn moest, sprak van zelf. Zijne op effekt berekende rede zal evenwel, naar alle waarschijnlijkheid, meer indruk gemaakt hebben op zijne medeafgevaardigden, dan op de deftige en voor het meerendeel zeer ontwikkelde leden der Utrechtsche vroedschap.

Opgeschroefde taal en lange volzinnen, niet vrij van bombast, machtspreuken als: ‘wij kennen geen meesters dan God, het volk en de wetten’ in den mond van een student, zullen wel-

licht een glimlach gebracht hebben op de achtbare lippen van burgemeesters en raden; dat hunne gemoederen er door overreed werden, kunnen wij ons bezwaarlijk voorstellen. Het feit zelf ondertusschen dat de burgerij zich zoo krachtig verzette tegen de benoeming van Sichterman kon niet nalaten een machtigen indruk te maken. De vroedschap gevoelde dat zij de burgerij, met en voor welke zij streed, niet voor het hoofd kon stooten, maar zij huiverde voor het terugkomen op een genomen besluit. Zij besloot een middenweg te bewandelen, in tijden van bedaard overleg dikwijls den besten weg, doch tegenover een opgewonden volksmenigte altoos gevaarlijk. De verkiezing van Sichterman werd gehandhaafd, maar tevens bepaald dat hij geen zitting zoude mogen nemen dan nadat de raad over de wijze van hare verkiezing en over de oprichting van een collegie uit de burgers een vast besluit zoude hebben genomen. Men kende toch in deze beide punten het gevoelen van Sichterman, dat afweek van dat der 1215 protesteerende burgers.

Zelden gaf verlegenheid een meer onberaden besluit in. Alleen de moeielijkheden van het oogenblik en het gebrek aan constitutioneelen zin konden het eenigermate verschoonen. Bij de burgerij miste het zijn doel geheel. Het blies het vuur aan dat het moest uitdooven. De aarzeling der regeering wakkerde de stoutmoedigheid der burgers aan. Nu aan hun verlangen eenige bevrediging was gegeven, begrepen zij een poging te moeten en kunnen wagen om hun zin geheel te krijgen.

Gecommitteerden en geconstitueerden hielden den ganschen dag vergadering in hun gewoon lokaal, den Stadskelder op het Oudkerkhof. De stemmen der sprekers en de toejuichingen der hoorders drongen op straat, ja tot in het nabijgelegen raadhuis door. Men besloot zoo mogelijk de Vroedschap dien dag nog eens bijeen te brengen. Een hiertoe strekkend verzoek werd op vrij luidruchtige wijze bij een der burgemeesters aan huis gebracht. Deze gaf toe en riep den raad dienzelfden avond bijeen, ten einde andermaal de afgevaardigden van gecommitteerden en geconstitueerden te hooren. De spanning in de stad bleef den geheelen dag duren. Na het eindigen der dagelijksche werkzaamheden sloeg menig burger den weg naar het raadhuis in. Daar was inmiddels de Vroedschap vergaderd en werden de afgevaardigden binnengelaten. Wederom was Ondaatje de woordvoerder. Maar hij liet de heeren thans een andere taal hooren dan in het begin der week. Toen had hij

geschermd met de liefde die de Vroedschap steeds toonde voor de burgerij te koesteren; thans werd de Regeering aangezegd dat zij te doen had wat het volk verlangde, en haar de wraak der teleurgestelde burgerij in het verschiet getoond. De toon des sprekers was stout, gebiedend, dreigend. Het getier en geschreeuw der steeds aangroeiende menigte voor en in het stadhuis klonk gedurig tusschen zijne woorden in. In bange stilte zaten de raadsleden te luisteren.

Toen hij vertrokken was, was goede raad duur. Angst en verlegenheid zaten in de raadzaal voor. De flikkerende kaarsen op de groene tafel der raadkamer wierpen hun onzeker licht op bleeke en ontstelde aangezichten. Ondertusschen klonk het geruisch en gemompel der menigte steeds luider. Zij scheen ongevoelig te zijn voor de ruwheid van den Maartschen nacht. Uit de vensters der raadzaal zag men allerwege op een zee van hoofden neder, die zich overal om het stadhuis bewoog. Schuttersgeweren en andere wapenen blonken hier en daar bij den rossen gloed der flambouwen. Alle uitgangen waren versperd. Een door zijn vooruitstrevende begrippen bij de burgerij hoog aangeschreven lid van den raad, de heer Smissaert, begaf zich met den Secretaris der stad, den heer van Voorst, naar de kamer waar de afgevaardigden wachtten. De taal van Ondaatje en de zijnen, sterk door de menigte achter hen, was nog stouter. Zoo de raad geen gehoor geeft aan ons verzoek, zeide hij, kunnen wij voor de gevolgen niet instaan, en, voegde hij er op krachtigen toon bij: ‘het volk is te verlicht om onzedelijke eischen te doen; wij zijn geen acht en veertigers, geen canaille, maar vijf en tachtigers’. Het bleek ondoenlijk hem tot reden te brengen of de menigte te bedaren. Die droevige boodschap, door Smissaert aan zijne ambtgenooten overgebracht, voerde de verslagenheid ten top. Het werd duidelijk dat men zijne waardigheid en gezag slechts kon redden door zijn leven in de waagschaal te stellen. Voor vele raadsleden werd dit pijnlijke uur het keerpunt hunner staatkundige overtuiging. Tot nu toe hadden zij voor den invloed van het volk op de regeering geijverd; thans zaten zij belegerd in hun eigen raadhuis, met geen andere uitkomst dan om blindelings uit te voeren wat het volk hun voorschreef. Binnen weinige maanden was diezelfde burgerij, voor wier belangen zij streden, van wier medewerking zij den hechtsten steun voor hun gezag verwachtten, hun dwingeland geworden Onafhankelijke regenten meenden zij te zijn en

nu zagen zij zich genoodzaakt, niet de wettige besluiten, maar zelfs de opkomende grillen der menigte onverbiddelijk te gehoorzamen.

Aan verzet tegen den volkswil werd niet gedacht. Niemand had den moed zijn leven te wagen. Men besloot toe te geven, met de stellige overtuiging dat het genomen besluit een afgeperst besluit was, en met het heilige voornemen het zoo spoedig mogelijk te herroepen.

Ondaatje zegepraalde. Hij dankte de heeren voor hun edelmoedig besluit. Van de trappen van het stadhuis verkondigde hij met een stentorstem, die tot ver op de Oude Gracht doorklonk, de heugelijke tijding aan de menigte en vermaande haar thans rustig uit elkander te gaan. Juichende over de behaalde overwinning, voldeed men aan zijn verzoek. Herbergen en koffiehuizen weerklonken nog lang van de vreugdekreten en vaderlandsche gezangen der brooddronken burgerij. Druipstaartend verlieten de raadsleden, diep in mantels en jassen gedoken, het raadhuis en achtten zich gelukkig zonder kleerscheuren door de volle straten hunne huizen te bereiken, waar zij door bezorgde huisgenooten met angst verwacht werden.

Toen in den morgen na dezen woeligen Maartschen nacht, de burgers laat van hunne legersteden verrezen en langzamerhand hunne dagelijksche bezigheden hervatten en elkander op straten en markten weder ontmoetten, vonden zij de antistadhouderlijke partij in twee partijen verdeeld. De eenheid was gebroken om nimmer meer hersteld te worden. Spoedig vernam men dat twee raadsleden hunne betrekking hadden nedergelegd. Eerlang volgden zeventien andere dit voorbeeld. Onder deze waren mannen die vooraan gestaan hadden in den strijd tegen den stadhouder. D'Ivoy en anderen gaven thans aan hunnen afkeer tegen Ondaatje en de zijnen lucht in bitterder bewoordingen dan zij ooit tegenover van Goens en de Pesters gebezigd hadden.

Het is ons plan niet de geschiedenis dezer Utrechtsche beroerten verder te vervolgen. De herstelling der afgetreden raadsleden, de tijdelijke zegepraal der gematigde partij, spoedig gevolgd door de volkomen overwinning van Ondaatje en de zijnen en de heerschappij der Neuraden[1], liggen buiten ons

1 Zij werden aldus genoemd naar de Neude (bij verkorting de Neu), op welk plein het volk hen beëedigde.

bestek. Het was ons slechts te doen om de houding der Oranjepartij, na de scheuring harer tegenstanders, te bespieden. Wij zeggen met opzet bespieden, want zij werkte veelal in het donker. Het volle licht zal wellicht over hare handelingen nimmer opgaan; althans tot heden moeten wij in de schemering rondtasten.

De hoofden der Oranjepartij in s' Gravenhage schepten nieuwen moed. Priamus en de Trojanen, toen hun de tijding van den twist tusschen Achilles en Agamemnon ter oore kwam, zullen zich niet meer verheugd hebben dan Willem V en zijne aanhangers bij het vernemen der onlusten in Utrecht. De Prins vleide zich met een volkomen overwinning. In den Haag gingen zijne aanhangers weddingschappen aan, dat binnen drie maanden het Sticht weder, geheel als voorheen, onder den invloed van Oranje zoude zijn.

Ook in Utrecht zaten de Oranjemannen niet stil. In hoe verre zij volgens een vast plan en in overleg met hunne Haagsche vrienden te werk gingen, is moeielijk na te gaan. Dat hun voornaamste streven was om de kloof in de tegen partij nog wijder te maken, betwijfelde niemand in Utrecht.

Nachtelijke baldadigheden, aan de huizen van eenige der afgetreden en herstelde regenten gepleegd, werden door het publiek op rekening der Oranjepartij geschreven. Men verzekerde dat dit schandaal door haar was uitgelokt om de regenten in den waan te brengen dat zij alles van den haat der democraten te vreezen hadden.

Ondertusschen werden er ook pogingen aangewend om Ondaatje en de hoofdleiders der democraten, welke de haat der regeering met gerechtelijke vervolgingen dreigde, zoo mogelijk voor de zaak des stadhouders te winnen. Hoe ver men zich met hen inliet, en of het inderdaad tot bepaalde onderhandelingen gekomen is, blijft duister. De democraten lieten van hunne zijde doorschemeren, dat, zoo de aristocraten het uiterste waagden, een verbond met den Prins hun laatste uitkomst moest zijn. In een geschrift, getiteld ‘Listen der Despootsgezinden en andere Aristocraten te Utrecht’ dat aan Ondaatje werd toegeschreven en ongetwijfeld bij zijnen aanhang zijn oorsprong had, kwam een vers voor ‘aan Utrechts burgers’ met het volgende veelbeteekenende couplet:

Veel liever onder *Een*
Is 't nood in 't juk getreen,
Dan onder veertig heeren,
Veel liever onder *Een!*
Een dwingland zij gevloekt,
Hij zal ons nooit regeeren,
De Stichtsche burgertrouw,
De steun van 't Staatsgebouw
Moet dan ook veertig weren
Door Stichtsche burgertrouw.

Ondaatje zelf trok zich voor eenigen tijd terug en nam zijn ontslag als officier der schutterij en als geconstitueerde. In den brief, die dit ontslag vermeldde, liet hij zich zeer scherp uit tegen de stedelijke regeering en voornamelijk tegen d'Ivoy. Hij verklaarde niet laag genoeg te zijn om in den regent te prijzen, wat hij in den Stadhouder gelaakt had, en niet van bedoeling te zijn geweest om van meesters te veranderen.

In Utrecht verdacht iedereen hem in die dagen van geheime verstandhouding met de Oranjepartij; zelfs de redactie van de Post van den Neder-Rhijn, die voor alles anti-stadhouderlijk langzamerhand meer naar de democraten begon over te hellen, hield hem niet meer voor zuiver. In dien tusschentijd maakten twee zijner vrienden, A. de Nijs en J.B.F. von Liebeherr, een uitstapje naar 's Gravenhage. Deze reis kwam vooral aan velen verdacht voor. Zelfs de couranten zinspeelden er op en vermeldden het feit veelbeteekenend.

De beide reizigers verklaarden evenwel bij eene onderteekende verklaring in de dagbladen, dat alles wat men verhaalde laster was en verzekerden in dit stuk, dat ‘al werden zij ook de slachtoffers hunner vaderlandslievende, onbaatzuchtige en eerlijke bedoelingen, het echter nooit in hunne harten was gekomen, noch zoude opkomen, den weg te banen om de eenhoofdige dwingelandij uit den staat harer vernedering op den troon te zetten.’

Ongelukkig genoeg voor den eerlijken naam der beide volksmannen, is jaren na hunnen dood aan het licht gekomen, dat die reis niet zoo onschuldig was. In de gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp komt een brief voor, geschreven aan Reigersman door ‘de u bekende liefhebber van godsdienst en vaderland’. Wie ‘die liefhebber’ was, is een raadsel, maar hij was ongetwijfeld een der zoogenaamde Oranjedemocraten en wel

iemand die in de onderhandelingen te Utrecht, die ons thans bezig houden, betrokken was geweest. In dien merkwaardigen brief wordt over de Haagsche reis van von Liebeherr en zijn vriend een geheel ander licht verspreid dan zij zelve ontstoken hadden. De schrijver verhaalt in 1787, kort voor den inval der Pruisen, een gesprek door hem met Liebeherr gehouden en schrijft dan: ‘Ik herinnerde ZEd. (Liebeherr) toen hij met den heer Nijs eens in den Haag was geweest, quasi over de zaak van den oud directeur generaal Breton, toen hij eenige dagen aan den ander op de parade verschenen was op hoop dat - gelijk hij zich uitdrukte - hem van wege het hof een wenk zou gegeven worden om daaruit gelegenheid te krijgen om met den erfstadhouder in onderhandeling te komen, en dat te dier tijd aan niemand dan aan Ondaatje, van der Kemp en mij dat geheim was toevertrouwd, of hij nog op dat schadelijke point d'honneur bleef staan dat al zijn duizenden verslagen had.’[1]

Uit de vermelding van Ondaatje en van der Kemp schijnt te moeten worden afgeleid, dat er wel degelijk een plan tusschen de hoofden der bewegingspartij beraamd was. Uit de laatste zinsnede gissen wij, dat Liebeherr en de zijnen gewenscht hadden dat de Prins van zijne zijde de eerste stappen zoude doen en dat wellicht op diens weigering de geheele zaak schipbreuk leed.

Hoe dit zij, kort hierop verzekerde de zeer sterk Oranjegezinde Haagsche Courant, dat Ondaatje in het geheim de belangen van den Stadhouder behartigde. Of dit eene onhandigheid was, of wel een slimme zet om aan het geheele spel een einde te maken, wil ik niet beslissen. Het laatste komt mij het waarschijnlijkst voor. In alle gevallen ontlokte dit bericht aan Ondaatje een stellige verklaring, die in de Post van den Neder-Rhijn geplaatst werd. Daarin heette het de grootste dwaasheid mogelijk, om de hulp van den Stadhouder tegen de aristocraten in te roepen. ‘Hoe is het,’ zoo ging hij voort ‘met menschenmogelijkheid te veronderstellen, dat de raadslieden van den Stadhouder, die alles in den arm moeten zoeken te nemen om hem te herstellen, nu nog N.B. eene poging zullen willen doen, om hem juist iets te helpen benemen, dat hem anderszins

1 Dat de waarheid van het in dezen brief vermelde feit, medegedeeld in vertrouwen door een voorstander der Oranjepartij aan een harer hoofden, en klaarblijkelijk niet voor de openbaarheid bestemd, niet met recht kan betwijfeld worden, is duidelijk.

in de gelegenheid moest stellen om ter eeniger tijd hersteld te kunnen worden? Is dit wel zedelijk mogelijk? Zijn alle die raadslieden die den Stadhouder in den grond gewerkt hebben en met hem de republiek er aan gewaagd om hunne eigen grootheid te bejagen, zoo eensklaps tot inkeer gekomen? Of moet ik ze daarom vertrouwen omdat zij hun toevlucht tot eenen van onze vertrouwelingen (? Mr. J. Burman) genomen hebben, die zich thans ook de zaak des Stadhouders aantrekt en er openlijk voor uitkomt? Ik voor mij mistrouw de zoodanige; mooie woorden, schoone beloften doen niets bij mij af; daar moeten bewijzen bij de hand zijn waarop mijn vorig wantrouwen op de eerlijkheid van 's Prinsen raadslieden geheel weggenomen en een nieuw vertrouwen op hunne volksliefde volkomen gevestigd kan worden, en zoo lang het aan deze bewijzen hapert, wantrouw ik alle belovers die hunne behoefte gevoelen. Fistula dulce canit volucrem dum decipit auceps.'

De onbesuisde toon van dit schrijven, ver verwijderd van alles wat naar berekening of terughoudendheid zweemt, doet vermoeden dat Ondaatje hier zijne volle overtuiging uitsprak. Wij zouden geneigd zijn te gelooven dat hij, meer dan zijne aanhangers, afkeerig was van onderhandelingen met den Prins. Ondertusschen besloot hij zijn schrijven met de verklaring, die waarschijnlijk als bangmakerij tegenover de aristocratische regenten dienst moest doen, dat 'zich bij den Stadhouder te vervoegen een uiterste was dat niet te pas kwam of er moest niets anders meer overschieten.'

Dat de loop der omstandigheden welhaast de verhouding der partijen in Utrecht geheel wijzigde, willen wij nog slechts ter loops aanstippen. De radicale partij zegevierde volkomen; de aristocraten liepen met pak en zak naar den Stadhouder over. Van de stedelijke en provinciale regenten sloten zich slechts weinige bij de democraten aan; de meesten werden weder in schijn volbloed Oranjemannen; een enkele bleef zich volkomen gelijk en scheidde zich van de democraten af, zonder daarom den Prins in de armen te vallen. D'Ivay en de Leeuw handelden aldus. Bij de gewelddadige verandering der Utrechtsche regeering op den 2^{den} Augustus 1786 trokken zij zich terug, maar weigerden eveneens in 1787 bij de herstelling der oude orde van zaken de hun door den Stadhouder aangeboden raadszetels te vervullen.

Bij het flauwe licht dat over de hier besproken onderhan-

delingen schemert, meenen wij toch dit als zeker te kunnen aannemen, dat de Prins persoonlijk van alle onderhandelingen met de democraten afkeerig was. Waar zijne aanhangers hier en daar voor dit doel werkzaam waren, daar werkten zij welligt buiten zijn weten en zeker tegen zijnen wil. Willem V zou niet dan schoorvoetende en gedwongen tot een dadelijk verbond met de democratische leiders zijn overgegaan. Als waarborg tegen elke poging zijner aanhangers om zich met hen te verstaan, was hem de steeds meer aangroeiende hulp der aristocraten dubbel aangenaam. Bij dezen ging de afkeer tegen een stadhouderlijk bewind verloren onder den fellen haat waarmede zij tegen de democratische begrippen bezield waren. De invloed der nieuwe bondgenooten op de Oranjpartij bleef niet uit. Een deel dier partij zag met wantrouwen en bekommering de versch aangekomene strijders in de gelederen treden. Anderen en onder hen vooral de hovelingen van den Prins zagen bij den omgang met hunne voormalige vijanden oude veeten verdwijnen en hunne verbittering tegen de patriotten dagelijks stijgen.

In hoeverre, volgens de hierboven aangehaalde beweringen van Bilderdijk, Tydeman en Wiselius, de Prins door Bentinck en Reigersman in zijne gevoelens gestijfd werd, en waarover en door wie er te Nijmegen onderhandeld is, kunnen wij niet met zekerheid uitmaken. Dat de Prins, zooals wij zagen, Liebeherr en Nijs, toen deze in den Haag kwamen om zich met hem te verstaan, weigerde te ontvangen, behoeft ook niet uitsluitend aan den raad zijner vrienden geweten te worden.

Een andere zendeling, zonder bepaalden last, maar met soortgelijke boodschap, werd door den Prins nog in 1787 ontvangen. Over deze zaak, voor ons onderzoek niet zonder belang, nog een enkel woord.

Er schijnen menschen te zijn, voor wie het een bepaalde behoefte is om zich in alle staatkundige verwikkelingen te mengen. In den regel ongeschikt voor den alledaagschen arbeid van rustige tijden, ademen zij slechts ruim in den troebelen dampkring van onlusten en woelingen. Zonder baatzuchtige bedoelingen, maar door een onbedwingbare bemoeizucht gedreven, offeren zij vaak tijd en vermogen op aan de onweerstaanbare zucht om een rol te spelen en door het publiek besproken te worden. Tot deze soort van menschen behoorde

J. Mandrillon. Zooals dit van zelf sprak, had hij een zwervend leven geleid. In Duitschland had hij betrekkingen weten aan te knoopen met vorstelijke personen, iets wat destijds aan een beschaafd en geletterd Franschman niet moeielijk viel. Voornamelijk schijnt hij zich te Berlijn en te Brunswijk te hebben opgehouden. In 1784 kwam hij hier te lande

Was er destijds een omwenteling in het verschiet geweest in Spanje of in Turkije, hij zou zich te Madrid of te Constantinopel gevestigd hebben. Thans nu het eerste wapengekletter der Hollandsche vrijcorpsen de aandacht van het buitenland begon te trekken, koos hij Amsterdam tot zijne woonplaats. Betrekkingen tot de Hollandsche regenten schijnt hij toen nog niet gehad te hebben. Om met hen in aanraking te komen schreef hij een langen brief aan den pensionaris van Amsterdam van Berckel, die na de gebeurtenissen van 1781 destijds eenigermate als het hoofd der anti-Engelsche partij werd beschouwd. Van Berckel keurde dien brief echter geen antwoord waardig.

Toen in 1786 in Amsterdan een vaderlandsche societeit werd opgericht, haastte zich Mandrillon om zijn naam op de lijst der leden te doen plaatsen. Men schijnt evenwel in dien kring niet veel met hem te hebben opgehad. Een lange redevoering toch waarop hij zich voornam de leden - bij gelegenheid zijner opneming - te onthalen, werd door hem, op raad van eenige vrienden, in portefeuille gehouden en niet uitgesproken. Met aandacht bleef hij intusschen den gang der zaken gadeslaan. Als vreemdeling eenigszins buiten de partijen geplaatst en vrij van persoonlijke vooringenomenheid, was hij scherpzinnig genoeg, om te doorzien dat het verbond der aristocraten met den Prins de volslagen nederlaag der democraten tot gevolg moest hebben. Een krachtig partijtrekken tegen de aristocraten kon - zijns inziens - alleen de goede zaak redden. Indien de Stadhouder zich aan het hoofd der beweging wilde stellen, dan kon hij met weinig opoffering zich en het geheele land voor goed aan de tyrannij der aristocratische regenten ontrukken. Mandrillon besloot geheel uit eigen beweging en zonder eenigen last van wien ook, zich als bemiddelaar op te werpen tusschen den Prins en de patriotten. Om zich toegang tot Willem V te verschaffen, wendde hij zich tot een zijner Duitsche Maecenaten, Prins Frederik Augustus van Brunswijk-Oels, broeder van den regeerenden Hertog van Brunswijk en door bloedverwantschap met den Stadhouder verbonden. Deze vorst, naar het schijnt, slecht op

de hoogte van den staatkundigen strijd in Holland, prees de edelmoedige pogingen van Mandrillon hemelhoog en gaf hem vrijheid den ontvangen brief als introductie bij den Stadhouder te gebruiken. Voorzien van dit stuk verliet Mandrillon in Juni 1787 Amsterdam en begaf zich naar Amersfoort waar de Stadhouder zich ophield. Onder weg vernam hij echter dat de Prins toen naar het kamp te Zeist vertrokken was. Hij veranderde dus dadelijk van reisroute en kwam, na een langen en vermoeienden zwerftocht over de Amersfoortsche heide, bestoven en bezweet in de legerplaats aan. Hij slaagde er in tot den Prins door te dringen, die zich in den tuin zijner tijdelijke woning eenigen tijd alleen met hem onderhield. Mandrillon ontwikkelde zijne plannen ter verzoening breedvoerig en dringend. De stadhouder gaf hem echter op minzame wijze te kennen, dat hij niet van zins was een enkel zijner rechten op te offeren. Een antwoord dat trouwens in den mond van Willem V bestorven was. Wij moeten evenwel niet vergeten, dat dit onderhoud te Zeist plaats had op den 26sten Juli 1787 twee dagen voor de reis der Prinses naar s' Gravenhage.

Mandrillon keerde onverrichterzake terug, bleef zich met de Hollandsche aangelegenheden belangeloos, zoo het schijnt, bemoeien, en verliet na de omwenteling van 1787 het land. Bij het uitbreken der revolutie in Frankrijk vinden wij hem natuurlijkerwijze weder in Parijs. Ditmaal verging het hem echter slechter. Hij werd het slachtoffer zijner staatkundige bemoeizucht en verloor zijn hoofd onder de guillotine van het schrikbewind.

Toen in September 1787 alle vooruitzichten der patriotten in rook verdwenen waren, toen de Pruisische schildwachten aan de poorten van Utrecht en Gorinchem stonden, toen de Fransche soldaten rustig in hunne kantonnementen bleven en de vrijcorporisten te Amsterdam het hopelooze eener verdediging begonnen in te zien, toen - zooals dat na onverwachten rampspoed altijd pleegt te gaan - begonnen de patriotten zich zelf, en vooral elkander, hun gebrek aan beleid en helder inzicht te verwijten. Men mocht de aristocraten al beschimpen die thans de zegekar van hunnen bittersten vijand hielpen voortstuwen, men begreep toch zeer goed, al sprak men het niet openlijk uit, dat zij bij de omwenteling een oneindig betere kaart zouden spelen dan de patriotten. Men begon te laat in te zien dat een tijdig verbond met den Prins, de aristocraten voor

goed had kunnen vernietigen en tegelijker tijd aan de democratische beginselen een vasten voet geven. Met de Oranjepartij was met geringe opofferingen van weerszijden samenwerking mogelijk geweest; met de aristocraten, met wier beginselen men in lijnrechten strijd was, was alle vergelijk ten eenenmale onmogelijk. Merkwaardig zijn in dit opzicht de laatste nommers van de Post van den Neder-Rhijn, geschreven na de bezetting van Utrecht door de Pruisen. Die nummers bevatten hoofdzakelijk een gesprek tusschen een Prinsgezinde, een aristocraat en een democraat, waarin de hierboven uitgesproken stelling tot volkomen klaarheid wordt gebracht. Ten slotte reikt de Prinsgezinde aan den democraat de hand en komen beide tot het besluit, dat de aristocraat in den grond de grootste gemeenschappelijke vijand is dien men thans moest bestrijden. Ook bij de Oranjepartij deden zich stemmen in dien geest hooren. Ook in haar midden waren mannen, die het niet wilden verbergen, dat tegenover den vernieuwden invloed waaraan men van de zijde der aristocraten bloot stond, alle middelen van toenadering tot de democraten moesten worden opgezocht. Een brief in een der laatste nommers van de Post v.d. Neder-Rhijn, na de volslagen overwinning van den Stadhouder geschreven, onderteekend Auriaco Plebejus, levert hiervan een duidelijk en merkwaardig bewijs. Maar voor al deze raadgevingen bleken de toongevers der overwinnende partij doof. De zegepraal was een gemeenschappelijke geweest, en al had de Prins ook na zijn herstel, uit staatsbelang of uit vaderlandsliefde, de hand aan de patriotten willen geven, het aangegane verbond met de aristocraten maakte het onmogelijk. Op den eens gekozen weg moest men voortgaan.

In de eerste jaren na de restauratie, toen de gebeurtenissen in Frankrijk een al meer en meer dreigend aanzien namen, zal het aan het stadhouderlijk hof wel niemand berouwd hebben, dat hij zijn lot niet aan dat der democraten had verbonden. De Prins en zijne vrienden zullen toen nog wel met zelfvoldoening op de gehouden gedragslijn hebben teruggezien. Zelfs nog kort na 1795 verklaarden de Oranjes, in geen geval zich met de democraten, bij eene gebeurlijke tegenomwenteling, te willen inlaten. En toch hoe vele dier democraten stonden in 1814 om hunnen troon.

Wij vingen met 1814 aan, wij eindigen met 1814. Dank-

baar begroette iedereen het einde van het revolutietijdperk. Niemand wenschte op den afgelegden weg een stap terug te treden. Maar was dat tijdperk geheel verloren geweest voor de natie? Zou eene vreedzame en geleidelijke omkeering van zaken - gesteld dat de algemeene toestand van Europa die niet gestoord had - zooveel gelukkiger en heilzamer zijn geweest voor natie en vorstenhuis? Of is een tijdperk van vernedering, teleurstelling en voortdurende misrekening niet somwijlen voor de vorming eener natie van grooter nut, dan lange jaren van zegen en ongestoorden voorspoed?

Terwijl in Nederland iedereen met verjongde kracht aan het werk toog om het raderwerk van den nieuwen constitutioneelen regeeringsvorm aan den gang te brengen, herdacht een der vurigste patriotten van 1787, reeds sinds jaren door den Atlantischen Oceaan van zijn vaderland gescheiden, voor een Amerikaansch gehoor Neerlands voorheen en thans. Eerlijk en oprecht van karakter, door niets of niemand in de vrije uiting zijner gedachten belemmerd, sprak F.A.v.d. Kemp in deze nabetrachting ongetwijfeld zijne volle overtuiging uit. Met zijne beantwoording der hierboven gestelde vragen willen wij besluiten[1].

‘In partijschappen wordt elke handeling in een verkeerd licht gesteld, elke drangreden verdraaid en een verdienstelijke daad maar al te dikwijls zoodanig misvormd, dat een eerlijk gemoed voor den uitwendigen schijn verschrikt. Ook in onze dagen vatteden deze brandstoffen, lang onder bedriegelijke asch verholen, eensklaps vuur, en zag men van alle zijden, van binnen en van buiten, nieuwe brandstof aangebracht om deze vlam te vergrooten. Veel kwaads bestond er, ongetwijfeld; vele bezwaren moesten worden uit den weg geruimd, opdat niet de vrijheid van dat land een enkele klank zoude worden. De bekommeringen van vele verstandige en deugdzame vaderlanders werden ongetwijfeld vermeerderd, en hunne begrippen gevormd naar de gebeurtenissen, die in andere landen, onder dezelfde omstandigheden, waren voorgevallen. Eene verdere vergrooting aan de uitvoerende macht toe te staan, konden zij niet anders beschouwen, dan als ware

1 F.A. van der Kemp, Redevoering ter gedachtenis der roemrijke gebeurtenis van de verlossing der Nederlanders van Fransche dwingelandij, in de Presbyteriaansche kerk te Utica gehouden 11 Maart 1814. Amsterdam, 1816. Van der Kemp, geboren in 1752, leeraar bij de doopsgezinde gemeente te Leiden, week in 1787 uit naar America, alwaar hij in 1819 overleed.

dit een onbeperkte macht te schenken en als zoodanig toe te stemmen in de vernietiging hunner republiek; terwijl het van den anderen kant niet minder natuurlijk was, dat de uitvoerende macht geloofde, dat men niets minder dan eene oligarchie of eene zuivere democratie bedoelde. Indien een welopgewogen bestuur in dat gevaarvolle tijdstip had kunnen verkregen worden, indien de stadhouder zelfs met grootere voorrechten en macht, maar duidelijk omschreven, ware beschonken geweest en de rechten en privilegiën van de ridderschap, van de burgers en inwoners over het algemeen, door eene wijze vertegenwoordiging waren verzekerd geworden, zoo zouden de binnenlandsche onlusten van 1787 zegeningen voor het land geworden zijn. Maar de Lolme's geschrift was toen weinig bekend en John Adams had zijne verdediging nog niet in het licht gegeven. Laat ons liever zeggen, het behaagde den Almachtigen Bestuurder, menschelijke wijsheid in dwaasheid te verkeeren. Dat land moest getuchtigd, als door het vuur behouden worden. Men kan niet ontkennen, dat de Hollanders reeds voor lang geheel waren afgeweken van het pad hunner voorouders; onmetelijke rijkdom, en deszelfs medgezellen, ijdelheid en weelde, hadden tot in het binnenste toe veler harten met een doodelijk vergif besmet. Die vurige liefde voor het algemeene welzijn had haren invloed op de menigte verloren; bijzonder belang had hare plaats ingenomen, terwijl de dorst naar gezag, ongeregelde eerzucht in bijzondere personen van allen rang, en wederzijds diep gewortelde naijver, de staatskwaal ongeneesbaar maakten, blijkbaar de geheele tenonderbrenging van alle partijen ten gevolge hadden en haar tot de voetbank van eenen eenigen maakten. Vreemdelingen voedden en stookten deze oneenigheden aan, en toen eindelijk het zwaard getrokken was, werden de patriotten door hunne Fransche vrienden aan het kabinet van St. James en van Berlijn verraden en werd Prins Willem de vijfde, na zijne terugkomst in zijne residentie, door het Hof van Versailles, dat geen kwaad in den zin had, naar gewoonte verwelkomd! God verhoede dat ik wenschen zoude oude wonden te openen! Mogen zij genezen, en derzelver nagedachtenis zoo zeer uit het geheugen der nakomelingschap zijn uitgewischt, dat zij den Hollanders alleen dienen tot baken, ter vermijding der banken, waarop hunne vaders schipbreuk leden.’

Leusden, Sept. 75.

W.H. DE BEAUFORT.

Bijlagen.

Rendorp en Dedel, blz. 214.

Hoe de Oranjepartij bij den aanvang der onlusten over deze beide Amsterdamsche regenten dacht, kan blijken uit Jacobi, *Vollständige Geschichte der siebenjährigen verwirrungen in den Vereinigten Niederländen*. Halle, 1789. Dit boek bevat eene doorloopende verdediging van den Stadhouder en van den Hertog van Brunswijk. Wellicht stond de schrijver met den laatste in betrekking. Dl. I, p. 111, worden de ‘Hauptfeinde’ van den Stadhouder opgenoemd. Onder hen ook Dedel en Rendorp (der sich zuletzt änderte).

Handelsbelang en Franschgezindheid, blz. 218.

Hoe deze beide door het groote publiek vereenzelvigd werden, kan blijken uit nevensgaand ‘Nieuw lied op den tegenwoordigen tijd’, afgedrukt achter een der pamfletten van den ‘de Witten oorlog’ in 1757.

Zeg mij eens, gij Groote Heeren,
Die alleen het land regeert,
Hoe zal men den vijand keeren
Als hij zig eens tot ons weert?
Als de Fransman ons komt naderen
En bezoeken van nabij,
Zal het bloed niet in uwe aderen
Stollen van de poplecy?

En waar zal dan Hope blijven,
Zal onze Amsterdamsche Raat
Hem dan met convoyen stijven,
Als hij hout voor Frankrijk laadt?
En die hier dat Rijk zoo eeren
En Mevrouw en Gouvernant
Schier in alles traverseren,
Wie zal haar leenen de hant?

'k Wed de koopman zal dan zeggen,
En de arme rentenier,
Als de fondsen zullen leggen
En hier is dan geen vertier:
Gij sinjeurs en Magistraten,
Nu het alles is verbruyt,
Zult terstont uw ampten laten,
Trekt naar Vrankrijk, j' hebt hier uit.

‘La rime n'est pas riche et le style en est vieux’, zal men met Alceste zeggen, maar als terugslag van wat de menigte voelde en opmerkte, zijn dergelijke liedjes niet onbelangrijk.

Vrijzinnige gevoelens bij de leden der Ridderschap in de verschillende provinciën, blz. 219.

Merkwaardig hieromtrent is een gedeelte van het beruchte schotschrift: Brief over de waere oorsaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort. De schrijver is tot nog toe onbekend gebleven, maar was ongetwijfeld iemand die met den geheelen toestand der Republiek uitstekend bekend was.

De Geldersche Capellen - zoo heet het in dit geschrift - later door de Algemeene Staten, de Staten van Holland en andere provinciën verboden met uitloving eener belooning van 1000 gouden rijders voor het ontdekken van den schrijver. - ‘De edelmoedige, de steeds tegen der boosen toeleg ijverende heer van de Marsch, de eerste verkondiger van de leere der responsabiliteit der Regenten aan het volk, de eerste Regent die openlijk ter Geldersche Staetsvergadering voor 's Volks alvermoogen heeft durven uitkomen: leerstellingen door den Prinse en zijne huurlingen ontkent, jae meermalen gevloekt; deese cordaete ridder heeft ons in zijne nadrukkelijke adviesen sedert jaeren onsen onvermijdelijken ondergang voorspelt, zoo de loop des dwingelands niet kragtdadig wierd gestuit. Met genoegen heb ik zijn staetkundig gedrag overwogen: voor vijf en zes jaeren sprak hij in substantie dezelfde tael die nu door de welmeenendste leden van Staet voorgedraegen wordt.

‘Bij herhaling is deze edelman door den Prins verwenscht; meer dan eens is men er op uit geweest om met hem als met zijn Overijsselschen bloedverwant te leven. Doch hiertoe heeft thans het gevloekte Oranjerot geen moeds genoeg. In Gelderland zijn meer Edelen die onverschrokken voor de vrijheid en voorregten des Volks waeken. Ik bid U eerbiedigt den braven, den belangeloosen, den beminnenswaardigen J.H. van Zuylen van Nyevelt; door de fortuin niet zeer begunstigt, braveert hij evenwel 's Prinsen gunste, blijft verstoken van de voordeelen der Regering, enkel omdat hij een vriend des Volks is: van zijne trouw en deugd hebben wij alles te wagten. De barons van Nieuwenheym, van Lynden van Ollenaller hebben goed en bloed gereed om den toeleg des geweldenaaars te dwarsboomen, den tyran van alle zijden te bespringen en de stem hunner medeburgers te eerbiedigen. De loffelijke pogingen ten zelven einde strekkende van den Baron Palland tot Zuithem in Overijssel, verdienen de opregte dankerkentenis. Zijn roem wordt volkomen zoo hij zijne onderdrukte medeburgers en den mishandelden van de Poll (Capellen), al waere het ook tegen den geheelen en op weinigen nae met schande overladenen Overijsselschen Ridderenstoet durft verdedigen; deese vaderlander kan niet in gebreeke blijven. De Rechterens, een geslacht dat altoos door edelmoedige grondbeginsels heeft uitgemunt, zullen hunnen gevestigden roem niet bezwalken, ook heb ik de beste gedagten van den heer van Dedem tot de Gelder; en mij dunkt als het er op aankomt, zullen de gemoederen gaende worden om het schreeuwendste onrecht manmoedig te herstellen, waartoe de Overijsselsche steden de cordaetste pogingen zullen aenwenden. Om nu noch met een woord van onse Friesche helden te gewagen. Desen zullen den hatelijken Willem het vuur al zeer nabij zijne schenen leggen. Zij begrijpen het zoo als behoort, zij bepaelen Willem een tijd om zig wegens het mislukken der expeditie naar Brest te verantwoorden. Zij staan eerstdaags effect te doen om de oorsaeken des kwaeds eens voor al uitteroeijen. Dat wij dan met aendoening, dat het laetste nageslacht met eene geheiligde ontroering gedenken de namen der Eisinga's, der Humalda's, der Ber(y)ma's Berg(s)ma's, van de weldenkenden uit den geslagte van Aylva de Schwartzenbergen, Burmannia Rengers, en andere verdedigers der vrijheid. Hunne gesamenlijke standvastigheid is bij mij zeker, hunne grondbeginsels zijn te edelmoedig en

te verheven om de partij van een onderdrukt volk niet onverschrokkener dan ooit aan te kleven, dat ik mij geenen gewenschten uitslag van hunne cordaetheid en ontstokenen moed zou voorspellen.

Ued kent de dispositie van volk en regenten in het door den Stadhouder en zijne werktuigen onder het juk gebukte Stigt.

Men belooft zig veel goeds van sommige Stichtsche ridders, men meent te weten dat de heeren van Tuyll, van Zuylen en van Schalkwijk van ijver branden om hunne vaderlandsliefde eens naar behooren te doen gelden, door aan hunne medeburgers kenbaere blijken te geven van hetgeen zij voor hen gesproken hebben. Boetzelaer werkt gezeleerd voor de goede zaak, maar zijne aanhoudende verkeeringen met den Exoverste Pesters bevalt mij niet.'

De dichteres de Lannoy en de Graaf van Byland, blz. 220.

Aan den Heer Grave van Byland, generaal-adjudant van Z.H., 1771.

Ja Byland, wijl gij 't zegt, geloof ik met der daad,
Dat gij mijn vaerzen acht en waarlijk duitsch verstaat.
Ik weet gij zijt opregt, maar zult gij 't mij vergeven?
Ik had ons goed Bataafsch die eer niet toegeschreven.
Hoe kon zoo vreemd een smaak ook vallen in uw geest?
Een Graaf! een heer van 't hof, die duitsche vaerzen leest!
Het Neerduitsch, naar mij dunkt, mogt zich gelukkig schatten,
Indien gij 't zonder moeit in proza kondt bevatten:
Maar 't zelfs van woord tot woord in vaerzen te verstaan,
Kan waarlijk met uw rang bijkans niet zamen gaan.

Eene geheele omkeering van het bestaande, blz. 222.

Men leze onder anderen het merkwaardig advies van J.H. van Zuylen van Nyeveld, in de vergadering der Staten van Gelderland uitgebracht in 1782:

'Ik heb UEd. Mog. onlangs niet onduidelijk te verstaan gegeven, dat wij dien ongelukkigen zamenloop (verliezen in den Engelschen oorlog geleden, door werkeloosheid en slechten toestand per vloot) welke de hoogste verwondering baren moet, niet buiten maar in ons staatsgestel zelf zoeken moeten. Dat wanneer wij onzen doodelijken slaap ontvlugten en een ernstig onderzoek aanvangen, wij de oorzaken dier onheilen in onze regeringsvorm mogelijk vinden zouden. Vinden wij dezelve daar, dan moet dit een onbetwistbaar bewijs opleveren dat dezelve bedorven is en afwijkt van zijne instellingen. Het is geensints de constitutie welke wij behoeven te ontwikkelen, deze pleit zig zelve dadelijk vrij, schoon men dikmalen van den tragen voortgang der besoignes, welke uit hoofden der constitutie van een vrij gemeenebest uit zeven onderscheiden onafhankelijke souvereinen staat en bestaande, per se moet plaats hebben, heeft willen afleiden vele ongelukkige uitslagen welke dezelve anders niet zouden gehad hebben. Het is waar, dat het te wenschen geweest was een geschikt middel te hebben kunnen uitvinden om dezelve spoediger ten uitslag te brengen.

Maar wie weet of deze middelen niet zouden gelijk geweest zijn aan die welke een ongelukkig geneesheer bezigt, om den lijder een oogenblik zijne pijnen te doen vergeten, zonder de kwaal zelve te genezen, welke eerlang heviger uitbarstende, zijnen dood verhaast. Ik zeg dan dat wij het allen in onzen regeringsvorm moeten zoeken, en kunnen wij het daar vinden, wat schiet er dan veel over als dezelve zoodanig te verbeteren en te verhelpen, dat alles met onze gelukkige constitutie meer overeenkome, en aan het geluk

des volks beantwoorde, zoodat wij hopen kunnen den droevigen toestand te genezen en de verder dringenden voor te komen.'

'De algemeene stelregel welke ik als een mederegent verpligt ben te hebben, is levendig, zij is deze: 't geluk van 't volk en dus ook van den Staat, is de eerste wet in onze regering, derhalve ook voor mij als regent; hieruit leid ik dadelijk af: al wat hun ongeluk berokkent, is de pligt van elk regent te keer te gaan, dus ook voor mij. Laat ik hierbij nog een oogenblik stilstaan, Ed. Mog. Heeren, de zaak is het overwaardig, daarenboven eischt het mijn pligt; 't belang van het volk wil het, en mijn hart, als een geboren vrij man, overeenkomstig de onafscheidelijke voorregten welke ik met alle de burgers, met alle ingezetenen in eene gemeenebest regering gemeen heb, gebieden het mij. Alle regeringen hebben een algemeene einde, en dat einde kan volstrekt niets anders wezen dan de maatschappij en het volk gelukkig te maken: dat is de eerste pligt van alle regenten, aan wie het gezag in een gemeenebest door het volk is aanbetrouwd hun geluk te behartigen en voor te staan: hieruit vloeit: alle regeringen welke van dat gewenschte einde afwijken en er niet aan voldoen, zijn vergiftigd of bedorven en eischen de spoedigste verbetering en herstelling. Wat dunkt U, Ed. Mog. Heeren, is deze grondstelling niet op onwrikbare gronden gevest? Zoo ja, dan is het immers de duurste pligt van elk regent, en dus van elk onzer, dit onderzoek ernstig voor te nemen, of onze regering en bestiering der zaken aan dat geluk des volks, des vrijen volks, in haren aart voldoet, of afwijkt van hetgeen waartoe dezelve is ingerigt, vooral sedert dat wij de Spaansche ketenen en alle willekeurig gezag verbrijzeld hebben, op de trappen waarlangs de vrijheid is opgeklommen. Voldoet dezelve niet, dan vermogen wij niet te berusten, zonder alle middelen aan te wenden, welke de besten zijn, ter voorkoming van alle die onheilen, welke wij of dadelijk bemerken of in 't vervolg voorzien.'

Nederlandsche Jaarboeken, 1783, blz. 20.

Dat hij (de Prins) meer verteerde dan zijne inkomsten, blz. 231.

Zie o.a. Vreede, Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten (1737-1800). Middelburg, 1874, 1e deel, en aldaar de mondelinge verklaring van van de Spiegel, pag 4.

Gebrek aan mannen van talent in de omgeving van den Stadhouder, blz. 233.

A.F.J.A. Graaf van der Duyn van Maasdam schrijft hieromtrent in een zijner brieven:

Je me rappelle à ce sujet, que feu mon père me contait que la cour se trouvant au Château du Loo en 1786 tout ce qui tenait au parti stadhouderien y abondait journellement. Madame de Danckelmann grande gouvernante de madame la Princesse d'Oranje et femme d'esprit disait souvent à mon père, lorsqu'elle rencontrait et remarquait quelque individu fort nul et fort bête. 'Ah mon cher baron il est surement des nôtres.' *Sirtema de Grovestins*, Notices biographiques du Comte van der Duyn de Maasdam et du baron de Capellen. Saint Germain, 1852, p. 282.

Bentinck, blz. 234.

De dagbladschrijvers der patriottische parrtij vergeleken Bentinck met den bekenden Hertog van Beaufort, le Roi des Halles.

Volgt een uittreksel uit de Utr. Courant van 10 Sept. 1787, aangehaald

in de Nassausche en Pruissische Couriers in Compagnie Rotterdam, 1787-1788, III, p. 1024.

Aristocraten en democraten te Utrecht vereenigd tegen den Prins, blz. 393.

Men bezigde gedurende de omwenteling in ons vaderland een even zonderling als afkeurenswaardig wapen om zijne vijanden verdacht te maken. Er verschenen namelijk onophoudelijk gedrukte brieven van en aan bekende regenten of andere personen, die, quasi op straat gevonden, allerlei geheime bedoelingen aan het licht heetten te brengen. Zoo verscheen in 1784 een brief, ‘gevonden tusschen de Groene steeg en de Gasthuispoort te Utrecht’, geadresseerd aan den Heer Colonel Pesters en onderteekend Louis (Lodewijk Hertog van Brunswijk).

In dien brief, die waarschijnlijk uit den koker der democraten kwam, wordt door den Hertog kwansuis allerlei raad gegeven omtrent het gedrag der Prinsgezinden bij eene aanstaande scheuring tusschen de regenten en de democratische burgerij. Het stuk verscheen in Januari 1784, dus meer dan een jaar voor de troebelen bij gelegenheid der verkiezing van Sichterman.

De plaats ontbreekt om het geheel af te drukken. Wij laten echter enkele zinsneden volgen. Men bedenke dat de Hertog van Brunswijk geacht wordt zijn hart uit te storten voor een zijner meest vertrouwde vrienden, aangaande de gebeurtenissen in Utrecht.

‘Ik voorzie dat men bij U niet rusten zal voordat de Vroedschap, ontslagen van de jaarlijksche verandering, permanent zij, dus weldra geheel en al van den Prins onafhankelijk zijnde, zullen zij, zoo de aanstelling bij hen blijft, wel zoo verstandig zijn van in den beginne geen anderen aan te stellen dan die de burgerij aangenaam zijn, om daardoor met dezelve in harmonie te blijven leven, en daarbij daar ruggesteun te vinden, doch veranderen de tijden, zoo zal men in die vergadering de volstrekte aristocratie zien heerschen, even of meer gevaarlijk voor de stadhouderlijke magt als eene volstrekte democratie, in welke men ligter oneenigheid en mistrouwen zaaijen kan dan onder aristocraten die zich onderling verstaan.

- Laat niet na allen die maar wat aristocratie bezielt, het nadeel dat hun door eene vrije burgerlijke electie te wachten staat, voor te houden en den band waardoor zij aan 's volks invloed zouden gelegd worden, erger af te schilderen dan het gezag des Stadhouders was; toont hun nog aan dat door zulk eene electie, zij te gelijk met het gemeenste slag van volk zullen kunnen komen te zitten, en zoo dit bij sommigen van hen maar eenigen invloed vindt, zult gij eene scheuring onder de meerderheid bewerken, die voor ons niet dan allervoordeeligst zijn kan.’

Ondaatje, blz. 397.

Nog langen tijd leefde onder de bewoners van Utrecht een liedje voort met het refrein:

> En wat denkt dan toch Ondaatje wel,
> Dat hij het land regeren zel! -

Brief van Auriacus Plebejus aan de schrijver van de Post van den Neder-Rhijn, blz. 408.

‘Mijne heeren! Thans zijn de tijden eenigzins veranderd - ik durf thans voor de geheele natie spreken, die natie welke ik hartelijk bemin, zoozeer als

iemand, die natie welke ik beklaag, dat zij door partijschap en onkunde, zoowel bij Patriotten als Prinsgeziuden den schijn voor het wezen heeft aangegrepen.

Denkt niet, Mijne heeren! dat ik de pogingen der ware Patriotten veroordeel, neen, ik verklaar voor geheel de wereld, dat hoe zeer ik het stadhouderlijk bewind hoogschat, ik de pogingen derzulken billijk, derzulken, die niet door eenen blinden, woesten haat en onkunde gedreven, in het wilde schermen, maar welken het in waarheid om 's lands behoudenis, welvaart en vrijheid te doen is.

Denkt insgelijks niet, Mijne heeren! dat ik mij verheug met een hoop onzinnigen, over de inrukking der Pruissische troepen in ons gemeenebest; ik voorzie daaruit de droevigste gevolgen, zoo voor de Republiek in 't gemeen, als voor het stadhouderlijk huis, ja voor den Koning van Pruissen, enz.

- De welvaart des vaderlands is op de behoudenis van vrijheid in den Godsdienst en den Burgerstaat gegrond, zonder die neigt onze Republiek ten val; allen, niemand uitgezonderd, hebben daarbij het grootste belang; laten wij dan, Mijne heeren! alle partijdigheid afleggen, bij welke onze val met rassche schreden nadert; laten èn Patriotten, èn Stadhoudersgezinden te zamen ware Patriotten worden, voorstanders en ijveraars voor 's lands welvaart vrijheid en voorrechten.

- Laten wij, burgers, tot welke partij men behoore, na een bedaard onderzoek onze bezwaren brengen in den schoot van onze vertegenwoordigers en den Stadhouder; dat vriendelijke onderlinge redeneringen en betoogingen tusschen de verdeelde partijen den grond toch eindelijk leggen tot eene vaste regeringsvorm over welke men met alle regt heeft geklaagd, doch tot welker herstel veelal de rechte wegen niet zijn ingeslagen.

Daar de Stadhouder betuigt 's lands welzijn, 's lands grootheid, zijn waar, zijn eenig doelwit te zijn, waarom zou die vorst dan het oor stoppen voor regtmatige klagten, en in geene schikkingen willen komen die niet alleen ten beste des lieven vaderlands, maar ook tot herkrijging der liefde voor de geheele natie voor hem verstrekken?

- Ik ben een ambteloos lid der maatschappij, echter van eene geboort een vermogen, welke men aanzienlijk noemt; ik zelve durve zoo het God moge behagen, dat mijne opengelegde gedagten bij mijne landgenooten smaak vinden, voor dezelve openlijk uitkomen; ik wil als een waar vriend des vaderlands, zoowel als des Stadhouders, niet alleen mede helpen opsporen datgeen waarin de regten des volks zijn verkort, maar ook den eersten stap doen om die gebreken den Stadhouder in hun waar licht voor te stellen, en ik vlei mij dat hij tot wegneming van dezelve, zelfs met opoffering van datgeen hetwelk hem door de vleierij van zijne schijnvrienden is opgedragen, zal medewerken.'

Uit deze zinsneden zal men eenigermate over den geest en de strekking van dit hoogst belangrijk schrijven kunnen oordeelen.

F.A. van der Kemp, blz. 409.

Men vergelijke ook het belangrijk uittreksel van een brief van F.A. van der Kemp aan Pieter Vreede, d.d. 14 Dec. 1806, medegedeeld door Mr. G.W. Vreede, als bijlage tot zijne inleiding voor de Memorials and times of P.P.J. Quint Ondaatje, van Mrs. C.M. Davies, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, 1870.

Decentralisatie in Nederlandsch Indië.

Bij de aanvaarding van het bestuur over Ned. Indië, sprak de Gouv.-Generaal van Lansberge de hoop uit, dat Indië voortdurend nauw mocht verbonden blijven met het Moederland, en volgde daarin het voorbeeld door zijne voorgangers gegeven, die steeds in gelijken zin spraken.

In Nederland worden dergelijke ontboezemingen niet gehoord - en op zich zelf zou dit nu juist geen nadeel zijn! - maar toch is dat stilzwijgen te betreuren, omdat het een gevolg is van de hier te lande thans algemeen als waar aangenomen stelling: ‘que tout va pour le mieux dans la meillenre des colonies.’

Het bestaan van Indische kwesties, en daarmeê de wenschelijkheid om die op te lossen, blijven tegenwoordig onbesproken of worden ontkend, misschien wel omdat men van andere zaken meer heil verwacht voor het uitlokken van eene ministerieele crisis, dat hoofddoel der hedendaagsche politiek!

Die onverschilligheid ten aanzien der koloniën wordt gevonden bij de meeste Nederlandsche dagbladen, die zich tevreden stellen met het overnemen van eenige ‘faits divers’ uit de Indische mailcouranten, - en vooral bij het Nederlandsche volk, dat, ten tijde der jongste verkiezingen, alleen een geopend oor en oog had voor het wachtwoord: algemeene of bijzondere school! terwijl koloniale belangen geen invloed hoegenaamd uitoefenden op de keuze der volksvertegenwoordigers.

Die onverschilligheid is zelfs overgeslagen op de leden der Staten-Generaal, die zich tevreden stellen met de officieele telkens herhaalde verklaring: dat de veiligheid op Java niets te wenschen overlaat, tegenover de dagelijks terugkeerende berichten van roof en diefstal in de Indische bladen voorkomende; - die het stilzwijgen bewaarden bij het ontslag van een Vice-

President van den Raad van Indië en andere hooggeplaatste ambtenaren, - het rekest der voornaamste ingezetenen te Batavia van Augustus 1874, - en zooveel meer, wat in het laatste jaar de algemeene aandacht van Ned. Indië, en terecht! in hooge mate opwekte.

Toch is de onderstelling niet gewaagd te noemen, dat de enkele leden der Kamer, die op Java verblijf hielden, zeer zeker zouden hebben deelgenomen aan de beweging waarvan evengenoemd adres een uitvloeisel was, indien ze zich nog daar ginds hadden bevonden, - en dat het minste der aangehaalde feiten tot levendige interpellatiën zou aanleiding geven, wanneer het ergens in Nederland ware voorgevallen.

De vraag rijst: van waar dat doodzwijgen van Indische kwesties? Is dan alleen een schoon geschreven, maar toch altijd verdicht verhaal als de Max Havelaar, in staat de aandacht van het Nederlandsche volk te vestigen op hetgeen in zijne Indische bezittingen plaats vindt?

‘Er bestaat thans geen Indische kwestie!’ zoo luidt het antwoord, dat men hier te lande op die vraag geeft. Behalve in Atjeh gaat alles daar ginds zooals het behoort, en de Gouverneur-Generaal schreef immers: dat men zelfs over Atjeh zich onnoodig ongerust maakt. Te Batavia wordt daarover bijna niet gesproken.

Het komt schrijver voor, dat de toestand in Ned. Indië volstrekt niet zóó geruststellend is, als men zich dien wel voorstelt in Nederland, waar men in de steeds stijgende koffieprijzen de oplossing meent gevonden te hebben van alle mogelijke kwesties van financieelen aard, en aan de verschijnselen, die zich in de laatste jaren in Indië voordoen, te nauwernood een oogenblik aandacht schenkt, - daarin althans niets bijzonders vindt.

Het is nog zoo lang niet geleden, sedert in het Ned. Parlement en daarbuiten telkens op de noodzakelijkheid gewezen werd, om de Nederlandsche financiën onafhankelijk te maken van de Indische batige sloten. Tegenwoordig worden dergelijke wenschen bijna niet meer vernomen. De Minister van financiën bepaalde zich, bij de aanbieding der Begrootingswetten 1876, tot de verklaring dat de steeds zich uitbreidende reeks van openbare werken tot voorzichtigheid aanmaant, terwijl hij overigens constateerde, dat de toestand gunstig mag genoemd

worden, en alle gewone uitgaven, zelfs een deel van hetgeen de aanleg van spoorwegen en de voltooiing der vestingen zalkosten, uit de gewone (?) middelen kunnen betaald worden, omdat er op de Nederlandsche Staatsbegrooting feitelijk slechts een tekort is van ruim 22 millioen, waarin kan worden voorzien door de uitgifte van schatkistbiljetten, een overschot van een vorig dienstjaar, en vooral: door bijdragen uit de Indische middelen van bijna 16 millioen.

Maar in Indie wordt niet minder gerekend op de steeds stijgende koffieprijzen. Voor 1876 wordt reeds beschikt over eene som van ruim 21 millioen[1] uit de winst

1 Bij de begrooting 1869 waren geraamd:

Alle uitgaven, behalve die op koffie betrekking hebbende	ƒ 83,675,702.-	Opbrengst koffie	ƒ 45,188,805.-
Alle ontvangsten, behalve die op koffie betrekking hebbende	ƒ 73,845,219.-	Uitg. voor koffie	ƒ 20,045,591.-
Te kort, te dekken uit de winst op koffie	ƒ 9,830,483.-	Winst op koffie	ƒ 25,143,214.-
Bijdrage aan Nederland	ƒ 15,312,731.-		
	ƒ 25,143,214.-		

Bij de begrooting 1876 zijn geraamd:

Alle uitgaven in Indië, behalve als boven	ƒ 106,945,260.-	Opbrengst koffie	ƒ 54,420,081.-
Alle inkomsten in Indië, behalve als boven	ƒ 85,895,963.-	Uitgaven koffie	ƒ 22,542,927.-
Te kort, te dekken uit de winst op koffie	ƒ 21,049,297.-	Winst op koffie	ƒ 31,877,154.-

op koffie te behalen, en van bijna 8 millioen uit de overschotten van vorige jaren, tegenover een bedrag uit diezelfde (zeer zeker buitengewone) middelen van 9 millioen op de begrooting 1869 voorkomende.

Een en ander vindt nergens bestrijding. Wie zou ook aanmerkingen kunnen of willen maken op den grondslag, waarop de eindcijfers der begrooting rusten: den prijs, waartegen men rekent de Gouvernementskoffie in 1876 te zullen verkoopen, welke nog circa 20 pCt. lager is gesteld dan de tegenwoordige marktwaarde?

Tegen de onderstelling, dat de koffieoogst 1876 geschat wordt ƒ 54,420,081 te zullen opbrengen, bestaan dan ook geene bezwaren, maar wel tegen de conclusie, die daaruit door de groote meerderheid van het Nederlandsche volk stilzwijgend wordt getrokken, te weten, dat men nu ook nog niet behoeft bedacht

Bijdrage aan Nederland	ƒ 10,827,857.-
	———
	ƒ 31,877,154.-

te zijn op maatregelen, die wellicht in de toekomst noodig zullen blijken.

Want men geeft zich niet voldoende rekenschap van het toch zeer mogelijke feit, dat de marktwaarde der koffie weder tot 40 cts. daalt.

Daarvan zou het gevolg zijn: een tekort op de cijfers van de thans ingediende begrooting van 18 millioen[1], 't welk onmiddellijk aanleiding zou geven tot de vraag: of de als bijdrage aan Nederland geraamde uitgaaf ad bijna elf millioen in de eerste plaats geheel zou moeten verdwijnen?

Van de zijde van Nederland zou tegen dergelijke beslissing groot bezwaar worden gemaakt om het beginsel dat daarmeê gemoeid is. En terecht. Het Moederland getroost zich vele uitgaven, waartoe geene noodzakelijkheid zou bestaan, indien Java geene Nederlandsche kolonie ware.

De Minister de Waal wenschte daarom op de Indische begrooting eene vaste bijdrage voor Nederland uit te trekken en achtte eene som van 6 millioen eene op billijkheid gegronde vergoeding voor alle dergelijke door Nederland te betalen onkosten.

Destijds was de Kamer niet genegen den Minister van Koloniën te volgen op den door hem voorgestelden weg, maar aannemende dat zij dit later wel zou willen doen, wanneer de koffieprijzen weêr daalden tot den vroegeren prijs van 40 ct., dan nog zou een tekort ontstaan van circa dertien millioen op de cijfers van deze begrooting, waarin Indië uit eigen middelen zou moeten voorzien. Intusschen wordt de mogelijkheid van dergelijke eventualiteit nimmer besproken: - dus stilzwijgend

1 Onder de totale inkomsten 1876, die evenveel bedragen als de totale uitgaven, wordt geraamd eene som van ƒ 7,862,000.- uit de baten van vorige jaren.
Het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven is verder verkregen door onder de eerste op te nemen den koopprijs ad 49 ct. per ½ kilogram, van 750,000 balen koffie in Nederland te verkoopen, en ad gemiddeld ƒ 50 per picol, van ruim 225,000 balen in Indië te veilen, - tot een totaal bedrag van

	ƒ 54,420,081.-
Berekend tegen 40 ct. per ½ kilo of ƒ 40 per picol, brengt dezelfde hoeveelheid slechts op	ƒ 44,193,778.-
Verschil	ƒ 10,226,303.-
Waarbij de bate uit vorige dienstjaren, die ook niet kan gezegd worden een gewoon middel van ontvangst te zijn	ƒ 7,862,000.-
Totaal hooger bedrag der pro 1876 geraamde uitgaven dan de gewone middelen	ƒ 18,088,303.-

ontkend. Het is daarom alleszins de moeite waard om te onderzoeken, waarop dat gevoelen steunt.

De geheele stelling: dat het evenwicht tusschen de inkomsten en de tegenwoordige uitgaven in Indië niet zal verbroken worden, berust op de taxatie der koffie. Maar juist de bepaling der prijzen, die dat artikel in de toekomst vermoedelijk *zal* opbrengen, steunt op geen redelijken grond.

Gedurende verscheidene jaren, en tot 1871 toe, werd de koffie verkocht voor ongeveer ƒ 40 per picol op Java of 40 ct per half kilo in Nederland, totdat op eens eene rijzing ontstond, die den prijs binnen enkele jaren opvoerde tot circa 60 ct.

Intusschen is de koopwaarde van het geld in dat tijdvak niet met 50 pCt achteruitgegaan en evenmin kan met eenigen grond van zekerheid worden beweerd, dat de comsumptie van koffie in die evenredigheid is toegenomen. Dat de productie niet verminderde, blijkt voldoende uit de statistieke opgaven.

Er zijn dus geene redenen aan te wijzen die eene verhooging ad 50 pCt., als thans heeft plaats gevonden, economisch verklaarbaar maken, maar het is een algemeen bekend feit dat de koffie een artikel is geworden van speculatie. Groote kapitalen werden, - en worden nog steeds bijeengebracht om daarin handel te drijven.

Welken enormen invloed nu de speculatie op de prijzen van eenige handelswaar uitoefent, is dagelijks uit tal van voorbeelden waar te nemen. Wie daaraan twijfelt, leze het rapport van het Engelsche Parlement over den gang van zaken aan de Londensche beurs. Van koloniale artikelen moge bijv. de tin tot waarschuwing dienen, of wel de suiker, die eenige jaren geleden evenzeer een speculatief artikel was en voor ƒ 23 per picol werd verkocht, terwijl de fabrikanten op Java zich thans gelukkig achten, zoo ze ƒ 14½ voor diezelfde hoeveelheid kunnen bedingen.

De industrieel, die tegenwoordig een koffieland wil koopen, zal dan ook bij de berekening der daarvoor te besteden som geen hooger cijfer als vermoedelijke opbrengst durven ramen dan een zoodanig, dat gebaseerd is op eene prijsbepaling der koffie ad ƒ 40 per picol. Bevoegde personen nemen zelfs een nog lageren maatstaf aan.

De vraag mag gedaan worden: of de voorzichtigheid die door den particulier wordt betracht, door den Staat niet behoeft in acht te worden genomen? of de Wetgevende Macht niet bedacht moet zijn op de koffieprijzen der toekomst en in tijds

zoodanige maatregelen behoort voor te bereiden, waardoor het evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven bewaard kan blijven, ook bij koffieprijzen, die na rijp onderzoek kunnen geacht worden normaal te zijn.

Het valt niet te ontkennen, dat de oplossing van die kwestie nog niet dringend noodzakelijk is bij de groote sommen, die als overschotten van vorige dienstjaren in kas zijn[1].

Des te beter! men is daardoor juist in staat vrij en onbevooroordeeld te organiseeren hetgeen zal blijken noodig te zijn, en wat later bij gebrek aan geld allicht zou moeten achterwege blijven.

Maar des te ongelukkiger! omdat de Nederlandsche natie met de hooge ramingen der koffie genoegen nemende, thans oog en oor sluit voor de finantiëele kwestie, terwijl in het feit dat er zooveel meer wordt uitgegeven ten behoeve van Indië dan enkele jaren geleden, een voldoend motief wordt gevonden voor de meening dat Indië thans geen reden van klagen heeft en er dus in 't geheel geen koloniale kwesties meer bestaan!

Men is nu eenmaal gewoon in Nederland nota te nemen van hetgeen de inlander wenscht, of door eene of andere politieke partij wordt gezegd te verlangen, maar niemand denkt er aan op te komen voor de belangen der Europeesche, Chineesche of Arabische maatschappijen, die overal in Ned. Indië gevestigd zijn, of de rechtmatigheid te onderzoeken van 't geen door haar wordt verlangd.

Van daar ontevredenheid, vooral bij de Indo-Europeesche maatschappij! - malaise, zooals de daarvoor uitgevonden term luidt, die wel nimmer zal leiden tot actieven tegenstand, gelijk men dien casu quo van inlanders zou kunnen te gemoet zien, maar die toch zeker het prestige van het Nederlandsche gezag, dien hoeksteen van ons regeeringstelsel in den Archipel, verzwakt, in stede van dat te versterken.

Maar al behoeft er ook geen directe vrees te bestaan voor de uiting dier ontevredenheid op eene wijze, waardoor de belangen van Nederland in gevaar kunnen gebracht worden, zoo gebiedt toch het gezond verstand (om niet eens van rechtvaardigheid te spreken), dat men luistere naar hetgeen wordt aanbevolen door hen, die in de koloniën wonen. Want men vergete niet, dat de Indo-Europeesche maatschappij in hoofdzaak

1 Die overschotten zijn intusschen nu reeds geslonken tot circa 8 millioen.

dezelfde belangen heeft als het Nederlandsche volk, en waar de eerste hare waarschuwende stem doet hooren, daar verwerpe men den vriendenraad niet terstond, omdat die niet past in het kader der binnenlandsche politiek, waarin, en waarin alléén het Nederlandsche volk zijn heil zoekt, maar onderzoeke welke grieven daar ginds worden aangevoerd tegen de wijze, waarop Nederland thans het bestuur voert over zijne Aziatische bezittingen, en herstelle die, waar het blijkt dat in het welbegrepen belang, ook van Nederland, eene verandering noodzakelijk is.

Het mag mag daarom betreurd worden, dat de klachten die in Indië vernomen worden, tegenwoordig hier te lande zoo weinig - eigenlijk in 't geheel geen indruk maken. Zoo men er over spreekt, wordt alles toegeschreven aan den in Indië heerschenden geest om altijd te ‘mopperen’.

Wie zoo oordeelt, vergeet echter dat een groot aantal Indo-Europeanen zich thans met der woon heeft gevestigd in Nederland, en waarlijk niet bekend staan als lastige en ontevreden menschen, al behoorden ze daar ginds ook tot de ergste zoogenaamde ‘mopperaars’. Niet de menschen, maar de omstandigheden veranderen, wanneer men zijne woonplaats uit Holland naar Java overbrengt, en de Nederlander, die de geuit wordende klachten op dien grond ter zijde schuift, houdt geene rekening met die omstandigheden, - kan zich eenvoudig niet verplaatsen in den toestand, waarin zijne Indische landgenooten zich bevinden.

Van waar dan dat doodzwijgen van alles, wat uit Indië tot ons komt? Bestaat er soms geen werkelijke reden tot ontevredenheid? Zijn zij, die op verandering aandringen, niet bevoegd om de wenschelijkheid van hetgeen zij verlangen te bepleiten? of is het waar, wat men in Indië dikwijls hoort beweren, dat Nederland zoo verblind is door de batige saldo's, dat de voor de koloniën meest noodzakelijke verbeteringen afstuiten op den onwil der Hollandsche natie om een deel van dat saldo daarvoor te besteden?

Op al die vragen moet een ontkennend antwoord volgen:

Wat de eerste betreft, kan men veilig stellen, dat Nederland ten aanzien van zijne Aziatische bezittingen de roeping niet vervult, de verplichtingen niet nakomt, die op het Opperbestuur van een Staat rusten.

Algemeen zal moeten worden toegegeven, dat althans Java moet geacht worden deel uit te maken van een beschaafden

Staat. Maar welk oordeel zou geveld worden over een land, waar dingen gebeurden, die op Java aan de orde van den dag zijn?

Een onderzoek naar de verschillende feiten, die in Indië aanleiding geven tot klachten, zou hier veel te ver leiden. Dat ontevredenheid onder de Europeesche maatschappij toeneemt, vooral in de laatste jaren, blijkt voldoende uit de in Indië grooten opgang gemaakt hebbende brochures van mannen als Mr. van den Berg, van Delden, den luit. kolonel de Rochemont, den Redacteur van Daalen, uit de dagelijks in de Indische couranten voorkomende berichten omtrent de uiterst brutale wijze, waarop dieven en roovers zich niet ontzien hun handwerk uit te oefenen - uit de op Java schier eenstemmige veroordeeling van de oorlogsverklaring aan Atjeh - de geschillen tusschen den Gouv.-Generaal Loudon en Minister van Koloniën, over de inmenging van laatstgenoemde in het koloniaal bestuur - niet het minst uit het reeds met een enkel woord besproken adres der ingezetenen van Batavia.

Maar ieder die in Indië verblijf hield, die slechts correspondeert met daar gevestigde vrienden of betrekkingen, kan aan die meer recente feiten het gewone koor toevoegen van de daar steeds vernomen wordende klachten over gebrek aan transportmiddelen, verlichting, veilige havens, openbare veiligheid, over schoolwezen, hygiëne, slechte wegen, den toestand van het gevangeniswezen, moeielijkheden die men ondervindt bij het invoeren van goederen, en honderd andere zaken meer die in de Indische bladen telkens een onderwerp van publieke bespreking uitmaken.

Hoe zou nu het Nederlandsche volk wel te moede zijn, wanneer in eene der provinciën van het Rijk feiten voorvielen die in Indië tot de meest gewone gebeurtenissen worden gerekend te behooren? wanneer bijv. eene of andere provinciale hoofdstad jaarlijks tien of twaalf maal onder water liep, of wel wanneer hier te lande zooveel ontbrak, waaraan niet eens gedacht wordt omdat het Indië geldt? indien bijv. Nederland met een grondgebied van nog geen derde van de oppervlakte van 't enkele eiland Java en nog geen vierde der daar wonende bevolking, gezegend was met een vierde of een derde der op dat eiland aangelegde spoorwegen - met een lijntje dat nog niet groot genoeg zou zijn om Amsterdam en Rotterdam te verbinden.

Welke vergelijkingen zouden dan wel gemaakt worden met omringende landen? Welke *eischen* zouden gesteld worden aan

hen, die belast waren met het bestuur over den beschaafden Staat: Nederland?

't Is waar! het onderscheid tusschen Indië en Nederland is oneindig grooter dan tusschen 't laatste Rijk en bijv. het naburig België, maar in welk opzicht?

De handel in Nederland beteekent zeer zeker veel meer dan de Indische, en mag dus grooter eischen stellen, maar ook hier bestaan zekere grenzen, die reeds lang zijn overschreden, waar het de vraag geldt: wat de Indische handel wel mag vorderen naar evenredigheid van zijne uitgebreidheid[1]?

Waar het echter betreft zekerheid van lijf en goed, de zorg voor intellectueele belangen (onderwijs), waar het aankomt op maatregelen, te nemen in 't belang der algemeene gezondheid en veiligheid, zelfs tot veraangenaming van het leven, daar heeft ieder deel gelijk recht om te vorderen, dat de Staat zijne verplichting nakome om die belangen te bevorderen en blijft alleen de vraag over, of er genoeg belasting wordt opgebracht om de Regeering van eenig land te veroorloven de tot bereiking van dat doel noodzakelijke uitgaven te betalen.

Ten aanzien van Ned. Indië behoeft de laatste vraag niet te worden gedaan. Als deel uitmakende van een beschaafden Staat heeft het dus *recht* op veel, waaraan nu zelfs niet wordt gedacht, en wat wel bestaat tot in de minste gemeenten van Nederland.

Misschien zal men tegen die redeneering aanvoeren, dat Indië slechts is eene bezitting - geen deel van het Rijk.

Maar welk practisch verschil ontstaat daardoor in de verplichtingen die op Nederland rusten?

Het begrip van een grondgebied dat door een ver daarvan verwijderd Rijk wordt bezeten, moet een van beiden zijn:

Of men stelle zich op het standpunt, dat dergelijk Rijk te doen heeft met een overwonnen land, 'twelk wordt geëxploiteerd alléén met het oog op de behoeften van den overwinnaar! of de laatste is gehouden in - en voor het verkregen gebied al

1 De in- en uitvoerrechten brachten in 1872 op: in Nederland nog geen 5½ millioen, in Indië ruim 8 millioen. De geheele waarde van in- en uitvoeren in Indië werd voor dat jaar geschat op 250 millioen, in Nederland op 1435 millioen (Stat. jaarboekje).
De totale lengte der spoorwegen in 1872 bedroeg daarentegen voor Nederland 1458, voor het driemaal grooter Java 261 kilometers.
In Nederland worden overal goede water- en landwegen aangetroffen. In Indië ontbreken de eerste nagenoeg geheel, en zijn de laatste hoogst zeldzaam.

datgene te doen, wat tot de roeping en het wezen behoort van den Staat.

De kolonie worde in één woord bestuurd als bezitting of als Staat, al is die dan ook in vele opzichten afhankelijk, ja schatplichtig aan het moederland.

Alle middelwegen loopen daarop uit, dat men vasthoudt aan het denkbeeld: bezitting, waarmeê men kan doen, wat men wil. Verbeteringen worden dan wel aangebracht, maar alleen om de ingezetenen te vriend te houden, of de bezitting productiever te maken, niet omdat de verplichting daartoe bestaat.

Dergelijke middelwegen hebben echter dit groote nadeel, dat daardoor belet wordt het leidend beginsel duidelijk te stellen en logisch uit te voeren. Men durft er niet voor uit te komen, dat Indië moet bestuurd worden als een landgoed, waaraan des noods geld mag worden te koste gelegd, omdat het welbegrepen belang des eigenaars dat vordert. Want daaruit zou volgen, dat macht in deze alles beslist, eene stelling die moeielijk kan gepredikt worden door kleine staten, terwijl verder op de ingezetenen, als geene rechten bezittende, ook geene andere verplichtingen rusten tegenover den Staat, dan die gegrond zijn op gevoelens van vrees of van dankbaarheid.

Vrees vervalt echter zoodra het gezag niet kan worden gehandhaafd, - voor dankbaarheid bestaat geen reden, omdat de inwoners weten dat de Staat alleen uit eigenbelang heeft gehandeld, en eene vergelijking met het verdere grondgebied altijd in 't nadeel uitvalt van de kolonie.

Voor die gevolgtrekking deinst iedere politieke partij terug, en algemeen is dan ook het verlangen, dat Java rechtvaardig worde bestuurd, - dat op de belangen van dat land worde gelet. Maar uit de erkenning dat er rechten bestaan en op belangen moet gelet worden, volgt reeds dat Ned. Indië feitelijk niet wordt beschouwd als enkele bezitting, maar als een land, waaraan de Regeering al datgene behoort te doen, wat het doel en raison d'être is van een Staat.

Consequente toepassing van dat beginsel leidt daartoe, dat de Regeering van Ned. Indië bij 't nakomen van die verplichting wel niets zal mogen doen, waardoor een ander deel of het geheel van den Nederlandschen Staat eenig nadeel ondervindt, of zelfs maar het gevaar ontstaat, dat de aan Indië opgelegde schatting niet kan betaald worden, maar niet minder dat dit ook de eenige grens is, waarbinnen hare bevoegdheid

om te handelen moet beperkt blijven, terwijl die grens wordt overschreden, en dus wordt gehandeld in strijd met de gepredikte beginselen van rechtvaardigheid, zoodra een of ander aan Ned. Indië wordt onthouden wat de Staat qua talis behoorde tot stand te brengen, alleen om een batig saldo te verkrijgen.

Want een overschot is eene zaak, waardoor men in staat wordt gesteld op de burgers drukkende lasten te verminderen (amortisatie, afschaffing van belastingen), of om nieuwe ondernemingen in 't leven te roepen, maar absoluut noodig is het niet. Het heeft niets te maken met het wezen van den Staat, - waartoe wèl behoort de bescherming van openbare veiligheid en zooveel meer straks reeds aangehaald, waarin de Ned. Staat ten aanzien van zijn Ned Indisch grondgebied nog op jammerlijke wijze te kort schiet.

Beschouwt men dus de zaken uit het oogpunt der rechtvaardigheid, dan bestaan er zeer zeker gegronde redenen tot ontevredenheid in Ned. Indië.

In nauw verband tot het zoo even behandelde staat het antwoord, te geven op de tweede vraag: of de klachten in Indië worden aangeheven door daartoe niet bevoegde personen?

De Europeanen in Indië, zoo redeneert men, leven bij de genade van het Gouvernement, dat hun vergunt hun verblijf aldaar te vestigen. Wie zich niet wil onderwerpen aan den gang van zaken, ga er niet heen, of keere terug.

Daargelaten nog dat die conclusie der ontwikkeling van Indië in den weg staat, komt ook die redeneering neder op het reeds bestreden begrip: dat Indië is eene bezitting, d.i. een land welks inwoners volkomen afhankelijk zijn van de goede luim van eene andere natie. Een vreemdeling kan burgerrechten verkrijgen in iederen beschaafden staat, waarin hij zich vestigt, maar een Nederlander die in Indië gaat wonen, zou nooit burger kunnen worden.

Zoolang echter de leer verkondigd wordt, dat Indië rechtvaardig moet behandeld worden, behoeft de stelling niet te worden verdedigd, dat ieder die daar woont, zekere (zij het ook uiterst beperkte) burgerlijke rechten heeft, en dat hij althans bevoegd is zijne bezwaren te doen kennen en herstel van grieven te verzoeken.

Maar - zal men beweren - de Indo-Europeanen vormen slechts een zeer klein gedeelte van de geheele bevolking van

Java. Al zijn zij van meening, dat veranderingen noodig zijn, dan volgt daaruit niet dat de overgroote meerderheid der ingezetenen die verlangt.

Het eerste moet natuurlijk worden toegegeven, maar 't laatste geenszins. Want men vergete niet, dat de inlandsche bevolking niet bij machte is hare grieven bekend te maken, en dat de Indo-Europeesche maatschappij de tolk mag heeten van de klachten door Javanen of vreemde Oosterlingen geuit.

Ten bewijze daarvan strekke vooral de aard der berichten omtrent de in Indië heerschende malaise. Nergens wordt geklaagd over de inlandsche bevolking, maar wel over het gemis aan dingen, waaraan de inlander zeker evenveel, zoo niet meer behoefte gevoelt dan de Europeaan, tenzij men aanneemt bijv. dat het den Javaan onverschillig is of hij bestolen wordt, - of den Chineeschen handelaar dat het invoeren van goederen op Java met tienmaal meer formaliteiten en moeielijkheden gepaard gaat dan elders. Toch ziet men zelden dat de inlander een diefstal aangeeft, of de Chinees zich beklaagt over vexatiën van het toldepartement. Het staat een ieder vrij daaruit de conclusie te trekken dat, wat den Europeaan onaangenaam is, den Oosterling niet deert, maar voor hem, die met gezond verstand oordeelt, zal het wel duidelijk zijn, dat het stilzwijgen der inlanders alleen daaraan is toe te schrijven, dat zij de middelen missen om van hunne gezindheid blijk te geven ten aanzien van feiten, die zelfs de minst ontwikkelde mensch zal willen verbeteren, zoo hij de middelen daartoe slechts kan uitdenken.

Dat de Nederlandsche natie onwillig zou zijn om in de werkelijke behoeften van Indië te voorzien, mag evenmin worden aangenomen. Wel wordt het feit ten hoogste geapprecieerd, dat Indië jaarlijks ettelijke millioenen in de schatkist stort, - maar geen Minister, geen lid der Kamers zou zich verklaren tegen het doen van eene uitgave, waarvan *bewezen* ware, dat ze behoorde te geschieden in het uitsluitend maar wezenlijk belang van Indië. De groote kwestie ligt echter hierin, dat het op politiek koloniaal terrein zoo uiterst moeielijk is dergelijk afdoend bewijs te leveren.

In Nederland passeeren eene menigte wetsontwerpen jaarlijks den hamer van den Voorzitter der Tweede Kamer, zonder aanleiding te geven tot politieke discussiën, omdat het bestaan van locale belangen in den daarvoor bepaalden vorm en door daar-

toe bevoegde personen voldoende wordt geconstateerd, maar ten aanzien van Indië knoopt ieder voorstel tot het uitgeven van geld zich vast aan het nog steeds onopgeloste politieke vraagstuk van de leer van het batig slot. Stelt de Minister eene of andere verbetering voor, die geld kost, dan moet hij zich in de eerste plaats vrijpleiten van de verdenking, die ipso facto reeds op hem rust, alsof hij dat batig slot wil aantasten, terwijl de steun van het publiek of van locale autoriteiten hem ten eenemale ontbreekt, waar het geldt het bewijs te leveren voor de wenschelijkheid om eene of andere door den Gouverneur-Generaal voorgestelde nieuwigheid tot stand te brengen.

Terwijl alzoo aan de eene zijde in vele opzichten op verandering wordt aangedrongen, en de Wetgevende Macht in theorie zich niet daartegen verklaart, mits maar blijke dat verbetering wordt bedoeld, blijft veel in statu quo, wat aan de ontevredenheid in Indië telkens nieuw voedsel geeft. Partijen zijn onmachtig een vergelijk te treffen, en dat terwijl de beste intentie beiden bezielt.

Wat mag daarvan wel de reden zijn, en hoe zou daarin zijn te voorzien? Ziedaar een vraagstuk, waarvan de oplossing voor Indië veel belangrijker is, dan zoo menige koloniale kwestie, die echter, als passende in het kader der binnenlandsche politiek in Nederland, de gewichtigste feiten ten gevolge had[1].

Om op die vraag een voldoend antwoord te kunnen geven, dient vooraf te worden geconstateerd dat de grieven, die in Indië worden vernomen, een geheel ander karakter dragen dan de feiten, welke hier te lande het onderwerp uitmaken van politieke beschouwingen.

Zooals reeds met enkele voorbeelden werd aangetoond, klaagt men daar ginds voornamelijk over het volkomen gemis aan instellingen of zaken, die in iederen Europeeschen staat gevonden en geacht worden absoluut noodig te zijn. In Nederland daarentegen moge al eens een enkele maal eene partij zich ten doel stellen eene wijziging te brengen in eene bepaalde wet (bijv. de schoolwet), - in den regel wordt alleen strijd gevoerd tusschen - en over personen.

1 Bijv de vraag of het Ind. strafwetboek bij de wet of Kon. besluit moest worden ingevoerd? of de Gouv.-Generaal Mijer de 2de Kamer had gemystificeerd bij de verdediging der Indische begrooting? welke feiten, die voor Indië geen actueel belang opleverden, nogtans in Nederland den val van ministeriën ten gevolge hadden.

De reglementen der verschillende kiesvereenigingen, zoowel als de programma's der elkander opvolgende ministeriën, gelijken sprekend op elkander, en een vreemdeling zou moeielijk een principieel onderscheid kunnen ontdekken tusschen de loyale en kordate of de eerlijke en krachtige wijze, waarop twee politieke tegenstanders verlangen dat zal geregeerd worden. Waar een feit al eens de algemeene aandacht trekt, daar zal gesproken worden van plichtverzuim of verkeerde toepassing der wet, maar men zal zich in den regel wachten daarvan een grief te maken tegen eene bestaande instelling.

De reden daarvan ligt voor de hand. Het Nederlandsche volk heeft een aandeel in - een recht van contrôle op het Bestuur door de vertegenwoordigers die het verkiest in Gemeenteraden, Provinciale Staten en Staten-Generaal.

Het zwaartepunt van het gezag, dat wordt uitgeoefend, berust bij die Vertegenwoordiging, en Burgemeester, Commissaris des Konings en Ministers zijn wel verplicht zich te voegen naar de meerderheid van die, hun ter zijde gestelde lichamen. Al zijn sommigen ook van oordeel dat eene of andere wet verkeerd werkt, de meerderheid denkt er anders over. Zoo niet, wordt zij veranderd.

Strijd tegen en over personen moge het gevolg zijn van dien toestand - over eigenlijke zaken beslissen de belanghebbenden, d.i. het Nederlandsche volk, zelve.

Niet aldus in Indië! De voor dat land meest belangrijke, zoowel als ondergeschikte kwesties worden uitgemaakt zonder de ingezetenen in 't minst te raadplegen. In de Tweede Kamer, waar feitelijk alles wordt beslist, is Indië niet vertegenwoordigd.

Nog nimmer is de wensch geuit, en waarschijnlijk zal die ook nooit geuit worden, dat Indië een vertegenwoordiger moge zenden naar het Nederlandsch Parlement. Geen persoon, die in Nederland woont, is meer volkomen geschikt om voor Indië op te komen, omdat hij uit den aard der zaak niet meer dat rechtstreeksche, iederen dag terugkeerende belang heeft bij eene of andere wijziging, laat staan nog dat hij geen juist oordeel meer kan vellen over hetgeen op duizende mijlen afstand plaats vindt.

Eigenbelang is nu eenmaal de sterkste, zoo niet de eenige drijfveer van 's menschen handelingen, 't zij hij uitsluitend voor zich zelf werkt, dan wel de bedoeling heeft nuttig te zijn voor de maatschappij, waarvan hij deel uitmaakt.

Dit alles neemt echter niet weg, dat Indië, even als iedere beschaafde staat, zijne vertegenwoordigers behoorde te hebben, - dat het bestuur over dat land zou moeten gecontroleerd worden door personen die daartoe bevoegd en geschikt zijn, en dat een en ander nagenoeg geheel ontbreekt.

Men bewere niet, dat de Minister van Koloniën in het Nederlandsch Parlement optreedt als vertegenwoordiger der Indische bezittingen en dat de Kamers door zijne mededeelingen in staat worden gesteld, even goed een oordeel te vellen over Indische zaken, als over hetgeen in Nederland plaats vindt.

Een eerste vereischte voor een volksvertegenwoordiger is: onafhankelijkheid, en de Minister van Kolonien is bovenal lid van een Kabinet, dat heeft te letten op de honderde kwesties die zijn politiek bestaan bedreigen, maar met Indische belangen niets te maken hebben, op de eischen der partij waaruit het is voortgekomen, en niet minder op hetgeen verlangd wordt door zijne tegenstanders.

Daarbij kent een Vertegenwoordiger het district dat hem koos, maar de Minister van Koloniën krijgt uit den aard der zaak, slechts hoogst beknopte berichten over 'tgeen in Indië voorvalt.

Bij de vele gevaren, die zijn politiek leven bedreigen, en de betrekkelijk weinige mededeelingen die hij ontvangt, zal dus ieder Minister van Koloniën wel het woord in eere houden: spreken is zilver, maar zwijgen is goud. Hij *kan* niet alles zeggen, soms omdat het staatsbelang er zich tegen verzet, dikwijls omdat de officiëele waarheid hem niet bekend is. Uit eigen beweging deelt hij zeer zeker niet anders mede dan goede tijdingen, en waar een enkele maal de publieke opinie zich krachtig doet hooren[1], daar strijdt dergelijke uiting dikwijls met de politieke zienswijze, door den Minister bij eene vorige gelegenheid verdedigd, en wordt ze eenvoudig genegeerd.

Toch is diezelfde Minister de *eenige* persoon, door wien Indië zijne belangen kan voordragen bij den hoogsten Rechter: het Nederlandsch Parlement, en tevens de eenige van wien de Kamers inlichtingen kunnen bekomen, indien zij gebruik willen maken van haar recht tot controle.

Het is dus niets te veel gezegd, wanneer men beweert dat over het lot van de koloniën wordt beslist, zonder te weten of

1 Bijv. bij het voorstel tot aanleg van Staatsspoorwegen over geheel Java, - bij het gerucht dat nieuwe belastingen zouden worden ingevoerd.

de maatregel in overeenstemming is met de uitgedrukte wenschen en de werkelijke belangen van de ingezetenen. Waren die bij de Kamers bekend, de onderstelling ligt voor de hand, dat soms anders zou gehandeld zijn[1].

Intusschen is er in dien toestand niets dat bevreemding wekt. Integendeel! voor hem die de geschiedenis der laatste jaren heeft nagegaan, is hij slechts een natuurlijk gevolg van wat vroeger gebeurd is.

Een zeer korte blik op hetgeen bijv. sedert 1840 op koloniaal terrein heeft plaats gevonden, moge het bewijs leveren voor die stelling.

Vóór 1840 had de Koning het uitsluitend bestuur over de koloniën. Bij de grondwet van dat jaar, werd alleen de verplichting opgelegd om mededeeling te doen omtrent de koloniale financiën, terwijl de bestemming van het batig slot zou worden geregeld bij de wet.

Het Ministerie van Koloniën werd beschouwd als een bijzaak. Het hoofd van dat Departement werd door niemand lastig gevallen en liet op zijne beurt den Gouverneur Generaal handelen.

Destijds bloeiden de Residenten, hoofden van plaatselijk bestuur.

De traditie van hun gezag leeft nog voort. Velen weten bijzonderheden en anecdotes te vertellen van de groote macht, die zij bezaten.

Er was, in één woord, bijna geene controle noch op financieel terrein, noch op de wijze, waarop het gezag werd uitgeoefend.

Die toestand gaf aanleiding tot vele misbruiken en klachten, maar bij gebreke van eenige wettige corporatie, die in staat was tegenwicht uit te oefenen, kon geene verbetering worden aangebracht dan door de inmenging der Staten Generaal. Den Heer van Hoevell komt de eer toe het grootste aandeel gehad te hebben in de beweging, die zich na 1848 op koloniaal gebied openbaarde. Bij het Nederlandsche volk en zijne vertegenwoordigers werd belangstelling levendig voor het lot van Indië - een regeeringsreglement kwam tot stand en hoewel er in den aanvang, op het papier althans, weinig veranderde in de wijze

1 Bijv. bij de afschaffing der rottingslagen, tegen welk voorstel in der tijd door bijna alle hoofden van plaatselijk bestuur ongunstig werd geadviseerd.

waarop Indië werd geregeerd - feitelijk had de inmenging der Staten Generaal een grooten ommekeer tengevolge, die allengs door wetten en verordeningen werd bestendigd.

Terwijl vroeger als regel gold, dat de Resident, hoofd van plaatselijk bestuur, in alles voorzag, tenzij hooger autoriteit tegenstrijdige bevelen gaf, werd allengs gebruik, dat de Resident niets meer vermocht te doen dan na voorafgaande goedkeuring, terwijl de Gouverneur Generaal, die op zijne beurt van alles rekenschap moest gaan geven aan den Minister van Koloniën, aan de eene zijde verlangde, dat de Residenten niet zouden handelen zonder zijne voorkennis, aan de andere zijde begon uit te zien naar de politieke denkwijze van den tijdelijken Minister, om zijne handelingen daarnaar te kunnen inrichten.

Het natuurlijk gevolg hiervan was, dat de uitvoerende macht meer en meer werd gecentraliseerd, maar het zwaartepunt van het gezag geraakte telkens verder verwijderd van de plaats, waar het moest worden uitgeoefend.

Niet dat zoo iets immer in de bedoeling heeft gelegen van wien ook. Het was den Staten-Generaal alleen te doen om eene destijds geheel ontbrekende en zeer gewenschte controle in te voeren, maar de grenzen van hunne macht in deze werden in 't geheel niet afgebakend.

Van daar dan ook, dat terwijl de Burgemeester van eene gemeente in Nederland zich wel nooit het hoofd zal breken met de vraag: wat zal de Tweede Kamer er van zeggen? wanneer hij een gasfabriek wil aanleggen, een nieuwen weg bestraten, enz., de Minister eene interpellatie kan tegemoet zien, zoodra een Adsistent-Resident goedvindt aan een der in de binnenlandsche politiek geliefkoosde thema's te tornen, door bijv. een weg in heerendienst te doen aanleggen, zoodat hij letterlijk het oog moet houden op alles wat in Ned.-Indië plaats vindt. Hij mag zich niet eens tevreden stellen met eene uitdrukkelijke verklaring van den Gouv. Generaal omtrent het doel van de reis door een algemeen secretaris ondernomen, wanneer die voorkomt niet geheel overeenkomstig te zijn met de feiten in de dagbladen medegedeeld. Hij kan, zoowel voor 't eene als voor 't andere feit, ieder oogenblik ter verantwoording geroepen worden.

Maar van daar dan ook, dat de Residenten feitelijk thans minder macht bezitten dan de Burgemeester van eene plattelandsgemeente. De laatste heeft alleen af te rekenen met den gemeenteraad en de boven hem gestelde autoriteit, Is eenmaal

een maatregel door beiden goedgekeurd, dan is hij volkomen bevoegd, zelfs verplicht dien uit te voeren. De resident daarentegen is nooit geheel veilig voor de aanmerkingen, die in Holland kunnen gemaakt worden.

Van daar dan ook de soms belachelijke tegenstrijdige bepalingen, bijv: het bij het publiek bekende Staatsblad 1872 N°. 183, waarbij aan den Koning wordt voorbehouden het verleenen van spoorwegconcessies in Ned. Indië, wanneer staatssubsidie of garantie wordt verlangd, maar aan den Gouverneur Generaal de macht wordt verleend tot het uitgeven van concessies, zoodra geen geldelijke offers van het Rijk worden geëischt, terwijl tegelijkertijd schriftelijke last werd gegeven aan den Gouverneur Generaal om er toch vooral niet aan te denken om van die toegekende macht gebruik te maken, zonder voorafgaande goedkeuring uit den Haag. Van daar dat reeds in Indië uitgevaardigde wettelijke bepalingen weder moesten worden ingetrokken op last van een nieuw opgetreden Minister, en nu wederom de klachten die in Indië vernomen worden over de toepassing der agrarische wetten, waardoor de ontwikkeling der particuliere nijverheid wordt belemmerd en speciaal de suikerindustrie met bezorgdheid het jaar 1878 ziet naderen en zich de vraag stelt: op welke wijze zij in het bezit zal komen van de noodige gronden, wanneer de Staat zich onttrekt en de inlanders, hoezeer feitelijke bezitters, geene rechtstitels zullen kunnen doen gelden, die voor overdracht vatbaar zijn.

't Is alles een natuurlijk gevolg van den toestand, waarin de Minister van Koloniën zich bevindt. Oppermachtig in Indië, is hij tot zelfs in de kleinste zaken verantwoording schuldig aan de Tweede Kamer, en het oordeel dat laatstgenoemde college over zijne handelingen velt, bestaat meestal niet in een antwoord op de vraag of een wet is geschonden, maar of een of ander feit wel overeenkomt met de politieke denkwijze van de meerderheid der Kamers.

Dergelijke geheel onbeperkte controle is bovendien verkeerd, omdat zij in zeker opzicht onmachtig is. Noch de Kamer, noch de Minister kunnen nagaan, wat er op Java geschiedt. Zoo men al hier te lande de handelingen van Indische autoriteiten wil critiseeren, dan moet dat geschieden op grond van de inlichtingen door hen zelve verstrekt. Van de voorstelling van eenig feit hangt de beoordeeling meestal reeds af. Wat door het helderste daglicht behoorde beschenen te worden, wordt slechts onder de schoonste kleuren voorgesteld. De Minister

en de Kamer zien den loop der zaken alleen door den bril dien men in Indië voor hen vervaardigt.

Maar boven alles oefent de onbegrensde macht der Staten Generaal een verderfelijken invloed uit op de behandeling van Indische bestuurszaken, omdat, zooals reeds gezegd is, het uitvoerend gezag zelfs onbewust zich richt naar de plaats waar de controleerende autoriteit is gevestigd. Is dus de Tweede Kamer het eenige lichaam, dat toezicht kan uitoefenen op de handelingen van het Indisch bestuur, dan volgt daaruit dat de Minister en Gouv. Generaal in alles willen gekend - in duizende nietigheden betrokken zijn, die in andere staten direct en op de plaats zelve worden afgedaan.

De absurditeit[1] van die verhouding springt telkens in 't oog en niet minder gevoelt men hier te lande de kracht van het gezegde: dat Indië in Indië behoort geregeerd te worden.

Bij gebreke edhter aan bepaalde grenzen van de macht door - of in Holland uit te oefenen, ontstaat zekere zucht om de verantwoordelijkheid van 't geen geschiedt, op een ander te werpen, waarvan o.a. een sterk sprekend voorbeeld is te vinden in de bekende brochure van luitenant kolonel de Rochemont. De Gouv. Generaal telegrafeerde, dat alléén de vrees voor inmenging van vreemde Mogendheden hem deed besluiten, Atjeh den oorlog aan te doen, en de Minister antwoordde, dat, indien er gegronde motieven voor die vrees bestonden, de oorlog kon verklaard worden.

De eerste stelde zich op het standpunt dat hij den Minister in staat moest stellen een zelfstandig oordeel te kunnen vellen, en de Minister was van meening dat hij den Gouverneur niet mocht verbieden een oorlog te voeren, dien deze noodzakelijkachtte.

Diezelfde aarzeling om de geheele verantwoordelijkheid van een of ander op zich te nemen, wordt teruggevonden bij de meeste Indische ambtenaren. Gedekt te zijn is het hoofdmotief van nagenoeg alle handelingen, maar tevens het groote struikelblok, waartegen nieuwe zaken afstuiten.

1 Zoo kan de Gouv.-Gen. op eigen autoriteit oorlog verklaren, gratie verleenen, wetten schorsen; maar zonder voorafgaande machtiging des Konings, die daarbij veelal het advies nog moet inwinnen van den Raad van State, mag hij de hoogst belangrijke kwestie niet decideeren: uit hoeveel man de bemanning zal bestaan van een in dienst gestelde stoombarkas, of aan een inlandschen sluiswachter traktement zal worden toegekend, hoeveel veergeld zal geheven worden op een veer, dat men in Nederland zelfs op de kaart niet kan vinden? enz. Vide Staatsbladen passim.

Geene beslissing wordt in Indië genomen dan na het inwinnen van eene menigte adviezen en vooral na raadpleging met het Nederlandsch opperbestuur, dat echter op zijne beurt tot niets besluit; tenzij het zich kan beroepen op het gevoelen der Indische autoriteiten. Zij, die zich in der tijd tot den Gouv.-Generaal wendden met het verzoek om vergunning tot het maken van den spoorweg Soerabaja, Passoeroean, werden verwezen naar den Minister van Koloniën, die wederom aan belanghebbenden verklaarde dat de Gouv. Generaal daarin alleen moest beslissen.

Die feitelijke centralisatie van het gezag op het Plein en Binnenhof, is de groote - zoo niet de eenige bron, waaruit alle moeielijkheden ontstaan. Zij is wel is waar een natuurlijk gevolg van het alleszins loffelijk streven om het vroeger alvermogend Indisch bestuur aan eenige controle te onderwerpen, maar de schaal is thans te ver overgeslagen en de tegenwoordige toestand op den duur onhoudbaar. Het Indisch bestuur is te zwak geworden, het initiatief bijna geheel verloren gegaan!

Daarin worde dan verbetering gebracht en wel door gedeeltelijke decentralisatie - door het overbrengen op de Indo-Europeesche maatschappij van een aandeel in - een recht van controle op het bestuur over zekere te omschrijven zaken!

De motieven, die voor de wenschelijkheid van dergelijke verandering pleiten, zijn talrijk en wegen zwaar.

Het uitvoerend gezag - d.i. de mogelijkheid voor de Regeering om datgene tot stand te brengen, wat in een beschaafden Staat te huis behoort, zal aanzienlijk worden versterkt. Een hoofd van plaatselijk bestuur kan veel krachtiger optreden, waar het geldt het doen van voorstellen tot wijziging of verbetering, zoodra een college hem ter zijde staat, dat geacht kan worden de ingezetenen te vertegenwoordigen. Binnen bepaalde grenzen zal onmiddellijk handelen mogelijk worden zonder verdere tusschenkomst van het Hoofdbestuur - en daarbuiten worden oneindig omstandiger en veelzijdiger berichten verkregen omtrent de wenschelijkheid van een voorgestelden maatregel, dan thans, nu alleen het advies wordt ingewonnen van den Resident.

De billijkheid vordert de erkenning dat thans jaarlijks aanzienlijke sommen overblijven, die op de Indische begrooting waren gebracht, d.i. dus door het Opperbestuur toegestaan, speciaal bijv. voor groote werken van algemeen nut. Maar

juist dat zooveel achterwege blijft, is een bewijs te meer voor de stelling dat veel aan plaatselijke zorg behoorde te worden overgelaten, 'twelk nu in 't geheel niet tot stand komt.

Bovendien is decentralisatie bijzonder voor Indië aan te bevelen, omdat daardoor een bezwaar wordt opgeheven, dat thans telkens en overal zijn verlammenden invloed doet gevoelen op den gang van zaken aldaar. Waar alles op één man aankomt, zooals in Indië in bijna alles het geval is, moet de onophoudelijke afwisseling van personen natuurlijk vertraging ten gevolge hebben. Bij het in werking brengen van collegiaal bestuur heeft die afwisseling veel minder nadeelige gevolgen. De draad wordt niet telkens afgebroken, want het college blijft bestaan - wat eenmaal in studie is, blijft in behandeling en wordt niet meer telkens gedeponeerd tot dat het nieuw opgetreden hoofd van bestuur zich op de hoogte heeft gesteld der meer pressante zaken, om daarna allicht weder op geheel andere wijze te worden op touw gezet of wel, als niet strookende met de inzichten van den nieuwen titularis, geheel en al ter zijde te worden geschoven.

Het tegenwoordig stelsel, volgens hetwelk die hoofden van gewestelijk bestuur, welke de meest invloedrijke vrienden te Batavia hebben, ook het meest voor hunne Residenties gedaan krijgen, zal verder verloren gaan.

In geval van gebleken noodzakelijkheid, mag de Resident thans wel op eigen verantwoordelijkheid handelen, maar daartoe gaat hij niet licht over, vooral in zaken van geen groot belang. Algemeen is het gevoelen, dat men minder waagt door de verantwoordelijkheid op zich te nemen van eene vooraf niet goedgekeurde uitgave van vijf ton dan van vijf duizend gulden. Voor de eerste kan de Resident feitelijk toch niet belast worden; van de laatste zegt men te Batavia al spoedig dat er zoo'n haast niet bij was. Het bewijs dat een of ander nadeel voorkomen is door tijdige voorziening, is zoo hoogst moeilijk te leveren door hen, die niet goed zijn aangeschreven.

De financiëele kwestie zou door decentralisatie eene groote schrede nader komen tot hare oplossing.

Gelijk boven reeds is aangetoond is de taxatie der koffie de spil, waarop de geheele Indische begrooting thans draait. Neemt men daarvoor den prijs, die lange jaren en tot 1871 toe normaal, ja zelfs hoog heette te zijn, dan zou op de begrooting van 1876 een aanzienlijk te kort geconstateerd worden.

Maar dan ook zou de nood in Indië veel hooger zijn dan hier te lande, juist omdat daar ginds nog zooveel moet bekostigd worden, wat reeds is begonnen of waaraan bepaalde behoefte bestaat, en in vergelijking waarvan het verlangen bijv. naar locale spoorwegen in Nederland weelde mag genoemd worden.

De mogelijkheid is niet tegen te spreken, dat Indië binnen kort kan geroepen worden om te voorzien in een deel der uitgaven die thans nog bestreden worden uit de winsten op de koffie. Maar die eventualiteit juist maakt het zoo hoogst wenschelijk dat aan de ingezetenen eenig aandeel worde toegekend in het bestuur.

De invoering van belastingen is altijd impopulair: maar waar die plaats vindt tegen den bepaalden wil der ingezetenen, ontstaat maar al te dikwijls een lijdelijk verzet, waarbij men de belasting weet te ontduiken, dus doelloos te maken, terwijl de geschiedenis vele voorbeelden leert van welgeslaagde revoluties, waarvan de aanleiding gelegen was in de poging om eene belasting met geweld in te voeren.

Het is hier de plaats om met en enkel woord het rekest te bespreken, in Augustus 1874 door 180 der aanzienlijkste ingezetenen van Batavia ingediend.

In Nederland wordt daaraan dikwijls deze uitlegging gegeven, dat het den adressanten vooral te doen was om de stelling uit te spreken: ‘dat, vermits door de Javanen reeds genoeg belasting wordt opgebracht, het niet aangaat de overige ingezetenen nog meer te doen betalen.’

Op hen echter die in Indië verblijf hielden, maakt de lezing den indruk dat de hoofdbedoeling der rekwestranten is, van hun gevoelen blijk te geven, dat geene nieuwe lasten mogen worden opgelegd, zonder eenig recht van controle op het op te brengen geld, daar het niet aangaat de Europeesche maatschappij in Indië feitelijk alléén te doen betalen om het batig slot te verhoogen.

In Nederland is men vrij algemeen van meening, alsof in Indië in 't geheel geene belasting door de Europeanen wordt betaald, terwijl toch in werkelijkheid niet zoo heel veel minder wordt opgebracht dan in het moederland.

Bovenal ziet men hier te lande geheel voorbij, dat talrijke voorbeelden zijn aan te wijzen, waarbij de Europeanen vrijwillig tot zekere doeleinden gelden bijeenbrachten, die hier

te lande niet worden verkregen dan in den vorm van belastingen[1]

Bewijzen daarvoor zijn te vinden in de straatverlichting te Samarang, Passoeroean, Poerworedjo en wellicht nog andere plaatsen, die uit vrijwillige bijdragen wordt bekostigd na de herhaalde weigering van het Opperbestuur om de daaraan verbonden uitgaven voor 's lands rekening te nemen, zooals sedert jaren te Batavia geschiedt. Het komt dan ook niet twijfelachtig voor, dat veel uit eigen middelen zou worden tot stand gebracht, wat thans geheel ontbreekt, zoo de Regeering er maar toe besloot om gemeenten in 't leven te roepen en daaraan een zeker recht van zelfbestuur toe te kennen. Maar men wijke af van den regel die nu wordt gevolgd, om de ingezetenen door het hoofd van plaatselijk bestuur te doen aansporen tot het bijeenbrengen van geld voor eenige zaak van locaal belang.

Zoodoende komt nooit iets blijvends tot stand en het zal den ingezetenen spoedig verdrieten geld op te brengen voor iets - hoe noodig ook - indien de hoogste plaatselijke autoriteit daarover alleen beheer voert, zonder dat zij zelve het minste hebben in te brengen, laat staan zelfs controle kunnen uitoefenen over de door hen opgebrachte gelden.

Niet minder gunstig zal decentralisatie werken ten aanzien van een ander hoofdvereischte om de financiëele kwestie tot eene

1 S. is een voorbeeld bekend van iemand, die op Java een huis bewoonde, waarvoor hij nagenoeg denzelfden prijs had besteed, als voor de woning, die thans zijn eigendom is in Nederland.
Hij betaalt thans aan grond-, rijks-, provinciale- en gemeentebelastingen ongeveer ƒ 800, welk cijfer in andere gemeenten *veel* lager zou zijn.

In Indië betaalde hij aan verponding	ƒ 337.50
aan paarden	ƒ 24.-
aan schutterij	ƒ 60.-
aan verlichting	ƒ 36.-
	ƒ 457.50

Bovendien moest in Indië worden betaald voor nachtwakers, het schoonhouden en begieten van den openbaren weg, wat hier voor rekening der gemeente geschiedt, terwijl onder het loon der (talrijke) Indische bedienden natuurlijk begrepen is hetgeen door hen, voor zoover ze in de kampong wonen, aan belasting moet worden voldaan.
Eindelijk is onder de prijzen van alle op Java ingevoerde goederen, waarvan de Europeaan uit den aard der zaak een ruim gebruik moet maken, eene aanzienlijke som begrepen voor inkomende rechten. Iemand die bijv. de algemeen gebruikelijke Manilla-sigaren rookt, betaalt jaarlijks ruim ƒ 100 alleen aan inkomende rechten op dit artikel.

goede oplossing te brengen, dat in Indië maar al te veel over 't hoofd wordt gezien.

‘The present system of finance wholly fails in one most important safeguard of finance, i.e. in imposing a principle for economy or a motive for economy on the spenders of public money.’[1].

Zoo verklaarde een voormalig Directeur van financiën in Britsch Indië, en die verklaring is ten volle toepasselijk op de Ned. Indische bezittingen.

Sterker nog! wat slechts ten deele waar is voor Engelsch Indië, waar de besparingen door gemeentebesturen op de hun door het Opperbestuur toegekende gelden, in ieder geval nog komen ten bate der koloniale kas, is dubbel waar voor Java, waar bezuinigingen alleen kunnen dienen om het in dat land hoogst impopulaire batig slot te verhoogen.

Het motief tot bezuinigingen ontbreekt dan ook geheel en al. Geen Indisch ambtenaar die zich ten doel zal stellen de Nederlandsche schatkist te helpen vullen. De tegenwoordige toestand komt neer op een voortdurenden strijd: ieder ambtenaar legt er zich op toe, om binnen de grenzen van zijn werkkring zooveel geld uit te geven als mogelijk is, d.i. als hij kans ziet van Nederland te verkrijgen, terwijl de Minister van Koloniën en de Kamers 's Rijks schatkist hebben te verdedigen tegen hetgeen in hun oog wel moet gelijk staan met een directen aanval op 's Lands penningen

Door aan gemeenten of gewesten eene afzonderlijke huishouding te geven, wordt dergelijk motief tot bezuiniging in 't leven geroepen. Plaatselijke werken bijv. die nu voor landsrekening worden gemaakt door Ingenieurs, wier belang alleen meebrengt: de gearresteerde begrooting niet te overschrijden, komen dan voor rekening van lokale besturen en onder controle van het publiek, dat thans uitsluitend ziet op goed en solide werk, maar zoo de gemeente dat zelve moet betalen, al spoedig zal gaan letten op de vraag of er ook wel gewerkt wordt overeenkomstig de eischen der zuinigheid.

De kennis van Ned.-Indie, de mogelijkheid om in koloniale

1 Question 8589. Enquête door het Engelsch Lagerhuis gehouden over de Britsch-Indische financiën. Het aangevallen systeem komt daarop neder, dat aan de gemeenten in Eng. Indië te groote subsidiën van Staatswege worden uitbetaald.

zaken een juist oordeel te vellen, zouden verder aanzienlijk toenemen. Thans moet worden afgegaan op enkele officiëele mededeelingen, die echter geheim en dus voor publieke beoordeeling niet vatbaar zijn, wanneer het namelijk voorstellen geldt die door den Gouverneur Generaal worden gedaan of goedgekeurd. Maar adviezen en verzoeken die niet strooken met de persoonlijke meening van den Opperlandvoogd, die dus geene aanleiding geven tot het nemen van maatregelen, komen nimmer ter kennis van Minister of Staten Generaal. De wenschelijkheid van al hetgeen door den Gouverneur Generaal wordt afgekeurd, blijft onbesproken.

Daarbij is ieder ambtenaar uit den aard der zaak min of meer behoudend in den slechten zin des woords. Verandering is voor hem synoniem met meer moeite, terwijl het resultaat, even als iedere toekomstige zaak, minstens onzeker mag heeten, hoewel de verantwoordelijkheid op den ontwerper blijft rusten.

Eindelijk hebben de Indische ambtenaren in den regel waarlijk genoeg te doen en kunnen zich moelijk inlaten met het voorstellen of regelen van nieuwe dingen.

Waar echter plaatselijke of gewestelijke vertegenwoordigingen aandrongen, bijv. op verbetering der politie, zoo ze al niet bevoegd waren dergelijke verbetering zelve tot stand te brengen, daar zou het rapport van een Procureur Generaal niet meer de kracht hebben om de Staten Generaal te overtuigen, dat de regeling dier aangelegenheid niets te wenschen overlaat. De Adst. Resident, die thans min of meer onder de controle staat van het publiek, met hetwelk hij telkens in aanraking komt,- weert zich uitnemend en woekert met de middelen die hem ten dienste staan, al erkent hij zelf, dat hij te kort schiet in de taak om de publieke veiligheid op voldoende wijze te handhaven. Zijn chef, de Resident, steunt hem in zijne pogingen, al is hij soms van oordeel, dat het onder 's mans voorganger beter ging. De betrokken Directeur maakt eene vergelijking tusschen twee Residenties. De Gouverneur Generaal eindelijk weigert de politiemacht in Residentie A. te vermeerderen, terwijl B daarom niet vraagt. Bij de grootere verwijdering verzwakken de maatregelen, die geacht worden noodig te zijn tot beteugeling van het kwaad, en ten slotte ontkent men het bestaan van het euvel dat op duizende mijlen afstand natuurlijk niet wordt gevoeld, of men maakt er zich af met een: 't is altijd zóó geweest.

Hygiène, onderwijs, politie, allen zaken, waarop men in Europa den hoogsten prijs stelt, zullen een onderwerp van bespreking gaan uitmaken in Indië, - maatregelen zullen genomen worden die thans afstuiten op de redeneering, dat de eene plaats niet moet worden bevoorrecht boven de andere, terwijl men er tegen opziet om de noodige machtiging te vragen, omdat het te veel moeite en geld zou kosten om eene algemeene verandering tot stand te brengen.

En niet minder zou de Tweede Kamer tot de overtuiging komen, dat er veel kan worden geregeld, wat van oneindig meer belang is voor Java, dan de hier te lande bekende aangelegenheden, die zeker burgerrecht hebben verkregen als koloniale kwesties, maar die in Indië geen hart koud of warm maken.

De thans in Indië heerschende geest van ontevredenheid tegen het aan Nederland toegeschreven verlangen, om Java te willen regeeren van uit den Haag, zou verdwijnen en plaats maken voor belangstelling in bestuurszaken. Het zal een college van ingezetenen veel gemakkelijker vallen iets tot stand te brengen, dan een hoofd van plaatselijk bestuur, die, als geheel afhankelijk van het Gouvernement nimmer door de inwoners als hun vertegenwoordiger wordt erkend. Men luistert gaarne naar bekenden van wie men weet dat zij 't zelfde belang hebben, maar veroordeelt a priori maatregelen, die een Resident neemt, zoo ze niet ten doel hebben het uitgeven van veel geld.

De weinige maatregelen tot decentralisatie, die in den laatsten tijd zijn genomen, leveren het bewijs dier stelling. De Kerken armbesturen, de Kamers van Koophandel, vroeger Regeeringsinstellingen, zijn thans overgegaan in handen van particulieren. Maar de werkkring dier colleges heeft nimmer tot kritiek aanleiding gegeven. Menigmaal werden de door hen bewezen diensten erkend; vooral zijn de adviezen der Kamers van Koophandel dikwijls tot bewijs van 't een of ander aangehaald. Tot zekere mate is hetzelfde toepasselijk op alle instellingen, die maar vrij en onafhankelijk zijn van de inmenging van het Nederlandsch Opperbestuur, bijv: de rechterlijke macht, wier handelingen slechts zelden worden gekritiseerd. De groote strijd wordt steeds gevoerd tegen Residenten en Adsistent Residenten, die in den regel wel het goede willen, maar gebonden zijn door de instructiën van hooger hand.

Nog een nadeel van de tegenwoordige centralisatie mag niet onopgemerkt blijven en is zeker niet het geringste, al doet het zich niet terstond gevoelen.

Nederland is verwend geraakt door 45jarigen vrede. Wie oorlog voorziet, heet pessimist. Toch is die ramp mogelijk.

De Gouverneur Generaal is tegenwoordig de eenige persoon, die aan dergelijke gebeurtenissen het hoofd zou kunnen bieden en hij kan alleen steunen op het leger.

Maar de krijgskans is wisselvallig. Een groot deel der militaire macht kan op verwijderde punten verzameld zijn, zoodat het een binnen- of buitenlandschen vijand allicht mogelijk zou vallen Batavia en Buitenzorg te bezetten.

Wat blijft er dan echter over van het vermogen om weerstand te bieden? Een vluchtend Gouverneur Generaal is een in het Indisch staatsbestuur ondenkbaar persoon, wien alle autoriteit ontvalt. Maar de verschillende plaatselijke besturen, die altijd gewoon waren op Batavia te steunen, zouden het gegeven voorbeeld volgen, zouden zich althans niet krachtig genoeg gevoelen om hun gezag te handhaven, waar de grondslag van dat gezag, de bevelen uit Batavia, op eens kwamen te ontbreken.

Zoo de Resident in dergelijke gevallen naast zich had een college van de meest invloedrijke mannen, hij zou daarin een moreelen en materieelen steun vinden, en bij de enorme uitgestrektheid der Ned. Ind. bezittingen, die eene totale bezetting onmogelijk maken, zouden overal middelpunten van tegenstand kunnen georganiseerd worden.

Hoogst waarschijnlijk zal het verlangen naar decentralisatie en zelfbestuur bestreden worden met het argument, dat Indië daarvoor nog niet rijp is.

Maar men vergeet, dat het leidend regeeringsbeginsel steeds is geweest: zich zoo min mogelijk in te laten met de inlandsche huishouding.

Het gezag van den loerah, wedono, Regent, is binnen zekere grenzen beperkt. De Resident controleert alleen of die grenzen soms worden overschreden. Daarbinnen echter kan de inlander doen, wat hem goeddunkt.

Zoodra het er daarentegen op aankomt om bestuur te voeren

over Europeanen en vreemde Oosterlingen, daar is de Resident alles in allen en moet hij zich mengen in de geringste details. Toch zal wel niemand beweren, dat de Europeaan niet even geschikt is, om de belangen te behartigen van de plaats zijner inwoning, als de Javaansche dessabewoner.

Het vreemde verschijnsel ontstaat nu, dat de Resident den aanleg of het onderhoud van een weg opdraagt aan een inlandsch hoofd, de hoegrootheid bepaalt der belasting door iedere inlandsche gemeente op te brengen, zonder dat hij zich verder inlaat met de wijze, waarop de weg tot stand komt of de belastingen worden geïnd; maar heeft hij voor zijn bureau een mat, heeft een politieoppasser een paard noodig, dan is de Resident de eenige bevoegde persoon om die voorwerpen aan te schaffen, terwijl hij in die macht nog belemmerd wordt door allerlei wetsbepalingen. Zoo hij slechts een enkelen oppasser *meer* wenscht aan te stellen, moet hij daartoe vergunning bekomen van den Koning!

Is de inlandsche bevolking al niet rijp voor grooter mate van zelf bestuur, de Indo-Europeesche maatschappij des te meer. Over 't algemeen zijn de Europeanen in Indië beter in staat over de publieke zaak te oordeelen dan 90 pCt van de Nederlandsche kiezers ten platten lande. En omdat die 90 ongeschikt zijn een zelfstandig oordeel te vormen, moeten daarom de tien overigen van alle bemoeiing worden uitgesloten?

Immers neen! want die tien hebben in de hoofdzaak dezelfde belangen als de 90 anderen en zullen dus hunne voorlichting kunnen schenken. Juist diezelfde redeneering is toepasselijk op de Europeesche ingezetenen in Indië. Al is de meerderheid der geheele bevolking nog niet rijp voor selfgovernment, de minderheid staat op hooger standpunt en mag niet worden uitgesloten.

Een geliefkoosd beeld is de vergelijking van het Nederlandsch gezag bij de macht van een voogd over een minderjarige. Maar men ga de beteekenis wèl na. Zoodra in Indië een geschikte persoon is die zich met de administratie wil belasten, geldt in het privaat recht de regel, dat de voogd *alleen* het beheer voert over de *in Nederland* aanwezige goederen van den minderjarige.

Men vergelijke nu eens, hoevele leden der Volksvertegenwoordiging, die feitelijk de voogdij over Indië uitoefenen, niet meer geschikt *zijn*, maar eenvoudig zich zelve meer geschikt

achten om een oordeel te vellen over Indische zaken, dan de eerste de beste, die Java heeft bezocht.

Wellicht zal men tegen eene opdracht van een aandeel in het bestuur aan de Indo-Europeesche maatschappij aanvoeren, dat de Europeaan zich slechts ten doel stelt rijk te worden, om vervolgens te repatrieeren. Daaruit zou volgen, dat hare leden zullen zijn onwillig, omdat eigen belangen het zwaarste wegen; ongeschikt, omdat ze te kort op Java blijven.

Die bewering berust echter op de verkeerde onderstelling, dat met Europeanen alleen zouden bedoeld worden de zoogenaamde particulieren. Dat zij verre! De zoozeer gewenschte controle worde uitgeoefend door ieder ingezetene, zelfs door de meer ontwikkelde Inlanders en vreemde Oosterlingen. De rechter, de officier pruttelen niet minder dan de koopman, zoo hunne huizen onder water staan; zij hebben volkomen hetzelfde belang dat maatregelen genomen worden om dergelijke rampen voor 't vervolg te keeren. Vooral de ambtenaren gevoelen het onaangename van eene controle uit Nederland, die zonder kennis van locale toestanden hunne bewegingen zoo menigmaal belemmert, terwijl zij volkomen vrijheid zouden hebben, wanneer hunne handelingen moesten beoordeeld worden door hen, die in denzelfden toestand verkeeren.

Dat onwil zou bestaan, is evenmin aan te nemen. Zoovele zoogenaamde eerebaantjes, in werkelijkheid lastposten, zijn altijd vervuld. Men stelt er een eer in, in het algemeen belang werkzaam te zijn. Eerst wanneer geen leden voor plaatselijke schoolcommissies, voor Kamers van Koophandel en dergelijke te vinden zijn, mag getwijfeld worden aan den goeden wil der Indo-Europeanen om hun tijd beschikbaar te stellen voorzaken van algemeen belang.

Dat ongeschiktheid zou bestaan omdat men te kort op Java blijft, is evenmin een bezwaar. Vooreerst let men in Nederland alleen op de uit Indië terugkeerenden en ziet over het hoofd, dat er tien daar ginds blijven tegen een, die repatrieert.

Maar bovendien wordt het bestuur immers thans gevoerd door personen, op wie dat zelfde bezwaar van toepassing is. In zooverre verandert de toestand dus in 't geheel niet.

Vooral echter vergete men niet, dat de tegenwoordige Indo-Europeanen geen ander doel kunnen hebben dan om rijk te worden. Ze verkeeren in de onmogelijkheid om iets anders

te doen. Zelfs geld verdienen wordt op den duur vervelend. Waar het geheele streven op dat doel is gevestigd, wordt het leven eentonig, zoodra het bereikt is. Wat zal een Europeaan nog langer in Indië uitvoeren, wanneer hij rijk is geworden?

Het eenige wat hem overblijft, is te repatrieeren om het verkregen vermogen te genieten. Maar geef zoo iemand het vooruitzicht om in een anderen en wijderen kring nuttig te kunnen zijn, open der ambitie eenigen uitweg, en menigeen zal voor Java behouden blijven, die thans uit verveling wegloopt.

Het bovenstaande is niet geschreven met de bedoeling eene volkomene revolutie aan te prijzen in het geheele regeeringsstelsel van Ned. Indië.

Iedere maatschappelijke regeling moet tegelijkertijd zijn: gevolg en oorzaak. Gevolg van gebleken behoefte, oorzaak van verdere ontwikkeling, maar nimmer een plotselinge ommekeer, waardoor strijd zou ontstaan met hetgeen bestaat en door gewoonte recht van bestaan heeft verkregen.

Maar in Indië bestaat bepaalde behoefte aan een krachtiger bestuur, dat veel weet tot stand te brengen, waarover thans zelfs niet gesproken wordt, en dat de tegenwerking kan overwinnen der Indische maatschappij tegen de maatregelen, die uit Nederland worden voorgeschreven, en wederkeerig van Nederland tegen hetgeen door Indië wordt verlangd. Dàt gevoelde de Gouverneur Generaal Loudon, die een Daendels noodig achtte.

Zijne Excellentie vergat echter, dat zelfs een Daendels in dezen toestand geen verbetering zou kunnen brengen.

Geen krachtiger bestuur toch is in den tegenwoordigen tijd meer mogelijk, indien niet te gelijkertijd een tegenwicht in 't leven wordt geroepen. Maar Minister en Staten Generaal zijn huiverig en onmachtig nog grooter uitbreiding te geven aan het aandeel in de Regeering dat bij hen berust. Er bestaat dus behoefte aan een nieuw element van controle, dat de macht der locale autoriteiten zal kunnen versterken, door haar te vergunnen veel tot stand te brengen waartoe de noodige goedkeuring thans niet kan verkregen worden van hen, die het te bestrijden kwaad niet uit eigen ondervinding kennen en dat dus geringer schatten dan de moeite, die gepaard gaat aan eventuele wijzigingen in hetgeen - dikwijls sedert lang - bestaat.

Evenmin is de bedoeling om te betoogen dat Ned. Indië tot een soort van onafhankelijken staat moet verheven worden.

Wie de balans zuiver opmaakt, zal wel altijd moeten toegeven, dat de wensch daartoe door Indië nimmer zal worden geuit, omdat het belang van dat land om deel te blijven uitmaken van een Europeeschen staat, waaruit het zóóveel trekt wat tot zijn bestaan noodig is, oneindig zwaarder weegt dan de som die het jaarlijks aan het moederland opbrengt.

Maar even als twee steden hetzelfde provinciaal en landsbelang hebben en toch op vele punten tegenstrijdige eischen doen hooren, zoo zijn er ook talrijke zaken, waarbij Indië lijnrecht tegenover Nederland staat. Daaraan moet recht worden verschaft - daarom moet Indië in 't bezit worden gesteld van instellingen, die dat recht waarborgen.

Die instellingen ontbreken thans ten eenemale. De rechter, die over het lot van Indië moet oordeelen, verneemt niet dan de stem van hoogstens een persoon, die een op wetenschap, maar nog niet eens een zelfstandig oordeel kan uitbrengen. Alle andere adviezen zijn niet gevestigd op persoonlijke ondervinding, maar worden slechts al te dikwijls beheerscht òf door de zucht om critiek te oefenen, soms wel eens als blijk dat men iets goeds heeft gelezen en daarvan het bewijs wil leveren, òf door het verlangen om practisch te blijven, d.i. niet aan te dringen op iets, wat niet in den smaak valt en geen kans heeft van welslagen in Nederland.

De Raad van Indië is wel is waar bij het Regeerings Reglement in stand gehouden juist om te voorzien in de behoefte aan een onafhankelijk college dat voor de belangen van Indië zou kunnen opkomen, zoodra die dreigden benadeeld te worden door de handelingen van het Uitvoerend Gezag, maar het is niet krachtig genoeg om die roeping naar behooren te vervullen.

Vooreerst toch is de Raad van Indië slechts een zuiver adviseerend lichaam en niet verantwoordelijk voor Regeeringsdaden. Daarbij komt dat bij de weinige leden waaruit het is samengesteld, in het advies van den Raad feitelijk het gevoelen wordt teruggevonden van slechts een enkel persoon, die meer speciaal bekend is met de zaak in kwestie, terwijl eindelijk alleen Europeesche hoofdambtenaren daarin zitting hebben, en noch het particulier Europeesch, noch het Inlandsch element, noch zelfs zoo menige belangrijke tak van bestuur ooit daarin werden vertegenwoordigd.

Het worde dan de taak der politiek om zoodanige instellingen in 't leven te roepen; om de grenzen te bepalen voor datgene, wat Indië in den vervolge zal mogen doen zonder vrees voor inmenging van de zijde van het Opperbestuur in Nederland.

Iedere wettelijke regeling van dit onderwerp zal met vele moeielijkheden gepaard gaan, maar men zegge daarom niet dat zij onmogelijk is. Men make een aanvang! Zoo al de gewichtigste belangen niet dadelijk aan het eigen beheer der Indische maatschappij kunnen worden overgelaten, ten aanzien van datgeen wat hier te lande bijv. meer eigenaardig behoort tot den werkkring der gemeenten, zal moeilijk de objectie kunnen gemaakt worden dat de Indische maatschappij daarvoor nog niet rijp, d.i. niet geschikt is.

Britsch Indië is sedert jaren in het bezit van municipal institutions en volgens de officieele verslagen werken die op uitnemende wijze. Dat land verkeert in volkomen denzelfden toestand als bijv. Java ten aanzien van de meeste bezwaren, die tegen de invoering van gemeentelijke instellingen kunnen gemaakt worden.

Maar in Britsch-Indië werd alles niet op eens ingevoerd. Men begon met het toekennen van rechten van zelfbestuur in sommige aangelegenheden van gering belang. Bleek de goede werking, dan werd een andere wet van toepassing verklaard, die meer rechten verleende. Eindelijk zijn de hoofdsteden thans in 't bezit van volledige gemeente-instellingen, op Europeesche leest geschoeid.

Zelfs Frankrijk (onder Keizer Napoleon III) kan tot voorbeeld strekken. In 1849 liet de keizer aan zijne onderdanen niet veel meer aandeel in de Regeering, dan Nederland aan de ingezetenen in de Koloniën.

Aan de Fransche Gemeentebesturen waren in 't eerst slechts zeer beperkte rechten gegeven, die ze konden uitoefenen. Enkele onderwerpen van weinig belang mochten beslist worden zonder inmenging van het centraal gezag: andere onderwerpen waren vatbaar voor herroeping door den prefect binnen een bepaalden termijn: de belangrijkste zaken moesten door hem worden goedgekeurd.

Allengs hadden wijzigingen plaats, waarbij de verschillende bevoegdheden der Gemeentebesturen tot vrijzinniger categoriën

werden gebracht, Wat vroeger vooraf moest worden goedgekeurd, werd later wet, tenzij herroepen binnen zekeren termijn, of wel de Gemeentebesturen konden onmiddellijk eene beslissing nemen, die de Prefect niet meer mocht herroepen.

Volgens de theorie bestaat de eigenaardige werkkring der gemeenten meer bijzonder in de volgende onderwerpen:

1. Behoort daartoe het beheer over het gemeentevermogen en locale stichtingen.
2. De locale politie, d.i. de beveiliging van de personen en eigendommen der ingezetenen.
3. Geringe rechtsmacht, bijzonder het maken van politiereglementen.
4. De zorg voor het onderwijs en andere geestelijke belangen.
5. Al wat de openbare gezondheid kan bevorderen.
6. Eindelijk behooren de gemeenteambtenaren tevens te zijn de onderste organen van het Staatbestuur en kunnen zij belast worden met de afkondiging en uitvoering van algemeene verordeningen op de in de gemeente aanwezige personen en zaken, met de inning en verdeeling der belastingen, het leiden der verkiezingen enz.

Zeer zeker zou het niet aangaan een besluit uit te vaardigen, waarbij Java werd verdeeld in een aantal gemeenten, aan wie de zorg voor al het bovenstaande plotseling werd opgedragen. Het begrip van gemeente is niet historisch, is nog onbekend in Ned. Indië.

Maar in Hindostan ontbrak die historische grondslag evenzeer en toch zijn ze tot stand gekomen.

Men make een aanvang en roepe in de hoofdplaatsen een gemeentebestuur in 't leven, waaraan worde opgedragen de zorg voor enkele der bovengenoemde belangen, om daarna die bevoegdheid trapswijze uit te breiden, al naarmate de behoefte blijkt te bestaan. Van lieverlede kunnen dan de oorspronkelijke of wel de reeds meer ontwikkelde bepalingen ook op andere plaatsen worden toegepast, die daartoe 't meest in aanmerking komen. De Regeering benoeme aanvankelijk de meeste, zoo niet alle leden van het Gemeentebestuur. Allengs zal vrije keuze door de ingezetenen wenschelijk en mogelijk worden.

Zoodoende worden zekere onderdeelen van het gezag in 't

leven geroepen, aan wie de administratie kan worden overgelaten over tal van zaken, die thans, als minder belangrijk, worden ter zijde geschoven, of die voor de hoogst geplaatste ambtenaren veel kostbaren tijd doen verloren gaan, welke nuttiger had kunnen besteed worden[1].

Zoodoende zal men allengs die onderdeelen weder kunnen vereenigen tot gewestelijke besturen, d.i. een stap verder gaan in de richting van eene decentralisatie, die niet anders kan werken dan tot heil van kolonie en moederland beiden.

Zoodoende zal men vooral de grens kunnen bepalen, waarbinnen Indië zich zelf mag regeeren en daarbuiten eene doeltreffende controle door de Staten-Generaal mogelijk maken, die thans meer wordt gevreesd dan gewenscht.

Met opzet werd tot dusverre nagelaten de rol te bespreken, die de Indische bladen spelen ten aanzien van het toezicht op de handelingen van het Bestuur, dat door het publiek moet worden uitgeoefend.

Voorzeker is die niet gering! Bij het Ministerie van Koloniën is een ambtenaar speciaal belast met het lezen van al wat in Indië wordt uitgegeven en het aanhalen van al wat in de Indische bladen belangrijks voorkomt, om dat onder de aandacht van den Minister te brengen.

Maar voor 't overige worden de Indische couranten weinig in Nederland gelezen, en juist in Nederland moet de strijd worden gevoerd, wil men eene verandering brengen in den gang van zaken in Indië. Zoolang het zwaartepunt van het gezag berust op het Plein en Binnenhof, behoort juist door het Nederlandsch publiek meer over Indië te worden gelezen dan de enkele faits divers, die de Nederlandsche uit de Indische bladen overnemen.

1 Een Resident bekleedt feitelijk de betrekkingen, die hier te lande door de volgende personen worden waargenomen.
Hij is Gouverneur der Provincie, Burgemeester, Controleur, soms ook Ontvanger der belastingen, Kantonrechter (in zaken, waarbij vreemde Oosterlingen zijn betrokken), Hoofdcommissaris van Politie, Superintendent vendukantoor. Daarbij is hij Chef van den Waterstaat, heeft het oppertoezicht over het beheer van alle mogelijke godsdienstige en liefdadige instellingen, Inspecteur van het onderwijs, houdt verpachtingen en uitbestedingen, kommandeert de schutterij en is de Agent van het Gouvernement, waar dit als handelaar of industrieel optreedt.

Daarbij staat het drukpersreglement, waarvan de bepalingen minstens elastiek mogen heeten, eene vrije uiting der gedachten in den weg, en is het personeel dat op Java belast is met de redactie der couranten veel te gering. De hoogst geplaatste ambtenaren hebben hier te lande relatiën met de dagbladen; de bekwaamste mannen op elk gebied schrijven meermalen courantenartikels. Maar op hoeveler medewerking kan een Indisch blad zich beroemen? Het geldt daar ginds meer nog dan hier, dat men wel gaarne zijne opinie meedeelt, mits niet ongevraagd of in 't publiek. De Kamer van Koophandel zal nooit schromen een advies te geven, maar geen enkel lid dat niet lang zal aarzelen, alvorens iets te publiceeren, zoolang geen bepaalde aanleiding daartoe bestaat.

Al zijn echter de dagbladen alleen niet voldoende om een behoorlijke controle te scheppen, zij leveren niettemin het bewijs dat er in Indië teekenen zijn van publiek leven. Hoe meer die gegeven worden, des te meer zal Nederland zich verplicht zien op de belangen van Indië acht te slaan.

Dergelijke uitingen der algemeene meening als het rekest der Bataviasche ingezetenen zijn maar al te zeldzaam: een natuurlijk gevolg van de uitsluiting der Europeesche maatschappij van alle bestuurzaken. Er is nu telkens een groote aanleiding noodig om de gemoederen in beweging te brengen en vooral een man die de beweging in een goed spoor kan en wil leiden. Het zou daarom wellicht wenschelijk zijn, indien Indië in één opzicht het voorbeeld navolgde van Nederland, waar telkens vereenigingen in 't leven worden geroepen, die zich voorstellen de bevordering van een of ander doel, 'twelk niet rechtstreeks noch onmiddellijk kan bereikt worden, maar dat door het drijven van eene machtige corporatie allengs een onderwerp wordt van publieke bespreking en de belangstelling wekt van het algemeen.

In den laatsten tijd werden hier te lande opgericht schoolen vredeverbonden, lijkenverbranding-, antiplaatsvervanging- en zoovele andere vereenigingen, waartoe vele en aanzienlijke personen toetraden. Een denkbeeld, dat eerst belachelijk scheen, dat zelfs door de voorstanders in 't publiek moeielijk kon besproken worden zonder aanleiding te geven tot spotternij, ontvangt zoodoende levensvatbaarheid. De voorstanders vinden den hun zóó noodigen steun om verder te gaan, of worden in de gelegenheid gesteld zich tegen ernstige bestrijding te verdedigen.

En al sloeg dergelijke vereeniging den bal eens mis, al ging

zij te ver, het bewijs zou geleverd worden dat er public spirit leeft in Indië - dat Indië teeken van leven geeft op politiek terrein. Het ontzenuwt de tegenwerking dat Indië geen zelfbestuur begeert.

Bovenal zouden Indische kwesties niet meer ter zijde kunnen geschoven worden in Nederland, maar behandeld *moeten* worden, terwijl de wisseling van gedachten, als gevolg van dergelijke publieke manifestaties, het doel, dat eerst ver verwijderd, ja onmogelijk scheen, al spoedig binnen engere en practisch bereikbare grenzen zou terugbrengen.

's Hage, 8 October 1875.

J.P. VAN BOSSE.

De nieuwe Fransche dichters.

Het zou mijn wensch zijn u, waarde lezer of lezeres, de nieuwe Fransche Dichters - de derde generatie van Fransche poëeten onzer eeuw - als in een ‘revue’, als op eene parade hier voor uw oogen te doen voorttreden. Wacht dus geen uitvoerige schildering, geen betoog, geen volkomen zekere van alle kanten getoetste waardeering; neen, vergun mij 't voorbeeld te volgen van uw vriend, den hoffelijken jongen luitenant, als hij u naar de parade wil vergezellen. Op het door zwaar geboomte omgeven veld buiten de stad ziet gij de regimenten zich reppen en bewegen; de schitterende uniformen hier, de vurige ruiters dáár, de stoute wendingen der artillerie ginds, de cavalcades, het gallopeeren van bedrijvige ordonnans-officieren, de signalen verwarren echter én uw blik, én uw oordeel; de zonnestralen, die op het blanke staal flikkeren, verblinden uw oogen bijna geheel en al. Doch uw vriend komt nu rustig achter u staan, en in de vogelvlucht en dwarreling der voorbijvliedende en voortsnellende colonnes wijst hij u met den vinger 't eigenaardige van dat corps, 't type van dien dienst, het kloek gebruik dat men van dit wapen kan maken, 't manhaftig uiterlijk van deze groep, de kokette lichte evolutie van dat escadron: hij verduidelijkt u de mobiele lijnen, die uit elkander schieten of in elkander gaan klinken, en, als straks, onder den opwekkenden marsch der muziek en 't geroffel van de trom, de gansche bonte stoet in een stofwolk is weggetrokken, behoudt gij een kleurrijken indruk, een ideëele herinnering.

En de nieuwe Fransche dichtergroep is het waard, dat wij van haar een eenigszins scherpen indruk in ons brein opnemen.

Wij zijn wel is waar reeds verre verwijderd van die eerste grootsche dichter-generatie van het Frankrijk der Restauratie en van het jaar 1830, toen Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Vigny, Alfred de Musset, Auguste Barbier met hun zangen Europa verrukten; toen dat sterke ras van poëeten, dat liefde en geloof in zijn ideeën had, door een edele dronkenschap vervoerd, met fikschen zwaai een idealistischen tint over onze worstelingen wist te gieten.

Ook zijn wij reeds op zekeren afstand van de kringen der tweede dichter-generatie, waar Théophile Gautier met Charles Baudelaire en Théodore de Banville den toon gaven; trits van dichters die altijd onze studie dubbel waard blijven, omdat zij de uitdrukking zijn van het Frankrijk, dat de edele droomen van vóór 1830 niet meer vermocht te koesteren, en tegelijkertijd niet in staat was het eenvoudige frissche gezonde leven te begrijpen. Zij schilderen ons zoo goed dat Frankrijk zonder aspiraties, in alle opzichten artificieel en toch dooren-door artistiek. Voor wien het leven niet genietbaar is zonder zekere prikkeling van genot, zonder parfum van reukwerk, zonder die soort van bedwelming die door een harmonieus maar overladen kleuren-gewemel wordt te-weeg gebracht; voor wien de drukte eener bedrijvige wereld opgaat in het gedwarrel en rumoer van een stoet van bohémiens en bevallige bohémiennes; voor wien de wijde wereld toch eigenlijk besloten is op het tooneel, in 't muzéum, of - als meer intieme aandoeningen worden gezocht - in het boudoir der actrice, waar een leven van kunst, van zingenot, van dwepend droomen en van fatalen hartstocht wordt gesleten; voor hem blijft de poëzie van den bloeitijd van het rijk van Napoleon III een ‘sachet’ dat zijn atmosfeer met geuren doortrekt; - voor ons allen blijft die poëzie een allermerkwaardigst psychologisch probleem. Wij gaan het thans voorbij.

Want de dichters der derde generatie, met wie we ons bezig hebben te houden, zijn poëeten, die op het einde van 't keizerrijk een gansch anderen toon begonnen aan te slaan. Zij kregen weder moed om waarachtig te leven en waarlijk lief te hebben, weder zin om de bewegingen van 't hart of den loop der gedachten te volgen. Het waren dichters die van de werkelijkheid uitgingen, hetzij ze die realiteit nu vonden in eigen gemoedsaandoeningen of in de lotgevallen van hun tijd. Zij slaan waarlijk nog niet den hoogen toon der poëeten van de eerste generatie aan, maar hun klanken zijn toch weder gezonde, frissche muziek. En nu wil het ons toeschijnen, alsof op hun gedichten de geweldige nederlaag van hun land een zeer veredelenden invloed heeft gehad. Het is alsof hun uitdrukking eenvoudiger, hun gevoel inniger en teederder is geworden, sinds de smart over hun land door hun ziel is gegaan, sinds de herinneringen aan den oorlog van 1870 en 1871 zoo donker een achtergrond achter al hun blijde droomen schuiven. De lach van zoo even wordt met haast onmerkbaren overgang bevochtigd doo

tranen. Doch die dichters begrijpen zeer goed dat het hun taak is te troosten en op te wekken. Zij weten daarbij dat hun land goed hout was, waarin de booze Fortuin hard kon snijden. Zij werken dus op hun beurt een herleving in de hand, en - reeds velen in getal - dichten zij voor hun vaderland liederen, die bewijzen dat ook op dat gebied, ondanks zware verliezen, Frankrijk rijk blijft.

I.

Een eerste plaats nemen onder hen in: SULLY PRUDHOMME en FRANÇOIS COPPÉE.

SULLY PRUDHOMME toonde zich al dadelijk in zijn eersten bundel (Stances et Poêmes, 1865) een zeer ernstig dichter. Hij trad op met verzet tegen die ziekelijke neiging om zich maar te laten gaan, om den moeitevollen arbeid en het geloof aan beginselen te versmaden. Hij meende dat het wel degelijk de taak van den dichter was, om te strijden, te worstelen en tot bevrediging te leiden. In de volgende schoone verzen, aan Gaston Paris toegewijd, teekende hij een anderen werkkring voor den dichter, dan in de school zijner onmiddellijke voorgangers werd bedoeld:

A défaut des vieillards, les jeunes le diront,
Ils chercheront du moins; leur fierté répudie
Du doute irréfléchi le désespoir aisé.
Ils sentent que le rire est une comédie,
Que la mélancholie est un cercueil usé;
Le rêve dégoûté commence à leur déplaire;
L'action sans la foi ne les satisfait pas;
Ils savent repousser d'un front chaste et colère
Ces deuils voluptueux des vaincus sans combats!
Ils traversent la terre et sa boue et ses ombres
D'un pied désormais sûr et d'un oeil familier;
Du passé paternel ils foulent les décombres
Comme une poudre sainte au sol de l'atelier.
Quand de bons forgerons dans une forge noire
Fredonnent en lançant le marteau sur le fer,
Le passant qui les voit s'étonne; il ne peut croire
Qu'on puisse vivre un jour dans ce cruel enfer.
Mais eux, avec l'entrain de la force qui crée,
Affrontent la fumée et le four éclatant:
Le travail fait les coeurs; cette douleur sacrée
Donne un si mâle espoir qu'on la souffre en chantant!

En van Sully Prudhomme kan dan ook worden getuigd, dat hij eerlijk de hand aan het werk heeft geslagen. Met de begrippen der philosophie heeft hij zich vertrouwd gemaakt. Het eerste boek van Lucretius is door hem in Fransche verzen vertaald. Een edele eerzucht heeft hem steeds blijven leiden. Het verwijt wordt hem door zijn landgenooten gemaakt, dat hij zich allengs te veel als in zich zelven is gaan verdiepen, te veel is gaan mijmeren en peinzen over raadselen der ziel. Beschrijving en teekening der buitenwereld vindt men - naar hun oordeel - te-zelden in zijn gedichten. Zijn poëzie is voor Frankrijk haast te abstract geworden; in zijn bewoordingen is hij te-veel aan de metaphysica gaan offeren. Toch moet gewaardeerd blijven zijn haat tegen alles wat het leven nauw, eng en platalledaagsch maakt. En in die ‘intieme’ poëzie zijn enkele waarlijk zeer schoone parelen te vinden: wij wijzen bij voorbeeld op het fijne stukje uit den bundel: Stances et Poêmes:

Le vase brisé.

Le vase où meurt cette verveine
D'un coup d'éventail fut fêlé;
Le coup dut effleurer à peine,
Aucun bruit ne l'a révélé.

Mais la légère meurtrissure,
Mordant le cristal chaque jour,
D'une marche invisible et sûre
En a fait lentement le tour.

Son eau fraîche a fui goutte à goutte,
Le suc des fleurs s'est épuisé;
Personne encore ne s'en doute,
N'y touchez pas, il est brisé!

Souvent aussi la main qu'on aime,
Effleurant le coeur, le meurtrit;
Puis le coeur se fend de lui-même,
La fleur de son amour périt.

Toujours intact aux yeux du monde,
Il sent croître et pleurer tout bas
Sa blessure fine et profonde:
Il est brisé, n'y touchez pas

Ook zijn laatste bundel (Les Vaines Tendresses, 1875) bevat verzen van hetzelfde allooi. Wij schrijven hier twee sonnetten over, die ons niet alledaagsch toeschijnen.

La volupté.

Deux êtres asservis par le désir vainqueur,
Le sont jusqu'à la mort, la Volupté les lie.
Parfois, lasse un moment, la geôlière s'oublie,
Et leur chaîne les serre avec moins de rigueur.

Aussitôt, se dressant tout chargés de langueur,
Ces pâles malheureux sentent leur infamie;
Chacun secoue alors cette chaîne ennemie,
Pour la briser lui-même ou s'arracher le coeur.

Ils vont rompre l'acier du noeud qui les torture,
Mais Elle, au bruit d'anneaux qu'éveille la rupture,
Entr'ouvre ses longs yeux où nage un deuil puissant,

Elle a fait de ses bras leur tombe ardente et molle:
En silence attiré, le couple y redescend,
Et l'éphémère essaim des repentirs s'envole.....

Aux poêtes futurs.

Poêtes à venir, qui saurez tant de choses,
Et les direz sans doute en un verbe plus beau,
Portant plus loin que nous un plus large flambeau
Sur les suprêmes fins et les premières causes;

Quand vos vers sacreront des pensers grandioses,
Depuis longtemps déjà nous serons au tombeau;
Rien ne vivra de nous qu'un terne et froid lambeau
De notre oeuvre enfouie avec nos lèvres closes.

Songez que nous chantions les fleurs et les amours
Dans un âge plein d'ombre, au mortel bruit des armes,
Pour des coeurs anxieux que ce bruit rendait sourds:

Lors plaignez nos chansons, où tremblaient tant d'alarmes,
Vous qui, mieux écoutés, ferez en d'heureux jours
Sur de plus hauts objets des poêmes sans larmes.

Wij zouden willen aantoonen hoe zeer dit laatste vers den weêmoed over een met fierheid gedragen ramp van 't land goed vertolkt; maar wij kunnen niet te-lang hierbij stilstaan, want FRANÇOIS COPPÉE wenkt ons. Deze dichter heeft, in tegenstelling van Sully Prudhomme, steeds de oogen levendig op de buitenwereld gericht. Sinds men in 1866 de aandacht op hem ging vestigen, heeft hij zijn naam wijd en zijd verbreid. In het drama heeft hij zich onderscheiden, terwijl zijn gedicht ‘La Grève des Forgerons’ bijna overal is gelezen.

Wanneer wij nu zijn laatste deelen ter hand nemen, dan zien wij, dat hij waarlijk de vlugge rappe dichter van het werkelijk bestaan, van de levendige opvattingen en ook van den arbeid is gebleven. Wij hebben voor ons op tafel liggen zijn ‘Poêmes Modernes, 1870’, zijn bundel ‘les Humbles, 1872’, zijn boekdeel ‘Théatre, 1872’ en zijn poëzieën ‘le Cahier Rouge, 1874’. Wanneer wij ze doorbladeren, dan treft ons in het eerste deel (Poêmes Modernes, 1870) een idylle, getiteld: ‘le Banc’; een zacht en vredig dichtstuk van wat twee uit één dorp, uit één streek, elkander hebben te zeggen, wanneer zij ouder geworden en door den stroom van het leven opgenomen - hij soldaat, zij arme dienstbode - in den tuin der Tuilerieën te Parijs 's avonds op een bank rustig, de één naast de ander, komen te zitten; hoe zij het leven droevig en moeitevol vinden, en hoe de soldaat haast hoopt dat er een oorlog komt, en hoe zij daarvan schrikt, hoe ze voortspreken en keuvelen en 't uur voorbijglijdt..... totdat eensklaps in de verte de trompet weêrklinkt, die de taptoe blaast, en aan hun zoet gesprek een einde maakt. Maar in ditzelfde deel wordt ook een breeder geschilderd stuk gevonden, ‘la Bénédiction’, waarin een tooneel uit de inneming van Saragossa in 1809 door de Franschen wordt geteekend. Dit stuk toont naar mijn inzien den fikschen greep en tegelijk 't rappe procédé van den dichter zeer duidelijk aan. Het schildert het binnenstorten en overweldigen van een kloosterkerk door de soldaten, op 't oogenblik dat in de kerk een priester, lang van gestalte en met wit haar, de mis bedient.

Mais ce vieil homme était si blanc qu'il me fit peur.

‘Feu!’ dit un officier.

Nul ne bougea. Le prêtre
Entendit, à coup sûr, mais n'en fit rien paraître,
Et nous fit face avec son grand saint-sacrement;
Car sa messe en était arrivée au moment
Où le prêtre se tourne et bénit les fidèles.
Ses bras levés avaient une envergure d'ailes.
Et chacun recula, lorsqu' avec l'ostensoir
Il décrivit la croix dans l'air et qu'on put voir
Qu'il ne tremblait pas plus que devant les dévotes
Et quand sa belle voix, psalmodiant les notes,
Comme font les curés dans tous leurs *oremus*,

Dit:
'*Benedicat vos, omnipotens Deus*'
'Feu! répéta la voix féroce, ou je me fâche.'
Alors un d'entre nous, un soldat, mais un lâche,
Abaissa son fusil et fit feu. Le vieillard
Devint très pâle, mais, sans baisser son regard
Etincelant d'un sombre et farouche courage:

'*Pater et Filius*' reprît il.
Quel rage
Ou quel voile de sang affolant un cerveau
Fit partir de nos rangs un coup de feu nouveau?
Je ne sais: mais pourtant cette action fut faite.

Le moine, d'une main s'appuyant sur le faîte
De l'autel et tâchant de nous bénir encor,
De l'autre souleva le lourd ostensoir d'or.
Pour la troisième fois il traça dans l'espace
Le signe du pardon, et d'une voix très-basse,
Mais qu'on entendit bien, car tous bruits s'étaient tus,
Il dit, les yeux fermés:

'*Et Spiritus Sanctus*'

Puis tomba mort, ayant achevé sa prière.

L'ostensoir rebondit par trois fois sur la pierre;
Et, comme nous restions, même les vieux troupiers,
Sombres, l'horreur vivante au coeur et l'arme aux pieds
Devant ce meurtre infâme et devant ce martyre:
'*Amen!*' dit un tambour en éclatant de rire.

Zijn in dit deel dus nog de grootsche kanten, de schelle contrasten, de schreeuwende kleuren niet verwaarloosd: in den door ons in de tweede plaats genoemden bundel, 'les Humbles, 1872', heeft Coppée wellicht wat al te sterk de poëzie pogen te vinden, die de nederige posities in het leven omringt. Trouwens de oorlog met Duitschland was achter den rug, en meer dan genoeg vlammende tooneelen hadden nu in de werkelijkheid plaats gehad. Thans prijst hij de rustige rust der kleine burgerij:

Ceux-là seuls ont raison qui, dans ce monde-ci,
Calmes et dédaigneux du hasard, ont choisi
Les douces voluptés que l'habitude engendre.
Chaque dimanche, ils ont leur fille avec leur gendre,
Le jardinet s'emplit du rire des enfants,.....

enz. Doch tegelijkertijd laat Coppée ons in de overige verzen van dien bundel al de smarten der kleinen en geringen naar de wereld

gevoelen. Schetsen uit het beleg van Parijs breken de ééntonige kleur, terwijl onder den titel van ‘Promenades et Intérieurs’ een reeks van 39 kleine strophen een kaleidoscoop aanbieden van wat in en om Parijs gezien wordt, wanneer een zonnestraal een kleinen duisteren hoek verlicht, wanneer de weg kronkelt, of wanneer een deur of venster openstaat.

Buitengewoon talent toont het deeltje getiteld: Théatre de François Coppée, 1869-1872. Het bevat de volgende stukken: Le Passant - Deux Douleurs - Fais ce que dois - L'abandonnée - en Les Bijoux de la Délivrance. Een korte schets van elk dezer proverbes te geven, zou vermoeiend en vervelend zijn. De schoonste verzen zijn misschien vervat in het tweede stuk: les deux Douleurs, waar de in Bretagne vergeten reine bruid (Berthe) en de misdadige Parijsche minnares (Renée) bij den dood van haar beider geliefde, een dichter, na haar grievende smart geuit te hebben en die smart tegen elkander als wapen te hebben gebruikt, toch eindelijk als over de doodswâ heên elkander de hand reiken. Daar zijn in dit drama van die verzen, die als degenstooten wonden, en dan weder andere die smeekend 't harde staal schijnen op te vangen. Hoort bijv. deze klachten der bruid:

Berthe.

Ainsi, nous vicillirions, filles, dans nos provinces,
Faisant rire les sots de nos robes trop minces
Et de nos mantelets aux vieux rubans passés,
Nous fiant aux serments anciens des fiancés,
Et dans l'église allant, devant les bonnes vierges,
Brûler dévotement pour eux de petits cierges;
Et nous nous cacherions pour sangloter tout bas,
Attendant le billet si cher qui ne vient pas.
- Et pendant ce temps-là vous les rencontreriez
Dans la lutte, à Paris, nos fiers avonturiers,
Et foulant à vos pieds honneur, vertu, famille,
Vous vous feriez aimer - l'affaire d'un quadrille! -

..... Ah! pas de réticence!
Tout à l'heure j'ai vu... Par cette étroite porte
Vous entriez! Eh bien, vous faisiez de la sorte
Et vous le surpreniez à minuit, n'est ce pas?
Et quand vous le trouviez à sa table, tout bas,
Tout doucement, sans même une étoffe qui frôle,
Vous veniez, regardant par dessus son épaule,

Lire sur le papier où sa main les traçait
Les beaux vers faits pour vous et que récompensait
Un baiser de surprise appuyé sur ses lèvres.
Oh! je devine tout, les désespoirs, les fièvres,
Les voluptés de feu que doublait le danger;
Et je vous les envie, et je veux me venger.

Onze hand slaat echter ook nog op het kleine drama ‘Fait ce que dois’. Een moeder wil na de gebeurtenissen van 1871 - waarbij zij haar echtgenoot, een officier, heeft zien vallen - met haar eenigen jongen het land verlaten; doch moeder en kind worden in Frankrijk teruggehouden door den meester van 't dorp waar de jongen heeft geleerd. Daar is in die enkele verzen van den dorpsschoolmeester een gloed die u overmeestert, en die u doet begrijpen dat voor een Fransch publiek die verzen verkwikkend moeten zijn. Wij voor ons zouden de voorkeur geven aan het eerste stukje ‘le Passant’, waar Silvia, de Florentijnsche courtisane uit den tijd der Renaissance, bij 't ontmoeten van den voorbijgaanden Zanetto, gevoelt wat reine liefde is.

De lezer zal opgemerkt hebben, hoe gemakkelijk en veêrkrachtig de eenvoudige verzen van Coppée zich voortspoeden. En diezelfde lichte en vlugge hoedanigheden, diezelfde ‘verve’, dat met één worp gegotene, vinden wij weder in de kleine gedichten, die hij heeft verzameld in zijn laatsten bundel: Cahier Rouge. Wij zouden het vers ‘le Printemps’, bij de bekende schilderij van A. Cot, willen afschrijven, waar de jonge herder en herderin, bij 't begin van de lente, tusschen 't licht-gele groen op den schommel zitten, terwijl de vroolijkste zonnestralen het tafereeltje met doorschijnenden glans bestralen:

C'est l'aurore et c'est l'avril,
Lui dit-il.
Viens, la rosée étincelle.
- Le vallon est embaumé;
Viens, c'est mai
Eh c'est l'aube, lui dit-elle.

Et dans le bois abritant
Un étang,
Où les chevreuils viennent boire,
Ils sont allés, les heureux
Amoureux,
Suspendre leur balançoire.

Maar het is te lang om mede te deelen. Wij bepalen ons tot het overnemen van dit keurig geteekende menuet:

Menuet.

Marquise, vous souvenez-vous
Du menuet que nous dansâmes?
Il était discret, noble et doux,
Comme l'accord de nos deux âmes.

Aux bocages le chalumeau
A ces notes pures et lentes;
C'était un air du grand Rameau,
Un vieil air des *Indes galantes*.

Triomphante, vous surpreniez
Tous les coeurs et tous les hommages,
Dans votre robe à grands paniers,
Dans votre robe à grands ramages.

Vous leviez, de vos doigts gantés
Et selon la cadence douce,
Votre jupe des deux côtés
Prise entre l'index et le pouce.

Plus d'une belle, à Trianon,
Enviait, parmi vos émules,
Le manège exquis et mignon
De vos deux petits pieds à mules;

Et, distraite par le bonheur
De leur causer cette souffrance,
A la reprise en *la* mineur
Vous manquâtes la révérence.

En om geheel den gedachtenloop van Coppée te doen begrijpen, besluiten wij nog met de mededeeling van het vers aan een jong officier:

A un sous-lieutenant.

Vous portez, mon bel officier,
Avec une grâce parfaite,
Votre sabre à garde d'acier;
Mais je songe à notre défaite.

Cette pelisse de drap fin
Dessine à râvir votre taille;
Vous êtes charmant; mais enfin
Nous avons perdu la bataille

On lit votre intrépidité
Dans vos yeux noirs eux sourcils minces.
Aucun mal d'être bien ganté!
Mais on nous a pris deux provinces.

A votre âge, on est toujours fier
D'un peu de passementerie;
Mais, voyez-vous, c'était hier
Qu'on mutilait notre patrie.

Mon lieutenant, je ne sais pas
Si le soir, un doigt sur la tempe,
Tenant le livre ou le compas,
Vous veillez tard près de la lampe.

Vos soldats sont-ils vos enfants?
Êtes vous leur chef et leur père?
Je veux le croire et me défends
D'un doute qui me désespère.

Tout galonné, sur le chemin,
Pensez-vous à la délivrance?
- Jeune homme, donne-moi la main;
Crions un peu: - Vive la France!

II.

Wij wenden ons thans tot eenige andere dichters en wel hoofdzakelijk tot EDOUARD PAILLERON en tot EUGÈNE MANUEL.

De uitstekende dichter-gave van EDOUARD PAILLERON is ook ten onzent bekend, sinds zijn in verzen geschreven comédie ‘Les Faux Ménages’, met haar als spreekwoord gangbaren regel: ‘Voilà comme on finit, quand on ne finit pas’, op menige schrijftafel werd gevonden. Na het verschijnen van dit blijspel kwam van hem in 1869 een bundel verzen uit: ‘Amours et Haines’, die naar ons inzien uiterst merkwaardig waren. De ‘amours’ waren allerliefst gedicht: wij zouden wel eens willen weten of ooit de maand April in bevalliger verzen is bezongen dan in de liederen van Pailleron; maar meer kracht en gloed werd er toch eigenlijk gevonden in zijn scherpe haatdragende gedichten. Zij doen u leven in dat laatste jaar van 't keizerschap van Napoleon III, toen er een onbestemd gevoel in Frankrijk opkwam, dat het régime van den tweeden December zich zelf begon te overleven.

Zoek dan ook in *die* verzen van Pailleron niet den klagenden, zuchtenden zielskreet, maar waardeer de ontmaskering van sommige in deftige vormen voortstappende parasieten. Het was een ontnuchtering voor Frankrijk, dergelijke poëzie te lezen; de scherpe zweepslagen troffen onmeêdogend al die onwezenlijke gedaanten, die het Fransche volk ten ondergang schenen te leiden. Erger u niet aan sommige zeer hartige woorden; Frankrijk had behoefte aan 't bijtende zout, dat de in den stilstaanden poel kwijnende levensgeesten weder deed opbruisen en in fonkelenden kleuren-rijkdom deed opspatten. Zeer zeker al de schurken, kwezels en knoeiers, waarop hij wees, zijn uit Frankrijk niet verdwenen; maar dit is zeker, Pailleron heeft ze door zijn merkteeken voor allen vrij herkenbaar gemaakt.

Wij zouden willen wijzen op zijn vers ‘Les Droles’, waarin men zoovele der machthebbenden onder de Bonapartisten kan herkennen, toen zij nog op de Tuilerieën den toon gaven:

> Ils sont puissants, ils croient en eux, ils font la roue.
> La lâcheté les paye et l'intérêt les loue.
> Ils ont des courtisans, plus d'ùn même zelé;
> Ils ont la plume, ils ont l'épée, ils ont la robe,
> Tout ce qui se surprend, tout ce qui se dérobe,
> Ils l'ont: - hors nos mépris, ils nous ont tout volé.

Maar wij wenschen liever fragmenten van hem over te nemen uit twee types: het type Pangloss: het beeld van den zelfgenoegzamen, oppervlakkigen, zich met een phrase tevreden stellenden, Voltairiaanschen, zinnelijken bourgeois, - en het type van den jongen clericaal, Eudore. Ziehier eerst Pangloss:

> Il était une fois - avant-hier, peut-être -
> Un homme qui vivait dans le ravissement;
> Ni beau ni laid d'ailleurs, et fait tout simplement,
> Ainsi que vous et moi, lecteur, nous pouvons l'être;
> Il se nommait Pangloss, et vraisemblablement
> Comptait qui vous savez pour aïeul et pour maître.
>
> Il avait comme un autre, étant un écolier,
> Appris beaucoup de mots d'une grande ressource
> Qu'il s'était comme un autre empressé d'oublier;
> Sa langue, pas ou peu, cela coule de source;
> Quant à l'arithmétique, on l'enseigne à la Bourse...
> Il n'était pas savant, il était bachelier.

Sur tout il tenait prêt un avis net et fade,
Et savait à propos mettre un mot sur un nom,
Qu'il s'agît de Vichnou, de Kant ou de Ninon:
'Owen? un fou, monsieur! Et Jean-Jacques? un malade...
Fourier? ah! oui, Fourier, la mer de limonade....'
Ce n'était pas un sot que Pangloss: ah! mais non!

Sa politique était d'ignorer et d'attendre.
Du reste, libéral, comme on doit le savoir:
Quatre vingt-neuf! oh! oh!... Cependant le pouvoir...
Une main ferme... Bref, un Shahabaham tendre
L'eût nommé grand vizir, s'il avait pu l'entendre,
Et baisé sur le front s'il avait pu le voir.

Pour sa religion, ce n'est pas un mystère
Qu'il pensait librement; mais, soit dit entre nous,
Au fond, il n'était pas, vous savez, de ces fous
Qui... lorsqu'on le poussait, il aimait mieux se taire;
Non qu'il crût, lui, Pangloss! lui, le fils de Voltaire!
Mais le peuple, monsieur; le peuple, y pensez-vous?

Il suivait le droit fil de la route suivie
D'un pas inconscient, satisfait et certain....
La Bourse dans le jour, son journal le matin,
Et le soir... ah! ma foi, le soir, l'âme ravie,
Il s'attardait gaîment aux faubourgs de la vie,
Homme d'ordre d'ailleurs, quoique fort libertin.

Quand il prit quarante ans, devenu sage en somme,
Comme il pesait du ventre et devenait affreux,
Sur conseil de notaire, il se dit amoureux
D'une vierge apportant, outre une forte somme,
Les qualités du coeur, bonheur d'un honnête homme;
Il eut beaucoup d'enfants et vécut très heureux.

Enfin, après sa mort, honorant sa mémoire,
On lui fit un convoi, je dis supérieur,
Flanqué d'un beau discours à la manière noire,
Dans lequel un monsieur très chauve et point railleur
Lui donnait rendez-vous dans un monde meilleur,
Ce qui dut l'étonner. - Là finit mon histoire.

Wat Eudore aanbetreft, den jeugdigen adept der clericale politiek, die met en door de kerk stijgt, en tegelijk die kerk doet heerschen, ziehier zijn portret:

Eudore.

Il a vingt ans, il est silencieux et doux,
Il a des cheveux plats, des lèvres qui sourient,
Le front efflorescent avec des regards mous,
Plus, une âme à sauver - et des souliers qui crient.

Pour de l'ordre, il faut lire en son appartement
Un emploi de son temps, c'est celui d'un apôtre,
Toujours tout droit, jamais un jour qui passe l'autre,
Et ce sera toujours de même. - Il est charmant.

C'est qu'il faudrait le suivre en sa lente manoeuvre;
Savez-vous qu'un peu plus il serait marguillier,
Qu'on l'appelle en haut lieu la pierre et le pilier,
Et qu'il est fondateur, à son âge! d'une oeuvre?

Oui, d'une oeuvre! Ils sont là quelques-uns comme lui
Qui tous ont fait ce voeu modeste et plein de charmes,
Avec la foi pour masque et des cierges pour armes,
En faveur d'autrefois d'immoler aujourd'hui.

Ils vont très bien. Ils ont en main de fortes sommes,
On les aide, il est vrai; mais ils sont si prudents,
Si sournoisement forts, si froidement ardents,
Ces chers petits enfants, que l'on dirait des hommes.

Vous les verrez au jour qu'ils auront triomphé!
Car croyez qu'on se fait, en petite chapelle,
Sous air de charité beaucoup la courte échelle....
Cela vaut-il pas mieux que d' aller au café?

Comptez qu'il ira loin, ce jeune homme adorable.
Jamais il ne se dit ni comment ni pourquoi.
Pour lui, l'obscure nuit n'a qu'un astre, la foi.
Voilà comme on les fait: n'est ce pas admirable?

Et, comme Dieu bénit l'effort de l'homme austère,
Et qu'il est bien portant, je vous en avertis,
Le sol qu'avaient purgé Rabelais et Voltaire
Deviendra peu à peu tout noir de ses petits.

Et sur notre pays ils seront comme une onde,
Et l'on peut le prédire et sans être subtil,
Et ces temps-là viendront, j'en ai la foi profonde,
A moins que nous... enfin, n'importe! Ainsi soit-il.

Op dat oogenblik toen die verzen werden geschreven, was er in Frankrijk nog een betrekkelijk jong dichter, op wien ook zeer de aandacht viel. Het was EUGÈNE MANUEL, en van hem was omstreeks 1866 een bundel verzen verschenen, onder den titel van ‘Pages Intimes’. De Académie Française had zich beijverd dien bundel te bekronen, en de kritiek ontving die verzen met bijzondere voorliefde. Trouwens de zachte, rustige, stille toon dier gedichten bood

een verrassende tegenstelling tegen het pikante en prikkelende, waaraan de heerschende meesters (ik noem slechts Baudelaire) den smaak en het verhemelte van hun landgenooten poogden te gewennen. Op ons vreemden, op ons Hollanders, die het al te huiselijke karakter onzer poëzie pogen te overdrijven, maakten die verzen dan ook niet den indruk, dien zij in Frankrijk te-weeg brachten. Het geheel scheen ons te eenvoudig, en bijna te correct. De dichter gaf zelf de strekking aan van zijn poëzie in dit vers:

Au lecteur.

Sous la mousse et sous les roseaux
L'avez-vous parfois rencontrée
La petite source ignorée,
Connue à peine des oiseaux?

De ses invisibles réseaux
Nul ne suit la trame azurée;
Nul ne s'informe où vont ses eaux
Dans la forêt désaltérée.

Longtemps elle court sans dessein;
Un jour, on lui creuse un bassin:
Lecteur, vous achevez l'histoire!

A travers bois ma source fait;
Elle est humble et fait peu de bruit;
Mais elle est pure: on y peut boire.

Het was dus zuiver, frisch bron nat, kristal-helder water. Wij begrijpen dat de Franschen daaraan behoefte hadden; maar wij geven toch voor ons de voorkeur aan fonkelenden wijn! - Doch ziedaar, Manuel heeft ons wijn gaan schenken. In de laatste jaren zijn van hem enkele kleine drama's in verzen verschenen, die ware kunstjuweeltjes mogen genoemd worden. Wij hebben 't oog op het drama ‘les Ouvriers’, dat in 1870, en op het drama ‘l'Absent’, dat in 1873 verscheen. Het zijn beide zeer eenvoudige doch aangrijpende geschiedenissen. Het ééne verplaatst ons in 't huisgezin van den jongen ouvrier (Marcel), die met zijn door haar man verlaten moeder woont; de jonge twintig-jarige man wil trouwen, en zie, daar blijkt 't dat die veelgeliefde bruid juist gered en beschermd is door Marcel's vader, die zijn eigen weg is gegaan, en zijn groote zonde, den drank, heeft overwonnen. In de groote innerlijke worsteling, die de moeder heeft te doorstaan, voordat zij den man de hand

weder wil geven, in de verdediging der moeder door den zoon, ligt de spanning van het drama; in de keurige schetsen der liefdes-droomen van Marcel en zijne Héléne ligt vooral de poëzie van 't gedicht. Maar deze samenspraken der twee geliefden zijn geen fluisteringen, geen gekweel als van twee vogels; het zijn ernstige, gezonde gesprekken, waarin al de phases van een Parijsch arbeidersleven zich weêrspiegelen. Hoort bijv. de echt-Fransche belofte van Marcel dat hij zorgen zal, dat zijn vrouw er lief zal blijven uitzien:

> Oui, vous resterez belle!... - Avez vous remarqué
> Que les filles, chez nous, à seize ans si jolies,
> Et par leur pâleur même un instant embellies,
> Avec leur taille mince et leur air gracieux,
> Et la franche gaîté qui pétille en leurs yeux,
> Deviennent trop souvent, une fois mariées,
> Par quelque drôle indigne, en tout, contrariées,
> Des femelles sans nom, qu'à peine on reconnait,
> Avec un gros fichu mal noué pour bonnet,
> Attristant le logis de leurs voix tracassières,
> Plus laides chaque jour, chaque jour plus grossières.
> Vieilles avant le temps de la maturité,
> Sans rien de ce qui doit survivre à, la beauté?
> Ce n'est pas seulement le souci du ménage,
> Le travail, les enfants, la fatigue de l'âge,
> Qui sur le front ridé creusent cette laideur:
> - C'est l'homme, le tyran égoïste et grondeur,
> Qui n'a plus le respect de sa compagne sainte,
> Ne voit que la servante et la dompte par crainte,
> Se montre indifférent, insensible, lassé,
> Et réclame sa soupe avant d'être embrassé!
> Un mot lui suffirait pour tirer un sourire:
> Mais ce mot de l'amour, il ne sait plus le dire;
> Il ne remarque plus, dans sa brutalité,
> Si la robe d'hiver est la robe d'été;
> Il ne regarde plus ni l'air ni la tournure,
> Ni sous le vieux mouchoir la jeune chevelure!
> Du jour qu'il n'a plus rien aimé, tout s'est flétri!
> - La beauté de la femme est l'oeuvre du mari!

Hooger nog staat ‘L'Absent’. Denk u een dorp in een der Fransche provinciën. Een oud man en zijn vrouw leven daar stil, in zuinige bekrompen omstandigheden. De zon schijnt buiten in volle zomerwarmte, maar binnen in 't huis is alles somber en benepen. De oude man bromt, de vrouw vergoelijkt: doch 't helpt niet, geen zonnestraal dringt binnen. Vroeger was het anders, zij

hadden een zoon, wiens vrolijke stem de wanden deed klinken; voor dien zoon deden zij alles, hadden de oudjes alles over; - doch ziedaar, die zoon is den verkeerden weg opgegaan; met zijn strengen vader heeft hij zich nooit verstaan; slechte vrouwen hebben hem bekoord; hij heeft zijn vader finantieel geruïneerd, en is naar America vertrokken. De vader heeft hem niet willen zien, toen hij 't land verliet, hoe bitter de moeder ook weende, en thans zitten de ouders eenzaam ter neder; de vader knort en wil geen kinderen ooit meer zien, de moeder bedwingt haar tranen, en zij hebben in jaren niets van den zoon gehoord. Het blijkt nu dat de zoon in America zijn leven heeft gebeterd, dat hij daar is gaan huwen, rijk is geworden, een zoontje heeft gekregen, maar zelf gestorven is. Zijn weduwe is met het kindje naar het Fransche dorp gegaan om den ouders de laatste groeten van hun zoon over te brengen. Zij komt. Doch het is niet gemakkelijk den ouden vader te lijf te komen; hij wil geen vreemden, vooral geen kinderen zien. Eindelijk weet de docter van het dorp een uitweg. Zelf heeft hij niets kunnen uitrichten met zijn woorden, doch de vijfjarige jongen wordt door hem in huis gebracht. De oude man weet niet wat hij ziet of hoort. Is het zijn eigen kind? Is het een droom? De verzoening met de nagedachtenis van den verloren zoon volgt nu van-zelve. En dat alles wordt ons geschetst in de fraaiste verzen die men zich denken kan; daar zijn van die regels die als munten zijn geslagen, bijv. het woord van de oude moeder over haar weggevloden zoon:

> Plus nous devenons vieux, plus je le vois enfant

en de woorden van den vader aan den docter over de tegenwoordige jongelieden:

> Le génération des jeunes ne vaut rien:
> On rit de tout, docteur! l'énervante ironie
> De ce siècle indécis est la triste manie!
> On ne sent plus le charme austère du devoir,
> Et l'on met tout en doute, afin de tout pouvoir!
> La jeunesse, réglant la morale à sa guise,
> A pour raison dernière un bon mot qu'elle aiguise.

En het geheel wemelt van schoonheden! Hetzij de docter spreekt over de zieke kinderen die hij moet genezen, hetzij wij gekomen zijn tot die droevige en stille bladzijde, waarin de weduwe den dood van ‘l'Absent’ verhaalt.

Dit is Manuel. - Om hem en Pailleron zouden wij nu nog verschillende anderen kunnen groepeeren: te gemakkelijker, omdat al die nieuwe dichters van Frankrijk er een eer in stellen hun boek bij den uitgever Lemerre te doen uitkomen, en hun verzen te doen drukken door den fameusen drukker J. Claye - beide welke namen van Lemerre en Claye dan ook door alle dichters (vooral door de jonge) worden verheerlijkt. Wij zonden zoo bijv. kunnen opnoemen André Theuriet, Lecomte de Lisle, Emmanuel des Essarts, H. Bazouge (met wiens verzen ‘les Victimes’, zoo even uitgekomen, wij juist kennis maakten): doch wij gaan ze voorbij. Wij wijzen alleen op één van hen, een dichter uit Lyon, die trouwens al ouder is, Victor de Laprade's tijdgenoot, JOSÉPHIN SOULARY, die in Frankrijk geldt als de kunstenaar, die het keurigst en 't fijnst de echt-Fransche sonnetten weet te slijpen en te ciseleeren. Zijn gedichten zijn dan ook te vergelijken bij die in goud gevatte kunstwerken, gedreven door de hand van een of anderen Benvenuto Cellini, die wij onder een glazen stolp bewonderen. Wil men een voorbeeld, zoo geniete men het volgende zoo schoon afgeronde sonnet, waarvan de verzen als langs zijden draden rollen:

Les deux cortéges.

Deux cortéges se sont rencontrés à l'église.
L'un est morne, - il conduit la bière d'un enfant.
Une femme le suit, presque folle, étouffant
Dans sa poitrine en feu le sanglot qui la brise.

L'autre, c'est un baptême. - Au bras qui le défend,
Un nourrisson bégaye une note indécise;
Sa mère lui tendant le doux sein qu'il épuise,
L'embrasse tout entier d'un regard triomphant!

On baptise, on absout, et le temple se vide.
Les deux femmes, alors se croisant sous l'abside,
Échangent un coup d'oeil aussitôt détourné;

Et - merveilleux retour qu'inspire la prière, -
La jeune mère pleure en regardant la bière,
La femme qui pleurait sourit au nouveau-né!

III.

Doch de namen der twee dichteressen LOUISA SIEFERT en MEVROUW ACKERMAN roepen ons.

Een groote verrassing was het voor een ieder die de literatuur bemint, toen in 1869 die eerste bundel van LOUISA SIEFERT verscheen, onder den titel van ‘Rayons Perdus’. Het waren zangen van een jonge vrouw uit Lyon, zoo even de meisjes-jaren ontwassen, gedichten vol gloed en melodie, en die daarom vooral zóó aantrekkelijk bleken, omdat zij, in volmaakte waarheid en oprechtheid, het vrouwelijk gemoed, de vrouwelijke hartstocht, teederheid en liefde uitdrukten. Hier kwam niet voor het publiek een of andere geëmancipeerde, die de manieren van een opgeschoten jongen of man poogde na te bootsen, en zich op stelten plaatste, om wat grooter te schijnen, die, met een sigaar in den mond, den schilder of beeldhouwer in zijn atelier ging nadoen, en, slechts bij uitzondering, om op die wijze aan de vrouwelijke nuance toch ook haar betrekkelijk recht te geven, er soms in wilde berusten om de rol van een Muze aan te nemen; neen, hier kwam een jonge vrouw die ons de dood-eenvoudige geschiedenis vertelde, dat zij lief had gehad, dat zij innig, hartstochtelijk lief had gehad, doch dat zij door hem, aan wien zij haar hart had gegeven, was verlaten, en dat het haar zoo onbegrijpelijk veel moeite kostte om tot kalmte te komen. En dit alles werd verteld in een vaste, eenvoudige, heldere taal, zonder emphase en zonder phrases. Zeer zeker al de gedichten waren niet geciseleerd, zooals die van haar vriend Soulary, maar er was warmte en vaart in die verzen; de aandoeningen repten zich voort, het bloed bruischte en men hoorde duidelijk het hart der dichteres kloppen.

Men doorleeft een volkomen drama in die ‘Rayons Perdus’. Eerst de illusie der hoop, met al de argeloosheid, het zelf-mistrouwen, den schroom en overmoed tegelijk, de goedheid en de onbegrensde teergevoeligheid eener eerste liefde:

> Qu'il était fatigué ce soir
> Au moment de son arrivée!
> A mes côtés il vint s'asseoir;
> Sa journéc était achevée.

Je lui disais: ‘vous êtes bon!’

J'entendais, du moins il me semble,
Son coeur qui me criait: Toujours!
Le mien qui murmurait: Ensemble!

Doch weldra komt de ervaring, dat het een droom is, dat de liefde niet wordt beantwoord, dat de hulde van zijn gemoed haar niet wordt aangeboden. De diepe teleurstelling, de smart, straks de koû der wanhoop wisselen elkander af. Dan volgt de bespieding der jaloerschheid. Wat doet zijn hart toch soms zoo heftig zich bewegen? Waarom?

Pourquoi?

Pour la première fois, quittant votre air morose,
Vous m'avez, hier soir, donné le bras. Tandis
Que j'allais près de vous ainsi, comme jadis,
J'ai senti contre moi palpiter quelque chose.

Mon visage soudain est devenu tout rose;
Vous m'avez demandé ce que j'avais, je dis
N'importe quoi....: Mon Dieu! c'était mon paradis,
Dont la porte s'ouvrait quand je la croyais close.

J'écoutais, j'écoutais (hélas! le saviez vous?)
Votre coeur, sous ma main, qui battait à grands coups,
Et je vous regardais, disant: Il ressuscite!

Mais l'effroi s'abattit alors sur moi, plus vite
Qu'une pierre qui tombe en un lac... Oh! pourquoi
Ton coeur bat-il si fort s'il ne bat pas pour moi?

Toch kan zij het visioen niet loslaten. Wie weet? En zij raadpleegt in haar herinneringen al de liefelijke tooneelen met hem doorleefd, die altijd oude en altijd nieuwe gebeurtenissen, die nietigheden, die zeepbellen, die een levens-toekomst in haar broze wegspattende kringen schenen te omvatten. Hoort bij-voorbeeld het herdenken van een bezoek, dat zij op een herfstdag met haar moeder hem bracht buiten de stad, waar hij op een klein landgoed, te midden der boomen en grasvelden, der heesters en der reeds verbleekende bloemen woonde:

Dans le petit jardin quelques tardives roses
Mariaient leur parfum à celui du jasmin.
Ah! plus encore pour moi, les fleurs d'amour écloses
  Embaumaient ce chemin!

Un hymne universel d'allégresse divine
S'élevait de la terre et toujours reprenait....
Mais tout à coup mon coeur bondit dans ma poitrine,
C'était lui qui venait!

Sifflant entre ses dents une vieille romance,
Il venait souriant; sur le gazon jauni
Son pas impatient résonnait en cadence,
Il semblait rajeuni.

Son costume de chasse ajoutait à sa taille
Quelque chose de fier, de leste en même temps;
Il balançait gaîment un grand chapeau de paille:
Il n'avait que vingt-ans!

Nous causâmes longtemps sur cette galerie
Avant d'aller errer dans le petit jardin,
Quand il vit à l'écart une rose fleurie
Et la cueillit soudain:

‘- En octobre, dit-il, une rose encor belle!
La voulez-vous? tenez, c'est la seule à coup sur.’
‘- Voyez là bas, lui dis-je, une branche rebelle
S'abrite au pied du mur.’

Il courut la couper, une autre dans l'allée,
Comme il me revenait, lui barra le chemin;
Chaque tige semblait fière d'être appelée
A périr par sa main.

La verveine étendait ses feuilles odorantes;
Le jasmin s'étoilait de pétales nacrés;
Le grenadier courbait ses branches murmurantes
Aux frais boutons pourprés.

A la hâte il cueillait les gerbes enlacées
Et me les apportait d'un air joyeux; nos doigts
S'effleurèrent ainsi sous les feuilles pressées,
En tremblant bien des fois.

Doch eindelijk wordt het dan toch ten volle begrepen. dat hier geen weder-liefde bij hem te vinden is; - nú begint de trotschheid van de vrouw zich te openbaren: zij wordt geminacht, verlaten, versmaad, doch zij wil niet bukken voor de smart:

Non, non, je ne suis pas de ces femmes qui meurent
Et rendent ce dernier service à leurs bourreaux,
Pour qu'ils vivent en paix et sans soucis demeurent.

Neen, zij zal, zij wil blijven leven, en het leven, 't licht blijven liefhebben, al zijn zoovele zonnestralen nu verloren. Zij stort zich

in het leven der maatschappij en der wereld. Toch komt ieder oogenblik de gedachte aan het voorbijgegaan geluk boven, en aan die opwellingen dankt men eenige der schoonste en reinste tonen die zij slaakt, onder anderen het volgende vers:

Soleil d'hiver.

Hélas! hier encor sur mon front, sur ma lèvre,
Sont venus se poser la joie et le plaisir,
J'ai ri comme une folle... aujourd'hui j'ai la fièvre,
Car ma porte est fermée et j'en ai le loisir.

O pauvre humanité! J'ai pitié de moi-même,
Quand mon masque s'en va décollé par mes pleurs
Et qu'apparaît, meurtri, consumé, maigre, blême,
Mon visage, dont tous admiraient les couleurs.

- Nous sommes en janvier; le ciel, d'un azur tendre,
Réfléchit sa splendeur dans les flots clapotants;
Le vent est si léger qu'à peine on peut l'entendre,
Le soleil est si doux qu'on dirait le printemps.

Mais, comme ces rayons à la nature morte
Se prodiguent en vain et ne fécondent rien,
Dans mon âme la peine est aussi la plus forte:
Mon rire est un mensonge, et l'amour le sait bien!

Dat boekdeel ‘Rayons Perdus’ was een bouquet van zeer frissche een heldere kleuren. Eenigszins werd de toon der laatste gedichten van den bundel vervolgd en met lichte variaties voortgezet in een nieuw deel, dat in 1870 van haar hand uitkwam, onder den titel: ‘Les Stoïques’. Menig schoon vers zou ook hieraan te ontleenen zijn, maar een nieuwe gezichts-einder was niet voor de dichteres opgegaan. Die nieuwe horizont werd echter weldra gevonden, toen de geweldige gebeurtenissen van de jaren 1870 en 1871 Frankrijk gingen verpletteren. Reeds had zij een aan Victor Hugo toegewijd bundeltje uitgegeven: ‘L'année Républicaine’, waarin op zeer bevallige en bekoorlijke wijze de kalender der Fransche Revolutie was bezongen, en waarin aan het dichterlijk etiket van al die aardige namen der maanden (Germinal, Floréal, Prairial, enz. enz.) een bijschrift of schilderijtje was toegevoegd; - en nu, nog droomend over al die republikeinsche idealen, kwam haar daar plotseling de Republiek zolve, en de oorlog met de bloedige neêrlaag verrassen en verwarren. Vol van haar geestdrift en ontzetting wierp zij op papier haar ‘Saintes Colères’, aan Joséphin Soulary opgedragen, waarin zij letterlijk

haar verzen vleugelen aanbond. Wij willen haar al haar woeste kreten tegen Pruissen niet al te sterk aanrekenen; bewonderend volgen wij soms de wilde vaart dier verzen:

Ah! parce qu'ils sont forts, et qu'ils sont en grand nombre,
Qu'ils se sont préparés dans le silence et l'ombre,
  Comme des renards ou des loups;
Parce qu'ils ont surpris notre France endormie,
Qu'ils ont mis leurs poing lourd sur sa bouche blémie,
  Et sur sa gorge leurs genoux,
Ils ont crié victoire, et dit, qu'elle était morte.....

En mogen wij buitenlanders, wij onpartijdigen, hier soms de woorden alléén schoon vinden, zeker zal het volgende denkbeeld door ieder, vriend of vijand, worden gewaardeerd:

On disait: - Il est mort, foulé sur la grand' route
Par ceux dont il voulait arrêter la déroute.
Cet autre, au coin d'un bois, tomba seul. Celui-ci,
Plutôt que de céder, s'est fait tuer ici.
Celui-là fut broyé sous tant de projectiles,
Et tous ces dévouements étaient bien inutiles!

Et je pensais: jamais dévouement n'est perdu;
Ce germe est immortel, et le sang répandu
Consacre le principe au nom duquel il coule.
Ces braves ne sont pas grains de sable à la houle:
Ils sont grains de froment au sillon large et droit;
Où sema le devoir, moissonnera le droit.

Vermelden wij nog ten slotte dat in 1872 van haar zijn uitgegeven enkele kleine drama's in verzen: Théophile - Le recteur Bertholdus - La Bague - en le Retour; welke vier drama's zij onder den titel van Comédies Romanesques tot één deel heeft vereenigd. In werkelijkheid wordt hier het thema der liefde nogmaals van vier verschillende kanten, doch nu in dramatischen vorm, ontleed en behandeld. In het eerste stukje wordt de ‘amour-phantasie’, in het tweede de teederheid, in het derde de hartstocht der liefde, en in het vierde de liefde als ideaal voorgesteld. Wij voor ons - al heeft de figuur van Théophile de Viau uit den tijd van Lodewijk XIII haar boeiende aantrekkelijkheid - geven de voorkeur aan het laatste stukje, dat in de dagen van het Directoire speelt, en de nobele jeugd van Frankrijk, die op de slagvelden de eer van het land zoo zegevierend ophield, in tegenstelling zet tegenover de reeds verwijfde zeden der ‘muscadins’ van een ‘jeunesse dorée.’

Het talent van Louisa Siefert staat niettemin in de lyrische gedichten het hoogst. Nevens haar - waardige 'Pairesse' - heeft een andere vrouw op vleugelen der poëzie haar stoute baan beschreven. Een éénig en démonisch talent. Zij schijnt reeds een meer bejaarde vrouw te zijn, al heeft zij eerst in 1874 al haar verzen (waarvan enkele reeds van het jaar 1835 dagteekenen) aan het publiek in een niet al te groot boekdeel overgegeven[1]. Zij draagt den naam van Mevrouw ACKERMANN. Is zij de echtgenoote van dien aan alle lezers der Correspondance van Proudhon bekenden Elzasser, professor Ackermann uit Straatsburg, die later in Berlijn werkzaam is geweest aan de uitgave der werken van Frederik de Groote, en die in 1846 is gestorven? Zeker is het, dat haar hemeltergende verzen geheel en al in de atmosfeer der Proudhons te-huis behooren. Want zij is goen droomende, dwepende, zachte dichteres, geen weemoedige vrouw, die de slagen van het lot aanneemt en poëtiseert, neen, zij is ééne van dezulken, voor wie het leven in alle opzichten een verwarrend raadsel, voor wie God zelf een wreed mysterie is gebleven. Zij heeft geleden, heeft gewanhoopt, heeft van jammer gesnikt, en thans rest haar niets anders, dan, als de opgesloten vogel, tegen de tralies van den eng haar omsluitenden kerker aan te vliegen en haar borst dus open te rijten. O, bij haar zielekreten, bij haar hartstochtelijke, godloochenende verzen verbleeken al wat andere dichteressen haar 'Stoïques' noemen! Daar dreunt een orgeltoon door haar liederen, maar een toon, alsof één der afgevallen Engelen, waarvan Milton spreekt, zelf aan het reusachtig muziek-instrument zich had geplaatst, en nu zijn gevoel van afval van Gods troon, en zijn triomf in de neêrlaag zelve in stormende, huilende, weêklagende, hijgende, daverende en alles overweldigende noten wilde storten. Er valt juist zooveel groen-bleek licht als noodig is om goed te doen uitkomen hoe duister het is; de muziek schalt, klaagt en rolt - en de gewelven beven, de zerken splijten, de gebinten kraken, de pijlers van den tempel schudden en waggelen, daar zij niet bestand zijn tegen de ontzettende drukking dier woeste klanken-vlagen. Dit is de indruk, dien de volgende verzen uit het gedicht 'Pascal' op ons maken:

1 Zij was wel is waar vroeger reeds onder enkele critici bekend. Sainte Beuve prijst haar reeds in zijn Nouveaux Lundis, tom. X, pag. 128.

Aux applaudissements de la plèbe romaine
Quand le cirque jadis se remplisaait de sang,
Au-dessus des horreurs de la douleur humaine,
Le regard découvrait un César tout-puissant.
Il était là, trônant dans sa grandeur sereine,
Tout entier au plaisir de regarder souffrir,
Et le gladiateur, en marchant vers l'arêne,
Savait qui saluer quand il allait mourir.
Nous, qui salûrons-nous? à nos luttes brutales
Qui donc préside, armé d'un sinistre pouvoir?
Ah! seules, si des Lois aveugles et fatales
Au carnage éternel nous livraient sans nous voir,
D'un geste résigné nous salûrions nos reines.
Enfermé dans un cirque impossible à franchir,
L'on pourrait néanmoins devant ces souveraines,
Tout roseau que l'on est, s'incliner sans fléchir.
Oui, mais si c'est un Dieu, maître et tyran suprême,
Qui nous contemple ainsi nous entre-déchirer,
Ce n'est plus un salut, non, c'est un anathème
Que nous lui lancerons avant que d'expirer,
Comment? ne disposer de la Force infinie
Que pour se procurer des spectacles navrants,
Imposer le massacre, infliger l'agonie,
Ne vouloir sous ses yeux que morts et que mourants!
Devant ce spectateur de nos douleurs extrêmes
Notre indignation vaincra toute terreur.
Nous entrecouperons nos râles de blasphèmes,
Non sans désir secret d'exciter sa fureur.
Qui sait? nous trouverons peut-être quelque injure
Qui l'irrite à ce point que, d'un bras forcené,
Il arrache des cieux notre planète obscure,
Et brise en mille éclats ce globe infortuné.
Notre audace du moins vous sauverait de naître,
Vous qui dormez encore au fond de l'avenir,
Et nous triompherions d'avoir, en cessant d'être,
Avec l'Humanité forcé Dieu d'en finir.
Oh! quelle immense joie après tant de souffrance!
A travers les débris, par-dessus les charniers,
Pouvoir enfin jeter ce cri de délivrance:
Plus d'hommes sous le ciel, nous sommes les derniers!

Het is een toon die bijna niet meer Fransch is, die doet vermoeden dat Duitsche philosophie en Duitsch Hegelianisme door dat vrouwelijk brein is gegaan. Misschien leefde zij wel een tijd-lang te Berlijn. Doch dat zij met hart en ziel toch Fransche vrouw is gebleven, blijkt uit de verzen over den oorlog, ‘à la mémoire de mon

neveu le lieutenant Victor Fabrègue, tué à, Gravelotte.’ In dat vers komt ook hier een oogenblik een andere noot ons gehoor verrassen: maar het duurt slechts eenige minuten. De diepe wanhoop over geheel het leven is nog sterker dan de smart over gesneuvelde en verpletterde vrienden; de geheele menschheid zelve schijnt in haar oog te vergaan; het wereld-schip drijft naar de klippen. Wat beteekent dus een enkel individueel ongeluk, smart of wond, meer of minder? En in schrillen, haast verheven wanklank, dringt haar laatste noodkreet ons gillend in de ooren:

Le cri.

Lorsque le passager, sur un vaisseau qui sombre,
Entend autour de lui les vagues retentir,
Qu'à perte de regard la mer immense et sombre
Se soulève pour l'engloutir,

Sans espoir de salut et quand le pont s'entr'ouvre,
Parmi les mâts brisés, terrifié, meurtri,
Il redresse son front hors du flot qui le couvre,
Et pousse au large un dernier cri.

Cri vain! cri déchirant! l'oiseau qui plane ou passe,
Au delà du nuage, a frissonné d'horreur,
Et les vents déchaînés hésitent dans l'espace
A l'étouffer sous leur clameur.

Comme ce voyageur, en des mers inconnues
J'erre et vais disparaître au sein des flots hurlants;
Le gouffre est à mes pieds, sur ma tête les nues,
S'amoncellent, la foudre aux flancs.

Les ondes et les cieux autour de leur victime,
Luttent d'acharnement, de bruit, d'obscurité;
En proie à ces conflits mon vaisseau sur l'abîme
Court sans boussole et démâté.

Mais ce sont d'autres flots, c'est un bien autre orage
Qui livre des combats dans les airs ténébreux;
La mer est plus profonde, et surtout le naufrage
Plus complet et plus désastreux.

Jouet de l'ouragan qui l'emporte et le mène,
Encombré de trésors et d'agrès submergés,
Ce navire perdu, mais c'est la nef humaine,
Et nous sommes les naufragés.

L'equipage affolé manoeuvre en vain dans l'ombre;
L'Épouvante est à bord, le Désespoir, le Deuil;
Assise au gouvernail, la Fatalité sombre
Le dirige vers un écueil.

Moi que sans mon aveu l'aveugle Destinée
Embarqua sur l'étrange et frêle bâtiment,
Je ne veux pas non plus, muette et résignée,
  Subir mon engloutissement.

Puisque, dans la stupeur des détresses suprêmes,
Mes pâles compagnons restent silencieux,
A ma voix d'enlever ces monceaux d'anathèmes
  Qui s'amassent contre les cieux.

Afin qu'elle éclatât d'un jet plus énergique,
J'ai, dans ma résistance à l'assaut des flots noirs,
De tous les coeurs en moi, comme en un centre unique,
  Rassemblé tous les désespoirs.

Qu'ils vibrent donc si fort, mes accents intrépides,
Que ces mêmes cieux sourds en tressaillent surpris;
Les airs n'ont pas besoin, ni les vagues stupides,
  Pour frissonner d'avoir compris.

Ah! c'est un cri sacré que tout cri d'agonie;
Il proteste, il accuse au moment d'expirer.
Eh bien! ce cri d'angoisse et d'horreur infinie
  Je l'ai jeté; je puis sombrer!

IV.

Ten slotte wijzen wij op twee dichters, die een beroep doen op den krijgshaftigen geest van het Fransche volk. Wij bedoelen PAUL DÉROULÈDE en le vicomte HENRI DE BORNIER.

PAUL DÉROULÈDE is thans door gansch Frankrijk bekend door zijn twee deeltjes: ‘Chants du Soldat’ en ‘Nouveaux Chants du Soldat’. Van het ééne ligt vóór ons een twee-en-twintigste druk, van het andere een negentiende editie. Wij zijn bij dezen dichter midden onder de troepen, en wel in het Fransche leger van de jaren 1870 en 1871. Die Fransche soldaten zijn loszinnig, luchthartig als altijd, ten strijde getogen, maar hebben - al is hun dapperheid onverdacht - overal het hoofd gestooten. En de dichter, zelf militair (zijn Nouveaux Chants zijn opgedragen aan de kameraden van 't leger), gaat nu al de verschillende épisodes van dien wreeden strijd na, om zijn vrienden moed in te spreken, en om het pralen zeer zeker, maar toch ook het vertwijfelen te beletten. En er klinkt

een eigenaardige muziek in al die soldaten-liederen. Gij zelf waant u verplaatst in het kamp. Gij hoort de trom en den lichten tred der voltigeurs. De trompet weêrklinkt, en ge ziet de ruiters vooruitschieten. Die stofwolk daar en dat rammelend, kletterend gedreun geven u te kennen dat de batterijen veld-artillerie naderen. De schildwachten zijn uitgezet en laten hun ‘qui-vive’ vernemen. En hier bij die tenten zit de één zijn geweer te poetsen; neuriet de ander zijn refrein, en hoort ge daar in die groep den opgevangen kwinkslag. Verweerde gezichten brommen een vloek; jonge officieren doen hun paarden trappelen, steigeren en wegstuiven; oudere staf-officieren en mannen der genie wandelen met den kijker in de hand; drommen van nieuw aangekomenen zoeken luidruchtig een plaats. En het is een gefluit en een gekletter en een gegons zonder einde. En zij willen allen vooruit tegen den vijand:

En avant!

Le tambour bat, le clairon sonne;
Qui reste en arrière?.... Personne!
C'est un peuple qui se défend.
  En avant!

Gronde canon, crache mitraille!
Fiers bûcherons de la bataille,
Ouvrez-nous un chemin sanglant.
  En avant!

Le chemin est fait: qu'on y passe!
Qu'on les écrase, qu'on les chasse!
Qu'on soit libre au soleil levant!
  En avant!

Allons! les gars au coeur robuste,
Avançons vite, et visons juste,
La France est là qui nous attend
  En avant!

Leur nombre est grand dans cette plaine:
Est-il plus grand que notre haine?
Nous le saurons en arrivant.
  En avant!

Leurs canons nous fauchent? Qu'importe!
Si leur artillerie est forte,
Nous le saurons en l'enlevant.
  En avant!

en ziet, zij zijn vooruitgegaan, en de charge begint:

L'air est pur, la route est large,
Le clairon sonne la charge!
Les Zouaves vont chantant,
Et là-haut sur la colline
Dans la forêt qui domine
Le Prussien les attend.

En de schok is daar: de woedende slag. Het is een gedreun en geknetter zonder ophouden. Een wanhopende worsteling. Men vliegt door de bosschen, tegen de heuvels. En de kanonnen spuwen hun vuurvlammen tegen de moedigsten. Men grijpt de bajonet en rent er op in. Maar de metalen muur van den vijand houdt stand. De Pruissen zijn overal:

Ils sont là dans le bois sombre,
Toujours forts, toujours en nombre,
Et bien abrités toujours;
N'ayant clairons ni tambours,
Couverts de silence et d'ombre,
Ils sont là dans le bois sombre.

De Fransche soldaten, die zoo licht van hart den aanval hadden ondernomen, moeten wijken, wijken voor het beleid en de steeds verder en verder zich uitbreidende ijzeren lijnen van den vijand. Zij vluchten:

C'est depuis l'aube qu'on marche:
Les hommes n'en peuvent plus;
Qu'elle est humble, leur démarche:
Qu'ils sont tristes, les vaincus!
La retraite est consommée,
C'en est fini des combats.
Pauvre France! pauvre armée!
Dieu n'aime pas tes soldats!

De aftocht is daar. En als die wijkende soldaten door de dorpen heênkomen, waarlangs zij voor eenige weken al zingend en hopend en jubelend ten krijgsdans waren getrokken: hoe treurig is hun blik! Want erger dan de hooge toon van den vijand, is nog het koele oog der vrouwen en meisjes van die dorpen, waardoor hun droevige aftocht gaat. En de dichter toont ons 't meisje, dat weleer in de hoop der overwinning den soldaat een kus had gegeven, en nu bereid is den soldaat te..... Maar hooren wij 't vers:

La belle fille.

Sur la grand' place du village
Nous passâmes tambour battant.
Lors, j'aperçus à, mon passage
Belle fille au riant corsage
Qui nous criait: ‘Soldats, courage!’
Et moi, ç' ai-je fait dans l'instant,
‘Du courage? Ah! j'en aurais tant
Si je baisais ce beau visage!’
Et pour lors elle, m'avisant,
Me tend la joue et dit: ‘Prends-en.’
J'en aurais bien pris davantage,
Mais sur la place du village
Nous passâmes tambour battant.

J'ai repassé par cette place! -
Las! hélas! tout était perdu!
L'ennemi nous donnait la chasse,
Et je marchais la tête basse,
Col levé, képi rabattu.
Mais elle qui m'a reconnu:
‘C'est donc pour ça qu'on les embrasse?
Rends-le-moi mon baiser, vaincu!’
Et lors me sautant à la face
La belle fille m'a mordu....
Ah! les tambours n'ont plus battu
Quand j'ai repassé par la place.
Las! hélas! tout était perdu!

En al die épisodes krijgen nu in de liederen van Déroulède een eigen merk en een vasten vorm. Gij doorleeft alles: gij prijst nog de soldaten gelukkig, als zij in die dorpen kunnen vluchten, waar het oude moedertje hun een gastvrije hut opent. Want de anderen zijn omsingeld, en verre in het vreemde land, zonder wapens, zonder eer, gevankelijk weggevoerd, waar zij bij het minste verzuim tegen de discipline, worden gevonnisd, waar zij werken moeten om verdedigingsgrachten voor de Pruissen zelven te graven. Want, terwijl de dichter zijn landgenooten niet spaart, toont hij toch ook aan, dat deze vijand, die zoo goed zijne zakken heeft gevuld, geen greintje ridderlijke grootmoedigheid heeft gehad. Zeer zeker Déroulède verbiedt zijn landgenooten verder de Marseillaise te zingen; naaar tegelijk wijst hij goed aan, dat de wijze van vechten der vijanden soms zóó wreed was, dat zelfs de priesters van den vrede 't eerst het signaaal

tot den verwerenden strijd moesten geven. Wij hebben 't oog op het vers ‘Bazeille’. Wij zullen het hier invoegen:

Bazeille.

Le blâme qui voudra, moi je l'aime ce prêtre!
Est-ce sa faute à lui s'il perdit la raison,
Si des frissons de haine ont traversé son être,
Lorsque les Bavarois, les poings plein de salpêtre,
Brûlaient homme par homme et maison par maison?

Ils avançaient ainsi, dévastant le village,
Ne laissant derrière eux que ruine et que mort.
Et qu'importait le sexe, et que leur faisait l'âge!
N'avait-on pas tenté d'arrêter leur passage,
Féroces par calcul, ils tuaient sans remord.

La place de l'Eglise était encore à prendre,
Mais nos soldats luttaient d'un coeur mal assuré,
Et quelques-uns déjà murmuraient de se rendre,
Lorsque sur le parvis un cri se fait entendre:
‘Aux armes! mes enfants!’ C'était le vieux curé.

Et, passant sa soutane aux plis de sa ceinture,
Faisant aux paysans signe de l'imiter,
Il ramasse un fusil que la mort lui procure:
Chacun s'arme, chacun s'excite et se rassure,
Et la poudre aussitôt recommence à chanter.

Pif! paf! Les Bavarois s'avançaient en colonne;
Derrière un petit mur on se mit à couvert:
‘Feu! commandait le prêtre, et que Dieu me pardonne!’
Les habits bleus tombaient comme les bois d'automne,
Mais leur flot grossissait toujours, comme la mer.

La lutte se finit, hélas! comme on peut croire,
Mais les fiers Allemands ont regardé surpris,
Ces paysans couchés sous la muraille noire;
Ce fut court, mais ce fut assez long pour la gloire:
Le curé de Bazeille est mort pour son pays!

Het einde echter van alles is dat de dichter, dat de soldaat ééns zoo sterk zijn vaderland, zijn Frankrijk gaat liefhebben.

Réveil.

J'ai vécu, j'ai chanté, j'aimais.

Fou de ivre, ivre d'espérance,
Sans chercher ce qu'était la France,
Sans savoir si j'étais Francais,

J'ai vécu, j'ai chanté, j'aimais.

J'ai vécu, j'ai souffert, je hais.

Enrôlé pour sa délivrance,
Je sais que la France est ma France,
Je suis sûr que je suis Français.....

J'ai vécu, j'ai souffert, je hais.

En terwijl zoo Déroulède voor de soldaten en voor zijn kameraden zijn liederen dichtte, had den 15^{den} Februari 1875 op het Théatre-Français een waar évènement plaats. Op het 'tooneel' bij uitnemendheid werd daar voor de eerste maal een drama van den burggraaf HENRI DE BORNIER opgevoerd. Het stuk heette 'La Fille de Roland'. En dat drama heeft sinds dien tijd ontelbare malen een opgetogen publiek verrukt, en in druk uitgegeven, ligt daar reeds voor ons een acht-en-twintigste editie. Het is een drama, uit den legenden- en sagenkring van Charlemagne; en een volmaakt harmonisch kunstwerk. Wanneer men dit drama heeft gezien, dan gevoelt ieder Franschman, zoodra hij de zaal heeft verlaten, sterker dan ooit den prikkel van de eer en van de vaderlandsliefde. En in dien zin heeft de Bornier in hooger sfeer hetzelfde voor oogen gehad, als wat Déroulède door zijn liederen wilde bereiken. - De korte inhoud van het gedicht is deze. Men is in de laatste dagen der regeering van Charlemagne, wiens roem nog schittert als de roode stralen van een zon, die zich weldra in zee zal dompelen. Men is het ontzetnende ongeluk van Roncevaux, toen Roland met de andere paladijnen in een hinderlaag gelokt ter neder zonk, bijna vergeten. Wie denkt er meer om het hartzeer, dat zoo lang tot het verleden behoort? Wie denkt er nog aan den verrader Ganelon, die uit bittere jaloerschheid toen de allerlaagste daad bedreef, en Roland overleverde aan de vijanden? Die bezoedelde naam van Ganelon wordt dan ook nooit meer uitgesproken. Slechts Rolands naam wordt telkens herdacht, omdat zijn dochter Berthe de parel der schoonen is aan het hof van Charlemagne. Berthe kan haar hand en haar hart natuurlijk slechts geven aan den dappersten der dappere jonge ridders. En ziedaar er is een jong ridder, die weder het bloed der paladijnen doet herleven, Gerald, zoon van een onbekend edelman, graaf Amaury, een zwijgend en geheimzinnige figuur die aan den Rijn op een der kasteelen woont. En Berthe heeft dien Gerald ont-

moet op een van haar zwerftochten, en is zelfs door hem ontzet uit de handen van Saksers en ongeloovigen; zij heeft weldra hem, hem alléén lief. En ook de grijze keizer gaat hem als een oogappel beminnen, daar hij in een tweegevecht, met behulp van des keizers eigen degen ‘Joyeuse’, een Sacareen verslaat, die Roland's zwaard ‘Durandal’ in zijn macht had. Het huwelijk van Berthe en Gerald zal dus plaats hebben, als daar plotseling wordt ontdekt, dat graaf Amaury niemand anders is dan Ganelon, dan Ganelon de verrader. Wel heeft deze zich bekeerd en zijn zoon tot alle deugden, tot alle riddereer opgevoed. - maar hij, Gerald, blijkt nu den meest bezoedelden naam van het Rijk te dragen. Een raad van eer heeft plaats. Wel meenen alle ridders dat Gerald zoo hooge dingen heeft gedaan, dat het verleden niet mag wegen; wel heeft zelfs het grootmoedige hart van Charlemagne vergiffenis reeds geschonken; wel blijft Berthe haar trouwe liefde ten volle gestand: - maar Gerald, boven alles teergevoelig op het punt zijner eer, onverzoenlijk tegen zich zelven in 't gevoel van zijn fierheid, zich zelf bewust dat de vergetelheid nooit zijn afkomst kan omwikkelen, wijst alles af, weigert vergiffenis en liefde, en gaat voor altijd heên.

Ziedaar de ruwe schets van het gedicht, dat door zijn strenge, schoone lijnen u moet treffen. Het heeft een grootsch en tegelijk een eenvoudig karakter. De gebreken (want zij zijn er ook, al was het alleen dat sommige tirades te lang zijn) worden opgewogen door schoonheden van den eersten rang. Men kan de betoovering, als men eens onder haar spel is gekomen, moeielijk weerstaan. Deze dichter is een leeuw die zijn klauw op uw schouder drukt.

Tot de schoonste gedeelten behooren het gastmaal op het kasteel van graaf Amaury, waar Gerald zijn loflied zingt ter eere van de twee zwaarden Joyeuse en Durandal: - dan de liefdebekentenis van Berthe, die aan die van Chimène doet denken, ‘je vous aime, Gerald!’ - en het hart-aangrijpend tooneel, waarin de vader zelf aan zijn zoon bekent dat hij en niemand anders de verrader Ganelon is. Ook als proeve van dramatisch gesprek kennen wij weinig tooneelen, die schooner zijn bewerkt, dan die laatste hooge dialoog. Wij kunnen het hier niet mededeelen, het zou te veel, uit zijn verband gerukt, verliezen. Wel deelen wij het lied van Gerald over Joyeuse en Durandal mede, ook om te bewijzen hoezeer het gansche stuk van de meeste krijgshaftige vaderlandsliefde gloeit:

La France, dans ce siècle, eut deux grandes épées,
Deux glaives, l'un royal et l'autre féodal,
Dont les lames d'un flot divin furent trempées;
L'une a pour nom Joyeuse, et l'autre Durandal.

Roland eut Durandal, Charlemagne a Joyeuse,
Soeurs jumelles de gloire, héroïnes d'acier,
En qui vivait du fer l'âme mystérieuse,
Que pour son oeuvre Dieu voulut s'associer.

Toutes les deux dans les mêlées
Entraient jetant leur rude éclair,
Et les bannières étoilées
Les suivaient en flottant dans l'air!
Quand elles faisaient leur ouvrage,
L'étranger frémissant de rage,
Sarrazins, Saxons ou Danois,
Tombe hurlante et carnassière,
Tombait dans la rouge poussière
De ces formidables tournois!

Durandal a conquis l'Espagne;
Joyeuse a dompté le Lombard,
Chacune à sa noble compagne
Pouvait dire: voici ma part!
Toutes les deux ont par le monde
Suivi, chassé le crime immonde,
Vaincu les païens en tout lieu;
Après mille et mille batailles,
Aucune d'elles n'a d'entailles
Pas plus que le glaive de Dieu!

Hélas! La même fin ne leur est pas donnée:
Joyeuse est fière et libre après tant de combats,
Et quand Roland périt dans la sombre journée,
Durandal des païens fut captive là-bas!

Elle est captive encore, et la France la pleure;
Mais le sort différent laisse l'honneur égal,
Et la France, attendant quelque chance meilleure,
Aime du même amour Joyeuse et Durandal!

Met dezen dichter, die een beroep doet op 't hoogste idealisme, sluiten wij ons overzicht.

De ‘revue’ is geëindigd. Een stofwolk blijft misschien nog hangen. De muziek klinkt flauwer en flauwer; de marsch sterft weg; de trom alleen is in de verte nog hoorbaar. Wij zeggen u, waarde vrienden, vaarwel, tot een volgende parade.

H.P.G. QUACK.

Maandelijksche praatjes.

XII. 27 November.

Er is niets schadelijkers ter wereld dan een dom of verblind vorst. Slecht behoeft hij zelfs niet te zijn.

Indien het bewijs voor die stelling nog moest geleverd worden, - wat de geschiedenis helaas onnoodig maakt, - dan zou het zeker geleverd zijn door Don Carlos.

Wanneer men, als gewoon mensch, eens in alle kalmte - zoolang men er ten minste kalm bij kan blijven - nadenkt over hetgeen die gezalfde des Heeren, die ingebeelde koning volgens 't goddelijk recht, in zijn nog jeugdig leven al zoo heeft uitgevoerd, dan moet men er van ijzen; - dan ziet men voor zijn oogen niets dan verwoeste steden, platgetrapte velden en hoopen van lijken; niets dan moord- en doodslag, brandstichting en vernieling.

En waarom gaat die jeugdige bezetene zoo te werk? Hij vertelt het in den brief, dien hij aan zijn neef Alfonso XII heeft geschreven: ‘Omdat hij overtuigd is en blijft, dat hij de kroon van Spanje te eeniger tijd op zijn slapen zal drukken.’

Is die reden niet hoogst merkwaardig?

In 't vooruitzicht dus van over Spanje te zullen regeeren, begint hij met zijn inwoners te slachten, zijn steden tot puin te schieten, en zijn bronnen van welvaart, die toch reeds niet mild vloeiden, geheel op te drogen. Om de Spanjaarden zijn onderdanen en zich hun koning, hun vader misschien wel, te noemen, maakt hij hen alvast arm en diep rampzalig, zoodat zij nog in het derde geslacht onder verwenschingen zijn naam zullen uitspreken.

't Zou bepaald komiek, en lachwekkend zijn, indien het niet zoo bitter bedroevend was, Don Carlos de ‘plechtige verzekering’ te hooren afleggen, dat zijn dierste wensch is het land zijner vaderen gelukkig

te maken; en spreekt hij iets verder van vrees voor vernedering van dat land tegenover den vreemdeling, dan vraagt men, verbaasd, of hij er nooit iets van heeft gemerkt, dat hij-zelf Spanje reeds sedert jaren heeft overgegeven aan de schande en aan de verachting van het buitenland.

Menschen als Don Carlos zijn eigenlijk voor ons, eenvoudige stervelingen, psychologische, niet te verklaren raadsels. Met den besten wil toch kunnen wij ons geen denkbeeld maken, hoe iemand de verantwoordelijkheid van zooveel gruwelen dragen kan.

Ziedaar een jongen prins, wien de geboorte gemaakt heeft tot achterneef - niet eens tot den zoon - van een koning. Hij acht zich in zijn waanzin geroepen, om den troon van zijn oud-oom Ferdinand VII in te nemen, en ten gevolge van die roeping slaan in Spanje op verschillende punten jaren achtereen de vlammen uit en drenkt het bloed van tienduizenden zijn grond.

Is dat niet ontzettend?

En was er ten minste nog een eenigszins sterke partij in den lande, die hem gaarne als koning zou zien, maar zoo eene bestaat niet. Terwijl Don Carlos de Spanjaarden volstrekt gelukkig wil maken, willen de Spanjaarden niet van dat geluk gediend en schijnen zij zich liever tot den laatsten man te laten dooden en verarmen, dan door dien Karel VII geregeerd te worden.

Wat sterker is: - dat zij zelfs niet aan hem denken, is gebleken bij het verjagen van Isabella in 1868; bij het noemen van Hohenzollern in 1870; bij de proklamatie van Amedeus van Savoye in November van 't zelfde jaar; bij het heengaan van dien vorst en onder de Republieken - Castelar en Serrano; bij de uitroeping eindelijk van Alfonso XII in de lente van 1875.

Bij al die veranderingen van gouvernement heeft men Don Carlos niet alleen te huis gelaten, maar hem zelfs niet ééne stem geschonken. Hoe kon men hem duidelijker te kennen geven, dat men de innigste antipathie tegen hem had? Hij heeft echter gedaan, alsof hem dat niet aanging. Wat raakt hem ook de stem van het volk, waarover hij regeeren wil? Voor hem is nooit de *vox populi* de *vox Dei* geweest; in zijn geboorte alleen heeft voor hem de stem van God gesproken. Deze heeft hem in 't leven geroepen om te heerschen; verga daarom Spanje, mits hij koning worde van den puinhoop!

Toch is er één persoon, die, als hij 't gewild had, den vorstelij-

ken monomaan reeds lang had kunnen tegenhouden in zijn werk van verderf, namelijk de Paus. Waarom heeft hij het niet gewild? Die vraag mogen anderen beantwoorden, maar van den dag af, waarop ik gelezen heb, dat Pius IX zijn petekind Alfonso, den zoon van Isabella, wie hij vroeger met de pauselijke roos had vereerd, gezegend heeft als koning van Spanje, is voor mij de volhardende furie van Don Carlos nog onbegrijpelijker geworden.

Don Carlos strijdend onder 't Kruis, dat het symbool is der Kerk, wier hoofd zijn tegenstander als koning erkend en gezegend heeft, is zeker eene van de vreemdste tegenstrijdigheden, waarvan de historie zal hebben te gewagen.

Goed-beschouwd toch is Don Carlos in opstand tegen den Paus, en de voorgangers van dezen hebben waarlijk wel om mindere redenen hun banbliksems geslingerd tegen en hun voet gezet op den nek van sommige vorsten, die een anderen wil toonden en trachtten door te drijven dan de hunne. Niet dat ik voor mij een dergelijken banbliksem op den Spaanschen onverlaat zou willen zien afschieten, maar hoe verkwikkelijk zou het geweest zijn, indien van den Heiligen Stoel woorden waren gevallen als deze: ‘het is ons een welbehagen, dat de broedermoord in Spanje ophoude, dat de zonen van hetzelfde huis, de kinderen van dezelfde kerk, elkaêr niet langer bestrijden en verdelgen! Wij verbieden verder Don Carlos, dat hij zich van het Heilige Kruis, in welks schaduw slechts de vrede woont, bediene, om onder zijn invloed den door ons gezegenden en door de Spanjaarden gekozen koning, een gezalfde des Heeren gelijk hij, te bevechten.’

Na zulk een, natuurlijk in indrukwekkender taal uitgesproken wensch van den eerwaarden grijsaard, die zoo ingrijpend kan inwerken op alle handelingen van de leden zijner kerk, zou Don Carlos zeker de wapenen hebben neêrgelegd, - zoo niet, dan zou hij zich hebben verraden als niet meer strijdende voor een beginsel, het beginsel van het goddelijk recht - waarvoor hij nu beweert te strijden - maar voor zich-zelven en persoonlijke heerschzucht. 's Pausen woord zou alsdan in ieder geval deze heilzame uitwerking hebben gehad, dat zij, die nu met Don Carlos meêgaan, omdat zij den vijand der omwenteling, den kampioen voor de kerk in hem zien, terstond zijne zijde zouden hebben verlaten, zoodat slechts de avonturiers, die moorden, als zij er voor betaald worden, en 't gemakkelijker

vinden in oorlog te plunderen dan in vrede te werken, zijne werktuigen zouden gebleven zijn.

De Paus heeft nu echter niet gesproken, en dat hij zich door het achterwege houden van zijn moreele pressie in een dubbelzinnigen toestand heeft geplaatst, is zijne zaak.

Overigens is de beschuldiging, door sommigen reeds openlijk tegen Zijne Heiligheid ingebracht, dat hij Don Carlos zou steunen, zonder twijfel ongegrond, al is het ook moeielijk op te helderen, gelijk ik zeide, dat de pretendent, die zich een trouwen zoon der kerk noemt, onder haar devies de wapenen durft voeren tegen zijn door den Paus gezegenden neef.

Omtrent dien zegen mag men ook vragen, wat hij beteekent, indien hij zelfs voor de ijverigste dienaren van hem, die zegent, niet de kracht heeft om tot eerbied en ontzag te stemmen.

Vooronderstel verder eens, dat Don Carlos op Alfonso de overwinning behaald en, als Karel VII, den triomf gevierd had van het zoogenaamde goddelijk recht, - zou dan het prestige van den zegen, uitgesproken door den plaatsvervanger van Christus op aarde, niet een gevoeligen knak hebben gekregen, nu hij door het direkt tegenover hem gestelde goddelijk recht ijdel was gemaakt? Me dunkt, dit ligt voor de hand. Wel zou dan zeker weêr een casuïst zijn opgestaan om aan te toonen, dat deze Pauselijke zegen niet was geweest een zegen zus of een zegen zoo, maar eigenlijk een andere zegen, doch voor de groote menigte, die al die spitsvondigheden bezwaarlijk kan vatten, zou dat weinig hebben gebaat. Zij oordeelt toch naar hetgeen zij ziet en naar hetgeen is; niet naar hetgeen wellicht bedoeld kan zijn of naar de wijze, waarop het door scherpzinnige redetwisters kan worden omschreven.

Zonder me daarom aan te matigen, een wenk, laat staan een les te geven aan een zoo hooggeplaatst personaadje als de Paus, meen ik met het recht, dat ieder denkend wereldburger heeft, d.i. met het recht van te zeggen wat hij meent, als mijn gevoelen te mogen geven, dat, indien Pius IX, onmiddellijk nadat hij Spanje's nieuwen koning erkend had, die erkenning hadde versterkt door met zijn zedelijke kracht Don Carlos te ontwapenen, Zijne Heiligheid niet het verdriet zou hebben gehad van zooveel zonen der kerk te zien vallen. Hij zou dan ook niet de verdenking op zich hebben geladen, van onder Alfonso te hebben gedaan, wat hij reeds

onder Castelar en Serrano deed, namelijk van Don Carlos aan te moedigen.

Inmiddels heeft deze weêr een even welkome als krachtige hulp gekregen in den strijd tegen zijne gewenschte onderdanen. Zijn rijke oom toch, de hertog van Modena, is overleden en heeft hem eenige millioenen nagelaten. De *nerous rerum*, die wat slap was in den laatsten tijd onder de gelederen der Carlisten, is dus weêr steviger geworden, en 't kan er op nieuw duchtig op losgaan - *in magnam Dei gloriam!*

De oom van Modena was iemand van gelijk gehalte als de neef van Spanje, wien hij dan ook dapper steunde, en 't zou me niet verwonderen, indien de beroerte, waaraan hij is overleden, 't gevolg is geweest van den brief, dien Don Carlos aan koning Alfonso heeft geschreven. De verjaagde hertog heeft daarin misschien wel een eerste poging tot toenadering gezien, en, dewijl hij nog meer man uit één stuk en nog meer gezalfd was dan de zoon zijner zuster, die kleine inschikkelijkheid niet kunnen overleven. De neef heeft nu, dankbaar, een groot gedeelte van oom's kolossaal vermogen ingepalmd, en zal zich zonder twijfel haasten om het te beleggen in kanonnen, kaperschepen en huurlingen.

Don Carlos houdt er nog een anderen erfoom op na, namelijk den graaf van Chambord, den fatsoenlijksten van alle reactionnairs, en die zelfs zijn hevigsten tegenstanders eerbied afperst. Mogen dezen ook al eens schertsend een loopje nemen met de *toquade* der witte vlag, waarmeê Henri V *in spe* is behebt, - in de banen dier vlag groet ieder het afgeleefde beginsel zijner vaderen, dat nog het zijne is, maar dat hij niet wenscht op te dringen aan wie het niet als goed erkennen of waardeeren, dewijl zij 't niet meer van hun tijd achten.

Van daar dat Chambord leeft buiten Frankrijk, waar iedere voet gronds getuigt van de glorie zijner koninklijke voorzaten, maar dat hij te lief heeft, om het in rep en roer te brengen en op te offeren aan zijn heerschzucht. Och, waarom moest Don Carlos, tot vloek voor Spanje, zoo weinig op dezen, zoo veel op genen oom gelijken?

Voor Frankrijk is 't nu echter te hopen, dat de graaf van Chambord het gezond verstand zal hebben, om na een eervol leven voor de witte vlag, zich ook met deze te laten begraven, en dat wel zoo diep onder den groud en op zoo verborgen plaats, dat zij

niet weêr kan worden opgedolven. Men verbeelde zich anders, dat Don Carlos er op een mooien dag meê kwam opzetten, en hij, Spaansche Bourbou, den troon der Fransche Bourbons meende te moeten opeischen, op grond dat de laatste loot van den oudsten tak van dat koningshuis de echtgenoot was geweest van zijn tante en hem de witte vlag met de leliën had nagelaten. ‘Wie een hond wil slaan, kan wel een stok vinden,’ zegt het spreekwoord, en wie zich als pretendent wil opwerpen, behoeft nog minder reden tot pretensie dan Don Carlos alsdan zou hebben. Bovendien ga men eens na: welk een afwisseling, welk een versnapering zou dat zijn voor zijn avontuurlijk karakter! Hoe aangenaam zou het voor hem wezen, om, na in Spanje de toorts van den burgeroorlog te hebben gezwaaid, in Frankrijk dat lieve bedrijf voort te zetten? Don Carlos worde daarom door een onduidelijk testament van zijn oom Chambord nooit in verzoeking gebracht, want men rilt, bij de gedachte alleen, wat hij, die voor de zeer suspecte kroon van Spanje zooveel gemoord, verbrand en vernield heeft, voor de Fransche, die zooveel meer waard is, wel zou kunnen doen, en welke krasse middelen hij zou kunnen uitdenken, om den goddelijken oorsprong van zijn recht of pretensie naar die kroon te bewijzen. ‘*Tant pis* - zou hij zeggen - wanneer de Franschen zich evenmin willen laten overtuigen als mijne geliefde Spanjaarden; aan de degelijkheid en het afdoende van mijne argumenten zal 't ook nu niet liggen.’

Maar loopen we den tijd niet vooruit! Voor het oogenblik zit Spanje nog met hem opgescheept. Dat ongelukkige Spanje! Indien 't van één land begrijpelijk is geweest, dat het zich in de armen der Republiek heeft geworpen, dan is het van dat der hidalgos en castagnetten, en 't Spaansche volk moet wel wuft zijn of den smaak van den republikeinschen regeeringsvorm erg bitter hebben gevonden, dat het na een korte proef weêr tot de monarchie is teruggekeerd, - tot zijn Philipsen, Karels en Alfonsos, die - men volge de geschiedenis! - van Karel V af, zonder onderscheid, slecht of onbeduidend zijn geweest en alles, wat zij hebben aangeraakt of bestierd, in naren toestand gebracht of in de war geholpen hebben. Zie b.v. het eens zoo rijke Peru. Wat zijn we ver van de tijden, toen zijn schatten spreekwoordelijk waren! Toen Pizarro den Inca Atahualpa op Spaansche manier, waarvan de herinnering na drie eeuwen nog levendig onder ons is, naar de andere wereld zond, leverde

Peru zilver en goud, kortom het rijkste wat de aarde maar leveren kan; na drie honderd jaren van Spaansche exploitatie - vogeldrek! en thans - nihil of daaromtrent! 't Land is uitgeput; 't volk ontzenuwd; handel en industrie zijn dood of liggen op sterven.

Werkelijk, indien wij, Nederlanders, onder bewerking van zekere partij, ooit mochten worden bevangen door twijfel, of onze vaderen wel 't recht hadden van zich los te maken van den Spanjaard, wien Karel V tot hun heer had gemaakt, dan moet die twijfel vervallen, als we zien wat er geworden is van alle landen en volken, die gedurende eenigen tijd met de Spaansche regeeringsmethode hebben kennis gemaakt. 't Is waar, men oordeelt of besluit dan uit de gevolgen tot de oorzaak, maar in een geval als dit, waarin de oorzaak zoo dikwijls ongegrond en onwettig wordt genoemd, kan niemand het wraken, dat hun, die haar als zoodanig voorstellen, de gevolgen van het Spaansche wanbeheer worden voorgeworpen als welsprekende rechtvaardiging van den opstand van 1568. Welke Nederlandsche ultramontaan, - zij hij ook de verstoktste van allen! - zal in oprechtheid kunnen zeggen, dat hij dien opstand betreurt, - in andere woorden, dat hij zich nog gaarne Spaansch onderdaan zou willen noemen? De bewering, dat 1813 de spons heeft laten gaan over het onwettige van den opstand onzer vaderen, dat men Koning Willem I mag huldigen, maar Prins Willem I niet, moet men beschouwen als eene van die vondsten der casuistiek, waarvan ik zoo even sprak. Zonder den Zwijger zouden wij nooit den grootvader van onzen tegenwoordigen vorst hebben gehad. Deze heeft slechts kunnen voortbouwen op den grondslag, dien de Dillenburgsche prins gelegd heeft en waarop geheel ons nationaal bestaan rust. Is die basis op onwettige wijze gelegd, gelijk de ultramontanen beweren, dan moeten zij ook het gebouw afkeuren, dat er op is verrezen. Green transaktie; geen schipperen! Dat er zijn, die dit doen, bewijst eenvoudig, hoe verheugd men is met de verkregen resultaten, waarvan men zijn deel heeft, maar hoe ongaarne men de verdiensten erkent van hen, die tot dat verkrijgen hebben meêgewerkt. Men wil, in andere woorden, wel de vruchten plukken van den boom der vrijheid, maar werpt steenen op het graf van hen, die hem hebben geplant.

Over dit onderwerp zou nog veel, zeer veel te schrijven vallen, maar wat kan ik er over zeggen, dat niet reeds beter door anderen

is gezegd? Dat ik het heb aangeroerd, vindt zijn reden in de omstandigheid, dat mij heden morgen bij toeval een boekske onder de oogen is gekomen, waarin, voor de honderdste maal wellicht, wordt verteld, dat de grondlegger van ons Nederland niets meer is geweest dan een lage, kuipende, eerzuchtige oproerling, die slechts eigen grootheid op het oog had en zijn wettigen heer en meester verraden heeft.

Gelukkig, dat bij ons ieder mag schrijven wat hij wil. *De barbouiller en paix l'on a la liberté*, maar 't zou anders wel zoet zijn, als 't mogelijk ware, om den verteller van dergelijke onwaarheden te veroordeelen tot het verwisselen van zijn Nederlandsch burgerschap tegen het Spaansche, - tot verbanning naar Spanje. Geen straf zou, geloof ik, meer doelmatig en gevoelig wezen.

En welke straf zou men - in een andere orde van gedachten - wel kunnen uitspreken tegen een théater-directeur, die vijftig maal en meer achter elkaêr *De Reis om de Wereld* ten tooneele voert? Te rekenen naar de klachten, die tegen dat vergrijp uit alle hoeken van ons land, zelfs uit die vanwaar men zelden te Amsterdam en nooit in den Stads-Schouwburg komt, zijn gerezen, zou geen kastijding te zwaar zijn.

Toch zij men redelijk! Amsterdam verpacht haar schouwburg aan een ondernemer, en wel voor tien duizend gulden per jaar. Met die verpachting geeft zij natuurlijk het recht uit handen, om invloed uit te oefenen op de keuze der stukken, die worden vertoond, want het spreekt van zelve, dat een pachter, zoodra hij gebonden wordt aan dit of dat genre, of gestuit in een succès, 't allereerst zal klagen, dat men hem de gelegenheid ontneemt, om de pachtgelden te verdienen, - dat hij niet werken wil voor verlies of *pour le roi de Prusse*, enz. Men zal dan dien pachter afdanken en een tweeden krijgen, die eveneens handelt, zoo niet erger. Ik stem toe, dat het erg vervelend is voor hen, die nu en dan een goed Hollandsch tooneelstuk wenschen te zien, om van dat genot twee en een halve maand verstoken te worden door een bout spektakel en een olifant, die nog bovendien de zaal verpest met zijne uitingen, maar men kan billijkerwijze den pachter daarover niet lastig vallen. Deze is een koopman. Hij koopt het recht om den schouwburg gedurende zekeren tijd te bespelen, en hij zou wel mal zijn, als hij ter wille van enkele kunstlievenden, die hem leêge zalen bezorgen, der

groote menigte de deur sloot. Men lette wel, dat ik me gaarne onder die kunstlievenden schaar en niemand zich meer geërgerd kan hebben aan de eeuwige ‘*Reis om de Wereld*’ dan ik, maar ik maak er der firma Albregt en van Ollefen geen verwijt van. Hun beurs is n°. 1; de kunst n°. 2, en hoe de pachter ook heeten moge, en welke voorwaarden men hem ook stelle, men zal nooit kunnen verhinderen, dat hij in den tweestrijd tusschen werken voor Plutus of ijveren voor de Muzen, steeds tot het eerste zal neigen en daarvan de afzichtelijke bewijzen zal geven in den vorm van draken, tooverspelen en wat niet al.

Wil men van den Stads-Schouwburg een theater maken, waarin de kunst om de kunst zal worden beoefend, dan ga men eenvoudig van 't stelsel van verpachten af en getrooste zich de kosten, die òf een exploitatie in eigen beheer, òf een gunning met subsidie noodzakelijk maakt. Verkiest men dit, om welke reden dan ook, niet, dan zij men blijde, een pachter te hebben, die de *Reis om de Wereld* niet afwisselt met de *Reis naar de Maan*.

Bovendien - waarop moet de pachter van een schouwburg zich wel het meest toeleggen? Op het streelen van den smaak van het publiek, waarvoor het theater is en waarvan hij 't hebben moet. Soms kan hij, met groot geldverlies, lang zoeken en tasten, eer hij dien smaak, wel eens daar schuilende, waar men hem 't minst zou verwachten, gevonden heeft. Onder Snoek c.s. was men verzot op het treurspel; tegenwoordig is het kijkspel in de mode. Dit moge droevig zijn, zelfs van wansmaak getuigen, 't is niettemin waar, en dat niet alleen hier, maar over de geheele wereld. Men wil in den schouwburg zien; 't hooren wordt van ondergeschikt belang. Zal men nu tot den pachter, die dien smaak bevredigt tot genoegen van 't publiek, dat anders zijn zaal niet zou vullen, en tot eigen welvaart, gaan zeggen: ‘Niet aldus, mijn vriend; gij moet niet met den smaak van het publiek meêgaan, maar er tegen in werken!’? Dat zou mooi gesproken en ook taal naar het hart zijn van mij en van allen, die degelijke tooneelspeelkunst liefhebben, maar wie voelt niet, dat zij alleen kan worden gericht tot hem, wien men in zijn macht geeft, niet tot een pachter, van wien men zich integendeel afhankelijk gesteld heeft.

Nogmaals: men kieze of deele! Verpachten en zwijgen, of gunnen met of zonder subsidie en meêpraten. - Een middenweg is niet

denkbaar, want daarop zal altijd een zijpad zijn, waarlangs de pachter kan ontsnappen, en in het net der voorwaarden, met hoeveel zorg ook geweven, altijd een maas, waardoor hij zal weten heen te glijden. Men moet de tooneelwereld niet kennen, om zich daaromtrent eenige illusie te maken.

Er is in den Amsterdamschen gemeenteraad, bij het vaststellen der voorwaarden van verpachting, zeer lang gesproken over het wenschelijke om een *tableau de la troupe* van den aspirant-pachter te eischen, maar terecht is ingezien, dat zulk een *tableau* van een *aspirant*-pachter zeker nooit te eischen is, terwijl ik betwijfel, of het in ons land wel ooit, met eenige zekerheid van stabiliteit althans, kan worden geleverd. Even zoo is het gesteld met den eisch, dat bepaalde emplooien bezet moeten zijn. Bezet zijn zij altijd, als een stuk wordt opgevoerd, maar hoe? Men kan wel een *jeune premier* eischen, maar als hij er nu niet is, wat dan? Bij geen enkel tooneelgezelschap in ons land vindt men die witte raaf, evenmin als een dragelijke ‘moeder’, evenmin als een *amoureuse*, die weet te minnen op het tooneel gelijk een lief, onschuldig meisje minnen moet. Er zijn ook slechts twee *marqués* in ons land, beide tooneel-directeuren. Verg dan van den pachter van den Stads-schouwburg, als hij niet toevallig een van die twee heeren is, dat hij een derden op zijn *tableau de la troupe* brenge! En met vele andere emplooien is het even armoedig gesteld. De artisten, wier talent voldoende ontwikkeld en scherp genoeg geteekend is, om naar een bepaald emplooi te heeten, zijn zeer zeldzaam. Bijna allen spelen twee of meer emplooien en dikwijls geheel aan elkaêr overgestelde, terwijl de noodzakelijkheid hen soms gebiedt om heden in dit en morgen in dat op te treden. Dat daaronder de fijnheid van spel en opvatting moet lijden, begrijpt ieder. Toch moet men zich nog verwonderen, dat het gaat gelijk het gaat. Ik heb wel eens hooren klagen, dat wij te weinig tooneelspelers zouden bezitten. Die klacht mist allen grond. Wij hebben tooneelspelers genoeg, meer dan genoeg misschien, maar wij missen tooneelkarakters, - kunstenaars, die studie hebben gemaakt van een emplooi en zich daarmeê van lieverlede geheel hebben vereenzelvigd, zoodat zij het merk, het cachet er van vertoonen in hun geheele manier van zijn en doen. In den regel pleegt men dat merk alleen op zijn gelaat te dragen, wat soms goed, maar soms ook zeer dwaas kan werken. Men denke

o.a. aan den *marqué*, die met zijn gezicht waarschuwt, dat hij de verrader, de booze man is in het stuk, terwijl hij niet-zelden daarheen loopt, spreekt en gebaren maakt als een *père noble*.

Intusschen, zelfs indien men de beste tooneelkarakters had, die men maar wenschen kan, en ook het volledigste *tableau de troupe*, dan nog zou de pachter niet kunnen worden belet, om welk 'geldmakend' stuk ook te monteeren, en zijn eersten akteur, zoo noodig, op een kameel, zijn eerste aktrice op een olifant te zetten.

Dit feit, door een kunstkeurig raadslid voorgesteld als beneden eene artiste, die bij plechtige gelegenheden de eer heeft den Koning toe te spreken, kan ik heusch zoo erg niet vinden. Daargelaten, dat er wel voornamer personaadjes op olifanten hebben gezeten, ook in de werkelijkheid, en de rol van interessante weduwe van een radja nog zoo min niet is, moet het publiek zich verder wel wachten de tooneelspelers boven deze of gene rol verheven te noemen, want van vijftig stukken, die slecht bezet zijn, kan men toch reeds zeggen, dat bij veertig de reden moet gezocht worden in het oordeel der akteurs en aktrices zelven over de rol, die hun was toegedacht, maar welke zij hebben geweigerd of afgestaan ten bate van een ander, die natuurlijk een mindere was. Moedigt men nu de artisten nog aan in die schatting hunner rollen, dan zal het er steeds naarder gaan uitzien met de bezetting der stukken, althans bij die gezelschappen, die een uitgebreid hulppersoneel hebben. Veel beter en, naar ik geloof, ook meer waar is het, tot de tooneelkunstenaars te zeggen: 'Geene rol, die gij goed vervult, is beneden u, en in de kleinste kan uw talent, door er iets van te maken en er relief aan te geven, dikwijls het meest schitteren.' In het *Théâtre Français* te Parijs is men altijd van dat gevoelen geweest en daardoor alleen heeft men er die voortreffelijke rolbezetting, welke een ongeëvenaarde uitvoering waarborgt. Wie heeft er wel niet door de eerste akteurs rolletjes zien vervullen, waarvoor hier een *cabotin* van den derden rang den neus zou ophalen?

Om nog eens op het zitten van den olifant terug te komen, 'k herinner me dienaangaande de volgende anekdote gehoord te hebben, die nog al pikant is, al is zij niet van gisteren: Twee eerste aktrices ontmoetten elkaêr in gezelschap, en wel voor de eerste maal. Met die onderlinge waardeering, welke aan kunstzusters pleegt eigen te zijn, wisselden zij allerlei plichtplegingen en geraakten in gesprek.

- Mevrouw - zeide de eene, deelnemend - wat moet het hard zijn voor het gevoel van een artiste van uw talent, om op een olifant te moeten rijden!

- O ja, Mevrouw - hernam de andere - wel heeft het me gehinderd, en eerst toen ik op een olifant zat, besefte ik, wat u, die zooveel boven mij staat als kunstenares, hebt moeten lijden, toen u in *Jack Sheppard* langs een touwen ladder avond aan avond naar beneden moest klauteren.

Men ziet - de gevoeligheid der artisten op het punt van rolvervulling behoeft waarlijk door het publiek niet geprikkeld te worden. Zij wakkeren ze in zich-zelven en onder elkaâr genoeg aan.

Het publiek heeft ten opzichte van het tooneel wel iets anders te betrachten. Het keere, om te beginnen, terug tot den goeden smaak, waarvan het afstand schijnt gedaan te hebben, en bezoeke ook dan den Schouwburg, als er de voortbrengselen van dramatische letterkunde, ontdaan van alle Aziatisch en Amerikaansch spektakel, worden vertoond. Er zou misschien een krachtig middel zijn, om dat bezoek te bevorderen, en als de toeloop naar degelijke stukken niet van-zelven toeneemt, geef ik den theaterdirekteurs den raad om er gebruik van te maken. Zij hebben slechts aan te kondigen, dat ieder, die een tooneelvoorstelling bijwoont, als premie een lot zal ontvangen in een loterij, waarvan de prijzen in een vet varken, een gouden *remontoir*, diamanten oorbellen of wat ook zullen bestaan. De wind toch waait op het oogenblik uit den hoek der premiën-uitlovingen en er is een edele naijver ontstaan onder onze industrieelen, vooral op boekhandels-gebied, wie maar op de bekendigste wijze de wet kan ontduiken en het hapgrage publiek het verleidelijkste aas kan toewerpen. Gelijk nu deze een villa, gene een pianino, een derde weêr iets anders aan den angel slaat, om er koopers van boeken uit veelal verlegen fondsen meê te vangen, zou men de menschen ook met premiën naar den Schouwburg kunnen lokken, en tien tegen een, dat zij, die nu onzen Schouwburg schijnen te ontvluchten als een pesthuis, om een plaats zouden vechten, zoodra zij er een kansje door konden krijgen in een vermomde loterij. Het tooneelspel, gesteund door het dobbelspel, - welk een heerlijke kombinatie voor onzen speellustigen tijd!

Ons tooneel-repertoire is in de verloopen maand vermeerderd met een niet onvermakelijke dramatische klucht van den heer Justus van

Maurik Jr. Het onderwerp is oud, maar *De Buren*, zoo heet de *farce*, heeft de goede eigenschap van frisch van vorm en slechts in één bedrijf, dus niet te lang, te zijn. Een grap moet nooit worden uitgesponnen of gerekt, daar alsdan de lach pijnlijk wordt en vermoeiend. ‘Lachen is gezond’ - zeide zeer juist de advertentie, die *De Buren* in de dagbladen aanbeval, - maar 't was een misgreep, om er op te laten volgen: ‘Ga *De Buren* zien, en gij zult u ziek lachen!’ Behalve toch dat niemand er pleizier in kan hebben om zich ziek te gaan lachen, pleit het niet voor de soort van geestigheid, die zulk een uitwerking heeft.

De heer van Maurik heeft een groote en natuurlijke *vis comica*. Hij had dit reeds getoond in zijn *Bittere Pil*. Wat de schrijver echter mist, is de tempering van zijn komische kracht, en die humane schaaf, waardoor de grove boert de fijne scherts wordt, die wel geen ontploffingen van lachbuien verwekt, maar op den duur een weldadiger indruk teweeg brengt. De aardigheid, welke enkel in den vorm van uitdrukking of in den grappigen toestand gelegen is, laat niets na. Haar effekt moge voor een oogenblik groot zijn, 't is ook terstond weêr verdwenen.

Nog geef ik den heer van Maurik, wiens gaven voor het tooneel onmiskenbaar zijn, in bedenking om een poging te doen tot het verruimen of uitbreiden van zijn horizont, die bij de keuken schijnt op te houden. Tweemalen heeft hij nu getoond, dat de eigenaardigheden der dienstmeisjes, die hij met een scherp oog en oor heeft afgeloerd en afgeluisterd, hem bijzonder hebben getroffen, en dat hij ze meesterlijk weet weêr te geven; - het dienend personeel en de burger-juffrouwen kunnen derhalve volstaan met de aandacht, haar gewijd. Nu eens tot andere figuren overgegaan, of liever tot typen! Het schetsen, kreëren en ten tooneele voeren van deze is niet alleen den dramaturg der *comédie de moeurs* het meest waardig, maar ook zijn dankbaarste arbeid. 't Zou te betreuren zijn, indien de heer van Maurik, van wien, bij het rijpen van zijn talent, onze tooneelspeelkunst nog veel kan verwachten, opging in enkele kluchten, die ‘ziek’ doen lachen.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

J.H. Maronier. Theodoor Parker. Naar O.B. Frothinghams biography. Met portret. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1875.

Dit boek is een verkorte bewerking van een uitvoerige levensbeschrijving van Parker door den heer Octavius Brooks Frothingham, van New-York. Hem stonden bij zijn werk de beste hulpmiddelen ten dienste: persoonlijke herinneringen, benevens Parkers dagboek en een aantal brieven. Hij heeft derhalve uit opteekeningen van zeer intiemen aard, de algemeen bekende, uitwendige geschiedenis van Parkers leven kunnen aanvullen. Nemen wij in aanmerking dat Parker minder dan iemand de man was voor een eenzaam en verborgen leven; dat al zijn werken, denken en studeeren er op berekend was om aanstonds tot gemeen eigendom gemaakt en in praktijk gebracht te worden; dat hij gedurende zijn beste jaren te Boston een publiek persoon is geweest, wiens minste woorden en daden door vriend en vijand nauwlettend werden nagegaan; dat zijn voornaamste redevoeringen uit dezen tijd, verzameld in tien of twaalf lijvige boekdeelen, een getrouw beeld leveren van hetgeen hij in zijn mannelijke kracht is geweest; dan zullen wij tot het besluit komen, dat er weinig historische personen gevonden worden, bij wie de kans om ze volledig te leeren kennen gunstiger staat dan bij Parker. Nieuwe mededeelingen omtrent Parker zijn er, na Frothinghams levensbeschrijving, nauwelijks meer te verwachten; maar de vurigste bewonderaar van Parker zal met dit vooruitzicht vrede kunnen hebben, als hij bedenkt dat de gedenkstukken, die wij bezitten, ruim voldoende zijn om tot een vrij volledige voorstelling en een tamelijk juist oordeel omtrent Parker te geraken. Wie zich, bij eenige voorloopige bekendheid met de politieke geschiedenis in den stand der partijen in Amerika gedurende Parkers bloeitijd, regtstreeks tot

de hoofdbron: Parkers eigen werken, wendt, loopt weinig gevaar om zich in de beoordeeling en waardeering van Parker te vergissen.

Gedurende de eerste weken na Parkers dood, werden er te Boston verscheidene vergaderingen gehouden ter zijner nagedachtenis. Van de redevoeringen, bij die gelegenheid uitgesproken, worden de voornaamste in het voorlaatste hoofdstuk van deze biografie medegedeeld. Daaronder bevindt zich een korte rede van Emerson, van welke wij hier eenige uittrekselen laten volgen.

'Parker was een zoon van den bodem, waarin de geestkracht van Nieuw-Engeland wortelt; sterk, ijverig, strevende naar kennis, vol onvermoeide vlijt, oprecht, onafhankelijk en toch de beste der vrienden; een man van studie en tevens een man van de wereld; zoo hoog in kennis rijzende, dat weinigen in staat waren hem te beoordeelen. Zoo breed was zijne opvatting der feiten, zoo groot zijne vaardigheid om ze te gebruiken, dat het den schijn had, alsof hij voorzitter was van een raad, die per telegraaf gedurig eene reeks van berichten ontvangt; zijn onderzoek zou te veel omvattend zijn geweest, indien hij er niet zulk een edel gebruik van had gemaakt, altoos in het belang der menschheid. Zijne voornaamste verdienste als godsdienst-hervormer is deze, dat hij er op aandrong, dat het wezen van het Christendom ligt in de praktische moraal. Zijne bediening viel te zamen met een staatkundige krisis; met de jaren, waarin het zuiden, met zijn stelsel van slavernij, de oude perken te buiten ging, met nieuwe en uitgestrekte eischen optrad en aan de zwakheid of verraderij van het noorden eene noodlottige inschikkelijkheid afdwong in de wet op de voortvluchtige slaven en in de verwerping van het Missouri-verdrag. Parker brandmerkte de openbare misdaad en gaf aan ieder regeeringspersoon, hoog of laag, zijn rechtmatig deel. Daarmeê bewees hij een grooten dienst aan de vrijheid. Hij nam het verwijt weg van stilzwijgende toestemming, dat anders de verontwaardigde minderheid zou getroffen hebben, door met kracht te protesteeren op hetzelfde oogenblik en dezelfde plek waar de wandaden waren geschied. Uit de redevoeringen van Parker zal men de ware stemming en de echte geschiedenis van deze dagen leeren kennen. Het volgende geslacht zal in Parkers onopgesmukt verhaal, voorzien van namen en dagteekeningen, lezen, welk een rol door ieder persoon vervuld werd, wie voor de zaak der menschelijkheid

in de bres sprong, wie de beschaving in een moeielijk tijdsgewricht te hulp kwam en wie haar loop stremde.'

Niet alle vereerders van Parker zijn met deze karakterteekening en beoordeeling door Emerson voldaan. Een man van beteekenis heeft in den regel, bij een aantal vijanden, die hem verguizen, een even groote schaar van vrienden, die hem ophemelen. Een vurig en welsprekend godsdienst-prediker maakt inzonderheid op het vrouwelijk gemoed lichtelijk een indruk, die sterker is dan het vrouwelijk brein verdragen kan. Parker heeft in een Engelsche dame, mejufvrouw Power Cobbe, een vriendin gevonden, die met edelmoedigen maar eenigszins dweepzieken ijver, voor de verspreiding van zijn denkbeelden de pen voert. Op haar voorbeeld houden sommigen hem voor den kerkhervormer der negentiende eeuw, voor een geleerde, redenaar en geschiedschrijver van den eersten rang. Zoo mogelijk, moet geen woord, door hem gesproken, verloren gaan, en zelfs de zwakste voortbrengselen van zijn geest behooren als meesterstukken bewonderd te worden. Reeds wordt er gesproken van het *Parkerisme* als van een oorspronkelijk en eigenaardig stelsel, dat, algemeen omhelsd, de meest verrassende resultaten zal opleveren. Hier raakt de vereering voor Parker het spoor bijster. Degenen die het Parkerisme hebben uitgevonden, jagen een hersenschim na. Het zoogenaamde Parkerisme is niets anders dan de Amerikaansche uitgaaf van het rationalisme der duitsche theologie van de vorige eeuw. Parkers theologische geleerdheid was wetenschap uit de tweede hand. Een kolossaal lees- en herinneringsvermogen stelde hem in staat om den inhoud van tallooze theologische boeken in zich op te nemen; maar de massa stof die hij bijeen verzamelde was veel te groot voor grondige bewerking. Zulk een bewerking lag ook niet eens in zijn bedoeling. Hij studeerde op Amerikaansche manier, met het oog op dadelijke resultaten. Het gisteren geleerde moest heden aan den man gebracht worden. In Europa is menigeen niet genoegzaam op de hoogte van die manier, die men 'study at high pressure' zou kunnen noemen. Frothinghams biografie geeft op dat punt aan den opmerkzamen lezer voldoende inlichting. Parkers theologie berustte hoofdzakelijk op de 'Inleiding' van de Wette. Zij vindt haar omschrijving in de formule: 'God, onsterfelijkheid, zedewet'. Door het genootschap der unitariërs, waartoe hij behoorde, werd het stelsel van Parker verworpen. Spoedig echter werd hem de

gelegenheid geboden om zich als zelfstandig prediker te Boston te vestigen. Hij slaagde er in om een gemeente te vormen die zijne richting volgde. Hij heeft derhalve, niet zonder strijd en moeite, aan het rationalisme ingang verschaft in Amerika. Die verdienste is zuiver lokaal en komt voor Europa ongeveer een eeuw te laat.

De bewering dat Parkers werkzaamheid, van de theoretische zijde, niets oorspronkelijks aanbiedt, kan aan zijne verdienste geen afbreuk doen. Zelfs zijn vurigste bewonderaars stemmen toe dat zijn eigenlijke kracht in de praktijk gelegen was. De zedewet, dus redeneerde Parker, zoo als zij in de rationalistische theorie wordt opgevat en vastgesteld, is de echt christelijke, de ware, de algemeene. Een wet echter beteekent niets als zij niet in werking gebracht wordt. Die zedewet moet derhalve in praktijk gebracht worden, en wel algemeen. Niet alleen de kerk, maar staat, maatschappij, huisgezin, kortom onze geheele samenleving moet naar hare eischen worden ingericht. Van dit standpunt nam Parkers praktische werkzaamheid haren uitgang.

Wat hij zich ten doel stelde, was niets minder dan de moreele verovering van de geheele Amerikaansche maatschappij, en ten slotte van het geheele menschdom. De moed en volharding, die hij bij de uitvoering van zijn plan ten toon spreidde, wekt rechtmatige bewondering. De manier echter, waarop hij werkte, vindt zelfs bij zijn aanhangers geen onverdeelden bijval. In elk geval werd de manier waarop Parker te werk ging bepaald door de vastheid van zijn overtuiging, en gerechtvaardigd door de volstrekt onafhankelijke positie die hij zich als godsdienstleeraar verschaft had. Overigens was die manier inderdaad van dien aard, dat zij, zelfs in Amerika, bevreemding moest wekken, en aan menigen inwoner van het deftige Boston buitensporig moest toeschijnen. Zijne preeken geleken menigmaal heel weinig op hetgeen men elders onder dien naam te hooren kreeg. Met de bijbelsche onderwerpen was het gedaan, behalve voor zoover zij in onmiddellijk verband met de tegenwoordige zaken gebracht konden worden. Gewoonlijk nam Parker de zoogenaamde ‘vraagstukken van den dag’ tot onderwerp. De sociale kwestie in al hare deelen en onderdeelen, de president en de senaat, de regeeringspersonen en hunne daden, Polk en Webster, de oorlogsverklaring aan Mexico en de schending van het Missouri-verdrag, ziedaar de teksten, waarvan de inhoud door hem voor de gemeente

ontleed, opgehelderd en beoordeeld werd. Wat hij te Boston van week tot week in zijne preeken ten beste gaf, dat gaf hij elders, onder den naam van ‘voorlezingen’. Wat hem van zijne preeken en voorlezingen gewichtig genoeg scheen om algemeen verspreid te worden, dat leverde de drukpers in den vorm van vlugschrift of boekdeel. Voorts vond Parker in zijn ambt als godsdienstleeraar geen beletsel om als staatsburger precies hetzelfde te doen wat aan ieder ander vrij staat. Politieke vergaderingen werden door hem bijgewoond, of ook door hemzelven belegd en geleid. Hij zag er niet tegen op om een hoofdrol te spelen bij politieke bewegingen. Demonstratiën en opstanden van het volk tegen hatelijke regeeringsmaatregelen of ter verijdeling van slavenvervolging werden door hem georganiseerd en aangevoerd. Voortvluchtige slaven hielp hij ontsnappen. Aan een paar slavenjagers uit het zuiden, die te Boston een weggeloopen slaaf kwamen opsporen, bracht hij, aan het hoofd van een volksmenigte, een bezoek, en verzocht hun beleefd, met een veel beteekenenden blik op het volk achter hem, om onverwijld de stad te verlaten. Ziedaar de manier, waarop Parker, in het openbaar, zijne taak als godsdienstprediker en zedenleeraar vervulde. Ongetwijfeld overschreed hij, met die manier, de grenzen, die ook in Amerika, door de meening der meerderheid, aan den Christenleeraar worden aangewezen. Maar naar zijne overtuiging was die grensbepaling verkeerd. Hij handelde naar zijne overtuiging, trotseerde de publieke opinie, en deed wat hij zijn duren plicht achtte.

Parker zelf wordt derhalve door geen verwijt getroffen, daar hij zijne praktijk inrichtte overeenkomstig het inzicht, dat hij had. Die praktijk zelve heeft echter hare zwakke zijde, die mij belet om te gelooven, dat men door de algemeene invoering van het ‘Parkerisme’ de kranke wereld op de been zou kunnen helpen. Drie punten eischen nadere overweging; te weten: de middelen waardoor de zedewet in de maatschappij in werking gebracht wordt; de verbinding van die zedewet met zekere theologische leerstukken; en de vooronderstelde eenzelvigheid van de rationalistische moraal met de echt Christelijke.

Door op te treden als Christelijk Godsdienstleeraar plaatste Parker zich op een terrein, waar enkel het geestelijke middel van overtuiging en overreding door het woord als rechtmatig erkend wordt. Indien ook al de Christenen zich lang niet altoos aan de theorie

gehouden hebben, heeft toch de kerk, in schijn ten minste, die theorie steeds zoeken te bewaren. De rationalistische moraal beaamt die theorie ten volle, zij predikt zachtmoedigheid en liefde, gelooft aan de goedaardigheid der menschelijke natuur, en verwacht, vol goed vertrouwen, van zuiver geestelijke middelen de eindelijke moreele hervorming van de menschelijke maatschappij. Ongelukkigerwijs blijkt het dagelijks dat die geestelijke middelen lang niet op iedereen vat hebben. Telkens doen er zich maatschappelijke kwalen voor, waarop middelen van anderen aard toegepast moeten worden. Een voor de hand liggend voorbeeld levert de slavernij in de zuidelijke staten van Amerika, die niet anders dan door de stroomen bloeds in den grooten burgeroorlog vergoten, weggespoeld heeft kunnen worden. Zoo iets ondervond Parker dan ook dikwijls genoeg. In zulk een geval verliet hij eenvoudig zijn godsdienstig terrein, en trad op als Amerikaansch staatsburger, met mes en revolver. Een leerrijk geval vermeldt de bovengenoemde biografie. Aan een slaaf, dien Parker op een schip hielp om naar Engeland te ontsnappen, gaf hij bij het afscheid, daar de vluchteling nog niet geheel zeker was tegen vervolging, een mes in handen, met vergunning om het in den uitersten nood tegen zijn aanrander te gebruiken. Hij voegde er echter den eisch bij, dat de vluchteling zijn vervolger, zelfs als hij hem het mes in de borst stiet, *niet moest haten*. Zonderlinge eisch voorwaar en moeielijk te vervullen. De tegenstrijdigheid tusschen de theorie en de werkelijkheid komt hier zeer duidelijk aan het licht; maar desniettemin meende Parker, in naieve zelf begoocheling, door zulk een tastbare ongerijmdheid, de zuiverheid van zijn theorie te kunnen redden.

Tot steun voor zijn zedewet meende Parker twee theologische leerstukken: God en onsterfelijkheid, noodig te hebben. Hiermeê verviel hij andermaal in zwarigheid. Zoo onmogelijk als het is om alle menschen door overreding tot gehoorzaamheid van de zedewet te bewegen, even zoo onmogelijk is het om allen van de waarheid dier leerstukken te overtuigen. Ze aan te nemen is een zaak van ieders gemoedelijk geloof; met andere woorden: van ieders willekeur. Het rationalisme laat geen bovennatuurlijk gezag gelden, maar beroept zich, voor zijn godsdienstige stellingen, op de rede. Er worden dus ook voor deze leerstukken door Parker, even als door zijne voorgangers, zekere redelijke bewijsgronden aangevoerd; maar

het is sedert lang gebleken, dat die bewijsvoering ver van klemmend is.

Parker onderstelde, dat de rationalistische moraal en de echt Christelijke een en dezelfde zijn. Maar op verscheiden plaatsen wordt in de oudste christelijke geschriften een moraal gepredikt, die met de rationalistische niets gemeen heeft. Staat, kerk en maatschappij worden daar eenvondig genegeerd. De tegenwoordige wereld behoort aan haren vorst, den duivel, en moet als volstrekt hopeloos opgegeven worden. De geloovigen behooren zich uit die wereld terug te trekken, enkel voor elkanderen te leven, en voorts in lijdzaamheid te wachten op de aanstaande wederkomst van den verheerlijkten Verlosser, die op bovennatuurlijke wijze een nieuwe orde van zaken zal vestigen. Dergelijke uitspraken hebben Parker nooit gehinderd in zijn streven om kerk en staat, maatschappij en wereld naar zijne rationalistische moraal te hervormen. Daar echter zijne moraal veel meer overeenkomst heeft met die van Plato en Cicero dan met de echt Christelijke, bestond er voor hem ook geen redelijke grond om ze als echt Christelijke te verkondigen, onder Christelijk-kerkelijke vormen en in de hoedanigheid van Christen-godsdienstleeraar.

Gesteld nu dat Parkers rationalisme bij alle Christelijke gemeenten van Amerika ingang vond, zou daardoor de Christelijke kerk in Amerika hervormd worden? In het minst niet. Vroeg of laat zou het den lieden duidelijk worden, dat rationalistische en echt Christelijke moraal twee zijn, en als zij dan, zooals te verwachten staat, geen neiging gevoelden om tot de echt Christelijke terug te keeren, dan zou er voor al die inrichtingen die aan een bovennatuurlijken, positieven godsdienst hun oorsprong danken, geen redelijke grond van bestaan overblijven, en de kerkgenootschappen zouden zich van lieverlede ontbinden. Op dien weg van ontbinding is het zoogenaamde ‘Parkerisme’ een der laatste stations. Of is het niet duidelijk genoeg dat hetgeen Parker, als Christen-prediker te Boston, gedaan heeft, eigenlijk reeds niet anders is, dan wat gedaan wordt door iederen journalist? De publieke zaak wordt in de dagbladen van oogenblik tot oogenblik nagegaan, onderzocht en beoordeeld naar zekere zedelijke grondregels. Hetzelfde deed Parker, maar meestal mondeling, in een zaal, die, volgens overeenkomst, voor een kerk en op een tribune, die, evenzoo, voor een kansel werd gehouden. Maar het onderscheid in de manier waarop de dingen aan den man

worden gebracht, doet even weinig ter zake als het gebruik van de medicijn in den vorm van drank of poeder.

Uit dit oogpunt geloof ik dat men Parker en zijne werkzaamheid in het beste licht zal beschouwen. Hij was journalist in het kleed van godsdienstprediker; in den vorm van preeken leverde hij hoofdartikelen, en den kansel maakte hij tot de tribune van den volksredenaar. Wie met de geschiedenis van theologie en dogma een weinig bekend is, zal op de duurzaamheid en volstrekte waarde van Parkers theologische meeningen niet al te vast rekenen. Maar zijn geschriften hebben een waarde die daarvan niet afhangt. Zij blijven, zoo als Emerson opmerkte, een der beste bronnen voor de geschiedenis dier merkwaardige jaren van spijt en spanning, tweespalt en verwarring, die ten slotte uitliepen op den Amerikaanschen burgeroorlog.

D.E.W. WOLFF.

***Verslag van den Landbouw in Nederland over* 1873, *opgemaakt op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken. 's Gravenhage, bij van Weelden en Mingelen en bij hunne Correspondenten*, 1875. 353 *blz.* 8°. *Prijs* 1 *gulden*.**

Er zijn boeken, wier bestemming het schijnt te zijn, dat zij worden geschreven om niet gelezen te worden. Outbreken zij, er wordt ernstig over dit onverantwoordelijk gemis geklaagd; bestaan zij, men is dankbaar en zelfs voldaan, maar ziet er nauwelijks naar om. Met de wetenschap, *dat* zij er zijn, is men doorgaans tevreden.

Dit lot is vooral het lot van officiëele regeeringsbescheiden, niet het minst van Statistische Verslagen. De regeering van een beschaafden staat zou aan hare verplichtingen te kort doen indien zij verzuimde ze te leveren. Zij wordt er voortdurend toe aangespoord; zij wordt telkens opmerkzaam gemaakt op leemten, die zij nog bij de vervulling dezer taak laat bestaan. Zij voldoet aan den aandrang, die onweerstaanbaar - want het is de tijdgeest die spreekt - tot haar komt. Zij ontziet arbeid noch kosten om de uitgesproken wenschen te bevredigen. Met welke vrucht? Wie maakt kennis met den inhoud der lijvige kwarto deelen, waarin ten koste van jarenlange inspanning de uitkomsten der jongste volkstelling zijn medegedeeld? Of met de jaarlijks zoo breed en zoo zorgvuldig opgemaakte statistieken van handel en scheepvaart, van rechtspleging, van armenzorg, van onderwijs? Hoe vele lezers vinden de zoo merkwaardige consulaire verslagen? Hoe vele koopers de uitvoerige en omstandige verslagen, die jaar op jaar door de Gedeputeerde Staten over den toestand hunner provincie, door de Dagelijksche Besturen van groote gemeenten over dien hunner gemeente worden uitgebracht en in druk verkrijgbaar gesteld? Waar blijven de exemplaren dezer kostbare drukwerken? Voor zooverre zij niet op de zolders der gebouwen voor den publieken dienst bestemd, worden opgestapeld, vinden zij hunnen weg alleen naar de openbare bibliotheken of naar de boekerij van een enkelen liefhebber, met de kans echter van ook hier spoedig op de bovenste plank te worden weggeborgen.

Het is waar, het publiek heeft allerlei goede redenen om zijne

onverschilligheid te verontschuldigen. Dergelijke officiëele bescheiden worden uitgegeven, niet om gelezen maar om geraadpleegd te worden; zij zijn als zoovele schatkameren van opgegaarde kennis, waaruit men te gelegener tijd zal hebben te putten; wat schaadt het dan, of zij ook jaren lang gesloten blijven? Men moet verstand van en zin en lust voor deze studiën hebben om niet verbijsterd te worden door de warreling van cijfers, die op bladzijde na bladzijde zich onder onze oogen verdringen. Hoe onhandzaam zijn ook die lijvige, logge boekdeelen! Is het den gewonen lezer wel euvel te duiden, dat hij zijne belangstelling volkomen bevredigd acht door de uittreksels en samenvattingen, die Jaarboekjes, Tijdschriften, Dagbladen hem daaruit mededeelen? Het bestaan zelf van deze gewichtige documenten blijft niet zelden ook den belanghebbende onbekend; de regeering schijnt maar al te veel de gewone hulpmiddelen van den boekhandel tot verspreiding van hare publicatiën te versmaden en de besturen van provincie en gemeente gaan bij de openbaarmaking hunner verslagen zóó te werk, dat zij den schijn op zich laden van de kennisneming daarvan meer te schuwen dan te wenschen. Vooral ook de prijs, waarvoor die stukken dan te koop gesteld worden, is een bezwaar. De regel moest wezen, dat zij nagenoeg om niet wierden aangeboden, om daardoor althans het doel der uitgave zooveel mogelijk te bevorderen. In plaats daarvan eischt men bespottelijk hooge prijzen, alsof het er om te doen ware, met die uitgave winst te behalen!

In dit alles ligt veel waarheid. Maar naarmate al deze bedenkingen meer gelden en krachtiger samenwerken om de ongunst des publieks jegens de officiëele publicatiën te voeden, kan het temeer noodig zijn, nu en dan eens de aandacht te vestigen op eene of andere van die publicatiën, die waarlijk niet verdienen onder die algemeene verwaarloozing begrepen te worden.

Ik meen, dat dit laatste niet het minst het geval is met het '*Verslag van den landbouw*'. Sedert een tal van jaren (van 1851 af zoo ik mij niet bedrieg) ziet het geregeld elk jaar het licht. De kundige bewerker sinds 1863 - opvolger in dezen van den ijverigen Dr. J. Wttewaal - Dr. W.C.H. Staring, die met overgroote bescheidenheid noch op den titel noch in het boek zelf zijnen naam vermeldt, wijdt jaar op jaar aan de samenstelling van dit Ver-

slag de uiterste zorg. Heeft hij er veel voldoening van? Ik vrees, neen. Een enkele heereboer, die zijn bedrijf op wetenschappelijke grondslagen tracht uit te oefenen, een enkele plattelandsburgemeester, die in het belang zijner gemeente zijne kennis van landbouwzaken wil vermeerderen, een enkel liefhebber van statistische studiën zal er hier en daar gevonden worden, die aan dezen jaarlijkschen arbeid van Dr. Staring de aandacht wijdt, waarop hij aanspraak maken mag; doch daarbij zal het ook wel blijven. De autoriteiten en bijzondere personen, aan wie het boek geregeld wordt toegezonden, zullen zich doorgaans wel vergenoegen met het even in te zien, misschien vluchtig door te loopen en het dan in de boekenkast weg te zetten. En koopers...., al is de prijs van dit werk met loffelijke uitzondering uiterst laag gesteld, al is het in den boekhandel bij de correspondenten der uitgevers verkrijgbaar, koopers heeft het, vrees ik, tot nog toe weinig of niet gevonden.

Ik zou mij van ganscher harte verblijden wanneer deze vermoedens - want ik moet erkennen, méér zijn het niet - gelogenstraft wierden; maar ik durf het niet hopen. Ik zou mij al zeer verheugen, indien deze aankondiging het gevolg mocht hebben, dat er eenige lezers voor het boek gewonnen wierden; lezers, die zich niet door den eersten aanblik van deze ‘dorre cijfers’ lieten afschrikken. Ik kan hun verzekeren, zij zouden de moeite van de bestudeering dier cijfers wel beloond achten. Grondeigenaars zouden hier veel kunnen vinden, wat hunne belangen van nabij raakt. Onze vermogende en ontwikkelde landbewoners zouden er menige inlichting en menigen wenk in aantreffen, waarmede zij hun voordeel zouden kunnen doen. Maar ook in wijderen kring en ruimeren zin mag het boek aanbevolen worden. Zie hier waarom.

Dr. Staring heeft zijne taak ernstig en breed opgevat. Wie de opvolgende jaargangen van het ‘Verslag’ onderling vergelijkt, zal spoedig kunnen waarnemen, met hoeveel ijver en nauwgezetheid hij er naar streeft, zijn werk steeds te verbeteren, voor zooverre de nog altijd gebrekkige hulpmiddelen, waarover hij tot verzameling der noodige gegevens te beschikken heeft, het toelaten. Men krijgt achting voor de onverzwakte liefde, waarmede hij zijn arbeid elk jaar van voren af aanvangt, voor de eerlijkheid, waarmede hij vroeger begane fouten zelf in het licht stelt en verbetert, voor de oprechtheid, waarmede hij aanwijst, wat er ook nu nog onvolledigs in is.

Van den omslag der voorbereidende werkzaamheden, die hij zich getroosten moet om zijne bouwstoffen bijeen te brengen, kunnen zij alleen, die soms een gelijksoortig werk hebben ondernomen, zich rekenschap geven. De verzoeken om opgaven aan de besturen onzer 1130 gemeenten, de brieven van rappel, de aanvragen om rectificatie van tastbare onjuistheden moeten legio zijn. Op menige bladzijde schemert het door, al wordt het niet ronduit gezegd, dat dit nog altijd de zwakke zijde bij uitnemendheid van het geheele werk is. En ik vrees, dat hierin niet veel verbetering is te wachten, zoolang wij niet voor het bijeenbrengen der eerste gegevens van de openbare verzamelingsstatistiek eene andere methode aannemen. Thans wordt alle last daarvan op de gemeentebesturen, d.i. op de Burgemeesters en Secretarissen gelegd. En die last is voor velen hunner het ondragelijkste, althans het vervelendste gedeelte van hunnen ambtelijken werkkring. Vele jaren geleden heeft wijlen Mr. G.A. de Meester, toenmaals Burgemeester van Harderwijk, het eens de moeite waard geacht, na te gaan, wat er in dit opzicht niet al van den Burgemeester gevergd wordt[1]. Sedert is het er zeker niet beter op geworden. Mag men aannemen, dat allen met evenveel ijver, verstand en beleid aan deze vervelende en in sommiger oog onvruchtbare bezigheden de hand slaan? Er is hier meer dan twijfel geoorloofd. En het zal niet beter worden tenzij wij aan de p l a a t s e l i j k e statistiek eene eigene organisatie geven gelijk de wet van 1850 de p r o v i n c i a l e georganiseerd heeft, b.v. door het op-

1 Zie zijn opstel: *de Statistiek en de Gemeentebesturen*, in het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* van 1854, blz. 329 vv. - Terwijl deze bladzijden ter perse zijn ontmoet ik in het pas verschenen *Staatkundig* en *Staathuishoudkundig Jaarboekje* voor 1875 een belangrijk opstel van den heer Kellenaers, Burgemeester van Meerloo in Limburg, getiteld: *de Gemeentebesturen en de officiëele landbouwstatistiek*. Helder en geestig wordt hier door den schrijver (die door zijne betrekking in staat is waar te nemen, hoe het gaat) aangetoond, met hoe weinig zorg de Gemeentebesturen te platten lande doorgaans de eerste gegevens der landbouwstatistiek verzamelen en met welke bezwaren ook de ijverigste en welmeenendste burgemeesters daarbij te worstelen hebben. Ook de heer K. komt tot het besluit, dat ‘in elke Gemeente een soort van communaal bureau van statistiek’ noodig is. Zijne denkbeelden omtrent de samenstelling en inrichting van zoodanig communaal bureau zou ik niet in alle opzichten willen beämen. Doch het onderwerp is waard, dat het in ernstige discussie genomen worde.

richten van locale bureelen. Daartoe zou niet noodig zijn, dat elke, ook de kleinste, gemeente haren eigen ambtenaar voor de Statistiek had. Voor de groote gemeenten zou dit nuttig en zonder bezwaar zijn. Voor de kleine zouden wij, gelijk men in Frankrijk gedaan heeft, kantonale Commissiën kunnen inrichten. Binnen den kring van het rechtsgebied van onze kantongerechten zouden wel twee of drie intelligente mannen gevonden kunnen worden, die zich tegen eene matige vergoeding met dezen arbeid zouden willen belasten.

Maar Dr. Staring (om tot hem terug te keeren) weet zich te redden. Naar alle zijden grijpt hij rond, om uit andere bescheiden het onvoldoende zijner bouwstoffen aan te vullen; door vergelijking en toetsing van de eene opgave aan de andere, tracht hij de wetenschap van het juiste feit te benaderen; met zijne uitgebreide en grondige kennis van het onderwerp is hij in staat het onware van het ware te schiften. En zoo boezemt hij het vertrouwen in, dat zijn V e r s l a g door zijn voortgezetten oordeelkundigen arbeid elk jaar in deugdelijkheid wint en ons nu reeds een vrij getrouw en nauwkeurig beeld van den Nederlandschen landbouw levert.

De term l a n d b o u w is, zooals haast van zelf spreekt, in dit Verslag in den ruimsten zin opgevat. Men hebbe slechts het uitvoerig register achter het boek door te loopen om zich te overtuigen, dat hier niet alleen over den eigenlijken akkerbouw gehandeld wordt, maar dat ook de veeteelt, de tuinbouw, de ooftteelt, de houtteelt met al hunne onderdeelen en vertakkingen hier hunne plaats vinden.

Maar ik zeide hierboven reeds, dat de Verslaggever zijne taak breed heeft opgevat en dat zijn werk ook in ruimeren zin belangstelling verdient. Het eigenlijke landbouwverslag beslaat slechts de helft van het boek. De andere helft (de eerste) behandelt onder den titel ‘Overzicht’ een tal van onderwerpen, met verbazenden arbeid uit allerlei bronnen bijeengegaard, die niet onmiddellijk met den landbouw in betrekking staan, maar der vermelding waardig geacht worden 'tzij omdat het hier verschijnselen en toestanden geldt, die op de uitkomsten van het landbedrijf invloed hadden, 'tzij omdat zij kunnen dienen tot toelichting en betere waardeering van wat over den landbouw later gezegd wordt. Wij vinden hier dan eerst een overzicht van de weersgesteldheid, vervolgens eene aanwijzing van de uitgestrektheid van den bodem en van

de bestemming en het gebruik van den grond in de onderscheidene provinciën, dan een staat der bevolking, een staat van de opbrengst der belastingen voor zooverre deze den grondeigendom, de nijverheid, de producten van den landbouw raken, een uitvoerige uiteenzetting van den loop van den binnen- en buitenlandschen handel in voortbrengselen van den landbouw, aanwijzing van de verbeteringen, die in het bedrijf zelf of in de aanwending van werktuigen vallen op te merken, beoordeeling van de werking van inrichtingen en instellingen, die inzonderheid den landbouw ten nutte komen, een verhaal van hetgeen er gedaan is tot uitbreiding der middelen van vervoer, tot aanwinning of verbetering van den grond, wegen, vaarten, droogmakerijen, bedijkingen, enz. En ook dit alles wordt weder behandeld met die nauwgezetheid, die geene moeite spaart om over het onderwerp van alle kanten licht te verspreiden.

Eindelijk mogen wij den schrijver dankbaar zijn voor menige opmerking, wenk en raadgeving, die hij tusschen zijne mededeelingen invlecht. Onze houttelers zullen hun profijt kunnen doen met de berekeningen van de kosten van aanleg van bosschen op heidegronden, welke wij blz. 338 v.v. aantreffen. De breede vergelijking van de opbrengsten der verschillende landbouwstelsels, blz. 251 v.v., moet de aandacht der deskundigen en belanghebbenden trekken. Voor den staathuishoudkundige zijn behartigenswaardig de volgende opmerkingen, die wij blz. 186 lezen: ‘Het zoo verbazend sterk toenemen van de aardappelteelt is een feit, dat zorgwekkend blijft. De voorname oorzaak daarvan is zeker de winst, die de aardappels als grondstof voor fabrieken en als voorwerp van uitvoerhandel opleveren, terwijl er in 1872 bijna 900,000 hectoliter meer uit- dan ingevoerd werden; maar toch steunt de voeding van een groot gedeelte der bevolking, en bepaaldelijk van de mingegoeden, op dit gewas. En de aardappel is nu juist een voortbrengsel, dat onderhevig is aan mislukking, zoo niet voor het geheel, dan toch voor verreweg 't grootste gedeelte; en dat niet van eene enkele streek, maar over geheele landen, zoodat dan het groote bezwaar van aanvoer der groote hoeveelheden nog vermeerderd wordt door algemeen gebrek. De waarde van den aardappeloogst zal in 1873 omstreeks 46,000,000 gulden bedragen hebben; dat is een vijfde gedeelte der waarde van den geheelen oogst in Nederland. Hier-

uit is ligt op te maken, welk een jammer het mislukken van de aardappelen ten gevolge zou hebben....'.

Tot afscheid veroorloof ik mij een enkel woord van bescheiden kritiek op eene zinsnede, die tegenwoordig de kwalificatie van economische ketterij moeielijk kan ontgaan. Op blz. 42 vind ik deze stelling: 'De hooge vleeschprijzen zijn het natuurlijk gevolg van de hooge veeprijzen en deze weder het gevolg der steeds klimmende waarde der vaste goederen, die pachten en landhuren verhoogen en bijgevolg ook het veevoeder.'. Dr. Staring staat hier nog geheel op het standpunt van Ad. Smith, die de grondrente, door de grondeigenaars geëischt, voorstelde als de *oorzaak* van den prijs der voortbrengselen. Maar sedert de onderzoekingen van Ricardo en von Thünen zal het toch wel vaststaan, dat de grondrente in haar verschijning en stijging niet anders is dan het *gevolg* van de hooge prijzen der landbouwproducten, die door de klimmende behoefte aan die producten worden veroorzaakt. Men zou derhalve deze zinsnede juist andersom moeten construeeren, b.v. op deze wijze: 'de steeds toenemende behoefte aan veevoeder ten gevolge van den grooteren aanfok van vee, die uitgelokt wordt door de klimmende vleeschprijzen, is oorzaak, dat de pachten en huren stijgen en bijgevolg ook de waarde der vaste goederen steeds vermeerdert'. Zoo zal zij zich ook beter aansluiten aan hetgeen de schrijver er onmiddellijk op laat volgen en dat eene allezins juiste waarneming bevat: 'De sterke uitvoer van slachtvee en vleesch maakt natuurlijk, dat ónze prijzen op gelijke hoogte blijven met die van het buitenland; en dat die uitvoer in het laatste jaar vermindert, is daaraan toe te schrijven, dat het sterke vermeerderen van onzen veestapel evenwel niet genoegzaam blijkt om aan de navraag zoo uit 't buitenals binnenland te voldoen'.

S.V.

Antony van Leeuwenhoek. De ontdekker der infusoriën, 1675-1875, *door P.J. Haaxman, Apotheker te Rotterdam. Met Portret, Facsimile en Afbeeldingen. Leiden, S.C. van Doesburgh*, 1875.

Het in het vorige jaar ontworpen en in September luisterrijk gevierde feest, ter herinnering aan Leeuwenhoek's ontdekking der mikroskopische organismen, heeft den naam van den verdienstelijken vaderlandschen natuuronderzoeker op veler lippen gebracht. Al moge nu de schim van den ouden Delvenaar zich verheugen, door deze feestviering voor eenigen tijd aan de onverdiende vergetelheid te zijn onttrokken, hare vreugde zou van korten duur zijn, als belangstellende personen zich niet beijverd hadden, dien voorbijgaanden indruk tot een blijvenden te maken. Want de in Delft op 8 September 1875 uitgesproken redevoeringen zijn slechts ten deele ter kennis van het groote publiek gekomen; de in onze dagbladen verschenen berichten omtrent de feestviering en haren held waren hoogstens in staat om dit publiek - even als dat van tweehonderd jaren geleden - den indruk te geven, dat Leeuwenhoek ‘een curieus man’ was; - en wie zich mocht vleien, dat de gedenksteen, in de vroegere woning van den Delvenaar aangebracht, meer lezers aan zijne werken zal bezorgen, heeft die lectuur zelf ongetwijfeld nooit begonnen - om van ten einde brengen niet eens te spreken.

De uitvoerige en belangrijke monographie van den Heer Haaxman verdient eene dubbele aanbeveling; want niet alleen geeft zij een helder en duidelijk beeld van Leeuwenhoek's leven en werken, maar zij ontslaat tevens van de moeite, om dat beeld zelf uit 's mans geschriften en het door tijdgenoot en nakomeling daarover geschrevene samen te stellen. Het geheele werkje getuigt van de hooge ingenomenheid van den schrijver met zijn onderwerp, eene ingenomenheid, die hem wellicht hier en daar tot al te gunstige voorstellingen verlokt. De Heer Haaxman heeft mij niet kunnen overtuigen, dat de door hem uit Leeuwenhoek's werken aangehaalde plaatsen ‘eene grondige kennis in de wiskundige wetenschappen’ bewijzen. De bedoelde berekeningen zijn van zeer elementairen aard en verdienden dien naam even goed in de dagen van Descartes, Huygens, Newton en Leibnitz. Als Boitet later van Leeuwenhoek beweert, dat men hem, den autodidact, ‘wel bij de voornaamste

meesters in de navigatie, sterrekunde, wiskunde, filosofie en natuurkunde mag gelijk stellen' - kunnen wij dit alleen verklaren uit de zucht van dien schrijver, om al wat Delftsch was te verheerlijken. Het verbaasde ons eenigszins, dat de Heer Haaxman verklaart in te stemmen met de woorden van Emile Blanchard: 'Alors l'âme est penetrée d'un regret; on voudrait voir Leeuwenhoek pourvu des connaissances générales, qui permettraient à cet esprit ingénieux de s'élèver à quelques hautes conceptions.' Uit het overige van het werkje zou men kunnen afleiden, dat de schrijver van eene geheel tegengestelde meening is.

Eene andere kleine bedenking geldt de conjectuur omtrent de vroegtijdige kennismaking tusschen Leeuwenhoek en Swammerdam, 'ter verklaring van den bij hem opgewekten lust tot het onderzoeken en bestudeeren van insekten en andere voorwerpen door het (den) microscoop'. Swammerdam was, toen Leeuwenhoek op zestienjarigen leeftijd in Amsterdam kwam, *elf* jaren oud; een verschil van vijf jaren is op dien leeftijd zoo groot, dat het deze gissing, althans zonder nader bewijs, voor mij onaannemelijk maakt. Daarenboven missen Leeuwenhoek's werken juist het geordende, het systematische, het afgewerkte, dat de wetenschappelijke waarde van Swammerdam's geschriften zoozeer verhoogt. Leeuwenhoek verklaart zelf telkens, dat hij autodidact is; men kan, dunkt mij, zijne nagedachtenis geen grooter eer bewijzen, dan door dit feit voor oogen te houden, en veel, wat hem ontbrak, uit de gebrekkigheid zijner opleiding te verklaren.

'Wanneer in het volgend jaar de vereeniging van Duitsche natuuronderzoekers weder bijeenkomt' - zoo schreef de Breslauer Hoogleeraar Dr. Ferdinand Cohn in 1874 - 'zal het juist twee honderd jaar geleden zijn, dat aan het door vergrootglazen gescherpt oog van Antony van Leeuwenhoek voor het eerst de aanschouwing eener wereld vergund werd, die niet alleen de aarde en het water, maar het geheele luchtruim met een onzichtbaar leven vervult.' Het is alleszins verklaarbaar, dat mannen als Cohn en Ehrenberg een groot gewicht hechten aan deze ontdekking van Leeuwenhoek. Doch hoe belangrijk zij in lateren tijd moge gebleken zijn, onder de vele ontdekkingen van den Nederlandschen natuuronderzoeker moet zij, naar mij voorkomt, eene ondergeschikte plaats innemen. De ontdekking geschiedde toevallig, en Leeuwenhoek heeft er weinig of geen partij van getrokken. Van de door hem waargenomen

infusoriën heeft hij nooit eene bepaalde studie gemaakt. Zijne onderzoekingen omtrent den bloedsomloop daarentegen en vooral die omtrent de voortplanting der lagere dieren, dragen een veel meer wetenschappelijk karakter. Zij werden met een bepaald doel ondernomen, en gedurende eene reeks van jaren stelselmatig voortgezet. Het zwaartepunt van zijn arbeid moet dáárin gezocht worden, en de resultaten van dat onderzoek geven hem de beste aanspraken op de erkentelijke bewondering van het nageslacht. Wellicht zou het daarom verkieselijk geweest zijn, als de Heer Haaxman niet de qualiteit ‘ontdekker der infusoriën’ als *titre de gloire par excellence*, op den titel van zijn boekje had geplaatst.

Maar de schrijver wijst er ons zelf op, dat zijn werk eene feestgave is, en wij moeten dus niet uit het oog verliezen, dat er ter eere van den ontdekker der infusoriën is feest gevierd.

De lezers van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* hadden reeds in het jaar 1871 het voorrecht, met den arbeid van den Heer Haaxman kennis te maken. Zij zullen echter in deze uitgave veel nieuws vinden. In de eerste plaats het keurig uitgevoerde portret, het facsimile der handteekening en de afbeelding der medaille, door eenige Leuvensche Hoogleeraren aan Leeuwenhoek geschonken. In de tweede plaats eene zeer belangrijke mededeeling over den Arnhemmer Johan Ham, den ontdekker der spermatozoën. Eindelijk verschillende wetenswaardige uitbreidingen van den tekst en de aanteekeningen en eene uitvoerige bibliographie van het behandelde onderwerp.

De nieuwe uitgave geeft dus, meer nog dan de eerste, een rijken voorraad van wetenswaardigheden omtrent Leeuwenhoek's leven, en eene zorgvuldige keus van aanhalingen uit zijne werken. Moge ‘het groote publiek’ zich door de lezing overtuigen, dat hij niet slechts een ‘curieus’ man was, maar een natuuronderzoeker wiens buitengewone vindingrijkheid en stalen vlijt ‘den weg hebben gebaand tot de kennis van het samenstel der meest verschillende deelen van het dierlijk lichaam en van de planten;’ een man ‘die reeds voor twee eeuwen den weg aanwees, die nog in onze dagen betreden wordt en waarop nog zoovele belangrijke nasporingen en ontdekkingen gedaan worden’[1].

Amersfoort.

Dr. E.D. PIJZEL.

1 Haaxman, A.v. Leeuwenhoek, blz. 2.

***De vijfde Vrouw. Roman van Emmy Dincklage. Uit het Hoogduitsch. Groningen bij Gebrs. Hoitsema*, 1874.**
***George Füllborn, Anna van Oostenrijk, historische novelle. Kampen, K. van Hulst*, 1873.**
***De laatste Falkenburgen en Het meisje van Liebenstein. Naar het Hoogduitsch van Friedrich Bodenstedt. Alkmaar bij P. Kluitman*, 1874.**

***Robert Ainsleigh, door M.E. Braddon. Uit het Engelsch, 2 dln. Deventer bij A. ter Gunne*, 1873.**
***Te Grof Gespeeld. Naar het Engelsch van M.E. Braddon, door Mevr. van Westhreene, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1874.**
***Eene Kloeke Vrouw, door Miss Mulock. Uit het Engelsch, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1873.**
***Wat de Zwaluw zong. Naar het Hoogduitsch van Fr. Spielhagen, door W.J. van Bommel van Vloten Amsterdam, de Erven H. van Munster & Zoon*, 1873.**
***De Nachtegaal. Roman van Gustav zu Putlitz. Uit het Duitsch vertaald door W.J. Manssen, 2 dln. Veenendaal, le Cosquino de Bussy*, 1874.**
***Moest het zijn? Roman van Karl Detlef. Uit het Hoogduitsch. Haarlem, W.C. de Graaff*, 1874.**
***Uit de oude Fabriek, door Wilhelm Bergsoë. Naar de Hoogduitsche uitgave door Agricola, 2 dln. Arnhem, H.W. van Marle*, 1873.**
***Die Arme Rijken! Een Hongaarsche roman van Maurus Jokai. Naar het Hoogduitsch door J.J.A. Goeverneur, 2 dln. Groningen, R.J. Schierbeek*, 1874.**
***De Dorpsnotaris. Roman van Josef Vrijheer van Eötvös. Naar den derden Hongaarschen druk, uit het Hoogduitsch, 2 dln. Deventer, A. ter Gunne*, 1874.**

Wanneer deze of gene bij eene vluchtige inzage van de titels der romans, die aan 't hoofd dezes vermeld zijn, mij voor de voeten werpt, dat mijne behandeling van enkele dier geschriften hors du jour is, kan ik dat niet geheel tegenspreken. Sommige romans toch hebben dit gemeen met de meeste dagblad-artikelen, dat zij vluch-

tige verschijningen zijn, die wel meer dan één dag, maar toch zelden langer dan ettelijke maanden leven. Eerst gretig door het romanlievend publiek verslonden, vinden zij na korter of langer tijd eene plaats in deze of gene leesbibliotheek, om daar een bestaan te leiden, dat eigenlijk geen leven mag heeten. De kennismaking heeft zoo weinig indruk nagelaten, dat zij eigenlijk spoorloos is voorbijgegaan. Moest de aankondiging van soortgelijke romans plaats vinden tijdens hun eigenlijken levensduur, dan zouden onze tijdschriften nu en dan hunne kolommen geheel beschikbaar daarvoor moeten houden; want het is ongelooflijk welk een groot aantal romans en novellen er ten onzent verschijnen, natuurlijk voor het meerendeel uit den vreemde herwaarts overgebracht. Als handelszaak beschouwd zijn vele ondernemingen op dit gebied stellig alleen mogelijk gemaakt door de HH. Koster c.s.

Deze inleiding dient volstrekt niet, om den schrijver dezer regelen geheel vrij te pleiten van de beschuldiging, dat hij onbehoorlijk lang getalmd heeft met het bespreken van sommige der genoemde romans; zij strekke alleen ter gedeeltelijke verklaring. Verschillende omstandigheden, wier opsomming hier niet aan de orde is, hebben deze vertraging veroorzaakt; doch afgezien daarvan geef ik het ieder te doen, wie hij ook zij om niet alleen de lezing, maar ook de behandeling eener zoo rijke roman-lektuur geregeld bij te houden. Daargelaten de vraag of het de moeite loont, zijne dagen aan soortgelijken arbeid te besteden, is het zeer vermoeiend, om voortdurend te leven in de spanning, waarin vele roman-schrijvers hunne lezers trachten te brengen. Men loopt zoodoende gevaar voortdurend in agitatie te verkeeren, terwijl het leven in den tegenwoordigen tijd vóor alle dingen wel een koel hoofd eischt. Wie zich dag aan dag beweegt te midden van fantatische wezens, zooals de meeste roman-helden en heldinnen zijn, zou allicht ongeschikt worden voor het verkeer met menschen van vleesch en bloed, die wij in de werkelijkheid ontmoeten.

Om nu eensdeels niet ontrouw te zijn aan de belofte, dat ik de genoemde romans zou bespreken, anderdeels zooveel mogelijk te gemoet te komen aan het bedoelde verwijt, zal ik mijne behandeling dezer geschriften ditmaal zoo inrichten, dat algemeene beschouwing hoofdzaak is. Ik wensch namelijk eerst een en ander in het midden te brengen omtrent romans in het algemeen, ten einde daarna en

in de tweede plaats de bovengenoemde exemplaren aan die opmerkingen te toetsen.

In het laatste Januari-nommer van dit tijdschrift heeft de Hr. Ch. Boissevain eene zeer lezenswaardige causerie gegeven over het lezen van romans. Zijn de daarin gemaakte opmerkingen voor een goed deel aan het adres der roman-lezers gericht, zij verdienen toch zeer zeker ook de aandacht der auteurs en vertalers van zoodanige geschriften. Met name zij datgene, wat daarin gezegd werd over tendenz- en historische romans, nadrukkelijk ter behartiging aanbevolen aan hen, die zich aan één dezer genres wagen. Ik kan niet nalaten te dezer plaatse den wensch uit te spreken, dat wij te eeniger tijd van de hand des Heeren Boissevain zoodanige degelijke studie over den roman mogen ontvangen, van wier verschijning hij in deze causerie gewaagt als eene behoefte dezes tijds. Men begrijpt dus, dat ik mij over 't geheel met de door hem gemaakte opmerkingen vereenigen kan; toch heb ik bij eene zoo deugdelijke aanprijzing der roman-lektuur tegenover nuttigheidskwezelaars en degelijkheidsmonomanisten noode de aanwijzing gemist, hoe er vooral op dit gebied zooveel kaf onder het koren vermengd is, dat het eerste eilaas de overhand heeft. In trouwe, wanneer velen te velde trekken tegen de heerschende roman-woede, dan geldt hun verzet niet den roman als zoodanig, maar de romans die geen romans zijn. Zou het gewaagd zijn te beweren, dat de meeste lettervruchten op dit gebied tot die laatstgenoemde categorie behooren? Is niet het meerendeel der romans, die hier door vertaling inheemsch worden gemaakt, van zeer twijfelachtige waarde? Zijn de geliefkoosde geschriften onzer roman-verslinders onder de echte kunstwerken van George Eliot, Thackeray en hunne evenknieën te zoeken, of onder de fabriekmatige producten van Mühlbach en tutti quanti?

Genoeg! Dit wilde ik doen opmerken juist naar aanleiding van Boissevain's causerie, dat men zich tweemaal bedenken mag, voor en aleer men als pleitbezorger optreedt van het lezen van romans in het algemeen. Wat de eischen van goede romans zijn, de bovengenoemde schrijver heeft in zijn bedoeld artikel een en ander dienaangaande gezegd; deels in aansluiting daaraan, deels tot aanvulling daarvan wil ik hier nog eenige opmerkingen nederschrijven en daarbij ietwat meer methodisch te werk gaan. Drie dingen zijn er, waarop in deze voornamelijk de aandacht moet

gevestigd worden: de handeling, de dialoog en de karakterteekening. Romans, waarin deze drie elementen tot hun recht komen, zijn kunstwerken bij uitnemendheid, maar behooren dan ook tot de groote zeldzaamheden. Slechts bij een luttel aantal auteurs in dit genre vindt men zoodanige gelukkige vereeniging van gaven, dat hunne lettervruchten voldoening geven, uit welk gezichtspunt men ze ook beschouwt.

Mag niemand zich nu ook ontslagen rekenen van de moeite, om door studie en oefening te trachten, het zoover te brengen dat zijn arbeid zoo min mogelijk te wenschen overlaat, het standpunt van den beoordeelaar dient een ander te wezen. Hij behoort tevreden te zijn, als de schrijver één talent bezit, en daarin zijn meesterschap doet kennen.

Is het de roeping der kritiek terecht te wijzen en aan te sporen tot steeds meerder volmaking, zij is evenzeer verplicht aan te moedigen, waar zij wezenlijke verdienste ontmoet. De kritiek is in miskrediet gekomen, juist omdat velen, die haar wapen hanteerden, te hooge eischen stelden, en zoodoende de ware verdiensten over 't hoofd zagen.

Wanneer zekere welbekende dame bij ons te lande ondanks hare karikatuurachtige beschrijving der kritiek aan sommigen de uitspraak ontlokt: ‘er is veel waars in hare overdrijving’, dan heeft men dat op rekening te stellen van zoodanige kunstrechters, die het vermogen missen zich op het standpunt der kunstenaars te plaatsen, en daardoor van uit de hoogte zeer onbillijk oordeelen, voornamelijk dewijl zij van één man alles verwachten en naar onmogelijke volmaaktheid vragen.

Elk kunstwerk dient minstens te getuigen van de aanwezigheid van éene gave; verwerping en veroordeeling zijn alleen dan gewettigd, wanneer ook dat éene talent gemist wordt. Een roman-schrijver b.v. moet, zoo hij niet aan al de door mij gestelde eischen voldoet, toch minstens in één opzicht zijn meesterschap doen kennen, en òf door de handeling, òf door den dialoog, òf door de karakterteekening zijn bestaansrecht als auteur in dit genre voldoende aantoonen. Wat daaronder te verstaan zij, wil ik met weinige woorden duidelijk zoeken te maken. Opzichtens de handeling is een eerste vereischte, dat er eenheid in den roman zij, d.w.z. dat de verschillende deelen in behoorlijk verband tot elk-

ander gebracht en niet samengekoppeld zijn door een kunstigen, maar daaraan niet natuurlijken band. De verschillende hoofdstukken of onderdeelen moeten iets meer wezen dan zoovele tableaux vivants die onderling slechts dit gemeen hebben, dat dezelfde personen bij onderscheidene gelegenheden in verschillende rollen optreden. Voorts mag men billijkerwijze vorderen, dat de loop der gebeurtenissen belangwekkend zij, niet door de nieuwheid der vinding, maar door de zorg, die daaraan besteed werd. Moeten de personen, die naar de bedoeling des auteurs het meest op den voorgrond staan, ook een hoofdrol spelen in datgene wat er geschiedt, zoo mag men tevens redelijkerwijze vragen, dat de gebeurtenissen voor een gedeelte althans samenhangen met die hoofdpersonen, en om zoo te zeggen voortvloeien uit de karakters en hun onderling ontmoeten.

Dit wat de handeling betreft. Wanneer ik nu een romantisch voortbrengsel uit een ander oogpunt en wel uit dat van den dialoog beschouw, dan stel ik daaraan dezen eisch, dat de personen los en natuurlijk spreken, niet wat men boekentaal noemt, maar de sprake des dagelijkschen levens. Alle gezochte deftigheid en gemaaktheid worde in deze ernstig vermeden; wij moeten bij de kennismaking gevoelen, dat de auteur ons in aanraking brengt met met wezens van eene andere orde, maar met menschen van gelijke beweging als wij. Daarbij is het noodig, dat de verschillende personen spreken overeenkomstig met en dus in hun eigenaardig karakter; menig roman-schrijver legt aan zijne helden en heldinnen eigen gedachten in den mond en vergeet daarbij het karakter, dat hij hun toekende. Niet aldus: de woorden, door de handelende personen te spreken, behooren de uiting te wezen van de gedachten dier personen overeenkomstig de voorstelling, die wij ons naar de bedoeling des auteurs van hen gevormd hebben. Wij moeten dan ook bij voorkeur hun zieleleven leeren kennen door hun eigen woorden en daden, en niet door de mededeelingen van den schrijver, eene fout, waarin menigeen maar al te licht vervalt.

Ik kom eindelijk tot datgene wat door mij in de derde plaats genoemd werd, en dat wel het gewichtigste: de karaktertee kening namelijk. De meeste romans laten in dit opzicht ontzaglijk veel te wenschen over, hetzij uit onbekwaamheid, hetzij

uit slordigheid. Onze tijd is arm aan karakters, en van daar, beweren sommigen, vertoont zich diezelfde armoede onder de scheppingen der dichters. Het feit als zoodanig is niet te loochenen; de juistheid der verklaring laat ik echter thans liefst onbesproken. Hoe het zij: menig auteur teekent wel typen, maar geen karakters, en brengt ons zoodoende wel in aanraking met automaten, maar niet met wezens van vleesch en bloed. Een ander gebrek, waaraan vele schrijvers zich schuldig maken, is dit, dat zij hunne lezers, wat de door hen geteekende figuren betreft, voor allerlei ongemotiveerde verrassingen plaatsen, maar hen zelden of nooit in de gelegenheid stellen om de ontwikkeling van een of ander karakter waar te nemen, om na te gaan hoe het onder den invloed der lotgevallen geworden is. En toch de lezer moet, wat de hoofdpersonen ten minste aangaat, gelegenheid hebben, de karakters van alle kanten te beschouwen; hij heeft recht te weten wat in de karakters schuilt, en behoeft zich niet tevreden te stellen met de mededeeling van datgene wat op de oppervlakte ligt. Karakterteekening is moeilijk, omdat zij samenhangt met eene groote mate van menschenkennis en alleen de vrucht kan wezen van ernstige karakterstudie. Wie zich daaraan waagt, van hem mag men vorderen, dat hij niet geheel onbeslagen op het ijs komt. Men mag niemand hard vallen, die een breekebeen in dit opzicht is; maar wie zijn gebrekkige kunstjes voor wezenlijke kunstverrichtingen wil doen doorgaan, en zijn onvermogen door onbeschaamdheid tracht goed te maken, heeft het zich zelven te wijten, wanneer hij op onzachte wijze van de baan wordt afgewerkt.

Na deze opmerkingen, die wel ietwat vluchtig, maar, naar ik meen, toch voldoende zijn, om mijne bedoeling duidelijk te maken, ga ik de aan 't hoofd dezer regelen genoemde romans uit de aangegeven gezichtspunten beschouwen. Men ontslaat mij zeker gaarne van de moeite, om eene inhoudsopgave van deze geschriften te doen. Het zwak van vele roman-verslinders, om aanstonds den afloop te weten, wordt daardoor noodeloos gevoed, daargelaten, dat aan anderen op min aangename wijze de bekoring der nieuwheid wordt ontnomen. Waartoe ook? Men moge niet zoo eenzijdig realistisch zijn, om te beweren, dat de vorm alles beslist, en de inhoud niets is; toch zal het toegestemd worden, dat de bewerking

der stof en niet uitsluitend de stof zelve bepalen mag, of een roman belangstelling verdient en dus de kennismaking waardig kan geacht worden. Bovendien is in menig geval een korte inhoudsopgave niet in het voordeel van den auteur.

Een voorbericht van den vertaler van Emmy Dincklage's roman zegt ons, dat de auteur eene hoogadellijke dame is, conservatief van natuur, zoo zelfs, dat de verrijzing van het nieuwe Duitsche rijk haar een doorn in het oog is. Ook zonder die mededeeling zouden wij het gewaagd hebben uit het karakter van dit boek eene soortgelijke gevolgtrekking te maken. Wij hebben hier voor ons een conservatieven tendenz-roman, die nu en dan schilderachtige tooneeltjes te zien geeft, maar overigens geene verdiensten bezit, dan dat hij ons in de gelegenheid stelt kennis te maken met personen en toestanden uit het Eemsland, de streek, waar onze schrijfster te huis behoort. Ik ben geenszins zoo doctrinair, dat een tendenz-roman per se door mij wordt afgekeurd. Toch blijkt ook hier als zoo menigmaal, dat de kunst heeft geleden door het pleidooi, waarmede de schrijfster blijkbaar wilde optreden. Bij den onmiskenbaren aanleg, dien Emmy Dincklage verraadt, meen ik de groote feilen, die in dit boek zijn aan te wijzen, voor een goed deel te moeten wijten aan de strekking. De handeliug o.a. is zeer gezocht; er is geen eenheid. Ook spreken sommige personen, met name b.v. Koert, volstrekt niet altoos overeenkomstig hun karakter. De schrijfster wil dezen haren held voorstellen als een man uit één stuk; toch is o.a. zijne houding tegenover de heldin des verhaals en zijn later gevolgd huwelijk met haar in geenen deele te rijmen met datgene wat hij voor de rechtbank verklaart. De heldin zelve, Talle, de vijfde vrouw van den Baron, is eene kunstmatige schepping, maar niet het echte natuurkind, zooals zij naar de bedoeling van Emmy Dincklage blijkbaar wezen moest. Haar karakter is in geen enkel opzicht gemotiveerd. Het boek is vol van verrassingen zoowel wat de feiten als wat de personen betreft. Als geheel is het mislukt. Toch zal de kennismaking aan velen behagen ter oorzake van enkele gedeelten, die uitstekend gelukt zijn. Met al zijne gebreken stel ik het verre boven menigen Engelschen damesroman, ware het ook slechts daarom, dat de frischheid van dit geschrift eene aangename afwisseling geeft van de conventioneele sfeer, waarin de genoemde romans zich bewegen.

Verkwikkend als de heidelucht, die in 't begin ons tegenwaait, is met geringe uitzondering de doorgaande toon van dezen roman. De schrijfster heeft blijkbaar te veel gesteund op het nieuwe en frissche van haar onderwerp, en daardoor te weinig zorg aan de bewerking besteed. Van de vertaling kan beter getuigenis worden afgelegd: zij is met voorliefde bewerkt en zeer goed geslaagd, dubbel te waardeeren bij een roman uit het Hoogduitsch.

Füllborn's Anna van Oostenrijk behoort tot een genre, dat mede in kwaden reuk is. De schrijver noemt het eene historische novelle. Waren alle voortbrengselen in dit genre van hetzelfde allooi als het geschrift, dat thans voor mij ligt, ik zou dat doemvonnis onderschrijven. Geschiedkundig mogen in dit boek de namen en jaartallen zijn, de historische personen, die daarin voorkomen, beantwoorden volstrekt niet aan hetgeen de geschiedenis ons van hen leert. Aan een tijdvak uit de geschiedenis of liever aan eenige min juiste mededeelingen uit zeker tijdvak is eene liefdesgeschiedenis opgehangen. Ziedaar alles! De dialoog is hoogst gebrekkig; van karakterteekening geen spoor. Ook de titel is onjuist; zekere graaf d'Alby en niet Anna van Oostenrijk is de hoofdpersoon. Wat vertaler en uitgever bewoog, dit boek op Nederlandschen bodem over te planten, is voor mij onbegrijpelijk. Ik kan niet denken, dat zij succes op hunne onderneming zullen hebben.

Ofschoon de schetsen van Friedrich Bodenstedt van beter gehalte zijn dan de zooeven genoemde novelle, kunnen zij geene kunstvoortbrengselen van den eersten rang worden genoemd. De handeling is in beide schetsen belangwekkend, maar ietwat te veel op de zenuwen berekend. Ook heeft de schrijver niet, gelijk een kunstenaar voegt, geretoucheerd wat hij zag en kende, maar eenvoudig eene photographische afbeelding daarvan gegeven. Het tweede verhaal is vermoedelijk niets anders dan de mededeeling van eene ware gebeurtenis, die de schrijver òf uit zijn geheugen, òf uit berichten van anderen heeft opgeteekend. Als een echte kunstenaar deze stof had bewerkt en verwerkt, zou daaruit een uitstekend genre-stukje geworden zijn, nu is het niet veel meer dan een aardig verhaaltje, waarbij de auteur zelfs verzuimd heeft partij te trekken van de liefelijke natuur die het tooneel der handeling te aanschouwen geeft. Behoudens eenige feilen, in eene vertolking uit 't Hoogduitsch licht verklaarbaar, is de hollandsche bewerking vloeiend en goed.

Hij, die geen volslagen vreemdeling is op het gebied der romanliteratuur van dezen tijd, kent Miss Braddon en hare vruchtbare pen. Leest men enkele van hare romans, dan kent men ze eigenlijk alle, liever gezegd men weet wat hoofdzakelijk te wachten is en kan a priori opgeven de deugden en de gebreken van elk geschrift. Zij kenmerkt zich voornamelijk door een zeker streven naar het geheimzinnige en het ijselijke. De verbeelding harer lezers moet in geweldige spanning gebracht en het zenuwgestel geschokt worden. Daarop zijn hare geschriften in den regel berekend. Die getuigenis kan ook worden afgelegd omtrent het tweetal, dat aan het hoofd dezer regelen vermeld staat. In ‘Robert Ainsleigh’ bereikt dit streven zijn toppunt, omdat daarin èn aan het geheimzinnige èn aan het akelige een ruime plaats is ingeruimd; maar ‘Te grof gespeeld’ verdient uit dit oogpunt eene plaats daarnaast, omdat in het tweede gedeelte vreeselijke toestanden worden geschilderd. Eerst is de laatstgenoemde romankalm, te kalm voor Miss Braddon, maar later weet zij hare schade in te halen en viert met volle teugels bot aan hare bekende zucht. In beide romans zijn de handelingen en de dialoog, zooals wij dat van haar gewoon zijn, namelijk zeer goed. Hare persoonlijkheden spreken los en natuurlijk en overeenkomstig het karakter, dat hun werd toegekend. De intrige is belangwekkend; er is eenheid en verband in de verschillende onderdeelen. Wat wij echter veelal bij haar te vergeefs zoeken, ontbreekt ook hier: goede karakterteekening namelijk. Zoo zijn in Robert Ainsleigh de karakters van Dora, Margaretha en Hay, zoo in ‘Te grof gespeeld’ die van Elisabeth, Geertruida en Forde misteekend, daar zij volstrekt niet gemotiveerd zijn. De auteur verhaalt ons zeer tegenstrijdige en voor ons onverklaarbare handelingen, gedachten en woorden van al deze personen. Voorts wordt in ‘Robert Ansleigh’ een onnatuurlijk monster, en in ‘Te grof gespeeld’ eene onmogelijke misgeboorte geteekend. Hier in Hilda Disney, ginds in Lestrange. In beide geschriften zijn daartegenover wederom keurige schilderingen, uitnemend geslaagde bladzijden. Ik houd niet van Miss Braddon's genre; voor de liefhebbers echter zijn beide romans aanbevelenswaardig. De uitgave, die de heer van Kampen bezorgde, verdient mijns inziens de voorkeur, omdat daarin, aanvankelijk ten minste, het genre verloochend wordt; maar voor de minnaars van zulke

spijs zal vermoedelijk juist daarom de roman, die bij Ter Gunne verscheen, meer aantrekkelijkheid bezitten. Miss Braddon heeft éene verdienste in vergelijking met sommige andere Engelsche schijfsters: zij is noch vroom, noch preutsch. Zulks blijkt ook in deze romans. Beide geschriften zijn goed vertaald, beide ook in een net gewaad uitgegeven. Al ben ik geen vriend van het genre, ik wil toch gaarne opmerken, dat onze leesgezelschappen vaak boeken van veel minder allooi in de wandeling brengen dan dit tweetal.

Gunstiger dan Miss Braddon staat bij mij en zeer velen voorzeker Miss Mulock bekend. Haar ‘John Halifax’, haar ‘A noble life’, om van andere geschriften te zwijgen, hebben haar ten onzent eene welverdiende reputatie bezorgd. Men neemt dan ook elke nieuwe pennevrucht van haar met zekere vooringenomenheid ter hand. De ‘Kloeke vrouw’ echter is mij, gulweg gezegd, niet meêgevallen. Misschien had ik te hoogen dunk daarvan, omdat Miss Mulock de schrijfster was, en omdat ik veel goeds daarvan gehoord had. Zelfs eene herhaalde lezing kon mij niet tot andere gedachten brengen. Deze schrijfster levert geen slecht werk: dit sta op den voorgrond. Haar verleden echter geeft ons recht hooge eischen te stellen. Indien haar talent in de nadagen is gekomen, ware het haar beter, dat zij zich zelve niet overleefde. Zoover is het intusschen nog niet; ook deze roman verraadt talent, maar tevens belangrijke feilen, vooral bij vergelijking met hetgeen zij vroeger in het licht gaf. Zij, die zich eertijds door fijne en keurige karakterteekening deed kennen, doet ons hier te vergeefs daarnaar zoeken. Wij missen de ontwikkeling van het karakter harer hoofdfiguur; het wordt ons geteekend, zooals het is, niet zooals het wordt. De schuld ligt voorzeker in het tweeslachtige van den vorm, waardoor wij de kloeke vrouw te weinig in haren strijd zien en haar te veel hooren beschrijven. De schrijfster, of eene gefingeerde vrouw, die zelve een rol in 't verhaal speelt, doet ons allerlei mededeelingen, die aan 't begin zeer misplaatst zijn en liever hadden moeten bewaard blijven tot het einde. Een voorspel bij een of ander tooneelstuk is een onding; even vreemd is het, dat de kloeke vrouw hier ten tooneele gevoerd wordt, als zij bijna aan het einde harer loopbaan is, en wij eerst daarna de verklaring van haar karakter ontvangen door uitvoerige medeeling van allerlei berichten, die hier en daar werden

opgevangen. Het boek mist daardoor eenheid. Ook is Miss Mulock, die anders prijzenswaardig eenvoudig en natuurlijk is, in dezen roman niet vrij te pleiten van een jagen naar dramatisch effect. Is het verhaal eene getrouwe afbeelding der werkelijkheid, dan moest de kunstenares toch door hare bewerking ietwat meer licht hebben aangebracht. Al deze aanmerkingen verhinderen niet, dat ik dit geschrift van heeler harte aanbeveel en in veler handen wensch. De bewerking is zoodanig als wij haar van eene uitgave der firma van Kampen gewend zijn, daar deze weet aan welke handen zij die moet toevertrouwen.

Spielhagen's romans hebben voor velen eene eigenaardige bekoorlijkheid. Geen wonder! Welke grieven men ook tegen zijne geschriften moge aanvoeren, erkend moet het worden, dat in alle frissche liefde zich openbaart voor vorm en kleur, voor kunst en natuur. Dat geldt ook van den roman, welks titel boven genoemd werd. Ook deze vertoont de bekende deugden en gebreken van dien romandichter. Hij maakt in den regel meer indruk door het verrassende der gebeurtenissen dan door de geleidelijke ontwikkeling der karakters. Hij besteedt te veel zorg aan het ingewikkelde en nieuwe van de intrige. Door een en ander worden bij voorkeur de zenuwen en niet juist het hart en het verstand getroffen, wat toch wel het doel van een goeden roman zal wezen. In de handeling en den dialoog is Spielhagen een meester van den eersten rang; doch de karakterteekening laat veel te wenschen over. In ‘Wat de zwaluw zong’ is de hoofdpersoon eene ietwat raadselachtige figuur; wij kunnen niet ten volle deelen in de sympathie die de auteur blijkbaar voor zijnen held gevoelt, en vermoedelijk wel om deze reden, dat hij ons geen blik geeft in zijn gemoedsleven, maar eenvoudig de oppervlakte laat zien. Brandon daarentegen is een duivel en geen mensch, misschien ook wel alleen daarom, dat de auteur zooveel in hem onverklaard laat. Is eene vertaling uit het Hoogduitsch moeilijk, zij is dat in dubbele mate bij een schrijver als Spielhagen. Ik wil dan ook gaarne verklaren, dat de heer van Bommel van Vloten zich op verdienstelijke wijze van zijne taak kweet.

‘Machtig,’ zoo schrijft Chr. Boissevain in zijne meergenoemde causerie, ‘is de invloed der romans in het verheffen van het karakter, doordien ze grootsche doeleinden en edele levensopvat

tingen voor des lezers oogen doen oprijzen.' Inderdaad dat is zoo, en uit dat oogpunt gezien, is de rijke roman-lektuur van onze dagen een zegen voor menigeen te achten, wiens hooger leven allicht zou verstikken in den muffen dampkring van zijne dagelijksche bezigheden. De dichter in den mensch mag niet wegsterven; daarvoor nu waakt bij velen zonder twijfel de roman. Maar juist omdat die invloed zoo machtig is, heeft de roman-dichter, die de vaan van het idealisme omhoog houdt, zich te wachten voor utopiën. De nachtegaal van Gustav zu Putlitz is zulk een roman, die edele opvattingen voor het oog zijner lezers doet oprijzen. Jammer echter, dat de auteur tevens moeilijk is vrij te pleiten van het laatst bedoelde verwijt. Zijn geschrift stemt de gemoederen zeer zeker tot waardeering van het artistieke leven; zijne personen, de gesprekken, die hij hun in den mond legt, zullen liefde voor kunst wekken; maar ik vrees, dat hij in menig gemoed ook zal te weeg brengen onvoldaanheid met of ongeschiktheid voor het gewone practische leven. Met dit overdreven idealisme van den auteur hangt ook eene andere fout samen: in zijn boek is bijna geen schaduw, maar alles licht. Voor zijne karakters heeft hij de natuur en zijne omgeving te weinig bestudeerd, en zoodoende personen van eigen vinding voorgesteld, min of meer fantastische scheppingen, die wij moeielijk als onze gelijken kunnen erkennen. De handeling is goed, de dialoog niet altoos even natuurlijk, terwijl aan twee figuren, die de schrijver met groote voorliefde teekende, Netta en Walter, te veel zijne redeneeringen worden in den mond gelegd, instede van de uitingen hunner gedachten, zooals wij ons die denken naar de voorstelling, welke de auteur van deze personen geeft. Er openbaart zich in dit boek, naast veel schoons, eene onartistieke uiting van hartstocht voor het ideaal; de natuur is niet met kunstenaarshand geretoucheerd, maar òf voorbijgezien òf voorbijgestreefd. De Hr. Manssen heeft aan de bewerking blijkbaar veel zorg besteed, en daardoor de schilderachtige schoonheden van den oorspronkelijken roman ook aan de lezers der vertaling doen genieten.

Het zij mij nog eenmaal vergund, eene aanhaling uit Boissevain's causerie te doen, omdat ik in den roman, die nu voor mij ligt: Karel Detlef's 'Moest het zijn?', gelegenheid vind, zijne opmerking te illustreeren. Sprekende over de ongelukkige mode, om karakters uit de diepten van eigen bewustzijn en verbeelding op te delven, waar-

door de lezers zich volstrekt niet meer storen aan hetgeen de auteurs van romans gelieven te zeggen, schrijft hij: ‘en dat is gelukkig, want zoo ze inderdaad getrouwe afbeeldingen van het werkelijke leven geacht werden, zou b.v. de moed van een Livingstone onontbeerlijk zijn voor den huisvader, die eene gouvernante voor zijne kinderen in huis durfde halen. Wij weten niet wat schrikwekkender voor een gezeten burger is: een vlekkelooze engel of een bloedroode duivelin in huis te krijgen. Er schijnt toch geen keus te zijn.’ Welnu, Karel Detlef's boek is een sprekend voorbeeld van de fout, in de bovengenoemde woorden zoo naar waarheid geschetst: Melanie da gouvernante is een vlekkelooze engel, eene onmogelijke volmaaktheid. Om de overdrijving dezer schepping nog meer te doen uitkomen, staat naast haar Axinia, eene duivelin, zij de eigen moeder dier kinderen, voor wie Melanie een beschermengel is. Ook in andere opzichten heeft dit boek groote gebreken. Er is geen handeling in; de personen worden door den auteur te veel beschreven en niet genoeg vertoond. In dokter Rosanoff hebben wij zeker een karakter, maar toch ook weer niet de vrucht van degelijke studie: ook in hem is te veel onverklaard. Het zou onbillijk zijn, wanneer ik den schrijver elken aanleg wilde ontzeggen, om op dit gebied ooit iets goeds te leveren. Echter zal het noodig zijn, dat hij veel studie maakt van menschen en wereld beide, dat hij vooral zelfbeheersching leert. Tot zoolang is het wel niet te veel gevergd, dat wij uitgevers en vertalers verzoeken, geschriften van Detlef veilig in Duitschland te laten rusten.

‘Uit de oude fabriek’ is wel naar de Hoogduitsche uitgave bewerkt, maar toch geen kind van Germaanschen bodem. De auteur is een Deen, in zijn vaderland gunstig bekend en ook in Duitschland met eere genoemd. Ik weet niet of reeds andere geschriften van Bergsoë ten onzent zijn overgebracht, maar wel houd ik mij overtuigd, dat deze kennismaking zijn roep ook onder de nederlandsche roman-lezers zal vestigen. Het is een frisch, prettig en goed boek, vol aantrekkelijke schilderingen van personen en toestanden. De intrige is belangwekkend en toch niet gezocht; er is eenheid, de ontknooping gaat kalm en geleidelijk voort. Laat de losheid en natuurlijkheid van den dialoog nu en dan wel iets te wenschen over, ik wijt dit voor een deel aan den vorm, waarvan straks nader sprake zal wezen. De

karakterteekening is uitnemend; wij zien hoe de karakters der hoofdfiguren zich onder den invloed der lotgevallen in verband met hun natuurlijken aanleg vormen. Toch heeft het boek gebreken: de schrijver laat ons de geschiedenis verhalen door een knaap, in den aantrekkelijken vorm van herinneringen der jeugd. Die herinneringen zijn echter te veel met kritische opmerkingen doorweven, om te passen bij de naïeve wereldbeschouwing van den jeugdigen verhaler. Die naïeveteit wordt onnatuurlijk door de kritiek, en omgekeerd desgelijks. Ook is de verhaler te veel in bewondering van zijn eigen ik. Bij het naïeve kind mag dit verschoonbaar en verklaarbaar heeten, maar niet bij hem, die in later dagen eerst, als zijn kritische blik geoefend is, de herinneringen der jeugd te boek stelt. Intusschen dit zijn kleine vlekken, die de schoonheid van het geheel betrekkelijk weinig ontsieren. Agricola heeft, naar zijn zeggen, door de vertaling een dienst meenen te doen aan het Nederlandsche publiek. De uitgever zal, hoop ik, ondervinden, dat hij recht oordeelde, te meer nu de vertaler voor zulk eene deugdelijke bewerking zorgde.

Wij verlaten het Noorden en gaan naar zuidelijker streken. De roman, welks bespreking nu aan de orde is, speelt in Hongarije en is door een Hongaar geschreven. Maurus Jokai, journalist en roman-dichter, - in zijn vaderland en ook daarbuiten bekend, is de auteur van ‘Arme Rijken.’ Ik had veel van hem gehoord, maar na deze kennismaking kan ik niet zeggen, in de bewondering voor hem te deelen. Hij heeft eene zeer vruchtbare pen, en is wellicht de eene maal gelukkiger dan de andere. Te oordeelen echter naar dit voortbrengsel van zijn talent - en daarmede heb ik alleen te maken - is Jokai een roman-dichter naar 't hart van zoodanige roman-verslinders, die bij voorkeur behagen scheppen in ijselijke, schrikwekkende schilderingen. Hij prikkelt zonder twijfel de verbeelding; wie dit boek bij avond leest, zal allicht in zenuwspanning verkeeren, en zoo zijne haren ook al niet te berge rijzen, toch stellig van tijd tot tijd angstig rondzien. De liefhebbers weten nu wat hun te wachten staat; maar anderen weten thans ook waarvoor zij zich te wachten hebben. Van karakterteekening is geen sprake; er worden ons toestanden geteekend, maar geen personen. De dialoog is zeer mat. De intrige werd met zoo weinig kunst en zorg bewerkt, dat elk ietwat geoefend roman-lezer aanstonds het geheim

van Fatia Negra raadt, zeer tegen de bedoeling des auteurs, die tot op het laatst zijnen held in een geheimzinnig waas hult. Enkele gebeurtenissen zijn verrassend, maar niet het geheel. Hatzegi is eene raadselachtige, haast bovennatuurlijke verschijning, maar geen mensch. Deze roman wekt geen vreugde, maar schrik; hij prikkelt, maar bevredigt niet. Zelfs kan hij geen dienst doen, zooals andere van Jokai's romans, om Hongarije en zijne bewoners aan den vreemdeling te doen kennen. Misschien is de groote vruchtbaarheid van den auteur oorzaak dezer mislukking; misschien ook is de verklaring te zoeken in zorgeloosheid, als 't gevolg van een dwaas vertrouwen op eigen kracht en een onberaden steunen op verworven roem. Ik denk het laatste; want het boek is zeer slordig bewerkt. Dewijl ik de Hongaarsche taal niet machtig ben, kan ik moeilijk nagaan in hoeverre de vertaler of de Duitsche vertolker de schuld dezer slordigheid dragen. Misschien komt voor ieders rekening een deel. Het is best mogelijk, dat deze roman veel gelezen is en wordt. Ik hoop, dat de heer Goeverneur daarin geene aanmoediging zal zien, om nog meer soortgelijke boeken van Jokai ten onzent over te planten. Een uitgever, die zulks louter als handelswaar beschouwt en behandelt, moet weten wat hij doet; maar een goede vertaler heeft toch ook eene reputatie als letterkundige te verspelen.

Ook het laatste geschrift, dat ik in deze aankondiging wensch te bespreken, brengt ons in aanraking met een Hongaarschen letterkundige en doet ons verwijlen op Hongarije's bodem. De dorpsnotaris van den beroemden oud-minister Eötvös is een roman, die den roem zijns schrijvers als een der grootste hedendaagsche letterkundigen van Hongarije rechtvaardigt. Wij ontvangen daarin eene met talent geschreven schets van het leven, de zeden en gewoonten in Hongarije, en niemand late zich dan ook door zekere breedsprakigheid van den auteur, een gevolg van zijne zucht, om het verhaal te doorweven met beschouwingen, weerhouden, om het boek ten einde toe te lezen. Hoe vreemd wij Westerlingen ons te midden van de personen en toestanden, die Eötvös hier teekent, zullen gevoelen, toch ontvangt de lezer den onmiskenbaren indruk, dat de teekening waar is; dat wij hier grepen uit en beelden naar het leven ontvangen. Meesterlijk is vooral de karakterteekening. Is op de handeling en den dialoog ook hier en daar wat aan te merken, men stelle dit

op rekening van de beschouwingen, waardoor de schrijver de eenheid verbreekt, den geregelden gang des verhaals soms verstoort en te veel van het gemoedsleven zijner personen vertelt. De schrijver is zich daarvan bewust, vraagt wel niet verschooning, maar geeft toch verklaring. Reden voorzeker, om hem geen grief daarvan te maken. Hij meent zulks noodig te hebben voor zijn doel: het geven van een levensbeeld. Eene andere aanmerking, die ik met meer recht aan zijn adres meen te moeten richten, is deze, dat hij te veel voor voorzienigheid heeft willen spelen, door de helden en booswichten in zijne romans te beloonen of te straffen, al naarmate zij dat verdiend hebben. Deze onjuiste opvatting van zedelijkheid is in een schrijver van zooveel talent misplaatst, aangezien hij toch zeker geacht wil worden voor ontwikkelden te hebben geschreven. Behoudens deze aanmerking heb ik niets dan lof voor dit boek. Ook de bewerking was aan goede handen toevertrouwd. Het vinde vele lezers ook onder hen, die in den regel wat degelijker lektuur verkiezen dan wat zij onder romans plegen te verstaan. Niemand zal zich beklagen, daaraan zijn tijd besteed te hebben.

En hiermede wensch ik deze aankondiging, die onwillekeurig van grooter omvang is geworden, dan ik aanvankelijk bedoelde, te besluiten. Of deze wijze van behandeling inderdaad beantwoord heeft aan het in den beginne gegeven programma, laat ik ter beoordeeling der lezers. Misschien komt deze of gene met het verwijt tot mij, dat ook hier eenheid gemist wordt. Schijnbaar is dat zoo; maar ik laat het oordeel gerust aan mijne denkende lezers over. Mijn doel met dit artikel is bereikt, wanneer ik sommigen heb aangewezen hoe de lektuur van romans nog iets meer kan en moet wezen dan eene aangename tijddooding.

Zierikzee, 2 October 1875.
J.H.C. HEYSE.

‘Gered’, Schetsen uit het Vrouwenleven, I. Zwolle, H.C. Dröse.
Lady Hester en Het Huis Danvers. Uit het Engelsch van Miss C.M. Yonge, Schrijfster van Violette, de Weezen van den Predikant enz., door Davina. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
***Verdacht maar gerechtvaardigd, of Thorpe Regis en zijne bewoners. Een verhaal, uit het Engelsch van Miss F.M. Peard, door Mevr. Teding van Berkhout. Sneek, J.F. van Druten*.**

Het schijnt wel dat ik al mijn bewonderingsvermogen heb uitgeput voor die, misschien ietwat te sterk gekleurde verheerlijking van de ‘Bloem in Knop’, - maar het was ook zoo heerlijk nog eens in geestdrift te kunnen geraken! - want nu ik aan de drie overige boeken uit mijn pakje toekom, nu heb ik niets over dan koude kritiek of zeer beperkten lof.

Eigenlijk zit ik er een weinig mee verlegen; want, als boeken ons aan menschen herinneren, dan zijn dit allen - op één uitzondering na, - al zeer weinig geprononceerde persoonlijkheden. Zoo van die alledaagsche luidjes, zooals men er honderden tegenkomt, die, bij een eerste ontmoeting althans, niets in het oog vallends hebben; die niet aantrekken en niet afstooten; van wie men veronderstellen moet dat zij, bij nauwer waarneming, wel hun eigenaardige deugden en gebreken zullen hebben maar die ons persoonlijk weinig uitlokken om in die zee van gewoonheid, naar de mogelijk verborgen schatten te duiken.

Toch zou het al te onbillijk, al te oppervlakkig zijn, om ons zoo van hen af te maken; daarom wil ik althans trachten rekenschap te geven van den hoofdindruk door ieder afzonderlijk op mij gemaakt.

Eerst, als hulde aan den mannelijken, of de vrouwelijke landgenoot, *Gered*, de eerste aflevering van een onbepaalde serie, Schetsen uit het Vrouwenleven; want, al heetten de menschen niet Santje of Stijntje, en al ging de heldin niet ‘even’ bij Mevrouw van Calcar de boetseerkunst leeren, het geheel heeft toch een zeker iets, een ‘ik en weet niet wat’ dat aan een certificaat van inlandschen

oorsprong herinnert, ook zonder het geijkte Oorspronkelijk op den titel.

Beginnen moet ik met mijn hart te luchten tegen die manie van uitgaven in afleveringen. Moge die voor een wetenschappelijk werk, dat met den tijd meegaat, en waarvan ieder onderdeel afzonderlijke studie vereischt, soms aanbeveling verdienen, in tijdschriften onvermijdelijk, en bij zeer kostbare uitgaven verleidelijk zijn, voor novellen en schetsen is ze, mijns inziens, ten eenemale verwerpelijk, althans ongeschikt. Waar men over een bundel dergelijke losse stukken een billijk oordeel zou kunnen vormen, daar leidt zulk een alleenstaand, verweesd artikeltje als van zelve tot onjuiste kritiek, tot over- of onderschatting. Of n^{o}. I is de parel van den schat, en de hooggespannen verwachting wordt door de nakomers teleurgesteld; òf - en gaarne wil ik toegeven dat zulks hier kan geschied zijn, - men doet een ongelukkigen greep, en omdat n^{o}. I, niet alleen naar het uitwendige, dun is, vreest men dat al de nog uit de sloot te verrijzen koeien zullen zijn ‘mager, en zeer leelijk van gedaante’, terwijl zij evengoed Farao's voorspoedige jaren kunnen vertegenwoordigen.

Misschien komt het omdat ik niet ‘doordrongen ben van den geest des heelals’, en niet eens begrijp wat ‘overgegoten intuiti’ beteekent, terwijl ik het meer gemakkelijk dan doelmatig vind, om zich van belangrijke maatschappelijke vraagstukken, zooals daar zijn het al of niet bijwonen der openbare eerediensten, zoo met een Jantje van Leiden af te maken; maar het heele boekje heeft voor mij iets oppervlakkigs, iets vaags, iets alsof het zelf niet weet wat het wil.

Zoo inhoud als vorm.

Waar ik weet dat er in het dagelijksche leven menschen zijn, onhandig en onkiesch genoeg om, o.a. gegevens over een gesticht verzamelend, zich bij pas daaruit ontslagen lijders om inlichtingen te vervoegen, daar kan ik mij wel voorstellen dat ook de voogd, die met zijn pupil onderhandelt over het al of niet wenschelijke van haar naar een gekkenhuis te zenden, en die haar, waar tot het laatste besloten is, zoo slecht bewaakt, dat zij zonder eenige moeite kan ontsnappen, mede uit het leven genomen kan zijn. Daar kan wel het heele verhaaltje op geschiedkundige gegevens berusten, en daardoor belangrijkheid bezitten. Maar, als wij hier te doen hebben met een

bladzijde uit iemands intiem leven, misschien wel met een autobiographie (want de ingelaschte brieven onderscheiden zich door volkomen denzelfden stijl en taal als de rest, door een zeker *laisser aller* gepaard aan iets gewrongens), dan verwondert het mij dat men ons zoo weinig weet te treffen, dat onze sympathiën noch onze antipathiën levendig geroerd worden. Voor mij ten minste heeft noch de heldin, noch iemand uit haar omgeving een gestalte aangenomen; zij missen volstrekt dat 'precies Die of Die', dat ons ook in de eenvoudigste verhaaltjes zoo boeien kan, en dat een boek levensvatbaarheid geeft. Men wil gelooven dat die dingen gebeurd zijn omdat de schrijfster het zegt; maar men merkt er zelf niets van. Doch ik wil er het zwijgen toe doen; misschien zijn de volgende afleveringen de schitterendste weerlegging van mijn eenigszins geringschattend oordeel, en dan zal ik de eerste zijn om dat openlijk te erkennen.

En nu n°. II, het boek dat zich aanbeveelt door den naam van een gunstig bekende vertaalster, en van een zeer gevierde schrijfster op den titel.

Het is eenige jaren geleden in Engeland gebeurd, dat iemand een zeer lief boekje, 'Mary Powell' genaamd, schreef, en dat daarop een andere dame een heel alledaagsch verhaaltje dienzelfden titel schonk, om voortaan haar alleszins waardelooze lading met die kapervlag: 'schrijfster van Mary Powell' te kunnen dekken en aan den man brengen. Verder is in Duitschland een pseudo-Werner opgestaan, om de gevierde schrijfster van *Glück Auf* etc., afbreuk te doen; en eindelijk moeten hier in Holland twee, uit den vreemde overgebrachte, romans 'Uit Eigen Kracht' circuleeren, waarvan de een even mooi is als de ander vervelend. Aan al die dingen dacht ik toen ik *Lady Hester* doorworstelde, die dorre, aan een proces herinnerende, geschiedenis van een Engelschen edelman, die bij ongeluk twee maal trouwt (op de manier van die verdichte, of werkelijke Sneeksche kapiteinsvrouw), en wiens kinderen daarop te strijden krijgen met een dochter en kleinzoon uit het eerste huwelijk, ten wier behoeve zelfs een moord gepleegd wordt, welke moord echter, mede bij vergissing, den verkeerde treft. Of het aan de verwarrende Engelsche adelstitels ligt, of aan den verhaaltrant, of aan mij, maar pas op de twee allerlaatste bladzijden, waar de erfgenaam, die vermoord had moeten worden, de van haar kind

beroofde moordenares weer met God en menschen verzoent, herkende ik de meesterhand van Miss Yonge. De meesterhand, die aan het tweelingverhaal uit den bundel: ‘Het Huis Danvers,’ op iedere bladzijde staat ingedrukt, en deze liefdesgeschiedenis van een uitmuntende en welmeenende, maar in haar eigengerechtige deugdzaamheid ondragelijke vrouw, voor haar veel minder uitmuntenden, maar oneindig kiescheren en beminnenswaardigeren echtgenoot, zoo treffend, zoo boeiend, ja zoo leerrijk maakt. Zal deze uitgave lezers en koopers vinden, hetgeen ik haar van harte toewensch, dan zal het tweede verhaal uit den bundel zich daarbij het leeuwendeel hebben toe te rekenen.

En nu eindelijk n°. III, met dien omslachtigen, onmogelijken, op zich zelf een geheelen mondvol vormenden titel.

Ik denk dat het komt omdat het met een zeer welgelukte beschrijving van een dorpsdiligence begint, maar aan een dorpsdiligence moest ik het heele boek door denken. In gedachten zag ik de passagiers uit dat voorwereldlijk vervoermiddel den overjas losknoopen, den hoed tegen een pet of kalotje verwisselen, de voeten in het muffe stroo terechtschikken, elkaar de snuifdoos of het ‘lodderijndoosje’ toesteken, en met een ‘mooi weertje van daag’ aanspreken, om daarop alle mogelijke en onmogelijke onderwerpen uit te putten, met de breedvoerigheid van den kruidenier uit mijn kinderjaren die, naar aanleiding van een bal door een glasruit, meen ik, zeide: ‘mevrouw, ik zal u het koerakter van mijn zoon eens uiteenzetten.’

Geheel ongelijk aan den vluchtigen groet, of de volslagen onverschilligheid voor al wat den medepassagier aangaat, waarmede reizigers per snuivend stoomros in en uit den wagen springen, en onafzienbare afstanden afleggen, wellicht ieder voor zich de diepzinnigste levensproblemen uitwerkend, of, in deze *hurry*-eeuw, de telegraaf nog van gemis aan snelheid betichtend, nemen hier de gemoedelijk voortsjokkende luidjes de gemoedelijkste notitie van elkander.

Een heerlijk boek voor menschen met zwakke zenuwen. Hier niets verrassends, niets schokkends, niets geheimzinnigs; even als in den titel reeds ‘gerechtvaardigd’ onmiddellijk op ‘verdacht’ volgt, zoo wordt ook hier niets in het midden gelaten. Men behoeft niet te raden, niet tusschen de regels te lezen; zooals weleer een kinderjufvrouw het meer duidelijk dan gekuischt uitdrukte: alles is gekauwd, men behoeft maar te slikken.

Eveneens een scherp contrast vormende met een boek dat mij hoog ligt, omdat ik mij deze laatste maanden er voortdurend mee bezig hield[1], een boek waarin de verrassendste tooneelen elkaar met de snelheid eener kaleidoskoop opvolgen, terwijl daarentegen geen woord verspild wordt aan karakterbeschrijving, omdat al de personen handelend optreden, en men iemands houding kan raden of verklaren uit zijn vorige daden, - laten hier de menschen zelf ons tamelijk in het onzekere, maar worden alle denkbare roerselen hunner mogelijke handelingen met angstvallige nauwkeurigheid op een goudschaaltje gewogen.

Maar, om tot den diligence-indruk terug te keeren: wat verder nog, thans aan verscheiden dergelijke voertuigen te gelijk, herinnert, dat is de taal die de menschen spreken; nu waant men een Brabander, dan een Gelderschinan, nu een Fries, dan een Haarlemmerdijksch-Amsterdammer te hooren. Want, zonderling genoeg, hoewel al die menschen uit een en hetzelfde dorp komen, bedienen zij zich van een mengeling van al die dialecten.

Maar hierbij moet ik stil staan, want nu heb ik een geschikte aanleiding om het mijne te zeggen over een der grootste struikelblokken bij alle vertalingen uit het Engelsch, alsmede bij oorspronkelijke romans: de moeielijkheid namelijk om de Hollandsche volksklasse sprekend in te voeren. Ieder die een eenigszins geoefend oor voor het Engelsch heeft, weet hoe daar de fijnste nuances van stand en ontwikkeling kunnen worden weergegeven, b.v. door de wijze waarop de letter *h.* gebruikt wordt, door de vervoeging der werkwoorden, de vorming van den vergrootenden en overtreffenden trap; ja zelfs van het meervoud, en de wijze waarop men meerlettergrepige of uitheemsche woorden radbraakt. Bijna zonder de plaatjes te zien, kan men, aan de onderschriften uit Punch b.v., merken, wie het woord voert, een ‘John Thomas’ of een ‘kitchendrudge’ een ‘shopman’ of een ‘cabman.’ En al die zachte tinten, die nauw merkbare overgangen zijn het, die de schilderij zoo gelijkend, zoo naar het leven geteekend maken.

En wat hebben wij Hollanders, - waar zelfs een Multatuli te vergeefs beproefde een schrijf-spreektaal te scheppen, en waar men maar probeeren moet Cremers geurig Geldersch dorpsextract in

1 *The Fair God, A tale from the Conquest of Mexico*, by Lewis Wallace.

andere fleschjes over te gieten, ten einde eensklaps al het fijne aroma te zien vervliegen, daar tegenover te stellen? Wij kunnen toch niet allemaal Geldersch spreken; en hoe weinig dorpsdialecten door den bank voldoen, dat bewezen het best de schrijvers van Hollandsche dorpsverhalen die den eenigen Cremer trachtten na te bootsen. En ons overigen? Een enkele maal gelukt het ons dolle termen uit den mond van het volk zelf op te teekenen, zooals van de weggejaagde dienstbode, die haar latafel zou komen halen als het haar ‘converseerde’, af van de nieuwbakken jufvrouw die, bij twijfelachtig weer, altijd haar ‘quant-à-moi-tje’ meenam; en wie een zeeman schetst die kan in volkstermen grasduinen; maar wie hier het gewone ‘volk’ in zijn gewonen, dagelijkschen spreektrant opvoeren wil, wat rest dien? Wat, behalve het ondragelijke jij, jou en jullie, een rijkdom van vloeken ‘au naturel et en rôbe de chambre’, en verder woorden die geen fatsoenlijk man, behalve misschien meneer Floris van Westervoorde, geen fatsoenlijke vrouw althans, zou durven neerschrijven, zelfs niet met vergoêlijkende titteltjes.

Indien dus mevrouw T.v.B., om het al te natuurlijke te vermijden, gestrand is op de klip van het onnatuurlijke, dan heeft zij zich alleen een weinig meer dan anderen aan Scylla gestooten waar zij Charybdis trachtte te ontzeilen.

En overigens is haar vertaling verre van onverdienstelijk, even als ook het boek zelf groote lichtpunten heeft; lieve opmerkingen, aardige tafereeltjes en een onberispelijke strekking.

Indien men dus met den besten wil ter wereld niet over Miss Peard's pennevrucht (wie had ooit van Miss Peard gehoord?) in geestdrift kan geraken, geen mensch zal er zich aan stooten, of er een onvertogen woord uit kunnen halen. En dat is althans iets.

Haarlem, 2 Nov.

H.K.B.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Ackermann (Mad.), Poésie philosophique	Dl. IV.	Blz. 476.
Alcott (Louise M.), De hand aan de ploeg	Dl. II.	Blz. 373.
Appel (J.A.), Koraalgids of de Melodiën der Psalmen en Evang. Gezangen, 1e afl	Dl. I.	Blz. 620.
Archief van het kadaster, onder redactie van O. Gleuns	Dl. I.	Blz. 442.
Bain (A), Geest en lichaam	Dl. II.	Blz. 149.
Bamberger (Ludw.), Die fünf Milliarden (Preussische Jahrbücher,1873)	Dl. II.	312, 474.
Bergsoë (Wilhelm), Uit de Oude Fabriek	Dl. IV.	Blz. 518.
Blijham (G.), Vrienden en vijanden van den land- en tuinman.	Dl. I.	Blz. 628.
Bodenstedt (Friedrich), De laatste Falkenburgen en Het Meisje van Liebenstein	Dl. IV.	Blz. 518.
Bornier (Henry de), La fille de Roland	Dl. IV.	Blz. 535.
Braddon (M. E), Robert Ainsleigh }	Dl. IV.	Blz. 518.
Braddon (M. E), Te grof gespeeld }	Dl. IV.	Blz. 518.
Brandts Buys, Liedjes van en voor Neêrlands Volk. Oud en nieuw	Dl. I.	Blz. 436.
Brants (A.), Bijdrage tot de geschiedenis der Geldersche plooierijen.	Dl. I.	Blz. 637.
Brief (Open) aan den belangstellenden toeschouwer	Dl. IV.	Blz. 1.
Broughton (Miss R.), Met vuur gespeeld	Dl. II.	Blz. 373.

Broughton (Miss R.), De bloem in knop	Dl. IV.	Blz. 365.
Brutus' Open brief aan Generaal Knoop over de Atjeh-kwestie	Dl. I.	Blz. 381.
Buning (A. Werumeus), De erfenis van den Burgemeester	Dl. III.	Blz. 172.
Chevalier (M.), Le nouveau système financier de la France (Revue des deux mondes, 1 Août 1874)	Dl. II.	312, 474.
Conscience (H.), Eene verwarde zaak	Dl. I.	Blz. 454.
Coppée (François), La greve des Forgerons. - Poêmes modernes. - Les Humbles. - Théatre. - Le Cahier rouge.	Dl. IV.	Blz. 457.
Déroulède (Paul), Chants du soldat. - Nouveaux Chants du soldat	Dl. IV.	Blz. 479.
Detlef (Karl), Moet het zijn?	Dl. IV.	Blz. 518.
Dincklage (Emmy), De vijfde vrouw	Dl. IV.	Blz. 519.
Drenth (E.), Beknopte Handleiding tot de kennis van de theorie der muziek	Dl. I.	Blz. 620.

Droz (G.), Een lastige vrouw	Dl. III.	Blz. 172.
Eötvös (Josef, vrijheer van), De dorpsnotaris	Dl. IV.	Blz. 518.
Fanfani (P.), Cecco d'Ascoli	Dl. II.	Blz. 191.
Fleming (Miss M.A.), Wie is zij?	Dl. II.	Blz. 373.
Fouquières (L. Becq de), Les jeux des anciens	Dl. I.	Blz. 542.
Friederich (Dr. R.) et L.W.C. van den Berg, Codicum Arabicorum Societatis artium et scientiarum Bataviae Catalogus	Dl. III.	Blz. 557.
Fullborn (George), Anna van Oostenrijk	Dl. IV.	Blz. 518.
Georges (Dr. K.E.), Latijnsch Woordenboek, op nieuw bewerkt door Prof. Dr. Engelbregt	Dl. II.	Blz. 352.
Gered. Schetsen uit het Vrouwenleven, I	Dl. IV.	Blz. 534.
Gistel (Dr. J.F. X), genannt G. Tilesius, Carolus Linnaeus, ein Lebensbild	Dl. II.	193, 445.
Giudici, Storia della Litteratura Italiana	Dl. I.	Blz. 69.
Goldoni, Mémoires pour servir à l'histoire de sa vie et à celle de son théatre	Dl. I.	Blz. 69.
Göll (H.), Schetsen en Tafereelen uit het maatschappelijk leven der Grieken en Romeinen	Dl. I.	Blz. 542.
Haanstra (W.), Hoe moeten de kinderen spelen om ferm en sterk te worden? Twaalf nieuwe kinderspelen met zang en piano-begeleiding ten dienste van scholen en huisgezinnen.	Dl. I.	Blz. 436.

Haaxman (P.J.), Autony van Leeuwenhoek	Dl. IV.	Blz. 515.
Haeckel (E.), Anthropogenie. Entwickelungsgeschichte des Menschen	Dl. I.	Blz. 241.
Halverhout (C.A.W.), Jansen's Brug over den Oceaan	Dl. I.	Blz. 238.
Harting (Dr. D.), Eene Arme-Kinderschool der vorige eeuw	Dl. IV.	Blz. 335.
Heineken (Mr. W.), De Gemeentebelasting, beschouwd vooral met het oog op Amsterdam	Dl. II.	Blz. 503.
Höchstetter (W.C.) und J.U. Oschwald, Sociale Frage und Kirche	Dl. IV.	Blz. 155.
Hofdijk (W.J.), Eene kroon op drie eeuwen	Dl. III.	Blz. 144.
In 't vrije veld. Brieven van een landmeisje	Dl. II.	Blz. 380.
Jacobson (J.), Beschouwingen aangaande de wenschelijkheid der invoering van Rechtbanken van Koophandel	Dl. I.	Blz. 581.
Jorissen (Th.), De Patriotten te Amsterdam in 1794	Dl. III.	Blz. 239.
Jokai (Maurus), Die arme rijken! Een Hongaarsche roman	Dl. IV.	Blz. 518.
Kan (Dr. C.M.) en N.W. Posthumus, Atlas der natuurkundige aardrijkskunde	Dl. III.	Blz. 364.
Kemper (Jhr. Mr. J. de Bosch), Geschiedenis van Nederland na 1830	Dl. IV.	Blz. 177.
Kinderen, Fzn. (Mr. F.), De Nederlandsche Republiek en Munster gedurende de jaren 1666-1679	Dl. II.	Blz. 180.

Kindermann (J.C.), Lodewijk van Nassau, de volmaakte ridder	Dl. III.	Blz. 168.
Kneppelhout (J.), Een beroemde knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan	Dl. II.	Blz. 186.

Kosmos, Natuurwetenschappelijke bladen, onder leiding van Dr. E. van der Ven	Dl. I.	Blz. 634.
Kouwens (A.C.), Open brief aan het bestuur der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap	Dl. II.	Blz. 572.
Krelage (J.H.), De Tuinbouw-Illustratie, driemaandelijksch tijdschrift	Dl. II.	Blz. 173.
Kresz (O.), De arts, geneeskundige huisvriend	Dl. III.	Blz. 160.
Kromhout (J.H.), De stelling van Amsterdam, eene militaire studie	Dl. III.	Blz. 470.
Krijthe (H.C.J.), Om der waarheid wille. Open brief aan Mr. C.W. Opzoomer	Dl. I.	Blz. 1.
Kuyper (J.), Atlas der natuurkundige Aardrijksbeschrijving }	Dl. III.	Blz. 364.
Kuyper (J.), Handboek der natuurkundige Aardrijksbeschrijving }	Dl. III.	Blz. 364.
Kwast (Jb.), Gezelschapsliederen, of uitgezochte verzameling van 74 Nederlandsche zangen met de in gebruik zijnde melodiën en piano-accompagnement	Dl. I.	Blz. 436.
Lange (F.A.), Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. I. II. 1	Dl. II.	Blz. 385.
Linton (Mrs. Lynn), Patricia Kimball	Dl. IV.	Blz. 170.
Loveling (Rosalie en Virginie), Novellen	Dl. III.	Blz. 172.
M. (Herm.), Kort Overzicht van Graff's en Bruch's Odysseus.	Dl. I.	Blz. 620.

Manuel (Eugène), Pages intimes. - Les Ouvriers. - l'Absent.	Dl. IV.	Blz. 466.
Marchesi (Salvatore A.), Avonturen en ontmoetingen van den kleinen Hans. Een Prentenboek met Muziek en Gezang voor kinderen. Vertaling van J.J.A. Goeverneur	Dl. I.	Blz. 436.
Maronier (J.H.), Theodoor Parker	Dl. IV.	Blz. 500.
Marvel (D.), Droomen en fantasiën uit de jaargetijden des levens	Dl. III.	Blz. 359.
Militaire Akademie (De Koninklijke), door een belangstellend toeschouwer. (Militaire Spectator, 1875, N°. 2)	Dl. IV.	Blz. 1.
Modderman (Mr. W.), De receptie van het Romeinsche recht	Dl. I.	Blz. 581.
Muller (Dr. P.L.). Wilhelm III van Oranien und Georg Friedrich von Waldeck	Dl. III.	Blz. 369.
Muller, Fz. (S.), Geschiedenis der Noordsche Compagnie	Dl. IV.	Blz. 324.
Mulock (Miss), Mijne moeder en ik	Dl. III.	Blz. 172.
Mulock (Miss), Eene kloeke vrouw	Dl. IV.	Blz. 518.
Nicolaï (W.P.G.), Handleiding bij het onderwijs in de theorie der muziek, I	Dl. I.	Blz. 620.
Nocchi (Raffaello), Commedie scelte di Carlo Goldoni	Dl. I.	Blz. 69.
Onderwijs in den landbouw en ontwikkeling van kunstzin bij de nijveren. Een adres aan Zijne Majesteit den Koning van de Directeuren der Nederlandsche	Dl. IV.	Blz. 369.

Maatschappij ter bevordering van Nijverheid		
Ouida, Tricotrin	Dl. III.	Blz. 570.
Pailleron (Edouard), Les faux ménages. - Amours et Haines	Dl. IV.	Blz. 463.

Perrens, Histoire de la Littérature Italienne	Dl. I.	Blz. 69.
Peard (Miss F.M.), Verdacht maar gerechtvaardigd	Dl. IV.	Blz. 534.
Prudhomme (Sully), Stances et poêmes - Les vaines tendresses	Dl. IV.	Blz. 455.
Putlitz (Gustav zu), De Nachtegaal, roman	Dl. IV.	Blz. 518.
Q.N., Hervorming der Kon. Mil. Academie	Dl. IV.	Blz. 1.
Riemsdijk (T.H.F. van), De Hooge bank van het Veluwsche landgerecht te Engelanderholt	Dl. I.	Blz. 449.
Samarow, Europesche mijnen en tegenmijnen	Dl. III.	Blz. 359.
Say (Leon), Rapport sur le payement de l'indemnité de guerre et sur les opérations de change qui en ont été la consequence (Journal des Economistes. Nov. 1874)	Dl. II.	312, 473.
Schaepman, Pz. (H.J.A.M.), Volledige Dichtwerken (Het Lied des Koning. - Parijs. - Napoleon, enz.)	Dl. IV.	Blz. 267.
Seyffardt (A.L.W.), Open brief aan de Redactie van den Militairen Spectator	Dl. IV	Blz. 1.
Siefert (Louise), Rayons perdus. - Les Stoïques. - Comédies romanesques	Dl. IV.	Blz. 471.
Slee (J.C. van), De kloostervereeniging van Windesheim	Dl. I.	Blz. 230.
Soetbeer (Dr. Ad.), Die fünf Milliarden (Deutsche Zeit- und Streitfragen, Heft 33)	Dl. II.	312, 474.
Soulary (Josephin), Oeuvres poétiques	Dl. IV.	Blz. 470.

Soutendijk (J.P. L), Eenige beschouwingen over het kadaster	Dl. I.	Blz. 442.
Spielhagen (F.), Wat de zwaluw zong	Dl. IV.	Blz. 518.
Stewart (Prof. Balfour), Het behoud van arbeidsvermogen	Dl. II.	Blz. 159.
Stuart (Dr. M. Cohen), Zes maanden in Amerika	Dl. II.	Blz. 367.
Swinderen (Jhr. Mr. O.Q. van), Het Leekenelement in de Strafwetpleging	Dl. I.	Blz. 581.
Taal- (De) en Letterbode, onder redactie van Dr. E. Verwijs en Dr. P.J. Cosijn	Dl. IV.	Blz. 357.
Thesingh (P.H.A. Geraerds), Is Amsterdam nog te verdedigen, ook na droogmaking van het IJ?	Dl. III.	Blz. 470.
Tuinen Hz. (K. van), Nederlandsche Planten. - Beschrijving onzer Akkerbouw- Tuinbouw-, Boschgewassen en Onkruiden	Dl. III.	Blz. 345.
Tyndall (Prof. John.), De vormen van het water	Dl. II.	Blz. 159.
Uiterdijk (Mr. J. Nanninga), De kameraars en rentmeesters rekeningen der stad Kampen van 1515-1540	Dl. IV.	Blz. 347.
Verslag van den landbouw in Nederland over 1872	Dl. II.	Blz. 141.
Verslag van den landbouw in Nederland over 1873	Dl. IV.	Blz. 508.
Veth (Prof. P.J.), Java, geographisch, ethnologisch, historisch, 1e deel	Dl. III.	Blz. 1.
Vloten's (van) Benedictus de Spinoza	Dl. II.	28, 226.
Vloten (W.J. van Bommel van), Peer Miegmals, romantisch verhaal uit het N.-Brabantsch Volksleven	Dl. II.	Blz. 582.

Wagner (Dr. Ad). Das Reichsfinanzwesen (Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reichs, III Jahrgang)	Dl. II.	312, 474.

Wetenschappelijke Bibliotheek, Eerste reeks, afl. 1-10	Dl. II.	Blz. 159.
Wetsontwerp (Het) tot wijziging der wet van 17 Juli 1869, regelende het onderwijs der Kon. Mil. Academie	Dl. IV.	Blz. 1.
Winterfeld (A. von), De Olifant	Dl. II.	Blz. 580.
Witte (H.), Binnen en buiten	Dl. II.	Blz. 380.
Wolowski (L.), Résultats économiques du payement de la contribution de guerre en Allemagne et en France (Journal des Economistes, Dec. 1874)	Dl. II.	312, 474.
Worp (J.), De zingende kinderwereld. Kinderliedjes voor een of twee stemmen met piano-begeleiding. Woorden van J.J.A. Goeverneur	Dl. I.	Blz. 436.
Yonge (Miss. C. M), De weezen van den predikant	Dl. II.	Blz. 373.
Yonge (Miss. C. M), Lady Hester en Het huis Danvers	Dl. IV.	Blz. 534.